

ऋक्सहिताठ्पाषयातुस्तायणाचार्यात्प्राग्भवेन
श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन श्रीमाधवेन
विरचिता

अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसहिताठ्पाषया

ऋगर्थदीपिका

पञ्चनदीय विद्वत्विद्यालय पुरा संस्कृताचार्येस्तसकृतविभागाध्यक्षश्च कदाचित्पाञ्चमद
प्राण्यमहाविद्यालयस्य मुख्याधिष्ठातृभिमद्यदशरीरवियङ्गत

श्रीलक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पञ्चाथ), डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड)

आफिसर एकेडमी (फ्रांस) इत्यत

मलयलिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रादशपुस्तकानि पर्यालोच्य

पूर्वापरव्याख्यानोद्धत सन्दर्भभालङ्कृत्य सम्पादिता ।

तस्या अथ

चतुर्थो भाग

मध्यप्रदेशान्तगतमहाकोशलविषयान्तनिपातिजावालिपुरान्तर्भविति महा
कोशलपहाविद्यालये संस्कृताचार्यस्य एम० ए०, एम० ए०, एम० ए०
इति विरुदभाज श्रीजगदीशलालघास्त्रिणो निरीक्षकश्च

काशीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतै

प्रयागस्थे 'ला जर्नेल' इति नाम्नि

मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशित

TABLE OF CONTENTS

I A list of Abbreviations	XI XIV
II Publisher's Preface	XV XVI
III The Fifth Maṇḍala	1—366
1 The first hymn	1— 7
2 The second hymn	7— 16
3 The third hymn	17— 22
4 The fourth hymn	23— 29
5 The fifth hymn	29— 32
6 The sixth hymn	32— 37
7 The seventh hymn	37— 41
8 The eighth hymn	42— 45
9 Introductory remarks of the commentator to the first chapter of the fourth Aṣṭaka	45— 48
10 The ninth hymn	49— 53
11 The tenth hymn	54— 58
12 The eleventh hymn	58— 61
13 The twelfth hymn	62— 65
14 The thirteenth hymn	65— 66
15 The fourteenth hymn	67— 68
16 The fifteenth hymn	68— 70
17 The sixteenth hymn	71— 72
18 The seventeenth hymn	73— 75
19 The eighteenth hymn	75— 77
20 The nineteenth hymn	77— 80
21 The twentieth hymn	80— 81
22. The twenty first hymn	82— 83
23 The twenty-second hymn	83— 84
24 The twenty third hymn	85— 86
25. The twenty fourth hymn	87— 90
26 The twenty fifth hymn	90— 93
27 The twenty-sixth hymn	94— 96
28 The twenty-seventh hymn.	97— 99
29 The twenty-eighth hymn	100—103
30 The twenty ninth hymn	103—110
31 The thirtieth hymn	111—118
32 The thirty first hymn	118—124
33 The thirty second hymn	125—131
34 Introductory remarks to the second chapter of the fourth Aṣṭaka	132—134
35 The thirty third hymn	134—138
36 The thirty fourth hymn	139—144
37 The thirty fifth hymn	144—147
38. The thirty-sixth hymn	147—150
39 The thirty seventh hymn	150—153
40 The thirty-eighth hymn	153—154
41 The thirty ninth hymn	155—159
42 The fortieth hymn	160—164
43 The forty first hymn	164—174
44 The forty-second hymn	175—183
45 The forty third hymn	183—191
46 The forty fourth hymn	191—202
47 The forty fifth hymn	202—208
48 The forty-sixth hymn	209—212

49-50. Introductory remarks to the third chapter of the fourth Astaka	213—215
51 The forty-seventh hymn	215—219
52 The forty-eighth hymn	219—222
53 The forty-ninth hymn	223—225
54 The fiftieth hymn	225—227
55 The fifty-first hymn	228—232
56 The fifty-second hymn	232—239
57 The fifty-third hymn	240—245
58 The fifty-fourth hymn	246—253
59 The fifty-fifth hymn	253—257
60 The fifty-sixth hymn	257—260
61 The fifty-seventh hymn	261—264
62 The fifty-eighth hymn	264—268
63 The fifty-ninth hymn	268—272
64 The sixtieth hymn	272—276
65 The sixty-first hymn	276—287
66 The sixty-second hymn	287—291
67 Introductory remarks to the fourth chapter of the fourth Astaka	292—294
68 The sixty-third hymn	294—297
69 The sixty-fourth hymn	297—299
70 The sixty-fifth hymn	300—302
71 The sixty-sixth hymn	302—304
72 The sixty-seventh hymn	304—306
73 The sixty-eighth hymn	306—307
74 The sixty-ninth hymn	308—309
75 The seventieth hymn	310—311
76 The seventy-first hymn	311—312
77 The seventy-second hymn	312—313
78 The seventy-third hymn	313—317
79 The seventy-fourth hymn	317—321
80 The seventy-fifth hymn	321—324
81 The seventy-sixth hymn	324—326
82 The seventy-seventh hymn	327—330
83 The seventy-eighth hymn	330—333
84 The seventy-ninth hymn	333—337
85 The eightieth hymn	337—339
86 The eighty-first hymn	339—344
87 The eighty-second hymn	344—348
88 The eighty-third hymn	348—357
89 The eighty-fourth hymn	353—354
90 The eighty-fifth hymn	355—360
91 The eighty-sixth hymn	360—362
92 The eighty-seventh hymn	363—366
IV The Sixth Mandala	367—755
93 The first hymn	367—373
94 Introductory remarks to the fifth chapter of the fourth Astaka	373—375
95 The second hymn	375—380
96 The third hymn	380—384
97 The fourth hymn	384—388
98 The fifth hymn	388—392
99 The sixth hymn	392—396
100. The seventh hymn	396—400

101	The eighth hymn	401—405
102	The ninth hymn	405—410
103	The tenth hymn	411—413
104	The eleventh hymn	413—416
105	The twelfth hymn	416—419
106	The thirteenth hymn	420—422
107	The fourteenth hymn	423—425
108	The fifteenth hymn	425—434
109	The sixteenth hymn	435—451
110	Introductory remarks to the sixth chapter of the fourth Aṣṭaka	452—453
111	The seventeenth hymn	454—460
112	The eighteenth hymn	461—467
113	The nineteenth hymn	468—475
114	The twentieth hymn	476—482
115	The twenty first hymn	482—488
116	The twenty-second hymn	488—494
117	The twenty third hymn	494—498
118	The twenty fourth hymn	499—504
119	The twenty fifth hymn	504—508
120	The twenty sixth hymn	508—511
121	The twenty-seventh hymn	512—516
122	The twenty-eighth hymn	517—520
123	Introductory remarks to the seventh chapter of the fourth Aṣṭaka	521—522
124	The twenty ninth hymn	522—525
125	The thirtieth hymn	525—528
126	The thirty first hymn	528—531
127	The thirty-second hymn	531—533
128	The thirty third hymn	533—535
129	The thirty fourth hymn	535—537
130	The thirty fifth hymn	537—539
131	The thirty sixth hymn	540—542
132	The thirty-seventh hymn	542—545
133	The thirty-eighth hymn	545—547
134	The thirty ninth hymn	547—549
135	The fortieth hymn	550—552
136	The forty first hymn	553—554
137	The forty-second hymn	555—556
138	The forty third hymn	556—557
139	The forty fourth hymn	558—569
140	The forty fifth hymn	569—578
141	The forty-sixth hymn	579—585
142	The forty-seventh hymn	586—605
143	Introductory remarks to the eighth chapter of the fourth Aṣṭaka	606—608
144	The forty-eighth hymn	608—619
145	The forty ninth hymn	619—628
146	The fiftieth hymn	628—635
147	The fifty first hymn	636—442
148	The fifty-second hymn	643—649
149	The fifty third hymn	650—652
150	The fifty fourth hymn	653—656
151	The fifty fifth hymn	656—659
152	The fifty-sixth hymn	659—661

153	The fifty-seventh hymn	662—663
154	The fifty-eighth hymn	663—666
155	The fifty-ninth hymn	666—671
156	The sixtieth hymn	671—677
157	The sixty-first hymn	677—683
158	Introductory remarks to the first chapter of the fifth Astaka	684—687
159	The sixty-second hymn	687—692
160	The sixty-third hymn	693—698
161	The sixty-fourth hymn	698—701
162	The sixty-fifth hymn	701—703
163	The sixty-sixth hymn	704—709
164	The sixty-seventh hymn	710—714
165	The sixty-eighth hymn	715—719
166	The sixty-ninth hymn	719—722
167	The seventieth hymn	723—726
168	The seventy-first hymn	726—730
169	The seventy-second hymn	731—733
170	The seventy-third hymn	733—734
171	The seventy-fourth hymn	735—736
172	The seventy-fifth hymn	737—755
V	The Seventh Mandala	756—1181
173	The first hymn	756—766
174	Introductory remarks to the second chapter of the fifth Astaka	767—769
175	The second hymn	769—774
176	The third hymn	775—779
177	The fourth hymn	780—786
178	The fifth hymn	786—789
179	The sixth hymn	790—793
180	The seventh hymn	793—795
181	The eighth hymn	796—799
182	The ninth hymn	799—802
183	The tenth hymn	802—804
184	The eleventh hymn	804—806
185	The twelfth hymn	806—807
186	The thirteenth hymn	807—808
187	The fourteenth hymn	809
188	The fifteenth hymn	810—813
189	The sixteenth hymn	814—818
190	The seventeenth hymn	818—820
191	The eighteenth hymn	820—833
192	The nineteenth hymn	833—838
193	Introductory remarks to the third chapter of the fifth Astaka	838—843
194	The twentieth hymn	843—847
195	The twenty-first hymn	848—852
196	The twenty-second hymn	853—856
197	The twenty-third hymn	856—859
198	The twenty-fourth hymn	859—861
199	The twenty-fifth hymn	861—864
200	The twenty-sixth hymn	864—866
201	The twenty-seventh hymn	866—868
202	The twenty-eighth hymn	868—870
203	The twenty-ninth hymn	870—872

204	The thirtieth hymn	872—874
205	The thirty first hymn	874—876
206	The thirty second hymn	877—888
207	The thirty third hymn	889—898
208	The thirty fourth hymn	898—906
209	The thirty fifth hymn	906—911
210	Introductory remarks to the fourth chapter of the fifth Aṣṭaka	911—914
211	The thirty-sixth hymn	914—919
212	The thirty seventh hymn	919—922
213	The thirty-eighth hymn	923—928
214	The thirty ninth hymn	928—934
215	The fortieth hymn	934—937
216	The forty first hymn	937—942
217	The forty second hymn	942—945
218	The forty third hymn	945—947
219	The forty fourth hymn	947—949
220	The forty fifth hymn	949—951
221	The forty-sixth hymn	951—954
222	The forty-seventh hymn	954—956
223	The forty-eighth hymn	956—958
224	The forty ninth hymn	959—960
225	The fiftieth hymn	960—962
226	The fifty first hymn	962—963
227	The fifty second hymn	964—965
228	The fifty third hymn	965—966
229	The fifty fourth hymn	967—968
230	The fifty fifth hymn	968—973
231	The fifty-sixth hymn	974—983
232	The fifty-seventh hymn	983—986
233	The fifty-eighth hymn	986—989
234	The fifty ninth hymn	990—996
235	Introductory remarks to the fifth chapter of the fifth Aṣṭaka	996—1001
236	The Sixtieth hymn	1002—1008
237	The sixty first hymn	1008—1010
238	The sixty-second hymn	1011—1014
239	The sixty third hymn	1014—1017
240	The sixty fourth hymn	1017—1019
241	The sixty fifth hymn	1019—1021
242	The sixty-sixth hymn	1021—1028
243	The sixty-seventh hymn	1028—1032
244	The sixty-eighth hymn	1033—1036
245	The sixty ninth hymn	1036—1040
246	The seventieth hymn	1040—1043
247	The seventy first hymn	1043—1045
248	The seventy-second hymn	1046—1048
249	The seventy third hymn	1048—1050
250	The seventy fourth hymn.	1050—1052
251	The seventy fifth hymn	1053—1056
252	The seventy-sixth hymn	1057—1060
253	The seventy-seventh hymn	1060—1062
254	The seventy-eighth hymn	1063—1064
255	The seventy ninth hymn	1065—1067
256	The eightieth hymn	1067—1068
257	Introductory remarks to the sixth chapter of the fifth Aṣṭaka	1068—1072

258.	The eighty-first hymn	.	1073—1075
259.	The eighty-second hymn	.	1075—1081
260	The eighty-third hymn		1081—1085
261	The eighty-fourth hymn		1086—1087
262	The eighty-fifth hymn	..	1088—1090
263	The eighty-sixth hymn	.	1090—1094
264	The eighty-seventh hymn		1095—1099
265	The eighty-eighth hymn	.	1099—1103
266	The eighty-ninth hymn		1103—1104
267	The ninetieth hymn	.	1105—1109
268	The ninety-first hymn	..	1109—1112
269	The ninety-second hymn	.	1113—1116
270	The ninety-third hymn		1117—1120
271	The ninety-fourth hymn		1120—1124
272	The ninety-fifth hymn		1124—1128
273	The ninety-sixth hymn		1128—1131
274	The ninety-seventh hymn	..	1131—1135
275	The ninety-eighth hymn	.	1135—1138
276	The ninety-ninth hymn	.	1138—1143
277	The hundredth hymn		1144—1151
278	Introductory remarks to the seventh chapter of the fifth Astaka	.	1151—1155
279	The one hundred and first hymn		1156—1159
280	The one hundred and second hymn		1159—1160
281	The one hundred and third hymn	...	1160—1165
282	The one hundred and fourth hymn	..	1166—1181

LIST OF ABBREVIATIONS

Ā	Ātmanepada
ĀĀ	Āitareya Āraṇyaka
AB	Āitareya Brahmana
abl	ablative case
acc.	accusative case
AGS	Āpastambagṛhyasūtra
Amara.	Amarakoṣa
Anu	Anuvākānukramaṇī
Apr	Ātharvavedapratīśākhya
Apś	Āpastambaśrautasūtra.
Āś	Āśvalāyanaśrautasūtra
At.	Ātmananda s Commentary on RV I 164
Au.	Āitareyopaniṣad
BD	Bṛhaddevatā
Bṛh. U	} Bṛhadāranyakopaniṣad
Bu	
BS	Bṛhaspati Smṛti.
Caus.	Causal
Cha. U	Chāndogyopaniṣad
CHMB	Chāndogyamantrabhāṣya by Guṇaviṣṇu
D	A palm leaf Malayam ms at the Lalachand Library of the D.A V College, Lahore.
DDN	Dyādviveda s Nītumañjarī
DP	Dhātupāṭha
dat.	dative case
Dur	Durgācārya s Commentary on the Nirukta
Ed	Editor
F	A fragment of a Devanāgarī ms
fem.	feminine gender
GB	Gopatha Brāhmaṇa
GGS	Gobhilaḡṛhyasūtra
gen.	genitive case
impf	imperfect
inj	injunctive
inst.	instrumental case
KAS	Kauṭalya s Arthaśāstra
Kā Śr	Kātyāyana's Śrautasūtra
Katha U	Kathopaniṣad
Kau Br	Kauṣṭhaki Brāhmaṇa
Kau Up	Kauṣṭhaki Upaniṣad
Ken. U	Kenopaniṣad
KS	} Kātyāyana s Sarvānukramaṇī
KSA.	
Lit.	Literally
Loc.	Locative case
M	A Devanāgarī transcript of a Madras ms
Mah	Mahīdhara a commentator of the Śukla Yajurveda
Mahānār Up	Mahānārāyopaniṣad
Maitr Up	Maitrayaṇī Upaniṣad
Maitrī Up	Maitrī Upaniṣad
Manu	Manuśmṛti
Mas.	Masculine gender

MS	Manuscript
	Maitrāyaṇī Samhitā
MSS	Manuscripts
Mu U.	} Mundakopaniṣad
Mundaka U	
N	Nirukta of Yāska
Ngh.	Nighantu
nom	nominative case
Nrs U	Nrsimhottaratāpinī Upaniṣad
NS	Nidāna Sūtra
O M	Oriental College Magazine
P	A palm-leaf Malayalam ms at the Punjab University Library
P	page
pa	Pāṇini's Astādhyāyi
perf	perfect
pers	Person
pl	plural number
PMBH	Patañjali's Mahābhāṣya
PP	Padapātha
Parāśara	Parāśara Smṛiti
Praśna U	Praśnopaniṣad
R	The Rgvedānukramanī of Mādhavabhata edited by C Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series No. 2
red	reduplicated
Rgvidh	Rgvidhāna, edited by Meyer
RPR	Rgvedapratisākhya
RV	Rgveda
S	K Sāmbaśiva Śāstri's edition of the Rksamhitā with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Venkata-mādhavārya, Trivandrum Sanskrit Series, No. 96
S	Samhitāpātha
ŚA	Śāṅkhyāyana Āraṇyaka
ŚB	Śatapatha Brāhmana
Śān Br	Śāṅkhāyana Brāhmana
Śāt	Śātyāyana Brāhmana
SVB	Sadvimśa Brāhmana
SDS	Sarvadarśanasamgraha
Sing	Singular number
SK	Skandasvāmin's commentary on the Rgveda
SKN	Skandasvāmin's commentary on the Nirukta of Yāska
Skr	Skandasvāmin's Rgvedabhāṣya, edited by C Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, No. 8
Skt	Skandasvāmin's Bhāṣya on the Rgveda, Trivandrum edition
Śr Sū	Śrauta Sūtra
ŚŚS	Śāṅkhāyana Śrauta Sūtra
St	Śuddhitattva
Śve. U	Śvetāśvataropaniṣad
Sy	Sāyanācārya's commentary on the Rgveda, Poona edition.
TA	Taittirīya Āraṇyaka
TB	Taittirīya Brāhmana
Tāndya	} Tāndya Mahābrāhmaṇa
TMB	
TS	Taittirīya Samhitā
T. U	Taittirīyopaniṣad
U.	Uvata

Unādi	Upādi Sūtras
Vajj	Varjayantīkoṣa
V	} Vārtika on Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
Var	
Vpa.	
VD	Vedārthadīpikā
VM	Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya
VNS	Vararuci's Niruktasamuccaya
Voc.	Vocative case
Vol	Volume
VPR	Vājasaneyīpratisākhya
VS	Vājasaneyī samhitā
YPR.	Yajurveda pratisākhya
YV	Yajurveda

अ	}	अध्याय
अध्या		
आय		आर्यभटीय
आ औ सू		आश्वलायनश्रौतसूत्र
उ	}	उणादिसूत्र
उणा		
ऋ	}	ऋग्वेदसंहिता
ऋ स		
ऋ प्रा		ऋकप्रातिशाख्य
ऐ वा		एतरेयब्राह्मण
क		कण्डिका
का		कात्यायनश्रौतसूत्र
का स		कात्यायनसर्वानुक्रमणी
का स द्वा का		कात्यायनसर्वानुक्रमणी द्वादशकण्डिका
कौ वा		कौषीतकिब्राह्मण
गौ		गोपथब्राह्मण
गो गू सू		गोभिलगृह्यसूत्र
गो स्मू		गोभिरुस्मृति
ठां वा		ताण्ड्यब्राह्मण
तं वा		तत्तिरीय आरण्यक
तं सं		तत्तिरीयसंहिता
नि	}	निरुक्त
निरु		
निष		निषष्टु
पा		पाणिनि—अष्टाध्यायी
पार.		पारस्करगृह्यसूत्र
पा वा		पाणिनिब्राह्मण

भ. गी.	भगवद्गीता
मनु	मनुस्मृति
म भा. शा. प.	महाभारत शान्तिपर्व
वे दी.	वेदार्यदीपिका (पद्गुरुशिक्ष्यविरचिता सर्वानुक्रमणीव्याख्या)
श	गतपथब्राह्मण
श ब्रा }	
शा था.	शाङ्खायन आरण्यक
शा. ब्रा.	शाङ्खायन ब्राह्मण
शा श्री. सू	शाङ्खायन श्रौतसूत्र
सा. भा.	सायणभाष्य

PUBLISHERS PREFACE

By

Sundar Lal Jain

The present volume completes the commentary of Mād̥hava, son of Śhrīveṅkaṭṣa, on the fifth, sixth and seventh maṇḍalas of the R̥gveda

Two factors have been responsible for the unprecedented delay in bringing out this volume.

The learned Editor of the commentary, Dr Lakshmana Sarup left this mortal world when the present volume was under its career of print His unexpected demise was a stern blow to Indology which resulted in the set back in the progress of the work of this volume.

The task of publishing the volume was heavy and laborious In the process of printing, the accented text of the R̥gveda and the commentary of Mād̥hava thereon were to be compared with their originals. In the footnotes the relevant parts of the Śatapatha Brahmana, the Nirukta and the commentaries of Uvvaṭa, Mahīdhara Bhaṭṭabhaṣkara, Dyadv̥veda and the rest had to be verified References to Śrauta and G̥r̥hya Sutras, Anukramaṇīs and B̥ṛhaddevata had to be traced out No less hard was the task of tracing to their original the quotations that exist in the commentary of Madhavarya. The process of printing itself involved a careful reading with regard to the proper adjustment and correction of the varied and complex material so composed

This heavy and responsible task was assigned to and willingly shouldered by Shri Jagdishlal Shastri, M.A, M.O.L., who as the Mcleod Kashmir Research scholar University of the Panjab, had the benefit of training under the learned doctor and as the reader of proofs of the first three volumes was acquainted with the technique of the work.

The work was resumed. But as the prospects of its completion were in sight, there was a revolution in the political life of our country India became free, but was partitioned The West Punjab the home of Vedic learning and culture in ancient days was cut off from the rest of India. The partition involved bloodshed arson and loot. Under the lawless duration of power transfer in 1947, our firm of Lahore was set on fire on the thirteenth of August and was reduced to ashes In the holocaust that ensued the non Muslim personnel of our firm had to flee for life and take shelter in India, homeless and penniless Rehabilitation of the displaced was a Herculean task even for the mighty Indian Government.

The re-establishment of the firm upon the scratch was a difficult project. However the difficulty had to be faced and overcome. The firm started its new career in Banaras the holy city of Shri Viśvanātha. The selection of the city, site and situation and the management of money, might and material was made under the grace and goodwill of the glorious Goddess of Learning

From 1947 to 1955 it has been a period of persistent struggle. Under the storm and stress of pressing occupations and in the turmoil and confusion that followed displacement, the work of printing remained suspended for an indefinite period. But it was not long before the work was re-started. Shri Jagdishlal Shastri, who having left his hearth and home in Pakistan, had settled in India and joined Madhyapradesh Educational

Service, resumed and maintained the charge of supervision till the completion of the work.

The present volume is imbued with all the characteristics of the foregoing three volumes except that it has not been possible to include padapātha in the appendix as it has been done hitherto. In excluding padapātha we wished to avoid further delay in bringing out the volume. We were afraid of increasing the extent of this volume which is bigger than any one of its sister volumes already published. We shall make amends for this omission and include the padapātha of the hymns of this volume in the fifth volume of this work.

It is pleasing to note that in the unaccountable losses that our firm has sustained we have had the moral support of Indologists from all over the world. They have taken our losses as their own and have patronised us in our efforts to serve the cause of Indology.

Nepal, Khapra,

Banaras, 5th January, 1955.

अबोध्यमिः समिधा जनानां प्रतिं धेनुमिवायतीमुपासम् ।
यद्वाह्वं प्र वयामुज्जिहानाः प्र मानवः सिस्रते नाकमच्छं ॥ १ ॥

ममोऽग्निभ्योऽस्त्ववोधीति सूक्तं बुधगविष्टिरो ।

अनुक्तगोत्र आत्रेयः पञ्चमे मण्डलं भवेत् ॥

[अबोध्यमिः] धेनुमिवे । आगच्छन्तीम् । उपसम् । प्रतिं । जनैर्निधीयमानया । समिधा । प्रदुद्धो भवति ।

अग्निः । महान्तं एव दुद्धा । शास्त्राम् । उद्गमयन्तः । अग्नेर्मानवः । अन्तरिक्षम् । प्रतिं । प्रसिस्रते ॥

१ हेमोत्रि० P २ ०स्त्वावो० P D
१ आत्रेये पञ्चमे मण्डले पठनुवाका । तत्र प्रथमे
ऽनुवाके षतुवश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यमिः'
इति द्वादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । आत्रेयमनु
क्रमिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरो'
(KSA 24.1 p 19) इति । पञ्चमे मण्ड
लेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्याविति परिभाषितत्वा-
द्वात्रेयी बुधगविष्टिरादुयी । अनायेशपरिभाषया
त्रिष्टुप् (Cf KSA.12 6 p 5) । मण्ड
लादिपरिभाषया (Cf KSA 12 12 p 5)
अग्निर्बेवता । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋती ऋष्टुभे
छन्त्वादिवनशस्त्रे चैतद्वारि क्तवारि सूक्तानि ।
तथा च सूत्रितम् 'अबोध्यमिः समिधेति क्तवारि'
(ASS.4 13) इति । अध्यायोत्सर्जनोपाकरण
योर्धामन्ते द्विष्टमिति द्रुष्टत्वेन चिनिमोग उक्त
Sy ४ The *pratika* is supplied
by the Editor

५ अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातःबुध्यते तद्वत्
Sy आगच्छन्तीं धेनुं यथा वस्तः प्रतिबुध्यते
Mah यथा धेनुमागच्छन्तीं वस्तः प्रतिबुध्यते U
६ ०सः M. यथा षोडशमागच्छन्तीं प्रति मनुष्या-
प्रतिबुध्यते Mah U ७ उचकाले इत्यर्थः Sy
८ अथर्वादीनाम् Sy शानभ्यदाद्विषतर्पणस
त्प्राक्सम्पन्नानामग्निहोत्रिणाम Mah अग्नि
होत्रिणां सत्प्रातिभिन्नानभ्यदासम्पन्नानाम् U
९ समिद्धिः Sy समिन्धनेन Mah U
१० प्रदुद्धोऽभूत् Sy कर्मणि स्वमधिकारं जाना
तीत्यर्थः Mah प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधि

कारम् U ११ Sy adds अयम् ॥ योऽय
मग्निः U १२ दृष्टान्तमाह । यद्वा महान्तः
Mah यद्वा इति महत्प्राम (Ngh 3 3)
१३ वधु M जातपसा पक्षिणः Mah , U
१४ वृषशाशान् Mah , U
१५ उद्गमय P प्रोद्गमयन्तो वृक्षाः स्वाधिष्टानं स्य
जन्तः Sy प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्र-
सरन्ति तद्वत् Mah परित्यज्योध्य गच्छेयुः U
१६ षीप्तास्य तस्याग्नेः Mah तस्याहुतिभिर्षीप्तस्य U
१७ अयं प्रबुद्धस्याग्नेः श्वालाः Sy मानवो रश्मयः
Mah अर्चीयि महान्ति U
१८ स्वर्गम् Mah स्वर्गलोकम् U
१९ अग्निमुष्येन Sy अग्निः Mah अग्निः U
अच्छान्नेराजुमिति शाकपूणिः N 5 28
२० प्रसिस्रते P प्रसिस्रतेः D प्रसरन्ति Sy.,
Mah प्रसर्पन्ति U
२१ श्रुचोऽर्पन्तः वा । जनानामुत्विजां सम्बन्धिन्या
समिधाऽग्निर्बोधि प्रसिधोयितः प्रवृत्तित आ
यतीमुपसं प्रातःकालम् प्रति धेनुं यथा प्रसिधोष
यन्त्युत्पापयन्ति । तस्य मानवः प्रोक्त्वाहाना
नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयं पक्षिणां
मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः
प्रसरन्ति । विपक्षी तस्याग्निं छान्ते गुणे वया
मिति क्पम् । एकः प्रशब्द उक्त्वाहाना इत्यत्र
सम्बन्धते द्वितीयः सिस्रत इत्यत्र । 'सु गती'
ह्लावि? (श्वादि) संट । 'प्रोहाह्वं गती' शानब्
जिहाना । उचसमिति संहितायो षीधं Mah
This stanza= YV 15 24.

अबोधि होता यजथाय देवानुर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । देवान् । यष्टुम् । प्रबुद्ध आसीत् । अग्नि । प्रातः । ऊर्ध्वं । तिष्ठति । सुमना । समिद्धस्याग्ने ।
स्वेतम् । दृश्यते । तेजः । सोऽय महान् । देव । तमसः । निर्मुक्तः ।

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिर्ग्निः ।
आदक्षिणा युज्यते वाज्यन्त्युत्तानामुर्ध्वो अंधयज्जुह्विभिः ॥ ३ ॥

यदीं गणस्य । यदा । प्राणिजातस्य । नियमनी निद्राम् । निगिरति । तदानीमग्निः । शुद्धे । तेजोभिः ।

१. बुधगविष्ठिरयोरार्षम् SKN. गविष्ठिरबुधयो-
रार्षम् Dur

२. यष्टव्यान् Sy. यष्टव्यतया देवान् Dur

३. यजनाय । अग्निहोत्रादिना होमेन यागेन
च देवान् यष्टुमित्यर्थः SKN. यजमानाय
Dur

४. बुध्यते Sy. बुध्यति SKN. बुध्यते होता
Dur

५. प्रातःकाले Sy. प्रत्यूषस्येव, उषस उदयवेला-
याम् SKN

६. उत्तिष्ठति Sy. वृष्वा चोर्ध्वम् ऊर्ध्वज्वालो-
ऽग्निः तिष्ठति ज्वालामालः सन्नित्यर्थः SKN.
ऊर्ध्वो ज्वलनक्रियायोगात् । अग्निहोत्रिणा गृहेषु
यो वितिष्ठते Dur

७. शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् Sy.
सुचित्तो होमकारिणामनुग्रहपरचित्त इत्यर्थः
SKN. शोभनमनाः Dur

८. समिद्धस्यास्य Sy. समिद्धस्य च यस्य Dur

९. रोचमानम् Sy. दीप्तवर्णम् SKN. रोचिष्णु-
वर्णः । एवमग्न्यधिकारादत्र शब्दसारूप्याच्च
'रुशत्' इत्येतद् वर्णनामेत्युपपद्यते Dur. रुश-
दिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः N 6 13

१०. बलं ज्वालालक्षणम् Sy. बलं ज्वालामूल-
लक्षणम् SKN. बलं यस्याप्रमितम् Dur

११. एवम्भूतः Sy. यश्च Dur.

१२. तेन च महान् SKN. प्रभावतो महान् Dur

१३. अन्धकारात् Sy. तमस सकाशात् SKN
तमसश्च सर्वमिदम् Dur

१४. The passage beginning with
प्रातः and ending with निर्मुक्तः is
omitted by M ॥ निर्मुक्तोऽभूत् Sy.
निर्मोचयति, प्रकाशयतीत्यर्थः SKN. निर्मोच-
यति बुध्यते देवान् यष्टव्यतया Dur N
6 13, SKN II 433.

१५. VM. ignores होता ॥ अय होता होम-
निष्पादकः Sy. होता 'अग्निर्देवो होता' इति
श्रुतेर्होताग्निः । मानुषस्तु तदधिष्ठितो होत्र
करोति । अतः स होतेत्युच्यते । अथवा होतृ-
शब्दोऽत्र तृन्प्रत्ययान्तः क्रियाशब्दः । साधुकारिणि
च तृन्प्रत्ययः । साधुहोमस्य कर्ता SKN

१६. यदि P.

१७. ०स्य D.

१८. सङ्घात्मकस्य जगतः Sy.

१९. रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तमः Sy

२०. निगरति P निरगति D. गिरति गृह्णाति वा
समिद्धो भवतीत्यर्थः Sy

२१. तदा Sy

२२. This passage beginning with यदीं
and ending with अग्निः is omitted
by M

२३. दीप्तैः Sy

२४. रश्मिभिः Sy

जगद् ब्रह्मते । शोभमान । तदनन्तरम् । हरिद्राणामन्नमिच्छन्ती । उदारानो बक्षिणा । युज्यते । सोऽग्निमग्निहस्तानां
दिवम । तेजोमि । धरति दिवम् ।

अग्निमच्छां देवयुता मनांसि चक्षुषीव सूर्ये म चरन्ति ।
यदा सुवाते उपसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्ने अह्वाम् ॥ ४ ॥

अग्निमच्छ । अग्निम् । अच्छ । यजमानानाम् । मनांसि । सह चरन्ति । ययोदिते सूर्ये । मनुष्याणां
चक्षुषि । यदि एनम् । जनयत । अहोरात्रे भिन्नरूपे । तदानीं स्वतः । यजमानम् । अह्वाम् । अग्ने । उपसि ।
प्राप्तुमवति ।

जनित् हि जैन्यो अग्ने अह्वा हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।
दमैदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पंसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनित् हि । अजायत । जनयितव्योऽग्निः । अग्ने । अह्वाम् । निहितः । निहितेषु च । काष्ठेषु ।

- १ व्यनक्ति विश्वं जगत् Sy
- २ वीप्तः Sy
- ३ अनन्तरमेव Sy
- ४ ऽन्ति M
आन्वयधारा Sy
- ५ हरिद्राणां ने मिच्छन्त्यादारणवान् P हरिद्रा
पात्रेमिच्छन्त्यादारणवान् D प्रबुद्धा अपवा
बक्षिणा प्रबुद्धाव्यधारा युज्यते तां धाराम्
Sy
- ६ युक्ता भवति Sy
- ७ सायम० D
- ८ उपसा P, D तां च धाराम् ऊष्यतानामुपरि
विस्तृताम् Sy
- ९ पिबति Sy
- १० VM ignores ईम् and ऊष्यं ॥ ईम्
अयमग्निः । ऊष्यं उपसा सन् Sy
- ११ वेवम् Sy
- १२ अग्निम् । अच्छ is omitted by P
आग्निमुष्येत Sy
- १३ वेवानात्मन इच्छतां यजमानानाम् Sy
- १४ वेवा यच्छन्त्यास्तबर्धं कर्तव्यं वक्षिष्यतीति स्थाय
स्तीत्यर्थः Sy

- १५ ययोदये P, D
- १६ चक्षुषि P ऽगाश्चक्षुषि D चक्षुषीव
सर्वेषां प्राणिनां यया सूर्ये सञ्चरन्ति सद्यत् Sy
- १७ यथा Sy
- १८ एनमग्निम् Sy
- १९ ऽरात्र P, D
- २० नानारूपे धाषापृथिव्यो Sy
- २१ ऽर्णो M
प्रकृष्टवर्णोपितः Sy
- २२ वेनमवानग्निः Sy
- २३ अग्नि P, D
उदयकाले Sy
- २४ VM seems to explain उपसा as
उपसि ॥ उपसा सह Sy
- २५ प्रवर्धत इत्यर्थः Sy
- २६ अह्वा P, D
प्रादुरभूत् Sy
- २७ अयमग्निः जैन्यः उत्पादनीयः Sy
- २८ उदयकाले Sm
- २९ ऽन्ते P
स्थापितः Sy
- ३० पश्यात् वनोत्पेषु काष्ठेषु Sy,

आरोचमानं । गृहे गृहे । सप्त । रत्नानि । प्रयच्छन् । अग्नि । होता । निषण्णो । यष्टरः ।

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मनुः संभा उ लोके ।

युवा कृविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धृता कृष्टीनामुत मन्त्र्य इन्द्रः ॥ ६ ॥

अग्निर्होता । अग्निः । आहोता । निषण्णः । यष्टरः । अग्निः । होता । निषण्णः । यष्टरः ।

सुगन्वितेजनेन च सुरभित्त्वम् । युवा । कृविः । पुरुः । मनुः । कृष्टीनामुत । मन्त्र्यः । इन्द्रः ।

अपि च । तेषा जठरे । उद्रे ।

प्र णु त्यं विग्रमध्वरेषु साधुमग्निं होताग्नीकृते नमोभिः ।

आ यस्तुतान् रोदयो ऋतेन नित्यं सृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र णु त्यम् । प्रस्तुवन्ति । तम् । मेधाविनम् । यज्ञेयः । वा । वाजिनम् । घृतेन । नमोभिः ।

१. Sy adds सन् ।

२. ग्रहे D. पश्चात् तत्तद्यागगृहे Sy

३. रमणीया ज्वाला Sy

४. धारयमाण । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविद्यानि रत्नानि दधान. Sy

५. प्रयच्छन्ननिहत P होमनिष्पादक सन् Sy

६. निषण्णो भवति Sy

७. The passage beginning with अग्निः । होता and ending with यष्टरः is omitted by M यष्टव्य सन् Sy

८. VM ignores हि ।

९. जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिमतीष्टिः कार्यः । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीम-कदेव वीति नो अद्य' (AB 4 9.) इति Sy

१०. अयमग्निः Sy

११. ह्वाता M होमनिष्पादक सन् Sy

१२. निषसाद Sy

१३. The passage beginning with अग्नि-र्होता and ending with यष्टरः. is omitted by D यष्टव्यश्च सन् Sy

१४. कुत्रेति ? तदुच्यते सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या Sy

१५ उक्तम् Sy

१६ तत्रापि आहोताग्नीकृतेन Sy

१७ सर्वस्य धारक एवम्भूत. सन् Sy

१८ गुग्गुलना P

गुग्गुलना D

१९ The passage गुग्गुलना सुरभित्त्वम् should immediately follow सुरभो and precede देशे ।

२०. नित्यतरण नमंत्र मिश्रितो वा Sy

२१. कपि D मेधावी Sy

२२. पुरः P बहुस्थान Sy

२३. यज्ञवान् Sy

२४. सर्वस्य धारक एवम्भूत. सन् Sy

२५. ऋत्विग्यजमानानाम् Sy

२६. तेषा जरे P, D. मध्ये Sv

२७. समिद्ध सन् । वर्तत इति शेष Sy

२८. VM ignores उ ।

२९. वृ D

३०. स्तुवन्ति Sy

३१. ०वि नये (नो य) ज्ञेः M अध्वरेषु Sy.

३२. फलसाधकम् Sy

३३. होमनिष्पादकम् Sy

३४. स्तुतिभिः Sy

सह । योऽग्निः । द्वावापुमिव्यौ । प्रातनोति । उदयेन तेजसा वा । तं नित्यमिदम् । परिवरन्ति । वलिनम् ।
भूतेन ।

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दर्मनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रभृजो घृपमस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्वान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मार्जन्यः । मृज्यते परिवर्यते । स्वे स्थाने । दर्मना । कविभिः प्रशस्तम् । अतिथिः ।
प्रसाक्तम् । शिवो भवतु । सहस्रज्वालः । वर्षिता । ज्वालावन्तस्त्वम् । अग्ने । सयान् । अन्यान् । वलने । प्रभवसि
अतिगच्छसि ।

प्र सुद्यो अग्ने अत्यैष्यन्वानाविर्यस्मै चारुतमो वभूथ ।

ईकेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुपीणाम् ॥ ९ ॥

प्र सद्यः । शीघ्रमेव । अग्ने । त्वम् । अन्यान् प्रात्यपि । शत्रून् तस्य । यस्म यजमानाय । चारुतमः ।
प्राविर्भवसि । स्तुत्यः । वपुषे हितः । दीप्तिमान् । प्रियः । विशाम् । मानुपीणाम् । अतिथिः ।

- १ वेवः Sy
- २ ऽधिषी M
- ३ विस्तारितवान् । अग्नी प्रास्ताहुतेरावित्यद्वारा
वृष्टपुस्थावकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन
हविया विषं तथाभूतेन वृष्टघाद्विफलेन भुवं
आतसाव Sy
- ४ च P ५ ता P
- ६ अन्नवन्तं वेवं यजमाना Sy
- ७ उदकेनाग्नयेन वा Sy
- ८ VM ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy
- ९ मर्मन्यः P मर्मन्वे अग्न्यः D मार्जनीयः 18
suggested for मार्जन्यः ॥ सम्मार्जनीयो
अमग्निः Sy
- १० स्वकीये Sy
- ११ कीवृशोऽग्रम् ? दानमना दान्तमना वा Sy
- १२ प्रघास्तः 18 suggested for प्रघास्तम् ॥ कवि
भिर्मैघाविभिः प्रघास्तः प्रकथ्येण स्तुत्यः Sy
- १३ प्रतिविषत्पूज्यः Sy
- १४ सुफलरश्मिः Sy
- १५ अपरिमितज्वालः Sy
- १६ वर्षिता M वर्षिता फलानाम् Sy

- १७ यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवोमो यस्य
तावृक्षः । सर्ववसस्वरूप इत्ययम् Sy
- १८ अथ प्रत्यसवावः हे अग्ने ! Sy
- १९ स्वध्यतिरिक्तान् Sy
- २० सर्वानघात्फलेन M
- २१ अतिग० M प्रेति परेत्यर्थः । पराभवसि ।
ध्याप्तुं वा प्रभवसि Sy
- २२ तदानीमेव Sy
- २३ हे अग्ने ! त्वं यज्ञमासाद्य Sy
- २४ स्वसमानान् Sy प्रत्यपि P अतिक्रामसि Sy
- २५ शत्रुं M
- २६ यज्ञाय Sy
- २७ आदसमः तन् Sy
- २८ प्राविर्भवसि Sy
- २९ ऽत्ये P किञ्च त्वं स्तुत्यः Sy
- ३० ऽधो P वपुष्करो वीप्तिकरो वा Sy
- ३१ विशिष्टबीप्तिमान् Sy
- ३२ प्रियमूलाः Sv
- ३३ सर्वेषां प्राणिनाम् Sy
- ३४ प्रजानाम् Sy
- ३५ पूज्यः भवसि Sy

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ वलिमग्ने अन्तित ओत दरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि वृहते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्य भरन्ति । तुभ्यम् । हवि । भरन्ति । क्षितय । अग्ने । अन्तात् । अपि । च । दूरात् स्तोत्रमस्य ।

सुमतिम् । आभिमुख्येन । जानीहि । वृहितम् । महच्च । तव । सुमम् । भजनीयम् ।

आद्य रथं भानुसो भानुमन्तमग्ने तिष्ठं यज्ञतेभिः समन्तम् ।

विद्वन्पथीनामुर्वश्न्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आद्य रथम् । आतिष्ठ । अद्य । रथम् । हे दीप्तिमन् । तम् । अग्ने । यष्टव्यदेवैः । ममावृतपर्यन्तम् ।

विद्वान् । देवयानान् । मार्गान् । विस्तीर्णं च । अन्तरिक्षम् । आवहं । अस्मिन् यज्ञे । देवान् । हविषो भक्षणाय ।

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारुं वृषभाय वृष्णे ।

गविंष्टिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । अवोचाम । कवये । यज्ञियाय । स्तोत्रम् । वन्दनशीलम् । वर्षणशीलाय । पुसे ।

१. किम् ? पूजा हविलक्षणाम् Sy

२. सम्पादयन्ति Sy

३. मनुष्या यजमाना Sy

४. ऽतयोन्नेताद् P D अन्तिकात् Sy

५. Omitted by D आ इति चार्थे Sy

६. अतिशयेन स्तोतु Sy

७. स्तुतिम् Sy

८. आजानीहि Sy

९. अस्मभ्य दातव्यम् Sy

१०. स्तुत्य च Sy

११ VM ignores यविष्ठ and explains अग्ने once ॥ हे युवतम ! अग्ने ! Sy

१२. अद्य D

१३. आरोह Sy

१४. अस्मिन् यागदिने Sy

१५. तम् probably stands for भानुमन्तम् । दीप्तिमन्तम् Sy

१६. यष्टव्यदेवैः सह ।

१७. समीचीनप्रान्तोपेतम् Sy

१८. यष्टव्यदेवपरिज्ञानवास्त्वम् Sy

१९. देवजानन् P देवयजनमार्गान् प्रति । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy

२०. प्रभूते Sy

२१. विस्तीर्णान्तरिक्षे P ऽक्षेम् D अन्तरिक्षे Sy

२२. आवहसि Sy

२३. यष्टव्यान् Sy

२४. हविर्भक्षणाय Sy

२५. वयमात्रेया अवोचाम Sy उद्गातारो वदन्ति-वयम्.. उक्तवन्त Mah उक्तवन्तो वयम् U

२६. मेधाविने Sy क्रान्तदर्शनेऽग्नये Mah क्रान्त-दर्शनाय U

२७. यज्ञिय P मेधार्याय Sy मेघे यज्ञे योग्याय Mah

२८. न्तोतभ्र P., D. स्तुतिरूप वाक्यम् Mah स्तुतिलक्षणं वाक्यम् U

२९. वन्दनीयम् M वन्दनशील स्तुतितत्परम् Mah

३०. वर्षकाय फलानाम् Sy श्रेष्ठाय कामाना वर्षधित्रे Mah वर्षित्रे । आहुतिपरिणामाभि-प्रायमेतत् U

३१. सेक्त्रे यूने Sy वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय Mah, U.

अयं कवेदाह—गविष्ठिरै ! हविषा सह । स्तोमम् । अग्नी । अयति । यथा पुष्ये दीप्ते । विस्तीर्णव्यञ्जनम् ।
 एकमानंकारं अयति अपि वा यो दिव्यादित्य अयन्ति देवा बहुव्याप्तम् ।

V 2

कुमार माता युवतिः समुञ्च गुहां विमर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जबासः पुर. पश्यन्ति निर्हितमरुतौ ॥ १ ॥

“कुमारं माता । शौनक—

कुमारमिति कौमारं सूक्त जनोऽपवा वृष ।

कौमार सति वास्ये^१ द्वे कमेत वीत्युषाविमे ॥१॥ इति ।

१ अयदिरात्मानं परोक्षेणव विविश्य स्तुतिमुप
 संहरति Sy

२ अपमृषि Sy इवानौ गविष्ठिरो गवि वाधि
 स्थिरोऽप्रध्याभ्यो होता Mah इवानौ गवि
 ठिरो होता गवि वाधि स्थिरोऽप्रध्याभ्य ।
 तस्य ह्यग्निरधिष्ठात्री देवता U

३ नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् Sy नमसाऽग्नेम
 युतम् Mah. अग्नेन संयुक्तम् U

४ स्तोत्रम् Sy स्तुतिम् Mah, U

५ आहवनीये Mah

आहवनीयास्ये U

६ अयति स्म Sy अस्तनूतव्यर्थं अयति ।
 सद् सवर्षे । होताग्नी स्तोममापयिष्यति,
 आसञ्चयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरक्षमाग्निस
 म्बद्धं करिष्यतीत्यर्थं Mah आसञ्चयिष्यति ।
 अग्निसम्बद्धं करिष्यते U

७ ०वो M

८ Omitted by P D विधि Sy विधि
 द्युलोके Mah यथा द्युलोके U

९ उरगमनमाहित्यम् Sy सगंध्यावन्मसूर्योपस्था
 नादियु विप्रयुक्ता उरयो बहवो व्यञ्चाः स्तुतयो
 गतयो वा यस्येति तन्निवेत्युत्प्रेक्षा Mah
 बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तं स्वरसीष्ठवावियु
 क्तम् U

१० क्सास० M. D रोचमानम् Sy स्वममुत्प्रे

कते । स्वमं रोचमानमावित्यम् ।

स्तोमं सूर्येणोपमीयते Mah रोचनमावित्यम् ।

स्तोमं आहित्येनोपमीयते U

This stanza=YV 15 25

११ ये is suggested for या ।

१२ Ms D puts the figure ॥१॥ here
 to indicate the end of the first
 hymn. No such number is given
 in P and M

१३ ‘कुमारं माता’ इति द्वावशब्दं द्वितीयं सूक्तम् ।
 अत्रे पुत्रं कुमारं ऋषिं जननाम्न पुत्रो वृशो
 वोभौ वात्र ऋषी । ‘कमेतं स्वम्’, ‘वि ज्योतिषा’
 इत्यनयोस्तु वृष एव नोभौ न कुमारः ।
 अन्त्या षट्पञ्चासवक्षरा अक्षरी शिष्टात्त्रि
 ष्टुम । अग्निर्वैवता । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा
 अक्षर्यस्तं कं वीत्युषोस्तु वृषा एव’
 (KSA 24.2 p 19) इति । प्रातरमुवा
 काश्चिन्नक्षत्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग
 उक्तं पूर्वसूक्तेन सह Sy

१४ कुमारम्मारम्माता D

१५ ०रकं P D

१६ पास्ये P वास्ये D वाषेय्य M

१७ कमेवकं तवीत्युषा० P कमेतं रवीत्युषा० D
 कमेकं तुषा० M

ऐक्ष्वाकस्त्र्यरुणो राजा त्रैवृष्णो रथमास्थित ।
 सञ्जग्राहास्य रश्मीश्च वृषो जान पुरोहित ॥१॥
 स्वयमेव नियच्छन्ति पुरो राज्ञा पुरोहिता ।
 नेदय करवत्पापमिति रश्मीन् समाहिता ॥२॥
 रथचक्रेण गच्छन्तौ तौ विचिच्छिदतु शिर ।
 आत्रेयस्य कुमारस्य क्रीडत कस्यचित् पथि ॥३॥
 त्व हन्तासीत्युवाचैकस्त्व हन्तासीति चापर ।
 राजाब्रवीद् वृश जानमपायसमह रथम् ॥४॥
 प्रायौषीस्त्व त्वभि च त त्वमेवातोऽवधी द्विजम् ।
 तौ वै पृच्छावहा इति इक्ष्वाकून् प्रश्नमेयतु ॥५॥
 ते हेक्ष्वाकव ऊचुश्च सङ्गृह्णातीह यो रथम् ।
 स रथस्येश्वर इति वृशमेव पराब्रुवन् ॥६॥
 सोऽथ वार्शानि सामानि दृष्ट्वा सञ्जीव्य त शिशुम् ।
 क्रोधात् सन्त्यज्य राजानमन्यदेश समाश्रित ॥७॥
 हरोऽथाग्नेर्निनाशात् तस्यापक्रमणाद् ऋषे ।
 अग्नौ प्रास्तानि पाक्यानि नह्यपच्यन्त कानिचित् ॥८॥

१. ऐक्ष्वाकु० BD

२. स ज० P

३. ०हाश्वर० BD

४. BD reads वृशो for वृषो ।

५. The Sloka 'ऐक्ष्वाक' पुरोहितः' is found in BD also

६. देवय P

७. चत् is omitted by P, D

८. ०क त्व P ९. पृश M

१०. जन० D ११. त्वपि P

१२. ०षीस्त्वमभि च M

१३. ०धीद्विजम् M ०धीद्वि० is suggested

for ०धी द्वि० ।

१४. ०वह M

१५. Omitted by P, D

१६. इतीक्ष्वा० M

१७. पृश० D भृश० M

१८. सोध P M

१९. वार्शा० P २०. त्वं M

२१. ०न्य दे० P

२२. पहरोथाग्नेर्निनाशात् P पहरोथाग्नेर्निनाशात्
D २३. अग्नेन P

२४. वाक्या० P D वाक्यानि वाक्या M

२५. नह्यपच्यन्त P D

प्रथिप्रयन्ति य गाय प्राञ्ज गोपच्यतोऽन ।
 तत प्रभ्यपिनो राजा सोभिगम्य प्रसाद्य च ॥ ६ ॥
 धानीय तं कृत्वा ज्ञानं पुनरथ पुन दद्य ।
 जानो वृषोऽशामयतं पन्पाम्पानेरतं हर ॥ १० ॥
 इति याज्ञोष्ययो दृष्ट्या ददर्शान्नेरेरत्न तम् ।
 प्रविष्ट तदरा भाषो विनाशो तस्य भूयत ॥ ११ ॥
 निपण्य य तयो गायमागन्वां वानिपावपि ।
 तामुपामन्वयान्त्र वमेतस्त्वमितीत्युषा ॥ १२ ॥

वं चन कुमा०म् ब्राह्मणरुमा०म् मम हननात् तदनुभवं कुमार०ण राजा भावोऽनुप्रगित्य वज्रमागम् ।
 युवति० । समुत्थम् पा०द्व्यस्तितम् । गुहायाम् । विभक्तिं । न । दशाणि । पित्रे राजा । तज्जनास्य कुमारस्य । द्विषम् ।
 जना । न । पुरे । पश्यन्ति । निहितम् । प्रन्तहितम् । पत्र साटपायनम्—ग पागच्छन् यथा राजा

- १ सौत्रं P D
- २ ०प्यतो० P
- ३ जनो D
- ४ ०मय P
- ५ पार्श्वो D
- ६ ०रस्य M
- ७ ०र्षो D
- ८ तर्हा M
९. BD reads वानिपावपि ।
- १० तं तन्वमितीत्युषा P
 वतमन्वमितिस्त्युषा D
 The Sloka is found in BD also
 BD reads वमेतं स्वमिति त्युषा ।
- ११ ०र P, D पपि सञ्चरन्तम् Sy
- १२ ०ण शारस्य P, D
- १३ धीवनोपेता Sy
- १४ समुत्थम् P अक्षेण हतम्, यद्वा सम्यग् निगूढम् Sy
- १५ धारयति Sy
- १६ पित्रे पित्रे D., M तस्य जनकाय । यद्वा

- समुत्थं सम्यग् निगूढं गुहा विभक्तिं न ब्रूति
 पित्रे Sy
- १७ हितितम् Sy
- १८ M reads जज्ञान for जना । न ।
- १९ पुरोहेण Sy
- २० ०न्ती P अथवाऽयं वानं पुराज्जीवितं कुमार
 धारमानमपराशतया वदित वचपति, जानो
 वा तं जीवितस्या वदित, अथवा सुव्रतस्थाने
 यस्यात् कुमार इत्यग्निदृश्यते, तं माता धरणि
 युवतिर्मिथयन्ती समुत्थं निगूढं गुहायां विभक्तिं
 पित्रे उत्साहनाय यजमानाय न ब्रूति । अस्या
 नमिनत् हिंसत् बाह्वमनीश' तेजो जना न
 पश्यन्ति । किन्तु धरती धरण्यां हितं पश्यन्ति
 Sy
- २१ स्थितम् Sy
- २२ धरमण Sy
- २३ VM ignores माता and धनीशम् ॥
 माता कुमारस्पोत्पावधित्री । यद्वा सवस्य
 निर्मात्री पृथिवी । धनीशम् वचम् Sy
- २४ Omitted by D

ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेव स आगत्याकामयत पश्येयमग्नेर्हर इति, स एतत् सामापश्यत्, तदभ्यगायत, तदपश्यत्, पिशाची वा त्र्यरुणस्य जाया सैनत् कशिपुना छादयित्वाऽध्यास्त इति तदभिव्याहरत्, 'कुमार माता युवति समुब्धम्' 'कमेत त्व युवते कुमारम्' इत्यादि ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयी विभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कमेतं त्वम् । वृश पिशाचीपृच्छति—कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयी—पिशाचिका । विभर्षि । महिषी । क्षिप्र जनयतु । एनमिति परोक्षमाह—वह्वी । हिं । शरद । गर्भोऽयम् । प्रवृद्ध आसीत् । पश्याम्येनम् । अथ जातम् । यद्येनम् । जनयति । इय माता ।

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्वत्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । अथ जात कुमारस्य त्र्यरुणस्य राष्ट्रमुपप्लुत दृष्ट्वाग्नि स्तौति—हितरमणीय-ज्वालादन्तम् । शोचमानवर्णम् । समीपभूते । क्षेत्रे । पश्येयम् । तेजासि । प्रयच्छन् । अग्नये ।

१. पश्येतम० M २. ०भर P., D., M.

३. तद्यद्यगाय P. तद्यभ्यगायत D

४. तत पश्यं P तदवश्यं D

५. विचाशाची D

६. राजा M. Omitted by P

७. तदतिव्या० P, D ८. सुमु० M

९. क्षार P, D. १०. अत्राग्नेरुत्पद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहार. Sy ११. ए D.

१२. अवेषि P एवेशी D अपेषि M हिंसिका पिशाचिका सती Sy.

१३. बभर्षि P. D एव वृशाख्यो महर्षि. कशिपुनाच्छन्नमग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः Sy

१४. महती पूजनीयारणिः Sy

१५. अजनयन् Sy. १६. गताननेकान् Sy

१७. यस्मात् Sy १८. सवत्सरान् Sy.

१९. शिशोर्ग्रहकोऽरण्या. सम्बन्धीगर्भ. Sy

२०. ववृधे Sy २१. अहं च ततो जातमपश्यम् Sy २२. यस्मात् Sy

२३. ०ति यं D उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे युवते । भूदेवि । कमेत कुमारं पेयी सती विभर्षि । अवशिष्ट कुमारजननपरतया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमाराग्निहरसो. परत्वेन यथोचित व्याख्येयम् Sy

२४. अरणिः Sy

२५. Omitted by M त्रिवरुणस्य P त्रिवरुणस्य D

२६. ०मप० D

२७. ०ज्वाद० P., D., ०य ज्वा० M. हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतम् Sy

२८. ०नाव० P. D. प्रदीप्तवर्णम् Sy

२९. समीपे Sy

३०. समीपे भूक्षे P. ०भूक्षे D. क्षेत्रे देशे ।

३१. पश्येयम् । एव वृशः कामयते Sy

३२. तेजासि seems to be the explanation of आयुधा ॥ आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा Sy ३३. दाताऽस्मि Sy

३४. अहमग्नये Sy

हविं । विपचनवद् उपस्तुताभिरभिघारितम् । किम् । माम् । इन्द्रवर्जिता । स्तोत्रवर्जिताश्च । कुर्वन्तु
राष्ट्रं द्रूयन्त ।

क्षेत्रादपश्य सनुतश्चरन्त मसुद्युथ न पुरु शोभमानम् ।

न ता अंगृभ्रजनिष्ट हि षः पलिक्नीरिद्युवृतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रादपश्यम् । समीपे । पश्येयम् । भ्रन्तर्हितम् । चरन्तम् । कल्याणम् । गवां यूयम् । हव ।
वहु । शोभमानम् । न । ता ज्वाला । गृह्णन्तु राक्षसा । जात । हि । भग्निः । ततश्च पश्चिता । एव
ज्वाला । युयतयः । भवन्ति ।

के मे मर्यकं वि यवन्तु गोभिर्न येषां गोपा अरंशश्चिदास ।

य इं जगृभ्रव ते सृजन्त्वाजाति पृश्च उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे । के । मे । राष्ट्रम् । गोभिः । विमुक्त कुर्वन्ति दाहाभावाद् दुर्बलासु प्रजासु । येषाम् ।

१ भविनाभ्यमुत्त्वसाधनं वा Sy

२ विवर्चं० P विवर्चववद् M सप्ततो व्याप्तं
हविं स्तोत्रं वा Sy

३ M omits the words between भिघा
and प्रवर्जिता M इन्द्र परमेश्वरोऽग्नि-
तद्रहिता भनिन्त्रा । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थं Sy

४ स्तोत्रवर्जिता (गृहीतवन्तस्ते तद्ववसुजन्तु तेषाम्
हृतान् पशून्मुपातुजातं जन्तुं वसां राजानं वसतां
राजानमावाप्तस्याम् जनानां क्षत्रबो निहितवन्तो
मारकेयु पाशेषु पितरं मवीयं तत्पुरोहितस्यात्रे
बृधास्य स्तोत्राप्यवसुजन्तु मिन्वितारं शत्रव-
स्वयमेव निन्द्या भवन्तु क्षुण्णित् क्षुण्णोऽफमृषि
निबद्ध)श्च D

The additional reading in D has
a striking resemblance with the
commentary on RV II 5 2 3
and 4 ॥ असुतय इन्द्रमस्तुवस्तवश्च Sy

५ कुर्युं Sy ६ द्रूयन्त M

७ VM ignores भिमानम् ॥ मिर्मिमाणम
ग्निम् Sy ८ क्षेत्रां P, D

८ ग्रहं वृक्ष इवानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे Sy

१० पश्यामि Sy

११ मिगूहम् Sy समुत्, भ्रन्तर्हितनामतत्
Ngh 3 25

१२ चरन्तमरण्याम् Sy

१३ सुमत् स्वयमेव Sy

१४ समूहम् Sy

१५ पुरा हरसा पित्राध्याक्रमणकाले ता ज्वाला
निर्वीर्याः Sy

१६ अगृह्णन्त नराः Sy

१७ हरसा प्राहुरमूत् Sy

१८ वसु Sy

१९ इवानीं सोऽग्निः Sy

२० अतएव हेतोः पलिक्न्यः पश्चिता वीर्याः ज्वाला
एवेवामीम् Sy

२१ पश्चिता । एव and ज्वालाः missing
in M

२२ मवीयम् Sy

२३ मत्यंसङ्गं राष्ट्रम् Sy

२४ गोभिः सह Sy

२५ विमुक्तमकुर्वन् । गा भृत्याश्च व्ययोजयन् Sy

२६ एषां P, D अस्माकम् Sy

गोपायिता । न । भवति । गमनशीलोऽग्नि । ये । एतद् राष्ट्रम् । गृहीतवन्त । ते तत् । अवसृजन्तु ।
तथापहतान् पशून् । उपाजातु । जातशत्रु ।

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।
ब्रह्माण्यत्रैरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसां राजानम् । वसताम् । राजानम् । आवासस्थानम् । जनानाम् । शत्रव । निहितवन्त ।
मारकेषु पाशेषु पितर मदीयम् । तम् । पुरोहितस्यात्रैवृशस्य । स्तोत्राणि । अवसृजन्तु । निन्दितार शत्रव
स्वयमेव । निन्द्या । भवन्तु ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।
एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्यं ॥ ७ ॥

शुनश्चिच्छेपं । शुन शेषमृषिम् । निबद्धम् । पाशसहस्रात् । यूपात् । अमुञ्च । स । खलु । त्वा

१. बभूव Sy
२. अभिगन्ता सोऽयमग्नि. Sy
३. द्वेषिणः Sy
४. एनं जनसङ्घं राष्ट्रम् Sy
५. गृह्णन्ति Sy
६. नश्यन्तु Sy
७. Missing in M
८. उपागच्छति Sy
९. उपात जातन्ध्रः P उपातु जात जत्रुः D. जातशत्रुः is suggested for जातशत्रु. जातशत्रु will explain चिकित्वान् and will be the epithet of अग्निः ।
१०. VM ignores चित् । नः चिकित्वान् ॥ नः अस्माकम् । चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानग्नि. Sy
- ११ वसता प्राणिनाम् Sy
१२. स्वामिनम् Sy
- १३ आवासस्थात् P आवासभूत त्र्यरुणमुक्तलक्षणमग्नि वा Sy
- १४ प्राणिनाम् Sy
१५. अरातय. Sy
- १६ अगोपयन् Sy
- १७ लोकेषु मध्ये Sy
१८. तत् P, D कुमारमग्नि वा Sy
१९. अत्रे P अत्रिगोत्रस्य वृषस्य Sy

२०. मन्त्राः स्तोत्राणि वा Sy
२१. M omits the words between अत्रे an सृ० M अथवा अत्रेः अत्रिगोत्रस्य कुमार ब्रह्माणि । यद्वा वृशस्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् । कर्मणि षष्ठी । तं कुमारमवसृजन्तु विसृजन्तु Sy
२२. निहितार. M अस्मन्नन्दका. Sy
२३. अस्माभिर्निन्द्या. Sy
- २४ भवत P भवन्त D अत्रैर्ब्रह्माणीत्येतद्रुपजीव्य वृशसप्यात्रेय वदन्ति । आत्रेय कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयनात्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते Sy
२५. अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (AB 7 1.7) इति ब्राह्मणम् Sy
२६. Omitted by P
२७. ऽशेषमृषि D ऽशेषमृषि P
२८. न ब० M न बध्नमं P नितरा बद्धम् Sy
२९. चाशस० D शास० P अनेकरूपात् Sy
३०. अमोचय Sy
३१. ऋषि Sy
३२. ता P. त्वा D.

प्रति दाशाम् । एवम् । अस्मत्तोऽपि । पाशान् । विमोचन । होत ! प्राशे ! हह । निपद्यं ।

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मै देवानां व्रतया उवाच ।

इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चुचुत् तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । ब्रह्महत्याया क्रुध्यन् । मत् । अपांगमस्तत् । मह्यम् । देवानाम् । व्रतयो । प्रोवाच ।

स्पष्टमाह—इन्द्र । जानन् । त्वा । हि । अन्वाचक्ष । तेनेन्द्रग । अनुशिष्ट । अहम् । अग्ने । गच्छामि त्वां स्तोमि, यद्वा यत्र त्वमग्निहितस्तदुक्तं ममेन्द्रेणति ।

वि ज्योतिषा बृहत्वा भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायां संहते दुरेवाः शिशीति शृद्गो रक्षसे विनिचे ॥ ९ ॥

“वि ज्योतिषर । कुमारण स्तुतोऽग्निययापूव

- १ शास्त्रवान् । यद्वा स हि यस्मावशमिष्ट, स्तुति कर्मतत् । अस्तावोत् सस्मावमुञ्च इति सम्बन्ध Sy
- २ शमत्स्मात्तोपि P शशमेतस्मात्तोपि D शशमेत सोऽपि M
- ३ शास्त्रान् P
- ४ होनं P
- ५ हे शेतनाश्न् ! Sy
- ६ इहं P M वेदाम् Sy
- ७ मिप० D अस्वस्याम् Sy
- ८ VM ignores शित् । अग्ने and तु ॥ चिबिति पूरण । धनशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनाश्लेष्यति Sy
- ९ हृणीयमान P, D
- १० हे अग्ने ! Sy
- ११ क्रुध्यन् P क्रुध्यन्स्त्वम् Sy
- १२ अपाया । ऐयेः, 'ई गती' इत्यस्मात् इयम्बिकर षात् सङ्घि मध्यमे धात्वसे परस्मैपद आडागमे बृद्धौ व्यत्ययेन श्यनोऽकारस्वीकारे च कृते ऋणम् Sy
- १३ मध्यं P
- १४ Omitted by P
- १५ कर्मणः पासकः Sy

- १६ प्रबोध P
- १७ स एव विद्वान् Sy
- १८ त्वाम् Sy
- १९ अन्वाच० P त्याहृन्वापद्यते M वदशं Sy
- २० गजामि D आगाम् इति । एयं वृश आह Sy
- २१ ०हितुक्तं P D
- २२ मह्ये० P
- २३ VM ignores हि ॥ हि षसु Sy
- २४ शाटपायमब्राह्मणोक्त इतिहास ब्रह्मोच्यते । राजा अदृष्ट्वा ऐकवाकस्यरुणोऽभयवस्य च ॥१॥ पुरोहितो वृशो जान श्रुपिरासीत्तत्रा षसु । सङ्गुह्मन्ति रथान् राजान् रक्षणाय पुरोहिता ॥२॥ अथयस्य वृशो रक्षिन् सञ्जप्राह पुरोहितः । कुमारो अस्मिन् श्रीहम् रथचक्रेण धातितः ॥३॥ छिन्नः कुमाररथक्षेत्रे समाराय पुरोहितः । त्वं हस्ताज्येति राजानं राजा वापि[षापि] पुरोहितम् ॥४॥ त्वं हस्ताज्यं कुमारस्य नाहमित्यथवीतवा । यतस्त्वं रथयोगस्य मित्यन्ताज्यस्त्वया हतः ॥५॥ रथस्वामी यतो राजन् ! तस्मात्त्वं तस्य धातकः । एवं विवदमानो ताविक्याकून् श्रुद्मागतौ ॥६॥ तौ पप्रच्छतुरिध्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः । तेऽनुवन् रथयन्तारं हस्तारं वृशसत्तकम् ॥७॥

शृङ्गे । रक्षसं । विनाशाय ।

उत खानासो द्विवि पन्त्वमेस्तिग्मार्युधा रक्षसे हन्त्वा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुञ्जन्ति मामा न वरन्ते परिबाधो भ्रदेवीः ॥ १० ॥

उत स्वातासं । अपि च । स्वननशीला । द्विवि । भवन्तु । भग्नेभन्ति । रक्षसाम् । विनाशाय ।
मानि भवन्ति तिम्यान्मार्यानि । सोममदे । अस्य । प्रहिंसन्ति राक्षसान् । मानव । ततश्च न । वारयन्ति ।
राक्षसम् । माया एनम् ।

- १ शृङ्गं P शृङ्गाणि । शृङ्गसबृशीहिसिका वा
ज्वाला Sy शृङ्गाणि बाधेश 'सुपां सुसुक्'
(Pa 7 I 39) शृङ्गसबृशीहिसाला DDN
यथा हि वृषभस्तटाभिधनञ् शृङ्गे तीक्ष्णी-
करोति Dur शृङ्गस्थानीये प्रधाने भ्रास्मीये
ज्वालने BB
- २ रक्षसे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । रक्षस इति DDN
- ३ विरात्नाय P विरास (नासा) य M. विरासाय
D नासाय । 'निद्रयति शृङ्गे रक्षसो विनि-
क्षपाय' N 4.18 इति यास्क Sy विहित-
नायेत्यर्थे Dur रक्षो विनाशार्थम् ।
विनिक्षे 'निक्षि घुम्बने' । ज्वालाभ्यां रक्ष
सहस्रम्बनं बाह एव । रक्षसो वाहार्थं शृङ्गे
तीक्ष्णीकरोत्विति । यद्वा निक्षेक्षोपनक्रमणं ।
विनाशो बन्धनं विनाशनमेव BB
- ४ "निद्रयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षपाय । रक्षो
रक्षितव्यमस्मात् । रक्षसि क्षणोसीति वा ।
राशो नक्षत इति वा" N 4.18, SKN
II 247
This stanza=TS 1 2 14.7
- ५ स्वनासं D शब्दं कूर्वाणा ज्वाला Sy स्वमं
कूर्वन्त । हविःप्रक्षेपसमुपमनितमहाशाब्दा-
स्थाना इति रश्मिनामेति केचित् BB
- ६ Omitted by P अपि BB
- ७ सन्वनशी० P
- ८ घुनोके Sy सवभाकाशे BB
- ९ प्रादुर्भवन्तु Sy विबुम्भस्ताम् ।
घान्वसं वस्वम् BB

- १० भागव P ईवृणा रक्षमय BB
- ११ रक्ष P रक्षस M रक्षस Sy
- १२ हननाय Sy रक्षोवभार्थम् । हन्ते कृत्यार्थं
भावे तत्रैप्रत्यय BB
- १३ तिम्या० P तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वाला
Sy तीक्ष्णायुधा । तिम्यं तीक्ष्णमेवायुधस्था
नीयं क्षत्रूणां वेधकस्वाद्येषां ते तत्र रक्षमयो
दिव्यपि प्रकाशान्ताम् BB
- १४ हर्षे सति Sy मदार्यवात्य । यद्गोपमानार्थं
विचक्ष्ण्य BB
- १५ सोममदेवस्य M भ्रान्ते Sy
- १६ प्रकर्षेण भङ्गं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षसि
Sy प्रकर्षेण भक्षण्यन्तु 'रक्षो भङ्गे' तौबादिकः ।
यद्वा रक्षा (कत्वा?) अस्य रक्षमय प्रकृत्यन्तु
प्रकर्षेण रक्षःप्रभृत्यपि भक्षण्यन्तु । महस्ये
(मध्याह्ने) वर्तमानस्यास्य यथा रक्षमयो विश्वं
वहन्ति एवमस्मन्निपून् भक्षण्यन्ति BB
- १७ हर्षीधि BB
- १८ मानवस्तुतश्च M क्षोभा शीतयो वा Sy
क्षोभनशीला BB
- १९ न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्ति BB
- २० भवेवमा भ्रासुर्यं सेना Sy भ्रदेव्य भ्रासुर्यं BB
- २१ परितो बाधिका Sy पीडा BB
- २२ एकं P., D एवमस्मद्विषयो प्रवर्तमानमेतन्निम्न
BB
- २३ VM ignores उ and चित् ॥ उ इति
पूरण Sy
This stanza=TS 1 2 14.7

एतं ते स्तोमं तुविजातु विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदं प्रति त्वं देव हर्षाः सर्व्वतीरुप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतं ते^१ । स्तोमम्^२ । बहुजनन^३ । मेधावी^४ । रथम्^५ । इव^६ । धृष्ट^७ । सुकर्मा^८ । कृतवानस्मि^९ । यदि ।

स्तोमम्^{१०} । त्वम्^{११} । कामयेथा^{१२} । शोभनगुणा^{१३} । अप^{१४} । स्तोमेनानेन^{१५} । जयेम^{१६} ।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽश्वर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवोचन्वर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्धविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥१२॥

तुविग्रीवः^{१७} । बहुकण्ठ^{१८} । वृषभ^{१९} । वर्धमान^{२०} । शत्रुरहितम्^{२१} । धनम्^{२२} । सङ्गमयति^{२३} । स्वामी^{२४} । इति ।

इमम्^{२५} । अग्निम्^{२६} । देवा^{२७} । ब्रुवन्ति^{२८} । तथाऽय च^{२९} बर्हिष्मते । हविष्मते च^{३०} । मनुष्याय । सुखम्^{३१} । प्रयच्छतु^{३२},

सूक्तं यदा वृशाषं^{३३} भवति तदात्यन्त सङ्गत भवति^{३४} ।

१. एकस्ते P, D

२. स्तोत्रम् Sy

३. हे बहुभावमापन्न ! अग्ने ! Sy

४. मेधावी स्तोता Sy

५. धीरः Sy

६. शोभनकर्माऽहम् Sy

७. नसि M. समपादयम् Sy

८. स्तोम seems to be the explanation

of इत् ॥ एन स्तोमम् Sy

९. ०था M. प्रतिकामयेथाः Sy

१०. स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीः Sy

११. अपि D.

१२. एनेन Sy

१३. प्राप्नुयाम Sy

१४. VM. ignores एतम् । ते । अग्ने । देव
and प्रति ॥ एतम्, एतत् । ते त्वदर्थम् । Sy

१५. बहुज्वाल प्रभूतग्रीवो वा Sy

१६. वर्षिता कामानाम् Sy

१७. वर्धमानोऽग्निः Sy

१८. अकण्ठकम् Sy

१९. सयोजयति Sy

२०. अरः Sy

२१. मम P. अर्थम् Sy

२२. अन्ये देवाः Sy

२३. अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् Sy

२४. यथा यच्च D., P.

यस्मादेव तस्मात् Sy

२५. यागवते Sy.

२६. Omitted by P

२७. यजमानाय Sy

२८. यच्छतु Sy

२९. पृशाष M

३०. VM ignores the repeated words
मनवे । शर्म and यसत् ॥ Ms D puts
the figure ॥२॥ here to indicate
the end of the second hymn No
such number is given in P
and M

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुपे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! तदा । वरुणो भवसि । यदा । प्रादुर्भवसि । तथा त्वम् । मित्रश्च । भवसि । यदा । समिध्यसे । तथा त्वयि । विश्वे । देवाः सन्ति । "यदग्निमुद्ररसि वसवस्तर्हामि" इत्यध्वर्युर्वाहायम् । त्वम् । इन्द्रश्च भवसि । यजमानाय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कुनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं विमर्षिं ।

अञ्जन्ति मित्र सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृशोषिं ॥ २ ॥

त्वमर्यमा । त्वम् । अर्यमा । भवसि । यदा । कन्यकानामर्याय समिध्यते तदा । गुह्यम् । नाम च । विमर्षिं 'यविष्ठ इति वास्य तद्गुह्यं नाम' इति वाजसनेयकम् । अञ्जन्ति । सखायम् । इव वृद्धम् । सुष्टु निहितम् । गोविकारे पयःप्रमूषिभिः । यस्मात् त्वम् । जायापती । समानमनस्को । करोषि ।

१ 'त्वमग्ने वरुण' इति द्वावशब्धं तृतीयं सूक्तमात्रे-
यस्य वसुभूतस्यार्थं ऋष्टुममानेयम् । 'त्वमग्ने
वसुभूत' (KSA 2.4.3 p 19) इत्यनु-
भन्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोविनियोग-
'प्रबोध्याग्नि' इत्यभोक्तः Sy

२ समसां चारको राभ्यमिमानी वेबोऽपि त्वमेव Sy

३ जायसे Sy

४ यथा P

५ त्वमितश्च P, D अहरभिमानी वेवः प्रमी-
तेस्त्राता Sy

६ त्वमुत्पन्नमात्रं सन् समो निवारयसि प्रवृद्धं
सन् हितकारी भवसीत्यर्थः Sy

७. तथा P, D

८. सर्वेऽपि Sy

९ वर्तन्ते । स्वहस्तेन हविषा तेषां जीवनात् ।
'ते देवा विन्यतोऽग्निं प्राविशन्' (TS
6.2.2.6) इति हि भूते Sy

१० ०मुदति P ०मुदति D

११ ०स्तर्हामि P

१२ इत्यप्युवा० P इत्युवा० D

१३ स्वामी Sy

१४ VM ignores सहसः । पुत्र and दाशुपे ॥
हे सहसस्पुत्र ! बलेन मध्यमानत्वात् ।
दाशुपे हविर्वात्रे Sy

१५ 'यिवाहे चतुर्थीमान्याहुती' 'त्वमर्यमा' इत्येया ।
सुत्रितञ्च—'त्वमर्यमा भवसि यत्कुनीनामिति
यिवाहे चतुर्थीम्' (AGS 1.4.7) इति Sy

१६ हे अग्ने ! Sy

१७ त्वम् and अर्यमा are omitted by P, D
सर्वेषां नियमित्तासि Sy

१८. कन्यकानां सम्बन्ध्यसि Sy

१९. गोपनीयम् Sy

२० वेदवानर इति तन्नाम Sy

२१ मित्रमिव स्वाम् Sy

२२ गोपितारैः P विकारे प्रकृतिवाच्यः । गोविकारे-
क्षीरादिभिः Sy

२३ पर्यप्र० P पर्य प्र० D क्षीरादिभिः Sy

२४ यस्मान् P

२५ VM ignores स्वभावन् ॥ क्लिष्टञ्च हे
स्वभावन् ! हविलक्षणाश्रवन् ! Sy

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम् चारुं चित्रम् ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव श्रिये^१ । तव श्रयर्थम्^२ । मरुत^३ । परिवर्चन्ति^४ । रुद्र^५ । यदा । तव । जननम् । चारुं । चित्रं
भवति प्रादुर्भूत समेधयन्ति मरुत । पदम् । यत् । विष्णो^६ । ग्रन्तिकम्^७ । निधायि^८ । तेन पृथिव्यान्तरिक्षेण
वा “अन्तरिक्षदेवत्या. खलु वै पशव” इति च ब्राह्मणम्, ग्रोपध्युत्पादनेन । गावो यत् तव । नाम कृतवन्त ।
पशुपतिरिति । रक्षसि^९ ।

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।
होतारमग्निं मनुषो नि पेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव श्रिया । तव । ज्वालया^{१०} । सुदर्शा^{११} । हे देव^{१२} । देवा^{१३} । पुरु धनम् । प्रयच्छन्त^{१४} । हवि^{१५} । सचन्ते ।
होतारम्^{१६} । अग्निम्^{१७} । मनुष्या^{१८} । परिनिपीदन्ति^{१९} । प्रयच्छन्तो हवि^{२०} । कामयमाना^{२१} । मनुष्यस्य^{२२} । शंसनीयम्^{२३} ।

१. अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ! Sy

२. श्रियर्थं P., D. श्रयणाय Sy

३. अपोऽन्तरिक्ष्याः Sy

४. मार्जयन्ति Sy

५. हे रुद्र ! वृष्ट्या रुद्रवद्वर्धितरग्ने ! Sy.

६. जन्म वैद्युतलक्षणम् Sy

७. चरणीयम् Sy

८. चायनीय च Sy.

९. व्यापनशीलस्य देवस्य Sy

१०. अत्रिक M.

११. अनेनान्तरिक्षमुक्तम् ‘उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं
पदं तस्मान्नान्तरिक्ष पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम्
Sy

१२. ०व्या अ० D., M.

१३. ०देव० D.

१४. ओषद्युत्या० D. ०ध्युल्पा० P

१५. गोनामुदकानाम् Sy

१६. नामानि Sy

१७ VM seems to explain गुह्यम् by
पशुपति ॥ गुह्यम् अगम्यम् Sy

१८ ब्रक्षसि P, D

१९. समृद्ध्या Sy.

२०. सुदृश. Sy

२१. Omitted by D हे अग्ने ! Sy

२२. इन्द्रादय Sy.

२३. अत्यधिकम् Sy

२४. त्वयि प्रीति धारयन्तः Sy

२५. अमृतम् Sy.

२६. स्पृशन्ति Sy

२७. पातारम् P. होमनिष्पादकम् Sy

२८. ०दन्त. P. ०दन्त D. परिवर्चन्त्युत्विजः Sy.

२९. हविर्वितरन्तः Sy.

३०. कामयमानस्य Sy.

३१. मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् Sy

३२. M. omits ष्यस्य and शंसनीयम् ॥ फलम्
Sy

न त्वद्धोता पूर्वी अग्ने यजीयान्न काव्यैः पुरो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्मवांसि स युञ्जेन वनवद्देव मतीन् ॥ ५ ॥

न त्वद्धोता । न । त्वत्त । होता । प्रथमे । अग्ने । विद्यते । यद्दत्त । न च । स्तोत्रे । पुरो विद्यते ।
अप्रवन् । स त्वन् । यस्या । विश । अतिथि । भवसि । मनुष्या साधयिष तेन । यज्ञेन । मनुष्यानाधि
वान् । भवते ।

वयमग्ने वनुयाम् त्वोता वसुयवो हविषा बुर्धमानाः ।

वय संमये विदथेष्वह्वा वय राया सहसस्पुत्र मतीन् ॥ ६ ॥

वयमग्ने । वयम् । अग्ने ! प्रयच्छेमहि । त्वया रक्षिता । धनकामा । हविषा दीयमानान । त्वया
बुध्यमाना । वयम् । सख्याम । अह्वा सम्बधिषु । यज्ञेषु धं शत्रून् प्रतिभवेम । मनुष्यान् । धनम् । हे
सहस । पुत्र ।

- १ त्वद्धो M त्वद्धो तां P, D
- २ Omitted by P
- ३ अन्वा Sy ४ त्वद्धोता P
- ५ वृद्धन् P प्रहन् D पूरक पुराणो वा Sy
- ६ अस्ति Sy
- ७ यष्टा वा Sy
- ८ स्तोत्रे स्तुत्य Sy
- ९ परस्तात् परस्मिन्नपि काले Sy
- १० अप्रवाम् P
- ११ प्रनाया ऋत्विपूपाया Sy
- १२ ०शान्ति० P, D अतिथिवत्पूज्य Sy
- १३ ०वि D मनुष्या साधयित seems to be unnecessary
- १४ The passage beginning with त्वत्त and ending with यज्ञेन is omitted by M
- १५ ०व्याया भि० P अस्मद्बुद्धन् Sy
- १६ वृद्धन्ति हिनस्ति । यद्वा मतीन् परिचारकान् सम्भवेत् Sy
- १७ VM ignores च । and वेच ।
- १८ यजमाना Sy
- १९ ०श्राम० P प्रयच्छेम is suggested for

- प्रयच्छेमहि ॥ शत्रून् पीडयाम सम्भजेमहि वा धनम् Sy
- २० त्वया रक्षिता सन्त Sy
- २१ वसुकामा Sy
- २२ P adds वीताञ्जहि प्राज्ञानिशस्तिमेते फिय माणा मान्नेयोस्मानागते सेनसा च वाय after हविषा । D adds वीताञ्जहि प्राज्ञानि शस्तिमेत फियमाणामान्नेयोस्मानागसेन सा च वाय after हविषा । The additional passage in P and D has a striking resemblance with the commentary on RV V 3 7
- २३ त्वा बोधयन्त Sy
- २४ समरणे जयेम शत्रूनिनि क्षेप Sy
- २५ सं बि वु P सञ्चि वु D संवि (सर्वे) वु M सर्वेष्वह्नु वु Sy
- २६ यज्ञेषु च is missing in M यागेषु प्राणुयाम वसम् । यद्वा वनुयामेत्येव नुपयज्यते Sy २७ पुत्रभृत्यार्वात्समेमहि Sy
- २८ यज्ञेन सह Sy
- २९ ०त्र P किञ्च हे वसत्य पुत्र ! पालक ! माने ! Sy,

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमवशसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यो नः । यः । अस्माकम् । आग । पाप च । अभिप्राणयति । तस्मिन्, अघशमे । अघम् ।
अग्निरधिघत्तात् । जहि । प्राज्ञ ! अभिशस्तिम् । एतेन न्ययमाणाम् । अग्ने । यः । अन्मान् ।
आगसैनसा च । बाधते ।

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हृव्यैः ।

संस्थे यदस्य ईयसे रयीणां देवो मर्तेर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वामस्या व्युषि । त्वाम् । रात्रे । विवासे । देवम् । पूर्वे । कवय । दूतम् । कृण्वाना ।
अयजन्त । हविर्भिः । यत् त्वम् । रयीणाम् । सस्थाने युद्धे । गच्छामि । देव । वाग्यिन्नि । मनुष्यैः ।
समिध्यमान ।

१. मर्त्यः Sy

२. अस्मभ्यम् Sy

३. अपराधम् Sy.

४. अभितः करोति Sy.

५. पापम् Sy.

६. ०धिघत्तान् P. ०ग्निधिघत्तात् M. ददात्वग्नि ।
आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवा-
ग्निस्तत् करोत्वित्यर्थः Sy

७. अथ प्रत्यक्षेणोच्यते Sy

८. प्रज्ञ M

९. उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैवमभिशसक-
मिति व्याख्येयम् Sy.

१०. ०णम् P

११. M. omits क्रियमाणाम् and अ of अग्ने ।

१२. अभिशस्ता Sy

१३. ये स्मान् P, D.

१४. द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा Sy

१५. बाधते । तमिति Sy.

१६ VM ignores इत् ॥ इदिति पूरणः
Sy.

१७. व्युषि P, D.

१८. व्युष्टायामुपसीत्यर्थं Sy

१९. पुरातना यजमानाः Sy

२०. देवाना प्रेरकम् Sy

२१. कुर्वाणा. Sy.

२२. हविर्भिः साधने. Sy

२३. यत् P युत D

२४. रयीणा हविलक्षणानाम् Sy.

२५. ससास्थाने P Missing in M आसादने
सति Sy.

२६. द्योतमानः Sy

२७. वासकैः Sy.

२८. ऋत्विग्भिः Sy.

२९. ०यित्त्विमनुष्यैस्समृध्यमानः D

३०. VM explains देव as देवम् and
ignores अग्ने ।

अवं स्पृधि पितरु योधिं विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।
कृदा चिकित्वो अमि चवंसे नोऽग्ने कृदां श्रुतचिदातयासे ॥ ९ ॥

अवं स्पृधि । अग्नेप्रीणय । नवीय पितरम् । समं पुत्रम् कृद च । तस्य शत्रु जानन् । योज्झम् । तव ।
पुत्रस्तुम्य हवि । वहामि । सहस । पुत्र । कदा । प्राज्ञ । अभिपश्यसि । अस्मान् । अग्ने ! कदा वा । सत्य
अस्त्वम् । युद्धाय निर्गमयसि ।

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वंसो यदि तज्जोपयासे ।
कुविद्वेवस्य सहसा चकानः सुन्नमभिर्विनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि नाम । भूरि । हवि । स्तुवन् । प्रयच्छति । अस्मदीय पिता । हे वासयिते ! यदि त्वम् ।
तत् । सेवसे । कुवित् । वेवस्य । सहसा । वीर्यमान प्रयच्छसि । सुन्नम् । अग्निश्च तस्मै । प्रयच्छति ।
वर्धमान ।

१ अथ P

२ अथ० P पारय Sy

३ पालकं पितृभूतम् Sy

४ तम् is suggested for सतम् ।

५ अथ P, D Sy adds पापात् ।

६ M omits तम् पुत्रम् कृद च तस्य ।

७ जानन्प्रोहं तस्य P तस्य D यो हन्त M

८ पुत्रत्वानीयस्तव यो यजमानः, स्वाम् Sy

९ वहति । तमेवं कुर्वित्युधिरात्मनं परोक्षेणाह ।

'हृष्यथाऽन्निरुद्धः पिता नः' (RV V 4.2)

इति हि वक्ष्यति । यथा पितृपुत्रभाषो भ्यस्यस्त ।

पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि

च । यस्त्वं पुत्रं पुत्रवत् सदा रक्षणीयं त्वं

पुत्रो भवसि यस्तेऽभिषयत् (RV II 19)

इति हि श्रुतिः Sy

१० हे वसस्य पुत्र अग्ने ! त्वम् Sv

११ तवा M

१२ हे चेतनावन् ! Sy

१३ अग्ने M

१४ यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता Sy

१५ Omitted by M प्रेरयति सन्मार्गेण Sv

१६ नाम D १७. प्रभूतम् Sy

१८ स्वदीयं नाम Sy

१९ वन्दमानं सत् Sy

२० धारयति । सामर्थ्यद्विबि । अथवा नामकं
हवि प्रभूतं धारयति वातुम् Sy

२१ पालकस्त्वम् Sy

२२ हे वासकाम्ने ! Sy

२३ हवि Sy

२४ M omits the words between
प्रयच्छति and सेवसे ।

२५ वृत् हवि Sy

२६ कविर्ब० P व्यबहर्तुर्वाजमानस्य Sy

२७ बन्नेन युक्तं सत् Sy

२८ कामयमानः । यथा कर्मणि वळी । वेवं यजमानं
कामयमानं Sy

२९ प्रयच्छत सुम् P, D सुम्नम् Sy

३० यजमानं वर्धयन् वा Sy,

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ट विश्वान्यग्ने दुरितातिं परि ।

स्तेना अदृशत्रिपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वमङ्ग । त्वम् । क्षिप्रम् । स्तोतारम् । युवतम । विश्वानि । अग्ने । दुरितानि ।
अतिपारय । स्तेनां । दृश्यन्ते । रिपव । जनासं । अज्ञाननिवाम्म्याना । चोदका ।
भवन्त्विति ।

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसन्वे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिशस्तये नो न रीपंते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे यामास । स्वपितर प्रत्याह—ग्रमी शनव । गन्तार । त्वदभिमुग्ना । भवन्ति ।
तच्चैतत् । उपद्रवम् । वासयित्रेऽन्नये मया । उक्तम् । सम्च्ययार्थीयो वाशब्द । न । एव ।
अयम् । अग्निं । अस्मान् । अभिशस्तये । प्रयच्छति । न । हिंसते । वर्धमानोऽग्नि
प्रयच्छति ।

१. अङ्ग ! हे स्वामिन् ! Sy

२. स्तोतारमनुग्रहीतुम् Sy

३. अतिपारयसि Sy

४. तस्कराः Sy

५. अदृ० P आदृ० D

६. शत्रुभूताः Sy

७. M. omits जनास. ॥ मनुष्या. Sy

८. ०सोऽज्ञान्तनि० P. जातनि० M. अप्रज्ञातचिह्ना
Sy

९. अस्माभिर्वर्जिताः Sy

१०. ०त्विति P. भवन्ति Sy

११. गन्तारः स्तोमाः Sy

१२. ०द्रवत् P., D. उपद्रव is in the mas
gend and as such it should be
उपद्रवः । Similarly एतत् and उक्त
going with उपद्रवः should be एष
and उक्त. ॥ अपराधमाशासनरूपम् । इद

देहीति याचनमेवापराध, यद्वा तदिद वक्ष्यमाण
शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि Sy

१३. वासकाय Sy

१४. उक्तवानहमग्निम् Sy

१५. ०यामीयो D.

अथवा Sy

१६ अग्निना P M omits the words
between र्थीयो वा and अग्निः ।

१७. निन्दकाय Sy.

१८. परादद्यात् Sy

१९. हिंसकाय Sy

२०. स्तुत्या वर्धमान. सन् Sy

२१. VM ignores इत् ॥ इदिति पूरणः ॥३॥
Ms D puts the figure ॥३॥ here
to indicate the end of the third
hymn No such number is given
in P, and M,

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामग्निं प्र मन्दे अध्वरेपुं राजन् ।
त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमामि ध्याम पृतसुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

‘त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । धनपतिम् । अग्निमुष्येन प्रस्तौमि । यज्ञेपु । वीष्यमानं । त्वया ।
सह्यामम् । युद्धं कर्तुकामा । जयेम । अभिभवेम । पृतना । मनुष्याणाम् ॥”

हृष्यवाळग्निरजरः पिता नो विष्टुर्विमावां सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिपो दिदीक्षस्मधू ॥ क्स मिमीहि श्वांसि ॥ २ ॥

‘हृष्यवाट् । हृषिषा वोडा । अग्निः । जरारहितः । पालयिता । अस्माकम् । विविध भवन् । दीप्तिमान् ।

- १ ‘त्वामग्ने’ इत्येकादशार्धं वसुपतिं सूक्तमात्रेयस्य वसुभुतस्यार्थं ऋष्टुभमानेयम् । अमुकान्तिरुच्यते ‘त्वामग्ने एकादश’ (KSA. 2.4.4 p 19) इति । प्रातरनुवाकादिवनशास्त्रयोर्विधिव्योः ‘अग्नेऽग्निः’ इत्यप्रोक्ताः Sy
- २ त्वम० P
- ३ ईदृशं त्वाम् BB
- ४ P omits त्वाम् । अग्ने ।
- ५ धनवतिम् P, D वसुपतिरित्यां वसूनां वाहुल्यं तस्त्वामित्थं चोक्तम् । बहुनां धनानां त्वामि-
नम् Sy वसूनां सर्वेषां सम्बन्धितं नकस्य इत्येवां वसुपतिं वसूनां नित्यस्त्वामिनम् । इदं समासव्यासान्यां प्रतिपाद्यते कश्चिद्वाह वसूनां वेदानां मध्ये वसुपतिमिति BB
- ६ प्रस्तौति D स्तौमि Sy तर्पयामि ‘भवि-
स्तुतिमोवस्वप्नकान्तिगतिषु’ BB
- ७ यागेषु Sy
- ८ ०माम् D ०मामं M हे राजन् ! Sy
अरुपुरोवाशाविभिर्वीष्यमान ! Sy
- ९ अनुकूलेन Sy त्वयेव BB
- १० वानम् Sy
- ११ अग्निमिच्छन्तो वयम् Sy वाजमग्नेमात्मन इच्छन्-
ताः । यदा वयं वाजमिच्छामस्तदा BB
- १२ त्वया वाजं जयेम प्राप्नुयाम BB

- १३ ०क्षामाभि० P
- १४ ममूतानां P वृत्तानाम् D सेनाः Sy पृतनां
कर्तुं वा अस्माभिरिच्छन्ति तादृशानुसेनाः ।
पूविति सह्यामकर्म । तस्मात्सह्यामपितुमि-
च्छन्तीति सन् । यदा पृतनास्तुयन्त उत्या-
द्यन्ते यामिस्ताः पूस्तुतयः । धान्सं हृष्यस्त्वम् ।
पूस्तुवश्च । बहुविकारत्वात्प्रावगृह्यते BB
- १५ ०पा D मरणधर्मकाणाम् Sy मर्त्यानां मध्ये
BB
- १६ VM ignores वसूनाम् ।
This stanza = TS 1.4.46.2
१७. बर्षपूर्वमासे पत्नीसंघाजे गृहपतेरर्घ्यैषा । सूत्रि-
तञ्च—‘हृष्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नी-
संघाजा’ (ASS 1.10) इति । देवसुवां
हृष्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः’
(ASS 4.11) इति Sy
- १८ हृष्यवान् D
- १९ अङ्गनाविगुणयुक्ताः BB
- २० ०त्तं P अजीर्णं सन् Sy जरारहितः BB
- २१ पिता नवत्विति शेषः Sy
- २२ भवं P भव D व्याप्यः Sy भुवनस्य व्यापी
BB
- २३ विशोवेण मानशीलः । भातेर्भनिषु BB

सुदर्शनीय^१ । अस्माक भवतु । शोभनगृहपतिकानि । अन्नानि । सन्दिदीहि^२ अस्मभ्यम् । अस्मदभिमुखानि ।
अन्नानि । सह^३ कुरु ।

विशां कविं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।
नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशा कविम् । मानुषीणाम् । विशाम् । स्वामिनम् । क्रान्तप्रज्ञम् । दीप्तम् । शोचकम् । घृत-
पृष्ठम्^{१३} । अग्निम् । निदधिध्वे^{१४} । ह्वातारम् । सर्वज्ञम्^{१५} । स^{१६} । देवेषु^{१७} । मनुष्याणा घनानि^{१८} । भजते^{१९} ।

जुषस्वाग्र इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।
जुषस्व नः समिद्धं जातवेद् आ च देवान्हविरघाय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व^{२१} । जुषस्व^{२०} । अग्ने^{२३} । समिद्धं^{२४} । इडया^{२५} । सङ्गत^{२६} । यतमानश्च^{२७} । सूर्यरश्मिभि^{२८} सह । तथा

१. शोभनदर्शन. Sy सुखदर्शनः । दृशीकादयो
निपात्यन्ते BB

२. अथ प्रत्यक्षवादः, शोभनगार्हपत्ययुक्तानि Sy.
शोभनगृहपतित्वहेतुभूता. BB

३. ऽपतिकोन्नानि P

४. सम्यक् प्रकाशय वदस्व वा Sy एकीकृत्य
दीपय देहीत्यर्थः । दिदेतिर्दीप्तिकर्मा छान्दसः ।
ददातेर्वा रूप छान्दसविकारः BB

५. अस्मदभिमुखम् Sy अस्मदाभिमुख्येनागतिमत्
BB.

६. यशांस्यन्नानि वा BB.

७. ह P सम्यक् प्रयच्छ Sy सम्यङ् निष्पादय ।
'माङ् माने', जौहोत्यादिकः BB This
stanza=TS 3 4 11 1

८. सर्वासां मनुष्यरूपाणा पालक स्वामिन वा Sy

९. प्रजानाम् Sy

१०. मेघाविनम् Sy

११. शुद्धं दीप्त वा Sy

१२. अन्येषा शोधकम् Sy

१३. प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवोपरितन-
भागे आज्योपेतम् Sy

१४. धारयय हे ऋत्विज. । Sy

१५. होमनिष्पादकम् Sy

१६. विश्वस्य वेत्तारम् Sy.

१७. देवः Sy.

१८. देवेषु मध्ये Sy

१९. वरणीयानि घनानि Sy

२०. सम्भजतेऽस्मदर्थम् । स्वय वा वार्याणि हवीषिं
वनते Sy.

२१. युषस्व D

२२. जू० D सेवस्व स्तुतिम् Sy.

२३. M adds समिद्धमस्मदीयाम् after अग्ने

२४. ळलया P., D. वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा
Sy

२५. सङ्गत P., D. समानप्रीतिः Sy

२६. प्रयत्नमुष.काले कुर्वन् Sy

२७. VM explains सूर्यस्य and रश्मिभि
together as सूर्यरश्मिभि सह ।

हे जातवेदः । अस्माकम् । समिधम् । सवस्व । आवह । च । दद्यान् । हविषो भद्रणाय ।

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इम नो यज्ञमृषं याहि विद्वान् ।

विश्वो अग्रे अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । पर्याप्तः । वमनः । अतिथिर्भवन् । गृहः । इमम् । नः । यज्ञम् । उपगच्छ । जानन् ।

१ जातस्य वेदितरुने । Sy

२ अस्मदीयाम् Sy

३ VM. explains आ and वसि together as आवह but Sy explains these separately आ as आवह and वसि as वहसि तद्वि ।

४ ०वे P हविर्बनाय Sy

५ अथ पविश्रेष्ठ्यां स्थिष्टकृतोऽनुवाक्यया । सूत्रि तच्छ्रुत्वा—'जुष्टो वमूना अग्ने शर्म महते सौभ गायेति संयाज्ये' (ASS 2 12) इति । मरुद्गुप पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्थिष्टकृतोऽनुवाक्या । 'अत्यासो म ये मक्ता स्वध्वो जुष्टो वमूना' (ASS 2 18) इति Sy वसुधुतस्यात्रेयस्य SKN वसुधुतस्यात्रे यस्वेदमार्यम् Dur

६ अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छ्रुत्वावभ्याहारी । यत्स्व जुष्टः सेवितः सर्वेषु, त्रियो वा सर्वस्य SKN आ सेवितस्वमस्माभि स्तुतिभि Dur

७ वमना M वममना is suggested for वमनः ॥ वाममना वान्तमना वा Sy अफूर मना भूत्वा Dur

८ अतिथिः तद्वत् पूज्यः सन् Sy अतिथिस्थानी-यश्च सायंप्राप्तश्चाग्निहोत्रिणाम् । अत तिर्गतिकर्मा अभिगतो हि स नूनं निवासं गृह्णाप्यतिथिः । अन्व्येति तिथियु वा कुलाति । अन्व्येति तिथियु सुष्टु गच्छतीत्यर्थः । अतिथिर्हि यावद् गन्तव्यं तावद् याति परकुलानीति SKN अतिथिश्च स्वमग्निहोत्रिणा वान्तमनसां प्रातः

सायं चोद्गोष्यमानो भवसि । स्वभाव एष्य तत्राग्निहोत्रिणामतिथिवत्वेनोपस्थातव्यमिति ।

आह, अतिथिः कस्मात् ? उच्यते, गृहानभि अभिमुख्येनासौ अतितो भवति गत इत्ययम् । 'अतति पतति' गतिकमसु पठितम् । अथयव मन्यया स्यात्—'अन्व्येति' अन्वयागच्छति तिथियु पौषमास्याद्यानु परकुलानि यत्रमानकुलानीत्यतिथिः Dur

९ गृहे D गृहेऽस्मदीये SKN अतो वमो धपमपि वान्तमनसोऽग्निहोत्रियद्वयः । अस्माकसपि य एष यज्ञगृहे यज्ञस्ताप्यते तं त्वमुपायाहि तमागच्छ । दुरोण इत्यतद् गृहनाम (Ngh 3 4) आह—किं कारणम् ? उच्यते ते हि गृहा दुरया भवन्ति । अथतिस्तर्पणाथ, दुस्तर्पा इत्यथ । उपतच्छ्रुत्वा 'कुटुम्बतन्त्राणि हि शुभंराणि' इति । एवमेतस्मिन्मध्ये 'जुष्टः वमूना, अतिथिः विद्वान्, हे अग्ने । यज्ञमुपयाहि' इत्यतस्मिन्नाधिकारे वर्तमान 'वमूना' शब्दकमन्यमग्निविशेषणावध सूयत् ? न कश्चिदपि । परिशेषाद् वमूना इत्येतदग्निविशेषणमेविति सिद्धम् Dur

१० अस्मदीयम् Sy

अस्माकं स्वभूतम् SKN

११ उपागच्छ Sy अथवा गृहं ममेवमिति जेतो-ज्वल्याप्य तत् उपयाहि । अथवा वान्तोष्वेव हि तव मनो धर्मं च वान्ता Dur

१२ जानन् स्वमधिकारं भक्ततां वाऽस्माकम् SKN जानानः स्वमधिकारं भक्ततां वाऽस्माकम् Dur

सर्वा । अग्ने । अभियोक्त्री सेना । विहृत्य । शत्रूयता तेषाम् । अन्नान्यस्माकम् । आहर ।

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।
पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्तसो अग्ने पाहि नृतम् वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । आयुधेन । दस्युम् । प्रकर्षेण पीडय । स्वस्मे । शरीराय । गमनम् । कुर्वाण । पारयसि ।

यत् ! सहस । पुत्र । देवा । तदा सं त्वम् । अग्ने । अस्मान् । रक्ष । युद्धे । नेतृत्वम् ।

वयं ते अन्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।
अस्मे रयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वय ते । वयम् । तुभ्यम् । अग्ने । उक्थैः । परिचरण कुर्म । वयम् । हविर्भिः । पावक ।

१. सर्वान् Sy उपगम्य च सर्वा SKN

२. हे अग्ने ! Sy
हे भगवन्नग्ने ! Dur

३. ०यो० suggested for ०यो० अभियोक्तृन्
Sy स्त्रीलिङ्गनिर्देशादभियोक्त्रीरस्मच्छत्रुसेना
इत्यर्थः SKN अभित. सर्वतो युजोऽभियोक्त्र्यः ।
शत्रुसेनास्त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्तमाना. Dur.

४. विविध हत्वा SKN. नानाप्रकार हत्वा तत्
उपयाहि Dur

५. ०त्रुय० P. शत्रूयता येऽस्माकमिच्छन्ति तेषा
स्वभूतानि SKN किञ्च एवमागच्छस्त्व
शृणु यत् कुरुष्व । येऽस्माक शत्रुत्वं
कामयन्ते कर्तुं तान् विहृत्य तेषा वलानि Dur.

६. अन्नानि धनानि Sy अथवा भोजनमिति
धननाम (Ngh 2 10) धनानि SKN
ततो यानि तेषा भोजनान्यन्नानि धनानि वा
Dur.

७. तान्यस्मभ्यमाभर, आहरेति समस्तार्थः Dur

८. दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना
वा । अपि वा दम इति गृहनाम (Ngh
3 4) । तन्मनाः स्यात् । मनो मनोते. ।
. . . अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति
तिथिषु परकुलानीति वा । (पर)गृहाणीति
वा । (अयमपीतरोगतिथिरेतस्मादेव) दुरोण
इति गृहनाम (Ngh 3 4) । दुरवा

भवन्ति दुस्तर्पा । इम नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ।
सर्वा अग्ने । अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामाभर
भोजनानि । विहृत्यान्येषा वलानि शत्रूणा
भवनादाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा
N. 4 4, 5, SKN II 208

९. हे अग्ने ! Sy

१०. उपक्षपयितारम् Sy

११. विय P., D. प्रणाशय Sy

१२. स्व M. स्वीयाय Sy

१३. अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय
Sy.

१४. वय अन्नम् Sy

१५. तर्पयसि Sy.

१६. यस्मात् Sy

१७. पुत्रा P., D. अग्ने ! Sy.

१८. भवान् P. दवान् D. देवान् is suggested
for देवा. ।

१९. Omitted by D

२०. सङ्ग्रामे Sy

२१. VM. ignores हि ॥ हि इति पूरणः Sy

२२. त्वाम् Sy

२३. ०भ्यमन्न उ० P शस्त्रैः Sy

२४. परिचरेम Sy

२५. हविर्भिर्विधेम Sy

२६. शोधक ! Sy

भजनीयवीप्ते । अस्मासु । घनम् । सर्वैरणीयम् । सङ्गमयं । अस्मासु । सर्वाप्येव । घनानि । स्थापयं ।

अस्माकमग्ने अघ्वर जुपस्व सहसः छनो त्रिपधस्थ हृव्यम् ।

व्य देवेपुं सुकृतः स्याम् शर्मथा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । अग्ने ! यज्ञम् । सेवस्व । सहस्रं । पुत्र । त्रिस्थानं । हविश्च । वयम् ।
देवेभ्यु । शोभनकर्माणि । स्याम । सुकृतं । त्रिगुणेन । रक्षं ।

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धु न नावा दुरितार्तिं परिं ।

अग्ने अत्रिवन्मसा गृणानोऽस्माकं वोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । सर्वाणि । अस्मान् । दुःक्षेन । गाहितव्यानि । हे जातवेदः ! सिन्धुम् । इव । नावा ।
दुरितानि । प्रतिपारय । अग्ने ! अत्रिणैव । मनसा । स्तूपमानं । अस्माकम् । अङ्गानाम् । रक्षिता भवा
मीति । बुध्यस्व ।

१ हे कल्याणवीप्ते ! Sy

२ ०प्तो स्मा० D अस्मभ्यम् Sy

३ विश्ववरणीयम् Sy

४ प्रापय Sy

५ अस्मभ्यम् Sy

६ विश्वानि Sy

७ त्रिविधानि Sy

८ स्थापय P, D

९ अस्माकमग्ने M

१० अघ्वरम् Sy

११ हे अस्मत्पुत्र ! Sy

१२ त्रिषु कित्याविषु स्थानेषु स्थित ! Sy

१३ M notes here अस्तमयम् इत परं
प्रत्यपात् ॥ हविः क्षुपस्व । यद्वा अघ्वरं हविः-
रिति योज्यम् । अहितं हविरिति Sy

१४ यद्यमाना Sy

१५ Sy adds मध्ये ।

१६ ०कर्म P, D शोभनापूर्वकर्माणि Sy

१७. स्पोक D भवेम Sy

१८. ०नन् D

१९ त्रिगुणे मृगेन P त्रिगुणैर्मुनेन D बाधिकादि
भेदेन त्रिधा अरणीयेन त्रिच्छविक्रमेण गृहेषु वा
Sy

२० VM ignores न ।

२१ अस्माकम् Sy

२२ बुद्धेन गाह्यानि बुद्धेन भोग्यानि Sv

२३ ०इ D

२४ तनीम् Sy

२५ नाविको यथा तद्वत् Sy

२६ अग्नेयंथा तथास्माकम् Sv

२७. नमसा 18 suggested for मनसा ॥
स्तोत्रेषु Sy

२८. मान 18 suggested for ०मान ॥
स्तूपमानं तम् Sy

२९. तनूनाम् Sy

३० रक्षकः Sy,

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यं जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्नाम् ॥ १० ॥

१ यस्त्वा २ हृदा । ३ य । ४ त्वा । ५ हृदयेन । ६ विक्रिप्तेन । ७ स्तुन्वन् । ८ अमर्त्यम् । ९ मर्त्यं । १० भृशमाह्वयामि ।

११ जात । १२ तेनास्मासु । १३ कीर्तिम् । १४ धेहि । १५ प्रजाभि । १६ अग्ने । १७ अमृतत्व च । १८ प्राप्नुयाम् ।

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयि नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

१ यस्मै त्वम् । २ यस्मै । ३ त्वम् । ४ कर्मणे । ५ जातवेद । ६ कृणोपि । ७ लोकम्—आवासस्थानम् । ८ सुखकरम् ।

१. पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या ।
सूत्रितञ्च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो-
ग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (ASS 2 10)
इति Sy

२. हृदा P ३. योऽहम् BB

४. यः and त्वा are omitted by P त्वाम्
Sy BB

५. दयेन P हृदयेन युक्तः Sy मनसा BB.

६. स्तुत्यादिषु विक्रिप्तेन Sy कीर्तयता गुण-
कीर्तनशीलेन BB.

७. ईदृशेन हृदयेन मन्यमानो जानन् BB

८. अविनाशम् Sy अमरणधर्माणम् BB

९. ऽमर्त्यं P मरणधर्माहम् Sy मरणधर्मा
मनुष्य. BB

१०. अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा स्तोत्रवाचकेन कीरि-
णाशब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते । स्तुतियुक्तेन मनसा
त्वा मन्यमानो जोहवीमि Sy यद्वा त्वदर्थमिद
हविर्जुहोमि BB

११. जातवेदः is suggested for जात ॥
हे जातवेद ! Sy जाताना वेदितो जातधन
वा BB १२. येषा सम्बन्धी तवाह्वाताह
तेष्वस्मासु पुत्रपौत्रेषु BB.

१३. धन प्रजा वा Sy

१४. स्थापय । यशस्विनस्सर्वानस्मान् कुरु BB.

१५. पृजा० P त्वदृत्ताभि Sy ताभि प्रजाभि
पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभि सहाहम् BB

१६. सन्तत्यविच्छेदलक्षणम् Sy दीर्घायुष्यम् BB

१७. ऽयाम् D , P and D. add यश्च after
प्राप्नुयाम् ॥ 'प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्या-
मृतम्' (TB 1 5 5 6.) इति हि श्रुति
Sy व्यत्ययेन परस्मैपदम् BB

१८. तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्या 'यस्मै त्वम्' इत्येषाग्ने
पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो
यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (ASS 2.10)
इति हि सूत्रितम् Sy

१९. सुकर्मणे is suggested for कर्मणे । यज-
मानाय Sy शोभनानि कर्माणि कृतवते BB

२०. ऽवेदः is suggested for ऽवेद । हे
जातवेदः ! Sy

२१. अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः ।
अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः Sy कुर्याः ॥ 'कृवि
हिंसाकरणयोः' लेट् BB

२२. ऽकवावास० D स्थानम् BB

२३. सुखम् BB

स । अश्ववन्तम् । पुत्रवन्तम् । वीरवन्तम् । गोमन्तं च । रयिम् । प्रविनाशन । प्राप्ताति ।

V 5

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं त्रीं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

'सुसमिद्धाय । सुष्टु समिध्यमानाय' । घृतम् । तीप्ररसम् । जुहोतन । अग्रयं । जातप्रजाय । "

नराशसः सुपूदतीम यज्ञमदास्य । क्विहि मर्षुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशस । नर दासनीयम् । सुष्टु प्ररयताति । दमम् । यज्ञम् । मर्षुहस्त्यः । क्विहि । ह्यम् ।

मादयिसुहस्ताङ्गुलिकः ।

- १ यजमानः Sy स एव BB
 २ बह्वद्रयोपतम् Sy अन्वारिसहितम् BB
 ३ बहुपुत्रोपतम् Sy
 ४ वीरवीर्येण घोषेतम् Sy
 ५ गोमन्तम् P गोभिपुक्तम् Sy
 ६ घनम् Sy ७ अघ्निसि० D अघ्न
 नदवरम् Sy अघ्निसिद्धेन BB
 ८. नगतिगतिकर्मा । स एव स्वप्नसावाद्बह्वो
 भवति, अश्वविपुत्रपोत्रारिमांश्च भवति, अन्य
 इव विभ्रान्तः पुर्यस्तद्वान् नयति । गोमहि
 प्यारिसङ्घातस्वामी महापनश्च भवतीति BB
 ९. VM ignores उ and अग्र ॥ उ इति
 पूरणं Sy उ इत्यवधारणे । यस्मा एव
 यथमेव BB

The stanza=TS 1.4.46 I

Ms D puts the figure ॥४॥ here
 to indicate the end of the fourth
 hymn No such number is given
 in P

- १० 'सुसमिद्धाय' इत्येकावशाद्यः पञ्चमं सूक्तमात्रयस्य
 बहुभूतस्याय गायत्रिमिष्माद्युक्तवेवताकम् ।
 प्राप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्भजितम् । (Cf KSA
 1 13 p 6) 'सुसमिद्धायाम्रं गायत्रम्'
 (KSA. 24 5 p 19) इत्यनुष्मणिका ।
 प्रत्रीणांमिवमाप्रीसूक्तम् । 'समिद्धो अघ्नोति सवैषां
 यथर्वि वा' (ASS 3 2) इत्युक्तत्वात् Sy

- ११ अग्रयं D
 १२ सुष्टु समिद्धायतन्नामकायाग्नयं ५। गाभनतया
 सम्यग् वीप्ताय साधु समिद्धाय U
 १३ अतपत् P आग्रयम् Sy घृतं Mah
 १४ प्रभूतम् Sy तीर्थं स्यादुतमं समघं वा
 पटुतरं वा । प्रहृणोद्गातनाभिभयणायक्षणादिभिः
 संस्कृतमित्यथ Mah तीर्थं पटुतरं गव्यं
 प्रहृणोद्गातनाभिभयणावेक्षणादिभिः संस्कार-
 तस्कृतमित्यथ U
 १५ जुहोतन ह ऋत्विजः । Sy जुहुत Mah
 कृत्त । नस्यपका उपजना भवन्ति कृत्तन
 हन्तन यातनति U
 १६ अङ्गनादिगुणयुक्ताय Sy
 १७ जातपनाय Sy जातं पति यवयति वा
 जातवेदास्तस्यै जातप्रज्ञानाय वा Mah जात
 प्रज्ञानाय U
 १८ VM ignores शोचिषे ॥ वीप्तिमते Sy अत
 एव शोचिषे शोचिष्मते वीप्तिमते ज्यन्तिताय
 Mah शोचिषे शोचिष्मते ज्यन्तनाय U
 This stanza= YV 3 2
 १९ नीयं is suggested for नीयं ॥ नर-
 शंस्नीयोऽग्रमग्निः Sy
 २० रयसीति P D २१ इदं ह्यविर्वा Sy
 २२ अस्य P अस्या D स देवः अहिंस्यः केनापि
 Sy २३ मेघाषी Sy
 २४ मधुरहस्त्यः Sy

ईळितो अग्र आ वृहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिस्तुतये ॥ ३ ॥

ईळित । स्तुत । अग्ने । आवह । चित्रम् । अस्मिन् यज्ञे । सुद्वारै । रथै । रक्षणाय ।

ऊर्णम्रदा ग्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदा । हे ऊर्णवन्मृदु । त्वम् बर्हिंरिव । विस्तीर्ण भव । त्वा मन्त्राः । अभ्यस्तुवन् । भव ।

अस्माकम् । शोभन । मानाय ।

देवीद्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्रं यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । हे देव्य । द्वार । विघटिता भवत । सुप्रगमना । अस्माकम् । रक्षणाय । यज्ञ च ।

प्रपूरयत ।

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही ऋतस्य मातरा । दोषामुपासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके । शोभनावयवै । अन्नस्य वर्षयित्री । यज्ञस्य । निर्मात्री । महत्यौ । रात्रिम् । उषस

च । अभिलषित याचामहे ।

१. स्तुत सन् Sy

२. ०हन् चि० P. ०हञ्चि० D

चायनीयम् Sy

३. सुखै Sy.

४. अस्मद्रक्षणाय Sy

५. VM ignores इन्द्रम् and प्रियम् ।

६. ०र्णामृ० P. ०र्णम्मृ० D

७. ०वामृदु P ऊर्णकम्बलवत् मृदु हे बर्हिं. !
Sy.

८. प्रयय Sy

९. स्तोतार Sy

१०. स्तुवन्ति Sy

११. शोभन P

हे दीप्त ! Sy

१२. मानाय is suggested for मानाय ॥

पनाय तद्मानाय वा Sy

१३. दे P

१४. हे यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यः ! Sy

१५. द्याविता P

वियुक्ता भवत Sy

१६. शोभनगमनसाधना Sy

१७. रक्षायै Sy

१८. य P यजमानम् Sy

१९. पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः Sy

२०. VM explains प्र once only

२१. हे अहो रात्रेश्चाभिमानिन्यौ ! देव्यौ ! Sy

२२. सुरूपे ! शोभनाङ्गे ! वा Sy

२३. ०यव न्न० D

२४. यज्ञस्य उदकस्य वा Sy.

२५. तयोर्मध्ये प्रत्येकं रात्रिदेवीम् Sy

२६. अहर्देवीम् Sy.

२७. स्तुम. Sy.

वार्तस्य पत्न्यञ्छिता दैव्या होतारु मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वार्तस्य । वार्तस्ये । पतनेऽन्तरिक्षे वतमानो । स्तुतो । दम्भो । होतारो । मनुष्यस्य । युवाम्
मस्मदीयम् । इमम् । यज्ञम् । प्रागच्छतम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्भयोभुवः । बृहिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती । इमां । तिस्रः । देव्यः । प्रक्षीणां । बर्हिर्विवम् । अघित्तिष्ठन्तु ।

शिवस्त्वष्टरिहा गृहि विभुः पोष उत त्मना । युञ्जेयञ्जे न उदव ॥ ९ ॥

शिवस्त्वष्टः । कल्याणः । त्वष्टः । इह । प्रागच्छ । पोषणे । शिवस्त्वम् । आत्मनेव । यज्ञ
यज्ञे । च । अस्मान् । रक्ष ॥

१ वस्ये P

२ वार्तस्य पत्न्यञ्छिता—सुप्तोपमेया । वामुगमनसदृश-
गमनाथम् Sy

३ अस्मानि स्तुतो । यद्वा पतनसाधनेऽन्तरिक्षे
गच्छन्तो Sy

४ देवाग्नेरादित्याञ्च समुद्भूतो Sy

५ देवानामाह्लातारो युवाम् Sy

६ अस्माकम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे
पठ्यो । अस्माकं यज्ञमानस्य यज्ञमित्यथ Sy

७ It is the explanation of इळा,
सरस्वती and मही ॥ इळा पृथिवी । सरस्वती
सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वामु ।

८ तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारद्वा
भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अथ यद्यप्येवा नोक्ता
तथापि सर्वत्र सहृष्टत्वात्, त्रिसंख्याप्रथमाञ्च
सा गृह्यते । अथर्वता क्षित्यन्तरिक्षाद्युस्थाना
वान्देव्यः Sy

९ ०यो बक्षिणा P बर्हिस्तिका सत्यः Sy

१० बर्हिषि Sy

१० उपविशन्तु Sy

११ VM ignores मयोभुवः ॥ मयोभुव-
सुक्तस्य भाषयिभ्यः Sy

१२ ०स्तुष्टः D

१३ कल्या P कस्या D सुक्तकरः सन् Sy
सुक्तकरः BB

१४ हे त्वष्टः ! देव ! Sy, BB

१५ अस्मद्यज्ञम् Sy

अस्मिन् कर्मणि BB

१६ पोषकरणे Sy पुष्ट्यर्थमस्माकम् निमित्तात्स
पत्नी BB

१७ व्याप्तस्त्वम् Sy व्याप्तिमान् BB

१८ स्वयमेव Sy आत्मना केवसेनापि, आत्मना
अप्यनिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थः BB

१९ यज्ञ D सर्वेषु यज्ञेषु Sy

सर्वस्मिन् यज्ञे BB

२० प्रागत्य च Sy

२१ रक्ष Sy पाहि प्रतिपशामुत्कृष्टं पाहीत्यर्थः BB
This stanza=TS 3 1 11 2

२२ VM ignores उत् ॥ उत् उक्तुष्वम् Sy,
BB

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र वेत्थ^१ । स्थिताना देवानाम् । गुह्यानि । इमानि^३ । तत्र गत्वा तैर्नामभिः । हव्यानि । तान्

मय ।

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । स्वाहुतमस्तु^६ । तेभ्य^७ । देवेभ्य^८ । हविरपि वा स्वाहाकृणोमि^९ ।

V 6.

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम्^{११} । अग्निम् । तम् । स्तोमि^{१२} । यं । वासयिता^{१३} । यज्ञ च गृहभूतम्^{१४} । धेनव^{१५} । समागच्छन्ति^{१६} ।

१. अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेत्थ' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितञ्च 'यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्या स्कन्दने' (ASS 3 11) इति Sy

२. वेथ P, D

३. मानि P नामानि is suggested for इमानि ॥ नामकानि रूपाणि Sy

४. प्रापय Sy

५. VM ignores यत्र । वेत्थ and वनस्पते ॥ यस्मिन् स्थाने । हे वनस्पते ! यूपाभिमानि-देव ! Sy

६. ०हा P D

७. ०मस्ते P D

८. तेभ्य^७ refers to अग्रये । वरुणाय । इन्द्राय and मरुद्भ्यः ॥ अग्न्यादिविश्वे देवा, तेभ्य Sy

९. करोमीति शेषः, स्वाहुत करोमीत्यर्थ, एव स्वाहाकृतेः स्तुतिः Sy

१०. Ms D puts the figure ॥१॥ here to indicate the end of the fifth hymn No such number is given in P

११. 'अग्नि त मन्ये' इति दशचं षष्ठ सूक्त वसु-भृतस्यार्धमाग्नेयं पाङ्क्तम् । 'अग्नि तं दश

पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका (KSA 24.6 p 19) । प्रातरनुवाके अग्नेये ऋतौ पाङ्क्तं छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । 'अग्नि त मन इति पाङ्क्तम्' (ASS 4 13) इति ि सूत्रितम् । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेव आज्य शस्त्रम् । सूत्रितञ्च 'अग्नि त मन्य इत्याञ्ज तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात्' (ASS 10 10) इति । आद्य आभिप्लविकेषूक्थेषु मैत्रावणस्यानुरूपस्तुच । सूत्रितञ्च—'अग्नि त म यो वसुराग्ने स्यूरं रयि भर' (ASS 7 8) इति Sy

१२. जानामि Mah जाने U

१३. अग्नि. Sy

१४. वासक. Sy तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनस्य वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा Mah तं पाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा व वासयिता U

१५. सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतम् Sy गृहम् Mah, U

१६. धेनवो गावो यमग्निमुद्धृत ज्ञात्वा Mah, U

१७. गच्छन्ति प्रीणयितुम् Sy गच्छन्ति दोहकालो-ज्स्माक होमार्थं प्राप्त इति Mah प्राप्तो-ज्स्माक दोहकाल इति यन्ति U

तथास्वाँश्च । क्षीप्रगन्तारः । अजलाः । बलवन्तः । त्वमभेम् । स्तोत्रभ्यः । आभर ।

सो अभियौ वसुंगृणे स यमायन्ति घेनवं ।

समर्वन्तो रघुव्रवः सं सुजातासः सुरय इपे स्तोत्रभ्य आ भर ॥ २ ॥

सो अभिन् । यः । गमनशीलः । स्तूयते । यद्व । निवसन् । यं च । समागच्छन्ति । घेनवः ।

सम् । अस्वाः । क्षीप्र गच्छन्ति । सह गच्छन्ति । क्षीमनजननाः । प्राज्ञाः ।

१ अरभ्यस्तोऽश्वाः Sy- अश्वा यं बृद्ध्याऽस्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति Mah स्वामी हि पशूनामग्निः । यत्तन्वात् पशून्विन्वतेत्युप क्रम्य 'तस्मात्सर्वाः नूतन्यशवोऽग्निमभिसंयन्ति इति श्रुतिः U

२ क्षीप्रगामिनः Sy, Mah क्षीप्राः U

३ तथा नित्यप्रवृत्तयः Sy नित्याः शाश्वताः सर्वाकालमाश्रितः Mah शाश्वतिकाः U

४ हविर्सेनायाः प्रवन्तो यजमानाः यमस्तं यन्ति तं मन्ये Sy बलवन्तोऽश्वाः । सम्यवाभि प्रायेण पुनर्वचनम् । यं बृद्ध्याऽस्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वविक्रं लभ्यत इत्यर्थः Mah. सुहृयाः । सेन्ववाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत् सर्वं यजमानस्योत्पादयति तस्मिन् मन्ये U

५ बन्त रल वन्तस्त्वम् P

यदि स त्वमग्निः U

६ अस्मन्मयम् Sy स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्यः Mah.

७ आभर अग्ने Sy

हेहि Mah., U

८ VM ignores यम् and explains अस्तम् once only This stanza=YV 15.41

तस्य प्रातः सवनम् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमात्म्यं श्रेः शस्त्रैकाहिकमुपसं श्रेः श्रेः सति बार्हते च प्रउरं मायुञ्चन्वसं च त्रिचक्षु उभे सृष्टे श्रेः सति यद्व बार्हते प्रउरो क्यम् य उ च मायुञ्चन्वसे तयोवभयो काम योराप्ये कनुपते प्रस्तः सवनम् । SB 13 5 18 p 988

९. सोमिन् D

१० VM. seems to explain स as य and अग्नि as गमनशीलः ॥ स कस्यग्निः Sy

११ स्तोमि 'गु?' (गु) शब्दे 'स्वादि?' (त्रयादि)

यद्वा सोऽग्निर्गुणं स्तूयतेऽस्माभिः । कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् Mah गीयते स्तोत्रभिः U

१२ VM seems to explain वसु as नियसन् ॥ योऽग्निर्वसुर्वास्तपिता सोऽग्निः । विभक्तिभ्यत्ययः । तमग्निम् Mah. स एवा गिर्यो वसुरिति U

१३ यमग्निम् Mah

१४ समायन्ति होमार्थम् Sy

१५ It should come immediately before गच्छन्ति । समायन्ति होमार्थम् Sy

१६ VM explains रघुव्रवः as क्षीप्रं गच्छन्ति । सघुगमनाः Sy रजयोरक्यम् । 'सघु क्षिप्रमरं व्रतम् (Amar 1 128) सघु क्षीप्रं व्रवन्ति गच्छन्ति सघुव्रवः, 'द्रु वधगत्यो' स्वादिः ? (cf वु व्रु गतो भ्वादि, व्रु व्रु हिसायाम्, त्रयादि) Mah लघुव्रवणाः U

१७. समायान्ति Sy यमुपासकं सर्वे मजन्त इत्यर्थः Mah.

१८ सुजातासः Sy क्षीमनं जातं अन्म येयां ते सुजातासः सुजाताः Mah कस्याप्यजमानः U

१९ मेधाविनश्च स कस्यग्निरिति Sy सुरयः पण्डिताः । एतद्बुद्धं भवति । किं तेनाग्निना य एतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । स चेत् स्वम् । इयं स्तोत्रभ्य आभर U

२० This stanza=YV 15.42

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवुं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भंर ॥ ३ ॥

अग्निर्हि । अग्निं । हि । अश्वम् । मनुष्याय । प्रयच्छति । विश्वस्य द्रष्टा । अग्नि । वनार्यम् । शोभनभवनम् । वरणीय हवि । गच्छति । सु । प्रीत ।

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्द स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भंर ॥ ४ ॥

आ ते अग्ने । हे अग्ने । तव । दीपयाम । दीप्तिमन्तम् । जरारहित भानुम् । यत् । खलु । त्वदीय तेज । इयम् । समित् । अह्नि । सन्दीपयति । स्तुत्या । तमाम् ।

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिपस्पते ।

सुश्वन्द्र दस्म विशपते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भंर ॥ ५ ॥

आ ते अग्ने । हे शुक्रस्य, शोचिष, पते । अग्ने । तुभ्यम् । ऋचा । हवि । आहूयते । हे सुकान्त । दर्शनीय । विशा पते । हविषा वोढ । हविस्तुभ्यम् । हूयते ।

१. अग्नि D अयमग्निः Sy

२. खलु Sy

३. अन्नवन्त पुत्रमश्वमन्नं वा Sy

४. यजमानाय Sy ५. ददाति Sy

६. विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा पश्यतिकर्मतत् । सर्वस्य द्रष्टा Sy

७. वनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी, वनम् Sy

८. सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तम् Sy

९. सर्ववरणीयम् Sy

१०. यमयति । दातुं वा गच्छति Sy

११. स. is suggested for सु ।

१२. प्रीत. सन् Sy

१३. आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवने स्तोत्रियतृ-
चस्य 'आ ते अग्ने इधीमहि' इत्यादिके प्रथमा-
द्वितीये । सूत्रितञ्च भवति—'आ ते अग्ने
इधीमह्यभे सुश्वन्द्रसर्षिष इति द्वे एका च'
(ĀSS 78) इति Sy

१४. त्वाम् Sy

१६. तव Sy

१८. दीप्ति Sy

२०. दीप्यते Sy

२१. तमाम् seems to be a part of the verb सन्दीपयति, i.e. the verb should be read as सन्दीपयतितमाम् as an explanation of दीदयति ।

२२. VM ignores आ and देव ॥ and आ सर्वतः Sy

२४. दीप्तेः Sy

२६. ऋचा D मन्त्रेण सह Sy

२७. हूयते Sy

२८. सुकर्मन् P. सुष्ठ्वाह्लादक ! शोभनहिरण्य ! वा Sy

२९. हे शत्रूणामुपक्षयितः ! Sy

३०. प्रजानां पालक ! Sy

३१. वोढा D हविषो वोढः ! Sy

प्रो त्ये अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।
ते हिंन्विरे त इन्विर त इषयन्त्यानुपगिपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो त्ये । प्रपुष्यन्ति । तेऽग्नी मदीया । अग्नय । अग्नीनां मध्ये । वरणीयं धनम् । सर्वम् । ते ।
धनं प्ररप्यन्ति । तेऽस्मान् । प्रीणयति । तेऽस्माकम् । अन्नम् ।, अनुषक्तम् इच्छन्ति ।

तव त्ये अग्ने अर्चयो महिं ब्राधन्त वाजिनः ।
ये पत्वमिः शृफानां व्रजा भुरन्तु गोनामिपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव त्ये । तव । त्ये । अग्ने । अर्चयो । अत्यन्तम् । वर्धयन्ति । वलवन्त । ये । शृफानाम् ।
पतन् । गवाम् । व्रजा । आगच्छन्ति तान् प्रयच्छन्ति पशुनित्यथ ।

नवा नो अन्न आ भर स्तोतृभ्यः सुचित्तीरिषं ।
ते स्वाम् य आनुचुस्त्वादूतासो दमेदम् इपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवा न । नवा । अस्मभ्यम् । आभर । अग्ने ! स्तोतृभ्यः । सुप्रजा । इपं । ते वय समृद्धा ।
मवाम् । ये स्वाम् । आनुचु । यज्ञे यज्ञे । त्व दूतो येषामिति ।

- १ त्यो P
- २ प्रो प्रथ Sy
- ३ घिष्यया Sy
- ४ गार्हपत्यादियु । यद्वा लौकिका अग्नयस्तेज-
पदार्योऽग्निषु वैदिकेषु Sy
- ५ वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति Sy
- ६ अग्नय Sy
७. ०ति D प्रीणयन्ति Sy
८. तस्मात् D
- ९ ०ति णि D प्रीणयन्ति is suggested for
प्रीणयति ॥ व्याप्नुवन्ति च Sy
- १० VM seems to explain इषयन्ति
and आनुषक्त together as अन्नमनुषक्त-
मिच्छन्ति ॥ सवत्रानुषक्तम् । तत्राग्निसामा-
न्याभिप्रायणैकवधनम् Sy
- ११ त्वबीया Sy
- १२ ते Sy

- १३ रश्मय Sy
- १४ महवत्यधिकम् Sy
- १५ वधन्ते Sy
- १६ ०वत् P Omitted by D अन्नवन्तो वा ।
यद्वा सुप्तोपमा वाग्निनोऽग्वा इव Sy
- १७ यूपामि Sy
१८. भुरन्त इच्छन्ति । आयाता ज्वाला होमाय
काङ्क्षन्त इत्यर्थः । ते वर्धन्ते Sy
- १९ स्तुत्या नूतना वा Sy
- २० प्रयच्छ Sy
- २१ सुनिवासा सुप्रजा वा Sy
- २२ उक्तलक्षणान्यप्राणि Sy
- २३ मयात्म । बमेवमे स्यामेति वा मोक्ष्यम् Sy
- २४ ये वयम् (?) Sy
- २५ अनु० P अर्चयन्ति Sy
२६. सर्वेषु यागगृहेषु Sy
२७. त्वां दूतं फलसूचकं सम्भवन्तः सन्तः Sy

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीप आसनि ।

उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे सुचन्द्र । जुहूपभृतौ । सुकान्त । सर्पिष पूर्णे । त्वामास्ये । श्रयसि । अपि च । अस्मान् ।
उत्पूरय । शवस । पुत्र ।

एवाँ अग्निमज्जुर्मृगीभिर्यज्ञेभिरानुपक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एवाँ अग्निम् । एवम् । अग्निम् । अस्तुवन् , अपि वा स्तुवन्ति यच्छन्तीत्याख्यात द्वेज्य पदम् ।

१. आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तो-
त्रियतृचे 'उभे सुचन्द्र' इत्येषा तृतीया ।
सूत्रमुक्तम् (Cf ASS 78) Sy

२. दर्व्याकारौ हस्तौ Mah उभौ हस्तौ दर्व्या-
कारौ कृत्वा U दवीं हनू सर्पिष सन्वन्धिन्यौ
सर्पिस्ससिक्ते । दीर्यते भक्ष्यतेऽन्नमाभ्यामिति
दवीं ते BB

३. हे शोभनाह्लादन ! शोभनहिरण्य वाग्ने ! Sy.
चन्द्रमिति हिरण्यनाम (Ngh 12) शोभन
चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यद्वा शोभनश्चन्द्र इव
चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भव-
तीति ज्योतिःशास्त्र उक्तम् । यद्वा शोभन
चन्द्रत्याह्लादयति सुचन्द्र । हे सुचन्द्र !
Mah शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक !
शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योति-
ःशास्त्रविद. प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणाह्ला-
दन ! U हे सुचन्द्र ! सुकान्त ! BB

४. घृतस्य पानाय Mah
सर्पिषः पानाय U

५. आस्ये मुखे । सर्पिष पानायेति शेषः Mah
आस्ये मुखे U आस्ये BB

६. श्रयसि पचसि वा Sy आश्रयसि सेवसे ।
'श्री पाके' कचादि. । अत्राश्रयार्थ. Mah
आश्लेषसि U सदा सेवसे । यद्वा, उभे दवीं
सर्पिष श्रीणीषे, सर्पि प्रापयसि, सर्पिषा
मिश्रीकुरुष्व BB

७. नोऽस्मान् Mah. अस्माकम् BB,

८. उत्पूरय फलैः Sy. उत्कर्षेण पूरय धनैरिति
शेषः Mah अपि च त्व नूपे यदि नामोत्क्षिप्य
सर्पिषो भाण्डमत्यर्थमञ्जलि पूरयेरस्माक साधु
कृत स्यात् U उच्छ्रित पूरय, सामर्थ्याद् धन
बलमेव वा, अविशेषणात् सर्वम् । अनिरुक्त-
त्वात् प्रजापतिरामन्व्यते । 'पूरी आप्यायने'
BB.

९. हे बलस्य पालयित ! Sy बलस्याधिपते !
Mah. बलस्य पते ! U बलस्य पात ! BB

१०. VM ignores उभे and उक्थेषु ॥ यागेषु
Sy उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु Mah उक्थेषु
यज्ञेषु U उक्थेषु स्तोत्रवत्सु यज्ञेषु इष-
मन्न स्तोतृभ्य आभर स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्य
आभर BB

This stanza=YV 15 43.=TS
2 2 12 7

११. एषामग्निं D एषा अग्निं P

१२. यम् P एषाम् D
उक्तरीत्या Sy

१३. स्तु० D गच्छन्ति Sy

१४. गच्छन्ति तथा कृत्वा यमु यमयन्ति स्थाप-
यन्ति । हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थ. । एवमात्रेया
स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति । अजुर्मुरित्यत्र
'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (Cf Pa
2 1 79) इति समास. Sy

१५. ०त P

१६. द्विजातं is suggested for द्वेज्यम् ।

स्तुतिभिः । हविर्निर्व्वचं । प्रनुपकस्तम् । स त्व वषत् । अस्मभ्यम् । शोभनवीयम् । अपि च । आशुगन्तार
मदवसङ्गम् । अपि वा द्वे एते पदे 'अञ्जु यमु' इति तत्र द्वितीयस्यापि निघातो वृष्टो यथा हिरण्यकण
मभिर्ग्रीवमिति नाम्ना ।

V 7

सखायः स वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय द्वितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

'सखाय' स व' । हे सखाय' । सम्प्रयच्छत । यूयम् । समीचीनम् । स्तोमम् । अन्नम् । च ।

- १ यज्ञैर्बा तत्साधनेर्हविर्निर्वा Sy
- २ धारयति Sy
- ३ अस्मासु Sy
- ४ शोभनपुत्रादिकम् Sy
- ५ आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्ववध' ।
तस्य भाव आश्ववध्व्यं तदपि Sy
६. ०कथ P ०कष्टे D
७. VM ignores त्यत् । इयम् etc. त्यत्
तत् Sy
Ms D puts the figure ॥६॥ here
to indicate the end of the sixth
hymn. No such number is given
in P
- ८ 'सखाय' स व' इति वशाच्च सप्तमं सूक्तम् ।
आग्नेय इव ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा
पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभ' । तथा धानुष्ठातम्
—'सखाय इव' पङ्क्त्यन्तम्' (KSA 247
p 19) इति । प्रातरनुष्ठाके आग्नेये भ्रातावा
नुष्टुभे छन्दस्यादिवनशस्त्रे षोत्तमावर्गमिदं
सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'सखाय' स वत्त्वामग्ने
हविष्मन्त इति सूक्ते' (ASS 4 13) इति Sy
- ९ P and D read इव' for स व' ।
- १० हे सखिमूता । ऋत्विज' । Sy ऋत्विज'
प्रति यज्ञमामो ब्रूते—हे सखाय । ऋत्विज' ।

Mah यज्ञमान ऋत्विज' सम्बोधयति हे
सखाय । U समानख्याना । ऋत्विम्यज
माना । BB

- ११ स is omitted by P सस्कृत । उपसर्ग
श्रुतेर्गोष्पिष्याध्याहार' Sy सम्पादयत ।
अग्नयर्हवि' कुरुत । त्रिवृत्यञ्चवशाविस्तोम
च वदतेत्यथ' । समित्युपसगस्यापेक्षित'
क्रियाशब्दोऽध्याहर्तव्य' Mah सङ्गत्य शृणुत
U समारभष्वं कुरुत । एतत्क्रियाया अञ्जु
तत्वात्साकाङ्क्षात्वाद्युपसर्गसामभ्यष्टित्तरस्मिन्वच
मन्त्रे विशेषस्य श्रुतत्वात् । तत्रायं विवेक'—
अग्न इ इषं स्तोमं च संहारान इत्यत्रोच्यते ।
सोऽग्निरस्मभ्य विद्वषामि वसूनि समाहरस्वि
त्युत्तरत्र वक्ष्यते BB
- १२ व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचन कृत्वा
वसादेशे च इति Mah षो युष्मान् ऋषीमि
U षो युष्मदर्थं युष्माक षेयोऽर्धमस्मासु BB
- १३ सम्यञ्चम् Sy सङ्गतमेकीभूतम् U समीचीन-
मतिगुणम् BB
- १४ स्तोत्रम् Sy स्तोमं चाग्नये Mah स्तोमं
च त्रिवृत्यञ्चवशावि U स्तोत्रम् BB
- १५ अन्नम् is suggested for अस्तम् । हवि
सखापमन्नम् Mah., U अन्नं पुरोडाशादिकं
हविष्यच BB

अग्नये^१ । प्रजाम्^२ । अत्यन्त^३ वर्षित्रे । अन्नस्य^४ । पौत्राय^५ । बलवते^६ ।

कुत्रा^१ चिद्यस्य^२ समृतां^३ रणवा^४ नरो^५ नृपदने^६ ।

अहन्तो^१श्चिद्यमिन्धते^२ सज्जनयन्ति^३ जन्तवः^४ ॥ २ ॥

कुत्रा^१ चित् । भवति^२ । यस्य^३ । सज्जमने^४ । नरो^५ । रममाणा^६ । नृणा सदने^७ गृहे वर्तन्ते । यम्^८ । च ।

अहन्तो^१ यजमाना । समिन्धते^२ । सज्जता जनयन्ति^३ च । जाता^४ , यामिति^५ ।

सं यदिषो^१ वनामहे^२ सं हव्या^३ मानुपाणाम्^४ ।

उत^१ द्युन्नस्य^२ शर्वस^३ ऋतस्य^४ रश्मिमा^५ ददे^६ ॥ ३ ॥

सं यदिष^१ । सम्भजामहे^२ । यदा । अन्नानि^३ । ददेवाह^४—सवनामिहे^५ । हवनीयानि^६ हवीषि ।

१. अग्ने P अग्नये भरत U

२ प्रजानाम् is suggested for प्रजाम् ॥

यजमानानामर्थाय Sy मनुष्याणाम् । क्षियन्ति
निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नरा. कर्तरि
कित्न् Mah

निवासहेतूना मध्ये BB

३. अतिशयेन प्रवृद्धाय प्रवृद्धतमाय Sy श्रेष्ठाय
वृद्धतमाय । सर्वपूज्यायेत्यर्थं. Mah
पृथुतमाय U प्रवृद्धतमाय BB

४. अन्न P बलस्य Sy ऊर्जो जलस्य Mah
अपाम् U

५ न पातयित्रे तत्पुत्राय वा Sy अद्भ्यो वनस्प-
तयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपा पौत्रोऽग्नि
Mah अद्भ्यो ओषधिवनस्पतयो जायन्ते
ताभ्योऽग्निः U नप्त्रे चतुर्थाय यथाऽज्ञादाहुति.,
आहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति BB

६. बलवते सस्कुस्तेति Sy सहो बलमस्यास्तीति
Mah अतिशयेन बलवत ईदृश्यायस्मै BB

७ This stanza=YV 15 29 =TS
2 6 11 4

८. कुत्र P, D

९ सोऽग्नि. कुत्र वर्तत इति शेष । कुत्रास्ते ?
Sy कुत्रचिदपि सर्वत्रापीति यावत् BB

१०. अग्ने. Sy.

११ सम्प्राप्तो Sy BB

१२ नेतार ऋत्विज Sy मनुष्या BB

१३. ममाणा P रमणा भवन्ति । रणनवन्तो वा
गतिमन्तो वा 'रवि गती' BB

१४. यागगृहे Sy नरास्सीदन्ति यत्र यत्र सर्वत्र
प्रदेशे BB

१५ यमेवाग्निम् BB

१६ अहन्तो is suggested for अहन्तो ॥
पूज्या पूजयन्तो वा सन्त. Sy महन्त पूजयन्तो
वा मनुष्या BB

१७. दीपयन्ति Sy, BB

१८. सज्जनयन्ति च अरण्याम् Sy आधानादिना
सम्यगुत्पादयन्ति BB

१९. प्राणिनः Sy यर्मानि जन्तवो मनुष्याः BB

२० यम् is suggested for याम् ।

२१. VM ignores कुत्रा and चित् ॥ चिदिति
पूजायाम् Sy

This stanza=TS 2 1 11 3

२२ यमिष. D

२३. सभ० D

२४ तदेवाह is suggested for ददेवाह ।

२५ सवनामहे is suggested for सवनामिहे ॥
ससेवते Sy

२६. वननीयानि P.

यजमानानाम् । तदानीमयम् । भद्रस्य । वसस्य च साधयितारम् । यज्ञस्य सम्बन्धनम् । रक्षिमम् । भ्रादत्त इति ।

स स्मां कृणोति केतुमा नक्तं चिदुर आ सुते ।

पावको यद्वनस्पतीन्त्र स्मां मिनात्युजरः ॥ ४ ॥

स स्मा कृणोति । स । सलु । कृणोति । प्रज्ञानम् । रात्रौ । भयि । दूरे । भयि । भ्रासीन ।

भयं पावक । यदा । काष्ठानि । प्रकषेण हिनस्ति । समिद्ध ।

अव स्म यस्य वेपथे स्वेदं पृथिषु जुहति ।

अमीमह स्वजेन्यं भूमां पृष्ठेव रुरुदुः ॥ ५ ॥

अव स्म । अवजुहति भूम्याम् । मार्गेषु स्थिता वनस्पतयः । वावस्वस्य । व्याप्तौ । स्वेदजलम् ।

तेन वष्या भयि स्वभूतजायमानपदार्याम् । भूमिम् । एनाम् । पुनश्चाभ्याहारोहयन्ति । एव । यथाववपृष्ठा न्यववारोहा ।

१ मनुष्याणामस्माकम् Sy

२ ०र्त्नी यम् P

३ द्योतमानस्यास्य Sy

४ बसेन सामर्थ्येन Sy

५ उवकस्य प्राहकम् Sy अस्माकमस्य अतस्य सत्यस्य BB

६ रक्षिमिममग्निम् BB

७ भ्रादत्तेऽग्नि । फलजनकं तेजः स्वीकृतवान् यदा अतस्य यज्ञस्य रक्षिमं रक्षिमन्त् प्राहकं स्तवम्, भ्रादवे स्वीकरोति Sy भ्रादवीमहे । वजनव्यत्ययः । भ्राध्यामह इत्यर्थः BB
This stanza=TS 2 1 11 3

८ भ्रानि Sy

९ स । असु and कृणोति are omitted by P करोति Sy

१० VM seems to explain आ as भयि ॥ आ सर्वत Sy

११ चिद्वप्यर्थे Sy

१२ वर्तमानाय मनुष्याय Sy

१३ अयमग्नि Sy

१४ एयांसि Sy

१५ प्रकषेण बहुति Sy

१६ अशीर्षोऽजनिमाभ्यः सन् Sy

१७. VM ignores स्म ॥ स्तेति पूरण Sy

१८. नव स्म D नवन् P

१९ अपञ्च० P अथोमुखं जुहति अथर्ववः Sy

२० होममार्गेषु रक्षिमयु Sy

२१ वा वरुणस्य P वावस्वस्य seems to be the explanation of यस्य which stands for दाने ।

२२ परिचर्यायाम् Sy

२३ अथवाच्यम् Sy

२४ P reads ते तेन ते for तेन ।

२५ वष्या is suggested for वष्या ।

२६ ०माना पदार्थं P स्वोत्पन्नम् Sy

२७. बहु भवतीति भूमापत्यम् । तत् Sy

२८. तदानीमेममग्निम् Sy

२९. अभ्यारोहन्त्येवाभ्यारोहः Sy

३० अह इति विनिग्रहार्थम् Cf N 1 5

३१ पृष्ठेव । पितुः पृष्ठबेशानिव, पुत्रा यथा पितुः

रङ्गमारोहन्ति तदत् Sy

३२ VM ignores स्म ।

यं मर्त्याः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।
प्र स्वादनं पितूनामस्तंतातिं चिदायवे ॥ ६ ॥

य मर्त्याः^१ । यम्^२ । मनुष्या^३ । बहुभि स्पृहणीयम् । प्रविदन्ति^४ । विश्वस्य^५ । धारणार्थम् । अन्त-
नाम् । स्वादुकर्तारम् । च^६ । मनुष्याय^७ । निरस्तधनम्^८ — दत्तधनमुत्तरत्र सम्बन्ध ।

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।
हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नभुरनिभृष्टतविपिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म^{११} । स^{१२} । हि । खलु । निरुदक देशम्^{१३} । वनस्पतिभिरविष्टितम्^{१४} । छेत्ता^{१५} । इव । प्राच्छि-
नत्ति^{१६} । पशुरित्यग्निमाह^{१७} । हरितवर्णज्वाल^{१८} । शुचिदन्^{१९} । दीप्यमान^{२०} । अनपभ्रष्टवल^{२१} ।

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीव रीयते ।
सुपूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः^{२२} । शुचि — भानु^{२३} । यस्मा अग्नये^{२४} । अदनीययुक्ता भूमिम्^{२५} । परशुरिव छिन्दन्^{२६} । प्रगच्छति^{२७}
तम्^{२८} । सुषू^{२९} । मातीषधि^{३०} । असूत^{३१} । कर्म कुर्वाणा^{३२} । यत्^{३३} । एन भजनीय पुत्रम्^{३४} । व्याप्तवती तस्मात्^{३५} सुसूतिरिति^{३६} ।

१. य मर्त्याः. omitted by P VM. reads मर्त्याः for मर्त्य of the Vedic hymn
२. अग्निम् Sy
३. ष्यो P यजमानः Sy
- ४ वेत्ति Sy
५. सर्वस्य Sy
६. व्यापारार्थम् Sy
७. प्रकर्षेण स्वादुकर्तारम् Sy
८. चित् पूरण. Sy
९. अन्नार्थं यजमानार्थं वा Sy
१०. ०न P अस्ते गृहे निवासकर्तारम् Sy
११. अग्नि Sy
१२. निरुदक प्रदेशम् Sy
- १३ तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् Sy
१४. तृणादि खण्डयिता Sy
१५. सर्वत खण्डयति दहतीत्यर्थः Sy
- १६ पशुरिव पशुर्यथा तृणजात क्रमेण भक्षयति तद्वत् Sy

१७. हिरण्यश्मश्रु Sy
१८. दीप्तदन्त. Sy
१९. उरु भवन् । महानित्यर्थः Sy.
२०. अनवभ्र० D. अपीडितवल. Sy
२१. अयमग्नि. शुचिः दीप्त. Sy
२२. अत्रिरिव यजमानो हविर्दातुम् यद्वा शुचिर्यस्मै । प्रथमार्थे चतुर्थी । दीप्तो योऽत्रिवत्, अत्ति तृणमित्यत्रि. पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः Sy
२३. छित् P
२४. सुप्रसवा Sy
२५. मातोतोषधीः P. अरणिः Sy
२६. षणः P कुर्वाण जगदुपकारकम् Sy
२७. यस्माद्य इति वा । योऽग्निः Sy
२८. भगम् अन्नम् Sy
२९. अश्नुते Sy
३०. सुसूतीति P
३१. VM ignores स्म ॥ खलु यद्वा स्मेति पूरण. Sy

आ यस्ते सपिरासुतेऽग्ने शमस्ति घायसे ।
ऐपुं द्युन्नमुत श्रव आ चित्चं मर्त्येषु घा ॥ ६ ॥

आ यस्ते । आघेहि वम् । यं । ते । हे सपिरासुते । सपिर्यस्मिन्नासुयते ह्यते । अग्ने ! शमयिता रोहणेम् । अस्ति रस्मिन् । तद्धारणार्थम् । तर्पय । द्योतमानम् । अन्नम् । त्वदीयं धित्तम् । घा । आघेहि । मनुष्येषु ।

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादात्तमा पशु ददे ।
आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासद्वाद्दस्युनिपः सासद्वाद्वाङ्म ॥ १० ॥

इति चित् । इति । चित् । पूज्यम् । अत्रिकूलजातं छान्दसो घकार । त्वया वत्तम् । पशुम् । आवदे । अन्नन्तरम् । अग्ने ! अग्रयण्यत् । दस्युन् । अग्रयमात्रेण । इय ऋषिः । भिर्भवतु । मनुष्यान् ।

- १ D reads अयन्ते for आयस्ते
- २ यस्त्वम् Sy
- ३ तुभ्यम् Sy
- ४ सपिर्यस्मिन् is suggested for सपिर्यस्मिन् ॥ हे घृताख्यान्न ? Sy
- ५ वां सुखमस्ति । स्तुते सक्ताशत् Sy
- ६ रस्मिन् is suggested for रस्मिन् ।
- ७ सर्वस्य घात्रे Sy
- ८ तपयु is suggested for तपय । स्तोतु ध्यात्रेणेषु Sy
- ९ द्युन्नं यथा Sy
- १० ०य P
- ११ वित्तम् is suggested for वित्तम् । त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि Sy
- १२ VM ignores आ ॥ सर्वतो भवति Sy
- १३ इत्थं कृतप्रकारेण Sy
- १४ मनुं ममनसाधनं स्तोत्रम् Sy
- १५ अग्निः अद्भुतमर्त्यैरग्निव्यतिरिक्तेरप्युं वा

- जनयिता ऋषि Sy
- १६ त्वया वातव्यम् Sy
- १७ आवते । आदवीत वा Sy
- १८ अन्नन्तरमेव Sy
- १९ Sy seems to read अग्ने for अग्ने of the Vedic hymn
- २० अदवत् Sy
- २१ नस्युन् P
- २२ तद्गोत्रं Sy
- २३ अग्निभवतु is suggested for भिर्भवतु भूशामभिनवेत् Sy
- २४ इव एधुन् विरोधिनं Sy
- २५ VM explains ससद्वात् once ॥ पुनः शक्तिरावराणां Sy
Ms D puts the figure ॥८॥ here to indicate the end of the seventh hymn No such number is given in P

V. 8.

त्वामग्ने ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्रकृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

१ त्वामग्ने । त्वान् । अग्ने । यज्ञमिच्छमाना । सन्दीपर्यन्ति । प्रत्नम् । प्रत्ना । रक्षणार्थम् ।
सहसा कृत । बहूना हर्षकम् । यजनीयम् । विश्वस्य वर्तारम् । दमनसम् । गृहपतिम् । वरणीयम् ।

त्वामग्ने अतिथिं पूर्य विशः शोचिष्केशं गृहपतिं निपेदिरे ।

बृहत्कैतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशमीणं स्ववसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । अतिथिमुख्यम् । ज्वालाकेशम् । गृहपतिम् । मनुष्या । प्रतिनिपीदन्ति ।
१० बृहज्ज्वालम् । ११ बहुरूपम् । १२ धनस्य स्पृष्टारम् । १३ सुसुखम् । १४ स्वन्नम् । १५ जीर्णशनुकम् ।

१. 'त्वामग्ने' इति सप्तर्चमष्टम सूक्तमात्रेयस्य
इषस्थार्षं जागतमानेयम् । 'त्वामग्ने सप्त
जागतम्' (KSA 24 8 p 19) इत्यनु-
क्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ जागते
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । तथा च
सूत्रितम्—'जनस्य गोपास्त्वमग्ने ऋतायव'
(ĀSS 4 13) इति Sy

२. त्वाम् । अग्ने are omitted by P

३. इच्छन्त. is suggested for इच्छमाना. ॥
यज्ञकामा ऋषयः Sy

४. संम्यदीपितवन्त Sy

५. प्रश्नम् P पुरातनम् Sy

६. प्रश्नाः P

पुरातनाः Sy

७. स्वरक्षणाय Sy

८. हे बलस्य कर्त । Sy

९. कीदृश त्वाम् P बहुधनमतिशयेनाह्लादकं वा
Sy

१०. यष्टव्यम् Sy

११ बृहन्नम् Sy .

१२. दानमनसम् Sy

१३. यजमानगृहस्य पालकम् Sy

१४. ०थिम् is suggested for ०धि ॥ कीदृश
त्वाम् ? अतिथिवत् पूज्यम् Sy.

१५. पुरातनम् Sy

१६. दीप्तज्वालम् Sy

१७. ग्रह० D

गृहस्वामिनम् Sy

१८. यजमाना. Sy

१९. गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थ. Sy.

२०. ०हज्जा० is suggested for ०हज्वा० ॥
प्रभूतप्रज्ञानम् Sy

२१ आहवनीयादिरूपेण बहुरूपम् Sy

२२. स्पृ० P.

धनानां स्पृशितारम् Sy.

२३. शोभनसुखम् Sy

२४. ०न्न P सुरक्षणम् Sy

२५. जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णदिक वा Sy

त्वामग्ने मानुषीरोळते विशो होत्राविद् विविचि रत्नघातमम् ।
गुहा सन्तं सुमग विश्वदर्शतं तुविष्वर्यासं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! मनुष्यसम्बन्धिन्यम् । विशा । स्तुवन्ति । स्तोत्रश्रियम् । विवेचकम् ।
रत्नाना घातुत्तममग्निरणेषु गुहायाम् । वर्तमानम् । हे सुयजं । विश्वस्य वर्षानीयम् । महास्वनम् । सुष्ठु
यष्टारम् । यस्त्वं घृत श्रयति ।

त्वामग्ने घर्णसि विश्वधा वर्यं गीमिर्गुणन्तो नमसोषं सेदिम ।
स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मतीस्य युशमा सुदोविमिः ॥ ४ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । धारयितारम् । सर्वेषा । वर्यम् । गीमिं । स्तुवन्तः । नमस्कारेण
ष । उप सेदिम । सं । प्रस्मान् । सेवस्व । समिध्यमानं । अङ्गिरसाम् । एकदेव । मनुष्यस्य । यशो
र्ष्यम् । शोभनदाने ।

- १ अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेन्नये काचि-
विष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषी' इति याज्या ।
सूत्रितश्च 'त्वामग्ने मानुषीरोळते विशोऽन्न
आयाहि धीतये' (ĀSS ३ 13) इति Sy
- २ मानुषसम्बन्धिन्यम् Sy मनुष्या BB
- ३ सर्वा प्रजा Sy प्रजा BB
- ४ कीदृशं त्वाम् ? होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां
वा वेलारम् Sy वाग्विशेषज्ञम् BB
- ५ विवेचकं सबसतो Sy मिथितानां शोधकम्
BB
- ६ रमणीयानां घनानां वातुतमम् Sy रमणीयानां
घनानां घातुतमं वातुतमम् BB
- ७ अग्निम् । अरणिषु is suggested for
अग्निरणेषु ॥ अरण्यां हृदयेषु वा Sy गुहायां
सत्सं गुह्याम् । सप्तम्या आकारः BB
- ८ सर्वेषा वर्तमानम् Sy
- ९ शोभनयन ! Sy सर्वस्य प्रिय ! यद्वा शोभन
यन ! BB
- १० सर्वैर्ब्रह्मण्यम् Sy विश्वस्य दर्शितारम् । विश्वं
वर्धनमस्येति बहुवीहि BB
- ११ प्रनूतप्यमिम् Sy प्रबुद्धमनसं, महाबलमित्येके ।
बहूनां मन्तारमिति मन्ये BB,

- १२ वंगुष्यापनोबनम् BB
- १३ यं स्त्वं P
- १४ अयसि is suggested for अयसि ॥ घृतं
अयन्तम् Sy घृतस्य अयितारम् ईदृशं
त्वामीदृते प्रजा त्वं चाभिप्रेतयौदय सर्वं
तोऽमममभिप्रेतमपि साधयसि BB
This stanza—TS ३ ३ 11 2
- १५ सर्वस्य धारकम् Sy
- १६ बहुप्रकारेण Sy
- १७ आत्रेया Sy
- १८ उपसन्ना भवेम Sy
- १९ स त्वम् Sy
- २० ऋ D
- २१ सेवस्व घनाविमि Sy
- २२ सन्मग्नीन्तो वीप्यमानोऽममभि Sy
- २३ हे सर्वत्र गस्त ! अङ्गिरसः पुत्र !
वा Sy
- २४ वीप्यमानस्तवम् Sy
- २५ यश्चमत्स्य Sy
- २६ यश्चात्स्यं P
यशता Sy
- २७ ष्वालाभिः सह जुषस्व Sy,

त्वमग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरु॒ष्टुत॑ ।
पुरु॒ण्यन्ना॑ सह॒सा वि॑ राज॒सि त्विधिः॑ सा ते॑ तित्विषा॒णस्य॑ नाधृ॒पे ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । ब॒हुरूप॑ । मनु॒ष्याय॑ । अन्नम् । प्रयच्छ॑सि । प्र॒त्न इव॑ । पित्रादिभि॑ स्तुत ।
ब॒हूनि॑ । अन्नानि॑ । बलेन॑ भक्षयन् । विराज॑सि । दीप्ति॑ । सा । तव॑ । दीप्यमान॑स्य । न । धर्पयितु॑
शक्यते॑ ।

त्वामग्ने॑ समिध॒ानं य॑विष्ठच दे॒वा दू॒तं च॑क्रिरे ह॒व्यवा॑हनम् ।
उ॒रु॒ज्रय॑सं घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वेषं च॒क्षुर्दधि॑रे चोद॒यन्मति॑ ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । समिध्य॑मानम् । यु॒वत॑म् । दे॒वा । दू॒तम् । कृत॑वन्त । ह॒विषा॑ वोढा-
रम् । बहु॑वेगम् । घृ॒तस्था॑नम् । आ॒हुत॑म् । दी॒प्यमा॑नम् । च॒क्षु । दधि॑रे । चो॒दय॑न्मति॒ गत्रो॑ यस्य
बल॑मेन चोदयति ।

त्वामग्ने॑ प्र॒दिव॑ आहु॒तं घृ॒तैः सु॑न्ना॒यवः॑ सुष॒मिधा॑ समी॒धिरे॑ ।
स वा॑वृ॒धान ओष॑धीभि॒रुच्छि॑तो॒भि ज्रया॑सि पा॒थिवा॑ वि तिष्ठ॒से ॥ ७ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । पुरा॑णम् । घृ॒तैः । आ॒हुत॑म् । सु॒खमिच्छ॑माना । शो॒भन॑या समि॒धा ।

१. पुरु॒रूपः सन् Sy
२. सर्व॑स्मै यजमानाय Sy
३. धार॑यसि Sy
४. पुरा॑ण इव Sy
५. बहु॑भि स्तुत ! Sy
६. च॒रुपुरोडाशा॑दीनि Sy
७. ईश्व॑रो भवसि स्वीकर्तु॑म् Sy
८. प्र॑सिद्धा Sy
९. त D
१०. दी॒प्तस्य॑ Sy.
११. अ॒न्यैरधृ॑ष्या भवति Sy
१२. VM explains विशे॑ once only
१३. सम्य॑गिध्यमानम् Sy
१४. ०म D
१५. त्रया॑णामग्नीना मध्ये ह॒व्यवा॑हन॒ खलु॑ पूर्वं
दे॒वैर्हवि॑र्वहनाय दू॒त कृत॑ । 'ह॒व्यवा॑हनो दे॒वा-

- नाम्' (TS 2 5 8 6) इति हि श्रुतिः Sy
१६. प्र॒भूत॑वेगम् Sy.
१७. घृ॒तं यो॑नि. कारण॑ यस्य तम् Sy
१८. आ॒हुत॑ त्वाम् Sy.
१९. दी॒प्तम् Sy.
२०. उ॒क्तल॑क्षणं सर्व॑प्रकाशक चक्षु॑ स्थानीय कृ॒त्वा
Sy
२१. दधि॑रे दे॒वा मनु॒ष्याश्च॑ Sy
२२. ०द॑यन् पति P ०द॑यन्वति D चो॒दय॑न्ती
मति॑र्यस्य तच्चो॒दय॑न्मति । मत्या॑ हि चक्षुश्चो॒द्यते
Sy
२३. शत्रो॑र्य० is suggested for शत्रो॑य ।
२४. पुरा॑तना Sy
२५. इच्छ॑न्त is suggested for इच्छ॑माना. ॥
सु॒खमिच्छ॑न्तो यज॑माना Sy
२६. शो॒भने॑नेध्मेन Sy.

सम् । वर्धमानः । भ्रोषधीभिः । उक्षितः । पार्थिवानि । यजमानानां सानुवसानि । भ्रमिः । विविध गच्छसि ।

१ ऋगर्थदीपिका चय तृतीयस्वायम्भुक्तः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

[अथ चतुर्थोऽष्टकः ॥]

चतुर्थोऽष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।

शब्देष्वावतमानेषु यद्वाच्यमिह वैदिकं ॥१॥

समानशब्दा आवृत्ता भवन्ति पदपूरणा ।

पर्यायेषु तु निर्भूयादिच्छयान्यतम बुध ॥२॥

अप्रसिद्ध प्रसिद्धश्च सङ्गच्छेते यदि क्वचित् ।

तत्राप्रसिद्ध निर्भूयान्न प्रसिद्धमिति स्थिति ॥३॥

जायते त्वष्टुर्वाशुरश्व इत्यत्र सङ्गता ।

अवन्तमाशु निर्भूयान्नत्वश्व सार्वलौकिकम् ॥४॥

१ Something seems to be omitted after सम् ।

२ उक्षितः is suggested for उक्षित ॥ सिक्तः Sy

३ पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा पार्थिवेति अयोविशेषणम् । पार्थिवानि चक्षुरोदाशादिकानि Sy

४ अर्थासि भ्रमन्ति Sy

५ भ्रमिभ्यश्च वर्तते Sy

६ VM. ignores ईधरे ॥ समीधरे सम्यक् वीपितवन्तः Sy Ms D puts the figure. ॥ ८ ॥ here to indicate the end of the eighth hymn No such

number is given in P and M

७. व्याख्या श्रीवेङ्कटार्य P

८. The matter within brackets is supplied by the Editor

९ ०र्षष्टि० P

१० ०के D

११ ०वर्ता P, D

१२ पाद० P

१३ निर्भूया० is suggested for निर्भूया०

१४ ०ष्टु० P, D

१५ रश्च P Cf VS 29 9

१६ श्वं शर्वमाशुभिर्बु० P

ऋचि "विश्वस्य ही"त्यस्या सूनरित्यादिषु त्रिषु ।
उषसो नामधेयेषु निब्रूयादिच्छया बुध ॥५॥
नापेक्षते निर्वचन भिन्नास्वृक्षु यथा नरं ।
तथैव पादभेदेऽपि केचिन्नेच्छन्ति निर्वच ॥६॥
नामाख्यातोपसर्गाणा निपाताना तथैव च ।
पारुच्छेपीषु दृश्यन्ते बहव पादपूरणा ॥७॥
सहसो जातवेदस विप्र न जातवेदसम् ।
नान्यस्तत्रोभयोरर्थो द्वयोर्ह्यर्थोत्र कीर्त्यते ॥८॥
जातप्रज्ञ विप्रमिव जातप्रज्ञमितीदृशी ।
वचनव्यक्तिरत्रास्ति तस्यान्यावप्यपेक्षितौ ॥९॥
नैतच्च युज्यते यस्मात् कवितात्र प्रतीयते ।
'यदिन्द्राग्नी अवमस्याम्' इत्यृचो कविता यथा ॥१०॥
एवमत्रापि कविता विपर्यासात् प्रतीयते ।
ननु श्रद्धातिरेको ऽत्र पुनरुक्त्या प्रतीयते ॥११॥

१. अनरीत्या० is suggested for अनरित्या० ।
२. निब्रूया० is suggested for निब्रूया० ।
३. ०न्ते R
४. नराः R
५. निर्वच is suggested for निर्वच ॥
६. नोमा० P D
७. पाद is omitted by P. D Cf RV I
127.1
८. ०सि P
९. ना P
१०. ०स P. D,

११. ०स्त्यत्रोल्भ० P D
१२. ०शि P
१३. ०न्वावप्य० P D
१४. D. adds निस्थिराणि चिदोजसा पादस्तर्ह्यस्तु
पूरणः after अपेक्षितौ ।
P adds निस्थिराणि चिदोजसा अभ्या-
सान्ननु चात्रापि भूयान्तर्यः प्रतीयते after
अपेक्षितौ ।
१५. Omitted by P
१६. अमस्याम् P D, RV, I, 108 9.
१७. ०चो D,

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहीत्यादौ यथा तथा ।

सत्यर्थे कविता तस्मान्नासतीति विपश्चित ॥१२॥

एव च पूरण पादो "नि स्थिराणि चिदोर्जसा" ।

अभ्यासान्ननु चात्रापि भूयानर्थ प्रतीयते ॥१३॥

नेति ब्रुवन्त्यप्रतीते पादोऽप्य पूरणस्तत ।

ऋषिप्रयुक्ता चावृत्तिर्नन्वन्यत्र च दृश्यते ॥१४॥

अया रुचा हरिष्येति तृचस्तत्र निदर्शनम् ।

परुच्छेपस्य तनयस्तमद्राक्षीदनानत ॥१५॥

तत पितृवदभ्यासात्तच्छीलस्यात्र युज्यते ।

परुच्छेपो ऽपि ननु च नावर्तयति तद्यथा ॥१६॥

'उभे पुनामि रोदसी' 'पिशङ्गमृष्टिमम्भुणम्' ।

तस्माच्छन्दस्वभावोऽयमिति वृद्धेभ्य आगम ॥१७॥

ऊर्ध्वं जगत्याश्छन्दासि पूर्यन्ते सदृशौ पदे ।

तानि द्रष्टुमशक्यानि वृत्तदैर्घ्याद् भवन्त्यत ॥१८॥

तैरेव शब्दे पूर्यन्ते प्रायेणेति विनिश्चयः ।

वामदेवो मण्डलादावृचस्तिस्त्रो ददर्श तां ॥१९॥

१ RV.II.18.4.

२ तस्मात्त० R ३ RV.I 127.4.

४ ०बृति न्यत्र P ०र्नत्वन्यत्र R.

५ RV.IX 111 I

६ पार० D पारुच्छेप P

७ ०यतम० P

८ ०त्तच्छिन्दास्या० P ०भ्यासस्तस्मत्सुतस्या० R.

९ Omitted by P D

१० भैनामि D

११ RV.I 133 I

१२ पिशङ्गमृष्टिममृष्टिमं P पिशङ्गमृष्टिममृष्टिमं D
RV.I 133 5

१३ ०त्वस्व० P D

१४ ०स्यात्त० P D

१५. D reads पातानिरे for पदे । तानि ।

१६. D reads निवर्धिता for ददर्श तां ।

अष्टि तथातिजगतीमर्थभेदात् प्रयुज्यते ।
 न पादपूरणाशङ्का^१ तत्र को ऽय परिश्रम ॥२०॥
 पारुच्छेपीसु^२ सर्वासु^३ शक्यं द्वैरूप्यमञ्जसा ।
 जातवेद शब्द इव न प्रदर्शयितु बुधै^४ ॥२१॥
 यथाकथञ्चिद्^५ द्वैविध्य प्रतिपादयितु बुधै ।
 नेच्छन्ति तेन^६ सर्वे ऽमी भवन्ति पदपूरणा ॥२२॥
 तमेवार्थं ब्रुवाणाना वचनव्यक्तय पृथक् ।
 मन्त्रेषु केपुचित् सन्ति केपुचित्तु^७ न सन्ति च^८ ॥२३॥
 इच्छन्ति काव्यवद् वृद्धा न वेदे बहुभाषणम् ।
 तस्माच्छब्दस्य तस्यार्थं तमेवाहुर्विपश्चित ॥२४॥
 पारुच्छेपी ऋच^९ सर्वा यदा पश्यति पण्डितः ।
 न तदा प्रतिपाद्यो ऽस्य सो ऽयमर्थ इति स्थिति ॥२५॥
 वेदमुद्रामजानन्त^{१०} कुतर्कगतमानसा ।
 आपाततो भाषमाणास्ते हास्या वैदिकैरिह ॥२६॥
 अभ्यासादाह भूयासमर्थ यस्ककुलोद्भव^{११} ।
 अन्यान्र्थान्^{१२} नतु ब्रूते व्याख्यातारो वदन्ति यान् ॥२७॥
 दर्शनीयो दर्शनीय इत्यभ्यासात् प्रतीयते ।
 भूयानर्थोऽत्यन्तमिति निर्वाहो ऽय च केषु चित् ॥२८॥ इति ॥

१. ०जगती वर्तमानानामर्थं भेदान्न प्रयुज्यते पाद-
 पूरणात् शंका D
 ०जगती वर्तमानानामवर्तमानानामर्थभेदान्न
 प्रयुज्यते पादपूरणान् शंका P
 २. ०च्छेपी० P   ३ सर्वा P D.
 ४. शक्य P.   ५. चिद्वैवि० P. D.
 ६ बुधा is suggested for बुध ।

७. ने P.   ८. पाद० P   ९. केनचित् P
 १०. P reads तेषु चित्त for केषु चित्तु ।
 ११. यन्ति P D   १२. Omitted by P
 १३. वबहु० P   १४. ०च्छेमी ततः P
 १५. Omitted by D   १६. ०द्रम० P D
 १७. ०न्त D   १८. Cf N 10 42
 १९ अन्यात्था D अन्यमर्थ R   २०. दर्शय P

V 9

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास ईच्छते ।

मर्त्ये त्वा जातवेदसु स हव्या वक्ष्यानुपक् ॥ १ ॥

त्वामग्ने ॥ गय ॥ त्वाम् । अग्न ! हविःसम्भरणानन्तरम् । देवं । मनुष्यां । स्तुवन्ति
हविर्वह्नाय सामधेनीमि । अहं च त्वामेव । स्तोमि । जातप्रशम् । स त्वम् । हव्यानि । वह् । अनुपक्वम् ।

१ पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि
व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्त' इति
सप्तमं नवमं सूक्तमात्रेयस्य गयस्वार्थम् ।
सप्तमीपञ्चम्यो पङ्कती, शिष्या अनुष्टुभ ।
अग्निर्व्येता । तथा चानुक्रम्यते 'त्वामग्ने
गयोऽप्यापञ्चम्यो पङ्कती' (KSA. 25
9 p 19) इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे
च एतदाहिके द्वे सूक्ते वांसनीये । तथैव
सुप्रितञ्च—'त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते'
(ĀSS.4.13) इति Sy

२ VM seems to explain हविष्मन्त
by हविःसम्भरणानन्तरम् ॥ होमसाधनब्रह्म-
समेता । हविष्मन्त—हविःशब्द औपाधिक
इसुप्रत्ययान्त । 'तवस्यास्ति' इति मनुषु ।
पवसंज्ञाया अपवावत्वेन 'ततो मत्वर्थे' इति
भसंज्ञायां रुबाभाव । मनुष्यसोरनुवातस्यात्
प्रत्ययस्वर एव शिष्यते Sy

३ वेवम् is suggested for वेव ॥ वीप्य
मानम् । वेवम्—अचप्रत्ययान्तत्वाद् वेवशब्दो
ऽन्तोवात् Sy

४ मर्त्या । मर्तास—'मूढ प्राणत्यागे' असिहृति
मूढो' इत्यादिना तन् । गुण । मर्त ।
वसेत्सुक् मर्तास । निस्वाराद्युवात् Sy

५ ईच्छते—'ईच्छ स्तुतो' धर्वादित्याच्छ्यो सुक्
'आत्मनेपदेष्वनत', टरेत्वम् । अत्र डकारस्य
अप्यन्तसम्प्रदायप्राप्तो छकार । सप्तार्धधातुका-
नुवातत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघात
Sy ६ Omitted by P

७. त्वा—'युपि मिषण' मरिचप्रत्ययान्तो युष्म-
च्छब्द प्रत्ययस्वरेऽन्तोवात् । 'त्वामवेकवधने'
इतिमपयन्तस्य त्वादेश । 'द्वितीयायाञ्च' (Pa
7 2 87) इत्याकाः । 'एकादेश उदात्तेनोवात्'
इत्येकादेशोऽप्युवात् एव । 'त्वामौ द्वितीयाया'

इति त्वादेश । स्थानिवद्भावेनान्तोवातत्वे प्राप्ते
'अनुवात् सर्वमपावावौ' इत्यनुवात्त्वम् Sy

८ मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् ।
मय्ये—इयनो निस्वाराद्युवात्त्वम् Sy

९ जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेसीति जात
वेवा । अथवा सातामि स्वावरजङ्गमात्मका-
न्येन विदुरिति जातवेवा । यद्वा वेव इति
धननाम । जातं सर्वं वेवो धनं यस्यासी
जातवेवा । एवविषयम् । जातवेवसम्—'अनी
प्रातुभवि' क्त । 'श्वीरितो निष्ठायाम्' इतीद्
प्रतिषेध । 'अनसतसनां सञ्जन्तो' इत्यात्वम् ।
प्रत्ययस्वरेऽन्तोवात् । वेवशाब्दोऽपि असुन्-
प्रत्ययान्तत्वाद्युवात् । कर्मधारयके समा-
सान्तोवात्तापवावत्वेन 'तस्युवे तुल्मार्यं' इत्या-
दिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृत्स्नरपव
प्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवावत्वेन 'गतिकार
कयोरोपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुषीह्रिपक्षे 'बहुषीही प्रहृ-
त्या पूर्वपदम्' इति Sy

१० हवनसाधनानि हवींयि । हव्या-हवमर्हतीत्य
स्मिन्नर्थे 'य' इत्यनुवर्तमाने 'छन्वसि च' इति
य । नपुंसकत्वाच्चिरादेश । 'शेवश्चन्वसि बहु
सम' इति लोप । प्रत्ययसङ्गमेन नुम् ।
वीर्यमलोपो । प्रत्ययस्वरेऽन्तोवात् Sy

११ वहसि । वक्षि—'वह प्रापणे' सिप् । धुगनु
धुतो 'बहुलं ध्वंसति' इति ङयो लुक् । ङत्व
कत्वयत्वानि । सिप पित्स्वारानुवातत्वेन धातु-
स्वरेण आद्युवात्त्वे प्राप्ते निघात Sy

१२ निरन्तरतया अनुवक्तं यथा तथा । धानुपक्—
धनुपुबस्य पञ्जो क्विप् नकारलोप कृत्वं च ।
धात्वादे सकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति०' इत्या-
दिना यत्वम् । वीर्यंशब्दान्त । कृत्स्नरपव
प्रकृतिस्वरत्वम् Sy

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तवर्हिषः ।
सं यज्ञासुश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निर्होता । अग्नि । होता भवति । दानवत । यजमानस्य । स्तीर्णवर्हिष । यमग्निम् । यज्ञा ।
यज्ञाधारा वाजश्च । यजमानानामन्नमिच्छमानानामन्नमिच्छमाना । सङ्गच्छन्ति ।

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।
धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत स्म यम् । यथा काचित् । नवतरम् । पुत्र जनयति । एव यम् । अरणी । जनय , उपमानेन

१. देवानामाह्वता भवति Sy
२. D repeats दानवतो दानवत. ॥ हविष्प्र-
क्षेपणादिदानवतः । दास्वतः—'दा दाने' असु-
न्प्रत्ययान्तः । मतुप आदुपघत्वाद वत्वम् ।
धातुस्वरेणाद्युदात्त एव Sy
३. क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति
क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थम् । क्षयस्य—
'क्षि निवासगत्यो.' 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् Sy
४. वृक्तानि लूनानि वर्ही षि दर्भा येनासौ वृक्त-
वर्हि । तस्य । 'वृजी वर्जने' वर्जनमत्रोप-
चाराच्छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्त । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy
५. सर्वे यज्ञाः । यज्ञास—यज्ञशब्द- 'यजयाच०'
इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त Sy
- ६ वाजाश्च is suggested for वाजश्च ।
वाजास.—वजर्धञ् । वाज । 'कर्षात्वत.' इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात् 'ञिनत्यादिनि-
त्यम्' इत्याद्युदात्तः Sy
७. इच्छ् (इषु) being parasmaipada, the
reading should be इच्छताम् and
इच्छन्तः respectively
८. यजमानस्य प्रभूता कीर्ति सम्पादयन्तः श्रवस्यव.

—'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्,
'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय. । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्त. Sy

६. सहिता गच्छन्ति । सञ्चरन्ति प्राप्नुवन्ति ॥
चरन्ति—'चर गतिभक्षणयो' अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति
निघाताभावः Sy

१० VM explains सम् once only.

११ 'यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तः Sy

१२. नूतनम् Sy

१३. अपत्यम् । शिशुम्—'शो तनूकरणे' 'आदेच.०'
इत्यादिनात्वम् । 'शः कित् सन्वच्च' इत्युप्रत्ययः
सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च ।
'सन्वत.' इतीत्वम् । 'आतो धातोः' इत्याकार-
लोपः । निच्वादाद्युदात्तः Sy

१४. द्वे अरणी । 'ऋ गतौ' 'अतिसृभृधृधम्यश्यवि-
तृभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्यय आद्युदात्तः । आभ्या-
मतिं ? (इयतिं) गच्छत्यग्निरित्यरणिः ।
कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः 'ताभ्यामन्य-
त्रोणादयः' (Pa 3 4 75) इति नियमात्
? भीमादित्वात् सिद्धम् Sy

१५. जन्याः i e gen sing. of जनी
(mother) is suggested for जनयः ।

समन्वयात् जनित्येकवचनमपि भवति । मनुष्यसम्बन्धिनीनाम् । प्रजानाम् । धर्तारम् । अग्निम् । सुयज्ञं
पूर्वप्रान्वयम् ।

उत स्म दुर्गमीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरू यो दग्धासि वनाग्नें पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

[उत स्म] अपि च । दाव्यस्त्वत्त्वं दुर्गहमात्मानमिच्छसि । तयागच्छतस्त्वस्य ? धरवानाम् ।
इव । पुत्रो युवा । पुरूणि । यं । दग्धा । भवसि । धरभ्यानिव यया । पशुः । यवसे विसृष्टः सर्वं यवस
दिनाशयति ।

१ या P

२ अन्ननिपाताम् । धरणी प्रजानां पोषणाथ घत
मग्निमसृजतामित्यर्थः । जनिष्ट—'जनी प्राहु-
र्नवे' सुङ्, छान्वसत्वाद्बचनभ्यत्ययः Sy

३ मनोर्जातामाम् । मानुषीणाम् । 'मनोर्जाता
वच्यते पुरु च' इत्यभ्युप्रत्ययः पुगागमश्च
'ञिन्त्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युवात्त्वम् Sy

४ विशान्तिं प्रविशन्ति गर्भाश्रयमिति विशः प्रजाः ।
तासाम् । विशाम् 'विश प्रवेशने' क्तरि विशप् ।
'सावेकाधः' इति विशक्तेरुवात्त्वम् Sy

५ तासां धर्तारम् आहाराविपाकद्वारण शरीर
घातूनां पोषकम् Sy

६ शोभनयज्ञम् । स्वध्वरम्—'हिंसार्थस्य ध्वरते-
पषाद्यच् । न बिद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्य-
ध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन 'नञ्मुभ्याम्०'
इत्यन्तोवात् Sy

७ VM. ignores उत and स्म । अपि च Sy

८. The *pratika* is supplied by the
Editor

९ तापकम्० P

१० दुर्जेन गृह्यसे । दुर्गमीयसे—'ग्रह उपादाने'
यक । 'शुच इट्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुसं छन्दसि'
इतीहामस । ग्रहस्यादिना सम्प्रसारणम् ।

'दुर्ग्रहोभयच्छ्वसि' इति भकारः । निघातः Sy

११ गच्छतस्य P तथागच्छतस्तस्य is not
clear तथा गच्छतां तेषाम् or तथा
गच्छन्तीनां तासाम् is suggested.

१२ कुटिसं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा घ्रात्कन्वि
तादिति विशेषेण वक्ष्यामनानामश्वानाम् ।
द्वार्याणाम्—'द्वु कोटित्वे' 'श्रुहसोभ्यत्',
प्राबिवृद्धिः । 'तित्त्वरितम्' इति स्वरितम् Sy

१३ Omitted by D भालसर्पं इवाशिक्षित
घालाश्च इय वा Sy

१४ बहूनि । पुरु—'पु पासनपूरणयो' 'पुमिदि
व्यधिगधिधुविबुशिम्य' इति कृप्रत्ययः । 'उवो
ष्ठघपूर्वस्य' इत्युत्वम् । प्रत्ययस्वरणान्तोवात्
त्वम् Sy

१५ यस्त्वम् Sy १६ राहकः Sy

१७. असि—'यद्दत्ताभित्यम्' इति न निघातः Sy

१८ धरभ्यानीव is suggested for धरभ्या-
निव ॥ वनाग्निं Sy

१९ या P

२० अयमर्थः । अत्यन्तकुषार्तं पशुस्तुण्यवियये विश
ष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः Sy

२१ तुगे Sy

२२, VM ignores अग्ने ! -

अधं स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरी यथा ॥ ५ ॥

अध स्म । धमनानन्तरम् । एव । यस्य । अर्चय । समीचीनम् । सङ्गच्छन्ते । धूमयुक्तस्य । यदि । एनम् । एवाग्निम् । त्रिस्थान त्रयाणा वाग्न्यादीनामेको वायु । अन्तरिक्षे । यथायस्कारो लोह भस्त्रयावधमत्येवम् । उपधमति । तीक्ष्णीकरोति च । यथा । अयस्कारे ।

तवाहमग्र ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम् मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तवाहम् । तव । अहम् । अग्ने । रक्षणम् । मित्रस्य । च देवस्य । स्तुतिभिः । द्वेषो मिश्रयितृन्

१. अपि च Sy

२. अहेति पादपूरणः Sy

३. अग्ने Sy

४. अर्ची षि Sy

५. शोभनम् Sy

६. सर्वत प्राप्नुवन्ति । यन्ति—'इण् गती', यच्छब्दयोगान्निघाताभाव Sy

७. धूमवत्. Sy

८. यदा Sy

९. अयमात्मानम् Sy

१०. त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्त त्रीणि स्थानानि वातीत्य Sy

११. वा is omitted by P

१२. कर्मारो यथा भस्त्रादिभिर्रिग्निं सवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थं Sy

१३. उपवर्धयति तदा ज्वाला सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । धमति—'ध्मा शब्दाग्निसयोगयो.' पाश्चादिना ध्मादेशः । पूर्ववत् निघाताभाव Sy.

१४. तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । शिशीते—'शो तनूकरणे' व्यस्ययेनात्मनेपदी ।

'श्लो' इत्यनुवर्तमाने 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य श्लु । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम् । 'श्लो' इति द्विवचनम् । 'बहुल छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसज्ञायामात् 'ई हल्यघो' इतीत्वम् । तिङउत्तरत्वान्निघाताभाव. Sy

१५. यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं शिशीते Sy

१६. युष्मत्कर्तृकरक्षणम् । ऊतिभिः—'अव रक्षणम्' कित्त् । 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इत्यूट् । 'ऊतिभूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः Sy

१७. सर्वेषां मित्रभूतस्य Sy

१८. अस्मत्कृतै. स्तोत्रैश्च । प्रशस्तिभिः—'शसु स्तुतौ' कित्त् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेरुदात्तत्वम् Sy

१९. द्वेषयुक्तान् शत्रून् । द्वेषोयुतः—'द्विष् अप्रीतौ' भावेऽसुप्रत्यय., 'यु मिश्रणे' कर्तरि क्विप् । तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

शत्रून् । इव । कुशानि । अतिररेम । यान्येतानि मर्त्यानां वृष्यन्ते, यथा परोक्षोपक्रमा प्रत्यक्षापवर्गा मन्त्रा
भवन्त्यथमेकषचनवद्द्वषचनयोरपि द्रष्टव्यमिति ।

त नो अग्ने अग्नी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयस्स पोषयद्दुवद्वाजस्य सातयं तुतैधिं पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं नो अग्ने । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अस्माभर । नेतां त्वम् । हे बलवन् ! रयिम् । स रयिं ।

शत्रून् क्षपयतु । पोषयतु चास्मान् । भवतु च । अन्नस्य । भजनाय । अपि च । भव । सद्ग्रामेषु । अस्मा
कम् । वर्षनाय ।

- १ कुरितानि तत्कर्तृकानि पापसाधनकर्माणि Sy
- २ तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्दक्षयं त्वस्सम्बन्धि
स्तुतिनिश्चयं बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ।
तुर्याम—‘तु प्लबनतरणयो’ प्रार्थनायां सिद्ध ।
यासुद्ध ‘सिद्धः सलोपोऽनन्त्यस्य’ इति सकार
लोपः । ‘बहुसं छन्दसि’ इति शपो लुक ।
‘उवोष्ठपपूर्वस्य’ ‘बहुसं छन्दसि’ इत्युत्वम् ।
यासुद्भागमस्योवास्तवाच्छेधनिघातः ‘अपावादी’
इति प्रतिषेधात् मिघाताभावः Sy
- ३ अतिरेयमायेतानि मर्त्यान् P शत्रुभूतानां मनु
ष्याणाम् Sy ४ ऽथनो अपि D
- ५ The passage यथापरोक्षो० मिति
is VM's addition
- ६ आभिमुख्येनाहर Sy
- ७ हविषां नेता त्वम् Sy
- ८ सहस्व—‘यह मर्षणे’ असुन् । सहस्य ? (तेऽ)
नेन शत्रून्, इति सहो बसम् । मनुष्यं ‘माहुप-
धायाः०’ इति बत्वम् । ‘मनुष्यो ऋ सम्बुद्धो
छन्दसि’ इति रुत्वम्, ‘आमन्त्रितस्य च’ इति
निघातः Sy
- ९ शोके प्रसिद्धं पदवाचिसल्लगं धनम् Sy
- १० रयिरं P पूर्वोक्तं सोऽग्निः Sy

- ११ अस्मदीयान् शत्रून् क्षपयतु । क्षेपयत्—‘क्षिप
प्रेरणे’ णिञन्तास्तेद् ‘इसदश्च लोपः’ । ‘सेवो
ऽढाटौ’ इत्याडागमः । शप् गुणाम्बेसौ ।
परक्यत्वं च Sy
- १२ पोषयत्—‘पुष पुष्टौ Sy
- १३ भुक्त्—‘भू सत्तायाम्’ ‘भूमुबोस्तिकि’ इति
गुणप्रतिषेधः । उवद् Sy
- १४ अन्त्यस्य P
- १५ लाभाय Sy
- १६ सद्ग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ।
‘एधि—‘अस् भुवि’ ‘असोरेऽवाभ्यासलोपवध’
इत्येत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘भृभृभ्यो हेभिः’
इति धिरादेशः । निघातः Sy
- १७ पृतनासु युद्धेषु । पृत्सु—‘पृवाधिषु०’ इत्यादिना
पृतनाशास्त्वस्य पृवादेशः । सावेकाश्वत्वात् अस्तो-
वात्त्वम् Sy
- १८ समुद्धये Sy
- १९ VM explains सः once only Ms
D puts the figure ११११ here
to indicate the end of the ninth
hymn. No such number is
given in P

अग्न् ओजिष्ठमा भरं यन्नमुस्मभ्यमध्रिगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाश्च पन्थाम् ॥ १ ॥

१ अग्न् ओजिष्ठम् । अग्ने । बलवत्तमम् । आभर । अन्नम् । अस्मभ्यम् । अवृतगमन । प्रलिख ।

अस्माकम् । धनेन । महता सह । अन्नाय । पन्थानम् ।

१. 'अग्न् ओजिष्ठम्' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्यादिविनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । 'अग्न् ओजिष्ठमन्त्याचतुर्थ्यौ च' (KSA 25 10 p 19) इत्यनुक्रान्तम् Sy
२. आ० D
३. ओजिष्ठम्—'उब्ज आर्जवे' 'उब्जेर्वले बलोपश्च' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । 'तदस्यास्ति०' इत्यर्थे 'अस्मायामेधा' इत्यादिना विनिः । 'अतिशायने०' इतीष्ठन् । 'विन्मतोर्लुक्' 'देः' इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्त Sy
४. आहर Sy
५. द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनम् । द्युम्नम्—'द्युत दीप्तौ' इत्यस्माद् धातो 'सुम्नद्युम्ननिम्न०' इत्यादिना नक्प्रत्ययो नकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त Sy
६. अस्मान् Sy
- ७ उवृतगमन P अवृतमप्रतिहत गमन यस्येत्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अवृतगुः अध्रिगुः । तस्य सम्बोधनम् । अवृतशब्दस्य अध्रिचादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य निघातः Sy

- ८ Sy explains प्र and रत्सि separately : प्र as प्रकर्षेण योजय and रत्सि as विलिख कुर्वित्यर्थः । रत्सि—'रद विलेखने' भौवादिकः । 'बहुलं द्यन्दसि' इति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः ।
९. परितो व्यापकेन । परीणसा—'णस कौटिल्ये' अत्र व्याप्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । परि प्राप्त नस्व्यापन यस्य तत्तथोक्तम् । 'उपसर्गादिसमासे०' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य वरेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तास्त 'प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा' (Pa 1 4 60.3.) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् ? एव तर्हि 'उपसर्गाद्विबुलम्' इति वचनात् णसो णत्वमभिव्यजति । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy
१०. अन्नलाभाय Sy
११. अन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गम् । पन्थाम्—द्वितीयैकवचने 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । 'पथिनथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वेन Sy.

त्व नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य महना ।

त्वे असुर्युः सारुहृत्क्राणा मित्रो न युजियः ॥ २ ॥

त्व नो अग्ने । त्वम् L अस्माकम् । अग्ने ! प्राश्नयभूत । प्रजया । बलस्य च । महस्वने । कर्माणि कुर्याणि । यज्ञियो भवसि । सखा । इव । त्वोयि । असुराणां हन्तृरूपम् । अरुहद् हि ।

त्व नो अग्न एषा गये पुष्टि च वर्धय ।

ये स्तोमैभिः प्र सूर्यो नरो मृधान्यान्शु ॥ ३ ॥

त्व नो अग्ने । अस्माकम् । एषाम् । अग्ने ! गृहम् । पुष्टिम् । च । वर्धय । कृपामित्याह—

१ त्वं नेताग्ने D

२ सामर्ष्यातिशयेन सर्वेषामाश्रयभूत ! प्रवभुत—
प्रामन्त्रितस्याद्युवात्तत्त्वम् Sy

३ प्रज्ञा P कमणास्मत्कृतेन यज्ञाविद्यापारेण प्रीत-
सम् । अस्वा—'बृहज् करणे' 'कृञ् क्तु'
इति क्तुप्रत्यय । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधाय ।

यणावेश । अन्तु कर्म । तृतीयकथने 'जसा
धिषु धायचनम्' इति वचनाप्राभाषाभाष Sy

४ धनस्य वा । वक्षस्य—'वक्ष यतिर्हितनयो'
वक्ष्यन्ते हित्यन्तेऽनेन शत्रव इति वक्षं वक्षम् ।
'करणधिकरणयोश्च' इति घञ् । अस्वावा
द्युवात् Sy

५ श्वे० is suggested for श्वे० । मंहनं
नाम धामं कुर्वति शेष । मंहना—मंहतिर्वान
कर्मा । 'सुपां सुलुकं' इत्याकारावेश Sy

६ यज्ञघानुकरासतापनोवनलक्षणानि कर्माणि कु-
र्वाणो भव । आणा—'बृहज् करणे' शानञ् ।
'बृहज् क्ष्वसि' इति विकरणस्य लुक । यणावेश
'सुपां सुलुकं' इत्यस्यम् । 'चित्' इत्यन्तो
वात् Sy

७ यज्ञार्हस्त्वम् । यज्ञिय—यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे
'यज्ञस्विग्न्यां घञश्च' इति घ । प्रत्ययस्वरे

गान्तोवात् Sy

८ मित्र- सूर्य Sy

९ यत् कारणात् स्वयि । त्वे—'सुपां सुलुकं'
इत्यादिना ङे शोभावेश । सुवावेशात्वावतुवात् ।
त्वशब्द- प्रत्ययस्वरेणान्तोवात् 'एकवेश उवा
त्तेनोवात्' इत्येकवेशस्योवात्त्वम् Sy

१० असुरघ्नं वक्षम् Sy

११ त्वर्षाणां हनुरूपमवचिद्धि P अरुहत्—क्ष्वेर्षातो
सुष्टि 'कृमुदुहृन्म्वश्चन्द्रवति' इति च्नेरङ्गावेश ।
ङिस्थान् गुणाभाव Sy

१२ VM ignores आ ।

१३ पोषम् P

त्वत्तावकानाम् Sy

१४ गृहम् is suggested for गृह ॥ गम्यते
निधासायेति गये गृहम् । गीयते स्तूपते इति
वा गये धनम् । गयम्—गृहपक्षे गमे 'अख्या-
वयश्च' इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपा
त्यते । धनपक्षे 'गा स्तुती' अस्माद्यत्प्रत्यय ।
हृत्त्वत्वम् । 'यतोऽभाव' इत्याद्युवात्त्वम् Sy

१५ गवाधिविषयां पुष्टिम् । पुष्टिम्—'पुष्य पुष्टौ'
'स्त्रियां वित्' । छान्वसत्वाद्यतोवात्त्वम् Sy

१६ वृद्धिं प्रापय Sy

हे स्तोतार । स्तोत्रैस्त्वत्त । धनानि । प्रकर्षेण व्याप्नुवन् तेषामेपामिति ।

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्वोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये अग्ने । ये । अग्ने । कान्त । तुभ्यम् । स्तुतिगिर । शोधयन्ति । लब्धाश्ववना । बलैः
बलिन । येषां च । कीर्ति । स्वयमेव । दिव । अपि । महद्भूता । प्रकाशते तेषामेपा
पुष्टिमिति ।

तव त्वे अग्ने अर्चयो आर्जन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव त्वे । तव । इमे । अग्ने । अर्चय । दीप्यमाना । यन्ति । तमसो धर्षणशीला । परितो

१. Omitted by P ये is suggested for हे ।

२. सूरयो लब्धवर्णा Sy ३. स्तोमैः स्तोत्रैः । स्तोमेभिः—'ष्टुञ् स्तुतौ' 'अतिस्तुमुहु' इत्यादिना मन् । गुणः । निस्त्वादाद्युदात्तः Sy

४. महनीयानि गवादिधनानि Sy

५. यथा प्राप्नुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थ । आनशु—'अशू व्याप्तौ' लिट् द्विवचनम् । हलादिशेष । 'अत आदे.' इत्यात्वम् 'अशनोतेश्च' इति नुडागमः । निघातः Sy

६. VM ignores त्वम् । ये and नरः ॥ ये लोके प्रसिद्धाः । नर. स्तोतारो मनुष्याः Sy

७. Omitted by P

८. कान्त ! is suggested for कान्त ॥ सर्वेषा प्राणिनामाह्लादकर ! Sy

९. त्वत्सम्बन्धिस्तोत्ररूपा वाच Sy.

१०. शाधयन्ति P शोभना. कुर्वन्ति । शुम्भन्ति—'शुभ शुम्भ दीप्तौ' तुदादि । पादादित्वाङ्घ्राताभावः । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाङ्घ्रिकरणस्वर एव Sy

११. लब्धाश्च धाना P ते अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरूपलक्ष्यते । अश्वराधस—'अशू व्याप्तौ' 'अशूप्रुषि०' इत्यादिना क्वन् । अश्नुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्व । निस्त्वादाद्युदात्त । 'राध साध ससिद्धौ', असुन् । राधु-

वन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१२. शुष्मै स्वकीयैर्बलैः सत्त्वं. शत्रुशोषका भवन्ति Sy १३. बलवन्तः सन्त. Sy १४. त्वत्सम्बन्धिन स्तव कुर्वताम् Sy. १५. सुकीर्तिर्भवति सर्वदिगन्तरालवर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः Sy

१६. एवविध त्वा गय आत्मना स्वयमेव । त्मना—'मन्त्रेष्वाइयादेरात्मनः' इत्याकारलोपः Sy १७. आकाशात् Sy.

१८. ०भूत्वा P महती । बृहत्—'बृह बृहि वृद्धौ' । शतृ । डीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः Sy

१९. बोधयति । बोधति—'बुध अवगमने' ण्यन्तात् शपि कृते तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसज्ञायां णिलोपः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । धातुस्वरेणाद्युदात्तः Sy

२०. VM ignores नरः ।

२१. मे P ते प्रसिद्धाः Sy

२२. अघश्च P त्वदीया रश्मयः Sy

२३. सर्वतो गच्छन्ति । यन्ति 'इण् गतौ' Sy

२४. धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः । धृष्णुया—'त्रिधृष प्रागल्भ्ये' । 'त्रिसिगृधिधृषि०' इत्यादिना क्व प्रत्ययः । 'आदितश्च' (Pa 7 2.16) इतीट्प्रतिषेधः । बहुवचने 'सुपा सुलुक्' इत्यादिना याजादेशः । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् Sy २५. परिगतो P D

गन्ध्या । विद्युत् । इव । स्वनवान् । इव च । रय । शयुभ्योऽन्नमिच्छन् ।

नू नो अग्र ऊतये सुवाधंसश्च रातये ।

श्रस्माकासश्च सूरयो विश्वा आशास्त्रीपणिं ॥ ६ ॥

नू नो अग्ने । क्षिप्रम् । श्रस्माकम् । रक्षणाय भव । घनाभावाद् वाययुक्तस्य । घनदानाय ।
च । श्रस्मदीया । च । मेघाविन पुत्राः । सर्वा । विश्वा । शरितुं शक्ता भवन्तु ।

त्व नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतृविम्बासहै रुयिं स्तोत्रम्यः स्तवसे च न उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्व नो अग्ने । त्वम् । श्रस्माम्यम् । अग्ने ! अङ्गिरसामेक । स्तुतः । स्तुयमानश्चाहम् । रुयिम् ।

१ बलित्य P परितो गन्ध्याः, सवतो ध्याप्ताः ।
परिजमानः, 'अग्र अज गतो' परिपूर्वाद्धातो
'अन्त्येभ्योऽपि इत्यन्ते' इति मनिन् । आकार
सोपश्रद्धान्बस । मिच्वावाद्युवात्तः Sy

२ अघिप्रपन्ना । अग्नेन प्रकाशातिशय उक्तः Sy

३ शम्भ्याममानः । अग्नेनाधिर्वा स्यनाधिक्यमुक्तम्
Sy

४ अलकाम इवादार्यं युद्धयु शयुविजयाय यथा
प्रकृतते लड्डित्यर्थः । अग्नेनाहुतिविषयोऽग्निस्त्राय
उक्तः । वाक्युः—वाजनात्मन इच्छति इति
व्यञ् 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वबीर्धमो प्रति
पेभः । 'क्याञ्छन्वति' इत्युप्रत्ययः Sy

५ रक्षार्यं भव Sy

६ वापिप्रपनिमित्तबाधसहितस्य । सबाधसः—
बाधेरसुन् । बाधसा सह वतते इति सबाधा ।
'धोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । कृत्तर
पत्रप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

७ घनानां वामाय भव । रातये—'रा वाने'
वितन् 'मग्ने वृषेधपघमविबभ्रुवीरा उवात्त'
इत्यस्तोवात्तः Sy

८ किञ्च Sy

९ श्रस्माका पुत्रमिच्छायः । श्रस्माकासः—'तस्मि

दग्नि च युष्माकास्माकी' इत्यग्नि कृतेऽश्रमाकावेशः ।
धान्वसत्वावणो सोपः । बहुवचनेऽनुगागमः ।
पट्टीबहुवचने मध्योवात्तत्वेन इष्टस्यात्तथाविध
मावेशमथापि कृतवानाघायः Sy

१० स्तोतारः Sy

११ विश्वा—विश्वो 'अशिपुषि' इत्यादिना क्वन् ।
निच्वावाद्युवात्तः Sy

१२ तासां तरभे क्षमा भवन्तु । अयथा आशा
कामा । अयमर्थः—स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्त
वस्तु सम्पादनं कुर्वित्यथः Sy तरीपणि—
'तृ प्तवनतरणयो' 'कृत्युभ्यामीयन्' (Unādi
4-466) इतीयन् । बहुलवचनाप्रलोपाभावः ।
अन्तोवात्तश्रद्धान्वसः Sy

१३ VM ignores अग्ने ।

१४ श्रस्माकम् Sy

१५ कायकारणयोरभबोपचाराङ्गिरसां प्रकृतिभूतो-
ऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते । हे अङ्गिर ! Sy

१६ पूर्वमहृषिभिः स्तुतः Sy

१७ इवानोन्तनैश्च स्तुयमानस्त्वम् । स्तवान्—
'दृञ् स्तुतौ' शानचि कर्मणि अस्त्ययेन शप्प्रत्यय
धाद्युवात्तव्यः Sy

१८ घनम् Sy

महतामभिभवितारम् । तथा स्तोतृभ्य । अस्मभ्यम् । वलाय । च भव । उत । एधि । वृत्सु । न । वृधे ।

VII.

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा घृमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य ॥ सुतम्भरः ॥ जनस्य । गोपायिता । जातः । जागरणशील । शोभनवल । अभ्युदयाय ।

१. महतामप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते । विभवासहम्—सहिताया विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्०' इत्यादिनाऽऽकारादेश । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवते अगागमे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्व च मत्वावग्रह कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy
२. स्तोतृ सामर्थ्यं च प्रयच्छ । स्तवसे—'ष्टुञ् स्तुती' तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः Sy
३. अपि च Sy
४. भव Sy.
५. वृत्सु P पृत्सु is suggested for वृत्सु ॥ युद्धेषु Sy
६. अस्माकम् Sy
७. समृद्धये Sy
८. VM ignores आ । भर and होत ॥ आ हर हे देवानामाह्वातः ! Sy
Ms D puts the figure ॥१०॥ here to indicate the end of the tenth hymn No such number is given in P
९. 'जनस्य गोपा' इति षड्चमेकादश सूक्तमात्रेयस्य सुतम्भरस्यार्थं जागतमानेयम् । तथा चानुक्तान्तम्—'जनस्य षट् सुतम्भरो जागतम्' (KSA 25 II p 19) इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः ।

'जनस्य गोपास्त्वामग्न ऋतायव' (ĀSS 4 13 इति) Sy.

१०. यजमानस्य Mah, U

११. रक्षिता । गोपा—'गुप् रक्षणे' आयप्रत्ययः । गोपायते क्विप् । परत्वादतो लोपः । अत्र परत्वादपृक्तस्य लोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथम लोपग्रहणात् शापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजादेशस्य यलोपविधि प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वर Sy गोपायति रक्षतीति गोपा. Mah योऽय गोपायिता U.

१२. तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते Mah

१३. जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः । जागृवि.—'जागृ निद्राक्षये' 'जृशूस्तृजागृभ्य क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिण्णल्डित्सु' इति प्रतिषेधाद् गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः Sy कर्मणि सावधानः Mah अभ्लिष्टज्ञानोऽग्निः U

१४. सुवलः सर्वैः इलाघनीयवलः । सुदक्षः—'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् Sy शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य, अतिकुशलो वा Mah शोभनोत्साहः U

१५. लोकानां कल्याणाय । सुविताय—'तन्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोरुवडादेशः 'सूपमानात् क्त.' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् Sy सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय । सूतेरिडागम आर्षः. Mah सुप्रभूताय कर्मणे U

नवतराम । धृतमिङ् । विव स्युशता तेजसा सह । दीप्तिमुक्तम् । विमोक्षि सोऽयम् । मनुष्येभ्यः । शुचिः ।

यज्ञस्यं केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरंस्त्रिषधस्थे समीधरे ।

इन्द्रेण देवैः सरयु स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुकृतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । 'यज्ञस्यं केतुमित्येष ह वै यज्ञस्य केतुर्यत्र ह वै क्वथ सूयते तदेव ह वै पुरस्तात् केतुरुष्णीयते ।

प्रथमं पुरोहितमिति पुर इव वा एनमेतं दधत यमग्निमादधते' इति विश्वायते । त्रयाणां बर्हिषो धातूना सहस्याने ।

दीपयन्ति । सोऽयम् । इन्द्रेण । देवैश्च । सरयमागत्य । बर्हिषि । निधीयतुं । यज्ञां । सुकर्मा ।

१ नभ्यसे—नभशब्दावतिशायनेऽर्थे ईयमुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्चान्दसः । अतो लोपः । धाद्युवात् Sy नवीयसे अग्निनवं नवीयस्तस्मै । ईलोप ध्रायः Mah

२ धृतेन प्रभवस्तिताङ्गः Sy धृतं प्रतीके मुञ्जे यस्य Mah धृतमुञ्जः U

३ अग्निंस्त्रिहेन तेजसा युक्तः । विविस्पृशा—'हृत् धृन्मां ङेरुपसङ्घानम्' इत्यलुक् । कृत्स्नप्रकृतिस्वरत्वम् Sy द्युलोक्स्पर्शिता Mah विव स्पृशातीति विविस्पृक सेन विविस्पृशा U

४ दीप्तिमत् मया भवति तथा । धुमत्—'हृस्व नृभ्यां मत्तुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मत्तुपोऽन्तो वात्त्वम् Sy कान्तिमद्यथा तथा Mah धुतिमत् U

५ प्रकाशते Sy विविधं दीप्यते Mah U

६ ऋत्विग्भ्यस्तर्धम् Sy भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सकाशात् Mah ऋत्विग्भ्योऽर्धाय U भरता इत्युत्पिङ्गनाम (Ngh 3 18)

७ शुद्धः, एवंबिषोऽग्निं Sy शुद्धो बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि, उज्जिष्ठो न स्यात् शोषको वा Mah बहूस्पृषि हवींषि भक्षयन्नपि उज्जिष्ठो न भवति शोषको वा । यद्वा योज्यते यजमानस्य गोपायिताऽज्जनिष्ठ भरतेभ्यः ऋत्विभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृधिरग्निं ध्रुवक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराम । सोऽयं धृतमुञ्जो महता भानुना विविस्पृशा धुतिमग्निं भाति । 'शुचिः शोचते । ज्वलति कर्मणः' (N 61) यद्वा मनुष्येभ्यो विजायमानो

मनुष्यसम्बद्धैर्बर्हिषेण लिप्यते । U

८ VM ignores अग्निं and बृहता ॥ बृहता महता Sy बृहता ज्वानासमूहेन Mah महता भानुना U

This stanza = YV 15 27

९ यागस्य Sy

१० प्रज्ञापकम् । 'कित ज्ञाने' औणाविक उप्रत्ययः Sy ११ ०तुं इष P

१२ यजमानः पुरस्कृतम् । पुरोहितम्—'पुरोऽयं यम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनस्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१३ ०मेतद् P

१४ त्रिस्थाने विहारप्रवेशे । त्रिपथस्ये—'ब्राह्मणी याविसक्षणेन त्रिप्रकारेऽपानेन सह सिञ्चतीति त्रिपथस्यः । कप्रत्ययः । 'सधमादस्ययोऽङ्गन्वति' इति सधादेशः । कृत्स्नप्रपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१५ निव यन्ति P समन्वत Sy

१६ तेषां मास्यत्वात् समानरथम् Sy

१७ बर्हिर्मुक्ते तस्मिन् स्थाने Sy

१८ प्रतिष्ठितोऽभवति यावत् । सीवत्—'सवे पात्रादिना सीवादेशः । 'बहुलं धन्वस्यमाह-योर्गेऽपि' इत्यबन्तावः । पादादित्वाभिधाताभावः Sy १९ यज्ञाय is suggested for यज्ञा ॥ यज्ञपाय—यज्ञेरीपादिकोऽयप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणेन मध्योवात् Sy

२० ०र्वा P शोभनकर्म Sy

२१ VM ignores नरः and होता ॥ नरः ऋत्विक् । होता देवानामाहुता Sy,

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः क्विरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते क्रेतुरंभवद्विवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः^१ । शत्रुभिरसंमृष्टस्त्वम्^२ । अरण्यो^३ । जायसे^४ । निर्मल^५ । क्रान्तस्त्वम्^६ । उत्थितवानसि^७
जननानन्तरम्^८ । यजमानात्^९ । अथ घृतेन^{१०} । त्वाम्^{११} । अवर्धयन्^{१२} । अग्ने^{१३} । आहुत^{१४} । धूमश्च^{१५} । ते^{१६} । प्रज्ञापक^{१७}
दिवि^{१८} । अभवत्^{१९} । व्याप्त^{२०} ।

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्नि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्धव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते क्विक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निर्नः^{१०} । अग्नि^{११} । अस्माकम्^{१२} । यज्ञम्^{१३} । उपगच्छतु^{१४} । सुष्ठु^{१५} । अग्निम्^{१६} । मनुष्या^{१७} । विविध वार-
यन्ति^{१८} । अनुग्रहम्^{१९} । अग्निम्^{२०} । दूत^{२१} । अभवत्^{२२} । हविषा^{२३} वोढा^{२४} । अग्निमेव^{२५} । यज्ञाय^{२६} वृणाना^{२७} । वृणते^{२८}
होतारम्^{२९} । क्रान्तप्रज्ञम्^{३०} ।

१. ०समृ० D

२. ०त्रसमृ० P अबाधित एव Sy

३. स्वजनननिमित्तत्वादरणी मातरावित्युच्येते ।
ताभ्याम् । मात्रो.—‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् Sy

४. प्रादुर्भूतो भवसि Sy ५ निर्मदः P

६. का० D सर्वत्र व्याप्त । अथवा मेधावी ।
कवि.—क्रमे ‘इन् सर्वघातुभ्यः’ इतीन्द्रप्रत्यय ।
बाहुलकान्मकारस्य वत्व रेफलोपश्च । व्यत्य-
येनान्तोदात्तत्वम् Sy.

७. उदितोऽभवः । उदतिष्ठ.—उत्पूर्वाद्धर्षकर्मवा-
चिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः Sy

८. अग्निहोत्राद्यर्थं गृहे विशेषेण वसत यजमानात् ।
विवस्वत—विपूर्वाद्विषते सम्पदादिलक्षणो भावे
क्विप् । ‘तदस्यास्ति०’ इति मतुप् ‘मादुप-
धायाश्च०’ इति वत्वम् । मतुपोऽनुदात्तत्वाद्
घातुस्वरः Sy

९. पूर्वे महर्षयस्त्वाम् Sy

१०. आव० P वृद्धिमनयन् Sy

११. हे आहुतिभिर्हुत ! Sy

१२. तव Sy

१३. प्रज्ञापक अग्न्यनुमापकत्वाद् धूमस्य Sy.

१४. अन्तरिक्षे Sy

१५. दीप्य भव ध्याप्तः P.

१६. VM ignores मन्द्र ॥ सर्वे स्तुत ।
मन्द्र—‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतियु’
स्तुत्यथदिस्मात् ‘स्फायितञ्चि०’ इत्यादिना
रक् । अन्तोदात्तः Sy

१७. न is omitted by P

१८. अस्मदीयम् Sy १९. याग प्रति Sv

२०. उदग० P आगच्छतु Sy

२१. सर्वपुरुषार्थाना साधक । साधया—‘सुपा सु-
लुक्०’ इत्यादिना विभक्तेर्यदिशः Sy

२२. विहरन्ति विहरण कुर्वन्तीत्यर्थं Sy

२३. ०गृह is suggested for ०ग्रहम् ॥
अनगृहम् Sy

२४. अग्निः is suggested for अग्निम् ।

२५. देवाना दूतः Sy

२६. Both P and D read वद् only,
which evidently stands for अभवत् ।

२७. हव्याना वोढा Sy

२८. अग्नि वै P २९. सम्भजमाना. सन्तः Sy.

३०. ०तो P सम्भजन्ते Sy

३१. क्रान्त० P क्रान्तयज्ञम् Sy.

तुम्येदमग्ने मधुमत्तम वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु श हृदे ।
त्वा गिरु, सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुम्येवम् । तुभ्यमेव । अग्न ! मधुमत्तमम् । इदम् । वच । तथा सति तुम्यमव । स्तुति ।
इयम् । अस्तु । सुखकरा । हृदयोय । त्वाम् । स्तुतय । समुद्रमिव । प्राप । महत्य । प्रापूरयन्ति ।
वर्गेन । वर्धयन्ति । च ।

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दच्छिथियाण वनेवने ।
स जायसे मध्यमानु सहो महत्त्वामाहु, सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुह्यामीम् । निहितम् । अन्वविन्दन् । धयमाणम् । काष्ठे ।
काष्ठे । स त्वम् । जायसे । मध्यमानु । तं त्वाम् । महत् । बलम् । आहु । सहसं । पुत्रम् । अङ्गिरसामकं ।

- १ त्ववर्धम् Sy
२ अत्यन्तं मधुमत् Sy
३ ०च स्त० D वचं क्रियते Sy
४ कर D सुख कृयती Sy
५ हृदि Sy
६ स्तुतिरूपा वाचः Sy
७ अवन्यो नद्यः Sy = धलेन Sy
८ यं त्वाम् Mah, U
१० श्रययः Sy अङ्गिरोवशोऽङ्गवा श्रययः
Mah अङ्गिरस श्रययः U
११ निगूढे प्रवेशे Mah, U
१२ नि is omitted by P निगूढम् Sy
स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः । 'अग्निर्वेभ्यः
उबभ्रामस्तोऽप्य प्राविशत्' इत्याविभुते Mah
प्रवस्थितम् । अप्सु, 'अग्निर्वेभ्य उबभ्रामत्
सोम प्राविशत्' इत्येवमाविनिबानमस्य मन्त्रस्य
U १३ ०न्वे P अलभन्त Sy सेभिरे ।
अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः Mah तन्वयन्तः U
१४ प्राश्रितम् । शिथियाणम्—'भिञ्ज सेवायाम्'
सिन्धु कानच । प्राप इत् । 'दली' इति
द्विवचनम् । इयङ्गादेशः । भिस्वाबन्तोबास
Sy धितम् Mah अवस्थितम् अन्व
विन्दन्नाङ्गिरस इति बलते U

- १५ वृक्षे वृक्षे Sy पुनर्नष्टं त्वा वन वन
नानावनस्पतियु Mah पुनरपि नष्टं सन्तं
वने वने श्रोपयिवनस्पतियु U
१६ यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वम् Mah स
त्वमिवानीमपि U
१७ अयुनाप्यरणिग्न्य उत्पद्यते Mah जायसेऽरणि
काष्ठेभ्यो मध्यमानः U
१८ मध्यमानो जायत इत्यथः Mah
१९ महता Sy महता बहुना Mah महतेति
विभक्तिसभ्यत्ययः U २० बलन युक्तः S।
सहसा ब्रह्मन्त मध्यमानः । महत्सहस्राभ्याम्
तृतीयास्तोपः Mah बलेन U
२१ अत एव त्वामाहुर्वदन्ति मुनयः । बलन
मन्यमान्भायमानत्वाद् बलपुत्रं वदन्तीत्यथ
Mah अतश्च कारणत्वात्माहुर्द्वयम् U
२२ बलस्य Mah, U
२३ ०कः D अङ्गिरसां प्रकृतिभूतः ! Sy अङ्गि-
रस इत्यग्ने सम्बोधनम् । हे अङ्गिरः ! U
Ms D puts the figure ॥११॥ here to
indicate the end of the
eleventh hymn No such number
is given in P
This stanza=YV 15 28

प्राग्नये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

१ प्राग्नये । प्रभरामि । अग्नये । महते । यज्ञार्हाय । उदकस्य । वर्षित्रे । बलवते । मननीयाम् ।
घृतम् । इव । सुपूतम् । आस्ये । स्तुतिम् । कामाना वर्षित्रे । अग्निं प्रति गच्छन्तीम् ।

ऋतं चिकित्वा ऋतमिच्चिकिद्धयृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं संपाम्यरूपस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋत चिकित्वा । ऋतस्य । ज्ञात । ऋतम् । एव । जानीहि । तथा ऋतस्य । धारा । पूर्वी ।
अनुतृन्धि, बह्वी । न । अहम् । आरोचमानस्य । वृष्णोऽग्ने । सत्यभूतम् । मार्गम् । ससा अविचारेण ।
स्पृशामि । नापि । सत्येन चानृतेन च, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिल कर्मोच्यते ।

१ 'प्राग्नये बृहते' इति षड्च द्वादश सूक्त
सुतम्भरस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्राग्नये'
(KSA 25 12 p 19) इत्यनुक्रान्तम्
प्रातरनुवाके प्राग्नये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्द-
स्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्त विनियुक्तम् ।
सूत्रितञ्च—'प्राग्नये बृहते प्र वेधसे कवये'
(ĀSS 4 13) इति Sy

२. प्रणयामि Sy

३ सामर्थ्यातिशयेन महते Sy

४ ०र्हा नया द० P ऋतमित्युदकनाम Ngh
I 12

५ असुराय असेरौणादिक उरन्प्रत्यय Sy

६ ज्ञानसाधनम् Sy

७ आस्ये प्रहुत घृतं यथा प्रीतिकर भवति तथा
प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः Sy

८ सम्यक् सस्कृतम् Sy

९ स्तुतिरूपा वाचम् Sy

१०. गच्छति P अभिमुखीम् Sy

११ VM ignores यज्ञे ।

१२ ऋत स्तोत्रम् । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्ना-
मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्गवद्भावा-
भाव Sy

१३. हे चिकित्वा । जानन्नग्ने । त्वम् Sy

१४. मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रम् Sy

१५. इदिति पूरणः Sy

१६. चिकिद्धि—'इकित ज्ञाने' । जुहोत्यादि । लोटि
रूपम् Sy

१७ तथार्तस्य P

उदकस्य Sy

१८ सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् मेघाननुविध्य Sy

१९ बह्वी P बह्वी. refers to पूर्वी., there-
fore it should immediately
follow पूर्वी. and precede अनुतृन्धि ।

२०. कामाना वर्षितुस्तव Sy

२१. स्तोत्रमेव Sy

२२ यातुं कर्मणा नाशकरी हिंसाम् Sy

२३ सहसा is suggested for ससा ॥ बलेन
युक्तः Sy

२४ स्पृशामि करोमीति यावत् । 'षप समवाये'
इति धातुः Sy

२५. सत्यानृताभ्या यत्किञ्चिदवैदिक कृत्यम् Sy

२६. The passage, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिल
कर्मोच्यते, should immediately
follow सत्यभूतम् and precede मार्गम् ।

कया नो अग्र ऋतयन्नृतेन श्रुवो नवेदा उचथस्य नव्यं ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतुनां नाह पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया न । कीदृशा वाचा । अस्माकम् । अग्ने । सत्यनैव । सत्यं कर्मच्छन् । भवति । ज्ञाता । उक्तस्य । स्तुत्यं कीदृश्या वाचा स्तुत उक्तं शृणोतीत्ययम् । जानाति । माम् । ऋतुनाम् । ऋतुपा । पतिम् । न । अह वेधि । धनस्य । अस्थं । पालयितारम् । प्रदातारमिति ।

के ते अग्रे रिपवे वन्धनासुः के पायवः सनिपन्त द्युमन्तं ।

के धासिमंघ्रे अन्नृतस्य पान्ति क आसंतो वचंसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के ते । के । तव । अग्र । द्यौ । अथका रश्मय ? क वा रश्मयं । प्रयच्छन्ति पनानि ।

१ केनापि Sy	१३ पश्यादित्कषणस्य धनस्य Sy
२ अस्मदीयस्य Sy	१४ मम Sy
३ क्रियमाणेन कर्मणा Sy	१५ पालयितारम् seems to be the explanation of पतिम् and should immediately follow it
४ सत्य P सबप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं क्वचन Sy	१६ प्रदातारम् seems to be the explanation of सनितुः ॥ सनितुः भजमानस्य Sy
५ भवे । भुव—'भू सत्तायाम्' तिङ्ग्ये सेटध- द्वागम् । उवद्वावेशः Sy	१७. VM ignores देव ॥ देवो द्योतमानोर्ग्रन्- Sy
६ नवेदा—न न वेतीति वृत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतस्मिन्मते ? निपातनात् । द्विनध्युवस्या सुनुप्रत्ययात्तस्य वदेरेकस्य नञो सोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्वस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु 'नभ्राप्नपात्' इति सूत्रे न वेती त्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्वार्थस्यानुपपन्न त्वात् स्कन्वस्वामिपक्ष एवाधीयते Sy	१८ कीदृशा । सामर्थ्यातिशयादेवधिषा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्ययम् Sy
७ उच्यते is suggested for उक्तस्य ॥ स्तोत्रस्य Sy	१९. त्वत्सम्बन्धिनस्ते पुरुषा Sy
८ उच्यं M	२० Sy adds स्वकीयस्य ।
९ वेत्तु Sy	२१ ०करा P बन्धका स्युः Sy
१० ०५ P द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवाचकः Sy	२२ VM seems to explain पायव as रश्मयः ॥ Sy explains पायव as जनानां रक्षितारः ।
११ स्वामिनं तमग्निम् Sy	२३ बीनेभ्यो पत्नं प्रयच्छन्ति ते स्वकीयाः कीदृशा ? Sy
१२ जामामि Sy	

दीप्तिमन्त ? के वा । अनृतकर्मण^२ । धारक पुरुषम्^३ । रक्षन्ति ? के वा । असत्यस्य^४ । वचस^५ । गोपायितार^६ । भवन्तीति प्रश्न ।

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । सखाय^७ । ते^८ । अग्ने^९ । विष्वग्गमना अभूवन् परावभूवुं स्वदोषा^{१०} । तथा पुरा भद्रा^{११} । सन्त । पश्चाद् अभद्रा^{१२} । अभूवन् । क एषा दोष इत्याहाधूर्षतेति । स्वयमेव । अशिवैर्वचोभि^{१३} । हिंसितवन्^{१४} । ऋजूकर्माचरते तुभ्यम्^{१५} । अनृतानि^{१६} । ब्रुवन्त यदा त्वा निन्दन्ति नाय स्तोतून् रक्षतीति तदा पराभवन्तीत्यर्थ^{१७} ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृं ऋतं स पात्यरूपस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्गाणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यस्ते अग्ने । य^{१८} । ते^{१९} । अग्ने^{२०} । नमस्कारेण सह । यज्ञम् । स्तौति साधु देवानग्निर्यजतीति । स ।

१. को D ये Sy

२. असत्यस्य Sy

३. जनम् Sy

४. ते त्वदीया जना. के सन्ति ? न के ऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धका, ये के पायवो रक्षितार सनिषन्त धन प्रयच्छन्ति । ये के ऽनृतस्यासत्यस्य धासि धारक जन पान्ति, अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति, ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपायितार. सन्ति ते सर्वे त्वदीया । त्वदुपासका इत्यर्थ. Sy.

५. स० P ये असत दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य Sy

६. गोपायितार रक्षितार. Sy

७. स्तोतार Sy

८. तव Sy

९. विप्रकीर्णा सर्वत्र व्याप्ता Sy

१०. ऽवु D.

११. स्वे P । स्वदोषान् is suggested for स्वदोषा. ।

१२. इदानीं त्वत्परिचर्या कुर्वन्त शिवा आढ्याः Sy

१३. पूर्वं परनिन्दादीनि कुर्वाणास्त्वत्परिचर्या त्यजन्तोऽभद्राः Sy

१४. दोह P

१५. ऽह धू० P.

१६. ऽवशि० P असाधूक्तिभिः Sy

१७. अहिंस्यन्त । धूर्वतेहिंसाकर्मण इद रूपम् Sy

१८. ऋजू सम्यगाचरतेऽपि मह्यम् Sy

१९. कुटिलानि Sy

२०. ऽवती० D.

२१. VM ignores एते twice ॥ एते मम सपत्ना Sy

२२. मनुष्य Sy.

२३. त्वाम् Sy

२४. Omitted by P

२५. ननम० P. स्तोत्रेण Sy

२६. ऽज्ञ D यजनीयम् Sy

२७. यद्वा ते तुभ्य यज्ञ याग नमसान्नरूपेण हविष ईद्वे यजति । अस्मिन् पक्षे यजे 'बहुल छन्दसि इति शप श्लु, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । 'बहुल छन्दसि' इति सम्प्रसारण सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकार. Sy

मारोचमानस्य । वषितुस्तव । आत्मविषयप्रजापश्वाविदानात्मकं शोभनकर्म । अविच्छेदेनय रक्षति । तस्य ।
निवासः । विस्तीर्णः । घनसमुद्रः । प्रागच्छतु । त्वां प्रति पुनः पुनः सरतः । मनुष्यस्य । शेषमूर्तः ॥

V 13

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तुः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

“अर्चन्तः” । पूजयन्तः । त्वाम् । हवामहे । अर्चन्त एव । सन्वीपयामः । परिवरन्तः । रक्षणाय ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविश्वभवंः ॥ २ ॥

अग्नेः । अग्ने ! स्तोमम् । उच्चारयामः । कामानां साधकम् । ज्वान्नाभिदिवं स्पृशतः । देवस्य ।

द्रविणमिच्छमाना ॥

१ कामानां वषितुरग्नेः Sy

२ अर्चन्तः स्तोत्रम् Sy

३ रि२० P, D

४ यजमानस्य Sy

५ गृहम् Sy

६ विस्तीर्णं भवति । पश्वाहितसगोर्चने सम्पूर्णं भवतीत्यर्थः Sy

७. कामानां साधकः Sy

८ भवत्वित्यर्थः Sy

९ सरतः P प्रकथेष स्वस्परिषर्षां गच्छतः Sy

१० शिष्यत इति शेषः पुनः Sy

११ Ms D puts the figure ॥१२॥ here to indicate the end of the twelfth hymn. No such number is given in P

१२ ‘अर्चन्तस्त्वा’ इति यदुचं प्रयोबर्षं सूक्तं सुतम्भ रस्याय गायत्रमाग्नेयम् । अनुष्वास्तम्भ— अर्चन्तो गायत्रं तु’ (KSA 25 13 p 19) इति । प्रातरमुवाके आग्नेये ऋतो गायत्रे कुन्वति प्रादिवनशास्त्रे इवमादिके द्वे सूक्ते । सूचितम्भ ‘अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते’ (ĀSS 4.13) इति । आहृषणीपोपस्थाने ‘त्वमग्ने सप्रथा अस्ति’ इत्येका । सूचितम्भ ‘सं नः सूत्रं सुमत्या

वाजपत्या त्वमग्ने सप्रथा अस्तीति च’ (ĀSS 3 10) इति । अग्नेमेधे पोष्णेष्टौ ‘त्वमग्ने सप्रथा’ इति प्रथमाभ्यसागानुवाक्या । ‘त्वमग्ने सप्रथा अस्ति सोम यास्ते मयोभुव इति सद्बन्तो’ (ĀSS 10 6) इति Sy

१३ अर्चयन्तः P

१४ पूजयन्तो वयम् Sy

१५ त्वा P

१६ आह्वयामः Sy

१७. ०न्तं देवः P

स्तुयन्तो वयम् Sy

१८ समिद्धिः सन्वीपयाम Sy

१९ अर्चन्त इति तृतीयं परमाहारातिशयार्थम् Sy

२० रक्षणाय तर्पणाय वा Sy

२१ VM ignores अग्ने !

२२ VM explains gen by voc

२३ स्तोत्रम् Sy

२४ वृमः Sy

२५ साधकः P पुरवार्यानां साधकम् Sy

२६ सुयज्येणाऽऽकाशं व्याप्नुवतः Sy

२७. शोसनामस्य Sy

२८ See footnote no 7 on RV V 9 2 p 50 घनमिच्छन्तो वयम् Sy

२९ VM ignores अद्य ॥ अस्मिन्नह्नि Sy

अग्निर्जुषत नो गिरी होता यो मानुषेषुवा । स यच्चद्वैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । अग्नि । अस्माकम् । स्तुती । सेवताम् । होता । धन्य । मानुषेषु । आवर्तते । स ।
यजतु । दैव्यम् । जनम् ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वमग्ने । सर्वत पृथुतम् । असि । पर्याप्ता । होता । वरणीय । त्वया । यज्ञम् । कुर्वन्ति ।

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । अतिशयेनान्नस्य दातारम् । मेधाविन । वर्धयन्ति । सुष्टु स्तुतम् ।
स । अस्मभ्यम् । देहि । शोभन वीर्यम् ।

अग्ने नेमिराँइव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृञ्जसे ॥ ६ ॥

अग्ने नेमिः । त्वम् । अग्ने । अरानिव । नेमि । देवान् । परितो भवसि । चित्रम् । अन्न च ।
प्रसाधयसि ।

१. देवानामाह्वाता Sy
- २ सन् यः is suggested for धन्यः ।
३. मानुषो गत्य व० P., D आवसति Sy
४. अग्निः Sy
- ५ देवसम्बन्धिनम् Sy
६. जन P
७. सुतम्भरस्यार्थम् । हे अग्ने ! SKN
- ८ सर्वत पृथुरसि प्रियश्च SKN.
९. भवसि Sy
- १० पर्याप्त is suggested for पर्याप्ता ॥
सर्वदा प्रीत. Sy
११. सर्वेवरणीय Sy
- १२ Omitted by P किं च सर्वे यजमाना
त्वया साधनेन Sy त्वया च हेतुना तव
प्रसादेनेत्यर्थं SKN.
- १३ वितन्वते Sy सर्वयष्टारो वितन्वते कुर्वन्ती-
त्यर्थः SKN
१४. VM ignores त्वम् and अग्ने ॥
सप्रथा सर्वत पृथु । 'त्वमग्ने सप्रथा असि'

- इत्यपि निगमो भवति N 6 7., SKN
II 415
१५. वाजोऽन्नम् । तद्दत्तम् Sy
- १६ मेधाविनः स्तोतारः Sy
- १७ स्तोत्रैर्वर्धयन्ति Sy
- १८ पूर्वैर्मर्हर्षिभिः सम्यक् स्तुतम् Sy
- १९ स त्वम् Sy.
२०. ०न P सर्वेः श्लाघनीय बलम् Sy.
- २१ नाभार्वापितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव Sy
- २२ प्रकाशमान चक्रस्य बाह्यो बलयः Sy
- २३ स्वतेजसा परिभवसि Sy
२४. नानाविधम् Sy
- २५ राधनुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो
धनम् Sy. राध इति धननाम-Ngh. 2 10
- २६ आ ऋञ्जसे स्तोतृभ्य. प्रसाधय Sy.
- २७ Ms D puts the figure ॥१३॥
here to indicate the end of the
thirteenth hymn No such
number is given in P

V 14.

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हृष्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

'अग्निं स्तोमेन । अग्निम् । स्तोते । स्तोमेन । बोधय । काष्ठं समिधान । अमर्त्यम् । स', हृष्यानि । देवेषु । अस्माकम् । प्रयच्छतु । "

तमध्वरेष्वीळते देव मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ट मानुषे जने ॥ २ ॥

तमध्वरेषु । तम् । यज्ञेषु । स्तुवन्ति । यष्टतमम् । मानुषे । जने बर्तमानम् । "

तं हि अमन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुतां । अग्निं हृष्याय वोळहवे ॥ ३ ॥

तं हि अमन्त । तम् । हि । बहव । स्तुवन्ति । घृतश्रुता । युद्धा सह । अग्निम् । हविष । "

"वहनाय ।"

१ 'अग्निं स्तोमेन' इति पञ्चमं चतुर्विंशं सूक्तं सुतन्मरस्यार्थं गायत्रमाज्येयम् । 'अग्निं स्तोमेन' इत्यनुष्मणिका (KSA 25 14. p 19) प्रातरनुष्माकारिवनशास्त्रयोः पूवसूक्तेन सहोक्ती विनियोगः Sy

२ हे स्तोत ! हे अमर्त्यो ! Mah, U

३ स्तोत्रेण Sy स्तुत्या Mah स्तुतिभिः U

४ स्वामिसपितार्थसिद्धये प्रबोधय Sy अवगतायं क्व Mah, U

५ योजिन् स्तोत्रे सम्यक् प्रकाशमानः Sy समिद्धे स समिधानः सन्वीपयन् Mah सन्वीपयन् U

६ अमरवधमर्गम् Sy अमरवधमरहितम् Mah. U

७. सोऽग्निर्वोषितः सन् Mah

८ हवीषि Sy, Mah किमर्थं पुरस्कृत्येति चेद् हृष्या हवीषि U

९ अस्मदीयानि Sy अस्मत्सन्वाप्तीनि U

१० निवधातु Sy भारयतु । अस्य सोऽग्निकारोऽस्ति Mah. दधातु । स ह्यस्याधिकार इति U This stanza = YV 22 15

११ अथाहाग्नेऽनुब्रूहीति । आन्म्येयमाज्यभागं १७ सोऽग्नाह्वानि १७ स्तोमेन बोधय समिधानोऽमर्त्यम् । हृष्या देवेषु नो दधति इति स्वपितीव सन्नु वाऽप्यसद्युद्धास्तितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैनं मेतस्समुवीर्ययति अथापोऽग्निं राज्यस्य वेत्ति इति यवति । SB 2 2 3 21 p 150

१२ अग्निम् Sy

१३ सप्ततन्तुषु Sy

१४ मनुष्याणां सन्मिभति Sy

१५ लोके Sy

१६ VM ignores देवम् । मर्ताः and अमर्त्यम् ॥ देवं द्योतमानम् । मर्ता मनुष्या । अमर्त्यम् अमरवधमर्गम् Sy

१७. ०त् P

१८ बहव स्तोतारः Sy

१९ घृश्रुता P, D कीदृशास्ते ? घृतं अरस्या Sy

२० अथा सहिताः Sy

२१ किमर्थं स्तुवन्ति ? हृष्याय हृष्यवह्वार्थं अरपुरोऽग्नादिलक्षणं हविः Sy

२२ वोढुम् Sy

२३ VM. ignores देवम् ।

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन्दस्यूञ्ज्योतिषा तमः । अविन्दद्गा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निर्जातः । अग्निः । जातः । दीप्यते । राक्षसान् । तमश्च । तेजसा । घ्नन् । अविन्दच्च ।
गन्त्रीः । अपः । स्वर्लोकात् ।

अग्निमीळेन्यं कवि घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतुं मे शृणवद्धवम् ॥ ५ ॥

अग्निमीळेन्यम् । अग्निम् । ईड्यम् । कविम् । घृतेन घृतपृष्ठम् । परिचरत । स पित्रन् । मम
सोमम् । शृणोतु च । आह्वानम् ।

अग्नि घृतेन वावृधुः स्तोमैभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निं घृतेन । अग्निम् । घृतेन । स्तोमैश्च यजमाना । वव्यामानु । मय्यं द्रष्टारम् । सुकर्म
भिश्च । स्तुतिवचनमिच्छद्भृत्कृत्विग्भिः ।

V 15

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्याय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धूर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

२४ प्र वेधसे ॥ धरुण आङ्गिरस ॥ प्रभरामि । विवात्रे । कवये । वेदितव्याय । स्तुतिम् । यशस्विने ।

१. अरण्योर्मथनेन प्रोदुर्भूतः Sy
२. अदीप्यत Sy
३. यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् Sy
४. स्वेन तेजसा Sy ५. हिंसन् Sy
६. अवेदयत् Sy ७. गाः Sy
८. उदकानि Sy ९. सूर्यं च Sy
१०. हे जना ! Sy ११. स्तुत्यम् Sy
१२. क्रान्तदर्शिनम् Sy
१३. दीप्तोपरिभागम् Sy
१४. पूजयत Sy
१५. सोऽग्निं कामयताम् Sy
१६. मदीयम् Sy १७. सोम P
१८. स्तोत्रैः Sy
१९. ऋत्विजः Sy २०. अवर्धयन् Sy
२१. शोभनाध्याने. Sy
२२. स्तुतिकामैर्देवैः समेतम् Sy.

- २३ Ms D puts the figure ॥१४॥ here to indicate the end of the fourteenth hymn No such number is given in P
२४. द्वितीयेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चचर्षं प्रथम सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुणस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुण' (KSA 25 15 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे ॥ छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वेधसे कवये त्व नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्' (ĀSS 4.13) इति Sy.
२५ प्रणयानि Sy २६. क्रान्तवृशे Sy
२७ वेद्याय स्तुत्याय । विदिरयं मनिना समानार्थो, मनिश्च स्तुतिकर्मा Sy.
२८. स्तुति P.

पुरातनाय । सोऽयं धृतेन निपण्ण । प्राप्त । सुसुप्त । धनस्य । धर्ता गवारमकस्य । तपाज्ज्यस्यापि धनेस्य ।
धर्ता । धर्मि ।

श्रुतेन श्रुत धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणो सेदुषो नृञ्जातैरजाताँ अमि ये ननञ्चुः ॥ २ ॥

श्रुतेन । श्रुतेन कर्मणा । सत्यकर्मणिम् । धारकमणिम् । धारयन्ति । यज्ञस्य । सहामभूते ।
परमे स्याने उत्तरवेद्याम् । द्युलोकस्य । धारके । यज्ञकर्मणि । स्थितान् । नेतुन् । देवान् मनुष्यवृजातान् ।
जाते । पश्वादिभिर्व्याप्नुवन्ति ।

अहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टैर् पृथ्वीय ।

स सवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिह न क्रुद्धमभितः परिं घुः ॥ ३ ॥

अहोयुव । अग्नः पाशमिश्रयितारो राक्षसा युयुत्सव्या । आत्मशरीराणि । विस्तारयन्ति । यानि
शरीराणि पूर्यायानये । महत् । दुःक्षेन च तरणीयम् । खादनीयमन्नमिव भवन्ति । ततोऽयम् । सवत-
सङ्गतान् राक्षसान् । नवजननम् । तरति । ते सिंहम् । इव । क्रुद्धम् । अभित । परिवर्ज्याग्निम् । तिष्ठन्ति
सवतः पालयन्ते ।

- १ मुख्याय तस्मा अग्नये Sy
- २ हवीरूपेण धृतेन प्रसन्न Sy
- ३ प्राप्त P बलवान् Sy
- ४ शोभनं श्रेवं सुषं यस्यासी मुशोव Sy सेवमिति
सुखनाम Ngh 3 6
- ५ पोषक Sy
- ६ वासकोऽग्निर्भवति Sy
- ७ हविषो धारकः Sy
- ८ यः धर्मि Sy ९ स्तोत्रेण Sy
- १० सत्यकर्मणिम् Sy
- ११ ते यजमाना यज्ञम् Sy
- १२ कर्मणि निमित्ते Sy
- १३ उत्कृष्टे Sy १४ यज्ञे Sy
- १५ स्थिता P प्रासीनान् Sy
- १६ आत्मातम् P
- १७ मनुष्यैश्चत्विभिः Sy
- १८ धर्मिप्राप्नुवन्ति Sy

- १९ VM ignores ये ॥ ये यजमाना Sy
- २० ये यजमाना Sy
- २१ ऽसया P अहंसा वियोजिका Sy
- २२ ते यजमाना स्यास्तनूः Sy
- २३ यस्ता० D
- २४ मुख्यायास्ता अग्नये Sy
- २५ मह P, D अधिकम् Sy
- २६ ऽय P राक्षसवृक्षापम् Sy
- २७ हवीरूपमक्षं प्रयच्छन्ति Sy
- २८ धर्मि Sy
- २९ तादृश० P, D सङ्गतान् शत्रून् Sy
- ३० ऽन P नवजात Sy
- ३१ तरतु Sy
- ३२ कर्मणि ? मृगा सिंहम् इव Sy
- ३३ सर्वतो यतमाना शत्रवो माम् Sy
- ३४ ऽर्च्यगिन्म् P ब्रह्मपित्वा Sy
- ३५ तिष्ठेयुः Sy ३६ पावयन्ते P

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धारयसे चक्षसे च ।
वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विपुरुषो जिगासि ॥ ४ ॥

मातेव । मातेव । यदा । विभर्षि । प्रथमान । सर्वं जनम् । धारणाय जीवनाय । दर्शनाय ।
च । तदा नानाजातीयमन्नं हविर्लक्षणम् । जरयसि । यत् यदात्मनि । धारयसि । हुतदा तेन । नानारूप
सन् । स्वयमेव । परितो गच्छसि राक्षसान् हन्तु यज्ञे सर्वतश्चरसि जगतो धारक इति ।

वाजो नु त शर्वसस्पात्वन्तमुकुं दोषं धरुणं देव रायः ।
पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । हविर्लक्षणमन्नम् । तव । बलस्य । अन्तम् । रक्षतु । विस्तीर्णम् । कामानां दोहम् । कामानां
धारकं च । हे देव । धनस्य । यथा । स्तेन । गुहायाम् । पदम् । निवृत्ते एवम् । अत्रिमृषिमसुरैर्जिघासित
तद्दुःखेनैव गुहाया निघाय । पश्चात् महते । धनाय । चेतयन् । तम् अस्प, मह शब्द सकारान्तोऽप्यस्ति
ततश्चतुर्थ्यां लुक्, स्पृणोति पारकर्मा तत उत्तारयामासेति ।

१. जननीव Sy   २. यस्त्वम् Sy
३. सर्वत्र प्रथमान. Sy
४. सर्वे. प्रार्थयसे Sy
५. सर्वमन्नम् Sy
६. जयसि P   ७. ०त्मन P
८. ते P हुतदत्तेन is suggested for हुतदा
तेन ॥ धार्यमाणो भवसि Sy
९. सायमेव D आत्मना Sy
१०. सर्वभूतानि परिगच्छसि Sy
११. हन्त D
१२. ज D   १३. त्वदीयस्य Sy
१४. समाप्ति सम्पूर्तिम् Sy
१५. पृथुम् Sy   १६. कामान् P
१७. दोग्धारम् Sy   १८. कामसाधक D
१९. हे द्योतमानान्ने ! Sy
२०. तस्कर Sy
२१. द्रव्यम् Sy
२२. धारयन् रक्षति तद्वत् Sy
२३. ऋषिम् is omitted by P
२४. तदु० P

२५. धनलाभार्थम् Sy
२६. सन्मार्गं प्रकाशयन् Sy
२७. अत्रिमृषिम् Sy
२८. चेतन्तमप्सा P, D अप्रीणय. । यद्वा तमा-
पद्भ्योऽपारय । "स्पृ प्रीणनपारणयो." इति
धातु. Sy
२९. The passage, मह. लुक्, should
immediately follow महते and
precede ध्वनाय ।
३०. स्पृणोति P D
३१. वार P
३२. ०त्ताख्यामा० P The passage, स्पृणोति
उत्तारयामास refers to अस्पः and
should therefore immediately
follow अस्पः ।
३३. VM ignores नु ॥ नु अद्य Sy
Ms D puts the figure ॥१५॥
here to indicate the end of the
fifteenth hymn No such number
is given in P.

V 16

बृहद्वयो हि मानवेऽर्चा देवायाग्रये ।
यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

'बृहत्' ॥ पुरः ॥ महत् । अग्रम् । दीर्घाय । प्रमच्छे । देवाय । अग्रय । यमग्निम् । सत्तायम् ।
इव । यज्ञे स्तुतिभिः । मनुष्या । आह्वनीये धारयन्ति ।

स हि धुमिर्जनानां होता दर्चस्य ग्राहोः ।
वि हव्यमग्निरानुपमभगो न वारंमृएवति ॥ २ ॥

स हि । सः । हि । वीर्ष्वेस्तेजोभिः । जनानां मध्य । ग्राहोः । वशस्य समर्थस्य कर्मपरस्य यजमानस्य ।
होता भवति । ततश्च हविः । वरणीयं देवेषु । व्युष्वति प्रक्षिपति । यथा । मगः = भाग्यं मनुष्येष्विति । "

अस्य स्तोमै मघोनः सख्ये वृद्धशोचिपः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । स्तोमै सति । घनं प्रयच्छत । सख्ये सति । सख्युः शत्रुविजयाय प्रवृद्धतेजसः ।

१ 'बृहद्वय' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य
पुरोरायम् । अस्या पङ्क्तिः शिष्या अनुष्टुभः ।
अग्निर्वेता । तथा धामुष्वास्तम्—'बृहत् पुरः
पङ्क्त्यन्तं हि' (KSA 25 16 p 19)
इति । प्रातरनुवाके आग्नेये अस्ताधानुष्टुभे
अस्यस्यादियनशास्त्रे चैवमासीति वक्ष्ये सूक्तानि
अनुषुभनवमवर्षितानि । आवितस्त्रियु सूक्तेष्व
स्यामुद्धरेत् । तथा च सुप्रितम्—'बृहद्वय इति
वशानां अनुषुभनवमे उद्धरेत्समामुत्तमां आवि
तस्त्रयाणाम्' (ĀSS 4.13) इति Sy

२ हं D

३ हवीरूपमघं वीयते Sy

४ ऽप्त० P वीप्तिमते Sy

५ वय प्रयच्छ Sy

६ होतमानाय Sy

७ प्रह्व्याभिः स्तुतिभिः Sy

८ आह्वनीये P पुरस्कृर्वति Sy

९ VM ignores हि ॥ हि अतस्त्वम् Sy

१० अग्निः Sy

११ ऽप्तेस्तोभिः P द्युतिभिर्पुषतः Sy

१२ यजमानानाम् Sy

१३ बहोः P भुजयो Sy

१४ बसस्य Sy

१५ देवानामाह्वाता भवति Sy

१६ वारं वरणीयं घनम् Sy

१७ ऽव्युष्वति P विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु Sy

१८ ऽन्ति D १९ इव Sy

२० सूर्यः Sy

२१ VM ignores अग्निः and आनुषक ॥

आनुषकं वेवेष्वनुवर्तं करोति Sy

२२ अस्य D २३ स्तोत्रे Sy

२४ प्रयच्छत is suggested for प्रयच्छत ॥

मघयतो घनवतः Sy

२५ सख्ये च स्याम Sy

२६ P reads सख्युर्विजयार्थं for शत्रुविजया
र्थम् ।

२७ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचीषि तेजांसि यस्यासो
वृद्धशोचिः । एवंविधस्याम्ने Sy

कस्येत्याह—विश्वेति, सर्वाणि भूतानि पञ्चजना अपि । यस्मिन्नग्नी । महास्वनी ? महास्वने युद्धे । सञ्जाते सति शत्रुविजयार्थं हविर्भिः^४, बलम् । आदधु^५, उत्तरत्र सम्बन्ध ।

अथा ह्यग्र एषां सुवीर्यस्य मंहना ।
तमिद्वहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अथा हि । अथा । हि । अग्ने । एषां भूताना मध्ये । तम् । एव स्तोमकर्तार त्वया सिद्धसत्यम् । सुवीर्यस्य तव । महत्त्वेन^{११} । महान्तम्^{१२} । न^{१३} । द्यावापृथिव्यावपि^{१४} । परिभवत^{१५} । अपि च शत्रूणा यशश्च परि-
भवति^{१६} ।

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू न एहि । क्षिप्रम्^{१७} । अस्मान^{१८} । आगच्छ^{१९} । वरणीय धनम् । अग्ने । स्तूयमान^{२०} । आभर । ये । वयम्^{२१} । ये । चास्मदीया । स्तोतार^{२२} । सह^{२३} । त्वा धारयाम^{२४} । त्व च^{२५} । अस्माकम्^{२६} । युद्धेषु^{२७} । वद्धनाय^{२८} ।
भव ।^{२९}

१. सर्वे ऋत्विज. । 'सुपां सुलुक्०' इति डादेशः Sy
२. It seems to be unnecessary
३. बहुशब्दे Sy
४. हविर्भिः स्तोत्रैश्च Sy
५. सम्यगादधति Sy
६. VM. ignores अग्ने ॥ अग्ने स्वामिनि Sy.
७. अथ Sy
८. अस्माकं यजमानानाम् Sy
९. अग्निम् Sy
१०. सर्वे स्पृहणीयस्य बलस्य Sy
११. महनायै दानाय भव Sy महतिदानिकर्मा
Cf N 1.7
१२. महान्तं-सूर्यम् Sy
१३. इव Sy
१४. ०व्याव D
१५. परिगृह्णीत Sy
१६. ०तो न D

१७. सर्वेः श्रवणीयम् Sy
१८. परिभवत. is suggested for परिभवति ।
१९. आगत्य चास्मभ्यम् Sy.
२०. यज्ञ प्रत्यागच्छ Sy.
२१. स्तूयमानः सन् Sy.
२२. सम्पादय Sy
२३. यजमानाः Sy
२४. वय चोस्म० P ,D
२५. हविर्भिः सहिता उभे ये वयम् Sy
२६. कुर्मः Sy
२७. अपि च Sy
२८. पृतनासु Sy
२९. समृद्धये Sy
३०. VM ignores स्वस्ति ॥ स्तोत्रम् Sy
Ms D puts the figure ॥१६॥
here to indicate the end of the
sixteenth hymn. No such num-
ber is given in P

V 17

आ यज्ञैर्देव मर्त्ये इत्या तव्यांसमृतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पुरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ यज्ञः । आग्निमुख्येन स्तोति । हविर्भिः सह । हे देव ! मनुष्ये । इत्यम् । प्रवृद्धम् । रक्षणाय ।

अग्निम् । शोभनाध्वरके हविषि । पुरुरीमायम्पि । अत्राय रक्षकाम् ॥

अस्य हि स्वयशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिप मन्द्र परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य हि । अग्ने ! स्वभूतकीर्तिस्त्वत्पुरः । विधिधर्मन् । आस्येन । स्तोत्रं करोषि । तदश्व-
तमग्निम् । अविद्यमानदुःखम् । चित्रतेजसम् । मोदनम् । स्तुत्यां स्वम् । परो नमसि, परं पारणात् ।

- १ 'आ यज्ञे' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरुरीमायमान्यम् । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टा पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । 'आ यज्ञे' (KSA 25 17 p 19) इत्यनुष्मभिक्षा । अन्त्यावर्षं प्रातरनुवाकादिवनशास्त्रयो 'धृद्वम्' इत्यादिब्रह्मसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः Sy
- २ VM. explains आ and इळीत together as आग्निमुख्येन स्तोति but Sy seems to explain the words separately आ as आह्वयति and इळीत as स्तोति ।
- ३ स्तोत्रे Sy
- ४ Omitted by D
- ५ ऋत्विक् Sy
- ६ स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् Sy
- ७ तर्पणाय Sy
- ८ शोभने ऋत्वि तमग्निम् Sy
- ९ मनुष्यः स्तोता Sy
- १० रक्षणाय Sy
- ११ VM. seems to explain कृते by

- हविषि If हविषि is in opposition to शोभनाध्वरके then कृते is ignored
- १२ कीर्तिस्त्वत्पुरः P ०कीर्तिमत्तरः is suggested for ०कीर्तिस्त्वत्पुरः ॥ सुयज्ञासां मध्येऽतिशयेन सुयज्ञास्त्वम् Sy'
- १३ विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य सम्बोधनम् । हे स्तोता ! Sy
- १४ ०मार्गात्वे० P आस्येन वाचा Sy
- १५ स्तोषि Sy
- १६ प्रसिद्धम् Sy
- १७ नाकं बुद्धम् । अकं बुद्धम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तम् Sy
- १८ ०तेजस P १९ स्तुत्यम् Sy
- २० प्रकृष्टबुद्ध्या सापनेन Sy
- २१ त्वं P
- २२ परस्तात् स्थितम् Sy.
- २३ परा P, D
- २४ वार० P
- २५ VM ignores अस्य and हि । अग्निं हि, अग्निम् Sy

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।
दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य वै । अग्ने । एव । अर्चिषा । असौ लोकोऽर्चिष्मान् भवति । मोक्ष्य देवान् । हविषो दानेन ।
स्तुत्या च । सयुनक्ति । दिव आदित्यस्य । इव । यस्य । शरीरान्निर्गच्छता । अत्यन्तम् । दीप्यन्ते ।
अर्चय ।

अस्य क्रत्वा विचेतसो दुस्मस्य वसु रथ आ ।
अधा विश्वासु हव्योऽग्निचिन्तु प्र शंस्यते ॥ ४ ॥

अस्य क्रत्वा । अस्य । प्रज्ञानेन । विशिष्टबुद्धे । दर्शनीयस्य । धनम् । स्तोत्राणा रथे । आगच्छति ।
ततोऽयम् । विश्वासु प्रजासु । हवनाहे सन । अग्नि । विक्ष् । स्तूयते ।

नू न इद्धि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।
ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू न इद्धि । क्षिप्रम् । एव । अस्माकम् । स्तोतार । वरणीय धनम् । आस्येन स्तोत्रेण । सेवन्त ।

१ खलु Sy २. प्रभया Sy

३. आदित्यः Sy

४ अग्निः Sy

५. जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन Sy

६. सम्बद्धो भवति Sy

७ द्योतमानस्यादित्यस्येव Sy

८ अग्ने Sy

९. प्रभया कृत्स्न जगद्व्याप्तम् Sy

१० बृहन्तः Sy.

११. प्रकाशन्ते Sy

१२. दीप्तयः Sy

१३. VM. ignores उ ॥

उ इति पूरणः Sy.

१४. अग्नेः Sy.

१५ कर्मणा यागादिना Sy

१६ सुमतयः ऋत्विज Sy

१७. वसूनि धनानि Sy

१८. आ दधति Sy

१९ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव Sy

२०. सर्वासु Sy

२१. यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः Sy

२२. प्रजासु Sy

२३. हे अग्ने ! Sy

२४. क्षिप्रं प्रयच्छ Sy

२५. अस्मभ्यम् Sy

२६. यत. स्तोतारः त्वत्त. सकाशात् Sy

२७ सेवते P सेवन्त would be inj ॥ धन
लभन्ते Sy

तथा सति हे अन्नस्य, पोत्र ! अमिलयितसिद्धयम् । रक्षास्माकम् । शक्तदधं भव । अविनाशाय । उतेति
गतम् ।

V 18

प्रातरुग्निः पुरुप्रियो विश्वः स्तवेताविधिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो ब्रुव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

‘प्रातः ॥ मूक्तवाहा ॥ प्रातरैव । अग्निः । बहूनां प्रियः । यजमानस्य ॥ अतिधर्मवन् ॥ अतिविग्नि-
स्तुमते । यः ॥ सर्वाणि । हवींषि । अमर्त्यः सन् । मर्तेषु स्थितामि । देवेभ्यो रण्यति ॥’

द्वितीयं मूक्तवाहसु स्वस्य दधंस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुपक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितीयं । द्वित इति वास्य नाम तस्मै । मह्यं यजमानाय । होता । स्वस्य । महत्वे । सोमम् ।

१ किञ्च हे अन्नस्य न पातयित । बसस्य पुत्र ।
वा Sy

२ अमीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः Sy

३ अस्मानापञ्चमो रक्ष Sy

४ त्वां याचे । अत्ययेन अघ्यमः । शक्तो भवेति
वा Sy ५ इय D क्षेमाय पशुवादि-
सक्षस्य धमस्य क्षेमार्थम् Sy

६ अघि च Sy

७. VM ignores हि and the repeated
words—एषि । प्लु । नः and वृषे ॥

इतीति पूरणौ । प्लु प्लुनासु । नो वृषे
समुदये । एषि भव Sy

Ms D puts the figure ॥१७॥

here to indicate the end of the
seventeenth hymn. No such
number is given in P

८. ‘प्रातरग्निः’ इति पञ्चमं षष्ठ्यं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुष्मणिष्ठा—‘प्रातर्मुक्तवाहा द्वितः’
(KSA 25 18 p 19) इति । मूक्त
वाहा इति विशेष्यविशिष्ट आत्रेयो द्वित
ऋषिः । ‘पशुकल्पन्तं हि’ इति द्विसम्बन्धः
(Cf KSA. 12 3 p 5) अस्यापि सूक्तस्य

पञ्चमी पङ्क्तिः, पञ्चम्यस्तपरिभाषया शिष्या
अनुष्मन् । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाका
दिवनशास्त्रमो Sy

९ मुक्तावाहा P

१० बहुप्रियः Sy

११ यजमाने धनस्य निवेशकः Sy

१२ यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः ।
एवंविधः Sy अतिधिरभ्यतितो गृहान्मभति ।
अभ्येति तिथियु परकुसानीति वा । (पर)
गृहापीति वा N.4.5

१३ वा P अग्निः Sy

१४ हव्यानि हवींषि Sy

१५ अमस्यः P अमरपधर्मा Sy

१६ मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि Sy

१७ कामयते Sy

१८ हे अग्ने ! Sy १९ द्वितपुत्राय Sy

२० मुक्तं सुदुं हविर्देवेभ्यो बहति प्रापयतीति मुक्त
वाहा । तस्मै Sy

२१ It stands for सः ॥ मुक्तवाहा Sy

२२ प्रात्सीयस्य Sy

२३ ०त्वेन is suggested for ०त्वे ॥ मंहनाय
दानाय भव Sy

प्रयच्छति । स्तोता सन् । तुभ्यम् । अग्ने । अनुपक्तं मदर्थं होता त्वा यजतीत्यर्थं ।

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्चदावनीयते ॥ ३ ॥

त वः । तम् । युष्मदर्थम् । दीर्घगमनयुक्ततेजसम् । स्तुत्या । ह्वयामि । हविष्मतामर्थयि । अथ प्रत्यक्षमाहारिष्ट इति—हे अश्वान् दात । येषां स्तोतृणाम् । रथ । सङ्ग्रामे विविध गच्छति तेषामर्थयाह्वयामि ।

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुक्था पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा वा । चित्रा । वा । येषु स्तोतृषु । स्तुति । आस्ये वा । ये । शस्त्राणि । रक्षन्ति । ते स्तीर्णम् । बर्हिर्लक्षीकृत्य । अन्नानि । धारयन्ति । सर्वनरे । परित् ।

१. धारयति Sy

२. स्तोता भवति Sy

३. यतः कारणात् तुभ्यम् Sy

४. हे अमर्त्य ! नित्याग्ने ! Sy

५. सर्वदानुषक्तम् Sy

६. VM ignores दक्षस्य and चित् ॥

बलस्य धनस्य वा । चित् च Sy

७. हे अग्ने ! Sy

८. व पूजाया बहुवचनम् । त्वाम् Sy

९. ऽक्तजेस P दीर्घगमनदीप्तिम् Sy

१०. स्तोत्रेण Sy

११. आह्वयामि Sy

१२. धनिना कृते Sy

१३. ऽतामर्तयि P

१४. शत्रुभिराहिंसितः Sy

१५. हेअवान् P हे अश्वाना दात ! Sy

१६. धनिनाम् Sy

१७. युद्धेषु Sy

१८. विगच्छतु Sy

१९. ऽषा मत्ताया० P

२०. The passage beginning with युष्मदर्थम् and ending with आह्वयामि is omitted by D

२१. नानाविधा Sv

२२. ऋत्विक्षु Sy.

२३. यज्ञविषया क्रिया भवति Sy

२४. उक्त्यानि स्तोत्राणि Sy

२५. तैर्ऋत्विग्भिः स्तीर्णम् Sy

२६. बर्हिषः Sy

२७. ऽत्य नावन्नानि P अन्नानि हवीषि Sy

२८. निधीयन्ते Sy

२९. स्वं स्वर्गं नर यजमान नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् Sy

३०. उपरि Sy

३१. The commentary on this stanza is omitted by D.

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सुधस्तुति ।
द्युमदमे महि श्रवो बृहत्कृधि मुघोना नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये मे । येऽमी । मह्यम् । मया याचिताश्वानाम् । पञ्चाशत्तम् । ददु । स्तुतिभिः सह त्वयि
मया स्तूयमान इत्ययम् । तपोमेपाम् । धनवताम् । वीप्तिमत् । महत् । बृहितम् । भ्रमम् । भ्रमन् । कुर्व ।
यथा मनुष्या याचिता प्रयच्छन्ति तद्वदिति ।

V 19

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वृत्रेर्वृत्रिशिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभ्यवस्था ॥ वत्रि ॥ वत्रे । अवस्था । अभिप्रजायन्ते । वत्रेर्मम अरा च । शायते अकाल
विकृता वार्धक्यादयः शरीरावस्था । सोऽयं वत्रिः । पृथिव्या । उपस्थे आसीत् । समीपस्थ पश्यति दूरस्थ
मसञ्चरन्न पश्यति ।

- १ मघवानो वातारः Sy
- २ ० P
- ३ The passage beginning with ये मे and ending with याचिता is omitted by D D begins वाश्वानां etc.
- ४ स्तुत्या सहितं स्वस्तोत्रसप्तमस्तम् Sy
- ५ तेषामे० P It seems to be the explanation of नृणाम् ।
- ६ मघोनाम् Sy
- ७ बृहि० P परिशुबम् Sy
- ८ कृव । वेहीत्यर्थः Sy
- ९ परिचारकमनुष्ययुवसम् Sy
- १० VM ignores अमत् ॥ Ms D puts the figure ॥१८॥ here to indicate the end of the eighteenth hymn No such number is given in P

- ११ 'अभ्यवस्था' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । अभ्यवमनुष्यमणिका—'अभ्यवस्था वत्रिणायिभ्या वनुष्टुभो विराड्भ्या' (KSA 25 19 p 19) इति । आग्नेयो वत्रिश्चयि । प्रथमा द्वितीये गायत्र्यो तृतीयचतुर्थावनुष्टुभो पञ्चमी विराड्भ्या—'एकावक्षिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्भ्या' (KSA 96 p 4) इत्युक्त-सप्तमोपेतत्वात् Sy
- १२ ०त्रि D
- १३ श्रवो Sy
- १४ अशोभना वसतः Sy
- १५ अभि उत्तरोत्तरं जायन्ते Sy
- १६ प्रजातीयत् । शास्वा आपनयत्विति भावः Sy
- १७ वत्रि हविषां सम्भक्ता सोऽग्निः Sy
- १८ योऽग्निः पृथिव्याः Sy
१९. समीपे स्थितं पदार्थजातम् Sy

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे^१ । तेऽमी यौवने शत्रून् बुध्यन्त^२ । विजुहुरे^३ आहूतवन्तो युद्धार्यम् । तदानीमेष^४ । बल च । रक्षन् ।
दृढाम्^५ । शत्रुपुरी च । विविशुः^६ ।

आ श्वेत्रेयस्यं जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्क्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ श्वेत्रेयस्य^१ । अश्वित्रायामपत्यस्य^२ मे वरं^३ । ज्ञाता^४ । मनुष्या^५ । दीप्तिमुत्तम^६ । आत्रयन्त

१ वज्रैरात्रेयस्यार्थम् SKN, Dur

२. जुरे P ३. ये Sy

४ बध्, being Ātmanepada, the reading should be बुध्यमाना ॥ तव प्रभाव जानन्तो जना Sy विविध जानन्त । किम् ? होमकर्तृसाधनाना याथात्म्य वेददर्शनेन जानाना Dur

५ विजुरे P जुहुरिरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति Sy

६ ०हु P अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये जुहुरे हुतवन्तो जुह्वति वा हवीषि SKN जुह्वति येऽग्निम् । शब्दसारूप्यमपि च 'जुहुरे' इत्येतस्मिञ्छब्देऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक् । तस्मात् 'जुहुरे' इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते Dur जुह्विरे विचेतयमाना N 4 19

७ बुद्धा० P

८ तदानादानीमेष P तदानिमिषम् ०1 तदानिमेषम् is suggested for तदानीमेष ॥ सर्वदा Sy अनिमेष निमेषवर्जितं च महता यत्नेनेत्यर्थः ।

९. आहूय च तव बल हविर्भिः स्तोत्रैश्च Sy नृम्ण बल योगसामर्थ्यलक्षणम् SKN ये नरा अनिमिषम्, आदरवदवस्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो नृम्णं योगबलमात्मनः Dur

१०. रक्षन् seems to be the explanation of पान्ति । It should be अरक्षन् unless रक्षन् is construed as an

injunctive form रक्षन्ति Sy रक्षन्ति ।

सतत च योगमभ्यस्यन्तीत्यर्थं SKN कर्मणि वर्तमाने पान्ति रक्षन्तीत्यर्थं Dur

११. दृट P ते दृढा शत्रुभि नाधयितुमशक्याम् Sy दृढा दुर्भेदाम् SKN आह य एव गुणयुक्ता किं तेषाम् ? इत्युच्यते, ते दृढा नित्याम् Dur

१२ पुरीम् Sy पुर परमात्माख्यम् SKN. अनावृत्तये परब्रह्ममयी पुरम् । इनामदृढा शरीरपुर पापिष्ठा हृत्चेत्यभिप्राय Dur.

१३ प्रविशन्ति । 'ज्ञत पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (RV VII 3 7) इति निगमः Sy ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण । आविशन्ति परमात्मनि लीयन्ते मोक्ष गच्छन्तीत्यर्थं SKN विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिका सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्यु ? तेन दृढा पुरमाविशेयु Dur. १४ VM ignores आ ॥

आकारो विविशुरित्यनेन सम्बध्यते SKN जुह्विरे विचेतयमाना N 4.19, SKN II.252 १५ अ D

१६. अश्वित्राया अपत्यस्य is suggested for अश्वित्रायामपत्यस्य ॥ पदपाठ and सायण read आ । श्वेत्रेयस्य । which is explained as श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्ने Sy १७ मप P

१८. Omitted by P १९. जाताः is suggested for ज्ञाता । जायन्त इति जन्तवः Sy

२०. ऋत्विज Sy. २१. दीप्तिमद्वलम् Sy.

पुत्रास्व मम वृद्धा मासप्रित्यर्थं । पुत्राणां नामानि—निष्कंपीन* । बहुबुधम् । भ्रतन । मधुना सह ।
वाञ्छयुक्वेति अत्वारः पुत्रा, नकारः समुच्चयार्थम् ।

प्रिय दुग्ध न काम्यमजाभि जाम्योः सचा ।

धूमो न वाजजठरोद्दब्धुः शश्वतो दमः ॥ ४ ॥

प्रियं दुग्धम् । प्रियम् । दुग्धम् पयः । इव । कमनीयम् । पुनः पुनर्वर्तनेऽपि यत् श्रद्धामावहति तद्
भजाभि तावुधं मम शरीरम् । धावापृथिव्यो । सहायभूतं शत्रुनिरसनात् तथामम् । पुरा धम् । इव ।
भ्रतः सप्तहविष्को दीप्यमानः । शत्रुभिरहितः । भ्रतकेपाम् । हितको भव ।

क्रीळन्नो रश्मि आ भुवुः सं मस्मना वायुना वेर्विदानः ।

ता अस्य सन्धूपजो न तिग्माः सुसंशिता वृक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । इदं वृक्ष सम्प्रति मुमुपुरग्नि प्रार्थयते—ठ रश्मि ! दमगान । अस्माकम् । क्रीळन् ।
प्रादुर्भव । चितामस्मना । वायुना च । सह शायमाना । तादृश । अस्य । घषणशीला । सुसंशिता ।

१ अभिव्ययपत्ति Sy

२ निष्केण सुवर्षेनालङ्कृतप्रीवा* । व्यस्ययेनक-
वचनम् Sy

३ बहुस्तोत्रा* Sy

४ एनया स्तुत्या Sy

५ मधुना Sy

६ अन्नकामा Sy

७ इव, यद्वा नकारद्वयार्थे Sy

८ प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy

९ ०मावति P

१० शीघ्ररहितम् Sy

११ सहायभूतोऽग्नि* Sy

१२ शत्रुनिरसनात् तथामं should be con-
strued as an epithet of शरीरम्,
i.e. तथामूला धामा यस्य तत् तथामं i.e.
having that kind of brilliance
on account of the slaughter
of the enemy' -

१३ प्रवार्थ* Sy

१४ ०विरेष्ठा D वाजोऽसं जठरे यस्य सा ।
धूमो यथा हृद्येनाग्नेयं पयसा तित्तो धानजठ-
रस्तद्वत् । हविर्जठर इत्ययं Sy

१५ शत्रुभि स्वयमहितं Sy

१६ शाश्वतो नित्य* Sy

१७. शत्रूणां हितकः Sy

१८. भवं D

१९ इ P

२० रश्मिमन्त्राने ! Sy

२१ शाने P

२२ वनेषु क्रीडन् Sy

२३ अभिमुखो भव Sy

२४ स्वकार्येण भसितेन Sy

२५ श्रेरकेण मरुता च Sy

२६ जज्ञाय० D सम्प्रत्यापमानस्त्वम् Sy

२७. तादृश P ज्वाला Sy

२८ यजमानस्य मम Sy

२९. शत्रूणां घषिका* Sy

३० सुतीक्ष्णा Sy

वहनशीला । वहनशीलेजनी स्थिता । न । तिग्मा । भवन्तु सुख दुहन्तु मामिनि ।

V 20

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीभिः श्रुवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यमग्ने ॥ प्रयस्वन्त ॥ यम् । अग्ने । अन्नाना दातृत्तम् । त्वम् । एवं । बुध्यन्ते । रयिम् । तम्
अस्माकम् । स्तुतिभिः । श्रवणीयम् । देवेषु । ब्रूहि । योग्यम्, अमीन् प्रयच्छन्ति देवान् ब्रूहीति ।

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।

अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सध्विरे ॥ २ ॥

ये अग्ने । ये । अग्ने । न । ईरयन्ति काष्ठादिकम् । तव । आढ्या अपि । उद्गूर्णस्य । तेजम्
न त्वा प्रज्वलयन्ति यागार्थमित्यर्थं, अथवा शवः अन्न तद् उद्गूर्णस्य तव न प्रयच्छन्तीति । द्वेषे पापम् ।
यज्ञभ्रशनिमित्त उपद्रव ह्वर । यस्य यजमानस्य प्रमादाद् व्रतादन्यदनत्यादिकम् । उपननीन्यमतिव्रत ?

१. हवनशी० D हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वाला.
Sy.

२. वक्षणे वह्नी स्थिता Sy

३. तिमा. P तीक्ष्णा. Sy

४. सन् सन्तु । अस्तेल्लेटि रूपम् Sy

५. सुख दुहन्तु is omitted by P

६. Ms D puts the figure ॥१९॥ here to indicate the end of the nineteenth hymn No such number is given in P

७. 'यमग्ने' इति चतुर्दश षष्ठ सूक्तमत्रीणा प्रयस्वतामार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'यमग्ने चतुष्क प्रयस्वन्तः पङ्क्त्यन्त ह' (KSA 25 20 p 19) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रथोरुक्तो विनियोगः । अत्रेश्चतुर्वीराख्येऽहीन द्वितीयेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्' (ASS 10 2.) इति Sy

८ D repeats यमग्ने ।

९ हे अत्यन्तमन्नद । Sy

१० चिदिति पूरण Sy

११. धनमस्माभिर्दोषमान हवीत्प धनम् Sy

१२ अस्मदीय हविर्लक्षण धनम् Sy

१३ प्रशस्यम् Sy

१४. प्रापयेत्यर्थं Sy

१५ युक्तम् Sy

१६. अग्निमेभ्य P

१७ जना Sy

१८ प्र P D

१९. हवीषि (न) प्रयच्छन्ति ते Sy

२० तुभ्यम् Sy

२१ पश्वादिलक्षणैर्धने समृद्धा सन्त Sy

२२ अधिकेन Sy

२३ वलेनाग्नेन वा Sy

२४ शवव. P

२५ प्रेद्वष. D प्रेद्वेष. P त्वत्सम्बन्धिन विरोधम् Sy २६. अतिहिंसा च Sy

२७. अन्यद्वैदिकाद्विभक्त व्रत कर्म यस्य तस्यासुरस्य Sy २८ ०मिति० P

सत्त्वतिरास्वादनकर्मा यज्ञमानस्य प्रभावकृत पाप तत भाववत इत्यर्थे ।

होतार त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य सार्धनम् ।

यज्ञेषु पुण्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने ! बलस्य । साधयितारम् । यज्ञेषु । पूर्वकालभव
मुष्यम् । स्तुत्या । प्रयस्वन्तो नाम्ना वयम् । हवामहे च ।

इत्या यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिषे ।

राय श्रुताय सुकृतो गोभिः ध्याम सघमादो वीरैः स्याम सघमादः ॥ ४ ॥

इत्या । इत्यमेव । तव । तर्पणाय । हे बलवेन् ! अन्वहम् । स्याम ! तथास्मान्
तभ्यभूताय । घनाय च कृद । सुकृत । धर्म । स्वत्प्रसादाद् गोभिः । वीरैश्च । सहसोवितारः ।
स्याम ।

- १ अतश्चिधरे । आत्मानं प्रापयन्ति Sy
- २ VM ignores अथ twice
अथ नीता बलाप्रहीना भवन्तीत्यर्थः Sy
- ३ Omitted by P वेवामामाह्वितारम् Sy
- ४ त्वाम् Sy
- ५ अग्ने D
- ६ साधकं साधयितारं त्वाम् Sy
- ७ ०सं० P
- ८ सम्यं P
त्वाम् Sy
- ९ स्तुतिरूपया वाचा Sy
- १० अक्षवन्त एतन्नामका वयम् Sy
- ११ स्तुमः Sy
- १२ इत्यर्था P
- १३ इत्यं कृद Sy
- १४ रक्षणाय Sy
- १५ हे अग्ने ! Sy

- १६ Sy adds वयम् ।
- १७ यथा स्याम तथा कृद Sy
- १८ तस्य भू० P D
यज्ञाय च Sy
- १९ यज्ञाय च Sy
- २० हे सुकृतो ! Sy
- २१ किञ्च वयम् Sy
- २२ होभिः P.D Sy adds सह साधन्तः
स्याम
- २३ पुनैश्च Sy
- २४ सह साधन्तः Sy
- २५ VM ignores यथा and explains
सधमाद once only Ms D puts
the figure ॥२०॥ here to indicate
the end of the twentieth hymn.
No such number is given
in P

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत्^१ । स मनुयथा^२ । त्वाम्, आदधे । यथा च समिधे^३ । वय च तथा कुर्मस्त्वा च । अग्ने । अङ्गिर^४ ।
तद्वत्^५ । देवानिच्छते यजमानाय । देवान् । यज ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।
सुचंस्त्वा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

[त्व हि] यस्मिन् सर्पिरासूयते^६ हूयते स तथोक्त ।^७

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमंक्रत ।
सपर्यन्तंस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वा विश्वे । देवाश्च । सङ्गता^८ हविर्वहनाय । त्वाम् । दूतम् । अकृष्वन्^९ । मनुष्याश्च त्वामेव
पूजयन्त^{१०} । स्तुवन्ति^{११} ।

१. 'मनुष्वत्त्वा' इति चतुर्द्धं च सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य ससस्यार्थम् । 'मनुष्वत्सस.' (KSA 25 21. p 19) इत्यनुक्रमणिका । 'पङ्क्त्यन्त ह' (KSA 25 20 p 19) इति । पूर्व-त्रोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोश्चोक्तो विनियोगः Sy
२. ०ष्यात् स D ३. मनुरिव । मनुःशब्दो मनुपर्यायः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसज्ञायां रत्वाभावः Sy
४. समिध्वे is suggested for समिधे ॥ समिद्धिः सन्दीपयामः Sy
५. ०रसः D. हे अङ्गारात्मकान्ने ! Sy
६. तद्व P D मनवे मनोरपत्याय Sy
७. देवकामाय यजमानाय Sy
८. The *pratika* is supplied by the Editor.

९. यमस्मिन् P.
१०. ०रासुते P
११. Sy explains the stanza in the following manner—हे अग्ने, त्व मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीत. स्तो सुष्ठु प्रीत. सन् इध्यसे दीप्यसे । सुचः हविर्वा सम्पूर्णा आनुषक् अनुषक्त यथा भवति त त्वा त्वां यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे सुजात ! सर्पिरासुते ! घृतयुक्तान्न ! इति ।
१२. देवा श्वा गता P ०श्चास० D सह प्रीयमाण Sy.
१३. अकुर्वन् Sy.
१४. परिचरन्तो यजमाना. Sy
१५. देवानाह्वातुं याचन्ते Sy
१६. VM ignores विश्वे । कवे । यज्ञेषु अ देवम् ॥ विश्वे सर्वे । अतः कारणात् कवे ! क्रान्तदर्शिनः ! द्योतमानम् Sy

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यैः ।

समिद्धः शुक्र दीदिसृत्स्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं व । हे मनुष्या ! युष्माकम् । मर्त्यो होता । देवयागायम् । अग्निम् । स्तोत्रि । अथ प्रत्यक्षः—

स त्वमाने । शुक्रवर्ण ! समिद्ध । दीप्यस्व । यज्ञस्य । स्थानम् । आसीद । ससनाम् । गृहम् ।
आसीद ।

V 22

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्ची पावकशोचिपे ।

यो अर्ध्वरेष्वीद्व्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र विश्वसामन् ॥ विश्वसामा ॥ हे विश्वसामन् ! ययैनमत्रिरस्तौद् एवम् ।

अस्मै शोषकतेजसे । प्रस्तुहि । य । यज्ञपु । स्तोत्रव्य । द्वाता । मावयितुवमश्च ।
मनुष्येषु ।

१ त्वाम् Sy
२ मनुष्य Sy
३ मर्त्यो हुता P Ms D adds the following passage between मर्त्यो and होता । आतप्रतं वेवं काले यष्टारं प्रयत्य यमग्निर्यष्टानुयक्तमतिशयेन । The additional passage is the explanation of RV V 22 2

४ देवयज्यायै Sy
५ अर्ध्वरेष्वम् Sy
६ स्तोत्रमर्हति Sy
७ हे शोषिष्मन् । Sy
८ ०डन् P समिद्धः is suggested for समिद्ध ॥ हृषिभिः प्रबुद्धः सन् Sy
९ सत्यभूतस्य Sy
१० कारणं स्वगसायन यज्ञस्थानम् Sy
११ वेवताकमेजासीद Sy
१२ ०नाम D ऋषेर्मम Sy
१३ गृहम् गृहम् P, D
१४ आबरातिशयद्योतनार्थं पुनर्बचनम् Sy
१५ VM ignores वेवम् ॥ द्योतमानम् Sy

Ms D puts the figure ॥२१॥ here to indicate the end of the twenty first hymn. No such number is given in P

१६ 'प्र विश्वसामन्' इति चतुर्थ्यधमष्टमं सूक्तम् ।
आग्नेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्या पशुक्तिः,
शिष्टा अन्ष्टुमः । अग्निर्वेवता । तथा चानु
कान्तम्—'प्र विश्वसामन् विश्वसाम' (KSA
25 22 p 19) इति । उक्तो धिनियोगः
प्रातरनुवाकादिघनशस्त्रयो Sy
१७ ऋषेः सन्धोषनमेतत् । त्वम् Sy
१८ येपे० D
अत्रिरिव Sy
१९ एवो वस्ते P
२० शोषकरीप्तये तस्मा अन्नये Sy
२१ ०स्त० P प्रगाय Sy
२२ अग्निः Sy
२३ सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः Sy
२४ वेवानामाद्वाता Sy
२५ स्तुत्यतमः Sy
२६ अने Sy

न्य॑ग्निं॒ जा॒तवे॑दसं॒ दधा॑ता दे॒वमृ॑त्विजम् ।

प्र॒ य॒ज्ञ ए॑त्वानुष॒णद्या॑ दे॒वव्य॑चस्तमः ॥ २ ॥

न्य॑ग्निम् । निधत् । अग्निमायतने । जा॒तप्र॑ज्ञम् । दे॒वम् । काले॑ य॒ष्टारम् । प्रे॒त्वग्नि॑ । य॒ष्टा
अनु॑षक्तम् । अतिशयेन, अद्य, दे॒वाना॑ व्या॒पक॑ ।

चि॒क्वि॒त्विन्म॑नसं॒ त्वा दे॒वं म॒र्तास॑ ऊ॒तये॑ ।

वरे॑ण्यस्य॒ तेऽव॑स इ॒याना॑सौ अ॒मन्म॑हि ॥ ३ ॥

चि॒क्वि॒त्विन्म॑नसम् । यस्य॑ मन॒ सर्वं॑ वि॒जाना॑ति तम् । त्वा । दे॒वम् । म॒नुष्या॑ वयम् । तृ॒प्तये॑
व॒रणी॑यम् । तव । र॒क्षणम् । भ॒जमा॑ना । स्तु॒म ।

अग्ने॑ चि॒क्वि॒द्ध्य॑स्य॒ न इ॒दं व॑चः॒ सह॑स्य ।

तं त्वा॑ सु॒शिप्र॑ द॒म्पते॑ स्तो॒मैर्व॑र्ध॒न्त्यत्र॑यो गी॒र्भिः शु॑म्भ॒न्त्यत्र॑यः ॥ ४ ॥

अग्ने॑ चि॒क्वि॒द्धि । अग्ने॑ । वु॒ध्यस्व॑ । न अ॒स्माक॑म॒त्रीणा॑म् । अस्य॑ विश्व॒साम्नि॑ । इ॒दम् । स्तु॒तिव॑च
हे सह॑सो जा॒त । तम् । त्वा॑म् । सु॒हृ॒तो । गृ॒ह॒पते॑ । स्तो॒मै॑ । व॒र्धय॑न्ति । अ॒त्रय॑ । गी॒र्भिः । अ॒लङ्कु॑र्व
अ॒त्रय॑ ।

१. न्या० P

२ हे यजमाना ! Sy

३. जातधन वा Sy

४. द्योतमानम् Sy

५. ऋतुयष्टारम् Sy

६ प्रैयत्वमग्निः P, D प्रगच्छतु Sy

७. यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमान हविः Sy

८ अनुषक्त यथा भवति तथा Sy

९. अस्मिन्नहनि Sy

१०. देवानामाप्ततमः Sy

११ हे अग्ने ! Sy

१२ चिक्वित्विज्जानत् मनो यस्यासौ चिक्वित्विन्मना
तम् Sy १३. त्वाम् Sy

१४ देव P १५. रक्षणार्थम् Sy

१६. भजनीयम् P सम्भजनीयस्य Sy

१७ रणम् P अवसे तर्पणाय Sy

१८. उपगच्छन्तः Sy

१९. अग्नि P

२०. जानीहि Sy

२१. ०मन्त्रिणाम् P अस्मदीयम् Sy

२२. ०श्वससा० P

२३. परिचरणमिदम् Sy

२४. स्तोत्र च Sy

२५. जा P, D बलस्य पुत्र ! Sy.

२६. शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्र ।
तस्य सम्बोधनम् । सुशिप्र ! Sy

२७. ग्रह० P ०तेः D

२८. स्तोत्रैः Sy

२९. अत्रिपुत्रा. Sy

३०. अबलकु० P

३१. Ms D puts the figure ॥२२॥ here
to indicate the end of the twenty-
second hymn No such number
is given in P

अग्ने सहस्रम् मरं युन्नस्यं प्रासहा रयिम् ।
विश्वाय यश्चर्षणीरम्याइसा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने सहस्रम् ॥ युन्नः ॥ अग्ने । शत्रून्भिभवन्तम् । रयिम् । आभर । युन्नस्यं मम शत्रून् ।
प्रसह्य । यो रयि । सर्वान् । मनुष्यान् । निरसनेन । सङ्ग्रामेषु । अभिभवन्ति ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

तमग्ने पृतनाषई रयिं सहस्व आ मरं ।
त्व हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

[समग्ने]

- १ 'अग्ने सहस्रम्' इति चतुर्थ्यं नवमं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमिका—'अग्ने युन्नो विश्वचर्षणि'
(KSA 25 23 p 19) इति । युन्न
ष्टयि । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनु
ष्टुम । अग्निर्बेवता । प्रातरमुवाकाशियमशास्त्र
योर्ब्रह्मसूक्तास्त-पातिस्वावुक्तो विनियोगः Sy
- २ परानिभवक्षमं पर्याप्तमित्यर्थः BB
- ३ पुत्रम् Sy ईषुं रयिं घनम् BB
- ४ आहर Sy BB
- ५ युन्नाय महावयये, चतुर्थ्यं ढळी Sy युन्नस्य
यज्ञस्त्विन पुरुषस्यात्मनिप्रभूतस्य BB
- ६ प्रकृष्टेन बलेन Sy प्रहस(सह)नेन तावद्भ
मस्मविभ्रमभिभूय सवीर्यं रयिमस्मभ्यमाहर ।
'सह मयमे चीराविक' BB
- ७ पुत्रं Sy यो भवान् BB
- ८ विश्वा BB
- ९ शत्रून् Sy मनुष्येना अस्मद्विपक्षभूता BB
- १० आस्येन स्तोत्रेण युक्तं सन् Sy किं कुर्वन्नित्याह
आसनमात्रेणैव । आसे' निवृत्तं BB
- ११ युद्धेषु Sy अग्नेषु मिमित्तभूतेषु । उपलक्षणं

- चैतत् । अस्माकमन्नादिकं साधयितुम् BB
- १२ ०भवति is suggested for ०भवन्ति ।
अभि आभिमुख्येन गतान् अभिभवति Sy
अभिभवतु BB
This stanza=TS 1 3 14 6
- १३ The *pratika* is supplied by the
Editor
- १४ हे अग्ने ! सहस्व ! बलवन् ! पृतनासहं
पतना सेना अभिभवितारम् । रयिं पुत्रं त्वम् ।
आ भर आहर । त्वं हि । सत्यं सत्यभूत ।
अद्भुतं महान् । गोमतं गोभिर्मुक्तस्य ।
वाजस्य अशस्य वाता Sy
हे अग्ने ! सहस्वो महावयव । पृतनासहं
सर्वशत्रून्नेनाभिभवमसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं
धनमाभर आहर । पूर्ववद्भूत्वम् । यस्मा
त्वमेव सत्योऽवितय, अद्भुत आश्चर्यभूतो वाज
स्याशस्य वाता, गोमतो गोसहितस्य वाजस्य
वातेत्यर्थः । तस्मात्तावृशमभ्रमस्मभ्यं वेहि येन
वयं शत्रून्भिभविष्याम इति BB
This stanza=TS 1 3 14 7

विश्वे हि त्वा सृजोषसो जनासो वृक्तवर्हिषः ।
होतारं सवसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । सर्वे । हि । सङ्गता । जना । यज्ञार्थं स्तीर्णवर्हिष । त्वाम् । आत्मगृहे । पुरुणि । धनानि ।

कामयन्ते याचन्ते ।

स हि ष्म विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।
अग्ने एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

स हि ष्म । अग्नि । सर्वस्य द्रष्टा । शत्रूणामभिमननशीलम् । बलम् । धारयति । प्रत्यक्ष
दिष्ट—अग्ने । अस्माकमेषु । गृहेषु । धनयुक्तम् । अस्माकम् । दीप्यस्व । दीप्तियुक्तं
चेति ।

१ हे अग्ने ! Sy

२. P reads हिंसागता fo1 हि सङ्गताः ॥

सह प्रीयमाणा. Sy

३ ऋत्विज Sy

४ तीर्णवर्हिष P

लूनवर्हिष Sy

५ यज्ञगृहेषु Sy

६ व्यन्ति Sy

७ धरणीयानि धनानि Sy

८ VM ignores होतारम् and प्रियम् ॥

होतार वेजानामाह्वतारम् । प्रिय सर्वेषा प्रीति-
करम् Sy

९ न प्रीयते Sy

१० क्षयि Sy

११ सवसु वासवम् Sy

१२ वार्या Sy

१३. शि P Omitted by D.

१४. ग्ने P.

हे अग्ने ! Sy

१५. धनयुक्तं यथा भवति तथा Sy

१६. अस्मदीयेषु Sy

१७. आदीप्यस्व Sy

१८. दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं वा Sy

१९. VM ignores हि । स्म । आ । शुक्र ।
पावक and दीदिहि ॥

हि स्म इति पूरणौ । हे शुक्र शोचिष्मन् !
हे पावक ! पापाना शोधकाग्ने ! त्वम् दीप्यस्व
Sy

Ms D puts the figure ॥२३॥
here to indicate the end of the
twenty-third hymn No such
number is given in P

V 24.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत्त त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुरभिर्वसुश्रवा अच्छा नचि धुमचम रुधि दाः ॥ १ ॥ २ ॥

'अग्ने त्वं न' ॥ गोपायना वन्धु सुवन्धु धुतवन्धुर्विप्रवन्धुरिति क्रमेण चतसृणामुपय ॥ अग्ने ।

त्वम् । अस्माकम् । अन्तिकवम । अपि च । रक्षिता । भव । कल्याणकारी गृहहित ।

१ 'अग्ने त्वं न' इति धतुर्ध्वं च वशम सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका 'अग्ने त्वं गोपायना सौपायना वा बन्धु सुवन्धु धुतवन्धुर्विप्रवन्धुश्चैकर्षा द्वपवम्' (KSA 25 24 p 19) इति । 'विशतिका द्विपबा विराज' (KSA 12 8 p 5) इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपबा विराज । बन्धु सुवन्धु धुतवन्धुर्विप्रवन्धुश्च क्रमेण चतसृणामुपय, ते च गोपायना सौपायना वा । अग्निर्बधता । महाभित्तुयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त श्रुत्विष्व इवं सूक्तं चपेम् । तथा च सूत्रितम् 'अप्येनमभिसमायन्ति भा प्र गामाम्ने त्वं न इति अपत्त' (ĀSS 2 19) इति । वशारात्रे षष्ठेऽग्नि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्ने त्वम्' इति द्वे, 'तं त्वा शोचिष्ठ' इत्येका, एवं मिलितो द्वेपवस्तुचः स्तोत्रियः । तयोश्च सूत्रितम्—'अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुपमिधा' (ĀSS 8 2) इति Sy

२ गोपायन P

३ ०र्वप्र० P

४ ०सु० P A fragment of KSA 25 24 p 19

५ हे अग्ने ! Sy BB हे अग्ने ! गार्हपत्य ! Mah हे भगवदाने ! U

६ अन्तमोऽन्तिकवम सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम गतौ' भक्षने शब्देऽगति समीपं प्राप्नोति, इत्यम् भिषप् । अतिशयितोऽम् अन्तमः, अम् शब्दात्तमम् । यद्वाऽन्तिकशब्दात्तमपि पृथोवरा

वित्त्वेन साधु Mah स्वमस्माकं निकटतम । अन्तिकशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । ब्रह्मचयप्रभृत्यग्निमुपासते तवभिप्रायमेतत् । वेदाधिकक्षया वा सन्निकृष्टो ह्यग्निविप्रकृष्टा ह्यन्या वधता U सन्निकृष्टतम BB

७ रक्षक Sy पालयिता Mah स्वभावत एव सवप्राणिनां पालयितासि । यत एवमतो धूम U रक्षको भयोऽजिति गम्यते BB

८ सुसकरवच भव Sy शान्त Mah शान्तो भव U

सुसकर सर्वदा भवास्माकम् BB

९ वरणीय सम्भजनीय । यद्वा वरुथ्यं परिधिर्भिवृत Sy वरुथाय हितो वरुथ्यस्तादृशवच भव । पुत्राविसमूहो वरुथ्य । यद्वा वरुथ्यं गृहम्, तस्मै हितो भव Mah वरुथ्यमिति गृहमाम (Ngh 3 4.) वरुथाय हितो वरुथ्य U गृहे भवो मित्यसिद्धिः । विगा वित्वाद्यत् । वरुथ्याम गृहाय वा हितो वरुथ्य । उगवाविश्रंष्टव्य BB

This stanza = YV 3 25 = TS 1 5 6 2

अम द्विपबा । अग्ने त्वं नोऽन्तम उत्त त्राता शिवो भवा वरुथ्यः । वसुरभिर्वसुश्रवा अच्छा नचि धुमचम श्च रुधि वा । तं त्वा शोचिष्ठ बीबिध सुन्नाय नूनमीमहे सुक्षिम्य । स नो बोधि भुधी ह्वमुक्ष्या जोऽप्रघायत् समस्मादिति । SB 2 3-4 31 p 166

वसु । वासयिता^१ । अग्नि^२ । वस्वन्न^३ स त्वमस्मान् । अभिव्याप्नुहि^४ । दीप्ततमम्^५ । रयिं च । देहि ।

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः संस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ट दीदिवः सुन्नायं नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स न^१ । स^२ त्वम् । अस्मान्^३ । बुध्यस्व^४ । शृणु^५ च । आह्वानम्^६ । रक्ष^७ च । अस्मान् ।

१. वासकः Sy वासयतीति वसुः । जनाना वासयिता Mah यस्त्व वसुर्वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नपस्कर इव भवसिU वसुमान् । मत्वर्थीयो लुप्यतेBB
२. ऽग्नि P सर्वेषामग्रणीः Sy अङ्गतीत्यग्निः । 'अग्नि गतौ' आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः Mah अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसम्बन्धात् । हे अग्ने ! U. अङ्गनादिगुणयुक्तः BB
३. व्याप्तान्नस्त्वम् Sy वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवा । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थं Mah वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवा । धनदानैरित्यर्थः U वासयतीति वसुः । तादृश श्रवण यस्य तादृश । वसुभिर्वा श्रूयत इति वसुश्रवाः BB
४. ऽस्माभिः P अभिमुख्येन अस्मान् व्याप्नुहि Sy अच्छ अभिमुख्येन BB अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणि N 5 28
५. अभिव्याप्नुह्यस्मान् । नशतिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे अच्छ । निर्मलभावाग्ने !, नक्षि, अस्मद्धोमस्थान गच्छ । 'नक्ष गतौ' । यदा यदा वय जुहुयाम तदा समागच्छेत्यर्थं Mah नशतिराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुह्यस्मान् U प्राप्नुहि । नशतिर्गतिकर्माBB
६. अतिशयेन दीप्तिमन्तम् Sy अतिदीप्तियुक्तम् Mah दीप्तिमन्तम् U अस्मान् प्राप्य

- चास्मभ्य द्युमत्तमो दीप्तिमत्तमस्त्वम् BB
७. पश्वादिलक्षण धनम् Sy धनम् Mah.U BB
८. अस्मभ्य देहि Sy ददातेर्लुडि रूपम् Mah दधातेर्लिङि पूर्ववच्छपो लुक् BB This stanza=YV 3 25.=TS 1.5 6 3 RV V 24 1 =SB. 2 3 4 31 इदमुपरितनमेव ब्राह्मणमासां चतसृणामपि ऋचाम् । For SB. see previous stanza
९. इय द्विपदा श्रुतबन्धो. । सापि च प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । य उक्तगुणोऽसि SKN श्रुतबन्धोरार्थम् । यस्त्वमेवप्रभावो यथाप्रभावत्वा वयमवोचाम Dur
१०. हे अग्ने ! Sy, SKN यस्त्वमुक्तगुण स U स त्व हे भगवन्नग्ने ! Dur
११. ऽस्मा P अस्मान् भवत्सेवकान् Mah अस्माकम् U अस्माक स्वभूता स्तुतिमिति शेषः SKN . अस्माकमभिप्रायम् Dur
१२. बुध्यस्वाभिप्रायम् U
१३. बुद्ध्वा च शृणु U
१४. अस्मदीयमाह्वानम् Sy, Mah, U आह्वानम् SKN आह्वानमिदम् Du1
१५. उरुष्यती रक्षणकर्मा Mah श्रुत्वा चाह्वानम्, उरुष्या ण, उरुष्यती रक्षतिकर्मा, रक्षास्मान् U रक्ष चास्मान् SKN आहूतश्च उपगम्यास्मान् पाहि Dur

अपमिच्छत । सर्वस्माद् अपि ।

तं त्वा । तम् । त्वा । शोचिष्टम् । वीप्त । पुत्रादिभ्यः । सुखाभम् । याचामहे । सम्प्रति ।

१ अघायत शत्रो अघं परस्येच्छत्यघायति ।

अघायतीत्यघामस्तस्माद्घायत शत्रुप्र
त्यये (वा) ऋम् Mah. अघं पापं य इच्छति
सोऽघायत्? (न्) तस्माद्घायतः शत्रो U
कुत् ? पापमिच्छत SKN, Dur

२ सर्वस्माञ्जनात् Sy सबस्मात् समशब्द

सर्बपर्याय Mah U सर्वस्माद्ब्रह्मघ्रावे
SKN सर्वस्मात् एयमत्र 'समस्मात्'
इति पञ्चम्यां व्यत्ययो वृष्टः । तस्मात् व्यत्यय
वर्शमाद् 'वृष्ट्यामुषिदिशन्वसि भवति' इति
कृत्वा अनुवात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामतद् भव
तीत्युपपद्यते Dur

'वृष्ट्या षो' अघायत समस्मात् इति पञ्च
म्याम् । उच्यतिरकर्मक N 5 23, SKN
II 373 This stanza=YV 3 26

३ त्वां D

४ तं पूर्वोक्तगुणकम् Mah यस्त्वमुक्तगुणस्तम्

U तावृक्षमन्तिकृतमाविगुणविशिष्टम् BB

५ त्वाम् Sy त्वां ब्रवीमि U य उक्तगुणोऽसि
तं त्वाम् SKN

६ शोचिष्टतम P हे प्रतिशयेन शोचिष्मन् ।

Sy वीप्सिततम । शोचिरस्यास्तीति शोचि
ष्मन्, मनुप् Mah शोचिष्मन्तम । शोचि
रिति ज्वालानामसु पठितम् । धान्सो मनुव
सोप U प्रतिशयेन शोचित SKN वीप
यित्तम । यद्वा शोचस्वितम । BB

१२

शोचिरिति ज्वालानाम (Ngh 1 17) ।

७ स्वतेजोभिर्बीप्सान्ने । Sy सर्वस्य बीपयित् ।
Mah सन्वीपयस्व । शिवेर्ज्वलनार्थस्य सिटि
व्यस्वन्तस्य ऋम् U वीप्सितम् SKN
वीप्सितम् । शिगोपन् । वा BB

८ ०विभिः P समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यस्तर्षम्
Sy सक्त्रिम्योऽर्षाय Mah., U सक्तीनामर्षाय
SKN समानख्यातेभ्यः सुहृद्वयसुहृद्भूषः BB

९ सुखाय । तवभम् Sy द्वितीयाय चतुर्थी ।
सुम्नं सुखम्, यद्वा सुखायम् Mah, U
द्वितीयाय चात्र चतुर्थी । सुखम् SKN धनाय
सुखाय वा । 'क्रियाग्रहणं कर्षभ्यम्' इति
काम्य सम्प्रदानत्यात् सुम्नायेति चतुर्थी BB
सुम्नमिति सुखनाम Ngh 3 6

१० यद्वाऽस्मत्सक्तीनामुपकाराय च त्वामीमहे Mah
त्वत्तोऽयस्यं सुखं भवतीत्यभिप्राय । सुम्नं
नूनमीमहे इत्यनुपङ्ग U याचामहे SKN

११ नूनम् Sy नूनं निश्चयेन Mah., U, SKN
नूनमिति पावपूरणे निश्चये वा । यद्वा नूनं
नूतनमभूत्पूर्वं तं त्वाम् BB This stanza
=YV 3 26 =TS 1 5 6 3 =N 5
23, SKN II 373

१२ Ms D puts the figure ॥२४॥ here
to indicate the end of the twenty-
fourth hymn No such number
is given in P

V.25.

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गासि स नो वसुः ।

रासंतपुत्र ऋषणाभृतावा पर्यति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छा वः । ॥ वसूयव ॥ युष्माकम् । रक्षणाय । त्वमग्निम् । देवम् । अभिगच्छ । स ।
अस्माकम् । वासयिता । स ऋषीणाम् । पुत्र । अस्मभ्यमभिमत प्रयच्छति । सत्यकर्मा । अत्रूश्चास्माकम् ।
तरति ।

स हि सत्यो यं पूर्वं चिद्देवासंश्रिद्यमीधिरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावंसुम् ॥ २ ॥

स हि सत्यः । स । हि । सत्यकर्मा । यम् । पूर्वं । च ऋषयः । समीधिरे । यम् । देवा । अपि ।
होतारम् । मोदनवाचम् । एव । शोभनदानैर्हविर्भिः । विभावसुमिति ।

१. 'अच्छा वो अग्निम्' इति नवर्चमेकादश सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'अच्छा वो नव वसूयव
आनुष्टुभम्' (KSA 25 25.p.19) इति ।
आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् ।
मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता (KSA. 12
12 p 5) । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वे-
त्युक्ते 'अच्छा वो अग्निमवसे' इत्यृचमनुब्रूयात् ।
तथा च सूत्रितम्—'अच्छा वो अग्निमवस
इत्यृचमन्वाह' (ĀSS 5.7) इति Sy
२. हे वसूयव ! Sy
३. यूयम् Sy
४. अभिगायत Sy
५. अग्नि. Sy
६. अस्मभ्यम् Sy
७. अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता Sy.
८. ०म P
९. ऋषिभिर्मन्यनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते
Sy

१०. कामान् ददातु Sy
११. ऋतवान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्नि. Sy
१२. पारयतु Sy
१३. अग्नि. Sy
१४. सत्यप्रतिश्रवो भवति Sy
१५. अग्निम् Sy
१६. महर्षयः Sy
१७. ०मि० P D समन्धत Sy
१८. P and D. read वा अपि for देवाः ।
अपि ।
१९. ०र P देवानामाह्वातारम् Sy
२०. हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य
स तम्, यद्वा मोदनजिह्वम् Sy
'मन्द्रजिह्व मन्दनजिह्व मोदनजिह्वमिति वा
N 6 23.
२१. इदिति पूरणः Sy
२२. शोभनदीप्तिभिर्युक्तम् Sy
२३. प्रभाधनम् Sy
२४. शोभनानैर्हविर्भिर्भावसुमिति P

स नो धीती वरिष्ठ्या श्रेष्ठ्या च सुमत्या ।

अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

स नो धीती । स त्वम् । अस्मभ्यम् । वरणीयतमेन । कर्मणां । त्वदीयया श्रेष्ठ्या । सुमत्या ।
च । अग्ने । धनानि । प्रज्यलय । पुनर्न इति पूरणम् । स्तोत्रैरस्मदीये । वरणीय ।

अग्निदेवेषु राजत्यग्निर्मतेष्वविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्नि धीभिः संपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निदेवेषु । उभयेषु देवमनुष्येषु । आविशन् । अग्नि । विराजति । सोऽयमग्नि । अस्माकम् ।
हविषां वोढा । तमिममग्निम् । पूजयत । कर्मभिः ।

अग्निस्तुविश्वस्तम तुविन्नश्नाणमुत्तमम् ।

अतर्त श्रावयत्यति पुत्र ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । अयम् अग्नि । अतिशयन प्रवृद्धकीर्तिम् । प्रवृद्धस्तोत्रम् । उत्तमम् । शशुभिरहितम् ।
श्रावयितुषां यदास्विना पतिम् । पुत्रम् । प्रयच्छति । यजमानाय ।

१ स नो धीती 18 omitted by P

२ अस्मदीयेषु Sy

३ वरतमेन Sy

४ कर्मा P

परिचरघातमकेन कर्मणा Sy

५ श्रेष्ठा D

अतिशयेन प्रशस्येन Sy

६ सुमतिरिति शस्त्रमुष्यते अस्त्रेण च प्रीत-
सम् Sy

७ देहि Sy

८ अस्मभ्यम् Sy

९ अ० P

स्तुतिभिः स्तुयमान । Sy

१० देवानां मध्ये, मनुष्येषु Sy

११ अवि० D आहवनीयाधिक्येण प्रविष्टो भवति
Sy

१२ अग्नि P य अग्निः Sy

१३ देवताक्येण प्रशस्यते Sy

१४ Omitted by P य अग्नि, Sy

१५ अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति
Sy

१६ हे यजमाना ! तमग्निम् Sy

१७ परिचरत Sy

१८ स्तुतिभिः Sv

१९ पुत्रकामेष्टयां 'अग्निस्तुविश्वस्तमम्' इति द्वे
स्विष्टकृतो याव्यानुषाक्ये । सूत्रितञ्च—
'अग्निस्तुविश्वस्तममिति द्वे सयाज्ये' (ASS
2 10) इति Sy

२० बहुज्ञम् Sy

२१ बहुस्तोत्रम् Sy

२२ उत्कृष्टम् Sy

२३ श्रावयति विधुतान्करोति पत्नीम् पालयितुन्
पितृमिति स्वकर्मणा पितृणां प्रश्यापक इति
श्रावयत्यति । तथाविधम् Sy

२४ शशातु Sy

२५ हवींषि यत्तवते यजमानाय Sy

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुप्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । अग्नि । ददाति । सता पति पुत्रम् । य । शत्रून् । युद्धेन । सहते । तथाग्नि । अश्वम् ।
क्षिप्रगामिनम् । जेतारम् । अपराजितं च प्रयच्छति ।

यद्वाहिष्ठं तदुग्रये बृहदं च विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्राजा उदीरते ॥ ७ ॥

१० यद् वाहिष्ठम् । ११ यत् । १२ तद् वा । १३ दृढतम स्तोत्राणाम् । १४ अग्नये निहित तेज । अथ प्रत्यक्ष — हे विभा-
वसो ! १५ महत्तत् तेजोजनेन हविषा । १६ पूजय । १७ यथा राजस्त्री स्वगृहालङ्कृता निर्गच्छति तद्वत् । १८ स्तोत्राणा त्वत्त ।

१. अस्मभ्य ददातु Sy
२. पालयितारं तथाविध पुत्रम् Sy
३. पुत्रः Sy ४. नृभिः परिजनैः Sy
५. Mss P and D add पुस् between सहते and तथा ॥ शत्रूनभिभवति Sy
६. अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्व । त ददातु Sy
७. रघुर्लघुः स्यदो जवो यस्य तम् Sy
८. जेतारम् P जेतार शत्रून् Sy
९. अपराजितम् P, D अपराजित शत्रुभिः Sy
१०. अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्ट-कृतो याज्या । सूत्रितञ्च—'यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति सयाज्ये' (ĀSS 106) इति Sy.
११. ०हिष्म P १२. स्तोत्रम् Sy तस्मादीदृश यत् स्तोत्रम् BB १३. तदग्नये क्रियते Sy
१४. वोढूतमम् Sy वाहयति प्रापयतीष्टमिति वाहयितु । वहेर्ण्यन्तात्तृच् । अत्यन्त वाहयितु वाहिष्ठम् Mah वोढूतमम् U वाहयितुतम प्रीति. प्रापयितु । स्तोत्रमेव चेदृश भवति BB
१५. हे उद्गात ! अग्नयर्थं तत् Mah अग्नयेऽर्थाय U अग्नयर्थमेव । अग्निरेव रमणीयं स्तोत्रमर्हति तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव स्तोमीति भाव BB
- १६ अतो हे प्रभाधनाग्ने ! Sy सामगानेन प्रत्यक्ष-मग्निं ब्रूहि । हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव वसु धन यस्य स विभावसु. । हे अग्ने !

- Mah ततो दृष्ट्वार्सग्न ब्रूहि—हे विभावसो ! विभूतधनाग्ने ! U तेजोवन ! BB
- १७ वहन्न धन च Sy बृहत्साम Mah, U त्वमपि बृहत् प्रशस्त मदीय स्तोत्रम् BB
१८. अस्मभ्य प्रयच्छ Sy बृहत् सात्रो गान कुर्वाणः Mah गाय U बहु मन्यस्व । अङ्गीकुर्वाणः BB
- १९ इवेति पूरण. Sy
- २० महती Sy तत्र वृष्टान्त । महिषीव यथ महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री Mah महिष्यं प्रथमवित्ता, यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थिकामात्मिका U महानृषिर्महर्षिर्महेश्वर । पृषोदरादित्वादाकारस्येत्वम्, रेफलोपश्च । तत पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपा सुलुकं' इति लुक । महाराजादिव त्वत्तो धनमुत्पद्यते । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा महिष्येव गृह्यते, यथा राजभार्याया रत्नादिक लभते एव त्वत्तोऽपि BB
२१. गृहाद् भोगार्थं पतिं प्रति Mah
२२. ०ताग्निर्गं० D उद्गच्छति Mah उदीरत उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति । अथवा महिषी यथा सर्वान् भोगान् उत्क्षिपति परोपकाराय U
२३. कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह यत् त्वत्त सकाशात् Sy त्वत्तः सकाशात् Mah किमिति देवतान्तर मुक्त्वाऽग्निरेव स्तूयत इत्यत आह .त्वत्तः BB.

रयि । उद्गच्छति । सथाभानि च । स्वते । उद्गच्छन्ति ।

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्राधेवोच्यते वृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तु त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव द्युमन्तं । तव । दीप्तिमन्तं । रहमयस्तथा । शैल इव । उच्यते । महत्त्वम् । अपि च । तवारण्ये । दीप्तस्य । शब्दः । सव देश व्याप्नोति । स्वयमेव । यथा मेघानां मजितशब्दः ।

एवाँ अग्नि वंसूयवः सहसानं वंचन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विपः पर्यभावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एवाँ अग्निम् । एवम् । अग्निम् । वसूयवो नाम्ना वयम् । बलाचरणशीलम् । स्तुतवन्तः । स च । अस्मान् । विश्वान् । द्वेषीः सेना । अग्निमन्तुः । नाशं सिन्धुम् । सुकर्माः ।

१ घमम् Sy एवाँ स्वप्रयि सुजात्मिका, उबीरत उलिच्छति U रमिर्धनमुत्पद्यते । उबीरत इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्रैकवचनान्तविपरिणामेन सम्बध्यते BB

२ एवाँ स्वत्ववं पादपूरणम् । रयिस्त्वबुधीर्त इति वा Mah अस्तान्यपि त्वत् BB

३ 'रि' गतौ कल्पने च' Mah उद्गच्छन्ति परीपकाराय U उत्पद्यन्ते BB

- This stanza=YV 26 '12 =TS I I 14-4.

४ ०न्तं D

५ हे अग्ने ! Sy

६ दीप्तिमन्तो भवन्ति Sy

७ शैल P अग्निवप्रायेव Sy

८ त्सूयसे Sy

९ ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ महान् त्वम् Sy

१० द्योतमानस्य Sy

११ उद्गच्छति Sy

१२ आत्मता Sy

१३ मेघगणितमिव Sy

१४ उक्तप्रकारेण Sy

१५ वसूवः P वसुधामा वयम् Sy

१६ ना P

१७ अस्माकं बलमाचरन्तम् Sy

१८. स्तुमः Sy

१९ अग्निः Sy

२० सर्वाः Sy

२१ क्षमून् Sy

२२ ०शयन्तु P ०नयन्तु is suggested for ०नयन्तु ॥ अतिपारयन्तु Sy

२३ मातेव P

नाशा साधनेन सिन्धुम् Sy

२४ क्षोभप्रकर्माः Sy

२५ Ms D puts the figure ॥२५॥ here to indicate the end of the twenty-fifth hymn No such number is given in P

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने पावक । इति निगदव्याख्याता ।

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

त त्वा । तम् । त्वाम् । उदकस्य प्रापयित । याचामहे । चित्रदीप्ते । सर्वस्य द्रष्टारम् । त्वमिह

१. 'अग्ने पावक' इति नवचं द्वादश सूक्तम् । वस्यव ऋषयः । गायत्री छन्द । अग्नि-देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने गायत्रम्' (KSA 25 26 p 19) इति । प्रातरनुवाके अग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ने पावक दूत व इति सूक्ते' (ĀSS 4 13) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः 'अग्ने पावक' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स न पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा' (ĀSS 2 1) इति Sy

२. ०वकैति D

३. This stanza is explained in the following manner—हे पावक ! शोधक ! रोचिषा स्वदीप्त्या । मन्द्रया देवाना मादयिष्या जिह्वया च । हे देव ! द्योतमान ! अग्ने ! देवान् आ वक्षि यज्ञार्थमावह । यक्षि च तान् यज Sy हे अग्ने ! पावक ! शोधक ! हे देव ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च । द्वावग्नेरधिकारी हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहण चात एव स्तूयते Mah हे अग्ने ! पावक ! पावयित ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन ।

आहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थित इति शेषः । आ देवान् वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि चावह देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेराकारौ हौत्रं चाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहण चात एव स्तूयते U हे अग्ने ! पावक ! शोधक !

रोचिषा रोचनशीलया मन्द्रया श्लक्ष्णया मदनशीलया वा हे देव ! जिह्वया त्वदीयया वाचा वा देवानावक्षि आवह आह्वय यक्षि च यज च । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्याभिमत रस सम्पादयेति भावः BB

This stanza=YV 17 8.=TS 1 3 14 8

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते । परस्तादवक्प्रस्तादेव तदवक्चीथ् शान्ति धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिण पक्षथ् स नः पावक दीदिव इति पुच्छ पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तर पावक पावकमिति यद्वै शिवथ् शान्तं तत्पावकथ् शमयत्येवैनमेतत् SB 9 1 2.30. p 708

४. उदकतस्य P घृतस्य प्रेरक ! यद्वा घृतेन जनित ! Sy

५. चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानु, तस्य सम्बोधनम् Sy

६. सर्वद्रष्टारम् Sy

देवान् । हविनक्षणाय । प्रावह ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तु समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रम् । प्रिययज्ञम् । त्वाम् । कवे । वीप्तिमन्तम् । वीपयाम् । अग्ने ! महान्तम् । अध्वरे ।

अग्ने विश्वेमिरा गहि देवेमिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने विश्वेभिः । अग्ने ! यजमानायोऽस्मि । सर्वे । देवः सह । प्रागञ्च । त्वाम् । होतारम् ।

वृणीमहे ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

यजमानाय सुन्वत अग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा संस्ति बृहियि ॥ ५ ॥

[यजमानाय]

१ हविषा नसणाय Sy

२ कान्तयज्ञम् Sy 'इष गतो' इतिगतिध्याप्ति-
पुत्रपौत्रपशुधनाविभिः समुद्धिरित्यर्थः । वीतये
समुद्धृष होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं, यत्र
होमे कृते समुद्धिप्राप्तिः स्यादित्ययम् । यदा
वीतिरभिसापो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम्
Mah 'वी गतिप्रजननकान्तयसनस्वादनेषु' वीति
रभिसापो होतृकर्मणि यस्य स वीतिहोत्रः ।
अथवा विविधा इतिगतिहोत्रप्रज्ञास्त्राविषु हो
त्रासु यस्य स वीतिहोत्रः । वीतिहोत्रं
त्वाम् U वीतिहोत्रमिष्टस्तोत्रम् वेतव्या
कमितव्या होत्रा वाक स्तोत्रक्या होतृव्यापारो
या यस्य तम् BB ३ त्वा P

४ हे कान्तवर्शिन ! Sy अतीतानागतद्वुरवर्ति
पवार्यानां यस्य युगपञ्च ज्ञानं स कविः Mah
अतीतानागतद्वुरवर्तिपवार्यानां यस्य युगपञ्च ज्ञानं
स कान्तवर्शिनः U मेधाविन् । BB

५ वीः कान्तिरस्यास्तीति द्युमास्तं स्वत एव
द्युत्युपेतम् Mah

६ समिद्धिः सम्बीपयामः Sy अग्नेनेष्मकाळेन
बीपयामः Mah 'इन्वी वीप्ते' सम्बीपयामः ।
अग्नेनेष्मकाळेन U प्रागेव वीप्तिमन्तं सप्त
मनया समिधा सम्यग्बीपयामः BB

७ हे भगवदग्ने ! U ।

८. यज्ञे Sy, U यागे निमित्ते Mah अध्वरा
र्थम् । निमित्तास्तप्तमो । 'ध्वं बृध्न', बृध्नं
कोदित्यम् । ध्वरन्तीति ध्वरा रसःप्रभृतयः ।
पञ्चाद्यञ् । ते यत्र न सन्ति सोऽध्वरः ।
तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि BB
सोम्यावधाति । वीतिहोत्रं त्वां कवे द्युमन्तु
समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरः इत्येतया गाय
त्र्या गायत्रीमेवतस्तन्मिन्धे सा गायत्री समिद्धा
न्यानि ध्रुन्वाऽसि समिन्धे ध्रुन्वाऽसि समिद्धानि
वेवेभ्यो य वहन्ति । SB I 3.4.6 p 30
This stanza = YV 2.4 = TS I
I II 2

९. हविषां वात्रे यजमानाय, तवधर्मं Sy

१० सर्वं P

११ ०ञ्छन् P त्वं यज्ञं प्रत्यागञ्च Sy

१२ यत् देवानामान्नातारम् Sy

१३ प्रार्थयामहे Sy १४ ताः P

१५ The *pratika* is supplied by the
Editor हे अग्ने ! सुन्वते अभिषर्षं कुर्वते ।
यजमानाय । सुवीर्यं शोभनं बलम् । प्रा वह
प्रापय । किञ्च देवे सह । बृहियि यज्ञे ।
प्रा संस्ति प्रासीवेति Sy

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

समिधान । सन्दोप्यमान^१ । शत्रुसहस्रस्य^२ तेज^३ । त्वम् । अग्ने । कर्म । प्रवर्तयसि । देवानाम् ।
दूत^६ । प्रशस्य^७ ।

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठयम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

न्यग्निम् । निदधात^१ धत्त । अग्निम् । जातप्रज्ञम्^{१०} । सप्ताना होत्राणा वोढारम्^{११} । युवतमम् । देवम् ।
ऋती च यष्टारम्^{१३} ।

प्र यज्ञ एत्वानुषग्द्या देवव्यंचस्तमः । स्तृणीत वहिरासदे ॥ ८ ॥

प्र यज्ञ । यज्ञ^{१५} । प्रगच्छतु^{१६} । अद्य^{१७} । अनुपक्तम्^{१८} । अतिशयेन देवव्यापी^{१९} । तदर्थमनुपक्त वहि ।
स्तृणीत^{२०} ।

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वथा विशा ॥ ९ ॥

एद मरुत । अश्विनौ^{२३} । मित्रावरुणौ^{२३} । अन्ये च देवा । सर्वे^{२५} । अनुचरे सह^{२६} । इद वहि^{२७} । अग्ने ।
सीदन्तु^{२८} ।

१. हविर्भिः समिद्धयमानः Sy

२. जेत is suggested for तेज ॥ हे सहस्रस्य जेत ! Sy.

३. तुम् P

४ कर्मा P न कर्माणि यज्ञादिक्रिया Sy

५. पोषयसि Sy

६. दूतः सन् Sy.

७. प्रशस्य is suggested for प्रशस्य ॥

८. हे यजमाना ! Sy

९. निधत्त Sy

१०. जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदास्तम् Sy

११. होत्रस्य यज्ञस्य वोढारम् Sy

१२. द्योतमानम् Sy

१३ Omitted by D

१४ जष्टार P

१५. यज्ञसाधन हविः Sy

१६. देवान् गच्छतु Sy

१७. अस्मिन्नहनि Sy

१८. अनुपक्त यथा भवति तथा Sy

१९. देवं. प्रकाशमानं स्तोतृभिर्याप्ततमः Sy

२०. त्स्त्० D

२१. VM ignores आसदे ॥

हे ऋत्विज ! अग्नेरासदनार्थम् Sy

२२. देवाना भिषजौ Sy

२३. सूर्य. । वरुणश्च Sy

२४. एते सर्वे देवा Sy

२५. सर्व. P समस्तेन Sy

२६. स्वीयेन परिजनेन सार्धम् Sy

२७. ऽहिम् P

२८. VM. ignores आ and मरुत. ।

आ सीदन्तु । मरुतो मरुद्गणा Sy

Ms. D puts the figure ॥२६॥ here to indicate the end of the twenty-sixth hymn No such number is given in P

अनस्वन्ता सत्यतिर्माहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।
त्रैवृष्यो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानरं त्र्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । कात्यायन—‘त्रैवृष्यपौरुक्त्वस्यो द्वौ अरुणप्रसवस्यु राजानो भारतश्चाश्वमेधे’

इति अरुणप्रसवस्युरग्निप्रसादान्महद् घन सञ्ज्ञा वदति—अनस्वन्तेति ।

अनोवहनयोग्यौ । अनुबुहौ । सता पतिश्च्यवण । मह्यम् । अदवात् । अतिशयेन वेवान् प्रति स्तोत्र
वतो ज्ञाता । निरसिता शत्रूणाम् । किं धायम् अग्ने ! त्रैवृष्यं । अरुणं । दशभिः गवां सहस्रैर्मह्यं प्रवित्सते ।
ममाघत प्रादुरभूत् ।

१ ‘अनस्वन्ता’ इति षड्ब्रह्म त्रयोदशं सूक्तम् ।
अत्रानुष्मपिका—‘अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्यपौरु-
क्त्वस्यो द्वौ अरुणप्रसवस्यु राजानौ भारतश्चा-
श्वमेधोऽस्त्यास्तिन्नोऽनुष्टुभो नात्मात्मने वद्या
विति सर्वास्वमिं केषिवन्त्येन्द्राग्नी’ (KSA
25 27 p 19) इति । त्रिवृष्यस्य पुत्रस्य
रुण—पुर्लुक्त्वस्य पुत्रस्यसवस्युर्नरतस्य पुत्रो
अश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः सन्भूयास्य
सूक्तस्य ऋषयः, यद्वात्रिरेव ऋषिः । प्राद्या
स्तिन्नस्तिष्ठुभः चतुर्ष्याद्यास्तिन्नोऽनुष्टुभः ।
षष्ठीन्नाग्निवेवत्या शिष्या पञ्चाग्नेभ्यः । वि
नियोगो सैत्तिकः Sy

२ त्रैवृष्यं P, D

३ ऽस्यु P

४ ऽश्वमेधं P, D

५ A fragment of KSA. 25 27
P 19

६ ऽप्रसवस्यु is suggested

७ वावति P वदत is suggested for
वदति ।

८ ऽस्वान्ताविति P ऽस्वन्ताविति D अग्नी

राजर्षीणां वानमग्ने पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्ण
यत् Sy

९ अनसा शकटेन संयुक्तौ Sy

१० ०हो P अनद्वाहौ is suggested for
अनुबुहौ ॥ गावावनद्वाहौ गवां हिरष्यानां वा
Sy

११ पीवति P

पालयिता Sy

१२ वदौ । ‘महि वाने’ Sy

१३ ज्ञातुतमः Sy

१४ बसवान् Sy

१५ ऋष्यम् P

१६ त्रैवृष्यं P त्रैवृष्यं D

त्रिवृष्यपुत्रः Sy

१७ ०ण P

इत्येतन्नामा राजर्षिः Sy

१८ ०स्तित्रैतममा० P

१९ स राजर्षि सर्वजनेरनेन शानेन प्रायते Sy

२० VM ignores मघोनः and षड्वानर ॥
मघवा घनवान्, प्रथमार्षे इति ॥ हँ विश्वेयां
नराणां नेतः ! Sy

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यो मे । य । मे । पूर्वोक्तेभ्योऽधिक शतानि । विंशतिम् । च । गवाम् । अश्वी । च । रथे युक्ती । शोभनधूर्वहनसमयी । ददाति । तस्मै त्र्यरुणाय । अग्ने । वैश्वानर । मया सुष्टु स्तुत । वावृधान । सुखम् । प्रयच्छ ।

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वियुक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एवा ते । एवम् । अग्ने । नविष्ठाय । तुभ्यम् । स्तोतव्याम् । सुमतिम् । त्रसदस्युम् । चकानो भवति निवेदयतीत्यर्थ । क सुमतिमित्याह यो म इति—य । मम । याज्ञा गिर । बहुपुत्रस्य । पूर्वप्र-युक्ता । युक्तेन वचनेन । अय त्र्यरुण । अभिगृणाति—इद ददामीति वदतीत्यर्थ ।

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये ।

दददृचा सनिं यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यो म इति ॥ सोऽयमेकाश्वमेधस्य ॥ यो याचक । मह्यम् । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय ।

१. त्र्यरुणः Sy.

२. मह्यम् Sy.

३. शतानि सुवर्णानाम् Sy

४. ंति P

५. रथेन युक्ती Sy

६. ंभोजनधू० P सुधुरौ सुष्टु धुर वहन्ती Sy

७. अददात् Sy

८. हे वैश्वानर ! Sy

९. ंता P

अस्माभिः सम्यक् स्तुतः Sy

१०. हविर्भिर्वर्धमानस्त्वम् Sy

११. अत्यन्तं स्तुत्याय Sy

१२. ंतव्यं D नवतमाम् Sy

१३. स्तुतिम् Sy.

१४. त्रसदस्युरपीद गृहाणेद गृहाणेति मां प्रार्थितवान् Sy

१५. त्रसदस्युः is suggested for त्रसदस्युम् ॥ कामयमान. Sy

१६. का is suggested for क ।

१७. ंज्ञा P याञ्जा is suggested for याज्ञाः ।

१८. स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् Sy.

१९. बह्वपत्यस्य Sy.

२०. बह्वी Sy.

२१. अभियुक्तेन मनसा Sy.

२२. Omitted by P इद गृहाणेद गृहाणेति यथा मा ब्रवीति Sy

२३. सेयमेकाश्व० or सोऽयमेकोऽश्व० is suggested for सोऽयमेकाश्व० ।

२४. भिक्षमाणोऽर्थी Sy

२५. मह्यं देहि Sy

२६. प्रब्रवीति Sy

२७. राजर्षये Sy

प्रज्ञाय महा वातव्यमिति वदतीत्यर्थः । तस्मा भयमश्वमेधे ऋषा । सनिम् । प्रतिगच्छते वववलन धन याचते । धन प्रयच्छति । तथा धनप्रदाने मेधाम् । प्रयच्छति । यज्ञमिच्छत इत्यात्मस्वभावान्मनुकथनमश्वमेधस्य यस्य अश्वमेधस्वरूपाय महद्बनमववात् ।

यस्य मा पश्याः शतमुद्धर्यन्त्युद्युगः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाह्व त्र्याशिरः ॥ ५ ॥

तत्तत्स्वरूपो ववति । यस्य अश्वमेधस्य । माम् । पश्या बलोत्सिन्ता । शतसख्या । उक्षण । अत्यन्त हर्षयन्ति । तस्याश्वमेधस्य । दानाः । सोमाः इव भवन्ति । त्र्याशिरः सक्तवः पयोधाना इति सोम मिथ्याणि त्रीणि ।

इन्द्राग्नी शतुदान्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

चूत्र घारयतं बृहद्विवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । निगद्यम्यास्याता । क्षत्रमिति धनानामिति, अश्वमेधेनान्येभ्यो दीयमानेन धनेन तुष्यति

१ प्रज्ञाय is suggested for प्रज्ञाय ॥ प्रेर काय धनानां वापे वास्ते Sy	१२ तत् ववति is omitted by P
२ ववति seems to be the explanation of प्रबोचति । योऽश्वमेधं धनानि निक्षत इत्यर्थः Sy	१३ यस्य । अश्वमेधस्य is omitted by P यस्य येन Sy
३ धानेः स्तोत्रेण सह Sy	१४ ऽन्ता P कामानां पूरका Sy
४ ससति D धनम् Sy	१५ शतस्य सख्या P शतम् Sy
५ आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्धिते Sy	१६ उक्षाणो बसीयर्वा Sy
६ यज्ञविधया प्रज्ञाम् Sy	१७ उत्कवैग हर्षयन्ति Sy
७ वेहि Sy	१८ अश्वमेधेन Sy
८ हे धाने ! श्रुतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्व मेधाय Sy	१९ वत्ता Sy
९ ऽस्वभावानुकथनं is suggested for ऽस्व भावान्मनुकथनं ।	२० सोमा इव तव प्रीणनाय भवन्तु Sy
१० यः is suggested for यस्य ।	२१ हे धाने ! ते उक्षाणः बधिसक्तुपयोऽभ्यास्तिल आशिरोऽर्धियजसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः Sy
११ The commentary on this stanza is omitted by P	२२ Omitted by D
	२३ धनानाम is suggested for धनानाम ॥ Ngh 2 10
	२४ ऽमाता P २५ धनेन नेन P

त्र्यरुण इत्यपरमन्त्रमिति ।^१

V 28.

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्घुषसंभुर्विद्या वि भाति ।
एति प्राचीं विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताचीं ॥ १ ॥

समिद्धः^१ । विश्ववारा^२ ॥ सूर्ये^३ तिरोहितेऽत्रिषुषसमजनयत्तत आत्रेय्युषा^४ विश्ववारोच्यते । अग्नि-
रुपसि । समिद्ध^{१०} । तथा दिवि^{११} । चौषस तेज । श्रयति । सूर्यश्च महान्^{१२} । उषसम् । प्रकाशयति^{१३} । अभिमुख^{१४} ।
तथा सर्वैर्वरणीयोषाश्च^{१५} । अभिमुखम्^{१६} । आगच्छति^{१७} । पुरुषाणा प्रबुद्धाना देवविषयैर्नमस्कारै^{१८} सह । देवान्^{२०} ।
स्तुवती^{२१} । हविषा सह^{२२} । घृत चाञ्चन्ती^{२३} प्रदयन्ती^{२४} प्रवर्तयन्ती^{२५} यज्ञमित्यर्थ ।

१. ०खन्त इति P ०मन्त्र० इति is suggested for ०मन्त्रमिति ।

२. हे इन्द्राग्नी ! शतदाग्नि शतमपरिमितमर्थिभ्यो धन ददातीति शतदावा तस्मिन् । अश्वमेधे राजर्षी । सुवीर्यं शोभनवीर्यसहितम् । बृहत् महत् । अजर जरारहितम् । क्षत्र धनम् । धारयत निधारयतम् । कथमिव ? दिवि अन्तरिक्षे । सूर्यमिव Sy Ms D puts the figure ॥२७॥ here to indicate the end of the twenty-seventh hymn No such number is given in P

३ 'समिद्धो अग्नि' इति षडृच चतुर्दश सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुवनुष्टुगायत्र्यौ' (KSA 25 28 p 19) इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्या तृतीये त्रिष्टुभी द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुप् अन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy

४ समिद्धः P

५ P and D add न before सूर्ये ।

६. तिरोहिते is omitted by P

७. ०तिर० P, D

८. ०मजत्त० P., D

९. अत्रेय्युषा D

१०. सम्यग्दीप्तः Sy

११. द्योतमानेऽन्तरिक्षे Sy

१२. उरु विस्तीर्णम् Sy

१३. विशेषेण आजते Sy

१४. अभिमुखः सन् Sy

१५. अभिमुखस्तथा । सर्वैर्वरणीया । उषाश्च a1c , omitted by P सर्वमपि पापरूपं शत्रु वारयिष्येतन्नामिका Sy

१६. प्राङ्मुखी सती Sy

१७. एवभूतमग्निं प्रति गच्छति Sy

१८. प्रबुद्धाना P

१९. स्तोत्रैः Sy

२०. इन्द्रादीन् Sy.

२१. ०न्ति P

२२. हविषा पुरोडाशादिलक्षणनेन युक्तया Sy.

२३. ०ञ्चान्ति P घृताच्या ऋचा सहिता Sy

२४. प्रपर्यन्ति P

२५. प्रवर्तयन्ति P.

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हृविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।
विश्वं स धत्ते द्रविंशु यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

समिध्यमान । वीप्यमानस्त्वम् । अत्रस्य । ईश्वरो भवसि । हृवि । कृण्वन्तम् । सचसे । अवि
नाशाय । सः विदवम् । धनम् । धारयति । यम् । त्व व्याप्नोषि । तथातिथीनां योग्यमत्रादिकम् । ष ।
अतिथीनामप्रतः । निभसे । एषः ।

अग्ने शर्धं महते सौमगाय तव द्युन्नान्युत्तमानि सन्तु ।
स जास्पत्य सुयममा कृण्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महासि ॥ ३ ॥

अग्ने । अन्नः । अस्माकमभ्युदयोऽयं । महते । उद्युक्तो भव । तव । अन्नानि । उत्तमानि । प्रस्मानु

- १ सम्यगिद्धमानस्त्वम् Sy
साकमेधेयु महद्भूषः श्रीबिभ्य पुरोडाशं सप्त
२ उदकस्य Sy
३ ईशिये Sy
४ पुरोडाशाविहृविष्कर्तारं यजमानम् Sy
५ सेवसे वसे D
६ यजमानः Sy
७ समस्तम् Sy
८ पशुधाक्षिणक्षणं धनम् Sy
९ यजमानम् Sy
१० गच्छसि Sy
११ अतिविष्कृतस्य तव योम्यं हृविः Sy
१२ तव पुरस्तादेव Sy
१३ स्यापयति च Sy
१४ एषः P
१५ VM ignores अग्ने ।
१६ पवित्रेष्टयां स्विष्टकृताः 'अग्ने शर्धं' इति याज्या ।
सूष्यते हि—'ब्रुवो बभूना अग्ने शर्धं महते
सौमगायेति सयाज्ये' (ASS 2 12) इति ।

- कपानमित्यग्राप्यपव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रि
तञ्च—'ब्रुवो बभूना अग्ने शर्धं महते सौम
गायति संपाज्य' (ASS 2 18) इति
Sy
१७ हे अग्ने ! त्वम् Sy
हे भगवन्नग्ने ! U
१८ शोभनधनत्वाय Sy महत्सोभाम्यं सोकस्यति
Sy
१९ प्रभूताय Sy
२० शत्रूम् सहस्व Sy उत्सहस्व । बलमाविष्कृत
Mah U
२१ तव सम्बन्धीनि Sy उद्युत्तस्तव Mah
एषं कुर्यात्सव U
२२ धमानि तेजांसि वा Sy हृविर्सक्षपान्यन्नानि
यशांसि वा सन्तु Mah हृविर्सक्षपानि धनानि
सन्तु यशांसि वा U 'द्युन्नं द्योततेयशो वाज्रं
वा' N 5 5
२३ अन्नान्युत्तमानि P अन्नं न्युत्तमानि D
उत्कृष्टानि Sy उत्कृष्टानि सन्तु Mah

भवन्तु । धनप्रदानेन जायापत्योर्द्वन्द्वम्^१ । सुष्ठु सयुक्तम्^२ । समाकुरु मा च जाया च सङ्गती^३ कुरु । शत्रुत्व-
मिच्छतां च । तेजासि^४ । अभितिष्ठ^५ ।

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो द्युन्नवा^१ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धस्य^१ । सन्दीप्तस्य^२ । प्रकृष्टतेजस^३ । अग्ने^४ । स्तौमि^५ । तव^६ । कान्तिम्^७ । स त्व वर्षिता कामा-
नाम् । अन्नवान्^{१२} । असि^{१३} । यज्ञे च^{१४} । समिध्यसे^{१५} ।

-उत्तरा निगदसिद्धा

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यन्ति स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

[समिद्धः]

१. ०यावत्योर्द्वन्द्व P ०यापत्यो द्वन्द्वम् D किञ्च
हे अग्ने ! त्व जास्पत्यम्—जा जाया च
पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् ।
तत् Sy जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति
निपातः । जायापत्य पत्नीयजमानरूपम् Mah
जायापतिमिति प्राप्ते, आकारयकारयोर्लोपः
सुक् च U

२. सुष्ठु नियमनोपेतम् । अन्योन्य सङ्गिष्टमि-
त्यर्थः Sy सुनियम जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरा-
गम् । सुष्ठु यम्यते सुयमम् Mah
सुनियममन्योन्याबद्धरागम् U

३. ०तो P, D सम्यक् कुरुष्व Sy कुरु Mah
कुरुष्व U

४ शत्रुमात्मन इच्छता सपत्नानाम् Sy

५. महत्त्वानि U.

६ आक्रमस्व Sy, Mah पद्भ्यामभिभव U

This stanza=YV 33 12

७ ०मिध्यस्य P

८. प्रवृद्धस्य Sy

९. अह यजमानः स्तौमि Sy

१०. तव सम्बन्धिनीम् Sy

११. दीप्तिम् Sy.

१२. धनवान् Sy

१३. भवसि Sy १४. यज्ञेषु Sy

१५. सम्यग्दीप्यसे Sy

१६. दर्शपूर्णमासयो 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे
'सामिधेन्यौ' । सूत्रितञ्च—'समिद्धो अग्न आहु-
तेति द्वे' (ĀS S I 2) इति Sy

१७ The *pratīka* is supplied by the
Editor हे आहुत ! यजमानैरा समन्ता-
द्धुत ! हे स्वध्वर ! शोभनयज्ञोपेत ! हे अग्ने !
समिद्ध सम्यग्दीप्तः । त्वम् । देवान् द्योत-
मानानिन्द्रादीन् । यक्षि यजस्व यस्मात् कार-
णात् हे अग्ने ! त्वम् । हव्यवाद् असि हव्याना
वोढा । भवसि । अतः कारणाद्देवान् यजस्वेति
सम्बन्ध Sy इयमृक् परिधिस्थानीया ।
परिधान विधानसमापनम् । समिद्ध इति च
समाप्तिलिङ्गम् । अत एवानुयाजे वेदितव्या ।
परिधेर्बहिः बहिःपरिधिः BB

This stanza=TS 2.5 8 6

आ जुहोता बुवस्यतामि प्रयत्यध्वरे । वृषीध्व हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ जुहोत । 'प्रयति' वर्तमाने । यज्ञे । जुहोते । "यज्ञध्व च यस्मै कामाय समधिध्वम्" इति वाजसने
यकम् देवान् । अग्नि- हव्यवाहनस्तम् । वृषीध्वम् । न तु कव्यवाहनं नाप्यसुराणामग्निं सहस्रसमिति । "

V 29

श्र्ययमा मनुषो देवताता श्री रौचुना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्वा मरुतः पूतदद्यास्त्वमेपासृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

"श्र्ययमा ॥ गौरिबीति" शाक्त्य ॥ श्र्ययमशब्द प्रेरयितुवचन । मनुष्यम् । यज्ञे । श्रीणि । तेजास्य
म्यावीनि । प्रेरयन्ति । तथा श्रीष्येव तानि । अन्तरिक्षस्थानि । वर्तन्ती । तथा मरुतश्च । शुद्धवला
स्वकार्यं कुर्वाणाः । त्वाम् । पूजयन्ति । त्वम् । एवामग्न्यादीनाम् । न्यूनातिरिक्तावेक्षणम् । प्रभु सन्

१ ०ता P

२ हे ऋत्विज ! यूयम् Sy

३ प्रति P प्रबुते सति Sy

४ अस्मदीययागे Sy

५ जुहोत Sy ६ परिचरत Sy

७. देवानि D

८. हविषां बोधारमेतन्नामकम् । हव्यवाहनामक-
स्वैवाग्नेर्देवतासम्बन्धो यजमानं वरणीयत्वं च
तैत्तिरीये स्पष्टमाग्नातम्—'त्रयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनं पितृणां सहस्रला
असुराणाम् । त एतद्द्व्यसंस्तन्ते मां परिचरन्ते
मामिति वृषीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव
देवानां तं वृषीते' (TS 2 5 8 6) इति Sy

९ प्रणी० P प्रणी D सम्भवत्यध्वं हव्यवाहनम्
Sy १० व्यावहृत् P

११ ०रसमिति P

१२ VM. ignores आ ॥

आ समस्तात् Sy

Ms D puts the figure ॥२८॥ here
to indicate the end of the twenty-
eighth hymn No such number
is given in P

१३ 'श्र्ययमा' इति पञ्चवचार्धं पञ्चवचसं सूक्तम् ।

अत्रानुक्रमणिका—'श्र्ययमा गौरिबीति' शाक्त्य
ऐन्द्रमुक्षना यबौक्षनसो वा पाब' (25 29
p 19) इति । अस्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिबी
तिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिषुषु (KSA
12 6 p 5) । इन्द्रो देवता मण्डलाविपरि
भाषया (KSA 12 12 p 5) निवृत्त
त्वात् । 'उषाना यत्सहस्ये' इति पाब प्रीक्षामस
ऐन्द्रो वा । आग्निष्मधिके तृतीयेऽहनि मरुत्व
तीये एतन्निविद्यामम् । सूत्रितम्—'तृती
यस्य श्र्ययमा या जात इवेति मध्यन्दिन'
(ĀSS 77) इति Sy

१४ ०ति P

१५ The passage, श्र्ययम वचन, should
follow प्रेरयन्ति ॥ श्र्ययमाधि यानि तेजांसि
सन्ति Sy १६ मनो सम्बन्धिनः Sy

१७. देवताता Sy

१८ रोचमानानि चाव्यनिस्वयित्वाकानि Sy

१९. दिव्यस्तरिक्षे भवानि तानि तेजांसि Sy

२० मरुतो धारयन्ति Sy

२१ ०बसाः is suggested for ०बसा ।

२२ स्तुवन्ति Sy २३ मरुताम् Sy

२४ It seems to be the explanation of
ऋषि ॥ प्रष्टा Sy

करोषि । प्राज्ञ ।

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवासं सुतस्य ।
आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यहीरंसृजत्सर्तुवा उं ॥ २ ॥

अनु यदीम् । यदा । एनम् । इन्द्रम् । मोदमानम् । सोमम् । पपिवासम् । मरुत । सोमपाना-
नन्तरमाहु । “प्रभर भगवो जहि वीरयस्व”* इति । तदानी वज्रम् । अभ्यादत्त । यदायमिन्द्र । अहिम् ।
हतवान् तेन वज्रेण । अथाहिं स हत्वा बह्वी । अप सरणाय । असृजत् ।

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत ब्रह्माण । अपि च । हे ब्राह्मणा । हे मरुत । मम । इमम् । सोमम् । सुषुत सुतम् ।
इन्द्र । पिबतु । तत् । हिं । सोमाख्य हवि । मनुष्यार्थम् । पणिभिरपहतान् पशून् । अविन्दत् ।
तथाहिं च । इमम् । पीत्वा । जघान । इन्द्र ।

१. VM. seems to explain इन्द्र अस्ति as
प्रभु. सन् करोषि ॥ हे इन्द्र ! भवसि Sy.

२. धीमान् Sy.

३. ऽदि D.

४. ऽदेन० D.

५. तृप्यन्तम् Sy.

६. अभिषुत सोमम् Sy.

७ पीतवन्तम् Sy

८. अन्वस्तुवन् Sy

* AB. 3 20

९. तदेन्द्रः Sy

१०. आददौ Sy

११. वृत्रम् Sy

१२. अभिहतवान् Sy

१३. Omitted by D

१४ वहि P महती Sy.

१५ वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि Sy.

१६ स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् Sy

१७. सू० D निरोधाच्चासृजत् Sy.

१८. VM ignores उ ।

१९. Omitted by P

२०. ऽण P

हे बृहन्त. ! Sy

२१. हे मरुतः ! यूयम् Sy

२२. मदीयस्य Sy

२३. अस्य Sy

२४. सोमस्य । इम सोमम्, द्वितीयार्थे षष्ठी Sy

२५. सुषुत्वभिषुतम् Sy

२६. इन्द्रश्च Sy

२७. पिबत । पेयाः—पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहु-
वचनस्यैकवचनम् Sy

२८. खलु Sy

२९. युष्माभिः पीत सोमात्मकं हविः Sy

३०. मनुष्याय यजमानाय Sy

३१. धेनूर्बुष्टिलक्षणान्युदकानि वा Sy.

३२. वेदयति । यजमान गा लम्भयतीत्यर्थः Sy

३३. वृत्रम् Sy

३४. सोमम् Sy

३५. पीतवान् Sy.

३६. अवधीत् Sy

आद्रोदसी वितर वि ष्कमायत्सविष्वानत्रिंशुयिसे मृग कः ।
जिगतिमिन्द्रो अपञ्जरीराणः प्रति श्रसन्तुमव दान्वं हन् ॥ ४ ॥

आद्रोदसी । सोमपानानन्तरम् । एवं । छावापृथिवी । पुराश्रयन्त विशिष्टम् । विष्कमायत्—
स्थापितवान् अथ पृथिवीमुपरि द्याम् । तथा बलिन सिद्धादिकम् । अरप्येनाच्छादयन् । भयाय । करोति
भीतो यथा जनपदेन निर्गच्छति । तथा गरणशीलम् । अपवाधमानम् । स्वसन्तम् । वृत्रम् । प्रत्यवहन् प्रतिमुख
गत्वा भूम्यामपूरणयत् ।

अधु क्रत्वा मधवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।
यत्स्वर्गस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतश्चे कः ॥ ५ ॥

अधु श्रत्वा । अधु । सव महत्तानेन कर्मणा । हे मधवन् ! तुभ्यम् । सर्वे । देवा । राज इव कर
सोमपानम् । अन्वददुः । यदा । सूर्यं स्वस्य । अश्वा । सर्वदा गच्छन्ती । सूर्यस्य पुरोभागे । वर्तमाना ।

- १ अन्द्रोति P
- २ ष्वित्येवेत्यस्यार्थे बतते Sy
- ३ छावापृथिवी Sy
- ४ प्रतिशयेन । वितरम्—'अमु च छन्दसि' इति
वेस्तरपि कृतेऽमुप्रत्ययः Sy
- ५ अस्तन्मात्, असनरहिते अकरोत् Sy
- ६ छा D
- ७ मृगं मृगबल्यसायमानं वृत्रम् Sy
- ८ सवृष्वान सङ्गच्छमानो वेगः । संविष्वान—
अप्यतेर्षा सवरणकर्मणो वेतेर्षा ऋम् Sy
- ९ अकार्षीत् । कः—करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसङ्कर०'
इत्यादिना अनेर्षोप 'बहुल छन्दस्यमाहुर्योगेऽपि'
इत्यङ्भावः Sy
- १० आग्र० is suggested for गर० ॥
गिरन्तमाञ्छादयन्तम् Sy
- ११ आच्छावमाहिमोषयन् Sy
- १२ भयार्थं श्वात्सं कुवन्तम् Sy
- १३ बनीं पुत्रं वृत्रम् Sy
- १४ प्रतिगत्य अचरितवान् Sy
- १५ ०य D
- १६ VM ignores इन्द्र ॥ इन्द्र परमेश्वर्य

युक्तः Sy

१७. ०य P
१८. अपि च Sy
- १९ ऋतुना त्ववीपेन कर्मणा Sy
- २० हे धनवन्निन्द्र ! Sy
- २१ त्ववर्षम् Sy
- २२ सर्वे P
- २३ घोतमाना बहुन्यादयः Sy
- २४ आनुपूर्व्येण बतवन्त । तत् प्रमृतीश्रो देवेभ्यः
सर्वेभ्योऽधिकोऽनबहिरत्यर्थ । तथा च भ्रूयते—
'स महान् मूत्वा देवता अश्वावीदुद्धारं म उद्धरत्'
(AB 3 21) इत्यादि Sy
- २५ P and D add त्वा after यवा ॥
यत्स्वम् Sy
- २६ स्वस्व P
- सूर्यस्य सम्बन्धिनीः Sy
- २७ अश्वा P D
- वज्रवाः Sy
२८. ०न्ती is suggested for ०न्ती ।
- २९ पुरस्तात् Sy
- ३० भयन्ती Sy

एतशस्य विजयार्थं तस्मिन्नृषौ । उप्ता^३ । कृतवानसि सूर्यादादाय तत्र स्थापितवानसि ।

नव^१ यदस्य नवतिं च^२ भोगान्त्साकं^३ वज्रेण^४ मघवां^५ विवृश्चत् ।

अर्चन्तीन्द्रं^६ मरुतः^७ सधस्थे^८ त्रैष्टुभेन^९ वचसा^{१०} वाधत्^{११} घाम् ॥ ६ ॥

नव यत् । नव । नवतिम् । च । अस्य प्रकृतस्याहे । भोगाय तानि पुराणि । युगपदेव । वज्रेण । यदा । मघवां । विवृश्चत् । तदानीमर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुत । अन्तरिक्षे । अथ मरुद्भिर्गृह्यमानेन वीरगहे-
तुना त्रैष्टुभेन । स्तुतिवचनेन प्रवृद्धवीर्यं इन्द्र । दीप्तमहिम् । वाधितवान्, इति ।

सखा^{१२} सख्ये^{१३} अपचत्तूर्यमग्निरस्य^{१४} क्रत्वा^{१५} महिषा^{१६} त्रीं^{१७} श्रुतानि^{१८} ।

त्रीं^{१९} साकमिन्द्रो^{२०} मनुषुः^{२१} सरांसि^{२२} सुतं^{२३} पिबद्वृत्रहत्यायुं^{२४} सोमम् ॥ ७ ॥

सखा सख्ये । सखा । सख्ये च यत् । क्षिप्रम् । अग्नि । इन्द्रस्य । कर्मणाऽहिहननेन हेतुना । त्रीणि । श्रुतानि । महिषान् । तथा मनुषो यजमानस्य । त्रीणि । सरांसि । यथा पूर्णानि भवन्ति तथा मुतम् । अपि-
वत् । वृत्रहनाय । सोममिति ।

१ एतशाख्याय ऋषये । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् । तथा च निगमान्तरे—'प्रैतश सूर्ये' पस्पृधान सौर्वश्व्ये सुष्विमावदिन्द्र' (RV I 61 15) इति Sy २. उपरता मन्दगती Sy

३. नवसख्याकानि Sy

४ नवतिसख्याकानि च Sy

५ अस्येत्यनेन शम्बर उच्यते, शम्बरस्य सम्बन्धीनि Sy ६ भोगान् इत्यन्तोदात्त पुरवचन Sy

७. धनवानिन्द्र. Sy

८ व्यवृश्चत्, अभिनत् Sy

९ अस्तुवन् Sy

१० सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् Sy

११ ऽद्भि च्य० P

१२ त्रिष्टुप्छन्दस्केन Sy

१३ वाग्रूपेण स्तोत्रेण Sy

१४ Omitted by P इन्द्र एवं स्तुत सन् Sy

१५ ऽपि० D मरुद्भि प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्त शम्बराख्यमनुसुरम् Sy.

१६ अवाधत पिपीडे Sy

१७ इन्द्रस्य मित्रभूत Sy

१८ सख्युर्मित्रभूतस्य Sy

१९ च यत् seems to be a corrupt reading which originally stood for अपचत्, अ being elided after ए of सख्ये ॥ पपाच Sy

२०. निमित्तभूतेन Sy

२१. शतसख्याकानि Sy

२२. महिषाणा पशूनाम् Sy

२३. ऽषास्थ P

२४ मासुषो P, D मनोः सम्बन्धीनि Sy

२५. पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीय-द्रोणकलशसज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितम् Sy २६ यथा P

२७ अभिषुतम् Sy

२८. अपि P, D पपौ Sy

२९ ऽत्रन० P

३०. VM ignores अपचत् । साकम् and इन्द्र ॥ साकं युगपदेव । इन्द्र. परमेश्वर्य-युक्तः Sy

त्री यच्छ्रुता महिषाणामघो मास्त्री सरासि मधवा सोम्यापाः ।

कार न विश्वे अहन्त देवा भरुमिन्द्राय यदाहि जुषानं ॥ ८ ॥

त्री यत् । यत् । त्रीणि । गतानि । महिषाणाम् । प्रभयन् । इन्द्र । मासम् । यत् वा प्राणि ।
सरासि । साममयानि । प्रपिवत् । प्रयं गार्द्धम् । इव । विश्व । स्वा । भरुमि । प्राहुवन्त । इन्द्रायम् ।
यदा । प्रहिम् । हतवानसापिति । भरुश्च गार्द्धवन् वाममन्यमन्यपिपायं ।

उशना यत्सहस्यैरयात गृहमिन्द्र जूजुषानेभिरथं ।

वन्वानो अत्रे सुरथे ययाथ कुत्सेन देवैरवर्नोर्हं शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । इन्द्र । त्व च । उशना च । यत् । वनकरणपायं । वगवन् । यत् । कथयन्त्य
गहम् । अगच्छन् । वनातिवधकर्मा प्रथ पुरस्स्य प्रस्त्रणं । गुष्ण । स्वदन । अर्धं रथमास्यं गण्ण हनुषाम ।

- १ त्रि P
- २ हे इन्द्र ! त्वम् Sy
- ३ प्रयाणाम् Sy
- ४ शतसंख्याकानाम् Sy
- ५ पशूनाम् Sy
- ६ अथ नक्षितवानसि । घत्तेरसर्वा रूपम् ५।
- ७ मधवा धनवास्त्यम् Sy
- ८ मासानि Sy
- ९ पात्राणि Sy
- १० पीतवानसि Sy
- ११ तथा Sy
- १२ तत्र इष्टान्त कारं न स्वाभिन कमकरमिय
सहत् Sy
- १३ सर्वे Sy
- १४ सोमपानादिना पूणम् Sy
- १५ आह्वयन्त Sy
- १६ इन्द्रं मुदार्यम् Sy
- १७ यवेन्द्र Sy
- १८ गहम् P धुप्रम् Sy
- १९ वाद्यम् । e to be uttered, a cry, is
suggested for वामम् ।
- २० विशिष्टम् is suggested for विशाव ।
The meaning seems to be that

- Bhura* is the name of Indra's war cry which resembles a conch but is different from anything else.
- २१ उशनास स्तोम 'उशना यत्सहस्यै' इति मत्स्य
तीय सूत्रमुद्धीया । सूत्रितञ्च—'उशनासस्तो
मच गरगीषामिवारत्मानं मन्यमानो यज्ञतोशना
यत्सहस्यैरयातम्' (A १५ १५) इति ५।
  - २२ काव्यश्च Sy
  - २३ अभिभवनगीतः S।
  - २४ जूजुषानगच्छन्निद्रु Sy
  - २५ कुत्सेन Sy
  - २६ ०त P, D प्रागच्छतं तथा ह इन्द्र ! त्वम्
Sy
  - २७ वनो० P वनेनिय० D The passage,
वनातिवधकर्मा should follow हतवानसि
and precede च तं याना०
  - २८ गत्त्रो P कुत्सेन Sy
  - २९ शुष्ण D अथ, अस्मिन् काले Sy
  - ३० P and D add कुत्से after दथं, ॥
वेवश्च सह Sy
  - ३१ चक्रं for च एकं P समानमेकं रयम् Sy
  - ३२ आस्पाय is suggested for आस्य ।
  - ३३ शत्रून् हितन् Sy

यथाथ^१ । हतवानसि^२ च त यानानन्तरम् । शुष्णम्^३ ।

प्रान्यच्चक्रमवृहः^४ सूर्यस्य^५ कुत्सायान्यद्वरिणो^६ यातवेऽकः ।

अनासो^७ दस्यूरमृणो^८ वधेन^९ नि दुर्योण^{१०} आवृणड्मृध्रवाचः ॥ १० ॥

[प्रान्यच्चक्रमवृहः^४] प्रावह^६ गत्रुवधार्थम् । अन्यत् । चक्रम् । अथान्यत् सूर्यरथस्य चक्रम् । कुत्साय ।
धनस्य । आगमनाय । कृतवानसि । तत्र शुष्णानुगानननशीलान् श्वसत । दस्यून । तेन चक्रेण हननसाधनेन ।
हतवानसि मृधिहिंसाकर्मा । दुर्योणार्थे देशे । निहिसितवानसि । परुपवाचस्तानिति ।

स्तोमासस्त्वा^{११} गौरिर्वीतेरवर्धन्नरन्धयो^{१२} वैदथिनाय^{१३} पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा^{१४} सख्याय^{१५} चक्रे^{१६} पचन्पक्तीरपिबः^{१७} सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः^{११} । स्तोत्राणि । त्वाम् । गौरिर्वीतेर्मम स्वभूतानि । वर्धयन्त । वशमनयस्त्वम् । विदथिन
पुत्राय ऋजिश्वने । पिप्रु नाम शत्रुम् । अथ त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । आचक्रे । तुभ्य पक्तव्यानि
हवीषि । पचन् । त्व चास्य । अपिब । सोमम् ।

१. जगन्त्य Sy

२ अहिंसी खलु Sy

३ एतन्नामानमसुरम् Sy

४ VM ignores ह ॥ खलु Sy

५ The *pratika* is supplied by the
Editor हे इन्द्र ! Sy

६. पृथक् चकार्यं Sy

७ एकम् Sy

८ एक चक्रम् Sy

९ पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य Sy

१० कुत्सस्य Sy

११ ध स्या० P

धनम् Sy

१२. प्राप्तुम् Sy

१३ अकार्षीं Sy

१४ आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते ।
अशब्दान् मूकान् Sy

१५. असुरान् Sy

१६. आयुधेन वज्रेण Sy

१७. अहिंसी Sy

१८ सङ्ग्रामे Sy.

१९ ०वा सि P नितरा छिन्नवानसि । अमृणो
न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था Sy

२०. हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् Sy

२१ हे इन्द्र ! Sy

२२ एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम सम्बन्धीनि Sy

२३. वर्धयन्तु Sy

२४ ० य त्व P, D

२५. ० दधिन. P, D

२६. ऋजिश्वनाम्ने Sy

२७ विप्र P D

एतन्नामकमसुरम् Sy

२८ हे इन्द्र ! ऋजिश्वनामा कश्चिदृषिः Sy

२९ तव सखित्वाय Sy

३० अभिमुखीचकार Sy

३१ पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि Sy

३२ पाकं कुर्वन् Sy

३३. Omitted by P ऋजिश्वन सम्बन्धिन
Sy

३४. अपा. Sy

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अर्भ्यर्चन्त्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्ध्वमपिधानवन्तु त चिचरंः शशमाना अप व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । गवामयनेन यन्तोऽङ्गिरसः केचन नवसु मासुवतिष्ठन् दशसु केचित्तन नवग्वासस्य दश
ग्वासस्य भवन्ति ते । सुतसोमा । इन्द्रम् । स्तोत्रे । अर्भ्यर्चन्ति । तथा कृत्वा गोसङ्घम् । व । महान्तम् ।
अपिधानवन्तः पणिभिराहृतम् । तम् । अङ्गिरसः । स्वा परिचरन्तः । अप व्रन्—विवृतद्वारं कृतवन्तः ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकथे ।

या चो नु नव्या कृण्वः श्विष्टु प्रेदु ता ते विदयेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो । कथम् । नु । खलु । तुभ्यम् । परिचराणि । जानन् । यानि । त्वं मघवन् ।
वीर्याणि । पुरा कृतवानसि । यानि । व । सम्प्रतिनानि । कृणोषि । प्रव्रवाम । तुभ्यम् । यज्ञपु ।
तानि ।

१ ब्रह्मपेयेऽह्नि मरुत्वतीये शास्त्रे 'नवग्वास' इति
सूक्तमुक्तीया । सूत्रितञ्च—'नवग्वास' सुत
सोमास इन्द्रं सक्वा ह यत्र सक्षिभिर्नवगवैरिति
निविद्वानयोरारो' (ĀSS 93) इति Sy

२ गवामयनेन P सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभि
र्मासं समाप्य गतास्ते नवग्वा । वशभिर्मास
समाप्य ये गतास्ते दशग्वा । एते उभयविधा
अङ्गिरसः Sy

३ ऽस P D

४ ऽवितिष्ठत् D

५ रेचि० D

६ अमिवृतसोमा सस्तः Sy

७ अर्चनीये स्तोत्रे Sy

८ अमिष्टुवन्ति Sy

९ गोसम्बन्धिनमपि Sy

१० चित् अपि Sy

११ समूहम् Sy

१२ ऽन्त D बलेनासुरजाच्छादितवन्तम् Sy

१३ ऽभिरं हृतं D

१४ बह्वपु प्रवेशेषु प्रसिद्धमपि Sy

१५ मेतारः Sy

१६ स्तुवस्तः Sy

१७ अथ D

१८ व्रन् P

अपावृषन् Sy

१९ परिष्ठीमान्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सू
क्तमुक्तीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ ।
सूत्रितञ्च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वान्
निति द्वे' (ĀSS 95) इति Sy

२० कथोऽपु P

२१ परिषयां करवाणि Sy

२२ जानन् P

२३ हे धनवभिन्त्र ! Sy

२४ चकथेऽहं तानि वीर्याणि Sy

२५ वेष Sy

२६ नव्यानि नूतनाणि वीर्याणि Sy

२७ कृण्वः Sy

२८ ऽवु० D

प्रव्रवाम Sy

२९ स्ववीर्यानि Sy

३० वीर्याणि Sy

३१ VM ignores उ । नु । इत and
शविष्ठ ॥ नु क्षिप्रम् । हे शविष्ठ ! बभूवत्
मेन्द्र ! त्वम् Sy

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः १४ ॥

एता विश्वा । एता^१नि । विश्वा^२नि । कृतवानसि । हे इन्द्र^३ । भूरीणि^४ त्वम् । अपरिगत^५ । जातेन^६ ।
केनचिद् वीर्येण^७ । यानि । च^८ । इदानीम्^९ । करोषि शत्रूणा^{१०} धर्षणान् । धर्षणशील^{११} । तव^{१२} । तेषा निदानभूतस्य ।
बलस्य । वारयिता^{१३} । न । कश्चिदस्ति^{१४} ।

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्टु नव्या अकर्म ।

वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र ब्रह्म । इन्द्र^{१५} । स्तोत्राणि^{१६} । क्रियमाणानि^{१७} । सेवस्व । यानि^{१८} । तव^{१९} । बलवत्तम^{२०} । नूतना^{२१} । वय
कृतवन्त^{२२} । वस्त्राणीव^{२३} । कल्याणानि^{२४} । धनमिच्छन्^{२५} । रथम् । इव च । प्राज्ञ^{२६} । शोभनकर्मा^{२७} । कृतवानस्मि^{२८} ।
स्तोत्राणि^{२९} ।

१. प्रत्यक्षोपलभ्यमानानि Sy

२. व्याप्तानि भुवनजातानि Sy

३. पुरीणि P, D बहूनि Sy

४. परि० P, D. शत्रुभिरपरिगतस्त्वम् Sy

५. जननसिद्धेनात्मीयेन Sy

६. बलेन Sy

७. च विश्वानि Sy

८. कुर्याः Sy

९. ँण P धर्षणानि is suggested for
धर्षणान् ।

१०. सपत्नान् धर्षयस्त्वम् Sy

११. त्वदीयस्य Sy

१२. निवारयिता Sy

१३. ँदा० D कोऽपि Sy

१४. VM ignores नु and वज्रिन् ॥ नु
क्षिप्रम् । हे वज्रवन्निन्द्र । तस्य Sy

१५. ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि Sy

१६. अस्माभि क्रियमाणानि Sy.

१७. स्तोत्राणि Sy

१८. तुभ्यम् Sy

१९. हे बलवत्तम । शूरतम । वा Sy

२०. नूतनानि is suggested for नूतना ॥

नूतना अद्यतना Sy

२१. अकुर्म Sy

२२. भद्राणि भजनीयानि Sy

२३. धनकामोऽहम् Sy

२४. धीमान् Sy.

२५. अकरवम् । स्तोत्राण्युपहारवद् ग्राह्याणीत्यभि-
प्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्त्वा-
गमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य
मह्य धन प्रयच्छेत्यर्थः Sy.

२६. सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि Sy

२७. Ms D puts the figure ॥२६॥
here to indicate the end of the
twenty-ninth hymn No such
number is given in P

कः स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरधुमीयमान् हरिभ्याम् ।

यो राया वृञ्जी सुतसोममिच्छन्तदोको गन्तो पुरुद्वत् ऊवी ॥ १ ॥

‘कः स्य ॥ वञ्जुः ॥ तान्प्रमृगञ्चयनाम्ना गान्दवत्वारि गवां सहस्राभ्यलभत नमुचिस्तान्यगजहार
तनं युदाथ शीघ्र निगच्छन्त वञ्जयन्ति वव । स । यीन् इन्द्र । क । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुदाररयम् ।
ध्रुवाभ्याम् मम ध्रुवन् प्रति । गच्छन्तम् । य । धननं । वञ्जी । सुतसोमं यजमानम् । मन्विच्छन् । ततो ।
गृहम् । पुनः पुनर्गच्छति । वनुभिराहृतः । रक्षणायम् ।

अवाचचच्च पदमस्य सस्वरुद्र निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते मं आदृरिन्द्र नरो बुवुधात्ना अशेम ॥ २ ॥

अवाचचक्षम् । पुत्रं प्रविद्यद्दुपास्यन्त्रस्य । गन्म् । प्रनाहितम् । किमिहास्ति किमिहति पृभिव्या

१ ‘कः स्य वीरः’ इति पञ्चदशचं षोडशं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—‘कः स्य वञ्जुश्चण्डघयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः’ (KSA 25 30 p 20)
इति । वञ्जुश्चण्डि । अनुभक्तत्वात्त्रिद्वम् (KSA
12 6 p 5) । इन्द्रो देवता । ऋणञ्चय
नामा राजापि वञ्चयित् स्तूयते । अतः सोऽपि
देवता । तीव्रसोमास्ये एकाहं मस्त्यतीयशास्य
इव सूक्तं निविद्यामम् । सूत्रितञ्च—तीव्र
सोमेनासाद्यकामः कः स्य वीरः’ (ĀSS
9 7) इति Sy

२ वञ्जुः D

३ तान्यपहारते D

४ P and D add गमन् between तिर्
and गच्छन् ।

५ कृत्र विद्यते Sy

६ इन्द्रः Sy

७ विक्रान्तः Sy

८ वनुञ्जी Sy

९ शोभनासदारो रयो मस्य स सुखरयः । सुष्टु
क्षनति निक्षति भूमिमिति वा सुष्टम् । तावु
प्रथम् S; ‘सुहितं खभ्यः सं पुनः क्षनते’
N 3 13

१० स्ववाहनाभ्याम् S;

११ ध्रुवः D

१२ देवेन धनन सह S;

१३ वञ्चयान् Sy

१४ अभिपुतसोमं यजमानम् Sy

१५ तस्तम् D तस्य यजमानस्य Sy

१६ प्राप्ते भवति Sy

१७ रक्षाय Sy

१८ प्रवशको स्वे० P

१९ स्थानम् Sy;

२० It seems to be the explanation
of सस्व ॥ सस्वरित्यन्ताहितनाम Nglh.
3 25

२१ ऽहास्तीति हेति P

मधश्चक्षुषापश्यम् । तथा निरीक्षमाणश्चाह पदमन्विच्छन् । उद्गूर्णं पदम् । निधातुस्तव पदम् । अनुगतवान-
स्मि । तदानीं क्व स्य वीर इति पृच्छम् । अन्यान् । अपि च । ते । मम । आहु । वयमपि मनुष्या । इन्द्र ।
ज्ञातुकामा एव । स्थितवन्त सहान्वेप कार्य इति ।

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र व्रवाम् यानि नो जुजोषः ।

वेदद्विद्वान्छृणवच्च विद्वान्वहंतोऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र नु वयम् । इन्द्र दृष्ट्वा स्तौति प्रव्रवाम् । क्षिप्रम् । वयम् । यज्ञे पुरा । यानि । तव । कृतानि ।
यानि च पुरा । अस्माभि कृतानि । इन्द्र । त्वम् । सेवितवानसि । परोक्ष उत्तरार्ध — अजानन् । तानि जानातु ।
विद्वानपि । अस्माभिरुच्यमानानि शृणोतु । प्रविशति । अयम् । मघवा । समगमेनन्त्र वय तानि प्रव्रवाम् ।

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेपीदेको युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्धमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिर मनः । युद्धे प्रादुर्भूतस्त्वम् । आत्मीय मन । स्थिरम् । करोषि । तथा त्वमेक । एव सन् ।

- १ अहमवाद्राक्षम् Sy २. नरी० P
३. अन्व० P इन्द्रमन्विच्छन्नहम् Sy
४. स्व स्थापयितुरस्येन्द्रस्य पदम् Sy
५. अन्वगमम् Sy ६. इ P
७ पृच्छम् can be taken as an inj अपृच्छम्
would be a better reading॥ पृष्ठवान-
नस्मि Sy ८ विदुषोऽपि मार्गे इन्द्रम् Sy
९. पृष्टास्ते Sy १०. मह्यम् Sy
११. किमाहु ? इत्युच्यते—यज्ञाना नेतार. Sy
१२. इन्द्रम् is suggested for इन्द्र ।
१३ बुभुत्समाना वयम् Sy
१४. इन्द्र प्राप्तवन्त स्म । यद्यपीन्द्रो विद्यते
तथापि दुर्लभश्चेदनुपगतव्य. इति बुभुत्समान.
स्वभावमपृच्छत् । पृष्टैश्च सुलभ इत्युक्त इन्द्र-
प्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः Sy
१५ ०प्रब्रु० D तानि कर्माणि प्रकर्षेण वदाम Sy
१६ अद्य Sy १७. स्तोतार Sy
१८. It seems to be the explanation of
सुते ॥ सोमेऽभिषुते सति Sy
१९ त्वदीयानि Sy

२०. कृतानि कर्माणि सन्ति Sy
२१. त्वमपि अस्मदर्थं यानि कर्माणि Sy
२२. असेवथा. Sy
२३. तानि कर्माणि इत पूर्वमजानन् जनः Sy
२४. तानि P २५. अन्वस्मा० P
२६. शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुष. शृण-
वच्च । अजानन्तमपि जन श्रावयेच्च Sy.
२७ अश्वैरुह्यते । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्यय. । प्रापयति
Sy २८. अय्यं P इन्द्रो जानतश्च
शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति Sy
२९ ०व P धनवान् विद्वान् जानन् Sy
३०. सङ्ग्रामसेव. P सर्वाभिः सेनाभिर्युक्त. Sy
३१ प्रब्रु० D
३२. VM ignores च ।
३३ ०र P
३४ ०त त्व० P उत्पन्नमात्र एव त्वम् Sy
३५ चित्तम् Sy ३६. चलनरहितम् Sy
३७ चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् ।
तथा हे इन्द्र ! Sy
३८. असहायः Sy ३९. एव त्वम् Sy.

युद्धाय । बहून् । अपि । गच्छसि । तत आमुषवेलेन । धनम् । विद्युत् प्रकाशीकृतवानसि । तत धनुन्
जित्वा गर्वाम् । उत्तरणशीलानाम् । सङ्घातम् । अविन्द ।

पुरो यत्त्वं परम् आज्ञनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम विभ्रत् ।
अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नी ॥ ५ ॥

पर । परं । त्वम् । मया । युद्धस्य परमे स्थान । आज्ञायते प्रादुर्भवति । दूरे । श्रुत्यम् । इन्द्रास्य
नाम । विभ्रत् । तत् प्रारम्भास्मात् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवा । किं चायं सर्वाभ्येव । उदकानि । अजयत् ।
येषां वासं पति ।

तुभ्येद्वेते मरुतः सुश्रेवा अर्चन्त्यकं सुन्वन्त्यन्धः ।
अहिमीहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सच्चिदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्येत् । तुभ्यम् । एव । एते । मरुतः । सुसुखा । स्तोत्रम् । उच्चारयन्ति । सुन्वन्ति च । सोमं
यजमानां । अहिम् । शोहानं युध्यन्तम् । मया । धावत्य शयानम् । मायाविनम् । मायाभि । इन्द्रं ।
प्र सक्तं अभिव्याप्तवानिति ।

- १ बहुतरान् राक्षसावीन् Sy २ अवेः, अगम-
Sy ३ अयुञ्जं P, D बलेन Sy
४ यम D अस्मानं चित् गवामावरकं पवतमपि
Sy ५ ०त D व्यभिना Sy
६ धेनुनाम् Sy ७ क्षीरमुत्सारयन्तीनाम् Sy
८ सयां P समूहम् Sy
९ अषेवयोऽस्तम्भय Sy
१० VM ignores इन्द्र and explains चित्
once
११ परस्तादुपरिष्ठास्त्विद्यत Sy
१२ यवा हे इन्द्र I Sy १३ उत्कृष्टतम Sy
१४ धा समस्तादभायया Sy
१५ भवणीयम् Sy १६ नामधेयम् Sy
१७ धारयन् Sy १८ शेषं परोक्षकृत Sy
१९ अत प्रारभ्येव Sy २० विन्दु Sy
२१ द्योतमाना अभ्याद्यय Sy
२२ चान्मयं P D २३ वशीचक्रे Sy
२४ दास D वासो धृत्र पतिः पालयिता यासामपं

- ता इति Sy २५ VM ignores भित् ॥
चित् एव Sy
२६ तुभ्ये D २७. तुम् P
२८ महद्भवन्ति भवन्तीति मरुत स्तोत्रार Sy
२९ सुखा P शोभनसुखा सन्त । स्तोत्रेण शोभनं
सुखमुत्पादयन्त सन्त Sy शोभमिति सुखनाम
Ngh 36
३० अर्चनीयं स्तोत्रम् Sy
३१ स्तुवन्ति कूर्वातीत्ययं Sy
३२ अभियत्तं कूर्बन्ति Sy
३३ सोमलक्षणमभयम् Sy
३४ ०त P ३५ धृत्रम् Sy
३६ अहिममाहानं P वेवान् बाधमानम् Sy
३७ उदकानि Sy
३८ आकृत्य शयनं कृत्वन्तम् Sy
३९ कपटवन्तम् Sy
४० स्वकीयाभिः शक्तिभिः Sy
४१ परमेश्वययुक्ता Sy ४२ अभयभवत् Sy

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्त्संचकानः ।
अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि षू मृधः । इन्द्र मित्र युद्धार्थं भजमानम् मृधं परिव्रुत्तान् । मघवन् । त्वम् । मेवमानः । त्रिविधः
सुष्ठु हतवानसि । जनुषा जातेन । तेजसा । सन्दीप्यमानः । दानवः यण्डयिता । यदा त्वम् । अस्मिन् लोके ।
उपक्षपयितुं । नमुचे । शिरश् छित्वा । अगमय । मनवे नमुचिना मरुद्वाय वधवे । गमनमार्गम् । उच्छन्
तदानीमिति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
अश्मानं चित्स्वयं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजं हि । इन्द्र । नमुचे । असुरस्य । शिरः । मयितुमिच्छन् । महायम् । मा वधुम् । अकृथा ।
स्वच्छतया स्वरणकुशलम् । अभिमते देशे गच्छन्तम् । वज्रम् । न सहायमकृथा । तदानीं तव साहाय्य
कर्तुकामेभ्यो मरुद्भ्यः । द्यावापृथिवी । चक्रे इव । आस्ताम् उभयतो भवताम्, प्रन्तरिक्षं सर्वं मरुद्भ्योऽप्यप्त-
मासीदित्यर्थः ।

१. मृध तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् Sy
२. हे धनवन्निन्द्र ! Sy
३. अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् । सञ्चकान —
सम्पूर्वं कायति शब्दकर्मा । तस्य लङर्थे लिटि
रूपम् Sy ४. विजघन्थ Sy
५. जन्मना । इन्द्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव
इत्यर्थं Sy
६. The word गौः means 'a ray' N 2 6
VM seems to explain गवा as तेजसा
and इन्वन् as सन्दीप्यमानः । The literal
meaning of इन्वन् is of course
'going' वज्रेण Sy
७. प्रेरयन् हिसन् Sy
८. देवानां बाधकं वृत्रमसुरम् Sy
९. हे इन्द्र ! त्वं युद्धे Sy
१०. उपक्षपयितुरसुरस्य सम्बन्धि Sy
११. एतन्नामकस्य Sy
१२. शीर्षम् Sy
१३. लोकं वेक्षपयितान्मुचे शिरश्छित्त्वा गय P

- अचूर्णयस्तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेण सम्बन्धः
Sy १४ नमुचिनापहतगोधनाय मह्यम् Sy
- १५ सुखम् Sy
- १६ अभिलषन् Sy
- १७ हे इन्द्र ! त्वम् Sy
- १८ असुरस्य Sy
१९. उपक्षपयितुं Sy
२०. चूर्णयन् Sy
२१. सखायम् Sy
२२. ०था P. चक्रे खलु Sy
२३. तथा च्छ० D स्वरेण सहितम् Sy
२४. भ्रमन्तम् Sy
२५. मेघमिव स्थितम् Sy
२६. त्वत्सहायेभ्यः Sy
२७. द्यावापृथिव्यौ Sy
२८. प्र आस्ताम् । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः
Sy २९. ०क्ष. P
३०. VM ignores हि । आत् and इत् ॥
हि खलु । आत् अनन्तरमेव Sy

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करञ्जुत्ता अस्य सेनाः ।

अन्तर्गर्ह्यदुमे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ६ ॥

स्त्रियः । नमुचिः । प्रथममिन्द्रस्य स्त्रियः । आयुधानि । चक्रं युद्धार्थं निरगमयत् । इन्द्रश्च । किम् । माम् । कुर्वन्तु । स्त्रीभूता । अस्य । सेना इति मन्यमानः । तासु स्त्रीषु रूपयुक्तः । इ स्त्रियावादाय । अन्तः । अन्तः । अथ सम्भ्रान्तः सन् । दस्युम् । युद्धार्थम् । उपप्रागाविति ।

समत्र गावोऽमितोऽनवन्तेहेहं वृत्सैर्वियुक्ता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शाकैयेदो सोमासुः सुपुता अमन्दन् ॥ १० ॥

समत्र । अस्मिन्नसुरैः । समगच्छन्तः । गावः । यदा । इह चहं च । वत्सः । वियुक्ता । आसन् । सङ्गतपर्वकाले ? नगरात् बहिस्सङ्गता अपजहार । अथ ता गाः । अस्य स्वभूता । त जित्वा महद्भिः सह जित्वा स्वामिना मया समयुजत् । यदा । एनम् । सोमा । सुता । अमन्दन् । वधोर्मम ।

१ उपवपयिता ममुधिरसुरः Sy

२ स्त्रीः Sy

३ युद्धसामनामि Sy

४ कृतवान् । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यमः Sy

५ कुर्युरिति सत्यमान इन्द्रः Sy

६ स्त्रीक्याः Sy

७ असुरस्य सम्बन्धिन्यः Sy

८ तासां मध्ये Sy

९ प्रीणयिष्यो सुक्ये Sy

१० गृहमध्ये निबन्धे Sy

११ धनन्तरम् Sv

१२ वस्य P, D नमुचिम् Sy

१३ युद्धाय Sy

१४ उपप्रागाच्छत् Sy

१५ VM ignores हि ॥ हि लसु Sy

१६ अस्मिन् काले Sy

१७ अस्यस्तमगच्छन् Sy

१८ नमुचिनापहृता गायः Sy

१९ सर्वतः Sv

२० वसवियुक्ता P, D

२१ अभवत् Sy

२२ सङ्गत वज्र P अस्मिन् काले Sy

२३ प्राप० P

२४ बध्नो सम्बन्धिनीनमुचिनापहृताः Sy

२५ शास्तैर्महद्भिः Sy

२६ यया समसुत् P बत्सैः सह समयोवयत् Sy

२७ इन्द्रम् Sy

२८ सुपुता बध्नान्ना ऋषिणा मुळवभियुताः Sy

२९ अमावस्यस्तथा Sy

३० ०धो म० P बध्नोम seems to refer to अस्य, therefore the word should immediately follow अस्य and precede स्वभूता ।

३१ VM ignores अभितः and इन्द्रः ॥ सर्वतः Sy

यदीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दुन्नरोरवीद्रूपभः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामदादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यदीं सोमा । यदा । एनम् । बभ्रुनाम्ना मया स्तुता । सोमा । अमन्दन् । यथाय वृषभ ।
युद्धेषु । अत्यन्त शब्द करोति । पुरन्दरः । पपिवान् । इम सोमम् । पुनश्च । असुरैरपहता गा आहृत्य ।
प्रायच्छदिति ।

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अकृण्ववां चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणञ्चयस्य प्रयता मृधानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

सम्प्रति गवा दातारमृणञ्चय स्तौति—

भद्रमिदमिति । ऋणञ्चयेन दत्तानि गवाम् । चत्वारि । सहस्राणि । मह्य गृहमानीय प्रयच्छन्त
तस्य भटा । दीप्ता । भद्रम् । इद कर्म । कृतवन्त । वयम् ऋणञ्चयस्य । प्रतानि । महतीयानि गोधनानि ।
प्रतिगृहीतवन्त । नृणाम् । नृतमस्य ।

सुपेशसं मावं सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमासो अग्ने ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । सुरुपम् । माम् । मदीय गृहम् । आनीय प्रविशेत्यवसृजन्ति । गवाम् । सहस्रै सह ।

१. सोम D   २ इन्द्रम् Sy
३. बभ्रुणाभिषुता. Sy
४ अमादयस्तदा Sy
५ मन्द यथा च मष P कामाना वर्षितेन्द्र. Sy
६ अत्यर्थं शब्दमकरोत् Sy
७ पुरा दारयिता Sy
८ पीतवान् Sy
९. प्राच्छदिति P, D बभ्रवे ददी Sy
१०. VM ignores उस्त्रियाणाम् ॥ क्षीरमुत्खा-
विणी Sy   ११. ऋणयेन P, D
१२. धेनूनाम् Sy
१३ चतु सख्यायुक्तानि Sy
१४ प्रायच्छन्त or प्रयच्छन्त nom pl is
suggested for प्रयच्छन्त ॥ मह्य
प्रयच्छन्त । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि
राजपुरुषा एव प्रयच्छन्ति Sy

१५. रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशम-
शब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । ऋणञ्चयनाम्नो
राज्ञ किङ्करा Sy
१६. कन्याणम् Sy   १७ अकुर्वन् Sy
१८ एतन्नामकेन राज्ञा Sy
१९ प्रयतानि दत्तानि Sy
२० सह० D
२१ गोरूपाणि धनानि Sy
२२ प्रतिगृहीतवन्त. स्म । पूजार्थं बहुवचनम् Sy
२३ नेतृणा मध्ये Sy
२४ अतिशयेन नेतृतमस्य Sy
२५ VM ignores अग्ने ।
२६ स्वरू० P अलङ्काराच्छादनादिभि सस्कृतम्
Sy   २७. मा P
२८. एव० P प्राययन्ति स्म Sy
२९ धेनूनाम् Sy

प्रमी रुशमा । अग्न । इति स्वायतनस्थानायान्नय निवदयति । तर्कतिर्गतिर्कर्मा ऋणञ्चयमपहाय बभ्रुयस्यां
राश्यामागत सा परितनम्याभ्यत प्रत्या । रात्रि । व्युच्छन्त धनसञ्जावादपरद्युमेया । सुता । तीव्ररसा
सोमा । इन्द्रम् । प्रममन्दु ।

अौच्छ्रस्ता रात्री परितनम्या यौ ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्थसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

घोञ्छत् । मवीयात् गृहात् प्रतिनिवृत्तानां रुशस्य ? करेपु ।

चतुःसहस्र गव्यस्य पृथः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वये ।

धर्मश्चिचत्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रम् । रुशमेषु । प्रतिगृहीतवन्तः । प्रवजज्ञायनाय ? तपः । धर्म । इदं । य । आसीत् ।

- १ ऋणञ्चयस्य किङ्करा Sy
- २ तर्कति० P, D
- ३ ंतव्योष्य० P, D तमसा भूतानि परित
स्तकति गच्छतीति परितनम्या । तस्या Sy
- ४ व्युच्छन्ते सति । उप-काल इत्यर्थः Sy
- ५ ंद्युमय P ंद्युर्माया D
- ६ लव्यनहृषनेन मयाभिपुता Sy
- ७ रसवन्तः Sy
- ८ प्रममन्दु P D प्रमाद्यन् । बभ्रु गवां
प्रापयन्स्तरमवलम्बितमेव सोमेनेज इत्ययं Sy
- ९ ंतानः P ंताना D
- १० रुशमानाम् is suggested for रुशस्य ।
- ११ कारेपु is suggested for करेपु ।
- १२ VM practically ignores the whole
of the stanza रुशमानां रुशमानानां
अनामान् । राजनि प्रमी । ऋणञ्चये एतत्
सम्भवे तत्समीप एव । या रात्रि । परितनम्या
परितो गन्त्री भवति । सा रात्री । अौच्छ्रत्
मुष्टाभवत् । प्रत्या सततगामी । वाजी न
अस्य इव । रघु शीघ्रगामी । अज्यमानः
प्रयमानः । बभ्रुरेतन्नामक ऋषिः ॥ अत्वारि
चतुःसंख्याकानि । सहस्रा सहस्राणि गोख्यानि
यमानि । असन्त् असन्तः Sy

- १३ 'क्व स्य बभ्रुश्चयस्योऽप्यत्र राजा स्तुत'
(KSA 25 30 p 19) इत्यनुक्रमिका
कारः । तथा बृहदेयता (5 32 36)
अत्र सुतमृषि बभ्रुमास्त्रिग्याय ऋणञ्चयः ।
सहस्रवशिणे सोमे यत्रे तं सोऽप्ययाजयत् ॥३३॥
ववी च रोशमो राजा सहस्राणि शतानि तु ।
तस्म अत्वारिचत्वारिमहावीर चकाञ्चनम् ॥३४॥
प्रवर्ग्येषु महावीरा सोवर्णास्तस्य चाभवन् ।
प्रतिगृह्य ऋषिगच्छन् मध्यमेनाग्निना पथि ॥३५॥
पृष्ट इन्ध्रेण चाष्वस्यो भद्रं अतसुभिदध यत् ॥३६॥
'भद्रमिदं रुशमा' इत्यादिभिः 'चतुःसहस्रम्'
इत्यन्ताभिः (RV V 30 12-15) बभ्रु
ऋणञ्चयं त्रिष्टुभा तुष्टाव DDN
- १४ एतत्सम्भवेपु अनेपु Sy, DDN
- १५ प्रतिगृहीतवन्तः स्म Sy
- १६ प्रवर्ग्याय or प्रवर्ग्यज्ञानाय is suggested for
प्रवजज्ञायनाय ॥ प्रवृञ्जनायम् Sy DDN
- १७ तपः is suggested for तप ॥ सन्तप्त-
शोभनवर्ष Sy, DDN
- १८ महावीरः Sy
- १९ पूजनीयो सहावीरः । चिदय पूजायाम्, आचा
यश्चिद्विषं वृषादिति यास्कः (N 64) DDN
- २० कलशा Sy २१ असन्तः Sy

हिरण्येन निर्मित । तादृग्भवा पय । भुक्तवन्तो वयम् । दीप्तवन्तो वय मेधाविन इति ।

V 31

इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेवं पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिपासन् ॥ १ ॥

इन्द्र. ॥ अपस्यु ॥ इन्द्र । आत्मीयाय रथाय । प्रवणवन्त देशम् । करोत्यग्रत स्थिता घनन् । यम् ।
अधितिष्ठति । सङ्ग्राममिच्छन्तम् । गोयूथानिव । गोपाल । विविध प्रेरयत्येव सङ्ग्रामिकानश्वपुरुषान
विविध प्रेरयतेति । स्वमग्रेऽरिष्ट । गच्छति । सर्वेषामग्रत । शत्रून् सिपासन् ।

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ प्र द्रव । आभिमुख्येन प्रद्रव । हरिव । मा । विगतकामोऽभू श्रद्धवान आगच्छ ।

१. अयोमयो हिरण्यस्य Sy DDN

२ तादृग् गवां is suggested for तादृग्भवा ॥
तमु दोहनार्थं कलशञ्च Sy

३. आदत्तवन्तः Sy, DDN ४. य P

५. ०ने D विप्रा मेधाविनो वयम् DDN

६ VM ignores चतु सहस्रम् । गव्यस्य ।
पश्व. । अग्ने and उ ॥ हे अग्ने ! गव्यस्य
गवात्मकस्य । पश्वः पशोः पशूनाम्, जातावेक-
वचनम् । चतु सहस्रं चत्वारि सहस्राणि Sy,
DDN चतु सहस्रमिति—'सहस्रं सन्तिता०'
(RPR 5 27) इति निषेधान्न षत्वम् DDN
Ms D puts the figure ॥३०॥
here to indicate the end of the
thirtieth hymn No such num-
ber is given in P

७ 'इन्द्रो रथाय' इति त्रयोदशर्चं सप्तदश सूक्तम् ।
अवस्युर्नाम आत्रेय ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द ॥
इन्द्रो देवता । 'उग्रमथातम्' 'स ह यद्वाम्' इति
पादयो क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता ।
'इन्द्राकुत्सा वहमाना' इत्यस्या इन्द्र कुत्सश्च ।
तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रो रथाय सप्तोनाव-
स्युरग्रमिति कौत्स्योशनसौ वा पादौ परैन्द्रा-

कौत्सी' (KSA 25 31 p.20.) इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy

८. अवस्यु. is suggested for अपस्यु. ।

९. तस्मै रथाय Sy १० प्रवणमाजिम् Sy.

११ स्थितान् is suggested for स्थिता ।

१२. रथम् Sy १३. घनमतिष्ठति P

१४. अन्नमिच्छन्तम् Sy १५. VM explains
यूथेव and पश्व together as गोयूथा-
निव ॥ पशूना यूथानि यथा Sy

१६. सा० is suggested for स० ॥ यथा
प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति Sy

१७ प्रेरय० is suggested for प्रेरय ।

१८. स्वयम् is suggested for स्वम् ॥ शत्रुभि
स्वयमर्हसित. Sy

१९ ०ता P देवानां मुख्य इन्द्र. Sy

२०. विषा० P शत्रुघनानीच्छन् Sy

२१. VM ignores मघवा ॥ मघवा धनवान्
Sy २२. ०व. D

२३ अस्मानभिमुख प्रकर्षेण गच्छ Sy

२४. हे हरिवन्दिन्द्र ! त्वम् Sy

२५. विशतकामो भू P, D वेनतिः कान्तिकर्मा ।
अस्मासु विगतकाम (मा) भूः Sy

हे । माम् । धनदानाविनिः सेवस्व । नहि । त्वत् । अन्येत् । प्रधास्ततरम् । अस्ति भूतम् । त्वमस्त्रीकान् ।
अपि । आयावत । करोषि ।

उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्रं इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुषुषा वृत्रे अन्तविं ज्योतिषा संववृत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उद्यत् । उदाजनिष्ट । यत् । सहस्र उपादानात् । इन्द्रास्य सह प्रारय प्रबुधानां पञ्चानां जनानाम् ।
वलाति । इन्द्र । वीपयति । प्रमोदयति । गावश्च । वृत्रं वृत्रं । अन्तः स्थितां सञ्चरणार्थम् । तथा ज्योतिषा ।
वष्टमानम् । तमस्य मसर्वम् । विवृणोति ।

अनवस्ते रथमश्वाय तच्चन्वष्टा वज्रं पुरुहूत ध्रुमन्तम् ।

ब्रह्माय इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्महये इन्त्वा उं ॥ ४ ॥

अनवः । मनुष्या ऋभव । तव । अश्वानुगुणम् । रथम् । कृतयन्तः । त्वष्टा च । वर्धयम् ।

- १ Something, probably विशङ्कराते, seems to be missing after हे । At present हे stands alone and is incomplete
- २ अस्मान् Sy
- ३ ०सि P ४ अमितेयस्व Sy
- ५ वस्तुजातम् Sy
- ६ वसोवः श्वेयस्करम् Sy
- ७ ०त P
- ८ अस्तिकान् P D मेताशब्दः स्त्रीबाधो । अयावतस्त्रीकादश्च Sy
- ९ ०पत् D
- १० अ क० P D
- ११ VM ignores विशङ्कराते । अमि and इन्द्र ॥ किञ्च हे बहुवचनम् । इन्द्र । Sy
- १२ उपरिष्ठात् प्राकुर्वन्मुव तथा Sy
- १३ उच्यःसम्बन्धिनस्तेजसः Sv
- १४ सह D सुयसम्बन्धि तेजः Sy
- १५ प्रातरश्च is suggested for प्रारय ।
- १६ धनानि । इन्द्रियमिति धननाम Ngh 2 10
१७. बेदिष्टे यजमानभ्यो विशति Sy

- १८ प्रमोयति P प्राचोदयति is suggested for प्रमोदयति ॥ प्रेरयत् Sy
- १९ सुष्टु बोग्रीर्गा Sy
- २० वज्रे P निवारके पर्वते Sy
- २१ वज्रन्तः P मध्ये बलेन निष्ठा Sy
- २२ ०ता P २३ तेजसा Sy
- २४ सवरणासीत्म् Sy
- २५ सर्वं is suggested for मसर्वम् ।
- २६ विवृणो D निवारितघान् Sy
- २७ VM ignores विववा ॥ विश्वानि सर्वाणि Sy २८ अनपः D
- २९ अनव इति मनुष्यानाम् Ngh 2 3
- ३० त्वरीयम् Sv
- ३१ तथाश्वाननुगुणं P D अश्वान्यां संयोगार्हम् Sy अश्वं योक्तुं यथा योग्यो भवति तथा सक्तुं वन्ति । यद्वा अश्वाय व्याप्तिमते तुभ्यं यथा पर्याप्तो भवति BB
- ३२ अतस्तान् । अकुर्वन् Sy तस्मिन् सक्तुर्वन्तु । सह मोक्षार्थे । अहनावश्वान्वसः BB
- ३३ देवानां शिल्पी BB
- ३४ त्वरीयं वक्ष्यम् S) वक्ष्यतस्तु तीक्ष्णो करोतु BB

दीप्तिमन्त कृतवान् । ब्राह्मणाश्च । मन्त्रैः । इन्द्रम् । पूजयन्त । अहिम् । हन्तुम् । अवर्धयन् ।

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्रावाणो अदितिः सज्जोपाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रप्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । वृष्णो । यदा । तुभ्यम् । वर्षितार । आवाण , अधिपवणप्रदा । गौश्च । सज्जता ।
 अर्चनीय सोमम् । अर्चन्ति अभिपुण्वन्ति । अथाश्वरथवर्जिता । इन्द्रप्रेषिता । पवय — प्रायुधानि । दस्यून् ।
 अभ्यवर्तन्त शीघ्रमेक एव गत्वायुधानि शत्रुषु विसृजतीति ।

१ अकरोत् Sy

२ ०णात्व D , P अङ्गिरस परिवृढा मरुतो वा
 Sy

३. स्तोत्रैः Sy
 हविलक्षणैरन्नैर्वा BB

४. मन्त्रेन्द्र P
 ईश्वरम् BB

५ अहि P , D वृत्रम् Sy किमर्थम् ? अहये,
 अघाय । अहिनाय । आगत्य हन्तीत्यहिस्स-
 र्पादि । 'आडि शृहनिभ्या ह्रस्वश्च' इतीण्प्र-
 त्यय , कर्मणि चतुर्थी BB

६. हन्तवै—'तुमर्थे सेसेन्०' इति तवैप्रत्यय. BB

७ वर्धितवन्त Sy यशसा । त्व चास्माक
 महायज्ञमुपनयेति BB

८ VM ignores पुरुहूत and उ ॥ हे बहु-
 भिराहूतेन्द्र । Sy , BB अपि च Sy उ
 पादपूरणे BB

This stanza=TS 1 6 12 6

९ वर्षित्रे कामानाम् Sy

वर्षित्रे, अभिमतदात्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तव
 वर्षितु BB

१० सेचनसमर्था मरुत Sy

वर्षितारो मेघा वृष्टि कुर्वन्त , तवार्कमर्चयन्ति
 मेघा इत्यर्थे BB

११ अभिषवपाषाणा Sy

१२ अदिति अदीना, वचनव्यत्यय Sy अदिति
 पृथिवी च BB

१३ सज्जता वभूवुरिति शेष Sy समांनप्रीतिस्त्वया

तैर्वा मेघैरानुकूल्य भजमाना सस्याद्युत्पादय-
 तस्तव कर्माकर्मचयति BB

१४ ० ना घनीय P ०ता अघनय D स्तोत्रम् Sy
 अर्चनीयामाज्ञामर्चनीय वा ते तव यागम्
 BB

१५ अस्तुवन् । अकुर्वन्नित्यर्थे Sy अर्चयन्ति पूज-
 यन्ति BB.

१६. यद्यदेवमेते कुर्वन्ति तदानीं दुष्टात्मानो दस्यवोऽपि
 त्वयैव हन्तव्या इति तत्प्रार्थयते BB

१७ रथवर्जितार P VM seems to explain
 अनश्वास and अरथा together as
 अश्वरथवर्जिता ॥ अश्वरहिता । अरथा
 रथरहिता अश्वरथमनपेक्षभाणा BB

१८ ०ता P इन्द्रेण प्रेषिता Sy सर्वेन्द्रेणैव
 प्रेषिता अन्येन प्रेषितुमशक्यास्ते BB

१९ अधानी P आधानि D पवमाना गच्छन्त
 Sy ये पवयस्तवायुधविशेषा BB

२० शत्रून् Sy

२१. अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति
 सम्बन्ध Sy आभिमुख्येन हन्तु वर्तन्ताम् ।
 स्वरणादिद्वाराऽस्मदुपक्षपयितारो दस्यवस्तान-
 भिभूय पराजितान् कृत्वा सर्वदाऽस्मानुक्षन्तो
 वर्तन्तामिति भावः । छान्दसो लङ् । एव
 सर्वस्य लोकस्य रक्षको महात्मा त्वमतोऽस्माक-
 मपि महायज्ञमुपनयेति BB

२२. VM ignores इन्द्र and ये ॥ हे इन्द्र!
 ये मरुत Sy

This stanza=TS 1 6 12 6

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्त्या चक्रुर्भे ।
शर्क्रीवो यद्विभरा रोदसी उमे जयञ्चपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र ते । प्रब्रवीमि । तव । वृध्वभादीनि पुरातनानि । कर्माणि । तथा ब्रवीमि । नूतनानि च ।
सघवेन् । यानि । कृतवानसि कर्माणि । शक्तिमन् ! यत्त्वम् । द्यावापृथिवी । विविध विभक्ति । जयन् ।
उदका । चित्रदानानि । तस्माद् ब्रवीमीति ।

तदिभु ते करण दस्म चिप्राहिं यद्वृषभोजो अत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित्परिं माया अंगृभ्याः प्रपित्व यक्षप दस्यूरसेघः ॥ ७ ॥

तद्वि । तत् । एव । तव । कर्म । दर्शनीयं । मेधाविन् ! अहिम् । भन् । मत् त्वम् । तस्मिन् ।
वलम् । कृतवानसि । शुष्णस्थ । अप्सुरस्य । माया । परियुहीतवानसि । बलिन प्राप्तिम् । गच्छन् ।
अन्यानप्यमुरान् । अपासघः ।

त्वमपो यदवे तुर्षशायारमयः सुबुधाः पार इन्द्र ।
उग्रमयातुमवहो ह कुत्स स ह यद्दामुश्ननारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वमपः । पारयिता । त्वम् । उदकानि । सुबोहानि । यदुतुवशाम्याम् । अरमयः । किञ्चन ।

- १ हे इन्द्र । Sy
२ अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि Sy
३ त्ववीयामि Sy ४ प्रब्रवीमि Sy
५ नूतनामि मवानि कर्माणि Sy
६ हे घनवश्रिन्त्र ! Sy
७ यानि कर्माणि कृतवानसि तानि प्रबोचमिति सम्बन्धः ।
८. शक्तिमन् P हे शक्तिमन् ! शक्तिवर्ज्यं कम वा तद्विशिन्त्र ! Sy
९ द्यावापृथिव्यो Sy १० विविध Sy
११ जय० P १२ यशीकृषन् Sy
१३ उदकानि is suggested for उदका ।
१४ चित्रदानाः Sy
१५ VM ignores उमे and मनवे ॥ मनवे मनुष्याय Sy
१६ त्ववीयम् Sy
१७. कर्म विघते Sy १८. ऽयम् D

- १९ मेधाविन् ! इन्द्र । त्वम् Sy
२० वृध्वमसुरम् Sy २१ हिसन् Sy
२२ यत्वं D यत्वं P यत् Sy
२३ अस्मिन्लोके Sy
२४ बल बल P, D
२५ प्रकाशितवानसि Sy
२६ अपि च एतन्नामकस्याप्यसुरस्य सम्बन्धिनी Sy
२७ ऽया D प्रजा Sy
२८ हे इन्द्र ! त्वं प्रयित्वां सद्ग्रामं समीपं वा Sv
२९ प्राप्नुवन् Sy
३० अपासाघयाः Sy
३१ VM ignores नु ॥ नु क्षम् Sy
३२ पारे नदीनां तीरे । प्रपृष्टा इति शेषः Sy
३३ अत्रानि P
३४ घोषधियमस्यतीन् सुष्टु ब्रुहती Sy
३५ यदुनामकाय रात्रे, तुवशाभतन्नामकाय रात्रे च Sy ३६ रमितवानसि Sy

त्व च कुत्सश्च । उग्रं शुष्णासुरम् । अगच्छतम् । त्वं हि शुष्ण प्रति गच्छन् कुत्सम् । अपि । नीतवानसि ।
यदा तत्र गतौ । वाम् । उशना । देवा । च । समागच्छन्त ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु । -

निः षीमद्भ्यो धर्मथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ६ ॥

इन्द्रा^{१०} । इन्द्राकुत्सा^{११} । गच्छन्ती^{१२} । रथेन^{१३} । वाम्^{१४} । अश्वा^{१५} । कर्णकुलजाते मयि^{१६} । अपि^{१७} । आवहन्तु^{१८} ।
तौ युवा तमांसि^{१९} । अन्तरिक्षात्^{२०} । सर्वत^{२१} । निर्धमथ^{२२} । तथा पृथिव्या^{२३} । च^{२४} । महत^{२५} । अस्माक^{२६} हृदयाच्च^{२७} ।

- १ ०ञ्च D युवाम् । त्व कुत्सश्चेति शेषः Sy
२ उद्गुणं शुष्णम् Sy
३ च्छन्त P, D
४ तदनन्तर त्वं शुष्ण हत्वा Sy
५ खलु Sy
६ स्वगृह प्रापितवानसि Sy
७ युवामिन्द्राकुत्सा Sy
८ भार्गवः Sy
९ सम्भेजिरे Sy
१० इन्द्रा P अवस्यो SKN कुत्सेन सस्तव ।
अवस्योरार्षम् Dur
११ द्राइत्सौ P हे इन्द्राकुत्सौ ! Sy, SKN,
Dur
१२ वहमानाबुह्यमानौ Sy वहमानौ प्रापयन्तौ
SKN उह्यमानौ युवा ब्रुवे Dur
१३ रथेनात्मानम् SKN
१४ युवाम् Sy
१५ अश्वा is suggested for अश्वा ॥
१६ स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता
यजमानो वा तत्समीपेऽपीति यावत् Sy
अपठितमपि कर्मनामैतत् । करणमित्यस्य वा
कर्मनाम्नश्छान्दसोऽकारलोप । कर्मण्यस्मदीये
SKN नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परि-
तोषिता Dur
१७ आ समन्ताद्वाहका भवन्तु Sy आ इत्युपसर्गो
वहन्त्वित्येतेन सम्बध्यते SKN

- १८ अज्ञानरूपाणि पापानि Sy तमोरूपाणि ।
असत्या वृष्टौ कथ जीविष्यामः कथं पुत्रा
कथ पौत्रा. इत्येवमादीनि मानवानि दु खानि
SKN एतानि तमांसि Dur.
१९ अप्सु प्रविष्टम् Sy अद्भ्य इति द्वितीयार्थे
चतुर्थी, पञ्चमी वा, अप अपो वृष्टि-
लक्षणा SKN
२० एन शुष्णासुरम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थ
परामृश्यते Sy सीमिति परिग्रहार्थीयः सर्व-
पर्यायः SKN सर्वतोऽरीन् Dur.
२१ अबाधेयाम् Sy निरुपसर्गाभ्यासादत्राख्यात-
स्याप्यभ्यासो द्रष्टव्यः । अभ्यासाच्चार्थभूय-
स्त्वम् । एतदुक्त भवति—सुष्ठु सर्वात्
निर्धमथो निर्गमयथ SKN
२२ स्वकीयात् स्थानात् Sy कुतः ? सधस्थात्
सहस्थान्मेघात् SKN. समानस्थानादन्तरिक्षात्
Dur
२३ नि. अबाधेयाम् Sy
२४ VM seems to explain मघोन as
महत ॥ मघवतः हविष्मतो यजमानस्य Sy
एतच्च कुर्वन्तौ मघोनो हविराद्येन धनेन
धनवन्तौ SKN तत श्रोषध्याद्युत्पत्या सुकाले
कुर्वाणौ मघोन, महान्त्येतानि Dur
२५ वृतयाच्च P पृदयाच्च D यजमानस्य हृदो
हृदयात् SKN हृदयस्याच्छादकानि, अना-
कालभयकृतानि Dur

निवारय्य । कुत्सश्च साहचर्याद् दवता भवति ।

वातस्य युक्तान्तुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेपो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे त्रे अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तर्विपीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । गच्छतस्तव । योग्यान् । सुयुज । मरुवान् । भयम् । भवस्युश्चिदि । क्रांतवर्धनः ।

मनसा गच्छति स्मरति तंवागमनमिच्छन्नित्यर्थः । अस्मिन्नवसर । विश्वे । मरुतः । तव । गमनोद्युक्तसहाया
भासन् । तथा ब्राह्मणे प्रमुक्तानि स्तोत्राणि च । तव वत्सम् । भवर्धयन्निति ।

सूरश्चिद्रथं परितक्म्याया पूर्वं कर्षुपरं जूजुवासम् ।

मरुच्चक्रमेतंशुः स रिंशाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरश्चित् । सूरस्य । रथम् । राश्याम् । अगत प्राबुभूतं षक्रं प्रह्वी । तत्रोत्समवस्थितम् अगमत् ।

वगेन गच्छन्तम् । तस्य षक्रं च । भरत् अबृहत् शत्रूणां जयाथम् । अस्मिन् काले सूर्येण स्वर्धमान एतथं श्रुति ।
इन्द्रेण सङ्गच्छते । एवविध इन्द्रोऽस्मान् । सर्वेषां पुरतः । स्थापयन् । अस्मदज्ञम् । भागमिष्यति ।

१ ०ष is suggested for ०ष ॥ धारयथो
ज्मयथ SKN धारयथ इत्येतदाशास्महे
Dur

२ अथवा मघोन इत्याद्यन्यथा योज्यते । उदक
सक्षणेन धनन धनवतो मेघस्य । हृद्यो हृच्छ-
ब्धेन सामीप्याबुदकं सख्यते । उदकाद् धरथो
ज्यतपपस्तर्वाति तमोऽप्याभि तमस्स्यासि याम्या
वरजानि N 7 10 SKN III 58 59

३ वातस्य P D

४ धायोर्वगेन Sy ५ संयुक्तान् Sy

६ मुष्टु योजनीयान् Sy ७ मन्त्रव्रष्टा Sy

८ ०वत्सु P एतन्नामकं Sy

९ श्रुति D १० कान्त० D प्राज्ञः Sy

११ प्राप्नोत् Sy १२ बाग० D

१३ अस्मिन्लोके Sy

१४ सर्वे Sy १५ बहुषः स्तोत्रारः Sy

१६ गमनोद्युक्तस्य सहा० is suggested for
गमनोद्युक्तसहा० ॥ अथत्यो सखायः Sy

१७ ब्रह्माभिः स्तोत्रे Sy

१८ स्वदीयम् Sy

१९ VM ignores चित् (twice) and इन्द्र ॥
चित् अपि Sy

२० सूरस्य P एतशाब्धेन श्रुतिणा सह योद्धु
सूर्यस्यापि सम्बन्धितम् Sy

२१ इन्द्रः सङ्ग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां मटा
इति परितक्म्या सङ्ग्रामः Sy

२२ बह्वी P प्रह्वीषके is suggested for
षकं प्रह्वी ।

२३ उपरतभ्यापारम् Sy

२४ अगत P, D पुराकरोत् Sy

२५ अबृहत् D अहृत् is suggested for
अबृहत् ।

२६ शिशुणां P २७ एवञ्च P एतन्न D
एतशाय । विभक्तिभ्यास्यथ । इन्द्रः पूर्वं हि
चक्रस्य रथस्यैकं षक्रम् Sy

२८ स इन्द्रस्तेषु षक्रेणासुरान् हिमस्ति Sy

२९ पुतस्तवयम् P अपि चात्मान् पुरस्कृषन् Sy

३० अस्मदीयं यज्ञम् Sy

३१ सम्मज्जु Sy

३२ VM ignores चित् ।

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आयम् । हे जना । अयम् । इन्द्र । अभिदर्शनार्थम् । सुतसोमम् । सखायम् । अन्विच्छन्
आजगाम । आगते चास्मिन्, अभिषवग्रावा । शब्द कुर्वन् । वेदिं प्रति वेद्यामित्यर्थस्तत्र । अघस्ताद् भ्रि
दीर्घश्छान्दस धार्यतेऽभिषवार्थम् । यस्येन्द्रस्य पानाय । क्षिप्रम् । अध्वर्यव । चरन्ति यज्ञ इतस्तत ।

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मतीं अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये चाकनन्त । ये च पुरा त्वाम् इन्द्र । कामितवन्त । ते लब्धकामा । क्षिप्रम् । पुनश्च का
वन्त । तेऽमी । मर्त्या । हे अमर्त्य । मा । पापम् । प्राप्नुवन्तु । तदर्थं भजस्व । तानस्मान् यष्टुन् ।
च । तेषु । बलम् । धेहि । जनेषु । येषु । त्वदीया वयम् । स्याम सहायाना बल धेहीति ।

१. युष्मानभिद्रष्टुम् Sy

२. अभिषुतसोम यजमानम् Sy

३. स्तोतारम् Sy

४. अभिलषन् Sy

५. आगच्छति Sy ६. गते D

७. वा D स सोमाभिषवपाषाण Sy

८. वेद्यमि प्रति P

९. वेद्यमादित्यर्थस्तत्र P

१०. अभिह्रियते Sy

११. षं छा० P

१२. ते षवार्थं P

१३. यस्य ग्राव्ण. Sy

१४. क्षेपण प्रेरणम् Sy

१५. कुर्वन्ति Sy

१६. ंन्त D

१७. हे इन्द्र । धनार्थिनः ये जना. Sy

१८. प्रकामयन्त Sy

१९. क्षिप्रमेव Sy

२०. त्वा चाकनन्त Sy

२१. जना Sy

२२. ते मित्या P मरणधर्माणः Sy

२३. हे अमरणशीलेन्द्र । Sy

२४. भा P, D मा उ इति निपातसमुदायो मे
निपातार्थे वर्तते Sy

२५. वाव P वावम् D अनर्थम् Sy

२६. म्नाप्नु० P माप्नु० D गमन् Sy

२७. सम्भजस्व Sy

२८. त्तनस्मान्यष्टुतम् P यजमानान् Sy

२९. जनेषु Sy

३०. येषा जनाना मध्ये स्तोतार. Sy

३१. भवाम Sy

३२. हायानाम P

३३. Ms D puts the figure ॥३१॥ 1
to indicate the end of the th
first hymn No such numb
given in P.

अददंरुत्सुमसृजो वि खानि त्वमर्णवान्वद्वधानौ अरम्याः ।

महान्तमिन्द्र पर्वत वि यद्. सृजो वि धारा अवं दानव इन् ॥ १ ॥

अवं ॥ गातु ॥ दारितवानसि । अयोमुत्सम् । मेघद्वाराणि चास्य । व्यसृजं । तथा महतोदकेन वाद्यमानान् । सिन्धून् वज्रे नियम्ये । स्व स्व स्थानेऽरम्ये । इत्यतएवाह महान्तमिति यदा । त्वम् । महान्तम् । मेघम् । दारितवानसि, अस्यापामपिधानानि द्वाराण्यपावृष्वन् । उवकधाराश्च । व्यसृजं । तथा

१ 'अददंरुत्सम्' इति द्वायशब्दमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय श्रुतिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो वेदता । तथा चानुष्मन्तम्—'अददददददश गातु' (KSA 25 32 p 20) इति । गतो विनियोगः Sy

२ ०सु D गतुं P गातीरायम् SKN गातो रात्रेयस्यार्थम् Dur

३ हे इन्द्र ! त्वम् Sy हे भगवन्नन्द्र ! त्वम् Dur

४ विदारितवानसि Sy दारयसि SKN दारित वानसि त्वम् Dur

५ अयाम् D उत्स्यन्वमानं मेघम् Sy 'उत्सं नुहन्ति स्तनयन्तम्' इत्यादौ दर्शनादुत्सशब्दो अठितमपि मेघनाम SKN उत्सो मेघः । स कस्मात् ? 'उत्सवनाद् वा' उत्पूर्वस्य सवे' ऊर्ध्वमसौ सन्न इत्युत्स । 'उत्स्यन्वनाद् वा' उत्पूर्वस्य वा स्यन्वतेः' उपयसावर्वास्त्यत् स्यन्व तोत्युत्स । 'उनसेवा' 'उम्बी क्लेवन' इत्यस्य, क्लेवयस्यसौ । तमुत्सं मेघम् Dur

६ तदन्तरं मेघस्योदकमिर्गमद्वाराणि Sy अत्र काशान्मेघस्य, यरुदकं मिर्गच्छति । उवकनिर्गमनविसानीत्यर्थं SKN विसानि Dur

७ विशेषण सुष्टवानसि Sy मेघ दारयित्वा चासृजो विसृजसि विवृणोवि । छात्रसत्त्वात्परो वि पुरस्ताद् द्रष्टव्यः SKN दारयित्वा च जम्बरीकृत्य तस्योत्सस्यासृजं विवृतामि त्वमकरो Dur

८ बाध्यमानान् Sy निगमनमिरोधं कुर्वता मेघे- नात्यर्थं बाध्यमानान् SKN उवकभारेभाति गुरुणा बाध्यमानान् Dur

९ उवकवतो मेघान् Sy विवृत्य च त्वमगवान्, भूमिन् स्वयं मत्वर्धीयो द्रष्टव्यः, 'अगतो लोपश्च' इति । अर्णं उवकम् । अत्रयद्यभूर्तं वद्वदो पेष्वस्ति ज्ञेयया । के पुनस्ते ? मेघा । ये महार्णा उवकसङ्घातास्तान् SKN स त्वममुना प्रकारेण अर्णंस्वतः, अणसोव केन तद्वत् 'एतान्माध्यमिकान् संस्त्यायान्' मेघ सङ्घातान् Dur

१० विसृजयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्यातिविसृजनकर्मा Sy रम्याति संयमनकर्मण्यत्र 'सविता यत्र' इत्यादौ । इह तु विसर्जनकर्म विसृजयसि क्षारयसीत्यर्थं SKN यथाकाल मरम्या विसृष्टवानसि । रम्यातिवृत्ति संयमन कर्म, अण्यत्र । तद्यथा 'सविता यत्र' पृथिवीमं रम्यात् (RV X 149 I) इत्यत्र । इह पुनर्मेघविदारणसम्बन्धाद् विसृजनकर्मा Dur

११ यस्त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः Sy, SKN

१२ प्रभूतम् Sy योज्यमितमहान् Dur

१३ पर्वतो मेघः । केनचिद्व्यन्येनाशक्यो विवृतद्वार कर्तुं तमपि Dur

१४ विवृतवानसि Sy 'वि' इत्याख्यातेन सम्प्रथ्यते । 'अन्त्रे घसङ्करं' (Pa 2.4.80) इत्येवं लेर्मुकि रलोपे ऋणम् । पूर्वेष्वपि कालेषु विवृतवानसि SKN विवृतमपावृतीरकनिगमद्वारमकरो Dur १५ अस्वापा० D

१६ अयां धारा Sy धारा उवकस्य SKN

१७ विसृष्टवानसि Sy विवृत्य च सृजं, विसृजं विसृजयसि । मेघाद् विसृजितवानसि SKN, Dur

वृत्र चापि । हतवानसि । अत्र यास्क — 'त्वमर्णवानर्णस्वत । एतान् माध्यमिकान् मस्त्यायान् । वादध्य-
मानानरम्णा । रम्णाति सयमनकर्मा महान्तमिन्द्र । पर्वत मेघ यद् व्यवृणो । व्यसृजोऽस्य धारा । अपाहन्नेन
दानकर्माणम्' इति ।

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्वदधानाँ अरंह ऊधुः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिँ चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविपीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वमुत्सान् । मेघान् । वर्पतुभिँ । वाधमानान् । शिलोच्चयस्य । अधसिँ । प्रेरितवानसिँ । वज्रिन् ।
अहिम् । चित् । उद्गूर्णँ । प्रवृद्धं । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । बलम् । अकृणोँ ।

त्यस्यं चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जवान् तविपीभिरिन्द्रः ।

य एक इदं प्रतिर्मन्यमान् आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य चित् । त्यस्य । चित् । महत् शत्रोँ । मृगरूपस्य वधार्थम् । आत्मीयं वज्रम् । बलं ।

१. दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातार मेघं वा Sy दनोः पुत्रो दानवोऽसुरो वृत्रोऽन्यो वा कश्चिन्मेघस्य रक्षिता, तञ्च SKN उदकदातारं मेघम् Dur
२. अभिहतवानसि Sy अवेत्यय हनित्येतेन सम्ब-
ध्यते । हतवानसि । अथवा दानव दातार
चोदकस्य महान्तमपि मेघं सर्वमधो हतवान्
SKN पुन. पुन. अवघ्नन् य एत-
दकार्षीस्त्वं स इदं नामास्माकं कुरुष्वेति Dur
३. VM ignores इन्द्र and अव ।
४. बाध्य० D उदूणा उत्सम् । उत्स (उत्तरणाद्वा)
उत्सदनाद्वा । उत्स्यन्दनाद्वा । उनत्तेर्वा । व्यसृ-
जोऽस्य खानि । त्वम् (शेषं मूले) N 10
9, SKN III 11, 12
५. The passage, beginning with सिन्धून्
and ending with सयमन is omitted
by P P begins कर्मा etc
६. N adds विसर्जनकर्मा वा after सयमन-
कर्मा ।
७. यन्वृणो व्य० P यद्यवृ० D
८. N reads अवाहन्नेन for अपाहन्नेनम् ।
९. N reads (दानव) दानकर्माणम् for दान-
कर्माणम् ।

१०. मेघान् प्रतिवन्वनादमोचय इति शेष. Sy.
११. ऋतुषु वृष्टिकालेषु Sy १२ प्रतिवध्यमानान्
Sy १३ मेघस्य सम्बन्धि Sy
१४. ऊधसि is suggested for अधसि ॥
जलम् Sy १५ अगमय Sy
१६. हे वज्रवज्रिन्द्र ! Sy १७ वृत्रम् Sy
१८. च Sy १९ गूर्णं P हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy
२०. प्रबन्ध P प्रवृद्धं is suggested for
प्रवृद्ध ॥ उद्युक्तम् Sy.
२१. जले शयनं कुर्वन्तम् Sy
२२. ंन्वा P D हतवानसि Sy
२३. अधारय । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो
भवतीत्यर्थ. Sy
२४. VM ignores त्वम् ।
२५. निर्जघानायुध शत्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा ।
वृत्रस्य गात्रादन्यो य. प्रादुर्भूतो महासुर ॥
वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसन्नकम् ।
पुनर्जघानेन्द्र इति पराभि कीर्तयत्यृषि ॥ इति ॥
Sy २६ तस्य वृत्रस्य सम्बन्धि Sy
२७. प्रभूतस्य Sy २८. शत्रु P
२९. मृगवच्छीघ्रगामिन Sy
३०. ंमत्मी० P ३१. आयुधम् Sy
३२. वज्रन्ववै D स्वकीयैर्बलै. Sy

निजपाने। यः एकः एवाहि । अप्रतिरहमस्मीति । मन्यमानं प्राप्तीत् । अस्माद्धे सकाशात् । अनन्तरम् ।
अन्यं शुष्णो नाम । अजनिष्ट । वृत्तर ।

त्यं चिदेपां स्वधया मदन्त मिहो नपात सुधुर्धं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भाम वज्रेण वृञ्ची नि अघानु शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यं चित् ॥ अत परं शुष्णवध उच्यते ॥ तम् । यः एषां मनुष्याणां स्वभूतेन । उदकेन । मयन्तम् ।
मिह । पौत्रम् । सुष्ठु । वर्षमानम् । तमसा निगमयितारम् । यपणशालप्रहरण । ग्रहं । श्रायम् । क्रोधा
हृष्टे शुष्णो भूत्वाजायत एवविधम् । शुष्णमसुरम् । वज्रेण । वञ्ची । निजपानति ।

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निपत्तममर्मयो विददिदस्य मर्म ।

यदीं सुधत्र प्रमृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्यं धा ॥ ५ ॥

त्यं चित् । निपत्तयन् प्राणासवचने, शुष्णामुरस्य । तम् । निपत्तं तमसि स्थितमिन्द्र । प्रजाभि ।

- १ निजोपेणावधीत् Sy
- २ असहाय Sy
- ३ प्रतिद्विन्द्रिरहित Sy
- ४ मन्यमानं प्रात्मानं यः अस्तीति शेष Sy
- ५ ऽवेष्टे D वृत्रात् Sy
- ६ अन्तरम् P
तवानीम् Sy
- ७ असुरं शुष्णं Sy
- ८ श्येष्ठ D अजनिष्ट is suggested for
अजनिष्ट ॥ प्रादुरभूत् Sy
- ९ प्रवृत्तर Sy
- १० VM ignores इन्द्र ।
- ११ उष्णं D
- १२ तं च वृत्रं जघानेति शेष Sy
- १३ प्राणिनाम् Sy
- १४ D and P add मवान्तनोवकेन after
उदकेन ॥ अश्रेण Sy
- १५ मयन्तं P, D मोक्षमानं सर्वप्राणिनामत्र
स्थयमेव भुञ्जाम् Sy
- १६ महः P शेषतसमर्षस्य शेषस्य Sy -
- १७ पातारं रक्षितारम् । अत्र मपाच्छब्दः पातरि

- मते प्राणो यः सतनूपास्त हि सन्ध्यां पारि
(AB 24) इति ब्राह्मणम् Sy
- १८ प्रयुष्टम् Sy
- १९ P and D add यपणशीलं after निग-
मयितारम् ॥ तमोऽप्रकारं गच्छन्तम् Sy
- २० यपणशीलस्य शेषस्य प्रहर्ता Sy
- २१ वनुजस्य वृत्रस्य Sy
- २२ क्रो D अत्र क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधातुत्पन्न-
शुष्णामुरो लक्ष्यते । तं शुष्णामुरम् Sy
- २३ ऽवेष्टं D
- २४ स्वकीयनायुषेण Sy
- २५ वज्रिन् P वज्रवाचिन् Sy
- २६ ऽघातेनाति P
हृतवान् Sy
- २७ ऽनं D The passage, निपत्तं
यघनं should immediately follow
तमसि स्थितम् and precede इन्द्र ।
- २८ वृत्रस्य Sy
- २९ त्यक्तवेव । लिङ्गभ्रमस्य Sy
- ३० तं स्थितं P निपत्तं D निषण्णम् Sy
- ३१ प्रजाभि हे इन्द्र । त्वम् Sy

अविन्दत्^१ । तथा गूढमर्मण^२ । अपि^३ । शुष्णस्य^४ । मर्म चाविदत्^५ । अथ प्रत्यक्ष — यदा^६ । एन^७ शुष्णम् । युयुत्सन्तम्^८ ।
हे सुवल^९ । सोममदस्य^{१०} । प्रादुर्भावे^{११} । हरणशीले^{१२} । तमसि^{१३} । निहितवान् अस्योत्तरा भूयसे^{१४} निर्वचनाय ।

त्यं चिद्वित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥ ६ ॥

त्यं चित्^{१४} । तम्^{१५} । चित्^{१६} । इत्थम्^{१७} । 'कत्पयं सुखपयसं सुखमस्योदकम्' इति यास्क, तम्^{१८} । शयानम्^{१९} ।
असूर्यं^{२०} । तमसि^{२१} । वर्धमानम्^{२२} । तम्^{२३} । चित्^{२४} । सुतेन सोमेन^{२५} । तृप्यन्^{२६} । तमुच्चै^{२७} । आयुधमपगूर्यं^{२८} । हतवानिति^{२९} ।

१. अज्ञासी Sy
२. गूढमर्मणो मर्मण P, D मर्महीनमात्मान मन्यमानस्य Sy ३ एव Sy
- ४ मं P प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो अग्रयते तन्मर्मैत्युच्यते Sy
- ५ P. reads ददह for अविदत् । अथ ।
६. वृत्रम् Sy
- ७ योद्धुमिच्छन्तम् Sy
- ८ सुमल P., D हे सुवल । इन्द्र । त्वम् Sy.
- ९ मादकस्य सोमस्य Sy.
१०. प्रभृतौ प्रभरणे सति Sy
- ११ हारके Sy
- १२ न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्तमसि प्राविशदित्यर्थः Sy.
१३. अस्यन्योत्तरा P
१४. गातुर्नामात्रेयस्तस्यार्थम् SKN गातुर्नामात्रेयस्तस्येदमार्थम् DuI
- १५ त्यमिति मेघस्य निर्वेशस्तच्छब्दसमानार्थं । त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य SKN त मेघम् Dur
- १६ एव वृत्रम् Sy चिदेवार्थे । य पश्यति त्य तमेव SKN
- १७ अमुत्रान्तरिक्षलोके Sy अमुत्रान्तरिक्षे SKN अमुना प्रकारेण, अथवा—अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके Dur १८ कल्पय D
- १९ ०स P, D कत् सुखुकर पयो यस्य तम् Sy सुख पयो यस्य त मेघम् SKN सुखोदकम् । एवमत्रेन्द्रो जघानेति, अनेन सम्बन्धात्

—'कत्पयः—सुखपयो मेघ' इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् Dur

२०. N 6 3 leads सुखमस्य पय ।
२१. अप्सु शयनं कुर्वन्तम् Sy. शयतिरत्र स्थानार्थं । आमाशयो जलाशय इति यथा । तिष्ठन्तमित्यर्थः SKN
२२. सूर्यरहिते Sy यज्ञे मेघेन सूर्यस्य गमनं कृतं तेनाच्छादितत्वात् सूर्यो यत्र न दृश्यते तदसूर्यं तमस्तस्मिन् SKN असूर्यं तमश्च कृत्वा Dur. २३ अन्धकारे Sy
- २४ तं चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् Sy तृतीयार्थेषां द्वितीया । तच्छ्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य । येन यज्ञो उपकल्प्यन्ते तेन सोमेन SKN
२५. चित् पदपूरणः SKN.
- २६ अभिषुतेन सोमेन Sy सुतस्य, तृतीयार्थेषु चेषा, सुतेनाभिषुतेन सोमेन SKN अभिषुतस्य सोमस्य स्वमश पीत्वा DuI
२७. मोदमान Sy तृप्तं सन् SKN मन्दमान Dur २८. ऊर्ध्वम् Sy
२९. ०र्या P वज्रमुद्यम्य Sy. किम् ? सामर्थ्याद् वज्रम् उद्यम्य SKN, वज्रम् अवगूर्यं Dur
३०. अवधीत् Sy. तेन हतवान् हन्ति वा SKN य एवगुणयुक्त इन्द्र. सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या Dur
३१. VM ignores वृषभ and इन्द्र ॥ कामाना वर्षिता Sy वृषभो वर्षिता SKN Dur N 6 3, SKN II 393, 394

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सद्यो अप्रतीतम् ।

- यदी वधस्य प्रभृतौ ददाम् विश्वस्य जन्तोरंधुमं चकार ॥ ७ ॥

उद्यत् । महते । सूर्याय । यदा । उदयञ्छत् । प्रायुधम् । धनुषां सहनशीलम् । अप्रतिगतम् ।

यदा च । एनम् । वधस्य । प्रहरेण । हिसितवान् । तदानीमेव सर्वस्य । प्राणिजातस्य । अधः । चकार
निम्ने प्राक्षिपदिति ।

त्य चिदर्थः मधुपं शयानमसिन्व ध्रुव मशाददुग्रः ।

अपादमत्र महता वधेन नि कुर्योण आवृण्वन्मध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यं चिदर्थम् । त्यम् । चित् । उदकं प्रति । शयानम् । उदकस्य पातारम् । भवन्वन्म् । वारकम् ।

महान्तम् । भ्रमक्षम् । इन्द्रः । अपादम् । भक्षणशीलम् । महता । वधेण । कुर्योणास्ये वेधे । न्यवृण्वन्
इन्द्रः । पश्यवाचम् ।

- १ प्रभृताय Sy
- २ अमुराय is suggested for सूर्याय ॥
वृत्रामुराय Sy
- ३ प्रायधं P वधस्य Sy
- ४ शानुनामभिमधितु Sy
- ५ ०शेनप्रतिगर्भं P केनाप्यप्रतिगतम् Sy
- ६ ध्रुवम् Sy
- ७ प्रहरेणे is suggested for प्रहरेण ॥
प्रभृतौ प्रहरेणे सति । प्रभृतौ—'ह्रप्रहोर्भं'
इति भस्वम् Sv
- ८ अहिंसीत् Sv
- ९ तथा Sy
- १० प्राणिनः Sy
- ११ नीचम् Sy
- १२ अकरोत् Sy
- १३ प्रक्षि० P
- १४ VM ignores इन्द्र and दानवाय ॥
दानवाय वृत्रामुराय Sy
- १५ तम् Sy
- १६ एव ध्रुवम् Sv
१७. गन्तारं ध्रुवं मेघं वावृण्वन् Sy

१८. शयनं कुर्वन्तम्, स्मितवन्तमित्यर्थः Sy
- १९ मधुनोऽम्भसः पातारं पासयितारम् Sy
- २० असिन्वं सपत्नानवकोप्यारम् । अस्यतेरिवं
कम् Sy
- २१ पार० D वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छ्रावयन्तम् । 'स
इमांस्लोकानवृणोच्छादिमांस्लोकानवृणोत्तद्रूपस्य
वृत्रत्वम्' (TS 2 5 2 2) इति हि तैत्तिरीय-
कम् Sy
- २२ आवृण्वी, प्रत्यपहीत् Sy
- २३ उवृण्वीबलः Sv
- २४ पावरहितम् Sy
- २५ भ्रमभ्रम् भ्रमार्थं परिमाणरहितम् Sy It
reads भ्रमत्रम् for भ्रमम् of the text.
- २६ प्रभृतेन Sy
- २७ कुर्योणा० P D
तदनन्तरमिन्द्रः सङ्ग्रामे Sy
२८. न्यावृण्वन् P न्यावृण्वन् D नितरामहिंसीत् ।
'तस्माज्जन्मन्यमानावृण्वीधोमी निरकामतां
श्राणापामौ वा एमं तदुज्जिह्वताम्' (TS
2 5 2.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy
- २९ हिसितवाग्निभ्रयम् । वृन्नाभिभृतमित्यर्थः Sy

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ६ ॥

को अस्य । इन्द्रस्य^१ । शोषकम्^२ । तेजो बल च । वारयितुं शक्नोति । सोऽयमसहाय । एव । शत्रुधनानि । आहरति । अप्रतिगतं^६ । द्यावापृथिव्यौ । इन्द्रस्य^५ । वेगात्^७ । क्षिप्रम् । देव्यौ । बलाच्च^{१०} । भयेन^{११} । कम्पते इति वेगबलयोर्भयात् कम्पनमिति^{१२} ।

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीतु इन्द्राय गातुरुंशतीवं येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनुं स्वधाव्ने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

न्यस्मै । इन्द्राय । देवनशीलम्^{१५} । आयुधम्^{१६} । स्वयमेव हस्तं प्रति निगच्छति । तथेन्द्राय । पृथिवी^{१८} । स्वयमेवात्मान नियत्^{१९} । यथा कामयमाना स्त्री पुरुषाय । किं चासौ सर्वम्^{२१} । आत्मीय बलम् । क्षितिभि^{२२} । सम्मिश्रयति । तत^{२४} । अस्मा अन्नवते । ता प्रजा । प्रह्वीभवन्ति^{२७} ।

१. इन्द्रस्य सम्बन्धिनीम् Sy

२. शुष्म शोषणाम् । शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गत्वमेव Sy

३. पार० D.
निवारयेत् Sy

४. शत्रूणा वसूनि Sy

५. विभक्तिं हरते वा Sy

६. केनाप्यप्रतिगत इन्द्र. Sy

७. इन्द्रस्य सम्बन्धिन Sy

८. वेगवत् Sy

९. द्योतमाने Sy

१०. बलाद् उद्भूतेन Sy

११. भयेन Sy

१२. कम्पते D गच्छत । चलत इत्यर्थः. Sy

१३. को पिन० D.

१४. VM ignores क and इन्द्रस्य ।

१५. द्योतमाना द्यौ Sy.

१६. ०ध P स्वधृतिः स्वेन धृता Sy

१७. नीचत्वेन याति Sy

१८. भूमि. Sy

१९. यथेष्टमात्मान विनियोक्तुं योग्या भवतीत्यर्थः
Sy

२०. योषिदिव Sy

२१. समस्तम् Sy

२२. प्रजाभि. Sy

२३. संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु
निहितवानित्यर्थः Sy

२४. VM seems to explain अनु as तत ॥
आनुकूल्येन वर्तमानाः Sy

२५. बलवत् इन्द्राय Sy

२६. मनुष्या. Sy. क्षितय इति मनुष्यनाम
Ngh 2 3

२७. सन्नमन्ति प्रह्वीभवन्ति Sy

२८. VM ignores यत् ॥ यदेन्द्रः Sy.

एकं तु त्वा सत्पतिं पञ्चजन्य जात शृणोमि यशसं जनेषु ।

त मे जगृभ्र आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानासु इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकं नु । एकम् । एव । त्वाम् । सतां पतिम् । पञ्चजनहितम् । जातम् । शृणोमि । मघस्विनम् ।

जनेषु त्वमेकं एवैवविधो जात इत्यर्थः । तं त्वाम् । मह्यमित्यर्थः । स्तुत्यम् । स्वीकुर्यन्ति । धारासितारं ऋत्विज-
रात्रो । अहिं च । स्तुतिभिराह्वयन्त् । इन्द्रम् ।

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददत शृणोमि ।

किं ते ब्रह्मणो गृहते सखायो ये स्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एवा हि । एवम् । हि । त्वा । कामे कास । मधून् भन्तम् । तद्वनानि च । स्तोत्रम् । ददतम् ।

शृणोमि । तुभ्यम् । ब्राह्मणा । ते सखायः । गृहते तुभ्यं प्रदानाम किमादवत इत्यर्थः । य विप्राः । त्यक्ता-
मनया । प्रजापस्वादिकं काममात्मनि । निदधुः । इन्द्रति ।

व्यास्यत् प्रथममध्याय चतुर्थस्याष्टकस्य स ।

अजान यो जहृकुल सीहित्यो माघवाह्वय ॥

१ हे इन्द्र ! Sy

२ मुष्यम् Sy

३ पातकम् Sy

४ पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् Sy

५ उत्पन्नम् Sy

६ शृणोमि ऋषिमुष्येभ्यः Sy

७. यशस्यं P

यशोयुक्तम् Sy

८. सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रब्रह्मा Sy

९ ०कमेवै० P

१० ०त्य D मे महीया प्रजा Sy

११ प्रतिशयेन स्तुत्यम् Sy

१२ गृहन्तु । स्वीकुर्यन्तु Sy

१३ ब्राह्मसितारं P D

कामानां संसमाना Sy

१४ क्षपायाम् Sy

१५ वासरे च Sy

१६ स्तुवन्तः Sy

१७. उवतप्रकारेण Sy

१८ शशु P बन्तुन् प्रेरयन्तम् Sy

१९ मघानि घनानि Sy

२० यच्छन्तम् Sy

२१ निशामयामि । एतन्मुषय प्रतिभाति Sy

२२ त्वदीया Sy

२३ ०ण P D बृहन्तः Sy

२४ स्तोतार Sy

२५ स्वत्तं किं गृह्यते । श्रुतिं स्वकीयाभिसाय
प्राप्सियितसम्भनावेषुमुक्तवानित्यर्थः Sy

२६ स्वयि Sy

२७. स्वकीयाभिसायम् Sy

२८ मयक्तिपन् Sy

२९ हे इन्द्र ! Sy

३० Ms D puts the figure ॥३२॥ here
to indicate the end of the thirty-
second hymn No such number
is given in P

३१ षुकृते P षुकृते D

३२ ०त्ये P

अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

महिं॑ मु॒हे तु॒वसे॑^१ ऽथ॑ व्याचिख्यासति माधव ।
समासविषये वाच्यमादित सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
समास उपसृष्टाना - निवर्तन्ते विभक्तय ।
विस्पष्टमभिधानाय निर्दिश्यन्ते पुनश्च ता ॥२॥
‘द्रवि॒णो॑दा द्रवि॒णस॑’, ‘ता॑ सोमं॑ सोम॒पात॑मा’ ।
‘गवा॒ गोप॑ति’ इत्येव न तु ते पादपूरणा ॥३॥
उपादा॑तुमशक्योऽय प्रत्यय प्रकृति विना ।
ततोऽन्येन गतार्थापि प्रकृति सम्प्रयुज्यते ॥४॥
‘वसो॑रिन्द्र॒ वसु॑पति’ ‘पुरू॒तमं॑ पुरू॒णा’ च ।
‘रथी॑तम॒ रथी॑ना^{१३} च^{१३} पादाश्चात्र॑ निदर्शनम् ॥५॥
‘वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती’ वाजेभिरिति पूरणम् ।
युक्तान्नैर्बहुभि॑ सेय यज्ञ वष्टु धियावसु ॥६॥
नन्वत्र विग्रह सोऽयमस्त्यस्या वाजिनीति य ।
तृतीयान्तस्य सम्बन्ध पुल्लिङ्गस्य च तत्र क ॥७॥

१ This line is supplied by the Editor

२. RV V.33 I

३. वसोऽय R

४. वः P, D

५ RV I 15 7

६ वः D RV I 21 I

७. RV I.101 4

८. वः P, D

९ वः P, D

१०. RV I 9 9

११. वः D RV I 5 2

१२. RV I 11 I

१३. रथिनातम पञ्च P रथिनातमञ्च D

१४ पादास्तत्र R

१५. वः P RV I 3 10

१६ वः R

१७. पुल्लिङ्गस्य P, D, R

तस्मादन्नैरस्मदीय हविर्भूते सरस्वती ।
 वहतामिति मन्त्रार्थो नत्वन्नैरन्नवतीति ॥८॥
 किमत्र तव वक्तव्य 'त्व सोमं क्रतुभि' इति ।
 किं वेह तव वाच्य स्याद् 'यज्ञेभियंन्नवाहसम् ॥९॥
 तद्धोव विग्रह कार्थो वाजिनीभि समन्विता ।
 या सा वाजिनीवतीति तृतीयान्तस्तथान्वित ॥१०॥
 क्रतुभिर्युक्तं सुक्रतुर्वहुव्रीहेश्च विग्रह ।
 नत्वस्य सन्ति क्रतवस्तृतीयाश्च तथान्विता ॥११॥
 क्रतवो यस्य सन्तीति योज्य लौकिकविग्रह ।
 स विस्पष्टाभिधानाय सत्त्वमात्र ह्यपेक्षितम् ॥१२॥
 अन्वयो वाजशब्देन पुल्लिङ्गेनापि सिध्यति ।
 वाजेभिरिति पुल्लिङ्ग तथा सति न दुष्यति ॥१३॥
 यद्वाअवत्त्व बहुभि कृतमन्नैस्तथा सति ।
 'वृषा' वृषत्वैभि' इति समीचीनो भविष्यति ॥१४॥
 'गोभिर्वंपावान् मधुना तत्र स्पष्ट प्रतीयते ।
 कृतं गोभिवपावत्त्व गोभिरेवान्नवानिति ॥१५॥

- १ ०ःत्रोर्षो D
 २ ०ःशे० P ३ से P सो D
 ४ RV I 91 2
 ५ ०वात् P RV VIII 12 20
 ६ समीचिता P
 ७ ०ःत्त D
 ८ P and D add इति after सुक्रतु ।
 ९ सं स्थाना० D सत्त्वमा० P
 १० ०ःप्रमपे० R.

- ११ अन्वायो P १२ चश० P
 १३ मुंलिगोपि सि० D पुल्लि० R
 १४ सिध्य० R
 १५ पुल्लि P, R. १६ यद्वावा० P
 १७ ऋमुम० R १८ RV I 91 2
 १९ ०पा माधुना D ०पाम्माधुना P VS 20
 37 २० ०ःतिय० D
 २१- Omitted by P ऋतो R
 २२ ०ःत्त्व P, D

‘यज्ञैर्यज्ञस्य वोढा यो यज्ञवाहा भवेदिति ॥१६॥

‘अश्विना यज्वरी’ अस्या प्रत्ययार्थं विनिर्दिशन् ।

चनशब्दमुपादत्ते सन्त्यन्येऽपि च तादृशा ॥१७॥ इति॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायैथा तवसे अतंव्यान् ।

V 33

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेतं ॥ १ ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्थः सन्ति जनान् ॥ २ ॥

महिं महे । सवरण प्राजापत्य ॥ मम महते । वलाय । अत्यन्तम् । तीक्ष्णीकरोमि । कर्मणो
नेतृन् ऋत्विज । इन्द्राय । इद्धम् । वृद्धाय कर्म कर्तुम् । अहमवृद्ध । य । अस्मै स्तोत्रे । सङ्ग्रामे । स्तुत
सन् । जनानां मध्ये । मरुद्भिः सहागत्य । सुमतिम् । प्रजापयति ।

स त्व नः । स । त्वम् । अस्माकम् । स्तोत्रे । इन्द्र । प्रीयमाण । अश्वानाम् । योक्त्रम् ।

१. ०भिय० P

२. RV VIII 12 20

३. P D read उह्यमानैर्यो for. यज्ञैर्यज्ञस्य
वोढा वो ।

४. ०रीत्यस्या R RV I 3 1

५. ०दिशेत् R, P ६. चन ० R

७. तत्रात्रे पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश
सूक्तानि । तत्र ‘महिं महे’ इति दशचं प्रथम
सूक्तम् । प्रजापतिपुत्र. सवरणार्य ऋषि ।
त्रिष्टुप् छन्द. । इन्द्रो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘महिं दश प्राजापत्यः सवरण.’
(KSA 26 33 p 20) । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy ८. अह सवरण Sy

९. बलवते Sy १०. महत् प्रभूतं स्तोत्रम् Sy

११. दीपयामि प्रकाशयामि Sy

१२. नृन्—पठ्यर्थे द्वितीया मनुष्याणामस्मदीया-
नाम् । यद्वा नृन्स्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेष
Sy १३. इत्थम् is suggested for
इद्धम् ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण Sy

१४. वलाय तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय Sy

१५. अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् Sy १६ इन्द्रः Sy

१७ वाजस्यान्नस्य वा लाभे निमित्ते सति Sy

१८ जने जनाय सवरणाय Sy

१९ मर्त्ये स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह अत्रियमाण-
र्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्ह. Sy

२०. जानाति Sy २१ प्रसिद्धः Sy

२२. अस्मान् Sy २३. अर्चनसाधनं स्तोत्रैर्नि-
मित्तभूतैः Sy २४. ध्यायन् Sy

२५ रथे नियोज्यानामश्वानाम् Sy

२६. नियोजनरज्जुम् Sy.

रययुगे समयोजय । मुक्त्वा वास्वान् याहि । इत्यम् । मघवन् ! सेव्यं मा प्रति । प्रभिवहे चास्मदीमान् ।
जनान् । स्वामी सन् तान् । प्रसक्तिं च सचिं सेवाकर्षति ।

न ते तं इन्द्राम्यस्मदृष्वार्युक्तासो अन्नहाता यदसन् ।

तिष्ठा रथमधि त वज्रहस्ता रुविम देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न ते । वधानीयं । हत्र ! तव । तज्जवा । न । अस्मान् । अम्यागच्छन्ति । यस्मादस्माकम् ।
स्तोत्रवर्जिततया । रथेऽयुक्ता । अभवन् । सम्प्रति स्तोत्रे क्रियमाण वय्यहस्त ! तम् । रथम् । अधितिष्ठ ।
य चाश्वानां रुविममागमनार्थम् । आमच्छ । देव ! शोभनास्वस्त्वमिति ।

पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्त्वा गवे च्चक्र्योर्वीरासु युध्यन् ।

तत्तक्षे सूर्याय चिदोर्कसि स्वे घृषा समस्तुं दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु यत् । पणिनिरपहृतेषु गावु तज्जवायमङ्गिरोमि प्रयुक्तानि बहूनि । स्तोत्राणि । यदा ।
तव । भवन्ति । यदा च पणिनां तेषु तेषु क्षेत्रेषु प्रविश्य । युद्धं कुर्वन् । अङ्गिरसो गवे । कृतवानसि । तवानीं

- १- ०य P आश्रयति Sy
२ वा is used in the sense of च 1 c
aggregation N 1 4, 5
३ याहि P याहि seems to be the expla-
nation of या ॥ या सिङ्गम्यत्यय ।
यानकर्तुं Sy
४ जोषं प्रीतिम् Sy
५ VM seems to explain अन्नु with
बोषम् and अग्नि with बल्ल but Sy
explains अन्नु with बल्ल and अग्नि
with प्रसक्ति ॥ अन्नु बल्ल अघहः ।
तैर्मिमित्तैर्योऽन्नमग्नेरिति Sy
६ अस्मदरीन् Sy
७ आभिमुख्येन प्रकृष्टं पराभव Sy
८ सचिं P सचि D
९ VM ignores वृषन् ॥ हे वरुण ! Sy
१० हे महम् ! Sy
११ त्वदीया Sy १२ ते नरा Sy
१३ न भवन्ति Sy
१४ अस्मात्स्वभूक्तेभ्योऽन्वे Sy

- १५ अतोऽस्मद्वयस्यम् अग्नि आगन्तुम् Sy -
१६ यव् ये Sy
१७ ०जितयो P बह्य परिपूर्वं कर्म तत्रोहितत्वात् Sy
१८ त्वयाऽस्ययुक्ता Sy
१९ आसन् अभवन् Sy
२० हे वय्यहस्त ! इन्द्र ! Sy
२१ प्रसिद्धम् Sy -
२२ ०धिष्ठिताय चा० P ०धिष्ठाय चा० D
२३ त्वं मं रथमारोहं प्रग्रहम् Sy
२४ नियमयति तमधितिष्ठ Sy
२५ पुरु यव D २६ पा० P
२७ स्वभूतानि पुरुषिण बहूनि Sy
२८ उक्त्वाणि शस्त्राणि Sy
२९ सन्ति Sy
३० यवो D
३१ पाणीनां P वाणिनां D
३२ सत्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु Sy
३३ युक्तं P अस्तप्रतिबन्धकान् संहरन् Sy
३४ वृष्ट्युपश्रयाय Sy
३५ करोषि भेदन्म् Sy

सूर्याय^१ । स्व^२ । स्थाने स्थिराय । असुरैरुत्पादितेन तमसावृता^३ प्रकाशार्थं^४ तक्षण कृतवानसि । इन्द्र^५ सेक्ता^६ । युद्धेषु^७ । दासस्य उपक्षपयितुरस्य । नमयिता^{१०} । च । उत्तरार्धं^{११} परोक्ष^{१२} ।

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रमृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वय ते । वयम्^{१३} । ते भवाम । तव^{१४} । ये । चास्मदीया^{१५} । योद्धार । त्वदीय वेगम्^{१६} । जानन्त^{१७} । आस्मदीया रथा^{१८} सङ्ग्राम प्रति । गता^{१९} । चासन् । तथा सतीन्द्र । अस्मान् । आगच्छतु^{२०} । अहे^{२१} शोषक । शत्रूणा सदान बलम्^{२२} । भाग्यम्^{२३} । इव । ह्यातव्यम्^{२४} । सङ्ग्रामेषु^{२५} । कल्याणमिति^{२६} ।

पृष्वक्षेयमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृष्वक्षेयम्^{२७} । भीरुणा ससेव्यम्^{२८} । इन्द्र । त्वयि^{२९} । हिं । ओज^{३०} । बलानि^{३१} । च विद्यन्ते । स त्व कर्मसु नर्तनशील^{३३} । अमरणधर्मा । स त्वम्^{३४} । श्वेता निर्मलाम्^{३५} । रयिम्^{३६} । अस्मभ्यम् । देहि । हे वासयित^{३७} ।

१. सूर्यस्य Sy
२. स्व P स्वकीये Sy
३. ०वृताय, going with सूर्याय or वृते gen. sing is suggested for वृता ।
४. प्रकाशार्थं P
५. सम्पादयसि Sy
६. निन्द्र. P
७. वर्षिता सन् Sy
८. सङ्ग्रामेषु Sy
९. वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य Sy
१०. नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थ. Sy
११. चिद् अपि Sy.
१२. VM. ignores इन्द्र ।
१३. वयं स्मः Sy.
१४. त्वदीयाः Sy
१५. नरः कर्मणा नेतार ऋत्विग्यजमाना. Sy
१६. बलम् Sy
१७. उत्पादयन्त स्तुतिभि Sy
१८. रहणशीलाश्च Sy
१९. होतु त्वां प्राप्ताश्च Sy

२०. इन्द्रानाग० D इन्द्रनाग० P आगच्छेत् Sy
२१. हेः P, D अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्त-बलेन्द्र ! त्वदनुग्रहात् Sy
२२. सदानव is suggested for सदान ॥ भृत्यादिः Sy
२३. भग इव हव्यश्चारु । भगदेवो यथास्मत्तहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेत् Sy
२४. स्तुत्य प्रतिभटैराह्यातव्यो वा Sy
२५. सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy
२६. सङ्गन्ता Sy
२७. पृष्वक्षे० D पृष्वक्षेण्यम् P
२८. सम्पर्काहं पूज्यं वा Sy
२९. खलु । त्वदधीनमित्यर्थ. Sy
३०. बलम् Sy
३१. नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि Sy
३२. वक्ष्यमाणरथ्यपेक्षया चशब्द Sy
३३. नृत्यन् Sy.
३४. शोतां P एतवर्णां श्वेतवर्णाम् Sy.
३५. धनम् Sy.
३६. आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् Sy

स्तोत्राणाम् । प्रकृषेणाह स्तोमि । स्तोता मानामीश्वरः । बहुषनेत्य तव । दानम् ।

एवा न इन्द्रोतिमिरव पाहि गृणतः शूर कारुन् ।

उत त्वच्च ददत्तो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एवा न । एवम् । अस्मान् । इन्द्र ! रक्षणे । भव सुरक्ष । स्तुवते । शूर ! स्तोतृन् । अपि च । सह्यामे धनुम्यः । आत्मीय त्वचम् । ददत् प्रदर्शयतो मम । सुषु सुतेन । चारुणा । सोमेन त्वम् । पिप्रीहि । धारणकर्मा वा ददति त्वर्षं विधत् इति ।

उत त्वे मां पौरुकुत्सस्यस्य सुरेसुसदस्योर्हिरिणिनो रराणाः ।

वहन्तु मां दश श्वेतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुमिर्नु संश्वे ॥ ८ ॥

उत त्वे । अपि च । अमी । माम् । पुरुकुत्सपुत्रस्य । असदस्योर्मम साह्याभ्यर्षमागतस्य । प्राशस्ये । युक्ता अपवा । माम् । रममाणो भवन्ति । तेषाम् वहन्तु । दश । श्वेतवर्णा । असदस्यो स्वभूता । किं चाहम्, गैरिक्षितस्य सहायस्य । कर्मणि । क्षिप्रम् । सक्तो भवामि ।

१ मा means 'wealth' इन्द्रिरा लोकनाता मा क्षीरोवसनया रमा' Amara 'म' क्षिने मा रमायां च' Visva मानामीश्वरः would mean 'lord of wealth' It seems to be the explanation of अर्षं ॥ अर्षं च अर्षे ईश्वरस्य Sy

२ प्रभूतपनस्य Sy

३ ऽणे P ४ पास्य Sy

५ ऽवन्त P ६ कर्तुंनुत्विज् Sy

७. आश्वावर्कं रूपम् Sy

८. प्रयच्छता Sy

९ सुष्ठु तेन P सुष्ठु तो D सुष्ठयनिषुतस्य Sy

१० ऽणं P D मनोहरस्य Sy

११ सोमस्य Sy

१२ प्रीषयात्पानम् । द्वितीयायै षष्ठी । उक्तसक्षणं सोमं पिबेत्त्वर्षं । अपवा तृतीयायै षष्ठी । उक्तसक्षणेन सोमपानेन प्रीष्य Sy

१३ ऽति P

१४ The passage, धारण विधत्, refers to ददत्, therefore it should

immediately follow प्रदर्शयतो मम and precede सुष्ठु सुतेन ।

१५ असदस्युदश विदयो ध्वन्यत्रघेति त्रयो नृपाः । अश्वान्यनामि माश्वतुर्ध्वयमे तद्वत्स्युषि ॥ Sy १६ ते Sy

१७. माम्—अतुर्ध्वयं द्वितीया । मष्टमित्यर्थं Sy

१८ मरुतश्वस्य P पुस्तस्यु D पुरुकुत्सापत्यस्य Sy

१९ रसदस्यन्यो P एतन्नामकस्य राजर्षे Sy

२० प्रेरकस्य Sy

२१ अश्व्या seems to be the explanation of हिरिणिनः, i e horses swift like deer ॥ हिरण्यवत् Sy २२ मार D

२३ रातेर्वनार्थस्य कर्मणि लिट् कानश्चि रूपम् । वत्ता इत्यर्थं Sy २४ प्रापयन्तु Sy

२५ दश अशवाः Sy

२६ श्वेतं P शुभ्रवर्णा Sy

२७. ऽणुं D

२८. गिरिक्षितगोश्रोतस्य Sy

२९ अर्षं च कर्मभी रपनियोजनविभियंज्ञाविनिर्वा Sy ३० गच्छेयम् Sy

उ॒त॒ त्ये॒ मां॑ मा॒रु॒ताश्च॑स्य॒ शो॒णाः॑ क्र॒त्वा॒म॒घा॒सो॑ वि॒दथ॑स्य॒ रा॒तौ॑ ।
स॒ह॒स्रा॑ मे॒ च्य॑व॒तानो॑ द॒दान् आ॒नू॒क॒म॒र्यो॑ व॒पु॒षे॒ ना॒च॑त् ॥ ९ ॥

उत त्ये । अपि च । ते । माम् । मारुताश्वस्य राज्ञ सम्बन्धिन । शोणा । विदधमिति ।

उ॒त॒ त्ये॒ मां॑ ध्व॒न्यस्य॑ जु॒ष्टा॑ लक्ष्म॒ण्यस्य॑ सु॒रु॒चो॑ य॒तानाः॑ ।
म॒ह्ना॑ रा॒यः॒ सं॒व॒रणस्य॑ ऋ॒षे॒र्ब्र॒जं॑ न गा॒वः॒ प्र॒य॑ता॒ अपि॑ ग्मन् ॥ १० ॥

उत त्ये । अपि च । ते । मां । ध्वन्यस्य । लक्षणवतो राज्ञ । पर्याप्ता । शोभनदीप्तय ।
यतमाना अश्वा वहन्तु । तेऽमां सवरणस्य । ऋषेर्मम । धनस्य । महत्त्वेन हेतुना । ब्रजम् । इव । गाव ।
अपि । ग्मन् । मम सङ्गता आसन् । साहाय्यार्थं राजभि प्रहिता अश्वा इति ।

१. अश्वा वक्ष्यमाणा Sy

२ मरुत्सदृशवेगाश्ववान् मरुताश्वः । तदपत्यस्य Sy.

३ शोणवर्णा. Sy.

४ The reading, विदधमिति, is doubtful. विदधमिति can be suggested in its place, but in that case विदधम् would be the paraphrase of विदयस्य ॥ विदयस्य एतन्नामकस्य राज्ञ. Sy

५ It appears that a part of the commentary on this stanza is accidentally omitted by the scribe due to the phenomenon of omissio ex homoeoteleuto VM ignores क्त्वामघास । रातौ । सहस्रा । मे । च्यवतान । ददान् । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न and आचत् ॥ ऋतुना कर्मणा शीघ्रगमनादि-
तक्षणेन माहनीया अश्वाः । दाने विनियुक्ता । मा पृन्तीति । यः । सहस्राणि अपरिमितानि यनानि । पूज्यस्य । मे, चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी, पूज्याय मह्यम् । च्यावयन् प्रयच्छन् स । प्राभरणम् । स्वशरीरालङ्काराय । प्रायच्छत् । न इति चार्थे ५१

See my Introduction to the Nir-
ukta, Oxford university press,

1920, and Preface to my edition of the Sanskrit text of the Nirukta, p. 13

६. वक्ष्यमाणा रायः Sy

७. ध्वनस्य D

ध्वन्यनामकस्य Sy.

८. लक्षणपुत्रस्य राज्ञ. सम्बन्धिनोऽश्वाः Sy

९. मां प्राप्ताः Sy

१० वहनाय यतमानाः Sy.

११. मे P.

१२ ऋषिर्मम P

१३. ममहत्त्वेन P ०त्वेन D.

१४. P adds देवता before हेतुना ॥ महत्त्वेन युक्ताः Sy.

१५. गोष्ठम् Sy

१६. यद्वा नेति चार्थे । गावश्च मम ब्रजमपि ग्मन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते 'प्रायेणैन्द्रे मरुता राज्ञां च दान-
स्तुतयः' (Anu 2 22) इत्युक्तत्वाद्वाज्ञा दानस्तुतिरविरुद्धा Sy.

१७ गताः प्राप्ताः । मद्गृहमिति शेषः Sy

१८ सहता P दत्ता सत्यः Sy

१९ Ms D puts the figure ॥३३॥ here to indicate the end of the thirty-third hymn. No such number is given in P.

V 34

अज्ञातशत्रुमजरा स्वर्बल्यनु स्वधामिता दुस्ममीयते ।

सुनोतन पचत्त ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतर दधातन ॥ १ ॥

'अज्ञातशत्रुम् । अविद्यमानशत्रुम् । दर्शनीयम् । अजरा । सुखेवती । महती । स्वधा हविर्लेक्षणमक्षम् । अनुगच्छति । तथा सधि सुनोतन सोमम् । पचत्त च पक्तव्यानि । स्तोत्रं यस्य वाहकम् इन्द्राय । पुरुष्टुताय तस्मै । प्रकर्षेण च । यत्त च तानि ।

आ यः सोमेन जठरमपि प्रतामन्दत मधवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तधे महावधः सहस्रमृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ यः सोमेन । आपूरयत् । यः । सोमेन । उचरम् । मत् प्रासीत् । स इन्द्र । मधुसूक्ष्मे । सोमेन । मत् । एनम् । मृगासुरस्य । हनताय । महाप्रहरण । उशना । सहस्रधारम् । वधम् प्रायुधम् । इन्द्राय, प्रायच्छतदेति ।

- १ 'अज्ञातशत्रुम्' इति नवर्षं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य सवरणस्यार्थमेकम् । नवमी त्रिष्टुप् । शिष्टांश्चिष्टुबन्तपरिभाषया अपत्य' (KSA. 12 13 P 5) । 'अज्ञातशत्रुं मव त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 26 34 P 20) इत्यनुक्रमणिका । विमियोगो संज्ञिकः Sy
- २ अनुत्पन्ना शातमितारो यस्य तम् Sy
- ३ शत्रुणामुपक्षयितारम् Sy
- ४ अक्षीणा Sy
- ५ स्वरणवती Sy
- ६ अपरिमिता Sy
- ७ ०धिल० D अन्नं हविः Sy
- ८ अनुप्राप्नोति Sy
- ९ तदर्थं हे ऋत्विज ! अभियुक्तः Sy
- १० यत्त० D
पुरोडाशारिकम् Sy
- ११ वाहम् P ब्रह्मणः परिदृष्टस्य स्तोत्रस्य वाहकाय Sy
- १२ पुष्टु० P बहुनिः स्तुतायेन्द्राय Sy
- १३ तस्मै should immediately follow

- स्तो० वाहकम् and precede इन्द्राय ।
- १४ Omitted by P प्रकृष्यतरम् Sy
- १५ धारयत् स्वस्वोचितकर्म Sy
- १६ सवत् अपूरयत् Sy
- १७ यां P
- १८ ०नावर P अठरं स्वकीयम् Sy
- १९ मत् P D अनुत्पत् Sy
- २० मधुररसस्य Sy
- २१ सोम P, D
सोमस्य वामेन Sy
- २२ यथा Sy
- २३ ०न P D अयम् Sy
- २४ एतन्नामकायामुराय Sy
- २५ तं हनुम् Sy
- २६ महाबध् Sy
- २७ कामयमानः शत्रु यद्वोशनता सह Sy
- २८ अपरिमितेनाः Sy
- २९ वधम् Sy
- ३० इन्द्र P
- ३१ उचयच्छत् तत्रापिप्रत अमन्वत् च Sy

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्धनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अहं ।

अपाप शक्रस्तंतनुष्टिमुहति तनूशुभ्रं मधवा यः क्वासखः ॥ ३ ॥

यो अस्मै । य । इन्द्राय । अहनि । सोमम् । सुनोति । य । वाँ रात्री । न दीप्तिमान् । एव । भवति । अपोहति । शक्र । ततनुष्टिं ततस्य धर्मसन्तानस्य दाहक धर्मसन्तानादपेतम् । तनूना शोभनीयारम-

१. सवरण इन्द्रं तुष्टाव जगत्या । अच्छावाकमध्यम-
पर्याये जागत सूक्तम् । 'अजातशत्रुमिति जाग-
तस्येति' सूत्रम् (SSS 9 143) DDN
सवरणस्य प्रजापते. पुत्रस्यापंम् SKN प्राजा-
पत्यस्य सवरणस्यार्पम् Dur

२ यजमान. Sy, DDN, SKN

३. घसे गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घस । तस्मिन्
Sy अहनि DDN घस इति पठ्यमानस्य
निर्वचनार्थं उपक्षेपः । रसा. श्रवश्याया प्रादि-
त्येन SKN घसे—ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसा सूयेण
Dur घस इत्यहर्नाम Ngh.6 19

४ सोमाभिषव करोति DDN सर्वदा यजत
इत्यभिप्राय. SKN
अभिषुणोति, नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे
प्रयतत इत्यर्थः. Dur

५. उत वा अथवा Sy

६ उद्धततर भवत्युद्धमिति वोधो रात्रि । स्नेह-
प्रदानरसाभ्यामूधसि रात्री च समत्वाद्वात्रि-
रप्यूध उच्यते । अहनि रात्री च Sy
रात्री अहोरात्रयोरित्यर्थं DDN रात्री
रात्रिशब्दनिर्वचनार्थं प्रसिद्ध तावदाह गोरूध,
प्रसवकालेऽङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततर भवति ।
यद्वा उपश्लिष्टमुद्धृतमुद्धृतमिव केनचित् ।
तत. स्नेहरसानुप्रदानसामान्याद्वात्रिरप्यूध उच्यते
इति निर्वचनार्थं उपक्षेपः. पठ्यमानस्यैव SKN
गोरूध, उद्धततरमिति शब्दसारूप्यप्रसक्तम् ।
तद्धि, अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततर भवति ।
उपोद्धमिति वा, तद्धि विज्ञायते केनचिदुप-
श्लिष्य गोरूधरे नद्धमिति । 'स्नेहानुप्रदान-
सामान्याद्वात्रिरप्यूध उच्यते' सापि ह्यवश्या-
यानोषधिवनस्पतिस्नेहकान्दधाति Dur

७ यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः, न SKN
तस्य किमिति ? स एव Dur

८ ऐदप्रयंयुक्त इत्यर्थं SKN

९ अहेति पदपूरणो धिनिग्रहार्थो वा, एवावै ।
भवत्येव दीप्तिमान् SKN. निश्चयेन Dur
अह इति धिनिग्रहार्थो N 15

१० अपोहति P 'प्रानपोद पादपूरणे' (P1 8
16) इत्येवमेतच्छब्दसन्त्यादपशब्दस्यापि पा-
दपूरणे द्विवचनम् । अपोहति नवंतोऽपनयति
विनाशयतीत्यर्थं SKN उपसर्गाभ्यासदर्श-
नाद्दूहतेरप्यभ्यान प्रादरायं कृत । पुन पुन-
रपोहति नाशयतीत्यर्थं Dur.

११ शक्र P शक्र शक्र D शक्तोऽयमिन्द्र Sy
समर्थोऽयमिन्द्र DDN अन्यस्तु शक्त
इन्द्र SKN शक्त इन्द्र Dur

१२ तददुष्ट P तददुष्ट D

तत धर्मसन्तानि नुदति वष्टि कामयते कामा-
निति ततनुष्टिः । तम् Sy.
धर्मसन्तानादपेतम् DDN

१३ ०पेद P ततो नुद्धधर्ममिन्द्रियविषयभोगसन्ता-
नकाम वा SKN अथ पुनरितो यो विपरीतो
भवति, पूर्वश्च पूर्वतरैश्च अनुष्ठिताद-
पेत तम् । अल कर्मभिरित्येववादिनम्, अय-
जनशीलमात्ममण्डनपर वा विषयोपभोगपर-
तया स्ववित्त तितनिपुम् । अनेकं प्रकारयो
वित्तानि तनितुमिच्छति तमश्रद्धान धर्मै ।
एवमत्र ततनुष्टिशब्देन विषयोपभोगप्रधान
उच्यते शब्दार्थविरोधादित्युपपत्ते. Dur

१४ ०नामशोदयि० P ०नामशोभयि० D तनू
शुभ्रा शोभनीया अलकारादिभिर्यस्य तम् ।
तादृशं स्वपोषकमयज्वानम् Sy. DDN.

नङ्कुरिष्णुम् । इन्द्र । यः । कुत्सित सत्त्वा न यजत तमिति ।

यस्यावंधीत्पितरु यस्य मातरु यस्य शुक्रो भ्रातरु नातं ईपते ।
वेतीद्वंस्यु प्रयता यतकुरो न किल्बिपादीपते यस्य आकुरः ॥ ४ ॥

यस्यावधीत् । प्रयमिन्द्र । यस्य । पित्रादीन् । प्रयधीत् पापकारिण । तस्मात् । न । पसायत ।
वेति, इत् कामयत एव । अस्य । अयि । प्रलानि हवीषि । यमनकरे यत्रूणाम् । न । पुरातनात् पितृवधादि
कात् किल्बिपात् । पलायते । धनस्य । आकुरः ॥

१ स्यस्यास्तन्वा खगनुत्पेनाविभि शोभयितारम् ।
ततनुष्टिग्ध्यामप्रवशनमसङ्कुरिष्णुमित्या
दि । तनुं शोभयितारमिति पाठः SKN
ततनुष्टेरेवत् द्विदशयणम् Dur

२ यनवान् Sv
घनत्वामो इन्द्र Dur

३ यश्चान्योऽपि Dur

४ कुत्सितपुष्टपसहायस्तमपोहतीति Sy परि
त्यजति कवासल इति 'कवदुयाल्पमिधुन०'
(RPR 98) इति वीच DDN
कुग्व्यस्यायं 'कवञ्चोष्णे' (Pa.6 3 107)
इति सशिशब्दे कवावेगद्वान्त्वसत्याद् द्रष्टव्यः ।
कुसला स्वयं भोगप्रवृत्तः । वृष्टप्रसाधनसला
योऽपि तस्य भोगप्रधाना एव न यागशीला
इत्ययं SKN कपूयससो भवति तमप्यपा-
हति । धवश्यम्भावी तस्य हि धिनाश
इत्यभिप्रायः । केचित्तु कवासलशब्दं तनुशुभ्र
विशेषणमेव यथयन्ति । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुसम्पर्कात् कवाचित् प्रत्यापद्यत, इत
रस्त्वसाधुसम्पर्कवित्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रा
येन Dur

५ VM explains अप once and igno-
res उत ॥

अपरोऽपन्नस्य पुरण Sy आचारायमन्यात
DDN अंस इत्यहर्नाम । प्रयन्तेऽस्मिन् रता ।
गोष्ठ्य उद्धततरं भवति । उपोन्नद्धमिति वा ।
स्नहानुप्रवामसामाम्यात्रात्रिरप्युच्यते । स
योऽस्मा अहमपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भव-

त्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शकः ।
तितमिधुं धमसन्तानावपतमलङ्कुरिष्णुमयज्या
नम् । तनुशुभ्रं तनुशोभयितारम् । मयथा
य । कवासला यस्य कपूया सदायं N 6
19, SKN II 459

६ गक्तोऽयम् Sv

७ अयज्यन् Sv

८ प्रादि refers to मातरं and भ्रातरम् ॥
पितरम् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च
भ्रातरमवधीत् Sv

९ हतवान् Sv

१० यस्मादयज्यन् सकाशात् Sv

११ विभति गच्छति वा Sv

१२ P D read सुनोति चत् for मति इत् ।

१३ ०य D अयज्यन्तं शिक्षयित्वा नियोजयतीत्ययं
Sv

१४ प्रवृत्तानि हवीषि Sv

१५ ०नका P D यमनकर्ता Sv

१६ किल्बिपात् P किल्बिपात् D पित्राविषय
युक्तत् Sv

१७ चसति विभति वा । इन्द्रस्यास्तोतृणां हतिः,
'इन्द्रो यतीम् सासावुकेभ्य प्रायञ्छत्, धन्तरिक्षे
पीतोमान् पुषिभ्यो कासकाञ्ज्यातस्मुस्तास्य
तीन् सासावुकेभ्य प्रायञ्छत्' इत्यादिभ्युत्पि
प्रसिद्धा Sv

१८ वसुतं धनस्य Sv

१९ आभिमुख्यकर्ता यः Sv

२० VM explains यस्य once only

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्टारभं नासुन्वता सचते पुष्यंता चन ।
जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देव्युं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न पञ्चभिः । अयमिन्द्र पञ्चभिः । दशभिः पञ्चदशभिर्वा कर्मभिः । पुरुषमारब्धुम् । न ।
इच्छति । किन्तु सुन्वन्तमेवारभत इत्याह पुष्टेन । अपि । न । असुन्वता । सङ्गतो भवतीति । हिनस्ति ।
वा । अमुमसुन्वन्तम् । हन्ति । वा । कम्पयिता शत्रूणाम् । देवकाम पुन । गोमति । व्रजे । प्रवेशयति ।

वित्वक्षणाः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विपुणः सुन्वतो वृधः ।
इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्थः ॥ ६ ॥

वित्वक्षणः । विविधमसाधूना तनूकरणकारी । सङ्ग्रामे । आयुधस्यासक्ता सोऽयम् । असुन्वत ।
पराङ्मुख । सुन्वत । वर्धयिता । इन्द्र । विश्वस्य शत्रो । दमयिता । भयङ्कर । आत्मीयानुगुणम् ।
करोति । स्वामी ।

समीं पणोरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसुं ।
दुर्गे चन धियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविपीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

समीम् । पणे सकाशात् । पशून् । इन्द्र । समजति वलात् । आहर्तुम् । आहृत्य च दाशुषे ।

१. ०भि D
२. पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः Sy
३. आरभम् आरम्भ शत्रुहननायालम्बनम् Sy
४. इच्छति P साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थ ।
यद्वा अमुमिन्द्र पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपा-
यैरारभम्, आरब्धुमुद्योग कर्तुं न वष्टि न
कामयते Sy ५ ०रभवत् P
६. बन्ध्वादीनपोषयतापि Sy
७. अभिषवमकुर्वता सह Sy
८. सङ्गच्छते । असुन्वन्तमभिषवमकुर्वाणमयष्टार-
मपुष्णन्त च (न) प्राप्नोतीत्यर्थः Sy
९. न केवलमप्राप्तिमात्रम् किन्तु बाधते Sy
१०. वाशब्दश्चार्थे Sy ११ अयष्टारम् Sy
१२. कम्पक Sy १३ देवमिन्द्र कामयमान
यजमानम् Sy १४. व्राजे P
१५. योजयतीत्यर्थं Sy १६. VM ignores
इत् ॥ इदिति पूरण. Sy १७. वी० P

१८. ०नु० P विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणा तदर्थम् Sy
१९. रथचक्रस्यासञ्जयिता Sy
२०. ०न्त P D अयजमानस्य Sy
२१. यजमानस्य Sy २२. दमिता D शिक्षयिता Sy
२३. भयजनकः Sy २४. ययेच्छम् Sy
२५. नयति स्ववशम् Sy २६. VM ignores
दासम् ॥ दास दासकर्माण जनम् Sv
२७. संवरणो जगत्या इन्द्र तुष्टाव DDN
२८. पर्णे P वर्णे D वणिज इव लुब्धकस्यादातु.
Sy वणिज इव लुब्धकस्यायजमानस्य DDN
२९. धनमन्न वा गृहे धनम् Sy भोजन तनेति
धननाम Ngh 2 10 ३० अयमिन्द्र Sy
३१. ०जनि P D. सम्यग्गच्छति Sy सम्यग्गच्छति
'अज गती' । गत्वा च तस्य पर्णेर्धनमपहृत्य
DDN ३२. चोरयितुम् Sy DDN
३३. गत्वा चादाय हविर्दाने यजमानाय Sy हवि-
र्दत्तवते यजमानाय DDN

विभजेति । शोभनन्युक्तम् । घनम् । किं च यं । जनः । घस्य । बलम् । शोषयति । स विश्वः । अपि
 शत्रुर्जन इन्द्रेण । पुरुषि । दुर्गोणाधिपते कष्टे स्थाने त प्रवशयतीति ।

स यज्जनीं सुधनीं विश्वशर्षसाववेदिन्द्रो मधवा गोपुं शुध्रिपुं ।

युज्जं ह्यइन्द्रस्यमकुत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वमिधुनिः ॥ ८ ॥

“सं यत् । यवा । द्वौ मनुष्यौ । शोभनघनी । परिपूर्णबलौ । शोभावेत्सु । गोपुं निमित्तेषु । स ह्यप्राप्ते
 समुक्ती जानाति । तघनीं तयोरेयं यजमानम् । आत्मना युक्तम् । कृणोति । प्रवेपनवानिन्द्रः । कृत्वा
 च तस्य । गोसङ्घम् । शत्रुत उवाचति । बलैः । उत्सवेषुशीलः ।”

१ विश्वेभ्य ब्रवाति DDN

२ शोभनन्युक्तम् Sy शोभननैरंश्वेतम् DDN

३ अयच्छुर्धनमाकुष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः Sy
 DDN

४ योज्यष्टा जनः DDN

५ इन्द्रस्य Sy

६ विहिताकरणाविना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेष
 यथा योज्यस्य तविषीमनुक्तम् स सर्वोऽपि जनो
 दुर्गो चमाधिमत इन्द्रेण Sy विहिताकरणा
 विनाऽनुक्तम् DDN

७ सर्वोऽपि ? (अ) शत्रुजन Sy सर्वं अयष्टा
 जनः DDN

८ घनत्येकपवमभ्येतुसम्प्रादयप्राप्तम् Sy घनेति
 पावपुरणः । तस्मादयष्टारं विधनं कृत्वा इन्द्रो
 यष्टारं घनितं करोतीति भावः DDN

९ पुषि loc sing as an attributive
 of दुर्गे is suggested for पुषि ॥ न
 केवलं बणिग् घनप्रदानमात्रम्, पुषि Sy
 किन्तु पुषि DDN

१० दुर्गे is suggested for दुर्गेण ॥ दुःखेन
 गन्तव्यं प्रापद्यपि Sy महति दुःखे प्रापद्यपि
 DDN

११ अधि० P आस्थाप्यते Sy DDN

१२ शाने P

१३ सु D

१४ परस्परप्रतिद्वन्द्वितौ Sy

१५ ०र्षो बलौ P

ध्याप्तबलौ बहूत्साहौ वा Sy

१६ शोभनासु गोपुं मिनिससूतासु Sy

१७ ०म P

१८ सञ्चानाति Sy

१९ यष्टारम् Sy

२० सहायम् Sy

२१ कृतवान् Sy

२२ शत्रूणां प्रवेपनवान् Sy

२३ अस्मै Sy

२४ गोसमुहम् Sy

२५ उत्सृजते Sy

२६ मधुङ्गि सह Sy

२७ असेवसे० P मेघानां कम्पयिता इन्द्रो यजमान
 मयजमानं वायं शानाति गोर्निमित्तं शात्वा
 यज्जने गोसमुहं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy

२८ VM ignores इन्द्रः, मधवा and हि ॥
 मधवा घनवानिन्द्रः Sy

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममंत्रत्त्वेपमस्तु ॥ ६ ॥

सहस्रसाम् । अग्ने । त्वमिन्द्रम् । सहस्रस्य दातारम् । यंजमानां सम्भक्तारम् । वदसि । शत्रूणां शातयितारम् । उपमानभूत वीराणाम् । केतुभूतम् । अर्यस्त्वम् । तस्मा उन्द्राय । आप । मन्त्रानां न्यायम् । आप्याययन्ति । तस्मिन्निन्द्रे । बलम् । सहाययुक्तम् । दीप्त न । अस्त्विति ।

V.35.

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भंर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्ति वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यस्ते ॥ प्रभूवसुराङ्गिरस ॥ य । तव । साधयितृत्तम् । रक्षणाय । उन्द्र । ननुभवति । तम् ।

१. ०सा. P

अग्निवेशिसुत शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् ।

आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुत सुधी ॥

Sy, DDN.

सवरणस्त्रिष्टुभा शत्रि तुष्टाव DDN

२. अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । Sv

हे अग्ने । DDN

३. अपरिमितधनप्रदम् Sy, DDN

४. अग्निवेशिसुतम् Sy, DDN

५. गृणे स्तौमि Sy स्तौमि कीदृश तम् ? DDN

६. शत्रिमेतन्नामकं राजषिम् Sy, DDN

७. प्रजापकम् । प्रख्यातमित्यर्थः. Sv प्रजापकम् ।

प्रख्यातम् DDN केतः केतुरिति प्रज्ञानामनी

Ngh 39 द. अर्यं अहम् Sy

६ तस्मै शत्रये DDN

१०. व. P आव. D

११. ०ता P, D सम्यग् गच्छन्त्यः Sy, DDN

१२. स्वाशम् P १३. ०न्ती P प्यायन्ताम्

Sy, DDN १४. राज्ञि Sy

१५. धनम् Sy, DDN क्षत्र भग इति धननाम

Ngh 2 10

१६. ०क्त D बलसहितम् Sy, DDN

१७. वीप्तिर्युक्तमस्तु । इति शत्रे. कीर्त्तिंस्तिष्ठेदित्युक्तम्—

उक्तञ्च—

काये पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपाति यत् ।

नर. पतितकायोऽपि यज्ञासा तोऽपि वायते ॥

DDN. १८. Ms D. puts the

figure ॥३४॥ here to indicate

the end of the thirty-fourth hymn

No such number is given in P

१६ 'यस्ते साधिष्ठ' इत्यष्टचं तृतीय सूक्तम् ।

अङ्गिरोगोत्र प्रभूवसुर्नाम ऋषि । अन्त्या

पङ्क्ति । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनु-

ष्टुभ । इन्द्रो देवता । 'यस्तेऽष्टी प्रभूवसुरा-

ङ्गिरस पङ्क्त्यन्तम्' (KSA.26 35

p 20) इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो

लैङ्गिकः । आभिप्लविकेपूकथ्येषु तृतीयसवने

आद्यस्तृचोऽष्ट्यावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः ।

सूत्रितञ्च 'यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरा भिन्दुर्युवा

कवि' (ĀSS 7 8) इति । द्वितीया-

तृतीययो. स्वरसान्नोश्चाद्यौ तृचावनुरूपौ ।

'यस्ते साधिष्ठोऽवसे इति षष्ठानुष्टुभ' (ĀSS

8 5) इति हि सूत्रितम् Sy

२०. ०रानिरस P ०राङ्गिरस D

२१. अतिशयेन साधक Sy २२. अस्मद्रक्षणाय

Sy २३. क्रतुभिर्भ० P उक्तलक्षण कर्म

प्रज्ञा वास्ति Sy २४. क्रतुम् Sy.

प्राहर । भस्मम्यम् । मनुष्याणामभिभित्तिारम् । सम्भजनशीलम् । सद्ग्रामेषु । कुस्तरम् । ऋत्तुं कर्म ।

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च चितीनामवस्तसु न आ भेर ॥ २ ॥

यदिन्द्र । इन्द्र ! यत् । तत्र । चतस्र । रसा । सन्ति । यदि वा । तिस्र । यत् । वा । पञ्च ।

स्तात्पणामर्थाय । तत् सवम् । भस्मम्यम् । सुष्टु प्राहर बह्वधस्तत्र रसो सन्ति सर्वास्ता भस्मासु कुर्वति ।

आ तेजो वरेण्यं धृपन्तमस्य ह्रमहे ।

धृपञ्जृतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ तेजः । आह्वयामहे । तव । रमणीयम् । रक्षणम् । कामानामतिशयन वर्धितुं । त्वं हि ।

वर्धितुं । कामयनशीलेर्मन्त्रि सह । प्रादुर्भवसि । क्षिप्रकारि ।

धृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णिं ते शवं ।

स्वर्चत्र ते धृपन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

धृषा ह्यसि । वर्धिता । हि । मसि । धनाय च । प्रादुर्भवसि । वर्धयशीलम् । तव । वलम् ।

१ सर्वेषां मनुष्याणामभिभित्तिारम् Sy

२ ०ल P संस्तातं शुद्धम् Sv

३ धर्म्ये रत्नभिनाम्भ्यम् S

४ ०तु D

५ ०र्म P D The passage, ऋत्तु कर्म should immediately follow ऋत्तुर्भवति and precede तम् ।

६ ०त्र P, D

७ मा उक्तयः Sy

८ धतुर्युं षणोषु संभिताः Sy

९ रक्षणः P रक्षणम् Sy

१० यावच्च Sy

११ त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः S

१२ वाशब्दवचार्थः Sy

१३ पञ्चजनसम्भृतिधर्म्य उक्तयः सन्ति Sv

१४ Omitted by P

१५ रक्षाणि P

१६ सर्वस्म P १७. कुर्वति P

१८

१८ VM ignores शूर ।

१९ आह्वयामः Sy

२० रक्षणं गमनं वा Sy

२१ फलानां वपकृतमस्य Sy

२२ सलु Sy

२३ ०तुवे० P धपणगमनः Sy

२४ सर्वतो भवन्निर्भ्याप्तैर्मन्त्रिः Sy

२५ उत्पादयसि, तेजो आह्वयाम इति । यद्वा धृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेजो ह्रमहे इति Sy

२६ ०रि P तुर्वणिः तुर्वावमिर्हिंसको वा त्वम् Sy

२७. VM ignores इन्द्र ।

२८. फलस्य वर्धकः, यद्वा धृषा Sy

२९ सलु Sy

३० वर्धिता । हि । मसि are omitted by P

३१ यद्यन्मानां समूहये धनार्थम् Sy

३२ उत्पद्यते Sy

३३ वर्धितुं Sy

तथा स्वभूतबलम् । धृष्टम् । तव । मन । बल च । सत्यमेवाहन्तृ ।

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्व तमिन्द्र । त्वम् । तम् । इन्द्र । मनुष्यम् । शत्रूयन्तम् । वज्रिन् । सर्वरथैस्त्वदीये । अभिगच्छ । शतकर्मन् । बलस्य । पते ।

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तवर्हिपः ।

उग्रं पूर्वीषु पूव्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वामित् । त्वाम् । एव । अतिशयेन वृत्रस्य हन्त । जना । द्विजवर्हिप । उद्गूर्णम् । पूर्वीणामपि । पूव्यं प्रजानाम् । युद्धार्थम् । हवन्त इति ।

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्र । शत्रुभिर्दुस्तरम् । सङ्ग्रामेषु । पुरो गन्तारम् । सह गच्छन्तम् । धने पने । अन्नमिच्छन्तम् । रथम् । रक्ष ।

१. स्वायत्तबलम् Sy

२. धर्षकं विरोधिनाम् Sy

३. हे इन्द्र ! ते पुस्त्वम् Sy

४. सत्यमेवाहनू P सद्धहन्तृ Sy

५. VM ignores इन्द्र ।

६. मर्त्यम् Sy

७. शत्रुत्वमाचरन्त शत्रुं वेच्छन्तम् Sy

८. वज्रिन् D हे वज्रवज्रिन्द्र ! Sy

९. सर्वत्र व्याप्तेन रथेन । 'सुपां सुलुक्' इत्याकार Sy

१०. नितरा गच्छाभिभवितुम् Sy

११. तत P हे शतक्रतो ! Sy.

१२. पालक ! Sy

१३. हे अतिशयेन शत्रूणा हन्त. ! इन्द्र ! Sy

१४. हननात् P हः D

१५. Omitted by P जनान् D

१६. आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः Sy

१७. उद्गूर्णबलम् Sy

१८. बह्वीषु प्रजासु मध्ये Sy

१९. पूर्वस्य P पुरातन सन्तम् Sy

२०. सङ्ग्रामाय Sy

२१. हन्तवन्त P आह्वयन्ते Sy

२२. Omitted by P

दु.खेन तरणीयम् Sy.

२३. P adds भवसि वर्षणशील तव बलं तथा before सङ्ग्रामेषु । It is a part of the commentary on RV V 35 4

२४. पुरतो मिश्रयितारम् Sy.

२५. अनुचरैः सह गन्तारम् Sy

२६. धन P सर्वेषु धनेषु Sy

२७. सङ्ग्राम धन वेच्छन्तम् Sy.

२८. रथं रहणस्वभावं वा पुत्रम् Sy

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शिविष्ट वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अस्मदर्थम् । इन्द्र ! प्रागच्छ । अस्मदीयम् । रथम् । रक्ष । प्रकथा । वयम् । वल
वत्तम् । वीप्ते त्वयि । हवि । निधीमहि । तथा वीप्ते । स्तोमं च । उच्चारयामः ॥

V 36

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतुद्दातुं दामनो रयीषाम् ।
घृन्चरो न वंसगस्तुपाश्चकमानः पिबतु दुग्धमशुम् ॥ १ ॥

स आ गमत् । स । प्रागच्छतु । इन्द्र । य । वासवितृणि । घनानि । यजमानस्य दातुम् ।
घृष्यते दास्वामीति मन्यते इत्यर्थः । निष्यके देस इव वतमानः । तुष्णायुक्तः । कामयमानः । पिबतु ।
दुग्धम् । सोमम् ।

१ अस्मदीय एव सन् Sy

२ अस्माकम् Sy

३ प्रागत्य च शोभनमुद्राभा Sy

४ प्रतिशयेन बलघनं । Sy

५ द्योतमाने Sy

६ स्ववनुप्रहात् अन्नं कीर्तिं वा Sy

७ स्थापयामः Sy

८ वीप्तेषा वीप्ते D दिवि त्वयि Sy

९ स्तोत्रम् Sy

१० करवामह इत्यर्थः Sy

११ VM ignores वायम् ॥ वार्यं वरवीयम्
Sy

Ms D puts the figure ॥३५॥
here to indicate the end of the
thirty fifth hymn No such
number is given in P

१२ 'स प्रागमत्' इति पञ्चमं घतुप सूक्तम् । अग्नि-
रसः प्रभूषतुर्हवि । तृतीया जगती क्षिप्या
अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनु

आन्तञ्च—'स आ गमत् षट् तृतीया
जगती' (KSA 26 36 p 20) इति ।
विभियोगो लङ्गिणः Sy

१३ ऽगमत् P अस्मदर्थं प्रत्यागच्छतु Sy

१४ देवः Sy १५ वसूनां घनानाम्, कर्मणि
षष्ठी । वसूनि घनानि Sv१६ यजमानाय is suggested for यज
मानस्य ।

१७ प्रवातुम् Sy

१८ जानाति Sy

१९ VM paraphrases दामनः as दास्या
मीति मन्यते ॥ वाता दानमना वा Sv२० गमने दृष्टान्तः । अनुषा सह सञ्चरन् धानुष्क
इव Sy

२१ ऽनो स्तुष्वा० P अत्यस्तं तृपितः Sv

२२ कामयमानः सन् Sy

२३ अभियुतम् Sy

२४ VM ignores वसन् ॥ वंसगः वननीय
गमन् Sy

आ ते हनं हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
अनु त्वा राजन्नर्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ ते^१ । तवान्नस्य भक्षितस्य । हननसाधने^२ । शिप्रे^३ । हे हरिव^४ । शूर^५ । सोम^६ । आरोहतु^७ ।
न^८ । पर्वतस्य । पृष्ठे वृथा तिष्ठतु । स्तुतिभि^९ । त्वाम् । अनुमदेम^{१०} । राजन्^{११} । विश्वे वयम् । यथा । अश्वान्^{१२} ।
युद्धे प्रेरयन्^{१३} अनुमदति^{१४} ।

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदाद्रिवः ।
रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । चक्रम् । इव । वर्तमानम्^{१५} । पुरुहूत^{१६} । अमते^{१७} । एव । भयेन^{१८} । मम^{१९} । मन । कम्पते
स्तुतिभिरमतिरिन्द्र दृष्ट्वा किमह न स्तोमीति भयम् । तथा सति रथात् । यावदेव त्व नावतरसि^{२०} ।
तावदेवाय जरिता^{२१} । हे सदा^{२२} वर्धमान^{२३} । मघवन्^{२४} । कुवित्^{२५} । पुरुवसुरिति—द्वे^{२६} सज्ञेऽस्य स ।

- १ हे इन्द्र ! Sy २. ०नेन P D यद्यप्यय
शिप्रावचनस्तथापि पुन शिप्राभिधानाद् गौणो-
ऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे सहते वा Sy
३ हे हरिभ्या तद्धन् ! Sy
४ शूर is suggested for शूर ।
५ अस्मद्वत्तः Sy ६. प्राप्नोतु Sy
७ न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा नशब्दः पुरस्तात्प्र-
युक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे
सोमो न, तत्र यथा विस्रम्भेण प्रसरति तद्धन् Sy
८ Sy explains अनु and मदेम separ-
ately, त्वाम् अनु as त्वया सह and मदेम
as हृष्येम ॥ त्वामनु—'तृतीयार्थे' इत्यनो
कर्मप्रवचनीयत्वम् Sy
९ हे राजमानेन्द्र ! Sy
१० यथान् for यथा अश्वान् D अश्वान्
तृणादिभि Sy
११ हिन्वन् हिन्वन्तस्त्वा प्रीणयन्त सन्त Sy
१२ The passage beginning with
अश्वान् and ending with अनुमदति
is omitted by P
१३ VM ignores पुरुहूत ।
हे पुरुहूत ! बहुप्रकार बहुभिर्वाहतेन्द्र ! Sy
१४ भूमौ वर्तमान चक्रमिव । यस्मादेव तस्मात् Sy
१५ हे बहुभिराहूत ! Sy

- १६ दारिद्र्यादस्तोतुर्वा सकाशात् Sy
१७. भीत्या Sy १८. ना D
१९ त्व नावपसि D अवतरसि seems to be
an explanation of अधि, रथादुपरि स्थितं
त्वाम् Sy २०. स्तोता Sy
२१. सर्वदा Sy २२. इन्द्र ! Sy
२३ किवित् D बहु Sy २४. अहमृषि. Sy
२५ द्वे सज्ञेऽस्य may be taken as an expla-
nation of पुरुवसु., i.e. पुरु being
explained by द्वि and वसु by सज्ञा.
This explanation seems to be
rather farfetched, if it is meant to
be the explanation of पुरुवसुः । Or
the phrase may be read as अमति.
पुरुवसुरिति etc, i.e., the seer who
has two names of अमतिः and पुरुवसुः
may praise Indra In that case,
अमतिः is not a proper noun
It is a common noun, meaning
thoughtless
२६. There should be no sandhi on
account of the Sūtra ईद्वेदेद्विवचनं
प्रगृह्यम् । The reading should be
सज्ञे अस्य instead of सज्ञेऽस्य ।

क्षिप्रम् । त्वाम् । स्तोतु ।

एष प्राचैव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुपाण्य' ।

प्र सज्येन मघवन्वसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वैनः ॥ ४ ॥

एष । एष । जरिता । अभियवप्रोवम् । तुभ्यम् । इन्द्र ! वाचम् । प्रेरयति । मत्पर्यम् । त्वाम्
पुनवान् । तस्मै सज्येन हस्तेन । प्रयच्छ । घनानि । वक्षिणेन च प्रवक्षिण ! हरिव । मा । विगतकामो
मू स्तोत्ररि । "

धृपां त्वा धृपण वर्धतु धौर्धृपा धृपम्यां वहसे हरिम्याम् ।

स नो धृपा धृपरथः सुक्षिप्र धृपक्र तोधृपा वज्रिन्मरै धाः ॥ ५ ॥

धृपा । वपिता । धी । धर्पणशीलम् । त्वाम् । वर्धयतु । तथा धृपा सन् । वपितुभ्याम् । धर्पवा-
म्याम् । गच्छसि । स । मस्मान् । वपितुरथ । हे सुहेतो ! धृपकर्मन् ! वधिन् ! सङ्ग्रामे । धारय । "

१ स्तोष्यति स्तूयात् । अत्र कृषिचन्द्रम्वयोगेऽपि,
प्राख्यातस्य बहुलग्रहणाश्रियात् Sy

२ This hymn is omitted by P
VM ignores अत्रिव ॥ हे वज्रवसिन्द्र !
Sy

३ एष । एष are omitted by P

४ रिता P गरिता स्तोता Sy

५ अभियवाश्रमेव । स यथा रतं वनयति तद्वत्
Sy

६ ०पात्रे तुम् P D

७ वां P, D

स्तुतिम् Sy

८ प्रेरति D प्रेरयतीत्यर्थः Sy

९ धर्प P

महत्प्रभूतं फलम् Sy

१० प्राशु सम्भक्ता सन् Sy

११ सेव्यहृनस्तेन P

१२ प्रयच्छसि Sy

१३ अपि Sy

१४ प्रयच्छ or प्रवक्षस्व is suggested for
प्रवक्षिण ॥ प्रयसीति क्षेप Sy -

१५ विगतकामं मा कार्षी Sy

१६ स्तोतुरिति D

१७ VM ignores मघवन् ।

१८ हे इन्द्र ! Sy

१९ वधित्री Sy

२० धोतयित्री स्तुति । धोततेर्वाप्यतेर्वा स्तुत्य
पस्येवं रूपम् Sy

२१ कामानां वपकम् Sy

२२ त्वा P

२३ मया P

२४ धृपा स्वम् Sy

२५ तेस्तुभ्याम् Sy

२६ वपितुभ्यमवधास्या P ०तुभ्यमवधाम्या D
हरिम्याम् Sy

२७ यत् प्रस्युष्टसे Sy

२८ वधिरया P धृपिरया D

धृपरथश्च सन् Sy

२९ क्षोभनहृनो ! Sy

३० वर्धयकर्मन् ! Sy

३१ वज्रयुक्तेन्द्र ! Sy

३२ भरजधति यतो वा Sy

३३ मारं य P

३४ VM explains धृपा once.

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यो रोहितौ । य^२ । रोहितौ । अन्नवान् । त्रिभि^५ । अश्वशते । सयुज्यमानौ युद्धे । अतिदिशति ।
अस्मा इन्द्राय । यूने^६ । क्षितयो मरुत । सनमन्ताम् । हे मरुत^{११} । विश्रुतरथायेन्द्राय । युष्मासु परिचरणेच्छा
भवत्विति^{११} ।

V 37

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वश्वाः ।

तस्मा अमृध्रा उपसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सं भानुना ॥ अत्रिभौम ॥ सूर्यस्य । तेजसा । सङ्गच्छते । आहूयमानोऽग्नि । स्वञ्चन,
“वैश्वानरो यतते सूर्येण” *इत्युक्तम् । एतस्मिन् काल उपसि य^{२१} । इन्द्राय । सोम सुनवामि । इति ।

१. इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः Sy
२. राजा Sy.
३. रोहितवर्णो Sy
४. श्रुतरथः Sy
५. गवां धनानां वोक्तसख्याभि Sy
६. सङ्गच्छमानौ Sy
७. अदिष्ट, ददातेदिशतेर्वा लुडीदं रूपम् Sy
८. सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा Sy
९. सर्वाः प्रजा Sy
१०. समन्नमन्ताम् P ंन्ताम् D प्रणता भवन्तु ।
सेवन्तामित्यर्थः Sy
११. इतीन्द्रसहायभूताना मरुता सम्बोधनम् Sy
१२. विश्रुतरथावेन्द्र P श्रुतरथाय Sy
१३. VM. ignores वाजिनौ ॥ वेजनवन्तावश्वौ
Sy
१४. 'स भानुना' इति पञ्चचं पञ्चम सूक्तमत्रेराषं
त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'स भानुना पञ्चात्रि.' (KSA
26 37 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैङ्गिक. Sy
१५. आङ्गिरसस्यात्रेराषम् SKN अत्रेराषम् Dur
१६. सूर्यस्य स्वभूतया SKN
१७. तेजसा सह Sy दीप्त्या रम्या SKN
भास्वता सूर्येण Dur.

१८. सम्यक् प्रयत्न करोति । उदयकाले ह्यग्नय
प्रज्वाल्यन्ते Sy. संस्पृष्टते वा सूर्येण, अति-
दीप्तत्वात् Dur
१९. सर्वत्र हूयमान., कर्मणि कर्तृप्रत्यय. Sy 'तस्मा
अमृध्रा' इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
यस्य यजमानस्य. आहूयमान आहवनीय
SKN अभिहूयमानो वा Dur
२०. सञ्च० P, D अग्नि. Sy अञ्चतिर्गत्यर्थ ।
सुगमन', मुष्टु प्रज्वालयेन्द्र यजत इत्यर्थ. SKN
शोभनगमन स्वेन प्रकाशेन एवमस्मिन्
'सूर्येण सयतते' इत्यनेन सम्बन्धात् 'स्वञ्चा,
सु अञ्चन स्वञ्चन.' अञ्चतेर्गत्यर्थस्य रूपदर्श-
नादित्युपपद्यते Dur.

* RV.I. 98.1.

२१. तस्मात् कारणात् यः यजमानः Sy नच
केवलाय तस्मै । किं तर्हि ? यो दारिद्र्याद्
यष्टुमशक्नुवन् केवल श्रद्धालुतया SKN
अपिच यः अयज्वापि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्र
कश्चित् Dur २२. इन्द्रार्थम् Dur
२३. सोमं सुनवानि is suggested for सोम
सुनवामि ॥ अभिषुणुमः सोममिति Dur
२४. सोम सुनवा मवि P इत्येवमाशंसनम् SKN
एवम् Dur

वदति । तस्मै । भ्रमुंघ्रा । उपस । व्युच्छन्तु या न हिंसन्ति ता भ्रमुंघ्रा इति ।

समिद्धाभिर्वनवत्स्तीर्णवर्धिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्यैपिर वदन्त्ययदध्वर्युर्हुविपाव् सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः । यज्ञाय समिद्धाग्निः । स्तीर्णवर्हि सन् । इन्द्र भजते । तपाभिपवाय युक्तग्रावाः । सुतसोमश्च । एनं स्तौति । यस्यन्द्रस्यै । ग्रावाणं । अभिसर्पित सोमम् । यदस्ति । तस्मै स्यन्दतक्षीसं सोमम् । पुरोडासादिना सह । भ्रवगमयति । भ्रव्युः ।

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य इ वहाते महिपीमिपिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ चं घोपात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधुः । वधुः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । गच्छति । यः । एताभिन्द्र उपसम् । वहाते । महिपीम् ।

१ ऋतेऽध्वर्युं प्रति Sy ग्राह तस्मा अपि SKN
ब्रवीति तस्यापि कस्यापि अभिव्याहारिणः सुप्र
भाता एवोपस, किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः
Dur

२ यजमानाय Sy तावध्वं एवा घृतुषीं पठपयं
वा । तवर्षं तस्य वा SKN तस्य यजमानस्य
किम् ? इत्युच्यते तस्मा एव Dur

३ भ्रमुंघ्रा P अहिंसिता Sy मुषिर्हिंसाधः ।
अहिंसिता SKN भ्रमुता भ्रम्लाता Dur

४ उदयकालेऽग्निः प्रख्यातितस्तस्मात् सोमभागं कुम
इति यो ऋते तस्य सुविनामि भवन्तीत्यर्थः Sy
व्युच्छन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः SKN विभान्तीत्य
र्थः । अस्वैवमभिहृत्यमानोऽग्निमित्यकासनेव सू
र्येण संपतते तस्यैव पुष्यकृत सुप्रभाता रात्रयो
भवन्ति नेतरस्यायञ्चन इत्यभिप्रायः Dur

५ हिंसिता P

६ भ्रमुंघ्रा P The passage या न
भ्रमुंघ्रा, should immediately follow
भ्रमुंघ्रा and precede उवसः ।

७ VM ignores घृतपृष्ठः ॥ प्रधीपतञ्चालो
घृतयुक्तपृष्ठप्रवेशो वा Sy घृतमाहुतिलक्षणं
पृष्ठं यस्य स घृतपृष्ठो घृतेन वा स्पृष्टो घृतपृष्ठः
SKN यस्य यजमानस्य मित्ययायञ्चकस्यात्

तेषु तेषु कमसु ज्वलितोऽग्निः घृताक्त
पृष्ठः Dur 'स्यञ्चा' सु अञ्चनः N 5 7
SKN II 323

८ प्रवीप्ताग्निः Sy

९ ० ह्यिः P प्रस्तुतवर्धोऽयं यजमानः Sy

१० सम्भजते Sy

११ नियुक्ताभिषवपायाणः Sy

१२ अभियुतसोमः Sy

१३ ० सोमोवर्धनं P १४ जराते स्तौति Sy

१५ यस्य अध्वर्योः Sy

१६ अभिषवसाधनाः Sy

१७. एवशीर्षं गमनशीलं, वा शब्दम् Sy

१८ Omitted by P

१९ यदस्ति P २० स्मै P

२१ ह्यिषा सह Sy

२२ अध्वनेननीरवगच्छति Sy

२३ सः अध्वर्युः Sy

२४ इन्द्रस्य पत्नी Sy

२५ स्वप्रियम् Sy

२६ ० न्ति० P यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती Sy

२७ अध्वगच्छति Sy

२८ इन्द्रः Sy २९ य हिना० P D

३० वाता P बाहा० D बहति Sy

इष्टाम्^१। अस्मिन्नवस इन्द्रस्य। रथोऽस्माकम्। अन्नमिच्छतु^२। आघोपयतु^३। च। पुरूणि धनानि^४। सहस्राणि।
स्तोतृभ्य^५ परिवर्तयति^६ स्वस्मान्निर्गमयति^७।

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायम् ।

आ संत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न स राजा । चलति^१ । यस्मिन्^{१०} राजति । इन्द्र । तीव्ररसम्^{११} । सोमम् । पिबति । पयोमिश्रणम्^{१२} ।
सोऽयमिन्द्र^{१३} । भूते^{१४} सह । आगच्छति^{१५} । हन्ति च । उपद्रवम्^{१६} । अधिवसति च^{१७} । भूमी L मधन^{१८} । उदकम्^{१९} ।
पुष्यन्^{२२} ।

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात्^{२४} । क्षेमे^{२५} लब्धपरिपालनापेक्षायाम् । स पोष पुष्यति^{२६} । अभिभवति च शत्रून् । अलब्ध-
लिप्सायाम्^{२८} । द्वौ च^{२९} । मार्गौ^{३०} । सङ्गच्छमाने^{३१} । यजति^{३२} । तथा सूर्ये^{३३} । अग्नी च । प्रिय । भवति । सुतसोम ।

१. महीवीमिष्टाम् P गमनवतीम् Sy

२. अन्नमिच्छति Sy

३. आघुष्यति, शब्दयति Sy

४. अत्यधिकम् Sy.

५. निधाना P निधना D

६. परितो वर्तयति । प्रापयति Sy

७. स्वास्मा० P, D

८. VM ignores आ ॥ आ अर्वागस्मद-
भिमुखम् Sy

९. व्यथितो भवति Sy

१०. तदीये यज्ञे Sy

११. मदजनकम् Sy

१२. गोसंखायम्—विकारे प्रकृतिशब्द, क्षीरादि-
भिर्मिश्रणवन्तम् Sy

१३. स राजा Sy.

१४. भूतेः P सत्त्वभिरनुचरैः Sy

१५. सर्वतो गच्छति Sy

१६. पाप वैरिण वा Sy

१७. गच्छति Sy

१८. Omitted by P

१९. प्रजा । अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते Sy

२०. शोभनसुखं Sy

२१. नामक धनमिन्द्रस्य स्तोत्र वा Sy

२२. पोषयन् Sy

२३. VM. ignores न । and राजा ।

२४. Omitted by D

२५. प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे Sy

२६. पोषयेत् बन्धवादीन् Sy

२७. भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा ।
प्रभुर्भवतीत्यर्थः Sy

२८. अलब्धलिप्साया P अलब्धस्य प्राप्तौ च Sy

२९. उभे Sy ३०. वर्तमाने Sy.

३१. सङ्गच्छमाने qualifying मार्गौ should
have been सङ्गच्छमानौ but VM
has probably used the fem. as
going with वृत्ति of the original ॥
नियते अहोरात्रे Sy

३२. जयति is suggested for यजति ॥
सम्यग्जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः Sy

३३. यथा, P

सन् । यः । इन्द्राय । प्रयच्छति । "हे भूती प्रभृष्यम्" इति मन्त्रः ।

V 38

उरोष्टे इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शंतक्रतो ।

अघा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुंचत्र महय ॥ १ ॥

'उरोष्टे' । इन्द्र । तव । महत् । धनम् । महत् भवति । दानम् । शतप्रक्र । तथा सत्यम् ।
प्रसम्यम् । सर्वमनुष्यम् । सुंच । अघानि । प्रयच्छ ।

यदीमिन्द्र भ्रुवाण्युमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुचं हिरण्यवर्णं दुष्टरम् ॥ २ ॥

यदीमिन्द्र । यद्वि । एतत् । इन्द्र । धवणीयम् । इष्यमाणं धनम् । वसवत्तमं । भार्य । दीपकानं
धोतम् । अशुद्धरम् । हे हितरमणीयवर्ण !

१ सत्य for सन् । B P, D

२ सोमं ब्रूति Sy

३ भूती P

४ RV X 88 15

५ VM explains प्रिय once only and ignores सन् । Ms D puts the figure ॥३७॥ here to indicate the end of the thirty seventh hymn No such number is given in P

६ 'उरोष्टे' इति पञ्चच पठं सुकतमत्रेरायमा नुष्टममंग्रम् । 'उरोरानुष्टमम्' (KSA 26 38 p 20) इत्यनुष्मास्तम् । विनियोगो संज्ञिका Sy

७ प्रभूतस्य Sy

८ मह P महती Sy

९ बहुकर्मन् ! Sy

१० ०प्रज्ञात्वा P

अत कारणात् Sy

२०

११ हे सवस्य इष्टु ! Sy Ngh 2 3

१२ शोभनयनेन्द्र ! Sy क्षत्रमिति धननाम Ngh 2.10

१३ द्युम्नानि पनाति Sy द्युम्नामिति धननाम Ngh 2 10 द्युम्नं द्योतते । यशो वाधं वा N 5 5

१४ ०ष्य P

१५ यत् Sy

१६ ईं सवत Sy

१७ धवणीयमाणयम् P D

१८ इष्यमाणं P अक्षम्, इष्यमाणो नपुंसकनिष्करो ऽप्यस्ति Sy

१९ अतिशयेन बलवन् ! Sy

२० ब्रूति वा Sy

२१ अतिदूरभवणीयतमम् । सवत्र क्षीत्यमित्यथ Sy

२२ धनभिभाष्यमुक्तसक्षणं प्रपते Sy

२३ ०र्ण P D इन्द्र ! Sy

२४ VM ignores पप्रथे ॥ प्रपते Sy

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च ग्मश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मास । रश्मय । ये । तव । वज्रिन् । महनीय । विज्ञानम्पृश । तेस्त्व तादृशेग्निरश्वाभौ
द्यावापृथिव्यौ । अभीष्टसिद्धार्थम् । राजथ ।

उतो नो अस्य कस्य चिद्दत्तस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृणामा भंरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो न । अपि च । अस्मभ्यम् । बलस्य प्रयच्छेन्न प्रयच्छेत्त्यर्थ । किं च । अस्मभ्यम् । धनम्
आहरेति । अस्मभ्यम् । धनप्रदानमिच्छसि ।

न त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

न ते । क्षिप्रम् । तव । अभीष्टाभि । आभि स्तुतिभि । त्वदीयमुखे । स्याम । शोभनगोपना ।
शूर । स्याम । सुगोपा ।

१. बलभूता मरुत सन्ति Sy

२. त्वदीयाः Sy

३. हे वज्रवज्रिन्द्र ! Sy

४. महनीया. Sy

५. प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्ष वा स्पृशन्त. Sy

६. दाशराग्निश्च P त्व च मरुत्समूहश्चेत्युभौ
युवाम् Sy

७. ऽथिवी. P द्यलोकात् ग्मश्च भूमे सकाशात्
Sy द. अभितो गमनाय Sy

८. ईशाये Sy

१०. VM ignores देवौ and च ।

११. प्रवृद्धस्य दातुर्वा Sy

१२. पुन श्रुतिरादशार्था Sy

१३. नृमणं धनम् Sy

१४. ऽहरेत्यंशस्मभ्य स्व P हे इन्द्र । यतस्त्व-
मस्मभ्यम् Sy

१५. धनमिच्छसि Sy

१६. VM ignores अस्य । कस्य । चित् ।

तव and वृत्रहन् ॥ अस्य तव स्वभूतेभ्य. ॥
कस्यचित् अनिर्देश्यस्य हे इन्द्र Sy.

१७. ते P, D

१८. शीघ्र समृद्धा भवेमेति शेष Sy

१९. अभिगमनै. Sy

२०. त्वदिसु० P VM explains तव and
शर्मन् together as त्वदीयमुखे ॥ तव
शर्मणि मुखे सति Sy

२१. भवेम Sy

२२. शोभनरक्षणा. Sy

२३. हे शूर ! तव शर्मणि Sy

२४. स्यमा P भवेम । पुनरुक्तिरादशार्था Sy

२५. ऽपा P

२६. VM ignores शतक्रतो and इन्द्र ।
Ms D puts the figure ॥३८॥ here
to indicate the end of the thirty-
eighth hymn No such num-
ber is given in P

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिव ।

राधुस्तन्नो विद्वस्त उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

'यदिन्द्र' ॥ यास्क — 'यदिन्द्र' प्रायणीय महनीय धनमस्ति । यम इह नाम्नाति वा । श्रीणि मध्यमानि

१ 'यदिन्द्र चित्र' इति पञ्चम सप्तमं सूक्तमत्र रायमन्त्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा पङ्क्त्यन्तपरिनाययानुष्टुभः । 'यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्' (KSA 26.39 p 20) इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविकेयूष्यपु तृतीयसवन प्राद्यस्तुचा च्छावाकस्य वकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च 'यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते सापिण्डोऽवत' (ASS 78) इति Sy

२ अत्र P D अत्रेभोमस्यपम् SKN अत्रे भोमस्यापम् Dur

३ The longer recension of the *Nirukta* adds चित्रम् immediately before प्रायणीयम् ॥ पूष्यम् SKN पूजाहम् Dur

४ महतेर्वाभिक्रमण । अकारस्यकारोऽनुस्वारस्यो पञ्च । शाकस्यपक्षे—महनीयं वानाहमस्ति तस्य SKN

५ अस्ति किञ्चित् Dur

६ छन्दोगानान्तु—मेहनाशब्दा नवास्ति । 'यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति' इत्येवंक्य पाठः । तेषां 'चित्र म इह न अस्ति' इत्येषां पञ्चानां परानां 'म इह न' इत्येवंक्याणि मध्यानि परानि । यमेभम गृह नास्तीत्यर्थः । पराय वा प्राथ्यत । असद्वैत्याधिप्रसङ्गेन चैवमस्या श्रद्धाशास्त्रान्तरे चैवान्तरे वाऽभीतस्माद्यद्यस्यैव व्याख्यानं ब्रह्मव्यम् SKN अथवा 'यन् म इह नास्तीति' एतस्मिन्वाक्यैकदेशे 'श्रीणि परानि मध्यमानि' मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं 'मेहना' इत्येषा संहिता ? 'मे इह न' इति, एतान्यस्याः संहि

तामा परानि । एवमय यास्याययः पञ्चपरो भवति । अत्र यत् इति प्रथमं परम् । अतः परं 'मे इह न' इत्येतानि श्रीणि मध्यमानि परानि । 'अस्ति' इति पञ्चमं परम् । एव मभिप्लव 'इन्द्र चित्र' गद्यावपट्ट्योक्तं— 'श्रीणि मध्यमानि परानि' इत्याह । यत्र च परविभागस्तदा कोऽप्य ? इत्युच्यते—यन्म मम गृह नास्ति धनं तस्य च तत्रास्ति धनम्, वातव्यं च त्वया तावत् स्तोत्रभ्यः ।

बहुचानां—'मेहना' इत्येकं परम् । छन्दो गानां—श्रीण्येतानि परानि 'म इह न' इति तदुभयं पश्यता भाष्यकारणोभयोः शाकस्य गाग्ययोरभिप्रायायग्रानुविहितौ । एवञ्जातीय नियन्त्रणोपदेशनमुभयोश्च प्रामाण्यहयापनायम् । आह—परकारयोः परविकल्पे कोऽभिप्राय इति ? उच्यते विद्यायान् विद्यमानयतो वा प्रतिविशिष्टतरं प्राथयते—यच्च यस्य गृह नास्ति स तद्विशिष्टमयिगिष्ट या प्रार्थयत । नवानयोः रभयोरपि विरोपसिद्धमस्ति तस्माद् 'महनीयम्' इत्यतयापयतया 'मेहना' इत्येवमेक परमभिप्रायं शाकस्यस्य । गाग्यस्य पुनः—यन्म इह (गृहे) नास्ति तवाहुरस्यभिप्रायः । एवमत्र विशयसिद्धाभावाद् यिप्रतिपत्तिः । एवमन्यव्यपि शास्त्रान्तरपरविकल्पव्यनुबिधान मर्षाधिरोपेन कर्तव्यम् । एवमयं महनाशब्दा राधःशब्दसामानाधिकरण्ये यतमानो यमहनीयं राधः, यदा मवृहते नास्तीति धनविशयणस्यात् कमन्यमय वृयात् ? तस्मान्मेहनति सामर्थ्या द्वनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः Dur

पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्रिवन् । अद्रिरादृणात्येनेन । अपि वात्ते स्यात् । ते सोमादौ । इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम । राध्नुवन्त्येनेन । तन्नस्त्व वित्तधनोभाभ्या हस्ताभ्यामाहर इति ।

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यन्मन्यसे । यत् । मन्यसे । वरणीय धनम् । इन्द्र । दीप्तम् । तदस्मभ्यम् । आभर ।

१. अस्मभ्यम् Dur २ त्वयास्तदा० P कृत्यार्थे प्रत्ययः । यद्देय त्वया स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातु सङ्कल्पितमित्यर्थः SKN दातव्यमेवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा Dur
- ३ अद्रिवः P, D अद्रिर्ग्रावा तद्विकाराद्वा दारणाद्वा । वज्रोऽत्राद्रिरुच्यते, तेन तद्वता । अद्रिः, आदृणाति विदारयत्येनेन सोमादि गदादि वा । अपि वात्तेः स्याद् भक्षणार्थस्य । अद्रयो ह्याभिषवकाले सोममदन्ति । तथा च मन्त्रेऽपि 'सोमादौ' (RV X 94 9.) इत्यस्ति । सोमादनमेषा विज्ञायते SKN अतो ब्रूमो हे अद्रिवो वज्रिन् ! अद्रिसारमयमेव ह्यायुध भवतीति अद्रिर्वज्र उच्यते । आह— अद्रिः कस्मात् ? उच्यते—आदृणात्यादरयतीत्यर्थः । अथवा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वा-नद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते । 'अपि वा' अत्तेः स्यात्' अद्रिः । कुत एतत् ? निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति ? 'ते सोमादौ हरी इन्द्रस्य निसते' (RV X 94 9) इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायते-ज्त्तेरद्रिः स्यादिति व्याख्यात एव शेषः Dur
- ४ ंद्रीणात्ये० P ंदृणात्ये० D
- ५ ंत्ते P, D
- ६ RV X 94 9 P and D add हि between ते and सोमाद ।
७. विज्ञायते P विज्ञायते D
- ८ राध्नुवत्येनेन P राध्नुवत्येनेन D राधो धनम् किमर्थमेतदुच्यते ? पठितमेव ह्येतदुच्यते प्रसङ्गेन निर्वचनप्रदर्शनार्थम् । राध्नु-वन्ति साधयन्त्येतेन धर्मादीन् पुरुषार्थानिति

- SKN. राध इत्येतद् धननाम स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा शब्दाना धननामसु पठित-मपि सदेतदवधारयति, इहाप्येतद्धननामैव नात्र व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ Dur
९. वतस्त्व P तनस्त्व D. अस्मदर्थमस्मभ्य दातुमित्यर्थः SKN
१०. विदद्वसो P., D धम is added after वित्तधन by P. and D. विन्दति लभते वसूनि धनानि यो विदद्वसुर्धनाना लब्धा, तस्येदं सम्बोधनम् । लब्धधनेत्यर्थः SKN हे आप्तधन ! साम्प्रतमेव प्राप्तधन ! Dur.
११. द्विदण्डचादिरयम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः । 'उभौ समुब्धौ भवतः । 'उभ उम्भ पूरणे' सम्पूरितौ परस्परणे । उभशब्दस्य द्विगत साहित्यमित्यर्थः । यो यश्च साहित्य-सम्पूरितौ भवत SKN 'उभौ समुब्धौ भवत.' सम्पूर्णावित्यर्थः Dur
१२. ंमाभर P, D. आभर प्रभूतमित्यर्थः SKN. अकृपणमाभर, आहर मा चिरायेत्यभिप्रायः Dur उभौ समुब्धौ भवत. N.4.4, SKN II 206 १३. अत्रेराधम् SKN अत्रेर्भौम-स्येदमार्षम् Dur १४. जानीषे त्वम् Dur
१५. अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? साम-र्थ्यादिवदम् SKN वरणीयमेतद्धनमिति Dur
१६. हे इन्द्र ! Sy, SKN, Dur
- १७ अन्नम् Sy द्युशब्दो दीप्तवचनः । 'क्षि निवास-गत्यो.' । दीप्तेर्निवासभूतमत्यन्तोच्चलमित्यर्थः SKN यद् द्युतिनिवासभूतं द्युतिमदित्यर्थः Dur १८. द्युक्षम् Sy

तस्य । तव दातु प्रसादेन । वयम् । अकूपारम् । लभेमहि ।

- १ तावदस्योक्तसक्षयस्य Sv कदाचित् स्वमा हृत्यापि न वधा ? अतो ब्रूमस्तस्य स्वयाऽऽ- हृतस्य धनस्य Dur २ तव सम्बन्धिन- Sy तत्र स्वभूतस्य SKN Dur
- ३ अकूपारं P अकृत्स्ित पारोऽन्तो यस्य तावु दास्यान्नस्य Sy 'पु पालनपूरणयो' इत्यकृ परणं पारणं पूरणं वा यस्य तवकूपारं तस्या कृत्स्ितपालस्य सारवस्वात् सम्यक् पासित स्येत्यर्थः । अकृत्स्ितपूरणस्य वा प्रभूतत्वात् सर्वजनभाजनपूरणसमर्थस्येत्यर्थः । भाष्ये अकूपरणस्येति निर्बधन वरणस्येत्यर्थकथनम् । यद्धि, अकृत्स्ित वरणं परण तव भवति । अकृत्स्ितपासितं सम्यक् पूरणसमर्थं चेत्यर्थः । अनेकार्यतां दर्शयितुमाह—प्राहित्योऽपीत्यादि अकूपारं सन्नकूपारो भवति । अकृत्स्ितं पाल यितेत्यर्थः । प्राहित्यो ह्यकृत्स्ितं रदिमि- पासयति पूरयति वा । दूरपार इति हेतुबधनं यतोऽपी दूरं पालयिता पूरयिता वा । आपूर्ता त्रयाणामपि लोकानाम् । समुद्रोऽपीत्यादि । सो- ऽपि ह्यकूपारो भवति, अतो महत्पाटः । अत्रापि पारशब्देन पासनमुच्यते पूरणं वा । मह- पासनो महापूरणो वेत्यर्थः । समुद्रो हि पालनं बहुसत्त्वात्पत्वात् पूरणं बोधकप्रभूतत्वात् । कच्छपोऽपीत्यादि । स तु न कूपमुच्छति गच्छ- तीत्यकूपारः । कूपशब्द उपपदे अर्तर्गत्यर्थस्य क्मणि कूपारः । अकूपारः कच्छपो हि सति सम्भवे न नदीं गच्छति न कूपमल्योदकत्वात् SKN किसक्षयस्य ? अकृत्स्ितपूरण स्येत्यर्थः । येन सम्भवेन सुपूजमत्तमानं मन्यामहे पर्याप्तमहिष्काय च भवेत्ते भ्रामुष्मिष्काय चेत्यर्थः । तस्मात्कूपारस्येत्येव शब्दोऽपिपरोक्ष भूति । 'अकूपरणस्य' इत्येव परोक्षभूतिस्त्वे

नावस्याप्य तत 'अकृत्स्ितपूरणस्य' इत्येवं प्रत्यक्षभूतिस्त्वेन व्याख्यायते । अत्र 'कृ' इति कृत्स्ितार्थः, परणं पूरणमुच्यते, कृत्स्ितं परणं कूपरणं, न कृत्स्ित परणमकूपरणम् । तस्या कूपरणस्य प्रभूतस्येत्यर्थः एतस्मिन्मन्त्रे 'अकूपारस्य, दावने' इत्ययमनयोः पदयोरनु क्मः । समाप्त्यापे पुन 'दावने' अकूपारस्य' इति मन्त्रपाठव्यतिक्त्रमेणानुक्मः । तेन ज्ञायते—अन्यैरेवायमृषिभिः समाप्त्या समाप्त्या, ग्रन्थ एव चायं भाष्यकार इति । एको हि समाप्त्यानां भाष्यं च कुर्यन् प्रयोजनस्याभावा वेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्मं नाभङ्क्यत् । अवि वक्षितार्थाश्चिन्ते मन्त्रे निगमाः । तेषु सम्पस्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे भ्रागच्छतेस्ते प्रयोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे, इत्येव Dur

- ४ स्वाम Sv आहृतस्य च सतो विद्याम । विवि लभिं विन्वेमहि लभेमहि SKN
- ५ VM ignores दावने ॥ दावने दाने Sv शीयत इति दावं वेयमुच्यते । अतुर्धीं यच्छपयं । तच्छ्रुतेर्नञ्कक्षेमिति श्लेषः । वेयस्यकक्षेमि- त्यर्थः । अथवा दावन इति द्वितीयार्थे अतुर्धीं । तस्य तव स्वभूतस्य अनस्थावयधनं यद् धनं दावं वेयं तदित्यर्थः SKN दानस्येत्यर्थः । ईदृशस्य भावकस्य धनस्य वयमेव सन्धार- स्यामेत्यभिप्रायः । एवमिह यन्मन्त्रे वरेष्यं दुष्णं च तत्राभरेतीदृ उच्यमानो धनसन्निधानात् दानादवत्यत् किमुच्यते ? धनमेव हि प्रायज मनुष्यः प्राप्नोते । तस्मात्प्राभूयमाणोऽपि धन शब्दोऽप्याहृतः । तच्च पुनः प्राप्यमानं बहु प्राप्नोते । दानसम्बन्धादेव 'दावने' इत्येव शब्दो दानाय इत्युपपत्तिः Dur.

अत्र शाट्वायनकम् । ऋषयो ह वै सत्रादुत्थायायन्त^१ । प्रयुञ्जानास्ते होचु^२ एत, किञ्चिदेव यक्ष
पश्यामेति^३ । ते होचु—अकूपारो वा अय काश्यप समुद्रे तन्महद् यक्षम् । एत, त पश्यामेति^४ । त हान्वभ्युपेयु ।
तेभ्यो ह नाविरास । ते होचु—एत, इन्द्रमेव स्तवाम । स वा अस्येशे । स एव न इम दर्शयिष्यतीति ।
तेऽत्रिमब्रुवन् ऋषे । त्व स्तुतादिति । स एतमत्रिस्तृचमपश्यत् । तेनैनमुपायन् । यदिन्द्र^{११} चित्र मेहनेति । स
हेक्षाञ्चक्रे महद् वत म^{१२} ऋषयो याचन्त्युभयाहस्त्याभरेति वा आहुरिति^{१४} 'यत्ते' दित्सु^{१५} प्रराध्यम्^{१६} इति स हेक्षा-
ञ्चक्रे दृढ वत मामृषयो याचन्त इति^{१७} । न वै जज्ञौ । अकूपार दिदृक्षन्त इति यन्मन्यसे वरेण्यमिति ।
स ह जज्ञौ । अकूपार वै दिदृक्षन्त इति । त ह यदोदस्यन्नुवाच । इममेव मामृषयो महदिवोभयाहस्त्याभरेत्य-
वोचन्निति तमपश्यन्त । एता कामसनय ऋच इति ।

तत्र यास्कः—'अकूपरणस्य दानस्य'^{२४} इति । यद्वा—अकूपारस्य तव दानाय सम्भरेमेति ।

यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् ।

तेन दृढहा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥ ३ ॥

यत्ते दित्सु । यत् । ते । दानेच्छु । प्रकर्षेण पूजनीयम् । मन । विद्यते । विश्रुतम् । महत् । तेन

१. तत्रादुवस्थात्थायान्ते P तत्रादुपस्थात्थायान्ते D
२. होचु. P, D
३. वाग्याम इति P. ०म इति D
- ४ वाय क० P, D
- ५ तमु हद् P तम्म हद् D
६. ०म इ० P, D
७. हान्युभवे. P
- ८ Sātya omits it but Jaiminiya reads it
९. एवकमत्रिचमप० P
१०. Sātya and Jaiminiya omit अत्रिः ।
११. ०दी० D १२. सम् P., D
१३. चान्तम् P. चान्त D
१४. ०नेति P रिति is crossed by D cf. B Ghosa. Op. Cit. XVI, p. 46.
- १५ दिक्षु P, D
- १६ RV V 39 3
- १७ इतीति P इति इति D
- १८ गा P, D.

१९. ज्ञौ P
२०. सहाज्ञौ P, D
२१. पदो० P, D
२२. महादि० P., D
२३. ०त्यपोवन्नि० D
- २४ अकूपार० D
- २५ विद्याम तस्य ते वयमकूपरणस्य- दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति N 4 18., SKN. II. 246
२६. वाजपेये अतिरिक्तोक्त्ये 'यत्ते दित्सु' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'यत्ते दित्सु प्रराध्य त्वामिच्छव- सस्पते' (ĀSS 99) इति Sy
२७. हे इन्द्र ! Sy
२८. तव Sy २९. दाने च P., D
३०. प्रकर्षेण स्तुत्यम् Sy
३१. अस्ति Sy.

मनसा । वृत्तानि । अपि शत्रुपुरादीनि । अस्मभ्य दानाय । अन्नम् । आदरय आदुणातिर्विक्रमं कश्च
भवति ।

महिष्ठं वो मघोर्ना राजान चर्यशीनाम् ।

इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥ ४ ॥

महिष्ठम् । वातुतमम् । युष्माकम् । हविष्मताम् । राजानम् । मनुष्याणाम् । इन्द्रम् । स्तोत्रम् ।

बह्वीभिः स्तुतिभिः । उपसेवते । स्तोताय होता ।

अस्मा इत्काव्य वच उक्थमिन्द्राय शस्यम् ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ५ ॥

अस्मा इत् । अस्मी । एव । कविर्कृतम् । वच । शसनीयम् । उक्थ च । तत्तत्र तस्मी ।

एव । स्तोत्रेव ह्यमानाय । स्तुती । वर्धयन्ति । अत्रय । स्तुती । अलङ्कुर्वन्ति । अत्रय
इति ।

१ वृढम् Sy

२ अस्मात्सन्मघनाय सामाय वा Sy

३ आदरयसि Sy

४ ंति द्वि० P

५ VM ignores अत्रिषः ॥ हे वचवसिन्द्र !
Sy

६ ंष्ठम् P

७ महात्तु० D

अतिशयेन पूज्यम् Sy

८ हविर्लक्षभयतवताम् Sy

९ प्रशंसितुम् Sy

१० पुरातनीभिर्बोभिः Sy

११ उपेत्य सेपन्ते Sv

१२ ंपसे स्तोत्रम् P

स्तोतारः Sy

१३ कवे स्तोत्रुः सम्बन्धि, यद्वा 'कु शब्दे' सम्बन्धीयम्
Sy

१४ वापुषम् Sy

१५ उक्तं P, D शस्त्रम् Sy

१६ यस्मादेवं तस्मात् Sy

१७. इन्द्राय Sy

१८. ए D

१९ ंक० D

परिवृष्टस्य स्तोत्रस्य ब्राह्मणाय Sy

२० ंया D अप्रियोत्रा Sy

२१ गिरः Sy

२२ वीपयन्ति Sy

२३ ंर्वन्त्यः अत्रय P, D

पुनश्चित्तरावरार्वा Sy

२४ VM ignores इन्द्राय ।

Ms D puts the figure ॥३९॥ here
to indicate the end of the thirty-
ninth hymn No such number
is given in P

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।
वृषन्निन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम ॥ १ ॥

१ आ याहि । आगच्छ । आगत्य च ग्रावभि । सुतम् । सोमम् । सोमस्य पते । मरुद्भि सह । अति-
शयेन वृत्रस्य हन्त ।

उत्तरे निगदव्याख्याते—

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।
वृषन्निन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम ॥ २ ॥

[वृषा ग्रावा ।]

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिंश्चित्राभिरूतिभिः ।
वृषन्निन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम ॥ ३ ॥

[वृषा त्वा ।] द्वयोरेक क्रियापद हुव इति । हेतौ तृतीया—ऊतिभिरिति ।

१. 'आ याह्यद्रिभिः' इति नवचर्मषट्म सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ याहि नव त्र्युष्णि-
गाद्यन्त्यानुष्टुबमध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः
स्तुतिकर्मकत्वादत्रिद्वैतैव' (KSA 26 40
p 20) इति । कृत्स्नस्य 'ऋषिश्चान्यस्मात्'
(KSA 12.2.p 5) इति परिभाषया
अत्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमी-
नवम्यावनुष्टुभी शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभ ।
अत्रेः स्तूयमानत्वात् षष्ठ्याद्या अत्रिदेवताका
अत्र्यार्षेयाश्च, पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्रच ।
दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यस्तृच
ऐन्द्रः ञ्चम । सूत्रितञ्च 'आ याह्यद्रिभिः
सुत सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः' (ĀSS 7 10)
इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहत्वाशीतावयं तृच.
Sy

२. आगच्छ is omitted by D अस्मद्यज्ञ-
मागच्छ Sy

३ अभिसुतम् Sy

४ Omitted by D सोमस्य स्वामिनिन्द्र ।

Sy

५. वर्षकैर्मरुद्भिः सह आयाहि पिब च Sy

६. अतिशयेन शत्रूणां हन्तुतम ! Sy

७. VM ignores पिब । वृषन् and
इन्द्र ॥ वृषन् ! फलस्य वर्षयितः । हे
इन्द्र ! Sy

८. This stanza is not explained by
VM The *pratīka* is supplied by
the Editor

९. ग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः । वृषा वर्षकः
सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन
जनितः । वृषा वर्षकः । अयम् । सुतः अभि-
षुतः । सोमः । वृषा । त सोमं वृषभि सह
पिब Sy

१०. हे वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! सोमरसस्य
सेक्ताहम् । वृषण त्वाम् । हुवे आह्वयामि ।
किमयं ? चित्राभिः चायनीयाभिः । ऊतिभिः
रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं स्पष्टम् Sy
११. द्वयोः refers to RV V 40 2,3

श्रुजीपी वञ्जी धृपमस्तुरापाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्त्वा हरिभ्यामृषं यासदुर्वाह्माध्यदिने सवने मत्सुदिन्द्रः ॥ ४ ॥

श्रुजीपी । सिप्रकारिणो मोऽभिभवतीति स तुरापाट । प्रवशिष्ट स्पष्टमिति ।

यत्त्वा सूर्यं स्वर्मानुस्तमुसाविध्यदासुरः ।

अचैत्रविद्यथा मुग्धो ध्रुवनान्यदीघयुः ॥ ५ ॥

यत् त्वा सूर्य । यत् त्वा मूर्येति चात्रीणा पञ्चचै कर्म कीर्यते । यदा । त्वाम् । हे सूर्य ! असुरपुत्र ।

१ 'श्रुजीपी वञ्जी' इत्येवा प्राहृणाच्छ्रुतिन शस्त्र
याग्या । 'श्रुजीपी वञ्जी धृपमस्तुरापाटिति
याग्या' (ASS 5 16) इति हि सुधितम् Sy
२ ०वाडव० P By प्रवशिष्टं VM means
the whole of the stanza He does
not explain any word of this
stanza except तुरापाट । For the
complete explanation of the
stanza see the following श्रुजीपी
सपनद्वयेऽभिपुत्रस्य गतसारस्य सोमस्य तृतीय
सवने प्राप्यावाभिपुत्रो योऽस्ति स श्रुजीप
सोम । सोऽस्यास्तीत्युजीपी । वञ्जी वञ्ज-
वान् । धृपम वपिता । तुरापाट तुराणां
त्वरमाधानां शत्रूणां सोडा । शुष्मी बलवान् ।
राजा ईश्वर संबन्ध । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ।
सोमपावा सोमरसस्य पाता, एष महानुभाव
इन्द्र । हरिभ्याम् । युक्त्वा रथं योजयित्वा ।
उप यासत् उपगच्छतु । प्रवाहं अस्मदभिमुख-
मागच्छतु । प्रागत्य च माध्यन्दिने सवने ।
मत्सत् माद्यतु सोमेन इन्द्र Sy अत्रैरायम् ।
श्रुजीपी श्रुजीयवान् । धृपमो वपिता ।
तुरापाट—सहैरभिभवत्पस्य ष्वि । तूर्णमभि-
भवित्ता शत्रूणाम् । शुष्मी बलवान् । राजा,
ईश्वर । वृत्रहा, असुरस्य मेघस्य वा हन्ता ।
सोमपावा सोमानी च पाता । युक्त्वा हरि-
भ्याम्, कथम् ? सामप्यत्ति सरयम् ।
शोडशैऽयं पञ्चमः । उपयातु । द्वाभ्यामभि-
मुखः । उपगम्य च माध्यन्दिने सवने मत्सत् ।
अयमपि शोडशं एव, तुप्यतु । क ? इन्द्र ।

ह्यौरिषययोरस्येन्द्रस्य स्वभूतयो स भाग श्रुजीप
धानाश्च । एवं हि ह्यौरिषययोरस्यम् । इन्द्रे
किमायातम् ? उच्यते, तदन्ता यस्य सन्ति स
तद्वान् भयति । यथा साधनवन्तो भृत्या यस्य
सन्ति तत्साधनेन राजापि साधनवान् व्यप
दिश्यते । धनवन्तश्च यस्मिन् सन्ति तन्नगरं
धनवदिति तद्वित्त्वभिप्राय SKN अत्ररिद
मायम् । श्रुजीयेण तद्वानुजीपी । वञ्जेण
तद्वान् वञ्जी । धृपमो वपिता कामानां गुष्मी
बलवान् राजा, अभिपतियुत्रहा शत्रुहा सोमपावा
सोमस्य पातेत्यथ । य एयंगुणयुक्त इन्द्र
स युक्त्वा हरिभ्यामृषाभ्यां रथं तमधिरुह्या
पयासदुपागच्छत् । प्रवाहंस्मानाभिमुख्येन मा-
ध्यन्दिने सवने, एतस्मिन् प्राप्ते । उपगम्य च
मत्सत् माद्यतामस्मत्प्रवृत्तेन सोमेनेत्यथ । एव
मत्स्मिन् मन्त्रे, श्रुजीपी इन्द्र उक्तः । तत्पुन
रेतवुजीपित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते केन कारणे
मत्सत्सत्तुपागबनार्थमाह —'ह्यौरिष्य स भाग'
इति ह्यौरिषययोरस्येन्द्रस्य स भागो यवुजी
पम् । तेन हरिसयोगेन श्रुजीयेण सक्षित
सक्षयया वृत्या इन्द्रस्य श्रुजीपित्वम् Dur
N 5 12, SKN II 337, 338
३ य P D ४ सूर्य P सूर्य D ५ य D
६ त्वया for यत् त्वा P ७. चात्रिया P
०त्रि० D ८ ०ञ्चर्षे D ०ञ्चर्षे P
९ कं D १० BD V 28 इवमाविद्यतु
भिन्नत्रैरत्रीणां कर्म कीर्यते Sy ११ प्रेरक ।
वेव ! Sy १२ ०त्र P D असुरस्य
प्राणापहृत्सुर्यां वा पुत्र Sy

स्वर्भानुः सैहिकेय । अन्धकारेण । अविध्यत् । तदानीं यथा । अक्षेत्रज्ञ । मुग्धो ध्यायत्येव । सूर्ये नष्टे भूतानि । ध्यानपराण्यभवन् ।

स्वर्भानोरधु यदिन्द्र माया अत्रो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूढं सूर्यं तमसापत्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दुदत्रिः ॥ ६ ॥

स्वर्भानो । इन्द्र^{११} । सूर्ये^{१२} तमसाऽभिभूते^{१३} तदनन्तरमेव । स्वर्भानो । तिस्रस्ता^{१४} मायास्तमोरूपेण परि-
णता । सूर्यस्य^{१५} । अवस्तात्^{१६} तमाच्छाद्य । वर्तमाना^{१७} । यदा^{१८} त्वम् । अपनीतवानसि । तत्^{१९} शिष्टेन^{२०}
तमसा । अपगपकर्मणास्थ्यन्तर्गतेन । निगूढम् । सूर्यम् । अत्रि । चतुर्थेन^{२१} । ब्रह्मणा । अलभत^{२२} लौकिकैस्त्रि-
रुपायैस्त्रिभूत्वा इन्द्रस्तमोऽपानयत्^{२३} अवशिष्टमन्त्रिर्मन्त्रेणेति । "स्वर्भानुर्वे^{२४} सूर्यं तमसाविध्यत्^{२५} तस्मै देवा प्रायश्चि-
त्तिमैच्छन् । तस्य यत् प्रथम तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् । यद् द्वितीय सा^{२६} फल्गुनी । यत् तृतीय सा^{२७}
वलक्षी । यदधस्तादपाकृन्तन् ? साविर्विशादमभवत् ?" इति ब्राह्मणम् ।

१. स्वर्भानुसज्ञकः Sy

२. सहि० P

३. मायानिमित्तेन Sy.

४. आवृणोदित्यर्थ. Sy

५. तदा Sy

६. तत्रत्यः सर्वो जनः Sy.

७. स्वस्वस्थानमजानन् Sy

८. मूढो भवति तथा Sy

९. भुवनानि सर्वाणि Sy

१०. वृत्रयन्ते Sy.

११. इन्द्र is suggested for इन्द्रः ।

१२. जगन्मौढचानन्तरम् Sy

१३. असुरस्य Sy.

१४. माया सन्ति Sy.

१५. ०र्भास्ति स्तुमायास्तुमो० P ०र्भास्तिस्त-
मायास्तमो D.

१६. द्योतमानादादित्यात् Sy

१७. तदुपरि तिरोधानासामर्थ्यादिति भावः Sy

१८. या Sy

१९. ०नीयतवा० P

ता सर्वा अवहन्ति Sy.

२०. अथात्रेरेव परोक्षवाद Sy.

२१. अन्धकारेण Sy.

२२. अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपत्रेतत्वम् Sy

२३. तथाविधम् Sy.

२४. तुरीयेण 'ग्राव्णो ब्रह्मा' (RV V 40 8)
इत्यनेन Sy

२५. लब्धवान् । आवरणापगमोपाय निरावरणं शुद्धं
वा सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीय-
त्वम् । एकैक मायाशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य
चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुददित्यर्थ. Sy

२६. ०स्त्रिभिरुपायैस्त्रि० is suggested for
०स्त्रिरुपायै त्रि० ।

२७. ०त्व P

२८. ०ष्टमन्त्रिर्मन्त्रेण P.

०त्रिमन्त्रेणेति D.

२९. ०नुरा P, D.

३०. ०यच्छत्तिमै० D.

३१. Omitted by P. य D

३२. हद्गुनी P हल्गुनी D.

३३. य P.

३४. स P

३५. ०क्षि P.

३६. यदुध्यस्ता० D. यदस्यस्थादपाकृन्तत् P.

मा मामिमं तव सन्तमेत्र इरस्या द्रुग्धो मियसा नि गारीत् ।
त्व मित्रो असि सुत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा माम् । अत्रिं सूर्यो यथोक्तवान् तदत्रिवेदति—ह अत्र^१ तव । आश्रयभूतम् । तम् । माम् । मनुष्य-
मयेन । द्रुग्धो निन्दितोजुर । अशच्छया । मा । निगिरतु । त्वम् । मम मित्र । भवति । सत्पथनस्त्व ष ।
बन्धनानां स्वामी वरुण । ष । राजा । माम् । रक्षेतम् । ”

प्राञ्च्यो ब्रह्मा युयुजानः संपर्यन् कीरिणा देवानमसोपशिचन् ।
अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्मानोरप माया अघुचत् ॥ ८ ॥

प्राञ्च्य । 'सुपेण ब्रह्मणा' उद्युक्तोऽप स्पष्टमुच्यते, सोमाभिपवार्थं प्राञ्च्य । युञ्जान । अत्रि ।
ववान् पूजयन् । वधा विशिष्येन । अघन । ववान । उपसाधयन् । अत्रि । सूर्यस्य । दिवि । तज । कृत
वान् । तथा स्वर्मानो । मायाश्च तमोरूपा गूहन । ”

- १ अत्रि D २ ओषोषवान् D
३ इव सुपवाक्यम् Sy
४ ०त्र P ५ ष P
६ आश्रयभूतम् seems to be the expla-
nation of सन्तम् ॥ स्वभूतम् Sv
७. तम् seems to be the explanation
of इमम् । इममीवृषाबस्मं माम् Sy
८. भयजनकेम तमसा Sy
९ तद्रुग्ध D तद्रुग्धा P शोष्णासुरः Sv
१० निमित्रः P ११ गिरतु Sy
१२ किञ्च हे मिम ! Sy
१३ मा P प्रमीते सकाशात् त्राता Sy
१४ ०ना P, D १५ भारतं क्षतं P
१६ VM ignores ती and इह ॥ वरुणश्च
त्वञ्च ती युवाम् । यद्वा अत्रिरेव मित्र उच्यते ।
सष वरुणश्च युवाम् Sy
१७. तुरीयेन D तुरीयेष is suggested for
तुपेण । It refers to RV V 40 6
१८ अत्रिपवसायनानि Sy
१९ युञ्जन् । इन्द्राय सोममभिपुष्वाश्रित्यर्थः Sy
२० ब्राह्मणः Sy
२१ कीर्यते विशिष्यते इति कीरि स्तोत्रम्, तेम Sy

- २२ अघेन हवितक्षणन, नमस्कारेण वा Sy
२३ उपशिक्षन् । शिक्षतिर्वानार्योऽत्र प्रसायने वतते
प्रसाधयन् Sy
२४ सूर्यस्य D सवप्ररकस्य Sy
२५ अस्तारिके Sy
२६ चक्षुः सषस्य व्यापकं मण्डसम् Sy
२७. कृतवन्तः P निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः Sy
२८. तदेव स्पष्टयति—एतन्नामकस्यासुरस्य Sy
२९ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती, परास्तु तथा कुर्वती
मायत्युच्यते । तावन्नीर्माया । यत्तुरीयञ्च
ब्रह्मणा इत्युक्तम् । तथेतद्रुक्तं तुरीयं ब्रह्म
तेनात्रिसहाय इन्द्र Sy
३० अत्रिगोप म्यवारयवित्यर्थः । अत्रिवा सुतीयपाव
एवं व्याख्येय—सूर्यस्य दिवि पूषमावृते प्रकाशे
तवपनोद्य स्वकीयं चक्षुरापात् । निरावरणं
तेजःसंस्पायं वृष्टवानित्यर्थः । स्वर्मानुमायया
सूर्यस्यावृतिर्हार्तिव्रिके समान्ता—स्वर्भा-
नुष्णासुरः सूर्यं तमसाविष्यत्सस्मं देवा प्राय
दिशत्तमच्छन् । तस्य यत् प्रथमं तमोऽप्राप्तम् सा
हृष्णाविरभवत् । यद्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं
सा वसन्ती मरुष्यस्थावपाहन्तस्त्रित्यादि Sy
३१ VM ignores मा and अत्र ।

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्रुवन् ॥ ६ ॥

य वै । स्वर्भानुना तमसा विद्धम् । सूर्यं तमसोऽपनयनाय । अत्रय । तम् । अन्वविन्दन् । न । अन्ये तु । शक्ता आसन् । निर्वि स्वर्भानुरासुर आदित्य तमसाविध्यत् । तद् देवाश्चर्षयश्चाभिषज्यन्तोऽत्रिम-
ब्रुवन्, ऋषे । त्वमिदमपजहीति । तथेति । तदत्रिरपानुपा ।

वैश्वदेवान्येकादश पराण्यत —

V 41

को नु वा मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

को नु । मनुष्य । हे मित्रावरुणौ । वाम् । यज्ञ कर्तुमिच्छन् । महत । द्युलोकस्य । वृष्ट्यादिकाय
दानाय भवति । पार्थिवस्य । वा लोकस्योषध्यादिदानाय भवति । तौ युवा सत्यस्य । स्थानेऽकौटिल्ये

१. अत्रिकृत सामर्थ्यमनुवदति Sy

२. ०र्यस्त० D

३. निगदव्याख्यातैषा—अत्रयस्त सूर्यमन्वविन्दन् । इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेण-
षदीषत् तमोऽवरुध्य लब्धवन्त इत्यर्थः । अन्ये
नहि अशक्रुवन् न लब्धवन्तः खलु Sy

४. न is omitted by P, D

५. आस D

६. The two prepositions, निर्वि should be joined with अविध्यत् । Following probably the usage of the Samhitās and Brāhmanas, the prepositions are separated from the verb by a few intervening words

७. देवाभिष० P न लब्धवन्तः खलु Sy अभिषज्यन्त, i.e. 'not being able to find a remedy' न ०मवज० D

८. खानुवा D ०रपानुवत् is suggested for ०रपानुपा ।

१०. VM ignores यम् । वै । आसुरः and हि ।

११. The following eleven hymns are addressed to विश्वे देवाः ।

१२. 'को नु वाम्' इति विशत्यृच नवम सूक्त भौम-
स्यात्रेराषम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ । वि-
श्येकपदा विराट् । शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः ।
विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'को
नु विशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्याद्यतिजग-
त्यावन्त्यैकपदा' (KSA 26 41 p 20)
इति विनियोगो लैङ्गिकः Sy

१३. मनुष्यः refers to कः ॥ यजमान. Sy

१४. हे मित्रावरुणौ ! देवौ !

१५. युवाम् Sy

१६. यज्ञमिच्छन् शक्नुयादिति शेषः Sy

१७. तस्मात् कृपयैव द्युलोकसम्बन्धिनि स्थाने Sy

१८. ०या P

१९. पार्थिवस्य सदसि Sy

२०. वाशब्दश्चार्थे Sy

२१. ०स्योष० is suggested for ०स्योष ।

२२. उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य Sy

२३. तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु Sy

वर्तमानान् । तैर्न प्रीती वा । अस्मान् । रक्षतम् । यज्ञमिच्छते । वा मह्यम् । अस्मानि प्रयच्छतम् । आद्येषु पशुषु सीदतीति पशुषु भाषो ङ ।

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं अमुचा मरुतो जुपन्त ।
नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्ति स्तोमं रुद्राय मीळहुपे सजोषाः ॥ २ ॥

ते नः । मित्रावयः । वायुः । इन्द्रः । महान् । अस्मान् । सवन्ताम् । यः । षः । नमस्कारः । सह । सङ्कृताः । सेवने । रुद्राय । सुप्रवृक्तम् । स्तोमम् । भारयन्ति रुद्रस्य नत्वा नत्वा न एवाधिपा इति द्रष्टव्यमिति ।

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्वे वातस्य पत्सत्रध्वस्य पुष्टौ ।
उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धासीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ वां येष्ठा । हे अश्विनो । मातृमो । वामहम् । आह्वातुमागतोऽस्मि । युवयोऽजिगमिपतोर्वेगो वातस्य । पतने । रथे नियुज्यमानस्याश्वस्य सुहितस्य । पुष्टौ युवयोऽरागमनप्रारम्भेऽहमाह्वातु प्रवृत्त इत्यथ ।

- १ तौ P
- २ P, D read वयास्मान् for वा । अस्मान् ।
- ३ किल्च हविर्वात्रे च मह्यम् Sy
- ४ अस्मानि क्षीरबभ्यावीनि Sy
- ५ ङष्य P D
- ६ पशुषु P पशुषु सीदतो वाजान् । तानि यया प्रयच्छसस्तद्वधतमिति । यद्वा (न शम्भश्वाधो) पशुम् आर्जाद्य इत्यमित्यर्थः Sy
७. भाषडष P, D
- ८ VM ignores नु and न ॥ नु षसु । न इव, यद्वा नशम्भश्वाधो Sy
- ९ न P, D
- १० आदि refers to वधन्, अयमा, and मरुतः ॥ देवाः Sy
- ११ आयु सततगतिर्षायुष्यते Sy
- १२ It stands for ऋभुक्षा ।
- १३ अस्माकम् Sy
- १४ हविर्भिः Sy
- १५ सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रस्वाहिते

- भावः । केषुच रुद्राय सजोषा इत्येतन्मित्रादि सर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति Sy
- १६ अथ मरुत एष धिमुस्य विशोष्यन्ते — रुद्राय मीळहुपे—तृतीयाधौ चतुर्थी । रुद्रेण सह Sy
१७. वृत्तं D शोभनयापाविवर्जनयत् Sy
- १८ स्तोमं P स्तोत्रम् Sy
- १९ भारयन्त्युक्तसक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाषिश्च, अथ स्तोत्रभाज उच्यन्ते Sy
- २० अनयाश्विनो रुद्रदोष्यन्ते Sy
- २१ कामानां यन्तुतमौ Sy
- २२ हुवे आह्वयामि, आह्वातुं प्रभवामि Sy
- २३ ऽजिगमिपतोर्बे ग वातस्य P ऽजगमिपतोर्बेर्गवानस्य D वातस्य धर्मसाम्यादभिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य Sy
- २४ गमने प्राप्ती Sy
- २५ रथस्य । अथवा वायुयद्युवयोः शीघ्रगमनसाधन रथस्य Sy
- २६ पोषे च निमित्ते सति Sy
- २७ ऽरभेमाह्वा० D

अथ मित्रादीन् सर्वानेव अपि । च ये^३ मित्रादयः । दिव^३ आगत्य । प्राज्ञाय^५ स्तोत्रे मह्यम् । महीयानि^५ धनानि । प्रभर^६ध्वम् । यथा यजमानाय^७ । अन्नानि^८ प्रयच्छथेति ।

प्र स॒क्ष्णो दि॒व्यः क॒ण्व॑होता त्रि॒तो दिवः स॒जोषा॑ वातो अ॒ग्निः ।

पूषा भगः प्रभृ॒थे वि॒श्वभो॑जा अ॒जि न ज॑ग्मुरा॒श्व॑श्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र सक्ष्णः^{१०} । सचनशील^{११} सविता । दिवि भव । कण्व^{१२} इति मेधाविनाम प्राज्ञा यस्य सवितुर्ह्यतारो भवन्ति । त्रितस्त्रिस्थान इन्द्र^{१४ १५} इति यास्क, सवितेन्द्रस्ताभ्याम्^{१६} । सहित^{१७} । वात^{१८} । अग्नि । पूषा^{१९} । भग इत्येते । विश्वस्य रक्षका देवा । यज्ञगृहे^{२०} दिव प्रगच्छन्तु । अतिशयेन वेगवदश्वा । यथा । युद्धम्^{२३} । गच्छन्ति तद्वदिति ।

प्र वो र॒यिं यु॒क्ताश्च॑ भर॒ध्वं रा॒य ए॒पेऽव॑से दधीत॒ धीः ।

सुशे॒व ए॒वैरौशि॒जस्य॑ होता॒ ये च॒ एवा॑ मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र वो रयिम् । हे मरुत । यूयम् । अस्मभ्य युक्ताश्वम्^{२६} । रयिम्^{२७} । प्रभरध्वम्^{२८} । तथास्माक धनस्य^{२९} ।

१. सर्व ने हापि P उत वा किञ्चेत्यर्थः Sy

२. हे is suggested for ये ।

३. द्योतमानस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy

४. असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा द्युलोकसम्बन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा Sy

५. मननीय स्तोत्रम् Sy

६. सम्पादयत हे ऋत्विजः ! Sy

७. यागसाधकाय Sy

८. हविलक्षणानि हवींषि स्तोत्र चेत्यर्थः Sy

९. ०थति P

१०. अत्र लिङ्गोक्ता देवता । प्रजग्मुरिति सम्बन्धः Sy

११. सवन० D यज्ञ सेवमान शत्रूणा सोढा वा Sy

१२. कण्ड्व P कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वतारो यस्य स तथोक्तः Sy

१३. ०वि नं D Ngh 3 4

१४. त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः Sy

१५. Omitted by P. N 9 25

१६. ०वित्रेन्द्र० D दिवः सूर्येण सह Sy

१७. समानगति समानप्रीतिर्वा Sy

१८. उक्तलक्षणो वायुः Sy

१९. पोषक एतन्नामा Sy

२०. उक्ता. सर्वदेवा विश्वरक्षका. कृत्स्नात्तारो वा Sy

२१. प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे Sy

२२. प्रकृष्टगमनाश्ववता श्रेष्ठा. सन्त Sy

२३. इव Sy

२४. सङ्ग्रामम् Sy

२५. गच्छति P प्रगच्छन्ति Sy

२६. ०श्वा P, D अश्वसहितमश्वयोग्य पुत्र वा Sy

२७. धनम् Sy

२८. ०रस्य P सम्पादयत Sy

२९. धनानि गवाश्वादिलक्षणानि Sy

अन्वेपणाम् । रक्षणाय । धारयत । कर्मणि । ह मस्त । क्षिप्रगन्तुणाम् । युष्माकम् । ये । एवा गतय ।
तेरेवे । श्रीशिवस्य कधीवत । होताञ्चि । सुसुखो भवतु ।

प्र वो वायु रथयुजं कृणुष्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।

इपुध्यचं अतसापुं पुरंधीर्वस्वीनो अत्र पतीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र वो वायुम् । ययम् । वायुम् । रथयोजनम् । प्रकृणुष्वम् अभिसुख कृस्त । तयाङ्कै । देवानां
स्तोतारम् । मेधावितम् । अग्निञ्च देवम् । प्रकृणुष्वम् । इपुध्यसिरिच्छाकर्मा 'विश्वो' राय इपुध्यति' इति
मन्त्र * इच्छन्त्य । यत् स्पृशन्त्य । वहुप्रज्ञा । वसुमत्यं । अस्मान् । अत्र । देवपत्यं । कर्मणे । अर्कैः ।

उप व एपे वन्देमिः श्रुपैः प्र यद्ही दिवश्चितयङ्गिरुर्कैः ।

उपासानक्ता विदुपीव विश्रमा हां वहतो मर्त्याय यद्भम् ॥ ७ ॥

उप व एवे । उपप्रगच्छत । युष्मान् । स्तुत्यै । सुखैः कल्याणगंतुम् । दिवः सफावात् । महत्यौ

१ ०वायञ्च P प्राप्नुम् Sy

२ D adds म immediately after रक्ष
णाय ॥ अक्षाय प्राप्तानां धनाणां रक्षाय
वा Sy अत्र इत्यप्रनाम Ngh 2 7

३ धायत P धारयति स्तुतिम् Sy

४ धी स्तोता Sy ५ त्वरमाणाम् Sy

६ कामा अत्रवा वा सन्ति, तैरिति Sy

७ गत तै P गतय तै D कामगमनसाधनेर
दर्शनां Sy

८ श्रीशिवस्य P श्रीशिवस्य D

९ का० D

१० शेषमिति सुजनाम Ngh 3 6

११ 'प्र वो वायुम्' इति पठ्ठी वायुष्ये पवी हविषो
पाश्या । 'प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वमुत
स्वामविते महि' (ĀSS 3 8) इति सूत्रि
तम् Sy १२ हे मवीया अत्विज ! Sy

१३ वेवम् Sy

१४ वायुरजं P वायुरजतं D यज्ञगमनाय
रथसम्बद्धम् Sy

१५ ०कृष्वं P, D VM seems to explain
प्र by प्रकृणुष्वम् ॥ कृष्वम् Sy

१६ अक P, D अर्कतसाधनेमङ्गै Sy

१७ पनितारम्—कर्मणि कर्तृप्रत्यय । स्तुत्यनि
त्यर्थ । फलप्रदातारं वा Sy

१८ विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पुण्यं वा Sy

१९ अतोमातम् Sv २० स्तुत Sy

* RV V 50.1

२१ गन्ध्य Sv २२ यत्स्वुवा Sy

२३ पुरन्ध्य स्त्रीक्या क्यन्त्यो वा Sy

२४ प्रज्ञस्या Sy २५ अस्मदीयाम Sy

२६ अस्मिन् यज्ञे Sy

२७ कर्मणे तक्षिष्यस्ये Sy

२८ ०र्का अ० P प्रागतवत्यं Sy

२९ VM. ignores प्रा ।

३० प्र is omitted by P उपप्रापयामि हविः ।
इयिः प्रापयकर्म स्थावुपप्राप्तिः समन्वितः Sy

३१ युष्मन्म्यम् Sy

३२ वन्दनाहूरितरेवे सह Sy

३३ सुखकटे । यद्वा श्रुवैरित्यादितुतीयाबहुवचन
न्तामि वन्देमिरित्यस्य विशेषणानि केचिदाहु
Sy ३४ दिवसकात् P, D

अन्तरिक्षावविशेषेण सर्वप्रवेशात् Sy

द्यावापृथिव्यौ स्तोत्रैर्मया प्रयुज्यमाने । आत्मगुणाश्चेतयद्भिर्मया स्तूयमानैर्युष्मान् सुखैर्गन्तुं गमनोद्योगं कुस्ता ?
स्वर्गात् लोकादित्यर्थं । उषासानक्ता । मनुष्याय । विश्वम् । यज्ञम् । आवहत् । जानत्याविव द्वे स्त्रियौ
यज्ञं नयत इत्यर्थं ।

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्यां सजोषां धिषणां नमोभिर्वनस्पतीरोपधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि व० । अभिष्टौमि । युष्मान् । पोष्यधनयुक्तान् । नेतृन् देवान् । वास्तो । पतिम् । त्वष्टारम् ।
रराणं । धननिमित्ततया । स्तुत्यां । हविर्भिश्च । सङ्गतोऽहम् । ओपधी । वनस्पतीश्च । धनानि । गन्तुं
स्तौमि ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनित आभ्यो यजतः सदा नो वर्धान्नः शंसं नयो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । पुत्रे । तत्पुत्रे च । अस्माकम् । मेघा वर्षार्थम् । भवन्तु । ये मेघा । वासयितार । वीरा ।
इव । स्वायत्तगतयो भवन्ति । तथाऽस्माभिः स्तुत । अद्भ्यो जात । यष्टव्योऽथा नपात् । अस्माकम् ।

१. मन्त्रैः सहोपप्रापयामि Sy

२. ज्ञापयद्भिः Sy

३. ०ने P

४. स्वर्गलो० D

५. हे अहोरात्राभिमानिदेवते ! Sy

६. यजमानाय Sy

७. विश्व P, D हे उक्तदेवते ! सर्वं कर्तव्यजातम्
Sy

८. आवहेतो P, D अभिमुख प्रापयतः Sy

९. जाना० P

१०. नय P, D

११. VM ignores ह ॥ हेति पूरणः Sy

१२. अभिपूजयामि स्तौमीत्यर्थं. Sy

१३. अह बहुपोष्यजनयुक्तान् Sy

१४. कर्मनेतृन् Sy

१५. ०ति D

१६. P reads त्वरमण for त्वष्टारम् । रराण ।

D reads त्वरमाण for त्वष्टारम् ।

रराण. ॥ स्तोत्रादिभिः क्रीडन् । हविर्वदद्वाहम्

Sy १७ धनकारी Sy

१८. वाग्देवता । एता द्वितीयार्थे प्रथमा. । उक्त-
लक्षणा वाणीम् Sy धिषणेति वाङ्नाम
Ngh I II

१९. नमोभिः सह अर्चे इति सम्बन्ध. Sy

२०. इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा Sy

२१. गन्तं D प्राप्तुम् Sy

२२. तने विस्तृते । तुजे दाने, यद्वा तनेति पुत्रनाम ।
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पुत्रस्य दाने इत्यर्थं ।
अथवा न तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च Sy

२३. मेघवर्षणार्थं P पर्ववन्त पूरणवन्तो वा मेघा
Sy.

२४. सवितारे P जगतो वासयितारः Sy

२५. वीरायत P

२६. शोभनगमना Sy

२७. यथा० P

२८. आप्तव्यः सर्वे Sy

२९. यजनीय आदित्यः Sy . ०

३०. नपास्मा० P ०व्ये पात्रपाव् वस्मा० D

सदा मवदु । वर्धयेत् ष । अस्माकम् । कामम् । नरहितोऽयां नपात् । अमीन्धामाम् ।

वृष्णो अस्तोपि मूम्यस्य गर्मं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूपैः शोचिष्केशो नि रिंयाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । भूमिहितस्य । पर्जन्यस्य । पुत्रम् । अपाम् नपातम् । त्रिस्थानोऽहमाग्निः । सुवृक्तिभिः ।
स्तुतवानस्मिन् । सोऽयमपा नपाद् अग्निं स्तोत्रे । एतैरि पुरुषे । सुषे । गृणीते । प्रत्यक्ष न वदति । किन्तु
शोचिष्केशः । उवका । निर्गमयति ।

कथा महे रुद्रियाय त्रैवाम कद्राये चिंकितुपे भगाय ।

आप ओपधीरुत नोऽवन्तु धौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा महे । कथम् । महते । रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय । स्तोत्रं द्रूमं । कथं वा स्तोत्रम् । स्तोत्राणां स्तोत्र
धनाय । जानते । भगाय द्रूमं । अपि च । अस्मान् । आपं । ओपघयश्च । रक्षन्तु । तथा धौ । वनानि ।
शिलोज्वयाश्च । वृक्षकेशाः ।

१ सर्वथा Sy	१६. सुषेयस्व P सुषेयस्व D सुषेयस्व रक्षिभिः Sy
२ वर्धयेत् Sy	१७. ग्रणे P ग्रणेत् D गरणं कृते, भूम्यतीत्यर्थं Sy
३ स्तुतिम् Sy	१८. ऽचिष्के P ऽचष्के D प्रवीप्तरस्मिन् सन्तु Sy
४ नरेभ्यो हितो देवः Sy	१९. वनानि Sy
५. ०तोऽप्राप्तयावभिच्छ्रया P ०तो वाचवावभी- च्छ्रया D अभित एवर्षेऽभिगमने वा सति Sy	२०. हिनस्ति बहुतीत्यर्थं Sy
६. भूमिरन्तरिक्षम् । तवर्हस्य । तावृशस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवार्हः, तद्वृषितवृष्टिप्रबामात् Sy	२१. वयमत्रयं Sy
७. वर्धकस्य पर्जन्यस्य । यदा तावृशस्य मेघस्य Sy = गर्मस्थानीयम् Sy	२२. केन प्रकारेण Sy
८. नपात् P, D रक्षकं वद्युतमग्निम् Sy	२३. त्रैवाम स्तुतीं Sy
१०. नि 18 omitted by P, D स भित् तीर्षतमः त्रिवु स्थानेष्वन्येषु त्रिस्थापत्रेषु ताम मातुः Sy	२४. व P, D किं च स्तोत्रम् Sy
११. ०हमाग्निमुमि P	२५. धमलाभाय Sy
१२. सुवृक्ति स्तोत्रकर्मेतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण Sy	२६. सर्वं जानते Sy
१३. स्तुतवानहम् Sy	२७. भयाय P D एतस्मात्काय देवाय त्रैवाम Sy
१४. सोय पाशपादनि P	२८. अम्बेवता Sy
१५. गन्तरि मयि Sy	२९. रक्षतु P D
	३०. सुषेयता Sy
	३१. गिरयः Sy
	३२. वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवता Sy

शृणोतुं न ऊर्जां पतिर्गिरः स नभस्तरयीयाँ इषिरः परिज्जमा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो वृहाणस्याद्रैः ॥ १२ ॥

शृणोतु । शृणोतु । अस्माकम् । स्तुती । अज्ञानाम् । पतिर्वायु । स वायु । नभम् । अतिशयेन तरिता । गमनशील । परितो गन्ता । तथापश्च । शृण्वन्तु मोधर्म्य । पुरे । उव । शोभनोऽस्मिन्, शरीर-वचनो वा पुरशब्द, ता इमा । श्रवन्त्य आप । परितो भवन्ति । वर्धमानस्य । मेघस्य ।

विदा चिन्महान्तो वे व एवा व्रवाम दस्मा वायु दधानाः ।

वयश्चन सुभ्वः आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नेः ॥ १३ ॥

विदा चित् । जानीत । क्षिप्रम् । हे महान्त । ये पुण्या । युष्मान् प्रति । गन्तार वय च न्तोत्रम् । प्रव्रवामहे । दर्शनीया । वरणीय हवि । दधाना । परोक्ष उत्तर—पक्षिण इव वृक्षात् । द्युलोकात् महान्तो देवा । अधस्तादागच्छन्ति । क्षोभकेण शत्रूणा । प्रहार । अनुवद्धम् । यजमानम्, मरुत ।

१. बलानाम् । अथवा अज्ञाना पति । प्राणो-पाधिकस्य वायो कृत्स्नात्तृत्व प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च भवति—'प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्' (Manu 5 28) इति Sy २. सम P ३. नभसि चारी Sy ४. तरितव्यः Sy ५. आवश्च P ६. शृणोतु P शृण्वन्तु गिरः Sy ७. सौधर्म्य P The reading is doubtful सौधर्म्या, 'Honest' going with आपः or वाच understood is suggested for सौधर्म्य । ८. पुराणीव Sy ९. दीप्ताः Sy शोभन. sing, seems to be the paraphrase of शुभ्रा pl VM also takes पुरः in the sing, whereas Sy construes it in the pl १०. ०स्ती D ११ वायु P, D १२. सरणशीला. Sy १३. मेघस्य वा पर्वतस्य वा Sy	१४ जानीय स्तोत्रम् Sv १५ यूयम् Sy १६ महन्त P मरुत । Sy १७ पुषा P १८. भजमाना Sv १९ ०नु० D प्रव्रवामहे is suggested for प्रव्रवामहे । २० ०य P २१ ०ना P. दधाना धारयन्तो वा वयम् Sy २२ आगन्तारश्चैते मरुतः Sy. २३ वृक्षा P, D २४ महतन्त P It seems to be the explanation of सुभ्वः ॥ सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धा. Sy. २५. अस्मदभिमुख गच्छन्ति Sy २६. क्षोभकेण सहितम् Sy. २७. शत्रूणा D २८ आयुधै परिहरन्त अवयन्ति Sy २९ ०बन्ध P अभिगतम् Sy ३० मरणधर्माण वैरिणम्- Sy ३१. मरुत goes with महान्तो देवा । ३२. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरणः Sy.

आ दैन्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमंस्त्राय वोचम् ।
वर्धन्ता द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिपाता अर्याः ॥ १४ ॥

आ दैन्यानि । सुयज्ञाय मरुत्प्रणयाहम् । दैन्यानि । पार्थिवानि च । जातानि धनानि । वृष्टितक्षणानि । च । अभिप्रवीमि दातव्यमिति । ततो मम द्योतमाना । हिरण्याणां । वाष । वर्धन्ता हिरण्यं दातव्यं यस्मै दातव्यमित्याद्या वाच सफला भवन्तु । अपि च । वर्धन्ताम् । मरुत्ता । आप ।

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरुत्री वा शुक्रा या पायुभिश्च ।
सिपंक्तु माता मही रुसा न् स्मत्सुरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवनिं ॥ १५ ॥

पदेपदे । पदनिधानं पदनिधानं । मं । जीर्णो । निधीयते । शत्रूणां धारयित्री । या । धन्ति । सा च जीर्णा भवति । तजोभिः । च सह । तथा सत्यात्मीये रसे । अस्मान् । माता । पृथिवी । सेवताम् । धोमनम् । देवैः सह । प्रसारितहस्ता । प्रसारिधाना ।

- १ क्षोभनयज्ञाय Sy
- २ देवसम्बन्धीनि Sy
- ३ पृथिवीसम्बन्धीनि च Sy
- ४ जन्मानि Sy
- ५ अपसा Sy
- ६ अभिप्रन्नं P अभिप्राप्नु व्रवीमि Sy
- ७ तावच्च P, D
- ८ स्वप्रतिपाद्याप्रकाशिन्य Sy
- ९ आह्लासनं हिरण्यं चाप्रे यासां ता । तावुश्य-
सस्यो वर्धन्ताम् Sy
- १० स्तुतयः Sy
- ११ ंन्ताम P
- १२ वसुन् D
- १३ VM. seems to take उदा as उत ।
अपि च seems to be the explanation
of उदा ॥ उदकेन Sy
- १४ तमूदा भवन्तु Sy
- १५ मरुद्भिः सम्मन्ता Sy
- १६ P and D add वनो कथा वाशम कथं
निधीयति न after आप ॥ मरुत्तयः Sy
- १७ VM. ignores द्या ।
- १८ नव P, D

- १९ तदा तदा भूमौ Sy
- २० मवीया Sy
- २१ स्तुतिः Sv
- २२ स्थाप्यते धिष्यत इत्यथः Sy
- २३ अस्मद्गुणप्रयधारयित्री भवति Sy
- २४ य D
- २५ शक्ता सती Sy
- २६ वाशम्बश्चार्थे Sy
- २७ रक्षणः Sy
२८. Something seems to be omitted
before सति । The phrase should
be तथा सति ।
- २९ रसा सारमूता भूमिः Sy
- ३० अस्माकं स्तुतिम् Sy
- ३१ सबस्य निर्माधी Sy
- ३२ महती पूज्या Sy
- ३३ स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तः Sy
- ३४ मेधाधिभिः स्तोत्रुभिर्निमित्तः । तेषां परिचर्यया
प्रीतित्यर्थः Sy
- ३५ प्रतारि P, D
अस्मद्गुणहस्ता Sy
- ३६ ंना P, D कस्याप्यवताना भवतु Sy

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तां प्रश्रवमो मरुतो अच्छोक्ता ।
मा नोऽर्हिर्वुध्न्यो रिपे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा दाशेम । कथम् । निधीमहि । नमस्कारेण । शाभनदानान् । एव गच्छत । मरुत ।
प्रशस्तकीर्तने । अच्छोक्ती सत्याम् कथमिमेऽस्मत्स्तोत्रमुपगच्छन्तीत्यर्थं, दाशिर्दानकर्मा निदाने पर्य-
वस्यति । मा । अस्मान् । अर्हिर्वुध्न्यं । हिमागम् । निदधानु । हिन्तास्माकम् । भवन्तु । वस्तुते
सम्भक्ता ।

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासा वनते मर्त्यो वृ आ देवासो वनते मर्त्यो वः ।
अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ध्वतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति चित् । हे देवा । इत्यम् । युष्मान् । आभिमन्त्रेण भजते । पशुयुक्तार्थे । प्रजायै रक्षायम् ।
अस्मिन् भजनेऽत्रे । अस्य । शरीरस्य । जराम् । देवी निर्ध्वति । ग्राम्येण गगताम् । यास्याजरं शिवम् ।
अन्न भवति ।

१. वयं कथा केन प्रकारेण Sy
२. परिचरेम Sy.
३. स्तोत्रेणान्नेन वा Sy
४. ०दानोन् P, D
५. क्रियमाणप्रकारेण Sy
६. मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम Sy.
७. प्रश्रवसः प्रकृष्टान्ना भवन्ति । यद्वा प्रश्रवस
प्रकृष्टान्नस्य मम Sy
८. ०र्तेनच्छो० P., D आभिमन्त्रेण वचने निमित्ते
सति तान् मरुतः कथ परिचरेम । तेषा दुरा-
राध्यत्वादिति भावः Sy
९. The passage दाशिर्दान पर्यवस्यति,
should immediately follow निधी-
महि and precede नमस्कारेण ।
१०. देवः Sy
११. हिंसकाय Sy
१२. स्थापयतु Sy
१३. स देवः अस्माकम् Sy
१४. भवतो P, D
१५. वस्तुतः or स्वस्तुतेः is suggested for

- वस्तुते ॥ शत्रूणा हन्ता Sy
- १६ VM explains अच्छोक्ती once ॥ अभि-
गन्त्र्युक्ति स्तुतियंस्य तादृशे मयि । यद्वा
स्तोत्रनिमित्ते सति । पुनरुक्तिरादरार्था Sy
१७. हे देवा is omitted by P.
- १८ पशुसहिताय Sy
- १९ Omitted by P
अपत्याय Sy
- २० अस्मिन् यज्ञे Sy.
- २१ ०त्रेरस्य P.
२२. देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य Sy
२३. ०स्य राजा न्नि० P देवता Sy.
२४. असतु Sy
२५. ०र D
- २६ Omitted by P
- २७ VM ignores चित् । नु । मर्त्यं ।
देवासः । वनते । मर्त्यं । वः । मे and चित् ॥
चित् एव । नु क्षिप्रम् । मर्त्यः यजमानः ।
आदेवास —वः, पुनरुक्तिरादरार्था । मे मम ।
चित् च Sy.

ता वीं देवाः सुमृतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवुः शसा गोः ।

सा नः सुदानुमूर्जयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

तां वीं । हे देवा ! युष्माकम् । तां । सुमृतिम् । स्तानुनामत्र कुर्वाणम् । स्तोतृभिरिष्यमाणम् ।

स्तुतिवार्षे । शसनं । सा । सुमृति । अस्मान् । क्षोभनवाना । सुखयन्ती । स्तोतृन् प्रति । गच्छन्ती ।

अभ्युदयार्थे प्रतिगच्छन्ती । अभिगच्छन्ती ॥

अभि न इळा यथस्य माता स्मन्नदीभिर्दुर्वशी वा गुणात् ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाम्पूर्वानी प्रमृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि न । प्रजापशवादीनां सङ्घस्य । माता । मूर्ति । नदीभि सह । अस्मान् स्तुवत ।

प्रशस्तम् । अभिगुणात्वेवम् । उर्वशी चाप्सरा । किञ्च । उर्वशी । बृहद्दिवा । चाप्सरा । स्तोत्रं

- १ वा P., D २ स्वभूतां तां प्रतिद्वाम् Sy
 ३ क्षोभनमममसाधनाम् । अक्षेन मतिषुद्धि 'अक्ष
 मयं हि सौम्य मन' (Chā U 6 5 4)
 इत्यादिषु प्रतिद्वाम् Sy ४ बलकरीम् Sv
 ५ एषपसाधनमममं क्षीरबध्याविसक्षणम् Sy
 ६ ०चम् D गो सक्ताशात् Sy -
 ७ स्तुत्या Sy ८. It seems to be the
 explanation of देवी ।
 ८. अस्मन्नदीभिर्दुर्वशी Sy
 १० मुखाय Sy ११ अभिगच्छन्तु Sy
 १२ VM ignores अश्याम and वसवुः ॥
 अश्याम प्राप्नुयाम हे वासयितार ! Sy
 १३ अत्रैरायम् Dur
 १४ गोसङ्घस्य । यद्वा यूपस्य मरुद्गणस्य Sy
 गन्धारे पशुजातस्य यत्किञ्चिद् मूर्धं तस्य
 सर्वस्य SKN मेघयूपस्य Dur
 १५ निर्मात्री Sy मातृभूता । मेघयूपस्य वा
 निर्मात्री SKN किसकणा ? निर्मात्री
 मध्यमा Dur
 १६ ०मि P यद्वा इळा गोकुम्भरा मनोः पुत्रीत्याहुः ।
 यद्वा यूपस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी
 बाक Sy का गुणात् ? इळा माध्यमिका
 बाक SKN कोऽसौ ? इळा Dur
 १७ गङ्गादिभि सह गुणात् Sy गङ्गाद्याभि

SKN केनाभिगुणात् ? नवनाभिरद्वि-
 Dur १८ अस्मा स्तुवन्त P

१९ स्मच्छब्द प्रशस्तयचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं
 गुणात् Sv स्मच्छब्द सहाय्ये । सह SKN

२० ०जास्यमेवम् P, D अभिगुणात्त्विति सम्बन्धः ।
 नाम्ये, ईवुश स्तोतार इत्येवम् । अभिगुणात्त्विति
 स्तुतिकर्मा । अभिष्टोतु नोऽस्मान् SKN
 अभिशम्भयत्वस्मान् Dur

२१ माध्यमिकी बाक Sy उर्वशीशब्दश्चास्नोते
 क्रियाशब्द इळामा विशेषणाय । यूपस्य
 माता उर्वशीति बह्वाकाशाभ्यापिनी श्लेषार्थः ।
 अभिष्टोत्त्विति बर्शित सम्बन्धः SKN
 उर्वशीति वा योष्यते इळेति वा सा गुणात्
 नोऽस्मानित्यभिस्तनयतु Dur

२२ वा अथवा Sy वाशब्द समुच्चये । यूपस्य
 मातेत्येतदपेक्षश्च समुच्चयः SKN उपमार्थे
 वा बाशब्दो मेघापेक्षया Dur

२३ न च केवलेळा, किं तर्हि ? उर्वशी वा, अथमपि
 वाशब्द समुच्चय एव । उर्वशी मध्यमस्थाना
 विद्युत् SKN उर्वशी Dur

२४ प्रभूतवीप्ति Sy विवाशब्दो वीप्तिवचन ।
 बृहद्दिवा वीप्तिर्यस्याः सा महावीप्तिरित्यर्थः
 SKN बृहद् महद् गुणात् विवा धोतनवता
 विद्युत्सहितेनोदकसमुद्हेन Dur

भरमाणस्य मम । मनुष्यस्याभिगृणातु । स्वतेजसा जगदभिच्छादयन्ती । स्तूयमाना मयेति ।

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । इत्थ देवान् स्तुत्वा स्वाभिलषितमूर्ज्व्यस्य राज्ञो निवेदयति—सेवताम् । अस्मान् । ऊर्ज्व्यस्य । पुष्टे सकाशात् पुष्टिरिति । यास्क—“बृहद्दिवा महद्दिवा गृणाना । अभ्यूर्वाना । प्रभृतस्य । चायोरयनस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा । सेवता नोऽन्नस्य पुष्टेः” इति ।

१. तेजसो वोदकस्य वा दानेन । 'प्रभृतस्य तेजसो वोदकस्य' N II 49 अथवा प्रभृतस्य प्रभरणवत् आयोर्यज्ञम् आच्छादयन्ती Sy प्रकर्षेण सम्भृतस्य Dur
२. आयु मनुष्य यजमानम् Sy गमनशीलस्योदकस्य समूहेन Dur
३. सते० P.
४. ०भिच्छादयन्ति P 'ऊर्जुन् आच्छादने' आभिमुख्येन छादयन्ती, अस्मान् कृत्स्ना वा पृथिवीम् SKN सर्वमिदमभिप्रच्छादयन्ती Dur.
५. शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशसन्ती Sy. कर्मणि कर्तृप्रत्यय । गौर्यमाणा स्तूयमानाऽस्माभि SKN शब्दयन्ती Dur
६. 'अभिगृणातु न इच्छा । यूथस्य माता (सर्वस्य माता) स्मदभि नदीभि । उर्वशी वा गृणातु उर्वशी वा । बृहद्दिवा महद्दिवा । गृणाना । अभ्यूर्वाना । प्रभृतस्य प्रभृतस्य । आयोरयनस्य (मनुष्यस्य) ज्योतिषो वोदकस्य वा । सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः' N II 49, SKN 4 94.
७. जर्यस्य P द. सेवताम् । सामर्थ्याद्देवसङ्घ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वाविति Sy
८. एतन्नामकस्य राज्ञः Sy यवादेरन्नस्य Dur
१०. 'पोषकस्य सम्बन्धिनः' षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । पुष्टये अस्माकमन्नस्य वृद्धय इत्यर्थः Sy

११. पुष्टिरिति पुष्टिरिति D
१२. बृहद्दिवा P पोषणाय Du1
१३. ०हृदि P, D
१४. ०ना व्यूर्वाना P ०नाप्यूर्वाना D
१५. N adds प्रभृतस्य before प्रभृतस्य ।
१६. च is omitted by N
१७. ज्योतिषो D
१८. The passage of the *Nirukta*, quoted by VM beginning with 'बृहद्दिवा and ending with वोदकस्य वा' belongs to the previous stanza, no 19. According to the Sarvānukramanī (26.41.p 20) the hymn V 41 contains 20 stanzas, the twentieth stanza consisting of one pāda (Virāt) only The *Nirukta* however, reads the 19th and the 20th stanzas as one stanza and explains both together
१९. सेवन्ता P, D
२०. N II 49, SKN 4 94
२१. Ms D puts the figure ॥४१॥ here to indicate the end of the forty-first hymn No such number is given in P

प्र शतमा वरुण दीधिति गीर्मित्र भगमदिति नूनमभ्याः ।

- पृषयोनिः पञ्चहोता शृणोत्वर्तपन्था असुरो मयोह ॥ १ ॥

'प्र शस्तमा' । प्राप्नोतु । सुखतमा । दीप्ता । स्तुति । इदानीम् । वरुणादीन् । उरु ? किं चास्म
नीया गिर पृषद्वर्णास्वस्थान । वायुश्च । शृणोतु । अन्यरतीणामां । यजमान् । सुखस्यभावयिता, 'वायु
पञ्चहोता सप्राण' इति ब्राह्मणम् ।

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सुनुं न माता इह सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रिय देवहितं यदस्त्यह मित्रे वरुणे यन्मयोह ॥ २ ॥

प्रति । मवीयम् । स्तोमम् । अदिति । प्रतिगृह्णतु । पुं प्रम् । इव । माता । इहम् । सुशेवम् ।

१ 'प्र शस्तमा' इत्यप्यावशार्चं वक्ष्यते सूक्तं भीम
स्यात्रेराय त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते 'व तत्' (KSA
26 41 p 20) इत्युक्तत्वाद् इवमपि वक्ष्य
वेवम् । 'तम् ष्टुहि' इत्यकावशी च्छवेवत्या ।
सप्तवक्ष्येकपदा 'एतयोऽप्यास्त्यकपदा' (KSA
26 43 p 20) इत्यनुक्तमिष्यमाणत्वात् ।
अत्रानुक्तमपिका—'प्र शस्तमा द्वधूनेकावशी
रौशी' (KSA 26 42 p 20) इति । त्रिनि
योगे संज्ञिकम् Sy

२ ०मा D

३ अत्यन्तं सुखकरी Sy

४ दीधित्या कर्मणा हविष्प्रक्षयणात्मकेन सह Sy

५ स्तुतिरूप्या वाक् Sy

६ अदितयम् Sy

७ वरुणं मित्रं भगमदिति च Sy

८ The reading is doubtful

९ पृषद्वर्णान्तरिकास्थम् Sy

१० पञ्चहोता । पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य
साधको वायुः । यद्वा, पञ्चहोतेति वायोनिम् ।
'वायु' पञ्चहोता स प्राण' इति हि

भूते Sy

११ शृणोतु स्तोत्रमिति Sy

१२ अहितसितगति Sy

१३ ०वा D

प्राणस्य इति Sy

१४ सुखस्यास्यवभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः
Sy

१५ सवण P सप्राण 19 suggested for
सप्राण

१६ The passage 'वायु' ब्राह्मणम्
should follow immediately वायुश्च
and precede शृणोतु ।

१७ प्रतिप्रति D, P

१८ स्तोत्रम् Sy

१९ ०ति P वेवत्या Sy

२० स्वतनुजम् Sy

२१ मात्रा D जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णा
लिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः Sy

२२ इवयङ्गमम् Sy

२३ भीमनसुक्कारम् । एतद्व्यं साधारणम् Sy

अहमदिते प्रसादेन । देवैर्निहितम् । प्रियम् । यद् । अन्नम् । अस्ति तत् प्राप्नवानि । तथा मित्रे च । वरुणे च । यत् । अस्य सुखस्योत्पादकं तदपीति ।

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उदीरय । हे स्तोतार । उत्थापयत । अत्यन्त कवितमम् । अभ्युनत्त । एतम् । मोदकेन । आज्येन । स । अस्मभ्यम् । धनानि । शुद्धानि । हितानि । आह्लादनानि । देवता प्रेरयति ।

समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

समिन्द्र । हे इन्द्र । त्वम् । अस्मान् । मनसा । गोभिः । सन्नय । तथा हरिवः । प्राज्ञश्च । सन्नय ।

१. देवैः प्राप्यम् Sy २. प्रियकरम् Sy
 ३. ०वैर्निहितयर्चया वर्चयान्नम् P ०वैर्निहितया-
 वर्चयान्नम् D मन्त्रजातम् Sy
 ४. प्राप्तवानि P, D प्रापयामीति शेषः । यद्वा
 मित्रे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षण
 ब्रह्म परिवृढ यज्ञादिरूप कर्मास्ति तदहं धारया-
 मीति Sy ५. Omitted by P
 ६. ब्रह्म Sy ७. सुखसाधनम् Sy
 ८. 'उदीरय' इत्येषैकादशिते सावित्रे पशौ वपा-
 याज्या । सूत्रितञ्च—'उदीरय कवितमं कवीना
 भगं धिय वाजयन्त पुरन्धिमिति द्वे' (ĀCS
 37) इति Sy
 ९. अनया सविता च स्तूयते Sy
 १०. हे ऋत्विजः ! Sy.
 ११. ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः Sy
 १२. क्रान्तदशिनममु पुरोवर्तिनमग्निं सवितार वा Sy
 १३. अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः Sy
 १४. अभ्युक्तेनम् P अभ्युनन्क्तेन D. देवम् Sy
 १५. मधुरेण सोमरसेन Sy १६. घृतेन Sy
 १७. आज्यौन्न सोलभ्यं P आज्येन सोलभ्य D
 १८. धना D निवासयोग्यानि गवादिधनानि Sy
 १९. प्रयतानि Sy २०. आह्लादानानि P
 आह्लादनानि D आह्लादकानि हिरण्यानि Sy

२१. देव सविता is suggested for देवता ।
 २२. प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy.
 २३. VM ignores कवीनाम् ।
 २४. ०न्द्र P, D २५. हे भगवन्निन्द्र ! U
 २६. प्रकृष्टेन चेतसा Sy मनसाऽनुग्रहयुक्तेन Mah
 प्राणेन समीचीनेन BB
 २७. गोभिः सह Sy वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा Mah
 वाग्भिर्गवादिभिः पशुभिः U शब्दे स्तुति-
 लक्षणैः BB.
 २८. सन्न P नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थं
 Sy समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते ।
 सन्नयसि सयोजयसि Mah समित्ययमुपसर्गो
 नेषीत्यनेन क्रियापदेन सम्बध्यते । सङ्ग-
 मयसि U सन्नय सयोजय । मनस्विनो वाग्मि-
 नश्च कुरु स्तोतुमित्यर्थं BB.
 २९. कथा P D.
 ३०. हे हरिभ्या तद्वन्निन्द्र ! Sy हे मधवन् !
 धनवन् ! Mah महाधन ! BB.
 ३१. मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा Sy पण्डितैर्होत्रा-
 दिभिः Mah पण्डितैः U विद्वद्भिर्होतृप्रभृति-
 भिस्तोत्रकुशलैश्च BB.
 ३२. सन्नाय P D सन्नेषि Sy सयोजयसि Mah
 सङ्गमयसि U

प्रविनाशेन । तथाऽग्नेन च । संप्रय । यच्च यावुक च । प्रस्ति । देवेर्निहितम् । तथा यज्ञार्हाणाम् । देवा
नाम् । सुमत्या च । संप्रय ।

देवो मगः सविता रायो अशु इन्द्रो वृत्रस्य संजितो घनानाम् ।

चमुच्चा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देव" मगः । देव" । तथा । घनस्य । प्ररयिता । अशु" । तथा वृत्रस्य । घनाना च । सह
जता । इन्द्रस्य । चमु । वाज" । किम्वा च" । बहुप्रश" । एत देवा" । रणन्तु । अस्मान् । त्वरमाणो ।

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरर्ज्यतुः प्र त्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवश्चापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वत" । मरुत्प्रयुक्तस्य । यद्युभिरप्रतिगतस्य । जयशीलस्य । जराहितस्य तव । प्रभूम" ।

१ स्वस्तिभिः क्षमे Sy क्षमेण Mah प्रविनाशेन
वा BB स्वस्तीत्यविनाशनाम N 3 21

२ प्रभूतेन(शेन) Sy अथज्ञानसहितेन घनेन Mah
ब्रह्मणा घेनेन वेवामज्ञानेन वा तदर्थानुष्ठानेन
वा BB

३ सङ्गमयसि U अस्मान् संप्रयि BB

४ अशुम् Sy यदस्ति यद्विस्वमित्यर्थं U यच्चा
म्यत् BB ५ इष्व P

६ देवहितम् Sy देवार्थं कृतं काम यदस्ति यज्ञार्थं
देवे" कृतं वृष्टं वा यत्कर्म तेन संप्रयि Mah
देवेर्वृष्टं त्रयीलक्षणम् U देवार्थं कृतमस्ति
कर्मणिहोत्रादिकं तेनापि BB

७ यज्ञसम्बन्धिनाम् Mah यज्ञसम्प्राधिनाम् U
यज्ञार्थं यज्ञसम्प्राधिनामग्न्यावीनाम् BB

८ अनुग्रहबुद्ध्या Sy, Mah सूक्ष्मया विपरि-
णाम" । शोभनया मत्या U कल्याणमत्या
अनुग्रहबुद्ध्या BB

९ संनेपि Sy संयोजयसि Mah अस्मान् संयो
जय BB

सु जुहोति । सुमित्र षो मुनसा नेपि गोभिरिति
मुनसेति तन्मनसा रिरिचानमाप्याययति गोभि
रिति तद्गोमी रिरिचानमाप्याययति सु ३
सुरिभिर्मघवस्तु ३ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं

यदस्तीति ब्रह्मणेति तद्ब्रह्मणा रिरिचानमाप्या
ययति सु देवा ना ३ सुमतो यस्त्रियाना ३ स्वाहा
१० Thus stanza = YV 8 15 = TS 1.4.
44 1 SB.4.4.4.7 P 387

११ देव P, D

१२ अशु सिद्धोक्ता देवता Sy

१३ हेतो P, D

१४ सप्तस्य P घनस्य स्वामी Sy

१५ सविता Sy १६ स्वष्टा Sy

१७ ०ता शशत० P ०ताशशत० D

१८ वृत्रस्य हन्ता Sy

१९ सम्प्राजिताः Sy

२० एते देवा Sy

२१ वाच P, D २२ अपि च Sy

२३ बहुधीविम्बोष्यते Sy

२४ एते च अमृता अमरणमर्माणो भगाविदेवा Sy

२५ अस्मद्यत् प्रति त्वरमाणा सन्तः Sy

२६ बधं यजमाना Sy

२७ मरुत्प्रस्तद्वत इन्द्रस्य Sy

२८ पुष्टेऽपलायमानस्य Sy २९ न केयमं
तायम्नाश्रम् । जिष्णो जयमशीलस्य Sy

३० प्रजीर्षमाणस्य । सर्ववा युत इत्यर्थः Sy

३१ प्रस्थापयाम Sy

कर्माणि । हे मघवन्^१ । तव । वीर्यम्^२ । न । पूर्वं^३ । प्राप्नुवन्^४ । नापि । अपरे^५ प्राप्स्यन्ति । नापि सम्प्रतिन^६ ।
कश्चिद्^७, आप्नोति^८ ।

उप^९ स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं^{१०} बृहस्पतिं^{११} सन्तितारं^{१२} धनानाम् ।

यः शंसते^{१३} स्तुवते^{१४} शंभविष्टः^{१५} पुरुवसुरागमज्जोहुंवानम् ॥ ७ ॥

उपस्तुहि^९ । उपस्तुहि । मुख्यम्^{१०} । स्तनाना^{११} धातारम् । बृहस्पतिम्^{१२} । प्रदातारम्^{१३} । धनानाम्^{१४} । य-
शस्त्रै^{१५} शसते । स्तोत्रै^{१६} स्तुवते च । अतिशयेन श^{१७} भावयन् । बहुधनं^{१८} । आगच्छति^{१९} । अत्यन्तमाह्वयन्तमिति^{२०} ।

त्वोतिभिः^{२१} सचमाना^{२२} अरिष्टा^{२३} बृहस्पते^{२४} मघवानः^{२५} सुवीराः^{२६} ।

ये अश्वदा^{२७} उत वा^{२८} सन्ति गोदा^{२९} ये वसूदाः^{३०} सुभगास्तेषु^{३१} रायः^{३२} ॥ ८ ॥

त्वोतिभिः^{२१} । तव । रक्षणै^{२२} । सङ्गच्छमाना^{२३} । अरिष्टा^{२४} भवन्ति । बृहस्पते^{२५} । धनवन्त । सुपुत्राश्च^{२६} ।
ये^{२७} जना याचितृभ्य^{२८} विद्यन्ते । अश्वाना^{२९} दातार । अपि^{३०} । वा । विद्यन्ते । गवा^{३१} दातार । ये च । वसूदा^{३२} ।
तेषु^{३३} त्वया^{३४} प्रीयमाणेषु^{३५} । कल्याणा^{३६} भवन्ति । राय^{३७} ।

१. अथ प्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र ! Sy

२. पराक्रमम् Sy.

३. पुरातनाः पुरुषाः Sy

४. आपुः Sy

५. अपरेऽपि नापुः Sy.

६. सम्प्रतितनः 1S suggested for सम्प्रतिनः ।

किम्बहुना नूतनः Sy

७. कश्चनाश्चर्यभूतः Sy.

८. य. कोऽपि वीर्यं न प्राप्नोति Sy

९. हे अन्तरात्मन् ! त्वम् Sy.

१०. प्रकृष्टतममित्यर्थः Sy

११. रमणीयधनदातारम् । अथवा रत्नशब्देन मणि-
मुकतादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादय ।
गवादिदातारम् Sy

१२. बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिन देवम् Sy

१३. सम्भक्तारम् Sy.

१४. धनाना हविलक्षणानाम् Sy

१५. देवः Sy

१६. स्तुवते सामभिर्यजमानाय Sy

१७. स P

सुखस्य भावयितृमो भवति Sy

१८. प्रभूतधनः सन् Sy.

१९. आगच्छति तमुपस्तुहि Sy.

२०. ०यत० P. यश्च आह्वयन्त यजमानम्
Sy

२१. रक्षाभिः Sy.

२२. अहिंसिताः Sy.

२३. शोभनपुत्राश्च भवन्ति Sy.

२४. त्वदनुगृहीताः Sy.

२५. सन्ति Sy.

२६. बहूनामश्वानाम् Sy

२७. अश्वान्दाता ते तारः P.

२८. उत वा अथवा Sy

२९. नवां P., D.

३०. वसूदाः P., D

३१. तेषु सर्वेषु Sy

३२. ०मानेषु P, D.

३३. शोभनधनाः सन्ति Sy

३४. राया P, D धनानि सम्भवन्त्विति शेषः
Sy.

विसर्गाणि कृणुहि वित्तमेपां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्तयैः ।

अपत्रतान्त्रसुवे वाङ्मयानान्त्रक्षद्विपः स्ययीद्यावयस्व ॥ ६ ॥

विसर्गान् । विसर्गशीलं विनश्यमानम् । कुरु । एषाम् । घनम् । ये स्वयमेव । भुञ्जते ।
प्रमथ्यम् । अप्रयच्छन्तः । एतैः प्रयुज्यमानस्त्वर्थः । अपगतकर्मणः सवदा । स्वनिर्गम एव । वर्धमानान् ।
ब्रह्मद्विपः । अस्मात् सूर्यात् । पूषक कुरु, मारय ।

य ओहते रुचसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमी शशमानस्य निन्दात्तुच्छयान्कामान्करते सिध्विदानः ॥ १० ॥

य ओहते । यः । त्वररहितव्ये अन्न । राक्षसान् । प्रापयति । तम् । ह मरुत । चक्ररहितभवतां
रुचैः । नियात, यातिवचक्रमसु पठित । यः । युष्मान् । मजमानस्य । कम । निन्दति । स काष्ण्यादीना
मात्मीयानां कर्मणां कामान् । अस्यफलान् । करोति । कायेषु स्वियद्गायः प्रवर्तमान इति ।

- १ विसर्गशीलं D विसर्गशीलं P
- २ विनश्यमानं P
- ३ कुरु हे ब्रह्मणस्पते ! Sv
- ४ वर्धमानानाम् Sy
- ५ घनानां D
- ६ विशिष्टम्योऽप्रमथ्यम् Sy
- ७ ०युमा० D
- ८ स्तुतिप्रतिपादकैः शस्यः Sy
- ९ अपगतकर्म P
- १० ०र्ग P प्रसवे । उत्पत्तिमति मनुष्यलोके Sy
- ११ ब्राह्मणद्वेषुन् मन्त्रद्वेषुन् वा Sy
- १२ Omitted by P ०स्मान् D
- १३ अन्धकारे स्थापयेत्स्वर्थः Sy
- १४ यजमान Sy
- १५ वेदानां वीतिः प्राप्तिसक्षणं वा यत्र स तथोक्तः ।
तस्मिन् यज्ञे । अन्यधानुष्ठानादिना धानुरं
करोतीत्यर्थः Sy
- १६ बभिनो राक्षसान् Sy

- १७ यजमानम् Sy
- १८ अन्नक्रे रथः Sy
- १९ नियतयात P नितरां प्रापयतान्यकारम् ।
यज्ञा । अथक्रेभिरिति पूषमान्वयः । चक्रशब्दे
नाङ्गन्युच्यन्ते । पुन पुनरङ्गरहितः केचनरेव
प्रधानरोहते प्रापयति, साङ्गं हि कम वेदानन्वेति
Sy २० युष्माकम् Sy
- २१ शशमानस्य मम सम्बन्धि Sy
- २२ कर्म स्तुतिमक्षणम् Sy
- २३ ०स्ति D निम्बेत् वरिषं ज्योतिष्योमाबिष्यं
कर्म निन्दति Sy
- २४ काष्ण्या० P ०काष्ण्या० or ०कृष्ण्या० is
suggested for ०काष्ण्या० ।
- २५ कृष्णाविजमितभोगान् Sy
- २६ स्वयम्भुव तुष्मधान् तद्वरान् Sy
- २७ कुरुते, यज्ञा युष्मासु कर्मनीयान् भोगान्
तुच्छधान् करोति Sy
- २८ ०द्यम गा० D स्वियद्गायानं क्लेशयन् Sy

तमुं ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तमुं ष्टुहि । तम् । एव । स्तुहि । य । शोभनेषु । शोभनधनुष्करश्च भवति । यो वा । सर्वस्य ।
भेषजस्य । ईश्वरो भवति । यज च । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमस्कारं । देवम् । क्षेप्तारम् ।
परिचर ।

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णाः पत्नीर्नद्यो विभवतृष्टाः ।
मरस्वती बृहद्विवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । दममनस । व्यापनशीला । ये । कल्याणहस्ता । याश्च पर्जन्यस्य । पत्न्यः । नद्यः ।
महतामपि तनूकर्त्र्यः । तथा सरस्वती । बृहद्विवा चाप्सरा । तथा । राका ता सर्वा । प्रयच्छन्त्यो धनम् ।
अस्माकमपि धन दातुमिच्छन्तु । शोभमाना ।

१. हे आत्मन् ! Sy.

२. रुद्रम् Sy.

३. स्तुतिं कुरु Sy

४. ०नेषु P, D शोभनबाणः Sy.

५. विरोधिहन्तृत्वात् सुष्ठुत्वम् Sy

६. औषधस्य Sy.

७. ०रस्य P शारीरस्य सांसारिकस्य चारिष्टस्य
शमनायेश्वरव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्भिषक्त-
मत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । 'भिषक्तं
त्वा भिषजा' शृणोमि' (RV II 33 4)
इत्यादिश्रुतेः Sy

८. महते Sy

९. सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्र-
सिद्धा Sy.

१०. वु खात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवम् Sy

११. हविर्भिर्नमस्कारैर्वा Sy.

१२. देवं D द्योतमानम् Sy

१३. प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा प्राण-
दातारं रुद्रम् Sy

१४. ०च P.

१५. अत्र लिङ्गोक्ता देवताः Sy

१६. दानमनसो दान्तमनसो वा Sy

१७. च्यावन० D. चमसाइवरथगवादिशोभनकर्म-
वन्तः । मत्वर्थो लुप्यते Sy.

१८. सन्ति Sy

१९. अत एव कुशलहस्ताः Sy

२०. ते ऋभवो वर्षकस्येन्द्रस्य Sy

२१. वश्यः P पालयिष्यः Sy

२२. द्यः P नदनशीला गङ्गाद्याः Sy

२३. ऋभूणां मध्यमेन कृताः Sy.

२४. ०ति P सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी
वा Sy. २५. प्रभूतवीप्तिः Sy.

२६. ०रसा P. ०रः D.

२७. अपि च Sy

२८. ०काः P देवी च Sy.

२९. दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः Sy

३०. अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु Sy

३१. दीप्तास्ताश्च Sy.

प्र सू महे सुशरुणाय मेघा गिरं मरे नव्यंसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितृवृक्षणासु रूपा भिन्नानो अकृणोदिद नः ॥ १३ ॥

प्र सु । प्रकपेय, सुष्ठु, भरामि । महत । सुनिशयाय बुद्धिम् । तथा स्तुति ष । बुद्धेजयिमानाम् ।

य । आहननशील इन्द्र । दुहितृभूमे । नदीपु । रूपाणि, शोपधिबनस्पत्यावीनाम् । भिमाम् उत्पादयन् ।

प्रस्मदर्थम् । इवम् । कृतवान्, इदमित्युदकनामेति ।

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्त रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।

यो अंदिमौ उदनिमौ श्यति प्र विद्युता रोदसी उच्चमाणः ॥ १४ ॥

प्र सुष्टुति । सुष्टुति । जरित ! स्तनयन्तम् भवत्सूलनशब्दं ष कृवन्तम् । पृथिव्या । पतिम् ।

य । मेघवान् । उन्वनवान् । प्रगच्छति । विद्युता सह । चावापृथिवी । शिञ्चति ।

१ सु P

२ सम्पादयामि Sy

३ सुसामि० P शोभनरक्षकापेन्द्राय पजन्याय वा
सुसुहाय वा Sy

४ मतो धीयमानाम् Sy

५ इवानीमुत्पाद्यमानाम् । नूतनामित्यथ Sy

६ इन्द्र पजन्यो वा Sy

७ अहनशी० P D

अहस्ता सेक्ता Sy

८ बुहितृत्पानीयायाः पृथिव्या हृिताय Sy

९ अस्पति मोक्षिमिबयत् P, अस्पती नोर्निमिवयत्
D कूर्वाणः Sy

१० प्रस्मन्थम् Sy

११ उवकम् Sy

१२ कृतोषु Sy

१३ इत्युवकेनामेति P D Ngh 1 14. The
passage इव नाम should imme-
diately follow इवम् and precede
कृतवान् ।

१४ VM. ignores नभ्यसीम् । नभ्यसीं नव

तरामतिशयेन स्तुत्यां वा Sy

१५ सु P सुष्टुरिति D

१६ अय पजन्यं स्तूयते Sy

१७ सुष्टुरिति P

शोभना स्तुति Sy

१८ हे स्तोत ! त्वरीया स्तुति Sy

१९ गजन्तम् Sy

२० अयस्त्ववमशब्दं P वयजानितं शब्दं कूर्वाणम्
Sy

२१ अत्रत्योवकस्य वा Sv

२२ स्थामिनम् Sy

२३ पजन्यं Sy

२४ मेघेष्वपान् P, D अम्बिरपां बालवान् मेघ ।
तद्वान् Sy

२५ उवकयाम् Sy

२६ गच्छति Sy

२७ तञ्जिता Sy

२८ चावापृथिवी Sy

२९ VM ignores प्र । नूनम् and अश्या ॥
प्रकपेय । व्याप्नोषु Sy

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूयुवन्पूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युपं स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एष स्तोमः । अयम्^१ । स्तोमं^२ । मरुताम् । वेगम्^३ । अभिगच्छत्वित्येतदेवाह—रुद्रस्य । पुत्रान् । मिश्रणमिच्छत^४ । उद्व्याप्नोति^५ । किं मदीयं कामं^६ । माम् । धनार्थम्^{१०} । आह्वयति^{११} । सुष्ठु तथा सति त्वम्^{१३} । उपस्तुहि^{१४} । पृषदश्वान्^{१५} । गच्छतो मरुतः ।

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिच्छं वनस्पतीरोपंधी राये अश्याः ।

दुवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतो धातु ॥ १६ ॥

प्रैषः । पृथिव्यादीन् । अयम्^{१०} । स्तोमं । धनार्थम् । प्राप्नोतु । तथा सर्वो देवः । मह्यम् । स्वाह्वान् । भवतु । मा । अस्मानस्मदीया । माता^{२१} । भूमिं^{२२} । दुष्टे मनने^{२३} । दधातु^{२४} ।

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । इयमेकपदा ॥ हे देवा ! वयम् । बाधारहिते । विस्तीर्णे स्थाने । स्यामेति ।

१. मया सम्पादितः Sy.

२. स्तोत्रम् Sy.

३. बलम् Sy.

४. अग० P, D. अभिमुखं प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह Sy.

५. पुत्रा P. एषा रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकल्पितरसकृदुक्ता Sy.

६. यूनो मिश्रणेच्छत्वा Sy

७. उद्व्याप्नोते D. उन्नतमत्यधिकमश्या व्याप्नुहि हे मनः ! Sy.

८. किं P., D

९. संकल्पः Sy.

१०. धनार्थम् Sy

११. धनान् धारयति P प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् Sy

१२. अविनश्वरम् Sy.

१३. त्व P., D.

१४. वस्तु० P, D उपेत्य स्तुहि Sy

१५. पृषदश्वान्श्वोपेतान् Sy

१६. यज्ञगन्तुन् Sy.

१७. स्तुतिः Sy.

१८. सर्वोऽपि देवः Sy

१९. मह्यम् Sy

२०. ०हानः P:

२१. Omitted by P. सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता तादृशी Sy

२२. ०मिं P पृथिवी Sy

२३. मनने P., D. दुर्मतो Sy

२४. ०तुं P, D. (मा) स्थापयतु Sy.

२५. युष्माकं सम्बन्धिनि नितरां बाधरहिते सुखे Sy.

२६. महति Sy

२७. स्या P, D.

२८. ०मिति P

भवेम वयमत्रयः Sy.

सम॒श्विनो॑रव॒सा नू॒तने॑न मयो॒श्रुवा॑ सु॒प्रर्था॑ती गमे॒म ।
आ नो॑ रु॒धि व॑ह॒तमो॑त वी॒राना॑ विश्वा॒न्यमृ॒ता सौ॑म॒गानि ॥ १८ ॥

समश्विनो । सङ्गमेम हि । मश्विनो । रक्षामन । नवतरेण । सुखस्य भावयित्रा । क्षोभनप्रणयनेन ।
भावहृतम् । अस्मभ्यम् । घनम् । अपि च । भावहृतम् । वीरान् । भावहृत च । विश्वानि । अमरणानि ।
मुषनत्वानि च ।

V 43

आ घे॒नवः॑ पय॒सा तूर्प॑र्था॒ अम॑र्धन्तीरु॒पं नो॑ यन्तु म॒ध्वा ।
म॒हो रा॒ये वृ॑हतीः स॒प्त वि॒प्रो मयो॑श्रुवो॒ जरि॑ता जो॒हवी॑ति ॥ १ ॥

आ घेनवः । घेनवः । तूर्मगमना । महिसन्त्यः । अस्मान् । मधुरसेन । पयसा सह । उपायन्तु ।
महते । पनाय । महती । सप्त नवी । सुखस्य भावयित्रा । मेधावी । स्तोता । अत्यन्तमाह्वयति ।

आ सु॒ष्टुती॑ नम॒सा वर्त॑यध्वै॒ द्यावा॑ वा॒जाय॑ पृथि॒वी अ॒मृधे॑ ।
पि॒ता मा॒ता मधु॑वचाः सु॒हस्ता॑ मरै॒भरे॑ नो य॒शसा॑ववि॒ष्टाम् ॥ २ ॥

आ सुष्टुती । आह्वयाम । सुस्तोत्रे । नमस्कारेण धयम् । सुधेन वर्तयितुम् । महिसिन्धो ।

- १ ०मो D २ गमे P वयं सङ्गच्छमहि Sy
३ ०मे P ४. पूर्वमन्यरननुभूतेन Sy
५ सुखस्याम P ६ क्षोभनप्रणयनयता Sy
७. वह० P प्रापयतम् Sy
८ सुधीर्यवतः पुत्रामपि Sy
९ हे अमरणावश्विनो ! Sy
१० सौभयान्यपि, भावहृतम् Sy
११ Ms D puts the figure ॥४२॥
here to indicate the end of the
fortysecond hymn No such
number is given in P

- १२ 'आ घेनवः' इति सप्तबहार्चनिकावर्षं सूक्त
मन्त्रेणैव श्रेष्ठं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमशिका—
'आ घेनवस्मृतेतयोस्यास्मैकपवा' (KSA
26.43 p 20) इति । त्रिमिषो गो लेङ्गिकः ।
अपोनप्रीये एकधनासु हविषानं प्रति नीय
मानास्वाहानुवचनीया । सूत्रितञ्च—'आ
घेनवः पयसा तूर्प्यर्थाः समन्या धनस्युप धनस्यायाः'

(ASS 5 1) इति Sy

- १३ प्रीणयिष्यो नवः Sy
१४ त्वरमाणमगमना Sy अर्षोर्ज्ञे (N 1 18)
१५ महिसन्त्यः सत्यः Sy
१६ ०सन P मधुरेण Sy
१७ रसेन सहिताः Sy
१८ उपागच्छन्तु Sy
१९ महिस्तप्त नवी P सर्पणस्वभावा । सप्त
सख्याका 'इमं मे गङ्गे' (RV X.75 5)
इति मन्धोक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्रायान्येन
सर्पणोक्ता Sy २० विदोवेण प्रीणयिता
Sy २१ स्तो त्यन्त० P २२ ०ती P
२३ Sy seems to explain आ and
धर्तयध्वै together as अहम्
भावर्तयितुमिच्छामि ।
२४ सुस्तोत्रेण 18 suggested for सुस्तोत्रे ॥
सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण Sy
२५ हविषा च Sy २६ हिसारहिते Sy

द्यावापृथिव्यौ । अन्नार्थम् । तौ च मातापितरौ । मधुवचसौ । शोभनहस्तौ । अस्मान् । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे ।
यशस्विनी । अवताम् ।

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारुं शुक्रम् ।

होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । हे अध्वर्यव । यूयम् । अभिष्टुतवन्त । सोमान् । अथा वायवे । यज्ञमुखे प्रभर ।
कल्याणमभिषुतम् । त्वञ्च वायो । होतेव वषट् कर्ता । प्रथममेव । अस्य । पिब । हे देव । एतन् मधु ।
वयम् । तुभ्यम् । मदाय । दत्तवन्त ।

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चदद्दुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश क्षिपः । दश । अङ्गुलयः । बाह्वौ । ग्रावाणम् । अभिषवाय युञ्जते पशो शमितार इव ।

१. ०र्था D 'अन्न वै वाज.' (TB.I.3.6.6)
इति हि श्रुतिः Sy.
२. पालयित्री द्यौः । निर्मात्री पृथिवी Sy.
३. प्रियवचना Sy.
४. ०नस्तौ P अभिमतदानेन शोभनहस्ता ।
एते उभयविशेषणे Sy.
५. सर्वेषु सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy
६. यशोयुक्तौ ? (०युक्ते) द्यावापृथिव्यौ Sy.
७. अवताय P अवताय D.
रक्षताम् Sy.
८. हे अध्वरं युञ्जानाः ! Sy
९. कुर्वाणाः यूयम् Sy
१०. मधुररसानि सोमाज्यादीनि Sy.
११. अथ is suggested for अथा ।
१२. ०भरत is suggested for ०भर । प्रथम
प्रकर्षेण सम्पादयत Sy.
१३. चरणीयम् Sy.
१४. ०त P
०भिष्टुत D
१५. यायो P., D
१६. होता यथा प्रथम पिबति तद्वत् Sy

१७. ०षड्० D
१८. इतरदेवेभ्यः पूर्वम् Sy.
१९. म P.
अमुं सोमम् Sy.
२०. वायो ! Sy.
२१. मधुरं सोमरसम् Sy.
२२. वयम् seems to be the explanation
of नः ॥ नः अस्मदर्थम् Sy.
२३. ददाम । वायो. पूर्वपानमसकृत् प्रपञ्चितम्
Sy.
२४. VM ignores शुक्रम् ॥ दीप्त सोमम्
Sy.
२५. अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता ।
यद्वा ऐन्द्री Sy.
२६. दशसख्याकाः Sy.
२७. क्षेप्योऽङ्गुलयः Sy.
२८. ०ह्वो D बाहू अप्यध्वर्युसम्बन्धिनौ अद्रिं
युञ्जते Sy
२९. अभिषवग्रावाणम् Sy
३०. यज्ञते P., D गृह्णन्ति, यद्वा परस्पर युक्ता
भवन्ति Sy.

सोमस्य । यो बाहू । क्षमितारो । क्षामनपाणी । ततः सोमनवाहुपरिगृहीत । अशु । गिरिस्थितम् । मध्व ।
रसम् । बुद्धे मूजवति स्थितमूलतमं रसं दुग्धे । तदेवाह—चनिश्चवदिति चदतिर्गतिकर्मा, अत्यन्तं निर्गच्छत् ।
शुक्लं दुग्धं इति ।

असावि ते जुजुपाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्रं प्रिया कुण्डहि ह्यमानः ॥ ५ ॥

असावि । अमिष्टुत् । तुभ्यम् । सवमानाय । सोम । प्रज्ञार्थम् । बलार्थं च । तथा महते च ।
मदाय । ततस्त्वमस्वौ । सोमनवन्धुरौ । रथे । योगनिमित्तम् । अमिमुक्षम् । कृष । इन्द्र ! प्रिया ।
अस्मानिर्ह्यमानः ।

आ नो महीमुरमतिं सञ्जोपा ग्ना देवीं नमसा रातर्हव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतञ्जामाभे षड् पृथिमिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ न । मायह । अस्माकम् । महतीम् । अनुपरमां सर्वदा गच्छन्तीम् । तथा सहित्व । ग्नाम् ।

१ या P, D

२ अमिषोतारो ती बाहू युञ्जाले Sy

३ सोमनहननौ ? (हस्तौ) Sy

४ सोमनाह्नुमिरिष्यम् Sy

५ ०ताम् P

६ गिरिस्थायिनं गिरिवधुस्रतप्रवेशस्थितं वा Sy

७. मधुरस्य सोमस्य Sy

८ ०त मध्व रोसं P

९ योग्य Sy

१० सरं P

११ ०वति P, D

१२ चवन्तिर्गतिकर्म स्यन्तं P आह्लावणम्—
‘चवि आह्लावन’ इत्यस्माद्यह्नुकिं धान्वसं
क्यम् Sy

१३ श० P निमतं रसम् Sy

१४ दुग्धे । यद्वेकं धाक्यम् । अंशुभ्याप्तं सुग
भस्ति । सुहस्तोऽध्वर्युमन्वो रसं बुद्धे योग्य
Sy

१५ हे इन्द्र ! Sy

१६. सोमपाणाय D

१७ क्रत्वे बुधवभादिकर्मणे Sy

१८. बलाय Sy

१९ महते P D

२० मावाय P D

२१ तस्व P

यस्मादेवं तस्मात् Sy

२२ सोमनायां धुरि निपुक्तौ Sy

२३ रथे योजयित्वा तं रथम् Sy

२४ माग० D योग is omitted by P

योगार्हे युक्ते वा Sy

२५ अस्मभिमिमुक्षम् Sy

२६ ०याया स्मा० D

२७ ०नं D ह्यमानः सम् Sy

२८ अर्वागि सन्धोष्य मादेवताया आषाद्यत्वा

इत्याग्निर्ना वा वेपता Sy

२९ अस्मभयम् Sy

३० आ समन्ताद्गमनायां सञ्च गन्त्रीं वा Sy

३१ अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy

३२ सर्वगन्तव्यामेतैर्भागिनीं वेपताम् Sy मेना

ग्ना इति स्त्रीषाम् N 3 21

देवीम् । नमस्कारेण सह । दत्तहविष्काम् । सोमस्य । मदाय सोम पातुम् । उच्छ्रिताम् । सत्यज्ञाम् ।
देवयानै । मार्गै ।

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्टु आ धर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति । आज्येन, अञ्जयन्ति । य धर्मम् । ब्राह्मणा । प्रथनीय मृदादिकमिव । प्रथयन्त ।
वपाशब्द सारवचन, यथा वपावन्त भाण्डम् । अग्निना । तपन्त । सवितु । इव । पुत्र । उपस्थे ।
प्रियतम । अग्नि प्रति । धर्म । यज्ञमिच्छन् । अध्वर्युभिरासादि ।

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।

मयोश्रुवा सरथा यातमर्वाग्णन्तं निधिं धुरंमाणिनं नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । महती । बृहिता । सुखतमा । स्तुति । दूत । इव राजप्रेषित । अश्विनौ । अभिगच्छतु ।

१. स्तोत्रेण सह Sy

२. रात दत्त दानाय सङ्कल्पित हव्य यस्यास्ताम् ।
दत्तहविष्कामित्यर्थः Sy

३. मधुरस्य सोमस्य Sy

४. प्रवृद्धाम् Sy

५. यज्ञमभिजानतीम् Sy

६. देवैर्गन्तव्यैः Sy

७. VM ignores आ and अग्ने ॥ आ
अभिमुखम् । हे अग्ने ! Sy

८. प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने 'अञ्जन्ति यम्' इत्येषा ।
सूत्रितञ्च--'अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा
इत्यज्यमाने' (ĀSS 46) इति Sy

९. ंन्ती P, D

अञ्जन्ति Sy

१०. महावीरम् Sy

११. ंण P ंणा is suggested for ंणा ॥
मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयः Sy

१२. पृथनीयाम् P, D

१३. उदाकमिव P इदानीं प्रथयन्तः Sy नेति
सम्प्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः

N 7 31

१४. ंन्ता P

१५. ववाश० P

पवाश० D.

१६. सकारव० P.

१७. प्रवृद्ध पशु यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् Sy

१८. बाधवनिना P

१९. ंन्त D

२०. पितुः Sy

२१. ंतमनः P

२२. प्रीति P अग्नौ Sy

२३. महावीर । 'यद्ब्रामित्यपतत्तद्धर्मस्य धर्म-
त्वम्' (TĀ 5 1 5) इति हि श्रुतिः
Sy

२४. आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटादि-
राहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः Sy.

२५. ंति D पूज्या Sy

२६. महती Sy

२७. ंति D

अस्मदीया स्तुति Sy

२८. आह्वाता Sy

२९. अभिमुख गच्छतु Sy

प्राज्ञानुम् । सतो युवां सुसस्य भावयितारो । सरथो । इतामुनम् । प्रायातम् । अधिगच्छन्तम् । निहित
हवि । यथा । धकटस्य रथहननसाधनीम् । धुरम् । प्राणिश्रमयारनिर्भरणाय गच्छन्तीति ।

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्मूह पूष्ण उत वायोरंदिति ।
या राधसा चोदितारां मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत तन् ॥ ६ ॥

प्र तव्यसः । प्रतिपादनं वृद्धस्य । धिप्रस्य पायोः । पूष्णं । वा । प्रहम् । नमस्त्वारवचनम् । प्रक
पणातिमुजामि । योः । प्रन्नं । चादयितारोः । स्तुतीनाम् । यो च । वसस्य दातारोः । यो च । प्रात्मनश्च ।
द्रविणसो धनस्य वाताराविति ।

१ ऽविश्वानभिगच्छर्त्यां ह्यात् P त्विनाभिग०
D २ एकरथो सन्तो S)

३ अभिमुसम् Sy

४ गच्छन्तम् Sy

५ निहितं सोमम् Sy

६ स्पन० D स्थानहननान्धनी P

७. मुरम् P भारवाहिकाम् Sy

८ क्रीत इय । यथा निष्क्रीता नाभी रथं म
निवहति तद्वद्युवाभ्यां धियुक्तं सोमो यागं न
निवहतीति क्षापयितुमेव वृष्टान्तिम् Sv

९ तव्यसरः P तव्यरसः D प्राङ्गिरसोऽप्रत्र
पश्यत् SKN

१० प्रकृष्टबसस्य Sy तयस इति तयतेवृद्धपथस्य
तुषि 'तुषकृन्ति' इतीयुनि 'तुरिष्ठमेपस्तु'
इति सोपः । धान्बसत्वावीयसुन प्राक्षितोपन
क्यम् । तवीयसोऽप्रतिशयेन वधितुः । तवइश
व्यस्य बसनाम्नो मत्वस्तस्यापक्यणेन धनवत
इत्यर्थः SKN

११ त्वरमाणस्य Sy त्वरणस्य । तुपूवस्य रिय
तेर्वा हिंसापस्य, हिसितुस्तमसाम् SKN

१२ उक्तसप्तणाय Sy

१३ पोषकस्य वेवस्य उक्तगुणाय वेवाय Sy

१४ अपि च Sv उत्तान्त्र एवार्थे SKN

१५ श्रवि Sy

१६ नम इति यचनं स्तोत्रम् S) स्तुत्युक्तिम् SKN

१७ प्रविशामि Sy प्रत्ययमभिशोत्थनन सम्बन्धित ।
'विदा प्रतिसन्न' प्रकृषेण विनाम्यतिसु
जाम्युच्चारयामीत्यपः SKN

१८ पूषयायु S)

१९ P reads पायधन for यो । प्रन्न ॥
हविसक्षणन निमित्तन Sy धनन SKN

२० प्ररयितारो Sy चोदितारो SKN

२१ मतीनाम् । यद्वा राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारो तो
वेवो Sy धनं दवतो तरतिश्रियायां स्तोत्रं
चोदयत इत्यप SKN

२२ प्रप्रस्य सद्ग्रामस्य या चोदयितारो तो वेवो
Sy धान्तस्याद्रस्य साक्षाद्भूत्वात् वाताराविति
शयः SKN

२३ प्रात्मवेनय P प्रात्मन्यनन्यप्रेरणयय Sy
'मन्त्रेष्वादि' (P1 6 4 141) इत्यादि
सोपः, तृतीयायाश्च मुक्त । प्रात्मनवत्यपः
SKN

२४ ०सा D द्रविणोवो भवतमिति शेषः Sy

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्वं ऊती ॥ १० ॥

आ नामभिः । आत्मीयै नामधेयै विद्योतमानान् । मरुत^२ । सर्वास्त्वम् । आवह^३ । तथाऽलङ्कृतै-
स्तेषा रूपैश्च सह । अस्माभिर्हूयमान^४ । अथ मरुत आह—यज्ञम् । उक्थगिर । सुष्टुतिम् । च । जरितु^५ ।
सर्व एव । गच्छत यूयम् । हे मरुत । रक्षणार्थम् । विश्व इति पूरणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यज्ञता गन्तु यज्ञम् ।

हव देवी जुजुषाणा घृताची शुग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ नः । आगच्छतु । अस्माकम् । महत । दीप्तात् । स्वावासात् पर्वतात् । सरस्वती । यष्टव्या ।

१. ०यै P इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः Sy

२. देवान् Sy

३. ०र्वा त्वाम् P. सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च
Sy

४ आवहसि Sy

५ ०हं जय तथा० P
०हञ्जनन्तथा० D

६. सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपैः आ वहसि
यज्ञम् Sy

७ भूय० P, D अस्माभिराहूयमानः सन् Sy

८. ०तम् D

९. अस्मदीय यज्ञसम्बन्धि हविर्वा Sy

१०. उक्था० P स्तुतिवचांसि Sy

११. स्तुतिं P तत्साध्यां शोभनफला स्तुतिं च ।
अवयविन्याः स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवाना
बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy

१२. Omitted by P.

१३ स्तोतु. सम्बन्धिनीः Sy

१४ ०त P उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य आगच्छत
Sy.

१५. ऊत्या रक्षया च सह गन्त Sy

१६. पारयित P

१७. VM ignores आ and जातवेद ॥
हे जातप्रज्ञाने ! Sy

१८. 'आ नो दिव' इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमे-
ऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रि-
तञ्च 'आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्व-
त्यभि नो नेषि वस्यः, (ĀSS 8 II)
इति Sy

१९. ०द्य त्वम् P यद्यप्यनुच्छिन्ने प्रदेशे स्थिता
(तथापि) शीघ्रमागच्छतु BB

२०. महतोऽपि BB

२१ ०प्तान् P द्योतमानाद् द्युलोकात् Sy

२२. ०सान् P

२३. ०तान् P पर्वतत पूरणवतः प्रीणनवतो वान्त-
रिक्षान्मेघाद्वा सरस्वती आगच्छतु । अनेन
माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वैतद्विव इत्यस्य विशे-
षणम् । सन्ति हि द्युलोके त्रीणि पर्वाणि 'तिस्रो
दिवः पृथिवी.' इत्यादिश्रुते । अस्मिन् पक्षे
द्वितीय आकारः पूरणः Sy प्रकृष्टाद्विषमान्च
प्रदेशादागच्छत्वित्यर्थः BB

२४. देवी Sy

प्राह्वानम् । देवी । सर्वमाना । उदकमञ्चन्ती । सुखाम् । अस्मदीयाम् । वाचम् । कामयमाना । शृणो
त्विति ।

आ वेधसु नीलपृष्ठ वृहन्तु वृहस्पतिं सदेने सादयध्वम् ।

सादयोनं दम् आ दीदिवांसु हिरण्यवर्णमरूप सपेम ॥ १२ ॥

आ वेधसम् । आसादयध्वम् । विधातारम् । नीलपृष्ठम् । महान्तम् । वृहस्पतिम् । यशो । प्रध्व
युंनि सादयस्थानम् । यज्ञगृहे । देवीप्यमानम् । हिरण्यसदृशम् । आराधमानम् । स्पृशाम् । -

आ वर्णसिर्वृहदिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्दुवानः ।

आ वसानु ओपधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो घृपमो वंयोधाः ॥ १३ ॥

आ वर्णसि । भोगच्छतु । धारयिता । बृहदीप्ति । रममाणे । विश्वे । पितृभि सह देवे ।
आहूयमान । पत्नीभूता । ओपधी । राजयन् । अहिंसिकोजग्नि । त्रिगुणवीष्टिरत्यन्तमुज्वल । वपिता ।
अन्नस्य घाता ।

१ अस्मदीयमाह्वानम् Sy अस्माकमाह्वानम् BB

२ स्तुतिं सेवमाना Sy प्रीयमाना वा BB

३ ०ञ्चन्ती P, D धृतमुदकमञ्चन्ती Sy
धृतमाञ्चभागं प्रत्यञ्चन्ती BB

४ सुखकरीम् Sy सुखां समर्था वा BB

५ अस्माकम् BB

६ ०चन P D स्तुतिम् Sy स्तुतिरूपाम् BB

७ ०मा P D कामयमाना सती Sy कामय
माना अस्मत्प्रसादि हवीषि स्तोत्राभ्येव वा BB

८ VM ignores आ and यज्ञम् ।

This stanza = TS 1 8 22 1

९ एषा वार्हस्पत्या । हे ऋत्विज । यूयम् Sy

१० स्थापयध्वम् Sy

११ विधारि P विधार D विधिपक्षतरिम् Sy

१२ नीलपृष्ठं P स्निग्धाङ्गम् Sy

१३ महान्तम् । तथा सन्तम् Sv

१४ बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं वेधम् Sy

१५ सादयमानं P D मोनौ सीदन्तम् Sy

१६ अस्मद्यागगृहे Sy १७ देवीप्यं D

१८ ०शा P हितरमणीयवर्णम् Sy

१९ वयमुत्पिगयसमाना परिधरेम । अन्नवेद्यमानेयी ।
बृहत् परिषुडस्य कर्मण स्वामीति बृहस्पति
रनिदञ्चते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठस्त्रिसवनसा
वतहिरण्यवर्णत्वारितिङ्गैरप्यग्निरेध बृहस्पति
Sy

२० VM ignores आ ॥ सवत Sy

२१ इवमाद्युक्तप्रयमानेयम् Sy

२२ अग्निं आगच्छस्वस्मद्यज्ञम् Sy

२३ सर्वस्य भारकः Sy

२४ ०पि D प्रभूतवीप्ति Sy

२५ रममाणे कामान् प्रयच्छन्वा Sy

२६ सर्वे Sy २७ पृ० D रक्षार्थं Sy

२८ गन्त्रीज्वलिता Sy २९ राजयन्तम् P, D

३० अहिंसितः Sy ३१ ०कोनि D

३२ ०र्षं वी० P, D त्रिप्रकारशृङ्गवदुत्तमोहित-
शुभसङ्घञ्जवर्णज्वाल Sy

३३ उज्वल is omitted by P उज्वलः
is suggested for उज्वल ।

३४ ०तोषं P

३५ अन्नस्य वाता हविषो वा भारकः Sy

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपुन्यवो रास्पिरासो अगमन् ।
सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पृथिव्या^१ । उत्तमे^२ । स्थाने । शोचमाने^३ । यजमानस्य^४ स्वभूते वेद्यामग्निम् । स्तोतार^५ ।
रास्पिरा^६ 'रास्पी रासतेर्दानकर्मण' इति यास्क, हविषो दातार । उपगच्छन्ति । शोभनसुखसाधनम् । नमस्कारेण^{१०} । दत्तहविष्का । कञ्चन शिशुम्^{११} । हस्तेन मृजन्ति^{१२} । मनुष्या^{१३} । इव पुत्रम्^{१४} । वेश्मनि^{१५} ।

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मानो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । महत् । अन्नम् । महते । तुभ्यम् । अग्ने । बुद्ध्या त्वा स्तुवन्त^{१७} । मिथुना^{१८} । सेवन्ते दानाय^{१९}
पत्नीयजमाना^{२०} । शिष्टं स्पष्टम्^{२४} ।

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १६ ॥

[उरौ देवाः ।]

१. निर्मातुः Sy
२. उत्तरवेद्यां स्थितम् Sy
३. दीप्ते Sy.
४. मनुष्यस्य Sy
५. विपुन्यवः स्तोतृनामैतत् । Cf Ngh 3 15
होत्रादयः Sy
६. ०तारो सरा P, D रा धन हविर्लक्षणम् ।
तत् स्पृशन्ति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी
तद्वन्तो रास्पिराः । उक्तविधा ऋत्विज Sy
- ७ Cf N 6 21
८. अगमन् भजन्ते Sy
९. ०नस्तु० P सुखाय हितम् Sy
१०. रैः D स्तोत्रेण Sy
११. उत्पन्नमात्रम् Sy
१२. सम्मार्जयन्ति Sy
१३. ष्यौ P, D
१४. तत्र दृष्टान्त । लौकिको मनुष्या इव । ते यथा
शिशु वासाय मृजन्ति तद्वत् Sy
१५. ०त्र P
१६. श्वेति P वासाय Sy.

१७. प्रभूतम् Sy १८. बृहते Sy
१९. कर्मणा जीर्णा. Sy
२०. सुवन्तः P
२१. मथुधना P पत्नीभिः सहिता Sy
'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः ।
अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स
च पत्या सह (पू० मी० 6 I 24) इति हि
प्रतिपादितम् Sy
२२. ०न्त D
२३. पत्नीयजमाना refers to मिथुनाः ।
२४. By शिष्टं VM. means देवोदेवः ।
सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता ।
पृथिवी । दुर्मतौ and धात् ॥ अवशिष्ट
गतम् Sy
It has already been explained
See RV V 42 16
२५. The *pratika* is supplied by the
Editor
२६. The stanza has already been ex-
plained. See RV. V. 42. 17

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोश्चवा सुप्रशीती गमेम ।
आ नो रयिं बहत्तुमोत वीराना विद्वान्यमृता सौमंगानि ॥ १७ ॥

[समश्चिनो ।]

V 44

त प्रलया पूर्वाया विद्वथंमथा ज्येष्ठताति वहिपदं स्वविदम् ।
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तं प्रलया । सूक्तमदिष्टेक्षत्रप्रभृतिभिः (?) सहावस्तार । काश्यप इव सूक्तमपश्यत् ॥

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ The stanza has already been explained See RV V 42 18

३ 'तं प्रलया' इति पञ्चदशशं द्वादशं सूक्तम् । अथस्तारो नाम ऋषिः स च काश्यपगोत्र । यासु ऋषु सवापुण्यबाहुवृक्षाद्य भुतास्तासु तेऽपि समुञ्चीयन्ते । घतुर्बंशीपञ्चवश्यो त्रिष्टुभौ सिष्टास्त्रिष्टुब्जन्तपरिभाषया (KSA 12 13 p 5) जगह्य । विद्वे देवा देवता । प्रमुञ्चन्तञ्च 'तं प्रलया पञ्चोमा काश्यपो ज्वत्सारोऽन्वे च ऋषयोऽत्र वृष्टलिक्षा द्विष्टिष्टुब्जन्तम्' (KSA 26 44 p 20) इति । दाक्षपेयं अतिरिक्तोक्त्ये आदितस्त्रयोदशच संसनीयाः । सूत्रितञ्च 'तं प्रलयेति त्रयो वस्यतामेका सिष्टवाह्य वुरोहणं रोहेत्' (ĀSS 99) इति Sv

अपि वा 'तस्मै सूर्याय हविरामुहोत' इति हवम मन्त्रे सूर्यभक्षणत् सूर्यदेवतोऽप्यम् । शौनकेस्तु दाक्षपेये समान्ताये मन्त्रदेवता अमुञ्चमानाश्च वैश्वदेवाभ्येकादना सूक्तान्यवोचत् (Cf KSA.26.41 p 20) । तेषां 'तं प्रलया' इत्येनञ्चतुर्थं सूक्तम् । तेन तन्मत्या वैश्वदेव एव मन्त्रः स्यात्, वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो गृह्यते । स च 'सा प्रथमा सस्कृतिः' इत्यने नैत्रेण ह्यते, तेन तेषामप्यत्र एव । स एव सर्वेषाम्येवं बुद्धधारदेवतो मन्त्रः ।

अनिरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् । शण्डामरुक्त्वसुर पुरोयसोः सम्मोहनार्थमनेनामिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतर शुक्रामन्यिनोर्गृह्यते । तस्मात्सावननानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण समो ह्यते । सौम्यो वा स्यावर्ष, सोमो ह्युच्यते मन्थियात्रण शुक्रप्रायेण गृह्यमाणो गृहीतो वा सप्तवशशस्त्रसंस्तान्निप्रायेण Dur

४ Cf KSA. 26 44 p 20

५ इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रधावित्याहुः । तत्रोपपत्ति मेधमाहुः । 'तं प्रलया' इत्येवा शुक्रामन्यि प्रहणे विनियुक्ता । ऐश्वरी च शुक्रामन्यिनो । 'यवेन्द्रं शतति तेन शुक्रामन्यिना उक्थयन्तो' (AB 3 1) इति हि दाक्षप्यम् । अथर्व्यु सन्ध्र्योऽपि भवति । 'प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्य' (SB.4 2 1 23) इति प्रशास्तु प्रपश्य भवति । 'होता यदाविन्द्रं प्रातः प्रातः सावस्य' (ĀSS 55) इत्यादि 'प्रस्थिता इन्द्राय सोमा' इति याग्या चंद्री 'इवं ते सौम्यं मधु' (ĀSS 55) इति । तस्मा वेन्द्रधौ Sy

अथस्तारस्य । वयकर्मसम्बन्धादिन्द्रोऽस्य देवता । 'वोहते' इति मध्यपुरुषभूते प्रत्यङ्ग कृतोऽयं मन्त्रः SKN अथस्तार पञ्चदशशं सूक्तमपश्यत् वैश्वदेवम् । अरकाध्वयं च पुनरनया मन्थिनं गुह्यन्ति । इत्येवं च मन्त्र देवतोऽयं मन्त्रः Dur

तमिन्द्रम् । यथात्यन्त पुरातना हुदुदु । यथा वा ततोऽर्वाचीना । यथा वा सम्प्रतितना अदृश्य-
माना । सर्वे यथा वा दृश्यमाना इमे तद्वत् । त्वमपि स्तोत । प्रशस्तम् । मम । वहिपि

१. त मिन्द्रं P त त्वा स्तुम इति शेष. Mah. तमेवगुणविशिष्टमिन्द्रम् U अत्रापि स एवेन्द्रः प्रत्यक्षेण स्तूयते तमित्यत्र त्वा स्तुम इति शेषः BB त हे भगवन् ! सोम ! तमिन्द्र वा वैश्वदेव गण वा DUL. त त्वामिन्द्र स्तुम इति शेष. SKN.

२. पुरातना यजमाना इव Sy थाल्प्रत्यय उपमार्थीयः । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । चिरन्त-
नाना भृवादीनामिव फल दोहसे Mah था उपमार्थीय । प्रत्नशब्द. पुराणवचन. । चिरन्तनानामिव ऋषीणा भृगुप्रभृतीनाम् U ग्रयमर्थः—यथा शक्त्यादय. पुराणास्तामस्तुव-
स्तथा वयमपि त्वा स्तुम BB कथं पुनर्धोक्षि, इन्द्र वैश्वदेव वा गणम् ? चिरन्तना इव ये महर्षयो भृवाद्यस्तेषा यथा दुग्धवानसि तथाऽस्माकमपि धोक्षि Dur

३. हुदुदु. P हुदुदु is suggested for हुदुदु. ।

४. तो० D. ५. अस्मदीयाः पूर्वे यथा Sy. पूर्वेषामिवर्षीणां साध्यादीनामिव Mah यथा च ततोऽपि पूर्वे भृगुप्रभृतयो मदीया. पित्रादयो वा त्वामस्तुवस्तथा वय स्तुमः BB. पूर्व इव च शक्तिप्रभृतय ऋषय. । ते हि पूर्वे न च पुराणा. । अत्रिप्रभृतीनामपत्यत्वात् SKN

६. इदानी वर्तमाना यजमाना । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि Sy इदानीन्त-
नाना यजमानानामिवास्य फल दोहसे Mah इदानीन्तनानामिव यजमानानाम् U यथा वेमे वर्तमानास्त्वा स्तुवन्ति तथा स्तुम. BB यथा वर्तमानकालीनाना यजमानाना धोक्षि तथैवास्माकमपीति Dur इम एव वर्तमाना. ।

इमथेति निगमप्रसक्तस्य प्रकृतिं निराह—'अयमेततर' आगततर इव भवति । प्रत्यक्षात्यन्तासन्नोपाधित्वादिदम । आपेक्ष-
कत्वाद् दूरासन्नव्यपदेशस्य । अत्यन्तविप्रकृष्टा-
पेक्षायामीषद्विप्रकर्षप्रतिलब्धासन्नव्यपदेशविषयो-

ऽदृशब्दोऽत आह—अमुष्माद् अदस इत्यर्थ. ।

'असावस्ततर क्षिप्ततर इव । कुत ? अस्मादिदम इत्यर्थ. । अत्राप्युक्तेनैव प्रकारेण प्रकर्षप्रत्यययोजना । असाविति प्रसङ्गेनाह—
अमुथेत्यादि । यथा इमथा, इतीदमवस्था भवत्युपमायाम् । एवमदसोऽप्यमुथा, इति पद व्याख्यातम् । यथा असावित्यनेन कृतनिर्वचनेन पदद्वयेनासावस्ततर इति प्रकृत्यर्थी, यथेत्युप-
मायामिति थाशब्दार्थ । एवममुथेति, यथासा-
वित्यनेन व्याख्यातम् । ननु 'था इति चोप-
मायाम्' इत्यनेनैव, अमुथा, अन्यथा, इत्यादिक प्रत्ययेत्यादिवद् व्याख्यात, किमुच्यते, अमुथा यथासाविति व्याख्यातमिति ? उच्यते थेति च, इत्यस्यैवाय प्रपञ्चो भाष्यग्रन्थत्वान्नातिमहते दोषाय SKN. ७ प्राणिनो यथा Sy

विश्वेषा सर्वेषामृधिपुत्राणामिव Mah यथा विश्वेषु त्वा स्तुवन्ति तथा तथा च स्तुमः BB ऋषिपुत्रकाणामृषीणा च सर्वेषा यथा दुग्धवानसि तथाऽऽस्माकमपि धोक्षि DUL विश्व इव सर्वे इव भविष्यन्तश्चर्षय. SKN

८. सर्वे यथा वा दृश्यमाना is omitted by P

९. हे अन्तरात्मन् ! त्वमपि Sy

१०. ०स्त P, D ज्येष्ठम् Sy. तनन तार्तिविस्तारः । ज्येष्ठा उत्कृष्ठा तार्तिविस्तारो यस्य तम् ।

प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा ज्येष्ठताति. Mah उत्कृष्टतातिमुत्कृष्ट-
विस्तारम् । अथवा . ज्येष्ठताति ज्येष्ठ-
प्रशस्यम् U. प्रशस्यतमम् BB अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्येष्ठः । ज्येष्ठ एव ज्येष्ठ-
तातिरतिशयेन प्रशस्य वृद्ध वा । अथवा तार्ति-
शब्दस्तनोते. सन्तानवचन. । अतिशयेन वृद्ध प्रशस्तो वा वृष्टिसन्तानो यस्य तम् SKN. ज्येष्ठदीप्तिम् । अथवा ज्येष्ठ. श्रेष्ठ सर्वेषा देवानामिन्द्र. स यस्य राजा सोऽय ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगणस्तं ज्येष्ठराजम् Dur

सीदन्तम् । सर्वज्ञम् । त्वदनिमुखम् । शत्रूणां जेतारम् । स्तुत्यां वृष्टिलक्षणानि उदकानि । बोहसे । यासु स्तुतिषु

१ यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिवबस्तम् Mah ,
U बर्हिषि यागे सीदतीति बर्हिवबं, पृषोवरा
विस्वास्तकारलोपः BB बर्हिष्याद्भूतो यज्वभिर्वं
सीदति स बर्हिवत्तं बर्हिवबम् Dur बेविस्तरणे
सप्तारम् SKN

२ सर्वज्ञं सर्वस्य सम्भयितारं वा Sy स्वर्गुलोकं
वेत्ति जामातीति स्वर्गितम् । तत्र हि तस्य
निवासः Mah. स्वज्ञानेन द्युलोकोऽभिधीयते ।
द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवासः U
सुवः स्वगमावित्यं वा वेतीति सुवर्गिवम् BB
स्वरिव यो बुध्यते स स्वर्गकं तं स्वर्गज्ञं
सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्रायः Dur विव
घ्रावित्यस्य वा स्वरशब्दवाच्यस्य वेवितारम्
SKN

३ प्रत्यस्मदनिमुखमन्त्रन्तम् Sy आत्मनोऽभि-
मुखम् Mah आत्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य
स्वर्गीयेण तर्पयित्वा अस्म यजमानाय U
अधुनाऽर्चनान्तरेण स्तुतिहेतुमाह । त्वां क्षतु
प्रतीचीनं प्रतीचीनर्गात् पराङ्मुखमपि साम
प्यन्नेधम् । प्रतीचीना गतिरत्यास्तीति
प्रतीचीनम् । मत्पर्षीयोऽकारो भुप्यते BB
यज्ञामिमुक्तमिन्द्रं वेदववेवं वा गणभवस्थाप्य
स्वर्गीयेण तर्पयित्वा Dur तच्छब्दभ्रुते
यं चन्द्रबोऽध्याहार्यं । यः प्रतीचीनम्, अन्त्रे
गत्यर्षस्येवं ऋणम् । प्रतिगतमन्त्रिणे, पराङ्-
मुखमित्यर्थः SKN

४ शत्रूणां जेतारम् seems to be the
explanation of बुजनम् ॥ बलनामेतद्वच

यति वर्तते। बलकन्तम् Sy बलं बलवद्यज्ञफलम्
Mah बलवच्च यज्ञफलम् U धनम् Dur
बलनामेतत् । तस्मादशंघ्रावित्वावच्च, बलवन्तम्
SKN बुजनमिति बलनाम Ngh 29

५ गिरा स्तुत्या साधनेन Sy YV reads
धुनिम् for गिरा in RV धुनिम् ।
'धूञ् कम्पने' कम्पितारं शत्रूणाम् Mah
कम्पितारं शत्रूणाम् U गिरा गर्जितस्रक्षण्या
शब्देन BB स त्वं क्रियासु तासु तषावस्थि-
तस्त्वं गिरा स्तुत्या सहितः Dur पात्रा
हुक्कात्माप्रेथंवेत्यर्थः । वाषा वा माप्यमिक्रिया
SKN

६ धुक्च सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यन्तरात्मन-
प्रेथः Sy क्षारयति । बवासीत्यर्थः । यज
मानायति ज्ञेवः Mah. प्रकारयति U ईदुहां
मेवं बोहसे क्षारयति । विकरणव्यत्ययेण षप् ।
स्वरितेत् । य इति वाऽध्याह्रियते यस्त्वं भोक्षि
तं स्तुमः BB अस्मै यजमानाय भोक्षि
प्रकारयति Dur क्षारयति कम् ? साम
प्यन्नेधमुदकम् । शिकर्मकोऽयं 'बुहियाधि'
PMBH. I.4.3 p 334. on Pa. I.4.5 I
इत्यादिस्मरणात् SKN

७ यासु यज्ञक्रियासु Mah यासु विष्णु येवु
यजमानेषु U यासु क्रियासु पागस्रक्षण्यासु
BB तमेवं गुणसंयुक्तमिन्द्रं बंधववेवं सगर्भं
हे सोम ! यासु क्रियासु Dur यास्विति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् विशः प्रतिनिविद्यन्ते ।
यासु विष्णु SKN

त्वम् । आशुकारिणम् । शत्रून् जयन्तम् । अनुवर्धयसि, इदमिहापि स्मर्तव्यं यथा द्वयोर्मन्त्रयोरेकस्यैवार्थस्य
विरम्याभिधानात् एकवचनबहुवचनाभ्यां निर्देश, एवमेकस्मिन्नपि मन्त्रे विरम्याभिधानाद् भिन्नपादस्थ-
योरेकवचनबहुवचनयोरन्वयो भवतीति ।

१ शीघ्रगामिन व्याप्त वा Sy शीघ्रम् Mah,
U, Du1. व्यापक वा दिगन्तानाम् BB.
शीघ्रम् Dur शीघ्रं सुहृत्त्वेनोदकेन वा
मेघाञ्जनयन्तम् SKN

२. शत्रु P

३. सर्वमभिवन्तमिन्द्रम् Sy जयन्त जेतव्यानि
वस्तूनि Mah, U लोकानभिवन्तम् BB
जेतव्यानसुरादीन् Dur

४ प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्र यथा स्तुत्येति
यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy पुन
पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु Mah.
वर्धसे पुनः पुनः सस्क्रियसे तासु तासु क्रियासु
त्वमवस्थितस्तत्र प्रतीचीन वृजन दोहसे U
त्वमनुवर्धसे । अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि, स्तुत्य-
नन्तर वा वृद्धिं गच्छसि तासु स्तुमः । यद्वा
यासु स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि
तास्तुतीः कुर्म इति शेषः । स्तुत्या हि स्तो-
तव्यो वर्धते । यथा 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतय'
इति । यद्वा—ईदृशं मेघं दोहसे कम् ? वृजन
बलकरमुदक गिरा गर्जितेनोपलक्षित. BB
स्तुतिभिर्हविर्भिक्षानुपूर्व्येण वर्धसे । येषु देशेषु
मनुष्यैः स्तूयस इज्यसे च तेष्वित्यर्थः SKN
पुन. पुन. सस्क्रियसे Du1

५. ०हावि P

६ एकवचनाभ्या P, D

७. ०रेकवचनयोर० P., D

८ यद्वा । अस्या ऋचोर्ज्यान्तरम् । हे इन्द्र !
यस्त्वं प्रतीचीन प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूल वृजन
वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि
विनाशयसि 'बुह प्रपूरणे' प्रपूरण रिक्तकरण-
मिति क्षीरस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु

धुनि त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशु क्षिप्र-
कारिण जयन्त सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्त-
राण्यतिशयानमेन यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या
च यस्त्व वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वा स्तुम इति
शेषः । कथमिव प्रन्त्या थाप्रत्यय उपमार्थः ।
प्रन्त्या पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन्
पूर्वथा पूर्वं पित्रादय इव । विश्वथा अतीता.
सर्वे यजमाना इव । इमथा इदानीन्तना वर्त-
माना. यजमाना इव वयं त्वा स्तुम इत्यर्थः ।
कीदृशं त्वाम् । ज्येष्ठतार्ति स्वार्थे तार्ति ।
ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषद यागे सन्निहितत्वेन
तिष्ठन्तम् । स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं
वेत्तीति स्वर्वित् Mah.

प्रत्न इव पूर्वं इव विश्व इवेम इवेति । अय-
मेततरोऽमुष्मात् । असावस्ततरोऽस्मात् । अ-
मुथा यथासाविति व्याख्यातम् N 3. 16,
SKN II 175, 176

इमा त्वेव शुक्रस्य पुरोरुच कुर्यात् । तं प्रन्त्या
पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतार्ति बर्हिषद ३
स्वर्विदमित्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि ज्येष्ठस्तस्मा-
दाह ज्येष्ठतार्ति बर्हिषद ३ स्वर्विदम् प्रतीचीन
वृजन दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ।
उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते योनिर्वीरता
पाहीति सादयत्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि वीरस्त-
स्मादाहेष ते योनिर्वीरतां पाहीति दक्षिणाधुं
सादयत्यत्ता ३ ह्येष दिशमनु संचरति ।

SB 4 2 1 9, P. 353. This stanza =
YV 7 12 = TS I. 4. 9.1.

अत्र 'वर्धसे' इत्यन्त एव पाठ ऋग्वेदस्य, ततोऽपि
यजुरनुरोधेन । अथचर्चिं 'गिराशुम्' इत्यस्ति
पर यजुषि 'धुनिमाशुम्' इत्यस्ति पाठः ।

श्रिये सुदशीरुपरस्य या स्वविरोचमानं कुरुमामचोदते ।

सुगोपा अस्ति न दमाय सुकृतो परो मायाभिश्च्युत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । भूम्याययणापंम् । सुदना । मपस्य स्मृता । यास्त्वमिन्द्र । प्राप प्रथमि । कन्दुना
 म्बन्धिन । अचारेते चादरात् प्रोपयिनस्तानिवचनाभिर्मायगम्य चारयित्वा तासा रहितमिति वा
 तोदारस्त्वां बुहन्तीति । एव च त्वमिन्द्र । जगत सुष्ट गापयिता । जगमि । मुकमंन् । न च । द्विवापं
 नवसिं वरसि च वान् । प्रताभिं । तथा इन्द्र । तत्र त्वादिक तय । नाम । उदकनिमित्तम् । भभूत्
 नीत्यमानमिति ।

अत्यं हृषिः संचते सञ्च घातु चारिष्टगातु स होतां सद्भाभरि ।

प्रसस्तीणो अन्नु वृहिर्युषा शिशुमध्ये युवाजरो विस्रुहा द्वितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । पापियास्तोपाद्यान् प्रति गमनं निश्चितम् ? हृषि । गमन । जन्मं गत्यात्किम् । स्वाबर
 मोपम्यादिकम् । च । प्रहिसिधमार्गं । ६ । हातो राक्षसानापंम् । वसत्य भर्ता । तथा याहि । सशीवृत्य ।

- १ श्रिये D
- २ हे इन्द्र । Sy
- ३ प्राणिनां भयभाय प्ररको भवति प्रायः Sy
- ४ ०न P, D
सुरोचमाना Sy
- ५ मेघस्य सम्बन्धिन्यः Sy
- ६ यस्त्व० P या प्राप सति तातामपाम्
Sy
७. सर्वासां विशां मध्ये Sy
- ८ अचोबते चोबते P अचरेयितु । यच्छर्षे
चतुर्थी Sy
९. चोरच्छब्द P
- १० प्राणिनां सुष्टु गोपायितासि Sy
- ११ शोभनवृष्टिप्रदानादिकमिन्द्र । Sy
- १२ इन्द्रनाय भयाय प्राणिनाम् Sy
- १३ प्रभवसि Sy
- १४ त्वं च मायाभिं प्रासुरीभिः Sy
१५. त्वदीयं नामकं रूपम् Sy
- १६ It seems to be the explanation of
श्रुते ॥ सत्यलोके Sy
१७. भवत् P ०स भूत D प्राप्ते Sy

- १८ ०न इ० P
- १९ VM ignores स्व । विरोचमान and
पर ॥ स्व स्वर्गं । पर मायाभ्यः परतराद्
यतमानः Sy
- २० अत्य P
- २१ इयमानपी होतुरयमुद्यत्वारिभिरङ्गं । अयमग्नि-
Sy
- २२ सततमतनाहम् Sy
- २३ प्राज्यादिकम् Sy
- २४ सत्कमसाधनत्याज्यधिरपि सत् Sy
- २५ जगमः पदवाचि P
- २६ पारकं सयस्य । ह्ययमानस्य हृषिय प्रादित्यद्वारा
वृष्टिसापनस्यात् । तथा च वृष्ट्या प्रजोत्सर्प-
रकृत्यम् । तथा हि 'अग्नीं प्रास्तावृतिं सम्पगा
वित्यमुपतिष्ठते । प्राक्षिप्याज्जायते वृष्टिर्युष्टरं
ततः प्रजा' (Manu 3 76) Sy
२७. प्रहिसितगमनं । सति तस्य गमने यज्ञानिष्यस्या
कसतिद्धरिष्टगमनत्वम् Sy
- २८ स सलु Sy
- २९ होमनिष्पावकः Sy
- ३० बहि D

प्रसन्नार्ण । कामाना वर्षिता । शिशु । सोऽयमन्तरिक्षस्थानामपाम् । मध्ये । निहित । अजर । युवेति ।

प्र वं एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र वः । समीपस्थानृषीनवत्सारो वदति—हे ऋषय । अग्ने । एते रश्मय । दिव प्रति गमने । युष्माकम् । अभ्युदयार्थं भवन्ति । सुयोजना यस्मात् । अस्मै अग्नये, अन्तरिक्षे वर्तमानाय । नीचीनाम् । उदकस्य यन्त्यू ? ज्वाला विद्यते । इत्येतदेव विस्पष्टमाह शोभनयमने । सर्वस्य जगत शासितृभिः । रश्मिभिः । कूपसदृशोऽय पार्थिवोऽग्नि । अन्तरिक्षस्थान्युदकानि । पृथिव्याम् । आहरति ।

संजभुराणस्तर्हिभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अर्ध्वरे ॥ ५ ॥

सजभुराणः । ज्वलनसाधैस्तर्हिभिरात्माश्रयै । सम्भरन् । सुते गृहीतम् । वयाकशब्दो मिश्रणवचन व्याधारणशेषेणाज्येन मिश्रित पात्नीवतो भवति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणेत्यत्र प्रज्ञातगर्भेत्यर्थ

१. प्रसन्नाणः P., D प्रकर्षेण सरन् Sy.

२. वर्षकः फलस्य Sy

३. स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा Sy

४. It seems to be the explanation of विसृहा ॥ विसृहाणामोषधीनाम् Sy

५. स्थापितः Sy

६. ०रा P जरारहितः Sy

७. सर्वत्र मिश्रयिता Sy

८. VM ignores च ।

९. एषा सौरी वा Sy

१०. यज्ञगमने Sy.

११. एषणाय Sy

१२. सुष्ठु परस्परं सयुक्ताः Sy

१३. यजमानाय Sy

१४. नीचं गच्छन्तीति शेषः Sy

१५. यम्य यस्या गमनार्हाः । अथवा यमो निय-
मितादित्य । तस्य सम्बन्धिन Sy

१६. ०भननय० P सुगमनेः Sy

१७. सर्वस्य शासकैः Sy

१८. क्रिविः कर्ता Sy.

१९. नामान्युदकानि Sy

२०. निम्ने भूप्रदेशे Sy

२१. मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवाग्निना-
वाह्यस्याग्नेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि
रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् ।
क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवीं-
ष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायत्यादत्ते Sy.

२२. ०लसा० P

२३. तरभि० P, D

तरविकारैर्ग्रहैः Sy

२४. ०त्मश्र० D

२५. संभेरन् P. गृभणन् गृह्णन् Sy

२६. अभिषुतेन रसेन गृहीतम् Sy

२७. द्वं P

२८. श्रितः P, D कुत्सिता वयाः शाखा वयाका
लता । तद्वन्त सोमम् Sy

२९. वन्तीवतो P

३०. चित्तग्राहिणीषु स्तुतिषु, स्तुतिभिः सह Sy

३१. वष्टौह P

३२. ०ज्ञागत० P.

सूत्रकारेकत इह तु युषविविधित्यर्थः । शोभनस्वरणस्त्वमग्न ! स्तुतिवाक्यानां धारकण्येस्मासु । शोभनस्तुत^१ ।
शोभसे से त्वम् । पत्नी । लघोऽकृत्य । तद्यागायम् । जीर्यमानोऽनुपगन्त । वर्षस्त्विति ।

यादृग्वेव ददृशे तादृगुच्यते स छायायां दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यंशुरुषामुरु जयो नृदत्सुवीरुमनपच्युत सहं ॥ ६ ॥

यादृक् ॥ सूर्यो देवता ॥ यादृक् । एव । ददृश । तादृगव । अस्माभिरुच्यते यथा दृष्टमव द्रुम
इत्यर्थस्तमाह । आदित्यस्य रश्मयोऽस्मभ्यम् । महतीम् । उरुणामभानां सातिम् । महत्त्वं । वग पारिरम् ।
महत् । शोभनपुत्रयुक्तम् । अग्रस्तमितम् । सह इत्येतत् प्रथम् । अन्तु । सह पारयन्ति । आत्मीयया कामाना
धारयिभ्या । छायायेति ।

वेत्यग्रुर्जनिवान्या अति स्पृघः समर्यता मनसा सूर्ये कृविः ।

घ्नस रचन्त परि विश्वतो गर्यमस्माक शर्म वनवत्स्वारवसुः ॥ ७ ॥

वेति । प्रतिगच्छति । गमनशील । उदित । दानुभि । सहश्राममिच्छता । मनसा । प्राशस्तमिमम् ।

- १ ०न स्व० D शोभनगमन शोभनस्तुतिको वा त्वम् Sy
- २ धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारयाका ऋत्वि ग्यजमाना । तेषु मध्ये Sy
- ३ शोभनस्तुतिक अग्ने ! Sy
- ४ सुशोभनसे P
- ५ Omitted by P
- ६ यालयिशीरोवधीर्वाला वा Sy
- ७ अभिमुञ्जम् Sy
- ८ सर्वस्य जीवयिता Sy
- ९ अभिवर्षय Sy
- १० एवा वैश्ववेधी Sy
- ११ एक P दृक् D
- १२ यावुपुपमेव दृश्यते तावुगुरुपमेवोच्यते । यथा दृष्टमेव स्तूपते तनु परवघनप्रत्ययेन Sy
- १३ प्रयच्छन्तिवत्यर्थः Sy
- १४ पूष्याम् Sy
- १५ षामनां साति P ऽति D अद्भवाप्ती रयिम् Sy
- १६ प्रमूतम् Sy

- १७ मह P
- १८ शोभनवीर्यमपत्यम् Sy
- १९ अग्रच्छस्युत P, D अनुपक्षीणम् Sy
- २० वसं चाभिभादुकम् Sy
- २१ इत्युत P ऽत्येत D
- २२ व्यापिकानु स्तुतिषु अस्त्वेष वा Sy
- २३ सम्यग्धारयन्ति स्वीयं स्व्यं स्तुतिं वा Sy
- २४ साधिकया सह Sy
- २५ बीषया Sy
- २६ इयं सौरी Sy
- २७ प्रतिगच्छति मन्वेहानसुरान् योद्धुम् Sy
- २८ अग्रगामी Sy
- २९ जन्मवान् जायावान् वा । उपा ह्यस्य जाया । वा इति प्रतिद्वौ Sy
- ३० शत्रू P शत्रू D
- ३१ ऽत P समरमिच्छता Sy
- ३२ मसास्त P मनसास्त D
- ३३ प्र० P अन्तर्बर्षी Sy
- ३४ ऽमिम् P

अहं । सर्वमेव मनुष्याणां गृहम् । सर्वतः । रक्षन्तम् । अस्माकम् । सुखम् । परि । वनवत् । स्वभूत-
हविर्धानोऽस्मदीयो होता ततो यथा यजमानमभिगच्छति तथा याचन परिवननम् ।

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्धायि तमस्यया विदुद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यजमानस्य । प्रज्ञानेन । अतिशयेन प्रशस्य त्वाम् । ऋषिभिः कीर्त्यमानम् ।

नाम । चरति त्वामुपतिष्ठतीत्यर्थः । यास्वप्सु । तव । नाम कीर्तितं भवति एधयत्युदकानीत्यर्थः । परोक्ष

१. दीप्तम् Sy

२. गह P गृहमन्तरिक्ष वा Sy

३. रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः Sy

४. ०ख P

५. सम्यक् Sy.

६. दद्यात् Sy

७. स्वायत्तघनः सन् Sy

८. य P., D.

९. VM. ignores वै । स्पृधः and सूर्यः ॥

स्पृधः सद्ग्राभान् । सूर्यः देवः Sy

१०. इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ! Sy

श्रवत्सारस्यार्षम् । आदित्यस्वरूपेणाग्निरूपेण

चोच्यते SKN श्रवत्सारस्येदमार्षम् Dur

११. माज्यां० P.

१२. जमस्य D यततिर्गतिकर्मा गन्तुरस्य सूर्यस्य ।

कर्मणि षष्ठ्यौ । अमुं गन्तारम् Sy यतति-

र्गत्यर्थः । गमनशीलस्य तव स्वभूतमण्डलस्य

यदा त्वमग्निस्तदास्य यतुनस्यादित्यस्यैव

SKN कर्मणि षष्ठ्यौ वा । यतनशीलस्य

भगवतः सूर्यस्य Dur

१३. प्रज्ञापकेन कर्मणा । उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्

Sy. कर्मणोदयलक्षणेन । आदित्यमण्डलस्यै-

वोदयवेलायामुदितमात्रे मण्डले SKN कर्मणा

प्रज्ञया वा Dur.

१४. ०नेतिन P अतिशयेन प्रवृद्धम् Sy अत्र

चैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ ।

य सर्वतो ज्यायासमतिशयेन प्रशस्यं वृद्ध वा

महान्तमादित्यमग्निं वा SKN महत्तरम्

Dur

१५. ऋषिभिः स्तुत्य त्वाम् Sy. स्वरतीत्यर्चतिकर्मा ।

ऋषिस्तुत्यम् SKN.

ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयत इत्यृषिस्वरस्तमृषिस्वरं

स्तुवन् Dur

१६. नमन नामक वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः ।

यद्वास्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमो-

निर्हरणादिकर्मणा विशिष्ट त्वा चरति Sy.

देवताभूतस्य स्तूयमानस्य अभिधानम् ।

तव नमन वा प्रह्वीभावमागत्य तव

तासु त्वमिज्यसे चेत्यर्थः SKN नमनं

तव हे भगवन्नग्ने Dur.

१७. गच्छति । भजते यजमानः Sy. चरतिरत्र

शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । आहुतिप्रदान-

कर्मणोपस्थानं चरति SKN. प्रचरति Dur.

१८. यास्वाप्सु P केन साधनेन ? यासु स्तुतिषु Sy.

अग्निहोत्रहोमोपस्थानयागादिक्रियासु SKN.

यासु क्रियासु Dur

१९. त्वदीयम् Sy

२०. कीर्ति P.

उत्तरार्द्धं यावुश्च कामे मम । सूर्यो निहृष्टो भवति । तं कामम् । तदीयकर्मच्छ्रया । स नमते । ये । एवास्मै । स्वयं हविः । बहुते । स स्वयमव । पर्याप्तं धनमात्मनः । करोति ।

समुद्रमांसामव तस्ये अग्रिमा न रिप्यति सवनं यस्मिन्चायता ।

अत्रा न हादिं क्रवृणस्य रेजते यत्रा मतिविद्यते पूतचन्धनी ॥ ६ ॥

समुद्रम् । यासु नाम त उच्चारयन्ति, प्रासामपाम् । अग्रिमा । अन्तरिक्षम् । प्रत्यवत्स्ये ऋषो गच्छति । किं च ता इमा प्रापा यस्मिन् सवनं । वितता भवन्ति । सत् सवनम् । न । रिप्यतीति । किं च

- १ यावुश्चो यावुश्चो D यावुश्च एव कामे SKN
- स एवं सरस्तासु क्रियासु यावुश्चो कामे एवमत्र शम्बसाख्याद् 'यावुश्चिन्' इत्यस्य 'यावुश्चो' इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते Dur
- २ ०मे मनुं P ०मेनुं D
- ३ मनुं P
- ४ धामि धत्ते । कर्त्तरि चिण् । सामर्थ्यान्मनो गम्यते Sy व्यत्ययेनार्थं कर्त्तरि चिण् ऋष्टम् । धत्ते, किम् ? सामर्थ्यान्मनः SKN मनो धत्ते Dur
- ५ यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्यत्वत्वात्तावुश्चमित्यर्थो ज्ञा तव्यः । तावुश्चं कामम् Sy यावुश्चिन्मित्युद्देशाद्बुद्धिष्टस्य च प्रतिनिर्देष्यत्वत्वात् तावुश्च-शम्बसाख्यां तावुश्चमेव SKN तावुश्चं कामम् Dur
- ६ कामयत् P, D
- ७ कर्मणा हविःस्तुत्याविलक्षण्येन Sy ऋष कर्म, ऋष एवापस्या, स्वार्थिकस्तादृशः । तयाप्रत्यया तेन परिवारेण कर्मणस्तथः SKN तया प्रत्यया क्रियाया हविःस्तुत्याविलक्षण्येन Dur
- ८ चिन्वते Sy विदेशाभार्येष्वेवम् । चिन्वति समते यः SKN तथ प्रसादात् अस भतेत्यर्थः Dur
९. Omitted by P य एव स्वयममन्यप्रेरितं सन् स्वमनीषयेव Sy
- १० उकारोऽत्र कार्यं । यश्च SKN
- ११ स्वयमेव श्रद्धया न परेष्वप्रेरितं सन् SKN
- १२ पविः D किम् ? सामर्थ्यावाहाती स्तुतीदध

- SKN स्तुती Dur
- १३ P reads यन्नहते for हविः । बहुते ॥ पारयति फलम् Sy स्वां प्रति प्रापयति SKN स्वां प्रत्यावरयान् प्रापयति Dur
- १४ सए P स एव Dur
- १५ अलमत्ययम् Sy पर्याप्तं बहु SKN पर्याप्तमात्मनः Dur
- १६ ऋषया य उ य एव स्वयं बहुते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽप्यय कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फल-बद्धयति Sy आत्मनः करोति नेतारः SKN अभिप्रेतमर्थं करोति Dur यावुश्चोऽप्यायि तमपस्ययाविद्यत् N 6 15, SKN II 440
१७. इयमापि सोरी Sy
- १८ सु P
१९. स्तुतीनाम् । यद्वासां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति सम्बन्धः Sy
- २० अत्यन्तं श्लेष्मात्मवीया स्तुतिः Sy
- २१ अग्रन्तरिक्षम् P, D समुद्रवत् पयवसानभूतं सूर्यम् Sy समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम् Ngh 13
- २२ अथगच्छति Sy
- २३ गच्छ D
- २४ प्रायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति Sy
- २५ भवति P, D
- २६ सूर्यते सोमोऽप्रेरितं सवनं यन्नगृहम् Sy
२७. न हिंस्यते किन्तु प्रवर्धते इत्यर्थः Sy

अप्स्वेव । हृदयाभिलषितम् । वर्षणशीलस्य स्तोतु । न । चलते, अपामेव स्तोत्रेऽभिलषित सिध्यतीत्यर्थ ।
या स्वप्सु । विद्यते । स्तुतिः । पवनस्य बन्धनी शोषयन्तीति ह्यपा स्तुति ।

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम् रणवभिः शविष्टं वाजं विदुषा चिदध्यम् ॥ १० ॥

स हि । 'चित्ति' सुक्' 'चित्तमाज्यम्' 'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादिषु चित्तशब्दश्चित्तितवचनो दृष्टः ।

स. । हि सूर्यः । पञ्चानाम् । अभिलषितं सहाजगामेति शेषः । सम्प्रति ममावत्सारस्यापि । रमणीयं
स्तोत्रं । स्पृशाम् । सूर्यादस्माद् बलवत्तमम् । अन्नम्, यदन्नम् । जानता सर्वेण । पूजनीयमिति ।

श्येन आसामदितिः कक्षयोः मदौ विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । द्यावापृथिव्यो कक्ष सेवमान । मेघ । अदीन, अद्भिः । आसा विशाम् । मदयिता भवति

१. अस्वोप P.
२. हृदयसम्बन्धि हृदयगत कास्य फलम् Sy
३. स्तुतिकर्तुः Sy
४. स्तोत्रं P., D
५. मलते P. न विचलति । न मृषा भवति Sy
६. यस्मिन् स्तोतृगृहे Sy
७. अत्र न रेजत इति Sy.
८. ऽति P.
९. ववनस्य P.
१०. ऽति P
११. इयमपि सौरी Sy
१२. ऽत्ति सुत् P. ऽत्ति सु० D MS. 191
१३. धित्त० P, D. MS 191
१४. ऽत्त P
१५. चित्तश्च P चित्तं च D. MS 1414
१६. The passage चित्तिः दृष्टः should immediately follow अभिलषितैः सहाजगामेति शेषः ।
१७. हितो P हिता D खलु सविता देव. सर्वैः स्तुत्य. सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोक-वेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः Sy तस्मात् सकाशात् Sy. पञ्चानाम् refers to five saints as

- क्षत्रस्य । मनसस्य । एवावदस्य । यजतस्य and सध्रेः ।
१८. ऽञ्चानाम् P., D. अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा' इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय ऋषयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः चैषामृषीणामस्माकम् Sy.
१९. व० P., D.
२०. रमणीयाभिः Sy
२१. पूरयाम Sy.
२२. अतिश्येन बलवत् Sy.
२३. 'अन्नं वै वाज.' (TB. I. 3. 6. 6.) इति श्रुते. Sy २४. विपश्चिता Sy
२५. समर्धनीय स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति सम्बन्धः Sy.
२६. VM. ignores चित् ।
२७. मददेवत्येयम् Sy.
२८. ऽथिव्याः D कक्षयपूरकश्च भवतीति शेषः Sy
२९. शसनीयगमनः शीघ्रं पालूसकाशा गन्ता Sy
३०. ऽदिनः P अतिसमृद्ध. Sy
३१. अपा सोमरसलक्षणानाम् Sy
३२. विश्ववारादीना त्रयाणामृषीणां स्वभूत. मद Sy ३३. ऽन्ति P

कासामित्याह—विषवधारस्य । यजतस्य च । कर्मवत् स इमे क्षमप्रभृतय इत पूर्वमज्ञानात् त्वसो ध्यति-
रिक्तम् । अयमन्यमात्मनोऽभ्युदयाधम् । गन्तुम् । समर्थमन्ति । ते सम्प्रति विशेषेण प्रयच्छन्तम् । परितो
रक्षिषारम् । मन्तिने । त्वाम् । विबुरिति ।

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्वाहुवृक्तः श्रुतविचर्यो वृः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गुणं मजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सबापुणं । सबापुणोऽयम् । शयून । धवधीत् । ततो यजतश्च । तथा वाहुवृक्तः । तथा श्रुतवित् ।

व, एव सदापुणादीनाम् । सहायभूतं । सुयश्च । उभौ । स । वारको । शयून् प्रति । गच्छति । भाति ।

चान्तिकस्थो दूरस्मश्चोभो धावु भवत् । यतिः । एनम् । इन्द्रादीनां गणम् । मजते । सुप्रगमने ।

सुतमरो यजमानस्य सत्यतिर्विश्वांसामृघः स धियामुदञ्चनः ।

मरुद्देनू रसवच्छिथिये पयोऽनुवृवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । अयं सुतमरः । यजमानस्य मभावत्सारस्य । सतां पतिः । सर्वासामेव विद्यानाम् ।

- १ ०मंवा P
- २ ते विश्ववारावय सध्रे प्रवृत्ता Sy
- ३ इत पूर्वमज्ञानात् is omitted by P ०ना D
- ४ परस्परम् Sy
- ५ सोमं प्राप्तुं तत्पानाम Sy
- ६ याचस्तेऽनुष्ठाम् Sy
- ७ विशेषेण मदस्य वातारम् Sy
- ८ परिपानम् Sy
- ९ त्वा P
- १० आनन्ति समन्ते वा Sy
- ११ ०वापुण P ०वापुणं D
- १२ ०पुणो P, D सबापुणः सर्ववा वामशील एतद्गामा Sy
- १३ हिस्वात् Sy
- १४ तत् P D
- १५ यजतः P यज्ता च Sy
- १६ ०त् P
वाहुन्मां वृक्तवर्धश्च Sy
- १७ श्रुतस्य वेत्ता च Sy

- १८ सबापुणादीनाम् P एतेषां पञ्चानां परस्परं पक्षया प्रत्यकमेकवचनम् । स स श्रुतिः Sy
- १९ ०त् P, D युष्माभिः सहित इत्यर्थः Sy
- २० तयंश्च is suggested for सूर्यंश्च ।
- २१ इह श्लोकपरस्योक्तधिययो कानो Sy
- २२ Omitted by D श्रुतिः Sy
- २३ वारणो P श्रेष्ठो Sy
- २४ वावु P
- २५ अभिगच्छति Sy
- २६ यस्मात् Sy
- २७ देवसङ्घम् Sy
- २८ ०त् P तस्मादेवं भवतीति Sy
- २९ ०त् D सुष्ठु प्रकरणेण निम्नपङ्क्तिः Sy
- ३० VM ignores वि ।
- ३१ यागनिर्वाहक एतद्गामा श्रुतिः Sy
- ३२ म्भवत्सारस्य मम Sy
- ३३ ०रस्य (पि रमणीयं स्तोत्रः) सतां P सतां विद्यामामानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः Sy
- ३४ सर्वेषां कर्मणाम् Sy

ऊर्ध्वोऽभवत् । ततश्च स । कर्मणाम् । ममोदञ्चन उत्थापक आसीत् । तथा मया दत्ता वेनुं च । भरत् ।
तस्या रसवत् । पयश्च । शिश्रिये । सोऽयं मन्त्राणामर्थमनुब्रुवाणो मन्त्रान् विस्पष्टम् । अधीते । न ।
स्वपन् अविस्पष्टमिति ।

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

य । प्रसङ्गाज् जागरणगुणानाह—इति । सख्येऽभिमुखस्थानं सख्ये न्योका इति ।

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

उक्तमर्थमुदाहरणेन द्रढयति—अग्निरिति ।

V. 45.

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैरायत्या उपसो अर्चिनो गुः ।

अपावृत व्रजिनीरुत्स्वर्गाद्वि दुरो मानुषीर्देव आवः ॥ १ ॥

विदा ॥ सदापूण ॥ “अहर्देवानामासीद् रात्रिरसुराणा तेऽसुरा यद् देवानामवित्तमवेद्यमासीत्

१. उद्धततरं फलम् Sy २. उदकञ्चन. P, D
ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थ. Sy
३. ममया P, D ४. गौ. Sy
५. दत्तानण्डनुञ्च P ६. अहरत् Sy.
७. तस्य P ८. सारवत् Sy
९. वयं D १०. श्रयति चास्य
सामर्थ्यात् Sy ११. सोम P, D
१२. तत्सर्वम्—अनुक्रमेण सङ्कीर्तयन् Sy
१३. स्मरत्यवत्सारः सुतम्भरस्तादृश इति Sy
१४. स्वापमकुर्वन्नवरतम् Sy १५. ०स्थने P
१६. VM does not explain this
stanza यः देव. । जागार सर्वदा विनिद्रो
जागरुको गृहे वर्तते । तम् । ऋच सर्वशा-
स्त्रात्मिका. । कामयन्ते । यश्च जागार तमु
तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति ।
यो जागार तमयमभिषुत. सोम., आह वक्ति
मा स्वीकुर्विति । हे अग्ने ! तादृशस्य ।

तव सख्ये समानाख्याने हितकरणे न्योका
नियतस्थानः अहमस्मि भवामि Sy.

१७ Ms D puts the figure ॥४४॥ here
to indicate the end of the forty-
fourth hymn No such number
is given in P पूर्वयैव निगदितव्याख्या ।
य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः Sy.

१८ अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘विदा
दिवः’ इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । सदापूणो
नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वै तत्’
(KSA 26 41 p 20) इत्युक्तत्वादिद-
मपि वैश्वदेवम् । ‘विदा एकादश सदापूणः’
(KSA 26 45 p 20) इत्यनुक्रमणिका ।
विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्त-
देवता । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहत्य गिरेरथ
स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते Sy

१९. ०वृण. P, D

तेन सह रात्रि प्राविशन् इति ब्राह्मण तथेदं सूक्तं प्रवर्तते । ह स्तोत्रे । स्तोत्रे । शिलोच्चयम् । विमुञ्चन् । स्वर्गाल्लोकाद् देवै सह शिलोच्चयम् । समस्व गच्छ प्रकाशीकरणार्थम् । प्रागच्छन्त्या । उपस । वीप्तमक्ष । प्रागता । तथा सूर्यश्च । उवगात् । उद्गतश्च अपावृतवान् । व्रजवती शिलोच्चयपरिवृता गा । स्वरित्या ब्रित्यनाम । तथा तमसा त्रिरोहिता मानुषीश्च । दुर । विवृण्वानिति ।

वि सूर्यो अमतिं न धियं सादोर्वादिर्वावां माता जानती गात् ।

धन्वर्षसो नद्यः स्वादोर्भर्णाः स्थूणेषु सुमिता इंहतु धौः ॥ २ ॥

वि सूर्य । यथासङ्कतं कश्चित् । आत्मीयं रूपं प्रकाशयत्येवम् । सूर्यः । आत्मीया तेजोभिः कृता धियम् । प्रकाशीकरणाय व्यमुञ्चत । अथ गवाम् । ऊर्ध्वं उरो महत् सङ्गात् । माता सरमा पथिभिरप कृता गा इव । जानती । प्राङ्गाम् । अथ शिलोच्चय प्रति गच्छतां देवाना गमनविघ्नकारिणीर्गच्छतुदका ।

- १ सहा P, D
- २ Omitted by P
- ३ ०त्रै P अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः Sy
- ४ ०म P वक्ष्यम् Sy
- ५ विमुञ्चन् P, D प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिशेखराय च विष्यन् Sy
- ६ ०त्वे P अथेवमिन्द्र । किम्, गा निगूढा इति सम्बन्धः Sy
- ७ ०क्ष० P
- ८ प्रागामिन्त्या Sy
- ९ उवसा सम्बन्धिनः Sy
- १० ०स्ति० D रश्मयः Sy
- ११ प्रागच्छन् सर्वत्र प्रसृता अमवन् Sy
- १२ अपावृणोत् Sy
- १३ सूक्ष्मादकादुद्गातश्चपावृतावान् व्रजवती P उवगावुद्गतं आपावृतवान् प्रजपती D तम पुञ्जवतीनिशाः Sy
- १४ ०स्थादिना P यादिनाम D The passage स्वरित्याब्रित्यनाम should immediately follow सूयश्च and precede उवगात् ॥ सरण्यासि आरित्यः Sy
- १५ मनुष्यसम्बन्धिनी Sy
- १६ द्वाराणि Sy

- १७ व्यावृणोत् । अन्वकारायनयनेन मनुष्यादिभ्यश्च हारायाकरोब्रित्यर्थः Sy
- १८ VM ignores देवः ।
- १९ ०भाक्० P यथा seems to be the explanation of न ।
- २० अमतिम् । रूपमिदं ब्रह्मम् । यथा ब्रह्माणि घटपटादीनि नीलपतीतिरूपं लभन्ते तद्वत् Sy अमतिरिति रूपनाम Ngh 3 7
- २१ देवः Sy
- २२ ०भि D
- २३ ०ता P
- २४ ०व P वीप्तिम् Sy
- २५ विमज्जते प्रकाशयतीत्यर्थः Sy
- २६ रक्षमीमाम् Sy
- २७ ०रो P महतोऽन्तरिक्षात् Sy
- २८ उयाः Sy
- २९ रमा P
- ३० सूर्यं उदेष्यति मया च व्युञ्जन् कर्तव्यमिति जानती Sy
- ३१ प्रागच्छति Sy
- ३२ धन्वर्षसः । ध्वनतिर्गांतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तापोस्ताः । वीर्षाभावः दक्षाम्बसः Sy

शब्दकारिणी । खादो^२अर्णसा इति नदीनाम ता । द्यौ । आदृह^५त यथा स्थिरोदका निश्चला गमनयोग्या भवन्ति यथा चक्र आत्मनीव हन्ति^६ । यथा सुमिता^७ । स्थूणा वशमत्याहित निश्चल^९ धारयत्येवमिति ।

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूव्याय ।
वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासन्तो दसयन्त भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । अस्मै^{१०} वक्तव्याय^{११} । प्रशस्यायेन्द्राय^{१२} । पर्वतस्य^{१३} । गर्भे^{१४} प्रकाश आसीदिति शेष । गवाम्^{१५} । पूव्याय^{१६} । जन्मने^{१७} स्वामिन इत्यर्थ । तदा पर्वते^{१८} प्रविशत इन्द्रस्य पर्वते विजिहीत^{१९} द्वारप्रदेशमपहायोभयतो गत इत्यर्थ । प्रकाशीकरणार्थं द्यौरश्च । अभिलषितम् । साधितवती । तत एन परिचरन्त^{२०} । बहु शत्रुजातम् । उपक्षपितवन्त^{२४} ।

सदाप्रणस्वर्युव्यान् अवत्सारस्य गृहपतेर्यज्ञ प्रति गन्तुमिदमाह—

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्वै ।
उक्थेभिर्हिष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सूक्तेभिः^{२६} । गवामपहर्तुभि^{२७} पणिभिरभिभूताना युष्माकम् । रक्षार्थम्^{२८} । सुवचनै^{२९} । वचोभि । देवै

१. नद्यः Sy
२. भक्षितकूलोदकाः । कूलङ्कषा इत्यर्थः । नद्य-
श्चैवंरूपा भवन्ति Sy
३. Ngh. I 13.
४. अद्रंहत P अद्रंमहत D वृढाऽभवत् । एतत्
सर्वं सूर्यस्याज्ञयोति भाव. Sy
५. यता P
६. ंन्ति P ंन्ती D
७. सुहिता P
सुष्ठु गृहे स्थापिता
८. गृहाधारस्तम्भ इव Sy
९. ंमन्त्या० P
१०. मह्यम् Sy
११. ०ये P
१२. स्तोत्रे Sy
१३. पर्वततो मेघस्य Sy
१४. ंर्भे D
गर्भस्यानीयमुदकम् Sy.

१५. पूर्वगवां P पूगवां D महतीनां स्तुतीनाम्
Sy
१६. प्रत्नाय Sy
१७. उत्पादयित्रे Sy
१८. पर्वतो मेघः Sy.
१९. पिजीहित P, D जिहीत । चलति । चाल-
यति वेन्द्रः Sy.
२०. ०योभवतो P द्वारमपहा० D
२१. साधयति वृष्टिम् Sy
२२. सर्वतः परिचरन्तोऽङ्घ्रिरसः Sy
२३. अत्यधिकम् Sy
२४. उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः Sy
२५. सूर्यभिः P.
२६. सदापूणः स्वपूव्यान् is suggested for
सदापूण स्वर्युव्यान् ।
२७. वः युवां व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy
२८. अस्मद्रक्षणाय Sy
२९. सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णैः Sy.

धर्षितं । इन्द्राग्नी । क्षिप्रम् । आद्वातुमेते प्रवृत्ता इति शेषः । तपोनयेमि । क्रान्तप्रज्ञा एते । शोभनया । परिचरन्तः । मरुत्सुषुषः । यजन्ति पणिभिरपहृतेषु पशुष्ववत्सारः । 'स हि क्षत्रस्य' इत्यस्यामृचि निबिष्टेऽर्चि^{११} निमिष्टमुमुक्षुस्ततः 'सदापुणो यजतः' इत्यस्यामृचि निदिष्टान् ऋषीन् प्रतीत्य^{१२} वदतीति, अस्यास्यातस्योदात्त-
त्वाद्गुत्तरस्य सम्बन्धः ।

एतो न्वृध सुध्यो भवाम् प्र दुच्छुनां मिनवामा वरीयः ।

आरे द्वेषासि सनुतर्दधामायाम् प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

प्लो नु^{१३} । भागञ्छ्रु^{१४} । क्षिप्रम् । अयं । वयं सुकर्माणं । भवाम् । कृत्वा च कर्माणं प्रहिंसामो^{१५} वयम् । राक्षसान् । वरीयं वरीयस । इत्येतदवाह—आरे इति दूरे । दृष्टणिं रक्षासि । अन्वहितानि^{१६} । दधाम् । तवर्थं यजमानमवत्सारम् । प्रति । गच्छाम इति^{१७} ।

१ शेषः सेवनीये Sy

२ परस्वरापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव
पदं मध्ये व्यवधानं दान्वत्तम् । हे इन्द्राग्नी ।
Sy ३ आद्वायामि Sy

४ वृत्ता P

५ स्तोमं Sy

६ क्रान्त० D अनुचाना पूर्वे ऋचय Sy

७ शोभयामा D शोभनयागा is suggested
for शोभनयाः ।

८ स्तुत्यादिना परिचरन्तः Sy

९ मरुत्सुषुषाः कर्मसु शीघ्रा Sy

१० जयति P पूजयति Sy

११ ऽत्यस्यामिधि P, D RV V 44. 10

१२ ऽष्टे. ऋ० P

१३ ऽष्टे० D

१४ सदापुणो P तदापुणो D

१५ RV V 44. 12

१६ ऽष्टाम् P, D

१७ पतित्यं D

१८ आस्या० P

१९ ऽस्तवसु० P

२० VM ignores हि and स्म ॥ हि स्मेति
पूरणो Sy

२१ अयमङ्गिरसां वाचः Sy

२२ गच्छतः Sy

२३ अस्मिन् यागविने Sy.

२४ शोभनकर्माणं Sy

२५ मणिं P

२६ प्रकथं हिंसाम Sy

२७ द्विप Sy

२८ परीय D अस्तमित्यर्थः Sy

२९ परी० D

३० ऽसेत्ये० P

३१ यजमानस्य द्वेषुम् Sy

३२ सन्मभक्तुन् । यद्वा पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त
इवामीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः Sy सनुत
रित्यन्तर्हितनाम Ngh 3 25

३३ स्थापयाम Sy

३४ त्वर्थं P ऽहितसिधामवत्त्वर्थं D

३५ ऽमव० D सदापुणमवत्सारं च Sy

३६ अभिमुक्षुम् Sy

३७ VM ignores प्राञ्चः ।

एतां धियं कृणवासा सखायोऽपु या मातां ऋणुत वृजं गोः ।

अथा गुनुर्विशिशिप्रं जिगाय यथा वणिग्वड्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

एतां धियम् । कर्म । कर्तुमागच्छत । कृणवाम् । कर्म । हे सखाय । मातृस्थानीयम् । यत् कर्म । पाणेभिरपहताना गवाम् । वज्रम् । अप ऋणोति विवृतद्वार करोतीत्यर्थ । विक्षु भक्षणार्थं हनू प्रवेशयतीति विशिशिप्रो नाम कश्चिदसुरस्तम् । मनु । पुरिरा ? येन कर्मणा । जिगाय । येन वा । असुरोऽप्यम् । वड्कु- नाम । उदकम् । प्राप्तवान् ।

अनूनीदन्न हस्तयतो अङ्गिरार्चन्मेन दश मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनीत् । इन्द्रस्य हस्तेन यत् । वज्र । गवामरणम् । अस्मिन् कर्मणि । अनूनीत्, नुदति प्रेरणकर्मा विवृतद्वारमकरोत् । येन कर्मणा । अङ्गिरस गवामयनेन यन्त । दश । मासान् । अर्चितवन्त । अथ भिन्न-द्वारे शिल्लोच्चये सत्यभूत गोधन प्रति । गच्छन्ती । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिरपहता गा । अविन्दत् ।

१. इदमप्यङ्गिरसा वाप्यम् Sy

२. आगत्य च करवाम Sy

३. स्तुतिम् Sy

४. हे सखायः ! परस्परं सखिभूता । अङ्गिरस । इत्यङ्गिरसा वचनम् Sv

५. गवा निर्वाची Sy

६. या धीः Sy

७. पणिभिरपहतम् Sy

८. अत्र P अपावृणोत् Sv

९. वित० P

१०. विगतहनु शत्रुम् Sy

११. यद्वा मनु सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्र । स तमस्माभि कृतया स्तोमलक्षणया धिया जिगाय Sy

१२. ०स्तमानु परिरा P

१३. जितवान् Sy

१४. नेन P, D यथा च Sy

१५. अयम् is omitted by P वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाक्षी कक्षीवान् Sy

१६. गुना० P पगुना० D जलेच्छया वनगामी ५१ १७ पूरकमुदकम् Sy

१८ आप । 'याभिं सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोश' (RV I 112 11)

इति हि श्रुतम् Sy

१९ हनूनीत् P

२० इन्द्रोस्य P इन्द्रेस्य D

२१. हस्तेन सहत सन् Sy

२२. अभिपवन्नावा Sy

२३ अस्मिन् यज्ञे Sy

२४ नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् Sy

२५ ग्रावणा तदभिषवेण Sy

२६ नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नव-ग्वा । नवगोयुक्ता वा Sy

२७ दशमासपर्यन्तम् । यद्वा दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसोऽपरे नवग्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । 'नवग्वास सुतसौमास इन्द्रम्' (RV V 29 12) इति हि निगम Sy २८. अपूजयन्निन्द्रम् Sy

२९ सत्य यज्ञ वा Sy

३० प्राप्नुवती Sy

३१ रसामा D सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसा गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा Sy

अथ पञ्चभिस्त्यादिता माया विनाद्यन् सर्वार्थ्यैव । सत्यानि । अङ्गिरा । चकार यद्यथा दृश्यते तत्तयाविषमेव
यथा भवति नानुस तथा कृतवानिति ।

विश्वे अस्या व्युपि माहिनायाः स यद्गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।

उत्स आसां परमे सुधस्य ऋतस्य पथा सरमा विदुग्गाः ॥ ८ ॥

विश्वे । मवा । अस्या उपस । महत्या । व्युन्वने । आत्मीयाभिर्गोभि । सङ्गता आसन् ।
तवानीमासा गवाम् । उत्स । परमे दूरे । स्थानेऽमूत् । तत् सरमा । गोधनसाधकेन । मार्गेण गत्वा ।
प्रविबत् । गा नष्टा इति ।

आ सूर्यो यातु सप्तान् चेत्र यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः स्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दिदियद्गोपु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ सूर्य । यस्मिन् प्रति सूर्ये । भागच्छतु । सप्तासव । यत् । अस्य । क्षेत्रम् । सूर्यविस्तीर्ण । दीर्घं
मार्गे भवति । भागस्य च लघु । स्येनो भूत्वा । सोमलक्षणमङ्गम् । प्रति । पततु । पीत्वा च युवा । कवि ।

१ अथो P, D

२ स्तुत्याविसक्त्यानि Sy

३ विश्वे P, D

४ अस्य P

५ मंहनीयाया Sy

६ व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्यकारेऽप्यवृते सति
Sy

७. सञ्चमिरे Sy

८ तवा Sy

९ क्षीराद्युत्प्राब Sy

१० उत्कृष्टे Sy

११ सहस्थाने यत्र उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः Sy

१२ वाग् वेवधुनी वा Sy

१३ सत्यस्य Sy

१४ ०ई P, D असभत यद्वाऽऽसां गवां परमे
स्थाने द्रवस्म निगूहनप्रवेश उत्स, उवकस्य
प्रसवको वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्यो-
वकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विबत् Sy

१५ गा निगूवा Sy

१६ VM ignores विश्वे and अङ्गिरस ॥

विश्वे सर्वे Sy

१७ सर्वस्य प्रेरको वेव Sy

१८ अस्मदभिमुक्तमागच्छतु Sy

१९ सपयस्वभावाश्वोपेत सप्तसंख्याकाश्वो वा Sy

२० यस्मात् Sy

२१ सूर्यस्य Sy

२२ क्षत्रम् P D

गन्तव्यप्रवेशः Sy

२३ उव इतिप्रभूतायाम् । स एव वेव Sy

२४ ०र्घो P

दीर्घगमने Sy

२५ मार्गो P, D

२६ लघु P, D

लघुगमनं सन् Sy

२७ शंसनीयगमनं Sy

२८ दीयमानं हविः Sy

२९ अभिसक्ष्य Sy

३० प्रागच्छति Sy

३१ सर्वत्र मिभयिता Sy

३२ ०वि P अन्तर्बर्षी सन् Sy

दीप्त । गोषु गच्छन्निति ।

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्दुरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्ना न नावमनयन्तु धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ सूर्य । आरुहत् गमनार्थम् । रसाया देवनद्या शुक्रम् । उदकम् । सूर्य । यदा । स्वरथे योजि-
तवान् । अश्वा । कान्तपृष्ठा । ततहिनम् ? । उदकेन । उव । नावम् । शीघ्र पार प्रन्यनयन्त । धीरा ।
तदानी देवाना वचनम्, आभिमुख्येन शृण्वत्य । आप । अर्वाक् । प्रतिष्ठन् प्रवहन्य ।

धियं वो अप्सु दधिपे स्वर्पा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियं व । युष्माकम् । अन्तरिक्षे । उदकस्य सम्भवत्रीम् । धियं कर्म । त्व धारयामि । येन कर्मणा ।
अङ्गिरस । दश । मासान् । अतरन् । अनेन । कर्मणा त्वया क्रियमाणेन । वय देवगुप्ता । स्याम ।
तथा अनेनैव । कर्मणा । पाप च । अतितरेम ।

१. दीप्यते Sy

२. रश्मिषु Sy.

३. मध्ये वर्तयन् । यद्वा श्येन. सुपर्णोऽन्धोऽच्छ
पतयत् द्युलोकस्थ सोमलक्षण देवानामन्नम-
स्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमागात् Sy

४. सर्वतः प्रादुर्भवति Sy.

५. दीप्तम् Sy

६. उदकं प्रति Sy

७. देवः Sy.

८. यस्मात्, यदा वा Sy.

९. यौतवान् P रथेऽयोजयत् । तदा त सूर्यम्
Sy.

१०. अश्वान् Sy

११. कान्तपृष्ठान् Sy

१२. ऽनाम् P

१३. धीमन्तो यजमानाः Sy

१४. सर्वतोऽनुज्ञा कुर्वाणा Sy

१५. अवाङ्मुखाः Sy

१६. अभवन् Sy

१७. ऽत्यः P.

१८ हे देवा. ! Sy.

१९ अग्निमित्ताम् Sy

२०. सर्वस्य दात्रीम् Sy.

२१ ऽत्री D

२२. स्तुतिम् Sy.

२३. धारयामि । व्यत्ययेन मध्यमः Sy

२४. यया धिया Sy

२५. मास Sy.

२६. अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्त Sy.

२७. अन्तरमनेके P अन्तरमनेके D

अनया Sy

२८. धिया Sy

२९. ऽणेन P

३०. ऽवेर्गुं D

३१. देवगुप्ता न्यम P

भवेम Sy

३२ Ms D puts the figure ॥४५॥ here to indicate the end of the forty-fifth hymn No such number is given in P

ह्यो न विद्वान् अणुवि स्वय धुरि ता बहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्यां वस्मि विद्वुच नाधुत पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नैपति ॥ १ ॥

ह्यो न ॥ प्रतिज्ञत्र ॥ अश्व । इव । विद्वानहम् । यज्ञधुरि । युक्तोऽभवम् । तो यज्ञधुरम् ।
बहामि । प्रतरणीम् । रसिकाम् । न । अस्यां । विमोचनम् । इच्छामि । न ॥ च । पुन । भावतंनम् ।
प्रतिगमनमार्गम् । विद्वान् । भकुटिलम् । नयति । पुरो गन्ता ।

अम् इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्घः प्र यन्तु मार्सतो विष्णो ।

उमा नासत्या रुद्रो अघु भाः पूषा मगुः सरस्वती जुपन्त ॥ २ ॥

भाने । हे भग्नीन्द्रादयः । मह्यम् । बलम् । प्रयच्छताम् । मस्तां गण मास्त । उमो । प्रविनो ।
ध्रस्व । देवपत्या । च । पूषा च । भगवश्च । सरस्वती च सेवन्तामिति ।

- १ 'ह्यो न' इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिशत्रस्यापम् ।
अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टा पद
जगत्या । भावित' षड् वेदवेद्यं सप्तम्यष्ट
म्योर्वेषपत्यो वेषता । तथा घानुष्मास्तम्—
'ह्योऽष्टौ प्रतिशत्रोऽस्त्यो वृधो देवपत्नीस्तवो-
ऽस्त्या त्रिष्टुप् द्वितीया च' (KSA 26.46
p 20) इति । सूक्तविनियोगो संज्ञिकः Sy
२ ०क्षेप P D ३ सर्वज्ञ प्रतिशत्र Sy
४ यज्ञधुरि D धुरि यज्ञात्मिकायाम् Sy
५ ०भव P युक्तोऽभवत् Sy
६ धुरम् Sy ७. यज्ञपुर P यज्ञपुर D
८ धारयाम्यहमभ्यर्चुर्होता वा Sy
९ ऽणिम् P प्रकल्पेण तारयित्रीम् Sy
१० रसिकां P, D रसायित्रीम् Sy
११ धुर Sy
१२ विमोचनम् P परित्यागम् Sy
१३ कामये Sy १४ व P D
१५ पुन पुनरावरणं धारयामि वस्मि Sy
१६- यज्ञमार्गम् Sy
१७. मार्गमिन्द्रोऽन्तर्गामी देव Sy
१८. प्रापयति Sy
१९ पुरतो गन्ता सन् Sy

- २० VM ignores स्वयम् ॥ स्वयम् अनन्य
प्रेरित सन् Sy
- २१ प्रत्यक्षकृतोऽप्यमर्षर्षः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतो
वाप्यभेदात् U
- २२ अस्यान्मादयः P By आदि VM in-
cludes वरण । मित्र । देव । and विष्णु ॥
हे भाने ! इन्द्र ! वरण ! मित्र ! हे विष्णो !
हे सर्व देवा ! पूषम् Sy
- २३ बले P, D बलमस्माकम् Sy बलं सङ्गृह्य U
- २४ VM explains प्र यन्तु as प्रयच्छताम्
and construes it with मस्ताम् ॥
प्रापयत Sy प्रयच्छत बस । यने शपो
लुक Mah प्रगच्छत । स्वाग्निनो गृहं सोमं
पातुम् U
- २५ भाव P D हे मास्तामि मस्तां बलानि ।
Sy हे मास्त ! गण ! U
- २६ सत्यमूर्तोऽप्यमर्षर्षः परोक्षमाह Sy
- २७ ०वाप P एतेषां देवानां स्त्रियद्वयं Sy
अप अथ देवपत्या Mah U
- २८ सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुति वा Sy सेवन्तां
हृषींषि Mah सेवन्ते यज्ञं पाताय U
२९. This stanza = YV 33.48

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारंमृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी । एतान् । आह्वयामि । सवितार च । शसनीयम् ।

उत नो विष्णुरुत वातो अस्त्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभवं उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानुं मंसते ॥ ४ ॥

उत न । अपि च । अस्मभ्यम् । विष्णु । सुखम् । करोतु । वात । च । अक्षीण । तथा ।
द्रविणोदा । सोमश्च । तथा । ऋभव । च । अपि च । धनाय । अस्माकम् । अश्विनो भवताम् । अपि
च । त्वष्टा । विभ्वा च तच्छिष्य । सर्वमिदं मन्यताम् ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्म आ गमदिविद्यं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्वरुथ्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । अपि च । स । मारुत । वेगे । अस्मान् । आगच्छतु । दिवि वर्तमानम् । यष्टव्यमस्माकम् ।

बहि ।

१. इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् । स्वरित्या-
दित्य उच्यते स्वरणात् Sy
वरुणो च अदिति च स्व आदित्य च पृथिवीं च
द्या च मरुतश्च पर्वताश्च अपश्च । विष्णुं
च पूषण च ब्रह्मणस्पतिं च सवितार च U
२ स्तौमि वा Sy ३. सश० P
सश D स्तुत्यम् Mah शसितव्यम् U
४. VM ignores नु and ऊतये ॥ नु
क्षिप्रम् । ऊतये अवनाय Mah, U
This stanza=YV 33 49
५ अस्माकम् Sy
६. व्यापको देव. Sy
७ मय इति सुखनाम Ngh 3 6
८. अपि च वायु Sy
९. अहिंसक सन् मयस्करत् Sy
१०. किं च Sy ११. धनस्य दाता Sy
१२ सोमोऽपि मयस्करत् Sy
१३ द्रविणस्य P अपि च Sy
१४. अस्मभ्यम् Sy १५. ०नो P

- १६ ई P १७. त्वष्टा देव Sy
१८ ऋभूणामन्यतमो देव Sy
१९ ०द P, D. एते सर्वेऽप्यनुमसते । यद्वा
अनुमंस्त इति प्रत्येक सम्बन्धनीयम् Sy
२० VM ignores अनु ।
२१. तत् Sy २२. मरुताम् Sy
२३. वेगेन D वल सङ्घः Sy
२४ द्युलोके Sy २५. ०न P, D
२६ पूज्यम् Sy २७. बहू P बहि D
किमर्थमागमनमिति ? तदुच्यते बहिषि Sy
२८ VM. ignores आसदे । बृहस्पतिः । शर्म ।
पूषा । आ । न । यमत् । वरुथ्यम् । वरुणः ।
मित्र and अर्यमा ॥ आसदे उपवेष्टुम् ।
उपविश्य हविस्वीकारायेत्यर्थः । किं च
बृहस्पति—देव शर्म सुखं यमत् यच्छतु ।
उत न अस्मभ्य पूषापि यमत् । कीदृशं शर्म ?
वरुथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरुथ्य
गृहम् । तदहं वरुथ्यम् । किं च वरुणावय-
स्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु Sy.

उत्त त्वे नृ. पर्वतासः सुशुस्तयः सुदीतयो नृद्युस्त्रामण्ये भुवन् ।

मगो विभक्ता श्वसावसा गमदुरुच्यच्चा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

[उत्त त्वे ।] अस्मान् प्रागच्छतु । अग्नेन च । बहुव्याप्तिः । अदितिर्वच । मम । प्राद्वानेम् । शृणोतु ।

देवानां पत्नीरुशुतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवोः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । देवानाम् । पत्न्यम् । उशत्यम् । अथन्तु । न । प्रावन्तु । न । अपत्यजननायम् । अन्नायम्

च । यो । पार्थिवासम् । या । अपाम् । अपि । कर्मणि व्रत उच्युक्ता । ता । न । देव्यम् । स्वाद्वानो ।

मम सुह्वम् । प्रयच्छति ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor २ रक्षणेन च सह Sy

३ प्रभूतव्याप्तिः Sy ४ अग्नीना देवसाता Sy

५ स्तुतिमाह्वानम् वा Sy

६ VM ignores उत्त । त्वे । म । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यु । त्रामण्ये । भुवन् । मग । विभक्ता and शशसा ॥

उत्त अपि च । त्वे ते । पर्वतासः पर्ववन्तोऽयम् । सुशस्तयः शोभनस्तुतयः । सुदीतयः सुधाना । नद्यश्च । त्रामण्ये पालने । न । अस्माकम् । भुवन् भवन्तु । मगो देव । विभक्ता पनानां विभनागकर्ता शता सन् शशसा अग्नेन Sy

७ पत्नीसंवाधेषु देवपत्नीनां देवानां पत्नी इत्यादिके द्वे याभ्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—देवानां पत्नीरुशुतीरवन्तु न इति द्वे (ĀSS I 10) इति । आग्निमाह्वानशस्त्रेऽप्येते । देवानां पत्नी उशतीरवन्तु न इति द्वे राकागहनिति द्वे (ĀSS 5 20) इति Sy प्रतिशयस्ये वमार्थम् Dur प्रतिशयस्यावम् SKN

८ देवानाम् इन्द्रादीनाम् Sy

९ या एता देवपत्न्यः Dur प्रथमार्थे द्वितीया । देवानां पत्न्यो भवस्य SKN

१० अस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना Sy अस्मत्तो हविश्शक्ति कामयन्ते Dur उशत्यो हविः स्तुतीष्व कामयमाना SKN

११ रक्षन्तु Sy ता अस्मत्तो हविश्चतुश्च ततोऽस्मानवन्तु प्रतिशयन्तु धनेन Dur अदितिं तिकर्मा, गच्छन्तु SKN १२ अस्मात् Sy

अस्मान् प्रति SKN १३ प्रवस्तु P

प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा Sy प्रकर्षेणावन्तु रक्षन्तु Dur गत्वा च प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु SKN १४ अस्माकम् Sy अस्मान् SKN

१५ ०पत्यपत्यञ्च P, D बसवते पुत्राय Sy किमर्थम् ? तुजय इति सुकशम्बस्यापत्य नाम्नो जनेश्च रूपमिवम् । तेनायमर्थः—अपत्यजननाय SKN १६ अन्नायनाय P अन्नसम्भजनाय Dur सातिर्भाभार्यः, अन्नसम्भजनाय SKN

१७ कतमास्ता ? या Dur १८ पृथिवीत् स्वन्धिन्यः Sy पृथिव्यां मवाः SKN, Dur

१९ उवकानाम् Sy अपां वृष्टिसक्षपानाम् SKN

२० अपिशम्बश्चार्थे SKN

२१ अन्तरिक्षे धर्तन्ते Sy कर्मणि वृषोत्सर्गं व्यापृता सर्वाः Dur कर्मणि धननाक्ये अम्मनीत्यर्थः । सप्तमीभूतेर्वर्तन्ध्वनिति शेषः । वृष्टिः कुर्वते त्ययः SKN २२ वत P, D

२३ अस्मभ्यम् Sy, SKN अस्माकम् Dur

२४ देव्यः P, D Sy २५ स्वाहता P हे शोभनाह्वाना ! मयम् Sy मुह्वाना SKN

२६ म P, D २७ गृहं मुञ्च त्राणं धेत्येतावा शास्महे Dur गृहं सुह्वानाम वा SKN

२८ यच्छत Sy वस्तु Dur देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु न । प्रावन्तु न । (तुजये) अपत्यजननाय चाद्वर्तसम्भजनाय च । या पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् N 12-45, SKN IV 145

उत आ व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत ग्नाः । अपि च । ग्ना । व्यन्तु । देवपत्न्य । इन्द्राणीन्द्रपत्नी । अग्नायी अग्ने पत्नी । अश्विनी अश्विनो पत्नी । राट् राजते दीप्ति । रोदसी द्यावापृथिवी । “रुद्रस्य पत्नी” इति यास्क । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । शृणोतु । व्यन्तु । देव्य कामयन्ताम् । य । ऋतुकाल । जायानां सोमपानस्य ।

इति षड्विंशमध्याय व्याख्येदार्येषु कश्चन ।

दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधव ॥

१. पुरुषे. पीतमग्न्यादिभिरपि Dur उताप्यर्थे SKN २. Omitted by D
३. स्त्रियः Sy स्त्रियः Dur ग्नाशब्दः स्त्री-वचनः । अपि स्त्रियः SKN
४. हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते Sy पिबन्त्येतदाज्यम् Dur कामयन्ताम् । किम् ? सामर्थ्याद् हविः SKN ५. देवपत्न्यो देवाः पतयो यासा ताः Sy. कतमाः स्त्रिय. ? देवानां पत्न्यः कामयमानाश्च SKN
६. इन्द्रस्य पत्नी Sy, SKN ७. अग्ने P.
८. राजमाना Sy सा च राट् दीप्तिः । राडित्यस्य प्रत्येक वा सम्बन्धः SKN
९. रा सृजते दीप्ति P रासृजतेदीप्ति D
१०. ‘रुद्रस्य पत्नी’ (N II 49) इति यास्क-नोक्तम् । एवं सति ‘विषितस्तुका रोदसी’ (RV. I 167 5) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न स्तस्तद्वदत्रापि भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् Sy आथर्वणे रोदसीति, अप्रगृह्य पदं तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह—रोदसी रुद्रस्य पत्नीति Dur रुद्रस्य पत्नी । रोदसीति रुद्रस्य पत्नी-वचनो व्याख्यातः । तत् किल नोपपद्यते । यतोऽन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनो दृष्टः । ‘विषितस्तुका रोदसी’ (RV I 167 5) ‘मिम्यक्ष येषु रोदसी’ (RV I 167 3) इत्यादावन्तोदात्तस्य दर्शनात् । आद्युदात्तस्तु ‘अतप्यमाने अवसावन्ती अन्तु ध्याम् रोदसी देवपुत्रे’ (RV I 185 4) इत्यादौ

सर्वत्र द्यावापृथिवीवचनः । अस्याद्युदात्तत्वाद् द्यावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचन । तथा च पदकारेण द्विवचनत्व प्रदर्शितमिति । कर्मणा वा दानेन प्रशस्यताऽस्य दर्शितेति । भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसीशब्द रुद्रपत्नीवचनमुदाजहारिति SKN

११. रोदसी । रुद्रस्य पत्नी N II 49, 12.46
१२. आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु Dur आकारः शृणोत्विति सम्बध्यते. SKN
१३. खादयन्तु हविः Sy सर्वा अप्येता व्यन्तु पिबन्त्येतदाज्यम् Dur
१४. देव्य D पत्नीसंयाजदेव्यः Sy
१५. यामित० P, D तदभिमानो देवोऽपि शृणोतु वेतु च Sy भोजनकालः । तस्मिन् काले दीयमानम् । कश्चासौ ? भुक्तवत्सु पुरुषेष्विति Dur.
१६. जनाया P जनीनां देवजायानाम् Sy.
१७. अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अग्नाय्यग्नेः पत्नी । अश्विन्यश्विनो पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्य. कामयन्तां य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम् N 12 46, SKN. IV 146
१८. ०ख्यादा० P १९. Ms D puts the figure ॥४६॥ here to indicate the end of the forty-sixth hymn. No such number is given in P

[चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥]

‘प्रयुञ्जती दिव एति’ व्याचिख्यासति माधव ।
द्विरुच्यमानशब्देषु वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
पदद्विवंचने वीप्सा नित्यता वा प्रतीयते ।
ततो द्वितीय न पद तत्र स्यात् पादपूरणम् ॥२॥
‘पथस्पथ परिपति वचस्या’ ‘धीवंतोधीवत् सर्वा’ ।
‘शृण्वे वीर उग्रमुग्रम्’ ‘फन्येपन्यमित् सौतार’ ॥३॥
‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये’ गिरागिरा च दक्षसे ।
‘विशोविंशो वो अतिथिम्’ वीप्सा सर्वेषु विद्यते ॥४॥
प्रायेण व्यक्तिभेदस्य वीप्सैकस्यामपि क्वचित् ।
‘अग्निमग्नि हवीममि’ इति तत्र निदर्शनम् ॥५॥
‘देवदेव वोऽवंसु इन्द्रमिन्द्र गृणीषणि’ ।
‘ततमिद्रावसे महे’ पादाश्चात्र निदर्शनम् ॥६॥

- १ This line is supplied by the Editor
२ RV V. 47 I
३ विरम्यो मध इ० P
विरम्यो न इ० D
४ वीप्सा P
५ पादाप्रारणम् P
६ ०र्ती P ०पवी D
७ RV VI 49 8
८ RV VI 55 3
९ उग्र अग्र P RV VI 47 16
१० अम्यं अन्य० P

- ११ स्तोत्रा० P, D RV VIII 2 25
१२ RV VI 48 1
१३ वो D
१४ अणि P RV VIII 74-1
१५ ०वस्यात् D
१६ द्विस्पेकस्यामपि P ०स्या अणि R.
१७ RV I 12 2
१८ वोपसे वेन्द्र० D वोवस्ये वेन्द्र० P ०से
वेन्द्र० R
१९ RV VIII 12 19
२० ०मिन्द्रा० R. D
२१ RV VIII 68 7

सुबन्तस्य द्विर्वचने तिङन्तस्यात्र नित्यता ।

एवविधेऽपि नित्यार्थे द्विरुक्तिरिति केचन ॥७॥

वदन्त्यन्ये कालभेदादग्निरेकोऽपि भिद्यते ।

विद्यते तत्र वीप्सेति देशभेदादथापरे ॥८॥

सप्रोपोदा द्विर्वचन स्मर्यते पादपूरणे ।

‘ससमिद्युवसे वृषन्’ ‘प्रप्रं यज्ञं पृणीतन्’ ॥९॥

‘उपोप मे परा मृश’ ‘कि नोदुदु हर्षसे’ च ।

न पादपूरणा अन्ये परापाभीति ते त्रय ॥१०॥

‘अपाप शक्र’ ‘अभ्यंभि हि’ ‘मो षु ण परापरा’ ।

वीप्साविशेष एतेषु द्विरुक्तेरवगम्यते ॥११॥

अधो ऽधो निर्ऋतिर्मास्मान् सर्वथा दुर्हणा वधीत् ।

एवमभ्यंभि हीत्यत्र पुन पुनरभिक्रम ॥१२॥

योऽलङ्कारिष्णु पुरुषस्ततनुष्टि स उच्यते ।

मघवा यजमान त पुन पुनरपोहति ॥

१. नित्यर्थे D

२. ०रेकापि P

३. Omitted by D

४. दश० P, D

५. ०दा P

६. RV X 191 1

७ वृणी० P वृणीतन D RV V 55

Cf ‘प्रसमुपोद. पादपूरणे’ (Pa 8 1 6)

८ उपोव मेव D

९ RV I 126 7

१०. ०षंते D RV IV 21 9

११. ०षं न सदा च P

१२. ०भिति P

१३. RV V 34 3

१४. RV IX 110 5

१५. गश्च P, D

१६. RV I 38 6

१७. ०रेव ग० P

१८. ०ति मास्मास्त्वन्नक्त दुर्हणा P

०तिर्मास्मास्त्व नक्तान्दुर्हणा D

१९. RV IX 110 5

२०. ०हीत्तत्र P

२१. मेघवान P.

२२. ०हिति P.

‘इन्द्रावरुणं नू नु वाम्’ इति नु पूरणो यथा ।

तद्वत् सर्वाणिमानाहुरपरे पादपूरणान् ॥

उदाहरणवाहुल्यात् प्रादीनामेव पाणिनि ।

अनुशास्ति द्विवचनमिति, केचिदवस्थिता ॥ इति ॥

V.47

प्रयुञ्जती दिव एति वृवाणा महीं माता वृहितुर्बोधयन्ती ।

आविवांसन्ती युवतिर्मीनीया पितृभ्य आ सदर्ने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । प्रतिरथ ॥ कार्येषु मानुष्यान् प्रयुञ्जाना । दिव । प्रागच्छति । प्रबुधानां शब्दे-
शब्द कुर्यात् । महती । माता । वृहितृस्थानीया सुप्तजनो पृथिवीम् । बोधयति । परिवर्त्तनी मनुष्यान् ।
युवतिर्या । प्रसूया । पालयितृभ्यां देवभ्यस्तदथम् । धन्यायतने । अग्निहोत्रण ह्ययमाना ।

१ ० नू नपाम् P RV I 178

२ Omitted by P

३ ०निमाह P ०र्धमिनाहुर० D

४ उदारहुरथ० D

५ आपिमि D

६ ०शस्ति D Cf ‘प्रसमुपोव पादपूरणे’
(Pa 8 16)

७ अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ‘प्रयुञ्जती’
इति सप्तच तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्याय ऋट्ट-
मम् । यूवत्र ‘बोधयेषं ये सत्’ (KSA 26
41 p 20) इत्युक्तत्वाविवमपि बोधयेष्वम् ।

‘प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथ’ (KSA. 27
47 p 20) इत्यनुक्रमिका । विनियोगो
संज्ञिकः । एषोपस्या Sy = पर्य० D

८ मनु० is suggested for मानु० ।

१० प्रयुञ्जती प्राणिना प्रस्तुतेषु कर्मसु Sy

११ द्युलोकात् Sy १२ ०णां P स्तुयमाना ।

कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy १३ हृती P

१४ प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री Sy

१५ भूम्या । तद्गुणबीभ्यत्वाद् वृहितृत्वमुपचर्यते ।
यदा वृहितृदिव इति सम्बन्धः । उपसो बिवो

वृहितृत्वं ‘भ्युञ्जन् वृहितृदिव’ (RV.I.48 1)

इत्यादियु प्रसिद्धम् । अन्वयः च ‘दिवो वृहितृता
भुवनस्य पत्नी’ (RV VII 75.4) इत्युपस-
धुवृहितृत्वमान्नातम् । अत इदमाधिगम्यते ।

कदाचिद् द्यौर्यसो जायत उपावथ दिव इति ।
‘प्रजापतिर्बो स्वा वृहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यस्य
प्राहुर्यसमित्यस्य (AB 3 33) इति हि
भूयते । सिद्धं च भूयते कार्यकारणभावव्यत्यये
‘अवितेर्वको’ अजायत दशाद्वयिति (RV
X 72.4) इति Sy

१६ बोधयती D बोधयन्ती is suggested for
बोधयति ॥ बोधं कुर्यात् Sy

१७ युवदन्ति P युवतीन्ति D मिश्रयन्ती सर्वत्र ।
नित्यतरणी वा Sy

१८ ०षा D १६ स्तुतिमती Sy

२० तृतीयार्थे पठ्यमी । पितृभिः पासकर्वे सद्
Sy २१ धन्यत० P यागगृहे Sy

२२ भूयमाना P भूय D प्राहूयमाना । यदा
पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्यः इष्टप्रा-
पणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना Sy

२३ VM. ignores प्रा ॥ सर्वतः Sy

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तासं उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । गमनस्वभावा । गमनकर्माणो मनुष्यान् । अभिगच्छन्त । अमृतस्य । नाभिमादित्यम् ।
बहव । विस्तीर्णा । सर्वत एव । द्यावापृथिवी । परियन्ति । पतनशीला रश्मय ।

उक्षा समुद्रो अरुषः संपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृथिरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तां ॥ ३ ॥

उक्षा । “विक्रियमाणो वा एष एषा लोकानामन्तान् पाति” इति वाजसनेयकम् । सेक्ता । समुद्र-
ब्रवन्त्यस्मादाप । आरोचमान सवने । आदित्यभ्य प्रतनस्य । पितु । स्वोत्पत्तिस्थानम् । उदयायाविशति ।

१. गमनशीला । अजि० इरच् प्रत्ययान्तः ।

‘अजिरशिश्निर०’ (Unādi I 53.) इत्यादिना
निपातितः Sy

२. तदेव प्रकाशनरूप कर्म यस्य तत्तादृशमह. Sy.

३. कर्मणो मनुष्या भिग० P ०च्छतः D
गच्छन्तः Sy

४. सूर्यस्य उदकस्य वा Sy

५. सनाहक मण्डलम् । अन्तरिक्षम् (वा)
Sy

६. अपरिमिता. Sy

७. व्याप्ता Sy

८. दिव च पृथिवीं चान्तरिक्ष च Sy

९. गच्छन्ति Sy.

१०. VM ignores आतस्थिवास and सीम् ॥
आतिष्ठन्तः । सीमिति पूरणः Sy

११. सौर्योऽथ तृच. Sy

१२. SB reads विक्रममाण ।

१३. SB 9 2 3 18 p 717

१४. उदकस्य कामाना वा सेक्ता Sy वृष्टिद्वारा
सेक्ता Mah य उदयकाल उक्षा सेचन. U

१५. ०मुद्र० P, D समुन्दनः । यद्वा सम्मोदन्ते-

जस्मिन् देवा इति समुद्रः Sy समुनत्ति क्लेदयति
समुद्रः । उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता
Mah. समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन्
कालेऽवश्याया अतितरा पतन्ति तदभिप्राय-
मेतत् U

१६. ०स्मदा० P

१७ उदयकालेऽरुणवर्णं Mah अरुणो वर्णतो
निर्देश. U

१८. अवयवलक्षण्यम् । पूर्वदिगवयवस्य Sy

य आदित्य पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य Mah
यच्च पूर्वस्य द्युलोकस्य U.

१९. वितुः D पालकस्यान्तरिक्षस्य Sy पितुर्द्युलो-
कस्य द्यौं पितेत्युक्ते. पितु शब्देन द्युलोक
उदयसमये द्युलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्ये इति
द्युलोकपूर्वभाग. सूर्यस्य पितृभूत उच्यते Mah
पितु पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यते
आदित्य इति पिता द्युलोकः U

२०. उत्पादकमवयवम् Sy योनिं स्थानम् Mah,
U

२१. उदयाय is omitted by D

२२. आविष्टवान् Sy.

मध्ये । दिव । निहित । पृश्निवर्ण । मणिभिरिवत्योपमिकम्, सोऽप्यमुदित । लोकान् । विचक्रमे । लोकस्य
पूरापरी पर्यन्तो च । रक्षति प्रकाशन ।

चत्वारं ई विभ्रति चेम्यन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सुद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारं । दवा । भावित्यम् । विभ्रति । क्षममस्यं कुवन्त । दिशश्च । पुमभूतम् । चरणाय ।

- १ उदितमात्रो यत्र च मध्ये द्युलोकस्य U
- २ अथस्थित Mah., U
- ३ पृश्निपर्णो P प्राक्नुत एनं वर्षं इति पृश्निरा
दित्यः Sy पृश्निविचित्रवर्णो नानारश्मिसद्-
कुल Mah. समस्तरश्मिसद्कुलो विचित्र U
- ४ सषत्र भ्यान्त । सुप्तोपमा वा । अश्मसवृश
Sy अश्नुते ध्यान्तीति नभ इत्यस्मा ध्यापक ।
एवंविध सन् Mah अश्मा अश्नो भ्यापकः
स्यात् U
- ५ अन्तरिक्षस्य Sy यदथ विक्रममाणो रजसो
रञ्जनस्य लोकत्रयस्य Mah रञ्जनस्य लोक
त्रयस्य U ६ विक्रमते Sy विक्रमते
नम Mah अङ्क्रममाण U
- ७ पूर्वापरौ is suggested for पूरापरी ।
- ८ पूर्वापरभागौ Sy अन्तो षचनभ्यास्यय ।
अन्तान् पर्यन्तान् Mah अन्तान् U
- ९ अग्रादमपने अमत् इत्यर्थः Sy यो ह्यन्तान् पाति
स मध्यं पात्येवेत्यर्थं Mah गोपायति U
- १० अषादमपने भ्यास्यानम् । अयं पृश्निविचित्र
वर्णोऽस्मा पापाय पिशु कर्मपालकस्य पूर्वस्य
पूर्वाविगर्तिनं ब्राह्मणीयस्य योनिं कारभभूत
माग्नीध्रमाधिबोक्ष प्रविष्टयान् । यदाऽऽह्वनीय
मुह्यपेवाग्नीध्रानुद्धरेदित्याह्वनीययोनित्वमाग्नी
ध्रस्यान्तातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये,

आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहित
स्थापित सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतोऽन्ता
बुत्पत्तिप्रसयकूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति
च परमेदवररूपेण । कीदृश उक्षा सेवता
पागद्वारेण फलाभिवयक इत्यर्थ । समुद्रो बह-
ध्यापकत्वात्समुद्रसवृश इत्ययं । अरण्यं पूर्वमन्त्रे
सूयसाभ्यात् अरण्यसवृश । सुपर्णं स्वग प्रत्युद्
गमनहेतुत्वात्पक्षिसवृश Mah ११ VM
ignores सुपर्णं ॥ सुपर्ण शोभनं पण पतन
गमनं यस्य स सुपर्ण Mah सुपर्ण सुपतन U
उक्षा समुद्रोऽरण्यं सुपर्णं इति । उक्षा ह्येव
समुद्रोऽरण्यं सुपर्णं पूर्वस्य योनिं पितुराविशेति
पुवस्य ह्येव एतं योनिं पितुराविशति मध्ये दिवो
निहित पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येव दिवो निहित
पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसत्प्राप्त्यान्ताविति वि-
क्रममाणो धापय्य एषां लोकानामन्तात्पाति ।
SB 9 2 3 18 p 717

This stanza = yv 17 60

- १२ ०२ D १३ अत्विज Sy
- १४ एनभावित्यम् Sy
- १५ धारयति हविर्भिः स्तुतिभिश्च Sy
- १६ क्षेममात्मन इच्छन्तः Sy
- १७ गर्भधन्मध्ये उत्पद्यमेनम् Sy
- १८ अरण्याय उदयास्तमयव्यवहाराय Sy

स्वरस पाययन्ति^१ । निधीयमानवर्षतिपहिमा^२ । परमा^३ । अस्य^४ । रश्मय^५ । दिव^६ । अन्तान्^७ । सद्य^८ । परिचरन्ति^९ ।

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

द्वे यदी^१ विभृतो मातुरन्ये इहेह^२ जाते यम्या^३ सर्वन्धू ॥ ५ ॥

इद वपुः । इदम् । अस्य रूपम् । आभिमुख्येन वक्तव्यम् । हे जना । यदिदमस्मिन् । आप । तिष्ठन्ति । निश्चरन्ति च ताभ्य । नद्य । यच्च । एनम् । मातु । अन्य । विभ्रत । अहोरात्रे । अत्र चात्र च सर्वत्र । प्रादुर्भूते । मिथनभूते । समानबन्धने ।

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि तन्वते । वितन्वते । ध्यातार । अस्मै । कर्माणि । तेजांसि । पुत्राय । दिश । वयन्ति । उपपर्वनाय । मनुष्यान् । अभिगच्छन्ति । मोदमाना । आदित्यादस्मात् । मार्गेण । वध्व इत्यभिप्रायम् ।

१. गमयन्ति Sy.

२. षतवहिमा D त्रिप्रकारा शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधा. Sy ३. उत्कृष्टा. Sy

४. आदित्यस्य Sy

५. दिवः D अन्तरिक्षस्य Sy.

६. उदयानन्तरमेव Sy

७. परितो गच्छन्ति Sy

८. पुरतो दृश्यमानम् Sy

९. शरीर मण्डलम् Sy

१०. स्तुत्यं भवतीति शेषः Sy

११. हे जना । ऋत्विजः । Sy

१२. मण्डलम् Sy

१३. आविः P

१४. अधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् Sy

१५. प्रवहन्ति Sy

१६. यन्मण्डलमुपजीव्य नद्य. Sy

१७. एतदुक्तलक्षण यन्मण्डलम् Sy

१८. निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षात् Sy

१९. विभृत is suggested for विभ्रत ॥ धारयत् Sy

२०. अहोरात्रे seems to be the explanation of द्वे ।

२१. पात्र D इह चेह च Sy

२२. सूर्ये जाते निष्पन्ने Sy

२३. यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा Sy.

२४. समानबले समानबन्धने । उभयोरप्येकः सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृश्यौ Sy

२५. विस्तारयन्ति यजमानाः Sy

२६. स्तुती. Sy.

२७. सूर्याय Sy.

२८. वस्त्राणि Sy.

२९. पुत्रस्थानीयाय Sy

३०. निर्मात्र्य उषसो दिशो वा Sy

३१. निष्पादयन्ति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि सम्पादयन्तीत्यर्थः Sy

३२. उपवर्चः D उपपर्वने सम्पर्के सति Sy

३३. It seems to be the explanation of वृषणः ॥ सेक्तुः सूर्यस्य Sy

३४. अस्मदभिमुख यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति Sy

३५. हृष्यन्त Sy

३६. आदित्या अस्यदः P

३७. Sy explains दिवः and पथा together as सूर्यसम्बन्धिना मार्गेण ।

३८. वधूस्थानीया रश्मयः Sy

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने श योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।
अशीमहिं गाधमुत् प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तवस्तु । मित्रावरुणौ ! तत् । अग्ने । किमित्याहास्मानि शस्त्रम् । इदं सूक्तम् । अस्मभ्यम् ।
य च । योश्च । अस्तु तदुभय करोतु । वयमशीमहि । उदकमध्यं स्थलम् । अग्नि च । प्रतिष्ठाम् । नमो ।
आदित्याय । महते । सर्वेषां वासयित्रे ॥

V.48

कद्रुं प्रियायु धात्रे मनामहे स्वर्चत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।
आमेन्यस्य रजसो यदुभ्र औ अपो बृहाना वितनोति मारिनी ॥ १ ॥

कद्रुं प्रियाय ॥ प्रतिमानु ॥ कवा । वयम् । खनु । प्रियाय । तेजसे । स्तुति कुम् ।

- १ अत्र लिङ्गसिद्धा देवता Sy
२ अस्तम् is suggested for शस्त्रम् ॥
स्तुतम् Sy ३ मुक्ताय Sy
४ यो इव D बुक्तानामभिधनाय Sy
५ भवतु Sy ६ प्राप्नुयाम Sy
७ ०शीमभ्युक्तं P
८ स्थितिम् Sy
९ तिष्ठं P तिष्ठां D स्थितेरविच्छ्रितं च Sy
१० नमस्करोमि Sy ११ द्योतमानाय सूर्याय Sy
१२ आभयाय विश्वस्य Sy
१३ VM explains तत् and अस्तु once
only Ms D puts the figure
॥४७॥ wrongly after कद्रु प्रियाय प्रति-
मानु RV V 48 I to indicate the
end of the forty-seventh hymn
No such number is given in P
१४ 'कद्रु प्रियाय' इति पञ्चम च भवतु सूक्तम् ।
प्रतिमानुनामात्रेयः ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे
देवा देवता । अत्रानुष्मयिका 'कद्रु पञ्च प्रति-
मानुर्जगतम्' (KSA. 27.48 p 20) इति ।
आभिप्रेतविके पञ्चमेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे इव
सूक्तं निश्चिदानम् । सूत्रितञ्च—'कद्रु प्रियायोति
वैश्वदेवम्' (ĀSS 77) इति Sy
१५ प्रतिमानोरात्रेयस्येवमार्यम् Dur. प्रतिमानो

रायम् SKN

- १६ अत्र यद्युताग्निस्तव Sy अत्र पुनः प्रयोगाय
एव स्तुयन्ते । 'आपो वै विश्वे देवा सर्वा
एव वा देवता' इत्यनेन ब्राह्मणब्रह्मणेनायां
विश्वदेवत्वमुपपद्यते Dur
१७ कमिति सुक्ताय (Ngh 36) अतश्चतुर्था
प्रवादेशः । मुक्ताय SKN, Dur
१८ य P य D
१९ मनु P, D उ इति पूरणं Sy उकार-
पवपूरणं SKN
२० यया P सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हवि
राविप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रतिद्वम् ।
तानुनाय Sy
२१ यद्युताय । उत्तरवाक्ये अन्धे अपो वितनोति
इति वक्ष्यमाणत्वादिवं सम्भ्यते । कीदृशाय ?
Sy धाम्ना स्याताय स्वर्गाय, सुखं प्रियं च
स्वर्गाय स्यात् प्राप्नुमित्यर्थं SKN स्याताय
वैश्वदेवाय, तत्राप्यर्थम् Dur
२२ कुव P, D स्तवाम Sy तानेव च विश्वा-
म्बेवानयो मनामहे, त एव ह्युपास्यमानास्तत्
स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे Dur
याञ्चाकर्माज्यं याचामहे । कान् ? विश्वे
देवान् । कृत एतत् ? सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात्
SKN

स्ववलाय । स्वकीर्त्यै । महत्यै । सर्वतो मातव्यस्य । अन्तरिक्षस्य । यत् तेज ऐन्द्र विद्युद्रूपेण परिणतम्
 “विद्युदेवेन्द्र” इति वाजसनेयकम् । उदकानि । प्रार्थयन्ती । कर्मवती माध्यमिका वाक् । अन्त्रे । विस्तारयति ।

१. स्वभूतबलाय Sy धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बल भवति न तत्र परकीय बल-माशास्यते यथेह लोके Dur कीदृशाय धाम्ने ? उच्यते, स्वक्षत्राय, क्षत्र धन स्वयमेव यस्मिन्नाश्रित धनम् SKN
२. स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् Sy यत्र स्वसहिष्कृतमेव यशो भवति न सा-यौगिकद्रव्यकृतम् Dur स्वयमेव च यशः कीर्तिलक्षण यस्मिस्तस्मै SKN
३. P reads स्वमहरिम कीर्तीः ये for स्वकीर्त्यै । महत्यै ॥ D reads स्वम-हरिमकीर्त्याय ये for स्वकीर्त्यै । महत्यै ॥ महते पूज्याय Sy महते धाम्ने । तत्प्राप्त्यर्थ-मेव ता एवापो वयं मनामहे मत्वा चोपास्मह इत्यभिप्रायः Dur
४. माताप्यस्य P, D समन्तान्मातव्यस्य Sy मेना माध्यमिका वाक् सा यत्र तस्य Dur मेन्यं मातव्यम्, अतिमहत्त्वात् । सर्वदेवाभि-मुख्येन मातव्यं न कदाचिदपि मित निर्मातृतया जगतः SKN
५. अन्तरिक्षस्य अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्व-मीयते । सम्बन्धिनि Sy रजो लोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । तस्य Dur रजोऽन्तरिक्षलोकस्तस्य रजसः, षष्ठीश्रुते. स-म्बन्धिनि SKN
६. यत् । उत्तर- स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् या इति विपरिणमयितव्यम् । याग्नेयी शक्तिः । यस्य सम्बन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् Sy यो मेघ. Dur यदुक्तविशेषणं स्थानम् SKN
७. विद्यान् रूपेण P. विद्याद्रूपेण D
 ८. Unt

९. वृष्टिलक्षणानि Sy तत्र या आपोऽवस्थितास्ता अप Dur उदकादीनि SKN
१०. आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा Sy सम्भजमाना Dur सम्भजमाना वृष्टि ददतीत्यर्थः SKN
११. प्रज्ञावती सती Sy प्रज्ञावती माध्यमिका वाक् Dur माया प्रज्ञा प्रज्ञावती । का पुनरसौ ? सामर्थ्या-न्माध्यमिका वाक् SKN
१२. मेघे Sy अन्न एव ह्यधि आपो वर्तन्त इत्याड-ध्यर्थ इत्युपपद्यते Dur रजससम्बन्धिनोऽन्न-स्याधि उपरि स्थितेति वाक्यशेषः SKN. मायेति प्रज्ञानाम Ngh 3 9
१३. विस्तृणाति सर्वभावेन । ता अपो वय-मेवमादिगुणयुक्तास्तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं मनामहे याचामहे । अथवैव-मन्यथाऽस्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्—कदु प्रियाय सुखाय प्रियाय चैतस्मै धाम्ने स्थानाय यत्र वयं वर्तमहे । कथ नामैतत् स्थानं सुख च प्रियं च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे । ‘मदेमहि मनामहे’ इति याच्नाकर्मसु पठितम् (Ngh. 3 19.) । कतमा पुनरपो याचामह इति ? उच्यते, आमैन्यस्य रजस आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदन्नमुपरि वर्तते तस्मि-न्नन्त्रे, अपो वृणाना सम्भजमाना मायिनी माध्यमिका वाग् वितनोति वृष्टिभावेन ता मन्यामहे याचामहे Dur तत् प्राप्तिस्थितिहेतुभूतसम्पादनद्वारेण वितनोति विस्तारयति SKN
१४. VM ignores आ ॥ आ अधि, मेघस्यो-परि Sy आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ‘अन्न आ अप.’ अन्ना आ अपोऽन्ने ध्यय-इति । (अन्ने आ अपोऽपोऽन्नेऽधीति) । N 5 5, SKN. II 316

ता अन्तत वयुर्न वीरवच्चण समान्या वृत्तया विज्ञवृमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपैजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

'ता । उषस' । प्रातन्वन्ति । ज्ञानसाधनं तेज । येन कर्मसूक्ष्मकृतो वीरो जन उह्यते । समान्या ।
छावयिष्या दीप्त्या । सर्वम् । लोकम् । प्रातन्वन्ति । तत्र दशकाम । जन । पूर्वा उषस' । अपगमयस्ति ।
पराहमुक्षी' । वर्धते । चाप्राऽऽजंताभि कर्मयोग्यादिभि, उषस्यागतायां कर्मपर प्राप्तीविति ।

आ प्रावभिरहृन्वैमिरक्तुमिर्वरिष्टं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शूर्तं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे सवर्तयन्तो वि च वर्तयन्हां ॥ ३ ॥

'आ प्रावभि' । प्रमिषवप्रावभि । अह्नि भवे । सोमार्त्त' ? प्रीयमाण इन्द्र । वरिष्ठम् । वज्रम् ।
प्रमिमुक्षं पातयति । मायायुक्ते धात्रौ । शर्तम् । अपि मजमाना । यस्य । स्वे स्वे । दमे । प्रचरन्ति सत्रपु ।
महानि । सङ्गमयन्त' एकाहानामनुष्ठानाद् । वि । च । वर्तयन् ।

- १ इयमुषस्या Sy -
- २ Sy explains प्रा as अपि and प्रस्तत as वितन्वन्ति ।
- ३ प्रज्ञानम् Sy
- ४ कर्मद्यु० P
- ५ ऊह्यते P वीरवर्द्धिस्थिभिर्वहनीयम् । यद्वा वक्षणा कार्यबोधारो येन प्रेयन्ते तत्तावृषाम् Sy
- ६ न्य D एकस्मया Sy
- ७ प्रावरक्या वीप्त्या Sy
- ८ सर्व P - ६ अगवस्तत Sy
- १० एषं सति Sy
- ११ अन्या प्रागामिनीश्वस्य Sy
- १२ अवय० P अपचासयति Sy
- १३ परस्मुक्षी P अपाञ्चना प्रतिनिवृत्तमुक्षी Sy
- १४ प्रपूषस्तिरतिवर्धनार्थं, वर्धयति स्वमनीषाम्, वर्धते वा स्वयम् Sy
- १५ पूर्वाभिस्तामि Sy
- १६ VM ignores अपो ॥ अपरोऽपसम्ब पूरय Sy १७. अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते, उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सृज्य Sy
- १८ अ D
- १९ साध्ये साधनशब्द । प्रावसाध्यैरभिषवामिभि

- २० ऽङ्गिभं० D अहनि सम्पादितं Sy
- २१ सोमास 18 suggested for सोमार्त्त' ॥
- २२ अक्तुभि रात्रिनि । तत्र निष्पन्नरित्यर्थ । तपायिष्य Sy २२ उस्तरम् Sy
- २३ सर्वत जिघर्ति वीपयति Sy
- २४ वृत्रे निमित्ते सति Sy
- २५ गतम् P शतसंख्याका रश्मय Sy
- २६ किञ्च वासम्बश्चार्ये Sy
- २७ इन्द्रात्मकस्याहित्यस्य Sy
- २८ स्वकीये Sy
- २९ मवे P गृह् प्राकाशे Sy
- ३० कि कुर्वन्त ? संवर्तयन्त Sy
- ३१ विवसान् Sy
- ३२ संवर्तयन्त प्राणिनो नाशयन्त । यद्वा अहा अहानि विवसान् सम्यक् प्रवर्तयन्त Sy
- ३३ ऽकाहानादि P
- ३४ ऽय P ऽय D अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुन प्रापयन्ति च । तपनपरिस्पन्वाधीनस्वात् प्राणिनामायुःशयस्याहोरात्राविष्यवहारस्य Sy
- ३५ VM ignores प्रा ॥ प्रा ह्यते इति शेष Sy

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।
सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

१ तामस्य । २ तत् । ३ अस्य युद्धे । ४ गमनमार्गम् । ५ अरण्ये परशोरिव मार्गम् । ६ प्रतिपश्यामि ।
तथानीकञ्च । ७ अस्य मरुल्लक्षणम् । ८ रक्षणायागतम् । ९ प्रतिपश्यामि । १० शत्रून् आच्छादयत । ११ सह । १२ यदि ।
अन्नवन्तमिव । १३ गृहम् । १४ रत्नम् । १५ प्रयच्छति । १६ या विधिन्द्रः? सङ्ग्रामार्थमाह्वयति तस्य । १७ विश यदि साहाय्य
कर्तुमागच्छति शत्रून् विनाशयतीति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।
न तस्य विद्वा पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

स जिह्वया । २० सः । २१ वरुण । २२ काकुदेन जल रक्षता । २३ चतुरनीकस्तस्य रश्मयोऽनीकानि चतसृष्वपि
दिक्षु स्थितानि । २४ जगत् प्रसाधयति । २५ चारु । २६ उदकमाच्छादयन् । २७ हिंसन् । २८ शत्रून् । २९ न । ३० तमुपायम् । ३१ वयम् ।
पौरुषेण । ३२ जानीम । ३३ येनोपायेन रत्नप्रदौ । ३४ भगः । ३५ सविता च । ३६ रत्नम् । ३७ प्रददौ भग सविता च रत्न प्रयच्छत । ३८

१. इयमानेयी Sy
२. तम् P तां प्रसिद्धाम् Sy
३. अग्ने. Sy ४. स्वभाव गतिं वा Sy
५. परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमत साधयति तद्वदित्यर्थः. Sy
६. रश्मिसमूहम् Sy ७. आदित्यस्य Sy
८. लक्ष० P भुजे भोगाय Sy.
९. कथयाम्यहम् Sy
१०. ०त P रूपवतः Sy
११. अस्मत्सहायः सन् Sy
१२. वदि P यस्मात् स च देव. Sy
१३. निवासमिव Sy
१४. तत्न P रमणीयं धनम् Sy
१५. धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः Sy
१६. विधिन्द्रं is suggested for विधिन्द्र ।
१७. सङ्ग्रामे यज्ञे वाह्वानयुक्ताय Sy
१८. यजमानाय Sy.
१९. ०न D २०. अग्निः Sy
२१. तमोवारकः सन् Sy
२२. चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् Sy.

२३. ०नीतका० P २४. जनत् P.
२५. गच्छति घृतादिकम् । यद्वा जिह्वया चतुरनीक. सन् ऋञ्जते अलङ्करोति स्वात्मानम् Sy
२६. रमणीय तेज. Sy
२७. ०रुद० P. २८. उद्धरन् Sy
२९. अमित्रम् Sy.
३०. तस्य, तमित्यर्थः Sy
३१. पौरुषेण P पुरुषत्वेन कामाना पूरकत्वेन वा युक्तम् । अपरो भावप्रत्ययः पूरण. Sy
३२. यतोऽयम् Sy
३३. येनोवायौ P
३४. अय भगः महान् भजनीयः Sy
३५. प्रेरको देव. Sy
३६. रत्न P वरणीय धनम् Sy
३७. प्रदौ P, D यच्छति Sy.
३८. Ms D puts the figure ॥४८॥ wrongly after देव वः प्रतिप्रभः (RV V 49 1) to indicate the end of the forty-eighth hymn. No such number is given in P

देव वीं अद्य सधितारुमेपे मर्गं च रत्नं विमजन्तमायोः ।

आ वा नरा पुरुश्रुजा वधृत्या दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

वेवं व' ॥ प्रतिप्रभ ॥ देवम् । युष्माकम् । अद्य । सधितारम् । प्रागमयामि । तथा भगम् ।
घ दवम् । मनुष्यस्य । रत्नम् । विमजन्तम् ॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्तसूक्तौदेव सधितारं वुवस्य ।

उपं व्रुवीत नमसा विज्ञानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विमजन्तमायोः ॥ २ ॥

[प्रति प्रयाणम्]

- १ 'वेवं व' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमाश्रेयस्य प्रतिप्रभस्यापम् । प्रेष्टुमं यैश्यवेयम् । 'वेवं व' प्रतिप्रभोऽन्त्या तुणपाणि' (KSA. 27 49 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लङ्गिणः Sy
- २ घोतमानम् Sy
- ३ स्वामित्यथ' । यद्वा होतुरिवं वाक्यम् । वो यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्षाय Sy
- ४ इवानोम् Sy
- ५ सवस्थाभ्यनुज्ञातारम् Sy
- ६ ०मिया० D
उपगच्छामि Sy
- ७ भजनीयं वेवम् Sy
- ८ मनुष्यस्य यजमानस्य । यद्वा चतुर्थ्यं पठ्ठी Sy
- ९ रमणीयं हविः Sy
- १० 'भगो वां विमज्जतु' इति हि भगस्य विमज्जं प्रतिष्ठम् । 'रापो विभक्ता सम्भ्ररश्च वत्स' (RV IV 17 11) 'भगो विभक्ता शयसा' (RV V.46 5) इति च भृति' । यद्वा

- चतुर्थ्यं पठ्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विमजन्तम् Sy
- ११ VM ignores the second hemistich of this stanza ॥ हे नरा नेतारी ! हे पुरुश्रुजा ! पुरु भुञ्जाते इति पुरुभुजो । हे अश्विनी ! वां युवाम् । विवेदिवे प्रतिभिनम् । भाववृत्त्यामावर्तयाम्यस्मवभिमुक्षाम् । सखीयन् युवयो' सक्तित्वमिच्छन् । चिविति पूरणं Sy
- १२ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza is not explained in P, D
असुरस्य शत्रूणां निरस्तितु' सधितु' प्रति प्रयाणं प्रत्यागतम् । विद्वान् जानन् सूक्तौ सधितारं वेवम् । वुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किं च । आपो मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनम् । विमजन्तम् । गमयन्तमित्यथ' । नमसा नम स्कारेण हविषा वा विज्ञानम् । विश्लेषेण भाव यद्वित्यर्थ' । यद्वा न्तर्गतमिच्छामि । शापयन् । उप व्रुवीत स्तोतु भवान Sy

अदन्नया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उस्तः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दुस्माः ॥ ३ ॥

अदन्नया^१ । जिह्वाया^२ । प्रयच्छति^३ । धनानि^४ । पूषा^५ । भग^६ । अदितिश्च^७ । वस्ते^८ तेजासि^९ । उत्सरण-
शील^{११} । शिष्टं^{१२} स्पष्टम् ।

तन्नो अनर्वा सविता वरुथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु ग्मन् ।

उप यद्वोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तं नः^{१३} । तम्^{१४} । अस्मभ्यम्^{१५} । गत्रु^{१६} । सविता^{१७} । वरणीयम्^{१८} । अनुगच्छतु^{१९} । नद्यश्च^{२०} । गच्छन्त^{२१} ।
यत्^{२२} । अरस्य^{२३} । होतास्मदर्थम्^{२४} । उपब्रवीति^{२५} । किं तत्^{२६} ? धनस्य^{२७} । पतयो^{२८} वयम्^{२९} । स्याम^{३०} । रमणीयान्ना^{३१} ।

१. व्रयाः D

२. अयमग्निः Sy.

३. ०ह्वाया P अदन्नया अदनीयानि । अदेरीणा-
दिकोऽत्रप्रत्ययः । 'सुषा सुलुक्०' इति याजा-
देशः । अथवात्तीत्यदन्ना जिह्वा तथा Sy

४. प्र याश्च यच्छति P प्रयाच्छ यच्छति D.
दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः
सामर्थ्यादग्निरिति गस्यते । यद्वा अदनीयानि
वरणीयान्यन्नानि दयते ददाति यजमानाय 'दय
दानगतिर्हिंसाबलाख्यानेषु' Sy

५. वरणीयानि काष्ठानि Sy

६. पोषकः Sy

७. भजनीयः Sy

८. अखण्डनीयः । यद्वा पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येक-
मदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते Sy.

९. ०ति च वस्तवः P. आच्छादयति सामर्थ्यात्ते-
जासि Sy.

१०. जासि D

११. सूर्यः Sy

१२. By शिष्टं VM means the second
hemistich of the stanza

इन्द्रादयः पञ्चापि देवा । दुस्मा. दर्शनीयाः ।
अहानि सर्वाण्यागन्तूणि । भद्रा शोभनानि ।
जनयन्त जनयन्ति । दिवसाना यागदानादि-
विशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् Sy

१३. न P

१४. तत् P

तत् प्रसिद्धम् Sy.

१५. अप्रत्यृतः केनाप्यतिरस्कृतः Sy.

१६. देवः प्रयच्छत्विति शेषः Sy

१७. अस्मदभिमत धनम् Sy

१८. अनुसृत्य गच्छन्तु । धनं दातु गच्छन्त्वित्यर्थः
Sy.

१९. स्यन्दनशीलाः Sy

२०. गच्छन्त्यो नद्यः Sy

२१. यस्मात् Sy

२२. अध्वरस्य is suggested for अरस्य ॥
यागस्य Sy.

२३. होमनिष्पादकोऽहम् Sy

२४. होस्म० P

२५. उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्विति शेषः Sy

२६. बहुविधस्य Sy

२७. स्वामिनः Sy

२८. अत्रयः Sy

२९. वयस्योद P भवेम Sy

३०. अन्नेन बलेन वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचै
स्तौमि तस्मात् सविता नो वरुथंमागच्छतु ।
तस्मान्नद्यश्च नो वरुथं यज्ञमनु ग्मन् अनुगच्छ-
न्त्विति वा योज्यम् Sy

३१. VM ignores तत् ।

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो वुर्ये मित्रे वरुणो सूक्तवाचः ।

अवैत्वस्वी कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति । ये । वसुभ्यः । गमनवत् । अर्थं पशुम् । ये च मित्रावक्षणयोः । सूक्तं वदन्ति
ते वयम् । धावापृथिव्योः । रक्षणोः । माद्येम् । तेषामस्माकमपगच्छतु । महदचकारम् । कूर्त्तं च । विस्तृतं
तेजो हे देवा ।

V 50

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सुख्यम् ।

विश्वो राय इपुच्यति द्युन्न वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः ॥ स्वस्त्यात्रेयः ॥ विश्वः । मनुष्यः । देवस्य । नेतुः । सख्यम् । वृणीते । विश्वस्वन्तम् ।
धनार्थम् । इच्छति । विश्वश्चात्रम् । वृणीते । अस्मात् त्व च सर्वे विश्वस्वी पुष्यसि सवितः । इति ।

- १ प्राप्नुः Sy २ यजमाना Sy
३ यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः Sy
४ पश्यात्मकम् Sy ५ मित्रे देवे वरुणे च Sy
६ वदति P सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् Sy
७ हृष्येम् Sy ८ अचकच्छतु Sy
९ महद्वचम् Sy १० कूर्त्तं वंतेभ्यः Sy
११ उत्तरं सुखम् Sy
१२ VM ignores प्रा ।
Ms D puts the figure ॥४१॥
here to indicate the end of the
forty ninth hymn. No such
number is given in P
१३ 'विश्वो देवस्य' इति पञ्चमं वच्छं सूक्तं स्वस्त्या
त्रेयमुत्तरार्धं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः,
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमध्याम्—
'विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम्' (KSA
27 50 p 20) इति । पृष्ठधामिप्सवयश्चहृष्यो
प्रयत्नेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्येति प्रति
पत्तुष्यस्याद्यः । सूत्रितञ्च—'विश्वो देवस्य
सेतुरित्येका' (ĀSS 76) इति । आभि
प्सविकेयु द्वितीयचतुर्थपष्ठेष्वहस्वेष्वय वैश्वदे
वस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । पुःनेष्वेवमभिप्सवै
(ĀSS 76) इति सूत्रितत्वात् Sy

२९

- १४ ०यं P D
१५ विश्वद्वयस्य P सर्वः Sy , Mah , U
१६ ०स्मा० P मते Sy जनः U
१७ सवितुरित्यर्थः Sy वानाविगुणयुक्तस्य सवितुः
Mah वानाविगुणयुक्तस्य U
१८ फलप्रापकस्य Mah प्रभेतुः सवितुः U
१९ सखिभावम् Mah सखिताभावम् U
२० वृणीत Sy वृणुते प्रार्थयते । 'वृञ् वरणे' Mah
२१ धनस्य Sy धनाय Mah , U
२२ इपुच्यति । पञ्चमसक्कारः । ईषीत Sy
सवितारं प्रार्थयते । इपुच्यतिर्पाञ्चाक्रमसु पठित्वा
(Ngh 3 19) Mah प्रार्थयते सवितारम् U
२३ तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो धनम् Sy
द्युन्नं द्योततेः यशो धामं वा N 5 5
२४ प्राथयते Mah U
२५ P adds तत् before सर्वः ।
२६ पुष्यः पर्याप्तं धनम् Sy पोषाय स्वप्रनापाल
नाय । पुष्येस्तुमर्षजेप्रथयः Mah पोषाय
स्थितये U
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत
सख्यम् । विश्वो राय इपुच्यति द्युन्नं वृणीत
पुष्यसे स्वाहेति । SB 3 I.4.18 p 232
The stanza=YV 4 8

ते ते देव नेतुर्ये चेमाँ अनुशसे । ते राया ते ह्यापृचे सचेमहि सचथ्यैः ॥ २ ॥

ते ते । तव स्वभूता । देव । नेत । ये । च । इमान् । अनुशसितुम् । आशसितुमुपतिष्ठन्ति । त
उभये वयम् । धनेन सम्पृक्ता भवाम । ते । हि । आपर्चनाय योग्या । तथा सति सवनीयैर्धने । ससृष्टा
भवामेति ।

अतो नु आ नूनतिथीनतः पत्नीर्दशस्यत ।

आरे विश्वं पथेष्टां द्विषो युंयुतु यूयुविः ॥ ३ ॥

अतो नः । अस्माद् धनात् । अस्माकम् । दासान् । अतिथीन् । पत्नीश्च । आभिमुख्येन प्रयच्छत
देवा । धनसम्भावेति सर्वत एव भवन्ति ? दूरे । विश्वम् । मार्गवर्तिन स्तेनम् । शत्रुश्च । पृथक् करोतु ।
पृथक्करणशील सविता पूषा वा ।

१. त P

२. ने. P हे नेत. ! Sy

३. अन्ये Sy

४. विभक्तिव्यत्ययः । इमे होत्रादयः Sy

५. शसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा
इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शसितुं प्रभ-
वन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य
स हि सर्वभूतात्मा, इत्युक्तत्वादितरासां देवताना
तदन्तर्भावदिति भावः । न केवल त्वच्छसका
एवेत्यर्थः. Sy

६. ०शसि० P, D

७. ति P

८. संपृणक्ता P सचेमहीति सम्बन्धः Sy

९. खलु Sy

१०. आपर्चनीया कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः 'कुन्मेजन्त'
इत्यव्ययत्वाद्धिभक्तेरदर्शनम् Sy

११. तथा तथा P तथास्तथा D

१२. समनी० P सर्वे. कामैः Sy

१३. सङ्गच्छेमहि Sy.

१४. VM ignores ते ॥ ते वयं यजमानाः Sy

१५. अस्मान् P अस्मिन् यज्ञे । सार्वविभक्ति-
कस्तसि. Sy

१६. अस्माकमृत्विजाम् Sy

१७. नेतून् Sy

१८. तद्वत् पूज्यान् देवान् Sy

१९. देवाना पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना,
यद्वा, न. अस्मभ्य नून् पुत्रभृत्यादीनतिथीन्
पत्नीश्चैतन्नयमत्र दशस्यत । हे देवाः ।
प्रयच्छत Sy

२०. सर्वतः परिचरत Sy

२१. सर्वम् Sy.

२२. ०र्गाव० P मार्गे वर्तमानं वैरिणम् Sy

२३. Omitted by P

२४. शत्रुश्च P

अन्यानपि द्विषो द्वेषून् Sy

२५. पृथक् करोतु देवसङ्घः सविता वा Sy

२६. सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता Sy

२७. VM explains अतः once only

यत्र बहिरमिहितो दुद्रवुद्रोएयं पशुः ।
नृमणो वीरपस्त्योऽर्णा घीरेव सनिता ॥ ४ ॥

यत्र बहिर^१ । यत्र^२ । अग्नि^३ । अर्णव्युत्तरवेदिन्^४ । द्रोण्ये^५ । पशुरित्योपमिकम्,
द्रोण्युत्तरा वेनुरिष्य ह्यग्निस्तत्र । नृपुं मनोऽस्य सवितु^६ । वीरयुक्तो गृहोऽस्य^७ । उदकाणि । दाता भवति^८ ।
यथा वीरा स्त्री^९ स्तन्य कुमाराय प्रयच्छति ।

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं रये शं स्वस्तय इयःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एष^१ । एष^२ । ते^३ । देव^४ । नेत^५ । सवित^६ । स्वामी रथानाम्^७ । रयि^८ । सुसङ्गत्
भवति । शं^९ सुस्य कर्तारम् । धनायम्^{१०} । मजामहे^{११} । तम् । धनाशाय^{१२} । इच्छन्त^{१३} । देवान्
स्तुवन्त^{१४} ।

१ यस्मिन् यज्ञे - Sy

२ यज्ञस्य बोधा Sy

३ मयं प्रापित^३ Sy

४ दुद्रव P गच्छति यूपं प्रति Sy

५ यूपान्ः Sy

६ सुपु P

७ मनेस्य P, D

यज्ञमात्मनाः सविता Sy

८ ऽक्तगृहस्य P ऽक्तागृहस्य D वीरा ऋत्वि
ग्यसमाना पुत्रभूत्याद्यो वा तद्वत् पत्स्यं गृहं
यस्य स तावृशः । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेत
गृहप्रव इत्यर्थः Sy

९ धरणकुसल Sy

१० सम्भक्ता जाता Sy

११ भवन्ति P भवन्ती D

१२ Omitted by P योषिदिब । यद्वा
अर्णानि हवीर्ध्यामि सस्य सनिता भवति Sy

१३ कामाराय P

१४ तत्र Sy

१५ सवित^५ ! Sy

१६ सर्वस्य पालक Sy

१७ वासव्यधनवान्, मत्सर्वो सुप्यते Sy

१८ रयि सुसङ्गय P शं करोत्विति श्लेष Sy

१९ शम् is suggested for तम् ।

२० सुसाय च Sy

२१ भसस्य । यद्वा धनाय Sy

२२ स्तुम^९ Sy

२३ अविनाशाय Sy

२४ एषपीथस्य सवितुः स्तोतारो वयम् Sy

२५ इच्छन्तो वया स्तुवन्तं P देवानां वेधस्य वा
सवितुः स्तोतार^६ Sy

२६ VM explains मनामहे once only
Ms D puts the figure ॥५०॥
here to indicate the end of the
fiftieth hymn. No such number
is given in P,

अग्ने^१ सुतस्य^२ पीतये^३ विश्वैरुमेभिरा^४ गंहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । अग्ने । सोमस्य । पानाय । विश्वै । पित्रिभि । देवै । आगच्छ । “यजमानो वै हव्यदार्ति”

इति ब्राह्मणम् ।

ऋतधीतय^१ आ गंत^२ सत्यधर्माणो^३ अध्वरम् । अग्नेः^४ पिवत^५ जिह्या^६ ॥ २ ॥

ऋतधीतयः । हे सत्यबुद्धय । सत्यकर्माण । आगच्छत । यज्ञम् । अग्ने । जिह्या । पिवत

सोमम् ।

विप्रेभिर्विप्र^१ सन्त्य^२ प्रातर्यावभिरा^३ गंहि । देवेभिः^४ सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । मेधाविभि । प्रजननशील । प्रातर्याविभि । देवै । सोमपानाय । आगच्छ ।

अयं^१ सोमश्चमू^२ सुतोऽमत्रे^३ परि^४ पिच्यते । प्रिय^५ इन्द्राय^६ वायवे^७ ॥ ४ ॥

अयं सोमः । अयम् । सोम । अधिषवणफलकयो । सुत । पात्रे । परिसिच्यते । प्रिय । इन्द्र-

वायुभ्याम् ।

१. 'अग्ने सुतस्य' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षडुष्णिहस्तिस्त्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ' (KSA.27 51 p 20) इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' (KSA 12 2 p.5) इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः—पञ्चमाद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्या-स्तिस्त्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वा चतुर्वंशीपञ्च-दश्यावनुष्टुभौ । विश्वेदेवा देवता Sy
२. Omitted by P
३. सोमपानाय Sy ४. सर्वैरपि Sy
५. पानाश्वैर वित्रिभिः P पितृभिः. is suggested for पित्रिभिः ॥ ऊर्मैः रक्षकैः Sy
६. इन्द्रादिभिः सह Sy.
७. Omitted by D
८. SB I 4.1 24 , p 35 हस्यादा० P हव्यादा० D अस्माकं हविर्वानाय तद्वात्रे यजमानाय वा Sy.

९. हे सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ! Sy
१०. त्यक० P आगत्य च हे सत्यस्य धारयितारः ! यूयम् Sy ११. अस्मद्यज्ञम् Sy.
१२. VM reads अग्ने ! for अग्नेः ।
१३. आज्यसोमादिकम् Sy
१४. ०भिषि P उक्तलक्षणैः Sy
१५. प्रजनशी० D हे सन्त्य ! सम्भजनीयाग्ने ! Sy १६. ०तर्वाविभिः P प्रातःकाले आगन्तृभिः Sy.
१७. देवैः सार्धम् Sy
१८. VM ignores विप्र ॥ हे मेधाविन् ! विविधकामानां वा पूरक ! Sy
१९. पुरतो वर्तमानः Sy
२०. चम्बोरत्र्यो अधिषवणफलकयोः Sy
२१. अभिषुतः सन् Sy २२. पात्र P
२३. पूर्यते Sy २४. ष्टुयः P षुयः D
२५. स चेन्द्राय वायवे च प्रियः । त पातुं हे इन्द्र-वायू ! आगच्छतमिति शेषः Sy.

वायवा याहि वीतये जुपाणो हुन्यदातये ।

पिवा सुतस्यान्धसो अमि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो । वायो ! प्राग्वेद । पानाय । प्रियमाण । यजमानाय । पिब । सुतम् । सोमम् । अन्नम् ।
प्राप्तुम् ।

इन्द्रश्च वायवेपां सुतानीं पीतिमर्हथः । ताञ्जुपेथामरेपसावमि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । अपाणो—अरेपसाविति ।

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निन्नं न यन्ति सिन्धवोऽमि प्रयः ॥ ७ ॥

सुता इन्द्राय । यथा । निन्नम् । प्रति । नच । गच्छन्ति तथा । इन्द्रवायुं प्रति । सोमम् ।

१ 'वायवा याहि' इत्येवा पृष्ठपस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुषस्थाद्या । सूयितं च वायवा याहि वीतये इत्येका वायो याहि दिवा पिब इति द्वे' (ĀSS 7 10) इति Sy

२ प्रायाहि Sy

३ मदाणाय Sy

४ हविर्वात्रे यजमानाय तद्वर्षम् Sy

५ प्रागस्य च सुतस्य अमिपुतम् Sy

६ अम्यत् अन्धं अन्नं सोमसक्षणम् Sy

७ अन्नं सोमाभ्यम् Sy

८ प्राप्तवन्तुं P प्राप्तुवन्तु D

अमिसक्य Sy

९ पृष्ठपस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतुषे 'इन्द्रश्च' (RV V 51 6) इत्यादिक्वे द्वे ऋचौ शसित् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वाक्यं तुषं सम्पादयेत् । तथा च सूयितम्—'इन्द्रश्च वायवेपां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्वि' (ĀSS 7 10) इति Sy

१० अपाणो D

११ ०पपाधि० P अहिंसको Sy

१२ VM ignores all the words of this stanza except अरेपसो ॥ Sy explains the stanza in the following manner—

हे वायो त्वं च । इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभिपुतानां सोमानाम् । पीतिं पत्न मर्हथ । यस्मावेव तस्मात् तान् सोमरसान् । जुपेयां सेवेथाम् । अरेपसावहिंसको । तदर्थं प्रयः सोमाभ्यमन्नमभिसक्यागच्छतमिति शेषः । यथा प्रयोऽन्नरूपान् ।

१३ गर्तम् Sy

१४ प्रस्व P प्रिस्थ D हे इन्द्रवायु ! युधामभि Sy

१५ इन्द्राय वायवे च Sy

१६ सोमा is suggested for सोमः ।

१७ VM ignores सुता । दध्याशिरः । and प्रयः ॥ सुता अभिपुता सम्पादिता । दध्याशिरः दध्याभयणाः । प्रयः अन्नरूपाः Sy

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंण ॥ ८ ॥

सजूः^१ । सहित^२ । विश्वे^३ । देवे^४ । अश्विभ्याम् । उषसा च । आगच्छ^५ । अत्रैरिव यज्ञम् । सुते^६
च । रमस्व ।

उत्तरे सिद्धे^{१०} ।

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंण ॥ ९ ॥

[सजूर्मित्रावरुणाभ्याम् ।]

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंण ॥ १० ॥

[सजूरादित्यैः ।]

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदिति रन्वराः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति नः^{१३} । स्वस्ति^{१३} । अस्माकम्^{१४} । कुर्वन्ति^{१५} । अश्विनौ । भगश्च । स्वस्ति^{१६} । देवी । अदिति^{१७}
करोतु । अशत्रोर्मम^{१८} । स्वस्ति । पूषा^{१९} । प्राज्ञ । दधातु^{२०} । स्वस्ति^{२१} । सुप्रज्ञानेन^{२२} ।

१. तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'सजूर्विश्वेभिः' इति
वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितञ्च--'सजूर्विश्वेभिर्दे-
वेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (ĀSS 7 10.)
इति Sy

२. सजू P

३. सङ्गतः सन् , समानप्रीतिः सन् Sy

४. सर्वैः Sy

५. आयाहि Sy

६. अत्रिन्ने P अत्रैर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा
अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् Sy.

७. अभिषुते सोमे Sy

८. रस्व P, D

९. VM explains सजूः once only and
ignores अग्ने ॥

१०. उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे Sy.

११ The *pratīka* is supplied by the
Editor VM. does not explain
both the stanzas.

१२. पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः'

इति तृच. । सूत्रितञ्च--'स्वस्ति नो मिमी-
तामश्विना भग इति तृच इति, वैश्वदेवम्'
(ĀSS 8. 1.) इति । बृहस्पतिसवे वैश्व-
देवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमी-
तामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (ĀSS 9 5)
इति सूत्रितत्वात् Sy

१३. अविनाश क्षेमम् Sy

१४. अस्मभ्यम् Sy

१५. कुशताम् Sy.

१६. क्षेम मिमीताम् Sy

१७. अमिति P, ऽति D अदितिश्च स्वस्ति
मिमीताम् Sy.

१८. ऽर्मम त्व P अप्रत्यृतः Sy

१९. शत्रूणा निरसिता प्राणानां बलाना दाता वा
Sy

२०. स्वस्ति मिमीताम् Sy

२१. शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे Sy

२२. VM explains नः once only and
ignores द्यावापृथिवी ॥ नः द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यावपि Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा—

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिं ।

बृहस्पतिं सर्वगण स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

[स्वस्तये वायुम्]

उत्तरे निगदसिद्ध—

विश्वे देवा नो अघा स्वस्तये वैद्यानुरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा भवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वहंसः ॥ १३ ॥

[विश्वे देवा]

स्वस्तीति षतुर्धन्तम् ।

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पंथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

[स्वस्ति मित्रावरुणा]

- १ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner — स्वस्तये सोमाय वायुमुपब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । सोमं प्रोपब्रवामह । यश्च सोमं भुवनस्य पति-पासकः । सबलोकधीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहत् कर्मणो मन्त्रस्य पासयितारं स्वस्तये स्तुम । आदित्यासः आदित्या अदिते पुत्रा सर्वे देवा अरुणादेयो द्वादश वा । नः अस्माकं स्वस्तये भवन्तु ।
- २ VM does not explain these two stanzas (RV V 51 13, 14) because they are very easy
- ३ सत्रमध्ये वीक्षिते व्यापिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशास्त्रेणं तुषो निबिद्धानार्थः । सुत्रित ष—‘स्वस्त्यात्रेयं विश्वे ब्रह्मात्’ (ĀSS 69) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनार्थं तुषो निबि-क्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भगविके सरथ्यं तुषो जम्प Sy

- ४ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner — विश्वे सर्वेऽपि देवा । नोऽस्मान् । अघा अस्मिन् यागनिने स्वस्तये क्षमायावन्तु । वैश्वानरः । विश्व एतं नरा मयन्तीति वशवानरः । वसु-सर्वस्य पासयिता । अग्नि-देवः । सोऽपि स्वस्तयेऽवतु । देवा अमबोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु, यद् अ-शुभान् प्रावयिता देवोऽपि । अंहसा पापात् स्वस्ति पातु नोऽस्मान् Sy ‘अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणि’ (N 7 23)
- ५ It refers to स्वस्तये in the *mantra*
- ६ The *pratika* is supplied by the Editor ॥ हे मित्रावरुणा ! अहोरात्राणि मानिदेवो ! स्वस्ति कृषतम् । हे पंथ्ये ! यस्या अन्तरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाणि मानिनी देवी हे तावृशि ! रेवति ! घनवति ! देवि ! स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते ! देवि ! नः स्वस्ति कृधि कृष Sy

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।
पुनर्ददताग्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । अविनाशेन^१ । पन्थानम् । अनुगच्छाम । यथेमौ स्वस्ति गच्छत । तत्र च पुन पुन ।

प्रयच्छतोदारण^२ । अहिंसिना^३ । मदीयोऽयमिति जानता^४ । सङ्गमेमहि^५ ।

V.52

प्र श्यावाश्च धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋक्वभिः ।
ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र श्यावाश्च^{१०} ॥ श्यावाश्च^{११} ॥ प्रस्तुहि^{१२} । हे श्यावाश्च^{१३} । धर्षणशीलेभ्य^{१४} । मरुद्भ्य^{१५} । रसाहरणशीलेभ्य^{१६} ।

हे मरुत्^{१७} । अद्रोघधारम्^{१८} । हविपोऽनन्तरम्^{१९} । अन्नेन^{२०} । मादयन्ति^{२१} । यज्ञिया^{२२} ।

१. क्षेमेण Sy

२. सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ सञ्चरतस्तद्वत् Sy

३. त P

४. किञ्च वयं प्रवसन्तः पुनर्ददताभिमतम् Sy

५. अहिंसिता P अंसिता D चिरकालविलम्ब-कोपेनाहिंसिता Sy

६. अविस्मरता मदीयश्चिरकाल गत कोऽयमिति सदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुद्धयमाने-नेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन Sy

७. सङ्गच्छेमहि । यद्वा पूर्वार्धं प्रवसता वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वय-बन्धवो ददताभिमत-मुपाजितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेनाहिंसिता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सङ्गमेमहि Sy.

८. Ms D. puts the figure ॥१५॥ here to indicate the end of the fifty-first hymn No such number is given in P

९. 'प्र श्यावाश्च' इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'प्र श्यावाश्च त्र्यूना श्यावाश्वो मरुत् ह तत् पङ्क्ति षष्ठ्यन्त्या च' (KSA 27 52 p 20) इति । आत्रेयः

श्यावाश्च ऋषिः । 'ह तत्' इति प्रयोगात् इदमादीनि दशसूक्तानि मरुद्देवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्त्यपरि-भाषयानुष्टुभ । गतो विनियोग Sy

१०. ०श्व D

११. ०श्व P, D

१२. अर्च Sy

१३. हे एतन्नामक ऋषे । Sy

१४. ०लोभ्य P

धृष्णुस्त्वम् Sy

१५. मरुद्भिः मरुतः । द्वितीयार्थे तृतीया । एव स्वयमेव सम्प्रेष्यति । यद्वा यजमानो होतार श्यावाश्च ब्रूते । यद्वा मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋक्वभिस्तोतृभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः Sy.

१६. स्तुत्यान् स्तोतृभिः Sy

१७. ये is suggested for हे ।

१८. अहिंसकम् Sy

१९. प्रत्यहम् । हविलक्षणात्प्रदानं स्वधा । अनु पश्चाद्वा Sy

२०. अन्नं लब्ध्वा Sy

२१. हृष्यन्ति Sy

२२. ०यः D

यज्ञार्हाः Sy

ते हि स्थिरस्य शर्वसुः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृपुद्विनस्मना पान्ति शर्वतः ॥ २ ॥

ते हि स्थिरस्य । ते । हि । स्थिरस्य । बलस्य । सखायः । भवन्ति । धर्पणशीला । ते । प्रागमने । धर्पणशीलबलयुक्ता । आत्मनेप । रक्षन्ति । वदन् ।

ते स्पन्द्रासो नोचयोऽतिं ष्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामघा महो दिवि चूमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते स्पन्द्रासः । ते । स्पन्दनशीला । इव । वृषभा मस्वपन्त । राशी । प्रतिगच्छन्ति । सम्प्रति । तेषा मरुताम् । दिवि । भूम्याम् । च वतमानम् । महं । स्तुम ।

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं युञ्ज च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुपा युगा पान्ति मर्त्यं रिपः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । युष्माकम् । स्तोमम् । दधीमहि । यज्ञम् । च । धर्पण्यु । व्याप्ताश्च । ये । मानुपाणि । युगानि महोरात्राणि । रक्षन्ति । मनुष्यम् । विश्वकात् ।

१ कर्तु Sy

२ अविचलितस्य Sy

३ भवन्ति मरुताम् Sy

४ धृष्णुषः Sy

५ ंसा स्ते P

६ आ इति चार्थे । गमनेऽपि Sy

७ धर्पण्यन्तः Sy

८ धनुषहेर्गेषास्मद्रुपकारमनपेक्षयः Sy

९ बहू P बहून् अस्मान् पुत्रभृत्यादीन् Sy

१० मरुतः Sy

११ नेति चार्थे । यस्मात् स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् Sy

१२ बलस्य सेक्तारः Sy

१३ शर्वयो रात्रयः । काशावयवानित्यर्थः Sy

१४ तान् अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवविधास्तस्मात् Sy

१५ धृषुना Sy

१६ द्युनोके Sy

१७ क्षमायां भूमौ च Sy

१८ तेजः Sy

१९ हे अश्वर्षुहोत्रावयः ! Sy

२० यूयम् Sy

२१ स्तोत्रम् Sy

२२ वधीमहि, व्यत्ययेनोत्तमः । घत्त Sv

२३ इत्यन्तेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं वीयत इति Sy

२४ ंप्यस्ता P, D विश्वे सर्वेऽपि Sy

२५ ये मरुतः Sy

२६ सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः Sy

२७ मरणधर्माणं यथामामम् Sv

२८ कां P ंका D हिताकात् सकाशात् Sy

२९. VM ignores मरुत्सु ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः^१ । पूजार्हा^२ । ये । सुदाना^३ । नेतार^४ । परिपूर्णवला^५ । तेभ्य^६ । यज्ञियेभ्य^७ । दिव^८ आगतेभ्य ।

हवि^९ । प्रयच्छ^{१०} ।

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्या ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जज्भतीरिव भानुरर्तं तमना दिवः ॥ ६ ॥

आ रुक्मैः^{११} । वक्षोऽलङ्करणे^{१२} । योधनसाधनेनायुधेन मह^{१३} । दर्शनीया^{१४} । मरुत^{१५} । असेपु शक्ती^{१६} ।

आसृजन्ति^{१७} । ततो विद्योतमानान्^{१८} । मरुत^{१९} । एनान्^{२०} । एव^{२१} । स्वभानु^{२२} । अनुगच्छति^{२३} । यथा^{२४} जभशब्द^{२५} कुर्वाणा

१. हर्षन्तः P
२. हे होत ! हे आत्मन् ! वा Sv.
३. पूज्याः Sy.
४. शोभनदानाः Sy
५. नेतारः कर्मणाम् Sy
६. परिपुस्तेबालाः P अनल्पवलाः सन्ति तेभ्यः Sy.
७. VM explains मरुद्भ्यः as तेभ्य ।
८. यज्ञार्हेभ्यः Sy
९. द्योतमानेभ्यः । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दीप्तम् । अथवान्तरिक्षादागतेभ्य इति सम्बन्ध Sy
१०. यज्ञसाधनं हविः Sy
११. पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः Sy
१२. श्यावाश्वस्यार्षम् Dur
१३. श्यावाश्वस्य SKN
१४. ०कार० D रोचमानैराभरणविशेषः । आरोचन्त इति शेषः । उपसर्गश्रुते सङ्गतक्रियाध्याहारः Sy रुक्मैर्विकृतानि Dur 'असेषु व ऋष्यैः पत्सुखादयो वक्षःसु रुक्मा.' (RV V 54 II) इति दर्शनात्मरुतामुरस्थाः SKN
१५. प्रहरणसाधनेनायुधेन Sy एतान्यायुधानि Dur
१६. महान्तो मरुतः Sy शातयितव्यान्मेघान्प्रति Dur

१६. वृष्टेनेतारः Sy हे नरः ! मरुतः ! Dur.
१७. एते मरुतः ऋष्टी आयुधविशेषान् Sy. एताश्च शक्तीः Dur
१८. आभिमुख्येन Dur एकोऽत्राकारोऽसृक्षतेत्येतेन सम्बध्यते । अपर, अर्तं इत्येतेन SKN
१९. प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्यम् Sy. असृजन्त Dur 'सृज विसर्ग' आभिमुख्येन मेघस्योपरि विसृजन्ति विक्षिपन्ति SKN
२०. एनान् प्रहारान् Dur एतच्छक्तिविक्षेपलक्षणव्यापारादनन्तरमेवेत्यर्थः SKN
२१. अर्हेति विनिग्रहार्थीयत्वादेवशब्देन समानार्थः । अन्वेव SKN
२२. दीप्तिः Sy. आदित्यः Dur. स्वभूता भानुर्दीप्तिः SKN
२३. अनुगच्छन्त्येव Sy. अपगच्छन्तु, मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यस्तदन्वेव चापोऽपि, अर्तं आगच्छन्तु Dur अन्विति पश्चाद्भावे छान्दसत्वाद् वर्तमाने लङ्, आत्मनेपदम् । आगच्छति SKN.
२४. यथ P यथैव SKN.
२५. जज्ञु श० P जज्ञश० D शब्दकारिण्य आप इव Sy शब्दकारिण्य इव स्रोतस्या आप ऋष्वः प्रभूता इत्यर्थः । एवमत्र शब्दानुकरणादापो जज्भतीरित्युपपद्यते Dur मेघस्था आप आयन्ति ततस्तथैव विद्युतः SKN

वेनुर्द्धपम । स्वयमेव । दिव । प्रागच्छति, इन्द्रो भानुरग्निर्वेति ।

ये वावुघन्तु पार्थिवा य उरावन्तरिघ्न आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये वावुघन्त । ये । वर्षन्ते । पृथिव्यां वतमाना । ये । घ । विस्तीर्ण । भन्तरिक्ष । नदीनाम् । वा । वेने । महत् । वा । दिव । स्यात् उत्तरत्र सम्बन्ध ।

शर्घो मारुतमुच्छंस सत्यशंसमुर्ध्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युञ्जत त्मना ॥ ८ ॥

शर्घः । मारुतम् । वेगम् । सत्यवसम् । महत् । भन्तमुखं सन् । स्तुहि । अपि च । त मरुतम् । नतार । स्पन्दनशीला । स्वयमेव । शोभार्थम् । प्रयुञ्जते अभिगच्छन्तीत्यर्थ ।

१ ०नु ऋ० P ०नु ऋपभ D

२ आत्मन Dur 'मन्त्रेष्वारुपाधेरात्मन' इत्या कारलोपे, आत्मनव SKN

३ द्योतमानस्य मरुतगणस्य Sy द्युलोकात् Dur कृत प्रागच्छति ? दिवो धोप्तादन्तरिक्षात् SKN

४ वि प्रागति P, D निरगात् Sy

५ The passage, 'इन्द्रो भानुरग्निर्वा' should immediately follow स्वभानु and precede भानुगच्छति ॥ जन्मस्तोरापो भवन्ति । शब्दकारिण्य । 'मरुतो जन्मस्तोरिव' इत्यपि निगमो भवति N 6 16, SKN II.446

६ मरुत Sy

७ पृथिवीसम्बन्धा सन्त Sy

८ च ववुघन्त । आ इति चार्थे Sy

९ ये व विस्तीर्णो D महति Sy

१० नबनवतीनाम् Sy

११ बने ववुघन्त Sy

१२ घ P उभयत्र वाशब्दश्चाप्ये Sy

१३ द्युलोकास्य Sy

१४ सह स्याने च ववुघन्त । एषं सधय पथमाना मरुतो वृष्टघयमुष्टीरसुकातेति पूर्वत्र सम्बन्ध Sy

१५ हे स्तोत ! Sy

१६ बन्तम् Sy

१७ सत्यवेगम् Sy

१८ तस्य महाबन्तम् P, D

प्रतिप्रवृद्धम् Sy

१९ भन्तमुखम् P VM seems to explain उत as भन्तमुखः सन् ॥ उत्कृष्टम् Sy

२० अपि च refers to both उत and स्म

२१ मेरुत D

२२ नेता P, D वृष्टेनेतार Sy

२३ चत्मनस्वभावा पृथीरित्यर्थ Sy

२४ आत्मनैव जगत्प्रसाधुद्धर्षेव Sy

२५ उवकार्थम् Sy

२६ प्रापुञ्ज० P समयोच्चयम् Sy

उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत प्व्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ६ ॥

उत । अपि च । स्म । परुष्ण्या नद्याम् । प्रच्छन्ना । प्रागमग्नानं नदी भूदा ? अपि च । रथा-

नाम् । चक्रधारया गमने । अद्रिमपि । भिन्दन्ति । बलेन । मेघो वाद्रि ।

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनृपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्युजं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आपथय । अभिमग्नगमनादापथयो नामान । एतेभिः विपथयेन । मह्यम् । एतेः भूमि ।

१. उत P श्यावाश्वस्यापम् Dur SKN

२. उतशब्दोऽप्यर्थे SKN

३. स्मशब्दश्चार्थे SKN

४. एतन्नामिकाया नद्या वर्तन्ते ये Sy हे मरुतो,
येषा वस्तिरोभवितुमाविर्भवितु च काले शक्ति-
रस्ति ते यूयम् कस्मिश्चित्काले परुष्ण्या
नद्या माध्यमिकाया वाचि पर्ववत्याम् Dur
ते प्रकृता मरुत इरावती परुष्णीत्याहु ।
माध्यमिका वा वाक् परुष्णी पर्ववत्वात्, तस्याम्

५. प्रयच्छन्ना P दीप्ती Sy चित्रास्तिरोहिता
Dur. छन्नाः SKN

६. आच्छादयन्ति Sy मद्गव इव । यूयमेव
शुन्ध्यव शोधयितारः । वसथ, एतस्मिन्न-
न्तरिक्षलोके Dur वसत, व्यत्ययेनाय मध्यम-
पुरुषः । वसन्ति न्यवतिष्ठन्तीत्यर्थे । शुन्ध्यव
शोधयितारो मेघस्य यावत्तत्रोदक सञ्चार्य-
स्यापनेतार इत्यर्थः । अथवा शुन्ध्युर्मद्गुरुच्यते ।
लुप्तोपम चेदं द्रष्टव्यम्, शुध्यव इव । यथा
मद्गव इरावत्यां नद्या छन्ना वसन्ति व्य-
वतिष्ठन्ते तद्वन्मरुत इत्यर्थः SKN

७. गवो D शोधिकाः Sy

८. स्वकीयानां रथचक्रेण Sy कस्मिश्चिदभ्युद्-
गमनकाले प्राप्ते युष्माक रथानाम् Dur
रथानामवयवभूतया SKN

९. नेम्या Sy या रथनेमयस्ता एव एव-
मेत स्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रेणैरभि-
सम्बध्यते Dur. नेम्या चक्रधारया SKN

१०. अद्रिमपि P मेघ गिरि वा Sy. मेघम्
Dur, SKN

११. विराग्यन्ति Sy तिमृत यूयमित्यभिप्राय
Dur मेघस्योपरि स्थेन चक्रधारया रथ-
चक्रधारया नेगान् विराग्यन्तीत्यर्थः ।
गतभेदाद् हे तमेषो मरुतान् । एताभ्योऽन्यत्रा-
ष्टो नामाच्छन्ना वसन्ति न न्ययं इत्यन्ते नाप्येषा
तिञ्जितकर्मैत्यर्थे । अपासु त्वाविर्भूतस्या
रथचक्रधारयाऽद्रिं भिन्दन्ति । प्रागमनस्यस्मि-
न्ने उदाहरन्ति । सान्तपर्नीय हविः प्रकृत्य
श्रूयते देवा ये प्रन्य ममं नाविन्दन्, त मरुत
शुरुव नोक्षणधारया व्यम् (Mun. 5.1
10 14) विश्लिष्टसर्वाङ्गचन्दन कृत-
वन्त इत्यर्थे SKN

१२. बलेन च Sy

१३. वादि P अद्रि D The passage मेघो
वाद्रि should immediately follow
अद्रिमपि ।

१४. VM ignores ते ॥ ते मरुत. Sy
पवी रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् N
55, SKN II 311

१५. अस्मदभिमुखा मार्गा येषा ते तावृशा Sy

१६. ०नादपथयो नामानम् P ०नादवपथयो नामा-
नम् D १७. ऐवम् P

१८. विश्वङ्मार्गा Sy

१९. मदर्थम् Sy

२०. चतुर्विधे Sy.

नामभिर्मुक्त्वा । मस्तां विस्तारं । यज्ञम् । वहन्ति ।

अघ्ना नरो न्योहतेऽघ्ना नियुत ओहते ।

अघ्ना पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अघ्ने । मस्तं । कदाचित् । नरः । वहन्ति । कदाचित् । नियुत । कदाचित् । पारावता । हत्यम् । चित्राणि । एषां दर्शनीयानि । रूपाणि पुमांसस्त नरः ।

छन्दःस्तुभः कुम्भन्यव उत्समा कीरिणो नृतः ।

ते मे के चित्र तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः । छन्दःस्तुवत् । उदकमिच्छन्तो गोतमस्य । कुम्भम् । प्रानिन्मु । करणशीला । तै । मे । के । धनं । तस्करा । इव । रक्षका । चक्षुषि । क्षीप्तये । प्रभन्नम् ।

- १ नामके स्वकर्म Sy
- २ विस्तृताः सन्तः Sy
- ३ वहन्ति । प्रवृत्तेर्नामिभिरवकं सार्धं यज्ञमोहते Sy
- ४ VM ignores अन्तःपथा and अनुपथा ॥ अन्तःपथा बरीसुधिराभिर्गार्गा । अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मस्त सन्ति ते Sy
- ५ ०घ P
- ६ ०त D
- ७ कचित् P कदाचित् seems to be the explanation of अघ्ने ॥ अघ्ने Sy
- ८ अभिमतवृष्टघादिनेतारः Sy
- ९ वहन्ति अगत् Sy
- १० स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः Sy
- ११ अपारवता P, D परावद्भूरवेशः । तस्त म्बन्धिनश्चान्तरिक्षाभिर्भूरवेशो प्रहृत्तारामेधादि धारकाः सन्त ओहते इत्यर्थः Sy
- १२ उक्तप्रकारेण Sy
- १३ नानाविधानि धायनीयानि वा Sy
- १४ ०वा P
- १५ स्वभ्यापारवंशंमीयानि भवन्तिवति स्य Sy
- १६ तेषां रूपाणि Sy
- १७ पुमस्वानरः P पुमश्चानरः D

- १८ VM ignores ति and ओहते ॥ नितरां वहन्ति Sy
- १९ छान्वा स्तु० D छन्वोभिः स्तारः Sy
- २० उदकेच्छ्वः Sy
- २१ उत्सं कुम्भपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय माम्मस्तः Sy
- २२ सर्वतोऽङ्गुर्धनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा ये छन्वा स्तुभश्छन्वोभिः स्तुत्या । स्तोत्रमिति स्तुतिकर्मा । कुम्भन्यवः सेवतारो युष्ट्युदकस्य । कुम्भश्चनन कर्मा । कीरिणः स्तोत्रुर्गोतमस्य पामार्थमुत्सं कुम्भानुषु प्रानितवन्तः । 'असिञ्चसुत्सं गोक्षमाय तृष्णजे' (RV I 85 11) इति ह्युक्तम् 'नृ नये' इत्यस्य वा नर्ततेर्वा धिक्षेप माप्रार्थस्येवं रूपम् Sy
- २३ स्तोतारः Sy
- २४ मस्तः Sy
- २५ मह्यम् Sy
- २६ कवचन P, D
- २७ कदाचिदप्यवृश्यास्तस्करा इव स्थिताः Sy
- २८ चक्षुषः P, D दर्शने Sy
- २९ शरीरवीर्यं वन्ताय वाऽऽप्तम् । प्राक्कमेवेति भावः Sy
- ३० विययभृता अभवन् Sy

य ऋष्वा ऋष्टिविद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।
तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

[य ऋष्वाः] हिरण्मयैरलङ्कृता^२ । ये^१ महान्त । ऋष्ट्या विद्योतमाना । कवय^५ । भवन्ति ।
वेधस^७ । तमिति स्पष्टम् ।

अच्छ ऋषे मारुतं गुणं दाना मित्रं न योपणा ।
दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ ऋषे । अभिगच्छ^१ । ऋषे^{१०} । मारुतम्^{११} । गुणम्^{१२} । धनदानाय^{१३} । मित्रम्^{१४} । इव । शत्रूणा पृथक्-
करणार्थम्^{१५} । दिव^{१६} । च । हे धृष्णवो मरुत^{१७} । बलेन^{१८} । स्तुता^{१९} । कर्मभि^{२०} । गच्छत^{२१} ।

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।
दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू मन्वानः । क्षिप्रम्^{२२} । मरुताम्^{२३} । स्तोत्र कुर्वन्^{२४} । अन्यान् देवान्^{२५} । प्रति^{२६} । न गच्छति । वक्षणा^{२७}
वक्षणं धनम्^{२८} । किन्तु दानाय^{२९} । सङ्गच्छते । प्राप्तौ^{३०} । विश्रुतगमने^{३१} । उदकेनाञ्जिद्भिः^{३२} ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor

२. It seems to be the explanation of ऋष्वा. ॥ दर्शनीयाः Sy

३. हे P मरुतः Sy

४. आयुर्धैविद्योतमाना. Sy

५. मेधाविनः Sy ६. सन्ति Sy

७. विधाः P, D सर्वस्य विधातारः Sy

८. VM ignores the second hemistich of the stanza त तेषां मारुत गुणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे ! श्यावाश्व ! नमस्य परिचर स्तुहि Sy

९. अभिगच्छेति शेषः Sy

१०. अभिगच्छ and ऋषे are omitted by D

११. मारुतं मारुत P

१२. मरुत्सङ्घम् Sy

१३. हविर्दानेन Sy १४. आदित्यम् Sy.

१५. यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिस्तया

च Sy.

१६. द्युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा Sy

१७. ऋषेरुत्तरार्धं प्रत्यक्षवादः । धर्षका. ! मरुतः ! Sy १८. बले P, D.

१९. अस्मदीयाभि. स्तुतिभि. Sy

२०. गच्छ. P गच्छ D. गच्छत यज्ञम् Sy

२१. एतान् मरुत इत्यर्थः Sy

२२. स्तुवन् Sy

२३. मरुद्व्यतिरिक्तान् Sy

२४. अभिप्राप्तुम् Sy.

२५. Omitted by D. न मनुते Sy

२६. वहनेन निमित्तेन Sy

२७. ऽणान्ध० P, D

२८. दानोय P अभिमतदानानि Sy

२९. स स्तोता मेधाविभिः Sy

३०. शीघ्रगमनेन विश्रुतैः Sy

३१. फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः । सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः । उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यः Sy

प्र ये मे बन्ध्वेषु गां वोचन्त सूरयः पृश्निं वोचन्त मातरंम् ।

अथा पितरंमिष्विषीं रुद्रं वोचन्त शिक्वंसः ॥ १६ ॥

प्र ये मे । प्रावोचन् । ये । मे । बन्धूनामन्वेषणे । पृश्निः । गो । अस्माकं मातेति ताम् । पितरंम् । एषजशीलम् । रुद्रम् । वोचन्त । शक्नुनशीला । "

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका श्रुता देवुः ।

यमुनायामधि श्रुतमृद्राघो गव्यं मृजे नि राघो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त मे । एकोनपञ्चाशत् । मरुता । मह्यम् । एकैकम् । वनशतानि । प्रयच्छन्तु । यमुनायां । समीपं वर्तमाना । गव्यम् । घनं मरुद्भिर्वृतम् । उन्मृजे । नितरां च मृजे । अश्व्यम् पाणिना पृष्ठ उन्मार्जनम्, 'कृषीर्वन्त उर्दमुकान्त पृष्ठा' इत्युक्तम् ।

- १ म D २ मरुतः Sy
- ३ मह्यम् Sy
- ४ स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति Sy
- ५ द्युवेवतां पृश्निवर्षां गां वा 'पृश्निवै वै पयसो मरुतो जाता' (TS 2 2 11 4.) इति श्रुतेः Sy
- ६ ता P, D गां माध्यमिकां बाधं गोवेवतां वा Sy
- ७ अथशिष्टमूर्ध्वेषुवस्यम् । श्रियिमंखाक्यमनुववति । तस्माद्भुत्तरधोरास्थातयोर्ध्वद्वयान्त्यपात्रियात् Sy
- ८ अथ स्वकीयं पितरम् Sv
- ९ गमनवन्तमसवन्तं वा Sy
- १० शकनशीला is suggested for शक्नुनशीला ॥ शकतास्ते । मरुतां खेपु पुत्रत्वपरिग्रहे बहुकृत्व उपपात्रितः Sy
- ११ VM ignores सूरयः and वोचन्त ॥ सूरयः प्रेरका । वोचन्त अद्भुतम् Sv
- १२ VM. seems to explain सप्त and सप्त together as एकोनपञ्चाशत् ॥ सप्तसङ्ख्याका सङ्गा । 'सप्तगणा वै मरुतः' (TS 2 2.11 1) इति श्रुतेः । प्रतिगमनं वर्तमानं वायुमित्रः प्रविश्य सप्तधा विचार्य

- पुनरेकैकं सप्तधा व्यवहारयत् त एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका अमभक्षिति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसङ्ख्याकाः Sy
- १३ शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः Sy
- १४ एकैको गणः Sy
- १५ अतसङ्ख्याकानि गवाश्वयूपानि Sy
- १६ अद्भुतः । प्रयच्छन्त्विति वा प्राशीः Sy
- १७ यमुनायां नद्याम् Sy
- १८ अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवाची Sy
- १९ गोसमूहात्मिकं गोसम्यन्वि वा Sy,
- २० अमुं P उन्मात्रयानि Sy
- २१ अश्व्यां P D तथा तैर्ब्रह्मन् अश्व्यम् अश्वसमूहात्मिकं तत्सन्ध्याधि वा Sy
- २२ इन्मां P निर्मात्रिण्यः Sy
- २३ वीवन्त उर्वकमुकन्त वष्टः P वष्टः D RV I 126 4*
- २४ VM ignores श्रुतम् and राघः ॥ श्रुतं प्रतिद्धम् । राघो यन्मः Sy Ms D puts the figure ॥१२॥ here to indicate the end of the fifty-second hymn. No such number is given in P

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुम्नेष्वास मरुताम् । यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

को वेद । क । वेद । जनम् । एषाम् । क । वा । पुरा । मरुताम् । सुखेषु । अभूत् । यदा ।
युज्यन्ते । श्वेता वडवा ।

एतान्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

एतान् । आशुश्राव । एतान् । रथेषु । स्थितवन्त । क । कथ च । यान्ति । कस्मै । शोभनदा-
नाय । बन्धव । अनुसस्रु । कस्मै च मरुद्दत्ता वृष्टयो भवन्ति । अत्रै । सह ।

१. 'को वेद जानम्' इति षोडशचं नवम सूक्तम् ।
श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-
पञ्चदशयः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशी-
चतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च
गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप्चतुर्थी
पुरजणिक् । मरुतो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम् 'को वेद षोडश ककुबृहत्यनुष्टुप्
पुरजणिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती
ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहती'
(KSA 27 53 p 20) इति । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy

२. पुमान् Sy

३. जानाति Sy

४. जाननम् P

उत्पत्तिम् Sy

५. मरुता पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वा-
देयामित्यस्य निघातता Sy

६. पूर्वमपि Sy

७. एषा मरुताम् Sy

८. भवति Sy

९. ता रथे योजितवन्तः । तदेषा स्थिति वल्लक्ष-

णानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये
सर्वत्र वायोरुपमास्पन्दत्वादिति भावः Sy

१०. वधवाः P

किलासीः पृषतीरित्यर्थः Sy

११. ए० P, D

१२. श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा एतेषां क्रोशध्वनि रथ-
ध्वनि च क शृणुयात् ? Sy

१३. मरुतः Sy.

१४. ऋतेषु P

१५. कञ्चन P, D

१६. गच्छन्ति तदपि को जानाति ? यद्वा तान्
कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः ? Sy

१७. सुदानाय Sy

१८. बन्धुभूता व्याप्ता Sy

१९. अनुक्रमेणावतरेयुः Sy.

२०. तस्मै P

२१. ०त्ता P

२२. वर्षका. । अय कर्तरि कित्च् Sy

२३. अने P

बहुविधैरत्रैः Sy

२४. सहिता. Sy.

ते मं आहुयं आययुरुषु द्युमिर्विमिर्दं । नरो मयीं अरेपसं इमान्पश्युभितिं द्युहि ॥ ३ ॥

ते मे । तं । ममं । आहु । ये । उपगतां । वीप्ते । अश्वे । सोमार्यम् । नेतार । मारका ।
अपाया । इमान्स्मान् । पश्यन्ति । इत्यम् । त्व स्तुहीति ।

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वमानवः सृजु रुक्मेषु स्वादिष्टु । आया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । ये । आभरणेषु । ये च । वास्यायुषषु । स्वदीप्तयः । मालासु । रुक्मेषु । पादाभरणेषु आया
धविशेषो वा स्वादि । अयमाणा भवन्ति, अश्वे सन्ति ? रथेषु । धनुषु वात्तरत्र सम्बन्ध ।

युष्माकं स्मा रथीं अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी धावो यतीरिव ॥ ५ ॥

[युष्माकम्] । युष्माकम् । स्म । रथान् । मुदे । अनुधारयामि । हे मरुत ! क्षिप्रदानार्य । अथ
वर्षणाय । रथमयी वो धारयन्ति ।

१ ऋषिर्ऋग्व्याज्या मरुत्प्रादुर्भाविभास्यास्यधनया
प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह Sy २ मरुतः Sy

३ इत्थं लपते मद्भ्रमं Sy

४ मां प्राप्ताः Sy ५ द्योतमानः Sy

६ बिभिं गन्तुमिरश्वं Sy ७ मवाय
सोमपानजनितया किमादृरिति तबनुब्रूते Sy

८ माका P मनुष्येभ्यो हिताः Sy

९ असेपास्ते । हे ऋषे ! Sy

१० तथा स्थितान् चक्षुषावसोकथन् Sy

११ इत्थं P स्वं D इत्थं पश्यन् स्तुहीति Sy

१२ अनया मरुतां स्वल्पं निरूपयति Sy

१३ हे मरुत ! युष्माकं ये प्रतिष्ठाः Sy

१४ वास्यायुषषु P वास्यायुः D

१५ मात्येषु Sy

१६ रक्षेषु P क्षेषु D जरोमूषणेषु Sy

१७ हस्तपावस्थितकटकेषु । 'हस्तेषु क्षाविश्वं
कृतिश्वं' (RV L.168 3) 'पुस्तु क्षावयं'
(RV V 54.11) - इति हि धृती भवतः Sy

१८ ०रि P, D

१९ आध्यभूताः सन्ति Sy

२० अने P, D

२१ धन्वसु च ये च स्वमानवः आयाः सन्ति ।
'सुधन्वान् इषुमन्तः' 'सुरयाः पुंश्चिमातरः'

(RV V 57 2) इति च निगमः । तान्
सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा ये स्वमानवः
स्वायसवीप्तयो मरुतोऽञ्जिष्वामरणेषु निमि
त्तेषु आया आभया भविष्याम् । ये च वाशीषु
निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तावुग्विधा-
निमान् पश्यन् स्तुहीति पूवत्र सम्बन्धः ।
तेषामेव इदं वाक्यम् Sy

२२ The *pratika* is supplied by the
Editor

२३ स्व P स्मेति पूरण्य Sy २४ मोदाय Sy

२५ उद्विश्य धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात्
स्तुतीरिति लक्ष्यते Sy २६ ०धान् ममुद्ये
निष्ठा० P ०धान् ममुद्येन धा० D

२७ P adds ते मनादुयं उपगता वीप्तरश्वस्तो
मार्त्वं नेतारः after मरुतः । The addi-
tional passage in P has a striking
resemblance with the comment-
ary on RV V 53 3

२८ हे क्षीप्रवाना ! Sy

२९ ०धा D ३० वृष्ट्या Sy

३१ वीप्तीरिव वृष्यमानान् रथानिति सम्बन्धः Sy

३२ VM ignores यतीरिव ॥ यतीरिव सवत्र
गच्छन्ती Sy

आ यं नरः सुदानवो ददाशुपे दिवः कोशमचुच्यवुः ।
वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ यम् । आच्यावयन्ति^१ । यम् । मेघम्^२ । सुदाना^३ । नेतार^४ । यजमानाय^५ । द्युलोकात्^६ । तै^७ पर्जन्यम् ।
विसृजन्ति^{१०} । द्यावापृथिव्योरथयि^{११} । अन्तरिक्षेण^{१२} । यन्ति^{१३} । वृष्टय^{१४} य^{१५} मेघ आच्यवन्ति तस्मात् पर्जन्यं च
सृजन्तीति^{१६ १७} ।

ततृदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र संसुधेनवो यथा ।
स्यजा अश्वाइवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्त एन्यः ॥ ७ ॥

ततृदानाः । रजन्त^{१६} । सिन्धव^{१७} । उदकेन^{१८} । कूतम्या^{१९} मृद रेणुग^{२०} । प्रमरन्ति^{२१} । धेनव^{२२} । उव^{२३} ।
गच्छन्त्य^{२४} । अश्वा^{२५} उव । अध्वनो गमनाय । विमोचने^{२६} । भवन्ति विगच्छन्ति^{२७} । यदा । नद्य^{२८} । एभिर्वृष्टे
सतीति ।

१. कारीर्या तिल्लः पिण्डचो होतव्या. । तत्र द्विती-
याया 'आ य नर' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च—
'आ यं नर' सुदानवो ददाशुपे विद्युन्महसो
नरो अश्मद्विद्यव' (ĀSS 2 13) इति Sy.
२. आप्याव० P आप्यापय० D आच्यावयन्ति
स्थानात् BB
३. अपा कोशवद्धारकम् Sy कोशमुदकस्याधार
मेघम् BB कोशम्, मेघनामैतत् Ngh
I 10
४. शोभनदाना मरुत Sy शोभनहविषा दातार
BB
५. दातारः D. ऋत्विजः BB
६. हविर्दत्तवते यजमानाय Sy. हविषा दात्रे ।
तादर्थ्ये चतुर्थी यजमानार्थम् BB
७. अन्तरिक्षात् Sy यद्वा दिव आदित्याद् गृहीतं
रश्मिषु नरो नेतारो मरुतश्च्यावयन्ति BB.
८. ०कार्त्तं P तत. कोशात् पर्जन्या BB
९. मेघम् Sy उदकम् BB
१०. विमोक्षयन्ति Sy मुञ्चन्ति BB
११. द्यावापृथिव्यौ Sy, BB.
१२. सर्वत्र गच्छतोदकेन सह Sy विसर्जनानन्तरं
धन्वनाऽनुदकेन देशेन । विभक्तिव्यत्ययो वा ।

निरुदके देशे BB.

१३. सर्वत्र व्याप्नुवन्ति Sy. नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति
BB १४ वृष्टिप्रदा मरुतः Sy.
वृष्टानि जलानि BB १५. य P.
१६. व्रज० P पृज० D
१७. VM ignores अनु ॥ अनु अनुसृत्य Sy
लक्षयित्वा BB
This stanza = TS 2.4 8 1
१८. रज P निर्भिन्दन्तो मेघान् मरुतः Sy
१९. स्यन्दमाना अपः Sy.
२०. उदकेन सह Sy
२१. अन्तरिक्षम् Sy.
२२. पय. सिञ्चन्त्यो नवप्रसूता गावः Sy
२३. किञ्च दृष्टान्तान्तरम् Sy
२४. आशुगतयः Sy
२५. यथा Sy
२६. ०नो P मनुष्याणामध्वविमोकाय सञ्चरन्ति
तथेत्यर्थ. Sy
२७. नद्यः वि वर्तन्ते विविधं सञ्चरन्ति । अथवा
प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदेव
कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः Sy
२८. एन्य इति नदीनाम् Ngh I 13

आ यांत मरुतो दिव भ्रान्तरिचादुमादुत । माव स्यात परावर्तः ॥ ८ ॥

आ यात । प्रागञ्छत् । मरुत । दिव । भ्रान्तरिकात् । च । प्रमेषब्दो गृहवचन इति, इह तु पृथिवीमाह । मा । भवतिष्ठत् । अधिगन्तव्यदूरदेशात् ।

मा वो रसानितमा कुमा क्रुमुर्मा व सिन्धुनि रीरमत ।

मा वः परि हात्सरयुः पुरीपिप्यस्मे इत्सुन्नमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा वः । एता सप्त नद्यः । मा । युष्मान् । आत्मनि रमयन्तु । परिष्ठात् निरोधनाय भवति ।

अस्मासु । एव । युष्माकम् । सुप्तम् । अस्तु ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेष गृण्य मारुत नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं वः शर्धम् । तम् । युष्माकम् । रथानाम् । शर्धम् । तथा भवताम् । वीप्यम् । गणं च । नव तंराणामपाम् । वृष्टयः । अनुगच्छन्ति ।

१ ०त् P, D

२ सुप्तोकात् Sy

३ ०सत् P भ्रान्तरिक्षाव् आयात् Sy

४ उत अपि च Sy

५ मस्य० (cf Ngh 3 4) अस्मास्सोका
आयात् Sy

६ ह P

७ अपात० P अपस्त्विति (मा) कुवत् Sy

८ ध्वं दूरवेशात् P गन्तव्यदूरवेशा D
परावतः अत्यन्त दूरवेशात् । परावत इत्यत्रापि
वा योज्यम् । दूरवेशे तत्र तत्र सुप्तोकावो
Sy

९ हे मरुतः ! Sy

१० रसा । मदीनामैतत् । 'रसा नवी भवति' ।
रसमप्यती शब्धवती । अमितभा इता प्राप्ता
मा यस्याः सा इतमा । न तादृश्यनितमा ।
कुमा कुसिततधीपितवच । क्रुमुः सर्वत्र क्रमणः ।
सिन्धुः समुद्रवच । पुरीपिपी पुरीवमुवकम्,
तद्वती । सरयुरपि Sy रसा नवी रसते
शब्धक्रमणः N II 25

११ निकृष्टं रमतु Sy

१२ परिष्ठायात् P परिष्ठातात् D परितस्तिष्ठतु
मा निवपद्य Sy

१३ ०या P

१४ युष्माकं सम्बन्धि युष्मत्स्वभूतम् Sy

१५ त्वहागमनजमितं सुप्तम् Sy

१६ तं मास्तमित्यनेन सम्बध्यते Sy

१७ युष्माकं प्रेरकम् Sy

१८ बलम् Sy

१९ गर्व P मारुतं गणं च स्तोमि । यद्वा रथानां
रंजयशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिनायुक्तं
गणं स्तोमीत्येकमेव वाच्यम् Sy

२० नवरा० P, D

नूतनाताम् Sy

२१ अय परोसकृतं Sy

२२ युष्मान्, प्रकर्षेण गच्छन्ति । यद्वा यवका
मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति
Sy

२३ VM ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण, प्रकृष्टम्
Sy

शर्धं^१ शर्धं^२ व एषां^३ व्रातं^४ व्रातं^५ गुणं^६ गुणं^७ सुशस्तिभिः^८ । अनुं^९ क्रामे^{१०} म धीतिभिः^{११} ॥ ११ ॥

शर्धंशर्धम् । मरुत । शर्धंशर्धम्, आगच्छन्ति । तथा व्रातव्रातम् । गुणगण च । एषाम् । युष्माक
तत्सर्वम् । अनुगच्छाम् । सुस्तोत्रैः । कर्मभिः ।

उत्तरा निगदव्याख्याता—

कस्मा^१ अद्य^२ सुजाताय^३ रातहव्याय^४ प्र ययुः^५ । एना^६ यामेन^७ मरुतः^८ ॥ १२ ॥

[कस्मा अद्य]

येन^१ तोकाय^२ तनयाय^३ धान्यं^४ वीजं^५ वहध्वे^६ अक्षितम्^७ ।

अस्मभ्यं^८ तद्धत्तन्^९ यद्^{१०} ईमहे^{११} राधो^{१२} विश्वायु^{१३} सौभगम्^{१४} ॥ १३ ॥

येन तोकाय । येन धनेन । पुत्राय । तत्पुत्राय । धान्यम् । तत्कारण वीज च । अक्षितम् । वहध्वे ।
अस्मभ्यम् । तत् । धत्त । धनम् । यत् । व । याचामहे । सर्वगम् । सुभगत्वावहम् ।

अतीयाम^१ निदस्तिरः^२ स्वस्तिभिर्हित्वा^३ वद्यमरातीः^४ ।

वृष्ट्वी^५ शं योरापं^६ उस्त्रि^७ भेषजं^८ स्यामं^९ मरुतः^{१०} सह^{११} ॥ १४ ॥

अतीयाम । अनिगच्छाम् । निन्दित्री । अराती । अवद्यम् । हित्वा । स्वस्तिभिः । तिरस्कुर्वन्त ।

१. तत्तद्वलम् Sy

२. अविवक्षितगणो व्रातः । त त व्रातम् Sy

३. Omitted by P त त सप्तसप्तसमुदाया-
त्मकम् Sy

४. ०मं P अनुगच्छेम Sy

५. सुप्तोस्तो P, D, शोभनस्तुतिभिः Sy

६. कर्मभिर्हविषप्रदानादिलक्षणैः Sy

७. ०र P

८. The *pratika* is supplied by the
Editor VM does not explain
the stanza

अद्यास्मिन् दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय
दत्तहविष्काय । प्र ययु प्रकर्षेण गच्छेयु ।

एना अनेन यामेन रथेन मरुतः Sy

९. हे मरुतः ! Sy

१०. सद्येन मनसा Sy

११. तत्पुत्राय धनाय वा Sy

१२. अक्षीणम् Sy

१३. धारयध्वे तेन चित्तेन Sy

१४. तत्तद् D धान्य वीजम् Sy

१५. युष्मान् Sy

१६. सर्वान्नोपेतम् कृत्स्नायुष्योपेतं वा Sy

१७. सौभाग्य च तद्धत्तनेति सम्बन्धः Sy.

१८. अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेना-
निष्टपरिहार. प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते
Sy

१९. निन्दिती. P. निन्दकान् Sy

२०. निन्दितीराती. D शत्रून् Sy

२१. पापम् Sy

२२. अद्य हत्वा P परित्यज्य Sy

२३. क्षेमैः Sy

२४. प्राप्तान् । यद्वा तिरोऽन्तर्हितम् Sy

ध्याय । धर्म । यो । उदकानि । गोयुक्तम् । भ्रष्टं च सर्वदा । ते सह । स्यामावियुक्ता ।

सुदेवः समहासति सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः ।
यं प्रायध्वे स्याम् ते ॥ १५ ॥

सुदेव । ह पूजामसते ? मरुद्गण ! स । मर्त्य । शोभनदेय । भवति । बन्वदाह ? हे नर !
मरुत । स सुपुत्रश्च भवति । यम् । प्रायध्वे । स्व च तावशा । स्याम प्रातर्ध्या ।

स्तुहि भोजान्स्तुषतो भ्रस्य यामनि रण्णावो न यवसे ।
यतः पूर्वोद्भव सखीरनुं ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि भोजान् । स्तुहि । भोजयितुं । स्तोतुर्मरुत । भ्रस्य मरुद्गणस्य । प्रागमने । मरुतो रमन्ताम् ।
गाव । इव । यवसे त्वयि । गच्छत । प्रतानिव । सखीन् । भनुरभेण । प्राङ्मय । वाचा । स्तुहि च ।
कामिनः ।

- १ वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु Sy
- २ सुक्तम् Sy
- ३ पापानां यावमम् Sy
- ४ ध्याय उदकानि । शत स्थाने जत् Sy
- ५ भेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम (Ngh I 12)
तथापि पुष्यगपामभिभाताद्य तद्वेतुकार्यमस
मुष्यते । तत् सर्वम् Sy
- ६ सह स्याम सभेमहि—वयम् । यद्वा ध्यापो
युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्यन्तु । ययं सर्वे सहैव
स्याम भवेम युष्मत्त्वभूता Sy
- ७ ०क्ता P
८. VM ignores मरुत ।
- ९ प्रशस्तवचनं समहृषाब्ध । हे पूजित । मरुता
गम । Sv
- १० कस्यागमदत्संज्ञकदेवोपेत Sy
- ११ बहुवबाह is suggested for बन्वदाह ।
- १२ हे मेतार । Sy
- १३ शोभनपुत्राद्युपेतश्च Sy
- १४ मर्त्यम् Sy
- १५ पासयध्वे Sy

- १६ वयम् is suggested for स्वम् ।
- १७ ०क्ष P ०भूत D एवं भवति ते वयम् Sy
- १८ स्याम युष्मदीया Sy
- १९ हे ऋषे ! Sy
- २० ०त् P वातुन् मरुत Sy
- २१ स्तुति कुर्यत Sy
- २२ भ्रस्य यजमानस्य Sy
- २३ मरुते Sv
- २४ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि Sy
- २५ तृणादि भक्षणाय गच्छन्त्यः Sy
- २६ गच्छन्त्याः P मरुतः Sy
- २७ पुरातनान् Sy
- २८ ह्वय D
- २९ स्तुत्या Sy
- ३० स्तुतीच्छ्वावतो मरुतः Sy
- ३१ Ms D puts the figure ॥५३॥ here
to indicate the end of the fifty-
third hymn No such number is
given in P

प्र शर्धाय॑ मारुताय॑ स्वभानव॑ इमां वाचमनजा॑ पर्वतच्युते॑ ।

धर्मस्तुभे॑ दिव॑ आ पृष्ठयज्वने॑ द्युम्रश्रवसे॑ महिं॑ नृम्णमर्चत॑ ॥ १ ॥

१ प्र शर्धाय॑ । प्रगमय॑ । मारुताय॑ । वेगाय॑ । स्वदीप्तये॑ । स्तुतिम् । इमाम् । मेघानां॑ च्यावयित्रे ।
यज्ञे॑ स्तोतव्याय । दिव॑ । आगत्य । स्पृष्टयजमानाय॑ पृष्ठ स्पृशते । द्योतमानायान्नाय॑ । महत् । धनम् ।
प्रयच्छत॑ ।

प्र वो॑ मरुतस्तविषा॑ उदन्यवो॑ वयोवृधो॑ अश्वयुजः॑ परिज्रयः॑ ।

सं विद्युता॑ दधति॑ वाशति॑ त्रितः॑ स्वरन्त्यापोऽवना॑ परिज्रयः॑ ॥ २ ॥

१५ प्र वो॑ मरुतः । प्र स्वरन्ति॑ प्रगमयन्ति । युष्माकम् । हे मरुत॑ । महान्त॑ । उदकमिच्छन्त॑ । अत्र-
वृध॑ । अश्वैर्युक्ता॑ । परितो गन्तारो रथा । सन्दधति॑ चोदकानि । विद्युता॑ सम्भृताश्च । पृथिव्याम् । विसृ-
जन्ति॑ । इति मध्येऽपा सन्धारणानन्तर प्राक् विसर्गात् त्रिस्थान इन्द्र । गर्जितशब्द करोति । परितो गन्त्र्य ।
आप॑ इति ।

१. 'प्र शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावा-
श्वस्यार्षं मरुद्देवताकम् । चतुर्दशी त्रिष्टुप्, शिष्टा
जगत्यः । 'प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपाल्या
त्रिष्टुप्' (KSA.27.54.p 20) इत्यनुक्रा-
न्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यैन्द्रा-
मारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितञ्च 'प्र
शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य
मारुत्या यजेत्' (ĀSS 2 11) इति Sy

२. प्र अनजेति सम्बन्ध. । प्रापय Sy

३. मरुत्सम्बन्धिने Sy.

४. बलाय Sy

५. स्वायत्ततेजसे Sy

६. क्रियमाणाम् Sy

७. पर्वतस्य च्यावयित्रे Sy

८. धर्मस्य स्तोभयित्रे Sy

९. द्युलोकादागच्छते Sy

१०. षट् पृष्ठं रथन्तरवृहदादिभिरीजानाय Sy

११. ऽनायान्नय P द्योतमानान्नाय Sy

१२. प्रभूतम् Sy

१३. धनं हविर्लक्षणम् Sy

१४. ऽतः P., D. ददतेत्यर्थः Sy.

१५. कारीर्या प्रथमस्याः पिण्ड्याः 'प्र वो मरुतः'
इति याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र वो मरुतस्त-
विषा आ यं नर' (ĀSS 2 13) इति Sy

१६. प्रादुर्भवन्ति Sy

१७. युष्माकं गणाः Sy

१८. महदन्तः P दीप्ताः महान्तो वा Sy

१९. उदकेच्छवः Sy

२०. ऽच्छतो वृधः P. जगत्रक्षणार्थमज्ञस्य वर्धयि-
तारः Sy

२१. गमनाय रथेऽश्वाना योक्तारः Sy.

२२. सङ्गच्छन्ते Sy

२३. भूमौ Sy

२४. स्वरन्ति अधः पतन्ति Sy

२५. त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुद्गणो वा Sy

२६. शब्दयति । अस्मिन् पक्षे सङ्गवावोऽयम् Sy

२७. गन्त्रीरप P गन्त्रीरपि D

२८. इव P.

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्वियो मरुतः पर्यतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा ह्यदुनीवृतं स्तनयदमा रमसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महसः । विद्योतमानतजस । होतारः । व्याप्तायुषा । निश्चरतजस । मरुतः । पवत
च्युतः । अपां वातारः । च । मुहु । भागच्छन्ति । ह्यादुनवतपितारः । शब्दायमानगृहा । वगवन्तः ।
उव्मुतवसा । शरीरं गृहमिति ।

व्यक्तून्द्वा व्यहानि शिफसो व्यन्तरिचु वि रजासि धृतयः ।

वि यदजां अजय नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिप्यथ ॥ ४ ॥

व्यक्तून् । व्यजय । रात्री । हे दत्ता । तपाद्धानि च । ह मन्ता । तपाज्तरिक्षम् । तथा सर्वा
नेव लोकान् । ह कम्पयितार ! यदा यूयम् । प्रयान् वृथान् । व्यजय । यथा । इमानि उदकानि । नाय ।
यदा च दुर्गाणि । व्यजय । तदानीं न । एष । धमण जीर्णा भवय ।

१ 'विद्युन्महस' इति तृतीया करीपमिय द्विती
यस्या पिण्ड्या याज्या । सुधितञ्च 'विद्यु-
न्महसो नरोअश्मदिद्यवः कृष्णं निपान हुरय'
सुपर्णा' (ĀSS 2 13) इति Sv

२ वृष्ट्यावेनितारः Sy

३ अश्मसारमयायुषा वा Sy

४ प्राप्तबीपत्यः Sy

५ मरुतो वृष्ट्यर्थं प्रादुभवन्तीत्यर्थः Sy

६ पवत P ०तोभ्यु० D पवतानां मेघानां
या व्यावपितारः Sy

७. अश्मया उदकानां वातारः । जसो यात्रादेश
Sy

८. विदिति पूरणः Sy

९ प्रादुने वर्तयितयः P प्रादु० D ह्यादुन्या
प्रशने प्रवर्तका Sy

१० ०माययणु० P अमाशब्द साहित्यवाची ।
शब्दोपेतगणा इत्यर्थः Sy

११ वेगस्तः P

वृष्ट्यर्थमुद्युञ्जानाः Sy

१२ ०तबासा P

उदतबसा Sy

१३ The passage शरीरं गृहम् should im-

mediately follow शब्दायमानगृहा
and precede वगवन्तः ।

१४ व्याक्नुन् P व्या० D

१५ व्याजहा P व्याजया D वि धनप इत्युक्त
राधगतेन सम्बध्यते । एवं सवयः । क्षिपयति
तस्यायः Sy

१६ रात्रिः P

१७ हे द्यपुत्रा ! मरुतः ! Sy

१८ अहानि अवि व्यजय Sy

१९ शक्ता सधमपि क्तुम् Sy

२० सर्वानेवोक्तान् P

२१ हे कम्पका ! Sy

२२ प्रयान् P, D

मेघान् Sy

२३ गमयय Sy

२४ यथा तद्वत् Sy

२५ समुद्रम् Sy

२६ प्रायुनगराणि Sy

२७ Omitted by P

२८ इय D

२९ ०षः P, D (नय) हिसय Sy

३० VM ignores मरुतः ।

तद्वीर्यं^१ वो मरुतो महित्वं^२ दीर्घं ततान्^३ सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामि अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्न्ययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तद्वीर्यम् । तत् । वीर्यम् । युष्माकम् । हे मरुत । महित्वम् । विस्तृतम् । तनोति । सूर्य । इव । तेज । अश्वा । इव । गमने । अन्यैरगृहीतबला । अश्वस्यादातारम् । गिरिम् । यत् । न्ययातनं पणिभिरपहतानश्वानाहर्तुम् ।

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोपथा वृक्षं कपनेवं वेधसः ।

अर्धं स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेपथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । दीप्यते । बलम् । हे मरुत । यदा । उदकं मेघस्थम् । शनैः शनैर्मोघम् । मोपथ । यथा वृक्षमन्तर्जाति

१. प्रसिद्धम् Sy

२. सामर्थ्यम् Sy

३. ०त्त्वम् is suggested for ०त्वम् ।

४. अत्यन्तमायतम् Sy

५. तनोति लोके Sy

६. एतवर्णा देवानामश्वास्ते यथा Sy

७. गमने योजन दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः Sy

८. अगृहीततेजस्का । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुत ! यूयमगृभीतशोचिष सन्त. Sy

९. व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातार वा Sy

१०. गिरि P, D गिरिम् is suggested for गिरिम् ॥ मेघं पर्वत वा Sy

११. य P, D यदा Sy

१२. निहतवन्तः स्थ Sy

१३. श्यावाश्वस्यात्रेयस्यार्धम् Dur

१४. भ्राजते Sy, Dur, SKN

१५. भवता गणम् Sy तद्वलम् Dur बल युष्मदीय सेनालक्षणम् SKN

१६. यस्मात् Sy तृतीयाया अत्र लुक् । येन बलेन

Dur, SKN

१७. ०क मेघं P. उदकवन्तम् Sy मेघं वृद्धमुदकपूर्णमनुप्रविश्य Dur अर्णं उदकम् । सकारो मत्वर्थीय । उदकवन्तम्, कम् ? सामर्थ्यान्मेघम् SKN १८. वृक्षम् । वृक्ष्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तम् Sy कथं पुनर्मोषथेति ?

वृक्षम् Dur कथमिव ? वृक्षम् SKN

१९. मेघमोष P ताडयथेत्यर्थं Sy मुष्णीथ यूय, निरुदकं कुरुतेत्यभिप्राय. Dur मुष्णीथ, निरुदकं कुरुतेत्यर्थः SKN

२०. इवेत्यनर्थक । कम्पनाः सन्त । यद्वा कपना कृमयो वृक्षं घुणादय । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् Sy इव Dur

२१. ०त P, D यथा वृक्षमनुप्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रस वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् क्रिमयः कम्पनाः । ते हि वृक्षं मुष्णन्ति मोषयन्ति च कम्पयन्ति च य खादन्ति । स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्वाभाव्यात् Dur कम्पना घुणक्रिमयस्ते वृक्षं यथा मुष्णन्ति निस्सारीकुर्वन्ति तद्वत् SKN

कृमिमुष्माति । हे विषातार ! तत । अस्मान् । सङ्गता यूयम् । पर्याप्तमितिमुदारम् । नयत । यथा चक्षु । यन्तम् । शोभनमार्गम् । अनुनयति ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रैघति न व्यथते न रिण्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा य राजानं वा सुषूदय ॥ ७ ॥

न स जीयते । न । स । अनुभिजीयते । ह मरुत । न च । हन्यते । न । क्षीणो भवति । न । चरति । न च । हिसितो भवति । न । अस्य । धनाति । उपदस्तानि भवन्ति । न च । रक्षणम् । ऋषिम् । वा । म् । राजानम् । वा । सुष्ठु प्रेरयम् ।

१ हे वृद्धेर्विषातार । Sy वेधतो वेद्धार ।

अथवा हे वेधतो मेधाधिन । इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् Dur मेधा धिनो य ईदुग्बला SKN

२ अथि च Sy यस्माद्यमेवभावित् प्रभावेण युक्ता अद्यैतस्मात् कारणात् Dur अस्मात् SKN

३ मामित्यर्थं Sy अस्माकम् Dur

४ ओतो P युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयम् Sy हे सजोषस । सह प्रीता । Dur हे सजो यसा सम्प्रीता परस्परत SKN

५ ०नबिम् ० P धारमप्रं धनादिकं प्रति Sy, एताम् असमति पर्याप्तमितिम् । परि समाप्तविद्यं यस्मानम् Dur व्यत्ययेनकबचनं बहुवचनस्य स्थाने । धरमतीनतल्पमतीन् पर्याप्तानान् स्वर्गापिबर्गप्राप्तावधिकृतमित्यर्थं SKN

६ अनुक्रमेण नयथ Sy यूयमप्यनुनेषथ । गमनानुपहृष्टस्य वर्तव्यमित्यभिप्राय Dur धनुरत्र धात्वर्थानुयायी । नयथ SKN

७. तत्र वृष्टान्त । अक्षुरिव तथापि मार्गप्रदर्शनेन मायकं भवति तद्वत् Sy कथं च पुनर्नेषथ ? यथा गच्छत पुरुषस्य अक्षु Dur

८. गच्छस्तम् Sy त्यक्तेनेव कमपा विद्यया वा यान्तिनितो लोकावम् लोकांम् Dur गच्छन्तं अनुप्यं नयत् तद्वत् SKN

९ ०नं मा० D सुगमनं मार्गम् Sy शोभनगमनं

स्थानम् Dur सुखगमनं, यत्र वा गतानां सुखं भवति स सुग स्वर्गो मोक्षो वा तम् SKN

१० गमनानुपहृष्टे वतते, एवमनुनेषयेनं सुगमिति Dur यथा स्वनेव यत्नेन पथि गच्छन्तं मनुष्यं पथि प्रदर्शनमात्रेण चक्षुर्नयत्येवं स्वीकृतेन कर्मणा स्वर्गं मोक्षं वा गच्छतोऽस्माननु ग्रहमात्रकियया युयं नयतेत्यर्थं SKN

११ VM ignores स्म ॥ स्मेति पूरणं Sy स्मलब्धं पूरणं SKN रूपना कम्पना किमयो भवन्ति N 6 4, SKN II 400

१२ Omitted by P

१३ ऋषी राजा वा Sy

१४ अन्त्येन परामाव्यते । 'त्रि जये' 'यथा ययोहानी' इत्यस्य वा रूपम् Sy

१५ हे मरुत । यूयम् Sy

१६ हिंस्यते अत्यर्थं प्राणनं विपुष्यते Sy

१७ क्षीयते Sy

१८ वनति P पीडयते Sy

१९ Omitted by P

२० हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् Sy

२१ धागाणि P

२२ नोपक्षीयन्ते Sy २३ व P

२४ रक्षा अभ्युप दस्यन्ति Sy

२५ ०क्षन्मयी P ०यम्भुवि D मन्त्रवृष्टारं प्राहायम् Sy

२६ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु Sy

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽयमणो न मरुतः क्वन्धिः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । अश्वन्त^२ । सङ्ग्रामजित^३ । मनुष्या^४ सहाश्वानविष्टाय^५ गच्छन्ति । उदारो^६ ।
इव । मरुत^७ । उदकवन्त^८ । पिन्वन्ति^९ । मेघम्^{१०} । यदि^{११} । ईश्वरा । निर्गच्छन्ति^{१२} । व्युन्दन्ति । पृथिवीम् ।
उदकस्य^{१३} । अन्नेन^{१४} हेतुना^{१५} ।

प्रवत्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वती द्यौर्भवति ग्र्यद्भ्यः ।

प्रवत्वतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वती । विस्तीर्णा^{१६} । इयम्^{१७} । पृथिवी । भवति । मरुद्भ्यः^{१८} काम सञ्चरणाय । द्यौश्च । गच्छ-
द्भ्यः^{१९} । प्रवत्वन्त^{२०} । अन्तरिक्षस्था^{२१} । मार्गा^{२२} । पर्वताश्च^{२३} । क्षिप्रोदकदाना^{२४} । -

१. कारीयमिव तृतीयस्याः पिण्ड्या याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (ĀSS 2 13) इति Sy
२. नियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरा यवनवन्तोऽश्ववन्तः Sy
३. ०मिजि० P, D सङ्घात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः ग्रामजितः, ग्रामस्य जेतार. Sy
४. नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति Sy
५. यथाश्वा० is suggested for सहाश्वा०
६. अयमप्रभृतय आदित्याः इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः Sy
७. उदकवन्तो भवन्ति Sy
८. पिबन्ति D
प्यायन्त्युदकेन Sy
९. कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा Sy

१०. यदा Sy
११. शब्दयन्ति यदा Sy.
१२. मधुरस्योदकस्य Sy
१३. सारेण तदैवं भवति । यद्वा यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति Sy
१४. VM ignores यथा ।
१५. प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्या सा प्रवत्वती । तादृशी । कृत्स्नापि भूमिर्मरुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् Sy
१६. मरुतामर्थाय Sy.
१७. गच्छद्भ्यः P प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः Sy
१८. प्रवत्वती भवति । सापि मरुतां सञ्चाराय Sy
१९. अन्तरिक्षे भवाः Sy
२०. स्तुगतयोऽपि Sy
२१. अद्रयो मेघा वा Sy
२२. प्रवत्वन्तो भवन्ति क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः Sy.

यन्मरुतः समरसः स्वर्णरुः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽग्नाः श्रथयन्ताद्दु सिस्रतः सुद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यन् मरुत । यत् । मरुत । सभारो । सर्वनरो । सूर्ये । उदिते यज्ञ । दिव प्रागत्य । मदथ ।
नेषारः । ततो युष्माकम् । अस्या मार्गो । न । एव । श्रथयन्त । सरन्त । तप्तानीमेव । अस्य । अध्वनः ।
पारम । प्राप्नुय तैरिति ।

असैषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

असैषु । असैषु । युष्माकम् । दातयो भवन्ति । पत्सु ष । खादय । तथा वक्षसु । रुक्मा । ह
मरुत ! भवतां रथे वा । अक्षरकारा । अग्निदीप्तयः । विद्युत । बाह्वो । शिप्राश्च । हिरण्ययीः । शिरस-
स्त्राणाय । वितता ।

तं नाकमर्यो अगृमीतशोचिषु रुश्रुत्पिप्ल मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिं त्विपन्तु यत्स्वरन्ति घोषु विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तं नाकम् । तम् । प्रादित्यम् । गन्तारं । अनुभिरगृहीतवसम् । हे मरुत ! दूषणम् । उदकम् ।

१ यथा Sy	१५ याव० D कटका Sy
२ हे मरुत ! Sy	१६ क्मा D हारा Sy
३ ०रा P सहबला Sy	१७ मयुराश्रुया प्राप Sy
४ सर्वस्य नेतारो यूयम् Sy	१८. अग्निदीप्ता Sy
५ उद्युते मय्याह्वे Sy	१९ P reads यतो बाह्वो for बाह्वो ॥ हस्तयोर्मासन्त इत्यर्थः Sy
६ द्युलोकस्य Sy	२० ०प्राश्र P उष्णीपमय्य Sy
७ मा० P, D यथा सोमेन मरुथ Sy	२१ ०भय P हिरण्यमय्य Sy
८ हे नेतारः ! यथा सोमं पातुमिच्छयेत्यर्थस्तथा Sy	२२ ०सस्त्रा० D VM seems to explain शीर्षसु as शिरसस्त्राणाय ॥ शिरसु Sy
९. ०ता P	२३ विस्तृता । प्रतिषाक्ष्यं वितता इति वा सम्भ- न्वर्णायम् Sy
१० क्षमययन्ति Sy	२४ प्रतिद्वम् Sy
११ शेषयजनमार्गस्य Sy	२५ नास्मिन्नफमस्तीति नाकः Sy
१२ व्याप्नुथ । यथा यथा सोमेन मरुथ तथा स्वर्गीया अस्या म शिषिता भवन्ति । यूयं च हृत्स्तस्य लोकायमार्गस्य पारमश्रुथ Sy	२६ गन्तारो यूयम् Sy
१३ प्रायुधानि भासन्त इति शेषः Sy	२७ अनुसरनप्राप्ततेजस्कं तम् Sy
१४ वात्सु P वात्सु D	२८ शुभ्रवयम् Sy

कम्पयथ^१ । अथ परोक्ष^२ —सङ्गतानि भवन्ति । वलानि । दीप्यन्ते च । यदा । स्वरन्ति^३ । शब्दम् । विततम्^४ ।
उदकमिच्छन्त^५ ।

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्यान्न रथ्यो^६ वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्यो^७ यथा दिवो^८स्मे रारन्त मरुतः सहस्रिणाम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । युष्माभिर्दत्तस्य । हे मरुत । सुमतय । धनस्य । अन्नवत । रथिनं । स्याम लभेम^{११}
धनेन पूर्णं रथम् । न । यो रथि^{१३} । गच्छति^{१५} । यथा । तिष्य^{१६} प्रज्वलित^{१७} । दिवो^{१८} न पतति त रथिम् । अस्मासु ।
रमयन्तु^{२०} । सहस्रपशुम्^{२१} ।

यूयं रथिं मरुतः स्पृहणीयवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयं रथिम् । यूयम् । धनम् । मरुत । स्पृहणीयवीरम् । धत्त । यूयम् । ऋषिम् । रक्षथ^{२६} ।
सामविप्र नाम । यूयम्^{२८} । अश्वम् । भरताय राज्ञे । वलवन्तम्^{३०} । तथा श्रुष्टिमन्तं च । राजानं वृतवन्तं^{३३} ।

१. विविधं चालयथ । अथ द्विकर्मकः Sy	१४. युष्माभिर्दत्तो राः Sy.
२. सङ्गता वलिनो भवथ । हविर्भिरस्मद्दत्तैरिति भावः Sy	१५. च्यवते Sy.
३. दीप्ता भवथ । उभयत्र पुरुषव्यत्ययः । यद्वा यदासुरा वृजना वलैः समच्यन्त अतित्विषन्त तदा Sy	१६. आदित्यो न युच्छति Sy
४. कुस्तेत्यर्थः Sy	१७. या तिष्यं प्रज्वलिता P, D.
५. भयजनकं शब्दम् Sy	१८. दिवः सकाशात् Sy.
६. विस्तृतम् Sy	१९. पति P
७. उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्यास्थेय. । यत् यदा ऋतायवो यज्ञकामाः यजमानादयो यदा समच्यन्त सङ्गता वृजना वलान्यतित्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं वितत तदानी पिप्पल वि धनुथेति सम्बन्धः Sy	२०. रमन्तु P. रमयत Sy.
८. रथिनः तस्य P. रथि तस्य D	२१. अपरिमितम् Sy.
९. हे विविधप्रज्ञा. Sy	२२. VM. ignores मरुतः ।
१०. रथिन P रथस्वामिनो वयम् Sy	२३. हे मरुतः ! Sy
११. भवेम स्वामिन. Sy	२४. स्पृहणीयवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतम् Sy
१२. लभेमहि is suggested for लभेम ।	२५. धत्थ Sy
१३. P and D. add य. before न ।	२६. रक्ष P. ररक्ष D
	२७. रमपिपं P. रविपं D साम्नां विविध प्रेरयितारम् । यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तावुशम् Sy
	२८. हे मरुतः ! यूयम् Sy.
	२९. देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय घत्थ Sy
	३०. अन्नं च Sy
	३१. सुखवन्तं पुत्रमित्यर्थः Sy
	३२. दीप्तं स्वामिनं वा Sy
	३३. धत्थ Sy

तद्वो यामि द्रविणं सद्य ऊतयो येना स्वर्णं तृतनाम् नूरमि ।

इद सु मे मरुतो ह्यर्था वचो यस्य तरैम् तरसा श्रुत हिमां ॥ १५ ॥

तद्वो यामि । तत् । युष्मान् । याचामि । धनम् । हे क्षिप्रगन्तार ! येन । आदित्यं । हव । मनुष्यम् । विस्तृता भयाम । इदम् । सुष्ठु कामयते । मरुत । मदीयम् । वचनम् । यस्य धनस्य । वनेन । शतशतस्वरान् । तीर्णा भवाम् ।

V 55

प्रयज्यवो मरुतो ब्राज्जदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इयन्ते अश्वैः सुयमैमिराशुभिः शुभं यातामनु रथां अष्टत्सत ॥ १ ॥

“प्रयज्यवः” प्रकर्षेण यष्टध्या । मरुत । धीप्यमानयाक्तयः । बृहत् । प्रभम् । प्रयच्छन्ति । रुक्मा-
सङ्कृतवक्षसः । गच्छन्ति । अश्व । सुयमै । क्षिप्रै । कल्याणम् । गच्छन्ती मरुतः । अनुवर्तन्ते । रथा ।

- १ याचामहे Sy
- २ तदानीमेव रक्षा येषां ते तावुशा । सद्योगमना ! वा Sy
- ३ धनेन Sy
- ४ आदित्य इव रश्मीन् Sy
- ५ रश्मीन् Sy
- ६ नून अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् Sy
- ७ ०स P ततनाम Sy
- ८ अश्वेषं P इवानीं क्षियमाणम् Sy
- ९ कामयष्वम् Sy
- १० मम स्वभूतम् Sy
- ११ स्तोत्रम् Sy
- १२ स्तोत्रवक्षसं Sy
- १३ शस P VM seems to explain शसं हिमां together as शससंभस्तराम् ॥ शससङ्ख्याकान् हेमन्तान् Sy
- १४ शससंभस्तरं शीघ्रमेत्यर्थः Sy
- १५ VM ignores अग्निं । Ms D puts the figure ॥५४॥ here to indicate the end of the fifty fourth hymn No such number is given in P

- १६ ‘प्रयज्यवः’ इति वशाचमेकावक्षसं सूक्तं श्यावा इवस्यार्यं मास्तम् । दशमी त्रिष्टुप्, क्षिष्टा अगत्यः । ‘प्रयज्यवो वशान्त्या त्रिष्टुप्’ (KSA 27 55 p 20) इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लव धिके षष्ठेऽह्न्याग्निमास्त इवं सूक्तं मास्त निविद्यानीयम् । सूत्रितं च—‘प्रयज्यव इयं स्तोममित्याग्निमास्तम्’ (ĀSS 77) इति Sy
- १७ प्रयवः P, D
- १८ प्रकर्षेण यष्टारः Sy
- १९ धीप्तायुषाः Sy
- २० प्रभूतम् Sy
- २१ योवनक्षत्रं प्रभूतमत्र वा Sy
- २२ भारयन्ति Sy
- २३ दक्षांसं D हारापतयक्षत्रकाः । ते मरुतः Sy
- २४ प्राप्यन्ते Sy
- २५ दुश्चेन नियमितं लक्ष्यः Sy
- २६ शीघ्रगः Sy
- २७ क्षोभनं यथा भवति तथा । यद्वा उरुकमभिसक्ष्य Sy
- २८ पातां गच्छन्ती मरुताम् Sy

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिचं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वय दधिध्वे^१ । स्वयेमेव^२ परानपेक्ष यूय सङ्घीभूता । बलम् । धारयथ^५ । यथा । प्रत्यक्षमह वेधि^१ ।
तथा बृहन्त^७ । महान्त^७ । विस्तीर्णतर्या^९ । विराजथ । अपि च । अन्तरिक्षम् । बलेनेते । परिच्छिन्दन्ति ।

साकं जाताः सुभ्वः साकमुञ्चिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं जाताः । आदित्या एकस्मिन्^{११} काले । जाता^{१२} । शोभनभवना^{१३} । साकम् । च । निपक्ता^{१४} ।
श्रयर्थम्^{१७} । च । शीघ्रम्^{१८} । वृद्धाश्चासन्^{१९} । नेतार^{२०} । विरोचमाना । सूर्यस्येव । रश्मय आभरणै^{२२ २३} ।

आभूषण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो अस्मां अमृतत्वे दधातनु शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषण्यम्^{२४} । स्तुतिभिराभूषणीयम्^{२५} । व^{२६} । मरुत । महत्वम्^{२७} । दर्शनीय च । सूर्यस्येव । तेज^{२८} ।
अपि^{२९} च । अस्मान् । अमृतत्वे^{३०} । स्थापयथ^{३१} ।

१. हे मरुतः ! यूयम् Sy

२. असहायेनैव Sy

३. सखीभू० P

४. बलं सामर्थ्यम् Sy.

५. धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः Sy

६. जानीय । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः Sy

७. हे महान्तः ! यूयम् Sy

८. उरवः सन्तः Sy.

९. बाले० P, D.

१०. ०च्छ० D व्याप्नुथ Sy.

११. सहैव Sy.

१२. उत्पन्नाः Sy.

१३. सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः Sy

१४. कं D

१५. एव Sy

१६. सेक्तारो वर्षकाः Sy.

१७. श्रियत्यं P, D. बोभाया. Sy

१८. आ सर्वतः Sy

१९. प्रकृष्टतरम् Sy

२०. अवर्धयन् Sy

२१. कर्मणां नेतारः Sy

२२. सूर्यरश्मय इव Sy

२३. अभ० D

२४. ०भूष० D

२५. ०तिराभू० P, D. स्तुत्यम् Sy.

२६. युष्माकम् Sy

२७. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ।

२८. तेजोभिः P तेजोभि D.

रूपमिव Sy

२९. वि D

३०. मोक्षे स्वर्गं इत्यर्थः Sy.

३१. ०यत P.

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूय वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उपे दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथां श्रुत्वत्सत ॥ ५ ॥

उदीरयथे । उद्गमयथे । हे मरुत ! समुद्रतं । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ मेभान् ।
उदकवन्त ! न । मुष्मानम् । दर्शनीयां मेघरूपा । धेनव । शृण्वन्ति । "

यदश्वान्धूर्षुं पुषतीरयुग्ध्व हिरण्ययान्प्रत्यस्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वान् इत्स्पृष्टो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथां श्रुत्वत्सत ॥ ६ ॥

यदश्वान् । यथा । अश्वान् । रयधूर्षुं । पुषतीरयुग्ध्वम् । यदा च हिरण्ययान् । अस्कान्
कवचान् अङ्गैर् प्रत्यमुग्ध्वम् । तदनन्तरं सवन् । एवं । शत्रून् । मरुत ! उदितपथे ।

१ कारीर्या प्रथमस्या पिच्छया 'उदीरयथा'
इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उदीरयथा मरुत-
समुद्रत प्र वो मरुतस्तविषा उवन्यव'
(ASS 2 13) इति Sy

२ ंवीय० D

३ ंमतम० P प्रेरयथ Sy प्रेरयथ वृष्टिम् BB

४ समुद्गमसाधनावन्तरिक्षात् Sy समुन्वनास्मे
भात् BB

५ वृष्टी P अयमेवार्थः पुनरुच्यते Sy

६ सतो वषयथ पर्जन्यात् BB

७ अयमेवार्थः पुनरुच्यते—हे पुरीषिण ! पुनते-
प्रीणयित्वा पुरीषमुवचम् । हे तद्वन्त ! यूयम्
Sy हे पुरीषिण उदकवन्त ! उदकेन हि
सर्वं पूर्यते BB

८ न हि BB

९, वो मुष्मवीया BB

१० शत्रुणामुपशपयितारो वा Sy बंसनशीला वान
शीला वा BB

११ प्रीणयितारो मेघा Sy प्रीणयित्वेसवोऽप्य BB

१२ उपक्षीयन्ते अतो वर्षयतेति BB

१३ VM ignores शुभम् । etc. रथा

रंजयशीला यातां गतिं काशामुकूलप्रवृत्तां शुभं
शोभाम् । सम्प्रवाचितसाधः क्विप् । अमुवर्त
ध्वम् । यदा यातां गतिं शुभमनुवर्तध्वम् ।
सुष्टु अविच्छेदं कृत्वध्वम् । पूर्वप्रवृत्तमार्गं वा
मुञ्चत । यस्मादिशानीमपि रंजया स्म ।
तस्माच्छ्रुत्वात् स्वभावो न त्याज्य इति BB
This stanza—TS 2.4.8 2

१४ हे मरुत ! यूयम् Sy

१५ यदा is suggested for यथा ।

१६ रथसन्निभिनीवु Sy

१७ वृष० P ंतीश्च D पुवत्यो मरुतामित्युक्त
त्वात् (Ngh 1 15) । पुवद्वर्णां वडवा ।
सारङ्गी वात्रापवशाब्जवाच्या Sy

१८ मुञ्चं P अमुध्वं D

भोजितवन्तः स्थ Sy

१९ हिरण्यवर्णान् Sy

२० ंमुध्वं P प्रत्यमुञ्चत Sy

२१ तवन्तरं P एवं कृत्वा Sy

२२ अयि Sy

२३ सह्यमानान् Sy

२४ विक्षिपथ Sy

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।
उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न पर्वताः । न । वारयन्ति । पर्वता । नद्यश्च । युष्मान् । यत्र गन्तुम् । सङ्कल्पयथ । तत्र ।
गच्छथ । एव । हे मरुत । अपि च । द्यावापृथिवी च । परित । गच्छथ ।

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्चं शस्यते ।
विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् पूर्व्यम् । यत् । प्रत्न भवता कर्म । यत् । च । नूतनम् । हे वासयितार । यद् ऋग्भिः । अभि-
धीयते । यत् । च । शस्त्रैः शस्यते । सर्वस्य । तस्य । भवथ । ज्ञातार ।

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्मं बहुलं वि यन्तन ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । सुखयत । अस्मान् । मरुत । मा च । हत । अस्मभ्यम् । सुखम् । बहुलम् । विविध
यच्छत । अधिगच्छत च । स्तोत्रम् । सख्य च ।

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।
जुषध्वं नो हव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । यूयम् । अस्मान् । अभिनयत । अभ्युदयम् । प्रति । पापेभ्यः । निर्णयत् । मरुत ।

१. पार० D वारयन्तु Sy
२. शिलोच्चयाः Sy
३. ष्माकन् P
४. यज्ञादिस्थाने Sy.-
५. संकप० P जानीथ सङ्कल्पयथ Sy
६. तत्स्थानम् Sy
७. ०थः P याथ वृष्ट्यर्थमिति Sy
८. VM ignores न । उ and शुभ etc.
९. पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितम् Sy
१०. कर्मास्ति तदित्यर्थः Sy
११. वासं वास० P, D हे वासका । Sy
१२. ऋभिः P
१३. ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयत इत्यर्थः Sy
१४. वांसनं क्रियते Sy
१५. उक्तस्य Sy

१६. Omitted by P
१७. जानन्त. Sy.
१८. VM ignores मरुत. and शुभं etc
१९. ०तः P
२०. असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम्
Sy
२१. हातस्म० P
२२. ०ह० D अत्यधिकम् Sy
२३. P leads विविध बहुल for बहुलम् ।
विविधम् ॥ कुरुत Sy
२४. स्तुतिमनु-
भूयास्मासु सख्य कुरुतेत्यर्थः Sy
२५. व P
२६. अभियत P अभिलक्ष्य प्रापयत Sy
२७. वस्य वसीयो धन स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा Sy
२८. ०भ्य P किञ्च पापेभ्यः Sy
२९. निर्णमय P निर्णमयत D निर्णमयत Sy

स्तूयमाना ! सेवष्व च । न । हविषां दानम् । हे यष्टव्या ! वयमिति गतम् ।

V 56

अग्ने शर्धन्तुमा गणं पिष्ट रुक्मेमिरुञ्जिमिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवधिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । अग्ने ! वेगमनुतिष्ठन्तम् । प्राभिमुर्येन । दिवोऽवद्वयामि । गणम् । पिष्टम् । प्रलिप्तम् ।
कममये । आनरणे । अस्मिन्नहनि । दिवं । रोचमानो । मनुष्यां वयमिति ? ।

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशंसः ।

ये ते नेदिष्टु ह्वनान्यागमन्तान्वर्ध भीमसैदशः ॥ २ ॥

यथा चित् । अग्ने । त्वम् । यथा । पूजयसि मरुत । हृदयेन तथा । तदा । एव । मे । गच्छन्तु
मरुत । प्राशंसनीया । ये । तव । समीपम् । हवीषि च । आगच्छन्ति । तान् । वर्धये । भीमरूपान् ।

१ गूजाना स्तूयमाना । कर्मणि कर्तुप्रत्ययः Sy

२ अस्माकम् Sy

३ हविर्वाग्निवन्तं यज्ञम् Sy

४ हे यष्टव्या ! मयम् Sy

५ VM ignores वयम् । स्वाम । पतय ।
रपीणाम् ॥ वयं च रपीणां बहुविधानां धनानां
पतय स्वाम भवेम Sy

Ms D puts the figure ॥५५॥ here
to indicate the end of the fifty-
fifth hymn No such number is
given in P

६ 'अग्ने शर्धन्तम्' इति नवच द्वावर्धं सूक्तं श्रयावा
द्वस्यांश मास्ताम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहस्प्यौ
सिष्टा बृहस्प्यः । 'अग्ने नव बार्हंतं तृतीयास-
प्तम्यौ सतोबृहस्प्यौ' (KSA 27 56 p 21)
इत्यमुक्त्वगिष्ठा Sy

७ शत्रूमग्निवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा Sy

८ प्राह्वयेति श्रेव Sy

९ ०ह्वामि P अन्नस्तावस्मन्नभिमुखं ह्वये प्राह्व
यामि Sy

१० मरुतां गणम् Sy

११ अथयवितसम्, युक्तमित्यर्थः Sy

१२ दक्षम० is suggested for दक्ष० ॥ दक्ष०

रोचमाने Sy

१३ अस्मिन् यागदिने Sy

१४ द्युमोकात् Sy

१५ ०मानात् is suggested for ०माना ।

१६ प्रजा । गणानित्यर्थः Sy

१७ यमि० P

१८ VM ignores मरुताम् । चित् and
अधि ॥ अधीति पञ्चम्यर्षानुवाची । चित्
पूरण Sy १९ येन प्रकारेण Sy

२० अतिपूजितं जानासि । तेष्वावरं करोषीत्यर्थः
Sy २१ तथा Sy

२२ मवर्धम् Sy

२३ ०शंस० is suggested for ०शंस० ।
प्राशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिसन्तो वा Sy

२४ अन्तरं ये मरुतः Sy

२५ अत्यन्तान्तिकं सन्निधावेव Sy

२६ प्राह्वानानि मुत्वा Sy

२७ वर्धये हविष्प्रापणेन Sy

२८ कामविलम्बासहनेन भयङ्करदर्शमान् Sy

२९ VM ignores चित् ॥ चित् इति पूजा-
याम् Sy

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीव । भर्तृमतीव स्त्री । भवद्भि पराहता । पृथिवी । माद्यन्ती । आगच्छति । अस्मान् सस्यपूर्णा । हे मरुत । भवताम् । बलम् । ऋक्ष । इव भयङ्करम् । उत्क्षेपणकर्मवत् । दुध्रं च । गौरिव । भीमयुः भययुक्तो भयङ्कर ऋषभ इव ।

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुधुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि ये । निगच्छन्ति । ये । बलेन । अनायासेन । बलीवर्दा । इव । दुधुरं, ये युक्ता धुर उत्क्षिपन्ति ते दुधुरं उच्यन्ते ते । व्याप्तम् । स्वरणकुशलम् । मेघम् । शिलोच्चयम् । च । प्रच्यावयन्ति । गमने ।

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुद्धितानाम् ।

मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ । उत्तिष्ठ । क्षिप्रम्, आसीनेति समीपस्थामाह । स्तोमैः । ससिक्तानाम् । एषाम् ।

१. मीळयः P. मीळः D

२. प्रबलस्वामिका Sy

३. अन्यैरभिभूता Sy

४. अत्र पृथिवीशब्दस्तदधिष्ठिता प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुता साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः Sy

५. हृष्यन्ती मरुत्सेना Sy

६. ऽर्णं P, D

७. युष्माकम् Sy

८. बल गणः Sy

९. अग्निः Sy

१०. कर्मवान् Sy

११. उत्क्षेपणकर्म दधं P दुध्रः Sy

१२. गो P.

१३. भीमैर्वृषभैर्युक्तो गौरिव स यथा शिमीवान् कर्मवान् Sy

१४. हिंसन्ति शत्रून् Sy

१५. मरुत Sy

१६. स्वीयेन बलेन Sy

१७. स्वसञ्चारमात्रेण Sy

१८. बलि P गावः Sy

१९. दुध्रं P दुःखेन हिंस्या अश्वा इव ते मरुतः Sy २०. दुध्रः P., D.

२१. शब्दयन्तम् Sy.

२२. जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पूणातेः प्रीणातेर्वा' (N.I.20.) इति निरुक्तम् । तादृशम् Sy

२३. मेघम् । यद्वा पर्वतमिति विशोष्यं गिरिमिति विशेषणम् । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तम् Sy

२४. प्रच्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् Sy

२५. ऽर्णः P

२६. हे मरुतः । यूयम् Sy

२७. उत्तिष्ठत । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy

२८. निश्चयम् Sy

२९. ऽमह P.

३०. स्तोत्रैः । यद्वा स्तोमैरुपह्वय इति सम्बन्धः Sy

३१. वर्धितानाम् Sy.

मरुताम् । बहुतमम् । नूतनं गणम् । गवामिव । सङ्गम् । आह्वयामि ।

युद्ध्वा ह्यरुपी रथे युद्ध्वा रथेषु रोहितः ।

युद्ध्वा हरीं अजिरा धुरि वोळ्हे वहिष्ठा धुरि वोळ्हे ॥ ६ ॥

युद्ध्वाम् । युद्ध्वाम् । आरोचमाना वद्वा । रथे । रोहितवर्णाश्च । युद्ध्वा च । प्रथ्वी ।

गमनशीली । धुरि । वहनाय । वोढुतमौ ।

उत स्य घाज्यरुपस्तुविश्विरीह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं कर्त्तु त रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत स्य । अपि च । स । प्रथ्वी । आरोचमाना । बहुशब्द । इह धुरि । निधीयताम् । दक्ष-
नीय । मा । युष्माकम् । यामेषु । स वाजी कालवर्धम् । करोतु । तदय तम् । रथेषु । प्रचोदत
युद्ध्वामिति ।

१ तावुषां मरुताम् Sy

२ ०तम P प्रभूततमम् Sy

३ न विद्यते पूर्वा येभ्यस्तमपूर्वम् Sy

४ उबकानां प्रतिदानां गवां वा Sy

५ आह्वये Sy

६ युद्ध्वा P, D

योजयध्वम् Sy

७ हे मरुत ! भूयम् Sy

८ युद्ध्वा P, D योजयध्वम् Sy

९ वषव P वषव D

१० युष्मदीये । सर्वेषां साधारणभूते Sy

११ होतितवर्णाश्च P ०र्णाश्च D

१२ श्वो P प्रथ्वो D

१३ अजिरावाशुगमनो Sy

१४ ०लो P, D

१५ प्रथ्वी Sy

१६ VM ignores हि and explains रथेषु ।
धुरि । युद्ध्वाम् and वोळ्हे once only

तथा रथेषु युष्मदीयेषु । आबराय पुनर्बचनम्
Sy

१७ वेजनवान् Sy

१८ प्रभूतश्चनिरश्वः । प्रथ्व इत्यनेन रोहित इत्युक्तं
भवति । 'प्रथ्विर्बहति रोहित' (RV.I 39 6)

इति इत्युक्तम् Sy

१९ इवानीम् Sy

२० ०ता P रथे नियोजितः Sy

२१ वृषमिशः P दर्शनीयः सम् Sy

२२ गमनेषु Sy

२३ प्रथ्वः Sy

२४ विसम्बन्धम् Sy

२५ त P, D

२६ रथे युक्तमिति शेषः Sy

२७ प्रयोद्ध P प्रेरयत । यथा विसम्बन्धं न कुर्यात्तथा
प्रेरयत Sy

२८ युद्ध्वा० P D

२९ VM ignores स्म ॥ स्म इति पूरणः Sy

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

१ रथम् । २ रथम् । ३ क्षिप्रम् । ४ मारुतम् । ५ वयम् । ६ स्तोतृणामन्नेच्छम् । ७ आह्वयाम् । ८ आतिष्ठति ।
९ यस्मिन् । १० सुरमणीयानि घनान्युदकानि वा । ११ धारयन्ती । १२ सह । १३ मरुत्सु । १४ रुद्रस्य पत्नी मरुता माता ।

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्तसुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

१८ तं वः शर्धम् । १९ तम् । २० व । २१ वेगम् । २२ रथे शोभमानम् । २३ दीप्तम् । २४ स्तुतिकामम् । २५ आह्वयामि ।
२६ यस्मिन् । २७ शोभनजनना । २८ सुधना । २९ स्तूयते । ३० सह । ३१ मरुत्सु स्थिता । ३२ मीळहुषी पत्नी । ३३ निरुक्त द्रष्टव्यम् ।

१. Omitted by P. श्यावाश्वस्यार्धम् Dur
श्यावाश्वस्य SKN
२. रंहणस्वभावम् Sy रंहतेर्गतिकर्मणो रथस्त
मेघम् SKN ३. ०प्र P नु अद्य Sy
स्तोता ब्रवीति नु क्षिप्रम् Dur
४. मरुता सम्बन्धिनं रथम् Sy मरुत्संयुक्तम्
Dur मरुता सम्बन्धिनम् SKN
५. आत्रेयाः Sy.
६. यदास्विनम् Dur. तेन सम्बन्धेन घनकलकल-
लक्षणेन श्रवस्युं श्रवणीयम् SKN
७. आह्वय. P 'ह्वः सम्प्रसारणम्' बाहुलकेन
गुणाभावेन । तत उच्यते । आह्वयामहे SKN
८. आस्थितवती त रथमाहुवे Sy यस्मिन् किमिति?
यस्मिन्नातिष्ठति Dur आ तस्थाविति
सम्बन्धेन आभिममुख्येन तिष्ठति SKN.
९. रथे Sy, SKN रंहणे गमने Dur
१०. सर० P. सुष्ठु रमणीयानि Dur, SKN.
११. सकान्यु० P धकान्यु० D
- १२ जलानि Sy कानि ? सामर्थ्याद्बुदकानि
Dur, SKN
१३. धारयन्त्यातिष्ठतीति । त वय मेघं रथमाह्व-
यामहे वर्षार्यम् Dur १४. सहिता Sy
- १५ सहिता मरुद्भिः Dur सप्तमी तृतीयार्थे ।
मरुद्भिः सह SKN
- १६ यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका
देवी Sy का ? रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्य-
मिका वाक् । अथवायपरिसमाप्तिसूचनार्थः

द्विरुक्तिरिति सिद्धम् SKN

१७. रथ क्षिप्रं मारुतं (मेघ) वयं श्रवणीयमाह्वया-
महे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि
विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ N II.
५०., SKN IV 95 १८. त P.
१९. हे मरुतः ! Sy २०. शर्धम् Sy.
२१. तपः P युष्मदीयम् Sy.
२२. बलं गणम् Sy
२३. शोभनमान P रथे शोभनम् Sy.
२४. स्तुत्यम् Sy २५. आह्वये Sy.
२६. शर्धं Sy. २७. सुष्ठु प्रवृद्धा Sy.
२८. शोभनभाग्यातिमहती Sy
२९. पूज्यते त शर्धमाहुवे Sy.
३०. 'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनान्मीढ्वान्
रुद्रः तत्पत्नी मीळहुषी । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं
मीळहुषीसज्ञया व्याजहार—'उत्तरया दक्षिण-
स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां
मीळहुषी मध्ये जयन्तम्' (AGS 20.1 3.)
इति Sy ३१. The stanza is not
found in the N. I wonder if the
words निरुक्त द्रष्टव्यम् are misplaced
and originally were put after
मरुता माता in stanza no 8.
३२. Ms D puts the figure ॥५६॥
here to indicate the end of the
fifty-sixth hymn. No such
number is given in P.

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सृजोपसो हिरण्यरथाः सुवितार्य गन्तन ।

इय वीं अस्मत्प्रति हयते मृत्तिस्तृप्यजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

‘आ रुद्रासु’ । प्रागच्छत । रुद्रपुत्रा । इन्त्रेण सहिता । सङ्गता । हिरण्यरथाः । सुप्रसूताय कर्मणे ।
युष्मान् । अस्मदीया । इयम् । स्तुति । प्रतिकामयत । यथा । तृप्यज तृप्या जाता यस्य तस्मै । उदकमि
च्छते । विव । मया प्रागच्छन्ति तद्व्यागच्छतेति ।

वाशीमन्त अष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान् इपुमन्तो निपङ्गिणः ।

स्वधा. स्थ सुरथाः पृथिमातरः स्वायुधा मरुतो याधना शुर्मम् ॥ २ ॥

वाशीमन्तः । वास्यायुधयुक्ता । शक्तिमन्तः । प्रज्ञा । शोभनधनुष्का । इपुमन्तः । इपुधिमन्तः ।
स्वधा । स्थ । सुरथाः । ह गोमातरः । इत्यम् । स्वायुधा । यूयम् । गन्धैय । कल्याणम् ।

१ पञ्चमेऽनुयाके षोडश सूक्तानि । तत्र ‘प्रा रुद्रासु’
इत्यष्टौ प्रथमं सूक्तं षयावाश्वस्याय मास्तम् ।
सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा पट जगत्य ।
‘प्रा रुद्रासोऽष्टौ त्रिष्टुबन्तम्’ (KSA 27 57
p 21) इत्यनुक्रमिका । विनियोगो लङ्गिक
Sy

२ इन्त्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः Sy

३ परस्परं समानप्रीतयः Sy

४ हिरण्यमयरथाः सन्तः Sy

५ सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वेणस्तथ्याय धन्याय
तवर्षम् Sy

६ ०प्यब् P

७ किमत्र विद्यते ? इति तदुच्यते इयमिति Sy

८ तस्मादागच्छतः Sy

९ तस्य D गोतमाय Sy

१० उदकेच्छवे Sy

११ धुनोः सक्तासात् Sy

१२ उत्सा उदकनिष्यन्त्वा यथा युष्माभिः प्रेरिता
स्तद्वदस्मद्वर्षमप्यागत्याभिमतं बयतेत्येषः Sy

१३ हे मरुत ! यूयम् Sy

१४ धागीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्य Sy

१५ अष्टिर्नाम धुरिका तद्वन्तः स्य, एवं सयत्र
योन्वम् Sy

१६ मनस ईश्वरा मनस्विनः Sy

१७. ०मन्तः is suggested for ०मन्तः ॥ वाण
यन्तः Sy

१८ निपङ्गवन्तः Sy

१९ स्वशवास्यस्व P

शोभनाश्या भयय Sy

२० भवय Sy

२१ शोभनरथाः Sy

२२ पृथ्वी पुत्राः Sy

२३ साम् ० P लङ्गपरप्रदाविसकलायुधोपेता । एवं
महात्मान सन्तः Sy

२४ यूयम् seems to be the explanation
of मरुतः ।

२५ गच्छ P रथेन गच्छस्य Sy

२६ शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा Sy

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुपे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृपतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

१ धूनुथ । २ कम्पयथ । ३ दिवम् । ४ मेघाश्च । ५ यजमानाय । ६ धनम् । ७ तथा युष्माकम् । ८ गमनात् । ९ भयेन । १० वृक्षा । ११ निजहते नीचीन गच्छन्ति । १२ कोपयथ । १३ पृथिवी वृक्षयुक्ताम् । १४ गोमातर । १५ उदकार्य । १६ यदा । १७ उग्रा । १८ पृपती । १९ अयुग्ध्वम् ।

वातत्विषो मरुतो वर्पनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वंक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

१० वातत्विषः । ११ निर्गच्छद्दीप्तय । १२ मरुत । १३ वर्पत्पा । १४ यमलजाता इव । १५ अत्यन्त सदृशा । १६ सुस्था । १७ तेषु केचित् पिशङ्गाश्वा । १८ केचिदरुणाश्वा । १९ अपापा । २० प्रकर्षेण शत्रूणा तनूकर्तार । २१ महत्त्वेन । २२ द्यौरिव । २३ विस्तीर्णा ।

१. धूनु० P

२. हे मरुतः ! Sy

३. प्रापयथ Sy

४. द्वितीत्यर्थः Sy

५. हविर्दाने यजमानाय Sy

६. धनानि च Sy

७. गमनस्य Sy

८. भीत्या Sy

९. वनानि वृक्षादिसमूहाः Sy

१०. निजिह० is suggested for निजह० ॥

नितरा कम्पन्ते अवनता भृश शसन्तीत्यर्थं Sy

११. निपीन P

१२. अतिवृष्ट्या क्षोभयथ Sy

१३. हे पृश्नेः पुत्राः ! 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता'
(TS 2 2 11 8) इति हि श्रुतिः Sy

१४. उदकार्यम् Sy

१५. ०ग्रा D हे उद्गूर्णबलाः ! यूयम् Sy

१६. वृष० P युष्मदीया अश्वाः Sy

१७. अयुग्ध्वम् P योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम्

Sy

१८ पात० D

१९. ०च्छन्ति दीप्ताय. P. सर्वदा सम्प्राप्तदीप्तयः
Sy.

२०. Omitted by P

२१. वपरु० P. वृष्टे. शोधयितार 'अथवा निर्णि-
गिति रूपनाम (Ngh 3 7 1.) वर्धमेव रूप
येषा ते तादृशा वृष्टिप्रदा इत्यर्थं. Sy

२२. युगलोत्पन्ना इव Sy

२३. परस्परवलरूपादिभिरत्यन्त सरूपाः Sy

२४. शोभनरूपा Sy

२५. विशगा. अश्वाः P. ०शगा अश्वा D पिशङ्ग-
वर्णाश्वोपेताः Sy

२६. प्रकृष्ट तनूकर्तारो द्वेष्टृणाम् Sy

२७. ०त्त्वेन is suggested for ०त्त्वेन ।

२८. अन्तरिक्षमिव Sy.

२९. ०र्णाः is suggested for ०र्णा ॥
विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा 'नाम भेजिरे' इत्यु-
त्तरेण सम्बन्धः Sy.

पुरुद्वप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वपसदृशो अनवभ्रराधसः ।

। सुजातासो जनुपा रुक्मवचसो दिवो अर्का अमृत नाम मेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्वप्सा । अनेकोदकविन्दय । आभरणवन्त । सुदाना । दीप्तसन्दर्शना । अनपभ्रशितयजमान
घना । जमनेव । शोभना । रुक्मालङ्कृतवक्षस । द्युलोकस्य । अचनीया । अमरणसाधनम् । उदकम् ।
मजन्ते ।

श्रुष्टयो वो मरुतो असयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।

नृम्या शीर्षस्वार्युधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनुषु पिपिसे ॥ ६ ॥

श्रुष्टय । युष्माकम् । असयो । अधिहिता । श्रुष्टय । तथा बाह्वो । सह । ओज । बलम् ।
इति त्रीणि निहितानि तेषामस्यो भेद । शीर्षसु । नृम्यानि निहितानि नृम्यामिति धननाम हिरण्यमधिप्रा
हिता इत्यर्थ । रथेषु च । प्रायुधानि । सर्वा । युष्माकम् । अङ्गेषु । श्री । आस्तिष्टामरणैरसङ्कृताना
मिति ।

- १ प्रनूतोवकाः Sy
- २ क्षोभनवानाः Sy
- ३ बीप्तक्याः Sy
- ४ आपभ्रशितयजमानघनाघनाय P
अपभ्रशितयजमानघनाघनाः D अनवभ्रष्ट
घनाः Sy
- ५ जन्मनेवोक्तक्याः Sy
- ६ ०न P क्षोभनजमानाः Sy
- ७ सकारध० P
हारवक्षस्काः Sy
- ८ द्युलोकावामस्य Sy
- ९ ०य P पुण्या मस्तः Sy
- १० उदकं नमनहेतुकमुक्तमक्षणं हृषिर्वा Sy
- ११ सभ्यवन्तः Sy
- १२ अधीति सप्तम्यर्थानुवाची । हिताः आभिताः ।
वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिपन्तध्याः Sy
- १३ प्रायुषविशवाः Sy
- १४ अधि Sy
- १५ स P, D शम्भुणामभिभाषुकम् Sy
- १६ ओजो नामाष्टमो घातुः । तद्रूपम् Sy

- १७ निहितम् Sy
- १८ The passage तेषामस्यो भेद refers to
सहः, ओज and बलम् ।
- १९ क्षिरसु Sy
- २० हिरण्यमयाति पट्टोष्णीषावीनि निहितानि Sy
- २१ P reads ति only for निहितानि नृम्या
मिति ।
- २२ धनाम P Ngh 2 10
- २३ ०य सि० P ०यं शि० D
- २४ युद्धसाधनानि निहितानि Sy
- २५ सर्वा D
- २६ अङ्गेषु कामपोषु P
तनुषु युष्मवीषेषु Sy
- २७ कास्तिः Sy
- २८ अधिष्ठिता आभिता Sy
- २९ ०ष्ट म० P
- ३० The passage आभरणैरसङ्कृतानाम्
should immediately follow युष्मा-
कम् and precede अङ्गेषु ।
- ३१ VM ignores मस्तः ।

गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुत ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽर्वसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोमत् । गवादियुक्तम् । घनम् । अस्मभ्यम् । मरुत । दत्त चन्द्र हिरण्यम् । प्रशस्तिम् । अस्माकम् ।
कृणुत । रुद्रपुत्रा । जनेषु भजेयाहम् । युष्माकम् । रक्षणम् । देवार्हम् ।

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । ह्ये इति निपातोऽयमामन्त्रितवत् पर सम्बोधयत्यविद्यमानवच्च भवति । ह्ये । नेतार ।
मरुत । सुखयत् । अस्मान् । बहुधना । अमरणा । सत्यप्रज्ञा । सत्यस्य श्रोतार । कवय । युवान ।
महामेघा । अत्यन्तम् । सिञ्चन्त ।

• V 58

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्वा अमवद्ब्रहन्त उतेशिरे अमृतस्य खराजः ॥ १ ॥

तमु नूनम् । तम् । एव । सम्प्रति । बलवन्तम् । एषाम् । मरुताम् । गणम् । स्तौमि ।

१. आदि refers to अश्व, रथ, वीर and चन्द्र ॥ बहुभिर्गोभिरुपेतम् । अश्ववत्, बहुभिरश्वरूपेतम् । रथवत् रथोपेतम् । सुवीर सुष्ठु पुत्रोपेतम् । चन्द्रवत् हिरण्योपेतम् Sy

२. अन्नम् Sy

३. ददत । व्यत्ययेनैकवचनम् । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् Sy

४. चन्द्रमिति हिरण्यनाम Ngh. 1 2

५. समृद्धिमित्यर्थः । ताम् Sy

६. अस्मा P, D. अस्मदीयाम् Sy

७. हे मरुतः । Sy द. युष्माक स्वभूतम् Sy

८. अरवस अरव. रक्षणम् Sy

१०. रक्षन्मेवाह P दैव्यस्य दैव्यम् Sy

११. पातो P, D १२. मानर्च P

१३ हे Sy १४. सुखयत । अस्मभ्य हिताय वा सुखिनो भवत Sy

१५. प्रभूतधना Sy १६. अमरणस्वभावा. Sy

१७. Omitted by P ऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः कर्तार इत्यर्थः Sy

१८. सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः Sy.

१९. श्रोतारुद P २०. मेधाविनः Sy

२१. नित्यतरुणा Sy २२ प्रभूतस्तुतय Sy

२३. अत्यधिकम् Sy २४. ंन्त D हविर्भिः सेविताः । उदक वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत Sy

२५. Ms D. puts the figure ॥५७॥ here to indicate the end of the fifty-seventh hymn No such number is given in P

२६. 'तमु नूनम्' इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं ऋष्टुभ मारुतम् । 'तमु' (KSA 27 58 p 21) इत्यनुक्रमणिका, विनियोगो लैङ्गिकः Sy २७. पूर्वं स्तुतमेव Sy

२८ अद्य Sy २९. दीप्तिमन्तम् Sy

३०. मरुतां सम्बन्धिन तम् Sy. ३१. स्तुषे Sy.

नवतराभिं स्तुतिभि । ये । क्षिप्रास्वा । वलयुक्तं घनम् । सहन्ते । अपि च । ईश्वरा भवन्ति ।
अमृतत्वस्य । स्वराण ।

त्वेषं गुणं तवस खादिहस्त धुनिव्रत मायिन् दातिवारम् ।

मयोऽसुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविरार्धसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं गणम् । वीप्तम् । गणम् । बन्निनम् । साद्यायुधहस्तम् । धनुनूकर्माणम् ? धुनोति हि वृक्षादीन् ।
कर्मवन्तम् । दत्तघनम् । विप्र । वन्दस्व । प्रकारान्तरेणाह—युसस्य भावयितार । ये । महत्वन । अमिता
अपरिच्छिन्नास्तान् वन्दस्व । बहुघनान् । नेतृन् ।

आ वो यन्तूद्वाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अय यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एत जुषुष्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ व । आगच्छन्तु । युष्माकम् । उदकस्य षोडार । तदानीम् । वृष्टिम् । ये । व्याप्तौ ।
मरुत । प्रेरयन्ति । अयम् । य । अग्नि । मरुत । अन्तरिक्षे वैद्युतं समिद्धं । एतमिति स्पष्टम् ।

१ कीदृशां मरुताम् ? मध्यसीनाम्—सिद्धय-
स्य । नवतराणां स्तुत्यानां वा एषां मरुतां
गणम् Sy

२ गणात्रयवमृता मरुतः कीदृशा ? इत्युच्यते
मरुतः Sy

३ शीघ्रगाम्यवधोपेता Sy

४ बसवन्तो यथा भवन्ति तथा Sy

५ सहन्ते is suggested for सहन्ते ॥ गच्छन्ति
Sy ६ उवकस्य Sy

७ ०अP स्वायत्तबीप्तयः स्वयमेव राजमानास्तेषां
गणं स्तुषे Sy

८ गणं मरुतम् Sy

९ बसवन्तम् Sy

१० कटकहस्तम् Sy

११ धुननूकर्माणम् is suggested for धनुनू
कर्माण ॥ कम्पयितुकर्माणम् Sy

१२ प्रतावन्तम् Sy

१३ हे होतः । Sy

१४ स्तुहीति सम्बन्धः Sy

१५ ०र P

१६ मरुतः Sy

१७ ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ।

१८ ०रिष्टि० P

१९ प्रभूतघनान् Sy

२० हे अत्विम्यजमाना ! Sy

२१ युष्मान् Sy

२२ षोडा P, D उवकस्य षोडारो मरुतः Sy

२३ इदानीम् Sy

२४ ०ष्टि P २५ ०प्त P •

२६ अथ प्रत्यक्षवारः Sy

२७ प्रतिद्धः Sy

२८ ०ग्नि P

२९ ०द्युतम् P

३० समिधः P, D सम्यग्दीपितः Sy

३१ By एतमिति VM means एतम् ।

जुषुष्वम् । कवयः and युवानः ॥ एतम्

अग्निम् । जुषुष्वं सेवुष्वम् । हे कवयः !

मेधाविनः ! हे युवानः ! नित्यतरुणाः !

सर्वत्र व्याप्ताः ! वा Sy

३२ पृष्ठं P

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभवतुष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदेशो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूय राजानम् । यूयम् । राजानम् । स्वामिनम् । जनाय । जनयथ । महता कर्मणा कर्तारम् । हे यष्टव्या । युष्मत् । गच्छति । मुष्टिभिः शत्रूणा हन्ता । आकृष्टशत्रुबाहु । युष्मत् एव । शोभनाश्व । हे मरुत । सुवीर, मरुत्प्रेरिता कर्माणि कुर्वन्तीति ।

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मृत्या मरुतः सं मिमिन्नुः ॥ ५ ॥

अराइवेत् । यथा रथचक्रस्था अराः सदृशरूपा भवन्ति । यथा वाहानि । एवम् । अचरमा । प्रादुर्भवन्ति ।

१. हे मरुतः ! Sy.

२. स्वामिनं राजमानं वा Sy.

३. शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारम् Sy

४. यजमानाय Sy.

५. जनायन् जनयथा P. जनायञ्जनयथा D
उत्पादयथ Sy

६. विभवा नाम ऋभूणा मध्यमः । स कुशली
तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः ।
तादृश पुत्रम् Sy

७. कीदृशाः ? मुष्टिशब्दो बाहुपलक्षकः । स्वभुज-
बलेनैव हन्ता शत्रूणाम् Sy

८. ०हु P बाहु. प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र
एति Sy ९. ०ष्मन्त P

१०. ०नाश्वे P ०नाश्वे D विद्यमानाश्वः ।
बह्वश्व इत्यर्थः Sy

११. शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायत इत्यर्थः Sy

१२. प्रात P मरु . प्रेरिताः D

१३. वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः 'अराइव'
इति याज्या । सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहे-
वेमं मे वरुण श्रुधि (ĀSS.2 17) इति ।
एकादशने मारुते पशावेषेव पशुपुरोडाशस्य

याज्या । सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहेव या वः
शर्म शशमानाय सन्ति' (ĀSS. 3 7) इति Sy

१४. श्यावाश्वो मरुतः स्तौति SKN.

१५. रथशङ्ख इव Sy. यथा अराइचक्रस्य तुम्बस्य
वा तद्वत् SKN.

१६. बाहा० P, D. अहानीव । दिवसा यथा
सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतस-
प्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन
वैसादृश्याभावः प्रतिपादितः Sy. अहानीव च
सवत्सरस्य सहजातत्वाद्धि तुल्यकाला मरुतः ।
नैषामग्निमो न पश्चिमोऽप्यस्ति कश्चित् SKN.

१७. अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः
Sy चरमः पश्चिमः स येषां नास्ति तेऽचरमाः ।
पश्चिमाभावादेवाग्निमस्याप्यभावः, अनग्निम-
पश्चिमा इत्यर्थः SKN

१८. प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति । एकः 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' (Pa.8 1.6) इत्युपसर्गाभ्यासः स
च पूरणः Sy एक. प्रशब्दः 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' इति पादपूरणः । अपरः प्रकर्षार्थः ।
प्रकृष्टा जायन्ते प्रतिदिवसं वर्द्धमानाः प्रकृष्टा
भवन्तीत्यर्थः SKN.

मरुत्सिक्ता । तजोभिः । पूर्त्वा । पुत्राः । परस्परं सदुद्यो । वगवन्त । स्वन् । मानेन । समिता भवन्ति ।

यत्रायासिष्ट पृपतीमिरश्चैर्वीलुपविर्मिर्मरुतो रथैभिः ।

घोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् प्र । यत्, प्रायासिष्ट यदा प्रगच्छथ । पृपतीभिः । अश्वेष्व । तथा वृषभप्रगविभिः । मरुत् । रथैश्च । तदानीमाप । गच्छन्ति । वृक्षाश्च । उद्गच्छन्ति । अथकवदाह—उत्तया गो पुत्र । वृषभ । मरुत् किं गण ? अथश्रवतु । घातमान ।

प्रथिष्ट यामनृथिवी चिदेपा मतेव गर्म स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्स्त्रान्धुर्यायुयुजे वृषं खेदे चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । प्रथिता भवति । पृथिवी । एषाम् । गर्मे । शोषधीभिर्मतेव । गर्भ जायायाम् । स्वम् ।

१ ०तां P, D अनस्या । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् Sy

२ स्वैर्माहात्म्यैः SKN

३ माध्यमिकाया वाचो गोभ्याया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्वानीया Sy विव SKN

४ ०त्रा P

५ प्रत्येकं समाना Sy उपमाभूता सवस्य । अथवा—उपमेत्यन्तिक्रमाम । (cf Ngh 2 16) विव पुत्रा सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थः SKN

६ प्रकृष्टवेगा । एवमहानुभावा मरुत् Sy अति शयेन वेगवन्त SKN

७ स्वकीयया Sy

८ अनुग्रहबुद्ध्या Sy प्रज्ञया SKN

९ बुद्ध्या सम्यक् सिञ्चन्ति Sy मिक्षतेगति कर्मण एतद्रूपं सङ्गच्छते । यानुशयेयां योग्या प्रज्ञा परानुग्रहात्मिका तानुशयेषामुत्पद्यत इत्यर्थः । अथवा मन्थतेरर्थातिकर्मणो मतिः स्तुतिस्तया सङ्गच्छन्ते स्तोत्रुभिः स्तुयन्त इत्यर्थः SKN

१० VM ignores मरुत् and explains प्र once only ॥ एवमहानुभावा मरुत् Sy N 2 14. SKN II.87

११ प्रा P, D १२ यत् यत् P यदा Sy

१३ पृष्टती० P पुपत्संज्ञकः Sy

१४ बाहनसाधनरश्चै । अश्वशब्दोऽत्र बाहनसामान्यवचन । अतः पुस्तिङ्गता । तयान्यत्र—'यवदवान्मूर्धुं पुपतीरयुग्म्वम्' (RV V 55 6.) रोहिबश्वोऽनाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवमभूताश्वयुक्ता Sy

१५ बुद्धरथनेमिभिः Sy

१६ रथैश्च प्रायासिष्ट । यद्वा अश्व रथश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा Sy

१७ क्षरन्ति Sy १८ वृषसमूहा Sy

१९ हित्यन्ते वेगेन भज्यन्ते Sy

२० ऐक० P

२१ सुयरश्मयः । तत्सम्बन्धी पञ्चन्यः Sy

२२ अपो वधिता Sy २३ मरुत्श्रीगणः P

२४ अवाद्भुक्षं शम्बयतु बुद्धधर्मम् Sy

२५ ०ना P घो घोतमाना D

२६ प्रख्याताऽभवत् । गर्भयोग्याऽभवदित्यर्थः । ते च मरुत्ः Sy

२७ ०वा P मरुताम् Sy

२८ यामि Sy

२९ लौकिकः पतिः Sy

३० भार्यास्ताश्वा भूम्या Sy

३१ स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयम् उवकम् Sy

उदकम् । पृथिव्या^१ निदधाति^३ । गच्छत^३ । अश्वान्^४ । रथघुर्यो^५ ? युञ्जन्ति^६ । ततो वर्षाख्यम्^७ । स्वेदम्^८ ।
चक्रिरे^९ । मरुत^{१०} ।

हये नरो मरुतो मूळता नस्तुवीमवासो अमृता ऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

[हये नरः]

V. 59

प्र वः स्पळक्रन्त्सुविताय दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अण्वैः ॥ १ ॥

प्र वः स्पट् । स्तोत । युष्माकम् । कल्याणाय । दानाय । बन्धन मरुत प्रकुर्वन्तु । दीप्ताय मरुद्-
गणाय । स्तुहि । अह पृथिव्यै । अन्नम् । मरुद्भ्य प्रभरामि । तदनन्तर तत्र गमनायाश्वान् । स्नापयन्ति ।
तरन्ति । च । लोकान् । अनु श्रथयन्ते । स्वम् । तेज । मेघै सह सम्पष्पयन्ति ?

१. ०थिन्या P. २. स्थापितवन्तः Sy

३. गन्तून् Sy.

४. गच्छताश्वान् P ०ताश्वान् D.

५. धुरि रथनस्त्रन्धिन्याम् Sy.

६. आयोजितवन्त Sy.

७. वृष्टिसस्त्यायन् Sy

८. स्वे स्वे० P तस्मात् स्वेदस्थानीयम् Sy

९. कुर्वन्ति Sy १०. रुद्रपुत्राः Sy

११. VM ignores चित् । इत् and हि ॥

चिदिति पूरणः । हि यस्मात् Sy

Ms D puts the figure ॥५८॥

here to indicate the end of the

fifty-eighth hymn No such

number is given in P.

१२ The *pratika* is supplied by the

Editor. The stanza has already

been explained See RV V 57 8

१३ 'प्र व स्पट्' इत्यष्टचं तृतीय सूक्त श्यावाश्व-

स्यापं मरुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप्, शिष्टा.

सप्त जगत्य । 'प्र व. स्पट् त्रिष्टुवन्तम्'

(KSA.27 59 p.21) इत्यनुक्रमणिका ।

विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

१४. प्रवस्वः P प्रवस्वदे D.

१५. हे मरुतः ! Sy

१६. युष्मभ्यम् Sy

१७. सुष्ठु प्राप्तव्याय Sy.

१८. हविष्प्रदानाय Sy.

१९. प्रकर्षेण क्रन्दति स्तौति Sy.

२०. श्रद्योतमानाय द्युदेवाय Sy.

२१. प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् ! Sy

२२. आपृ० P पृथिव्याश्च द्यावापृथिव्यावपि मरु-

तामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः Sy.

२३. स्तोत्रम् Sy.

२४. सम्पादयामि, किञ्च ते मरुतः ! Sy

२५. व्यापकानुदकसङ्घान् Sy

२६. सिञ्चन्ति Sy.

२७. रुतूरन्ति P हरन्ति D. तरन्ति सञ्चरन्ति Sy.

२८. आ सर्वत Sy २९. अन्तरिक्षम् Sy

३०. अनुश्लेषयन्ति, अनुकूल प्रापयन्तीत्यर्थः Sy

३१. ०कानस्य नु श्लथयस्तेश्व P ०कानश्व नु

श्रथयन्ते स्वं D स्वकीयम् Sy.

३२. संवष्पयन्ति P.

अमादिषा मियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चित्तयन्तु एममिरन्तमहे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमादिषाम् । बलात् । एषाम् । भयेन । भूमिरोपधिवनस्पतियुक्ता । कम्पते । नी । इव ।
उदकपूर्णा । जीर्णा नद्याम् । गच्छन्ती । क्षरति भवशीर्णा भवति । दूरे पश्यन्त । ये । गमने । जायन्ते ।
ते नेतारः । यन्ने महतेऽन्नाय । गच्छन्ति ।

गवामिन्न श्रियसे शृङ्गमृत्तम सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुस्वश्वरवः स्यन् मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवामिव । गवामिव । शृङ्ग शिरसि स्थितम् । श्रयणाय भवति मस्ता शृङ्गम् । सूर्य । इव भवति ।
एषां तेजः । उदकस्य । विसर्जने । अर्था इव । शीमनभवना यूयमागच्छन्त । कल्याणा । भवथ । मनुष्या
इव । श्रयणाय । बुद्धि कुरुष । हे नेतारः ! सहिष्ठा ।

१ ऽवाम P, D एषाम्—अन्वादेशविधयत्वा
बनुबात् । एषां मस्ताम् Sy

२ कं घ P कप D

३ पूर्णा प्राणिनि । सा यषोवकमध्ये Sy

४ व्यथिता Sy

५ ञ्जीषा नद्यो P, D

६ ऽन्ति P 'एतद्बुभयं नौविशेषणम् Sy

७ रक्षति P, D क्षति Sy

८ यशीर्षो P विशतुणा D

९ दूरे वृष्यमाना अपि Sy

१० मस्तः Sy

११ शायन्ते is suggested for जायन्ते ॥
शायन्ते ते महान्तो मस्तः Sy

१२ गस्तार P

ये मस्तः Sy

१३ महते हृषिषे हृषिर्मक्षमाय Sy

१४ यतन्ते Sy

१५ VM ignores अन्त ॥ आवापुधिव्योर्मध्ये
Sy

१६ हे मस्तः ! यूयम् Sy

१७ उष्णीषपट्टाविकम् Sy

१८ स्थिति P

१९ भिये, धारयथेति शेषः Sy

२० ऽता P

२१ शृंग P, D

२२ स यथा Sy

२३ वर्शनसाधनं मञ्जलं धत्ते । तद्वद्वभसो वृष्टे-
विसर्जने विसर्जमाय क्षुः सर्वस्य प्रकाशकं
तेजो धारयथ Sy

२४ तेजसः Sy

२५ अस्त P

२६ सुष्ठु सधत्र भवन्तो वेगवन्तः Sy

२७ ऽच्छत P

२८ बर्षनीयाः Sy

२९ मर्त्या यजमानाः । ते यथा Sy

३० जानन्ति यज्ञादिकं तद्विच्छेद्ये Sy

३१ मस्तः Sy

३२ VM ignores उतमम् ॥ उत्कृष्टम् Sy

को वो महान्ति महतामुदश्वत्कस्काव्या मरुतः को ह पौस्या ।

युयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

को वः । क । व । महताम् । महान्ति धनानि । उद्व्याप्नोति । कश्च । कविकर्माणि । क । वा । वीर्याणि । यूयम् । खलु । सूर्यं किरणम् । इव । पृथिवीमोषधिवनस्पतियुक्ताम् । कम्पयथ । प्रगच्छथ । यदा । कल्याणाय । दानाय ।

अश्वाइवेदरुषासः सवन्धवः शूराइव प्रयुधः प्रोत युयुंधुः ।

अयाइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाइव । अश्वा इव । आरोचमाना । समानबन्धवः , एकस्मादुत्पन्ना । शूरा इव । च । प्रकर्षेण योद्धार । प्रयुधुर्मुस्त । यथाश्वा वीराश्चार्जि प्रयुद्धार्थं प्रगच्छन्तीत्यर्थं , तथा राजान इव । सुष्ठु वर्धमाना । वर्धन्ते । नेतारस्तदानीम् । सूर्यस्य । तेज । प्रहिसन्ति । वृष्टिभिः ।

१. वा P.

२. यजमानः Sy.

३. युष्माकम् Sy.

४. ०तं P. ०तम् D. पूज्यानाम् Sy

५. श्रेयांसि Sy.

६. उत्कृष्टं प्राप्नुयात् Sy

७. कश्च तदर्थम् Sy

८. काव्यानि, कवीना युष्माकं सम्बन्धीनि स्तोत्राणि उदश्नवत् Sy

९. च Sy

१०. पौस्यानि पराक्रमान् उदश्नवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् Sy

११. किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्भूमिं रेजथ Sy

१२. प्रकर्षेण सम्पादयथ वृष्टिम् । यस्माद्युयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः Sy

१३. यस्मात् Sy

१४. सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य घनस्य वृष्ट्युदकस्य वा Sy.

१५. VM. ignores मरुतः ।

१६. मरुत एते Sy

१७. शीघ्रगन्तारः Sy

१८. रोमानाः P.

१९. समान एक एव बन्धुबन्धको स्त्रो येषां ते तादृशाः । परस्पर बन्धवः । स्नेहयुक्ता वा Sy २०. भटाः Sy

२१. अपि च Sy

२२. प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः Sy

२३. प्रयुधुः P प्रयुधुः D प्रकर्षेण युध्यन्ते Sy.

२४. ०राश्चार्जि D

२५. ०र्थपा P.

२६. मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा Sy

२७. सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा Sy

२८. एव महात्मान. Sy

२९. तेज.समूहं मण्डलं वा Sy

३०. प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः Sy

३१. ०भि D

३२. VM. ignores इत् ।

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठा उद्भिदोऽमध्यमासो मर्हसा वि वांघृधुः ।

सुजातासो जुषुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते अस्येषा । तं । ज्येष्ठरहिता । कनिष्ठानामपि मध्यमा । किं तद्दि ? सहोत्पन्ना । उद्भूतारं
परीराणाम् । तेजसा । वर्धयन्ते । सुजाता । जन्मना । गोमातरः । दिवः । पुषा । अस्मान् । अभ्या-
गच्छत ॥

वयो न ये श्रेष्ठीः पुरुरोज्ज्वलान्तिद्विवो बृहत्तः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुमये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नमुनूरञ्च्यवु ॥ ७ ॥

वयो न ये । पक्षिणः । इव । स्वावासान् प्रति । ये । वसन । पतन्ति । दिवः । अन्तान् प्रति ।
महतः । समुञ्जितान् दिवः । अश्वा । एषाम् । गिलोन्वयस्य । सानुनि । प्रच्यावयन्ति । यथा । उभय-
पार्श्वस्था अना । विदुः, पक्षिणश्च उत्तररश्चावासस्थानं सभवति पार्श्वमोरन्ययो पवत एव तिष्ठति ॥

१ महत् Sy

२ अस्येषा Sy

३ अकनिष्ठा Sy

४ ०मा D

५ अभ्यासा सर्वप्रकारे समा Sy

६ उद्भूतारः Sy

७ तेषां P तज० D

८ विवर्धयन्ते Sy

९ ०जाता P सुष्ठु सम्भूता Sy

१० योतमात० P पुष्णे पुषाः Sy

११ दिवः सकाशात् Sy

१२ नमुग्धेभ्यो हिता ययम् Sy

१३ अभिमुखम् आ जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्व
नुष्ठितमिति । उत्तरायः प्रत्यक्षकृत । यथा
ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव
प्रागताम् हे श्रुत्विज ! मर्या ! ययमाजिगातन
प्रागच्छत ते नोऽच्छ प्रागच्छतात्मबभिमुक्षम्
Sy १४ VM ignores वि ।

१५ पश्चत्य सन्तः Sy

१६ महत् Sy

१७ अन्तरिक्षस्यादित्यस्य वा Sy

१८ पयन्तान् Sy

१९ समुप्रतस्याकाशयत्नस्य Sy

२० मेघस्य Sy

२१ नभनूनं भनते शब्दकमणो मन्त्रादिति वत् नभ-
नवः । उबकानि Sy

२२ ०स्य P

२३ जनना P, D देवा मनुष्याश्च Sy

२४ जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् ।
देवाश्च धृष्टो सत्यामाप्रयणाबी हृविष्प्रदानेन
जानन्ति । देवानां वृष्टिसम्पूर्तिपरिज्ञानमाश्वसा
यनेनोक्तम्—'यथा ययस्य तुप्ता स्यादथाप्रयणेन
यजेत' इत्युपक्रम्य 'अपि हि देवा आहुस्तुतो
नूनं ययस्याप्रयणेन हि यजते' (ĀSS 29)
इति Sy

२५ वाश्व० D

२६ ०न्ति P

२७ VM ignores परि ॥ परितः Sy

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उपसो यतन्ताम् ।

आचुच्यवुदिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य सुरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु^१ । चावापुर्विवा^२ । भक्षणाव^३ । अन्मान्^४ । सप्तन्त्राणां^५ । अन्मान् । चित्रदाना^६ । उपसश्च ।
दिवि भवन्^७ । मेघम्^८ । मरुत । आच्यावयन्तु^९ । हे श्यावाश्विन^{१०} । रुद्रगन्धर्विन^{११} । मन्त्र । त्वया स्तूयमाना,
उक्त एकवचनवहुवचनयोः सनन्वय^{१२} ।^{१३}

V 60

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसुतो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् ॥ १ ॥

“ईळे” स्तोमि^१ । अग्निम् । सुरक्षणम्^२ । नमोभि नत । प्र^३ । प्रसन्नं^४ सन् । विचिनोतु^५ । कर्म ।
अत्मदीयम्^६ । रथैरिव^७ । प्रभरामि^८ । अत्र त्वद्भिः स्तोम यमां वत्स रथे प्रभरन्ति तद्वत् बहून् स्तोमान्
प्रभराम्येतदेवाह—प्रदक्षिणम्^९ । मरुताम् । स्तोमम् । वांवासांति^{१०} ।

१. कृता P, D.

२. द्यौरन्तरिक्षम् । कीदृशी ? अदीना । यद्वा
द्यौरिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् Sy

३. उत्पत्तये प्रजननाय वा Sy

४. अत्मदर्थम् Sy.

५. ंताम् P, D निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूल
करोत्वित्यर्थः Sy.

६. ंदानायश्च P. ंदानायश्च D. विचित्र-
प्रकाशादिदानाः Sy.

७. उदकम् Sy

८. आच्यावयन्ति । द्विकर्मकोऽयम् Sy

९. हे ऋषे ! Sy.

१०. रुद्रस्य पुत्रा इति शेष. Sy. '

११. ंन्वय P. ंनयामन्वयः D

१२. VM ignores यतन्ताम् ।

१३. 'ईळे अग्निं स्ववसम्' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्त
श्यावाश्वत्स्यार्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शि-
ष्टाः षट् त्रिष्टुभः । मरुद्देवताकमग्निमरुद्देवताकं
वा । 'ईळे द्विजगत्यन्तमानेयं च वा' इति
(K.S.A 27.60 p 21.) सूक्तविनियोगे

लौकिक. । आद्या कारीर्यां सामिधेनीषु याज्या ।
तूवितञ्च—'ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
घाय्ये' (ĀSS 2 13) इति Sy

१४. अह श्यावाश्व Sy.

१५. स्तो० D.

१६. स्वायत्तरक्षणम् Sy.

१७. स्तोत्रं Sy

१८. इदानीम् Sy.

१९. ंन्ता. P. प्रसन्न. प्रकर्षेण यज्ञ प्राप्तो वा सन् Sy

२०. विजानातु Sy

२१. तत्स्तोत्रं कृतम् Sy

२२. अत्मदर्थम् Sy.

२३. रथैरिव D रथैर्यथाभिमत प्राप्नुवन्ति तद्व-
द्रहणसाधनं Sy

२४. प्रकर्षेण सम्पादयाम्यभिमतम् Sy

२५. अत्रनिच्छद्भिः स्तोत्रं. Sy

२६. Omitted by P

२७. ंक्षिणिं P. प्रादक्षिण्येन गच्छन् Sy.

२८. स्तोत्रम् Sy.

२९. वर्धयेयम् Sy

आ ये तस्थुः पृथ्वीषु श्रुतासु सुखेपुं रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वतश्चित् ॥ २ ॥

आ ये । प्रातिप्लन्ति । ये । पृथ्वीषु । विद्युतासु । रुद्राण्येषु च । मरुत । रथेषु । वृक्षा । च ।
व । भयेन । हे उवर्गुणा । निजिहते । पृथिवी । भिया । कम्पते । शिन्वन्त्ये । च ।

पर्वतश्चिन्महिं वृद्धो विभाय दिवश्चित्सानुं रेजत खुने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत श्चष्टिमन्तु अपर्षइव सध्वञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वत । शिन्वन्त्ये । च । प्रत्यन्तम् । वृद्ध । विभक्ति । तथा पर्वतस्य , मन्तरियात् । सानु ।
कम्पते । भवताम् । शब्दे । यदा मूयम् । श्रेष्ठथ । मरुत । श्चष्टिमन्त । तदानीमुदकानीय । सहाञ्चन्त ।
गच्छथ ।

१ मरुतां वाहनेषु Sy

२ भ्रान्तासु प्रसिद्धासु वा Sy

३ सु is omitted by P D क्षमाकाशां
छिद्रम् । शोभनरथासुद्वारेषु Sy

४ रथान् आ तस्यु प्रातिप्लन्ति Sy

५ ०क्ष D बनानि Sy

६ अपि Sy

७ युष्माकम् Sy

८ भीत्या Sy

९ ०ण P, D हे उवर्गुणवला । मरुत । मूयं
यदा रथमाकाशां स्य तदानीम् Sy

१० ०जहं P, D न्यगच्छन्ति Sy

११ ०भिष्मापि P

१२ पर्वतोऽपि रेजते कम्पते Sy

१३ ०च्यव स्वं P अपि रेजते कम्पते । उत्तराद्ध-
प्रत्यक्षकृत, पूर्वार्द्धे य एवमकुयन् तेषां स्तोम
मुष्मानिति पूर्वत्रान्वयः Sy

१४ VM ignores छा ॥ छा छत्रपुधा Sy

१५ कारीर्यां मारुतस्य सप्तकथानस्य 'पर्वतश्चित्'
इत्येषा याच्या । सूत्रितश्च 'पर्वतश्चिन्महि
वृद्धो विभाय सुजति रश्मिमोक्षता' (ĀSS
2.13) इति Sy

१६ अपि Sy अप्यर्थे चिच्छब्दः BB

१७ महान् Sy महत् BB

१८ वृद्ध सप्तपि Sy

१९ मन्तरिक्षस्यापि Sy उपरिगतस्य पर्वतस्य BB

२० सानुम् D समुद्दिता प्रवेशः Sy

२१ कंषिते P, D कम्पते स्यने युष्माकम् ।
'रज्जु कम्पने' BB

२२ भवतां P युष्माकम् Sy

२३ भयङ्करशब्दे सति Sy गञ्जिते BB

२४ Omitted by P

२५ छित्त P मूयं श्रेष्ठथ, तदानीं युष्माकं गजित
भुत्वा पर्वतोऽपि विभक्ति सान्वयि कम्पत इति
BB

२६ हे मरुत ! Sy यदा हे मरुत ! BB

२७ आयुषधन्त सन्तः Sy

वज्रायुषधन्तः BB

२८ तवा Sy तस्मिन्काले BB

२९ अपि इय व्यापका इव BB

३० सहाञ्चन्ता Sy सहाञ्चन्त्याः BB

३१ उदकानीमव सहाञ्चन्तो गच्छथः P ०ण D
यावध्वे Sy भावत । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।
युनोतिर्वा गतिकर्मा । ध्यत्ययेन शप् । तस्मा
वस्माकं वृष्ट्यर्थं गजन्तः श्रीहस्तपत्र यावध्व
मिति BB

३२ VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy

This stanza = TS 3.1.11.5

वराह्वेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।
श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराह्वेत् । कन्याया उद्वोढार इव । रेवतः पुत्रा । अघा । हिरण्यैराभरणैः । उदकैश्च । आत्मीयानि शरीराणि । सश्लिष्टानि कुर्वन्ति । प्रशस्ताः । बलवन्तः । रथेषु । श्रयणाय वा स्थातुम् । सत्यमेव । महनीयान्याभरणानि । अङ्गेषु । कुर्वन्ति ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एपां सुदुघा पृथिः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अमी । सववृधुः । सुधनत्वाय । तेषाम् । सुकर्मा । रुद्र । पिता । अर्थेभ्यः । सुदोहा । पृथिः । सुदिनमिति सुखनाम सुखकरी माता भवति ।

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वामे सुभगासो दिवि ष्ट ।
अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने वित्ताद्दिविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यदुत्तमे । त्रयो लोका भवन्ति तेषु यत्र इदानी वर्तयध्वे । ततः । अस्मान् । हे रुद्रा ! आगत्य ।

१. परा P, D. २. ंढा P, D.
- विवाहयोग्या युवान इव ते यथा Sy
३. धनवन्तः Sy. ४. हिरण्यमयैराभरणविशेषैः Sy
५. उदकैः D ६. स्वीयानि Sy.
७. संयोजयन्ति । अलङ्कुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रेवतासो धनवन्तो हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे Sy. ८. श्रेष्ठाः Sy.
९. प्रस्तावलन्तः P, D बलवन्तो मरुतः Sy.
१०. शोभायै Sy.
११. सत्यदेव P. सत्य सह वा Sy.
१२. कृतवन्तः सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेता रथानधिष्ठाय शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः Sy.
१३. VM. ignores इत् ।
१४. मरुतः Sy
१५. संवर्धुः P सवृद्धः D. वर्धन्ते Sy.
१६. मुभगत्वाया P. सुभगत्वाय Sy.
१७. मरुताम् Sy १८. शोभनकर्मा Sy.
१९. तथा P मरुदर्थम् Sy.

२०. सुष्ठु द्रोग्धी Sy
२१. गोदेवता मातृभूता Sy.
२२. (Ngh 3.6) शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः Sy.
२३. VM. ignores अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । भ्रातरः and युवा ॥ अज्येष्ठासः अकनिष्ठासः परस्परज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानवलाः । परस्पर भ्रातृभूताः । युवा नित्यतरुणः Sy
२४. By the passage त्रयो लोकाः . . यत्र VM. seems to refer to उत्तमे, मध्यमे, अरुधमे दिवि ॥ यदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तमे, अरुधमे वा । दिवि द्युलोके । मध्यमे वा दिवि स्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवीः' Cf. AB.2 17 इत्यादि-श्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् Sy
२५. अस्मात् स्थानत्रयात् Sy.
२६. तथास्मान् P. ततोस्मान् D. अस्मदर्थम् Sy
२७. हे रुद्राः ! आगच्छतेति शेषः Sy.

मस्य । हविषां । क्षिप्रम्, जानीत । हे अग्ने ! त्वं च । वेत्स्य हवि । यदा । यजाम ।

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो द्विवो वहध्व उचरादधि प्युमिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो चाम धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्नि । अग्नि । च । यदा । हे मरुत ! यूयं च । विश्वधना । विष । प्रागच्छप । समुच्छ्रितभ्यं
प्रवेशेभ्य उच्छ्रितेषु वा दशेषु, इति स्पष्टम् ।

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ध्वकमिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिमिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुमिर्वैश्वानर प्रदिवां कृतुनां सज्जूः ॥ ८ ॥

अग्ने । अग्ने । मरुद्भिः । अङ्गानि शुभयद्भिः । रसाहरणपरं सह । मोदमान । सोमम् । पिब ।

१ एतद्वि Sy

२ अद्य Sy

३ विदि Sy

४ वेत्स्य D

५ यद् हवि Sy

६ प्रक्षिपाम Sy

७. VM ignores यत् । मरुत । वा । शुभगास ।
उत्त and वा ।

८ यूयम् Sy

९ सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा Sy

१० विष P सुसोकात् Sy

११ ०षो P ०षोत् D

१२ उचरात् उत्कृष्टतरत् । अधि उपरि ।

। सानुभिरुपरिप्रवेशे । वहध्वे उहध्वे । तत्र
निबसथेस्पर्य । यद्वा स्नुशब्देन तत्सबुधा अथवा
उच्यन्ते । तैर्वोहध्वे Sy

१३ VM ignores the second hemi-
stich of the stanza ॥ ते यूयम् । मन्व
सामा मोदमाना अस्मदीयं स्तोत्रैहविर्मिद्व ।
धुनय शाश्रुणां सम्पयितार । रिशादसोऽस्माद्धि
सकानामसार सन्त । वामं वनतीयं धनम् ।

पत्त इत्त यजमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते
Sy

१४ 'अग्ने मरुद्भिः' इत्यष्टम्याग्निमास्तस्य धान्या ।
'अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ध्वकमि' (ĀSS
5 20) इति सूत्रितत्वात् Sy

१५ Omitted by D भावात्स्यस्य ? (श्यावा-
द्वस्य) SKN

१६ हे अग्ने ! Sy हे भगवत्तग्ने ! वयवानर !
त्वम् Dur

१७ मरुद्भिः सह Sy मितरोचिभिरर्चिभि-
अचियोऽय मरुत । अन्वया ह्यनुवाहरणमेवय
मन्त्रोऽग्ने सोमपाने स्यात् । इतरंमरुद्भिः सम्भ
म्यावृत्विभो वा मरुत Dur

१८ शोभयद्भिः P शोभमानैरम्यान् शोभयद्भिर्वा
Sy शुभयद्भिर्भवन्तम् Dur आत्मानं
रुमभिराभरणविशेषमेष्यद्भिः SKN

१९ स्तुत्य Sy रसहर्तुभि Dur अघनमुह
स्तुतिस्तया तद्भिः सह SKN

२० ०हा D

२१ मार० P, D

मन्वसानं सन् Sy

गणभाव ये श्रयन्ते । शोवकै । विश्वस्य प्रीणयितृभि । गन्तृभि । वैश्वानर^५ । प्रत्न^६ । तेजसा^७ । सङ्गत^८ ।

V.61

के ष्टा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय । पश्मस्याः परावतः ॥ १ ॥

के ष्ट । शौनक —

राजर्षिरभवत् दाभ्यो^{१२} रथवीतिरिति श्रुत ।

स यक्ष्यमाणो राजर्षिरभिगम्य प्रसाद्य च ॥

आत्मान कार्यमर्थं च ख्यापयन् प्राञ्जलि स्थित ।

अवृणीतर्षिमात्रेयमार्त्विज्यायार्चनानसम्^{१५} ॥

१. गणभ्यव P, D. गणभावमाश्रयद्भिः Sy
गणशो भवन्तमाश्रयद्भिः Dur गणत्वमाश्रितैः
SKN.

२. पावयितृभिः Dur पावनैः SKN

३. विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः Sy. सर्वमिदमाग-
च्छद्भिः Dur इन्वतेर्व्याप्तिकर्मण एतद्रूपम् ।
सर्वव्याप्तिभि SKN

४. आयुष्मद्भिः Sy यद् दग्धुम् अयनशीलैः
Dur. गन्तृभिश्चेत्यर्थः SKN

५. ०र. P हे विश्वनरहिताग्ने ! Sy

६. पुराणेन Sy चिरन्तनैः Dur पुराणेन SKN

७. ज्वालापुञ्जेन Sy प्रज्ञया कर्मणा वा Dur
प्रज्ञानेन चरितया प्रज्ञयेत्यर्थः SKN

८. सगत्स P सहितः Sy सयुक्तः Dur ससेव-
मान । अस्माद्वा सम्प्रीयमाणो वा SKN

९. अन्ये तु—'अग्ने मरुद्भिः' (RV V 60 8)
इत्यत्राग्नेरर्चिष ऋत्विजो वा मरुत इति मन्य-
न्ते । इतरथा पार्थिवस्य मध्यमैः सह सोमपाने-
ज्नुदाहरणमेष मन्त्रोऽग्ने स्यादिति । तदसत् ।
मरुता गुणभावात् सहस्तुतेश्चाविरोधात् ।
शौनकस्तु मारुतत्वान्मन्त्रस्य मरुता ससेव्यमानो
न स्वतन्त्र इत्येवमग्नेरप्राधान्य मन्यते । सर्वथा
त्वग्ने सोमपानसम्बन्धोऽस्तीत्येतावान् प्रकृत
उपयुज्यत इति भाष्यकाराभिप्रायः SKN
N ३ २, SKN. III. 121

Ms. D. puts the figure ॥६०॥
here to indicate the end of the
sixtieth hymn No such number
is given in P.

१०. 'के ष्टा नरः' इत्येकोर्नविंशत्यृच पञ्चमं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'के ष्टैकोना गायत्र श्यावा-
श्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ दाभ्यं (दाभ्यं)
रथवीति मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशस बुध्वा च
तरन्तमहिषीं शशीयसी पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोबृहती' (KSA 27.61.p 21) इति ।
श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो
मरुद्देवताकाः । 'सनत्सा' इत्यादीना चतसृणां
शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता ।
'उत मेऽरपत्' इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो
देवता । 'यो मे धेनूनाम्' इत्यस्या वैददश्विस्त-
रन्तो नाम राजा देवता । 'य इं वहन्ते'
इत्याद्या षण्मास्त्यः । 'एत मे' इत्यस्य तृचस्य
दाभ्यो रथवीतिर्नाम राजा देवता । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy

११ DDN reads तथा च बृहद्देवता (BD
5 50-81) for शौनकः ।

१२. दग्धो P. दादभ्यो D

१३. राजात्रिमभिः BD

१४. ख्यापत् D १५. ०ज्यायर्चनास्मान् P.

सं सपुत्रोऽन्यगच्छन् तं राजान यशसिद्वये ।
यज्ञे च विततेऽप्रक्षयं राजपुत्री यशस्विनीम् ।
स्तुया मे राजपुत्री स्यादिति तस्य मनोऽभवत् ॥
सयुज्यस्व मया राजन्निति याग्य वचोऽब्रवीत् ।
प्रत्याचष्ट स त राजा सह सम्मन्थ्य मार्यया ।
अनूपिनोऽत्र जामाता कश्चिद् भवितुमर्हति ॥
प्रत्याख्यात ऋषिस्तेन वृत्त यज्ञ न्यवर्तत ।
श्यावाश्वस्य तु कन्याया मनो नव न्यवर्तत ॥
ततस्ती ? उनिष्याद्यु भावनेवाभिजग्मतु ।
तरन्तपुष्मीद्वही तु राजानौ वैवदश्विनौ ।
ताभ्या तौ बभ्रुः पूजाम् ऋषिभ्या नृपती स्वयम् ॥
ऋषिपुत्रं महिष्याश्च दद्यामास तं नृप ।
तरन्तानुमता चैव प्रादाद् बहुविधं वसु ॥

- १ Omitted by P २ सुपु० P
३ DDN adds the following verses of BD
श्यावाश्वस्यपुत्रं सत्त्वर्चनानस ॥५२॥
साङ्गोपाङ्गान् सवयेवान् य पित्राभ्यापितो मुवा ।
अघनाता सपुत्रोऽन्य गत्या नृपमयाजयत् ॥५३॥
४ ०क्य P ५ राज्ञो च (नृ राज्ञ) पुत्री P
६ DDN adds the following verse of BD
'दद्यावाश्वस्य च तस्यां वै सक्तमासीत्तवा मन' ।
७ BD reads च सोऽत्र० for चचोऽत्र० ।
८ DDN adds after this hemistich the following verses of BD
श्यावाश्वस्य मुतां विस्रु
महिषीं स्वां नृपोऽब्रवीत् ॥५५॥
किं ते मतमहं कन्यां
श्यावाश्वस्य बबामि हि ।
अभिपुत्रोऽनुर्बलो हि
जामाता श्यावयोरिति ॥५६॥

- राजानमब्रवीत्सापि
नृपयिकुलजा हृहम् ।
नानूपिनो तु जामाता
मय मन्त्रान् हि दृढवान् ॥५७॥
ऋषये धीयतां कन्या
वेदस्याम्बा भवेत्तया ।
ऋषि मन्त्रवृशं धेव
पितरं मन्यते धत ॥५८॥
९ प्रत्याचष्टे BD, DDN
१० ०नैव BD, DDN
११ ०तमू० D १२ ०यां D
१३ त P १४ भवे० P
१५ BD and DDN read 'ततस्तौ तु
मिधर्ततामुभाभेयाभिजग्मतु' and add after
that 'सप्ततीयसौ तरन्तं च पुष्मीद्वहं च
पार्थिवम्'
१६ BD adds तु before राजानौ ।
१७ वेव० P
१८ वैवदश्विनौ BD, DDN

अजाविक गवाश्व च श्यावाश्याय शशीयसी १
 ददर्श सस्थितान् पार्श्वे तुल्यरूपानिवात्मन ॥
 समानवयसश्चैव मरुतो रुक्मवक्षस ५
 तान् तुल्यवयसो दृष्ट्वा देवान् पुरुषविग्रहान् ॥
 श्यावाश्वो विस्मितोऽपश्यत् के ष्ठेति मरुतस्तत ०
 ततस्तु मरुतो देवान् रुद्रसूनूनवुध्यत ६
 'य ई वहन्त' इत्याभिवुध्वा तुष्टाव तास्तथा ॥
 अतिक्रम हि त मेने ऋषिर्विपुलमात्मन ॥
 यन्न दृष्ट्वैव तुष्टाव यत् 'के ष्ठ' इति तु पृष्टवान् १३
 स्तुता स्तुत्यानया प्रीता गच्छन्त पृश्निमातरं १४
 अरमुच्य स्ववक्षोभ्यो रुक्मं तस्मै तदा ददु १०
 मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्व सुमहायशा ॥
 रथवीतेर्दुहितरमगच्छन् मनसा तदा ॥
 स सद्य ऋषिरात्मान प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥

१. ०श्याघ D

२. DDN adds, after this hemistich,
the following verses of BD

'अत्रिं याज्यार्चितौगत्वापितापुत्रौस्वमाश्रमम् । ६४।
 अभ्यवादयतामत्रिं महर्षि दीप्ततेजसम् ॥
 श्यावाश्वस्य मनस्यासीन्मन्त्रस्यादर्शनादहम् । ६५।
 न लब्धवांस्तु तां कन्या हन्त सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
 अप्यहं मन्त्रदर्शी स्यां भवेद्धर्षो महान्मम । ६६।
 इत्यरण्ये चिन्तयतः प्रादुरासीन्मरुद्गणः' ।

३. तुल्यरूपान् महात्मनः DDN

४. समायसश्चैव (समानवयसश्चैव) P

५. रुक्मव D

६. स तास्तुल्य (तास्तुल्य) वयसो P तास्तुल्य-
वयसो BD.

७. तदा DDN, RV.V 61 I

८. रुद्रस्तनून० P

९. ई P, D.

१०. RV V 61 II.

११. ०वुध्या D बुध्वा BD, DDN

१२. BD, DDN read यच्च के ष्ठेति पृष्टवान्
RV V 61 I

१३. स्त्यान० D स्तुत्या तथा BD

१४. प्रीत्या D

१५. ०न्त D

१६. ०मारुतः P

१७. रुक्म D

१८. सु P दरुत्सु सु D

दाभ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुता गणा ।

ते तस्मै यद्दुस्तुष्टास्तत्के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥ Sy.

DDN also quotes the ślokas
with a few variations.

१९. सद्यर्षि० P. सद्यर्षि० D.

'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्या वीत्यै रात्रि न्यवेदमत् ।
 रथवीति तपस्यन्ते सम्प्रथ्यापेण चक्षुषा ॥
 रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेति' इति चान्रवीत् ।
 ऋपनियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥
 प्रादाय कन्यां ता दाम्यं उपेयामार्चनानसम् ।
 पादौ तन्मोक्षसङ्गुल्ल स्थित्वा प्रह्वङ्गताञ्जलिः ॥
 रथवीतिरहं दाम्यं इति नाम शशसः च ।
 मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
 तं क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मा च मे भगवन् । क्रुष ।
 ऋषे पुत्र स्वयमूपि पितासि भगवन्मृषे ॥
 भूतं प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येवमब्रवीत् ।
 पाद्याभ्यमधुपकैस्तमर्चयित्वा स्वयं नृपे ॥

१ RV V 61 17 एतं मे स्तोममित्याभ्यां
(RV V 61 17, 18) DDN

२ क्षे० P D

३ रात्री P रात्री न्ययोजयत् BD, DDN

४ DDN adds, after this hemistich,
the following verse of VD

रात्रावनिद्रां क्षानामि मम रात्रि महाद्युते ।

रथवीतिमहिष्या मां मन्त्रयुक्तं निवेदय ॥

५ BD, DDN read रथवीतिमपश्यन्ती ।

६ ०प्रथ्यापे० D

७. रम्यति महत् D

८ P reads हिवा बक्षेति for एष क्षेतीति । D
reads एहिवाक्षेति for एष क्षेतीति ।

RV V 61 19

९ वम्य P वावम्य D

१० ०र्यना० P

११ ०स्योह(प)०सं० P

१२ प्रह्वं BD, DDN

१३ दाम्य P वावम्य D

१४ मया D मयासङ्गतिमिच्छन्तम् DDN

१५ DDN reads सङ्गति० for
संयोग०

१६ तत् BD, DDN

१७ ऋषे BD, DDN

१८ हस्त BD, DDN

१९ ०पर्कस्व पूजयित्वा BD, DDN स्तमार्चना
P स्तमर्चना D

२० मृषम् P, D

शुक्लमश्वशत दत्त्वा अनुजज्ञे गृहान् प्रति ।

शशीयसी तरन्त च पुरुमीळ्ह च पार्थिवम् ॥

षड्भि 'सनत्' इति स्तुत्वा जगामपिरपि क्षयम् । ॥ इति ॥

१. ०दित्त D ०दिता P. RV V 61 5

२. BD V 50-81

अत्र वेदार्थदीपिकाया षड्गुरुशिष्यः—

पाद्याद्यं मधुपर्कं च शुक्लमश्वशत तथा ।
पूर्वदत्त्वाऽत्रिपुत्राय श्यावाश्वाय ददौ सुताम् । ३२ ।
रुक्माभरणयुक्त तु सोऽत्रिर्दृष्ट्वा स्वपौत्रकम् ।
महान्प्रसादो मरुतामिति हृष्टो बभूव ह ॥ ३३ ॥
अथात्रिः पुत्रमित्येव श्यावाश्व बह्वमन्यत ।
श्यावाश्वः कृतदारोऽस्तौत् स्वोपकारकरान्बहून्
॥ ३४ ॥

[अतः प्रष्टव्यरूपेण वाच्यत्वे मरुता स्तुते ।
चतुष्के देवताः के षट्के च ते स्तुताः ॥
सनत्साश्वचतुष्के च तरन्तमहिषी स्तुता ।
उत मे पुरुमीळ्हस्तु स्तुतो यो मे तरन्तक ॥
एतं मे तत्तूचे दाल्भ्यो रथवीतिः स्तुतस्तथा ।
उक्ता बृहद्देवताया शौनकेन कथा त्वियम् ॥]

तथानुक्रमणिका—'के षट्कोना गायत्र श्यावा-
श्वोऽत्र वै ? (वै०) ददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ
दाल्भ्यं रथवीति मरुतश्च दानतुष्ट प्रशशस
बुध्वा च तरन्तमहिषी शशीयसी पञ्चम्य-
नुष्टुप् नवमी—सतोबृहती' इति (KSA
5 61 or 27 61 p 21)

तथा पुरुषमेधे नाराशंसमेतत्सूक्तं विनियुक्तम् ।
तथा सूत्रम्, 'श्यावाश्व तृतीय यथा । श्यावाश्व
अर्चनानसो वि ? (वि) ददश्वी सति ससान ।
के ष्ठा नर इति च सूक्तमिति च (SSS
16 II 7-9)

येन नराः प्रशस्यन्ते स नराशसो मन्त्रः (N
99) इति यास्कवचनान्नराशसज्ञा ज्ञेया
DDN

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः ।

अर्चनानां पुरात्रेयो दाभ्येण (दाल्भ्येन) रथ-
वीतिना ॥

आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थित ।
रथवीतिसुतां कन्या ददर्श पितुरन्तिके ॥
ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च ता सुताम् ।

स प्रदान(सम्प्रदान०)मना भार्यामपृच्छात्किं
प्रयच्छसि ॥

इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि ।
इत पूर्व सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥
तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
श्यावाश्व सस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृत ॥
तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे मुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरत शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥
तरन्तमहिषी साध्वी विभिक्षेऽसौ शशीयसीम् ।
सा सम्प्राप्यान्तिक पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैन प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवा यूथ प्रादादाभरणानि च ॥
तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् ।
दत्त्वा च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति
प्रेरयामास (प्रेषयामास) तमृषिं सोऽपि त्वा
मानयिष्यति ॥

तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्याया दर्शित-
सर्वमार्गः ।

गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान्
(पाश्च)स्व दिदृक्षयागतान् ॥

विलोक्य विप्र सभयं प्रणम्य कृताञ्जलिः
कण्टकिताङ्गसङ्घः ।

तुष्टाव हृष्टान् (दृष्टान्) मरुतो विशिष्टैरथ-
र्वचोभिः परितुष्टचित्त ॥

सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषित तदा मरुद्गणेभ्यो
मुदितात्मवद्भ्यः ॥

तदाभवदृषि सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः ।
पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो (पुरुमीळ्हगृहं पश्चा-
द्गत्वा) लब्ध्वा गवां शतम् ॥

दाभ्यो (दाल्भ्यो) मन्त्रदृशे राज्ञा चोदित-
स्वसुता ददौ ।

पुरुमीळ्हस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी ॥
दाभ्यो (दाल्भ्यो) यो रथवीत्याख्य सप्त ये

मरुतां गणाः ।
ते तस्मै यद् ददुस्तुष्टास्तत् के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥

इति ॥ Sy, DDN.

केयुम् । स्पे । हे नरः । श्रेष्ठतमा । य युयम् एते । एकः । प्रागता स्युः । तं मागेण परमस्यां । परावतः ।

क्वः वोऽध्याः क्वाःमीशवः क्यु शैक कथा यय । पृष्ठे सदो नुसोर्यमः ॥ २ ॥

क्वः वोऽध्याः । भवहृद्वा तेनेव वपण प्रायः दूरादभवत् तत्र पुच्छति—क्वः । युष्माकम् । अशना म्बिता । क्व च । म्भीशवः । कथम् । गन्तु शक्तुं सभाराभ्या पादाभ्याम् । कथम् । गच्छथ । पृष्ठे । ये सीवन्ति । नासिकयोः । यच्छन्त्यश्वान् ते तयोस्ताः ।

जघने चोद एषा वि सुकथानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । जघने । अश्वराजनिः । एषामवसम्भत । सुकथानि । वियच्छन्ति । ययोः । पुत्रकरणाय । ययोः सन्धियनी वियच्छन्ति ।

- १ श्यावाश्वो गायभ्या मस्तोऽमुच्छत् DDN
- २ भवथ । एषं स्वस्मानिश्चयात् सन्धिह्य मधीति Sy के षेति सितां सघस्तास्तनिहि० (RPR. 5 12) इति पत्ये प्राप्ते '०अस्य रेकारत्' (RPR 5 1) इति निषिद्धे '०सूरि भिष्याम विधि पन्तु के षे' (RPR 5 17) इति निपातनात्—पत्यम् । अधिम मरताधि त्वाहीये (Cf RPR. 8 15) DDN
- ३ स्य हे नरः P नर D नेतारो मस्तः Sy, DDN
- ४ अत्यन्त श्रेष्ठा युयम् Sy अत्यन्तश्रेष्ठा DDN
- ५ प्रत्येकम् Sy DDN
- ६ ०ता स्यु D, P प्रागच्छथ Sy, DDN
- ७ परमस्यास्य P, D अत्यन्तदूरवेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थं Sy कस्मादित्युच्यते DDN परावत इति दूरनाम Ngh 3 26
- ८ क्वा P, D
- ९ तेनेव is suggested for तेनेव ।
- १० हे मस्तः । Sy
- ११ कृत्रत्या Sy
- १२ अम्भनरञ्जवः Sy
- १३ क्षीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ Sy
- १४ याताः स्य Sy

- १५ अश्वानां पृष्ठवेशे Sy
- १६ सीवति तिष्ठत्यथेति सः पर्याणम् । तच्च वृश्यते Sy
- १७ संसिक्त० P D
- १८ नियमिता पलायनप्रतिधन्यकारी पशोर्नासिक योर्वृश्यते । तस्मादश्वानिस्त्रिङ्गैः कृत्रापि स्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के युयमिति भेद्यत्वनवधार्याह Sy १९. ०क्ता D
- २० हस्तम्यप्रवेशे Sy
- २१ प्रेरिका कशा अराधकाष्ठविशेषो वा वर्तते । क्षीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्ययं Sy
- २२ अश्वानाम् Sy
- २३ अश्वप्रवेशान् Sy
- २४ विधिष्य नियच्छन्ति । प्राणुधावनन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृता वृष्टान्तः Sy
- २५ इव Sy
- २६ पुत्रकरण जल्पावने Sy
- २७ अत्यन्तेश्वावयिष्यो मोषितः इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः सङ्गमसमये अङ्क विवृता कूर्वांसि तड्ढित्यर्थः Sy
- २८ ०नि D
- २९ VM ignores नर ॥ Sy explains नरः as नेतारो मस्तः ।

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्नितपो यथासंथ ॥ ४ ॥

परा वीरास. १ परागच्छत् । हे वीरा २ । स्वगृह प्रति । मर्या ३ । भद्रा जाया ४ येषां ते भद्रजानयः ५, आभरणैरलङ्कृता यूयम् । यथा ६ । भवथ ७ तथा । अग्नितप्ता इव वर्णत ।

सनत्साश्व्यं पशुमुत श्व्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपवर्तहत् ॥ ५ ॥

सनत् सा १ । प्रायच्छत् १० । तरन्तभार्या ११ शशीयसी श्यावाश्वाय । अश्वसमूहम् १२ । पशुम् १३ । अपि १४ । शतावियुक्तम् १५ । गोसङ्घ १६ च । श्यावाश्वेन १७ भिक्षमाणेन स्तुताय । वीराय तरन्ताय १८ । स्ववाहुम् १९ । उपवर्त कृतवती २० तस्य भार्येत्यर्थ २१ ।

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत त्वा २२ । अपि खलु २३ । एका २४ । स्त्री । शशीयसी नाम । पुंसोऽपि २५ । भवति । प्रशस्ता २६ । देवानाम- २७ त्रातु । अधनात् ३० ।

१. कशाताडिनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते Sy
२. ०रा P हे वीरा ! अमित्राणामीरयितार. ! Sy. ३. हे मर्त्येभ्यो हिता ! Sy
४. भद्राय P भद्राय D
५. भद्र स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ता । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः Sy
६. रथा P, D. यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः Sy
७. अथवाग्नितप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भव-
थेति Sy ८ अग्निना तप्तास्ताम्रादयः Sy
- ९ सा. D १०. प्रादात् Sy
११. सा तरन्तमहिषी मह्यम् Sy
१२. अश्ववात्मक तत्समूहात्मकं वा Sy
१३. पशुम्-जातायेकवचनम् Sy
१४. अपि च Sy १५ शतयुक्त P, D
अनेकैरविभिर्युक्त सनदिति Sy
- १६ गोसमूहात्मक पशुम् Sy १७ ०वाश्वा P
०श्वे D श्यावाश्वेन मया स्तुताय Sy
- १८ वीरा P १९. स्वकीय भुजम् Sy
२०. उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतो
भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बहु धन दातु शक्तेत्यर्थ

- Sy २१ VM. ignores या ।
२२. श्यावाश्वो गायत्र्या शशीयसी तुष्टाव DDN
- २३ अपि च । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु
सैव प्रशस्येत्यर्थ । 'त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि'
इति वचनात् त्वेति निघातः Sy
- २४ त्वशब्द एकपर्यायः, 'त्वसमंसिमनेत्यनुच्चानि'
इति निघात DDN अप्येकः पश्यन्
N 1 19 २५. इत्येतन्महिष्या नाम Sy
२६. पुरुषात् Sy, DDN
२७. अपि is omitted by P.
- २८ वसीयसी Sy वरीयसी श्रेष्ठा भवति तस्माद्
गुणेष्वेवावर कुर्यादित्यर्थः DDN
२९. कस्मात्पुस ? इत्युच्यते । देवा अनेन त्रायन्ते
स्तुत्यादिना स देवत्र. । न देवत्रः अदेवत्र. ।
तस्मात् Sy सा एव, देवान् यस्त्रायते स्तुत्या-
दिना स देवत्रः, ततोऽन्योऽदेवत्र. । तस्मात्
DDN ३०. अथनात् P, D
राधो धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धका-
दित्यर्थ Sy न विद्यते यजनयोग्य राधो
धन यस्य स. अराधा. । तस्मात् DDN.

वि या ज्ञानाति जसुरिं वि तृष्यन्त वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि या ज्ञानाति । विजानाति । या । उपक्षीणम् । पिपासुम् च । धनकामुकं चातिथिम । सा । देवेयु । कृणुते । मनः ।

उत् घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत् घा नेमः । अपि च । सलु । अस्या शशीयस्या अर्धभूत । पुमान भर्ता । मयाज्जुतः । इति । त घ स्तौमि । स्तोताहम् । स । वीरस्य मम दत्ते धन । समान । एव भवति समान साम्यमनयोरिति ।

उत् मैऽरपद्युवतिर्मेमुन्दुपी प्रति श्यावाय वरुनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुविंप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत् मे । अपि च । मह्यम् । प्रति । भकययत् । युवतिः । मायन्ती ह्यष्टा । श्यावाय एव

१ Omitted by P

२ Omitted by D अनुकम्पयाभिमतं दत्तव तीत्यथ Sy

३ शशीयसी Sy

४ यो पक्षिणं P व्ययितम् । नसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा वा Sy

५ तृष्यन्तम् Sy

६ धनकाममुक्त्वा P धनाद्यभिलाषयन्तम् Sy

७ स P

८ कृते देवप्रोत्सर्षं प्रदानबुद्धिं करोति या सव स्त्रीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy

९ श्यावायवस्तरन्तं गायत्र्या तुष्टाव DDN

१० घति पूरणः Sy

११ ०यस्यात्सर्षं० P D नेमोऽर्षः । ज्ञायापत्योर्मि सित्वैककायकर्तृत्वादेक एव पवाथ । 'अर्षं शरी रस्य भार्या' इत्याविस्मृते । शशीयस्या अर्धभूत स्तरन्तः Sy शशीयस्या आदेशवर्तिन्या अर्धभूतः त्वो नेम इत्यर्धवाधिनो (Cf N 3 20) ज्ञायापत्योर्मिसितयोरेककायकर्तृत्वादेक एव ।

'अर्षो ह वा एव आत्मनो यज्जायेति' शतपथे (SB 5 2 1 10) तस्मात्नेम इत्युक्तम् DDN 'त्वो नेम इत्यर्षस्य' N 3 20

१२ बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यात्स्तुत एवेति वृषे Sy

१३ पणिः स्तोता । पणः स्तुतो DDN

१४ सत P तव D तरस्तः Sy DDN

१५ वीरा धनानां प्रेरयितारो वामशीला । 'तं बतिस्य धनं देयं तस्मिन् धने Sy अमित्रान् धार यन्तीति वीरास्तैर्बतिस्य धनं धैर्येयं तस्मिन् धने DDN

१६ सर्वेभ्यो बातेत्यर्थः Sy

१७ इति पूरणः Sy, DDN

१८. The passage समान साम्यमनयोः should immediately follow समान and precede एव भवति ।

१९ ०कयं० P, D अलपत् । स्पष्टमाच्छेदः Sy

२० प्रवृत्तयोचना Sy

२१ ०न्ति P प्रतिभोदनाया Sy

श्यावस्तस्मै । मार्गम् । अथ मा रोहितवर्णावश्वौ । दीर्घकीर्तिम् । मेधाविनम् । पुरुमीळ् च प्रति । भक्षणाय गन्तु तेन मार्गेण वि येमतु ।

यो मे धेनुनां शतं वैददश्चिर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यो मे । य । मे । धेनुनाम् । शतम् । विददश्वस्य पुत्रस्तरन्त । इव । प्रायच्छत् त प्रति गन्तु तदेवाह तरन्त इव । महत्वेन ।

य इ वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

य ईम् । यो । यच्छन्ति । आशुभिरश्वै । मदकरम् । मधु । पिबन्तस्ते । अस्या पृथिव्याम् । अन्नानि । स्थापयन्ति ।

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्व । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषां श्रिया । येषाम् । श्रिया । अधिष्ठिते । द्यावापृथिवी । ये च । रथेषु । विभ्राजन्ते । दिवि । आदित्य इव, उत्तरत्र सम्बन्ध ।

१. श्यावञ्चवस्तस्मै P. श्यावाश्वाय Sy

२. शशीयस्या दत्तौ Sy

३. ०तिः P प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा Sy.

४ एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (Pa 2 3 14) इति चतुर्थी । पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः Sy

५. ०मतः P, D धृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वभ्या युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy ६. Omitted by D ७. इयं पुरुमीळ्हस्तुतिः Sy

८. मह्यम् Sy ९. पुरुमीळ्होऽपि Sy

१० स यथा धेनुशतं बहुविधं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्वः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुव इति शेषः Sy

११ This seems to be the explanation of यथा ॥ येन प्रकारेण Sy

१२. दत्तवान् Sy १३. प्रतु गन्त तदेवाह P

१४. स यथा धेनुशतं बहुविधं च धनं दत्तवान् तद्वद्वैददश्वः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुव इति शेषः Sy

१५ ०त्त्वेन is suggested for त्वेन ॥ मंहनी-

यानि धनान्यपि ददत् Sy

१६. इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धै-
र्माहात्म्यै स्तौति Sy

१७. Omitted by D मरुतः Sy

१८. च्छन्ति P उह्यन्ते Sy

१९. शीघ्रगामिभिरश्वैः Sy

२०. सोमरसम् । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः ।
ते मरुतः Sy २१. अस्मिन् देशे Sy

२२. स्तुतिजनितानि यशांसि Sy

२३. ०ति D धारयन्ति Sy

२४. VM ignores ईम् ॥ इदानीम् Sy

२५. मरुताम् Sy २६. कान्त्या Sy.

२७. अधिते P भवत इति शेषः Sy

२८. द्यावापृथिव्यौ Sy

२९. आ इति चार्थे Sy

३०. यस्मादेते मरुत विशेषेण दीप्यन्ते Sy

३१. द्युलोके Sy

३२. तत्र दृष्टान्त. । रोचमान आदित्य इव Sy

३३. VM ignores उपरि ॥ उपरिभूते । यद्वा
उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् Sy.

युवा स मारुतो गण्यस्त्वेपरथो अनेद्यः । शुर्मयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा स मारुतः । युवा । सः । मारुतः । गणः । दीप्तरमः । प्रकृत्यम् । शुर्म गच्छन् । शत्रुभिर-
प्रतिष्कृतः ।

को वेद नूनमेषां यथा मदन्ति धृतयः । श्रुतजाता अरुपसः ॥ १४ ॥

को वेदः । कः । वेदः । एषां तत् स्थानम् । यत्र । मदन्ति । कम्पयितारः । यज्ञार्थं जाता ।
मपाया ।

यूय मत् विपन्यवः प्रणेतारं इत्या घिया । श्रोतारो यामहृतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । यूयम् । मनुष्यम् । हे मेधाविने ! प्रणयय । सत्यमेव । कर्मणा । श्रोतारस्त्वे तस्यागमनम् ।
भागमनायेषु तस्याह्वानेषु ।

ते नो वसूनि काम्यां पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यक्षियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते नः । ते । अस्मभ्यम् । वसूनि । कमनीयानि । बहूनां ह्लादयितारः । रिशतामसितारः । त
भावर्तन ? हे यक्षिमाः ।

- १ सर्वात्र मिश्रयिता नित्यतरणो वा Sy
- २ अर्थाविषा D
- ३ अस्त्य D अमिन्द्रा Sy
- ४ शोभनं गन्ता Sy
- ५ अप्रतिगतोऽप्रतिश्रितो वा । एवं महानुभावो
गणो दीप्यत इति Sy
- ६ को वेद omitted by P
- ७ भानाति Sy
- ८ मरुताम् Sy
- ९ स्थाने Sy
- १० हृष्यन्ति Sy
- ११ शत्रूणां कम्पका Sy
- १२ जसार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्राहुर्भूता Sy
- १३ VM ignores नूनम् ॥ इवानीम् Sy
- १४ ऽध्या P ऽध्य D मरणस्थानार्थं यज्ञमानम्
Sy
- १५ हे स्तुतिकामा । मरुतः ! Sy

- १६ प्रणेतारः । प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गं
विक्रम् Sy
- १७ अमया Sy
- १८ इवानीं कृतप्रकारमामुग्रहवृद्ध्या ईवुद्योने स्तुति-
कर्मणा वा निमित्तेन Sy
- १९ श्रोतारं प्राह्वानानाम् Sy
- २० यामो गमनम् । तदर्थं हृतयो यस्मिन्निति
यामहृतयो यज्ञाः । तेषु Sy
- २१ न P, D २२ यूयम् Sy
- २३ निवास्तयोम्यानि भनानि Sy
- २४ स्पृहणीयानि Sy
- २५ प्रभूताह्लादकमना Sy
- २६ हे हितकानां शत्रूणामन्तारः । Sy
- २७ अतर्न D भाववृत्तन is suggested for
भावर्तन ॥ भाववर्तयद्येत्यर्थः । मरुतां भानप्रश-
साया अपेक्षितत्वात् प्रार्थनोचिता Sy
- २८ हे यज्ञार्हाः । Sy

एतं मे स्तोममूर्म्यं दाभ्याय परा वह । गिरो देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतं मे । एतम् । मे । स्तोमम् । हे रात्रि । दाभ्याय राज्ञे रथवीतये । अवगमय । गिरश्चेमां दुहितृ-
तृयाचनविषयाः । रथान् इव शीघ्रम् ।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत मे वोचतात् । अपि च । मे । ब्रूहि । इत्यम् । सुतसोमे । रथवीतौ । न । कामस्तव दुहितृ-
विषय । मम । अपगच्छतीति ।

१. श्यावाश्वो गायत्र्या रात्रि विवाहदौत्ये प्रेरयति
DDN

सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः ।
रथवीतिसुतायाश्च विवाह शौनकोऽब्रवीत् ॥
मरुत्सु तु प्रधातेषु श्यावाश्व. सुमहायशा ।
प्रादुर्भूतार्षमात्मान ज्ञात्वात्रिकुलनन्दन. ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा
स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥
'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्यां दौत्ये रात्रि
न्यवेदयत् ।

ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदित. ॥
श्रादाय कन्यका दातुमुपेयायार्चनानसम् ।
पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलि. ॥
रथवीतिरहं दाभ्य इति नाम शशस स. ।
मया संयोगमिच्छन्त त्वा प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन् क्रुध ॥
ऋषे पुत्र. 'स्वयमृषि' पितासि भगवन्नृषे. ।
हन्त प्रतिगृहाणेमा स्नुषामित्येनमेब्रवीत् ॥
तस्मै ददावश्वशत स राजा स्वलङ्कृता
चापि सुतां स्नुषार्थम् ।

विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शत हयाना
दुहितुः सहस्रम् ॥
गवा सहस्र वसु च प्रभूत तप्तुं तपोऽन्तेऽथ
वनं जगाम ॥ इति Sy

These stanzas are already quoted
on RV V 61 1 by VM DDN
also quotes these stanzas with
some variations

२. मदीयम् Sy, DDN

३. मरुद्भूच. कृत स्तोत्रमह मन्त्रदृग् भूत्वा मरुत
स्तुतवानित्येवम् Sy मदीयमेत स्तोम मरुद्भूच
कृत स्तोत्रमह मन्त्रदृग्भूत्वा मरुदादीन् स्तुत-
वानित्येवपरा मत्त पराङ्मुखी दाभ्याभिमुखी
भूत्वा DDN

४. रात्री P रात्रि । देवि । Sy., DDN
ऊर्म्येति रात्रिनाम Ngh 17

५. दादाय D., P
श्यावाश्वाय Sy

६. अपगम P अवगमि D प्रापयेत्यर्थ । तवेवा-
दरार्थमुच्यते Sy प्रापय DDN

७. स्तुतीर्मरुद्विषया Sy तत्र दृष्टान्त हे देवि ।
स्तुती मरुद्विषया DDN

८. रथी यथा रथेऽभिप्रेत वसु स्थापयित्वाभिमत
देश प्रापयति तद्वत् Sy रथेऽभिप्रेत
वस्तु रथीर्यथा स्थापयित्वा अभिमतप्रदेश
प्रापयति तद्वत् । एव प्रेरकात्कार्यसिद्धिर्जाता
DDN

९. VM ignores देवि ।

१०. हे ऊर्म्ये । Sy

११. माम् Sy

१२. ब्रूहि किमित्युच्यते Sy

१३. कृतसोमयागे Sy

१४. रात्रि Sy

१५. तत्पुत्रीविषय. Sy

१६. ंन्तीति D (न) अपगच्छति (न) विरमत
इतीत्य वोचतात् Sy

एष क्षेत्रि रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रित ॥ १६ ॥

एषे । एष । निवसति । रथवीति भनवान् । गोमतीनदी । नक्षीकृत्य गोमत्या समीपेऽभि तस्या वासस्तत्र च तपोऽयम् । पर्वतपृ । अपश्रितस्त गत्वा मदीम वचन ब्रूहीति ।

V 62

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुव वां धर्मस्य यत्र विमुचन्त्यश्नान् ।
दशं श्रुता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठ वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन ॥ भूतवित् ॥ ह मित्रावरुणी ! उदकन । मुक्तयो । स्थानम् । अपिहितम् उदकमध्ये वर्तत इत्यर्थ । सूरस्य । यत्र । अश्वान् पश्चिमामां दिशि । दशं विमुचन्ति सरमयोर्वा तत्र च । तत् स्थानमभव विति । तच्च । एकं स्थानम् । दशं । प्रतानि देवानाम् । सह । अघितिष्ठन्ति तेषां देवानां तस्मिन् स्थाने ।

१ कन्यां ब्रह्मा कृतार्थं तं दयावाद्बोध्य वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यस्तं सम्प्रेक्ष्यार्पणं चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेत्रि' इति सोऽप्रवीत् Sy, DDN

२ तत्रान्ते वयसि निवासमकरोदित्यर्थः । एष क्षेत्रि—'एषस्य स च०' इति 'ऊष्मा परिसृप्यते प्रयाणाम्०' (RPR 2 8, 11) इत्युष्मन्तोप DDN

३ गोमतीनि० P उदकवतीः Sy DDN

४ धनुसुत्य नवीनां तीरे Sy धनुसुत्य DDN

५ तस्य वा० P

६ हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु Sy हिमवत्प्रान्तेषु DDN

७ वंतेष्व व भित० P आभित Sy DDN

८ Ms D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of the sixty first hymn No such number is given in P

९. 'ऋतेन ऋतम्' इति नयर्थं पृष्ठं सूक्तमात्रेयस्य भूतविव धार्षं प्रैष्टुमं मन्त्रावरुणम् । तथा धानुष्यते 'ऋतेन नव भूतविन्मित्रावरुणं वं तत्' (KAS 27 62 p 21) इति । 'व तत्' इत्युभयो प्रयोगसुहृदादिपरिभाषयैतवा

वीन्येकावश सूक्तानि मित्रावरुणवेधत्यानि (Cf KSA 12 3 p 5) ; विनियोगो नञ्जिक्-
Sy

१० यत्र वां मुवान्यां स्थितिस्तदित्यर्थः । सूर्य मण्डले मित्रावरुणयो स्थिति 'धिषं देवाना-
मुर्वगावनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने' (RV I 115 1) 'जडां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं वेभयो'
(RV VII 61 1) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य'
(RV VII 63 1) इत्यादिषु प्रतिष्ठा Sy

११ ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् Sy

१२ आन्ध्राभितम् Sy

१३ ० हितवक० D

१४ यस्मिन् मण्डले स्थितान् Sy

१५ वेध D

१६ विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्वेहाविभिर्निष्ठा
नित्यर्थः । अथवा क्षीप्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति
Sy

१७ ०यो वा P D

१८ ०समभवति P

१९ मण्डलम् Sy

२० यस्मिन्मण्डले वशाशता शतानि सहस्र संख्याका रथमयः Sy

उप्तानाम् । श्रेष्ठं तत् स्थानम् । पश्यामि ।

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसंरस्य धेना अनु वामेकः पविरा वर्तत ॥ ३ ॥

तत् सु वाम् । तत् । सुष्ठु । वाम् । दोग्धिं । हे मित्रावरुणौ ! महत्त्वम् । आदित्यं । तत्र स्थिता अप । अहभिः^{११}, आदित्यो^{१२} मैत्रावरुण तेजो दोग्धीति । विश्वा^{१३} । पिन्वथश्च^{१४} युवाम् । आदित्यस्य^{१५} । अप^{१६} । तौ वाम्^{१७} । आदित्यस्यैक^{१८} । रश्मि^{१९} । अनुवर्तते^{२०} ।

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अत्र वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

[अधारयतम् ।]^{२३} अधारयतम् । पृथिवीम् । अपि च । द्याम् । हे मित्रावरुणौ !^{२४} राजानौ !^{२५} हविर्भिः^{२६} ।

१. वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनाम् । मत्वर्थलक्षणा, अथवा व्यधिकरणषष्ठी । देवाना वपुषा शरीराणा श्रेष्ठम् । मण्डलं हि सूर्यस्य वपु-स्थानीयम् Sy
२. प्रशस्यम् Sy
३. अपश्यम् । अथवा वा युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयम् । 'मैत्र वा अहः' (TB I 7 10 1) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन Sy
४. VM. ignores ध्रुवम् ॥ ध्रुव शाश्वतमपश्यमिति सम्बन्धः Sy
५. अतिप्रशस्तमित्यर्थः Sy
६. वं P युवयोः Sy
७. दाश्वि P दुग्धे Sy
८. किं तदित्युच्यते । सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः Sy
९. महत्वानन्तादित्यन्तत्र P महत्वागन्तादित्यस्तत्र D १०. स्थावरभूता अपः Sy
११. अहोभिर्वर्षर्तुसम्बन्धिभिः Sy
१२. अपो हभि रादित्य P अपो हरादित्या D
१३. सर्वाः Sy १४. वर्धयथ Sy
१५. स्वयं सतुरादित्यस्य Sy
१६. अवस्तौ P धेना. लोकाना प्रीणयित्रीर्दुतीः

- Sy १७. युवयोः Sy
१८. अप्रतियोगी Sy
१९. पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (N 5.5.) इति यास्कवचनान् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथ Sy
२०. अनुक्रमेण परिभ्रमति Sy
२१. VM ignores आ ।
२२. The *pratika* is supplied by the Editor
२३. हे देवौ ! युवाम् । वरुणौ । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्य पद न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादिनिघातत्व युक्तम् । नैव भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावाद्दुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् Sy
२४. राजानौ P, D मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययो. सकाशात्तौ मित्रराजानौ Sy
२५. Omitted by D. तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः Sy.

वर्धयतम् । भ्रौपधी । पशुश्चापि । पिन्वतम् । वृष्टि च । भ्रवसृजतम् । क्षिप्रदानी ।

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगन्तु वर्तते चामुप सिन्धवः प्रदिवि चरन्ति ॥ ४ ॥

आ वाम् । भ्रौवहन्तु । वामे । भ्रवा । सुयुज् । नियतप्रग्रहा । उपगच्छन्तु । भ्रमिमुक्षम् । घृतस्य । रूपम् । वाम् । भ्रनुवर्तते । परिवृतेनावामुदकेन ? उपक्षरन्ति भ्रवयो सकाशात् । प्रदीप्तैः अन्तरिक्षे ।

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी वृहिरिव यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता घृतदुचाधि गते मित्रासाथे वरुणोळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु श्रुताम् । विद्युतम् । भवतो रूपम् । वर्धते । वित्तुतम् । वृहिरिव । यजुषाऽभ्यर्च्युक्तम् । रक्षमाणी हविष्मन्तो । घृतदुचौ । रथस्वीपरि । भ्रवासाथे । पृथिवीषु । अन्तर्वेद्यजनेषु ।

अक्रविहस्ता सुकृते परस्या य त्रासाथे वरुणोळास्वन्तः ।

राजाना च्छत्रमहृशीयमाना सहस्रस्थूर्णं विमृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । ऋषिर्हिंसाकर्माऽहिसितहस्तौ । यजमानाय । अत्यन्तं रक्षको । हे मित्रावरुणौ ।

- १ ०यत् P, D वर्धयत वृष्टिप्रेरणेन Sy
 २ ०त् D गवाश्वादीन् वर्धयतम् Sy
 ३ भ्रवाऽसृजं प्रेरयतम् Sy
 ४ हे मित्रावरुणौ ! Sy ५ युवाम् Sy
 ६ सुष्टु रथे युक्ता सन्तः Sy
 ७ निगतं P सारथिमियतप्रग्रहास्ते Sy
 ८ उपयन्तु Sy ९ अर्वाक् Sy
 १० पृथुतस्य P प्रयुतस्य D उवक्तस्य Sy
 ११ क्वा P क्वाग् D
 १२ भ्रनुगच्छति Sy १३ ०तेनीवा० P
 १४ उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् Sy
 १५ पुराणाः Sv 'प्रदिवि' इति पुराणनाम Ngh
 ३ २७ १६ VM ignores सिन्धवः ।
 १७ विभ्रुताम् Sy
 १८ ०प P, D शरीरबीजितमित्ययं Sy भ्रमतिम् ।
 रूपनामत्तु Ngh ३ ७
 १९ वधतद् P भ्रनुवधयन्तो Sy
 २० यत् । स यथा Sy

- २१ मन्त्रेण रक्षते सद्यत् Sy
 २२ ०युपद० P ०युपद० D
 २३ पालयन्ती Sy २४ भ्रमयन्ती Sy
 २५ हे भ्रातृवली ! Sy
 २६ रथे Sy 'रथोऽपि गते उच्यते' (N ३ ५) ।
 'भ्रा रोह्यो वरुण मित्र गतम्' (RV V
 62 8) इति Sy
 २७ उपर्चं सा साथे P उपविशयः Sy
 २८ यागभूमिषु Sy
 २९ ०वीत्वन्त वे० P मध्ये Sy
 ३० VM ignores मित्र and वरुण ॥ हे
 मित्रावरुणौ । युवामुक्तनक्षयो सन्तो Sy
 ३१ अक्रवि० D ३२ ०विहिंसाकर्मा हिंसाकर्मा
 हि० P कविहिंसाकर्मा हि० D
 ३३ अक्रुपणहस्तौ । वानशूराविश्वरथं Sy
 ३४ क्षोभनस्तुतिकर्त्रे Sy
 ३५ परस्तात् पातारी रक्षितारी Sy
 ३६ हे मित्रावरुणौ । युवाम् Sy

यम् । रक्षथ^२ । देवयजनेषु^३ । तस्मै^४ यजमानाय धनम् । अक्रुध्यन्ती^५ प्रयच्छथ । तौ युवाम् । सहस्रस्थूणम्^६ ।
रथ च । महं । धारयथ^७ ।

हिरण्यनिर्णिगयो^{१०} अस्य स्थूणा^{११} वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता^{१२} तिल्विले वा सनेम^{१३} मध्वो अधिगत्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्णिक् । हिरण्यरूपा^{१०} । अयोमयी^{११} च । अस्य रथस्य । स्थूणा^{१२} । विभ्राजते च । सान्तरिक्षे^{१३} ।
अश्वाजनीव । अवलम्बमाना^{१४} । भद्रे सुकल्याणे^{१५} । उद्गतान्ने^{१६} । प्ररूढसस्ये^{१७} उप्तव ? वाशब्द उपमाधीय ।
तिलतिर्गतिकर्मा^{१८} । अन्नमिव^{१९} । भजेम^{२०}, उदकम् । रथे स्थितम्^{२१} ।

हिरण्यरूपमुषसो^{२२} व्युष्टावयःस्थूणमुदिता^{२३} सूर्यस्य ।

आ रोहथो तरुण मित्रं गर्तमतश्चक्षथे^{२४} अदितिं^{२५} दितिं^{२६} च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम्^{२२} । हिरण्यरूपम्^{२३} । उषसि^{२४} । व्युष्टायाम्^{२५} । अयं स्थूणम्^{२६} । सूर्ये^{२७} । उदिते प्रातरित्यर्थं^{२८} ।

१. यजमानम् Sy २ तस्मै सुकृते अक्रुद्विहस्ता परस्पा च भवथ इति सम्बन्धः Sy
३. VM seems to explain इलासु and अन्तः together as देवयजनेषु ॥ यागभूमिषु मध्ये Sy ४: धन P
५. द्वौ परस्परम् Sy ६. अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेत सौधादिरूप गृहं च Sy
- ७ साहित्येन Sy ८. ०थ P, D सुकृते यजमानाय । अथवा क्षेत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेत रथं चागमनार्थं सह धारयथः Sy
९. VM ignores राजाना ॥ राजाना राजमानौ Sy १०. अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः Sy निर्णिगिति रूपनाम Ngh. 3 7 ११. ०पयो मयि D अयो-विकारा इत्यर्थः । अयोमया वा तादृशो रथः Sy अयं इति हिरण्यनाम Ngh 1 2
- १२ कीलकादयः Sy १३ चासावन्तः P
१४. अश्वा व्यापनशीला मेक्षा । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते Sy
- १५ स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितं Sy
- १६ ०णा P कल्याणे स्तुत्ये वा Sy
- १७ क्षेत्रे देवयजने Sy
- १८ 'तिल स्नेहने' । तिलु स्निग्धा इला भूमिर्यस्य

- तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे Sy
१९. The passage, तिलतिर्गतिकर्मा should immediately follow प्ररूढसस्ये ।
२०. ०न्नभिला P मध्वः मधुपूर्णम् Sy
- २१ सम्भजेम Sy
२२. गर्तस्य गर्तं रथम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरणं । अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरस सनेम स्थापयेमेत्यर्थः Sy
२३. श्रुतविदान्नेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम ऋतुः, तत्र यजमानस्य रथमारुरुक्षतो गृहीतेषुधनुष्कौ बाहू अनयाऽभिमन्त्रयेते । तावेवात्र मित्रावरुणावभिप्रेतावधि-देवताभिप्रायेण । इति तावुच्येते Dur श्रुतविद आर्षम् SKN
२४. हिरण्यसदृशवर्णम् Dur २५. उषसः Dur
२६. प्रातःकाल इत्यर्थः Sy. व्युच्छेदकाले Dur व्युच्छेदवेलायाम् SKN
- २७ अयोमयवाङ्कुम् Sy एवरूपम् अयोमय स्थूणम् Dur अयोमयी स्थूणा, अतिस्थूला वा यस्य तम् SKN २८. उदितौ उदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः Sy उदयकाले Dur उदयवेलायाम् SKN २९. प्रेतरि० P.

हे मित्रावरुणी ! रयम् । आरोहय । अस्माद् रथात् । पश्यथ । अवीनम् । दीनम् । च जैनम् ।

यद्विहितं नातिविधे सुदानु अच्छिद्र शर्म सुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिपासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ६ ॥

यद् बहिष्ठम् । यत् । प्रतिषयन बहुलं विस्तृतम् । न च । शत्रूणामतिविधात् शक्यं भवति । हे धोमनदानी ! अच्छिद्रम् । गृहम् । ह सुवनस्य, गोपायितारौ । तेन । अस्मात्सु । हे मित्रावरुणी ! रक्षतं शत्रून् । सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् । तेषां जेतारं । स्याम ।

इत्थं व्याख्यत् सप्तविंशमध्याय माघवाह्वय ।

जगतामेकवीरस्य विषय निवसन् सुसम् ॥

१ हे मित्र ! हे धरुण ! युवाम् Sy हे धरुण !
हे मित्र ! SKN

२ स्वम् रथम् Dur रथमात्सीयम् SKN

३ आरोहय यत् प्राप्नुम् Sy यौ युवामेतस्मिन्
काले आरोहयस्तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवं
रथं गतमेतस्मिन् विधावङ्गभूतं तत्सम्भवेव
साम्प्रतमारोहतम् Dur आरोहयो युवाम्
SKN

४ अस्माद्धेतो Sy अत एनमाश्रय Dur
अनन्तरमिति क्षेप SKN

५ रथं P रथां D

६ कुरुतमित्यर्थं Dur लोकापालो हि मित्रा
वरुणो, यश्च यत् करोति शुभमशुभं वा तत्सर्वं
पश्यथ SKN

७ ०दि० P अवीनमनुपक्षीणमात्मपक्षम् Dur
'दीनं क्षये' अक्षीणं च कम । अथवा,
अविंति विंति अति वधातेरेते रूपे । अवातारं
वातारं च हृषियाम् SKN

८ अग्निदत्तो प्रजाविकां च Sy दीनं प्रोपक्षीणम्
मित्रपक्षमित्यर्थं Dur क्षीणम् SKN

९ Omitted by D गत सनास्याम् ।
गपातेः । सत्यसङ्गरा भवति । रथोऽपि
गत उच्यते । गुपातः स्तुतिर्कर्मणः । स्तुततमं
यानम् । 'आ राहयो बरुण मित्र गतम्' इत्यपि
जिह्वामो

१० बाधापणपक्षे 'यद्विहितम्' इति नयमी द्विती
यस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हृषियो या-
भ्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रावरुणा यद्वं
हिष्ठं नातिविधे सुवानु' (ĀSS 2 14)
इति । मैत्रावरुणे पशौ हृषिव एवथ माज्या ।
सूत्रितञ्च—'यद्विहितं नातिविधे सुवानु हिर
प्यगभः सनवततार्थे' (ĀSS 3 8) इति Sy

११ बहुतमम् Sy

१२ अतिविधेऽधुमशक्यं शर्मति शर्मविशेषणम् । 'व्यभ
सादने' इत्यस्मादत्युपपत्ते कृत्यार्थे केन सम्प्रसारणं
च । तावदा शम धारयथ Sy

१३ अन्वच्छिद्रम् Sy

१४ सुखं गृहं वा Sy

१५ गोपा युवाम् Sy

१६ शमणा Sy

१७ ०स P अस्मान् Sy

१८ धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् Sy

१९ ०तो P

२० शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्त Sy

२१ नयेम Sy

२२ ०स्त P

२३ Ms D puts the figure ॥ ६२ ॥
here to indicate the end of
the sixty-second hymn. No such

[चतुर्थो ऽध्यायः ॥]

‘ऋतस्य गोपौ’ अध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
 पूरणत्वापूरणत्वे वाच्यमेव प्रदर्शयन् ॥१॥
 अवान्तरेषु वाक्येषु बहुष्वावर्तते क्रिया ।
 ‘अश्याम त काममग्ने’ इत्याद्यत्र निदर्शनम् ॥२॥
 ‘येनाव तुर्वश यदु येन कण्व धनस्पृतम्’ ।
 एवविधेऽनुषङ्गेण वाक्यार्थस्य प्रदर्शनम् ॥३॥
 अनुषङ्गाय येनेति पुनरावर्तते पदम् ।
 अतो न तादृशेष्वस्ति पूरणत्वमिति स्थिति ॥४॥
 ‘नहि ते’ क्षत्र न सह’ ‘न जातो न जनिष्यते’ ।
 एवम् ‘अन्वह मासा’ च तादृशाश्च न पूरणाः ॥५॥
 ‘भवन्तु नः सुत्रात्रास सुगोपा’ इति दृश्यते ।
 त्राणगोपनयोर्भेदान्न गोपा इति पूरण ॥६॥
 ‘समानो वा जनिता’ इति ततश्च ‘भ्रातरा युवम्’ ।
 इत्यर्थो भ्रातरेत्येतत्ततश्चात्र न पूरणम् ॥७॥

१. पोध्या० D. बोध्या० P गोपावध्या० R
२. RV.VI 5 7; RV V 63 1
३. P reads अश्याग्निदर्शन and D reads अश्याग्निदर्शनं for अश्याम तं काममग्ने इत्याद्यत्र निदर्शनम् ।
४. ०श P. तुवश D
५. कण्ड्वन्धस्पृतं D RV VIII 7 18.
६. ०ति D
७. RV I 24 6
८. P reads न जात्र प्रकृष्याते and D.

1. leads न जात्र प्रकृष्यते for न जातो न जनिष्यते । RV.I 81 5
६. अन्वाह D
१०. RV.X 89 13
११. ०णः P.
१२. ०ष D. RV VI 51 11.
१३. त्राणनावनयोः D १४. ०णं P., D.
१५. RV VI.59 2
१६. तत P, D.
१७. RV.VI.59 2

सूर्यश्वानामिय सज्ञा या 'भद्रा अश्वा हरिर्ते' ।
 हरिन्नामघेया अश्वा अस्येत्यर्थं प्रदर्शयेत् ॥८॥
 एवविधेषु नैकस्य प्राज्ञा इच्छन्ति निर्वचं ।
 'तूय' श्येनेभिर्राशुभि' निर्व्रूयात्तादृशानिति ॥९॥
 'पशु न नष्टमिव' दृश्येते नञिवाी सह ।
 विशेषणे विशेष्ये च पशुमिव नष्टमिव ॥१०॥
 तत्रैक पूरण केचिदिच्छन्त्यन्ये तु मन्वते ।
 ऋपिस्वभावाद् दृश्येते विशेषणविशेष्ययो ॥११॥
 'अचन्तस्त्वा हवामहेऽचन्त समिधीमहि' ।
 तृतीयोऽचन्त इत्येष केपाचित् पूरणो मत ॥१२॥
 ह्वानं समिन्धन चं व कुमहेऽचनपूर्वकम् ।
 रक्षणायेति मन्त्रार्थंस्तत्रैकमतिरिच्यते ॥१३॥
 'न ते' वर्तास्ति राघसु इन्द्र देवो न मर्त्ये' ।
 पादस्य प्रथमस्यात्र प्रपञ्चस्तदनन्तर ॥१४॥

१ हरता P हरिस्व D RV I 115 3

२ नेच्छं D

३ निर्वचि P नर्वचि D

४ कथं P

५ श्येनाभि० D

६ RV VIII 5 7

७ निर्व्रू० P, R

८ RV I 116 23

९ दृश्यते P

१० नदिवाचीवो P, D

११ ऽचिमच्छन्त्ये ते P

ऽचिमिच्छन्त्ये ते D

१२ ऋपिप्रभावाद् P

१३ ऽस्त्वा D

१४ RV V 13 1

१५ इत्येष R.

१६ पानं R

१७ पानसमिद्धेनश्चप P

पानसमिद्धेनश्चय D

१८ ऽक प्रति० R

१९ ऽरिच्यति P

२० वर्तात्रि P वर्तास्ति D

२१ देवे D

२२ RV VIII 14.4.

एव पादो द्वितीयोऽत्र न पूरण इति स्थिति ।
 देवशब्दस्य पादेन^३ मुख्येनैकेऽन्वयं विदु ॥१५॥
 'शिक्षेयमस्मै^१ दित्सेय^२ शचीपते मनीषिणे' ।
 दद्यामपि च दित्सेयमेवञ्चात्र न पूरणम् ॥१६॥
 'विश्वे^१ गन्त मरुतो विश्वे^२' विश्वे^३ अद्य मरुतं ।
 आवर्तते विश्वशब्दस्त चेच्छति न पूरणम् ॥१७॥
 गमने रक्षणे चैव सर्वेषा ह्यन्वयो मत ।
 व्युत्पत्त्यर्थमृचोऽस्माभिरित्थ बह्वच प्रदर्शिता ॥१८॥इति॥

V.63

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।
 यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

^{११}ऋतस्य गोपौ । ^{१२}अर्चनाना ॥ ^{१३}सत्यस्य । ^{१४}गोपायितारौ । ^{१५}अधितिष्ठथ । रथम् । ^{१६}सत्यकर्माणी ।
^{१७}परमे । ^{१८}अन्तरिक्षे । ^{१९}यम् । ^{२०}अस्मिन् लोके । ^{२१}मित्रावरुणौ । ^{२२}रक्षथ । ^{२३}युवम् । ^{२४}तस्मै । ^{२५}वृष्टिः । ^{२६}उदकवती ।
^{२७}दिव । ^{२८}पतति ।

१. एवञ्चनद्वितीयो नू P एवञ्चनव द्वि०

D. २. तव० P. ०दव० D

३. पादने P, D ४. ०के द्वय P, D

५. RV VIII.14 2

६. गन्त गन्त D

७. RV V 43 10 ८. विश्वेद्य P, D

९. RV.X 35 13

१०. ०त्यर्थ० P, D

११. 'ऋतस्य गोपौ' इति सप्तचं सप्तम सूक्तम् ।
 अत्रेयमनुक्रमणिका 'ऋतस्य सप्तार्चनाना जाग-
 तम्' (KSA 28 63 p 21) इति । आत्रे-
 योऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्द ।
 तुह्यादिपरिभाषया (KSA 12 3 p 5)
 मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

१२. ०नान P, D.

१३ हे ऋतस्य उदकस्य रक्षितारौ । Sy

१४ अधितिष्ठतिष्ठत D आरौह्योऽस्मद्यज्ञमा-
 गमनार्थम् Sy

१५. सत्यधर्माणी युवाम् Sy

१६. निरतिशये Sy

१७. आकाशे Sy

१८ यजमानम् Sy

१९. अस्मिन् यज्ञे Sy

२०. युवाम् Sy २१ यजमानाय Sy

२२ पर्जन्य Sy

२३ उदकं P उदकम् Sy

२४. द्युलोकात् Sy

२५. सिञ्चति वर्धयति Sy

सम्राजावस्य सुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे सुईशा ।

वृष्टिं धां राधो अमृतत्वमीमहे धावापृथिवी वि चरन्ति तुन्यवः ॥ २ ॥

सम्राजो । अस्य । मृतजातस्य । ईश्वरो । सर्वद्रष्टारो । हे मित्रावरुणो ! यज्ञे । राज्ये । तौ वाम् । वृष्टिम् । धनम् । अमृतत्व च । यानामहं । धावापृथिवी । चरन्ति । गर्जितशब्दा । "

सम्राजा उग्रा वृषमा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवु धां वर्पयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजो । सम्राजो । उद्गूणी । वपितारो । दिवं । पती । पृथिव्यास्व । मित्रावरुणो । विद्रष्टारो । चित्रे । मेघे सह । गर्जितशब्दम् । उपतिष्ठथ । वर्पयथश्च । पर्जन्यस्य । कर्मणां । धुलोकम् ।

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमुभ्रेण वृष्टथा गूहथो दिवि पर्जन्य द्रुप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया वाम् । कर्म । युवया । हे मित्रावरुणो ! दिवि । श्रितम् । किं च भवत्प्रेषित-सूर्ये । ज्योतिः । विसृजति । चित्रम् । आयुधमन्तरिक्षे । तम् । अभ्रणं । वृष्टथा च । गूहथं । दिवि तत्र । पर्जन्य । उवकप्रस्था । मधुमन्तः । पतन्ति ।

- १ भुवनस्य Sy
- २ सम्यगराजमामो युवाम् Sy
- ३ स्वर्गस्य द्रष्टारो युवाम् Sy
- ४ अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति सम्बन्ध Sy
- ५ ईशाये Sy
- ६ यज्ञारायणस्तौ P युवाम् Sy
७. वृष्टथाश्च धनम् Sy
८. स्वर्गं च Sy ६ प्रार्थयामहे । अथवा वृष्टि धनममृतत्वं चोमहे Sy
- १० वि is omitted by P D विविधं प्राप्नुवन्ति Sy ११ ०शब्दां P, D युवयो विसृता रश्मयः Sy
- १२ VM ignores वि ।
- १३ सम्यग् राजमामो Sy
- १४ उद्गूर्णबलो Sy
- १५ धुलोकस्य Sy १६. स्वामिनो Sy
१७. पृथिव्याश्च पती Sy १८ सर्वस्य द्रष्टारो

- मित्रावरुणो । एवं महानुभावो Sy
- १९ आयनीयं Sy २० स्तोत्रम् Sy
  - २१ उवकनिरसितु पञ्चन्यस्य Sy
  - २२ प्रज्ञया सामर्थ्येन Sy २३ माया Sy
  - २४ आश्रिता, केषा युवयोर्माया ? उच्यते Sy
  - २५ ०त-स्सू० D सूर्ये सर्वस्य प्रेरकः Sy
  - २६ ०ति P वीप्यमान Sy
  २७. परिभ्रमत्यन्तरिक्षे Sy
  - २८ आयनीयम् Sy
  - २९ चित्तामायामुधं P उक्तसकषामुधकम् । सन्तु मारकृष्याबायुधमुच्यते Sy ३० सूर्यम् Sy
  - ३१ अभ्रयेण D मेघेन Sy
  - ३२ Omitted by P
  - ३३ ०थे च D गोपायणः Sy
  - ३४ हे पर्जन्य । देव । मित्रावरुणाभ्यां वृष्टथाश्च प्ररितेन स्वया Sy
  - ३५ ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति Sy

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उद्धतम् ॥ ५ ॥

रथं युञ्जते^१ । रथम् । युञ्जते^३ । मरुत^४ । उदकार्य^५ । मुद्गारम्^६ । शूर^७ । श्व युद्धाय । हे मित्रा-
वरुणौ^८ । दिवसागमनेषु^९ । ततो लोकान्^{१०} । चित्रा^{११} । विचरन्ति^{१२} । तन्यव^{१३} । दिव^{१४} । सम्राजौ^{१५} । पयसा^{१६} ।
अस्मान् । सिञ्चतम् ।

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विपीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचं^{१७} सु^{१८} । वाचम्^{१९} । सुष्ठु^{२०} । वदति^{२१} । हे मित्रावरुणौ^{२२} । अन्नवतीम्^{२३} । पर्जन्य^{२४} । चित्राम्^{२५} । दीप्ति-
मतीम्^{२६} । अभ्राणि^{२७} । आच्छादयत^{२८} । हे मरुत^{२९} । सुकर्मणा^{३०} । द्याम्^{३१} । वर्षयतम्^{३२} । अरुणवर्णाम्^{३३} । निर्मला^{३४}
मित्रावरुणौ ।

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवन् वि रजथः सूर्यमा धेत्यो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा^{३५} । कर्मणा^{३६} । हे मित्रावरुणौ^{३७} । प्राज्ञौ^{३८} । व्रतानि^{३९} । रक्षेथे^{४०} । पर्जन्यस्य^{४१} । प्रज्ञया च ।

१. रथं युञ्जते omitted by P
२. हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy
३. अश्वैर्योजयन्ति Sy
४. उदकार्यम् Sy
५. शोभनाक्षद्वारम् Sy
६. स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् Sy
७. गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु Sy
८. चायनीयानि Sy
९. विविधं चरन्ति Sy
१०. ततास्ते मरुतः Sy
११. द्युलोकात् Sy
१२. ंजो P तस्मात्तै. सहितौ हे सम्राजौ ।
युवाम् Sy
१३. उदकेन Sy १४. पाप P
१५. सु P सुं वा D
१६. गर्जनशब्दम् Sy
१७. ंन्ति P, D शब्दयति वृष्ट्यर्थम् Sy

१८. हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy
१९. अन्नसाधिकाम् Sy. २०. मेघ. Sy
२१. ंत्रा D चायनीयाम् Sy
२२. मेघान् Sy २३. आच्छादयन्ति Sy
२४. ंणम् P In padapātha सु । मायया ।
cf. Sy (RV V 64 2 and V 65 3)
on सुचेतुना which he analyses in
PP as सुञ्चेतुना and सु । चेतुना
respectively ॥ स्वप्रज्ञया युवा पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह Sy
२५. ंतंमरुणं D ंणम् P.
२६. ंला P, D अपापा वृष्ट्यविधातिनीम् Sy.
२७. जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा Sy.
२८. प्राज्ञौ D प्राज्ञौ युवाम् Sy
२९. ज्ञां P यज्ञादिकर्मणि Sy
३०. पालयथ. Sy
३१. वर्जं P मेघाना निरसितुः पर्जन्यस्य Sy.

तेजसोयकेन वा । विश्वम् । भुवनम् । विराजयथ । दिवि । प्राथत्यं । सुवीर्यम् । चित्रवर्णम् । रयम् ।

V 64.

वरुणं वो विशादंसमुचा मित्रं ह्वामहे ।

परिं प्रजेव वाङ्मेर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

"वरुणम् । वरुणम् । युष्माकम् । रिशताभसितारम् । स्तुत्या । मित्रं चान्यम् । परिभवाग्रह । वाङ्मा । प्रजानीषं यथा वाङ्मायां कश्चिद् गच्छन्त निरुणद्धि । गच्छन्ती । सर्वजनापेतं तं देदाम् ।

ता वाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि ज्ञायं वां विश्वासु चासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता वाहवा । तौ । वाह्व । सुप्रज्ञातौ । प्रयच्छाम् । अस्म । स्तुयते । सुलकरम् । हि । स्तोत्रम् । युवयो । सर्वासु । भूमिषु । शन्वते ।

- १ उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन Sy
- २ सर्वम् Sy
- ३ भूतमातम् Sy
- ४ ०वा P द्वितीयय इत्यर्थः Sy
- ५ द्युलोके Sy
- ६ VM construes वा with धत्स्य but Sy explains वा as च ॥ सुर्वं च Sy
- ७ वावात्स्यं P वावात्स्यत्स्य D धारयथो जगद्गुणकारार्थम् Sy
- ८ सू० D
- ९ पूज्यम् Sy
- १० रंहणास्वभावम् Sy
- Ms D puts the figure ॥६३॥ here to indicate the end of the sixty-third hymn No such number is given in P
- ११ 'वरुणं व' इति सप्तार्धसष्टम सूक्तमर्धमाप्त प्राय मैत्रायश्चमम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टु नम् । अन्त्या पङ्क्तिः । 'वरुणं पङ्क्त्यान्तं तु' (KSA 28 64.p 21) इत्यनुक्रमिका, विनियोगो लैङ्गिक Sy
- १२ पूर्वविधं वरुणम् Sy
- १३ युवयोमर्ष्ये । ध्यात्येन बहुवचनम् Sy
- १४ ०शाम० P, D रिशस्ति हिंसन्तीति रिशा सत्रम् । तेषां प्रेरकम् Sy
- १५ मन्त्रेण Sy

- १६ उक्तलक्षणं मित्रं च Sy
- १७ ०रिहवा० 18 suggested for परिभवा० ॥ प्राङ्गयाम Sy
- १८ माह्वो P ०ह्वो D वाह्वोबलेन Sy
- १९ प्रजने P अग्नेने D अय प्रवयुत्पोष्यते गोपुषानीव Sy
- २० निर्वद्धि D
- २१ परिगच्छन्ती Sy
- २२ ०नोवेकान्तं P स्वर्गस्य नेतारम् । एतव् व्यवहितमप्युमयत्र सम्बध्यते Sy
- २३ युवाम् Sy
- २४ बहु P वाह्वना Sy
- २५ सुप्रज्ञातो D सुष्टु प्रताप्ता । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यप्यात्मव ज्ञाता न हस्तस्तथापि तद्धर्ममप्रारोप्य स्तुयते । यद्वैतत् तावित्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन Sy
- २६ अभिमतं सुषं प्रगमयतम् । अन्तर्भावितव्यर्थो ब्रष्टव्यः । यमिर्बानकर्मा वा ब्रष्टव्यः । प्रयच्छतिमित्यर्थः Sy
- २७ स्तुयते मह्यम् Sy
- २८ सुलम् Sy
- २९ स्तुयम् Sy
- ३० युवयो सम्बन्धि युवाभ्यां कृतं वा Sy
- ३१ गच्छति ध्यान्तीति । अयं गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र सम्बन्ध्यामीत्यर्थे Sy अयते गच्छते इति गतिकर्माणां Ngh 2 14.

यन्नूनमुश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सश्चिरे ॥ ३ ॥

यन्नूनम् । यदि । खलु । गतिम् । प्राप्नुयाम् । तदानीं मित्रप्रदिष्टेन । पथा । यायाम् । अस्य ।
प्रियस्य । सुखे हि । अहिंसत । सक्ता भवन्ति स्तोतारम् ।

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मृधोनीं स्तोतृणां च स्पृधसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । हे मित्रावरुणौ । युवाभ्याम् । उपमानभूत हवि प्रयच्छामि । ऋचा । यत् । खलु
हविष्मताम् । स्तोतृणाम् । च । गृहे । भवतो पूरणा भवति तदिति ।

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे क्षये मृधोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्मान् । सुदानं । मित्रावरुणौ । गृहे तदेवाह—स्वै । गृहे । हविष्मताम् ।
स्तोतृणाम् । चास्माकम् । वर्धनार्थेति ।

१. यासुनम P. यासूनम D

२. यदा Sy ३. इदानीम् Sy

४. गमनम् Sy

५. अश्यां प्राप्नुयाम् । यद्योगादनिघात. Sy

६. तदा मित्रभूतस्य Sy

७. मार्गेण । मित्रप्रापकेण मार्गेण Sy

८. गच्छेयम् । 'मित्रो नयतु विद्वान्' (RV I 90 I) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्व प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किन्तु सर्वेऽपि तथागमन्नित्याह Sy

९. मित्रस्येत्यर्थः Sy

१०. गृहे स्थाने वा Sy

११. ०त P, D यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः ।

तस्य Sy १२ सङ्गन्ताः Sy

१३. स्तोतृम् P.

१४. दातव्यम् Sy

१५. उप समीपे मीयमान धनम् Sy

१६. धारयामि Sy

१७. उचा D. स्तुत्या साधनेन Sy.

१८ युवाभ्या सकाशादाप्त धनम् Sy.

१९. धनवतामदातृणाम् Sy

२०. स्पृधनाय भवति । धनिकाना स्तोतृणा च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमित धन भवतीति भावः Sy

२१ Omitted by P. २२. अस्माकम् Sy

२३ सुदीप्तियुक्तौ युवाम् Sy.

२४. VM. explains मित्र and वरुण together as मित्रावरुणौ but Sy explains them separately as हे मित्र ! त्व च वरुणश्च ।

२५. सहस्थाने यज्ञे Sy

२६. Omitted by P स्वकीये Sy

२७. धनवताम् Sy

२८. युवयोः सखिभूतानाम् Sy

२९. VM explains आ and च once only.

द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा Sy.

युवं नो येषु वरुण चत्र वृहच्च विमृथः ।

उरु यो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । युवाम् । अस्मभ्यम् । येषु स्तोत्रेषु सत्सु । वलम् । महत् । च घनम् । विमृथे । तेषु सत्स्विदानीमस्माकम् । सङ्ग्रामार्थम् । वृह क्तव्यम् । कृणुतम् । धनाय । प्रविनाशाय च । "

उच्छन्त्यां मे यजता देवचक्ष्रे रशद्गवि ।

सुत सोमं न हस्तिमिरा पृढभिर्धावत नरा विभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । उच्छन्त्यामुपसिं । मम् । यष्टभ्यो । दवक्षत्र आदित्यस्तस्मिन् । दीप्यमानतेजसि । पाणिभिः ? हस्तवद्भिः । सुतसोममाधातुम् । विभ्राणो । पतद्भिरस्वैरिति ।

- १ अस्माकम् Sy
- २ येषु स्तोत्रेषु भित्तिषु Sy
- ३ सं सु P, D
- ४ बहू परिबुधमन्नम् Sy
- ५ विभ्रय० P विभ्रत० D
धारयथ Sy
- ६ युवाम्यां भूतमन्नं च न अस्मभ्यम् Sy
- ७ अन्नस्य सामाय यज्ञाय वा Sy
- ८ विस्तीजन् Sy
- ९ कृत्तम् Sy
- १० Omitted by P
क्षेमाय च Sy
- ११ VM ignores बहव ॥ हे मित्रावरुणौ !
Sy
- १२ उच्छन्त्याम् उषति मे सोममिति सम्बन्धः Sy
- १३ मवीयम् Sy
- १४ य ष्यो D
- १५ देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम् ।
तस्मिन् Sy
- १६ रोचमानरस्मौ प्रातःसवने Sy

- १७ पृढभिः is suggested for पाणिभिः ॥
पाववद्भिः इव । पाववत्पुष्टयोपेतारश्च Sy
- १८ हस्तिभिः हस्तवद्भिः । हन्तेगतिकर्मणो हस्त
शब्दः । गमनसाधनपाववद्भिः रित्ययं Sy
- १९ सुतं सोममा० is suggested for सुत
सोममा० ॥ अभिपुतं सोमम् Sy
- २० आघाततम् is suggested for आघातुम् ॥
आगच्छतम् Sy
- २१ धारयन्तो युवाम् Sy
- २२ VM seems to explain पृढभिः as
पतद्भिरस्वैः । Therefore पतद्भिरस्वैः
should follow पाणिभिः and precede
हस्तवद्भिः ।
- २३ VM ignores न । नरा and अर्चमा
नसम् ॥ नेति सम्प्रत्यये । इदानीम् । हे
नेतारौ ! मित्रावरुणौ ! अर्चनानसमृषिम् Sy
Ms D puts the figure ॥६४॥ here
to indicate the end of the sixty-
fourth hymn. No such number
is given in P

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यश्चिकेत ॥ रातहव्य ॥ य ३ । जानाति ५ । स- । सुप्रज्ञ ५ । देवौ मित्रावरुणौ । स १ । अस्माकम् ।
ब्रवीतु यदि जानाति । किं वक्तव्यमित्याह—वरुण १० । मित्र ११ । वा १२ । दर्शनीय १३ । यादृशस्य १४ । स्तुती १५ । भजते,
कस्य स्तुतीरेतौ शृणुत ? इति प्रश्न ।

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधे ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता हि । तौ । हि १३ । श्रेष्ठतेजसौ १६ । राजानौ १९ । अतिशयेन दीर्घश्रुतौ २० । सत्पती २१ । यज्ञवृधौ २२ । सत्य-
कर्माणी भवत २३ । जने जने २४ ।

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजां अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता वाम् । तौ । वाम् २६ । गच्छन् २७ । रक्षणमुख्यौ युवाम् २८ । स्तौमि २९ । सह ३० । स्वश्वा युवयो रथा । ३१

१. 'यश्चिकेत' इति षडृच नवम सूक्तं रातहव्य-
स्यात्रेयस्याषं मैत्रावरुणम् । 'यश्चिकेत षड्रात-
हव्य' (KSA 28 65 p 21) । इत्यनुक्रम-
णिका 'पङ्क्त्यन्त तु' इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयाऽऽनुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy
२. राहव्यः P, D ३. स्तोता Sy
४. जानाति स्तुति युवयोः Sy
५. शोभनकर्मा Sy.
६. देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा देवेषु मध्ये । युवयो-
रेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति Sy
७. सुकर्मा Sy ८. स्तुतिपरमुपदिशतु Sy
९. वरुणो दर्शनीयः Sy १०. मित्रश्च Sy
११. व P वाशब्दश्चार्थे Sy १२. ०य P
१३. Sy seems to take यस्य as यश्च ।
१४. अस्मदीयाः स्तुतीः Sy
१५. सम्भजते Sy १६. ०ता D

१७. खलु मित्रावरुणौ Sy
१८. श्रेष्ठो तेजसो P प्रशस्ततेजस्कौ Sy
१९. ईश्वरी Sy
२०. वीघ्नश्रु० D दूरदेशादाह्वानश्रोतृत्तमौ Sy
२१. सता यजमानाना स्वामिनौ Sy
२२. ०वृद्धो P ०वृद्धौ D यज्ञस्योदकस्य वा
वर्धयितारौ Sy
२३. ०कर्मणो P गमनवन्तौ Sy
२४. सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु Sy
२५. VM ignores ता ॥ ता तौ Sy
२६. युवाम् Sy
२७. ऋक्षणामुख्या P, D VM seems to
explain अवसे and पूर्वा together as
रक्षणमुख्यौ ॥ रक्षणाय पुरातनौ Sy
२८. युव P, D
२९. उपेत्य स्तौमि Sy. ३०. सवि P.
३१. श्वा P, D वयमात्रेयाः Sy

सुप्रज्ञो भवतः । हृषीषि । प्रतिदानाय । प्रणयन्तु ।

मित्रो महोश्चिदादुरु क्षयाय गातु वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्ध्वतः सुमतिरस्ति विधृतः ॥ ४ ॥

मित्र । मित्रे । पापस्य । अपि भजमानस्य । विस्तीर्णम् । पत्न्यान्म् । गृह प्रति गन्तुम् । ददाति । मित्रस्य । हि । प्रहंसत । सुमतिः । अस्ति । परिचरत । पर्यति परिचरति ये मार्ते युनक्ति ?

वय मित्रस्यावसि स्याम सप्रथंस्तमे ।

अनेहसस्त्वोतयः सूत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वय मित्रस्य । वयम् । मित्रस्य । रक्षण । भयाम् । सवत पृथुतमे । अनुपद्रवा । त्वद्रक्षका । सूत्रा । वरुणशेषसश्च वरुणः शासिता ययाम् ।

- १ शोभनप्रज्ञानी युवाम् Sy
- २ हृषीषि D अज्ञान्यभिसदय Sy
- ३ दानाय Sy
- ४ The passage beginning with युवयो and ending with प्रणयन्तु is omitted by P प्रकषेण स्तुम इति शेषः । यद्वा स्ववसास् स्वश्वो । द्वितीयाद्विषयवनस्य जसादेशः । उप युव इति सम्बन्धः Sy
- ५ वेवः Sy
- ६ अहस्त्वतोऽपि स्तोतुः Sy
- ७ उरवे Sy
- ८ उपायम् Sy
- ९ गृहाय निवासाय वा Sy
- १० The passage beginning with मित्रः (first) and ending with ददाति is omitted by P प्रयच्छति Sy
- ११ वेवस्य Sy
- १२ क्षलु Sy
- १३ अहंसितः P D प्रकषेण हिसतोऽपि Sy
- १४ शोभनबुद्धिः Sy

- १५ भवति क्तु Sy
- १६ रपरचमता P रपरचरतः D शुभ्यकस्य Sy
१७. पर्यति P प० D
- १८ अतः P
- १९ The passage पर्यति युनक्ति is doubtful and unnecessary
- २० VM ignores अस्तु ॥ अस्तु अनन्तरमेव Sy
- २१ यजमाना Sy
- २२ बुद्धनिवारकस्य वेवस्य Sy
- २३ भवेम Sy
- २४ प्रयुन्ते D
- २५ अयायाः Sy
- २६ त्वया रक्षिता Sy
२७. मित्रस्य P वयं सर्वे सहैव भवेम Sy
- २८ अयः सश्वरः P अयः सश्वरः D वरुणशेषसः धारका पुत्रा येषां ते । तावृशाः Sy शेष इत्यपत्यनाम Ngh 2 2
- २९ वरुणः P
- ३० शापतो P शास्तो D

युवं मित्रेभ्यं जन् यतथः सं च नयथः ।

मा मधोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युव मित्रा । हे मित्रावरुणौ । युवाम् । इमम् । जन्म् । पृथक् कुर्यो विश्लिष्टम् । च । सनयथ^३ ।
मा । हविष्मतोऽस्मान् । वर्जयत स्तुती । सोमपानं^५ । अस्मान् । रक्षतम्^{९ १०} ।

V 66.

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

११ आ चिकितान । हे जानन्^{१२} । मर्त्यं^{१३} । आगतौ^{१४} । सुप्रज्ञौ^{१५} । रिशादसौ^{१६} । परोक्ष उत्तरार्ध — तयोर्वरुणाय ।
सत्यपेशसे मित्राय च सत्यरूपाय । महते^{१७} । अन्नाय महदन्न लब्धुम्^{१८} । हवि प्रयच्छतु यजमानेस्तववाहेतेति ?^{२०}

१. स्तोतारं मां प्रति Sy

२. यतथः गच्छथः Sy.

३. आगत्य च संनयथश्च । कामान् प्रापयथ ।
यद्वा, यतथ इत्यन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । अहनि
यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च संनयथः ।
निर्व्यापारं कारयथः Sy

४. म P.

५. हावि० P हविल्लक्षणान्नवतोऽस्मान् Sy

६. वर्जणां P पर्जं णां D परित्यजतम् Sy

७. गौ. सोमरस । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो
यज्ञः तस्मिन् Sy

८. ०पानस्मा० P, D ९. रत P

१०. VM. ignores मो । अस्माकम् and
ऋषीणाम् ॥ मो मैव । ऋषीणामस्माक पुत्रा-
नपि परिख्यतम् Sy

Ms D puts the figure ॥६५॥ here
to indicate the end of the sixty-
fifth hymn No such number is
given in P

११ 'आ चिकितान' इति षडृचं दशम सूक्त
रातहव्यस्यार्षमानुष्टुभ मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्र-
मणिका 'आ चिकितानानुष्टुभं तु' (KSA
28 66 p 21) इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे

चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितञ्च
— 'आ चिकितान सुक्रतू त्यमु वो अप्रहणम्'
(ĀSS 7 II) इति Sy.

१२. ०न. P चिकेतान D.

१३. जानन् स्तुतिम् Sy

१४. हे मनुष्य ! रातहव्य ! त्वमिति तस्यैव
सम्बोधनम् Sy

१५. आकारयेति शेषः Sy

१६. शोभनकर्माणौ Sy

१७ हिंसकाना हिंसकौ Sy

१८ ०त्यवेश० P, D आहूय च ऋतमुदकम् ।
उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय Sy पेश इति
रूपनाम Ngh 3 7.

१९. महते पूज्याय Sy

२०. प्रयसे । मत्वर्थो लुप्यते । हविल्लक्षणान्नवते Sy

२१. ०ब्धं P

२२. ०त D दद्या. हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे
वा चतुर्थी । महद्विदधीत । महतोऽन्नस्य
लाभायेति वा योज्यम् Sy

२३ ०वपाहे० P The reading is doubtful
यजमानो रातहव्य इति is suggested for
यजमानेस्तववाहेतेति ।

२४. VM ignores देवौ ।

ता हि चित्रमविद्भुत सम्यगसुर्युमाप्शति ।
अथ व्रतेव मानुषं स्वर्गं धायि दर्शितम् ॥ २ ॥

ता हि । तौ । हि । बलम् । अवाधितम् । सम्यक । असुराणां हन् । प्राप्नुते । तदानीम् । यथा,
मानुषम् । कर्म । दर्शनीयं भवति । यथा वा । भावित्व्यस्तथा तद् बलमनयो । निहितमिति ।

ता वामेपे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।
रातह्व्यस्य सुष्टुतिं दुधृक्स्तोमैर्भनामहे ॥ ३ ॥

ता वाम् । ती । वाम् । एषाम् । रथानाम् । विस्तीर्णम् । मागम् । हन्तुम् । रातह्व्यस्य ।
सुष्टुतिं प्रति । भृष्टम् । स्तोमेष्व । पूजयाम् ।

अथा हि काव्या युव दक्षस्य पूर्भिरहुता ।
नि केतुना जनाना चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अथा हि । अथ । क्व । काव्या । युवाम् । दक्षस्य प्रजापते । पूरकैर्विभिं सह । हे आश्चर्यमूर्तो !
नियमेन जानीथ । जनानां चापि वा जनानां मध्ये समर्थस्यति । हे पूतवन्तो ! प्रशानेन ।

- १ हीति हेतौ । यस्मात् Sy
२ अहित्यम् Sy
३ असुरविधाति । महद्बलम् Sy
४ हर्षं P ५ व्याप्नुत Sy
६ अतो हेतो Sy
७ मनुष्येषु प्रवृत्तम् Sy
८ व्रतेष्व कर्मेषु तद्यथा मनुष्येषु नियतम् Sy
९ दर्शनीयं बलम् Sy
१० सूर्यं इव स यथा विधि ब्रूयते तद्वत् Sy
११ मन्त्रयो P
१२ यज्ञे निहितम् Sy
१३ हे नित्रावरुणौ । Sy
१४ प्रसिद्धौ Sy १५ युवाम् Sy
१६ पुरतो वर्तमानानाम् Sy
१७ अस्मदीयानाम् Sy
१८ प्रमूतमतिविस्तृतं मार्गम् Sy
१९ गन्तुम् । मार्गरेक्षणायैत्यर्थं । तुमर्थं ज्ञेनप्रत्ययः ।
तवर्षं वाम् Sy

- २० रातह्व्यस्य P रातह्व्यस्य अर्थः रातह्व्य
सम्बन्धिभिः Sy
२१ ंति P सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति
साधनैः Sy
२२ धर्षकौ युवाम् Sy
२३ स्तुतम् Sy
२४ ंथा D अपि च Sy
२५ हि प्रसिद्धौ Sy
२६ काव्यानि P स्तुत्यौ Sy
२७ प्रवृद्धस्य मनः Sy
२८ ंते D
२९ पूरकैः स्तवैः Sy
३० ंतो D हे महान्तौ ! आश्चर्यमूर्तो ! सन्तौ !
Sy ३१ नितरां जानीथ Sy
३२ यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रम् Sy
३३ हे शुद्धबन्तौ । युवाम् Sy
३४ ंतो P, D
३५ प्रशानेनामुक्तेन मनसा Sy

तदृतं० पृथिवि बृहच्छ्वणुष ऋषीणाम् ।

ज्रयसानावरं पृथ्वतिं क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तदृतम् । तत् । सत्यभूतम् । पृथिवि । महत् । अन्नम् । ऋषीणाम् । एषम् ? विस्तीर्णम् ।
पर्याप्तम् । अन्तरिक्ष प्रति गच्छन्तौ मित्रावरुणौ । स्तोतार उदकानि क्षारयन्ति । गमनै ।

आ यद्दामीयचक्षसा मित्रं वयं च सुरयः ।

व्यचिंष्टे बहुपाय्ये वर्तेमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ यद् वाम् । आगच्छाम । यदि । वाम् । हे गच्छतेजसौ । वयम् । चास्मदीयां सुरयश्च ।
ततो विस्तीर्णो । बहुरक्ष्ये । स्वराज्ये । वर्तेमहि ।

V 67

बलित्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्थमन्वषिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बलित्था । यजतम् ॥ सत्यम् । इत्यम् । हे देवो ! सकृत् सून यजतो वद्ध सद्यौवनमलभत ?

१. सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धम् Sy २. उदकम् Sy
३. ०वी P., D हे पृथिवि ! देवि ! त्वयि Sy
४. प्रभूतम् Sy ५. अन्नस्य Sy
६. ०न्नं मृषी० P स्तोतृणामस्माकम् Sy
७. Padapātha reads श्रव.एषे but VM explains separately, श्रव by अन्नम् and एषे by एषम् ॥ एष्टम् D एषणे सति Sy ८. पृथु यथा भवति तथा Sy
९. अलमत्यर्थम् Sy
१०. ०न्त P ज्रयसानौ गच्छन्तौ । 'छन्दस्यसानच् शुजूभ्याम्' (Unādi 2 243) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति । 'चित्.' इत्यन्तोदात्त. Sy
११. अत्यर्थं वर्षतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy
१२. आश्वा P यश्चा D
१३. ०च्छा D आह्वयाम Sy १४. ये Sy
१५. युवाम् Sy १६ हे व्याप्तदर्शनौ ! Sy
१७. ०या P, D १८ ०र इव P स्तोतारः Sy
१९. अत्यन्तविस्तृते Sy
२०. बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा Sy

२१. स्वराज्ये स्वराट्वायैवविधराज्यार्थम् Sy
२२. गच्छेम Sy
२३. VM ignores मित्रा ॥ हे मित्रावरुणौ ! Sy Ms D puts the figure ॥ ६६ ॥ here to indicate the end of the sixty-sixth hymn No such number is given in P
२४. 'बलित्था देव' इति पञ्चर्चमेकादश सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका--'बलित्था पञ्च यजत' (KSA 28 67 p 21) इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । 'आनुष्टुभं तु' (KSA 28 66 p 4) इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिक. Sy.
२५. बलित्था D २६. यजत., the name of a saint, is suggested for यजतम् ।
२७. बद् इति सत्यनाम Ngh 3 10
२८. इदानीं वर्तमानप्रकारेण Sy २९. हे द्योतमानौ ! Sy ३०. निष्कृतम् अवाध्यम् Sy.
३१. वर्धः P ३२. ०ह्यौरवन० P.

प्रदिते पुत्री । यजमानं माम् । महान्दम् । वृद्धतमम् । क्षत्रियम् । मित्रावरुणो । प्राचार्य । प्रथमन् ! त्व
च ताभ्या सहितः ।

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदेयः ।

तर्धारा चर्पणीनां युन्त सुन्न रिशादसा ॥ २ ॥

आ यत् । आसीदयं । यविं । गृहम् । हितरमणीयम् । हे मित्रावरुणो ! मनुष्याणाम् । धर्तारो
भवय । यच्छतम् । सुन्नम् । रिशासामक्षितारो !

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

वृता पदेवं सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिपः ॥ ३ ॥

विश्वे । सर्वे । हिं । सर्वधनां । वरुणात्यं । यज्ञान् । गृहानिव । गच्छन्ति । रक्षन्ति च ।
मर्त्यम् । हिंसायां ।

ते हि सत्या श्वेतस्पृशं श्वेतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽहोधिंषुकुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते हिं । त । हिं । सत्यां । यज्ञस्पृशं । सत्यकर्माणं । सर्वेषु जनेषु । सुनयना । शोभनदानां ।

१ यष्टभ्यम् Sy

२ प्रतिप्रवृद्धम् Sy

३ प्रवृद्धतमम् Sy

४ ०य P यत्तम् Sy

५ हे देव ! हे वरुण ! युवाम् Sy

६ ०चे ने P, D

अहनुवाये Sy

७ हे अरीणां नियमित ! यथायमा पृथगेव निर्वे

ष्टभ्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तृभ्यम् Sy

८ प्रागञ्छयस्तस्मात् Sv

९ यस्मात् Sy

१० यज्ञभूमिम् Sy

११ हे वरुण ! हे मित्र ! Sy

१२ धारको च Sy

१३ फुस्तमित्यर्थः Sy

१४ हे हिंसकानां क्षेपारी ! युषामस्तभ्यम् Sy

१५ सर्वेषि Sy

१६ होति घाच्ये Sy

१७. सवसिब- सवधना वा Sy

१८ घाचि refers to मित्र and प्रथमा ॥

वरुणो मित्रोऽप्रथमा चते त्रयं सर्वे Sy

१९ अस्मवीयानि कर्माणि Sy

२० परानोव स्थानानोव Sy

२१ सङ्गता भवन्ति Sy

२२ आगत्य च मां मर्त्यम् Sy

२३ हिंसकात् Sy

२४ P adds सत्या after हिं ।

२५ ऋषु । होति प्रतिद्ववाची सर्वत्र सन्बन्धनीय-

Sy

२६ सत्यभूता सत्यकृता वा Sy

२७ उवकस्यशास्य कर्तारः Sy

२८ यज्ञवन्तः Sy

२९ सर्वेषु यजमानेषु Sy

३० सुदानां । एवं महानुभावा वरुणावयः Sy

दरिद्रस्य^१ । महद्^२ धन कर्तार^३ ।

को नु वीं मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।
तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

को नु । हे मित्र^१ । वरुण । च । वाम् । अज्ञानाम् । किमङ्गम् । अस्तुतमृषिभि^२ । युवयो ।
तद् अङ्गम्^३ स्तोतुम् । अत्रिभ्य^४ । स्तुति^५ । सुष्टु । आभिमन्येन गच्छति^६ ।

V 68

प्र वो मित्राय गायत्र वरुणाय विपा गिरा । महिचत्रावृतं वृहत् ॥ १ ॥

प्र व^१ । प्रगायत^२ । मित्रावरुणाभ्याम्^३ । मेधया^४ । गिरा^५ । महाधनी^६ । महत्^७ । उदकं^८ प्रयच्छत^९ ।

१. पापिनोऽपि स्वस्तोतु Sy
२. कतार D प्रभूतधनादिकर्तार Sy
३. VM ignores चित् ॥ चिदप्यर्थे Sy.
४. मित्रा D अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव सम्बो-
धनम् । 'वरुणेळास्वन्त' (RV V 62 6)
इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नानात् ।
लोकेषु बहुषु सनिहितेषु एकमेव सम्बोध्य
युवयोरिदं युष्माकमिदमिति प्रयुञ्जते Sy
५. युवयोर्मध्ये त्व च Sy
६. तनूनामिति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभि स्तुतिभि
अस्तुत इति सम्बन्धः । तनूनामल्पमतीनामस्मा-
कम् । तनूनामित्येतद् व्यवहितमप्युत्तरत्र वा
योज्यम् Sy ७ को नु Sy
८. स्तुतिमृ० P अस्तुत । सर्वैरस्तूयमान को-
ऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः Sy
९. ०भि D
१०. तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् Sy
११. ततग P तदग D
१२. अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् Sy
१३. ०ति P
१४. सोष्वभि० P सोष्वभि० D
१५. अभिगच्छति Sy
१६. VM ignores नु and the repeated
words as आ । ईषते । मति ॥ एषते
आदरार्थं पुनर्वचनम् Sy

Ms D puts the figure ॥ ६७ ॥
here to indicate the end of the
sixty-seventh hymn No such
number is given in P.

- १७ 'प्र वो मित्राय' इति पञ्चचं द्वादश सूक्तमात्रेयस्य
यजतस्पायं गायत्र मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते
'प्र वो गायत्रम्' (KSA. 28.68 'p 21)
इति । अग्निष्टोमे प्रातः सवने मैत्रावरुणशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वो मित्राय प्र
मित्रयोर्वरुणयो' (ĀSS.5 10) इति ।
अभिप्लवषडहे पृष्ठचपडहे च स्तोमनिमित्तावा-
पार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि
सूक्तानि । तथैव सूत्रितम्—'प्र वो मित्रायेति
चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ĀSS 7.5) इति Sy
१८. हे मदीया ऋत्विज ! Sy
१९. ०त P, D स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत्
पाक पचतीतिवत् Sy
२०. मित्राय वरुणाय च Sy
२१. व्याप्तया Sy
२२. स्तुत्या Sy
२३. महान्तो P प्रभूतबलो युवाम् Sy
२४. अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः ।
अथवा महत् प्रभूतमृत स्तोत्र शृणुतमिति शेषः
Sy. २५. यज्ञम् Sy
२६. VM. ignores व. ॥ वः यूयमित्यर्थः Sy

सम्राज्ञा या धृतयोनी मित्रश्रोमा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्राज्ञा । सम्राज्ञी । यो । उदकस्थानी । मित्रे । च । वरुण । च । उभो । देवो । देवेषु ।

प्रशस्तावुत्तरत्र सम्यच्च ।

तानं शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वा च्छत्र देवेषु ॥ ३ ॥

तानं शक्तम् । तौ । अस्मभ्यम् । दत्तम् । पार्थिवम् । रथिम् । दिव्यं च । महान्तम् । महिद्

हि । युवयो । देवानां मध्य । धनम् ।

ऋतमृतेन सर्पन्तेऽपिर दक्षमाशाते । अद्भुहा देवौ वर्धन्ते ॥ ४ ॥

ऋतमृतेन । यज्ञम् । यज्ञानानुस्यूतम् । स्यूयन्तो । एषणशीलम् । यज्ञम् । आशाते । भद्राधारी ।

वर्धयन् स्तोतृन् ।

वृष्टिद्यावा रीत्यापिपस्पती दानुमत्याः । वृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिद्यावा । वृष्टिपती ययोर्धोर्भवति । धितजला च पृथिवी तौ तयापताविति वाजसनयक उक्तम् ।

भन्नस्य । दानवत्या प्रजाया । महान्तम् । रथम् । आशाते ।

- १ सवस्य स्वामिनो Sy
- २ उदकस्थोत्पादकी Sy
- ३ ०त्रा D
- ४ परस्परापेक्षया चशब्द Sy
- ५ द्योतमानो Sy
- ६ देवेषु मध्यो Sy
- ७ प्रकथेण स्तुत्यो । तौ गायतेति पूषन्नाम्वय Sy
- ८ तौ देवो Sy ९ अस्मभ्यम् Sy
- १० समर्थो भवतम् । वातुमिति शेष Sy
- ११ पृथिवीसम्बद्धस्य Sy
- १२ पारुणीयं (वरुणीयं) रथि P धनस्य Sy
- १३ विधि मवस्य च Sy १४ महत्त Sy
- १५ पूष्यम् Sy १६ हे देवो । Sy
- १७ देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेष Sy
- १८ बलम् Sy १९ उदकेन निमित्तेन Sy
- २० अनुसृतं P अनुसृतं D
- २१ एकां P D एषणवन्तम् Sy
- २२ वर्धं प्रबुद्धं यजमानं हविर्वा Sy

- २३ व्याप्नुत Sy २४ प्रबुद्धी भवत Sy
- २५ VM ignores देवो ॥ मित्रावरुणो युवाम् Sy २६ ०ष्टिद्याव P
- २७ ०मत P D वृष्ट्यपर्या द्यौः स्तुतिययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिवदिका द्यौरन्तरिक्षं याम्यां तौ तावृशो Sy २८ ययो द्यौः D
- २९ रीत्यावा । 'री गतिरपणयो' । रीति प्राप्ति-स्य आया प्राप्ति-अभिमतप्राप्तिपयोस्तौ तावृशो Sy ३० धनस्यत्या P पनवत्या D वातुमुचिताया इत्यर्थः । एतद्विद्विधिशेषणम् Sy
- ३१ महत् P, D
- ३२ व्याप्नुत । अघितिष्ठतो यागार्थम् S,
- ३३ VM ignores फती ॥ पती स्वामिनो । वृष्टिप्रवृत्त्यात् स्वामित्वम् Sy Ms D puts the figure ॥६८॥ here to indicate the end of the sixty-eighth hymn. No such number is given in P

त्री रोचना वरुण त्रीरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्धम् ॥ १ ॥

त्री^१ रोचना ॥ उरुचक्रि^३ ॥ रोचयन्तीति लोका रोचनान्युच्यन्ते^५ । द्योतनाद् द्याव^६ । रजनाद् रजांसि^१ ।
त्रीन् । लोकान्^{१०} । धारयथ इत्यर्थ^{११} । वर्धयन्ती^{१२} । बल मम । क्षत्रियस्य^{१३} । अमिरभिभवकर्मा^{१४} । कर्मणि^{१५} ।
रक्षमाणौ । शत्रून् जरयितुमशक्यम्^{१६} ।

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिसृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावती^{१८} । अन्नवत्यो^{१९} हि । वरुण । युवयो^{२०} । धेनव^{२१} । तदेवाह—मधूदकम्^{२३} । युवयो स्वभूता ।
सिन्धव^{२४} । क्षरन्ति^{२५} । त्रय^{२६} । ऋषभा^{२७} अग्निवायुसूर्या । तिसृणाम्^{२८} । धिषणानां^{२९} धारका लोका धिषणा उक्ता ।

१. 'त्री रोचना' इति चतुर्दश सूक्तम् ।
उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—'त्री रोचना
चतुष्कमुरुचक्रि' (KSA 28 69 p 21)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२. त्रि P श्री D

३. ०त्री P

४. रोचना रोचनानि द्युलोकान् धारयथ इति
सम्बन्धः Sy

५. लोचनन्यव्यते P

६. ०ना P, D

७. द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् Sy

८. ऋजा० P

९. रजांसि भूलोकान् Sy

१०. त्रिलोकं P

११. वर्धमानो Sy

१२. बल P रूपम् Sy अमतिरिति रूपनाम
Ngh 37

१३. क्षत्र बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा क्षत्रिय-
जातीयस्य यजमानस्य Sy

१४. मिर० P This passage should
immediately follow बलं मम and

precede क्षत्रियस्य ।

१५. कर्म च Sy

१६. अजीर्णमविरत वा Sy

१७. VM ignores वरुण । त्रीन् । उत ।
त्रीणि and मित्र ॥ हे वरुण ! अपि च हे मित्र !
युवाम् । उत अपि च Sy

१८. ०ती P, D

१९. ०त्यो D इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति
Sy

२०. युवयोरज्ञया Sy

२१. गाव Sy

२२. ०स्तेदे० D

२३. मधुररसमुदकम् Sy

२४. Omitted by P स्यन्दनशीला मेघा नद्यो
वा Sy

२५. दुहन्ति Sy

२६. त्रिसख्याका Sy

२७. वर्षितारः Sy

२८. ०सू० P, D

त्रिसख्याकानाम् Sy

२९. स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां स्वामिन-
सन्तः Sy

तासां रेतसो निघातारः, अग्निः पृथिव्यां गर्भं दधाति वायुरन्तरिक्षस्यादित्यो दिव । वीप्तिमन्त् ।

प्रातर्देवीमदिति जोहवीमि मध्यदिन उदिता द्वयस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेले तोकाम्य तनयाय श यो. ॥ ३ ॥

प्रातर्देवीम् । मित्रावरुणासाहचर्यादितर्वेराह्वानम् । घनायेम् । हे मित्रावरुणो ! यज्ञे । पुत्राय ।

तत्पुत्राय । शं च । योश्च । याम । शिष्टे स्पष्टमिति ।

या घर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वा देवा अमृता आ भिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या घर्तारा । यो । घर्तारो । दीप्तस्य । लोकस्य । अपि च । प्रादित्यो । दिवि भवो । पार्थिवस्य

लोकस्य भर्तारो । १ । युवयो । देवा । व्रतानि । हिंसन्ति । अमृता । मित्रावरुणो ! स्थिराणि वर्षादीनि ।

- १ उक्ता सा P उक्तासां D
- २ रेयसो P D उरकस्य पारका Sy
- ३ ०भिष्यां D
- ४ ०न्ते D अग्निवाय्वादित्या Sy
- ५ VM. ignores मित्र । वि and तस्यु ॥
हे मित्र ! विविधं प्रत्येकम् । तिष्ठन्ति ।
युवयोरनुग्रहात् प्रयोज्यं देवास्त्रिषु स्थानेषु
वर्तन्त इत्यर्थः Sy
- ६ ०तदे० P
- ७ अहमृतिः Sy
- ८ मित्रावरुणसहचर्यादिति० P ०र्वावितिते० D
- ९ घनप्राप्तये Sy
- १० युषाम् Sy ११ ०त्रा D
- १२ अरिष्टदाननाय Sy
- १३ सुकस्य मिष्यणाय खेले इति Sy
- १४ यामि is suggested for याम ॥ स्तौमि Sy
Cf Ngh 3 19 यामि इति याञ्चार्क्या ।
- १५ By शिष्टं VM means प्रातः । देवीम् ।
अवितिम् । जोहवीमि । मध्यन्दिने । उदिता

- and सूर्यस्य ॥ प्रातः प्रातःकाले । अवितिम्
अमृतानीयां देवानां जननीम् देवीं द्योतमानां
जोहवीमि आह्वयामि । तथा मध्यन्दिने सूर्य
स्य । उदिता उदितो तस्समृद्धिकाले माध्य
न्दिने सवने जोहवीमि Sy
- १६ रोचमानस्य Sy
- १७ लोकस्य स्वर्गाभ्यस्तेष्वप्यः Sy
- १८ अविते पुत्रो Sy
- १९ दिवि भवो is omitted by P तो युषामोळ
इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
- २० ०रो P पार्थिवस्य रजसः यो घर्तारो Sy
- २१ अन्ये इन्द्रादयः Sy
- २२ वृता० D कर्माणि Sy
- २३ (न) हिंसन्ति व्रतो द्रुष्यन्त्यस्त इत्यभिप्रायः Sy
- २४ मात्रा P मित्रा D अमरणाधर्माणोर्जपि Sy
- २५ Ms D puts the figure ॥६६॥ here
to indicate the end of the sixty-
ninth hymn No such number is
given in P

पुरूरुणां चिद्धयस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्रं वंसिं वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरूरुणा । पुरूणोरुत्वेनात्यन्तव्याप्त्या लक्षितम् । पालनम् । युवयो । हि । अस्ति । तथा सति भजेयाहम् । युवयो । सुमतिम् ।

ता वां सम्यग्द्रुहाणेषमश्याम् धायसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता वाम् । ती । वाम् । भर्तुम् । हे अद्रोग्धारी । अन्नम् । प्राप्नुयाम । हे स्तुत्यौ । ते । वयम् । युवयो परिचारका समृद्धा भवेम ।

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रयिथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्युन्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । रक्षतम् । अस्मान् । स्तुत्यौ । रक्षणं । अपि च । रक्षतमस्मान् । गोभनेन त्राणेन । तरेम । शत्रून् । अङ्गैः ।

१. 'पुरूरुणा' इति चतुर्दश चतुर्दश सूक्तमुरुचक्रैराषं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'पुरूरुणा गायत्र तु' (KSA.28 70 p 21) इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो. प्रातः सवने आवापार्थ-त्वेनेदमपि सूक्त पूर्वसूक्तेन सह । 'प्र वो मित्रा-येति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ĀSS 7 5) इति ह्युक्तम् । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तृच. षडहस्तोत्रियसन्नक । सूत्रितञ्च 'पुरूरुणा चिद्धयस्ति प्रति वा सूर उदिते' (ĀSS 7 2.) इति Sy

२. हे मित्रावरुणौ । Sy

३. पुरूरुणा । अत्र सो. 'सुपा सुलुक्' इत्याकार । पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु । अत्यन्तमुस्तरमित्यर्थ. तादृक् Sy

४. रक्षणम् Sy

५. हि प्रसिद्धौ Sy

६. सम्भजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वसीति भाव. Sy

७. युवतया P

८. अनुग्रहबुद्धिम् Sy

९. VM ignores चित् । नूनम् । वरुण and

मित्र ॥ चिदिति पूरण । नून निश्चयेन । हे वरुण । हे मित्र । युवयो. Sy

१०. वा P

११. प्रसिद्धौ Sy

१२. युवाम् Sy

१३. धायसे पानाय भोजनाय Sy

१४. स्तोतारो वयम् इषम् अन्नम् Sy

१५. हे रुद्रा । दुःखात् द्रावयितारौ । रुदद्भिर्द्रव-णीयौ । वा Sy

१६. स्तोतार Sy

१७. सम्भाडा P स्याम भवेम । समृद्धा इति शेष. । युवाभ्या स्वभूता वा स्याम Sy

१८. VM ignores सम्यक् ॥ सम्यक् स्तुम इति शेष Sy

१९. स्तुत्येन D हे उक्तरूपौ । देवौ । युवाम् Sy

२०. ंणौ P

२१. पालयेथाम् । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेद । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथामभिमतप्राप-णेन रक्षतमित्यर्थ Sy

२२. हिंस्याम तरेम वा Sy

२३. वय च पुत्रादिभि. सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा Sy

मा कस्याद्भुतक्रतू यच्चं शुजेमा तन्मिं. । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा कस्य । मा । कस्यचिदन्नस्य । ह आश्चयकर्माणो । विडि मासया ? भुजम । शरीरे । मा च । पुत्रेण । मा च । तत्पुत्रेणात्माय सन्तानार्थं वा परं न याचमाहि ।

V 71

आ नो गन्त रिशादसा वरुण मित्रं वृहया । उपेम चारुमच्वरम् ॥ १ ॥

आ न । आगच्छतम् । अस्मान् । हे रिशतामसिवाँरो । मित्रावरुणो ! वृद्धर्षो । यज्ञं च । उपागच्छतम् । कत्यायम् । अस्माक यज्ञमुपागच्छतमिति वा ।

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः । ईशाना पिप्यतु धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । सर्वस्य । एव जगत । प्रवृद्धज्ञानो । मित्रावरुणो । राजयस्तयोविधो । आप्याययतम् । कर्माणि ।

१ Omitted by P

२ अयस्य कस्यचन Sy ३ विडि P

४ यज्ञाय P यज्ञं पूजितं धनम् Sy

५ शुजेम P, D मा भुञ्जीमहि Sy

६ अस्मदीयैरवयव । पुयपोरनुग्रहात् समृद्धा वय मन्ययाचितयनेन शरीरपीय न कर्म इत्यर्थः Sy

७ अयस्येन सहिता मा भुजेम Sy

८ P reads मास्तोमन्तवेधाहा च for मा च ।

९ पीत्रादिना सहिता मा भुजम । अस्मत्कुसे न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः Sy

१० सन्तानार्थं सन्तानार्थं D

११ आ P

१२ Ms D puts the figure ॥७०॥ here to indicate the end of the seventieth hymn No such number is given in P

१३ 'आ नो गन्तम्' इति तृष्ठात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्वार्थं गायत्रं अत्रावरुणम् । 'आ नस्तुचं बाहुवृक्तम्' (KSA 28 71 p 21) इत्यनुक्रमिका । उक्तं सूक्तविविधयोगे । अग्निष्टोमे प्रातःसवने संप्रावरुणशस्त्रे अयमनु

रूपस्तुच । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा' (ĀSS 5 10) इति Sy

१४ उपागच्छतम् Sy १५ अस्माकम् Sy

१६ शपूनां प्रेरको युवाम् Sy

१७ हे मित्र ! हे वरुण ! Sy

१८ वृद्ध्या P, D बहुणा परिबृहृणो नियहृणो हन्तारो शत्रूणाम् Sy

१९ अहिंसकं यज्ञम् Sy

२० धरणीयम् Sy

२१ अस्माकम् seems to be another explanation of न (अस्मान्) ।

२२ VM ignores इमम् ।

२३ हीति प्रसिद्धी Sy

२४ ए जत for एव जगत P

२५ प्रहृष्टज्ञानो युवाम् Sy

२६ हे मित्र ! हे वरुण ! Sy

२७ स्वामिनो नवथ Sy

२८ व्याययतं कले Sy

२९ अस्मदीयानि कर्माणि Sy

३० VM ignores ईशाना ॥ हे ईशाना !

अस्माकमीश्वरो युवाम् Sy

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप नः । उपागच्छतम् । अस्माकम् । अस्य । यजतोऽध्वर्यो । सोम तदेवाह—अस्य सोमस्य पानाय ।

V 72

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदत् सोमपीतये ॥ १ ॥

आ मित्रे । मित्रे । वरुणं च । वयम् । स्तुतिभिः । आह्वानं कुर्म । नो यथाऽत्रिराजुहाव । शिष्टं स्पष्टम् ।

व्रतेन स्थो ध्रुवद्वैमा धर्मणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदत् सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । कर्मणा । भवेथ । ध्रुवरक्षणौ । कर्मणैव । निहितशत्रुजनी चरत ।

१. व P

२. जयतो० D हविर्दानुर्मम Sy

३. अभिषुत सोमं प्रति Sy

४. सोन्तदे० D.

५. VM ignores वरुण and मित्र ॥ हे वरुण ! हे मित्र ! युवाम् Sy

Ms D puts the figure ॥७१॥

here to indicate the end of the seventy-first hymn No such number is given in P

६. 'आ मित्रे वरुणे' इति तृचात्मक षोडश सूक्त बाहुवृक्तस्यार्षमौष्णिह मैत्रावरुणम् । 'आ मित्र औष्णिहम्' (KSA 28 72 p 21) इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽय मैत्रावरुणस्य तृच । सूत्रितञ्च 'आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम्' (ĀSS 7 10) इति Sy

७. मित्रा P

८. मित्रावरुणयोरर्थाय Sy

९. भय P आत्रेया. Sy

१०. स्तुति. P. स्तुती D मन्त्रं Sy

११. आजुहुमः Sy

१२. ऽत्रीरा० P अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव Sy

१३. Omitted by P By शिष्टं VM means नि । बर्हिषि । सदत् and सोमपीतये ॥ तस्माद्धे मित्रावरुणौ । सोमपीतये बर्हिषि नि सदत् निषीदत् Sy

१४. हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy

१५. कर्मणा योगेन Sy

१६. भवेथ. P, D.

१७. ऽणे P अविचलितस्थानी भवेथ Sy

१८. Omitted by P जगद्धारकेण Sy

१९. वहित० P निहत० is suggested for निहित० ॥ यातयन्त. कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनी । अथवा यातयन्त शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ Sy

२०. चरतौ P चरत D

उत्तरा सिद्धा

मिन्नश्च नो वरुणश्च जुपेता यद्भूमिष्टये ।
नि बृहृषिं सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

[मिन्नश्च] याग इतीष्टि ।

V 73

यदद्य स्थः परावति यदववित्यश्विना ।
यद्वा पुरु पुरुभृजा यदन्तरिक्षं आ गतम् ॥ १ ॥

'यवद्य स्थ' ॥ पौरै ॥ यत् । इदानीम् । दूरे । भयम् । यद्वा । अन्तिके । हे पुरुभोजनो ! विस्ती-
र्णयस्मिन् । वा देशे । यदि वा । अन्तरिक्षे । तत् प्रागभ्यतम् ।

इह त्या पुरुभृतमा पुरु दसांसि चित्रता ।
वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह त्या । इह । तो । बहूनां भावयितारो । बहूनि । कर्माणि । धारयन्तो । धनेच्छ्यां । याचामि ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor. मिन्नश्च वरुणश्चोभो नोऽस्माकम् । यत्तम् । इष्टयेऽमीष्टाय जुपेतां सेवेताम् । प्रागत्य च बृहृषिं नि सदतां निपीततां सोम पाताय Sy

२ इति ष्टि P
Ms D puts the figure ॥७२॥ here to indicate the end of the seventy-second hymn No such number is given in P

३ यष्टेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'यवद्य स्थ' इति वशाच्च प्रथमं सूक्तमात्रेणैव पौरनाम्न प्रायमानुष्टममादिष्वनाम् । अनुकान्तञ्च 'यवद्य वश पौर आदिवर्गं तवानुष्टुभं तु' (KSA 28 73 p 21) इति । 'तत्' इत्युक्तत्वादि समाधीनि पद सूक्तान्यादिष्वनाम् । 'मानुष्टुभं तु' इति तुष्टाभ्यादिवमुत्तरं च द्वे मानुष्टुभे । प्रातरनुवाक आदिवने फलावानुष्टुभे छन्दस्यादिवनसत्त्वे चोभ्यादिके द्वे सूक्ते । 'यवद्य स्थ

इति सूक्ते' (ĀSS 4.15) इति सूत्रितम्
Sy ४ स्थ D

- ५ ०२ P
६ यवि Sy
७ अस्मिन् कामे Sy
८ अस्यन्त ब्रह्मदेशे द्युमोके Sy
९ अरभ्यति गन्तुं शक्ये प्रवेशेऽन्तिके स्थ Sy
१० हे बहूपु यज्ञेषु भोक्तारो ! अधिकं रक्षितारो ! वा Sy
११ बहुप्रवेशेषु स्थ Sy
१२ अथवा Sy
१३ अन्तरिक्षे स्थ Sy
१४ त P तस्मात्सर्वस्माद्यद्य Sy
१५ VM ignores आदिवना ।
१६ अस्मिन् यज्ञे Sy
१७ पुरुजां बहूनां यजमानानां भावयितृत्वमो Sy
१८ पुरुणि Sy
१९ वरणीयो Sy
२० उपागच्छामि Sy

अधृतगमनी । ह्वयामि । बहुतमौ । भोगाय ।

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मृहा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मान्यत् । समितम् । अन्यत् । उदकार्थम् । उप्यमानम् । रथस्य । चक्रम् । अश्विनौ । येमथुः । परिगच्छथ । अन्येन । महता । अहोरात्राणि । लोकाश्च, द्विकर्मको वा लोकेष्विति ।

तद् धु वामेना कृतं विश्वा यद्ग्रामनु ष्ट्वे ।

नानां जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तद् धु । तत् । सुष्ठु । एतत् । युवयो । कर्म । व्याप्तौ । यत् । वाम् । अहमनु स्तौमि । पृथक् । उत्पन्नौ । अपापी । अस्मासु । धनम् । सङ्गमयथ ।

१. अधृत० P. अन्यैरधृतगमनकर्माणौ Sy

२. आह्वयामि Sy.

३. प्रभूततमौ Sy

४. भोगाय पालनाय वा Sy

५. ईम्मा० D.

६. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy

७. समीतम् P. ईर्मा । अतः ईर्मा इति रूपम् ।
गन्तर्षादित्ये Sy

८. अव्यमान P तस्य शोभायै Sy

९. रथस्य युष्मदीयस्य Sy.

१०. येमथु D. नियमितवन्तौ स्थ. Sy

११. ०च्छतः D. परिगच्छथः । 'न्यश्छन्यस्य
मूर्धनि चक्र रथस्य येमथुः' (RV I ३० 19.)
इत्युक्तम् Sy

१२. चक्रेण Sy

१३. महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन Sy

१४. युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान-
होरात्रादिकालान् वा Sy

१५. कोवाश्च P.

१६. VM. ignores नाहुषा ॥ नहुषा मनुष्याः ।
तेषाम् Sy.

१७. कडुष P. कडुषु D.

१८. अनेन पौरेण Sy.

१९. युवाभ्याम् Sy.

२०. कृतं सम्पादित भवतु Sy.

२१. हे व्याप्तौ ! Sy.

२२. येन स्तोत्रेण Sy.

२३. युवाम् Sy.

२४. अहस्तौमि P. अनुस्तुवे Sy.

२५. पृथगेव Sy

२६. समृद्धौ Sy

२७. ०ज्ञा च पा० D

२८. अस्मभ्यम् Sy.

२९. अन्नं धनं वा Sy.

३०. सहग० D सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छ-
तमित्यर्थः Sy.

३१. VM ignores उ and आ ॥ उ इति पूरण-
Sy.

आ यदां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यद् सदा ।

परिं वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ यदाम् । आतिष्ठत् । यदा । युवयो । सूर्यस्य बुद्धिता । रथम् । सर्वदा । शीघ्र गच्छन्तम् ।

तदा वाम् । पर्यवृष्वन् । आरोचमाना । गन्तारो रश्मयः छन्वासि वा । शीप्त्या । तापयितार ।

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा ।

धर्मं यदामरेपसं नासत्याह्वा मुरप्यति ॥ ६ ॥

युवो । युवाम् । अत्रिं । जानाति । हे नरो । सुसयुक्तेन । चेतसा । यया । अग्निम् । अरेपसं

गतौष्यम् । हे नासत्यो ! आस्येन । मुरप्यति बिभर्ति । आस्यमुवकम् । अश्विभ्यामस्तमिति ।

उग्रो वीं ककुद्दो ययिः शृण्वे यामेषु सतुनिः ।

यदां दंसोमिरश्चिनात्रिर्नराघवतीति ॥ ७ ॥

उग्र । उद्गूर्णे । युवयो । महान् । रथं । श्रूयते । गमनेषु । सन्तन्वमानं । यदां । वाम् ।

१ यदा P

२ हे अश्विनौ । Sy

३ आस्थितवती Sy

४ युवयो पत्नी Sy

५ ०न्त P, D शीघ्रगम् Sy

६ वा D

७ परितो बुष्वन्ति Sy

८ वयः अशवाः Sy

९ ०सी D

१० वाम् P

११ शीष्वा P शीप्ता Sy

१२ आतपना शत्रूयाम् । अशवा आतप इति विश्वे
ष्यम् । वयो गन्तार उक्तसप्तम्या आतप सर्वं
तस्तापयिष्यो शीप्ताम् परिवरन्ते Sy:

१३ युवयो । युवामित्यर्थः Sy

१४ अस्मत्पिता ऋषिः Sy

१५ जानाति स्तुतयानित्यर्थः । सति कुले सुष्ठम
पेषते Sy

१६ हे नेताराश्विनौ । Sy

१७ ०स्तौ P सुम्नेनाग्निबाहोपशमरूपेण हेतुना Sy

१८ आवरयुक्तेन मनसा Sy

१९ बुष्मस्य कः प्रसङ्गः ? इत्यत आह यस्मात् Sy

२० शीप्तं बहुन्तमग्निम् Sy

२१ अरेवत् P, D असुर स्ववाहाय प्रक्षिप्तम्
अरेपसम् अयाप सुसकरम् Sy

२२ ०ष्या P

२३ आस्येन तत्रिष्यन्नेन स्तोत्रेण Sy

२४ प्राप्तवान् । मुरप्यतिर्गतिकर्मा । अश्वरेणो-
सकाभ्रात् रक्षणम् 'हिमेनाग्निं द्रंसम्' (RV
I 116 8) 'युवमुषीसमूत तृप्तमत्रये'
(RV X 39 9) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शि-
तम् Sy २५ ०ति P

२६ The passage आस्यमुवकम् should
immediately follow आस्येन and
precede मुरप्यति ।

२७ उद्गूर्णवत् Sy

२८ उच्छिद्रो महाम् Sy २९ गन्ता Sy

३० गमनेषु यज्ञेषु वा Sy

३१ सततं गच्छन् रथं Sy

३२ यस्मात् Sy

३३ युवाम् Sy

कर्मभि । हे अश्विनौ । अत्रि^१ । आवर्तयति^२ स्म ।^३

मध्वं ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्थथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । हे सोमेच्छौ । स्तुत्यौ । वाम् । सोमस्य धारा । सेवते । प्याययन्ती । यदा युवाम् । अन्त-
रिक्षम् । अभिगच्छथ^{११} । तदानी पक्वानि^{१२} । अन्नानि^{१३} । वाम् । ददति^{१४} ।^{१५}

सत्यमिद्वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । सत्यम् । एव । हे अश्विनौ । युवाम् । आहु^{१६} । सुखस्य भावयितारौ । गमने । अतिशयेन^{१७}
गमनार्थं स्तोतृभिर्ह्वितिव्यौ भवथ । एव सुखयितृत्तमौ च ।^{१८} ^{१९}

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तक्षाम् रथांइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्माणि^{२०} । इमानि^{२१} । स्तोत्राणि^{२२} । वर्धनानि^{२३} । अश्विभ्याम् । सन्तु । सुखतमानि । यानि ।

१. अस्मत्पिता Sy

२. आवर्तयति Sy

३. VM ignores नरा ॥ हे नरा ! नेतारौ !
Sy

४. ०ध्व D

५. ०च्छ D, P हे मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ ।
Sy.

६. न्तुत्यौ P. रुत् स्तुतिः । तथा ब्रवणीयो रुद्रपुत्रौ
वा Sy

७. वा P

८. मधुररसेन Sy.

९. ०यन्ति P प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता Sy

१०. समुद्रवणसाधनान्यन्तरिक्षाणि Sy

११. अतिपारयथ । यज्ञं प्राप्नुथ इत्यर्थं Sy

१२. पक्वा. Sy

१३. अन्नानि हविलक्षणानि Sy.

१४. भ्रियन्ते यजमानैः Sy.

१५. VM ignores उ and सु ॥ सुष्ठु Sy.

१६. आहु. पुराविदः Sy

१७. अस्मद्यज्ञेऽस्मदर्यागमने वा Sy

१८. P. and D repeat the word अति-
शयेन ।

१९. ०भिह्वा० D गमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवत-
मिति शेष. Sy

२०. अतिशयेन सुखयितारौ भवतम् Sy

२१. VM ignores वै । उ । ता । यामन् and
आ ॥ वै इति पूरणः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ
युवाम् । यामन् यज्ञे । आकारश्चार्थे Sy

२२. अथ स्तुतिं निगमयति Sy

२३. इमानि इदानीं कृतानि Sy

२४. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy.

२५. समर्धकानि Sy

कृतवन्तो वयम् । रथानिव । भवो वाम । आम्ना महान्तम् । नमस्कारे स्तुति वा ।

V 74

कृष्टो देवावश्विनाद्या द्विवो मनावस्र ।

तच्छ्रुथो षुपयसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

* कृष्टः । क्व स्थितौ । वेवो । अश्विनो । अद्य । द्विव । मा वतंयति ? हे पूजनीयघनो ! तत् । श्रुतम् । हे वृष्यमाणघनो ! प्रथमत्रिकुलजातं । याम् । परिचरति स्तोत्रण तस्तोत्रमिति । "

कृह त्या कृह नु श्रुता द्विवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यंथो जने को वी नदीनां सचा ॥ २ ॥

कृह स्या । कस्मिन् । दीप्तौ लोके । तौ । नासत्यो भवत । कस्मिन् । वा । विधुतो । कस्मिन्

१ कृतवन्तो० is suggested for कृतवन्तो ॥

सम्पादयाम Sy

२ रथा इव P रथा इव D रथानिव शिल्पी

सदसक्षाम तानि सन्तु Sy

३ अवावाम P

४ वयं प्रभूतं प्रभूतफलप्रवम् Sy

५ नमस्कारोक्तिम् Sy

६ Ms D puts the figure ॥७३॥

here to indicate the end of the seventy-third hymn No such number is given in P

७ 'कृष्टः' इति शब्दार्थं द्वितीयं सूक्तं पौरस्माद्यम् ।

'कृष्टः' (KSA 28 74.p 21) इत्यनुक्रम

जिका । पूर्वत्र नुशब्दात्—इदमप्यानुष्टुभम् ।

'आश्विनं सत्' (KSA 28 73 p 21)

इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रया

पूर्वपूर्वमेव सहोक्तो विनियोग Sy

८ ०तो P, D कृष्टः—अथययेनेकवचनम् ।

को भूमौ तिष्ठन्ती सती । अथवा क् इत्यस्य

निपातस्य स्य इत्याख्यातेन 'सह' इति योग

विभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतुसमय

प्राप्तम् । 'अराइय' (RV V 58 5) इत्यत्र

यथेशब्दः । 'कृषिर्ज्जायते' (RV X 4.5)

'कृषिस्तान्तम्' (RV X 93 11) इत्यादि

वचनापि द्रष्टव्यम् । क्व स्थितौ भवथ Sy

९ यत् P अस्मिन् यागदिने Sy

१० ध्रुलोकावागत्य Sy

११ मा वतंयति seems to be unnecessary

१२ हे स्तुतिघनो ! Sy

१३ स्तोत्रम् Sy

१४ श्रुणुषः Sy

१५ हे वयकघनो ! Sy

१६ अने पुत्रः Sy

१७. अत्रिर्वां स्तौति तं श्रुणुष इत्यर्थः Sy

१८ स्तोत्रं should immediately follow

तत् and precede श्रुणुतम् ।

१९ VM ignores वा ॥ वा सवत् Sy

२० ध्रुलोके निवसत इति शेषः Sy

२१ आश्विनो Sy

२२ तिष्ठतः Sy

२३ कुत्र Sy

२४ वा seems to be the explanation

of नु ॥ अद्य Sy

२५ ०तो P श्रुतो Sy

२६ Omitted by P, D अथ प्रत्ययकृतः,

हे वेवो ! युवां कस्मिन् Sy

वा । जने^१ । आगच्छथ^२ । कश्च^३ । युवयो^४ । स्तुतीनाम्^५ । सेविता^६ । स्तुतयो^७ नद्य^८ ।

कं याथः^९ कं हं गच्छथः^{१०} कमच्छा^{११} युञ्जाथे^{१२} रथम्^{१३} ।

कस्य^{१४} ब्रह्माणि^{१५} रण्यथो^{१६} वयं^{१७} वामुश्मसीष्टये^{१८} ॥ ३ ॥

कं याथः^९ । कम्^{१०} । प्राप्तुर्थ^{११} । कम्^{१२} । चं प्राप्तुम्^{१३} । गच्छथ^{१४} । क च^{१५} । अभिगन्तुम्^{१६} । युञ्जाथे^{१७} ।
रथम्^{१८} । कस्य वा ब्रह्माणि^{१९} । कामयेते^{२०} । वयमिदानीम्^{२१} । वाम्^{२२} । कामयामहे^{२३} । यज्ञार्थम्^{२४} ।

पौरं^{२५} चिद्धुदप्रुतं^{२६} पौरं^{२७} पौराय^{२८} जिन्वथः^{२९} ।

यदी^{३०} गृभीततातये^{३१} सिंहमिव^{३२} द्रुहस्पदे^{३३} ॥ ४ ॥

पौरम् । पौरो मेघ^{३४} पूरणात् तम्^{३५} । उदप्रुतम्^{३६} । पौरेत्यामन्त्रित^{३७} वाक्येनान्वितमित्युक्तम् । पौरनाम्ने^{३८}
मह्यमुदकेन । पूरयथ^{३९} । यदि^{४०} । एनमनुदके देशे^{४१} । शत्रौ^{४२} । स्थाने^{४३} । सिंहमिव लीनम्^{४४} । युद्धार्थं प्रापयथ^{४५} ।

१. यजमाने Sy

२. स्तोता Sy.

३. सहायः स्यात् Sy.

४. वो P, D. The passage स्तुतयो नद्य should immediately follow स्तुतीनाम् and precede सेविता । Cf Ngh 3 16 नद्य इति स्तोतृनाम and also cf N.5 2 ऋषिर्नदो भवति । नदते. स्तुतिकर्मणः ।

५. VM ignores देवा ।

६. हे अश्विनो ! युवाम् Sy

७. कं यजमान यज्ञं वा प्रति Sy

८. अध्वानमुल्लङ्घ्य याथ. Sy

९. प्राप्नु P च seems to be the explanation of ह ॥ ह क च प्रति Sy

१०. ०च्छत P, D गत्वा च केन सह सङ्गतौ भवथः Sy

११. अभिप्राप्तुम् Sy

१२. योजयथ. Sy

१३. रथम् अश्वैः Sy

१४. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy

१५. कामयते P. कामयेथे is suggested for

कामयेते ॥ रमेथे Sy

१६. वा P. युवाम् Sy

१७. कामयामहे । तस्मात् कस्यचन याग प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः Sy.

१८. गमनायैषणाय वा Sy

१९. मेघ P पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन सम्बन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् Sy

२०. उदकप्लावक मेघम् Sy

२१. हे पौर ! इदमश्विनो. सम्बोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन सम्बन्धात् । अश्विनावपि पौरौ ।

उभयो छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसम्बन्धिनावश्विनौ ! युवाम् Sy

२२. पौराय ऋषये मह्यम् Sy

२३. प्रेरयथः Sy

२४. यौ युवाम् Sy

२५. मेघ प्रति गच्छथ. Sy

२६. द्रोहस्य Sy

२७. अरण्यदेशे Sy

२८. गर्जन्तं प्रबलं सिंह यथा बलात् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति Sy

२९. लिनं P

३०. प्र० P.

सद्गुहीर्त्तं धनं तायते यत्र मटेभ्यस्तत्रैति ।

प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वृत्रिमत्कुं न मृञ्चथ ।

युवा यदी कथः पुनरा काममृएवे वृध्वः ॥ ५ ॥

प्र च्यवानात् । प्रमुञ्चथे । वीप्ता । च्यवनात् । जराम् । कवचम् । इव कारयन्ति । यवाश्च
च्यवानां । पुन । युवा । मवद्म्या कृषे, श्रौणादिकल्पप्रत्यय । अनन्तरं स युवती यथाकाममात्मानम् ।
प्रापयानासं प्राप्तयौवन । "जुजुरुषां नासत्मा" इत्युक्तम् ।

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसिं वा सृष्टिं श्रिये ।

न भुतं म आ गंतुमवोमिवाजिनीवस्र ॥ ६ ॥

अस्ति हि । मवति । हि । वाम् । अत्र । स्तोता । तथा सति भवाम् । युवयो । सुदर्शने ।
अपत्यमुत्तमे उक्तमेकवचनबहुवचनयो समन्वयः । क्षिप्रम् । श्रूयमाणम् । मवीर्यं स्तोत्रम् । भागच्छतम् ।
पानने । हे अन्नघनौ ।

१ ंहीति P

२ ंयने P

३ The passage, सद्गुहीर्त्तं तत्र seems to be the explanation of गुनीततातये which VM has already explained by युवाभंम् । The passage should therefore immediately follow युवाभंम् ॥ गुहीतपक्षसन्तानाय पौराय Sy

४ VM ignores चित् and हि ॥ चिचित्ति पूरणः Sy

५ ंत् D

६ प्रामुञ्चत P, D प्रमुञ्चतम् । 'प्रामुञ्चतं द्वापिसिद्धं च्यवानात्' (RV.I 116 10) इत्यादि मन्त्रास्तरम् Sy

७ अये Sy

८ हेयं पुराणं क्यम् Sy

९ कारयन्ते P

१० ंता P

११ युवानम् Sy

१२ कृष्य इत्यर्थः Sy

१३ ंप्रत्योत्तरं D

१४ स P स D

१५ सुख्यायाः स्त्रियः Sy

१६ कामयात्मानम् P कामनीयं क्यम् Sy

१७ प्राप्तयान् Sy

१८ युवो P, D

१९ RV.I 116 10

२० हे अश्विनी ! Sy

२१ यतिं Sy २२ क्षम् Sy

२३ Sy adds पौर

२४ स्मो भवेम Sy

२५ सन्दर्शने सन्निधाने Sy

२६ अर्थम् 13 suggested for अपत्यमुत्तमे ॥
किमर्थम् ? श्रिये Sy

२७ उक्त एकवचनबहुवचनयोः समन्वयः 13
suggested for उक्तमेकवचनबहुवचनयोः
समन्वयः ॥

२८ अद्य Sy

२९ शृणुतम् Sy

३० मवीर्यमाह्वानम् Sy

३१ किं तूष्णीम् ? नेत्याह—अबोनि रक्षणं सह
Sy ३२ अन्नघनौ Sy

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दस्त्रा हिरण्यवर्तनी सुषुन्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अत्यायातम् । अत्यागच्छतम् । अश्विनौ । तिरस्कृत्य । अन्या प्रजा । अहं हि । युवयो पुरातन ।
दस्त्रौ हिरण्ययुक्तमार्गौ । सुसुखौ । सिन्धूना प्रापयितारौ ।

आ नो रत्नानि विभ्रंतावश्विना गच्छंतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनोवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्माकम् । रत्नानि । धारयन्तौ । अश्विनी । युवाम् । रुद्रपुत्री । हिरण्य-
वर्तनी । प्रीयमाणी । अन्नवसू ।

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुष्टुभः । कल्याणस्य स्तोतु । युवयो । हे वृष्यमाणधनौ । रथे । स्तुति । आहिता । वाणीचीति
वाङ्नाम । अपि च । युवयो । उच्छ्रित । अश्व । अन्नम् । कृणोति । उदकहितम् ।

१. अतिग० P., D सर्वान् यजमानानतिक्रम्या-
गच्छतम् Sy

२. सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । 'तिर-
सत इति प्राप्तस्य' (N 3.20.) इति निरुक्तम् ।
प्राप्ता विश्वा सर्वाः क्रिया युष्मदीया
अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ Sy.

३. सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः Sy

४. यथा अहम् ऋषिः Sy

५. युवा याद् P.

६. दस्त्रे P., D शत्रूणामुपक्षपयितारौ Sy

७. हिरण्यरथौ Sy

८. सुधनौ Sy

९. नदीना प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ
युवामत्यायातम् Sy

१०. अस्मभ्यम्, अस्मान् वा Sy

११. रमणीयानि धनानि Sy

१२. रुद्रपुत्री स्तुत्यौ वा Sy

१३. हिरण्यरथौ Sy

१४. प्रय० P

यज्ञ सेवमानी सन्तौ आगच्छतमिति Sy.

१५. ०सूः P १६. सुस्तोतुर्मम Sy.

१७. हे वर्षधनौ ! वर्षितारौ ! वा वसूना हे अश्विनी !
Sy १८. वाग्रूपा स्तुति Sy.

१९. ०त P, D स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः
Sy

२०. पाणीवीति P, D The passage वाणी-
चीति वाङ्नाम (Ngh I 11.) should
immediately follow स्तुतिः and
precede आहिता ।

२१. युवाभ्याम् Sy २२. ककुहः महान् Sy

२३. मृगयिता Sy

२४. अन्न हविः Sy

२५. करोति । तस्मान्मम हव श्रुतमिति Sy

२६. ०कमहित. P उदकहितम् seems to be
the explanation of वापुषः । cf N
I 12 वपुरिति जलनाम ॥ वपुष्मान् यजमानः
Sy

बोधिनमनसा रुच्यैपिरा ह्वनश्रुता ।

विमिश्र्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुत हवम् ॥ ५ ॥

बोधिनमनसा । बुध्यमानमनसो । रुच्यो । गन्तारो । स्तुते । श्रातारो । व्यवनमृषिम् । अश्वे ।

नयाथे । असहायम् ।

आ वा नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुपितप्सवः ।

वयो वहन्तु पीतये सह सुन्नेमिरश्विना माध्वी मम श्रुत हवम् ॥ ६ ॥

आ वा नरा । आवहन्तु । वाम् । नेतारो । मनोवेगा । अश्वो । प्रुपितस्वा बिन्दुमिर्युक्ता ।

गन्तारो । सोमपानाय । सह । सुन्ने ।

अश्विनावेह गच्छत् नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यीतमदाम्या माध्वी मम श्रुत हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनो । अश्विनो ! हे । आगच्छत्म् । नासत्यो । मा । विगतकामो भवतम् । तिरस्कृत्यान्वा

यजमानान् । स्वामिनो । मार्गम् । परियातम् । हे अहिधितो ।

१ ध्यमानसो D बुध्यमानमनसो Sy

२ रच्यो P रयस्वामिनी Sy

३ श्रीभ्रगन्तारो सर्वेगन्तभ्यो वा Sy

४ ०ते स्तोतारो P ह्वनस्य स्तुतेः श्रोतारो युषाम् Sy

५ यथा तमृषिं प्राप्तवन्ती तद्वत् मां प्रति पषि मियाथ मितरामागच्छत्म् । 'प्र ध्यवानावन् बुध्वो' वधिम्' (RV V 745) इति ह्युक्तम् Sy

६ अद्वयाविनं मायारहितम् Sy

७ वा D

८ आयसरा P

९ स्वां D युषाम् Sy

१० हे नरा ! कर्मणां नेतारो ! Sy

११ मनोमात्रेण युज्यमाना सुशिक्षिता इत्यर्थं Sy

१२ अश्वो D

१३ प्रुतस्वा P

विधिप्रस्था Sy

१४ वि० D

१५ शीभ्रगन्तारः Sy

१६ ०श D अस्मभ्यं देयः सुखैस्तत्सापनैर्यनादि निर्या सह वहन्तु Sy

१७ Omitted by D

१८ अस्मिन् यते Sy

१९ वेनतिः कास्तिकर्मा N 1038

२० तिरश्चित् अन्तर्हिताद्भ्रुरदेशादपि युषाम् Sy

२१ ०नो P अर्यया अर्यो स्वामिनो युषाम् । 'सुपां सुसुक०' इत्यादिना सुपो यानादेशः Sy

२२ अस्मद्यज्ञगृहम् Sy

२३ आगच्छत्म् Sy

२४ अहित्यो पूष्यो Sy

२५ VM ignores चित् ।

अस्मिन् यज्ञे अंदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुपं भूषथो माध्वी ममं श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्^१ यज्ञे^२ । अस्मिन् । यज्ञे । अहिंसितौ^३ । स्तोतारम् । उदकपती । अवस्युम् । अश्विनौ । युवाम् । स्तुवन्तम्^४ । उपभवथ^५, मध्यमपुरुषेऽपि सन् दृश्यते ।

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरंधायृत्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्त्रावमंत्यो माध्वी ममं श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । अभूत् । उपा^६ । दीप्तपशु^७ । आहितश्च^८ । अग्नि^९ । प्राप्तकालो^{१०} होमाय । युक्तश्च^{११} तस्मिन् । युवयो । रथ^{१२} । दर्शनीयो^{१३} । अमरण^{१४} ।

V 76

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देव्या वाचो अस्थुः ।

अर्वाश्वा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना वर्ममच्छं ॥ १ ॥

आ भाति ॥ अत्रि ॥ प्रकाशयति^{१५} । अग्नि^{१६} । उषसाम् । मुख्यम्^{१७} । उदस्थु^{१८} । स्तोतृणाम्^{१९} । देवान्

१. Omitted by P
२. हे अहिंस्यौ ! Sy
३. उदकमती P, D. हे उदकस्य स्वामिनौ ! Sy
४. अपस्युर्मा P, D
५. सुन्वम् P माम् Sy
६. उप प्राप्नुतम् Sy ७ व्युष्टि. Sy
८. अग्निश्च दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मि. सन् Sy
९. वेद्यामधीयत Sy १०. आहवनीयः Sy
११. ऋतौ काले भव. Sy
१२. अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः । 'छन्दसि लुङ्लड्लिटः' इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायाम् Sy १३. हे दस्त्रौ ! Sy
१४. अमरणधर्मा ध्रुवः Sy १५. VM ignores वृषण्वसू ॥ हे प्रदत्तधनौ ! Sy Ms D puts the figure ॥७५॥ here to indicate the end of the seventy-fifth hymn No such number is given in P

१६. 'आ भात्यग्निः' इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैराष्टं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका -- 'आ भाति पञ्चात्रिः' (KSA 28 76 p 21) इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च -- 'आ भात्यग्निर्ग्रावाणोव' (ĀSS 4 6) इति । प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि -- 'आ भात्यग्निरिति सूक्ते' (ĀSS 4 15) इति । अप्तोर्यामि होतुरतिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च -- 'आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया' (ĀSS 9 11) इति । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः Sy.
१७. दीप्यते । यद्वा उषसा मुखमाभाति दीपयति । उषःकाले ह्यग्नय प्रतिबोध्यन्ते Sy
१८. अग्नि P १९. अनीकभूतः । अनीकं मुख्यम् । उषसि प्रबुद्धमान इत्यर्थः । तादृशः Sy
२०. ऽसा मुखमुदस्तुः P उत्तिष्ठन्ति यस्मादेव तस्मात् Sy. २१. मेधाविना स्तोतृणाम् Sy.

गच्छत्यौ । वाच । अग्निमुक्षौ । इवानीम् । रथ्या । इह । यातम् । यज्ञम् । प्रति ।

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेज्वसागमिष्ठा प्रत्यवति द्वाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न संस्कृतम् । न । संस्कृतं सोमम् । प्रहितम् । गन्तारौ । अन्तिके । इवानीम् । अश्विनी । मयो-
पस्तुतौ । अत्र दिवसे । पराङ्क्षे च । रक्षणम् । प्रागन्तुतारौ । यजमानस्य । अर्वातम् । प्रति । सुखस्य भाव
वितारौ ।

उता यात सगृधे प्रातरहो मध्यंदिन् उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शतमेन नेदानो पीतिरश्विना तंतान ॥ ३ ॥

उतायातम् । अपि च । प्रागञ्छतम् । सङ्गवकाले । प्रातःकाले च । अह्ने । तथा मध्यंदिने ।

१ ०न्ती D ०त्स्य is suggested for

०न्त्यौ ॥ बेवकामा Sy

२ स्तोत्राणि Sy

३ अस्मवभिमुक्षाम्बनी Sy

४ अद्यास्मिन् यागविने Sy

५ हे रथस्वामिनी । अश्विनी । Sy

६ आयातम् Sy

७ प्रवीप्तं यज्ञम् । यद्वा प्रवर्ष्यम् Sy

८ अनिसह्येह यातम् Sy

९ VM ignores पीपिवांसम् and अश्विना ॥

पीपिवांसं स्वाङ्गं परिबुद्धम् । यद्वा पीपिवांसम्

प्राप्यामितं वसतीषरीभिः क्षण्युषं सोमरसम् ।

अथवा घृतादिना पीपिवांसम् Sy

१० Onitted by P

११ अश्विनी Sy

१२ संस्कृतं धर्मम् Sy

१३ हिस्ताम् Sy

१४ गन्तुतमौ Sy

१५ धमसमोपे Sy

१६ उपस्तुतो भवत Sy

१७ यत्ने Sy

१८ VM seems to explain दिवा and

अभिपित्वे together as पराङ्क्षे च ॥ दिव

सस्याभिपतने प्रातःकाले Sy

१९ रक्षणम् सह Sy

२० प्रागन्तुतमौ Sy

२१ प्रागत्य च हविर्बलवते यजमानाय Sy

२२ अर्वात् P इन्द्रभूतौ । अर्वात्श्विनम् । तत्र

भावोऽवति । तत्रहितमर्षं यथा भवति तथा

गन्तुतमौ Sy

२३ सुखस्य भाववितारौ भवतम् Sy

२४ अह्नौ द्वेषा प्रेषा पञ्चधा पञ्चदशधा समाना

विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभागः प्रातः

Sy

२५ सङ्गवका० P सङ्गवकाले सङ्गवकाले गावो

बाहूभूमि यस्मिन् काले स सङ्गव । रात्र्य

परकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा

पुनर्बोहाय सङ्गवे प्रतिनिवतन्ते Sy

२६ ०ध्यदि० D.

मध्यकाले Sy

सूर्यस्य । उदये च । दिवा । नक्तं च । रक्षणैः । सुखतमेन । न । इदानीं सायङ्काले । सोमपीति ।
अश्विनौ । आतनोति ।

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोकं इमे गृहा अश्विनोदं दुरोणम् ।
आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदं हि । इदम् । हि । युवयो । पुराणेन । यज्ञे स्थानम् । सेव्यमानम् । तथेमे । गृहा । इदं
च । दुरोणम्, इत्यत्यो भेदम् । आयातम् । अस्मान् । द्युलोकात् । महत् । पर्वतात् । अन्तरिक्षाद् वा ।
अन्नम् । रसं च । वहन्तौ ।

उत्तरा गता

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं बृहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभंगानि ॥ ५ ॥

[समश्विनोः ।]

१. उदितावभ्युदयेऽत्यन्तप्रवृद्धसमयेऽपराल्हे इत्यर्थः । सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् Sy
२. न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु, किं तर्हि ? दिवा नक्तं सर्वदा Sy
३. रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह Sy ४. इदानीमपि Sy
५. इतरदेवानां पानम् Sy
६. अश्विनौ विहायेति शेषः Sy
७. आतानो० P., D. (न) तनोति Sy
८. पुराणम् Sy
९. स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् Sy
१०. श्लोकः निवासयोग्यम् Sy
११. ०हम् P अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह इमे गृहा. प्राचीनवंशादयः Sy
१२. देवयजनगृहम् Sy
१३. भेदः is suggested for भेदम् ।
१४. आगच्छतम् Sy
१५. अस्मा P, D. अस्मदर्थम् Sy
१६. बृहत. Sy
१७. पर्वततो मेघात् Sy

१८. अक्षिप्त्वा P. अपा कारणादन्तरिक्षात् Sy.
१९. स P ऊर्जं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशम् Sy.
२०. VM ignores अश्विना and आ ।
२१. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained by VM. See, RV V 42 18 Sy. explains again the stanza in the following manner—
वयं स गमेम सङ्गच्छेम । अश्विनोः । नूतनेन अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन । मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या । सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ट्वागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन स गमेम । नोऽस्मभ्यम् । रयिम् । आ बृहतम् । उत वीरान् पुत्रादीन् । आ बृहतम् । हे अमृता ! अमरणधर्माणौ ! विश्वानि सौभंगानि सुभगत्वानि आ बृहतम् ।
२२. Ms D puts the figure ॥७६॥ here to indicate the end of the seventy-sixth hymn. No such number is given in P.

V 77

प्रातर्यावाणा प्रथमा यंजध्व पुरा गृध्रादररुपः पिवातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विनां दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

'प्रातर्यावाणा' । प्रातगन्तारौ । मुख्यावश्विनौ । यजध्वम् । अप्रयच्छताऽपि कवरीत् । सोमपान
मनिकाङ्क्षतो यजमानात् । क्षिप्रम् । अश्विनी सामं पियत् । प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विनी । धारयत् ॥
कवयः प्रातरश्विनौ । प्रशंसन्ति । पूर्वमेव भजमाना ।

प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति देव्या अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वर्नीयान् ॥ २ ॥

प्रातयजध्वम् । प्रातः । यज्ञं कुरुत । तस्मिन् यज्ञेऽश्विनौ । प्रापयत । न । सायम् । अस्ति । देवयजनम् ।

१ 'प्रातर्यावाणा' इति पठ्यध्व पठ्यध्वं सूक्तमाश्रयं
श्रेष्ठमश्विनम् । 'प्रातर्यावाणा' (KSA
28 77 p 21) इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातर
नुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनि
योगः । अप्तोयमि मन्त्रावरुणातिरिक्तोवष्ये इव
मेव शस्यम् । तथा च सूत्रितम् — 'प्रातर्यावाणा
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् (ASS 9 11)
इति Sy

२ हे मवीया अश्विनम् ! Sy

३ प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ Sy

४ अत एवेतरेभ्यो वेवेभ्यः पूर्वभाविनो प्रकृष्टतमो
वा Sy

५ प्रय० D किमर्थं प्रथमयागविनियोगः ?
उच्यते अवातु रक्षःप्रभृते Sy

६ ०याव P, D

७. ०मामान् P

अनिकाङ्क्षतः Sy

८ VM seems to explain पुरा as
क्षिप्रम् ॥ पूर्वम् Sy

९ पिपताम् ॥ अनागती कथं यष्टुं शक्यो ?
इत्यत आह Sy

१० यजम् P

११ धारयत सम्मसतः Sy

१२ अतघाना अश्वयः प्रातरेः ॥ ७ ..

कवयः' (AB 2 38) इति हि निगमः Sy

१३ यज P पूषकातीनाः Sy

१४ हे मवीया पुष्या ! Sy अत्रेरापम् ।

हे स्तोतारो यममुष्यध्वे ! Dur अत्रेः ।

हे अश्विनम् ! SKN

१५ प्रातरेव Sy SKN Dur

१६ पूजयध्वं स्तुष्यम् Sy

१७ तावश्विनौ Dur

कौ ? अश्विनौ SKN

१८ प्रहिणुत हवींषि Sy कथमिति ? यतो अवीमि

प्रहिणोत प्रकथेण तो प्रति स्तुतीर्हवींषि च गम

यतेति Dur तदर्थं च हिनोत, 'हि गतो'

हिनोत गच्छत, आहवनीयं प्रति मा विसम्भ

ध्वम् SKN

१९ Omitted by P किमित्येवं अवीमि प्रात

यंजध्वमिति ? इतो यस्मान्, न Dur

२० साम् P, D

सायश्रुते हविः Sy

२१ विद्यते । वेवा (म) स्वीकृवंन्तीत्यर्थः Sy

२२ वेवगामि Sy अनयोर्बेवयो Dur किम् ?

वेवया, वेवाश्विनौ तयोर्मा यान् गतिर्बेवया ।

यजेर्वा न याते । वेवयोरश्विनोर्यागो वेवया ।

यत प्रातरश्विनोर्यज्ञं प्रति गतिरिच्छ्या वा

तत्रत्य हि यजमानमजुष्ट देवे । अस्मत् । अपि च । यजते तथाविध चाह्वयति । आव यजमानस्तत्र । पूर्वपूर्व । यजमान । अश्विनोरत्यन्त सम्भक्ता भवति तस्मात् प्रातरेव यजध्वमिति ।

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना चातरंहा येनातिथाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

^{११}हिरण्यत्वक् । ^{१२}हिरण्यरूप । ^{१३}हिरण्यच्छवि । ^{१४}क्षरदुदक । ^{१५}अन्नम् । ^{१६}वहन् । ^{१७}आवर्तते ।

१. जुष्ट D असेव्य तद्भवति 'पूर्वाह्नो वै देवानाम्' SB 2 4 2 8 P 170 इति हि श्रुतिः Sy यद्यपि कथञ्चित् स्यादजुष्टमनासेवित च तदश्विभ्यां कर्म Dur कुत ? यदजुष्टम्, लिङ्गव्यत्ययः । अजुष्टा अप्रियाऽवासाव-श्विनोः । अन्यकालत्वात् । ग्रन्याद्यसेवितपूर्वा वा ताभ्यामित्यर्थः SKN

२. Omitted by P, D अपि चानादृते त्वधि Dur

३. यजेत सोमेन Sy एतावश्विनौ यजते Dur यजत एवाश्विनौ SKN

४. आप P वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्व-न्येषु च मध्ये Sy व्यावयति च तर्पयति हविर्भिः Dur वि चावो वि च आत्र, विविध चाधितर्पयन्ति सोमेन SKN

५. प्रथमप्रथम. Dur वहनां च यजता मध्ये पूर्वःपूर्व. SKN

६. यष्टा भवति स Sy वहना यजमानाना मध्ये यश्च यश्च पूर्वो यजते स चाश्विनौ यजते सादरत्वाच्च तस्यैव यज्ञश्विनौ गच्छतो नेत-रस्येत्यर्थः SKN

७. अश्विनो अश्विनौ P, D

८. देवाना सम्भजनीय. सम्भाव्यो भवति Sy सम्भक्तृतम आदृतत्वात्तस्यैव हविरासेवेते अश्विनौ नेतरस्येति Dur अश्विनो सम्भ-क्तृतर. SKN

९. एतदुभय ज्ञात्वा प्रातरेव यजध्वम् । तयो काल प्रागुक्त । ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुवि-ष्टम्भमिति सम्प्रति तु पराविधिप्रदर्शनाय तयो स्तुतिकाल ऊर्ध्वमर्धरात्राद्य. सूर्योदयपर्यन्तो द्रष्ट-

व्य । उदिते यागकाल. । तत्र वोषसा प्रकाश-प्रभृति यावत्सूर्योदयस्तावदन्या देवता अश्विने शस्त्रे स्तुति लभन्ते, ता अप्यन्ते ? (श्रोप्यन्ते) स तासामावापकाल । काः पुनस्ताः ? उषःप्रभृतयः । तत्रोषा. प्रथममुच्यते । उष कस्मात् ? वष्टेः कान्त्यर्थस्य । कान्ता ह्यसौ । उच्छतेर्वा । यथोक्तम् 'उषः कस्मात् ? उच्छ-तीति सत्या. ? (सत)' (N 2 18) इति द्युस्थानाया विकल्प. । मध्यमस्थाना उच्छते-रेव । तदाह उच्छतेरितरेति । सा ह्युदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघान् मध्यमेन । तस्या एषा प्रकृतत्वात्तस्या उत्तमस्या एषा SKN प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत - न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो अस्मद्यजते वि चावः । पूर्वपूर्वो यजमानो वनीयान् वनयितृतम N 12 5, SKN IV 100

१०. VM ignores अन्य । वि and च ॥ अन्यः कोऽपि Sy

११. 'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पक्षौ हविषो याज्या । 'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि कृत्वेन्द्र भूरध जम् (ĀSS 3 8) इति हि सूत्रितम् Sy

१२. ण्यक् P ण्यक् D

१३. हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्यावृत Sy

१४. मनोहरवर्ण Sy

१५. उदकस्य प्रस्नवन Sy

१६. अन्नममृतम् Sy

१७. P and D read अन्नवन् for अन्नम् । वहन् ।

१८. अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः ? Sy.

युवयो । रथ । मनोवेय । हे अश्विनो ! वातसवृषवेग । येन । प्रतिगच्छये । विश्वानि ।
पुरितानि ।

यो भूमिष्ठं नासत्याभ्यां विवेप चनिष्ठ पित्वो ररते विमागे ।

स लोकमस्य पीपरुच्छर्मीभिरनुर्ध्वमासः सदमिचुंतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो भूमिष्ठम् । ये । बहुतरम् । अन्नम् । नासत्याभ्याम् । प्रापयति । यो वा चनिष्ठम्
असम् । प्रयच्छति । देवभ्योऽन्ने विभज्यमाने । स यजमान । पुत्रम् । कर्मणि । अस्यान्नस्य ।
पूरयति पुत्रस्यान्नं कर्मणि साधयति । तपानुच्छिततेजस्कान् शश्रूत् । सदा । एष । तरति
चनिष्ठमाज्यमाहुराल्पमित्यपरमिति ।

समुश्विनोरवसा नूतनेन मयोश्रुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रुयि बहत्तमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ ५ ॥

[समश्विनो]

- १ रथेन Sy
२ ०च्छतः D
प्रतिक्रम्य गच्छत्य Sy
३ सर्वाणि Sy
४ दुर्गमनान् मार्गान् Sy
५ यजमान Sy
६ भूमिष्ठम् Sy
७ पित्व । कर्मणि षष्ठी । अन्नम् Sy
८ अश्विन्याम् Sy
९ विवेप करोति Sy
१० चनिष्ठम् P, D बहुलं कर्म Sy चन
इत्यन्ननाम Ngh 6 16
११ बधति Sy
१२ हविर्बिभागवति यागे Sy
१३ अस्य आत्मन एव Sy

- १४ पातयेत् Sy
१५ अनुभततेजस्कान् । यद्वा ऊर्ध्वमासोऽन्नस्य ।
अग्निरहितानपठन् Sy
१६ हित्यात् Sy
१७ ०रप्मित्य० P
०रत्प० D
१८ Ms D puts the figure
॥७७॥ here to indicate the end
of the seventy seventh hymn
No such number is given
in P
१९ The *pratika* is supplied by the
Editor The stanza has already
been explained See RV V 42
18,76 5

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ १ ॥

अश्विनी ॥ सप्तवध्रि ॥ तिस्रो गतार्था ।

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ २ ॥

[अश्विना]

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ ३ ॥

[अश्विना]

अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृवीसमजोहवीनाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिर्यत् । अत्रि । यदा । वाम् । असुरै क्षिप्यमाण ऋवीसम् । प्रत्यवरोहन् । आजुहाव । याचमानेव ।

१. 'अश्विनावेह' इति नवचं षष्ठ सूक्तम् । अत्रानु-
क्रमणिका 'अश्विनी नव सप्तवध्रिस्त्र्युष्णि-
गादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभ' (KSA
28 78 p 21) इति । सप्तवध्रिर्नामात्रेय
ऋषिः । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप्
शिष्टा पञ्चानुष्टुभ । प्रातरनुवाक आश्विने
ऋतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्य-
स्तृचो विनियुक्त । सूत्रितञ्च—'अश्विना
वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ'
(ĀSS 4 15) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि
प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृचः । सूत्रितञ्च—'अ-
श्विनावेह गच्छतमा याह्यद्विभिः सुतम्'
(ĀSS 7 10) इति Sy.

२. VM does not explain the three
stanzas Sy explains this stanza
in the following manner —

हे अश्विनी ! इह अस्मिन् यागे । आगच्छतम् ।
हे नासत्या ! मा वि वेनतम् । वेनति कान्ति-
कर्मा । मा विकामौ भवतम् । नि.स्पृहावकामौ
वा न भवतमित्यर्थः । हंसाविव तौ यथा

निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् । सुतान् अभिपुतान्
सोमान् । उप आ पततम् उपागच्छतम् ।

३. The *pratika* is supplied by the
Editor Sy explains the stanza
in the following manner—

हे अश्विनी ! हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव
च । तौ यथा यवस घासम् । अनुधावतस्ताविव
हंसाविव च सोममागच्छतम् ।

४. The *pratika* is supplied by the
Editor Sy explains the stanza
in the following manner —

हे वाजिनीवसू ! अन्नार्थं वासयितारौ ! अश्वि-
ना ! यज्ञमस्नदीयम् । इष्टयेऽभीष्टायैषणाय
वा जुषेथां सेवेथाम् ।

५. अस्मत्पिता Sy

६. युवाम् Sy

७. ०वीष D तुषाग्निमग्निकुण्डे क्षिप्त सन् Sy

८. विमुञ्चन् अजोहवीत् Sy

९. अस्तौषीत् Sy

१०. यजमानेव P यजमानेव D.

स्त्री परिव्राणम् । तदा स्येनस्य । इव । जवसा । नवतरण । आगच्छाम् । अश्विनो ! सुसतमेन ।

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः स्रप्यन्त्याइव ।

ध्रुतं मे अश्विना इव सप्तर्षिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि जिहीष्व । शौनक —

सप्तर्षिणोऽपराधे तु विफलो दारसङ्ग्रहे ।

श्रुतिं कृतोऽश्वमेधेन भारतेनति व श्रुति ॥

तमष्टमेऽपराधे तु वृक्षाद्रोष्यां स पार्थिव ।

श्रुवीये ह विनिक्षिप्य त्विन्न राज्ञो न्यधाययत् ॥

सो "अश्विनावि"ति सूक्तेन तुष्टावर्षिं शुभस्पती ।

ती त तस्मात्समुत्सृज्य चक्रु सफल पुन ॥

तुचस्तस्यय गर्भं स्वपतस्तस्य गर्भयत् ।

यथा वात इति श्रेये अश्विन्यामितरे श्रुचौ ॥ इति ॥

१ स्त्रि P योविद्वि । सा यथा पति प्रीभयति
तदत् कुर्वन् Sy

२ गस्तमः Sy

३ चिद्विभुपमार्थे Sy

४ वेगेन Sy ५ प्रथमोत्पन्नेन सततं
गच्छतः स्येनस्य प्रथमजनेन Sy

६ अस्माकं सुसतमेन च स्येन तं रक्षितुम् Sy

७ अत्र ध्रुवन्तीतिहासं सप्तवधो पुराविद्व ।

भ्रातृभ्याः पेटिकायां तमूर्ध्वं प्रक्षिप्य यत्नतः ॥

मुद्रां कृत्वा गृहे स्त्रीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ।

न सङ्गच्छेत भार्यां स्थां यथा राज्ञो तथा कृतम् ॥

प्रातः प्रातः समुद्रधाटय निर्मथिष्यन्ति त मुनिम् ।

एषं स्थित्वा चिरं कालं पदायां कुक्षितः कृशः ॥

उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ।

तुवि निश्चित्य नासत्पावस्तौषोर्षु घुष्टमानसः ॥

तमश्विनो समागत्य समुद्रधाटय च पेटिकाम् ।

उन्मथ्य तमूर्ध्वं शीघ्रं तावदुष्टो यभूवत् ॥

स श्रुतिर्नार्थया सार्धं रभित्वाय पुनभयत् ।

प्रातरस्य पुनः पेटां प्रक्षिप्य प्रागिब स्थितः ॥

पेटानिवाससमये घुष्टवानुग्रह्य तदा Sy,
DDN

८ विभोगीष्व D

९ ०राधे P ०राधे D BD reads सप्त
कृत्वापराधाम् च विफले ।

१० कृतोऽश्व० P

११ अ० P

१२ ०राधे P BD reads ०पराधे०

१३ BD reads श्रुचौसे ।

१४ ०सेनातिसंस्विन्नं राज्ञो राज्ञो P श्रुचि समावि
संस्विन्नं राज्ञो राज्ञो D

१५ ०धाययत् P BD reads स्कलं राज्ञो
न्यधाययत् ।

१६ RV V 78

१७ ०स्तमुद्रधुरय BD

१८ अ० P तुच स्वस्यैव BD

१९ ०भार्थं P गर्भं D

२० ०योविद्व P, D ०ये त्वश्वि० BD

२१ BD V 82^{ab}—86^{ab}

विवृतद्वारो भव । वनस्पते । योनिरिव । सूप्यन्त्या । श्रुतमिति स्पष्टम् ।

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । भीताय । याचमानाय । मह्यम् । ऋषये । कर्मभिः । अश्विना । युवम् । मञ्जूषा^{१२}
वृक्षकृताम् । निर्गमनार्थं पुन प्रवेशार्थं च । विघटयतम्^{१३} । सङ्गमयतम् । च । अग्नी मञ्जूषा निघाय साय
निर्गच्छन्त्यक्षा निर्गतेषु तेषु मञ्जूषा विघटिता भवति तत ऋषिश्च निर्गत्य भार्यया सह रमते प्रातश्च विशति^{१४}
रक्षिणा प्रवेशात् पूर्वमेव तत. सङ्घटिता मञ्जूषा भवतीति ।

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्भयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । यथा । वात । पुष्करिणीम् । सञ्चालयति । सर्वत । एवम् । तव । गर्भं । चालयतु ।
निर्गच्छतु^{१५} च सम्भृत । दशमास्य इति भार्यामाहाधृतगर्भमिश्वभ्यां सफल कृत ।

१. सप्तवध्रिरश्विनावनुष्टुभा तुष्टाव । तथा ऋ-
ग्विधाने-विजिहीष्व वनस्पते तदिवं च्यावं
स्मृतम् । यं च्यावयितुकामः स्याच्छ्यावयेत्त-
दिवं जपन् ॥ RV1dh 2 87^{cd} 88^{ab}
DDN.

२. विगच्छ । विवृता भव Sy, DDN

३. हे वनस्पतिविकाररूपे ! पेटिके ! Sy, DDN

४. भगो यथा वित्रियते तथा त्वमपि विवृता भव Sy.
प्रसवकाले यथा स्त्रिया योनिर्विवृता भवति
तथा भवेति । 'षूड् प्राणिप्रसवे' लृटि शतरि
रूपम् प्रसोष्यन्त्या इति DDN

५. ंन्त्या P, D. प्रसवोन्मुख्याः स्त्रियाः Sy.
प्रसोष्यमाणायाः स्त्रियाः DDN

६. VM ignores श्रुतम् । मे । अश्विना ।
हवम् । सप्तवध्रिम् । च and मुञ्चतम् ॥
तदर्थं हे अश्विना ! अश्विनौ ! मे हवम् ।
शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवध्रिं च मामृषिं
मुञ्चत मोचयतम् Sy तदर्थं हे अश्विनौ !
मम आह्वानं शृणुतम् । श्रुत्वा आगत्य च
सप्तवध्रिं मामृषिं मोचयतमिति DDN

७. निर्गमात् विभ्युषे Sy

८. विमोक्ष याचमानाय Sy

९. मायाभिः Sy

१०. हे अश्विनौ ! Sy

११. युवाम् Sy

१२. वृक्षविकारां पेटिकाम् Sy

१३. ंयत D च विभक्तं कुरुथः Sy.

१४. ंता D मम निर्गमार्थं सङ्गच्छथः Sy

१५. विशरति P., D.

१६. पूर्वमेव पूर्वमेव P

१७. एतदादि ऋक्त्रय गर्भलाविण्युपनिषत् ।
एतदाद्यृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः ।
गर्भिण्या प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥
Sy

१८. सरआदिकम् Sy.

१९. सम्यक् चालयति Sy

२०. कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु Sy

२१. Omitted by P

२२. दश मासान् गर्भं स्थितः Sy.

२३. ंधृतगामश्वि० P

यथा वातो यथा वनू यथा समुद्र एर्जति ।

एषा त्वं दशमास्य सद्वावेहि जुरायुणा ॥ ८ ॥

[यथा] यथा । वातः । यथा । वृक्षाः । यथा । सिन्धुः । चलति । एवम् । त्वम् । दशमास्यो
भूत्वा । जुरायुणा । सह । सम्पूर्णा भव । गन्धति निपिक्त रेतो वर्दति ।

उत्तरा निगदसिद्धेति

दशु मासाञ्छशयानः कुंमारो अर्धं मातरिं ।

निरैतु जीवो अर्चतो जीवो जीवन्त्या अर्धं ॥ ९ ॥

[दश मासान्]

V 79

महे नो अर्ध वीघयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चिञ्चो अवोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वघ्नते ॥ १ ॥

'महे नः ॥ सत्यश्रवा ॥ महते । अस्मान् । अर्धं । बोधयं । घनायं । उपे । वीघ्ना त्वम् । यथा ।

- १ The *pratika* is supplied by the Editor सप्तबधिरान्नेयोऽस्यवेताममुष्टुनम् Dur सप्तबधिरार्यम् । प्रमूढगर्भाया गर्भभ्याबनेऽस्या विनिर्धोग SKN
- २ वातो यथा कम्पमानो वनू कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रवचसति चाल्यते वायु वायुना ॥ स्थित्वा वदोव मासास्त्वं गर्भोत्वेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ अठराम्नातुर्बरेया सहितः पतेत् ॥ Sy
- ३ वातवनसमुद्रा Dur वायु SKN
- ४ वनमुबर्कं निम्नप्रदेशं प्रति SKN
- ५ यथा च समुद्रो महीमुलानि प्रति SKN
- ६ कम्पते Dur गच्छति SKN
- ७ चलनशेषं P
- ८ ०मस्य D दशमाससम्भूत ! गर्भ ! Dur दशभिर्मासैर्निष्पन्न ! गर्भ ! SKN
- ९ उत्वेन प्रजायस्य । मा स्थास्त्वमेतस्मिन्नुवर इत्यभिप्रायः Dur १० समम् SKN
- ११ एतस्माद् मानुदवराबनुः क्षयप्रतमेऽञ्चवसप्रधर्हि, अर्वाद् एहि Dur १२ ०न्ति D
- १२ वधाति P यथेति क्रमोपमा N ३ 15, SKN II 167 १४ अर्कता P उक्ता D

- १५ Ms D puts the figure ॥७८॥ here to indicate the end of the seventy-eighth hymn No such number is given in P
- १६ The *pratika* is supplied by the Editor Sy puts a śloka for the explanation of the stanza दश मासानुधित्वातो अननीचठरे सुक्षम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो अजनी चापि जीवतु ॥
- १७ 'महे नो अर्ध' इति दशचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवसि ध्राव पाङ्कतमुषस्यम् । प्रनुकम्पते च 'महे वश सत्यश्रवा उपस्यं तु पाङ्कतम्' (KSA 28 79 p 21) इति । प्रातरनुवाके उपस्ये अतो पाङ्कते छन्दस्यादिघनशास्त्रे चैवं सूक्तम् । सूच्यते हि—'महे नो अर्धेति पाङ्कतम्' (ĀCS:4 14.) इति Sy १८ महते Sy
- १९ अस्मिन् यागदिने Sy २० प्रसापय । प्रकाश पेरुष्यं । सति प्रकाशे ऋतुद्वारा ब्रह्मस्मोपाभंयितुं शक्यत्वात् Sy २१ घनप्राप्तये Sy
- २२ ०पा D हे उपोषेति । Sy
- २३ वीप्तिमती Sy २४ वीप्तिस्व P, D

वा । अस्मानेव । पुरा बोधयसि । सत्यश्रवसि मयि । वय्यकुलजे । शोभनजनने । मदर्थं कल्याणनिर्गच्छ-
च्छब्दे कल्याणा अश्वे वा ।

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितदिवः ।

सा व्युच्छु सहीयसि सत्यश्रवसि वाग्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या सुनीथे । या त्वम् । सुनीथे राजनि । शुचद्रथपुत्रे । व्युष्टामि । दिव । दुहित । कल्याणम् ।

सा तथाद्य । व्युच्छु । अत्यन्त बलवति । मयि ।

सा नो अद्याभ्रद्रसुर्व्युच्छा दुहितदिवः ।

यो व्यौच्छुः सहीयसि सत्यश्रवसि वाग्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा नः । अस्माकम् । अद्य । आह्लियमाणधना । व्युच्छु । दिव । दुहित । यैव । पुरा । व्यौच्छु ।

मयि ।

अभि ये त्वां विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।

मधैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि ये त्वा । अभिगृणन्ति । ये । त्वा । उप । स्तोमै । वोढार । हे धनै , धनवति ।

१. यथैव पूर्वम् Sy २. ०यति D अतीतेषु
दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थं Sy

३. सत्यषति P सत्यवति D सत्यश्रवसि मय्यनु-
गृहाणेत्यर्थं. Sy ४. वय्यकु० P

वय्यपुत्रे Sy ५. हे शोभनप्रादुर्भूते ! Sy

६. कल्याण जते निर्ग० P ७. कल्याणाश्वे
is suggested for कल्याणा अश्वे ।

८. ०व P अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक्
यस्याः सा । हे तादृशि । देवि ! Sy

९. एतन्नामके Sy

१०. ०चन्द्रथ० P शुचद्रथस्यापत्ये Sy

११. पूर्वं व्यवसायस्तमासि Sy १२. सूर्यस्य Sy

१३. हे पुत्रि ! उषः ! Sy १४. सा त्वम् Sy

१५. पूर्वं तमो विवासय । 'उच्छी विवासे' । विवासो
वर्जनम् Sy १६. अतिशयेन बलवति Sy

१७. VM ignores वाग्ये । सुजाते and अश्व-
सूनृते ॥ वय्यपुत्रे, शिष्टमुक्तम् Sy

१८. अस्मिन् दिने Sy

१९. ह्लिय० P आहृतधना Sy

२०. तमो विवासय Sy

२१. हे दुहित । उप । Sy

२२. उकारोऽनर्थक । या त्वम् Sy

२३. या त्व पूर्वं व्यौच्छुः साद्यापीति Sy

२४. ०च्छे P D

२५. ०गृह्णन्ति D प्रतिस्तुवन्ति ते स्तोतारः Sy

२६. त्वाम् Sy

२७. हे विभावरि । प्रकाशोपेते ! विभाशब्दात्
'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । भातेर्वा कर्तरि
वनिप् Sy

२८. त्वे स्तोमेः P त्वेष स्तोमे. D स्तोत्रं. Sy

२९. वोढार ऋत्विज स्तोतार. Sy

३०. भवति P, D

३१. ते स्तोतार. त्वदनुग्रहात् सुष्ट्वर्थिभिरुश्रयणीया
भवन्ति Sy

शोभनश्रीका । दानवन्तः । शोभनजातिका शोभनदाना वा ।

यच्चिद्धि तं गुणा इमे हृदयन्ति मधत्तये ।

परि चिद्धष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्वय सुजाते अश्वसूनुते ॥ ५ ॥

यच्चिद्धि । यत् । चित् । हि । त । गणा । इमे । हृदयन्ति । धनदानाय । तदानीं परितो

धारयन्ति । कामिनः । प्रयच्छन्तः । धनं याचमानभ्यः । असञ्ज प्रभूतम् ।

ऐपुं धा वीरवृधशु उपो मघोनि सुरिपुं ।

ये नो राधास्यह्वया मघवानो अरासतु सुजाते अश्वसूनुते ॥ ६ ॥

ऐपुं धा । आघेहि । एपुं । वीरवत् । अग्रम् । उपः । धनवति । प्राज्ञेपुं । ये । अस्मभ्यम् ।

धनानि । वृहनि । अथाऽऽघां । प्रयच्छन्ति ।

तेभ्यो द्युम्नं वृहदशु उपो मघोन्या वंह ।

ये नो राधास्यह्वया ग्न्या मजन्त सुरयुः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ७ ॥

तेभ्यो द्युम्नम् । तेभ्यः । दातमानम् । महत् । अग्रम् । उपः । मघोनि । आघेहि । ये । अस्मभ्यम् ।

१ दानवन्तो भवन्ति Sy

२ वानो P रातिर्वानम् । सुवानाश्च भवन्ति Sy ३ हे उप ! Sy

४ ये केचन Sy

५ हीति पूरणं Sy

६ तय स्वभूता Sy

७ सञ्जभूता Sy

८ पुरतो वर्तमाना Sy ९ धन P चन D उपच्छन्त्यगतिं ते सर्वेऽप्यस्मान् Sy

१० धनवाधानाय P धनवातये धनदानाय धन वत्त्वाय वा Sy

११ अस्मानेव कामयमाना Sy

१२ यन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽशीर्षं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददन्तः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यथ यद्यपीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरधास्ये तथापीत्यप्याहार्यम् Sy

१३ धनं हविर्ददन्तः Sy

१४ अन्नं P अह्वयमाणमक्षीणमत्तञ्जायहं वा Sy १५ ऐव P, D

१६ अघे० P आघेहि । धानय Sy

१७. ०व P

१८ वीरः पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यज्ञो वा Sy

१९ हे उपः । वेधि ! Sy

२० धयति P, D हे मघवति ! त्वम् Sy

२१ स्तोतृषु वा Sy

२२ ०न्नं येषुपेस्म० P तव स्तोतृभ्यः Sy

२३ अक्षीणानि Sy

२४ धनवन्तः सुरयः Sy

२५ वृहस्तेऽहित्यर्थः Sy

२६ यजमानेभ्यः Sy

२७ दातमानं हिरण्याक्षिप्यं धनम् Sy

२८ महतीं कीर्तिं वा Sy

२९ मति P Sy adds त्वम् ।

३० तेभ्यो यजमानेभ्यः आघेहि Sy

३१ आघां Sy

धनानि । अश्वसमूहान् । गोसमूहाश्च । प्रापयन्ति ।

उत्तरा निगदसिद्धा

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

[उत नः]

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेच्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

व्युच्छा दुहितः । व्युच्छ । दिव । दुहित । मा । चिरम् । कुरु । उदयलक्षण कर्म शीघ्र व्युच्छे-
त्यर्थः । न । एव । त्वाम् । यथा । स्तेनम् । रिपु च पुरुषो वाधते एवम् । सूर्य । अर्चिषा । तपतु व्युष्टाया
तापोऽप्यन्त न भवत्विति ।

एतावद्वेदेषुस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावर्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनृते ॥ १० ॥

एतावत् । यावदस्मिन् सूक्त उक्तमेतावत् । वा । भूयः । वा । त्वम् । उष । दातुम् । अर्हसि ।

१. अश्वैर्युक्तानि Sy

२. गोभिर्युक्तानि Sy

३. यति P. भजेरन्, ददुः Sy

४. VM ignotes सूरयः ॥ सूरयः दातारः
Sy

५. The *pratika* is supplied by the
Editor Sy. explains this stanza
in the following manner :—

उत अपि च । नोऽस्मभ्यम् । गोमतीः गोभि-
रुपेतानि । इषः अन्नानि । आवह आनय ।
हे दिवः, दुहितः ! उषः ! कदा । सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः । शुक्रै-
र्निर्मलैः । अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् ।
सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ।

६. विभातं कुरु Sy.

७. हे उषः ! त्वम् Sy

८. विलम्बम् Sy.

९. कृथाः Sy

१०. अस्मदीय कर्म प्रति Sy.

११. सन्तापयन्ति राजादिस्तद्वत् Sy

१२. स्तेनम् is suggested for स्तेनम् ।

१३. पुरो P

१४. एव P.

१५. तेजसा Sy.

१६. तवत् P तप्यात् शीघ्र नोदेत्वित्यर्थः Sy

१७. व्युष्टां P.

१८. वो P. अथवा दित्सित किम् Sy

१९. दातुमर्हसि ! अप्रार्थितमपि यद्दातव्यमस्ति
तत्सर्वं देहीत्यर्थः Sy

२०. त्वाम् P.

२१. हे उषः ! त्वमस्मभ्यम् Sy.

२२. अर्हसि P.

या त्वम् । स्तोत्रं । उप ! व्युच्छन्ती । न । रात्रिभिस्मिते रा ।

V 80

द्युतघामानं वृद्धीमृतेन अतार्वरीमकृण्वसुं विभातीम् ।
देवीमुपसु खंरावहन्तीं प्रति विप्रासो मृतिमिर्जरन्ते ॥ १ ॥

‘द्युतघामानम् । वीपगमनाम् । महतीम् । उदकने । उदकवतीं सत्यमृतम् । प्रदणरुपाम् ।
व्युच्छन्तीम् । ववीमं । उपसम् । कल्याणम् । प्रावहन्तीम् । प्रति । स्तुवन्ति । मघाविनं । स्तुतिभिः ।

एषा जनं दर्शिता बोधयन्ती सुगान्मृधः कृण्वती यात्यग्रे ।
वृद्धया वृद्धी विधमिन्त्रोपा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्वाम् ॥ २ ॥

एषा जनम् । एषा । सुप्तं जनम् । दधनीया । बोधयन्ती । सुगमानं । मार्गान् । कृण्वती । गच्छति ।
प्रप्रे । महारया । महती । सवध्यापिनी । उपा । ज्याति । नियच्छति । प्रह्वाम् । प्रप्रे ।

- १ तेषां लौकिकधार्मिकव्यवहारायम् Sy
- २ ०न्ति P, D तनो विभासयन्ती Sy
- ३ हिस्यते is suggested for हिस्यते ॥ न
हंसि । न व्युच्छन्तीत्यर्थः । स त्वं रात्रिमहसीति ।
'मीम् हिसायाम्' इत्यस्मात् इनास्थाने व्यत्ययेन
इयन् Sy
- ४ स P, D
- ५ VM ignores इत् ॥ इज्जम् एवकारार्थः ।
अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवत्यर्थः Sy
Ms D puts the figure ॥७२॥ here
to indicate the end of the
seventy ninth hymn No such
number is given in P
- ६ 'द्युतघामानम्' इति पञ्चमपञ्चमं सूक्तम् ।
अत्रानुष्मधिका 'द्युतघामानं वट' (KSA
28 80 p 21) इति । सत्यश्वा अवि ।
अनुक्तात्वात् त्रिष्वुम् । 'उपस्यं तु' (KSA
28 79 p 21) इत्युक्तात्वात् उपा वेवता ।
प्रातरनुवाके उपस्ये क्ती त्रिष्वुमे छन्दस्यादिवन

- ७ शस्त्रे चवं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'द्युतघामान
मुपो वाजन' (ASS.4 1.4) इति Sy
- ७ वीपारयाम् Sy
- ८ ०नामही P महो D
- ९ सत्यन यज्ञेन वा Sy
- १० अतयतीम् Sy
- ११ द्योतमानाम् Sy
- १२ सुपम् Sy
- १३ गच्छन्तीम् । एवंमहानुभावामुपसम् Sy
- १४ मेघाविन अस्मिन् Sy
- १५ उपा Sy
- १६ कम् ? प्रसुप्तमित्यर्थः Sy
- १७ सुगमानम् Sy
- १८ पष Sy १९ सुयस्य पुरस्तात् Sy
- २० प्रमूतरया Sy
- २१ विद्वं व्याप्नुधाना विश्वतर्पणा वा Sy
- २२ Omitted by P उ D
- २३ तेज Sy
- २४ नयच्छप्रामग्रे P ०च्छप्रामग्रे D

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्नेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा गोभिः । एषा^१ । गोभि^२ । अरुणवर्ण^३ । युज्यमाना^४ । अक्षीयमाणा^५ । रयिम्^६ । अप्रगमनस्व-
भावम्^७ । स्तोतृभ्य करोति । मार्गान्^८ । तेजसा विलिखन्ती । धनाय^९ । देवी^{१०} । बहुभि स्तुता । विश्वैर्वरणीया^{११} ।
व्युच्छति^{१२} ।

एषा व्येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा व्येनी^{१३} । एषा^{१४} । अत्यन्त श्वेतवर्णा^{१५} । प्रादुर्भवति^{१६} । द्वयो स्थानयो परिवृढा^{१७} । आविष्कृण्वाना^{१८} ।
शरीरम्^{१९} । प्राच्याम्^{२०} । आदित्यस्य । पन्थानम्^{२१} । अनुगच्छति^{२२} । साधु^{२३} । प्रागेवावगच्छन्ती^{२४} । दिश^{२५} । न ।
हिनस्ति^{२६} यथा रात्रिरन्धकारेण दिशो हिनस्ति नैव हिनस्ति ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।
अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा शुभ्रा । एषा^{२५} । शोभमानालङ्कृता^{२६} । इव स्त्री । शरीराणि^{२७} । ज्ञापयन्ती^{२८} । उदस्थात्^{२९} । यथा

१. उषा. Sy
२. बलीवर्देः Sy
३. ०र्णं D.
४. रथं योजयन्ती Sy.
५. अशुष्यन्ती अक्षीणा वा Sy.
६. धनम् Sy
७. ०भावा P प्रगमनस्वभाव D अप्रगन्तु अवि-
चलितम् Sy.
८. प्रकाशयन्ती Sy.
९. सुष्ठु गमनाय Sy.
१०. देवी P, D द्योतमाना Sy.
११. सर्वैर्वरणीया Sy
१२. प्रकाशं करोति Sy.
१३. व्येति P.
१४. उषाः Sy.
१५. विशेषेण श्वेता Sy
१६. भवति Sy.

१७. प्रथममध्यमयोः स्थानयोः परिवृढोषाः Sy.
१८. पश्चात् प्रकटीकुर्वती Sy.
१९. स्वीया तनूम् Sy
२०. प्राप्याम् D.
पूर्वस्या दिशि Sy.
२१. सम्यक् Sy
२२. अपगच्छन्ति P विश्व प्रज्ञापयन्ती । इवेति
सम्प्रत्यर्थे Sy
२३. प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव
अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छन्ती च ऋतस्य
पन्थामन्वेति Sy.
२४. रात्रीर० P.
२५. उषाः Sy
२६. शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिविव Sy
२७. अङ्गानि Sy.
२८. प्रज्ञापयन्ती Sy
२९. उन्नतेव स्नानावुत्तिष्ठन्तीव Sy.

वा ज्ञानं कुर्वाणा जलात् । दर्शनाय । ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति । शत्रून् । बाधमाना । तमासि । ज्योतिषा । अग्रगं
यति । उपा । दिव । बुद्धितति ।

एषा प्रतोची बुद्धिता दिवो नृन्योपेव भद्रा नि रिंणीते अप्सः ।
व्युर्ध्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वधाकः ॥ ६ ॥

एषा प्रतीषी । एषा । अभिमुक्ता । दिव । बुद्धिता । मनुष्यान्भ्यति । योपव । भजनीया ।
निगमयति । रूपम् । प्रकाशयन्ती । यजमानाय । धनानि । पुनश्च । ज्याति । युवति । गतेवाप्यो ।
करोति । "

V 81

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य रूढतो विप्रश्चितं ।
वि होत्रा दधे वयुन्विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

"युञ्जते ॥ श्वावाद्य ॥ युञ्जते । मन सवितु । अपि च । युञ्जते । कर्माणि ।

१ स्नानं is suggested for ज्ञान ॥

२ ०जा P ३ सर्वेषां ब्रह्मनाय Sy

४ पूषस्यां विशि उत्तिष्ठति Sy

५ द्वेष्याणि Sy ६ तेजसा सह Sy

७ अग्रगं P अग्रगच्छति Sy

८ VM ignores न and प्रा ॥ अस्म
वर्धमस्मान् पुरतो वा Sy

९ उपा Sy

१० एषामुक्ता P, D अभिमुक्ता सती Sy

११ सर्वान् प्राणिन् प्रति Sy

१२ योविबिष Sy

१३ कस्याप्येषा Sy १४ प्ररयति Sy

१५ प्रयच्छती Sy

१६ किञ्च हृदिर्वात्रे यजमानाय Sy

१७ वरणीयानि धनानि Sy

१८ अस्मापि Sy

१९ तेज Sy २० नित्ययोवना सर्वत्र
मिष्ययस्ती वा Sy २१ पूर्वनिव Sy

२२ Ms D puts the figure ॥८०॥
here to indicate the end of
the eightieth hymn No such
number is given in P

२३ 'युञ्जते मन' इति पञ्चमं नवमं सूत्रम् ।

अग्रयमनुष्मणिका—'युञ्जते पञ्च श्वावाद्य'
सावित्रं तु जागतम्' (KSa 28 81 p 21)

इति । श्वावाद्यो नामाग्रेण श्रुतिः । जगती
छन्दः । सविता वेधता । पृष्ठधाभिष्वज्य इहयो-

प्रथमेऽहनि बंधवदेयसास्रे सावित्रनिविष्टानिबम् ।
सूत्रितञ्च 'युञ्जते मन इह ह य इति चतस्र'

(ĀSS 75) इति । आद्या प्रावस्तोत्रप्रति ।
सूत्रितञ्च—'युञ्जते मन उत युञ्जते धिय प्रा

तु न इन्द्र क्षमन्तम्' (ĀSS 5 1-) इति Sy

२४ सर्वेषु कर्मणो योजयन्ति । सवित्रनुग्रहाय सकृत्स्यं
कुर्वन्तीत्ययं Sy नीकिकधन्ताभ्या मनो

निवाय यत्तन्निन्तायां नियमयन्ति Mah धिय
यभ्यः प्रत्याहृत्यष्टे विषय स्थापयन्ति BB

२५ मनः स्थीयम् Sy मनांसि U २६ प्राप्नुवन्ति
Sy यत्तार्थेषु नियमयन्ति Mah प्रेरयति U

२७ कर्माभ्यपि Sy इन्द्रियाभ्यपि Mah धियो
वाच U यत्तारहितक्षणानि कर्माणि कुर्वते ।

यद्वा धिय प्रसा धर्मांधकामसोकाधियया युञ्जते
भावयन्ति । यद्वा धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते तानि
युञ्जते इष्टे विषये प्रवतयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च
निवर्तयन्ति BB

मेधाविन^१ । विप्रस्य^२ । महत^३ । स्तोत्रविद^४ । विदधे^५ । सप्त होत्रा^६ । मार्गवित्^७ ।
 एक^८ । एव^९ सवितेत्यम्^{१०} । महती^{१०} । देवस्य^{११} । सवितु^{१२} । परित^{१३} क्रियमाणा^{१४}

१. मेधा P ऋत्विग्यजमानाः Sy ब्राह्मणा ऋत्विज. Mah कथम्भूता ऋत्विज प्रेरयन्ति ? विप्रा ब्राह्मणाः शुश्रुवासोऽनूचानाः U
२. कस्यानुज्ञया ? इत्युच्यते मेधाविनः Sy ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिन Mah प्राप्त-क्रियाशक्तेः फलदान प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य । श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्निष्ठोमे दीक्षितोऽय ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते U विप्रस्य मेधाविनः BB
३. बृहतो यजमानस्य सम्बन्धिनः BB.
४. स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयेति । 'सविता वै प्रसवानामीशे' (AB 7 16) इति हि श्रुतिः Sy सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्धिपश्चित्त्वम् Mah मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य U विपश्चित्त. पण्डिता ऋत्विज । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चित्तो भवन्ति BB
५. करोति । पृथक् पृथग्वधारयति Sy तदिद विप्राणा मनोनियमनादिसामर्थ्यम् ससर्ज Mah किञ्च त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विज. विदधत इति वचनविपर्यय. U विदधे विदधाति विविधमुत्पादयति । छान्दसो लिट् । यद्वा-होत्रा ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तुन् मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति BB
६. स एव सविता सप्तहोत्रकाणामुचिता क्रियाः Sy होत्रा होमकर्तार Mah सप्त वषट्-कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते । 'अथ होत्राः संयोजयन्ति' इति श्रुति 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो वषट् कुर्वन्ति' तदेतदुच्यते U. होत्राः स्तुतिलक्षणा वाच. BB

७. तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता Sy वयुन प्रज्ञा सर्वभूताना मनोवृत्ति वेत्तीति वयुनवित् । सहिताया दीर्घ । सर्वधीसाक्षीत्यर्थ Mah त्रिवेदज्ञानान्वितो भेषज्य करोति U वयुनाना ज्ञानोपायाना वेदिता BB वयुनमिति प्रज्ञानाम Ngh. 3 9. 'वयुन वेत्ते. कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' N 5 14
८. इच्छद् एवार्थे U
९. सर्वेषामेवर्त्विजा मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्रह्माख्य एक एव ऋत्विक् U एतत्तु कर्तुं न सर्वे शक्नुवन्ति, एक एव वयुनविदेवविध कर्तुं शक्नोतीति BB.
१०. श्रुतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः Sy. महनीया खलु BB.
११. दानादिगुणयुक्तस्य U
१२. देवस्य Sy नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथ सामर्थ्यम् ? तत्राह यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य Mah सर्वस्य प्रसवितु U
१३. सर्वदा Mah सर्वत. BB.
१४. ०माण P उक्ता स्तुतिः । तथा चाथर्वणिका.—'य. सर्वज्ञ. सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः' इति । बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशान. सर्वस्याधिपति सर्वमिद प्रशास्ति यदिद किञ्च' (Brh U 4 4 22, Ibid. 5 6 1) Mah. परिष्टुति. परिस्तवनम् । को हि नाम यज्ञ प्रेत्यात्विज. प्रस्तूय समाप्स्यति यज्ञम् । यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्त जगद्धि-भर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् U रूप-कर्मबान्धवाध्यवसायेन कर्तुं न शक्यते, तस्मादेक एव वयुनविद् होत्रा विधातु शक्नोति । तस्मान्महानय देव इति सवितुः प्रशंसा BB

स्तुति ।

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीन्द्र द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽन् प्रयाणमुपसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । नानाविधानि । रूपाणि । प्रतिमुञ्चते । कवि । प्रस्तौति च । भद्रम् । द्विपद । चतुष्पद ।

१ यद्वा अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विष्वा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य कमपीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । 'यज्ञो षु विपश्चित्' (SB 3 5 3 12 p 273) इति श्रुते । किम्भूतस्य विपश्चितः ? विप्रस्य विशेषण प्राति प्रेरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलवान् प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । 'प्रा पूतो' । तथा बृहती महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वयदकर्तारो विषये विवधते स्वस्व कर्मापीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनविवेकवित् त्रिबैरज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्वेस्य मही महती परिष्टुतिस्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्काम कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनवेति सवितुमहती स्तुतिरित्यर्थः Mah. अन्यं ब्राह्म—मेधाविमो यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितो विष्वा युञ्जते । एक एव वयुनविद् होत्रा विवधति । सा ऋतु सर्वा देवस्य सवितुमहती परिष्टुतिः सवतः प्रस्तुतिः प्रेरयति यावत् । तस्मात्तबनुज्ञाता वर्यामिर्ब कर्मारभामह इति भावः BB

सु बृहती । युञ्जते मन् उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यवाह युञ्जते मन् इति तन्मनो युमकस्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युमक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या ब्रह्मयुषन्त्यनुवृत्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथा मिरिच ताभ्यां युवताभ्यां यज्ञं तन्वते SB 3 5 3 11 p 273

This stanza = YV 5 14. = TS 1 2 13 1

२ हविर्धानप्रवतने रराटधामवमद्वयां 'विश्वा रूपाणि' इत्येयानुवधनीया । सुप्रितरुच— 'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यय

स्तायाम्' (ASS 49) इति Sy

श्यावाश्वस्यायम् Dur श्यावाश्वस्य SKN

३ विवधा P D

४ सर्वाणि Sy, Mah, U मान्यनेन सङ्गच्छता तमसा पिहितानि, धनुषलभ्यमानत्वाद्गृहीतानि तानि विद्वानि सर्वाणि SKN

५ रूपवत्स्वर्षेषु Dur रूपाणि घटपदस्तन्मा वीनि SKN

६ भ्रात्मनि बध्नाति धारयति Sy प्रथ्येषु प्रति बध्नाति । रात्रितमोऽग्रहस्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः Mah. प्रथ्येषुपशुस्य शाबर तमः प्रकाशयतीत्यर्थः U भ्रावध्नाति तमोऽग्रधनु रूपाभ्याविष्कुर्वन् Dur मनाक क्मापमये नोपलभन् प्रतिमुञ्चतीव SKN

७ मेधावी सविता Sy विद्वान् क्रान्तवशानः Mah क्रान्तवर्धनः U क्रान्तवशानः । ध्रषवा कवसेधार्तिगंत्यथस्य कविः । कवति गच्छत्यसौ नित्यम् Dur मेधावी SKN

८ धनुजानाति Sy प्रेरयति Mah कवित्वादेव जनयति, भ्रम्यनुजानाति च Dur प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । भ्रम्यनुजानाति च सर्वं हि भद्रं कर्म उचितं सवितरि क्रियते नानुदिते तदुभयेनानुजानातीव SKN

९ कल्याणं गमनाद्विषयम् Sy कल्याण स्वस्व व्यवहारप्रकाशानर्क्यं शेषः Mah भन्वतीयम् U यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्सत् प्रसुवति Dur स्वं स्वं कर्म SKN १० मनुष्याय Sy SKN द्विपाद्गुणः U मनुष्याविभ्यः Dur

११ गथाश्वाभिकाय Sy द्विपाद्गुणश्चतुष्पाद्गुणो मनुष्यपशुवाविभ्यः Mah चतुष्पाद्गुणश्च U गवाविभ्यः Dur गवावये च । सर्वेभ्यो द्विपाद्गुणश्चतुष्पाद्गुणश्च SKN

व्यख्यच्च । नाकलोकम् । सविता । वरणीय सोऽयम् । उषसि । गतायाम्, स्वकाले । विराजति ।

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युदेवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य प्रयाणम् । यस्य । प्रयाणम् । अनुगच्छति । अन्ये । देवा । देवस्य । महिमानमात्मीयम् ।

१. ख्यापयति प्रकाशयति Sy. विख्याति प्रकाशयति Mah विख्यापयति प्रकाशयति U विख्यापयति विदर्शयति, तदा हि तस्या विकीर्णरश्मयो भवन्ति Dur ख्यातिरत्रान्तर्णीतप्यर्थः । विख्यापयति प्रकाशयतीत्यर्थः SKN.

२. नास्मिन्नक दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः Sy यश्च नाकस्वर्गम् Mah दुलोकम् U छां च Dur. दिवम् SKN.

३. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy सर्वस्य प्रसविता सूर्यः Mah., U. क. ? सविता SKN

४. ०य D वरणीयः सन् Sy. वरेण्य. श्रेष्ठः Mah

५. उषकालस्य Mah उषसः Dur.

६. उदयम् Sy प्रयाण गमनमनु पश्चात्, उष काले व्यतीते सति Mah प्रयाण प्रगमनमनु पश्चात् U प्रयाणमनु Dur. व्यतीतायामित्यर्थः SKN

७. प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति Sy विशेषेण दीप्यते । 'उषाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः स्तुतिः । ईदृश. सविता शिक्य प्रति मुञ्चत्विति शेषः Mah दीप्यते ।

य इत्यम्भूतः सविता स शिक्य प्रतिमुञ्चत्वित्यर्थः U प्रकाशते सोऽस्माकं नामदेः करोत्वित्यर्थात् शिवा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा Dur अनु पश्चात् प्रयाणस्य विराजति विशेषेण दीप्यते SKN.

८. भाष्ये सर्वाणि प्रज्ञानानीति घटपटादिरूपाविष्कृतेस्तद्विषयाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चतीत्याह । कविः कस्मात् ? क्रान्तदर्शन

इत्यादि क्रमते. कवतेर्वा गतिकर्मण इदं रूपम् । क्रान्तं दूर गत दर्शन प्रकाशरूप विज्ञानमस्य । यदा कवतेस्तदा कविर्गन्ता गच्छत्यसौ नित्यम् । अवगन्ता वा सर्वस्य ज्ञाता । क्वचित्तु कवतेः शब्दकर्मणः । अस्मिन्नेव नामकरणे शब्दकारो कविरुच्यते SKN सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते । मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवतेर्वा । प्रसुवति भद्र द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च । व्यचिस्थपद्भाक सविता वरणीयः । प्रयाणमनूषसो विराजति N.12.13, SKN. IV 111

अथ शिक्यपाश प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वाऽग्रादित्यः कवि-विश्वा रूपा शिक्य प्रासावीद्भ्यश्च द्विपदे चतुष्पद-ऽइत्युच्चन्वाऽएष द्विपदे चतुष्पदे च भद्र प्रसौति वि नाकमस्यत्सविता वरेण्य इति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण-मुषसो विराजतीत्युषा वाऽग्रश्रे व्युच्छति तस्याऽएष व्युच्छति विराजन्नुदेति SB 6 7 2. 4 P 557.

This stanza = YV 12 3

९. यस्य सवितुः Mah देवस्य U

१०. प्राप्नुवन्ति Sy प्रयाण प्रवृत्तिम् Mah. प्रगमम् U

११. अनुययुरित्, अवश्यमनुगच्छन्त्येव । यत् प्रवृत्ति-मनुवर्तन्त इत्यर्थः Mah. अनु ययुर्जग्मुः । इच्छब्दोऽनर्थकः U १२. अग्न्यादयः Sy

१३. देवस्व D द्योतमानस्य सवितुः Sy

१४. महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावेऽग्निहोत्राद्यनिष्पत्ते-स्तेषा हविःस्तुत्याद्यभावात् Sy महत्त्वं च Mah महाभाग्य विभूतिम् U.

सवितुर्बलेन । यश्च । पापिवाने लोकान् । निर्ममे । स । श्वेतवर्ण । सर्वान् लोकान् । महत्त्वेन । विमि
मीते ।

उत यासि सवितृस्त्रीणि रोचनोत क्षर्यस्य रश्मिभिः समृच्यसि ।

उत रात्रींश्चमुयत् । परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मेभिः ॥ ४ ॥

उत यासि । अपि च । गच्छसि । सवितं । श्रीणि । तेजांसि लोकान् वा । अपि च । सूर्यस्य ।
रश्मिभिः । सङ्गच्छसे स्वरूपेण । अपि च । रात्रिम् । उभयसः । परिगच्छसि । उत । मित्रस्य । देव ।
भवसि । कर्मभिः ।

- १ बलेन च मुक्ता भवन्ति Sy
- २ सविता Mah सविता देव U
- ३ पृथिव्यादिसोकान् Sy पृथिवीप्रभृतींस्त्रींस्तो
कान् Mah पृथिवीप्रभृतींस्तोकान् U 'सोका
रजांस्मुष्यन्ते' N.4 19
- ४ निर्ममे P परिच्छिनत्ति Sy मिमीते
Mah, U
- ५ देव Mah
- ६ ०र्षं P, D एतवर्षं शोभमानं सन् । राजत
इति शेष । 'युवशा ताकुणोतम (RV I
161 7) इत्यादिबत् एतश इत्यादिशकारोप
जनदधान्त्स' Sy
एतज्जगत्प्रभं स्यात्परजङ्गमं प्राणभावेन शोते
ध्याप्नोतीत्येतश । यद्वा एतश इत्यव
नामसु पठितम् । स देव एतशोऽश्वरूपेण सर्व
जगदवष्टभ्य स्थितः । 'उया वाऽश्वरस्य
श्रेष्थस्य शिरः' (SB.10 6.4 1 p 807) इति
श्रुतेः Mah एतज्जगत्स्यात्परजङ्गमं प्राणभा
वेन शोते इति सविता एतश इत्युच्यते । यद्वा
एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । सोऽश्वरूपेण
समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितस्तदुक्तम् U
- ७ ०श्वेन P, D स्वमहत्त्वेन Sy स्वकीयेन
महाभाष्येन । महर्षेर्हतो भावो महित्वं
तेन । भाषे धान्वात्सत्त्वनुप्रत्ययः Mah
स्वकीयेन महाभाष्येन U
- ८ विमिमीयते P D
- ९ VM ignores इत् । देव and सविता ।

यस्य प्रयाणमन्वम्यऽपुत्रपुंरिति । प्रजापतिर्वा
ऽतृत्तुप्रे कर्माकरोत्तत्ततो देवा अकुवन्नेवा देवस्य
महिम्नामनोजसेति यतो व महिमा देवा देवस्य
यत्नं धीर्यमोजसेत्येतद्य पापिवानि विममे स
एतश इति यद्वं कृ घास्यां तत्प्रापिंवं तुयेय
सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्येनबभ्यवतनोति रजा
श्रुति देव सविता महित्वनेतीमे वं सोका
रजाश्रुत्यसावावित्यो देव सविता तानेष महिम्ना
विमिमीते SB 6 3 1 18 p 520

This stanza = YV 11 6

- १० 'तिलो विवं पृथिवी' (RV IV 53 5)
इत्युक्तम् Sy
- ११ हे देव ! Sy
- १२ रोचमानान् द्युलोकान् Sy
- १३ सूर्यश्च P
- १४ सङ्गच्छसि 'उच समवाये' इत्यस्येवं रूपम् ।
उचयात् पूवभाषी सविता उचयास्तमयवर्ती सूर्य
इति Sy
- १५ रामीम् P
- १६ ०यन्त P उभयपार्श्वे Sy
- १७ अपि च Sy
- १८ मित्राण्यो देवो भवसि । अपवा प्रकाशावि
प्रबामेन सत्त्वा जगताम् Sy
- १९ VM seems to read देव for देव ॥
हे देव ! सवितः । त्वन् Sy
- २० Omitted by P जगद्धारक कर्मभिः
Sy

उ॒तेशि॑षे प्र॒स॒वस्य॑ त्वमे॒क इ॒दुत॑ पू॒षा भ॑वसि दे॒व याम॑भिः ।

उ॒तेदं॑ वि॒श्वं भु॑वं॒नं वि॑ राजसि श्या॒वाश्व॑स्ते स॒वितुः॑ स्तोम॑मानशे ॥ ५ ॥

उ॒तेशि॑षे^१ । अ॒पि च॑ । ई॒शि॒षे^२ । अ॒नु॒ज्ञाया॑^३ । त्वम् । ए॒क । ए॒व । अ॒पि च॑ । पू॒षा । भ॑वसि । दे॒व । आ॒गम॑ने । अ॒पि च॑ । इ॒दम् । वि॒श्वम् । भु॑वन्म्^४ । वि॒राज॑सि^५ । श्या॒वाश्व॑ । ते^६ । स॒वितुः^७ । स्तोम॑म्^८ । व्या॒प्नोति॑ क॒रुते॑ ।^{९ १०}

V 82

तत्स॑वि॒तुर्वृ॑णीमहे व॒यं दे॒वस्य॑ भो॒जनम् । श्रे॑ष्ठं॒ सर्व॑धा॒तमं॒ तुरं॑ भ॒गस्य॑ धीमहि ॥ १ ॥

तत्^{११} स॒वितुः॑ । तत्^{१२} । स॒वितुः^{१३} । वृ॑णीमहे । वय॑म्^{१४} । दे॒वस्य॑ । भो॒जनम्^{१५} । श्रे॑ष्ठम्^{१६} । सर्वे॑षामतिशयेन

१. हे सवितः ! Sy

२. समर्थो भवसि । ये लौकिक गमनादिरूप वेदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषा सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि Sy

३. ०याम् D

सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य Sy

४. पोषकः Sy

५. देवः P

६. भूतजातम् Sy.

७. ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवमहानुभावस्तस्मात् Sy

८. ०वाश्च P

ऋषिः Sy.

९. तुभ्यम् Sy

१०. VM takes सवितुः for सवितः ॥ हे नमिन् । Sy

११. स्तोमम् Sy

१२. तरोति इत्येवमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह Sy

१३. Ms D puts the figure ॥=१॥ here to indicate the end of the

eighty-first hymn No such number is given in P

१४. 'तत्सवितुः' इति नवचं दशमं सूक्तं श्यावाश्व-
स्वार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'तत्सवितुर्व
गायत्रमाद्यानुष्टुप्' (KSA. 28.82 p 21)
इति । प्रथमानुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः । 'सावित्र
तु' (KSA 28 81 p 21.) इत्युक्तत्वा-
त्सावित्रम् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यत्तृचः
प्रतिपत् । 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रि-
तञ्च—'तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवित-
रिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो' (ĀSS. 5.
18.) इति Sy.

१५. प्राप्यत्वेन प्रतिद्वम् Sy

१६. प्रेरकस्य Sy.

१७. प्रार्थयाम Sy.

१८. मय D

स्तोतार Sy

१९. देवस्य त्वभूतम् Sy

२०. भजना P. ०ना D.

भोग्य वनम् Sy

२१. प्रदात्वम् Sy

धारकम् । भजनीयस्य सवितुः । प्ररकं तेजस्य । धारयाम् ।

अस्य हि स्वयंश्चस्तर सवितुः कञ्चन प्रियम् । न भिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य हि । अस्य । हि । अत्यन्त स्वभूतयशस्कम् । सवितु । कर्वा । चिदपि । प्रियम् । न ।
हिसन्ति । स्वराज्यम् ।

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । त भार्गं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

स हि रत्नानि । स । हि । रत्नानि । यजमानाय । प्रसीति । सविता । भजनीय । तत् ।
धनम् । चित्रम् । माधामहे ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौमगम् । परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्या न । अद्य । अस्माकम् । देव । सवितः । प्रजामुक्तम् । धनम् । देहि । विनाशय च ।
दुःस्वप्न्यम् ।

१ सवधाततमम् । सवभोगप्रवमित्यर्थः Sy

२ भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् Sy

३ शत्रुणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् ।
तावृषां धनम् Sy

४ प्रेरकं तेजस्य and धारयाम् are omitted
by P धारयाम् । उभयभोगं करवामेत्यर्थः ।
अथवा धनं वृणीमहे, अर्थित्वाच्च सभेनहीति
Sy

५ स्वयं ? (स्व)मत्ताधारणं यज्ञो यस्यातिशयेन
भवति तत्सावृषाम् Sy

६ केचिदप्यसुरादयः Sy

७ सर्वेषां प्रियभूतम् Sy

८ स्वयमेव राजमानस्वमेवधर्मम् Sy

९ The commentary on this stanza
is omitted by P

१० अमु Sy

११ रमणीयानि धनानि Sy

१२ P omits upto नाय प्रसीति ॥ हविर्वात्रे
मह्यम् Sy

१३ प्रेरयति प्रयच्छति Sy

१४ भजनीयो देवः Sy

१५ तं देवम् Sy

१६ भजनीयम् Sy

१७ धायनीयं धनम् Sy

१८ 'अद्या न' इति चतुर्षीपञ्चमीभ्यामममोक्ष
स्वप्नबसने प्रत्युचं ऋद्धमात् । 'अद्या नो देव
सवितरिति द्वाभ्याम्' (AGS 366)
इति हि सूत्रितम् Sy

१९ अस्मिन् यागदिने Sy

२० अस्मभ्यम् Sy

२१ पुत्राद्युपेतम् Sy

२२ प्रेरय Sy २३ इरे प्रेरय Sy

२४ दुःस्वप्नम् P दुःस्वप्नम् D दुःस्वप्नं दुःस्वप्न
बहुः ककरं बाधित्यम् Sy

उत्तरा निगदसिद्धा

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

[विश्वानि देव ।]

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सुवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागस^३ । अनागस^५ । अस्य^१ पृथिव्यै^६ । देवस्य । सवितुं^० । प्रसर्वे^१ । विश्वानि^१ । धनानि^{१०} ।

धीमहि ।

१. The commentary on this stanza is omitted by P

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. Sy. explains the stanza in the following manner —

हे सवितः ! देव ! त्वम् । विश्वानि । दुरितानि । परासुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकम् । तत् । नोऽस्मभ्यम् । आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृह भद्रम्' इति श्रुतिः ॥

हे देव ! सवितः ! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव द्वारे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति, आसुवागमय Mah. विश्वानि सर्वाणि हे देव ! सवितः ! दुरितान्यसत्यानि परासुव पराञ्चि गमय । यच्च भद्रं भन्दनीयं तन्नोऽस्माकर्मासुवागमय U.

तस्यै सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सद्ब्रन्तावाज्यभागी सदेवावरुन्धे विश्वानि देव सवितः स घा नो देवः सविता सहावेत्युपाशुंशु हविषो याज्यानुवाक्येऽनुष्टुभौ संयाज्ये रजतश्च हिरण्यं दक्षिणा नानारूपतायाऽश्रथोऽ उत्क्रमायान-

पक्रमाय शतमान भवति शतायुर्वे पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रिय वीर्यमात्मन्वत्ते SB 13.4 2. 10.p 982.

[अत्रास्या ऋच 'विश्वानि देव सवितः' एतावानेव भागः, 'स घा नो देवः सविता सहावा' (RV VII 45.3) इत्युचा साकमस्ति ।]

This stanza=YV.30.3.

३. Omitted by P.

४. वयमनुष्ठातारः Sy.

५. अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः सम्भवन्ति Sy.

६. ऽगस्येस्यै D. अखण्डनीयायै देव्यै भूम्यै Sy.

७. प्रेरकस्य Sy.

८. अनुज्ञायां सत्याम् Sy.

९. अपगत्तेष्वग सु सर्वाणि Sy

१०. The passage, सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि is written twice in P. वननीयानि धनानि Sy.

११. निधी० P

धारयाम Sy

उत्तरा निगवसिद्धा

आ विश्वदेव सत्यति सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंव सवितारम् ॥ ७ ॥

[आ विश्वदेवम् ।]

य इमे उमे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

य इमे । य । इम । उमे । अहोरार्त्ने । पुरे । एति । अंप्रमायन् । सुकर्मा । देव । सविता ।

य इमा विश्वा जातान्याभावयति श्लोकेन । प्र च सुवति सविता ॥ ९ ॥

य इमा । य । इमानि । विश्वानि । जातानि । शोनकं भावयति । प्रसीति । च देव । सविता

१ P repeats निगवसिद्धा ।

२ घातुर्मात्स्येषु वैश्वदेवे पवणि सावित्रस्य द्वादश कृपानस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्यति वामघ सवित' (ĀSS 2 16) इति । प्रायणीये एषव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्यति य इमा विश्वा जातानि' (ĀSS.4 3) इति । देवसुधां हविषु एषव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्यति न प्रमिये सवितुर्वैभ्यस्य तत्' (ĀSS.4 11) इति Sy

३ The stanza is not explained by VM Sy explains this stanza in the following manner—

विश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वसे भवन्ति तं तावुनाम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्र' मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (RV I 164 46) इत्यादि श्रुतेरितरेषां ताद्विभूतित्यात् । सत्यति सतामनुष्ठा सुधां पासकम् । सत्यसर्वं सत्यानुज्ञं सवितारं देवम् । अघ्नास्मिन् मागविने सूक्तैरावृणीमहे सम्मजामहे ॥

विश्वदेव विश्वेऽपि देवा वीभ्यन्तेऽस्मिन्निति विश्वदेव सविता । सत्यति सतां विदुयां पातारम् । सूक्तैस्साम्यगुक्तैः स्तोत्ररथा स्मिन्पत्रे वृणीमहे सत्यसर्वं सत्यानुज्ञं सवितारं देवम् BB

This stanza=TS 3.4 11 2

४ रात्र्यहनी Sy

५ तपो पुरस्तात् Sy

६ गच्छति । तमावृणीमहे इति सम्बन्ध Sy

७ पुर हित्यप्र० P, D

८ शोभनाभ्यान् सुकर्मा या सन् Sy

९ P reads भवनीयस्य सवितु प्रसवे विश्वानि धनानि निधोमष्टुत्तरा निगवसिद्धा य इमे य इमे उमे सुकर्मा नाय प्रसीति पूषिष्ये देवस्य सवितु प्रसवे विश्वानि धनानि निगवसिद्धा देवस्तविता । (RV V 82 1-8)

१० प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्पान्या ।

सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पूषिषीं धामनेहसम्' (ĀSS 4 3) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः का र्या । तस्यामेया माध्यन्विन सवनंनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'य इमा विश्वा जाताया देवो यातु सविता पुरस्त' (ĀSS 10 6) इति Sy

११ देव Sy १२ सर्वाणि Sy

१३ उत्पन्नान् प्राणिनां जङ्गमानित्यर्थः । तान् Sy

१४ ०का P श्लोकेन is suggested for शोनकः ।

१५ सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं ष्टुष्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जन क्षन्नेन सर्वाणिमाम्युत्पन्नान्याभावयति वृष्ट्यु न्मुस सन् Sy

१६ प्ररयति तं वृणीमहे इति Sy

तमावृणीमह इति ।

V.83.

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रददृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ ॥ अत्रि ॥ अभिवद । वृद्धम् । गीर्भं । आभि । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा च । परिचर ।

शब्द कुर्वन् । वर्षिता । क्षिप्रदान । उदकम् । दधाति । ओषधीषु । गर्भं च गर्भहेतु वीदकम् ।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि वृक्षान् । 'विहन्ति' । वृक्षान् । विहन्ति । च । रक्षासि । सर्वाणि चास्मात् । भूतानि । विभ्यति ।

१. VM. ignores आ and श्लोकेन ॥
श्लोकेन यशसा Sy.

Ms D puts the figure ॥८२॥ here
to indicate the end of the eighty-
second hymn No such number
is given in P.

२. 'अच्छा वद' इति दशचमेकादश सूक्त भौमस्या-
त्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'अच्छ दशात्रि.
पार्जन्यमुपाद्यास्तिलो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्'
(KSA 28 83 p 21.) इति । 'यत्पर्जन्य'
इत्येषा नवम्यनुष्टुप् । 'वि वृक्षान्' इत्याद्या-
स्तिलो जगत्य, शिष्टाः षट् त्रिष्टुभ ।
पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्युचं वा दिश.
उपस्थेयाः । सूत्रितञ्च—'सस्थितायां सर्वा
दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवस गीर्भिराभिरिति
चतसृभिः प्रत्युचं सूक्तेन वा' (ĀSS 2 13)
इति Sy

३. ०च्छ. P

४. अभिप्राप्य प्रार्थय Sy

५. वृद्धं P. हे स्तोतः ! बलवन्तम् Sy.

६ स्तुतिवाग्भि. Sy

७. पर्जन्यस्तृपेः आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता
जन्य । परो जेता वा । जनयिता वा ।
प्रार्जयिता वा रसानाम् N. 10.10.

८. अत्रेण हविलक्षणेन Sy.

९. गर्जनशब्द कुर्वन् Sy.

१०. वर्षिता D. य. पर्जन्यः वृषभ अपा वर्षिता Sy

११. स्थापयति त स्तुहि Sy

१२. गर्भस्थानीयम् Sy

१३. VM. ignores आ ॥ आ सर्वत. Sy

१४. अत्रेरार्षम् Dur For the commentary
on this stanza Sy quotes
N 10 12.

१५. वह० P, D विहन्ति अशनिपातं Dur
विविधं हन्ति SKN.

१६. वह० D विविध हन्ति क्रूरकर्मणः Dur.

१७. अपि च SKN

१८. ०स्मान् P सर्वस्मात् SKN

१९. त्रिभुवन भूतजातं न केवलं हन्यमानानि रक्षासि
SKN.

महावधात्, महान ह्यस्म वध । अपि । अनपराधं । भीतं पसायते । वर्पकमवतं । यत् । पर्जन्यं । स्तनयन् । हन्ति । बुष्कत पापकृतं इति यास्क ।

रथीव कश्याश्वी अभिच्चिपन्नाविर्दतान्कृणुते वृष्यीं अहं ।

दुरास्तिहस्यं स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वृष्यं नमः ॥ ३ ॥

रथीव । सारथिरिव । कश्या । अस्वान् । अधिक्षिपन् । भाविष्कृणुते । वर्पणनिमित्तान् । मत्प्रभृतीन् । अहत्याश्चर्ये । दुराशेष । सिंहघवुषास्यं मपस्य । गव्यां । उद्गच्छन्ति । यदा । पर्जन्यं । करोति । वर्पणहेतुम् । आशाम् ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोपधीजिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै श्रुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतुसारवति ॥ ४ ॥

प्र वाता । प्रवान्ति । वाता । विद्युत्पद्म । पतन्ति । श्रोष्यश्च । उद्गच्छन्ति । सर्वं च ।

१ पर्जन्यात् Dur महान् बुडो वध प्रहारो यस्म्य तस्मात् बुडप्रहारादित्यर्थ SKN

२ उतशाब्धोऽपि चेत्यस्यार्थे SKN

३ एवं नाम महावधादस्मात् सर्वाणि भूतानि बिभ्यति येनातागा अपि अनपराधोऽपि सन् सर्वं एव Dur अनपराधाऽपि चास्मात् SKN ४ ०त D

४ पलायते मामयं स्तनयन् हन्तीति मस्यमान Dur ईपति हन्तीति गतिकर्माणी (Ngh 2 14) इह मीतिपूर्विकायां गतौ पलायने वर्तते । भीतं सन् पलायते गच्छतीति SKN

५ स्तनमित्तान्शब्दैरश्वानि मुञ्चत Dur वृष्यं वर्पकर्म बलं वा तेन तद्वत् SKN

७ कर्तव्यं सर्वं भवति ? उच्यते यत् यदा Dur, SKN ८ योऽप्यमेवमतिमहामुभावो मगवान् पर्जन्यं स वर्धत्वस्माकमिति Dur

९ गर्जितलक्षणं शब्दं कुर्वन् SKN

१० वर्षेण, श्रोषधीरभिनित्याद्ययन् स्तनयन् हन्ति, उपशामयति क्षुभितं कुर्वस्तवा Dur अक्षति पातैर्हन्ति SKN ११ तस्करादीनां कालप्रभवान् Dur पापकारिणः SKN

१२ N 10 11, SKN IV 14

१३ रथस्वामीव । स यथा कशयाश्वानभिक्षिपन् द्रुतान् भवताविष्करोति तद्वत्सो पर्जन्योऽपि Sy १४ मेघान् Sy

१५ अभिप्रेरयन् Sy

१६ अधि० D प्रकटयति Sy

१७. वर्पकान् Sy

१८ द्रुतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा Sy

१९ अहृत्या० P, D अह इति पूरणं Sy

२० सहतेहिंसतेर्वा शब्दकमप्य सिंहशब्दः । अथप्येनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य Sy

२१ गजमशब्दाः Sy

२२ कवा ? यत् यदा Sy

२३ करोति तथा Sy २४ वर्पयेतम् Sy

२५ आकाशम् is suggested for आशाम् ॥ अन्तरिक्षम् Sy

२६ पाता P

२७ प्रावन्ति P

२८ पाता P Sy adds वृष्टधर्मम् ।

२९ तन्ति P गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति Sy

३० श्रोषधया Sy

३१ प्रवर्षन्ते Sy

३२ अन्तरिक्षम् Sy

स्वरस रक्षन्ति^१ । अन्न^२ च । विश्वस्मै^३ । भुवनाय^४ । जायते^५ । यदा । पर्जन्य^६ । पृथिवीम् । उदकेन । रक्षति^७ ।

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जभुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य व्रते । यस्य । कर्मणि । पृथिवी । अत्यन्तमार्द्रीभूता नमति । यस्य । कर्मणि । शफवत् पशुवादि^{११} । पुष्ट भवति^{१२} । यस्य^{१३} । व्रते^{१४} । ओषध्य^{१५} । विश्वरूपा जायन्ते^{१६} । स त्वम्^{१७} । न^{१८} । पर्जन्य^{१९} । महत् । सुखम् । प्रयच्छ ।

दिवो नो वृष्टि मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्ङितेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः^{२०} । दिव^{२१} । न^{२२} । वृष्टिम्^{२३} । मरुत^{२४} । प्रयच्छत^{२५} । प्रप्यायत^{२६} । वर्पितु^{२७} । अश्वस्य^{२८} पर्जन्यस्य । धारा^{२९} । अर्वाङ्ङि^{३०} । एतेन^{३१} । स्तनयित्नुना^{३२} । एहि^{३३} । अप^{३४} । निषिञ्चन्^{३५} । प्राज्ञ^{३६} । पालयिता^{३७} । अस्माकम्^{३८} ।

१. क्षरति is suggested for रक्षन्ति ॥ cf

‘पिवि सेचने’ DP

२. भूमिः Sy.

३. सर्वस्मै Sy

४. सर्वजगद्धिताय Sy

५. समर्था भवति । कदैवमिति ? Sy

६. देव. Sy

७. रक्षति अभिगच्छति वा तदैव भवति Sy

८. पर्जन्यस्य Sy

९. अत्यर्थं नमति, सर्वेषामघो भवति Sy

१०. पादोपेत गवादिकम् Sy

११. पश्चात् P

१२. भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा Sy.

१३. ंस्य P.

१४. कर्मणि Sy

१५. व्रतदष० D

१६. नानारूपा. Sy.

१७. भवन्ति Sy

१८. महास्त्वम् Sy

१९. त्वन्न D अस्मभ्यम् Sy

२०. अन्तरिक्षसकाशात् Sy

२१. अस्मदर्थम् Sy, BB

२२. वृष्टीः P

२३. हे मरुतः ! यूयम् Sy, BB

२४. प्राय० P., D दत्त Sy स्नावयत । ‘रीड् स्त्रवणे’ व्यत्ययेन शपश्श्लुः । वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्येत्वम् BB

२५. प्राप्या० P, D प्रक्षरत Sy प्रकर्षेणासिञ्चत । ‘पिवि मिवि सेचने’ BB

२६. वर्षकस्य Sy इन्द्रस्य BB

२७. व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्य. Sy व्याप्तिमत. BB

२८. उदकधाराः Sy वर्षधारा BB

२९. अस्मदभिमुखम् Sy, BB.

३०. हे पर्जन्य ! त्वम् मेघेन सह Sy हे वृषन्निन्द्र ! त्वमपि मेघेन BB

३१. गर्जेतो मेघेन सह Sy शब्दयता सह BB.

३२. आगच्छ Sy, BB ३३. अम्भासि Sy

३४. निषिञ्चन् स देव Sy निषिञ्चन् वर्षन् BB

३५. उदकाना निरसितापि सन् Sy असनकुशल । असेरुरन् । असुमान् वा । असुप्रदो वा BB.

३६. पालकश्च Sy पाता BB

३७. प्रजानाम् BB

This stanza=TS.3 1.11 2

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा वा उद्वन्वता परि दीया रथेन ।

दृति सु कर्पु विपित न्यञ्च समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभिक्रन्दः । अभिक्रन्दः । स्तनितशब्दः च कर्पुः । श्लोपधीना गर्भम् । प्राघर्हि । परितो गच्छ उदकवता ।
रथेन । दृतिदृशं मेघम् । सुष्टुः । कर्पुः । विपितास्यम् । नीधीनमुल्लम् । समा । भवन्तु । उदकेनोच्छ्रिताः ।
निम्नाश्च वेशा ।

महान्त कोशमुदचा नि पिञ्च स्पन्दन्तां कुल्या विपिताः पुरस्तात् ।

तेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वृष्ण्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । महान्तम् । मधम् । उत्सिञ्च । उत्सिञ्चतमुदकं च पृथिव्यां नियिञ्च ।
स्पन्दन्ताम् । कुल्या । विमुक्ता । पुरस्तात् । उदकेन । द्यावापृथिवी । विविधं भवेदम । सुप्रपाणम् ।
भवतु । गोम्यः ।

१ Omitted by P

२ भूम्यभिमुल्लं शब्दस्य Sy अभितः सवतः शब्दं कृत्वा BB

३ तदेव पुनश्च्यते बाहर्षाय, गर्भं Sy उन्नेगंभं BB

४ गर्भस्थानीयमुदकम् श्लोपधीयु Sy ततश्च गर्भं मेघस्योदकम् BB

५ परिधीय सर्वतो गच्छ । अपतितश्छान्वसो गति कर्मा BB

६ रंहुणेन BB

७ दृतिवदुदकपारकं मेघम् Sy धर्ममयो जला भारविज्ञेयो दृतिस्तद्वत् BB

८ ततस्तं मेघम् BB

९ सुप्तेन BB

१० कर्पुतः P आकर्षं बुष्टधर्मम् । यद्वा विपितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्पुं Sy निपादा निम्ना उदकेन सर्वं समीकृतमस्तु एवमप्यारमनाऽग्निस्तूपते BB

११ विपिता० P विपितास्य D विधोषेण सितं शब्दम् Sy विमुक्तद्वारम् BB

१२ सीधी० D श्लोपधीमुल्लम् Sy श्लोपधीमुल्ली कृतम् BB

१३ एकस्या उदकपूर्णा भवन्तिवत्स्यः Sy ततश्च सर्वं स्वया कृते समा भवन्तु । तुल्या भवन्तु BB

१४ एषं कृते, ऊर्ध्वयन्त उन्नतप्रवेशाः Sy उन्नतेन स्थलेन BB

१५ न्यगमूतपावा निष्कृष्टपावा वा निम्नोन्नतप्रवेशाः Sy

This stanza = TS 3. 1. 11. 6

१६ हे पञ्चन्य । त्वम् Sy

१७ प्रवृद्धम् Sy

१८ कोशस्थानीयं मेघम् Sy

१९ उदगच्छ । उदगमय वा Sy

२० ऽधिष्या P:

२१ तथा कृत्वा नीचेः क्षारस्य Sy

२२ प्रवहन्तु Sy

२३ नद्यः Sy

२४ ऽन्ता D विप्युताः सत्यः Sy

२५ पूर्वाभिमुल्लम् । प्रायेण नद्यः प्राच्याः स्थस्यन्ते Sy

२६ दिवं च पृथिवीं च Sy

२७ अस्त्यधिकम् Sy

२८ सुप्रार्णं D सुष्टु प्रकर्वेण पातभ्यमुदकम् Sy

यत्पर्जन्यं कनिक्रदत्स्तनयन् हंसिं दुष्कृतः ।

प्रतोदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् पर्जन्यः^१ । यदा^२ । पर्जन्यं^३ । शब्द कुर्वन्^४ । स्तनयश्च^५ । हंसिं^६ । रक्षासिं^७ । प्रमोदते^८ तदा । एनम्^९ । विश्वम्^{१०} । यत् । किम्^{११} । चित्^{१२} । पृथिव्याम्^{१३} । अधिवसति ।

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उं ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः^{१४} । अवर्षीं^{१५} । वर्षम्^{१६} । सुष्ठु । च । उद्गृहीतवानसिं^{१७} । तथा^{१८} निरुदकानपि देशान्^{१९} । करोति^{२०} । गन्तुम्^{२१} । तथोषधीश्च^{२२} । भोजनाय^{२३} । अजीजन^{२४} । उत^{२५} । प्रजाभ्य^{२६} । प्रज्ञाम्^{२७} । अलम्भय^{२८} ।

१. VM seems to take पर्जन्य as पर्जन्यः ।

२. यदा त्वम् Sy

३. ०न्य P, D.

हे पर्जन्य ! Sy

४. अत्यर्थं शब्दयन् Sy

५. स्तनयित्वश्च P.

६. विदारयसि Sy

७. पापकृतो मेघान् Sy.

८. तदानीं प्रति मोदते Sy

९. तदेन D. एनत् is suggested for एनम् ॥

इदम् Sy

१०. जगत् Sy

११. च P

१२. भूम्यामधिष्ठित यन्चराचरात्मक तद्विद विश्व मोदते हृष्यति । वृष्टे. सर्वजगत्प्रीतिकारणत्व प्रसिद्धम् Sy

१३. Omitted by D.

१४. इयमतिवृष्टिर्विमोचनी । हे पर्जन्य ! त्वम् Sy.

१५. ०र्षी D

वृष्टवानसि Sy.

१६. उत्कृष्ट गृहाण । परिहरेत्यर्थं Sy.

१७. यथा P.

१८. निरुदकप्रदेशान् Sy.

१९. अन्तरोपि P. करोषि is suggested for करोति ॥ जलवतः कृतवानसि Sy.

२०. अतिक्रम्य गन्तुम् Sy.

२१. धनाय भोगाय वा Sy

२२. उदपादयः Sy

२३. अपि च Sy.

२४. प्रजाभ्यः सकाशात् Sy.

२५. स्तुतिम् Sy

२६. ०य P.

प्राप्तवानसि Sy

२७. VM. ignores कम् ॥ कम् इत्यय 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (N. 1.10) Sy.

Ms D puts the figure ॥८३॥ here to indicate the end of the eighty-third hymn. No such number is given in P.

बळिस्था पर्वतानां खिद्रं चिभपिं पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मुह्ना जिनीपिं महिनि ॥ १ ॥

बळिस्था । सत्यं स्वम् । मेघानाम् । छदनम् । प्रमुत्र । धारयसि । पृथिवी । प्रजिन्वसि । या ।

भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । उदकवति ! इति पृथिव्या प्रधिदेवता मध्यस्थानपठितां पृथिवीमाह ।

- १ 'बलिस्था' इति तुच्चात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्या त्रेराप पृथिवीदेवताक्रमानुष्टुभम् । अनुफ्रान्तञ्च 'बळिस्था तुच पार्थिवमानुष्टुभम्' (KSA 28 84.p 21) इति । सूक्तविनियोगो लङ्गिकः । प्राद्या देवीनां हृषिषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बळिस्था पवतानां बुद्ध्या चिद्या वनस्पतीन्' (ĀSS 6 14.) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे घया मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया' (ĀSS 9 5) इति Sy त्रेरापयम् Dur., SKN
- २ द्विक्रिया पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा देवतापि च । मध्य स्थाना देवतोक्ता सा च सम्बोध्य वष्यते Sy
- ३ यथाभूतम् Dur सत्यम् SKN बळिति सत्यनाम Ngh 3 10 ४ पर्वतानाम् P पवतानां मेघानां वा । येन पवता मेघा Dur मेघानाम् SKN मेघानामत्तु Ngh 1 10
- ५ ष्ये० D खेवनं भवनम् Sy बिलं हिरण्यादि पूषम् BB छेतुं शक्यन्ते तद्वत्तम् Dur खेवनकरम् । किम् ? सामर्थ्यात् बसम् SKN
- ६ ०त्रं P इत्यम् प्रमुत्र प्रन्तरिक्षे वा Sy इत्य भिर्बं यद्वक्याम् BB प्रमुत्रत्यथः, धमुष्मिन्प्रन्तरिक्षसोके वर्तमाना Dur इत्या सम्बोऽमुत्रत्यस्मिन्नर्थे । प्रमुत्रान्तरिक्षे धत मानानाम् SKN ७ या त्वं इविणवती धारय विस्तीर्णा खलु स्वम् BB
८. VM seems to take पृथिवि as पृथिवी ॥ हे प्रणवति ! मध्यस्थानदेवते ! Sy विस्तीर्णे BB हे पृथिवि ! माध्यमिके ! Dur बिद्युस्तनयित्नुसक्षणया वाचोऽधिदेवते SKN
९. ०अ० P प्रकषेण प्रीणयति Sy प्रकषेण प्रजास्तपयति, यस्मात् प्रवणवती, प्रत एव पूजिता 'बिबि प्रीणने' BB प्रजिन्वसि

- धममुस्सुजन्तो Dur प्रजिनोपीति सन्धप ।
जिन्यते प्रीतिकमण इव रूपम् । प्रजि
न्वसि प्रकषेण प्रीणयतीत्यथः SKN
- १० या स्वम् BB, Dur., SKN
- ११ प्रत्यक्षां पृथिवीम् Sy हे भूमे ! BB
- १२ णयति P हे प्रकवयति ! प्रणवोरकवति !
वा Sy प्रयत् प्रगतम् । प्रणयम् । हे
तद्वति ! BB गमनयति Dur प्रणयायस्य
प्रवत इति । प्रवग्गात्रोरकम् । प्रणयागमन-
नम् । तेन तद्वति हे उदकवति ! गमनवति ।
वत्पर्यं SKN १३ ०त्वे० is suggested
for ०त्वे० ॥ महत्त्वेन महतोदकेन वा Sy या
त्वं मुह्ना माहात्म्येन BB महतोदकेन SKN
- १४ प्रववति P महति ! Sy महरीणादिको
निप्रत्ययः BB महति ! प्रयथा, उदकवति !
या त्यमेधं भूमिं प्रजिन्वसि सा कथं न मेघानां
पर्वतानां छदनसमर्थं बलं धारयिष्यति ?
प्रवश्यं धारयतीत्यभिप्रायः Dur महो महत्त्व
मुवकं वा प्रभूतं तेन तद्वति । तवाह भाष्य
कारः—'महतीत्युदकवती वेति' SKN
- १५ केचिवाहुः । सत्यमित्थं पवतानां मेघसानां
सिन्धुं छदनप्रवहमुवकं बिभपि । पुषुस्वात्प्रभूतं
वर्षोदकं बिभपि । या त्वं प्रवणवती प्रण
गामिनी, उदकेन मुह्ना महता विष्यभिवं प्रक-
षेण जिनीपि तर्पयति, प्रत एव महनीयासि ।
प्रननव फणेन सवहिरण्याबिसाभहेषुत्वात् BB
सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेवनं छेवनं (भेवनं)
बसममुत्र धारयति पृथिवि ! प्रजिन्वसि या
भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महतीत्युदक-
वतीति वा N 11 37, SKN IV 84
This stanza=TS 2 2 12 2

स्तोमांसस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोमन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजुं न हेपन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । स्तोमास^१ । त्वा^२ । विचरणस्वभावे । प्रत्यर्चन्ति । हविर्भि^३ सह । प्रक्षिपसि । यां । अश्वम्^४ । इव । शब्द^५ कुर्वन्तम् । पूरक^६ मेघम् । शुक्लवर्ण^७ ।

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धृष्योजसा ।

यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृढा चित्^{१२} । दृढान्^{१३} । अपि । वनस्पतीन्^{१४} । अनया पृथिव्या^{१५} । यान्^{१६} । त्व धारयसि^{१७} । बलेन^{१८} । यदा^{१९} । तव^{२०} । अभ्रस्य^{२१} । विद्योतमानस्य^{२२} । द्युलोकस्य^{२३} । वर्षन्ति^{२४} । उदकानि^{२५} पर्जन्य पतन्ति^{२६} वौदकानि तदा धारयसि^{२७} ।

१. स्तोतार. Sy. स्तोमास्तोत्राणि BB.

२. त्वाम् Sy

३. पिचर० P. हे विविध चरणशीले । पृथिवि । देवि ! Sy विविध चरण गमन भक्षण वा विचारः । हे तद्वति । BB

४. प्रत्यर्चन्ति D अभिष्टुवन्ति Sy प्रत्येक प्रति-मुखा वा स्तुवन्ति BB.

५. गमनशीलै स्तोत्रै Sy त्वदीयै कर्मभिरपदानै स्तुतिभि. स्तोत्रभक्तिभि. BB.

६. प्रतिक्षि० D

७. त्वम् Sy या त्व तथा स्तूयमाना BB.

८. उद्धृत्तम् Sy यथा दृष्टो वाजी निरर्थकाञ्छ-ब्दान्करोति, एव निरर्थकशब्दाभिधायिनम-मन्त्रार्थज्ञमिति । किञ्च वाजमिव बलमिव पेरुमश्वमिव पानशीलमुपलक्षणत्वात् पाना-शनमात्रकृतार्थमयज्ञार्हं पुरुष प्राप्स्यसि त्व खल्वर्जुनीति । सर्वे स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुवन्ति । तेषा च मध्ये वाजिनमिव हेपन्तमिव पेरु त्व नाद्रियसे तस्मात्तादृशानस्त्वामेव स्तुवतो हिरण्यादिदानेन तृप्तान् कुर्वति BB

९. शब्दयन्तम् Sy शब्दवन्तम् BB

१०. दुष्टम् BB

११. हे शुभ्रवर्णे ! गमनशीले ! वा Sy हे अर्जुनि ! निर्मले ! BB

This stanza=TS 2 2 12 3

१२ देवाना हविषु 'दृळ्हा चित्' इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्त-मुखीया । सूत्र तु पूर्वमेवोदाहृतम् Sy

१३. हे पृथिवि ! Sy

१४. दृळ्हा । 'सुपा सुलुक्०' इति तृतीयाया आकार. । दृढया Sy

१५ वृक्षान् Sy १६. भूम्या सह Sy

१७. या Sy.

१८. धारयसि । अथवा दृढेति विधेयविशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसीत्यर्थः Sy

१९. बालो P २०. यस्या. Sy

२१. तव सम्बन्धिन. Sy

२२. पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अभ्रादपा हर्तुः Sy

२३. विद्योतमानात् Sy

२४. अन्तरिक्षादादित्याद्वा Sy.

२५. द्वर्ष० D. वर्षन्ति is suggested for वर्षन्ति ।

२६. द्वर्षन्त्वयि तानि P वर्षका मेघाः Sy

२७ चोद० P. अथवा । यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसङ्घाता विद्युतो विद्योत-मानाया दिवः सकाशाद् वर्षन्ति पतन्ति Sy

२८. Ms D puts the figure ॥८४॥ here to indicate the end of the eighty-fourth hymn No such number is given in P

प्र स॒म्राज॑े वृ॒हद॑र्चा ग॒भीर॑ ब्र॒ह्म प्रि॒य वरु॑णाय श्रु॒ताय॑ ।
वि यो ज॒घान॑ं श॒मि॒तेव॑ च॒र्मो॒प॒स्तिरे॑ पृथि॒र्वीं सूर्य॑यि ॥ १ ॥

प्र स॒म्राज॑े । प्रो॒च्चार॑य । सर्व॑णा राज्ञे । वृ॒हत् । ग॒म्भीर॑म् । प्रि॒यम् । ब्र॒ह्म । वरु॑णाय । श्रु॒ताय॑ ।
विह॑न्ति । म॑ । श॒मि॒तेव॑ । मध्यम॑स्थानपठिता पृथि॒र्वीम् । सूर्य॑यि पञ्चम्याय । उप॑स्तरणार्थमविभि॑ पृथि॒र्वीं
छाव॑यितुम् अ॒पि वा मेघ॑श्चर्मं त विह॑न्ति पृथि॒र्वीं तेजसा॑ छावयितुमिति ।

वने॑षु व्य॒न्तरि॑क्षं॒ ततान॑ वाज॒मर्व॑त्सु॒ पयं॑ उ॒स्रिया॑सु ।
हृ॒त्सु क्र॑तुं वरु॑णो अ॒स्त्र॒ग्निं दि॒वि सूर्य॑मदघा॒त्सोम॑मद्रौ ॥ २ ॥

वने॑षु । वन॑षु ही॒दमे॑षु वृ॒क्षाश्र॑षु । अ॒न्तरि॑क्षम् । विस॑तम् । तस्मा॑दाह—'वने॑षु व्य॒न्त॒रि॒क्षं त॒तान॑' । इत्या॒वि

- १ 'प्र स॒म्राज॑' इत्यष्ट्वर्चं त्रयोवशं सूक्तमात्रेयं
प्रेष्टुं वाचयम् । अनुष्म्यते च 'प्र स॒म्राज॑े
ऽष्टौ वाचयम्' (KSA 28 85 p 21)
इति । विनियोगो लंङ्गिन् Sy
२ अ॒त्रि॒ स्वात्मानं॑ सम्बोध्य ब्रवीति । ह अ॒त्रे ।
त्वम् Sy
३ प्रा॒र्चय॑ । प्रो॒च्चार॑येत्यर्थः Sy
४ सन्ध॑प्राममात्तयेश्वराय Sy
५ प्र॒भूत॑म् Sy
६ कु॒रु॒ब॒गाहं॑ ब॒ह्व॒र्षो॒पेत॑म् Sy
७ प्रि॒य॒भूत॑म् Sy
८ स्तो॒त्र॒कर्म॑ कर्म॑ Sy
९ उप॒ब्र॒व॒स्य॑ नि॒वार॒काम॑ अनानामावरकाम चेत
शामकाम वेवाय Sy
१० श्रु॒ता P
सर्वत्र॑ श्रूयमाणाय Sy
११ वि॒स्तार॑यामास । विस्तृतं हि प्यवह॑रयोऽयं
भवति, तस्मात् प्यवह॑रायान्तरिक्षं विस्तारित
वाम् । 'उ॒यं हि॑ राज्ञा॒ वरु॑णद॒न्कार॑' (RV
I 24 8) इति ह्युक्तम् Sy
१२ व॒च॒ण॑ Sy
१३ शि॒व॒तेव॑ P क्षमिता पशुविशसनकर्ता मघोपस्त
रपाय चम हन्ति तद्वत् Sy

- १४ बि॒स्ती॒र्णम॑न्तरिक्षम् । 'सु॒ती॒यस्यां॑ पुथि॒ष्याम्'
(TS I 2 12 I) इति श्रुतेरन्तरिक्षस्यापि
पुथिषोशाब्धवाच्यत्वम् Sy
१५ सूर्य॑स्य Sy
१६ ०म॒वि॒भि॒ P D
१७ छा॒वि॒षुम्॑ P छा॒वितु॑म् D
आ॒स्तर॑णाय Sy
१८ व॒ह॒० P, D
१९ ०वी॑ P
२० वृ॒क्षा॒श्र॒षु॑ Sy वनगतवृक्षाश्रेषु Mah वृक्षेषु
वृक्षाश्रेषु वा BB
२१ अ॒न्तरि॑क्षमाकाशम् Mah, U भूताकाशम्
BB
२२ ब॒न्ध॒न॒ह॒तु॒ना॑ वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः ।
वि उपसर्गस्ततानत्यनेन सम्बध्यते ।
यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तब्रह्मा
भावावत्यन्तं विस्तारितवान् Mah बीत्ययं
मुपसर्गस्ततानत्यनेन सम्बध्यते । वित
नोति । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि
तत्र मूर्तब्रह्माभावानुपसन्त्यत एव U विस्तारि
रितवान् BB
२३ ०वाह॑ पतेषु ह्यन्तरिक्षं तत्रान P Cf SB
3 3-4-7 P 253 विस्तारितवान् Sy

वाजसनेयकम् । बलम् । अश्वेषु । पय । गोषु । प्रजानम् । वरुण । अश्वम् । अग्निम् । दिवि
च । अर्यमणम् । अदधात् । सोमं च । अद्रौ । न । आशणम्—'अद्रिषु' हीदमेषु गिरिषु
सोमो हित' इति ।

१. वाज बल विततानेत्यनुवर्तते । यद्वाऽवन्तसु पुरषेषु
वाज वीर्यं विततान । 'व॒र्यं वं वा॒ज. पु॒मासो॒-
ऽर्वन्त' (SB. 3 3.4 7 p 253) इति श्रुते
Mah वाज वीर्यम् U

वाज वेगम् BB.

२. अश्वेषु विततान Sy BB.

पुरषेषु ततानेत्यनुवर्तते U

३. क्षीरम् Sy, Mah, U, BB.

४ उस्त्रियेति गोनाम (Ngh 2.11) । उत्त्रावि-
णोऽस्या भोगा इति तद्वचुत्पत्तिः Sy उत्त्रिया-
शब्दो गोनामसु पठित Mah अहन्तव्या
अधिनया BB.

५ कर्मसङ्कल्पम् । यद्वि मनसा ध्यायति तत्कर्मणा
करोति Sy अतु सङ्कल्प तच्छ्रवितयुक्त मन-
Mah क्रतुः सङ्कल्पः, हृदयेषु सङ्कल्पम् U.
विज्ञानम् BB

६ अय वरुण Sy. य एव मन्त्रद्वयोपतद्युलोक-
स्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्त
वय स्तुम इति शेष Mah य एव परब्रह्म-
लक्षणो वरुणस्त वय स्तुम इति शेष. U.
वरुणशब्दवाच्यः सोमः BB.

७ वरुणेषु P वरुणेषु D उदकेषु Sy. प्रजासु
Mah., U. मर्त्येषु BB

८. वैद्युतमौर्वं वा सर्वत्र विततानेति सम्बन्धः Sy
जठराग्निम् Mah

९. द्युलोके Sy, Mah, U.

१०. P reads चर्यम् for च । अर्यमणम् ॥
चार्यमम् D. सूर्यम् Sy.

११ स्थापितवान् Sy स्थापितवान् । पर्वतपाषाण-
गन्धिषु सोममवल्ल्योत्पद्यमानत्वादद्रौ सोम-
स्थापनमुक्तम् । तत्राह तित्तिरि—'सोम-
मद्रावित्याह प्रावाणो आश्रयस्तेषु वा एष
सोम निवध्नाति' इति Mah. स्थापितवान्
U., BB

१२ सोमं बल्लोत्पम् Mah. लनादपमात्मानम्
BB.

१३. अद्रौ P पर्वते Mah अद्रिषु U अद्रावदधा-
दित्येव । त्रमेव यथं तत्सर्वमकरोस्तथा वास-
ताऽमानं पेष्यामि BB

१४ अद्रिषु P, D
पर्वतेऽवधात् Sy.

१५ VM. ignores हत्सु ॥ हत्सु हृदयेषु Sy.,
Mah

स पयांणह्यति । वनेषु व्यन्तरिक्ष ततानेति वनेषु
हीदमन्तरिक्ष वितत वृक्षाग्रेषु वाजमवन्तसु पय
उस्त्रियास्त्विति वीर्यं वं वाजा. पुमाश्चसोऽर्वन्त.
पुश्चस्वेवंतद्वीर्यं दधाति पय उस्त्रियास्त्विति पयो
हीदमुस्त्रियासु हितश्च हत्सु क्रतु वरुणो विश्व-
ग्निमिति हत्सु ह्यय क्रतुमंनोजव प्रविष्टो
विश्वग्निमिति विश्वु ह्यय प्रजास्वग्निदिवि
सूर्यमवधात्सोममद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्यो
हितः सोममद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह
दिवि सूर्यमवधात्सोममद्राविति SB. 3 3.4 7
p 253.

This stanza = YV. 4 31. = TS.
1 2 8. 1.

नीचीनचारं वरुणः कवन्धुं प्र संसज्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यव न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमि ॥ ३ ॥

नीचीनद्वारम् । नीचीनद्वारम् । वरुणः । मघम् । प्रसृजति । त्रीन् लोकान् प्रति । तन । सवस्य ।
भुवनस्य । राजा । यवम् । इव । वृष्टिः । व्युनक्ति । पृथिवीम् ।

- १ अत्रेरायम् Dur VM reads द्वारम्
for द्वारम् of the text
- २ अघोमुखबिलम् Sy न्यगन्धते द्वारं यस्य स
भवति नीचीनवारोऽघोद्वारस्तम् अघोबिलं
कृत्वा Dur नीचीनमघोमुखं वारं द्वारं सवादि
सोपेन वनध्यापस्या च वारमुदकनिगमनम् ।
नीचं वारं यस्य स नीचीनवारोऽघोमुखबिलस्तम्
SKN ३ मघ्यम् Dur
- ४ कवनमुदकं तत् पीयतेऽप्रति कवन्यो मेघः ।
तं तथाकरोत् । अघवा कवन्यमुदकम् । तनुवकं
निगमनबिलं चकार । मेघ विबामोवकमघोमुखं
चकारेत्यथः Sy कवन्यो मेघः कवतेगति
कमणः । कवनमुदकं तस्मिन्पीयत इति ।
द्वितीयाभूते कृत्वेति शपः । अघोमुखबिलं
कृत्वा वरुणः SKN अत एव मेघसम्बन्धात्
कवनमुदकम् Dur
- ५ कृतवान् Sy प्रसृजति महस्वेन, नष्टमहाने
तच्छक्तुयात् कर्तुम् Dur प्र इत्यथ बीत्यतस्य
स्याने । विसृजति विशिषति । किम् ?
सामर्थ्यावुदकम् । अघवा—कवन्य इत्येतेनो
दकमेषोच्यते । उदकनामसु पाठात् (Ngh
I 12) नीचीनवारमित्यथा द्वितीया पञ्च
म्यर्थे । नीचीनवारमेधाद् वरुणः कवन्यमुदकं
मुञ्चति SKN
- ६ VM seems to explain रोदसी
and अन्तरिक्षम् together as त्रीन्
लोकान् ॥ द्वावापृथिव्यावन्तरिक्षं च प्रति लोक-
त्रयहितायेत्यर्थं Sy द्वावापृथिव्यो चान्तरिक्षं
च महस्वेन सवमापूरयिष्यसिच Dur द्विती-
याभूतेरत्र कर्मप्रवचनीयप्रतिश्रम्बाभ्याहारः ।
द्वावापृथिव्यो प्रति SKN
७. प्रति त्री P उदकेन Sy ततस्तेनातिप्रभूतेनो

- वकेन विसृष्टेन Dur यत्नेन चोदितेन SKN
- ८ भयस्य P भूतजातस्य Sy SKN नूतजा
तस्योदकस्य वा Dur
- ९ स्वामी Sy ईश्वरः Dur ईश्वरो वरुणः
SKN
- १० यवान् यथा प्ररोहाय सवत्र प्रसारयति तद्वद्भूमि
सवत्रोनसि । अघवा वृष्टिवरुण इति सम्बन्धः ।
ययक पञ्चम इत्यथः । अस्मिन् पक्षे यवं
पुरुष इवति पुरुषाब्धोऽभ्याहायः Sy यवग्रहण
मत्र यथावेधान्यवीजस्योपलभणायमः । यथा
यथाविधान्यवीजम् SKN
- ११ सेक्ता पुमान् Sy
- १२ वृष्टिं व्युनक्ति P, D कृत्वेवपति Sy कृत्वि
स्तत्कर्षी स्वल्पं व्युनक्ति विशिष्यमुनक्ति
कमवयति Dur विशिषं कमवयति SKN
- १३ भूमिम् Sy भूमि कृत्स्ना यः सोऽस्माकमिदं
नाम करोतु । अथ चवमन्यया योग्यम्—
प्रसृजति द्वावापृथिव्यो चान्तरिक्षं च प्रकर्षेण
मुञ्चत्युत्पादयति महस्वेन । यस्माच्चोत्पादयति
तस्मात् स एव भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य तेन हेतुना सवनुग्रहाय नीचीन
द्वारमघोबिलं मेघं कृत्वा ययमिव वृष्टिव्युनक्ति
भूमिमिति समाप्तं पूर्वेण Dur भूमिशब्दपर्या
योऽयमथ इष्टभ्यो बहुशब्दपर्यायो वा । भूमि
समस्तां बहुधा यावत् किञ्चित्प्रसङ्गात्पठ्य
मानस्यथ निर्वचनाथमुपक्षेपः SKN नीचीन
द्वारं वरुणः । कवन्यं मेघम् । कवनमुदकं
भवति । तवस्मिन् पीयते । उदकमपि कवन्य
मुञ्चते । वन्धिरनिभूतत्वे । कमनिभूतं च ।
प्रसृजति । द्वावापृथिव्यो चान्तरिक्षं च मह-
स्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा ययमिव
वृष्टिव्युनक्ति भूमिम् N 10.4, SKN.IV 5

उ॒न॒त्ति॑ भूमिं॑ पृथि॒वीमु॒त द्यां॑ य॒दा दु॒ग्धं॑ वरु॒णो व॒ष्टचादि॑त् ।
स॒म॒भ्रेण॑ व॒सत् प॒र्व॒तास॒स्तवि॒पीय॒न्तः॑ श्रथयन्त वी॒राः ॥ ४ ॥

उ॒न॒त्ति॑ । क्लेदयति । पृथि॒वीम् । अ॒न्तरि॑क्षं च । दि॒वम् । च । य॒दा । वृ॒ष्ट्यु॒दकम् । का॒मय॑ते ।

व॒रुण॑ । अ॒न॒न्तर॑म् । ए॒व । स॒वा॒स कु॑र्वन्ति । शि॒लो॒च्च॒या । मे॒घेन॑ । श॒त्रुपु॑ वलमिच्छन्त । पा॒थि॒वा ।
व॒र्षस॒द्भावा॑य श्लथन कुर्वन्ति भिन्ना स्वेषु राष्ट्रेषु गच्छन्ति ।

इ॒माम् पु॒ष्वा॒सुर॑स्य॒ श्रु॒तस्य॑ म॒हीं मा॒यां वरु॑णस्य॒ प्र वो॑चम् ।
मा॒ने॒ने॒व त॑स्थि॒वाँ अ॒न्तरि॑क्षे॒ वि यो म॒मे पृथि॒वीं सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

इ॒माम् । इ॒माम् । ए॒व । सु॒ष्टु । अ॒सुरा॑णा ह॒न्तु । वि॒श्रु॒तस्य॑ । व॒रुण॑स्य । म॒हती॑म् । मा॒याम् ।

प्र॒ब्र॒वीमि॑ । मा॒नद॑ण्डेने॒व । त॑स्थि॒वान् । अ॒न्तरि॑क्षे । परि॒च्छि॒न॒ति । य॑ । सूर्ये॑ण । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

इ॒माम् नु॑ क॒वित॑मस्य॒ मा॒यां म॒हीं दे॒वस्य॑ न॒कि॒रा द॑धर्ष ।
ए॒कं य॒दु॒द्ना न॑ पृ॒णन्त्ये॒नी॒रासि॑ञ्चन्ती॒रुव॑न॒यः॑ स॒मु॒द्रम् ॥ ६ ॥

इ॒माम् । इ॒माम् । ख॒लु । क॒वित॑मस्य॒ मा॒याम् । म॒हती॑म् । दे॒वस्य॑ । न क॑श्चित् । आ॒धर्ष॑यति ।

१. ०क्ति P, D   २ प्रथितम् Sy
३. अ॒न्तरि॑क्षस्यापि पृथि॒वीशब्द॑वाच्यत्व पूर्वमुक्तम्
Sy   ४. द्युलोकम् Sy
५. अपि च Sy   ६. यदा अयम् Sy
७. उ॒दक॑पूरण अथवा दु॒ग्धमु॒दकम् । तेन॑ तत्कार्य-
मोष॒ध्यादिक॑ लक्ष्यते । श्रोष॒ध्यादयः॑ प्र॒वृ॒र्धन्ता॑-
मिति॑ यदा का॒मय॑ते Sy
८ ०न॒रम् D
९. स॒मा॒च्छा॒दय॑न्ति Sy
१०. प॒र्व॒वन्तोऽ॒द्रयः॑ Sy
११ ०लि॒मि० P, D
१२ श्रथयन्ति मेघान् Sy
१३ ०ज्ञा P विशेषेण वृष्टे. प्रेरयितारो भरत Sy
१४ ए P,
१५ सुराणा हन्तु P असुरसम्बन्धिन । असुराणा-
मस्य च वध्यघातकभाव सम्बन्धः । असुर-
हन्तुरित्यर्थ । अथवासुरो मेघः प्राणदानात्
तत्सम्बन्धिन Sy   १६. प्रज्ञाम् Sy

१७. कंषा माया ? सोच्यते Sy
१८. तिष्ठन् Sy
१९. परिच्छिनति तस्यैषा माया Sy
२०. वरुण. Sy   २१. ०रि॒क्षय॑ P
२२. अत्रे॒रार्ष॑म् Dur
२३ सर्वप्रसिद्धाम् Sy
२४. It seems to be the explanation
of उ ॥ ऊ॒नू पा॒दपूर॑णौ SKN
२५. प्रकृष्टप्रज्ञस्य Sy मेघावितमस्य Du1 अति-
शयेन मेघाविन SKN
२६ प्रज्ञाम् Sy, Dur, SKN
२७. महती मायाम् Dur
२८. द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य Sy द्योत-
मानस्य Dur वरुणस्य समुद्राधिपते. SKN
२९ कश्चित् D नैव Sy न कश्चिदपि Dur
कश्चिदपि SKN,
३०. हिनस्ति कश्चिदपि Sy आ॒धर्ष॑यितु शक्नोति
Dur. आ॒धर्ष॑त्यभिभवति SKN

यत् । एकम् । समुद्रम् । उदकेन । पूरयन्ति । गच्छन्त्यर्चतवर्णा । आभिमुख्येन गच्छन्त्य । नद्य ।

अयुर्म्यं वरुण मित्र्यं वा सर्वायं वा सदुमिद्भ्रातरं वा ।

वेश वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अयंम्यम् । अयंमेवायम्यो मास्मभ्यम् प्रयच्छति य । वा । मित्र भवति । यो वा । समानस्थान ।

यो वा । भ्राता । यो वा । समीपगृहस्थ । यो वा । गृहस्थ । या वा । गृहमागत एतान् सर्वान् । यद्

वयम् । पापम् । कृतवन्त । तद् । विस्तमय ।

१ यस्मात् Sy

२ कृतनां मायामिति ? एकमेतं सन्तं वरुणमा
वित्यम् Dur एकं सन्तम् SKN

३ उदकेन SKN

४ एता उध्ना उदकेन रक्षिना Dur

५ न पूरयन्ति Sy न प्रीणयन्ति बुद्ध्या Dur
न पूरयन्ति SKN

६ एन्यं शुभ्रा गमनशीला वा Sy नद्य एनीग
मनशीला सततमुदकमादायावित्यमच्छत्तं गच्छ-
तेत्येवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्य Dur 'इण्
गती' इत्यस्यैतद्रूपम् । एनशब्दस्य च शुक्ल
पर्यायस्य 'वर्णाबिभुवास्तात्०' (Pa.4.1 39)
इत्येवमीकारः । व्यत्ययेन द्वितीया प्रथमस्यार्थे ।
एन्यो गमनस्वभावाः शुक्लवर्णा वा । अघोभि
गमनस्वभावाः शुक्लोदकवणस्वभावत्वाद्भ्युत्स
वर्णाः SKN

७ ०स्यश्वेतवर्णाभि० P D उदकमासेषयस्य
Sy समुद्रं सिञ्चन्त्य Dur आभिमुख्येन
सिञ्चन्त्य पूरयन्त्य इत्यर्थः SKN

८ बह्वृषो मद्यः सर्वबोवकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि
समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत्कर्मैति ।
अत्रास्तरिक्षमिस्तरारिषिसमुद्रापूरणपर्यन्तं कम
परमेश्वरस्यैवोचितं न बह्वस्येति न धार्ढ्यं
तस्य बह्वर्थादिक्रपावत्पानात् । एय बह्वेत्यादि
भुते Sy नद्य इव । तेषां रक्षिनां

मायानेर्वलक्षणं भगवतो वरुणस्याधपयितुमभि
भित्तु विज्ञातु न शक्नोति कश्चिदपि कथयि
तुम् । कथमप्ययं न सम्पूयत इति । एषमत्र
वरुण प्रसया स्तूपते Dur तबीनामेबम्
(Ngh I 13) । गङ्गाद्या नद्यः ।

गङ्गाद्या हि नद्य प्रभूतेन स्व्येन स्व्येनोदकेन
सततमापूरयन्त्यस्तत् समुद्रं जलाद् धारयन्ति ।
सया वरुणस्य माया एतां न कश्चिदपि भवति
SKN N 6 13, SKN II 432

९ VM ignores नु and न ॥ ऊनु इति
पूरणो Sy

१० ०यमेवा० P प्रबतारमित्यर्थः । अथवेर
णात् मननान्च शास्तीत्ययमा गुरुः । तम् ।
स्वार्थिको यत् । अर्तोरिव रूपम् Sy

११ अथवा Sy

१२ 'अग्निबा स्नेहने' इत्यस्मात् मित्रम् । स्वाधिको
यत्, अनुरक्तमित्यर्थः Sy

१३ अथवा Sy

१४ समानस्थानम् Sy

१५ ०ग्रह० P निकटनिष्ठेनवर्तिमम् Sy

१६ ग्रह० P अरणं वा अशब्दमित्यर्थः । अथवा
रणमदासारं वा Sy

१७ अथवाथम् Sy

१८ अस्मत्तो विनाशाय Sy

१९ VM ignores वरुण and इत् ॥

कित्वासो यद्विरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्न ।

सर्वा ता वि ष्यं शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वास^१ । कित्वा^२ । अस्मासु दलित पणिमिव^३ पापम् । देवने^४ तत्रत्य यदृणमस्माकमस्तीत्यर्थ ।
तत्र तस्यावश्यकर्तव्यत्वान्न शब्द , तथा च मन्त्र — 'यददी^५ व्यन्नृणमह^६ वभूव^७' इति । यत् । वा । खलु । सत्यमृण^{११}
वा बुद्धिपूर्व कृतम् । अपि वा । यत् । न । जानीम । सर्वाणि । तानि । विश्लथय । शिथिलानीव बन्धनानि ।
अत ऊर्ध्वम् । तव । स्याम । वरुण । प्रियास ।

V.86.

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृळा चित्स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी । पालयथ । उभौ सहितौ । सद्ग्रामेषु । मनुष्यम् । दृढानि । अपि ।

१. स P, D २. कित्वा P कित्वा झूतकृत. । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कित्वा Sy स्वार्थसाधनतत्परा. कित्वेति प्रवर्तमाना ऋत्विजः BB. ३. पणिमिव D
४. झूते यथा यद्विरिप् लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेषारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः Sy न तु देवने सम्यग्व्यवसिता. प्रवर्तन्ते । दिवेरौणादिकेसिचि च्छान्दस दीर्घत्वम् BB ५. तत्रस्तस्यावश्याप्रति P, D
६. ०दीप्यन्न P, D यद् येन रिरिपुर्नाशितवन्तोऽस्मान् BB. ७ AV VI 119 1^a, TA 2 4 1^a AV reads कृणोमि for वभूव ८. पापम् Sy.
९. अथवा Sy च BB १०. घ इति पूरण. Sy घ इति पादपूरण. प्रसिद्धौ वा BB
११. आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्म Sy बुद्धिपूर्वमेव कृत पापमश्रद्धादिना BB १२. अपि च BB
१३. अपि चायम् P कृत पापम् Sy कृतमपि BB
१४. न जानीम सौकर्म्यात् BB
१५. तानि तस्माद्दशचरितानि । 'शेऽछन्दसि' इति लोप. BB

१६. विमोचय । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने Sy विमुक्तबन्धनानि कुरु क्षमस्वेति यावत् BB
१७. शिथिलबन्धनानि फलानीव Sy सुमोचनानीव विमुञ्च । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्प BB
१८. अथ अनन्तरम् Sy अथानन्तर विमुक्तैतसो वयम् BB. १९. स्मा P, D. भवेम Sy. BB
२०. हे देव वरुण । BB.
२१. प्रयास P प्रिया. Sy इष्टाः BB
२२. This stanza=TS 3 4.11 6 MS D puts the figure ॥ ८५ ॥ here to indicate the end of the eighty-fifth hymn No such number is given in P.
२३. 'इन्द्राग्नी यम्' इति षड्च चतुर्दश सूक्तमन्त्रे-रार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । 'आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय.' (KSA 9 11 p 4) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी षष्ठैन्द्राग्नमानुष्टुभ विराट्पूर्वन्तम्' (KSA 28.86 p 21) इति । विनियोगो लैङ्गिक Sy २४ रक्षथ Sy.
२५. ०भे P, D परस्परावियुक्तौ युवाम् Sy
२६. मर्त्यम् Sy

सं । प्रभिनत्सि । शत्रूणामभ्रानि । उदकानीव । त्रित ऋषिजननकाले स ह्यव्यम् उत्पन्न ।

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रुवाय्या ।

या पञ्च चर्षणीरुन्नीन्द्राम्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या पृतनासु । यो । सनासु । दुष्टरो । यो । सङ्ग्रामे । धवणीयो । पञ्च । जनान् । प्रभिमवत् ।

तो । इन्द्राग्नी । हवामहे ।

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोंः ।

प्रति द्रुणा गमस्त्योर्गर्वा वृत्रघ्न एपते ॥ ३ ॥

तयोरित् । तयो । एवेदम् । प्रभिमवत् । बलम् । तीक्ष्णं च । प्रायुधम् । धनवतो । तत्र

हस्तयोः स्थितेन । द्रुममयेन चमसेनाध्वयु । प्रत्यग्निमुखं गच्छति । इन्द्राय । गोसिद्धिर्षयम् ।

ता वामेषु रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्यु राधसो विद्वांसो गिर्विणस्तमा ॥ ४ ॥

ता वाम् । ती । वाम् । रथेन । प्रागमनाय । प्रसमीयाम् । इन्द्राग्नी । हवामहे । स्वामिनो ।

१ मर्त्यं Sy

२ भिनत्सि Sy

३ भ्रान्नाम् D द्योतमानानि भनानि शत्रुसम्बन्धीनि Sy

४ प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिपु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव Sy

५ VM ignores यम् ।

६ पृतनासु Sy

७. धनभिभाष्यो Sy

८. येन P

९. सङ्ग्रामेष्वश्रेषु वा Sy

१० धवाभ्यो स्तुष्यो Sy

११ चर्षणयो मनुष्याः । तान् Sy

१२ अभिरक्षत इति शेषः Sy

१३ महामुभाषो Sy

१४ स्तुम Sy

१५ ऋषिदिति P ऋषिति D

१६ अभिभाष्युक्त्वा Sy

१७. तीक्ष्णं वर्तते Sy

१८ वध्यम् Sy

१९ मघवतोरध्वतो धनवतोर्वा तयोः Sy

२० षतोस्तोत्र P

२१ द्रुमधिकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन Sy

२२ ंति P प्रतिगच्छतः Sy

२३ प्राधरकमेघहननाय तथाधिषयुत्रासुरवधाय वा Sy

२४ ंतिष्य० D, P एषम्भूतो देवो उदकानां पणिभिरपहृतानां वा गर्वां साभाय Sy

२५ हे देवो ! Sy

२६ वक्ष्यमाणगुणी Sy

२७. युवाम् Sy

२८. रथानाम् Sy

२९ युद्धे रथानां प्रेरणाय Sy

३० स्म० P

३१ इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतो Sy

३२ स्तुम Sy

तारकस्य^१ । धनस्य^२ । विद्वांसौ^३ । अतिशयेन गीर्भर्वननीयौ ।

ता वृधन्तावनु^४ द्यून्मतीय^५ देवावदभा ।
अर्हन्ता चितपुरो^६ दधेऽशोव^७ देवावर्षते ॥ ५ ॥

ता वृधन्ती । ती । वर्धमानौ । दिवमेसु^४ । मनुष्याय । देवी^५ । हिगार्हिनी । पूज्यौ । पुर^६ ।
स्थापयामि । अशाविष^७ । देवी यवकस्याशी समानाकारौ^८ तथेन्द्राग्नी भवन्तौ यद्द्व्याश्वश्च भगदत्तादित्यौ द्वौ ।
भ्रातृव्याय मतीय^९ ।

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि^{१०} हव्यं^{११} शृष्यं^{१२} घृतं^{१३} न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु^{१४} श्रवो^{१५} बृहद्रथिं^{१६} गृणत्सु^{१७} दिधृतमिषं^{१८} गृणत्सु^{१९} दिधृतम् ॥ ६ ॥

एवेन्द्राग्निभ्याम् । एवम्^{१०} । इन्द्राग्निभ्याम्^{११} । हव्यम्^{१२} । हूयते^{१३} । बलकरम् । घृतम्^{१४} । उव । गावभि ।
अभिपुतम् । सोममयम्^{१५} । तौ^{१६} । स्तोतृषु^{१७} । महतीम्^{१८} । कीर्तिम्^{१९} । धन च । सुन्वत्सु^{२०} । धारयतम् । अन्नम् । च ।

१. जङ्गमरूपस्य Sy
२. धनादिलक्षणस्य Sy
३. सर्वज्ञौ Sy
४. गीर्भर्वननीयतमौ । ईदृशी युवा हवामहे Sy.
५. सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मनुष्याविव । ती यथा वर्धते Sy
६. प्रतिदिनम् Sy
७. द्योतमानौ Sy
८. अर्हस्यौ Sy
९. प्रकर्षेण पूज्यौ तादृशी महानुभावौ Sy
१०. पुरस्कृते Sy
११. अशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देव । स
भगस्याप्युपलक्षकः अशाविवादित्याविव । दी-
प्तावित्यर्थः Sy
१२. ऽमानामकरो P.
१३. भतो P.
१४. यद्यद्वा० P
१५. अर्धतेऽश्वलाभाय Sy
१६. VM ignores चित् ॥ चिदिति पूजायाम्

- Sy
१७. ऽग्नी० P., D
१८. इदानीं क्रियमाणप्रकारेण स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थ
Sy.
१९. ऽग्नी० D
२०. हवि. Sy.
२१. भूयते P परित्यक्तमासीत् Sy
२२. सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्या प्रदीयते तद्द-
च्चरुपुरोडाशादिकमपि Sy
२३. देवौ Sy
२४. मेघाविष्वस्मासु Sy.
२५. प्रभूतम् Sy
२६. अन्न यशो वा Sy
२७. VM ignores गृणत्सु । दिधृतम् ॥
स्तुवत्सु । पुनरुक्तिरादरार्थं Sy
Ms D puts the figure ॥६६॥ here
to indicate the end of the eighty-
sixth hymn No such number is
given in P

प्र वो महे मृतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।
प्र शर्षीय प्रयज्यवे सुखादये त्वसै मन्ददिष्टये धुनित्रताय शवसे ॥ १ ॥

प्र वो महे ॥ एवयामरुत् ॥ प्रगच्छन्तु । युष्माकम् । स्तुतय । विष्णव । मरुत्वते । गिरेर्जनयिता
भवत्ययम् । एवयामरुत्, गिरिति वाचमाह । प्रगच्छन्तु । प्रकृष्टयज्ञाय । मास्ताय शर्षीय । शोभनस्त्रादये ।
वृद्धाय । स्तुयमानयज्ञाय । धुननकर्मणः । वेगवत मास्त सुस्तम् विष्णुन्यङ्गमिति ।

प्र ये जाता मद्दिना ये च नु स्वय प्र विभ्रानां भ्रुषत एवयामरुत् ।
कृत्वा तद्वी मरुतो नाघृये शवो दाना मद्हा तदेषामष्टासो नाद्रयः ॥ २ ॥

प्र ये जाता । प्रवृषते । महसा यज्ञेन । प्रादुर्भूता । य । च । स्वयम् । एव प्रादुर्भूता । प्रवृषते ।
वेदेनेव । अयं प्रत्यक्ष — कर्मणा । तत् । व । मरुत् । न । माघर्षणाय भवति । बलम् । दानेन । महता ।

- १ 'प्र वो महे' इति नवर्चं पञ्चवर्षां सूक्तमेवयाम
रुवाक्यस्य आत्रेयस्य मुनेराय मरुत्वयताकमति-
जगतीच्छ्वस्वकम् । तथा धानुष्मपिका—'प्र वो
नवैवयामरुम्मास्तमतिजागतम्' (KSA 28
87 p 21) इति । वक्षरात्रे पण्डेऽह्नि तृतीय
सप्तनेऽच्छ्वाकाकशस्त्रे इव सुस्तम् । सूत्रितच्छ्व
'एवयामरुम्भूतो वृषाकपिना' (ASS 8 4)
इति Sy २ सुभ्यम् । वक्षमभ्यत्यय Sy
३ व्याप्तायेभ्याय विष्णवे वा Sy
४ मरुत्वते P मरुत्स्तुतते । कस्य स्तुतय ?
इत्युच्यते Sy ५ वाधि निल्यसा Sy
६ एतन्नामकस्य श्रुतेः । पण्डेया मुक्त । अथवाय
मुपिगिरिजा स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे
मरुत्स्तुति Sy ७. गीरिति or गिरिरिति
is suggested for गिरिति ।
८. The passage गिरिति वाचमाह should
immediately follow गिरेर्जनयिता
भवत्ययम् ।
९ प्रयन्तु स्तुतय । कस्मै ? Sy
१० प्रकर्मणं पण्डेयाय Sy
११ बन्ताय मास्ताय । इतरत् सर्वं बलविशेषम् Sy
१२ ०सादाय D शोभनाभरणाय । क्षात्रिरामरण

- विशेष । 'हृत्सेयु क्षात्रिर्च' (RV I 168 3)
'पत्सु क्षात्रय' (RV V 54.11) इति च
श्रुतेः Sy १३ बसवते Sy
१४ ०मानायज्ञा ० P, D स्तुतिर्कर्मण्येभ्यस्य तद्भू-
न्वविष्टि । तस्मै Sy १५ कर्म P, D
मेधानां घालनं कर्म यस्य सादुज्ञाय Sy
१६ गमनवते Sy १७ VM ignores महे ।
१८. ०ता D
१९ महता विष्णुना इन्ध्रेण वा सह Sy
२० नु क्षिप्रम् Sy २१ ०ता P D
२२ भ्रुषत इति ध्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने
वा क्षान्त्वा श । निधाताभावश्चान्त्वा । प्रेत्य
यमाक्यातेन वा सम्बन्धनीय Sy
२३ यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह Sy
२४ अथ प्रत्यक्षवाच्य Sy
२५ बालनादिकर्मणं कर्मणा भ्रुषतम् Sy
२६ प्रसिद्धम् Sy
२७ युष्माकम् Sy २८ ०ता P, D
२९ कौशिकव्याप्यवर्णीयं न भवति । अन्येषामसुरा-
दीनां कृत्वा कर्मणा वानभिभार्यं भवति ।
इत्यार्ये केन Sy ३० अभिमतवानेन Sy
३१ महत्त्वेन बोधेत् । यूर्यं प्रबला Sy

तत् । एषा बल प्राप्यते तेऽमी भवन्ति । अनाधृष्टा । इव । अद्रय । प्रावत्येनेतदिदमेवयामरुतोक्तमित्युक्त-
मेवयामरुदिति ।

प्र ये दिवो बृहतः शृण्विरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्र्व एवयामरुत् ।

न येषामिरीं सधस्थ ईष्ट्र आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्र स्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

प्र ये दिवः । प्रश्रूयन्ते । ये । शब्देन । महत् । दिव आगन्त । सुष्ठु शोचयितार । महान्त ।
न । येषाम् । शत्रु । ईश्वरो भवति । स्थाने । च । अग्नय । इव । स्वयमेव दीप्ता । नदीनाम् । कम्पयि-
तार । प्रकर्षेण ते भवन्ति । समानमेवयामरुदिति ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादधिष्णुभिर्विष्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

स चक्रमे । स । निरुक्रमे । महत् । समानात् । स्थानात् । उरुक्रमण । एवयामरुदित्युक्तार्थम् ।
यदा । युक्त । स्वयमेव । स्वस्मात् स्थानात् । गन्तृभि । अश्वे । विगतस्पर्धाम् । विशिष्टपूजाम् ।
गच्छति । सुखस्य वर्धयिता स गणो यजमानानां तदानीमिति ।

१. ०न्त्येना० P भन्त्येना० D अघर्षणीया. Sy.

२. तत्र दृष्टान्तः । ते यथा अघृष्यास्तद्वत् यूयमपि Sy.

३. ०ल्येख्यनतदिद० P

४. ०मरुतोदि० P

५. शृण्वन्ति तान् मरुतः Sy

६. मरुतः Sy

७. ०तः P आगच्छन्त. is suggested for आगन्तः ॥ द्युलोकादागच्छन्तः Sy

८. ०रौ P, D दीप्ताः Sy

९. सुष्ठु भवन्तः Sy

१०. मरुताम् Sy. ११. ईरिता प्रेरिता Sy

१२. ईशते च चालयितुम् Sy

१३. सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् Sy

१४. आ इति चार्थे Sy

१५. स्वयमेव विद्योतमाना. Sy.

१६. वर्षणेन चालयितारश्च Sy

१७. Omitted by D.

१८. समानवेयाम० P समानमेयाम० D एवया-
मरुत् स्तुतवान् Sy

१९. मरुद्गण. Sy २०. निरगच्छत् Sy.

२१. प्रवृद्धात् Sy

२२. सर्वेषा साधारणात् Sy

२३. अन्तरिक्षात् Sy

२४. ०मेण. P, D विस्तीर्णक्रमणः सन् Sy

२५. एव मरुद्भिरित्यु० P ऋषिः Sy

२६. युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय Sy

२७. आत्मनैव Sy

२८. स्वकीयस्थानात् Sy.

२९. स्वनेतृभिरश्वै Sy

३०. वगतस्पर्धान् D अथ बहुवदुच्यते तदानीं विवि-
धस्पर्धाः । अह पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छा-
मीति तेषा स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धा, न
ह्येषा सार्धं स्पर्धकाः सन्ति Sy

३१. विशिष्टबलाः Sy

३२. निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.

३३. ०मानान् P ०माना D

३४. VM ignores अधि ॥ अधि इति पञ्च-
मर्थानुवादी Sy

स्वनो न वोऽमवान्नेजयद्दृषा त्वेषो युयिस्तविप एवयामरुत् ।

येना सहन्त श्रुञ्जत् स्वरोचिपः स्थारंश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनो न वः । स्वनः । न । युष्माकम् । बलवान् । कम्पयतु । वपितो । दीप्त । गन्ता । वृद्धः ।
एवयामरुदित्युक्तार्थम् । यन् । दानून सहन्ते । ठमलङ्कार कुवन्ति । स्वदीप्तयः । स्थितरश्मयः । हिरण्य-
यालङ्कारः । शोभनायुधाः । गमनशीलाः ।

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेप शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्यातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थनु ते न उरुष्यता निदः शुशुक्रांसो नाग्नयः ॥ ६ ॥

अपारः । अपर्यन्तः । वः । महिमा । हे वृद्धवता । दीप्तम् । बलम् । रक्षतु । माम् । स्यातारः ।
हि । प्रवृद्धे । सन्दर्शने । भवथ । ते । अस्मान् । रक्षत । निन्वितु । दीप्ताः । इव । अग्नयः ।

ते रुद्रासः सुमस्ता अग्नयो यथा तुविद्युन्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पंप्रथे सद्य पार्थिव येपामज्मेष्वा मुहः शर्घास्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते रुद्रासः । ते । रुद्रपुत्राः । सुयज्ञाः । अग्नयः । इव । बहुदीप्तयः । रक्षन्तु । दीर्घाकारम् । विस्तीर्णम् ।
प्रपते । पार्थिवम् । सद्योपध्यादिकम् । येपाम् । गमनेषु । महान्ति । बलानि । तेषामभूतपापानाम् ।

१ हे मरुतः । Sy २ वेगजनितः शब्दः Sy

३ Omitted by D

४ कम्पयस्त्वेवयामरुतं माम् । 'सुपां सुलुकं' इति
द्वितीयाया लुक Sy ५ वपिता वृद्धे Sy

६ वृद्धः D प्रवृद्धः Sy ७ स्वनेन Sy

८ दानूनभिन्नवस्तो यूपम् Sy

९ श्रुञ्जत् प्रसाधयथ । लङ्घ्ये सोद् Sy

१० स्वायत्तरश्मयः Sy

११ स्थितरश्मयः Sy १२ हिरण्याभरणा Sy

१३ ०ष P D स्वायत्तायुषा Sy

१४ अप्रपन्तो गमनवस्तो वा Sy

१५ हे मरुतः । Sy

१६ अनवधिः Sy १७ युष्माकम् Sy

१८ हे प्रवृद्धवता । Sy १९ युष्माकं बलम् Sy

२० एवयामरुतं माम् । द्वितीयकवचनस्य लुक Sy

२१ स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ Sy

२२ क्षम्यु Sy

२३ प्रबलवन्धने नियमनवति यज्ञे Sy

२४ निमित्ते Sy २५ श्रुञ्जत् P ०त् D

२६ ०षु P D निन्वकात् शान्तो सकाशात् Sy

२७ सुशुक्रांसो यूपमिति Sy

२८ मरुतः Sy २९ शोभनवशा Sy

३० प्रभूतवीप्तयः । अथवाग्निसदृशास्तुविद्युन्ना
प्रभूतधना Sy ३१ आपतन्तु Sy

३२ महद्भिः प्रथितमभूत् Sy

३३ पृथिव्यत्रान्तरिक्षम् । तत्सम्बन्धि Sy

३४ संनीयं P D सन्नम् Sy

३५ तयाम् P.

३६ अप्रपत्तयामाम् P अप्रपत्तां D अप्रपापानाम् Sy

३७. VM ignores एवयामरुत् and प्रा ॥
एवयामरुत् एतन्नामकमुपि माम् । प्रा गच्छ-
न्तीति शेषः Sy

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन् श्रोता हवं जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो यूयोतन् स्मद्रथ्यो न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । द्वेषवर्जिता^१ । अस्माकम् । हे मरुत^२ । गमनम्^३ । आभिमुख्येन प्राप्नुत^३ । शृणुत च ।
स्तोत्रम् । जरितु^४ । विष्णो^५ । महत्^६ । समानस्तुतिका^७ हे मरुत ! अस्मत् । शत्रून् । अन्तर्हितान् । अप-
युयोत^{११} । रथिन^{१२} । इव । कर्मभि^{१३} ।

यद्वा लुप्तविभक्तिकमेवयामरुदिति, येनान्वित भवति तत्तदनुगुण विभक्तिरनुपञ्जनीया यथा जरितुरे-
वयामरुत इति, यत्र तु न कथञ्चिदप्यन्वय तत्र स्वयमेव वाऽऽक्षिपतीति ।

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरुत् एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्यं प्रचेतसः स्यातं दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

[गन्ता नः]^{१६} गच्छत^{१७} । अस्माकम् । यज्ञम् । हे यज्ञिया^{१८} । सुकर्माण^{२०} । शृणुत च । स्तुतिम्^{२१} । राक्षस-
वर्जिता^{२२} । एवयामरुत्^{२३} । श्रेष्ठा^{२४} । इव । मेघा^{२५} । अन्तरिक्षे^{२६} । यूयम् । तस्य शत्रा भवत^{२७} । हे सुमतय । शत्रो-
र्मदीयस्य भवत । दुर्धरा । निन्दितु^{२८} ।

१. अद्वेषसो यूयम् Sy
२. नम० D गमनस्वभाव स्तोत्र प्रति Sy
३. आगच्छत Sy
४. स्तोतुः Sy
५. षणो P. व्यापकस्येन्द्रस्य Sy
६. ंत P.
७. समानयज्ञा यूयम् Sy
८. स्मत् । अय प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः Sy
९. द्वेषन् Sy
१०. ंतरिहि० P सनुतरिति अन्तर्हितनाम Ngh
3 25
११. ंहिता न च यूय यात न D द्वरे विधोजयत
पृथक्कुरुत Sy.
१२. योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्मा-
कम् Sy १३. कर्मणा Sy.
१४. ंकितमेव० P
१५. त्र P
१६. अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्ता (AGS
3 5) Sy

१७. The *pratika* is supplied by the Editor.
१८. आगच्छत Sy.
१९. हे यज्ञियाः ! मरुतः ! यूयम् Sy.
२०. शोभनकर्म यथा भवति तथा सुकर्मत्वायेत्यर्थः ।
तदर्थम् Sy
२१. अस्मदीयमाह्वानम् Sy
२२. ंतो P रक्षोवर्जिता यूयम् Sy
२३. यमस्तुपेपयामरुत् P यमस्तुवेवयामरुत् D
लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः Sy
२४. ज्येष्ठाः Sy
२५. विन्ध्यादय इवातिप्रबुद्धाः Sy
२६. अन्तरिक्षे वर्तमानाः Sy.
२७. शत्रा P शत्रवः 1s suggested for शत्रा ।
२८. निन्दकस्य Sy.
२९. Ms D puts the figure ॥८७॥ here
to indicate the end of the eighty-
seventh hymn No such number
is given in P.

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

त्व ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म् होता ।

त्व सीं वृषभकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वं ह्यग्ने ॥ बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत् ॥ त्वम् । हि । अग्ने । मुख्य । मनोता

यस्मिन् वेदानां मनास्पृतानि स मनोता । अयम् । कर्मणः । अभव । मो दशनीय । होता । त्वम् । सर्वतः ।
कृणोषि । वपित । तरितुमशक्यम् । वलम् । विश्वस्मै । वलाय । शत्रूणां सोढवे ।

अथा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इपयञ्जीव्यः सन् ।

त त्वा नरः प्रथम देव्यन्तो महो राये चितथन्तो अन्नु ग्मन् ॥ २ ॥

अथा होता । अयं । होता । निपण्णो भवति । यष्टतम् । इहाया । पदे वेद्याम् ।

- १ भारद्वाजे षष्ठं मण्डले पठनुवाका । तत्र प्रथमेऽनुवाके षष्ठब्रह्म सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोवशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' (KSA 28 I p 22) इत्यनुक्तान्तत्वात् । मण्डलमण्डला स एव भरद्वाज ऋषिः । अनावेशपरिभाषया (KSA 12 6 p 5) त्रिष्टुप् । मण्डलाधिपरिभाषयानि वैचता (KSA 12 12 p 5) । पक्षोर्ह विष्यवबीयमाने मैत्रावरुणेनामुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितश्च 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (ASS 3 6) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतो अष्टभे इन्द्रस्येतिवारिसुक्तपदकं द्वितीयवर्षम् । सूत्रितश्च—'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ASS 4.13) इति । आद्योपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वं मन्त्र उक्तम् (cf AGS 3.5) Sy २ ०८ P
- ३ The passage बार्हस्पत्यो० ०पश्यत् is a fragment of KSA 28 I p 22
- ४ हिवाद्य 'अग्नि सर्वां मनोताग्नी मनोता सङ्गच्छन्ते' (AB 2 10) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थं Sy ५ देवानां मध्ये प्रथम-

- प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा Sy
- ६ देवानां मनो यत्रोर्तं सम्बद्धं भवति तावृक्षो भवति Sy ७ ०ना P
- ८ मनांस्यो० is suggested for मनास्पु० ।
- ९ मानो० P D
- १० Omitted by P न D भवति Sy
- ११ हे Sy १२ हेता P वेदानामाह्नाता Sy
- १३ त्वा पर्वतः P D १४ अकरो Sy
- १५ हे कामानां वपितः । त्वम् Sy
- १६ दुर्हित्यमर्हित्यम् Sy १७ सर्वस्यापि Sy
- १८ बलवतः Sy १९ शत्रो Sy
- २० शत्रून् सोढुम् or शत्रूणां सहनाय is suggested for शत्रूणां सोढवः ॥ अग्निभवनाय Sy
- २१ भरद्वाजस्यापम् SKN २२ अथ P अथना हे अग्ने ! Sy एतस्मादेव पूर्वोक्ताद् रक्षोऽशुराग्निभवनसमर्थबलस्वात्कारणात् SKN
- २३ होमनिष्पादकः सन् Sy त्वं होता SKN
- २४ निपण्णवानसि Sy निपण्णो निपीडसि वा SKN
- २५ अतिज्ञयेन यष्टा त्वम् Sy यष्टतरः SKN
- २६ भूम्या वैबिलक्षणायाः Sy इलाशब्दस्य दान्तत्वावाकारसोपः । इलायाः पविष्याः SKN
- २७ स्थाने Sy अथयवभूते पदे स्थाने वेद्यास्ये SKN

हविरिच्छन् । स्तुत्य । सन् । तम् । त्वाम् । मनुष्या । प्रथममेव यज्ञेषु मुखे । देवकामा । महते । घनाय ।
बुध्यमाना । अनुगच्छन्ति ।

वृतेव^{१०} व्यन्तं^{११} बहुभिर्वसव्यै^{१२} स्त्वे^{१३} रयिं जागृवांसो^{१४} अनुं गमन् ।
रुशन्तमग्निं^{१५} दर्शतं^{१६} बृहन्तं^{१७} वपावन्तं^{१८} विश्वहा^{१९} दीदृचांसम् ॥ ३ ॥

वृतेव^{१०} । मार्गेणैव^{११} । गच्छन्तम्^{१२} । बहुभि^{१३} । घनसमूहं^{१४} सह । उदारं त्वयि^{१५} स्थितम् । घनम् । सर्वेषु^{१६} अनु-
गच्छन्ति^{१७} । जागरणशीला^{१८} । दीप्यमानम्^{१९} । अग्निम्^{२०} । दर्शनीयम्^{२१} । महान्तम् । अन्नवन्तम्^{२२} । सर्वदा^{२३} । क्रीड-
न्तमनुगच्छन्ति^{२४} घनार्थमिति ।

पदं देवस्य^{२५} नमसा^{२६} व्यन्तः^{२७} श्रवस्यवुः^{२८} श्रवं आपन्नमृक्तम् ।
नामानि चिदधिरे^{२९} यज्ञियानि^{३०} भद्रार्था^{३१} ते रणयन्तु^{३२} संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं^{२५} देवस्य । स्थानम्^{२६} । देवस्य^{२७} । हविषा^{२८} । गच्छन्त^{२९} । अन्नमिच्छ-

१. पुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् Sy इषयन्, अकार उपजन । अन्नानि हविरलक्षणाणीच्छन् SKN
२. Omitted by P तन् D ईड्य सन् य एवङ्कर्मासि SKN ३. तादृशम् Sy.
४. नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना. Sy
५. इतरदेवताभ्य. पूर्वम् Sy अन्याभ्योऽपि देवताभ्यः प्रथमम् SKN ६. देव त्वामात्मन इच्छन्तः Sy देवान् यष्टुमिच्छन्तः SKN
७. महः, चतुर्थ्यर्थ एषा प्रथमा । महते SKN.
८. जानन्त स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा Sy चेतयन्तो जानन्तः । किम् ? सामर्थ्यात् तव माहात्म्यम् SKN ९. अन्वगच्छन् पूर्वम् Sy. अनुगच्छन्ति त्वामेवाश्रयन्तीत्यर्थः SKN N 2 7, SKN II 57.
१०. प्रतेव P ११. वृतेव मार्गेण । इवेति सम्प्रत्यर्थे लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण Sy
१२. गच्छन्त त्वाम् Sy १३. अनेकैः Sy
१४. वसुभिः । स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्यय । यजमानाना निवासयोग्यैर्वा सार्धम् Sy १५. सहोदर D
१६. देवे Sy १७. सम्भजन्ते यजमानाः Sy

१८. प्रयच्छन्त इत्यर्थः Sy १९. दीप्तवर्णम् Sy
२०. अङ्गनादिगुणविशिष्टम् Sy. २१. व्य P.
२२. अन्ववन्त P, D वपावन्तम् Sy
२३. सर्वेषु कालेषु Sy २४. दीप्यमानम् Sy
२५. भरद्वाजस्येदमार्पम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२६. आहवनीयस्थानम् Sy अवस्थान याथात्म्यमग्ने. Dur स्थानमग्निलोके स्वर्गे वा SKN
२७. द्योतमानस्याग्नेः Sy दानादिगुणयुक्तस्य Dur. भगवतोऽग्ने. SKN.
२८. हविषा स्तोत्रेण वा Sy केन ? नमसा नमस्कारेण स्तुत्या मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिदैवाधिभूताधियज्ञेष्ववस्थान याथात्म्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः । पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके । अथवा नमसा, अन्नेन हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् Du1. स्तुत्या मन्त्रलक्षणया SKN.
२९. पश्यन्तो जानानाः Dur पश्यन्तो जानन्त इत्यर्थः । देवानां हि यावत्किञ्चित् तत्सर्वं स्तुतिपूतेभ्यो मन्त्रेभ्यो ज्ञायते, अत एतदुच्यते पद स्तुत्या जानन्त इति SKN.

माना । अन्नम् । प्राप्नुवन्ते । अहिंसितं शत्रुभिर्देवा । नामानि । च । बधिरे । यज्ञार्हाणि । भद्रायाम् ।
ते सन्दृष्टो सन्दर्शने । रमन्ते, 'पुशवा न ताम्'मित्युक्तम् ।

त्वां वर्धन्ति द्वितयं पृथिव्यां त्वां रायं उभयासौ जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणो चेत्यो भूः पिता माता सद्भिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । त्वाम् । वर्धयन्ति । मनुष्यां । पृथिव्याम् । त्वामाश्रयन्ते । जनानाम् । जनानि । उभय
विधानि स्थावरजङ्गमात्मकानि । त्वम् । रक्षकम् । हे किंप्र । शतव्यम् । भवसि । पिता । माता च । सर्वा ।
एष । मानुषाणाम् ।

१ ० इच्छन्तः is suggested for ० इच्छमाना ॥

अन्नमित्यन्तः पूर्वं यजमाना Sy अथ इच्छ-
माना अन्नमात्मनः प्रार्थयमाना । यमेवमन्ते
स्तुतिविद्वांसो याथात्म्यम्, अन्नैवाऽन्मुद्यते अथ
इच्छमाना पश्यन्तोऽग्निमुपासते Dur अयो-
जसं यशो वा SKN

२ सर्वत्र भूयसात्मनम् Sy

३ प्राप्नुवन्ति Sy किं तेषामिति ? उच्यते, अथ
प्राप्नु Dur प्राप्नुवन्तम् SKN

४ अन्तेरपरिवाप्यम् Sy किलक्षणं पुनराप्नु
वन्ति ? अमुक्तम्, अम्बितमनुपमुक्तमन्त्ये
Dur कीदृशम् ? अमुक्तम् । अमुक्तशब्द
स्मार्यं धान्वात् ककार उपजान । अमुक्तस्य
शम् । अथवा 'मूञ्चु श्रुडौ' इत्यस्येवं रूपम् ।
'अथवा अस्त्रसुक्तमूञ्चो' (Pa 8 2 36) इति
पत्वे प्राप्ते धान्वासं 'चो कृ' (Pa 8 2 30)
इति कृत्वम् । श्रुड् केयसं पनाविसि सहित
मित्यर्थः । अमुक्तं वा पररपरामुद्धमित्यर्थः ।
अत्रैकवाच्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यो SKN

५ ममनीयानि वेदधानरो जातवेवा इत्यादीनि ।
अथवा ममसाधनाणि स्तोत्राणि बधिरे Sy
ये वेदे प्रथमात्राभ्येतारः केवलच्छान्वासा
नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि Dur
किं बहुना अना नामान्यापि SKN

६ विद्वेष्ये Dur

७ धारयन्ति Sy धारयन्त्यनर्थका Dur अग
वतोऽग्नेर्धारयन्ति कृतिपयन्तीत्यर्थः SKN

८ यज्ञयोग्यानि Sy

९ स्तुत्यायाम् Sy मन्वनीयायाम् Dur

१० हे अग्ने ! तव Sy तेऽपि Dur, SKN

११ Omitted by P सन्दृष्टो निमित्तयाम् Sy
अनुग्रहमुद्धावित्यर्थः । सप्तमीभूते स्थिता इति
शेषः SKN अग्ने सन्वर्शने Dur

१२ अन्तः P अन्तः D रमयन्ति Sy रमयन्त्ये
वात्मानम् । तानपि मन्त्रेण बधुषः पश्यत्ये-
वाग्निरित्यभिप्रायः Dur स्वयानुगृह्यामाणा
सुखिनो भवन्तीत्यर्थः SKN

१३ वशवा० D RV 1 65 1 अन्त इत्येषो
ज्जेककर्मा । 'पशुं वेशस्य तमं 1 अन्तः' इति
पश्यतिकर्मा N 4.19 SKN II 253

१४ हे अग्ने ! Sy १५ त्वा P

१६ मनुष्या ऋत्विजः Sy

१७ वेदिसहाणायाम् Sy

१८ ऋत्विजोऽज्ज्वर्यावियस्त्वामुद्दिष्य वधन्ति प्राप्नुं
त्वां वधन्ति Sy

१९ यजमानानां सम्बन्धीनि, पुत्रादीनामर्थयि (वा)
Sy २० पश्यपशुष्यापि । अथवोभयविधानि
जनानि गवादीनि Sy

२१ अस्मि० P २२ रक्षिता Sy

२३ हे कुशासारकान्ते ! त्वं च Sy

२४ शतव्यं स्तुत्यं सन् Sy

२५ अति D २६ मातृपितृस्वामीयः Sy

२७ सर्वथा Sy

२८ मनुष्याणां स्तोत्रयामस्माकम् Sy

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम् आ दीदिवांसमुप जुवाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । परिचरणीयः । सः । प्रियश्च । मनुष्येषु । अग्निः । निपीदति । होता । मादयिता ।
यजीयान् । तम् । त्वा । वयम् । गृहे दीप्यमानम् । उपसीदेम । जान्वो बोधितार — सम्भग्नजानुका ।
नमस्कारेण ।

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायवं ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने वृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तं त्वा वयम् । तम् । त्वा । वयम् । सुकर्माणः । स्तुत्यम् । अग्ने । सुखकामा । याचामहे ।
देवानिच्छन्तः । त्वम् । मनुष्यान् । नयसि । दीप्यमानः । द्युलोकात् । अग्ने । महता । तेजसा ।

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजुतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । बह्वीनाम् । विशाम् । विश्पतिं स्वामिनम् । कविम् । हन्तार शत्रूणाम् । वर्षितार

१. सवर्येण्यः P.

२. पूज्यः Sy. ३. अग्निः Sy

४. कामानां पूरकः Sy

५. प्रजामु Sy

६. निषण्णोऽभूत् Sy

७. होमनिषपादकः Sy

८. मदः P मदनीयः Sy

९. यजनीयं P यजनीयान् D. अतिशयेनेतर-
देवाना यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावो-
ऽग्निनिषसाद Sy.

१०. अथ प्रत्यक्षकृतः । तादृशम् Sy

११. त्वाम् Sy

१२. वयुः D यजमानाः Sy

१३. ऽसदेः D आसादयेम । अथवोपासीदेमेत्ये-
वमाशास्ते Sy

१४. जान्वो बोः or जान्वोर्बाधिः is suggested
for जान्वो बोधिः ॥ जानुनी बाधयन्तोऽव-
नतजानवः प्रणताः सन्तः Sy

१५. संभजनजाः D

१६. स्तोत्रेण Sy.

१७. VM. ignores आ ।

१८. तादृशं महानुभावम् Sy.

१९. त्वाम् Sy

२०. सुष्ठु कः P. शोभनबुद्धयः Sy

२१. सुखमिच्छन्तः Sy.

२२. स्तुम इत्यर्थः Sy

२३. देव त्वामिच्छन्तः Sy

२४. प्रजाः स्तोतृन्स्मान् Sy.

२५. अगमयः Sy.

२६. दीप्यमानः सन् Sy

२७. स्वर्गम् Sy

२८. रोचमानेन तेजसा । रोचनेनादित्येन दिवस-
गमय इति वा सम्बन्धः । आदित्यमार्गोत्थैत्यर्थः
Sy २९. नित्यानाम् Sy

३०. ऽशामः D विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणा-
नाम् Sy

३१. क्रान्तदर्शिनम् Sy

३२. हिंसकम् Sy.

३३. वर्षकम् Sy.

कामानाम् । अनुष्णाणाम् । प्रतिगमने तस्मिन्निन्द्रा यस्य तम् । गच्छन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् ।
दातारम् । घनानाम् ।

सो अग्ने ईजे शशुमे च मर्तो यस्तु आनट् सुमिघा हृव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ६ ॥

सो अग्ने । स एव । अग्ने । ईजे । सुष्टाव । च । मर्त । य । तुम्यम् । प्रापर्याति । हृविपो
वातिम् । य । आहुतिम् । परितो लम्भयिता । नमस्कारे । विश्वानि । एव । घनानि । धारयति । त्वया
रक्षितम् ।

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने सुमिघोत हृव्यैः ।

वेदीं घ्नो सहसो गीर्मिरुक्थैरा ते मद्रायां सुमती यंतम ॥ १० ॥

अस्मा उ । अस्मि । एव । तुम्यम् । महते । पूजाम् । विधेम । नमोभिः । अग्ने ! सुमिघा ।
धपि च । हृम्ये । वेद्याम् । हे सहस्र पुत्रे । स्तोत्रदास्त्रे । प्रागच्छेम । तव । कल्याणाम् ।
सुमती ।

- १ स्तोत्राणाम् Sy
- २ ०मं P प्राप्तगमनम् Sy
- ३ अर्धं कुवन्तम् Sy
- ४ शोषकम् Sy
- ५ आतं तम् P
दीप्यमानं दीपयन्तं वा Sy
- ६ अग्निं स्तुम इति शेषः Sy
- ७ यस्तं यष्टव्यम् Sy
- ८ रयीणां लाभाय Sy
- ९ हे अग्ने ! त्वाम् Sy
- १० यजते Sy
- ११ स्तौति Sy Cf Ngh ३ 14 शशमान
इति स्तुतिकर्मा ।
- १२ यजमानः Sy
- १३ तव Sy
- १४ करोति Sy
- १५ हृविषां वानम् Sy
- १६ यथा P, D
- १७ प्राग्याविलक्षणाम् Sy

- १८ परितो वेत्ति । वदातीत्यर्थः Sy
- १९ स्तुतिभिः Sy
- २० सर्वाणि Sy
- २१ ०रेषान्येष P, D
- २२ वननीयानि Sy
- २३ ०तं D
त्वया रक्षितं सन् Sy
- २४ VM ignores समिघा and स ॥ समिघा
सह यजमानः Sy
- २५ महि महत्त्वधिकम् Sy
- २६ परिचरेम Sy
- २७ नमस्कारे Sy
- २८ अग्निं च P अग्निं च D
हृविभिः Sy
- २९ सुमो ! Sy
- ३० स्तोत्रे शस्त्रेषु । विधेमेति सम्बन्धः Sy
- ३१ प्रागच्छेम भवेनेत्यर्थः Sy
- ३२ स्तुत्यायाम् Sy
- ३३ शोभनानुग्रहमुद्धी Sy

आ यस्ततन्थु रोदसी विभासा श्रवोभिश्च श्रवस्यश्स्तुत्रः ।
बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं विभाहि ॥ ११ ॥

आ यः । व्याततन्थु । यस्त्वम् । रोदसी । तेजसा । अन्नै । च । अन्नहित । तारक । बृहित ।
अन्नै । बृद्धै । अस्माकम् । अग्ने । धनयुक्तै । अत्यन्तम् । दीप्यस्व ।

नृवद्वसो सदमिद्धैह्यस्मे भूरिं तोकाय तनयाय पश्वः ।
पूर्वोरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृवद्वसो । नृयुक्तम् । प्रशस्य । सदा । एव । प्रयच्छ । अस्मभ्यम् । पुत्राय । तत्पुत्राय च । पशो ।
भूरि, पशुसङ्घ प्रयच्छेत्यर्थ । बृहति । अन्नानि । बृहितानि । दूरे पापं येषां तानि । अस्मासु । सौश्रवसानि ।
कल्याणानि । सन्तु ।

पुरुण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।
पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसुं विधते राजन्नि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । बृहति । अग्ने । बहुधा । त्वत्कामनया । वसूनि । राजन् । वसुतायै निवासार्थम् ।

१. व्यातत P. ०ततथ D व्यतनोः Sy.
२. द्यावापृथिव्यौ Sy
३. दीप्या Sy.
४. स्तुतिभिः Sy
५. श्रवस्यश्च भवसि हे तादृशाग्ने ! Sy
६. तारकस्त्वम् Sy
७. बृहि० D महद्भिः Sy
८. वर्धेः P. स्थविरेः स्थूलैः Sy
९. अस्मदर्थम् Sy
१०. रयिमद्भिः Sy
११. विशिष्टतरम् Sy
१२. विशेषेण दीप्यस्व Sy
१३. मनुष्यैरुपेतम् Sy
१४. हे वसो ! वासक ! धनवन् ! वाग्ने ! Sy
१५. सर्वदा Sy
१६. स्थापय Sy
१७. अस्मासु Sy
१८. अस्मत्पुत्राय Sy
१९. पशो P पशुसङ्घ घेहि Sy.

२०. प्रभूतान् Sy.
२१. पूरयिष्यः कामानाम्, बृहद्यो वा Sy.
२२. उक्तलक्षणान्यन्नानि Sy.
२३. महत्यः Sy.
२४. वाप D आरे दूरे अघानि यासु ताः । तादृश्यः Sy.
२५. सुश्रवस्त्वानि Sy
२६. भद्राणि Sy.
२७. भवन्तु Sy
२८. 'पुरुण्यग्ने' इति त्रयोदशयुखासम्भरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पुरुण्यग्ने पुरुधा त्वाया स चित्र चित्र चित्तग्रन्तमस्मे' (ĀSS 4 I) इति Sy
२९. गवाश्वदिरूपेण बहुप्रकाराणि Sy.
३०. त्वं का० P
३१. धनानि Sy
३२. राज P, D
३३. वसुमत्त्वाय Sy
३४. निवसात्थं P वसात्थं D.

त्वत्तं । प्राप्नुयाम् । बहूनि । हि । त्वयि । ह बहूनिवरणीय ! सन्ति । अग्ने । वसूनि । परिचरते ।
राजनि । पुनस्त्वयीति पूरणम् ।

इत्थ व्याख्यदष्टाविंशमध्याय माधवाह्वय ।
चोत्तपु निवसन् कश्चित् सत्यमालिपु सन्वा ॥

[अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥]

‘त्व हि क्षैतवृद्धशौ’ अथ व्याचिख्यासति माधव ।
पादभेदे पूरणेषु वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
अवान्तरा केचिदर्या ऋक्पादेपु व्यवस्थिता ।
समुदायस्तु तेपा य स वाक्यार्थ इति स्थिति ॥२॥
क्रियापदान्वय पादे यावतापीह सिध्यति ।
अवान्तरार्थं तं प्राहु ‘अग्निमीले पुरोहितम् ॥३॥
अपेक्षा जायते पादे ‘यज्ञस्यं देवमृत्विजम्’ ।
क किं च तस्य कर्तव्य तत्रैतदुपतिष्ठति ॥४॥
पुरोहिते रहिमग्निमीले पदद्वयम् ।
पश्येत् तयोरन्यतरत् पादे जन्यस्मिन्नवस्थितम् ॥५॥

१ तव Sy

२ व्याप्नुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी
‘वसुताते’ इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार ।
महृभास्करमिश्रोऽप्येकपदं सम्बुद्धयन्तं चकार
Sy

३ P reads त्वं हे for हि । त्वयि ॥ त्वाम्
Sy

४ सत्वम् P सति D

५ परिचरते मह्यं वातव्यामि सन्ति Sy

६ राबमाने Sy

७ ०स्त्वमिति P

८ RV VI 2 1^a ०षष्टेशो० D ०षडेसो० P
अथ is omitted by R

९ तत् D

१० RVI 1.1

११ यायते P

१२ वेमु० P RV.I 1 1^b

१३ ०त्रैकमु० P

१४ R reads पुरोहितेन रहितम् ।

१५ ०स्मिन्वच० P

नापेक्षते पद पूर्वं नतरामुभय यदि ।
तस्मात् पादान्तरेणैतदुभय पूरणं विदु ॥६॥
ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।
न पूरणो ऽत्र तच्छब्द पादे यस्मिन् व्यवस्थितः ॥७॥
‘अस्माकमद्य वामय स्तोमो वाहिष्ठो अन्तम’ ।
पुनर्युवाभ्यामित्युक्त न तदिच्छन्ति पूरणम् ॥८॥
‘यदा ते मारुतीविशस्तुभ्यमिन्द्रं नियेमिरे’ ।
आवर्तते पद तेऽत्र नोभयोः पूरणे पदे ॥९॥
वेत्या हि वेधो अध्वन. पथश्च देवाञ्जसा इति ।
पथो ऽध्वनश्च भेदश्च चकारेण प्रतीयते ॥१०॥
‘प्रोतये वरुण मित्रमिन्द्रं’ ‘कृष्वावसे’ इति ।
पुनः प्रयुज्यते तत्र भेद सूक्ष्मोऽस्ति कश्चन ॥११॥
‘स नो’ नियुद्धिरा पूणं काम वाजेभिरश्विभि ।
स्त्रीपुविभेदादत्रापि नास्ति कश्चन पूरणः ॥१२॥

१. ०वं P
२. ०रे नैत० P., D.
३. ०यः D
४. RV I 21.3
५. पदे D
६. पादे यस्मिन् व्यवस्थितः is omitted by P
७. वमय D. वय P.
८. ०ष्ठोन्त० D RV VIII 5 18
९. पुनः युवाभिभि० P.
१०. यदा ते मारुतश्च न पूरणः मारुतीविशस्तुत्य-
मिन्द्र P
११. RV. VIII 12 29.

१२. आवर्तदवसेवान्नो० P. आमवर्तदवसेवान्नो० D.
१३. वेत्या P, D.
१४. रथश्च P.
१५. सेवा० P, D. RV VI 16.3
१६. भेदोऽत्र R.
१७. RV VI 21 9.
१८. मित्रस्य मुव्यवसे P मित्रस्य मृच्यवसे D
RV VI 21 9
१९. वृण P, D
२०. ०रश्च० D RV VI 45 21
२१. स्त्रीपुविभेदोत्रापि P ०दात्रा० D.
२२. ०णं P.

‘पुरुष्यग्ने पुरुषा’ इति मन्त्रान्ते श्रूयते पदम् ।
 त्वे इत्येतत् पादभेदाद् बहव सन्ति तादृशाः ॥१३॥
 ‘वय शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम्’ ।
 आवतते वयमिति सन्ति चान्येऽपि तादृशाः ॥१४॥
 इत्थ व्युत्पत्तिसिद्धयर्थमृचोऽस्माभिरुदाहृता ।
 तासामाकृतिविद्विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति इति ॥१५॥

VI 2

त्व हि चैतवद्यशोऽर्थे मित्रो न पत्यसे ।

त्व विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वं हि क्षेतयत् ॥ भरद्वाज ॥ त्वम् । हि । निवासवत् । धनम् । प्रग्ने । सखा । इव । पातयसि ।
 त्वम् । विग्रष्टं । धनम् । वासयितं । पुष्टिम् । च । पोषयसि ।

१ RV VI 1 13

२ स्या P

३ RV.I 8.4.

४ वयति P

५ Omitted by P

६ अथ पञ्चमोऽध्याय आरम्भते । षष्ठमण्डलस्य
 षडनुशाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चबश सू-
 क्तानि । तत्र ‘त्वं हि’ इत्येकादशार्चं द्वितीयं
 सूक्तं भरद्वाजस्यार्थमान्नेयम् । अन्या यदपञ्चा-
 क्षवक्षरा क्षक्वर्थावितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते
 हि ‘त्वं ह्योकादशानुष्टुभं क्षक्वर्त्यन्तम्’ (KSA
 29 2 p 22) इति । प्रातरनुवाक प्राग्नेये
 ऋतावानुष्टुभे छन्दसीबं सूक्तमुत्तमावज विमि-
 युक्तम् । सूष्यते हि—‘त्वं हि क्षतवदग्ना यो
 होतानिष्ट (ĀSS 4 13) इति । प्रा-
 क्षिबनशस्त्रे चैतत् हंसमीयं प्रातरनुवाकस्याये
 नेत्यतिविष्टत्वात् । अङ्गिरसा द्विरात्रे द्वितीये-
 ऽहमीबनेब सूक्तमाव्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—
 ‘त्वं हि क्षेतवदिति प्राग्मम्’ (ĀSS 10 2)

इति Sy

७ क्षसु Sy

८ क्षिति क्षयोऽपचयः । तत्सम्बन्धि क्षतं शुष्कं
 काष्ठं तद्युक्तम् Sy

९ ०स वधनम् P ०सं वदंनम् D अन्नं हवि
 लक्षणम् Sy

१० तत्र वृष्टान्तः । अह्वरभिमानी बेषो मित्रः ।
 स इव । यद्वा यश इति गृह्णामः । (cf Ngh
 I 12, 2 7, 2 10) क्षतयत् । क्षेतं निघासकं
 हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूता-
 पुरुष इवाभिपतति । यद्वा पत्यतिरेकव्यर्थकर्मा ।
 ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिये Sy

११ पानय० D अभिपतसि, गच्छसि Sy

१२ हे विशेषेण सर्वस्य व्रष्टः । Sy

१३ भवभीयमन्नं यजमानगृहस्यम् Sy

१४ वासितः P, D वासकाम्ने ! त्वम् Sy

१५ वष्टिम् P अन्नकायभूतां पुष्टिम् Sy

१६ अयं नशब्दवचनार्थे Sy

१७. वययसि Sy

त्वां हि ष्मा चर्षण्यो यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रंजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां हि ष्म^१ । त्वाम्^२ । हि^३ । खलु । मनुष्या । हविर्भि^४ । स्तुतिभिश्च । स्तुवन्ति । त्वाम् ।

वेगवान्^५ । अनुगच्छति^६ । स्तेनवर्जितं^७ । लोकाना तरिता । सर्वस्य द्रष्टा वायु ।

सृजोषंस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुहे अंध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः^१ । सङ्गता^{१०} । त्वाम् । दिव^{११} । नेतारो मरुत^{१२} । यज्ञस्य । केतुभूतिम्^{१४} । इन्वते^{१५} । यदा ।

खलु । अयम्^{१६} । मानुष^{१७} । जन^{१८} । सुखमिच्छन्^{१९} । आह्वयति^{२०} । यज्ञे^{२१} ।

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती प बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत्^{२२} । ऋद्धम्^{२३} । य^{२४} । तुभ्यम्^{२५} । शोभनदानाय । कर्मणा^{२६} । मनुष्य^{२७} । अर्चन करोति^{२८} । स^{२९} ।

१. ष्मा P

२. हे अग्ने ! Sy

३. एव Sy

४. यज्ञसाधनेर्हविर्भिः Sy

५. वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः Sy.

६. गच्छति प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते 'अग्नि वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्त ददृशे' इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते—'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (TB 1 6 3 9) इति वायुः सप्तिरादित्यो वाजीति च Sy

७. हिंसकरहितः Sy

८. ०कानन्त० D उदकमत्र रज उच्यते (N 4 19) तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता यद्वा रजसा लोकाना तरिता गन्ता Sy

९. हे अग्ने ! Sy

१०. सजोषस सह प्रीयमाणा. Sy

११. स्तुते. Sy

१२. ऋत्विज. Sy

१३. ०ते D

१४. केतुभूतिम् D केतुभूतम् is suggested for केतुभूतिम् ॥ प्रज्ञापकम् Sy.

१५. इद्धते P., D. समिद्ध कुर्वन्ति कदेति चेत् ? उच्यते Sy

१६. स. Sy

१७. मनोरपत्यभूतः Sy

१८. जातो यजमानो होता वा Sy.

१९. सुम्न सुखमात्मन इच्छन् Sy

२०. त्वामाह्वयति तदेत्यर्थ. Sy

२१. हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे Sy

२२. ऋधक् P.

२३. ऋधत् स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने ! Sy

२४. यत् D

२५. सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तव सम्बन्धिना Sy

२६. ०ण D.

२७. मरणधर्मा यजमानः Sy

२८. ०ष्येर्च्च० D शाम्यति । यद्वा शमतिः स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्त. सन् स्तौति Sy

२९. यजमानः Sy

धीप्तस्य । महत् । तव पात्रनेन । शत्रून् । पापम् । च । तरति ।

समिधा यस्तु आहुतिं निश्चितिं मर्त्यो नष्टत् ।

व्यावन्तु स पुष्यति चर्यमग्ने श्रुतायुषम् ॥ ५ ॥

समिधा । समिधा । य । तुभ्यम् । आहुतिम् । मन्त्रेण सस्कृताम् । प्रापयति । स । कान्तिम् ।
गृहम् । पुष्यति । अग्ने । बह्वन्नं शरीरम् ।

त्वेषस्ते धूम श्र्यंयति दिवि पञ्चक्र आततः ।

स्रो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेष । वीप्त । ते । धूम । गच्छति । अन्तरिक्षे । सत् । शुक्लवर्ण । विस्तृत । सूर्य । इव ।
वीप्तया । त्वम् । ज्वालया । पावक । रोचसे ।

अथा हि विद्वीढ्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रुणवः पुरीव ज्वर्यः सुनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथा हि । अथ । हि । मनुष्येषु । स्तोत्रव्या । असि । प्रियश्च । अस्माकम् । अतिथि ।

१ तव सम्बन्धिन्या ऋत्या रक्षया Sy

२ द्वेष्यन् Sy

३ आहुतमशीलं पापम् Sy

४ इव Sy

५ अतिष्ठाति Sy

६ ०धा P, D

७ हे अग्ने ! समिधा समिन्धमहेतुभूतेनेधेम सह
Sy ८. त्वषीयाम् Sy

९ ०ति D

१० निश्चितं तनुकृतो मन्त्रसंस्कृतान् Sy

११ व्याप्नुयात् Sy नक्षतिर्भ्यास्तिकर्मा Ngh
2 18

१२ मनुष्यो यजमानः Sy

१३ यथा शास्त्रा पुत्रपौत्राविसक्षणः । तद्युक्तम्
Sy १४ पोषयति वर्धयति । तत्र

धिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः Sy

१५ बहुविधासं धिरकालजीवनं वा Sy

१६ VM ignores मर्त्यः ॥ मर्त्यः मनुष्यः Sy

१७ हे अग्ने ! Sy

१८ त्वेषो वीप्तस्य Sy

१९ तव Sy

२० मेघात्मना परिणतो गच्छति Sy

२१ सञ्चक्रसवर्णा P D तिमसा शुक्लवर्णो वा
Sy २२ विस्तीर्णः सत् Sy

२३ वीप्ताया D वीप्स्या Sy

२४ अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वम्
Sy २५ हे क्षोयकाने ! Sy

२६ वीप्यसे Sy

२७ VM ignores हि ॥ हि ऋतु Sy

२८ अपि च Sy

२९ यस्मादेवं । यस्मादेवं तस्मात् Sy

३० प्रजालु हे अग्ने ! त्वम् Sy

३१ स्तुत्या Sy ३२ भवति Sy

३३ सुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियोऽसि । यथा
हविर्बहुमाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि
Sy

रमणीयस्त्व भवसि । पुर इव राजा । स्तोतव्य । सूनू । इव च । त्रिभिर्यातव्य पित्रादिभिः । यथा त्रिपु जीवत्सु जात पुत्रो लालनीय ।

क्रत्वा हि द्रोणै अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा हि । कर्मणा । हि । गृहे । त्वमाज्येन अज्यसे । अग्ने । अश्व । इव । कर्मणि साधु ।

परितो गन्तेव । अन्नार्थम् । गयो गौर्वा रथो वा । अतनशील । इवाश्व । युवा त्वमिति ।

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवंसे ।

धामा ह यत्तै अजर वना वृश्चन्ति शिक्वंसः ॥ ९ ॥

त्वं त्या । त्वम् । तानि । अच्युतानि । अपि काष्ठानि भक्षयसि । अग्ने । पशु ।

१. रमणीयो गन्तव्यो वा Sy

२. नगर्याम् Sy

३. जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव Sy

४. तथा पुत्र Sy

५. ०तव्य D त्रययाय्यः यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद् रूपम् । यद्वैतत् सूनोर्विशेषणम् । विद्यातप.कर्मलक्षण त्रय यातीति त्रययाय्यः । यातेरौणादिक आय्यप्रत्ययः स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रययाय्यः जन्मत्रय प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते 'मातुरग्रेऽधिजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम् । (Manu 2 169) इति । तादृशः पुत्र इति Sy

६. पित्रादिभिः is suggested for पित्रादिभिः ।

७. यथ P द. जातनीय. P

८. भिः P कृत्वा भिः D

१०. कर्मणा मन्थनरूपेण Sy

११. खलु Sy

१२. द्रुमे काष्ठेऽरण्या विद्यमानस्त्वम् Sy

१३. व्यज्यसे Sy १४. वेजनवानश्व. Sy

१५. कृत्वोति कर्मनाम । हविर्वहनादीना कर्मणा कर्ता । स यथा पुरुष वहति तद्वद्विर्वहनमग्ने-रश्वसावुशयम् Sy १६. सर्वत्र गन्ता वायुरिव

दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वम् Sy

१७. अन्नमित्यर्थः Sy स्वधा अन्ननामैतत् Ngh. 2 7 १८. गौर्वोवा P गृहं च भवसि । उभयोर्दतित्यर्थः Sy

१९. ०तेनशी० P., D सततगामी जात्यश्वः Sy.

२०. शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि Sy

२१. VM ignores ह्यार्यः ॥ ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । 'ह्व कौटिल्ये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy

२२. कारीर्यामग्नेर्धामिच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या 'त्व त्या' इति । सूत्रितञ्च—'त्व त्या चिदच्युता धामन्ते विश्व भुवनमधिश्चितम्' (ĀSS 2 13) इति Sy

२३. हे अग्ने ! त्वम् Sy त्वमेव BB.

२४. काष्ठानि Sy तान्यपि BB.

२५. P, D read ताप्युतानि for तानि ।

अच्युतानि ॥ अच्युतानि च्यावयितुमशक्यानि । अत्सीति शेषः Sy 'अच्युता' इति प्रथमपादान्त । अच्युतान्यविनाशीनि BB

२६. चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः Sy

२७. अग्ने इति पादादित्वान्न निहन्यते । हे अग्ने ! BB

२८. पशुरेव भवति सोऽपि पशवात्मनाऽवतिष्ठते BB

हवे । यवसे विसृष्ट । तेजांसि । यथा । जरावर्जित । बृहान् । छिन्दन्ति । शर्वतस्य ।

वेपि ब्रध्वरीयुतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधौ विशपते कृणु जुपस्व ह्रव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेपि हि । गच्छसि । हि । ब्रध्वरमिच्छताम् । अग्ने । होता । गृहे । मनुष्याणाम् । समृधान् ।

विशां पते ! कृणु । सेवस्य । हविष्व । अङ्गिरः ।

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वोहि स्वस्ति सुच्रितिं दिवो नृन्दिषो अहासि धुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥११॥

अच्छ । हे मित्राणां पूजयित । अग्ने । अस्माकम् । विधि पूषिव्यां च । देवान् । प्रति । सुमतिम् ।

वोहि । कामयस्वात्मदर्शम् । दिव । नेतुन् देवान् । स्वस्ति । सुनिवास च । शत्रून् । पापानि । दुरितानि

- १ तत्र बुष्टान्त । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रोडकाष्ठावीनि क्षणमात्रेण बहुसीत्यर्थं Sy
२ यवसे D घासे Sy यथा यवसे घासे भक्षिते यद्वा तान्यपि त्वमेव यवसे मिश्रयसि स्थापयसि BB
३ भानानि तेजांसि Sy तस्मात्तर्बवात्र धाम ब्रह्म स्थापं वा, त्वमेव तत्तदात्मना ब्रह्मसे तिष्ठसि वा BB
४ यस्य 'सुपां सुसुकु' इति षष्ठ्या सुक Sy
५ राजावर्जित P हे अरारहितान्ने ! Sy हे अरार ! विनाशरहित ! त्वं अस्त्वविनाश जड कात्मना धर्मकाले जायसे अथवा तान्यप्युपसंहृत्य स्वल्पेभाबतिष्ठस इति स त्वमस्मदर्थं वर्धसि BB
६ धमनीयानि सम्भ्रजनीयान्यरण्यानि Sy तानि यानि धनानि BB
७ छन्द० D भक्षन्ति स त्वमिति पूर्वोपान्वयः Sy बृहन्ति भक्षयन्ति, तानि त्वमेव भूत्वा ऽप्युक्तानि तिष्ठन्ति BB
८ शीप्तस्य Sy तय शिक्षसोऽर्जीवि BB
९ VM ignores ह and ते ॥ ते तव । हेत्येतत्पादपूरणम् Sy
This stanza=TS 3 1 11 6

- १० वेप P वेप D ११ हे अग्ने ! Sy
१२ स्तुतिं हवींषि वा यत कामयसे । अत कार गान् Sy
१३ ंतम् P यज्ञमात्मन इच्छताम् Sy
१४ त्वं देवानामाह्लाता सन् Sy
१५ यज्ञमानानाम Sy
१६ समिद्धि P, D समृधान् अस्मान् यज्ञमानान् Sy १७ विशां पालकान्ने ! Sy
१८ कृणु Sy १९ अस्मदीयं हविः Sy
२० हविषचागिरः P कृत्वा च हे अङ्गिराविगुण युक्त ! अङ्गारक्य ! वाग्ने ! Sy
२१ अच्छः P, D
२२ पूषपूजयित P, D हे अनुकूलवीप्ते ! Sy
२३ छावापुषिव्योर्वर्तमानस्त्वम् Sy
२४ यष्टव्यानिश्रावीन् Sy
२५ भाभिमुष्येन Sy
२६ स्तुतिम् Sy
२७ गमय । वेतितवान्तर्भावितप्यर्थो ब्रष्टव्य Sy
२८ स्तुते Sy २९ नेतुम् अस्मान् Sy
३० अविनाशम् Sy
३१ क्षोभनविवासयुक्तम् Sy
३२ धयञ्च द्वेष्यन् शत्रून् Sy
३३ तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि Sy.

च । तरेम । अत्यन्तं च तरेम । तव । रक्षणेन । तरेम ।

VI.3.

अग्ने स क्षेष्टपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजंसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने सः । अग्ने । स । निवसति । यज्ञस्य पालयिता । यज्ञार्थं जात । विस्तीर्णम् । ज्योति । प्राप्नोति । यस्ते । देवकामयामिच्छति ? य । त्वम् । मित्रेण । सहित । वारयिता । देव ! रक्षसि । क्रोधेन । मनुष्यम् । आहन्तु शत्रो ।

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाग्रये ददाश ।

एवा चून तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदंतिः ॥ २ ॥

इजे । यजते । यज्ञे । स्तौति च । स्तुतिभिः । समृद्धवरणीयघनाय । अग्नये । हविश्च प्रयच्छति ।

१. अतिक्रामेस Sy. २. द्वेष्टप्रभृतीन् अत्यन्तं तरेम Sy. ३. क्षणेन P., D. उक्त एवार्यो दाढर्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ! Sy. ४. VM. ignores देव ॥ ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि । दानादिगुणयुक्ताग्ने ! Sy. ५. 'अग्ने स क्षेष्ट' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तञ्च 'अग्ने-ष्ठौ' (KSA 29 ३ p.22) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्भक्तो विनियोगः Sy ६. यजमानः Sy. ७. क्षियति निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः Sy. ८. ऋतस्य यज्ञस्य पालकः Sy ९. यज्ञनिमित्तं जातः Sy. १०. जाति P., D. सूर्याख्यम् Sy ११. उषित्वा च त्वदीयम् Sy १२. देवानात्मन इच्छन् Sy. १३. यम् Sy १४. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy १५. वरुणः—तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च Sy.	१६. हे द्योतमानाग्ने ! Sy. १७. स यजमान इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy १८. त्याजनसाधनेनायुधेन Sy. १९. यजमानम् Sy. २०. ऋत्रो P. अहसः पापात् Sy २१. भरद्वाजस्त्रिष्टुभाग्निं तुष्टाव DDN २२. नजे P २३. यो यजमानः Sy., DDN. २४. जयते P, D इष्टवान् भवति Sy., DDN २५. यज्ञे P. स यजमान. यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः Sy स यजमानः सर्वैर्योतिष्टोमादिभिः DDN. २६. शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः Sy. अग्निहोत्रहोमात्सर्वं फलं भवतीत्यर्थः । अपि च तं यजमानम् DDN. २७. तथा कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः Sy. तीर्थ-कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः कर्मभिः DDN २८. ऋद्धवः P ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं घनं यस्य तादृशाय Sy ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं घनं यस्यासौ ऋधद्वारोऽग्निः तस्मै अग्नये DDN. २९. हवींषि Sy ३०. वदाति Sy प्रातराहुत्यादिना निमित्तेन ददाति DDN

एवम् । च क्रियमाणे । भक्षामाम् । अपर्याप्ति । पापम् । वृष्टिरित्येतानि । न । व्याप्नुवन्ति ।

सुरो न यस्य ह्यतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ घीः ।

हेपस्वतः शुरुघो नायमुक्तोः कुत्रां चिद्रुष्वो वंसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सुरो न । सूर्यः । इव । यस्य । दर्शनम् । अपापम् । यस्य च । तव । वीप्तिः । भीमा । प्राग-
 ष्वति । वीप्यमानस्य । शब्दवत् । तेजसो रोषयितुः । काष्ठानामह्मत्तुरग्ने । घने जातः । निवासः ।
 भयम् । कुत्र । चिदपि । न । रमणीयो भवति ।

तिग्म चिदेम महि वर्षो अस्य मसुदक्षो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रुविर्न द्रावयति दाह घर्त्त ॥ ४ ॥

तिग्मं धित् । तिग्मम् । क्षम् । अस्य । गमनम् । महश्च । रूप वावमूतस्य । भक्षयति । भक्षव । इव ।

१ 'एवा च न भञ्जा रापो' (RPR 835)

इति वीधं DDN

२ यथास्विनां पुत्राणाम् Sy यशोयुक्तानां पुत्राणां
 वा DDN

३ अप्राप्तिः Sy

४ धनर्षहेतुः प्रबर्षणं तं न प्राप्नोति Sy प्रवृष्टि-
 गर्बद्वय DDN

५ व्याप्नुव० D (नेत्र) प्राप्नोति । पुत्रवान्
 भवत्येवेत्यथः DDN

६ VM ignores तम् । न and मर्तम् ॥
 अपि च तं यजमानम् Sy तं मर्तं मनुष्य
 यजमानम् ॥ तथा च महाभारते—

गजादधरथवानानि हेमभारशतानि च ।

गवां क्रोटिसहस्राणि तुल्यानि प्रातराहुते ॥१॥

यो ब्रह्मात्मार्चनं मेवं पूषिर्षीं च ससागराम् ।

तत्सायंप्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥२॥

स य एर्षाविधं विराड्सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोति

सर्वांश्च कामानाप्नोति' (Kau. B 23)

इति श्रुते DDN

७. सूर्यस्य Sy

८. अग्ने Sy

९. विधाम् P विधानम् D

१०. पापरहितम् Sy

११ हे अग्ने ! यस्य Sy

१२ ऽपि P, D

घी धारयित्री ज्वाला Sy

१३ भिमा P भयङ्करा सती Sy

१४ समन्तात् गच्छति Sy

१५ ज्वसतः Sy

१६ योऽग्निमग्निः शब्दयुक्ताः Sy

१७. ययितुः P शुष्मः शोकस्य रोषयित्रीर्गाश्च
 Sy

१८ अस्तुरिति रात्रिनाम (Ngh 17) । तेन च
 तत्र सञ्चारी राक्षसादिसक्यते राक्षसाबोः स्व
 मूता । इवातीति शोषः Sy

१९ अरभ्ये जायमानः Sy

२० सोऽयं सर्वधामावासमूतः Sy

२१ ऽसायायां P ऽसायं D

२२ अचिद्विधेव स्थाने पर्वतापारी Sy

२३ Omitted by D

२४ तीक्ष्णं स्पष्टमशक्यत्वात् Sy

२५ अग्ने Sy

२६ एम गमनमूतो मार्गः Sy

२७. प्रमूतम् Sy

२८ वीप्यते । 'मस भर्त्सनवीप्यो' इति भातुः

Sy

यच्छन्^१ । आस्येन^२ । विगमयन्^३ । परशु^४ । इव । अस्य ज्वालाम्^५ । छेत्ता^६ । इव । गमयति^७ । दारु^८ । दहन्^९ ।

स इदस्तेव^{१०} प्रति^{११} धादसिष्यञ्छिशीत्^{१२} तेजोऽयसो^{१३} न धाराम् ।

चित्रध्रंजतिररतिर्यो^{१४} अक्तोर्वेन^{१५} द्रुषद्वा^{१६} रघुपत्मजंहाः^{१७} ॥ ५ ॥

स इत् । सोऽग्नि । वेद्वेव^{१८} । शरान्^{१९} क्षेप्यन्^{२०} । प्रतिदधाति^{२१} तेज । तीक्ष्णीकरोति^{२२} । तेज । परशौ^{२३} । इव । धाराम् । चित्रगमन^{२४} । अभिगन्ता^{२५} । य । रात्रे । पक्षी । इव । द्रुम प्रति गच्छन्^{२६} । शीघ्रगमनजङ्घ^{२७} ।

स ई^{२८} रेभो^{२९} न प्रति^{३०} वस्त उस्त्राः^{३१} शोचिषा^{३२} रारपीति^{३३} मित्रमंहाः^{३४} ।

नक्तं^{३५} य ईमरुषो^{३६} यो दिवा^{३७} नृनमर्त्यो^{३८} अरुषो^{३९} यो दिवा^{४०} नृन्^{४१} ॥ ६ ॥

स ईम् । स । अयम् । ज्वाला^{४२} । आच्छादयति^{४३} । वन्दी^{४४} । इव वस्त्राणि सङ्घ^{४५} प्रविशन् । तेजसा । अत्यन्त^{४६} शब्द करोति । मित्राणा^{४७} पूजनीय^{४८} । रात्रौ । य । अयम् । दीप्यमानो भवति । यो वा । दिवा । नेतृन्^{४९} देवान् । अमर्त्य^{५०} । आरोचमानो यज्ञ प्रति नयतीति^{५१} ।

१ तृणादिकं नियच्छन् Sy.

२. तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् Sy

३. यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा Sy.

४ स्वकीयां ज्वालाम् Sy

५ त्रिविधविधिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति मूर्तभूतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः Sy.

६. काष्ठम् Sy

७ वधेव P. वद्वेव D बाणादेः क्षेप्टेव Sy.

८. प्रतिधाय च ज्वालां प्रक्षेप्यन् Sy

९. स्वकीयज्वालां प्रतिघत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं सन्धत्ते तथा ज्वाला सन्धत्त इत्यर्थः Sy

१०. निश्चयति । तीक्ष्णीकरोति Sy

११. तत्र दृष्टान्तः । यथाऽयोमयस्य परशुवादेर्धारा प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् Sy.

१२. तीक्ष्णीकृत्य च त्रिचित्रगतिः Sy

१३ अभि is omitted by D

१४. वृक्षेषु सीदन् Sy

१५ लघुपतनसमर्थपादः । एवम्भूतः सन् योऽग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः Sy.

१६. VM. ignores इत् ॥ इत् खलु Sy.

१७. ई P., D.

१८. ०य P, D. अग्निः Sy

१९. दीप्ता ज्वालाः Sy.

२०. स्तुत्यः सूर्यः Sy.

२१. भृश शब्दं करोति Sy.

२२. मित्राणा P

२३. ०यौ D सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् Sy

२४. अग्निः Sy

२५. आरोचमानः सन् Sy

२६. पुनर्यच्छब्दः पूरकः Sy

२७. देवा P, D अहनीव Sy

२८. मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । यः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नेतृनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र सम्बन्धः । यद्वा नक्तं रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्निं नृन् नेतृन् देवान् हविर्भिः सयोजयति ।

२९. तथा अमरणधर्मा Sy

३०. आरोचमानः रोषरहितो वा Sy

३१. VM ignores यः । दिवा and नृन् ॥ यो दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था Sy

दिवो न यस्य विद्यतो नवीनोद्धृता रुच ओषधीषु नृनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यथा रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवो न । बुलोकस्य । इव । यस्य । देवान् परिचरतो महत्त्वम् । स्तोत्रा स्तीति । स यूपार्गि ।
दीप्त । ओषधीषु । शब्द करोति । तेजसा । वर्गेन । च । सह म । मार्गेण च । गच्छन् । प्रापूरयति ।
शोभनपतिके । धावापूर्धिषी । मद्यमिता । वासमितृणा तेजसांम् ।

धायोभिर्वा यो युज्येमिरर्केविद्युन्न दविद्योत्स्वेमिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुता ततच्च च्छुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायोभिः । धारकैः । इव मित्रै । योजनि । मघनीमि । तेजोभिर्युक्त स । विद्युत् । इव ।
विद्योस्तते । स्वैः । शोषकैस्तेजोमि । मरुच । मरुताम् । ध्रिपि । वसन् । करोति । स प्रादित्य । इव ।
दीप्त । वलमाचरन् । द्योतते ।

१ न P

२ दीप्तस्य सूपस्य Sy

३ धाने Sy

४ विधातू रघनीकुर्वता Sy

५ ०स्वम् is suggested for ०त्वम् ।

६ भुवां शब्दोऽभूत् । एतदेव ध्याचब्दे Sy

७ कामानां वर्यिता Sy

८ ०ग्नि P ०ग्नि D

९ ओषधीषु बहुवचनानु Sy

१० भुवां शब्दमकरोत् Sy

११ सञ्जलमशीलेन दीप्तेन Sy

१२ गमनशीलेन तेजसा Sy

१३ इव Sy

१४ इतस्तत् उत्पत्तत् Sy

१५ गच्छन् वर्तते सोऽग्नि Sy

१६ प्रापूरयति Sy

१७ धावापूर्धिष्यौ Sy

१८ वमिता D वमयिता is suggested

for मवयिता ॥ अस्मच्छुर्न वमयन्
Sy

१९ वासमितृणा is suggested for वासयि
तृणाम् ।

२० धनेन Sy

तेजसा is suggested for तेजसाम् ॥

२१ धारयोभिः P धारयाभिः D

२२ धारकैरश्वः Sy

२३ दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्नि Sy

२४ ०भियुं P स्वयमेव युज्यमाने Sy

२५ स्वकीयं Sy

२६ मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानाम् Sy

२७ वा इव Sy

२८ तनूकरोति, सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति
यावत् Sy

२९ सोऽभ्यनुभुं उच भासमानं सूर्यं Sy

३० वेगं कुर्वन् Sy

३१ विद्योतते प्रकाशते Sy

VI.4.

यथा होत॑र्मनुषो दे॒वता॑ता य॒ज्ञेभिः॑ स॒नो सहसो॑ यजासि ।

ए॒वा नो॑ अ॒द्य संम॑ना संमा॒नानु॑शन्न॒ग्र उ॒शतो॑ यच्चि दे॒वान् ॥ १ ॥

१ यथा होतः । यथा २ । होत ३ । पुरा । मनुष ४ । यज्ञे देवान् । हविर्भिः ५ । हे सहस, पुत्र ६ । अयज । एवम् । अस्माकम् । अद्य यज्ञे । समानकालीनान् ७ । कामयमानस्त्वम् । अग्ने । यज । देवान् ८ ।

स नो॑ वि॒भावा॑ च॒क्षणि॑र्न वस्तो॑र॒ग्निर्व॑न्दा॒रुं वेद्य॑श्चनो॒ धात् ।

वि॒श्वायु॑र्यो॒ अ॒मृतो॑ म॒र्त्येषू॑ष॒र्भुद्भू॑दतिथिर्जा॒तवे॑दाः ॥ २ ॥

१४ स नः । दीप्तिमान् । आदित्य । इव । अह्नि । अग्नि । वन्दनीयम् । अन्नम् । दधातु । विदित । १५ सर्वाभिः । य । अमरणधर्मा । मनुष्येषु । उषसि बुध्यमान । भवति । अतिथि । जातप्रज्ञ । १६

द्यावो॑ न यस्य॑ प॒नय॑न्त्यभ्वं॒ भासी॑सि वस्ते॒ सूर्यो॑ न शु॒क्रः ।

वि॒ य इ॒नोत्य॑जरः॒ पाव॑कोऽश्र॒स्य चि॑च्छि॒श्नथ॑त्पूर्वाणि ॥ ३ ॥

१७ द्यावः । दीप्ता देवा । च । यस्य । स्तुवन्ति । महत्वम् । स तेजासि । आच्छादयति । सूर्य । १८

१. 'यथा होतः' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'यथा होतः' (KSA 29 4 p 22) इत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्चिवन-शस्त्रयोर्वक्तो विनियोग. Sy

२. येन प्रकारेण Sy ३. हे देवानामाह्वातः! Sy

४. मा० P मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य Sy

५. देवताता इति यज्ञनाम Ngh 3 17

६. ०भि P यजमानसाधनैर्हविर्भिः Sy

७. बलस्य Sy ८. पुत्र ! अग्ने ! Sy

९. देवान् यजसि Sy

१०. अत्र D अस्मिन् यज्ञे Sy

११. त्वत्सदृशानिन्द्रादीन् Sy

१२. ०वानु न D यष्टव्यान् देवान् Sy

१३. VM ignores समना and उशतः ॥

समना क्षिप्रम् । यद्वा समानं मन्यन्तेऽस्मिन्

देवानिति समनो यज्ञ. । तस्मिन्निति योज्यम् ।

उशतः कामयमानान् Sy

१४. व. P १५. विशेषेण दीप्यमानः Sy

१६. प्रकाशकः सूर्यः Sy

१७. अहनि Sy

१८. इव ह्ययर्व० P स्तुत्यम् Sy

१९. ०न्न P २०. प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy

२१. सर्वैर्जातव्यो लम्भनीयो वा Sy

२२. सर्वाभिः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा Sy

२३. अग्निः Sy २४. मरणरहितः Sy.

२५. मनुष्येषु यजमानेषु Sy

२६. उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः Sy

२७. हविर्वहनाय सततगामी Sy

२८. जातानां वेदिता जातधनो वा Sy

२९. VM ignores स. and नः ॥ सः अग्निः । नः अस्मभ्यम् Sy ३०. Omitted by P

३१. स्तोतारः Sy

३२. ०वश्च P नेति सम्प्रत्यर्थे । सम्प्रतीदानीम् Sy अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः N.7 31

३३. अग्नेः Sy

३४. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ महत्कर्म Sy. ३५. अग्निः Sy

हृव । वीष्यमान' । विविधम् । य' । गच्छति । अजर' । पायक' प्रीणयति वा । स मेघस्य' । अषि । शयति ।
चिरन्तानान्युदकानि ।

वृद्धा हि सूनी अस्यसद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।
स त्व न ऊर्जसन् ऊर्ज' धा राजेव जेरवृके चेष्यन्तः ॥ ४ ॥

वृद्धा हि । वयिता । हि । हे सहस सूनी ! भवसि त्वम् । अक्षेपु सीदन् । अय परीक्षा करोति ।
अक्षम् । जन्मना । अग्निगन्तव्यम् । स' । त्वम् । अस्मभ्यम् । अक्षस्य वात' । अक्षम् । धेहि । राजेव ।

- १ शुक्लवर्णं सन् Sy
- २ भासा सव व्याप्नोति Sy
- ३ अरारहितः Sy
- ४ सर्वस्य शोयकोऽग्निः Sy
- ५ प्रीणयति should immediately follow
गच्छति and precede अजर' ।
- ६ अयम् Sy
- ७ व्यापनशीलस्य राक्षसादेः Sy
- ८ ०धाति D हिनस्ति । 'इतय वनय हितायाम्'
इति प्रातुः Sy
- ९ ०रस्त० P
चिरन्तानानि पुराणि Sy
- १० विद्धा P
- ११ वदनीयः स्तुत्योऽस्ति Sy स त्वं वदसि,
वदस्थनयेति वधा वाक, त्वं आगिन्त्रियम् ।
तस्यापि कारणं प्रीणो वा त्वया हि सर्वे वदन्ति ।
असीत्यस्य 'हि व' इति निघातप्रतिषेध' ।
वधासाब् उच्छ्रायिषु द्रष्टव्यः BB
- १२ हे सूनी ! सहस पुत्र । यद्वा 'यू प्रेरजे' सर्वस्य
प्रेरकान्ते Sy हे सूनी पुत्र । कस्य ? सहसो
यजमानस्य' वा । यद्वा पुत्रवत्सर्वेषामभिमत-
कारिन् । सुनुवत् सुनुः उपचारपदं वा ।
अथवा सोता सुनुः सर्वस्योत्पादक' । सूते
'सुव' कित्' इति मुप्रत्ययः BB
- १३ अक्षस्वदनीयेषु हृविषु सीदन् हृविःस्वीकरणे
योपविशन्नग्निः Sy
पुनश्चाग्निविशोध्यते । अक्षसद्वा, अक्षत इत्यथा
अक्षम् । अक्षेर्ननिन् प्रत्ययः । अक्षनि- सीदन्ती-

- त्यसद्वा । 'सोऽप्रभुभिर्भजंस्तिष्ठन्नाहारमजर'
कवि' इति अनुनां स्थितिहेतुत्वेन प्रयतक'
इत्यय' । यद्वा हृवीक्ष्येऽग्ने प्राणिनां स्थित्यथ
मेव त्वं सीदसीति । यस्मादेवमत एव क्षनु,
अग्निर्भगवान् BB
- १४ पर पाव परीक्षकृता Sy
- १५ अक्ष उत्पावितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमस्य
त्ययः BB
- १६ अग्नेति गृहनाम । Ngh 3-4 गृहमर्षं च
यजमानानाम् Sy
- १७ स्वभावत एव Sy जायमान एव BB
- १८ कीदृशमक्षम् ? अक्षम्, अक्षस्येतत्सर्वेऽपि भोक्तु-
त्वेनेत्यन्म, सर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेमनिन्
BB
- १९ तावुशः Sy यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोऽसि
प्राणस्य च स्थित्यर्थमक्षमुत्पावितवान्, तस्मात्त
तावुग्विषस्त्वम् BB
- २० ऊर्जस्थाप्रस्य वात' अग्ने ! Sy ऊर्जंसाऽप्रस्य
वाता सम्भक्ता वा । पुषोऽरारहित्याव्
व्यञ्ज्यमस्य शोप' । यद्वा ऊर्जा रतेन तद्गता
रसवतामप्रादीनां वात' ! ऊर्जंशब्दाम्मत्व
धीमोऽकारः BB
- २१ अक्षं रसं वा BB
- २२ वातारन्ध्रेहि P वेहि Sy
- २३ पुनरपि प्राथितस्य क्षीप्रप्रवानाय प्ररोषयन्
स्तौति । हे अग्ने ! राजेव जेः, यथा
राजा सन्निभिमाप्रेषानायासेन शत्रुं जयस्वेवम्
BB

शत्रून्^१ जय^२ । स्तेनरहिते^३ गृहे । अन्त^४ । निवसेति^५ ।

नितिक्ति^६ यो वारुणमन्त्रमन्ति^७ वायुर्न^८ राष्ट्रत्यैत्यक्तून्^९ ।
तुर्याम^{१०} यस्तं आदिशामरातीरत्यो^{११} न हुतः^{१२} पतंतः^{१३} परिहृत^{१४} ॥ ५ ॥

नितिक्ति । मन्त्रेण सस्कृतम् । य । वरणीयम् । अन्नम् । अन्ति । म वायु । इव । राष्ट्रवान् ।
अतिगच्छति । तमासि शत्रून् वा । तरेमातितरेमाभियान्ति । तुभ्यम् । आभिमुन्येन हवीषि दिशतामस्माकम् ।
अरातीश्च । इव । हिंसित । अभिगच्छत सैनिकान् । सर्वतो हिंसिता ।

आ सूर्यो^{१५} न भानुमद्भिर्कैरग्रे^{१६} ततन्थ^{१७} रोदसी^{१८} विभासा^{१९} ।
चित्रो^{२०} नयत्परि^{२१} तमांस्यक्तः^{२२} शोचिषा^{२३} पतमन्नौशिजो^{२४} न दीयन् ॥ ६ ॥

आ सूर्य । आततन्थ । सूर्य । इव । दीप्तिमद्भिस्तेजोभि । अग्रे । द्यावापृथिवी । तेजसा ।

१. अस्मच्छत्रून् Sy
२. त्वं शत्रु जयसि BB.
३. एतत्सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्वाधकैर्वियुक्तेऽस्म-
दीयेऽन्यागारे Sy वृका. हिंसका कामक्रोधा-
दयः, तद्रहिते पुरुषे स्वात्मनिरते BB
४. Omitted by P मध्ये Sy मध्ये तदीये
हृदये BB
५. क्षयसि निवससि तमनुगृहीतुम् । 'क्षि निवास-
गत्यो' पूर्ववच्छपो लुक् । स त्वं यजमानमन्न-
वन्त कुर्वति BB
६. VM ignores अग्निः ॥
This stanza=TS I 3 14.7
७. निश्चयति तीक्ष्णीकरोति । 'तिज निशाने' इति
धातु. Sy
८. अग्निः Sy
९. तमसा निवारक स्वकीय तेज Sy
१०. यश्च अन्नं यष्टृभिर्दीयमान हविलक्षणम् Sy
११. भक्षयति । तथा च श्रूयते 'अन्नादो वा एषोऽन्न-
पतिर्यदग्नि' (AB I 8) इति Sy
१२. ष्टुवान् P अष्टुवान् D राष्ट्रं राज्य तद्वान् ।
वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत् ।
सर्वस्येश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् Sy राष्ट्रीति
ईश्वरनाम Ngh 2 22

- १३ अतिक्रामति तद्गतमन्वकार तिरस्करोतीत्यर्थ
Sy
१४. रात्री Sy
- १५ वयञ्च त्वत्प्रसादात् तुर्याम त हिंस्याम यो जनः
Sy
१६. ०न्तिस्तु० P., D.
१७. तुभ्यमादिश्यमानाना दीयमानाना हविषाम् Sy
१८. अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा अराती-
र्धनस्यादातुन् । ते त्वा प्रत्यादिशामादेष्टृणा-
माचक्षणानामस्माक यो जनः विरोधी त
हिंस्याम Sy
१९. हिंसत. P हिंसकान् Sy.
२०. आभिमुन्येन गच्छत. शत्रून् Sy.
२१. ०ता. P परिगत्य हन्ता भव । ह्वरतेहिंसा-
र्थस्येव रूपम् Sy
२२. VM ignores अत्यः ॥ अत्यः शीघ्रगामी
जात्यश्च इव Sy
२३. ०न्ध P ०न्धे D- विशेषेणाच्छादयसि Sy.
२४. तत्र दृष्टान्त । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् Sy.
२५. प्रभावद्भिः Sy
२६. ०न्नै D अर्चनीयै. किरणैः Sy
२७. द्यावापृथिव्यौ Sy
२८. दीप्त्या Sy

परोक्षं शय—धिन्नवर्णै । परितो नयति विनाशयति । तमासि । हविभिरस्तो । तेजसा । दिवि गच्छन् ।
स्तोतृणां कामानाम् । प्रवार्ता । इव ।

त्वां हि मन्त्रतममर्कशोकैर्वीर्यमहे महिं नः श्रोष्यन्ने ।

इन्द्र न त्वा शर्वसा देवता वायु पृणन्ति राधसा नृत्तमाः ॥ ७ ॥

त्वां हि । त्वाम् । हि । स्तुत्यतमम् । अशनीयस्तेजोभिः । मजामहे । महत् । स्तोत्रमस्माकम् ।

श्रुणोषि हि । मग्ने ! त्वाम् । इन्द्र । इव । बलेन । देवता । गन्तारम् । पूरयन्ति ।

- १ परोक्षं परोक्षहस्त Sy
- २ चायनीयोजग्निः Sy
- ३ परिषयति । परितो गमयति सवस्मावपि विग्भागाश्लिषतयतीत्यर्थः Sy
- ४ नैशात्यम्भकाराणि Sy ५ संश्लिष्य Sy
- ६ It seems to be the explanation of पत्यम् ॥ पतत्यस्मिन्निति पत्य मार्गः । तस्मिन् Sy ७ उक्षिप्त स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्सम्बन्धोक्तिः सूर्यः ! स इव Sy
८. It seems to be the explanation of वीर्यम् ॥ गच्छन् Sy
- ९ VM ignores मग्ने ।
- १० त्वं P बार्हस्पत्यस्य भरद्वाजस्यापम् Dur भरद्वाजस्यापम् SKN
- ११ यस्मात् Sy, Mah एव U, Dur हिंयं स्मावर्षे । यस्मात् SKN
- १२ त्यतः P प्रतिगम्भीरम् Mah मन्वनीयतमं मुदुह्वयं वा U मुदुतमं सुक्षारारूप्यतमम् Dur प्रतिशयेन स्तुत्यम् SKN
- १३ ०नीयस्तेः P अशनीयं पूजनीयं शोकैर्वीर्यं भियुक्तम् Sy अर्कशोकैर्वीर्यमहे मन्त्रा स्तरविप्लवहृद्यर्थे । यथोक्तमधीता मन्त्रा अकवद् वीप्ताः स्युः Mah मन्त्रैर्वीर्यं यथोक्तं स्थानकर्णानुप्रदानवार्द्धः देवताद्यात्मवित्तस्तान् गभगुहशुभ्याभिगताविष्तावित्तब्रह्मघर्षे । एव हि मन्त्रा वीप्ताः स्युः U एकपदमेतत् । अर्चनमन्त्रः शोकैर्वीर्ययथोक्तब्रह्मघयजितवीर्यं Dur अर्कं मन्त्रः शोको वीर्यः । अर्कश्च ते शोकाश्रवाकशोकास्तः स्ववीर्या वीर्यमन्त्ररित्यथ SKN

- १४ वृणीमहे । सम्भजामहे । यद्वा अर्कशोकरचनीयः प्रशास्यर्षीपितृकरणे स्ताश्रे साधनभूतैस्त्वां सम्भजामहे । तस्मात् Sy वधुमहे वृत्तवन्तः Mah धृतवन्तो वयम् U त्वं हि देवेषु सर्वेषु मुदुह्वयतमो यतोऽस्तस्त्वामेव सम्भजामहे Dur सम्भजामहे नित्यं स्तुम इत्यर्थः SKN
- १५ महत्स्तोत्रं तरेव मन्त्रयुष्मद्वगुणानुस्मृतिस्तान् गमैर्यप्रथितम् Dur यस्माविति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मान्महि महत्स्तुतिरूपम् SKN १६ अस्मदीयम् Sy अतस्त्वं मय्यमानस्तमन्त्रं सतिष्यमानो नोऽस्माकम् Dur
१७. श्रुणु Sy श्रुणोषि । विकरणाव्यत्ययः Mah भुत्वा च प्रभावयति कर्म U श्रुणु Dur SKN १८. त्वं च वृत्तं सन् U
- १९ इन्द्रम् Sy इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् Mah कतम उच्यते ? इन्द्रमिव Dur, SKN
- २० VM seems to take इन्द्रम् as इन्द्रः ।
- २१ न इवार्थः । उभयोः सम्बन्धते Mah उपमार्थयो नकारः U २२ असवतीभिः स्तुतिभिरभ्यर्चन्ति । किं पुनः स्वः कर्मिणि Dur शय इति धलनाम (Ngh २९) अन्तर्हितमत्सर्वं चेह प्रष्टव्यम् । असवता सारवतेत्यर्थः SKN
- २३ ०ता D देवतास्मानं त्वाम् । देवताशब्दाद् द्वितीयायाः 'सुपौ सुसुक्' इति सुक् Sy
- २४ यद्वा वायुमिव शयसा युक्तम् Sy नुत्तोपममेतत् । वायुसदृशम् SKN
- २५ प्रीणयन्ति Sy वायुमिव च पूरयन्ति U तेजसि च त्वामेव पूणन्ति पासयन्ति पूरयन्ति वा Dur प्रीणयन्ति SKN

नेतृत्तमा^१ । अग्नेन^२ ।

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वैषि रायः पथिभिः पष्यहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नू नः^३ । क्षिप्रम्^४ । अस्माकम्^५ । अस्तेनै^६ । पथिभिरागत्य । अविनाशेन^७ । वनानि । कामयस्व^८ ।
पषि^९ । रक्ष स^{१०} । देवेभ्य^{११} । स्तुवते मह्यम्^{१२} । सुखम्^{१३} । प्रयच्छ^{१४} । मोदेम^{१५} । शतसवत्सरा^{१६} । सुपुत्रा^{१७} ।

VI.5.

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्द्रंति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥ १ ॥

हुवे वः सूनुम्^{१८} । ह्वयामि^{१९} । युष्माकम्^{२०} । सहस^{२१} । सूनुम्^{२२} । युवानम्^{२३} । अहिंसितवाचम्^{२४} । स्तुतिभि^{२५} ।

१. हे अग्ने ! नृत्तमाः स्तुतीनां नेतृत्तमा ऋत्विज
Sy मनुष्यश्रेष्ठाः Mah. मनुष्यतमा U
येऽपि च केचिदन्ये त्रिलोके नृणा मध्ये बलधन-
श्रुतैर्नृत्तमाः Dur. प्रकृष्टनराः SKN.

२. हविल्लक्षणेन धनेन Sy. हवीरूपेणान्नेन Mah.
हविल्लक्षणेन धनेन U. हविल्लक्षणेन धनेन ।
एव सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवल-
मस्माकमिति Dur धनेन हविल्लक्षणेन
SKN अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा
भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुलि-
ङ्गज्ञा अत्र स्म इति । 'इन्द्रं नं त्वा शर्वसा
देवता वायुं पृणन्ति' । इति । वायुलिङ्ग
चेन्द्रलिङ्ग चानेये मन्त्रे N 117 SKN. I
108.

३. ना. P.

४. हे अग्ने ! Sy.

५. ०क P. अस्मान् Sy

६. स्तेनैः P, D. वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः Sy

७. ०रग० P, D मार्गैः Sy.

८. अविनाविनाशेन P क्षेमेण Sy

९. वैषि गमय प्रापय Sy -

१०. पर्षा P वषि D

उक्तलक्षणैर्मर्गि पारय चास्मान् Sy

११. सत् D रक्षसः or 'राक्षसात्' is suggested
for रक्ष.स. ॥ पापात् Sy.

१२. देव्यभ्य. P. यानि त्वया स्तोतृभ्यः देवानि Sy.

१३. सुम्नानि सुखानि Sy

१४. देहि Sy

१५. ह्वयाम Sy

१६. वय च शत हेगन्तान् सवत्सरान् Sy.

१७. सपु० P. वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः ।
शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः Sy.

१८. VM. ignores अग्ने and ता ॥ ता
तानि Sy

१९. 'हुवे वः' इति सप्तर्चं पञ्चम सूक्त भरद्वाजस्याषं
त्रैष्टुभमानेयम् । तथा चानुक्रम्यते 'हुवे (व.)
सप्त' (KSA 29 5 p 22) इति । प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोर्क्तो विनियोगः Sy.

२०. ह्वयत्यमि P. आह्वयामि Sy

२१. वः, व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वाम् Sy

२२. बलस्य Sy

२३. पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते Sy

२४. नित्यतरुण फलस्य मिश्रयितार वा Sy

२५. अद्रोघव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन्
प्रयुज्यते तादृशम् Sy

२६. मननीयैः स्तोत्रैः Sy

युवतमम् । य । प्रयच्छति । घनानि । सुमति । सर्वैरणीयानि । बहुभिर्वरणीय । अद्रोग्धा ।

त्वे वसूनि पुर्वशीक होतर्दोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियांसः ।

हामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौमंगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे वसूनि । त्वयि । घनानि । बहुरस्प्यनीक ! ह्यात् । भाँह्नि । रात्रौ च स्थितानि । आभि-
मुष्येन प्रापयन्ति । यजमाना । क्षीणानीव भूतानि । आढये विस्वानि । भूतानि । सन्दधिरे । यस्मिन् ।
पावके । वसूनि ।

त्वं विद्म प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रुयीरमवो वार्यायाम् ।

अत इनोपि विधुते चिकित्वो व्यानुपगजातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वं विद्म । त्वम् । मनुष्येषु । पुराण । सीवसि । कर्मणा । रयी च । भवसि । घनानां नेता ।

- १ युवमं P, D अतिक्षयेन युवानम् Sy
- २ अग्निः Sy
- ३ प्रेरयति स्तोत्रुम्यो दवातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
- ४ प्रकृष्टज्ञानः Sy
- ५ सर्वैरणीयानि सम्भजनीयानि प्रशस्त्यानि Sy
- ६ पुर्वनिबहुभिर्वरणीय सम्भजनीयः Sy
७. ंणीयानिद्रो P D अद्रोग्धा यजमानाना-
मेवमूलः Sy ं त्वयि ससु BB
- ८ हृविर्लक्षणानि घनानि Sy वासहेतुत्वाद्दरि-
ष्ठानि वा घनानि हृविर्लक्षणानि BB
- १० ंस्प्यनिकं P ंकं D हे बहुज्वाल ! Sy
बहुबल ! BB
- ११ देवानामाह्नात् ! अग्ने ! Sy, BB
- १२ अहनि Sy
- १३ ंस्ती D आभिमुष्येन प्रेरयन्ति । प्रापयन्ति ।
बुद्धतीत्यर्थः Sy प्रक्षिपन्तीत्यर्थः BB
- १४ यज्ञार्हा यजमाना Sy यज्ञार्हा BB
- १५ वक्षिणां P क्षमायां भूम्यामिव Sy त्वदसु
प्रहातृषु किमिवावस्थितानीति श्ले ? उच्यते—
क्षामेव क्षामं क्षीणं वषट्कृतसमस्माकं शत्रुबलं
(बलेन) यावुज्ञं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा
यावुज्ञं, गृहं वा दग्धं यावुज्ञं तदिव पूर्वमसुभगानि

- भुवनानि त्वत्प्रसावेन सुभगानि भवन्तीति ।
तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरमरणं गृहबाहं
च क्षामयित्वा सुभगानस्मान्कुरु श्रीमतो यथाशिव
मदध कुरु BB
- १६ सर्वाणि Sy, BB
- १७ भूतजातानि Sy
- १८ देवाः सम्यग्निहितवन्तः । 'अग्नी वामं धसु स
न्यदधत्' (TS 15 11) इति आह्वणम् ।
तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योग्यम् Sy सम्मग्
धारयन्ति BB
- १९ शोषकेऽनौ Sy पावके त्वयि सति BB
- २० घनानि Sy सौभाग्यानि BB
This stanza—TS 13 14.2
- २१ हे अग्ने ! Sy २२ प्रजासु Sy
- २३ ंप P पुरातमकालीनासु Sy प्रदिव इति
पुराणनाम Ngh 3 27
- २४ अश्वानरात्मना वतसे Sy
- २५ तपास्मीयेन कर्मणा Sy
- २६ रयिदश्च P रहुयिता यजमानेभ्यः प्रापयित्वा
Sy २७ अमवः Sy
- २८ धरणीयानां घनानाम् Sy
- २९ नेता seems to be the explanation
of रयी ॥

अत आदाय । प्रयच्छसि । परिचरते । ज्ञातः । विविधमनुषक्तम् । जातधन ! वसूनि ।

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरैर्भिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यो नः सनुत्यः । यः । अस्मान् । अन्तर्हिते देशे दूरे वर्तमानः । अभिदासति । अग्ने । बाधते ।
यः । समीपस्थः । मित्राणां पूजयितः । हन्ति । तम् । जरारहितः । वर्षितृभिः । तव । स्वभूतैस्तेजोभिः ।
तपः । तप्तृतमः । तेजसाम् । तपसा । सन्तापवान् ।

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यस्ते यज्ञेन । यः । तुभ्यम् । यज्ञेन । समिधा । दानं करोति । यश्च । स्तोत्रशस्त्रैः । सहसः,
सूनोः । सः । मनुष्येषु । अमृतः । प्रकृष्टज्ञानः । धनेन । अग्नेन । कीर्त्या च । विभाति ।

१. नेतः त P. २. विविध प्रेरयसि Sy.
३. परिचरते यजमानाय Sy.
४. अतः कारणात् हे विद्वन् ! Sy
५. सतत यथा भवति तथा वीनोषि विविध प्रेरयसि Sy ६. ज्ञातधन P. ०नं D. जाताना प्राणिना वेदितरग्ने ! Sy.
७. धनानि Sy.
८. VM. ignores आसु ॥ आसु परिदृश्यमानासु Sy
९. प्रवर्ग्येभिष्टवे 'यो न सनुत्यः' इति द्वृचः । सूत्रितञ्च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वृचा.' (ASS.4 6.) इति Sy. १०. सुनु० D.
११. शत्रुः Sy.
१२. अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् Sy सनुतरित्यन्त-हितनाम Ngh 3 25
१३. ०माभि० P. उपक्षययति बाधते Sy
१४. बाधते should immediately follow अभिदासति and precede अग्ने ।
१५. यश्च अभ्यन्तरवर्ती सन् Sy
१६. ०त P हे अनुकूलदीप्ते ! मित्राणां महयितः ! वाग्ने ! Sy

१७. हिस्यात् Sy.
१८. उभयविधम् Sy
१९. वृष्टिहेतुभूतः Sy
२०. असाधारणैस्तेजोभिः Sy
२१. तव P., D. वह Sy.
२२. ०प्तत P. तमुभयविधं हे तप्तृतमाने ! Sy
२३. तेजसा Sy.
२४. न्तपवान् P. तेजस्वी त्वम् Sy
२५. यजमानः Sy.
२६. त्वाम् Sy
२७. यागेन Sy
२८. समिन्धनसाधनेनेध्मेन Sy
२९. समिदाधान P परिचरति Sy.
३०. यच्च P, D.
३१. शस्त्रैः, अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति Sy
३२. बलस्य Sy
३३. सू P सूनो. D हे पुत्राग्ने ! Sy
३४. ०त. D हे मरणधर्मरहिताग्ने ! Sy
३५. प्रकृष्टज्ञान सन् Sy
३६. द्योतमानेन Sy
३७. श्रवणीयेनाग्नेन यशसा वा Sy
३८. विशेषेण प्रकाशते Sy

स तत्कृषीपितस्तूर्यमग्ने स्पृष्टो वाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे धुमिरुक्तो वचोभिस्तज्जुपस्व जरितुर्षोषि मन्म ॥ ६ ॥

स तत् कृषि । स । तत् । कृष । प्रपित । क्षिप्रम् । अग्न । किमित्याह शत्रून् । वाधस्व ।
बलेन । बलवान् । यदा । स्तूर्यसे । दीर्घ । वचोभि । अक्त । तदानी तत् । स्तोत्रम् । पुष्यमाणम् ।
स्तोत्रम् । सवस्व ।

अश्याम् त काममग्ने तवोती अश्याम् रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् धुन्नमजरजरै ते ॥ ७ ॥

अश्याम् । प्राप्नुयाम् । तम् । कामम् । अग्न । तयै । रक्षणम् ।
अश्याम् । धनम् । धनवन् । सुपुत्रम् । अभ्यश्याम् । अश्याम् । अश्यामिच्छमाना ।

- १ तत्कृ० P स तवत् कृषि D
२ स्वम् Sy
३ तत् कि तत् ? इत्यत आह Sy
४ प्रेषित सन् Sy
५ स्पर्धमानान् Sy ६ धिनाशय Sy
७ परेषामभिभवनसामर्थ्येन तेजसा वा Sy
८ बलवास्त्वम् Sy
९ स्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोत्रभिः कियत् इत्यथ
Sy १० द्योतमानस्तेजोभिः Sy
११ स्तुतिरूपैर्वाक्यैः Sy
१२ संसिक्तस्त्वम् Sy
१३ मननीयम् Sy
१४ ०ण P ०ण D घोषणीयम् Sy -
१५ जरितुः स्तोत्रम् Sy
१६ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य
'अश्याम्' इत्येवा याज्या । सूत्रितञ्च—'अश्याम्
तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (ASS 2 10)
इति Sy
१७ प्राप्नुयाम तमेव कामं विष्णोति Sy प्राप्नुयाम
यमिच्छाम इत्यर्थः Mah तं काममश्याम्,
अशुनीमहि BB
१८ अभिलाषम् Mah यत्कामा एतत्कुर्म U
यर्थमात्मा तुभ्यं निवेदित BB
१९ तव सम्बन्धिन्या Sy

- २० ऊर्या रक्षया Sy ऊर्या अग्नेन पालनेन
Mah अग्नेन सपणेन च U तवोती तव
रक्षया BB
२१ प्राप्नुयाम Sy 'अशुद् व्याप्तो' विकरणव्यत्य
येन लोटि इत्यन्वत्यप Mah 'अशुद् व्याप्तो'
व्यत्ययेन परस्मपवम् BB
२२ पुत्रसहितं धनम् Mah पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिहेतु
धनम् BB
२३ हे धनवद्धाने ! Sy रयि धनमस्यास्तीति
रयिधास्तात् सम्पुद्भौ हे रयिव ! धनवन् !
Mah हे रयिवो रयिमन् ! BB
२४ शोभनपुत्रादियुक्तम् Sy शोभना वीरा पुत्रा-
यत्र तम् Mah कस्याणपुत्रम् U शोभना
वीरा पुत्रावयो यस्मिस्तम् BB
२५ आभिमुख्येन प्राप्नुयाम Sy धयं प्राप्नुयाम
Mah प्राप्नुयाम BB
२६ स्वया वत्तमम् Sy
२७ इच्छन्तः is suggested for इच्छमाना ॥
अश्यामन्तम् इच्छन्तो वयम् Sy वाजयति
रर्चतिकर्मा । वाजयन्तो वक्ष्मिन्चयन्त सन्तो
वयम् Mah वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूज
यन्तोऽग्निमन्यानपि पूजयितव्यान् U वाज
मन्नात्मन इच्छन्तः । यद्वा वाजमाक्षत
इति शिञ्च BB

अश्याम^१ । यश^२ । जरावर्जितम्^३ । त्वत्तस्तव स्वभूतम्^४ ।

VI.6.

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिंगाति ॥ १ ॥

प्र नव्यसा । प्रगच्छति । नवतरेण । अग्निम् । प्रति । यज्ञेन । गमनीयम् । अन्नम् । इच्छमान ।

छिद्यमानवृक्षम् । कृष्णगमनमार्गम् । श्वेतम् । कामेन । दैव्यम् । होतारं मनुष्य ।

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यगिरंनुयाति भवन् ॥ २ ॥

स श्वितानः । स दावरूप । शुक्लवर्णोऽभवत् । विस्तारयिता । रोचनेऽन्तरीक्षे तिष्ठन् । जरा-

१. समन्तात् प्राप्नुयाम Mah यदा वयं वाजं लिप्सामहे तदा वाजमन्नमाभिमुख्येनाशनुवीमहि लिप्सीमहि । स्वरानवग्रहौ दुर्घटौ BB

२. द्योतमान यशः -Sy द्युम्नं यशो वयमश्याम । सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः Mah

३. जरारहितम् Sy नास्ति जरा यस्य सोऽजरः । अजरमक्षीणम् Mah अजर द्युम्नविशेषण-मेतत् । अक्षीणं द्युम्नम् U अजरमक्षय द्युम्न यशः BB ४. त्वदीयम् Sy तव प्रसादात् U त्वत्प्रसादादश्याम बिभूयाम BB

५. वस्तुभू० P वास्तुभू० D

६. VM ignores अजर । हे जरारहिताग्ने ! Sy , Mah , U , BB

This stanza = YV 18 74 , TS 1 3 14 3

RV VI 5 7 = SB 9 5 2 7 P 748

अश्याम त काममग्ने तवोतीति । एकया काम-वत्यैतद् देवाः षड्भेन पाप्मानमपहत्यैकया काम-वत्यैकधान्ततः सर्वान्कामानात्मन्नकुर्वत तयैव-तद्यजमान षड्भेन पाप्मानमपहत्यैकया काम-वत्यैकधान्ततः सर्वान्कामानात्मन्नकुर्वते ।

७. 'प्र नव्यसा' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' (KSA 29 6 p.22) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विन-

शस्त्रयोस्ततो विनियोगः Sy

८. प्रकर्षेण गच्छति Sy ९. नवतरेण Sy १०. अग्निम् seems to be the explanation of सहसः सूनुम् ॥ बलस्य पुत्रम् Sy.

११. आभिमुख्येन Sy १२. यज्ञेन युक्तः सन् Sy १३. उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा Sy १४. अन्नं रक्षणं वा Sy. १५. ०ना P. इच्छन् स्तोता Sy

१६. छिद्यमानवृक्षम् P. वृक्ष छिन्नं दग्ध वन येन तादृशम् Sy १७. कृष्णवर्तमानम् Sy

१८. श्वेतवर्णम् Sy १९. वीत्या कान्तेन यज्ञेन Sy २०. दिवि भवम् Sy

२१. यष्टारम् Sy २२. श्वितासः D

२३. अग्निः Sy स खल्वयमग्निर्हविःप्रियोऽस्माभिर्हविषाऽऽराध्यत इत्यर्थः । तस्मादयमस्मच्छ-न्नं विनाशयत्विति भावः BB.

२४. श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते Sy. अधुना तस्यैव हवींषि भुञ्जानस्य गुणानाह । श्वितानो दीप्य-मानः । श्विता वर्णं अनुदात्तेत् । ताच्छीलि-कश्चानश् BB २५. शब्दकारी Sy तनिता विस्तारयिता सिद्धीना दीप्तीना वा BB

२६. रोचन्तेऽस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरि-क्षम् । तत्र स्थितः Sy. रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । रोचनेषु तिष्ठतीति वा । तिष्ठतेः क्विप् BB.

वर्जितैस्तेजोभिः । शब्दैः कुर्वद्भिः । युवतम । यः । पावकः । बहूनां ग्लपयित्वा । बहूनि काष्ठाणि । भ्रनु
गच्छति । विस्तीर्णानि । भक्षणम् ।

वि ते विष्वग्वातञ्जूतासो अग्ने मामांसः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्र्घासो दिव्या नवग्वा वनां वनन्ति धृपुता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि ते विष्वक् । विचरन्ति । सर्व । इतस्तत् । वाताकुष्टा । अग्ने ! रश्मयः । दीप्यमान !
दीप्यमाना । बहूनां स्पष्टारः । विविध भवाः । नवगमना । भ्रण्णानि । भ्रजन्ते । धृपुतेन तेजसा । भञ्जन्तु ।

१ वरारहितं Sy अक्षीणं BB

२ शतं P अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्मुक्तो
रश्मिभिर्वा Sy अत्यर्थं नवद्भिः स्तुवद्भिः
अस्विग्भिर्मानगणवां परिवृत्तः BB

३ बयः P, D सोऽप्यनेवविधोऽस्मदीयेन हविषा
तुप्तोऽस्मच्छन्नं विनाशयत्विति शेषः BB

४ शोषकोऽग्निः Sy पावयिता शोषयिता BB

५ अतिशयेन प्रभूतः सन् Sy बहुतमः । सर्वात्म
कत्वात् । यद्वा पुरुषां पूरणः । छान्द
सस्तमप्रत्ययः BB

६ भ्रनुगच्छति । स इत्यभित्यं वतत इति पूर्वत्र
सम्बन्धः Sy भ्रनुभ्रमेण गच्छति यसमानगृहान्
BB

७ स्पृष्टानि काष्ठानि Sy विस्तीर्णानि पुरोडाशा-
दीनि हर्षीयि BB

८ 'नर्बं हितायाम्' BB

९ VM. ignores अग्निः ॥

This stanza=TS 1 3 14 4.

१० गाहपत्यादीनां मिषः संसर्गोऽनये विविचय इष्टि-
कर्तव्याः । तत्र 'वि ते' इत्येवानुवाक्या (ASS
3 13) इति Sy

११ विचरन्ति, विविधं गच्छन्ति Sy विचरन्ति
विष्वग्गमनाः BB

१२ स्वर्गीयाः Sy

१३ सर्वस्य Sy विष्वग् नानागतिः BB

१४ वातेन प्रेरिताः Sy वातेन जूताः प्रेरिता
वातजूतासः । अ इति सौत्रो धातुः । यद्वा
वातस्येव जूतं वेगो येषामिति वातजूतासः BB

१५ निमलाः Sy शुचयो दीप्यस्तस्य BB

१६ ०माना P ०माना D हे शुद्धः । दीप्यः ।
वाग्ने ! Sy हे शुचे ! दीप्यः । BB

१७ प्यमान P वप्यमा० D दीप्यस्य Sy भासन
शीलाः क्रूरक्या वा BB

१८ स्पृ० P, D बहुकाष्ठानि स्पृशन्तः Sy
बहुशुद्धयो बहूनां वा शोषयताः । बहुसेचका
वृष्ट्या BB

१९ भा० P विविधं शोतमानेऽनो मवाः Sy विव
महतीति वप्याविन्धो यत् BB

२० नूतनगमनास्ते रश्मयः Sy नवगतयो नित्या
भिनवाः BB

२१ वमानि Sy उवकानि BB

२२ सम्भ्रजन्ते बहन्तीत्यथः Sy वनन्ति सम्भवः ?
(न)न्ति BB

२३ धर्षकेण तेजसा Sy धर्षणेन प्रसहनेन BB

२४ वमानि भञ्जयन्तः Sy रुजन्तो वेगुष्यं भञ्जन्तः ।
तथा समृद्धया वृष्टिमुत्पादयन्तु तत्र शुचय इति
BB

This stanza=TS 3 3 11 1

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः चां वपन्ति विपितासो अश्वाः ।

अथ भ्रमस्तं उर्विया वि भाति यातर्यमानो अधि सानु पृथ्वेः ॥ ४ ॥

ये ते शुक्रास^१ । ये । ते^२ । शोचमाना^३ । रश्मय^४ । दीप्तिमन्^५ । पृथिवीमोपधिवनस्पतियुक्ताम् ।

वपन्ति^६ । विमुक्ता^७ । अश्वा इत्यौपमिकम् । तदनन्तरम्^८ । उरु^९ । तव^{१०} । भ्रम^{११} । विभाति^{१२} । पृथिव्या^{१३} ।

सानुनि^{१४} स्थित स्थावरम् । गमन्^{१५} ।

अथ जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः चातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भूमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अथ जिह्वा^{१६} । अथ^{१७} । ज्वाला^{१८} । पतति^{१९} । अग्ने^{२०} । गोनिमित्त युध्यत^{२१}

शूरस्य^{२२} । इव^{२३} । आयुधम्^{२४} । सृज्यमानम्^{२५} । किं च शूरस्येव^{२६} । वाहु^{२७} । अग्ने^{२८} ।

१. शुक्रा P शुक्रा D २ तव Sy.
 ३. शुभ्रा. Sy ४. दीप्तयः Sy
 ५. ०मान् P हे दीप्तिमन् ! अग्ने ! Sy
 ६. भूमिम् Sy
 ७. मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह' दाति रोमा पृथिव्या' (RV I 65 4) इति निगमान्तरम् Sy
 ८. अश्वा इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः Sy
 ९. अस्मिन् काले Sy १०. अरु P बहुलम् Sy.
 ११. त्वदीय. Sy १२. भ्रमणशीलो ज्वाला-समूहः Sy १३. विशेषेण प्रकाशते Sy
 १४. नानारूपाया भूमे. Sy
 १५. समुच्छ्रितं देश पर्वताग्रादिकं प्रति Sy
 १६. गमयन् is suggested for गमन् ॥ स्वकीयमग्र व्यापारयन् Sy
 १७. भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् । दावरूपस्याग्नेः स्तुतिरेषा SKN
 १८. अथ P अपि च Sy अथानन्तरमेव Dur प्रवृत्तश्च दावरूपोऽग्निः । अथानन्तरमेव SKN
 १९. उपज्वलितस्याग्ने.....तस्य जिह्वा ज्वाला Dur अस्य जिह्वास्थानीया ज्वाला SKN
 २०. प्रकर्षेण पुनः पुनः पतति । गच्छति Sy दाखु पापतीति पुनः पुनः पतति Dur वीप्सेत्यर्थः । प्रपतति गच्छति SKN

२१. वर्षितुरग्नेः Sy. प्रवर्षितुरिन्द्रस्य Dur. हविर्वहनद्वारेण वर्षितुः SKN
 २२. तत्र दृष्टान्तः । असुरैरपहृतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् । तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव Sy गवार्यं वा देवपणिभिः सहासुरैर्युध्यतः । अथवा गोष्वप्सु मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः Dur गाव आप. । तासु निमित्तभूतासु योद्धृत्वाद् गोषुयुदिन्द्र उच्यते SKN.
 २३. नेत्युपमा । इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव Dur
 २४. वज्रः Dur. तस्यैव स्वभूताऽशनि. SKN
 २५. तेनैव सृज्यमाना यथा पतति तथाऽग्ने-ज्वाला दाखु पापतीतीति Dur तेन विसृज्य-माना क्षिप्यमाणेत्यर्थः SKN.
 २६. शौर्योपेतस्य नरस्य Sy. यथा कस्यचिच्छूरस्य विक्रान्तस्य वाऽप्रतिहतगते. Dur. यादृशी शूरस्य मनुष्यस्य SKN.
 २७. प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहम् Sy प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेशमार्गश्छिन्नभित्तावरुणैः शत्रुभिः प्रकीर्णं स्यात् Dur स्यतेरिदं रूपम् । स्यति-श्चोपसृष्टो विमोचने । हता हताः शत्रवो यत्र विमुच्यन्ते सा प्रसितिः सङ्ग्रामभूमिः सा हताहतैः शत्रुभिराकीर्णा SKN.
 २८. ०ग्ने P एवमस्याग्नेः Dur अग्नेर्दावरूपस्य SKN.

ज्वाला । प्रसितिर्बाहुः प्रवन्धनात् । क्षातिविनाशनात् । दुर्वार । भीमे । भदायति । काष्ठानि ।
दहति वा ।

आ भानुना पाथिवानि ज्ञयासि महस्तोदस्य घृषता तंतन्थ ।

स चाघस्वाप मया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वुनुपो नि जूर्च ॥ ६ ॥

आ भानुना । आततन्थ । तेजसा । पाथिवानि वनानि । अयतिगतिकर्मा, पृथिव्या उच्यते । महत् ।
व्ययितुस्तव स्वभूतेन । स । अघाघस्व । भयानि । वसे । घनून् । हिसन् । हन्तुन् । जिजहि ।

१ सोढुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते बह्यन्तेऽस्यामोषधि
वनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे क्तिन् Sy
बह्वनमार्गः । ईयत्प्सुष्टापदगंधभस्मीभूर्तैर्वृक्षगु-
त्समादिभिराकीयते Dur ईवृशी क्षाति,
क्षिप्यन्ते प्रष्यमाना मोषधिवनस्पतयो यस्यां
सा क्षातिर्भोगभूमिः । सा दग्धादग्धेरोपधि
वनस्पतिभिराकीर्णा SKN

२ The passage 'प्रसितिर्बाहुः प्रवन्धनात्'
should immediately follow बाहु-
and precede अन्ने ।

३ ०ना P क्षातिविनाशना D The passage
क्षातिविनाशनात् should immediately
follow क्वासा ।

४ अन्वैर्वारयितुमशक्यः Sy क्वा पुनरेतद्
भवति ? दुर्वारो बावाग्नीभूतः Dur
दुर्वारो बावकपोऽग्निः SKN

५ भयङ्कुरोऽग्निः Sy
सर्षप्राग्भिभयङ्कुरः Dur
भयात्कः SKN

६ कानि P, D वनानि Sy किम् ? वनानि
Dur

७. The passage बहति वा should im-
mediately follow भक्षयति ॥ वयतिरश्
बहतिकर्मा Sy यदाऽप्यमग्निर्बयते बहति ।

एवमयमान्नेये मन्त्रे घनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे
वयतिशब्दो बहनावन्यत् किमभिवक्ष्यात् ?
तस्मात् सामर्थ्याविहाय बहतिकर्मा इत्युपपत्तिः
Dur दुवर्तुर्भीमो बयते वनानि । इति
बहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः N.4.17, SKN
II 241

८. VM ignores प्र ॥ प्र प्रकषेण Sy

९ हे अन्ने ! Sy

१० ०न्थ P, D आस्तुष्यासि आन्ध्रावयसि ।
स त्वम् Sy

११ वीप्या Sy

१२ पृथिव्यां भवामि Sy

१३ Omitted by P

१४ क्षय० P, D
गन्तव्यानि स्थानानि Sy

१५ प्रेरकस्य Sy

१६ अयवा० P

१७ भयकरणानि Sy

१८. अग्निमघनसमर्षस्तेजोभिर्षा Sy

१९ स्पर्शमानान् Sy

२० हिसकान् । क्षत्रुनिति Sy

२१ सूषतिर्हन्तिकर्मा Sy

२२ VM, ignores घृषता ॥ घृषता अर्षकेण
रश्मिना सह Sy

स चित्रं चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रं चित्रं चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

स^१ चित्रं^२ । स^३ त्वम् । चायनीय^४ । चायनीयम्^५ । महत्तया जनान् बोधयन्तम्^६ । मह्यम्^७ । चित्रवल^८ ।
अतिशयेन चित्रम्^९ । अन्नस्य धारकम्^{१०} । कान्तम्^{११} । रयिम्^{१२} । बहुपुत्रम्^{१३} । महान्तम्^{१४} । ह्लादकम्^{१५} । चन्द्राभिर्ज्वा-
लाभि^{१६} । स्तुवते^{१७} । मिश्रय^{१८} देहि ।

VI.7.

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कृविं सम्राजमतिथिं जनानामसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम्^{१९} । दुलोकस्य^{२०} । उच्छ्रितम्^{२१} । तत^{२२} पृथिव्याश्च^{२३} । गन्तारम्^{२४} ।

१. उखासम्भरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः 'स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (ĀSS 4.1) इति Sy.
२. मित्रः P. मित्र D. ३. तावृशस्त्वम् Sy.
४. यानि P ०यं D. हे चायनीय ! Sy.
५. ०निय P ६. ज्ञापयन्तम् । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते Sy. ७. अस्मभ्यं दातुम् Sy
८. हे विचित्रवल ! चायनीयधन ! वा Sy.
९. अतिशयेन आश्चर्यभूतम् Sy
१०. ०का D धातारं प्रदातारम् Sy
११. तं P आह्लादकम् Sy. १२. धनम् Sy.
१३. पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् Sy.
१४. ईदृशं धनमस्मभ्य प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
१५. हे आह्लादकाग्ने ! Sy
१६. ०भिज्वाभिः P. आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः Sy १७. गृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवञ्चः Sy. १८. पृथक्कुरु Sy.
१९. 'मूर्धानम्' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाज-स्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्यौ शिष्टा पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानु-कान्तम् 'मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम्' (KSA 29 7 p 22) इति । गतः सूक्त-विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो

- वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रित 'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा' (ĀSS.8 6) इति Sy
२०. वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते Mah., U
२१. शिरोभूतम् Sy शिरोवदुघ्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणाव-स्थाय भासकम् Mah. सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं शिर आहुर्ब्रह्माविदः U. मूर्धानं शिरोभूतम् BB.
२२. प्रथिताया भूमेः Sy. पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्ष-मभिधीयते । पठितञ्चैतदन्तरिक्षनामसु U एतद् अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामानि Ngh. 1 3.
२३. गन्तारम् । यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम् Sy रति-रुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि-कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशं सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते एव । यद्वा पृथिवी-शब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवी-त्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्ष-स्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः । तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्पाति Mah अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथा-कालं वृष्ट्या पुष्पाति भूतानि U. अरतिं गन्तारम् । पृथिव्याश्च गन्तारं प्रजानां रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् BB.

वैश्वानरम् । यज्ञपूजितम् । अग्निम् । कविम् । सम्राजम् । प्रतिधिस्थानीयम् । जनानामस्माकम् ।
 आत्मेन । जनयन्त । देवा । भुक्तस्य पात्रभूतम् ।”

१ विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् Sy विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् । जठरानि रूपेणाश्रपात्रकृत्वात् Mah यं वैश्वानरम् U विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् BB

२ VM seems to explain ऋते and आ जातम् together as यज्ञपूजितम् ॥ ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् आ आभिमुख्येन आत्तं सुष्टपाबाबुत्पन्नम् Sy यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातमुत्पन्नमरणिद्वयात् Mah यज्ञ आजातमुत्पन्नमरणिद्वयावन्मिमाहुः U ऋताय सत्याय यज्ञाय वा जातम् BB

३ क्रान्तवशिनम् Sy कवि अन्तवशानं स्वभक्ता ननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः Mah यं च कवि क्रान्तवशानमाहुः U

मेधाविनम् BB

४ सम्यप्राजमानम् Sy सम्यखीप्यमानमश्वयेण युक्तमित्यर्थः Mah. सत्यश्वयेण युक्तमाहुः U सम्यप्राजन्तम् BB

५ हृषिर्वहनाय सततं गन्तारम्, यद्वा, प्रतिधिवत्पूज्यम् Sy हृषिर्भिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञायते ह्यग्निरतिधिरुपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्स्योवरकमाहुरन्ति Mah, U यजमानगृहान् सातत्येन गच्छन्तम् । यजमानगृहेष्वतन्तमित्यर्थः BB

६ यजमानानाम् Sy, Mah. यजमानसक्षणानाम् BB

७ आस्ये P आसनि आस्ये । द्वितीयायै सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निमक्षणोमास्येन हि देवा हृषीषि भुञ्जते Sy आसनि, आस्ये मुखे Mah., U कीबृक्षं सत्यात्रमित्यत आह—आस

आस्ये । द्वितीयायै सप्तमी । तस्याश्च लुक् । अग्निमास्यं कृतवन्त इति यावत् । यद्वा निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तमास्यत्वाय, अग्निरस्माकमास्यमिष भूयारिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतोऽपि वन्ति । अग्निमुपस्थात्तेयाम् BB

८ यत्ताभिमुख्यनाजोजनन् । अरभ्यो सकाशादुदयाद्यन् Sy ईदुशमग्निं जनयन्त उत्पारितवन्त । अद्वागमाभाय आयः Mah योऽयमुक्तगुणो यद्यानरस्तम् जनयन्त U ईदुशमग्निम् आभिमुख्येन जनितवन्त । सोमं पातुं तत्पात्रतयाग्निं कृतवन्त इत्ययं BB

९ देव P स्तोतार ऋत्विजो देवा एव या Sy ईदुशमग्निं देवा इन्द्रावयोऽज्जनयन्तेत्ययं Mah देवा इन्द्रावयः U

१० पातारं रक्षकम् । यद्वा आस्येन धारकम् । एवगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निम् Sy आभिमुख्येन पीयतेऽग्नेनेत्यापात्रम् । विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति (1 4 2 14) इति भूतेः Mah पीयतेऽग्नेनेति पात्रम् U पिबत्यग्नेनेति पात्रम् BB

This stanza = YV 7 24 = TS 1 4 13 1

११ अथातो गृह्णत्येषु । मूर्धानं विदोऽग्ररतिं पृषिभ्यां वैश्वानरमुत्पन्नां जातमग्निम् । कविः सत्प्राजमतिर्धि जनानामासक्षा पात्रं जनयन्त देवा । उपयामगृहीतोऽसि । ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽज्ज्युतानामज्युतक्षित्तम एव ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सावयति व्युह्य न तृषं ध्रुवान्तर्पाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति SB.4.2 4 24 p 363

१ अत्र 'जनयन्त देवा' इत्यन्ताया ऋचः पाठ एव, अपरे YV 7 25 इति मन्त्रस्य पूर्वार्द्धभागं समुपात्त ।

नाभिं यज्ञानां सद॑नं रयीणां॑ म॒हामाहाव॑म॒भि सं न॑वन्त ।

वैश्वान॑रं र॒थ्यमध्व॑राणां॑ य॒ज्ञस्य॑ क॒तुं ज॑नयन्त दे॒वाः ॥ २ ॥

नाभिं यज्ञानाम् । नाभिस्थानम् । यज्ञानाम् । आवासस्थानम् । रयीणाम् । महान्तम् । आहावभूत
निपानमाहावस्तम् । अभिपतन्ति । वैश्वानरम् । नेतारम् । यज्ञानाम् । यज्ञस्य । केतुभूतम् । अजनयन्त ।
देवाः ।

त्वद्विप्रो॑ जायते वाज्य॑ग्ने त्वद्वी॒रासो॑ अभिमाति॒षाहः॑ ।

वैश्वान॑र त्वम॒स्मासु॑ धेहि वसू॑नि राजन्स्पृह॒याय्या॑णि ॥ ३ ॥

त्वद्विप्रः । त्वत् । मेधावी । अश्व । जायते । अग्ने । त्वत् एव । अभिमातीना सोढार । नर ।
वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । धनानि । राजन् । स्पृहणीयानि ।

त्वां विश्वे॑ अमृत॒ जायमानं॑ शिशुं॒ न दे॒वा अ॒भि सं न॑वन्ते ।

तव॑ क्रतु॒भिरमृत॑त्वमाय॒न्वैश्वान॑र यत्पि॒त्रोरदी॑देः ॥ ४ ॥

त्वां विश्वे । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । शिष्ट स्पष्ट ।

१. ना P नहन बन्धकम् Sy
२. ज्योतिष्टोमादियागानाम् Sy
३. स्थानमेकनिलयम् Sy ४. तथा धनानाम् Sy
५. महान्त महान्तमावहनभूतनिपानमहात् स्तम् P.
आहावम् आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः ।
तादृशम् । यद्वा वृष्ट्युदकधारणमाहाव निपान-
स्थानीयम् । एवम्भूतम् Sy
६. अभितः स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति Sy
७. विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् Sy
८. रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतार
ग्राह्यितारं गमयितारम् Sy
९. प्रज्ञापकम् । एवविधमग्निम् Sy.
१०. जनयन्ति । मथनेनोत्पादयन्ति Sy.
११. The passage beginning with यज्ञा-
नाम् and ending with देवा. is
omitted by P स्तोतार ऋत्विजो देवा
एव वा Sy १२. VM ignores सम् ।
१३. त्वत्तः सकाशात् Sy
१४. हविर्लक्षणान्नवान् पुरुषः Sy

१५. जायते । तुभ्य हविर्दानेन मेधावी भवति Sy
१६. शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं त-
स्मात् Sy १७. वीराः Sy
१८. सोढा नरो श्वानर D १९. त्वद्भुक्तेषु Sy
२०. निधेहि Sy. २१. राजमानाग्ने ! Sy
२२. The commentary on this stanza
is omitted by P
२३. तिदी० P. दीप्यसे Sy
२४. हे अमृत ! मरणधर्मरहितान्ते ! विश्वे सर्वे
देवाः स्तोतारो जायमानमरणयोः सकाशादुत्प-
द्यमान त्वा शिशुं न पुत्रमिवाभि सं नवन्ते ।
अभिसंस्तुवन्ति । यद्वा दीव्यन्तीति देवा
रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते,
अभिसङ्गच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति ।
अपि च हे वैश्वानराग्ने ! यद्यदा पित्रोः पाल-
यिष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यसे तदानीं
तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादि-
भिर्यागैरमृतत्वं देवत्वमायन् । यजमानाः प्रा-
प्नुवन्ति Sy

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्रे नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरूपस्थेऽर्षिन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

[वैश्वानर] वैश्वानर ! तव । तानि । कर्माणि । महान्ति । अग्ने । न कश्चित् । आघर्षयति । यदा । जाममान । छावापृथिव्यो । उपस्थे प्रातः सूर्यात्मना । सम्भयति । प्रज्ञानम् । अहाम् । गमनेषु ।

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । वैश्वानरस्य । निर्मितानि । तेजसा । प्रज्ञापकेन । समुच्छ्रितानि । तेजसि ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ हे विश्वेषां नराणां सम्बन्धिअग्ने ! Sy

३ स्वधीयानि Sy

४ प्रतिद्वानि Sy

५ न कश्चनान्य Sy

६ धर्षयति । आघते Sy

७ यदा त्वम् Sy

८ जायमानं सन् Sy

९ ऽपिधीचक्ष्णं P

उपस्थानेऽन्तरिक्षे Sy

१० असम्भय । तसोऽप्यमसुरं स्वतेजसा निवारयप्रस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूयत्रान्यय Sy

११ प्रज्ञापकं सूर्य स्वर्मानुमायुतम् Sy

१२ अहाम् D

१३ यन्तव्येषु मार्गेषु Sy

१४ अह्वाजस्येदमर्षम् Dur अह्वाजस्यापम् SKN

१५ विश्वनरहितस्थाने Sy भगवतोऽग्ने Dur, SKN

१६ निर्मितानि । यदा दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि

समुच्छ्रितप्रवेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिता । धूमविकारत्वात्तेषाम् Sy तानि विनिर्मिता नीत्यर्थः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि सोकः कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुन्यसाधुना च पापेभ्यः पापेन च सार्वभौमिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायैर्षं सर्वं विनिर्मयित इत्यनयापेक्षायोक्तम् Dur निर्मितान्युत्पादितानि SKN

१७ चक्षुषा वर्द्धनेन Dur वर्द्धनेन वेद्यतामाहात्म्या वृत्तिशयवत्या कयापि प्रज्ञयेत्यर्थः SKN

१८ कर्मणा Dur न च केवलसया प्रज्ञया किं तर्हि ? केतुना कर्मणा व्यापारेण च हविर्वहनादिना । एतदुक्तं भवति—तवधीनत्वाद् यागावेषमस्य धर्माधीनत्वाच्च कृत्स्नस्य अगतो निर्माणस्य । अथवा अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूता अक्षयस्तुवन्तीत्याहु रिति प्रकृतिमाहृत्स्येनेयं विकारस्य स्तुतिः । यो हि अगतः स्रष्टा कारणात्मा तस्य प्रज्ञाव्यापारान्यां दिवः सानूनि निर्मितान्युच्यन्ते SKN

१९ समुच्छ्रितस्यस्यानि तक्षत्रक्याणि Sy यानि सानूनि समुच्छ्रितानि स्थानानि Dur समुच्छ्रिता प्रवेशाः SKN

द्युलोकस्य^१ | तस्य^२ । एव^३ । विश्वानि^४ । भुवनानि^५ । मूर्धनि^६ । अधिरुह^७ । शाखा^८ इव । सप्त^९ च । नद्य^{१०} ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽद्व्यो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि यो रजासि । विममे^{११} । य^{१२} । लोकान्^{१३} । सुप्रज्ञ^{१४} । वैश्वानर^{१५} । विममे स । दिव^{१६} । रोचनानि^{१७} ।
कवि^{१८} । परिपप्रथे^{१९} । य^{२०} । विश्वानि^{२१} । भुवनानि^{२२} । अर्हिसिता^{२३} । गोपायिता^{२४} । उदकस्य^{२५} । रक्षिता^{२६} ।

१. वैश्वानरस्य Sy अग्निरेव वाच्यधिदेवताभावेनावस्थित. सर्वमिदं व्यापयति तत. कर्म प्रतायते । तदुक्तम्—'अग्निर्वाग्भूत्वा मुख प्राविशत्' इति । तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अय चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम् Dur. तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिव्यामनुप्रविष्टस्य SKN.

२. इच्छब्द एवार्थे SKN.

३. व्याप्तानि Sy सर्वाणि SKN.

४. भुवनान्युदकान्यधिवसन्ति । यद्वा वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरि प्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति Sy सर्वभूतभावयितृण्युदकानि । भुवनमिति ह्युदकनामसु पठितम् । (Ngh I 12) भुवनशब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति । चतुर्विधश्च भूतग्रामः Dur. भूतजातानि SKN.

५. मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते Sy उपरि Dur मूर्धनि उपरि तस्य प्रकृतत्वाद् वैश्वानरस्यैव SKN.

६. अद्भरुह P रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्ने. सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थ. Sy रुहिर्जन्मार्थः, विरोहन्ति जायन्त इत्यर्थः । कथ पुनरिदमुभयं वैश्वानरस्य मूर्धनि विरोहति ? उच्यते, उभयमिदं पृथिव्या मूर्धनि तथा 'ऋबीसे अत्रिमश्चिनौ' (RV I 116 8) इति मन्त्रवर्णः SKN

७. शाखा इव वृक्षस्य SKN.

८. सर्पणशीलाः सप्तसंख्याका वा Sy सप्त सर्पणाः । . . . सप्तशब्देनापि समुद्रानेव केचिद्

वर्णयन्ति । ते हि पृथिव्या. शाखा इव लक्ष्यन्ते विल्ववन्ति च Dur. न च भूतान्येव केवलानि, किं तर्हि ? सप्तसंख्याका । . कथ पुनरपा सप्तसंख्याकत्वम् ? उच्यते, आधारभेदात् प्रधानभूता गङ्गाद्या. सप्त नद्य । तासां समुद्राणां सप्तसंख्याकत्व प्राधान्याच्च । तत्स्थानामपा भूयस्त्वाद् गणनान (?) हत्वाविति SKN

९. गङ्गाद्याः Sy. विविधलवणा भूत्वा ततः शाखा इव रुहुरस्या पृथिव्या नद्यादिभावेन, तत. शाखा इव ह्येता पृथिव्या उपरि यथा निम्न विल्ववमाणा आपो लक्ष्यन्ते इत्येतद् दृष्ट्वैवमवोचत् । एवमत्र शब्दसारूप्यादयोपपत्तेश्च विलुह आपो भवन्तीत्युपपद्यते Dur आप. SKN विलुह आपो भवन्ति विल्ववणात् N.6.3, SKN II.3 94

१०. VM. ignores अमृतस्य and उ॥ अमृतस्य उदकस्य Sy. ११. निर्मितवान् Sy.

१२. अग्निः Sy १३. उदकानि लोकान् वा Sy.

१४. ०ज्ञे D सुकर्मा Sy

१५. विश्वेषा नराणां हित. Sy

१६. दिवोद P., D द्युलोकस्य सम्बन्धीनि Sy

१७. रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि Sy

१८. क्रान्तदर्शी सन् Sy १९. परिवृढो P

परितोऽप्रथयत् Sy २०. सर्वाणि Sy

२१. भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा Sy

२२. केनाप्यार्हिसितः Sy.

२३. सर्वस्य गोपायिता Sy

२४. ०यितो यस्य P अमरणहेतोरुदकस्य Sy

२५. पालयिता सन् वर्तत इति शेषः Sy.

VL8

पुत्रस्य वृष्णो अरूपस्य नू सहः प्र नू वोच विदथा ज्ञातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नर्व्यसी शुचिः सोमश्च पवते चारुरुभये ॥ १ ॥

पुत्रस्य । सम्पन्नयितु । वृष्ण । आरौचनस्य । क्षिप्रम् । सह । प्र वोचम् । विज्ञानेन । आत
वेदसः । एको नू पूरुषः । वैश्वानराय । स्तुति । नवतरा । शुचिः । सोम इव । चारुः । निगच्छति । "

उत्तरा निगदसिद्धा

स जायमानः परमे व्योमनि प्रतान्यभिर्व्रतुपा अरचत ।

व्युन्तरिषममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो मंहिना नार्कमस्पृशत् ॥ २ ॥

[स जायमानः]

१ 'पुत्रस्य' इति सप्तर्षमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यायं
वैश्वानरान्निवेयताकम् । आदितः षड् जगत्या-
सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुष्कान्तम् 'पुत्रस्या
स्या त्रिष्टुप्' (KSA 29 8 p 22) इति ।
आतुर्विशिकेऽह्न्याग्निमास्त इव सूक्तं वैश्व-
ानरीयनिबिद्धानम् । सूत्रितञ्च—'पुत्रस्य वृष्णो
वृष्णे शर्षाय' (ASS 74) इति । आनि-
प्तविके पृष्ठघानिप्सववबहृषो पञ्चमेऽह्नीव
मेव सूक्तं वैश्वानरनिबिद्धानम् । सूत्रितञ्च—
'पुत्रस्य वृष्णो वृष्णे शर्षाय नू घित्सहोभा
इत्याग्निमास्तम्' (ASS 77) इति ।
विषुवत्याग्निमास्त प्राची तुषी स्तोत्रियानु-
ष्पी' (ASS 86) इति Sy

२ वृषस्य P, D

३ संवर्चं P, D सम्पुक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा
पुषं हृषिसंक्षणमसम् । तद्वत् Sy

४ बधितु Sy

५ आरौचमानस्य Sy

६ बलममिसबनसमर्षम् Sy

७ प्रबवीमि । प्रकषेण स्तोमीत्यर्थः Sy

८ विवधे यज्ञे Sy

९ ०व P ज्ञातानां वेदितुर्वैश्वानरान्ने Sy

१० एको नूशब्दः पूरुषः Sy

११ अस्म वैश्वानराय Sy

१२ मतिमननीया स्तुति Sy

१३ ०चि P, D निर्मसा यद्वा स्तोतृणां
शोषयिषी Sy

१४ यया सोमो वशापवित्रास्त्रवति तद्वत् Sy

१५ शोमना Sy

१६ मस्तकाशात् श्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः
Sy १७ VM ignores ध्रग्नये ।

१८ The *pratika* is supplied by the
Editor स वैश्वानरोऽग्निव्रतपा व्रतस्य
पालकः परम उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे
जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवत् व्रतानि कर्माणि
सौकिकानि बहिकानि धारयत् । अन्तरिक्षं च
व्यमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् सौकानिर्मित
वान् । तथा सुक्रतुः शोमनकर्मा वैश्वानरो-
ऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना । तेजसा नार्कं सुसो-
कमस्पृशत् । स्पृशति स्म Sy

व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तुर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

व्यस्तभ्नात् । अधश्चोर्द्ध्वं च चकार । द्यावापृथिव्यौ । मित्रभूत । महान् । अन्तर्गतम् । अकरोत् ।
ज्योतिषा । तमः । विवर्तयति । द्वे चर्मणीइव । द्यावापृथिवी । विश्लिष्टे करोति । वैश्वानरः । विश्वम् ।
धारयति । वर्षणनिमित्तम् ।

अपामुपस्थे महिषा अंगृभ्णात् विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । अन्तरिक्षे । महान्तो देवा वैश्वानरम् । धारयन्ति । तत्र विशः । राजानम् । उपतस्थुः ।

१. विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः Sy
२. ०त्ते P, D.
३. सर्वेषामद्भुतो महान् आश्चर्यभूतो वा Sy
४. अन्तर्हितं तिरोहितम् । वावदिति वातेर्गति-कर्मणो यद्भुगन्तस्य रूपम् Sy
५. ०रो P.
६. तेजसा Sy
७. अन्धकारम् Sy
८. यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा Sy
९. अपि च धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ Sy
१०. The passage विश्लिष्टे करोति refers to विवर्तयति ॥ विवृते विस्तृतेऽकरोत् Sy
११. किं बहुना, अयमग्निः Sy
१२. सर्वम् Sy
१३. घत्ते धारयति Sy
१४. वीर्यम् Sy
१५. भरद्वाजस्वार्षम् Dur
१६. VM seems to explain अपामुपस्थे together as अन्तरिक्षे ॥ अपामन्तरिक्षस्य,

- उपस्थाने मध्ये Sy यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः सोऽपामुपस्थोऽन्तरिक्षलोकः । तस्मिन्नपामुपस्थे Dur आप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh. 1 3)
१७. महान्तो मरुतः Sy. महति विस्तीर्णे सन्ना महिषा माध्यमिका देवगणाः । अथवा महिषास्त एव महान्तः Dur. महिषा महन्नामैतत् । (वा) महान्तो माध्यमिका देवगणाः SKN. महिषा इति महन्नाम Ngh 3 3
१८. धार P अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः Sy किं कुर्वन् ? अगृह्णन् Dur परिगृह्णन्ति परिचारयन्तीत्यर्थः SKN.
१९. गृहीत्वा च प्रजाः Sy गृहीत्वा च मनुष्या इव Dur परिचार्यं च विशो, मनुष्यनामैतत्, लुप्तोपमं च मनुष्या इव SKN विश इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
२०. स्वामिनम् Sy राजानं परिवार्यं Dur.
२१. अस्तुवन् Sy उपपूर्वस्तिष्ठतिः स्तुतौ । स्तुतवन्तः स्तुवन्ति वा SKN

स्तुत्यम् । इमम् । अग्निम् । दूत । मातरिषवा । दूरादे दिव । विवस्वत । ब्राह्मत्वान् ।

- १ अर्चनीयम् Sy अग्निं स्तुतिभिस्तद्वन्तम्
अर्चनाहं वा Dur अर्धते स्तुतिक्रमणं अहं
ततो मत्वर्षीयो नामकरण । तथा अर्चा
तद्वन्तं स्तुतिमन्तमित्यर्थ । अर्चाहं वा स्तुत्य
मित्यर्थ SKN
- २ इमम् seems to stand for वैश्वानरम् ॥
अपि अर्धं वैश्वानरमग्निं पुरा सुप्रसमीपे विद्य-
मानम् Sy क्तमिति ? यम् Dur अत्रक-
वाक्यतायै भाष्यकारेण तच्छब्दोऽप्याहृतः ।
तच्छब्दोऽप्यहं स्तुतिपते । यमुपतस्यु-
तम् । वैश्वानरमग्निविशेषणमेतत् SKN
- ३ वेगवान् देवानां दूतो वा Sy दूतो देवानाम्
Dur दूत । कस्य ? सामर्थ्याद् देवानाम्
SKN
- ४ वायुः Sy मातरिषवा वायुः । स हि
मातृयन्त्रिभ्योऽप्रतिबन्ध्यामशक्तिः स्वसिति ग-
च्छति । अथवा मातरि, वायुं अर्धति गच्छति
Dur क्तमो दूतः ? उच्यते मातरिषवा
वायुः । मातर्यन्त्रिभ्योः इमसिति शब्द-
कर्मा । मातर्युपपदे इवसेर्भक्तौ 'इवमुक्तम्
पूवम्' (Unādi 1 159) इत्यादिनिपात-
नात् । यद्वा मातरि शुशब्दे औपपदे,
अन्तिर्गतिक्रमणो विष् । गुणश्चस्य वायुशब्दे
नार्थवचनम् SKN
- ५ दूरवेसात् Sy प्रकर्षणेऽरितवत् प्रेरिततरात्
'परागताद्वा' दूरतरात् Dur दूरनायैतत् ।
दूरावर्चनीयमित्यहं हि दशमित्नु कृत्य । प्रपूर्वं
स्थेरयते परापूर्वस्य वा अन्तिर्गतिक्रमणं परा-
वच्छब्द इति दर्शयति प्रेरितवत् इत्यादिना
'पृथ्व्यास्तासिम्' (Pa 5 37) । प्रकर्ष-
णेऽरितावाहित्यात् परागतावस्याग्नेरित्यादिना

SKN

- ६ ब्राह्मत्वात् Sy ब्राह्मत्वात् विवासानक्रिया या
तमसां तद्वत्तस्तं पर्यगृह्णन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा
चोपतस्युर्विश इव राजानम् Dur विवस्वत
ब्राह्मत्वस्य सकाशात् । विवासानमपनयनं
तमसां तेन तद्वान् । ब्राह्मियमाणस्य चाग्ने-
वैश्वानरस्वविशिष्टस्य यतश्चाह्वियते विवस्य
तस्तेषामयत्यमाह मन्त्रः । अतश्च मध्यमो-
त्तमान्यामस्यत्वं सिद्धं वायुरित्यभिधेयवचनम्
SKN
- ७ इमं लोकां प्रत्यागहार Sy एकमेतस्मिन्मन्त्रे
यत् ब्राह्मियते येन चाह्वियते यश्चाह्वियते
सर्वे ते पूषन् धपदिष्टाः । अत्र विवस्वत
ब्राह्मियते मातरिषवना वैश्वानर इति । तस्मादे-
तयोर्विवस्वन्मातरिषवो सन्निधानम्यपवेद्रे
सति साधान् वैश्वानरशब्देन पाथिव उक्त इति
अवसिष्टे पाथिवो वैश्वानर इति Dur
आकारोऽभरदित्येतेन सम्बन्धते । अमरत्
हरतेहृकारस्य सकारः । ब्राह्मरत्, ब्राह्मत्वान्
SKN
- ८ अपानुपस्य उपस्थाने मह्यन्तरिक्षलोके ब्रा-
सीना महान्त इति वाङ्मूल्यं भाष्यमिका
देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्युः ।
अग्निमयमृन्मन्तमिति वा । अर्चनीयमिति वा
(पूजनीयमिति वा) ब्राह्मरत् दूतो देवानां
विवस्वत ब्राह्मत्वात् । विवस्वान् विवासानवान् ।
प्रेरितवत् परागताद्वा (अपि वा) अस्याग्ने-
वैश्वानरस्य मातरिषवानमाहृतरमाह । मात-
रिषवा वायुः । मातर्यन्त्रिभ्यो स्वसिति । मात-
र्यश्वनितीति वा N 7 26, SKN III
104, 105

युगेयुगे विदुथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यंसीम् ।
पुण्येवं राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगे युगे^१ । दिवसे दिवसे^२ । गृहयोग्यम्^३ । स्तुवद्भ्यं^४ । अग्ने^५ । रयिम्^६ । अन्नं च^७ । प्रयच्छ^८ । तथा
नवतरा^९ भार्या च^{१०} । आयुधेनेव^{११} । राजन्^{१२} ! अजर^{१३} ! तेजसा^{१४} । स्तेनम्^{१५} । नीचा^{१६} । विवृश्च^{१७} । यथा^{१८} । वृक्षवद-
रण्यमायुधेनेति ।

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम्^{१९} । अस्माकम्^{२०} । अग्ने^{२१} ! धनवत्सु^{२२} शत्रुषु^{२३} । धारय^{२४} । अततम्^{२५} । वलम्^{२६} ।
जरारहितम्^{२७} । शोभनवीर्यम्^{२८} । वयम्^{२९} । जयेम^{३०} । शतिनम्^{३१} । सहस्रिणं^{३२} च^{३३} । सङ्ग्रामम्^{३४} । तव^{३५} ।
रक्षणैः^{३६} ।

१. हे अग्ने ! Sy.
२. काले काले Sy
३. विदुथो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य Sy.
४. उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यम् Sy.
५. धनम् Sy.
६. यशसं यशस्विन पुत्रं च Sy.
७. विधेहि, कुरु Sy.
८. तवतराम P, D. नवतरा स्तुतिम् Sy.
९. युधे० P. वज्रेणेव Sy.
१०. हे राजमान ! Sy.
११. अजरं D. अजर ! is suggested for अजर ॥ हे जरारहित ! Sy.
१२. आत्मीयेन तेजसा Sy
१३. स्ते P, D. It seems to be the explanation of अघशंसम् ॥ अघस्यानर्थस्य शसितार शत्रुम् Sy.
१४. नीच P नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा Sy.
१५. वृश्च P. विवृच्छ D. निजहि Sy.
१६. वृक्षमिव Sy.
१७. अस्माकम्, सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु Sy. अस्माकं पुत्रादीन् BB.

१८. हे अग्ने ! Sy हे अग्ने ! हे अञ्जनादिगुण ! वैश्वानर ! BB.
१९. हविलक्षणेन धनेन युक्तेषु Sy. प्रथमं तावद्धनवतः कुरु ततो मघवत्सु धनवत्सु कृतेषु BB.
२०. स्थापय Sy, BB.
२१. अततम् P., D. अतमनीयमनपहार्यम् Sy. अतमनशीलम् BB
२२. धनम् Sy. क्षत्रमिति धननाम Ngh.2.10
२३. अततम् Sy अविनाशम् BB.
२४. शोभनवीर्योपेतम् Sy. अतभिभवनीयपुत्रादि-पुरुषकर्मकम् BB.
२५. लभेमहि Sy.
२६. शतसङ्ख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा Sy शतपोषवन्तम् BB.
२७. सहस्रपोषवन्तं च BB.
२८. अन्नम् Sy, BB.
२९. त्वत्सम्बन्धिभी रक्षणैः Sy. रक्षाविशेषस्तृप्ति-विशेषैर्वा BB
३०. VM. ignores वैश्वानर and अग्ने ॥ This stanza=TS 1.5.11.2.

अदंवेमिस्त्वं गोपामिदिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिपद्यस्य सूरीन् ।

रक्षां च नो द्रुपुषां शर्षो अग्ने वैश्वानरु अ च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदंवेमिः । अहिस्ति । तव । गोपान् । हे यष्ट्यम् । अस्माकम् । पाहि । हे त्रिस्थान ! स्तोतुं
पुत्रान् । रक्ष । च । अस्माकम् । यजमानानाम् । बलम् । अग्ने ! वैश्वानर ! प्रतारय । आस्मान् ।
स्तूयमान ।

VI 9

अहश्च कृष्णमहुरर्जुन च वि वर्तते रजसी वेद्यामिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरुज्ज्योतिषामिस्त्वमीसि ॥ १ ॥

अहश्च । अह । च । कृष्णवर्णम् । अह । स्वतवर्णम् । त्वय्यहोरात्रे वर्तते । ते विवर्तते तेजसा

१ ०मि P २ केनाप्याहिस्ति Sy

३ स्वदीये Sy

४ ०म P गोपक रक्षकंस्तेजोमि Sy

५ हे यष्ट्यम् । एषपीय । वा Sy

६ ०कसं P अस्मदीयान् Sy

७ रक्ष Sy

८ त्रिपु सोक्तेषु सहावस्थापिन् ! यद्वाहवनीयाविषु
त्रिध्यापतनेषु यष्ट्ययैर्वै सहावतिष्ठमानान्ते ।
Sy २ ०तु P

१० ०मामा D हवीषि वत्तवताम् Sy

११ वताय P, D प्रवर्षय च Sy

१२ 'अहश्च इति सप्तर्षं मवमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्च
वैश्वानरान्निवेयताकम् । अनुश्रान्तञ्च 'अहश्च'
(KSA 29 9 p 22) इति । व्युत्सहे षण
रात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमाहवताशत्रे वैश्वानरनिधि
दाममिबम् । सूच्यते हि 'अहश्च कृष्णं मध्यो
वो नाम' (ASS 8 8) इति Sy भरद्वाज
स्येवमापम् Dur भरद्वाजस्यार्चम् SKN

१३ आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीत्यहः, रात्रिश्च
Sy आघोऽत्राहश्चो रात्रिवचन SKN

१४ कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मानानाधिकरूप्यावह-
शब्धो रात्रिवाचकः । तमसा कृष्णवर्णा Sy
कुत एतत् ? कृष्णमिति विशेषणात् । रात्रेऽह
तमस्तम्बम्भात् कृष्णात्वम् SKN

१५ ०ह P, D विवसद्य Sy

१६ वद्यत P सीरेण तेजसा शुक्लवर्णम् Sy
अर्जुनशब्धो हि शुक्लवर्णायः Dur अर्जुनशब्धो
रूपनाम । कृष्णप्रतियोगित्वेनोपाधानात् ।
शुक्लमत्र रूपमाह न यत्किञ्चित् । शुक्लवर्णाय
एव वाऽर्जुनशब्दः SKN अर्जुनमिति रूपनाम
Ngh 3 7

१७. त्येहो० P कृष्णं चाहः शुक्लञ्च । रात्रिश्च
विवसद्येत्यर्थः SKN १८ यदति P

१९ विविधं पयवर्तते Sy विपर्ययेण वर्तते ।
रात्रिरतीता, अहरामातम् । अहरतीतं रात्रि
रायाता, इत्येवम् Dur किं कुत ? उच्यते,
विवर्तते । विशब्धोऽत्र विविधवचनोऽसहायायो
वा । विविधते वर्तते उपजायते क्रमेण वा न
सह । यदा रात्रिर्न तदाहः, यदाऽहम् तदा रात्रि
SKN

तमसा^१ च । रञ्जके^३ । 'वेदितव्याभि प्रवृत्तिभि'^४ इति यास्क । वैश्वानर^५ । जायमान^६ । इवोद्यन् ।
आदित्य^७ । सर्वेषां ज्योतिषा^८ । विनाशयति^९ । अग्नि । तमासि ।^{१०}

१. P. reads समासा तेजसा for तेजसा तमसा ।

२. स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्ती । यद्वा, रजसी द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च वैश्वानराग्नेराज्ञयेति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्य. Sy. ज्योतिषा हि भूतान्यहो रञ्जयति तमसा रात्रिः Dur. यथाकाल स्वेन तमसा ज्योतिषा च रञ्जके भूतानाम् SKN.

३. विदि० P. वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः Sy नहि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनामतस्ता वेदितव्या एव भवन्ति, बहुत्वात् । न हि विदितानामन्ताः कदाचित् Dur स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रवृत्तिभिरिति वाक्यशेषः । तृतीया-निर्देशाच्च युक्ते इति । वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ते । कस्य प्रवृत्तिभिः ? सामर्थ्यादनयोरेव । कथं पुनरेतत् प्रवृत्तीनां वेदितव्यत्वम् ? उच्यते, आनन्त्याद् वैचित्र्याद्वा । अवश्यं तदेकरूपत्वं विदितत्वात् वेदितव्यम् । यत्त्वनन्तविचित्रं वा तदेकस्मिन्विदितेऽन्यदविदितमस्त्येवेति सर्वदेव वेदितव्यम् । अहोरात्रयोश्च प्रवृत्तयोऽनन्ता विचित्राश्च, अतस्ता वेदितव्याः । अथवा शुभेषु कर्मसु याः प्राणिना प्रवृत्तयस्ता अत्र शोभनत्वाद् वेद्या इत्युच्यन्ते । सहयोगलक्षणा च तृतीया । वेदितव्याभिः प्राणिप्रवृत्तिभिः सह विवर्तेते इति । सूक्तस्य वैश्वानरीयत्वात् केवलस्य चार्धर्चस्य वैश्वानरस्तुत्यर्थस्यासम्भवात् । उत्तरार्धर्चनैकवाक्यताप्रसि-

द्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये शुक्लकृष्णे अहनी विवर्तेते तयोर्द्वयोरपि SKN.

४. पृषुभिः P. प्रवृत्तिभिः D. N 2 21.

५. अग्निः Sy., Dur

६. प्रादुर्भवन् प्रवर्धमान. Sy कथं पुनरपहन्ति ? जायमान इवोद्यन् Dur. जन्मात्रो-दयोऽभिप्रेत SKN

७. It seems to be the explanation of राजा ॥ राजेति चादित्यार्थं उच्यते । सर्व-भूतानां राजाऽऽदित्यः । दीप्तत्वात् सर्वेषां ज्योतिषामधिपत्वाच्च । उद्यन्निवादित्य इत्यर्थः SKN.

८. आनित्यं सर्वे षे ज्योतिषि P ज्योतिषि D तेजसा Sy. स्वेन ज्योतिषा SKN

९. विशाययति P अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति Sy यथा ह्युद्यन्नादित्यस्तमास्यपहन्ति दिवा, एवमग्निरपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन तम-उपघात प्रत्युपमीयते Dur अवतिरतिर्वध-कर्मा । अपहन्ति, अपनयति स्वेन ज्यो-तिषा तमासि दिवा, एवमग्नी रात्रावपहन्ति SKN.

१०. अहः कस्मात् ? उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ।

अहश्च कृष्ण रात्रिः । शुक्लं चाहरर्जु-नम् । विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरौ जायमान इव । उद्य-न्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषा राजा । अवाह-न्नग्निर्ज्योतिषा तमासि N 2 21, SKN II.102

नाहं तन्तु न वि जानाम्योतु न यं वयन्ति समरेऽर्तमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वंदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

नाहं तन्तुम् । वैश्वानरस्य रस्मिभिरिवं भूतजातं प्रोतम्, तत्रदमाह—न । अहम् । पटस्य दीर्घ-
तन्तुम् । जानामि । न । तियक् तन्तुम् । न । य तन्तुम् । वयन्ति । तन्तुवायसंङ्घ प्रति । गच्छन्तः । कस्य ।
वा । पुत्रः । इह । वक्तव्यानि वानयानि । परस्मिन् स्थाने स्थितः । अपरस्मिन् स्थाने स्थितेन । पित्रा ।
ववति ।

१ ०हस्त० D

२ ०स्मिदि० D

३ वैश्वानरस्य महस्वमाख्यास्यधुयिस्तदर्थं यत्
वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य वृत्तानित्यमनया
प्रतिपाद्यतीति यज्ञवाकियो मन्थन्ते Sy

४ प्रोतन्त्रेवो नहाहं P

प्रोततन्त्रे तवा नहाहं D

५ पवस्य P

६ तन्तवः पटस्य प्रागायसानि सूत्राणि । तानि
च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यावीनि छन्दांसि
स्तुतशस्त्राणि च, तानि Sy

७ ०र्धकान्तुं P, D प्रोतवस्तिरश्वीनानि सूत्राणि ।
तानि चात्र यजूष्याष्वयंवाणि कर्माणि च ।
तान्यहं न विजानामि । अपि चेतुभयसाध्यं
तं पटं यज्ञसङ्गाथं न विजानामि Sy

८ यमन्तु P पटं यज्ञसङ्गाथम् Sy

९ तन्तुमोर्तुंश्च सस्तन्वन्ति वस्त्ररूपेण निष्पाव
यन्तीत्यर्थः Sy

१० न्तुवयवाय सं P It seems to be the
explanation of समरे ॥ सङ्गमने वैश्वयन्ते
Sy

११ सततं चेष्यमाना ऋत्विजः Sy

१२ स्विविति वितर्कः । असु Sy

१३ मनुष्यः Sy

१४ अस्मिन् लोके Sy

१५ वक्तव्यानि तानीमानि Sy

१६ परस्तावमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य
Sy

१७ स्थितोऽन P अवस्तावस्मिन् लोके वर्तमानेन
Sy

१८ चित्रं P चित्रा D वैश्वानरामिनानुशिष्टः
सन् Sy

१९ ववेत् । न कश्चिदपि प्रववितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
एतच्च सम्प्रवायविद्विद्वक्तम्—,
वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्विद्ये यः स्थितः ।
छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥
यजूषि चेष्यादचोतुं स्याद्वस्त्रं वातष्यमध्वरः ।
परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः ॥
इति ॥

रूपकतया जगत्सुष्वेर्वृत्तानित्यमनया प्रतिपाद्य
तीत्यात्मविद्यो मन्थन्ते । तन्तुं तन्तुम् तन्तु-
स्थानानि सूत्राणि विद्यवावीन्यपञ्चीकृतानि
भूतानि न विजानामि । प्रोतुमोर्तुं पञ्ची-
कृतानि स्पृष्टाभ्योतुस्वानीयान्यपि विद्यवावीनि
न विजानामि । न च तत्काल पटस्थानीयं
प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तुमा-
मोर्तुनां च सङ्गमनेऽप्रमाणा सततं चेष्यमाना
ससारिणो वयन्ति उत्पाद्यन्ति । तवां भोगा
र्थमीश्वरः सुभतीति कर्तृत्वमुपघयति । इहा
स्मिन् विषये परः परस्तावमुष्मेरविषये वर्त-
मानानि वक्तव्यानि वक्तव्यानि इमान्यवरेणा
र्षीणीनेन स्पृष्टपुत्रकाममुत्पन्नेन पित्रा स्वजन
केनानुशिष्टः सन् कस्य असु पुत्रो ववाति
ववेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तात्मजमान
कश्चिदपि न ववेदित्यर्थः Sy

२० VM ignores वि ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्तवान्यतुथा वदाति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्वरं परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

स इत् । स । एव वैश्वानर । तन्तुम् । विजानाति । ओतुं च । स एव । वाक्यानि । ऋती ।
वदति पर्जन्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे शब्द कुर्वन् । यो वैश्वानर । एतं तन्तुमोतु च । वेत्ता । अमृतस्य । गोपायिता ।
पृथिव्याम् । वर्तमान । परो भूत्वा । अन्येनादित्यरूपेण । सर्वं जगत् पश्यन् वैश्वानरोऽह्नाद्यादित्यो भूत्वा
जगत् पश्यतीति त तस्य पुत्रमाह तथा स एव पर्जन्यो भूत्वा । वर्षतीति ।

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा इ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं होता । अयम् । होता । प्रथम । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योति । अमृतम् ।

१. यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निर्जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति Sy
२. वैश्वानरोऽग्निः Sy
३. तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दासि स्तुलशस्त्राणि Sy.
४. ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि विजानाति Sy
५. वक्तव्यानि च तानि Sy.
६. काले काले तत्तदनुष्ठानसमये Sy
७. वदेत् Sy
८. योऽय वैश्वानर Sy
९. ईम् इमानि परिवृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि Sy.
१०. वेत्ता P जानाति स एवेति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
११. उदकस्य Sy
१२. रक्षिता Sy
१३. अवस्ताद् भूलोके Sy
१४. ०न D पार्थिवाग्निरूपेण सञ्चरन् Sy.
१५. परस्ताद्वि Sy
१६. सूर्यात्मना Sy
१७. सर्वं जगत् प्रकाशयन् यद्वा स इत् स एव तन्तु तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि

विजानाति नान्यः कश्चित् । तथोतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि स एव विजानाति । स एव वक्तवानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानि इमान्यतुथा काले काले यदा यदा विद्यासम्प्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेच्चेत्यत आह, यो वैश्वानरो विश्वनरात्मक परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात्संसारवशाया चरन्, अन्तःकरणोपेतो जीवात्मभावेन सञ्चरन् परः परस्तादविद्यायाः ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (Sve U 6 14) इति Sy

१८. P reads तत्रस्य for तं तस्य ।
१९. वैश्वानरोऽग्निः Sy.
२०. होता । मानुषो हि होता द्वितीयः Sy
२१. आद्यः Sy
२२. हे मनुष्याः ! तमिमं भजतेत्यर्थः Sy.
२३. वैश्वानराख्यम् Sy
२४. जाठररूपेण वर्तते इत्यर्थः Sy.
२५. मरणरहितम् Sy

मरणवर्धन्यु । अमम् । स । जायते । मेधीभूते । सर्वत । निपण्ण । अमरणवर्धमा । शरीरेण ।
वर्धमान ।

ध्रुव ज्योतिर्निहितं दृश्ये क मनो ज्विष्टं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि रन्ति साधु ॥ ५ ॥

[ध्रुवम्] ध्रुवम् । ज्योतिर्वेश्वानराख्यम् । स्थापितम् । दशनंय । कमिति पूरणम् । मनसोऽपि ।
वेगवत्तरम् । जङ्गमेपु । अन्त । विश्वे । देवा । समनस । सप्रज्ञा । एकं वेश्वानरम् । कर्तारम् । अभि
विश्वं गच्छन्ति । कल्याणम् ।

- १ मरणस्वभावेषु शरीरेषु Sy
- २ अपि च सोऽयमग्निः Sy
- ३ निदधत् Sy
- ४ समस्तात् Sy
- ५ ०तो विष० P
सर्वव्यापी Sy
- ६ ०थय P अत एव मरणरहितोऽपि Sy
- ७ शरीरेण सम्बन्धात् Sy
- ८ जायते वर्धमानश्च भवतीत्युपचयते Sy
- ९ The *pratika* is supplied by the
Editor
- १० निदधत्सु Sy
- ११ प्रजापतिना स्थापितम् Sy
- १२ वशानार्थम् Sy
- १३ मनसस्तस्मादपि Sy
- १४ अतिशयेन वेगवत् Sy
- १५ गच्छत्सु अङ्गेषु प्राणेषु Sy
- १६ मध्ये Sy
- १७ सर्वे Sy
- १८ समानमत्का Sy
- १९ वक्ष्ये देवस्तमानं सस्त ए प्रज्ञा P स एप्रज्ञा
D समानप्रज्ञाश्च सस्त Sy
- २० मुख्यं गन्तारं वा Sy

- २१ कर्मणां कर्तारम् Sy
- २२ ०ति P ०थ P आभिमुख्येन विश्वं प्राप्नु
वन्ति । सेवन्त इत्यर्थः । यदा पतयत्सु गच्छ-
त्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये ह्रवये मनो ज्विष्टं मनसो
ऽप्यतिशयेन वेगवत्तं ध्रुवं निदधत्सु निदधत्सु
कम् । तथा च वाजसनेयकम् । 'अनेज्वरेकं
मनसो ज्वीय' (YV 404) इति ।
ज्योतिर्विश्वं घेतन्यं निहितम् । न केनचित्
स्थापितम् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे
ध्योमन्' (TĀ 81) इति हि श्रूयते ।
किमर्थम् ? वृश्ये वशमायम् । ज्ञानेन हि सव
जानन्ति । अपि च वीक्ष्यन्तीति देवा इन्द्रि-
याणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि
अक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः
सकेताः सतेजस्का सन्त एकमद्वितीयं अन्तुं
सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं
परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् विद्यन्ति ।
विश्वं गच्छन्ति । देवा एव घेनमभि विद्यन्ति ।
आभिमुख्येन विश्वमुपयन्ति । उपासत इत्य
यः । तथा च श्रूयते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति
रायुद्गोपासतेऽभूतम्' (SB 14. 7 2 20
p 1090) इति Sy
- २३ सम्यक् Sy

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं सिद्धक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि मे कर्णा । विपतत^१ । मम^२ । कर्णो^३ श्रोतव्य प्रति वैश्वानरेणाधिष्ठितस्य । विपतति^४ । चक्षुश्च^५ । तथेदम् । ज्योतिश्च^६ । हृदये^७ । आहितं परबुद्धचाख्यम् । तथा मनश्च । विचरति^८ । यन् मन । दूरे^९ आधीयते तस्मिन्नाश्चर्ये^{१०} । किम्^{११} । स्वदहम्^{१२} । वक्ष्यामि^{१३} । किम्^{१४} । वा^{१५} । मनिष्ये^{१६} बोधनकर्मा मनि^{१७} ।

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमत्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे देवाः^{१८} । विश्वे^{१९} । देवा । अनमस्यन्^{२०} । विभ्यत^{२१} । त्वाम् । अग्ने । तमस्युदकस्यान्तरपक्रम्य । तस्थिवासम्^{२२} । स वैश्वानर^{२३} । गच्छतु^{२४} । रक्षणाय^{२५} । अस्मान्^{२६} । मरणवर्जित^{२७} ।

१. वितपेततः P

२. वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मम Sy

३. ंणधितिष्ठितस्य P, D

४. विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बहुत्वात् Sy

५. ंक्ष० D. तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं विविधं गच्छति द्रष्टव्याना तदीयरूपाणां बहुत्वात् Sy

६. प्रकाशकम् Sy

७. हृदयपुण्डरीके Sy

८. निहितं यद्बुद्धचाख्यं तत्त्वमिदमपि विपतयति । विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् Sy

९. विविधं प्रवर्तते Sy.

१०. दूरे विप्रकृष्टे विषये आधीराध्यान यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः Sy.

११. आनीय० P.

१२. एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्वदहं वैश्वानरस्य रूपमिति Sy.

१३. कक्ष्या० P.

१४. Omitted by P

१५. खलु Sy

१६. निष्येव P ंष्येव D. मनसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वान्मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः Sy

१७. VM ignores वि । मे and नु ॥ मे मदीयम् Sy

१८. हे वैश्वानर ! Sy.

१९. सर्वे Sy

२०. अनमस्य P नमस्कुर्वन्ति Sy.

२१. कुतो हेतोः ? अन्धकाराद्गीताः Sy.

२२. अन्धकारे Sy

२३. स्थितवन्तम् Sy

२४. Omitted by P.

२५. अग्निः Sy.

२६. रक्षतु Sy

२७. ऊत्या रक्षणेन Sy

२८. ंणाया P. ंणायान् D.

२९. तादृशो मरणरहितः Sy

३०. VM explains अवतु । ऊतये and न once only

पुरो वो मन्द्र दिव्य सुवृत्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावां स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरो व' । पुर' । दधिध्वम् ययम् । मदयितारम् । दिवि भवम् । सुष्टुतिम् । वतमाने । यज्ञ' ।

अग्निम् । अहिंसिते । अग्रत' । अस्मान् । अग्नि । धीप्तिमान् । सुयज्ञान् । करोति । सञ्जातप्रज्ञ' ।

तमु धुमः पुर्वणीक होतुरग्ने अग्निमिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूष घृत न शुचिं मृतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तमु । स स्तोमं शूणु । धीप्तिमन् । बहुज्वालानीक ! होत' । अग्ने ! अन्वरग्निभि' सह । मनुष्य-

स्वार्थम् । धीप्यमान' । स्तोमम् । यम् । अस्मं तुभ्यम् । धीघतमसो माता ममतेव । सुसकरम् । घृतम् । न ।

शुद्धम् । स्तोतार' । प्रेरयन्ति' ।

१ 'पुरो व' इति सप्तर्षे बशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं
मान्नेयम् । सप्तमी विशिका द्विपवा विराद्
शिष्टास्त्रिष्टुम् । तथा घानुक्रान्तम् 'पुरो
वा द्विपवास्तम्' (KSA 29 10 p 22)
इति । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतो त्रैष्टुभे छन्द
सीदमावीनि षत्वारि सूक्तानि । सूत्रितञ्च—
'पुरो वा मन्त्रमिति षत्वारि तं सुप्रतीकमिति
षट्' (ĀSS.4 13) इति Sy

२ हे ऋत्विभ्यजमामा ! Sy

३ पुरस्तात् Sy

४ आहुतनीयक्येण धारयत । यद्वा पुरोपसं कुरुत्
Sy

५ नोबलं स्तुत्यं वा Sy

६ सुष्टु बोधैर्बर्जितं सुलेखावजनीयं वा Sy

७ प्रगच्छति प्रयतमाने Sy

८ अस्मिन् यज्ञे Sy

९ एषङ्गुणमग्निम् Sy

१० अग्निसिते P, D रक्षप्रमृतिभिरहिंस्ये हिंसा
प्रत्यवायरहिते वा Sy

११ विशोकेषु धीप्यमान' Sy

१२ शोभनयागान् Sy

१३ करोति । तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वय' Sy

१४ जातानां वेदिता Sy

१५ VM ignores उक्थेभि' and हि ॥
उक्थेभि' स्तुतशस्त्रद्वेष पुरो दधिध्वम् । हि
यस्मात् Sy

१६ तं स्तोमं शृण्विति शेष' Sy

१७ हे धीप्तिमन् ! Sy

१८. ज्वानिक P बहुज्वालानीक D बहुज्वास्त ! Sy

१९ वेदानामाद्भूत' ! Sy

२० तत्रावयवभूतेरन्वैरग्निभि' सार्द्धम् Sy

२१ स्तोतु' Sy

२२ ऽना P समिष्यमानो धीप्ति' सन् Sy

२३ स्तोत्रम् Sy

२४ आग्नेये Sy

२५ ममता नाम ब्रह्मवादिनी बीघतमसो माता,
सेव Sy

२६ ऽत P, D पवित्राभ्यामुत्पूतं धृतम् Sy

२७. इष Sy

२८ मन्तारः स्तोतार' Sy

२९ पुनन्ति संस्कृवन्ति । बोधवर्जितमुञ्चारयन्ती
त्यर्थ' । तं स्तोममित्यन्वय' Sy

३० VM ignores उ ॥ उ इति पाठपुराणम्
Sy

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्रये ददाश विप्रं उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचित्रजस्यं साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय^१ । वर्धते । स^२ । अन्नेन । मनुष्येषु^३ । य^४ । अग्रये । हविं प्रयच्छति । मेधावी । उक्थै^५
सह । चित्रै^६ । तम्^७ । रक्षणै^८ । चित्रदीप्ति^९ । गोमत^{१०} । ब्रजस्य^{११} । लाभे^{१२} । स्थापयति^{१३} ।

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अधं बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा दृश्ये पावकः ॥ ४ ॥

आ यः पप्रौ^{१४} । आपूरयति । य^{१५} । जायमान^{१६} । द्यावापृथिव्यौ^{१७} । दूरे दृश्यमानया । भासा^{१८} । कृष्ण-
वर्त्मा^{१९} । अधं^{२०} । बहु^{२१} । चित्^{२२} । तम्^{२३} । रात्रे^{२४} । तिरस्कृत्य^{२५} । शोचिषा^{२६} । दृश्यते । पावक ।

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयि मध्वद्भ्यश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू नश्चित्रम्^{२७} । क्षिप्रम्^{२८} । अस्मभ्यम् । हवि, चित्रम्^{२९} । बह्वन्नै^{३०} । रक्षणै सह । अग्ने । धनम् ।
प्रयच्छ^{३१} । ये । धनेन । अन्नेन । च^{३२} । अति^{३३} । अन्यान्^{३४} । अभिभवन्ति^{३५} । जनान्^{३६} । सुवीर्यै^{३७} । चाभिभवन्ति^{३८} ।

१. पीपाय P वीपायः D

२. यजमान. Sy

३. मनुष्येषु मध्ये Sy

४. हवींषि प्रयच्छति Sy.

५. मेधास्सुक्थैः P. स्तुतिभिः सार्धम् Sy

६. आश्चर्यभूताभिः Sy

७. यजमानम् Sy

८. P, D read तनु. क्षणैः for तम् । रक्षणैः ॥
रक्षाभिः Sy

९. ऽप्त P ऽप्तैः D विचित्रदीप्तिरग्निः Sy

१०. गोभिर्युक्तस्य Sy

११. प्रज्ञस्य P, D गोष्ठस्य Sy

१२. सातौ सम्भजने Sy

१३. धारयति Sy

१४. पप्रौ P.

१५. अग्निः Sy

१६. प्रादुर्भवन् Sy

१७. विस्तीर्णै द्यावापृथिव्यौ Sy

१८. दीप्त्या Sy

१९. अनन्तरम् Sy.

२०. अपि Sy

२१. P reads बलितमः and D. reads ब
पितमः for बहु । चित् । तमः ॥ अन्ध-
कारम् Sy.

२२. रात्रः P रात्रे. सम्बन्धि Sy. ऊर्म्येति रात्रि-
नाम Ngh 17

२३. तिरस्कृवन् Sy

२४. शोषय P, D.

२५. ऽश्चितं D. २६. हे अग्ने ! Sy

२७. चायनीयम् Sy

२८. बह्वानैः P, D.

२९. देहि Sy

३०. चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः Sy

३१. Omitted by P अतिशयेन Sy

३२. अतिभ० P, D.

३३. जनात् P मनुष्यान् Sy

३४. शोभनैर्वीर्यैश्च Sy

३५. चाभव० P, D. तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्य
देहीत्यर्थः Sy

तेभ्योऽस्मभ्यम्, इति ।

इम यज्ञं चनो घा अस उशन्य तं आसानो जुहुते हविष्मान् ।
मुरद्वाजिषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमं यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । चनश्च । धारय । अने ! कामयमान । य सोमास्य यज्ञम् । सुभ्यम् ।
प्रासीनो होता । प्रयच्छति । हविष्मान् । भरद्वाजिषु । धारयसि । स्तुतिम् । रक्षिता । अन्नस्य । त्वयि
क्षप्तव्यस्य । अजने । गधिर्मिथीभावकर्मा ।

वि द्वेषासीनुहि वर्धयेला मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि द्वेषासि । शतम् । विगमय । वधय । अन्नमस्माकम् । मदमहि । शतसवत्सरा । सुपुत्रा ।

VI II

यजस्व होतरिपितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावां होत्रायं पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । यजस्व । होत ! प्रपित । यद्दतरस्तत्र त्वम् । यथा । मरुताम् ।

- १ ०भ्य P, D २ VM ignores
मघवद्भुष ॥ हृदिर्लक्षणघनयुक्तेभ्यः Sy
३ हे अने ! Sy ४ पुरोवर्ति Sy
५ यागसाधनम् Sy
६ अगवष P, D हृदिसक्षणमन्नम् Sy
७ घेहि । स्वात्मनि धारय Sy
८ अने म P, D ९ कामयमानस्यम् Sy
१० पुरोडाशाविकम् Sy
११ सुभ्यं त्ववधम् Sy १२ उपविशन् Sy
१३ जुहोति तमिममित्यन्वयः Sy
१४ हविर्मुक्तो यजमानः Sy
१५ अपि च भरद्वाजेषु ऋषिषु Sy
१६ धारय Sy
१७ स्तुति P सुष्टु बोधैर्वर्जिता स्तुतिम् Sy
१८ अवी । तामूषीमृक्ष च Sy
१९ ०त्स्य P मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य Sy गध्य
तिर्मिथीभावकर्मा N 5 15
२० सम्भजने निमित्तभूते Sy

- २१ गतिमि० P The passage गधिर्मिथीभाव
कर्मा should immediately follow
त्वयि क्षेप्तव्यस्य and precede अजने ।
२२ हे अने ! Sy २३ द्वेषन् Sy
२४ विविधं गमय Sy
२५ अन्नं चास्मदीयम् Sy
२६ मेवे० P मोवेम तुप्ता भूयास्य Sy
२७ शतं हेमन्ताम संघत्तरान् Sy
२८ शोभनवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेता सन्तः Sy
२९ 'यजस्व होत' इति षड्ब्रह्मकेकादशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यापि ऋद्धुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च
'यजस्व यद्' (KSA 29 11 p.22) इति ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रपोरुक्तो त्रिनियोगः Sy
३० Omitted by P, D ३१ ०त्ता D
३२ प्रो० D अस्मानि प्रार्थितं सन् Sy
३३ यष्टुतमस्यम् Sv
३४ नेति सम्प्रत्ययं cf N 7 31 सम्प्रति Sy
३५ देवानाम् Sy

१ शर्धं । प्रयुज्यमानं २ प्रादुर्भवन् । यथा देवाना ३ वर्तयति तद्वदावर्तय । अस्माकम् । मित्रावरुणी । अश्विनौ ।
द्यावापृथिव्यौ च यथा तान् यजस्वेति ।

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावक्या जुह्वाः वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वम् । तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वं होता । त्वम् । होता । मादयितृतमं । अस्माकम् । अद्रोग्धा । मनुष्येषु । अन्त । यज्ञे ।
देवो वर्तसे । स शोधयित्र्या । ज्वालाया । आस्यभूतया । वह्निस्त्वम् । अग्ने । तव । स्वभूताम् । तन्वम् ।
यजस्व ।

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्मं गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या चिद्धि । धननिमित्ता । स्तुति । त्वाम् । कामयते । तथा सति प्रगच्छ । देवान् । जन्मनि

१. शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् ।
हे होतरग्ने ! यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् ।
प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुता न
प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाध-
स्वेति द्वितीयं वाक्यम् Sy

२. ०नः P

प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे Sy

३. देवानावर्त० is suggested for देवाना
वर्त० ।

४. आवहेत्यर्थः Sy

५. वरुणौ P अपि च मित्रावरुणौ अहरभिमानी
देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी तौ च
Sy.

६. सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ Sy.

७. दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् Sy

८. Omitted by P.

९. याथ D

१०. VM ignores अग्ने and होत्राय ॥

होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् Sy

११. हे अग्ने ! त्वम् Sy.

१२. देवानामाह्वाता भवसि Sy.

१३. स्तुत्यतमः Sy

१४. अद्रोग्धा, अस्मदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा
मित्रभूत इत्यर्थः Sy

१५. मध्ये वर्तमानः Sy

१६. विदथे यज्ञे Sy

१७. दानादिगुणयुक्त Sy

१८. वर्धसे P.

१९. ह्यन्तेऽस्थामाहुतय इति जुहूर्वाला । तथा
Sy.

२०. ज्वालाचस्य० P ज्वालास्य० D देवानामास्य-
भूतया Sy.

२१. वह्निस्त्वम् P, D

हविषां वोढा Sy

२२. अपि च हे अग्ने ! Sy.

२३. स्विष्टकृदाख्याम् Sy

२४. तनुव P, D तनूम् Sy

२५. धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता Sy

२६. था D

२७. प्रकर्षेण यष्टुम् Sy.

२८. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy.

जातस्त्वम् । स्तुवते मह्यम् । यष्टुम् । अङ्गिरसाम् । अत्यन्त कम्पयिता । यस्मात् । क्षन् । निप्रो भरद्वाज ।
मधुसदृशम् । छन्दः । उच्चारयति । स्तोता । यज्ञे ।

अदिद्युत्स्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयु न य नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयस पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युत् । द्योतते । सुष्टु । अयक्तव्यप्रश । दीप्तिमान् । प्रत्यक्षोऽग्निरय त्वमग्ने ! यजस्ये ।
धावापुषिव्यो । विस्तीर्ण । मनुष्यम् । इव । अग्नेन । ये त्वाम् । दत्तहविष्का । प्राज्येनाञ्जन्ति । शोभ-
नामम् । पञ्च । जना संयजस्वेति ।

वृञ्जे ह यज्ञमसा वृहिरुप्रावयामि सुग्धृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यांश्चि सभ सदाने पृथिव्या अथायि यज्ञः स्र्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे ह । स्तुषामि । अग्नेन सह । यदा । वहि । अग्निसमीपे । तदा हस्ताभ्या यथा भवति ।

१ त्वषीय प्राहुर्भावम् Sy	१६ हविषा पूजय Sy
२ यज्ञमानायेवुग्भूतयज्ञमानायम् Sy	१७ उह विस्तीर्णमञ्चन्त्यो विस्तुते Sy
३ यष्टुतमं गिरसाम् P	१८ मनुष्यमतिथिम् Sy
अवीणां मध्ये Sy	१९ अग्नेन हविसंक्षणेन Sy
४ अतिशयेन स्तुते प्रेरयिता Sy	२० ये D
५ यस्मान् P यथा Sy	२१ दत्तहविष्का सन्त Sy
६ मेघाषी Sy	२२ सिञ्चन्ति प्रुष्टि । स त्वे यज्ञस्वेत्यन्वय- Sy
७ मधुमम्मदकरम् Sy	२३ शोभनहविलक्षणामग्निम् Sy
८ ० ब्रह्म उञ्चन्त्यम् P स्तोत्रम् Sy	२४ मनुष्या अस्त्रिग्यज्ञमानलक्षणा Sy
९ उच्चारयति । तवा विषणा वष्टीत्यन्वय Sy	२५ तं यज्ञस्वेति is suggested for संयजस्वेति ।
१० VM ignores चित् and हि ॥ चिद्वीत्ये तत् भावपुरणम् Sy	२६ पृथञ्जे P पृञ्जे D
११ अदिद्युत् तत् D	२७ त्वं P वृद्धिद्वेवनाथ । द्विद्यते । प्राङ्गिमत् इत्यर्थः Sy
१२ ०न्ते D अयमग्निः सुष्टु वीप्यते Sy	२८ हविषा Sy
१३ वक्तव्यं P अयक्तं D पाकः पक्तव्यप्रशो मूर्च्छः, तद्विलक्षणोऽपाकः Sy	२९ वा P
१४ शेषः प्रत्यक्षकृत Sy	३० यथा is suggested for यथा ॥
१५ हे अग्ने ! स त्वम् Sy	३१ अयामि, नियम्यते, वहिष्यासाद्यते Sy

सुक्^१ । घृतवती । सुप्रवृत्ता^२ । गम्यते^३ । स्व स्व स्थानम्^४ । देवैर्वेद्याम्^५ । अथ तत्र यज्ञश्च । श्रितोऽभितो भवति ।
सूर्ये^६ । इव^७ । तेज^{१०} । तेज^{११} ।

दशस्या नः पुर्वणीक् होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नाहं ॥ ६ ॥

दशस्य । देहि^{१२} । अस्मभ्यम् । पुर्वनीक^{१३} । होत^{१४} । दीप्यमानैरग्न्ये^{१५} । अग्निभिस्तवानुचरै^{१६} सह ।
दीप्यमान^{१७} । धनानि । हे सहस^{१८}, सूनो ! स्वगृहे वर्तमाना^{१९} । अतितरेम^{२०} । उपद्रवम्^{२१} । च । आहन्तु^{२२} ।

VI 12

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यज्ज्यै ।

अयं स सूनुः सहस ऋतावा दुरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये होता । मध्ये^{२५} । होता^{२६} । गृहे^{२७} । यज्ञस्य । राजा । अग्नि । हविष^{३०} प्रेरयितु^{३१} । यज्ञाय^{३२} ।
दीप्यमानो द्यावापृथिवी तेजसा तनोति तदेवाह—अयम् । सहस । सूनु^{३५} । यज्ञवान्^{३६} । दूरे स्थितोऽपि तत्^{३७} ।

१. सु P
२. घृतपूर्णा Sy
३. सुष्ठु दोषैर्वर्जिता Sy
४. म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते Sy
५. हविरासादनार्था वेदिः Sy
६. वेद्याम् P VM seems to explain पृथिव्याः and सदने together as वेद्याम् ॥ तथा भूमेः स्थाने Sy
७. ०भतो D यजमान आश्रितो भवति Sy
८. आर्ये P सर्वस्य प्रेरक आदित्ये Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy
१०. प्रकाशक तेज समवेति तद्वत् Sy
११. VM ignores ह ॥ ह खलु Sy
१२. प्रयच्छ Sy
१३. हे बहुज्वाल ! Sy
१४. पर्वनीक तोतद् P, D देवानामाह्लातरग्ने ! Sy
१५. ०रन्नै. D द्योतमानै. Sy
१६. त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् Sy
१७. इध्यमानो दीप्यमानः सन् Sy.
१८. हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy.

१९. हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयम् Sy
२०. अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः Sy
२१. उपद्रवोवम् P शत्रुम् Sy
२२. इव Sy
२३. पापम् Sy
२४. VM. ignores अग्ने ।
२५. 'मध्ये होता' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाज-स्याषं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'मध्ये' (KSA. 29 12 p 22) । इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्लुक्तो विनियोगः Sy
२६. Omitted by P.
२७. निषीदतीति शेषः Sy
२८. देवानामाह्लाता Sy.
२९. गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः Sy
३०. ०षा P.
३१. तुद्यते तपसा पीडयत इति तोदो यजमानः । तस्य Sy
३२. यष्टुम् Sy
३३. द्यावापृथिव्यौ Sy
३४. तनेताति P. ३५. पुत्रः Sy.
३६. सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः Sy
३७. वूरत एव Sy

सूर्यं । इव । तेजसा । तनोति ।

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यथाद्राजन्तुर्वततिव नु द्यौः ।

त्रिपुधस्यस्ततरुपो न जहो ह्रुव्या मृधानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । आभिमुर्येनेज्यते । यस्मिन् । त्वयि । सुष्टु । अप्रकृतव्यप्रज्ञे । यष्टव्यं । दीप्यमाने ।
यस हव । सुलोकम् । त्रिस्तान् स त्वम् । सुलोकं तरत आदित्यस्य । इव । वेगं । हवीषि । महनीयानि ।
मनुष्यसम्बन्धीनि । यष्टु वेगयुक्तो भवसि ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अघ्वन्न वृधसानो अघौत् ।

अद्रोधो न व्रविता चेतति त्मन्नमृत्योऽवृत्र ओपधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । प्रतिशयेन तेजस्विनी । यस्य । ज्यासा । वने राजते । तुष्टमानोऽव । इव । अघ्वनि
शीघ्रं गच्छन् । वर्षमानोऽग्निः । द्योतते । द्रोहरहितः । इव वायुः । गच्छन् । आत्मनेव भक्ष्यम् । जानाति ।

१ आतनोति विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि
सूर्य इव सद्य अग-द्गासयतीत्यर्थः Sy

२ VM ignores स ॥ स सादुन्न Sy

३ आयजति हवीषि जुहोति Sy

४ अत्यन्तम् Sy

५ अयवस्त० P, D प्राप्ते Sy

६ हे यष्टव्य । Sy

७. यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्यन्दीप्यमाना P
यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्य दीप्यमान D
राजमानाने । Sy

८. इवशब्दः पूरकः । सर्वतातो सर्वस्तायमाने
यज्ञे । यद्वा सर्वशब्दास्त्वाधिकस्तातित्प्रत्ययः ।
सर्वः स्तोता Sy सर्वतातेति यज्ञनाम Ngh
3 17

९. ०के P स्तोता Sy

१० ०न P त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा गार्ह
पत्यादिक्रमेण त्रियाद्यस्थितः Sy

११ त्व P

१२ तरिता सूर्यः । यद्वा तरतुः सूपस्य 'तु
प्लवनतरणयो' इत्यस्मात् क्वसो रूपं ततर्वा
निति, तस्य यष्टधां रूपं ततख्य इति Sy

१३ आदित्य व P, D

१४ शीघ्रं गन्ता भव । अंह इति हुन्तेर्गलिकमणो
रूपम् । यद्वा अंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थः Sy

१५ ह्रुव्यानि हवीषि Sy

१६. मंहनीयानि प्रशस्त्यानि Sy

१७. ०ध्यास० P मनुष्याणां सम्बन्धीनि Sy

१८ ०ष्टु P, D देवेभ्यो वातुम् Sy

१९ वग० P, D

२० VM ignores नु ॥ त्रिप्रम् Sy

२१ प्रतिशयेन तेजस्विनी सती Sy

२२ अग्नेः Sy

२३ गन्त्री ज्वासा Sy

२४ बाबक्येणारण्ये राजमाना वतते Sy

२५ तुम्यमा० P तोव सवस्य प्रेरकः सूर्यः Sy

२६ Omitted by D स्वमार्गेऽन्तरिक्षे Sy

२७. अग्निः is omitted by P वर्षमान-
सोऽग्निः Sy २८ प्रकाशते Sy

२९ अपि च अद्रोग्यव्यः, यद्वा प्राणक्येण सर्वेषाम
द्रोग्या वायुः Sy

३० व्रविता शीघ्रगामी सन् Sy

३१ आत्मना स्वप्रकाशनेन Sy

३२ अना० P, D चेतयति । सर्वं अगत् ज्ञापयति
Sy

अमर्त्य^१ । ओषधीषु^२ शुष्कासु । आवरणीय^३ ।

सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ध्वे दम् आ जातवेदाः ।

द्रवन्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वोसः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सास्माकेभिः^४ । स । अग्नि । अस्मदीयैर्वचने^५ । सुखकरैः^६ । स्तूयते^७ । यज्ञगृहे^८ । जातवेदाः^९ ।

यथा । एतृनामधेयं ऋषी^{१०} । दार्वन्न^{११} । भजमानं^{१२} । प्रज्ञया^{१३} । उव । अश्वं^{१४} । सङ्ग्रामम् । वलीवर्दं^{१५} । इव^{१६} ।

पालयिता^{१७} गोयूथस्य । जातयान्येव^{१८} (?) वलीवर्देनाधिष्ठिता गोवधू^{१९} गच्छन् यज्ञानुद्दिश्य^{२०} शीघ्रं गच्छतीत्यर्थं ।

ह्रस्वश्छान्दस^{२१} ।

१. मरणरहित. Sy.
२. ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु Sy
३. ०य P केनाप्यवारणीयश्च भवन् Sy
४. भरद्वाजस्यार्धम् Dur भरद्वाजस्य SKN
५. स्तोत्रभिः Sy छान्दसमात्वम् Dur अस्मदीयै पुत्रपौत्रादिभिर्ऋग्भिर्वा SKN
६. सुखकरैः स्तोत्रैः Sy सुखैः स्तोत्रैः Dur शूषमिति सुखनाम । (Ngh ३ 6) सुखै सुखहेतुभिः । कैः ? सामर्थ्यात्स्तोत्रैः SKN
७. आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते Dur व्यत्ययेनेद कर्मणि प्रथमैकवचनस्य स्थान उत्तमैकवचन द्रष्टव्यम् । स्तूयते, आकार. स्तव इत्येतेन सम्बध्यते । आभिमुख्येन मर्यादया वा यथा-शास्त्रं स्तूयते SKN.
८. अस्मदीये यज्ञगृहे Sy. यज्ञगृहे यज्ञे Dur. यज्ञे तद्गृहे SKN
९. जातधनो जातप्रज्ञो वा Sy जातविद्यो जात-धनो वा Dur., SKN.
१०. ०एतृना० P गन्तरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा Sy. अतिथिरिव Dur. एतास्र सततगामित्वादतिथिरुच्यते । प्रथमार्थे चयं सप्तमी । गन्तेव सततगामीवातिथिर्गृहस्थैः SKN
११. द्रुमः । स एवाश्वं यस्य स तथोक्त. Sy द्रुमाश्वः Dur. काष्ठाश्वः काष्ठभक्ष इत्यर्थः SKN
१२. ०न P. वनानि सम्भजन् Sy वन्वन्निति 'वनपण सम्भक्तो' इत्यस्य रूपम् । सम्भज्यमान. SKN.
१३. ऋतुनात्मीयेन कर्मणा Sy वननीयकर्मा वननीय-प्रज्ञानो वा Dur ऋत्वेति कर्मनाम । (Ngh 2 1) कर्मणेव शीघ्रगमनलक्षणेन SKN
१४. अश्व P, D गन्ता च भवति Sy अनर्वा-जनाश्रित. कश्चिदन्यम् Dur अर्वेत्यश्वनाम Ngh. 10 14. १५. वृषभ Sy
१६. तत्र दृष्टान्त. । वत्साना जनको वोस्रो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy. साण्ड इव Dur उपमानानन्तरं चेदम् । उश्र इति गोनाम (Ngh 2.11) यथा च गौर्वलीवर्दं SKN
१७. गवा पिता Dur पिता गोपायिता स्वापत्याना पालयिता वा स्वकर्मणा स्तूयते तद्वत् SKN
१८. यज्ञैर्यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च जारयायि । स्तूयते । जरते. स्तुतिकर्मण एतद्रूपम् Sy यथा साण्ड. पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते । एवमत्र 'जारयायि' इत्यस्य 'अजायि' इत्यर्थप्रतीति Dur. अजायत, जायतेऽग्निराहवनीयात्मना SKN १९. ०नधि० D
२०. Omitted by P शोव०.D
२१. एवं यज्ञेषु विह्वियमाणोऽनेकधा जायतेऽग्नि Dur. यज्ञेषु यज्ञैर्वा सह SKN. उश्र इव गोपिताजायि यज्ञैः N 6 15, SKN II 44I
२२. VM. ignores आ ॥ आभिमुख्येन Sy.

अधं स्मास्य पनयन्ति मासो वृथा यत्तदनुयाति पृथ्वीम् ।
सुयो यः स्पन्द्रो विपितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अध स्म । अध । खलु । एनम् । स्तुवन्ति । दीप्यमानम् । प्रनायासन । यदा । दिन्दन् । अनुयाति ।
भूतिम् । सय एव । यः । स्पन्दनशीलः । विमुक्तः । प्रत्यन्त गन्ता । मनुष्यसकाशाद् गच्छन् । इव । स्तेनः ।
धन्वः । प्रतिक्रम्यारभ्य प्राप्य । राजते ।

स त्व नो अर्ध्वन्निदाया विश्वेभिरग्रे अग्निभिरिघानः ।
वेपि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

स त्वं नः । त्वम् । प्रस्मान् । गन्तः ! निन्दन्त्या प्रजाया परिरक्ष । विश्वेभिः । अग्ने !
अग्निभिः शास्त्रामृत । दीप्यमानः । कामयस्व च । धनानि । विश्वे हि ष । शत्रून् । मदेम । शतहिमाः ।
सुवीराः ।

- १ अस्मिँस्लोके Sy
- २ स्मेति पुरका Sy
- ३ प्रस्थाने Sy
- ४ स्तोतारः स्तुवन्ति Sy
- ५ विध्यम् P
मासो रक्षमीन् Sy
- ६ तक्षन् तनूकुषन् । धनानि सम्पद्बहुन् Sy
- ७ अनुगच्छति तदानीं पनयन्तीत्यन्वयः Sy
- ८ भूरि P भूमिम् is suggested for
भूमिम् ॥ विस्तीर्णारभ्यभुवम् Sy
- ९ अत एव शीघ्रम् Sy
- १० य D अग्निः Sy
- ११ स्पन्द० P, D
स्पन्दनवान् Sy
- १२ प्रतिबन्धरहितः Sy
- १३ अस्ता P, D
गन्तुतमो भवति Sy
- १४ ऋषोतिर्गतिकर्मा । शीघ्रं गन्ता भवति Sy

- १५ यथा स्तेनः, तद्वत् Sy तायुरिति स्तेननाम
Ngh 3 24
- १६ मरुभूमिम् । यदा धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वा-
न्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षमाक्रम्य Sy
- १७ रज० D
- १८ तावुशः Sy
- १९ हे अधन् ! गन्तः ! अग्ने ! Sy
- २० ंन्तन्निन्द्रीभ्याः P ंन्तन्निन्दि० D निम्बाया
एव वा पाहीति शेषः Sy
- २१ सर्वे Sy
- २२ इध्यमानः सत् Sy
- २३ गमय । यदा हृषिर्लक्षणानि धनानि वेपि काम-
यसे Sy
- २४ विविधं गमयति च Sy
- २५ दुष्कारिणीः शत्रुसेनाः Sy
- २६ मोक्षेस Sy
- २७ अत संवत्सरान् Sy
- २८ धर्यं च सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः Sy

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्रे वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

१ त्वद्विश्वा । त्वत्त । विश्वानि^२ । सुभग^३ । सौभाग्येन^४ । विविध गच्छन्ति^५ । वृक्षादिशाखा^६ । क्षिप्रम् । बलम्^७ । धनं च^८ । सङ्ग्रामे त्वत्तो भवति^९ । तथा त्वत्प्रसादादेव दिव^{१०} । वृष्टिर्नपतति^{११} । स्तुत्यस्त्व भवसि^{१२} । अपाम्^{१४} । प्रेरयिता^{१५} ।

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेवे क्षयसि दुस्मवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वं भगो नः^{१७} । त्वम् । भजनीय^{१८} । अस्माकम्^{१९} । त्वत्तो हि^{२०} । रत्नम्^{२१} । आभिमुख्येनेष्यते^{२२} । वायुरिव^{२३}

१. 'त्वद्विश्वा' इति षडृचं त्रयोदश सूक्त भरद्वाज-
स्याषं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'त्वद्विश्वा' (KSA.
29 13 p.22) । इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनु-
वाकाशिवनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy

२. विश्वा P., D. सर्वाणि Sy

३. हे शोभनधनाग्ने ! Sy

४. ंग्यानि is suggested for ंग्येन ॥
धनानि Sy

५. विविध निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषा
धनानाम् । हिरण्य चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् ।
'तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्' (TB
I 1.3 8.) इति श्रुतेः Sy

६. ंखा D वृक्षात् । इव । शाखाः is
suggested for वृक्षादिशाखाः ॥ निर्गमने
दृष्टान्तः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्ग-
च्छन्ति तद्वत् Sy

७. बलम् seems to be the explanation
of वाज. ॥ Sy. also explains वाजः
by बलम् ॥

८. तथा पशुसङ्घश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी व्येति

निर्गच्छति । 'पशवो वै रयिः पशूनेवावरुधे'
(TS 1.5.7.2) इति तैत्तिरीयकम् Sy

६. वृत्रतूर्ये वृत्राणा हिंसके सङ्ग्रामे शत्रून् जेतुम् Sy

१०. यथा P

११. अन्तरिक्षात् Sy

१२. या वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति ।

'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' ।

(Manu 3. 76, Maitr U. 6.37) इति
स्मरणात् Sy

१३. अतस्त्वमीडघः सर्वैः स्तुत्यः सन् Sy.

१४. उदकानाम् Sy

१५. गमयिता भवसि Sy

१६. VM ignores अग्ने and न ।

१७. हे अग्ने ! Sy. १८. अस्मभ्यम् Sy

१९. हीति पूरकः Sy

२०. रमणीय धनम् Sy

२१. त्वत्तोभिमुख्यानिष्येते P. ंष्येते D आगमय ।
प्रयच्छ । 'इण् गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy

२२. परितो गन्ता वायुरिव Sy

त्वम् । सर्वत्र निवससि ५ वसनीयतेजा । अग्न । सखा । इव । बृहिस्य । सत्यभूतस्य । भवसि । दाता ।
घनस्य । देव ! वहो ।

स सत्पतिः श्रवसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पशोर्मति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत श्रुतजात राया सज्जोपा नप्रापा द्विनोपि ॥ ३ ॥

स सत्पतिः । स । सत्पतिः । वसेन । हन्ति । शत्रुम् । अग्ने । मेधावी । विविध हरति । पणे ।
अपम् । पणि पणनावयजमान । यम् । प्रकृष्टज्ञान । यज्ञार्थं जात । अपाम् । नप्रां देवन । सहित ।
सह्यामे प्रेरयसि । घनार्थम् ।

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मतो निश्चिति वेद्यान्ट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यति वसुधैः ॥ ४ ॥

यस्ते । य । तुभ्यम् । हे सहस, सूनो । स्तोत्रशस्त्रे । सर्वे वेद्याम् । संस्कृतं हवि । सोमं सह ।

- १ यद्वा अयतिरप्रवयकर्म । सर्वत्व्येषिषे Sy
- २ बर्हानीयवीपितस्त्वम् Sy
- ३ मित्र प्रमीतेस्त्रायको वेध इव Sy
- ४ प्रहितस्य P पृष्टि D महत Sy
- ५ उवकस्य यज्ञस्य वा Sy
- ६ शबतिरत्र बानकर्मा Sy
- ७ वननीयस्य घनस्य च बाता भवतीत्यनुषङ्ग-
Sy
- ८ हे द्योतमानाग्ने ! Sy
- ९ अहुमस्य Sy
- १० सत्पति P
- ११ पुरुष Sy
- १२ सतां पासयिता Sy
- १३ ंति ङ० D
- १४ प्रावरकं अत्रुम् Sy
- १५ ंवि P स च मेधावी सन् Sy
- १६ वि भतिं विपुज्य हरति । 'हृषहोर्म' इति भत्वम्
Sy

- १७ बनिज एतन्मानोऽमुरस्य Sy
- १८ अन्नं बलं वा Sy
- १९ The passage पणि पणनावयजमान-
should immediately follow पणे
and precede अपम् ।
- २० पुरुषम् Sy
- २१ श्रुतमिति यज्ञनाम । तव्यं जाताग्ने ! Sy
- २२ अवनप्रा P अवनप्रा D न पातयित्रा
पुत्रेण मध्यमस्थामेन वंद्युतामिना Sy
- २३ सज्जसत्त्वम् Sy
- २४ प्रेरयसि स हृप्तीत्यन्वय Sy
- २५ वनात् P D अतुष्यं तृतीया Sy
- २६ तव Sy
- २७ हे बसस्य सूनो ! पुत्राग्ने ! Sy
- २८ ंत्रं ङ० P, D स्तुतिभि शस्त्रे Sy
- २९ स D ३० यज्ञममो Sy
- ३१ तैक्यम् Sy
- ३२ यद्यमानसायनेर्हृविर्भिरुक्थ Sy

प्रापयति । सर्वविधम् । स । देव । पर्याप्तम् । धान्यम् । आत्मान प्रति च । धत्ते । तथा वसुसमूहं सह
च । गच्छति ।

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता नृभ्यः । अन्धहितानि तानि । नृभ्यः । धनानि । सुपुत्राणि । अग्ने । सहस । सूनो । पुष्ट्य-
र्थम् । करोषि । यस्त्वम् । बलेन । बहु । पशो । अभिगन्ता । स्तेनाय । अभिगन्त्रे । उपक्षपित्रे जयाय ।

वृद्धा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गोभिर्भि पृतिमंश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वृद्धा सूनो । वदिता । सहस । सूनो । महान् । अस्माकम् । अग्ने । पुत्रम् । तत्पुत्र च । अन्नवत् ।
अस्माकम् । धारय । सर्वाभि । स्तुतिभि । पूति पूरणम् । अभिप्राप्तुयाम् ।

१. सर्वम् Sy	२०. ंन्तु P, D. दध्यादिलक्षणं यद् अन्नम् Sy.
२. मर्तः Sy.	२१. अदात्रे Sy.
३. हे द्योतमानाग्ने ! Sy	२२. शत्रवे Sy
४. ंन्त P, D	२३. उपक्षपित्रे Sy
५. धन्यमात्मी च P ंमात्मी D	२४. जनाय is suggested for जयाय ।
६. प्रतिधारयति Sy	२५. अस्मासु धेहि । आभिमुख्येन प्रयच्छ । अस्मभ्य- माधेहि Sy
७. वसुभिश्च Sy	आनिहितानि is suggested for अन्ध- हितानि ।
८. स P	२६. पद्म P वद्य D
९. सङ्गच्छते Sy	२७. स्तनो P
१०. VM ignores मर्तः । वा and अग्ने ॥ मनुष्यो यजमानः । वाशब्दश्चार्थः । हे अग्ने ! Sy.	२८. दिता P वदिता हितोपदेष्टा भव Sy
११. शत्रुजनेभ्यः । यद्वा नृभ्यः स्तुतीना नेतृभ्य आहत्य Sy	२९. महन्नामैतत् Ngh 3 3
१२. सुश्रवांसि शोभनान्यन्नानि Sy	३०. अस्मोदकम् P
१३. शोभनैः पुत्ररूपेतानि Sy	३१. अपि च पुत्रम् Sy
१४. हे सहसः सूनो ! पुत्राग्ने ! Sy	३२. अन्नयुक्तम् Sy.
१५. पोषार्थम् Sy	३३. अस्मभ्यम् Sy.
१६. करोषि । तदन्नमाहत्य प्रयच्छेत्यर्थः Sy	३४. देहि Sy
१७. बाले P बाले D बलेन युक्तस्त्वम् Sy	३५. गीभिः त्वद्विषयाभिः Sy
१८. बहुलम् Sy	३६. कामानां पूतिम् Sy
१९. पशोः सम्बन्धि दध्यादिलक्षणं यत् Sy.	३७. अह स्तोता अभिप्राप्तुयाम् । अन्यद्गतम् Sy.

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोषं धीतिभिः ।

मसन्नु प प्र पुर्व्य इपं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना यः । अग्नौ । यः । मनुष्यः । परिवर्त्यम् । कर्म च । सेवते । प्रज्ञामि । प्रदीप्यते । शीघ्रम् ।
 सः । मुख्यः । अन्न च । वृषीते । रक्षणाय पुत्रादीनाम् ।

अग्निरिद्धि प्रचेता अभिवेषस्तम् ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निरित् । मनुषे । विशः ऋत्विज । स्पष्ट शिष्टम् ।

१ 'अग्ना य' इति पदस्य असुबसं सूक्तं भरद्वाज
 स्वार्थमाग्नेयम् । षष्ठी शक्यरी, शिष्टा पञ्चा
 नुष्टम् । तथा चानुष्ठातम् 'अग्ना य अग्नो
 ष्टुभं शक्यर्यन्तम्' (KSA 29 14.p 22)
 इति । प्रातरनुष्ठात आग्नेये फलावादिबनक्षत्रे
 चेषं सक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो होता
 जनिष्ट' (ĀSS 4 13) इति । अघेवच
 तुर्षारारुष्ये अतूरात्रेऽग्निने तृतीयेऽग्नीवं सूक्त
 भाज्यक्षत्रम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो मर्त्यो
 दुव इति तृतीये' (ĀSS 10 2)
 Sy

२ अग्नौ अग्निविषयम् Sy

३ ०ध्य D

४ परिधरणम् Sy

५ कर्म च यथाहितक्षणम् Sy

६ सेवते । आचरति Sy

७ स्तुतिभिः सार्थम् Sy

८ प्रकाशते प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् Sy

९ विप्रम् Sy

१० मत्यः Sy

११ पूर्वेषां मुख्यः सन् Sy

१२ वृषीत । सम्भजेत । शत्रुसकाशात्सभेतेत्यर्थः
 Sy

१३ पुत्रादीनां रक्षणार्थम् Sy

१४ VM ignores प्र ।

१५ मनुष्यस्य यजमानस्य Sy

१६ प्रजा ऋत्विगसक्षणः Sy

१७ By शिष्टम् VM means अग्निः । इत् ।

हि । प्रचेता । अग्निः । वेधस्तम् । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते and यज्ञेषु ॥

अग्निरेव प्रचेता प्रकृष्टज्ञानवान् मान्य कश्चि

त् । हि यस्मादेवं तस्माद्वेषस्तमो विधातुतमो

ऽतिशयेन हृषिर्वहनादीनां कर्ता ऋषिः सर्वस्य

इष्टा च भवति । होतारं देवानामा

ह्वतारं तावुशमग्नि यज्ञेषु यागेष्वीळते स्तुवन्ति

Sy

नाना ह्यश्रेष्ठेषु स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीचन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना^१ हि । नाना^२ । हि । अग्ने^३ । रक्षणाय^४ । स्पर्धन्ते^५ । त्वया दत्ता राय^६ । अभिगन्तार^७ । स्तोतृषु^८
तथा त्वया हिंसन्त^९ । शत्रुम्^{१०} । मनुष्या^{११} । कर्मभि^{१२} । सहमाना भवन्ति । अयजमानम्^{१३} ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य व्रसन्ति शवसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः^{१४} । अग्नि^{१५} । कर्मण^{१६} सम्भक्तारम्^{१७} । हिंसाया सोढारम्^{१८} । पुत्रम्^{१९} । ददाति । सता पतिम्^{२०} ।
यस्य पुत्रस्य^{२१} । बलात्^{२२} । व्रसन्ति^{२३} । सन्दर्शने^{२४} । शत्रव^{२५} । भयेन^{२६} ।

अग्निर्हि विद्वाना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः^{२७} । अग्नि^{२८} । हि^{२९} । प्रज्ञानेन^{३०} । निन्दितु^{३१} । स्तोतार मनुष्यम्^{३२} । देव^{३३} । रक्षति । शत्रूणा सोढा^{३४} ।
यस्य^{३५} । रयि^{३६} । सङ्ग्रामेषु^{३७} । अनावृतो भवति धृष्णुभ्यो दीयते^{३८} ।

१. नना D

२. शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः Sy

३. त्वत्स्तोतृणां रक्षणार्थम् Sy

४. अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा
कुर्वन्ति Sy

५. धनानि Sy

६. अरे शत्रो Sy

७. उपक्षपयितारं शत्रुम् Sy

८. ष्या डु P, D ते च स्तोतारः Sy

९. त्वद्देवत्यैर्यागैः Sy.

१०. सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति Sy

११. व्रतविरोधिनं च पुरुषम् Sy

१२. अयमग्नि. Sy

१३. आप्तव्याना कर्मणा सनितारं सम्भक्तारम् Sy

१४. ऋतीनामरातीनां सोढारमभिवितारम् Sy

१५. स्तोतृभ्यः प्रयच्छति Sy

१६. सतां कर्मणां पालयितारम् Sy

१७. वीरस्य Sy

१८. बला P.

१९. व्रसन्ति D उद्विजन्ते त वीरमित्यन्वयः Sy

२०. सन्दर्शने सति Sy.

२१. शत्रवो भवो P, D

२२. भीत्या Sy

२३. हीति पूरकः Sy

२४. ब्रज्ञानेन P.

ज्ञानेन युक्तः सन् Sy.

२५. तः P, D निन्दकात् Sy

२६. तं मनुष्यं यजमानम् Sy.

२७. दानादिगुणयुक्तः Sy.

२८. सहो बलम्, तद्वान् Sy

२९. मर्तस्य Sy

३०. ऽयि P, D हविलंक्षणं धनम् Sy.

३१. यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसम्भक्तं तं हविष्मन्तं
यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः Sy

३२. ऽमेधनां P रक्षप्रभृतिभिरनाच्छादितम्
Sy

अच्छां नो मित्रमहो देव देवानम्रे वोचंः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुधितिं दिवो नृन्दिपो अहासि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥६॥

[मन्वा न]

VI 15

इमम् पु वो अतिथिमृपवृधुं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।

वेतीहि वो अनुपा कश्चिदा शुचिज्योकिंचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

'इमम् ॥ वीतहृष्यस्य भरद्वाजस्य वद सूक्तम् ॥ इमम् । एव । युष्माकम् । अतिथिम् । उपसि नृधमानम् । विश्वासांम् । विद्याम् । पतिम् । श्रप । स्तुत्या । अलङ्कुषित्यात्मन एवानुपासनम् । सोऽप्य सुचिरग्निं । अरभ्योर्जन्मनो । यदि । प्रागन्धति । यदि दिव्यं प्रागत्यारभ्योः प्रादुर्भवति । चिरं गृह स्थित्वा ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV VI 2 11 Sy explains it again in the following manner—

व्याख्यातेयम् । अक्षरायस्तु—अनुकूलवीप्ते । शानादिगुणयुक्तान्ते । द्यावापृथिव्योरभिगत स्वमस्मवीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचं प्रब्रूहि । स्तुतेनेतूनस्मादच मुनियास मधिमार्गं गमय । वयं च त्वत्प्रसादान् द्रष्टुन् पापाणि तत्फलानि दुर्गमलानि चातिक्रामेम । अथवाहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्ववीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ।

२ 'इमम् पु व' इत्येकोनविंशत्युच्चं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहृष्यस्य भरद्वाजस्य वार्यं नाम्नेयम् । आदौ नव अगत्यस्तृतीयापष्टधो तु शकवयतिशकवयो पञ्चदशी शकवरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी ब्रह्मी शमामाद्या पञ्चषोडशमेकोनविंशो भेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा शानुक्रान्तम् 'इमम् व्येकोना वीतहृष्यं श्रविषां आगतं प्राग्ब्रह्म्यास्तृतीयापञ्चदशयो शकवयो यष्टपतिशकवयनुष्टुभ्यहस्या उपान्त्ये' (KSA 29 15 p 22) इति । प्रातरनुवाक आनेये अनावाशिवमशस्त्रे आदितो मवर्चं । सूधि-

तञ्च—'इमम् पु वो अतिथिमृपवृधुमिति नव' (ĀSS 4 13) इति । वशरात्रे पञ्चमे ऋनि नवचमाज्यशस्त्रम् । सूयितञ्च—'इमम् पु वो अतिथिमृपवृधुमिति नयाज्यम्' (ĀSS 7 12) इति ।

३ इवम् P

४ Omitted by P, D

५ हे वीतहृष्य ! श्रये ! भरद्वाज ! वा Sy

६ अग्निम् Sy

७ वा त्वम् । विभक्तिवचनयोभ्यस्तयः Sy

८ सततं गन्तारम् । यद्वा अतिथिवत् पूज्यम् Sy

९ उपसि प्रनुदम् Sy

१० सर्वात्ताम् Sy

११ प्रजानाम् Sy

१२ पालयितारम् Sy

१३ ०वत्या० D प्रसाधय Sv श्रञ्जति प्रसाधन कर्मा । N 6 21

१४ शुद्धो निमलो वाग्निः Sy

१५ जन्मना स्पत एव Sy

१६ प्रागन्धति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः Sy

१७ धूमोकात् Sy

१८ शिरकानम् Sy

पुत्रभूत^१ । अच्युतमग्निहोत्र साय प्रातश्च हवनाद् यदच्युत भवति तत् । भक्षयति^३ ।

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीज्यमूर्ध्वशोचिषम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रं न यम् । सुहृदम्^४ । इव । यम् । सुनिहितम्^६ । भृगव^७ । निदधु^८ । वानस्पत्येषु^९ सम्भारेषु ।
स्तुत्यम् । ऊर्ध्वतेजसम्^{१०} । स^{११} । त्वम् । सुप्रीत^{१२} । वीतहव्य^{१३} ऋषी । आश्चर्यभूत^{१४} । स्तुतिभि^{१५} । पूज्यसे ।
अन्वहम्^{१६} ।

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वाल्छिदिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

स त्व दक्षस्य^{१७} । स^{१८} । त्वम् । स्तुत्या प्रवृद्धस्य^{१९} मम । स्तेनरहित^{२०} । वर्धयिता^{२१} । अभव^{२२} । अरे^{२३} ।
परस्य^{२४} । हिसकस्य^{२५} । तरिता च भव^{२६} । घनानि च । हे सहस^{२७} , सूनो ! मदीयेषु^{२८} मर्त्येषु । आघेहि । गृहम् ।
प्रयच्छ^{२९} । सर्वत^{३०} पृथुतमम्^{३१} । दत्तहविष्काय^{३२} । भरद्वाजाय^{३३} , भरद्वाजकुलजाताय वा वीतहव्याय ।

१. ०भूताच्यु P, D च्युतिरहितं नित्यमग्नि-
होत्रादिसाधनभूत पथःप्रभृतिकम् Sy
२. युत् P हवि. Sy
३. VM ignores सु । कत् and चित् ॥
सु सुष्ठु । कत् चित् कदाचित् कस्मिच्चिद्
यागकाले Sy.
४. सखिभूतम् Sy
५. अग्नि त्वाम् Sy
६. सुष्ठु निहितम् Sy
७. महर्षय. Sy
८. आदधुः गृहे स्थापितवन्त. Sy
९. अरण्याम् Sy
१०. ०र्ध्वं ते० D
उच्छ्रिततेजस्कम् Sy
११. तादृशः Sy
१२. सुष्ठु प्रीयमाणो भव Sy
१३. वीतहव्य एतत्सज्ञे ऋषी भरद्वाज ऋषिश्चेत्
वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम्
Sy
१४. हे महन्नग्ने ! Sy

१५. प्रकृष्टः स्तोत्रैः Sy
१६. ०न्वनं D
यत. प्रतिदिनम् Sy
१७. हे अग्ने ! Sy
१८. तादृश. Sy
१९. प्रवृद्धस्व D
अनुष्ठानसमर्थस्य Sy
२०. बाधकरहितस्त्वम् Sy
२१. भवसि Sy
२२. वर्धयति भावारेः P, D शत्रो. Sy.
२३. विप्रकृष्टस्य Sy
२४. अन्तिकतरस्य सन्निकृष्टस्य शत्रोः Sy
२५. अत. कारणात् हे सहसः सूनो ! Sy
२६. मनुष्येषु मध्ये Sy.
२७. ०च्छत P
२८. सर्वतः पृथुस्त्वम् Sy
२९. वीत गमितं हव्यं हवियेन तादृशाय भरद्वाजायेति
वा योज्यम् Sy
३०. भरद्वाया P
सम्भूतहविलक्षणायास्त्राय Sy.

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमणिं होतारु मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युध्वचस सुवृक्तिर्मिहव्यवाहमरति देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । स्तोते ! वीप्यमानम् । युष्माकम् । अतिथिम् । सवमनुष्यम् । वीप्तम् ।
ह्युतारम् । मनुष्यम् । शोभनयज्ञम् । मेधाविनम् । इव । दीप्तवचसम् । स्तुतिभिः । ह्यव्यवाहम् ।
अलङ्कृतम् ।

पावक्या यश्चितयन्त्या कृपा क्षामञ्जुरुच उपसी न भानुना ।

तूर्वम यामुञ्जेशस्य नू रणु आ यो घृणे न तत्पाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावक्या । शोषयिष्या । यः । प्रज्ञापयन्त्या । ज्वालयी । शुष्केऽरप्ये । रोचते । यया । उपस ।
भानुना रोचते परिचरन्निव । गमने । यया । हिंसको हिंस्य प्रति शीघ्र गच्छति तथा गच्छन् । एतशस्य श्रुपे ।

- १ हे वीतहृद्यम् । त्वम् Sy
२ स्तोत व्यमानम् P, D
३ अतिथिबत्पूज्यम् Sy
४ स्वगस्य नेतारम् Sy
५ वेवानामाह्युतारम् Sy
६ मनो प्रज्ञापयत्येते Sy
७. ०३ P
८ मेधाविनं विपश्चितम् Sy
९ वीप्येतिवास्तभूतं द्युतम् । तादृशवाक्योपेतम् Sy
१० शोभनाभिः स्तुतिभिः Sv
११ हृषियां बोधारम् Sy
१२ प्रसाधय Sy
१३ VM ignores धरतिम् and देवम् ॥
धरतिमर्थं स्वामिनम् Sy
१४ किम्भूतया कृपा ? पावक्या, पावयतीति पावका
तया पावयिष्या Mah
पावयिष्या U
१५ अग्निः Sy
१६ चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या Sy चेतयन्त्या । यद्वा
घित्त करोति चितयन्ती तया द्युध्वचकारिष्या
Mah परिदुधकारिष्या U
१७ वीप्या Sy 'कृपु सामर्थ्ये' कल्पन कृपु, क्विप् ।
तया कल्पनया सामर्थ्येन वीप्या वा Mah

- कृपा समथया । 'कृपु सामर्थ्ये' अस्य क्विपि
तृतीया U
१८ मूस्याम् Sy क्षामिण्य पुषिष्याम् Mah
क्षामेति पुषिषीनाम् U (cf N 26)
१९ वीप्यते Sy, U शोभते Mah
२० रोचते दृष्टान्तः । न इवार्थे Mah इव
U
२१ ०चते घोष P ०चते रघोष० D उषस
काला Mah
२२ प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् Sy स्वप्रकाशेन रोचन्ते
तद्वत् Mah ज्योतिषा U
२३ रोचते परिचरतिभिः P रोचते परिचरतिभिः
D
२४ अथि घ यामनि सङ्ग्रामे Sy यामनि मिया
- मको यद्वा यामग्रहाब्ज कर्मवाचकः ।
यामनि कमणि तुर्वस त्वरमाण इव Mah
आधानकमणि । यामशब्द कमवचनः U
२५ न इवार्थे Mah इव U
२६ शत्रुम् हिंसन् पुरुष इव Sy 'तूष हिंसायाम्'
परवलाणि हिंसन् । शत्रुहिंसत्रिय रोचते
Mah त्वरमाणः U
२७ एतस्संज्ञकस्य Sy एतीत्येतशो गमनकुशलस्या
वस्य Mah एतशस्याज्यस्य U

सूर्येण सह युद्धे । य^२ । क्षिप्रम्^३ । आजगाम^४ । निरुदके इव देशे । तृष्यन्^५, ग्रध्वगो यथा तत शीघ्रमागच्छति तद्वत् । जरावर्जित उत्तरत्र सम्बन्ध ।

अग्निमग्निं वः समिधां दुवस्यत प्रियं प्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उपं वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥६॥

अग्निमग्निम्^१ । तमग्निमेव^{१०} । यूयम् । समिधां^{११} । परिचरत । प्रियम्^{१२} । अतिथिम्^{१३} । स्तुत्या जने गृणी^{१४} स्तुतीस्तस्यामतिथिरयमागच्छति । यूयम् । उपपरिचरत^{१५} । स्तुतिभि^{१६} । अमृतम्^{१७} । देव^{१८} । देवेषु^{१९} । वनते^{२०} । हि^{२१} । धनम्^{२२} । अस्माकम्^{२३} ।

१. सङ्ग्रामे सहायार्थम् Sy रणे रमणीये पद आहितोऽध्वर्युणा Mah. रमणीये पदे U.

२. यं P. अग्निः Sy य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः Mah. अध्वर्युणाऽऽहितश्च य. U

३. नु निश्चितं रुरुच इत्यनुषङ्गः । यद्वा नु अनर्थकम् Mah नू अनर्थकः U.

४. आदीप्यते । 'प्रैतृशं सूर्ये' पस्पृधानम् (RV I 61.15) इति निगमान्तरम् । नून सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः Sy आसमन्तात् Mah आधीयते U.

५. यश्चाग्निर्घृणिः । घृणिरिति दीप्तिनाम । घृणिना दीप्त्या नकारश्चार्थः Mah. घृणिरिति दीप्तिनाम । न इत्यनर्थकः U

६. तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः Sy तृष्यतीति ततृषाणः । 'जितृषा पिपासायाम्' पूर्णाहुतिं पिपासुः Mah तृष्यन् पिपासुः U

७. जरारहितश्च भवति तं देवमृञ्जस इति पूर्वस्यामृचि सम्बन्धः Sy. जरारहितः Mah पीत्वा चाजरः सम्पद्यते U

८. P adds इव before उत्तरत्र ॥ This stanza=YV 17.10

RV VI 15 5 =SB 9.1.2 30.p.708

See RV V 26 I =SB 9 1.2 30 p 708

९. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! Sy

१०. अग्निमेव । नान्य देवमित्यर्थः Sy

११. समिन्धनेन समिद्भिर्वा Sy

१२. अत्यन्तं प्रियम् Sy.

१३. अतिथिवत्पूज्यम् Sy

१४. शब्दनीयं स्तुत्यम्, यद्वा गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् Sy. १५. ०स्यमतिथरयमानगच्छति P.

१६. उपेत्य परिचरत Sy.

१७. अमरणमग्निम् Sy.

१८. दानादिगुणयुक्तोऽग्निः Sy.

१९. देवेषु मध्ये Sy

२०. सम्भजते Sy

२१. यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽग्निर्नोऽस्माक दुव. परिचरण वनते सम्भजते तस्माद्दुवस्यतेत्यन्वयः Sy २२. वरणीयं समिदादिकम् Sy

२३. देवो देवहिते नः अस्माकम् P देवो देवेहि भतेनमस्माकम् D

२४. VM ignores वः । देवः । देवेषु । वनते । हि and दुवः ।

समिद्धमग्निं समिधां गिरा गुंशे शुचिं पावकं पुरो अंध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्भुहं कृविं सुन्नैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

'समिद्धम्' । समिद्धम् । अग्निम् । समिद्धया । स्तुत्या । स्तोमि । शुचिम् । पावकम् । पुरं । यज्ञं । निश्चलमाहवनीयम् । विप्रम् । होतारम् । बहूनां वरणीयम् । अन्नोन्धारम् । कविम् । सुन्नैरीं स्तोत्रे रमिलपितम् । माषामहं । जातप्रज्ञम् ।

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीढ्यम् ।

देवासंश्च मतीसश्च जागृचिं विश्वं विश्पतिं नमसा नि पेंदिरे ॥ ८ ॥

त्वां दूतम् । त्वाम् । दूतम् । अग्ने ! अमृतम् । अहन्महनिं । हव्यवाहम् । धारयन्ति । पासकम् । स्तुत्यम् । देवा । च । मनुष्यां । च । जागरणशीलम् । विश्वम् । विश्पतिम् । अग्नेन । निपीदन्ति ।

विभूयंश्च उमयां अन्नं व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणमिहेऽधं स्मा नस्त्रिषरूयः शिवो मव ॥ ९ ॥

विभूयन् । व्रतेषु । देवमनुष्यान् । विविध भावयितुमिच्छन् । देवानाम् । दूतस्त्वम् । धावा

१ बशमेष्टस्याग्निमास्ते 'समिद्धम्' इति तुषो जात
वेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितश्च—'समिद्धमग्निं
समिधा गिरा गुण इति सुचश्च' (ĀSS 8 12)
इति Sy

२ समिधं P

३ सम्यग्दीप्तं सम्यगिद्धम् Sy

४ समिन्धनहेतुभूतया, यद्वा समिधा समिद्धिर्वा-
रभिः Sy ५ स्वयं दूतम् Sy

६ सर्वेषां शोधकम् Sy

७. पुरस्करोमीति श्रेयः Sy

८ यज्ञ P

९. मेधाविनम् Sy

१० देवानामाह्वारम् Sy

११ बहुभिर्वरणीयम् Sy

१२ द्वे० P, D सर्वेषामनुकूलम् Sy

१३ अन्तर्बन्धिनम् Sy

१४ सुन्नकटेः । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुन्नानि
पनानि Sy १५ सम्भजामहे Sy

१६ जातानां वेदितारमग्निम् Sy

१७ ऽग्ने बीतम् P, D अमरणम् Sy

१८ कालेकाले । तत्तद्यगानुष्ठापसमये Sy

१९ हव्यामां हविषां षोडारम् Sy

२० विदधिरे । कृतवस्तु Sy

२१ पासयितारम् Sy

२२ अग्निं च त उभयविधां Sy

२३ ऽरणी० P, D

२४ व्याप्तम् Sy

२५ विशां प्रजानां पासयितारं तमग्निम् Sy

२६ अग्नेन P D नमस्कारेण हविस्तदगोनाग्नेन
वा Sy

२७ निपदन्ति P उपसेदिरे Sy

२८ ऽधं P, D

२९ वृतेषु P वृतेषु D व्रताभ्यनु कर्मसु यागेषु
Sy

३० उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च Sy

३१ विशोषेण भूययन्नसद्भुवन् Sy

३२ दूतस्य P दूतं सन् Sy

पृथिव्यौ । सञ्चरसि^१ दिव^२ पृथिव्यामागच्छति^३ पृथिव्या दिवम् । यदा^४ । ते^५ । कर्म । सुस्तुतिं^६ च । आभिमुख्येन
वृणीमहे^७ । अर्थ^८ । खलु^९ । अस्माकम् । त्र्यायतनस्त्वम्^{१०} । शिव^{११} । भव^{१२} ।

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टं सपेम ।

स यज्ञद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं सुप्रतीकम्^{१४} । तम्^{१५} । शोभनावयवम्^{१६} । सुदर्शवम्^{१७} । सुगमनम्^{१८} । अविद्वास^{१९} । अतिशयेन विद्वासम्^{२०} ।
स्तुत्या स्पृशेम^{२१} । स^{२२} । यजतु^{२३} । विश्वानि^{२४} । भूतानि^{२५} । विद्वान्^{२६} । प्रव्रवीतु^{२७} च । अग्नि^{२८} । हव्यम्^{२९} । देवेषु^{३०} ।

तमग्ने पास्युत तं पिपिषिं यस्त आनट्कवये शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित्पृणद्धि शर्वसोत राया ॥ ११ ॥

तमग्ने^{३०} । तम्^{३१} । अग्ने^{३२} । रक्षसि^{३३} । अपि च^{३४} । तम्^{३५} । पारयसि^{३६} । य^{३७} । तुभ्यम्^{३८} । प्रापयति^{३९} । हे शूर^{४०} ।

१. सञ्चरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि, हवींषि च नेतुमिमं लोकम् Sy
२. मवः P मिवः D.
३. पृथिव्या ग० P
४. यस्मात् Sy
५. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy
६. शोभना स्तुतिम् Sy
७. वय सम्भजामहे Sy
८. अतः कारणात् Sy
९. स्मेत्येतत्पादपूरणम् Sy
१०. त्रिस्थानस्त्वम् Sy
११. सुखकरः Sy
१२. भावः P, D
१३. VM ignores अग्ने ।
१४. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्या. षट्चः । सूत्रितञ्च—'तं सुप्रतीकमिति षट्' (ĀSS 4 13) इति Sy
१५. अग्निम् Sy, BB
१६. शोभनाङ्गम् Sy शोभनोपक्रम वा BB
१७. शोभनद्रष्टारम् Sy सुष्ठु द्रष्टारमभिमतानाम् शोभनदृष्टिं वा BB
१८. मन P, D सुष्ठ्वञ्चन्त गच्छन्तम् Sy शोभनगतिम् BB.
१९. वि० D वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयम् Sy

२०. विद्वास ति० P विद्वत्तर सर्वज्ञम् Sy विद्वत्त-मम् BB.
२१. परिचरेम Sy भजेम वा । षप समवाये BB
२२. स्पृश सम P तादृशोऽग्निः Sy स चाग्निः BB
२३. देवान् यजतु Sy सर्वार्थसाधनो वा यज्ञः BB.
२४. सर्वाणि Sy
२५. भूताभूतानि D वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि Sy ज्ञानानि BB वयुनमिति प्रज्ञानाम Ngh 3 9
२६. जानन्नग्निः Sy
२७. युष्मदर्थं हविः कल्पित तदर्थं यूयमागच्छतेत्येव कथयतु Sy देवसदसि ख्यापयतु वा BB
२८. अस्मदीय हविः Sy मदीयं च हव्यम् BB
२९. देवे P, D मरणरहितेषु Sy This stanza=TS 2 5 12 5
३०. पुरुषम् Sy
३१. भूत. P अपि भू च त. D
३२. कामैः पूरयसि Sy
३३. पुरुषः Sy
३४. भ्या D तुभ्यं त्वदर्थम् Sy
३५. प्राप्नोति । यद्वा 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्', 'इति कर्मण. सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीति-मान्त् प्रापयति, तं पासीत्यन्वय. Sy
३६. हे शौर्यवन्मग्ने ! Sy

कर्म । यत्तस्य । वा । सस्तुत हवि । स्तुतिम् । वा । तम् । एव । पूरय । बलन । अपि च । धनेन ।

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवधात् ।

स त्वा ध्वस्मन्वदस्येतु पाथुः स रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । अतोऽस्मान् । निपाहि । त्वम् । एव । अस्मान् । बलवन् । गच्छति ।
समस्येतु । त्वाम् । ध्वंसनक्रियायुक्तम् । अग्रम् । धने च । स्पृहणीयम् । सहस्रसङ्ख्याकम् मदीये गृहे वतमानं
त्वामग्रमभ्येतु धनं चति ।

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानाम्भुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यंजतामृतावां ॥ १३ ॥

अग्निर्होता । अग्निः । होता । गृहपतिः । स । राजा । विश्वानि । जातानि भूतानि । जातप्रज्ञः ।
देवानाम् । अपि च । यः । मर्त्यानां यः । यष्टतरः । सः । प्रकर्मणं यागं करोतु । सत्यवान् ।

- १ स्तुति वा Sy
२ यत्तस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा Sy
३ भानद् प्रापयति Sy
४ निधिति संस्कारः । तम् Sy
५ उद्गमनम् Sy
६ भानद् प्रापयति Sy
७ पूरयति Sy ८ धनेन पूरयति Sy
९ VM ignores कवये and वा ॥ कवये कान्तवर्षाणाय Sy १० हिंसकाच्छब्दो Sy
११ नितरामस्मान् रक्ष Sy
१२ हे बलवन् । अग्ने । Sy
१३ गच्छां P, D पापात् निपाहि Sy
१४ सम्भगभिगच्छतु Sy
१५ ध्वंसनवत् ध्वस्तवोवम् Sy
१६ हविसंक्षणमस्मान्निर्वृतमग्रम् Sy
१७. त्वया वत्सं धनम् Sy
१८ स्पृहणीयं सम्भगभिगच्छतु Sy
१९ ०क P सहस्रसङ्ख्यायुक्तं Sy
२० ०न P D
२१ VM explains सम् once.
२२ स्पृह्ये वशरात्रे पञ्चमेऽह्न्याग्निमास्ते 'अग्निर्होता' इति तुषो जातवेदनिबिडानीय ।

- सूचितश्च 'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति सिद्धः' (ĀSS 88) इति । पत्नीसंयाधेयु गृहपतिराह्वानुवाक्या । सूचितश्च 'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हृष्यवाळगिरजरः पितान इति पत्नीसयाज्या' (ĀSS 110) इति । आश्विनवास्त्रस्यधेय प्रतिपत् । सूत्रितश्च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपत्वेकपातिनी पञ्चः' (ĀSS 65) Sy
२३ Omitted by P
२४ देवानामाह्वता Sy
२५ धनप० P गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति Sy
२६ अग्निः Sy २७ राजमानः Sy
२८ सर्वाणि Sy
२९ जन्मानि जन्मवन्ति सूतजातानि Sy
३० जातप्रज्ञः सन् Sy
३१ इन्द्रावीनाम् Sy
३२ मनुष्याणां च मध्ये Sy
३३ अतिशयेन यष्टा भवति Sy
३४ प्रकर्मणं देवान् यजतु Sy
३५ अतं सत्यं यतो वा । तद्गान् Sy
३६ VM ignores वेद ॥ वेद वेति जानाति Sy

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पार्वकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

१ अग्ने २ अग्ने ३ यत् ४ अद्य ५ मनुष्यस्य ६ यज्ञस्य ७ होत ८ हे शोधकदीप्ते ९ जानासि कर्तव्यम् ।
१० ततस्त्वम् । एव । यज्वा नाशो मनुष्य ११ काले १२ यज १३ महत्त्वेन १४ यत् त्वम् १५ विविध भवसि १६ ततो हव्यानि ।
१७ वह १८ यानि १९ ते २० अद्यास्ये ह्यन्ते २१ ।

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि प्रयांसि २४ अभिपश्य २५ हि २६ अन्नानि २७ सुनिहितानि २८ त्वाम् २९ द्यावापृथिव्यो ३० निदधे
प्रजापति ३१ यज्ञार्थम् ३२ अवेति स्पष्ट ।

१. 'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च 'अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (ĀSS 1.6) इति Sy

२. Omitted by P.

३. एवम्भूत ! हे अग्ने ! Sy

४. अयम् P कर्तव्यं तत् Sy

५. अस्मिन् काले Sy

६. मनुष्यस्य यजमानस्य Sy

७. हे निष्पादक ! Sy

८. कामयस्व Sy.

९. P reads कर्तः for कर्तव्यं ततः ।

१०. यस्मात्त्वम् Sy

११. देवानां यष्टा भवसि तस्मात्त्वम् Sy

१२. ष्य P

१३. यज्ञे Sy.

१४. देवान्यज Sy

१५. महत्त्वे P ऽत्त्वेन is suggested for ऽत्त्वेन ॥ महिम्ना स्वमाहात्म्येन Sy

१६. य P, D यस्मात् Sy

१७. विभवसि व्याप्तो भवसि Sy

१८. अतः कारणात् Sy

१९. हवींषि Sy

२०. विह P स्वकीया स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय

Sy

२१. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy

२२. अद्यस्ये P इदानीं जुहुमस्तानि Sy

२३. VM ignores यविष्ठ ॥ हे यविष्ठ ! युवतमाग्ने ! Sy.

२४. हे अग्ने ! Sy.

२५. अभिपश्यसि Sy

२६. हि पूरकः Sy.

२७. अन्नानि हविलक्षणानि Sy

२८. वेद्यामासादितानि Sy

२९. तादृशं त्वाम् Sy.

३०. द्यावापृथिव्यात्रेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् Sy

३१. अयं यजमानो निहितवान् Sy

३२. यष्टुम् Sy

३३. By अवेति स्पष्टः VM refers to the words अवा नः । मघवन् । वाजसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुरिता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा and तरेम ॥

Sy explains these words in the following manner—हे मघवन् अग्ने ! नोऽस्मान्वाजसातौ सङ्ग्रामेऽन्नस्य सम्भजने वा निमित्तभूते ! अव रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम । अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ।

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरुणीवन्त प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्त सवित्रे यज्ञ नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

'अग्ने' । अग्ने ! विश्वे । देवैः । हे शोभनज्वालाानीके ! ऊर्णास्तुकावन्तम् । मुख्यः । सीद । स्थान-
मुत्तरवेदिम् [कैः सम्भक्तारो बोटु दवादि ?] कुलायिनम् । घृतवन्तम् । प्रेरयित्रे । यजमानाय । यज्ञम् ।
नय । कल्याणम् ।

इममु त्यमथर्ववदग्नि मन्थन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्मूरं श्याव्याम्यः ॥ १७ ॥

इममु त्यम् । तम् । इमम् । यथाऽप्यर्वा । निरन्त्यति । श्रुत्विज । यम् । अङ्केतनामञ्जनमिच्छ-
न्तम् । आनयन् । ममूडम् । श्याववर्णान्य भ्रोपधीभ्यः, देवरात्रिम्यो वा ।

१ अग्निप्रपयने 'अग्ने विश्वेभिः' इत्येवानुवाचया ।

सूत्रितञ्च 'अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य
थर्चं अरमेत्' (ASS 2 17) इति Sy

२ Omitted by P, D

३ सर्वे Sy, BB ५ देवैः सह Sy

४ हे सुज्वालाग्ने ! Sy सुतेनामुषो विश्वैर्वेवं
सह BB

६ ०स्तुकावन्त P ऊर्णास्तुकया तद्वन्तम् BB

७ सर्वेषु देवेषु मुख्यत्वम् Sy मुख्यत्वम् BB

८ उपविष्टा Sy आस्त्व BB

९ ०वि P, D उत्तरवेदिसक्षणं स्थानम् Sy
योगिस्थानम् BB १० ०रं D

११ The passage within the brackets
is doubtful

१२ कुलायो नीडम् । तत्सर्वं गुग्गुर्वाविसम्भारे
णोपेतम् । तथा च मूमते 'कुलायमित्य ह्येतद्वत्ते
श्रियते तत्पुनारवा' परिषयो गुग्गुमूर्णास्तुका
सुगाम्भितेजानि' (AB 1 28) इति Sy
सम्भारैस्तद्वन्तम् BB

१३ व्याधारणाम्ययुक्तम् Sy व्याधारणमूतेन तद्व
त्वम् BB

१४ एवमुत्तरवेद्यो नियम्नस्त्वं हविषां प्रेरयित्रे Sy
तत्रातीमस्त्वं सवित्र आदित्याय BB

१५ वल्लघर्षं वतुर्ध्या । ईषुस्तस्य यजमानस्य Sy

१६ इष्टं हविः BB

१७ बेजान् प्रापय Sy प्रापय । सवमित्ठं कुर्विति
यावत् । यथोक्तम् 'अग्नेो प्रास्ताहुति' सम्भ
गादित्यमुपतिष्ठते' BB

१८ अर्चनेन Sy साधु यथा यजमानार्थं सायवे
द्यागफलम् । यद्वा यजमानस्य फलावाप्तये
यज्ञं साधु सवितारं नम BB

१९ पूर्वोक्तगुणमग्निम् Sy

२० बुध्यमानम् Sy

२१ अथर्वाश्रय श्रुति पुरामभ्यात् तथा मन्थन्ति Sy

२२ निरम० P, D मन्थन्ति । अरथ्यो सका
शाञ्जनयन्ति Sy

२३ कर्मणा विधातारं Sy

२४ अग्निम् Sy

२५ अङ्कन० P कुत्सितमञ्जनं गमनमङ्कू ।
तवात्मन इच्छन्तं देवैर्भ्यो निर्गत्येतस्तत् पत्न्या
मानम् Sy

२६ आनयान् P आनयन् D आगमयन् । तं
मन्थन्तीत्यन्वयः Sy

२७ ०ड D

२८ श्यावीति रात्रिनाम (Ngh 1 7) तत्र
मवास्तमसं संहृतयं श्याव्या । ताम्य सका
शात् Sy

२९ VM ignores ३ ।

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेपुं पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा^१ । जायस्व^२ । देवाना भक्षणार्थम्^३ । यज्ञे^४ । अविनाश^५ च । आवह । देवान् । अमृतान्^६ ।
यज्ञस्य वर्धयितृन् । अथ^७ तेषु^८ । यज्ञम्^९ । स्पर्शय^{१०} ।

वयमुं त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा ब्रह्मन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयमुं^{११} त्वा । वयम् । त्वा^{१२} । जनानाम्^{१३} । गृहपते^{१४} । अग्ने । समिन्धनेन^{१५} । महान्तम् ।
कुर्म^{१६} । अस्थूरीणि^{१७} । अस्माकम्^{१८} । गार्हपत्यानि^{१९} । भवन्तु । तीक्ष्णेन । अस्मान् । तेजसा^{२०} । तीक्ष्णी-
कुरु^{२१}, अश्वेनैकेन^{२२} युक्तो^{२३} रथ स्थूरिस्त्व्यते बहुभिर्युक्तोऽस्थूरि^{२४} बहुभि प्रजापशुभिर्युक्तानि^{२५}
ग्रहैश्वर्याण्यस्थूरीण्युच्यन्ते ।^{२६}

१. हे अग्ने ! Sy

२. प्रादुर्भव Sy.

३. देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्योपा ।
ईदृशस्य यजमानस्य Sy.

४. सर्वेस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वम् Sy

५. अविनाशार्थम् Sy.

६. देवानां भृता P, D जनित्वा चामृतान् मरण-
रहितान् Sy

७. तदनन्तरम् Sy

८. देवेषु Sy

९. अस्मदीय यज्ञम् Sy

१०. स्पर्शय प्राययेत्यर्थः Sy

११. त्वाम् Sy

१२. प्राणिना मध्ये Sy

१३. हे यज्ञाना पालक ! Sy

१४. समिद्धमिन्धनेन P, D.

१५. कृतवन्तः स्मः Sy

१६. एकाश्वयुक्त. शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो
बहुभिरश्वरूपेत शकटोऽस्थूरिः । तेन च सम्पू-
र्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभि
सम्पूर्णानि भवन्तु Sy

१७. अत कारणात् नोऽस्माकम् Sy

१८. गृहपतित्वानि Sy.

१९. अपि च नोऽस्मान् Sy

२०. Omitted by P

२१. सम्यङ् निश्चय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । सयोज-
येत्यर्थः Sy.

२२. अश्वेने० P

अश्वने० D.

२३. यज्ञो P.

२४. ०क्त स्थूरी P ०रि D

२५. ०शुर्यु० P

२६. ०र्यण्य० D

२७. VM ignores उ ॥ उ एव Sy

VI 16

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषा हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! सर्वेषाम् । यज्ञानाम् । होता । देव । मानुष । जने । निहित ।

स नो मन्त्रामिरध्वरे जिह्वाभिर्व्यजा महः । आ देवान्वच्चि यच्चि च ॥ २ ॥

स नो मन्त्राभिः । स । अस्माकम् । मवयित्रीभिः । ज्वानाभि । यज्ञ । यज्ञ । महत् । देवान्

तदेवाह—प्रावह दवान् यज्ञं । चति ।

वेत्या हि वेधो अश्वनः पृथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्या हि । जानासि । मेघाधिन् । अश्वनः । पयः । च, अर्त्योऽनयोर्भेद । देव । अञ्जसा । अग्ने !

यज्ञे स्थितान् । सुप्रसू ।

- १ द्वितीयेऽनुवाकौऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाक्षरवारिशावुर्ध्वं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमाननेयम् । आद्या वष्टी च वर्धमाना गायत्री यद्कृतप्लकाष्टका सा वर्धमानेत्युक्तमक्षयोपेतत्वात् । सप्तविंशत्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्नि वेवास्त' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो वेवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा षाक्षवारिशावुर्ध्वो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वमग्नेऽष्टाक्षरवारिशावुर्ध्वं गायत्रं वर्धमानाद्या वष्टी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वं चानये' (KSA 29 16 p 22) इति । प्रातरनुष्टुकादिवनशस्त्रयोरान्नेये ऋतौ गायत्रे धन्वसीर्वं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (ĀSS 4-13) इति विश्वमित्याग्निमाश्ले बृहत्साम यद्यग्निष्वोमसाम स्यात्तवामीमाद्या यद्बृज स्तोत्रियानुक्त्यर्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुक्त्यै' (ĀSS 8 7) इति Sy
- २ सप्तसंस्थारूपेषु मित्त्रानाम् Sy
- ३ होमिष्वाबकोऽसि । यद्वा यज्ञानां सम्बन्धी वेवानामाह्वाता भवति Sy
- ४ म० P कृत इति ? अत आह—यस्मात् त्वं

- मनो सम्बन्धिमि मनुष्ये Sy
- ५ यजमाने Sy ६ ०त P होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः Sy
- ७ हे अग्ने ! Sy ८ त्वम् Sy
- ८ ०मि P, D मवकरीभि स्तुत्याभिर्वा Sy
- १० हविर्भिस्तर्पय क्वं तत् ? इत्युच्यते Sy
- ११ देवानां P, D यष्टव्यानिम्नावीन् Sy
- १२ ततो यज्ञ च हवीषि तेभ्यो वेहीत्यर्थः Sy
- १३ यजतेति य चेति P
- १४ पाषिङ्कृत्यामग्ने पषिङ्कृतोऽनुवाक्या 'वेत्या' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'वेत्या हि वेधो अश्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म (ĀSS 3 10) इति Sy १५ हे विधात । Sy
- १६ महामागान् Sy
१७. कुप्रमागांश्च Sy
- १८ ०त्वेन० P The passage 'अर्त्योऽनयोर्भेद' refers to अश्वन and यषः ।
- १९ देवान् P, D वानाविगुमयुक्तान् ! त्वम् Sy
- २० धार्म्येन Sy
- २१ यज्ञेषु बर्षपूर्वमातादियागेषु Sy
- २२ VM ignores हि ॥ हि यस्मादेवं तस्मात्का रणाद्यसमागावुर्ध्वं यजमानं पुनस्तं भाग प्रापयेत्यर्थः Sy ।

त्वामीळे अर्ध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वामीळे^१ । त्वाम् । अस्तौत्^२ । द्विधावस्थित^३ गार्हपत्याहवनीयरूपेण । दुष्यन्तपुत्र । ऋत्विग्भिः ।
सुखावहम्^४ । ईळे^५ । जपयज्ञेषु । यज्ञार्हम्^६ ।

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वमिमा^{११} । त्वम् । इमानि^{१२} । धनानि^{१३} । पुरूणि^{१४} । दिवोदासाय^{१५} । यजमानाय । भरद्वाजाय^{१६} । प्रयच्छते^{१७}
देहि^{१८} दिवोदासकुलजो भरद्वाजोऽपि वोभाभ्या प्रायच्छ इति ।

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह्ना दैव्यं जनम् । शृण्वन्विग्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वं^{२०} दूतः^{२०} । त्वम् । देवदूत^{२१} । अमर्त्यं^{२२} । आवह^{२३} । दिवि भवम्^{२४} । जनन्^{२५} । शृण्वन्^{२६} । भरद्वाजस्य ।
स्तुतिम्^{२७} ।

त्वामग्ने स्वाध्यो मतीसो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वामग्ने^{३६} । त्वाम् । अग्ने । सुकर्माणं^{३७} । मनुष्या । देवाना भक्षणाय^{३८} । यज्ञेषु । देवम्^{३९} । स्तुवन्ति^{४०} ।

१. हे अग्ने ! Sy २. ०स्तौ P, D. स्तुतवान् Sy. ३. ०स्थित्व P. द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहार- रूपेण द्विधा भिन्नम् Sy. ४. दस्पन्तयु० P दीष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा Sy ५. ०विभः P वाजो हविलक्षणमन्नम् । तद्विद्भि- र्ऋत्विग्भिः सह Sy ६. सुखमुद्दिश्य Sy ७. इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुख प्रादा इत्यर्थः Sy ८. जचयज्ञयु P. यज्ञेषु—तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः Sy ९. स्तुत्वा च यज्ञार्हं त्वाम् । १०. VM ignores अधः । ११. हे अग्ने ! Sy १२. इमानि दृश्यमानानि Sy १३. वार्याणि वरणीयानि सम्भजनीयानि धनानि Sy १४. पुरूणि बहूनि Sy. १५. दिवोदासाय सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा	सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राज्ञे प्रादा- स्तथा Sy १६. भरद्वाजाय ऋषये Sy. १७. हवींषि दत्तवते Sy १८. देहीति शेषः Sy १९. प्रायच्छ is suggested for प्रायच्छ । २०. Omitted by P २१. दूतो भूत्वा Sy २२. अमरणधर्मः Sy २३. अस्मद्यज्ञ आनय Sy २४. देवसम्बन्धिनम् Sy २५. जनम् is suggested for जनन् । २६. मेधाविनो भरद्वाजस्य Sy २७. VM. ignores सु of सुष्टुतिम् ॥ शोभनां स्तुतिम् Sy २८. Omitted by D २९. शोभनाध्यानाः Sy. ३०. देवाना तर्पणार्थम् Sy. ३१. द्योतमानम् Sy. ३२. स्तुवन्ति याचन्ते वा Sy.

तव प्र यक्षि सृष्टशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुपन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव प्र यक्षि । तव । प्रकपेण यजामि । सन्वदानम् । ययि च । प्रज्ञाम् । द्योभनदाना, यानुर्दानम् ।
मत्तो व्यतिरिस्तास्य । कामिनस्तदुभयम् । सवन्ते ।

त्वं होता मनुहितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वं होता । त्वम् । होता । मनुनाहित । वोढा हयिषाम् । आस्पन् । प्रतिदायन विद्वान् । अग्ने !
यक्षि । द्युलोकस्य । निवेद्ययितुं देवान् ।

अग्ने आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होतां सस्ति नृहिषि ॥ १० ॥

अग्ने ! अग्ने ! आगच्छामुष्मिन् लोके स्थित । "लोकानां विधृत्ययमग्निरमुष्मिन् लोकं प्रासीवादित्यो
ऽस्मिन्" इत्याद्याध्वर्युब्राह्मणम् । "गृणानो हव्यदातये इति यजमानो यजमानायत्यतदाह" इति विशायते ।

१ हे अग्ने । Sy

२ प्रयज्ञे प्रकपेण पूजयामि Sy

३ ंशम् D सम्पन्नशानीयं यद्वा सम्पन्नप्यारं
सवस्य भासकं तेज Sy

४ Omitted by P

५ ंता P

कम प्रज्ञानं वा पूजयामि Sy

६ सुदानो द्योभनदानस्य तव Sy

७. अमतो P मत्तो D न केवलमहमेयं किन्त्वन्वये
सर्वेषु यजमाना Sy

८ कामि० P, D त्वयनुग्रहात्तस्ती कामरूपेता
सस्तः Sy

९ त्वदीयं सन्वृक्षं ऋतुं च सेवन्ते Sy

१० होतृत्वेन मनुनाहितोऽस्ति Sy

११ आस्पन्मूतया ज्वात्तया Sy

१२ अग्ने P

१३ यज Sy

१४ अतः कारणात्त्वं विद्यं द्युलोकसम्पन्नग्नियो Sy

१५ देवी प्रजा Sy

१६ वशपूणमासयो सामिधेनीषु 'अग्ने आ याहि'
इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितञ्च 'अग्ने आ याहि
वीतये गृणान इल्लेन्वो नमस्यस्तिर' (ĀSS
1 2) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिषः सप्त
गँजनये वीतयेऽष्टाकपासः पुरोडाशः । तस्य
'अग्ने आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'अग्ने आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये'
(ĀSS 3 13) इति Sy

१७ अयं सेक्ताऽग्निर्बुद्धिहेतुः BB

१८ ंभागामु० P

१९ ंगिनममु० P

२० स्तुयमानस्त्वम् Sy

२१ ंध्यावा० P हृष्यानि हवीषि देवेभ्यो वातुम्
Sy

२२ ंमानयेत्येतदाह P ंमान येन्य तदाह D

निषीदं । वर्हिषि । होता सन् । “अग्न आयाहि वीतय इत्याहानयोर्लोकयोर्वीत्यै” इति च विज्ञायते ।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

तं त्वा समिद्धिः । तम् । त्वा । समिद्धिः । अङ्गिरसामेक । घृतेन च । वर्धयाम । अत्यन्तम् ।

दीप्यस्व । युवतम् ।

१. निषीद उपविश Sy.

२. आस्तीर्णे दर्भे Sy

३. हविषा भक्षणार्थम् Sy. हविरूपभोगाय U
वीतिः प्रजननशक्तिः अनयोर्लोकयो. प्र-
जानां प्रजननार्थमायाहीति वचनात् BB
सोऽन्वाह । प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्न
प्रेति भवत्यग्नः आयाहि वीतयऽइति तद्वेति भवति
SB 1417 p 34.

तदुहेक आहु. । उभयं वाऽएतत्प्रेति सम्पद्यत-
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्यमिव प्र वो वाजा
अभिद्यव इति तन्न प्रेत्यग्नः आयाहि वीतयऽइति
तद्वेति SB 1417 p 34

अग्नः आयाहि वीतयऽइति । तद्वेति भवति वीत-
यऽइति समन्तिकमिव ह वाऽइमेऽग्रे लोका
आसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौरास SB 141
22 p 35.

अथापादत्ते । अग्नः आयाहि वीतयऽइत्यवितव-
ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्मान्छौद्राद्वर्णाद-
पादत्ते SB 6449 p 534

This stanza=YV 11 46 =TS 2
573

४. ऽङ्गि D

५. पूर्वोक्तगुणम् Sy त य उक्तगुणस्तथाविधम्
Mah यस्त्वमुक्तगुणस्तम् U तस्य तदनु-
वचन स एव तासामेको वर्णः । तमेवार्थं समर्थ-
यते, तं त्वेति BB

६. त्वाम् Sy, Mah, U

७. समिन्धनहेतुभिर्दाशभिः Sy यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैः
Mah

८. ०साकं P हे अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गाररूप !
वाङ्गिरसः पुत्र ! वाग्ने ! Sy अङ्गतिर्गत्यर्थः ।
अङ्गिर्गतिरस्यास्तीत्यङ्गिराः । रसप्रत्ययो मत्व-
र्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने ! ‘अङ्गिरा
उ ह्यग्निः’ (SB 14125) इति श्रुतेः
कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः ।
अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव
यविष्ठ्यः । Mah अगतिर्गत्यर्थः । रो मत्व-
र्थीयः । गमनवन् ! U.

९. आज्येन च Sy संस्कृताज्येन Mah घृतेना-
भिधेयेन तद्वत्पद घृतवद् घृतशब्द एव । यद्वा
घृतशब्दवत्पदम् ज्योतिष्मत्त्वमासा घृत-
सम्बन्धेन क्रियते तेजो घृतमिति BB

१०. पर्ययाम. P वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः Mah

११. महदत्यन्तम् Sy तथाविधाग्ने ! महत्
प्रवृद्धं यथा तथा Mah

१२. ०मः P, D अतो हे युवतमान्ने ! Sy
त त्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्ह्येत-
मङ्गिरस एन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन
वर्धयामसीति तत्तामिधेन पदश्च समेवेन तेनेन्धे

वीर्यमेवास्मिन्दधाति SB 14125 p 35

This stanza=YV 33 =TS 25

स नः पृथु श्रुवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

स नः पृथु । अग्रे गमय । अस्मानिति ।

त्वामग्ने पुष्करादध्यर्था निरमन्यत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । पुष्करपणीत् । अग्नि । अथर्था श्रुति । निरमन्यत । मूर्ध्ना । सर्वस्य ।

वीर्यं "पुष्करपर्णे ह्येनमुपधितमविन्दत्" इति ब्राह्मणम् ।

- १ गमय P, D अग्निगमय Sy
- २ VM does not explain the stanza
• fully Sy explains this stanza in the following manner —
हे देव । ह्येतमाग्ने । स पूर्वोक्तगुणस्त्वम् । पृथु विस्तीर्णम् । अवाय्यं अथर्थाय प्रशस्त्यं बृहन्महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नोऽस्मान् अन्ध विधासति । अग्निगमय । अथ वाजसने यकम्—'अन्धा देव विधासतीति तन्नो गमये त्येधतबाह' इति ।
- ३ अग्निमन्यने 'त्वामग्ने पुष्करावधि' इत्याद्या स्तिश्च श्रुचोऽनुष्या । सूत्रितञ्च—'त्वामग्ने पुष्करावधीति तितृणामर्षर्चं शिष्टधारमेत्' (ASS 2 16) इति Sy
- ४ ०रवर्णात् D उवकात् Mah, U
- ५ पुष्करावधि पुष्करपर्णे Sy सकाशात् Mah, U उपरि BB
- ६ अथ्यश्रुत्यर्चं P एतस्संज्ञक श्रुति Sy अथर्था प्राणो च पुष्करं प्राणोऽथर्था (SB 6 4 2 2) इति श्रुते Mah अतनवान् प्राणो U
- ७ अरभ्यो सकाशाद्बधनपत् Sy निदशोपेण मधित वान् Mah निजनिवितवान् U पुष्करपणस्य मन्यनेन ततो निष्कृष्यात्तत । यथोक्तम्—'पुष्करपर्णे ह्येनमुपाधितमविन्दत्' (TS 5 1 4 4) इति BB
- ८ मूर्ध्बद्धारकात् Sy मूर्ध्नोऽप्यविरणे शिरसो निरमन्यतेति व्यत्यय Mah. शिरस्तोऽरभ्यो अन्तयति U मूर्ध्स्थानीयात् प्रधानभूतात् पुष्करपर्णात् BB
- ९ सर्वस्य अगत Sv सर्वस्य अगत सम्बन्धियम् ।

- यद्वा विश्वस्येति पठ्येकवचनं प्रथमा बहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत इत्ययं Mah सर्वस्य कमणोऽङ्गभूतम् U
- १० वाहकात् । 'पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रययत् तत्पुष्करपर्णेऽप्रययत्' (TB 1 1 3 6) इति श्रुते । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपणस्य सधनगद्धारकत्वम् । अथ पुष्करशब्देन पुष्करपणमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमान्नातम् । 'त्वामग्ने पुष्करावधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपधितमविन्दत्' (TS 5 1.4 4.) इति Sy वाघत इति श्रुतिश्चानामु (Ngh. 3 18) पठितम् ।
वाघत श्रुतिश्च Mah, U श्रुतिश्च समुदायस्य (वाहकात्) उवकात् प्राणो निरमन्यवित्येके BB ११ ०वर्णे D
- १२ ह्येनमुपा० P ह्येन D
- १३ त० P TS 5 1.4 4 यद्वा—श्रुचोऽथ मय । हे अग्ने । अथर्थाश्च श्रुतिः पुष्करावधि पथपत्रस्योपरि स्वां निरमन्यत । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्न उतमाङ्गवत्प्रशस्ताद् विश्वस्य वाघत सर्वस्य जगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्यत यन्नभिष्यात्तद्वारेण सर्वं जगत्सर्वं इति Mah अयत्नं परिगृह्णाति । अथर्था च बक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनवीतरतस्त्वामग्ने पुष्करावध्यर्था निरमन्यतेत्यापो च पुष्करं प्राणोऽथर्था प्राणो वाऽयत्तमग्नेऽङ्गभो निरमन्यन्मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्नं इत्येतत् SB 6 4.2 2 p 531
This stanza = YV 15 22 = TS 3 5 11 3

उत्तरा निगदसिद्धा

तमुं त्वा दध्यङ्ङुषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ १४ ॥

[तमु त्वा ।]

तमुं त्वां पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणौरणे ॥ १५ ॥

तमु त्वा । तम् । एव । त्वाम् । पथ्याया पुत्रं दध्यङ् । वृषा । समीधे । दस्युनामतिशयेन हन्तारम् । धनस्य जेतारम् । युद्धे युद्धे 'पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभिष्टृणोति' इति ब्राह्मणम् ।

१. The *pratīka* is supplied by the Editor

हे अग्ने ! य उक्तगुणस्तमु तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरीधे । दीपितवान् । कीदृशम् ? वृत्रहणमावरकाणां शत्रूणां हन्तारं पुरन्दरम् असुरपुराणां दारयितारम् Sy हे अग्ने ! अथर्वण ऋषेः पुत्रो दध्यङ्नामक ऋषिस्तमु त्वा, उ एवार्थे । तमेव त्वामीधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् ? वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् Mah अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थं उत्तरेणेत्युकारः, तमेव त्वां दध्यङ्नामा ऋषिर्मन्त्राणां द्रष्टा पुत्र ईधे, अथर्वणः, व्यवहितोऽत्र सम्बन्धः । अथर्वणः पुत्र ईधे । 'इन्धी दीप्तौ' आदीपयति । कथम्भूतं त्वामादीपयति ? वृत्रहणं पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरमसुरपुरां च दारयितारं वा । दध्यङ्ङुथर्वणः इति श्रुतिः U तमेव त्वा दध्यङ्नामर्षिरथर्वणः पुत्र ईधे दीपयामास ।

वृत्रस्थासुरस्य पाप्मनो वा हन्तारं पुरन्दर पुरात्मसुरसम्बन्धिनीना दारयितारम् BB तमु त्वा दध्यङ्ङुषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वण इति वाग्वै दध्यङ्ङुथर्वण स एन तत ऐन्ध वृत्रहण पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्र. पाप्महन्तं पुरन्दरमित्येतत् SB 6 4 2 3 P 531

This stanza = YV. 11.33. = TS 3 5. 11 3.

२. पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथस्यन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः । मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यतेऽतः पाथ्यः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः Mah मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते U. पाथ्यो नामर्षिः BB.
  ३. पाथ्यो वृषा नाम कश्चिदृषिः Sy. सेक्ता । 'मनसैवाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति' इति वृषा हि मनः । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (SB.6.4.2.4.P 531) इति श्रुतेः Mah, U. वृषा प्रधानभूतः BB.
  ४. हे अग्ने ! समैन्ध । समदीपयत् Sy सन्दीपयति Mah., U. दीपितवान् BB
  ५. अतिशयेन उपक्षयितृणां शत्रूणां हन्तारम् Sy दस्युन् हन्तीति दस्युहा, अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् . अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् Mah. शत्रुहन्तुतमम् U. दस्युनां हन्तुतमं हन्तारम् BB.
  ६. धनाना जेतारम् BB.
  ७. ०द्ध P तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु Mah. सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे U सङ्ग्रामे BB.
- This stanza = YV. 11.34 = TS 3 5. 11.4.

एह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्नं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्षासु इन्दुभिः ॥ १६ ॥

एहि । भागवच्छ । सुष्टु । ब्रवाणि । ते । स्तुती । अग्ने ! प्रमुद्रासुरेषु वर्तमाना भवन्ति ।
इतरा भवेवज्जुष्टा मथोतव्या । एभिस्मदीय । स्ताम । षष्ठस्व "प्रमुद्रा ह वा इतरा गिरः" इति
ब्राह्मणम् ।

यत्र क्वं च ते मनो दधं दधसु उचरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

[यत्र] यत्र । क्वं । च । चित् । तत्र । तत्र । पूर्वा भवति । तत्र । वृद्धिम् । उदत्तराम् । करोपि ।

तथा तत्र स्थानं च । करोपि स्तोत्रि ।

- १ उच्यते प्रती स्तुतीयसवने मन्त्रावरणस्य 'एह्यु पु'
इत्याधिकौ तुषी स्तोत्रियानुष्मौ । (ĀSS
61) भामिन्त्यधिकेयूक्येयु त्वेति एकल्पिकी
स्तोत्रियानुष्मौ । भामिन्त्यधिकेयूक्येयु सूत्रि
तञ्च—'एह्यु पु ब्रवाणि त भामिनरगामि
भारतः' (ĀSS 78) इति । पीनराधेयि
क्यामिष्टासुत्तरान्यभागस्य 'एह्यु पु' इत्यनु
धाषया । सूत्रित च—'एह्यु पु ब्रवाणि त
इत्यानेयावान्यभागी' (ĀSS 28) इति Sy
- २ ता स्तुती श्रुष्वित्यर्थः Sy सुतरां ब्रवाणि Mah
अकारोऽष्टेतिरिति चेत् साधु ब्रवाणि U
- ३ तुभ्यं त्ववर्षम् Sy तव Mah, U
- ४ ०ती D वाणी स्तुतिसंज्ञा Mah गिरो
वाष U
- ५ हे भगवन्नग्ने U
- ६ ०सुरेषु रेवु D
- ७ ०मो D इत्यनेन प्रकारेण Sy, Mah
इत्यं त्वदीयनिबन्धकमर्क्यंप्रथिता U
- ८ प्रसुरे कृता स्तुती श्रुष्विति शेषः । तथा च
ब्राह्मणम् 'अग्ने तथेतरा गिर इत्यसुर्या ह
वा इतरा गिरः' (AB 3.49) इति Sy
इतरा अग्न्या Mah इतरा स्तुतिसंज्ञा ।
पठेत्प्रमुद्रासुरेषु अत्रानिता इतरा अग्न्या
गिरो वा गीयन्ते U
- ९ प्रसुरेषु तव्या P
- १० अपि भागतस्त्वम्, एतः Sy हेतुं न्यस्यति ।

एभिश्च U

- ११ सोमः is suggested for स्तोमः ॥ अथ
युषाभिपूर्ति सोमः U
- १२ AB 3.49 The quotation from
AB should immediately follow
इतरा ।
- १३ VM ignores उ ॥ च इत्येतत् पूरकम् Sy
अथ प्रमुद्रासुरेषु इन्दुमते द्वियेरेन् । प्रमुद्रासुरेषु
मतेऽनुष्मृतीति प्रुयात्सोऽन्याहेह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्न
इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्षासु इन्दुभिर्इति तथा
हानेयो भवति सोमो वाऽइन्दुस्तु सौम्यावान्य
भागाः प्रयन्ति जुषाणोऽग्निर्इन्दुमानान्यस्य वे
त्यिति यजस्येयम् तवमानेन करोति SB 2 2
3 23 p 150 This stanza=YV
26 13
- १४ The *pratika* is supplied by the
Editor
- १५ हे अग्ने । Sy
- १६ यस्मिन् वेदो Sy
- १७ कस्मिन्विषयप्रमाणे Sy
- १८ मनोऽनुष्मृतात्मकमन्तःकरणम् Sy
- १९ वर्तते Sy
- २० तस्मिन् यजमाने Sv
- २१ बलकरमर्षं वा Sy
- २२ उदत्तरं षोडशम् Sy
- २३ धारयति Sy

नहि ते^१ पू॒र्तम॑क्षिपद्भुव॑न्नेमानां^२ वसो । अथा^३ दुवो^४ वनवसे ॥ १८ ॥

नहि ते^१ । नहि । ते^२ । दानम्^३ । अक्ष्णं पातकम्^४ । भवति^५, अनवरत प्रवर्तमान न चक्षु^६ पतति सन्तत प्रवर्तत इत्यर्थः । हे नेमानाम्^७, वासयित^८ । नेमा नमानात् पूजकां^९ । ततश्च^{१०} । परिचर्याम्^{११} । मनुष्येभ्यो^{१२} भजसे^{१३} ।

आग्निरंगामि^{१४} भारतो^{१५} वृत्रहा^{१६} पुरुचेतनः^{१७} । दिवोदासस्य^{१८} सत्पतिः^{१९} ॥ १९ ॥

आग्निः^{१४} । आभिमुख्येन गम्यते^{१५} । अग्नि^{१६} । 'भारतेत्यहैष हि देवेभ्यो हव्य भरति^{१७}' इति ब्राह्मणम् । शत्रूणां हन्ता^{१८} । बहुप्रज्ञ^{१९} । दिवोदासार्थं मया^{२०} । सता पति^{२१} ।

स हि विश्वाति^{२२} पार्थिवा^{२३} रयिं^{२४} दाशेन्महित्वना^{२५} । वन्वन्नवातो^{२६} अस्तृतः^{२७} ॥ २० ॥

[स हि ।] स^{२२} । हि^{२३} । विश्वानि^{२४} । पार्थिवानि^{२५} भूतानि । अतिक्रान्त^{२६} । रयिम्^{२७} । प्रयच्छति^{२८} । महत्वेन^{२९} । भजमानो हवीषि^{३०} । अनभिगत^{३१} । शत्रुभिरहिंसितश्च^{३२} ।

१. हे अग्ने ! Sy.	१८. वहति P.
२. त्वदीयम् Sy	१९. वृत्राणां शत्रूणां हन्ता Sy
३. मानम् P पूरकं तेजः Sy	२०. पुरुणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः Sy
४. अक्ष्णोः पातकं विनाशकम् Sy	२१. एतत्संज्ञस्य राज्ञः Sy
५. भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु Sy	२२. यजमानानां पालयिता Sy
६. चक्षः P, D	२३. The <i>pratika</i> is supplied by the Editor
७. नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानाम् Sy	२४. अग्निः Sy
८. ऽनामपासयितुः P. ऽनामवासयितुः D वासक ! Sy	२५. खलु Sy
९. नमनात् is suggested for नमानात् ।	२६. Omitted by P. सर्वाणि Sy.
१०. नेमानामानात् पूजकाश्च P. The passage नेमा पूजकाः refers to नेमानाम् ।	२७. पातमिवा P पृथिव्यां भवानि भूतजातानि Sy
११. Omitted by P अतः कारणात् Sy	२८. अपिति० P अतिक्रामन् Sy.
१२. पर्यचर्यं P, D अस्माभिर्यजमानैः कृत परिचरणम् Sy	२९. रति P धनम् Sy.
१३. दजसे P सम्भजस्व Sy	३०. ददातु । यद्वा विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् ददातु Sy
१४. आग्निः P, D	३१. ऽत्वे० is suggested for ऽत्वे० ॥ स्वमहिम्ना Sy
१५. अस्माभिः स्तुतिभिरगम्यत Sy	३२. काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् Sy
१६. अग्निः P अयमग्निः Sy	३३. अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः Sy
१७. हविषां भर्ता Sy	३४. केनाप्यहिंसितः Sy'

स प्रज्ञवश्ववीयसासै धुम्नेन संयता । बृहत्ततन्य भानुना ॥ २१ ॥

स प्रज्ञवत् । स । पुराणनेव । नवीयसाधुना प्रादुर्भूतेन । सङ्गच्छमाने । अग्ने ! चोतमानन ।
वेजसा । विस्तृतमन्तरिक्षम् । ततन्य ।

प्र वः सखायो अग्रये स्तोमं यज्ञं च धृष्याया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र वः सखायः । प्रार्थत । गायत । वः । यूयम् । ये । सखायः । अग्नयः । स्तोमम् । यज्ञम् । च ।
धृष्याये । विधाने ।

स हि यो मानुषा युगा सीदद्भोता कृविक्रंतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

स हि । सः । हि । यः । मानुषान् । कासान् । दक्षपूर्वमासाद्याधारभूतान् । सीवति । होता भूत्वा ।
क्रान्तप्रश्न । दूतः । च भवतीति । हविषा बोद्धा ।

ता राजानां शुचिर्वतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यचीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता राजानाः । ताः । मित्रावरुणौ । शुचिकर्माणि । भादित्याश्चान्यान् । मरुतां च । गणम् ।

१ Omitted by P

२ ताबृहत्तन्यम् Sy स स्वम् BB

३ प्रज्ञेन पुराणेन Sy पुराणार्हम् । यद्वा प्रागिव ।
यद्वा पुरातनेनेष BB

४ निपीयसा P नवतरणे Sy, BB

५ सङ्गमन P सङ्गमान D सङ्गच्छता सम्यग्
भ्याप्नुवता Sy स्वामेव सङ्गच्छता ।
यद्वा स्वयं च संयता घनेन BB

६ हे अग्ने ! यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः Sy

७ यज्ञसा घनेन वा BB

८ ईश्वरेण धुम्नेन भानुना भासमशीलेन BB

९ महव् अन्तरिक्षम् Sy महर्बिर्बं विश्वम् BB

१० ततस्य P विस्तारयति Sy विस्तारय्य क्षाल्यसो
सिद् । यद्वा विश्वं बृहव् भूतं ततस्य तथा
कुर्वंश्चास्माकं हिरण्यसाभहेतुर्भवेति BB

११ ०य D

१२ पा० P प्रयच्छ ? (प्रयच्छत) Sy

१३ हे सखाय ! समानख्यामा ! ऋत्विज ! Sy

१४ P adds च after स्तोमम् ॥ स्तोत्रम् Sy

१५ यजनसाधनं हविश्च Sy

१६ पुष्प० D शयूणां घयकाय Sy

१७ विधोत्रे P

१८ ति P १९ अग्निः Sy

२० क्षतु Sy

२१ मानुषाणि Sy

२२ युगाणि । मनुष्यसम्बन्धिनो यद्वाहान् काल
विशेषान् तेषु यागा अग्न्युपयन्ते । अस्यन्त
संयोगे द्वितीया । एतावन्तं कासम् Sy

२३ सीवतु । अस्मदीये यज्ञे बहिष्पुपविशतु Sy

२४ देवानामाह्वता Sy

२५ क्रान्त० is suggested for क्रान्त० ।

२६ शेषानां ब्रूतः Sy

२७ प्रसिद्धौ Sy

२८ राजमानौ Sy

२९ शुचिकर्माणि मित्रावरुणौ Sy

३० अचिते पुत्रान् धामावीन् Sy

३१ मारुताश्च P मारुतां च D

३२ सङ्गम् Sy

वासयित^१ । यज । द्यावापृथिवी च ।^२

वस्वीं ते अग्ने संदंष्टिरिपयते मर्त्याय । ऊर्जो नपाद्मृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वीं ते । प्रशस्या^५ । तव । अग्ने । सन्दृष्टि^६ । अन्नमिच्छते^७ । मनुष्याय^८ । अन्नस्य^९ । पीत्र ।

अमृतस्य^{१०} तव ।

क्रत्वा^{११} दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्तसुरेकणाः ।

मर्ते आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा दाः । कर्मणा^{१२} । दाता^{१३} । अस्तु तुभ्यम् । श्रेष्ठ^{१४} । अद्य । त्वाम् । यानमान^{१५} । सुधन^{१६} ।
मनुष्य^{१७} । व्याप्नोति^{१८} । सुप्रवृत्ता^{१९} स्तुतिम्^{२०} ।

ते ते अग्ने त्वोता इपयन्तो विश्वमार्युः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते ते अग्ने । ते । तव । अग्ने । त्वया रक्षिता^{२१} । विश्वम्^{२२} । अन्नम्^{२३} । इच्छन्तः^{२४} । तरन्ते^{२५} । गन्तार^{२६} ।
शत्रून्^{२७} । वन्वन्तश्च^{२८} भवन्ति^{२९} वधकर्मा^{३०} वनिरिति^{३१} ।

१. हे वासकाग्ने ! Sy
२. द्यावापृथिव्यौ चैतान्देवान् Sy.
३. VM ignores इह ॥ अस्मिन् यज्ञे Sy
४. वन्वी D
५. वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः Sy
६. वीप्ति Sy
७. अन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः Sy
८. सा मनुष्याय यजमानाय Sy
९. हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy
१०. धोतायस्य P मरणरहितस्य Sy
११. हे अग्ने ! Sy
१२. कर्मणा परिचरणात्मना Sy
१३. कर्मणा दातः P हवींषि दाता यजमानः Sy
१४. अतिशयेन प्रशस्योऽस्तु Sy
१५. इदानीम् Sy
१६. सम्भजन् Sy
१७. शोभनधनश्चास्तु Sy
१८. तथा स मनुष्यः Sy

१९. प्या P व्याप्नोतु तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः Sy
२०. सुप्रवृत्तवतता P अवृक्ता D
२१. ंति. P त्वद्विषया सुष्टुतिम् Sy
२२. स्तोतार. Sy
२३. त्वदीया ये त्वा स्तुवन्ति Sy
२४. ंक्ष० D. २५. सर्वम् Sy.
२६. अन्न लभन्त इति शेष । आयुरेव वा शतवर्ष-लक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः Sy
२७. इषमात्मन इच्छन्तः सन्त. Sy
२८. अतिक्रामन्त. Sy
२९. ंर P अरीनभिगन्त्री. Sy
३०. काश्चिच्छत्रुसेना Sy
३१. वसन्त० P हिंसन्तश्च Sy
३२. मनि० P
३३. VM. explains अर्य. and अराती. once only

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।
अग्निर्नो वन्ते रुयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । अग्निः । तिग्मेन । तेजसा । निहन्तु । विश्वम् । रक्ष । अग्निः । अस्मभ्यम् ।

प्रयच्छतु । धनम् ।

उत्तरा निगवसिद्धा

सुवीरं रुयिमा भरु जातवेदो विचर्षयो । जुहि रक्षासि सुक्रतो ॥ २९ ॥

[सुवीरम् ।]

त्वं नः पाद्मदंसो जातवेदो अघायुतः । रक्षा यो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वं नः । त्वम् । अस्मान् । पाद्मि । रक्षसि । जातवेदः । अस्मिच्छत । रक्ष । अस्मान् । हे
स्तोत्रस्य, क्त ।

- १ अग्नि P अयमग्नि Sy
- २ तीक्ष्णेन Sy उत्साहवता U 'तिग्मं तेजतेजस्ता-
हकमण' N 10 6
- ३ शीष्या U
- ४ नितरां क्षीणं करोतु । 'यस उपक्षये' सेद् Mah
उपक्षयति U
- ५ सर्वम् Sy, Mah, U
- ६ अक्षरं राक्षसाधिकम् Sy राक्षसम्
अघावनं भक्षयामस्यास्तीत्यस्त्री भक्षकस्तम्
Mah मितरामतिप्रयमक्षरं खादकमुपब्रवका
रिणम् U
७. ०क्षाग्नि P अग्निश्च U
- ८ अग्नि च भोज्यमभ्यम् Sy
- ९ बवातु Sy, Mah धनतिर्बानाथ । बवाति
U

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चपाविहितो
वाङ्मयश्च शीष्याभ्यां मनो वाक प्राग्दक्षु-
भोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चपाविहितश्च शीष्यं
न्यायं बधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या

- १० The *pratika* is supplied by the
Editor
हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! जातधन ! वा ।
विचर्षयो विशेषेण इष्टरत्ने ! सुवीरं शोभनवीर-
पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं रयिं धनमाभर । आहर ।
तथा हे सुक्रतो ! सुकमलग्ने ! रक्षासि च
जुहि विनाशाय Sy
- ११ रक्ष Sy १२ पापात् Sy
- १३ हे जातवेदः ! त्वम् Sy
- १४ अघम् is suggested for अक्षम् ॥ अघ-
मनर्थमस्माकमिच्छत शत्रोश्च Sy
- १५ हे स्तुतिकल्पस्य मन्त्रस्य कवे ! कावयितः !
शब्दव्यतिरग्ने ! अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति ।
तथा च स्मर्यते 'भन कायाग्निमाहृन्ति स प्रेर
यति मास्तम् । मास्तस्तूरसि धरन् मन्त्रं
जनयति स्वरम्' इति तादृशाग्ने ! Sy

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्मान्नः पाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

यो नः^१ । य । अस्मान् । अग्ने । दुष्टागमनः^२ । मनुष्य । हन्त्रे^३ । आभिमुख्येन प्रयच्छति^४ । तस्मात्^५ ।

अस्मान् । रक्ष । आहन्तु^६ ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं तं देव जिह्वया परि वाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

[त्वं तम्]

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

[भरद्वाजाय ।] भरद्वाजाय^९ । सहनशील^{१०} । सहन्त्रो^{११} ? गृहम्^{१२} । सर्वत^{१३} पृथुतमम्^{१४} । धन च । प्रयच्छ^{१५},

अवशिष्ट स्पष्टम् ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः^{१६} । अग्नि । शत्रून्^{१७} । हन्तु^{१८} । धनमिच्छन्^{१९} तुभ्यम् । समिद्ध^{२०} । शुक्लवर्ण^{२१}

१. न P. २. ०मेनः P दुष्टाभिप्रायः Sy

३. हन्तु D स्वस्यायुधाय Sy.

४. अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान्हन्तीत्यर्थः. Sy

५. मनुष्यात् Sy. ६. ०न्तुम् P, D

पापाच्च Sy ७. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे देव ! द्योतमानाग्ने ! त्वं त वक्ष्यमाण दुष्कृतं

दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्वया ज्वालया परि-

वाधस्व सर्वतो जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान्

जिघांसति हन्तुमिच्छति Sy ८. The

pratika is supplied by the Editor

९. मह्यमृषये Sy १०. ०शी P हे सहन्त्य !

शत्रूणामभिभवितरग्ने ! Sy

११. The reading is doubtful

१२. शर्म सुख गृहं वा Sy

१३. सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् Sy १४. देहि Sy

१५. By अवशिष्टम् VM refers to अग्ने

and वरेण्यम् ॥ वरेण्य वरणीयम् Sy

१६. पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्नि-

वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'अग्नि-

त्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या

(ĀSS 15) इति । इष्टिपशुसोमेषु

यत्र वृधन्वन्तो पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधि

दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या

उपसद्याग्नेयस्यैषानुवाक्या सायङ्कालीनस्य त

षैव याज्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घ-

नद्य उग्रइव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्या

नाम्' (ĀSS 48) इति Sy

१७. आवरकाणि रक्ष.प्रभृतीनि तमासि वा S

पापानि Mah. यजमानस्य वृजिनानि U

१८. भृशं हन्तु Sy अत्यर्थं हन्ति Mah, U.

१९. द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् । यद्वा हविलक्ष

धनमात्मन इच्छन्नग्निः Sy द्रविणो ध

मिच्छति द्रवणस्यति हविलक्षणं धना

च्छन् Mah धनं हविलक्षणमिच्छन् U

२०. सम्यग्दीप्तः Sy दीप्तः Mah, U.

२१. अत एव शुक्लवर्णः. Sy शुक्रः शुद्धः Ma

शुक्लः U.

माहृत ।

गर्भे मातुः पितृष्पिता विंदिद्युतानो अक्षरे । सीदंक्षतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातापृथिव्या । गर्भे अन्तरिक्षे । पालयिताग्निं । विद्यातमानं । उवकम् । मान्यावयति ।

ब्रह्मं प्रजावदा मरु जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयद्विवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्मं । अन्नम् । प्रजायुक्तम् । दीहि । जातवेदं । विद्वष्टं । अन्नं । यत् । दीप्यते । दीप्ये स्वयि ।

उप त्वा रुवसदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप त्वा । उप ससृज्महे । त्वाम् । रमणीयसन्वधानम् । अन्नयन्तं । हे सहस्रोत्पादितं । अग्ने !

स्तुती ।

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्भे ते वयम् । अग्ने हिरण्यसदृशः ॥ ३८ ॥

उपच्छायाम् । उपगच्छाम । छायामिव । शर्भं । सुधम् । अग्ने । हिरण्यरूपस्य । तव ।

१ हविर्निरभिहृतः Sy निमन्त्रितः Mah अभि
हृतः सन् U

२ VM ignores विपन्वया ॥ स्तुत्या स्तुयमानः
Sy पत्तिरर्चतिकर्मा । विविधया पूजया पापं
हृत्ति Mah विपनिरर्चतिकर्मा । यजमान
पूजया निमित्तभूतया U
This stanza = YV 33 9 = TS 5 5
6 I ३ गह्वं P हे D

४ अत्र मातृपितृशाब्दाभ्यां भूषोश्चाभिधीयते 'द्यौर्वं'
पिता पृथिवी माता (RV I 191 6) इति
श्रुतेः मातुर्मुन्याः Sy

५ गर्भस्थाने मध्ये Sy

६ अरभ्यरहितं वेद्यास्ये स्थाने Sy

७ शुभोकस्य पासपिता हविषां प्रदानेन एवम्भूतो
ऽग्निः Sy

८ ०मा P विशेषेण बीप्यमानः Sy

९ ०वकेम् P VM seems to explain
ऋतस्य and योनिम् together as उवकम् ॥
उत्तरवेद्यास्यं विष्यम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया Sy

१० ०न्ति P आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्नि
भूषाणि जङ्गन्विति सम्बन्धः Sy

११ ०ह्या P १२ पुत्रपौत्रसहितम् Sy

१३ माहुर Sv

१४ हे जातानां वेदितः । Sy

१५ विशेषेण विद्वरन्ते । Sy

१६ ब्रह्म Sy

१७ वेधेयु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहुरेत्यर्थः
Sy १८ द्युतेके Sy

१९ प्रति Sy

२० सृज्म P सृज्महे D विसृजामः । उच्चारयाम
इत्यर्थः Sy

२१ रमणीयसन्वधानं स्तोतव्यसन्वर्धनं वा Sy

२२ हविर्लक्षणाप्रवन्तो वयम् Sy

२३ हे सहसा बलेनोत्पन्न ! Sy

२४ स्तुहि P

२५ तत्र दृष्टान्तः । यथा धर्मतां सन्तप्तावद्धाया
मुपगच्छन्ति तद्वत् Sy

२६ बीप्यस्य Sy

२७. अरभ्यमाध्ययानम् Sy

२८ हितरमणीयतेजसो हिरण्यवब्रूचमानतेजसो वा
Sy

२९ VM ignores वयम् ।

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३६ ॥

^१य उग्रः । ^२यस्त्वम् । ^३उद्गूर्ण इव वीर । ^४शातयितव्यानां हन्ता । ^५तीक्ष्णशृङ्ग । इव च । ऋषभ^६ ।

अग्ने । शत्रुपुराणि^७ । रुरोजिथ^८, पूर्वत्र सम्बन्ध उत्तरत्र वा ।

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

^{१०}आ यम् । ^{११}यथा । ^{१२}हस्ते । ^{१३}खादिनामायुधम् । ^{१४}धारयति । ^{१५}यथा वा । ^{१६}जातम् । ^{१७}शिशुम् एवम् ।

^{१८}य विभ्रति । ^{१९}विशाम् । ^{२०}अग्निम् । ^{२१}सुयज्ञम्, उत्तरत्र सम्बन्ध ।

१. उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या । सायङ्कालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहा' (ĀSS 48) इति Sy

२. अग्निः Sy हे अग्ने ! यस्त्वम् BB

३. ०रा P उद्गूर्णबलो धन्वीव Sy उद्गूर्ण-बलतयोग्र इव भवसि BB

४. शर्यर्बाणैः शत्रूणां हन्ता Sy छान्दसः कर्तरि कृत्यः । 'तत्र साधुः' इति यत् । शर्याणां हिंसकानां हन्ता शर्यहा । छान्दसो डः । भ्रातृव्याणां हन्ता वृष्टेरुत्पादनेन वा सर्वाभिमतकारी BB.

५. तीक्ष्णज्वालस्तिग्मशृङ्ग इव BB

६. वननीयगतिर्वृषभ इव Sy वननीयानि वनानि गच्छति वनसङ्गः । वननीयेषु वनेषु सक्त इति वा वनसङ्गः । पृषोदरादित्वादिष्टस्वरूप-लाभः BB

७. आसुरीस्तिन्नः पुरीः Sy. असुराणां पुरीर्मघान्वा BB.

८. ०थः D. भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (TB 2131) इति श्रुतेः । रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (AB 123) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् Sy एव मृगवत्सौम्यस्वभाव उग्रस्वभावश्च त्वम् रुरोजिथ, अघाक्षी. BB

९. इव P.

This stanza=TS 26114

१०. अग्निमन्थने जायमानेऽग्नी 'आ यं हस्ते' इत्ये-षानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'आ यं हस्ते न खादिन-मित्यर्धं च आरमेत्' (ĀSS 2.16.) इति Sy

११. पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः, यद्वा सम्प्रत्यर्थे, सम्प्रतीदानीम् Sy

१२. हस्तेषु Sy. अञ्जली BB

१३. भक्षकं व्याघ्रादिमिव । यथा तं विभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । खादिनं हविषा भक्षकम् Sy 'ससाधना क्रियामुपसर्गं आह' इत्यागतोऽग्निरुच्यते । आगतमेवाग्निं विभ्रति, न खादिनं हविर्भुञ्जानं ज्वलदवस्थमित्यर्थः BB.

१४. अभिमुखं धारयन्त्यध्वर्यवः Sy विभक्तिवचन-व्यत्ययः BB

१५. इव BB.

१६. यथाऽऽहुः—'जातमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति' BB.

१७. पुत्रम् Sy. यथा मात्रादयो जातमात्रमेव शिशु हस्ते विभ्रति BB

१८. मन्थनोत्पन्नं यमग्निम् Sy. यमग्निमध्वर्युः BB

१९. विश्वाम् P., D. जनानाम् Sy मनुष्याणाम् BB.

२०. शोभनयागस्य निष्पादकं तमग्निं हे ऋत्विजः ! परिचरतेति शेषः Sy शोभनयज्ञम् । अवि-तथफलसाधनत्वात् । सोऽयमग्निरुदजनी-ति BB

२१. VM. ignores आ ।

This stanza=TS.3.5.114

प्र देव देववीतये भरता वसुधित्तमम् । आ स्वे योनौ नि पीदतु ॥ ४१ ॥

प्र देवम् । प्र भरताह्वनीये । देवम् । स्वानां नक्षत्राय । प्रत्यन्त धनस्य सम्भ्रमितारम् । यानिपी

वसु सः । स्वे । स्थानं प्राह्वनीयम् ।

आ जातं जातवेदसि प्रिय शिशितातिथियम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आजातम् । इतिरत्र हरणं दष्टं 'जात इतरो जातवदा' स्व्यादिवाह्यम् ।

अग्ने युक्त्वा हि ये तवाश्वासो देव साधयः । अरु वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । अग्ने ! रथ युक्त्वा तान् । यः तवः । अग्ने । स्वः ! गापयितारः । पर्याप्तम् ।

१ अग्निमन्थने जातस्याग्नेराह्वनीयं प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्विचोऽनुपस्तम्भम् । सूत्रितञ्च 'प्र देवं देववीतये' इति द्वे अग्निनाग्निं समिप्यते' (ĀSS 2 16) इति S

२ हे अश्वयजः ! S

३ प्रहरत । प्राह्वनीयं अग्नीं प्रक्षिपत Sv सांहितिकं शीघ्रत्यम् BB

४ णीयमेवं P द्योतमानम् Sy देवमग्निम् U

५ देवानां नक्षत्रायम् । तथा च ब्राह्मणम् 'प्र देवं देववीतये भरता वसुधित्तममिति प्रह्वियमाणा याभिरुपा यद्यन्तेऽभिरुपं तत् समुद्रम्' (AB 1 16) इति Sy देवानां यागाय देवा विप्रन्ति भुञ्जन्तेऽस्मिन्निति BB

६ वसूनां धनानां घेदयितारं सम्भ्रमितारमग्निम् Sv धनानां सम्भ्रुतम् BB

७ अग्निनियण्णो भयतु Sy आगत्यास्ताम् BB

८ आग्निः Sy अयम् BB ९ कारणे स्थानं प्राह्वनीये । ब्राह्मणं च भयति—'एष ह वा अस्य स्वो योनियवर्गिनरने' (AB 1 16) इति Sy योनावाह्वनीयस्थानं प्राह्वनीये BB This stanza=TS 3 5 11.4

१० आहरः P ११ AB 1 16

१२ VML does not explain the stanza हे अश्वयजः ! जातं प्राबुर्भूतमतिथियम् । मुप्तो पममेतत् । अतिथियम् प्रियम् । अत एव गृहपतिं गृह्याणां स्वाग्निमग्निं जातवेदसि जात

प्रते स्थानं गुह्यकरं प्राह्वनीयं अग्नाया दिशीत ।

अन्तर्गतोऽश्वयस्य गीष्ट एतद्रूपम् । गापयत ।

स्थापयत । यद्वा 'अप्यह गतो' इत्यस्य धारसं

रूपम् । गमयत । प्रापयतेत्यर्थः । 'दो तनु

करण' इत्यस्य वा रूपम् । 'यत तीक्ष्णी

कुस्त । संस्करतः । प्रहरतति यावत् । द्वितीय

आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवदा इतर'

(AB 1 16) इत्यधिकं । ब्राह्मणमत्रानु-

सन्धयम् Sy जातमिममग्निं जातवदसि, प्राह्व-

नीयेऽग्नी । आग्निशीतः, अग्नीय तीक्ष्णं कुस्त ।

अश्वयं वाऽऽकारः । प्राह्वनीयस्योपरि तीक्ष्णं

कुस्तिति । ज्यालावतीक्षणं महत्त्वं वा प्रिय-

मतिथियम्, यथा प्रियमतिथिमागतं पूजया

तपयन्त्येवमम् गृहपतिं प्रह्याणां पातारमग्निं

स्योने स्थाने वा आग्निशीतः । आकारस्तमुच्चये ।

दतेर्लोडि दपयस्तु BB

This stanza=TS 3 5 11.4

१३ युक्त्वा P युक्त्वा D आत्मीये रथे योजय Sy,

Mah १४ तन् D अश्वान् Sv, Mah

१५ त्वदीयाः Sv तप स्वभूताः U

१६ अश्वः P ह्याः Mah अश्वया एवाश्वस्तः U

१७ हे द्योतमान ! Sy हे देव ! शीघ्रमान !

Mah हे देव ! वानाविगुणयुक्त ! U

१८ साधका सुशीला वा Sy साधको वान्ताः

Mah जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः U

१९ अग्ने पर्याप्तम् Sy अतमत्यम् Mah

अपहन्ति^१ । स्तुत्यर्थम्^२ ।

अच्छा^४ नो याहा^५ वहाभि^६ प्रयांसि^७ वीतये^८ । आ देवान्तसोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ^४ । अभिगच्छ^५ । अस्मान् । अभ्यावह^६ च । अन्नानि^७ । भक्षणाय^८ । आवह^९ च । देवान् ।
सोमपानाय^९ ।

उदग्ने^{१०} भारत^{११} द्युमदजस्रेण^{१२} दविद्युतत्^{१३} । शोचा^{१४} वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उदग्ने । उच्छोच^{१०} । अग्ने । 'शश्वद्ध वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादाह भारत^{११}' इति
वाजसनेयकम् । दीप्तियुक्तम्^{१२} । अजस्रेण^{१३} शोचिषा । अत्यन्त दीप्यमानं^{१४} । विभाहि^{१५} च । जरारहित^{१६} ।

वीती^{१७} यो देवं^{१८} मर्तो^{१९} दुवस्येदग्निमीलीताध्वरे^{२०} हविष्मान् ।

होतारं^{२१} सत्ययजं^{२२} रोदस्योरुत्तानहस्तो^{२३} नमसा^{२४} विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती^{१७} । हविषा^{१८} । य । देवम्^{१९} । मर्तं^{२०} । परिचरति^{२१} । स हविष्मान्^{२२} । अग्निम्^{२३} । स्तोतुमर्हति^{२४} ।

१. आवहन्ति is suggested for अपहन्ति ॥

वहन्ति Sy प्रापयन्ति देवानिति शेषः Mah

२. मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्यागः ।

तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थं Sy यज्ञाय
Mah. दीप्तये क्रोधाय वा U

३ VM ignores हि ॥ खलु Sy हिः

पादपूरणः Mah हिशब्दः पादपूरणः U

अग्ने युक्त्वा हि ये तव । युक्त्वा हि देवहृतमानिति

युक्तवतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्मा-

द्योनौ रेतो युक्त न निष्पद्यते SB 7 5 1

33 p 613

This stanza=YV 13 36 =TS 5

5 3 1

४. हे अग्ने ! Sy

५. अभिमुर्येनागच्छ Sy

६. अभिलक्ष्य देवानावह Sy

७. हविलक्षणान्यन्नानि Sy

८. तेषा हविषा स्वादनार्थम् Sy

९. सोमपानार्थं च Sy.

१०. उदगततर दीप्यस्व । तदेव विवृणोति Sy.

११. हे भारत ! हविषां भर्तः ! Sy

१२. द्युमता दीप्तिमता । 'सुपां सुलुक्' इति
तृतीयाया लुक् Sy

१३. अविच्छेदेन तेजसा Sy.

१४. भृश द्योतमानस्त्वम् Sy

१५. विशेषेण प्रकाशस्व । यद्वा भातिरत्रान्तर्णी-
तण्यर्थः । त्व प्रथममुद्दीप्यस्व । पश्चादात्मीयेन
तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् Sy.

१६. रहि० P ०तः D

१७. वीति. P, D.

१८. वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन Sy.

१९. यङ्गचन देवम् Sy.

२०. मनुष्य. Sy.

२१. परिचरेत् Sy.

२२. हविर्भिर्युक्तो यजमान. Sy.

२३. स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः Sy.

यज्ञे । हविर्वहनाय होतारम् । सत्येन यष्टारम् । शावापृथिभ्यो । उत्तानहस्तं यजमान प्रदानायमुत्तिप्तहस्तं ।
अग्नेन । परिवरेदिति ।

आ ते अग्नश्चा हविर्हृदा तृष्ट मरामसि । -

ते ते भवन्तुक्षणं अयभासो वृशा उत ॥ ४७ ॥

[आ ते ।] आभराम । स्तुत्यम् । अग्ने । अर्चये । हवि सममूक भवतु हवि सममिति । तन्वद
हविर्हृदयेन । सस्कृतम् हृदयेन हि स्तोत्र क्रियते । ते । ते । भवन्तु । उक्षाद्यो मदीया स्तुति, उक्षादिसाम
भवन्तु इति समुदायार्थ । इत्यभियमाश्वलायनगृहो व्याख्यातेति । तत्रोक्षादिभिः सामानाधिकरण्यात् तच्छ्र
ब्दस्य मिश्रवचनभेद ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसुन्यामृता तृळहा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । अग्निम् । दवा । मुच्यम् । इन्धते । वृत्रस्य हन्तारम् । येन । धनानि । आहृतानि
स्तोत्रभ्यः । येन च तृळहानि । रक्षांसि । वसिनेति ।

एकोनविंशमध्याय व्याचकारेति माधव ।

नवीमाश्रित्य निवसन् कावरीं लाकमाधिताम् ।

१ आह्वानारम् Sy

२ सत्येनापितयेन हविषा यष्टारम् Sy

३ शावापृथिभ्योर्लोकद्वये वर्तमानानाम् Sy

४ किञ्चार्थं यजमान उत्तानहस्तं कृताञ्जलिपुटं
सन् Sy ५ नमस्कारेण हविषा वा Sy

६ The *pratika* is supplied by the
Editor

७ अग्न्याध्ययनं प्रशस्त्यत इत्याध्वसायनो मन्वते
(AGS I 15) Sy

८ आह्वानम् Sy

९ P reads अग्नं च for अग्ने अर्चये ॥

अपूपेण धतमामम् Sy

१० अर्चये हविः कृत्वा Sy

११ समन्ति P १२ सस्तुम् P

१३ त इति तच्छ्रुत्वेन प्रकृतमुपूपं हविः परामुच्यते ।

प्रतिभविष्यमानापेक्षया पुस्त्वबहृत्वे । अपूपं

तद्वधिः Sy १४ मुच्यम् Sy

१५ ०षन्नाशा० D आदि refers to अर्च
भास and वशा ॥ उक्षाणं सेचनसमर्था,
अयभा वशाद्य च भवन्तु । अर्चभवशास्त्रेण

परिप्लतं सत् स्वङ्गुक्षणाय भयस्त्विति शेषः Sy

१६ दयो सनां D उक्षादिसामा is suggested
for उक्षादिसाम ।

१७ VM ignores उत ॥ अपि च Sy

१८ इन्धते P इन्धते D वीपयन्ति Sy

१९ अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् Sy

२० अग्निना Sy २१ असुररपहृतानि धनानि
हविर्लक्षणाभ्यस्तानि वा Sy

२२ असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि Sy

२३ तृणानि P तृष्णानि D तृष्णानि द्विसितानि
समग्निमिन्धत इत्यभ्ययः Sy

२४ यशविरोधीनि Sy २५ बसवतामिना Sy

[अथ षष्ठोऽध्यायः ॥]

अथ 'पिबा सोमम॑भिः' व्याचिख्यासति माधव ।
पादे समाने वक्तव्य पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥१॥
तस्मिन् पादे यदा पश्येत् तमेवाविकृत पुन ।
त पादपूरण ब्रूयादिति वृद्धेभ्य आगम ॥२॥
किमुदाहरण तत्र न 'याति॑ देव प्र॒वता॑' ।
नापि 'ये चा॒कन॑न्त' इति भिन्ने वाक्ये यतस्तयो ॥३॥
'आ या॑हि पूर्वी॑रति' इति पादो नात्र निदर्शनम् ।
दृश्यते पूरणो ह्येष आकार केवलोऽपि सन् ॥४॥
'त्वम॑ग्ने व्रत॒पा असि॑' मन्त्रस्तत्र निदर्शनम् ।
तत्र प्रथम आकारो निरर्थक इति स्थितिः ॥५॥
ननु देवस्त्वमागत्य॑ मर्त्येष्वपि॑ च वर्तसे ।
इति सार्थोऽत्र आकार इद तस्मिन्निदर्शनम् ॥६॥
'अ॒यं ते॑ अस्तु ह॒र्यन्त॑' 'को वो॑ वर्षि॑ष्ठ आ न॑र' ।
निपातव्यतिरेकेण तस्माद् द्वौ च निदर्शनम् ॥७॥

१. ०था P
२. ०मपि D RV 6 17 1^a
३. ०श्येन्नमेपापिक्तु० P ०श्येन्नमेवा० D
४. नः P ५. प्रपता P RV I 35 3
६. ये पाकन० D येञ्चाकन० P RV V
31 13
७. याति देव उद्धतेति भिन्ने वाक्ये यतस्तत. R
८. ०रिती० RV III 43 2
९. पादे नात्र निधानम् P
१०. दृश्यन्ते P, D
११. P, D add स before त्वम् ।

१२. प्रतपा P प्रतापा D
१३. P, D add इति after असि ।
RV VIII 11 1
१४. देवस्त्वानत्य D
१५. अपि is omitted by D
१६. P reads ननु देवानेष्विति पूरण देवस्त्वा
ननत्य मर्त्येषु च वर्तसे for the third and
fourth *pādas*
१७. हर्यन्त P ०त D RV III 44 1
१८. वर्षी D १९. ०रा D RV I 37.6
२०. ०तोव्य० P, D २१. ०स्माद्वाच्च P., D

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि प ।

पादे द्वितीये तच्छब्द एकस्तह्यस्तु पूरणं ॥८॥

‘अस्मां एतन्मह्यांङ्गुपम्’ एकोऽस्मां इति पूरण ।

सर्वनामानि पादेषु समानेष्विति पूरणम् ॥९॥

नास्ति निर्वचन येषा रूपभेदे ऽपि तान् विदु ।

पूरणानेव कवय ‘एमेन सृजता सुते ॥१०॥

‘स यज्ञात् सेदु होता’ इति समानार्थाविदु श्रुतो ।

तत्रैक पूरण विद्याद् बहव सन्ति तादृशा ॥११॥

अद्वैत्येति द्वौ पठितौ सत्यनामसु वैदिके ।

न तावत्यन्तपर्यायी सत्येनेति विपश्चित ॥१२॥

‘सत्यमद्वा नकिरुन्यै’ ‘सत्यमित्या वुपेदसि’ ।

सत्य तथा सत्यमित्यमित्यथस्तत्र दर्शित ॥१३॥

‘पुत्रिणा ता कुमारिणौ’ कुमारा अभका इति ।

न पौनरुक्त्यमत्रास्ति तेनैको नात्र पूरण ॥१४॥

उदाहरणविद्विप्र परिपत्सु न सीदति ।

प्रदशितास्ततो ऽस्माभिरित्य नानाविधा ऋच । इति ॥१५॥

१ स यन्ता विप्र एषां स यन्ता विप्र एषां P स
यन्ता विप्र येषां स यन्ता विप्र एषां D

२ RV III 13 3 ३ ०ण P

४ RV VI 34-5 ५ ०ह्यावगुय
स्त्विन्यकास्मा P ०ह्यावगुयस्त्विन्यकास्मा D

६ तप् P, D ७. RV I 9 2

८ यथान् P, D ९ RV X 2 3

१० सभात्प्राविदु P सभार्थाविदु D

११ अर्थोत्थेति P, अर्थोत्थेति D Ngh 3 10

१२ वेंकः P, D १३ ०त्यान्त P

१४ सत्येतेनिहेति P

१५ Omitted by P, D RV I 52 13

१६ RV VIII 33 10

१७ ०मित्य इत्यर्थ० P ०मित्य इत्यथ० D

१८ निव० D १९ RV VIII 31 8

२० नि धीवति for न सीवति P

२१ ०मि इ० P

२२ Supplied by the Editor

VI 17.

पिवा सोममभि यमुग्र तर्दं ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।
वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शत्रोभिः ॥ १ ॥

१ पिवा सोमम् ॥ भरद्वाज ॥ पिव ३ । सोमम् । य सोमम् । अभि य पीत्वा । उग्र ४ । तृष्णवानसि ५ ।
गव्यम् ६ । सङ्घम् ७ । स्तूयमान ८ । इन्द्र । पणिभिरपहृता । विविधं च । अर्वा १० । यस्त्वम् । हे धृष्णो ११ ।
वज्रहस्त १३ । विश्वम् १४ । उपद्रवम् । अमित्रभवम् । वलै १५ १० ।

स ई पाहि य ऋजीपी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृपभो यो मंतीनाम् ।
यो गोत्रभिद्वंज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तन्धि वाजान् ॥ २ ॥

[स ईम् १६] स १९ । एन सोमम् । पिव । यं २० । ऋजीपेण तद्वान् २१ ह्योरस्य स भागो भवति । तरिता

१. चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले
द्वितीयेऽनुवाके प्रथम सूक्त व्याख्यातम् । तत्र
'पिवा सोमम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीय सूक्त भर-
द्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् ।
तथा चानुकान्तम् — 'पिव पञ्चोनेन्द्र त्रैष्टुभ
द्विपदान्तम्' (KSA 30 17 p 22.) इति ।
अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्धानम् ।
सूत्रितञ्च—'पिवा सोम तमु ष्टुहीति मध्य-
न्दिन.' (ĀSS 8 5) इति । समूह्ये दशरात्रे-
ऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रि-
तञ्च—'पिवा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी'
(ĀSS 8 7) इति । सूर्यस्तुत्साम्येकाहे मरुत्व-
तीय एतत्सूक्त निविद्धानम् । सूत्र्यते हि—
'सूर्यस्तुता यशस्काम. पिवा सोममभि'
(ĀSS 9 8) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय
एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—
'पिवा सोममभि यमुग्र तर्दं. कथा शुभा
सवयस सनीळा.' (AA 5 1 1) इति ।
माध्यन्दिने सवन आद्यान्तिलो होतृमैत्रावरुण-
ब्राह्मणाच्छसिना प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च
'पिवा सोममभि यमुग्र तर्दं इति तिस्रोऽर्वाडेहि
सोमकाम त्वाहु.' (ĀSS 5 5) इति Sy

२. ०वा P. त सोम पान कुरु Sy

३ य सोममुद्दिश्य । पातुमित्यर्थ. Sy
४. उग्र P, D. हे उद्गूर्णवलेन्द्र ! Sy
५ प्रकाशितवानसि । तृदिहिसाकर्मत्रि प्रकाशनार्थं.
Sy
६. गोसम्बन्धि Sy
७ पणिभिरपहत समूहम् Sy
८ अङ्गिरोभि. स्तूयमानस्त्वम् Sy
९ पणिभिरपहतम् as an epithet of सङ्घम्
is suggested for पणिभिरपहृता ।
१० विविञ्च P, D.
११ व्यवधी, स त्व सोम पिवेति सम्बन्ध. Sy
१२. सृष्टो P लष्टो D हे शत्रूणा घर्षक ! Sy
१३. वज्रपाणे ! Sy
१४. उद्र० D आवरकम् Sy
१५ अमित्रं शत्रुम् । अमित्रशब्दाद् द्वितीयैक-
वचनस्येयादेश. Sy
१६. वलैः सहितः सन् Sy
१७ VM ignores महि ॥ महि महत् Sy
१८. The *pratika* is supplied by the
Editor
१९. त्वम् Sy २०. यस्त्वम् Sy
२१. ऋजीषशब्देन गतरस सोमोऽभिधीयते । तद्वान्
Sy

शत्रूणाम् । य । महान् । यद्वच । स्तातृणाम् । वपिता । ये । मघाना भन्ता । यद्वच ।
 ह्योरधिष्ठाता । स त्वम् । इन्द्र ! नानारूपान् । पणिभिरपहृतान् भद्रसाधनान् णान् ।
 अभितृन्धि ।

एवा पाहि प्रत्नथा मन्देतु त्वा श्रुधि नक्ष वावृधस्वोत गीभिः ।
 आवि सूर्यं कृणुहि पीपिहीपो जृहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एवा पाहि । एवम् । पिवाद्यतन सोमम् । प्रत्नमिव । स सोमस्त्वाम् । मन्देतु । शृणु । स्तुतिम् ।
 अपि च । वर्धस्व । स्तुतिभिः । आविष्कुरु च । सूर्यम् । कृत्वा चाप्यायय । भद्रानि नाशकानि । विनाशाय
 च । णान् । तैरपहृता गाश्च । अभितृन्धि ।

ते त्वा मदा वृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उच्यन्त धुमन्तम् ।
 महामनून तवसु विभृति मत्सुरासो जर्हपन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते त्वा मदा । ते । त्वा । सोमा । वृहन्तम् । इन्द्र । मयवन् ! इमे । पीता । पूरयामासु ।

- १ शत्रूणां तारकोऽसि Sy
- २ हृमन् P महन् D
शोभनहनुरसि Sy
- ३ मतीनां स्तोतृणाम् । मन्थते स्तुतिकमण कतरि
क्षित्त्वं Sy
- ४ ऽव P कामानां वर्धिता स त्वम् Sy
- ५ य P त्वम् Sy
- ६ गोत्राणां पवतानां मेघानां वा Sy
- ७ भोक्ता P
- ८ ऽधिष्ठता P स्थासति Sy
- ९ विधिभ्रान् Sy
- १० भद्रानि Sy
- ११ अस्मभ्यं प्रकाशाय Sy
- १२ VM ignores वञ्चभृत् ॥ वञ्चभृत् वञ्च
भर Sy
- १३ एव एवमिममस्मदीयं सोमम् Sy
- १४ प्रयसिष P, D प्रत्नान् पुराणान् सोमान्
यथापिबस्तथा Sv
- १५ स च सोमस्त्वया पीता सन् Sy
- १६ मयवन्तु Sy

- १७ मत्सुराभिः कृतं स्तोत्रम् Sy
- १८ स्तुतिक्रियाभिर्वाग्निः Sy
- १९ वयं सूर्य यया पश्येम तथा कुर्वित्यथ Sv
- २० तवस्य प्रेरकं वेदम् Sy
- २१ अस्मभ्यं प्यायय Sv
- २२ भ्रानि P
- २३ नाशाय Sy
- २४ अस्मत्सपत्नान् Sy
- २५ पणिभिः Sy
- २६ प्रकाशाय Sv
२७. VM. ignores इन्द्र ।
- २८ ऽवा P, D
- २९ इमे पीता सोमा Sv
- ३० त्वाम् Sy
- ३१ मयकरा Sy
- ३२ मयस्तम् Sy
- ३३ अपि च हे इन्द्र ! त्वाम् Sy
- ३४ इयम् P D
- ३५ ऽता P
- ३६ ऽसु P, D सेचयन्तु Sy

दीप्तिमन्तम् । महान्तम्^१ । अनूनम्^२ । बलवन्तम्^३ । विविधभूतिम्^४ । मदकरा^५ । अत्यन्त हर्षयन्ति^६ । प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारम् ।

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽपं दृळ्हानि दद्रत् ।
महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभि । ये सोमै । मोदमान^७ । सूर्यम्^८ । उषस च । असुरैति नाशेन^{१०} स्थाने ? निवासयति^{११} । दृळ्हानि तमास्यसुरोत्पादितानि । अवदारयन्^{१२} । महान्तम्^{१३} । मेघ बलम्^{१४} । गा । परित । सन्तम्^{१५} । इन्द्र । स्वस्मात्^{१६} । स्थानात् । अच्युतम्^{१७} । प्रेरय^{१८ १९} ।

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासुं पक्वं शच्या नि दीधः ।
और्णोर्दुरं उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव क्रत्वा^{२०} । तव^{२१} । प्रज्ञानेन^{२२} । तव^{२३} । कर्मभिश्च^{२४} । तत् कृतम् , किं तदित्याह । आमासु^{२५} गोषु । पक्वं^{२६} पय । बुद्ध्या^{२७} । निहितवानसि^{२८} । विघटितवानसि^{२९} । द्वाराणि शिलोच्चयस्य । गवार्थम्^{३०} । दृढानि^{३१} । तत उदसृज^{३२} । ऊर्वात्^{३३} महत् शिलोच्चयात्^{३४} । पशून्^{३५} । अङ्गिरोभिर्युक्त ।

१. महान्त प्रभूतम् Sy
२. सर्वैर्गुणैर्नूनतारहितम् । सम्पूर्णगुणमित्यर्थः Sy
३. प्रवृद्धम् Sy
४. ंति. P विभवन्तम् Sy
५. मदकराः सोमाः Sy
६. भृशं हर्षयन्तु Sy.
७. मोदमानस्त्वम् Sy
८. सर्वस्य प्रेरकं देवम् Sy
९. उष P उषोदेवताम् Sy
१०. अस्तरैति नाशौ P The reading is doubtful
११. स्वस्थाने न्यवासय । अथवा सूर्योषसौ यथा तमासि विवासयतस्तथाकार्षीं Sy
१२. अपदारयन् Sy
१३. पर्वतम् Sy
१४. पणिभिरपहृताः Sy
१५. ंतस्पन्तम् P विद्यमानम् Sy
१६. स्वकीयात् Sy
१७. अविचालित विनाशरहितम् । स्थिरमित्यर्थः

- Sy १८. अनुदः Sy
१९. VM explains परि once only
२०. हे इन्द्र ! Sy
२१. त्वदीयया Sy
२२. प्रज्ञया Sy २३. त्वदीयैः Sy
२४. प्रसिद्ध पय. Sy
२५. अपक्वासु Sy
२६. परिणतम् Sy
२७. P, D read बुयो बुध्या for बुद्ध्या ॥ सामर्थ्येन Sy
२८. नितरा धारयसि Sy
२९. उद्घाटितवानसि Sy
३०. अपि च हे इन्द्र ! त्वं गोभ्यः । गा निर्गमयितु-मित्यर्थः Sy
३१. बलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः Sy
३२. उदगमय Sy
३३. उ० D समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः Sy
३४. ंयान् D
३५. गा. Sy

प्रप्राय चां महि दसो व्युर्वीमृषुप दामृष्वो बृहदिन्द्र स्तमायः ।
अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरां यद्ही श्रुतस्य ॥ ७ ॥

प्रप्राय । निपप्रये । पृथिवीम् । विस्तीर्णाम् । महता । कर्मणा । इन्द्र । उपास्तभ्नात् च । याम्
महतीम् । महानिन्द्र । अय प्रत्यक्ष —भारयति । चावापृथिवी । यमोदेवा पुत्रा । महत्यौ । पुराणे ।
यज्ञस्य । मातरौ ।

अथ त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसे दधिरे भराय ।
अदेवो यदभ्योद्विष्ट देवान्त्स्वर्पाता धृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अथ । अथ । त्वाम् । विश्वे । देवा समथम् । पुर । दधिरे । एकम् । वसवन्तम् । वृत्र ।
देवान् । अभ्योद्विष्ट, पदेरिव छान्दस रूपम् अर्धिर्वा वहिना सम, अभिजगाम । तदा सङ्ग्रामे । अस्मिन् देवा ।
इन्द्रम् । वृषते ।

१ विशेषेण पुरितवानसि । 'प्रा पुरणे' इति भातु Sy	१५ सर्वे Sy
२ मृमिम् Sy	१६ बल्लघाबय Sy
३ कर्मणा D संसता कर्मणा Sy	१७ ०मात्थं D १८ पुरस्तात् Sy
४ VM takes इन्द्र nom for इन्द्र voc हे इन्द्र ! त्वम् Sy	१९ चधिरे Sy
५ उपस्तभ्नासि । निरात्मन्व वितिष्ठन्ती शौर्यथा न पततीन्द्रस्ताथा करोतीत्यम Sy	२० मुख्यम् Sy
६ विबम् Sy	२१ वसवान् P, D प्रबुद्धं वसवन्तम् Sy
७ बृहतीम् Sy	२२ पुत्र P असुर Sy
८ महस्त्वम् Sy	२३ अद्योविष्ट P सङ्ग्रामार्थमभिगतवान् । 'द्योह तिर्गतिरुक्तम्' Sy
९ पौषणेधारयसि Sy	२४ ०रिष्टं D बहेरिबम् is suggested for पदेरिबम् ।
१० अयि च त्वं चावापृथिव्यौ Sy	२५ किञ्चास्मिन् काले स्वर्पाता सङ्ग्रामे Sy
११ यद्गृषी महत्यौ । यद्वा विश्वस्य मातरावृतस्य बहूपो यद्गी पुत्र्यौ Sy यद्गृत्विपत्यनाम Ngh 2 2 यद्ग इति महत्प्राम Ngh 3 3	२६ अस्मिन् काले Sy
१२ उबकस्य यज्ञस्य वा Sv	२७ इधं P, D
१३ मातारौ P, D- निर्मात्र्यौ Sy	२८ सम्भजन्ते स्म मरुत इति शेष । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्तित्यर्थ । अयुना पुरो बधिर इति सम्भजन् Sy
१४ अयुनास्मिन्काले Sv	२९ VM ignores इन्द्र । भराय and मत् ॥ हे इन्द्र ! भराय सङ्ग्रामाय । यद् मवा Sy

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्द्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहंसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघानं ॥ ९ ॥

[अध^१] अध^२ वृत्रे हते । द्यौ^३ । इव^४ । सा^५ । क्षिप्रम्^६ । द्विधा^७ । अपानमत्^८ । तव^९ । वज्रात्^{१०} । विभ्यती^{११} । त्वदीयस्य^{१२} । क्रोधस्य^{१३} । अहिम्^{१४} । यदा^{१५} । इन्द्र^{१६} । अभिमुख्येन निजघान^{१७} । गच्छन्तम्^{१८} । सर्वगामी^{१९} । पृथिव्या शाययितुम्^{२०} ।

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छ्रुताश्रिम् ।

निकामभ्रमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध त्वष्टा^{२०} । अध^{२१} । त्वष्टा^{२२} । ते^{२३} महत्^{२४} । उद्गूर्णं^{२५} । वज्रम्^{२६} । सहस्रधारम्^{२७} । शताश्रिम्^{२८} । वर्त-
यामास प्रदात्^{२९} । अथ निर्वर्तितकामम्^{३०} । पर्याप्तमनसम्^{३१} । येन वज्रेण^{३२} । अभिगच्छन्तम्^{३३} । अहिम्^{३४} । पिष्टवानसि^{३५} । ऋजीषिन्^{३६} ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor

२. अधुनास्मिन् काले Sy

३. द्युलोकः Sy

४. अपि, (द्वितीयः) चिदिति पूरणः Sy

५. प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन Sy

६. नु इति पूरणः Sy

७. द्विप्रकारात् Sy

८. अवनमदत् P अपनमेदेत् D अपननाम Sy

९. त्वदीयात् Sy

१०. ०ज्जान् D

११. भयेन Sy

१२. आत्मीयात् Sy

१३. क्रोधाच्च Sy.

१४. वृत्रम् Sy

१५. D adds न after निजघान ॥ न्यवधीत् Sy १६. अभिगच्छन्तम् Sy

१७. वृत्रम् Sy

१८. शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । यदा वृत्र जघा-

नास्मिन् काले द्यौर्ननामेति सम्बन्धः Sy

१९. VM. explains चित् once only

२०. त्वाष्टा D

२१. अधुना Sy

२२. देवशिल्पी Sy

२३. तव Sy

२४. हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy

२५. शतपर्वाणम् Sy

२६. प्रादात् is suggested for प्रदात् ॥ न्यव-
र्तयत् । निष्पन्नं कृतवान् Sy

२७. नियतः कामो यस्य तम् Sy

२८. शत्रूणामरमभिगन्तु मनो यस्य तम् Sy.

२९. शब्दायमानम् Sy

३०. वृत्रमसुरम् Sy

३१. सम्पिष्टवानसि । तं वज्रं कृतवानित्यर्थः Sy.

३२. अभिगच्छपिष्टाच्चाग्नस्यूजनषीन् P ऋजन्न-
षीत् D हे गतरससोमवन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy

३३. VM ignores सम् ।

वर्धान्य विश्वे मरुतः सृजोपाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूपा विष्णुस्त्रीणि सरासि घावन्वृत्रहर्षां मदिरमशुर्मस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । भवर्षयन् । यम् । विश्वे । मरुतः । सङ्गताः । तस्मै तुभ्य वृत्रवधाय । शतम् । महिषान् । भवपत् । पूपा । विष्णुष्व । तथा स्त्रीणि । सरासि । घावयन्, तदेवाह—वृत्रहणम् । मदकरम् । अशुम् । इन्द्राय ।

आ क्षोदो महि वृत् नदीना परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत् इन्द्र पन्थां प्रादेयो नीचीरुपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ क्षोद । आसृज । उदकम् । महत् । वृत्रेण । वृत्रादीनाम् । तदेवाह परित स्थितम् । अपाम् । ऊर्मिमदृश सृज इति । तासामपाम् । प्रवणाभिमुखस्य वगस्य । समुद्रम् । अपगन्तुम् । नीचीनम् । मार्गव । प्रादेयः ।

१ Omitted by P

२ षर्षयन् P, D स्तोत्रवर्षयन्ति Sv

३ त्वाम् Sy

४ सर्वे Sy ५ देवाः Sy

६ सह प्रीयमाणाः Sy

७ क्षतसङ्ख्याकान् Sy

८ पुंपशून् Sy

९ पचेत् Sy

१० एतन्नामको देवः Sy

११ अपि चास्मै तुभ्यम् । द्रोणकलसपुत्रमुवाधव नीयाख्यानि पात्राणि Sy

१२ अघवयन् P अघवयन् D अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्णस्त इत्यर्थः Sy

१३ वृत्राणां शत्रुणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहृच्छाब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः समर्था भवतीति यावत् Sy

१४ सोमम् Sy

१५ VM ignores इन्द्र !

१६ आ समन्तात् सृष्टवानसि येन नद्यः पूर्णा प्रव हेयुस्तदित्यर्थः Sy

१७ क्षोद इत्युपकानाम Ngh I 12

१८ वृत्रेण परिवृतम् Sy

१९ ०त्रयी० D वृत्रेण वृतम् । नदीनाम् । 18 suggested for वृत्रेण वृत्रादीनाम् ॥ सित्युणां सम्बन्धि Sy

२० आच्छादितम् Sy

२१ उदकानाम् Sy

२२ इति seems to be unnecessary Therefore the reading should be ऊर्मिमसृज इति ॥ समूहं सृष्टवानसि । पुत्रवचनमावरणम् Sy

२३ हे इन्द्र ! तासां नदीनां सम्बन्धिनः Sy

२४ ०भिमुखस्य P ०भिमुखस्य D प्रवणानन्व कार्पीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्याख्याया हारः Sy २५ उवधिम्यं Sy

२६ ०न्तु P अप उदकाणि । अपस इत्यप एवार्थे यतते Sy

२७ प्रवणाभिमुखी वेगयुक्ता इत्यर्थः Sy

२८ पथो मार्गान् Sy

२९ प्राहुमयः P प्राकूरमयः D प्रागमयः । अत्रा वयतिर्नपनकर्मा Sy

३० VM ignores अनु and इन्द्र ॥ हे इन्द्र ! त्वम् । अन्वकार्पीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्याख्यायाहारः Sy

ए॒वा ता विश्वा॑ चकृ॒वांस॑मिन्द्रं॒ महामु॒ग्रमं॑जु॒र्यं सं॒हो॒दाम् ।
सु॒वीरं॑ त्वा स्वायु॒धं सु॒वज्र॑मा ब्रह्म॒ नव्य॑मवसे ववृ॒त्यात् ॥ १३ ॥

१ ए॒वा ता । २ ए॒वम् । ३ ता॑नि । ४ विश्वा॑नि कर्माणि । ५ कृत॑वन्तम् । ६ इन्द्र॑म् । ७ महान्त॑म् । ८ उग्र॑म् । ९ अहि॑-
स्यम् । १० वल॑स्य दातारम् । ११ सु॒वीर॑म् । १२ त्वा॑म् । १३ शोभ॑नायुधम् । १४ शोभ॑नवज्रम् । १५ आव॑र्तयतु । १६ नव॑तरम् ।
१७ स्तोत्र॑म् । १८ रक्षणाय ।

स नो॑ वाजाय॒ श्रव॑स इ॒षे च॑ रा॒ये धेहि॑ द्यु॒मतं॑ इन्द्र॒ विप्रान्॑ ।
भ॒रद्वा॑जे नू॒वतं॑ इन्द्र॒ सू॒रीन्द्रि॑वि च॒ स्मैधि॑ पा॒र्ये न॑ इन्द्र ॥ १४ ॥

स नः । १५ म । १६ अ॒स्मान् । १७ वला॑य । १८ की॒र्तये॑ । १९ अ॒न्नाय॑ । २० धना॑य । च । २१ कुरु॑ । २२ दी॒प्ति॑मत । २३ मे॒घावि॑न ।
तथा॑ भरद्वा॒जे मयि॑ । २४ मनु॑ष्ययुक्तान् । २५ स्तो॒तृन् कुरु॑ । २६ दि॒वि । च । २७ खलु॑ । २८ पा॒रयि॑तव्ये त्वम् । २९ अ॒स्माक॑म् ।
इन्द्र॑ ! ३० पा॒रयि॑तेति ।

अ॒या वा॒जं दे॒वहि॑तं स॒नेम॑ म॒देम॑ श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

३० अ॒या । ३१ अन॑या स्तुत्या । ३२ अ॒न्नम् । ३३ ल॒भेम॑हि । ३४ यच्च॑ दे॒वैर्नि॑हितमस्ति । ३५ म॒देम॑ । ३६ श॒तहि॑मा सु॒वीराः॑ ।

१. P, D. repeat ए॒वा ता ।
२. हे इन्द्र ! Sy.
३. ए॒व P., D उ॒क्तप्र॑कारेण Sy.
४. प्र॒सिद्धा॑नि Sy.
५. सर्वा॑णि कर्माणि Sy.
६. ई॒श्वर॑म् Sy ७. अ॒जस्वि॑नम् Sy.
८. अ॒जर॑म् Sy.
९. स॒हसो॑ वलस्य दातारम् Sy.
१०. स्थि॑रं P स्त्वी॑रं D शोभ॑ना वी॒रा म॑रुतो
यस्य॑ तम् Sy.
११. शोभ॑नवज्रोपेतम् Sy.
१२. नू॒तन॑मन्यैरकृतपूर्वम् Sy.
१३. अ॒स्माभिः॑ कृतं स्तोत्रम् Sy
१४. अ॒स्माकं॑ रक्षणाय Sy
१५. त्वम् Sy १६. की॒ये D य॑शसे Sy
१७. धार॑य Sy १८. ०॒प्तम॑ P, D
१९. ०॒क्तां P मनु॑ष्यवतः । परि॒चार॑कयुक्तानित्यर्थः
Sy.

२०. तव॑ स्तो॒तृन् पु॒त्रपौ॑त्रान् कुर्वन्ति शेषः Sy.
२१. Omitted by P.
२२. दि॒वसे॑ Sy
२३. न P.
२४. चार॑ P, D पा॒रणी॑ये आ॒गामि॑नि Sy.
२५. अ॒स्माकं॑ रक्षिता खलु भवेत्यर्थः Sy.
२६. VM explains इन्द्र॑ once only and
ignores एधि॑ ।
२७. ष॒ष्ठेऽह॑नि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छसिश्शस्त्रेऽनु-
रूपतृचस्य 'अ॒या वा॒जम्' इति तृतीया । सूत्रि-
तञ्च 'अ॒या वा॒ज दे॒वहि॑तं स॒नेमे॑ति स्तोत्रिया-
नुरूपौ' (ĀSS 8 3) इति Sy.
२८. वयं॑ सम्भजेम Sy
२९. P, D read यच्च॑ याच॑ यच्च॑ for यच्च॑ ॥
दे॒वेन॑ द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम् Sy
३०. हृ॒ष्याम॑ Sy
३१. ०॒त्त्रि॑माः D शतसवत्सरान् Sy
३२. शोभ॑नपुत्रोपेता वयम् Sy.

तमुं ष्टुहि यो अभिभूत्योजा वृन्वभवातः पुरुहुत इन्द्रः ।

अषाळ्हमुत्र सहमानमाभिर्गीर्भिर्वैर्ष वृषुम चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तमुं ष्टुहि । तम् । एव । स्तुहि । य । अभिमभित्त्वत् । मजमानं शत्रून् । मनमिगतं शत्रुभिः । पुरुहुतं । इन्द्रः । अषाळ्हमिति स्पष्टम् ।

स युष्मः सत्वा खजकुत्समदां तुविभ्रुचो नदनुमां ऋजीपी ।

बृहद्रेषुश्ववनो मानुपीणामेकः कृष्टीनामवत्सहावा ॥ २ ॥

स युष्मः । सः । युद्धशीलं । दाता । सहप्रामकृत । सहप्रामवान् । बहूनामामर्शकं । शब्दवान् । ऋजीपी । बृहद्रेषु महाशक्तिः । श्यावयिता । अभवत् । एकं । वृद्धीनां मानुपीणाम् । प्रजानाम् । वसवान् ।

१ 'तमुं ष्टुहि' इति पञ्चवशर्षं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं अष्टममैत्रम् । तथा चामुकस्यते—'तमुं ष्टुहि' (KSA 30 18 p 22) इति । अभिमिति निष्केवस्य एतन्निविद्यानम् । सूत्रितञ्च—'तमुं ष्टुहीति मष्यन्विन' (ĀSS 8 5) इति । इन्द्राग्नयो कुत्सामनाम्येकाहेऽपि निष्केवस्य एतन्निविद्यानम् । सूत्रितञ्च—'तिष्ठा हरी तमुं ष्टुहीति मष्यन्विन' (ĀSS 9 7) इति । महावतेऽपि निष्केवस्ये । तर्षेव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'तमुं ष्टुहि यो अभिभूत्योजां सुत इत्थं निमिस्त इन्द्र सोम इति श्रीणि' (AA 5 2.2) इति Sy

२ हे भरद्वाज ! तमेवेन्द्रम् Sy

३ इन्द्रोऽस्तीति शेषः Sy

४ अभिभावकतेजाः Sy

५ शत्रून् हिसन् Sy

६ अभिमगतः P शत्रुभिराहसित । वनोतेतिष्ठा स्तस्य मध्युर्बस्य ऋष्यम् । यदा वातेर्वातम् । मनमिगतः Sy

७. बहुभिराहृतः Sy

८. ०षाळमि P, D By अषाळ्हमिति स्पष्टम् VM refers to the second hemistich of the stanza

९ अपि चाभिवक्ष्यमाणानि गीर्भिः स्तुतिरूपानिर्षाग्भिस्तमिन्द्रं वषं । वषंय । कीदृशम् ? अषाळ्हमनभिभूतम्, उग्रमूवगूणमोजस्विनं वा सहमानं शत्रुमभिभवन्तं चर्षणीनां प्रजानां सम्बन्धितं वृषभं वषितारम् Sy

१० यष्म P युष्म D

११ इन्द्रः Sy

१२ योद्धा Sy

१३ सत्वा दाता । मनोतेरिव ऋष्यम् Sy

१४ स्तपा० D स्वानां सहप्रामाणां कर्ता Sy खन इति सहप्रामनाम Ngh 2 17

१५ यजमानः सह मवः समत् सदान् Sy

१६ तुविभ्रुचः, मुशतिः सन्तेहनकर्ता । तुवीनां बहूनां वषंयेन संस्नेहनकर्ता Sy

१७ ऋजीपशब्देन सवमद्वयाभिघुतः पुनस्तृतीयं सवनेऽप्यभिघुतः सोम उच्यते । तद्वान् Sy

१८ ०षुम् P बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । सहप्रामेष्ठिति यावत् Sy

१९ ०सी D

२० अभिमगताः Sy

२१ घासीत् Sy

२२ मुष्यः Sy

२३ मनोः सम्बन्धिनीनाम् Sy

२४ वज्रानाम् P प्रजानां यजमानानाम् Sy

त्वं ह नु त्यददमायो दस्युरेकः कृष्टीरवनोरायीय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तदंतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वं^१ ह नु । त्वम् । खलु । एतत् । दस्यून् । अदमय । असहाय एव । अवर्षा । प्रजा । यजमानाय^१
शत्रुभूता । वीर्यम्^{१०} । इन्द्र । इदानीम्^{११} । तव । अस्ति । स्वित् । आहोस्वित् । न । अस्ति । तत् । सम्प्रति^{१७} ।
विस्पष्ट ब्रूहि^{१८} ।

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ट तुरतस्तुरस्यं ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रध्रतुरो वभूव ॥ ४ ॥

सदिद्धि । विद्यमानम् । एव । तव । बहुजनस्य । जानामि । बलम् । अतिशयेन बलवन् । हिंसितु^{२४} ।
हिंसकस्य^{२५} । उद्गूर्णम् । उद्गूर्णस्य^{२६} । वृद्धस्य^{२७} । अतिशयेन वृद्ध तत् । भवति । असमृद्धस्य^{२९} । यजमानस्यार्थम्^{३०}
समृद्ध तच्छत्रु यो हसि ।

१. त्वा D

२. हशब्दः पूरणार्थः Sy

३. त्यत् स्य स त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायि ।

अत्र लिङ्गव्यत्ययः Sy

४. कर्महीनान् जनान् Sy

५. दान्तानकरो. Sy

६. अपि च मुख्यस्त्वम् Sy

७. अददा. Sy

८. व्रजा. P पुत्रदासादीन् Sy

९. कर्मकृते जनाय Sy

१०. एव स्तुवन्नृषिरिन्द्रं यदा नाद्राक्षीत्तदा तस्य

वीर्यसद्भावे विचिकित्समान परार्धचंमाह Sy

११. तुवीरम् P, D सामर्थ्यम् Sy.

१२. दानी P, D क्षिप्रम् Sy

१३. भवति Sy

१४. किंस्वित् । स्विन्विति विचिकित्सायाम् Sy

१५. अहो० P, D यद्वा (नास्ति) स्वित् Sy

१६. बलम् Sy

१७. काले काले Sy

१८. विशेषेण ब्रूहि Sy

१९. VM explains नु and तत् once only

२०. पूर्वमन्त्र इन्द्रस्य बलसदसद्भावं सन्दिह्यानया

बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह Sy

२१. बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य Sy

२२. अहं मन्ये Sy.

२३. ०वान् P हे बलवत्तमेन्द्र ! Sy

२४. हिंसितु P अस्मान् हिंसत. Sy

२५. शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा Sy

२६. ओजस्विन् Sy

२७. प्रवृद्धस्य Sy

२८. प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हस्यतस्ते

बलं विद्यत एवेत्यर्थः Sy

२९. भवत्येव Sy

३०. शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य

रूपम् Sy

३१. वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य Sy

३२. VM ignores हि ॥ यस्मादर्थे । यस्मात्

कारणात् Sy

तत्रः प्रत्न सुख्यमस्तु युष्मे इत्था वदंङ्गिर्वलमङ्गिरोभिः ।
हृत्तच्युतच्युदस्मेपर्यन्तमृणोः पुरो वि वुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत्र प्रत्नम् । छत् । अस्माकम् । पुराणम् । सख्यम् । अस्तु । त्वयि स्तोत्रम् । सत्यम् । वदंङ्गि-
रङ्गिरोभिः । वलम् । हृतवानमि । अच्युता व्यावर्षित । वषानीय । गच्छन्तम् । विगमितवानसि । तस्य ।
पुरः । द्वाराणि । सर्वाणि ।

स हि धोमिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्मइति वृत्रतूर्ये ।
स तोकसांता तनये स वृञ्जी वितन्तसाय्यो अमवत्सुमत्सु ॥ ६ ॥

स हि धीभिः । सं । हि । प्रज्ञाभिः । ब्राह्मणतव्यः । भवति । उद्गुणैः । ईश्वरं कृवन् । महति ।
सद्ग्रामे । सं । पुत्रभजने । पौत्रभजने च ह्यातव्यः । सं । यज्ञी । सद्ग्रामेषु । वितन्तसाय्यः, भवति
अत्यन्तं तान्तैः सेवितव्यो भवति ।

- १ प्रसिद्धम् Sy
- २ अस्मवीयम् Sy
- ३ अक्षरक्यासानुवर्तीत्यर्थः Sy
- ४ स्तुत्यस्तोत्रभक्षणं सख्यम् Sy
- ५ P adds त्वं after त्वयि ॥ हे इन्द्र !
युष्मासु । पूजाय बहुवचनम् Sv
- ६ त्वां स्तुवङ्गि Sy
- ७ सत्यमववदञ्छरिगिरोभिः P अङ्गिरोभिः सह
Sy = एतन्नामानमसुरम् Sy
- ८ अच्युतानाम् is suggested for अच्युताम् ।
- १० ०दित् P हे अच्युताभामविजसितामां व्यावक !
Sy ११ हे वषानीयेन्द्र ! Sy
- १२ आमुधानि प्रेरयन्तम् Sy
- १३ अ्यगमय विमुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः Sy
- १४ वलस्य Sv
- १५ नगराणि Sy
- १६ पुरीणां द्वारद्वयं मृणोः Sy
१७. सर्वाः Sy

१८. इन्द्रः Sy
- १९ हिवाव्यः पावपुरणः Sy
- २० स्तोत्रुभिः स्तुतिभिर्वा Sy
- २१ जयार्थिनिराह्वतव्यः Sy
- २२ भोजस्वी Sy
- २३ ०र P स्तोत्रुन् ईशानान् समर्थान् करोतीति
ईशानकृन् Sy
- २४ प्रभूते Sy
- २५ वृत्रतूर्य इति सद्ग्रामनाम Ngh. 2 17
- २६ सु P D
- २७ तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे निमित्ते Sy
२८. व D तत्पुत्रे निमित्ते सति ब्राह्मणतव्योऽस्ति
Sy २९ वञ्चवान् Sy
- ३० विशेषेण विस्तारः । स्तोत्रबन्धनीयोऽभवत्
भवति । यद्वा वितन्तसाय्यः शत्रूणां हिंसकः ।
तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कतरि
क्यम् Sy
- ३१ अत्यन्तं D

स मज्जना जनिम् मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र संसे ।

स द्युम्नेन स शवंसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

स मज्जना । स^१ । बलेन^२ । मनुष्याणाम्^३ । जन्मानि^४ । अमरणधर्मणा^५ । परेषां नमयित्रा । अति-
प्रसरति^७ । स^१ । तेजसा^६ । स^१ । वेगेन^९ । स धनेन^{१०} । स^१ । वीर्येण^{११} । नेतृमः^{१२} । सङ्गतं^{१३} इति^{१४} ।

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुरि धुनिं च ।

वृणक्विप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यावनाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

स यः^{१५} । स^{१६} । य इन्द्र^{१७} । मोहाय^{१८} । न भवति । न च कदाचित्^{१९} । मिथ्या^{२०} । प्रादुर्भवति^{२१} । सुमन्तुरिति^{२२}
नाम यस्य स^{२३} । इन्द्र^{२४} । विप्रुप्रभृतीन्^{२५} । अहन्^{२६} । पुराम्^{२७} । च्यावयित्रे^{२८} । क्षिप्रम्^{२९} । शयथ^{३०} शय^{३१} कुत्स इत्याहु^{३२} ।

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणात्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उदावता । उद्गच्छता^{३३} । शत्रूणा तनूकरणशीलेन^{३४} । बलेन^{३५} सह । वृत्र हन्तुम्^{३६} । रथम्^{३७} । इन्द्र ।

१. इन्द्रः Sy

२. मज्जनेति बलनाम Ngh. 2 9

३. मनुष्या P मनुष्या D.

४. जानि P, D जन्म । सङ्गमित्यर्थं Sy

५. विनाशरहितेन Sy

६. परेक्षाम् D शत्रूणां नमयित्रा Sy.

७. अतिप्रपेदे Sy

८. तेजता D. यशसा Sy

९. सा D

१०. बलेन Sy

११. सामर्थ्येन च समोका भवति Sy

१२. नेतृमः P

१३. समानस्थानः भवति Sy

१४. VM ignores उत ॥ अपि च Sy

१५. य D

१६. इन्द्रः Sy

१७. सङ्ग्रामे कदापि न मुह्यति Sy

१८. यश्च मिथ्या वृथा Sy

१९. प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामेत्यर्थः Sy

२०. विप्रु P, D प्रभृति refers to चुमुरिम् ।

धुनिम् । शम्बरम् and शुष्णम् ॥ शम्बरम्
एतन्नामकान् त्रीनसुरान् । तथा चुमुरिं धुनिं
चैतन्नामकावसुरी Sy

२१. वृणक् । 'अवृणक् हिंसितवानसि । वृणक्ति-
हिंसाकर्मा । हिंसितवानसि Sy

२२. शत्रुसम्बन्धिनीना पुरीणाम् Sy

२३. च्यवनाय नाशनाय Sy.

२४. Sy explains नू चित् together as
शीघ्रमेव ।

२५. P., D read शय क्षिप्र शयथः for क्षिप्रम् ।
शयथः शय. ॥ शत्रूणा मारणाय च Sy

२६. If VM does not explain जनः and
भूत् together as प्रादुर्भवति, then he
ignores जनः and चित् ॥ जन जनयिता ।
एव कर्म कुरुत इति शेषः Sy

२७. ०त D उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा Sy

२८. शत्रूणा तनूकर्त्रा Sy

२९. स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वम् Sy

३०. शत्रुहननाय Sy.

३१. रक्षम् P, D स्वकीयं रथम् Sy.

प्रतिष्ठ। भावेहि। च। वक्षम्। दक्षिण। हस्ते। मभिप्रगन्धे। हे पुंस्वान ! शत्रूणां मायाः ।

अग्निं शुष्कं वनमिन्द्र ह्येती रक्षो नि घंस्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरयं ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निं। अग्निः। इवे। हुता। शुष्कम्। वनम्। रक्षो। निदह। ययो। प्रशनिः। भीमः।
विदं पतिता विनाशयति। गम्भीरया। महत्या। यं। दक्ष्या। शत्रून्। रुरोजं। शब्दापयति। च।
विनाशयतीति परोक्ष उत्तरार्धे ।

आ सहस्रं पृथिभिरिन्द्र राया तुविद्युन्न तुविवाजेभिरुवाक् ।

याहि सुनो सहस्रो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ सहस्रम्। आयाहि। सहस्रेण। धनेन सह। मार्गे। बहुधन। बहुवलैरस्वे। अभिमुक्षम्।
सहस्रं। सुनो ! माहेन्द्रवलवत्तया। यस्य यजमानस्य। क्षिप्रम्। असुरः। ईश्वरो भवति। पूषक् कुं रणस्य

- १ आरोह Sy
- २ आ is omitted by P आद्यत्स्व Sy
- ३ स्वकीयमापुषम् Sy
- ४ पापो Sy ५ अभिगम्य प्रकरोण जहि ।
अथ मन्वतिर्वचकर्मा Sy
- ६ पुर० P, D हे बहुपनेत्र । स्वम् Sy
- ७ मायया P मायय D आसुरीर्माया Sy
- ८ अभिमर्शं P अभिमर्शं D
- ९ नक्षत्र उपमाधीय । यया Sy
- १० स्वकीयं वक्षं तद्वच्छत्रम् नाशयति Sy
- ११ नीरसम् Sy
- १२ च P र्चं D बुधसमूहं वहति Sy
- १३ राक्षसम् Sy
- १४ वक्ष्येय नितरां वह Sy
- १५ यथाशनिर्भीमा भवति तद्वच् भयस्त्ररस्त्वम् Sy
- १६ यवापानि P, D
१७. भिमा D १८. ०व D
- १९ P and D add गम्भीरया पतिता विनाश
यति after विनाशयति ।
- २० शत्रुभिरपर्वणीयया Sy
- २१ ऋष्व इति सहस्राम Ngh ३३
- २२ नू P D इन्द्र Sy

- २३ Omitted by P, D
- २४ शत्रून् seems to be the explanation
of दुरिता ॥ तथा च दुरिता दुरितानि
वन्मयश्च मिलति च। स त्वं रक्षो निघषीति
पूर्वेषान्वय Sy
- २५ शत्रुपुत्र P शत्रुपुं राज D बभञ्च Sy
- २६ शब्दोप० D युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति
Sy
२७. VM ignores इन्द्र ।
२८. आगच्छ Sy
- २९ सहस्रेण । बहुभिरित्ययं Sy
- ३० सहस्रेण धनेन सहस्रेण धनेन D धनेन युक्त
स्त्वम् Sy
- ३१ मार्गे P पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पम्पानो
वाहा । तैः Sy
- ३२ वसे० P बहुसे० D
- ३३ भवभिमुक्षः सन् Sy
- ३४ सुनु P D हे बलस्य पुत्रन् । 'प्रोक्षतो
जातमुत मय्य एवम्' (RV X 73 10)
इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् Sy
- ३५ तव Sy ३६ कश्चिदसुरः Sy
- ३७ योतोः बलादिभिः पूषकन्तुम् Sy

यमबाधिमसुर आगच्छति तत आगच्छेति ।

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेदिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥ १२ ॥

प्र तुविद्युन्नस्य । बहुधनस्य । स्थविरस्य । घर्षणशीलस्य । महत्त्वम् । दिव । पृथिव्याश्च ।
प्रतिरिचे, रश्शतिर्महद्भावकर्मा । न । अस्य । शत्रु कश्चित् । अस्ति । न च । प्रतिमानम् । न । प्रतिष्ठाता ।
अभिगन्ता । बहुप्रज्ञस्य । अभिभवत् ।

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भुक्तुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिंशा अभि क्षामुत्तूर्वायाणं धृपता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र तत्ते । प्रभवति । इदानीमुत्फुल्ल भवति जनेषु । तत् । ते । कृतम् । कर्म । यत् । त्वम् । अस्मै
कर्मणे । कुत्सादीनृषीन् रक्ष्यानस्यकरोस्ततस्तैरुक्तैर्मन्त्रैर्दृश्यत इति । तेषा कुत्सादीना शत्रूणा बहूनि । सहस्राणि ।

१. यं मार्गमसुरः is suggested for यम-
बाधिमसुर ॥ आ is omitted by P.

२. VM ignores इन्द्र । चित् and पुरुहूत ॥
अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते । हे बहुभिरा-
हूतेन्द्र ! Sy

३. वि० D.

४. बहुयशसो बहुधनस्य वा Sy

५. प्रवृद्धस्य Sy

६. शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य Sy

७. ०त्व P, D

८. द्युलोकात् Sy

९. भूमेश्च Sy

१०. प्रतिरिचे D

११. ०रच्छतिमहत् ० P, D. विरप्शीति महत्तामसु
पाठात् नाम्ना च प्रायेण धातुजन्यत्वात् रश्शति-
रत्रातिशयवाची Sy

१२. इन्द्रस्य Sy

१३. शातयिता नास्ति Sy

१४. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy

१५. प्रतिप्रतिष्ठाता P प्रतिष्ठाता D अस्य
प्रतिष्ठाश्रयः । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः Sy

१६. ०भवतदं P ०भवतदन् D शत्रूणामभि-

भवितुः Sy

१७. व D.

१८. दत्ते P

१९. ०भति P, D.

प्रभवति प्रकाशते Sy

२०. इदानीमपि Sy.

२१. Omitted by P. त्वया Sy

२२. य P., D.

२३. अपि चास्मा अनन्तरोक्तायातिथिग्वाय Sy.

२४. आदि refers to आयम् and अतिथि-
ग्वम् ॥ शुष्णाद्राक्षसाद् एतन्नामानमृषिं चायु
शत्रुभ्यः सकाशादेतत्सज्ञक पौरुवरसमतिथिग्व-
मतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बराद्र-
रक्षियेति यत्करणं तत्प्रभवतीति पूर्वेण सम्बन्धः ।
ररक्षियेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः
Sy

२५. ०क्ष्यानस्य D. स्य seems to be
unnecessary The reading should
be ०रक्ष्यानकरो ॥

२६. ०रोततस्तैरुक्तैर्म० D.

२७. पुरुणि Sy

२८. शम्बरस्य धनानि Sy

पृथिव्याम् । तनुकृतवानसि । तूँवयाण च । घृष्टन वनेन । उदकाद् उभीतवानसि ।

अनु त्वाहिङ्ने अघं देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनाम् ।

करो यत्र वरिवो वाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

अनु त्वा । अन्वमदन् । त्वाम् । ग्रहिहृननाय । अघं । सर्वे । देवा । अत्यन्त कविम् । कृतवानसि ।

यवा । घनम् । वाधिताय । स्तोत्रे । जनाय । तनुकर्त्रे च । स्तुयमानं ।

अनु घावापृथिवी तत् ओजोऽमर्त्या जिहत् इन्द्र देवाः ।

कृष्वा कृत्नो अकृतं यत् अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । अनुगच्छत । घावापृथिवी । तत् । तं । वसम् । तथामरणं । देवाश्च । अनुगच्छन्ति ।

कृष् । हे करणशील ! अकृतम् । यदि । ते किञ्चित् । अस्ति । नवतरम् । स्तोत्रम् । यज्ञैः सह । जनयस्व,

कृते हि कर्मणि कृते नवानि च कथयन्त्युपयो यज्ञेष्विति ।

१ पृथिवीम् Sy

२ अघवा । इन्द्रं शम्बरं हृत्वा तस्य घनानि
विषोवासाय वधावित्यर्थं Sy

३ नूब० P पृथिव्यां वर्तमानं स्वरितगमनं विवो
वासम् Sy

४ घवणेन त्वरीयेन वषट्णेन शम्बरं हृत्वा Sy

५ आपद्गुण उदगमय Sy

६ VM ignores अग्नि ॥ अग्निसक्य Sy

७. अनुञ्जीनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिङ्ने'
इति सुक्तमुक्तीया—। सूत्रितञ्च 'अनु त्वाहिङ्ने'
अघ देव देवा अनु ते वापि मह इन्द्रियाम'
(ASS 95) इति Sy

८ अनुभवन्ति । अनुस्तुवन्ति Sy

९ मेघहननाय । घृष्टिप्रवानायेत्यर्थं Sy

१० अस्मिन् काले Sy

११ स्तोतारं Sy

१२ अकरो अघवा । अघवा हे देवेन्द्र । अघास्मिन्
काले विश्वे सर्वे देवा सुरा । अहिर्बुध्न एषो
ष्यते । तस्य हननाय कवीतां कथितमं स्वामनु
मबन्ति । यत्र अस्मिन् स्तोत्रे सति वाधितायासुरे
पीडिताय दिवे धुलोकिवासाय जनाय तन्वे

शोभायै नृत्रहमनेन तव शोभायै वरिवद्वचकर्म
Sy

१३ यस्मिन् काले Sy

१४ वारिद्रपाधिभिः पीडिताय Sy

१५ तनु is omitted by P, D स्तोतृणां
तनयाय च Sy

१६ स्तोतृभिः स्तुयमानस्त्वम् Sy

१७ VM. ignores देव and कवीनाम् ॥ हे
द्योतमानेन्द्र ! कवीनां मेघाधिनां मध्ये Sy

१८ अग० P

अनुजिहाते Sy

१९ प्रसिद्धम् Sy

२० त्वरीयम् Sy

२१ अमरणधर्माणं Sy

२२ कुरुष्व Sy

२३ हे बहूनां कर्मणां कर्ता । Sy

२४ यत्कर्मास्ति Sy

२५ त्वरीयम् Sy

२६ यज्ञेयु Sy

२७ यतोधि P

२८. VM. ignores इन्द्र ।

म॒हाँ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒वर्हा अ॒ग्निः स॒होभिः ।

अ॒स्मद्द्र॒चंग॒वावृ॒धे वी॒र्या॑यीरुः पृथुः सुकृ॑तः कृ॒तृभि॑भूत् ॥ १ ॥

म॒हान् । यथा शत्रु॑ विजित्या॒न्यो महाराजो॑ भवति मनु॒ष्य ए॒वम् । इन्द्रो॑ वृत्र॒ हत्वा ।
महान॑भवत् । 'इन्द्रो॑ ह वा एष॒ पुरा वृत्र॑स्य वधादथ॒ वृत्र ज॑घ्नवान् महेंद्रो॑ यथा
महाराजोऽन्यो॑ विजित्य॑' इति॒ वाज॑सनेयकम् । किं च॑ मनु॒ष्याणा पू॑रयिता । अपि च॑ ।

१. 'महाँ इन्द्र' इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्त भर-
द्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च 'महान्-
त्सप्तोना' (KSA.30 19 p 22) इति ।
माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति ।
तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च--'महाँ इन्द्रो नृव-
द्विष्णोर्नु कम्' (ĀSS.6 7.) इति । समूह्ये
द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत् सूक्तम् ।
सूत्रितञ्च--'महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयस्'
(ĀSS 8 7.) इति Sy भरद्वाजस्य बाह्र-
स्पत्यस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२. विजिग्यानो P., D ३. ०जा P, D
४. यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामाना पूरयिता
तद्वत् Sy तथापि नृवन्मनुष्यवदाहूयमानः आग-
च्छति । यद्वा नृवन्मनुष्यवत् Mah., U यथा
मनुष्या आराधयितृन् कामैः पूरयन्ति तद्वत् BB.
मनुष्यवत् Dur मनुष्यवत् । यथा राजा,
अन्योऽपि कश्चिदीश्वरो मनुष्यस्तद्वत् SKN.
५. इन्द्रो P., D. ६. प्रभूत. Sy.
महाप्रभावः Mah महान्प्रभावत इन्द्रः U.
महानयमिन्द्रः BB. महान् प्रभावतः Dur
७. महाजोन्यविजि P महाजोन्य विजि D
८. Omitted by P.D. ९. चित् P D.,
१०. चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामाना पूरकः Sy.
आ समन्ताच्चर्षणीन् मनुष्यान् प्रति अभीष्ट-

कामैः पूरयत्याचर्षणिप्राः । 'प्रा पूरणे' क्विप् ।
यथा राजा, अमात्यादिमनुष्यान्सेवकानभीष्ट-
कामैः पूरयति तद्वत् Mah. चर्षणयो मनुष्याः ।
आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता
कामैः U यश्चर्षणिप्राः, चर्षणयो मनुष्यास्तेषा
पूरयित, कामैः । यद्वा चर्षणीनां चर्षणव-
तामाचारवतां कामैः पूरयिता । समन्तादित्यर्थं
आकारः । सर्वत्र पूरयिता तस्मान्महान् ।
यद्वा नृवद् एकस्मिन्निव नरे सभन्तात् सर्वेष्वपि
लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता । ततोऽयं महान्,
इति । चरेरनिप्रत्ययो बहुलवचनात्सुडागमः ।
यद्वा 'कृषेरादेश्च च.' इति कृषेरेतद्रूपम् ।
आडापि कृष्यर्थो विशेष्यते । उदात्तश्रुतेश्चाय-
मसमरत एव कृष्यर्थं विशिनष्टि । हवि.प्रदा-
नादिनाऽऽकर्षवतां वशीकुर्वतां कामैः पूरयितेति
BB आपूरयिता चर्षणीनां मनुष्याणा कामैः ।
यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्य
भृत्यनापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् Dur.
चर्षणयो मनुष्याः । 'प्रा पूरणे' आकार उपसर्ग-
इत्यान्दसत्वादसमस्तोऽपि प्रातिपदिकेनैव सम्ब-
ध्यते । तत 'आतो मनिन्' (Pā 3.2.74)
इत्येव विच् द्रष्टव्यः । स्तोतृणां यष्टृणा मनु-
ष्याणां च पूरयिता कामैः SKN

११. Omitted by P.

द्वयोः परिवृद्धं । अहिंसितं । बले । सोऽयं मदमिमुलम् । धीर्यकरणायम् । वर्धते च । अयं शोभनकर्मणः ।

- १ ० वृद्धं D द्वयोर्लोकयोः परिवृद्धं Sy 'बृहि वृद्धौ' बर्तुं बर्तौ वृद्धिः । प्रसुप्प्रत्यय । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्वर्तौ यस्य स द्विवर्तौ । यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्तौ वृद्ध परिवृद्धं प्रभुर्मध्यमे स्थान उत्तमे च Mah द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धो मध्यमे च स्थान उत्तमे च परिवृद्धः प्रभु U द्वयोर्लोकयोर्बुं हितं प्रवृद्ध स्तोत्रसाऽस्मिन्नमुष्मिन्च BB द्वयोः स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धः Dur. नृहेर्वृद्धपर्यस्येवं रूपम् । द्वयोः स्थानयोर्वर्धयेण परिवृद्धोऽपि । मध्यमे च स्थानेऽन्तरिक्षे, उत्तमे च विधि । तस्याः सर्वदेवानां साधारणत्वात् । देवराजत्वेन च प्रतिष्ठे । इतिहासपक्षे तु नान्योऽन्तरिक्षे धीर्येण परिवृद्धं शक्योति वर्धितुं नापि शिष्या शिष्याद् रसान् परिवृद्धीतुम् SKN
- २ अहिंसनीय इन्द्रः Sy अमित उपमारहितं । अतोमितबल इत्यर्थं । यद्वा सहोभिशतबन्धरमिनः, अप्रक्षिप्तोऽनुपहित इत्यर्थः । 'इमिञ् प्रक्षेपे' । 'भीष्मं हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्वम् Mah अमितोऽमितमात्रं । अप्राक्तो मितबलः । यद्वा—अनुपहितं शत्रुबन्धे U अमितोऽपरिच्छेदः । माधं मिनम् । मातेर्निष्ठा धारणं निष्ठानत्वम् । सप्तस्य नास्तीत्यमिनः । न ह्यस्येतादृग् बलमस्तीति निश्चेतुं शक्यते । यद्वा सहोभिरमिनः सङ्गतः । 'अम गत्याविषु' BB अमितमात्रं । अथवा—अनभिहितं केनचित् एवमत्रामिनश्च्येनामितमात्रोऽनभिहितमात्रो वा, इत्युच्यते शब्दसाक्य्यावर्षोपपक्षेच Dur अपरमितः SKN

- ३ शत्रुबले Sy केन पुनरमिनः ? इत्युच्यते, सहोभिवलरित्यर्थः । न हीन्द्रस्य बलमात्रां केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः । अनभिहितपूर्वो वा केनचिद्विद्वन् Dur शरीरे सांयोगिकैर्वा बलेमहाबल इत्यर्थः । अथवा अन्यमितोऽहिंसितपूर्वं सहोभिवल परकीयः SKN
- ४ अस्मवभिमुखं यथा भवति तथा Sy अस्मात्प्रत्यञ्चतीत्यस्माद्रूपमवभिमुखः Mah अस्मदर्शनोऽस्तुक् सन् U अस्मात् (अस्मान्) स्वञ्चतीत्यस्मद्वद्वाचकः । क्रियाविशेषणत्वात्प्रत्ययत्वम् BB अस्मदनुग्रहायाम्स्मद्वर्धनाय Dur 'विश्वदेवयोश्च देरष्टञ्चतो वप्रत्यये' (Pa.6.3 92) इत्येवमयमस्मदोऽञ्चता वद्वपादेशः । सत्र कर्माधिकारानस्मात्प्रत्यञ्चितमागतोऽस्मदभिमुख इत्यर्थः SKN
- ५ धीरकर्मकरणाय Sy इन्द्रो धीर्याय वीरकर्मणे Mah वर्धते धीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः U इन्द्रो इन्द्रो धीर्याय धीर्यायम् । यद्वा कर्म पुत्रवधादि तत्रम् BB वीरकर्मणे वर्धयाम् Dur धीर्यकर्मणे वृष्ट्यादिकाय SKN
- ६ वक्ष्ये Mah वर्धताम् । अस्माभियञ् मानेर्वत्तानि हर्षादि गृहीत्वा वक्ष्यतामिति यावत् BB
- ७ सुष्ठु परिवर्धित Sy सुष्ठु सापुष्टु सत्कृतं पूजित इत्यर्थः Mah शोभनकृत्यभिप्रायः U सुष्ठु कृतो वशीकृतश्च BB सुष्ठु स्तुतिभिः Dur अत्रैकवाक्यताप्रतिष्ठपर्यं यस्तच्छब्दाव्याहार्यौ । करोतिश्च क्रियासामान्यवचनः । क्रियाविशेषः स्तुतो ब्रह्म्यः । य ईश्वरः स सुष्ठु स्तुतः SKN

कर्मभि^१ । उरु^२ । पृथुश्च^३ । भवति^४ ।

इन्द्रमेव धिषणा सातये^६ धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अषाळहेन शवसा शूशुवासं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इन्द्रम् । एव । बुद्धे^६ । लाभाय^७ । निदधाति^८ । महान्तम्^९ । दर्शनीयम्^{१०} । अजरम्^{११} । युवानम् ।

शत्रुभिरसोढेन^{१२} । बलेन^{१३} । वर्धमानम्^{१४} । सद्यो जात^{१५} । य^{१६} । ववृधे^{१७} । अन्यून^{१८} ।

१. यजमाने. Sy कर्तृभिर्यजमानैः Mah सोऽस्म-
दीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः U कर्तृभिः परि-
चरद्भिरस्माभिर्यजमानैः BB एतेः कर्तृभि-
र्ऋत्विग्भिः Dur

२. शरीरेण विस्तीर्णः Sy यज्ञसा विपुल. Mah
उरुः प्रमाणतः U उरुविस्तीर्णो बलेन BB.
महान् परिमाणतः Dur वीर्येण विस्तीर्णः
SKN.

३. गुणैः प्रथितः Sy पृथुर्वलेन विस्तृतः Mah
पृथुश्च विस्तारेण U प्रथितः सर्वत्र यज्ञसः
BB विस्तीर्णो य. सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
द नायाभिप्रेतानामर्थानाम् Dur शरीरेण
महाकायः SKN

४. स तर्धमान इन्द्र ईदृशो भूद् भवतु । लोडर्थे
लुड् । अडभावश्छान्दसः Mah भूयात् U
भवतु । भवतेर्लुडि पूर्ववच्छपो लुक् ।
यद्वा कर्तृभिरस्माभिस्सुकृतः सम्यक्कृतोऽयमुह
पृथुश्च भवतु BB भूयादित्यर्थः Dur लोडर्थे
लुड् । भवतु, इत्याशास्महे SKN

५. VM ignores आ ॥ आगच्छतु । आ
इत्युपसर्गदर्शनाद् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः
Sy. For the explanation of आ by
Mah., U, BB, Dur and SKN,
see footnote no 10. (p. 468.)

अमिनोऽमितमात्रो महाभवत्यभिमितो वा
N 6 16, SKN II. 445—446
This stanza=YV 7 39 =TS 1 4.
21 7.

अथातो गृह्णात्येव । महारः। इन्द्रो नृवदा चर्ष-
णिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रच-
ग्वावृधे वीर्षायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ।
“उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्म-
हेन्द्राय त्वा” इति सादयति महेन्द्राय ह्येनं
गृह्णाति । SB.4 3 3 18 p 372

६. अस्मदीया स्तुतिः Sy.

७. बुद्धिर्ल० P. दानाय Sy

८. धारयति Sy

९. गन्तारम् Sy

१०. जरारहितम् Sy

११. नित्यतरुणम् Sy.

१२. ०टं P, D शत्रुभिरनभिभूतेन Sy

१३. ०ने P शूशुवासम्—प्रवृद्धम् । श्वयतेरिद
रूपम् Sy

१४. जातमात्रः सन् Sy.

१५. इन्द्रः Sy

१६. वर्धते Sy

१७. ०ना P अनल्पमधिक यथा भवति तथा Sy

१८ - VM ignores चित् ॥ एव Sy

पृथू कुरस्तां बहुला गमस्ती अस्मद्रथक्सं मिमीहि श्वासि ।
युथेवं पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राम्या वंयृस्त्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू । पृथू । कर्गे । वीघी । बाहू । स त्वस्मवमिमुखम् । सम्मिमीहि । प्रक्षानि । पक्षी ।
यूथानीव । पशुपाल । दममना । अस्मान् । इन्द्र । अभ्यावर्तयस्व । प्राजौ ।

त व इन्द्रं चितिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।
यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तैव । तमे । युष्मानम् । इन्द्रम् । शत्रूणां धार्तयितारम् । अस्य । सहायमर्वाद्भू सह । इवा-
नीम् । युद्धं कुर्वन्त । ह्ययाम् । यथा । एव । पूर्वं । स्तोतार । अभूवन् । प्रथस्या । अनिन्द्या ।
प्रहितितास्तद्वद् वयमपि भूयास्मेति ।

धृतव्रतो घनूदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुद्धुः ।
स जग्मिरे पृथ्याकुं रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो बादमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रत । धृतकर्मा । घनस्य दाता । सोमेन वृद्धं । स । हि । प्रथत्यस्य । घनस्य । बहोर्वक्तो ।

- १ ०यु P विस्तीर्णी Sy
२ कर्मणां कर्तारो Sy
३ बहुप्रवी Sy   ४ स्वबीयो बाहू Sy
५ समीमीहि P कृष Sy
६ प्रक्षानि । धातुनिति श्लेष Sy
७ पशूनाम् Sy
८ यूथानिब P तत्र वृष्टान्त । यूथानि यथा
वर्तयति तद्वत् Sy   ९ पशूनां पासक Sy
१० बान्तमनास्त्वम् Sy
११ किञ्च हे इन्द्र । Sy
१२ अभ्यावर्तयस्व Sy
१३ सहायमे Sy
१४ व P त वं D
१५ प्रसिद्धम् Sy   १६ स्वाम् Sy
१७ परमेस्वरम् Sy
१८ ०शात० D धातकम् । नासकमित्यर्थं Sy
१९ तव Sy
२० शक्ती समर्थे मरुद्भू संहितम् Sy

- २१ It seems to be the explanation
of इह ॥ अस्मिन् यज्ञे Sy
२२ अन्नमिच्छन्तो धयं स्तोतार Sy
२३ स्तुम् Sy
२४ पुरातना Sy
२५ बभूवुः । हे इन्द्र । त्वत्प्रसादाद्वयमपि तथैव
भवेमेत्यर्थं Sy   २६ अनिन्द्या Sy
२७ पापरहिता Sy
२८ हि० P, D
२९ VM ignores नूनम् ॥ नूनम् अथ Sy
३० स एव घनप्रव Sy
३१ स एव सोमेन प्रवृद्ध Sy
३२ इन्द्र Sy   ३३ त्वम् Sy
३४ कीदृशस्य घनस्येत्याकाङ्क्षायामुपसर्जनं भूत
स्यापि घनस्य विशेषणे वामस्य वसुन इति ।
वामस्य वननीयस्य वसुन श्रेष्ठस्य । यद्वा
वसुनो घनस्य । स्वामीति श्लेष Sy
३५ बहुप्रव स एव Sy

सङ्गच्छन्ते । मनुष्यहितानि^१ । धनानि^२ । अस्मिन्^३ । समुद्रे^४ । इव^५ । सिन्धव^६ । नानादिग्भ्य^७ समागता^८ वा पथ्या^९ इति ।

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।

विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणाम्स्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । बलवत्तमम् । अस्मभ्यम् । आहर । शूर^{१०} । वलम् । ओजस्वितमम् । ओजश्च^{११} । उद्गूर्णम्^{१२} । शत्रूणामभिभविता^{१३} । विश्वानि^{१४} च । अन्नानि^{१५} । वर्षणनिमित्तानि^{१६} । शत्रूणा मनुष्याणामादाय^{१७} । अस्मभ्यम् । देहि^{१८} । हे हरिव^{१९} । अस्मान् मादयितुम् ।

यस्ते मदः पृतनापाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन लोकस्य तनयस्य सातौ मसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यस्ते । य । ते^{२०} । मद^{२१} । अभिभविता^{२२} । अहिसित^{२३} । इन्द्र^{२४} । तम्^{२५} । अस्माकम्^{२६} । आहर । प्रवृद्धम्^{२७} । येन मदेन^{२८} शत्रुजयार्थं त्वया भूतेन लब्धधना^{२९} । पुत्रस्य च । तत्पुत्रस्य^{३०} । भजने, तेन^{३१} धनप्रदानेन । अर्चयाम^{३२} । शत्रून् जिगीवास^{३३} । त्वया रक्षिता ।

१. स्तोत्राणां हितानि Sy

२. इन्द्र एव Sy

३. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy

४. नद्यः Sy

५. यादमाना अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् Sy

६. पथ्य P, D

७. हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy

८. दीप्तिमस्मभ्यमाभर Sy

९. अप्रसह्यम् Sy

१०. हे शत्रूणामभिभावुकेन्द्र ! Sy

११. सर्वाणि Sy

१२. द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि Sy

१३. सेचनसमर्थानि Sy

१४. मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि तानि धनानि Sy.

१५. प्रयच्छ Sy

१६. हे हरिविन्द्र ! Sy

१७. त्वया देय Sy

१८. हर्षः Sy.

१९. ऽदेभि० P शत्रुसेनानामभिभविता Sy

२०. ऽसि D

२१. म् P. मदम् Sy

२२. अस्मभ्यम् Sy.

२३. हर्षेण Sy. २४. ऽना P.

२५. तं पु० D

२६. लाभे निमित्तभूते सति Sy

२७. तौ P

२८. त्वा स्तुवीमहि, तमा भरेति पूर्वेणान्वयः Sy

२९. शत्रु जिवास. P ऽवास. D जितवन्तो वयम् Sy

आ नो मरु वृषण शुभमिन्द्र धनुस्पृते शशुवासं सुदक्षम् ।

येन वसाम् पृतनासु श्रुन्तवो विमिहृत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ न । प्राभर । प्रस्मन्म्यम् । वपित् । वतम् । इन्द्र ! धनस्य स्पृष्टारम् । वृषम् । वामना
त्साहम् । यन । हनाम । पृतनासु । यानून् । तव । रक्षणे । प्रापि च । शतान् ॥

आ ते शुभो वृषम एतु पश्चादोत्तरादधुरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अमि समेतर्वाङ्घ्रिन्द्र युत्रं स्वर्वदेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ ते । त्वनीयम् । वतम् । प्रस्मान् । सर्वते । अभिगच्छन्तु । इन्द्र ! प्रात्रम् । प्रम्युयन्तम् ।
प्रस्मानुः । घृहि ॥

नृवत्तं इन्द्र नृतमाभिरुती वंसीमहि वाम श्रीमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्न महि स्यूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् । मनुष्ययुक्तम् । त्वत् । इन्द्र ! नृतमे । रक्षण । भजमाहि । वननीयं पनम् ।

१ आहुर Sy २ वपितारम् Sy

३ सेनासक्षणं वतम् Sy

४ स्पृष्टारं P, D धनस्य पातकम् Sy

५ प्रवृषम् Sy ६ शोभनवतम् Sy

७ ०नोस्तहायस P, D वनेन शत्रून् Sy

८ सहप्रायेषु Sy पृतना इति सहप्रायमाम Ngh

2.17 ९ हे इन्द्र ! त्वदीयाभिः Sy

१० रक्षामि Sy ११ उतेत्यत्र भिद्रक्षम् Sy

१२ जामीन् वन्धून् । उतापि च जामीन् शत्रून् च
येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरति पूर्वेण
सम्बन्धम् Sy

१३ VM ignores प्रजामीन् ।

१४ प्रस्मवमिमुष् सन् Sy

१५ सवस्माङ्घ्रिभागात् Sy

१६ प्रस्मान् । अभिलक्ष्यागच्छतु Sy

१७ वनम् Sy १८ सुशयुक्तम् Sy

१९ प्रस्मन्म्यम् Sy २० प्रयच्छ Sy

२१ VM ignores प्रा । वृषम् । एषु ।
पश्चात् । प्रा । उत्तरात् । अधुरात् । प्रा ।
पुरस्तात् । प्रा and सन् ॥ वृषभो वपिता ।

पश्चात् पश्चिमभागात् । आगच्छतु । उत्तरा
दुत्तरभागावागच्छतु । अधुराद्दिशिभागावन्वतु ।
पुरस्तात्पूर्यभागाद्भागच्छतु सम्यक् Sy

२२ भरद्वाजस्यायम् Dur भरद्वाजस्य SKN

२३ मनुष्य परिचारकजनयुक्तम् Sy यथा मनुष्या-
केषु बुत्वप्रणया कश्चिदीदपरं मनुष्यं स्तुति
भि सम्भजेरन् Dur मनुष्यमतिथिमन्वं वा
कश्चित् प्रियं मित्रं भ्रातरं वा तद्वत् SKN

२४ एयं वयं त्वाम् Dur ते—द्वितीयायै पृथ्वी,
त्वाम् SKN

२५ नृतमाभिः Sy मनुष्यतमयोग्याभि Dur
अथ स्वसम्बन्धितयोग्यत्वं लक्ष्यन् नृतमयोग्या
यास्ताभिः प्रकृष्टमनुष्ययोग्याभिरित्यर्थः SKN

२६ ऊतिभी रक्षामि Sy अयन्तोभिस्तपयन्तीभि-
स्तुतिभिः Dur काभिः ? अयतेस्तपिकर्मण
ऊति । ततस्तृतीयायाः पूर्वसवणं । ऊति
भिस्तपयै सोमे SKN

२७. वय सम्भजेमहि Sy सम्भजेमहि Dur 'वन
पण सम्भक्ती' सम्भजेमहीत्याशास्महे SKN

२८ ०न D प्रशस्यम् SKN

श्रोतव्यं । ईशिषे । धनस्य । दिव्यस्योत् पार्थिवस्य । राजन् । देहि । रत्नम् । महनीयम् । परिणाहवन् । वृहितम् ॥

उत्तरा निगदव्याख्यातेति ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

[मरुत्वन्तम् ११]

१. श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितम् Sy. श्रवणीयतमैः शब्दैः Dur न केवलाभिरुक्तिभिः । किं तर्हि ? श्रोमतेभिः, शृणातेरयम् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (Pa 3 2 75.) इत्येव कर्मणि विच् । आतिशायिकस्य तमप. प्रथमद्वितीयाक्षरविपर्ययाच्छान्दसत्वाच्छ्रोतव्यतमैरतिशयेन श्रोतव्यैः शस्त्रैरित्यर्थः SKN.

२. केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतो यस्मादीक्षे ईशिषे त्वम् Dur. हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादीशिषे त्वम् SKN.

३. वसुनः Dur, SKN.

४. उभयलक्षणस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुन Dur कतमस्य ? दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । कुत एतत् ? 'अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो य पार्थिवस्य' (RV II 14 11) इत्यादौ दर्शनात् SKN.

५. हे राजमानेन्द्र ! त्वम् Sy त्व हे राजन् ! Dur. दीप्त ! ईश्वर ! वा SKN

६. धहि P. यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्माद् धा देहि Dur, SKN

७. रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः Sy. धनम् Dur, SKN

८. तस्मात् कारणात् महान्तम् Sy. कीदृशं पुनर्देहि ? महि महद् वस्तुभूतम् Dur महत् सारतरम् SKN.

९ विपुलम् Sy. बहु Dur. स्थूल परिमाणतः SKN.

१०. गुणं परिवृढम् Sy बहुकाल यत् स्यात् तर्हेहि Dur. नेद रत्नविशेषणं महीत्यनेन पीनरुक्त्यप्रसङ्गात्पुल्लिङ्गत्वाच्च । किं तर्हि कालप्रतिनिर्देशार्थमेतत् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे द्वितीया' (Pa 2 3.5.) महान्त काल यावज्जीवितव्यमित्यर्थः SKN.

११. VM. ignores हि ॥ हि यस्मात् कारणात् Sy.

एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे' इत्येष शब्दः 'ईशिषे' इत्येवमुपपद्यते Dur. ईक्ष ईशिषे N.6 6.; SKN. II. 409.

१२. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained See RV III.47.5. Sy explains this stanza again in the following manner:—

इहास्मिन् यज्ञे नूतनायाभिनवायावसे रक्षणाय त प्रसिद्धमिन्द्र हुवेम । स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् ? मरुत्वन्तं महद्भिर्युक्तं वृषभकामाना वर्षितारं ववृधानं प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसह विश्वस्य लोकस्याभिभवितारमुग्रमोजस्विनं सहोदा बलप्रदम् ।

जनं वञ्चिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वां पृथिव्यां शूरंसातौ हवामहे तनये गोध्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । अग्रत स्थित्वा युष्यन्तं जनम् । वञ्चिन् । महान्तम् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । वशीकुर्व । येषु योद्धुः । अहमस्मि । अये । हि । त्वां, दिव पृथिव्याम् । युद्धे । पुत्राद्यर्थम् । हवामहे इति ।

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्याम ।

घ्नन्तौ वृत्राप्युभयानि शूर राया मदेम बहुता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयं त एभिः । वयम् । तैः । एभिः स्तोत्रकृते । पुरुहूतं । सख्यैः सह । अस्मच्छत्रोः । उच्छृष्टतरं । एव । भवामि । घ्नन्तौ । घ्नन्तु । प्रत्यक्षान् परोक्षाश्च । शूरः । रायाः । मदेमः । बहुताः । त्वया रक्षिताः ।

१ हे वञ्चवञ्चिन् ! त्वम् Sy

२ ंन्त P

महत्स्यन्तमात्मानम् Sy

३ बहुमन्यमानमित्यर्थः Sy

४ मनुष्येभ्यः Sy

५ येषां मुपां मध्ये Sy

६ एको भवामि Sy

७. अथुना Sy

८ त्वां घुसोके स्थितम् Sy

९ भूम्याम् Sy

१० युद्धे प्रवृत्ते सति Sy

११ पृथिव्या युद्धात्पर्यम् P.D आदि refers to गोषु and अप्सु ॥ युद्धे निमित्ते च गोषु पशुषु, अप्सुवक्ष्ये च निमित्तेषु Sy

१२ वयमाह्वयामः Sy

१३ VM. ignores चित् ॥ चिन्विति पाठपूरणः Sy

१४ त P, D

१५ तं D त्वया सह Sy

१६ प्रसिद्धैः Sy

१७ हे बहुभिराहूतेभ्यः ! Sy

१८. सख्ये P

स्तोत्रसङ्गणे सखिकर्मणि Sy

१९ अस्मात् शत्रोः D

सर्वस्माच्छत्रोः Sy

२० अधिकाः Sy

२१ भवेम Sy

२२ हिसन्तः Sy

२३ अग्नित्राणि Sy

२४ उभयानि आमिष्याप्यजामिष्यापि Sy

२५ हे विक्रातेभ्यः ! Sy

२६. या P, D

घनेन Sy

२७. ह्य्याम Sy

२८. महता Sy

२९ वयं त्वया रक्षिताः सन्तः Sy

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्थस्तस्थौ रयिः शवंसा पृत्सु जनान् ।
तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौर्न यः । अदित्य । इव । य । इन्द्र । अभितिष्ठति । पृथिवीम् । अरीन् । जनान् । बलेन ।
रयि । सङ्ग्रामेषु । तम् । अस्मभ्यम् । सहस्रस्य भर्तारम् । सर्वस्या भूमेर्दत्तारम् । दद्धि । सहस्र सूनो ।
शत्रूणा हिंसितारम् ।

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।
अहिं यद्वृत्रमपो वंत्रिवांसं हन्त्रीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवो न । आदित्यस्य । इव । तुभ्यम् । अन्वधायि नू । महद् । बलम् । सर्वम् । देवे । अहिम् ।
यदा । वृत्रम् । अप । निरुन्धानम् । हतवानसि । ऋजीपिन् । विष्णुना सहायेन । सेव्यमान ।

१. 'द्यौर्न य इन्द्र' इति त्रयोदशचं पञ्चम सूक्त
भरद्वाजस्यार्षमैन्द्र त्रैष्टुभम् । 'वि पिप्रो.' इत्येषा
सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता विराट् । अनु-
क्रम्यते च—'द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्' (KSA
30 20 p 22) इति । पृष्ठचषडहस्य षष्ठे-
ऽहनि तृतीयसवन उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु
स्तुवीरन्, यदि वाग्निष्टोमसस्थः स्यात्तदानी
माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भ-
णीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत् सूक्त शसेत् । सूत्रितञ्च—
'द्यौर्न इन्द्रेत्यच्छावाक' (ĀSS 8 4) इति ।
इदमेव सूक्तमिन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्येकाहे
निष्केवल्यनिविद्वानम् । 'द्यौर्न इन्द्रेति मध्य-
न्दिन.' (ĀSS 9 7) इति Sy.

२. ०र्न D
३. तत्र दृष्टान्तः । द्योतमान. सूर्यो यथा Sy.
४. आक्रामेत् Sy
५. भूतान्याक्रामति तद्वत् Sy
६. शत्रून् Sy
७. अरिञ्जनात् D
८. ०यि P, D पुत्ररूप धनम् Sy
९. पुत्रम् Sy
१०. सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् Sy.

११. ०स्य भूमैर्दा० P उर्वराणां सस्याढधाना
भूमीना सनितार सम्भवतारम् Sy
१२. द्धि P देहि Sy
१३. हे बलस्य पुत्रेन्द्र ! Sy
१४. वृत्राणा शत्रूणां तरितारं तुवितार वा Sy
१५. सूर्याय Sy
१६. ०यी D व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूय-
माना देवता बलवती भवतीत्यर्थः Sy.
१७. असुरत्व बलम् Sy.
१८. व्याप्तम् Sy
१९. देवः स्तोत्रभिः Sy
२०. आगत्य हन्तारम् Sy
२१. येनासुर्येण Sy
२२. असुरम् Sy
२३. उदकानि Sy
२४. परिवृण्वन्तम् Sy
२५. अवधीः, तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
२६. हे विगतससोमेन्द्र ! Sy
२७. सङ्गच्छमानस्त्वम् । 'षच समवाये' इति धातो
रूपम् Sy
२८. VM ignores इन्द्र, and सत्रा ॥ हे इन्द्र !
सत्यमेव Sy.

तूर्वभोजीयान्तवसुस्तवीयान्कृतनुक्षेत्रो वृद्धर्महाः ।

राजामवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दत्तुर्मावत् ॥ ३ ॥

तूर्वभोजीयान् । तरत् । प्रतिशयेन वसवान् । वृद्धार्दपि । वृद्धे । कृतस्तौत्र । इन्द्र । वृद्धतेजा ।
राजा । भ्रूत् । सोममयस्य । मधो । विश्वासांम् । पुरांम् । यदा । दारयितारं वज्रम् । भ्रम्यगच्छत् ।

शुतैरपद्रन्पणयं इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णास्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शर्तः । शर्तवर्चस्त्वया कृतं । युद्धऽपद्रन् । असुराः । भ्रमिन् युद्ध । द्रविगतिर्कर्मा कस्मिन्नित्याह—
दशावासत्वात् कुत्सं कविं दशोणिस्तस्मिन्मित्तम् । त्वया कृतं युद्धं । वधैः । दुष्पस्य । शापयितुमशक्यस्य ।
मायाः । भ्रष्टानि । न । किम् । चिदपि । प्रारेषयं सर्वं विनाशितवानिति ॥

१ ०र्वनोञ्जी० D

२ हिसकाम् हिसन् Sy

३ प्रतिशयेन भ्रम्यस्वी Sy

४ वसवता Sy

५ पृषु P वृद्ध D वसवस्य Sy

६ ०त् स्तो० P कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मिन् स्तोत्रनि-
सा । अथवा कृतं बलं ब्रह्मार्थं येन स्तोत्रम्य-
स्य Sy

७ ०तेरात्र D वृद्धतेजा । एवम्भूत इन्द्रो राजा
भवति Sy

८ राजाम् P स्वामी Sy

९ आसीत् Sy

१० सोमो P समो D मधुरसस्य Sy

११ सर्वासाम् Sy

१२ पुरीणाम् Sy

१३ ०त् P D दारकं वज्रम् Sy

१४ प्रापत् सबा Sy

१५ शासतश्च्यार्कवसां सार्धम् Sy

१६ युद्धोववन्नम् P, D अपरावन्नम् । अपसायन्त
? (पसायन्त) Sy

१७ असुरा असुरा P, D स्वस्तहायात् कुत्सात्
विभ्यस्त पणयं एतन्नामकासुरा Sy

१८ वधिगं० P, D The passage 'द्रविगति
कर्मा' should immediately follow
अपद्रन् and precede असुराः ।

१९ कृत्सा P

२० कवये—मेधाधिनः । पृष्वम्ययं घतुर्धो Sy

२१ ०शोणस्त० P, D

२२ अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्पुद्धम् ।
तस्मिन् Sy

२३ हतमसाधनरायुषे Sy

२४ वधैः शुष्म P, D एतन्नामकासुरस्य कुत्सास्य
शापो Sy

२५ अशुष्कस्य । सम्पूर्णावस्येत्यर्थः Sy

२६ कपटान् Sy

२७ ०यात्रा P, D अन्नस्य Sy पितुरित्यन्ननाम
Ngh 2 7

२८ प्रातरं० P, D प्ररिक्तानतिरिक्तान् अन्नरोत् ।
तवीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् Sy

२९ VM ignores इन्द्र ।

म॒हो द्रु॒हो अ॒पं वि॒श्वायुं॑ धायि॒ वज्र॑स्य॒ यत्पत॑ने॒ पादि॑ शु॒ष्णः ।

उ॒रु ष॑ स॒रथं॑ सार॒थये॑ क॒रिन्द्रः॑ कुत्साय॒ सूर्य॑स्य सा॒तो ॥ ५ ॥

मह॑ । महत् । द्रोग्धु॑ । अप॒वायि॑ । सर्व॑गं शरीरम् । वज्र॑स्य । यदा । पत॑ने । पति॑तः । शु॒ष्णः ।
सुर॑ । बहु॑ कार्यम् । स । इन्द्र॑ । एक॑ रथमास्थाय । सार॒थ्य कुर्व॑ने । कुत्साय॑ । अकरोत् । सूर्य॑स्य
सम्भ॑जने । “प्रैत॑श्च सूर्ये” इत्युक्तम् ।

प्र॒ श्ये॒नो न॑ म॒दि॒रमं॑शु॒मस्मै॑ शिरो॑ दा॒सस्य॑ नमु॒चे॒र्मथा॑यन् ।

प्रा॒व॒न्नमीं॑ सा॒प्यं स॒सन्तं॑ पृ॒णश्रा॒या स॒मि॒षा सं स्व॑स्ति ॥ ६ ॥

प्र॒ श्ये॒नः । यथा॑ । इन्द्रा॑य । श्ये॒नं । मदि॑रम् । सोम॑मद्रेरमथ्नात् । एव॑ न॒मे । स॒प॒पु॒त्रस्य॑
स्व॒पत॑ । वा॒धायामु॑द्युक्तस्य । नमु॒चे॒रसुर॑स्य । शि॒रं । मथा॑यन् । त प्र॑क॒र्षेणा॑रक्ष । तत॑स्त॒ नमीं॑ वने॑
श्र॒द्धेन॑ । स्व॒स्ति॒ना च॑ । स॒म॒यो॒ज॒यत् ।

१. ०ह P, D.

२. शुष्णस्य सम्बन्धि Sy

३. अव D अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः
Sy

४. सर्वगतं बलमिति शेषः Sy

५. वर्जस्य P., D.

६. पतते D. पाते Sy

७. अगच्छत् । अन्नियतेत्यर्थः । तदा Sy.

८. स शुष्णोऽसुर. Sy

९. विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.

१०. समानरथम् Sy

११. सारथिभूताय Sy

१२. भजने निमित्तभूते Sy

१३. RVI 6I 15.

१४. तथा चोक्तम् ।

कुत्सायेन्द्रोऽसुर शुष्णं जिघासु. कुत्समात्मनः ।

सारथि कल्पयित्वास्य शत्रु शुष्णमहस्ततः ।

कुत्सस्य रक्षां बहुला चकारेत्यनयोच्यते । Sy

१५. ०न P, D

१६. नेत्यय शब्दः समुच्चये वर्तते Sy

१७. सुपर्णश्च Sy

१८. मदकरम् Sy

१९. VM seems to explain नमी
साप्यम् and ससन्तम् as नमे । सपपुः
and स्वपत. ॥ नमीम् एतत्सजम्
Sy.

२०. सवपु० P सपस्य पुत्रम् Sy

२१. ०पद. P स्वपन्तम् Sy

२२. वाधायामुद्युक्तस्य seems to be the
explanation of दासस्य ॥ किञ्चायमि-
न्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितु
Sy

२३. एतन्नाम्नोऽसुरस्य Sy.

२४. शीर्षम् Sy

२५. मन्थन कुर्वन् Sy

२६. प्रारक्षत् Sy.

२७. ०स्तनमम् P ०स्तन्नमिम् D

२८. पशुवादिघनेन Sy

२९. अविनाशेन Sy

३०. ०योचयत D मयोचयत् P तमृषि समयो-
जयत् Sy.

३१. VM explains प्र and सम् once only.
प्रेति 'आ' इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् ।
उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते Sy.

वि पिप्रोरहिमायस्य दृळ्हाः पुरो वज्रिञ्चवसा न र्ददः ।

सुदामन्तरेक्यो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्र दाशुपे दाः ॥ ७ ॥

वि पिप्रो । विदारितवानसि । पिप्रो । ग्राह्युमायस्य । दृढा । पुरे । वज्रिन् । बन्धेन । नेति समन्वयार्थीय । शोभनदानम् । पिप्रोस्तत् । धनम् । अन्यरत्नमिवनीयम् । बहुत्वाद् ऋजिश्चने । यज-मानाम् । वत्तवानसि । यन्धुम्यो दातव्यम् ।

स वेत्सुं दशमाय दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वमिष्टिसुन्नः ।

आ तुप्रं शश्वदिम् द्योतनाय मातुर्न सीमिष्य सृजा इयधै ॥ ८ ॥

स वेत्सुम् । स । इन्द्र । सुष्ट्वभ्येवणीयसुक्तं । द्योतमानायपर्ये । वेत्सुप्रभृतीन् । उपसृष्टान करोत् । बहूनेतान् । यथा । मातु पुत्राय वशवर्तिने एव वशमनयत् । आकारं समन्वय । सीमिति परिग्रहार्थीय । इयधै प्रवानाय गन्तुम् ।

१ विप्रो P, D

२ विप्रो P, D एतन्नाम्नोऽसुरस्य सम्बन्धिनी Sy

३ अन्तमा० P, D

ग्राह्युम्यो माया यस्य Sy

४ वृद्धाणि Sy

५ प्राकारादीनि दुर्गाणि Sy

६ हे वज्रिञ्चमिन्द्र ! त्वम् Sy

७ नेति पादपूरणं । 'त्वं पिप्रोर्मुमञ्च प्राक्षन् पुरं'

(RV.L.5.1.5) 'शतं पूर्मिरायसीभिर्मि पाहि'

(RV VII 3 7) इति वक्षणात् Sy

८ हे शोभनवानेन्द्र ! Sy

९ तस्य स्वभूतम् Sy

१० अग्नि० D

केनाप्यबाध्यम् Sy

११ अस्वान् D

१२ एतन्नामकाय राजर्वये Sy

१३ वत्तवते Sy

१४ अना । वत्तवानसि Sy

१५ The passage beginning with धनम् and ending with दातव्यम् is omitted by P हविर्भक्ष्यं धनम् Sy

१६ सुष्ट्वभ्येवणीयाम्भिगम्यानि मुन्वानि सुञ्जानि वेपानि येन Sy

१७. एतत्तंशाय रात्रे Sy

१८ प्रभृति refers to दशमायम् । दशोणिम् ।

तूतुजिम् । तुपम् and इमम् ॥ वेत्सुनामान-

मसुरम् । दशमायं वदुयञ्चनम् । वयोपि

मेतन्नामकं च । तूतुजि तूतुजिनामकं च ।

आ अपि च तुप्रं तुप्रनामकमसुरं तथेभमेतन्ना-

मकमसुरम् Sy

१९ उपासुभत् । वशीचकार Sy

२० अह्वयेतान् D

२१ तत्र वृष्टान्तः । अनया इव पुत्रम् । यथा मात्रे

पुत्रो वशीमवति तद्वद्वक्षं चकार Sy

२२ The passage beginning with सवेत्सुं and ending with मातु is omitted by P

२३ एव P, D

२४ अपि च Sy

२५ पादपूरणं Sy

२६ अन्वयेकरप्र० P

अन्वयेकरप्र० D

२७ एतुम् Sy

स ई स्पृधो वनते अप्रतीतो विभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तैव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

स ईम् । स । एतान् । शत्रून् । स्वय भजते । शत्रुभिरप्रतिगत । विभ्रत् । वज्रम् । शत्रूणा
हन्तारम् । बाहौ । आतिष्ठति च । अश्वौ । योद्वेव । रथम् । वचोयुजी तौ । इन्द्रम् । वहत ।
दर्शनीयम् ।

सनेम तेऽवसा नव्यं इन्द्रं प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिचन् ॥ १० ॥

सनेम । भजेमहि । नवतर धनम् । तव । रक्षणेन । अनेन वनेन हेतुना । द्विभि सह । मनुष्या-
स्त्वाम् । प्रकर्षेण स्तुवन्ति । सप्त । यदा । विशरणीया । शरन्नाम्न । पुरी । दारितवान् । तदा हतवान्
इन्द्र । पुरुकुत्साय । दासीं सेना । वश नयन् धन वा प्रयच्छन् ।

१. ई P र D

२. इन्द्र. Sy

३. इमान् वृत्रप्रभृतीन् Sy

४. स्पर्धमानान् Sy

५. हन्ति Sy

६. धारयन् Sy

७. स्वकीयमायुधम् Sy

८. वृत्राणा शत्रूणा हन्तारम् Sy

९. हस्ते Sy

१०. बहावति० P अति० D आरोहति Sy

११. स्वकीयावश्वौ Sy

१२. योद्वेव P तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षेप्ता शूरः
Sy

१३. रथेऽधितिष्ठति तद्वत् Sy.

१४. पवोयु० P वचोयुजौ D वचोमात्रेण युज्य-
मानौ । यद्वा स्तोत्राणा स्तुतिभिर्युज्यमानौ Sy

१५. तावत् P, D हरी च Sy

१६. महान्तम् Sy

१७. VM ignores अधि ।

१८. वय स्तोतारो भजेमहि Sy

१९. नवीयो नवतर त्वया दीयमान धनम् Sy

२०. त्वदीयेन Sy

२१. अनेन स्तोत्रेण युक्तै. Sy

२२. मनुष्या स्तोतार Sy

२३. सप्तसङ्ख्याका Sy

२४. दा P

यस्मात् कारणात् Sy

२५. विरणी० P विशणी० D. शर्म शर्मणा
वज्रेण Sy

२६. शरीनाम्न P शरन्नाम्नोऽसुरस्य सम्बन्धिनीः
Sy.

२७. विदारितवानसि तस्मात्कारणात्त्वा स्तोतार.
स्तुवन्तीत्यर्थः Sy

२८. धनन् हिंसन् Sy

२९. एतन्नामकाय राज्ञे Sy

३०. कर्मणामुपक्षपित्री. शत्रुप्रजा Sy

३१. धनानि प्रयच्छन् Sy

३२. VM. ignores इन्द्र ।

त्व वृष इन्द्र पूर्वो भूर्वरिवृष्यभ्रुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

स्वं वृष । त्वम् । वर्षायिता । इन्द्र ! मुख्यः । भ्रुम् । घनमिच्छन् । कविपुत्राय । उखनसं ।
तया परावतयानसि । महते । पित्रे । स्वपुत्रम् मुदे त्वया गृहीतमहत्त्वयाचनाय । नववास्तुनामानम् ।
अनुदातव्यम् ।

उत्तरा व्याख्याता ।

त्वं घुनिरिन्द्र घुनिमतीर्ञ्चोरोपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्संमुद्रमतिं शूर पथिं पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

[त्वं घुनिः ।]

तव हृ त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो घुनीचुमुरी या हृ सिष्वप ।

दीदयदिचुम्य सोमेभिः सुन्वन्दुमीतिरिष्ममृतिः पृक्थ्यैर्कैः ॥ १३ ॥

तव । तव । एव । इन्द्र ! सद्ग्रामे । एतत् । विश्वं कम भवति यत् सूक्त उक्तम् । तथा घुनिश्च

१ स्तोत्रुणां वर्षकः Sy

२ पुरातन Sy

३ ०भ्रुव P नवसि Sy

४ उखनसे भार्गवाय Sy

५ वरं० P तस्य शत्रुं हृत्वा प्रकथेण बलवानसि
Sy

६ पासयितव्यापोशनसे Sy

७ पुत्रे P VM explains त्वं and नपातम्
together as स्वपुत्रम् ॥ स्वकीयमौशनसं

नपातं मुदे-शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रम् Sy

८ ०त्व० is suggested for ०त्व० ।

९ नववास्तु० D एतन्नामकमसुरं पराहृष्य Sy

१० अनुदातव्यं घनम् Sy

११ उत्तर व्याख्यातव्यं P

१२ The *pratika* is supplied by the

Editor The stanza has already
been explained See RV I 174.9
Sy explains it again in the
following manner—

हे इन्द्र ! घुनिः शत्रूणां कम्पयिता त्वं घुनिमती
घुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते ता
अप उवकानि सीरा न स्रवन्तीः प्रथ
हृस्तीर्ञ्चो । अगमय । घुनिः हृत्वा तेन
निरोधितान्मुद्रकानि प्रवाहयतीत्यथ । हे शूर !
वीरेभ्यः । यद्यदा समुद्रमतिं अतिक्थ्य प्र पथि
प्रतीर्णो भवसि तथा समुद्रपारे तिष्ठन्तो तुर्वशं
तुं च स्वस्ति क्षेमेण पारय । अवारय ।
समुद्रमत्तारय ।

१३ तावृशम् Sy

१४ व्याप्तम् Sy

१५ किमु P

चुमु॑रिश्चासुरी॑ । अद्यापि॑ । स्वपते॑ । त्व यो । प्रम्वापय॑ । दीप्यते॑ । णा॑ । तुभ्यम् । गोमे॑ । सुन्वन् ।
दभीति॑र्नामि । अग्नि॑मिध्मोविभ्रत् । पन्न्॑ पान्ब्यान् । म्नुनिभि॑ मह॑ ।

VI.21.

इ॒मा उ॑ त्वा पुरु॒तम॑स्य क॒रोर्हव्यं॑ वी॒र् हव्या॑ हवन्ते ।

धियो॑ रथे॒ष्टाम॒जरं॑ नवी॒यो र॒यिर्विभृ॑तिरीयते वच॒स्या ॥ १ ॥

इ॒मा उ॑ त्वा । इ॒मा । त्व॑ । त्वा । पुरु॒तम॑स्य । क॒रोर्ह॑व्यं । वी॒र् । ह॒व्याम् । ह॒वन्त॑ ।
स्तु॒तय॑ । ह॒वन्ते॑ । र॒थे म्पि॑नम् । य॒जर॑म् । न॒वी॒यम् । र॒यि॑ । वि॒भृ॒ति॑ । प्रा॒प्यते॑ । त्व
स्तु॒त्येति॑ ।

- १ धुनिश्चासुरी D युनिश्चासुरी P इत्येतन्नाम-
कावसुरी Sy.
२. द्वितीयो हशब्द पादपूरणः Sy
- ३ सद्ग्रामे सुप्तवन्ती मृतावित्यर्थः । भूतायै व्यत्य-
येन लट् Sy
४. यापस्वा० P
५. धुनि चुमुरि तस्मै जघयेत्यर्थः । 'त्व नि दस्यु
चुमुरि वुनि च' (RV VII 19.4) इति दर्श-
नात् Sy.
६. द्वितीयो हशब्द पादपूरणः Sy
७. तदनन्तर हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy
८. सोमानभिषुष्वन् Sy
९. राजर्षिः Sy
१०. इध्मैत्रि० P, D इध्माना भर्ताऽऽहर्ता वा
Sy.
११. वचत् P पक्ववान् हवींषि पक्त्वान् Sy
१२. वक्तव्यां P. पक्त्वया D.
१३. हविल्लक्षणैरज्ञैः Sy
१४. सहत् D.
१५. 'इमा उ त्वा' इति द्वादशर्चं षष्ठ सूक्त भरद्वाज-
स्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ । तथाचानुक्रम्यते—'इमा उ द्वादश
नवम्येकादशी वैश्वदेव्यौ' (KSA. 30 21
p 22) इति । उपहव्यनाम्येकाह इदं
सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—

'इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यन्दिन.'
(ĀSS 97.) इति । इन्द्राविष्णोरुत्कान्तिनाम्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्धानम् ।
सूत्रितञ्च—'इमा उ त्वा शीर्षं य इन्द्रेति
मध्यन्दिन.' (ĀSS 97.) इति । तृतीये
धन्वोमेऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रि-
तञ्च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयन्
(ĀSS. 8.7) इति Sy.

१६. ०मा P

१७. उ इति पूरणः Sy.

१८. त्वाम् Sy.

१९. पुरुतमस्य बहुल काम काङ्क्षत । 'तमु अभि-
काङ्क्षायाम्' इति घातुः Sy

२०. स्तोनुर्भरद्वाजस्य सस्वन्धन्यः Sy

२१. हवाह P हव्यम् Sy.

२२. स्तुत्याः प्रशस्याः Sy

२३. ह्वयन्ति Sy.

२४. जरारहितम् Sy

२५. नवीयासम् Sy.

२६. ०यि P ०यि D. हविल्लक्षणं धनम् Sy.

२७. ०तिश्वाश्व P जगतो विभवहेतुः Sy

२८. त्वामभिगच्छति Sy

२९. अपि च स्तुत्या Sy

३०. VM ignores वीर ॥ हे वीर ! शूरेन्द्र !
Sy.

तमुं स्तुप इन्द्रं यो विदानी गिर्वाहस गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।
यस्य दिवमतिं मृद्धा पृथिव्याः पुरुमायस्यं रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तमु स्तुवे । तम् । एव । स्तोमि । इन्द्रम् । यं । विद्वान् । इन्द्रस्तम् । गीभि । यज्ञे वधितम् ।
यस्य । महत्त्वम् । महत्त्वं । विवम् । प्रतिरिचिचे । पृथिव्याश्चातिरिक्त भवति । यदुप्रशस्य ॥

स इत्तमोऽवयुनं तन्वत्सर्वेषु वयुनवच्चकार ।

कृदा ते मतीं अमृतस्य धामेर्यचन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

स इत्तम ॥ स ॥ एव यं । तम् । प्रज्ञानरहितम् । विस्तारवत् । सूर्येण । प्रज्ञानवत् । षकार ॥

- १ स्तुवे Sy
२ स्तोमीन्द्र P
३ इन्द्र Sy
४ सर्वे विद्वान् सर्वेर्हायमानो वा Sy
५ यज्ञे प्रवृद्धम् Sy
६ यज्ञ P इन्द्रस्य Sy
७ ०स्व० is suggested for ०त्व० ॥ दाहा
त्वम् Sy
८ ०स्वे० is suggested for ०त्वे० ॥ महिम्ना
Sy
९ विविम् D विषो मुसोकात् । पञ्चम्यर्थे
द्वितीया Sy
१० प्रतिरिच्यते तं स्तुव इति सम्बन्धः Sy
११ मुसोकात् Sy
१२ ०स्तमतिरति P
१३ बहुप्रशस्य बहुवचनस्य वा Sy
१४ VM ignores गिर्वाहसम् । गिर्वाहस
गीर्भिर्यज्ञनीयम् Sy
१५ उत्तमः P, D भरद्वाजस्यायम् Dur,
SKN
१६ अवेतिहासमाचक्षते । वृत्रं किस महत्तमस्त
ताम् । तेनावृत्तं सर्वमप्रज्ञानं बभूव । तं ततम्व
त्सूर्यं विधि, धारोपयाञ्चकारेति । तवेतेनर्थ
घनोच्यते SKN
१७ इन्द्र Sy स त्वम् Dur स एव प्रकृत इन्द्र
SKN

- १८ एतत् Dur इवेकार्थे SKN
१९ यस्त्वमेवगुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथा
गुणं त्वानवोचाम Dur
२० स एव य तुम् P, D अन्वकारम् Sy शर्वरं
तम् Dur
२१ अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशानमित्यर्थः Sy अप्र
ज्ञानलक्षणम् Dur अफान्तमप्रज्ञानं वा निरु-
द्धसर्ववृष्टिपथमित्यर्थः SKN
२२ वृत्रेण विस्तीर्यमाणम् Sy स एव तं सबदेवनं
लोकं सन्तमोति Dur अत्यन्तं ततवव
विस्तीर्यमाणमित्यर्थः SKN
२३ विभ्यारोपितेन देवेन Sy स्वेन प्रकाशास्पेन
रूपेण Dur
२४ प्रकाशावत् Sy 'प्राणो हीम्नः तस्मात्सुय उवेति
- प्राणाद्वय उवेति, प्राणोऽस्तमेति' इति द्युक्तम् ।
तस्मात् प्राण इन्द्रं सूर्यस्योवयहेतुः । स तं
सुयमुद्गमयत् । तेन सूर्येण ध्युमवत् प्रज्ञानवत्
Dur कान्तिमत् प्रज्ञानवद्वा SKN
२५ ०नवच्यका० P ०नच० D कृतवान् Sy
एतज्जगज्ज्ञानवत्करोति । तस्मात्स एवेन्द्र एव
मुच्यते सूर्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्—प्रज्ञानव
चकार कृतवानसीत्यर्थः Dur वृत्रं हत्वा सूर्यं
विधि, धारोपितवान् । कः ? इन्द्रः, प्रातः
प्रातश्च सूर्यमुद्गमयन्नस्तं च नयति SKN
२६ परोऽर्ध्वं प्रत्यक्षकृत Sy परोऽर्ध्वं प्रत्यक्ष
कृतत्वाद् निसं वाक्यम् SKN

कदाचिदपि^१ । मर्ता^२ । अमृतस्य^३ । तव^४ । धाम^५ । यष्टुमिच्छन्त^६ । शत्रुभिर्न^७ । हिंस्यन्ते^८ ।
अन्नवन् !^९

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विन्तु ।
कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यस्ता चकार^{१०} । य^{११} । तानीमानि^{१२} कर्माणि । चकार^{१३} । स । इन्द्र । कुहं^{१४} । स्विद् भवति^{१५} । क वा ।
जनपदम्^{१६} । आभिमुख्येन चरति । कासु वा । प्रजासु^{१७} । क^{१८} । तव^{१९} । यज्ञ^{२०} । मनसे^{२१} । वरणीयाय^{२२} । सुखकरो
भवति । को वा^{२३} । मन्त्र^{२४} । कतमो वा । सः^{२५} । होतेति^{२६} ।

१. D adds कदापि before कदाचिदपि ॥

सर्वदेत्यर्थः Sy कस्मिन् काले Dur., SKN

२. मनुष्याः Sy, SKN मरणधर्माणो मनुष्याः
Dur

३. नित्यस्य Sy अमरणधर्मिणः Dur. अमरण-
धर्मणः SKN

४. त्वदीयम् Sy यस्त्वमेवम्प्रभावस्तस्य तव Dur.
तव स्वभूतम् SKN

५. स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान्देवानित्यर्थः Sy.
स्थानम् Dur
स्थानं वेद्याख्यमभिप्रेतं SKN.

६. इयक्षन्तम् इत्यपि यजतेः सन्नन्तस्थादिलोपेन
रूपम् । तव स्थानं वेद्याख्यमियक्षन्तः SKN.

७. किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति Sy न श्रयन्ति
Dur सर्वदाज्जादिसंस्कारैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः
SKN.

८. हे बलवन्दिन्द्र ! Sy. अन्नवन् ! सर्वदेव
तदापरिक्लिष्ट स्थानम् । कृतावकाशस्त्वं यज्ञे-
ष्वित्यभिप्रायः Dur स्वधाऽन्नमुदकं वा तेन
तद्वत् SKN.

९. एवमिह 'तमस्ततन्वत् सूर्येण' 'वयुनवच्चकार'
इत्यनेन सम्बन्धाद् वयुनशब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत

इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यमि
हैव वा पक्षेण योज्यम् Dur. स तमोऽप्रज्ञान
ततन्वत् । स त सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार N. 5.
15., II 347

१०. चकरः D.

११. इन्द्रः Sy.

१२. उक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि Sy

१३. अकरोत् Sy

१४. क्व Sy

१५. वर्तते Sy

१६. देशम् Sy

१७. प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वान्न निश्चेतु
शक्यते Sy

१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । कीदृशः ? Sy

१९. यज्ञे P, D

२०. चेतसे Sy.

२१. वरणाय Sy

२२. को वा को वा P

२३. मन्त्रं समर्थो भवति Sy

२४. होति P D आह्वाता । तव वरणाय यः
समर्थो भवति स होता कतमश्च भवति Sy.

२५. VM ignores इन्द्र ।

इदा हि ते वेर्वपतः पुराजाः प्रत्नासं आसुः पुरुकृत्सखायः ।
ये मध्यमासं उत नूतनास उतावमस्यं पुरुहूत वोधि ॥ ५ ॥

इदा हि । इदानीम् । ससु । तव । सर्वं जगद् व्याप्नुवानस्यं । प्रत्ना । प्रभवन् । बहूनां कर्मणां
कर्त॑ ! स्तोतार॑ । उत॑ पूर्वं च । ये । मध्यमा । अपि च । नूतना॑ । अपि च । भवमस्य॑ मम स्तुतिम् ।
पुरुहूत॑ ! बुध्यस्व ।

तं पृच्छन्तोऽवरासुः पराणि प्रत्ना तं इन्द्रं श्रुत्यानं येसुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विश्वं तात्त्वां महान्तम् ॥ ६ ॥

तं पृच्छन्त॑ । तं स्वा । कीदृश इन्द्र इति पृच्छन्त॑ । प्रवरा॑ । तव॑ । पराणि॑ । प्रत्नानि॑ । अरणी
यानि॑ कर्माणि । अनुयच्छन्ति—स्तुतिभिर्व्यजन्ति । अर्चाम॑ । वीर॑ । गीर्वाह॑ । त्वाम् । महान्तम् ।
यानि । एवं चरितानि । जानीम॑ । तै॑, द्वितीयायां प्रादादेशस्तृतीयायाश्चेति ।

१ इदानीमिव । हिशाब्ध उपमार्थे वसते Sy	१७ प्रत्नानि P, D
२ कर्माणि प्राप्नुवन्त॑ Sy	पुराणानि Sy
३ पुराणा अङ्गिरःप्रभृतयः Sv	१८ श्रोतव्यानि Sy
४ बभूवुः Sy	१९ अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुतिरूप्याभिर्वाग्भिर्नानि बन्धुः Sy
५ कर्ता D	२० अर्चाह P अर्चाहा D अर्चाम॑ स्तुम॑ Sy
६ पूर्वस्मिन् काले जाताः Sy	२१ हे धूर ! Sy
७. मध्यमकालजाः Sy	२२ ब्रह्मभिर्मंत्रैर्वहनीयेन्द्र ! Sy
८. ये ब्रह्मतमा यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः, अतः कारणात् Sy	२३ गीर्वाहस्त्व P
९ व० P.D अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्रम् Sy	२४ ०स्त P महान्ति D तथा धयमपि महान्तं प्रभूतम् Sy
१० ब्रह्मभिराहृतेन्द्र ! Sy	२५ अन्यव P अथ D कर्माणि Sy
११ तम D	२६ तै॑ कर्मभिः स्तुम इति सम्बन्ध Sy
१२ उक्तगुणोपेतम् Sy	२७ ०तीयाया P
१३ अर्चन्त॑ । पृच्छन्तिरर्चतिकर्माः Sy	२८ प्रादेश० D द्वितीयायाः याश्च— refers to यात् and तात् ॥
१४ अपर P अपरा D अर्वाचीना मनुष्याः Sy	२९ VM ignores — !
१५ त्वर्वाचीनानि कर्माणि Sy	
१६ वरा० P प्रकृष्टानि Sy	

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि त्वा । अभिवितिष्ठते—अभिभवति । त्वा । रक्षसः । बलम् । महत् । तत् । प्रादुर्भूतम्,

अवः ? त्वम् । अभिभव । तव । पुराणेन । योग्येन । सख्या । वज्रेण । हे धृष्णो । तानि रक्षासि ।

अपनुदस्व ।

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स तु श्रुधि । स । तु । शृणु । इन्द्र । सम्प्रतितनस्य । स्तुतिमिच्छतः । वीर । स्तोत्राणा

धर्तः । त्वम् । हि । आप्तः । पुराणे कालेऽस्मभ्यम् । पितृणाम् । सर्वदा । बभूथ । स्वाह्वानः ।

आभिमुख्येन यागे ।

१. ंष्ठेते P.

अभिमुखं प्रतिष्ठते Sy.

२. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.

३. रक्षसां सम्बन्धि Sy.

४. सेनालक्षणं बलम् Sy

५. महः D.

६. बलम् Sy

७. प्रादुर्भवत् Sy.

८. अवः is doubtful

९. अभिमुख. सन् तिष्ठ स्थिरो भव Sy

१०. त D. त्वदीयेन Sy

११. नियोज्येन Sy

१२. पव्या D.

नित्यसहायेन Sy

१३. हे शत्रूणा वर्षकेन्द्र ! Sy

१४. तद्वलम् Sy

१५. एवन् P. D अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः.
Sy.

१६. VM ignores सु ॥ सु सुष्ठु Sy.

१७. ंधिः D

१८. प्रसिद्धस्त्वम् Sy.

१९. क्षिप्रम् Sy.

२०. श्रुणीन्द्र P.

२१. इदानीन्तनस्य Sy

२२. ंमिच्छान्ता P., D. बह्य स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो
मम स्तोत्रम् Sy

२३. हे कारुणां स्तोत्राणा धारक ! Sy.

२४. यस्मात् कारणात् Sy

२५. बन्धुः Sy

२६. पूर्वस्मिन् काले Sy

२७. कास्म० P.

२८. अङ्गिरसाम् Sy

२९. चिरकालम् Sy.

३०. बहूथ P., D अभूः । तस्मात् कारणान्मदीय
स्तोत्र श्रुधीति सम्बन्धः Sy

३१. ंहानः P, D.

शोभनाह्वानः सन् Sy

३२. आयजनेऽभिकामने वा सति Sy

श्रोतये चरुण मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषण विष्णुमग्निं पुरीधिं सवितारुमोषधोः पर्वताश्च ॥ ९ ॥

श्रोतये । श्रोत॑ ! चरुणादीन् । प्रस्माकम् । रक्षणाय । प्रकृष्यन् । पुनरयेत इति पूरणम् । वाक् पुरीधिः । वरुणादिवद्यतेयमिति ।

इम उं त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

शुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावां अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इम उं त्वा । इमे । त्वाम् । बहुषर्न । प्रकृष्येण यष्ट्यम् । श्रोतारः । अभ्यर्चन्ति । स्तार॑ । प्रायुधि । हवम् । हुयमानस्त्वम् । न । स्वत्सदृशः । प्रयः । स्वतः कश्चित् । अस्ति । अमृत॑ ॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः खलो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा श्रुतसापं आसुर्ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय ॥ ११ ॥

नू म आ वाचम् । अग्रम् । मदीयाम् । वाचम् । उपागच्छ । जानन् । सर्वे । दवे । हे यसस्य,

१ अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तुयन्ते । हे भरद्वाज !
Sy

२ ०णवीन् P D आदि refers to निग्रम् ।
इन्द्रम् । मरुतः । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् ।
पुरीधम् । सवितारम् । मोषधीः and यवतान् ॥
राभ्यभिमानिनं च मित्रमहरभिमानिनं चेन्द्रं
च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च पूषणमेतत्संज्ञकं
च विष्णुं सवध्यापिनं वेवं पुरीधिं पुरुधियं
पुत्रकर्माणमग्निम्, सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देव
मोषधीरोपध्याभिमानिनो देवान् पर्वतांश्चाग्नी
मित्येतान् देवानस्माकं तपणाय रक्षणाय च
प्रकृष्य । स्तुत्यामिमुषीकुरे Sy

३ तर्पणाय Sy

४ अभिमुषीकुर्य्य Sy

५ पुषः स P

६ VM. ignores अद्य ॥ अद्य इवानिम् Sy

७ इमम् D

८ हे बहुशाक्ते ! Sy

९ हे प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy

१० अभिष्टुषन्ति Sy

११ अचनीयः श्रोत्रः Sy

१२ अमृ० P शृणु Sy

१३ हृषं च P हृषं च D श्रोत्रम् Sy

१४ स्तुयमानस्त्वम् Sy

१५ VM reads अमृत for अमृत ॥ हे
अमरणशीलेन्द्र ! Sy

१६ VM ignores च and हुवतः ॥ अभिष्टु-
षतो मम Sy

१७ P reads नू for आ ।

१८ इयं च संश्रवेवीत्युक्तम् Sy

१९ मदीयाः Sy

२० स्तुतिस्त्राणि वचांसि Sy

२१ आगच्छ । एषम्भूतमिन्द्रं प्रार्थयत । ऐन्द्रत्वा
स्तुतस्य Sy २२ तपसास्त्वम् Sy

२३ सर्वदेवेः Sy

२४ यजनीयः Sy

पुत्र^१ ! ये देवा^२ , अग्न्यास्यां^३ । यज्ञस्पृशं^४ । भवन्ति । ये वा^५ । मनुष्यम्^६ । कुर्वन्ति^६ । उप्तमवस्थितं^७ शत्रू-
णाम् । उपक्षपणाय^८ ।

स नो^९ बोधि पुरएता सुगेषु^{१०}त दुर्गेषु^{११} पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास^{१२} उरवो^{१३} वहिष्ठास्तेभिर्न^{१४} इन्द्राभि वंक्षि^{१५} वाजम् ॥ १२ ॥

स नः । स^९ अस्माकम् । बुध्यस्व^{१०} । पुरोगन्ता । सुगेषु^{११} । दुर्गेषु^{१२} । च पथिषु^{१३} । पथा^{१४} कर्ता । विद्वान्^{१५}
पथः । ये^{१६} । अश्रमा^{१७} । श्रान्तिमगच्छन्तः^{१८} । वोढृतमा^{१९} अश्वाः । तेभिः^{२०} । इन्द्र^{२१} । अस्माकम्^{२२} । सद्ग्रामम्^{२३} ।
अभिवह^{२३} ।

VI 22

य एक^{२४} इद्व्यंश्र्वर्षणीनामिन्द्रं^{२५} तं गीर्भिरभ्यर्च^{२६} आभिः^{२७} ।

यः पत्यते^{२८} वृषभो^{२९} वृष्ण्यावान्तसत्यः^{३०} सत्वा^{३१} पुरुमायः^{३२} सहस्वान् ॥ १ ॥

य एकः^{२४} । यः^{२५} । एकः^{२६} । एव^{२७} । आह्वातव्यः^{२८} । मनुष्याणाम्^{२९} । इन्द्रम्^{३०} । तम्^{३१} । आभिः^{३२} । स्तुतिभिः^{३३} ।

१. हे सहस्रः सूनो ! बलस्य पुत्र ! इन्द्र ! Sy.
२. ंस्य P. अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते Sy
३. ऋत यज्ञं स्पृशन्तः Sy
४. ये च देवाः Sy.
५. मनु राजर्षिभ्यः Sy.
६. कृतवन्तः । तैः सहागच्छेति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
७. ंतः P. दस्यूनामुपरिभवम् Sy
८. ंक्ष(प)णा० D शत्रूणामुपक्षपणाय Sy
९. त्वम् Sy.
१०. भव । बोधीति भवतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य
छान्दसं रूपम् Sy
११. सुखेन गन्तव्येषु Sy
१२. Omitted by P दुःखेन गन्तव्येषु Sy.
१३. D adds च after पथिषु ॥ मार्गेषु Sy.
१४. पथा D वर्त्मनाम् Sy
१५. सर्वं विद्वान् Sy.
१६. अश्वाः सन्ति Sy
१७. ंमा P, D अमरहिता Sy
१८. ंन्तिग० P
१९. येऽश्वाः सन्ति Sy
२०. तैरश्वैः Sy.

२१. अस्मभ्यम् Sy.
२२. अन्नम् Sy.
२३. VM ignores उरवः ॥ उरवः महान्तः Sy
२४. 'य एक इत्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'य एक एकादश' (KSA 30.22 p 22)
इति । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य
प्रथमेऽहनि च माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छ्रि-
शस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्ता-
नि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'य एक इद्यस्तिगमशृङ्गः' (ASS.75)
इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवल्यनि-
विद्वानम् । 'सूत्रितञ्च—'य एक इदिति
मध्यन्दिनः' (ASS 97) इति Sy
२५. इन्द्रः Sy
२६. एष P, D
२७. ह्वातव्यः Sy
२८. प्रजानामापत्सु Sy
२९. ंन्द्रः D.
३०. ंभि D. स्तुतिरूपाभिः Sy
३१. स्तुतिभिः D. वाग्भिः Sy.

अभिष्टीमि । यः । पर्वति । स्तोत्रेषु वर्धिता । वीयवान् । सत्यकर्मा । सावयिता । बहुप्रसन्न । नसवान् ।

तमुं नुः पूर्वे पितरो नर्वग्वाः सप्त विप्रांसो अमि वाजयन्तः ।

नक्षत्राम ततुरिं पर्वतेष्टामद्रौघवाच मतिभिः शविष्ठम् ॥ २॥

तमुं । तमुं । एव । प्रस्माकम् । पितरः । पूर्वे । सप्त । अङ्गिरसः । अम्यर्षन्ति । अममिच्छ-
माना । व्याप्तानामसुराणां दम्भितारम् । तरणधीर्लम् । मर्षस्थितम् । अनतिक्रमणीयवचनम् । स्तुतिभिः ।

१ अभिष्टीमि P, D

२ वतति D स्तोत्रनिभिगच्छति । यद्वा लोका
नामीष्टे Sy

३ कामानां वर्धिता Sy

४ नसवान् Sy

५ अमिसम्वादी Sy

६ शत्रूणां सावयिता कामानां वाता वा । सर्वेषां
सन्तोतेष्वेवं रूपम् Sy

७ अभिनवनवान् । तमिन्द्रमभिष्टीमीति सम्बन्ध-
यः Sy

८ भरद्वाजस्वेवमार्यम् Dur भरद्वाजस्य SKN

९ इष्टम् Sy, Dur तं प्रकृतमिन्द्रम् SKN

१० उ इति पावपुरणा SKN

११ एवम्भूता पितरः अङ्गिरसः Sy पितृगणा
Dur अङ्गिरःप्रभृतयः SKN

१२ प्रस्मा Sy पूर्वजा SKN

१३ सप्तसङ्ख्याका Sy सप्तसङ्ख्याका । ये
पुराणेषु पठ्यन्ते । अथवा 'सप्त' सुप्ता पूर्व
तरमस्माल्लोकावमुं शोकं ते च Dur सप्त
सङ्ख्याका SKN

१४ It seems to be the explanation of
नवग्वा ॥ नवभिर्मासि सत्रमनुष्ठितवन्तः Sy
नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः, अद्रमासे
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथवा
नवनीतगतयो नवगतयः । नवनीते हि तेषां
ममसौ गतिर्भवति 'इदमस्माकं स्थाविति' Dur
पार्ष्णाङ्गनावेन प्रतिमासमागमनां नवगतयः ।
तथा च 'अङ्गिरसो नः पितरो नर्वग्वा' (RV
X 14 6) इत्यादी सर्वत्र नवभिर्मासि सिद्धि

गतत्वात् नवग्वा अङ्गिरस उच्यन्ते SKN

१५ तुष्टुवुरिति शेषः Sy

१६ याजमघ्नं हविसक्षणमिन्द्रस्य कृषन्तः । इन्द्रं
वा याजिनं वसिनं कृषन्तः 'तत्करोति' इति
गिध् Sy स्तुवन्तः आसते Dur अभोष्टं
ते धनं वाचितवन्त इति शेषः । कृत एतद्
वाजयन्त इति ? 'तक्षणहृत्वो' क्रियाया'
(Pa 3 2 126) इति भृते साकाङ्क्षत्वात्
परस्यां चधि स्वयं धनस्य वाचमानस्यात्
SKN

१७. मसुं P नक्षत्रामम् । नक्षतिगतिकर्मा । अभि
गच्छतां शत्रूणां दम्भितारं हिसितारम् Sy
फिसक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिराभिवाजयन्त आसत
इति ? उच्यते, योऽभिभ्यापनमात्रेणापि
बन्धोति, किमुत वधेन तम् एवमत्र शब्द
साकृत्पावर्षोपपत्तेद्वयं योऽभ्यशनेन बन्धोति स
नक्षत्राभ उच्यते Dur कीवृषाम् ? उच्यते,
बन्धातिर्वधकर्मा । मुद्राय नक्षतामभि
गच्छतां प्राप्नुवतां या, केवाम् ? सामर्ष्याच्चशत्रूणां
हन्तारम् SKN

१८. ततरणं P त्रितारम् Sy यश्च त्वरण
शीलस्तम् Dur त्रितारम् SKN

१९ मेघे स्थिं P पर्वतेष्ववस्थितम् Sy यश्च
मेघस्थायी तम् Dur पर्वतो मेघस्तस्मिन्
हन्तव्ये स्थातारम् SKN

२० प्रतिं P, D अद्रोष्यभ्यामतिक्रमणीया वागा
शाक्या यस्य तम् Sy यस्य चाद्रोष्यशाक्या वाक्,
अनतिक्रमणीयेत्यर्थः । तम् Dur अद्रोष्य
वधममनतिक्रमणीयवाचमित्यर्थः SKN

बलवत्तमम् ।

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुंरुवीरस्य नृवतः पुरुचोः ।
यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तमीमहे । तम् । याचामहे । इन्द्रम् । इमम् । रयिम् । बहुवीरम् । पुरुषवन्तम् । बहुशब्दम् ।

य । अस्कृधोयुः, अत्र यास्क 'नक्षदाभम् । अशुवानदाभम् । अभ्यशनेन दभ्नोतीति' 'अस्कृधोयुरकृध्वायु ।
कृध्विति ह्रस्वनाम । निकृत्त भवति' इति । अजर । स्वर्वान् । त रयिम् । आभर । हे हरिव ।

१. यश्च बलिष्ठस्तम् । य एवगुणविशिष्ट इन्द्रस्त मतिभिरभिवाजयत आसते । सोऽस्माकमिद नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या Dur.
२. VM ignores विप्रासुः ॥ विप्रासुः मेधाविन Sy विप्राः प्राप्तप्रज्ञाः पितृलोकेऽवस्थिता. Dur मेधाविन SKN नक्षदाभम् । अशुवानदाभम् । अभ्यशनेन दभ्नोतीति वा । 'नक्षदाभ तर्तुरं पर्वतेष्णाम्' इत्यपि निगमो भवति N 6 3, SKN. II 396
३. वयमात्मन पुत्रम् Dur यमङ्गिरसोऽपि याचितवन्तस्तम् SKN.
४. ईश्वरम् Dur.
५. 'इदम् Sy. आह यः किलक्षण. पुत्र इति ? सोऽस्य Dur अत्र निर्धारणे षष्ठी । अस्य सर्वस्य स्तोत्रभिलषितस्य SKN.
६. धनम् Sy. धनस्य परिपालने भोगे च समर्थ. Dur रायो धनस्य SKN
७. बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य Sy बहुवीरैस्तद्वतः Dur. बहुभिर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतस्य SKN.
८. परिचारकजनसहितस्य Sy दासैस्तद्वत Dur परिचारकमनुष्यैस्तद्वतः SKN.
९. बहुन्नस्य बहुयशसः । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः Dur 'क्षि निवासगत्यो' प्रहृत्य बहुषु स्थानेषु निवसितु. स्थापयितव्यस्येत्यर्थः । धर्मादिषु वा विनियोगः । गन्तुरेवं हि गुणस्य धनस्य मध्ये SKN
१०. रयि Sy न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्पकालस्तमीमहे, किं तर्हि ? यश्च Dur
११. अविच्छिन्नः Sy अकृध्वायुर्दीर्घायुरित्यर्थः ।

- एवमत्र 'अस्कृधोयु.' इत्यनेन दीर्घायु-
रुच्यते तस्याभीष्टत्वाच्च शब्दसारूप्याच्च
Dur चिरस्थायी पुत्रपौत्रानुगत इत्यर्थः ।
अथवा अन्यथा व्युत्पाद्यते—अस्कृ, इत्येतत्ता-
वत् करोते रूप न कृन्ततेः । धोशब्दस्तु दधातेर्वा
दानार्थस्य । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचिदपि
त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः । अकृतपानो वाऽभुवत्-
पूर्वो वा केनचिदित्यर्थः SKN.
१२. नक्षदाभमशुवानदभशनेन दभ्नोतीति P. नक्ष-
दाभमशुवानदभशनेन दभ्नोतीति D.
N.6 3 adds वा after इति । The
passage 'नक्षत् ..दभ्नोतीति' should be
put in the commentary on
the previous stanza
  १३. ०स्कृ० P
  १४. D adds कृध्वायुः before कृध्विति ।
  १५. ०स्वाना० P, D
  १६. निरुक्त P., D.
  १७. भजतीति P भजतिति D N 6 3
  १८. जराहानिरहित Sy. यो दृढशरीर इत्यर्थः Dur.
जरा हानिस्तर्जितोऽक्षय इत्यर्थः SKN.
  १९. सर्वान् P, D सुखयुक्तः Sy. य सुष्ठु शत्रू-
णामीरयिता Dur सर्वे सर्वविशेषैर्युक्त याच्य-
मानश्च SKN
  २०. य एवगुणविशिष्टः पुत्रस्तम् Dur तमेवमर्थम्
SKN
  २१. आहर Sy देहि SKN
  २२. हे हरिवन् ! स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र ! त्वम् Sy
हरी अश्वौ ताभ्या तद्वन् ! SKN

मादयितुमस्मान् ।

तन्नो वि वौचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं भ्रानशुः सुन्नमिन्द्र ।

कस्ते मागः किं वयो कुभ्र खिद्धः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तन्न । तप् । अस्माकम् । विविध्ये । इहि । यदि । ते । पूर्वस्मिन् काले । स्तोतार । भ्रानशु ।

सुखम् । इन्द्र । क । तन्न । सुखहेतुभागः । किं वा । अन्नम् । हे कुभ्र ! सोदयित ! क्षत्राणां । पुरुहूत !

बहुधम् ! असुराणां हन्तु ।

तं पृच्छन्ती वर्जहस्त रयेष्टामिन्द्र वेपी वक्वरी यस्य नू गीः ।

तुविग्राम तुविकुर्मि रमोदां गातुमिपे नक्षते तुम्रमच्छं ॥ ५ ॥

तं पृच्छन्ती । तमिन्द्रम् । पृच्छन्ती क्व वर्तेत इति प्रश्नः । वक्वहस्तम् । रये स्थातारम् । बहुना

प्रहीतारम् । बहुनां कर्तारम् । बलस्य वातारम् । गन्तव्यम् । इच्छति । अमिगच्छति । प्रेरयितारम्

कमित्याह । इन्द्रम् । वेपनकीला । उच्यमाना । स्तुति । यस्य स्तोतुमि । क्षिप्रम् । अमि गच्छतीति ।

१ अस्माकमात्मनवध मवनाय तर्पणायेत्यर्थः Dur मोवनाय तर्पणाय वाऽस्माकम् SKN
२ अथवा अस्य राय इति द्वितीयार्थे वच्छी न निर्धा रये । योऽकृषोयुरित्यादिरप्यायुस्तम्बन्वात्- हीर्षत्वं मनुष्याणां प्रतिद्वतरत्वात् पुत्रस्य प्रतिनिवेशोऽप्यं न अस्य । तेनात्यमर्थः—अस्य राय इवमभिसवितं धनं पृथ्वीरावियुक्तं याभा महे । किञ्च योऽकृषोयुर्वीर्घामुभरावजित- स्वर्गान् सर्वेष्व गुणैस्तद्भान्, तद्वत् पुत्रमाहुरेति समानम् SKN

N 63, SKN II 396-397

३ तम् P, D सुखम् Sy

४ D adds अपि after अस्माकम् ।

५ विब्रुहि Sy ६ तव Sy

७. ०म् P, D यशेषु को मागः क्लृप्तः Sy

८. हृदिसक्षयमन्नं किं क्लृप्तम् ? यदि हेचिञ्चि रन्तना पूवकालेऽपि त्वत् सकाशात् सुखं मेभिरे तद्दुःखमपि तत्सुखं लप्स्य इति विधाय सुखप्राप्तिबिलम्बो मनासोऽप्यो मभेदित्यर्थः Sy ९ हे क्षत्राणां सोदयित ! Sy

१० Omitted by P, D हे पुरूवसो ! इन्द्र । Sy ११ ०न्तु P, D

१२ ०न्ति P

१३ पूर्वयोपसङ्घ इन्द्र ऋषये कामात्रायच्छन् ततः स कामपूर्णं ऋविराह Sy

१४ ०न् इच्छति P ०न्ति D अर्क्षयन्ती । पृच्छति रर्क्षतिकर्मा Sy १५ वर्ते P

१६ वक्षपाथिम् Sy १७ स्थितम् Sy

१८ गु० P, D तुषीनां बहुनां प्रहीतारम् Sy

१९ बहुकर्माणम् Sy २० रभसो वातारम् Sy

२१ स यजमानः गातुं सुखम् Sy

२२ गच्छति Sy

२३ वक्षेरयि० P पत्रे० D म्नापयितारं शत्रुम् Sy

२४ किमि० P २५ इन्द्र P, D

२६ वेपो यागादितक्षयं कर्म । तद्वती Sy

२७. उच्यमाना० P गुणानां अक्षत्री Sy

२८. इन्द्रोऽपि स्तुतिः Sy

२९ यजमानस्य भवति Sy

३० नु इति पूरणः Sy

३१ अमिमुखं गच्छति Sy

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीळिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया ह । अनया । खलु । तम् । मायया । वर्धमान वृत्रम् । मनोवेगेन । वज्रेण । हे स्वभूतवे
वि रुज । अच्युतानि । दृढानि तस्य पुराणि । च । शोभनवल । अधृष्टेन । दृढानि । महन् ।

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसुयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवत्सेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तं वो धिया । तम् । द्यूयम् । स्तुत्या । नवतरया । वलवत्तरम् । प्रत्नम् । यथा प्रत्ना ऋषय
पर्यगृह्णन् तथा । परितसयितुमिच्छत । स । अस्मान् । अतिवहतु । अमात्र । सुष्ठु वोढा इन्द्रः । विश्वानि ।
दु खेन गाहितव्यानि ।

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपथं ॥ ८ ॥

आ जनाय । आदीपय प्रज्वलय । मनुष्याणा द्रोघे । राक्षसजनाय । दिव्यानि । अन्तरिक्षाणि ।

१. प्रसिद्धम् Sy

२. मनोवद्गच्छता Sy

३. अनेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण ।
'वज्रेण शतपर्वणा' (RV I 80 6) इति
दर्शनात् Sy

४. हे स्वभूतबलेन्द्र ! त्वम् Sy

५. विशेषेणाभाङ्क्षी भग्नवानसि Sy

६. P, D. read द्युरुच्युतानि for वि रुजः
अच्युतानि ॥ विनाशरहितान्यपि Sy

७. हे शोभनतेजः ! Sy

८. धर्षकेण वज्रेण Sy

९. Omitted by P. धृढानि D वीळितान्य-
शिथिलीकृतानि Sy

१०. महत् P, D हे महन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy

११. त्वाम् Sy.

१२. ०२ P, D वलवत्तरम् Sy.

१३. प्रश्नम् P, D पुराणम् Sy

१४. प्रश्ना P, D चिरन्तना ऋषय इव Sy

१५. पर्यरितस० P, D परितो विस्तारयितुम्
अह प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः Sy

१६. इन्द्रः Sy

१७. अस्मभ्यम् Sy

१८. ०हतु P

१९. अपरिमाण. Sy

२०. शोभनवहनः Sy

२१. समस्तानि Sy.

२२. दुर्गाणि Sy.

२३. आसमन्तात्तापय Sy

२४. आजीवय प्रज्व P

२५. साधुजनाना द्रोघुः Sy

२६. जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy

२७. दिवि भवानि Sy

२८. अन्त० P. अन्तरिक्षे भवानि Sy

पाथिवानि च स्थानानि यथा राक्षसजनस्तेषु न तिष्ठत् । तप च । तान् । धविते । तेजसा । सर्वत ।
कर्मद्विष । शोषये पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । च ।

सुखो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसदृक् ।
धिष्व वज्र दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुयं दयसे वि मायाः ॥ ६ ॥

भुव । भवसि । जनस्य । विधि भवस्य । राजा । तथा पाथिवस्य च । जङ्गमस्य च । हे दीप्त
सन्वशन ! धारय । धञ्जम् । इन्द्र । हस्ते । दक्षिणे । विश्वास्व । धत्रूणा माया । क्षपयेति । "

आ सयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूयीय घृह्णीममृधाम् ।
यया दामान्यार्याणि वृत्रा करी वज्रिन्सुतुका नाहुपाणि ॥ १० ॥

आ सयतम् । आहुः । अस्माकम् । सद्भामम् । अविनाशतुम् । धत्रूणां वरणाय । महान्तम् ।
अहिंसितम् । येन सद्भामेण । असुरांश्च । आर्यांश्च । नहुर्पमनुष्यरस्माकमुपपादितानि । वृत्राणि । सुतु
कानि । करोषि । सुकस्तजतेहिंसाकर्मज्जायासेन हिंसितानि करोषीति ।

- १ पृथिव्यां भवानि Sy
- २ सज्जन० P सजन० D
- ३ तप P बह Sy
- ४ राक्षसावीन् Sy
- ५ हे कामानां धवितरिन्द्र ! त्वम् Sy
- ६ त्वबीमया धीप्या Sy
- ७ सर्वतो विद्यमानान् Sy
- ८ ब्राह्मणद्वेष्ये राक्षसाद्ये । ब्राह्मणद्विषं वग्धुमित्यर्थ-
Sy ९ धीपय Sy
- १० धाप इत्यन्तरिक्षमाम Ngh 1 3
- ११ ईश्वर Sy
- १२ हे दीप्तवर्कनेन्द्र ! Sy
- १३ निषेहि Sy
- १४ सेम च वज्रेण विश्वा सर्वाः Sy
- १५ विद्यापसे । 'यय दामहिंसागतिरक्षणयु' इति
पातु Sy
- १६ VM ignores अजुयं and वि ॥ हे
जरयितुमक्षम्येन्द्र ! त्वम् Sy
- १७ नं च तं P भयतं D
- १८ आभर Sy

- १९ अस्मभ्यम् Sy
- २० क्षम् P क्षम् D सयन्ती सङ्गन्धमानाम्
Sy
- २१ क्षेमसक्षणां सम्पदम् Sy
- २२ शत्रूणां तारणाय Sy
- २३ महतीम् Sy
- २४ अहिंसिताम् Sy
- २५ यया स्वत्त्वा Sy
- २६ कर्महीनानि मनुष्यजातानि Sy
- २७ सुरैराश्चयश्च P असुरैराश्चयैश्च D आर्याणि
कमयुक्तानि Sy
- २८ ०ह० P मनुष्यसम्बन्धीनि Sy नहुया इति
मनुष्यनाम Ngh 2 3
- २९ ०मुपाधि० P
- ३० शत्रून् Sy
- ३१ सुतानि P, D शोभनहिंस्रोपेतानि Sy
- ३२ अकरो Sy
- ३३ ०तेहि० P, D
- ३४ VM ignores इन्द्र and वज्रिन् ॥ हे
वज्रवज्रिन्द्र ।

स नो न्युद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरंते न देव आभिर्याहि तूयमा मंत्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

स नः । स^१ । अस्मान् । आगच्छ^२ । अश्वै^३ । विश्वव^३रणीयै^३ । पुरुहूत । विधात । प्रकर्षेण^४ यष्टव्यं^४ । न । या^५ नियुत^६ । वारयति । असुर^६ । नापि । देव । आभिर्नियुद्धि^७ । क्षिप्रम् । आयाहि^८ । मदभिमुखम्^९ ।

VI 23

सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुत इत्त्वम्^{११} । सुते^{१२} । एव । सोमे । त्वम्^{१३} । इन्द्र^{१४} । आत्मानमभिमुख श्रयसि^{१५} । बृहति वा । स्तोमे^{१६} । गीयमाने^{१७} । उक्थे^{१८} वा शस्यमाने । यत् वा युद्धार्थं गच्छसीति वदति, यद्वेति स्पष्टम्^{१९} ।

१. त्वम् Sy.

२. ०श्वै P.

३. ०बर० P. विश्ववैरणीयाभिः सम्भजनीयाभिः
Sy ४. प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy

५. न य न याः P, D यान् Sy

६. अश्वान् Sy

७. ०भिन्नयुद्धिः P नद्धिः D

८. आगच्छ Sy

९. दभि० P मदभिमुखः सन् । अद्रचागमस्य
द्विर्वचन छान्दसम् Sy

१०. VM explains आ once only

११. 'सुत इत्' इति दशर्चमष्टमं सूक्त भरद्वाजस्यार्थं
त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सुत इद्दश' (KSA 30 23
p 22) इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य
इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'सुत इत्त्वमेष प्र
पूर्वा.' (ĀSS 8 6) इति । महाव्रतेऽपि
इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितम्—'सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र

सोम इति त्रीणि' (ĀĀ.5 22) इति Sy

१२. इत्व P, D

१३. अभिषुते सति Sy

१४. त्वान्द्र D.

१५. ०त्म० P.

१६. श्रेयसि P आत्मानमभिमुख श्रयसि seems
to be the explanation of निमिश्लः ॥

निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् Sy

१७. बृहति महति Sy.

१८. स्तोत्रे Sy

१९. उच्चार्यमाणे सति Sy

२०. शस्त्रे Sy

२१. By यद्वा VM refers to the second
hemistich ॥ हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! त्व
बाह्वोर्हस्तयोर्वज्र स्वकीयमायुधं बिभ्रद्वारयन्
युक्ताभ्या रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामशवाभ्यां
यासि यद्वाऽऽगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत
इति सम्बन्धः Sy.

यद्वा दिवि पायें सुष्विंमिन्द्र वृत्रहृत्वेऽवसि शूरसातौ ।
यद्वा दक्षस्य विष्णुषो अविभ्युदरन्धयः शर्षत इन्द्र दस्युन् ॥ २ ॥

यद्वा । यवा । वा । दिवस । युद्धस्य । मनिपोतारमेतदा सूर्येण पस्युधानम् । सप्राप्ते । रक्षसि ।
शूरं सम्मजनीय । यवा । वा । दक्षस्य प्रजापत । दस्युभ्यो विष्णुषु । अविभ्यत् । तांन् दस्युन् । वग
कृवाणान् । वधमनेयं तदा च न मिश्रयति ।

पातां सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुश्रो जरितारंमृती ।
कर्ता वीराय सुष्वय उ लीक दाता वसुं स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । पातां । भवतु सान्धीत्येन । तथा स्तोतारं च । मत्स्यन्तं
प्रणयतु । रक्षणेन । उद्गुण । कर्ता । वीराय । सुन्वानाय । सोकम् । दाता । च । प्रप्तम् । स्तुयत ।
स्तोत्रैस्त्विषि ।

- १ वेति समुच्चये Sy
- २ ०सेन्तिमे P
- ३ पायें प्राप्तव्ये सति Sy
- ४ ०तरम् P अभियोतारं यजमानम् Sy
- ५ सूर्ये P
- ६ वस्युधान P वस्यु० D
- ७ मर्ते Sy ँ वति समुच्चये Sy
- ८ यसाविषु समसस्य Sy
- ९ ०य P, D शत्रुभ्यो विभ्यतो जनस्य Sy
- १० समभ्यन् P समभ्यत् D भीतिरहितं सन् Sy
- ११ Omitted by P
- १२ उपक्षपयितुन् शत्रुन् Sy
- १३ सङ्ग्राम उत्सहमानान् Sy
- १४ शम P, D वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमे
प्रभियुत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । तथा कोक्तम् ।
यद्वाहोपरिषन् वष्यं हरिभ्यां याति वृत्रहन् !
यच्च रक्षसि सङ्ग्रामे नून् सोममभियुष्यत् ॥
यच्च कर्मसु वक्षस्य यजमानस्यापारयः ।

- यशीकरोषि तास्तस्मै विभ्यते भीतिर्याजित ॥
- तत्सोमेऽभियुते स्तोत्रशत्रयोश्च प्रवृत्तयो ।
- इति दृषोऽप्येकाय सुत इस्वमिति द्वयम् ॥ इति ।
- Sy
- १६ VM ignores इत्र ।
- १७ सु P सुं D अभियुतम् Sy
- १८ पाननीन । तुप्रन्तत्यात् 'न सोकाभ्यमनिष्ठा०
इति षष्ठीप्रतिषेधे Sy
- १९ प्रकषेण नेता Sy
- २० ऊषया मार्गेण Sy
- २१ कर्ता । दातेत्ययः Sy
- २२ यसाविकमसु वक्षाय Sy
- २३ सोमाभियवं कुचते यजमानाय Sy
- २४ स्थानम् Sy
- २५ दा P २६ धिविति चार्थे Sy
- २७ वनम् Sy २८ स्तोत्रं कुर्वते Sy
- २९ कीरिरिति स्तोत्रनाम Ngh 3 16
- ३० VM ignores उ ॥ उ इति पाठपुरः Sy

गन्तेयन्ति सर्वना हरिभ्यां वृत्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्तेयन्ति । त्रीणि । सर्वानि । अग्वाभ्याम् । वृत्रिरिति स्पष्टम् । कर्ता । पुत्रम् । नृहितम् ।
सर्ववीरम् । श्रोता । आह्वानम् । स्तुवते । स्तोत्रैरुह्यमानं ।

अस्मै वयं यद्वावान् तद्विषिम् इन्द्राय यो नः ग्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । इन्द्रप्रीत्यर्थम् । वयम् । यदिन्द्र । भजते । तानि । आप्नुम परिगृह्णीम । इन्द्राय ।
य । पुराण । उदकानि । करोति । सुते । सोमे । स्तुम इमम् । अथ तदर्थं होता चोक्तानि । शस्तु ।
यथा । इन्द्राय । स्तोत्रम् । वर्धनम् । भवति ।

ब्रह्माणि हि चकृपे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विषिम् ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्र्या क्रियास्म वक्ष्णानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । स्तोत्राणि । हि । करोषि । आत्मनो वर्धनानि । यावत् तव पर्याप्त भवति स्तोत्र तावत् ।

१. It seems to be the explanation of इयन्ति ॥ हृदयस्थानि त्रीणि Sy
२. आग्वा० P, D हरिभ्या स्वकीयाभ्याम् Sy
३. वृत्रिर्वज्रं P By वृत्रिरिति VM means वृत्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददि. and गाः ॥ भर्ता धारकः । वज्र स्वकीयमायुधम् । सोममभिषुतम् । पपिः पाता । गाः । ददि-र्वाता Sy ४. यजमानाय दाता Sy
५. मनुष्यहितम् Sy
६. पुत्रेण हितं स्वभूत सर्वर P. पुत्रेण हित स्वभूत सर्ववीर D बहुपुत्रोपेतम् Sy
७. श्रावकः Sy
८. ०त ह्वानम् P स्तोत्रम् Sy
९. स्तोत्रुः सम्बन्धि Sy
१०. ०त्रैरुह्यमान P ०नं D स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीय. Sy
११. VM ignores गन्ता ॥ इन्द्रः गन्ता गमन-शीलो भवतु Sy

- १२ इन्द्र (वेग कुर्वाणा) प्रीत्यर्थम् D इन्द्राय Sy
१३. यदिन्द्र. P, D अयमिन्द्रो यस्तोत्रादिकम् Sy. १४. कामयते Sy
- १५ त व्याप्नुम P व्याप्नुम कुर्म इत्यर्थं Sy.
१६. योन. P इन्द्र Sy
१७. पोषणादिक कर्म Sy.
१८. अभिषुते सति Sy
१९. इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्म. Sy
२०. इमथ P., D २१. शस्त्राणि Sy
- २२ शंसन्त. । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् Sy
२३. इन्द्रार्थम् Sy
२४. हविलक्ष्णमन्नम् Sy
२५. यथा वृद्धिकर स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थ. Sy
२६. VM ignores न ॥ नः अस्मदर्थम् Sy
२७. यस्मात्कारणात् Sy
२८. कृतवानसि तस्मात्कारणात् Sy
२९. स्वयमेव वृद्धिकराणि Sy
३०. तावन्ति तावृशानि स्तोत्राणि Sy.

ते । इन्द्र । बुद्धिभिः । परिगृह्णीम । सुते । सोमे । सुतस्य पात । सुततमानि । रमणीयानि । कूर्म ।
तव वाहकानि ब्रह्मार्णि । हृविभिः सह ।

स नो बोधि पुरोळाशु रराणः पिवा तु सोम गोश्र्वजीकमिन्द्र ।

एदं बुद्धिर्यजमानस्य सीदोरु कृधि त्वायुत उं लोकम् ॥ ७ ॥

स नो बोधि । स । अस्मदीयम् । बुध्यत्व । पुरोडाशम् । रममाण । पिब । इन्द्र ! सोमम् ।
गोमिश्रणम् जुतम पयसा मिश्रितम् । प्रासीद । इदम् । वहि । यजमानस्य । विस्तीणम् । कुरु । त्वत्कामस्य
मम । लोकम् ।

स मन्दस्वा बानु जोषंशु प्र त्वा यद्वासं इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे ह्वांसः पुरुहुतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

स मन्स्व । स । पर्याप्तम् । अनुमन्दस्व । उद्गूण । त्वाम् । इमे । सोमा । प्रानुवन्तु च ।
इमानि । स्तोत्राणि । अस्मदीयानि । प्रायच्छतु । त्वाम् । इन्द्र ! कर्मास्मदीयम् । रक्षणायस्माकम् ।

१ बुध्यम् Sy

२ ०भ P व्याप्नुम । वर्धनानि स्तोत्राणि मम
यथा भवेयुस्व तादृशानि कल्पितवानसि Sy

३ हे अग्निपूतस्य सोमस्य पात ! त्वाम् Sy

४ सुकृतातमानि P, D सुकृतातमानि Sy

५ P adds कृवित्यर्थं वय यद्विद्विप्रो भजते
तव न्याप्नुम परिगृह्णीम इन्द्राय यो न पुराण
after रमणीयानि । The additional
passage in P has a striking
resemblance with the commen-
tary on the previous stanza
रास्त्रपाणि रमणीयानि Sy

६ करवाम Sy

७ वाहकानि स्तोत्राणि Sy

८ ब्राह्मणि D

९ हृविभिर्मुक्तानि Sy

१० त्वम् Sy ११ एतत्संज्ञं हृवि Sy.

१२ पिबशीम् P, D पिबे Sy

१३ ०तम P गामि० ०तम D गोविकारयम्या
विभिः संस्कृतमभिवृतम् Sy

१४ अभिविष्य Sy

१५ तवर्षे च यजमानस्य सम्बन्धि Sy

१६ का० P त का० D त्दामिच्छतो यजमानस्य
Sy १७. स्थानम् Sy

१८ VM ignores तु and उ ॥ तु क्षिप्रम् ।
उ इति पूरणं Sy

१९ मन्स्व P D

२० त्वम् Sy

२१ कामानुगुणं यथा भवति तथा Sy

२२ मोक्षत्व Sy

२३ हे उद्गूणबलेन्द्र ! Sv

२४ P and D add प्रा अवन्तु before
त्वाम् ।

२५ यज्ञाः सोमा Sy २६ हवा Sy

२७ आत्म० D २८ नियच्छतु Sy

२९ कमा० P स्तुति Sy

३० VM ignores हि । प्र । पुरुहुतम् and
इयम् ॥ हिशाब्धं पाठपूरणं । हिषोणे मन्व
स्वेत्याश्वातस्य ध्यत्यमात्सर्वामुवात्सत्वम् । हे
वहुभिराहुतेन्द्र ! Sy

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।
कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ६ ॥

त वः । तम् । यूयम् । हे सखाय । यथान्येषु । सोमेषु । एन पूरयामासु । एवमेत भोजयितारम् ।
इन्द्रम् । सोमै । सम्पूरयत । बहु । अस्माकम् । विद्यते । इन्द्रस्य । भरणार्थम् । न च । सुष्विम् । इन्द्र ।
रक्षितुम् । क्लिष्टो भवति अनायासेन रक्षति ।

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।
असद्यथा जरित्र उत सूरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एवेदिन्द्रः । एवम् । इन्द्र । सुते । सोमे । स्तुत । भरद्वाजेषु । निवमन् । एव सोमम् ।
इन्द्रस्य । भवति । यथा । सूरि । इन्द्र । जरित्रे । भवति सः । धनस्य । विश्वैर्वरणीयस्य । दाता
स्तथान्ताविति ।

१. इन्द्रम् Sy	१७. अक्लि. P, D
२. हे स्तोतारः ! Sy.	१८. न वाधते Sy
३. थास्येषु P	१९. अभिषुते सति Sy.
४. सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु Sy	२०. स्तुतोऽभूत् Sy
५. एतम् Sy.	२१. भरद्वाजे ऋषि Sy
६. पूरमा० D. पूरयिता० P	२२. निववसन् P निववसन् D
७. दातारम् Sy	ईश्वर. Sy
८. इन्द्राय Sy	२३. धनवतो हविष्मतो यजमानस्य Sy
९. यथाकामं सम्पूरयत Sy	२४. सन्मार्गे प्रेरकः Sy
१०. बहूपकरणम् Sy कुविदिति बहुनाम Ngh ३.1.	२५. ऽत्रेव P, D स्तोत्रे Sy
११. अस्तु Sy.	२६. भवेत् Sy.
१२. भरणाय पोषणाय Sy	२७. नस्य P स्य D
१३. Omitted by P	२८. यथा दाता भवेत् Sy.
१४. अभिषवणशीलं यजमानम् Sy	२९. ऽस्तावि० P तथा स्तावीति is suggested for स्तथान्ताविति ।
१५. सुष्विन्द्र. P, D	३०. VM ignores इत् ।
१६. तर्पणाय Sy	

VI 24.

वृषा मद् इन्द्रे श्लोक उक्त्वा सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।
अर्च्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्घृक्षो राजा गिरामञ्चितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । वषिता । सोम । स्तोत्रम् । जनपानि च । इन्द्रे । सङ्गच्छन्ते सङ्गता भवन्ति । सोमेषु ।
सुतस्य पातेन । ऋजीषवान् । अचनीय । मघवान् । मनुष्येभ्यः । शास्त्रे । वीप्त । स्तुतीनाम् । राजा ।
अक्षीणरक्षण । अर्चमघनन्तदहस्तपोन्त ?

ततुर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता इव गृणत उच्येति ।
वसुः शंसो नरां कारुघाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरि । सङ्ग्राम ततुरि । वीर । नृहित । विशिष्टघता । स्तुवत । स्तोत्रम् । श्रोता ।
विस्तीर्णरक्षण । वासयिता । नराम् । शसनीय । स्तोत्राणां घर्ता । वसवान् । स्तुत । यज्ञे । प्रय
ञ्चति । अन्नम् ।

१. तृतीये ऋषाके विंशति सूक्तानि । तत्र 'वृषा मघ' इति वशर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यायं ऋषुमनेत्रम् । 'वृषा' (KSA ३० 24 p 22) इत्यनुष्ठासम् । विषुवति निष्केवत्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितम्—'वृषा मघ' प्र महिष्ठाय' (ASS 86) इति Sy
२. यज्ञमानस्य कामानां वषको भवति । यदा सर्वजगद्भावरकस्य अर्चयस्य कर्ता भवति Sy
३. सोमपानअतिसो मघ Sy
४. स्तोत्रक्य शब्दो वृषा भवति Sy
५. उक्थेन शास्त्रेण Sy
६. इन्द्र P, D
७. सह Sy
८. सङ्गच्छन्तो भवति P, D
९. सोमवस्तु यागेषु Sy
१०. अग्निधुतस्य सोमस्य Sy
११. पात्रेण P, D
१२. ऋजीषीं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् Sy
१३. मनवान् स ऋषेः Sy
१४. स्तुतीनां नैतुभ्यः Sy

१५. दुसोकमिवासी Sy
१६. ईश्वर इन्द्र Sy
१७. ०रक्षिणम् P ०रक्षिणः D अक्षीणरक्षण भवति Sy
१८. The passage अर्चं घोक्त should immediately follow अर्चनीय ॥ तबहु is suggested for तबहु ।
१९. ततुरिः D २०. शत्रूणां हितक Sy
२१. वीर D विक्रान्तः Sy
२२. ०ते P नरहितः Sy
२३. ०ष्टेवे० P विशिक्तज्ञानः Sy
२४. स्तुवत स्तोत्रमस्य Sy
२५. अस्मदीय स्तोत्रम् Sy
२६. विस्तुतरण Sy
२७. नरा P नृणां स्तोत्रमनाम् Sy
२८. स्तोत्रम् P कारुणां स्तोत्राणां भारयिता एवम्भूत इन्द्रो वाक् यथातीति सम्बन्धः Sy
२९. ०वां P अन्नवाग्निः Sy
३०. अस्माभिः स्तुत सन् Sy
३१. अस्मभ्यं भवति Sy

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्युत्तयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वाः ॥ ३ ॥

अक्ष^१ । यथा^२ । महान्^३ । अक्ष^४ । चक्रयोर्निगच्छत्येवम् । द्यावापृथिवी भित्वा^५ । तव^६ । महत्त्वमुभ-
यत । निर्जगाम^{१०} । वृक्षस्य^{११} । इव^{१२} । ते^{१३} । पुरुहूत^{१४} । शामान्तव^{१५} । उनय^{१६} । विरिन्द्र^{१७} । उन्द्र^{१८} । वक्ष्य^{१९} ।

१. भरद्वाजो बार्हस्पत्यः पारिकितोऽस्यास्त्रिष्टुभ. पू-
र्वेणाद्धर्चेनेन्द्र स्तुत्वा उत्तरेणोपालव्ववान् Dur
भरद्वाजस्यार्पम् SKN
२. अत्र दृष्टान्तः Sy. इव Dur.
३. अन्तरेणापि भावप्रत्ययं बृहत्त्वेऽप्य बृहच्छब्द ।
बृहत्त्व महत्त्व देवैश्वर्यलक्षणम् SKN.
४. रथसम्बन्धयक्षः यथा चक्राभ्या बहिर्गतस्तद्वत्
Sy.
५. चक्रयोः सकाशात् SKN
६. द्यावापृथिव्यो. Sy कुतोऽतिरिच्यते ? रोद-
स्योर्द्यावापृथिव्यो. Dur. द्यावापृथिव्यो. सका-
शात् SKN.
७. भित्त्वा is suggested for भित्त्वा ॥
विनिर्भिद्य द्यावापृथिव्यो तयो परितोऽप्यस्ती-
त्यर्थः SKN
८. तव तव D. त्वदीय. Sy
तव स्वभूतम् SKN
९. ०त्व० is suggested for ०त्व० ॥ महिमा
Sy महत्त्वेन विभूतिः Dur महिमा—अयमपि
महत्त्वे महच्छब्दः, महत्त्वेन । अथवा बृहन्नित्य-
त्यक्षस्य विशेषणम् । महत्त्वेत्यपि प्रथमार्थे तृतीया ।
महान् योऽक्षः स यथाऽतिरिच्यते, एव तव
महत्त्वम् SKN.
१०. अतिरिच्यते द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः Sy प्रक-
र्षेणातिरिच्यते Dur. प्रत्येषोऽति, इत्यस्य
स्थाने । विरिच्ये, अतिरिच्यते SKN
११. तत्र दृष्टान्तः । नु यथा Sy
१२. न्त P त्वदीयाः Sy. एते तव स्वभूताः SKN
१३. हे बहुभिराहृतेन्द्र ! Sy
१४. शाखा विरोहन्ति तद्वत् Sy तथापि चैवं विभू-
तियुक्तस्य सतस्तव त्वद्भक्तानामेवास्माकं सता
वृक्षस्येव वयाः शाखाः वयाः शाखाः इति

- पर्यायवचन । वेतेर्वया इति निगमप्रसक्तस्य
निर्वचनम् : शाखाः खशया इति पर्यायप्रसक्त-
स्य Dur 'वया शाखा' वेतेर्गत्यर्थस्य ।
ता हि वृक्षस्य स्कन्धतो जनित्वा तिरश्चीना
अन्तरिक्षे गच्छन्ति । 'वातायना भवन्ति' इति
द्वितीय निर्वचनम् । वातोऽयनो यासा वातेन
याश्चाल्यन्त इत्यर्थः । वातायना, पृषोदरा
वित्वाद्वाशब्दस्य ह्रस्वत्वेन ताशब्दस्य च लोपेन
नकारस्य च वया उच्यन्ते । यथाऽग्रतदस्मा-
भिर्दशितमेव सर्वत्र निर्वाच्येऽर्थे दशिते तद्वचनस्य
शब्दस्य वर्णाना पृषोदरादित्वाल्लोपविकारविप-
र्ययादिना यथा रूपसिद्धिस्तद्वर्णयितव्यम् ।
'शाखा खशया शक्नोतेर्वा' इति ।
वया इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपात्तस्य शाखा-
शब्दस्य प्रसङ्गेनेते निर्वचने । शाखा वृक्षस्य
स्कन्धतो जनित्वा ख आकाशे शरते व्यवति-
ष्ठन्ते । शक्नुवन्ति च पक्षिणः स्व च पुष्पफलं
धारयितुम् SKN.
१५. रक्षा. Sy अस्मद्यज्ञागमनमार्गा. Dur त्वयि
धनमददति दारिद्र्यादस्मास्वयजत्सु इदानीं
तवागमनाद्गतयोऽस्मद्यज्ञागमनमार्गा. SKN
  १६. पिरु० D विशेषेण रोहन्ति Sy. खिलीभूता-
स्तवात्रागमनात् । अहो कष्टं मन्वभागधेयता-
स्माकम् । येषा नो धन तदस्ति येन त्वा
यजेमहि । किमत्र त्वा यक्ष्याम इति Dur.
विरुद्धास्तृणादिभिराच्छादिता इत्यर्थः. SKN
  १७. बाह्य P बह्वय D पूर्वा. Dur पूर्वं,
यैस्त्वमतीते काल आगतवानसि SKN.
  १८. VM ignores शूर ॥ हे विक्रान्तेन्द्र !
Sy वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखा.
वेते. । वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः ।
शक्नोतेर्वा N 14., SKN. I 50., 51

शचीवतस्ते पुरुशाक् शाका गवामिव स्रुतयः सचरंशीः ।

वृत्सानां न तुन्तर्यस्त इन्द्र दामन्वन्ता अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । प्रज्ञावतः । तैः । बहुसहायैः । सहाया भवन्ति । गवामिव । सञ्चरणाधिकरणभूताः ।

मार्गो गोमि परिवृत्तः भवन्ति त्वां यजन्त इति । वृत्सानाम् । इव । तन्तर्यं शत्रूणां वन्धनाय । दामन्वन्तः ।

तव शाका । स्वयमवन्धका भवन्ति । शोभनवान । शोभनबन्धनः इति ।

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्धुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो भव वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अन्यत । अद्य । कर्म । अन्यत् । एवं । इव । प्रकल्याणम् । च शत्रुम् । मित्रविषयम् ।

मुद्गा । भ्रामिमुष्येन करोति । इन्द्रः । तस्मिन् अस्मिन् कर्मणि । ईश्वरस्य इन्द्रस्य । मित्रादिवेव । ईश्वरः

१ स्ववीया Sy

२ हे बहुकर्ममित्रः । Sy

३ शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः सञ्चरन्तीति शय-
Sy

४ गवायामिव P गवयामिव D तत्र वृष्टान्तः ।
वेनुनां यथा Sy

५ सर्वत्र सञ्चारिणो भवन्ति तद्वत् Sy

६ मार्ग P, D

७ वृत्सानामितिव P वृत्सानामिव D

८. तन्तिर्नाम वीर्यप्रसारिता रज्जुः । यत्र नियतं
विशासवामभिबह्वो वृत्सा बन्धन्ते । तथा
तन्तयो बहूनां वृत्सानां बन्धकाः Sy

९ ऽणामबन्धनाय P ऽणामबलन्यानाय D

१० बन्धनवस्तः । बहूनां शत्रूणां बन्धकाः Sy

११ स्ववीया शाका Sy.

१२ स्वयमन्यरबद्धाः Sy

१३ बलमन्यनवेति P ऽबलमन्यनवेति D

१४ VM. ignores इन्द्रः ।

१५ अस्मिन् विधत्ते Sy

१६ कर्म करोति Sy कर्वरमिति कर्मनाम Ngh -
2 I 7

१७. उक्तविलक्षणमेव कर्म Sy

१८. अन्यस्तवे P, D

१९ परस्मिन् विने करोति Sy

२० एतदेव विधियते । असञ्चाशुभमशनपातनादि-
कम् Sy

२१ शत्रुमित्रत्रविषय P ऽशुमित्रप्रवि० D वय
पाविकं शोननं कम ध । यद्वा विशिरसो
विषयकस्य वधाधिकमसत्कम लोकोपद्रवका-
रिणो धृत्राधेरद्युरस्य वधाधिक्यं सत्कम च
Sy २२ पुनः पुनः Sy

२३ कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कम स्व
महिम्ना पुनः पुनरावर्तयन् प्रतिविषयमन्यदेव
परंपामसाभारणं कर्म करोतीत्यर्थः Sy

२४ एवविध इन्द्रः Sy

२५ अस्मिन् यज्ञे Sy

२६ वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वगतिः Sy

२७ प्रादि refers to मित्रः । वरुण and
पूषा ॥ मित्रः ग्रहरभिमाानी देवः । वरुणो
राश्वभिमाानी देवः । पूषा पोषको देवः Sy

२८. अर्थः प्रेरकः सधितैते वैश्वेणे नियम्यमाना अस्म
वीयस्य कामस्य परिणामितारः सन्तु । यद्वा
मित्रावयोऽप्यत्र स्वप्राधान्यमाभिधीयन्ते । मित्रा
वय इन्द्रः प्रत्येकमस्मवीयस्य कामस्य पर्येतास्तु ।
तथा बृहवृतायामुक्तम्—'प्रोतयेऽप्यविति स्वते
वैश्वदेव्यावृषौ स्मृते' इति Sy
BD V 106 reads 'प्रोतये नू म इत्येते
वैश्वदेव्यावृषौ स्मृते' ।

अभवत् । परितो गन्ता । भवति साहाय्यायम् ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त युवैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुगिर्वाहो अर्थाः ॥ ६ ॥

वि त्वदाप । अययन् । तन् । कामान् स्तोत्रे । शोभना । उरतानि । जग् । मेयम् ।
पृष्ठात् । तम् । त्वा । आभिः । सुष्टुतिभिः । अजिं तुतिनां स्तोत्रार । न जग् । ग्यामम् । अर्थाः ।
अर्थाः । हे गीभिरुत्तमान ।

न यं जग्न्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकशयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनुः स्तोत्रेभिरुक्थेर्वा शस्यमाना ॥ ७ ॥

न यम् । न । गम् । तन्वान् । मासा । शरदः । न । द्याव । मेजामि । न । प्रवर्तयन्ति ।
वृद्धस्य । अपि । वर्धताम् । तनुः । स्तोत्रे । उरतः । न । अययाना ।

१. परिगमयिता Sy

२. ंन्ति P, D भवतु । अस्ति—अस्तेर्लेटि
हपम् Sy

३. VM ignores न. and च ॥ नोऽस्मात्
Sy

४. स्तोतार कामान् आत्मनो विविध प्रापयन्ति
Sy

५. त्वत्सकाशात् Sy.

६. कामास्तो P काम स्तो० D उक्थे. शस्त्रे Sy

७. ंकान् P

८. तत्र दृष्टान्त । यथा तद्वत् Sy.

९. अर्थाः Sy

१०. उपरिभागात् Sy

११. प्रसिद्धम् Sy

१२. त्वाम् Sy

१३. पूर्वोक्ताभिः Sy.

१४. ंष्ठात् त्वत्तान्वाभिस्सुष्टुति० P ंष्ठात्
त्वत्तस्त्वाभिष्टुति० D शोभनाभि स्तुतिभि.
Sy

१५. बलिन कुर्वन्त । यद्वा वाजमन्नमिच्छन्त भर-
द्वाजाः स्तोतारः Sy

१६. प्रापुः Sy

१७. शिप्रगमने दृष्टान्त. । यथा शीघ्र प्रापुस्तद्वत्
Sy

१८. वाहा Sy.

१९. ंष्टु P. ंष्टु D गोभि स्तुतिरूपाभि-
र्वाग्निर्वह्नोषेन्द्र ! Sy.

२०. VM ignores इन्द्र ।

२१. इन्द्रम् Sy

२२. प्रपक्षीणयन्ति Sy

२३. समत्तारा Sy

२४. इन्द्रम् Sy.

२५. दिवताश्च यमिन्द्र नावकशयन्ति नाल्पीभाव-
यन्ति Sy

२६. ंकहंहयन्ति P. अपक० D. नाल्पीभावयन्ति
Sy

२७. वृद्धस्य P, D प्रवृद्धस्य Sy

२८. पुनर्धातामनु P पुनर्धातामनु D for वर्ध-
ताम् ॥ प्रवृद्धा भवतु Sy.

२९. तनु. P, D शरीरम् Sy

३०. अस्मदीयैः स्तोत्रैः Sy

३१. शस्त्रैश्च Sy

३२. ंना P स्तूयमाना सती Sy.

३३. VM ignores अस्य ॥ अस्य इन्द्रस्य Sy

न वीळवे नमते न स्थिराय न शधीते दस्युञ्जताय स्तवान् ।

अज्ञा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधर्मस्मै ॥ ८ ॥

न वीळवे । न । द्वाय । नमते । न च । स्थिराय । न च । उत्सहमानाय । दस्युभिः परिवृताय ।
स्तवान् स्तुयमान् । अवक्षेपणीया । इन्द्रस्य । पर्वता । अपि । महान्ता भवन्ति । अगाध । अपि तीर्थे ।
गाधर्मम् । इन्द्राय । भवति, इच्छते ।

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्त्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ पु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितन्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । हे अमत्रेण । अस्मम्यम् । अगाधेन । विस्तीर्णेन । प्रयच्छ । अत्रात्रि । सुतस्य पात !
ऊर्ध्व । तिष्ठ । अहिंसन् । रक्षणायस्माकम् । रात्रे । व्युष्टौ अहि । परितन्म्याया रात्रौ च ।

सचस्व नायमवसे अमीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रियोः ।

अमा चैन्मरण्ये पाहि रियो मदेम श्रुतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । सेवस्व । नेतारम् । रक्षणाय । युद्धे । तथैत । च । हिंसितु । तम् । रक्ष । तथा गृहे ।

- १ बुधगाथाय यजमानाय Sy
- २ नगमते P.D वशीभवति Sy
- ३ Omitted by D
- ४ युद्धेऽरिषण्यलिताय न नमते Sy
- ५ ०स्ताह० D
- ६ कर्मवजितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति ।
यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो
न वशीभवतीत्यर्थः Sy
- ७ स्तोत्रवान् P, D
- ८ अस्माभिः स्तुयमान इन्द्र Sy
- ९ अगाधे० P, D अज्ञा सुगमना क्षेपणीया
भवन्ति Sy
- १० इन्द्रा P इन्द्र D
- ११ स्थाने Sy
- १२ गायम् P गार्ध स्पामम् Sy
- १३ इन्द्रा P, D
- १४ It is an epithet of इन्द्राय or अस्मै ।
- १५ अमत्रं बलम् । तदम् ! Sy

- १६ केनापि बुरवगाहेन Sy
१७. ०र्ध्व P, D विस्तीर्णेन मनसा Sy
- १८ प्रा० D १९ प्राच्छन्नानि P
- २० हे सुतस्य सोमस्य पात ! इन्द्र ! Sy
- २१ उद्युक्त Sy
- २२ ०ष्ठं हिंसन्नुक्त० P रक्षायै Sy
- २३ ०त्रे D २४ विवासेऽहिं Sy
- २५ ०स्तम्यायां P
- २६ VM ignores वाजान् । उ and सु ॥
वाजान् बसानि च । सु सुष्ठु Sy
- २७ कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् Sy
- २८ सह्यामे Sy
- २९ अस्मात् समिहृष्ट्याच्च रिव शत्रोः, अमुतो
विप्रहृष्ट्याच्चश्रोण Sy
- ३० वा P वाशब्देऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः
Sy ३१ शत्रो Sy
- ३२ त P, D स्तोतारम् Sy
- ३३ अनेति गृहनाम Ngh 3.4.

अरण्ये । च । एनम् । रक्ष । हिंसितु । मदेमेति गतम् ।

VI.25.

या तं ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्रं शुष्मिन्नस्ति ।
ताभिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान्नं उग्र ॥ १ ॥

या ते । अवममध्यमोत्तमानि । यानि । भवन्ति । तव । रक्षणानि । तै । अस्मान् ! सङ्ग्रामे ।
सुष्ठु । रक्ष । अन्नै । च । एभि । महान् । अस्मान् । उद्गूर्ण ।

आभिः स्पृधो मिथुतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।
आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरायाय विशोऽव तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । आभिः^{१७} स्तुतिभिः^{१८} । स्पृध^{१९} । आक्रोशन्ती^{२०} । अहिंसन्^{२१} अस्मान्^{२२} । अमित्रस्य^{२३} । व्यथय^{२४} ।
तथा मन्यु^{२५} च तस्य व्यथय । आभिः^{२६} । विश्वा^{२७} । अभियोक्त्री^{२८} । विष्वगञ्चना^{२९} । आर्यायि^{३०} । विश^{३१} । विना-
शय । आसुरी^{३२} ।

१. कानने Sy.

२. हिंसित P. हिंसि D शत्रोः Sy.

३. By मदेमेति VM refers to शतहिमा.
and सुवीराः ॥ हृष्याम । सुवीराः शोभनपुत्रा
वयम् । शतहिमा शतसंवत्सरान् Sy

४. VM ignores इन्द्र !

५. 'या त ऊति.' इति नवचं द्वितीयं सूक्त भरद्वाज-
स्याषं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'या ते
नव' (KSA.30 25.p 22) इति । पृष्ठ्या-
भिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनीद सूक्त निष्केवलय-
निविद्वानम् । सूत्रितञ्च—'या त ऊतिरवमेति
मध्यन्दितः' (ĀSS 7 6) इति Sy.

६ VM explains अवमा । परमा and
मध्यमा together as अवममध्यमोत्तमानि
and या as यानि ॥ या अधमास्ति, या
परमोत्कृष्टास्ति, या मध्यमास्ति Sy.

७ त्वदीया Sy - न. या रक्षा Sy

८. युद्धे Sy. १०. अत्यन्तं पालय Sy.

११ रक्षणार्णः P. रक्षणाञ्चै D

१२. भोज्यसाधनैः Sy. १३. महान्स्त्वम् Sy

१४. अस्मान् संयोजयेति शेषः Sy.

१५. VM. reads उग्रः for उग्र ॥ हे उद्गूर्ण !
इन्द्र ! Sy

१६. VM. ignores इन्द्र । शुष्मिन् and उ ॥
हे शुष्मिन् ! बलवन् ! इन्द्र Sy.

१७. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy

१८. अस्मदीयाः सेनाः Sy.

१९. ंन्तिः P. शत्रुसैन्यानि हिंसन्ती. Sy

२०. अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः Sy.

२१. अमस्मान् P, D

२२. शत्रोः Sy. २३. नाशय Sy

२४. सङ्ग्रामादिषु विद्यमान कोपम् Sy

२५. स्तुतिभिः Sy. २६. सर्वाः Sy

२७. विश्वाभिर्योक्त्री P. विश्वाभियोक्त्री D

२८. सर्वतो विद्यमाना. Sy

२९. यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय Sy

३०. प्रजा. Sy

३१. विनायासुरीत् P ंशयासुरीत् D कर्मणा-
सुपक्षपयित्रीः Sy

३२. VM. ignores इन्द्र ।

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विद्युरा श्वासि ज्जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । इन्द्र ! ज्ञातये । प्रपि च । ये । भ्रश्रातये । अर्वाचीना अभिमुखा । हिंसा । योजयन्ति ।
त्वम् । एषाम् । विद्युराणि चालकानि । यलानि । जहि । वीर्याणि च । कुरु च तान् ।
पराङ्मुखान् ।

शूरो वा शूरे वनते शरीरेस्तनुरुचा तरुपि यत्कृपवैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु अत्रैते ॥ ४ ॥

शूर । शूरे । एवम् । अङ्गे । भजते । तन्वा रोचमानो । सङ्ग्रामे । यदा परस्परम् । हिस्तै ।
मदा । वा । तोकाद्यर्थम् । क्रन्दमाने परस्परम् । विवृत पर्याणि ।

१ इन्द्र P इन्द्र D

२ ज्ञातिष्वा सन्निकृष्टा ये शत्रव Sy

३ वा D

४ शत्रव Sy

५ P adds अपि ये ज्ञातय after भ्रश्रातय ।

D adds अपि च ये ज्ञातय after भ्रश्रा

तय ॥ दूरवेशे स्थिता Sy

६ अर्वाचीन P

७ अस्मभिमुखा Sy

८ हिंसन्त Sy

९ उद्युक्ता भवन्ति Sy

१० उभयविधानां शत्रूणा सम्बन्धीनि Sy

११ विद्युरा D

हीनामि त्वं कुर्वति शेष Sy

१२ चालकानि P

०काणि D

१३ यलानि P

१४ नाहाय Sy

१५ एषां वीर्याणि Sy

१६ कृञ्च उभयविधान शत्रून् पराङ्मुखान्

Sy

१७ त्ववनुगृहीतो वीर Sy

१८ अपि । वेत्ययमपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा वेत्यनेन
विकल्पामिषायकेनाशूरो वा त्ववनुगृहीत
तन् Sy

१९ अग्ने D

२० हन्ति Sy

२१ तवारोचमाने P तवारो D शरीरेण शोभ
मानो परस्परविरोधिनी Sy

२२ युडे Sy

२३ सङ्ग्रामं कुरुति Sy

२४ ताका० P ताकाम्यम् D आदि refers to
गोषु । तनये । अप्सु and उर्वरासु ॥
पुत्रनिमित्ते वा, गोषु निमित्तभूतासु वा, तनये
पौत्रे निमित्तभूते, वाप्सुवकेषु निमित्तेषु वा,
सर्वसत्याहपासु भूमिषु उर्वरासु Sy

२५ क्रन्दमानावाक्शन्तौ Sy

२६ विवचेते । हे इन्द्र ! पुत्राविलामजयस्त्ववनु
गृहीतस्य भवतीत्यर्थः Sy

२७ VM ignores शूरम् ॥ वीरम् Sy

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।
इन्द्र नकिण्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

किमत इत्याह । [नहीति] नहि । त्वादृश । शूर । नापि । तरिता । न च । धृष्णु । न च ।
योद्धान्य । अभिमान कुर्वन् । युध्यति । इन्द्र । न कश्चित् । ण्यामन्यतम् । प्रतिभवति । त्वाम् । विश्वानि ।
तानि । भूतानि । त्वमभिभवसीति ।

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।
वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

स पत्यते । स । गच्छति । द्यावापृथिव्योरुभयो । बलभूत । यद्येनम् । दिव्या पार्थिवा वा ।
स्तोतार । सङ्ग्रामार्थम् । हवन्ते । उपद्रवै । वा । महति । मनुष्ययुक्ते । वा । यज्ञगृहे । व्यात्मन्यो
द्यावापृथिव्यौ । यद्येनम् । विस्तारयितुमिच्छतस्तत्र च पत्यत इति ।

- १ किमुतमित्याह P किम् ? अत आह refers to the previous stanza
२. The *pratīka* is supplied by the Editor
३. ०शा. D हे इन्द्र ! त्वया सह Sy
४. विक्रान्तजन Sy
५. क्षापि P, D
६. तरित P. तरि D. अन्येषां शत्रूणा हिंसक. सः त्वया न युयोध Sy
७. Omitted by P
८. घर्षको न युयोध Sy.
९. भटस्त्वया न युयोध Sy
१०. ०न्येभि० P., D
यद्धे कुध्यन् Sy
११. न युध्यते Sy.
१२. शूरादीनां मध्ये कश्चन Sy
१३. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy
१४. तव Sy.
१५. शूरादीनि Sy
१६. प्रादुर्भूतानि Sy
१७. जन. Sy
१८. ईष्टे Sy

१९. ०यो P. उभयोर्मध्ये Sy.—
२०. ०भूतेता P.
नृम्णं धनम् Sy
२१. कयोर्मध्ये ? क ईष्टे ? इत्येतदुभयमाह । यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते Sy.
- २२ कर्मणा विधातार ऋत्विज. Sy. .
- २३ यज्ञे Sy
२४. इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति सम्बन्धः Sy
२५. निरोधे निमित्ते वा Sy
२६. महति प्रभूते Sy.
२७. परिचारकमनुष्ययुक्ते Sy
२८. गृहनिमित्ते वा Sy
२९. व्याप्तिमशक्यौ P.
३०. यौ जनौ । यदीति यावित्यर्थे वर्तते Sy.
३१. विद्युध्यते तयोर्मध्य इति सम्बन्धः । तसेरुपक्षय-कर्मणो विपूर्वाद् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा तन्तस इति घातुः कण्ठ्वादिषु पठ्यते तस्माद्विद्व रूपमिति Sy
३२. VM seems to explain अयोः as द्यावापृथिव्योः । If not, he ignores it ॥ अयोरनयोः Sy

अथ स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्रं प्रातोत मवा वरुता ।
अस्माकांसो ये नृत्मासो अर्य इन्द्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अथ । अथ । खनु । मनुष्या । यवा सङ्ग्रामार्थम् । चलन्ति तदा । तेषां प्रातो । भव । सम्भक्त
च । अस्मदीया । ये । नेतृत्वा । गन्तार । इन्द्र ! प्राज्ञा । अस्मान् । पुर । दधिरे तेषामिति ।

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु घृत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपक्षे ॥ ८ ॥

अनु ते । अनु । वायि । तुभ्यम् । महत् । वल वृष्ट्वा तदर्थम् देवे कर । तथा सत्यमेव । स
धनम् । त्वया वृत्रे हते । तुभ्यम् । अन्वदायि । तथा त्वयि वलम् । अभिभवसामर्थ्यं च वृष्ट्वा । अन्वदायि
यजनीय ! देवे । तथान्वदायि । तुभ्यम् । नृणामभिभवे ।

- १ अथ P २ अथ च Sy
३ पुरया Sy
४ एमेयुर्नीत्या कम्पेयु Sy
५ त्वं तेषां पालक Sy
६ सम्भक्ता भव Sy
७ मनुष्या Sy
८ अरय । प्रापयितार इत्यर्थ । तेषां प्राता भव
Sy ९ हे इन्द्र ! त्वाम् Sy
१० ये स्तोतार Sy
११ प्रज्ञास्मान् P प्राज्ञास्मान् D
१२ दधिरे तेषां च प्राता भवेति Sy
१३ VM ignores ते and इन्द्र ॥ ते स्वर्गीया ।
हृ ३ ३ ! Sy
१४ साकमेधेयु माहेन्द्रधामिष्ट्यावित्तस्य वृत्रघ्नो
याज्या । सूत्रितञ्च—'अनु ते वायि मह
इन्द्रियाय विश्वकर्मन् हृदिया वायुघान' (ASS
2 18) इति । अनुश्रीनाम्येकाहे निष्पेक्षन्त्य
एषेव सूक्तमुष्णीया । सूत्रितञ्च—'अनु ते
वायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि घराणि
विद्यानिति द्वे' (ASS 95) इति Sy
१५ महविभ्रियहेतुभावमनुष्यो द्योतयति BB
१६ अन्वदायि । अनुधीयते स्म Sy वीयते ।
सामर्थ्याद्विचरिति गम्यते BB
१७ महते Sy देवतास्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाघट्टे ।

- महे महते BB
१८ स्तव० P, D ऐश्वर्यार्थम् Sy इन्द्रिया
वीर्याय द्वितीयार्थे चतुर्था महतेनि
येष तद्दानयमिति कृत्वा तुभ्यमेव वीयते BB
१९ देवे P ऋत्विग्भिः BB
२० सत्रेषु सतम्पेयु यज्ञेषु सर्वेष्वपि । सप्तम्य
आकारः BB २१ कृत्स्नमपि BB
२२ सर्वधर्म D समस्तम् Sy
२३ वृत्रघ्ने मिनिते Sy वृत्रहत्याम् । वृ
हतवानयमिति कृत्वा BB
२४ तुभ्यमेव BB
२५ वीयते । स्वत्प्रधानत्वाद्देवानाम् । यद्वा विश्व
हृदिस्तुभ्यमेव वीयतां किमन्येष ? द्धान्वसो
सुहृ BB
२६ येन विश्वं विजति तद् बलम् Sy सत्रं धनम् ।
धनवानिति कृत्वा BB
२७ येन शत्रुमभिभवति तद्गुणविशिष्टं सहो बलम्
Sy सहो बलं बलवानिति कृत्वा BB
२८ हे इन्द्र ! Sy हे इन्द्र ! यज्ञ ! यष्टव्य !
यज्ञेय BB २९ सर्वेष्वेरेतत्सवम् Sy
३० युद्धे Sy नृणां शत्रुणामभिभवितुस्त्वम् । सर्वेषां
नृणामयमभिभवितेति कृत्वा BB
३१ VM ignores इन्द्र ॥ This stanza =
TS 1 6 12 1

ए॒वा नः॑ स्पृ॒धुः॑ सम॒जा सु॒मत्स्विन्द्र॑ रार॒न्धि मि॑थुतीरदे॒वीः ।

वि॒द्याम् वस्तो॑रवसा गृ॒णन्तो॑ भर॒द्वाजा॑ उ॒त तं॑ इन्द्र नूनम् ॥ ६ ॥

ए॒व । ए॒वम्^१ । अ॒स्माकम्^२ । स॒म्प्रेरय॑ । शत्रून्^३ । सङ्ग्रामेषु । इन्द्र । उ॒परमय॑ । आ॒क्रोशन्ती^४ ।
आसुरी^५ प्रजा । ल॒भेमहि॑ । धनम्^६ । र॒क्षणार्थम्^७ । स्तु॒वन्त । भर॒द्वाजा । तव । इ॒दानीम्^{१०} । इन्द्रेति^{११} ।

VI.26.

श्रु॒धी न॑ इन्द्र ह्यामसि त्वा म॒हो वाज॑स्य सा॒तौ वा॑वृषाणाः ।

सं अ॒द्विशोऽय॑न्त शूर॑साता उ॒ग्रं नोऽवः॑ पा॒र्ये अ॒हन्दाः॑ ॥ १ ॥

श्रु॒धि । श्रु॒णु । अ॒स्माक॑ स्तुती । इन्द्र । ह्यामसि । त्वाम् । मह॑त । वाज॑स्य । ला॒भार्थम्^{१०} ।
वर्ध॑माना । सङ्गच्छन्ते । यदा । शूरा । सङ्ग्रामे । तदानीमन्तिमे । अ॒ह॒न्ति । उ॒द्गूर्णम्^{११} । र॒क्षणम् ।
अ॒स्माकम्^{१२} । दे॒हीति^{१३} ।

त्वां वा॒जी ह॑वते वाजिने॒यो म॒हो वाज॑स्य ग॒र्ध्यस्य॑ सा॒तौ ।

त्वां वृ॒त्रेष्विन्द्र॑ सत्पतिं तरु॑त्रं त्वां च॒ष्टे मुष्टि॑हा गोषु यु॒र्ध्वन् ॥ २ ॥

त्वा वा॒जी । त्वाम् । अ॒न्नवान्^{१४} ह॒विष्मान् । भर॒द्वाजो॑ वाजिन्या पुत्र । ह॒वते । मह॑त । वल॑स्य ।

१. एव स्तुतस्त्वम् Sy

२. अस्मदीयाः Sy

३. शत्रुवधार्थं प्रेरय Sy.

४. शत्रुसेनाः Sy

५. पर० P अस्मदर्थं वशीकुरु Sy

६. हिंसन्तीः Sy

७. प्रा० D सेनाः Sy

८. वासस्य । निवासमित्यर्थः Sy

९. अन्नेन मह Sy

१०. भरः P भरद्वाजा वयम् Sy

११. अवश्यम् Sy

१२. VM ignores उत ॥ अपि च Sy

१३. 'श्रुधी न इन्द्र' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाज-
स्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते 'श्रुधी'

नोऽष्टौ' (KSA. ३०.26 p 22) इति ।

विनियोगो लैङ्गिकः Sy

१४. आह्वानम् Sy

१५. ऽयासमि P आह्वयामः Sy

१६. त्वा P १७. अन्नस्य Sy

१८. सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतार. Sy.

१९. जनाः Sy २०. युद्धे Sy.

२१. तदान्तिमे Sy

२२. दिवसे Sy. २३. अस्मभ्यम् Sy.

२४. अदाः प्रयच्छ Sy.

२५. हविलक्षणान्नवान् Sy

२६. ऽन्या P

२७. हतवते P स्तौति Sy.

२८. अन्नस्य Sy.

भनिकाङ्क्षितस्य । लाभाय । स्वाम् । वृत्रेपु । इन्द्र ! सता पतिम् । तारकम् । पश्यति । तथा त्वामेव
पश्यति । मुष्टिभिः शत्रूणां हन्ता । गोनिमित्तम् । युष्यन् ।

त्व क्विं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्मं दाशुपे वर्क ।

त्व शिरो अमर्मण पराहृततिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं क्विमं । त्वम् । क्विं कुत्सम् । अचोदय । युद्धे । त्वमप्य । कुत्साय । यजमानाय । शुष्मम् ।
जितवानसि । तथा त्वम् । तिरोहितमस्मानस्य अम्बरस्य । शिरः । पराहृतवानसि । विषोदासाय ।
दंशनीयं सुखम् । करिष्यन् ।

त्वं रथ प्र मरो योधमृष्वभावो युध्यन्त वृषम दशयुम् ।

त्व तुग्र वेतसवे सचाहुन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र त्तोः ॥ ४ ॥

त्वं रथम् । त्वमेव । रथम् । योदारम् । दशनीयम् । प्रहृतवानसि । तथा रक्षितवानसि ।

- १ सर्वं प्राप्यस्य Sy
- २ लाभे निमित्ते Sy
- ३ तु P उपद्रवेषु निमित्तोऽपि भरद्वाजो हवते Sy
- ४ अपि च हे इन्द्र ! Sy
- ५ सज्जमानां पालकम् Sy
- ६ युद्धनामां तारकम् Sy
- ७ भरद्वाजस्त्वां प्रतिपालयते Sy
- ८ मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता Sy
- ९ गोषु निमित्तभूतासु Sy
- १० शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् Sy
- ११ P reads किं for त्वं क्विमम् ।
- १२ हे इन्द्र ! Sy
- १३ भार्यवमुषिम् Sy
- १४ अयो P अयोव्य D
प्रेरयः Sy
- १५ अलसाभार्यम् Sy
- १६ तमथ P, D

१७. ०या D
हविर्वसवते Sy
१८. असुरम् Sy
१९. क्षेपितवानसि । वर्गिति वृषभतेऽद्येवभार्यस्य सुखि
क्यम् Sy
२०. अमर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य Sy
२१. शोधम् Sy
२२. अक्वमी Sy
२३. अतिथीनामभिगन्त्रे विषोदासाय Sy
२४. स्तुत्यम् Sy
२५. हे इन्द्र ! त्वं वृषभसंशकाय राज्ञे Sy
२६. The words त्वमेव रथम् are omitted
by P
२७. युद्धसाधनम् Sy
२८. महान्तम् Sy
२९. स्पृहृतं P प्रापयः Sy
३०. युद्धावपीपलः Sy

युध्यन्तम्^१ । वर्षितारम्^२ । दशद्युनामानम्^३ ।

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दपि^४ ।

अव गिरेदासं शम्बरं हुन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । अवाहन्^५ । प्रकर्षणं^६ रक्षितवानसि । दिवोदासं^७ शम्बरभीतम् । चित्रैः^८ । रक्षणं^९ ।

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्पष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं श्रद्धाभिः । त्वम् । सोमैः । मन्दसानं^{१२} । दभीतये^{१३} । श्रद्धाभिः^{१४} श्रद्धवान् एव । चुमुरि नाम ।

अस्वापय^{१०} —अमारय । त्वम् । राज्यम्^{१६} । पिठीनसनाम्ने । प्रयच्छन्^{१७} । शत्रूणां पष्टिम्^{१८} । सहस्राणि^{१९} । प्रज्ञया ।

१. शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तम् Sy.

२. एतदाख्यं राजानम् Sy

३. दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तम् Sy.

४. VM. ignores the second hemistich of the stanza Sy explains this hemistich in the following manner —

किं च त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् तुग्रमसुरमहन् हतवानसि । वेतसुनामि कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्र हतवानसि । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते 'अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुग्रं कुत्सायि स्मदिभं च रन्धयम्' (RV X 49 4) इति । हे इन्द्र ! त्वं गृणन्त त्वास्तुदन्तं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः । अवर्धय ।

५. ०हत् P, D अवावधीः Sy

६. कर्षणे P प्रकर्षणे पालयसि Sy.

७. राजानम् Sy

८. दभीति P. ९. विचित्राभिः Sy

१०. अतिभी रक्षाभिः Sy

११. VM ignores त्वम् । तत् । उक्थम् ।

इन्द्र ! बर्हणा । कः । प्र । यत् । शता ।

सहस्रा । शूर । दपि । गिरेः । दासम् ।

and शम्बरम् ॥ हे इन्द्र ! बर्हणा बर्हणः

शत्रूणां हिंसकस्त्वमुक्थं प्रशस्य तत्कर्म क अकरोः । किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर ! वीरेन्द्र ! त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्यानुचरान् भटान् प्रदपि विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे 'अर्ध्वर्यवो यः शत शम्बरस्य' (RV. II. 14 6) इति । तथा त्वं दास यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरेः पर्वतान्निर्गतं शम्बरमसुरमवहन् अवावधी । तथापि श्रूयते 'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (RV. II 12 11) इति Sy

१२. मोदमानः Sy

१३. P adds प्रीयते and D adds प्रीतये after दभीतये ॥ एतन्नामकाय राजर्षये Sy

१४. Omitted by P श्रद्धापुत्रसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवद्भवति । तथा च श्रूयते 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (Chā U I 1 10) Sy.

१५. ०ना P. १६. एतदाख्यमसुरम् Sy

१७. स्वा० P अस्वापय. । अवशीरित्यर्थः Sy

१८. एतदाख्या कन्या वा राज्यं वा Sy

१९. पठिन० P पठीन D एतन्नामकाय Sy

२०. ०च्छत P., D

२१. षष्टिसङ्ख्याकानि Sy.

२२. भटानां सहस्राणि Sy.

सह । हृषवान् सहायो वा तस्य भूत्वति ।

अह चुन तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुभ्रमोजः ।
त्वया यत्स्त्वचन्ते सद्यवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । अहमे । अपि । तत् । स्तोत्रुभिः पुत्रपौत्रे सह । प्राप्नुयाम् । तव । प्रशस्यतरम् । सुभ्रम् ।
यत् । च । त्वया । दृढन सुभ्रेन वत्तम् । यत् । स्तुवन्ति । वीरा मनुष्या । वीरे सहित !
बलवत्तम ।

वय ते अस्यामिन्द्र द्युभ्रहृतौ सखायः स्याम महिन् प्रेषाः ।
प्रार्तर्दनिः चत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो वने वृत्राणां सनये धर्नानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । वयम् । तव सम्बन्धिनि । अस्मिन् । अर्थाद्धाने । सखाय । स्याम । पूज्य ! प्रियतमो ।
प्रतवनस्य पुत्र । क्षत्रधीनाम राजास्पदीय । अस्तु । प्रशस्यतम । हर्नने । शत्रूणाम् । धर्नानो व । भजन
इति ।

- १ युगपदेव Sy
- २ अथपी Sy
- ३ The words सहायो वा तस्य भूत्वा refer to सचा (सह) ।
- ४ VM. ignores इन्द्र ।
- ५ भरद्वाज Sy
- ६ सुभ्रमोज Sy
- ७ मवीय स्तोत्रुभि सह Sy
- ८ त्वया वत्तम् Sy
- ९ अतिदायेन प्रदास्यम् Sy
- १० वृद्धमुक्षेन D VM seems to explain त्रिवरूथेन and नहुषा as दृढन and सुभ्रेन ॥ त्रिवरूथेन श्रीणि यद्वयान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा दानुर्णा वयकेन Sy
- ११ स्तोतार Sy
- १२ ०म P गविष्ठ ! बलवत्तम ! इन्द्र ! Sy

- १३ VM ignores इन्द्र ।
- १४ त्ववर्थम् Sy
- १५ प्रार्तर्दना० P प्रार्तर्द० D धननिमित्ते स्तोत्रे Sy
- १६ ०य P स्तोतार Sy
- १७ भवेम Sy
- १८ हे पूजनीयेन्द्र ! Sy
- १९ ०मा D अतिशयेन प्रिया Sy
- २० प्रतवनो नाम राजा । तस्य पुत्रः Sy
- २१ एतन्नामको मम पान्यो राजा Sy
- २२ मधु Sy
- २३ सर्वेषामुष्कृष्टः Sy
- २४ यथाय Sy
- २५ यसूनाम् Sy
- २६ सम्भजनय च श्रेष्ठोऽस्त्विति सम्बन्धः Sy.
- २७ VM ignores इन्द्र ।

VI.27.

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

^१ [किमस्य ^२] ^३ किम् । अस्य सोमस्य । मदे । किम् । वा । अस्य । पीतौ । किं वा । अस्य ।
सख्ये । इन्द्र । चकार । स्तोतार । वा । ये । निषदने प्रवर्तन्ते । सोमस्य । ते । इन्द्र । किम् । अलभन्त ।
पुरा पुरातना ^{१४} । किम् । वा सम्प्रति । नूतना इति ।

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

^{१६} प्रश्नस्योत्तरम्—^{१७} सदस्येति । कल्याणमेव करोतीति ।

- १ 'किमस्य मदे' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्षम् । अनुक्रान्तञ्च 'किमस्यान्त्या चाय-
मानस्याभ्यार्वतिनो दानस्तुतिः' (KSA 30.
27.p 22) । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अन्त्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात् 'या तेनोच्यते'
(KSA. 2 5.p 1) इति न्यायेन दानमेव
देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy
२. The *pratika* is supplied by the
Editor
३. भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन्
अनयेन्द्रमाक्षिपति Sy
४. मदे सति Sy
५. सोमस्य Sy
६. पाने सति Sy
- ७ सखित्वे Sy.
८. कृतवान् । पानात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वस-
तीत्यर्थः. Sy.
९. नतिष P , D गृहे Sy
१०. सन्ति Sy
११. त्वत्तः Sy.

१२. इन्द्रा D
१३. लेभिरे Sy.
१४. पूर्वम Sy.
१५. इदानीन्तनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे Sy
१६. प्रश्नस्यो० D एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय
ईप्सितं धन प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसका-
शात् सम्पूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रति-
पादकानि वाक्यान्नुवाचेदानी तानि निराकरोति
Sy
१७. सशस्य P सदृशस्य D
१८. VM. explains only सत् । विविद्रे by
कल्याणमेव करोतीति ।
इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार ।
अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म
चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये
रणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह
इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ! ते त्वत्तः सत्
शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनास
इदानीन्तनाः स्तोतारः सदु शुभमेव कर्म लेभिरे-
Sy.

नहि नु ते महिमानं समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।
न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नर्किर्ददृश इन्द्रिय ते ॥ ३ ॥

नहि । नहि । सन् । सर्वम् । महिमानं वयम् । जानीम । न च सवम् । धनवत्त्वम् । न च ।
नूतनम् । राधकस्य । न कश्चित् । मघस्यत् । तव । वसम् ॥

एतन्वत्तं इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।
वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्खुनाच्चिदिन्द्र परमो दुदार ॥ ४ ॥

एतत् । तम् । एतत् । वसमिन्द्र । लोके विख्यातमासीत् । येन । हतवान् । वरशिखासुरस्य ।

- १ कलु D नुसम् पूरणं Sy
२ समस्तस्य Sy
३ महिम्नः, महिमानम् Sy
४ ०त्वम् 18 suggested for ०त्वम् ॥ तथा
त्ववीयस्य धनिकत्वस्य च धयं न जानीम Sy
५ स्तुत्यस्य Sy
६ राधसोराधसत् त्ववीयं सर्वं धनं च न जानीम ।
सर्वत्र द्वितीयार्थे पठ्यी Sy
७ केमाधि न Sy   ८ वृषपते Sy
९ त्ववीयम् Sy   १० सामर्थ्यम् Sy
११ VM ignores ते । मघवन् and इन्द्र ॥
ते त्ववीयस्य । हे मघवन् ! धनवन्नित्र ! Sy
१२ अत्र बहुहेयता
अभ्याधर्ती चायमान प्रस्तोकश्च साध्यः ।
आद्यन्तुर्भ्रष्टाब्धं द्विती वारशिक्षर्युधि । १२४।
अभिगम्योचस्तुतो तु प्रथम्याख्याय नामनी ।
मुधि वारशिक्षर्भ्रष्टाभावा विद्धि विनिर्जितो । १२५।
भक्त्युरोहितावाया क्षत्रबन्धुन् जयेवहि ।
क्षत्रं तवैव विद्येयं ब्रह्म यत् पाति सर्वतः । १२६।

- श्रुतिः स्तुतस्तथेत्युक्त्वा पुत्रं पायुमभापत् ।
अघयणीयो शत्रुणां कृष्यन्ती नृपाविति । १२७।
पितरं स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरणं तयो ।
जीमूतस्येति सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वम त्रयत् । १२८।
सूक्तेनानेन तुष्ट्याव सद्ग्रामाङ्गाम्युधिस्तयो ।
तत् प्रत्यापयामास पुनर्वारशिक्षान् प्रति । १२९।
एतस्यत्ते चतसृभो राक्षो साहाय्यकाम्यया ।
भरद्वाजोऽपि तुष्ट्याव प्रीतस्तेन पुरन्वरः । १३०।
अभ्याधर्तितनम्येत्य हर्षुपीयानवीतटे ।
सहितश्चायमानेन ब्रह्मानान् शचीपति । १३१।
(BD V 124.-128, 136-138)
तुष्ट इन्द्रोऽभ्याधर्तिमा सहितोऽरीञ्चयानेति
तवर्षं भरद्वाजस्त्रिषुभेर्त्रं तुष्ट्याव DDN
१३ तत् 18 suggested for तम् ।
१४ इवम् Sy   १५ वीर्यम् Sy
१६ अस्माभिरज्ञापि Sy
१७ वीर्येण Sy, DDN
१८ अहिंसो Sy, DDN
१९ वरशिक्षो नाम कश्चिन्नसुरस्तस्य Sy, DDN

* तम् BD   १ प्रसाद्य BD   २ तवपि BD   ३ शाश्वतम् BD   ४ श्रुतिस्तौ तु तथेत्युक्त्वा
पायुं पुत्रमभापत् BD   ५ RV VI 75   ६ तु स्तुत्या BD   ७ RV VI 27 4, 7
१ राक्षो ? BD   ८ ०ऽनितुष्ट्याव BD   ९ हर्षुपीयां BD   १० नैनाञ्चवीं BD

पुत्रम् । वज्रस्य । यस्मात् । त्वया । निहितस्य तस्मिन् । बलात् । शब्दात् । च । उत्कृष्ट सोऽसुर ।
दीर्णवानिति ।

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिखन् ।

वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन्पूर्व अर्धे भियसांपरो दत् ॥ ५ ॥

वधीत् । वधीत् । इन्द्र । वरशिखस्य । पुत्रम् । अभ्यावर्तिनाम्ने । चयमानपुत्राय । वश नयन् ।
हितावतोऽसुरान् । यदा । हरियूपीयास्यायां नगर्याम् । पूर्वं । अर्धे युद्धार्थं निर्गतो वा । हतवानिन्द्र । तदा-
नीमपरं परार्धे स्थित वरशिखस्य पुत्र । दीर्ण इति ।

१. शेषः शेषांसि पुत्रान् Sy., DDN. शेष इत्य-
पत्यनाम Ngh.2 2
२. त्वदीयवज्रस्य Sy.
३. हित० P प्रेरितस्य Sy., DDN.
४. तस्मि बलात् P शुष्ममिति बलनाम Ngh.
2.9.
५. ध्वनेः Sy. स्वन इति वाङ्नाम Ngh.1 11
६. एव Sy.
७. वरशिखस्य पुत्राणा मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः
कश्चित्पुत्रः Sy.
८. सौसुर. P.
९. अवदीर्यते Sy. वज्रशब्दं श्रुत्वा स्वयमेव दीर्णो-
ऽभवदित्यर्थः DDN.
१०. VM. ignores ते and इन्द्र ॥ ते त्वदीयम् ।
हे इन्द्र ! Sy.
११. पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति Sy भरद्वाज-
स्त्रिष्टुभा इन्द्र तुष्टाव DDN.
१२. अवधीत् । अर्हिशीत् Sy 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपि' इत्यडभावः । कथमवधीदित्युच्यते
DDN.
१३. अयमिन्द्र. Sy
१४. असुरस्य Sy, DDN
१५. पुत्रान् Sy. शेषोऽभ्याव०—'एकीभवति पादा-
विरकारः' (RPR 2 34.) इत्येकीभावः

DDN.

१६. एतन्नामकाय राज्ञे Sy, DDN
१७. चयमानस्य राज्ञः पुत्राय Sy. चयमानस्य
(राज्ञः) पुत्राय DDN.
१८. शन्नयत् P. ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् Sy.
ईप्सितार्थान् प्रयच्छन् DDN.
१९. हितावतो० P वृचीवान् नाम वरशिखस्य
कुलोत्पन्नः पूर्वजः, तद्गोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् Sy., DDN.
२०. ०पीताया० P. हरियूपीया नाम काचिन्नदी
काचिन्नगरी वा तस्याम् Sy. नद्याम् । हरि-
यूपीयायामित्यज्ञानां निवारणार्थम् 'ऊष्मान्त-
स्था०' इत्यनेन 'हरियोजनाय हरियूपीयायाम्'
(RPR.14 40.) इति शौनकेन यत्नः कृतः
DDN
२१. प्राग्भागे स्थितान् Sy., DDN
२२. ०त् P., D
२३. अवधीत् Sy
२४. अपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रः Sy.,
DDN.
२५. परः शि० P, D
२६. दीर्णोऽभूत् Sy
२७. VM. ignores भियसा ॥ भियसा भीत्या
Sy.

त्रिंशच्छतं वर्मिणं इन्द्र साकं व्यव्यावत्या पुरुहूत भवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा मिन्दाना न्यथान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशच्छतम् । त्रिंशच्छतम् । कवचिन । इन्द्र । साकम् । व्यव्यावत्या नगयाम् । पुरुहूत ! अग्नेच्छया ।
वृचीवन्तमान । युद्धार्थम् । निर्गच्छन्त । त्वया मिद्यमानानि । न्यथानि । पतनानि । प्राप्नुवन् पराङ्मुखा
घासमित्यर्थं ।

यस्य गावावरुपा सूयवस्यु अन्तरु पु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वश परादाङ्गुचीवतो देववाताय शिचन् ॥ ७ ॥

यस्य । यस्य । अश्वौ । रोचमानौ । शोभन् घासमिच्छन्तौ । धावापृषियोरन्त । सुचरत घासम् ।
रेरिहाणौ । स । सृञ्जयाम राशे । तुर्वश नाम । परादात् । वृचीवत । देववाताय । प्रयच्छन् ।

१ इदानीमुक्तमेवाथ विवृणोति Sy

२ ०शच्चतं P ०शच्चतं D त्रिंशदधिकशत-
सङ्ख्याकाः Sy

३ कवचमूतः Sy

४ युगपदेव Sy

५ पूर्वोक्तामां हरिपूषीयायाम् Sy

६ हे ऋषिभिराङ्गुतेन्द्र ! Sy

७ अश्वोऽन्नं यशो वा, सङ्घाञ्जया युद्धे त्वां जित्वात्र
प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः
Sy

८ पृचीसा० P वृचीसा० D धरशिक्षस्य पुत्राः
Sy

९ हिसार्थं त्वां हिसितुमित्यर्थं Sy

१० निर्गच्छ P ०स्त D अमिपतन्तोऽमिगच्छन्तः
Sy

११ त्वयाम्य P

१२ ०माना P D भिचन्तः Sy

१३ अर्थमून्यामि Sy

१४ Omitted by P पात्राणि यज्ञसाधमानि
Sy

१५ अगच्छन् । विनाशं प्राप्पुरित्यर्थं Sy

१६ ०सीवित्य० P

१७ इन्द्रस्य सम्बन्धिनो Sy

१८ अश्वयद्यौ रोचमानौ Sv

१९ शोभनतुषामाङ्गुतेन्द्रो Sy

२० अन्तर P, D मध्येऽन्तरिक्षे Sy

२१ उ सु इतीमौ पुरषौ Sy

२२ गच्छन्तः Sy

२३ रेरिहाणौ P, D लेसिहाणौ पुनः पुनर्घासि-
मास्यावयन्तौ । यद्वा गतिविशेषं कुर्वन्तौ Sy

२४ इन्द्रः Sy

२५ एतन्नामकाय राम्ने Sy

२६ तुर्वशं राजानम् Sy

२७ प्रवदौ Sy

२८ धारशिक्षान् Sy

२९ ०यते देवपाताय P, D देवपातघ्नोत्पन्नाय
Sv

३० प्रायच्छत् P शिक्षम् ऋषीकुर्वन् । तेषां धनानि
प्रयच्छन्ति वा Sy

३१ VM ignores उ ।

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।
अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान्^१ । रथवधूयुक्तत्वाद्, द्विविधा^२ । विंशतिम्^३ । गा^४ । धनवान् प्राज्ञ । मह्यम् । सम्राट् ।
अभ्यावर्ती^५ । चायमान^६ । अग्ने^७ । ददाति^८ । दुर्नशा^९ । नाशयितुमशक्या । इयम् । दक्षिणास्तु सर्वदा फलप्रदा ।
पृथुकुलजातानामित्यभ्यावर्तिनश्चायमानस्य दानस्तुति ।

१. वारशिखहननानन्तरं यत्कृतं तदुच्यते । तत्र
बृहद्देवता
एव^a वारशिखाञ्जित्वा ततोऽभ्यावर्तिसाञ्जयो ।
भरद्वाजाय गुरवे ददतुर्विविधं वसु ॥१३६॥
ऋषिरप्यभितुष्टाव दानं तत्र च तस्य तु ।
ऋचैकया द्वयाँ अग्ने सम्राट् ख्यातिं जगौ तदा^b
॥१४१॥

भरद्वाजो दानदमभ्यावर्तिनं सम्राजं त्रिष्टुभा
अग्नये प्रकथयति । किमस्यान्त्या चायमान-
स्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिरित्यनुक्रमणी ।
(KSA 30 27 p 22) DDN

२. अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं
धनजातमग्नये प्रकथयति Sy.

३. ंत्वा P. VM does not explain
रथिनः and वधूमत. but only affords
the proof of द्वयान् ।

रथसहितान् स्त्रीयुक्तान् Sy रथसहितान्
स्त्रीसहितान् DDN

४. मिथुनभूतान् Sy , DDN

५. विंशतिसङ्ख्याकान् Sy , DDN.

६. पशून् Sy , DDN

७ धनवान् प्रभूतदानो वा Sy., DDN

८. राजसूययाजी Sy

वाजपेययाजी 'अपरं वै राज्य परं साम्राज्यम्'
इति शातपथी श्रुतिः । सम्राडिति 'रेफोष्मणो'
(RPR.4.15) इति परिपन्ने प्राप्ते 'सम्राट्
शब्दः परिपन्नपवादः' (RPR 4 23)
इति न DDN.

९. ंति D.

एतदाह्वयो राजा Sy

१०. चयमानस्य पुत्रः Sy.

चयमानपुत्रः DDN.

११. प्रायच्छत् Sy

प्रयच्छति DDN

१२. दुशा P केनापि नाशयितुमशक्या भवति Sy.

दूणाशेति 'इदचदूणाशद्वलभं'(RPR 5 55.)
इति दीर्घणत्वे । 'दूणाशः, उक्थशासश्च०'
(RPR 9 36,37) इति णकारस्य दीर्घः
DDN.

१३. ंजातमित्य० P , D पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो
राज्ञः सम्बन्धिनीः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.,
DDN

आ गावो अग्मभूत मद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुपसो दुहानाः ॥ १ ॥

'आ गाव' ॥ गव्यसूक्तम् । द्वितीयन्त्री वान्त्यश्च पाद' ॥ आगतो अभ्यावर्तितश्चायमानान् मयि ।
गावः । अपि च । कल्याणम् । अक्रुवन् । सीदन्तु च । अस्मद्गोष्ठे । रमयन्तु च । अस्मान् । वत्सयुक्ता' ।
स्वेते कृष्णैश्च वत्सैर्वह्नुकृपा' । इह । स्यु । इन्द्रायम् । बह्वी' । उपस' । पयो दुहाना' ।

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिञ्चत्युपेददाति न ख मुपायति ।
भूयोभूयो रुयिमिदस्य वर्धयन्मिन्ने खिल्ये नि दधाति देव्युम् ॥ २ ॥

इन्द्र' । इन्द्र । यज्वने । वरिद्रम्य प्रयच्छते' । च धनं च तस्म । प्रयच्छति' । न कवाचित् । तस्य
स्वम् । मुष्णाति । भूयो भूय' । रुयिम् । एव । अस्म्य । वर्धयन् । शत्रुभिरभिन्ने । अप्रतिहृते' च स्थाने ।

१ 'आ गाव' इत्यष्टर्च पठधर्म सूक्तम् । अत्रेय
मनुस्मृतिका—'आ गावो गव्यं द्वितीयन्त्री
वान्त्यश्च पावोऽन्त्यानुष्टुब्जागतस्तुचो द्विती
यादि' (KSA 30 28 p 22) इति ।
मरडाज श्रुति । 'इन्द्रो यज्वने' इत्याद्यस्तुचो
सागत', 'उपेदम्' इत्यन्त्यानुष्टुप्, शिञ्चाद्यत
स्त्रिभिष्टुम् । कृत्स्नस्य गोर्वेषता द्वितीयाया
सूक्तागस्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो वेद्यता ।
गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'भागानीयमेके' (AGS 2 10 7) इति Sy

२ ०न्वि P D

३ ध्यान्तश्च P

४ The passage द्वितीय पाद is a
fragment of KSA 30 28 p 22

५ अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु Sy

६ भजनीयं क्षुभम् Sy

७ कुर्यन् P, D कुर्यन्तु Sy

८ उपविशन्तु Sy

९ अस्मत् P ०गोष्ठे D तथास्मदीये गवां स्थाने
Sy १० रमन्ताम् Sy

११ रमयन्तु च । अस्मान् is omitted by P
तबनन्तरमस्मात् Sy

१२ ०क्ता P, D प्रजावत्या सन्ततितहिता Sy

१३ नामावर्णा गावः Sy

१४ अपि चास्मिन् गोष्ठे Sy

१५ स्व P भवेयु Sy

१६ बह्व्यं Sy

१७ उपःक्रामान् प्रति Sy

१८ ०न् P

१९ यजनशीलाय Sy

२० स्तुतिभिः प्रीणयिषे च स्तोत्रे Sy

२१ अपेक्षितं धनम् Sy

२२ व D

२३ दधाति Sy

२४ मय्यन स्तोतुश्च स्वमूर्तं धनम् Sy

२५ अपहरति Sy

२६ भूयो भूयो भूयः P D पुन पुन Sy

२७ धनमात्मना दत्तम् Sy

२८ अपि च उभयविधस्य Sy

२९ बुद्धि प्रापयन् Sy

३० शत्रुभिरभेद्ये Sy

३१ ०श्रेयहृते P ०श्रेयहृते D क्षिप्तमप्रतिहृतं
स्थानम्, तदेव खिल्यम् । स्वाधिको यत् ।
अभ्यर्गन्तुमशक्ये स्थसे Sy

स्थापयति । देवकांगम् ।

न ता नशन्ति न दंभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दंघर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्यागित्ताभिः मचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

‘न ता । न । ता । नशन्ति । न । ता । नाशन्ति । तस्करो न नाशति । न । नाशम् । प्रमिष-
भव । व्यथि । प्राधर्षणं करोति । ददाति । । याभिः । यजते । नासामामित्रो न मित्रेभ्यः । प्रवच्छति ।
दीर्घकावम् । ताभिः । सह । मचते कर्तव्यम् । गोपतिः गोपस्य नाम । मचते मचन्तुना स्ति ।’

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुषं यन्ति ता अग्नि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मतेस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न ता अर्वा । कटिर्भेदनकर्माभिः प्रमानरेणु । अयूषामभयं । न । ता । त्वम् । प्राप्नोति याभिर्द्वान्
यजते । नच । नस्कृतम् । उपाभिगच्छन्ति नभस्तारं ताणं न तापेशले । यज्ञा । यज्वनं । मतेस्यम् ।

१ निक्षिपति । निवामयतीत्यर्थं Sy.

२. देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्त त जनम् Sy.

३. VM ignores उप । इत् und ददाति ॥
न केवल सकृदेव दानमपि तु सर्वदेवैत्यारह,
उपेद्ददाति उपेत्य सर्ववा ददात्येव Sy.

४. दैवीना हविषु ‘न ता नशन्ति, न ता अर्वा’
इति गोदेवताया याज्यापुरोऽनुवाक्ये’ (ĀSS
6 14) । गोस्तोमेषु मरुत्वतीयनिष्केवल्यपो-
रैते सूक्तमुखीये । सूत्रितञ्च—‘न ता अर्वा
रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दंभाति
तस्कर’ (ĀSS 9 5) इति Sy

५. गाव. Sy

६. नचन्ति P, D. अस्मत्सकाशात् (न) नश्यन्तु
Sy

७. अस्मदीया गा न हिंस्यात् Sy

८. Omitted by P चोरोऽपि Sy

९. Omitted by P, D.

१०. इमा गा Sy

११. अमित्रस्य शत्रो. सम्बन्धि Sy

१२. शस्त्रम् Sy

१३. ँण D. आक्रामतु Sy

१४ इन्द्रावीनुद्दिश्य Sy.

१५. मि. D गोभिः Sy.

१६ यजन करोति Sy.

१७ गा इन्द्राभ्यम् Sy.

१८ चिरकालम् Sy.

१९ तादृशीभिर्गोभिः सह Sy

२०. तद्गच्छताम् Sy

२१ एवम्भूताना गवा स्वामी यजमान Sy

२२. VM ignores इत् ॥ इदेव Sy.

२३ अग्निभे० P, D रेणोः पाथिवस्य रजस
उद्देवक । कटिर्भेदनकर्मा Sy

२४. युद्धार्थमागतोऽश्व Sy

२५. र P

२६. गाव Sy

२७ हत्तु D.

२८. प्राप्नुयात् Sy

२९. सस्कृत्वम् P सस्कृत्वत्वम् D. विशसनादि-
सस्कारम् Sy

३०. अभिगच्छन्तु Sy.

३१. यागशीलस्य Sy

३२ मनुष्यस्य Sy.

वह्नि स्तोत्रम्यम् । भयाभावम् । प्रति । गार्व । विचरन्ति ।

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भूचः ।

इमा या गाव स जनासु इन्द्र इच्छामोद्गदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गाव । गाव एव । भर्गा दव । गाव एव । इन्द्र । तादृशा भग इन्द्रस्य माम् । प्रागच्छतु । गाव । सोमस्य श्रितस्य । मुख्यस्य । भेषे 'अत्र राजानमाहृत्य पयमोदनो परिवेषित्यत्रयात्' इत्युक्तम् । इमा । या । गावो यज्ञस्य साययित्य । ता एव । इ जना । इन्द्रा भवति । इच्छामि । हृत्यन । मनसा भूतम् । इन्द्रम् ।

यूय गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीर चित्कण्ठया सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृह कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सुभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । यूयम् । गाव । वीन कृषे । कृगम् । भद्रि । भद्राभनाययवम् । भद्रि । कृषे । घोभना वयवम् । भद्रं च । गृहम् । कृणुथ । हे भद्रवाच । महत् । व । भद्रम् । उच्यते । सहासुषु क्षीरातिकम् ।

- १ स्तोत्रं D विस्तीर्णगमनम् Sy
- २ ०व P, D भयवर्जितं प्रवेक्षम् Sy
- ३ उद्विष्य Sy
- ४ गा P
- ५ विद्योपेय गच्छन्तु Sy
- ६ VM explains ता once only
- ७ गवा P
- ८ भगवो P धनं भवन्तु Sy
- ९ गा Sy
- १० इव P
- ११ मह्यम् Sy
- १२ ०च्छ P, D यच्छन्तु Sy
- १३ ०स्याकी० D
- १४ मुक्षस्य P, D हृषिषां श्रेष्ठस्य Sy
- १५ भक्षणं भवन्तु । अमिद्युतस्य हि सोमस्य गव्ये नास्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् Sy
- १६ ०वेपियस्याक० D
- १७ एवम्भूता Sy
- १८ यां P गाव सन्ति Sy
- १९ स ता इत्यर्थः, ता एव गाव Sy

- २० भयन्ति । उषिषृताविक्रमेणेन्द्रस्याप्यायनत्वात् Sy
- २१ कामये । साधनभूताभिर्गोभिरेषभूतमिन्द्रं पट्ट-मिच्छामोत्यर्थं Sy
- २२ यद्गामुषतेन Sy
- २३ एवम्भूतमिन्द्रम् Sy
- २४ VM ignores इत् and चित् ॥ इत् एव । चित्त्वित्यप्यर्थे Sy
- २५ प्राप्यायनं कृष्येत्ययः Sy
- २६ क्षीणम् Sy
- २७ शो० P Omitted by D अदसीलम् Sy
- २८ Omitted by D
- २९ ०यव P, D घोभनाङ्गम् Sy
- ३० कन्त्याणम् Sy
- ३१ कृशम् D अस्ववीर्यं गृहम् Sy
- ३२ गोभिरुपेतं कृष्य Sy
- ३३ हे कृष्याभ्यन्वयेता । गाव । Sy
- ३४ गृह्णाकम् Sy
- ३५ सर्ववीर्यस्य इत्यर्थः Sy
- ३६ यागपरिपत्तु Sy,

प्रजावतीः सूर्यवंसं रिशन्तीः शृद्धा अपः सुप्रपाणे पिवन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसुः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावती^१ । वत्मावती^२ । शोभन चानम्^३ । भयतेति^४ । गच्छति^५ । उस्ताति^६ । शोभने तीर्थे^७ ।
पिवन्ती^८ । व^९ । रुद्रस्य^{१०} । हेति^{११} । परि^{१२} । वो^{१३} । हेती^{१४} । रुद्रस्य^{१५} । वृज्याः^{१६} ॥ ७ ॥

उपेदमुपपचनमासु गोपृषं पृच्यताम् । उपं अपभस्यु रेतस्युपेन्द्रु तव वीर्ये ॥ = ॥

उपेत्^१ । उपपचनान्^२ । मासु^३ । गोपृषं^४ पृच्यताम्^५ । उपं^६ । अपभस्यु^७ । रेतस्युपेन्द्रु^८ । तव^९ । वीर्ये^{१०} ॥ = ॥

मासु^१ । विदमथ्या^२ । मासो नाम तथ्यम् ।

तिर्यगात्त्व निजन्त् तयोर्वा रित्तेण मुत् ।

१ ंती D

२. हे गाव. । यूपम् Sy

३. प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भयतेति शेष. Sy.

४. शोभनतृणम् Sy

५. रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिशन्त्यो भयत Sy

६. निर्मला Sy

७ सुखेन पातव्ये तटाकादौ Sy

८ तीर्थे पिवन्ती तीर्थे पिवन्ती P पिवन्त्यश्च
भवत् Sy.

९. युष्मान् Sy.

१०. कालात्मकस्य परमेश्वरस्य Sy

११. आयुधम् Sy.

१२. परिहरतु Sy.

१३. तास P The passage बुभुक्षा तासाम्
refers to हेति., so it should
immediately follow हेति ।

१४. ईश्वरो माभूत् Sy.

१५. VM. ignores मा । व । स्तेन. and
अघशंस. ॥ वो युष्मान् । स्तेनस्तस्कर. ।

अथदान व्याघ्रादिः शशुर्भोजन Sy

१६ ंपवृच्य० D

मम्पृच्यताम् Sy

१७. ंपवृच्य० D प्राप्यापनम् Sy.

१८ गोप् प्राप्यापितासु ततीयु तत्सम्बन्धिषीरादि-
हृदिद्वारेणेन्द्र प्राप्यापितो भयतीत्यर्थं Sy.

१९ ंपवृच्य० D

२०. गवा गभंमावधानस्य वृषभस्य Sy

२१ ंवो वृष० D.

२२. रेत. is suggested for ते. ।

२३ ंपवृच्य० D उपेति पुनर्वचन पादभेदाना
पूरणार्थमिति Sy.

२४. त्वदीये Sy.

२५. वीर्ये निमित्ते Sy

२६ ंण P

Ms D puts the figure ॥२८॥
here to indicate the end of
the twenty-eighth hymn No such
number is given in P.

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

'इन्द्रं वो नरं' सुख्याय^१ व्याचिख्यासति माघव ।
 मत्वर्थीयेषु वक्तव्य पूरणेषु प्रदशयन् ॥१॥
 मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयो न तु लोके प्रदृश्यते ।
 प्रयुज्यते स वेदे तु पाव पूरयितु पुन ॥२॥
 'वाजेभिर्वाजिनीवती' 'रक्षोहत्याय वच्चिवे' ।
 'मा यातुर्यातुमावताम्' इति पादा निदर्शनम् ॥३॥
 मत्वर्थीयो बहुव्रीहेर्नेष्यते शाब्दिकैरिह ।
 'अयमा सुदानव' इति दृष्टो वेदेषु तादृश ॥४॥
 'दस्ना दसिष्ठे' इति पदे तथा 'रथ्या रथीतमा' ।
 दस्ना रथ्येति तत्राह^२ पूरणे नेति माघव ॥५॥
 स्तुतिविरम्याभिधानादर्थभिर्देऽपि गम्यते ।
 दशनीयाविमौ देवावित्युक्त्वा भाषते पुन ॥६॥
 न दशनीयावपि तु दशनीयतमाविति ।
 तथा न रथ्यावपि तु रथनेतृतमाविति ॥७॥

१ Supplied by the Editor

२ RV VI 29 1

३ Omitted by D

४ Omitted by P

५ RV I 3 10

६ RV VI 45 18

७. ०र्यतुमा० P RV VIII 60 20

८ RV I 141 9

९ RV I 182 2

१० रथित० P RV I 182 2

११ P reads रथ्या रेयेति for दस्ना रथ्येति ।

१२ ०त्राह R.

१३ भाषिते P, D

दूरप्रयुक्तोपसर्गस्मरणार्थं पुन क्वचित् ।
 उपसर्गा प्रयुज्यन्ते न ते केवलपूरणा ॥८॥
 'आ वामश्वासु शुचय' 'आ भारती भारतीभि' ।
 पादे चतुर्थ आकार प्रयुक्त उभयोरपि ॥९॥
 'अभि त्वा गोतमा गिरा' बहव सन्ति तादृशा ।
 प्रागाख्यातात् प्रयुज्यन्ते तत प्रागपि केचन ॥१०॥
 'त्व नो अग्ने तव देव' 'मरुतो मारुतस्य न' ।
 एवविधेषु मन्त्रेषु पूरणत्व न विद्यते ॥११॥इति॥

VI 29.

इन्द्रं वो नरः सख्यायं सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।
 महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामुं एवमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रं वः ॥ भरद्वाज ॥ इन्द्रम् । युष्माकम् । ऋत्विज । सख्याय । स्पृशोयु । महान्तम् । गच्छन्त ।
 इन्द्रस्य सुमतये । कामयमाना । महत । हि । दाता । वज्रहस्त । भवति । महान्तम् । एव । रमणीयम् ।
 रक्षणाय । यजध्वम् ।

१. Omitted by P.

२. RV I 18 I 2   ३. RV III 4 8

४. ०रा. D RV I 78 I

५. ०तान् D   ६. RV I 31 I 12

७. RV VIII 20.23

८. अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्ड-
 लस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि ।
 'इन्द्रं वः' इति षडृच षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्थं
 त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्र षट्'
 (KSA 31 29 p 22) इति । गतो विनि-
 योगः Sy.   ९. हे यजमाना. ! Sy

१०. युष्माकं सम्बन्धिन. Sy

११. नेतार ऋत्विजः Sy. १२. सखिभावार्थम् Sy.

१३. ०शे P परिचरन्ति स्पृशन्ति वा Sy

१४. महान्ति स्तोत्राणि Sy.

१५. उपयन्त. प्राप्नुवन्तः । कुर्वन्त इत्यर्थः Sy.

१६. सुतमयेत P, D. सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका
 तदीया बुद्धिः । ताम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्'
 इति कर्मणः सम्प्रदानसज्ञा Sy.

१७. ०मय० D यद्वा महो महत्कर्म यन्तोऽनुति-
 ष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः
 शब्दयन्त. । चकाना इति कामयतेऽश्चान्दस
 रूपम् । यद्वा 'कै गै शब्दे' इत्यस्माल्लिट कानचि
 रूपम् Sy

१८. महतो धनस्य Sy

१९. यस्मात् Sy.   २०. ता P

२१. वज्रपाणिरिन्द्रः Sy. -

२२. तस्मात् हविर्भिः पूजयत Sy.

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिचुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थुरयोराध्वमश्वासो धृपणो युजानाः ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । अपि । यस्मिन्निन्त्रे । हस्ते । नृहृतां अर्या । तिष्ठन्ति । अपि च ये । हिरण्यम ।
रथे तिष्ठति । अपि च यस्य । स्थुरयो । वाहो । अश्वप्रहा भवन्ति । अपि च । अर्ध्वानि । अश्वा ।
पुमांस । युजानां भवन्ति ।

श्रिये ते पादा इव आ मिमिचुर्धृष्णुर्वृज्जी शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरमिं दृशे कं स्वर्णं नृतविशिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये ते । अयणाय मनुष्याणाम् । तव । पादानि तज्जासि । मनुष्याणां परिचर्याम् । कूर्वन्ति प्रकाशं
कूर्वन्ति गमनाय । धर्पिता । बलेन । वशी । दानवान् । आच्छादयन् । स्पृम् । शोभनगन्धम् । दर्शनाय
त्वाम् । आदिष्ये । इव । गमनशील । भवसि । नत ।

- १ VM explains आ as अपि and अपि च ।
- २ इन्द्रे कुत्र ? इति धेतु—तरीये बाहो । यद्वा
एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य विशेषणम् । हस्ते
हस्तपर्यन्तश्च इत्यर्थः । यद्वा ईदृशो यस्मि
निन्त्रे वर्तमाना राय आसिञ्चन्ति आपुरयन्ति
स्तौतुन् Sy हस्तो हन्ते । प्राशुर्हृनने N 17
- ३ नुभ्यो हिला राय Sy
- ४ आसिञ्चन्ते आपुरयन्ते । मिमिक्षु—अत्ययनेन
कर्मणि कर्तृप्रत्यय Sy
- ५ इन्द्रः Sy
- ६ सुवणमये Sy
- ७ ंति D VM explains रथे and
रथेष्ठा together as रथे तिष्ठन्ति ॥ रथे
स्थाता तत्स्वभावः सन् रथे प्रातिष्ठति । यद्वा
रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रामो धमानि हिरण्यये
रथे तिष्ठन् आसिञ्चति अभिधर्षति Sy
- c. विस्तृतयो Sy
- ८ गमस्तिरिति बाहुनाम् Ngh 2.4.
- १० अभीशव आयम्यन्ते Sy
- ११ अर्ध्वानि मार्गे आ मिमिक्षु आसिञ्चन्ति आपुर
यन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । समिन्द्रं स्तुम इति
श्लेषः Sy १२ सेक्तारो युवाणः Sy

- १३ युज्जाना P युज्जाना D रथे युज्यमाना
Sy १४ ०य D
- १५ हे इन्द्र ! Sy
- १६ ऐश्वर्यार्थम् Sy
१७. त्वरीययो Sy
- १८ पदा० D पादयो Sy
- १९ परिचरणम् Sy
- २० आसिञ्चन्ति, समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति ।
अत्ययनेन बहुवचनम् । यद्वा ते तव पादो
श्रिये श्रियितुं सेधितुम् आ मिमिक्षु आसिञ्चन्ति
अनुतिष्ठन्ति Sy
- २१ शत्रुणां शर्वकः Sy
- २२ यत्स्वं शर्वसा बसेन Sy
- २३ वज्रवान् Sy
- २४ वसिष्ठा स्तोत्रुभ्यो दातव्यं धनं तद्वाम् Sy
- २५ सतसगमनशीलमात्मीयं स्पृम् Sy
- २६ प्रशस्तम् Sy
- २७ सर्वेषां दर्शनार्थम् Sy
- २८ सूर्यं Sy
- २९ गन्तव्यणीयो वा Sy
- ३० हे मेत ! इन्द्र ! तत्त्वम् Sy
- ३१ VM ignores कम् ॥ कमिति पूरकः Sy

स सोम आभिश्चलतमः सुतो भूद्यस्मिन्पक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

स सोम । स । सोम । आभिमुख्येनेन्द्रस्य मिश्रयिता । सुत । अभवत् । यस्मिन् । पुरोडाश ।
पच्यते सवनीय । सन्ति च । धाना इन्द्रम् । नर । स्तुवन्त । स्तोत्रस्य कर्तार । उक्थानि च । शसन्त ।
देवैरतिशयेनाभिगम्यन्ते स्तोत्रशस्त्रशुश्रूषुभि ।

न ते अन्तः शवंसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न ते अन्तः । न । तव । अस्य । बलस्य । अन्त । केनचित् क्रियते । महत्त्वेन तच्छव । द्यावा-
पृथिवी । विवाधते । शीघ्रम् । आप्रयच्छन्ति । तानि धनानि । त्वरमाण । गीयूथानिव गोवृष । अप्सु ।
सङ्गच्छमान । रक्षणार्थम् ।

१. ०म D.

२. य. सोमो वक्ष्यते स सोमः Sy.

३. आभिमुख्येन मिश्रतमः भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं सङ्गच्छते Sy.

४. अभिपुत सन् Sy.

५. ०तो भवन् P, D

६. सोमेऽभिपुते सति Sy

७. पुरोपाशः P ०श D. पक्तव्यः पुरोडाशादि. Sy.

८. हविरर्थं सस्कृता भवन्ति Sy.

९. घ P धना D भृष्टयवाः Sy.

१०. नेतार Sy.

११. स्तोत्रं स्तुवन्त Sy.

१२. कर्ता नि P. ब्रह्मणोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तार ऋत्विज Sy.

१३. उक्थानि शस्त्राणि Sy.

१४. Omitted by P

१५. शस्यन्त P. उच्चारयन्त. Sy.

१६. देवानतिशयेनोपगता भवन्ति स सोम इन्द्रेण तस्मिन्मिश्रितोऽन्नदित्यन्वय Sy

१७. ग P

१८. ० इन्द्र ! Sy

१९. उक्तगुणस्य Sy.

२०. अवसानम् Sy.

२१. के D

२२. अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः ।
(न) अवाधायि । अस्माभिः (न) अज्ञायी-
त्यर्थः Sy.

२३. ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ।

२४. यद्वलम् Sy-

२५. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२६. यस्माद्वलाद् द्यावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः Sy.

२७. क्षिप्रम् Sy

२८. आपूरयति Sy.

२९. तद्वलम् Sy.

३०. धनि P

३१. त्वरितः सन् Sy

३२. तत्र दृष्टान्त. । यथा गोपालोऽप. पायवन्नद्धि-
स्तर्पयति तद्वत् Sy.

३३. उदकेषु Sy.

३४. ऊत्या तर्पकेण हविषा Sy.

३५. सम्यग्यजन् Sy.

३६. VM ignores सूरिः ॥ सूरि स्तोता
Sy.

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तुती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्युन् ॥ ६ ॥

एवेत् । एवम् । एव । इन्द्रः । स्वाह्वान । दधानीयः । भवतु । रक्षणायाम् । अरक्षणाय च सन्तुणाम् । हरणशीलहनु । सवनशीलः । एवम् । हि । जात इन्द्र । असमात्योजा समातिवली यो भवत स समात्योजा भतादृश आसीत् । पुरूणि । च । वृत्राणि । हन्ति । नि च हन्ति । असुरानिति ।

VI 30

भूय इद्वाबृधे वीर्यायँ एको अजुषो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

“भूय” । भूय । एव । वर्धते । वीर्यकरणाय । स्वयमेव । जरयितुमशक्य । प्रयच्छति । बनानि । सोऽयमिन्द्र । पृथिव्या । विवदेष । अतिरिक्त आसीत् । अर्धम् । एव । प्रति । अस्यन्द्रस्य । द्यावापृथिवी भवत् ।

१ उक्तेन प्रकारेण Sy

२ इदिति पूरणं Sy

३ ०न्द्र P D

४ सुखेनाद्वातव्यं Sy

५ महाम् Sy

६ आगमनेन Sy

७ २० P, D अनागमनेन वा Sy

८ शिप्रे हनु नासिके वा । हरितवर्षे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः Sy

९ गमयिता भवति धमानाम् । स्वयमगतोज्जागतोऽपि स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतिस्वर्षः Sy

१० प्राहुभूतोऽयमिन्द्रः Sy

११ ०न्द्रे समात्योजा P ०न्द्रे स० D

असमात्यसमानममुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशं सन् Sy

१२ य य P य D

१३ बहूनि Sy

१४ द्यावरकाणि रक्षाःप्रभृतीनि Sy

१५ हिमस्तु Sy

१६ न P, D निहस्तु Sy

१७ उपक्षपयितुन् शश्वेष Sy

१८. ‘भूय इत्’ इति पठन्तश्च सप्तमं सूक्तं भरद्वाज स्यात् अष्टममैन्द्रम् । ‘भूय पठन्’ (KSA 31 30 p 22) इत्यनुष्वात् । अग्निष्टोमे माध्यस्थिनसवनेऽष्टावाकशास्त्र एतत्सूक्तं धंस नीयम् । सूत्रितञ्च—‘उबिन्धस्य रिष्यते भूय इत्’ (ASS 5 16) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तर्धेव पठन्मारण्यके सूत्रितम्—‘भूय इद्वाबृधे वीर्याय नृणाम् त्वा’ (AA 5 16) इति Sy

१९ अयमिन्द्रः Sy २० बहुतरन् Sy

२१ प्रबुद्धोऽभूत् Sy

२२ धीरकर्माणि वृत्रवधावीनि कर्तुम् Sy

२३ मुख्यं Sy

२४ जायि० P, D

२५ स्तोतृभ्यो ददाति Sy

२६ भूमेऽथ Sy २७ द्युसोकात् Sy

२८ अतिरिष्यते Sy

२९ वृति P D

३० अस्मिन्नेत्यार्थो भागो द्यावापृथिव्यो प्रतिनिधि संवतीत्यर्थः Sy

३१ VM ignores उमे ।

अथा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।
दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्धि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अथ । अत^१ । जानामि^२ । बृहत्^३ । इन्द्रस्य^४ । बलमिति^५ । यान्यसौ^६ । धारयति । न तानि कश्चित् ।
हिनस्ति व्रतानि । तत्रैतदेक व्रतम्^७, अन्वहम्^८ । दर्शनीय^९ । सूर्य^{१०} । भवति । तथा सुकर्मन्द्र^{११} । सन्नानि^{१२} । उरूणि^{१३}
पृथिव्यादीनि । विधारयतीति^{१४} ।

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।
नि पर्वता अब्रसदो न सैदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्या चित्^{१५} । अद्य^{१६} । पुरा^{१७} । च । तत्रैव^{१८} । वैग^{१९} । नदीनाम्^{२०} । यत्र^{२१} । आभ्य^{२२} । मार्गम्^{२३} । वज्रेणारद^{२४} ।

१. अधुना Sy.	दीर्घत्वम् SKN.
२. स्तौमि । मन्यति. स्तुतिकर्मा Sy.	१५. नू पुरा Sy.
३. महत् Sy.	१६. अपि Sy, Dur
४. असुरहननकुशलं बलम् Sy.	१७. तदेव SKN
५. स चेन्द्रो यानि कर्माणि Sy.	१८. कर्म वर्तते Sy कर्म प्रवर्तते Dur
६. कानि पुनस्तानि ? आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येक कर्म Sy	कर्म SKN
७. प्रतिदिनम् Sy	१९. नदीना सम्बन्धि Sy., Dur
८. वृत्रेणावृत. सूर्य. Sy.	२०. यद् आभ्य. व्यत्ययेनेते चतुर्थोद्वितीयार्थयोर्द्विती- याचतुर्थ्यो । यस्मै इमा. SKN
९. ०न्द्र P ०कस्मेन्द्र० D शोभनकर्मा स इन्द्रः Sy.	२१. नदीभ्य Sy, Dur यदर्थमेता नदीरित्यर्थः SKN
१०. सत्मानि P, D भुवनानि Sy.	२२. अत्रापि चतुर्थ्यर्थ एव द्वितीया । यस्मा इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । यस्मै गातवे सर्वत्र प्राणि- नामुपकारार्थमुदकपर्णानामासां गमनायेत्यर्थ. SKN
११. उत्तूणि P विस्तीर्णानि Sy.	२३. प्रवहणार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुप- क्षीण सद्वर्तत इत्यर्थः Sy प्रवहणार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वमनुपक्षीणं वर्तत इत्यर्थं Dur 'रद विलेखने' । खातवान् वृष्ट्युदक- द्वारेणाखनस्त्वम् SKN.
१२. व्यधात् । अकार्षीत् । इदमपरं कर्म । एते- दादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः Sy.	
१३. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur भरद्वाजस्य SKN	
१४. हे इन्द्र ! अद्यापि Sy. अद्या, इति साहितिकं	

इन्द्र । तथा शिखोच्चयश्च । आत्मनेव स्वस्थाने सीदन्त । निपीदन्ति । त्वया । दृढा भवन्ति । सुकर्मन् ।
लोका ।

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहृक्वाहिँ परिश्रयानमर्त्योऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यमित् । सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वत्सदृग् । इन्द्र । अन्य कश्चित् । अस्ति । देव । मर्त्यो

- १ अपि च स्ववाक्त्रया गिरय Sy
अपि च स्ववाक्त्रया पवता गिरय Dur
मेघा SKN
- २ अभावनीयमन्नम् । तवर्ष सीवन्त पुर्या इव ।
यथा ते भोजनार्थं नदश्चल्येनासते तथेत्यर्थं Sy
अधामवनीयमन्नं तवर्ष सीवन्त पुर्या इव ।
यथा ते भोजनार्थं नदश्चल्येनासत इत्यर्थं Dur
अधामामर्षाय नियण्णा औबरिका आत्मम्भर
योऽप्यसबस्त इव SKN
- ३ नियण्णा । उत्पत्तं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने
नदश्चल्येनोपधिष्टा बभूवुः Sy नियण्णा ।
उत्पत्तं ? (उत्पत्तं) परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने
नदश्चल्येनोपधिष्टा बभूवुः Dur मिशब्द
सेतुरित्यनेन सम्बन्धयित्वा । त्वया हन्य
माना निपीदन्ति । यथा भोजनप्रधाना वव
विश्रमकर्मभ्रंशिता अनन्या पुर्या नरकाश्रकं
पतन्तोऽप्यो गच्छन्ति, तद्वत् त्वया हन्यमाना
मेघा इत्यर्थं SKN
- ४ इहृताणि स्थिरीकृता आसन् Sy अत कार
पात् बुढानि बुढीकृतानित्यर्थं Dur
सुस्वितानि SKN
- ५ अत कारणात् हे शोभनकर्मभिन्न । Sy
शोभनकर्मन् । Dur हे सुकर्मन् । सुप्रत् ।
वा SKN
- ६ सर्वे लोका Sy, Dur
लोका, अप्यो लोका अपि त्वामाधिता इत्यर्थं
SKN
- ७ VM ignores न and explains
चित् once only
अथ च पुरा च तदेव कर्म नवीना वर्तते । कृतमत् ?

यद्बुद्धियं वहनं कम, कर्म नाम ? अस्य
नोकस्योपकारायानन्नमेता घट्टेयुरिति । गातु
गमनमार्गमाभ्यो नवीभ्योऽर्थाय स्वमरव, अन्न
नस्त्वम् । किम् ? गमनम्, गच्छत्यनेनेति
गमनम् । हे इन्द्र ! तदेव कम, अद्यापि वसते
तासां नवीनां यथा ध्याविष्टमेव त्वया । तामि
रद्यापि तबनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः । एवं
तावद्यं त्वयव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते
लोका । य एते पवता पर्यवन्तो मेघा अथ
सर्वो मित्याद्यितभ्यमन्नमस्मान्मिरित्येतमर्थमुद्दि
श्य, अन्तरिक्षलोके सीवन्ति, अथ तिष्ठन्ते गच्छ-
न्ति वा तेषमि युष्मद्गीर्षोपमुञ्जिता एवोवकभूता
नीचैर्मूम्यामन्नमित्यर्थं सेतुः सीवन्तीत्यर्थं ।
तदेव कृत्या किं बहूना, सद्यथाप्युवकप्रवाणद्वारेण
त्वपचंतानि हे सुकर्मन् । बुद्ध्यानि बुढीकृतानि
रन्तांसि लोका इत्यथ । त्वं चोदेवामेवमन्नमुवकं
च न ध्ययास्य सद्य एवते लोका नाभविष्यन्ति
इत्यभिप्रायः । इहाद्यतस्य सन्निधौ वर्तमानो
नूचिचित्येय पुराणाभिधायी, इत्युपपद्यते Dur
नू चिचिति निपातः । पुराणनवयो नू चेति च ।
'अद्या चिन्नु चित्तरयो नवीनाम्' । अथ च
पुरा तदेव कम नवीनाम् । N 4 17, SKN
II 243

८ ०सिख P, D

९ हे इन्द्र ! Sy

१० सम् P

११ एव । नानुसम् Sy

१२ वक्ष्यमाणम् Sy

१३ अर्घ्यो देव Sy

१४ त्वत्सदृशोऽन्यो मनुष्योऽपि नव विद्यते Sy

वा । न च । ज्यायानिति । हतवानसि । अहिम् । उदकम् । परिवृत्य गयानम् । हत्वा च समुद्रम् । प्रति ।
अवासृज । अप ।

त्वमपो वि दुरो विपूचीरिन्द्रे दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।
राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुपासम् ॥ ५ ॥

त्वमप. । त्वम् । उदकानि । मेघस्य । द्वाराणि । व्यरुज । विष्वगञ्चनानि । इन्द्र । दृळ्हमपा
निर्गमनद्वार च । राजा । अभव । जगत । मनुष्याणाम् । सूर्यम् । दिवम् । उपस च । सह । जनयन् ।

VI.31

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।
वि तोके अप्सु तनये च सरेज्वोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभू. ॥ सुहोत्रो भरद्वाज ॥ त्वमेवैक । धनानामीश्वर । अभव । तथा तव हस्तयो समीपे ।

१. न खल्वस्ति । इति यद् गीयते तत् सत्यमेव Sy.
२. ज्यानिति P जानिति D अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा Sy.
३. अवधी. Sy. ४. मेघम् Sy.
५. अन्तरिक्षं जलधि वा Sy.
६. आभिमुख्येन Sy.
७. अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः Sy.
८. उदकानि Sy
९. अप. Sy १०. पर्वततो मेघस्य Sy.
११. वृत्रेणावृता. Sy.
१२. व्यरु D अभाङ्क्षी. Sy.
१३. विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वत. प्रसृता भवन्ति तथा व्यसृजः Sy
१४. बन्धकप्रदेशम् Sy.
१५. अधिपतिः Sy. १६. भवसि Sy.
१७. अपि च जगतः सम्बन्धिनीनाम् Sy.
१८. प्रजानाम् Sy.
१९. द्युलोकम् Sy
२०. तमसा प्रावृतमेतत्त्रितयम् Sy.
२१. युगपदेव Sy.
२२. यत् P D प्रादुर्भावयन् प्रकाशयन्नित्यर्थः Sy
२३. 'अभूरेकः' इति पञ्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य

- सुहोत्रस्यार्थम् । उपान्त्या शकवरी शिष्टाश्च-
तलस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—
'अभूरेक सुहोत्रस्तु चतुर्थी शकवरी' (KSA
31 31 p 22) इति । महाव्रतस्य निष्केवल्य
इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शसनीयानि । तथा
पञ्चमारण्यकम्—'अभूरेको रयिपते रयीणामि-
त्यष्टौ सूक्तानि' (AA. 5 2.2) इति ।
पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्त निवि-
द्धानम् । सूत्रितञ्च—'एन्द्र याह्यप नः प्र घा
न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (ASS 8 1)
इति । विश्वजिति माध्यन्दिनेऽच्छावाकशस्त्रे
सामसूक्ताख्यमेतच्छसनीयम् । सूत्रितञ्च—
'अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि'
(ASS 8 7) इति Sy.
२४. प्रधानभूतस्त्वम् Sy.
२५. स्वामी Sy.
२६. भवसि । यद्वा रयीणा रयिपते ! इति
सम्बन्धः । एको रयिज्ञब्दोऽनुवादी यथा 'गर्वा-
मसि गोपतिरेक इन्द्र.' (RV. VII 98 6)
इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योज-
नीयम् Sy
२७. त्वम्, आत्मीययोर्बाह्वोः Sy.

प्रजा । करोषि । धनकामा । त्वां तनयादिनिमित्तम् । विविधम् । प्राङ्गन्तं । सूरं सूर्यं ।

त्वन्निवेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाचाम्ना पर्वतासो वनानि विश्वं दृढ्ह मयते अज्मन्ना तं ॥ २ ॥

त्वत् भिमा । त्वत् । मयत् । अच्युतानि । अपि । पार्थिवानि । रजांसि लोका । स्वस्थानात्
च्यवन्ते । द्यावापृथिवी । त्रिलोचन्या । वनानि । विश्वं च । दृढम् । तव । गर्भने । विभक्ति ।

त्वं कुत्सेनामि शुष्णामिन्द्राशुषं युध्य कुयव गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अघ्न सूर्यस्य मुपायश्चक्रमविधे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वं कुत्सेन । त्वम् । कुत्सेन सह । अभ्ययोषीं । दापयितुमद्यस्यम् । शुष्णमसुरम् । इन्द्र !
कृयव चासुरम् । गवामन्वपणं । दशं चासुरान् तत्सहायान् । प्रातःकासे । सूर्यस्य । अघ्नम् ।

१ प्रापस्ते । सर्वं अगतवान्नापां धर्तत इत्यथ Sy

२ VM seems to explain अघ्नय as धनकामा ॥ अघ्नयो मनुष्या Sy

३ प्रापि refers to तोके and अघ्नय ॥ तोके पुत्रे । अघ्नयकेषु तनये पौत्रेषु धतेषु निमित्त भूषेषु सत्सु Sy

४ प्राङ्गन्तं seems to be the explanation of अघ्नयन्त ॥ अघ्नयन्ति Sy

५ VM. seems to take सूरं as सूर । Sy construes सूरं with तनये and explains it as शत्रूणां प्रेरके ।

६ VM. ignores रयिषते । इन्द्र । च and विवाच ॥ हे रयिषते । हे इन्द्र । विवाच विशिष्टा स्तुती Sy

७. भीष्वा P

८ द्यावायितुमशकमानि Sy

९ 'पृथिव्यन्तरिक्षनाम' (Ngh 13) तव भवानि Sy

१० ०का D उचकानि Sy रजो रजते । ज्योती रज उच्यते । उचकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असुगहनी रजसी उच्यते N.4.19

११ मेघा प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थं Sy

१२ द्यावापृथिव्यौ Sy

१३ गिरव Sy

१४ युसादच भयं प्राप्नुवन्ति Sy

१५ वदवं P वदव D किम्बहुना ? तवम् Sy

१६ स्थिरं प्राणिजातम् Sy

१७ प्रागमने सति Sy

१८ वि० P

१९ VM ignores इन्द्र । विषया and प्रा ॥ हे इन्द्र ! विश्वानि व्यापकानि Sy

२० अभ्ययुष्यं । कुत्सेन्य साहाय्याय तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानतीत्यर्थं Sy

२१ अशुषं शोषयितुमशस्यं प्रवसम् Sy

२२ शुष्णामु० P शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्सङ्गम सूरम् Sy

२३ एतत्सङ्गमसुरम् Sy

२४ गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः सङ्ग्रामः । तस्मिन् Sy

२५ P adds भवो before दश ॥ अघ्नो हिसितवानसि । 'दश वधाने' इत्येतस्माच्छ्यावन्ते सोऽि रूपम् Sy

२६ प्रपतने युद्धे Sy

२७ रथावयवभूतम् Sy

अमुष्णा । तेन चक्रेण तान् दश । अविवे, अपागमय । रप शब्दोऽसुरवचनं ।

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृण्ते वसूनि ॥ ४ ॥

त्व शतानि । त्वम् । शम्बरासुरस्य । शतानि । पुर । हतवानसि । शत्रुभिरप्रतिगतानि । उपक्ष-
पयितु । प्रायच्छ । यत्र । प्रज्ञावन् । प्रज्ञया । दिवोदासाय । सुन्वते । हे सुतक्रे । सुतमिन्द्र फलप्रदानेन
क्रीणाति । भरद्वाजकुलजाय । स्तुवते । घनानि । तदानीमवजघन्थेति ।

स सत्यसत्वन्महते रणांय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोपं मद्रिक्प्र चं श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

स सत्यसत्वन् । स । सत्यबल । महते । सङ्ग्रामाय । रथम् । आतिष्ठ । बहुबल । भीमम् ।

१. अमुष्णा. । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रो-
ऽभूत् । तथा चाम्नातम् । 'सुप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रम्' (RV I 164 2) इति ।
एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहा-
य्यार्थभागत इन्द्र. सूर्यस्य चक्रमपहतवानित्या-
ख्यातम् । 'सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा'
(RV I 130 9) इति निगमान्तरम् Sy
२. दश P तान् दश refers to असुरान् ।
It seems to be the explanation
of रपासि ॥ पापकारीणि रक्ष प्रभृतीनि
Sy
३. अपिवे P अस्माल्लोकादगमयः । अवधीरि-
त्यर्थ. Sy.
४. मया D
५. रवशं P ऽशं D
६. The passage रप शब्दोऽसुरवचनं should
immediately follow तान् दश ।
७. VM ignores अत्र ॥ अपि च Sy
८. हे इन्द्र ! Sy
९. एतत्सज्ञस्य Sy
१०. शतसङ्ख्यानि Sy
११. पुरी Sy.
१२. अवाहन् Sy.

१३. अप्रतीनि—लिङ्गव्यत्यय. । केनाप्यप्रतिगता'
Sy.
१४. ऽयितः P ऽयित D उपक्षपयितुरसुरस्य Sy.
१५. प्रयं P घनानि प्रादा. Sy
१६. यस्मिन् काले Sy
१७. ऽवान् P, D
हे प्रज्ञावन् ! Sy
१८. सोमाभिषवं कुर्वते Sy
१९. हे सुतक्रे ! अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र ! Sy
२०. तमिं P
२१. ऽकुलाय P, D
२२. घनानि प्रादाः Sy
२३. ऽघन्थे D तस्मिन् काले, शम्बरीः पुरो-
ऽवजघन्थेत्यन्वयः Sy
२४. ऽत्वत् P
२५. Omitted by P स त्वम् Sy.
२६. हे सत्यसत्वन् ! सत्या सत्वानो भटा यस्य
स तथोक्त. Sy.
२७. सङ्ग्रामाय तदर्थम् Sy
२८. वलम् D आत्मीय रथम् Sy
२९. हे तुविनृम्ण ! तुवि बहुल नृम्णं घनं यस्य स
तथोक्त. । हे तादृशेन्द्र ! Sy
३०. भयङ्करम् Sy.

उपयाहि । प्रयास्तमार्गं । रक्षणायम् । मवभिमुरम् । प्रत्यापय वास्मान् । मनुष्यन्व । न विधुत ।

VI 32

अपूंर्यां पुरुतमान्यस्मै महे वीराय त्वसे वुराय ।
विरश्चिने वृत्रिये शतमानि वचास्यासा स्वविराय तच्चम् ॥ १ ॥

अपूंर्यां । मृतनानि । बहुतमानि । अस्मै । महते । वाताय । वृत्राय । वित्राय । स्तुतिमा ।
विरश्चिने । सुप्तमानि । वचासि । चास्यन । फर्गामि । स्वविरायम् ।

स मातरा सूर्येया कवीनामवांसयद्रुजदत्रिं गृणानः ।
स्वाधीभिर्धृक्भिर्वाविशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

स मातरा । स । वावागपियो । सूर्येण । स्ताननामर्थाय । वागवति । भिनति च । मधम् ।
स्तुयमानम् । सुकर्मिन् । स्तुतिमद्भिर्मर्षिः सह । कामयमानम् । गयोममुगपद्वतानाम् । बचनम् । उदमृज-
विति ।

- १ प्रागच्छ Sy
- २ हे प्रकृष्टमार्गं ! Sy
- ३ रक्षणं सह तेन च रयेन Sy
- ४ मवभिमुरः Sy
- ५ प्रत्यापय P प्रत्यापय is suggested for प्रत्यापय ॥ अस्मान् प्रस्थापय च । तयामु प्रजासु मध्येऽस्मान् प्रस्थातान् कृत्वित्यथ Sv
- ६ प्रजाम्य Sy
- ७ 'अपूंर्यां' इति पञ्चम नयम् सूक्तं प्रष्टुभमन्त्रम् । 'अपूंर्यां' (KSA. 31 32 p 22) इत्यनु क्रान्तम् । द्वितीये दान्वोमिकेऽह्नि निष्केयस्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अपूंर्यां पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्' (ĀSS 87) इति । महाप्रतेऽपि निष्केयस्येऽस्य सूक्तस्य धिनियोग उक्तः Sy
- ८ अपूंर्याणि पूर्वैरहृतानि मृतनानि Sy
- ९ इन्द्राय Sy
- १० विविधं शत्रूणां मारयित्रे Sy
- ११ तवस्त्रिने बसवते Sy
- १२ वित्राय P त्वरमावाय Sy

- १३ विदायण स्तुत्याय Sy
- १४ पश्यत Sy १५ सुसहृत्तमानि Sy
- १६ स्तुतिरूपानि वापयानि Sy
- १७ प्रतर्धं करोमि Sy
- १८ प्रवृद्धाय Sy १९ इन्द्राय Sy
- २० मातरी विवं च पृथिवीं च Sy
- २१ श्रान्तर्वागनामङ्गिरसामर्थाय । यत्रा कवी नामङ्गिरसामिति तृतीयार्थे पठ्यते । मङ्गिरो भिगृणानः स्तुयमान इति सम्बन्धः Sy
- २२ प्राकाणयत् Sy २३ भञ्जन् Sy
- २४ गवामवशनाय बसन् स्थापितं पवतम् Sv
- २५ ०ना P
- २६ अवि च शोभनध्याने Sy
- २७ स्तोत्रुभिरङ्गिरोभिः Sy
- २८ पुनः पुनः काम्यमानः तन् Sy
- २९ पसस्य भुव्यं पणिभिरपद्वतानां गवाम् Sy
- ३० स्तुति महङ्गिरसेमहङ्गिरश्च बसः काम्यानां धपितः बचनम् P Cf the commentary on RV VI 32 4.
- ३१ ०जेति P अमोचयत् Sy

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृढहा रुरोज क्विभिः क्विः सन् ॥ ३ ॥

स वह्निभिः । स^१ । वोढृभिः^२ । मरुद्भिः^३ सह । गोषु^४ । सर्वदा । क्षिप्तजानुभिः^५ विक्षिप्तपादै ।
बहूना कर्मणा कर्ता । गच्छति^६ । पुरं^७ । पुरो हन्ता । सखिभिः^{१०} । सखिभिरिच्छन्^{११} । दृढा^{१२} । भञ्जयति^{१३} ।
क्विभिर्मरुद्भिः^{१४} सह । क्वि^{१५} । सन्निति ।

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

स नीव्याभिः । स त्वम् । पुरुवीराभिः^{१७} । बन्धनसमर्थाभिर्नियुद्भिः^{१८} । स्तोतारम् । प्रति^{१९} । महद्भिः ।
अत्रै^{२०} । महद्भिः । च । बलै । कामाना वर्षित^{२१} । गीभिर्वननीय^{२२} । अभिप्रयाहि । अभ्युदयाय^{२४} । मनुष्याणा^{२५}
मध्ये जरितारमिति ।

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

स सर्गेण । उत्साहेन^{२६} । बलेन च । सङ्गत^{२७} । अश्वै^{२८} । स्तोत्रलक्षण कर्म युद्ध यज्ञ वा । दक्षिणत^{३०} ।

१. इन्द्र. Sy

२. हविषां वोढृभि. Sy

३. महद्भिः P स्तोत्रभि. Sy

४. गोषु निमित्तभूतेषु Sy.

५. सङ्कुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह Sy.

६. ंतः D बहुकर्मकृत् Sy.

७. असुरान् जितवान् Sy.

८. पुनः P आसुरीः पुरी. Sy

९. जित्वा च पुराणां हन्ता स इन्द्र. Sy

१०. समानख्यानैः Sy

११. सखीभिरिच्छन् P.

सखित्वमात्मन इच्छन् Sy.

१२. स्थिरा. Sy

१३. रुरोज Sy.

१४. क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह Sy

१५. स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञ. Sy.

१६. भवन् Sy.

१७. पुरुणा बहूना वीरयित्रीभिर्वडवाभिः Sy.

१८. ंभिर्नयु० P ंभिर्नयु० D नव्याभिर्नवत-
राभिः Sy

१९. आभिमुख्येन Sy.

२०. वाजेभिः Sy.

२१. हे कामाना वर्षक ! Sy.

२२. हे गिरा स्तुत्या सम्भजनीय ! Sy

२३. ंभि. प्र० P ंभिः प्रिया० D. आगच्छ
Sy

२४. शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः Sy

२५. प्रजानाम् Sy

२६. सर्वदोद्युक्तेन Sy

२७. सङ्गत. सन् Sy.

२८. अश्वो P सततगामिभिस्तेजोभिर्वा Sy

२९. ंद्ध P अप उदकानि । विसृजतीति शेषः
Sy.

३०. दक्षिणायने Sy.

तूर्णमभिभवितां सेवते । इत्यम् । स्तुतिं सृजन्त । अनपवेरणीयम् । धनम् । दिवदिवे । प्राप्नुवन्ति । दायु-
भिरप्रमूर्धमिति ।

VI 33

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मेदो वृपन्त्स्वमिष्टिर्दास्वान् ।
सौचंश्च यो वृनवृत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहृदमित्रान् ॥ १ ॥

य ओजिष्ठः ॥ शुनहोत्रो भरद्वाज ॥ य । भोजस्वितमं शुष्म । तम् । इन्द्र ! अस्मभ्यम् । सुष्टु ।
देहि । माचस्व च । वपित् । सुष्टुवभ्येपणीयं । दानवान् प्रवाता । सोषश्वस्य युद्धम् । य । भजते ।
शोभनाश्व । युद्धम् । उपव्रवान् । अमियाश्च । अत्यन्त सहमाने ।

त्वां ह्रीन्द्रावसे विवांचो ह्वन्ते चर्षण्यु शूरसातौ ।
त्व विप्रैमिषिं पृथीरंशायस्त्वोतु इत्सर्निता वाज्रमवा ॥ २ ॥

त्वां हि । त्वाम् । हि । इन्द्र । रक्षाम् । विमिषवाच । ह्वन्ते । चर्षण्यम् । युद्धम् । त्वं च ।

- १ तुराणां हिंसकानां सोढामिभविता Sy
२ सेवतेत D
३ अनेन प्रकारेण Sy
४ सुखप्राप्तौ सुख्यमानास्ता अपा Sy
५ अनवधर० P अनवाधर० D अपवर्तनं पुन-
रागमनं यथा न भवति तथा Sy
६ अर्थं गन्तव्यम् । अर्तस्त्वनप्रत्ययान्तस्य इयमभ-
मिति Sy
७ प्रतिदिनम् Sy
८ ध्याप्नुवन्ति Sy
९ ०प्रधुष्य P ०प्रमिष्य D अन्यरक्षोभ्यं समुद्रम्
Sy
१० VM. ignores स ।
११ 'य ओजिष्ठः' इति पठ्यर्थं वदामं सूक्तं क्षु-
होमत्पार्थं ऋष्टमर्चन्म् । अनुकम्पते च—'य
ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु' (KSA 31 33
p 22) इति । महाप्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो
विनियोगः Sy
१२ आशि० P
१३ पुत्रः Sy

- १४ ओजिष्ठतमः P, D वलवत्तमः Sy
१५ एवइन्द्रमुणधिशिष्ठं तं पुत्रम् Sy
१६ तव माचयिता । स्तुतिभिः स्तोत्रेभ्यः Sy
१७. ०त P हे कामानां वपित् ! इन्द्र ! त्वम् Sy
१८. शोभनाभ्येपणः Sy
१९ हृषियां हानं वा । तद्वान् Sy
२० ०यश्यस्य P शौषभ्यस्य D शोभनाश्वानां
समूहम् Sy
२१ भोजत P, D हिस्पात् Sy
२२ सङ्ग्रामेषु Sy
२३ वत्राम् वारयितुं Sy
२४ समृद्धिः Sy
२५ ०न P अत्यर्थमभिभवेत् । तं वा इत्यन्वय-
Sy
२६ एव Sy
२७. रक्षामार्थम् Sy
२८. विविधाः स्तुतिभ्यां वाचो येषां तावसाः Sy
२९ आह्वयन्ति Sy
३० ०वशात् P, D मनुष्याः Sy
३१ शूरैः सम्मन्वनीये सङ्ग्रामे Sy

मरुद्भिः सह । असुरान् युद्धे । विविध शाययसि । त्वोत् । एव । भजते । गन्ता योद्धा पुरुष । सङ्ग्रामम् ।

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कौरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्व तान् । त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । अवधी , दासान्, आर्याश्च । तदेवाह—

दासा । वृत्राणि । आर्या । च । शूर । वधी । अरण्यानीव । सुतीक्ष्णै । आयुधै । आ दर्षि च । नृन् । युद्धेषु । नेतृत्तम ।

स त्वं न इन्द्राकंवाभिरुती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

स त्वम् । स । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । अकुत्सितै । रक्षणै । सखा । सर्वान् । रक्षिता ।

वर्षनाय । भव । यदा । सर्वे सम्भजनीये । नेमधितौ सङ्ग्रामे । त्वाम् । ह्वयाम । पृतनासु । युध्यन्त । शूरेति ।

१. विप्रैर्मैधाविभिरङ्गिरोभिः सार्धम् Sy.
२. बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् Sy
३. विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः Sy
४. त्वया रक्षितः Sy.
५. सम्भक्ता पुरुषः Sy.
६. अभिगन्ता भवति Sy
७. अन्नम् Sy.
८. तत् P.
९. उभयविधान् Sy.
१०. शत्रून् Sy
११. अहिंसी. Sy.
१२. दासान् आर्याश्च refers to उभयान् ।
१३. वाहासा P के त उभयविधाः ? दासोपक्ष-
पयितृन् कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीनासुरान् 'सुपां
सुलुक्' इति शस आकारः Sy
१४. वृत्रस्यणि P, D आवरकाणि विश्वरूपादीनि
च तानुभयविधान् Sy.
१५. आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि Sy
१६. हे शूर ! त्वम् Sy
१७. अव P हतवानित्यर्थः Sy.
१८. निव P तत्र दृष्टान्तः । वनानीव । यथा

- वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् Sy.
१९. सुष्ठु निहितैः Sy
२०. आत्मीयैरायुधैः Sy.
२१. युधैर्घंरादर्षी D अन्यानपि शत्रूनादृणांसि
विदारयसि Sy.
२२. नृणां मध्ये Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.
२४. नेतृषुत्तमः P, D अतिशयेन नेत । हे
इन्द्र ! Sy.
२५. तादृशः Sy
२६. अकुत्सिताभिः Sy
२७. अतिभी रक्षाभिः Sy.
२८. सर्वतो गन्ता त्वम् Sy.
२९. स्व. सुष्ठुवरणीय धनं तस्य सम्भजनार्थम् Sy.
३०. नेमशब्दोऽर्धवाची । अर्धा. कतिपयाः पुरुषा-
धीयन्त एष्विति नेमधितयः सङ्ग्रामाः । तादृशेषु
Sy. त्वो नेम इत्यर्धस्य N ३ २०
३१. वा D आह्वयाम. । तदानीं त्वमविता सखा
च भवेत्यर्थः Sy.
३२. सङ्ग्रामेषु Sy.
३३. न्तं P, D युद्ध कुर्वन्तो वयम् Sy.

नून न इन्द्रापुराय च स्या भवा मृच्छीक उत नो अभिष्टौ ।
इत्या गृणन्तो महिनस्य शर्मिन्दुवि प्याम् पार्ये गोपतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । अस्माकम् । इन्द्र । अस्मा अह्ने । अपरस्म । च । स्या अद्य च स्वदेव भव । अपि च ।
मुखयिता भव । अस्माकम् । अस्मपण । इत्यम् । स्तुयन्ते । महतस्तव । गुण । अह्नि । पारे भव
उत्तमे । स्याम् । प्रतिपादन पदानां सम्भक्तार ।

VI 34

स च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वाविं च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।
पुरा नून च स्तुतयु श्रपीणा पस्पृध इन्द्रे अर्घ्युक्यार्का ॥ १ ॥

सं च । इन्द्र ! त्वयि । बहूप । स्तुतयः । उद्गच्छन्त गहाभिगच्छन्ति । तयो विविषम् । च ।
त्वयि । गच्छन्त्यैकैकया । महत्यं स्तुतयः । अपि वा स्वत स्तोत्राणाम् बहूप सुमतयो विगच्छन्ते । पुरा ।
सम्प्रति । च । स्तुतयः । श्रपीणाम् । इन्द्रे । स्पृधन्तेऽमहमिन्द्रयोपतिष्ठन्ति । उवपरधनीयम् ।

- १ अस्मवीयः Sy
- २ VM seems to explain नूनम् as
अस्मा अह्ने ॥ अद्य Sy
- ३ अपरस्मिन्नन्वस्मिन्नपि काले Sy
- ४ भव Sy
- ५ अस्य P, D
- ६ इव P
- ७ अभिगमने सति Sy
- ८ इत्यं D अनेन प्रकारेण Sy
- ९ स्तुयन्तो वयम् Sy
- १० सम्भन्धितं Sy
- ११ शर्मणि सुहृते Sy
- १२ द्योतमाने Sy
- १३ कुशस्य पारके Sy
- १४ स्याम् is suggested for स्याम् ॥ वतमाना
भवेम Sy
- १५ 'सं च त्वे जग्मुः' इति पञ्चसंभेकाराजं सूक्तं
गुनहोत्रस्यायं अद्युभमेन्द्रम् । 'सं च त्वे'
(KSA 3L34 p 22.) इत्यनुष्णान्तम् ।
तृतीये द्वान्द्वोमिकेऽह्नीवमाधिके द्वे सूक्ते ।
सूचितश्च—'सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते'

- (ASS 87) इति । महाप्रतेप्रपि निष्केयह्य
उक्तो विनियोग Sy
- १६ यथा P
  - १७ विधं D
  - १८ अन्त्यकं is suggested for अन्त्यकं ॥
निगच्छन्ति Sy
  - १९ विभवो विस्तृता Sy
  - २० मतयश्च Sy
  - २१ अपिगच्छन्तः P अन्त D विविधं निगच्छन्ति
Sy
  - २२ शय परोक्षकृत । पूर्वस्मिन् काले Sy
  - २३ अद्य च Sy
  - २४ स्तोत्राणि Sy
  - २५ अतीन्द्रियाधर्वाशितां भरुजाजीनाम् Sy
  - २६ अस्पृधन्त । अमहमिन्द्रयोन्वस्य स्तवने स्वरिता
बभूवुरित्यर्थः Sy
  - २७ अक्यावति० D
  - २८ उक्तेर० P, D उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपार्थार्क
अर्थनतापनानि स्तोत्राणि चास्पृधन्त Sy
  - २९ VM ignores च and अपि ॥ अपि
अधिकम् Sy

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।
रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूत^१ । बहुभिराहूत । य^२ । यश्च बहुभिरद्योजित^३ । भवति । महान् । एक एव । बहुभिरश्च
प्रशस्त^४ । स्वैर्यज्ञैर्हेतुभि^५ । सोऽय रथ । इव । महते । वलाय । युञ्जान^६ । अस्माभि^७ । इन्द्र । अनु-
मदनीय । भवतु ।

न य हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।
यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गीर्वाणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न यम् । न । यम् । हिंसन्ति^{१०} । कर्माणि^{११} । न च । स्तुतिशब्दा^{१२} । यमिन्द्रम्^{१३} । अभिगच्छन्ति ।
एव^{१४} । वर्धयन्त्य । यदि । स्तोतार । शतम्^{१५} । यदि वा । सहस्रम्^{१६} । स्तुवन्ति । गीर्वाणनीयम्^{१७} । तत् सर्वम्^{१८} ।
अस्मै^{१९} । सुखकरमेव भवति न हिंसकम्, अनाढ्यो हि हिंस्यते स्तुतिरशक्नुवन् दातुमिति ।

अस्मा एतद्विव्यर्चैवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।
जनं न धन्वन्भि सं यदापः सूत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै^{२१} । अस्मै^{२२} । एतत्^{२३}, नियम्यते^{२४} । दिवि^{२५} स्थिता । मासश्चन्द्रमस^{२६} सम्बन्धिनी । दीप्तिरिव^{२७}

१. ०त P D २. इन्द्रः Sy ३. ०भिरद्योजित. P ०भिरद्योजित. D बहु- भिरद्यमितः Sy ४. एक P प्रधानभूत एवङ्गुणविशिष्टः Sy ५. ०स्त P, D बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति Sy ६. यष्टृभि. पुरुषैर्यजनसाधने स्तोत्रैर्वा Sy. ७. अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमान सन् Sy ८. स्तोत्रभि. Sy ९. सर्वदा स्तुत्य Sy १०. इन्द्रम् Sy ११. बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतै. परिचरणै. स्तुतिभिश्च भृश खिद्यतेऽस्य चेन्द्रस्य बहुधन- त्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचर- णानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थ Sy. १२. कर्मणि D परिचरणानि Sy	१३. वाण्य स्तुतायश्च य न बाधन्ते Sy १४. य न्द्रम् P १५. ०च्छन्त्यो P एच D. १६. शतसङ्ख्याकाः स्तोतारो गृणन्ति Sy. १७. सहस्रसङ्ख्याका. स्तोतार स्तुवन्ति Sy १८. गिरा सम्भक्तारमिन्द्रम् Sy १९. स्तोत्रम् Sy २०. इन्द्राय Sy २१. ०तिर० D स्तुतिभिः, अ० is suggested for स्तुतिर० २२. विभक्तिव्यत्यय । अस्मिन्निन्द्रे । यद्वा अस्मा इन्द्राय एतत् स्तोत्रं ब्रवाणीति शेष Sy २३. एव तत् P एव तत् D एतस्मिन् Sy. २४. नियतोऽभूत् Sy २५. दिवसे सौत्येऽहनि Sv. २६. मानेन 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिमन्त्रसाधयेन युक्त. Sy २७. अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव Sy.

तवेवाह—विष्यमानं । सोम । इन्द्रार्थम् । नियम्यत इति । घन्वन्ति स्थितम् । जनम् । यथा । आप ।
न । अभिसङ्गच्छन्ते । तवानीं सत्यमेवं । हवन्ति इन्द्रविषयाणि । वर्षयन्ति । मर्त्तुं सहेति ।

अस्मा एतन्महाङ्गुपमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मृतिर्मिखाचि ।

असद्यथा महति वृत्रद्वयं इन्द्रो विश्वायुरविता वृषश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । अस्मै । एतत् । महत् । स्तोत्रम् । पुनरस्मा इति पूरणम् । इन्द्राय । स्तोत्रम् । स्तोत्रुनि ।
उक्तमासीत् । भवति । यथा । महति । सद्यथा । इन्द्र । विश्वायुः । रक्षितो । वर्षकः । वेति ।

VL35

कदा मुवन्नरथघयाणि ब्रह्मं कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

कदा ॥ नरो भारद्वाजः ॥ कदा ॥ भविष्यन्ति । रयनिवासानि । भ्रान्तिं बहूनि बहु चन्द्र । रथ-
वाङ्मन्त्र भवति । कदा वा । स्तोत्रे । सहस्रपोषनिमित्त घनम् । दास्यति । कदा वा । स्तोमम् । अस्य ॥

- १ वस्तीवर्षेकषनाश्याभिरवृभिरासिक्तः Sy
- २ यद्वा विवि दृष्टोक्तेऽर्चकारं सूर्यं इव मासा ।
क्षुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्च
श्रमा । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युबकानां सेक्ता
य इन्द्रो वरतेऽस्मिन्निन्नेऽभिपुतो सोमो निय
म्यते स्म Sy
- ३ ०र्षभिमित्त P भिमित्त D विवि Sy
- ४ घन्वन्ति महवेले Sy
- ५ प्राश्निनिव । यथा महवेले उपसन्ध्यामाना प्राप-
प्राश्निमं वर्षयन्ति तद्वत् Sy
- ६ धावा D
- ७ अभिसङ्गच्छन्त्यङ्गुपमः Sy
- ८ सार्धं सह Sy
- ९ स्तोत्राणि Sy
- १० धावर्षयन् Sy
- ११ यजनसामने पुरोडाशाविभिः Sy
- १२ इन्द्राय Sy
- १३ अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनरुक्तिरावराधार्थं
Sy १४ उक्तमभूत् Sy
- १५ भवेत् तपाऽवाचीत्यवयवः Sy

- १६ येन प्रकारेण Sy
- १७ प्रभूते Sy
- १८ सद्यत्र गन्ता Sy
- १९ अस्माकमविता रक्षकः Sy
- २० वर्षयिता Sy
- २१ 'कदा मुवन्' इति पञ्चर्षं द्वावर्षं सूक्तं नरस्यावै
श्रेष्ठ्युत्तमं नम् । तथा चानुष्ठातम् 'कदा नरस्तु'
(KSA 3135 p 22) इति । तृतीये
छन्दोमे महावते च मिच्छेवत्य उक्तो विमियोग-
Sy २२ कस्मिन् कामे Sy
- २३ भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थ-
Sy २४ ०धानि P D
- २५ ब्रह्माणि स्तोत्राप्यस्मदीयानि Sy
- २६ वेद D
- २७ रवा० D
- २८ स्तुवते मह्यम् Sy
- २९ सहस्रसङ्ख्याकमुषवपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा Sy
- ३० वा Sy
- ३१ स्तोत्रम् Sy
- ३२ दम स्तोत्रुः Sy

घनेन^१ । छादयिष्यसि^२ । कदा वा । करिष्यसि^३ । कर्माणि^४ । रमणीयान्नानि^५ ।

कहिं^६ स्वित्तिदिन्द्रं यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळ्यासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं द्युम्नं सर्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ २ ॥

कहिं^६ । कदा । स्वित्^७ । तत् । इन्द्र^८ । भवति^९ । यत् त्वम् । परकीर्यन्तेतृभि^{१०} । अस्मदीयान् नेतृन्^{११} ।
वीरैश्च^{१२} । वीरान्^{१३} । सङ्गमयसि^{१४} । जयसि^{१५} चास्मदर्थम् । आजीन्^{१६} । गोपु^{१७} । गन्त्री^{१८} सेनास्त्वम् । त्रिधातु^{१९} ।
अधिजयसि^{२०} त्रिगुण जयसि । तथा सत्यस्मासु । इन्द्र^{२१} । अन्नम्^{२२} । सर्वमनुष्ययुक्तम् । धेहीति^{२३} ।

कहिं^{२४} स्वित्तिदिन्द्रं यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म^{२५} कृणावः शविष्ट ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं^{२४} । कदा । स्वित्^{२५} । तत् । इन्द्र^{२६} । भवति^{२७} । यस्त्वम्^{२८} । जरित्रे^{२९} । विश्वरूपम्^{३०} । अन्नम्^{३१} । करोषि^{३२} ।
बलवत्तम^{३३} । कदा । बुद्धि^{३४} । इव^{३५} । अश्वा^{३६} । मिश्रयसि^{३७} गमनार्थमधितिष्ठसि । कदा वा । गोधनानि^{३८} ।
अस्मदाह्वानानि^{३९} । गच्छसि^{४०} ।

१. सनेन P., D

२. व्यापये: Sy.

३. कर्ष्यसि D. कुर्या । एवं स्तोता फलस्य
विलम्बमसहमान इन्द्रमनया पृष्टवान् Sy

४. कर्माणि अग्निहोत्रादीनि Sy

५. वाजैरन्नै रमणीया. Sy.

६. फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्र
पृच्छति Sy ७. खलु Sy

८. भवेत् Sy.

९. य P

१०. वरणीयै: P अस्मदीयैः पुरुषैः Sy

११. शत्रुपुरुषान् Sy

१२. अस्मदीयैः पुत्रैः Sy

१३. शत्रुपुत्राश्च Sy.

१४. संश्लेषये: संयोजये: । नीळयति. संश्लेषणकर्मा ।
ईदृश युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः
Sy. १५. यजसि P जये. Sy

१६. सङ्ग्रामान् Sy.

१७. अभिगन्तृषु शत्रुषु विद्यमाना Sy.

१८. गा: Sy.

१९. त्रिधातूना क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्री
Sy. २०. अधिक जये: Sy

२१. धनम् Sy.

२२. व्याप्तिमत् Sy २३. धारये: Sy.

२४. The *pratīka* is supplied by the
Editor

२५. अनयापि कतिचित्प्रश्ना. क्रियन्ते Sy

२६. खलु Sy. २७. भवेत् Sy

२८. य P २९. स्तोत्रे Sy.

३०. बहुविधरूपम् Sy

३१. करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः Sy

३२. बुद्धि P बुद्धी: is suggested for
बुद्धि: ॥ कर्माणि Sy

३३. नेति समुच्चये । च Sy.

३४. स्तुती: Sy.

३५. आत्मनि योजये: Sy

३६. गोमघानि गवां दातृणि । मंहतेर्दानार्थस्य रूप-
मुत्तरपदम् Sy.

३७. स्तोत्राणि Sy.

३८. अभिगच्छे: Sy.

स गोमघा जरित्रे अर्धश्चन्द्रा वाजंश्रवसो अर्धि घेहि पृचः ।

पोपिहोपः सुदुर्घामिन्द्र धेनु भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स गोमघा । स । गोघना । जरित्रे । ह्लादकाश्वा । श्रवणोयवला । अर्धघेहि । इप । तथा
पयःप्रभृतिकं इपश्च । सुदुर्घाम् । धेनुम् । पोपिहि क्षारय । भरद्वाजेषु । सुदोषि । रुरुच्या रोचसीति । "

तमा नून वृजनमन्यथा चिच्छरो यच्छक्र वि दुरो गृणीये ।

मा निररं शुक्रदुर्घस्य धेनोराङ्गिरसान्त्रक्षणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तमा नूनम् । त स्तोतार वतमानं भवति नागाभिमुखो भवति सत्योपद्रव इत्यर्थं । यदा त्वमस्य ।
द्वाराणि । विविभं वदति । धूरस्त्वम् । "क्र" । मा । निगमं । उदकस्य वोग्धुन्त्व । धनो मघात् ।
अङ्गिरसकृत्वे जालान् । मघाधिन् ! अन्न । धीषय ।

- १ ०षा D २ स्वम Sy
३ गवां वात्री Sy
४ स्तोत्रे Sy
५ ०काश्वा D ०काश्वा is suggested for
०काश्वा ॥ अश्वराङ्गावयन्ती Sy
६ वाजवसे प्रसिद्धा एवन्मूता Sy
७ धारय Sy
८ य P पृक्षोऽन्नानि Sy
९ वयप्रभृतिक D ०प्रभृतिका is suggested
for ०प्रभृतिक ॥ तान्यन्नानि Sy
१० शोभनबीप्तीम् Sy
११ गाम् Sy
१२ वीविहि P विवीवि D व्यायय Sy
१३ भरद्वाजपुत्रेष्वस्मात् Sy
१४ वीप्ति D सुबीप्ती is suggested for
सुबीप्ति ॥ अपि च ता इयो गौश्च सुदृच
शोभनबीप्तयो यथा भवन्ति तथा Sy
१५ वीपये । शोभनबीप्तिपुक्ताश्च ता सन्तिवत्यथ
Sy
१६ रोचस इति or रोचयसीति is suggested
for रोचसीति ।
१७ VM ignores इन्द्र !
१८ विशोषेण क्षारयिता शत्रूषाम् । यद्वा दुरो

- द्वाराणि शत्रुसम्बन्धीनि विपटयस्त्वम् Sy
१९ ०ष P Sy construes वि with दुरा ।
२० यस्माद् गृणीयेऽस्माभि स्तुयसे तस्मात्कारणात्
Sy २१ शौर्षोपिता Sy
२२ हे सवकामेषु शक्तेषु । Sy
२३ निगच्छेयम् । अमित्याख्यातम् 'अ गतो' इत्यस्य
रूपम् Sy
२४ शुक्राणां निर्मलानां वोग्धुचिन्द्रस्य Sy
२५ वाच स्तोत्रात् । मा निररम् । यद्वा शुक्रस्य
पयसो वोग्ध्रया धनोस्त्वया बत्ताया गो सफा-
शान्ना निगच्छेयम् । सा सववाऽस्मात्सु निव
सत्सिध्यर्थं Sy
२६ अङ्गिरोगोत्रज्ञानस्मान् Sy
२७ ०विन P हे प्राप्तम् । Sy
२८ VM's explanation of the first
verse seems to be incomplete
He probably explains तं as स्तोतारम्,
मा as अभिमुखः, वृजनम् as उपद्रवः, and
अन्यथा चित् as ताश ॥ हे इन्द्र ! त्वं नून
मद्यतनं वृजनं बाधकमस्ववीर्यं शत्रुमन्यथा
चिबन्धनेनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण
सर्वे जीवन्ति तद्विषयार्थं प्रकारं भरद्वाजस्य
प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः Sy

VI 36.

सत्रा मदासुस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽधु ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभुक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

१ सत्रा २ सत्यमेव ३ मदा ४ तव ५ विश्वजनहिता ६ सत्यमेव ७ तव दिव्या राय ८ सन्ति पार्थिवा ९ च १० सत्यमेव ११ अन्नानाम् १२ अभव १३ दाता १४ यस्मात् १५ देवेषु १६ धारयसि १७ बलम् १८

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्युमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु प्र १ अनुक्रमेण २ प्रकर्षेण च ३ अस्य ४ ओज ५ देवजन ६ ईजे ७ तथा महत्त्वे ८ च ९ अनुदधिरे १० वीर्यकरणायैत ११ देवा १२ अनुस्यूत शत्रून् गृह्णते १३ कम्पयते १४ अभिगच्छते १५ प्रज्ञानम् १६ अपि १७ व्रजन्ति १८ वृत्र- १९ वधाय तेन सहैकतमसो भवन्तीत्यर्थः ।

१. 'सत्रा मदासः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं नरस्थार्षं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । 'सत्रा' (KSA. 31 36 p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठचस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम् । सूत्रितञ्च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' (ĀSS 7.12) इति । विश्वजिति माध्यन्दिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं सामसूक्ताख्यं शसनीयम् । सूत्रितञ्च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (ĀSS.8 7.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy.

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. सत्रेति सत्यनाम Ngh 3 10.

४. सोमपानजनिता मदाः Sy.

५. त्वदीयाः Sy.

६. सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा सत्रेति महन्नासै- तत् । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् Sy

७. धनसमूहाः सन्ति तेऽपि सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः Sy

८. पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवाः Sy.

९. अपि च Sy. १०. भवसि । यद्वा सत्रा महता वाजानामिति योज्यम् Sy.

११. यस्म P.

१२. देवेषु मध्ये Sy.

१३. धारयथाः । अतः कारणात् त्वमेव करोषीत्यर्थः Sy.

१४. VM. ignores ये ।

१५. अक्र० D. सन्ततम् Sy.

१६. इन्द्रस्य Sy.

१७. बलम् Sy. १८. यजमानः Sy.

१९. ईजते D. यजते । पूजयति Sy.

२०. ंत्वे is suggested for ंत्वे ॥ सत्यम् । यद्वा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् Sy.

२१. पुरो दधिरे यजमानाः Sy.

२२. अपि च तमिन्द्र वीरकर्म कर्तुम् Sy.

२३. स्यूम्नः स्यूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते Sy.

२४. दुधये । दुधिहिंसाकर्मा । तेषा हिंसकाय Sy

२५. शत्रूणामभिगन्त्रे च तस्मा इन्द्राय Sy.

२६. 'कर्म परिचरणात्मकम् Sy.

२७. अभि P

२८. व्रजति P वृञ्जन्ति is suggested for व्रजन्ति ॥ निष्पादयन्ति Sy

२९. किमर्थम् ? वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य शत्रो- र्हनननिमित्तम् Sy.

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सधुरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिन्धवं उक्थशुष्मा उरुव्यचंस गिरु आ विशन्ति ॥ ३ ॥

[तं सध्रीची'] तम् । सङ्गता' । मरुत्' । वनकराणि' । वीर्याणि' । प्रशवाश्च' । सङ्गच्छन्ति' ।
समुद्रम् । इष । नद्य । वस्तप्यवगा' । बहुभ्याप्तिम्' । स्तुतयश्च । प्राविराति' । वृषबधोद्युक्तम्' ।

स रायस्त्वामुप सृजा गृणान' पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वरुः ।
पतिर्वभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

स राय' । स । त्वम् । वासयिते' ! बहुनामाह्लावकस्य । धनस्य । नदीम् । उपवर्तय । मृत्यु-
मानस्तत् तव युक्तमिति । वदति पतिरिति ।'

स तु शुधि शुत्या यो हुवोयुर्घानं भूमाभि रायो अर्यः ।
असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वर्यसा चेकिंतानः ॥ ५ ॥

स तु शुधि' । स' । क्षिप्रम् । शृणु । श्रोतव्यानि' स्तोत्राणि । यस्त्वं भवसि । परिचयेभ्यु' ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ इन्द्रम् Sy

३ सहाश्र्वत्स' सङ्गता भूत्वा । यद्वा सह वतमा
नानि भूत्वा Sy

४ मरुत् । यद्वा ऊतपस्तपकाप्यभानि Sy

५ वीर्याणि Sy

६ बलाभि Sy

७ रथे मुन्यमाना वड्याश्च तमिन्द्रं सेधन्ते Sy
= सधन्ते सेधन्ते Sy

८ तत्र श्रुत्या । यथा स्यन्वन्तरीसा नद्य' समुद्र
माविशन्ति, प्राविश्य च विभक्ततथा न वृष्मन्ते
एवं सर्वा यदि स्तुतय इन्त्रेणकीभयन्तीत्यर्थ'
Sy

९० अपि चोक्थशुष्मा । उपर्य' क्षत्रं तदेव बलं
यासां तावृशा Sy

९१ विस्तीर्यभ्याप्तिकम् Sy

९२ तमिन्द्रं प्रविशन्ति Sy

९३ वृषवधोद्युक्तम् seems to be the epithet

of इन्द्रम् ।

९४ VM takes वस्य' as Voc but Sy
and Padapāṭha take it as Gen ॥
निवासकस्य Sy

९५ सा इति नवीनाम Ngh I 13 अत्र तत्सम्बद्धा
धारा सश्यते । धाराम Sy

९६ यिमुश्च । अस्माभि' संयोजयेत्यर्थ' Sy

९७. अपिपति' Sy

९८. VM ignores इन्द्र । यमूय । अस्मन् ।
जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य and
राजा ॥ हे इन्द्र ! अपि चासमोऽनुपम' सर्वो-
त्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधि
पतिर्वभूय । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्यैकोऽज्ञापातरथो राजेश्वरश्च बभूविष
Sy

९९. हे इन्द्र ! Sy

२० त्वम् Sy

२१ श्रुत्याभि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि Sy

२२ अस्मदीयं परिषरभमात्मन इच्छन् Sy

अस्मदीयानि धनानि । आदित्य^१ । इव^२ । भूमि^३ । रीन्^३ । अभितिष्ठन्तु^४ । भवसि^५ । अस्माकमेव^६ । यवा^७
त्वम् । बलेन^८ । दीप्यमान^९ । वह^{१०} हविषा^{११} । बुध्यमानस्तथा श्रुधीति^{१२} ।

VI.37.

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।
कोरिश्विद्धि त्वा हवते सर्वानृधीमहिं सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक्^{१३} ॥ भरद्वाज ॥ अभिमुखम्^{१५} । रथम् । विश्वैर्वरणीयम् । तै^{१६} । उग्र^{१७} । इन्द्र । युक्ता^{१८} ।
अश्वा । वहन्तु^{१९} । स्तोता^{२०} । हिं^{२१} । त्वाम्^{२२} । हवते^{२३} । कल्याणहविष्का^{२४} । ऋद्धा भवाम^{२५} । सह माद्यन्त^{२६} । त्वया
वयम् । अद्येति^{२७} ।

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नपुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।
इन्द्रो नो अस्य पूव्यः पपीयाद्द्युतो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो द्रोणे । प्रगच्छन्तु^{२८} । द्रोणकलशे^{२९} धनाना खादलक्षणम् । कर्म^{३०} । हरय^{३१} । पुनाना^{३२} सोमा^{३३} ।

१. सूर्यः Sy.

२. भूमिः D. बहुतराणि Sy

३. रिन् P अरीन् is suggested for रीन् ॥
अरे सम्बन्धीनि Sy.

४. अभिभवसि Sy. ५. स्या. Sy.

६. अस्माकमसाधारणोऽसि Sy.

७. येन प्रकारेण Sy.

८. आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्त. Sy.

९. स्तूयमान Sy.

१०. अन्वहम् is suggested for वहम् । If
अन्वहम् is the correct reading then
it can be taken as the explanation
of युगेयुगे; otherwise युगेयुगे is
ignored by VM Sy. explains
युगेयुगे as कालेकाले ।

११. हवित्क्षणोनात्नेन Sy.

१२. प्रज्ञायमानस्त्वम् Sy.

१३. 'अर्वाग्रथम्' इति पञ्चमं चतुर्दश सूक्त भर
द्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अर्वाग्रथम्'
(KSA 31 37 p.22) इत्यनुक्रान्तम् महा-

व्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy

१४. अर्वाक् P १५ अस्मदभिमुखम् Sy.

१६. त्वदीयम् Sy. १७. हे उद्गूर्णबल ! Sy.

१८. न्येन युक्ता. Sy. १९. आनयन्तु Sy.

२०. स्तोता भरद्वाज ऋषि Sy.

२१. यस्मात् Sy.

२२. आह्वयति । तस्मात्कारणात्त्वदीय रथमभि-
मुख वहन्त्वित्यर्थः Sy. २३. सर्वान्

स्व सुष्ट्वरणीय गुणजातम् । तद्वान् Sy

२४. समृद्धा भवेम Sy २५ मान्यत P

२६. अन्येति P, D. इदानीम् Sy.

२७. VM. ignores चित् ।

२८. तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य 'प्रो द्रोणे' इत्येषा
शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च--'प्रो द्रोणे हरय.
कर्माग्निति याज्या' (ĀSS 6 4.) इति Sy

२९. प्रयच्छन्तु P, D. प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
Sy ३०. धा० P

३१. यज्ञम् Sy.

३२. हरहरय. P हरितवर्णाः सोमा Sy.

३३. ऽना P. प्राप्य च पूयमानाः Sy.

ऋजुगच्छन्तं । भवन्तु । इन्द्र । अस्माकम् । इमं रसम् । पिवतु । मुख्यम् । दीप्तम् । मद्यकरम् । सोमम् ।
राजति ।

आसुस्रायासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्वन्तो वहेयुर्न चिन्नु वायोरमृत वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसुस्रायासः । अभिमुख्येन सरन्तः । वनमपरं तम् । प्रति । इन्द्रम् । शोभनचक्रे रथे । रथ्याः ।
अश्वाः । सोमलक्षणमम्रम् । अभिवहेयुः । ऋजु गच्छन्तः । सिप्रम् । पात्रात् । अमृतम् । इन्द्रपानेऽपि विदस्येत्

- १ ऋजुग० D   २ भवन्ति Sy
३ अस्मदीयम् Sy
४ सरं P D सोमम् Sy
५ पुरातनः Sy
६ ंते P D वीप्तेनिवासमृतो द्युस्पानो वा Sy
७ मद्यकरस्य Sy
८ सोमं P, D सोमस्य Sv
९ ईश्वरः Sy
१० आसुस्रायासः P भरद्वाजस्यायम् Dur भरद्वा
जस्य SKN
११ परितो गच्छन्तः Sy मित्यमासर्पन्ति ये ताम्
युक्त्वा रथेऽस्माकमायाहि सोमपानाम् यक्ष्मिति
Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः ।
सर्तौ कानभयम् । आगतवन्तः SKN
१२ बलमिवाचरन्तम् Sy अभिवहायमानमधिक
बलमात्मानं मन्थमानम् Dur शवःशब्दाद्
वसवधनावन्तर्भातिमत्स्यर्थात् 'उपमानावाञ्चारे'
'क्तु ब्यङ्गः समोपश्व' (pa. 3 I 10-11)
इति कथ्यप्रत्ययः । तत्र ताताच्छीन्ये ज्ञानञ् ।
छान्त्यस्तवाचार्यंघातुकत्वम् । अतोसोमपयोपो ।
शवसानं बसाचरयामीमं तम् SKN
१३ अभिमुख्येन Sy अश्वाः, अनेरथे । अभि
प्रति SKN
१४ शोभनचक्रे रथेऽस्थितम् Sy रथे योगार्थम्
Dur रथे योगावात्मन इति SKN

- १२ रथे युक्ताः Sy रथस्य बोद्धहारस्ते SKN
१६ अयथोयमस्मदीयं हविः Sy अत्र सोमाख्य
मेतदस्मद्यते यत् अथ इत्येतद्वचननाम ।
तद्धि सर्वत्र श्रूयते Dur सोमाख्यमम्रं प्रति
श्रूयत इति कर्मणि कारके । अत्र
वर्ष्यमानं श्रूयते SKN
१७ आश्वहेयुः Sy अभिः कर्मप्रवचनीयः प्रतिता
समानार्थः SKN
१८ ऋजुग० D ऋजुगमनाः सन्तः Sy किमस्माकं
ते कुर्यान्तु ? ऋजुगामिनो भूत्वा Dur
१९ इवानीम् Sy
२० वायोर्हंतोः Sy अस्य वायोगन्तुरिन्द्रस्य स्वभूतम
SKN
२१ अमरपहेतुमूर्तं सोमलक्षणं हविः Sy एष
सोमभक्ष Dur अमृतसंबुधं बुद्धं मरणवन्ति
वा सोमाख्यमम्रम् SKN
२२ ंपिद० P ंन्द्रवाने विद० D क्षयं (न)
प्राप्नुयात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना क्षुध्यति
ततः पुरेऽथ तत्पानार्थमश्वे इन्द्रमभिवहेयुर्मित्यर्थः
Sy अभिवहस्तेऽनुपशीणे, एतस्मिन् सोममक्षे-
ऽभिवहेयुर्मित्येतवाशात्महे Dur विशब्धो
विगते, बस्यतिः क्षयार्थः । अिगतक्षयं भवेत्
प्राक् प्रबामात् क्षयं मा गमदित्यर्थः । वायो-
इहास्य भक्षो यथा न विदस्येत् तथा बहेयुर्मि-
त्यस्य विवरणम् SKN

हस्ति, ५. तिलयधकर्मा । मानाविधानि घनानि । ५ । प्रयच्छसि विशिष्टाश्वाकरो । स्तोत्रनिर्ति ।

इन्द्रो षार्जस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीमिर्वर्षतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्र हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृथति तृप्तुजान ॥ ५ ॥

इन्द्र । इन्द्र । याजस्य । प्रवृद्धस्य । दाता । इन्द्र । स्तुतिभि । वर्षताम् । वृद्धतेजा । इन्द्र ।
वृत्रम् । अतिशयेन हतवान् । अस्तु । सदनशीलं सोऽयम् । आपृरभति । तानि घनानि । सूरिः । त्वरमाणः ।

VI 38

अपादित उक्तु नश्चित्रतमो मही मर्षद्युमतीभिन्द्रहृतिम् ।

पन्यसीं धीतिं देव्यस्य यामञ्जनस्य राति वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । उद्रसत् । अस्मान् । ह्योऽजर्वरिन्द्र । पूजनीयतम् । महतीम् । विमर्तु । दीप्तिमतीम् ।
हृद्रस्य हृतिम् । स्तुतिम् । इन्द्रो भोमवान् । स्तुत्यतमाम् । हविषं वानम् । देव्यस्य । जनस्य । गनते ।
स्वय मजते ।

- १ हस्ति P विनाशयति Sy
- २ Omitted by P मघानि घनानि Sy
- ३ यया इक्षिणया विवयसे प्रयच्छसि तावृशी
वक्षिणां प्रेरयसीत्पर्य Sy
- ४ ०शिष्टां D
- ५ ०इव काको P
- ६ स्तोमून् पुत्रांश्च Sy
७. VM. ignores वस्त्रिष and वृष्यो ॥
हे वज्रवशिन्द्र ! हे धर्मक ! Sy
८. अयमिन्द्र Sy
- ९ अस्सस्य वसस्य वा Sy
- १० ०द्वस्पाता P, D वाता भवतु Sy
- ११ अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy
- १२ मृत्रतेजा P, D प्रवृद्धतेजस्क सन् Sy
- १३ आपरकं क्षयम् Sy
- १४ ०वान् न् P, D हन्तुतमः Sy
- १५ भवतु Sy १६ शत्रूणां शात्रयिता Sy
१७. अप्रयति P, D अस्मभ्यं प्रयच्छतु Sy
१८. पुरीः P पुरिः D प्रेरकः Sy
- १९ त्वमण P ०च D

- २० 'अपादित' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तं भर
द्राजस्यार्थं श्रेष्ठममग्रम् । 'अपात्' (KSA
31 38 p 24) इत्यनुक्तान्तम् । महाशते
मिच्छेवस्य उक्तो विमिषोणः Sy
- २१ अवात् P
- २२ सोमं पिबतु । प्रदा इतोऽस्माभ्यन्नोर्नाऽस्मान्
पातु रसतु Sy
- २३ अस्मदीयात् Sy
- २४ अस्माद् ग्रहणमसावेः Sy
- २५ चापनीयतम आपृरयतमो वा स इन्द्रः Sy
- २६ विमर्तु । धारयतु Sy
२७. भूतिम् P, D स्तुतिम् Sy
- २८ धीतिं परिचरन्त्यां क्रियाम् Sy
- २९ ०न्द्र P, D ३० ०माकं P, D
- ३१ ०पाच्छ P ०वक्त्र D
- ३२ वे० P वेवसन्नां घनो जनस्य वातस्यं हविष
Sy
- ३३ आगं D यामनि यतो क्रियन्तापाम् Sy
- ३४ सम्भ्रजतु Sy:
- ३५ VM. ignores च ॥ उद्रस्येती पुरणी Sy

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।
एयमेनं देवहूतिर्वृत्यान्मघृग्निन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूराच्चित् । इन्द्रस्य । कर्णौ । दूरात् । आगत्य । स्तोतृसमीपे वसत । तथा । इन्द्रस्तुतिम् ।
ब्रुवाणं पुरुष । सोत्तन्यति उद्घुष्य ब्रूते । आवृत्यात् । इयम् । देवस्येन्द्रस्य स्तुतिम् । एनम् । इन्द्रम् ।
मदभिमुखम् । मया स्तूयमाना, उच्यमाना । पुनरियमिति पूरणम् ।

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तं वः । तम् । युष्माकम् । बुध्या । उत्तमयाऽहम् । प्रत्नम् । अजरम् । अभिष्टौमि । मन्त्रैः ।
अन्नम् । च । स्तुतीश्च । अस्मिन् । सन्धधरे । महान् । स्तोम । च । इन्द्रे । अभिवर्धने ।

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।

वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धाद्यम् । वर्धयति । यम् । यज्ञ । अपि च । सोम । इन्द्रम् । वर्धयति । हविः । स्तुतयम् ।

१. ०राचि० P, D

२. कर्णौ D

३. दूरदेशात् Sy.

४. स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः Sy.

५. इ.पि Sy.

६. VM. seems to explain इन्द्रस्य and घोषात् together as इन्द्रस्तुतिम् ॥ इन्द्रस्य घोषणीयात्स्तोत्राद्धेतोः Sy.

७. स्तुवन् स्तोता Sy.

८. तन्यति शब्दं करोति । यद्वा सर्वत्र विस्ता यति Sy. ९. ०ववर्त्या० P आवर्तयतु Sy.

१०. देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपेय स्तुतिः Sy

११. स्वय प्रेर्यनाणा सती Sy.

१२. पुनरियमिति पूरणः Sy.

१३. VM ignores चित् ॥ चिद् अपि Sy

१४. हे इन्द्र ! Sy.

१५. तादृशम् Sy.

१६. वः त्वाम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.

१७. बुद्ध्या is suggested for बुध्या ॥ स्तुत्या Sy. १८. उत्कृष्टतमया Sy.

१९. पुराजां पूर्वस्मिन् काले जातं चिरन्तनम् Sy.

२०. जरारहित नित्यम् Sy.

२१. अर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धम् Sy.

२२. ब्रह्माणि हविलक्षणान्यन्नानि Sy.

२३. ०तिश्च D स्तुतीश्च is suggested for स्तुतीश्च ॥ स्तुतयश्च Sy.

२४. अतः कारणात् अस्मिन् इन्द्रे Sy.

२५. सन्धीयन्ते संश्लिष्यन्ते Sy.

२६. प्रवृद्धः Sy २७. अधिकं वर्धते Sy.

२८. VM ignores इन्द्रम् ।

२९. ०म D.

३०. D omits यम् ।

३१. याग Sy ३२. ०ज्ञेपि D

३३. सोमम् P तत्साधनभूतः सोमश्च Sy.

३४. हविलक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकम् Sy.

३५. स्तोत्राणि Sy.

धास्त्राणि । च । मननीयानि । वर्धयन्ति । एव । एनम् । उवस । गत्री । गमने । वर्धयन्ति । मासा । शरवश्च । वीप्तम् । इन्द्रम् ।

एवा ज्ञान सहसे असामि वापृधान राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रर्षेषु ॥ ५ ॥

एवा ज्ञानम् । एवम् । जायमानम् । वसकरणाय । प्रसृष्टम् । वर्धमानम् । घनाय । च । विश्रुताय । महान्तम् । उद्गूर्णम् । रक्षणाय । मेधाविनम् । ह्यानीम् । परिचरेम । सद्ग्रामेषु स्थामिति ।

VL39

मन्द्रस्य कुवेर्दिव्यस्य बहुविप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोमग्राः ॥ १ ॥ ।

"मन्त्रस्य । मोदनस्य । कवेः । दिव्यस्य । बोधुः । मेधाविस्तोतकत्याग्नेः । देवाना वक्तुः । सोमम् । यम् । अपिने । मन्मदीयस्य । हविषा सचनशीलस्य । देव । मन्त्रानि । पु कुह । स्तुवते । गोमुखाणि ।

- १ मननी P २ इन्द्रम् Sy
- ३ रात्रेः Sv
- ४ भमम P भमने D यामनि गमने सति Sy
- ५ ंतीति P
- ६ शरवश्च P संवत्सराश्च Sy
७. विवसाश्च Sy
- ८ ज्ञाय० P प्रादुर्भवन्तम् Sy
९. शास्त्राणामिमिषार्थम् Sy
- १० बहुसम् Sy ११ ५ D
- १२ ंस्य P उद्गूर्णमन्तम् Sy
- १३ हे मेधाविन् ! इन्द्र ! Sy
- १४ अद्य Sy
- १५ वृत्रर्षेषु Sy
- १६ VM ignores धा ।
- १७ 'मन्त्रस्य कवेः' इति पञ्चम्यं पाठसं सूक्तं भरुवान्त्यार्थं अष्टममन्त्रम् । 'मन्त्रस्य' (KSA 31 39 p-22) इत्यनुक्तान्तम् । गतो विनियोगः Sy
१८. मोदनस्य मन्त्रस्य वा Sy
- १९ विद्वान्तस्य Sy

- २० विधि मधस्य Sy
- २१ ंडु D
- २२ विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तपोक्तः । तस्य Sy
- २३ वचनीयस्य स्तुत्यस्य Sy
- २४ एवम्भूतस्य मधुनो सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे वृष्टी Sy
- २५ It seems to be the explanation of तस्य ॥ तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य Sy
- २६ अपा पिब Sy
- २७ अविवासेम० P ०वासेम० D एवम्भूत मोत्समदीयं सोमम् Sy
२८. सवन० P, D सेय्यस्य Sy
- २९ हे धोतमानेन्द्र ! Sy
- ३० Omitted by P पृथक्कृतः is suggested for पृथक् ॥ समयस्य Sy
- ३१ गृणते स्तुवते । तृतीयार्थं चतुर्थी । स्तुवता मया Sy
- ३२ गावोऽपि प्रमुखे यासां तावृशाः Sy.

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णां वि वलस्य सानुं पृणीर्वचोभिर्भि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयमुशानः । अयम्^१ । कामयमान । शिलोच्चयम्^२ । प्रति स्थिता^३ । पणिभिरपहृता गा । सत्य-
कर्मभि । सत्ययुक्^४ । अङ्गिरोभिर्युज्यमान^५ । व्यरुजत्^६ । अन्यैररुग्णम्^७ । वलासुरस्य^८ । समुच्छ्रित देशम् । पणीन् ।
वचोभिश्च^{१२} । अभ्ययोधयद् भर्त्सनपरै^{१४ १५} ।

अयं द्योतयद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसंश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । अयम् । व्यद्योतयत्^{१६} । अचाकृता^{१७} । रात्री^{१८} । शरदश्च^{१९} । अक्तून् इतनैघण्युदकम्^{२०} । सोम^{२१} ।
इन्द्र । तथैव सोमम्^{२२} । अह्नाम्^{२३} । केतुम्^{२४} । अदधु^{२५} । पुरा । तथा निर्दोषा^{२७} । यदोषसं^{२८} । करोतीति हविष
स्तुति^{२९ ३०} ।

१. इन्द्रः Sy.

२. वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयम् Sy.

३. ंतः D परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः Sy.

४. ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा Sy.

५. सङ्गच्छमानः Sy

६. व्यभाङ्क्षीत् Sy.

७. एन्यैः P

८. उरक्त P. उरक्णां D. अन्यैरभग्नम् Sy.

९. वलस्यासुरस्य स्वभूतम् Sy.

१०. उच्छ्रित पर्वतम् Sy.

११. वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरान् Sy.

१२. स्तुत्यैरायुधैः सन्तर्जनरूपैर्वायैरेव वा Sy.

१३. अद्ययोधयत् P अभ्ययुध्यत् Sy

१४. भर्त्सनपरैः P भर्त्सनपरैः refers to वचोभिः
so it should immediately follow
वचोभिः ।

१५. VM ignores इन्द्रः ।

१६. व्यदीपयत् Sy.

१७. ंतयच्च कृता P VM seems to
explain अद्युतः as अचाकृताः ।। अव्याकृताः
is suggested for अचाकृताः ॥ अद्योत-
मानान् Sy.

१८. रात्रिम् Sy.

१९. संवत्सरांश्च Sy.

२०. अक्तून् P इति नैघण्टुकम् is suggested
for इतनैघण्युदकम् ॥ 'अक्तुरिति रात्रिनाम्'
(Ngh 1. 7) अत्र च तत्सम्बन्धात्पक्षमासा-
दयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् Sy.

२१. त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा सोमः Sy.

२२. सोम् D सोम चन्द्रात्मनां नभंसि वर्तमानम्
Sy.

२३. दिवसानाम् Sy.

२४. प्रज्ञापकम् Sy.

२५. देवाः यस्मात् व्यदधुः, अकुर्वन् तस्मादनेन
पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधी-
नत्वात्तिथिविभागानाम् Sy.

२६. पुरा seems to be the explanation
of नू चित् ।

२७. ंषो P D निर्दोषाः seems to be the
explanation of शुचिजन्मनः ॥ आत्मीयेन
तेजसा शुद्धोदयान् करोति Sy.

२८. अपि चायं सोमः उषःकालान् Sy.

२९. कारातीति ति D

३०. VM. ignores वस्तोः ॥ वस्तोदिवसम् Sy.

अय रोचयद्रुचो रुचानोभुय वासयद्व्यूतेन पूर्वीः ।

अयमीमत अतयुग्मिरश्वैः स्वविदा नामिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । अयम् । अरोचयत् । अरोचमानान् । स्वयं रोचमानं । अयम् । विवासयति । तजसां ।
वह्नीरपस' । अयम् । गच्छति । सत्येन युक्तं । अश्वे । स्वयलोकश्च । नाभिमतं रयन । मनुष्याणां पूरयितो ।

नू गृणानो गृणते प्रत्न राज्ञभिपः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविपा वनानि गा अर्धतो नृनुचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नू गृणान् । क्षिप्रम् । स्तूयमानं । स्तुवते । प्रत्न । राजन् । अर्धानि । पिन्व । वातव्यधनाय ।
वह्नी । अप । ओषधी रयीणां दात । वननीयानि धनानि । गा । अर्धान् । मनुष्यान् । स्तुवते मह्यम् ।
प्रयच्छ ।

- १ इन्द्र Sy
- २ प्रकाशयति Sy
- ३ प्रकाशरहितान् । तमसा मसीमसान् सवस्त्रि-
कान् Sy
- ४ सूर्यस्मिता वीम्यमान Sy
- ५ धियं P
- ६ व्यापयति । तत्रस्थानि तर्भासि निवर्तयतीत्ययं
Sy
- ७ सत्यमूतेन सवत्र गममशीलेन वा तेजसा Sy
- ८ अयमेवेन्द्र Sy
- ९ अतेन स्तोत्रेण युज्यमानं Sy
- १० ०श्वं P
- ११ ०शोकनेन is suggested for ०शोकने ॥
सुष्ट्वरशीयस्य धनस्य सन्भवेन Sy
- १२ सप्तदशेन Sy
- १३ अश्वीनां मनुष्याणां कामे पूरयिता सन् Sy
- १४ आ P
- १५ Sy adds स्वम् ।
- १६ हे पुरातन ! Sy
- १७ राजान् P राजमानेन्द्र ! Sy

- १८ विव P, D सिञ्च । प्रयच्छेत्ययं Sy
- १९ ०तस्य ष० P वसूनि धनानि स्वया वेयानि
यस्मै तावृशाय Sy
- २० वह्नी Sy
- २१ वटिसप्तशान्दुबकानि Sy
- २२ शीह्यावीन् Sy
- २३ अधिषा विवरहितानि रक्षकाणि वा धनानि
Sy रयीणां दात seems to be the
explanation of अधिषा; VM seems
to derive पा from √ पण् to give
and construe it as अधीनां साता,
(अधीन् सनोति), 1 c 'giver of sheep'
Wealth was probably counted in
sheep also as it was certainly
counted in kine Or अधीनाम् is
suggested for रयीणाम् ।
- २४ वृक्षजातानि घृतपमसावीनिं Sy
- २५ कर्मकरान् Sy
- २६ तपते P अर्धमित्रे स्तोत्रे Sy
- २७ रोहि Sy

इन्द्र॑ पिब॒ तुभ्यं॑ सुतो मदा॒याव॑ स्य हरी॒ वि मु॑चा सखा॒या ।

उ॒त प्र॑ गा॒य ग॒ण आ॒ निष॑द्याथा॒ यज्ञाय॑ गृण॒ते वयो॑ धाः ॥ १ ॥

^१ इन्द्र पिब । इन्द्र । ^२ पिब सोमम् । तुभ्यम् । मदाय । ^३ अयं सुत सोमो अपि विष्य । ^४ अय । सखायाँ
अश्वौ । रथाद् विमुञ्च । अस्मिन् उद्गातृगणे । ^५ निषद्य गायतस्तस्य । ^६ प्रगाणमुपगायनं कुरु । ^७ तत । ^८ यत्तार्थम् ।
स्तुवते मह्यम् । ^९ अन्नम् । ^{१०} वेहि ।

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान इन्द्र॑ मदा॒य क्र॑त्ये अपि॒वो वि॑रिषिन् ।

तमुं॑ ते गा॒वो न॒र आपो॑ अद्रि॒रिन्दुं॑ सम॒ह्यन्पी॑तये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

^{११} अस्य पिब । ^{१२} अमुम् । ^{१३} पिब । ^{१४} यम् । ^{१५} जायमान एव । इन्द्र । मदाय । ^{१६} प्रज्ञानाय । ^{१७} अपिब ।
महन् । ^{१८} तम् । ^{१९} एव । ^{२०} इन्दुम् । ^{२१} गावश्चर्मप्रदा । ^{२२} अर्यव । ^{२३} वसतीवर्य । ^{२४} गावा - च । ^{२५} सहागमयन् ।

१. 'इन्द्र पिब' इति पञ्चमं सप्तदश सूक्तं भर-
द्वाजस्धार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'इन्द्र पिब' (KSA
31 40 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्त-
विनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या
शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्र पिब तुभ्यं
सुतो मदायेति याज्या' (ĀSS 6.4.) इति
Sy.

२. तं सोमं पिब Sy.

३. य. सोमः मदार्थम् Sy.

४. ०य यं D अभिषुतः । यतस्त्वया सोम.
पातव्योस्तः कारणात् Sy.

५. ०मे ग्र० P.

६. अवस्थापय Sy.

७. समानख्यानौ मित्रभूतौ वा Sy.

८. अस्मत्स्तोतृसङ्घे Sy.

९. उपविश्य Sy.

१०. अस्माभिः कृत स्तोत्रमुपलोक्य Sy.

११. अपि च Sy.

१२. यज्ञाय यजमानाय Sy.

१३. वेहि Sy.

१४. VM. ignores आ ॥ आ आभिमुख्येन
Sy.

१५. द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्य 'अस्य पिब'
इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'अस्य पिबेति
याज्या' (ĀSS 6 4.) इति Sy.

१६. इम सोमम् Sy.

१७. य P

सोमम् Sy.

१८. जायमाना P. ०ना D जायमान एव त्वम्
Sy.

१९. हर्षाय Sy

२०. कर्मणे वृत्रवधादिलक्षण वीर्यकर्म कर्तुं च
Sy.

२१. पूर्वं पीतवानसि Sy.

२२. तादृशम् Sy.

२३. सोमम् Sy.

२४. गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः Sy

२५. अध्वर्यवः 1s suggested for अर्यवः ॥
नेतारोऽध्वर्यवः Sy.

२६. ०तीपयः P.

वसतीवर्याख्याः Sy.

२७. अभिषवार्यो गावा, एते सर्वे Sy.

२८. सह निशमयन् P, D समगमयन् । 'हि गतौ'
इत्यस्यतद्रूपम् Sy.

प्रसो^१ पीतये^३ । अस्मे^२ तुम्यम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।
त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

[समिद्धे ।]

आ याहि शश्वदुशुता ययाथेन्द्रं महा मनसा सोमपेयम् ।
उप ब्रह्माणि शृण्व इमा नोऽथा ते यज्ञस्तुन्वे^३ वयो धात् ॥ ४ ॥

आ याहि । अथ चागच्छं पुरा च त्वम् । पद्वत् । कामयमानेन । महासा । मनसा । पातव्य
सोमम् । प्राप्नोसि भागतश्च । उपशृण्विहि । स्तोत्राणि । इमानि । अस्माकम् । अथ वाऽऽमाभिरनुष्ठी
यमानः । यज्ञं । पुत्राय । अन्नम् । प्रयच्छतु ॥

१ अक्षो^१ is suggested for प्रसो ।

२ पानार्थम् Sy

३ अत्यस्मे P अत्येन्द्रस्य Sy

४ VM. ignores ते and explains सम्
once only ॥ ते तव । पुनः समिति पूरक
Sy

५ The *pratika* is supplied by the
Editor Sy explains this stanza
in the following manner —

असौ समिद्धे बीजे सोमे सुतेऽभिपुते सति
हे इन्द्र ! त्वा त्वां वहिष्ठा जोह्वतामा हरयोऽश्वा
आ वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यामयन्तु । अहं च
त्वयाता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि
पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र ! त्वं नोऽस्माकं
महे महते सुविताय कन्यायाय आयाहि ।
आगच्छ ।

६ अग्निगच्छ Sy

७. ग P

८. बहुद्वयं Sy

९ मान D अतः कारणात् उशता अस्मान्
कामयमानेन Sy

१० मनसा सह Sy

११ Omitted by P सोम पीयते यस्मिन्
तादृशमस्मदीयं यज्ञम् Sy

१२ It seems to be the explanation
of ययाच ॥ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि Sy

१३ उपशृणु Sy

१४ इदानीं प्रयुज्यमानाणि Sy

१५ अस्मदीयानि Sy

१६ अथ अमन्तरम् Sv

१७. अनुतिष्ठी० P

१८ यजमानः Sy

१९ शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थम् Sy

२० अन्नं सोमात्मकम् Sy

२१ बवासु Sy

२२ VM ignores इन्द्र and ते ॥ हे इन्द्र !
ते तव Sy

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसुजोपाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

[यदिन्द्र ।] द्युलोके । पारभवे भवसि । यदि वा । अन्यत्र, ऋधगिति पृथग्भावमाचष्टे । यत् । वा । स्वे । गृहे । यत्र । वा । असि । अत । अस्माकम् । र्वणाय । अश्ववान् । मरुद्भिः । महित् आगत्य । पिव । सोमम् । गीर्भिवननीय ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. भरद्वाजस्येदमार्यम् Dur. भरद्वाजस्य SKN
२. के P., D द्युलोकाख्ये Sy. हे भगवन्दिन्द्र ! यद् यदि त्व दिवि द्युलोके Dur यदि त्व हे इन्द्र ! दिवि द्युलोके SKN.
३. वा भवे P वारभवे D. पारगे दूरदेशे वर्तसे Sy. पारणीये स्थानेऽवस्थित Dur. पारयितव्ये दूरवर्तित्वाद् यत्नेन गन्तव्य इत्यर्थः SKN.
४. व्या P., D
५. ऋधगिति P. ऋधगिति D एतत् पृथक् शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे Sy.
६. पृथुवा० P. यदृधक् पृथग् दिव इत्यर्थः Dur. पृथग् द्युलोकात् SKN ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते N 4 25.
७. यदि Dur ; SKN.
८. स्वे P., D स्वकीये Sy
९. अन्तरिक्षलोकेऽवस्थित Dur अन्तरिक्षे SKN.
१०. यत्रस्य P. यस्य D अथवा किमनेन विशेषणेन यस्मिन् देशे Sy. क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः को हि तत्त्वतो वेदे तव स्थान यत्रासीति Dur क्व चाप्यसि SKN
११. भवसि Sy. किं बहुना यत्रास्यवस्थितः Dur
१२. अस्मात्स्थानादागत्य Sy. तत आगत्य Dur
- अगत्येति शेष SKN.
१३. अतोरस्मा० P, D. अस्माक स्वभूतम् SKN.
१४. रक्षसि Dur. तर्पणायाम् SKN
१५. नियुतोऽश्वा । तद्वान् Sy. त्वं नियुत्वान् वायुर्भूत्वा Dur. नियुतोऽश्वास्तैस्तद्वान् SKN.
१६. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy. सह जोषण सहप्रीति. Dur. सम्प्रीयमाण. SKN.
१७. रक्ष, यद्वा पिव Sy. पाहि रक्षन्नादिभ्यो रक्ष । यद्वा 'पा पाने' इत्यस्येदं छान्दसत्वात् पिवादेशाभावे रूपम् SKN.
१८. अस्मदीय यागम् । यद्वा यज्ञ यजनसाधनमस्मदीय सोममवसे तर्पणाय Sy. एतं सोममस्मत्प्रत्तम् Dur
१९. ०य P., D. हे गिरा सम्भक्तरिन्द्र ! Sy यस्त्वमेवंप्रभावः । त त्वा ब्रवीमि हे गिर्वणो गीर्भ सम्भजित !, स हि स्तुतीः सम्भजति । स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते । एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामृच व्याचक्षते । अपरे पुन य एवैष भाष्यकारेण नियमः पठितः 'ऋधग्या' इति । अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते Dur गीर्भिवननीय ! आभिः सहेत्यर्थः SKN ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते "ऋधग्या ऋधगुताशमिष्ठा" (TS I 4 44 2) ऋधनुवन्नयाक्षीः । ऋधनुवन्नशमिष्ठा इति च N 4 25 , SKN II 273
२०. VM ignores इन्द्र !

VI.4I

अहेळमान् उप याहि यञ्चं तुभ्यं पवन्तु इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वञ्चिन्स्त्वमोको अञ्छेन्द्रा गहि प्रथमो यञ्चियानाम् ॥ १ ॥

'अहेळमान्' । अनुभ्यन् । उपगच्छ । यज्ञे । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । अभिषुता । पाद्यवः । हवः । वञ्चिन् । स्वम् । गृहम् । प्रति । इन्द्र । प्रागञ्च । मुष्यं । यज्ञार्हाणाम् ।

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया अश्रुत्पिबसि मध्वं ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अच्युररस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गुव्युः ॥ २ ॥

[या ते] या । ते । वज्रो । काकुत् । उक्तरा वरिष्ठा । अश्रुत्पिबसि स्पष्टम् ।

१ 'अहेळमान्' इति पञ्चमशब्दात्सु सुक्तं मर
द्रामस्थार्यं प्रेक्ष्यमनेग्रम् । अनुक्तात्तच्च 'अहेळ-
मान्' (KSA 31.41 P 22) इति । गतो
वित्तियोगः Sy

२ अनुभ्यस्त्वम् Sy

३ अस्मदीयं यज्ञम् Sy

४ यत् कारणात् तुभ्यं स्ववर्षम् Sy

५ वदन्ते P वपन्ते D पूयन्ते । वशापवित्रम
क्षोष्यन्ते Sy

६ इन्द्र D इन्द्रवः is suggested for
इन्द्रवः ॥ सोमा Sy

७ पशवः is suggested for पाशवः ॥
स्वकीयं गोष्ठमिव Sy

८ वञ्चवञ्चिन् । Sy

९ स्वकीयम् Sy

१० स्थानं द्रोणकमक्षारिलक्षयम् Sy

११ अभिषुष्येन । प्राप्नुवन्तीति श्लेषः Sy

१२ अतः कारणेन इन्द्र ! Sy

१३ मुष्यस्त्वम् Sy

१४ यज्ञार्हाणां देवातां मध्ये Sy

१५ The *pratika* is supplied by the

Editor

१६ हे इन्द्र ! Sy

१७ य P., D

१८ ते P तव Sy

१९ अज्ञाकारक P

बह्ना० D

२० विरि० P

उक्तरा विस्तीर्णतमा Sy

२१ ०ष्ठवशि० D By अश्रुत्पिबम् VML. refers

to सुकृता । या । यया । शश्वत् । पिबसि ।

मध्वः । ऊर्मिम् । तया । पाहि । प्र । ते ।

अच्युर्युः । अस्थात् । तम् । ते । वज्रः ।

वर्तताम् । इन्द्र and गम्भुः ॥ सुकृता—

सुकृता भाषा निर्मिता । यया च मध्वो मधुन

सोमस्योर्मि रसं शश्वत्सुकृत्वा पिबसि तया

विह्वयास्मदीयं सोमं पाहि । पिब । स्ववर्ष

मध्वर्युरध्वरस्य नेता अश्रुत्पिबसि तसोमं सन्

प्रास्थात् । हविर्धानादुत्तरवेविवेशं प्रत्यगमत् ।

अपि च हे इन्द्र ! गम्भुः शश्वत्सुवन्विनीर्ग

प्रास्मन् इन्द्रम् ते स्वकीयो वज्रः संवर्तताम् ।

शश्वत्सु सङ्गतो भवतु । तान् हस्त्वित्यर्थः Sy

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।
एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सो द्रवणशील^१ । प्रदिवीति^२ पुराणनामधेयम् । प्रजापतेरिन्द्र सोममात्मनोऽन्न वत्रे । शिष्ट^३
स्पष्टम् ।

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।
एतं तितिव उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सुतोऽयम् । सोम । असुतात् निहितात्^४ सोष्यमाणान् । वसीयान्^५ भवति । प्रशस्यस्व^६ ।
अयम् । प्राज्ञाय तुभ्यम्^७ । रक्षणकर्मणे^८ । तमेतम् । सोमम्^९ । उत्तरित^{१०} । उपद्रवाणाम्^{११} । उपागच्छ^{१२} । तेन^{१३}
सोमेन पीतेन । विश्वानि^{१४} । आत्मनो बलानि । आपूरय^{१५} ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

ह्वयामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाडरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।
शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अं वृ पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

[ह्वयामसि^{१६} ।]

१. विणशीलं P. द्रप्सो पिणशील D.
२. Ngh. 3 27
३. VM does not explain the stanza except two or three words of it. For full explanation see Sy.'s commentary :—
द्रप्सो द्रवणशीलो वृषभः कामानां वर्षिता विश्वरूपो बहुविधरूपोपेत ईदृग्विध एष सोमो वृष्णे कामाना वर्षित्र इन्द्रायेन्द्रस्य पानार्थं समकारि । अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः ! हरी अश्वौ । तद्वन् ! हे स्थातः ! सर्वेषामधिष्ठातरुग्रोद्गूर्णबलेन्द्र ! एतमीदृश सोमं पिब । प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभू-
तेषु दिवसेषु प्रगतेष्वह सु वा ईशिषे त्वमेवे-
श्वरो भवसि । यच्च सोमस्ते तवान्नमन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ।
४. अभिषुतः Sy.
५. ०तान् D
६. सेव्यमा० P. ०णात् is suggested for ०णान् ॥ अकृताभिषवात्सोमादन्यदीयात् Sy.
७. वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतरः Sy.

८. श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः Sy.
९. प्र० D. तथा विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यम् Sy.
१०. रमणीयाय तदर्थम् Sy.
११. यजनसाधनं सोमम् Sy.
१२. ०रितत्रद्र० D. हे शत्रूणां तरितरिन्द्र ! Sy.
१३. उपागच्छ Sy.
१४. सर्वाणि Sy.
१५. VM. ignores इन्द्र ।
१६. The *pratika* is supplied by the Editor.
हे इन्द्र ! त्वा त्वां ह्वयामसि । आह्वयामः । अतः कारणात्त्वमर्वाडस्मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । अस्मदीयः सोमश्च ते तन्वे तव शरीरायारं पर्याप्त भवाति भवतु । त्वदीय शरीरं यथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो ! बहुविधकर्मन्निन्द्र ! त्वं च सुतेष्व-
भिषुतेष्वस्मदीयेषु सोमेषु मादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । तदनन्तरं पृतनासु सङ्ग्रा-
मेष्वस्मान्प्राव । प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किन्तु विक्षु सर्वासु प्रजास्वस्मान्प्राव । प्ररक्ष Sy.

VI.42

प्रत्यस्मै पिपीपते विश्वानि विवुषे मर ।

अरंगमाय जग्मयेऽर्षश्चाहध्वने नरे ॥ १ ॥

‘प्रत्यस्मै’ प्रतिमरै । अस्मै । पातुमिच्छते । विश्वो यज्ञानि । विवुषे घनादीनि । पर्याप्तगामिने ।
गमनशीलाय । तदानीमेव ध्वने । नराय नेता नर ।

एमेनं प्रत्येतन सोमैभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ध्वजीपिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्धुभिः ॥ २ ॥

“एमेनम्” एमिन्द्रम् । प्रत्यागच्छथ । सोमं । सामपानम् । पार्थ । ऋजीप्यन्तम् । इन्द्रं ।

सुते । सोमै ।

- १ ‘प्रत्यस्मै’ इति चतुष्पदमेकोनविंशत् सूत्रं भर
द्वागस्यार्यमेन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनु
ष्टुभ् । तथा घामुष्मन्तम् ‘प्रत्यस्म चतुष्क
मानुष्टुभ् बृहस्पन्तम्’ (KSA 3 I.42 p 22)
इति । प्रातःसबनेऽध्ववाकस्येवमुप्रीयमानसु
क्तम् । सूत्रितञ्च—‘प्रत्यस्मा इत्युप्रीयमाना
यानुष्म्य’ (ASS 5 7) इति Sy
- २ हे अश्वर्यो ! Sy
- ३ अमिहर । सोमं प्रयच्छेत्पर्यं Sy
- ४ इन्द्राय Sy
- ५ सर्वापि वेद्यानि Sy
- ६ भानते Sy
- ७ पर्याप्तगमनाय Sy
- ८ यज्ञेषु गमनशीलाय Sy
- ९ अर्षश्चाहध्वनाय सर्वेषामग्र
गामिने Sy
- १० नेने यज्ञानाम् Sy
- ११ तुतीये स्वरसाम्नि निष्केवस्ये ‘एमेनम्’ इति
स्तोत्रियस्तुष । सूत्रितञ्च—‘एमेनं प्रत्येत-
नेत्याद्यो वा सर्वेषाम्’ (ASS 8 5) इति Sy

- १२ ०नमा P
- १३ हे अश्वर्य ! Sy
- १४ ०च्छय P आ अमिन्द्रं प्रतिगच्छन्तं Sy
- १५ सोमैः D सोमैः करणभूतैः Sy
- १६ ०पान D प्रतिशयेन सोमस्य पातारम् Sy
- १७ अमत्रैः सोमपात्रग्रहधमसादिभिः Sy
- १८ ऋजीपयन्तम् is suggested for ऋजी
ध्वन्तम् ॥ ऋजीपं शत्रूणामुपायकं बलम् ।
तद्वासम् । यद्वा ऋजीपिणमित्युत्तरत्र सन्ध
म्यनीयम् । सुतेभिरिन्धुतैरिन्धुभिः सोमध्वजी-
पिणम् । गतसारं सोमं ऋजीपः । तद्वन्तम् ।
अथवामत्रेभिरमत्रैरमात्रैरपरिमितैः सोमैः ऋजी-
पिणम् । ऋजेर्गत्यर्षाद्भ्रायसाधनं ऋजीपशब्दः ।
ततो मत्वर्थीय इति । सद्भूतमित्यर्थः । एवं
धिधमिन्द्रं प्रतिगच्छतेत्यस्य । धन्यं आह ।
अमत्रेभिर्ग्रहधमसादिगतेभिरिन्धुतैः सोमैः ऋजीपिण-
यस्यन्तमेमिन्द्रं प्रतिगच्छतति Sy
- १९ इन्द्रम् is suggested for इन्द्रं ।
- २० VM ignores ईम् ॥ ईमिति निपातो
जन्यकः Sy

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥ ३ ॥

यदि^१ । यदि । सुते^२ । दीप्तै^३ । सोमे^४रिन्द्रम् । प्रतिभवथ^५ । वेत्यभिलपितम् । विश्वम् । प्राज्ञ ।
धृष्ट^६ । तं तम् । एव । प्रापयति ।

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिश्स्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मै^{११} । अस्मा^{१२} अस्मै । एव । सोमान्नस्य । सुतम् । अध्वर्यो^{१३} । प्रभर । सर्वस्य । जेतव्यस्य शत्रो ।
वेग कुर्वत^{१६} । अभिश्स्तेरस्मानिन्द्र^{१७} । बहु^{१८} । अवस्परति तारयति ।

VI.43.

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य^{२०} । यस्य^{२१} पीतस्य^{२२} । मदे^{२३} । तत्^{२४} त्व पुरा । दिवोदासाय^{२५} । शम्बरम्^{२६} ।

१. हे अध्वर्यवः ! Sy.
२. अभिषुतैः Sy.
३. उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा Sy.
४. सोमै. is omitted by D.
५. इन्द्रं प्रति यूय प्रतिगच्छथ । 'भू प्राप्ता' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.
६. वेत्य० is suggested for वेत्य ॥ जानाति Sy
७. स इन्द्रः सर्वं भवदीयं कामम् Sy.
८. प्र० D तदानीं मेधिरो मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान् वा Sy.
९. षट् P. ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणा धर्षकः सन् Sy.
१०. त P., D कामम् Sy
११. Omitted by P अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै Sy.
१२. मान० P. सोमलक्षणस्यान्नस्य Sy
१३. अभिषुतं रसम् Sy.
१४. हे अध्वर्यो ! त्वम् Sy.
१५. भर P. सम्प्रहर प्रयच्छेति यावद् Sy.
१६. उत्सहमानस्य शत्रोः Sy.

१७. अभिश्सनात् तत्कृताद्धिसनात् Sy.
१८. बहुशः Sy.
१९. अप० D. अस्मान् पालयतु Sy.
२०. 'यस्य त्यत्' इति चतुर्ध्वं विशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'यस्यौष्णिहम्' (KSA 31 43. p. 22.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केत्रल्येऽप्याष्णिहतृचा शीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'यस्य त्यच्छम्बरं मदे इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः' (AA 5.2 5) इति Sy.
२१. हे इन्द्र ! Sy.
२२. सोमस्य Sy.
२३. पानेन जनिते हर्षे सति Sy.
२४. Omitted by P. त्यदिति क्रियाविशेषणम् । त्यत्तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा रन्धय इत्यर्थः Sy.
२५. राज्ञे Sy.
२६. असुरम् Sy.

वक्षमनयं । अयमिति सिद्धम् ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । यस्य । तीक्ष्णसुतम् । मदकर रसम् । वर्जयसि । तथा मध्यमरसम् । नीचरसम् । च वर्जयसि । सम्यक् सुतमेव पिब ।

यस्य गा अन्तरर्धमनो मदे दृळ्हा अवावृजः ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य गाः । यस्य । मदे । शिलोच्चयस्य । अन्तः । पणिभिरपहृता, दृढा । गा । अवावृजः ।

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिपे श्ववः ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य मन्वानः । यस्य । अन्धसः । तृप्पन् । मघवतस्तव सम्बन्धि । वसम् । धारयसि ।

१ अहिंसी । वशीकृतवानसि Sy रष्यतिर्वश
गमने N 6 32

२ By अयमिति VM refers to अयम् ।
स । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः and पिब ॥
हे इन्द्र । सोम्यं सोमस्ते स्ववर्षं सुतोऽभिपुतः ।
अतस्तं पिब Sy

३ हे इन्द्र । त्वम् Sy

४ सोमस्यावयवभूतम् Sy

५ तीक्ष्णं P तीक्ष्णं सुतमभिवचो यस्य स तीक्ष्णसुतः
प्रातःसवभिकः । तम् Sy

६ सोमरसम् Sy

७ रक्षसि Sy

८ व्यस्यथा P
मध्यमिन्धमसवमगतम् Sy

९ नीतर० P

तृतीयसवमगतं च सोमरसम् Sy

१० सोम्यं सोमस्त्ववर्षमभिपुतस्तं पिब Sy

११ सोमस्य Sy

१२ मघकरे रसे पीते सति Sy

१३ वनाशुरेषु निहितस्य पर्वतस्य Sy

१४ मध्ये विद्यमानाः Sy

१५ बुद्धिपिधानाश्च Sy

१६ वसस्य बन्धनाद्वपसुणः स सोम इत्यादि गतम्
Sy

१७ हे इन्द्र । त्वम् Sy

१८ सोमसक्षणस्याश्वस्य Sy

१९ पानेन मन्वानो मन्वमानो हृष्यः तम् Sy

२० ऽवतस्तस्य D ऐग्रम् Sy

२१ पसंधि P

२२ धसाधारणं वसम् Sy

२३ धारयसि । येन सोमेन तबेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः ।
सोम्यं सोमः सुतोऽभिपुतस्तं पिब Sy

VI.44.

यो रयिवो रयितमो यो द्युन्नैद्युन्नवत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यो रयिवः । ॥ शयुर्वाहस्पत्य ॥ य ॥ धनवन् । धनवत्तम ॥ यश्च । अन्नै । अन्नवत्तम ॥
सोम । सुत ॥ इन्द्र । त्वदर्थम् । ततश्च स्वधापते । तव । अस्ति । मदः ॥

यः शुग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः शुग्मः । य ॥ सुखतर ॥ बहुसुख ॥ ते ॥ धनम् । मतीनां स्तोतृविषयाणाम् । दाना ।

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन वृद्धः । येन । वृद्धे । न । सेनावलेन । शत्रून् तरसि । न च । स्वै । मरुद्भिः, अपि तात्मनैव
तुरो भवसि ।

१. चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्र 'यो रयिव'
इति चतुर्विंशत्यृच प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य
शयोरार्षमैन्द्रम् । आदित षडनुष्टुभः सप्तम्य-
ष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट्,
शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'यो
रयिवश्चतुर्विंशतिः शयुर्वाहस्पत्यो ह्यादौ षड-
नुष्टुभस्तिस्त्रिंशच्च विराजो मध्यमैव वासाम्'
(KSA 3I 44 p 22) इति । गतः सूक्त-
विनियोगः Sy.

२. ०हस्प० P

३. सोमः Sy.

४. धनं P, D. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

५. अतिशयेन रयिमान् धनवान् Sy.

६. द्योतमानैर्यशोभिः Sy.

७. ०म P अतिशयेन यशस्वी Sy

८. अभिषुत सन् Sy.

९. ०वते P हे स्वधापते ! स्वधाया अन्नस्य
सोमलक्षणस्य पालक ! Sy.

१०. भवति Sy

११. ०दा P मदकरः Sy.

१२. VM ignores सः ॥ सोमः Sy

१३. सोमः Sy १४. सुतकरः Sy

१५. हे बहुसुखेन्द्र ! Sy.

१६. त्वदीयः Sy.

१७. धनस्य दाता भवति । हे स्वधापते ! इन्द्र !
स सोमोऽभिषुतस्तव मदकरो भवति Sy.

१८. धनमृतीनां D. स्तोतृणाम् Sy.

१९. पीतेन सोमेन Sy.

२०. वृद्धः is suggested for वृद्धे ॥ प्रवृद्धश्च
सन् Sy

२१. इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ Sy.

२२. बलेन Sy.

२३. शत्रूणां हिंसकश्च भवसि Sy.

२४. आत्मीयैः Sy

२५. मरुद्भिः सार्धम् Sy.

२६. त्वात्मनैव is suggested for तात्मनैव ।

त्यस्य वो अग्रहण गुणीये शर्वसस्पतिम् ।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं महिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

'त्यम् व' । तम् । एव । युष्माकम् । प्रहन्तारम् । स्तुहि स्तोत । बलस्य पतिम् । इन्द्रम् ।
सर्वसह । नेवारम् । दातृत्वम् । सर्वस्य द्रष्टारम् ।

य वर्धयन्तीद्वगिरः पतिं तुरस्य राघसः ।
तमिर्ध्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यं वर्धयन्ति । यम् । वर्धयन्ति । एव । स्तुतय । पतिम् । तारकस्य । घनस्य । तम् । एव ।
इन्द्रस्य । शुष्मं बलम् । देवी । द्यावापृथिवी । पूजयित् । "

तद्ध उक्थस्य बृहणेन्द्रायोपस्तृणीपणिं ।
विषो न यस्योत्तयो वि यद्रोहन्ति सचितः ॥ ६ ॥

तद् व' । सा । युष्माकम् । उक्थस्य । बृहणी । इन्द्राय । उपस्तरणीया । मेधाविनः । इव

१ पृष्ठप्रथमद्वयस्य अतुषोऽहनि प्रउगस्तत्रे 'त्यम् व'
इत्यत्रस्तुक् । सूत्रितञ्च—'त्यम् वो अग्र
हणसप त्यं वृजिनं रिपुम्' (ĀSS 7 II)
इति Sy

२ हे अतिव्यजमाना । Sy

३ इन्द्रम् Sy

४ युष्मवर्षम् Sy

५ प्रहन्तारं P अग्रहन्तारम् is suggested
for प्रहन्तारम् ॥ अग्रहन्तारं भक्तामामनु
प्राहकम् Sy

६ स्तोमि । यद्वा वो यूर्यं गुणीये गुणीत स्तुत,
बध्नन्म्यस्यय Sy

७ पासकम् Sy

८ ०सहम् is suggested for ०सह ॥
विद्वस्य क्षत्रोरभिभवितारम् Sy

९ हेतारं P

१० इन्द्रसम्बन्धिमम् Sy

११ ईश्वरम् Sy

१२ ०कस्येव P हिसकस्य क्षत्रो Sy

१३ बलस्य । अनुपमानामपहन्तारमित्यर्थं Sy

१४ शुष्मम् is suggested for शुष्मम् ॥ शोषकं
बलम् Sy

१५ विषी P देवी is suggested for देवी ॥
देवमज्ञीमे Sy

१६ द्यावापृथिव्यो Sy

१७ ०यत is suggested for ०यित् ॥
परिचरत Sy

१८ VM ignores नु ॥ क्षिप्रम् Sy

१९ हे स्तोतार । Sy

२० युष्मवीरस्य Sy

२१ उक्थ P स्तोत्रस्य Sy

२२ बृहत्त्वं माहात्म्यम् Sy

२३ इन्द्राय P इन्द्रायम् Sy

२४ उपस्तरणीया is suggested for उप-
स्तरणीया ॥ उपस्तरणीयम् । उपेत्य
विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं
आनीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थं Sy

२५ मेधाविनः । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थं । यद्वा
नेति पूरकः । विषो विप्रस्य मेधाविनो यस्ये

भवन्ति । यस्य^१ । रक्षणानि^२ जागरणशीलानि । यस्माच्च^३ । विरोहन्ति^४ । सक्षितं^५ समान इन्द्रे निवसन्तं^६ सप्तान्य आदित्या 'आ यस्मिन् सप्त वासवा^७' इत्युक्तम् ।

अविद्वत्^१ मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
ससवान्तस्तौलाभिर्धौतरीभिरुष्या पायुरंभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविद्वत्^१ जानाति । प्रवृद्धम्^२ । यजमानस्य मित्रभूत इन्द्र^३, पुल्लिङ्ग मित्रशब्दश्चन्दसीत्युक्तम् ।
नवतरं^४ । सोम पिवन् इन्द्र^५ । देवेभ्य^६ । अभ्युदयम्^७ । चिनोति^८ । अन्नवान्^९ । स्तरणशीलाभिश्छादयित्रीभिः^{१०} ।
धवन्तीभिरुतिभिर्मरुद्भिः^{११} । रक्षणेच्छायाम्^{१२} । रक्षकं^{१३} । भवति । यजमानेभ्यो देवेभ्यो वेति ।

ऋतस्य^१ पथि वेधा अंपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य^१ । सत्यस्य^२ । मार्गं यज्ञं^३ । सोमं^४ । पीतये^५ । तत्र यणाय^६ । मनांसि^७ । देवाश्च^८ । कुवन्ति^९ ।

१. इन्द्रस्य Sy.
२. रक्षाः Sy.
३. यस्मिश्चेन्द्रे Sy.
४. प्रादुर्भवन्ति । तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः Sy.
५. समाननिवासाः संहता उक्तयः Sy.
६. असतः P.
७. TS.I.6.12.2.
८. स इन्द्रः Sy.
९. वृद्धं P. कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् Sy.
१०. ०न D.
११. ०तं P.
१२. पुल्लिङ्गश्च P. पुल्लिङ्गश्च is suggested for पुल्लिङ्ग ।
१३. मित्रशब्दः is omitted by D.
१४. ०रस्मिन् P., D. कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा Sy.
१५. स्तोतृभ्यः Sy.
१६. वसीयः श्रेष्ठं घनम् Sy.
१७. उपचितं करोति । ददातीति यावत् Sy.

१८. हविलंक्षणाभोपेतः । यद्वा ससवानिति सनते क्वसौ रूपम् । सम्भजमान इति सम्बन्धः Sy ससमित्यन्नाम Ngh 2.7.
१९. स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः Sy.
२०. ०न्तिभिः P. कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरी-दृशैर्मरुद्भिर्वा युक्तः सन् Sy.
२१. रक्षणेच्छयाऽऽगत्य Sy.
२२. रक्षणः P.
२३. स्तोतृभ्यः Sy.
२४. यज्ञस्य Sy
२५. यज्ञ P.
२६. विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः Sy
२७. पीयते is suggested for पीतये ॥ इन्द्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा वेधा विधातेन्द्रोऽप्यायि । -सोम पिवतु । व्यत्ययेन कर्तरि चिन् Sy.
२८. श्रयणाय is suggested for यणाय ॥ श्रयितुम् Sy.
२९. इन्द्रस्य मनांसि Sy.
३०. स्तोतार ऋत्विजः Sy.
३१. कर्माणि कुर्वन्ति Sy.

तस्मिन् यस्ते स्तुतिभिः । नमनम् । ध्यानं । महानिन्द्र । स्वैः धनुः । दक्षनाय । कमनीयः । विवृणोति
'छन्दस्यपि वृक्ष्यते' इत्याधाग ?

धूमत्तम् दधे घेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वर्यः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावृष्मो अविद्धि ॥ ६ ॥

धूमत्तम् ॥ वीप्सितम् । वसम् । अस्मभ्यम् । वेहि । निषेधे च । जनानामस्माकम् । इमां वही ।
अराती । वृक्ष्यते । अस्त च । कृष्ट । प्रज्ञाभिः । धननामार्थम् । अस्मान् । रक्षेति ।

इन्द्र तुभ्यमिन्द्रवश्रभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वैनः ।

नकिरापिर्दिदशे मर्त्यत्रा किमुञ्ज रंध्रचोर्दन त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र तुभ्यमित् । इन्द्र ! तुभ्यम् । एव । नवन् ! अश्रुम् । वयम् । दात्रे । हरिवे ! तथा सति

१ ऽभि P

२ शश्रुणां नामकम् Sy

३ धारयन् Sy

४ ऽन्त्र P महत् Sy

५ स्वं is suggested for स्व ॥ आत्मीयम्
Sy

६ शरीरम् Sy

७ धर्षनार्थम् Sy

८ धननीयः सम्भक्षनीयश्च सन् । यद्वा वेभ्य
इति वेनते कान्तिकर्मणो रूपम्, अपुरिति च
रूपनाम (Ngh. 3 7) वेभ्यः कमनीयो वपु-
भस्त्वरं रूपं वृशये धर्षनार्थं व्याकः विवृणोतु
वधोभिः स्तुयमानं सन् Sy

९ Pa.6.4-73 P reads छन्दस्यधोवकमाह
माहस्वने मा हिसिन्ने विवृष्यत इत्याग ।
The additional passage in P has
a striking resemblance with a
part of the commentary on RV
VI.44 10, 11 (बोवकम् । आह ॥ मा
अस्वने । मा । हिसिन्ने)

१० इत्याद् is suggested for इत्याधाग ।
This is to explain the formation
of the word आह ।

११ हे इन्द्र ! Sy

१२ वीप्सितम् Sy

१३ अस्मासु Sy

१४ धारय Sy

१५ निर्वाच P निवारय Sy

१६ स्तोतृणाम् Sy

१७ ऽम् P ऽनामस्मानि० D

१८ वही P

१९ ऽति P अराती is suggested for
अराती ॥ शश्रुतेना Sy

२० कृष्टरम् P, D

२१ ऽनाम P ऽभि is suggested for
ऽभि ॥ आत्मीयानि प्रज्ञाभिः Sy

२२ VM. seems to explain धनस्य अन्त
सातो together as धननामार्थम् ॥
धनस्य सातो सम्भक्षने । यद्वा धनस्य सम्भक्ष
नार्थम् Sy

२३ ऽस्मासुक्ते० P गमय, रक्ष Sy

२४ धनवन् is suggested for नवन् ।

२५ वयं धोवभूता । यद्वा स्ववर्षमेव वर्तमाना
Sy

२६ कामानां वात्रे Sy

२७ हे हरिवशिश्र ! Sy

मा । विगतकामोऽभू । न कश्चिदन्यस्त्वत्त । वन्धुः । मर्त्येषु । दृश्यते त्व च नागच्छामि । कथम् । त्वाम् ।
क्षिप्रम् । रन्ध्रस्यापेतस्य चोदकम् । आहुः ।

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्टं इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुंष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा जस्वने । मा । हिंसित्रे । वृषभ । अस्मान् । दा । मा । ते । धनवत । सख्ये वर्तमाना ।
हिंस्या भूम । बहूनि । ते । इन्द्र । निषेधनानि, आयुधानि विद्यन्ते । जनेषु । जहि । अयजमानान् ।
प्रवृह । अप्रयच्छत ।

उदभ्राणीव स्तनयन्नियतीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उदभ्राणीव । उदीयति । स्तनयति स्तनयन् इव पर्जन्य । मेघान् । इन्द्र । धनानि । अश्व-
समूहान् । गोसमूहाश्च । त्वम् । असि । पुराण । स्तोतृणा धर्ता । मा । त्वा । अदातारोऽयजमाना ।

१. विशत० D. विगतकामोऽभू । अस्मान् सर्वदा कामयस्व Sy. वेनतिः कान्तिकर्मा N. 10 38

२. मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये Sy

३. किमनेन विशेषकथनेन ? अङ्ग हे इन्द्र ! Sy.

४. ०स्यावेक्षि० P. रन्ध्रस्य राधकस्य समूहस्य धनस्य चोदन चोदयितारम् Sy.

५. मोद० P.

६. कथयन्ति पुराजाः Sy.

७. जसिरूपक्षयकर्मा । उपक्षययित्रे राक्षसादये Sy.

८. हे कामानां वर्षितरिन्द्र ! Sy.

९. अस्यान् D.

१०. तव Sy.

११. सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयम् Sy

१२. हिंसिता मा भूम Sy.

१३. बह्वी Sy.

१४. त्वदीयाः Sy.

१५. निषेधा निवारणानि Sy.

१६. शत्रुषु निहिता सन्ति । यद्वा निषिधो निषे-

धार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्वचो विद्यन्ते । अतः कारणात् Sy.

१७. भारय Sy.

१८. अनभिषोतृन् अयजमानान् Sy.

१९. उन्मूलय Sy.

२०. हवींष्यप्रयच्छतश्च । 'पृण दाने' इति धातुः Sy.

२१. ०भ्राणि D.

२२ उदीयति P. उदीरयति is suggested for उदीयति ॥ उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुम् Sy.

२३ गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् Sy.

२४. अश्वसम्बन्धीनि Sy.

२५. गव्यानि गोसम्बन्धीन्येतत्समूहद्वयरूपाणि Sy.

२६. उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

२७. भवसि Sy.

२८. कारूणां स्तोतृणां धारयिता Sy.

२९. त्वाम् Sy.

३०. हविषामदातारः Sy.

वमन् उदपसर्पन्तु । धनवन्त ।

अध्वर्यो वीरु प्र महे सुतानामिन्द्राय भरु स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्यामिरुत नूतनाभिर्गीमिर्वीवृधे शृणुतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो । वीरो वीर्यसि सोमम् । भरु । महते । सोमान् । इन्द्राय । सं । हि । अस्य सुतस्य ।
शृणुतामृषीणाम् । यः । प्रत्याभिः । अपि च । नूतनाभिः । गीमिः । वीवृधे । स्तुवताम् । शृषीणाम् ॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र ह्येषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिवध्वै ॥ १४ ॥

अस्य मदे । सोमस्य । मदे । बहूनि । वारकाणि । विद्वान् । इन्द्र । वृत्राणि शत्रून् । अप्रतिगतो
जघे । जघान । तम् । एव । अस्मै । मधुमन्तम् । प्रबुद्धिः । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पातुम् ।

१ अ P ०मना (ववितुरश्मयो न शीला अस्म
वभिमुक्ता वृषणोभिमुक्तावृषणो वेग) अ D
The additional passage in D has
a striking resemblance with a
part of the commentary on
RV VI 44.19 (०माना । ववितुरश्मयः ।
नशीला । अस्मवभिमुक्ता । वृषणोऽभिमुक्ता
वृषणो वेग) अ is suggested for अ ।

२ उदवस० P हिसिधुः Sy

३ धनवन्त कृपणा । यद्वा धनवन्त्यस्य । मध
वानं धनवन्तं स्वामिति सम्बन्धः Sy

४ हे हविषो विशेषेण प्रेरयित । Sy

५ प्रहुर प्रशमय Sy

६ सुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिधुतान्
सोमान् Sy

७ इन्द्रः Sy

८ कसु Sy e. सोमस्य Sy

१० स्वामी Sy

११ पूर्वकाले कृताभिः Sy

१२ इहानीं क्रियमाणाभिः Sy

१३ उभयविधाभिः स्तुतिभिः Sy

१४ वावधे P

राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः Sy

१५ अध्वरीणां सम्बन्धिनीभिः Sy

१६ VM ignores अध्वर्यो and प्र ।

१७ प्रथमे रात्रिपर्याये मंत्रावरुणस्य 'अस्य मदे'
इति शस्त्रयाज्ञया । सूत्रितञ्च—'अस्य मदे
पुरु वर्षासि विद्वानिति माख्या' (ASS 6 4.)
इति Sy

१८ सोमस्य पानेन Sy

१९ हर्षे सति Sy

२० बहूनि पुरुषिणः Sy

२१ भावरकाणि Sy

२२ अभिहाः Sy

२३ प्र० D स्वयमभेरप्रतिगतं सन् Sy

२४ हतवान् । यद्वा वर्ष इति रूपनाम (Ngh 3 7) ।
बहूनि वर्षास्यसुरमायया निमित्तानि ऋषाणि
विद्वान् आनसिन्द्रो वृत्राण्यावरकाणि रक्षा-
प्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यरप्रतिगतानि जघान Sy

२५ सोमम् Sy

२६ माधुमन्तम् Sy

२७ हे अध्वर्यो ! प्रबुद्धिः Sy

२८ शत्रूणां वीरयित्रे इन्द्राय Sy

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।
गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुर्धीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

[पाता सुतम् ।]

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।
मत्सद्यथा सोमनसाय देवं व्यस्मद्द्वेषो युयव्द्व्यंहः ॥ १६ ॥

इदं त्यत् । तत् । इदम् । पानीयम् । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । पियम् । सोमात्मकममृतम् ।
इन्द्रेण पीतमस्तु । मादयेत् । यथा । सुमनस्त्वाय । देवम् । इन्द्रं करोति च । अस्मन् । द्वेष । अहश्च ।

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान् ।
अभिपेषां अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना मन्दानः । सोमेन । माघन् । जहि । शूर । शत्रून् । तत्र च जामिम् । अजामि च ।

१. द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्'
इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'पाता सुत-
मिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या'
(ĀSS. 6. 4.) इति Sy.

२. The *pratīka* is supplied by the
Editor. अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातास्तु ।
साधु पाता भवतु । साधुकारिणि तृन् ।
अत एव 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधात्
द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । तेन च
सोमेन मन्दसानो माघन् वज्रेणायुधेन वृत्र-
मावरकं शत्रुं हन्तास्तु भवतु । एतदुभयार्थं
परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छास्मदीयं यज्ञ-
मभिगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञो
सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः ?
वसु सर्वेषां निवासयिता । धीनां ध्यातृणा
स्तोतृणां कर्मणां वाविता रक्षिता । कारुधायाः
कारुणां कर्तृणां यजमानानां धारयिता Sy.

३. तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति
शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्र-
पानमिति याज्या' (ĀSS. 6 4.) इति Sy.

४. पातव्यम् Sy. ५. अनुकूलम् Sy.

६. इन्द्रः पिबतु । व्यत्ययेन कर्तरि चिण् । यद्वा
एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् Sy.

७. मादयेत् तथा पीयतामित्यर्थः Sy.

८. यथ P येन प्रकारेण पीतः सोमः Sy.

९. सुमनस्त्वाय D. १०. इन्द्रम् Sy

११. स पीतसोम इन्द्रश्च Sy.

१२. पृथक् seems to be omitted before
करोति ॥ वियोजयतु Sy.

१३. द्वेष्टुन् Sy.

१४. अहः is suggested for अह० ॥ पापं च
वियोजयतु Sy.

१५. VM. ignores वि ।

१६. एषा D.

१७. एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन Sy.

१८. मन्दमानो माघन् Sy.

१९. हिंसितान् कुरु Sy.

२०. शौर्यवसिन्द्र ! Sy.

२१. ज्ञातिम् Sy.

२२. तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् Sy.

प्रमित्रान् । प्रमिगतसेनान् । प्रस्मान् प्रति । प्रायुधान्याभिममुख्येनाविसृजति । पराधः । इन्द्र ! प्रमृणी-
यहि—सञ्चूर्णय । चहि । घेति ।

आसु ष्मां णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वः स्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेप इन्द्र सुरीन्कृणुहि स्मां नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । एषु । प्रस्मभ्यम् । सङ्ग्रामेषु । घनम् । कुरु । सुक् च कुरु । उदकानाम् । पुत्रस्य ।
वत्पुत्रस्य च । जयार्थम् । इन्द्र ! स्तोतृन् । प्रस्मान् । अर्धभूतानाम् । कुरु ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ त्वा हरयः । भावहन्तु । त्वा । हरयः । वषितारः । युज्यमानाः । वषितुरश्मयः । नशीलाः ।
प्रस्मदभिमुक्ताः । वृषणोऽभिमुक्ता वृषणो वेगस्य । वोढार प्रायुधानां पार्श्वेनिहितानाम् । वृष्णे । सोमाय

- १ प्रस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान् Sy
- २ प्रमित्रंरंहिगतासेनान् P प्रहिगतसेनान् D
प्रस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येयां तावृशान् Sy
- ३ प्रस्मवभिमुक्षम् Sy
- ४ ०सृजतः is suggested for सृजति ॥
प्रायुधानि पुनः पुनराविशतो विसृजतः शत्रून्
च Sy
- ५ ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा Sy
- ६ ०णीहि is suggested for ०णीयहि ॥
यापस्व Sy
- ७ जहि is suggested for घेहि ॥ तवनन्तरं
तान् जहि च Sy
- ८ VM ignores मघवन् ॥ हे मघवन् !
घनयन् ! Sy
- ९ ०सु P
- १० पुतनासु सङ्ग्रामेषु Sy
- ११ सुषेन प्राप्यम् Sy
- १२ प्राप्तभ्यानां घनानां वा उदकानां वा Sy
- १३ इकानां कुरुस्य च P
- १४ पोरस्य च Sy
- १५ यजार्थम् P

- १६ प्रस्मा इभू० P प्रस्माईभू० D समृद्धान् ।
यद्वा अर्धकारिणः शत्रूणां सञ्चयितृन् Sy
- १७ VM ignores स्म । नः । मघवन् । and
महि ॥ स्मेति पूरणः । नः प्रस्मवीयासु ।
हे घनवन्निन्द्र ! महि महत् Sy
- १८ हे इन्द्र ! Sy
- १९ त्वाम् Sy
- २० अश्वाः Sy
- २१ कामानां वषितारः Sy
- २२ स्वयमेव रथे युज्यमानाः Sy
- २३ ०षितूर० P वषितारो रश्मयः प्रग्रहा येयां
तावृशाः Sy
- २४ प्रतनशीलाः is suggested for नशीलाः ॥
सततगामिनः Sy
- २५ प्रस्मान्प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः Sy
- २६ वृषणोऽभिमुक्ताः is doubtful
- २७ नित्यतदणाः Sy
- २८ वय्यादीन्प्रायुधानि वहन्तः Sy
- २९ वषित्रे Sy
- ३० मरुकराय सोमाय, ईदृशं सोमं पृथयितुम्
Sv

पुमांस सोमापातुम् । सुयुज । वहन्तु ।

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ ते । आतिष्ठन्तु । तव । वर्षित । अश्वा । द्रोणकलशम् । उदकविन्दुक्षारिण । इव ।
सिन्धोरूमय । माद्यन्त । इन्द्र । प्रभरन्ति । तुभ्यम् । ग्रावभि । सुतानाम् । वृष्णे । कामाना वर्षित्रे
अभिषुत सोम नृहितमम् ।

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे तु इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वाद् रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषासि । वर्षिता । भवसि । द्यावापृथिव्यो । सिन्धूना स्यन्दमानानाम् । स्तियाया संङ्गीभूतानाम्

१. सोमं पाययितुम् is suggested for सोमापातुम् ।

२. शोभनयोजनाः Sy

३. VM ignores वृषरथास. ॥ वृषरथास । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषा ते तथोक्ता Sy

४. आतिष्ठन्त । अतस्त्वमागच्छेति भावः Sy.

५. त्वदीयम् Sy.

६. हे कामानां वर्षित. ! इन्द्र ! Sy.

७. वर्षितारंश्च P सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वा. Sy.

८. द्रुममय रथम् Sy

९. घृतमुदकं सिञ्चन्त Sy

१०. ऊपं मयः P.

सामुद्रास्तरङ्गा इव Sy

११. हृष्यन्त मत्ताः सन्त Sy

१२. यस्मादध्वर्यवः प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः Sy.

१३. कामानामभिवर्षकैर्ग्रावभिः Sy.

१४. अभिषुतानां सोमाना मध्ये Sy.

१५. यूने नित्यतरुणाय Sy.

१६. कामाना वर्षित्रे तुभ्यम् Sy.

१७. त्वद्भागरूपं सोमम् Sy.

१८. गृहीतम P. नृहितम् is suggested for

नृहितमम् ।

१९. शयोर्बर्हिस्पत्यस्येदमार्षम् Dur. शंयोराषम् SKN

२०. हे इन्द्र ! हविभि. सेक्ता Sy हे इन्द्र ! वृषा असि दिवो वर्षितासि Dur इन्द्र उच्यते वृषा वर्षिता SKN.

२१. त्वमसि SKN

२२. ०थिव्यो P द्युलोकस्य भूमेश्च Sy. दिव., षष्ठीश्रुतेरर्थायेति शेषः । वृषभो वर्षिता पृथिव्या अर्थाय SKN.

२३. स्यन्दनशीलानां च नदीनाम् Sy. स्यन्दनानामपा च वर्षिता Dur. सिन्धवो नद्यः । नदीनामप्यर्थाय । द्यावापृथिव्योहि नदीना च स्थितिर्वृष्टि (वृष्टौ) प्रसिद्धा । अत एवमुच्यते द्युलोकादीनामर्थाय वर्षितेति SKN.

२४. स्तियाना is suggested for स्तियायाम् ।

२५. स्थावरजङ्गमात्मना प्राणिनाम् । यद्वा स्तियाः संङ्गीभूता आपस्तासां वर्षितासि Sy संहन्त्रीणामपाम् । अथवा—संहतानामात्मनैव हिमभावेन । यावत्किञ्चित् सेचनकर्म, तत्सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः Dur कस्य पुनर्वर्षिता ? उच्यते, वृषभः स्तियानाम् SKN.

स्थावरानाम् । वृष्णे । तुभ्यम् । इन्दुः । वपितं । प्यायते । स्वादुः । रसं । मधुवलेयं । वरणीयाये ।

अयं देवः सहसा जायेमान् इन्द्रेण युजा पृणिमस्तमायत् ।

अय स्वस्य पितुरायुधानीन्द्रमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । अयम् । देवः इन्द्रः । सहस्रं । - जायमानः । इन्द्रण त्वमा । सहायने । पृणिं वलसुरम् ।

पस्तभात् । अयम् । गोघनस्य । पालमित्तु वलस्य । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाश्च ।

अयमंकुणोदूपसः सुपत्नीरुय सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अय त्रिधातुं दिवि रौचनेषु त्रितेषु विन्ददुमृत निगूळइम् ॥ २३ ॥

अयम् । अयमिन्दुः । करोति, इन्द्रण पितं । उपसम् । धामनपतिर्का । अयम् । सूर्यः । ज्यातिः ।

१ सेषत्रे Sy तस्मा एवंगुणविशिष्टाय वृष्णे
वपित्रे Dur एव घोषतेन क्यण वृष्णे वपित्रे
SKN

२ स्ववर्षम् Sy तुभ्यमर्षाय SKN

३ सोमः Sy SKN एव इन्दुः सोमः Dur

४ कामानां वपिकेन्द्रः Sy

५. प्यायते D प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य
तं सोमं पिबेति भावः Sy पुन पुनराप्यायते ।
अथवा पानाय संस्कृतः Dur 'स्वायी अप्यायी
- बुद्धौ' अप्यायिता, अप्यायते वा सम्यक्
संसारबुद्ध्या वर्धते इत्यर्थः SKN

६ ०डु P मधुरः Sy स्वादुरससंयुक्तः Dur
कीबुदा ? स्वादुर्मूढः SKN

७ रसनीयः प्रशास्यो रसवान्वा रसात्मको वा Sy.
रसक्यो ब्रवः SKN

८ ०मधुवत् शेषे D मधुघत्पातव्यः Sy मधुर
पेद्रः Dur. न मनाक् स्वादुः, किं तर्हि ?
मधुपेयो मध्विष य पौमते स मधुपेयोऽयन्त-
मूढ इत्यर्थः SKN

९ श्रेष्ठाय Sy तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः Dur कीबु
दाय तुभ्यम् ? वराय वरस्य श्रेष्ठस्य वरणी
यस्य वा तत्राभियेत्यर्थः SKN

१० स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायानात् N 6 17,
SKN II.453

११ अय P १२ इन्दुः सोमः Sy

१३ द्योतमानः Sy

१४ वलेन Sy १५ प्रादुर्भवन् Sy

१६- तस्या सह Sy

१७ षणिजं गयामावातारं घताक्ष्यमसुरम् । यद्वा
पणीनां स्वामिन्स्थात् षणिरित्युच्यते । तमसुरम्
Sy

१८ ०भात् is suggested for ०भात् ॥
व्यवधत् Sy

१९ धनस्य गोकुलस्य Sy

२० ब्रह्मादीनि Sy

२१ ०धानिन्द्ररुष्णात् P अष्णात् D अषाहरत्
Sy

२२ ०वधञ्च P, D असुरकरस्य Sy

२३ तवीया मायाश्वामुष्णात् । हे इन्द्र ! त्वत्सक्य
घलावेतत् तव सोमः छतयान् । अतस्तव
महिमा केन अर्पयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुति
Sy २४ डु D सोमः Sy

२५ अकरोत् Sy

२६ पीतः is suggested for पितः ।

२७ ०सः is suggested for सम् ॥ अ-
कासान् Sy

२८- शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासां तावुषी Sy

२९- सूर्यमण्डले Sy ३० तेजः Sy

अदधात्^१ । अन्त^२ । अयम्^३ । दिवि^४ । नक्षत्रेषु^५ । त्रिगुणमदधा^६ ज्योति । अय त्रिस्थानेषु^७ । निहितम्^८ । अमृतम्^९ ।
अविन्दत्^{१०} ।

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरींश्चिमम् ।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम्^{११} । अयम्^{१२} । द्यावापृथिवी^{१३} । विष्कब्धे^{१४} अकरोद् अन्तरिक्षेण । अयम्^{१५} । रथम्^{१६} । युयोज^{१७} । आदि-
त्य^{१८} सप्तरींश्चिम^{१९} सवत्सरात्मकम् । अयम्^{२०} । पशुषु^{२१} । अन्त^{२२} , आमेषु^{२३} । पक्व^{२४} पय^{२५} । कर्मणा^{२६} । सोमो^{२७} अकरोत् ।
अय^{२८} धारयति । दशयन्त्रम्^{२९} । उत्समीति^{३०} शरीरमाह तथान्तरा^{३१} खैलिकी^{३२} भवत्यृक्^{३३} ।

१. निहितवान् Sy.

२. मध्ये Sy.

३. धातरिधि P. ०धातरयं D. लतारूपः सोमः
Sy. ४. द्युलोके Sy.

५. रोचमानेषु Sy.

६. ०धाज् is suggested for ०धा P, D.
सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् Sy.

७. तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु Sy.

८. नितरा गूढमदृश्यतया वर्तमानम् Sy.

९. अमृतत्वकारणं पीयूषम् Sy.

१०. अलभत । हे इन्द्र ! त्वत्साहाय्यादेवमेव सोमः
कृतवानितीन्द्रस्य स्तुतिरधिगन्तव्या । यद्वा
इदशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उषसः
शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्यो-
तिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रिस्थान-
गतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रः त्रिधातुसवनत्रयात्मना
त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममरणहेतुभूतं सोम-
मविन्दत् Sy. ११. सोमः Sy.

१२. दिव च पृथिवीं च Sy.

१३. विकम्बने P. विष्कब्धे is suggested for
विष्कब्धे ॥ विविधमस्थापयत् Sy.

१४. अपि चायं सोमः Sy.

१५. सूर्यस्य रथम् Sy. १६. अयोजयत् Sy.

१७. आदित्यस्य is suggested for आदित्य ।

१८. सप्तभी रश्मिभिः किरणैरुपेत सप्ताश्वं सप्त-
चक्रं वा Sy.

१९. गोषु Sy. २०. मध्ये Sy.

२१. आमेषु goes with पशुषु ।

२२. निष्पन्नम् Sy.

२३. प्रज्ञया सङ्कल्परूपया Sy. २४. साकम् P

२५. उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्सरणहेतु-
भूतैर्दशभिश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् ।
इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—
चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च पाणापानौ देह
इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गवितं तं मय्ये दश-
यन्त्रमुत्सम् ॥

यद्वा अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी विष्कभायत् ।
स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव
सप्तरींश्चिम सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो
गोष्वन्तः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्वं पयो
धारयति । एवम्भूतेन्द्रार्थं सोमो दशयन्त्रं दश-
सङ्ख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतरूपेतमु-
त्समुत्सरणशीलं रसं दाधार । धारयति ।
प्रातःसवने ऐन्द्रवायवादयो दश ग्रहा गृह्यन्ते ।
तथा च ब्राह्मणम् 'नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभि-
र्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति'
(AB. 3. 1) इति । अन्यत्रास्नातम् ।
'दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति' इति
तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् Sy.

२६. ०मिति is suggested for ०मीति ॥
उत्सरणशीलं पयः Sy.

२७. तथानन्तर P.

२८. लिक् P. २९. भवन्त्युत् P.

वक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक् च प्राणापानी देह इदं धारीरम ।

द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गवन्त त मन्ये वक्ष्यन्त्रमुत्सम् ॥ इति ॥

VI.45

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशु यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

य आनयत् । य । आनीतवान् । इरात् । सुनयनेन । तुर्वशम् । यदु च । स । युवा । इन्द्र ।

समाकम् । सखा ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदधिता । इन्द्रो जेता हित धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । विप्रोऽवोऽश्चेति विपुडे । अग्रम् । दधानेन । अनाशुना अत्वरितेन । अपि । अस्वेनाग्र
पयच्छन् । इन्द्र । जेता भवति । हितम् । धनम्, अपि वा प्रास्तामन्तरहितो विप्रः ।

१ इव P त्व D

२ ०भोमेवि P

०भोमेपिस० D

३ ०यन्तुम्० D

४ 'य आनयत्' इति ऋषिस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं
बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्यम् । 'पुस्तमम्' इत्ये
षातिनिष्त् । 'अय' सप्तका पावनिष्त्
'मध्यम' पदकवचेरितिनिष्त् (KSA.4-45
p 23) इत्युक्तसकषात् । अयस्त्रिंशद्यनुष्त्
शिष्टा गायत्र्यः । 'अधि युव' पणीनाम् इत्य
स्मिसन्त्ये तुचे ब्रुवनाम तथा स्तुयते । अत
स तुचस्तदेवताक । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्राय । तथा
षामुक्तान्तम्—'य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वापत्रं
पुस्तममतिनिष्त्बन्त्यानुष्त् तुचेऽन्त्ये ब्रुवस्तका
वैयत्म्' इति । महात्रतेऽपि निष्केवत्येऽन्त्य
तुचवर्धनेतस्सूक्तम् । तर्थाय पञ्चमारभ्यकम्—
'य आनयत् परावत इति तिस्र उत्तमा चद
रति' (AA 5 2.5) इति Sy

५ ०यन् D

६ इन्द्र Sy

७ तस्मावृद्धरवेणात् Sy

८ शोभनेन मयनेन Sy

९ स्तु० P, D

१० एतत्सखी राजानो शत्रुभिर्वूरवेसे प्रक्षिप्ती Sy

११ तरुण Sy

१२ सखा भवतु Sy

१३ अविप्रे P

१४ विप्रोऽवोऽश्चेति P विप्रः स्तोता । तद्विल
क्षणोऽपि पुरुषे Sy

१५ इन्द्रो धारयति । किमु अक्षय्य स्तोतरि धारय-
तीति Sy

१६ अक्षिप्रगमनेन Sy

१७ अन्नं शुत्वरहितेनाप्यदवे० P ०धानाशुत्व
रहितेनाप्यदवे० D

१८ आता D जेता is suggested for
सखा ॥ अयशीलः, अयतेस्ताञ्छीलिकस्तुन् ।
अतो 'न सोकाभ्ययं' इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy

१९ शत्रुषु निहितं स्थापितम् Sy

२० ०व P

२१ VM explains चित् once only

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वोरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त उतयः ॥ ३ ॥

महीरस्य । महनीयानि^१ । अन्नस्य^२ । प्रणयनानि^३ । बहूनि^४ । अपि चास्य । प्रशसनीयानि^५ । न च । अस्य^६ । क्षीयन्ते^७ । रक्षणानि^८ ।

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । हे सखाय^९ । स्तोत्रवाहाय^{१०} । शंसत^{११} । प्र । च । गायत^{१२} । स^{१३} । हि^{१४} । अस्माकमिन्द्र । प्रमति^{१५} । भूमि^{१६} या प्रकृष्टमतिर्भवति^{१७} सेति ।

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वमेकस्य । त्वम्^{१८} । एकस्य^{१९} । रक्षिता । भवसि^{२०} । अपि च । द्वयो^{२१} । अपि चेदृशे^{२२} रक्षिता भवसि^{२३} पुरुषाय । यथा^{२४} । वयम्^{२५} बहवो भवामस्तादृशाय बहुजनायापीति^{२६} ।

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीरं उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । अतिनयसि^{२७} । शत्रू^{२८} । उक्थशंसिनश्च जनान्^{२९} । करोषि^{३०} । तथा^{३१} तथा नृभिस्त्वम्^{३२} । सुवीरं^{३३} ।

१. मह्यो महत्यो भवन्ति Sy.

२. ०नीयान्न० P., D. इन्द्रस्य Sy.

३. प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि Sy.

४. बह्व्यो भवन्ति Sy.

५. प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः Sy.

६. इन्द्रस्य Sy.

७. (न) अपचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव Sy. द. रक्षा Sy.

८. हे समानख्यानाः ! स्तोतारः ! Sy.

१०. ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय Sy.

११. शस्त्राणि शंसत Sy.

१२. गाय D. प्रगायत च स्तोत्राणि Sy.

१३. इन्द्रः Sy.

१४. खलु Sy.

१५. ०ति D. प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः Sy.

१६. महती Sy.

१७. ०ति भ० D. The passage : या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति refers to प्रमतिः ।

१८. स्तोतुः Sy.

१९. सर्वेषा स्तोतृणां रक्षको भवसीत्यर्थः Sy.

२०. स्तोत्रोः Sy.

२१. जनेऽप्यविता भवसि Sy.

२२. यादृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः Sy.

२३. VM. ignores वृत्रहन् ॥ हे वृत्रहन् ! वृत्राणा शत्रूणां हन्तरिन्द्र ! Sy.

२४. अस्मान्नयसि । तारयसि Sy.

२५. शत्रून् is suggested for शत्रू ॥ द्वेष्टन् Sy.

२६. तथा उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृन्स्मान् Sy.

२७. समृद्धान् करोषि Sy.

२८. one तथा is redundant.

२९. यस्मात्वं स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः Sy.

३०. शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यं रूपेत इति Sy.

कथ्यते ।

ब्रह्माणु ब्रह्मवाहसु गोभिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे ह्रुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । बृहन्त्वम् । स्तोत्रवहनम् । स्तुतिभिः । सखायम् । स्तुत्यम् । गाम् । ह्रुव । दोहाय ।

ह्वयामि ।

यस्य विश्वानि हस्तयोर्बुधसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनापहः ॥ ८ ॥

यस्य विश्वानि । मस्य । द्विविधानि दिव्यानि पाथिधानि । विश्वानि । वसूनि । हस्तयोर्वसन्तीति ।

न्यूचु कवय । वीरस्य । सेनाया सोढु, उत्तरयान्वय ।

वि दृक्कानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । बृह माया अन्नानत ॥ ९ ॥

वि दृक्कानि । विबृह । दृकानि पुराणि । शत्रूणाम् । वष्ववन् ! प्रज्ञापते । मायाश्च । अप्रह्वीभूतम् ।

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तमु त्वा । तम् । एव । त्वा । स्य । सोमस्य पात । इन्द्र । अप्रज्ञानाम् । पते । ह्वयाम् ।

अग्नेच्छये ।

१ स्तुयसे भतस्तानप्यस्मस्य प्रयच्छेति शेषः Sy

२ VM. ignores इत् and च ॥ इव एव ।

३ उ इति पूरकः Sy

४ परिवृढम् Sy

५ ब्रह्मिः स्तुतिरूपैः त्रैर्वहनीयम् Sy

६ सखायम् is suggested for सखायम् ॥

अस्माकं सखिभूतम् Sy

७ अग्ना अघः । तवर्हम् । स्तुत्यहमित्यर्थः Sy

८ एवम्भूतमिन्द्रं दोहसे बोग्धुम् Sy

९ ब्राह्मणाम्यस्मदीयान् कामान् बोग्धुम् Sy

१० इन्द्रस्य Sy

११ विश्वपाथिवरूपेण द्वयं वतमानानि Sy

१२ सर्वाणि Sy

१३ ब्राह्मोपिद्यन्त इति Sy

१४ अथयो नितरां ववन्ति । तमिन्द्रं ह्रुव इति

पूवत्र सम्बन्धः Sy

१५ धीयवत् Sy

१६ पृतना धनुषेना । तासामभिभवितुः Sy

१७ न P, D

१८ विभिन्धि । विविधमनुमूलयेत्यर्थः । विनाशाय Sy

१९ स्थिराणि पुराणि बलानि वा Sy

२० हे अप्रिव ! ब्राह्मणात्यनेनेत्यप्रिवश्च । तद्वन् !

Sy २० शचीपते ! इन्द्र ! Sy

२१ मायाश्च शत्रुभिर्निर्मिता Sy

२२ प्रहितः P अप्रह्वीभूतः is suggested for

अप्रह्वीभूतः VM does not take it

as voc ॥ हे अप्रह्वीभूत ! सर्वोच्छ्रितेन्द्र ! Sy

२३ VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy

२४ तावृषम् Sy

२५ स्वामेष Sy

२६ सत्यः is suggested for स्य ॥ हे सत्य !

अधितयस्वभाव ! Sy

२७ हे पालयित ! एवम्भूत ! Sy

२८ ब्राह्मणान् । स्तुम इत्यर्थः Sy

२९ श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy

तमुं त्वा यः पुरासिंथु यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तमुं त्वा । तम् । एव । त्वाम् ह्वयाम् । यस्त्वम् । पुरा । अभू । य । वा । सम्प्रति भवसि ।
हितम् । धनम् । अद्यद्भिश्च ह्वात्तव्य । म । शृणु । ह्वानम् ।

धीभिरर्वद्भिर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । कर्मभिः । अश्वैश्च । शत्रो । अन्नानि । इन्द्र । श्रवणियानि । त्वया । जेष्म । हितम् ।
जनम् ।

अभूरु वीर गिर्वणो म्हाँ इन्द्र धने हिते । भरै वितन्तुसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । अभू । वीर । गीभिर्वननीय । महास्त्वम् । इन्द्र । धने । हिते तदर्थम् । सङ्ग्रामे ।
विस्तार्य ।

१. D. adds य after त्वा ।

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. त्वा P. त्वा स्तुम इति शेषः Sy.

४. पूर्वस्मिन् काले Sy.

५. ०भू P. बभूविथ धनलाभार्थम् Sy.

६. त्वम् Sy.

७. अद्यापि Sy.

८. शत्रुषु निहिते Sy.

९. धने निमित्तभूते सति Sy.

१०. The reading is doubtful. अद्यापि च
is suggested for अद्यद्भिश्च ।

११. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

१२. स्तुतिभिस्तद्विषयाभिः Sy. धीरिति कर्मनाम
Ngh. 2.1.

१३. अस्मदीयैरश्वैः Sy.

१४. शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् Sy.

१५. श्रवणीयानि is suggested for श्रवणि-
यानि ॥ श्रवणीयान् प्रशस्यान् Sy.

१६. प्रीतेन त्वया अनुगृहीता वयम् Sy.

१७. जेष्म is suggested for जष्म ॥ त्वद-
नुग्रहाज्जयेम Sy.

१८. शत्रुषु निहितम् Sy.

१९. धनम् is suggested for जनम् ।

२०. हे विविधमीरयित. ! शत्रूणाम् Sy.

२१. हे गीभिर्वननीय ! इन्द्र ! Sy.

२२. ०नीय (घृतगमः स नः सोस्माक काम धः
रन्नैश्च युक्तै) म० P. The additi-

passage in P has a strik-
resemblance with a part of
commentary on RV VI. 45

21 (अघृतगमः ॥ स न सोऽस्माकम् । का
धवाभिः । अन्नैश्च युक्तै) ॥ प्रवृद्धस्त्वम्

२३. धने निमित्तभूते सति Sy.

२४. शत्रुषु निहिते Sy.

२५. शत्रूणां जेता । तन्तस इति धातुर्जयार्थः कण्ठ-
पठ्यते । तस्माद्द्व्युपसृष्टादौणादिकः कर्तः
प्रत्ययः Sy.

२६. VM. ignores उ ।

या तं कृतिरमित्रहन्मक्षुर्वस्तुमासति । तया नो हितुही रथम् ॥ १४ ॥

या ते । या । ते । रक्षा । अभित्रहन् ! अतिशयेन दीर्घवेगा । भवति । तया । सह । अस्माकम् ।

रथम् । प्रेरय ।

स रथेन रुथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वेना । जेपिं जिष्यो हित धनम् ॥ १५ ॥

स रथेन । स स्वम । रथितर्मा । रथेन । अभियोक्त्रा । जय । जयशील ! शत्रुपु निहितं पिय या ।

धनम् ।

य एक इचमुं दृहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

य एक । य । एक । एव भवति । तम् । एव । स्तुहि । मनुष्याणाम् । विप्रव्यं । पतिर्यं ।

जायते । वृषकर्मा य स्वयमव द्रष्टा पतिर्य तमेव स्तुहीति ।

यो गुणतामिदासिथापिरुती शिव सखा । स त्वं न इन्द्र मृळ्य ॥ १७ ॥

यो गुणताम् । य । स्तुवताम् । एव । अक्षि । रक्षणेरेते । कल्याण । सखा । स । त्वम् । अस्मान् ।

इन्द्र ! सुखय ।

- १ स्ववीया Sy
- २ गति Sy
- ३ हे अभित्राणां शत्रूणां हन् । इन्द्र ! Sy
- ४ अतिशयेन शीघ्रजवा Sy
- ५ अस्ति Sy
- ६ गत्या Sy
- ७ य० is suggested for ०य ॥ शत्रुजवायं शीघ्रं गमय Sy
- ८ स (सो) is suggested for ०सौ ॥ अतिशयेन रथी महारथ Sy
- ९ अभियोक्त्रा शत्रूणामभिनवित्रा Sy
- १० अस्मदर्थं जय Sy
- ११ हे जयशीलेन्द्र ! Sy
- १२ VM ignores अस्माकेन ॥ अस्माकेन अस्मदीयेन Sy
- १३ इन्द्र Sy

- १४ स्तुति P
- १५ प्रशानाम् Sy
- १६ विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy
- १७ अक्षिपति Sy
- १८ अजायत Sy
- १९ वर्षकर्मा Sy
- २० य D
- २१ त्वम् Sy
- २२ स्तुवतामस्माकम् Sy
- २३ पुरा बभूविष्य Sy
- २४ ऊत्या रक्षया Sy
- २५ मुक्षकर Sy
- २६ अत एव मित्रभूतश्च सन् Sy
- २७ तावुश Sy
- २८ इवामीं सुखय Sy
- २९ VM. ignores अपि ॥ अपि बन्धु Sy

धिष्व वज्रं गभस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सासहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । धारय । वज्रम् । वाह्यो । वज्रिन् । मत्वर्थीयग्वृत्तरन्यत्रापि दृष्टा । रक्षसा हननाय ।

अत्यन्तमभिभव । स्पर्धितृन् ।

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । प्रत्नम् । धनानाम् । योक्तारम् ना । सखायम् । स्तोतृणा दातारम् । अतिशयेन स्तोत्रं-

रुह्यमानम् । ह्वयामि ।

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसन्ति पत्यते । गिर्वणस्तमो अत्रिगुः ॥ २० ॥

स हि विश्वानि । स । हि । विश्वानि । पार्थिवानि । धनानि । एक एव । पतति गच्छति स्वात्मेन ।

अतिशयेन गीभिर्वननीय । अवृतगमन ।

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजेभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

स नः । स । अस्माकम् । कामम् । धवाभि । अत्रैश्च । अश्वयुक्तैः । गीयुक्तैश्च । धृष्टम् ।

आपूरयन् ।

१. कुलिशम् Sy.

२. Omitted by D आत्मीययोर्हस्तयोः Sy.

३. वज्री P. हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy.

४. द्रष्टा D ५. रक्षसां हननार्थम् Sy

६. VM construes अभि with सासहीष्ठाः and explains it as अत्यन्तमभिभव but Sy explains अभि and सासहीष्ठाः separately : अभि as अभिगन्त्रीरामुरीः सेनाः and सासहीष्ठाः as अत्यर्थमभिभव ।

७. द्विनृन् P. धृत्वा च स्पर्धमानाः Sy.

८. व्रतां P. प्रता D चिरन्तन सर्वेषामाद्यम् Sy

९. ना is redundant. योजयितारं दातारम् Sy

१०. मित्रभूतम् Sy.

११. कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारम् Sy.

१२. अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेवविधमिन्द्रम् Sy. १३. आह्वयामि Sy.

१४. विश्व P. स नि वाश्वा D.

१५. इन्द्रः Sy.

१६. खलु Sy १७. सर्वाणि Sy.

१८. पृथिव्या भवानि Sy.

१९. ईष्टे नान्य कश्चित् Sy. पत्यतिरेश्वर्यकर्मा Ngh. 2 21

२०. Omitted by P. स्वात्म्येन is suggested for स्वात्मेन ।

२१. ति० P अतिशयेन स्तुतिभिः सम्भजनीयः Sy.

२२. ०मः P. अप्रतिहतगतिरित्यर्थं Sy.

२३. त्वम् Sy २४. अस्मदीय कामम् Sy.

२५. वडवाभिः is suggested for धवाभिः ।

२६. युक्तैः P बहुभिरश्वैरुपेतैः Sy.

२७. ०युक्तश्च P. बहुभिर्गोभिर्युक्तैः Sy.

२८. धृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः Sy

२९. ०रय is suggested for ०रयन् ।

३०. VM. ignores गोपते ॥ हे गोपते ! गवां पालयितः ! Sy.

तद्वो गाय सुते सचा पुरुद्वुताय सत्वने । श यद्गवो न शाकिनै ॥ २२ ॥

तद् वो गायं । तद् । यूयम् । गायत । सुते सोमे । सह । पुष्वृताय । सदन कुवते । सुसम् । यत्
भवति स्तोत्रम् । गवे । हव । सहापाय ।

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमंत । यत्सीम्वपु श्रववृगिरः ॥ २३ ॥

न घा वसु । न । खलु । नियच्छति । वासयितेन्द्र । गोयुक्तस्य । अन्नस्य । वानम् । यवि । उप-
वृणाति । स्तुती । सीमिति पूरणम् ।

कुवित्सस्य प्र हि ब्रजं गोमन्त दस्युहा गमत् । शचीमिरप नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुवित्सान्नो समस्मच्छत्रो । गोमन्तम् । प्रजम् । दस्युहेन्द्र । प्र । मि । गच्छन्तु । सत
प्रज्ञामि । अस्माकं प्रजम् । अपवृणोतु ।

इमा उ त्वा शतक्रतोऽमि प्र शौनुवृगिरः । इन्द्र वृत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमा । इमा । सन् । त्वा । शतक्रतो । अग्निप्रस्तुवन्ति । स्तुतय । यथा । वृत्सं दृष्ट्वा । गावो

१ गाय P गव D

२ हे स्तोतार । Sy

३ स्तोत्रम् Sy

४ अग्निवृते सोमे सति Sy

५ सह संहता भूत्वा Sy

६ बहुभियजमानैराधृताय Sy

७ शत्रूणां सावयित्रे धनानां वा सन्निधे वात्र
इन्द्राय Sy न सुसकरम् Sy

८ यथा गवे यवसं सुसकरं सवृत्स्यर्षं Sy

९ शक्तिमते इन्द्राय Sy

११ ऽमु P, D

१२ उपरतं करोति Sy

१३ बहुभिर्गोभिर्मुक्तस्य Sy

१४ अन्नस्य अन्नस्य वा Sy

१५ प्रदानम् Sy

१६ उर्वभृ० P उपभृणुयात् । स्तोत्रभवने सति
सर्वा बवातीत्यर्थं Sy

१७ अस्मदीयाः स्तुती Sy

१८ सीम् अयम् Sy

१९ कुवित् नान्नो समस्मच्छत्रो P कुवित्सान्नो-
ज्जमच्छत्रो is suggested for कुवित्सान्नो-
समस्मच्छत्रो D कुविद्वृषा स्यति हिनस्तीति
कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतम् Sy

२० बहुभिर्गोभिर्मुक्तम् Sy

२१ गोष्ठम् Sy

२२ वस्युनामुपक्षपयितुषा हन्ता Sy

२३ प्रकर्षेण Sy

२४ हि is suggested for मि ॥ यस्मावेवं
तस्मात् Sy २५ गच्छति Sy

२६ आत्मीयं कर्मभिः प्रज्ञामिर्वा Sy

२७ अस्मान् तं P अस्माकं ता गा Sy

२८ निगूढास्ता अयादृणोत् Sy

२९ अस्मदीयाः Sy

३० त्वाम् Sy

३१ हे बहुविधकमन् ! बहुविधप्रज्ञा । वा Sy

३२ प्रकर्षेण पुन पुनर्गच्छन्ति । नीतिरत्र गतिकर्मा
Sy ३३ तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy

३४ गृहे वर्तमानं वस्यम् Sy

भिहि कुर्वन्ति ।

दुष्णाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुष्णाशम् । नाशयितुमशक्यम् । तव । सख्यम् । गौस्त्वम् । भवसि । वीर । गामिच्छते । अश्वश्च ।

भव । मह्यमश्वमिच्छते ।

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

स मन्दस्वा । स । मन्दस्व । सोमेन । धनाय । महते । शरीरेण । न । स्तोतारं निन्दित्रेऽत्र ।

कार्षी ।

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमा उ त्वा । इमा । स्तुतय । सुते सोमे सोमे । त्वाम् । व्याप्नुवन्ति । गीर्भिर्वननीयम् ।

वत्सम् । इव । धेनव । गाव ।

१. हम्भां is suggested for भिहि ॥
शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा अस्मदीया
वाचस्त्वामभि नोनवुः । अभितः शब्दयन्ति ।
स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् Sy

२. VM. ignores इन्द्र ।

३. दु० P.

४. हे इन्द्र ! Sy

५. दुष्णाशं नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः
Sy.

६. त्वदीयम् Sy.

७. सखित्वम् Sy.

८. गौ० is suggested for गो० ॥ गवां
प्रदाता । उपचारात्कारणे कार्यशब्दः Sy

९. हे वीरयितरिन्द्र ! Sy

१०. गामात्मन इच्छते Sy

११. अश्वप्रदो भवसि Sy.

१२. अश्वानात्मन इच्छते Sy

१३. हे इन्द्र ! Sy

१४. तादृशस्त्वम् Sy.

१५. मोदस्व Sy.

१६. सोमे P. सोमस्य पानेन हृष्टया (It goes
with तन्वा) Sy

१७. धनार्थम् Sy.

१८. आत्मीयेन शरीरेण Sy.

१९. ०रम् is suggested for ०र ॥ त्वदीयं
स्तोतारम् Sy.

२०. निन्दकाय । तस्य वशम् Sy

२१. निन्द्र त्रे P. अत्र is redundant.

२२. ०र्षीः is suggested for ०र्षी ॥ कुर्याः
Sy.

२३. VM. ignores हि ॥ हि पूरणः
Sy

२४. अस्मदीयाः Sy

२५. Omitted by P. सोमेऽभिषुतेऽभिषुते
सति Sy.

२६. ०नीय ! is suggested for ०नीयम् ॥
हे गिर्वणः ! गीर्भिर्वननीय ! इन्द्र !
Sy.

२७. यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् Sy.

२८. दोग्धचः Sy.

२९. VM. ignores उ ।

पुरु॒त॑मं पुरु॒णा स्तो॒त॒णां वि॒वाचि॑ । वा॒जैर्भि॒र्वाज॑य॒ताम् ॥ २६ ॥

पुरु॒त॑मम् । व॒हूना शत्रू॑णाम् । ग्ल॒पयि॑तारम् । स्तो॒त॒णाम् । वि॒विष॑वाचि॑ यज्ञे सति । वा॒जैर् त्वा दी॒पय॑ताम्, पू॒वत्र॑ सम्ब॒ध ।

अ॒स्माक॑मिन्द्र भू॒त॒ ते स्तोमो॑ वाहि॒ष्टो अ॒न्त॑मः । अ॒स्मान् रा॒ये म॒हे हि॑नु ॥ ३० ॥

अ॒स्माक॑म् । अ॒स्माक॑म् । इन्द्र ! भव॑तु । ते । स्तो॒म । बो॒ध॑तम् । अ॒न्तिक॑तम् । अ॒स्मान् ।

म॒हते । घना॑य । प्रेर॑य ।

अधि॑ वृ॒षुः पं॒थीनां॑ व॒र्षि॑ष्टे मूर्ध॒न्स्थात् । उ॒रुः क॒वो न गा॒ङ्गथः॑ ॥ ३१ ॥

अधि॑ वृ॒षुः । भर॑दाय हृ॒त्रे गो॑सहस्रप्रदातार वृ॒षु तू॒चन॑ शयु॒ स्वीति॑ । म॒नु —

भर॑दाय॒ क्षुधा॑र्तस्तु सपु॒त्रो निर्ज॑ने वन ।

व॒ह्वीर्गा॑ प्रतिज॒ग्राह॑ वृ॒षोस्त॑व॒णो म॒हाय॑शा ॥ इति॑ ॥

- १ पुरु॒त॑ D   २ हे इन्द्र ! Sy
 ३ पुरु॒णां व॒हूनां॑ शत्रू॒णां तम॑यितारं ग्ल॒पयि॑तारं त्वाम् Sy ४ स्तो॒त॒णाम॑स्माकं स्तुति॑ प्रा॒प्नोस्त्विति॑ श्लेष Sy ५ ंथी P वि॒विषा॑स्तुत॒स्रत्स॑रि॒मिका वा॒जो यस्मि॑न् यज्ञे तस्मि॑न् Sy ६ वा॒जी P ह॒विर्ल॑भ्यपर॒सं Sy
 ७ वा॒ज॒व॒न्तं ब॒लव॑न्तं वा त्वां कुर्व॑ताम् Sy
 ८ VM ignores प॒व॒ of पुरु॑तमम् ।
 ९ तव॑ Sy   १० स्तो॒त्रम् Sy
 ११ त्वं आ॒स्मान् Sy
 १२ भर॑दाजोऽर॒भ्ये पर्य॑टन् क्षु॒धया॑ पिपास॒या च पी॒डित॑ सन् महा॒वने॑ त॒क॒र्क॑मं कु॒र्वाणं॑ वृ॒षु व॒षदा॑ । तमु॒वाच॑ । अ॒तिथि॑ मा॒नुपा॑गतम॒धग॑च्छेति । सोऽभ्यु॒त्पाय॑ प्रा॒ञ्ज॒भिर्भ॑र॒दाभ्य॑मु॒वाच॑ । अ॒हं त॒था । त॒व्याः प॑तित॒चा॒ष्टा॒लाचि॑भ्य इ॒व ब्रा॑ह्म॒णा न गु॑ह्यन्तीति मया श्रु॒तम् । य॒दि तव॑ ध॒र्मो न पी॑डयते तर्हि॒ यव॑ । 'तव॑ इ॒त्तं न प्र॑त्याख्यास्यामीति' बृ॒ह॒स्त॒वेति॑ व॒व॒न्तं स॑ं प्रति पा॒द्याति॑थि॒धर्म॑णोप॒च॒चार॑ । स तमु॒वाच॑ । अ॒हं धृ॒षो ब॒ह॒प॒सुर॑मे॒ष्य॑ । म॒धीया॑ गा॒वो न पि॒तृ॒वेवा॑तिथि॒धूप॑यु॒ज्यन्ते॑ सं॒त्वा॒सु न । भग॑वता पु॒र्व॒मुक्तं॑ तव॒ व॒त्तं न प्र॑त्याख्यास्यामीति ।

तेना॒स्मान्मु॒खर॑न् स्व॒गभा॑ज॒ कर्त्मे॑ता गा॒व॒ प्रति॑गृह्णन्तामिति । ए॒षमु॑क्त्वा त॒स्यै ग॒यां स॒हस्रं॑ व॒दो । त॒सुर॑दा॒ज॒ प्रति॑ज॒ग्राह॑ प्रति॒गृह्य॑ च पु॒त्राय॑ आ॒त्रे श॑य॒वे चा॒ध॒क्ष॒णे । अ॒थ श॑यु॒ प्री॒तम॑ना 'अधि॑ वृ॒षु' (RV VI 45 31, 33) इत्यनेन तू॒चने॑ गाय॒त्रेण॑ त्रि॒ष्टु॒वन्ते॑न वृ॒षु तु॒ष्टा॒वेति॑ (DDN describes the metre of the 33rd stanza as त्रि॒ष्टुप् but it is in reality अ॒नु॒ष्टुप् and not त्रि॒ष्टुप्) 'अ॒चो॒ज्ये॒ बृ॒ह॒स्त॒का॑ वै॒व॒तम्' इत्यनु॒क्रम॑णी (KSA 31.45 p 22) 'भर॑दा॒जं च॒तु॒ष॒मया॑ भर॑दा॒जो वृ॒षो त॑स्मि॒न् प्र॑स्तोके च' (SSS 16 II 10, 11) इति । पु॒रु॒षमे॒वे॒ नारा॑शं स॒मेत॑तृ॒चं वि॒मि॒यु॒क्तम् DDN

- १३ बृ॒ह॒म॒नि प॒णीनां॑ त॒सा । त॒स्त॒काशा॑त्स॒व॒ध॒ध॒नो भर॑दा॒ज॒त्स॒वी॒र्यं॑ वान॒मने॑न तू॒चे॒ना॒स्तो॒त् Sy
 १४ ंज॒ हृ॒त्रे P भर॑दा॒जाय॑ आ॒त्रे is suggested for भर॑दाय हृ॒त्रे ।
 १५ इ॒० P   १६ ह्री॑ गा॒ D
 १७ Manu reads वृ॒षो॑ for वृ॒षो ।
 १८ Manu reads महा॑त॒पा for महा॑य॒शा ।
 १९ Manu 10 107

अध्यस्थात्^१ । वृबुरयम् । स्तोतृणाम्^२ । वृद्धतमे । मूर्धनि, उच्छ्रिते मृत्युपदे । कक्ष कक्षते । विस्तीर्णं^३
प्रवाह । इव । गङ्गाया अपि वौषधीकक्ष एवाभिप्रेत^४ ।

यस्य वायोरिव द्रवद्द्रा रतिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य वायोरिव । यस्य । वायोरिव वेग । द्रवति^५ । भजनीयम्^६ । देयम्^७ । सहस्रसख्याकम्^८ । तनी-
मेव^९ । दानार्थम्^{१०} । स्तुवते^{११} भरद्वाजाय पूर्वत्र सम्बन्ध ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सुरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् सु । तत्^{१२} । सुष्ट्वाभिमुख्येन वदन्ति^{१३} । अस्माकम्^{१४} । विश्वे^{१५} । अरण्यानाम्^{१६} ? सदा । कारवः^{१७} ।
किमित्याह—बृबुम्^{१८} । सहस्रस्य दातारम्^{१९} । प्राज्ञम्^{२०} । सहस्रस्य दातारमिति ।

१. अधिष्ठितोऽभूत् Sy.

२. पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा ।
तेषां तक्षा Sy

३. मूर्च्छनि P.
मूर्ध्वदुच्छ्रिते स्थले Sy.

४. ंतेः । विस्तीर्णः is suggested for
ंते । विस्तीर्णं ॥ विस्तीर्णः सन् । जातितो
हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः
Sy

५. गङ्गाया कूल उन्नते भवः Sy यथा-गङ्गायाः
कूले उन्नते भवो वृक्ष इव उरुः विस्तीर्णः सन्
जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वश्रेष्ठो भवती-
त्यर्थः । तथा च मनुः (Manu. 10. 107)
भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह न स पापेन लिप्यते ॥
(यत्पूतिर्यच्च कुणपं यच्च कीटपिपीलिकम् ।
सर्वं तदग्निर्दहति देवत्वाच्च न हीयते ॥
एतेनैवोपमानेन यथा वैश्वानरस्तथा ।
ब्राह्मण सर्ववर्णभ्य आददानो न दुष्यति ॥)
DDN.

६. ंत D

७. वृवो Sy

८. भवति P वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनः Sy.

९. कल्याणी Sy

१०. देय D. दानम् Sy

११. ंस्रं ख्याकम् P.

सहस्रसङ्ख्यायुक्ता Sy.

१२. तनीमेव P. तदानीमेव is suggested for
तनीमेव ॥ स्तुतिसमय एव Sy

१३. दानकामाय याचमानाय मह्यम् Sy

१४. मंहतेऽपेक्षित धनं ददाति तं बृबुमित्युत्तरस्या-
मृचि सम्बन्धः Sy

१५. तं बृबुम् Sy

१६. अभिगृणन्ति । अभिष्टुवन्ति Sy.

१७. अस्मदीयाः Sy

१८. सर्वे Sy

१९. अरण्याम् P. The reading is
doubtful. It seems to be the
explanation of अर्यः ॥ स्तुतीनामीरयि-
तार. Sy

२०. स्तोतारः Sy

२१. बृबु D

२२. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य धनस्य दातारम् Sy.

२३. प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारम् Sy.

२४. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा
सम्भवितारम् Sy

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरुस्तां काष्ठासर्वतः ॥ १ ॥

‘त्वामिद्धि । त्वाम् । एव । हि । हवामहे । अन्नस्ये । लाभार्थम् । कर्तारं सोनाना वयम् । त्वाम् । उपब्रवयुः । इन्द्र । सत्पतिम् । मनुष्यां हवन्ते । त्वामेव । अश्वन्म् । काष्ठासु ।

- १ ‘त्वामिद्धि’ इति अनुबंशं तृतीय सूक्तं बृहस्पति पुत्रस्य क्षीरोरार्यमेवम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहस्प्यो द्वितीयाघतुम्याद्या युजः सतोबृहस्प्यः । तथा आनुश्रान्तम्—‘त्वामिद्धि षड्रूता प्रागा यम्’ (KSA 3146 p 23) इति । सूक्तविनियोगे लैङ्गिकः । यदि ज्योतिः षडोमो बृहस्प्युष्टः स्यात्, तवामीं निष्केवल्यस्याद्या प्रगायः स्तोत्रियः । सूत्रितश्च—‘यद्यु वै बृह त्वामिद्धि हवामहे’ (ĀSS 5 15) इति । महाव्रते ऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगायः संसनीयः । सर्वेषु परञ्चनारण्यके सूत्रितम्—‘त्वामिद्धि हवा महे त्वं ह्योहि चेरय इति बृहत् स्तोत्रियानुरूपी’ (ĀĀ 5 2 2) इति Sy
- २ इद् एवार्ये Mah इन्द्रश्च एवार्ये U
- ३ हि निश्चये Mah हिनिश्चयं U यस्माद्वा अस्य लाभाय त्वामेव ह्वयामः BB
- ४ स्तुतिभिराह्वयामः Sy
आह्वयामः Mah, U, BB
- ५ अन्नस्य विषये भूते U
- ६ सम्भजनं निमित्तभूते सति Sy लाभनिमित्तम् Mah सातिर्वाभिः । लाभे U सातिनिमित्त मस्मन्म्यं दहि वाजमिति त्वामेवाह्वयामः BB
- ७ कर्तारः is suggested for कर्तारम् ॥ स्तोतारो वयम् Sy कर्तारो यज्ञानाम् Mah कारवः स्तोतृत्वेन शिल्पिनः BB
- ८ प्रावरकेषु शत्रुषु सत्सु Sy शत्रुषु शत्रुघात निमित्तम् Mah शत्रुषु हन्तव्येषु U यस्मा

व्यारिपूपस्थितेषु BB

- ९ ंतिः D सतां पालयितारं श्लेषम् Sy सतां पालयितारम् । श्रुतिस्मृत्युक्ताप्याररता नियिद्ध-त्यागिनः सन्त कम्पन्ते Mah श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो नियिद्धकर्मपरिस्थागिनः सन्त-स्तत्पतिम् U सतां पातारं विदुषां पालयि-तारं त्वामेवाह्वयामः BB
- १० अयेऽपि मनुष्याः Sy श्रुतिश्चो वयम् Mah सर्वेऽपि वय मनुष्याः BB
- ११ आह्वयन्ति तज्जयार्थम् Sy आह्वयन्ति U आह्वयामः BB
- १२ त्वांशब्दावृत्तिरावरायां Mah त्वामेव U BB
- १३ अश्वस्य सन्मन्थनीयुः Sy अश्वप्राप्तिनिमित्तं च । विभक्तिर्यत्ययः Mah अश्ववतो रश्मिनो वाऽह्वयन्ति । नहि त्ववृते पुरुषाणां किञ्च-त्सिद्धयतीत्यभिप्रायः U अरण्यत उवकस्य च सास्यय त्वामेवाह्वयामस्तस्मात्सर्वस्मावभि-मतसम्भावनेनान्द्रियं वीय चास्मन्म्यं बेहीति BB
- १४ यत्राश्वः कान्त्वा तिष्ठति तांसु काष्ठासु सङ्ग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयामि, अतो वय त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः Sy विश्वु दिग्विजयनिमित्तम् Mah काष्ठासु जेतव्यासु U यस्माच्च त्वां काष्ठासु विश्वु BB
This stanza = YV 27 37 = TS 2 4 14 3

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिचः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

स त्वम् । स^१ । त्वम् । अस्मभ्यम् । पूजनीय ! वज्रहस्त^३ । धृष्णु^४ । महान् । अदिरादृणात्य-
मित्रानिति तद्वान् । आयुधवान्^७ । स्तूयमानं^९ । गाम्^{१०} । अश्व च । रथस्य वोढारम्^{११} । सह देहि^{१२} । महत्^{१३} ।
अन्नम्^{१४} । इव^{१५} । सङ्ग्रान् जितवतेऽश्वाय ।^{१६} ^{१७}

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्र तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्क तुविंनुम्ण सत्पते भवा समत्सु नो वृथे ॥ ३ ॥

यः सत्राहा । य^{१८} । महतो हन्ता^{२०} । विचर्षणि^{२१} । इन्द्रम् । तम्^{२२} । हूमहे^{२३} । वयम्^{२४} । 'इन्द्र पर्वणि पर्वणि

१. तादृशः Sy २. हे चायनीय ! Sy, U
आश्चर्यकारिन् ! Mah
३. वज्रवाहो ! Sy वज्र हस्ते यस्य Mah.
४. शत्रूणां धर्षयिता Sy धृष्णुया प्रागल्भ्येन
धृषे क्तुः । ततो विभवतेर्वादेश । धृष्णुना धृष्णु-
त्वेन भावप्रधानो निर्देश. Mah प्रसहनेन U
५. महसा तेजसा । मह. विभक्तिलोपः
Mah. महत्त्वेन च U.
६. अद्रि. is omitted by P अदिरादृणान्त्य०
D अद्रि० is suggested for अदि० ।
७. तद्वन् ! is suggested for तद्वान् ।
८. ०धव D. ०धवन् ! is suggested for
०धवान् ॥ वज्रवन् ! यद्वा, आदृणात्यनेने-
त्यद्रिरशनिः । तद्वन् ! एवंभूतेन्द्र ! Sy
अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवास्तत्सम्बुद्धौ Mah
हे अद्रिवन् ! अद्रिसारमयं वज्रं तद्यस्यास्तीति
सम्बोध्यतेऽद्रिव इति U
९. अस्नाभिः स्तूयमान सन् Sy स्तवान इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः Mah स्तूयमान इति विकरण
व्यत्ययः U. १०. गवाम् D
११. रथवाहनम् Sy रथे साधु रथवाहनसमर्थम्
Mah. रथे साधुम् U.
१२. ह P सम्यक् प्रयच्छ Sy सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः
Mah सङ्किरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीर्णं
देहि U.

१३. महत् प्रभूतम् Sy त्राणं त्रा रक्षण तत्सहितम्
Mah. सत्रा त्राणसहितम् U.
१४. वाजमन्नं यव ? (यवसं) वा यथा ददति तथा-
स्मभ्यं देहि Mah वाजं यवसम् । सस्नेहम-
परिमित सङ्करेयुर्दद्युरेवमस्मभ्यं देहि U.
१५. यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि
तद्वत् Sy न इवार्थे । यथा Mah. नकार
उपमार्थीयः U. १६. जितवते पुरुषाय
भोगार्थम् Sy. जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने
वा Mah जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा U
१७. VM. ignores इन्द्र !
This stanza=YV.27 38.
१८. महाव्रते निष्केवल्ये 'य. सत्राहा' इत्यादिसूक्त-
शेषः शसनीयः । सूत्र्यते हि—'यः सत्राहा
विचर्षणिरिति शेषोऽय ते अस्तु हर्यत इति सूक्त'
(AĀ 5 2 4) इति । चातुर्विधिकेऽहनि
माध्यन्दिनसवने 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—'यः सत्राहा
विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः' (ĀSS 7 4)
इति Sy १९. इन्द्रः Sy
२०. महतां शत्रूणां हन्ता Sy
२१. विचर्षणि P ०र्षणि is suggested for
०र्षणिः ॥ विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy
२२. Omitted by P २३. स्तुतिपदैराह्व-
यामः Sy. २४. उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः Sy

शेवान् कृत्वा का च स्त्रिय समभवत् इत्याषवणिकम्, सहस्रमुष्क । बहुधन ! सम्पत्ते । भव । सहस्रामे ।
धस्माकम् । वर्द्धनाय वर्द्धनाय ।

बाधसे जनान्धृपुमेव मन्त्युना धृषीं मीळ्ह ऋचीपम ।

अस्माकं चोद्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । बाधसे । शत्रुजनान् । वृषभ इव । क्रोधनकर्म । भर्षणकर्तरि । सहस्रामे । स्तुत्या सम ।
धस्माकम् । बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सहस्रामे भव वधक सखीनाम् ।

इन्द्र ज्येष्ठे न आ भरं श्रोजिष्टं पयुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी श्रोभे सुशिश्र प्राः ॥ ५ ॥

“इन्द्र” । इन्द्र ! प्रतिशयेन प्रथस्यम् । न । आभर । बलवत्तमम् । पूरकम् । बलमध्नप्रथ ।
य । चावापृणिव्यो । चित्र । वज्रहस्त । आपूरितवानसि । सुहृन् ।

१ श्लोकान् 18 suggested for शवान् ।

२ कञ्च P, D

३ स्त्रियां P

४ हे सहस्रश्रेफ ! 'धां कां च स्त्रियं सम्भवन्नित्तो भोगश्लोमुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि श्लोकान् ससर्भ' इति कौषीतिकभिराम्नातम् । तवभि प्रायेणेव सम्बोधनम् Sy

५ सपाते P सत्यते is suggested for सम्पत्ते ॥ सतां पालयितस्त्रिन्द्र ! Sy

६ सहस्रामेषु Sy

७. धद्धय वर्द्धनाय P One वर्द्धनाय is redundant.

= बाधस्व Sy ९ धस्मदीयान् शत्रून् Sy

१० वपनेणेव बलवता Sy

११ ०नधर्म P श्रोभेन Sy

१२ ०षिक० P शत्रूणां धर्षके बाधके Sy

१३ सह P तम् D हे ऋचीपम ! ऋचा सम ! ऋग्याबुद्धं क्यं प्रतिपादयति तावुपुपेन्द्र ! Sy

१४ बुध्यस्व । रक्षित्वेनरामान् जानीहि । रक्षको भवेति यावत् Sy

१५ महतो धनस्य निमित्तभूते सहस्रामे Sy

१६ सखीनां P

१७ VM ignores तनूषु । अप्सु and सूर्ये ॥ किमर्थम् ? तनूषु तनयेषु । अप्सु उदकेषु । सूर्ये च सम्बन्धेषु सत्स्वैतेषां साभार्थम् । सूर्यस्य साभ सम्बर्शनम् । तवयमित्यथ Sy

१८ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसयने ब्राह्मणाच्छंसितः 'इन्द्र ज्येष्ठे न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुकथ्य । सूत्रितः—'इन्द्र ज्येष्ठे न आ भरा तथा सहस्रमा शतम्' (ĀSS 74) इति Sy

१९ इन्द्र is suggested for इन्द्र ।

२० ०स्य P प्रशस्यतमम् Sy

२१ धस्मन्म्यम् Sy २२ आहर प्रयच्छ Sy

२३ श्रोत्रिस्वितममतिशयेन बलकरम् Sy

२४ धधम् Sy

२५ वसमध्नश्रेमेवा य D बलमध्न वा । येन is suggested for वसमध्नश्रेव य ॥ धधेन Sy २६ हे चायनीय ! Sy

२७ वज्रबाहो । Sy

२८ आपूरयति तवध्नमाभरेत्यन्वय Sy

२९ हे श्रोभनहनुक ! एवम्भूत हे इन्द्र ! Sy

३० VM ignores इमे and उभे ॥ इमे परिबृडयमाने उभे Sy

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विश्वुरा पिब्डना वसोऽमित्रान्तसुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वामुग्रम् । त्वाम् । उद्गूर्णम्^१ । रक्षणाय । मनुष्याणा सोढारम्^२ । राजन्^३ । देवाना मध्ये । हवामहे^४ । विश्वानि^५ । सुष्ठु । अस्माकम्^६ । कम्पयितृणि^७ । पिब्डनानि^८ रक्षासि, आरपि^९ शब्दवन्त इत्युपव्दिरिति वाङ्नामसु^{११} दृष्टम् । अमित्राश्च^{१२} । सुष्ठु सोढव्यान्^{१३} । कुरु ।

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्यं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युन्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यदिन्द्र^{१५} । यत् । इन्द्र^{१६} । मनुष्यजातीयासु । प्रजासु । ओज^{१७} । धनम् । च भवति^{१८} । यत् । वा ।
ञ्च^{१९} । क्षितीनाम्^{२०} । द्युन्नमन्न^{२१} भव^{२२} तत्सर्वम्^{२३}, अस्मभ्यम्^{२४} । आभर । महान्ति । विश्वानि^{२५} च । बलानि^{२६} ।

यद्वा तृक्षौ मववन्द्रुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यद्वा । यत् । तृक्षुप्रभृतिषु^{२७} । त्रिषु राजसु^{२८} । बल भवति^{२९} धनम्^{३०} । च । अस्मभ्यम्^{३१} । तत् । सम्प्रयच्छ^{३२} ।

१. उद्गूर्णबलम् Sy

२. चर्षणीना शत्रुभूताना प्रजानामभिभवितारम् Sy. ३. हे राजमानेन्द्र ! Sy.

४. आह्वयामः Sy.

५. सर्वाणि Sy ६. अस्मदीयान् Sy.

७. पयतृणि P व्यथितानि बाधितानि Sy.

८. पिबनानि P, D पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिब्डनानि । पृषोदरादि । तानि Sy

९. आपिरवि P

१०. ंब्दा० D The passage आरपि शब्द-
वन्त. is doubtful पिब्डना शब्दवन्त
is suggested for it Ngh 1 II

११. इत्युपव्रवति वाङ्मनसु P

१२. मि० D. ंत्राश्च is suggested for
ंत्राश्च ॥ शत्रूश्च Sy.

१३. सुखेनाभिभवितुं शक्यान् Sy.

१४. VM ignores वसो ॥ हे वासकेन्द्र ! Sy.

१५. ंन्द्र. P. १६. 'नहुष इति मनुष्यनाम'

(Ngh. 2 3) तत्सम्बन्धिनीषु Sy

१७. बलम् Sy १८. विद्यते Sy

१९. पञ्च is suggested for ञ्च ॥ पञ्चानाम् Sy

२०. निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा पञ्च क्षितय ।
तेषाम् Sy २१. द्योतमानमन्नम् Sy

२२. भवति is suggested for भव ।

२३. आहर । प्रयच्छ Sy २४. सर्वाणि Sy

२५. बलानि चास्मभ्यमाहर Sy २६. VM
ignores आ ॥ आकारः समुच्चयार्थ. Sy

२७. तृषु D प्रभृति and त्रि refer to तृक्षौ,
द्रुह्यौ and पूरौ ॥ तृक्षावेतत्सज्ञे राजनि । द्रुह्यौ
चेतत्सज्ञे च जने । पूरावेतत्सज्ञे नृपे च Sy

२८ It seems to be the explanation of
जने ।

२९. ख P ३०. वृण्य वीर्यं विद्यते
तत्सर्वम् Sy ३१. स्तोत्रभ्य. Sy

३२. सम्यक् प्रयच्छ, Sy.

युद्धे । अमित्रान् । पतनासु । हिसितुम् ।

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरुथं स्वस्तिमत् ।

छदियेच्छ मघवद्भयश्च मह्यं च यावयां द्विद्युमेभ्यः ॥ ६ ॥

इन्द्रं त्रिधातुं । इन्द्र । त्रिधातुसंघानम् । गृहम् । त्रिकथ्यम् । अविनाशयुक्तम् । दीप्तम् । यच्छ ।

हविष्मद्भयं पुत्रेभ्यः । मह्यम् । च । पृथक् कुरु । यज्ञम् । एभ्यः पुत्रभ्यो मत्तदन् ।

ये गन्व्यता मनसां शत्रुमाद्भुरमिप्रुन्नन्ति धृष्णया ।

अथ स्मानो मघवन्निन्द्रं गिर्वणस्तनुपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

येन गन्व्यता । येन । गातामिच्छता । मनसां । ययुम् । आद्भुवन्ति । अभिभवन्ति । पृष्टो ।

तेष्वागतेषु । अस्माकम् । मघवन् । इन्द्र । गवणः । शरीराणां रक्षकः सन् । अन्तिकतमः । भयः ।

१ नृभिर्योद्धभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते Sy

२ शत्रून् Sy

३ सङ्घामेषु Sy

४ तुवितुं हिसितुम् Sy

५ VM explains यत् once only and ignores वा । मघवन् । आ । and क्तम् ॥ हे धनवन्निन्द्र ! यस्किञ्चन Sy

६ धातुविशिकेऽह्नि निष्केवल्ये 'इन्द्रत्रिधातु' इति वैष्णवस्य सामप्रगाथः शसनीयः । सूत्रितञ्च- 'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्रं प्रतूतिषु' (ĀSS 73) इति Sy

७ त्रिसं० D

त्रिप्रकारं त्रिभूमिकम् Sy

८ त्रिकवधयम् P अयाणां क्षीतातपवर्षाणां वारकम् Sy

९ अविना० P

१० VM seems to explain छविः as दीप्तम् । Cf VM's commentary on RV VI 46 12

छविष्मद्वाग्द्वारनमुक्तमेवऽनुपविशिष्टम् Sy

११ वेहि Sy

१२ मघं हविर्लक्षणं घनम् । तद्वद्भुपदवास्मवीयेभ्यः Sy

१३ भरद्वाजाय Sy

१४ शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधम् Sy

१५ अपि चभ्यः सकाशात् Sy

१६ VM explains च once only

१७ VM seems to take ये as येन ।

१८ अन्ता P

१९ VM takes ये as येन ॥ ये जनाः Sy

२० गातामिच्छत P गामि० is suggested for गातामि० ॥ शत्रूणां गा इच्छता Sy

२१ मनसा युवताः सन्तः Sy

२२ शातयितारं शरणम् Sy

२३ Omitted by P अहिसितुम् Sv

२४ Omitted by D अस्मानभित्तक्य प्रकर्षेण हिसितुं Sy

२५ धृष्णवो धृष्टाः सन्तः Sy

२६ तेष्वागतेषु seems to be the explanation of अपि ॥ अथ अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् Sy

२७ हे धनवन् ! Sy

२८ गवणः P गिर्वणः is suggested for गवणः ॥ गिरां सम्भवतः ! Sy

२९ तनुनां शरीराणां रक्षिताः सन्तः Sy

३० VM ignores स्म ।

अधं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमंवा युधि ।
यदन्तरिक्षे पतयन्ति परिणो दिद्यवंस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अध स्मा । अथ । खलु । अस्माकम् । वर्धनाय । भव । इन्द्र । नेतार स्तुतीनाम् । रक्ष
यदा । अन्तरिक्षे । गच्छन्ति । पत्रयुक्ता । इप । तिग्मशिरस ।

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।
अधं स्मा यच्छ तन्वे तने च छदिरचित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र शूरासः । यत्र । शूरा । शरीराणि । वितन्वते । प्रियाणाम् । आवासस्थानानि । जन
अथ । खलु । यच्छास्माकम् । शरीराय च । पुत्राय । च । दीप्ति विजयात्मिकाम् । चत्तरहितम
वनत भटित्युपस्थितम् । पृथक् कुरु । रक्ष ।

यदिन्द्रं सगं अर्धतश्चोदयासे महाधने ।
असमने अध्वनि वृजिने पृथि श्येनोइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यदिन्द्र । यत् । इन्द्र । उद्युक्ते प्रवृत्ते । सङ्ग्रामे । अश्वान् । चोदयसि । अ

१ तदानीम् Sy	Sy	१६. अध स्म अस्मिन् का
२ नोरा P अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता । तमपि Sy	१७ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः ।	
३. युद्ध P.	४. व्योम्नि Sy	१८ D. reads शरीराणां पुत्राय for शरी
५. शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः Sy	१९ तनयाय Sy	१९. ऽपि P. छदिरच्छादनमायुधानां निवार चम् Sy
६. तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । परिणः पक्षवन्त Sy	२०. चत्तरहितमपिचिन्तितोपत P. चित्त चिन्तितोपनतम् is suggested for रहितमचिन्तितोवनतम् ॥ शत्रुभिरक्ष भवति तथा Sy	
७. दीप्ता वाणाः Sy	२१. तेभ्यो वियोजय Sy	
८. तीक्ष्णास्याः Sy	२२. रक्षणः P. द्वेष्टन् शत्रून् Sy	
९. यस्मिन् काले Sy	२३. ऽन्द्रः P.	२५. यदा Sy
१०. शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः Sy.	२४. उद्योगे सति Sy	
११. स्वकीयानि शरीराणि Sy	२५. जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति Sy.	२६. अस्मदीयानश्वान्
१२. विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति, एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् Sy.	२७. प्रेरयसि Sy	
१३. तथाऽस्मिन् काले प्रियाणि Sy.	२८. विषमे Sy.	
१४. शर्माणि स्थानानि Sy		
१५. जनकानां सम्बन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत्		

अध्वेतन्तरिक्षनाम, महति, अन्तरिक्षे । मनुष्यैस्तर्तुमशक्ये । पत्या पतन्त्यस्मिन्निति । श्वेनानिव ।
 भ्रामिषमिच्छते पततस्तस्मिन् युद्ध इति ।

सिन्धूरिव प्रवृण आशुया यतो यदि क्लोशमनु श्वणि ।
 आ ये वयो न वर्धतृत्यामिषि शुभीता बाहोर्गावि ॥ १४ ॥

सिन्धूरिव । सिन्धूनिव । निम्ने । क्षीघ्रम् । गच्छतस्त्ववाश्वान् । मयहम् । मनुकोद्यामि । तेषां
 गमननिमित्ते स्वप्ने सति । येऽश्ववा । पक्षिणः । इव । भावतन्त । भ्रामिषाय शत्रुजयार्थम् । गमने बाह्वी ।
 गृहीता । रक्षिमिः श्रीवायां बुद्धौ अपि कुल भ्रातृनि इत्युक्तम्, पूर्वत्र सम्बन्धः ।

१ अध्वेत्य० is suggested for अध्वेत्य० ।

Ngh 13 The passage अध्वेत्यन्त-
 रिक्षनाम refers to अन्तरिक्षे ॥ मार्गे
 Sy

२ महति is the explanation of अतमाने ।

३ The passage तर्तुमशक्ये seems to be
 the explanation of बुद्धिने । तर्तुम-
 शक्ये is suggested for it ॥ कृष्टिसे
 Sy

४ मार्गेऽन्तरिक्षालक्षणे Sy

५. यथाभ्रामिषाय श्वेना अन्तरिक्षे क्षीघ्रं गच्छति
 तथात्मक्षीयानश्वान् यथा त्वं क्षीघ्रं गमयसि
 तवानीमस्माकं तन्वे तनयाय द्वाविच्छेति पूषं
 स्यामूचि सम्बन्धः Sy

६ अथोऽभ्रामिषरूपमात्मन इच्छतः Sy

७. If VM does not explain बुद्धिने by
 तर्तुमशक्ये, तर्तुमशक्ये is likely to be the
 paraphrase of अतमाने and महति,
 then बुद्धिने is ignored by him

८. उक्तस्वैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थयम् Sy

९. स्वप्नमात्रा तदीरिष्ये Sy

१० निम्नवेत्ते Sy

११ ंस्तवान् P

१२ हे इन्द्र ! यदि चोदयसे । प्रेरयसि Sy

१३ क्लोश इति भयनाम । भयमनुसङ्गः ।

१४ नम० D

१५ स्वने is suggested for स्वप्ने ॥ आक्लोशे
 सति Sy

१६ व० P

पुन-पुनरायतन्ते Sy

१७ भ्रामिषे मांसे गृहीतव्ये सति वयो न यथा श्वेना-
 दयः पक्षिणः पुन-पुनरावर्तन्ते तद्वत् । एष
 म्भूतानश्वान् मयेन क्लोशे सति यथा त्वं प्रेरयसि
 तवानीमस्मदीयेभ्यश्द्विषः प्रयच्छेति सम्बन्धः ।
 यद्यप्युषेर्मुद्धे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरो-
 हितत्वेन राजक्षीयानां पुरुषार्थां जयः प्राप्स्यत
 इति न कश्चिद्विरोधः Sy

१८ ंनु स व० D

१९. बाहुमूलयोः Sy

२० ंत P कक्षयया बद्धा Sy

२१ रक्षिः P

गोक्ष्ये धने जेतव्ये सति Sy

२२ बन्धो P

२३ आसन् P RV IV 40.4.

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।
उतो न्वृस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः १ ॥ गर्गो भारद्वाज ॥ प्रथमा निगदसिद्धा १ ।

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्यै ममाद १ ।

पुरूणि यश्च्यौत्ता शम्बरस्यु वि नवति नव च देह्यो ३ हन् ॥ २ ॥

अयम् ४ । अयम् ५ । अद्भुत ६ । इह ७ । मादयितृतम ८ । भवति ९ । येन १० । इन्द्र ११ । वृत्यहत्यै १२ । ममाद १३ ।

१. 'स्वादुः' इत्येकात्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाज-पुत्रस्य गर्गस्यार्षम् । 'प्रस्तोक इन्नु' इत्येषा त्रिष्टुप्, 'दशाश्वान्' इत्यनुष्टुप्, 'दश रथान्' इति गायत्री, 'महि राधः' इति द्विपदा द्व्येकादशका, 'युजानो हरिता' इत्येषा बृहती, 'दिवस्पृथिव्याः' इति जगती, शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । 'अगव्यति क्षेत्रम्' इत्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । 'प्रस्तोकः' इत्याद्याश्चतस्रः सृञ्जयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतित्वात्तद्देवताकाः । 'वनस्पते वीड्वङ्गः' इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । 'उपश्वसय' इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः । 'समश्वपर्णाः' इत्यर्धर्च ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'स्वादुरेकात्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ सौम्योऽगव्यत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोकः' (KSA. 31 47.p.23) इति । त्रिष्टुबनुष्टुब् गायत्री द्विपदा साञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावेन्द्रो ऽन्त्यो-र्धर्चौ युजानो बृहती दिवस्पृथिव्या जगती । आग्निमारुत आदितश्चतस्रः शसनीयाः । सूत्रितं च—'स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्' (ĀSS. 5 20.) इति Sy.

२ गर्गो भ० P

३. ०द्वा. P. अयमभिपुत. सोमः स्वादुरास्वादनीय. किल भवति । उतापि च मधुमान् माधुर्य-वाश्चायं सोमो भवति । तथायं सोमस्तीव्रः

किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम् । उतापि चास्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पपिवांसं पीतवन्तमिन्द्रमाह्वेषु सङ्ग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते, अभिभवति । नु इति पूरकः Sy. सौमीयमृक् । गर्गस्यार्षम् । स्वादुर्मिष्टः किलायं सोमः । मधुमान् मधु स्वादुविशेषस्तद्धान् । उतायम् उतशब्दोऽप्यर्थः । मधुरोऽपि किलायम् । तीव्रशब्दस्तीक्ष्णवचनः कटुवचनो वा । तिक्त-रसोऽपि किलायं कटुकरसो वा । रसवान्, भूम्यं मतुप् । बहुरसोऽपि किलायम् । उतो नुशब्दश्चार्थः । अपि चास्य, द्वितीयार्थे एषा षष्ठी । तच्छ्रुतेर्देवकदेशमिति वाक्यशेषः । एनं सोमस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पपिवांसं पीतवन्तमिन्द्रं न कश्चिदपि सहतेऽभिभवत्याह-वेषु सङ्ग्रामेषु SKN. किलेति विद्याप्रकर्षे N.1.5, SKN. I 62-63.

४. सोमः Sy.

५. उद्भू० D. आस्वादितः पीतः सन् Sy.

६. अस्मिन् यज्ञे Sy.

७. अतिशयेन मद्यिता Sy

८. वभूव Sy.

९. यस्य सोमस्य पानेन Sy.

१०. वृत्रहत्यै is suggested for वृत्यहत्यै ॥ वृत्रहननकाले Sy. ११. मत्तो वभूव Sy.

महूनि । यं । बलानि । शम्बरस्ये । विजघान । नवं । नवतिम् । च । उपचिताञ्च पुरी ।

अयं मे पीत उदियति वाचमय मनीषामुशुतीमजीगः ।

अयं षड्वीरमिसीतु धीरो न याम्यो सुर्वन कञ्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । अयम् । मे । पीते । समुद्रगमयति । वाचम् । अयम् । वृद्धिम् । कामयमानाम् । आगर-
यति । अयम् । षट् । उर्वी, शीश्च ञ्च पृथिवी इवेत्यत । अमिसीते । प्राक् । न । याम्यः । भूतजानम् ।
किम् । शिदपि । नू मवति ।

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिचम् ॥ ४ ॥

अयम् । अयम् । स । पृथिव्या । वरिमाणम् उस्ताम् । अकरात् । दिवस्त्वं । वर्ष्माणं घनत्वम् ।

- १ सोम Sy
- २ ष्यौत्वानि बलानि Sy
- ३ असुरस्य Sy
- ४ नषोत्तरनवतिसङ्ख्याकाः । यः सोमो वि हन् व्यहन्, अयं सोम इति प्रथमपावेन सम्बन्ध Sy
- ५ ०ताश्च is suggested for ०ताश्च ॥ शिष्या उपचिता Sy
- ६ ०रीम् D आसुरी पुरी । तवीमान् बेहान् वा Sy
- ७ सोम Sy
- ८ मम Sy
- ९ पीत P पीत सन् Sy
- १० समुद्रग० is suggested for समुद्रग० । उद्गमयति Sy
- ११ ०तान् D कान्ताम् Sy
- १२ उद्गारयति । प्रकाशयति । 'गु निगरणे' इत्यस्मात्प्यन्तात्सुडि षडि ष्यम् Sy
- १३ ०वि D उर्वी is suggested for उर्वी ॥ यम्नोर्वीरहस्यान्तु । शीश्च पृथिवी चाहश्च शान्तिश्चापशोधयपशवेति प्रतिपाविता शुपृ पृथिव्याद्याः षट् Sy

- १४ It seems to be redundant
- १५ अमिस P
मिसितवान् Sy
- १६ ०शा P
धीमान् सोम Sy
- १७ उर्वीन्म्य Sy
- १८ किञ्चन Sy
- १९ नू P दूरे is suggested for नू ॥ विप्रकृष्टे बेजे Sy
- २० मवति । अपि तास्वेव सर्वं भूतचार्त्तं वर्तते तावुशीरुर्वीरिमिसितवान् Sy
- २१ The *prafika* is supplied by the Editor
- २२ सोम Sy
- २३ स क्षलु Sy
- २४ परिमणम् P ०साश्चम् is suggested for ०मणम् ॥ उस्त्यं शिस्तुतत्वम् Sy
- २५ ०रो D
- २६ शुलोकस्य Sy
- २७ वर्ष्माणम् D
संश्रुतत्वं वृद्धत्वम् Sy
- २८ घन० P

अकरोत् स. । अयम्^१ । अयमेव । प्रकृष्टासु^२ । तिसृषु^३ । सारमकरोत्^४ 'त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः^५ ।' इत्युक्तम् ।
'गोजा महिषीषु'^६ । इत्यपरम् । सोम एव । धारयति । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् ।^७

अयं विदच्चित्रदर्शीकमणीः शुक्रसंघानामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्द्यामस्तभ्नाद्वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं विदत्^८ । अयम्^९ । लभयति लभते वा । चित्रदर्शनम्^{१०} । उदकम्^{११} । शुक्लावासस्थानाम्^{१२} । अह्लाम्^{१३} ।
अनीके^{१४} । अहोभ्य^{१५} पर्जन्यो वर्षति । अयम्^{१६} । महान्^{१७} । महतान्तरिक्षाख्येन । स्कन्दनेन^{१८} । उदस्तभ्नात्^{१९} । द्युलो-
कम् । यज्ञप्रवृत्तैर्ऋत्विग्भिस्तद्वानिति ।^{२०}

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यन्दिने सवन् आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत्^{२१} पिब । ॥ सौम्य^{२२} समाप्ता ॥ धृष्टम्^{२३} । पिब । कलशे स्थितम् । सोमम् । इन्द्र । शत्रुहा ।
शर ! सङ्ग्रामे । वसूनामर्थाय^{२४} प्रवृत्ते । माध्यन्दिने । सवने । आसिञ्चस्व^{२५} जठरे सोमम् । गवा

१. अय सोमः स हि भवति Sy.

२. प्रकृष्टास्वेतासु Sy

३. प्रकृष्टस्तुतिषु P ओषधीष्वप्सु गोषु च Sy

४. रसं धारयति Sy

५. RV. I 91 22 तथा च मन्त्रान्तरम्—
त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो
अंजनयस्त्व गा । त्वमा तंतन्थोर्वृन्तरिक्षम् ।
RV I 91 22 Sy

६. षीत्येषु P

७. VM ignores यः ।

८. अयम D. ९. वित् P.

१०. सोमः Sy

११. लम्भ० is suggested for लभ० ।

१२. लभ० D.

१३. विचित्रदर्शनं यद्वाश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् Sy.

१४. सर्वस्य प्रेरकं सौर ज्योति. Sy

१५. ष्वलवा० P. शुक्रं निर्मलमन्तरिक्ष सद्य सदन
यासां तासाम् Sy १६. उषसाम् Sy

१७. प्रमुखे । उष.काल इत्यर्थः Sy

१८. वष० P. VM. seems to explain वृषभः

by the passage: अहोभ्यः पर्जन्यो वर्षति ॥

वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जनयते Sy.

१९. प्रवृद्धः Sy. २०. स्थविष्टेन Sy.

२१. स्कम्भनेन is suggested for स्कन्दनेन ॥

स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण Sy

२२. ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्त-
रिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः Sy.

२३. ष्वत्तेः ऋ० P. मरुद्भिर्युक्तः Sy.

२४. धृषयत् D.

२५. The passage सौम्यः समाप्ताः refers
to the previous five stanzas,
therefore it should come im-
mediately after the fifth stanza.

२६. ष्टा P. धृष्टं यथा भवति तथा Sy.

२७. द्रोणकलशोऽवस्थितम् Sy.

२८. शहा P. वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता Sy

२९. हे शौर्यवक्षिन्द्र ! Sy.

३०. सङ्ग्रामे निमित्तभूते सति Sy.

३१. घनानाम् Sy. ३२. जठरं सोमेन पूरय ।

सर्वेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् Sy.

रयिस्थानामृतस्त्वम् । रयिम् । अस्मात् । घेहि ।

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्ये ।

मवां सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीविरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । इन्द्र । प्रपश्ये । अस्मान् । पुरोगन्तैव । प्रणय च । अस्मान् । अत्यतम् । अभ्युदयम् ।

प्रति । भव । सुष्टु पारयिता । अस्माकं यस्त्वम् । अतिपारयो नवसि स्तोतृणाम्, सोपसर्गविषाच्छान्दस ।

भव । सुनयने । अपि । वननीयनयनम् ।

उरु नो लोकमनुं नेपि विद्वान्त्सर्वज्ज्योतिरभयं स्रस्ति ।

श्रुष्वत् इन्द्र स्थविरस्य गृह् उपं स्थेयाम शरणा वृहन्ता ॥ ८ ॥

उरं न । उरं विस्तीर्णम् । स्थानम् । अनुनय । अस्मान् । जनन् । अभ्युदययुक्तं ।

- १ ओम् P ०नम् १३ suggested for ०नाम् ॥ रयोणां घनानां स्थानमृतस्त्वम् Sy २ घनम् Sy
- ३ धारय Sy ४ ०न्द्र P
- ५ प्रकषेणैकस्व यथा मागरक्षक स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः Sy ६ पुरतो गन्तेव Si
- ७ प्रापय Sy ८ प्रकृष्टतरमतिशयेन Sy
- ९ वसीय ओष्ठं घनम् Sy
- १० धामिमुष्येन Sy ११ बुद्धेभ्यस्तारयिता Sy १२ अस्मान् स्तोतृन् Sy
- १३ शत्रून्तिकामय Sy
- १४ सोमवसर्गविधानं घा० P ०गेंप्रि शशच्छा० १३ suggested for ०गेंविशच्छा० ॥ Cf 'अनुपसर्गास्त्रिभ्यन्वधारिपारिवेष्टुषेभित्तिसा तिसास्त्रिभ्यश्च' Pa 3 1 138
- १५ शोभननयनश्च Sy १६ अपि P
- १७ यनीयनयनं P ०नयनं १३ suggested for नयनम् ॥ वामानां वननीयानां घनानां नेता भव । यद्वा अस्मदर्थं ओष्ठप्रापणो भव Sy
- १८ ऐन्त्रे पशो 'उरं न' इत्येवा वपाया यास्या । सुत्रितश्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वान् प्र सप्तारिषे पृच्छत शत्रून्' (ĀSS 3 7)

- इति । होत्रकैः सद्यःप्रसर्पणसमयेऽप्येवा जप्या । सुत्रितश्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति जपस्त' (ĀSS 5 3) इति । चातुर्विधिकेऽभ्युदयणेषु च द्वितीयादिष्वहंशु माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकस्यैवा चारम्भणीया । सुत्रितश्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति कद्रूप धारम्भणीया' (ĀSS 7 4) इति Sy शंयोरपम Dur गगस्थापम् SKN
- १९ D adds अपि after उरम् ।
- २० असम्वापम् SKN
- २१ स्थानं स्वर्गाक्ष्यम् Sy अस्मत्लोकं स्वर्गाक्ष्यमिन्द्रलोकार्थं वा SKN
- २२ अनुगमय Sy यस्त्वम् अनुनयति । स्वेन सुरुतेन कमणा गच्छतां गमनानुग्रहे वसते Dur अनुपूष्य नपतेर्लोडि ऋणम् । धानु पूष्येण नयेत्यर्थः । पश्चाद् वा भरणस्य भरणोत्तरकालमित्यर्थः SKN २३ जानन् १३ suggested for जनन् ॥ जानंस्त्वम् Sy, Dur जानन् भक्ततामस्माकम् SKN
- २४ ऽयुक्तम् १३ suggested for ऽयुक्तं ॥ सुष्वत् Sy आवित्यसमानं प्रकाशेन लोकम् Dur स्वकावित्याविवदित्यर्थः । तेन कर्तुंभूतेन तद्वदवित्याकर्तुकामित्यर्थः SKN

विनाशरहित^१ । द्योतमानम्^२ । अभय^३ च प्रापय^४ । दर्शनीयौ^५ । तव^६ । इन्द्र^७ । स्थविरस्य^८ । बाहू^९ ।
वयमुपस्थेयाम^{१०} समाश्रिता भूत्वा । हिंसकौ^{११} । महान्तौ^{१२} ।

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्रयोरा ।

इषमा वञ्चीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नरायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे^{१३} । उरुतमे^{१४} । अस्मान्^{१५} । रथस्य^{१६} । फलकसघाटे^{१७} । धारय^{१८} । तथा वोद्धृतमयो^{१९} । अश्वयो^{२०} ।
च^{२१} । शतधन^{२२} । शतप्रज्ञान^{२३} । वा^{२४} । अन्नम्^{२५} । आवह^{२६} । अन्नानाम्^{२७} । वर्षिष्यम्^{२८} । मा^{२९} । अस्माकम्^{३०} । हिंसौ^{३१} ।
धानानि^{३२} । स्वामी^{३३} ।

इन्द्रं मृळं मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्रं मृळं । इन्द्रं । सुखय^{३०} माम् । मह्यम् । जीवनम्^{३१} । इच्छ^{३२} । चोदय^{३३} मयि । त्वदीया वुद्धिम् ।

१. रहितम् is suggested for रहित ॥
क्षेमेण Sy स्वस्त्ययनाय Dur अविनाश-
श्चेत्यर्थः SKN.
२. ज्योतिश्च अस्माननुगमय Sy ज्योतिर्लोक-
विशेषण वा । लिङ्गव्यत्ययेन स्वर्वन्त सर्व-
णाभिलषितेनार्थेन तद्वन्त लोकम् SKN.
३. भयरहितम् Sy
४. अस्माननुगमय Sy
५. ०यो P ऋष्वावेतौ रेषणौ शत्रूणाम् Dur
ऋष्वो महन्नामेतत् । महान्तौ प्रभावतो रेषणौ
वा SKN
६. सम्बन्धिनौ Sy
७. स्थूलस्य वृद्धस्य Sy महतः Dur, SKN.
८. त्वदीयौ हस्तौ Sy हस्तौ Dur. बाहू यौ
तयो. SKN
९. यम् P
१०. रक्षकतया उपतिष्ठेम । सेवेमहि Sy उप-
तिष्ठेमेत्येतदाशास्महे Dur. उपसमीपे स्थेयाम
तिष्ठेम तव समीपे निवसेमेत्याशास्महे ।
स्तुतिर्वोपस्थानम् । तव बाहू स्तुयामेत्यर्थः ।
बाहूपस्थानेन च तद्वत् उपस्थानं लक्ष्यते SKN.
११. शरणौ रक्षकौ Sy शरण्यावाश्रयणीयौ नित्यम्
Dur. कीदृशौ ? शरणा—'शू हिंसायाम्'
शरितारौ शत्रूणां शरण्यौ वा SKN.
१२. सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने । महान्तौ प्रमा-

- णतः SKN अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तू-
यन्ते । 'ऋष्वा तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू' SKN.
N 7 6, SKN. III 4
१३. ०ष्ठो P.
  १४. उरुतमे विस्तीर्णतमे Sy.
  १५. ०का० P आत्सीये रथे Sy
  १६. धेहि । धारय Sy
  १७. ०तयोः P.
  १८. त्वदीययोरश्वयोः Sy
  १९. आकारः समुच्चये Sy
  २०. हे शतसङ्ख्यधनेन्द्र ! Sy
  २१. ०ज्ञावह P.
  २२. अस्मदर्थमावह । आनय Sy
  २३. अन्नाना मध्ये Sy
  २४. अन्नानवर्षिम् P वर्षिष्ठम् is-suggested
for वर्षिष्यम् ॥ वृद्धतमामिषमन्नम् Sy
  २५. मह P
  २६. हिंसित् Sy
  २७. धनानि is suggested for धानानि ।
  २८. धनस्य स्वामी अन्य. कश्चित् Sy.
  २९. VM ignores इन्द्र and मघवन् । हे
धनवन्निन्द्र ! Sy
  ३०. मृळय, अस्मान् सुखय Sy
  ३१. जीवनीषधम् Sy
  ३२. दातुमिच्छ Sy.
  ३३. ०यं P. स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय ।
तीक्ष्णीकुरु Sy.

भ्रंशः । इव । धारां वीक्षणम् । यत् । किम् । च । ग्रहम् । त्वत्काम । इदम् । वदामि स्तोत्रम् । तत् ।
 जूषस्व । ह्येव । माम् । ईश्वरवन्तम् ।

उत्तरास्तिन्नो निगदधिष्ठा ।

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहव शरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

[त्रातारमिन्द्रम् ।]

- १ अयोमयस्य अङ्गावे Sy
- २ सा यया सूक्ता तद्वत्सूक्तमविपया धियं
 बोदयेत्यथ Sy
- ३ किञ्चन समीचीनमसमीचीनं वा Sy
- ४ स्वामात्मन इच्छन् Sy
- ५ इचानीम् Sy ६ कुरु Sy
- ७ रसकैर्वैष्येतेतम् Sy
- ८ आयुक्तामेष्टधामिन्द्रस्य त्रातु 'त्रातारम्' इत्य-
 नुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
 मिन्द्रं मा ते अस्यां सहस्रावन् परिष्वी' (ĀSS
 2.10) इति Sy

९. The *pratika* is supplied by the Editor VM does not explain the following three stanzas Sy explains this stanza in the following manner—

त्रातारं शत्रुभ्यं पालयितारमिन्द्रमाह्वयामि ।
 तपावितारं कामेस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि ।
 हवे हवे सर्वेष्व्वाहवनेषु सुहवं सुक्षेनाह्वानुं शक्यं
 शूर शौर्यवन्त शक्रं सवकार्येषु शक्तं पुरुहूतं
 पुरुमिर्बहुभिः पालनार्थमाहृतमेवंविधमिन्द्रं
 ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहृतो मघवा
 धनवान् स इन्द्रं स्वस्त्वविनाशं नोऽस्मभ्यं धातु
 बवातु, यद्वा अस्माकं विधधातु ॥

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रमवितारं प्रीणयितारमि-
 न्द्रम् । हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं
 सुक्षेनं ह्वयत आह्वयत इति सुहवं शूरम् । शक्रं
 शक्तोति शक्यं समर्थम् । पुरुहूतं पुरुमिर्बहु
 मिर्ह्वयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहृतम् । ईश्वरमिन्द्रं

ह्वयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आ-
 हृतं सन्नोऽस्माकं स्वस्ति, अविनाशं धातु
 बधातु करोतु । विकरण्यत्ययः । इन्द्रशब्दा-
 धृत्तिराद्वरार्थं Mah

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रं यत कथयन्ति । अविता-
 रं च यत इन्द्रं कथयन्ति । हवे हवे सुहवम् ।
 आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं कथयन्ति ।
 शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यत कथयन्ति जनाः ।
 अतो ह्वयामि शक्रं शक्तमिन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं
 बहुभिराहृतम् । स चाहृतं सन् । स्वस्ति
 नोऽविनाशमस्माकं मघवा धनवान् धातु वधा-
 त्विन्द्रः U

इति परमदवयवै, इन्द्रः । ऐश्वर्यहेतुं बहून्
 वशयति—त्रातारमवितारं देवानाम् । तस्मा
 विन्द्रव्यपदेशभाजम् । हवे हवे सुहवं सर्वेष्व्वा-
 ह्वानेषु सुक्षेनं ह्वानुं निभयः । शूरं
 महाबलं सर्वत्रेतां तपाप्याहृतमात्र एवागच्छ-
 न्तमिन्द्रमितोपीन्द्रशब्दाभिधेयं शक्रं सर्वाधि-
 साधनशक्तं पुरुहूतं बहुमियजमानंराहृतम् ।
 अतोऽप्यासावितेन्द्रत्वं वेदेऽवरं ह्येव आह्वयामि ।
 अतो सुक । नु इति पाठपुराणे । स
 मघवा प्रशस्तं धनं रक्षाविभिर्हविराविभिश्च त-
 द्धान् । अतश्चेन्नपवाभिधानार्हो नोऽस्मभ्यं
 स्वस्ति, अविनाशं धातु बवातु । अतो सुक ।

यद्वा पुरुषु स्थानेषु हृतं पुरुहूतं ।

अत्र पुनः पुनरिन्द्रोक्तिरस्माकं सर्वायेषु स्वामेव
 शरभं नान्य इत्यावरसूचनायां BB

This stanza=YV 20 50=TS I
 6 12.5

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवीभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

[इन्द्रः सुत्रामा ।]

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

[तस्य वयम् ।]

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान् धनवान् स इन्द्रोऽवोभी रक्षणैः सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रो द्वेषो द्वेष्टन् शत्रून् बाधताम् हिनस्तु । अभयं भयरहितं चास्माकं कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम भवेम Sy
इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृ-
डीकः । कीदृश इन्द्रः ? सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा । स्ववान् स्वं धनमस्या-
स्तीति स्ववान् । विश्ववेदा विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषो दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किञ्च, इन्द्रप्रसादाद् वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः, तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य Mah. इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधु-
त्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । बाधतामपगमयतु द्वेषो दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम U.

This stanza = YV.20.51.

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावेऽपि तदीये स्याम । भवेम । स इन्द्रो-
ऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करो-

त्वित्यर्थः । सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान् धनवान् स इन्द्रश्चास्मे अस्मत्त आराच्चित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेष्टन् सनुतः, अन्तर्हितनामेतत् । अन्तर्हितान्युयोतु । पृथक्करोतु Sy. गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम् । तस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वयं सुमतौ शोभनेऽध्यवसाये स्याम । अपि चास्य भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये । सौमनसे शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम । स सुत्रामेन्द्रः स्ववान् धनवान् अस्मे, अस्मत्, आराच्चिद् दूरतरमपनीय । द्वेषो, द्वेषं पापं ततः सनुतः स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम । तथा युयोतु नाशयत्वित्यर्थः । एवमत्र द्वेषः, इत्यनेन सम्बन्धात्, 'अस्मे' इत्यस्य, अस्म-
दित्येव पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते Dur. तस्य वयं सुमतौ शोभनायां मतौ पालनबुद्धौ । यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य । किम् ? स्यामेति, यत् परस्तात् क्रियापदम् । न च केवलायां सुमतौ, किं तर्हि ? अपि भद्रे कल्याणे । सौमनसे, शोभनं मनस्सुमनस्तदेव सौमनसम् । किं पुनस्तत् ? दानबुद्धिः । तत्रापि वयमेव स्याम । पालनबुद्धिषु वयं पाल्या दानबुद्धिषु च सम्प्र-
दानभूता वयमेव स्यामेत्यर्थः । किञ्च सुत्रामा शोभनस्त्राता स्ववान् धनवानात्मवान् वा । इन्द्रोऽस्मे, अस्मद् अस्मत्त इत्यर्थः । आरा-
च्चित्, आराच्छब्दो दूरवचनः । चिदप्यर्थे । दूरे, अपिशब्दात् सन्निकृष्टेऽपि । यद् द्वेषो द्वेष्ट्यं वाऽस्माकं रक्षणादि । सनुतः, अन्त-
र्हितनामेतत् । युयोतु पृथक्करोतु, अपनयत्वित्यर्थः SKN.

'अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु' अस्मदित्यर्थः N 6 7., SKN. II. 412.

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोभिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो घवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वञ्चिन्युवसु समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव त्वे । अवघवन्ते पतन्ति । त्वयि । इन्द्र । प्रवपात् । इव । उदकम् । स्तोत्रघस्ताणि । नियुत इव क्षीघ्रवेगा । बहु । व । अन्नम् । सवननानि च । बहूनि घावन्ते । स त्वं यजमानरमित्ययमोषानिन्दून् । उदकानि । गाश्च । सम्मिश्रयसि यजमानेभ्य इत्यर्थः ।

क ई स्तवृत्कः पृष्ठात्को यञाते यदुग्रमिन्माघवा विश्वहवेत् ।

पादाविव प्रहरन्नुन्यमन्य कृणोति पूर्वमपर शर्चीभिः ॥ १५ ॥

क ईम् । क । एनम् । स्तोतु शक्नुयात् । को वास्मै । प्रयच्छति । को वा । यजेते । यदयम् । उदरार्ण लोके कश्चिदपि विद्यमानं शयुम् । सर्वदा क्षीघ्रम् । वसि । यच्च पादाविव । गमनवसायां प्रहरन् ।

१ अय D

२ ०घनवन्ते P अवगच्छन्ति Sy

३ ०ति P

४ त्वाम् Sy

५ त्ववी P

६ तत्र वृष्टान्त । प्रवपवेशामिव । ययोश्चि-
तात्स्थलाग्निन्नेशं क्षीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy

७ अलसङ्घः Sy

८ गिर उक्त्वात्मिका वाच, ब्रह्माणि सामन्त्यापि
स्तोत्राणि च Sy

९ स्तोतु Sy

१० उच्यते Sy

११ नशब्दः समुच्चये Sy

१२ राधांसि हविलक्षणाति घनामि Sy

१३ सवमानि is suggested for संवननानि ॥
सवमानि बहुबोधमिषुता सोमाश्च Sy

१४ त्वामेवाभिगच्छन्ति Sy

१५ ०माणा P ०मानान् is suggested for
०माणात् ।

१६ इन्दुन् D सोमाश्च Sy

१७ वसतीवर्षास्या Sy

१८ गोधिकारान् श्रुतवध्यावीन् श्रपणार्थान् Sy

१९ सम्पत् मिश्रयसि । त्वं यष्टु वसतीवरोभि-
रभिपुत्य तं मोममाशिराविभि श्रपणव्रव्या-
सत्कृवन्तीत्यर्थः Sy

२०. VM ignores वञ्चिन् ॥ हे वञ्चवञ्चिन्द्र !
Sy २१ ई P, D

२२ स्तोता Sy

२३ इन्द्रम् Sy

२४ स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् Sy

२५ एनम् Sy

२६ ०न्ति D प्रीणयेत् Sy

२७ एनं हविर्भयञ्जेत Sy

२८ यस्मावयम् Sy

२९ आस्मानं जानाति । सर्वबोध एव भवति तस्मात्
कारणात् न कोऽप्येन स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा
शक्नोतीति भावः Sy

३० तत्र वृष्टान्त । यथा Sy

३१ यथा पार्वी प्रहरन् मार्गं प्रक्षिपन् पुक्व करोति
तद्वत् Sy

अन्यमन्यम् । करोति । पूर्वं पादमपरम् । अपरं च पूर्वम् करोति । कर्मभिः भूयो भूय आश्चर्याणि कर्माणि करोति, तस्मान्न स्तोतुमयं शक्यः इति ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमयन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विभुभयस्य राजा चोष्कृतं विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे^६ वीर^१ । श्रूयते^{१०} । वीर^{११} । उग्रमुग्र^{१२} शत्रुम् । नमयन्^{१३} । अन्यमन्य^{१४} च । अतिगच्छति, अन्तमति-
गच्छन्^{१५} । एधमानाना^{१६} मनुष्याणां द्वेषाऽऽत्मव्यतिरिक्तानामसुन्वतामिति यास्क । उभयस्य^{१७} दिव्यस्य^{१८} च पार्थि-

१. ०मन्य P. परस्परव्यतिहारेण Sy.
२. यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति । यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । एतदादिकेन पञ्चर्चनेन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते Sy
३. प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारमपरम् Sy.
४. पश्चाद्भाविनम् Sy
५. इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह—यस्माद् आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः Sy.
६. तस्मान्न स्तोमस्तोतुमशक्यम् P.
७. VM. ignores इत् and मघवा ॥ इद् एव । धनवानिन्द्रः Sy.
८. शण्वे P. गर्गस्य बार्हस्पत्यस्यार्षम् Dur. गर्गस्यार्षम् SKN.
९. पिरा D.
१०. अश्रौषमहम् Dur. शृणोतेर्व्यत्ययेनात्रात्मने-पदोत्तमैकवचनम् । शब्दिकरणः, कर्मणि लट् प्रथमैकवचनस्य स्थाने । श्रूयते प्रख्यायत इत्यर्थः SKN.
११. वीरो वीर्यवानिति Sy वीरमिन्द्रम् Dur. शूरः SKN.
१२. उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति Sy. उद्गूर्णवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः । आदरे चार्थभूयस्त्वम् । इति हि वक्ष्यति । अथवा—उग्रं शत्रुं प्रत्युद्गूर्णवज्रम् Dur. किं कुर्वन् ? उच्यते यावान् कश्चिदुग्रो-ऽप्रसह्यशत्रुस्तं सर्वम् SKN 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' N.10 42.

१३. दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् Sy. दमयितारं शत्रूणाम् Dur. दमयन् SKN.
१४. प्रथम नेतव्यमन्यं पश्चात्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् Sy. कथं पुनरश्रौषमिति ? अन्यमन्यं देवताविशेषम् Dur. अन्यमन्यं चात्मनः स्तोतारम् SKN.
१५. अत्यन्तं पुनः पुनर्नयन् Sy. अतिशयेन स्वाभीष्टेनैव कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान्प्रेप्तथ' इत्येवं पुनः पुनर्नीयमानः Dur. अतिशब्दः पूजायाम् । अतिपूजितं शोभनमर्थं नयन् । किम् ? सामर्थ्यात्समृद्धिम् । सर्वं च स्तोतारमात्मनः समृद्धं कुर्वन्नित्यर्थः SKN
१६. वर्धमानानामसुन्वताम् Sy किलक्षणं पुनर्वीरमश्रौषमिति ? दीप्यमानानपि द्वेषि, असुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वाणानयज्वन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन 'सुन्वतोऽभ्यादधाति' इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क्व पुनरादधाति ? 'सुकृतस्य लोके' इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति ते द्वेष्या इत्यभिप्रायः Dur. ऋध्यतो द्वेषा । किं सर्वेषाम् ? न, किं तर्हि ? अयच्छन् SKN.
१७. असुरन्वताम् P Cf. N 6.22.
१८. दिव्यस्य च धनस्येश्वरं पार्थिवस्य च मानुषस्य च Dur कुत एतत् ? सामर्थ्यादुभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य SKN.
१९. Omitted-by P.

वस्य च घनस्य । ईदवर । अत्यन्तमाह्वयति । विश । इन्द्र । मनुष्यान् 'एषमानानमुन्वतो व्युदस्यति' इति यास्क ।

परा पूर्वेपां सख्या वृणक्ति वितर्तीराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः श्रुदस्तर्वरीति ॥ १७ ॥

परा । परा । पूर्वेपां सस्तुतानामपि सम्प्रत्ययजमानानाम् । सख्यानि । इन्द्र परिभाष्टि । तथा वृणाणि वितरन् । अन्यरघुना यजमाने । सस्य गच्छति । प्रानुकूल्यमगच्छन्ती प्रजा । अवधून्वान । यद्धी । इन्द्र । शरदो यजमानानाम् । अत्यन्तं तरति ।

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचञ्चणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता सस्य हरयः श्रुता दश ॥ १८ ॥

रूपं रूपम् । तत्तद्रूपमिन्द्र । भावयति । प्रतिरूप प्रतिव्यजमान यो रूपमादत्ते स तयोक्त । तत् ।

१ रक्षार्थं पुनपुनराह्वयति Sy ध्युवस्यति प-
एषमत्र एषमानद्विद्, इत्यनेन सम्ब-
न्धाच्चोत्कूलयतिभ्युदस्यति इत्यपपद्यते Dur
स्कृतातिरत्र भ्युदस्यति । अत्यन्तं व्युवस्यति
निराकरोति SKN

२ निवेशयितुं स्वस्य परिघारकान् Sy एष
मानानमुन्वत Dur कीदृशान् ? विशा-
'विश प्रवेशाने' अनुप्रविष्टानास्मीयमूतानामि-
तान् इत्यर्थः SKN

३ इतरांश्च मुन्वतो मनुष्यानभ्यावधाति मुकृतस्य
लोक इति Dur किं सर्वान् ? न, किं तर्हि ?
ऋद्धामयष्टुन् । कृत एतत् ? एषमानद्विदिति
वधनान् द्विधमाणस्य च भ्युदस्यमानस्यात्
SKN ४ ० ते D

५ एषमानाम्पुब० P N 6 22 reads ध्युव-
स्यति । एषमानानमहर्षिष्ठघमुन्वत । मुन्वतो
ऽम्नावधाति । उभयस्य राजा । विष्यस्य च
पारिषस्य च । जोष्क्यमाण इति जोष्क्य

तेष्वर्करीतवृत्तम् N 6 22, SKN II.468

६ ०रा; P

७ पूषमाधिनां प्रशस्तानां कमणां कुवतां पुरुषा-
णाम् Sy = सञ्चितवानि Sy

८ वगंयति Sy

१० वितन् P तान् हिंसन् Sy

११ अनुभूतीरपरप्रशस्तरपि कर्मानुष्ठातुभि Sy

१२ प्राप्नोति Sy

१३ अपरिघरणां प्रजा Sy

१४ परित्यजन् Sy १५ अयमिन्द्र Sy

१६ ०वे D सधत्सरान् Sy

१७ भृशमतिक्रामति । स्तोतुभि सह सस्यं कुर्वन्
धिरकारं वसतीत्यर्थः Sy

१८. तत्सङ्ग० P अग्न्यादिवेषतास्यरूपम् Sy

१९. धारयति P प्राप्नोति । 'भू प्राप्ती' इति घातुः ।

इन्द्र स्वमाहात्म्येन तत्सद्देवतारूपो भवति Sy

२० प्रतिरूप्य द्रतीय० P रूपाणां प्रतिनिधिं सन्
Sy २१ प्राप्तमग्न्यादिवेषतास्यरूपम् Sy

अस्य^१ । रूपम्^२ । प्रतिदर्शनाय^३ भवति । तदेवाह^४—इन्द्र^५ । कर्मभि^६ । बहुरूप^७ । गच्छतीति^८ तदनुरूपम् ।
अस्य^९ । अश्वा^{१०} । दश, शतानि—सहस्र^{११} युक्ता^{१२} भवन्तीति तत सर्वे एव मन्यन्ते^{१३} मा प्रत्युदगादित्यनेनेतत्
समानमिति^{१४} ।

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १६ ॥

युजानः । युञ्जान^{१५} । हरितावश्वा^{१६} । रथे । अत्यन्तम्^{१७} । दीप्त^{१८} । इह^{१९} । राजति^{२०} । क इन्द्रव्यति-
रिक्तः । शत्रो^{२१} । पक्षे^{२२} । सर्वदा शत्रुमध्ये । आस्ते^{२३} । अपि च । आसीनेषु^{२४} । स्तोतृषु^{२५} ।

१. इन्द्रस्य Sy.

२. तथोक्तस्य रूपः P.

३. प्रतिनियतदर्शनायायमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र
इत्येवमसङ्कीर्णदर्शनाय Sy.

४. तमेवा० D. ५ अयमिन्द्रः Sy.

६. ज्ञानैरात्मीयैः सङ्कल्पैः Sy.

मायेति प्रज्ञानाम Ngh.3 9.

७. बहुविधशरीरः सन् Sy

८. इति is omitted by P. बहून् यजमानान्
गच्छति Sy.

९. ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युग-
पद्बहून् गच्छतीत्याह । इन्द्रस्य Sy.

१०. ०पस्य श्वाः P. ०पस्याश्वाः D.

११. ०स्रम् is suggested for ०स्र ॥ दश-
सहस्रसङ्ख्याकाः अपरिमिताः Sy

१२. रथे योजिताः Sy

१३. P reads तस्मा एव मन्य सर्वतो P.

१४. VM. ignores हि ।

यस्मादेव तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपद्ब-
विष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः । अन्ये
मन्यन्ते । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्य धातोरर्था-
नुगमादिन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्व-
गतः सदानन्दरूपः । स एदोपाधिभिरन्तःकरणैः
प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यप-
दिश्यते । स एवानादिमायाशक्तिभिर्वियदादि-
जगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला
इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सम्बद्धाः । एतत् सर्वं

तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति ।
अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपरूपम् । रूप्यत
इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीर चिद्रूपः सर्वगतः
परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि
शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं
प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय
प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः
परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुषो विय-
दादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते । चेष्टते ।
एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति ।
अस्य च दश शता सहस्रसङ्ख्याका हरय इन्द्रिय-
वृत्तयो युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति ।
तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति ।
एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य
च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति Sy

१५. ०ना P., D. युञ्जन् Sy.

१६. भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु Sy

१७. इन्द्रः Sy.

१८. त्रैलोक्ये Sy

१९. राजेति P. दीप्यते Sy.

२०. इन्द्रादन्यः को नाम ? Sy

२१. पाचको बाधकः सन् Sy

२२. इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा
पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्य
को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते । आस्ते ।
इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नो-
तीति भावः Sy. २३. आसीनेषु सत्सु Sy

२४. अस्मादृशेषु Sy.

अगभ्युति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहुरग्याभूत् ।
बृहस्पते प्र चिकित्सा गविश्रावित्या सते जंरित्र इन्द्र पन्याम् ॥ २० ॥

अगभ्युति । गोमार्गहृरन्त गुप्तम् । क्षेत्रम् । भागच्छेम । देवा । विस्तीर्णा । सती । भूमि ।
प्रस्माकमभिगन्तव्या । भवतु । बृहस्पते । त्वं चास्मान् । गवामन्वेपणे । प्रजानीहि । त्वं वेन्द्र । सत्य-
मेव ॥ स्तोत्रे मह्यम् । पन्यां कुर ॥ छीनक —

अगभ्युतिरय स्तौति देवान् वावो भूमिमधोत्तरम् ।

बृहस्पति तृतीयस्तु इन्द्र एवोत्तरे स्तुतय ॥ इति ॥

१ मा० D अत्रोक्तम् ।

अरभ्ये मिबने गगो देवान् भूमि बृहस्पतिम् ।
इन्द्र चास्तौत्स्यरकार्यमुधा मागभ्युतोऽनयेति १।
Sy

अत्रास्थानम्—

अगभ्युतित्यत्र पाठे देवान्भूमि तपोत्तरे ।
बृहस्पति तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुत ॥२॥
'अगभ्युत्यर्षोर्षा लिङ्गोक्तवेवत' इत्यनुक्रमणी
(KSA. 31 47 p 23) । गगस्त्रिष्टुगा
देवास्तुष्ट्याव DDN

२ अंगरहितम् is suggested for अंगहर-
गतम् ॥ अगोचरं गोसञ्चाररहितं निर्जनम् Sy
अगोचरं गोसञ्चाररहितम् DDN

३ वेदाम् Sy, DDN

४ अगता स्म । अतो मां रक्षतेति शेषः Sy,
DDN

५ अमितास्मा० P

६ अतर्भ्यं P अहव आहन्तारो वत्यव । तेषाम्,
रमणा रमयित्री Sy अह्वरणा अह्वस्थिनी
अतिभययुक्ता, अत पापस्याभूत्, सा रम्या
भूत्वाऽस्मान् रक्षतु DDN अह्वरोऽह्वत्वात्
अह्वरणमित्यप्यस्य भवति N 6 27

७ भवति । अस्मान्तं सापि रक्षतु Sy

८ Omitted by P तत् is suggested
for त ।

९ गवामन्वेपण उपाये Sy
उपाये DDN

१० प्रवेवय Sy 'चिकित्सा' इति एकावशिन्वो
(RPR 8 26) इत्यष्टमोक्षरं प्ता-
यित । गवाष्टायिति ओष्ठयोन्वोर्भुगमनोष्ठधे
(RPR. 2 31) इत्यादिना अलोष्मत्वाद्
वकारागमः DDN

११ अनेन प्रकारेण Sy इत्यमनेन प्रकारेण सते
भवते दुःखमनुभवते DDN

१२ मार्ग प्रज्ञापय Sy

१३ VM ignores सते ॥ भवते दुःखमनु
भवते Sy

१४ अतिय P Omitted by BD

१५ वावो is redundant.

१६ बृहस्पति तृतीयस्तुमिन्द्रम् P अस्पति तृतीयं
तमिन्द्रम् D

१७ स्तुत is suggested for स्तुतय ॥
BD reads 'इन्द्रमेवोत्तरे पवम् ॥ BD
V 123

दिवेदिवे सृष्टशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदपु सन्नो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वसन् यन्तोदत्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेदिवे^१ । दिने दिने^२ । सदृशरूपाम्^३ । अन्यम् । अर्थं^४ यस्मिन्नर्थे^५ ज्ञानि वरन्ते ततोऽन्यमर्धं प्रति ।

रात्री कृष्णवर्णा । अवसेधन्ति । स्वस्मात् स्थानात् । प्रातर्जयिमानं । हतवाश्च । सुरीं । वर्षितां ।

आत्मनो धनमपहर्तुमिच्छन्तौ । उदन्नजाख्यं आवासे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ।

प्रस्तोक इन्नु राधमस्त इन्द्र दश कोशयीर्दशं वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोक^{१५} । प्रस्तोको^{१६} बहुधनं भग्द्वाजेभ्य प्रददौ तदादाय गृह प्रति गच्छन् गर्भस्तद्वनमिन्द्राय चतसृभि

१. अयमिन्द्रः Sy २. प्रतिदिवसम् Sy.

३. तुल्यरूपाः Sy

४. अर्थं is suggested for अर्थं ॥ अन्य-
महर्धमपरं भाग प्रकाशयितुम् । अहोरात्रा-
त्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरेको भाग. Sy

५. अर्थे is suggested for ०न्नर्थे ।

६. अपसे० is suggested for अवसे० ॥
निवर्तयति Sy

७. सदानात्स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् Sy

८. सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् Sy

९. ०वान् इव P

१०. असुरी is suggested for सुरी ॥ दासा-
वृषभपयितारौ यज्ञकर्मणाम् Sy

११. वर्षयिता स इन्द्रः Sy

१२. ०र्तुं छन्तौ D वसन् निवासहेतुभूतं धनम् ।
तदिच्छन्तौ Sy

१३. उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदन्नजो देशविशेषः ।
तस्मिन् Sy. १४. -वसिनम् P

एतत्संज्ञावसुरी Sy १५. अत्राख्यातम्—

एवं वारशिखाञ्जित्वा प्रस्तोकः सार्ज्यो मूधे ।
भरद्वाजाय गुरवे विविधा दक्षिणा ददौ ॥१॥

ता गृहीत्वा गृहान् गच्छन्निन्द्र प्रति यदृच्छया ।

ददर्शार्चाऽभितुष्टाव भरद्वाज. शतक्रतुम् ॥२॥

ऋषेर्दृष्ट्वा विभूतिं स गर्गं पप्रच्छ वृत्रहा ।

युष्मभ्यं कतमो राजा धनमेतद्ददाविति ॥३॥

अथ विस्तरशो गर्गो यो यस्मै यद्ददौ धनम् ।

ऋग्भिश्चतसृभिः सर्वं तदिन्द्राय न्यवेदयत् ॥४॥

‘प्रस्तोक इति त्रिष्टुवनुष्टुप् गायत्री द्विपदा
सार्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः’ इत्यादि

(KSA 31 47 p.23) ‘अधि बृवु प्रस्तोक

इति चतस्रः’ इति सूत्रे (SSS 16 11.12.)

DDN. १६. ०स्तोय. D.

१७ प्रशस्तोत P प्रस्तोत D.

१८. P. adds प्रति रात्रीः कृष्णवर्णा आवसेधन्ति
स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम before बहु ।

D. adds प्रति रात्री. कृष्णवर्णा आप सेधन्ति
स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम before बहु ।

The additional passage has a
striking resemblance with the
commentary on RV VI.47 21

१९. गर्भस्तदानीमि० P. गर्गः is suggested
for गर्भः ।

कथयति—प्रस्तोक । एव । क्षिप्रम् । वनादात्मीयात् । तव भूतोऽस्मभ्यम् । ददा धनपूर्णा । कोऽपी, यकार
उपजन । ददा । अस्वांश्च । प्रायच्छन् । दिवोदासस्य । अतिथिग्वस्य, पठषा भावादेश । तस्य स्वभूत
वासयित् । धनम् । अथ प्रतिगृहीतवन्त । शम्बरमसुरं जित्वा यस्तस्मात्तनाहृतम् ।

उत्तरा निगवसिद्धा ।

दशान्दशु कोशान्दशु चत्वारिभोजना ।

दशौ हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिपम् ॥ २३ ॥

[वशाश्चान् ।]

- १ एतदश्यासु चतसृषु सूञ्जयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य
रासो वानस्तुति । स एव दिवोवासोऽप्रवयो
प्रतिथिग्व इति चास्यायते Sy
- २ राजा Sy, DDN
- ३ इति पुरण Sy इत्पूरण । मिताक्षरेऽत्रनथका
कमीमिद्वितीति यास्का (N 11) DDN
- ४ नु मन्सु इति क्षिप्रनामनी Ngh 2 15
- ५ धनदा० D भाराथयितुः स्तोतु । चतुर्थ्यर्थे
पठ्ठी । त्वां स्तुवते मह्यं गर्गाय Sy हे इन्द्र ।
तव भाराथयितुः स्तोतुः, चतुर्थ्यर्थे पठ्ठी, त्वां
स्तुवते मह्यं गर्गाय DDN
- ६ स्वभूतो IS suggested for भूतो० ।
७. ०र्णा D सुवर्णपूर्णां दशसहस्राणान् Sy,
DD   ८ कोशान् Sy
- ८ उपवन D शोशयीरित्यत्र शौनकेनान्यथाध्य
यनेन यत्न कृत—
अकारस्य स्थान ऐकारमाहु-
र्भूम्यन्ति च सयमीकारमुत्तरम् ।
बहुक्षरं द्व्यक्षरतां नयन्ति
यथोनयीर्ध्वनयीत्कोशयीरिति ॥
RPR. 14-43
- १० प्रायच्छ P प्रायच्छन् IS suggested for
प्रायच्छन् ॥ प्रावात् । वाजिनोऽवात्—अवा

- ववत्रोऽजनयन्ताव्यत्या०' (RPR 2 40)
इत्यभिनिहृत DDN
- ११ धर्मं च तस्माद्विद्योवासादेतत्तप्तात् प्रस्तोकात्
Sy प्रस्तोकस्य नामचतुष्टयम् DD
- १२ तस्यैव प्रस्तोकस्य Sy, DDN
- १३ ०वसा P, D The passage पठषा
भावादेश, explains the form of
विद्योवासात्, therefore it should im-
mediately follow विद्योवासात् and
precede अतिथिग्वस्य ।
- १४ तन्य D
- १५ स्वभूतं IS suggested for स्वभूत ।
- १६ धनम् Sy
- १७ राधो राधकम् Sy, DDN
- १८ शम्बरावसुरारागतम् । शम्बरं हृत्वा त्वया वत्तं
तवीयमित्यथ Sy, DDN
- १९ यत्त० IS suggested for यस्त० ।
- २० VM ignores इन्द्र ।
एतदेव हि पाण्डित्यमियमेव विवर्षता ।
अयमेव परो धर्मः स्वायावल्पतरो ध्यय ॥११॥
इत्यत्राप्युक्तम् DDN
- २१ The *pratska* is supplied by the
Editor

उपरि भोजन च येषां भवति तान्यधिभोजनानीति ।

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवैऽदात् ॥ २४ ॥

दश रथान् । दश । रथान् । प्रष्टिभिर्युक्तान् । जातं च । गा । अथकुजातेभ्यः । अश्वथ इति चास्य सज्ञा । पाधनार्थम् । प्रायच्छत् ।

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्तसाञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । महन् । धनम् । सर्वपुत्रपौत्रजनहितमेतत् । दधानानस्मान् । भरद्वाजान् । सृजयपुत्र ।

ह्यपूजयदित्यमिति ।

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । परौ तृचौ रथदुन्दुहिदेवत्यावैन्द्राऽन्त्योऽर्धं च ।

१ येषाम P.

२. इति is omitted by P.

३. VM explains only one word 'अधिभोजना' of the stanza. ॥ भोजनमिति धननाम, अधिकं धन येषां मूल्यं तादृशानि Sy. Sy. explains the stanza in the following manner :—

दश दशसङ्ख्याकान्, अश्वान् दशसङ्ख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशान् । दशसङ्ख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसङ्ख्याकांश्च हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् दिवोदासात्प्रस्तोकादहमसानिषम् । समभजम् । लब्धवानस्मि ।

४. रथन् D. ५. दशसङ्ख्याकान् Sy

६. प्रष्टिभिर्युक्तं P. प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्ब्रह्मन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान् Sy

७. शतम् is suggested for जातम् ॥ शतसङ्ख्याकाः Sy.

८. अथर्वकुलजातेभ्यः is suggested for अथकुजातेभ्यः ॥ अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः Sy.

९. अश्वथ P. अश्वथ is suggested for

अश्वथ ॥ अश्ववानेतत्सज्ञः प्रस्तोकः Sy

१०. वान् धनार्थं P. पाठवर्थम् is suggested for पाधनार्थम् ॥ भरद्वाजपुत्रायैतत्सज्ञायास्मद्भ्रात्रे Sy ११. दत्तवान् Sy.

१२. सर्वजनहितम् Sy.

१३. ०जनपितमैतधनास्मान् P. धारयतः Sy

१४. भरद्वाजपुत्रानस्मान् Sy.

१५. सृजयच्छत्रो D. सृञ्जयपुत्रः is suggested for सृजयपुत्रः ॥ प्रस्तोकः Sy.

१६. अभ्यपू० is suggested for ह्यपू० ॥ अपूजयत् Sy.

१७. 'वनस्पते' इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितञ्च—'वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इत्येतयान्यान्यपि वानस्पत्यानि' (AGS. 2 6. 5.) इति Sy.

१८. पौ P. गर्गस्यार्थम् Dur. गर्गस्य SKN

१९. तृपौ P.

२०. ०न्दुहिदेवस्यावै० P. ०न्दुभिदेवत्यावैन्द्रा is suggested for ०न्दुहिदेवत्यावैन्द्रा० ।

२१. ०र्चं P.D. The passage परौ . धर्चं is a fragment of KSA.31.47.p.23.

वनस्पते ! वृडाङ्ग । भवे । अस्मत्सखा । प्रतरणे । शोभनवीरयुक्त । गोविकारिवंघ्रीभिः ।
सप्रद । अस्ति । स्तब्धो भव वृडाङ्ग ! आस्थाता । ते । जयतु । जतभ्यानि ।

द्विवस्पृथिव्याः पर्योज् उद्धृत वनस्पतिभ्यः पर्यामृतं सहैः ।

अपामोज्मानं परि गोभिराहुतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

विष । धावापुभिव्योरिवम् । उद्धृतम् । वज्रम् । यद्भवस्तथा वनस्पतिभ्यश्च । आहुतम् । सहैः

१ हे वनस्पतिविकार ! रथ ! त्वम् Sy वनस्पति
विकारकाष्ठमयरथ । 'कुस्तनवश्रिगम' (N 2
5) Mah वानस्पत्य ! रथ ! U
वानस्पत्य रथ ! त्वमुच्यते Dur हे
वनस्पतिविकाररथ ! SKN

२ वृडावयव Sy वीडून्मङ्गानि यस्य Mah.
वीडूशब्दो वृडावयव U वृडाङ्ग Dur
वीडू वृडमङ्गमवयवो यस्य स वृडावयव ।
गोभिः सप्रद इत्येतेन सम्बध्यते SKN

३ भवान् P

४ वयं सखायो यस्य स सावृडावयव भव Sy अस्माकं
मित्रभूता Mah अस्मत्सखा सन् U अस्मन्मित्र
Dur एवमस्मत्सखा, अस्माकं सखिभूतो
मित्रमिव भ्यसनपात इत्यर्थः SKN

५ ंण D प्रवर्धयिता Sy प्रतरति सङ्ग्रामपारं
गच्छति प्रतरण Mah प्रतरन्त्यनेन सङ्ग्रामा
निति प्रतरण U प्रतारण सङ्ग्रामाणां पारं
नेता Dur सङ्ग्रामाणां निर्बोद्धेत्यर्थः SKN

६ शोभनवीरि धूरमटे पुत्रादिभिर्वा युक्तवच भव
Sy शोभनो वीरो रथी यत्र Mah साधुवीर
U अविषमवानवज्ञादिताधिष्ठाता भव Dur

७ धर्मभिः Sy हे रथ ! यतस्त्वं गोनिर्गोविका
रेश्चर्मभिः Mah श्लेषधर्मभिः U कृतप्रती
कारस्त्वमस्माभिः गभ्येन धर्मणा श्लेषमया
च Dur कस्मादेवमुच्यते वृडाङ्गो भवेति ?
यस्मात् गोनिर्गोविकारेश्चर्मभिः श्लेषमया च
SKN

८ सम्यग्बद्ध Sy बद्धोऽस्ति Mah सप्रदोऽस्य
तस्त्वां वचिमी U समन्ततो बद्धो बद्ध Dur
सम्यग्बद्ध SKN. e. भवति Sy

१० वीडयस्व । अस्मान् वृडीकुव Sy अतो वीडय-
स्यात्मानं तस्म्यय Mah सस्तम्भय स्वात्मानम्
U स त्वं कृतप्रतीकारमाह्वानं मत्वा तेन हे-
तुना सुतरामात्मानं वीडयस्व संस्तम्नुहि Dur
तस्माद् वीडयस्व वृडीकुवत्मानम् SKN

११ अरवस्मितो रथी च Sy आरोडा रथी Mah.
सस्थाता U सत्त्वये च स्वयवस्मित, आस्थाता
ते अविष्ठाता तव योडा Dur त्वमा
वीडवङ्गत्वात्, आस्थाता आरोडा च SKN

१२ त्वयि Sy

१३ जेत० P शत्रुसैन्यानि Sy जेतव्यानि रिपु-
घनानि Mah यानि तेन जेत्यानि जेतव्यानि,
आत्मनोऽभीप्सितानि तानि सर्वाणि जयतु
Dur कृत्यार्थं स्वप्रत्ययः । जेतव्यानि वज्रुणां
बुन्वानि घनानि वा तेषाम् SKN

१४ VM ignores हि ॥ हिः पावपुरण
Mah हिशब्दो यस्मावर्थे SKN वन-
स्पते वृडाङ्गो हि भव । अस्मत्सखा प्रतरण
सुवीर फरुषाणवीर । गोभिः सप्रदो अस्ति ।
वीडयस्विति संस्तम्भव । आस्थाता ते अयतु
जेतव्यानि N 9 12, SKN III 154.
This stanza = YV 29 52

१५ नूनमेवोत्तरा च रथवेवत्यस्य हविषो यान्या-
नुवाक्ये सिद्धाववगन्तव्ये Sy

१६ धूमोकाद् धूमेष्व । वनस्पतिविकारत्वाद्भवत्य ।
वनस्पतयो हि पुथिव्या सारभूता । ते च धु-
सम्बन्धिभिरवकैः प्रवृद्धा । अतो रथस्य शोक-
द्वयसारत्वमुपपन्नम् Sy

१७. ०त P सारत्वेनोपात्तम् Sy १८. ०स D

१९. यत्र० D २० वृषोम्यः Sy

तमिमम् । अपाम् । वेगं तद्वत् शीघ्रं गच्छन्तम् । परितं । गोचर्मभिः । आवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् ।
हविषा । रथम् । यज । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्'
इति ब्राह्मणम् ।

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदार्तिं जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

[इन्द्रस्य वज्रः ।]

१. बलरूपम् Sy
२. ०मां P. अवां D. उदकानाम् Sy.
३. प्रेरकम् । यद्वा ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तम् Sy.
४. परि पञ्चम्यर्थानुवादी Sy.
५. चर्मभिः Sy. ६. आवेष्टितम् Sy.
७. वज्रकदेशम् Sy.
८. पुरोडाशादिना Sy.
९. एवङ्गुणविशिष्टं रथम् Sy.
१०. हे अर्ध्वर्यो ! यज Sy.
११. वृत्रा D.
१२. प्यभ० P. १३. स्य० P
१४. Omitted by P.
१५. Cf SB 1.2.4.1. P. 16. and also its Kānviya recension. 2.2.2 1. the variant चतुर्धा for त्रेधा is striking.
- VM explains परि once only.
१६. The *pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza. It is explained in the following manner:
यो रथ इन्द्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो

गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः सञ्चरति । वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य नाभिर्नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वद्व्रात्रौ क्वचिदेव स्थितः । हे देव ! द्योतमान ! रथ ! य उक्तगुणः स तादृशस्त्वमिमां नोऽस्मदीयां हव्यदार्तिं हविर्दानवतीं यागक्रियां जुषाणः सेवमानः सन् हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण Sy.
हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशस्त्वम् ? इन्द्रस्य वज्रो वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यो देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भो गीर्यते स्तूयते गर्भः । गृणातेर्भप्रत्ययः । सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिर्नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः । 'नभ हिंसायाम्' इण्प्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्येदार्तिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः Mah.
यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि, मरुतां चानीकं मुखमसि । मित्रस्य च गर्भोऽसि । वरुणस्य च नाभिरसि । स त्वमिमां नोऽस्माकं हव्यदार्तिं हविषो दानम् । जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ ! प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि U.

This stanza = YV 29 54

उप श्वासय पृथिवीमुत् घा पुंरुत्रा ते मनुतां विष्टितु जगत् ।

स कुन्दुमे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दुराद्वीयो अप सेधु शत्रून् ॥ २६ ॥

उप श्वासय । श्वाससदुशप्रतिशब्द कारये । पुंषिवीम् । अपि च । घाम् । बहुषु देशपु । त्वाम् । जानातु । इतस्तव स्थितम् । जगत् । स त्वम् । कुन्दुमे ! सगक ? इन्द्रेण । दवश्च । दूरात् । दूरतरम् ।

१ श्रेण तूचेन सद्ग्रामे कुन्दुभिरभिमक्षणीय ।
सुश्रितं च—उप श्वासय पृथिवीमुत् घामिति
तूचेन कुन्दुभिमभिमक्षेत' (AGS 3 12 17)
इति Sy अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा
श्रुच । भारद्वाजस्थायम् Dur गगस्येव
SKN

२ आत्मीयेन अयधोपेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं
त्वबीयेन शब्देनापूरितं भवति तावृशं शब्दं
कुवित्पर्यं Sy उपशब्दय । श्वसि' शब्दार्थ-
Mah., U उपशब्दय, अपूरय शब्देन
Dur. उप आश्रयेतस्य स्थाने । श्वसि' साम-
प्यति पूरणे । अपूरय स्वेन व्यनिना SKN

३ एतां च पुंषिवीं छुत्स्नाम् Dur

४ विवम् Sy अस्तरिक्षमपि Mah. विवञ्च
SKN ५ बहुषा Sy, Mah., U,
SKN अपि चकस्यापि सतस्तव पुरश्चा
बहुत्वे वर्तमानस्य Dur

६ स्वाम् P त्वबीयं शब्दम् Sy तवकस्य सत-
U तव शब्दम् SKN

७ मन्यताम् । जानातु Sy जानातु । कुन्दुभि-
नवतीति Mah घोषं मनुतां मन्यताम् U
शृणोतिवित्यर्थः SKN

८ विशेषेण स्थितम् Sy विविधं स्थितम् Mah
विविधं स्थितं स्थावरम् U यच्चैवं विच्छित्तं
स्थावरम् Dur विविधं स्थितं स्थावरमित्यर्थः ।
प्रतिशयप्रवर्षनार्थं च विच्छित्तशब्देन स्थावर-
स्थेष्टोपादानम् । इतरथा श्रोत्राभावाद् घोष
मननमनुपपन्नं स्थावित्यभिप्रायः SKN

९ स्वावरं जङ्गमं घोभयविधं प्राणिजातम् Sy
स्यावरजङ्गमात्मकं विवचम् Mah जङ्गमं
च U, SKN जगज्जङ्गमं च Dur

१० यस्त्वमेवमस्माभिः प्राभितं स त्वम् U यस्य
तव सामय्यं द्यावापृथिव्यावापूरयितुं स Dur
य एवमुक्तोऽसि स SKN

११ हे कुन्दुभे ! अत्र निरुक्तम् । कुन्दुभिरिति
शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति या, कुन्दुभ्यतेर्वा
स्यादृष ? (शब्द)कर्मणः (N 9 12) इत्यादि
Sy अस्य योऽभिधेयस्तस्य 'शब्दानुकरणम्'
आत्मनो नामधेयप्रतिसम्भनमित्तम् । ययवा
सावभिहन्यमानः शब्दं करोति कुन्दुभिरिति
तवेव तस्य नाम । 'द्रुमो भिन्न इति चा' द्रुम-
शब्दात्पुषपदम् । भिवेत्तरपदम्, तत्सम्भवो हि,
असौ द्रुमकदेशनिष्कृपितश्वर्मणा विनद्धः Dur
कुन्दुभिः शब्दानुकरणमित्तमेतन्नम । द्रुम-
शब्दस्य या रेफलोपः । भिवेष्वाद्यन्तवि-
पर्ययः । उकारश्चोपजन इत्याह । 'द्रुमो
भिन्न इति वेति' (N 9 12) भिन्नो
निष्कृपितः । 'कुन्दुभ्यतेर्वा स्यात्' मरुत्तधातोः ।
तादृशते ह्यसौ युद्धसमये SKN

१२ सहितः is suggested for सगेकः ॥
सह Sy प्रीतियुक्तः Mah. समानप्रीति-
सन् U सहजोषणः सहप्रीतिः Dur सम्प्रीय-
माण इति SKN १३ इन्द्रेण सह U

१४ अन्वेषणं देवैः Dur वेदेष्व सह SKN

१५ दूरादपि दूरतरम् Sy अतिदूरम् अस्यन्तं
दूरं दवीयः Mah.

अपसेध^१ । अस्मच्छत्रून्^२ ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः घनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ क्रन्दय^३ । शब्दापय सेनाम् । बलम्^४ । ओजश्च^५ । अस्मभ्यम्^६ । देहि^७ । निष्टनिहि^८ । दुरितानि^९ ।

बाधमानं^{१०} । अपप्रोथ^{११} । दुन्दुभे ! राक्षसान्^{१२} । इत^{१३}, वाचा हुङ्करणमपप्रोथनम्^{१४} । इन्द्रस्य^{१५} । मुष्टि^{१६} । वसि^{१७} ।

सस्तम्भय शत्रुसेनाम्^{१८} ।

१. अपगमय Sy., SKN. अपकालयापुनरागमनाय Dur.

२. अस्मदीयान् Sy. अस्मच्छत्रून्त्येतदाशास्महेत्वत्तः Dur. तथा नदत् एव शब्दं श्रुत्वा तव शत्रवो नश्यन्तीत्यभिप्रायः SKN. उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च । बहुधा ते घोषं मन्यताम् । विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत् । स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च । दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् N.9 13, SKN. III. 154.

This stanza=YV 29.55.

३. अस्मच्छत्रून्घोदय Sy. रोदय पलायध्वं मदीया सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः Mah. दीनान् शब्दान् कारय, अहो पलायध्वं पिता मे हतो आता मे हत इति U.

४. सेनारूपम् Sy. शत्रुसैन्यम् Mah. शत्रुसेनाम् U.

५. शरीरबलं च Sy. तेजः Mah., U.

६. अस्माकम् Mah., U.

७. आघेहि । प्रयच्छ Sy. आघेहि U.

८. न० D. नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति धातुः Sy. शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिरदन्तः Mah. निश्चित शब्दं जयाय कुरु U.

९. दुरितानि दुर्गमनानि Sy. पापानि Mah.

१०. हिंसंस्त्वम् Sy. निराकुर्वन् सन् Mah. अपगमयन् U.

११. ०प्राथ D. बाधस्व Sy. नाशय । प्रोथतिर्नाशनार्थः Mah. अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय U.

१२. अस्मद्दुःखहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः Sy. दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानस्तान् दुष्टाञ् शुनः श्वसदृशाञ्छत्रून् Mah. दुष्टशुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुनाशब्दः । दुःसुखाः, विसर्जनीयस्य दत्वम् U.

१३. अस्मात् स्थानात् Sy. अस्मत्सेनायाः सकाशात् Mah. इतः सेनायाः U.

१४. The passage वाचा ०थनम्, should immediately follow अपप्रोथ and precede दुन्दुभे ।

१५. इन्द्रस्य P. यतस्त्वमिन्द्रस्य Mah. यतश्च त्वमिन्द्रस्य U.

१६. मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता Sy मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि Mah. मुष्टिरसि, अतो ब्रवीमि U.

१७. भवसि is suggested for वसि ।

१८. अतोऽस्मान् दृढीकुरु Sy. अतो वीडयस्व, आत्मानमस्मान् दृढय Mah. दृढीकुर्वत्मानम् U.

१९. VM. ignores आ ।

This stanza=YV 29.56.

आमूर्ज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्रपणार्थिरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आमू । अस्मदीया सेना । आज्ञं शत्रून् प्रति नम । प्रत्यावर्तय च । इमां शत्रुसेना । यवर्णासिम्
प्रज्ञानयुक्तम् । कुन्दुभि । अत्यन्तं शब्दं करोति । सञ्चरन्ति । अस्मदीया । 'योद्धार' । अश्वपत्तना ।
अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । शत्रून् जयन्तु ।

इत्य व्याख्यदेकत्रिंशमध्याय माघवाङ्मय ।

चोत्सेपु निवसन् ग्रामे गोमत्यार्ये समाहृतः ॥

- १ अस्या पूर्वाधो कुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चन्द्र ।
यद्वा उभावप्यर्धर्षावैन्द्रौ Sy
२ ०नां P शत्रुषु स्थितास्ता गा Sy शत्रुसेना
Mah, U
३ ०शे D अस्मान् प्रत्यागमय Sy समस्तात्
परिक्षिप । 'ग्रज गतिशेषपयो' Mah आक्षिप
U
४ प्रतिनिवर्तय Sy
अयं प्रापम्य प्रत्यागमय Mah
प्रत्यावर्तय चित्तं चित्तमिति U
५ अस्मदीया गा शत्रुभिर्जिघृक्षिता Sy अत
इमा अस्मत्सेना Mah
अस्मदीयसेना U
६ ०नापपर्णासि P अय प्रत्यक्षः is suggested
for यवर्णासिम् D
७ प्रज्ञानयुक्तं यथा सर्वज्ञापिते तथा Sy यतो
कुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञानयुक्तं Mah प्रज्ञातवान्
कुन्दुभिः U
८ शृषं शब्दं करोति Sy
अत्यन्तं शब्दं करोति Mah

- लोडर्षे लट । अत्यर्थं अवतु अयप्रकाशकम् U
९ शत्रुभिर्जिघृक्षिता वतन्ते Sy अत्रापि लोडर्षे
सद् । सञ्चरन्तु U
१० अस्माकम् Mah
११ पुरुषाः Sy योधाः Mah अस्मदीया मनुष्याः
सद्ग्रामे U
१२ अश्वपत्तनाह्वय Sy अश्वस्येव पर्णं पतनं
येषां ते Mah.
१३ ०नास्मा० P
अश्वपत्तनास्मा० D
१४ रयाकृताः पुरुषाः Sy
रयस्याः Mah.
१५ युद्धे अयं प्राप्नुवन्तु Mah अयन्तु स्वस्त्रसत्तावा-
चित्ति शेषः U
१६ ०माहृतः is suggested for ०माहृतः ।
१७ Ms D puts the figure ॥४७॥ here
to indicate the end of the forty-
seventh hymn No such number
is given in P
This stanza=YV 29 57.

चतुर्थाष्टके ऽष्टमोऽध्यायः ।

‘यज्ञायज्ञां वो अग्नये’ व्याचिख्यासति माधवः ।
 आवृत्तेषु वदन् वाच्यमृगर्धर्चपदेष्वर्थः ॥१॥
 ऋतोर्द्धर्चश्च पादश्च सूक्तान्तेषु पुनःपुनः ।
 आवर्तमानां दृश्यन्ते सूक्तमध्येष्वपि क्वचित् ॥२॥
 ‘ये स्तोतृभ्यः’ ‘नू ष्टुतः’ च ‘अस्मभ्यं तद्वसो दानाय’ ।
 ‘ब्रह्माणस्पते त्वमस्य’ चतस्रा निदर्शनं ॥३॥
 अथार्धर्चः ‘तन्नो मित्रः’ सन्त्यप्यन्येऽपि तादृशाः ।
 ‘प्रातर्मक्ष’ इति पादः स्यात् सन्त्यन्येऽपि च तादृशाः ॥४॥
 स्तुत्वान्यमन्यदेवानां तत्तदाशासते पुनः ।
 ऋषयो यद्यदिच्छन्ति तदर्थस्ते न पूरणाः ॥५॥
 आवर्तयन्ति सूक्तीश्च यथा ‘अर्चन्ननु स्वराज्यम्’ ।
 आवर्तन्ते विधेयाश्च ‘मरुद्भिर्गन् आ गंहि’ ॥६॥
 सकृत्प्रदर्शितपदान् मन्त्रान्नाधीयते पुनः ।
 अधीयते पुनः काश्चित् किं नु स्यात् तत्र कारणम् ॥७॥

१. यज्ञाय यज्ञ D २. RV. VI. 48. 1^a.
 ३. आवृत्तेषु D. ४. ऽष्वर्थ्या P.
 ऽष्वथ is suggested for ऽष्वर्थः ।
 ५. ऋचोर्धर्चश्च is suggested for
 ऋतोर्द्धर्चश्च ।
 ६. पादाश्च is suggested for पादश्च ।
 ७. ऽनो P. ८. RV. II. 1. 16.
 ९. RV. IV. 16. 21.
 १०. ऽभ्य द्व० P D.
 ११. RV. II. 13. 3. १२. RV. II. 23. 19.

१३. चतस्रा निदर्शना D. चतस्रश्च निदर्शनम् is
 suggested for चतस्रा निदर्शन ।
 १४. RV. I. 94. 16. १५. ऽन्ये च R.
 १६. RV. I. 58. 9. १७. ऽक्ष्वीति P.
 १८. Omitted by P.
 १९. ग्नुत्यान्य० P. २०. ऽसाते D.
 २१. ऋषयो यद्यदिच्छन्ति दर्त्या० P.
 २२. सूक्ती D. २३. RV. I. 80. 1.
 २४. आवर्त P. २५. ऽंहि P. D.
 RV. I. 19. 1. २६. ऽन्त्राणाधी० P.

'नू मे ब्रह्माण्यग्ने' इति पुनश्चाधीयते पदम् ।
 'यज्ञेन यज्ञम्' इति च दशमे मण्डले पुन ॥८॥
 अत्राहु कारण वृद्धा तस्मिन्नेव पुन श्रुता ।
 'नू मे' इत्यृगिय सूक्ते नैवमन्यत्रं दृश्यते ॥९॥
 एवविधाया आवृत्तेरन्वेष्टव्य प्रयोजनम् ।
 इति वक्तु पदावृत्ति काकुट्यावृत्तितो भवेत् ॥१०॥
 'यज्ञेन यज्ञम्' इत्यस्या साध्या पुत्रमेव ।
 तादृशमेव पुरुष प्राह भेदोऽय ज्ञाप्यते पदात् ॥११॥
 तिलमात्रे भिद्यमाने पुनश्चाधीयते पदम् ।
 स सूक्ष्म शक्यते ज्ञातु नाप्रज्ञैरिति निर्णय ॥१२॥
 'पुनानि इन्द्रवा भरु सोमं द्विबर्हस रयिम्' ।
 पुनरागतमर्धचं पुनश्चाधीयते पदम् ॥१३॥
 आवेष्टय योजना कार्या 'त्व वसूनि पुष्यसि' ।
 द्विबर्हस रयि तस्मात् पुनानोऽस्मभ्यमाभर ॥ इति ॥१४॥

१ षा० P ंष्या० D RV VII 1 20

२ RV I 164 50

३ षमे P

४ तत्रा० R

५ तैस्मि० D

६ RV VII 1 20

७. ०मत्र D

८ परावृ० P

९ काकुट्यावृत्तितो P

१० RV I. 164. 50

११ D reads साध्या पूर्वमेव ॥ पुत्रमेव

च तावृषाम् is suggested for साध्या

पुत्रमेव ।

१२ तावृषा is suggested for तावृषामेव ।

१३ यद् मेवो भेदोयं P

१४ तत्रा० R

१५ ०ना D

१६ इन्द्र० D

१७ इन्द्र पाप भर P

१८ RV IX 40 6

१९ P and D add ह after वसूनि ।

२० RV IX. 100 2

२१ ०बर्ह P D

२२ ०नोम्य० P

जिघृक्षितो यथान्तः स्याद् वको विक्षिप्तमानसः ।

सन्दिग्धे च यथा कामकः शाकल्योऽवहितस्तथा ॥१५॥

पूरणेष्विति वक्तव्यमध्यायादिषु दर्शितम् ।

व्युत्पत्त्यर्थं बह्वृचाना चतुर्थेऽस्माभिरष्टके ॥१६॥इति॥

VI.48.

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा ।

१. ऽघृक्षि P. ऽघृक्षिति D.
२. यथान्तः 1s suggested for यथान्तः ।
३. कामकः 1s suggested for कामक ।
४. ऽतस्थाता D. ऽल्योपहितस्थाता P.
०ल्योपहत० R ५. ऽणेस्विति P.
६. अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ; षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंभोराषम् । अत्रानुक्रम्यते— 'यज्ञायज्ञा द्व्यधिका शंभुस्तृणपाणिकं पृश्निःसूक्त प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्याग्नेयः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिलो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुब्धावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा (KSA. 32. 48.p.22) इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः' (KSA. 7.1. p.3.) इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (KSA. 8.4.p.4.) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीया चतुर्थी बृहतीसतीबृहत्यौ । पचमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती (Cf. KSA. 10.2. p.4.) सप्तमी महाबृहती अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा

महाबृहती (Cf. KSA. 99. p. 4.) अष्टमी महासतोबृहती अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती (Cf. KSA. 12.2. p.4.) नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दशाग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् 'मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् (Cf. KSA. 5.3.p.3.) । द्वादशी सतोबृहती । त्रयोदशी पुरउष्णिक् आद्यो जागतो द्वितीय-तृतीयौ गायत्री सा पुरउष्णिक् (Cf. KSA. 5.2.p.3) । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्या. पञ्च मरु-द्देवताकाः त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवता । षोडशी ककुप् । सप्तदशी सतोबृहत्यष्टादशी पुरउष्णिगेकोन-विंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहत्येर्काविंशी यवमध्या महा-बृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतु-र्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती (Cf. KSA. 9.10.p.4) । विश्वेर्काविंशयो. पृश्नि-सूक्तमित्युक्तत्वान्मरुतां भाता पृश्निर्देवता । द्वा-विंशत्यनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमि-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्नि-मारुते 'यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितञ्च—'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS. 5.20.) इति Sy. ७. ०ज्ञां P. यज्ञाययज्ञां D.

॥ शयु ॥ यज्ञ यज्ञ । तुम्हम् । अहम् । स्तुत्या स्तुत्या । प्रवृद्धाय । अग्नय । यसन कृतवानस्मि तदेवाह
प्राशसिपमहम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । इव । मित्रमिति ॥

१ हे स्तोतार ! Sy

२ ० D सर्वेषु यागेषु Sy यज्ञायज्ञा वीप्सायां
द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्याकारः । तथा चैवं
योचना यज्ञोयज्ञेक्यस्येषु Mah. यज्ञेयज्ञ इति
सप्तम्येकवचनस्य आभावेशो वीप्सायाम् U

३ ययम् Sy व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थं
यजमानविषयं वा । व त्वाम् । यद्वा
वो युष्माकमर्थे Mah व इति यजमानविषयं
युष्मदर्थम् U

४ वयम् Sy वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थं
Mah वयम्, अह्निति विभक्तिव्यत्ययो
वाक्यसम्बन्धात् U

५ स्तुतिरूपया याधावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः
Sy गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । अन्यया
ज्यया स्तुत्या Mah. तथा तथा च गिरा
वाधा स्तुतिसंज्ञया U

६ वक्षसे । अतुर्थी द्वितीयार्थे । तस्य च शंसिष-
मिति श्रियया सम्बन्धः । कीदृशमग्निम् ।
वक्षसम् । वक्षतेक्षसाहार्यस्य आतोरसुनु प्रत्य
यः । वक्षत उत्सहते वक्षास्तमुत्साहिनम् ।
यद्वा वक्ष इति घननाम । अस्तर्णीतमत्वर्थं
ब्रुव्यम् । वक्षसं वक्षवन्तम् Mah. वक्षसमिति
सप्रति । वक्षवन्तमुत्साहवन्तम् । अग्निदिशो
घर्षं चैतत् U

७ अग्नये अतुर्थ्येकवचनं द्वितीयकवचनार्थं ।
अग्निम् Mah अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययो
वाक्यसम्बन्धात् U

८ प्र शंसिषम्—'प्रसमुपोव पावपूरणे' इति प्रश
ब्दस्य द्विवक्ति पावपूरणार्थाः । व्यत्ययेनेकवच

नम् । छान्वसो लुक् । प्रशंसाम Sy स्तौमि ।
'शस स्तुतो' लुक् अङ्गभाव आर्षः Mah प्र प्र
शंसिषेत्याख्यातेन सम्बन्धः । प्रशंसिषम् U

९ मरणरहितम् Sy अमरणधर्माणम् Mah, U
१० जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातघनं वा Sy
जातं वेदो ज्ञानं घनं वा यस्मात्सम् Mah.
जातप्रज्ञानम् U

११ अनुकूलम् Sy प्रीतिजनकम् Mah.

१२ प्रमिव P नक्षब्ध उपरिष्ठाबुपन्नाराबुपमार्थीयः ।
मित्रं न मित्रमिव Mah मित्रमेव U

१३ यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसावेशः । अग्नय
इति च कर्मणि अतुर्थी । 'क्रियाग्रहणमपि
कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् ।
वक्षवन्तवचनिति निपातश्चेदर्थे वर्तते । वक्षस इति
च वक्षेर्वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितव्यर्थाल्लटि रूपम् ।
यथा योगात् 'निपातैर्यद्ग्रहन्तः' इति निपात-
प्रतिषेधः । तत्राप्यमर्थः । हे स्तोत ! त्वं
यज्ञे यज्ञ इममग्निं गिरा गिरा स्तुत्या वक्षसे
व वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वाविगुणकं तं
प्रशंसाम Sy यथा कश्चित् प्रियं मित्रं स्तौति
तद्वर्गिणं स्तुमह इत्याशास्महे Mah अथ
वाक्यार्थवशां सवानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वो
युष्मदर्थेऽग्निं वक्षवन्तं तथा तथा च स्तुत्या
प्रशंसिषम्, अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रमिव U

१४ VM explains प्र once only and
ignores च ॥ वक्षब्धो मिश्रकर्मो व इत्य-
स्मात्परो ब्रुव्यः । ययं च स्तोत्रं कुरुत Sy
च पावपूरणः Mah.

This stanza=YV 27 42.

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुदाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बृध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जो नपातम् । निपातो हि पर्यायः, ऊर्जः । पुत्र प्राशसिपम् । सः । अयं खलु । अस्मिन् कामः ।

तस्मै देवानां हविषा दात्रे । हविर्दाशेम । स भवतु । सङ्ग्रामेषु । अस्माक रक्षिता । भवतु । वर्धयिता । अपि

च । त्राता । अङ्गानाम् ।

वृषा ह्यग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा हि । वर्षिता । हि । अग्ने । जरारहित । महान् । विभासि । तेजसा । आदित्येन ।

१. निनेति P., D. यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते ।
हे अध्वर्यो ! Mah.

२. नपात् is suggested for निपातो ।

३. The passage नपात् हि पर्यायः
should immediately follow पुत्रम् ॥
पौत्रमग्निम् । अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः Mah. ताभ्य
ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायत
इत्यपा पौत्रोऽग्निस्तम् U.

४. अन्नस्य बलस्य वा Sy. अपाम् ।

ऊर्कशब्देनाप उच्यन्ते Mah.

ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते U.

५. प्र शसिषमित्यनुषङ्गात्प्रशंसामेत्यर्थः Sy

६. स त्वम् Mah स त्वं हे अध्वर्यो ! U.

७. अग्निः Sy. यतोऽयमग्निः Mah.

अयं ह्यग्निः U.

८. हि नेति निपातद्वयसमुदायो हि इत्यस्यार्थे Sy.
हिनु तर्पय । 'हि गतौ वृद्धौ' स्वादिर्लोट् ।
उल्लोपश्छान्दसः Mah हिन तर्पय U.

९. अस्मिन्स्मान्कामस्तकामः D. अस्मत्कामः
is suggested for अस्मिन् कामः ॥
अस्मान् कामयमानो भवति Sy. अस्मानिच्छ-
त्यस्मयुः Mah. अस्मान् कामयते U.

१०. तमस्मै P. अग्नये Sy.

११. देवेभ्यः Sy.

१२. षो D. वयं च हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे
Sy. अतो हव्यदातये हविषो दानाय Mah., U.

१३. हवींषि दद्याम Sy. सङ्कल्पयामः । 'दाश्रु दाने'
अत्र सङ्कल्पार्थः Mah. अतो वयं च दाशेम
सङ्कल्पं कुर्याम U.

१४. स चाग्निर्भवतु Sy. भवति Mah., U.

१५. यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु Mah अन्नेषु विषयभूतेषु
U. १६. गोप्ता U.

१७. भवति Mah, U.

१८. वर्धकः Sy. वृद्धौ च Mah. वर्धनाय च U.

१९. रक्षिता Sy., Mah

२०. तनयानामस्मत्पुत्राणां च Sy. शरीराणाम् ।

, बहुवचन भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् ।
अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयिताऽस्मान् कामयते-
ज्जो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः Mah. शरी-
राणाम् । बहुवचनोपदेशाद्भार्यादिशरीरग्रहणम्
यत एवमत ऊर्जो नपातं हिन इति सम्बन्धः ।
एवमद्वारविप्रकर्षेण विषमयन्त्रा व्याख्येयाः U.
This stanza=YV. 27.44.

२१. वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा Sy.

२२. खलु Sy.

२३. गुणैरधिक एवम्भूतस्त्वम् Sy.

२४. विभसि D. विशेषेण प्रकाशसे Sy.

२५. दीप्त्या Sy.

२६. अविच्छिन्नेन Sy.

तेजसा । दीप्यमानस्त्वम् । शुचैः ! शोभनदीप्तिभिः । दीप्यस्व । शोभनम् ।

महो देवान्यर्जसि यद्यानुपक्तव क्रत्वोत दसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यमेऽवसे रास्व वाजोत वैस्व ॥ ४ ॥

महः । महत् । द्वांस्त्वम् । यर्जसि यजमानानाम् । तथा सति यजास्माकमपि । अनुपक्तम् ।
सव । प्रप्तानेन । अपि च । कम्पा । अभिमुक्तान् । सर्वान् देवान् । कुरु । रक्षणाय । भग्न ! बहि । भ्रष्टानि ।
अपि आस्मात् । त्वं च सम्भजस्व ।

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यमाप । यम् । वसतीवर्य । यावाण । काष्ठानि च । यज्ञस्य । गर्भम् । पूरयन्ति । यद्वं यज्ञ ।
ऋत्विग्भिः । मथितं । जायते । पृथिव्या । उन्मिषते वपभृते ववयजने ।

- १ भुक्तं दीप्यमानस्त्वम् Sy
- २ हे शोभनाने ! Sy
- ३ ०भि D सुवीप्तिभिः Sy
- ४ अस्मान् दीपय । प्रकाशय Sy
- ५ Omitted by P सुष्टु Sy
- ६ The commentary on this stanza is omitted by P
- ७ हे भ्राने ! Sy
- ८ यजमानानां यज्ञे हविभिः पूजयसि Sy
- ९ अतोऽस्माकमपि यज्ञं ताम् देवान् भज Sy
- १० अनुपक्तं सप्ततं यथा भवति तथा Sy
- ११ प्रप्तया Sy
- १२ अस्मदभिमुक्तान् Sy
- १३ सींसिति परिग्रहार्थीय । तान् सर्वान् Sy
- १४ अस्मद्वक्ष्यार्थम् Sy
- १५ तेभ्यो देवेभ्यो बहि Sy
- १६ वाधान् हविलक्षणान्यज्ञानि Sy
- १७ तुभ्यं प्रप्तानि हवींश्चि सम्भजस्व Sy

- १८ The commentary on this stanza is omitted by P
- १९ अग्निम् Sy
- २० यमवसतिपयः D आपा वसतीवर्याप्या Sy
- २१ उदकस्य वा Sy
- २२ गभवदन्तवर्तमानम् Sy
- २३ यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेधा यनान्य रथ्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववद्युतवावरूपेण धतमानं यमानि पिप्रति पूरयन्ति Sy
- २४ अग्निः Sy
- २५ नेतुनिऋत्विग्भिः Sy
- २६ मथितं सन् Sy
- २७ प्रादुर्भवति स त्वं वस्येऽप्यन्वयः । यद्वा, 'आ य-पयो' (RV VI 48 6) इत्यनया सम्बन्ध-
Sy २८ पृथिव्या अधि भूनेरपरि Sy
- २९ समुच्छ्रित उच्छ्रिते देवयजनदेशे Sy
- ३० VM. ignores सहसा and अधि ॥
सहसा बभूवेन Sy

आ यः प॒ग्रौ भानु॑ना रोद॑सी उ॒भे धू॒मेन॑ धावते दि॒वि ।

तिर॑स्तमो ददृ॒श ऊ॒र्म्या॒स्वा श्या॒वास्वरु॑षो वृषा श्या॒वा अ॒रुषो॑-वृषा ॥ ६ ॥

आ यः । आपूरयति । य । तेजसा । द्यावापृथिव्यौ । उभे अपि । धूमेन । सोऽन्तरिक्षे । धावते ।
आदृश्यते स । तिरस्कृत्य । तमासि । रात्रिषु दृश्यते । श्याववर्णासु । आरोचमान तथा सर्वा एव रात्री-
रोचयन् । आदृश्यते । आरोचमान ।

बृ॒हद्भि॑र॒ग्ने अ॒र्चिभिः॑ शु॒क्रेण॑ देव शोचिषा ।

भ॒रद्वा॒जे समि॑धानो यविष्ठ॒य रे॒वन्नः॑ शु॒क्र दीदि॑हि द्यु॒मत्पा॑वक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहद्भिः । महतीभिः । अग्ने । दीप्तिभिः । शुक्रया च । देव । ज्वालया । भरद्वाजे मम भ्रातरि ।
दीप्यमान । युवतम् । त्वम् । अस्माकम् । धनयुक्त च । दीप्यम्ब । शोचक । शोचमान ।

विश्वा॑सां गृ॒हप॑तिर्वि॒शाम॑सि त्वम॒ग्ने मानु॑षीणाम् ।

श॒तं पू॒र्भिर्य॑विष्ठ पा॒ह्यंह॑सः समे॒द्धारं॑ श॒तं हिमाः॑ स्तो॒तृभ्यो॑ ये च द॒दन्ति ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वम् । अग्ने । सर्वासाम् । मानुषीणाम् । विशाम् । गृहपति । असि । स त्व

१. अग्निः Sy.

२. दीप्त्या Sy.

३. गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन्
धावते गच्छति । कार्यकरणयोरभेदविवक्षया
तद्गन्तमग्नाद्युपचर्यते Sy.

४. आदृश्यते D. समन्ताद्दृश्यते Sy.

५. अन्धकारम् Sy.

६. ऊर्म्यासु रात्रिनामैतत् । निशासु Sy. ऊर्म्येति
रात्रिनाम Ngh. 1 7. .

७. कृष्णासु Sy.

८. It seems to be the explanation
of श्यावाः ॥ श्याववर्णाः Sy.

९. रोदयद् D. अरुषो वृषेति पुनरुक्तिरादरार्था
Sy.

१०. VM. ignores वृषा ।

वर्षिता कामानाम् Sy.

११. ंतीः D महद्भिः Sy.

१२. ंभि D. तेजोभिः Sy.

१३. निमलेन Sy.

१४. हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! Sy.

१५. तेजसा Sy.

१६. अस्मद्भ्रातरि Sy.

१७. समिध्यमानस्त्वम् Sy.

१८. अस्मदर्थम् Sy.

१९. धनयुक्त यथा भवति तथा Sy.

२०. The passage beginning with
बृहद्भिः 'and ending with दीप्यस्व is
omitted by P.

२१. शोचक P. हे शोचकाग्ने ! Sy.

२२. दीप्यमानः P. It seems to be the
explanation of शुक्र Voc.
दीप्ताग्ने ! Sy.

२३. VM. ignores द्युमत् and दीदिहि ॥
द्योतमानेन च युक्त यथा भवति तथा दीप्यस्व
Sy. २४. मनोरपत्यभूतानाम् Sy.

२५. प्रजानाम् Sy.

२६. गृहस्वामी Sy.

२७. भवसि Sy.

शतसहस्राभिः । पुरीभिः । युवतम । पाहि रघ । ग्राहन्तु । समेधारम् । शतम् । हिमा । स्तोतुम्य ।
ये । घ । बवति तांश्च पासीति ।

त्व नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रुधीरंसि विदा गाध तुचे तु नः ॥ ६ ॥

त्वं नश्चित्र । त्वम् । अस्मभ्यम् । चित्रा । रक्षणायम् । वासयित् । धनानि । चोदय । अस्य
वृष्यमानस्य । धनस्य । त्वम् । अग्ने ! नेता । भवति । सम्भय फलम् । प्रतिष्ठाम् । अपत्यायम् ।
अस्माकम् । शीघ्रम् ।

परिं तोक तनय पृथग्भिष्टमदन्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

परिं तोकम् । चारय । पुत्रम् । पीथं च । पारणोपायै । त्वम् । अहिंसिते । अजस्रैः । अग्ने !
क्रोधान । देवकृतान् । पृथक्कृष्ट । अस्माकम् । रक्षांसि । च । कुटिलगमनानि ।

- १ शतेन शतसहस्राकः Sy
- २ पुरीभिः P पालकः Sy
- ३ युवम P हे युवतमाने ! Sy
- ४ पापाद् ग्राहन्तु शत्रोर्वा Sy
- ५ समेधारम् 18 suggested for समेधा
रम् ॥ त्वां सम्यगिद्धं कृतवन्त माम् Sy
- ६ हेमन्तान् संवत्सरान् Sy
- ७ बवति धनं तव समिन्धनस्य कतरि प्रयञ्चन्ति
तांश्च पाहि Sy
- ८ पाहीति 18 suggested for पासीति ।
- ९ चित्रा 18 suggested for चित्रा ॥
वसनीयस्त्वम् Sy
- १० रसया सह Sy
- ११ ंयित् । 18 suggested for ंयित् ॥
हे वासकाम्ने ! Sy
- १२ प्रेरय Sy
- १३ चोदयस्य P अस्य सबन्न लोके परिबृष्यमानस्य
Sy
- १४ रषी रक्षिता नेता Sy
- १५ भवति । अतः कारणदस्मभ्यं धनानि प्रेरये

- त्यर्थ Sy
- १६ तुचे । अपत्यानामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय
पुत्रावये Sy
- तुगित्यपत्यनाम Ngh 2 2
- १७ अस्त्यस्माकम् P
- १८ क्षिप्रम् Sy
- १९ वयि P, D
- २० पार० 18 suggested for चार० ॥
पालय Sy
- २१ तनयम् Sy
- २२ पालनसाधन Sy
- २३ केनाप्यहिंसिते Sy
- २४ अप्रयुत्वभिः । योतिरत्र पुष्यभावाय । अप्
यग्भूते संहृते Sy
- २५ ंभात् D
- २६ देवकृतात् D देवकृतान् 18 suggested
for देवकृतान् ॥ देवसम्बन्धीनि Sy
- २७ अस्मत्ता Sy
- २८ अदेवानि मनुष्यसम्बन्धीनि Sy
- २९ हिसनानि Sy

आ सखायः सवर्दुघां धेनुर्मजध्वमुप नव्यसा वचः ।

सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ सखायः । शौनक — आदित्यो वा मरुत पृश्नयो वा प्रगाथस्त्वत्रैति । अस्मिन् सूस्तेऽय प्रगाथ आदित्यदेवतो वा मरुद्देवतो वा पृश्निदेवतो वेत्यर्थस्तत्र पृश्निदेवतत्वमृगक्षरेषु दृश्यते । हे सखाय ! अमृत-
दुघाम् । धेनु । नवतरेण । स्तोत्रेण । उपाजध्वम् । विसृत्वध्व च । दाम्नस्ता प्रस्फुरन्तीम् ।

या शर्घाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृत्लीके मरुतां तुराणां या सुन्नैरेव्यावरी ॥ १२ ॥

या शर्घाय । या । मारुताय । वेगाय । स्वभूतदीप्तये । श्रवणीयम् । अमरण तद्धेतु पय । धुक्षत्र ।
या च । मरुताम् । गन्तूणाम् । सुखे वर्तते । या च । सुखे । सहैव गमनशीला, यदा मरुत प्रगाथस्तदा
मरुता मातृद्वारा स्तुति, अथ यदादित्यस्तदा तेषा मातु । अदितिर्हि पृश्निभूत्वा मरुतश्चोत्पादयामास ।

१. Cf. KSA. 32.48.p 23.

२. सूक्ते 1s suggested for सूस्ते ।

३. ०श्निदेवेत्य० P.

४. पृश्नि० 1s suggested for पृथि० ।

५. हे समानख्यानाः ! अध्वर्यवः ! Sy.

६. ०खाय मृ० P. सबरिति पयसो नाम । अमरण-
हेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीम् Sy. अमृतं सबरु-
रुच्यते BD

७. धेनुम् 1s suggested for धेनु ॥ गाम् Sy.

८. केन साधनेन ? नवीयसा Sy.

९. वचसाह्वानरूपेण शब्देन Sy.

१०. अभिगच्छत । प्राप्नुत Sy.

११. ०सृजध्वम् 1s suggested for ०सृत्वध्वम् ॥

उपसृजध्वं वत्सेनोपसृष्टा कुरुत । मरुद्देवत्य-
त्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धूमिति शेषः ।
अथवा मरुता माता पृश्न्याख्या माध्यमिका
वाग्धेनुः । हे सखायः ! स्तोतारः ! सबर्दुघा
मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनु पृश्नि
नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेण उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्ध-
नाद्विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्म-
रुता माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति

मरुत्स्तुतिः Sy.

१२ ०न्नस्तमः P.

१३. अनपस्फुराम्, स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपवाध्याम्
Sy.

१४. धेनुः Sy.

१५. म० P. मरुत्सङ्घाय Sy.

१६. कीदृशाय ? प्रसहनशीलाय Sy.

१७. ०प्तेये D. स्वायत्तदीप्तये Sy.

१८. अन्न पयोलक्षणम् Sy.

१९. अमरणहेतु Sy.

२०. वयः P

२१. अधुक्षत् 1s suggested for धुक्षत्र ॥
अधुक्षत् Sy.

२२. क्षिप्रकारिणाम् Sy.

२३. सुखे तत्परा वर्तते Sy.

२४. सुखैर्हेतुभूतैः Sy.

२५. गेवन० P गन्तृभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह
यान्त्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती
तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि
पूर्ववन्मरुत्स्तुतिरधिगन्तव्या Sy.

२६. मरुत P.

२७. ०रुतोत्पा० P.

मरुद्वाजायां धुषत द्विता । धेनु च विश्वदोहसुमिप' च विश्वमोजसम् ॥ १३ ॥

मरुद्वाजाय । ॥ लिङ्गोक्तदेवस्तुर्व' ॥ मरुद्वाजाय मम भ्रात्रे मा । धवधुषत । द्वेषमित्त्रादयो वक्ष्य-
माण । कथ द्वेषमित्याह । गाम् । च । विश्वास्य दोग्धीम् । अन्नम् । च । सवस्य भोजयितु ।

त व इन्द्र न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अयमणं न मुन्द्र सृप्रमोजसं विष्णु न स्तुप आदिशे ॥ १४ ॥

त' व' ॥ तम् । युष्मदयम् । इन्द्रम् । च । सुप्रज्ञानम् । वरुण च । प्रज्ञावन्तम् । अयमणम् । च ।
मादयितारम् । गच्छन्न प्रदातारम् । विष्णुम् । च । स्तो । घनामादेशाय ।

खेपं शर्धो न मारुतं त्रुविष्वयनर्वाणीं पूषणं सं यथा श्रुता ।

स सहस्रा कारिण्यवर्षणिम्य आ आविर्गुह्या वधं करस्तुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

खेपम् । शीघ्रम् । शर्धम् । च । मारुतम् । बहुधनम् । तथात्यस्मिन्नप्रत्युत्तम् । पूषणं च स्तौमि ।

१ ०वस्तुषु D ०षतस्तुव 15 suggested
for ०वस्तुष ।

२ हे मरुत ! Sy

३ अस्मन्भ्रात्रे Sy ४ अवापु० P

५ द्वितयम् Sy

६ ०णा 15 suggested for ०ण ।

७ मया P

८ विश्वस्य 15 suggested for विश्वास्य ॥

विश्वस्य व्याप्तस्य बहुसस्य दोग्धीम् Sy

९ सवस्यो भोगपन्तम् Sy

१० च D ११ हे मरुवृषण ! Sy

१२ तावृषाम् Sy

१३ वा त्वाम् Sy

१४ VM seems to explain न as च ॥

इव Sy १५ सुक्रमाणम् Sy

१६ P reads अन्नं च प्रज्ञावन्तमयमणमन्नं च

for इन्द्रं च सुप्रज्ञानं वरुणं च ॥ बदयमिव
Sy

१७ D adds अयमणञ्च प्रज्ञावन्तम् after

प्रज्ञावन्तम् ॥ मायावन्तम् Sy

१८ इव Sy १९. स्तुत्यम् Sy

२० प्रमुत्पन्नम् । यवा त्वस्या मिङ्गोक्तदेवतास्त
वातीं नेवशाब्दी घशब्दार्थे द्रष्टव्यो Sy

२१ P adds वान्तस्तन' प्रस्मुरन्तो या शर्धाय
मास्ताय वेगाय स्वभूतवीप्तये श्वेषणीयममरणं
तद्वेत्तु पयो घुषत्र या च मरुतां गन्तुषां युष्ते
वर्तते याधन्नञ्च सर्वस्य मादयितारं गच्छन्नं
प्रदातारं विष्णुञ्च after विष्णुम् । च । The
additional passage in P has a
striking resemblance with the
commentary on RV VI 48 11, 12

२२ स्तौमि 15 suggested for स्तो ।

२३ धनम् P घनामापु० 15 suggested for
घनामा० ।

२४ मवेशाय P घनामापु० तिस्रं नया प्रदानाय Sy

२५ शर्धं 15 suggested for शर्धम् ॥ वसं
स्तौमीति शेषः Sy

२६ नेति सम्प्रत्यर्थे, सम्प्रतीदानीम् Sy

२७ मरुतसङ्घस्यम् Sy

२८ बहुधनम् 15 suggested for बहुधनम् ।

२९. ०म्यन्नप्र० P शत्रुभिरनभिमतम् Sy

३० पोषणम् Sy

सह करोमि । यथा । गतानि । सहस्राणि च वसूनि । करोति । मनुष्येभ्यस्तथा स्तौमि । सं पूषास्माकम् ।
गूढानि । वसूनि । आविष्करोतु । सुधनं भरद्वाजायेति प्राथे मारुते गणो वा स्तूयते । तत्रोपमार्थीयः सङ्ग-
च्छन्ते तस्मिन् पक्षेऽथ मन्त्र पौष्ण इति + यथा मारुत शर्धोऽस्तौषमेव पूषणमपि स्तौमीति ।

आ मां पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ मा । हे पूषन् । माम् । उपाद्रव । आगतघृणे । क्षिप्रमहम् । शसामि । तव । कर्णसमीपे ।
आहन्यमानमाहारा च ? अभिगन्तार । मम शत्रवो भवन्तु भवन्ति वेति ।

मा काकम्बीरमुद्रुहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा काकम्बीरम् । मा । काना भर्तार काकैर्वा निविडम् । उद्धृह । वनस्पतिमिति पुत्रपौत्रपरिवृत-

१. सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्व-
त्रान्वयः Sy.

२. येन प्रकारेण Sy.

३. शतानि is suggested for गतानि ॥
शतसङ्ख्याकानि धनानि Sy.

४. सहस्रसङ्ख्याकानि Sy.

५. सूनि P. घनानि Sy.

६. मनुष्येभ्योऽस्मभ्यम् Sy

७. मरुद्गणः Sy.

८. गूढानि संवृतानि Sy.

९. घनानि Sy.

१० सुवेदा मुलभानि Sy.

११. प्रगाये is suggested for प्राथे ।

१२. ंतो is suggested for ंते ।

१३. सूय० P.

१४. तत्रो व मात्मीयास्सङ्गते P

१५. हुति D.

१६. मारु D.

१७. शर्धोस्तौ० D.

१८. VM. explains सम् । वसु । करत्
once only and ignores आ ॥
आकारः समुच्चये । वसूनि घनानि । करोतु ।
यदा तु लिङ्गादिय पौष्णी तदा मास्तं शर्ध

इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति
योजनीयम् Sy.

१९. द्रव P. आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । उपद्रव
वाधस्व । उपपूर्वो द्रवतिर्वाधायां वर्तते । यथा
'प्रज्ञा पशून् यजमानस्योपदोद्राव (TS.
I.5.1.4) इति Sy.

२०. हे आगतदीप्ते ! Sy.

२१. प्रशसामि Sy.

२२. कर्णावपि गते समीपदेशे स्थितः सन् Sy.

२३. The reading is doubtful ॥
आहन्यो. Sy.

२४. अभिगन्त्रीः Sy.

२५. शत्रुभूताः प्रजाः Sy.

२६. ंवीर D

२७. ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवन-
स्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुद्धारमाशास्ते Sy.

२८. काकानाम् is suggested for कानाम् ।

२९. कर्क P.

३०. निवडम् P.

३१. उद्धर । वाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखिभूतै-
रुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रित मा मा हिंसीरित्यर्थः
Sy.

३२. वृक्षम् Sy.

स्यात्मनोऽनुद्वारणमाधास्ते तदर्थम् । अराती । विनाशय । मा । अपि च । सुवीरो योऽह । अह्नि । एव ।
पक्षिणो ग्रहणार्थम् । ग्रीवा । अघोरयतु सुप्तं कण्ठे गृह्णातिवित्परातिभिरनात्मवमाधास्ते ।

द्वेरेव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

द्वेरे । द्वेरेव । ते । अहिसकम् । अस्तु । सख्यम् । अच्छिद्रस्य । दधियुक्तस्य । अत्यन्तं पूर्णस्य ।

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नून यथा पुरा ॥ १९ ॥

परो हि । मर्त्यैर्म्यस्त्वम् । परः । हि । भवसि । देव । च । समो भवसि । धननं, 'पूषा वै धना-
नामदानं पणिभ्यामुपनिधाता' इति विज्ञायते । अपिपश्य । अस्मान् । त्वम् । सह्यामेपु । रस । इदानीमपि ।
यथा । पुरा त्वमरक्ष ॥

१ ०ती P अशंसनीयाः, अशंसनीयस्य दुःखस्य
कीर्तयित्रीर्वा शत्रुमुता प्रचा Sy

२ प्रेरकः शत्रुः Sy

३ VM. takes अहः as a noun but Sy
takes it as a verb माहः । अस्मान्मा
हार्वात् । एवमित्यभिसम्बन्धावाक्यात्तस्योवा
सवस्वाच्चाधुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽप्याहियते
Sy ४ एवमचक्षिणो P

एवमक्षिणो D ५ गृहपाय P

६ गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति अघ्नन्तीति ग्रीवा वा-
मानि यथा व्याधा खे पक्षिणो ह्रणार्थं वामानि
क्वालाक्याप्यारपते भ्रुम्यां निवधते तेष्व
निहिते पक्षिणो हरन्त्येवमस्मान् अघ्नन्तीपाय-
शत्रुर्मा हार्षीविर्यर्थः Sy

७ आभा० is suggested for सधा० ।

८ कर्णे P

९ VM. ignores हि and अन ॥ हि शब्द-
व्यर्थे Sy १० Omitted by P

११ हे पूषन् ! Sy

१२ सुत्वेरेव P यथा द्वेरेस्त्वदीयं सख्यमधिःक्षयं
तद्वत् Sy १३ तव Sy

१४ बाधकरहितं सर्ववैकल्प्येन वतमानमस्माकम्
Sy १५ सर्ववैकल्प्येन Sy.

१६ सखित्वम् Sy

१७ छिद्ररहितस्य संक्षिप्तस्य Sy

१८ दधिमत् Sy

१९ वध्ना सुष्ठु पूरितस्य Sy

२० VM. explains वधन्वत once only ॥
पुनर्वधन्वत इति शब्दोऽधिकत्वद्योतनार्थः ।
ईदृशो वृत्तिः सर्वत्रा पूषणो रये वर्तते । स इव
वयमपि सखायो भवेमेत्युपि राधास्ते Sy

२१ मर्त्यैर्म्यो मनुष्येभ्यः Sy

२२ परस्तास्तिप्यतोऽसि Sy

२३ P reads अनेराभवसि for परः । हि ।
भवसि ।

२४ सर्ववैकल्प्ये Sy

२५ समानः Sy

२६ सम्पदा Sy

२७. पाणिभ्यामुपनिधाताता P

२८ अभिपश्य is suggested for अपिपश्य ॥
अनुग्रहवृष्ट्या विसोक्य Sy

२९ वानम० D इदानीमपि is suggested
for इदानीमपि ॥ अघ Sy

३० येन प्रकारेण Sy

३१ रस D त्वमरक्ष is suggested for
त्वमरक्ष ॥ पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिष्य Sy

३२ VM. ignores पूषन् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सुनृता ।
देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी^१ वामस्य ॥ तृच. परो मारुतः ॥ वननीया^२ । भजमानस्यम्^३ । हे^४ कम्पयितार । प्रणीति^५ । अस्तु ।
सत्या^६ । देवस्य । वा । मरु^७ । मर्त्यस्य^८ । वा । यजमानस्य^९ । प्रकर्षेण यष्टव्या ।

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यश्चित् । तदानीम्^{११} । एव । यस्य^{१२} शवसोऽनुस्यूतम्^{१३} । रणम्^{१४} । अन्तरिक्ष परिगच्छति^{१५} । द्युलोकम्^{१६} ।
इव । देव^{१७} । सूर्य^{१८} । तद् दीप्तम् । तृणादीना नामकम्^{१९} । शव^{२०} । दधिरे^{२१} । मरुत^{२२} । यज्ञियम्^{२३} । शत्रूणा हन्तु^{२४} ।
प्रशस्ततरम्^{२५ २६} ।

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । सकृत् । एव । द्यौ^{२७} । अजायत जाता सतीतरा^{२८} नित्या तिष्ठति । तव^{२९} भूमि । तथा पृथ्याश्च^{३०} ।

१. मामस्य P.

२. प्रशस्ता या वाक् Sy.

३. ऽस्या P. ऽमानस्य is suggested for
ऽमानस्यम् ॥ वननीयस्य धनस्य Sy.

४. हे is suggested for ह ।

५. अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री Sy.

६. भवतु Sy.

७. प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक्
Sy.

८. मरुतः ! is suggested for मरु ।

९. मर्तस्य P.

मनुष्यस्य Sy.

१०. इष्टवत उभयविधस्य पुरुषस्य Sy.

११. सद्यः Sy.

१२. मरुद्गणस्य Sy.

१३. ऽनुसूक्तं P.

१४. करणम् is suggested for रणम् ॥ कर्म
Sy.

१५. परितो वर्तते Sy.

१६. दिव्यन्तरिक्षे Sy.

१७. VM. seems to take देवः nom. as देव
Voc

द्योतमानः Sy.

१८. त D.

१९. शत्रूणां नमयितु Sy

२०. बलम् Sy.

२१. अघारयन् Sy.

२२. तादृशगणात्मका मरुतः Sy.

२३. यज्ञार्हम् Sy.

२४. वृत्रादेरसुरस्य हन्तु भवति Sy.

२५. सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति Sy.

२६. VM. explains वृत्रहम् । and शवः
once only.

२७. उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुन-
स्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते Sy.

२८. सतितरा P.

२९. तथैव is suggested for तव ।

३०. मरुतां मातुर्गोः Sy.

पयो मयतां जनकम् । सकृदेव । दुग्धम् । मातृवीर्यैस्तस्मिन् तत । अन्य । न । अनुजायते ।

VI.49

स्तुपे जनं सुव्रत नर्व्यसीभिर्गाभिर्मित्रावरुणा सुन्नयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुचित्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुपे ॥ ऋजिषवा भारद्वाज ॥ चत्वारि वैश्वदेवानि ॥ स्तुहि । देव्य जनम् । सुकर्मायम् ।
नवतरामि । स्तुतिभिः । कं अमित्याह—मित्रावरुणौ । सुखमिच्छन्तो, अग्नि च । ते । प्रागन्धन्तु ।
ते । इह । श्रुवन्तु । सुव्रतो । वरुणादयः ।

विशोविशु ईक्ष्यमध्वरेष्वदंशक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहस्रः सुनुमिं यज्ञस्यं क्रेतुमरुप यजंथ्यै ॥ २ ॥

विशोविशा । सर्वस्य । स्तुत्यम् । यज्ञेयु । अमुंघप्रज्ञानम् । अग्निगन्तारम् । छायापृषिव्यो ।

- १ एकवारमेव । यस्मात्पयसो मरुतो अग्निरे ।
'पृथिव्यै ये पयसो मरुतो जाता' (TS 2 2
II.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy
- २ यथा छायापृषिव्यो सहस्रबोत्पद्येते एवं पृथिव्यदि
सहस्रदुग्धमेव पयसा मरुतोऽञ्जीवनत् Sy
- ३ ०थं D The reading is doubtful
- ४ अस्या D पवार्यस्तस्तपुषा Sy
- ५ उत्पद्यते Sy
- ६ 'स्तुपे जनम्' इति पञ्चवशर्चं षष्ठं सूक्तं नार
दात्मस्य ऋजिषवन आय वैश्वदेवम् । अन्त्या
पठपञ्चाशदक्षरा शस्वरी शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्तम्—'स्तुपे पञ्चोन ऋजिषवा
ह वैश्वदेवं ह शकषयन्तम्' (KSA 32.49
P 23) । अथर्ववेदो वशरात्रे पञ्चमेऽञ्जीवं
वैश्वदेवमिद्विद्वानम् । सूत्रितञ्च—'ऋमुविन्वा
स्तुपे जनमिति षडवदेवम्' (ASS 88)
इति । प्राधा महानाम्नीव्रते अप्या Sy
७. अहं स्तुपे Sy
८. वैश्वं जनं देवसङ्घम् Sy

- ९ जनमि० is suggested for जमि० ।
- १० मित्रं प्रमोतेऽप्रायकः, वरुणं पापान्निवारयिता ।
एतावपि वेवो स्तोमि Sy
- ११ सुन्नं सुखं स्तोतृषामिच्छन्तो Sy
- १२ तावुशा Sy
- १३ अस्मिन् यज्ञे Sy
- १४ ते । इह । श्रुवन्तु is omitted by P
अस्मदीया स्तुती श्रुवन्तु च । अत्र मित्रादीनां
परिगणनमुपसक्षण सूक्तस्य सर्ववेयताप्रतिपाद-
कत्वात् । अत एव पूर्वं अनमिति सामान्यनिर्देशः
Sy १५ शोभनवता Sy
- १६ भावि refers to मित्र and अग्नि ॥
सर्वे देवा Sy
- १७ VM seems to explain विशोविशा
as सर्वस्य ॥ सर्वस्या प्रजाया Sy
- १८ ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् Sy
- १९ अनुग्धप्र० D वर्षरहितकर्मणमनूद्यप्रज्ञं वा Sy
- २० इतिग० P अयं स्वामिमम् Sy,
- २१ ०षिव्यो is suggested for षिव्यो ।

दिवः^१ । सूनुम्^२ । सहस्रं^३ । पुत्रम्^४ । अग्निम्^५ । यज्ञस्य^६ । पताकास्थानीयम्^७ । आरोचमानम्^८ । यष्टु^९ स्तुहि^१ ।

अरुषस्यं^{१०} दुहितरा^{११} विरूपे^{१२} स्तृभिरन्या^{१३} पिपिशे^{१४} सूरौ^{१५} अन्या^{१६} ।

मिथस्तुरा^{१७} विचरन्ती^{१८} पावके^{१९} मन्म^{२०} श्रुतं^{२१} नक्षत्र^{२२} ऋच्यमाने^{२३} ॥ ३ ॥

अरुषस्य^{१०} । आरोचमानस्य^{११} सूर्यस्य^{१२} । दुहितरौ^{१३} । विरूपे^{१४} भवत^{१५} । नक्षत्रै^{१६} । अन्या^{१७} । शिष्टा^{१८} भवति^{१९} ।

सूर्य^{२०} । अन्यया^{२१} ससृष्टो^{२२} भवति^{२३} । इतरेतर^{२४} त्वरमाणे^{२५} । विचरन्त्यौ^{२६} । शोधयिष्यौ^{२७} । मननीय^{२८} स्तोत्रम्^{२९} । व्याप्नुत^{३०} ।

विश्रुतम्^{३१} । स्तूयमानेऽहोरात्रे^{३२} ।

प्र वायुमच्छ्रा^{३३} बृहती^{३४} मनीषा^{३५} बृहद्रयिं^{३६} विश्ववारं^{३७} रथग्राम्^{३८} ।

द्युतद्यामा^{३९} नियुतः^{४०} पत्यमानः^{४१} कृविः^{४२} कृविर्मिथक्षसि^{४३} प्रयज्यो^{४४} ॥ ४ ॥

प्र वायुम्^{३३} । प्रगच्छति^{३४} । वायुम्^{३५} । प्रतिबुभूषत^{३६} । बृहती^{३७} । बुद्धि^{३८} । महाधनम्^{३९} । सर्वैर्वरणीयम्^{४०} ।

१. झूलोकस्य Sy.

२. ०नु P. पुत्रम् । 'दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निः' (RV. X.45.I.) इति निगमः । यद्वा दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—'त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (RV. II.1 9.) इति Sy.

३. बलस्य Sy

४. एवङ्गुणकमग्निम् Sy.

५. यागस्य Sy

६. प्रज्ञापकम् Sy

७. ०न P

८. यष्टुम् is suggested for यष्टु ।

९. स्तुष इत्यनुषज्यते । स्तुवे Sy.

१०. इयमहोरात्रयोः स्तुतिः Sy.

११. दुहितारो P. ०तरौ is suggested for ०तरो ॥ सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्येते Sy.

१२. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy.

१३. अनन्या P एका रात्रिः Sy.

१४. पिष्टा is suggested for शिष्टा ॥ पिश्यते । सश्लिष्यते । 'पिषा अवयवे' इति धातुः Sy. १५. सूर्येण Sy.

१६. अन्याहरात्मिका दुहिता सश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालङ्कृते भवत इत्यर्थः Sy.

१७. इतरेतत्त्वमरणे P. परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्परं बाधः Sy.

१८. विविधं पृथक् चरन्त्यौ Sy.

१९. सर्वस्य शोधयिष्यौ Sy.

२०. श्रो P. मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतम् Sy.

२१. व्याप्नुताम् Sy.

२२. श्रोतव्यम् Sy.

२३. एवम्भूते अहश्च रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ Sy.

२४. ०माने अहो० is suggested for ०मानेऽहो० ।

२५. प्रगच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy

२६. आभिमुख्येन Sy., Mah., U

२७. ०ति P. महती Sy. महत्या Mah. बृहत्या U.

२८. ०द्धि P. अस्मदीया स्तुतिः Sy. बुद्ध्या कृत्वा Mah. मनीषया U.

२९. बृहन् रयिर्यस्य तं महाधनम् Mah

३०. विश्वैर्वरणीयं सम्भजनीयम् Sy. विश्वेन त्रियते तं सर्वस्य वरणीय, विश्वं वृणोतीति वा सर्व-व्यापकम् Mah. सर्वस्य वरणीयम् U.

स्तोत्राणां रथस्य घनेन पूरयितारम्, शरीरेण वा महता रथ पूरयन्तम् । वीप्तगमन । नियुत । प्रतिगच्छन् ।
कवि । कविम् । प्रतिगच्छति । प्रकर्षेण यष्टव्यं ।

स मे वपुश्छदयदुश्विनोर्यो रथो विरुक्मन्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येपयध्यै वृतिर्याथिस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

स मे वपु । स । मह्यम् । रूपम् । प्रकाशयति । अश्विनो स्वभूत । य । रथ । विरोचनवान् ।
मनसा । युजमान । येन । हे नेतारो । नासत्यो । अन्नं कर्तुम् । मार्गम् । यथा । पुत्राय । आत्मने
पित्रे । च ।

१ रथस्यात्मीयस्य प्राप्तां पूरयितारम् । यद्वा
स्तोत्राणां रथं घनं पूरयितारम् Sy रथं प्राति
पूरयति रथप्रां तम् । यजमानाय वातुं घन
रथं पूरयति Mah. रथपूरणम् । शत्रुघ्नरसो
रथं पूरयति U

२ अथ प्रत्यक्षस्तुतिः Sy

३ वीप्ति० P प्रवीप्तयानः Sy व्यत्ययः ।
द्युतधामानं, द्युतव् वीप्यमानं याम यमनं निम
मनं यस्य तन् Mah द्योतनं यमनं यस्य स
सथोक्ता । द्युतधामानमिति विभक्तित्वव्यत्ययो
वायुविशेषणत्वात् U

४ आत्मीयरथयोऽप्या वडधाम्नाः Sy नियुत-
पत्यमानः । उभयत्र विभक्तित्वव्यत्ययः । नियु
द्भिरश्वं Mah

५ अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा पत्यतिरंश्वर्य-
कर्मा । तासां वडधानामीश्वरः Sy पत्यमानं
गच्छन्तम् Mah अत्रापि पत्यमानमिति पद
योषिकारो दाशयवशात् । उत्पतन्तम् U

६ क्रान्तदर्शी । एवम्भूतस्त्वन् Sy कविज्ञानी
Mah योग्यस्त्वं कविः क्रान्तवशानः U

७ मेघादिनं स्तोतारम् Sy क्रान्तवशिनम् ।
ईदृशं वायुं द्रवेत्यर्थः Mah. क्रान्तवशिनम् U

८ घनेन पूजय Sy प्रकर्षेण यष्टुमिच्छति

Mah, U

९ ०ष्टव्य is suggested for ०ष्टव्य ॥
हे प्रकर्षेण यष्टव्य ! वायो ! Sy प्रकर्षेण
यजति प्रयज्यु, हे प्रयज्यो ! अश्वर्यो !
Mah हे प्रयज्यो ! प्रकर्षेण यजनशील !
अश्वर्यो ! U

This stanza—YV 33 55

१० रथः Sy ११ मवीयम् Sy

१२ शरीरम् Sy

१३ छादयतु । तेजसाच्छादयतु Sy

१४ ०नो D

१५ विशेषेण वीप्यमानः Sy

१६ मनोभ्यापारमात्रेण Sy

१७ अश्वं सम्प्रयुज्यमानो भवति Sy

१८ रथेन Sy

१९ नेतारो is suggested for नेतारो ।

२० हे सत्यस्वभावी ! सत्यस्य नेतारो ! नासिका
प्रभवो ! वाश्विनो ! Sy

२१ कामान् प्रापयितुम् Sy

२२ स्तोत्रगुहम् Sy

२३ याथ is suggested for यथा ॥ गच्छयः,
स रथ इति पूर्वश्राव्यः Sy

२४ तत्पित्रे स्तोत्रे च Sy

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । हे पर्जन्यवायू । वर्षितारौ । पृथिव्या । उदकानि । दुग्धा । अन्तरिक्षस्थान्यपि
वाष्पा सम्बन्धीनि पूरकाणि स्तोतानि । परोर्धर्चो रत —सत्यस्य श्रोतार । कवय । यस्य । गीर्भिर्मम तृप्ता
भवथ तस्य ममाभ्युदयार्थम् । जगत् । अलङ्कुरुत ।

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । पावीरवी शोधयित्री । कमनीया । पूजनीयान्ना । सरस्वती । वीरपत्निका । कर्म ।
धारयतु । 'छन्दासि वै' ब्राह्मणम्, ताभि । सङ्गता । अच्छिद्रम् । गृहम् । दुराधर्षम् । स्तुवके । सुख च ।
प्रयच्छतु ।

१. वृष्टे. कर्तारौ ! Sy.
२. अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् Sy. पृथिवी-
त्यन्तरिक्षनाम Ngh. 1.3
३. दुग्धम् is suggested for दुग्धा ॥ प्रेरय-
तम् Sy.
४. ०न्यपि वावा सम्बन्धी P आप्तव्यानि Sy.
५. स्तोता P स्तोत्राणि is suggested for
स्तोतानि ।
६. मारुत. is suggested for रतः ।
७. हे सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः Sy.
८. मेधाविनो मरुत Sy. ९. स्तोतुः Sy.
१०. स्तुतिभिर्भूय स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः Sy.
११. स्थावरजङ्गमात्मक सर्वं प्राणिजातम् Sy.
१२. आभिसुख्येन कुरुत Sy.
१३. VM. ignores जगतः and स्थाता ॥
हे जगतः स्थातः ! गणाभिप्रायमेकवचनम् ।
स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक ! हे
मरुद्गण ! इति योज्यम् Sy.
१४. अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या
'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'पावीरवी
कन्या चित्रायु. पीपिवास सरस्वतः' (ĀSS.
2.8) इति । एकादशने सारस्वते पशावेषैव

- पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'पावीरवी
कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तन शशयोः यो मयोभूः'
(ĀSS.3.7.) इति । आग्निमास्ते शस्त्रेऽ-
प्येषा । सूत्रितञ्च—'राकामहनिति द्वे पावी-
रवी कन्या चित्रायुः' (ĀSS. 5.20.) इति
Sy. १५. चित्रगमना चित्रान्ना वा Sy. .
१६. ०ग्वतीका P. वीरः प्रजापति. पतिर्यस्यास्ता-
दृशी । यद्वा वीराणां पालयित्री । एवम्भूता
Sy. १७. अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यम् Sy
१८. दधातु । धारयतु दधातु वा । शब्देन प्रति-
पादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते Sy.
१९. Something probably ग्नाः and इति
is omitted before ब्राह्मणम् ।
२०. ब्र० P. SB. 6 5 4 7.
२१. अपि च ग्नाभिः देवपत्नीभिः । यद्वा ग्ना
गायत्र्यादीनि छन्दासि । 'छन्दासि वै ग्नाः'
(SB 6.5 4 7) इति श्रुतेः Sy.
२२. सह प्रीयमाणा । तैः सह प्रीयमाणा Sy.
२३. छिद्ररहितम् Sy.
२४. शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यम् Sy.
२५. स्तुवते is suggested for स्तुवके ॥ स्तुवते
मह्यम् Sy.

पृथस्यैथुः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानकर्मम् ।
स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धिर्यधिय सीपघाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पर्यस्यथ । सर्वस्य मार्गस्य । स्वामिनम् । स्तोत्रच्छया । कामेन । वशीकृतो जन ।
व्याप्नोतीति । अर्चनीय पूषणम् । स । अस्मभ्यम् । प्रयच्छतु । शूचो राधयित्री ।

१ एकावशिने षोडशे पद्यो 'पथस्यथ' इति ह्रस्वो
याज्या । सूत्रितञ्च—'पथस्यथ' परिपति वच
स्या बहुस्पते या परमा पराविति व' (ĀSS
37) इति Sy ऋजिष्वन प्राषन् Dur,
SKN

२ मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणाम् Mah
मार्गस्य U सर्वमार्गाणामित्यर्थः Dur. स नो
रासविति तञ्छुतेर्यवध्याहारः । यम्
यावान् कश्चिदस्यन्यास्तस्य सर्वस्य SKN

३ अधिपतिम् Sy अधिपतिं स्वामिनम् Mah
अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः U परिपालयिता
रम् BB परिपति, परीत्येयोऽधीत्येतस्य
स्थाने । अधिपतिं स्वामिनम् । पूषा हि महति
पथि सभ्रंतीत्यतः पथोऽधिपतिरुच्यते SKN

४ स्तुत्या Sy वचसा वेदोक्तेन Mah. वचनेन
वेदोक्तेन U वचसा स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकवच
नस्य याज्ञादेशः BB स्तुत्या Dur तृतीयक-
वचनस्य याज्ञादेशः । स्वाधिको वा यकारः,
वच एव वचस्या । ततस्तृतीयाया अलुक् । तथा
वचस्यया स्तुतिलक्षणने वचसेत्यर्थः SKN

५ काम्यमानेन फलेन Sy काम्यत इति कामं तेन
वाञ्छितेन Mah. कामेनेच्छया U कामेन
स्वेन Dur अभिसाधे? (षे)च्छया SKN

६ वशी D स्तोता Sy अभिमुखीकृतः Mah.
U पूषं कामेनव प्रथमिभुषीकृत्य Dur
करोति ऋष्याहामान्यवचनं सामर्थ्याविह प्रेरणे
वर्तते । प्रेरितः SKN

७ अभ्यवनुताम् । प्राप्नोतु Sy अभिभ्याप्नोति

व्याप्तिकर्मसु वशास्वर्यं पठितः Mah.
प्राणशिव्याप्तिकर्मा U अभिप्राप्नोति तस्मा
वहमप्यत्र स्वामुपगतोऽस्मीति भावः । अयू
व्याप्नोति । यद्वा नशेगतिकर्मणो लुङि BB
स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिभ्याप्नोमि Dur
अभिभ्याप्नोति स्तोतीत्यर्थः अभ्यानञि
त्यस्य व्याख्यानमन्यापन्न इति SKN

८ अर्कं देवम् Mah. अर्कं स्तोतव्यम् । 'अर्कं
स्तवने' कर्मणि घञ् । अर्कंतेर्वा घञ् ।

ईदृशं हि पूषणम् BB देवं पूषणम् SKN
९ पूषा Sy, Mah, BB तोऽभिभ्याप्तः तन्
Dur

१० वदातु । 'रा वाने' अस्माल्लेडि क्पम् Sy
वदातु सिङ्गव्यत्ययः Mah. वदातु U, BB
रासतिर्वानकर्मा । वदातु Dur, SKN

११ राधयित्री P रोधयित्री is suggested
for राधयित्री ॥ रोधयित्रीर्गाः Sy शुचं
रुम्भन्ति, वर्षमाशात् पूषोवरादित्वाच् शोक
नाशकराणि साधनानि Mah पूर्ववदन्तलोपः ।
शुचं सन्तार्यं साधनाभावकृतं यानि रुम्भन्ति
साधनानि भवन्ति तानि तपोक्तानि विव्यञ्च्य
व्यत्ययेन U किं वदातु ? शुरुधः शोकस्य दधो
निवारयित्री । क्विप् । पूषोवरादित्वाच्
व्यञ्चमस्य लोपः BB शुचं संरुम्भन्ति यानि
धनानि Dur अग्यत्र शुरुध प्रापो भवन्ति शुचं
रुम्भन्तीति । इह तु सामर्थ्याद् धनानि शुरुध
जम्भन्ते, तान्यपि हि शुचं मनोबुद्धामुपभोग
साधनाभावात्कृतं सुतरां संरुम्भन्तीति SKN

हिरण्यमुखां पुष्टी । कर्म कर्म च । प्रसाधयतु । पूषा ।

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभंस्तिमृभ्वम् ।
होता यक्षयजतं प्रस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभवा ॥ ६ ॥

प्रथमभाजम् । मुख्यम् । यशस्विनम् । अन्नस्य धातारम् । सुपाणिम् । देवम् । शोभनवाहुम् ।

१. चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः Sy. चन्द्रमाह्लादकमग्र यासा ताः । साधने कृत आह्लादो भवति Mah. तान्येव विशिष्यन्ते । चायनीयाग्राणि U. चन्द्राग्राश्रोषधीः, चन्द्रो हिरण्यम्, असितजातिर्वा चन्द्रः; सोऽयं प्रधानमीश्वरो वा यासा ता अस्मभ्यं ददातु BB. अभिपूजितागमानि, धर्म्य आगमो येषाम् Dur. कीदृशीः शुरुधः ? चन्द्राग्राः । चन्द्रं चन्दतेः कान्तिकर्मणः । कान्तं प्रियमग्रं यासां ताश्चन्द्राग्राः । आयत्यामपि हि तानि धनानीत्यर्थः SKN

२. पुष्टि D.

३. Omitted by D.

सर्वमस्मदीयं कर्म Sy.

पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि Mah. इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया प्रयोजनमिति तां प्रार्थयते धियधियमित्यादिना चतुर्थेन पादेन । सर्वां धियं प्रज्ञाम् BB. तैर्धनैर्धर्मलुब्धैः । कर्म कर्म, अस्माकमिष्टिपशुसोमादिलक्षणम् Dur कर्म कर्म ज्योतिष्टोमादिकं तदपि SKN.

४. प्रकर्षेण साधयतु । 'साध संसिद्धौ' Mah. साधतिः कर्मवचनः प्रसाधयतु U. स पूषाः प्रकर्षेण साधयत्वस्माकमिति BB यागायाविघ्नेनोपनामयत्तित्यर्थः Dur. लोड्ये पञ्चमो लकारः । व्यत्ययेन विकरणम् । प्रसाधयतु SKN पथस्पथः । अधिपतिम् । वचनेन । कामेन कृतः । अभ्यानच्छर्कम् । अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति N.12.18., SKN. IV.117.

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तात्रज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्धयै 'पूर्वस्तव व्रते वय' (RV VI 54 9) पथस्पथः परिपात वचस्ये' (RV VI 49 8.) त्युपाशुशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रत वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावहृद्वाऽथ यत्पथन्वत्यश्वार्यैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ सयाज्ये वाग्वाऽन्ननुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः-शत इक्षिणा रूप वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव क्वं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैतं श्रु समर्धयति शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियत्रायुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते । SB 13 4 1 15 p 980. This stanza = YV.34.42 = TS.1.1.14.2.

५. त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणाम्' (ĀSS 3.8.) इति Sy.

६. प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तार जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति - तावच्छो वै तत्प्र जायत' (TS 1.5.9 1.) इति श्रुतेः Sy.

७. वयसोऽन्नस्य हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रदम् Sy.

८. हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकम् Sy. ९. दानादिगुणयुक्तम् Sy.

१०. गभस्ती इति बाहुनाम Ngh 2.4. शोभनदोर्दण्डम् Sy.

महान्तम् । होतो । यजतु । यजनीयम् । गृहाणाम् । अग्नि । त्वष्टारम् । स्वाह्वानम् । दीप्तिमान् ।

सुवन्स्य पितरं गोमिरामी रुद्र दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

वृधन्तमृष्वमजरी सुपुत्रमृष्वगुवेम क्विनेपितासः ॥ १० ॥

सुवन्स्य । सुवन्स्य । पातारम् । स्तुतिभिः । अहिः । रात्रौ च । अहम् । वर्धय । महन् । वर्धनीयम् । अजरम् । सुसुम् । अयेभ्यो देवेभ्य पृथक् । ह्ययान् । कविनां छ्रेण । प्रेषितां प्रणीयमानां ।

आ युवानः कवयो यज्ञिया सोमरुतो गुन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्र चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्या नर्धन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ युवान । कवयः । यज्ञाही । मरुतः । स्तुवत । धरणीयां स्तुति युयम् । हि । पूजारहितमयजमानम् । अपि । पूरयथ । वर्धमाना । अमुत्रान्तरिक्षे । व्याप्नुवन्त । नेतारः । अङ्गिरस्वत्, अङ्गिरसोऽपि नूनमन्तरिक्षेण गच्छन्ति ।

१ उर भाद्यमानं महान्तं वा Sy

२ वेवानामाह्वानात् Sy

३ यजतु । अनेन हविषा यजतु Sy

४ यष्टव्यम् । गृहस्वैयंजनीयमित्यर्थः Sy

५ पत्न्यमिति गृहमात्र (Ngh 3 4) तत्स्थानाम् Sy

६ सुखेनाह्वानं शक्यम् Sy

७ शीप्यमानः Sy

८ भूतजातस्य Sy

९ पालयितारम् Sy

१० स्तुतिः P

११ अहनि Sy

१२ रात्र्यां च Sy

१३ एवमुक्तम् । तद्ब्राह्मण्यितारमीजवरम् Sy

१४ हे स्तोतः । वर्धय Sy

१५ महद् P महास्तम् is suggested for

महन् ।

१६ अरारहितम् Sy

१७ शोभनसुखमेवद्गुणविशिष्टं अहम् Sy

१८ अष्टकं अष्टं समुद्धं यथा भवति तथा Sy

१९ पृथक्प्रयामः P स्तवामः Sy

२० वर्धय च प्राप्तेन छ्रेण Sy

२१ प्रेषिताः सन्तः Sy

२२ VM ignores अग्नि and explains अहम् once only

२३ प्राजाः ! Sy

२४ हे मरुतः ! Sy

२५ हीति पूरयः Sy

२६ अथोपभिवनस्पतिभिर्निबिडो देशश्चिद्वत् । तद्धि लक्षणसोवध्याभिर्निबिडुक्तमपि देशम् Sy

२७ वृष्ट्या तर्पयथ Sy

२८ अत्रा अ० P इत्यनेन प्रकारेण Sy

२९ हे नेतारः ! मरुतः ! Sy

३० अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा अथय एवाङ्गिरसः । तद्वद्भीष्मगामिनः Sy

३१ VM ignores युवानः । आ and मरुतः ॥ हे युवानः ! नित्यतरुणाः ! अगन्त आगच्छतः Sy

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेवं पशुरक्षिरस्तम् ।
स विस्पृशति तन्विं श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र वीराय^१ । प्रेरय^२ स्तुतिम् । वीराय^३ मरुद्गणाय । वृद्धाय^४ । क्षिप्राय^५ । यूथानि यथा^६ । पशुपाल^७ ।
रथं प्रति प्रेरयति । स मरुद्गण । स्पर्शं करोति^८ । शरीरे^९ । विश्रुतस्य^{१०} स्तोतु । नक्षत्रे^{११} । इव^{१२} । द्युलोकम्^{१३} ।
वचनशीलस्य^{१४} । विप्रस्य^{१५} शरीर स शरीरे^{१६} । संश्रुषयति^{१७} ।

यो रजांसि विमुमे पार्थिवान्नि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे वाधिताय ।
तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मोदेम तन्वाः तना च ॥ १३ ॥

यो रजांसि । य. । पार्थिवान्^{१८} । लोकान्^{१९} । विमुमे क्रमणं^{२०} । त्रि^{२१} । च^{२२} । अमुरैर्वाधिताय^{२३} । मनुष्या^{२४}
मनुष्याणामभ्युदयार्थम्^{२५} । तस्य^{२६} । तव स्वभूते^{२७} । गृहे^{२८} । तयोपदीयमानेन^{२९} । मोदेमहि^{३०} । आत्मना^{३१} । पुत्रेण^{३२} ।
च सहिताः^{३३} ।

१. वीरय P.
२. हे स्तोतः ! स्तुतिं प्रगमय Sy.
३. विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय Sy.
४. बलिने Sy.
५. क्षिप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज Sy.
६. तत्र दृष्टान्तः । स यथा गोयूथानि सायङ्काले Sy.
७. पशुपालकः Sy.
८. अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः Sy.
९. स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत्स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः Sy.
१०. ०रो P.
आत्मीये शरीरे Sy.
११. 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रम् Sy.
१२. स्पर्शने दृष्टान्तः । यथा Sy.
१३. अन्तरिक्षम् Sy.
१४. वक्तुः Sy.
१५. मेघाविनः स्तोतुः Sy.

१६. संस्पृशति is suggested for संश्रुषयति ॥
स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् Sy.
१७. VM. explains प्र once only.
१८. पृथिव्या सम्बद्धानि Sy.
१९. त्रील्लोकानिति यावत् Sy.
२०. परिमितवान् Sy.
२१. ०णै P. विक्रमणैः Sy.
२२. त्रीः P. त्रिभिरेव Sy.
२३. चद् P.
२४. सुरैः D. असुरैर्हिसिताय Sy.
२५. मनुष्याय is suggested for मनुष्या ॥
मनवे प्रजापतये तदर्थम् Sy.
२६. ०णार्थमभ्युदयं P.
२७. हे विष्णो ! तस्य तादृशस्य Sy.
२८. ते तव, तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया Sy.
२९. शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयम् Sy.
३०. अस्मभ्यं दीयमाने Sy.
३१. मोद० D.
मोदेम । हृष्टा भवेम Sy.
३२. तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण Sy.
३३. VM. ignores विष्णुः ।

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अहिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो घात् ।

तदोपधीभिरमि रतिपाचो भगः पुरंधिजिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्या । तत् । अस्मभ्यम् । अहिः । बुध्न्या । उदके । अचनीयघनेष्व सह । अत्रम् । प्रयच्छतु । पवतः । सविता च । तदभम् । नानाधिधाभिरुपधीभिः सह । अभिप्रयच्छन्तु । दानस्य सेविता-
रोऽहिर्बुध्न्यादयः । भगः । पुरंधिश्चास्मान् । घनायम् । प्रीणयतुः ॥

नू नो रयि रय्यं चर्पण्णिप्रां पुरुचीरं मह श्रुतस्य गोपाम् ।

चयं दाताज्जरं येन जनान्तस्पृष्टो अदेवीरुमि च क्रमाम विशु आदेवीरुम्यश्रवाम ॥ १५ ॥

नू नः । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । रयवाहम् । मनुष्याणां परकम् । बहुभिर्बोरुम्यन्तम् । महत् । मक्षस्य । रक्षकम् । गृह च । प्रयतः । जरारहितम् । यन् निवासन । स्पघयितुन् । मनुष्यान । अभि । च । क्रमाम् । जयार्थं स्पघयित्रीश्चासुरी । विशोऽभिक्रमाम् । देवसम्बन्धिनीष्व विधा ।

१ लोके प्रसिद्धम् Sy

२ एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । एतत्(अहिर्बुध्न्या)पव
द्वयभिधेयो देवः Sy अहिरयनावेत्यन्तरिक्षे
N 2 17

३ बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवोऽहिः Sy

४ उदके सार्धम् Sy

५ ०यैर्दश्च P अर्धनसाधनेर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्
Sy

६ वपातु । विधधातु प्रयच्छतु Sy

७ पुरयिता । 'पर्व पुरजे' इति घातुः । यद्वा
पर्ववद्वष्टं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरे-
शश्रुरिति वा पर्वतः Sy

८ स पिता D प्रेरको देवः Sy

९ तवभ्रातृनाभिः P

१० भोवः पाक आसु धीयत इत्योषधयस्तिक्तमा
षाद्या । तामि सार्धम् Sy

११ ०भिः प्र० P

१२ रतिं दानं सचन्ते सेवन्त इति रतिपाचो विश्वे
देवाः Sy

१३ ०रो हि सु० D

१४ मजनीय एतत्संज्ञो देवश्च Sy

१५ बहुभीर्बहुप्रसो वा बहुकर्मा वा Sy

१६ अस्मान् प्रेरयतु Sy

१७ VM ignores तत् । and प्र ।

१८ हे सर्वे देवाः ! Sy

१९ रथसम्बन्धिन्मम् । रथयुक्तमित्यर्थः Sy

२० चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारम् Sy

२१ ०क्त P धीयान्ज्जायन्तः इति वीराः पुत्रादयः ।
बहुभिर्वीरैरुपेतम् Sy

२२ वक्षिणाक्ष्येण घनेन हि यज्ञो रक्षते । 'नृतो
यज्ञस्त्ववक्षिणः' इति वचनात् Sy

२३ प्रयच्छत 1s suggested for प्रयत ।

२४ रयिणा क्षयेण च Sy

२५ ०सेन 1s suggested for ०सत ।

२६ स्पघमानाः Sy

२७ क्राम P अभिभवेम Sy

२८ ०धितुश्च P

२९ अदेवसम्बन्धिनीः Sy

३० सेनाश्च Sy

३१ ०मम P

३२ देव० 1s suggested for देव० ॥ आगता
देवा यासु हृषि स्वीकारार्थं ता आदेव्यः ।

तावुसीश्च Sy

३३ प्रजा यज्ञानुष्ठापिनी Sy

अभ्यश्नवामाभिमुख्येन प्राप्नुयामेति ।

VI. 50.

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्तसंवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे वः । ह्वयामि । युष्मदर्थम् । अदितिम् । नमस्कारैर्हविर्भिर्वा । वरुणादीश्च । क्षदिति कली-
भावकर्मा, शत्रूणामाभिमुख्येन विशसितारम्, धनाना वा पृथक्कर्तारम् । अर्यमणम् । सुसुखम् । त्रातृन् सर्वान् ।
देवान् । उदारम् । भगम् । च 'यो खलु वै ददाति सोऽर्यमा' इति ब्राह्मणम् ।

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः सर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः । शोभनज्योतिष्कान् । हे सूर्ये । दक्ष पिता येषां देवानाम् । तान् । अस्माकमभ्युदये

१. ०ऽनु० D. येन धनेन गृहेण च अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः Sy.

२. व्याघ्नो० P.

३. VM. ignores रयिम् ॥ रयिं धनम् Sy.

४. पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' (KSA.32. 50 p.23) । इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्त-विनियोगः Sy.

५. हे देवाः ! Sy.

६. ह्वयामि स्तौमि Sy.

७. युष्माकम् Sy.

८. ०तिः P अखण्डनीयामदीना वा एतत्संज्ञा देवताम् Sy.

९. हविर्भि. is omitted by P. ०भि वा D. नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा Sy.

१०. आदि refers to मित्रम् and अग्निम् ॥ वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे Sy.

११. क्षभिरिति P. क्षभिति D.

१२. कलि० P. क्षदिहिसाकर्मा । अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारम् Sy.

१३. किम्बहुना ? पालयितुन् Sy.

१४. सवान् D.

१५. नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि Sy.

१६. यः खलु is suggested for यो खलु ।

१७. The passage यो खलु वै ददाति सोऽर्यमा should immediately follow अर्यमणम् ।

१८. VM ignores देवीम् and मृळीकाय ॥ देवी द्योतमानाम् । मृळीकाय सुखार्थम् Sy.

१९. पूज्यो० P. २०. ०तिप्ता P.

२१. सूर्यः P. सर्वस्य प्रेरक ! Sy.

२२. दक्षपितायितान् P. दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्व-पुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा 'आहं पितृन्सुविदत्रां अविस्ति' (RV X.15 3) इति । एषां दक्षपितृत्वं च—'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (RV. X 72.5.) इति सन्नादवगम्यते । ईदृशान् Sy, २३. VM. seems to explain देवान् by तान् ।

२४. It seems to be the explanation of अनागास्त्वे ॥ अनपराधत्वे । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः Sy.

युक्तान् । कामयस्व । इयोर्लोकयोर्जन्मं येषाम् । यैः । यज्ञस्प्रष्टारो भवन्ति । सत्यकर्माणः । अभ्युदययुक्ताः ।
यष्टव्याः । अग्निजिह्वाः ।

उत्त द्यावापृथिवी च्छत्रमुरु बृहद्रोदसी शृणु सुषुप्ते ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिपणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत्त द्यावापृथिवी । अपि च । द्यावापृथिव्योः । बहु । यत्नम् । कृत्तम् । तथा हे रोदसी । सुषुप्ते ।
महत् । गृह कृत्तम् । तथा महत् । धनं च कुर्यात् । यथा । अस्माकमपक्षितम् । किं चास्मे । गहायै । हे
धारयिष्यो ! अपापं च कृत्तमिति ।

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हृतासो वसवोऽष्टृष्टाः ।
यदीमर्मे महति वा ह्रितासो वाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ नः । अन्तमन्ताद् । अस्मान् । रुद्रस्य । पुत्रा । अद्यास्तामि । भूत्वा । वासवितारः । अशु-
भिरर्घयिता । यत् । एनात् । अल्पे । महति । वा । सङ्ग्रामे । युक्ता वयम् । ह्वयामः । देवान् । मस्तः ।

- १ इयोर्लोकयोर्जन्मना प्राप्नुभवन्तः Sy
- २ ०कयो जयाय माना ये P ०कयोर्जयाय मानं
ये D देवाः Sy
- ३ ०स्यु० P अतं यज्ञ स्पृशन्तः Sy
- ४ अक्षितया सत्यपाबिनो वा Sy
- ५ यनवन्तः Sy
- ६ अग्निजिह्वास्यानीयो येषां ते । एवंभूता ये
देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः Sy
- ७ VM ignores सुमहः ॥ हे सुमहः !
शोभनवीप्से ! Sy
- ८ ०धिष्यो P
- ९ विस्तीर्णम् Sy
- १० द्यावापृथिव्यो Sy
- ११ सुषुप्ते युवाम् Sy
- १२ अस्माकं यथा स्यात्तथा कृत्तमित्यर्थः Sy
- १३ ०मपक्षितम् P.

- १४ अस्मे अस्माकम् Sy
- १५ निषासार्थम् Sy
- १६ अपि च हे धिपणे धारयिष्यो ! द्यावा-
पृथिव्यो ! Sy
- १७ पापराहित्यम् Sy
- १८ ०मस्त P ०मन्ताम् 18 suggested for
०मस्ताम् ॥ अन्तता भवन्तु । अपान्कन्तु Sy
- १९ अस्मिन् काले Sy
- २० हृता 18 suggested for भूत्वा ॥
प्राहृता सन्तः Sy
- २१ अन्वैरहितिता Sy
- २२ एनाम् 18 suggested for एनात् ॥
मस्तो देवान् Sy
- २३ प्रभूते Sy
- २४ निहिता स्थिता सन्तः Sy
- २५ प्राह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः Sy

मि॒म्य॒क्षु॒ येषु॑ रो॒द॒सी॒ नु॒ दे॒वी॒ सिष॑क्ति पू॒षा अ॑भ्यर्ध॒य॒ज्वा ।
श्रु॒त्वा ह॑वँ मरु॒तो॒ यद्द॑ या॒थ भू॒मा रे॒जन्ते॑ अध्वानि॒ प्रवि॑क्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष^१ । सङ्गच्छते^२ । येषु^३ । रुद्रस्य पत्नी मरुता माता । क्षिप्रम् । देवी । सचते च यान् । पूषा ।
अभ्यर्धयज्वा अभ्यर्धयन् यजतीति । श्रुत्वा । हवम् । मरुत । यदा । गच्छत तदा । भूमय । कम्पन्ते ।

१. ०क्षः P., D. ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः । तस्येदमार्षम् Dur ऋजिश्वन आर्षम् SKN.
२. पुनः पुनरेकतां गच्छति । इयक्षति मियक्षति इति गतिकर्मसु पठितम् Dur. म्यक्षतेर्गति-कर्मणो रूपम् । गच्छति SKN.
३. मरुत्सु Sy. युष्मासु Dur. द्वितीयार्थे एषा सप्तमी । यान् युष्मान् SKN.
४. नु इति पादपूरणः SKN.
५. द्योतमाना माध्यमिका वाक् Sy देवीमरुत 'रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा.' (RV VI 66.3.) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तेनैषा रोदसी माता सा च स्नेहेन पुत्रान् प्रत्यवश्य गच्छति । अतस्त एवमुच्यन्ते SKN.
६. यान् मरुतः सेवते Sy यश्च युष्माक मध्ये-ज्वस्थितः सिषक्ति सेवते Dur गच्छति यान् युष्मान् रोदसी देवी याञ्च सिषक्ति रश्म्या-हतरसेन प्राणेन सेवते SKN.
७. पूषा is suggested for पुषा ॥ पोषको देवश्च Sy सूर्यः Dur.
८. स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा Sy. रश्मिभि. . . अभिवृद्धदानः । . अभ्यर्द्धयन्नभिवर्द्धयन् यो यजति, अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः SKN. अल्पानप्यभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति न वाऽस्तो-तृभ्यो यो ददाति सः SKN.
९. ह P. अस्मदीयसाह्वानम् Sy. आह्वानम्

- Dur. येष्विति यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्या-हार्यः । ते श्रुत्वा हवमाह्वानम् SKN.
१०. हे मरुत ! ते यूयम् Sy हे मरुत ! ते यूयमेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे Dur.
  ११. यदा SKN.
  १२. आगच्छथ तदानीम् Sy यूयमायाथ, अस्मान्प्रति तदा Dur गच्छथ । यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा SKN.
  १३. भूमयमय D भूतजातानि Sy बहूनि बलानि ध्वजाग्राणि वा Dur बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा इमनिचि छान्दसत्वादाद्युदात्तत्वम् । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थता । बहु-वचनस्य लुक् 'शेच्छन्दसि०' (Pa. 6 I 70) इति । तेनायमर्थः—वैपुल्यवन्ति बहुत्ववन्ति वा महान्ति बहूनि वेत्यर्थः । कानि ? साम-र्थ्याच्छत्रुवृन्दानि SKN
  १४. कम्पन्ते P. तथा च मन्त्रान्तरम्—'प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् (RV. I 39.5.) इति Sy कम्पन्ते Dur भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः (N 3.21 Ngh. 3 29.) अस्मान् मरुतो हन्तुमागच्छन्तीति मन्य-मानानि बिभ्यति ध्वजाग्राणि वा कम्पन्ते । पदकारास्तु—भूम रेजन्त इति ह्रस्वत्वं पठ-न्तीति क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति म-न्यन्ते । तदा च स्वार्थिक इमनिच् द्रष्टव्यः । बहु सुष्ठु रेजन्त इत्यर्थः SKN.

मार्गो । सवद्विः प्रवित्ते, मार्गस्य प्रवको वनस्पतीना पृषभावा ।

अभि त्य वीर गिर्विणसमचेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्धवमुप च स्तवानो रासुद्राजो उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि त्वं वीरम् । अभ्यं च । तम् । वीरम् । गीभिवन्तीयम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । स्तोत्र । नवन ।

उपशृणोतु । श्रव । स्तवानम् । स्तूयमानं । उपप्रयच्छतु । महान्ति । अन्नानि । दास्यमानं ।

श्रोमानमापो मानुपीरमृक्तं घातं तोकाय तनयाय शं योः ।

युयु हि घा भिपजो मातुर्तमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

श्रोमानम् । अन्न वा श्रोमा इति ब्राह्मणम् । हे अपे ! शत्रुभिरप्रमृष्टम् । प्रयच्छतु । पुनार्ये ।

१ ०गो P गमनार्थं पृषकृते सति तत्र विद्यमानानि Sy एतस्मिन्नभ्यन्तरिक्षे Dur अन्तरिक्षनाम । अस्य च रेजस्त इत्यनेन सम्बन्धो याच इत्यनेन वा अन्तरिक्षे रेजन्ते, अन्तरिक्षे वा यदा याचेति SKN

२ प्रवित्ते is suggested for प्रवित्ते ॥ विविक्ते विस्तीर्ण इत्यर्थः । एवमत्र 'पूया अभ्यर्घयन्वा' स हि स्वरक्षिमपोषं पुष्यन् भूतान्याभिमनुष्येन दृष्ट्वा योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ववाति Dur प्रकथेण विविक्ते ।

बोधे विस्तीर्ण इत्यर्थे SKN

३ मार्गस्य P

४ प्रवको P

५ पृषभावा P पृषुभावा is suggested for पृषभावा ।

६ VM. ignores ह ॥ सतु Sy हेति पवपुरण SKN

अभ्यर्घयन्वा । अभ्यर्घयन् यजति तिसर्वित् पूया अभ्यर्घयन्वा' इत्यपि निगमो भवति N 66, SKN IL408

७ त्वं D

८. D omits वीरम् ।

९ अभिष्टुहि Sy

१० प्रतिद्धम् Sy

११ वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रुणामीरकं वा Sy

१२ गिरां सम्भक्तारमेवविद्यम् Sy

१३ स्तोत्रेण Sy

१४ अभिनवेन शोभनेन Sy

१५ उपशृणुयात् Sy

१६ एव is suggested for अथ ।

१७ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy

१८ स्तूयमानं सत् Sy

१९ प्रवेयात् । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थं Sy

२० महत् प्रभूतान् Sy

२१ अथि च स्तूयमान इन्द्र Sy

२२ VM ignores च ।

२३ ०न D

२४ अवति रक्षत्योमा रक्षकमन्नम् Sy

२५ चाप is suggested for अथ ।

२६ अहितितम् Sy

२७ अथ । प्रयच्छत Sy

२८ ०या P

पौत्राय^१ । श च^२ । योश्च^३ । यूयम्^४ । हि^५ । भवथ । भिषज^६ । कल्याण्यो मातरः^७ । विश्वस्य^८ । स्थावरस्य ।
जङ्गमस्य च । जनयिष्य^९ ।

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ नः । आगच्छतु । अस्मान् । देव । सविता । पालयन् । हिरण्यपाणिः । यष्टव्यः । यः ।
दानवान् । उषसः । इव । मुख्यम् । तमासि व्यूर्णते । यजमानाय । धनानि ।

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्ध्वरे ववृत्त्याः ।
स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत त्वम् । अपि । त्वम् । हे सहसं, सूनो ! अस्माकम् । अद्य । अस्मिन् । यज्ञे । देवान् । आव-
र्तय । स्याम् । अहम् । ते । सदा । एव । दाने । तव । स्याम् । अग्ने ! रक्षणत । शोभनवीर !

१. तत्पुत्राय Sy.

२. शमनमुपद्रवाणाम् Sy.

३. यावनं पृथक्करणं पृथक्कर्तव्यानां धत्त प्रयच्छत
Sy.

४. Omitted by P.

५. यस्मात् Sy.

६. मातृभ्योऽप्यधिकाः Sy.

७. कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह—
विश्वस्य सर्वस्य Sy.

८. जनयिष्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ Sy.

९. VM. ignores मानुषीः ॥ मानुषीः मनुष्य-
हिताः Sy

१०. प्रेरकः Sy.

११. रक्षन् Sy.

१२. सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा Sy.

१३. देवः Sy.

१४. धनवान् Sy.

१५. मुख D. प्रमुखम् Sy.

१६. ०र्णते P. विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्य-
न्वयः Sy.

१७. हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy.

१८. वरणीयानि धनानि Sy.

१९. अपि च Sy.

२०. हे वलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy.

२१. अस्मदीये Sy.

२२. अस्मिन्काले Sy.

२३. यागे Sy.

२४. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy

२५. आवर्तय आगमय Sy.

२६. भवेयम् Sy

२७. ०र्तं स्यावह्नं त P. ०र्तं स्यावह्नन्ते D. तव Sy.

२८. सर्वदा Sy.

२९. धनस्य दाने Sy.

३०. तप D.

३१. त्वदीयेन रक्षणेन Sy.

३२. शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च भवेयम् Sy.

उत त्या मे हवमा जग्म्यात् नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अग्निं न महस्तमसोऽष्टमृक्त त्वीत नरा दुरितादुभीकै ॥ १० ॥

उत त्या । अपि च । तौ । नम । हवम् । प्रागच्छतम् । हे नासत्यो ! कर्मभि । युवाम् । क्षिप्रम् ।
मेधाविनी । अग्निम् । इव । महत् । तमस । मोक्षितवन्ती । त्वंभानाम् । उपद्रवात् । सङ्ग्रामे । "

ते नो रायो धूमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुधोः ।

दृशुस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते न । ते । अस्मभ्यम् । घनस्य । दीप्तिमत । अक्षत । दातार । भवत । वीरवत । बहुभि-
कीर्षमानस्य । घनानि प्रयच्छन्त । दिवि भवा । पार्थिवस्य पृथिव्यन्तरिक्षानाम्ना जाता । गौभूमि सा
जननस्थान येषां ते गोजाताः त्रिस्थाना अपि देवा उच्यन्ते, अपि वा मास्तीयम्, गोजाता पृथिनमातर । अस्तु
मवा । सुखयतास्मान् । देवा । "

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोपां मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

श्रमुच्चा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते न । ते । अस्मान् । रुद्र । सरस्वती च । सङ्गता । सेचनवन्त । विष्णु ।

- १ प्रसिद्धी Sy
२ मवीयम् Sy
३ स्तोत्रम् Sy
४ ०ता P
५ सत्यस्वभावो ! सत्यस्य नेतारी ! वा Sy
६ परिशरपकौ कर्मभिर्येतम् Sy
७ हे प्राज्ञो ! Sy
८ श्रयिम् Sy
९ मथा Sy
१० असुरकृताबन्धकारात् Sy
११ मा० P मोक्षितवन्ती स्म Sy
१२ कूर्व० D त्वंभतम् अस्मांस्तारयतम् Sy
१३ कुञ्जात् शत्रुकृतात् Sy
१४ अम्यक्ते प्राप्ते सङ्ग्रामे Sy
१५ VM ignores नरा ॥ नरा हे नेताराव
दिवनी ! Sy
१६ युयम् Sy १७. ०प० D

- १८ अस्युक्तस्य Sy १९. ०तो P
२० नृवतः नृभिः पुत्रादिभिर्येतस्य Sy
२१ बहुभिः कीर्तनीयस्य Sy
२२ कामान् प्रयच्छन्तः Sy
२३ दिवि भवा प्रादित्याः Sy
२४ पृथिव्या मवा वसवः Sy
२५ ०व्या० P
२६ ०ता D गौ पृथिनमाभ्यमिका वाक् । तत्
उत्पन्ना मस्त Sy
२७ ०स्ते वि वा D
२८ ०तरोस्तुभावा P अप्पु is suggested
for अस्तु ॥ अन्वन्तरिक्षे मवा श्रापश्च ते
सर्वे यूयम् Sy
२९ VM ignores च ।
३० देवा Sy ३१ ०त्र P
३२ ०ता P सह प्रीयमाणाः Sy
३३ वर्षणवन्तः Sy

सुखयन्तु । वायुश्च । तथा ऋभुर्विभ्वा च । वाजश्च । सौदेव्य^२ । विधाता । चन्द्रमाः । पर्जन्यवाती च ।
वर्धयन्तु^५ । अस्माकम्^६ । अन्नम् ।

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पग्निः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत स्यः । अपि च । देव । सविता । भगश्च । अस्मान् । अपा नपाच्च । रक्षतु । दाता । पूरयिता ।
त्वष्टा^{१०} । देवै^{११} । देवपत्नीभिश्च^{१२} । सज्जत^{१३} । द्यौश्च^{१४} । देवैः^{१५} । पृथिवी च^{१६} । समुद्रे उदधिभि^{१७} ।

उत नोऽर्हिर्बुध्न्यः शृणोत्वृज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवनतु ॥ १४ ॥

उत नः^{१५} । अपि च^{१६} । अस्माक^{१७} स्तुती^{१८} अर्हिर्बुध्न्य^{१९} । शृणोतु^{२०} । तथैकपादाद्^{२१} । अज^{२२} । पृथिवी ।

१. ऋभुर्वि० P. ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः
सौधन्वनाः । तेषामाद्य ऋभुश्च वाजोऽन्ति-
मश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च Sy.

२. सोदेव्यः P. असौ देव्यः is suggested for
सौदेव्यः ॥ देवेभ्यो हितः Sy.

३. प्रजापतिश्च Sy.

४. पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ Sy.

५. वर्धयताम् Sy

६. अस्मभ्यम् Sy

७. अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः Sy.

८. दातव्यं धनम् Sy

९. प्राता पूरयिता । 'प्रा पूरणे' इत्यस्माद् 'आवृ-
गम्हन्' इति किनो लिङ्वात् 'न लोका-
व्ययं' इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy.

१०. स्त्वष्टा P.

११. तत्पत्नीभिश्च Sy.

१२. ०तौ० D. सहप्रीतिः Sy

१३. एताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु Sy.

१४. VM. ignores स्यः ॥ स्यः स यः प्रेरकतया
सर्वत्र प्रख्यातः Sy.

१५. आग्निमारुते 'उत नोऽर्हिः' इत्येषा । सूत्रि-

तञ्च—'उत नोऽर्हिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां
पत्नीरुशतीरवन्तु न' (ĀSS. 5.2.) इति
Sy ऋजिश्चन आर्षम् Dur., SKN.

१६. अपि Dur. उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयलक्षणे,
SKN.

१७. स्तोत्रम् Sy. वचांसीति शेषः Mah. वचांसि
U.

१८. स्तुतिरर्हिः P. रुद्रविशेषः Mah. बुध्न्यमन्त-
रिक्षं तस्मिन् भवः SKN.

१९. अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy. शृणोत्वाह्वानम् ।
कुत एतत् ? हुवाना इति परस्ताच्छ्रवणात् ।
आह्वय माम् SKN.

२०. एकपादाद् D. एकपाद् is suggested
for एकपादात् ॥ एकोऽसहाय एव पद्यते
गच्छतीत्येकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च
Sy एकः पादो यस्य स एकपात् SKN.

२१. जन्मरहितः Sy अज एकपाद् रुद्रः प्राणो वा
शृणोतु U. ननु चाह्वानस्य श्रूयमाणत्वात्
च केवलोऽर्हिर्बुध्न्यः । किं तर्हि ? अजश्च
SKN.

२२. पृथिवी च शृणोतु Mah. द्यौश्च SKN.

समुद्रश्च । विश्वे च । देवा । सत्यस्य वर्षयितारः । हूयमाना । स्तुता पूजिता । कविभिः शस्ता ।
रक्षन्तु ।

एवा नपातो मम तस्य धीमिर्मरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

भा हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एवा नपात । एवम् । तस्य । मम । पुत्रा । कर्मभिः । मरद्वाजकुञ्जा । मन्त्रैश्च देवान् । अभ्य
र्चन्ति । म्ना देवपत्न्यः । हुताः । वसवश्च । शत्रुभिरनाधृष्टा । विश्वे च देवा । स्तुता । भवत । ह
यष्टव्या । इति ।

१ समुद्रश्च शृणोतु Mah पृथिवी च समुद्रश्च
शृणोतु । भ्रुवा चायन्तु U आविश्यश्चेत्पर्य-
SKN

२ विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु Mah सर्व एते,
एवमावयो देवाः Dur सर्वे देवाः SKN

३ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्षयितारः Sy
सत्यवृषो वा Mah सत्यवृषो यज्ञवृषो वा U
सत्यवृषो यज्ञवृष उवकवृषा वा Dur सत्य
स्योवकस्य यज्ञस्य वा वर्षयितारः SKN

४ अस्माभिराहूयमानाः Sy आहूयमानाः Mah.,
U, Dur हूयमानाः भ्रुवा चाह्वानमागताः
सन्तः SKN

५ पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः स्तुताः Sy स्तुताश्च
स्तोत्रैः सामभिः Dur स्तुता अस्माभिः
SKN

६ मेधाविभिर्ऋषिभिः शस्त्रैः क्षतिताः Sy मेधा
विभिः पूजिताः Mah. मेधाविशस्ताः U
कविभिश्च नैघण्टुकत्वेन मेधाविभिः शस्त्रैश्च
शस्ताः स्तुतास्ते Dur. अन्यैरपि मेधाविभि
नित्यमेव स्तुताः SKN

७ अस्मान् रक्षन्तु Sy भ्रुवा च तेऽर्हिवृष्यावयो
ज्वन्तु पात्यन्त्वस्मान् Mah पात्यन्तु U
अस्मानवन्तिवत्येतदाशास्महे Dur पात्यन्तु
SKN

८ VM ignores मन्त्राः ॥ मन्त्रणीया गुप्त
भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा Sv मन्त्ररिति
विभक्तिव्यत्ययः Mah U मन्त्रयन्त्रमयः
Dur तृतीयार्धे प्रथमा । मन्त्रैः SKN
एपि च नोऽर्हिवृष्यः शृणोतु । अजश्चरुपात्
पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः । सत्यवृषो
वा । यज्ञवृषो वा । हूयमाना मन्त्रः स्तुता ।
मन्त्राः कविशस्ताः । अयन्तु । मेधाविशस्ताः
N 12 33, SKN IV 131
This stanza=YV 34 53

९ नवातः P, D

१० योऽहं देवान् स्तुतवान् । तस्य Sy

११ ऋषिश्चमः Sy

१२ स्तोत्रैः Sy

१३ भरद्वाजगोत्रजा सुहोत्रावयः Sy

१४ मन्त्रश्च is suggested for मन्त्रैश्च ॥
अर्चनसाधनैः Sy

१५ अग्निष्टुवास्तः Sy

१६ ०त्या P

१७ पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तपिताः Sv

१८ निषासयितारः Sv

१९ कैरप्यर्हसिताः Sy

२० सर्वे भूयम् Sv

२१ ते सुहोत्रादिभिः स्तुताः Sy

VI.51.

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।
ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

१ उदु २ त्यत् । आभिमुख्येनोदेति ३ । तदिदम् ४ । महत् ५ । मित्रावरुण चक्षु ६ ॥ उपआख्यम् । प्रियम् ।

अर्हिसित रक्षाभि १ । आदित्यस्य । शुचिं १० । दर्शनीयम् ११ । रश्मीनामनीक तदि १२ । दिव १३ । रुक्म १४ । इव १५ । उदये १६ ।
विद्योतते १७ ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्मं सनुतरा च विप्रः ।
ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूर्यो अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद यः १७ । जानाति १८ । य १९ । त्रीणि २० । स्थानानि २१ । देवानाम् २२ । तेषाम् २३ । जन्म २४ । च २५ । अन्तहितम् २६ । मेधावी २७ ।

स मनुष्येषु २८ । इजून २९ । कुलानि ३० । च कर्माणि ३१ । पश्यन् ३२ । अभिपश्यति ३३ । ईश्वर ३४ । सूर्य ३५ । गच्छतो मनुष्यान् ३६ ।

१. 'उदु त्यत्' इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्वन
आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः
षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रान्तम्—'उदु त्यत्षोडश त्र्युष्णिगनुष्टुवन्तम्'
(KSA.32 51 p.23.) । गतः सूक्तविनि-
योगः Sy २. त्य P.,D.

३. सर्वेषामभिमुखमुदेति । उदग्च्छति Sy.

४. तत् प्रसिद्धम् Sy

५. महद् विस्तृतम् Sy

६. ंणयोः is suggested for ंणः ॥ VM.
seems to explain मित्रयोः and वरुणयोः
together as मित्रावरुणयोः ॥ मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्चेत्तरेतरयोगान्मित्रावरुणावुभावप्या-
चष्टे Sy. ७. प्रकाशकम् Sy.

८. प्रियम् (देवास्त्यस्य वर्धयितारो ह्ययमानः)
अर्हिसितम् D. The additional passage
resembles with VM.'s comment-
ary on RV. VI 50 14

९. रक्षोभिः is suggested for रक्षाभिः ।

१०. शुद्धं निर्मलम् Sy

११. रश्मिनामदीक P. तेजः Sy.

१२. तदिदम् is suggested for तदि ।

१३. अन्तरिक्षस्य Sy १४. भूषणम् Sy.

१५. उदितौ सूर्यस्योदये सत्युदितं तत्तेज. Sy

१६. विद्योतते प्रकाशते Sy.

१७. वेत्ति जानाति Sy

१८. सूर्यः Sy. १९. त्रिसख्यानि Sy

२०. विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रील्लोकान् Sy

२१. देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनाम् Sy

२२. एषामेनल्लोकत्रयवर्तिनाम् Sy.

२३. P. reads तक्षज्जन्म for तेषाम् । जन्म ॥
जननम् Sy.

२४. ंत P अन्तहितम् D. अप्रज्ञायमानम् Sy
सनुतरित्यन्तहितनाम Ngh. 3.25

२५. मेधावी सूर्यो वेत्ति Sy

२६. ऋजून is suggested for इजून ॥
विद्यमानानि शोभनानि कर्माणि Sy.

२७. कुटिलानि is suggested for कुलानि ॥
वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि Sy.

२८. साक्षितया जानन् Sy

२९. अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति Sy.

३०. स्वामी भूत्वा Sy ३१. एवान् प्राप्तव्यान्
कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति Sy.

३२. VM. ignores आ ॥ आकारः पूरकः Sy.

स्तुप उ वो मह श्रुतस्य गोपानदिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।
अर्यमणं भगमदंघधीतीनच्छा वोचे सघन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुप उ व । स्तोम । एव । युष्मान् । महत् । भक्तस्य । गोपायितान् । आदित्यादीन् । जेजनान् ।

ग्रहसितकमण । अर्यमप्रभृतीन् । अभिष्टोमि । सघनान् । जोदकान् ।

रिशादसः मत्पतीरदंघान्महो राङ्गं सुवसुनस्य दातृन् ।
यूनः सुघ्नान्घयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदिति कुबोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । रिशतामसितुने । सत्पतीन् । ग्रहितान् । महत् । राङ्गं । शोभननिवासस्य गृहस्य ।

दातृन् । यूनं । सुघ्नान् । सवा गच्छन् । शुलोकस्य । नतृन् । आदित्यान् । याचे । अदिति च । परि-
चर्यामिच्छन्तीम् ।

द्यौःष्वितः पृथिवि मातृभ्रुगमे भ्रातर्वसवो मूळता नः ।
विश्वं आदित्या अदिते सुजोपां अस्मभ्यं शर्म बहुल वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौःष्वितः । सुप्रहृतयः । सुखयत । अस्मान् । सुखं च । बहुलम् । विविध यच्छतः । द्यौः । पितृ ।

- १ हे देवा ! Sy २ स्तोमि is suggested for स्तोम ॥ स्तुवे Sy
३ उ इति पूरण Sy ४ रसकान् Sy
५ आदि० D आदि refers to मित्र and वरुण ॥ अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चत्ताम् Sy ६ सुजनान् is suggested for जेजनान् ॥ शोभनजनान् Sy
७ अयम० P प्रभृति refers to भगम् ॥ अर्यमणं भगं च Sy
८ अभिप्रब्रवीतीत्यर्थः Sy
९ घनसहितान् Sy
१० शोयकान् is suggested for जोदकान् ॥ विश्वस्य शोयकान् । ईशान् सर्वान् देवान् Sy
११ रश० P रिशतां हिंसकानामसितुन् क्षेप्तुन्, यद्वा रिशतां हिंसकानामसितुन् भक्षयितुन् Sy
१२ सतां पामयितुन् Sy
१३ ग्रहिता P ग्रहसितान् is suggested for ग्रहितान् ।

- १४ राजमानानीश्वरान्वा Sy
१५ ०नामि P १६ नित्यसंज्ञान् Sy
१७ शोभनभनान् शोभनबलान् वा Sy
१८ सर्वत्र निवसतः । यद्वा 'क्षयतिरवययकर्मा' ईशानान् Sy
१९ अदिते पुत्रान् । ईशान् सर्वान् देवान् Sy
२० प्राप्नोमि । यद्वा यामि । याचामि Sy
२१ देवमातरम् Sy
२२ ०च्छतीं D कुबोयु लुप्तविभक्तिकमेतत् । कुबोयुं कुबोऽत्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् Sy
२३ द्यौष्वितह D
२४ विद्युप्रहृतयः P ०प्रभृतयः is suggested for ०प्रहृतयः ।
२५ अस्मा P २६ सुखम्, गृहम् (वा) Sy
२७ अधिकम्, विस्तृतम् Sy
२८ प्रयच्छत Sy
२९ द्यौःशुलोकः I Sy
३० हे पितृ ! पितृस्थानीयः I Sy

पृथिवी^१ । माता^२ । सा न^३ कस्मैचिद्^४ ब्रुहति^५ ।

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।

यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । वृकाय । वृक्ये च । सर्वस्मै च । अघमिच्छते । वश सन्नयत । हे यष्टव्या^{१०} ।

यूयम् । हि । भवथ । नेतार । अस्माकम् । अङ्गानाम् । यूयम् । प्रवृद्धस्य । वचसो भाजनम् । भवथ ।

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयं विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा वः । मा । युष्माकम् । अन्यै कृतम् । पापम् । वयमपि तद्वत् भुजेम अनुपालयेम । तदेवाह—

मा । व । कुर्मो वयम् । हे वसव । यद् यूयम् । चयध्वे, चयतिहिंसाकर्मा । विश्वस्य । हि यूयम् । ईश्वरा

भवथ । हे विश्वदेवा । तथा सति सोयम् । मदीयो रिपु । शरीरमात्मीयम् । विनाशयतु ।

१. पृथिवि ! Sy.

२. हे मातः ! मातृस्थानीये ! Sy.

३. नु D.

४. चि P. च D. अध्रुगद्गोधिध्र ! Sy.

५. VM ignores अस्मभ्यम् and includes
भ्रातः । वसवः । विश्वे । आदित्याः । अदितेः
and सजोषः with प्रभृति of द्युप्रभृतयः ॥
हे भ्रातर्भ्रातृस्थानीयाग्ने ! हे वसवः ! वास-
यितार ! देवा ! ते सर्वे यूयम् । हे विश्वे !
आदित्या । सर्वेऽदितिपुत्राः ! देवाः ! हे
अदिते ! यूय सजोषाः सङ्गता भूत्वा Sy

६. हिंसकाय स्तेनाय Sy

७. वृक्ये P. तस्य स्त्रियं च । यद्वा वृकोऽरण्यश्वा
तस्य स्त्री वृकी Sy.

८. अनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् (मा)
वशं नयत Sy.

९. नयत is suggested for सन्नयत ॥ वशं
नैष्ट मावशीकुरुत Sy.

१०. हे यष्टव्या देवाः ! Sy.

११. खलु Sy १२. शरीराणाम् Sy.

१३. यूयमेव Sy. १४. अस्मदीयस्य बलस्य Sy

१५. वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणाद-
स्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः Sy.

१६. स्वभूता वयम् Sy.

१७. Omitted by P. शत्रुभिरुत्पादितम् Sy.

१८. भुंक्षमहि Sy १९. नु० P.

२०. तत् is suggested for व ।

२१. कार्ष्म । कर्म-करोतेर्माडि लुडि 'मन्त्रे घस्०'
इति च्लेर्लुक् Sy

२२. वासयितारो देवाः ! Sy

२३. येन कृतेन पापेन Sy

२४. अस्मान्बाधध्वे Sy

२५. सर्वस्य जगतः Sy २६. सर्वे देवाः Sy.

२७. अतः कारणात् Sy

२८. स्वयम् is suggested for सोयम् ॥
स्वयमेव Sy.

२९. ०ये P. अस्मदीयः Sy

३०. शत्रुः Sy.

३१. ०रमत्मीत्वं D. स्वशरीरम् Sy

३२. हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः
Sy.

३३. VM. ignores तत् ॥ तच्च पापम् Sy.

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृत चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नम इत् । धाम् । एव । उद्गूर्णमहं च । धाममेव । परिचरामि । नम । दाधारे । पृथिवीम् ।
अपि च । धम् । नम एव । देवेभ्यो नीयते । नम एव । सर्वेषामीष्टे । तेनानेन । नमसा । कृतम् । चित् ।
एनोऽहम् । परिचरामि न निन्दामीति स्तुतिरधस्त्यम् ।

ऋतस्य वो रुध्यः पूतदक्षानृतस्य परस्यसदो अदब्धान् ।
तां आ नमोमिरुरुचर्चसो नृन्विश्वान् आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । यजस्य । वं । उग्रतून् । शुद्धवसान् । यञ्चस्य । गृह्णु सीवत् । अहिसिष्ठान् । तान् ।
व । हविर्भि । व्याप्तदर्शनान् । नेतून् । सर्वान् । परिचरामि । महत् । हे यष्टव्या ।

१ आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्य महाभाग इति वृषाणः कमुतिकन्यायेन देवान् स्तोति Sy

२ नमस्कार Sy

३ ंगमयं P उद्गूर्णवसं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वे सम्यक्ते Sy

४ नमस्कारम् Sy

५ धारयति । धावापृथिव्यो नमस्क्रियमाणे सत्यो तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । धृतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि Sy

६ ध P धाम् is suggested for धम् ॥
शुलोकं च Sy

७ म P नमस्कार एव Sy

८ ईशे । ईष्टे । धतस्तेन ते वशीकृताः Sy

९ तेनानेन seems to be the explanation of एषाम् । Sy explains it by देवानाम् ।

१० नमस्कारेण Sy

११ आचरितम् Sy

१२ अपि Sy

१३ पापम् Sy

१४ विवासे वर्जनम् । वज्रयामि । यिनाशयामि Sy

१५ VM ignores धा ।

१६ यज्ञस्य is suggested for यजस्य ।

१७. प D

मुष्मवीयस्य Sy

१८ नेतून् is suggested for उक्षेतून् ॥

रष्य रहितून् Sy

१९ शूद्र० D

२० यज्ञस्य is suggested for यञ्चस्य ।

२१ यज्ञसम्यन्वितं पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीवतो नियण्णान् Sy

२२ ंसातान् P रक्षःप्रभृतिभिराहंसितान् Sy

२३ युष्मान् Sy

२४ ंभि P नमस्कारेः Sy

२५ अहृष्टम् Sy

२६ धानतोऽस्मि Sy

२७ हे यष्टव्या ! देवा ! Sy

२८ VM. ignores धा ॥ धानिमुष्मेन क्रियमाने Sy

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उं नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।
सुत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते हि^१ । ते । खलु । श्रेष्ठदीप्तय^२ । ते । एव । अस्मान् । विश्वानि । दुरितानि । तिरो नयन्ति ।
सुवला^३ । वरुण^४ । मित्र^५ । अग्नि^६ । सत्यकर्मण^७ । पक्षेण^८ ये राजन्ते ते स्तोतारो वक्मराजनस्ते सत्या
येषु ते तथोक्ता इति ।

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । ते^{११} । अस्माकम् । इन्द्र । पृथिवी च । पृथिवीम्^{१२} । वर्धयन्तु । यस्यार्थं सुसुखा^{१३} । सुरक्षणां^{१४} ।
सुनयना^{१५} । अस्माकम्^{१६} । भजन्तु^{१७} । सुरक्षणां^{१८} । सुगोपना^{१९} , त्राणगोपनयोरस्त्यल्पो भेद^{२०} ।

नू सद्भानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।
आसानेभिर्यजमानो मिथेधैर्देवानां जन्मं वसुधुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नू^{२२} सद्भानम्^{२३} । क्षिप्रम्^{२४} । दिव्यम्^{२५} । स्थानम्^{२६} । व्याप्तिमत्^{२७} । हे देवा ! भारद्वाजोऽयम्^{२८} । होता ।

१. ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः Sy
२. प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति Sy.
३. अस्माकम् Sy.
४. सर्वाणि Sy.   ५. पापानि Sy.
६. तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति ।
नयन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः Sy
७. शोभनबलाः शोभनघना वा Sy.
८. वरु D. वरुणादयो देवाः Sy
९. वक्मेन is suggested for पक्षेण ।
१०. वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना
वक्मराजानः स्तोतारः । तेषु सत्या अवि-
तथाः । एवम्भूतास्ते हीत्यन्वयः Sy
The readings, वक्मराजनः of VM.
and वक्मराजानः of Sy are doubtful
वक्मराजा. is suggested for them.

११. देवा. Sy
१२. ऽवीम P. निवासभूमिम् Sy
१३. ऽणः P.   १४. शोभनाज्ञाः Sy.

१५. सुप्रापणाश्च Sy.
१६. अस्मदर्थम् Sy
१७. अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः
Sy.   १८. ऽणः P. सुष्ठु त्रातारः Sy
१९. शोभनगोपायितारश्च भवन्तु Sy.
२०. उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषा-
मुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् Sy
२१. VM. ignores पूषा । भगः । अदितिः ।
पञ्च and जनाः ॥ अदीना देवमाता च ।
पञ्चजना देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सररुाम् ।
(AB.3.31.) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्या-
दयश्च Sy
२२. अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह Sy
२३. सम्मानम् D.
२४. दिवि भवम् Sy
२५. सदनम् Sy   २६. व्याप्नोतु Sy.
२७. भ० P. भरद्वाजगोत्रजः Sy
२८. स्तोतायमृषिः Sy.

सुमतिं च । याचं । आसनस्य प्रयोजकं । सत्रमूतं । यजमानं । देवानाम् । जम सर्वं देवजातम् । अस्तकामं । स्तौति ।

अप त्वं वृजिनं रिपु स्तेनमग्ने दुराध्यम् । द्विविष्टमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप त्वम् । अपात्स्य । तम् । छेतारम् । रिपुम् । स्तेनम् । कुर्वन्दिम् । यथा द्वेरे स्थितो भवति । हे सत्पते ! तन्निरखनात् । कुरु चात्मानम् । सुखम् ।

प्रावाणः सोम नो हि कं सखित्वनायं वाचशुः ।

ब्रुही न्यत्रिणं पृणि वृको हि यः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । हे सोम ! प्रावाणः । अस्माकं यजमानानाम् । सखित्वम् । कामयन्ते । तथा सति त्व निजहि । अदनलीजम् । असुरम् । स । ह्यसुरः । आदानपरा हन्तव्यः ।

- १ शोभनां मति युष्मदीयामनुपहृष्टि च Sy
- २ याचते is suggested for याच ॥ याति यच्छिप्राकर्मा Sy
- ३ ०अनकं D आसीने सत्रासनं कुर्वन्दि Sy
- ४ मेध्यंमेषाहरेन्वयममाने सार्धम् Sy
- ५ यागं कुर्वन्नयमूषि Sy
- ६ सच P अनसङ्गम् Sy
- ७ वसूनि भनाम्यात्मन इच्छन् Sy
- ८ वन्दते स्तौति Sy
- ९ बधारात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रवणशस्त्रे 'अप त्वं वृजिनम्' इत्येषा । वैश्वदेवस्तुत्रं । सुप्रितच्छ्व—'अप त्वं वृजिनं रिपुमन्वितमे नवीतम इत्यानुष्टुभम्' (ĀSS 7 11) इति Sy
- १० अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति घातु Sy
- ११ प्रसिद्धम् Sy
- १२ कृदिसम् Sy
- १३ पापकारिणम् Sy
- १४ हिसकम् Sy
- १५ कुःस्त्याभ्यासारं कुष्याभिप्रायम् Sy
- १६ Omitted by P दूरतरम् Sy

- १७ सत्पते P हे सतां पातमितः । अग्ने ! Sy
- १८ अस्माकं सुगं शोभनेन गन्तव्यं सुखम् । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्ने स्तवनाद्भववेत्वम् Sy
- १९ VM ignores अग्ने ॥ हे अग्ने ! त्वम् Sy
- २० अभिपवार्था पावाणाः Sy
- २१ अस्मदीया इमे Sy
- २२ तव सध्यायम् Sy
- २३ तथा P
- २४ विनासय Sy
- २५ अवनशीलम् is suggested for अवनलीलम् ॥ राक्षसाधिकम् Sy
- २६ बभिममदातारम् Sy
- २७ पणिः Sy
- २८ क्षलु Sy
- २९ सर्ववात्मतोऽपहरणशीलः । अतस्त्व जहीत्यर्थः । 'कुरु वृकं प्रावाने' इति घातु Sy
- ३० VM. ignores कम् and explains हि once only ॥ कमिति पूरकः । हि यस्मात्पथं । यस्मादेवं तस्मात् Sy

युयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः ।

कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हे मरुतः । यूयम् । हि । भवथ । हे शोभनदाना । इन्द्रज्येष्ठा । अभिगतदीप्तयः ।

तथा सति कुरुत । अस्माकम् । मार्गो । सुखम् । गोपयितार । सहाया ।

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि पन्थाम् । पन्थानम् । अपिगन्महि प्राप्नुम । स्वस्ते प्रापयितारम् । अनेहसम् । येन पथा ।

विश्वा । द्विष । परिवृणक्ति पथिक । विन्दते च । धनम् ।

१. हे देवाः ! Sy.

२. खलु Sy.

३. प्रभवथ समृद्धाः स्य Sy.

४. हे शोभनदानाः ! देवाः Sy.

५. इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते Sy.

६. अध्वनि मार्गो Sy.

७. रक्षितारः सन्तः Sy.

८. सहैव Sy.

९. VM. ignores आ ॥ आकारः समुच्चये Sy.

१०. प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितञ्च—'अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्वाणिः' (ĀSS.2.5) इति Sy.

११. पन्थाः D.

१२. मार्गम् Sy.

१३. पन्थानपमिगं P. अप्यगन्महि is suggested for अपिगन्महि ॥ अपिगताः प्राप्ताः स्मः Sy सम्प्राप्तास्त्वत्प्रसादेन सोम ! BB.

१४. स्वस्तेः P. सुखन गन्तव्यम् Sy.

स्वस्ति अविनाश गम्यते येन तादृशम् । 'गाड् गती' BB.

१५. ०स P. पापरहितम् Sy. अपापं पापफलरहितं पन्थानमगमाम, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा तमपि पन्थानां गम्यास्म स्वस्तिगामनेहसम् BB.

१६. रथा P. येन पथा गच्छन् Sy पुनश्च पन्था विशोष्यते येन पथा गच्छन् BB.

१७. विश्वान् P. सर्वाः Sy. विश्वान् BB.

१८. द्वेष्ठीः प्रजाः Sy द्वेष्यान् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा सम्पदादिलक्षणः स्त्रियां क्विप् BB.

१९. ०रिपूणं P. परिवर्जयति बाधते Sy. परितो वर्जयति BB.

२०. पथिकाविबिन्दते P. लभते तादृशं पन्थानमित्यर्थः Sy लभते च वसु धनं तमगमाम गम्यास्म वा BB.

This stanza=TS. 1.2.9.1.

VI. 52

न तद्विवा न पृथिव्यानुं मन्ये न युञ्जेन नोत शमीभिरामिः ।

उञ्जन्तु तं सुम्बुः पर्वतासो नि हीयतामतिप्राजस्यं यष्टा ॥ १ ॥

न तद्विवा । न । तत् कर्म । द्वावापृथिवीभ्याम् । अह्नानुमन्ये शफ ? कृत्त द्वावापृथिव्यो तत्कर्मत्यर्थः । न च । यज्ञेन । न । अवि । अमि । तमिममतिप्राज महच्छत्रम् । महान्तः । पर्वता । उञ्जन्तु, उञ्जतिवचकर्मणा । निहीनो भवतु । इतिप्राजस्य । यष्टा चाध्वर्युः ।

१ 'न तद्विवा' इति सप्तशतार्थं तृतीयं सूक्तमुचि-
श्वन अर्थं यदवबोधम् । अद्वित् षट् अिष्टुन-
सप्तमाद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् षतु-
वंशी अगती शिष्टास्तिस्त्रिष्टुप् । तथा
चानुञ्जन्तम्—'म तत्प्रभूमा सप्तम्याद्याः षट्
गायत्र्यश्चतुर्दशी अगती' (K.S.A. 32 52
p 23) इति । गतो विनियोगः । अतिप्राजो
नाम कश्चिद्विद्विस्माद्विश्वेन उत्कृष्टः स्यामह-
मिति बुद्ध्या वेदान् मियसुरासः । अविस्तवीयं
यज्ञं निराचष्टाद्यया Sy
उत्कृष्टः स्यामहं वेति बुद्ध्या वेदानियाज ह
अविस्तवीयं यज्ञं निराचष्टाद्यया । अविश्व-
त्रिष्टुप् विश्वान् वेदान् प्रति अतिप्राजं
मिन्वन्ति DDN

२ तद्वि० D

३ अतिप्राजस्य अवेस्तद्यजन्तम् Sy, DDN

४ द्युलोकेन तत्रत्येन वेदगणेन युक्तम् । पृथिव्या
पृथिव्यापि वेदगणेन युक्तम् Sy, DDN

५ न of नानुमन्ये seems to be redundant
अनुमति न करोमि Sy नानुमति करोमि
DDN

६ अफ D the reading is doubtful
सफ्तम् is suggested for अफम् ।

७. ०ता P

८ मयानुष्ठितेन सद्दशं तद्विषयं नानुमन्ये Sy,
DDN

९ अपि is suggested for अवि ॥ अपि
च Sy

१० P reads नभ्यामि for न । अपि ।
अमि ।

११ अविम् Sy

१२ सुष्टु भवन्तः Sy, DDN

१३ पर्वता इष्टेन प्रहिता सन्तः Sy,
DDN

१४ उञ्जन्तु P हितन्तु । उञ्जित्साकर्मा Sy,
DDN

१५ ०कर्मा is suggested for ०कर्मणा ।

१६ नितरा हीनो भवतु Sy

१७ अतिप्राजः is suggested for इतिप्राजः ॥
अविश्वेनोऽप्यतिप्राजेनाहं वेदान् यजामीति
बुद्ध्या युक्तस्य अवे Sy, DDN

१८. याजकः Sy

१९ VM ignores शमीभिः ।

शमीभिरन्यत्रपि मया कृत्तरेभिः कर्मभिः सद्दश-
मित्यपि नानुमन्ये । मया यज्ञोक्तता वेदास्त-
वीयं यज्ञं नानुमन्ति स चानुमन्तिस्त्वास्त-
न्यायष्टुमपि न अकन्तोतीति भावः Sy,
DDN

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।
तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । य । वा । अस्मान् । हे मरुत । अतिमन्यते । कर्म । वा । अस्माभि क्रियमाणम् ।
नन्दतुमिच्छति । तस्मै । रक्षासि । छेदकानि । भवन्तु । कर्मणा ।

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्स्तिपां नः ।
किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

[किमङ्ग^{१०}] पीड्यमानान्^{११} । कर्मद्विषे^{१२} । तापयितारम्^{१३} । वज्रम्^{१४} । प्रेरय^{१५} ।

१. पुरुषः Sy.
२. अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते Sy.
३. ब्रह्म स्तोत्रं वा Sy
४. निन्दि० is suggested for नन्द० ॥ निन्दितुमिच्छेत् Sy
५. तस्मै पुरुषाय Sy.
६. तपूषि तेजासि Sy.
७. बाधकानि Sy.
८. कर्मण P कर्मणा D The text seems to be incomplete.
९. VM's commentary on the words द्विषम् of ब्रह्मद्विषम् and अभि । तम् । शोचतु and द्यौः seems to be missing ॥ ब्रह्मद्विष तं शत्रुं द्यौरादित्यश्चाभि शोचतु । अभितपतु । अभिदहतु Sy
१०. The *pratīka* is supplied by the Editor
११. परैर्दूष्यमाणान् Sy.
१२. ब्राह्मणद्वेषे तस्मै Sy
१३. तापकम् Sy.

१४. आयुधम् Sy.
१५. क्षिप प्रेरय Sy
१६. VM's commentary on the words किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिशस्तिपाम् । नः । किम् । अङ्ग । नः and पश्यसि is missing Sy. explains these words in the following manner:
किमङ्गेति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे सोम ! त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपायितारमाहुः । कथयन्ति पुराविदः । तथा नोऽस्माकमभिश्स्तिपामभिशांसकेभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा अङ्गैत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम ! किं कारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः ? किं कारणं वा त्वामस्माकमभिश्स्तिपामाहुः ? निन्दमानान् परैर्दूष्यमाणान्नोऽस्मानङ्ग हे सोम ! किं कारणं पश्यसि ? त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति । अतोऽस्मासु परैर्निन्दमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् ।

अर्वन्तु मामुषसो जायमाना अर्वन्तु मा सिन्धुवः पिन्वमानाः ।

अर्वन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽर्वन्तु मा पितरो देवहृतौ ॥ ४ ॥

अर्वन्तु । रक्षन्तु । माम् । उषसः । प्रादुर्भवन्त्यः । रक्षन्तु । माम् । नद्यः । वहन्त्यः । रक्षन्तु ।

माम् । पर्वता । स्थिरा । रक्षन्तु । माम् । पितरष्वः । यज्ञैः ।

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा क्रुद्धसुपतिर्वसूना देवा ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सर्वदा वयम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उच्चरन्तम् । तथा । करोतु ।

वसुपतिरग्निः । देवान् । आवहन् । रक्षणार्थम् । अतिशयैनागन्ताः ।

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोऽभ्ररग्निः सुशसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । इन्द्रोऽस्माकम् । रक्षणार्थम् । नेदिष्ठम् । अतिशयैनागन्तास्तु । सरस्वती च । उदके ।

महन्त्यस्तु । पर्जन्येष्वः । अस्माकम् । ओषधीभिः । सुशस्य भावयिता । अग्निश्च । शोभनशः स्वाहानोऽस्तु ।

पितेव ।

- १ स्यन्वनशीला नद्यश्च Sy
- २ तथा पिन्वमाना वर्धमानाः Sy
- ३ पर्वकास्विरा D मिश्रलाः Sy
- ४ पितृवेषताश्च मामवन्तु Sy
- ५ देवानां हृत्तिराह्वानमस्मिन्निति देवहृत्तिरग्निः ।
तत्र विद्यमानाः Sy
- ६ हे देवाः Sy
- ७ समस P शोभनममस्काः Sy
- ८ भवेम Sy
- ९ सर्वदा पश्येम Sy
- १० च । नृशब्दः समुच्चये Sy
- ११ अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकाराम् करोतु Sy
- १२ वसूनां वसुपतिः क्रुद्धमनाधियतिरग्निः Sy
- १३ वहन् । प्रापयन् Sy
- १४ अस्मदीयेन हृषिषा Sy
- १५ ०न ग० P आगन्तुसम एवद्गुणविशिष्ट-
सन् Sy

- १६ VM ignores वसूनाम् ।
- १७ अयमिन्द्रः Sy
- १८ रक्षणो न सार्धम् Sy
- १९ नेतिष्ठम् P.D अन्तिकतमं, यथा भवति तथा
Sy २० आगन्तुसमा Sy
- २१ नदीभ्यां वागन्तुसमा भवतु Sy
- २२ स्यन्वनेद्वयकैः Sy
- २३ महन्त्यस्तु seems to be the explana-
tion of पिन्वमाना ॥ महन्त्यस्तु is sug-
gested for महन्त्यस्तु ॥ Sy explains
it by वर्धमाना ।
- २४ ओषधीभिः सार्धम् Sy
- २५ सुशस्य भावयिता भवतु Sy
- २६ ०शसः is suggested for ०शः ॥ सुशसेन
शंसनीयः Sy
- २७ सुशोभाह्वानम्यश्च भवतु Sy
- २८ पुत्रस्य अग्रे इव Sy

विश्वे देवासु आ गतं शृणुता मं इमं हवम् । एदं बृहिर्नि पीदत ॥ ७ ॥

विश्वे देवासः । हे विश्वे ! देवा । आगच्छत । शृणुत च । मम । उदम् । आह्वानम् । इदम् ।
बृहिं । आनिषीदत ।

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येनं प्रतिभूपति । तं विश्व उपं गच्छथ ॥ ८ ॥

यो वः । यः । युष्मान् । हे देवा । घृतप्रसाविणां । हविषा । परिचरति । तम् । सर्व एव ।
उपगच्छथ ।

उपं नः सूनवो गिरं शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप नः । उपशृण्वन्तु । अस्माकम् । स्तुती । अमृतस्य प्रजापतेः । ये । सूनवो भवन्ति । सुष्ठु
सुखयितारश्च । अस्माकम् । भवन्तु ।

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुपन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे देवाः । विश्वे । देवा । यज्ञस्य वर्धयितारः । स्वेषु कालेषु आह्वानस्य श्रोतार । सेवन्ताम् ।
योग्यम् । ओषधीना पयः सारमन्नमन्नभूतम् ।

१. आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरो. 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'विश्वे देवास आ गत ये के च जमा न्हिनो अहिमाया' (ĀSS. 2.9) इति Sy.

२. विश्व D सर्वे Sy.

३. आगत्य च मे मदीयम् Sy

४. श्रुत्वा चेदमास्तीर्णं बृहिः Sy.

५. आस्तीर्णं बृहिषि निषण्णा भवत Sy

६. जनः Sy ७. घृतप्रक्षरणेन Sy

८. अ P.D. जनम् Sy

९. विश्वे सर्वे यूयम् Sy

१०. ०८. P. उपगता भवथ Sy.

११. समीपमागत्यावधारयन्तु Mah

१२. गिरो वाचः U.

१३. मरणरहितस्य प्रजापतेः Sy मरणहीनस्य प्रजापतेः Mah.

१४. पुत्राः Sy पुत्रा विश्वे देवास्ते Mah. पुत्राः

ये विश्वे देवाः U.

१५. सुष्ठु मृडयितार सुखयितारश्च Sy श्रुत्वा . सुखकरा भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते Mah. अतिशयेन सुखयितारो भवन्तु U.

This stanza=YV. 33.77.

१६. देवासः P. D

१७. सर्वे Sy.

१८. ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः Sy. ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः । ण्यन्तात्विवप् BB.

१९. कालविशेषः Sy. ऋतुभिः कालावयवै. पर्वादिभिः सह BB.

२०. हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारस्तस्मिस्तस्मिन्याग-काले स्तूयमाना ईदृशाः Sy आह्वानप्रयोजनस्य कर्तार इति BB.

२१. आमिक्षारूपम् । श्रूयते हि—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति Sy. पयसि चरुमत एव वचनात् BB.

This stanza=TS. 2.4.14.5.

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्ट्रमान्मित्रो अयमा । इमा हव्या जुपन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । स्तोत्रम् । इन्द्र । मरुद्गण । त्वष्टायुक्त । मित्र । अयमा च । इमानि । हवीषि ।

सेवन्ताम् । अस्माकम् ।

इम नो अग्ने अश्वर होतर्वयुजशो यज्ञ । चिकित्वान्दैव्य जनम् ॥ १२ ॥

इमं न । इमम् । न । अग्ने । यज्ञम् । हो । प्रजानेन । यज्ञ । मानम् । दैव्यम् । जनम् ।

विश्वे देवाः शृणुतेम हव मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे देवा । हे विश्वे । देवा । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये ययम् । अन्तरिक्षे । उपमयथ ।

ये च । दिवि । य । अग्निजिह्वा । अग्नि च । यष्टव्यास्ते सर्वे । अस्मिन् । वर्हिषि । आसद्य । मोदध्वम् ।

१ मरुतो गणभूता परिजनभूता यस्य तावृषा Sy

२ त्वष्टामित्रोमुक्त P त्वष्टयुक्त is suggested for त्वष्टायुक्त ॥ त्वष्टसहित Sy

३ P adds च after इमानि ।

४ अस्मदीयम् Sy ५ हिसारहितं यज्ञम् Sy

६ होत । is suggested for हो ॥ देवा नामाद्भात । Sy

७ क्षामन्नेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थास्तथा Sy

८ यागं श्रु Sy

९ मान D चानम् is suggested for मानम् । चानस्त्वम् Sy

१० वे० P देवसम्भन्धिनम् Sy

११ सङ्घं यज्ञनीयम् Sy

१२ वेदवदेवस्रस्तस्य 'विश्वे देवा' इति याज्या । सुत्रितञ्च—'आशुत्यं स्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवा शृणुतेम हव स इति याज्या' (ASS 5 18) इति । वेदवदेवे पशावेव याज्या । सुत्रितञ्च—'विश्वे देवा शृणुतेम हव मे ये के च म्ना महिनो अहिमाया' (ASS 3 7) इति Sy

१३ आद्धानम् Sy, Mah., U, BB

१४ स P मवीयम् Sy सङ्कृतम् Mah. मम U BB

१५ अन्तरिक्षलोके वर्तमाना Sy

१६ तत्समीपस्थे भूलोके भवथ Sy भवथ Mah U

१७ द्युलोके Sy, U स्वर्गसमीपे Mah. ये घोप समीपे पृथिव्यां स्य ये च दिवि द्युलोके स्य BB

१८ अग्निजिह्वास्थानीयो येवाम् । यद्वा अग्ने जिह्वा । तथा पोष्यमाणत्वाद्अग्निजिह्वा इत्युच्यन्ते Sy वङ्गिमुखा Mah. अग्निमुखा U ये चान्नेजिह्वायां स्थिता हविर्माजः । तात्पर्यात्ताच्छब्दम् । यद्वा अग्निजिह्वास्थानीयो येवाम् BB १९. अग्नि वा Sy, BB

२० यज्ञनीया Sy पूनामात्रमात्र BB

२१ ययम् Sy ते सर्वे ययम् Mah ते सर्वेऽपि ययम् BB

२२ आस्तीर्षेऽस्मिन् वर्हिषि Sy यज्ञे BB

२३ उपविश्य Sy, Mah श्रुत्वा चाद्धानमासद्य स्थित्वा U आसित्वा BB

२४ सोमेनात्मानं तपयथ Sy तुष्यध्वम् Mah, U तुष्यत । 'मद तुप्तियोगे' चौराविक । तुप्ताश्वास्माकं ग्रामं साधयतेति BB

२५ VM. ignores वा ।

This stanza=YV 33 53 =TS

2-4. 14.5

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुम्नेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे देवाः । यज्ञार्हा । विश्वे । देवा । द्यावापृथिव्यौ । अपा नपात् । च । मम । स्तोत्रम्^३ ।
शृण्वन्तु^४ । मा । युष्माकम्^५ । गह्याणि^६ । वचनानि^७ । वोचम्^८ । युष्माकम्^९ । सन्निकृष्टा वयम्^{१०} । सुखेषु^{१०} ।
ए । मदेम ।^{११}

ये के च जमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्ता वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये के च । ये । के । च । पृथिव्याम्^{१६} । महान्त महान्त^{१७} । अहन्तव्यप्रज्ञा^{१९} । दिव^{२०} । जाता^{२१} ।
अन्तरिक्षे च । ते । अस्मभ्यम्^{२३} । इषिरिच्छा तदर्थम्^{२४} । सवम्^{२५} । अन्नम्^{२६} । रात्री^{२७} । अहानि च । प्रयच्छन्तु ।
देवा सर्वदान्न प्रयच्छन्त्विति ।^{२९}

१. मध्यमस्थानोऽग्निः Sy

२. मदीयम् Sy

३. मननीयं स्तोत्रम् Sy

४. चित्तेऽवधारयन्तु Sy

५. अथ प्रत्यक्षकृतः—हे देवाः ! वो युष्मभ्यम् Sy

६. वर्जनीयानि Sy

७. वचांसि स्तोत्राणि Sy.

८. ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि Sy.

९. अतः अन्तिकतमाः सन्तो वयम् Sy.

१०. युष्माभिर्दत्तेषु सुखेषु वर्तमानाः Sy

११. एव is suggested for ए ।

१२. मोदेम Sy.

१३. VM. ignores उभे ।

१४. आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च जमा' इति याज्या ।

सूत्रितञ्च—'विश्वे देवास आगत ये के च

जमा महिनो अहिमायाः' (ĀSS.2.9.) इति ।

वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम्

Sy.

१५. केचन देवाः Sy.

१६. जमायां पृथिव्याम् Sy. जमेति पृथिवीनाम
Ngh. I. I.

१७. महान्तम् is redundant.

१८. महाम्महान्तः D

१९. आहन्तृप्रज्ञाः Sy. मायेति प्रज्ञानाम Ngh.

3 9

२०. द्युलोकात् Sy

२१. प्रादुर्बभूवुः Sy

२२. It seems to be the explanation of
both अपाम् and सधस्थे ॥ सहान्तरिक्षे Sy.

२३. सर्वे देवाः Sy

२४. इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च Sy

२५. सवम् P.

२६. अन्नं जीवनं वा Sy

२७. सर्वा रात्रीः Sy

२८. सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण Sy.

२९. सर्वदा refers to रात्रीः and अहानि ।

अग्नीपर्जन्याववतुं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्वर्गभूमन्यः प्रजावतीरिपु आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यो । हे अग्नीपर्जन्यो । रक्षतम् । कर्म । मे । अस्मिन् । हवे । स्वाह्वानो । सुष्टुतिं
च । अस्माकं सवेताम् । एतयोरेकोऽग्निः । इळाम् । अजनयत् । अन्यं पर्जन्यस्मै । आपधीषु गभमजनयत् ।
तो यूवा पुत्रवन्ति । अन्नानि । अधत्तम् । अस्मासु ।

उत्तरा निगदसिद्धा । इति ।

स्तीर्णो बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

[स्तीर्णं बर्हिषि ।]

१ पर्जन्येन संस्तव । भरद्वाजस्वार्थम् Dur
भरद्वाजस्य SKN

२ हे अग्नीपर्जन्यो ! युवामुष्ये Dur

३ गच्छतं रक्षतं वा Sy आगच्छतम् Dur
गच्छतम् SKN

४ यज्ञलक्षणम् Sy इमां धिमिदं कर्म प्रति
Dur धियं कर्मनामैतत् । कर्म SKN

५ मवीयम् Sy मम Dur मम श्रुप्तम् SKN

६ यज्ञे Sy आह्वाने Dur, SKN

७ सूक्तेन ह्यस्तु शक्यो Sy

८ शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् ॥ यद्वा अनुवृत्तो
ऽवति श्रवणार्थं । अथतं श्रुप्तम् Sy
शोभनामिमां स्तुतिं श्रोतु ? (श्रुप्तोतु) Dur
शोभनां च स्तुतिं च SKN

९ अस्मवीयाम् Sy अस्माकं स्वभूताम् SKN

१० सेवतां D ११ पर्जन्यं Sy युवयोरेकं Sy

१२ अन्नम् Sy आगत्य च भुत्वेमामिळामन्नम्
Dur गत्वा सेळामन्नम् SKN

१३ जनयति । वृष्ट्या ह्योपधिबनस्पतयो जायन्ते
तेन्यश्वाभं जायते Sy जनयतु Dur जनयत
SKN १४ अग्निं Sy

१५ पर्जन्यश्च is suggested for पर्जन्यस्य ।

१६ जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना

पक्षं सत् रेतोऽप्येण परिणमते तदेव
योधित्तु गर्भो भवति Sy

१७ प्रजाभिर्मुक्तां Sy तो युवामेवं प्रतिसयत्सर
प्रजावतीं प्रजासंयुक्तां Dur प्रजासन्नि
हितान्यन्नानि SKN

१८ अद्य is suggested for अद्य ॥ अद्य-
स्यापयतम् Sy आभिमुख्येन स्थित्वा धत्तं
वत्तम् Dur आभिमुख्येन स्थापयतम् SKN

१९ अस्मन्मित्यर्थः Dur अस्मे अस्मासु ।
धतुर्ध्वं वा । शोभावेशः । आभिमुख्येन वत्तं
मस्मन्मित्यर्थः SKN III 52

२० Omitted by P

२१ The *pratika* is supplied by the
Editor

Sy explains this stanza in the
following manner हे विश्वे देवा ।
बर्हिषि बभूवुध्वे वेद्यां स्तीर्णं सत्यम्नो च
समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च
महा महता नमसा नमस्कारेण च । विवासे ।
पर्यन्तरम् । हे यजत्रा । यज्ञनीया । विध्वे
देवाः ! अद्यास्मिन् दिने नोऽस्मदीयेऽस्मिन्विध्वये
यज्ञे हविषि । तृतीयार्थं सप्तमी । हविषास्मा
निवृत्तेन मादयध्वम् । तुष्यध्वम् ।

VI 53

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् ॥ भरद्वाज ॥ वयम् । उ । त्वा । पथ । पते । रथम् । डव । अन्नभजनाय । क
पूषन् । युक्त कर्म ।

अभि नो नय वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि नः । अभिनय । अस्मान् । नृहितम् । वसु । शत्रूणा प्रेरकान् । दक्षिणम्, ग्राह्यो हि प्रयत्
पशून् । भजनीय पर्याप्तम् ।

अदित्सन्तं त्रिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पृणेश्चिद्वि अदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । अदित्सन्तम् । अपि । आगतदीप्ते । पूषन् । दानास्मभ्यम् । चोदय । प

१. 'वयमु त्वा' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । 'यां पूषन्' इत्यनुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'वय दश पौष्ण तद् गायत्र वै या पूषन्ननुष्टुप्' (KSA 32 53 p 23) इति । अर्थार्थिभि प्रवसद्भिरे-
तज्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'वयमु त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्यां चरिष्यन्' (AGS 3 7 8) इति । जपेदिति शेषः Sy

२. उ इति पूरकः Sy एव BB

३. त्वाम् Sy, BB

४. हे मार्गस्य पालयित ! Sy, BB

५. युद्धे रथमिव Sy उपरिष्ठादुपचारत्वाद् उपमानार्थो नशब्दः BB

६. अन्नस्य लाभाय Sy धीर्विशोष्यते । वाजोऽन्नं स सन्त्यते लभ्यतेऽस्यामिति । अधि-
करणे क्तिनि BB

७. कर्मार्थम् Sy

कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् BB

८. युज्महि । अस्मदभिमुखं कर्म. Sy योज-
याम. । ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वा योजयाम
इति BB

This stanza=TS I I 14 I

९. हे पूषन् ! Sy.

१०. अभि प्राप्तुम्, नय प्रापय Sy.

११. रहित P नृभ्यो हितम् Sy.

१२. सुख P धनम् Sy.

१३. प्रेरकम् is suggested for प्रेरका
दारिद्र्यस्य विशेषेणेरयितारं गमयितारम्
१४. दक्षिणान् D The reading
incomplete प्रयतदक्षिण or दत्तदक्षि
is suggested for it.

पूर्वमन्त्रेभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा प्रयत्
दक्षिण धन यस्य तादृशम् Sy

१५. वननीयमेवंविधम् Sy

१६. VM ignores गृहपतिम् ॥ Sy.
explains गृहपतिम् by गृहस्थम् ।

१७. भरद्वाजो गायत्र्या पूषण स्तुत्वा पणोर्धनं य
DDN

१८. दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषम् Sy, DDN

१९. ०त्तं दी० D आगतदीप्ते ! Sy., DE
आवृणिरागतहृणिः N.5 9

२०. दानायास्म० is suggested
दानास्म० ॥ अस्मदानार्थम् Sy, DDN

२१. प्रेरय Sy, DDN

२२. वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि S
DDN.

अपि । मनं । अमुं कुरु दानाय ।

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि पथः । विचिनुहि । मागति । अन्नलानाय । विजहि च ययन् । साधयन्तु । मस्माकम् ।

कर्माणि । उद्गूर्णे । सिध्यन्तु वति ।

परि तुन्वि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमुस्मभ्य रन्धय ॥ ५ ॥

परि तुन्वि । विस्वि । पणीनाम् । अष्टया । हृदयानि । कवे । अथ । एनान् । मस्मभ्यम् ।

वशीकुरु ।

वि पूषभारया तुद पणोरिच्छ हृदि प्रियम् । अथेमुस्मभ्य रन्धय ॥ ६ ॥

वि पूषन् । पणोर्हृदयम् । तवारया । वितुद । पणोर्हृदयम् । यथा प्रीत भवति । यथा च कुरु ।

अथमिति गतम् ।

१ ह्रवयम् Sy

२ मृदुकुव is suggested for अमुकुरु ॥

वानार्थं मृदुकुव Sy वानार्थं मृदु कोमसं कुव ।
‘अवा मन’ इति ‘षष्ठं चाष्टाक्षरेऽक्षरम्’
(RPR.8 39) इति वीधः DDN

३ VM ignores वि ।

४ शोधितान् कुव । ये पथिभिगता धनं लभेमहि
तादृशान् पथः पूषभारयित्यर्थः Sy

५ वाषस्व Sy

६ बाषकान् तस्करावीष्य Sy

७ सिध्यन्तु सफलानि मयन्तु Sy

८ धिय कर्माणि अन्नलानार्थं क्रियमाणानि Sy

९ ०र्णं D हे उद्गूर्णं बल ! पूषन् ! Sy

१० सिध्यन्तु वा refers to साधयन्तु ।
therefore it should immediately
follow साधयन्तु and precede
मस्माकम् ।

११ परिविध्य । हृद्गतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः Sy
DDN

१२ पथिनाम् P वणिषो सुब्धानाम् Sy सुब्धानां
वार्षिकानाम् DDN

१३ अष्टया P सूक्ष्मसोहाभो वण्ड प्रतोव इत्या
रेति चास्यापते । तथा Sy सूक्ष्मसोहाभो
वण्ड प्रतोव आरेति तथा DDN

१४ ह्रवयानि कठिनानि Sy DDN

१५ कवे D हे प्राज्ञ ! पूषन् ! Sy, DDN

१६ अन्तरम् Sy, DDN

१७ पणीन् Sy, DDN

१८ रघ्यतिर्वंशगमने N 6 32

१९ एषमादिभिबद्धीभिश्च निभरत्वाजेन पणोमत्
स्वयं गु? (प्र) हीतुमशाक्तेन पूषा वेभो याचित
इति । अतः कः पणोर्मनो वानर्बं वाने वा कर्तुं
प्रभवतीत्युक्तम् DDN

२० हे पूषन् ! Sy २१ पणोर्विजितो ह्रवयम् Sy

२२ प्रतोवेन Sy २३ विविध्य Sy

२४ तस्य पणोर्हृदये Sy

२५ तथा is suggested for यथा ॥ प्रिय
मस्मभ्यमनुकूल धममिच्छ । दातव्यमितीच्छां
जनय । अथानन्तरमस्मभ्यमीमेनानुन्धय ।
वशीकुरु Sy

२६ VM ignores पूषन् and explains
इच्छ by तर्था च कुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ रिख । आलिख । किकिरा^१ च । कुरु^२, किकिरेति शब्दानुकरणम्, अपि वा विकीर्णानि कुरु ।
अदातृणाम्^३ । हृदयानि । कवे^४ ।

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां विभर्ष्याघृणे । तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

यां पूषन् । याम् । पूषन् । अन्नस्य^५ चोदयित्रीम् । आराम् । धारयसि । आगतदीप्ते । तया ।
सर्वस्य^६ । हृदयम् । आमारिखेति^७ ।

या ते अष्टा गोत्रोपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुन्नमीमहे ॥ ९ ॥

या ते । ओपशाब्द^{१०} उपदमित्याहुः^{११}, उपदिश्यमाना गावो यस्या विद्यन्ते सा । या । तव । अष्टा^{१२} ।
पशुसाधनी^{१४} भवति । तस्या^{१५} । तव^{१६} स्वभूताया । सुखा^{१७} । याचामहे^{१८} ।

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत नः । अपि च^{१९} । अस्माकम्^{२०} । कर्म^{२१} । गवादे सम्भक्तु^{२२} । मनुष्यवन्त । आगत्य कुर्वन्ति^{२३} । अस्माक^{२४}
गमनाय^{२५} ।

१. आलिख्य च कीर्णानि प्रशिथिलानि कृणु कुरु
मृदूनि कुर्वित्यर्थः Sy.

२. The passage किकिरेति विकीर्णानि
should immediately follow
किकिरा च and precede कुरु

३. वणिजाम् Sy.

४. हे कवे ! प्राज्ञ ! पूषन् ! Sy.

५. ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीम् Sy

६. हस्ते धारयसि Sy.

७. सर्वस्य लुब्धजनस्य Sy.

८. आरि० is suggested for आमारि० ॥
आलिख Sy.

९. VM. has explained किकिरा and
कृणु in the previous stanza. किकि-
राणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च । कृणु कुरु Sy

१०. उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्या-
स्तादृशी Sy.

११. उपपद० is suggested for उपद० ।

१२. त्वदीया Sy. १३. आरा Sy.

१४. अत एव पशूनां साधयित्री Sy.

१५. तस्याः सम्बन्धि Sy.

१६. त्वदीयायाः Sy.

१७. सुखम् or सुखानि is suggested for
सुखा ।

१८. VM ignores आघृणे ।

हे आगतदीप्ते ! पूषन् ! Sy

१९. हे पूषन् ! Sy.

२०. बुद्धि कर्म वा Sy.

२१. आदि refers to अश्व and वाज । गोषणिं
गवां सनित्रीम् । अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीम् ।
वाजसां वाजानामन्नानां सनित्रीम् Sy.

२२. नृवतीं यद्वा नृणा वनित्री दात्रीमेवम्भूताम् Sy.

२३. कुर्वति D कुरु is suggested for
कुर्वन्ति ।

२४. खादनायोपभोगार्थम् Sy.

२५. VM. explains उत once only.

स पूपन्विदुषां नयु यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सं पूपन् । हे पूपन् । सप्तयास्मान् । विदुषां । यो विद्वान् अस्माकं नष्ट धनम् । अञ्जसा । अनुशासति । य । एवम् । इदम् । इति । नष्ट ब्रवीति ।

समु पूष्या गमेमहि यो गृहो अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

समु पूष्यां । पूष्यां प्रणितां । तेन सङ्गच्छमहि । यो नष्टानां गवाम् । गृहाणि चोरस्वभूतानि । अभिशासति । मे गाव । एव च हृतम् । इति । च । ब्रवीति ।

पूष्याश्चक्र न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पवि ॥ ३ ॥

पूष्यः । पूष्यः । आयुधम् । न रिष्यति, न न्यून भवति । न चास्य । कोपः । पतति । नापि । चारा । अस्य । व्यथते ।

१ 'सं पूपन्' इति वशचं पञ्चम सूक्तं भरद्वाजस्यायं
पौष्णं गायत्रम् । 'सं पूपन्' (KSA 32 54
P 23) इत्यनुक्तान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता
पुष्येणतञ्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'सं पूपन्
विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन् मूढो वा'
(AGS 3 79) इति Sy

२ हे पौषक । वेव । Sy

३ सङ्गमय Sy

४ जानता तेन जनेन Sy

५ नष्टभुमागैण Sy

६ नष्टप्रभ्यप्राप्त्युपायमुपबिजसति Sy

७ भवदीर्यं धनम् Sy

८ ब्रवीति नष्टं धनं वसंमतीत्यम् । तेन विदु
पेत्यन्वय Sy

९ समूष्या D

१० पूष्यानुगृहीता वयम् Sy

११ प्रहिता is suggested for प्रणिता ।

१२ P reads वस्ते for तेन ॥ जनेन Sy

१३ जम Sy

१४ गुणाणि P येषु गृह्यस्मवीया नष्टा पशाव-

स्तिष्ठन्ति तान् गृहान् Sy

१५ भाभिमुख्येन बोधयति Sy

१६ इमे is suggested for मे ॥ यश्चेमे
त्ववीया नष्टा पशाव Sy

१७ एवं तिष्ठन्ति Sy

१८ ब्रूयात् Sy

१९ VM ignores उ । '

२० पूषः P

पौषकस्य वेवस्य Sy

२१ ष्यान् P

२२ न रिष्यन्न रिष्यति D

यिनस्यति Sy

२३ अक्षस्य Sy

२४ को ष D कोश is suggested for
कोपः ।

२५ पतति is suggested for पताति ॥
हीयते Sy

२६ नय Sy

२७ कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मवीयं
धनं प्रकाशयति भावः Sy

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूपापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यो अस्मै^१ । य^२ । पृष्ण^३ । हविषा^४ । उपचरण कर्गेति । न । तम्^५ । पूपा । प्रापि । मृष्यति^६ म्वेन

दत्तधनमाढ्य दृष्ट्वा स्वयमेवाभ्यसूयति । स सर्वस्मात् प्रागेव । लभते । धनम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

[पूषा गाः ।]

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन्ननु । पूषन्^{१०} । अनुप्रयच्छ^{११} । पशून् । सुन्वत^{१२} । यजमानस्य रक्षार्थम् । अपि च । अस्माकम्^{१३} ।

सुन्वताम्^{१४} ।

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गंहि ॥ ७ ॥

माकिः^{१५} । मा काचित्^{१६} । नपश्यतु^{१७} गौ । मा च काञ्चन^{१८} वृक^{१९} । हिनस्तु^{२०} । मा च काञ्चित्^{२१} चौर^{२२} ।

१. अस्मै D.

२. यजमानः Sy.

३. चरुपुरोडाशादिना Sy.

४. षावच० D. परिचरति Sy.

५. यजमानम् Sy!

६. षि P. अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि Sy.

७. हिनस्ति Sy.

८. स च मुख्य सन् Sy

९. The *pratika* is supplied by the Editor VM. does not explain this stanza Sy explains it in the following manner—

पूषा पोषको देवो नोऽस्मदीया गा अन्वेतु ।

रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषार्वतोऽश्वान् रक्षतु

चोरेभ्यः । तथा वाजमन्नं च नो अस्मभ्य पूषा

सनोतु । प्रयच्छतु ।

१०. हे पूषन् ! Sy

११. रक्षणार्थमनुगच्छ Sy.

१२. सोमाभिषव कुर्वतः Sy

१३. अस्माक गाश्चानुच्छ Sy.

१४. स्तुता P त्वद्विषय स्तोत्र कुर्वताम् Sy

१५. नकि P षि D

१६. हे पूषन् ! अस्मदीय गोधनम् Sy.

१७. मा । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तते Sy

१८. नश्यतु is suggested for नपश्यतु ।

१९. नौः P

२०. क्ता D

२१. व्याघ्रादिभिः Sy

२२. हिंस्यात् Sy

२३. क P

२४. चोर D.

केवट इति रूपनाम तत्र । सधीर्णं करोतु । तथा कुट्वा । अरिष्टामिस्तोमि । सायम् । प्रागच्छ ।

शृण्वन्तं पूषणं वृयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशान राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । शृण्वतम् । पूषणम् । वयम् । प्रेरम् । अनष्टघनम् । ईशानम् । घनम् । याचामहे ।

पूषन्तव व्रते वय न रिष्येम कदा चन । स्तोवारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । पूषन् । तव । कर्मणि । वयम् । न । न्यूनीभूता भवेम घनविनाशात् । स्तोवार ।

तव वयम् । इह निवासे सुक्षम् । भवाम् ।

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नृष्टमाजंतु ॥ १० ॥

परि पूषा । गवा गच्छन्तीभ्रत । पूषा । दक्षिणम् । हस्तम् । परिर्दधातु यथा न

१ केवाच P

२ केवभव (पीताद्गृध्रं पुषिभ्यज्जायत इति ब्राह्मण मागतवीवीप्ते वामवात सचावह ससृष्टौ भवा भनेत यज्ञस्यास्माकं भव रथितमं प्रतिशयेन रथितं धूवा रूपं उच्यते तद्वस्तमोशानं घनस्य महतो धनानि सन्नायं याचामहे राय घनस्य दाता स्वमस्या घृषे) इति D The additional passage in D has a striking resemblance with the commentary on RV VI 55 1, 2, 3

३ रूपं is suggested for रूपं । Ngh 3 23 रूपे Sy

४ संधीर्णं भूत् । रूपपातेनापि हिसितं मा भवतु Sy ५ एनं सति Sy

६ ऽशिष्टां P अहिसिताभिर्गोभिः सह Sy

७ सायङ्काले Sy

८ अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् Sy.-

९ वेवम् Sy

१० प्रेरकम् is suggested for प्रेरम् ॥ वारि इषस्य प्रेरकम् Sy ११ अविनष्टघनम् Sy

१२ सर्वस्येववरनेवधियम् Sy १३ घनानि Sy

१४ चातुर्मास्येषु वेदववेदे पर्वणि पौष्णस्य हविष- 'पूषन्तव व्रते' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—

'वाममद्य सवितर्यामिमु इव पूषन्तव व्रते वयम्' (ASS 2 16) इति Sy

१५ पूषन् P हे पोषक ! देव । Sy हे पूषन् ! Mah १६ स्ववीपे Sy

१७ कर्मणि वसमाना Sy, Mah, U

१८ घनेम P हिसिता न मयेम Sy न विनश्येम Mah, U १९ वि० P

२० स्तोत्रं P स्तुतिकर्तारं Mah स्तोत्रारोपि U

२१ तादृशावध वयम् Sy

२२ अस्मिन् कर्मणि Sy इह कर्मणि Mah

२३ स्म 'इरन्तो मति' इतीकार उपजनः Sy मवामः Mah

२४ VM ignores कवा and घन ॥ कवा चिदपि Sy कवापि Mah कवाचिदपि U

This stanza=YV 34 41 For SB (13 4 1 15 p 980)

see RV VI 49 8

२५ गच्छन्तीनाम् is suggested for गच्छन्तीम् ॥ परस्तात्—परस्मिन् देशे सुसञ्चारा

वग्यस्मिन् चोरव्याघ्राविमिश्रिते देशे गच्छन्तो गोघनस्य निवारणाय Sy

२६ पोषको देवः Sy

२७ स्वकीय दक्षिणं हस्तम् Sy

२८ परिधान निवारकं करोतु Sy

ताश्चोरा हरेयु । नष्टमपि । अस्मान् । पुनरपि । प्रेरयतु ।

VI.55.

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहै । रथीर्ऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

एहि^१ वाम् । एहि^१ त्वम् । मेघर्था^२ । पौत्रे । 'अद्भ्य पृथिव्यजायत' इति ब्राह्मणम् ।

आगतदीप्ते^{१०} । वामवाम^{११} । ससंचावहै^{१२} ममृष्टी^{१३} भवाभ^{१४} । नेत^{१५} । यज्ञस्य । अस्माकम् ।

१५ १६
भव ।

१. न त्वा श्वोरा P
२. अस्मदीयं गोधनम् Sy.
३. Omitted by D.
४. आगच्छतु । आगमयतु Sy
५. 'एहि वाम्' इति पठञ्च पठं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—'एहि वां षट्' (KSA. 32. 55. P. 23) इति । गतो विनियोग. Sy. भरद्वाजस्येदमार्षम् Du1 भरद्वाजस्यार्षम् SKN
६. आगच्छ Sy., Du1, SKN
७. SKN takes वाम् for त्वम् and explains its form as त्वशब्दस्याय छान्दसत्वात्कारलोप. । त्वम् ।
८. विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य Sy. विमोचयित ! प्रजानां तमोभ्य. पूषन् ! सूर्य ! Du1 संहारकाले असित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिकाले विमुञ्चतीति विमुक् प्रजापतिः तस्य SKN
९. पुत्र ! Sy नप्तः ! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्ने-रादित्यः । इत्यनयापेक्षयाऽपां नपात्त्वं सूर्यस्य । अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात् । नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः । अग्नेरपि च सूर्यो जायते । यदुक्तमप्युपस्थाने—'एष प्रातः प्रसुवति' इति Dur नपात् पौत्र ! कथम्पुनः प्रजापतेः पौत्रत्वम् ? उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्भ्य, अपां च प्रजापतिः स्रष्टा, ततस्तदुत्पत्तिश्रुतेः । अपत्यमात्रनाम वा

नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः SKN.

१०. पूषन् ! Sy. स एवमयमत्र सूर्यसम्बन्धादाघृणि-शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्तिकर्मसु च पठित एवाय 'हरो हृणिः' इति । क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते 'हेळो हरो हृणि.' इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् Dur आगतदीप्ते पूषन् ! SKN.
११. वामवाम P. वामवाम् is suggested for वामवाम् ॥ वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता । 'वा गतिगन्धनयो.' इत्यस्मात् 'आतो मनिन्०' इति विच् । वा गन्तार स्तोतार माम् Sy. आवां परस्परत Du1 अहं च त्व च आवाम् SKN
१२. समयाव सङ्गच्छावहै Sy संसेवावहै Dur पूषापेक्षं च द्विवचनम् । परस्पर सेवावहै । अह त्वा हविषा च संसेवे त्वमपि मा सेवस्व सेवितु मामिच्छ SKN
१३. भवाव is suggested for भवाभ ।
१४. नेता is suggested for नेत ॥ रहिता । नेता Sy. रहयिता गमयिता प्रोत्सर्पयिता Du1 सारथिस्थानीयो नेता SKN
१५. तथा सति तत्रत्य हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थं Sy त्वं यज्ञस्य भव । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाह यज्ञप्रारम्भ प्रत्याशासे । स त्वमुदिहि । त्वय्यु-दिते प्रोत्सर्पतामय यज्ञ इत्यभिप्रायः Dur
१६. आघृणिरागतहृणिः । 'आघृणे संसंचावहै' (RV VI. 55 1.) आगतहृणे संसेवावहै N. 5. 9., SKN II. 326)

रथीतम कपर्दिनमीशान राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् । प्रतिशयेन रथिनम् । चूडा कपर्दं उच्यते तदन्तम् । ईशानम् । धनस्य । महत ।

धनानि । सखायम् । याचामहे ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व । धीवतोधीवतुः सखा ॥ ३ ॥

राय । धनस्य । दाता त्वम् । अग्नि । आघृण । तथा वसोर्धनस्य । राशिरश्च त्वमसि । भजाश्व ।

पूष्णोऽश्वं पूष्णाऽजा अश्वो भवन्ति । कमधनकमधत । सखा ।

पूषणु न्वृजाश्वमृषुप स्तापाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । पूषणम् । क्षिप्रम् । अजाश्वम् । उपस्तुम् । अश्ववन्तम् । स्वर्णरूपम् । य । जरमिता ।

उच्यते अपि वोपपतिरेव जार ।

मातुर्दिधिपुमंश्व स्वसुर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । माता रात्री तस्या ।

१ रथित० P, D

२ प्रतिशयेन रथिनम् । यद्वा प्रतिशयेन रथितार
नेतारम् Sy

३ स्वामिमम् Sy

४ राध्नोत्पनेनेति राधो धनम् । राधसो धनस्य
Sy

५ अस्माकं निप्रमेवंविधं पूषणम् Sy

६ प्रवाहो भवति । स्तोत्रभ्यो बहुधने नैरन्तर्येण
प्रयच्छतीत्यर्थः Sy

७ त्वामस्यघृ० P हे आगतवीप्ते । पूषन् । Sy

८ वसुनो धनस्य Sy

९ सङ्घश्च भवति । धनसङ्घश्च स्वयमेव निवस
तीत्यर्थः Sy

१० अर्वां च P अजाश्व ! is suggested for
भजाश्व ॥ भजाश्वोऽजा एवाश्वो अश्वकार्या
पश्ना यस्य तावुश । Sy

११ पूष्णोऽश्व seems to be redundant

१२ पूष्णोऽश्ववा P

१३ सर्वस्य स्तोत्रवत् पूष्यस्य Sy

१४ निप्रमूतश्च भवति Sy

१५ Omitted by P

१६ पोषकं वेवम् Sy

१७ क० D अश्व Sy

१८ छागवाहनम् Sy

१९ उपस्तवाम Sy

२० अश्ववन्तं बलवन्तं वा Sy

२१ स्वर्णरूपं P ससुर्यं is suggested for
स्वर्णरूपं ।

२२ पूषा Sy

२३ जार उपपतिरित्युच्यते तं पूषणमित्यन्वयः Sy

२४ भरद्वाजस्यार्थम् Dur भरद्वाजस्य SKN

२५ रात्रित्वस्याऽ D निर्माश्या रात्रेऽ Sy माता
रात्रिरादित्यस्य । स हि भगवान् रात्र्या
जघने प्रातश्चेति कुमार इव स्त्रिया प्रसवकाले ।
तेन ज्ञायते रात्रेरेवासी ज्ञायत इति । अता
रात्रिर्माता । तस्याऽ Dur माता आदित्यस्य
रात्रिः । तताजन्तरमुत्पत्तेः । ततोऽप्य कन्या
वगममात् । तस्याऽ मातुः SKN

पतिम्^१ । स्तोम्^२ । उषसं^३ । जारं^४ । शृणोतु^५ । अस्मान्^६ । इन्द्रस्य^७ । भ्राता^८ । मम^९ च ।
सखीति^{१०} ।

१. पतिं पूषणम् Sy स एव धारयिता रोद्धा त मातुर्दीधिषु धारयितारम् Dur धारयितार स्वोदयेन विरोद्धारमित्यर्थः SKN

२. स्तौमि is suggested for स्तोम् ॥ अहमन्नवम् । उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् Dur - न्वीम्यहं यद्यद्विवक्षितम् SKN.

३. अस्मिन्मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रदृगुषसमाह । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते, 'साहचर्याद्वा रसहरणाद्वा' भ्राता स्वस्त्रा साक बाल्ये नित्यमेव चरति । तथा चोषसा साकमादित्य इत्येतत् सामान्यम् । रसहरणाद्वा उषाः स्वसास्यादित्यस्य । भ्रातृस्वस्त्रोः सह भोजनाभिप्राय सामान्यम् Dur. एकतो रात्रेर्जातत्वादादित्यस्य स्वसोषाः । भ्राता भगिन्याः सहचारी भवति । तदीयानां च क्रीडनकानामपहर्ता बाल्ये । आदित्यश्चोषसा सहचारी, तदीयानाञ्च रसानामवश्यायानां शोषणेनापहर्ता । अतः साहचर्यसामान्यात्तदीयरसापहरणसामान्याच्चोषा अस्य स्वसोच्यते SKN.

४. पूषा Sy. आदित्यो हि पूषा । 'अथ यद्रश्मिपोष पुष्यति तत् पूषा भवति' (N 12 16) इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पौष्णे एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतदादित्यस्य दर्शितम् । अथादित्योऽपि मनुष्यजार. । पारजायिक इत्यपिशब्दः । अयमेवास्मिन् मन्त्रे "उदीरय पितरां जार आ भगम्" (RV X 11 6^a) इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृश. । नैकतानां वा स्यात् । 'तथा' पुन. सति 'स्त्रीभगः' एव स्यात् । भग. 'भजतेः' सेवनार्थस्य । स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स हि परकीया स्त्रियं भोगेन सार्वार्द्धिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति विपरिणामयति म्लानरूपा करोति न तथा निजो भर्ता । त च दृष्ट्वा तद्दर्शनेनैवोदीरित एव यथा स्त्रियो भग उपस्थः पुरुषश्चिन्तनसम्प्रयोगोत्कण्ठतयाऽऽर्त्तभवति तथैवमरणयोक्त्रादि-

हस्तानस्मान् युष्मन्मिसन्थिषून् दृष्ट्वोदीरय त्वमात्मानं हे भगवन्नग्ने ! इत्येव योज्य जारशब्दे मनुष्यत्रिषये सति Dur

स च मयोच्यमानः तस्या जरयिता । तदुदये हि सा जीर्यति, अतस्तस्या जारः SKN

५. स पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमहमन्नवं तच्च साधयतु । साम्प्रतं च यद् ब्रूमस्तच्च शृणोतु । श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः Dur

६. अस्माकं स्तोत्राणि Sy.

७. मध्यमस्य चेन्द्रस्य Dur उभयोरिन्द्रादित्ययोरेव SKN

८. सहजातः पूषा Sy. यतः स य एवं मम समानख्यानः, अतः भ्राता, उदकभागहर्ता । अथवा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसौ दीप्यते Dur

कस्मात् कारणात् ? मनोर्जातत्वाद् भरणाद्वा । स हि रसान्मध्यमस्य रश्मिभिरादाय तैस्त बिभर्ति SKN

९. स्तोतुः Sy

१०. मित्रभूतोऽस्तु Sy. स एव चादित्यः सखा समानख्यानः । यथैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः । एवमसावपि तापप्रकाशपाकरसादानवर्षादिलक्षणे कर्मणि जगदनुग्राहकेऽभिप्रवृत्तः । इत्येतस्मादावयोः समानख्यानत्वम् Dur स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन सखीभूतः SKN

११. यद्यपि पौष्णे सूक्ते पठ्यमानत्वात्पौष्णीयमृक् । तथाप्यादित्य एवोत्तरावस्थ पूषा न वस्त्वन्तरमित्यविरोधः SKN उषसमस्य स्वसारनाह साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वय मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजते. N 3 16, SKN II.

आजासः पूषण् रथे निशृम्मास्ते जनश्रियम् । देव वहन्तु विभ्रतः ॥ ६ ॥

आजासः । भावहन्तु । अजा । पूषणम् । रथे । 'निशृम्भ्य हारिण इति यास्कः । तं । जातश्रियम् । देवम् । वहन्तु । धारयन्त ।

VI 56

य एनमादिदेशति करम्मादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

य एनम् । य । एनम् । पूषणम् । सम्प्रदानत्वनाविशति । करम्भस्यात्ता । इ । न । तनान्य । देवः । आदेष्टव्यो भवति धनप्रदानाय ।

उत धा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृथाणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत धा । अणि । व । खनु । स । अतिशयन रथी । सख्या । सता पति ।

- १- भरद्वाजस्यार्षम् Dur, SKN
- २ धानयन्तु Sy आकारो बहुत्वित्थनेन सम्बध्यते SKN
- ३ छागा Sy अजा अजा Dur पूषोअथा SKN
- ४ रथेष्वस्मितम् Dur तृतीयार्थ एषा सप्तमी । रथेन SKN
- ५ नित्यम् P निशृम्भ्य सम्बध्य हारिणः Sy एषमत्र समागमिभक्त्यन्तत्वाद्भास इत्यनेन 'निशृम्भा' इत्येतदश्वविशेष्यम् । सति घाश्व विशेषणत्वे 'निशृम्भ्य हारिणः' षोडशहारिणः । तस्याभीष्टत्वाद्वागमनस्य Dur निशृम्भा षोडशगामिन इत्यर्थः SKN
- ६ निशृम्भा निशृम्भ्यहारिणः N 64
- ७ पूषो वाहनतया प्रतिष्ठासिद्धागा Sy य एष-सप्तमा अजास्ते Dur तन्मन्त्रभूतेर्येच्छव्यो अथाहार्यः । ये SKN
- ८ गार्हृष्टिः P जनं स्तोतुसङ्घं भयति गच्छतीति जनमी । तम् Sy उद्भूतश्रियमित्यर्थः Dur षोडशं पूषणम् ? उच्यते, जनश्रियं वीप्तमित्यर्थः SKN
- ९ धानादिपुणम् SKN
- १० भावहन्तु Dur भावहन्तु, अस्मान्प्रति SKN

- ११ धारयमाणा Dur सम्यग्धारयन्तः SKN
- १२ भावहन्तवजा पूषणं रथे । निशृम्भ्यहारिणस्ते । जनश्रियं जातश्रियम् N 64, SKN II 398
- १३ 'य एनम्' इति षड्ब्रह्मं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अन्त्यामुष्टुबाबी पञ्च गायत्र्यम् । तथा चानुक्तान्तम्—'य एनमस्यानुष्टुप्' (KSA 52 56 P 23) इति । गतो विमियोगः Sy १४ स्तोता Sy
- १५ पौषकम् Sy
- १६- ०वानत्वेनावि० is suggested for ०वानं त्वमावि० ॥ अविष्टौति Sy
- १७- करम्भाणां धृतमिधाणां यवसुक्तानामस्ता Sy
- १८- ०करं स्यात्ते D इति is suggested for इ Sy
- १९ पुष्पेणान्यः Sy
- २० आदेष्टव्यः स्तोतव्यो भवति । पूषण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य साभात् वेवतान्तरं न स्तोतीत्यर्थः Sy
- २१ शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रतिष्ठासाङ्गः Sy
- २२ अतिशयेन रथी महारथः Sy
- २३ मित्रभूतेन पूषणा Sy
- २४- सता पामयिता Sy,

सहायेन पूष्ण । असुरान् । अत्यन्त हन्ति ।

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उतादः । अपि च । एतत् । पर्वति । आदित्ये । सुवीर्यं पूषा । चक्रम् । हिरण्यमयम् । नितरामी-
रयति । नृतम ।

१. ०ये P सहायभूतेन युक्तः सन् Sy
२. पूषः P. पूष्णा is suggested for पूष्णः ।
३. शत्रून् Sy
४. हन्ति । इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः. Sy
५. VM. ignoles इन्द्रः ।
६. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN
७. 'उत अपि अथ' इति छन्दसि समानार्थाः । अपि चक्रमीरयति, अपि रसानादत्ते, अपि तमांस्यपहन्ति Du1 उतोऽप्यर्थे SKN
८. तत् Sy अमुष्मिन्नादित्यमण्डले Du1 अद इत्यपि द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन् SKN
९. पर्ववति is suggested for पर्वति ॥ परुषमति पर्ववति भास्वति वा Sy. पर्वभिस्तद्वति, अथवा भास्वति भासा तद्वतीति, अहोरात्रादिपर्वं तद्वति, इत्यौपमन्यवः Du1 स्वैरवयवैः पर्वभिः कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्यामहोरात्राभ्यां वा पर्ववति भास्वरे वा SKN
- १० गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् Sy गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्थाधिनि Du1 गन्तर्यादित्यमण्डले स्थित इत्यर्थः SKN
- ११ प्रेरकः Sy सूर्योऽवस्थित Du1 कोऽसौ ? सूरौ धर्ता SKN
- १२ पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्ट्या । अन्यत्र 'इय वै पूषा' इति भूमिरुच्यते, पूषाऽऽदित्यमण्डलान्तःपुरुष । तदेव पर्ववद् भास्वद्वा Dur
१३. रथस्य चक्रम् Sy. चक्रं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलम् Du1 चक्राकृतिदेवादित्य-

मण्डलम् SKN

१४. सुवर्णनिर्मितम् Sy तेजोमय चक्र चक्राकृति Dur हिरण्ययमुज्ज्वलवर्णत्वात् । हिरण्यमेव वा SKN
१५. नितरा प्रेरयति स्म Sy नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तमयमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थितः पर्ववति मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान्, चक्र लवक्षणनिमेषघट्टिमुहूर्ताहोरात्रार्द्धमासमासत्वंयनवत्सरलक्षणं कालचक्र सर्वभूतहारि हिरण्यय हिरण्यमं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुं न्यैरयन्नित्यमीरयति Dur नियतमुदयास्तमयाय प्रेरयत् SKN
१६. अतिशयेन रथी नेतृतमो वा Sy कीदृशः पुनः स सूर्य ईरयति ? रथीतमः । अन्येऽपि रथिनः सन्ति । अयन्तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । य एवङ्गुणयुक्तः पूषा त वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम. Du1 अन्येऽपि रथिनः सन्ति । अयन्तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । अतिशयेन रथीत्यर्थं SKN
१७. अथवा ब्राह्मणचक्रमिति दर्शनाच्चक्रशब्दः समूहवचन । तच्चात्र सामर्थ्यादुदकस्याह न यस्य कस्यचित् । उदकसमूह पृथिवीतो रश्मिभिरात्मानमुज्ज्वलन्त प्रति प्रेरयति भौमान् रसानादत्त इत्यर्थः । अथवा हिरण्ययशब्देनोदकमुच्यते 'हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै' (RV II 35 10^d) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादुदकात्मकचक्रमित्यर्थः SKN आदित्योऽपि गौरुच्यते । 'उतादः परुषे गवि' पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः N. 2.6., SKN. II.50.

यद्यत्वां पुरुष्टुतं ब्रवाम दक्ष मन्तुमः । तस्य नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यद्यत् । यत् । भय । द्वा । बहुभि स्तुत । ब्रवाम । दक्षनीय । ज्ञानवन् । तत् । सुष्टु । साधय ।

भस्माकम् । स्तोत्र मदीय वा वनम् ।

इमं च नो गवेषण सातये सीषधो गणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुत ॥ ५ ॥

इमं च । इमम् । च । भस्माकम् । गवामेषितारम् । दानाय । मनुष्यगणम् । दूरादेव त्वम् ।

भवसि । पूष । विभूत ।

आ ते स्वस्तिमीमह आरेभ्यामृपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ ते स्वस्तिम् । आयाचामह । स्वस्तिम् । त्वदीयाम् । दूरपापाम् । सन्निकृष्टधनाम् । भय ।

च । श्व । च । सर्वस्य धनस्य विस्तारय ।

१ यन् उद्दिश्य Sy

२ इषानीम् Sy

३ त्वा is suggested for द्वा ॥
त्वाम् Sy

४ हे बहुभियंजमानं स्तुत । Sy

५ नु० D

स्तवाम Sy

६ ज्ञानवन् । पूषन् ! Sy

७ सुष्टुषि D

८ उत्पावय Sy

९ मन्म मननीयं तद्धनम् Sy

१० गवामेषितारम् Sy

११ सामाय Sy

१२ मनुष्यसङ्घम् Sy

१३ दूरदेशेऽपि Sy

१४ पूषन् is suggested for पूष ॥

१५ ०त् D प्रख्यात Sy

१६ VM ignores सीषध ॥ सीषध साधय
Sy

१७ हे पूषन् ! Sy

१८ अनियाचामहे Sy

१९ P adds ते before स्वस्तिम् ॥ कल्याणी
रक्षाम् Sy

२० ०या D

त्वया देयाम् Sy

२१ दूरेष्वच P दूरेऽथ पापं यस्यास्तावृशीम्
Sy

२२ सन्नद्ध० P

उपगतधनम् Sy

२३ ईदुशीं स्वस्तिमस्मिन्श्च काले Sy

२४ परस्मिन्नपि विने Sy

२५ Omitted by P

२६ विस्ताराय is suggested for विस्तारय ॥

सर्वेश्वरिभिस्तायत इति सर्वतातियंता । तद
यम् । यद्वा सर्वेषा भोगानां विस्ताराय
सववा सवतात्पर्यम् Sy

२७ VM explains सर्वतातये once
only

VI 57.

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा नु । इन्द्रापूषणौ । क्षिप्रम् । वयम् । सख्याय । अविनाशाय । हवामहे । अन्नलाभाय च ।

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । सोमम् । एकम् । उपासीदद् इन्द्र । पातुम् । अधिपवणफलकयो । अभिपुतम् । करम्भम् ।
पूषा । इच्छति ।

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

[अजाः] । अजा । पूषण । हरी । इन्द्रस्य । मम्भृती । स ताभ्याम् । शत्रून् ।
हन्ति ।

१. 'इन्द्रा नु पूषणा' इति षडृचमष्टमं सूक्तं भर-
द्वाजस्यार्धं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तञ्च
—'इन्द्रा न्वैन्द्रं च' (KSA 32 57 P
23.) इति । गतो विनियोगः Sy.
२. नुः D भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्य
SKN
३. इतरैतरयोगादिन्द्रपूषञ्छब्दयोरुभयत्र द्विवच-
नम् । इन्द्रापूषणौ देवौ Sy. हे इन्द्रापूषणौ !
Dui इन्द्रशब्देन पूषा पूषञ्शब्देन चेन्द्रः ।
कुतः ? द्विवचनस्थानादिकारश्रुतेश्चान्दसत्त्वादि-
रूपैकशेषो द्रष्टव्यः । इन्द्रापूषणौ युवाम् SKN
४. अद्य Sy. नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम्
SKN
५. वयं नित्यं यज्ञेऽपि वदमाशास्महे इति Dui
६. सखित्वाय Sy. समानख्यानाय Dur सख्याय
स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणाय SKN
७. ०या P शोभनाय Sy स्वस्त्ययनाय च
Dur
८. आह्वयाम । स्त्वाम Sy. आह्वयामहे युवाम्

Dur नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे SKN.

६. वाजस्यान्नस्य वलस्य वा सातये सम्भजनाय
च Sy. अन्नसननाय च Dur. वाजमन्नं सातिः
सम्भजनम् । अन्नसम्भजनाय चात्मनो युवयोर्वा
SKN. N. 7.10., SKN III. 57.

१०. एयकम् P. एकः is suggested for
एकम् ॥ अनयोरेकतर इन्द्रः Sy

११. उपसीदति । उपगच्छति Sy.

१२. घृतसिक्तं सक्तवात्मकं हविर्भक्षयितुम् Sy.

१३. एकतरः पूषा Sy.

१४. The *pratika* is supplied by the
Editor.

१५. अजाः P छागाः Sy

१६. एतत्सजावश्वौ वाहकौ Sy.

१७. अपरस्येन्द्रस्य Sy

१८. सम्यक् पुष्टौ Sy.

१९. स चेन्द्रः Sy.

२०. VM ignores वह्नयः ॥ अनयोरन्द्रा-
पूषणोर्वह्नयो वाहका अश्वाः Sy.

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरुपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सर्चा ॥ ४ ॥

यदिन्द्रः । यवा । इन्द्र । नयति । गच्छन्ती । मही । रूपः । वपितुं तमः । तु । पूषा । भवति ।

स सहाय ।

तां पूष्याः सुमतिं वयं वृषस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रंमामहे ॥ ५ ॥

तां पूष्या । ताम् । पूष्या स्वभूताम् । सुमतिम् । वयम् । वृषस्य । शास्त्रामिव । प्रकषेणाश्रयाम ।

इन्द्रस्य । च ।

उरपूषणं युवामहेऽभीशूरिव सारथिः । मद्भा इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् पूषणम् । पूषणं वयम् । उरुवामहे अग्निमुक्तमानयनमृचव । अभीशूनिव । सारथि । मद्भवे ।

अविनाशाय । इन्द्रं च ।

VI 58

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अर्वसि स्वधावो मद्रा ते पूषभिर्ह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । शक्रम् । ते ।

- १ इमं लोकं प्रापयति Sy
- २ गम्भी Sy ३ बृष्टपुष्कामि Sy
- ४ अतिशयेन वविता Sy
- ५ तत्र is suggested for तु ॥ तत्र तवा नीम् Sy ६ पोषको देव Sy
- ७ सहसा य P स seems to be redundant अस्येन्द्रस्य सहाय Sy
- ८ प्रतिद्वाम् Sy ९ पोषकस्य देवस्य Sy
- १० कल्पार्थी मतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy
- ११ महीरुहस्य Sy
- १२ प्रकृष्टा बुधां शास्त्रामिव Sy
- १३ अयसम्यामहे । आश्रयामह इत्यर्थः Sy
- १४ पोषकं देवम् Sy
- १५ उद्योजयाम । उद्योजनमाकषणम् Sy
- १६ सारथि सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रक्ष्मीनश्य-
यम्भनार्थान् यथा कथति तद्वत् Sy
- १७ मह्य Sy

- १८ रक्षार्थम् Sy १९ ०नायन्त्रं P
- २० 'शुक्रं ते' इति षतुर्द्वयं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं
पोषणम् । द्वितीया जगती शिष्यास्त्रिष्टुभः ।
तथा आनुष्कान्तम्—'शुक्रं षतुष्कं द्वितीया
जगती' (KSA 32 58 P 23) इति ।
वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविषः 'शुक्रं ते'
इति यावत् । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं
ते अन्यद्विहेह व स्वतवस' (ASS 2 16)
इति । एकादशिनस्य पोषणस्य पशोर्वपायार्थं
यावत् । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यत् प्रपथे पथामजनिष्ठ पूषा' (ASS 3 7)
इति । अभिष्टवेऽप्येया । सूत्रितञ्च—'शुक्रं
ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्वपथं गोपामनियधमानम्'
(ASS 4 6) इति Sy भरद्वाजस्यार्थम् Dur
भरद्वाजस्य SKN २१ हे पूषन् । Sy
२२ शुक्रत्वर्थम् Sy शुक्रत्वर्थोऽत्र शुक्रत्वर्थः ।
शुक्रत्वर्थः SKN २३ तव Sy तव च्छम् Dur.

VI 57.

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा नु । इन्द्रापूषणी । क्षिप्रम् । वयम् । सख्याय । अविनाशाय । हवामहे । अन्नलाभाय च ।

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । सोमम् । एकम् । उपासीदद् इन्द्र । पातुम् । अधिपवणफलकयो । अभिपुतम् । करम्भम् ।

पूषा । इच्छति ।

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

[अजाः] । अजा । पूषण । हरी । इन्द्रस्य । सम्भृती । स ताभ्याम् । अन्नं हन्ति ।

१. 'इन्द्रा नु पूषणा' इति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तञ्च —'इन्द्रा न्वैन्द्र च' (KSA. 32 57 P. 23) इति । गतो विनियोगः Sy.

२. नुः D भरद्वाजस्येदमार्धम् Du1 भरद्वाजस्य SKN.

३. इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्छब्दयोरुभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणी देवी Sy. हे इन्द्रापूषणी ! Du1 इन्द्रशब्देन पूषा पूषञ्शब्देन चेन्द्रः । कुतः ? द्विवचनस्थानादिकारश्रुतेश्छान्दसत्त्वाद्विरूपैकशेषो द्रष्टव्यः । इन्द्रापूषणी युवाम् SKN

४. अद्य Sy. नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् SKN

५. वयं नित्य यज्ञेष्विदमाशास्मह इति Dur

६. सखित्वाय Sy समानख्यानाय Du1 सख्याय स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणाय SKN.

७. ०या P शोभनाय Sy. स्वस्त्ययनाय च Du1

८. आह्वयाम । स्तवाम Sy. आह्वयामहे युवाम्

Dur नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे SKN

९. वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च Sy. अन्नसननाय च Du1. वाजमन्न साति सम्भजनम् । अन्नसम्भजनाय चात्मनो युवयोर्वा SKN N 7.10., SKN III. 57.

१०. एयकम् P. एकः is suggested for एकम् ॥ अनयोरेकतर इन्द्रः Sy

११. उपसीदति । उपगच्छति Sy.

१२. घृतसिक्त सक्त्वात्मकं हविर्भक्षयितुम् Sy

१३. एकतरः पूषा Sy.

१४. The *pratika* is supplied by the Editor.

१५. अजाः P छागाः Sy

१६. एतत्सजावश्वौ वाहकौ Sy.

१७. अपरस्येन्द्रस्य Sy

१८. सम्यक् पुष्टौ Sy

१९. स चेन्द्रः Sy

२०. VM ignores वह्नयः ॥ अनयोरन्द्रापूषणोर्वह्नयो वाहका अश्वाः Sy.

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरुपो घृपन्तमः । तत्र पूषामवत्सर्चा ॥ ४ ॥

यदिन्द्र । यवा । इन्द्र । नयति । गच्छन्ती । महती । अप । वपित्तम । तु । पूषा । भवति ।

स सहाय ।

तां पूष्यः सुमति वय वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रंभामहे ॥ ५ ॥

तां पूष्ण । ताम् । पूष्णं स्वमताम । ममतिम् । वयम् । वक्षस्य । शास्त्रामिव । प्रकषेणाश्रयाम ।

इन्द्रस्य । च ।

उरपूषण युवामहेऽभीशूरिव सारथिः । मद्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् पूषणम् । पूषणं वयम् । उरुवामहे अभिमुखमानयनमद्यव । अभीशूनिव । सारथि । महतं ।

धविनाशाय । इन्द्रं च ।

VI 58

शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अर्वसि स्वधावो मद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । शक्रम् । ते ।

- १ इमं लोकं प्रापयति Sy
- २ गन्त्री Sy ३ वृष्टपुत्रकानि Sy
- ४ प्रतिशयेन वर्षिता Sy
- ५ तत्र is suggested for तु ॥ तत्र तवा नीम् Sy ६ पोषको वेव Sy
- ७ सहसा य P स seems to be redundant अस्येन्द्रस्य सहाय Sy
- ८ प्रतिशाम् Sy ९ पोषकस्य वेवस्य Sy
- ० कल्पार्थी मतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy
- १ महीरुहस्य Sy
- २ प्रकृष्टां बुद्धां शास्त्रामिव Sy
- ३ भवसन्ध्यामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः Sy
- ४ पोषकं वेवम् Sy
- उद्योनयाम । उद्योजनमाकषणम् Sy
- सारथिः सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रक्ष्मीनश्च
- बन्धनार्थम् यथा कथति तद्वत् Sy
- महाय Sy

- १८ रक्षार्थम् Sy १९ ०नायत्र P
- २० 'शुक्रं ते' इति चतुष्टयं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पोष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा क्षानुफान्तम्—'शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती' (KSA 32 58 P 23) इति । वेदवेवे पर्वणि वेदवेवस्य हविषः 'शुक्रं ते' इति याख्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अयद्यजतं ते अग्यबिहेह वः स्वतवसः' (ASS 2 16) इति । एकादशिनस्य पोष्णस्य पशोवपामा एपेव याज्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अग्यद्यजतं ते अग्यत् प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा' (ASS 3 7) इति । अत्रिष्टुष्टयया । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अग्यद्यजतं ते अग्यवपथ्यं गोपामनिपद्यमानम्' (ASS 4 6) इति Sy भरद्वाजस्यार्थम् Dur भरद्वाजस्य SKN २१ हे पूषन् । Sy
- २२ शुक्लवर्षम् Sy शुक्रशब्दोऽत्र शुक्लपर्यायः । शुक्लम् SKN २३ तव Sy तव स्मन् Dur

अन्यद् रूपम् । ययजगद्व सामर्थ्यात् कृष्णवचन स त्वम् । नानारूपे । अहोरात्रे । आदित्य इव च ।
भवसि यथाहोरात्राभ्या युक्त आदित्य तस्य' हि पार्श्वयोरहोरात्रे भवत, यास्कस्त्वाह 'शुक्र ते अन्यत् ।
लोहित ते अन्यत् अज्ञिय ते अन्यत् इति वा' इति सर्वाणि । प्रज्ञानानि । रक्षासि । अन्न च भन् ।

१. एकमहर्भवति वासरात्मकम् Sy. यल्लोहितम् ।
अन्यत्तत्र रूप शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहि-
तादि Du1 एकम् । किं पुनस्तत् ? साम-
र्थ्याद्रूपम् SKN

२. यजत० is suggested fo1 ययज० ॥
यजिरत्र सङ्गतिकरणे वर्तते । यजनीय प्रकाशेन
सङ्गमनीय स्वतः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति
रात्राख्यम् Sy यज्ञार्हम् । अन्यदयज्ञियम्,
अयज्ञार्हमन्यत् । भगाशरूपेण हि नायमिज्यते
विज्ञायते हि—'तस्मादेतौ भगाशो यज्ञेन यजन्ते
Dur यजतशब्दोऽत्र शुक्लप्रतियोगित्वाल्लो-
हितपर्यायः । लोहितं तेऽन्यदपर रूपम् । पूषा-
ऽध्यादित्यः । तस्य मध्यन्दिने शुक्ल रूप,
लोहितमुदयास्तमययो । अथवा शुचेर्दीप्त्यर्थस्य
शुक्, रो मत्वर्थीय । शुक्र दीप्तिमद्रुच्यते ।
दीप्तिमत् ते तवैक रूप मण्डलाख्यम् । यजत
यष्टव्यमन्यन्मण्डलस्याधिष्ठायकम् SKN

३. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy विषुरूपे भवत ।
एते शुक्लकृष्णे रूपे Du1 ते चैते विषुरूपे
परस्पर भिन्नरूपे शुक्लरोहितत्वरूपेण SKN

४. अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा हे
पूषन् ! त्वदीयमन्यदेक रूपं शुक्र निर्मल
दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेक रूप यजत
केवलं यजनीयं न प्रकाशक रात्रेरुत्पादकम् ।
अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च

रात्रिश्च भवत । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य
एव कर्ता कथमत्र प्रसक्तिरिति तत्राह Sy
अहोरात्रे कर्मणोदयेन शुक्लमह. करोपि ।
अस्तमयेन कृष्णम् Dur ते वाऽहनी अहोरात्रे
एते त्वमसि । तव चैते कर्मणी युतस्त्वत्कर्तृके
एते अतस्त्वमसि SKN

५ यथा द्यौरादित्य. प्रकाशयिता तथा त्व प्रका-
शकोऽसि Sy यथा द्यौरादृत्य सर्वं वर्तत एव
त्वमपि Dur द्यौरिव च त्वमसि । यथा
द्यौर्व्यापिनी तथा त्वमसीत्यर्थ SKN

६. विश्वायोहो० P

७. शुक्ल D

८ तेन् P, D

९. N 12 17

१०. सर्वा Sy., Du1 सर्वाश्च SKN

११. प्रज्ञा. Sy

प्रज्ञा प्रज्ञावताम् Du1

१२. रक्षासि । अत. कारणात्त्व सूर्य इव भवसीत्यर्थ
Sy. त्वमवसि पालयितृत्वात्पालयसि ।
उद्यन्ननुगृह्णासि Du1 प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशदानेन
त्व पालयसि SKN.

१३ अन्न च तत् D अन्नवन् । is suggested
for अन्न च भन् ॥ हे अन्नवन् ! Sy
स्वधेत्युदकनाम वा रश्म्याहृतेनोदकेन हविलक्ष-
णेनाग्नेन वा तद्वत् SKN.

भजनवती । ते । पूषन् । ममि । राति । अस्तु ।

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियजिन्वो भुवने विश्वे अपित ।

अप्रा पूषा शिथिरामुद्वरीषृजत्संचचाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः । अजाश्वः । पशुतां पालयिता । अश्वगृहः । कर्मणः प्रीणयिता । सर्वस्मिन् । भुवने ।

सर्पतः । अप्रांम् । अश्वः पतन्तीम् । पुनः पुनरुद्वरन् । पश्यन् । भुवनानि । देवः । गच्छति ।

यास्ते पूषाश्वो अन्तः समुद्रे हिरण्यमीरुन्तरिचे चरन्ति ।

तामिरीसि द्यूत्या सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

यास्ते । या । ते । पूषन् । नावः । समुद्रमध्यः । चरन्ति । हिरण्यमयः । अन्तरिक्षः । वः ।

- १ कल्याणी Sy SKN भवनीया स्तुत्या Dur
- २ तावुशस्य तव Sy पूषन् ! यं स्वामेवमावि गुणयुक्तमप्राश्व तव तस्य Dur तुज्यं हे पूषन् ! SKN
- ३ अस्मासु Sy अस्मिन् कर्मणि Dur इहा स्मवीये यज्ञे SKN
- ४ वानम् Sy Dur हृषिषो वानम् SKN
- ५ भवतु Sy अस्माप्रत्यस्तु, इत्येतवाशास्महे Dur कृन् SKN
- ६ VM explains ते । अन्यत् once and ignores हि ॥ हि यस्मात्कारणात् Sy हिरण्यं चायं अथवा—मत्रा ते, इति ते-शब्द 'कर्तृकर्मणो कृति' (Pa 2365) इति कर्तृलक्षणवच्छन्तः । कल्याणी ते स्वक सृष्ट्या रातिरिहास्तु । कल्याणं वानमिहास्मभ्यं वेहीत्यर्थः । द्वितीये व्याख्याने यज्ञतमिह माध्ये—भाजनं स्वपानपात्रे तेन तद्वती SKN शृषं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । मजतं ते अन्यत् । पशियं ते अन्यत् । विषमकर्मणे ते अहनी कर्म शौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञा नापयसि । अश्वधन् ! भजनवती ते पूषसिह वतिरस्तु N 12 17, SKN IV 116

७. अजाश्व D

८. अजाश्व च P अजाश्व is suggested for

अजाश्व D अजाश्वान् Sy

- ९ वाजा अश्वानि पस्त्ये गृहे यस्य तावुशः Sy
- १० धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता Sy
- ११ धियवस्मिन् सर्वस्मिन् Sy
- १२ भुवने P लोके Sy
- १३ अपित is suggested for सर्पतः ॥ प्रजा पतिना पोषकत्वेन स्यापित Sy
- १४ भारां स्वहस्तगताम् Sy
- १५ पा० P शिथिरां सतीम् Sy
- १६ उद्वरन् Sy
- १७ सम्पश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् Sy
- १८ सर्वांल्लोकान् नूतजातानि वा Sy
- १९ नभसि गच्छति Sy
- २० VM ignores पूषा ॥ अत एवन्मूतः पूषा पोषको देवः Sy
- २१ वीष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयो 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे श्रुचावनुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'यास्ते पूषाश्वो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा प्राशा अश्वधे सर्वा' (ASS 37) इति Sy
- २२ स्ववीया Sy
- २३ उवयी Sy
- २४ सञ्चरन्ति Sy
- २५ हितरमणीया Sy
- २६ हिरण्यमन्तः P नभसि Sy

ताभिस्त्वम् । सूर्यस्य । दूत्याम् । गच्छसि देवैः सहासुरवधार्थं समुद्रस्य पारे गत समुद्र स्वभार्यामुत्कण्ठिता प्रति पूषण प्राहिणोत् । हे कामेन, स्तोतृभिर्वशीकृत । स्तोतृणामन्नम् । इच्छमानं ।

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्भववा दस्मवर्चाः ।

यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । पूषा । गोभनो बन्धु । दिव । च । पृथिव्या । च । अन्नस्य । पद्वति । धनवान् । दर्शनीयतेजा । य पूषणम् । देवा । दत्तवन्त । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । महान्तम् । सुगमम् ।

VI.59.

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्यां ३ यानि चक्रथुः ।

हृतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र नु वोच । प्रव्रवीमि । क्षिप्रम् । सुतेषु सोमेषु । युवयो । वीर्याणि । यानि युवाम् । चक्रथुः ।

१. नौभिः Sy.

२. कदाचिद्देवैः साधं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि सञ्जातौत्सुक्या बभूव ता प्रति सूर्यः पूषणं प्राहृषीत् । तेन चात्र पूषा स्तूयते Sy.

३. सूर्यः is suggested for समुद्रः ।

४. पश्वादिविषयेण Sy.

५. Sy seems to take कृत voc. sing as कृतः nom. sing. and explains वशीकृतोऽसि ६. हविलक्षणमन्नम् Sy

७ इच्छन् is suggested for इच्छमान ।

८. पोषको देवः Sy.

९. शोभनो बन्धुर्भवति Sy

१०. द्युलोकस्य Sy.

११. तथेळाया अन्नस्य Sy

१२. वर्धतिः P पतिः is suggested for पद्वतिः । .

१३. 'मघमिति धननाम' (Ngh 2 18) तद्वान् । यद्वा महतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान् Sy.

१४ वर्च इति रूपनाम । दस्म दर्शनीय वर्चो यस्य तादृश Sy cf वर्च इत्यन्ननाम Ngh 2 7.

१५. देवान् P सर्वे देवा. Sy

१६. वन्त is suggested for वन्त ॥ 'पुत्र-पितराववृणीत पूषा' (RV X 85 14.) इति हि श्रूयते Sy

१७. सूर्यायै P सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्याया अश्विनोर्वरणाय Sy

१८. कामेन P पश्वादिविषयेण Sy

१९. स्तोतृभिर्वशीकृतम् Sy

२०. बलवन्त प्रवृद्धं वा Sy

२१. स्वञ्चन सुष्ठु गच्छन्तम् । ऐवविध य पूषण-मददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः Sy.

२२. 'प्र नु वोचा' इति दशर्चं दशम सूक्त भरटाज-स्वर्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रो-ऽनुष्टुभ. शिष्टा. षट् बृहत्यः । तथा चानुक्ता-न्तम्—'प्र नु दशैन्द्राग्नि तु बार्हत चतुरनुष्टु-बन्तम्' (KSA 32 59. P 23.) इति । गतो विनियोग. Sy २३. वच D

२४. वी P प्रवोचम् । प्रव्रवीमि Sy.

२५. अभिषुतेषु सोमेषु अस्नद्यज्ञे Sy.

२६. वयो P

२७. तानि वीर्याणि वीरकर्माणि Sy

२८. कृतवन्तौ Sy.

हता । युवाभ्याम् । पावयितार पृथिव्या । असुरा । हे इन्द्राग्नी ! युवा त्वसुरैर्गृह्णतौ । जीवथ ।

वळित्या महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ट आ ।

समानो वीं जनिता आतरा युव यमाविहेईमातरा ॥ २ ॥

वळित्या । सत्यमेव । इत्यम् । युवयो । महिमा । इन्द्राग्नी । प्रतिशयन स्तोत्रम् । एक एव ।

युवयो । जनयिता । ततश्च आतरौ । युवा भवथ । युगपज्जातौ । इह चहं च मातरौ ययोस्तौ तथोक्तौ ।

अश्लेषरिद्यामाता ? भवतीन्द्रस्यादिति ।

- १ ०क्रमहं० P हता आसन् Sy
- २ पारयितार P पावयितार is suggested for पावयितार ॥ पितर हिंसका । पीयति हिंसाकर्मा । तस्मत्तद्रूपम् । ईवृक्षा असुरा Sy
- ३ तवेव वीम वक्ष्यति—वेवशप्रथ वेवा शत्रव शतयितारो येषां तावृशां Sy
- ४ ०थ D The passage beginning with युवां and ending with जीवथ is omitted by P जीवनवन्तौ भवथ । असुरर्न वाधिताविति यावत् Sy
- ५ The commentary on this stanza is omitted by P भरद्वाजस्यार्यम् Dur भरद्वाजस्य SKN
- ६ युष्मद्विषय यज्जन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथायमित्यर्थं Sy वञ्चति सत्यनाम Dur वळित्येति द्वे अपि सत्यनामनी । 'अभ्यासे भूयांसमथ मन्यन्ते' (N 10 42) इति । अथ भूयस्त्वेनापीनस्त्वम् SKN
- ७ अनेन प्रकारेण Sy इत्या सत्यम् । अमुना प्रकारेण यं सुक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिष्ठस्तमित्येत्पनिनयेनोपनिशन् ववीति Dur
- ८ महत्त्वं Sy महाभाग्यम् Dur माहात्म्यम् SKN
- ९ स्तोष्य D स्तुत्यसमद्वय प्रजापति Sy सबतोऽतिशयेन स्तुत्यं Dur 'पण व्यवहारे स्तुती च' अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । महत्त्वं आतिशयेन स्तुत्यं च SKN

- १० यौ युवामेवमतिर्महानुभावौ तयो Dur
- ११ जनयिता सूर्यं Dur जनयिता, आदित्य प्रजापतिर्वा SKN
- १२ आतरौ स्व Sy तौ युवामेव इत्येकपितृकौ Dur ततश्च समानपितृकत्वाद् आतरौ युवाम् SKN १३ यमलौ सद्गोत्पन्नौ Sy एकजन्मानो Dur न च क्रमजन्मानौ । किं तर्हि यमौ युगपज्जन्मानौ SKN
- १४ इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तावुक्षी स्व । अवितिर्ह्यनयोर्माता । संव विस्तीर्णा भूमिरिती हेह मातराविति भ्रूयते Sy इह च पृथिवी-लोक इह आन्तरिक्षलोकेऽवस्थितौ Dur इहेह, इति च वीप्सा सन्निहिताशोयजगत्प्रवेश प्रतिनिवेशार्था SKN
- १५ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः Dur इह प्रवेशे मातरौ ययोस्ताविहेहमातराविति । सर्वं मगत्प्रवेशमातरावित्यर्थः । माता चेन्द्रान्यो र्घाना सर्वमगत्प्रकृतित्वात् । अवितिर्वा देव मातृत्वात् SKN N 10 21, SKN IV 24.
- १६ The reading is doubtful अग्नेरपि द्यौर्मता is suggested for अश्लेषरिद्या माता ।
- १७ VM ignores आ ॥ आकारः पूरकं समुच्चये वा—देवेभ्यश्च पितृभ्यः आ' (RV X 6 11) इतिवत् । महिमा पेशया समुच्चयः SKN

ओक्त्रिवांसा सुते सचो अश्वान् समीड्वादने ।

इन्द्रा न्वङ्गनी अश्वसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओक्त्रिवासा । सङ्गती । सुते सोमे । सह । अश्वान् । गणशीली । घागेऽदनीये । उन्द्राग्नी ।
क्षिप्रम् । रक्षणार्थम् । इह । आयुधवन्ती । वयम् । देवी । हवामहे ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भुसंश्वन ॥ ४ ॥

य इन्द्राग्नी । य । इन्द्राग्नी । सुतेषु सोमेषु । वाम् । स्तीति । तेषु सोमेषु । हे यज्ञस्य वर्धयितारो ।
नस्य सोममश्नीथ इति वाक्यगेप । अथ योऽयं जोषवाकं वदति जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं
भवतीति जोषवान् वदतः, समीचीनं वक्तुमशक्नोति । हे 'प्राजितहोषिणो' इति यास्कः । न । देवी । तस्य
सोममश्नीथ ।

१. ओक्त्रिवासी समवेती सङ्गती भवतम् । 'उच्च
समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.

२. अभिषुते Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः—अश्वान् Sy.

४. सर्पणशीली Sy.

५. घासदनीये D भक्षणीये घासे Sy

६. The passage beginning with
ओक्त्रिवासा and ending with इन्द्राग्नी
is omitted by P. तादृशाविन्द्राग्नी ।
इतरैतरयोगादिन्द्राग्नेऽग्निशब्दे च द्विवचनम्
Sy. ७. अथ Sy

८. रक्षणेन हेतुना Sy.

९. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१०. वज्रिणावायुधोपेती Sy.

११. दानादिगुणयुक्तौ Sy

१२. आह्वयामहे Sy.

१३. य इन्द्राग्नी omitted by P.

१४. स्तोता Sy.

१५. अभिषुतेषु Sy.

१६. युवाम् Sy.

१७. कुत्सित स्तूयात् Sy

१८. तेषु सोमेषु मध्ये Sy.

१९. हे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारो Sy

२०. सोमश्रीथ P न भक्षयथः Sy.

२१. जोषवाकं P जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन
कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाक्यं
वदतस्तस्य Sy

२२. प्राजितहोषिणो P प्राञ्जितहोषिणो D N १.२२.

पञ्चः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं
ययोस्तादृशौ Sy.

२३. भक्षयथः Sy.

२४. 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं
भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वा सोमेषु
स्तौति तस्याश्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्राजितहोषिणो न देवी-
तस्याश्नीथः । N १.२२.

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्त्यिकेतति ।

विपूजो अश्वान्युजान ईयत् एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी । क । युवयो । एतत् कर्म । जानाति । हे देवौ ! मनुष्य । किं तत् कर्मत्याह—
विपूजो । अश्वान् । समान । रथे । युजान । कर्को इन्द्र । गच्छति मानेन यो रथस्तस्य चतुर्नश्वानाह तेषां च
विष्वक्त्वं केचिद् गच्छन्ति केचिदागच्छन्तीति ।

इन्द्राग्नी अपाद्वियं पूर्वागात्पुद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदुच्चरत्त्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । पादवर्जिता । इयम् । वद्वतीभ्यः । पूर्वा । प्रागच्छति । शीघ्रमुपा । त्वन्त्वा ।
शिरः शिरारहितापीत्यर्थः । मनुष्याणां वयसां च जिह्वया । अत्यन्त शब्द कुर्वणा । चरन्ती । त्रिशत् ।

१ Omitted by P

२ इयम् Sy

३ जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः Sy

४ हे देवौ ! द्योतमानौ ! Sy

५ नानाच्छतो गच्छतः Sy

६ उभयार्थे एकस्मिन् Sy

७ तावृशानश्वान् योजयन् Sy

८ एक is suggested for कर्को ॥ सूर्यात्मना
धर्तमानः Sy

९ सर्वे जगदभिगच्छति । यद्वा विपूजो नाना
रूपानश्वान् ध्यायकान् समान एकस्थे रथे
संघत्तरात्मके युजानो योजयन् युवयोरेक
सूर्यात्मने इयते । प्रागच्छति । एतद्युवयो
कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः Sy

१० VM ignores आ ।

११ मानुषी वागमयोभ्यते । उक्तञ्च 'अथ यस्मा
नुष्वा वाचाह इतीवं कुस्तेतीवं कुस्तेति तदुह
तया धीयते' इति U

१२ वाव० D पादरहिता Sy हे इन्द्राग्नी
स्वयं पादरहितानि Mah पादरहिता
गच्छा U

१३ इय P उवा Sy इयमुवा Mah इयं
वाक् U

१४ पद० is suggested for वद० ॥ पाद
युक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः Sy Mah
पादवतीभ्यः सकाशात् U

१५ प्रथममाश्विनी सती Sy, Mah

१६ प्रागता U

१७ प्रेरयित्री Sy सा च तासां प्रजानां शिरो
हित्वी निद्रत्याजनेन प्रेरयित्री । यद्वा शिरो
हित्वी हित्वा त्यक्त्वा Mah हित्वा परित्यज्य
शिरः प्रथमं पवमन्यत्करोति । नहि स्तोत्रिकया
धात्रः कश्चित्पवनियमोऽस्ति U

१८ प्राणिनां शिरः । यद्वा स्वयमशिरस्का सती
Sy स्वयमशिरस्का सती Mah

१९ ऽतादित्यर्थः P

२० प्राणिनाम् Sy

२१ प्राणिस्थया तवीयेन वागिन्द्रियेण Sy प्राणिनां
वागिन्द्रियेण Mah जिह्वया विदुषः U

२२ कुवाणा D मुषां शब्दं कुर्वती Sy
यद्भुगस्तम् । मुषां शब्दं कुर्वती सती Mah
वदन्ती U

२३ धरति प्रसरति । अत्रभायः । एवं चरन्त्युपा
Mah धरति U

२४ ऽतं D त्रिशत्सङ्ख्यानि Mah कियन्ति
तत्र पदानि त्रिशत्पदानि त्रिशत्सङ्ख्याकानि U

मुहूर्तान्^१ । एकेनाह्ना^२ । अतिक्रामति^३ ।

इन्द्राग्नी^४ आ हि तन्वते^५ नरो^६ धन्वानि^७ वाहोः ।

मा नो^८ अस्मिन्सहाधने^९ परा^{१०} वक्तुं^{११} गविंष्टिषु^{१२} ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी । इह, इन्द्राग्नी^४ । वाहो^५ स्थितानि । धन्वि । योदागे मनुष्या । प्राततज्यानि कुर्वन्ति^६ प्रभायाम्^७ मा । अस्मान् । अस्मिन्^८ । मद्ग्रामे^९ । परित्यजतम्^{१०} । गवामन्वेपणेषु^{११} जत्रुभ्यः प्राजिहीर्षितासु गोष्वित्यर्थं^{१२} ।

इन्द्राग्नी^१ तपन्ति^२ भावा^३ अयां^४ अरातयः^५ । अप^६ द्वेषास्या^७ कृतं^८ युयुत^९ सूर्यादधि^{१०} ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी^१ । तवन्ति^२ । मा^३ । हन्तार^४ । अभिगन्तार^५ । गत्रव^६ । तत्र युवामपाकृतम्^७ ।

१. अवयवभूतान् त्रिंशत् मुहूर्तान् Sy पदा पदानि
गमनसाधनभूतान् मुहूर्तान् Mah

२. दिवसेन Sy.

एकदिनेन Mah

३. एतच्च युवयो कर्म । तत्को जानीयादिति पूर्व-
त्रान्वयः Sy. नितरा क्रमते । अहोरात्रेण
त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रमतीत्यर्थं Mah अतिक्रामति ।
नहि परतस्त्राणविषय. U

४. VM ignores इन्द्राग्नी ।

यद्वा वाक्यपक्षेऽर्थः । इन्द्र प्राणोऽग्नि पुरुष ।
हे इन्द्राग्नी । युवयोरेवैतत्कर्म यद् अपात्
पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेय वाक् पूर्वा
प्रथमभाविनी सती, आ आगात् । पद्वतीभ्य-
पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मक-
वाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशाद् वेदवाचः
प्राथम्य श्रुत्योक्तम्, ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति
एव प्रथमजाया वचसोऽविकृतत्वं निर्णय
मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति ।
शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते । अभ्याज
गा दण्डेन शुक्ला गा दण्डेनाभ्याजेत्येव लौकिक्या
वाचः पदप्रयोगनियमाभावाच् शिरः शिर-
स्थानीयमाख्यातपद हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया
विदुषो वाग्निन्द्रियेण वावद् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एव चरन्ती सा त्रिंश-
त्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति । अत्र पदशब्दो-

ऽङ्गुलवचन । मूलाधारादारभ्य मुलपर्यन्त
त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एव वाग्विषयोऽर्थः
Mah

This stanza=IV 33 93

५ इन्द्रा P हे इन्द्राग्नी ! Sy

६ वाहो P हस्तयो Sy

७ कुर्वते Sy.

८ व्या P The reading is doubtful

९ त्वयाऽस्मिन् दीयमान इत्य कर्तव्यम् BB

१० जेतव्येन महाधनेनोपेते मद्ग्रामे Sy उत्तम
महत्तम धन देहीति तत्र महाधने BB

११ मा परावक्तुं मा परानैषी । यथा महान्त
भार वोढु समर्थो भार नेति न किञ्चित्परा-
वर्जयति, महान्तमपि भारमानयति । एव
त्वयाऽपि कर्तव्यम् BB

१२ VM ignores हि ।

This stanza=TS 2 6 11 3

१३ हे इन्द्राग्नी ! Sy

१४ तपन्ति is suggested for तवन्ति ॥
वाधन्ते Sy

१५. म P माम् Sy

१६. आहन्व्य Sy

१७. अभिगन्व्य Sy

१८. शत्रुसेना Sy

१९. अपाकुरुतम् Sy

रक्षांसि । पृथक्कुक्षतं च वाणि । सूर्यात् प्रस्मान्, मारयतमित्यर्थः ।

इन्द्राग्नी युवोरपि वसुं दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छत रुयि विश्वायुंपोपसम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी । युवयो । अपि । दिव्यानि । वसूनि । पार्थिवानि च सन्ति । प्रयच्छतम् । प्रस्मम्यम् । इह । घनम् । सर्वेषां मनुष्याणां पोपकम् ।

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमैर्भिर्घवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गोभिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी । स्तोत्रवनी । स्तोमै सह । मनुष्याद्धानस्य धोतारी । सर्वाभि । स्तुतिभिर्घुश्रुपिताभि । प्रागच्छतम् । प्रमुम् । सोमम् । पातुम् ।

VI 60

श्रयंद्दृत्रमुत संनोति वाज्मिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसुध्वस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाज्यन्ता ॥ १ ॥

इतषत् । हन्ति । उपद्रम् । अपि च । लभते । भद्रम् । यः ।

- १ इष्टुन् शश्रुन् Sy २ अता P
३ सुयवर्धनात् । यथा ते सूर्ये न पश्यन्ति तथा कुक्षतम्, मारयतमित्यर्थः Sy.
४ अस्मारयतमि० P
५ VM ignores अपि ॥ अपि पञ्चम्य पार्थिवावका Sy ६ Omitted by P
७ हे इन्द्राग्नी ! Sy ८ दिवि भवानि Sy
९ D adds वा after वसूनि ॥ वसूनि हितानि युवयोरैव वतन्ते Sy
१० पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसम्बन्धीनि Sy
११ अतः कारणात् इह अस्मिन् पक्षे Sy
१२ सर्वेषां मनुष्याणां पोपणाय पर्याप्तम् । यद्वा तवस्यायुषः पोपणे लक्षतम् । धान्वासो यणलोपः Sy अप्यव इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
१३ VM ignores आ ॥ अपि Sy
१४ स्तोत्रवनेन P स्तोत्रवहनी is suggested for स्तोत्रवनी ॥ हे उक्थे स्तुतिभिर्घवनीये । Sy १५ स्तोत्र Sy

- १६ ह्यनस्याद्धानस्य धोतारी ! एवम्भूतो ! Sy
१७ शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिर्घव हेतुभूताभि Sy
१८ प्रस्मवीयस्य Sy
१९ सोमस्य Sy २० पानार्थम् Sy
२१ 'इतषद्दृत्रम्' इति पञ्चदशार्धमेकावशां सूक्ष्मं भरद्वाजस्य व्रतनम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतुर्ध्याश्च नव गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्वशी नृहती पञ्चवश्यनुष्टुप् । तथा चानुफान्तम्—'इतषत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुषात्रिष्टुप् युहत्प्रनुष्टुवन्तम्' (KSA 32 60 P 23) इति । गतं सूक्तधिनियोगः । वरुणप्रघासे ध्यन्नागमस्य ह्यिव 'इतषत्' इत्येया याज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी प्रवसा गतं इतषद्दृत्रमुत संनोति वाजम्' (ASS 2 17) इति Sy
२२ स पुरुष हिनस्ति Sy
२३ उपद्रवम् is suggested for उपद्रम् ॥ प्रावरकं शश्रुम् Sy
२४ अत्रे वत्तं वा Sy २५ पुरुष Sy

इन्द्राग्नी । परिचरति । समानाह्वानी । ईश्वरी भवन्ती । बहो । वसुसमूहस्य । प्रतिशयेन वलिनी । वलेन युद्ध कुर्वाणी ।

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसो अग्ने ऊहाः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता योधिष्टम् । ती युवाम् । इन्द्र । सम्प्रति । गा । भियोधिष्टम् । हे अग्ने । त्वम्, अत्र स्व. उदकानि रक्षसि । उपसश्च । त्वयोढा भवन्ति । हे इन्द्र । त्व च । दिश । आदित्यम् । उपस चित्रवर्णा प्रथरोषत् गमयसि । उदकानि । अग्ने ! गन्तृणि । त्व च युवसे । नियुत्वानिति ।

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ वृत्रहणा । आयातम् । हे शत्रूणा हन्तारी । शत्रूणा हन्तृभि । वलैश्च प्रदित्सितै । इतेमुख

१. इन्द्रा अग्नी इतरेतरयोगादुभयत्र पूर्ववद्विवचनम् Sy.

२. परिचरेत् Sy.

३. शत्रूणामभिभवितारौ Sy.

४. ईशानी स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा Sy.

५. प्रभूतस्य Sy.

६. वसव्यस्य वसुसमूहस्य यद्वा स्वार्थिको यत् । धनस्य Sy.

७. प्रतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणाम् Sy.

८. ंणोहम् P वाज हविलक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा वाज स्तोतृभ्यो दातव्यमन्न कामयमानौ Sy.

९. त D

१०. नूनमिति पादपूरणार्थः Sy

११. P adds ती युवामिन्द्र सम्प्रति गा अभियोधिष्ट after अभियोधिष्टम् ॥ अभि० is suggested for भि० ॥ एतान् गवादीनभिलक्ष्य तैरसुरैर्युद्ध कृतवन्तौ Sy

१२. अपः is suggested for अत्र ॥ उदकानि Sy.

१३. सूर्यम् Sy

१४. उषःकालान् Sy

१५. ऊहाः पणिभिरपहता Sy

१६. प्राच्याद्याः Sy.

१७. अभित्यम् D. सूर्यम् Sy.

१८. चायनीयाः Sy.

१९. पृथ P

२०. गमयति P प्रथरोषत् गमयसि seems to be redundant

२१. गाश्च पणिभिरपहतानेतान् Sy.

२२. अग्नेन लोकेनायोजय. । यद्वा असुरैरावृतादिगादीनसुरवधेनावरणमपनीय पृथक् कृतवान् सीत्यर्थः Sy.

२३. नियुद्धिरश्वैर्युक्तः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थं Sy

२४. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः 'आ वृत्रहणा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरत शिक्षत वज्रबाहू' (ĀSS 3 7) इति Sy

२५. आगच्छतम् Sy.

२६. हे वृत्रस्यासुरस्य हन्तारी ! Sy

२७. वृत्रस्य हन्तृभिर्वृत्रहनननिमित्तैः Sy.

२८. इतोमु० is suggested for इतेमु० ॥ अस्मदभिमुखम् Sy.

इन्द्राग्नी ! युवाम् । घन । प्रकृत्वितै सह । प्रस्मासु । भवतम् । उत्तम ।

ता हुवे ययोरिद पभे विश्वे पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता हुवे । ती । ह्वयामि । तयो । इदम् । स्तूयम् । विद्वम् । पुरा । कृत कम् । तायिमो । न ।

कञ्चन हिस्त ।

उग्रा विघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । उग्रो । विघ्नेण ययून्, हन्तारो । इन्द्राग्नी । हवामहे । तो । प्रस्मा । मुत्तयताम् ।

ईदृशे सग्राम ।

१ हे इन्द्र । हे अग्ने । Sy

२ महद्भिः Sy

३ प्राविभवतम् Sy

४ उत्कृष्टतमो Sy

५ VM ignores नमोभि and explains इन्द्र and अग्ने once only प्रस्मभ्यं वासभ्यश्चाप्रश्च साधम् Sy

६ चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसधनऽप्यवाकशऽश्रेता हुवे इति पठहस्तात्रियस्तुत्रे । सूत्रितञ्च 'ता हुवे ययोरिदमिदं वामस्य ममन' (ĀSS 72) इति । पृष्ठपाभिप्लवपहृयो स्तोमवृद्धी 'ता हुवे' इत्याद्या नवर्चं प्राधापार्या । सूत्रितञ्च— 'ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य ममन इत्येकावश' (ĀSS 74) इति Sy

७ तावुशासिन्द्राग्नी Sy

८ प्राह्वये Sy

९ ययोरिन्द्राग्णो Sy

१० पूर्वास्वशु कीर्तित वीर्यम् Sy

११ पश्यते ऋषिभिः स्तूयत । ती इन्द्राग्नी हुव इत्यम्बय Sy

१२ सवम् Sy

१३ पूर्वस्मिन् काले Sy

१४ It refers to इन्द्राग्नी ।

१५ स्तोतुन् हिस्त । प्रतोऽप्रामप्याहूतो रक्षता मिति भाष । मर्धतिहिंसाकर्मा Sy

१६ Omitted by P

१७ उयूणवन्तो Sy Mah

उग्रो, उयूणो U

१८ त्रियेण D.

१९ P and D add हुन्ता before शयून् ॥ मृषो हिसकान् Mah सद्ग्रामस्य सद्ग्राम कारिणो वा U

२० VM seems to explain विघनिनी and मृष together as विघयण शयून् हुन्तारो ॥ विशेषेण हुतवन्तो Sy विशेषण हुतो नाशयतस्तो विघनिनी । हुन्तेर्ण Mah विहन्तारो U

२१ प्राह्वयामहे Sy

प्राह्वयाम Mah U

२२ इन्द्राग्नी Sy तावाहूताधिन्द्राग्नी Mah तो चाहूतो U

२३ प्रस्मान् is suggested for प्रस्मा ।

२४ सुभेयताम् P सुस्यताम् is suggested for सुभेयेताम् ॥ सुस्यताम् । यद्वा मृळतिरुपवय-कर्मा । नोऽप्रामाकं मृळत उपवयां कुस्ताम् Sy मुडयत सुस्यत Mah

२५ ईदृशोऽस्मिन् सद्ग्रामे Sy ईदृशो भयानके सद्ग्रामे कर्मणि वा Mah ईदृशो कर्मणि U

This stanza = YV ३३ 6r

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

[हतः] आर्यकृतानि । उपद्रवाणि । नाशयत । दासकृतानि च । सतामीश्वरौ । तथा वि
नेव । शत्रून् । अपहतम् ।

इन्द्राग्नी युवामिमेभि स्तोमां अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी । युवाम् । इमे । स्तोमां । अभिष्टुतवन्त । पिबतम् । सुखस्य भावयिता
सोमम् ।

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गंतम् ॥ ८ ॥

या वाम् । या । वाम् । विद्यन्ते । बहुभि स्पृहणीया । अश्वा । यजमानानुग्रहार्थम् । नेता
इन्द्राग्नी । ताभि । आगच्छतम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

[ताभिरागच्छतम् ।]

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि Sy.

३. उपद्रवान् is suggested for उपद्रवाणि ॥
उपद्रवजातानि Sy.

४. ताविन्द्राग्नी हिस्तः Sy

५. दस० P. दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि
चोपद्रवजातानि हतः Sy.

६. सता पालयिताराविन्द्राग्नी Sy

७. सर्वा. Sy

८. द्वेष्ठी. शत्रुभूताः प्रजाः Sy.

९. विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति
भावः Sy.

१०. चातुर्विधिकेऽहनि प्रातः सवनेऽच्छावाकशस्त्रे
'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तृच ।
सूत्रितञ्च 'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ
ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (ASS 72) इति Sy

११. सोमा D स्तोतार. Sy

१२. ष्टुव० P अभिष्टुवन्ति Sy

१३. हे शम्भुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी
Sy.

१४. अभिषुतमस्मदीय सोमम् Sy.

१५. य D

१६. युवयो. स्वभूताः Sy.

१७. सन्ति Sy.

१८. पुरुभिर्बहुभि. स्पृहणीयाः Sy

१९. हवीषि दत्तवते यजमानाय तदर्थमुत्पन्ना. ।

२०. नियुद्भिः Sy.

२१. The *pratika* is supplied by
Editor

हे नरा ! नेताराविन्द्राग्नी ! सूयतेऽभि
इति सवन. सोमः । इदं सवनमिमं सोम
मभिषुतमुप प्रति । यद्वा इदं प्रातःसवन
स्मिन् सवने सुतमभिषुत सोमं प्रति ताभि
युद्भिरागच्छतम् । किमर्थम् ? सोम
तस्य सोमस्य पानार्थम् Sy.

तमीळिष्व यो अचिपा वना विश्वो परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १० ॥

तमीळिष्व । तम् । स्तुहि । य । तजसा । सर्वाणि । अरप्यानि दावभूत । व्यानोति । कृष्णाणि
च । णोति । ज्वालया ।

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । द्युन्नाय सतरा अपः ॥ ११ ॥

य । य । प्रखलितजनौ । सुम् । इन्द्रस्य । परिचरण कराति । मर्त्य । तस्यन्दाऽन्नापम ।
सुवरणानि । उदकानि प्रयन्धति ।

ता नो वाजघतो रिपं आशून्पिपृतमर्धतः । इन्द्रमग्निं च वोळहवे ॥ १२ ॥

ता न । तौ । न । बलवन्ति । उदकानि । शीघ्रगामिनपथे । अश्वान् । पूरयतम् । पराक्ष
उत्तरोऽर्धं — इन्द्राग्नी । हविर्मर्षोऽङ्गम् ।

१ Both the Mss P and D repeat
the *pratika*

२ हे स्तोत ! तमग्निम् Sy

३ अग्निं Sy

४ ज्वालाकूपेण तेजसा Sy

५ व्याप्नोति is suggested for व्यानोति ॥
परिष्वजति । परितो वेष्टयति Sy

६ यदश्वा तानि वमानि कृष्णा कृष्णवर्णानि
Sy

७ कृणोति is suggested for णोति ॥
करोति Sy

८ ज्वालया इत्थया Sy

९ वीप्ये Sy

१० सुसकरं हविं Sy

११ इन्द्राय । अतुर्धर्मं कळी Sy

१२ परिचरति प्रयन्धति Sy

१३ मनुष्य Sy

१४ मत्पत्न्यं Sy

१५ द्योतमानायाश्चाय तवर्धम् Sy

१६ सुखेन तरणीया Sy

१७ वृष्टघातमकानि Sy

१८ करोतीति शेषः Sy

१९ हे इन्द्राग्नी ! युयाम् Sy

२० अस्मभ्यम् Sy

२१ अश्वतीं Sy

२२ इत्थमाया वृष्टी । यद्वा धाजो बलम् । तव
तीरियोऽश्वानि Sy

२३ शीघ्रगाम् Sy

२४ अस्मभ्यं प्रयच्छताम् Sy

२५ इन्द्रमग्निं च युयाम् Sy

२६ वोषुं हविर्निः प्रापयितुम् Sy

२७ VM ignores च ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा वाम् । उभौ । वाम् । इन्द्राग्नी । घृतेन । आहोतु ह्वयामि । सोमेन । सह । मादयितुम् ।
उभौ हि युवाम् । दातारौ । अन्नानाम् । धनाना च तथा सति । उभौ । वाम् । अन्नस्य । लाभाय ।
ह्वयामि ।

१. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्'
इत्येषा । सूत्रितञ्च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहु-
वध्वै शुचिं नु स्तोम नवजातमद्य' (ĀSS 3.7)
इति Sy

२. वा D

३. संहत्य वर्तमानौ Sy.

४. युवाम् Sy, Mah, U, BB

५. हे इन्द्राग्नी ! Sy. इन्द्रशब्देनात्राहवनीय । तस्य
यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन
गार्हपत्यः । 'अग्ने नीयते' इत्यग्निरिति यास्क-
व्युत्पत्तेः (cf N 7 14 अग्नयज्ञेषु प्रणीयते) ।
स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी ! Mah

६. हो० P आभिमुख्येन होतुम् Sy आभिमुख्येन
होतुम्, आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् BB

७. आह्वयामि Sy आह्वानुमिच्छामीति शेष ।
ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्यय Mah आख्यातोत्तम-
पुरुषैकवचनस्थान आह्वयामि U हुव इति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध, युवामाह्वयामि BB

८. राधकेन हविषा Sy राधसो धनाद्धविलक्षणत्
Mah राधसो धनस्य हविलक्षणस्य U
राध ओदन हविलक्षणम् । 'सुपां सुपो भवन्ति'
इति तृतीयार्थे षष्ठी । हेतौ वा पञ्चमी BB

९. युगपदेव Sy युगपदेककर्मणि Mah
एकस्मिन्नेव प्रदाने U सहैव यौगपद्येनैव
नैकैकशयेन BB

१०. तर्पयितुम् Sy युवा मादयितुं हर्षयितुं वेच्छा-
मीति शेष । 'मदी हर्षे' इति 'मद तृप्तौ'
इति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्यय ।
गुण Mah माद्यतिर्भोजनार्थ । सह भोज-
नाय U मादयितु सहैव तर्पयितुं वाऽऽह्वयामि ।

मदेष्यन्तात् शध्यैप्रत्ययः BB

११. पि P यत उभौ युवाम् Mah किमर्थं पुनरु-
भावाह्वयामि सह भोजनायेत्यत आह
U अनयोरेवाह्वाने कारणमाह—युवामेव
ह्युभौ BB

१२. दातारौ स्थः Sy उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ
दातारौ दानशीलौ U.

१३. धनाना च भवथो युवाम् U धनाना क्षेत्रपुत्र-
पश्वादीनाम् BB

१४. Omitted by D अतः Mah यतश्चैव
युवा विशिष्टान्नघनदातारौ, अतः U तस्माद्
BB

१५. सर्वेषु देवेषु सत्स्वावयोराह्वाने किं कारणमिति
चेदुच्यते—उभा उभौ Sy उभशब्दस्य
विभक्तेराकारः Mah भूयो भूय उभावपि
U तौ तादृशावुभौ युवाम् BB

१६. सम्भजनाय Sy सातये दानाय । 'षणु
दाने' कित्तन्तो निपातः Mah लब्धये
U

१७. आह्व० P आह्वये Sy. आह्वयामि Mah,
U, BB

अथैन्द्राग्नी । उभा वामिन्द्राग्नीआहुवध्याऽ-
उभा राधस सह मादयध्वै । उभा दातारा-
विषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वामि-
त्येष वाऽऽन्द्रो य एष तपति स यदस्तमेति
तदाहवनीय प्रविशति तदुभावेवैतत्सह सन्ताऽ-
उपतिष्ठतऽउभौ मे सह सन्तौ दत्तामिति तस्मा-
दैन्द्राग्नी । SB 2 3 4 12 p 163

This stanza=YV 3 13.=TS.
I. I. 14. I

आ नो गव्यैर्मिरभ्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शुश्रुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ न । उपागच्छतम् । अस्मान् । गवाविसमूह । समानख्यानी । देवौ । सख्यसिद्धयेषुम् ।

सुखस्य भावयितारौ । तम् । इन्द्राग्नी । हवामहे ।

उत्तरा निगवसिद्धति ।

इन्द्राग्नी शृणुत हव यजमानस्य सुन्वतः ।

वीत हव्यान्या गंत पिवंत सोम्य मधुं ॥ १५ ॥

[इन्द्राग्नी शृणुतम् ।]

VI 61

इयमददाद्रभुसमृणुच्युत दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुपे ।

या शश्वन्तमाचखादाविस पृथि ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयमववात् । इयम् । प्रायच्छत । वगवन्तम् । ऋणस्य व्यावयितार पुत्रम् । दिवोदासनाम् ।

- १ हे इन्द्राग्नी ! आभिमुख्येनापा गच्छतम् Sy
 २ आवि refers to अश्व्य and वसव्य ॥
 गव्येभि गोतमूहुरश्व्यरश्वसमूहवसव्यसुसमू
 हंश्व साधम् Sy
 ३ शेषः परोक्षकृतः । सखायो समानख्यानी Sy
 ४ वानाविगुणयुक्तौ Sy
 ५ ०ख्या० P सखित्वायम् Sy
 ६ शन्मुवी सुखस्य भावयितारौ Sy
 ७ तौ is suggested for तम् ॥ ताशुजा
 यिन्द्राग्नी Sy   ८ वयमाह्वयामहे Sy
 ९ The *pratika* is supplied by the
 Editor
 हे इन्द्राग्नी ! सुन्वत सोमाभियवं कुर्यतो
 यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् ।
 श्रुत्वा च तवीयानि हव्यानि हवीपि वीतम् ।
 कामयेयाम् । कामयित्वा चागतम् । प्राग
 च्छतम् । प्रागत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधुं
 पिवतम् Sy
 १० 'इयमववात्' इति चतुर्वाच द्वावसं सूक्तं भर

- द्वाजस्यार्थं सरस्वतीवेषताकम् । प्रादितस्तिस्त्रो
 जगत्पुत्रयोवश्यपि जगती चतुवशी त्रिष्टुप्
 शिष्टा गायत्र्य - । तथा आनुश्रान्तम्—'इयं
 पळूना सारस्वतं त्रिजगत्यावि जगतीत्रिष्टुचन्तम्'
 K.SA 32 61 P 23 इति । अत्र शीनक-
 'इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वत जपेत् ।
 द्विजं प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धि
 मान्' (Rgvidh 2 23) इति । पाठिके
 पळेऽह्नि प्रयोगे 'इयमववात्' इति सारस्वत
 स्तुषः । सूत्रितञ्च—'इयमववात्रभसमृणुच्युत-
 मिति प्रउगम्' (ĀSS 8 1) इति Sy
 ११ सरस्वती Sy   १२ वत्तवती Sy
 १३ वेगेतम् P   १४ ऋषणस्य P
 १५ व्यापयि० D व्यावयि० is suggested
 for व्यापयि० ॥ यविकस्य देवपिपितृसम्बन्धिभो
 सौकिकस्य च ऋणस्य व्यावयितारम् Sy
 १६ दिवोदासनामानम् or दिवोदासं नाम is
 suggested for दिवोदासनाम् ॥ एतस्मात्
 पुत्रम् Sy.

वध्रचश्वनाम्ने । यजमानाय । येयम् । बहु । खादनीयम् । असुरम् । आचखाद जघान । प्रत्यक्षस्तुरीयं
पाद — तादृशा महान्ति । तव । दानानि । प्रवृद्धानि । सरस्वति ।

इयं शुष्मेभिर्विसुखाइवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

[इयम्] इयम् । बलै । विसस्य खनितेव । अरुजति । सानुं । गिलोच्चयानाम् । प्रवृद्धै ।

१. गह्यश्चना० P एतत्सज्ञाय ऋषये Sy
२. हवीषि दत्तवते Sy
३. सरस्वती Sy ४. बहुलम् Sy.
५. अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् Sy.
६. पणनशीलं वणिजमदातृजनम् Sy
७. आजघान स्नेयमददादित्यन्वयः Sy.
८. ०दञ्ज० P.
९. अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति Sy.
१०. तादृशानि is suggested for तादृशा ॥
तानि पुत्रदानादीनि Sy
११. त्वदीयानि Sy
१२. तविषाणि महान्ति भवन्ति Sy
१३. हे सरस्वति ! देवि ! Sy
१४. सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते ।
देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपा सर-
स्वतीं स्तौति Sy भरद्वाजस्यार्धम् Dur
भरद्वाजस्यार्धम् । यद्यपि चेय सारस्वतस्य पशोः
षड्वचः । 'आ नो दिवा' (RV V 43 11)
'पावीरवी' (RV VI 49 7), 'इमा जुह्वाना'
(RV VII 95 5), 'यस्ते स्तनः' (RV.
I 164 49) 'सरस्वत्यभि नो नेभि'
(RV III 61 14), 'इय शुष्मेभि' (RV
VI 61 2) इत्युत्तमा याज्या पठिता ।
तथा देवता इज्यते । तथापि चोदनाप्रकरणात्
देवतात्वम् 'ऊर्मिभिः पारावतघ्नीम्' इति नदी-

- रूपत्वलिङ्गात् । प्रकरणाच्च लिङ्ग बलवदिति
भाष्यकाराभिप्रायः । अतो नदीरूपेणानेन सर-
स्वती स्तूयते SKN
१५. The *pratīka* is supplied by the
Editor.
१६. नदीरूपा सरस्वती Sy. सरस्वती नदी Dur
सरस्वती SKN
१७. शोषकरात्मीयैर्बलैः Sy. बलनामैतत् । साम-
र्थ्याच्चान्तर्णीतिमत्वर्थमूर्तिविशेषणम् । बल-
वद्भिः SKN
१८. विस खनतीति विसखाः । स यथा विसार्थं
पङ्कं रुजति तद्वत् Sy किं करोति ?
यथा विसखानको विसमनादरेणैव मृदुत्वात्ख-
नति, एवमियमनादरेणैव Dur यथा विसाना
खादको मृदुत्वात् हिनस्ति, एवम् SKN
१९. ०जत् is suggested for ०जति ॥ भनक्ति
Sy विसखानक इवानादरेणैव रुजति भनक्ती-
त्यर्थः Dur 'रुजो भङ्गे' भनक्ति SKN
२०. सानूनि Sy यद्यपि सानु भवति समुच्छ्रित
वज्रसङ्घातकल्पम् शिखरम् Dur
किम् ? समुच्छ्रितं प्रवेशम् । शिखर-
मित्यर्थ SKN
२१. पर्वताना तीरसम्बद्धानाश् Sy. पर्वतानाम्
SKN
२२. ०द्धे P महद्भिः Sy., Dur, SKN.

अग्निभिः । पारावारघातिनी पारवत्तर्ष्णीति वाक्क पून्याकभयानदूत्रीदित्यथ ताम् । रक्षणाय । स्तुतिभिः ।
सरस्वतीम् । कमभिश्च । परिचरणा ।

सरस्वति देवनिद्रो नि र्हय प्रजा विद्वंस्य वृत्तयस्य मायिन ।
उत चित्तिभ्योऽवनारविन्द्रो विपमेभ्यो अस्त्वो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । इ मन्स्वति । श्वाना निन्दितनगुरान । विरहय । प्रजा । र । व्याप्तस्य । वृत्तयानां
वृत्तयितु । मायायिन । अपि च । प्रजाम् । त्राणि । प्रत्तभय । उक्तम् । एभ्य । प्ररय । प्रप्रवति ।

प्र णो देवी सरस्वती राजेभिर्वाजिनीवती । धीनामन्त्रिञ्चवतु ॥ ४ ॥

प्र ण । प्रावतु । प्रमान । श्वी । मन्स्वती । प्र । प्रप्रवती । कमजांम् ।

- १ तरङ्ग Sy उदकस्य चवंरूपस्यम् SKN
- २ पारावारघाति D N 2 24 reads पारा
वत्तर्ष्णी पारावारघातिनीम् । परावति वूरवंग
विद्यमानस्यापि वृक्षादेहृत्रीम् । यद्वा पाराव
तर्ष्णी पारावार पारावाची तीरे । तयोर्घातिनीम्
Sy ययमेवद्गुणयिगिष्टा तादेतां ययम्
पारावारघातिनी, सा हि अग्निं परं चावरं
भोजे अपि हस्ति Dur परस्यावरस्य च
कुसत्य हृत्रीम् SKN
- ३ रक्षणायम् Sy भवनाय रक्षणायात्मन Dur
उदकेन तपणाय पालनाय वारमन SKN
- ४ कथ नाम रक्षदलायस्मानित्ययमर्थं पुरस्त्य
मुप्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसोष्ठयादि
युक्ताभिः Dur 'वृजो वज्रत' मुष्टु यजिताभि
र्वाय SKN ५ ंती P
- ६ स्तुतिभिः स्थानेकप्रकाराभिश्चत्यर्थः । एय सम
स्ताय Dur कमभिः स्तुत्यास्य स्तुतिभिर्
त्यथ SKN
- ७ अग्निमुखपनावस्थिता परिचरेण Dur धिया
सति परिचर्यायाम् । परिचरेण SKN
- ८ VM ignores प्रा ।
इयं शुष्मे शोषण । शुष्ममिति घसनाय ।
शोषयतीति सत । मितं विस्यते भवतकमण ।
वृद्धिकमणो वा । सानु समुच्चिदं भयति ।
समुच्चिमिति वा । महान्कर्मभिः । पारा

- वत्तर्ष्णी पारावारघातिनाम् । पारं पर भवति ।
प्रपारमवरम् । प्रयनाय मुप्रयस्ताभिः । (गान-
नाभिः) स्तुतिभिः सरस्वतीं (मतीं) कमभिः
परिचरम N 2 4, SKN II 108
- ६ देवानर्निन्दितनगुरा P उपातां निन्दकान
गुरान् Sy १० म्बवहृय । अथवा Sy
- ११ पुत्रं यत्रानुरं च पवधी । त्यस्ताहाभ्यादेवत्रो
हृतयानित्यथ Sy १२ बहुस्य० P
वृसय इति त्यष्टुर्नामपथम् । त्यष्टुः Sy
- १३ Omitted by P
- १४ मनुष्यभ्य Sy
- १५ असुररपहृता भूमौ Sy
- १६ अक्षारय । यद्वा क्षितयोऽसुरजना । तेभ्य
सकागादयनोभूमोरपि वा । तद्वयानति ।
तान् हृत्वभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहृतुभूतं गरसु
मन्त्रय Sy
- १७ हे प्रप्रवति ! सरस्वति ! Sy
- १८ प्रकर्वेण तपयसु Sy प्रकर्वेण रक्षत्वन्नावि
दस्या BB १६ प्रमस्मान् P
- २० वानादिगुणयुक्ता Sy
- २१ रसे BB
- २२ वानोऽन्न मस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता
Sy सरस्वती पिशम्पते । वाजिनीवती याज
पत् क्रियावती BB
- २३ ध्यातृणाम् स्तोत्रुणाम् Sy धियाम् BB

अवित्री ।

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यस्त्वा देवि । य^१ । त्वा^२ । देवि । सरस्वति । उपस्तौति^५ । हितधननिमित्तम् । इन्द्रम् । इव ।
सङ्ग्रामे त रक्षेति ।

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेवं नः सुनिम् ॥ ६ ॥

त्व देवि । त्वम् । देवि^६ । सरस्वति । रक्ष । सङ्ग्रामेषु । अन्नवति^{१०} । देहि^{११} । पूषेवं^{१२} स्तोतृभ्य ।
अस्मभ्यम्^{१३} । धनम्^{१४} ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वंष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत स्या । अपि च । एषा^{१५} । न^{१६} । सरस्वती । घोरा । हितरमणीयमार्गा । शत्रूणा^{१७} हन्त्री ।
कामयते^{१८} । सुष्टुतिम्^{१९} ।

१. रक्षित्री Sy अभिमतप्रदानेन तर्पयित्री BB

२. यद्वा धीनेति वाङ्नाम (Cf Ngh I II धेनेति वाङ्नाम) अस्माक धीना वाच प्रावतु । अभिमतप्रदानेनावित्री पालयित्री तृप्ता वा अस्मदभिमत शत्रुमारण करोत्विति । यद्वा अस्मद्वृत्तैर्वाजे. पुरोडाशादिभिरन्नैर्देवी प्रकर्षणा-वनु BB

This stanza=TS I 8 22 I

३. स्तोता Sy

४. त्वाम् Sy.

५. स्तौति त रक्षेति शेष. Sy

६. VM explains धने and हिते together by हितधननिमित्तम् ॥ धने हिते निहिते निमित्तभूते सति Sy

७ अन्द्रम् P

८. हे देवि ! दानादिगुणयुक्ते ! Sy

९. अस्मानृक्ष Sy

१०. हे वाजिनि^१ ! वाजोऽस्र बल वा ! तद्युक्ते ! हे सरस्वति ! Sy

११. देहि P

विलिख । प्रयच्छेति यावत् Sy

१२. पोषको देव इव Sy

१३. अपि च नोऽस्मभ्यम् Sy

१४. सम्भजनीय धनम् Sy

१५. प्रसिद्धा Sy

१६. अस्मदीयाम् Sy

१७ शत्रूणा भयकारिणी Sy

१८ वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथ । हिरण्ययो वर्त-निर्यस्या सा तथोक्ता Sy

१९. वृत्राणा शत्रूणा हन्त्री । एवम्भूता सा सरस्वती Sy

२०. कामयताम् Sy

२१. ष्टुति P

शोभना स्तुतिम् Sy

यस्या अन्नन्तो अहुतस्त्वेपथ्वरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्या । यस्या । अपर्यन्त । अनभिभूत । शीघ्र । चरणगील । उदकवान् । अम । चरति ।

अर्णवत् कुर्वन्, अम इति वलनाम् ।

सा नो विश्वा अति द्विपः स्वसूरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा न । सा । अस्मान् । विश्वान् । यथून । प्रतिनयतु । स्वयत्तारणी । अन्यास्ये प्रजा ।

उदकवती । गन्धन् सन्ततम् । ग्रहानि यथा । सूर्योऽतिनयति ।

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत न । अपि च । अस्माकम् । प्रियासु । प्रियात्यन्त प्रिया । सप्त गङ्गाद्या यस्या स्वसार ।

सुपुर्माणा । सरस्वती । स्तातव्या । भवतु ।

- १ सरस्वत्या Sy
- २ पबंत P अपयन्तोपरिमित Sy
- ३ निभिभूते P
- ४ अहिंसितोऽऽहुदितो वा Sy
- ५ सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थं Sy
- ५ ०काषान् P उदकप्रव इत्यर्थ । एवम्भूत सन् Sy
- ६ बलम् Sy
- ७ वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र सम्बन्ध Sy
- ८ भूतं शब्दं कुर्वन् Sy
- ९ The passage. अम इति वलनाम् (Cf N 10 21) should come immediately after अम and precede चरति ।
- १० सरस्वती Sy
- ११ सर्वा Sy
- १२ द्वेषी प्रजा Sy
- १३ प्रतिनयतु Sy
- १४ ०सारि० is suggested for ०सार० ॥ स्वयंसारिणी सहोत्पन्ना वा Sy
- १५ नवीरस्मानतिनयतु Sy
- १६ ऋतावरी-ऋतमित्युक्तनाम् (Ngh 1 12)

- तद्युक्ता । यद्वा । जस्येव 'या छन्वति' (Pa. 6 1 106) इति पूयस्यणवीथ । उदकवत्य स्वसारो भगिन्योऽया गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् गन्तुमिति नयन्तु Sy
- १७ सततम् Sy
- १८ तत्र वृष्टान्त । यथाग्रहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् Sy
- १९ पूयो P
- सवस्य प्रेरक प्रादिस्य Sy
- २० बशाराधे तृतीयोऽहनि प्रउग 'उत न प्रिया' इति सारस्वतस्तुष । सूत्रितञ्च—'उत न प्रिया प्रियास्वित्योष्णिह प्रउगम्' (ASS 7 10) इति । पवित्रष्टधा 'उत न प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषो ऽनुषाङ्गया । सूत्रितञ्च—'उत न प्रिया प्रियास्विमा भूद्वाता युष्मवा नमोभि' (ASS 2 12) इति Sy
- २१ प्रियाणां मध्ये Sy
- २२ प्रियतमा Sy
- २३ गायत्र्यावीनि सप्त छन्वति स्वसारो मस्यास्ता वृष्ठी । नवीरुमायास्तु गङ्गाद्या सप्त नद्य स्वसार Sy
- २४ सुष्टु पुरातनेऽंविभिः सेविता Sy
- २५ एवम्भूता सरस्वती देवी Sy

आप॒प्रुषी॑ पा॒थि॑वान्युरु॒ रजो॑ अ॒न्तरि॑क्षम् । सर॑स्वती नि॒दस्पा॑तु ॥ ११ ॥

आप॒प्रुषी॑ । आप॒रय॑न्ति । पा॒थि॑वानि भू॒तानि॑ । वि॒स्तीर्ण॑म् । लो॒कम् । स्व॒र्गम॑न्तरि॒क्षं च॑ । सर॑स्वती ।

शत्रो॑ । रक्ष॑तु ।

त्रि॒षध॑स्था स॒प्तधा॑तुः पञ्च॑ जा॒ता वर्ध॑यन्ती । वाजे॑वाजे॒ हव्या॑ भूत् ॥ १२ ॥

त्रि॒षध॑स्था । त्रि॒स्थाना॑ । स॒प्तधा॑तु स॒प्तभि॑श्छन्दोभि॒ सहिता॑, स॒प्तभि॑र्वा स्व॒सृभि॑ । पञ्च॑ ।
जना॑न् । वर्ध॑यन्ती । सङ्ग्रा॑मे सङ्ग्रा॑मे । ह्या॒तव्या॑ । भव॑ति ।

प्र या॑ म॒हि॒म्ना म॒हिना॑सु॒ चेकि॑ते॒ द्युम्ने॑भि॒रन्या॑ अ॒पसा॑म॒पस्त॑मा ।

रथ॑इव॒ बृह॑ती वि॒भ्वने॑ कृ॒तोप॑स्तुत्या॒ चिक्रि॑तुपा॒ सर॑स्वती ॥ १३ ॥

प्र या॑ । या॑ । म॒हता॑ । म॒हत्वे॑न लो॒के । प्र॒कर्षे॑ण सु॒ष्टु ज्ञा॑यते । अ॒न्नै । अ॒न्या नदी॑ । वे॒गव॑तीना
नदी॑ना मध्ये । अत्य॑न्त वे॒गव॑ती सर्वा॒भ्योऽपि॑ नदी॒भ्योऽन्न॑ प्रयच्छतीति प्र॒ज्ञान॑म् । रथ॑इव । बृह॑ती । म॒हत्वा॑य ।
कृ॒ता । वि॒दुषा॑ । सर॑स्वतीयम् । उप॑स्तोतव्या॒न्नाना॑वहन्त्री ।

१. ऽषि P
२. ऽयन्ती is suggested for ऽयन्ति ॥
स्वतेजसा पूरितवती Sy
३. पृथिव्याः सम्बन्धीनि Sy
४. विस्तीर्णानि Sy
५. रजांसि लोकान् Sy
६. अन्तरा क्षान्त नभश्च Sy
७. सरस्वती देवी Sy
८. निन्दकाच्छत्रोः Sy
९. अस्मानूक्षतु Sy
१०. त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी Sy
११. सप्तधातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता Sy
१२. पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा Sy
१३. अभिवृद्धान् कुर्वती ईदृशी सरस्वती Sy
१४. युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु Sy
१५. सरस्वती Sy

१६. महती Sy.
१७. ऽत्वेन is suggested for ऽत्वेन ॥
माहात्म्येन Sy
१८. द्युम्नैर्द्योतमानैर्यज्ञोभिरन्नैर्वा युक्ता सती Sy
१९. या चान्या—अन्यासाम् 'सुपा सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् Sy.
२०. वेगवत्तमा Sy.
२१. परिवृढा गुणैरधिका Sy.
२२. विभुत्वाय Sy.
२३. प्रजापतिना निर्मिता Sy
२४. जानता स्तोत्रा Sy.
२५. उपस्तोतव्या भवति Sy
२६. ऽहन्त्री P ऽहन्ती is suggested for
ऽहन्त्री ।
२७. VM seems to take आसु as आ and सु two separate prepositions and explains सु as सुष्टु and ignores आ । If not, he ignores आसु ॥ आसु आसा नदीना देवताना वा मध्ये Sy.

सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यो मायं स्फुरीः पर्यसा मा न् आ धक् ।

जुपस्व नः सख्या वेदयो च मा त्वत्क्षेत्रायपरंशानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! अभिनय । अस्मान् । अभ्युदयम् । मां । अप स्फुरी । उदकेन घेती

विभिन्नप्रस्फरण भवति । मा च । अस्मान् । मघाक्षौद्रवाभावात् । सयस्व । अस्मान् । सप्तित्वेन । निवेक्षनेन । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । उदकाभावाद् अरमणीयानि । गमेति ।

श्रुगणदीपिका संय चतुधस्यायमष्टक ।

कर्ता श्रीवद्भुटायस्य तनयो माधवात्तय ॥

माधवन कृत भाष्य चतुधस्याष्टकस्य यत् ।

नारायणन लिखितं तदन्तो दवगमणा ॥

वदो नाम महत् पद जनपदा यत्र द्विजाना तति-

स्त्राङ्गं पदमधीत्य वाच्यमखिल भीमासतेज्य स्फुटम् ।

तत्र ग्रामवरे पवचिभिवसता नाम्ना च नारायण-

नेत माधवभाष्यलक्षणयदाद् वदग्भ्यमाविष्टम् ॥

१ अभिप्राय Sy अभिमुख्येन प्राय BB

२ अस्मान् P

३ वसीय प्रशस्तं धनु धनम् Sy वरिष्ठं प्राणादि कम् BB

४ Omitted by P मा चास्मान् BB

५ अपस्परि P अपब्रुवान् मा कार्षीं, स्फुरो वृद्धि । उपसगयशास्त्रिपरीते धतते Sy द्विती BB

६ अधिकेन Sy ७ अपस्फरणं P

८ अस्मानागत्य BB

९ अभिवह । वायस्य Sy पयसा हृषिषा ध धमिता वाक्सी BB

१० अस्माकम् Sy

११ सख्यानि सधिकर्माणि Sy अपि तु सख्येना स्मान् BB

१२ प्रवेशानानि Sy वेद्यतया, अभिगम्यतया च BB,

१३ त्वत्सकाशात् Sy त्वत्प्रसादात् BB

१४ क्षपणशीलानि BB

१५ ययञ्च त्वत्सकाशात्, अरमणीयानि निकृष्टानि, अरणीयानि क्षेत्राणि स्थानानि BB

१६ गमेति D (मा) प्राप्तवाम अपि तु रमणी यान्येय Sy

१७ This stanza=TS 7 2 7 5

१८ धेयं D

१९ MS D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of sixty-first hymn No such number is given in P

२० अस्त P, D

२१ वेद्यवर्षाण P २२ अय P

२३ श्रीगणपतये नम । गोपालकृष्णाय नम । सरस्वत्ये नम । वेद्ययासाय नम । गुरवे नम P,

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आपप्रुषी^१ । आपूरयन्ति^२ । पार्थिवानि^३ भूतानि । विस्तीर्णम्^४ । लोकम्^५ । स्वर्गमन्तरिक्षं^६ च । सरस्वती^७ । शत्रौ^८ । रक्षतु^९ ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था । त्रिस्थाना^{१०} । सप्तधातु^{११} सप्तभिश्छन्दोभि सहिता, सप्तभिर्वा स्वसृभि । पञ्च । जनान्^{१२} । वर्धयन्ती^{१३} । सङ्ग्रामे^{१४} सङ्ग्रामे । ह्यातव्या । भवति ।

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसाम्पस्तमा ।
रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुपा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र या । या^{१५} । महता^{१६} । महत्त्वेन^{१७} लोके । प्रकर्षेण सुष्ठु ज्ञायते । अन्ने^{१८} । अन्या^{१९} नदी । वेगवतीना^{२०} नदीना मध्ये । अत्यन्त वेगवती सर्वाभ्योऽपि नदीभ्योऽन्त प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । रथइव । बृहती^{२१} । महत्त्वाय^{२२} कृता^{२३} । विदुषा^{२४} । सरस्वतीयम्^{२५} । उपस्तोतव्यान्नानावहन्त्री^{२६ २७} ।

१. ऽषि P	१६. महती Sy.
२. ऽयन्ती is suggested for ऽयन्ति ॥ स्वतेजसा पूरितवती Sy	१७. ऽत्त्वेन is suggested for ऽत्त्वेन ॥ माहात्म्येन Sy
३. पृथिव्याः सम्बन्धीनि Sy	१८. द्युम्नेर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती Sy
४. विस्तीर्णानि Sy	१९. या चान्या—अन्यासाम् 'सुपा सुलुक्०' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् Sy.
५. रजासि लोकान् Sy.	२०. वेगवत्तमा Sy
६. अन्तरा क्षान्त नभश्च Sy	२१. परिवृढा गुणैरधिका Sy.
७. सरस्वती देवी Sy	२२. विभुत्वाय Sy.
८. निन्दकाच्छत्रोः Sy	२३. प्रजापतिना निर्मिता Sy
९. अस्मान् रक्षतु Sy	२४. जानता स्तोत्रा Sy
१०. त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी Sy	२५. उपस्तोतव्या भवति Sy
११. सप्तधातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता Sy	२६. ऽहर्त्री P ऽहन्ती is suggested for ऽहन्त्री ।
१२. पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा Sy	२७. VM seems to take आसु as आ and सु two separate prepositions and explains सु as सुष्ठु and ignores आ । If not, he ignores आसु ॥ आसु आसा नदीना देवताना वा मध्ये Sy
१३. अभिवृद्धान् कुर्वती ईदृशी सरस्वती Sy	
१४. युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु Sy	
१५. सरस्वती Sy	

सरस्वत्यमि नो नेपि वस्यो मापं स्फरीः पर्यसा मा नु आ र्घक् ।

जुष्व नः सुख्या वेद्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरण्यानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! अभिनय । प्रस्मान् । ग्रन्थद्वयम् । मां । अथ स्फरी । उदकेन सेतो

विभिन्नप्रस्करण भवति । मा च । प्रस्मान् । अघाक्षीखकाभावात् । सेवस्व । प्रस्मान् । सखित्वेन । निवेद्येन । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । उदकाभावाद् धरमणीयानि । गर्भेति ।

ऋग्यदीपिका संय चतुषश्चायमष्टक ।

कर्ता श्रीवङ्कटार्यस्य तनयो माघवाङ्मय ॥

माघवन कृत भाष्य चतुषस्याष्टकस्य यत् ।

नारायणेन लिखितं तदन्तो देवधामणा ॥

वेदो नाम महत् पद जनपदा यत्र द्विजाना तति-

स्याङ्ग वदमधीत्य बान्धमखिल भीमांसतेजस्य स्फुटम् ।

तत्र ग्रामवरे क्वचिन्निवसता नाम्ना च नारायणे-

नत माघवभाष्यलेखनवशाद् वदग्यभाविष्कृतम् ॥

- १ अभिप्राप्य Sy अभिमुष्येन प्राप्य BB
 २ प्रस्मान् P
 ३ वसीय प्रशस्तं वसु धनम् Sy वरिष्ठं प्राणादि कम् BB
 ४ Omitted by P मा चास्मान् BB
 ५ अथस्फरि P अथवृद्धाम् मा कार्पी, स्फारो बुद्धि । उपसर्गवशात्तद्विपरिते वर्तते Sy ह्रिस्ती BB
 ६ अधिकेन Sy ७ अथस्करण P
 ८ प्रस्मानागत्य BB
 ९ अभिबहू । वाचस्व Sy पयसा हृषिषा च बधिता वाङ्मी BB
 १० प्रस्माकम् Sy
 ११ सख्यानि सखिकर्माणि Sy अपि तु सख्येना स्मान् BB
 १२ प्रवेशानि Sy वेद्यतया, अभिगम्यतया च BB,

- १३ स्वत्सकाशात् Sy स्वस्त्रसावात् BB
 १४ क्षयणशीलानि BB 4
 १५ धयञ्च त्यत्सकाशाद्, धरमणीयानि निष्कृष्टानि, धरणीयानि क्षेत्राणि स्थानानि BB
 १६ गम्भेति D (मा) प्राप्तवाम अपि तु रमणी यान्येव Sy
 १७. This stanza=TS 7 2 7 5
 १८ अयं D
 १९ MS D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of sixty-first hymn No such number is given in P
 २० ०तस्त० P, D
 २१ वेधबर्षण P २२ अत्र P
 २३ श्रीगणपतये नमः । गोपालकृष्णाय नमः । सरस्वत्यै नमः । वेदव्यासाय नमः । गुरवे नमः P,

॥ अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।

ऋषिना^२मार्षगोत्रेषु विज्ञेयमिह वैदिकैः ॥ १ ॥

ऋषिना^४मार्षगोत्राणां ज्ञानमायुष्यमुच्यते ।

पुत्र्यं पुण्यं यशस्य च स्वर्ग्यं धन्यममित्रहम् ॥ २ ॥

ऋषिनामार्षगोत्रज्ञ एकैकस्य भवत्यृषे ।

शरत्सहस्रमतिथिर्दिव्यमचितपूजितः ॥ ३ ॥

ततः परं सुविपुलं स्वाध्यायफलमश्नुते ।

भवति ब्राह्मणं चापि ज्ञानस्यैतत्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविन्न यः ।

याजनाध्यापनादेति छन्दसा यातयामताम् ॥ ५ ॥

स्थाणु वच्छति गर्तं वा पद्यते वा प्रमीयते ।

पापीयान् भवतीत्यर्थमेव ब्राह्मणमाह तम् ॥ ६ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतवित्तु यः ।

याजनाध्यापनाभ्यां स श्रेय एवाधिगच्छति ॥ ७ ॥

१. Supplied by the Editor

२. ऋषिर्नामा० A, M

३. विच्छेय० A ४. ऋषिर्नामा० A, M

५. ष्यमुच्यते । पुत्र्यं पुण्यं is missing in M

६. पुत्रं यं च यश० A.

७. ऽज्ञमेकै० A., M

८. शत सह० A शर सह० M

९. स विपुल A.

१०. ऽह्यणत्व ज्ञान० A . ऽणं च ज्ञान० M.

११. ऽजकम् A. १२. ऽयश्छन्दो

१३. यम् A, M

१४. यात योम० A

१५. वच्छति गर्तं वा वाक्यते A

१६. मीयते प्रपाम् A प्र वा मीयते I

Cf Ars B - 1 I

१७. ऽत्यर्थ एव A, M

१८. मा is missing M.

१९. ऽयश्छन्दो० A.

एतै प्रयोजनै सर्वे शौनकेन प्रदर्शिते ।
 ऋषयो नामगोत्राभ्यामस्माभि सम्प्रदर्शिता ॥ ८ ॥
 यदुच्यते पदज्ञानमृषिज्ञानमृतेऽपि न ।
 भवत्येवेह मन्त्रेषु किमृषिज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥
 ऋषिनामापगोत्रेति यदेतच्छानकोऽब्रवीत् ।
 तददृष्टाय कथित न चादृष्टपरा वयम् ॥ १० ॥
 तदुच्यते स्वसूक्तानामादावन्तेऽथवा पुन ।
 ऋषयो नामगोत्राणि स्थापयन्तीह केपुचित् ॥ ११ ॥
 'वृष्णे शर्घीय' सूक्तादौ नोघसो नाम दृश्यते ।
 अचर्नानाश्च सूक्तान्ते 'विभ्रंतावर्चनानंसम्' ॥ १२ ॥
 'कर्वे दद प्रचेतस' 'दिवोदासेभिरिन्द्र' च ।
 'उतासि मंत्रावृण' इति गोत्रनिदर्शनम् ॥ १३ ॥
 ऋषीणा नामगोत्राणि दृष्ट्वा भ्राम्यन्ति लौकिका ।
 जिज्ञासमाना मन्त्रार्थमतस्तेषा निदर्शनम् ॥ १४ ॥
 नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निविष्टानि येषु तु ।
 तेषु प्रदर्शन तेषा विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥ १५ ॥
 पद ह्यज्ञायमानार्थं दृष्ट्वा भ्राम्यन्त्यपि क्वचित् ।
 स्यादुषे किमिद नाम गोत्र वाहो भवेदिति ॥ १६ ॥

१ ०विर्त्तमि० A २ किमृषी ज्ञान० A, M
 ३ ०विर्त्तमि० A M
 ४ ०स्ते च वा A, M ५ RV I 64.1
 ६ ०नानान्त सू० A ०नामा च M
 ७ किमुताष० A ०तावचनाना० M
 RV V, 64-7

८ कृष्यद् वृचे० A कृष्यन्व प्रचे० M
 RV I 39 9
 ९ ०सेधरि० A RV I 130 10
 १० इतासि A, M ११ RV 7 33 11
 १२ ज्ञातमाना मन्त्र तेषा A, M
 १३ येषु ह A १४ स्यादुषे कि० M

नन्वेव विनियोगश्च दर्शनीयस्तवाधुना ।

वक्तव्यो वा विशेषोऽत्र विशेषस्तत्र वक्ष्यते ॥१७॥

यज्ञ विगाह्य तत्रत्यानर्थानभिदधत्यत ।

यजुषामर्थविज्ञान नाकर्मज्ञस्य सिध्यति ॥१८॥

आह शाखाम् 'इषे त्वा' इति न शाखा यजुषि श्रुता ।

न च क्रियापद दृष्टमपेक्षा जायते यत ॥१९॥

'इषे त्वे त्याच्छिनन्ति' इति ब्राह्मण दृश्यते यदा ।

यजुषोऽर्थं तदा स्पष्टमवगच्छन्ति लौकिकाः ॥२०॥

ऋचस्तु परिपूर्णार्था नापेक्षन्ते बहि स्थितम् ।

विनियोगस्ततस्तासामस्माभिर्न प्रदर्श्यते ॥२१॥

किञ्चर्चो विनियुज्यन्ते न वाक्यार्थानुरूपत ।

देवता श्रुतिसामान्य विन्यास प्रत्ययस्तथा ॥२२॥

छन्दासि सूक्तसख्या च शब्दावृत्तिर्ऋषिस्तथा ।

प्रयोजयन्त्यृचस्ते च न वाक्यार्थस्य भेदका ॥२३॥

ननु च ब्राह्मणे साम्नामृषयश्चापि दर्शिता ।

अर्थवादे च सर्वेषा यच्छाट्यायनक विदुः ॥२४॥

ऋचा नैवविध दृष्टमृषीन् केनाह शौनक ।

ब्राह्मणादाकृतेरुक्तेस्तथा वृद्धोपदेशत ॥२५॥

१. विशेषो० A

३. YV, 11

५. TB 3 2 1 3

७. ०हिस्थि० A.

२. यजुषा० A.

४ तत. A, M

६. न वेक्षन्ते A, M

८. प्रदर्श्यते M.

९. किन्त्वर्चो A १०. विन्यास प्रत्य० A, M

११. शब्दावृत्तिरुषस्तथा A ०त्तिरुष० स्तथा M

१२. ०देषु सर्वे० A १३. यश्छा० A

१४. ०णाराकृ० A, M. १५. वृद्धीप० A.

ताण्डके शाटघायनके तथा चैवैतरैयके ।
 अस्मामिरभिदृश्यन्ते ऋचामपि महर्षय ॥२६॥
 माघुच्छन्दसमित्याह 'वायुवा याहि दशंत' ।
 आकृत्या दश सूक्तानि तदार्याण्याह शौनक ॥२७॥
 उक्तिश्च दृष्टा सूक्तेषु 'प्र वृषेवृषिचिकेत' ।
 'तमु त्वा गोतमो गिरा' जेतारुमपराजितम् ॥२८॥
 'त्यान्नु क्षत्रियाँ अव' इति सूक्त वृद्धोपदेशत ।
 मत्स्याना जालवद्धानामाप यास्कोऽब्रवीदिति ॥२९॥
 प्रमाणेष्वपि सन्देहाद् विकल्पोक्तिरपि क्वचित् ।
 'चन्द्रमी अस्ववृन्त' इति सूक्ते कुत्सोऽथवा त्रित ॥३०॥ इति ॥

VI 62

स्तुपे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अर्कं ।
 या सुघ उसा व्युपि ज्मो अन्तान्युयुपतः पर्यरु वरासि ॥ १ ॥

स्तुपे नरा ॥ भारद्वाज ॥ स्तोमि । जेतारी । दिवो । प्रस्य । प्रभवन्ती । हु(घ)यामि च ।

- १ चैवेस्मन्वितरे A चैवेस्मतरे M चवास्म
बीयके R
- २ मधुञ्जव समिञ्ज्याह A मधुञ्ज० M
- ३ वर्यक A, M RV I.2 1
- ४ वप्रेषप्रश्चिकेत A वप्रे वृषिचके तत M
RV V 19 1
- ५ क्त्वा गीतम M RV. I 78 2
- ६ ०रमराजि० A RV LI 2, V 25 6
७. ०यामवेक्षु A ०यामवेसु M RV 8 67 1
- ८ ०प्यवेशकः A M
- ९ मध्यप्याँ क्ष ल० A मध्याप्याँ जाल० M
- १० या (के) स्का व० A ११ RV I 105 1
- १२ सूक्ते 18 missing in A, M
- १३ कुत्सोऽथ० A, M
- १४ अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय भारभ्यते ।

- पष्ठमण्डलस्य पष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि ।
तत्र 'स्तुपे नरा' इत्येकादशार्चं प्रथमं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुष्मणिका—'स्तुप एकावशाश्विनं तु'
(KSA 33 62 p 24.) इति । मण्डलब्रह्मा
याहस्पत्यो भरद्वाज ऋषि । अनुक्तत्वात्त्रि
ष्टुप् । अश्विनी वेधता । प्रातरनुवाक आश्विने
क्र्ताश्विदमारविके द्वे सूक्ते । आश्विनशास्त्रे धेते
एव । सूत्रितञ्च—'स्तुपे नरेति सूक्ते' (ASS
4.15) इति Sy १५ स्तुपे प्रगीतमन्त्र
साध्यं स्तोत्रे स्तोत्रुम् Sy १६ नेतरी M
- १७ बिभ 18 suggested for दिवो ॥ द्युलोकस्य
Sy १८ भुवनस्य Sy
- १९ प्रस्यो प्रभवन्तावीववरी Sy
- २० वयामि A ह्वयामि 18 suggested for
ह्व(घ)यामि ॥ आह्वयामि Sy

अश्विनौ । स्तुवन् । स्तुतिभिः । यो । सद्य एव । उत्स्राविणो । पर्यन्तान् । उपमि व्युष्टायाम् । उरुणि ।
तमासि । पर्युषुषत पृथक्कुरुतस्तेजसा प्रकाशयत सर्वमित्यर्थः ।

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचु रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यतिं याथो अत्रान् ॥ २ ॥

ता यज्ञम् । ती । यज्ञम् । आक्रममाणौ । शुचिभिः रथस्तेजोभिः । स्वर्ग्यस्य । भानुम् । रुरुचतु ।
पुरुणि । तमसो वारकाणि । अमितानि तेजासि । मिमानो । अप । निरुदकाश्च देशाद् । रश्मीश्च । प्रतियाय,
यद्वा—तमासि हिंसन्तावात्मीयानश्वानतिगमयत इति, रश्मीश्चातियाथाथ ।

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्या धियं ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिपिरैः शयध्यै परि व्यधिर्दाशुपो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह त्यत् । ती । खलु । यदा । इदम् । वर्तिमार्गम् । रक्षोभिरर्हिसितमागच्छथ । उग्रो ।

१. अश्वैरन्वितौ Sy.

२. स्तुव A. स्तुति कुर्वन् Sy.

३. अर्चनीयमन्त्रसाध्यै. शस्त्रे Sy

४. आ M. यो is suggested for यो ।

५. साद्य M

६. एवोः स्राविणो. M उत्स्राविणौ is suggested for उत्स्राविणो ॥ शत्रूणा निवारकौ Sy.

७. व्युष्टायम् A व्युष्टौ निशाया समाप्तौ Sy

८. उरुणि A.

९. रूपस्यावरकाणि तमासि, अथवा वरासि तेजासि Sy.

१०. पर्युषुष A परियुषुषतः is suggested for पर्युषुषत. ॥ पृथक्कुरुत., यद्वा तमोनिवारणात् विस्तारयतः Sy

११. प्रथ क्रूरु A

१२. श is missing in A

१३. VM ignores जमः ॥ जमः पृथिव्याः Sy

१४. किञ्च प्रसिद्धावश्विनौ Sy

१५. अस्मदीयं यागम् Sy

१६. ऽक्रममा० is missing in A अभिचक्रमाणौ Sy.

१७. निमलं. Sy.

१८. स्वीयै is suggested for रायै ॥ रजो रजते. । ज्योती रज उच्यते N 4.19.

१९ स्वकीयस्य रथस्य Sy

२०. दीप्तिम् Sy

२१. आरुचतु A रोचयेते Sy

२२. बहूनि Sy

२३. ऽरकनि A तमोनिवारकाणि तेजासि Sy

२४. अमिता० A अपरिमितानि Sy

२५. निर्मिमाणौ Sy

२६. अप उद्दिश्य Sy

२७. ऽदकांश्च देशान् is suggested for ऽदकाश्च. देशाद् ॥ मरुप्रदेशान् Sy

२८. रश्मिश्च A स्वकीयानश्वान् Sy

२९. ऽनश्चनति० A

३०. था seems to be unnecessary

३१. त्या A त्य M

३२. तद् Sy

३३ वक्ति A यजमानस्य गृह समर्धयितु गच्छथ Sy

३४. असमृद्धम् Sy

३५ उग्रौ is suggested for उग्रो ॥ उग्रावश्विनौ युवाम् Sy.

तवानीं सत्यमेव । कर्माणि । ऊर्ध्वुवहय स्तोतृणात् । नित्यम् । प्रश्वे । तथा मनोजर्वे । गमनशीलैरश्वे ।
यजमानस्य । शत्रुयुवाभ्याम् । परिशयनाय क्रियते हन्यत इत्यर्थः ॥

ता नव्यसो जरमाखस्य मन्मोपं भूपतो युयुजानसंती ।
शुभं पृच्छमिपमूर्जं वहन्ता होता यच्चत्प्रत्नो अध्रुगयुवाना ॥ ४ ॥

ता नव्यसः । तेन । नवतरस्य । स्तुवत । स्तुतिम् । उपमवयः । रय नियुज्यमानाश्वौ । उदकं
सवर्चनीयम् । भ्रमम् । रस च । वहन्तो । होता । ययस ? पुराण । द्रोहवर्जितौ । युवानौ तावत् । शुभम् ।

ता वल्गू दुस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शर्मविष्टा बभूवतुर्गुणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता वल्गू । ती । वल्गनशीलो वीरौ । वशनीयो । प्रतिशयेन बहुसहायो । प्रत्नो । नवसरेण ।
वचसा । परिचरामि । यौ । शंसते । स्तुवते च । प्रतिशयेन सुखस्य भावितारी । बभूवतु । गुणते मह्य

- १ इत्यम् Sy
- २ भियः स्तोतृन् Sy
- ३ ०ह्युपह० A ०ह्युर्वं० is suggested for ०स्तुर्वं० ॥ स्वर्गं प्रापययः Sy
- ४ सर्जवा Sy
- ५ स्वीयैरश्वैः Sy
- ६ मनोवोर्गे Sy
- ७ एवपीयैः काम्यैः Sy
- ८ पुतेय्यमान० M
- ९ यजमानस्य हिसक Sy
- १० परिशयनाय शीघ्रनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम् Sy
- ११ VM ignores मत्यस्य ॥ मत्येस्य मनुष्यस्य Sy १२ नव्य(भ्य)स A
- १३ तावद्विनौ Sy
- १४ स्तवत A स्तुतिं कुवत Sy
- १५ सतिम् A मननीयं स्तोत्रम् Sy
- १६ उपगच्छतः । यद्वा स्तोत्रसमीपे भवत Sy
- १७ ०मानवघो A
- १८ पृच्छमत्रम् Sy पयः पृक्षमित्यत्रनाम्नी Ngh 27 १९ इय पृष्टिम Sy
- २० देवानामाह्वाना Sy

- २१ वहस्ती । होता । ययस is missing in M ययस is doubtful ॥ यक्षव् मजतु Sy
- २२ पुराण M पुराणोऽग्निः Sy
- २३ भद्रोष्वा भियः Sy
- २४ नित्यतरणौ Sy
- २५ तावत् । शुभम् is missing in A शोभनम् Sy
- २६ ता वल्गू शौ ता वल्गू A ता वल्गू M
- २७ वल्गलन० A वल? (व्य)नशीलो दक्षिणौ वा Sy २८ वशनीयावद्विनौ Sy
- २९ प्रतिशयेन बहुकर्माणो बहुसहायो वा Sy
- ३० प्रत्नो is suggested for प्रत्नो ॥ पुराणौ Sy प्रत्नं प्रविष्ट इति पुराणनाम्नी Ngh 3 27 ३१ नवसरेण A
- ३२ स्तुत्या Sy
- ३३ चरामि यौ शंस० is missing in M ॥ शस्त्र-स्तुतिं कुवते Sy
- ३४ स्तोत्रं स्तुतिं कुर्वते जनाय Sy
- ३५ भावयितारी is suggested for भावि-तारी ॥ प्रतिशयेन सुखस्य भावयितारावति शयेन सुखस्वकम्पौ वा Sy

च । चित्रदानौ ।

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमहथु रजोभिः ।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता भुज्युम् । तौ । भुज्युम् । अश्वै । समुद्रमध्यस्थाभ्य । अद्भ्य । तुग्रस्य । पुत्रम् । ऊर्हतुर्धर् ?
मार्गे तदेवाह रेणुवर्जितै । मार्गे । तुग्रसूनू रक्षन्ती । अश्वै । उकमध्यात् । निरूप्योहथुरिति ।

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हव वृषणा वध्रिमत्याः ।
दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमति भुरण्यु ॥ ७ ॥

वि जयुषा । जयशीलेन । गौतमस्य क्वमाहरन्ती (?) शिरोच्चयमार्गस्य निसोघकम् । भित्त्वा
मध्येनागच्छतम् । हे रथ्यौ तथा । श्रुणुत चाश्वौ ।

१. गुणते मह्य त्वं A स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्त-
लौकिकस्तुतिभिः स्तुवते च Sy
२. विचित्रदानौ Sy.
३. ता भुज्युं is missing in A
४. अश्विनौ युवाम् Sy
५. तौ भुज्युम् is missing in M भुज्युनामकं
समुद्रमध्ये भग्ननावम् Sy
६. ०स्थाभ्योभ्यः M ०स्थाभ्यः is suggested
for ०स्थाभ्यः ॥ समुद्राद्द्भ्य इति प्रयोगो मातु-
र्गृहाद् गच्छतीतिवत् Sy. ७ तुग्रस्य M
८. उगूहक्रथु M The reading is
doubtful. ऊहथुः is suggested for it
९. आन्तरिक्षं रजोभिर्मार्गैः Sy
१०. आह is missing in M.
११. नणुव० M रेणुरहितैः Sy
१२. योजनेभी रथयुक्तैः M १३. तूग्र० M.
१४. पतत्रिभिः पतनवद्भिरश्वैः Sy
१५. उकमध्यात् is suggested for उकमध्यात् ।
It seems to be the explanation
of अर्णसः and उपस्थात् ॥ Sy explains
these two words as जलस्य योने ।
१६. रू is missing in A. निरुहथुः निरगमयतम्
Sy १७. शीलौ M जयशीलेन रथेन Sy
१८. गौतमस्य कूपमा० M
१९. शिलोच्चयं मार्ग० is suggested for

- शिरोच्चयमार्ग० ॥ मार्गे स्थितं पर्वतम् Sy.
२०. वि यात व्यवाधेयाम् । यातिरत्र वधकर्मा ।
तथा च निगमान्तरम् 'विभिन्दुनां नासत्या
रथेन वि पर्वतं अजरयू अयातम्' (RV I
116 20) Sy
  २१. रथ्येन A रथ्यौ is suggested for रथ्यौ ॥
हे रथारूढावश्विनौ ! Sy. २२. यथा M.
  २३. चाव्यो M चाश्विनौ ! is suggested
for चाश्वौ ।
  २४. There is no commentary on the
following words
हवम् । वृषणा । वध्रिमत्याः । दशस्यन्ता ।
शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना ।
सुमतिम् and भुरण्यौ ॥
Sy explains these words in the
following manner:—
वृषणा कामानां वर्षितारौ । वध्रिमत्याः पुत्रा-
थिन्याः । हवमाह्वानम् । दशस्यन्ता स्तोतृभ्यः
कामान् प्रयच्छन्ती । शयवे युवां स्तुवते ।
गा निवृत्तप्रसवाम् । पिप्यथुः क्षीरेणाप्यायय-
तम् । तथा च निगमान्तरम्—'शयवे चिन्ना-
सत्या शचीभिर्जसुरथे स्तयं पिप्यथुर्गाम्' (RV
I 116 22) इति । इतीत्यम् । सुमतिं
सुष्टुतिम् । च्यवाना गच्छन्ती । भुरण्यु सर्वत्र
गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ।

यद्रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।
तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुरुष दधात ॥ ८ ॥

यद्रोदसी । यत् । पुराणमर्त्येषु पापपरेषु । देवानाम् । महत् । हेळ । विद्यते, शोषो हेळ । तत् ।

हे प्रादित्या ! वसव ! रुद्रपुत्राश्च भक्त । रक्षो मूर्त्या युञ्जानाय । तपनीनम् । अखम् । कृस्त,
अप(घ)माहननादयुधम् । द्यावापृथिव्यावश्विनो भवत । स्तोत्रस्य स्वाश्च देवामा च इति(?) ।

य इ राजानावृत्तुथा विद्वद्रजसो मित्रो चरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीराय रक्षसे हृतिमस्य द्रोघाय चिद्वचंस आनवाय ॥ ९ ॥

य इ राजानो । य । इमो । राजानावश्विनो । काले । परिवरति । यं च पापा मुनती भवत्यय

मिति मित्रावरुणो । जानीते । स गह्वनाय । रक्षमिंस । हृतिम् । अस्य विसृजति । धनुरिति मनुष्यनामं
तवीयाम् । द्रोघे । वचसो । चाघर्षणीयो न भवति ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ पुराणम् । is suggested for पुराण ।

३ पापपरेषु is missing in A It seems to be redundant. मर्त्येष्वश्विनो परिचारकेषु Sy ४ देवानामहं षेडः A

५ महान् Sy ६ शोष Sy

७. हेळः A The passage शोषो हेळः, should immediately follow हेळः and precede विद्यते ।

८ हेळः Sy

९ रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय अचने Sy

१० ०सीलस्वम् A तापकम् Sy

११ It seems to be redundant

१२ अघम्, माहननादयम् is suggested for अप(घ)माहननादयुधम् ॥ अघमाहन्त् Sy

१३ हे द्यावापृथिव्यो । Sy

१४ ०तस्तो तत्र स्वा० A The reading is doubtful and unnecessary

१५ VM ignores उत् ।

१६ वासाना A, M १७. १८. Sy

१८ कालो M काले काले Sy

१९ इयं च M तं मित्रो चरुणश्च Sy

२० जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एतं विदु-रित्यर्थं Sy

२१ सस्त is written twice in A किञ्चयं परिवारक Sy

२२ महावनाय Sy

२३ रक्षसे is suggested for रक्षमिंस ॥ राक्ष-साय Sy २४ घातकनायुधम् Sy

२५ अस्य । अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण म्यस्ययं Sy

२६ Cf Ngh. 2 3

२७ मनुष्यसम्भिमिने Sy

२८ द्रोघे A द्रोघे is suggested for द्रोघे ॥ अभिद्रोहात्मकाय Sy

२९ वचसे is suggested for वचसो ॥ वचनाय हृतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहायैनामास्तस्य तीति Sy

३० वचसाप चा० M It seems to be the explanation of चित् ॥ चित् एव Sy

३१ VM ignores रक्षसां ॥ रक्षसां समस्तस्य लोकस्य Sy लोका रक्षास्युच्यन्ते N. 4 19

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वृत्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः^१ । सन्निकृष्टैः^२ । चरैः^३ । पुत्राय^४ । मार्गम्^५ । दीप्तिमता । आगच्छतम् । मनुष्ययुक्तेन^६ ।
रथेन^७ धनदातुम् । अन्तर्हितेन^८ । क्रोधेन^९ । मर्त्यम्^{१०} । हिंसता^{११} राक्षसानाम् । शीर्षाणि^{१२} । अपि^{१३} । ववृक्त^{१४}
छिन्दतम् ।

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिरर्वाक् ।
दृळ्हस्य चिद्गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ परमाभिः^{१६} । आयातम् । अभिमुखम्^{१७} । त्रिप्रमाणैः^{१८} । अश्वैः^{१९} । दृढस्य^{२०} । अपि ।
पशुमत^{२१} । व्रजस्य^{२२} । द्वाराणि । विवृतानि^{२३} कुरुतम्^{२४} । स्तुवते । हे चित्रदानी^{२५} ।
इति ।^{२६}

१. हे अश्विनौ ! Sy. २. अनिकृष्टैः Sy. ३. चक्रैः is suggested for चरैः ॥ चक्रैर्युक्तेन Sy. ४. तनय दातुम् Sy ५. अस्माक गृहम् Sy ६. नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । यद्वा अश्व-युक्तेन Sy पतङ्गाः । नरः इत्यश्वनामनी Ngh. I 14 ७. धनं दातुम् is suggested for धनदातुम् । ८. तिरोहितेन Sy. ९. हृणिः त्यज इति क्रोधनामनी Ngh 2 13 १०. मनुष्यस्य Sy ११. बाधमानानाम् Sy वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा N 5 2 १२. शिरासि Sy १३. अप M	१४. वृक्तम् M ववृक्त is suggested for ववृक्त ॥ प्रवृक्तम् Sy १५. जिड्(न्व)तम् A १६. हे अश्विनौ ! Sy १७. अस्मदभिमुखम् Sy १८. त्रिप्रमाणैः refers to परमाभिः, मध्यमाभिः and अवमाभिः ॥ परमाभिरुत्कृष्टाभिः । मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिः । अवमाभिर्निकृष्टाभिश्च Sy. १९. वाहै. Sy २०. दृळ्हस्य दृळ्हापिधानस्य Sy २१. गोयुक्तस्य Sy २२. गोष्ठस्य Sy २३. विवृणुतम् Sy २४. किञ्च स्तुवते मह्यम् Sy २५. विचित्रदानौ भवतम् Sy २६. VM ignores उत ॥ उतापि च Sy,

VI 63

कृत्या वल्गू पुरुहुताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्नमस्वान् ।
आ यो अर्वाङ्नासत्या वृवर्तु प्रेषा क्षसंथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

कृत् त्या वल्गू । कृत् । तु । वलानधीनी । बहुभिराहुतो । एष । राजप्रतिहृतो दूतः । इव ।

मदीय स्तोमः । हविषा सयुक्तं । विन्दत् । यः स्तोमः । धनिमुत्तमम् । नासत्यो । प्रावतयति । तुरीय-
पाद प्रत्यक्षः, प्रियतमो । हि । भवतु । तयास्य स्तोतु । स्तुतो ।

अरं मे गन्तु हवनायास्मै गृणाना यथा पिवाथो अन्धः ।
परिं हृ त्यद्भृतिर्याथो रिपो न यत्परो नान्तरस्तुतुर्यात् ॥ २ ॥

अरं मे गन्तुम् । भलम् । मे । गच्छतम् । इदम् । ह्वाने यातुम् । स्तुयमानो । यथा । पिषथः ।

सोमस्तयो वा गच्छतम् । मागम् । हिरकान् । परिहरन्तो वा यथः । न । यदति । वूरस्तः । तिरति ।

- १ 'कृत् त्या' इत्येकादशर्च द्वितीय सूक्तं भरद्वाज स्थायम् । अत्रेयमनुष्मणिका—'कृत् त्यकृत् वान्तं प्रेषुभम्' (KSA 33 63 P 24.) इति । 'आ वा सुम्ने' इत्येकादशमेकपादा त्रिष्टुप् शिष्यास्त्रिष्टुभः । 'प्रादिवनं तु' (KSA 33 62 P 24.) इत्युक्तत्वावस्यापि सूक्तस्या शिवनी वेवता । प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयो एषुमे ध्रुवसि विनियोगः Sy
- २ कृत्वा कृत्वा वल्गुः A
- ३ कुत्र स्थितो Sy
- ४ आ A तो is suggested for तु ॥ प्रादिवनो Sy
- ५ वेत् गनशीलो A शक्तिरो Sy
- ६ अद्य is suggested for एष ।
- ७ प्रेरितो दूतः Sy
- ८ पञ्चदशसि स्तोमः Sy
- ९ ष्वा घं युक्तः A नमः प्रायुरित्यप्रनामनी Ngh 27
- १० अस्मदभिमुखम् Sy
- ११ नास्त्यो A प्रादिवने Sy
- १२ प्रावतयत् Sy
- १३ भवथः is suggested for भवते ।

- १४ त is missing in A
- १५ हे प्रादिवनी । युवामस्य स्तोतुमन्मन् स्तोत्रे Sy
- १६ ये A मदीयाद्य Sy
- १७ हे प्रादिवनी ! युवाम् Sy
- १८ पर्याप्तम् Sy
१९. प्राह्वनाय Sy
- २० ०मानो is suggested for ०मानो ।
- २१ पिबतम् Sy
- २२ सोम is suggested for सोम ।
- २३ गृहम् Sy
- २४ हिसकात् is suggested for हिरकान् ॥ हिसकस्य शत्रो Sy
- २५ परितः Sy
- २६ याथो M
- २७ य is missing in A यथा त्यद्भृतिस्त वस्मदीयं गृहं रिपो हिसकात् परि याथः परितो याथः । अयं भाषः । यथास्मदीयं गृहं वूरस्यः सत्रिकृष्योऽपि न हिस्यात्पथा रक्ता कुष्य इति Sy
- २८ वूरस्यः A वूरस्यः is suggested for वूरस्तः ॥ विप्रकृष्यः Sy
- २९ हिस्यात् Sy

नापि सन्निकृष्ट ।

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम् ।

उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आज्जन् ॥ ३ ॥

अकारि । अकारि । युवयो । सोमस्य पूर्ण पात्रम् । वरणीये यज्ञे । स्तीर्णं च । वन्धि । शोभन प्रगमन यस्यात्यन्त भवति । धनदानार्थमुत्तानहस्त । युष्मत्काम । स्तीति । यज्ञ व्याप्नुवद्रोन्तो । ग्रावा-
णश्च । व सोमरसै । रोदन्ति ?

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निः । ऊर्ध्व । युवयोर्होमाय । यज्ञेषु । अग्निः । अस्थादुदतिष्ठत् । प्रगच्छति च ।
हविषो दात्री । क्षिप्ता । जुहू । प्रतिष्ठते च । होता । उद्गूर्णमना । उरु स्तोत्र कुर्वाण । य । हे अश्विनी ।
युक्तावकरोत् । हवने ।

१. VM. ignores ह and त्यत् ॥ त्यत् तत्

Sy. २. कृतम् Sy.

३. युवयोरथे Sy.

४. विस्तृतेऽभिषवादौ यत्कृत्यमस्ति तत् Sy

५. बर्हिः is suggested for वन्धिः ।

६. मृदुतमम् Sy.

७. कृताञ्जलिः Sy.

८. युवा कामयमानो होता Sy

९. ०वद्रोन्ता A ०वन्तः is suggested for

०वद्रोन्तो ॥ युवा व्याप्नुवन्तः + 'तृक्ष पृक्ष

नक्ष गतौ' इति धातुः Sy

१०. वाम् is suggested for वम ॥ युवाम् Sy

११. आ उन्दन्ति=अरोन्दन्ति is suggested for

रोदन्ति ॥ सोमरसमा समन्ताद् व्यक्तीकृतवन्तः

Sy.

१२. ग्रावन्धिः A ग्रावाग्निः M.

१३. युवयोर्यज्ञार्थम् Sy

१४. ०स्थादूद० A

१५. समिद्ध आहवनीयं गच्छति च Sy

१६. धन हवि. Sy

१७. It seems to be the explanation of

जूर्णिनी ॥ प्रगामिनी Sy. जूर्णिर्जवतेर्वा ।

द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा N 6 4 Sy

१८. क्षिप्रा जुहू A घृतेनावता, उपस्तीर्णाभिघारि-

तेत्यर्थः Sy

१९. प्रकर्षेणोद्युक्तमना भवति Sy

२०. होता Sy

२१. अश्विनी Sy

२२. योजयति Sy.

२३. आह्वाने स्तोत्रे वा Sy.

अधिं श्रिये दुहित्वा द्यैस्म रथ तस्थौ पुरुशुजा श्रुतोतिम् ।
प्र मायामिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतु जनिमन्युक्षियानाम् ॥ ५ ॥

अधि श्रिये । अधितच्छौ । अत्रमथम् । सुयस्य । दुहिता । युवयो रथम् । हे बहुभोजनी । बहु
गमनम् । प्राभवत्तम् । अत्र । कर्मणि । सनकर्मवन्ती । हे नेतारी ! नर्तनशीली । प्रादुर्भावे । देवाना
स्त्वयवरे ।

युवं श्रीमिर्देशतामिरामिः शुमे पुष्टिमूहयुः सुर्यायाः ।
प्र वा वयो वपुषेऽनु पत्नञ्चद्वाणी सुष्टुता धिष्य्या वाम् ॥ ६ ॥

युवं श्रीभिः । युवंम् । श्रीभिः । दर्शनीयाभिः । प्राभिः । शोभार्थम् । पोषणम् । ऊर्ध्वम् । सुर्यायाः ।
प्रानुपपत्तम् । द्वाश्वा । वाम् । शोभार्थे तदानीम् । व्याप्नोत् । स्तोत्रुभि सुष्टु स्तुता । वाणी । वा । हे
धिषणाहो ! स्तुत्यी ।

१ अप्यतिष्ठत् Sy

२ भियर्यम् A अधितुम् Sy

३ सुर्या Sy

४ हे पूर्णभुजो !, बहुनां रसकौ ! वादिबन्तो !
Sy ५ बहुरसकं बहुगमनं वा Sy

६ भवतम् । यद्वा हे मायिनी । प्राज्ञी ।
प्र भूतं प्राप्ततममन्यादिकं देवं मायाभिः प्रदानं
कौशलैर्वा जितवन्ती स्य इत्यर्थः । अयमर्थः
'प्रजापतिर्वै सोमाय राशे दुहितरं प्रायच्छसूर्या
सावित्रीम्' (AB 4. 7) इत्यादिना
स्पष्टीकृतः Sy

७ अयि च अत्र अस्मिन् Sy

८ प्रज्ञानः Sy शची मायेति प्रज्ञानान्वी Ngh.
39

९ सौकम० A सत्कम० is suggested for
सनकम० ॥ प्रज्ञापन्ती Sy

१० नेतारी Sy

११ नृत्यन्ती Sy

१२ जन्मनि प्रादुर्भावे Sy

१३ स्वयंभवे A

१४ श्रीभः A युवं श्रीभिः missing in M

१५ हे अधिबन्तो ! युवाम् Sy

१६ सश्रीभिः कास्तिभिर्वा Sy

१७ श्रीमतां परिवृश्यमानाभिः Sv

१८ शोभनाथम् Sy

१९ पूषणम् M पूतिम् Sy

२० प्रापमथः Sy

२१ युवयो पत्न्याः Sy

२२ प्रकर्षेणान्वपतन् Sy

२३ It seems to be the explanation
of वयः ॥ द्वाश्वा is suggested for
द्वाश्वा ।

२४ युवाम् Sy

२५ शोभाय Sy

२६ व्याप्नोति Sy

२७ वाणी श्रुतीणां स्तुतिः Sy

२८ वाम् is suggested for वा ॥ युवाम् Sy

२९ हे स्तुत्यहोविबन्तो ! Sy

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिपः पृच्छ इषिधो अनु पूर्वाः ॥ ७ ॥

आ वा वयं^१ । आवहन्तु^२ । वाम्^३ । गन्तारं^४ । अग्वा । वोढृतमा । सोमम्^५ । प्रति । हे नासत्यो^६ ।
पासर्जि^७ । युवयो । वेगौ^८ । रथ । अन्नानि^९ । सवर्चनीयानि^{१०} । वहनि^{११} सोमादीनि । प्रति । स्तोतृभिरेपणीय^{१२} ।
इषेरिधौ^{१३} नामकरण इति ।

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इपं पिन्वतमसंक्राम् ।

स्तुतंश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनुं रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु हि वाम्^{१४} । हे बहुभोजनो^{१५} । बहु । हिं^{१६} । युवयो^{१७} । दातव्य धन तावत्^{१८} । अस्मभ्यम्^{१९} । प्रीणनम्^{२०} ।
अन्नम्^{२१} । असङ्क्रमणमनपायि^{२२} । क्षरतम्^{२३} । स्तोतार^{२४} । च । युवयो^{२५} सति^{२६} । सुष्टुति^{२७} । च । हे

१. वा (प) वयः A.

२. आ missing in M. प्रापयन्तु Sy

३. वां (पां) A युवाम् Sy

४. गगन्तोरो A. ५. सोम. A सोमरूपमन्नम्

६. प्रासञ्जि M विसृष्ट. Sy

७. वैगौ M मनोवेगः is suggested for वेगौ ।

८. सोमान् Sy

९. सम्पर्चं is suggested for सवर्चं ॥

सम्पर्चनीयाः Sy १०. बह्वीः Sy

११. VM seems to take इषिधः obj. plu
as Voc sing इषिध ॥ एषणीयाः Sv

१२. ०रिधो is suggested for ०रिधौ ।

१३. भरद्वाजस्यार्थम् Du1 भरद्वाजस्य SKN

१४. पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा Sy यस्माद् हे पुरुभुजौ ।

बहुभोजिनौ । अश्विनौ ! तस्माद्युवां ब्रूमः Du1

हे पुरुभुजौ ! बहूनां हविषामभ्यवहन्तारौ ।

पालयितारौ ! वा यजमानानाम् SKN

१५. हि भवति Sy हिशब्दो यस्मादर्थे SKN

१६. युवाभ्यां यज्ञे Dur

१७. दान्तव्य A दानम् Du1 दानम् । यस्मात्
त्प्रभूतदायिनौ युवा तस्मात् SKN

१८. अत कारणात् नोऽस्मभ्यम् Sy

१९. प्रीणयित्रीम् Sy तर्पयित्रीम् Dur धेनु

दोग्ध्री गाम् SKN

२०. अन्नस्स क्र० A अन्नम् । यद्वा इपमेषणीया
धेनुमित्यन्वयः Sy अन्नलक्षणम् Du1

२१. मत्तोऽन्यत्रासङ्क्रमणीम् Sy असक्रामसङ्क्र-
मणीम् N. 6 29 असङ्क्रमणशीलामनपायिनी-
मस्मत्त. । अथवा—असङ्क्रमणशीला द्याम्,
इपमिड्हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयमिति स्यात् ।

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च

‘असक्राम्’ इत्यस्य शब्दस्य ‘असङ्क्रमणीम्’

इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेयो द्यौर्वा

Dur असङ्क्रामणी यावज्जीवमनपायिनीम् ।

यद्वा समेध्वक्रान्तामगतामस्मत्सजातैरप्राप्तपूर्वा-

मित्यर्थे SKN २२. क्षरतम् is suggest-

ed for क्षरतम् ॥ प्रयच्छतम् Sy प्रक्षारय-

तम् Du1 क्षारयत दत्तमित्यर्थे SKN

२३. स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतार. Sy. किं पुनस्तद्

युवयोर्बहुदानमिति ? स्तुतश्च स्तुतशस्त्रवाश्च

सोमो युवयोरन्नम् Du1 स्तोतारश्च ये केचित्

पृथिव्या ते सर्वे SKN

२४. सन्ति is suggested for सति ।

२५. सुष्मति A शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति Sy

शोभनाभि. स्तुतिभि. सुष्ठु स्तुत Du1 शोभना

च या काचित् स्तुतिः सर्वा युवयोरेव SKN

मादयितारो ! तथा रता-सोमा । च यन्ति । ये । युज्या । धर्मम् । अनुगच्छन्ति दीयन्त इत्यथ ।

उत मं ऋजे पुरयस्य रघ्वी सुमीढे शत पेरुके चं पृका ।

श्रायडो दाद्विरुणिनः स्मदिष्टीन्दशं वृशासो अभिपाचं ऋष्वान् ॥ ६ ॥

उत म ऋजे । यपि च । मयम् । ऋजुगामिन्यो । पुरयस्य यनस्ताम्बन्विन्यो । मात्रगामिन्यो वसवे । तथा च । सुमिहापेस्कनाम्न । ऋष्ववहूनि । मशानि तत प्राहृत्य । यद्व चण्डा नाम राजा । श्रायच्छत् । द्विरप्यासङ्कृतान् । शोभनातिवेधानदवान् । इदा च । यगा । गद्रूपामभिसोक्तुं । दानामान् दासांस्वत्यपि नो प्रसादलभ्यमिदमिति ।

- १ मवेयि० A मादयितारायद्विनो Sy हे माघ्वी ! मघुपो । Dur मघुसम्बन्धि मघुन-पूर्णो माघवः, 'तस्येवम्' (Pa. 43 120) इत्यणि गुणाभावश्चान्वसत्वात् । कोऽसौ ? वृत्ति । कृत एतत् ? 'यो ह वा मघुनो इतिराहितो रथचवणे । तत पिबतमश्विनो' (RV VIII 5 19) इति मन्त्रास्तरे वदानात् । तेन तद्वर्ती माघ्वोम् । 'ईयनिपो ह्ववसि' इति मत्स्यं ईकार SKN
- २ सोमरसाश्च Sy रताश्चाज्यावय Dur रता-श्च सोमसक्षणा SKN
- ३ रता Sy य एते Dur
- ४ वनम् A वानम् Sy, SKN राति पुरो वाशस्य Dur
- ५ अनुगच्छन्ति वेवयजर्न प्राप्ता । अयं भावः । सुच्छति युत्वा वेवयजर्नं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतुभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शयः Sy अनुगच्छन्ति सर्व एते युवयोरेव, तस्मान् युवां ववीमि पिबतमिति Dur युवान्यां ये प्रवीयन्त इत्यर्थः SKN N 6 29, SKN II 490
- ६ ऋजे A
- ७ मश्विनो स्तुति कर्त्तव्यो ममाभूताम् Sy

- ८ ऋजुगा० A ऋजुगमन Sy
- ९ यान्तस्त A यतस्त० is suggested for यतस्त० ॥ पुरयनामकस्य स्वभूते Sy
- १० वषव(य)षये A. यवये is suggested for वसवे ॥ क्षिप्रगामिन्यो यवये Sy
- ११ य is suggested for य ।
- १२ सुमिहापेस्कनाम्न A सुमीढपेस्कनाम्नो- is suggested for सुमिहापेस्कनाम्न ॥ VM explains together सुमीढहे and पेरुके ॥ सुमीढहे राति विद्यमाना सन्त । पेरुके राति त्रिद्यमानानि Sy
- १३ शतं गावो ममाभूवन् Sy
- १४ पश्वान्यप्राणि ममासन Sy
- १५ ववातु Sy
- १६ द्विरप्यवत Sy
- १७ ०नश्यं A प्रशस्तवशानान् रथानश्वान् वा Sy
- १८ वशसङ्ख्याकान् Sy
- १९ परा A वशासोऽनुगुणान् Sy
- २० ०सोक्तुं M दद्रूपामभिसोक्तान् Sy
- २१ पुरयान् Sy
- २२ ०श्चेत्यश्विनो प्र० or इचेत्यपि न प्र० is suggested for ०श्चेत्यपि नो प्र० ॥ मश्विनो स्तोतुभ्यो वात् Sy

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सं वा शता । सम्प्रायच्छत् । युवयो । स्तोत्रे । अश्वानाम् । शतानि । सहस्राणि च । नासत्यौ ।
पुरुषन्था नाम राजा । भरद्वाजाय । क्षिप्रम् । हे वीरौ । द्विवचन लुप्तम् । हतानि । रक्षांसि । भवन्तु ।
हे बहुकर्माणौ ।

उत्तरैकपदा—

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ वा सुम्ने । युवयो । सुखे । विस्तृते । स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सह । आभिमुख्येन स्याम् ।

VI. 64

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उदु श्रिये । उत्तिष्ठन्ति । श्रचर्थम् । उषस । दीप्यमाना । अपाम् । इव । ऊर्मय । श्वेतवर्णा ।
अथैकवदाह—करोति । विश्वानि भुवनानि । शोभनमार्गाणि । शोभनगमनानि च प्रादुर्भूतायामुषसि ।

१. सन्वदाति Sy	१५. 'उदु श्रिये' इति षडृचं तृतीय सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'उदु श्रिये षट्षस्य तु' (KSA 33 64 P 24) इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (ASS 4 14) इति Sy
२. गृणातीति गी स्तोता तस्मै Sy	१६. श्रियर्थम् A जगत शोभायै जगद् व्याप्तु वा Sy. १७. उदकसम्बन्धिनः Sy
३. हे अश्विनौ ! Sy	१८. अपामिश्रे मयं M ऊर्मय. is suggested for ऊर्मय. ॥ तरङ्गा Sy
४ गिरे युवयो स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यमपि दात् द्वातु Sy	१९. ०वर्णा M शुक्लवर्णा. Sy रुशदिति वर्णनाम N 2 20
५. हे वीरावश्विनौ ! द्विवचनस्य लुक् Sy	२०. अनन्तरमेकवस्त्रिगम. Sy
६. हतानि स्युः Sy	२१. विश्वानि स्थानानि Sy
७. हे बहुकर्माणावश्विनौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy	२२. सुमार्गाणि Sy
८. VM explains गिरे and दात् once only	२३. सुखेन गम्यानि Sy.
९. The <i>pratika</i> is supplied by the Editor	२४. दुर् is missing in A
१०. हे अश्विनौ ! युवाभ्या दत्ते Sy	
११. सुखावहे धने Sy जलाषम् । स्योन्तम् । सुम्नमिति सुखनामानि Ngh 3 6	
१२. विद्विद्धि पुत्रादिभिः सह Sy.	
१३. आ समन्तात् Sy	१४. भवेयम Sy

भवत्वुदारंगाम् । प्रशस्ता । घनवती । वक्षिणा ।

मद्रा दद्वच उर्विया वि भास्पुचे शोचिर्मानवो घामपत्तन् ।

भाविर्ध्वः ऋणुपे शुभमानोपो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा वक्षे । भद्रा । दद्वस्यसे त्वम् । भ्रमी च । विभासि । तस्यास्ते । शोचि । मानवर्ध्व ।
उदपत्तन् । धा प्रति । त्वमाविष्कणोपि । मस । शोभमाना । उप । ववि । दीप्यमाना ।
तेजोभिः ।

वदन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुमगांशुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रुन्वाधते तमो अजिरो न वोऽहं ॥ ३ ॥

वहन्ति सीम् । वहन्ति । एनाम् । समन्ततोऽरुणवर्णा । ज्वलन्ती । गाव । सुघनाम् । बिस्ती
र्णाम् । प्रपमानाम् । भवगमयति तमांसि । शूर । योऽय । शत्रून् । सवयन्(?)तम । वाधते दिगत
प्रापयति । यया । क्षिप्र । भारस्व बोधा भारं देशान्तरं प्रापयति ।

१ अभूत् Sy

२ घनवत्वुषा Sy

३ समर्षयित्री Sy

४ VM ignores उ ।

५ कल्पानी Sy

६ वृक्ष्य० is missing in M
वृक्ष्यसे is suggested for वद्वस्यसे ।

७ 'उर्वी च' or 'प्रमिता च' is suggested
for भ्रमी च ॥ बिस्तीर्णा च Sy

८ तव Sy

९ शाचि शोचिव । जसो लुक । दीप्यमाना
Sy

१० रश्मय Sy

११ ०पत्त M उदपत्तन् is suggested
for उदपत्तन् ॥ उत्पतन्ति Sy

१२ धो प्रति A. धन्तरिक्षम् Sy

१३ प्रकटीकरोवि Sy

१४ स्वर्दीयं क्यम् Sy

१५ विवि A

१६ ०मानो A

१७ If VM does not explain उर्विया
by भ्रमी च (उर्वी च or प्रमिता च)
he ignores it

१८ वहति A

१९, सीम् एनामुपोवेवताम् Sy

२० न्त is missing in A सोहितवर्णा
Sy

२१ ज्वलन्तः is suggested for ज्वलन्ती ॥
दीप्यमाना Sy

२२ गा is missing in M गावो रश्मय Sy
किरणा गाव इति रश्मिनामनी Ngh 1 5
सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते N 2 6

२३ भवगाय० A अपगम० is suggested for
भवगम० ।

२४ वीरः Sy

२५ सेपमुषोवेवता क्षेपेव Sy

२६ सेपम् is suggested for सेवयन् ।

२७ क्षिप्रगामी Sy

२८ वोऽहं सेनायाः । शत्रून् यथा वाधते तथा
तमांसि वाधते च Sy

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तररि स्वभानो ।
सा न आ वह पृथुयामद्भुवे रयि दिवो दुहितरिपृथ्व्यै ॥ ४ ॥

सुगोत ते । तव तेजसा । अपि च । शिलोच्चयेष्वपि क्षेत्राणि । सुगमार्गि । सुपथानि च भवन्ति ।
किञ्च सङ्गमनसाधनवर्जिते निरालम्बने देशे । अन्तरिक्षम् । तग्मि । सुभूतदीप्ते । सा । अस्माकम् ।
आह । पृथुगमने । दर्शनीये । रयिम् । दिव । दुहित । एपणीयम् ।

सा वह योक्षभिरवातोपो वर वहसि जोपमनु ।
त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहंतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा वह । सा त्वम् । प्रावह धनम् । या त्वम् । उक्षभिरागन्ता । प्रवाताऽवस्थिता सती । उप ।
पर स्तोतृभ्य । पहसि । स्तोतृणामिच्छानन्तरम् । या । त्वम् । दिव । दुहिता । देवनशीला । भवसि ।
सा त्व पूर्वा याने प्रातरेव । महनीया । दर्शनीया च भवसि ।

१. हे उषोदेवि । Sy

२. तप ते० A

३. दुर्गेष्वपि Sy

४. सुगानि सुखेन गम्यानि Sy

५. मार्गाणि Sy

६. य गमन० A गमनसाधनरहिते देशे
Sy

७. अन्तरिक्षमाकाशम् । सामुद्रिकीरपो वा Sy
आप इत्यन्तरिक्षनाम Ngh 13

८. स्वभूत० is suggested for सुभूत० ॥
हे स्वप्रकाशे ! Sy

९. त्वम् Sy

१०. अस्मभ्यम् Sy

११. आवह is suggested for आह ।

१२. पृथुरथे-! Sy

१३. धनम् Sy

१४. अन्तरिक्षसुते ! Sy

१५. वर धनं मह्यमावह Sy

१६. अनडुद्धिरश्वैर्वा Sy.

१७. अप्रतिगता Sy

१८. अपर M वर is suggested for पर ॥
धनम् Sy

१९. वहसि is suggested for अपहस M
पहसि A

२०. ०च्छानान्तरा A प्रीतिमनु Sy

२१. हे अन्तरिक्षसुते ! Sy.

२२. द्योतमाना Sy

२३. पूर्वा याने M पूर्वाह्वाने is suggested
for पूर्वा याने ॥ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके
Sy

२४. पूजनीया Sy

२५. सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति योजना ।
या दर्शता भूरित्यन्वये यदृत्तेन सामानाधि-
करण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात्
Sy

२६. VM. ignores ह ।

उत्तरा गतति ।

उत्ते वयंश्चिद्वसुतेरपप्तुन्नरंश्च ये पितृभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वंहसि भूरिं वामहृषो देवि दाशुपे मर्त्याय ॥ ६ ॥

(उत्ते षय^१ ।)

VI 65

एषा स्या नो बुहिता दिवोजाः चितीरुच्छन्ती मानुपीरजीगः ।
या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदुक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या । सा । एषा । न । दिवो जाता । बुहिता । मानुपी । प्रजा । व्युच्छन्ती । उज्जगार,
उपसि हि मानुष्यं प्रजा निगच्छन्ति । या । भानुना । उवसता । रात्रिषु । ज्ञायते । तम^{१०} । तिरस्कृषन्ती ।
रक्षांसि । चेति ।

वि तय्युररुष्यायुग्मिरशैश्चित्र मान्स्युपसंशुन्द्रंथाः ।
अग्रं यज्ञस्य वृहतो नयन्तीवि ता गधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि तद्यु^{११} । विगच्छन्ति । तवानीभव वेच्छन्ति । भारुष्ययुक्ते । अस्वे । चित्रश्च^{१२} । भान्ति^{१३} ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor VM does not explain this stanza here because it has already been explained in the first *andala*. For VM's explanation see RV I 124. 12 Sy explains it again in the following manner —
हे उषो देवि ! ते तव व्युष्टौ सत्यां षयश्चिद्वसुतेरपप्तुन्नरंश्च ।
उत्पतन्ति । ये पितृभाजो हृषिषां सम्भक्तारो उज्जगारुष्योपाजका वा । पितुरित्यन्ननामसु पाठात् (Ngh 27) । नरं तेऽपि चोत्पतन्ति ।
किञ्च हे उषो देवि ! त्वममा समीपे सते षतमानाय दाशुषे हृषिषां प्रवात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ।

२ 'एषा स्या' इति षड्बन्धं प्रभुर्षु सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं ऋष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा स्या' (KSA 33 61 P 24) इति । 'उपस्यं तु' इति

पूर्वसूक्त उक्तत्वाविदमप्युपोदेयताकम् । प्रात रनुयाकाश्चिनशस्त्रपोरुक्तो धिनियोगः Sy

३ अस्मद्वधम् Sy

४ बुहिता is written twice in A विष पुष्युषा Sy ५ तमांसि षज्यन्ती Sy

६ उवगिरति । जी (जि) गतिगिरतिकर्मा वा (N 68) इति यास्क । प्रकाशयतीति षावत् Sy

७ प्राजा A भानुना युवता Sy

८ वीष्यमानेन Sy

९ याम्यासु रात्रिषु । रेफ्यकारयोर्व्यस्यय Sy

१० ज्ञायन्ते M वृष्यते Sy ११ तमांसि Sy

१२ तीर कुर्वती A तिरस्कृषन्ती Sy

१३ नक्षत्रावितेजांसि च Sy

१४ विस्तीर्णं यान्ति Sy

१५ Something probably य is missing before वेच्छन्ति ॥ तवानीं प्रातःकाले Sy

१६ अरुणवर्णयुक्ते Sy

१७. चित्र यथा भवति तथा Sy १८ भवन्ति M

उषस । कान्तरथा । प्रभितस्य । यज्ञस्य । अग्रम् । नयन्त्य । विवाधन्ते । ता उपस । रात्रे । तम ।

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीनि दाशुषं उषसो मर्त्याय ।

मघोनीवीरवृत्पत्यमाना श्रवो धात विधृते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवो वाजम् । कीर्तिम् । बलम् । अन्नम् । रसञ्च । प्रापयन्त्य । निधत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

उषस । धनवत्य । वीरपुरुषवत्^{१२} । गच्छन्त्य । रक्षणम्^{१३} । रमणीयम्^{१४} । परिचरते मह्यम् । अद्य^{१५} ।

इदा हि वो विधृते रत्नमस्तीदा वीरायं दाशुषं उषासः ।

इदा विप्राय जरंते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा हि वः । इदानीम् । एव । हवम् । परिचरते । रत्नम् । अस्ति दातुम् । इदानीम् । वीराय ।

दाशुषे । हे^{२०} उषस । इदानीमेव । मेधाविने^{२२} । स्तुवते । यदा । उत्थानि^{२४} । भवन्तीदानीमेवेति तथा ।

निवहथ । मावते^{२६} । स्तोत्रे । धन पुराचित्तदानीमेव^{२७} ।

१. कान्तिरथाः Sy. चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः
N 11.5

२. त्वं हितस्य M बृहतः or प्रथितस्य is
suggested for प्रभितस्य ॥ बृहणशी-
लस्य Sy.

३. अग्र मुखम् Sy

४. सम्पादयन्तः Sy

५. सम्यगपनयन्ति च Sy

६. श्रक्तुर्भ्येति रात्रिनामनी Ngh 1 7

७. वाजः A.

८. अहम् M

९. वहन्त्यः Sy

१०. नितरा धत्त Sy

११. हविषा दात्रे Sy

१२. पुत्रपौत्रादिसहितम् Sy

१३. अन्नम् Sy. सिनमव; व्यन्ननामनी Ngh 2 7

१४. धनम् Sy वात्र रत्नमिति धननामनी
Ngh 2. 19

१५. अद्यं A.

१६. नि वः A.

१७. वः is suggested for हवम् ॥ युष्माकम्
Sy

१८. धनम् Sy.

१९. विराय A.

प्रेरयित्रे Sy

२०. हविषा दाशुषे यजमानाय दातुम् Sy.

२१. हे is missing in A

२२. प्राज्ञाय दातुं वो रत्नमस्ति Sy

२३. यथा M

यस्मिन् विप्रे Sy

२४. उक्थानि is suggested for उत्थानि ॥

उक्थनामकानि स्तोत्राणि Sy

२५. विद्यन्ते Sy

२६. मत्सदृशाय यजमानाय Sy

२७. पुरापि रत्न मह्यं दत्तम् Sy

२८. VM. ignores स्म ।

इदा हि त उपो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।
व्यर्केण विमिदुर्दवा च सूत्या नृणाममवद्वेवहृतिः ॥ ५ ॥

इवा हि ते । इवानीम् । ते । उप ! आद्यमाणसमुच्छ्रितददा । गवामस्यभूतानाम् । नामानि ।
स्तोत्रपरा अङ्गिरस । गृणन्ति । विमिदुर्दवा चकारम् । हविषा । स्ताप्रण । अ त्वा परिचरन्तस्तया त्वय्यु
दितायाम् । सत्ये । भवति । मनुष्याणाम् । यज्ञे ॥

उच्छ्रा दिवो दुहितः प्रत्नचभो भरद्वाजुवद्विघृते मघोनि ।
सुवीरं रुर्यिं गृणते रिरीङ्गुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ्रा विष । प्युच्छ्र देषे (?) दिव । दुहितरेकम् ! प्रत्नभ्यम् । प्रत्नभ्य इव । तदेवाह—रदा
जाह ? स्तुवते मह्यम् । घनवति ! तथा पुत्रपौत्रयुक्तम् । घनञ्च । मह्य स्तुवते । दहि । तथा बहुभि-
गैयम् ॥ अन्नम् । प्रत्नभ्यम् । अधिषहि ।

- १ सद्य Sy
- २ तव प्रसादात् Sy
- ३ आद्रियमाण is suggested for आद्यमाण ॥
आद्यसामो Sy
- ४ स is missing in A
- ५ गोत्रा सङ्गान् Sy
- ६ उस्तुवन्ति । तथा च निगमास्तरम् । 'गवां
गोत्रमुवस्तुजो यवङ्गिर' (RV II 23 18)
इति Sy
- ७ विमिदुर्दवा० A तर्मासि विधारयन्ति Sy
- ८ हविषा seems to be the ex-
planation of व्यर्केण Cf Ngh 27
अर्चनीयेन Sy
- ९ सत्यफला Sy
- १० अमवत् Sy
- ११ नेतृणां तेषामङ्गिरसाम् Sy
- १२ वेदविषया स्तुतिः Sy
- १३ VM ignores हि and वि ॥ हि एव
Sy

- १४ उच्च M उच्छ्र is suggested for
प्युच्छ्र ।
- १५ विधि is suggested for वेशे ॥ तर्मासि
घजय Sy
- १६ अतरे क स्म० A अत्य । is suggested
for अरेकम् ।
- १७ प्रत्नभ्यम् Sy
- १८ प्रत्नेभ्यः is suggested for प्रत्नेभ्यः ॥
पुरातनेभ्यः Sy
- १९ Something probably अ is missing
before रदाना० । भरद्वाज इव is sug-
gested for रदाजाह ॥ भरद्वाजवद्विति
वचनादान्योऽप्यस्ति भरद्वाज । तथा च
ब्राह्मणम्—'प्राणो वे भरद्वाजवत्' इति Sy
- २० स्तुतिं कुर्यते मह्यम् Sy
- २१ घनवति A हे मघोनि ! Sy
- २२ कल्याणपुत्रपौत्रादिभ्युक्तम् Sy
- २३ बहुभिर्गतव्यम् Sy
- २४ अधिकं प्रयच्छ Sy

VI 66.

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मतेष्वन्यदोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपुर्नु^१ । रूपम्^३ । क्षिप्रम् । त^४ ज्ञा^४ । तं^५ । प्रादुर्भवतु^६ । समानाकार^६ सदृशा हि मरुत^६ ।
पदार्थाना नामकम्^७ । प्रीणयितुम्^८ । सदा गच्छत्^९ । कि तदित्याह—मर्त्येषु^{१०} । अन्यदेकदेश तस्य रूपस्य मर्त्यानाम्^{११} ।
अभिलषितदोहार्थम्^{१३} । पृश्नि पीवाय^{१४} । दिवि चाग्न्यदेवेषु सकृत्^{१५} । पृश्नि^{१६} । आत्मीयमूध^{१७} । शुक्रं दीप्तरूपम्^{१८} ।
दुदुह इति^{१९} ।

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतां वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृण्यैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये अग्नय^{२१} । यं^{२१} । अग्नय^{२१} । इव । काष्ठै^{२१} समिध्यमाना । दीप्यन्तेऽलङ्कृता । ये च प्रादुर्भूता^{२१} ।

१. 'वपुर्नु तत्' इत्येकादशर्चं पञ्चम सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा चानुक्रम्यते—
'वपुर्वेकादश मारुतम्' (KSA 33 66
P 24) इति । व्यूह्ये दशरात्रे षष्ठे-
ऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्त मारुतनिविद्धानम् ।
सूत्रितञ्च—'हविष्पान्त वपुर्नु तत्' (ĀSS
8 8) इति । वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपा-
लस्य 'प्र चित्रमर्कम्' इति याज्या । 'प्र चित्रमर्कं
गृणते तुरायेति नवानुयाज्या' (ĀSS 2 16)
इति । एकादशने मारुते पशौ 'प्र चित्रमर्कम्'
इत्येषैव याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र चित्रमर्कं
गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव' (ĀSS
3 7) इति Sy.

२. नु is missing in A

३. मरुतां रूपम् Sy

४. तज्ज्ञ. A तज्ज्ञातम् is suggested
for त ज्ञा ॥ तत्प्रसिद्धम् Sy

५. तं (कं) A Something seems
to be omitted here स्तोत्रे is
suggested for नु ॥ विदुषे स्तोत्रे Sy.

६. ऐकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा
च निगमान्तरम्—'अज्येष्ठासो अर्कनिष्ठास
एते' (RV V 60 5) इति Sy.

७. स्थिराणामपि नामकम् Sy

८. प्रीणयितु Sy

९. सर्वदा गच्छत् Sy

१०. किञ्च तद्रूप मर्त्यलोके Sy

११. अन्यदोषधिवनस्यत्यादिकम् Sy

१२. मर्त्यानाम् A

१३. ऽदेहार्थं A कामान् दोग्धुम् Sy

१४. पीपाय is suggested for पीवाय ॥
आप्याययति Sy

१५. सवत्सरस्य वर्षासु Sy

१६. किञ्च भरुतामेव निर्देशात् पृश्निरन्तरिक्षम्
Sy •

१७. उदकम् Sy

१८. शुक्लवर्णम् Sy

१९. दुदुह A क्षरति Sy

२०. VM ignores चित् ॥ चिदिति पूरकम् Sy

२१. मरुत. Sy

द्विद्विगुणम् । त्रिद्विगुणञ्च । भक्तोऽभक्तो । वावृषत् । रणुवजितो । हिरण्मयाश्च । एषाम् । साकम् । घने । वृषे । घ । प्रादुर्भवन्ति ।

रुद्रस्य ये मी०हुपः सन्ति पुत्रा याश्चो नु दाधृविर्मरंध्यै ।

चिदे हि माता महो मही पा सेत्पृथ्विः सुभ्वेर्गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । रुद्रस्य । सेक्त । ये । भवन्ति । पुत्रा । मां । च । धारयन् । अज्ञाना हि भरणाय भवन्ति न भ्रियते । तेषा माता । प्रत्याख्यातासीत् । महतीऽपि । मही । सा । पृथ्वि । स । इव । शोभना- भवनाय मरुद्गणाय । गर्भम् । माहितवती ।

न य ईयन्ते जुनुपोऽया न्वरुन्तः सन्तोऽवृद्यानि पुनानाः ।

निर्यद्दुहे शुच्योऽनु जोपमनुं श्रिया त्वन्मुचमाणाः ॥ ४ ॥

न य ईयन्ते । न । ये । गन्धन्ति । जाता मनुष्यान् । शीघ्रम् । गन्तव्यानि स्थानानि ।

१ द्विद्विगु० A

२ त्रि is missing in A

३ मिस्तोऽभक्तो A द्रपस्तो seems to be redundant Only मस्त । is sufficient

४ वा प्रभस्त A वावृषत् is suggested for वावृषत् ॥ ववृषत् इच्छानुष्पं वधन्ते । संहितायां वीर्यस्याम्बसः Sy

५ रेणुरहिताः Sy

६ हिरण्मयालङ्काराश्च Sy

७ भक्तो रषाः Sy

८ सार्वम् Sy

९ ते भक्तो घनेः Sy

१० वीर्ये or वल is suggested for वृषे ।

११ तथा च निगमान्तरम् 'ये पृथ्वीगिष्ठीभिः' (RVI 37 2) इति Sy

१२ रुद्रस्य is missing in A M

१३ सेक्तु is suggested for सेक्त ॥

१४ मस्त Sy

१५ परिधी Sy

१६ भयति is suggested for भवन्ति ॥ भर्तु क्षमा भवति Sy

१७ सर्वजाता Sy १८ महताम् Sy

१९ महती Sy

२० सा is suggested for स ।

२१ एव is suggested for इव ।

२२ शोभन० is suggested for शोभना ॥ नृणां सम्यक् भवनाय Sy

२३ गर्भाम् A उवकम् Sy

२४ प्रावधाति Sy

२५ VM ignores नु and हि ।

२६ प्रसिद्धा मस्त Sy

२७ जाता मनुष्यात् A जातान् म० is suggested for जाताम् ॥ जातान् स्तोतुन् प्रति Sy

२८ अयेन गमनसाधनेन Sy

शरीरस्यान्त^१ । सन्तः^१ । अवधानि^२ । पुनाना^३ । निर्दुहन्ति^४ । दीप्ताः^५ । यदोदकम्^६ । इच्छायाम्^७ । तदानी-
मनुगता^८ । श्रिया भवन्ति^९ । विस्तृतमुदकम्^{१०} । सिञ्चन्त^{११} ।

मक्षू न येषु दोहसे चिद्व्या आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासौ महा नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षू न । ये न । देवेषु । धर्षणशीलम् । मारुतम् । नाम । आदधानामुच्चारयन्तो मनुष्या ।
शीघ्रमुदारेषु । धनस्य दोहार्थम् । गन्तारो भवन्ति । न चे । ये । चोरा । गन्तार । महत्त्वेन । तानुद्गूर्णान् ।
क्षिप्रम् । एव । शोभनदानो यजमान । अवेजते क्रोधरहितान् करोति । तौ नयतिपर्यायस्ती नयति^{३३} ?

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्धं स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

त इदुग्राः । ते । इत् । शवसा । धर्षणशीलसेना । सयोजयन्ति । उभे । द्यावापृथिव्यौ । अत्यन्त-

१. किं तेषा रक्षणीयत्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह ।
अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव ।
तथा च निगमान्तरम्—'प्राणा वै मरुतः
स्वापय.' (AB 3 16) इति । अतः सर्व-
प्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां गमन नास्तीति ।
अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थान दर्शितं भवति शीघ्र-
गामित्व तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यम् Sy
२. अपदानि A पापानि Sy.
३. शोधयन्तः Sy
४. निर्दुहन्ति M नितरां दुहन्युदकम् Sy
५. दीप्यमाना मरुतः Sy.
६. स्तोत्राणां काममनु Sy.
७. दीप्त्या Sy.
८. आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्त. ॥ यद्वा तन्वं
विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy
९. सिञ्चन्तम् M
भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति Sy
१०. ये is unnecessary.
११. वेदेषु M प्रसिद्धेषु मरुत्सु Sy
१२. धर्षकम् Sy
१३. मरुत्सङ्गकम् Sy
१४. शस्त्रम् Sy

१५. ०धाना उच्चा० is suggested for
०धानामुच्चा० ।
१६. क्षिप्रम् Sy.
१७. कामान् दोग्धुं क्षमा भवन्ति Sy.
१८. ०रो न भवति A उपगच्छन्तः स्तोतारः Sy.
१९. च is suggested for चे ॥ नेति
सम्प्रत्यर्थे Sy.
२०. ये थे M
२१. स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहर्तारः Sy
२२. महत्त्वेन युक्ता भवन्ति Sy.
२३. तान् क्रुद्धान् Sy.
२४. शोभनहविर्दानो यजमानः Sy.
२५. अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति Sy.
२६. स्ते नय० A नौ सम्प्रतिपर्यायौ is
suggested for तौ नय०. नयति ।
२७. VM ignores चित् ।
२८. क(ल)ळ दुग्रा. A
२९. ते is missing in A मरुतः Sy.
३०. उत् A
३१. बलेन वेगेन युक्ताः Sy
३२. धर्षकसेनाः Sy
३३. वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः Sy.

मेकचर्यो । अयं । खलु । एषु मरुत्सु । खरस्य पत्नी मरुतां माता । स्वभूतवीप्तिस्तिष्ठति । न च । अमं
सु मरुत्सु । भासिष्ठति । वीप्तिर्भूयोभूय स्फुरन्तीत्यर्थः ।

अनेनो वी मरुतो यामो अस्त्वनश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनमीशू रजस्तुर्वि रोदसी पृथ्वा याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेन । पापरहितम् । युष्माकम् । गमनमिह । अस्तु । य यामम् । अश्ववजित । अरथी । च ।
प्रेरयति स्तोता स्तोत्रैरेवात्मानं प्रापयन्तीत्यर्थः । सजित । अमीशुवजितश्च । रजसं प्रेरको मरुतां गण ।
विगच्छति । धावापृथिव्यो । मार्गा । स्तोतृणामभिलषितान् सासयं धावापृथिव्योर्मध्यं गच्छन्तीत्यर्थः ।

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथु वाजसातौ ।

तोके वा गोपु तनये यमप्सु स व्रज दत्ता पार्ये अथ घोः ॥ ८ ॥

नास्य । न । अस्य । गन्ताऽभिगन्ता । न । अपि । तरिता । मनुष्यस्य विद्यते । ह मरुत । यम् ।

- १ ऽधिष्ठापत्यन्त० A सुख्ये Sy
- २ अथ स्म अपि च Sy
- ३ येषु मरुत्सु Sy
- ४ खरस्य पत्नी माध्यमिकी वाक Sy
- ५ स्ववीप्तिर्वर्तते Sy
- ६ असवसु is suggested for अल
सु ।
- ७ निःसारस्येवेत्यर्थः Sy
- ८ वीप्तिर्बाधको वा Sy
- ९ स्मरन्ती० M स्फुरती० is suggested
for स्फुरन्ती० ।
- १० VM ignores उग्र ।
- ११ पापरहितं यथा भवति तथा Sy
- १२ युष्माकं सम्बन्धी Sy
- १३ रथः Sy
- १४ प्राहुर्भवसु Sy
- १५ अश्ववहित Sy
- १६ रथिः सारथिः । न रथिररथी । असारथिः
Sy
- १७ अपि Sy
- १८ ऽत्ररपात्सा० A

- १९ प्रापयती० is suggested for प्रापयन्ती० ।
- २० सजित M अश्ववजित is suggested
for सजित ॥ पथ्यन्नरहित Sy
- २१ पाशरहितोऽपि Sy
- २२ उबकस्य Sy
- २३ अपिगच्छति M
विषिद्यं गच्छति Sy
- २४ मार्गा M मार्गान् is suggested for
मार्गा ॥ पथोऽन्तरिक्षमार्गान् Sy
- २५ सासायं A साधयन् is suggested for
सासयं ॥ स्तोतृणां कामान् साधयन् Sy
- २६ गच्छती० is suggested for गच्छन्ती० ।
- २७ VM ignores मरुत !
- २८ अस्य अनस्य Sy
- २९ प्रेरकः Sy
- ३० नास्ति Sy
- ३१ It seems to be the explanation of
नु ॥ च Sy
- ३२ तस्ता हिसिता Sy
- ३३ It goes with अस्य ।
- ३४ विवृते A.

रक्षथ । युद्धे । तोकादिनिमित्तम् । य युद्धेऽवसथ । स । शत्रोर्दीप्तस्य । गोत्रजम् । सङ्ग्रामस्य वार्येऽहनि
गवामाहरणाय । दत्ता भवति ।

प्र चित्रमर्कं गृण्णते तुराय भारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहांसि सहंसा सहन्ते रजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः ॥ ६ ॥

प्र चित्रम् । प्रभरध्वम्^{१०} । चित्रम्^{११} । अन्नम्^{१२} । स्तूयमानाय^{१३} । क्षिप्राय^{१४} । मास्ताय^{१५} । स्वभूतलवलाय^{१६}
गणाय । ये मरुत^{१७} । वलेन^{१८} । बलानि^{१९} । अभिभवन्ति^{२०} । तेभ्यो^{२१} महनीयेभ्य^{२२} । पृथिवीयम्^{२३} ।

१. सङ्ग्रामे Sy
२. का is missing in M आदि icfels to गोषु, तनये and अप्सु ॥ पुत्रे ! तनये पौत्रे धने वा गोषु वाप्सु वा निमित्तभूतेषु Sy
३. अवथ is suggested for अवसथ ।
४. दीप्तस्यापि विजिगीषोर्वा शत्रो Sy
५. गोवृज A. गवा सङ्घम् Sy.
६. पार्ये is suggested for वार्ये ॥ सङ्ग्रामे Sy. ७. दत्ता भवति is suggested for दत्ता भवति ॥ दारयिता भवति Sy
८. VM ignores अध ॥ अधापि च Sy
९. भरद्वाजस्येदमार्षम् Du1 भरद्वाजस्य SKN
१०. प्रहर A हे अग्ने ! त्वत्सहायभूता ऋत्विजस्त्व च सर्वे यूय प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु मुख्यमेक सम्बोध्य यूयमेव कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव सम्बोध्य प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोग. Sy प्रहरध्वम् Du1 प्रोपसर्गो भरध्वमित्याख्यातेन । प्रहरत प्रापयत प्रोच्चारयतेत्यर्थ. । अथवा—अर्कमन्न हविर्लक्षण तद्धेतुमाहवनीय प्रति प्रापयत । ऋत्विजा चाय प्रेष SKN
११. दर्शनीयम् Sy चायनीयम् Dur विचित्रम् SKN १२. अन्न हवि Sy स्वधार्क इत्यन्ननामसु पाठात् (Ngh 2 7) स्तोमम् Dur मन्त्रं स्तुतिलक्षणम् SKN
१३. शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा Sy स्तुवते स्तनयित्नुशब्देन कृत्स्न जगदुपशब्दायतेDur कर्मणि शतृप्रत्यय गीर्यमाणाय स्तोतव्यायेत्यर्थ. SKN

- १४ त्वरिताय Sy त्वरमाणाय Dur. तुवंतेहिंसा-र्यस्य रूपम् । तुर्वित्रे शत्रूणा हिंसित्र इत्यर्थ । 'त्वर त्वरगे' अस्य वा । त्वरित्रे क्षिप्रकारिणे SKN. १५ मरुता गणाय Sy. Dur. मरुता समूहाय SKN १६. स्वभूतलवलाय is suggested for स्वभूतलवलाय ॥ स्वात्मबलावष्टम्भिने Dur स्ववलाय SKN.
१७. मा त. M मास्तायेति तद्धितवृत्तावन्त-भूतानामपि मरुता बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये 'अथ शब्दानुशासनम् । केपा शब्दानाम् ?' (PMBH I. I I.) इति । यथा वा लोके । राजपुरुषइत्युक्ते कस्य राज्ञ. ? इति Sy. कीदृशाना पुनर्मरुता गणाय यस्मै प्रभरध्वमिति ? ये मरुतः Dur
१८. स्वेन वलेन Dur वलेनात्मीयेन SKN
१९. शत्रूणा बलानि Sy. परेषा बलानि Dur बलानि शत्रूणा स्वभूतानि SKN.
२०. सहिरभिभवे । अभिभवन्ति SKN
२१. यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिः । तेभ्य. SKN
२२. महनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् Sy. मरुद्भ्य इत्यर्थ Dur मख इति महन्नाम । यद्वा मह इत्यस्य महन्नाम्नो हकारस्य खकारः । मरुद्भ्य इत्यर्थ । अथवा महो यज्ञस्तमङ्गभावोपगमनेन वृष्टिप्रदानद्वारेण वा कुर्वन्ति 'तत्करोति०' इति णिच् । ष्यन्तात् 'णेरनिटि' (Pa 6 4 5 I) इति णिलोप । मखा यज्ञकारिण इत्यर्थ. । तेभ्य. SKN
२३. पृथिव्यपि किमुतान्यानि भूतानि SKN.

अग्ने ! कम्पते, मरुतां वलमग्ननिषदयति ।

त्विपीमन्तो अघ्वरस्यैव दिद्युत्पुच्यवसो जुहोः नाम्नेः ।
अर्चत्रयो धुनयो न वीरा अर्जज्जन्मानो मरुतो अघृटाः ॥ १० ॥

त्वपीमन्त । दीप्तिमन्त । अघ्वरस्यैव । उत्तरवशा द्योतमानानि । क्षिप्रगमना । ज्वाला ।
इव । अग्न । अर्चनीया । शत्रूणा कम्पयितार । इव । वीरा । दीप्यमान प्रादुर्भावा । मरुत । क्षत्रु
भिरनाभृष्टा ॥

त वृधन्त मारुत अर्जदृष्टि रुद्रस्य सनुं हवसा विवासे ।
दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्पुग्रा अस्पृत्रन् ॥ ११ ॥

त वृधन्तम् । तम् । वर्धमानम् । मारुतम् । दीप्यमानायुधम् । रुद्रस्य । सनुं गणम् । स्तोत्रेण ।
परिस्वराणि । दिवम् । वनार्थम् । शुचीनि । स्तोत्राणि । मेधा । इव । व्याप्तौ । उष्णुणा । इतरैतर
स्पधन्ते ॥

१ अग्ने is suggested for अग्ने ॥ हे अग्ने !

Sy य एवद्गुणयुक्ता मरुतस्तेषां यो गणस्तस्मै
प्रभरष्व चित्रमर्कम् । त्वमपि हे अग्ने ! बहुतव्
द्रव्यं तेभ्यः । यदा तावन्मास्तमेव केवलं
हृषिस्तववमनिरप्रधान । यदा पुनराग्निमास्तं
तवा भरष्व चित्रमर्कमग्नये मास्ताय च
गणायैति स्तोतृन् सम्बोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति
हे भगवन्माने ! शृणु त्वमप्येतमर्कमेवद्गुण
युक्तमर्कद्विः सह गृह्णाणेति Dur

२ बिभेति कम्पते वा Dur बिभेति । भयेन वा
कम्पते SKN न्यसते रेचत इति भयवेपनयो
N 3 21 SKN II 192

३ यज्ञस्येय Sy

४ ०मानोनि A द्योतमाना Sy

५ रक्षमय Sy

६ इव is missing in M

७ अ is missing in M

८ सपत्नान् कम्पयन्त Sy

९ क्षूरा Sy

१० वीष्यमाना प्रा० A ०मानप्रा० is
suggested for ०मानं प्रा० ॥ वीष्य
शरीरा Sy

११ परैरनभिभूताइव भवन्ति Sy

१२ त प्रभन्त A

१३ प्रतिश्रम् Sy १४ मरुद्गणम् Sy

१५ अर्जमानदृष्टिम् Sy

१६ पुत्रम् Sy १७ स्तोतुः Sy

१८ वेगाय is suggested for वेनाय ॥
मास्ताय क्लसाय Sy तृक्ता शय इति बलनामनी
Ngh 2 9

१९ निर्मला Sy २० स्तुतय Sy

२१ गिरिव्रज इति मेघनामनी Ngh I 10

२२ धाप्नुवन्त Sy

२३ उत्तुर्णा A २४ अस्यन्त Sy

VI. 67.

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीभिर्मित्रावरुणा वावृध्व्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । सर्वेषामेव । विद्यमानानाम् । युष्माकम् । अतिशयेन प्रशस्यौ । स्तुतिभिः । मित्रावरुणौ । प्रवृत्तोऽहं वर्धयितुम् । सम येमतुः । यौ । मदीनेव । अतिशयेन यन्तारौ । द्वौ । जनान् । असदृशौ केनचिदपि । बाहुभिः । आत्मीयैः ।

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोपं प्रिया नमसा वहिरच्छं ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छुदिर्यद्वीं वरुथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयं मद्दाम् । इयम् । स्तुति । मत्तो निर्गता । वाम् । आच्छादिदयति । उपगच्छति । प्रिया । हविषा सह । यज्ञे । यच्छतम् । अस्मभ्यम् । मित्रावरुणौ । अनभिभूतम् । गृहम् । यत् । युवयोः । वरणीयं विद्यते । शोभनदानौ ।

१. 'विश्वेषां वः' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्थं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
'विश्वेषामैत्रावरुणम्' (KSA. 33 67 p 24)
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे
पशौ 'आ यात मित्रावरुणा' इति पशुपुरो-
डाशस्थानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ यात
मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्
(ĀSS 3 8) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे सप्तमे-
ऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्दाम्' इति मैत्रावरुणस्तृचः ।
सूत्रितञ्च—'प्र यद्दाम् मित्रावरुणा स्पृध्वन्ना
गोमता नासत्या रथेन (ĀSS 8 9) इति
Sy

२. वेद्यमा० M सतां मध्ये Sy

३. वाम् Sy

४. ज्येष्ठतमौ Sy

५. प्रवृत्तोऽस्मि Sy

६. सयमेतुः is suggested for सम येमतुः ॥
सयच्छतः Sy

७. दिन M रश्मिनेव is suggested for
मदीनेव ॥ रश्मिनेवाश्वान् Sy.

८. ०शयौ यन्ता० M

यन्तृतमौ Sy

९. Something seems to be missing
here in the mss द्वौ सहितौ Sy

१०. कौचिद० M विषमौ । 'त्रिरिश्रं हन्ति चतु-
रश्रिरुप्र.' (RV I 152 2) इति निगमान्त-
रेणासाम्यं दर्शितम् Sy

११. बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् Sy

१२. मम Sy

१३. युवाम् Sy.

१४. आच्छादयति is suggested for आच्छा-
दिदयति ॥ प्रच्छादयति Sy

१५. हे प्रियौ ! युवाम् Sy

१६. अस्नेन हविषा Sy

१७. युवयोर्यज्ञम् Sy.

१८. गच्छतम् M प्रयच्छतम् Sy

१९. ग्रहम् A

२०. युवयोः सम्बन्धि युवाभ्यां देयम् Sy

२१. शीतवातातपाना वारयितुं भवति Sy

२२. VM. ignores अच्छं ।

आ यात मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा ह्यमाना ।
स यावन्नःस्थो अपसेव जनाच्छुधीयुतश्चिद्यतयो महित्वा ॥ ३ ॥

आ यातम् । उपागच्छतम् । मित्रावरुणौ ! शोभन दासनं दास्यम् । प्रियो । हविषा । ह्यमानो । सङ्गच्छे । यो सर्वजने । यथा, कर्मस्थितो मनुष्य । कर्मणा जने सङ्गच्छते । तौ युवा महत्त्वेन । आत्मन श्रवणमिच्छत । जनान् । प्राप्नुय इति ।

अश्वा न या वाजिनां पूतवंधु ऋता यद्वर्गममदितिर्भरंघ्यै ।
प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मतीय रिपवे नि दीघः ॥ ४ ॥

अश्वा न या । अश्वौ । इव । यो । बलिनो । मुक्तवधनौ । सत्यो । यो । गमभूतो । अदिति । मर्तुमिच्छत् । प्राहुर्भवितः । यो । महत्त्वम् । महान्तौ । जायमानौ तौ । घोरो । रूपे । मनुष्यायादिति । निदघारेति ।

विश्वे यद्वीं मंहना मन्दमानाः च्त्रं देवासो अदधुः सजोपाः ।
परि यद्वमथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदध्वासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे यद्वाम् । विश्वे । यत् । युवाम् । महत्त्वेन । मादयन्त । युवयोर्वेवा । सङ्गताः । नलम् ।

- १ मित्रा वरुणा A
- २ विश्वस्य प्रियो Sy
- ३ अश्वेन हविषा स्तोत्रेण वा Sy
- ४ स्तुयमानो Sy
- ५ संयच्छयः Sy
- ६ सर्वज्ञाने M
७. यथा should immediately follow कर्मणा ।
- ८ मनुष्यः is suggested for मनुष्य ॥ कर्मण्यधिकृतः पुरुषः Sy अपोज्ज इति कर्म नामनी Ngh 2 1
- ९ ०त्नमभवा A भूमिमर्गं यशो वात्सम इच्छतः Sy
- १० संयच्छयः Sy
- ११ VM ignores चित् ।
- १२ अश्वान्नाया A

- १३ पूतस्तोत्रो Sy
- १४ अभितिर्बोवी Sy
- १५ बभार Sy
- १६ महत् Sy
- १७ महत्तरो प्रभूतो मित्रावरुणो Sy
- १८ भायमानावेव Sy
- १९ घातको Sy
- २० रिपवे is suggested for रूपे ॥ हिसकाय Sy
- २१ मर्त्याय Sy
- २२ निदघारादिति स्वोवरे Sy
- २३ सर्वे Sy
- २४ यो Sy
- २५ स्तुवन्तः Sy
- २६ युवयो goes with बसम् ।
- २७ परस्परं प्रीतियुक्ता Sy

अदधु^१ । य^२ । च^३ । विस्तृते^४ । द्यावापृथिव्यो^५ । परिभवथ । तदानी युवयोर्भवन्ति । तेजासि^६ । अर्हिसितानि^७ ।
अमूढानि^८ ।

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु दृन्दहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।
दृढो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता हि क्षत्रम् । तौ । हि । वलम् । धारयेथे । दिवसेपु^९ । दृहेथे^{१०} च । दिव^{११} । समुच्छ्रितमादित्यम्^{१२} ।
वशतिव स्थूणा^{१३} ? ततश्च^{१४} । दृढ^{१५} । दिवि व्याप्नुवान^{१६} । विश्वदेव आदित्यो^{१७} भवति ताविमो^{१८} । भूमिम् ।
दिवञ्च^{१९} । मनुष्यस्य^{२०} । हविषा प्रीतौ । आतनुत^{२१} ।

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सन्न सभृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता विग्रम् । तौ । मेधाविन यजमानम् । धारयेथे^{२२} । जठरमात्मीयम्^{२३} । सोमेन पूरयितुम् । आपूर-
यन्ति । यदा । यज्ञगृहम्^{२४} । ऋत्विज उपतिष्ठन्ति । न । अभिभूयन्ते^{२५} । दिश^{२६} । अगच्छन्त्य^{२७} शत्रुभि । हे

१. धत्तवन्तः Sy

२. यौ Sy.

३. व A

४. विसूते A विस्तीर्णे Sy.

५. तेजसासि A. रश्मयश्चरा वा Sy

६. अर्हिसि० A अर्हिसिताः Sy.

७. ०मूढानी A

८. मित्रावरुणौ Sy

९. दिवसे दिवसे Sy.

१०. दृढीकुरुतम् Sy

११. अन्तरिक्षस्य Sy.

१२. समुच्छ्रितप्रदेश मेघ सूर्यं वा Sy

१३. ०वस्तृणा. A वत्समिव स्थूणा is
suggested for वशतिव स्थूणा ॥ उपमा-

दिव उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात् स्थूणा ।
सा यथा वत्स धारयति तद्वदित्यर्थः Sy

१४. अपि च Sy

१५. युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघ Sy

१६. ०प्नुवाशनः A अन्तरिक्ष व्याप्नुवान. Sy

१७. आदित्यो is suggested for आदित्यौ ॥
सूर्यः Sy.

१८. द्रुह्यव आयव इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3

१९. अन्नेन हविषा आप्यायितः सन् Sy क्षुत्
धासिरित्यन्ननामनी Ngh 2 7.

२०. आतनुत. is suggested for आतनुत ॥
आतान् आतनोति युवाभ्या दृढीकृत एव Sy.

२१. मित्रावरुणौ Sy

२२. प्राज्ञम् Sy. विप्रो विग्र इति मेधाविनामनी
Ngh 3 15

२३. धारयथ. Sy.

२४. उदरम् Sy

२५. ०ज्ञग्रह० A यज्ञसदनम् Sy

२६. ०त्विजमुप० A सह अत्रियमाणा. ऋत्विजः Sy

२७. अर्हि भू० A रजसाऽभिभूयन्ते Sy

२८. नद्यो दिशो वा Sy

२९. अवाता अशुष्काश्च Sy

विश्वस्य प्रीणयितारौ । यया । विविधम् । उदकं भवद्भ्रूषा पूळम् । धारयन्ति ।

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वी सत्यो अरतिञ्चते भूत् ।

तद्वा महित्वं घृताभावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमहः ॥ ८ ॥

तो जिह्वया । तौ । वाचा । सुप्रज्ञ । सदैव । उदकम् । आयाचत । इदमित्पुदकनाम । भामि-
मुख्येन । भवति । यया । नो प्रति । सत्यं । अहिगन्ता । यज्ञ । तदानीम् । हे घृतान्वी । युवयो । महत्त्वम् ।
प्रावृभूतमस्तु । युनाम् । दाशुषे । विनाशयतम् । पापम् ।

प्र यद्वा मित्रावरुणा स्पर्धन्त्रिया धामं युवधिंता मिनन्ति ।

न ये देवासु ओहंसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र यद्वाम् । प्रमिनन्ति । मर्ता । युवयो । हे मित्रावरुणौ । स्पर्धमाना । प्रियाणि । स्थानानि ।
युवयोहितानि । न । ये । देवा । युवयोर्वहनसाधनेन स्तोत्रेण युज्यन्ते । नापि । मनुष्या । यज्ञमधेवमाना ।
भावमोर्वन्धव । पुत्रा ना । न युज्यन्ते स्तोत्रेण तान् सर्वान् ह्ये इति वाक्यशेषः ।

- १ ० यित्वारौ A हे विश्वस्यविद्वानौ । Sy
- २ विभूतिम् Sy
- ३ असम् Sy
- ४ प्रेषितम् or प्रेरितम् is suggested for पूळम् ॥ प्रहितम् Sy
- ५ ता is missing in A
- ६ तौ is missing in M मित्रावरुणौ Sy
- ७ प्राज्ञ Sy   ८ सर्ववा Sy
- ९ जलम् Sy
- १० आयाचते । आ इत्युपसर्गवशनाद्योग्यक्रियाध्या हाराद्यान्त इत्यभ्याहित्यते Sy
- ११ The passage इदमित्पुदकनाम (Ngh 1 12) should immediately follow उदकम् and precede आयाचते ॥ युवस्या मुचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिर्वशाब्धेन परामुच्यते Sy
- १२ भामवति Sy   १३ युवयो Sy
- १४ नायारहितः Sy
- १५ भामि० is suggested for महि० ।
- १६ तत् Sy

- १७ घृतान्वी M घृतान्वी is suggested for घृतान्वी ।
- १८ महित्वं A महित्वम् । अपेक्षितप्रवातुत्वलक्ष णम् Sy   १९ युवम् A
- २० दाशुषो यज्ञमानस्य । पच्छुष्ये ऋतुषी Sy
- २१ ०मितञि A हिसन्ति Sy
- २२ यद् येऽयजन्तो जनाः Sy
- २३ ०मानी M
- २४ धामानि कर्माणि Sy
- २५ युवाभ्यां विहितानि Sy
- २६ य M
- २७ यं युव० M
- २८ मनुष्याश्चोहंसा न युज्यन्ते Sy
- २९ न यज्ञयुक्ता । युषा कर्माणि कुर्वन्त इत्यर्थः Sy
- ३० आचये ऋष A बन्धव seems to be the explanation of अण् ॥ अण् कर्म तद्वन्तः Sy   ३१ ये च न पुत्रा । पूषन्ति ति पुत्रा । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः Sy
- ३२ सर्वा ह्ये A तान् सर्वान् विश्वविष्टमित्यनु च्यते Sy

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनाः ।

आद्वीं ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि यद्वाचम् । विहरन्ते^१ । यत्^२ । वाचम्^३ । मेधाविनं^४ । शसन्ति^५ च । केचिद्युवयो^६ । निविद^७ । जानत^८ । तदानीं^९ तदनन्तरमेव यमणि^{१०} । युवयो^{११} । ब्रूम^{१२} । सत्यानि^{१३} । उक्थानि^{१४} । न युवाम्^{१५} । अन्यैर्देवै^{१६} । सङ्गच्छेथे^{१७} । महित्वेन ।

अवोरिथा वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोमित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद् गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोरिथा^{१८} । रक्षकयो^{१९} । इत्थम्^{२०} । युवयो^{२१} । सुखस्य^{२२} । अभ्येषणे^{२३} । हे मित्रावरुणी^{२४} । तत्सुखम् । अनल्पागमनं^{२५} भवति । यदा^{२६} हि । युवयो^{२७} । अस्मव^{२८} ? ऋजुगामिनं^{२९} स्तोतारम्^{३०} । अनुस्फुरन्ति^{३१} । यदा वा । धृष्ण्य^{३२} स्वयजमानम्^{३३} । सङ्ग्रामे^{३४} । युञ्जन्ति^{३५} ।

१. पृथक् उच्चारयन्ति Sy.

२. यदा Sy.

३. वाचः A स्तुतिम् Sy.

४. मेधाविन उद्गातारः Sy उशिजः कीस्तास इति मेधाविनामनी Ngh.3 15

५. शसति च A

६. केचिद् बह्वृचाः Sv.

७. अन्यादीन् स्तुवन्तः Sy

८. तथा सति Sy

९. यमणि seems to be redundant

१०. युवाभ्याम् Sy

११. स्तोत्राणि Sy

१२. अन्यैर्देवैः सह Sy

१३. गच्छथः Sy

१४. उक्थ्या A

१५. अवतोः Sy.

१६. सत्यमेव Sy

१७. सुखस्यस्य A. छर्दिषो गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy छर्दिरिति गृहनाम N.

३ 4.

१८. अभ्येषणे M

अभिगमने Sy.

१९. अविच्छिन्नं भवति Sy अस्कृधोयुरकृध्वायु । कृध्वति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति N 6 3.

२०. यदा हि M कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह—यद्यदा Sy

२१. युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु युवयोः सम्बन्धि युवाभ्या देय तद् गृहादिकम् Sy.

२२. अस्मव A स्तवाः is suggested for अस्मव ॥ स्तुतयः Sy

२३. सोमम् Sy.

२४. अनुस्फुरेयुः Sy.

२५. धृष्य स्वयं M. धृष्णु is suggested for धृष्ण्य ॥ शत्रूणां धर्षकं सोमम् Sy.

२६. रमणे यज्ञे Sy

२७. यजमाना युञ्ज्यु Sy.

२८. VM ignores वृषणम् ॥ कामानां वर्षितारं सोमम् Sy.

VI 68

श्रुष्टी वा यज्ञ उद्यतः स्रजोपां मनुष्वदृक्तर्वहिषो यज्ञर्घ्यै ।

आ य इन्द्रावरुणविषे अद्य महे सुभ्रायं मह आबुवर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी वाम् । क्षिप्रः । युवयो । उद्यतः । यज्ञः । सप्रीतिः । मनारिव । यजमानस्य । यागामम् ।

प्राववर्तत् । यो वा । इन्द्रावरुणौ । प्रन्दायम् । अद्य । बहुते च । सुखाय । महति यज्ञ तस्यति ।

ता हि श्रेष्ठां देवतांता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मृधोनां महिष्ठा तुविशुष्मं ऋतेन घृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता हि श्रेष्ठाः । तौ । हि । भूयो । यज्ञः । हिसितारौ शत्रूणाम् । तथा दूराणां मध्य । प्रति

घयेनावसिनी । तौ तौ । हि । भूतम् । पनवताम् । प्रतिशयन वन्तौ । बहुवसौ । सत्यनवः । युवस्यै

- १ 'श्रुष्टी वाम्' इत्येकावचं सप्तमं सूक्तं भार
हानस्मार्यं श्रुष्टुभमन्द्रावरुणम् । तथा चानु
फम्यते—'श्रुष्टी वामन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ'
(KSA 33 68 P 24) इति 'प्र सभ्राजे,
इन्द्रावरुणा सुतपी' इत्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रि
ष्टुभः । इन्द्रावरुणो देवता । भ्रानिप्सविके-
पूरुष्ययु तृतीयसवने होप्रकशस्त्रेषु स्तोमपृष्टी
मंत्रावरुणस्येवमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'श्रुष्टी वा यज्ञो युवां मरा' (ASS 7 9)
इति । तृतीये सवने 'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं
सुतम्' इति प्रशास्तु प्रस्थितमाज्या । सूत्रि
तञ्च—'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च
सोमं पिबतं बृहस्पते' (ASS 5 5) इति ।
उच्यते तृतीयसवने 'इन्द्रावरुणा मयुमत्तमस्य'
इति मंत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—
'इन्द्रावरुणा मयुमत्तमस्यति याज्या' (ASS
6 1) इति Sy
- २ क्षिप्रयोः M तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्र
नाम । आशु श्रुष्टीति N 6 12
- ३ रुवयोः A युवयोरर्थे Sy
- ४ उद्यतौ A. प्रवृत्तः Sy
- ५ सोमः Sy
- ६ सुप्रीतिः M ऋत्विग्निः सहितः Sy
- ७ युक्तवर्हिषः स्तोत्रवर्हिषो यजमानस्य Sy

- ८ यष्टुम् Sy ९ प्राववर्तति Sy
- १० वाम् M सोमः Sy
- ११ मित्रावरुणः A हे इन्द्रावरुणो । Sy
- १२ सभ्रायम् is suggested for प्रन्दायम् ।
- १३ महते is suggested for बहुते ।
- १४ महती A Sy construes one महे with
इन्द्रावरुणो and the other with मुस्ताय
and explains them as महनीयो and
महते respectively
- १५ VM ignores प्रा ॥ प्रा समन्तात् Sv
- १६ हे इन्द्रावरुणो । Sy
१७. प्रतिश्रुति युवाम् Sy
- १८ इष्टिर्बैयतातेति यज्ञनामनी Ngh 3 17
१९. यनातां प्रेरणी Sy
- २० ०येन वलि० is suggested for ०येना
वलि ॥ प्रतिशयेन वलयस्ती Sy
- २१ Secord तौ is redundant
- २२ भवतम् Sy
- २३ वानवताम् Sy
- २४ Something, probably पन or वान
seems to be missing before वन्तौ ॥
वातुतमो Sy
- २५ बहुवसो M २६ तस्य नव M
- २७ सभ्राणां हिसकौ Sy

हिसितारौ । समग्रसेनौ ।

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुन्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता गृणीहि^२ । तौ^३ । स्तुहि^४ । नमस्ये^५ । तयोर्वलैरुच्चरिते^६ । सखैश्च^७ । इन्द्रावरुणौ । दीप्यमानौ^८ ।
तयोरन्य^९ । वज्रमादाय^{१०} । बलेन^{११} । हन्ति^{१२} । शत्रुम्^{१३} । सेवते^{१४} । अन्य^{१५} । दुश्चरितेषु^{१६} नर जिघृक्षुर्वरुण^{१७} । मेधावी^{१८} ।

ग्राश्च यन्नरंश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वर्गताः ।
ग्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

ग्राश्च^{१९} यत् । देवपत्न्य^{२०} । देवा^{२१} । च^{२२} । यदा^{२३} । अवीवृधन्त^{२४} । मरुत^{२५} । च^{२६} । देवानामर्थ्ये^{२७} य ।
स्वयमेवोद्गूर्णा^{२८} । तदैभ्यो^{२९} देवेभ्यो^{३०} देवपत्नीभ्यश्च^{३१} । प्राभवतम्^{३२} । महत्त्वेन^{३३} । हे द्यावापृथिव्यौ^{३४} । विस्तीर्णे^{३५}
युवाम्^{३६} । च^{३७} प्राभूत युद्धे^{३८} साहाय्याय^{३९} ।

१. कृत्स्नसेनौ च भूतम् Sy.

२. गृह्णीभिः A

३. हे भरद्वाज ! Sy

४. इन्द्रावरुणौ Sy.

५. स्तुत्यं. Sy.

६. शूषमिति बलनाम Ngh 3 6

७ सखैश्च A सुखैश्च is suggested for सखैश्च ।

८ चकाना सर्वे. स्तुती । कायति. शब्दकर्मा । तस्य लिट कानचि रूपमिदम् Sy.

९ तयोरन्य इन्द्र Sy.

१० वज्रेण Sy

११. हस्ति A

१२. वृत्रनामकममुरम् Sy.

१३ सङ्गच्छते Sy

१४ वरुण Sy.

१५ स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुम् Sy

१६ नरजिघृ० A

१७ प्राज्ञ Sv

१८. त्प्रियश्च Sy. मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्

N 3 21.

१९. देवास इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' (Pa 1 2 67). इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंस्त्रिर्देशः Sy.

२०. यतः A.

२१. स्तुतिभिर्वर्धयन्ते Sy.

२२. पुरुषाश्च Sy

२३. देवाना मध्ये ये is suggested for देवाना मर्थ्ये यः ॥ It seems to be the explanation of नराम् ॥ नृणा मनुष्याणा मध्ये Sy

२४. स्वयमुद्यताः Sy.

२५. एभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

२६. प्रभवतम् Sy.

२७ महत्त्वयुक्तौ Sy

२८ हे त्य द्यावा० A हे द्यौः ! पृथिवि ! चोभे Sy.

२९. प्रादुर्भूत युद्धे सहाया यत् M

३०. VM ignores विश्वे and इन्द्रावरुणौ ॥ विश्वे सर्वे Sy.

स इत्सुदानुः स्ववौ ऋतावेन्द्रा यो वा वरुण दाशति त्मन् ।

इया स द्विपस्त्रेद्वास्वान्वसद्वयि रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

। स इत्सुदानु । स । एव । शोभनदाने । घनवान् । यज्ञवादिच । हे इन्द्रावरुणो ! युवाभ्याम् ।
य । आत्मनेव । प्रयच्छति । स । भ्रमनं । शत्रून् । तरति । दानवान् । भजत च । घनेम् । घनवत ।
च । दासावीन् ।

यं युव दाशध्वराय देवा रयिं धृत्यो वसुमन्त पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि प्यात्य यो मनक्ति वनुपामशस्तीः ॥ ६ ॥

यं युवम् । यम् । युवाम् । वत्तयज्ञाय । हे देवो ! रयिम् । घत् । वासयितुं । पुरुषयुक्त बहुशब्दम् ।
हे इन्द्रावरुणो ! स रयिं । अस्मासु । अपि । भवतु । प्रकपेण । य । मृदनाति । प्नताम् । वाधो ।

उत नः सुश्रान्नो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः प्यात् ।

येपा शुभ्रः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो धुम्ना तिरते तर्तुरिः ॥ ७ ॥

उत न । अपि च । अस्मभ्यम् । शोभनपालने । देवा गाप्तारो यस्य । स्तातुभ्यम् । हे इन्द्रावरुणो !

१ शोभनदानो भवति Sy

२ यज्ञवादिच भवति Sy

३ हे इन्द्रो ! हे वरुणो ! इतरतरयोगाहुभयत्र
द्विषचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहिताया
ह्रस्वद्वयान्वस- Sy

४ यज्ञमान- Sy

५ आत्मन इव A

६ हर्षीपि ववाति Sy

७ भ्रमेन जयसञ्चले सह Sy

८ द्रेष्टु- Sy

९ प्राप्येत् ? प्राप्येत Sy

१० सम्भजेत् Sy

११ अपि च रयि घनम् Sy

१२ वासावि U पुरादिच Sv

१३ य यावुशम् Sv

१४ न ज्ञाय M इत्तद्विष्काय Sy

१५ भव देवो M स्तुयमानो Sy

१६ घनम् Sy

१७. घत्प- is suggested for घत्- ॥ प्रयच्छप-
Sy

१८ वासयितुम् M

घनानुबिघनम् Sy

१९ बहुभ्रं पूर्णयशस्क वा Sy

२० तावुशो रयि Sy

२१ भूयात् Sy

२२ प्रभनक्ति प्ररुजति Sy

२३ हिसकानाम् Sy

२४ अकीर्तो । शत्रुकृतान्मयशासित्यय- Sy

२५ सुरक्ष- Sy

२६ देवो गोपापितारो A गोप्तारो is suggest-
ed for गोप्तारो ॥ देवा गोपा गोप्तारो
यस्य स तावुश- Sy

स रयि । स्यात् । येषामस्माकम् । बलम् । सङ्ग्रामेषु । शत्रून्भिभवत् । सद्य एव । धनानि । प्रवर्धयति ।
तरणशीलम् ।

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नू न इन्द्रावरुणा । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । हे इन्द्रावरुणी । स्तूयमानो । सम्पर्चयतम् । धनमस्मा-
कम् । शोभनान्नत्वाय । देवी । इत्थम् । युवयोर्महत्त्वस्य । वेगम् । स्तुवन्तो वयम् । उदकानि । इव ।
नावा । दुरितानि । अतितरेम ।

प्र सम्राजै बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वीमहिना महित्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र सम्राजै । प्रोच्चारय । सर्वेषा राज्ञे । महते । स्तुति । क्षिप्रम् । प्रियाम् । देवाय । वरुणाय ।
सर्वत पृथुतमाम् । य । अयम् । महाकर्मा । विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ । महता । यज्ञेन । भासयति ।
आदित्य । इव । तेजसा ।

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसंरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणी । सुतस्य पातारौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । मदहेतुम् । पिवतम् ।

१. स. should immediately follow देवा
गोप्तारो यस्य । स रयि M धनम् Sy.
२. ष्यत् M. भूयात् Sy ३. युद्धेषु Sy
४. शत्रूणामभिभविता Sy
५. यज्ञांसि Sy.
६. सम्यक्त्तरस्क्रुयात् Sy
७. रणशीलम् M हिंसकश्च सन् Sy
८. नून M ९. युवाम् Sy
१०. सपच्चय० M प्रयच्छतम् Sy
११. ०न्नत्ताय A. सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् ।
तस्मै सुश्रवस्त्वाय Sy
१२. महतोर्युवयोः Sy १३. बलम् Sy
१४. हे स्तोतः । Sy
१५. आज्ञया राज्ञां शासकाय Sy

१६. परिवृढाय Sy
१७. ०तेस्तु किं M स्तुतिम् is suggested for
स्तुतिः ॥ स्तोत्रम् Sy १८. अद्य Sy
१९. प्रियं मनोहरम् Sy. २०. द्योतमानाय Sy
२१. सर्वतः पृथु Sy सप्रथाः सर्वतः पृथुः N 6 7
२२. अस्माकम् is added after अयम् in M
२३. ०कर्म A. २४. महिम्ना युक्त. Sy
२५. प्रज्ञया च युक्त. Sy
२६. विभासयति Sy
२७. अजरो जरारहितः Sy
२८. तेजसा युक्तः Sy
२९. पातारं M सोमस्य पातारौ Sy
३०. अभिषुतम् Sy
३१. मदकरम् Sy. ३२. पिवन्तं M.

मृतकर्मणो । युवयो । रथ । यज्ञम् । दवकामाय । अम्भुपगच्छति । सोमपानाय ।

इन्द्रावरुणा मधुमन्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इद वामन्धुः परिपिक्तमुस्मे आसद्यास्मिन्वहियि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणो । मधुमन्तम् । वृषणम् । सामम् । हे यपितारो । अस्तिञ्चतम् ।

इदम् । युवाम्याम् । अन्नम् । अस्माभि । परित सिक्त पात्रपु । आसाद्य । अस्मिन् । वहियि । तुप्यतम् ।

VI 69

स वा कर्मणा समिषा हिंनोमीन्द्राविष्णु अपंसस्पारे अस्य ।

जुपेथा युञ्ज द्रविणं च घत्तमरिष्टैर्नः पृथिमिः पारयन्ता ॥ १ ॥

'स वा कर्मणा । सङ्गमयति । याम् । रतोयणं । अन्नं च । इन्द्राविष्णु ! अस्य । कर्मणः ।

- १ हे मृतकर्मणो ! Sy
 २ युवयो A
 ३ अम्भुपगच्छति Sy
 ४ देवानां पानार्थम् Sy
 ५ प्रत्युपयाति Sy
 ६ युवयोरपि सोमपानापम् Sy
 ७. VM ignores स्वसरम् ॥ स्वसरं भागम् Sy
 ८ अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तम् Sy
 ९ यपितारम् Sy
 १० कामानां यपितारो ! युवाम् Sy
 ११ ०स्तिञ्चतम् A आस्तिञ्चतम् is suggested for अस्तिञ्चतम् ॥ अस्तीतम् । तथा च शतपथब्राह्मणम्—'यथानागमावृषायध्वमिति यथाभागमस्नीतेत्येषतवाह' (SB 2 4 2 20) इति Sy १२ युवयोरपि Sy
 १३ सोमकर्मणम् Sy
 १४ उपविश्य Sv १५ यज्ञे Sy
 १६ मादयेथां सोमपान इति शेषः Sy
 १७. 'स वा कर्मणा' इत्यष्टवमष्टमं सूत्रं भरद्वाज स्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रावृष्णवम् । अमुकम्यते च— 'स वामन्धुः इन्द्रावरुणवम् (KSA 33 69 P 24) इति । उच्यते तृतीयसवनेऽञ्छावाक-

- स्य एतत्सूत्रम् । सूत्र्यते हि—'स वा कर्मणेन्द्राविष्णु मवपती मदानामिति याज्या' (ĀSS 6 1) इति । सोमातिरेके प्राप्तसवने नमित्तिके शस्ये परिहिते सति गाणगारिमते 'सं वाम्' इति तस्य शस्ययाज्या । सूत्रितञ्च— 'ऐन्द्रावृष्णव्येति गाणगारिर्वैद्यतप्रधानस्यात् सं वा कर्मणा समिषा हिंनोमि' (ĀSS 6 7) इति । सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने 'या विश्वासाम्' इत्येषा शस्ययाज्या । सूत्रितञ्च— 'या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या (ĀSS 6 7) इति । उच्यते तृतीयसवनेऽञ्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णु मवपती' इति शस्ययाज्या । सूत्रं तुवाहृतम् । तृतीयसवनेऽञ्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णु पिवतम्' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च— 'इन्द्राविष्णु पिवतं मध्ये अस्थेमं स्तोममहते चातवेसे' (ĀSS 5 5) इति Sy
 १८ सन्धक प्रेरयामि Sy सङ्गच्छामि । 'हि गतो' यद्वा सम्प्रीणयामि । 'हियि प्रीणने' BB
 १९ युवाम् Sy, BB
 २० कर्मणा शारीरेण प्रणिपातादिना, मानसेन भस्त्रयादिना, वाचिकेन स्तुतिलक्षणेन BB
 २१ हविषा Sy अन्नेन हृदिसंक्षणेन संहिनोमीत्येष BB २२ उच्यस्य Sy

पारे तृतीयसवने^१ । ती युवा^२ जुषेथाम्^३ । यज्ञम्^४ । धनम्^५ । च । दत्तम्^६ । अहिंसितै^७ । अस्मान्^८ । मार्गै^९ । पार-
यन्ती^{१०} युद्धे ।

या विश्वासां^{११} जनि^{१२}तारा^{१३} मतीनामिन्द्राविष्णू^{१४} कलशा^{१५} सोमधाना^{१६} ।

प्र वां^{१७} गिरः^{१८} शस्यमाना^{१९} अवन्तु^{२०} प्र स्तोमासो^{२१} गीयमानासो^{२२} अर्कैः^{२३} ॥ २ ॥

या विश्वासाम्^{११} । यौ^{१२} । विश्वासाम्^{१२} । स्तुतीनाम्^{१३} । जनयितारौ^{१४} । इन्द्राविष्णू^{१५} । सोमस्य^{१६} निधानौ^{१७} ।
कलशावित्यौपनितम्^{१८} । प्रगच्छन्तु^{१९} । वाम्^{२०} । शस्यमाना^{२१} । गिरोऽस्माभि^{२२} । स्तोमाश्च^{२३} । गीयमाना^{२४} ।
स्तोतृभि^{२५} ।

इन्द्राविष्णू^{२६} मदपती^{२७} मदानामा^{२८} सोमं^{२९} यातं^{३०} द्रविणो^{३१} दधाना^{३२} ।

सं वामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनां^{३३} सं स्तोमासः^{३४} शस्यमानास^{३५} उक्थैः^{३६} ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू^{२६} । हे इन्द्राविष्णू^{२७} । सोमानाम्^{२८} । आयातम्^{२९} । इम सोमम्^{३०} । धनान्येव^{३१} । दधानौ^{३२} । सम-
ञ्जन्तु^{३३} । वाम्^{३४} । स्तुतीनाम्^{३५} । अञ्जनै^{३६} । स्तोतार^{३७} समञ्जन्तु^{३८} । स्तोमा^{३९} । शस्यमाना^{४०} । शस्त्रै^{४१} सह^{४२} वामिति^{४३} ।

१. समाप्तौ Sy पारनिमित्तम् । पारस्समाप्तिः ।

अविधनसमाप्त्यर्थम् BB २. युवामपि BB

३. सेवेथाम् Sy., BB ४. यज्ञमिमम् BB

५. सेवित्वा च द्रविणं धनमस्माकम् BB

६. सत्तम् M अस्मभ्य दत्तम् Sy:

७. अनुपद्रवै Sy अनुर्पाहिंसितैः BB

८. अस्मारस्मान् A ९. ०यन्तो M

पारं नयन्ती युवाम् Sy कर्मणः पारं प्राय-
यन्ती । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' BB

१०. VM. explains सम् once only

This stanza=TS 3 2 11 1

११. प्रसिद्धौ Sy १२. सर्वासाम् Sy

१३. ०तारा मिन्द्रा० A जनितारौ—'जन जनने'
इत्यस्माद्धातोस्तृचीद रूपम् । यद्वा 'जनी
प्रादुर्भावे' इत्यस्माद्धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे'
इति निपातनाणिलोपः Sy

१४. सोमस्य निधानभूती च स्याताम् Sy

१५. ०त्यैपेनितम् A औपमिकम् is suggested
for औपनितम् ।

१६. प्राप्नुवन्तु Sy. १७. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।

हे इन्द्राविष्णू ! वा युवाम् Sy

१८. ०मानो M उच्चार्यमाणाः Sy.

१९. शस्त्ररूपा गिरो वाचः Sy

२०. स्तोमाः स्तोत्राणि च प्राप्नुवन्तु Sy.

२१. गीर्यमाना A.

२२. VM explains प्र once only

२३. मायातम् A

२४. ०न्येव मदधातौ M द्रविणानि धनान्यपि ।

'द्रविणा उ' इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
पद निष्पन्नम् Sy

२५. दधानी युवाम् Sy

२६. ०मञ्जन्तु M समर्धयन्तु Sy

२७. वा M युवाम् Sy

२८. ०तीना मञ्जनै. M स्तोतृणाम् Sy

२९. तेजोभि. Sy

३०. ०मञ्जन्तु M समिति द्विरुक्तिरादरार्था Sy

३१. स्तोताश्चस्य M स्तोत्राणि Sy

३२. शस्यमा A उच्चार्यमाणाः Sy

३३. VM ignores मदपती ॥ मदपती स्वा-
मिनी । मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः Sy.

आ वामश्वासो अमिमातिपाह इन्द्राविष्णू सधुमादो वहन्तु ।

जुपेथां विश्वा हवना मतीनामृष्य ब्रह्माणि शृणुत गिरो मे ॥ ४ ॥

आ वामश्वास' । आवहन्तु । याम् । अश्वा । शशुणा साढार' । इन्द्राविष्णू । सह मदन्तो ।
जुपेथाम् । विश्वानि । ह्वानानि । स्तोत्राणाम् । उपशृणुतश्च । ब्रह्माणि । गिरश्च । मदीयानि ।

इन्द्राविष्णू तत्पनयाग्यं वां सोमस्य मदं उरु चक्रमाये ।

अकृणुतमन्तरिञ्च वरीयोऽप्रथत जीवसे नो रजासि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! तत् । स्तोत्रम्यम् । युवयो । सोमम् । मदाय युवाम् । उरणि
पदानि । विक्रमेयं । तथदमन्तरिक्षम् । अकृणुतम् । उरुतरम् । तथा सर्वान् लोकान् । अस्माकम् । जीवनाय ।
अप्रथतम् ।

इन्द्राविष्णू हविषां वावृधानाग्राद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुतो द्विषिण घत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! हविषां । वधमानो । सोमस्याभिपुतस्य यज्ञमुञ्जेऽत्तारो । तमस्कारेण
सह । यजमानैर्वसहविष्णो । घृतासुपते ययोहृयते तो । द्विषिणम् । घत्तम् । अस्मे । समुद्रवन्ति यस्मात्
सोमां सं समुद्रः । कलशः । सोमनिधानः । युवा भवय ।

- १ युवाम् Sy
२ ंणा स्तोत्रा० A अमिमातीनां ह्रिसकाना
मभिनवितार Sy ३ सह माद्यन्ती Sy
४ सेवेयाम् Sy ५ सर्वाणि Sy
६ स्वनानि M. हवनानि स्तोत्राणि Sy
७ ंपुतश्च A ८ स्तोत्राणि Sy
९ शास्त्रस्या वाचश्च Sy
१० हे is missing in M
११ स्तत् A. कर्म Sv
१२ स्तुत्यम् Sy १३ सोममदा० M
कि तत्कर्मैत्यत आह-सोमस्य Sy
१४ मदे सति Sy १५ विस्तीज्यम् Sy
१६- विष्णुमाये । यद्यपि विष्णोरेव विष्णुमस्तथाप्ये
कार्यत्वाद्ब्रह्मोरेवित्युच्यते Sy
१७ अकृणुतम् Sy

- १८ उरुतरम् is missing in M उरुतरम्
is suggested for उरुतरम् ।
१९ लोका रजास्त्युच्यन्ते N.4 19
२० अयुपत M अप्रथयतम् or अप्रथेयाम् is
suggested for अप्रथयतम् ।
२१ सोमेन Sy
२२ ंमुञ्जेऽत्तारो A सोमापस्य शुष्कस्यात्तारो Sy
२३ ंस्कारी सह A
२४ व्रतमासूपते यो हृयते तो M घृतासो Sy
२५ घनम् Sy २६ प्रयच्छतम् Sy
२७ अस्म M अस्मन्म्यम् Sy
२८ स्तोमा M
२९ स is missing in M
३० ंमुद्रं M किञ्च युवां समुद्रं उवधिरिच Sy
३१ मत सामनिधानः Sy

इन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू । इन्द्राविष्णू । पिवतम् । इदम् । मधु । सोमस्य । दर्शनीयौ । जठरम् । पूरयेथाम् ।

आगच्छन्तु । वाम् । अन्नानि । मदकराणि । उपशृणुतम् । स्तोत्राणि । ह्वान च । मे ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्र वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा जिग्यथुः । उभौ । शत्रून् जिग्यथु । न च । पराजयेथे । न च । अन्यो । अन्यतर । अपि ।

पराजिग्ये । विष्णो । त्वम् । इन्द्र । च । यदासुरैः । अपस्पृधेथाम् । तदानी तत् । सहस्र गवाम् । त्रेधा ।

१. इमम् Sy

२. मदकरम् Sy

३. सोमम् Sy

४. हे दर्शनीयौ ! युवाम् Sy.

५. उदरम् Sy.

६. सोमेन पूरयेथाम् Sy

७. अभिगच्छन्तु Sy

८. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् Sy

९. सोमात्मकान्यन्नानि Sy

१०. मदीयमाह्वानम् Sy

११. मदीयानि Sy

१२. भरद्वाजस्यार्धम् SKN

१३. हे इन्द्राविष्णू ! उभौ युवाम् Sy. उभौ तावत्सम्प्रयुक्तौ SKN

१४. शत्रू जिग्य० M अजैष्टम् Sy. सर्वदा जयथः BB

१५. न पुन. कदाचन Sy.

न कदाचिदपि BB

१६. पराजयेथे अन्येन न जीयेथे BB न पराजीयेथे केनचित् SKN

१७. एनयोर्युवयोर्मध्ये Sy एनयोरिन्द्राविष्णवोः BB एतयोर्भवतोरिन्द्राविष्णवो. SKN

१८. एकतर. Sy एनयोर्मध्ये कतरश्चान्यतरोऽपि BB नेदं किमो रूपम् । एकतरशब्दस्याय छान्दस एकारलोपः । एकतरोऽपि SKN.

१९. चनशब्दोऽप्यर्थे SKN

२०. न पराजैष्ट Sy न पराजयते । पराजय न प्राप्तवान् BB न पराजीयते SKN.

२१. हे विष्णो ! इन्द्रश्च त्वं च युवाम् Sy हे विष्णो ! त्वं चेन्द्रश्च युवाम् BB इन्द्रश्च त्वं च हे विष्णो ! SKN

२२. त्वं चेति वाक्यशेषः SKN

२३. समुच्चयार्थश्चशब्दः श्रूयते । समुच्चयस्य द्वितीयेन समुच्चयमानेन विनाऽनुपपत्तेः एवमत्र चेति समुच्चयार्थः इन्द्रश्चेत्येकेन समुच्चयस्याश्रयणेनेन्द्रेण सह सम्प्रयुज्यते । द्वितीयस्तु विष्णुस्तेनाक्षिप्यते SKN

२४. असुरैः M यद्यद्वस्तु प्रति असुरैः सह Sy. शत्रुभिः सह SKN

२५. अपि स्पृ० A. अपस्पृधेथाम् Sy. स्पृधेथे SKN

२६. तदा BB, SKN

२७. अमितम् Sy

सहस्रमपि SKN

२८. गवाम् is missing in A दक्षिणाः BB शत्रूणाम् SKN

२९. लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितम् Sy त्रिशब्दोऽत्रानेकत्वप्रतिपादनार्थः । अनेकधा SKN

ध्वरयथा ।

VI 70

धृतवती भुवनानामभिःत्रियोर्वी पृथ्वी मधुबुधे सुपेशसा ।

धावापृथिवी वरुणस्य धर्मैणा विष्कमि ते अजरु भूरिरेतसा ॥ १ ॥

धृतवती । रसवत्यौ । भुवनानाम् । अभिप्रयणीये । उर्वी । पृथ्वी धोरुर्वी । उदकस्य क्षारयिष्यौ ।

सुर्ये । धावापृथिव्यौ । वरुणस्य । धारणेन । विष्कं भवत । जरारहिते । बहुरसस्के ।

१ व्यङ्ग्येयामित्यर्थ । तथा च ब्राह्मणम्—'उभा जियगुरित्यन्धावाकस्योभो हि ती जियगुन पराजयेने न पराजिये इति न हि तयो कतर इचन पराजिये इद्रदध विष्णो यवस्पुषेया श्रेया सहस्रं वि तवरयेयामितीन्द्रश्च ह वै विष्णु दवाधुरयुष्वाते तानु ह स्म शित्तोचतु कल्पामहा इति ते ह तथेरयसुरा ऊचु । सोऽब्रवीद्विन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविष्कमते तावदस्माकमप पुष्पाकमितरविति स इमास्लोकानु धिचक्रमेऽपो वेदानपो याधं तवाद्द्रु कि तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अपो वागिति नूयावेरयेयामरेयेयाम्' (AB 6 15) इति । यद्वा तत्सहस्रं गवां सहस्रं श्रेया ध्वरयेयामित्यर्थः Sy श्रेया सहस्रं ध्वभजे धाम् । यद्वा यवर्षं मुवां स्पष्टेये तत्सहस्रं बहुमत हवित्श्रेया विभजेयाम् 'त्रयः पुरोडाशा भवन्ति' BB विविधमीरयधस्तारापय इत्यर्थः SKN N 14, SKN I 55 This stanza=TS 3 2 11 2

२ 'धृतवती भुवनानाम्' इति पठ्यं नयनं सुकृतं भरद्वाजस्यार्यं जागतं धावापृथिवीवैवताकम् । तथा धानुकम्पते—'धृतवती वद् धावापृथिवीयं जागतम्' (KSA 33 70 p 24.) इति । धाभिप्सविके पठ्यमेऽह्नि वैश्वदेवशास्त्रे धा धा स्तुभो धावापृथिव्यनिविद्धानाथः । सूत्रितञ्च—'धृतवती भुवनानामभिःत्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाज षट्शिरिति तृषौ' (ĀSS 7 7) इति । बहुस्पतिसयेऽपि वैश्वदेवशास्त्रे एव तृच । सूत्रितञ्च (ĀSS 9 5) । धाभिप्सविके तृतीयैऽह्नि वैश्वदेवशास्त्रे, 'धृतेन धावापृथिवी' इति तिल्लो धावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रि-

तञ्च—'धृतेन धावापृथिवी इति तिल्लोऽनश्वो जातः' (ĀSS 7 7) इति Sy

३ धीप्तिमस्याबुधकवत्यो वा भवत इति शेषः Sy उदकवत्यौ Mah धृतवत्याबुधकवत्यो U वनम्, धृतम्, इत्युदकनामनी Ngh 1 12

४ भूतानाम् Sy भूतजातानाम् Mah U

५ धाभिष्यपणीये भवत इति सर्वप्रानुसम्बन्धनीयम् Sy धाभिष्यवावाभयणीये । कमणि क्विप् ।

विभक्तेराकारः Mah धाभ्याभयणीये U

६ विस्तीर्णे Sy उर्वी विस्तीर्णे Mah U

७ पृथिव्यो उर्वी M VM seems to explain पृथ्वी by धोरुर्वी । (Cf Ngh 3 30) बहुकायरूपेण प्रथिते च Sy पृथ्वी पृषुले । धायामविस्तारार्थ्या महस्य विशोषणद्रयेनोक्तम् Mah पृषुले U ८ ० धिःत्रियो A मधुन उदकस्य बोग्ध्यो Sy मधु, उदकं तस्य बोग्ध्यो Mah U ९ सुर उर्जे M

१० हे धावापृथिव्यो ! Sy ये धावापृथिव्यो U

११ सवस्य नियामकस्य Sy धाधित्यस्य Mah ते वरुणस्यादित्यस्य U १२ धारणशक्त्या Mah

१३ विष्कञ्च्ये M विष्कमि ते is suggested for विष्क ॥ पृषगधारिते Sy स्तम्भिते । स्कन्धोतिर्बुद्धीकरणार्थः । वरुणेन स्वशाक्त्या बुद्धीकृते इत्यर्थः Mah बुद्धीकृते U

१४ नित्ये Sy १५ बहुरेतस्के बहुकार्ये या । अप्र साक्षात् धावापृथिव्यो स्तुतिप्रसङ्गा द्रवणस्येति षट्ठथ्यम् Sy भूरि रेतो ययास्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के सर्वमूलाणां हि रेतांसि ताम्नामेवोत्पद्यन्ते Mah. बहुरेतस्के U This Stanza=YV 34 45

असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुहितम् ॥ २ ॥

असञ्चन्ती । परस्परमसञ्जते । बहुधारे—दिव उदकानि धारा भवन्ति ओपधय पृथिव्या । रसवत्यौ ।

उदकम् । दुहाते । यजमानाय । शोभनकर्माणी । राजन्ति । अस्य । भुवनस्य । हे द्यावापृथिव्यौ । अस्मा-

कम् । उदकम् । सिञ्चतम् । यत् । मनुष्येभ्यो हितम् ।

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मतो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विपुरुपाणि सत्रता ॥ ३ ॥

यो वामृजवे । य । युवाभ्याम् । अकटिलाय । गमनाय सुख भवत्योर्गन्तुम् । हे रोदसी । मत्ये ।

१ भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur. भरद्वाजस्य SKN

२. असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा Sy. असज्यमाने असश्लिष्यमाणे परस्परत एते द्यावापृथिव्यौ . . . . एवमेतस्मिन् मन्त्रे भूरिधारे इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् 'असञ्चन्ती' इति द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते Dur संश्चति-र्गतिकर्मा । शुद्धोऽपि चात्र सम्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । असञ्जच्छमाने असज्जमाने परस्परेणासम्मिश्री-भवन्त्यौ विक्षिपन्त्यावाश्रितान् SKN

३. दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्युद्धतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम् Sy बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव । अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ Dur. भूरिणो भूतजातस्य ज्योतिषा च धारयित्र्यौ SKN

४. ऽवत्वात् M दकवत्यौ Sy. Dur, SKN

५. सस्यादिसमृद्धिहेतुकमुदकम् Sy वृष्टिलक्षणमुदकम् SKN

६. द्वे श्रप्येते दुहाते प्रपूरयेते इतरैतरसम्भोगेन Dur क्षरतो वर्षत इत्यर्थः SKN

७. It seems to be the explanation of सुकृते ॥ शोभनकारिणे यजमानाय Sy शोभनकृते । अथवा शोभनाना स्वाधिकारप्रयुक्ताना कर्मणा कर्त्र्यौ Dur तादर्थ्य एषा चतुर्थी । शोभनयागादिकर्मचारिणो यजमानस्यार्थाय SKN.

८. शुचित्रते शुचिक्रिये Sy. शुक्लकर्मणी इत्यर्थः Dur शुद्धकर्माणी SKN

९. अथ प्रत्यक्षस्तुति. Sy. परोऽर्धचं. प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम् SKN

१०. राजन्ती is suggested for राजन्ति ॥ ईशाने युवाम् Sy. दीप्यमाने स्वैः स्वैस्तेजोभिः Dur राजतिरैश्वर्यकर्मा । ईशाने SKN

११. भूतजातस्य Sy, Dur, SKN

१२. रोदसी रोधयित्र्यौ ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ ते Dur द्यावापृथिव्यौ SKN

१३. अस्मासु Sy अस्मभ्यम् Dur अस्मदर्थम् SKN

१४. प्रजननसमर्थं वीर्यम् Sy उदकनामैतत् । उदकम् Dur, SKN

१५. सिञ्चन्तः M सिञ्चतमभिमते काले Dur क्षारयतम् SKN

१६. रेतः Sy यत् सम्पत्कर तदित्यर्थः SKN

१७. कीदृशम् ? मनुष्येभ्यो हितम् SKN किलक्षणं पुनः सिञ्चतम् ? मनुष्यहितम्, अक्षार सस्यसम्पत्करमित्यभिप्रायः Dur

१८ असज्यमाने इति वा । अव्युदस्यन्त्याविति वा । बहुधारे उदकवत्यौ N 5 2, SKN II 288

१९. सरलाय M

२०. युवयो सुखगमनाय Sy

२१. मत्ये M.

हवीषि प्रयच्छति । से । धृष्टे । अभिलषितं साधयति । प्रजायते च । प्रजाभि । भवत्यो कर्मणा । अनन्तर
युवमो । नानाकृतीनि । समानाशनस्वप्नावीनि । परिपिक्तानि भूतानि ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिघृते घृतत्रियां घृतपृचां घृताधृधा ।
उर्वी पृथ्वी होतृवृथे पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुन्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । उवकेन । द्यावापृथिव्यौ । परिवृते । घृतस्याथयभूते । घृतसम्पुक्त । घृतस्य वषयित्रीयौ ।
उर्वी । पृथ्वी । होतृणां वरणीये यज्ञे । पुरोहिते । ते । एव । विप्रा । स्तुवन्ति । सुखम् । याचितुम् ।

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुधे मधुव्रते ।
दधानि यज्ञ द्रविण च देवता महि श्रवो वार्जमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु न । उदकम् । अस्मभ्यम् । द्यावापृथिव्यौ । सिञ्चताम् । उदकस्य क्षारयिभ्यौ । उदकस्य
दोग्रप्रौ । उदकाधिकर्माणां । धारयन्त्यौ । यज्ञम् । घनम् । च । देवतानाम् । महत् । श्रवणीयम् । अदम् ।
अस्मभ्यम् । शोभनवीर्यं प्रयच्छताम् ।

- १ हवीषि ववाति Sy
२ मत्स्यं Sy
३ स ते सुष्टे M धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निषासभूते
Sy ४ कामान् साधयति Sy
५ प्रवृद्धो भवति Sy
६ किञ्च पुषपोत्राविज्ञि Sy
७ कर्मण is suggested for कर्मणा ।
८ नानावर्णानि Sy
९ समानकर्मणि भूतानि जायन्ते Sy
१० VM seems to explain परि and
सिक्ता together as परिविक्तानि but
Sy explains these words separa-
tely परि as उपरि and सिक्ता as
सिक्तानि रेतसि । He construes परि
with अमण्य कर्मण and सिक्तानि with
जायन्ते ।
११ घृतेना A १२ आघृते भवत Sy
१३ उदकं अयस्यो च Sy
१४ यद्धारिभ्यो M वर्षयिभ्यो is suggested
for वर्षयित्रीयो ॥ घृतं वर्षयस्यो Sy

- १५ विस्तीर्णं Sy
१६ पृथिवी A प्रथिते च भवत Sy
१७ पुरोहिते M यजमान पुरस्कृते च भवत
Sy
१८ ते is missing in M द्यावापृथिव्यौ Sy
१९ प्राज्ञा स्तोतार Sy
२० माघस्ते । सुखे सति हि यागा प्रबलन्त Sy
२१ यज्ञाय Sy होत्रा, इष्टिः, इति यज्ञनामनी
Ngh 3 17
२२ मधु ना M
२३ मधु मधुना । तृतीयकवचनस्य सुरु Sy
२४ अस्मान् Sy
२५ ऽयिभ्यायो A
२६ उदकवोग्रप्र्यो Sy
२७. ऽर्थं कर्माणि M
२८ ऽयन्ती M ववत्यौ Sy
२९ देवताभूते Sy ३० मह A
३१ श्रवणीयम् M यज्ञः Sy
३२ अस्मानु Sy
३३ वीर्यं प्र० M सुवीरस्य च Sy

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।
सुरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जं नः । उदकम् । अस्मभ्यम् । द्यौ । च । पृथिवी । च । क्षरताम् । पिता द्यौ । माता
पृथिवी । सर्वस्य लम्भयित्र्यौ । सुकर्माणौ । सह रममाणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन । सर्वस्य
सुखस्य भावयित्र्यौ । पशून् । अन्नम् । धनञ्च । अस्मभ्यम् । सम्प्रापयतम् ।^{१०} ^{११}

VI 71

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्त सर्वनाय सुक्रतुः ।
धृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उदु ष्यः । उद्यच्छति । स । देव । सविता । हिरण्यमयी । बाहू । यज्ञाय । सुकर्मा । तत उदकेन ।^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९}

१. अन्नम् Sy
२. माता धारकत्वेन मातृभूता Sy
३. क्षरताम् A यच्छताम् Sy.
४. वर्षस्य सेक्तृत्वेन पितृभूता Sy
५. ऽयित्र्यौ A विश्व जानन्त्यौ विश्वस्य वेद-
यित्र्यौ वा Sy
६. ऽपकार्ये(णा)र भावेन A
७. VM seems to explain सनिम् as
पशून् ॥ सनिं सम्भजनीय पुत्रादिकम् Sy
८. बलम् Sy
९. अस्मासु Sy
१०. स is missing in M सम्प्रेरयताम् Sy.
११. VM. ignores रोदसी ॥ रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ Sy
१२. 'उदु ष्य देव' इति षडृच दशमं सूक्त भरद्वाज-
स्यार्षं भवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो जगत्य-
श्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्
—'उदुष्य सावित्र त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 33
71 P 24) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक ।
चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृच. सा-

- वित्रसूक्तस्थान आवपनीय. । सूत्रितञ्च—
'उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि
द्यावापृथिवी' (ĀSS. 7 4) इति । बृह-
स्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान
एष तृचः । सूत्रितञ्च—'उदु ष्य देव. सविता
हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्' (ĀSS 9 5) इति ।
व्यूह्ये पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'उदु ष्य
देव. सविता दमूना' इति तृचः सावित्रनिदि-
द्धानार्थः । सूत्रितञ्च—'उदु ष्य देवः सविता
दमूना इति तिस्र' (ĀSS 8 8) इति ।
वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य 'वामद्य'
इति याज्या । सूत्रितञ्च—'वामद्य सवितर्वा-
ममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (ĀSS 2 16)
इति Sy. १३. उद ष्यु. A
१४. ऽच्छन्ति M
  १५. प्रसिद्धः Sy
  १६. द्योतमानः Sy
  १७. बाहु M आत्मीयौ बाहु Sy
  १८. सुवनाय दानाय वा Sy
  १९. उदकेन पूर्णौ Sy

पाणी । अभिप्रसालयति । पूजयिताऽध्वर्या । युषा । शोभनेवत् । लोकस्य । विधारण यत् ।

देवस्य वय संवितुः सर्वाभिनि श्रेष्ठे स्याम् वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूर्मनः ॥ २ ॥

देवस्य वयम् । देवस्य । वयम् । संवितुः । प्रसवे । श्रेष्ठे । भूर्मनः । धनस्य । य । दानाय । य । विश्वस्य । द्विपदः । यश्च । चतुष्पदो गवाव । रात्रौ निवदन् अग्निः । प्रसवे । भवति । ध्यापुतः । बहो ।

- १ स्वी पाणी Sy
- २ अभिप्रैरपति Sy
- ३ ध्वर्या M ०ध्वर्युः is suggested for ०ध्वर्या ॥ महनीयः Sy
- ४ युषा is suggested for युषा ॥ नित्य सस्य Sy
- ५ सुप्रस्य Sy
- ६ रजसो लोकस्य उवकस्य वा Sy
- ७ यज्ञो A विधारणे स्थितः Sy
- ८ VM ignores उ ।
- ९ भरद्वाजस्यावम् Dur
भरद्वाजस्य SKN
- १० तस्य देवस्य Sy
दानाविगुणयुक्तस्य SKN
- ११ प्रेरकस्य Sy सर्वार्थप्रतखितुस्तस्य Dur
- १२ अनुज्ञाने Sy सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने एवमत्र
'संवितुः' इत्यनेन सम्बन्धात् 'सर्वाभिनि' इत्यस्य
'प्रसवे' इत्येषं विपरिणाम उपपद्यते Dur
प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने SKN
- १३ श्रेष्ठो M अतिशयेन प्रसस्ते Sy अत्यन्त
प्रशस्ये SKN
- १४ समर्था भूयास्व Sy नित्यकाल वयमेव स्याम
Dur
- १५ दामे Sy दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते वयमेव सस्यार

- स्याम् Dur दाने स्वं देव । संवितः ।
सर्वकमसु नित्यमभ्यनुजानीया धन च इष्टा
इत्याशास्महे SKN
- १६ त्वम् Sv हे संवितः । यस्त्वम् Dur
कीदृशः ? उच्यते यस्त्वम् SKN
- १७ सर्वस्य Sy सवस्यास्य Dur
- १८ द्विपादः M मनुष्यावे Dur, SKN
- १९ चतुष्पादः M चतुष्पदो निवेशने प्रसवे
स्वतन्त्रोऽसि Sy
- २० निवेशने is suggested for निवेदने ॥
स्वित्ती Sy, Dur स्वापाय व्ययस्यापने
SKN
- २१ वेदनेऽग्नि A अग्नि seems to be
redundant
- २२ सुष्ठो Dur अभ्यनुज्ञाय च सर्वकम
SKN
- २३ ध्यापुतः A स्वतन्त्रोऽसि Sy तस्य तथैवद्गुण-
विशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेवाङ्गभूता
स्यामेति Dur अस्तिर्भवतिना समानार्थः ।
शुद्धोऽपि चात्र पूर्वार्थे ब्रह्मव्यः SKN
- २४ भूरे Sy भूम्न Dur भूम्नोऽत्यन्तबहुनः
SKN^१ सर्वाभिनि प्रसवे N 67, SKN
II 415
- २५ VM explains च once only

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिर्द्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । अहिंसितैः^१ । सवित^२ । पालनैः^३ । त्वम् । शिवैः^४ । अद्य^५ । परित^६ । पाहि^७ । अस्माकम् ।
गृहम्^८ । हिरण्यजिह्व^९ । सुखाय^{१०} । नपतराय^{११} । रक्ष^{१२} चास्मान् । मा कश्चित्^{१३} । स्तेन^{१४} । अस्माकम् । ईशिप^{१५} ?

१. अहिंसितैः A अनुर्पाहिंसितैः Mah, U केनाप्यहिंसितैः क्वचिदप्यप्रतिहृतैर्वा BB
२. सर्वस्य प्रसवितः Mah
३. तेजोभी रक्षणसाधनैर्वा Sy. पालनैः प्रजाना रसानाम् । त्रिभिर्वा रश्मय उच्यन्ते BB
४. सुखकारिभिः Sy शान्तैः सुखरूपैः Mah शान्तैः U शान्तकलुषैः पावनैरितियावत् BB.
५. अस्मिन्नहनि BB
६. सर्वत. BB
७. पां हि A रक्ष Sy, Mah परिपालय U. एवमैहिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता BB
८. ग्रहम् A गृहम्, धनं वा Sy, Mah गयः कृदर (Ngh 3 4) इति गृहनामनी । मीळ्ह गय इति धननामनी (Ngh 2 10) Mah. गयं गृहम् U, BB
९. ०मयं जिह्वः A हितरमणीयवाक् त्वम् तथा च यास्कः 'हिरण्य कस्मादित्युपक्रम्य हितरमण भवतीति वा (N 2 10) हिरण्यवद्विचला जिह्व यस्य सत्यवाक् । यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा Mah सत्यवाग् भूत्वा U हिरण्यजिह्वस्त्वं रसाहरणसाधनतया जिह्वास्थानीया रश्मयो जिह्वा उच्यन्ते । हिरण्यस्वभावाः क्रमणशीला जिह्वा यस्य तादृशस्त्वं रक्ष । 'हर्यं गतिकान्त्योः' 'हर्यते. कन्यन् हिर च' इति कन्यन्प्रत्ययः BB हिरण्य कस्मात् ? ह्यितं आयम्यमानमिति वा । ह्यिते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भव-

तीति वा । (हृदयरमण भवतीति वा) । हर्यतेर्वा प्रेप्साकर्मण. N 2 10.

१०. सु इताय सुखाय Mah सु प्रसूताय कर्मणे U आमुष्मिकसुखसाधनमधुना प्रार्थयते—सुविताय सुष्ठु इताय प्राप्ताय स्थानाय । सुकृतेन प्राप्तायेति यावत् BB.
११. नपर तरा० M नवतराय is suggested for नपतराय ॥ नवीयसे Mah नवतराय भवेति वाक्यशेषः U. सर्वदाऽभिनवाय BB
१२. पालय Sy, Mah रक्ष च सर्वथा U ईदृशमस्मदीय स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थः BB
१३. मा कं चित् A मा कश्चन Mah, U. माकिरिति छान्दस उपजन. 1. निपातान्तर वा । यथाह गणकारः—'यत्र माकिर्नकिर्नभ' इति BB
१४. अनर्थमाशंसमानः शत्रुः Sy पापमाशंसमान. शत्रुः Mah अद्य पाप यः शंसति सोऽघशंस. U अघे शंसनमभिलाषो यस्य तादृश. BB
१५. आशिषः M. ईशत or ईशिष्ट is suggested for ईशिष. ॥ ऐश्वर्यं कुर्यात् । त्वत्प्रसादात् पाप्माऽस्माकमीशिता मा भूदित्यर्थं Mah ईष्टा ? ईशिता भवतु U मा ईशिष्ट । इत्थं प्रार्थयमानानामस्माक न कश्चिदप्यनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः BB
This Stanza=YV 33 69=TS
I. 4 24 I.

उद् व्य देवः सविता दमृना हिरण्यपाणिः प्रतिदोपमस्थात् ।
अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुपे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उद् व्य देवः । उदस्पात् । सः । देवः । सविता । दममना । हिरण्यपाणिः । प्रति
रात्रम् । हिरण्ययहन् । यष्टव्यः । मादनजिह्वः । आ सः । प्रसीतिः । यजमानायः । बहुः ।
धनम् ।

उद् अयो उपवृक्तेषं वाह हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।
दिवो रोहास्यरुहत्पृथिव्या अरीरमतपृतयत्कच्चिदम्बम् ॥ ५ ॥

उद् अयान् । उदयच्छत् । आकन्दितेषः । बाहुम् । हिरण्ययोः । सविता । शोभनावयवोः । दिवः ।
उच्छ्रितानि स्थानानि । अधिरोहसिः । पृथिव्या पर्यन्ता दिशः । रमयति । जगत पातयति च । तस्मिन्
महत्सुसमितिः ।

- १ देवः A
- २ उचित्प्लु Sy
- ३ सः is missing in A
- ४ द्योतमानः Sy
- ५ धनं मनाः A दमृनाः M दमृना
दममना वा दानमना वा दान्तमना वा
N 4-4.
- ६ हिरण्यपाणिः Sy
७. राश्रेरवसानेऽवसाने Sy
- ८ दममय इति हिरण्यनामनी Ngh. 1 2
- ९ ऽवन् जि० A
मोदमानवाक् Sy
- १० Something probably मन्तात् is
missing after स० । The reading
should be आ समन्तात् ।
- ११ प्रेरयति Sv
१२. यजमानाय मह्यम् Sv
- १३ प्रनृतम् Sy

- १४ वामं धननीयं सम्भजनीयमस्य Sy वामं
धननीयम् (N 6 31)
- १५ VM ignores उ ।
- १६ अयोः A अयोः M
- १७ उद्यच्छत् Sy
- १८ अस्माकमधिवक्तेषु Sy
१९. बाहुं A
- २० ऽवयो M
- २१ अन्तरिक्षस्य Sy
- २२ उच्छ्रितप्रवेशान् Sy
- २३ आ रोहसि A
रोहसि Sy
- २४ पृथिव्या पर्यन्ताधितो A
पृथिवीपर्यन्तात् Sy
- २५ गच्छत् Sy
- २६ महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् Sy
- २७ VM ignores उ । कत् and चित् ॥
कच्चित् यत् किञ्चित् Sy

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वाममद्य^१ । धनम्^२ । अद्य^३ । सवित^४ । अस्मभ्यम्^५ । प्रयच्छ^६ । वामम्^७ । एव^८ सावी^९ । वामस्य^{१०} । हि^{११} ।
वासयितु^{१२} । भे देव^{१३} । बहोर्वय^{१४} सम्भक्तार^{१५} स्याम । तदेवाह—अनेन^{१६} । कर्मणा^{१७} वयम्^{१८} । वामभाज^{१९} । स्याम^{२०} ।

१. ०मद्यः A

२. वननीय कर्मफलम् Mah वननीयम् U.
वननीय हिरण्यादिधनम् BB

३. अस्मिन्दिने Mah अस्मिन् U. अस्मिन्नहनि
BB. ४. सर्वस्य प्रेरयितः ! देव ! Mah

५. अस्मदर्थे Mah

६. सुव । प्रसुव Sy. प्रेरय । देहीत्यर्थः । 'पू
प्रेरणे' Mah वाममस्माक प्रसूयाः । अद्य
सावीरिति सम्बन्धः U. प्रेरयः BB.

७. धनम् Sy.

८. उ अप्यर्थे । श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि
दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिनेऽस्मभ्यं वामं
सावीः Mah उपाशसनीये काले सावी ।
. किं वा बहूनोक्तेन ? दिवे दिवे अह्न्य-
हनि U. श्वोऽपि वाममेव सुवः ? किं बहुना ?
दिवे दिवे दिने दिने BB.

९. वामस्य A. वामस्य दातासि Sy. किमर्थम् ।
वामस्य सम्भजनीयस्य Mah

१०. यस्मात् Sy. हि यस्मात् Mah.

११. निवासभूतस्य Sy. क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य
सिद्धय इति शेष । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदा-
त्तत्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे दिव
इत्यह्नो नामसु पठितम् Mah. क्षयशब्दो
निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवासे'
इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्व स्मरति । वामस्य
च निवासस्य U क्षयस्य निवासस्य BB.

१२. भेदे M भो देव or हे देव ! is suggested
for भे देव ॥ हे देवदानादिगुणयुक्त ! U

१३. प्रभूतस्य Sy भूरैर्विस्तीर्णस्य बहुकालस्य
Mah बहूनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः U.

१४. भूयास्म Sy.

१५. ०वाहमने० M अतो वयमनया Sy.

१६. अया अनया नलोपश्च्छान्दस. Mah. अनया BB.

१७. स्तुत्या Sy. श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या Mah.
धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा
U. बुद्ध्या, अहप्राप्ति (अर्थप्राप्ति) विष्णु-
यया । यद्वा अनेन कर्मणा यागात्मकेनेति BB

१८. धनवन्तः Sy. वाम वननीय यज्ञकर्म भजन्ति
वामभाजो यज्ञानुष्ठातारो भवेम Mah. अभि-
लषितभाजिनः U. यद् वाम तद्भाज. स्याम ।
यद्वा अद्य श्वः क्रमेण सर्वदा वामभाजो वय
वामस्य क्षयस्य निवासस्यापि सम्बन्धिनो
भूयास्म BB

१९. भूयास्म Sy. भवेम Mah. वयं सम्भवेम U

२०. VM ignores श्वः । दिवे दिवे and वामम् ।
दिवे दिवे प्रतिदिनम् Sy. यद्वा—उत्तरार्धस्याय-
मर्थः । हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरैर्धन-
पूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः ।
धीरिति कर्मनाम । अनया धिया सोमाख्येन
कर्मणा वय वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम
Mah

अथातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो
दिवेदिवे वाममस्मभ्यं श्रु सावी । वामस्य
हि क्षयस्य । देव भूररया धिया वामभाजः स्याम-
"उपयाम्गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्च-
नोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं
जिन्व यज्ञपतिं भगायेति"

SB 4 4. 1 6 p 380.

अत्र " " चिन्हान्तर्गतो भागो यजुर्वेदस्याष्ट-
माध्यायनवममन्त्रस्यास्ति । तत्र 'वाममद्य' ।
इत्यादिर्मन्त्रः YV 8 6 पृथक्, ततः 'उपयाम'
इत्यादिश्च पृथङ्मन्त्रः । YV. pp 134, 135.
This stanza = YV 8. 6 = TS 2. 2.
12. 2.

VI 72

इन्द्रासोमा महि तद्वा महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रयुः ।

युवं सूर्यं विविदयुर्युवं स्वविंश्वा तमास्यहत निदर्श ॥ १ ॥

इन्द्रासोमो । हे इन्द्रासोमो । महत् । तत् । वाम् । महत्तत्त्वम् । युवाम् । महानि । प्रथमानि
प्रदानि । चक्रयुः । युवाम् । सूर्यम् । लम्भयथ । युवाम् । उदकम् । विश्वानि । तमासि । महत्तम् ।
निन्दितुम् । च ।

इन्द्रासोमा वासयथ उपासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप धां स्कम्भयुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमो । उपसम् । वासयथ स्वे स्थाने । सुयञ्च । उन्नयथ ।
ज्योतिः । सह । द्विलोकञ्च । उपस्तम्भयुः । अन्तरिक्षेण । ह्यप्रथं च । पृथिवीम् ।
मातरम् ।

१ 'इन्द्रासोमा महि' इति पञ्चमश्लोकदशं सूक्तं
भरद्वाजस्यार्थं श्रेष्ठमग्निन्द्रासोमवैवताकम् ।

'इन्द्रासोमा पञ्चन्द्रासोमम्' इत्यमुष्मन्तम्
(KSA 33 72 P 24.) । सूक्तविनियोगो
सैङ्गिकः Sy

२ ०सोमा A

३ युवयो Sy

४ महत्तत्त्वा A महत्त्वम् is suggested for
महत्तत्वम् ।

५ युषा मुहाम्ति A

६ प्रदानानि प्रदानानि प्रदानानि A प्रथमानि
is suggested for प्रदानानि ॥ प्रथमानि
मुष्यानि वा भूतानि Sy प्रथम इति मुष्य
नाम । प्रथमो भवति N 2.22

७ अकाष्टम् Sy

८ सुय सम्भ० A

९ अस्तम्भयत च अनाम् Sy

१० हेम स्वरित्पुत्रकनामनी Ngh. 1 12

११ अहिस्तम् Sy

१२ निन्वित्पून् A.

निन्वित्पून्सुरान् Sy

१३ हे इन्द्रासोमो ! Sy

१४ वाच A. विवातयथ । उपसं व्युच्छर्त्ती
कारयथ इत्यर्थः Sy

१५ स्वे स्थाने A

१६ ज्योति सह A ज्योतिषा is suggested
for ज्योति ॥ तेजसा Sy

१७ धुमोक० is suggested for द्विलोक० ॥
दिवम् Sy

१८ अस्तम्भयतम् Sy

१९ अस्तम्भयतुमान्तरिक्षेण मध्ये स्थापितेन Sy

२० प्यप्रथं च A व्यप्रथयतञ्च is suggested
for ह्यप्रथं च ।

२१ विववस्य मातृभूता Sy

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणास्थैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । इन्द्रासोमौ । उदकानि^१ । परिवृत्य^२ तस्थिवासम् । आहन्तारम्^३ । वृत्रम् । हतं ।
तदानी वाम् । द्यौः । अन्वमन्यत । प्रेरयतञ्च युवाम् । उदकानि । नदीनाम् । तैश्चोदकैः समुद्रात् ।
बहुन्^{१०} । आपूरितवन्ती^{११}, लिङ्गभेदश्छान्दसो यद्वा काद्या पुरुपतादिति^{१३} (?) ।

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तनि गवामिदधथुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनेपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीप्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमी । नपाम्^{१४} । आमासु य सु^{१५} । पक्षणासूध सु^{१०} । अन्तम्^{१६} । निदधथु^{११} । पक्व
पय^{२०} । . . भीथश्च^{२१} । आपुवक्षणासु^{२२} । अनपिनद्ध^{२३} पयो यथा पृथिव्या न पतति । श्वेत^{२४} । चित्रवर्णासु^{२५} ।
गोषु^{२६} । अत्ता^{२७ २८} ।

१. ०सोमेण A. सोमा M.

२. हे इन्द्रासोमौ ! Sy.

३. मेघस्थान्युदकानि Sy.

४. परिवृत्य स्थितम् Sy.

५. जगत आहन्तारम् Sy.

६. असुरम् Sy ७. हतम् Sy.

८. वान्द्योरन्यमन्यत A युवाम् Sy.

९. ०द्रान् is suggested for ०द्रात् ॥

उदकस्थानानि Sy

१०. बहुन् is suggested for बहुन् ॥
पुरुणि बहूनि Sy तुवि पुर्विति बहुनामनी
Ngh 3 I.

११. उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्त्युदकान्येव
समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः Sy
समुद्रः कस्मात् ? समुद्भ्रवन्त्यस्मादाप. ।
समभिद्रवन्त्येनमापः । सम्मोदन्तेऽस्मिन् भू-
तानि । समुदको भवति । समुनन्तीति वा
N 2 10.

१२. It refers to समुद्राणि of the text.

१३. काद्यापुरुपतादिति M Something
is missing here. समुन्दन्तीति समुद्राण्यु-
दकान्येवापूरयतमिति is suggested for

काद्यापुरुपतादिति ।

१४. गवाम् is suggested for नपाम् ।

१५. आसु M अपक्वासु Sy.

१६. यसु is redundant.

१७. पक्षणासु घसु M वक्षणा० is suggested
for पक्षणा० ।

१८. अन्तः is suggested for अन्तं ॥ मध्ये
Sy १९. निदधुः M

२०. पक्व कया M

२१. भीथश्च M Something is mi-
ssing here. जगृभथुश्च is suggested
for भीथश्च ॥ यथा पृथिव्यां स्वयं न
क्षरति तथा धारितवन्तावित्यर्थः Sy

२२. आसु is suggested for आपु ।

२३. ०न विन० A केनाप्यबद्धम् Sy

२४. श्वेत A श्वेतम् is suggested for
श्वेत ॥ शुक्लवर्णम् Sy

२५. नानावर्णासु Sy

२६. इळा जगतीति गोनामनी Ngh 2 11

२७. गोष्यता A. अन्त. is suggested for
अत्ता ॥

२८. VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरकः Sy.

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसात् श्रुत्यं रराथे ।

युव शुष्म नर्यं चपशिम्युः स विव्यधुः पृतनापार्हमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमी । युवाम् । अङ्गम् । तारक घनम् । पुत्रपौत्रभाजम् । अथणीयम् । प्रयच्छयं युवाम् । बलम् । नृहिवम् । मनुष्यभ्यम् । सविष्यम् । पृतनासहम् । उदुगूर्णो ।

VI 73

यो अद्रिभित्प्रथमज्जा श्रुतावा बृहस्पतिरङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्जा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

'यो अद्रिभित्' । य । शिलोन्मथभित् । पूवज् । यज्ञवान् । बृहस्पति । अङ्गिरसं । हविष्मान् । स द्विगुणगमनं शीघ्रगन्ता । प्रकृष्टे घर्मो सीदन् । पालयिता । अस्माकम् । धावापृथिव्यो । वृषभं । आरो रवीति ।

१ क्षिप्रम् Sy २ सन्तानयुक्तम् Sy

३ अथणीयम् M

४ अस्मभ्यं धस्य Sy

५ नून्यो हितम् Sy

६ कृष्टयश्चर्षणाय इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3

७ समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा Sy

८ धृतना० A शत्रुसैग्याभिभाबुकम् Sy

९ उदुगूर्णो A M हे उदुगूर्णो ! इन्द्रासोमी ! Sy

१० 'यो अद्रिभित्' इति तुच द्वावर्षं सूक्तं बाहस्पत्यं भरद्वाजस्यार्यं श्रेष्ठमम् । तथा चानुष्मन्तम् 'यो अद्रिभित्नुषं बाहस्पत्यम्' (KSA 33 73 p 24.) इति । आभिष्ठाविकेषूप्रथमेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाध्यक्षिसिद्धे स्तोमातिशयतार्यनिर्बं सूक्तम् । सूष्यते हि—'यो अद्रिभिषते विच इति सूक्ते' (ĀSS 79) । वाजपेये बाहस्पत्ये चरो 'बृहस्पति' समस्यद्वसूनि' इति स्विष्टकृशोऽनुवाक्या । सूत्रितम्—'बृहस्पति' समस्यद्वसूनि त्वामीच्छे अचिरं कृत्याय'

(ĀSS 99) इति Sy

११ यो भामी भोत् A अमी नि M

१२ पणिभिविरचितानां शिसोच्चयानां भेसा मेधानां विवारको वा Sy अद्रिप्रविति मेघनामनी Ngh 1 10

१३ प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातं Sy

१४ सत्यवानुबकधान्वा Sy

१५ बहस्प A

१६ अङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगम—'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्व्यवङ्गारा पुनरवशान्ता उदबीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्' (AB 3 34.) Sy

१७ यज्ञभागवान् Sy

१८ द्वयोलोकयोर्बृहहितगमनं Sy

१९ प्रकपेज बोत्स्थाने यतमानं Sy

२० पासयिता भवति स बृहस्पति Sy

२१ वर्धकः सन् Sy

२२ अभिगजति Sy

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूंतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रैर्मित्रान्पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय चित् । जनाय । चित् । य^१ । आत्मान प्रति गच्छते^३ । लोकम्^५ । बृहस्पति । यज्ञे^५ । सकार^६ । शत्रुम्^७ । घ्नन्^८ । शत्रुपुराणि^९ । विदारयति^{१०} । जयजातयितृन्^{११} । शत्रून् । अमित्रान् । पृतनासु^{१२} । अभिभवत्^{१३} ।

बृहस्पतिः समजयद्वंसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्तस्वर्प्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । बृहस्पति^{१४} । स्व जयति^{१५} । घनानि^{१६} । महत् । व्रजान्^{१७} । पशुमतश्च^{१८} । देव^{१९} । एष^{१९} । उदकानि^{२०} । सम्भक्तुमिच्छन्^{२०} । स्वर्लोकस्थितानि^{२१} । शत्रुभिरप्रतिहत^{२२} । बृहस्पति । हन्ति च । अमित्रम्^{२३} । मन्त्रै^{२४} ।

१. चिदिति पूरणः Sy.

२. अपि च यो बृहस्पतिः Sy

३. उपगच्छते स्तोत्रे Sy.

४. स्थानम् Sy.

५. यज्ञे वर्तमानाय Sy.

६. चकार is suggested for सकार ॥
करोति Sy.

७. शत्रू A

आवरकाणि तमांसि Sy

८. निवारयन् Sy.

९. आसुरी पुरी Sy

१०. भृशं विदारयति Sy.

११. जय जातयितृन् A जयन् is suggested
for जयजातयितृन् ।

१२. पृतनात्सु A

युद्धेषु Sy

१३. ०भवन् is suggested for ०भवत् ।

१४. तपज जयति A सञ्जयति is suggested
for स्वं जयति ॥ समजयत् । तथा च

निगमौ 'बृहस्पतिर्गोवंपुषो बलस्य निर्मज्जान
न पर्वणो जभार' (RV 10 68 9) इति
दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनती-
ऋतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो
ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ (RV 10.108
11) इति Sy.

१५. पणीनामसुराणा बलस्य वा धनानि Sy.

१६. प्रजा A.

१७. गोसहितान् Sy.

१८. द्योतमानः Sy

१९. प्रसिद्धः Sy.

२०. ०मिच्छत् A

सम्भक्तुकामः Sy.

२१. स्वल्लोक० A

स्वर्गस्य Sy

२२. केनाप्यप्रतिगतः Sy

२३. असुरम् Sy

२४. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy

अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति N.5.4

VI 74.

सोमारुद्रा घारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना श नो भूत द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १ ॥

'सोमाख्या । हे सोमाख्यो ! घारययाम् । असुराणां हन्तुवलम् । तथा सति वाम् । पर्याप्तम् । प्राप्नुवन्तु । यज्ञा । गृहेगृहे । सप्त । रत्नानि । प्रयच्छन्तो । शङ्करो । नो । भवत । द्विपदे । चतुष्पदे च ।'

सोमारुद्रा वि बृहत् विषूचीममीवा या नो गयमाविवेशं ।
आरे वावेथा निश्चिंतिं पराचैरस्मे मद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

'सोमाख्या । ह सोमाख्यो ! विवृहत् । विष्वगञ्चनो । ममीवा । या । अस्माकम् । गृहम् । माविवेश । आरे । वाषयाम् । निश्चिंतिम् । पराचीनम् । अस्मासु । मद्राणि । स्वप्नमित्तानि । सन्तु ।'

- १ 'सोमाख्या' इति चतुर्ध्वं प्रयोवशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं प्रष्टुभं सोमाख्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'सोमाख्या चतुष्कं सोमारुद्रम्' (KSA 33 74 P 24) इति । विनि यागा लीङ्गकः Sv
एमस्वी वामिष्टस्तो वा कृत्वा या कर्म गृहितम् । सोमारुद्रं जपेत्सूक्तं कृत्स्नमेवो व्यपोहति ॥३॥
जुमुयाद्वा य एतानिश्चिंतिमित्यं धृतवत । वावणेभ्यः स पाशेभ्यो मुष्यते शं तथाप्नुयात् ॥
Rgvldh 2 125, 126
- २ असुरसम्भवि वसम् Sy
३ युवाम् Sy ४ अलं पर्याप्तम् Sy
५ प्राप्नुवन्तु is suggested for प्राप्नुवन्तु ॥ प्रकरणेन अप्राप्नुवन्तु Sy
६ ग्रहे ग्रहे A सर्वेष्वस्मद्गृहेषु Sy
७. घारयन्ती Sy
८ सुसकरो सुसक्यो वा Sy
९ न is suggested for नो ॥ अस्मभ्यम् Sy
१० भवतम् is suggested for भवत ।
११ अस्मदीयाय पुत्रावये Sv
१२ पश्यावये च शं भवतम् Sy
१३ VM explains शम् once only
१४ यो ब्रह्मपवसकामः स्यात्सत्मा एतं सोमारुद्रं

चरं निबन्धेत् BB

- १५ पूर्ववचामद्, आकारश्च ('विवृतादन्त्रे च' (Pa 6 3 26) इत्यादि 'युपो सुसुकं' (Pa 7 1 39) इत्याकारः, BB
१६ विद्योमयतम् Sy 'बृह उद्यमाने तीवारीक' BB
१७ तां विष्वक सवतो गच्छन्तीम् Sy विश्वग ममाम् BB
१८ रोग आविवेश ताम् Sy ममीवा रोगस्तेजोहा मिक्य BB १९ यः Sy
२० गृहगतं प्रापिजातं वा Sy
२१ कूरे Sy, BB
२२ निवारयतम् गमयतं गमयित्वा नाशयतम् BB
२३ अलक्ष्मीम् Sy निष्कृष्टां गतिं निष्कृष्टगमनहेतुं पापम् BB
२४ पराम्यया भवति तथा Sy परावृत्तिभिर्गमने- पुनरस्मत्प्रादुर्भवं नागच्छति तथा वाषेयाम् । निपातोऽयं यथा उच्चर्वाचि BB
२५ अस्माकम् Sy
२६ अस्मानि यत्रांति च, सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । भवोऽन्नं यज्ञश्च Sy २७ भवन्तु Sy
२८ The commentary on this stanza is missing in A This stanza=TS 1 8 22 5

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ^१ । युवाम् । एतानि^२ । अस्माकम् । विश्वानि^३ । भेषजानि^४ । अङ्गेषु ।
धत्तम्^५ । यत् । पापम्^६ । अस्माकम् । अस्ति^७ तद्वद्धम्^८ । अवस्यतम्^९ । मुञ्चतञ्च^{१०} । तदेवाह तनूषु^{११} । बद्धम् ।
कृतम्^{१२} । पापमस्माकम्^{१३} । अस्मत्ताऽवस्यत^{१४} मुञ्चतमिति^{१५} ।

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मायुधौ । तिग्मधनुष्कौ^{१६} । तिग्महेती^{१७} । सुसुखौ^{१८} । सोमारुद्रौ^{१९} । युवाम् । इह^{२०} । अस्मान्^{२१} । सुष्टु^{२२} ।
सुखयतम् । प्रमुञ्चतञ्च^{२३} । स्मात्^{२४} । वरुणस्य । पाशात्^{२५} । रक्षतम्^{२६} । स्मात्^{२७} । सोमनसमिच्छन्तौ^{२८} ।

१. हे सोमारुद्रौ ! युवामुच्येथे Dur
२. प्रसिद्धानि Sy यानि लोके सन्ति तानि BB
३. सर्वाणि Sy, Dur, SKN
४. रोगोपशमकराणि भेषजान्यौषधानि SKN
५. धारयतम् Sy स्थापयतम् । दत्त वा BB
अरोगशरीरानस्मान् कुरुतमित्यर्थः SKN
६. यदस्माभि कृतमेनः पापम् BB
७. विद्यते Sy
८. तद्वद्धम् A. पापम् Sy तत्प्रथमं तावत् BB
तनूषु बद्ध निबद्धम् SKN
९. विष्यत A. क्षपयतम् । श्लथयतम् । शिथिल-
बन्धं कुरुतमित्यर्थः Sy ततो मुक्त्वा तदवस्य-
तमवसाययत विनाशयतम् Sy.
१०. विश्लेषयतम् BB. अपनीय चान्यत्र नीत्वा
मुञ्चतम् SKN
११. अङ्गेषु Sy शरीरेषु BB Dur, SKN
१२. अस्माभि कृतम् Sy मनोवाक्कायैः कृतम्
Dur अस्यैव विवरणं कृतम् SKN.
१३. रवाण्वम् A एन. किञ्चिदस्ति Dur. किं

- तत् ? एनः पापमस्माभिरिति शेषः SKN
१४. ०स्माक M.
१५. क्तः A. अस्मत्तः is suggested for
अस्मत् ॥ अस्मत् पञ्चम्यन्तम् । पुरस्तात्कृ-
तसम्बन्धम् SKN.
१६. इत्यस्मानवितुं रक्षितुमिच्छतम् Dur स्यति-
रुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चतमपनयत वाऽ-
स्मत्त इत्यर्थः SKN N. 7 10., SKN.
III 61.
This stanza=TS 1 8 22 5
१७. दीप्तधनुष्कौ Sy
१८. ०हेति A तीक्ष्णशरीरौ Sy
१९. शोभनसुखप्रदौ Sy
२०. लोके Sy २१. ०स्मात् A
२२. सुष्टु A अत्यन्तम्. Sy
२३. अस्मान् is suggested for स्मात् ।
२४. आपद्भ्यो रक्षत च Sy
२५. शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ
स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवाम् Sy

VI.75

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदुर्मां याति समदामपस्यै ।

अनाविद्धया तन्वां जय त्व स त्वा वर्मेशो महिमा पिंपतु ॥ १ ॥

जीमूतस्येव ॥ वायुर्भरद्वाज ॥ शीनक—

१ 'जीमूतस्येव' इत्येकोनविंशत्युच्चं घतुर्वर्षं सूक्तं
भरद्वाजस्य पायीराधम् । अनुक्रम्यते च—
'जीमूतस्येवकोना पायुर्भरद्वाज' सङ्ग्रामाङ्गा
म्युक्ताऽभितुष्टाव वर्मं धनुर्ज्यामालीं इयुधि
जगत्यर्थे सारथिभ्यो रश्मोमदवान् रथं रथ
गोपान् जगत्यां लिङ्गोक्तवेवता इत्यामिपु
प्रतोर्वं हस्तघ्नं इत्यामिपु परा पञ्चव्यादयो
निङ्गोक्तवेवता सङ्ग्रामाशियोऽप्याऽनुष्टुब्धजीत
प्रासाक्तेति च द्वे द्वे (KSA 33 75 P 24.)
इति । 'रथे तिष्ठन्' 'बाह्यगात' इति वष्टी
वश्यामी जगत्यावन्त्या 'यो न स्व' इत्येवानु
ष्टुप् 'अवोते' 'आ अङ्गुस्ति' 'प्रासाक्ता'
'भवसुष्टा' 'यो न स्व' इति पञ्चानुष्टुभ ।
'यत्र बाणा' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभ ।
प्रासाया वर्मं स्तयते, द्वितीयया धनुः, तृतीयया
ज्या, चतुर्थ्यालीं, पञ्चम्येयुधि । अतः पञ्च(मां
वर्माद्या वेवता । वष्ट्या पूर्वायेन सारथि-
स्तुयते । अतः सोऽयंस्तद्देवताकं । उत्तरार्धेन
रश्मयः स्तयन्ते । सप्तम्याश्वाः, अष्टम्या रथः,
नवम्या रथगोपा । अतस्तास्तद्देवताका
'बाह्यगात' इत्यस्यां बाह्यगपितुसोम्याद्यावा-
पृथिवीपुषाणो निङ्गोक्तवेवता । एकावशी
द्वादश्याविषुस्तुतिरूपत्वाविषुवेवताके । त्रयो
वश्या प्रतोर्वः, चतुर्वश्या हस्तघ्नः, पञ्चवशी-
योऽवश्याविषुवेवताके । सप्तवश्या युद्धमूर्ति
ह्यपस्परयदिति रूपा निङ्गोक्तवेवता । षष्ठा
वश्या कवचसोमवश्या वेवता । अस्याया
वेवा ब्रह्म च वेवता । युद्धेनेन सूक्तेन राजानं
सन्नाहृयेत् । तथा चाश्वलायनः—'सङ्ग्रामे स-
मुपोद्धे राजानं सन्नाहृयेवा त्वाहर्वमन्तरेशीति
पदबाह्वयस्यावस्थाप्य जीमूतस्येव भवति प्रतीक-
मिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुस्तथां वाच-
येत्स्वयं धनुर्षीं अपेत्यञ्चम्येयुधि प्रयच्छेदभि
प्रवतमाने वष्टीं सप्तम्याश्वानष्टमोमिषूतबेव
माणं वाचयत्यहिरिव भोगे पर्येति बाहुमिति

तलं मह्यमानम्' (AGS 3 12) इति ।
तथा च 'भवसुष्टा परा पत, इतीयून् वितजयेत्
'यत्र बाणा' सम्पत्ति, इति युध्यमानेषु अपेतु
संशिष्याद्या' (AGS 3 12) इति । अस्यायो-
पाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डसान्त्यहोमे 'यो न स्व'
इत्येवा' (AGS 3-4) Sy अत्र युद्धवेवता—
प्रथमा स्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मणम् ।
धनुः स्तौति द्वितीया च तृतीया व्याभिमन्त्रिणी १२१
स्तौति चालीं चतुर्थीं अकं इयुधि स्तौति पञ्चमो ।
अर्थेन सारथि, वि, वष्ट्या रश्मयोऽर्थेन तु 'स्तुता' १३०
अश्वोश्च सप्तमी स्तौति आयुषागारमष्टमी ।
नवमी रथगोपास्तु वशमी रथवेवता ॥१३१॥
इयुमेकावशी स्तौति द्वादशी कवचस्तुति ।
त्रयोवशी ऋशा स्तौति हस्तत्राणं चतुर्वशी ॥१३२॥
प्रथमे पञ्चवश्यास्तु पावे पुनरियु' स्तुत ।
अयोमुखी द्वितीये तु अर्द्धं चार्द्धं परम् ॥१३३॥
षोडश्या स्वस्य सूक्तस्य धनुर्मुक्त इयु' स्तुत ।
सप्तवश्यां तु युद्धावे कवचस्य तु बध्यत ॥१३४॥
स्तुतिरष्टावशी शया युयुस्तो' स्तुतिवतमा ।
प्राशास्ते चोत्तमे पावे अचिरात्पुन प्राशिव ॥१३५॥
'जीमूतस्येवकोना पायुर्भरद्वाज' सङ्ग्रामाङ्गा
म्युक्ताऽभितुष्टावर्मं इत्यनुक्रमणी (KSA 33
75 Pa 24) । तथा अग्निषधाने—सङ्ग्रामम
भ्युद्यताय राशे चेतत् प्रयोजयेत् । सर्वाप्यङ्गानि
रथ्याश्च सब्रवांश्चानुमन्त्रयेत् ॥ इति ॥
(Rgvidh 2 120 reads 'सङ्ग्रामन्तु प्रया-
तस्य राशेवैतत् प्रयोजयेत्') प्राश्वस(यन—'जी
मूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्त
रया धनुः, उत्तरां वाचयेत्, स्वयं धनुर्षीं अपेतु'
(AGS 3 9 3-6) । पायुस्त्रिष्टुना वर्मं
सुष्टाव DDN

२ वायुभरद्वाज M पायु 18 suggested
for वायु ॥ एवमग्नि स्तुत्याश्वरक्षणो योषा
युद्धोपाकरणानि च स्तुयन्ते । भरद्वाजसुत-
पायु सङ्ग्रामाङ्गानि प्रयुञ्चं स्तौति ।
विष्टुग्निवर्मं स्तुयते Mah वर्मं स्तुयते U

'धनुश्च द्वितीया तु BD 'स्तौत्यापुर्णीं चतुर्थीं तु BD 'सस्तुता' BD 'अश्वस्तु BD
'इयुञ्चकावशी BD 'विद्य इयु BD 'अर्धेत्वं चार्द्धं परे BD 'इयु BD 'युयुस्तो BD

अभ्यावत्ति वायमान प्रस्तोकश्चैव साञ्छय ।

अभिजग्मतुर्भरद्वाजाजितौ वारखैर्युधि ॥१२४॥

अभिगम्योचतुस्तौ तु प्रणम्याख्याय नामनी ।

युधि वारशिखैर्ब्रह्मणावा विद्विविनिर्जितौ ॥१२५॥

भवत्पुरोहितावान्ना क्षत्रवन्धू यजेवहि ।

क्षत्र धनमपि जेय हि ब्रह्म यत्पाति शाश्वतत् ॥१२६॥

ऋषिस्तु ती तथेत्युक्त्वा वायुपुत्रमभाषत ।

अघर्षणीयौ शत्रूणा कुरुष्वेनी नृपाविति ॥१२७॥

पितर स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरण तयो ।

जीमूतीयेन सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ॥१२८॥

जीमूतस्येव घटितम् । अङ्गम् । भवति सन्नद्ध वर्मणाऽयामयेन । यद्वा । वर्मी । याति । समदो

१. अभ्यावत्ति वायमान A. according to BD. अभ्यावर्तो चायमान. is suggested for अभ्यावत्ति वायमान ।
२. सायः A. साञ्जयः is suggested for साञ्छय. ।
३. ०जञ्छितौ A. ०जञ्जितौ is suggested for ०जजितौ । One syllable is too more in the third *Pāda* आजग्मतुर्भरद्वाजम् BD.
४. ०गिरवैयुधि A. वारशिखैः is suggested for वारखैः ।
५. तु A त प्रसाद्याख्याय BD
६. ब्रह्मज्ञावाम् is suggested for ब्रह्मणावाम् ।
७. विद्विनि A द्विड्भिर्वि० is suggested for विद्विविनि० । आर्वा विद्वि विनि० BD
८. ०हितो वा० A
९. क्षत्रवन्धून् जयेवहि BD
१०. धमपिजे० A क्षत्र तदपि विज्ञेयं BD One syllable is too more in the third *Pāda*
११. शाश्वतम् is suggested for शाश्वतत् ।

१२. पायु पुत्र० is suggested for वायुपु० ।
१३. ०ष्वेनो A ०ष्वेती BD.
१४. जीमूतस्येति सूक्तेन BD 5 124—128 (बृ० दे० ५. ११२) १५. मेघस्येव भवति मेघस्य यादृश रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थ. Sy मेघस्येव Mah जीमूतो मेघस्तस्येव U
१६. प्रतीक रूपम् Sy DDN तदा प्रतीक सेना-मुखम् । . . . मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधारा-भिर्यथाऽसह्यमेवं हस्त्यश्वरथपदात्यस्त्रजालतूर्य-नादशरोघै. सेनामुखमसह्य भवतीत्यर्थ. । अतो-ऽहं ब्रवीमि Mah. यथा मेघस्य मुखं विद्यु-त्स्फुरितस्तनयित्नुधाराभिरसह्यं भवत्यन्तः सरणैरेवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भी-रतूर्यनिनादशरधाराभिरसह्यं भवति U.
१७. लोहमयेन सन्नद्धस्य राज्ञः Sy., DDN
१८. यदा is suggested for यद्वा ॥ यदाय राजा Sy., DDN एव कस्मिन् काले कस्येवेत्यत आह . . . यदा U.
१९. वर्मी A कवची Sy , DDN कवचवान् Mah वर्मास्य विद्यत इति वर्मी U
२०. गच्छति U.

सेनानाम् । उपस्थेऽग्रे योधनाय । अनाविद्धेन शत्रुभिः । शरीरण । सपत्नान् जयम् । स्वम् । स । वर्मण । महिमा । त्वा । पारयतु ॥

घोनक — 'पुमा त्वस्य सूक्तस्य योद्धार स्तीति वर्मिणम्' इति ।

घन्वना गा घन्वनाजि जयेम् घन्वना तीव्राः सुमदो जयेम ।

घनुः शत्रौरपकाम कुणोति घन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

घन्वना । घनुषा । पशून् शत्रूणाम् । अयेम । घनुषा । सङ्ग्रामम् । घनुषा । तीव्रान् । कलहान् ।

- १ सेनाम् A सङ्ग्रामाणाम् Sy, DDN सङ्ग्रामाणाम् । सह माघन्ति योधा यातु ता समव सङ्ग्रामाः । मवे क्विप् Mah सम्माघन्ति सह वा माघन्त भ्रातु योद्धार इति समव । समवशाब्द सङ्ग्रामवचन । समदो सङ्ग्रामाणाम् U २ उपस्थाने सति Sy DDN उत्सङ्गे Mah उपकण्ठे यत् एवमतो ब्रवीमि U ३ ऽनाया M
- ४ अवाधितया Sy DDN हे वर्मिन् ! अनाविद्धयाऽऽतया Mah अरिष्टया U
- ५ शत्रून् Sy शत्रून् हत्वा Mah
- ६ अय प्राप्नुहि Mah 'घन्वना गा' (RV VI 75 2) इत्यादिभिरस्त्रमण्डलं स्तुत्वा इवा धिति DDN ७ त A हे राजन् ! स्वम् Sy स स्वाऽऽत्मा परिलुप्यते प्रयाणाम् (RPR. 2 11) इत्युद्गमसोप DDN
- ८ सर्व महो महिमा M तावुश Sy DDN
- ९ स्वाम् Sy
- १० पारयितु A पालयतु is suggested for पारयतु ।
- ११ प्रयमा is suggested for पुमा ।
- १२ M adds च after त्वस्य
- १३ धमिणिति A BD 5 129 --- This Stanza = YV 39 38
- १४ पन्व शाना A घनुः स्तूपते Mah घनुः स्तूपते त्रिष्टुभा U
- १५ चापन Sy घनुषा कृत्वा Mah क्वेवसत्यापि घनुषवद्वाग्बसत्सावद् । घन्वना घनुष SKN

- १६ गा Sy घेनू Mah ता गा Dur गा शत्रूणां स्वभूता SKN
- १७ वयं वशीकरवाम Sy अरिभ्यो जयेम Dur
- १८ घन्वना Sy घनुषैव SKN
- १९ अजि मार्गम् । अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्न साबाजिमार्गः Mah मार्गम् U इतरेतर-स्पर्धया यत्र सक्षयवेषादेव क्वेवलमिषय-क्षिप्यन्ते वैतर्क्येण प्रतापार्थं वा तमाधिम्, प्राजयमं प्रनुषव वयं जयेम Dur य स्पर्धयव सक्षयवेषफलमात्रं क्षियते तं सङ्ग्रामम् SKN
- २० घनुषा is missing in M
- २१ तीव्रात् M उद्धता Sy उपा Mah तीव्रा-पटव उवगूर्णापुषा U अपि च या-बाहगा Dur परस्परवषक्षया SKN
- २२ हात् M अत्यन्तं मववती शत्रुसेना Sy समव सङ्ग्रामान् Mah U सङ्ग्रामा अनेक-शस्त्रसम्प्रातसङ्कटा अनेकधोरपुषयकीर्णाः । सम्भूवस्यात्तेभक्षणायस्य । भक्षित इव हि तत्र परस्परतः । मवतेर्वा ह्यणामस्य द्वितीयं सम्भवो वेति । संहृष्टास्त्र हि परस्परतो युष्यन्ते Dur सङ्ग्रामनामतत् शत्रुवध फलसङ्ग्रामम् । पठिता सा स्वनिगवेनेत्र व्याख्याता । समव इति बहुवचनान्त सङ्घा मनाम । प्रथमं व्याख्येयत्वेनोपात्तम् । तस्य निव चनं द्वितीयम् । सम्भूवाविते सम्भवाविक्रिपि । सम्भक्षणायपरस्परस्यापुषाम् । समवन्तीति समव सङ्ग्रामा उच्यन्ते । मवतेर्वा क्विपि ह्यकमण-पूववत् । संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धार SKN

अभ्यावत्ति वायमान प्रस्तोकश्चैव साञ्छयः ।

अभिजग्मतुर्भरद्वाजजितौ वारखैर्युधि ॥१२४॥

अभिगम्योचतुस्तौ तु प्रणम्याख्याय नामनी ।

युधि वारशखैर्ब्रह्मणावा विद्विविनिर्जितौ ॥१२५॥

भवत्पुरोहितावावा क्षत्रबन्धू यजेवहि ।

क्षत्र धनमपि जेय हि ब्रह्म यत्पाति शाश्वतत् ॥१२६॥

ऋषिस्तु तौ तथेत्युक्त्वा वायुपुत्रमभाषत ।

अघर्षणीयो शत्रूणा कुरुष्वेनौ नृपाविति ॥१२७॥

पितर स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरण तयो ।

जीमूतीयेन सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ॥१२८॥

जीमूतस्यैव घटितम् । अङ्गम् । भवति सन्नद्ध वर्मणाऽयोमयेन । यद्वा । वर्मी । याति । समदो

१. अभ्यापत्ति वायमान A. according to BD. अभ्यावर्ती चायमानः is suggested for अभ्यावत्ति वायमान ।

२. साय. A. साञ्जयः is suggested for साञ्छयः ।

३. ०जञ्छितौ A. ०जञ्जितौ is suggested for ०जजितौ । One syllable is too more in the third *Pāda* आजग्मतुर्भरद्वाजम् BD.

४. ०गिरवैद्यधि A. वारशखैः is suggested for वारखैः ।

५. तुं A तं प्रसाद्याख्याय BD

६. ब्रह्मज्ञावाम् is suggested for ब्रह्मणावाम् ।

७. विद्विनि A द्विभिर्वि० is suggested for विद्विविनि० । अर्वा विद्वि विनि० BD

८. ०हितो वा० A

९. क्षत्रबन्धून् जयेवहि BD

१०. धमपिजे० A क्षत्र तदपि विज्ञेयं BD One syllable is too more in the third *Pāda*

११. शाश्वतम् is suggested for शाश्वतत् ।

१२. पायुं पुत्र० is suggested for वायुपु० ।

१३. ०ष्वेनो A ०ष्वेतौ BD.

१४. जीमूतस्येति सूक्तेन BD 5 124—128. (बृ० दे० ५. ११२) १५. मेघस्येव भवति मेघस्य यादृश रूप तादृशमस्य भवतीत्यर्थः Sy मेघस्येव Mah. जीमूतो मेघस्तस्येव U

१६. प्रतीक रूपम् Sy DDN तदा प्रतीक सेना-मुखम् । . . . मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधारा-भिर्यथाऽसह्यमेवं हस्त्यश्वरथपदात्यस्त्रजालतूर्य-नादशरोघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतो-ऽहं ब्रवीमि Mah. यथा मेघस्य मुखं विद्यु-त्स्फुरितस्तनयित्नुधाराभिरसह्यं भवत्यन्तः सरणैरेवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भी-रतूर्यनिनादशरधाराभिरसह्यं भवति U.

१७. लोहमयेन सन्नद्धस्य राज्ञः Sy., DDN.

१८. यदा is suggested for यद्वा ॥ यदायं राजा Sy., DDN. एवं कस्मिन् काले कस्येवेत्यत आह . . . यदा U

१९. वर्मी A कवची Sy., DDN कवचवान् Mah वर्मास्य विद्यत इति वर्मी U

२०. गच्छति U.

सेनानाम् । उपस्येजे योधनाय । अनाविद्धेन शत्रुभि । धरीरण । सपत्नान् जयम् । त्वम् । स । वर्मणम् । महिमा । त्वा । पारयतु ॥

घोनक — "पुमा त्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम्" इति ।

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । धनुषा । पशुन् शत्रूणाम् । जयेम । धनुषा । सङ्ग्रामम् । धनुषा । तीव्रान् । कलहान् ।

- १ सेनाम् A सङ्ग्रामाणाम् Sy, DDN सङ्ग्रामाणाम् । सह माघन्ति योषा यामु ता समव सङ्ग्रामा । मवे क्विप् Mah सम्माघन्ति सह वा माघन्त भ्रातृ योद्धार इति समव । समवशाम् सङ्ग्रामवचनम् । समवा सङ्ग्रामाणाम् U २ उपस्थाने सति Sy DDN उत्सङ्गे Mah उपकृष्टे यत् एवमतो ब्रवीमि U ३ ०नाया M
- ४ अवाधितया Sy DDN हे वनिन् ! अनाविद्धयाऽतया Mah अरिष्टया U
- ५ शत्रून् Sy शत्रून् ह्रस्वा Mah
- ६ जयं प्राप्नुहि Mah 'धन्वना गा' (RV VI 75 2) इत्यादिभिरस्त्रमण्डलं स्तुत्वा ववाधिति DDN ७ त A हे राजन् ! त्वम् Sy त स्वाङ्गना परितुष्यते प्रयाणाम् (RPR. 2 11) इत्युपमलोपः DDN
- ८ सर्वं महो महिमा M तावदा Sy DDN
- ९ स्वाम् Sy
- १० पारयितु A पानयतु is suggested for पारयतु ।
- ११ प्रथमा is suggested for पुमा ।
- १२ M adds च after त्वस्य
- १३ वमिणिति A BD 5 129 —
This Stanza = YV 39 38
- १४ धन्व दामा A धनुः स्तुयते Mah धनुः स्तुयते यिष्टुमा U
- १५ चापेन Sy धनुषा कृत्वा Mah केवलस्यापि धनुषवशात्सत्त्वाद् । धन्वना धनुषः SKN

- १६ गा Sy धेनुः Mah ता गा Dur गा शत्रूणां स्वभूता SKN
- १७ वयं वशीकरवाम Sy अरिभ्यो जयेम Dur
- १८ धन्वना Sy धनुषेव SKN
- १९ अजि मागम् । अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्सावाजिर्मागं Mah मार्गम् U इतरतर स्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधायव केवलमिवधः क्षिप्यन्ते वतर्षेण प्रतापार्थं वा तमाजिम्, अजवन् प्रनुवव वयं जयेम Dur यः स्पर्धवेव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते तं सङ्ग्रामम् SKN
- २० धनुषा is missing in M
- २१ तीव्रात् M उद्धता Sy उपाः Mah तीव्राः पटव उद्गूर्णाद्युषाः U अपि च या बाध्याः Dur परस्परवधरूपाः SKN
- २२ हात् M अत्यन्तं मववती शत्रुसेनाः Sy समव सङ्ग्रामान् Mah U सङ्ग्रामा अनेक शस्त्रसम्पातसङ्घटा अनेकवीरपुरुषकीर्णाः । सम्पूर्वस्यात्तेभ्योपार्थस्य । अक्षित इव हि तत्र परस्परतः । मवतेर्वा ह्युर्णापर्थस्य द्वितीयं सम्भवो वेति । संघृष्टास्तत्र हि परस्परतो मुध्यन्ते Dur सङ्ग्रामनार्मतत् शत्रुवध फलसङ्ग्रामम् । पठिता सा स्वनिगमेव व्याख्याता । समव इति बहुवचनान्त सङ्ग्रामाम् । प्रथमं व्याख्येयत्वेनोपात्तम् । तस्य निबन्धनं द्वितीयम् । सम्पूर्वावत्ते सम्पूर्वादिक्विपि । सम्भक्ष्यात्परस्परस्यायुषाम् । समवन्तीति समव सङ्ग्रामा उच्यन्ते । मवतेर्वा क्विपि ह्यकर्मणः पूर्ववत् । संघृष्यन्ति हि तत्र योद्धार SKN

जयेम^१ । धनु^२ । शत्रो^३ । अपगत^४ कामम् । करोति^५ । धन्वना^६ । सर्वा^७ । प्रकृष्टा^८ दिश^९ ।
जयेम^१ ।

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिपस्वजाना ।

योषैव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीव^{१०} । वक्ष्यन्तीव^{११} । आगच्छति^{१२} । कर्णम्^{१३} । प्रियम्^{१४} । सखाय^{१५} योद्धारम् ।

१. तानपि वय जयेम Dur
२. धनुश्च । कर्तृत्वाविवक्षाऽत्र धनुषः U. अपि च किम्बहुना ? समासत एव ब्रूमः, धनु. Dur. धनुरेव च SKN
३. ०गतका० M कामस्यापायम् Sy. मनोरथाभावम् । कामस्याभावोऽपकामम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव. Mah. यत्र यत्र शत्रुरस्माञ्जेतुकामः स्यात्ततस्ततोऽपगतकाममस्मतो धनुः Dur मध्यमपदलोपी समास । अपगत काममस्मज्जयविषयम् SKN.
४. करोतु Sy. अपनयति कामम् U लोडर्थे लट् । करोतु Dur, SKN.
५. धनुषा च U अपगतकामे च तस्मिञ्छत्री वय धन्वना धनुषैव Dur किम्बहुना ? धनुषैव वयम् Sy. ६. वय सर्वा Sy. एता सर्वा दिशः Dur.
७. सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था Sy प्रगतादिभिरवान्तरदिश. SKN
८. जयेऽश्वम A ईदृशो धनुप्रभाव. Mah जयेमेत्येतदाशास्महे Dur.
९. धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणः । वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषव. । तस्यैषा भवति .. इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः । सम्मदो वा मदतेः N 9 17, SKN III. 157
१०. पूर्वत्र ऋग्द्वयेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः Sy ज्या स्तूयते Mah ज्या अभिधेया U.

११. ०क्ष्यन्तिव A कीदृशी, उत्प्रेक्ष्यते । वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव । अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति Mah. वचनोत्सुकेव योषित् U. येय योषिदिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद्रहस्य वक्ष्यन्तीव कथयिष्यन्तीव ज्या Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । या वक्ष्यन्तीव यथा वदिष्यन्ती SKN.
१२. ०च्छन्ति A. अत्यर्थमागच्छति । यद्भुक्ति गमे रूपम् Mah आगच्छन्ति, अत्यर्थमागच्छति वा U. धनुष्मता पुरुषेणेषु चिक्षिप्सता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना कृष्यमाणा.... मध्यमात्मनो निनीयेषु गनीगन्त्यागच्छति Dur. कञ्चित्काचित् स्त्री आगच्छेत्तद्वत् आगनीगन्ति पुन.पुनरागच्छति, आकृष्यमाणा SKN.
१३. कर्णम् A धन्विनो राज्ञ. कर्णप्रदेशम् Sy आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रति Mah धानुष्ककर्णमूलम् U सव्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता Dur. कर्णं प्रति SKN.
१४. प्रियकर वाक्यम् Sy इष्टम् Mah या च प्रियमिव U कथम् ? इति.... प्रियमिष्टम् Dur प्रियमिव SKN.
१५. सर्वा य A पतिमिव Sy. मित्रं बाणरूपम् Mah सखायमिषुम् U कञ्चित् सखाय समानख्यानमुपजातप्रीति स्त्री पुरुषमिवेषुम् Dur सखाय कञ्चित् काचित् स्त्री SKN.

परिष्वजमाना । योषेव । शब्द करोति । वितता । भ्रष्टि । धनुषि । ज्या । ह्यम् । सङ्ग्रामे ।
वारयन्ति ।

- १ भ्रासिङ्गन्ती । स्वञ्जे शानचि शप इतो सति द्वित्वम् Mah भ्रासिङ्गन्ती U सम्प्रत्यर्थ एव सस्वजानेत्यभ्यासोऽन्यक । अर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्षं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीयेषु परिष्वजत इव Dur परिष्वजन्ती । किम् ? सामर्थ्यादिविषुं श्लिष्यन्तीत्यथ SKN
- २ नारी Sy का इव, योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाभ्यक्तं वहति एवमियमपि Mah.
यथा मुग्धा योषित् U किमेतावदेव ? नेत्युच्यते, या चेयं योषेव.....योषिदिव । विवग्धा काचित् कामिना पुरुषेणात्मानं प्रत्याकृष्यमाणेष्वजयमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती Dur
- ३ शब्दायते Sy अभ्यक्तशब्दं कुरुते Mah. 'शिञि अभ्यक्ते शब्दे' कामुकरञ्जनार्थमभ्यक्तं कूर्मितं करोति, एवमियमभ्यक्तं शब्दं करोति U सुकुमारमभ्यक्तशब्दं करोति Dur सुरसप्तमये शिङ्गन्ते, अभ्यक्तं शब्दं करोति SKN
- ४ विस्तृता Sy विस्तारिता सती Mah प्रसारिता च U भारोपिता Dur
- ५ भ्रष्टीति सप्तन्यर्थानुवाच Sy उपरि Mah U SKN
- ६ धन्वनि Sy धन्वनि धनुषि Mah निबद्धा U धनुषः SKN
- ७ सा पुनरियं 'जयतेर्वा जिनातेर्वा' धात्वन्त्यर-

मर्थकत्वम् । तद्वलेन हि जीयते । स पुनरेव धनुर्गुणः Dur

ज्या वक्तव्या, जयतेः, जयसाधनत्वात् । जिनातेर्वा, 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य । सानि प्रायेण हेतुभावं प्रतिपद्यमाना वयो भावयति । जयतेर्वा गत्यर्थस्यान्तर्गीतभ्यर्थस्य । प्रजा वयति प्रगमयति इयूनिति वा पाठान्तरम् SKN ज्या जयतेर्वा । जिनातेर्वा प्रजावयती-पूनिति वा N 9 19

८ सेयम् U सेयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या Dur

९ पारयन्ती is suggested for वारयन्ति ॥ पारं नयन्ती Sy 'पार तीरकमसमाप्तौ' भवन्तः । सङ्ग्रामानुत्तारयन्ती विजयं कृत्वतीत्यर्थः Mah विजयं कूर्भती सङ्ग्रामास्तारयन्ती स्तूयते अस्मान्भिरिति शेषः U पारयन्ती, भस्तु । पार मन्तं नयन्ती, भस्तु शत्रूणामित्येतवासात्महे Dur किम् ? सामर्थ्यादिविषुन् । इषुगमनेन वा पालयन्ती योद्धारम् । 'इषुरीयते' इयति हन्तीति गतिकर्मणो वभार्थस्य वा । उभयार्थोपपत्तेः SKN

१० VM ignores इत् ॥ इधिति पूरणः Sy, SKN इत् पादपूरणार्थः Mah इच्छन् पादपूरणार्थः U वक्ष्यन्तीवाऽऽगच्छति कर्षं प्रियनिव सञ्चारयिषुं परिष्वजमाना । योषेव [शिङ्गन्ते] शब्दं करोति । विततापि धनुषि ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती (पारं नयन्ती) N 9 19 SKN III 158
This stanza=YV 29 40

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अपशत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते आचरन्ती । ते । आचरन्त्यौ । सगमनस्थेव । स्त्री । मातेव । पुत्रम् । विभृता
योद्धारम् । उपस्थे । अप । शत्रून् । विध्यताम् । सङ्गच्छमाने । आर्त्न्या । इमे । विविध

१. ते आचरन्ती is missing in A. अत्र धनुष्कोटयोः स्तुतिः Sy. धनु कोटी स्तूयेते Mah धनुषः कोटी स्तूयेते U आर्त्न्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते Dur. पायुर्भारद्वाजस्तस्यार्षम् SKN
२. ते आचरन्त्यौ is missing in M. धनुष्कोट्यौ Sy. ते प्रसिद्धे इमे Mah आर्त्नी Dur ज्ययाऽऽकृष्यमाणयाऽऽकृष्यमाणे SKN
३. अभितश्चरन्त्यौ Sy. कीदृश्यावात्न्यौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ, आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति Mah ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति U एवमाकृष्टारं प्रति नित्यमाचरन्त्यौ भवत आनमत्यौ Dur आगच्छन्त्यौ ये द्वारं प्रति SKN
४. गमनस्तेव A समनस्केव is suggested for सगमनस्थेव ॥ तत्र दृष्टान्तः । समना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समानमेकपतिगत ययोस्ते समनसौ । विभक्तेऽदिशः । समचित्ते Mah समने इति वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव U एकभर्तृके Dur समाने भर्तरि मनो ययोस्ते इव SKN
५. योषा पतिसमीप न त्यजति, तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ Sy. योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः Mah यथा समानभर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा U योषितौ यथैकं भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ भवतः परिष्वक्तुम् Dur योषितौ स्त्रियौ भर्तारं प्रति SKN
६. यथा माता पुत्र धारयति तद्वत् Sy. माता पुत्रमिव, यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति तथा

Mah यथा माता पुत्र धारयत्येवम् U. यथा माता SKN.

७. राजानं धारयेताम् Sy. धारयतां शरमिति शेषः Mah धारयता शरम् U रक्षणार्थं ये विभृतामाकृष्टारम् Dur एव विभृता धारयताम् SKN
८. उपसो A उपस्थाने Sy उत्सङ्गे मध्यभागे Mah. उपस्थ उत्सङ्गे U अङ्गे धारयेत् SKN
९. अ वा A
१०. गत्रून् A.
११. ताडयताम् Mah 'वध ताडने' अपविध्यता च शत्रून् U शत्रून्पविध्यतामित्येतदाशास्महे Dur. ये द्वारमपविध्यतामपनयता च शत्रून्....अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो निरस्त उच्यते SKN.
१२. सञ्जानाने विसवादरहिते Sy सविदाने ते संविदाने । परस्पर सङ्केत कुर्वाणेMah सविदाने सुखमनुभवन्त्यौ U नित्यमस्माकममुना प्रकारेण सविदाने सवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमाणयोस्तयोः सवाद एव परस्परतो भवति Dur सम्यग् जानन्त्यौ स्वकर्म SKN
१३. आर्त्न्यापि मे A गच्छन्त्यौ 'ऋ गेत्' इति धातोः 'चुर्यंगिभ्या निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरात्भावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिन' (Pa 4 I 45) इति डीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः Sy - धनु कोटी Mah धनुषः कोटी U धनुष्कोटी SKN आर्त्नी अर्त्न्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा N. 9.39
१४. धनुष्कोट्यौ Sy.

घन्त्यौ । शत्रून् ।

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इयुधिः मङ्क्लः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बहूनां पिता । बहूनामिपूणाम् । पिता । तदेवाह बहु । अस्य । पुत्र इति इपूनमिप्रत्याह ।
चिश्चेति निपातो हासवचनो हासमिव । करोत्यास्येनोज्ज्वलपुङ्गव । सङ्ग्रामम् । उपत्य । इयुधि । सङ्का

- १ ब्रह्मिन्त्यौ Sy शत्रून् प्रति टक्कारं कुर्वणि
Mah विष्कुरस्त्यौ U अमुना प्रकारेण ये
ब्रिष्कुरन्त्यौ नित्यमभिमान् भवत Dur
स्फुरतिषयकर्मा । निघ्नन्त्यौ SKN
- २ ते आत्परन्त्यौ समनसाविव घोषे मातेव पुत्रं
ब्रिभूतामुपस्य उपस्थाने । अपविष्यतां शत्रून्
स्तंविधाने आत्पर्याधिमे विघ्नत्यावभिमान्
N 9 40 SKN III 174
This stanza=YV 29 41
- ३ इयुधिरत्र स्तूयते Sy इयुधि स्तूयते Mah.
इयुधिरभिधेय U पायोर्भारद्वाजस्य । पर
तद्वध युद्धोपकरणस्तुतय । अत्रैकवाक्यताय
यस्यभ्याहार SKN
- ४ बहूनां A. इयुशब्दस्योभयलिङ्गत्वाद् बहू
नामिति प्रयोग Sv
- ५ रसणहेतुत्वाद् पितेत्युच्यते Sy य इयुधिस्तूण
पिता पालकः । यतो बाणान् धरति Mah
पालयिता । तेन सहिता पाल्यन्ते सहिता
सन्निवृत्ताः U योजयमिषुधि पाता रक्षि
ता, तदर्थत्वात् Dur पितृस्थानीय पालयिता
वा SKN ६ तमेवाह A
- ७ बाणतमूह Mah बहुरिवुकलाप U इयु
कलाप Dur इयुगण SKN
- ८ इयुधे Sy अस्येयुधे Mah यस्य आस्य
U, SKN यस्य धेयुधे Dur
- ९ इयुधेऽनुभवति । बहु इयवो हीयुषीं नीययन्ते ।
इयुषां निषानत्वादिषुधि Sy पुत्रस्थानीय
पाल्यमानत्वात् । पुङ्क्त् बहुन् प्रापत इति
पुत्र Mah पुत्रस्थानीय । स हि तेनेयुकस्तपेन
प्रापते बहु वा तदर्थं हितं करोति U पुत्रो

- बहुमस्त्राता, तदर्थं ह्यती रक्षयत इत्येवंभ्युत्पा-
द्यम् Dur पुत्रस्थानीयः । पुत्रवद्रक्षयत इत्यर्थ
SKN इयुधिरिपूणां निघानम् N 9 13
- १० चिश्चेति शब्दानुकृति । इयुपुष्टिश्रियमाणेषु इयु-
धिचिश्च शब्दं करोति Sy चिश्चेति शब्दं
करोति । शब्दानुकरणमेतत् Mah शब्दानु
करणमेतत् U
- ११ षपात ह्लासं M चिश्चेति निपातो हास
यचन । हासम् SKN
- १२ बाणं तूणाश्लिष्काम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति
Mah. इयुनिष्काम्यमाणश्चिश्चेत्येवं शब्दं करोति
U प्रकथेण स्मयत इवोवृथाटघमान । चित्र
पुङ्क्तत्वात् । अथवा हसतीव शोभया पुङ्क्त-
दोष्या । अस्मिन् पक्षे (अं) चिश्चित्तरपठि-
तोऽपि धातु कल्प्यत इति । विकारपक्षे तद-
र्थग्यधातुप्रादानमित्यथायपरिभाषा । अथवा
'शब्दानुकरणम्' चिश्चित्त्वित्येवं शब्दं करोति
Dur अतिकरोत्युत्साह्यमानः । उज्ज्वलपुङ्क्त-
त्वात् । शब्दानुकरणश्चिश्चेति । एवंक्यं क्षय्यं
करोति SKN
- १३ युद्धानि Sy सङ्ग्रामान् Mah, U समनानि
समराणि SKN
- १४ प्राप्य Sy ज्ञात्वा Mah, U अथगत्य
प्राप्य Dur अचेति, उपेत्येतस्य स्थाने ।
उपगम्य SKN
- १५ च पुन स इयुधि । विवक्षात् कारकाणि
भवन्तीति बधनादियुधे कर्तृत्वम् Mah स
इयुधि । अत्रेयुधे कर्तृत्वं, विवक्षात्
कारकाणि भवन्तीति बधनाकरणा U स एव
इयुधि Dur स इयुधि SKN

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते आचरन्ती । ते । आचरन्त्यौ । सगमनस्थेव । स्त्री । मातेव । पुत्रम् । विभृता योद्धारम् । उपस्थे । अप । शत्रून् । विध्यताम् । सङ्गच्छमाने । आर्त्नी । इमे । विविध

१. ते आचरन्ती is missing in A. अत्र धनुष्कोट्यो. स्तुतिः Sy धनुःकोटी स्तूयेते Mah धनुषः कोटी स्तूयेते U आर्त्नीरेवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते Dur पायुर्भारद्वाजस्तस्यार्षम् SKN.

२. ते आचरन्त्यौ is missing in M. धनुष्कोट्यौ Sy. ते प्रसिद्धे इमे Mah आर्त्नी Dur. ज्ययाऽऽकृष्यमाणयाऽऽकृष्यमाणे SKN

३. अभितश्चरन्त्यौ Sy कीदृश्यावात्न्यौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ, आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति Mah ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति U एवमाकृष्टारं प्रति नित्यमाचरन्त्यौ भवत आनमत्यौ Dur आगच्छन्त्यौ ये द्वार प्रति SKN

४. गमनस्तेव A समनस्केव is suggested for सगमनस्थेव ॥ तत्र दृष्टान्तः । समना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समानमेकपतिगत ययोस्ते समनसौ । विभक्तेर्डादेशः । समचित्ते Mah समने इति वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव U. एकभर्तृके Dur समाने भर्तृरि मनो ययोस्ते इव SKN

५. योषा पतिसमीपं न त्यजति, तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ Sy. योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः Mah यथा समानभर्तृगतमनस्के योषे पतिभागच्छन्त्यौ तथा U योषितौ यथैक भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ भवत. परिष्वक्तुम् Dur योषितौ स्त्रियौ भर्तारं प्रति SKN

६. यथा माता पुत्र धारयति तद्वत् Sy माता पुत्रमिव, यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति तथा

Mah यथा माता पुत्र धारयत्येवम् U यथा माता SKN

७. राजान धारयेताम् Sy. धारयतां शरमिति शेषः Mah धारयतां शरम् U रक्षणार्थं ये विभृतामाकृष्टारम् Dur एव विभृता धारयताम् SKN.

८. उपसो A उपस्थाने Sy. उत्सङ्गे मध्यभागे Mah. उपस्थ उत्सङ्गे U अङ्गे धारयेत् SKN

९. अ वा A.

१०. गत्रून् A

११. ताडयताम् Mah 'वध ताडने' अपविध्यता च शत्रून् U शत्रूनपविध्यतामित्येतदाशास्महे Dur ये द्वारमपविध्यतामपनयता च शत्रून्.... अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो निरस्त उच्यते SKN

१२. सञ्जानाने विसंवादरहिते Sy सविदाने ते सविदाने । परस्पर सङ्कोते कुर्वाणे Mah सविदाने सुखमनुभवन्त्यौ U नित्यमस्माकममुना प्रकारेण सविदाने सवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमाणयोस्तयोः संवाद एव परस्परतो भवति Dur सम्यग् जानन्त्यौ स्वकर्म SKN

१३. आर्त्न्यापि मे A गच्छन्त्यौ 'ऋ गेर्त्' इति धातो. 'चुर्यंगिभ्या निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरातंभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिन.' (Pa 4 I 45.) इति डीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः Sy धनुःकोटी Mah धनुषः कोटी U धनुष्कोटी SKN आर्त्नी अर्त्न्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा N 9 39.

१४. धनुष्कोट्यौ Sy.

जन्त्यो । शत्रून् ।

बह्वीना पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इपुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनां पिता । बह्वीनामिपूणाम् । पिता । तदेवाहं बहु । अस्य । पुत्र इति इपुनभिप्रेत्याह ।

चिश्चेति निपातो हासवचनो हासमिव । करोत्यास्येनोज्ज्वलपुङ्गव । सङ्ग्रामम् । उपत्य । इपुधिः । सङ्का

१ चिश्चेति न्यो Sy शत्रून् प्रति टक्कारं कुर्वाणे
Mah विष्कुरस्यो U अमुना प्रकारेण ये
विष्कुरन्त्यो नित्यमभिप्रायं भवत Dur
स्फुरतिर्बधकर्मा । निघ्नस्यो SKN

२ से आचरन्त्यो समनसाविव योये मातेय पुत्रं
विभूतामुपस्य उपस्थाने । अपविष्यतां शत्रून्
संविबाने आस्यार्थिके विघ्नस्यायमिप्रायं
N 9 40 SKN III 174.
This stanza=YV 29 41

३ इपुधिरत्र स्तूयते Sy इपुधिः स्तूयते Mah.
इपुधिरभिधेय U पायोर्भारद्वाजस्य । पर
तश्च युद्धोपकरणस्तुतय । अत्रकवाच्यताय
यस्यभ्याहार SKN

४ बह्वीना० A. इवुशब्दस्योभयलिङ्गस्याश्च बह्वी
नामिति प्रयोग Sv

५ रसजगहेकुवाश्चित्तेषुच्यते Sy य इपुधिसुग-
पिता पासक । यतो बाणान् धरति Mah
पासयिता । तेन सहिता पास्यन्ते सहिता-
सन्निवृत्ताति U योऽयमिपुधिः पाता रक्षि
ता, तदर्थंस्वात् Dur पितृस्थानीय पासयिता
वा SKN ६ तमेवाह A.

७ बाणतमूह Mah बहुरिपुकलाप U इपु
कलाप Dur इपुगण SKN

८ इपुधे Sy अस्येपुधे Mah यस्य चास्य
U, SKN अस्य धेपुधे Dur

९ इपुधेर्गुर्भवति । बहुव इपुधो हीपुधौ निधीयन्ते ।
इपुधो निधानस्त्राविपुधिः Sy पुत्रस्थानीय-
पात्यमानत्वात् । पुङ्गु बहून् त्रायस इति
पुत्र Mah पुत्रस्थानीय । स हि तेनेपुकलापेन
त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति U पुङ्गो

बहुनस्त्राता, तदर्थं ह्यसौ रक्षते इत्येवं ध्युत्पा
द्यम् Dur पुत्रस्थानीय । पुत्रवप्रक्षयत इत्यर्थं
SKN इपुधिरिपूणां निधानम् N 9 13

१० चिश्चेति शब्दानुकृति । इपुधुत्प्रियमाणेषु इपु-
धिश्चिश्च शब्दं करोति Sy चिश्चेति शब्दं
करोति । शब्दानुकरणमेतत् Mah शब्दानु-
करणमेतत् U

११ षपात ह्लास० M चिश्चेति निपातो हास-
वचन । हासम् SKN

१२ बाणं तूणासिष्फाम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति
Mah. इपुनिष्फाम्यमाणश्चिश्चेत्येवं शब्दं करोति
U प्रकर्षेण स्मयत इतीव्याद्यमान । चित्र-
पुङ्गुत्वात् । अथवा हसतीय शोभया पुङ्गु-
वीप्या । अस्मिन् पक्षे (ऽर्थे) चिश्चेतिरपठि-
तोऽपि घातु कल्प्यत इति । विकारपक्षे तद-
र्थमिषात्पादानमित्यधायपरिभाषा । अथवा
'शब्दानुकरणम्' चिश्चेतिरित्येवं शब्दं करोति
Dur अतिकरोत्युत्साह्यमान । उज्ज्वलपुङ्गु-
त्वात् । शब्दानुकरणश्चिश्चेति । एवंभूतं शब्दं
करोति SKN

१३ युद्धाणि Sy सङ्ग्रामान् Mah, U समनामि
समराणि SKN

१४ प्राप्य Sy ज्ञात्वा Mah, U अथगत्य
प्राप्य Dur अवेति, उपेत्येतस्य स्थाने ।
उपगम्य SKN

१५ च पुन स इपुधिः । विवक्षात् कारकाणि
भवन्तीति अथनाविपुधे कर्तव्यम् Mah स
इपुधिः । अत्रेवुधे कर्तव्यं, विवक्षात्
कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाय U स एव
इपुधिः Dur स इपुधिः SKN

सचमानाः प्रजा । पृतना कारिणी । च । सर्वा. प्रजा । जयेति । पृष्ठे हिनद्यम् । प्रसूतेषुरिति ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयन्ते सुपारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत् मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे तिष्ठन् । शीनक —

‘युद्धेन सारथि षष्ठ्या रश्मयोद्धेन सस्तुता’ इति । रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिन ।

१. सह कायन्ति शब्दायन्त इति सङ्काः Sy. ‘सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः’ (N. 9 14) इति यास्कोक्तेः सचते. किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्कीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्काः Mah सन्धत्ते, अस्मिन् योधा इति सङ्काः, सङ्कीर्यन्तेऽस्मिन्नरय इति सङ्काः शत्रुसङ्कटकम् U. सङ्कटान् सम्पृक्तान्वा सङ्ग्रामान् Dur. द्वे अप्येते सङ्ग्रामनामनी । स्पर्धामात्रेण लक्ष्यव्यवधानार्थं यत्रेषवः क्षिप्यन्ते तद्विषयमेकम् । वधार्थं च यत्र तद्विषयमन्यत् । ये स्पर्धया लक्ष्यवेधमात्रार्थाः सङ्ग्रामाः । ये च वधार्थास्तान् सर्वान् योद्धुम् SKN.
२. वृताना A सर्वाः सेनाः Sy शत्रुसेनाः Mah. पृतनाः स्पर्धनीयतमाः सङ्ग्रामभक्तीः U स्पर्धमानैरिषव एव केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकार्यं तानेवविधानं सङ्ग्रामान् Dur
३. येति A. जयति is suggested for जयेति ॥ पराभवति Mah जयतु SKN.
४. धन्विनः पृष्ठभागे Sy.
५. हिनद्य A. निनद्धः is suggested for हिनद्यम् ॥ बद्ध. Sy. -धानुष्केण पृष्ठे निनद्धो बद्धोऽपि Mah धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः U. पृष्ठे रथस्य मनुष्यस्य वा निबद्धः Dur नितान्तं बद्धः SKN.
६. प्रसूतः, प्रसुवन् । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन्

Sy. अनुज्ञातः सन् Mah धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सञ्जयति U क्षिप्तो धनुष्मतेत्येतदाशास्महे Dur. प्रेरितः SKN.

७. बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रस्मयत इवापात्रियमाणः । शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् N. 9.15., SKN. III.

This stanza=YV. 29. 42.

८. तथे तिष्ठत् A. तिष्ठ M.
९. अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूना स्तुतिः Sy. अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते Mah. जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन रश्मयः U.
१०. अर्धेन सारथिः षष्ठ्या. is suggested for it.
११. युद्धेन A cf. BD 5 114
१२. यदेतत् Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तद्व्याहारः । यो रथे SKN.
१३. ति is repeated in A कीदृश. ? रथे तिष्ठन्, त स्तुम इति शेष. Mah. वर्तमानः Dur तिष्ठतिरत्र सत्ताया नोर्ध्वतायाम् । सङ्ग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथ एव सन् SKN
१४. प्रापयति Mah., U. तत्र तत्र नयति Dur
१५. वाजिनम A अश्वान् Sy., U रथस्य वाजिनः Dur. अश्वान् SKN.

पुरस्तात् । यत्रयत्र । कामयते । कल्याण सारथिः । भभीशूनाम् । महिमानम् । पूजयत । भ्रश्वाना
गच्छतात्मनः । पश्चात् । अनुयच्छन्ति । रश्मयः ।

तीव्रान्धोषान्कुरवते ध्रुपपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

भ्रवक्रामन्तुः प्रपदैरभिधान् चिन्तन्ति शत्रुरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् धोषान् । भ्रश्वान्कृ सप्तमी स्तौति 'भ्रायुधागारमष्टमी' । उग्रान् । शब्दान् । कृवन्ति ।

१ पुरस्ताद्वर्तमानान् Sy तत्र तत्र पुरो वर्तमानान्
Mah पुरतोऽवस्थितान् U अग्रतः सता
रययुक्तान्, रयस्य नोडे पश्चात् सभ्रुपतिष्ठन्
Dur अग्रतः SKN

२ यत्र यत्र नेतुं कामयते तत्र तत्र मयति Sy
यत्र यत्र प्रवेशे Mah

३ इच्छति मयाऽत्र गन्तव्यमिति Mah. कामयते
तं वयं स्तुम इति शेषे U यत्र यत्रेच्छति मोडा
Dur

४ ०ण सुसार० M शोभनसारथिः Sy शोभन-
सारथिः Mah सुशिक्षितोऽपि सारथिर्नेता
Dur

५ अही शू० A तेषां रश्मीनाम् Sy इहानीं
रश्मयः स्तूयन्ते । हे जना, भभीशूनां रश्मीनाम्
Mah. प्रप्रहाणाम् U तथेत् किं सारथेर्महा
भाग्यम् ? तेषुभ्यते, भ्रनभोशूको हि सारथिः
किं कुर्यात् सुशिक्षितोऽपि । एवमभोशूनाम्
Dur

६ महत्त्वम् Sy महाभाग्यम् Mah., U एतं
महिमानं महाभाग्यम् Dur

७ पूजयताम् M हे जना ! स्तुत Sy पूज
पनायत स्तुत । पन स्तुती Mah पूजयत
हे जना ! U पूजयामि सम्बोध्या
भावात् पनायतेत्यस्य पूजयामीति पुरुषवचन-
भ्यस्यपः Dur पनते स्तुतिक्रमणः । पनायत
स्तुत हे स्तातारः ! पूजयामीत्यपपाठः
SKN

८ गच्छतां मनः is suggested for
० गच्छतात्मनः ॥ भ्रश्वान् मनःसारथेर्मनोऽनु-
कूलम् Sy अग्रवचिसम् Mah. ये मनोऽश्व-

सम्बन्धितम् U

यद्वदनीऽश्वानामतिप्रबुद्धजवानामपि Dur
यच्च मनोऽश्वानाम् SKN

९ रयस्य पूठभागे विद्यमाना Sy ये रश्मयः
पश्चात् वतमाना सन्तः Mah पश्चात् सन्तः
U, Dur, SKN

१० नियच्छन्ति Sy अनुगम्य वशावर्तितं कृवन्ती
त्पर्यं Mah अनुगम्य गृह्णन्ति U उपरम
यन्तीत्यर्थं Dur अनुबध्नन्ति सारथिमान-
सम् । सारथीच्छावशेन गमनचित्तमश्वानां कृ-
वन्तीत्यर्थं SKN

११ ये रथे रश्मयोऽश्वग्रीवाम्यां ध्याप्य वर्तमाना-
पाशा Sy यस्तारः U येष्वश्वेषूपनिबद्धा
रश्मयः प्रगृहीता सारथिना Dur रश्मयो
ऽश्वानाम् SKN

१२ रथे तिष्ठन्नयति बाजिनः पुरस्तात् सतो यत्र
यत्र कामयते । सुवारथिः कल्याणसारथिः भभी-
शूनां महिमानं पूजयन्ति । मनः पश्चात् सन्तो
ऽनुयच्छन्ति रश्मयः N 9 16, SKN III
156

This Stanza=YV 29 43

१३ तीव्रात् घोषात् A. भ्रशवाः स्तूयन्ते Mah
भ्रशवाः स्तूयन्ते त्रिष्टुभा U

१४ भ्रशवास्तु सप्तमी BD 5 11 4. भ्रशव
स्तुति Sy

१५ उग्रं A उच्चतरान् Sy
जय जयेत्युग्रान् U

१६ जवत् A जय जयेति शब्दान् Mah शब्दान्
U

१७ कृवते Sy

वर्षितृपाणय^१ पासूनद्वमन्त^२ पाणिभि^३ । रथे^४ । सह^५ । वेग कुर्वन्त^६ । अक्कामन्त^७ । पादाग्रै^८ । अमित्रान्^९ ।
हिंसन्ति^{१०} । शत्रून्^{११} । अनवगच्छन्त^{१२} ।

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

११ रथवाहनम् । अग्निसदृशस्यायुधागारस्य शत्रुभ्यो रथेनोह्यमानं धनम् । नामकम् । भुविर्भवति ।
अस्येति राज्ञ पारमार्गप्रकृतस्य स रथवाहनेनायुधागार तर्पयति । यत्रायुधागारे । अस्य राज्ञ । आयु ।
वर्म च । निहितं भवति । तस्मिन्नायुधागारे । सुखकरम् । रथम् । वयं युद्धान्ते । उपसदेव । अविशीर्णं सर्वदा ।

- १ वर्षी कृपा० A. वृषा अश्वाः पाणी हस्ते येषां ते वृषयाणयोऽश्वावाराः Mah. वृषा अश्वाः पाणी येषां सङ्गृहीतप्रभृतीनां योक्तृणां ते तथोक्ताः, युक्ताः श्वसन्तोऽश्वाः U.
२. ०द्वपन्तः A. पांसूना वर्षकखुराः Sy. 'वज्रगती' स्वार्थे णिच् Mah
३. अश्वा अपि रथेभी रथे. सह Mah
४. वेगमाचरन्तः Sy गच्छन्त. सन्तस्तीत्रान् घोषाञ्छब्दान् कुर्वन्ति Mah. पूजयन्तो रथिनः, तीत्रानेव घोषान् हेषितादीन् कृण्वते U.
५. आक्रामन्तः Mah
६. पादाग्रैः खुरैः Mah खुरैः U
- ७ हिंसकान् Sy रिपून् Mah शत्रून् U
८. नाशयन्ति च Mah
क्षिण्वन्ति हिंसन्ति U
९. अवग M ०नपग० is suggested for ०नवग० ॥ अपलायमानाः Sy 'व्यय क्षये' अदन्तश्चुरादि. । अपव्ययन्ति तेऽपव्ययन्तः, न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तोऽनश्यन्तः समर्था. Mah. 'व्यय क्षये' अपपूर्वाद्दस्माच्छतृप्रत्यय. । अपव्ययन्तो नश्यन्त. । न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तो न नश्यन्त. । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् U
१०. VM ignores अश्वाः ॥
This stanza=YV 29 44
११. शकटद्वारा रथ. स्तूयते Mah रथस्तुतिः U
१२. शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमानं धनं हविर्भवति ।

- अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थ. Sy. रथं वहतीति रथवाहनम् । वाजपेयेऽनसि रथस्या-रोप्यमाणत्वात् Mah रथवाहण रथवोढ इति नाम । विमृच्य सयन्तृकं रथवाहणं करोति, अनस्तत्कर्मैति कात्यायन. । 'तस्मादनस एव पीरोडाशेषु यजूश्वि' इति श्रुतिः U
१३. नामेति सम्मति. Sy.
१४. भुवि भ० M. हविर्भ० is suggested for भुविर्भ० ॥ तथाऽस्य हविः, हविर्धानं नाम । पृषोदरादित्वाद्दुत्तरार्धलोपः Mah हविरिति नाम्नो ऽर्धलोपः । हविर्धानमिति च द्वितीय नाम U.
१५. अनसः Mah यस्य स्वनसः U
१६. रथे Sy यत्रानसि Mah. यस्मिन् U
१७. योद्धुः Mah, U
१८. आयुधम् is suggested for आयु । धनु शरादिकम् Sy.
१९. कवचं च Sy वर्मं च सन्नहनम् U
२०. स्थापितम् Mah, U
२१. तत्र तम्—तत्रेत्यव्ययस्य सर्वविभक्तित्वात् Sy. तत्रानसि Mah, U
२२. सुखम् U
२३. रथम् is missing in M
२४. पयं ज्यु० A
२५. ०सदेम is suggested for ०सदेव ॥ उपगच्छेम Sy उपसादयामः Mah उपसादयाम U.

सुमनस्यमाना ।

स्वाद्गुप्तसदः पितरो वयोघाः कृच्छ्रेषितुः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ६ ॥

स्वाद्गुप्तसदः । 'नवमी रयोगोप्तुस्तु दशमी रणदेवता' । शत्रूणामेव ससीदन्त । पालयितारः ।
 भद्रस्य दातारः । कृच्छ्रे सद्ग्रामे श्रयितारः । बलवन्त । दुरवगाहा । विचित्रसेना । इषुवो बल यपाम् ।
 हिदितुमशक्या । विद्यमानप्ररक्षा । गुरुभारो । शत्रुसमूहस्य सोढार क्षम इति ।

१ सुमनसो भवन्तोऽयम्, पाययो भरद्वाजाः Sy
 शोभनं मनो येषां ते सुमनसः, अमुमनसः
 सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते । अनु
 कूलचिन्ता इत्ययं Mah अनुकूलचित् U
 This stanza = YV 29 45

२ अत्र रयोगोप्तुति Sy रयोगोप्तु संस्तोति
 Mah रयोगोप्तु स्तोति U

३ ंगोप्तु स्तु M ंगोपास्तु Or ंगोप्तुस्तु
 is suggested for ंगोप्तुस्तु ।

४ BD 5 115

५ शत्रूणां स्वाद्गुप्तसदो संसीदन्त शत्रूणामेव ससीद
 यन्तो वा Sy ईश्वरा नरा अस्माकं रयोगोप्तारो
 भयन्ति शिवे । फीश्वरा । स्वाद्गु सुख
 यथा तथा संसीदन्ति ते स्वाद्गुसंसदः Mah
 स्वाद्गु सुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वाद्गु
 संसदो रयोगोप्तारः U

६ पलायि० M रयस्य पालयितारः Sy पान्ति
 ते पितरो रक्षितारः Mah. पितरः पातारः U

७ तस्य A. वयोऽग्रमायुर्वा बधति धार
 यन्ति धमोषा Mah. अक्षयामुयो वा धारयि
 तारः U

८ ग्रामवि भयन्तः Sy कृच्छ्रे भित इत्येकं पदम् ।
 कृच्छ्रे कष्टे श्रियस्ते सेष्यन्ते कृच्छ्रेषितः । कमणि
 क्विप्, अमुक सप्तन्पा । कुक्षे सत्याभयणयोया
 कुक्षनाक्षकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयायै ।
 कृच्छ्रे भयन्ति कृच्छ्रेषिताः, कुक्षं प्राप्वापि
 स्वामिसेवनपरा Mah क्लेशाभयिणः U

९ वन्तो A शक्तिरायुधविशेषः । तद्वन्तः
 शक्तिवन्तः शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा

शक्तिवन्तः । तद्वन्तः Sy शक्तिः सामर्थ्यता
 युध वाऽस्ति येषां ते । अश्वरश्मिमतोऽस्यावि
 प्रातिशास्त्रसूत्रेण शक्तिशब्दस्य षोडश Mah
 बलवन्तः प्रायुधवन्तो वा U

१० कुरे गवा वा A घनायुष्याः Sy गम्भीरवसा
 गम्भीरप्रज्ञाश्च Mah गम्भीरप्रज्ञाना वा
 गम्भीरवसा वा U ११ दशनीयसेनाः Sy

धिप्रा नानाविधा सेना येषां ते Mah

१२ इष्टवो वेषं येषां A बाणबला Sy इषुभि
 र्बाणवल् येषां ते Mah इषुषु धिषपतो बलं
 येषां ते तयोक्ताः U १३ हितुमश० A
 मृध्रा मृध्वो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्ग उग्र
 शासना वा Mah अमृध्व उग्रशासना U

१४ प्राप्तवीर्याः Sy सतोवीरा इत्येकं पदम् ।
 सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः । यद्वा सतो
 विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः, विधिष
 मीरयन्तीति वीराः पठ्यथा अमुक Mah. सतो
 विद्यमानस्य बलस्य विधिषमीरयितारो वा U
 तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तोत्रं भवति ।
 सत संसृतं भवति N 3 20

१५ महान्तः Sy उरवो विशालाः । पृथुअघनो
 रस्का इत्यर्थः Mah पृथुअघनोरस्का वा उर-
 वमता वा U

१६ समूहानामभिभवितारो भवन्तीति Sy व्राताः
 शूरसमूहान् सहस्ते ऽभिभवन्ति ते व्रातसाहाः ।
 पचाद्यम् Mah वासा गणास्तेषामभिभवि
 तारः । य इत्यम्भूताः पुरुषास्ते ऽस्माकं रय
 गोप्तारो भवन्ति शिवः U

This stanza = YV 29 46

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । हे ब्राह्मणादयः । यज्ञस्य वर्धयितारः । अस्माकम् । शिवे । द्यावापृथिव्यौ । अनागतस्ते भवेताम् । पूषा च । न । पातु । दुरितात् । रक्ष पूषा ऽस्मान् । मा कश्चित् । स्तेनः । अस्माकम् । ईशिष्टः ।

सुपर्णं वंस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुपर्णम् ।

१. ंणास A ऋतावृध इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः । ब्राह्मणास इत्यादि. परोक्षकृतो ऽत एव व्याख्यायते U.

२. आदि refers to पितर. and सोम्यास. । हे ब्राह्मणाः ! पितरः ! सोमार्हाः ! सोमसम्पादिनः ! वा Sy. रक्षत । रक्षेत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् Sy ब्राह्मणाः. .पान्तु रक्षन्तु । पितरश्च पान्तु । कीदृशा. ? सोम्यासः सोम्या सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् Mah भवत्प्रसादाच्च ब्राह्मणासो ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिन । पान्तिवत्यत्रान्वयः U सोम्याः सोमसम्पादिन., N II 18 -

३. एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे ऋतावृध ! ऋतं सत्यं यज्ञ वा वर्धयन्ति ऋतावृधो देवाः ! सहितायामृतस्य दीर्घ. Mah. हे ऋतावृध. ! सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । देवा इत्यध्याहारसामर्थ्यात् U

४. अस्मान् Sy, Mah, U

५. सुखकृती भवताम् Sy कल्याणकारिण्यौ Mah, U

६. द्यावाभूमी Mah

७. अनागतस्ते M अनागस्के is suggested

for अनागतस्ते ॥ अपापे Sy अनेहसी नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिर्वर्तिके Mah. अनुपहिंसिन्यावनपराधिन्व्यौ वा पाताम् U.

८. पोषको देवोऽपि Sy. सूर्य. Mah.

९. नं A.

१०. पातिवत्यस्यार्थवशाद् वचनव्यत्ययः कार्यं Mah

११. दुष्कृतात् Sy. अशुभात्- U

१२. राक्ष पूषास् A. रक्ष रक्षतास्मान् । वचनव्यत्ययः Mah. रक्ष रक्षतेति वचनव्यत्यय U

१३. कश्चित् A मा कश्चन Mah मा च कश्चन U

१४. स्तेन. A. पापशसः शत्रुरपि Sy. प्रापी । अघ पाप शसति वक्ति प्रकाशयति वाघशसो दुष्टः Mah अघानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघशसः U.

१५. ऐशिष्ट ? Sy ऐश्वर्यं मा करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थ. । ईशतेति वचनव्यत्ययः Mah ईशत ईष्ट इति वचनव्यत्ययः U

This stanza=YV 29 47.

१६. ंपर्णः A. अस्यामृचीषवः स्तूयन्ते Sy द्वाभ्यामिषुं स्तौति Mah. द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषुं स्तौति U.

सुपर्णम् । वस्त वाजानहिप्रेत्य । मृगमयं । प्रत्या । वन्तो रक्षीर्ष्यं । गोविकारस्तावत् ।
 भ्रमिस्रद्धा । पतति । प्रसूता । यत्र । नरः । सद्रवन्ति । ध । विद्रवन्ति । ष । तत्र ।

- १ सुपर्णम् is missing in A शोभनं वाजम्
 Sy सुपर्ण पक्षिपिच्छम् । शोभनं पर्ण
 पिच्छं यस्य स सुपर्णं पक्षी तस्य विकार-
 सौपर्णम् । तत्र 'कृस्तनवभिगमा भवन्ति' (N
 2 5) इति यास्कोस्ते सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं
 गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात्
 Mah. सुपर्णं पक्षी तद्विकारः सौपर्णमिति
 भवति । तत्र कृस्तनवभिगम U य एते
 सुपर्णम् Dur गृध्रावयवभूतान् वाजानिपुरा
 ष्छावयति । इयोहि भिमया पक्षा भवन्ति ।
 तामभिप्रेत्यतत् सुपर्णं वस्त इत्युच्यते SKN
- २ वस्ते is suggested for वस्त or इति
 should be added after it. इय
 निषुर्धारयति Sy मा इषुः वस्ते परि-
 षत्ते । 'बहू परिषाने' Mah
- ३ ०ञानहि प्रथ्य A वाजानभिप्रेत्य is su-
 ggested for वाजानहि प्रेत्य ।
- ४ मृगावयवः शृङ्गम् Sy मृगयतेऽभिव्ययति
 रिपून् हन्तुमिति मृगः । 'मृग मागणे' चुरादि
 रवन्त । पषाद्यच् । इत्यं हि वेध्यं मृगयते
 Mah मृगयतेर्मृगः । स हि वेध्यं मृगयते U
 येषां चंतेषां यवि मार्गाणि फन्तानि ।
 भ्रमार्गेषु वा व्यभनत्वमावात्नार्गयन्तीव, किं नु
 तद् वेद्यस्य स्याद् यवहं विध्ययमिति Dur
 मृगो वदः शबरारवि । तद्वयवेषु शृङ्गास्वीणि
 वा । प्रकृतिशब्देन च विकारस्याभिधानम् ।
 मृगस्य रतोः शबरस्य वा यच्छृङ्गमस्ति वा
 तम्मय इत्यर्थः । 'मृग भन्वेवणे' इत्यस्य वा
 शत्रुमार्गणशीलो मृगः SKN मृगो मृगयते
 N 9 19
- ५ इयो Sy इत्या इयोः Mah, SKN
 यस्याश्चास्य इयोः U
- ६ इयव काश्चिद्वन्तमुखा भवन्ति हि । भ्रयवास्या
 वन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति Sy वन्त-
 फलम् Mah, U SKN

- ७ वदः शील्यः A
- ८ स्नायुभिः । भ्रयवा गौरिति व्यानाम । तथा
 सम्बद्धा । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः ।
 वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गो (RV X 27
 22) इति । अस्यायमर्थः 'वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि ।
 वृक्षो वृक्षनात । वृत्त्या धां तिच्छतीति वा । का
 क्षियतेनिवासकर्मणः । नियता मीमयद्गोः शब्दं
 करोति मीमयतिः शब्दकर्म N 2 6 Sv
 या इषुः गोविकारेः स्नायुभिः Mah
 गोविकारं इलेष्मस्नायुभिः U ये चने
 गभ्येन स्नाय्वा इलेष्मणा च Dur गोविका
 रेश्च स्नायुभिः इलेष्मणा च SKN
- ९ प्राभिः स० M यद्वा Mah समस्ततो नद्धा
 Dur सम्यग्बद्धा SKN
- १० शत्रुबलं प्रति गच्छति Mah पतति शत्रुबलं
 प्रति U गच्छन्ति Dur गच्छति SKN
- ११ प्रेरिता सती Sy धनुष्मता प्रेरिता सती
 Mah प्रेरिता धनुष्मता सा इषुः U
 धनुष्मता प्रसूताः क्षिप्ताः । त एवमावि
 गुण्युक्ता इषवः Dur प्रेरिता क्षिप्ता
 सतीस्यर्थाः SKN
- १२ यत्रा A युद्धे Sy यस्मिन् सङ्ग्रामे Dur
 एवमित्युं स्तुत्वा परेषां शिष्यमाशास्ते । यत्र
 यत्र सङ्ग्रामे SKN
- १३ योद्धारः Mah मनुष्याः Dur, SKN
- १४ सङ्ग्रव० is suggested for सत्रव० ॥
 चरन्ति सह च द्रवन्ति Sv सम्यग् गच्छन्ति
 Mah सङ्गच्छन्ति ? (स्ते)U सङ्गच्छन्ति
 Dur सङ्गच्छन्ते SKN
- १५ विद्रवन्ति च is missing in A पुषद्
 च द्रवन्ति Sy विविधं प्रतरन्ति Mah विग
 ष्यन्ति U पुनर्विगच्छन्ति Dur विगच्छन्ति
 च । शूराः सङ्गच्छन्ते कातरा विगच्छन्ति
 SKN १६ धी समुच्ये Mah.
- १७ तत्र रणे Mah

अस्मभ्यम् । इपव^१ । शर्म^२ । यच्छन्त्विति^{३-४} ।

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तुनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । ऋजितिरिपु^५ ऋजुगमना, इषो^६ । अस्मात्^६ । वर्जय^७ । अश्मा^८ । भवतु^९ । अस्माकम्^९ ।
अङ्ग^{१०} कवचेन सन्नद्धम् । सोमश्च । अस्मान्^{११} सन्नद्धान् । अधिव्रवीतु^{१२} । अदितिश्च^{१३} । शर्म^{१४} ।
यच्छतु^{१५ १६} ।

१. शराः Sy नाणाः Mah. इषुरिति सन्नतिः U
इषुरीषतेर्गतिकर्मणः । (वधकर्मणो वा) N.
9 18

२. सुखम् Sy Mah शर्म शरणम् U, SKN
सुख जयनिमित्तम् Dur

३. प्रयच्छन्तु Sy. 'यमु उपरमे' सुख ददातु
Mah यच्छत्विति सन्नतिः U
ददत्वित्येतदाशास्महे Dur.
रक्षन्त्वस्मानित्यर्थः SKN

४. सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य । भृगमयो-
ऽस्या दन्त. । भृगयतेर्वा । गोभिः सन्नद्धा
पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नरा. सन्द्र-
वन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव शर्म
यच्छन्तु शरण सङ्ग्रामेषु N 9 19, SKN
III 158, 159

This stanza=YV 29 48.

५. ऋषितिरिष्ठ ऋजु गमना A ऋजीतिरि०
is suggested for ऋजितिरि० ॥
ऋजु गच्छतीत्यृजीतिरिषु । हे इषो ! Sy
ऋजु सरला ईतिर्दस्या. सा ऋजीतिः ।

टिलोप आर्षः । हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि !
Mah. हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि ! U

६. इषोरस्मात् M अस्मान् is suggested
for अस्मात् ।

७. परितो वर्धय Sy परिवर्जय । अस्मासु मा
पतेत्यर्थः Mah परिवर्जयास्मान् U

८. अश्मवदभेद्या दृढा Sy
पाषाणतुल्यदृढा Mah
अश्ममयी U

९. अस्मभ्यम् Sy

१०. शरीरम् Sy, Mah, U

११. अस्मात् A

अस्माञ्जीवनाय U

१२. अपि न A. पक्षपातेन ब्रवीतु Sy अधिकान्
वदतु Mah आधिक्येन वदतु U

१३. देवनाता Mah

१४. सुखम् Sy, Mah शरणम् U

१५. ददातु Mah, U

१६. VM ignores परि ॥ परित Sy
This stanza=YV. 29. 49

आ जङ्घन्ति सान्यैषां जघनान् उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्स्तमस्तु चोदय ॥१३॥

आ जङ्घन्ति । आघ्नन्ति । सानूनि । एषामश्वानां सक्थिनी सानूति । जघनानि च । उपघ्नन्ति त्वया । नर्गै ।

- १ कशा स्तुयते Mah कशास्तुति U
 २ वघनव्यस्यय । आघ्नन्ति ताडयन्ति Mah
 भाजङ्घन्त्यश्वारोहा U भाजङ्घन्तीति शतरि
 सम्बोधनम् । हे अश्वजनि ! भाजङ्घन्ति ।
 Dur एवामिति श्रुतेर्येवामित्यध्याहारः ।
 येवामेषां रये नियुक्तानां तोत्रेण जङ्घन्ति,
 अत्यर्थं पुनः पुनर्वा हुन्ति । क ? सामर्थात्
 सारथि SKN
 ३ सा M सानुमुन्यानि मांसोपचिताङ्गानि
 Mah मांसोपचिताण्यङ्गानि U समुच्छ्रि-
 तानि Dur समुच्छ्रितमसप्रवेशम् SKN
 ४ हे कशे ! यया श्वाऽश्वारोहा एवामश्वानाम्
 Mah येवामेषाञ्च U
 ५ सक्थिनि A सक्थिनि is suggested for
 सक्थिनी ॥ कटिप्रवेशान् SKN
 ६ कटिभागान् Mah जघनानि स्फिग्देशास्तांश्च ।
 जघनं कस्मात् ? तद्धि भुञ्जं हन्यते कशया
 Dur जघनप्रवेशाश्च जघनं हन्यतेऽङ्-
 गस्तस्य । प्रायेण हि, अश्वजङ्घयान् वा पुत्रा
 बोन् पुष्टप्रवेश ताडयन्ति । येवा घ्नन्त्युपघ्न
 न्तीति पाठः । केयाम् ? अश्वारोहानाम्
 SKN
 ७ निघ्नन्ति । सुरङ्गारोहा ययाश्वान् वशयन्ति
 सा स्यमश्वान् प्रेरयेत्यर्थं Mah उपघ्नन्ति U
 हे अश्वजनि ! उपजिघ्रति । इवमपि शत
 यैव । रथ्यानां हि कटिप्रवेशमश्वानां अथयमभि-
 हन्ति पुष्टपानो स्फिग्देशान् Dur उपाङ्गा
 मस्त्यर्थं पुनः पुनर्वा घ्नन्ति । अत्रापि सामर्थात्
 पुष्टसाविनाशवावाहा SKN
 ८ कश is suggested for नगे ॥ अश्वानां
 क्षत्रि ! यया स्यया Sy 'अज गतो क्षेपणे च'
 अश्वानां अश्वाने शिष्यन्ते यया सा अश्वजनी ।
 हे अश्वजनि ! कश ! Mah अश्वान्
 अनयतोऽश्वजनी तस्या सम्बोधनं हे अश्व-
 जनि ! U अश्वजनीत्येतत्परम् । तां पुनरेतां

'कशा' इत्याहुः । अश्वजनीत्येतद्ध निर्वक्तव्य
 प्रत्यक्षभूतित्यावस्य । अथ 'कशा कस्मात्' सा
 हि 'प्रकाशयति' प्रस्थापयति 'भयमश्वाय' ।
 'कृष्यतेर्वाङ्गभावात्' अथकृष्टा हि सा भवति
 चर्मणोऽम्बी । वागपि कशेत्युच्यते सा 'पुनः-
 प्रकाशयत्यर्थान्' इति । अथवा 'क्षशया' वाक्,
 श्वे मुखाकाशे शोते इति । श्वे शतेर्वा श्व्यार्थस्य
 Dur अश्वजनी यक्तव्या । सुबोधत्वावनिवच-
 नम् । कशेत्यभिधेयवचनम् । अर्थकथन
 प्रसक्तमाह—कशा प्रकाशयति, भयमिति
 विशेषप्रवधानं वाच्यम्यवच्छेदाय । कशयतेर्वा
 तनुकरणास्य । अश्वभावावित्यथ । समन्यय
 वशयति—साहि श्लेषव्ययवारम्भगतन्वी भवति ।
 वागपि कशोच्यते । सा कस्मादित्याह—'वाक्
 पुनः प्रकाशयत्यर्थान्' अथविशेषान् व्यवच्छे-
 दाय । 'क्षशया' मुखाकाशे शते तत् उपसब्धे ।
 'कशतेर्वा' शब्दार्थस्य । कशायाश्चमपट्टि-
 पाया प्रकृतवाच्य । वाचोऽपि हुङ्गारक्याया
 अश्वजनीत्यविशेषात् सन्नेहे सति वाग्य्यावृत्तये
 व्यवच्छिन्नत्वाह—अश्वकशाया एवेति ।
 ननु च हुङ्गारक्यायामपि वाचि कशा प्रकाश
 यति भयमिति प्रवृत्तिनिमित्तस्य तुल्यत्वात्
 कशाशब्दस्योपपत्तरश्नाजनीशब्दवदश्वकशाश
 चोऽपि नालं व्यवच्छेदाय ? तस्यम्, तथापि
 तस्य गुणसम्बन्धस्य रुद्धा प्रच्छावनात् ।
 क्वचित्तु, काचित् प्रसूतरा गतिरिति, अश्व-
 जनी वशनीयपानीयशब्दवन्न व्यवतिष्ठते ।
 निप्रयोति । अश्वकशोति सुपतेश्चमपट्टिः प्रती
 यते न हुङ्गारक्या वाक्, तस्माद्युक्तो व्यवच्छेदो
 ऽश्वकशाया एवेति । अथ सविज्ञानपद-
 सम्बन्धोऽश्वकशाशब्दः कस्मात् पठितः । उवा
 हरजाभावात् SKN अश्वजनीं कशोत्याह ।
 कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाङ्ग-
 भावात् । वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । अशया ।
 श्वे शतेर्वा N 9 19

प्रकृष्टज्ञानान् । अश्वास्त्वम् । सङ्ग्रामेषु । चोदय ।

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परित्रायमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिरिव । अहिरिव । भोगैः । परिवेष्टयति । बाहुम् । ज्याया । हननम् । परित्रायमाण ।

१. ०ज्ञानन् A प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा Sy. कीदृशानश्वान् । प्रचेतसः प्रकृष्ट शूर चेतो मनो येषा ते Mah परिवेष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वाश्वान् U. गमन प्रति समुत्सुकान् Dur. यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । ज्ञानेतान्

प्रकृष्टज्ञानान् गृहीतशालिहोत्रोपदिष्टन-
यानित्यर्थः SKN

२. या त्वमेवमभिहसि सा त्वमेतानश्वान् Dur

३. प्रेरय Sy , U , SKN प्रेरय ज्याय Mah.
तथा चोदय यथा जयेयमित्येतदाशास्महे
Dur.

४. सानूनि सक्थीनि तानि पुनः सरणानि तद्वलेन हि सरन्ति सत्तारः । सक्थिः कस्मात् ? 'सचते.' किमस्मिन् सक्तम् ? 'आसक्तोऽस्मिन्कायः' कृत्स्नं शरीरम् Dur आजगन्ति सानून्येषामिति वा पाठः । सान्वित्यस्य व्याख्यान सरण-स्वभावानि सक्थीनीति । सचतेरिति धातुनि-देशः । 'आसक्तोऽस्मिन् कायः' इत्यर्थोपपत्ति-वचनम् SKN आघ्नन्ति सानून्येषा सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेः । आसक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघन जङ्घ-न्यते । अश्वाजनि (प्रचेतसः) प्रवृद्धचेतसो-श्वान् समत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय

N 9. 20 , SKN III 160

This stanza = YV. 29 50

५. अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य

स्तुति. Sy. हस्तघ्न. स्तूयते Mah , U.

६. सर्प इव Sy यथाऽहि सर्पो भोगैः स्वदेहैर्हस्ता-
दिक वेष्टयति Mah यो हस्तघ्न , अहिरिव
सर्प इव U. योऽयम् सर्प इव Dur
यथा सर्पो मुखे गृहीतः SKN.

७. शरीरेण । वचनव्यत्यय. Sy यो हस्तघ्नो
भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा Mah शरीरा-
वयवैः U कुटिलभावैः Dur भोगास्तस्यैव
कुटिला शरीरावयवास्तैः SKN.

८. ०रिचेष्ट० A वेष्टयति Mah सर्पग्राहकस्य
बाहु सर्पणैव पर्येति परिवेष्टयति Dur
अर्धचंद्रोरेकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः कार्यः ।
य. पर्येति परिगच्छति परिवेष्टयतीत्यर्थ
SKN

९. प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते
Sy. हस्तम् Mah बाहु धनुष्मतः पुरुषस्य
Dur

१०. ज्याया. स्वभूताम् SKN

११. ज्याहेतुकां हिंसाम् Sy. बाण शत्रुप्रेरितम्
Mah आयुधात् U ज्याघाताद् बाहुं सर्व-
तस्त्रायमाणः, तदर्थत्वात्तस्य Dur हेति वध
ताडन, ज्याकृतं प्रहारमित्यर्थः SKN

१२. निवारयन् Sy निवर्तयन् खेटकपक्षे, प्रकोष्ठ-
त्राणपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवारयन्
ज्याघातस्य निवारकत्वात् Mah सर्वतो
निरन्धन् SKN

हस्तघ्नो हस्तप्रायमाणम् । सर्वाणि । प्रज्ञानानि । जानन् । पुमान् । पुमांसम् । परि च । रक्षतु । सर्वतः ।

आलाक्ता या रुक्षीर्ष्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पुर्जन्यरेतसु इष्वै देव्यै वृद्धममः ॥ १५ ॥

आलाक्ता । विपाक्ता । या । रुक्षीर्षीं रुक्षशृङ्गाशिरस्का । अपि । यस्या । अयं । मुख
भवत्यथोमुखा काचिच्चुङ्गमुखा काचिदिति । तस्य नमस्कारः । अयमाहानुया (?) वज्रत्यात्पादितोद-
करेनसा । ति ।

१ हस्तं प्रायमाणं is suggested for
हस्तप्रायमाणम् ॥

हस्ते हस्तसमीपे षतिनि प्रकोष्ठे स्थित-
सन् । ज्यया हन्यत इति हस्तघ्न 'घञर्थे
कविधानम्' इति क Sy हस्ते स्थितो
हन्ति हस्तघ्न श्लोकः । यद्वा हस्त हस्ति
प्राप्नोति हस्तघ्न प्रकोष्ठप्राणम् Mah हस्त
एव स्थितो हस्ति य स हस्तघ्न श्लोकः
प्रकोष्ठाविप्राणं वा U सोऽप्यमेवंधर्मा हस्तघ्न
Dur हस्तघ्नो हस्ते हन्यते N 9 14

२ विश्वानि Sy यथा सर्वाणि SKN

३ ज्ञानानि ज्ञातव्यानि Sy ज्ञानानि Mah

माया वयुमिति प्रज्ञानामनी Ngh 3 9

४ प्रज्ञानं परिबुद्धकारी वा U प्रज्ञानं SKN

५ पुरुषोपेतं Sy पुस्तवपुस्तं । शूर इत्यर्थं
Mah शूरोऽस्त्वोयो वा U पुरुमना इव
कश्चिद्वाप्तं प्रज्ञानबहुतं स्त्रियमपेक्ष्यात्य
मनस्कां पुरुषे बहुतरं मनः । पुस्ततेर्वां पुरुषा
र्षस्य पौंस्यमिति यस्य ब्रह्मनाम भवति Dur
पुमान् कश्चिदेष्वै पुमान् 'पारुतेऽस्त्वन्'
(Unādi 4 178) इति वयाकरणः ।
पुरुषमना इति नदक्ता पुस्ततेर्वां पौरुष्यास्य ।
तथा च पुस्तते । पौंस्यं यत्तम् SKN

६ प्रमांसं A परिबनम् Sy पुमांसं माम् Mah
पुमांसमस्त्वोदम् U पुमांसमेतं पनुष्मन्तम्
Dur इमं पौंडारं पुमांसम् SKN

७ परितः is suggested for परि च ॥ स च
प्रकारम् Dur

८ रक्षति Sy पात्वित्येतवाशास्महे Dur

९ क्वचत् A

१० हस्तघ्नस्यैव वा विशेषणम् । वयुमानि स्वानि
कर्माणि जानन् SKN अहिरिच भोगे परि-
वेष्टयति बाहुम् । ज्यया वधात्परिप्रायमाणः ।
हस्तघ्न सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रज्ञानं । पुमान्
पुरुमना भवति । पुस्ततेर्वां 9 15, SKN
III 156

This stanza = YV 29 51

११ सूताक्ता A.

१२ ज्ञानेन विवेकाक्ता Sy

१३ इयु Sy

१४ ऽशीष्णि A हन्तुशिरस्का । अर्तेहिंसाकर्मणो
रुक्षशृङ्गोत्पत्तिः । शृङ्गश्रीर्षी वा Sy

१५ ऽशिरस्ता A

१६ अवि च A. अपि च is suggested for
अपि ।

१७ इयो Sy १८ अयोमय Sy

१९ ऽत्ययोमु० M ऽत्ययोमुखा is suggested
for ऽत्ययोमुखा ।

२० ऽविरिति A २१ क्रियत इति शेष Sy

२२ अयम् । महान् is suggested for अयमा
हानुयः ।

२३ पञ्चन्योत्पादितोदकरतसा is suggested for
वज्रन्योत्पादितोदकरतसा ॥

पञ्चन्यो रतो सा पञ्चन्यरेता । तस्य पञ्चन्यकाय-
नूताय । ऋकाण्यस्य पञ्चन्यवन्तात्वात् Sy

२४ VM ignores इवम् । देव्य and बहुत् ।

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिपः ॥ १६ ॥

अवसृष्टा । क्षिप्ता सती । परागच्छ । हे शरणकुशले । मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते । गच्छ । अमित्रान् । प्रपद्यस्थ । मा । अमिषाममित्राणाम् । कञ्चिदपि । उच्छिप ॥

यत्र वाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

० यत्र वाणाः । युद्धदेश. स्तूयते । निगदसिद्धेति ।

१. युवसृष्टाः A.
२. क्षिप्ता वती A त्वम्. अस्माभिर्मुक्ता सती Mah निक्षिप्ता U.
३. वरागच्छ A सहसा परसैन्ये पतिता भव Mah
४. हिंसाकुशले ! इषो ! Sy. हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या Mah. शरमयीषु. शरव्या U.
५. ब्रह्मणा मन्त्रेण सशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसशिता तादृशि ! Mah. ब्रह्मणाऽभिमन्त्रिते ! अभिमन्त्र्यातितरा तीक्ष्णीकृते ! U.
६. इतो देशाद्गच्छ च Sy. प्राप्नुहि Mah. परापत । गच्छेत्यतिशयार्थम् । एकार्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् U
७. हिंसकान् Sy. पतित्वा चामित्राञ् शत्रून् Mah
८. ०द्यस्व is suggested for ०द्यस्थ ॥ प्राप्नुहि च इतो देशाद् गच्छ Sy. प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश Mah.
९. अमीषा० is suggested for अमिषा० ॥ अमीषां मध्ये Sy प्रविश्य चामीषा शत्रूणां मध्ये Mah
१०. कञ्चन पुरुषम् Mah
११. अवशिष्टं (मा) कुरु Sy अवशिष्ट मा कुरु । सर्वानपि जहीत्यर्थः 'शिष्टलु विशेषणे' Mah. उच्छेषय । उद्धृतमूलान् कुर्वित्यभिप्रायः U This stanza=YV. 17. 45.
१२. यत्र युद्धे कुमारा विशिखा इव मुण्डिता इव वाणाः संपतन्ति तत्र नोऽस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः

शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था Sy. यत्र यस्मिन् युद्धे वाणाः शत्रुप्रयुक्ताः संपतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वासतिवालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे, इन्द्रो नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थ सुखं यच्छतु ददातु । कीदृशः इन्द्रः ? बृहस्पतिर्वृहता मन्त्राणां पतिः पालको विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिर्नास्ति दितिः खण्डनं यस्याखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वाञ् शत्रून् आ समन्ताद् घन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु । इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्रेन्द्रो बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः । अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु । विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । विभक्तेराकारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया Mah यत्र वाणा इषवः संपतन्ति अनिर्मर्यादम् । कथमिव ? कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणो विगतशिखाः सर्वमुण्डास्तं तमर्थं सन्निपतेयुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नोऽस्माकमिन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म यच्छतु । अदितिः शर्म यच्छतु । विश्वाहा सदा कालं च शर्म यच्छतु । इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः U This stanza=YV. 17 48

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्त त्वानु देवा मन्दन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । मर्माणि । तव । कवचैः । आच्छादयामि । सामस्य । त्वा । राजा । मृतेन ।

अनुच्छादयतु । वरुण । ते । उरो । उरुतर घनम् । कृणोतु । जयन्त शत्रुम् । त्वाम् । देवा ।
अनुमदन्तु ।

यो नः स्वो अरयो यश्च निष्ट्यो जिघासति ।

देवास्त सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यो न । य । अस्मान् । ज्ञाति । अरममाण शत्रु । य । च । निष्ट्यो नहिर्मृत । जिघासति ।

देवा । तम् । सर्वे । हितन्तु । मन्त्र । कवचद्वय । मम । अन्तर शत्रोर्द्वयमध्ये प्राणायामस्थितिमिति यदा
ब्रह्मण ममान्तर कवचमिति ।

१ कर्माणि A महाव्रते यागेऽथर्वुः क्षत्रियाय सम्राहं परिभ्रान्ताय प्रयच्छतीत्यथ Mah कवचं प्रयच्छति U २ हे राजम् । Sy हे यजमान ! Mah ३ येषु स्थानेषु विद्वाः सद्यो चिप्यते तानि मर्माणि Sy जीयस्थामामि Mah ४ त्ववीयानि Sy ५ वेधेन A ६ छादयामि Sy अहं छादयामि, आवृणोमि Mah ७ त्वाम् Sy ८ क्षिप्रवीनामधिप सोम Mah. ९ नास्ति मृतं मरणं मेन तेन मरणनिवारकेणानेन वमणा Mah. १० आच्छादयतु M मम च्छादयतानन्तरम् आच्छादयतु Sy अन्वाच्छादयतु । 'घस आच्छादने' अबाबिलॉट Mah. आच्छादयतु U	११ तु M तुभ्यम् Sy तव वर्म Mah तव कवचम् U १२ रो A पृथोरपि वरीय Mah पृथोरपि U १३ उरुतरं सुखम् Sy प्रपीय । अत्यन्तमुच वरीय Mah प्रपीय U १४ करोतु Sy, U १५ जन्तं शत्रून् M विजय प्राप्नुवन्तम् Mah १६ त्वा A १७ अनुहृष्यन्तु Sy अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उस्ता ह्यन्तु वा Mah उस्ताह्यन्तु देवा U This stanza=YV 17 49 १८ नित्यो M निष्ट्यो is suggested for निष्ट्यो ॥ तिम्रोमृतो दूरे स्थित Sy १९ हस्तुमिच्छति Sy २० शोवांस् A सर्वे देवा Sy २१ हितस्तु A २२ शराणां निवारकं वर्म Sy २३ शत्रोर्हमय मध्ये A

मैत्रावरुणिवंसिष्ठ सप्तममण्यलमपश्यत् ॥

१. अथ सप्तम मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निं नरः' इति पञ्चविंशत्युच प्रथम सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्नि पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्या' (33 I. p. 24) इति । 'षष्ठ मण्डल वशिष्ठोऽपश्यत्' (KSA 33 p 24) इत्युक्तत्वान्मण्डलदृष्टा वशिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजः, त्र्येकादशकाः (Cf KSA 6 7, 8 p 3) । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । (Cf KSA. 12 6 p 5) मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्वेवता (Cf KSA 12 12 p 5.) । विश्वजित्त्वं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (ASS 8 7) इति । अत्रेश्चतुर्वीराख्ये चतुरात्रे चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (ASS 10 2) इति व्यूह्ये दशरात्रे चतुर्थेऽहनीद सूक्त जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'अग्निं नर इत्याग्निमास्तम्' (ASS 8. 8) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजितः' (AA 5 I I) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' (RV I 45 I) इत्यादीनामनुष्टुभा स्थान आद्यस्तृचः, प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभा स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरति तुचमाग्नेये ऋतौ' (ASS. 8. 12)

इति । आद्याः पञ्चस्तस्मिन्नेवाहन्याग्निमास्ते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितञ्च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपी' (ASS 8 12) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येया । आधाने तृतीयायामिष्टो 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति सयाज्ये' (ASS 2 1.) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टो 'सेवग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'सेवग्निरग्नी रत्यस्त्वान्यानि द्वे सयाज्ये' (ASS 4 3) इति । आधाने तृतीयायामिष्टो 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (ASS 2 1) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृति याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चचर्चः । सूत्रितञ्च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसन्दृक्' (ASS. 4 13.) इति Sy वशिष्ठस्येदमार्षम् Dur वशिष्ठस्यार्षम् SKN

पुत्रानायुरथारोग्य य इच्छेदव्यय सुखम् । सोऽग्निं (स 'अग्निं' नरः) इति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहस् ॥ Rgvidh 2 130

२. सप्तममण्यलमप० A सप्तम मण्डलमप० IS suggested for सप्त नमण्यलमप० Cf. KSA 33 p. 24.

अग्निं नरो दीधितिमिरुरप्योर्हस्तं च्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरे दृश्यं गृहपतिमथ्युम् ॥ १ ॥

अग्निं नर इति । अग्निम् । ऋत्विजो मनुष्या । अङ्गुलिभिः । अरप्योः । हस्तप्रच्युत्योः । जनयन्त ।

प्रशस्तम् । दूरे दर्शनम् । गृहपतिम् । अन्नवन्तमिति ॥

तमग्निमस्ते वसवो न्यृष्वन्त्सुप्रतिचक्षुमवसे कुतश्चित् ।

दृचाय्यो यो दाम् आस नित्यः ॥ २ ॥

तमग्निम् । गृहे । वसवो देवा हविषह्वार्यः । प्राक्षिपन्नचासयत् (?) सुवर्धनम् । कुतश्चिदपि रक्षसः ।

रक्षणाय । वर्धनीयं । गृहे । भवति । नित्यं ॥

१ अग्निंर A.

२ ऋत्विजो A मनुष्या ऋत्विजः SKN

३ अङ्गुलिभिर्योन्नं परिगृह्य, उत्तरारणिं वा 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति' ता हि 'धीयन्ते कर्मसु' अन्वष्टीयमानेषु Dur अङ्गुलिनाम तत् । अङ्गुलीभिः । युष्मदुत्तरारणिं वा परि गृह्य ताभिरिति शेषः धीयन्ते कर्मसु धीयन्ते वा पुरुषैः कर्मसाधनानि SKN

४ अरप्योर्विद्यमानम् Sy प्रतिगत एने अग्निः । तात्स्थ्यावन्ते । 'समरणाञ्चायत इति वा' अरप्योर्हि समरणात् समागमनादग्निर्जायते Dur अरप्योः सकाशात् अरणी, यस्मादेते प्रत्युतो गतोऽग्निः । कुत एतत् ? तत् उत्पत्तेः । समरणात् सङ्गमनात् तयोर्जायत इति SKN

५ ०प्रत्या A. हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या Sy हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्त Dur तृतीयायां पूर्वसवर्णः । हस्तच्युत्या हस्तप्रच्यावनेन SKN

६ ०यत A. जनयन्तेत्यर्थः SKN

७ प्रकर्षेण स्तुतम् Sy

प्रक्षस्यमित्यर्थः Dur

८ दूरे वृक्ष्यमानम् दूरे पश्यन्त वा Sy दूरे यो वृक्ष्यन्तम् । दूरे वसतो वा देवान् पश्यतीति SKN

९ ग्रहणं A गृहाणां पासकम् Sy ग्रहस्त्वामि

नम् SKN

१० अन्नव० is suggested for अन्नव० ॥

आगम्यमतनवन्तं वा Sy गमनवन्तमित्यर्थः । एवमघ्राततेर्गत्यर्थस्य साङ्ख्यावन्त्यधिकाराच्चापि 'अथर्षु' अन्नवधानित्युपपद्यते Dur देवान् प्रति गमनवन्तमित्यर्थः SKN

११ वीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरपी प्रत्युत एने अग्निः । समरणाञ्चायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे वर्धनं गृहपतिमतनवन्तम् N 5 10, SKN II 3-8

१२ ग्रहे A

१३ वसवो वासका ये वसिष्ठा Sy

१४ हविर्बिह्वनना० M ०नार्थम् is suggested for ०नार्थः ।

१५ न्य(or अ)वासयन् is suggested for अचासयत् ॥ न्यबभु Sy

१६ सुप्रतिवक्षन्तम् Sy

१७ क्व कश्चि० A सर्वस्मादपि न्यहृतो Sy

१८ पूषनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा Sy

१९ धभूव Sy

२० अमल Sy

२१ VM ignores तम् । अग्निम् and यः ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रेद्धः । प्रकर्षेद्धे । अग्ने । दीप्यस्व । पुरत । अस्माकम् । अनवरतया । सरणशीलया । युवतम् ।
बहूनि । अन्नानि । त्वाम् । उपगच्छति ।

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।
यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र ते । प्रकर्षेण नि शोशुचन्त । अन्येभ्यो लौकिकेभ्योऽग्निभ्य । ते । अग्रनय । वरिष्ठम् । शोभन-
वीरा । दीप्तिमन्त । यत्र । ऋत्विज । समासते । शोभनजनना ।

१. ०कर्षणे० A प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् Sy
प्रकर्षेण दीप्तः Mah प्रकर्षेणेद्धो दीप्तः सन्
U
२. पुरस्तादाहवनीयायतने Sy अग्ने Mah अग्रतः
व्यवस्थितः U
३. अस्मदर्थम् Sy
४. अशरणशीलया Sy अनुपक्षीणया Mah, U
५. ज्वालया Sy समित्काष्ठेन । सूर्मीशब्दः
काष्ठवाचकः । यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा
सूर्मी । अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया
दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोलक्षकः Mah
सूर्म्या समित्काष्ठिकया । सूर्मीशब्दः काष्ठ-
वचनः । 'सूर्मी' ज्वलन्ती वाऽऽश्लिष्यात्' इति
च स्मृतिः U
६. अतिशयेन युवा यविष्ठः Mah
७. बहवः Sy निरन्तरभाविनः Mah शाश्व-
तिकाः U
८. अन्नानि हवीषि Sy, Mah
९. यतश्च त्वामेव U
१०. ०गच्छन्ति is suggested for ०गच्छति ॥
प्राप्नुवन्ति, अतो दीप्यस्वेत्यर्थः Mah
अतो दीदिहीति सम्बन्धः U

This stanza=YV 17 76

अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्वे रसउदुम्बर ऊर्जे-
वैनमेतद्वसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो
वै कर्णकाः पशुभिरैवैनमेतद्वसेन प्रीणाति यदि
कर्णकवतीं न विन्देद्धिद्रप्समुपहत्यादध्यास-
द्युद्धिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं "प्रेद्धोऽअग्ने
दीदिहि पुरोन" इति विराजादधात्यन्नं विरा-
उन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति
त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतद्वसेन प्राणाति । SB 9 2 3 40 P
720

११. निर्गोशु० A निः is missing in M.
१२. शोशुचन्त is suggested for शोशुचन्तः ॥
प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते Sy
१३. ते । अग्र is missing in M
१४. परिष्ठम् A वरमत्यन्तम् Sy
१५. कल्याणपुत्रपौत्रप्रदा. Sy
१६. येष्वग्निषु Sy
१७. कर्मणा नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा Sy
१८. सहासते Sy
१९. सुजन्मानः Sy.

दा नो अग्ने घिया रयि सुवीरं स्वपत्य सहस्य प्रशस्तम् ।
न अयावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दा नो । वेहि । अस्मभ्यम् । अग्ने ! कर्मणा । धनम् । शोभनवीरम् । शोभनपुत्रम् । सहनरूपा । प्रशस्तम् ।
य रयिम् । अग्निगन्ता शत्रू । नो तरति । हिंसावान् ।

उप यमेति युवतिः सुदधं द्रोपा वस्तोहृविष्मती घृताची ।
उप स्वैनमुरमतिर्वसुयुः ॥ ६ ॥

उप यम् । उपति । यम् । युवति । सुवसम् । रात्रिन्विवम् । हृविष्मती । पुत्र । उप । एतं गच्छतु ।
मदीया । विरामवर्जिता । अयं कामा स्तुति ।

विश्वो अग्नेऽप्ये दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरूथम् ।
प्र निस्वर चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

विश्वो । सर्वा । अग्ने ! अपदह । अराती । ये य । तेजोभि । उह । रक्ष, जतुक गुणात् इति

- १ वा ना A
- २ स्तोत्रेण Sy
- ३ धन शोभ० A
- ४ शोभनपुत्रप्रीतोपेतम् Sy
- ५ शोभनप्रीतोपेतम् Sy
- ६ सहनरूपा । is suggested for सहनरूपा ॥ अभिभर्त्सुशत । Sy
- ७ भेष्टम् Sy
- ८ शत्रून् M शत्रू is suggested for शत्रू ।
- ९ Omitted by M
- १० वाघते Sy
- ११- यातुमावान्, हिंसाया निर्गत । नमोपामाव दक्षान्वस । यद्वा हिंसायुक्त । परो बतिमंत्व र्थिः पूरकः Sy
- १२ उपगच्छति Sy
- १३ अग्निम् Sy
- १४ अग्निना नित्ययुक्ता Sy
- १५ रात्रि विश्वम् A. VM explains बोधा and वस्तो together as रात्रिशिवम् ॥

- रात्रावहनि च Sy
- १६ ०भमति A हृषिषा युक्ता Sy
- १७ सुह्र A घृतमञ्ज्वतीति घृताची सुह्र Sy
- १८ तमेनम् Sy
- १९ मदीयो A स्वा स्वकीया Sy
- २० वीप्ति Sy
- २१ स्तोत्रणा धनमिच्छस्त्युपति Sy
- २२ विश्वान् Sy
- २३ अयावह A अपवह is suggested for अपवह ॥
- २४ शत्रून् Sy
- २५ केय A य seems to be redundant
- २६ Both the mss A, M read here तेजोभिरहो, which is evidently wrong अयह therefore is suggested for उहः । बहसि Sy
- २७- अत्र फं A जरूथम् is suggested for जतुक ॥ परुयवावकारिणं राक्षसम् । गुणा तेरुयनुप्रत्यये सति अरुयवावकारिणं Sy

यास्क, परुष्वचशीलमपि चा जरयित् । प्रचातयस्व । निशब्दम् । रक्ष ।

आ यस्ते अग्र इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पावक ।

उतो न एभिः स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ यः । आभिमुख्येन । अग्ने । य । ते । तेज सघातम् । इन्वे । श्रेष्ठ । ज्वलत् । दीप्त । गोधक ।
तस्य मम । अपि च । स्तोत्रै । इह । भव ।

वि ये ते अग्रे भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।

उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ९ ॥

वि ये । विभेजिरे । ये । तव । अग्रे रश्मिसङ्घ समिन्धनेन । मनुष्या । नेतारम् । पितृहिता । बहुषु
देशेषु । अपि च तेषाम् । अस्माकम् । एहि स्तोत्रै । इह । सुमना । भवेति ।

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धियं पनयन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । इमे । नरोऽस्मदीया । सङ्ग्रामेषु । शूरा । विश्वा । आसुरीम् । मायाम् । अभि-

१. स्कः is missing in A N 6 17

२. परुष्व च शी० M परुषस्वनशी० is suggested for परुष्व च शी० ॥

३. वा is suggested for चा ।

४. प्राचात० A प्रकर्षेण नाशय । चयतिर्गत्यर्थो वेति भट्टभास्करः Sy

५. निशब्द A निःशब्दम् is suggested for निशब्दम् ॥ न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इति घातुः Sy

६. रक्षः is suggested for रक्ष । रोगम् Sy

७. अभिमु० A द. तव Sy

८. ऽघातः M

१०. समेधयति Sy ११. शुभ्र ! Sy

१२. मोधक M. शोधक ! is suggested for गोधक ॥

१३. VM. seems to explain नः gen. plu by मम gen sing तस्येव नोऽस्माकम् Sy १४. अस्मिन् यज्ञे Sy

१५. VM. ignores एभिः ।

१६. विभजन्ते । आदधुरिति यावत् Sy

१७. यजमानाः Sy

१८. अग्ने is suggested for अग्रे ।

१९. तेजः Sy.

२०. मनुष्याः is missing in M

२१. नेतारः is suggested for नेतारम् ॥ कर्मणां नेतारः Sy

२२. पितृहिता आर्षेया वा Sy

२३. तेषामिव Sy

२४ एभिः is suggested for एहि ।

२५. एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा Sy

२६. यज्ञे Sy २७. अनुग्राहकमनाः सन् Sy.

२८. त इमे मयि स्निग्धाः Sy

२९. मनुष्याः Sy ३०. पित्र्या A सर्वाः Sy

३१. By the testimony of विश्वाः, आसुरीः and मायाः is suggested for आसुरीम् and मायाम् ।

भवन्तु । ये । मे । कर्म । प्रधास्तम् । स्तुवन्ति ।

मा शूनं अग्ने नि मंदां नृणां माशेषसोऽवीरंता परिं त्वा ।
प्रजावतीषु दुयीसु दुयं ॥ ११ ॥

मा शूनं । माम् । नृणाम् । केषलत्वाय । अग्ने । त्वाम् । परिनिपदाम् परिनिपीबन्तस्त्वामा-
धितान् मर्तुं शरोमः । मा च । अन्नपत्यस्य घनस्य । मा चावीरयुक्तस्य घनस्य लाभाय । प्रजायुक्तेषु । गृहेषु
मन्त्रेभ्यः । गृहपतेभ्यः ।

यमुश्ची नित्यंमृपयाति यज्ञ प्रजावन्त स्वपत्य चयं नः ।
स्वर्जन्मना शेषसा वाश्रुधानम् ॥ १२ ॥

यमश्ची । यम् । यज्ञम् । अश्ववानग्निम् । नित्यम् । उपगच्छति । स यज्ञ प्रजायुक्तम् । शोभना
पत्यञ्च । गृहम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । श्रोत्रेण । पुत्रेण । वर्धमानं ।

पाहि नो अग्ने रुचसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेररुपो अघायोः ।
त्वा युजा पृतनायूरभि प्याम् ॥ १३ ॥

[पाहि ।] पाहि । अस्मान् । अग्ने । रुचसो । अघ्रियान् । पाहि । हिंसितुं । मदातुं ।

- १ मनुष्या Sy २ महीयाम् Sy
३ प्रकृष्टीं धियं कम स्तुतिं वा Sy
४ स्तुवन्ति व्रुवन्ति वा Sy
५ मा is suggested for माम् ।
६ मा शूणा A नृणामन्येवाञ्च गृहे मा निव
धाम Sy
७ शून्ये पुत्राशिरहिते गृहे Sy
८ त्वां परिबन्तः Sy
९ ०निबन्धा० M. निवसाम Sy
१० ०माम्भूतान् मर्तुं A
११ शरे मो A शक्नुमः is suggested for
शरोम
१२ भवत्य A अघ्रायाः Sy तोकम शेष इति
पुत्रनाम्नी Ngh 2 2
१३ चापिर० A. चावीरतया युक्ताश्च सप्तः Sy
१४ ग्रहेषु A १५ गृहेषु निवसाम Sy
१६ ग्रह त A. गृहपते । is suggested

- for गृहपतेषु ॥ गृहेभ्यो हित । हे
अग्ने ! Sy १७ यमदिव A
१८ यम् is missing in M
१९ यज्ञाभयम् Sy
२० अश्ववानग्निं A ०निग्निः is suggested
for ०निग्निम् ।
२१ ०च्छन्ति A २२ भुत्पाविसहितम् Sy
२३ ०नाबत्य० A शोभनसन्तानोपेतम् Sy
२४ ग्रहम् M २५ अम्यम् A
२६ हे अग्ने ! वेहीति शेष Sy
२७ ०मानम् is suggested for ०मान
२८ The *pratika* is supplied by the
Editor
२९ रक्ष Sy ३० अग्ने A
३१ राक्षसात् Sy
३२ ०यान् A अघ्रीतिविषयात् Sy
३३ हिंसकात् Sy ३४ किञ्चावस्तु Sy

अघमिच्छत^१ । त्वया^२ । सहायेन^३ । युद्धकामान्^४ । अहमभिभवेयम् ।

सेदग्निरग्नोरत्यस्त्वन्यान्यत्रं वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरां समेतिं ॥ १४ ॥

सेदग्निः । स । एव । अग्नि^५ । अन्यान्^६ परकीयान् । अग्नीन्^७ । अभिभवतु^८ । यस्मिन्^९ । हविष्मान्^{१०} । मम पुत्रौ^{११} । दृढहस्त^{१२} । बहुरक्षण^{१३} । स्तोत्राणि^{१४} । समेतिं^{१५} ।

सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपातिं समेद्धारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासुः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सेदाग्निः । स । एव । अग्नि । य । हन्तु^{१६} । परिरक्षति^{१७} । यश्च समेद्धारम्^{१८} । अहस^{१९} । रक्षति^{२०} । शोभनजननास्तमिमम्^{२१} । परिचरन्ति । पुत्रा^{२२} ।

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयं सः । अयम् । स । अग्नि । आहुत^{२३} । बहुषु^{२४} देशेषु । यम् । ईश्वर^{२५} । हविष्मान्^{२६} । सम् । इत् । इन्धे^{२७} । पर्येति^{२८} च । यम् । यज्ञेषु^{२९} । होता^{३०} ।

१. पापमिच्छत Sy २. अपि च त्वया Sy

३. सहयेन A सहायभूतेन Sy

४. पृतनाकामान् Sy

५. अग्निराहवनीयादिरस्मदीयः Sy

६. इतरान् अन्यदीयान् Sy ७. अग्निन् A

८. अहि भ० A अतिभवतु Sy

९. यस्मिन्नग्नौ Sy

१०. स हविष्ठा A अशनवान् बलवान् वा Sy

११. पुत्रः is suggested for पुत्रौ अस्मत् पुत्रः Sy १२. ०हस्तौ M. वीळु

च्यौत्नमिति बलनामनी Ngh 2 9

१३. बह्वन्नो बहुस्थानो वा बह्वको वा Sy

१४. क्षयरहितेन स्तोत्रेण Sy

१५. सम्यक् परिचरन्तेति । समर्थपुत्रवत् एवाग्निरन्यदीयानग्नीन् अभिभवतीति भावः Sy

१६. हिंसकात् Sv. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा N 5 2

१७. पररक्षति A अत्यन्त रक्षति Sy.

१८. प्रबोधकम् Sy १९. पापात् Sy

२०. VM. explains उरुष्यात् by रक्षति but Sy seems to explain उरुष्यात् by अधिकात्.

२१. यञ्च सुजन्मान एव Sy

२२. वीराः स्तोतारः सुता वा Sy

२३. आहुतिभिरभिहुतः Sv

२४. बहुषु देशेषु यज्ञेषु वा Sy

२५. अग्निम् Sy २६. समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा Sy २७. यजमानः Sy.

२८. समे वृद्धे A सम्यग्दीपयति Sy

२९. चर्येति A परिगच्छति Sy

३०. यम् is missing in M.

३१. हिंसारहितेषु यज्ञेषु Sy.

३२. देवानामाह्वाता Sy.

त्वे अग्ने आहवन्तानि भूरीशानास आ जुहुवाम् नित्या ।
उमा कृष्वन्तो वहतू मियेधे ॥ १७ ॥

त्वे अग्ने । त्वयि । अग्ने । हवीषि । भूरीणि । श्वराणि । आजुहुवाम् । नित्यानि । उमा ।
वहतू स्तोत्र शस्त्रञ्च । कृष्वन्तोऽपि । यज्ञे ।

इमो अग्ने धीततमानि हव्याजस्रो वचि देवतातिमच्छ ।
प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥^६

इमो । इमान्येव । अग्ने । कान्ततमानि । हवीषि । अग्नवरत । वह । देवसङ्गम् । अग्नि । प्रति
भक्षयन्तु । अस्माकम् । इमानि । सुरभीणि हवीषि देवा ।

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमृतय मा नो अस्यै ।
मा नः चुधे मा रक्षसं श्वतावो मा नो दमे मा वन् आ जुह्वर्याः ॥ १९ ॥

मा न । मा । अस्मान् । अग्ने ! पुत्रस्वायं । परा दा । मे ष । अशोभनवस्त्रायं । अमृतये ।
मृतये । मा च । अस्मात् । क्षुधे । मा ष । रक्षसे । यशवन् । मा । हिंसीष्व । अस्मान् । अह । मा न । वनो ।

- १ बहूनि Sy
- २ ईश्वराणि is suggested for श्वराणि
धनाधामीश्वराः सन्त Sy
- ३ आजुहुवाम Sy
- ४ नित्यान्यग्निहोत्रादीनि Sy
- ५ वहतू M वहनहेतु स्तोत्र शस्त्रञ्च Sy
- ६ कृष्वन्त Sy
- ७ ंन्तो यि यज्ञे A
- ८ प्रतिघ्नयेन काम्नाति Sy
- ९ हव्यानि Sy
- १० अग्नवरत सन् Sy
- ११ देवानां समूहम् Sy
- १२ It seems to be the explanation of
अश्व्ये ॥ गच्छ च Sy
- १३ प्रतिघ्नन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् Sy
- १४ अस्मदीयानि Sy
- १५ इमानि A एतानि हव्यानि Sy
- १६ सुरभिर्नि ह०A शोभतानि Sv

- १७ हुन A
- १८ अपुत्रताय Sy
- १९ परा वा A वेहि Sy
- २० मा is suggested for म ॥
- २१ ंस्त्रायाम् A बुष्टवस्त्राय Sy
- २२ अमृतने A अभिहाग्य Sy
- २३ अस्यै is suggested for यस्यै ॥
- २४ मा ष A
- २५ अस्मान् is suggested for अस्मात् ।
- २६ अशानायाम Sy
- २७ बलिते Sy
- २८ यशवं A हे सत्यवन् । अग्ने ! Sy
- २९ जुह्वर्याः 'हुच्छर्वा कौटिल्ये' इति घातुः Sy
- ३० गुणि M गृहे is suggested ग्रहे ।
- ३१ माण च A मा ष is suggested for
मा म ॥
- ३२ A. वचनः M वने is suggested for
वनो ।

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मध्वंद्भ्यः सुपूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

नू मे^१ । क्षिप्रम् । मह्यम् । अन्नानि । त्वम् । अग्ने^३ । इच्छगाधि गृहाणेति ब्रूहि त्वा^४ । हे देव^५ । हविष्मद्भ्योऽन्नानि । क्षासि^६ । वय तव^७ । दाने । स्याम । उभवा^८ हविष्मन्त स्तुतिमन्तश्च । यूयम्^९ । वात^{१०} । अविनाश^{११} । सदा । अस्मानित्यग्निरनुचराश्चेति^{१२} ।

त्वमग्ने सुहवो रण्वसँद्वसुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृड्मा वीरो अस्मन्नर्यो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । स्वाहाव^{१३} । रमणीयसन्दर्शन^{१४} । शोभनदीप्त्या^{१५} । सहस^{१६} । पुत्रम्^{१७} । दीप्य^{१८} । मा । त्वयि^{१९} । वर्तमानो रश्मि^{२०} । औरसे । पुत्रे । आदहन करोतु^{२१} । मा । वीर^{२२} । नृभ्यो^{२३} हित ।

१. नू मे M

२. मदर्थम् Sy ३. अन्न A

४. इच्छमाधि A उच्छशाधि is suggested for इच्छगाधि ॥ उत्कर्षेण शोधितानि कुरु Sy

५. ब्रू इहि त्वा A वा is suggested for त्वा

६. हि देव A M हे द्योतमानाग्ने ! Sy

७. हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy

८. रक्षसि or क्षरसि is suggested for क्षासि ॥ प्रेरय Sy

९. चव A त्वदीयायाम् Sy

१०. स्याम is suggested for स्योम ॥ भवेम Sy

११. उभव M उभया is suggested for उभवा ॥ स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च, अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् Sy

१२. त्वत्परिवाराश्च सर्वे Sy

१३. पात is suggested for वात ॥ रक्षत Sy.

१४. अविनाश. is suggested for अपिनाशः अविनाशिभिर्मङ्गलै. Sy स्वस्तीत्यविनाश-नाम । अस्तिरभिपूजित । सु अस्तीति N 3 21 -

१५. ंत्यग्निर्यनुचराश्च हेति A अग्नेरनु० is suggested for अग्निरनु

१६. VM ignores आ ॥ आ अत्यर्थम् Sy

१७. ंहापः A स्वाह्वानः Sy

१८. ंणीया स० A

१९. ंभनादी० A शोभनया दीप्त्या Sy

२०. पुत्र ! is suggested for पुत्रम् ॥ सुत ! हे अग्ने ! Sy

२१. दीप्यस्व is suggested for दीप्य M

२२. माने M

२३. सहायभूत Sy

२४. अभिधाक्षीः Sy

२५. माप A

२६. पुत्रः Sy

२७. दृभ्यो A. नरहितः Sy.

अस्मात् । अपक्षय यातु ।

मा नो अग्ने दुर्मृतये सचैपु देवेद्वेष्वमिपु प्र वीचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मृतयो भृमाच्चिद्देवस्यं खनी सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा न । मा । अस्मान् । अग्ने ! सहायभूतस्त्वम् । एपु । अग्निपु । अघोभनहरणाय । प्रवीच ।
देवेरिद्वेषु । मा । तव । अस्मान् । दुर्मृतये । भ्रमणशीलस्वभावा । देवस्यं । ह सहस सूनी ! व्याप्नु
वन्त ।

स मूर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति ह्वयम् ।

स देवता वसुचर्नि दधाति यं सुरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

स मत् । स । मनुष्य । अग्ने ! शाभनज्वालानिक । धनवान् भवति । अमर्त्ये त्वयि । वा ।

१ अपि चास्मात् पृथग्भूतो ज्माकं वा । षष्ठ्यर्थे
पठन्तमी Sy

२ उपक्षीयेत Sv

३ न Sy

४ अग्निपु is suggested for अग्निपु ।

५ एव्यनिष्यशो० A

६ ०नभर० is suggested for ०नहर० ।

हृच्छुभरणाय Sy

७ ब्रूहि । त्वस्तहायभूता अग्नेयो यथा मामहृच्छ्रेण
बिभ्रुस्तथा ब्रूहीत्यर्थः Sy

८ देवेरि० A अग्निभिः समिद्धेषु Sy

९ निप्रहृद्भुज्यः Sy

१० ०साप्रमण्नील० A मृमात् भ्रमावपि ।

अत्र सम्प्रसारणं ध्रान्वत्सम् । प्रमावावपीत्यर्थः

- Sy

११ द्योतमानस्य Sv

१२ हे वसत्य पुत्राग्ने ! Sy

१३ व्याप्नुवन्त A व्याप्नुवन्तु Sy नशन्निति
व्याप्तिकर्मा Ngh 2 18

१४ VM ignores चित्

१५ षष्ठिष्ठस्त्रिष्टुभानि तुष्टाव । षष्ठुर्षेऽहनि
एकविंशस्तोमक्षण्डे 'अग्निं नर' RV 7 1 1

'इत्याज्यम्' (SSS 11 15 2) अग्निघाने
पुत्रानामुरपारोग्यमिति DDN

१६ ०लानीक is suggested for ०स्तानिक ॥
सुतेमत्क ! हे अग्ने ! Sy

१७ धनवान् is suggested for धनवान् ॥
रेवान् 'निकार आर्कारोपध'० RPR. 4.65

इति मलोपे प्राप्ते पावान्तत्वात् DDN

१८ मनुष्ये देवतात्पत्रि त्वयि Sy DDN

१९ व A व is suggested for वा ॥ निर्धनो

ऽपि व DDN

आजुहोति । हवि । स । देवतानाम् । धनदानम् । धारयति । यम् । विद्वान् । धनदानार्थम् । प्रच्छन् ।
एत्युदारम् ।

महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वान्नि सूरिभ्य आ वहा बृहन्तम् ।
येन वयं सहसावन्मदेमाविंक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । महान्तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । अभ्युदयम् । जानन् । धनम् । स्तोतृभ्य । आवहम् ।
महत् । येन, वयम्, धनेन । बलवन् । मावेम । अक्षिणा । आयुषा । शोभनवीरा ।

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मघवंद्ध्यः सुषूदः ।
रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नू मे । सेयमेकस्मिन्नपि सूक्ते द्वि पठिता विराट् । द्विरग्निं स्तुत्वा सकृदुपसहृत्य पुनरप्यन्यैश्च नोति
स्तुत्वोपसहार इति ।

कुशिकाना कुले जातो माधव सुन्दरीसुत ।
पञ्चमस्याष्टकस्याद्यमध्याय व्याकरोदिति ॥

१. मर्तो मनुष्यः Sy. स एवापरो देवता DDN	कल्याणं कर्म Sy
२. स एव मनुष्यो देवताभ्यः Sy	१२. त्वं स्तोतृभ्यो ऽस्मभ्यम् Sy
३. धनपोषं ददाति Sy धनसम्भजनम् DDN	१३. ०वहं अहत् M. आवहं is suggested for आवहम् ॥
४. मर्त्यम् Sy मनुष्यम् DDN	१४. महान्तम् Sy
५. प्राज्ञः Sy DDN	१५. येन रवय धनेन A.
६. धनार्थम् A. धनादिकामः, अर्थी याचकः DDN	१६. स्तोतारः Sy
७. पृच्छन् is suggested for प्रच्छन् ॥ असावुदार. क्वास्त इति पृच्छन् Sy. असा- वुदार. क्वास्ते, असावुदारा किङ्करोतीति पृच्छन् DDN	१७. हे बलवन् ! अग्ने ! Sy
८. अभिगच्छति यद्वा स देवताग्निर्वसुवनि यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तो- तार्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः ? कोऽसाव- ग्निरिति पृच्छमान ? एति Sy. अभिगच्छति DDN	१८. हृष्येम Sy
९. महतः Sy.	१९. अक्षिणाः is suggested for अक्षिणा ॥ अविक्षिणाः Sy
१०. अस्मदीयस्य Sy	२०. पूर्णायुषा Sy
११. ०दय M. कल्याणस्य कर्मणः । अस्मदीयस्य	२१. कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः Sy
	२२. द्विः is suggested for द्वि ।
	२३. विरा हिरग्निं स्तु० A
	२४. रप्येन्यैच्छनोति A स्तौति Or नोति is suggested for नोति M
	२५. इयमृक् प्रागेव (RV VII 1 20) व्याख्याता Sy

॥ अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयाध्याय ॥

अथाध्यायै 'जुषस्त्रं न' व्याचिख्यासति माधव ।
 गोत्रेष्वृषीणां वक्तव्यमादावेव प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 पित्रादिषु प्रसिद्धेन येन नाम विशेष्यते ।
 वेदेष्वृषीणां तद्गोत्रं ज्ञातव्यं तत्र वैदिकं ॥ २ ॥
 जेतुं पिता मधुच्छन्दा श्यावाश्वस्य पितामह ।
 पितामहो गौरिवीर्तेर्गोत्रत्वेन प्रदर्शितं ॥ ३ ॥
 अपालाऽत्रिकुले जाता विश्ववारा च तादृशी ।
 दूरस्थोऽत्रिस्तयोगोत्रं बहव सन्ति तादृशा ॥ ४ ॥
 पितरौ मित्रावरुणौ वसिष्ठस्येत्यापि श्रुतम् ।
 उतासि मैत्रावरुणं प्रवरेषु पुनस्तयो ॥ ५ ॥
 पुत्रस्थाने समावेशाद् वसिष्ठो मैत्रावरुणि ।
 तत्राह कारणं प्राज्ञा विदेहो हि शशाप तम् ॥ ६ ॥

१ Supplied by the Editor

२ A writes अथ separately from
 अध्याय । M adds श्री before
 अथ

३ गोप्त्रेष्वृषीणां A

४ मित्रा० A

५ ०ज्ञेन नामधेयेन विशेषे० A

६ वेदेष्वृषीणां A

७. ०तप्यस्तप वे A

८ श्री is missing in A

९ ०शिता A

१० ०सातिकुले आजा विश्व० A

११ पितरौ A

१२ ०त्युचि R Cf RV VII 33 II

१३ ०वेशो यासिष्ठमित्रावरुण(णा M) A, M
 The reading of the Mss does
 not give any sense The reading
 of R is adopted therefore

१४ ०ज्ञा सिषवेहो A

१५ शशाप A ०ऽसिषशाप R

ऋषे भव विदेहस्त्वमृषिः शप्त समाविशत् ।
 अहोरात्रे योगबलात्तौ मित्रावरुणौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
 ददर्श मन्त्रांश्च तदा पुत्रश्चाभूत् पुनस्तयो ।
 क्रमेणार्षेयवरणमुपपन्नं तयोरिति ॥ ८ ॥
 विश्वामित्रजमदग्नी तथा वसिष्ठ एव च ।
 इन्द्रो अगस्त्यो मरुतो गोत्र नैषु प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
 यद्यप्यृषीणां सप्तानां ब्राह्मणेषु दृश्यते ।
 गोत्र तथापि विज्ञेयमृक्षु गोत्रनिवेशनात् ॥ १० ॥
 असगोत्रो भवेच्छ्राद्धे सगोत्रात्तन्तुमाहरेत् ।
 न प्रयच्छेद्दृष्टिर्ह्यितर संगोत्रायेति च स्मृतिः ॥ ११ ॥
 किमेतेषु मनुष्याणां गोत्रमित्यभिधीयते ।
 वक्तव्यं छान्दसनेतद्वर्मशास्त्रपरैरिव ॥ १२ ॥
 कौतूहलनिवृत्त्यर्थमथ चास्माभिरुच्यते ।
 गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदानि च ॥ १३ ॥

१. ऋषेर्भव A

२. ऽविशत् A

३. ऽलान्तौ A.

४. स्मृतौ A

५. ददर्श म० A

६. ऽश्चाभूत् A

७. ऽग्नि तदुपासिष्ठमेतेन वा A ऽग्नि तदु
 वासिष्ठमेतं वा M. The reading of
 R is adopted here

८. इन्द्रो अगस्त्यो A, R

९. नैषु प्रदृश्यते A

१०. गोत्रमेषु R ऽषुवन् दृ० M. R. adds
 न between ब्राह्मणेषु and दृश्यते ।

११. निदर्शनात् R १२. दवे० A

१३. व्यदृष्टान्वसनेतं A छान्दसनेतत् is suggest-
 ed for छान्दसनेतत्.

१४. ऽस्त्रवरै० A

१५. ऽस्तान्यं बुदा० A.

कुलाख्यानि^१ हितानीह तानि गोत्राणि सन्तु न ।
 ननु स्मरन्ति नैतानि सम्प्रति ब्राह्मणा इमे ॥ १४ ॥
 तर्हि गोत्रसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 पश्रुते^२ सङ्गहीतानि कतवोघायनादिभि ॥ १५ ॥
 स्मरन्ति तानि चित्तेषु सम्प्रतित्वेन मानवा ।
 मार्कण्डेयोऽस्मि माण्डूकस्तथा माण्डव्य इत्यपि ॥ १६ ॥
 प्रदशयन् बहून् पक्षान् न कथञ्चिदपीच्छति ।
 इतरेतरसम्बन्ध तदध्यायमिति ब्रुवन् ॥ १७ ॥
 यदि होतानि गोत्राणि माकण्डेय समुद्वहेत् ।
 माण्डूकस्य दुहितरमसगोत्राऽस्य सा यत ॥ १८ ॥
 तस्माद्वत्सादिक गोत्रमिति माधवदर्शनम् ।
 आपस्तम्बश्च^३ तानेव देवदृष्टानदशयत् ॥ १९ ॥

VII 2

जुषस्व नः समिधंमग्ने अद्य शोचां बृहद्यज्ञत धूममृष्वन् ।
 उप स्पृश दिव्य सानु स्तूपैः स रुग्निभिस्ततनः धूर्यस्य ॥ १ ॥

'जुषस्वा । वसिष्ठ' ॥ जुषस्व' । 'न' । समिधम् । अग्ने ! अद्य । प्रज्ज्वल' च । बृहत्तम्' । यष्ट

- १ ऽख्या हिता० A ऽख्याभिमत० R
 २ न तु R. ३ नेतानि A घेतानि R
 ४ ऽप्यं बुवा A
 ५ वं भ्रुते A पश्रुते R
 ६ काम्बो घोय० A काम्बोघोवय० M the
 reading of R is adopted here
 ७. रानि धि० M न ऽस्तंबं च A
 ८ वेव वृष्ट न० A. वेववु० R
 १० 'जुषस्व नः' इत्येकावशात् द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठ-
 स्मार्यं वैष्टुभम् । प्राप्रमन्वोक्तत्वाविदं तन्
 नपाव्रहितम् । समिधायाम् अग्निविशेषा- प्रत्युचं

- वेवता उचता । तथा चानुक्रम्यते—'जुषस्वे
 कावशाप्रम्'(KSA 34 2 p 24)इति ।
 पशाषिष्टाविवमाग्नीसुषत्तम् । सुषितञ्च—
 'जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठामाम्' (ĀSS
 3 2) । पत्नीर्त्तमाने एवाष्ट्यागस्य याख्या
 त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुशास्येयमिति पूव
 मुक्तम् Sy
 ११ वसिष्ठे A वसिष्ठ- is suggested for
 वसिष्ठ ।
 १२ सेवस्व Sy १३ प्रत्साकम् Sy
 १४ वीप्यस्व च Sy १५ अयत्सम् Sy

व्यम्^१ । धूमम्^२ । उद्गमयन्^३ । उपस्पृश च । दिवि भवम्^३ । समुच्छ्रितम्^४ । आदित्यतेज सङ्घातं^४ । सङ्गच्छस्व ।
सूर्यस्य । रश्मिभिरिति ।

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि ह्वया ॥ २ ॥

नराशंसस्य । नराशंसस्य^५ । महिमानम्^६ । एषां^७ यजमानानामर्थवियवम्^८ । उपस्तुम^९ । यष्टव्यस्य ।

१. यजनीय प्रशस्तम् Sy

२. प्रेरयन् Sy

३. भव A अन्तरिक्षभवम् Sy

४. तमुच्छ्रु० A

५. तप्तै रश्मिभिः Sy

६. तेजोभिः Sy

७. नरैः प्रशसनीयस्याग्निविशेषस्य Sy. नरा
अस्मिन्नाशसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजा-
पतिर्वा, नरैः प्रशस्यो भवतीति वा नराशंसस्य
प्रजापतेरग्नेर्वा Mah नराअस्मिन्नासीनाः शस-
न्तीति नराशंसो यज्ञः । प्रजापतिर्वा ऽग्निर्वा ।
नरैः प्रशस्यो भवतीति नराशंसः । तस्य U
नराशंस. . कस्मात् ? नरशब्दः
पूर्वपदम् । आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम् । शसते-
रुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः ? नरा. मनुष्या
अस्मिन्नासीना उपविष्टा शसन्तीति नराशंसः ।

योऽयमेषामभिमतफलदाता नराणा
नराशंसो यज्ञो द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः ।
तस्याधिष्ठाता तद्धृद्यनौ देवताविशेषे जग-
दुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् Dur नरो होतृप्रभृतयो-
ऽस्मिन् प्रकृत आसीनाः शसन्तीति यज्ञो

ऽन्यपदार्थः । अग्निर्वा ऋत्विग्यजमानैर्नरैः प्रश-
स्यत्वान्नाराशंसानि । नराशंसो यज्ञो
ऽग्निर्वा तस्य SKN. नराशंसो यज्ञ इति
कात्थक्य । नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्ति ।
अग्निरिति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति
N 8 7

८. महत्त्वम् Sy महाभाग्यम् Mah, U एतस्य
महिमान महाभाग्य विभूतिम् Dur माहा-
त्म्यम् SKN

९. तेषामेषा मध्ये Sy

१०. यजमानाम० A देवाना मध्ये वयम् Mah
देवगणाना मध्ये U ऋत्विजा देवाना वा
वक्ष्यमाणाना वा । षष्ठीश्रुतेः सम्बन्धिन
इति शेषः SKN

११. उमस्तु० A वयमुपस्तुमः Sy उपगम्य
स्तुमोऽभिकीर्तयामः Dur.

१२. युष्ट० A यजनीयस्य Sy यजतेरतच्प्रत्यय
Mah कथम्भूतस्य नराशंसस्य । यजतस्य
यष्टव्यस्य U यजनसम्पादयितु प्रयोक्तु-
रभिमतफलसम्पादयितुः Dur यजेरयमर्हर्षिं
अतप्रत्ययः । यजनार्हस्य SKN

यज्ञं । ये । सुप्रजः । शुचयः । कर्मणा धारयितारो यजमानास्तपाम् । उभयानि पाशुकानि सोमिकानि च । हवीषि । स्वदन्ति । दवतो नराशंस पूजयामास सदैव यज्ञायम् ।

१ यज्ञहविभिः स्तोत्रर्षाः Sy प्राहुतिभिः U कमभियुक्ता उपस्तुम । यदेवमतस्मिन्नुपस्तुत महिम्नि नराशंसे यज्ञ किमप्यस्त्वित्याशास्महे Dur सप्तम्यर्थे तृतीया । ज्योतिष्टोमाविपु यज्ञेषु । यत्पक्षे यज्ञाहस्य महाफलस्य जगतः स्थितिरतोर्ज्योतिष्टोमावे । यत्तरिति—'इत्यम्भूतलक्षणं' (Pa 2 3 21) तृतीया । अभ्यासापक्षं बहुवचनम् । पागाभ्यासरित्थम्भूतस्य SKN

२ ये देवाः Sy, Mah तस्य च महिमानमासाद्य ये दवा U उपस्तुते चास्मिन्वा यो SKN

३ सुप्रज्ञा is suggested for सुप्रज्ञा ॥ सुप्रज्ञा सुकर्माणो वा Sy शाभन ऋतुः कम ययां ते Mah सुकर्माणः U जगदनुग्रहप्रवृत्ता Dur ऋतरिति कर्मनाम । सुकर्माणः SKN

४ वीप्तिमस्त Sy शुद्धा निष्पायाः Mah निषिक्तपाप्मानोऽणिमाद्यैदवमयुक्ता U निर्णिक्ततरपापा Dur वीप्ता SKN

५ धियं युद्धिं कम वा वधतीति । अतुगायः Mah प्रज्ञायाः कमणो वा धारयितार U स्वाधि कारप्रयुक्तानां कर्मणामनुविधारयितार प्रज्ञानां यज्ञानां वा Dur कमण प्रज्ञाया वा तभारयितारः SKN

६ ऽमामस्तेः A एयमादिगुणयुक्ता देवास्ते Dur यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दाभ्याहारः । ते SKN

७ उभयानि सोमिकानि च हविःसंस्वादीनि Sy सोमम्, इतराणि च Mah सोमं चेताराणि च हवीषि तान्त्राणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीत्याधापिकानि प्रयानान्युभयानीति U यदि सोमिकं पशुस्ततः मोमं च इतराणि

पशुपुरोडाशधानाप्रभृतीनि । अथ पुषक सोमास्ततस्तान्त्राणि प्रयाज्याज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि, धावापिकानि च प्रधानहवीषि इत्येतवाशास्महे Dur हवीषि सोमिकानि पाशुकानि च । अथवा तान्त्राप्यङ्गहवीषि धावापिकानि च प्रधानहवीषीत्यर्थः SKN

८ पशुका० A

९ सोम्यानि M

१० हव्यानि Sy

११ स्वदयन्ति भक्षयन्ति Sy भक्षयन्ति Mah, U प्रास्वावयन्त्वेतानि हव्या हवीषि Dur लोड्ये पञ्चमः । प्रास्वावयन्त्वित्यथ SKN

१२ देवाः कर्माङ्गभूताः SKN

१३ अग्निरिति शाकपूणिमते-योऽप्यमेयामभिमतो प्रकारो नराणां प्रशस्यो नराशंसो अग्निस्तस्य ययमुपस्तोयाम उपस्तुमो महिमानं यजतस्य यत्सम्पादयितुयत्त कमभिर्दानैर्वा संयुक्ताः, तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसिज्जो हुतानि, ये सुफ्रतवो देवाश्शुषयो धियन्पास्ते, एता न्युभवानि हवीष्यास्वावयन्त्वित्येतवाशास्महे Dur नराशंसो यत् इति कात्यक्यः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणि । नरे प्रशस्यो भयति । तस्वीषा भवति नराशंसस्य महिमानमेयामुपस्तुमो यत्ति यस्य यज्ञं । ये सुकर्माणः शुषयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवीषि । सोमं चेताराणि चेत धा । तान्त्राणि धावापिकानि चेत धा N 87 SKN

III 127 This stanza = YV

29 27

ईलेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।
मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईलेन्यम्—

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नमसा वहिरग््नौ ।
आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः^१ । परिचरणमिच्छन्त^२ । अरण्यादाहरन्त^३ । अहिगतजानुकम् । प्रहरन्ति । हविषा सह^४ ।
वहि^५ । अग्नौ । अभिमुखं जुह्वाना । घृतपृष्ठम् । नानावर्णं वहि^६ । हे अध्वर्यव । अग्नि^७ । हविषा^८ ।
परिचरत^९ ।

स्वाध्यो^{१०} वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयु रथयुर्देवताता ।
पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

स्वाध्यः^{११} । सुकर्माणं^{१२} । देवानिच्छन्त^{१३} । व्यशिश्रयु^{१४} । यज्ञद्वाराणि विवृतानि कुर्वन्ति । सङ्ग्राम-
जिगमिषया रथमिच्छन्त^{१५}, जसि पूर्वरूपम्^{१६} । यज्ञे^{१७} । अथ विवृतेषु द्वारेषु पूर्वे प्राचीनेर्जुहूपहतावह्निम्^{१८} । वत्सम् ।

१- Neither the *pratīka* nor the com-
mentary is found in mss. Sy
explains the stanza in the follow-
ing manner:

हे अध्वर्यव । वो यूयमीलेन्यं स्तुत्यमसुर
बलवन्तं सुदक्षं सुप्रज्ञं रोदसी रोदस्योरन्तर्मध्ये
दूतं देवानां हविर्वहनाथं चरन्तं सत्यवाचं
मनुष्वन् मनुष्यवन् मनुना समिद्धं यथेदानीं
मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजा-
पतिना समिद्धमग्निमध्वराय यज्ञाय सदमित्
सदैव स महेम । सम्पूजयत मध्यमपुरुषस्य
व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ।

२ ०र्यवम् A

३ रणस्य उदाहरन्त A. पादैर्भरन्त. Sy

४ अहित A अभिगत० is suggested for
अहिगत०

५ ह is missing in A.

६ घृतससिक्तपृष्ठम् Sy

७ स्थूलविन्दुभिर्युक्तम् Sy

८ वही A. वहिः is suggested for बहिः

९ अग्निः M अग्निम् is suggested for
अग्नि ।

१० हविषा सह Sy

११ ०रत is suggested for ०रत । अग्निं
परिचरत Sy

१२ स्वकर्माण A स्वकर्माणः M

१३ देवकामा यजमानाः Sy

१४ प्यशीश्रुयु. A आश्रितवन्त. Sy

१५ यज्ञगृहद्वाराणि Sy

१६ रथयु रथकामाश्च । जसि पूर्वसवर्णो ह्रस्वश्च
Sy १७. पूर्वरूपं A

१८ देवतातौ यज्ञे Sy

१९ पूर्वप्राचीने. A The reading is doubt-
ful

२० ०तावह्निम् A ०पभृतावग्निम् is suggest-
ed for ०पहतावह्निम् ।

इव । मातरौ । जिह्वाया सिहानं भवतस्तमग्निम् । उपस्थितेषु सद्ग्रामेषु जिगमिषव । घृतं समञ्जन्ति ।
यथा । नद्यो जलेन क्षत्राप्यञ्जन्तीति ।

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्ता सुबुधैव घेनुः ।

बहिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रेयताम् ॥ ६ ॥

उत योषणे । अग्नि च । स्त्रियो । दिवि भवे । उपासानक्त । महत्त्वात् । अस्मान । आश्रयताम् ।
यथा सुबुधा । घनुराश्रयत्येषम् । बहिषि सीदन्त्यो । बहुभिराहूते । घनवत्यो । यज्ञाहे । अभ्युदयाश्रमिति ।

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वां जातवेदसा यज्ञध्वै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वर कतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा यज्ञेषु । मघाविनी । यज्ञेषु । मनुष्यकृतेषु । कर्मशीलो । मन्ये । वां । जातप्रसो । यजि-
ष्टव्यो तो युवान् । ऊर्ध्वम् । अस्माकम् । यज्ञेम । कृष्टम् । आह्वानेषु । तो युवा यजमानानाम् । देवेषु ।
मजय । घनानि ।

१ गावो Sy

२ अग्नि सिहाने Sy

३ यज्ञेषु Sy

४ घृतं A तद्वत् समञ्जन् अश्वर्यव आश्रयेन
समञ्जन्ति Sy

५ यथा नद्य क्षेत्राप्युक्तेन Sy

६ स्त्री A रन्त्यो M युवत्यो स्त्रीरूपे वा Sy

७ अहोरात्रे Sy

८ हत्वा आस्मा A महत्यो Sy

९ कामयुक्त Sy

१० राश्र is written twice in A

११ नीब० A घेनुरिष Sy

१२ बहुभिः स्तुते Sy

१३ ऽवत्येन A

१४ यज्ञाहे A

१५ कल्याणाय S₁

१६ ऽविनी A हे वभ्या होतारी ! मेघाविनी ।

Sy

१७ मनुष्यः क्रियमाणेषु Sy

१८ ऽशीमेन A कर्मणां कर्तारो Sy

१९ स्तोमि Sy

२० वाम् is suggested for वा ॥ युवान्
Sy

२१ ऽप्रसो is suggested for ऽप्रसो ॥
जातघनी Sy

२२ यमुष्टव्यो A यष्टव्यो is suggested for
यजिष्टव्यो ॥ यष्टुम् Sv

२३ युवात् A

२४ ऊर्ध्वम् is missing in M देवाभिमुक्तम् Sy

२५ अध्वरमकुटिल यज्ञम् Sy

२६ हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु Sy

२७. देवेषु विद्यमानानि Sy

२८ ऽजय A सम्भजय । तान्यस्मभ्यं सम्प्रयच्छय
इत्यर्थः S₁

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सन्दन्तु ॥ ८ ॥

[आ भारती] उत्तराश्चतस्रो व्याख्याता ।

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टृविं रराणः स्यस्व ।
यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

[तन्न ।]—

वनस्पतेऽव सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।
सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेदं ॥ १० ॥

[वनस्पते ।]

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ्मिन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।
बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

[आ याहि ।]—

१. The *pratika* is supplied by the Editor. These stanzas have already been explained in the 3rd mandala, see III 4 8-II एतदाद्यूक्तुष्टय द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (RV III 4 8-II) यद्यपि व्याख्यात तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी भारतीभिः सजोषा. सहितेळा मनुष्यैभिरमनुष्यलोक-भवेदेवैः सार्धमग्निरागच्छतु । सरस्वती सारस्वतेभिः. सारस्वतैर्मध्यमस्थानैदेवैः. सार्धमर्वाङ्मिन्द्रेण तुरेभिः. आगत्य तिस्रो देवीर्देव्यः । प्रथमार्थे द्वितीया । बर्हिरिदमा सन्दन्तु Sy
२. The *pratika* is supplied by the Editor. देव ! द्योतमान ! हे त्वष्ट ! रराणो रममाणस्त्व नोऽस्माकं तुरीप त्वरित-माप्नुवत् पोषयित्नु पोषकर तद्रेतो वि स्यस्व ।

- विशेषेणावसान प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । यतो रेतसः कर्मण्य कर्मसु साधुः सुदक्षः सुबलो युक्तग्रावा सोमसुत् देवकामो वीरः पुत्रो जायते Sy
३. The *pratika* is supplied by the Editor. हे वनस्पते ! देवानुपाव सृज । अथ परोक्षस्तुति । अग्निर्वनस्पतिः. शमिता शमित्वरूप सन् हविः सूदयाति प्रेरयतु । सेत्स एव वनस्पतिर्होता देवानामाह्वाता सत्यतरो ऽपि सन् यजाति यजतु । देवानां जनिमानि जननानि यथा स्वयं वेद तथा Sy
४. The *pratika* is supplied by the Editor. हे अग्ने ! समिधान ! अर्वाङ्मिन्द्रेण तुरेभिस्त्वरितैर्देवैश्च सरथ समानरथ यथा भवति तथा आ याहि । आगच्छ । नोऽस्माकं बर्हिरध्यास्तामदितिश्च सुपत्रा कल्याणपुत्रा । स्वाहा देवाश्च सर्वेऽमृताः सन्तो मादयन्तामिति Sy

व्यस्थात्^१ । अनन्तरमेव^२ । अस्य^३ । शोचि^४ । वात^५ । अनुवाति^६ । अथ^७ प्रत्यक्षोदन्तरम्^८ । तव^९ । मार्ग^{१०} । कृष्ण^{११}
भवति^{१२} ।

उद्यस्य^{१३} ते नवजातस्य^{१४} वृष्णोऽग्रे^{१५} चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा^{१६} धामरुषो^{१७} धूम एति^{१८} सं दूतो^{१९} अग्र^{२०} ईयसे^{२१} हि देवान् ॥ ३ ॥

उद्यस्य । उच्चरन्ति । यस्य । ते । नवजननस्य । वर्षितु । अग्ने । जरारहिता । दीप्यम
रश्मय^{१६} । तस्य तदानी दिवम् । प्रति^{१७} । आह—आरोचमान । धूम । एति । त्व हि । देवाना दूत सन् । दि
स्थितान् । समीयसे^{२०} सङ्गच्छसे^{२१} देवैरिति ।

१. यस्वा A यः स्वा M सततेषु वृक्षेषु वित्तिष्ठते
Sy प्रोथदश्वो न यवसे । ऽविष्यन्धदा महः
संवरणाद् व्यस्थात् । आदस्य वातो ऽनुवाति
शोचिरथ स्म ते व्रजन कृष्णमस्तीति यदा वा
ऽएतस्य वातो ऽनुवाति शोचिरथैतस्य व्रजन कृष्ण
भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रिष्टुभो हि वायुराग्ने
ध्याग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ
यद्वात इत्याह वातो हि वायुः ।

वित्तिष्ठते प्रकाशो भवति Mah व्यत्तिष्ठते
प्रकाशीभवति U

२. पन्नं तर० A पन्नतर० M तदा Sy अस्या-
नन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरम् Mah अथा-
नन्तरमेव U

३. अग्नेः Sy Mah U

४. अचिः Sy शोचयति ज्वलयति शोचिः, अग्नेः
सन्दीपनः । शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठितम् ।
यद्वाऽस्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति
Mah शोचिः सन्दीपनः U

५. वायुः Mah

६. अनुपादि A अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति । वायव-
ग्न्योः सख्यादिति भावः Mah

७. अध M. अधेति निपातोऽथार्थः । अथ वाते-
नाग्नौ ज्वलिते सति स्मेति निपातः पादपूरणः
Mah अध अथ समानार्थो छन्दसि । स्म-
निपातोऽनर्थकः U.

८. ०त्यक्षोऽनन्त० Or ०त्यक्षः—अनन्त०
is suggested for ०त्यक्षोदन्त० ।

९. हे अग्ने ! तव Sy. त एतस्याग्ने । श्रु-
त इति पदमेतस्येति व्याख्यात परोक्षत्वान्
न्त्रस्य । 'अथैतस्य व्रजन कृष्ण भवति (8
3 12) इति श्रुतेः Mah ते, अथैतस्येत्यर्थ
नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य
श्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति U

१०. मार्गम् A वर्त्म Sy व्रजत्यत्रेति व्रजन गम-
स्थानम् Mah व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजन
U

११. कृष्णम् Sy. कृष्णमस्ति श्याम भवति
'कृष्णवर्त्मा हुताशन.' इत्युक्तेः Mah 'कृ-
भवति U

१२. VM ignores स्म । स्मेति पूरण. S
This stanza=YV 15 62

१३. उद्गच्छन्ति Sy

१४. नवप्रादुर्भावस्य Sy

१५. वर्षीतु. A

१६. ज्वाला Sy

१७. प्रति seems to be the explanatic
of अच्छा ।

१८. अत आह—Is suggested for आह ।

१९. अभ्येति गच्छति Sy

२०. सम्प्राप्तोषि Sy

२१. VM explains अग्ने once only

वि यस्य ते पृथिव्या पाजो अथैत्तुपु यदभा समष्टुक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यव न दस्म जुहा विवेचि ॥ ४ ॥

वि यस्य । विविध श्रयन्ति । यस्य । त दापहृतस्य । पृथिव्याम् । तेजः । क्षिप्रम् । यवा । अन्नानि
काष्ठमक्षणानि । दन्त पाज । सपक्ते । तदानी सेनेव । उद्युक्ता । ज्वाला । त । एति प्रबन्धनीति च ।
तदानी यथा । यव पशुरेवम् । दशयन्ति यस्व । ज्वालयाऽस्यम् । व्याप्नोपीति ।

तमिद्दोषा तमुपसि यविष्ठमभिमत्य न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनी दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णाः ॥ ५ ॥

तमिद्दोषा । तम् । एव । रात्रौ । तम् । असि । यविष्ठम् । अग्निम् । अश्वम् । इव घासै ।
परिचरन्ति । मनुष्या । तीक्ष्णीकूर्बन्त । अतिथिम् । अस्यातिथे । स्थान आहवनीये तवानीम् । आहु-
तस्य । वयित । शोचि । दीप्यते ।

१ विदवस्य A

२ श्रयति is suggested for श्रयन्ति ।

विश्रयति Sy

३ वस्य A हे अग्ने । यस्य वाक्वपस्य Sy

४ उपहृतस्य M वाक्वमृतस्य is suggested
for दापहृतस्य

५ भूम्याम् Sy

६ प्र is written twice in A

७ वाज A ज्वालाभिरित्यर्थ Sy

८ संपुक्ते A सपुक्ते is suggested for
सपुक्ते । समपुक्ते वृद्धते जायति Sy

९ उद्युक्ता A

१० एवेति A गच्छति Sy

११ ंनीति च M प्रबन्धनाति is suggested
for प्रबन्धनीतिम् ।

१२ missing in M

१३ वयम् A

१४ वशयति यस्वञ् M वसनीयान्ते ! यस्वम्

is suggested for वर्षयन्ति यस्व ।

१५ ंसघार० A

१६ व्यप्नो० A काष्ठादीनि भक्षयति व्याप्नोषि
वा Sy १७ तमिवेषा A

१८ बोधायाम् Sy

१९ अग्नि A उपसि is suggested for
असि ॥ वासरेडपि Sy

२० युषतमम् Sy

२१ अश्व M सततगमनयुक्तं बोधारमश्वमिव Sy

२२ वास A

२३ परच० A

२४ दीपयन्त Sy

२५ तिथिम् M अतिथिवत्पूर्यम् Sy

२६ अस्य तिथे A

२७ आहवनीयायतने विष्ये वा Sy

२८ वयितु is suggested for वयित ॥

कामानां वयितु Sy

२९ शोचि A ज्वाला Sy

सुसदृक्ते स्वनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुसदृक्^१ । शोभनसन्दर्शनम्^२ । ते । शोभनज्वालानीक^३ । अङ्गम्^४ । यदा । आदित्य^५ । इव । मनु-
ष्याणामन्तिके । विरोचसे दावभूत । तदा द्युलोकात्^६ । इव । अशानि । एति^७ । ते । शोषक ज्योति^८ । स
त्व चित्ररूप^९ । सूर्य^{१०} । इव सर्वत । प्रदर्शयसि । दीप्तिरिति^{११} ।

यथा वः स्वाहाग्नये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा^{१२} । यथा^{१३} । तुभ्यम्^{१४} । अग्ने यवम्^{१५} । स्वाहाकारम्^{१६} । पितरो^{१७} । मिदाशेम^{१८} । इळेति गोनाम, पश्वा-
हृतिभि^{१९} तथा घृतवद्भि^{२०} । च । पुरोडाश^{२१} तथाऽस्मान् । अग्ने । तैस्त्वदीयै^{२२} । तेजोभि । बहुभि^{२३} । नितराम् ।
रक्ष । शतेन^{२४} । पुरैरिव^{२५} । अयसा निर्मितैरित्यौपमिकमिति^{२६} ।

या वा ते सन्ति दाशुषे अघृष्टा गिरो वा याभिर्नवतीरुष्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि स्मत्सुरीर्ज्जरितृज्जातवेदः ॥ ८ ॥

या वा । या । वा । ते । भवन्ति । यजमानरक्षणार्थम्^{२७} । रक्षोभिरनभिभूता दीप्तय^{२८} । गिर^{२९} ।

१. सुसदृकः A
२. Omitted in M -सुसन्दर्शन भवति Sy
३. लानिक A हे सुतेजस्क ! अग्ने ! त्वम् Sy
४. रूपमङ्ग वा Sy
५. सूर्यः सुवर्णं वा Sy
६. विशेषेण दीप्यसे Sy
७. अन्तरिक्षात् Sy
८. निर्गच्छति Sy
९. शोषत जोति. A
१०. दर्शनीय. Sy
११. दीप्तिरिति A VM explains भानुम्
obj. sing by दीप्तीः obj plu स्वां
दीप्तिम् Sy
१२. The *pratīka* is supplied by the
Editor
१३. येया A
१४. अग्नये वयम् is suggested for अग्ने

- य वम् । अग्नयेऽग्नस्य नेत्रे Sy
१५. स्वाहुत हविः Sy
१६. परितः is suggested for पितरोर् ।
१७. मिदाशेन A दाशेम is suggested for
मिदाशेम ॥ परिचरेम Sy
१८. गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः Sy
१९. पश्चाहु० A २०. घृतसहितैः Sy
२१. पुरोडाशादिभि. Sy
२२. तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः Sy
२३. अपरिमितैः Sy
२४. अपरिमिताभिः Sy
२५. पुरैरिव A नगरीभिरेव Sy
२६. हिरण्ययीभिः Sy. रक्मम्, अयः, इति हिरण्य-
नामनी Ngh 1 2
२७. दाशुषः Sy
२८. ज्वालाः रक्षोभिरप्रघुषि ? (घषि)ता. Sy
२९. गिरय A

च मन्त्रात्मिका यास्त भवन्ति । यामिं । प्रजावर्ता प्रजा । रक्षसि । तामिं । प्रस्मानप्यग्ने । नि पाहि ।
सहस्र सूतो । प्रस्मच्छब्द कल्याणवचन शाभनम् । मपाविन । स्तोति । जातवद ।

निर्यत्पुतेव स्वर्धितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा^३ रोचमान ।

आ यो मात्रोकृशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ६ ॥

निर्यत् । निगच्छति । यवा । पूता धितायां निधित्तीकृता, स्वर्धिति, इय । दीप्तस्तदा । स्वया ।
कल्पनयो । तया नन्वा । वाप्यमाना भवति । य । प्ररष्या । आ जनिष्ट । कमनीश्वो । देवयागाय ।
सुप्रज्ञ । धावक ।

एता नो अग्ने सौभंगा दिदीक्षपि क्रतु^१ सुचेतस वतेम ।

विश्वा स्तोत्रभ्यो गृण्ते च सन्तु यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । एतानि । प्रस्माकम् । अग्न ! सौभगानि । प्रज्वल्य । अपि च । कर्म । सुशाभनन जानन
प्रणीतम् । पतेम, वनतेष्वर्णान्तरावति । विश्वानि धनानि । स्तातुम्य । गृणत । मह्यञ्च । सन्तु । यय
मिति सानुचराभिप्रायमिति ।

- १ गीभिः Sy २ ० जा पति प्र० A
०वती प्र० is suggested for ०वती
प्र० ॥ पुत्रवती प्रजा Sy ३ रक्षे Sy
४ उमपीभिः Sy ५ ०नभ्यान A
६ निवाहि A नितरां रक्ष Sy
७ हे बलस्य पुत्र । Sy
८ स्मच्छब्द is suggested for प्रस्मच्छब्द ।
९ शोभनाम् is suggested for शोभनम् ।
स्मरिति प्रशस्तवचन । प्रशस्तान् Sy
१० हविषा प्रेरकान् Sy
११ स्तोत्र A स्तोत्रान् is suggested for
स्तोति ।
१२ काष्ठाग्निगच्छति Sy
१३ शीला० A १४ ०स्तथा M
१५ स्वकीयया Sy १६ कृपया वीर्याया Sy
१७ ततया तन्वा is suggested for तया नन्वा ।
१८ प्राजापयत स देवयज्याय भवतीति Sy
१९ कमनीश्वोयो M कमनीयश्च is suggest-

ed for कमनीश्वो ।

- २० देवायागायगा A देवया० is suggested
for देवाया० M २१ सुभ्रु सुकर्मा Sy
२२ एतानि परिवृश्यमानानि Sy
२३ सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि Sv
२४ वीर्य बेहि वा Sy
२५ कर्म, यत्नानां कर्तारं वा Sy
२६ शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा Sy
२७ वतेम is suggested for पतेमे ॥
सम्भज्रेमहि । धनते सम्भजनार्थस्य वर्णान्तरागमे
सति रूपम् Sy
२८ ०वतिन is suggested for ०वति ।
२९ धाना० A ३० उद्गातुम्य Sy
३१ शंसते च Sv
३२ The fourth *pada* has already been
explained See RV VII 1 20
त्वत्परिचारादथ सर्वे यूयं वोऽस्मान् स्वस्तिभिः
क्षेमे सदा सत्यवा पात रक्षत Sy

VII 4

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्रये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विन्नाना जिगाति ॥ १ ॥

१ प्र वः । प्रभरध्वम् । यूयम् । ज्वलते । दीप्यमानाय । हव्यम् । स्तुतिम् । च । अग्रयै । निर्म-
लम् । य । दैव्यानि । मानुषाणि च । जातानि भूतानि देवान् मनुष्याश्च । अन्तः । गच्छति । ज्ञानेन,
मनुष्येभ्यो देवान्प्रति गच्छति देवेभ्यो मनुष्याणिति ।

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्टो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदन्भूरिं चिदन्ना समिदन्ति सद्यः ॥ २ ॥

१५ स गृत्सः । स । मेधावी । अग्निः । सर्वदा युवा । एव । शास्त्वशान्तः । यतः प्रभृतिः । युवतमः ।
२३ अरणे । अजनिष्टः । सयुवते । यो भस्मीकुर्वन् मिश्रयति । वनानि । शुचिदन्तः स । वहूनि । अपि ।
२९ अन्नानि । सह । एव । अत्तिः । सद्यः एकस्मिन् क्षणे ।

१. 'प्र व. शुक्राय' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त वसिष्ठ-
स्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् 'प्रव' (KSA 34 4
p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनश-
स्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्त सूक्तवि-
नियोगः । एकादशिति आग्नेये पशौ 'प्र व.
शुक्राय' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—
'प्र व. शुक्राय भानवे भरध्व यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्भिः' (ĀSS 3 7) इति Sy

२ प्रहर० A

३. हे हविषा वोढार । वो यूयम् Sy

४. शुभ्राय Sy

५. दीप्ताय Sy

६. अग्रये A

७. सुशुद्धम् Sy

८. अग्निः Sy

९. Omitted in A

१०. अन्तरा Sy

११. गच्छन्ति A

१२. प्रज्ञानेन मार्गेण वा Sy

१३. देवान्मनुष्याश्चान्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः
Sy.

१४. VM ignores विश्वानि ।

१५. स ग्रसम् A

१६. ०धापी A Ngh 3 15 and गृत्स
इति मेधाविनाम N 9 5

१७. अग्निः A

१८. तारको भवति Sy

१९. एषा A According to Sy एव goes
with सः ।

२०. शास्त्वशात A अस्त्व० is suggested for
शास्त्व० ।

२१. तदा यतो यदा Sy

२२. युवतमः सन् Sy

२३. अरण्या Sy

२४. आत्मना संयोजयति Sy

२५. अग्निः Sy

२६. कुर्वन्भिश्च० A

२७. ०चिरन्तः M दीप्तवन्तः Sy

२८. भूरीणि Sy

२९. स्वकीयान्यन्नानि Sy

३०. सम्यक् Sy

३१. अत्तिः A भक्षयति Sy

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मतीसः ज्येत जगृभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोचं दुरोकमभिरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । देवस्य । संसदन सति वयम् । मनीके मुख स्याम् । यम् । मनुष्या कार्यायम् । स्वतवर्णम् । गृह्णन्ति । यं । पुरुषेस्तूप्यमाणम् । हविषो मुष्टिम् । भूमिमुख सवते । सोऽनुनि । मन प्यायम् । दुःखम् । दीप्यत ऽस्यन्त प्रज्वलितो भवति । -

अथ कृषिरकविषु प्रचेता मतेष्वभिरमृतो नि शायि ।

स मा नो अत्र जुहुः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अथ कवि । अथम् । कान्तप्रज्ञे । प्रकृष्टज्ञाने । अप्रकृष्टज्ञानम् । निहित । तथा मरणधर्मिषु । मरणधर्मा । निषायि । प्रत्यक्ष शिष्टे—स त्वम् । मा । अस्यान् । अस्मिन् स्तात्र क्रियमाण । हिंसी । बलवत् । सदा त्वयि वयम् । सुमनसं । स्यामेति ।

१ अन्ने Sy	१५ कवि A
२ स्थाने Sy	१६ प्रज्ञा A कान्तबुक् Sy
३ मुखे Sy	१७ प्रकाशक Sy
४ मुख स्या M	१८ अकान्तबुधु Sy
५ य A M अग्निम्	१९ मरणधर्मकेषु Sy
६ ज्येतं शुभम् Sy	२० मरणधर्मरहित Sy
७ परिगृह्णन्ति Sy	२१ निषायि A निषायि is suggested for निषायि ॥
८ यश्याग्नि Sy	२२ अथ प्रत्यक्षस्तुति Sy
९ ०स्तुभ्यमाण A पुरुषवरप्यमाणम् is suggested for पुरुषेस्तूप्यमाणम् । पुरुष क्रियमाणम् Sy	२३ अस्यान् A
१० It seems to be the explanation of गुभम् ॥ गृभीतम् Sy	२४ अस्मिन्लोके Sy
११ अत्र वधिः सेवार्थं वर्तते । निषेवत इत्यर्थं Sy	२५ बलवन् ! is suggested for बलवत् ॥ बलवन् ! अन्ने ! Sy
१२ सोऽग्नि is suggested for सोऽनुनि ॥	२६ यस्मिन् त्वयि Sy
१३ द्रुष्टय प्रायव इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3	२७ ०नस्य A
१४ सपत्नैर्बुसेर्षं यथा भवति तथा Sy	सुमतय Sy
	२८ सासेति A
	२९ VM ignores अग्नि ।

आ यो योनिं देवकृतं ससाद् क्रत्वा ह्यग्निर्मृताँ अतारित् ।
तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं विभर्ति ॥ ५ ॥

आ यः । आसीदति । यं । स्थानमोषध्यादिकम् । देवैरेतस्य वासाय कल्पितम् । प्रज्ञानेन । हि ।
अग्नि । देवान् दुरितेभ्य । उत्तरयतीति मद्यपाना (?) । तम् । ओषध्यं । वृक्षा । गर्भम् । भूमि ।
च । विश्वस्य धर्तारम् । धारयन्ति ।

ईशे ह्यग्निर्मृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं संहसावन्नवीरा माप्सवः परि पदाम् मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । ईशे । हि । अग्नि । अन्नम् । बहु दातुम् । ईशे । धनम् । शोभनवीर्यम् । दातुम् । अथ
प्रत्यक्ष — तादृश त्वाम् । वयम् । बलवन् । मा । अपुत्रा । परिनिपीदाम् । मा च । अप्सव सोमस्य पातार ।
मा च । अपरिचारक परिष्यदुव ।

१. अध्यास्ते Sy

२. अग्निः Sy

३. षध्वादि० A

४. प्रज्ञया Sy

५. किमर्थं देवा. स्थान कल्पयन्त्यग्नेरित्यत आह—
हि यस्मात्कारणात् Sy

६. मद्यपानाः seems unnecessary

७. ओषधयः Sy.

८. गर्भम् A

गर्भं सन्तम् Sy

९. विश्वस्य धारकम् Sy.

१०. श्रुतमेव विभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सदोषधीभिर्वनिभिश्च सम्ब-
ध्यते Sy

११. VM explains च once only

१२ ई is missing in A ईष्टे Sy

१३ अग्निः A It seems to be the
explanation of अमृतस्य ॥ उदक

द्वितीयार्थे षष्ठी Sy -

१४ बहुः A अधिकम् Sy.

१५. षदृश त्वा A

०शं त्वा M

१६. वसिष्ठा. Sy

१७. पुत्रादिरहिताः सन्तः Sy

१८. पर्युपविशाम Sy

१९. रूपरहिताश्च सन्तः Sy -

'अप्स इति रूपनाम' Ngh 37, N
5 13

२०. ०स्यावाता० A ०स्यापाता is suggested
for ०स्य पाता० It seems to be the
explanation of अप्सवः ॥

२१. चारकाः is suggested for ०चारकः ।
परिचरणहीनाश्च Sy

२२. अपरिष्युद्य. A The leading is
doubtful परिषदाम or हि अदुवः is
suggested for परिष्यदुवः ।

परिषद्युः क्षरणास्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पथो वि दुःचः ॥ ७ ॥

परिषद्युः । परिहृत्य परिहृत्य गन्तव्यं नोपसतव्यम् । अरणस्य । धनम्, अरणाऽन्यो भवति न
गन्तव्य इत्यपि शार्तेररणाऽन्यता गच्छतीति यदि तस्य धनमुपसीदति तस्मिन्नागते दातव्यं तद्वद्वि ततश्च तद
नित्यं भवति । ततो अयं नित्यस्य । एव । धनस्य । पतयः । स्यामेति पुत्रानभिप्रत्य वदति । तथा चाहु-
न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति' इति । शब्द इत्यपत्यनाम शिष्यते मृतस्येति । न । अन्यजातं मनुष्यस्यापत्यम् ।

१ ०षद्या A वसिष्ठान्निसंवादे वसिष्ठेन हत
पुत्रेणाग्निरभ्यधितः पुत्रं मे वेहीति । तेन
किंसातो प्रत्युक्त—कीटककृत्रिमवत्कावीनां
पुत्राणामन्यतमं कुवञ्च पुत्रमिति । स एवमुक्त
एवाभ्यामुग्न्यामन्यजान् पुत्रान् मित्वन्नोरत्तं पुत्रं
यथाचे Dur वसिष्ठस्यार्थम् । पुरा वसिष्ठो
हतपुत्रं पुत्रं माचमानं कृतकावीनामन्यतमं पुत्रं
कृत्वित्पानिनोक्तस्य प्रस्थाह SKN

२ परिषद्युः पर्याप्तं भवति यदा परिहृत्यं
भवति Sy परिहृत्योयं परित्याज्यमित्यथ
Dur परिषद्युः सवतः सावनीयं नापत्यत्वेनाङ्गी-
कृतव्यम् । परिहृत्यमित्यर्थवधनं न शब्द
निर्वचनम् । न च परेर्वर्जनार्थता, कनप्रवच
नीयत्वप्रसङ्गात् । उपसर्गसंज्ञानिमित्तस्य च
वत्त्वस्य दर्शनात् । तस्मात्सावनीयं एव त्वि-
SKN

३ ०भास्य M अरणस्य Sy किं पुनस्तत् ?
अरणस्यप्रगतार्थस्य, अरणतोवकसम्बन्धस्य पर-
कुलजातस्य । 'रेक्ण इति धननाम' तद्वि
'रिच्यते' अतिरिच्यते, इतो लोकादम् लोकं
प्रयतो द्विमाणास्येस्य Dur किं तत् ?
उच्यते अरण इत्यसम्बन्ध उच्यते । स
ह्युपार्णो भवति । अरणत आत्प्रावित्यर्थः । 'पुत्रो
हि अरणमस्मिन् सन्नयेति' (AB 33 I)
इति श्रुतेः । पितुर्यवृषं तस्य प्रतिगृहीता जाय
मान एव नापगतः (कीतकाविरित्यर्थः) अणा
वसम्बन्धस्त्वपगतः । अतो अभावपाणत्वावर
पस्तस्य रिच्यतेऽवतिष्ठते प्रयतो द्वि
माणास्य पुत्रधनं न तेनैव सह द्विपत्त इत्यथ-
SKN

४ रेक्णो यवपत्यास्यं धनं तत्परिहृत्यं न पुत्रत्वेन

परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन
कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येष्वतिष्ठते, परकीयत्वात्
Dur रेक्णो धनमपत्यास्यम् SKN

५ वाचतेर० A

६ तश्च A

७ अतो नित्यस्यापुनर्भयस्य यदा अोर
सस्य Sy यत एवमतो भूमो नित्यस्य
पित्र्यस्येव धनस्य' यथा हि यदेव पित्र्यं धनं
पुत्रत्वे भवति तस्यैव ह्युपर्यगोषं स्वामित्व
भवति । एवं यदेव स्वयं जातमपत्यं भवति
तदेव मुख्यं भवति नेतरत् क्षेत्रं वा कीटकं
वा । यत एवमतो भूमो यदेव नित्यमात्मीय
मगोषं स्वयमुत्पादितं पुत्रास्यम् Dur
तस्मात्प्रित्यस्य SKN

८ It seems to be the explanation of
हि ॥ हिशब्दो यस्मात्पर्यं SKN

९ पुत्रास्यस्य धनस्य Sy रा धनम् । तस्यैव
Dur धनस्योरसपुत्रास्यस्य SKN

१० पात्रयितारः Dur स्वामिनः SKN

११ स्याम । मा परकीयस्येत्पभिप्रायः Dur
भवेनेत्याशासमूहे SKN

१२ अग्रे जा० A

१३ N 3 2 अपत्यम् Sy कस्मात्पुनरेवं भूमौ ?
इतो यस्मात् नास्त्यपत्यम् 'शेष इत्य-
पत्यनाम' तद्वि शिष्यते, इहव शोकेऽवतिष्ठते
पितुरम् लोकं प्रयतो गच्छत इत्यर्थः Dur
कस्मात् ? यस्मान्न शेषो नापत्यम् SKN

१४ मृतमिति M

१५ न भवति Sy

१६ अनोरसम् Sy

अन्येन जातम् Dur

भवति । ततश्चाचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति । मा । अस्मात् पथ । विदूष्यं श्रीरसमेव पुत्रमस्मभ्य
देहीति । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय—

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्त्वा उ ।

अर्धा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यंभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥

न हीति । न विग्रहितव्य । अरणो गन्ता जनकगृह प्रति । सुखतमोऽपि । अन्यस्योदराज्जात ।

१. य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति नेतरस्ये-
त्यभिप्रायः Dur.

२. विदुषः Sy य एव ह्यचेतयमानो भवति, अवि-
द्वान् प्रमादी तस्यैवाचेतयमानस्य प्रमत्तस्या-
श्रुतवतो धर्मान् Dur अविदुष परिचर्यादि-
नाऽऽराधितस्य SKN

३. परितोषमात्रं भवति ममेदमपत्यमिति नापत्य-
कार्येऽवतिष्ठते Du1 अस्तीत्येतदनुषक्तव्यम्
इह लोके प्रीत्यादिमात्र फल भवति न
पुत्र इत्यर्थः SKN

४ यत एवमतो ब्रूम. माऽस्मानेतस्मात् Dur
एतज्जात्वा नोऽस्माकमेतान् SKN

५. मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान्मार्गान् Sy पितृ-
पितामहप्रपितामहानुसन्ततात् पथो मार्गात्
Dur

पितृपितामहादिलक्षणान् पथः SKN

६. 'दुष वैकृत्ये' इति धातुः Sy येन केनचित्प्रत्या-
ख्यानद्वारेण विदूषस्त्व देहि नः पुत्रमौरस-
मित्यभिप्राय Dur सन्तानविच्छेदेन मा
विदूषः । सन्तानाविच्छेदार्थमौरसं पुत्रं देही-
त्यर्थः SKN

७. VM ignores अग्ने ।

एवमेतस्यामृचि 'न शेषो' अग्ने अन्यजातमस्ति'
(R. V. VII 4 7) इत्यनेन विशेषलिङ्गो-
पपन्नमेतद् भवति । जनयितुरेव प्रजा भवति न
क्षेत्रिणो नापि क्रेतुरन्यस्य वा कस्यचिदिति ।
एवं चैष शब्दार्थ उपपद्यते, यस्मादेवापेत्य ततं
भवति तस्यैवापत्यमिति Dur अपत्यनामा-
न्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्य कस्मात् ?
अपतितं भवति । नानेन पततीति वा । तद्यथा

जनयितु. प्रजा । एवमर्थीये ऋचा उदाहरि-
ष्याम । परिहर्तव्य हि नोपसर्तव्यम् ।
अरणस्य रेवण. । अरणोऽपारणो भवति । रेवण
इति धननाम । रिच्यते प्रयत. । 'नित्यस्य
रायः पतय. स्याम' पितृस्येव धनस्य । 'न
शेषो' अग्ने अन्यजातमस्ति' । शेष इत्यपत्य-
नाम । शिष्यते प्रयत । अचेतयमानस्य तत्
प्रमत्तस्य भवति । मा न. पथो विदूष इति ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय N 3 2 ,
SKN 2 1 2 1

८. पूर्वस्यामृच्युक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते Sy

९ ग्रहितव्यो M The reading is doubt-
ful न ग्रहीतव्य is suggested पुत्रत्वेन
ग्रहणाय Sy नाङ्गीकर्तव्यः पुत्रो ममायमित्यने-
नाभिप्रायेण Dur

ग्रहेराय. कृत्यार्थे व्यत्ययेन कृत् । न हि
ग्रहीतव्य इत्यर्थः SKN

१०. ०रणा A रममाणः Sy

क. पुनरसौ नाङ्गीकर्तव्य. ? अरणोऽपारणः,
अपगतोदकसम्बन्धोऽन्यकुलजः Dur
असम्बन्धः SKN

११. ०क ग्रहं A

१२ सुखतमः सन् Sy यद्यपि सुशेव एव स्यात्
सुखतमः परिचरितो हितैषी Dur परिचर्या-
दिना सुसुखोऽपि SKN

१३ तथापि, अन्योदर्योऽन्येनोदीरिताद्रेतसो जात ।
अन्यजायोदरसम्भूतो वा । यो हि स्वस्या जायाया
सम्भवति स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति Dur
'ऋ गतौ' उद्गम्यमानत्वादुदरसामीप्याद्वा रेतो-
ऽत्रोदरमुच्यते । अन्यरेतसो जातः SKN

मनसा । अयि । न । मन्तव्यो ममायमिति । अयं । अयि । गृहं जनकस्य । स । पुन । एव । गच्छति
यद्यप्यय गृह्णाति यदिव मन्यते तस्मात् । ऐतु । न । पात्री वेजनवानोरस । अभिपहमाणं सम्पन्नात् । नव
जातं स एव पुत्र इति, यास्कस्त्वाह-भरणोऽर्णो भवतीति ।

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावभवद्यात् ।

स त्वा घ्वस्मान्वदुभ्येतु पाथः स रयिः स्पृहुयाद्यः सहस्री ॥ ६ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! हनु । अस्मान् । नि पाहि । त्वम् । एवास्मात् । वलधन् । अथदधा-

१ मन्तव्यो भवति Sy 'अद्वो ह वा एव आत्मनो
यज्जायेति विश्वायते' तस्माद्योज्यभायोदर-
सम्भूतः स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति,
किं पुन पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति Dur
ममायं पुत्र इति शेष SKN

२ किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति ?
अथशब्दोऽयशब्दस्यार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थः ।
यस्मात् Dur यतो यदस्य SKN

३ ग्रहं A सस्थानम् Sy श्लोकः स्वं निवासस्थानं
स्वं वसन् Dur श्लोकः स्थानं स्वगोत्रास्थम् ।

'श्लोक इति निवासनाम' उच्यतेरिति
पाठान्तरम् । आह च 'श्लोकः उच्यते' (Pa

7 : 64) इति । तवेतदग्नेरभिधामसधिष्ठात्र
भिप्रायम् । अथवा कर्माङ्गत्वेन सगुणत्वार्थे मन्त्रे

प्रावचनभिधानं कर्मात्मन एव सधिष्यति । सव-
धाज्यवरे मन्त्रे अनधितुरपस्थमित्येतत् सूच्यते ।

एतावता चात्र प्रयोजनम् । एवञ्च सति अयेत्य
ततः नानेन पततीत्युचयथापि निर्वचनमौरसा

भिप्रायम् । SKN ४ अन्योदर्यः Sy

५ अनुनापि कालेन Dur तदेव पुनः पिण्डवान
सन्तानोत्पादनादिना SKN

६ प्राप्नोति Sy स एति सव्यस्य एव भवति ।
तस्मादपुत्र एवाती Dur

७ भागच्छतु Sy यत एवमतो ब्रवीमि
भागच्छतु Dur आकारं एतिमा परेण
सम्बध्यते । त्वत्प्रसादावेतु—भागच्छतु
SKN ८ अतश्च नोऽस्मत् SKN

८ वाञ्छी is suggested for पात्री । वाञ्छमन्त्र
वान् Sy परेभ्यो भयदाता Dur इती उद्वेजन
स्वभावकं कम्पयिता वा वायावानाम् SKN

१० शत्रूणामभिभविता Sy अभिमवन्त्यसपत्न्याम्
Dur अभिमविता च सपत्न्यानाम् SKN

११ नवजातं शिशुरिरय्यः । स एव पुत्र भागच्छतु
न परकीये पुत्रे सङ्कल्पितैरित्यभिप्रायः Dur
अोरसः पुत्र इत्येतत् वयमाशास्महे SKN

१२ ०पो वापौ म० A. रभो घर्णो म० M The
reading gives no sense

The present reading is therefore
adopted from the N 32 स हि

ग्रहीतव्यो अरण सुसुकृतमोऽपि । अश्वोदर्यो
मनसापि न मन्तव्यः । ममायं (पुत्रः) इति ।

अथ स श्लोकः पुनरेव तवेति यतः प्रागतो भवति ।
श्लोक इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाञ्छी

वेजनवान् । अभिपहमाणः सपत्न्याम् । नवजातः
स एव पुत्र इति N 33 SKN II 123

१३ हस्तः A हितकात् Sy
१४ अस्मान् is suggested for अस्मीत् ।

निन्दित^१ । समभ्येतु^२ । त्वाम् । मदीये गृहे^३ वर्तमान इव सन् क्रियायुवतम् । अन्नम् । धनञ्च । स्पृहणीयम्^५
सहस्रसख्याकम् ।

एता नो अग्ने सौभंगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।
विश्वां स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः ॥ १० ॥

[एता न.]

VII 5

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।
यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्राग्नये^१ ॥ वैश्वानर^{१०} ॥ प्रभरध्वम्^{११} । अग्नये^{१२} । वृद्धाय^{१३} । गिरम्^{१४} । पृथिव्या सकाशात्^{१५} । दिव^{१६} प्रति ।
गन्त्रे । य । विश्वेषाम्^{१७} । देवानाम् । उपस्थे^{१८} पृथिव्याम् । वैश्वानर^{१९} । वर्धते^{२०} । जागृवद्भि^{२१}र्यजमानै^{२२} समिद्ध ।

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टो दिवि । सम्पृक्त^{२३} । दिवि^{२४} । निहित^{२५} । अग्नि । पृथिव्याञ्च । नेता । नदीनाम् । वर्षिता ।

१ ऽवन्तवद्यां निन्दितः A अवद्यात् निन्दितुः
is suggested for अवद्धात् निन्दितः ।

२. समं ह्येतु A सम्यक् प्राप्नोतु Sy

३ त्वामुदीये ग्रहे A

४ The reading is doubtful ध्वस्त-
दोष पाथोऽन्नम् Sy

५ हविः Sy ६ स्पृहणीयः Sy

७ ऽख्यातम् A सहस्रसख्याकः Sy

८ The *pratīka* is supplied by the
Editor The stanza has already
been explained. See RV VII

3 II

९ 'प्राग्नये तवसे' इति नवचं पञ्चम सूक्तं
वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभ वैश्वानराग्निदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तम्—'प्राग्नये नव वैश्वानरीय
तुं' (KSA 345 p 24) इति । विनि-

योगो लैङ्गिकः Sy

१०. प्राग्नये A

११. हे स्तोतारः ! प्रभरध्वम् Sy

१२. वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये Sy

१३. प्रवृद्धाय Sy

१४. स्तुतिम् Sy. १५. ऽशा A

१६. अन्तरिक्षस्य Sy

१७. सर्वेषाम् Sy

१८. उपस्थाने यज्ञे Sy

१९. विश्वनरहितोऽग्निः Sy

२०. स्तुतिभिर्हविभिश्च वर्धते Sy

२१. जागृव० A जागृवद्भिः प्रबुद्धदैवैः सहित-
सन् Sy-

२२. यमानैः A

२३. अर्चितस्तेजसा सम्पृक्तो वा Sy

२४. अन्तरिक्षे Sy २५. न्यघायि Sy

उदकानाम् । स । मानुषी । विश । अभिविभाति । वश्वानर । वर्धमाने । वरिष्ठेन तजसा दीप्त इव ।

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमुना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पुरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दुरयुन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वद्भिया । त्यत । भयेन । विश । गच्छन्ति । असितवर्णा रक्षातीत्यथ । त्यक्तसङ्ग्रामा ।
परित्यजन्त । भद्रानि । वश्वानर ! पुरव राज्ञ । शोशुचान । तच्छत्रुणा पुराणि । यदा । दारयत् ।
प्राज्वल ।

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्व भासा रोदसी आ तंतन्धारजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव त्रिधातु । तिला दवता अग्निर्वायु सूर्य इति, तयाभिद्रस्य तव । त्रिधातु । व्रतम् । पृथिव्यन्त
रिक्षम् । द्यौ । च । वैश्वानर । सचन्त पृथिव्यग्न कम अन्तरिक्षं वाया द्यौ सूर्यस्य । त्वम् । भासा ।
धावापृथिव्यौ । भाततन्व । अजस्रण । तजसा । दीप्यमान ।

१ अपाम् Sy 'स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्
N 6 17

२ प्रजा Sy

३ अविधि० M

४ वेदवा० A विश्वानरहितोऽग्निः Sy

५ वधमान सन् Sy

६ श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा Sy

७ ंसा रित्य A

८ त्वत् द्विया A

त्वद्भिया M

९ भीत्या Sy

१० प्रजा Sy

११ ंश्रुत् A प्रागच्छन् Sy

१२ सित० A असिपनीरसितवर्णा राजस्य ।

प्रथमार्धे द्वितीया Sy

१३ ंत्यर्थमत्यक्तस० A

१४ परस्परमसमेताः Sy

१५ धनानि S1

१६ दीप्यमान S1

१७ ंयन् is suggested for ंयत् ॥

१८ तया च निगम 'ग्रहो राजन् वरिष्य पुरवे क'
(RV 1 63 7) Sy

१९ VM ignores अग्ने ।

२० त्यत्रोत्तिकरं कम Sy

२१ अवि च इति त्रयो लोकाः Sy

२२ हे वश्वानर ! विश्वेषां नराणां नेत ! Sy

वैश्वानर कस्मात् ? विश्वाक्षराभयति । विश्व
एनं नरा नयन्तीति वा N 7 21

२३ श्रेयोक्त्यर्थान्य प्रजास्त्यवर्षं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थ-
Sy

२४ कर्म धायोरन्तरिक्षं द्यौ M

२५ वीप्या Sy

२६ विस्तारयसि Sy

२७ VM ignores अग्ने ।

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुपसां कृतुमह्वाम् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । दिश । कामयमाना । सेवन्ते । स्तुतयश्च । तथा हविषा कम्पयिष्य ।
स्तुचश्च । पतिम् । प्रजानाम् । नेतारम् । धनानाम् । वैश्वानरम् । उपसाम् । अह्नाञ्च । प्रज्ञापकम् ।

त्वे असुर्यं वसवो न्यृण्वन्कृतुं हि ते मित्रमहो जुषन्तं ।

त्वं दस्युरोकसो अग्र आज उरु ज्योतिर्जनयन्नार्याय ॥ ६ ॥

त्वे असुर्यम् । त्वयि । असुराणा हन्तृ वर्णम् । वसव । प्राक्षिपन् । कर्म । हि । ते । मित्राणा पूज-
यिषित । जुषन्त । त्वञ्च । तेषा दस्यु । स्व स्वात् स्थानात् । निरगमय । विस्तीर्ण । ज्योति । आर्याय
मनुष्याय । जनयन् ।

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्नभि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

स जायमानः । स । प्रादुर्भवन् । परमे । व्योम्नि सूर्यात्मना वायु । इव । क्षिप्र यज्ञमुखे ।

१. अश्वाः Sy

२. नृणां स्तुतिरूपा वाचः Sy

३. ऽयित्य A पाप धुन्वानाः Sy

४. स्तुञ्च A घृतमञ्चन्त्यः सचन्ते । हविषा सहिता
इत्यर्थः Sy

५. पति A. स्वामिनम् Sy

६. क्षितयः कृष्टय इति मनुष्यनाम्नी Ngh
2 3

७. असुर्यः A

८. अह वर्ण A बलम् is suggested for
वर्णम् ॥ बलम् Sy

९. वसव A वासका देवा. Sy

१०. प्राक्षिपत् A न्यगमयन् Sy

११. त्वत्प्रीतिकरं कर्म Sy

१२. ऽयिषित M पूजयितः is suggested for
पूजयिषितः ।

१३. जुषन्त M असेवन्तः Sy

१४. दस्युः M दस्यून् is suggested for
दस्यु ॥ कर्महीनान् Sy

१५. विस्तीर्णम् is suggested for विस्तीर्णं ॥
अधिकम् Sy

१६. तेजः Sy

१७. कर्मवते जनायः Sy

१८. ऽयत् A

१९. VM. ignores अग्ने ।

२०. प्रसिद्धस्त्वम् Sy

२१. ऽर्भवत् A

२२. द्वरस्थे Sy

२३. अन्तरिक्षे Sy

२४. सूर्यरूपेण Sy

२५. यथा वायुर्द्विदेवत्यग्रहेषु प्रथम सोमं पिबति
तथा Sy.

सोमलक्षणमन्नम् । पिबसि । त्वम् । उदकारि । जनयन् । अग्निं भ्रन्वति । पुत्रमूतायां ऽस्मै लाकाय । जात
वदे । प्रयच्छन्नापध्यादिकम् ।

तामग्ने अस्मे इपमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुपे मर्त्याय ॥ ८ ॥

तामग्ने । ताम् । अग्ने ! अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आभिमुख्येन गमय । वश्वानर । विद्युस्ताम् ।
जातवेदे । यया वृष्टया । धरसि । धनम् । हे विश्ववार ! पृथुं च । अन्नम् । प्रयच्छत । मर्त्याय ।

तं नो अग्ने मधर्वद्भ्य पुरुक्षुं रयि नि वाज् श्रुत्य युवस्व ।

वैश्वानरु महिं नः शमी यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सृजोषां ॥ ९ ॥

तन्नं । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! हविष्यन्त्या । बहुषु षचित्तम् । रयिम् । नियुवस्व निमित्थय ।
अश्वम् । श्वणीमम् । वश्वानरम् । महश्च । अस्मभ्यम् । सुखम् । प्रयच्छ । रुद्रे । अग्ने ! वसुभिश्च ।
सृजत ।

- १ सोमम्, यद्वा धापुर्वि पाथो जलं परिपासि
परिपिबसि क्षोपयसीत्यर्थः Sy
- २ भूतम्, भुवनम्, इत्युबकनामनी Ngh 1 12
- ३ अहिष् ० Δ वैद्युतात्मनाप्रभिभ्रन्वति । अग्नि
गर्भसि वा Sy
- ४ पुत्रमूतायास्वै Δ अयस्यवत्वासनीयाय यज-
मानाय Sy
- ५ जातपनाग्ने ! Sy
- ६ कामान् प्रयच्छन् Sy
- ७ VM ignores परि ।
- ८ एवजीयां वृष्टिम् । यद्वा द्युमतीं तामियमन्न
मेरयस्व । तथा च श्रूयते 'तस्माद्यस्यवेह भूमि
ष्ठमर्षं भवति स एव भूमिष्ठं लोके धिराजति'
(AB 1 5) इति । अययेवभेयणीयां तां
द्युमतीम् Sy
- ९ प्रेरयस्व । वृष्टया त्रैलोक्यं क्षोतते हि Sy
- १० विद्युस्ताम् M विद्युक्ताम् is suggested
for विद्युक्ता ॥ वीप्तिमतीम् । यद्वा
भास्वतीं वीप्तिम् Sy

- ११ हे जातप्रत्न ! Sy
- १२ पानयसि Sy
- १३ विद्यवर्वरणीय ! अग्ने ! Sy
- १४ विस्तीर्णम् Sy १५ यत्त Sy
- १६ यजमानाय पित्वसि Sy
- १७ तन्ना Δ
- १८ प्रसिद्धम् Sy १९ अग्ने Δ
- २० ०धन् स M हविष्मद्भूष is suggested
for ०ध्यन् त्यो ॥ धनवद्भूष हविष्मद्भूष
इत्यर्थः Sy
- २१ बहुषु ० is suggested for बहुषु ष ० ॥
बहुषु बहुषयस्क् वा Sy
- २२ नियुव्य Δ नितरां निभयस्व Sy
- २३ बलं च Sy
- २४ अपणी ० Δ
- २५ ०नरं Δ ०नर ! is suggested for ०नरं
M हे विश्वनरहित ! अग्ने ! त्वम् Sy
- २६ देवे Sy
- २७ सहित Sy

VII 6

प्र स॒म्राजो॑ असुर॑स्य प्रश॑स्ति पुंसः॑ कृ॒ष्टीनाम॑नु॒माद्य॑स्य ।
इन्द्र॑स्येव प्र त॒वसं॑स्कृतानि॒ वन्दे॑ दा॒रुं वन्द॑मानो विवक्षि॑म ॥ १ ॥

१ स॒म्राजः । प्र॒वन्दे प्रो॑च्चारयामि । सर्वे॑सा स॒राज्ञ । प्राज्ञ॑स्य । प्रश॑स्तिम् । वृ॒ष्ण । मनु॑ष्याणाम् ।
अनु॑मोदनीयस्य । यथेन्द्र॑स्य । वृ॒द्धस्य॑ । कर्मा॑णि । प्रो॑च्चारयन्ति तद्वत् । किञ्चै॑न् दर॑णशीलम् । नम॑स्यन् ।
स्तुति॑ं ब्रवीमि ।

क॒विं क॒तुं धा॒सिं भा॒नुम॑द्रैर्हि॒न्वन्ति॑ शं रा॒ज्यं रोद॑स्योः ।
पुरं॑दरस्य॑ गी॒र्भिरा॑ वि॒वासे॑ऽग्ने॒र्त्रतानि॑ पू॒र्व्या म॒हानि॑ ॥ २ ॥

क॒विम् । क्रान्त॑कर्माणम् । प्र॒ज्ञाप॑कम् । धार॑यितारम् । दी॒पयि॑तारम् । आद॑र्तुं स्तोतु । प्री॑णन्ति ।
शङ्कर॑म् । रोद॑स्यो, राजा॑नम्, राज॑तेर्यो नाम॑करणं । पुरा॑न् दार॑यितु । अ॒हञ्च॑ स्तुति॑भि । परि॑चर्या
करो॑मि । अ॒ग्नेर्हि॑ । म॒हान्ति॑ । पू॒र्वकृ॑तानि । कर्मा॑णीति ।

१ 'प्र स॒म्राजः' इति सप्त॑र्चं षष्ठ॑ सूक्त॑ वसिष्ठ॑-
स्यार्षम् । अनु॑क्रम्यते च—'प्र स॒म्राजः सप्त॑'
(KSA 34 6 p 24) । 'वैश्वान॑रीयं
तु' (KSA 34 5. p 24.) इत्युक्त॑त्वाद्-
स्यापि॑ वैश्वान॑रोऽग्नि॑दे॒वता । वि॒नियोगो॑ लै-
ङ्गिकः॑ Sy.

२. ०षां॑ सा॒ रा० A ०षां॑ स॒म्राज्ञः॑ is sug-
gested for ०सा॑ सं॒ रा० M सर्व॑स्य
भुव॑नेश्वरस्य Sy

३ बल॑वतः Sy.

४. VM seems to read वृ॒ष्णः॑ for
पुंसः॑ ॥ पौ॑स्यमिति॑ वी॒र्यमु॑च्यते । वी॒रस्य॑
Sy पु॒मान् पु॒रुम॑ना भ॒वति॑ पुंस॑तेर्वा N

9 15

५. जना॑नाम् Sy

६. स्तु॑त्यस्य Sy

७. बल॑वतः Sy

८. प्रब्र॑वीमि Sy

९. पुरां॑ भेत्तारम् Sy

१० नम॑स्य A

११ क॒वि A.

१२. प्राज्ञ॑म् Sy

१३ वि॒श्वस्य॑ प्र॒ज्ञाप॑कम् Sy

१४. अ॒द्रेर्ध॑र्तारम् Sy

१५. भा॑सकम् Sy

१६. मदी॑या. प्री॑णयन्ति प्रेर॑यन्ति वा दे॒वा. Sy

१७. सु॒खकर॑म् Sy

१८. वैश्वान॑रमग्नि॑म्, Sy

१९ The passage should immediately
follow राजा॑नम् ।

२०. द्या॒वापृ॑थिव्योः Sy

२१. ०यि॑तुं A अ॒ग्नेः Sy

२२. परि॑चरयामि Sy

२३. पू॒र्व्याणि॑ पुरा॑तनानि Sy

न्यक्रतून्प्रथिनो मृध्रवाचः पृणीरश्रद्धो अश्रद्धो अयञ्जान् ।

प्रप्र तान्दस्यैरग्निर्विवायु पूर्वश्रकारापरौ अयज्युन् ॥ ३ ॥

न्यक्रतून् । नितरां प्रगमयति । प्रकर्मण । ग्रन्थनकामान् । हिसकवाचं । पणवानान् ? अश्रद्धो-
रहितान् । वर्षयितुन् । हविर्भिविहितानपशान् । तान् । दस्युन् । एतदेवाह—पूर्वं यं सन् । जघन्यान् ।
पकारं । अयज्युन् । अग्निरिति ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचींश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशान् वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानत दमयन्त पृतन्युन् ॥ ४ ॥

यो अपाचीने । य । अपाचिका ।

- १ न्यक्रतून् Δ घसिष्ठस्त्रिष्टुभा यदवानराग्नि तुष्टाव । पञ्चमेऽहनि आग्निमास्ते धिनि योगः । 'प्र सुञ्जार्ज' (RV VII 6 1) 'क इ ध्यक्ता' (RV VII 56 1) इति सूत्रम् (SSS 10 5 24) DDN
- २ नितरां गमयेत् S₃ प्रत्यस्तं निवारयति DDN
- ३ ग्रन्थत का० Δ प्रथिनो जल्पकान् S_v प्रत्यकान् तुष्टान् DDN
- ४ हिसक M हिसितवधत्कान् DDN
- ५ ंवाना Δ The reading is doubtful पशिनामकान् चार्धुपिकान् S_v पणी रश्म० तथा वस्युं रग्नि—'ईकारोकारोपहितो रेफ-मेयु । स्वहेयु च' (RPR 4.69 70) इति स्वरपरत्वात्प्रकारस्य रेफः । उपधानुना-सिक्त्वम्—'नकारस्य लोप रेफ०' (RPR 4.80) इति DDN
- ६ अंवार० Δ यज्ञाविषु अश्रद्धरहितान् S_v DDN
- ७ वर्षयितुभिः Δ प्रवर्षयितुम् is suggested for वर्षयितुन् M स्तुतिभिरग्निमवर्षयत S_v स्तुत्या वेवाप्तवर्षयत DDN
- ८ पिता हितान० Δ भविहितयज्ञान् is suggested for विहितानयज्ञान् ॥ यज्ञहीनान्

Sy यत्तरहितान DDN

- ९ अस्युन् \ वृषा कालस्य नतुन् S_v देवतस्करान् । सधोक्तं भगवता तैषितानप्रवाधभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स' (Gita 3 12)
- १० पूष यस्तम Δ पूर्वो य is suggested for पूर्व य ॥ मुख्यं सन् S_v मुख्यं सन्निति DDN
- ११ करोति DDN
- १२ अयज्युन् Δ अयजमानान् S_v DDN
- १३ अश्रद्धनयज्ञान् S_v अश्रद्धान् DDN केतु-केतु-चेत, चित्तम्, पशु (Ngh 3 9)
- १४ अवाची० Δ १५ अवाचि० Δ
- १६ The commentary on this stanza is missing in the mss
Sy explained this stanza in the following manner
नृतमो नेतुतमो योऽग्निरपाचीनेऽप्रकाशमाने तमसि निमग्ना प्रजा मवन्ती स्तुयन्ती शची भिस्ताभ्यो रस्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचींश्च जुगा मिनीशकार । यद्वा नेतुतमो योऽग्निरपाचीने तमसि निज्ञायां मवन्तीमाद्यस्तीश्वसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचींशकारेत्यर्थः । तं वस्वो धनस्ये शानममागतमप्रहृष्टं पृतन्युन् युद्धकामांश्च वम यस्तमग्निं पृणीषे स्तीमि ।

यो देह्योः अनमयद्रधस्नैर्यो अर्यपत्नीरुपसञ्चकार ।

स निरुध्या नहुपो यद्दो अग्निर्विशश्चक्रै वलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यो देह्यः । उपस । चकार । स । निरुध्या । नहुपो राज्ञ । अग्निः । महान् । प्रजा । चक्रैः ।
करप्रदायिनीः । वलैः ।

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्थोराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । यस्य । सुखनिमित्तम् । उपस्थः । विश्वे । जनाः । गमने । सुमतिमन्ताः । भिक्षमाणाः ।
स वैश्वानरः । वसिष्ठम् । उपस्थम् । आसीदति । द्यावापृथिव्योः । पित्रोः प्रातरादित्यात्मना द्यावापृथि-
व्योर्मध्ये प्राच्या प्रादुर्भवति ।

आ देवो ददे बुध्याः वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्देदे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ देवः । आददे । देवः । आन्तरिक्षाणि । वसून्यन्नानि । वैश्वानरः । उदये । सूर्यस्य । पूर्वा-

१. The *pratīka* is supplied by the Editor २ अकरोत् Sy

३. निरुध्या is suggested for निरुध्या ।

४. ०यिनी A करप्रदान् Sy

५. The explanation of following words is missing in mss

यः । देह्यः । अनमयत् । वधस्नैः । यः and अर्यपत्नीः ॥

Sy explains those words in the following manner — योऽग्निः । देह्यो

देहीरूपचिता आसुरीविद्या । वधस्नैर्वधैरायु-
धैर्वा । अनमयत् हीना अकरोत् । यश्च । अर्य-
पत्नीः, अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः ।

६. वैश्वानरस्य Sy ७. शर्मणि Sy.

८. उपतस्थुः is suggested for उपस्थः ॥
यमेवोपतिष्ठन्ते Sy

६. विश्वे is suggested for विश्वे ॥ सर्वे
Sy १०. गनेः \

११. सुमतिन्तामेव is suggested for

०तिमन्ता । १२. हिक्ष० A प्रार्थमानाः Sy

१३. वरिष्ठम् is suggested for वसिष्ठम् ।

उत्कृष्टम् Sy १४. मध्यमन्तरिक्षम् Sy

१५. आसीदति A. आससाद आगच्छत् Sy

१६. स वैश्वानर सूर्यः सन् मातापित्रोः Sy

१७. VM ignores अग्निः ।

१८. देवा A १९. द्योतमानः Sy

२०. ०रिक्ष्याणि M बुध्यान्त्यान्तरिक्षाणि । बुध्या-
मन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा
N 10 44 Sy

२१. आच्छादकानि तमासि 'वस आच्छादने' इति
घातुः Sy

२२. वैश्वानरः A विश्वानरहितोऽग्निः Sy

परयो । समुद्रयोर्मध्ये यानि बसूनि । यानि च धावापृथिव्योर्मध्ये तानि सर्वाणि । भावसे मनुष्येषु पक्षिषु
देवेषु च वर्तमानं सव मलयतीति ।

VII 7

प्र वो देवं वित्सहसानमग्निमश्च न वाजिनं हिपे नमोमिः ।

भवा नो दूतो अंध्वरस्यं विद्वान्त्माना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र ब । प्रेरयामि । युष्माकम् । देयम् । बलमाचरन्तम् । अग्निम् । मधयम् । इव । वलितम् ।
अग्ने । भवा । न । दूत । यज्ञम् । जानन् । स्वयमेवाग्निः । अंधु । प्रयच्छति प्रापयते वा । विहि
नाश्वेति ।

आ याहमे पृथ्याः अनु स्वा मन्द्रो देवानीं सूर्यं जुषायः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भैर्भिविश्वं मुशुघ्रवनानि ॥ २ ॥

आ याहि । आगच्छ । अग्ने । मातंग । आत्मीयवम् । मन्द्र । देवानाम् । सूर्यम् । सेवमानः ।

- १ समुद्रान्तरिक्षात् । अथरात पृथिव्यास्तमासि ।
भाषवे समुद्रात्परस्माद्दिबोऽपि तमासि । भाषवे ।
तवेव वशयति—अग्निदिवस्तमासि । भाषवे ।
पृथिव्याश्च तमास्यादवे Sy
- २ VM ignores अग्निः ।
- ३ 'प्र वो देवम्' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभमाज्ञेयम् । 'प्र वो देवम्' (KSA
34 7 p 24) इत्यनुष्ठानम् । प्रातरनुवा
काश्विनशास्त्रयोर्वेशसूक्तं उक्तो विनियोगः Sy
- ४ हे अग्ने ! प्रहिनोमि Sy
- ५ त्वाम् Sy
- ६ देवः A द्योतमानाविगुभयुक्तम् Sy
- ७ ०माप्रस्तम् A राक्षसाग्निभक्तम् वनमा
अरस्तं वा Sy द. अप्रस्त्य नेतारम् Sy
- ८ वेगवन्तं वसवन्तं वा Sy
- १० स्तुतिमिहूर्ध्विर्भिर्भा Sy

- ११ VM seems to repeat the Vedic
word भवा The classical form
should be बह
- १२ अस्माकम् Sy १३ यज्ञञ्च A
- १४ अथ परोक्षस्तुति—स्वनाऽऽत्मना स्वयमेव Sy
- १५ प्रनायते Sy
- १६ ह विहित्ताग्न्येति A वग्धुमोऽग्निरथ Sy
- १७ VM ignores चित् ॥ चित् एव Sy
- १८ अगच्छ M
- १९ अग्नेः M हे अग्ने ! त्वम् Sy
- २० मातं च M मार्गं is suggested for
मातर्गं
- २१ आत्मीयैरेव is suggested for आत्मी
यैवम् ॥ स्वैर्मागिर्यर्थः Sy
- २२ सबयिता स्तुत्यो वा Sy
- २३ देवं सह Sy

आ याहि । पृथिव्या । समुच्छ्रित वनम् । तेजोभिः । शब्द । दष्ट्राभिः । विश्वन्न, कात्स्न्येन । यथाकाम
दहन् । काष्ठानीति ।

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि वह्निः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ट जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । प्राङ्मुख । यज्ञ प्रवृत्त । सुनिहित च । वह्निः । आप्रीणाति च । अग्निम् । प्रशस्त
इव । होता । द्यावापृथिव्यौ । विश्वैर्वरणीये । ह्यमान । ययोस्त्वम् । युवतम् । जायसे । सुसुखम् ।

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामंधायि विश्वपतिर्दुरोणेऽग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यो अध्वरे । सद्य । यज्ञे । रथवन्तम् । जनयति । मानुषास । विशिष्टप्रज्ञा । य । एषा
मनुष्याणा नेता भवति । स विश्वा पति । विशाम् । गृहे । निहित । अग्नि । मोदन । मधुवचन ।
यज्ञवान् ।

१. आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् Sy.
२. समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकम् Sy.
३. शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः Sy
४. शब्दायमानः or शब्दयन् is suggested for शब्दं ॥ शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते Sy ५. ज्वालाभिरित्यर्थः Sy
६. विश्वं वन or विश्वम् is suggested for विश्वन्नं ॥ विश्वानि Sy
७. दहन् A कामयमानो दहन् Sy
८. काष्ठा० A
९. प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः Sy
१०. यज्ञ प्रवृत्त A अयं यज्ञः । यद्वा यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम् Sy
११. ०निहत० A १२. वह्निः A
१३. तृप्तश्च भवति Sy.
१४. अग्नि A. अग्निः is suggested for अग्नि । १५. अगस्त A स्तुतः Sy
१६. नेति चार्थे Sy.

- १७ VM seems to take हुवानः nom sing as Voc sing
१८. योस्त्वं A यतस्त्वम् is suggested for ययोस्त्वम् ॥ यतो यदा Sy.
- १९ हे युवतम् ! अग्ने ! Sy
२०. VM seems to explain सुशेवः nom. sing. as an adverb
२१. रथिनं नेतारम् Sy
- २२ ०यन्ति is suggested for ०यति ॥
२३. मानुसः A मानुषाः is suggested for मानुषासः ॥ मनुष्याः Sy
- २४ अपिशि० A
- २५ एषा हविर्वहति Sy
- २६ विश्वां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा Sy
- २७ शम् A मनुष्याणाम् Sy
- २८ ग्रहे A २९. आहितः Sy
- ३० सोऽयमग्निः Sy.
- ३१ मदयिता Sy
३२. मादयितृवचस्कः Sy

असादि वृत्तो वहिंराजगुन्वानमिर्नृक्षा नृपदने विधृता ।
द्यौश्च य पृथिवी वावृधाते आ य होता यजति विश्वारम् ॥ ५ ॥

असादि । स्यापित । वृत्ता हातृत्वन । वावा । दूरादागत । अग्नि । महान् । गृह । विधारक ।
यम् । चावापृथिव्यौ । वधयत । यम् । च । हाता । आ यजति मानुषं । विश्ववरणीयम् ।

एते द्युन्नेभिविश्वातिरन्त मन्त्र ये वार नर्या अतच्चन ।
प्र ये विश्वस्तिगन्त श्रोपमाणा आ ये मे अस्य दीर्घमन्त्रतस्य ॥ ६ ॥

एते । एत । मयाभि । सयम् । प्राच्छादयन्ति । य । बाजनय वस्वानराय । पर्याप्तम् । मन्त्रम् ।
कुर्वन्ति । नृहिवा । य वा । वधयति । अन्नायिनी प्रजा वस्वानराधिष्ठा । तदुक्तयाञ्चावचन शृण्वाना ।
य वा । मदीयम् । मन्त्रम् । वस्वानरम् । आसीत्यन् प्राज्वलयति ।

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं तूनो सहस्रो वसुनाम् ।
इपे स्तोत्रभ्यो मध्वद्भ्यश्चानद्भ्युपात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू त्वाम् । सिग्रम् । त्वाम् । अग्र । यावामह । वसिष्ठा । ईशानम् । सहस्रं । तूना ! धनानाम् ।
तथा सत्यग्रम् । स्तोत्रभ्यः । हविष्मद्भ्यः । प्रापयति ।

- १ अस्वादि A २ उपविष्टः Sy ३ हविषां
बोढा Sy ४ द्युन्नेभिविश्वातिरन्तौ
वा Sy ५. परिवृक्तः Sy ६ प्रहे A
होतुः स्थान Sv ७. विश्वस्य धारकः Sy
८ ष्विभ्यो M ९. अग्निम् Sy १० हेतो
A ११ मनुष्य A It should imm
ediately follow होता ॥ १२ मवीया
पुस्या Sy १३ द्युन्नेभिरन्ते, अमवा Sy
१४ षोष्यवपम्, यद्वा अगत् Sy
१५ आतिरन्त वर्ययति । अथवा अन्नायिनी-
भिर्यस्य Sy १६ वेति समुच्चये Sy
१७ पर्याप्त A १८ स्तोत्रं स्तुत्यं वा Sy
१९ समस्कुपम् Sy २० मनुष्याः Sy
२१ तदुक्तं याज्ञा० A आसावचनं is suggest
ed for याञ्चाव० ।
२२ शृण्वाना or शृण्वन्त is suggested for
शृण्वानो ॥ श्रोपमाणाः—शृणोते 'सत्यङ्गा'
(Pa 6 19) इति द्वित्वं 'इको भ्यम्' (Pa

- 1 - 9) इति सनः कित्त्वं च 'सर्वे विषयसङ्-
न्वसि पिक्कल्पन्त' इति न भवत । 'माधुस्म
वृशां सनः' (Pa 1 3 57) इत्यात्मनेपदम् Sy
२३ मवीया Sy २४ इमम् ६)
२५ सत्यमग्निम् । कर्मणि यच्छी । मनुष्याणामग्नीया
विति यत् Sy २६ आवीयत् A
आवीयत् is suggested for आवीयत्
२७ अथ वा Sv २८ याज्ञा० A
२९ वासिष्ठा M वयम् Sy ३० अस्य
पुत्राने । Sy ३१ अस्मदीयेभ्यः Sy
३२ ष्वे विति A ष्विति M आनद्—नक्षेत्र्यापि
कर्मणोऽन्तर्णीतप्यर्थात्सुदि 'इन्वस्यपि वृषयते'
इत्याङ्गमः Sy ३३ The fourth
verse of the stanza has already
been explained See RV VII 1
20 Sy explains it again and
again यूपं स्वस्तिरिवाराश्च सर्वे यूपम् ।
नोऽस्मान् सवा । स्वस्तिभिः पातेत्येवमोमहे Sy

इन्धे राजा समर्थो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।
नरो हव्येभिरीळते सवाध आग्निरग्रं उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । समिन्धे तम् । राजा । पीश्वर । हविर्हि । यस्य । मुखम् । आहुतम् । घृतेन भवति ।
त मनुष्या । हविभि सह । स्तुवन्ति । बोधासहिता । आदीप्यते । सोमाग्नि । उपसाम् । अग्र इति ।

अयमु ष्य सुमहो अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यद्दो अग्निः ।
वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्व वक्षे ॥ २ ॥

अयम् । अयम् । एव । स । सुमहान् । ज्ञायते । होता । मोदमान । मनुष्यस्य । महान् ।
अग्नि । विकरोति । तेजासि । पृथिव्याम् । अरण्यो सृज्यमान । कृष्णमार्ग । ओष ओषसिभि । उह्यते ।

१ 'इन्धे राजा' इति सप्तर्चमष्टम सूक्त वसिष्ठ-
स्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'इन्धे राजा' (KSA
34 8 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः । आतिथ्याया 'प्र
प्रायमग्नि' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रि-
तञ्च 'प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति सयाज्ये'
(ĀSS 45) इति Sy

२ समिध्यते Sy.

३ दीप्तः Sy.

४ वीश्विश्वर. M ईश्वरः is suggested fo1
पीश्वरः । स्वामी हविषा प्रेरको वाग्निः
Sy

५. हवि. M

हविभिः is suggested for हविर्हि ।
स्तुतिभिः सह Sy

६. अग्नेः Sy.

७. रूपम् Sy

८ यश्च नरोऽस्मदीयाः Sy

९ हविष. M. हविभि is suggested for

हविभि ॥ हव्यैः सार्धम् Sy

१०. बाधासहिता is suggested fo1 बोधा
सहिता ॥ सवाध सश्लिष्टा सञ्जातवाधा वा
Sy

११ सोमऋग्निः M सोऽग्नि. is suggested for
सोमाग्निः

१२. सुमहा A
सुमहत्त्वेन Sv.

१३ प्रज्ञायते Sy

१४. देवानामाह्वता Sy

१५. मदयिता Sy

१६. विकरोत्यन्तरिक्षे Sy

१७. दीप्ती. Sy

१८. ०मान M ०मान. is suggested fo1
०मान ।

१९. ओषसिनिः M

ओषधिभिः is suggested fo1 ओष
ओषसिभि ।

२०. ऊह्यते A वधते Sy.

कया नो अग्रे वि वंसः सुवृत्तिं कामुं स्वधामृगणवः शुस्यमानः ।

कदा भवेम पतय. सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । कया स्वधेया । अस्माकम् । अग्न । त्वम् । स्तुतिम् । प्रतिधमसि । तिम । अग्रे । स्तूय-
मानस्त्वम् । आत्मान प्रापयसि । कदा भवम् । भवम् । स्वामिन । सुखाधन । राय । सम्भक्तार । शत्रु-
भिस्तरितुमद्यवस्य । साधयितुम् ।

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृणु वि यत्स्वया न रोचते नृहृद्भाः ।

अभि यः पूरु पृतनासु तस्थौ द्युतानो देव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्र प्रायम् । प्र-रणाति । अग्निम् । अग्नि । मनुष्यस्य स्तुतिम् । विरोचते । यदा । सूर्य । इव ।

१ कया नो M

२ स्वधमा हविषा S1

३ ०तिपत्त० A

ध्याप्नुय । आन्धावयसि वा S1

८ किम् is suggested for तिम

५ अद्यम् is suggested for अद्य ॥

६ ०त्स्वामा० A

७ प्राप्नुया S1

८ कट A

९ सुखाधन ! is suggested for सुखाधन ॥

हे शाभनवान ! अग्ने ! S1 सुदत्र कल्याण
वान N 6 14

१० धमस्य Sv

११ सम्भक्तारद्वय कदा भवम् ? Sy

१२ शत्रुभिर्बुद्धिसकस्य Sv

१३ साधयितु is suggested for साधयितुम् ॥

समीचीनस्य Sy

१४ VM ignores उ ॥ उ च Sv

१५ अत्यन्तं प्रथितो भवति Sy

शृणुत आह्वानमिति ज्ञप । यजमानकृताह्वानं

शृणातीत्यध । पुरुषव्यस्यम् Mah

प्रकरणं नृहृता शृणोति धचनम् U

प्रकरणं शृणोतु । आह्वानप्रमाजनं शीघ्रं
करोत्वित्यध BB

१० प्रतिद्व S1

१७ यजमानस्य मम S1

विभति हवीषि भरतस्तस्य भरतस्य यज
मानस्य Mah

भरतस्य प्रजापते U

यजमानस्य । भरणाम् भरत । घोणाविको
ऋक्षप्रत्यय BB

१८ रोचते A

प्रकाशते S1

भृहृद्यथा तथा रोचते । अत्यन्तं वीप्यते Mah

अत्यय वीप्यते BB

१९ योजग्निः Mah

कथमेतवध्ययसीयते यथा प्रजापते शृणोति
यचनमिति यत्समिधायासमनन्तरमेव

U

यद् योजग्नि BB

अत्यन्तम् । भासमान । हितव्यौ । यम् । पूरु नामासुरम् । सद्ग्रामेषु । न दीप्यमान । देव्यं । अनिधिं । प्रजज्वाल ।

असन्नित्त्वे आहव॑नानि भूरि॑ भुवो॑ विश्वे॑भिः सुमना॑ अनीकैः ।

स्तुत॑श्चिदग्ने॑ शृणो॑षिषे गृणा॑नः स्वयं॑ वर्ध॑स्व तन्वं॑ सुजात ॥ ५ ॥

असन्निति । भवन्त । एव । त्वयि । हवीषि । वहनि । भव त्वम् । गर्वे । रग्निभि । सुमना । स्तोतु । अग्ने । शृणोषि स्तुतिम् । स्तयमान । स्वगम् । वर्धय । आर्त्मायमन्नम् । गोहनजननम् ।

- १ हवास० A. भासत इति भा सूर्यवद् भासमानः सन् Mah महादीप्तिः U भासनशील. BB
- २ हितव्य M अभितष्ठो is suggested for हितव्यौ ॥ अभिचभूव Sy सम्मुख तिष्ठति Mah अभितस्थौ एतया समिधाऽऽप्यायित. U अभितिष्ठति अधितिष्ठत्याक्रासति BB
३. यः is suggested for यम् ॥ अग्निः Mah यश्चाग्निः BB
- ४ पुरुनामा० A पूरु राक्षसम् Mah. पूरुमसुर-राक्षसम् U पूरुमाप्यायमान शत्रुम् । 'पूरी आप्यायने' औणादिक उप्रत्यय । पूरु महान्तमपि शत्रुम् BB
५. Omitted by A दीप्यते । 'दीङ्-क्षये' धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्यर्थः, लिटि रूपम् Mah यस्माच्च दीप्यते । तस्मात्प्रजापतेर्वचन शृणोति U दीप्यते । छान्दसो लिट् । सोऽस्माकमस्त्विति सामर्थ्याल्लभ्यते BB
६. देवसम्बन्धी Mah , U अतिथिविशेष्यते— देव्यो द्विवि भव. BB
७. देवानामतिथिवत्पूज्यः Sy अतिथिधर्मा जना-नाम् U. योऽस्माकमतिथिर्भूत्वा BB
८. शिवो मङ्गलरूपः Mah शान्तः U शिव. कल्याणगमन. BB

- ९ प्रायमग्निभरतस्य शृण्वऽऽति । प्रजापतिर्वि भरत सु हीद १० सर्वं विभ्रतिं वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्गा इति वि यत्सूर्य इव रोचते बृहद्गा इत्येतदभि य पूरु पृतनासु तस्याविति पूरुहं नामासुरराक्षसमास तमग्नि पृतनास्व-भित्ठो दीदाय देव्योऽतिथि शिवो न इति दीप्यमानो देवोऽतिथि. शिवो न इत्येतत्स्थित-वत्या वसत्यं ह्येन तत्स्याप्यति SB. 6 8.1. 14 p 565. YV. reads दीदाय for द्युतानो and शिवो न. for शुशोच This stanza=YV 12 34 =TS 2.5 12 4
- ६ भवन् M भवन्ति is suggested for भवन्त १०. हवीषि आहुतयो वा Sy
- ११ भवस्त्व A
१२. तेजोभिस्तद्विभूतिभिरग्निभिर्वा Sy
- १३ श्रोतु. M स्तुत. स्तोतः । स्तोतीति स्तुत् Sy
- १४ अग्ने ! is suggested for अग्नेः ॥
- १५ शृणु Sy १६. स्वयमेव Sy
- १७ वर्धयस्व Sy
- १८ स्वा तनुं मम तनु वा Sy
- १९ शोभनजनन ! is suggested for गोहन-जननम् । कल्याणप्रादुर्भाव ! Sy
२०. VM ignores चित् ।

इद वचः शतसाः ससहस्रमुद्रमये जनिपीष्ट द्विवर्हाः ।

श यत्स्तोतृभ्यं आपये भवति द्युमदभीवचार्तन रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदं वच । इवम् । वच । गोघातस्य सम्भक्त । तथा सहस्रघनसम्भक्तं च । भ्रमये । उज्जनि-
पीष्टे । इया स्थानयोः परिवर्धो वसिष्ठ-पृथिव्यां मनुष्या भूत्वा वतस दिधि देव । शक्करम् । यत् । स्तोतृभ्यः ।
भ्रमये ज्ञातय पुत्रादिकाय । भवति तत्प्रयच्छति । दीप्तिमत् । रागतनम् । रक्षसां हन्तु ।

नू त्वामम ईमहे वसिष्ठा ईशान सूनो सहस्रो वसूनाम् ।

इपे स्तोतृभ्यो मध्वं द्रव्य आनव्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू स्वामर्गं ।

VII 9

अवोधि जार उपसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमुभयस्य जुन्तोर्द्व्या देवेषु द्रविण सुकृत्सु ॥ १ ॥

"अवोधि" प्रवृद्धं । उपसा जारं । उपसाम् । उत्सङ्गात् । हाता । मन्द्रं । कवितमं । पावकं ।

१ स्तोत्रम् Sy

२ गोघातस्य is suggested for गोघातस्य ॥

३ संभक्तं M गवां घातस्य सम्भक्ता Sy

४ गवां सहस्रेण च सयुतं Sy

५ उज्जनि० M उज्जनिपीष्ट is suggested for उज्जनिपीष्ट ॥ उवजीजनत् Sy

६ ०पुच्छो A दान्यां विद्याकर्मभ्यां गृह्णन् इयो स्थानयोर्धूमोक्तयोर्वा Sy द्विवर्हा इयो स्थानयोः परिवृष्टः । मध्यमे च स्थान उत्तमे च N 6 17: इति

७ सुषुप्तम् Sy न वचं Sy

८ आपये is suggested for भ्रमये ॥

९ भवेत् Sy

१० दीप्तिमत् । यथास्करमित्यर्थः Sy

११ रोगघातनम् is suggested for रोगतनम् ॥ रोगाणां निवारकम् Sy

१३ हस्ता A

१४ The *Pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV VII 7 7

१५ 'अवोधि जार' इति पदार्थं नयमं सुप्तं वसिष्ठ-स्यार्यं ऋषुभमान्येयम् । 'अवोधि पट' (KSA 34-9 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुषा काश्चिन्नशस्त्रयोर्वशासूतमभ्य उक्तो विनियोगः Sy १६ ०पिम् Sy

१७ प्रवृध्यत Sy

१८ सवेषां प्राणिनां वरयिता Sy

१९ ०कृत्सुयोता A मध्ये Sy

२० देवानामाह्वता Sy

२१ भवयिता स्तुत्यो वा Sy

२२ कवित A प्राक्तनम् Sy

२३ पावकः A शोषकोज्जिनः Sy

स करोति । प्रज्ञानम् । दैव्यस्य च मानुषस्य च । जन्तो । हव्यानि च । देवेषु करोति । धनञ्च । यज-
मानेषु ।

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।
होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो दृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

स सुक्रतुः । स । सुप्रज्ञ । य । विश्लथयति । द्वारणि । पणिनाम् । क्षरम् । प्रयच्छन् । अस्म-
भ्यम् । बहुरक्षणम् । होता । मोदन । मनुष्याणाम् । दममना । तिरस्कुर्वन् । तमासि । दृश्यते । रात्रीणाम् ।

अमूरः कविरदितिर्विस्वान्तसुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।
चित्रभानुरुषसां भात्यग्रेऽपां गर्भः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । अमूढ । कवि । अदीन । परिचरणवान् । शोभनसदस्क । मित्र । अतिथि । शिव ।
न । चित्रदीप्ति । उषसाम् । अग्रे । विभाति । अपाम् । गर्भ । ओषधी । आविवेश ।

१. विदधाति Sy	१६ दमूना M दान्तजनना दममना दानमना वा Sy
२. उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा Sy.	१७. तिरः M
३. प्राणिनः Sy	१८. अन्धकारम् Sy
४. धन दधाति Sy	१९. यद्वा । तमस्तिरो दृशे । नाशयतीत्यर्थः Sy
५ अग्निः Sy	२०. रात्रीणा रमयित्रीणा वा Sy.
६. सुकर्मा सुप्रज्ञो वा Sy	२१. अमूरम् A २२. प्रज्ञः Sy
७. अपि ग्लथ० A विवृतवान् Sy	२३. अदीनः is suggested for अदीन ॥
८ गवां पिधानानि Sy	२४. दीप्तिमान् Sy
९ वणिनां A पणीनाम् is suggested for पणिनाम् ॥ असुराणाम् Sy	२५. शोभजन० A शोभनसदनः शोभनसवेदनो वा Sy
१० क्षीरम् is suggested for क्षरन् ॥ अर्कम- चनीयम् । गवां सङ्घम् Sy.	२६ प्रमीतेस्त्राता Sy
११ पुनानः शोधयन् । हरत्रित्यर्थः Sy	२७ सर्वेषामतिथिवत्पूज्यः Sy
१२. बाहु० M पुरुभोजस बहुक्षीरम् Sy.	२८ शिवकरो जगतः Sy
१३. हेता A.	२९ न A
१४. मदयिता स्तुत्यो वा Sy	३० मुखे Sy
१५ जनानां यजमानाना वा Sy	३१. सोऽयमपा गर्भः सन् Sy
	३२ ओषधिः A प्रस्वो जायमाना ओषधीः Sy

ईळेन्नो वो मनुषो युगेषु समनगा श्रुचज्जातवेदाः ।
सुसदृशा मानुना यो विभाति प्रति गावंः समिधान् बुधन्त ॥ ४ ॥

ईळेभ्य । ईळेषे । युष्माकम् । मनुष्यस्य मजमानस्य । यागदिवसेषु । सेनाग्रे गन्ता । प्राञ्चलत् ।
जातप्रज्ञ । शोभनसन्दर्शन । तजसा । य । विभाति तम् । न्तुतियाच । गमिष्यगानम् । प्रतिबोध
यन्तु ।

अग्ने याहि द्रुत्यं मा रिष्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकुटो गुरोने ।
सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यच्चिं देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

"अग्ने याहि । अग्ने । याहि । द्रुत्यम् । मा वाध्वनि । विनष्टा भू । देवान् प्रति । स्तोत्रकृता
सङ्घेन सहस्राणाम् । सरस्वतीम् । मरुत । अश्विनो । अष । यज । रत्नाना दानाग । सवान । देवानति ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं हन्यच्चिं राये पुरीषिम् ।
पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूय पात स्वस्तिभिः सदा न ॥ ६ ॥

"त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । प्रज्वलयन् । वसिष्ठ । जरुथं रक्ष । हन्तु । यज । त्वम् ।

- १ ईळे M ईळेष is suggested for ईळेषे ॥
स्तुत्य Sy २ हे अग्ने । अस्त्वम् । अत्र
विभक्तिवचनध्मत्ययः Sy ३ यागकालेषु
सर्वेष्वपि विवक्षेय वा Sy ४ अतः परं
परोक्षस्तुतिः Sy ५ युद्धेषु सङ्गन्ता सन्
Sy ६ प्रख्यातं M शीप्यते Sy
७ आतपन Sy ८ अग्निः Sy
९ स्तुतयः Sy १० ०मिष्यमा० M
११ प्रतिबोधयन्ति Sy १२ वैश्वसेवे पशो अग्ने
याहि इति हविषो याच्या । सूत्रितञ्च—अग्ने
याहि द्रुत्यं मा रिष्यो इन्द्रं परो नेमधिता
हवन्त इति तिङ् (ASS 3 7) इति Sy
१३ Sy construes अस्त्व with याहि and
explains them together as अग्निगच्छ
१४ द्रुत्य A द्रुतस्य कर्म हविर्बहुनावि Sy
१५ मा वा० A १६ हिंसी Sy
१७ देवात् Sy
१८ बहूङ्गुतोऽस्मान्ममीमांश्व तव स्तोत्रम् Sy

- १९ अश्विना A २० प A २१ योन A
२२ रत्नानं A अस्मभ्य रत्नदानाय Sy
२३ वसिष्ठस्यार्थम् Dur, SKN
२४ हे अग्ने ! Sy हे अग्ने ! Dur
२५ ०यत् A सन्धीपयन् Dur, SKN
२६ अग्निः Sy वसिष्ठो नामधि SKN
२७ पर्यभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणम् Sy एव
मत्र अरते स्तुत्यर्थस्य शब्दसाक्यावर्थाधितो
पारुष 'जरुथं स्तोत्रम्' इत्युपपद्यते Dur
आत्मन एवार्थं परोक्षरूपेण अरुथं स्तोत्रम्
SKN जरुथं गरुथं गृणाते N 6 17
२८ याहि Sy गमयस्वा प्रति 'हन्ति सेषति'
इति गतिकर्मसु पठितम् Ngh (2 14.)
Dur हृत्तेरन्तर्णीतण्यर्थस्य सङ्घि अत्रभाष
दद्यान्वसत्वात् । अहन् गमितवान् गमयति वा
स्तुतवान् स्तीति वेत्यर्थः SKN
२९ यथा त्वं A यजति Dur एतन्मात्वा
यज SKN

धनाय^१ । बहुप्रज्ञ^२ देवगणम् । बहुनयनानि^३ रक्षासि । जातवेद^४ । जारय^५ ।

VII 10

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युत्दीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरंजीगः ॥ १ ॥

उषो न । आदित्य^६ । इव^७ । पृथु^{१०} । बलम्^{११} । श्रयति^{१२} । द्योतमान^{१३} । दीप्यमान^{१४} । प्रज्वलत्^{१५} । वृषा^{१६} ।
हरणशील^{१५} । शुचि^{१६} । आभाति^{१७} । तेजसा^{१८} । कर्माणि^{१९} । प्रेरयन्^{१९} । कामयमाना^{१९} प्रजास्तमसा तिरोहिता ।
उज्जगारेति^{२०} ।

१ धनवते यजमानाय Sy धनप्राप्त्यर्थम्
Dur

२. बहुधिय देवगणम् Sy बहुकर्मतम धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतममिति स्यात् । यस्त्व वसिष्ठेनैवमिज्यसे त त्वा वयमपि यजाम एव Dur बहुकर्माणि बहुप्रज्ञ वा । कम् ? सामर्थ्यादात्मान देवगण वा SKN पुरन्धिर्बहुधीः N 6. 73

३. पुरुणीथेन बहुना स्तोत्रेण यद्वा पुरुणीथानेकमार्गाणि Sy
स त्व हे पुरुणीथा ! बहुस्तुत ! Du1
स्तुतिः, ततस्तृतीयाया अलुक् । बह्व्या च स्तुत्या SKN

४. हे जातवेदः ! अग्ने ! Sy जातवेदोऽस्माभिरिज्यमान Dur जातधन ! जातप्रज्ञ ! वा SKN

५ स्तुहि रक्षासि जरयेत्यर्थः Sy जुषस्वैतद्विरस्मत्प्रत्तम् Dur स्तूयस्व स्तुहि देवान् SKN

६ किञ्च यूयमस्मान् पात रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थे बहवचनम् । स्वस्तिभि स्वस्त्ययनैराशी प्रयोगः पात न सदा नित्यमेवेत्यर्थः Dur किञ्च यूय पात । एकस्यैव पूजनार्थे बहवचनम् । पाहि स्वस्तिभिरधिनाशैः सर्वदा सर्वकाल नोऽस्मान् SKN , N. 6 17 , SKN
11 : 55

७. 'उषो न जारः' इति पञ्चमं दशम सूक्त

वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उषो न पञ्च' (KSA. 34.10 p 24.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग Sy

८. VM seems to explain उषः and जारः together by आदित्यः ॥ Sy also explains the two words together as उषसो जारः सूर्यः ।

९. तद्वत् Sy

१०. प्रथु A विस्तीर्णम् Sy

११. तेजः Sy

१२. ०मान A

१३. ०लन् is suggested for ०लत् ॥ किं च दविद्युत्, दीद्यत्, शोशुचान इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणस्तथापि दीप्तेर्भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्त दीप्यमान इत्यर्थः Sy

१४. कामाना वर्षिता Sy

१५. हविषा प्रेरकः Sy

१६. शुद्धिकृत् Sy

१७. राभाति A

प्रकाशते Sy

१८. दीप्या Sy

१९. ०माना A

२०. जागरयति । तमसा तिरोहिता प्रजा उद्गिरति वा Sy

स्वर्गं वस्तोरुपसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।
अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवद्भूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वर्गं वस्तो । आदित्ये । वे । अग्निं । उषसो गमनसिनि । वीप्यते । यज्ञम् । कुवन्त । ऋत्विज ।
इवाग्निरपि । स्तोत्रमुच्चारयति । अग्नि । देव । जातानि भूतानि । जानन् । विविधम् । आद्रवति ।
द्वैत । देवान् प्रति गन्ता । दातुम् ।

अच्छा गिरौ मृतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविण मिचभागाः ।
सुसृष्टी सुप्रतीक स्वञ्च हव्यवाहमरति मानुपाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छा गिर । स्तुत्ये । वृद्धयश्च । दयानिच्छन्त्यो यत्कुम् । अग्नि प्रथमम् । अच्छा यति । धनम् ।
निकाशाणां । शोभनसन्दर्शनम् । शोभुनाङ्गम् । शोभनगमनम् । हव्यवाहम् । मानुपाणाम् । देवान् प्रति गन्तारम् ।

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सृजोषा रुद्र रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ।
आदित्येभिरदिति विश्वजन्यां बृहस्पतिमृकभिविश्वारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रं न । इन्द्रम् । न । अग्ने । वसुभिः । सङ्गतस्थम् । भावह । तञ्च । महान्तम् । रुद्रैः ।
आदित्यैश्च सह । अदितिम् । विश्वजनहताम् । बृहस्पतिञ्च । स्तुतिमिन्द्ररिक्त्रोभिः । विश्वैवरणीयमिति ।

- १ स्वार्णवस्तो A
- २ स्वरावित्पो भवति । सु अरण सु ईरण ।
स्वतो रसान् । स्वतो भासं ज्योतिषाम् ।
स्वतो भासेति वा N 2 I 4
- ३ इय is suggested for व ।
- ४ अग्नि is suggested for अग्नि ॥ अहनि
Sy वस्तोरुपरिग्रहनामनी Ngh 19
- ५ षसां ग० is suggested for षसा
ग० ॥ उषसामप्रे Sy
- ६ षनेन A उ विस्तारयन्त Sy
- ७ अपि च । नति सम्प्रत्यये Sy
- ८ ष्यन्ति A मन्मानि ममनीयानि स्तोत्राणि
पठन्तीति शेष Sy १० इतो देवानाम् Sy
- ११ वेवात् A देवान् प्रति गच्छन् Sy
- १२ वाच Sy १३ स्तुतिरूप्य Sy
- १४ मिच्य is written twice in A

- १५ नित A अभिगच्छन्ति Sy
- १६ याचमाना Sy
- १७ कन्त्यागतसन्दर्शनम् Sy
- १८ षाग A सुस्यं शाभनाङ्ग वा Sy
- १९ सुष्टु गच्छन्तम् Sy २० हव्यानां घोठारम्
Sy २१ मनुष्यान् M
- २२ अरति स्वामितम् Sy
- २३ अस्मवर्षम् Sy २४ देव Sy
- २५ त्व is missing in A M
- २६ षहन् A
- २७ VM seems to explain इन्द्रम् by
तञ्च ।
- २८ रुद्र A रुद्रवैवे सङ्गत Sy
- २९ आदित्यैर्वैवे सङ्गत Sy
- ३० विश्वजन० A ३१ ऋत्विभिः स्तुत्यैः Sy
- ३२ विश्व सम्भजनियम् Sy

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।
स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रं होतारम् । मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजं । युवतमम् । अग्निम् । मनुष्या । स्तुवन्ति ।
यज्ञेषु । स । हि । रात्रिमान् । भवति । धनानां दाता । द्र । स्तो । देवान् । युष्णु ।

VII 11

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकृतो न ऋते त्वद्मृता मादयन्ते ।
आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥ १ ॥

महा असि । महास्त्वम् । असि । अध्वरस्य । प्रज्ञापयिता । न । ऋते । त्वत् । देवा । मादयन्ति ।
आयाहि । सरथम् । विश्वै । देवै । निपीद । अग्ने । होता । स-मुख्यस्त्वम् । वहिष्यस्मिन् ।

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।
यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वामीळते । त्वाम् । स्तुवन्ति । गमनशीलम् । दूत्याय । सहृत्तहविष्का । सदा । इव । मनुष्या ।

- १ Omitted in M २. स्तुत्यम् Sy
३ आह्वतारम् Sy ४. उशिजः कामयमानः
Sy. ५. अग्नि स्म A ६. यागेषु Sy
७ अग्नि. Sy ८. यस्मात् कारणात् Sy
९ रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं ह्यते Sy
१० तथा च श्रूयते—'यस्माद्दूतोऽभवत्तस्माद्द्विश-
स्तमध्वर इळते' इति Sy
११ रयीणा (सूर्यस्य) रयिमता हविष्मता यज-
मानानाम् Sy १२. Omitted in M
अतन्द्र is suggested for द्रः ॥ तन्द्रारहितः
Sy १३. Omitted in M दूत is
suggested for स्तो ।
१४ Omitted in M यष्टुम् is suggested
for युष्णु ।
१५ 'महाँ असि' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसि-
ष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमानेयम् । 'महान्' (KSA.
34 11 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनु-

- वाकाश्विनशस्त्रयोर्वृत्तो विनियोग Sy
१६. अमध्वर० A १७ प्रज्ञापनं सन् Sy.
१८. विना Sy १९. त्वया Sy
२०. आयाहि A. २१. सरथं यथा भवति Sy.
२२ Omitted in A २३. अग्ने A
२४ आह्वतासन् Sy २५ आस्तीर्णे बर्हिषि Sy
२६. वाजपेये बर्हिस्यच्चरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'त्वामीळते अजिरं दूत्यायाग्निं
सुदीति सुदृशं गृणन्तः' (ASS 99) इति
Sy वसिष्ठस्त्रिष्टुभाग्निं तुष्टाव । प्रातरनु-
वाके विनियुक्ता । हे अग्ने ! DDN
२७. याचन्ते Sy २८. प्रगासिन्म् ॥ Sy अजिरं
क्षिप्रम् DDN अजिरं भुरण्वुरिति क्षिप्रना-
मनी Ngh 2 15 २९. दूतकर्मणे हविर्वह-
नाथ Sy ३०. सहृत्त० A यजमानाः Sy
३१. एव is suggested for एव ।
३२. सानुषा. Sy.

यस्य त्व यजमानस्य । वहि । देव सह । माघद । महानि । अस्मै । शोभनाहानि । भवन्ति ।

त्रिंशदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।
मनुष्वदंम इह यच्चि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । त्रि । श्चि । अत्र । प्रवदयन्ति । हवीषि सवनपु । त्वयि । यजमानायत्विजे । प्रय-
च्छते । मनोरिव । अङ्ग । इहास्मदीये यज्ञे । यज । देवान् । भवा । न । दूत । अभिशस्तीना रक्षिता ।

अग्निरीशे बृहदो अघ्वरस्याभिविंश्वस्य हविषः कृतस्य ।
क्रतु ह्यस्य वसवो जुपन्ताया देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निरीशो । अग्नि । ईश । महत् । यज्ञस्य । अग्नि । विवस्य । हविष । सम्पादितस्य ।
प्रज्ञानम् । हि । अस्य । वसव । सवन्त । अर्थनम् । देवा । कुवन्ति । हविषा पोतारम् ।

उत्तरा निगदसिद्धति—

- १ मान is written twice in A क्रिमथ
मित्यत आह यस्य हविष्मत् DDN
देवास्तम M देवे सार्धम् S DDN
- ३ त्वमाधिसिद्धसि Sy असव इति यच्छ्वभाभिधा-
ताभाव 'निपातयद्यद्विहन्तकुविश्वेष्वेष्वण्' Pa
8 I 30 DDN
- ४ हविष्मते Sy हविष्मते यजमानाय, अयष्टु
स्तव्यभित्तिरिक्तकर्म कुर्वत सवा बुदिनं भव
तीत्यवगन्तव्यम् । 'स्वाभानं वाज सुविनस्तु
मङ्गाम्' (RV II.21 6) इति DDN
- ५ शोभनद्विनानि Sv 'सुपां सुमुक' (Pa
VII.1 39) इति बाबेश DDN
- ६ भवति A
- ७ VM ignores अग्ने ।
- ८ हे अग्ने ! Sy
त्रियारम् । त्रियु सवनपु । यद्वा त्रिद्वी
नग्निमहवमर्जं च त्वय्यन्तनिहितानि प्र चि
कितु । अघिवसित्यर्थः Sy
- १० अत्र M अङ्ग is suggested for
अन्न ॥ यद्यप्यक्तुरिति रात्रिनाम तथाप्य
त्राज्यन्त व्यज्यन्ते ऋषादीन्यास्मिन्नित्यङ्गो नाम ।

- यद्वा अङ्ग Sy ११ यदि A यदि M
- १२ ०मानत्वज्ज A M मनुष्याय तदर्थमित्यर्थ
Sv १३ हविषां प्रवात्रे Sv
- १४ अग्ने ! is suggested for अङ्ग ।
- १५ यज्ञे Omitted in A
- १६ भव is suggested for भव ।
- १७ अस्माकम् Sy
- १८ ०स्तीनां (म्नां) २० A ०स्तिम्नां २० M
अभिशास्तिभ्यो रक्षिता is suggested
अभिशास्तेरभिशांसकात् शाश्रवात् पावा रक्षिता
Sy
- १९ VM ignores अस्त ॥ अस्तमंष्ये Sy
- २० ईष्टे Sy
- २१ कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य Sy
- २२ तवस्य Sy
- २३ संस्कृतस्य Sy
- २४ कम Sy २५ देवाः Sy २६ अपि च Sy
- २७ अकिर इत्यथः Sy
- २८ पोस्तवारं A वोढारम् is suggested for
पोतारम् ॥ हृष्यानां वोढारम् Sy
- २९ उत्तरागद ० A

आग्नें वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।
इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आग्ने वह ।]

VII 12

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।
चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्वम् ॥ १ ॥

अगन्म । गच्छाम् । महुता । नमस्कारेण । युवतमम् । य । दीप्यते । काष्ठे समिध्यमान
आहवनीये । चित्रभानुम् । द्यावापृथिव्यो । विस्तीर्णयो । अन्तरे वर्तमान । स्वाहुतम् । सर्वत एव ।
अभिमुख समिद्धो ह्यग्नि सर्वतो दीप्तो भवति भयाऽऽवर्जित ?

स म्हा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

स म्हा । स । महत्त्वेन । विश्वानि । दुरितानि । सहमान । अग्नि । स्तूयते । यज्ञे ।

१. The *pratīka* is supplied by the Editor हे अग्ने ? हविरद्याय हविषा भक्षणाय देवानावह । किमर्थम् ? इत्यत आह—
इहास्मिन् यज्ञे इन्द्रज्येष्ठास इन्द्रप्रमुखा देवा मादयन्ताम् । इमं यज्ञमिदं यष्टव्यं हविर्दिवि स्थितेषु देवेषु धेहि । निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः Sy

२. 'अगन्म महा' इति तृचात्मकं द्वादश सूक्त वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अगन्म तृचम्' (KSA. 34 12 p 24) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-रुक्तो विनियोगः । व्यूहं दशरात्रे नवमेऽह-नीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'तृतीय-स्यागन्म महेत्याज्यम् (ĀSS 8.11) इति Sy ३ ययमुपगच्छाम Sy

४ तमिमम् Sy ५ अग्निः Sy
६ दीप्यते. A
७ VM seems to explain स्वे and दुरोणे together as आहवनीये ॥ स्वे स्थाने आहवनीये Sy ८ चित्रज्वालम् Sy
९ ऽधोऽग्निस्तीर्णो A
१०. अन्तरर्वक्तमान A ०मानम् is suggested for ०मान. । ०अन्तर्मध्येऽन्तरिक्षे Sy
११ सुष्ट्वाहुतिभिर्हुतं सन्तम् Sy
१२ प्रतिगच्छन्तम् Sy १३. सर्वतो A
१४ भा is the synonym of splendour or light Thus भयाऽऽवर्जित. means a source of light
१५ मग्ना A १६ योऽग्निः Sy
१७ अभिभवन् Sy १८ अस्माभिः स्तूयते Sy
१९ यज्ञगृहे Sy

जातप्रज्ञं । सः । अस्मान् । रक्षतु । दुरितात् । भवद्याञ्च निर्वितु ते देवा हि, अस्मान् । स्तुवते । अपि
 च । अस्मान् । हविष्मते इति ।

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मृतिमिर्वसिष्ठाः ।
 त्वे वसुं सुषण्वानिं सन्तु यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

१४ वरुण । त्वम् । अग्ने ! वरुणं । अपि च । मित्रश्च भवति । त्वाम् । वर्धयन्ति । स्तुतिभिः ।
 वसिष्ठाः । स्वयि स्थितानि । घनानि । सुषानानि । सन्तु वसिष्ठेष्विति ।

VII 13

प्राग्गये विश्वशुचे धियधेऽसुरग्ने मन्मं धीति मरुध्वम् ।
 मरे हविर्न ब्रह्मिणिं प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

" प्राग्गये । प्रमरुध्वम् । अग्ने । विश्वस्य धीचयित् । कर्मणा धारयित् । असुराणां हन्त्रे । स्तुतिम् ।
 कर्म चेत्युक्त्वा तथा करोमीति वदति । ब्रह्मिणिं । हवि । इवानीम् । यज्ञं । प्रीयमाणं । वश्वानरायं ।
 नियन्त्रे । स्तुतीनाम् ।

१ जातप्रज्ञो जातप्रज्ञो वा Sy	Sy १४ हे सखाय । Sy
२ पापात् Sy	१५ प्रहर० A
३ निर्विताञ्च कर्मणः Sy	१६ अग्ने A अग्नेये is suggested for अग्ने ॥
४ ह A	१७ विद्वं यो वीपयति तस्मै Sy
५ असा A	१८ धिमां कर्मणां यो धाता तस्मै Sy
६ स्तुवतोऽपि रक्षिवत् Sy	१९ असुराणां यो हस्ता तस्मै Sy
७ अस्मात् A	२० मननीयं स्तोत्रम् Sy
८ वरुणं A	२१ हावी A अह भरामि यद्वा सम्भरामि Sy
१० जगतः प्रमतेस्त्राताति Sy	२२ इव । यद्वा नति सम्प्रत्यर्थे Sy
११ विद्यमानानि Sy	२३ यज्ञ A
१२ सुषण्वानिं MI सुषण्वानिं सन्तु । स्पष्ट मम्यत् Sy	२४ प्रय० A. स्तुतिं प्रीयमाणं यद्वा प्रीययन् Sy
१३ 'प्राग्गये इति तृधं प्रयोवर्णं सूक्तं वसिष्ठ- स्यायं ऋषिर्न वैश्वानराग्निष्वताकम् । तथा चानुशास्त्रम्—'प्राग्गये वैश्वानरीयम् (KSA 34-13 P -4) इति । विनियोगो संज्ञिकः	२५ विश्ववन्रहितायाग्निविशेषाय Sy
	२६ बात्रे Sy
	२७ अभिमतातां कामानाम् Sy

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । ज्वालायाँ । ज्वलन् । आपूरयसि । द्यावापृथिव्यौ । प्रातरादित्यात्मना जायमान । त्वम् । दे । अस्मच्छत्रूणामसुराणामभिशस्तेश्च । मुञ्चसि । वैश्वानर । जातवेद । महत्त्वेन ।

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इयः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातो यदग्ने । यदा । त्वमग्ने । प्रादुर्भूत । भूतादि । विविध पश्यति । पशून् । इव । गोपाल । स्वामी । परितो गच्छस्तदानीम् । वैश्वानर । स्तोत्राय चास्माकम् । लभस्व । गमनमिति ।

१ दीप्त्या Sy, BB

२ दीप्यमानः Sy भृशं दीप्यमानः BB

३ आसि A आपूरयः Sy शोचिषा, आपालयसि वा 'पृ पालनपूरणयोः' BB

४ ०थिव्योः A

५ प्राकारा० A अत एव - जायमान एव BB

६ दे A देवान् is suggested for दे ॥ ऋसिञ्जः BB

७ अस्म is omitted in A

८ अभिशंसकाच्छत्रोः Sy पापात् 'शंस स्तुतौ' अभिपूर्वोऽद्य ददने वर्तते, क्तिनि. स त्वमभिशस्तेर्मुञ्चेति BB

९ मञ्चसि A अमोचयः Sy

१० अपि च जातग्रज्ञ ! जातघन ! वा Sy जातानां वेदितः ! BB

११ माहात्म्येन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा— महिम्नो मकारनकारयोस्तकारवकारौ वादेशौ भवतः BB

This stanza=TS I 5 II 2.

१२ यस्मादेवं तस्मात् Sy.

१३ सूर्यात्मना जातः Sy जातमात्र एव BB.

१४ भूतानि is suggested for भूतादि ॥

भुवनानि भूतजातानि सर्वाल्लोकान् Sy

१५ पश्यसि is suggested for पश्यति ॥ रक्षार्थं पश्यसि विशेषेण पश्यसि BB

१६ पशुम् BB

१७ गोपाल is suggested for गोपाल ॥ यथा गवा पालकः पशून् पश्यति तद्वत् Sy गवां पालयिता BB

१८ स्वामी प्रेरयन् वा Sy इराज्जन् हविरात्मक तत्र साधुस्तदर्हो वा BB

१९ परितो is suggested for परतो ॥ परितो गन्ता सन् Sy सर्वतो गन्ता । निपातोऽयं मनिन् प्रत्वयात्तः BB

२० ब्रह्म स्तोत्रं तदर्थम् । यद्वा ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थम् Sy हविरात्मनेऽन्नाय यागात्मने वा परिवृढाय कर्मणे BB

२१. हविः प्रप्तुं मार्गान्पुनहि । पुनःपुनजतिष्टि प्रवर्तयेति भावः BB

२२. गतिं फलप्राप्तिम्, येन ब्रह्मणोपद्रवान्निर्गच्छन्ति त गातुं विन्देत्यर्थः Sy मार्गम् BB

२३. स्पष्टमन्यत् Sy युष्माकमेवार्थे सदा नोऽस्मान् यूयं पात रक्षत स्वस्तिभिरविनाशैः । अविनाशान् प्रापय्यास्मान्पातेति । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् BB

This stanza=TS I 5 II 2

VII 14

समिधां जातवेदसे देवाय देवहृतिभिः ।
हृविभिः शुक्रशोचिपे नमस्विनो वय दाशेमाग्रये ॥ १ ॥

समिधा । समिधा । देवानामाह्वानैश्च सहाग्निमाचह मोमभावहत्याद्धानानि देवानाम् । जात
वेदसे । देवो । हृविभिः । दीप्तनेजसे । नमस्कृत्युक्ता । वयम् । दानं कृम । अग्रये ।

वय ते अग्रे समिधां विधेम वय दाशेम सुष्टुती यजत्र ।
वय घृतेनाध्वरस्य होतवय देव हृविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वय ते । वयम् । तुभ्यम् । अग्रे । समिधा । परिधरणं कृम । वय हृवीषि च । दाशेम । दाम-
नयां स्तुत्या । यष्टव्या । वयम् । घृतन । अध्वरस्य । होत । वयम् । देव । हृविषा । भद्रदीप्ते ।

आ नो देवेभिरुप देवहृतिमग्रे आहि वपट्कृति जुपाणः ।
तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ नो देवेभिः । उभायाहि । देवे सह । अस्माकम् । यज्ञम् । अग्ने । वपटकारम् । सवमान ।
तुभ्यम् । देवाय वयम् । ववत । स्याम ।

१ 'समिधा जातवेदसे' इति तुत्र चतुर्विंश सूक्तं
वसिष्ठस्यापमार्ग्येयम् । आधा बृहती द्वितीया
तृतीये ऋष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—'समिधा
बृहत्यादि' (KSA 34.14. P 24.)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२ देवस्तुतिभिः Sy

३ ०ह्वारि A ०ह्वानादिभिर्देवानाम् is sug-
gested for ह्वानादिदेवानाम् ।

४ जातवेदसे जातप्रसम् Sy

५ देवाय is suggested for देवा ॥ स्तुत्य
मग्निम् Sy ६ हृविभिः A

७ शुक्रशोचिपे शुक्रबीप्तिम् Sy

८ हृविष्मत् Sy ९ वसिष्ठा Sy

१० परिधरेम Sy

११ अग्रे आशतियोगात्कमभि चतुर्थी । प्रायेण
सर्वत्र आशतियोगे चतुर्थी वृष्मते Sy

१२ वसिष्ठा Sy १३ त्वाम् Sy

१४ एषा परिधरेम Sy १५ गंह्याया A

१६ यष्टव्य is suggested for यष्टव्य ॥ हे
यष्टव्य । अग्ने ! Sy

१७ घात A होत is suggested for
घात ॥

१८ देवा A होतमान ! अग्ने ! Sy

१९ हे कस्याणश्चान ! Sy

२० उभायाहि is suggested for उभायाहि
A उभायाभि M

२१ देवे सार्धम् Sy २२ स्तोत्रं यज्ञ वा Sy

२३ ०कार A हृवि Sy

२४ घातमानाय Sy २५ वं M

२६ ववत A परिधरस्त Sy

२७ नम्रेम Sy

२८ सिद्धमग्निम् Sy

VII. 15.

उपसद्याय मीळहुषं आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठुमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय^१ । समाश्रयणीयाय^२ । कामाना^३ दोग्ध्रे^४ । प्रियार्थं^५ तस्यास्ये^६ । जुहुता^७ । हविः^८ । य^९ । अस्मा-
कम्^{१०} । अन्तिकतमम्^{११} । ज्ञातेय^{१२} भवति ।

यः पञ्च चषणीरभि निषसाद् दमेदमे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

[यः पञ्च ।] य^१ । पञ्च । जनान्^{१०} । अभिनिषसाद्^{११} । गृहेगृहे^{१२} । कवि^{१३} । गृहपति^{१४} । युवाम्^{१५} ।

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहंसः ॥ ३ ॥

स नो वेदः^{१०} । स^{११} । अस्माकम्^{१२} । धनम्^{१३} । सह भवम्^{१४} । अग्नि^{१५} । रक्षतु^{१६} । सर्वतः^{१७} । अपि च । अस्मान्^{१८} ।
रक्षतु^{२२} । रक्षस^{२३} ।

१ 'उपसद्याय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्थार्षं गायत्रभागनेयम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—'उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्'
(KSA 34.15. p. 24.) इति प्रातरनु-
वाकआग्नेये क्रतो गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे
चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उपसद्याय त्वमग्ने
यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (ĀSS.
4 13.) इति । उपसदि पोर्वाह्लिक्या 'उपस-
द्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋच. सामिधेन्यः ।
सूत्रयते च—'उपसद्याय मीळहुष इति तिस्र
एकैकां त्रिरनवानम्' (ĀSS 4 8) इति ।
पवित्रेष्ट्यां 'अग्नी रक्षासि' इत्येषा प्रथमाज्य-
भागानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पावकवन्ता-
वाज्यभागावग्नी रक्षासि सेधति' (ĀSS
2 12) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो
याज्या । सूत्रितञ्च—'आ सव सवितुर्यथा
सनो राधास्या भर' (ĀSS 2 8) इति ।
स्वस्त्ययन्यामिष्टौ "अग्ने रक्षा णः" इति
प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'स्वस्त्ययन्या रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः'
(ĀSS 2 10) इति Sy.

२ हे अर्धयव ! Sy

३ उपसदनीयाय Sy.

४ धर्त्रे A कामाना वधिन्नेजनय-तत्प्रीत्यर्थम्
Sy ५ तस्यैव मुखे Sy

६ अग्निः Sy

७ अन्तिकतम A. आसन्नतमम् Sy

८ आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्पमिति
स्वार्थिकस्तद्धितः Sy

९ The *pratika* is supplied by the
Editor. १० अग्निः Sy

११ मनुष्यान् Sy

१२ अभिमुख निषीदति । उत्तरया वाक्यपरि-
समाप्तिः Sy

१३ ग्रहे ग्रहे A.

१४ प्राज्ञः Sy.

१५ गृहाणां पालयिता Sy

१६ युवा is suggested for युवा ॥ नित्य-
तरुण. सन् Sy १७ स वेद A M

१८ सोऽग्निः Sy

१९ अन्तिके भवम्, सह भूत वा Sy

२० सर्वतो वाधकात् Sy

२१ अस्मात् A. वसिष्ठान् Sy

२२ पापात् Sy.

नव नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवं नु । नवम् । क्षिप्रम् । स्तोमम् । अग्ने । युताकस्य । श्येनभूताय । जनयामि । स ह्यस्मभ्यम् ।
वह । धनम् । प्रयच्छति ।

स्पर्हा भस्य श्रियो ह्ये रयिर्वीरवतो यथा । अग्रै यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पर्हा । स्पृहणीया । यस्य । श्रियः । दर्शनाय भवन्ति । यथा । पुत्रवत । रयिर्वीरनीया भवति ।
यज्ञस्य । अग्रं ग्राहनीये । दीप्यमानस्य ।

सेमा वेतु वपट्कृतिमभिर्जुपत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सेमाम् । स । इमम् । वपट्कारम् । कामयताम् । अग्नि । सवताम् । गिरश्चे । अस्माकम् ।
यष्टतमा । हविषां बोधा ।

नि त्वा नक्ष्य विशपते धुमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्र आहुत ॥ ७ ॥

नि त्वा । मिथीमहि स्थाने । त्वाम् । उपगन्तव्यात् । विशा पते । ममत्तम् । देवम् । सुवीरम् ।
अग्ने ! आहुतम् ।

१ नूतनम् Sy	२ अग्रये is suggested for अग्ने ॥ गन्त्रेऽग्रये Sy	२० नूतन is suggested for नूतना ॥ यज्ञनीयतमो यष्टतमो वा Sv
३ श्येनसबुधाय Sy	४ स ह्यन्य M	२१ ह्यविर A ०यां पोषम् M
५ वस्वो वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी Sy		२२ The commentary on the stanza is missing in A. २३ निहितवन्तः Sy
६ ववास्वित्यथ Sy	७ स्पर्हा A.	४ नक्ष्य † is suggested for नक्ष्यात् ॥ नक्ष्य । उपगन्तव्यम् । नक्षतिर्भ्याप्तिकर्मा Sy २५ पते । is suggested for पते-
८ ०षाय A स्मृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोम जीजनमित्यनुषङ्ग । उत्तरत्र सम्बोधो वा Sy	९ अग्ने Sv	२६ धुमन्तम् ! is suggested for मम तं । वीक्षितमन्तम् Sy
११ इष्टं चक्षुषे वा Sv	१२ Omitted in A	२७ देव । is suggested for देवम् ॥ द्योतमान ! Sy
१३ ०वन्त A	१४ रयः ब० M धनम् Sy	२८ कल्याणस्तोत्रकम् Sy
१५ शि सभाम् A	१५ पुरस्ताद् भागे Sy	२९ आहुत ! is suggested for आहुतम् ॥ सर्वैर्यजमानैरभिहुत ! Sy
१६ शि सभाम् A	१६ षट्कारम् A	
१७ अस्माभिर्वीरमनामाहातितम् Sy		
१८ भक्षयन्तु वा Sy	१९ स्तुतीष्वच Sy	

क्षपं उ॒स्रश्च॑ दीदिहि स्व॒ग्रय॑स्त्वया व॒यम् । सु॒वीर॑स्त्वमस्म॒युः ॥ ८ ॥

क्षप उ॒स्रश्च॑ । रात्री । अ॒हानि॑ । न म॒वदा॑ त्वम् । दी॒प्यस्व॑ । म॒ग्नय॑ । त्वया॑ । व॒यम् । व॒यञ्च॑ ।

सु॒वीर॑ । अ॒स्मान् कामः॑ ।

उप॑ त्वा सा॒तये॑ नरो वि॒प्रासो॑ यन्ति धी॒तिभिः॑ । उपा॑न्त्रा मह॒सिर्णी ॥ ९ ॥

उप॑ त्वा । उ॒पय॑न्ति । त्वा॑म् । नाभा॑य । नर॑ भ॒गानि॑ । त्वा॑न्त्रा । उ॒पया॑ति । वा॒क्य॑

सहस्र॑संख्यायुक्ता ।

अ॒ग्नी रक्षा॑सि सेधति शु॒क्रशो॑चि॒रम॑र्त्यः । शु॒चिः पा॒वक॑ ई॒ड्यः ॥ १० ॥

अ॒ग्नी रक्षा॑सि । अ॒ग्नि॑ । रक्षा॑सि । नि॒पे॒रानि॑ । शु॒क्रंति॑ म॒ष्टम् ।

स नो॑ राधा॑स्या भ॒रेशानः॑ सहसो॒ यहो॑ । भग॑न्व दातु॒ वा॒र्यम् ॥ ११ ॥

स नो॑ राधा॑सि । स॑ । अ॒ग्मभ्य॑म् । धना॑नि । आ॒हर॑ । ई॒शान॑ । सह॑स पु॒त्र ! भग॑म् । च दे॒व-

स्त्वमनु॑चर । प्र॒यच्छ॑तु । धन॑म् ।

१ The commentary on the stanza is missing in A

२. हे अग्ने ! Sy

३. शोभनाग्नयो भवाम Sy

४. दीप्यमानेन त्वया Sy

५. वसिष्ठाः Sy ६. नुस्तोतृको भव Sy

७. अस्मत्काम is suggested for अस्मान् काम ॥ अस्मान् कामयमान । 'सुप आत्मन् वयच्' इति वयचि कृते 'वयाच्छन्दसि' इत्यु-प्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दस । Sy अस्म-युरस्मान् कामयमान' N 6 2

८. हे अग्ने ! Sy

९. उपगच्छन्ति Sy १०. त्वा A

११. धनाय, कामानां लाभाय वा Sy.

१२. नेतारो यजमाना. Sy

१३. विप्राः Sy

१४. वाक् is suggested for वाक्य ॥ क्षय-रहिता स्तुतिरूपास्मदीया वाक् Sy

१५. ०हल त्वा० A सहस्रसंख्याका Sy

१६. The *pratika* is supplied by the Editor १७. वाधताम् Sy

१८. VM. ignores शुक्रशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावक and ईड्य ॥ शुक्रशोचि शुभ्रज्वाल । अमर्त्यो मरणरहितो देवात्मा । शुचि स्वय शुद्ध । पाःको ज्ञेयामपि शोधक । ईड्य स्तुत्य, Sy.

१९. प्रसिद्धस्त्वम् Sy

२०. रायो राध इति धनाम Ngh. 2 10

२१. सर्वस्य जगत ईश्वरः सन् Sy

२२. हे सहसो यहो ! बलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy

२३. भग is suggested for भगम् । भगो देवोऽपि भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता Sy

२४. ०स्त्वदनु० is suggested for ०स्त्वमनु० ।

२५. दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यास लोपश्छान्दस Sy

त्वमग्ने वीरचक्षुः देवश्च सविता मगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! वीरवत् । भद्रम् । दव । च । सविता । मग । च । अदितिश्च देवी ।

धनम् । प्रयच्छतु ।

अग्ने रक्षां गो भद्रसः प्रति षम देव रीपंतः । तपिद्यैरजरो दह ॥ १३ ॥

अग्ने रक्ष । अग्ने ! रक्ष । अस्मान् । रक्षसं । प्रतिदह । दवे । हिंसतं । तप्ततमेतस्तेजोभिः ।

महरणु ।

अर्धा मही न आयस्यनाष्टुष्टो नृपीतये । पूर्ववा श्रुतमुजिः ॥ १४ ॥

अर्धा महो । अह । महती । अयसा निमिता । अस्माकम् । पुरी । त्व भव । शत्रुभिरनाषुष्टं स्त्वम् । नृणां रक्षायाम् । श्रुतमुजिर्वृरक्षकेति ।

त्वं नः पाह्यदसो दोषावस्तरघायत । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वं नः पाहि । त्वम् । अस्मान् । रक्ष । रक्षसं । वायावस्तां । अरमिच्छतं । तदवोक्तम्- दिवा । नक्तं रक्ष । महिसित ! इति ।

- १ वीरवत् A पृथ्वीश्रोपेतम् Sy
- २ भद्र वेदोति शेष Sy सविता वेवोऽपि । सवित्रादिः सूरते निपातभागिनी देवता Sy
- ४ Omitted in M वितिश्च is suggested for अदितिश्च ।
- ५ वरणायम् Sy
- ६ पाहि । संहितायां दाघशङ्काम्बत् Sy
- ७ अहसा पापात् Sy ष अस्मीकृष्य Sy
- ८ वेव । is suggested for वेव ॥ द्योतमान ! Sy ० हिसितः M हितत शत्रून् Sy
- ११ तप्ततम ततोजोहिः M मैतस्तेजोभिः is suggested for मैतस्तेजोभिः ॥ अति शयेन तापमैस्तेजोभिः Sy
- १२ महरणुं A महरः is suggested for महरणु ॥ चरारहितस्त्वम् Sy
- १३ VM ignores षम ।
- १४ Omitted in A अय महो M
- १५ हे अग्ने ! Sy १६ अय is suggested

- for अयाधुना Sy ७ अय M
- १८ तद्रक्षासाधनभूतप्राकाराविर्वा पुरुष्यते । यया यसा निमिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकाराविर्वा जयुभ्यो भीतान् रक्षति । तद्वत् राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः Sy
- १९ अप्रतिषर्षणीय Sy २० न रक्ष० M
- २१ ०जिब० M अस्त्यन्त यिस्तुता शतगुणा Sy
- २२ ति is missing in A
- २३ त्व न is missing in A
- २४ अग्ने ! त्वम् Sy २५ पापात् Sy
- २६ ०वस्तः is suggested for ०वस्ता- रात्रेराच्छावयित । तमसा धारयित । इत्यर्थः Sy
- २७ अयमिच्छ० is suggested for अरमिच्छ० । पापमिच्छतं शत्रोवेष Sy
- २८ अहनि Sy २९ राज्ञो च Sy
- ३० Omitted in M
- ३१ हिसित M हे महिस्य ! Sy

VII. 16

एना वो अग्निं नमसार्जो नपात्तुमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

एना व । एनेन । युष्माकम् । अग्निम् । अग्नेन अन्नस्य । पुत्रम् । आह्वयामि । प्रियम् । अति-
शयेन ज्ञातारम् । गन्तारम् । सुयज्ञम् । विश्वस्य यजमानस्य । दूतम् । अमृतम् ।

स योजते अरुपा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुत्रह्वा यज्ञः सुशमी वसनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

स योजते । स । युनक्ति । आरोचमानाविश्वो । विश्वस्य भोक्तारो । स । अत्यन्त द्रवति

१. 'एना व' इति द्वादशर्च षोडश सूक्त वसिष्ठ-
स्यार्धमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्यो युज
सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्--'एना वो
द्वादश प्रागाथम्' (KSA 34 16. p 24.)
इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतो बार्हते छन्द-
स्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च--
'एना वो अग्निं नमो यज्ञम्' (ASS 4 13)
इति । अग्निमास्तशस्त्रे 'देवो वो द्रविणोदाः'
इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च-'देवो
वो द्रविणोदा इति ५गाथो स्तोत्रियानुरूपौ,
(ASS. 5.20) इति Sy
२. एनेन । यद्वा--एनेनमित्यग्नेविशेषणम् । स-
मानार्धत्वात्पूर्वेषु सूक्तेष्वदिष्टत्वाद्द्विसिष्ठेनान्वा-
दिश्यते Sy विभक्तेराकारः । एनेन
Mah.
३. युष्मदर्थम् Sy हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो
युष्माक सम्बन्धिना Mah व इति पाद-
पूरणार्थः सम्भवात् U
४. स्तोत्रेण Sy अग्नेन हृदिलक्षणो Mah
५. बलस्य Sy.
अपाम् Mah. U
६. पौत्रम् Mah U सूनूर्नपादित्यपत्यनामनी
Ngh 2 2
७. वो युष्माकमेनमग्निं नमसाऽऽहुव इति वा
Mah.

८. यजमानाना प्रीतिहेतुम् Mah. सर्वजीवप्रियम्
U
९. प्रज्ञापक वा Sy अतिशयेन चेतयितारम्
Mah
अतिशयेन चेतनायुक्तम् U.
१०. स्वामिन वा Sy. अलमिति पर्याप्तमतिम् ।
यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् । सदोद्यमयुतमि-
त्यर्थः. Mah
११. शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् Mah शोभना
अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः Sy
१२. सर्वस्य यजमानस्य Sy सर्वस्य यजमानजनस्य
सर्वस्य जगतो वा Mah विश्वस्य सर्वस्य
यजमानजनस्य U
१३. दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे दाहपा-
कादिकार्यकरत्वात् Mah
१४. नित्यम् Sy मरणरहितम् Mah अमरण-
धर्माणम् U This stanza=YV
15.32
१५. सो योज० A १६. अग्निः Sy
१७. रथे युनक्तु यद्वा अयुज्यत Sy.
१८. ०नाश्वो M ०नावश्वो is suggested
for ०नाविश्वो ॥ यद्वा आरोचमानेन तेजसा
Sy
१९. विश्वस्य पालयितारावश्वौ । विश्वस्य
रक्षकेण Sy

वेद्यलोकं प्रति स्वाहुतं । सोऽय वसूना मध्ये । सुस्तोत्रं । यष्ट्य । सुकर्मा च । देवनधीसम् । धनं प्रमच्छति ।
यजमानानाम् ।

उदस्य शोचिरस्यादाञ्जुह्वानस्य मीळ्हुषः ।

उद्धमासो अरुपासो दिविस्पृष्टः समग्रिमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उदस्य । उतिष्ठति । अस्य । दीप्तिं । ग्राह्यमानस्यं । सेक्तुं । उक्थस्युं । घृमास्व । भारोच-
मानो । दिविस्पृष्टः । तमग्निम् । समिन्धते । मनुष्यां ।

त त्वा दूत कृण्महे यशस्तं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वो ह्नो सहसो मर्तुमोजना रास्व तद्यत्त्वेमहे ॥ ४ ॥

त त्वा दूतम् । त्वम् । त्वा । दूतम् । कृम् । यशस्वितमम् । देवान् । भावह । भक्षनाम् । हे
सहसः सूनो । विश्वान्यपि । मनुष्यभोज्यानि । देहि । तवानीम् । यवा । त्वाम् । याचामहे ।

त्वमग्ने गृहपतिस्व होता नो अच्वरे ।

त्वं पोता विश्वारु प्रचेता यच्चि वेपिं च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । गृहपतिः । त्वम् । होता वासि । अस्माकम् । यज्ञः । त्वम् । पोता च ।
विश्वैर्वरणीयः । प्रकृष्टज्ञानस्तथा सति स्व देवान् । यज । भक्षय । च । हविर्वरणीयम् ।

- १ ०लोकं प्रति M धानेतुं वेद्यान् प्रति भूषां
इवतु प्रवति वा Sy २ सुष्ठवाहुतं Sy
३ वासकानां जनानां वसिष्ठानाम् यद्वा वसूनां
धनानाम् Sy ४ सुस्तुतिः शोभनाश्रो वा
Sy ५ सुकर्मा च भवति Sy
६ तमिन्धं द्योतमानम्, यद्वात्यन्तप्रकाशमानम् Sy
७ हविर्भगच्छत्सिषति शेषः Sy
८ यजमानानां धनवत् प्रियतम इत्यथ Sy
९ उतिष्ठ A अग्ने Sy १० स्य A अग्ने
Sy ११ तेजः Sy १२ अग्निहूयमानस्य
Sy १३ कामानां वदितुं Sy
१४ उक्त A उक्तस्युं is suggested for उक्थ
स्युं । अस्यादित्येकवचनानां बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्वचनान्तेति Sy
१५ भारोचमा A ०मानाः is suggested

for ०माना ।

- १६ अस्तरिक्षस्युषा Sy १७ ०न्धने A
१८ कर्मणां नेतारः अतिवजः Sy १९ The
pratika is supplied by the Editor
२० न्त A तम् is suggested for त्वम् ॥
प्रतिद्वम् Sy
२१ ०स्त्वमग्ने A प्रतिशयेन यशस्वितम् Sy
२२ भक्षनाम् A हविषां भक्षणाय Sy
२३ हे स्सहसूनो A हे बलस्य पुत्र । अग्ने । Sy
२४ मनुष्याणां भोग्यानि कृष्याणां धनानि Sy
२५ अस्मभ्यं देहि Sy २६ यजमानोऽसि Sy
२७ वेद्यानामाहुता Sy २८ यागे Sy
२९ ०णीयं A VM explains voc by
nom ३० ०कृष्यन्ता० A प्रकृष्टमति-
Sy ३१ कामयस्य भक्षय वा Sy

कृधि रत्न यजमानाय सुकृतो त्वं हि रत्नधा असि ।
आ न ऋते श्विशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दत्तते ॥ ६ ॥

कृधि रत्नम् । कुरु । रत्नम् । यजमानाय । सुकर्मन् । त्वम् । हि । रत्नस्य दाता । भवसि ।
स त्वमाशीभिस्तीक्ष्णीकुरु । अस्माकम् । यज्ञे । सर्वम् । ऋत्विजम् । गोभनगसन । य । च होता । सहते
तञ्चेति ।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे अग्ने । त्वयि । अग्ने । स्वाहुत । प्रिया । सन्तु । प्राज्ञा । प्रयन्तार । ये । आढ्या । जना-
नाम् । सङ्घातान् । प्रयच्छन्ति । गवा दरिद्रेभ्य ।

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निपीदति ।
ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषामिळा । येषा जनानाम् । अन्नम् । घृतहस्ता । गृहे । निपीदति । अन्नस्य प्राता प्रदाता च

१. कुरु । देहीत्यर्थः Sy
२. धनम् Sy इवात्र रत्नमिति धननामनी
Ngh 2. 10 ३. यजमानाय मध्यम्
Sy ४. हे शोभनकर्मन् ! अग्ने ! Sy
५. यस्मात्त्वम् Sy.
६. ०माशिशोभिस्तीक्ष्णीकुरु A
७. गोहन शं० A सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः यद्वा
सुशंसो होता Sy
८. होतात् A. होतुः पृथगुपादानश्चादरार्थम् Sy
९. वर्धते त वर्धय Sy
१०. तव Sy Mah, U.
११. हे यजमाने सुष्ट्वाहुत ! Sy. सुष्टु ह्ययते
स्वाहुतः हे स्वाहुत ! Mah. साधुना
प्रकारेणाभिहुत U १२. भवन्तु Sy
१३. प्रेरकाः स्तोतारो वा Sy पण्डिताः
Mah, U
१४. प्रभातारः A प्रदातारः Sy निगृहीतेन्द्रियाः
Mah निगृहितसर्वविषया U.
१५. धनवन्तः Sy, Mah. U.
१६. जनानामस्मदीयानाम् Sy जनानां मध्ये जनाः

- Mah जनाना मध्ये U
१७. ०तात् A समूहान् Sy अन्नविशेषान् पूरो-
डाशादीन् Mah न केवल धनवन्त एव,
किन्तर्हि ? उर्वान्, अन्नप्रकारान् U
१८. प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियास. सन्त्विति पूर्वोणा-
न्वय Sy ददति । 'दय दानगतिर्हि सादानेषु
Mah दयतिर्दानार्थः । ददति U
१९. गवा चोर्वान् Sy गवा सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतै
सह Mah गवा सम्बन्धिभिरुपसेचनै सहितान्
U
This stanza=YV 33 14
२०. अन्नरूपा हविलक्षणा देवी Sy इरा, इळा,
इत्यन्ननामनी Ngh 2 7
२१. ०ते.ह० A VM seems to repeat
the Vedic word घृतहस्ता but it
should be here घृतहस्तम् nom sing
going with अन्नम् ॥ घृतहस्तो हस्तो यस्या
असौ घृतहस्ता । घृतहस्तेनाभिधारितेत्यर्थः Sy
२२. अग्ने A २३. अन्तस्य A
२४. प्राता पूर्णा Sy

दासादि सभृतमस प्रयच्छतीत्यथ । तासु । प्रासयस्व । सहसो जात । द्रोष्णु । निन्दितुष्व । यच्छ च ।
अस्मभ्यम् । सुखम् । दीर्घकाल श्रोतभ्यम् ।

स मन्द्रयां च जिह्वया वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रुयि मधवद्भयो न आ वह हव्यदाति च सद्य ॥ ६ ॥

स मन्द्रया । स । मन्द्रया वाचा । च । आस्यास्यानीयया । ज्वालया च । हविषो बोद्धा भवति ।
विदुष्टर । अग्ने ! रुयिम् । आढयन्त्य । अस्मभ्यम् । भावह । यजमानम् । च । प्ररय । 'यजमानो व
हव्यदाति' इति धतपयत्राद्वाणम् ।

ये राधांसि ददत्यश्रया मृषा कामेन भवसो महः ।

तां अहंसः पिपृहि पुर्तमिष्ट्व शत पूर्वियविष्ठय ॥ १० ॥

ये राधांसि । ये । अन्नानि । प्रयच्छन्ति । अश्वसङ्घान् । धनानि च । कामेन । अश्वसो यशस ।
महता मह्यशस्कामममाना । तान् । अहंस । पालय । पालयितुंभिस्तेजोभि । त्वम् । पुराश्च । शतेन
युवतम् ।

१ ०ञ्स्वती० A

२ स्तासु A तासु is suggested for तासु ॥
हविष्मतो यजमानाम् Sy

३ आस्य is suggested for प्रासयस्व ।

४ सहसे बलाय हित ! Sy

५ द्रोष्णुः A ६ निन्दितुष्व क्षयो Sy

७ वेहि Sy ८ सुख A सुखं गृहं वा Sy

९ VM ignores आ and अग्नि ॥ अपीति
पूरजः Sy १० सन्द्रया A

११ प्रसिद्धस्त्वम् Sy १२ मोक्षयिष्या Sy

१३ आस्या स्थानीयेन A आस्य० is suggested
for आस्या० स्थानीयेन । देवानामास्य
स्थानीयया Sy १४ हविषां बोद्धा Sy

१५ हे अग्ने ! Sy १६ भनम् Sy

१७ हविष्मवृष्य Sy

१८ हव्यानि वचातीति हव्यदातिर्मजमानः । तथा
च वाचसनेयिन भ्रामन्ति 'यजमानो वै हव्य-

वाति' (SB 1.4.1 24) इति Sy

१९ यजमानश्च प्रेरय is missing in A
कर्मसु प्रेरय च Sy

२० SB 1.4.1 24 The quotation of
SB should immediately follow
यजमानम् and precede च ।

२१ ये राधांसि A ये रोधांसि M

२२ यजमाना Sy २३ सामकामि Sy

२४ अश्व स० A अश्वत्सकामि Sy

२५ इच्छया । यशस्कामा सन्त इत्यर्थः Sy

२६ ह्यमघर्षंशकाम० A २७ वातान् Sy

२८ पापासु क्षत्रोर्वा Sy २९ रक्षासाधनमूर्ते-
Sy ३० च is missing in M पूर्व,
नपरीमिष्व Sy

३१ अपरिमितामि Sy

३२ युवत्वम् A M हे यविष्ठय ! युवतम् ।
अग्ने ! Sy

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम् ।

उद्रा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्रो देव ओहते ॥ ११ ॥

देव^१ । देव । युष्माकम्^२ । धनस्य प्रदाताऽग्नि । पूर्णाम्^३ । कामयते । जुहम्^४ । तथापि सति द्रोण-
कलशात् सोममुद् वा, सिञ्चध्वम्^५ । उप वा गृहीत प्रयच्छत, समुच्चयार्थीयौ वाशब्दौ । अनन्तरम् । एव ।
युष्मान् । देव । नयति^६ ।

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तं होतारम् । तम् । ह्वातारम्^७ । अध्वरस्य^८ । प्रचेतसम्^९ । वोढारम् । देवा । यकुर्वन्^{१०} । शिष्ट^{११}
स्पष्टमिति ।

VII 17

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत वह्निर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने भव^{१२} ॥ द्वैपदमिद सूक्तम् ॥ अग्ने । भव । शोभनया समिधा । समिद्ध^{१३} । वा चा^{१४} । उर्विया^{१५}
ऊरु । वह्निं^{१६} । विस्तृणातु^{१७} ।

१. देव A २. युष्मदीयाम् Sy
३. ०तानि A धनानां दाता Sy
४. पूर्णां हविषा Sy ५. जुहम् is missing
in M आसिक्तां स्रुचम् Sy
६. ०था सि स० A तथा सति is suggested
for तथापि सति ।
७. अत उत्सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् Sy
८. ०च्छत् M. उपपृणध्वं वा सोमम् Sy
९. ०यार्थीयौ A वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुव-
ग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत
चेत्यर्थः Sy १०. वहति Sy
११. होतारम् A १२. यज्ञस्य Sy
१३. प्रकृष्टमतिम् Sy
१४. युंक्ु० M अकुर्वन् is suggested for
यकुर्वन् ।
१५. By शिष्टम् VM means the
second hemistich of the stanza
Sy explains it in the following

- manner — किमर्थमित्यत आह । स
चाग्निः । विधते परिचरते । दाशुषे हविषा
प्रदात्रे । जनाय । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् ।
रत्नं रमणीयं धनम् । दधाति ददात्वित्यर्थः Sy
१६. 'अग्ने भव सुषमिधा' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्त
वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तापि द्विपदा-
स्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते—'अग्ने भव सप्त
द्वैपदं त्रैष्टुभम्' (KSA 34 17 p 25)
इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रा-
वरुणशस्त्रे 'अग्ने भव' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूच्यते हि—'अग्ने त्वं नोऽन्तमोऽग्ने भव सुष-
मिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS
8 2) इति Sy १७. अग्ने भव A
१८. समिन्धो A सम्यक् दीप्तः Sy
१९. वाचा A अपि च is suggested for वाचा
२०. धवयूरुद्र A विस्तीर्णम् Sy
२१. वाचा उर्विया ऊरु वह्निं is missing in M
२२. उपस्तृणीतामध्वर्युः Sy

उत द्वारं उशुतीर्विं श्रयन्तामुत देवाँ उशुत आ वहेह ॥ २ ॥

उत द्वारं ॥ अपि च । द्वारो वेभ्यं । कामयमाना । विवृता भवन्तु । तत् । देवान् । कामयमानान् । हेह । भावह ।

अग्ने वीहि हविषा यच्चि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने वीहि । अग्ने ! गच्छ हविषा । यज च । देवान् । सुयज्ञांश्च । कृताम् । जातवेदः ।

स्वध्वरा करति जातवेदा यच्चदेवाँ अमृतान्पिप्रयञ्च ॥ ४ ॥

स्वध्वरा । स्वध्वरान् । करोतु देवान् । जातवेदाँ । यजतु । देवान् । अमृतान् । प्रीणयतु । च ।

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व विश्वा । देहि । विश्वानि । धनानि । प्रचेतः । सत्यानि । भवन्तु । आशासनानि । अस्माकम् । इदानीम् ।

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहे देवासो अग्र ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वामु ते । त्वाम् । एवं । तं । कृतवन्तः । हव्यवाहम् । देवाँ । अग्र ! अग्रस्य । पुत्रम् । आकारपुरण ।

१ वेभ्य A द्वारो यज्ञगृहस्य वेभ्यो वा S₁ द्वारो अवतेर्वा । प्रवतेर्वा । वारयतेर्वा N 8 9

२ त A तत् is suggested for तत् ।

३ देवा A यज्ञं कामयमानान् Sy

५ इम A यज्ञे Sy

६ बोधानभिगच्छ Sy

७ य is missing in M शोभनयज्ञांश्च Sy

८ कृद is suggested for कृताम् ।

९ हे जातवेदः । जातयन् । Sy

१० स्व उपरा A

११ ०ध्वरा A शोभनयज्ञान् Sy

१२ जातयनोऽग्नि Sy

१३ हविषा यजतु Sy

१४ मरणरहितान् Sy

१५ स्तोत्र प्रीणयतु Sy

१६ पित्वा A M

१७ अस्मभ्यं वेहि Sy

१८ वरणीयानि Sy

१९ प्रकृष्टमतिमन् । अग्ने ! Sy

२० सत्या यथार्थाः Sy २१ आशिषः

२२ उ इत्यवधारणे BB २३ प्रतिष्ठा Sy

२४ अकृषन् Sy धारयामासुः । कृतवन्त इत्यर्थः BB

२५ हविषां बोधारम् । बहतेष्वि BB

२६ देवोभिरभ्यितमित्यत्र प्रकृतत्वात् BB

२७ यत्स्य Sy

२८ सुनुर्मपादित्यपत्यनामनी Ngb 2 2

This stanza=TS 3 1 4-4

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते ते देवाय^१ । ते वयम्^२ । तुभ्यम्^३ । देवाय^३ । हवीर्षि^४ ददत^५ । स्याम^६ । महास्त्वम्^७ । अस्मभ्यम^८ ।
रत्नानि^९ । विधेहि^{१०} । याच्यमानं^{१०} ।

VII 18

त्वे ह यत्पितरंश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जंरितारो असन्वन् ।

त्वे गावंः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसुं देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे^{११} ह यत्^{१२} । त्वयि^{१३} । एव^{१४} । यस्मात्^{१५} । पितर^{१६} । अपि^{१७} । अस्माकम्^{१८} । इन्द्र ! विश्वानि^{१९} । वनानि^{२०} ।
स्तोतार^{२१} । अभजन्त^{२२} ततो वयञ्च^{२३} त्वा स्तुम^{२४} । त्वय्येव^{२५} । सुदुघा^{२६} । गावं^{२७} सन्ति^{२८} । त्वयि^{२९} । एव^{३०} । अश्वा^{३१} ।
त्वम्^{३२} । सु^{३३} । यजमानाय^{३४} । अत्यन्त^{३५} दानशील^{३६} ।

राजेव हि जनिभिः क्षेष्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरो मघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिंशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजेव^{३७} । राजेव^{३८} । हि^{३९} । जायाभि^{४०} । अभ्यवगच्छसि^{४१} । एव^{४२} । दीप्तिभि^{४३} । विद्वान्^{४४} । क्रान्तं^{४५} । सन्^{४६} ।

१. हे अग्ने ! Sy

२. प्रसिद्धाः वसिष्ठा वयम् Sy

३. द्योतमानाय Sy ४ हविषि M

५. ददत A ६. भवेम Sy

७. महास्त्वम् A अतो महो महोस्त्वम् Sy

८. रमणीयानि धनानि Sy

९. विधत्स्व Sy

१०. उपगम्यमानो याच्यमानो वा Sy

११. द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या (०स्यान्त्याश्चान्तो KSA) दानस्तुतिः'(KSA 34 18 p 25) इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः श्रंसनीयाः ।

तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'त्वे ह यत्पितरंश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश'(AA 5 2 2)

इति Sy १२. त्वे ह य A .

१३. यस्मात् कारणात् Sy

१४. वननीयानि धनानि Sy वाम वननीय भवति

N. 6 31.

{५ स्तोतारः सन्तः Sy १६. अर्लभन्त Sy

१७. तस्माद् वयमपि धनकामाः Sy

१८. दोग्धुं सुशकाः Sy १९. भावः A.

२०. वसु is suggested for सु०

२१. देवं त्वामिच्छते यजमानाय Sy

२२. ०शील M दातृतमो भवसि Sy

२३. हे 'इन्द्र ! त्वम् Sy

२४. हीति पूरणः Sy

२५. जायाहिः A

२६. अभ्युपगच्छसि M निवसस्येव Sy.

२७. क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा Sy.

विशा प्रजया । स्तुवते । गोमि । अश्वैश्च । मघवन् ! त्वत्कामान् । तीक्ष्णीकुरे । धनार्थम् । अस्मान् ।

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरो देवयन्तीरुपं स्युः ।

अर्वाचीं ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमा उ त्वा । इमा । एम । त्वाम् । स्वयमेवेतरेतर स्पधमाना । अस्मिन् यज्ञ । मदयन्त । स्तुतय । देव त्वा कामयमाना । उपतिष्ठन्ति । तथा सत्यभिमुखी । तव । धनस्य । प्रदात्री वाक । एतु । स्याम । त वयम् । सुमती । सुखहतुभूतायाम् ।

धेनुं न त्वां सूयवंसे दुदुचुनुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्वं आहा न इन्द्रः सुमतिं गुन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुं न । धनुम् । इय । त्वाम् । शोभनवसे गोष्ठ । दोग्धुमिच्छन् । वसिष्ठ । स्तात्राणि वत्स-
स्यानानि । उपसृजन्ति । त्वाम् । एव । मे । गोपतिम् । सर्वो जन । वदति । अथ पराक्ष — भागच्छतु ।
अस्माकम् । इन्द्र । सुष्मतिम् । ग्रहीति ।

१ VM seems to read विशा for पिशा ॥

अपेण हिरण्यादिना वा Sy

२ स्तोत्रान् Sy

३ अश्वैश्च A Sy does not explain अत्र as a preposition but as a verb and construes अग्नि with it and not with क्षेत्रि । Thus he explains these words as अग्निर्गो रक्ष ।

४ हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy

५ संस्कृत् Sy

६ यज्ञे स्तोत्रे वा धतमाना Sy

७ मोदमाना Sy

८ षष्ठस्य A

९ अस्मिन्मिच्छन् Sy

१० पथ्या सुति Sy

११ गच्छतु Sy

१२ स्यामे A भूयास्ते Sy

१३ सुष्टुतीं वर्तमाना Sy

१४ शर्मन् सुजे Sy

१५ VM ignores इन्द्र ।

१६ धेनुं A

१७ हे इन्द्र ! Sy

१८ सुहृदिष्के यज्ञगृहे । बुष्टान्तसामर्थ्याद्वादर्शित्वात् कसाम् । वर्तमानं त्वाम् Sy

१९ ऽन वस्ते M शोभनवसे is suggested for शोभनवसे ॥ सुप्तुणे गोष्ठे वर्तमानानाम् Sy

२० ऽच्छन् A दुष्टान् । सहितायां व्यत्ययेन वकारः । कामान् दोग्धुमिच्छन् Sy

२१ ऽजति is suggested for ऽजन्ति ॥ उपसृजते Sy

२२ मम Sy

२३ गवां स्वामितम् Sy

२४ अर्वाचीं Sy

२५ अमस्मात् A

२६ सुष्टु स्तुम् M सुष्टुतिम् is suggested for सुष्मतिम् ।

२७ ग्रहीति is suggested for ग्रहीति ॥

अर्णासि चित्प्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारो ।

शर्धन्तं शिम्यमुचथस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णासि । उदकानि^१ । चित्^२ । प्रथमानानि । सुदासे राज्ञे । इन्द्र । गोधानि^३ । अकृणोत्^४ । शोभनपराण्यग्राधाद्युदकानि^५ गाधानि^६ कृत्वा चैजवनं^७ गमयामासेति । वर्धमानम्^८ । शिम्यु^९ वेद्वार बाधक तूलयो^{१०} । उचथस्य^{११} । स्तोतव्यं^{१२} । शापं^{१३} इत्युदकनाम तम् । सिन्धूनाम्^{१४} । अकरोत्^{१५} । अहिंसित^{१६} ।

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळा । पुरोदाता नानाम्^{१७} तुर्वशो नाम राजा । यक्षु^{१८} । आसीदिन्द्रप्रियार्थम्, अथ तस्मै मत्स्य- देशस्था^{१९} । अपि । धनायाभवन्^{२०} बलिन कर प्रददु^{२१} । तथा तस्य भृगव^{२२} । द्रुह्यव^{२३} । च । श्रुष्टिम्^{२४} । चकूट^{२५} कर्मसु शीघ्रमागमन चक्रुर्यज्ञार्थं भृगव शत्रुवधार्थं द्रुह्यव । सखेन्द्र^{२६} । सखायं तुर्वशम्^{२७} । अतरत् । विषूचु- नाम्न^{२८} शत्रोः ।

१. शत्रुभिर्विदारिताया परुष्या उदकानि Sy
२. अपि Sy
३. गाधानि is suggested for गोधानि ।
४. अकृणोत् A अकरोत् Sy.
५. ०पराण्यग्राथाद्युद० M ०पाराणि, अगाधान्युद० is suggested for ०पराण्यग्राथाद्युद० ॥ सुपाराणि, पारयितुं तर्तुं योग्यानि Sy ६ Omitted by M
७. पैजवनम् is suggested for चैजवनम् ।
८. उत्साह(स)मानम्, Sy ९. शिम्युं is suggested for शिम्युं ॥ बोधमानम् Sy
१०. तुलयो. A कूलयो. is suggested for तूलयो. ॥
११. उचस्य M स्तोतु. Sy १२. स्तुत्यः Sy
१३. विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् Sy.
१४. नदीनाम् Sy १५. अकरेत् A
१६. अभिशस्तीश्च Sy १७. जनानाम् is suggested for नानाम् ॥ पुरोगामी पुरोदाता वा Sy
१८. यक्षुर्यज्ञकुशल. । यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः ।

- अतो न द्विर्भावः Sy
१९. जले निहिता मत्स्या इव मत्स्यजनपदाः Sy
२०. स तुर्वशो राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम Sy २१. ०वत् बलिन करं A
२२. द्रुह्यव is suggested for द्रुह्यवः ॥
२३. सुदासस्तुर्वशस्य च श्रुष्टिमाशुप्राप्तिम् Sy
२४. चक्रुः is suggested for चकूट ॥ योधाश्च Sy २५. सखा सुदासश्चेन्द्रः Sy
२६. सुदासम् Sy
२७. अतारयत् । तुर्वश चावधीदित्यर्थः । यद्वा यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता बाधिता आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टि सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखाय राजानमतरत् अतारयत् Sy
२८. विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये Sy
२९. VM ignores इत् । निशिता । इव of अपीव ॥ इदिति पूरणः । निशिता नियन्त्रिताः . बाधिता. Sy

आ पक्थासो मलानसो मनन्तालिनासो विपाणिनः शिवांसः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गुव्या वृक्षुम्यो अजगन्मुधा नृन् ॥ ७ ॥

आ पक्थासः । आभिमुख्येन तस्यन्द्रस्य स्वभूता । शब्दमकुर्वन् । पक्वा । मलानसो मलाश्वान
सद्वह हला हिनत्तरनाऽनतेगतिकमण, उभयविवा धरा भवन्ति विवृतमुखा नाराचमुखाश्चति त उभयऽप्यग्नि
पक्वा भवन्ति । शत्रुशरीरेष्वेव लीना शरीर निभिद्य क्षीघ्र गच्छन्त । विपाणिनो वरुभृङ्गण तद्वन्त ।
कल्पाभा ष्टत्रय, 'मालोकनाया । वरुणीर्ष्णी इति मन्त्र । य इन्द्र । सहमदन । आर्यस्य । आनयन् तुवक्षस्य
स । शोसवान् । त्वसुम्य । अगमयत् तुवक्ष प्रति । युद्धेन नेतुम् । तच्छत्रुश्चायत् ।

दुराध्योऽु अदितिं स्रैवयन्तोऽचेतसो वि जंगुभ्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविष्यक्षपृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयुश्चायमानः ॥ ८ ॥

दुराध्यः । दृनुद्यः । अदीनाम् । परुष्णीकूलभेदेनेन शाययन्त । अज्ञाना । विविध गृहीतवन्त ।

- १ पत्यासः A २ कुर्वन् A आ मलन्त ।
आभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनति शब्दकर्मा Sy
नीति भनतीति शब्दकर्मागौ Ngh 3 14-
३ पक्त्वा A पक्त्वा वृषिपां पाषका Sy
४ हसो हिनत्तरनेनतेर्गति० A असो ममक्ते,
अनोऽनक्तेगति० is suggested for हसो
हिनत्तरनेनतेर्गति० DP 7 16 21 अत्र
मुखा । असेति अत्रवाची Sy
५ सिभृत० A ६ त भये० A
७ उपक्त्वा A
८ ष्टत्रयमीनाः A असिना । तपोभिरप्रभृदा
इत्यर्थः Sy
९ अना उच० M उच० is suggested for
उच० । कण्डूयनाय कृष्णविपाणहस्ता ।
वीक्षिता इत्यर्थः Sy
१० शिवांसः शिवा यागाविना सर्वस्य लोकस्य शिवा
धरा । यागेन हि शिवां भवति लोकस्य Sy
११ वरुणीरुषीति A आसपता या M (RV
VI 75 15)
१२ उच० is suggested for उच० ॥
सोमपात्रेन सह साधतीति सपमाव । सपमाव

एव सपमा Sy

- १३ आर्यस्य M कनसीसस्य Sy
१४ नयम्यमम् M आनयत् is suggested for
आनयम् ।
१५ यनन्तुकुवशस्य स A.
१६ शोसं M शोसवान् is suggested
for शोसवान् ।
१७. missing in M हिसकेभ्यः Sy
१८ अजगत् । स्वयम्भुव गोसङ्गान् लेभे Sy
१९ कुर्वन् A
२० नेतुं L नेतुम् is suggested for नेतुम् ॥
२१ तत् सृष्ट्रुष्यत् A तच्छत्रुश्चायत् is
missing in M उशायत् is sugge
sted for उशायत् ॥ ताम्रान् सभ्रान् जमान
चेति शेष Sy
२२ दुराध्यः A उध्य M
२३ कुष्णमितन्ययः Sy २४ अदीनाम् M
२५ परुष्णीकूलभेदेन A
२६ मन्वमतय सुवासां शात्रवः Sy
२७. धि जगूने । विप्रह कूलभेदे । तमकुवन् ।
परुष्ण्या कूलं विभितुरित्यर्थः Sy

परुष्णी नदी सुदासो हि भवाय चायमानस्य राज्ञ सेनिरा ? महत्त्वेन सेनाया. । चायमानः । सर्वा पृथिवीम् ।
अपिव्यग् व्याप्तवान् । आगच्छन्नथ युद्धे निर्जित । परशुरिव । भ यत् । क्रान्तकमेति ।

ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जंगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥ ९ ॥

ईयुरर्थम् । भिन्ना परुष्णीमिन्द्र सन्दधे तस्यास्तीरवासिन्यजा, परुष्णीम् । सार्थम् । ईयु । न ।
न्यर्थम् । अश्व. । चास्य शत्रूणाम् । अभिप्राप्तिम् । जंगाम । सुदासे । इन्द्र । सुहिंसान् । अमित्रान् ।
तुकस्तुजतेहिंसाकर्मणः । पशमनयत् । मानुषेऽस्मिल्लोके । प्रवृद्धवाच सुदास इति ।

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुर्गावः । यथा । गाव । यवसमुद्दिश्य । अरक्ष्यमाणा यथाराम गच्छन्ति तद्वत् । यथाकृत

१. परुष्णिर्नदी M.
२. ०सोऽभिभ० is suggested for ०सो हि भ० ॥
३. सैनिकाः is suggested for सेनिरा० ।
४. स सुदासो महेन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना Sy.
५. सुदासः शत्रुश्चयमानस्य पुत्रः Sy
६. अपि व्याप्तवान् M अपिव्यग् is suggested for अपिव्यग्ः ।
७. व्याप्नोत् पुनरुदकेनाबाध्यत Sy
८. पलायमानः Sy
९. पशु० is suggested for परशु० ॥ यागे संज्ञप्तः पशुरिव Sy
१०. Missing in M अशयत् is suggested for भ यत् ॥ अशेत सुदासा निहत इत्यर्थः Sy
११. कविनामा Sy
१२. नुं यु अथ A
१३. ०स्यास्तिर० A
१४. ०सिन्यः प्रजाः is suggested for ०सिन्यजाः ।
१५. सार्धम् M
१६. ईयुः । परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि सन्दधे । ततः परुष्ण्या आपो यथापूर्वमर्थं गन्तव्यमेव

- प्रवणदेशं प्रति परुष्णीमीयुः । आययांचक्रुः । 'इण् गतौ' इति धातोरन्तर्भावितण्यथात् लिटी-युरिति । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् Sy.
१७. व्यर्थम् M अगन्तव्य परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णी नेयुः Sy
१८. राज्ञः सुदासोऽश्वः Sy
१९. अभिप्राप्तव्यमेव Sy
२०. अथेन्द्रः Sy
२१. सुतोकान् Sy. तुक् तोकमित्यपत्यनामनी (Ngh 2.2.)
२२. अमित्रा M
२३. ०जते हिंसा० M. D P 1 244. It refers to सुहिंसान् which it should immediately follow.
२४. पशम० A वशमानयत् is suggested पशमनयत् ।
२५. जल्पकान् Sy
२६. VM ignores इत् । इत्. एव Sy.
२७. यवसात् निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्ती-कृत्य Sy
२८. गोपालेनारक्षिताः Sy
२९. इन्द्रस्य साहाय्य करवामेति यथापूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य Sy

सविवनुरूपम् । अन्त्यगच्छन् । मित्रमित्रं प्रति । अतयमानो । पृश्निगावः पृश्निवर्णाश्वाः । पृश्निप्रसूताः । प्राशु-
भ्याप्तिम् । अम् । नियुतं । रत्तयं । अति मस्त उच्यन्त नियच्छन्तीति नियुतो रममन्तीति रत्तयं, सुवासं
प्रसिगच्छन्तमिन्द्र मस्तयवाभ्यगच्छन्तिर्यथं ।

एकं च यो विशतिं च अश्वस्या वैकुर्णयोर्जनान् राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सद्यन्नि शिशाति बर्हिः शुरुः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

एकश्च । एकम् । च । यं । विशतिम् । च । अश्वेच्छया । वैकुर्णयोर्जनपदयोः । जनानधिपतीन् ।

राजा सुदा वैजवनं । न्यस्तारि । वस्मं कर्मशील । इवाभ्ययं । यज्ञे । नियुषति बर्हिः सुवा वैजवन
षाम् । वसतीं शुरुः । इन्द्र । एषाम् । संस्थान विनाशं भारणम् । अकरोद्यद् इति ।

अथ श्रुत कवर्षं वृद्धमप्स्वन्तुं वृष्टु नि वृणुग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्रं सुख्यायं सुख्य त्वायन्तो ये अमदुन्ननु त्वा ॥ १२ ॥

अथ श्रुतम् । अनन्तरमेव । विद्युतम् । कवपमामानम् । अम् । वृष्टम् । अनुक्रमेण । वृष्टुम् ।

१ अभिषमम् Sy

२ संहता जानस्तो वा Sy

३ ङावम् A. पृश्निवर्णा गावो येषां ते पृश्निगावो
मस्त Sy

४ यज्ञे च सुवासो रक्षणार्थमागच्छति तत्रा पृश्नि
मित्रेभिरा पृश्न्या मात्रा मितरां प्रहिता Sy

५ भ्याप्ति A. प्राशुप्राप्तिम् Sy

६ तस्मिन् युद्धे इन्द्रसाहाय्याथमभ्यगच्छन्तिर्यथः
Sy

७ मिषता A मरुतामश्वबाहुष Sy

८ रत्तरया A M रममाणा Sy

९ यम्य A The passage मस्त
रत्तयं refers to नियुतं and रत्तयं ।

१० सुवासं M सुवासं is suggested for
सुवास्तम् ।

११ सुवासो राजा Sy

१२ विशति M

१३ यमस इच्छयाभेच्छया वा Sy

१४ ङोचन M.

१५ ङपनीन् A

१६ ङवा वैज० is suggested for ङवा
वैज० ।

१७. अन्त्यस्तारि M न्यस्त is suggested for
न्यस्तारि ॥ आत्मनाहन् Sy

१८ वस्म is suggested for वस्म ॥ वसतीयो
षवा Sy

१९. ङचय A

२० यज्ञगृहे Sy

२१ यस्मिन् युद्धे सपत्न्याभिशिशाति मितरां मुनाति

२२ तस्मिन् युद्धे शुरु Sy

२३ इन्द्र is suggested for इन्द्र ॥

२४ एषा M एषां मस्ताम् Sy

२५ सर्गं प्रसवमकृणोत् । सुवास्त साहाय्यार्थमकरोत्
Sy

२६ अथ श्रुतम् A.

२७. अथ च Sy

२८. उवकेषु Sy

२९. च श्रीम् Sy

३०. आनुपूर्व्येण Sy

३१ वृष्टं च Sy

निवृणवान् । वाबाहुः । अथ प्रत्यक्ष.—प्राणानां । अत्र त्ववि । सख्यसिद्धयर्थम् । च या सख्यम् । तत्कामा ।
ये त्वाम् । अन्वमदन्ति, एषा प्रीत्यर्थं सुदास. सैनिकै. स्तुत. कवप द्रुह्युञ्च न्यहनदित्यर्थः ।

वि सद्यो विश्वा दंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त ददः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्मं पुरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि सद्यः । विदारयत् । सद्य एव । विश्वान्यपि । दृहितानि दृढानि प्राकारादीनि । एषा सुदासः
शत्रूणाम् । इन्द्रः । पुरीश्च । अन्वाजेन ? सप्त । व्यभच्च । अनो पुत्रस्य । पुरन्तद् गत्वा । तृत्सवे । तमेन
स्तुवन्तो वय जयेम । पूरुम् । सङ्ग्रामे । चरुप् वाचमिति ।

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षट् शता सुपुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षड् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि गव्यवः । निसुपुपुर्मता । सुदासो गा अपहर्तुमिच्छन्त । अनवः । द्रुह्यव । च । षष्टि । शता ।
षट् । सहस्राणि । पुनश्च षष्टि । वीरा । पुनश्च षट् । परिचरणमिच्छन्त सुदासः । इन्द्रस्यैतानि । वि-

१. ०वृण० is suggested for ०वृण० ॥
न्यमज्जयदित्यर्थः Sy.
२. प बाहुः A वज्रबाहुः is suggested for
वा बाहुः ॥
३. प्राणानां A वृणानाः is suggested for
प्राणानाः ॥ सख्य लेभिर इति शेषः Sy.
- ४ त्ववि is suggested for त्ववि ॥
अस्मिन्नवसरे ५. सख्यार्थम् Sy
- ६ त्वया is suggested for च या ॥
७. तत्काम M. त्वत्कामाः is suggested
for तत्कामा ॥
८. ०मदयन्त्येषां A. ०दन्, एषां is suggested
for ०दन्त्येषां ॥ अस्तुवन् Sy.
९. ०ष द्रुह्यं च M ०षं द्रु० is suggested
for ०ष द्रु० ।
१०. न्यहन्नित्य० is suggested for न्यहन-
दित्य० । ११. वि डन्य A १२. व्यदार०
is suggested for विदार० ॥ विदारया-
मास Sy १३. दुर्गाणि Sy १४. कविषा-
दीनाम् Sy १५. सुदासः श० A १६. पुरि-
श्च A. नगरीश्च Sy. १७. न्वजेन A बलेन

- Sy. १८. तद्रक्षासाधनभूतान् सप्त प्रकारांश्च
Sy १९. व्यजनच्च M व्यभजच्च is sug-
gested for व्यभच्च ॥ अददादित्यर्थः Sy.
२०. अनो. पु० is suggested for अनो पु० ॥
अपि चानोः सम्बन्धिनो बलस्यानोः पुत्रस्य वा
Sy. २१. ०न्तं ग० A गयं गृहं धनं वा Sy.
२२. तृत्सवे is missing in M. तृत्सुनामकाय
राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा Sy. २३. ०नमस्तु०
A. इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयम् Sy. २४. पुरुं
M. पूरुं मनुष्यम् Sy. २५. चरुष्याच० A.
परुषवा० is suggested for चरुष्वा० ॥
बाधवाचम् Sy. २६. नि गव्यवः A.
२७. निषुपुपुमृ० A. निषुषुपुर्मृ० is suggested
for निसुषुपुर्मृ० नितरां शेरते निहता इत्यर्थः
Sy २८. गोकामाः Sy. २९. अनोः
सम्बन्धिनः Sy. ३०. द्रुह्यो सम्बन्धिनः Sy.
३१. षट् A ३२. प पुत० A. ३३. विरा A.
३४. ०च्छन्तः M दुवोयवे । चतुर्थी लुक् । परि-
चरणकामाय सुदासे Sy नमस्यति दुवस्य-
तीति परिचरणकर्माणो Ngh 3 5
३५. ०स्येता० M.

स्वानि । कर्माणीति वृपोभ्यिति षष्ठ्यन्तमिति ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेर्विपाणा ज्ञायो न सृष्टा अधवन्तु नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमांसा जहुर्विश्वाति भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । इन्द्रेण । एते । तृत्सव । व्याप्नुवन्त । प्राप । इव । गमनोद्युक्ता । नीचीना । प्रवा-
यत् पराजिता । दुर्मित्रास । प्रकलविद्य कलाश्च ज्ञानन्तो वणिज । परिच्छेद्य परिच्छिन्नन्तस्तृत्सवो नूनं
वणिजस्ते । जहु । विश्वानि । मन्त्रानि । सुदासे राजे ।

१ वृपो इति M वृवो भ्यिति is suggested for वृपोभ्यिति ॥ The passage वृवोभ्यिति षष्ठ्यन्तम् should immediately follow परिष्करणमिच्छन्त ।

२ VM ignores इत् and वीर्या ॥ इत् एव । वीर्या वीर्याणीति Sy

३ कवाधिविन्द्रेण रक्षिता अप्यस्यवा तेनैव बाध्यन्ते Sy वसिष्ठस्यार्यम् Dur वसिष्ठस्य SKN ४ तृत्सव A वारयित्वा मेघा Dur तृवेहितामस्याहार्षं असुन् प्रत्ययो द्रष्टव्य । तर्वेनाहर्ष मेघा SKN

५ सुदार्यं सङ्गता Sy पुन पुनर्ध्याप्यमाना Dur 'विष्णु व्याप्तौ' व्याप्यमाना SKN

६ यथा SKN

७ ०भोमुक्ता A पत्यायनार्थमुद्युक्ता Sy तृष्ट्या केनचित् Dur केनचित् तृष्ट्या SKN

८ वीचीना M नीचीना is suggested for नीचीना A नीचीरित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सप्त इन्द्रवसादेवो नीचैर्गतय संवृष्टा इत्यभिप्रायः Dur नीचे SKN

९ ०वन् is suggested for ०वत् ॥ अघावन्त Sy अगच्छन् Dur गच्छन्ति एवमन्तरिक्षस्याधो भवन्तीत्यर्थः SKN

१० दुर्मि० A दुर्मित्राभ्यिति सन्तो येऽतिसघान परास्ते पुनर्दुर्मित्रा Dur अमोनुय च ये दुर्मिभावा कुत्सितान्यमिहं घनपराणि मित्राणि SKN

११ वणिजं M वणिज is suggested for

वणिज ॥ प्रजानन्त Sy के पुनस्ते प्रकलविद्यो वणिज इत्यय एवमस्तोवकाल्पवानोपमा सम्भ्रयात् प्रकलविद्य वणिगित्युपपद्यते । अवयमप्रत्ययवयादिकला प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव निपुणो भवति गणितकुशलत्वात् । न तयाम्य इति Dur कतमानि ? उच्यन्ते प्रथमावहृवचनस्यात्र सुग् द्रष्टव्य । प्रकलाविद्य प्रकृष्टानां कनानो वेदितारो वणिज SKN

१२ परिच्छिन्नन्त is suggested for परिच्छिन्नन्त ।

१३ ०न्तस्तृत्सवो M ०न्तृत्सवो is suggested for ०न्तृत्सवो ॥ सुदासा धाम्यमाना Sy ते यथामिन्द्रोह्युद्युष्टा किञ्चिद् द्रव्यमल्पं ब्रूति Dur किञ्चिदस्वर्गमुक्ताप्रवासादि महता यत्नेन मिमते, एवं मिमाना यावन्ति यदा यत्र योग्यानि लावन्ति तदा तत्र त्यजन्त SKN १४ एवमेते मेघा पूर्वमल्पोवकवात्तारो भूत्वाऽप्युनेन्द्रयलोद्यता सन्तो जहु Dur अहति त्यजन्ति SKN

१५ सर्वाभ्यशेषाणि Dur सर्वाणि SKN

१६ भोग्यानि घनानि Sy भोजनान्युदकाणि Dur भोजनानि भोग्याहृष्युदकानि SKN

१७ सुदासे राजनि, यजमाने वा कस्यायवाने Dur सुदा यजमानतस्तस्मै, कस्यायवानस्य यजमानस्यायवित्यर्थः SKN

१८ प्रकलविद्य वणिग् भवति । कलाश्च षेड प्रकलाश्च N 6 6, SKN II. 408

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धं वीरस्य^१ । भगानामर्धम्^२ । वीरस्याभ्यावर्तिः^३ नश्वायमानस्य^४ । श्रुतस्य^५ पातारमयष्टव्य इन्द्र इति स्वस्मिन्नास्ये श्रित प्रक्षिपन्तः, स्वधाभिर्यैरधिगुप्ता जुहतेत्युक्तम् । इन्द्रवर्जितम् । पराणुनुदे । शर्धन्तम् पृथिव्या सुदासो युद्धे । तदानीमिन्द्र । क्रोधम् । मन्युना हिंसितुश्चायमानस्य^{१०} । अबाधत^{११} । स च चायमानः पथो युद्धमार्गात्^{१४} । वर्तनि वर्तनयोग्य परोक्ष देशम् । भेजे । युद्धदेशादपगच्छन्निति ।

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अव सृक्तीर्वेश्यावृश्चिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण^{१६} । तम् । खल्विन्द्रः । दरिद्रेण^{१९} । धनानामेकं गमनं दानम्^{२०} । चकार^{२१} । तथाजेन^{२२} । सिंहम्^{२४} । अपि । जघान^{२५} । तथा वास्यावतक्षणीया यूपान्देः स्रक्तिः^{२६} । वेश्या । अवावृश्चत्, एशीसूची । यथैतेऽर्था दुःशका

१. अर्धं वीरस्य A.
२. अर्धं हिंसकम् । अर्धेहिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः
३. Sy. ०वर्तिनश्चाय० is suggested for ०वर्तिः नश्वाय० ॥ वीरयुक्तस्य सुदासः Sy.
४. श्रुतस्य is suggested for श्रुतस्य ॥ श्रुतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारम्
५. श्रितं प्रक्षिपन्त A. श्रुतं is suggested for श्रित
६. ०गुप्ता वज्रं हूते० A. स्ववीर्यैरधिगुप्ता वा जुहतेत्युक्तम् is suggested for स्वधाभिर्यैरधि. . त्युक्तम् ।
७. यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्रः । तमिन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः
८. शर्धन्तं A. शर्धन्तम् is suggested for शर्धन्तं ॥ उत्सहमानम्
९. भूमिमभि, भूम्यामित्यर्थः Sy.
१०. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥
११. क्रोधः A.
१२. मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः Sy
१३. वबाधे Sy
१४. अथ सुदासः शत्रुः Sy.

१५. वर्तनी A. पलायनमार्गम् Sy.
१६. प्राप Sy.
१७. द्यप is missing in A. गच्छन् Sy.
१८. तत् खलु is missing in M. तत् is suggested for तम् ।
१९. दरिद्रेणापि सुदासा Sy.
२०. मुख्यं दानकर्म च Sy.
२१. गमनं is redundant.
२२. कारयामास Sy.
२३. छागेन Sy.
२४. प्रवयाः सिंहः सिंहास्तम् Sy.
२५. घातयामास Sy.
२६. ०दे सूक्ती A. स्रक्तीः is suggested for स्रक्तिः ।
२७. अववृक्तवान्, तान्येतानि त्रीणि कार्याण्यसम्भावितानि नाशङ्कनीयानीन्द्रस्य महिम्नोऽधिकत्वात् Sy.
वेशी is suggested for एशी ॥
२८. The passage वेशी सूची should immediately follow वेश्या and precede अवावृश्चत् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः Sy.

एवं कुशकोऽममर्षो यत्—सुवाते । शत्रूणां सर्वाणि । भ्रान्ति । इन्द्र । प्रायश्चरिति ।

शश्वन्तो हि शत्रवो रारुघुष्टे भेदस्य चिच्छर्षतो विन्दु रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्म तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । बहवः । हि । शत्रवः । तव । वशीभूताः । तथा सति भेदस्य चायमानस्य । अपि ।
 भवमानस्य । धर्मम् । लम्भस्य तमपि लक्षणम् । मर्तान् । एनं । त्वी स्तुवन्तः । यः । करोति चायमानः ।
 तिग्मम् । तस्मिन् । निजहि । वज्रम् । इन्द्र ।

भावदिन्द्रं युमुना तृत्सवश्च प्रात्रं भेदं सर्वताता मृपायत् ।

भ्रजासंश्च शिप्रवो यक्षवश्च वृत्ति शीर्षाणि जधुरभ्यानि ॥ १९ ॥

भावदिन्द्रम् । यमुना नदी । तृत्सवः । ज योद्धारः तृत्सून् प्रति युद्धाय गच्छन् यमुनायां तृत्सुभिः
 संग्रमे इन्द्र इति । तत् प्र मृपायत् । यमुनायाम् । युद्धे । चायमाने भयानं तवानीम् । भ्रजासः । शिप्रवः ।

१ बु.शका एव is missing in A

२ रातो Sy

३ भोजनानि भोग्यानि धनानि Sy

४ इन्द्र प्रायश्च० A.

५. VM ignores चित् ।

६ अरय Sy ७. वलमीयुः Sy

८ ०स्याचा० A भनति सर्पाया इति भेवो
 नास्तिकस्तस्य । यदा भेवो नाम सुबासः क्षत्रु
 कश्चित् । तस्येत्यर्थः Sy

९. उत्सहमानस्य Sy १० वशीकरम् Sy

११ समस्व Sy

१२ ०मविसदा० M. ब्रह्मम् is suggested
 for सदाम् ।

१३ मर्त्याम् १४ एनम् A पापम् Sy

१५ त्वां is missing in M.

१६- स्तुवतः is suggested for स्तुवन्तः ॥

१७. जेव Sy

१८ निशितं योद्धारमुस्ताहयन्तम् Sy तिग्मं
 तेजते । उत्साहकर्मणः N 10 6

१९. भेवे Sy

२० यच्छेण भेवं प्रहरेत्यर्थं Sy

२१ यजति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहृत्यत इति वक्षः
 तम् । वक्षशाब्दो वक्षे 'वक्षेन्नाप्रवक्ष्यिषं'
 इत्यादिना रभ्रत्ययान्तो निपातितः Sy

२२ भावदीन्द्रम् A

२३ तमिन्द्रं यमुनावत् । प्रतोययत् । तत्तीरवासी
 जनः सर्वोऽप्यतोयवित्यर्थः Sy

२४ तृत्सवयः A तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । भाय
 वित्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सवत्र
 सम्बन्धते Sy

२५ गच्छन् 18 suggested for गच्छन् ॥

२६ तस्मिन्नि M

२७. भावत्—प्रतोययत् । तत्तीरवासी जनः सर्वो-
 ऽप्यतोयवित्यर्थः Sy

२८ ०व्याप्त्यत् A भवधीवित्यर्थः Sy

२९ भेवं नास्तिकं भेदनामकं वा सुबासं क्षत्रुम् Sy

३० भयानं should immediately follow
 प्र मृपायत् and precede यमुनायाम् ।

यक्षव । च जनपदनामान्येतानीति तत्र जाता । इन्द्राय भेदस्य अश्वानाम् । शीर्षाणि च्छित्त्वा । बलिम् ।
जहुरग्रतः^४ प्राक्षिपन्नश्वशिरासीत्यर्थः ।

न तं इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उपसो न नूतनाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न त इन्द्र । न । ते । इन्द्र ! सुमतयः । न च । धनानि । संख्यातुं शक्यन्ते । न गताः । उपसः ।
नापि । भूतना इत्योपमिकम् । देवकनामानमसुरम् । मन्यमानस्य पुत्रम् । जघन्थः । अपाभैत्सीः । स्वयमेव
बृहतं शिलोच्चयात् ।

प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्यं सुख्यं मृषन्ताधा सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र ये गृहात् । ये । प्रममदुः प्रकर्षेण तृप्यन्ति । गार्हस्थ्याश्रमात् । त्वत्कामनया यस्मिन्नाश्रम इज्यसे

१. अश्वसम्बन्धीनि Sy.

२. युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । यद्वा
अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान्मुख्यान-
श्वान् Sy.

३. बलं M. उपहारम् Sy ४. उपजहुरः Sy

५. तव Sy. ६. शोभनमतयः Sy.

७. धानि A ८. संख्यातुं शक्याः Sy

९. पुरातनाः Sy. १०. इव Sy

११. भूतना इत्योप० A. नूतना is suggested
for भूतना ॥

१२. ०कं नं मान० A देवकनामानं शत्रुम् Sy.

१३. जघज्वा A. अवधीः Sy

१४. पा भेत् स्वीसी A अवाभैत्सीः is
suggested for अपाभैत्सीः ॥

१५. महतः शैलात् Sy.

१६. VM ignores चित् and शम्बरम् ।

१७. प्र गे ग्रहात् A वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur.
वसिष्ठस्यार्षम् SKN.

१८. हे इन्द्र ! एवमादयो ये ऋषयः Sy.

एवमादयः SKN इत्येवमादयः Dur.

१९. प्रममदुः A. प्राममदुः is suggested for
प्रममदुः । प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा
Sy. प्रकर्षेण तृप्तवन्तः सोमेन हृष्टवन्तो
वा यज्ञेषु Dur. प्रेत्ययममदुरित्येतेन सम्ब-
ध्यते । प्राममदुः मदेस्तृप्तिकर्मणः स्तुति-
कर्मणो वा रूपम् । प्रकर्षेण तर्पितवन्तः स्तुत-
वन्तो वा SKN.

२०. ०स्था० A.

२१. ०श्रमत्वात् M गृहात् गृहं प्राप्य गृहाद्
गृहे ल्यन्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (Cf PM.
2 3. 28. 1) सप्तम्यर्थे पञ्चमी Sy.
गृहादिति सप्तम्याः स्थान एषा पञ्चमी ।
गृहे तस्य यज्ञगृहे त्वाभिन्द्रम् -SKN.

२२. तत्काम० M. त्वदिच्छया Sy त्वया सह
-Dur. युष्मद् इच्छाक्यच्चि त्वाभिच्छति त्वाय-
तीति ततः क्विपि त्वाय् । ततः 'अ प्रत्ययात्'
इति चाकारे टापि तृतीयैकवचने लुकि
छान्दसमेतद्रूपम् । त्वायया त्वत्काम्यया
त्वदिच्छयेत्यर्थः SKN

२३. ०सो ते A. ते is suggested for से

ती ष । पराशर । शतयातुशक्तिवन्नुभिर्यातुषानेस्तद्वानिति । वसिष्ठश्चाहम् । तेषामस्माकं भोजमितुः ।
तव । सस्यम् । शत्रवो ने । मूर्धन्ति । तथा संति । स्तोत्रम्योऽस्मम्यम् । सुदिनायहानि । व्युच्छन्त्य ।

द्वे नमुद्वेवचतः श्रुते गोर्द्धा रयां वधूमन्ता सुदासः ।

अह्वेभमे पैजवनस्य दान् होतैश्च सन्न पर्येमि रेमन् ॥ २२ ॥

— द्वे नपुं । पैजवनस्य षतस्रोऽन्त्या दानेस्तुति । देववतं । नपुं पौत्रस्य वजवनस्यं । गवाम् । द्व ।

१ एवमत्र श्रुति पराशरो वसिष्ठसम्ब
न्यात् । 'इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते' स हि
परितः शातयिता यातूनां यातयितभ्याना
मसुरावीनामिति Dur पराशरश्च SKN

२ Missing in M ०यातुः is suggested
for यातु ॥ शतयातुर्बहुरस्य । बहूनि रक्षांसि
चाधितुं यं कामयते स शतयातुर्बहूनां रक्षसां
शातयिता वा Sy बहूनां रक्षसां यातयिता
तेन हि रक्षोघ्नं सप्रमाहृतमासीदिति भारते
भूयते Dur बहूनां शातयिता तेन हि
रक्षोघ्नं शास्त्रमाहृतमासीदिति स्मयत
इतिहासे SKN

३ ते पराशरप्रभृतयो भोजस्य भोजकस्य पात्र
कस्य Sy किं तेषामिति ? ते भोजस्य
भोगिनस्तव Dur भोजनस्य वातुः SKN

४ सस्यम् कम स्तोत्रं यजनं वा Sy ससिभाषम्
Dur स्तुत्यस्तोत्रसक्षणं यष्टयष्टव्यत्वसक्षणं
ष सस्यम् SKN

५ नेत्यर्थं प्रतिषेधो मूषसेत्स्येतेन तस्मिन्प्यते
SKN

६ मूर्धन्ति A न विस्मरन्ति । 'मूष सर्वे' सर्वो
सर्वेषु तत्(न)कुर्वन्तिवत्यर्थः Sy अमासयन्त
नाशयन्तीत्यर्थं Dur य इति श्रुते साक्षाद्-
क्षत्वात् त इत्यध्याहार्यम् । मूर्धन्ति 'मूष
भ्रातर्वे' भ्रातर्षो विस्मरन्म् । न विस्मरन्ति
विज्येवे वा, न विज्यन्वन्ति न विनाश
यन्तीत्यर्थं SKN

७ यतो न विस्मरन्त्यतो हेतोः Sy एतवपाशब्द
श्रुतेर्यस्मावित्यध्याहार्यम् । यस्मान्न मृयन्ति,
अथा एतस्मात् कारणात् SKN

८ सूरीणां स्तोत्राणामेयम् । अत्र विभक्तिव्यत्यय-
Sy
एवङ्गुणमुक्तेभ्यस्तेभ्यः सूत्रिभ्यः Dur
व्यत्ययेनया यष्टधर्षे पञ्चमी । सूरीणां स्तो-
त्राणाम् SKN

९ सुविना शोभनानि विनानि Dur SKN
१० व्युच्छन्ति is suggested for व्युच्छ-
न्त्य ॥ व्युच्छन्ति विगतन्ति । उपगच्छन्ती
त्यर्थः Sy विभ्रान्तीत्यर्थं । तेषामेव सुप्रमाता
राश्रय इत्यभिप्रायः Dur व्युच्छन्ति विवस-
न्त्यवगच्छन्तीत्यर्थः SKN पराशरः पराश्री
पंत्य वसिष्ठस्य स्वधिरस्य जने । इन्द्रोऽपि
पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम्
N 6 30 SKN II 494

११ द्वे नस्तु A

१२ पैजव० is suggested for वैजव० ।
पिजवनपुत्रस्य Sy

१३ A fragment of (KSA 34 18
p 25) KSA reads पैजवनस्यास्या
इषतलो वानस्तुति Sy

१४ वेवन्तः M

वेवन्तो राश्र Sy

१५ नपुंषी० M

१६ गवा A.

शते। द्वीच। रथौ। वधूयुक्तौ। सुदासु। पूजयन्। अग्ने! वैजवनस्यैव रूपम्। दत्तं धनम्। परिगच्छामि।
स्तुवन्। होतेव। होतृषदनमिति।

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मदिष्टयः कृशनिनो निरेके।

ऋज्जासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः। चत्वारः। मा। वैजनस्य^{१०}। देयो^{११} अश्वा। प्रशस्तजनात्मसर्जना^{१२}। सुवर्णालङ्कृता^{१३}।
गमनवेलायाम्^{१४}। ऋजुगामिनम्^{१५}। पृथिव्या सुसस्थिता^{१६}। सुदासो राज्ञ^{१७}। पुत्रमृतम्^{१८}। पुत्रस्य^{१९}। अन्नार्थम्^{२०}।
वहन्तीति। पुनर्मेति पूरणम्।

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्णोशीर्णो विवभाजा विभक्ता।

सप्तदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमंशिशदभीके ॥ २४ ॥

यस्य श्रवः। यस्य^{२१}। यश^{२२}। द्यावापृथिव्यो^{२३}। महत्यो^{२४}। मध्ये भवति सर्वमन्तरिक्षमस्य यशसा
व्याप्तम्। यश्च शीर्णो^{२५}। धन विभजति^{२६}। धनस्य विभक्ता सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थस्तम्। सर्वं च लोकाः^{२७}।
उदारमिन्द्रम्। इव। नद्यः। स्तुवन्ति। सोऽय सद्ग्रामे। युध्यामधिनामं शत्रुम्^{२८}। न्यशिशोज्जघानेत्यर्थः^{२९}।

१. रथेन वधूयुक्तौ A. च देयं दानम्, दानभू-
तान् Sy.

२. सुदासः is suggested for सुदासु ॥ राज्ञः
Sy. ३. अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठः Sy

४. अत्राग्नेः सम्बोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं
न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकत्वादस्य
सूक्तस्य Sy. ५. पैजव० is suggested
for वैजव०। पिजवनपुत्रस्य Sy.

६. घत्तं M. ७. स्तुवन् M.

८. वषट्कर्त्तव्यं Sy. ९. यज्ञगृहम् Sy

१०. पैजवनस्य is suggested for वैजनस्य
पिजवनपुत्रस्य Sy. ११. देयभूताः Sy

१२. ०स्तधनानित्मिसर्ज० A. ०धनातिसर्ज० is
suggested for ०जनात्मसर्ज० ॥

धद्धादिदानाङ्गयुक्ताः Sy

१३. हिरण्यालङ्कारवन्तः Sy.

१४. दुर्गतौ सत्याम् Sy

१५. ऋजुगामिनं A. ०मिनः is suggested

for ०मिनम्

१६. ०स्थितं A. पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः Sy.

१७. राज्ञं M.

१८. पुत्रं मृतं M. पुत्रवत् पालनीय मां वसिष्ठं रथे
स्थितम् Sy.

१९. तोकाय-तोकस्य पुत्रस्थः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy.

२०. यशसे वा Sy २१. सुदासः Sy.

२२. शशः A. २३. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२४. विस्तीर्णो Sy २५. यशश्च M.

२६. शार्ष्णी A श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय Sy.

२७. धनं प्रददौ Sy. २८. प्रदाता Sy

२९. ०च्छन्ती A.

३०. सप्त च is suggested for सर्वं च।
तं सुदासं सप्तैव लोकाः

३१. अध्यामधिनामं शत्रुम् A. युध्यामधिनामशत्रुम्
is suggested for युध्यामधिनामशत्रुम्।

३२. न्यशिशोज्जनेत्यर्थः A.

३३. VM. ignores इत् ॥ इत्... एव Sy

इमं नरो मरुतः सध्वतानु दिवोदासु न पितरं सुदासः ।

अविष्टना वैज्वनस्य केतं दुगाशं सुत्रमजरं कुबोयु ॥ २५ ॥

इमं नरः । इमं वैज्वनम् । हे नेतारः । मरुतः । अनुसेवन्ममस्य रक्षार्थम् । दिवोवासम् । इव ।
अस्य सुदासः । पितरम् । रक्षतः च । वैज्वनस्य । गृहम् । दुगाशमस्तु । अस्य मजम् । अरारहितम् । परि
चरणकामस्येति ।

VII 19

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीभ्याषयति प्र विद्याः ।

यः शशतो अदाशुपो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

'यस्तिग्मशृङ्गः' । 'यः' । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । भयानकः । एकः । प्रजाः । प्रभ्याषयति । यदेष
त्वम् । बहो । अदाशुपोऽयजमानस्य । गृहस्य सम्बन्धि घनमाहरति । स त्वमाहृत तत् घनम् । प्रयच्छति ।
अतिशयेन सोमाभिपद्यं कुर्वते यजमानायेति ।

- १ वैज्वनं A सुदासं राजानम् Sy
- २ दिवोवास इति पित्रयमस्यैव नामान्तरम् Sy
- ३ सुदासः is suggested for सुदास ॥
सुदासो राज्ञः Sy
- ४ वैज्वनं A ५ मन्त्रं गृहं वा Sy
- ६ दुगाशम A. The commentary
after दुगाशम् missing in A. दुगाशम्
is suggested for दुगाशमं M अवि
नासि Sy ७ अशिषितं वास्तु Sy
- ८ दिवोयु परिवचरणकामस्य । यच्छपा सुक Sy
- ९ 'यस्तिग्मशृङ्गः' इत्येकावचनं द्वितीयं सूक्तं
यसिष्ठस्यापि अष्टममन्त्रम् । तथा घानुभान्तम्
'यस्तिग्मशृङ्ग एकाशः' (KSA 34. 19
P 25) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽ-
ह्वयेतस्त्रिधदानम् । सूत्रितञ्च—'कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यन्दिन' (ĀSS 7
7) इति विपुषति निष्केवत्यशस्त्रेऽप्येतत्सू-
क्तम् । सूत्रितञ्च—'यस्तिग्मशृङ्गो प्रिभ
त्यं मेपम्' (ĀSS, 8 6) इति ।
महाभते निष्केवत्येऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च

- 'यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो नमसि न भीम उग्रो
अने वीर्याय स्वधावन्' (AA 5 2 2)
इति । प्रायुष्कामेष्टपां 'मा ते अस्याम्'
इतिश्रस्य प्रातुर्पाग्या । सूत्रितञ्च—'मा
ते अस्यां सहसावन् परिष्टी पाहि तो अग्ने
पायुभि' (ĀSS 2 10) इति Sy
- १० इन्द्रः Sy ११ तीक्ष्णशृङ्गः Sy
  - १२ भयङ्करः सन् Sy १३ एव M असहाय
एव Sy १४ शत्रुजनान् Sy १५ स्थानात्
प्रभ्याषयति Sy १६ घनस्य वापहर्ता भव-
तीति शेषः Sy १७ The commen-
tary up to प्रजाः is missing in A
  - १८ VM seems to explain प्रयन्ता
and अति by प्रयच्छ ॥ प्रवातासि तुलन्तस्वा
शय यच्छपा अनावः । प्रातीविरयत्याख्यात-
स्यानुवातस्वाद्यद्वत्तयोगाज्वानुवातस्वासम्भ-
याद् यद्वत्तयुक्तमाख्यातान्तरमभ्याहृत्य
योजना कृता Sy १९ कुर्वति A
  - २० VM ignores न and विद्या ॥ न
इव । विद्याः सर्वान् Sy

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय अर्जुनेयाय शिचन् ॥ २ ॥

त्वं ह त्यत् । त्वम् । खलु । एतत् । इन्द्र ! कुत्सम् । अरक्ष. । परिचर्यमाण । तव पुत्रेण कुत्सेन । सङ्ग्रामे । यदा । अस्मै कुत्साय । अर्जुन्या पुत्राय । कुयवम् । उपक्षयितारम् । शुष्णञ्च । अरन्धयो वश-
मानय इत्यर्थ । कर्तव्यमिति शिक्षन्निति ।

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वं धृष्णोः । त्वम् । धृष्णो ! बलेन । दत्तहव्यम् । प्राव. । विश्वैः । पालयिताम् । सुदासम् ।
प्रापुश्च । पुरुकुत्सपुत्रम् । त्रसदस्युम् । प्रावश्च । क्षेत्र सम्भजने । सङ्ग्रामेषु । प च राजानमिति ।

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्त्रापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वं नृभिः । त्वम् । मरुद्भिः । हे नेतृशीलमनस्त ! यज्ञार्थम् । बहूनि । वृत्राणि । हर्यश्च ! नाशय ।

१. त्व A. २. तदा Sy.

३. A. reads रुत्स for कुत्स

४. उपाचरन् Sy. ५. शरीरेण Sy.

६. मयैर्मन्तैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे Sy.

७. यद्वा M.

८. अर्जुन्या पु० A.

९. क्रयं A. The commentary after कुयवम् is missing in A.

१०. दासनामकमसुरम् Sy.

११. नयेत्यर्थः M.

१२. इतिकर्तव्यं is suggested for कर्तव्य-
मिति ।

१३. धनं प्रयच्छन् Sy.

१४. VM ignores नि ॥ नि नितराम् Sy.

१५. त्वं धृष्णो is missing in M

१६. हे शत्रूणां धर्षक ! इन्द्र ! Sy.

१७. धर्षकेण वज्रेण बलेन वा Sy

१८. दत्तहविष्कं प्रजनितहविष्कं वा Sy.

१९. प्रकर्षेणारक्षः Sy

२०. रक्षाभिः Sy. २१. राजानम् Sy.

२२. प्रावश्च is suggested for प्रापुश्च ।

२३. The commentary up to सम्भजने
is missing in A क्षेत्रस्य भूमेर्भजने
निमित्ते Sy. २४. ०मेरि M युद्धेषु

२५. पूश्च M. पुरश्च is suggested for पूं च ।

२६. अनेन नेतृशीलं मनस्त A ०नस्क ! is sug-
gested for ०नस्त ॥ हे नृभिर्यज्ञानां
नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय ! स्तोतव्येन्द्र !
नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा Sy.

२७. यज्ञे क्रियमाणे सति सङ्ग्रामे वा । देवा विजि-
गोषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्ति इति
सङ्ग्रामो देववीतिः Sy.

२८. पुत्राणि A शत्रून् Sy.

२९. मारितवानसि Sy.

नि । स्वम् । यस्वापय । उपसपयितारम् । चुमुस्मि । धुनिम् । च । दमीत्वये राज्ञे तत्प्रीत्यर्थम् । शोभन
हननेनापुषेनेति ।

तव व्यौस्तानि वज्रहस्त तानि नव यस्युरो नवति च सद्यः ।

निवेशने शततमाविषेपीरहश्च वृत्रं नष्टुचिमुत्ताहन् ॥ ५ ॥

तव व्यौस्तानि । तव । वस्तानि । वज्रहस्त ! तानि । नव । यत् । पुर । नवतिम् । च । सद्यं
एवास्नय । स त्वं शतानि पुराणाम् । भगवु जाप्रत्स्वन्तर्निषिष्टेभ्येव । व्याप्तवानसि तदा । अहिम् । नम्
धिम् । च । अथादेति ।

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातह्वयाय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे तु हरी वृषंशा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक् वाजम् ॥ ६ ॥

सना ता ते । सनातनानि । तानि । इन्द्र । तव भोजनान्यभानि । दत्तहविष्काय । वमानि
प्रयच्छते । सुदासेऽमूषन् । वृष्णे । तुभ्यम् । हरी । वषिष्ठारो । युनज्मि । प्राप्नुवस्वम् । भवीषानि स्तो
त्राणि । बहुसहायं । अन्नम् ।

- १ मितराम् Sy
- २ स्वम् is suggested for त्वम् ॥
- ३ अस्वा० is suggested for यस्वा० ॥
मारितवानसीत्यर्थं Sy
- ४ दमीतिनामकाय राज्ञये तवर्थमित्येष Sy
- ५ सहस्रानुता वज्रेण Sy
- ६ वष A
- ७ तावुषाणि Sy
- ८ नप A
- ९ पुर बिदारितयामिति शेष Sy
- १० युगपदेव Sy
- ११ अततमीं पुरम् Sy
- १२ ंस्तपिषिष्टे० A
निवेशनार्थम् Sy
- १३ व्याप्तेषा० A व्याप्तो Sy
- १४ तथा भिन्न A तथा seems to be the
explanation of उत ॥ उत अयि
च Sy

- १५ अग्नय M जघामेति is suggested for
अथादेति ।
- १६ ते is missing in M
- १७ सना is missing in A सनाति
सनातनानि बहुवृत्तित शेष Sy
- १८ त्वया वसति Sy
- १९ भोग्यानि वमानि Sy
- २० यजमानाय Sy
- २१ तवा० A
- २२ हुवन् M
- २३ कामानां वषित्रे Sy
- २४ स्वामानेतुमित्यर्थं Sy
- २५ युनस्मिन् A रथे योजयामि Sy
- २६ ंवन्तु is suggested for ंवत् ॥
गच्छन्तु Sy
२७. नु भवीषानि is missing in M
२८. बहु स० A हे बहुकर्मसिद्ध ! Sy
- २९ सन् is missing in M, वसितं स्वाम् Sy

मा ते अस्य सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा ते । अस्मिन् । अन्वेषणे क्रियमाणे वयम् । अघाय । परादै । भूम मास्मानाहन्त्रे परादा इत्यर्थः ।
त्रायस्व । अस्मान् । वृकरहितैः । गृहैः । तव । प्रियासो वयम् । स्याम । स्तोत्राणा मध्ये ।

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशोद्वतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । प्रियासः । एव । ते । मघवन् ! अप्येषणे । नेतारः । माद्येम । गृहे । समानख्यानास्तव ।

१. मा ये A. The commentary up to अस्मिन् is missing in A. and up to अन्वेषणे in M. probably the missing words are मा । तव । हे सहसावन् बलवन् ! इन्द्र ! सह एव सहसं बलं तद्वान् 'अन्येषामपि वृश्यते' इति वीर्घत्वम् । यद्वा अवतुप्रत्ययश्छान्दसः BB.

२. स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायाम् Sy. अस्याम् BB.

३. अन्वेषमाणायाम् Sy. परितस्सर्वतस्सर्वस्या-
मिष्टौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । शकन्ध्वादित्वात्
पररूपत्वम् BB.

४. क्रीय० A.

५. आहन्त्रे Sy.

पापाय कर्मवैगुण्यलक्षणाय BB.

६. परादानाय Sy. परादानाय च मा भूम
प्रत्याख्यानाय । अन्येभ्यो दानं परादाः ।
चतुर्थ्यैकवचन आकारलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा
तुमर्थे कैप्रत्ययः । यथा 'प्रिये' इति । परादात्
च वयं मा भूम । कदापि त्वया त्याज्या मा भूमे-
त्यर्थः BB.

७. हूममस्मा० A मा भूम विगुणकारिणो न
भवेम । सर्वेणापि प्रकारेणाविगुणो यज्ञोऽस्त्विति

यावत् BB.

८. पाहि Sy. तस्मात् . . . त्रायस्व रक्ष BB.

९. अबाधैः Sy. चोराविहिंसकरहितैः BB.

१०. वरयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरुथानि रक्षणानि
तैः Sy. गुप्तियुक्तैर्गृहैः । ईदृशगृहवासिनः
कृत्वा त्रायस्वेति

११. प्रियाः BB.

१२. भूयास्म Sy. वयमेव . . भवेम BB.

१३. The commentary from परादा up
to the end of this stanza is mis-
sing in M. किं बहुना ? सूरिषु मेधाविषु
मध्ये BB

१४. VM. ignores हरिवः ।

हे हरिवन् ! इन्द्र ! Sy. हे हरिवो हरिवन्
हरिभिर्हयैस्तद्वन् ! BB.

This stanza=TS. 1. 6. 12. 5.

१५. हे धनवसिन्द्र ! Sy.

१६. अभ्येषणे is suggested for अप्येषणे !

१७. स्तोत्राणां नेतारः Sy.

१८. मोदेम Sy.

१९. The commentary beginning with
प्रियासः and ending with समान० is
missing in A. वयं समानख्यातयः Sy.

निशिशीहि । याद्वञ्च । तुर्वञ्च । विवोदासामातिपिग्वाय । घसनीय घनम् । करिष्यस्तनूकुविति ।

सुधक्षिप्तु ते मघवन्नमिष्टौ नरः शंसन्त्युक्त्यशास उक्था ।

ये ते हवेमिर्वि पयोरदोशभुसान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ६ ॥

सद्यश्चित् । सय । एष । क्षिप्रम् । तव । मघवन् । भन्देपपायम् । अर्पानां शसिता तु ।
उक्त्यानि । शसन्ति । मे । तव । स्तोत्रे । पणीनपि । घनानि प्रदापयन्ति । तानस्मांस्त्वम् । वृणीष्व ।
सस्याय । तस्मै त्वदीयायेति ।

एते स्तोमां नुरां नृतम् तुभ्यमसुद्रथश्चो ददतो मृषानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहृत्यै शिवो मूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते स्तोमा । नेतृषामस्माकम् । एते । स्तोमा । नेतृतम ! तुभ्यमस्मानि क्रियन्ते । तथा सत्य-
स्मदग्निमुखा मुनेषु । घनानि । दधत उदारा । तेषामुदाराणाम् । इन्द्र । सद्ग्रामेषु । कल्याणम् । भूम् ।
सखा । च । शूर । रक्षिता । च । नृषामिति ।

१ मिषिशीहि A वञ्च कुच Sy

२ यवु च A. याद्व is suggested for
याद्व M राजानम् Sy

३ सुवर्षु घ A.

४ ०यतिषिषाय A पूषयातिषीन् गन्धर्वात्य
तिपिग्व । तस्मै विवोदासाय वात्मबीषाय
राशे Sy

५ शंसनीयं सुक्तम् Sy

६ ०ष्यं तनू कुर्वति A.
कुर्वन् Sy

७. अद्य Sy

८ हे घनवन् ! Sy

९ अन्वेषणार्थम् is suggested for अन्वे
षणार्थम् ॥ अन्वेषणे Sy

१० उक्त्यानां is suggested for अर्पानाम्

११ शंसिता is suggested for शसिता तु

१२ ०तास्त्वानि A अस्त्राणि Sy

१३ अप्रवानशीषान् धनिनोऽपि Sy

१४ घनानि विशेषेणावापयन्तिस्वर्थं Sy

१५ परिगृह्णाम Sy

१६ सस्याय is suggested for संस्याय ।
तत्सस्यमनुवर्तयितुम् Sy

१७ तास्मै A

१८ VM ignores नरः ।

१९ नेतृषाम् A

२० स्तोत्रे A सन्तुः Sy

२१ अमूर्धमिति शेष Sy

२२ महनीयानि हवीषि Sy

२३ ०वारेणाम् A नृणाम् Sy

२४ कल्याणकृत्यु Sy

२५ भव Sy

२६ नृषामिति A.

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधस्य ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू इन्द्र । क्षिप्रम् । इन्द्र ! शूर ! स्तूयमानः । रक्षणाय । स्तोत्राकृष्टः । शरीरेण । वृद्धा तव ।
उपमिमीहि च । अस्माकम् । अन्नानि । उपमिमीहि च गृहानिति ।

व्याख्यद्द्वितीयमध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।

गाधिनेयकुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

॥ पञ्चमाष्टके तृतीयाध्यायः ॥

‘उग्रो जज्ञे वीर्याय व्याचिख्यासति माधवः ।

अमितेषु मितर्षीणामागमे कारणं वदन् ॥ १ ॥

‘जातवेदसे’ इत्येतत् प्रसङ्गात् सूक्तमागतम् ।

कुत्समध्ये कश्यपार्षं कुत्सेन बहवः स्तुताः ॥ २ ॥

औषसो द्रविणोदाश्च शुचिर्वैश्वानरस्तथा ।

जातवेदसमप्यग्निमथ तुष्टाव काश्यपः ॥ ३ ॥

१. अद्य Sy. २. शूरः M.
३. अस्माभिः Sy. ४. रक्षणेन Sy
५. ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः Sy.
६. वृद्धो भव is suggested for वृद्धा तव ॥
७. अपमिमीहि A. प्रयच्छेत्यर्थः Sy
८. अस्मभ्यम् Sy.
९. गृहान्विति A.
१०. व्याख्याद्विती० A.
११. ०नेयः कुले A.

- १२ supplied by the Editor.
१३. श्रीः is added before उग्रो जज्ञे in A.
१४. The reading is adopted from R. पदम् A. M.
१५. RV. 1.99. 1.
१६. हसमध्ये A.
१७. हस्तेन A. RV. 1. 94-98
१८. औषधो M. औषधो A. The reading is adopted from R. RV. 1. 113.
१९. कश्यपः

स्तुतो मरुत्वान् कुत्सेन तत इन्द्रं 'प्र मन्दिने' ।
 वार्षागिरैस्तत्प्रसङ्गात् 'स यो वृषा इति' स स्तुत ॥ ४ ॥
 कुत्सस्त्रितश्वं पतितौ कूपे तुष्टुवतुश्च तौ ।
 तेन त्रितस्यागमन 'चन्द्रमा अप्स्व ३' न्त इति ॥ ५ ॥
 मध्ये गृत्समदस्यागादृषि सोमाहुतिस्तथा ।
 तत्रेद कारण प्राहुरग्नि सूक्तैस्त्रिभि स्तुत ॥ ६ ॥
 जागताभ्यां त्रैष्टुभेन 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वम्' इति ।
 'वाज्यन्निव नू रथान्' गायत्रं सूक्तमन्तत ॥ ७ ॥
 गायत्रात्प्राक् सोमाहुति 'द्वे व' इति दृष्टवान् ।
 क्रमेण त्रीणि छन्दांसि त्रिष्टुवादीनि भागव ॥ ८ ॥
 अन्यस्मिन् पुनरध्याये छान्दसोजन्यस्य दर्शनम् ।
 'नि होता होतृषदने' इति गृत्समदोऽकरोत् ॥ ९ ॥
 पुनर्गृत्समदस्यैव मध्ये कूर्मोऽभ्यगादृषि ।
 इमा गिर आदित्येभ्य' त्रीणि सूक्तानि दृष्टवान् ॥ १० ॥

- १ अथात् कुत्सेन A
 २ इन्द्र A. M.
 ३ RV १ १०१ १
 ४ वार्षागिरैः A. M The reading is
 adopted from R
 ५ RV १ १०० १
 ६ रस A.
 ७ कूपे तुष्टुवतुः A RV २ १३, २
 ८ २६
 ९ अथात् A RV १ १०५ १
 १० अथ गादृः A अस्यागादृषिः M.

- १० सोममाः A RV २ ४
 ११ अभ्यन्त्रैष्यभेन A
 १२ RV २ १
 १३ रथाद् A. M RV २ ८
 १४ गायत्र A
 १५ द्वे व इव वृः A RV २ ४ १
 १६ त्रिष्टुवादीनि A
 १७ (RV II ९ १)
 १८ अगस्तः A.
 १९ कूर्मोः M
 २० RV २ २७-२९

बहुदेवस्य^१ सामान्यात् सूक्त हि बहुदैवतम्^२ ।
 ऋतं देवाय^३ कृण्वते^४ तद्द्रक्ष्यत्यमित ऋषिः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रो द्वादशभिः^५ स्तुतवानग्निमादितः ।
 सूक्तेष्वेष्वनुवाकं च समाप्तं शौनकोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अग्निमेव पुनश्चास्तौत् अग्ने सहस्व पृतनां ।
 मध्ये विरामो^६ विस्पष्टस्तत्रान्येषां समागमः ॥ १३ ॥
 मण्डलादौ 'सोमस्य'^७ इति सूक्तेऽग्निः^८ प्रथमं स्तुतः ।
 वैश्वानरीयसूक्तेन ततो वैश्वानरः स्तुतः ॥ १४ ॥
 उपक्रम्य पुनश्चापि तावेव क्रमशः स्तुतो^९ ।
 ऋषीणामृषभादीनामतो मध्ये^{१०} समागमः ॥ १५ ॥
 आग्नेयत्वाच्च सूक्तानामाग्नेयेषु समागमः ।
 ऐन्द्रात्प्राक्स्तूयते ह्यग्निः 'सोमस्य' इति प्रधानतः ॥ १६ ॥
 'इच्छन्ति' त्वा' इति द्व्यधिकं सूक्तमैन्द्रं^{११} तथोत्तरम् ।
 छन्दोदैवतसङ्ख्यानां समत्वात् कुशिकागतिः^{१२} ॥ १७ ॥

१. ०दैवतसा० suggested for ०देवस्य सा०

२. ०देवत० A. ०वैनत० M. RV. 2. 20., 30.

३. कृण्वते A. कृण्वते RV 2 301.

४. तं द्रक्षत्य० A.

५. इत्यृषिः A M. The reading is adopted from R RV 2.30-43.

६. द्वादभिः A RV 3. 1. 12

७. सूक्तैस्तैरनु R.

८. ०स्तौ अग्ने A.

९. RV. 3. 24.

१०. विरामो A.

११. RV. 3. 1.

१२. सूक्तेनि A.

१३. ०नरायसू० A. M. RV 3. 2, 3

१४. स्तुतो M RV 3. 26, 27

१५. RV 3 13-23

१६. RV. 3 30-32

१७. ०मैन्द्र तथो० A

१८. ०गति M. RV. 3. 31

'इन्द्रा^१पर्वता^२ वृहता^३ विश्वामित्रापंमुच्यते ।
 अनुवाक समाप्तश्च तत आगात्प्रजापति ॥ १८ ॥
 इम मुहे विद्ध्याय^४ श्रीप्यपश्यत्प्रजापति ।
 वैश्वदेवानि सूक्तानि वैश्वदेवमथामित ॥ १९ ॥
 'इन्द्रा को वा^५ वरुणा' इति सूक्तमाहुद्विदेवतम् ।
 'एुप स्य भानु^६' इति च वामदेवस्तयोऽर्हृपि ॥ २० ॥
 असदस्युस्तयोर्मध्ये सौहाश्रावपि चागतौ ।
 द्विदेवत्यत्वात्^७ सामान्यादावापस्तत्र युज्यते ॥ २१ ॥
 तत्राजगाम प्रथम असदस्यु 'मम द्विता^८ ।
 'इन्द्रा को वाम्' इतीन्द्रस्य प्रसङ्गादिति निश्चय ॥ २२ ॥
 ऋषिर्नास्त्यमितोऽस्त्रीणा^९ किन्त्वत्रि पुनरागत ।
 ददर्श 'अवोध्यग्नि^{१०}' इति सूक्त च तत उत्तरम् ॥ २३ ॥
 द्विदेवत्येषु सूक्तेषु यान्यासन्नाश्विनानि च ।
 छन्दश्चानुगुण तत्र तस्मात्स पुनरागत^{११} ॥ २४ ॥

- १ ऽत वृह A RV ३ ५३
 २ विद्ध्याय A M RV ३ ४५
 ३ RV ५४-५६
 ४ कोपावपेति A M RV ४ ४१ I
 ५ हानु० A RV ४ ४५ I
 ६ सुसव० A RV ४ ४२
 ७ RV ४ ४३, ४४
 ८ ऽत्वा सा० A स्वसा०
 ९ RV ४ ४२
 १० कोपामि० A, M RV ४ ४१ I

- ११ ऽमितोऽस्त्रीणां A., M Cf BD ५ २
 'भ्रत्रीणां पञ्चमम् Cf घ्रापानुक्रमणी
 'भ्रयोध्यग्निवपक्रम्य पञ्चमं मण्डलं प्रति ।
 पुत्राद्य सह भीमोऽग्निर्मुनिरिस्त्वयगम्यताम् ॥'
 'अथ त्यनुक्तगोत्रा ये श्रेयास्त्वत्रिसुता इति'
 १२ बर्त्समान्यग्नि० A ऽर्शाहान्यग्नि० M.
 RV I १५७
 १३ ऽनाश्वितामि A ऽनाश्वितानि M
 RV ५ ७३-७४
 १४ RV ५ ७६ ७७

अमितषौ^१ भरद्वाजे वीतहव्योऽभ्यगादृपि^२ ।
आद्यानुवाकसंस्थानं^३ 'इममू^४ षु वो^५ अतिथिम्'^६ ॥ २५ ॥
'अभूरेको^७ रयिपते'^८ सुहोत्र सूक्तयोऽर्द्धपि^९ ।
तद्भ्रातरौ ददृशतुश्चत्वारि^{१०} क्रमशस्ततः ॥ २६ ॥
शुनहोत्रो नरश्चेति^{११} भरद्वाजस्ततोऽमित^{१२} ।
सर्वाणि त्रैष्टुभान्येव सूक्तानीन्द्रश्च देवता ॥ २७ ॥
स्थितानि चानुवाकस्य मध्ये नाद्यन्तयो पुनः ।
'भूय^{१३} इद्वावृधे'^{१४} सूक्तं पञ्चर्च^{१५} तत्प्रसङ्गतः ॥ २८ ॥
पञ्चर्चानामावपनं^{१६} तत्रेति कवयो विदुः ।
बार्हस्पत्यस्य^{१७} 'यो रयिव'^{१८} शं योरातृणपाणिकात् ॥ २९ ॥
'स्वादुष्किल'^{१९} इति तन्मध्ये^{२०} मितो गर्गः^{२१} समागत ।
शयुरस्तौत्^{२२} त्रिभि^{२३} सूक्तैरिन्द्रं गर्गस्तदाभ्यगात् ॥ ३० ॥

१. RV I. 15

२. ०नमिम० A, M. ०कावसान

३. RV 6. 15

४. अभूदेको A. RV 6 31. 1

५. ०योषितः A, M RV 6. 31, 32

६. RV 6.33-36.

७. The passage beginning with भरद्वाजो वीतहव्योऽभ्य० and ending with नरश्चेति is missing in A ०होत्रानरं श्चेति M.

८. RV 6 37

९. हूय उद्वावृ० A RV. 6. 30.

१०. पञ्चर्चं A.

११. ०ञ्चपर्वाणा० A. ०मावननं M The reading is adopted from R.

१२. ०त्यस्तयो० A

१३. यो रेवः A. M. RV. 6. 44.

१४. वाणि A. M RV 6. 48.

१५. स्याद्दुकुले० A. M RV. 6. 47. 1.

१६. ०ति ततन्म० A.

१७. गर्भः स० A

१८. ०स्तौ त्रिभि. A ०स्तौ तिभिः M. RV. 6. 44-46.

१९. ०रिन्द्रं गर्भस्तु तद्वपि A. ०रिन्द्रं गर्गस्तु तद्वपिः M The reading is adopted from R. RV. 6. 47.

‘यज्ञायज्ञा’ वैश्वदेवमुत्तराण्यप्युजिश्वन ।

सूक्तानि वैश्वदेवानि पायुरन्ते व्यवस्थित ॥ ३१ ॥

आगच्छन्ति तत्कुलीनास्तस्य मध्ये मितर्पय ।

छन्दोदैवतसंस्थार्थजन्मक्रमविरामत ॥ ३२ ॥

इमा सूक्ष्मेक्षिका कुर्वन्न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ।

बहुभिर्हेतुभिः कुर्यात् ता सवत्रैव पण्डित ॥ ३३ ॥ इति ॥

VII 20

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

‘जग्मिर्भुवा नृपदं नमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १

उग्रो जज्ञे ॥ वसिष्ठ ॥ उग्र । अजायत । वीर्यकरणायेव । भक्तवान् । यत् । ययुवधादिकं कर्म । करिष्यामीति भावते । तस्य कर्मणस्त्वाञ्छील्येन कर्त्तुं । नृहित् । तथा युवा । नराणां गृहम् । रक्षणं प्रदिस्वितं सह । गन्ता । रक्षितो । अस्माकम् । इन्द्र । वाञ्छिषात् । अपि । महत् ।

१ RV 6 48

२ ०मुत्तराप् गजिश्चन A ०मुत्तराण्य गजिश्चन M The reading is adopted from R RV 6 49-52

३ वायुरन्ते (ले M) A M RV 6 75

४ ०लीना तस्य A ५ सूक्ष्मेक्षिका A

६ ०हेतुभिः A ०हेतुभिः M

७ सवत्रेषु पठ A M

८ अथ सूतीयोऽभ्याय आरभ्यते । ‘उग्रो जज्ञे’ इति वशं सूतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं प्रैष्टममेन्द्रम् । तथा यानुश्रम्यते—‘उग्रो वश’ (KSA 35 20 p 25) इति । आभिप्सविषे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘चतुर्थेऽयो उग्र इति निष्केवल्यम्’ (ĀSS 7 7) इति । महावतेऽपि निष्केवल्य एतत् सूक्तम् । तर्पय पञ्चमा रण्यके सूत्रितम्—‘उग्रो वशे वीर्याय स्वधा

वानुव प्रह्लाष्यैरत भवस्था’ (ĀA 5 2 2)

इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने

प्रथमं पृष्ठममह । तत्रापि निष्केवल्य एतत्सूक्तं

निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो

वश इति मध्यमिन’ (ĀSS 9 2)

इति Sy- ९ भोजस्वी, उग्रपूर्णो वा Sy

१० बभूव Sy ११ वीर्यं कर्तुम् Sy

१२ बलायन् A १३ कर्म Sy

१४ ०धादिन्द्रोऽस्माकं कर्म A

१५ करिष्यन् भवति Sy

१६ कर्त्तव्य । चाक्रिरिति कि-प्रत्यस्य लिङ्गव-ज्ञावात्

‘न लोकाभ्यमनिष्ठासत्तर्पतुनाम्’ इति पठ्यी

प्रतिषेध- Sy १७ मित्यतरुण- सन् Sy

१८ प्रह्लाष्यैः पन्नगृहम् Sy १९ रक्षणं सार्यम् Sy

२० रक्षिता च भवेति Sy

२१ पापात् Sy

२२ महत् is suggested for महते ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन्नु वीरो जरितारमृती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुपे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता वृत्रम् । हन्ता^१ । गन्तुम्^२ । इन्द्र । वर्धमान^३ । प्रयच्छति । क्षिप्रम् । वीर^४ । जरितारम्^५ । रक्षणाय । कर्ता । शोभनदानायैव यजमानाय । आलोकनमुत्तमम् । दाता । धनम् । यजमानाय । मुहुर्मुहु^६ । आहवत्यागच्छति^{१०} ।

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्रापाड्जनुषेमपाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः खोजा अधा विश्वं शत्रुयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । योधनशील^{१२} । अभिगन्तूरहित^{१३} । सङ्ग्रामकृत्^{१४} । कलहवारश्च । शूरः^{१५} । बहूना सोढा^{१६} । जन्मना^{१७} । एव^{१८} । शत्रुभिरसोढ^{२०} । इन्द्र^{२१} । पृतना^{२२} । व्यस्यति^{२३} । सुवलः । अथ । विश्वमपि^{२४} । शातनमिच्छन्तम्^{२५} । हन्ति ।

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवाग्निमिद्वन्तसन्मन्धंसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे चित् । उभे । अपि । इन्द्र । द्यावापृथिवी । महत्त्वेन । आपूरितवानसि । बलैः । वृद्धिम्^{२७} !

१. हन्ता भवति । तृन्नन्तत्वाद्त्र षष्ठ्यभावः Sy.
२. गन्तुम् M. शत्रुम् is suggested for गन्तुम् ॥ असुरम् Sy. ३. वर्धमानः सन् Sy
४. प्रारक्षच्च Sy. ५. स्तोतारम् Sy.
६. ऊत्या रक्षया Sy.
७. सुदासे राज्ञे यद्वा कल्याणदानाय यजमानाय Sy.
८. उत्तमं लोकनम् A. ९. भूयोभूयः Sy
१०. आहवत्या० M आहवत्या० is suggested for आहवत्या० ॥ आ इति चार्थे । अभूत् Sy
११. VM. ignores अह । वै and उ ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः Sy
१२. योद्धा Sy.
१३. अहिगन्तूरहित A. ०हितः is suggested for ०हित ॥ अभिगन्तूरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा Sy.
१४. युद्धकृत् खले खज इति युद्धनामनी

- Ngh. 2. 17
१५. ०वाञ्च A
१६. रूपः A शौर्योपेतः Sy
१७. बहूनामभिभविता
१८. The words between जन्मना and सोढः are missing in M. स्वभावत एव Sy. १९. अयमिन्द्रः Sy
२०. स्वयञ्च केनाप्यनभिभूतः Sy
२१. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥
२२. शत्रूणां सेनाः Sy
२३. प्यस्यति A. विक्षिपति Sy.
२४. सर्वम् Sy
२५. शात्रवमाचरन्तम् Sy
२६. द्यावापृथिव्यौ is suggested for द्यावा-पृथिवी ।
२७. वृद्धि M. हे बहुध ।
२८. अथ परोक्षस्तुति Sy. नेन्द्र ! Sy.

नितराम् । संसेवते । इन्द्र । हरिवान् । सोमेन । जनितेषु । वषट्म् । पृथिवीं सेक्तुमिच्छन् । उच्चति
सेवकर्मा ।

वृषां अजान् वृषेण रणाय तम्यं चिन्तारी नयं सख्व ।

प्र यः सेनानीरघु नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गृधेपणः स घृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा अजान् । वृषा प्रजापति । वृषणमिन्द्रम् । जनयामास । वृदार्यम् । तम् । एव । नारी
माताविति । प्रसूत । नृहितम् । प्रभवति । यः । सेनानी । नृभ्यो बोधुभ्यः । सः । ईश्वरः । शत्रूणा
सदनक्षीलः । गवामेषणशीलः । शत्रूणा धर्षको भवति ।

नू चित्स अ्रेपते अनो न रेपन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते वुवीसि क्षयत्स राय श्रुतपा श्रुतेजाः ॥ ६ ॥

नू चित्सः । क्षिप्रम् । सः । अश्रयति क्षत्रम् । अनः । तच्च रिप्यति । मनः । यः । अस्य । घोरम् ।

१ संसेव्य ? (व)ते सङ्गच्छते वा ।

'उघ घमवामे' इति षातुः Sy

२ अश्ववान् Sy

३ Something, probably, मनेषु is
missing after जनितेषु ॥ यज्ञेषु
निधित्सु वा Sy

४ ंवीं से० is suggested for ंवी
से० ॥ शत्रूषु प्रापयन् Sy

५ सेवकर्मा M सेवकर्मा is suggested
for सेवकर्मा । The passage उच्चति
सेवकर्मा should immediately
follow संसेवते and precede इन्द्रः ।

६ VM ignores वै ॥ वा इति पूरण
Sy

७. वृषो अ० A

८. सेवता पिता कश्यपः Sy

९ कामानां वषितारमिन्द्रम् Sy

१० 'अन अनने' इति षातुः Sy

११ वृदार्यम् A वृदार्यम् is suggested for
वृदार्यम् ।

१२ सुषुषे Sy

१३ ०हित M ०हित is suggested for
हित ।

१४ सेनाक्षी A सेमाना नेता सन् Sy

१५ नृणाम् Sy

१६ सख्यव्य अगत ईश्वरो भवति Sy

नियुत्वान्, इन्द्रः, इतीश्वरनामनी Ngh

2 22

१७ शत्रूणां सारकः Sy

१८ गवामन्वेष्टा Sy

१९ VM ignores चित् and प्रय ॥ चित्
प्रयि । शचापि च Sy

२० नू चित्सम A

२१ नू इति प्रतिषेधे वतते । न Sy

२२ शत्रूज A. स्वानाम् न अश्रयति Sy

२३ कीयेत Sy

परिचरति^१ । यज्ञे^२ । यो जन^३ । इन्द्रे^४ । परिचरणानि^५ । धारयति^६ । स जन^७ । धनाय^८ । निवसति^९ धनं प्राप्नोति^{१०} ।
यज्ञस्य^{११} रक्षक^{१२} । यज्ञे जायमानं^{१३} ।

यदिन्द्र^१ पूर्वो^२ अपराय^३ शिञ्जय^४ ज्ज्याया^५ न्कनीयसो^६ देष्णम् ।
अमृत^७ इत्पर्यासीत^८ दूरमा^९ चिञ्च^{१०} चिञ्च्यं^{११} भरा^{१२} रयिं नः^{१३} ॥ ७ ॥

यदिन्द्र । यदि धनम् । इन्द्र । पूर्व पिता । अपराय पुत्राय । प्रयच्छन् भवति । गमयति । ज्यायान् ।
कनीयसः । धनम् । तत् पुत्रं कनीयाश्चामृतं । एव । पर्यासीत । चिञ्च तथा सति । पूजनीयम् । धनम् ।
आहर । अस्मभ्यम् पूजनीय ! इति

यस्तं^१ इन्द्र^२ प्रियो^३ जनो^४ ददाशुदसन्निरेके^५ अद्रिवः^६ सखा^७ ते ।
वयं^८ ते^९ अस्यां^{१०} सुमती^{११} चनिष्ठाः^{१२} स्याम^{१३} वरुथे^{१४} अन्नतो^{१५} नृपीतौ^{१६} ॥ ८ ॥

यस्तं इन्द्र । य तुभ्यम् । इन्द्र ! प्रिय । जनः । प्रयच्छति । स सखा यजमानो जनः । तव
धनस्य । निरेके निर्गमने भवति वज्रं पात्रम् ! वयम् । ते । अस्याम् । सुमती । चनिष्ठाः । स्यामातिशये-

१. चरति is written twice in A.

२. यो या जनः A.

३. परिचरणमाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि Sy.

४. विधत्ते Sy.

५. धनः प्रा० A. भवेदित्यर्थः Sy.

६. यज्ञपाता Sy.

७. यज्ञे जातः Sy.

८. VM. ignores चित् ॥ चिदित्येवकारार्थे Sy.

९. यद्धनम् Sy.

१०. पूर्व A. पूर्वं M. पिता ज्येष्ठो भ्राता वा Sy

११. कनीयसे वा Sy

१२. ०च्छत् A शिक्षतिर्दानकर्मा । प्रीणाति शिक्षतीति दानकर्माणौ Ngh 3. 20.

१३. प्राप्नुयान् Sy

१४. ज्यायात् A ज्येष्ठः Sy

१५. देयं धनम् Sy

१६. कनीयसः । धनं is added after तत्

by M.

१७. ० यां श्व A. यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रोऽमृत एव सन् Sy.

१८. परिघासित A आस्ते Sy.

१९. पितृगृहं विहाय दूरम् Sy

२०. तत् त्रिविधं चायनीयम् Sy

२१. हे चायनीय ! इन्द्र ! Sy

२२. यस्तु इन्द्र A

२३. प्रयोजनं M.

२४. पृच्छति M हवींश्चि दद्यात् Sy

२५. दाने Sy

२६. वज्रवन् is suggested for वज्रं पात्रम् ।

२७. वसिष्ठाः Sy. २८. तव Sy.

२९. अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः Sy

३०. स्तुतिमत्तरा अतिशयेनान्नवन्तो वा । चनोऽन्नम् Sy.

३१. स्याम ति० A. वसेम भवेम वा Sy.

नान्तवन्ता भवेम स्याम च गृहे महन्तुस्त्वव स्वभूते त्वया व बत्ते । बहुधनत्वा मनुष्याणां पालके ।

एव स्तोमो अचिक्रदद्गृपां त उत स्तामृमघवन्नक्रपिट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शंक्र वस्व आ शंको नः ॥ ६ ॥

एव । प्रथम् स्तोता । वृपां वसिष्ठ । त्वाम् । अचिक्रददस्तीत् । अपि च । स्वामुस्तमिग्लनि कर्मा सकार उपजन । मघवन् । ननुप्तो भवतु । धनस्य । आम । जरितारम् । तव । प्रागच्छतु । यद्य वनं कामयते तदागच्छतु त्वम् अङ्ग ! शक्र ! धनस्य । प्रयच्छ । प्रथमभ्यम् ।

स न इन्द्र त्वयताया इपे घास्त्रमना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु तै जरित्रे अस्तु शक्तिर्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

स न इन्द्र । स । अस्मा न्द्र । त्वया प्रदेयाय । अघ्राय । वेहि । मेऽमी । हविष्मन्त । स्वय मेव तुभ्यं हवि । प्रेरयति । अथकववाह—कल्याण । तप । दानम् । स्तोत्रे मह्यम् । मवत्त्विति ।

१ ०नाप्रवन्तो is suggested for ०नान्त वन्तो ॥ प्रतिशयेनाप्रवन्त refers to अनिष्ठा ।	१८ क्षिप्रम् Sy
२ गृहे घरणीये वा घने Sy	१९ धनम् । कर्मणि षष्ठी Sy
३ अहितत Sy	२० वेहि Sy
४ न वत्ते M वा वत्ते is suggested for व वत्ते ।	२१ स इन्द्र A
५ पालक A नृणां रक्षके Sy	२२ त्वम् Sy
६ सोम घूममान Sy	२३ इन्द्र is missing in M अस्मान् । इन्द्र ! is suggested for अस्मा । न्द्र ।
७ सेक्ता Sy ऽ त्ववर्षम् Sy	२४ त्वया वत्तम् Sy
८ ०वस्तेत् A ऋन्ति Sy	२५ अन्नं मोक्षतुम् Sy
१० ०मि ग्ला० A स्तामुस्त० is suggested for स्ताम् स्त० ॥ स्तोता Sy	२६ धारय Sy
११ मघवान् A हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy	२७ प्रेरयति is suggested for प्रेरयति । तानपि त्वयताया इपे वा Sy
१२ अस्तीत् Sy	२८ ०कपवा० A
१३ जनस्य M	२९ कल्याणाम् M कल्याणम् is suggested for कल्याण । अपि च वस्वीव्यत्यस्तं प्रशस्तामु स्तुतिषु Sy
१४ काम is suggested for प्रथमः । अभिज्ञाप Sy	३० ए M तय is suggested for तप ।
१५ स्तोतारं माम् Sy	३१ वानाम् M शक्तिं सामभ्यम् । यद्वा जरित्रे मह्यं ते तव वस्वी पु प्रशस्ता शक्तिवानि मस्तु Sy
१६ प्रागतः Sy	३२ VM. ignores च and स
१७ यद्यन्मै A	

VII. 21.

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुपेमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्वोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

^१असावि^२ । सुतम्^३ । देवनशीलम्^४ । मूञ्जवयस्करम्^५ (?) अन्ध^६ । सुते चास्मिन् सोमे । इ । ख्येन^७
सेवामकरोत्^{१०} । बोधयाम^{११} । त्वाम् । हर्यश्च^{१२} ! यज्ञैः^{१३} । बुध्यस्व । नः^{१४} । स्तोमम्^{१५} । सोमस्य^{१६} । मदेषु^{१७} ।

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति वहिः सोमभादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यज्ञसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र यन्ति । प्राहरन्ते^{१८} । यज्ञम्^{१९} । कम्पयन्ति^{२०} । वहिः । सोमेन मादयन्त ऋत्विजः । यज्ञैः^{२१} । दुर्धरमन्त्र-
वाचः^{२२} । आभिमुख्येन^{२३} । हूयन्ते^{२४} । सुतान्यन्नानि^{२५} । हविर्धानात्^{२६} । किञ्च-दूरे श्रूयमाणा शब्दो भवन्ति^{२७} । ग्रावाण ।
नृभिः^{२८} । सेव्यमाना^{२९} प्रवृत्ता एषा वै ।^{३०}

१. 'असावि देवम्' इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठ-
स्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'असावि' (KSA. 35. 21.P. 25.) इति ।
माध्यन्दिनसवने संत्रावरुणस्योत्तीयमानमिदं
सूक्तम् 'असावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनम्'
(ĀSS 5.5) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ
'अभिक्तवा' इति वर्षाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च
—'अभि क्तवेन्द्र भूरथ ज्यन् त्वं महो इन्द्र
तुभ्यं ह क्षाः' (ĀSS 3. 8.) इति

२. असाविः A.

३. अभिषुतम् Sy

४. दीप्तम् Sy.

५. मूञ्जवयस्करम् P मिश्रितपयस्कम् or ऋजु-
पयस्कम् is suggested for ऋजु-
वयस्करम् ॥ गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रित-
मित्यर्थः Sy.

६. सोमरूपमन्त्रम् Sy.

७. अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि Sy

८. श M इन्द्रः is suggested for इ ॥

९. ०स्वाभाव्येन is suggested for
ख्येन ॥ स्वभावत एव Sy.

१०. सङ्गतो भवति Sy.

११. हर्यश्च A. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे हर्यश्च ! Sy.

१२. स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा Sy.

१३. अस्माकम् Sy.

१४. स्तोत्रम् Sy.

१५. सो is written twice in A.

१६. VM. ignores नि and ईम् ॥ नि
नितराम् । ईम्—अयम् Sy.

१७. यज्ञं प्रयन्ति यष्टारः Sy.

१८. स्तृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा Sy.

१९. यज्ञैः M.

२०. दुर्धरवाचः Sy. २१. आ इति चार्थे Sy

२२. भूयन्ते A. अभिषववेलायां निगृह्यन्ते Sy.

२३. यज्ञस्विनः Sy.

२४. गृहात् । गृहमध्यमग्रावा । तस्मात् Sy

२५. श्रूयमाणशब्दाः is suggested for माणाः
शब्दो ॥ दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूर-
उपब्दः Sy.

२६. नेतृनृत्विजः सचन्त इति नृषाचः Sy.

२७. एष वै A प्रवृत्ता एषा वै seems to be
redundant.

२८. VM ignores नि and उ ॥ उ इति
पूरणः Sy.

त्वमिन्द्र स्रवित्वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वाक्त्रे रुथ्यो ३ न घेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र । त्वम् । इन्द्र ! स्रवितुम् । उदकानि । परोपि । परिष्ठितानि । अहिना । शूर ! बहूनि ।
त्वत् । निगन्धन्ति । रयिन । इव । नद्यः । तथा सर्वाणि । कृत्रिमाणि रक्षाणि । कम्पन्ते । त्वद्भयेन ।

भीमो विवेपायुधेभिरेयामपांसि विश्वा नयीणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्हपाथ्यो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । भीमः । व्याप्नोति । आयुधे कृत्रिमाणि । एतानि । कर्माणि । विश्वानि । नृहितानि
जानन् अपांसिनि । इन्द्रः । आयुपुराणि । हृष्यन् । वि बोधवीति । विहन्ति च । वज्रहस्तः । महत्त्वेन
पुराणीति ।

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्धृतं नः ॥ ५ ॥

न यातव । न । राक्षसाः । इन्द्र ! अपिगन्धेयुः । अस्मान् । न च । वन्दना बहुवचनस्याकारः ।

- १ करोपि is suggested for परोपि ॥
२ अकार्यं Sy २ आभ्रान्ता Sy
३ वृत्रेण Sy ४ बह्वी Sy
५ त्वन्तः A त्वतो हेतोः Sy
६ 'धकि कौटिल्ये' इति धातुः Sy
७ रक्षांसि is suggested for रक्षाभिः ॥
मुच्यन्ति Sy
८ त्वत्तो मयेन Sy
९ हीमः A मयस्मूरः सन् Sy
१० व्याप्तवान् Sy
११ एयाम् । कर्माणि पठ्यते । एतान्पुरान् Sy
१२ ०वीन् M अर्पांसिनि should imme-
diately follow कर्माणि ।
१३ हृष्यत् A
१४ विरोधः A. अकम्पयत् Sy
१५ तान् विजघान Sy
१६ महिस्ता मुक्तः Sy
१७ वतिष्ठत्येवमार्पम् Dur वतिष्ठत्य SKN

- १८ न is missing in M तथा क्वद् यथा
नेमनस्मद्यज्ञम् Dur नशाब्दोऽत्र माशब्दार्थे
SKN
१९ यातयितारो यस्यविघ्नकर्तारः Dur उत्तर
पबलोपोऽत्र द्रष्टव्यो भीमभाभायत् । यातुषामा
राक्षसाः SKN
२० हे इन्द्र ! Sy हे भगवसिन्द्र ! Dur
२१ हिस्युः । जूजुवुरिति हिसाक्ष्यः पृथक्करणक्रियो
षा Sy केचिदपि आगच्छेयुरित्यर्थः Dur
सवतिगतिकर्मा । मा गमन्नित्यर्थः SKN
२२ अस्माकं स्थूलं यज्ञम् SKN
२३ अयमपि नशाब्दो माशब्दस्यैवार्थः । मा च
SKN
२४ रक्षांसि Sy य एते वन्दना घञ्चिन्तारो साह
गोदावयः Dur तृतीयकवचनेऽप्यमाकारः ।
तच्छर्तद्वयं पुषता इति शेषः । वस्त्रमया स्तुति
वचनंभीविनो मदनतंकरस्यापकरमूल्य इत्यर्थः
SKN

बलवत्तमं । निवेद्याभिः स्तुतिभिः । स । उत्सहताम् । स्वामी । विषमस्य । जन्तोः प्रशास्ता । मा । शिश-
देवाः शिशनेन क्रीडन्तः । अस्माकम् । यज्ञम् । अपिगच्छेयुः ।

१. हे शविष्ठ बलिष्ठ ! Du1. अतिशयेन बल-
वन् ! SKN.
२. वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान्न जूलुवुः । न
पृथक्कुर्वन्तु Sy. जानपदीभिर्वेद्याभिराकृतिभि-
र्युक्ताः । किं ब्राह्मणा एते स्युः, उतान्यजातीयाः
केचिदिति । अथवा—ग्रावेदितव्याभिः प्रवृत्ति-
भिर्युक्ताः । न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति
याभिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् Du1. वेद्या
वेदितव्याः कुहकप्रभृतय ईश्वरप्रतारणोपाय-
भूतास्ताभिर्वा युक्ताः SKN.
३. इन्द्रः Sy आह क्रीडशास्तीहि यज्ञमागच्छ-
न्त्विति ? उच्यते. . स एव Dur. कस्तर्हि ?
सः SKN.
४. उत्सहेत Sy. उत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्
Dur. शर्धतिरुत्साहार्थः । उत्सहतामागन्तुम्
SKN.
५. य एवार्य ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणां जिते-
न्द्रिय इत्यर्थः Dur. 'ऋ गतो' इत्यस्य शुद्ध-
स्याप्यधिपूर्वार्थे वर्तमानस्येदं नेश्वरतायाम् ।
बाहुलकत्वाच्च कर्तरि कृत्प्रत्ययः । स इति
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । अर्योऽधिगन्ता
ज्ञातेत्यर्थः SKN.
६. विषमस्य यज्ञविध्वंसयितुः । . . एवमेतस्मि-
न्मन्त्रे यातवो वन्दनाः शिशनदेवाश्च मा आग-
च्छन्तु—इति प्रतिषिद्धेष्वेनेषु, अनिष्टत्वादेतेषां
स शर्द्धदर्य इति श्रूयमाणसर्ववृत्तमनुष्याभ्या-
गमनविषयमेतद् भवति, तस्येष्टत्वात् । स
चाभ्यागतः सन्नवश्यं विषुणस्य विषमस्य
मनुष्यस्य निग्रहं करोति । तस्मात्
'विषुणस्य' इति शब्दो 'विषमस्य' इत्युपपद्यते
Dur.

७. जन्तो प्र० A. प्राणिनः शामने Sy. जन्तोर्म-
नुष्प्रस्य निग्रहाय समर्थः । येन परिपाल्यमाना
एत यज्ञमविधनेन समापयेमहीत्यभिप्रायः Dur.
जननवर्षिण आत्मनो यज्ञस्य वा SKN
८. अथ च शिशनदेवाः । शिशनेन दीव्यन्ति क्रीडन्त
इति शिशनदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः Sy.
किञ्च योऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः शिशन-
देवा शिशनेन नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः
साकं क्रीडन्त आसते । श्रौतानि कर्माण्युत्सृज्य
तेऽपि Dur. शिशनेन ये च नित्यं दीव्यन्ति
क्रीडन्ति ब्रह्मचर्यवर्जितास्तेऽपि । शिशनं शनथ-
तेस्ताडनार्थस्य । ताडयते हि तेन स्त्री सम्भोग-
काले SKN
९. यज्ञं वा सत्यं वा Sy युष्मदनुग्रहादिदमस्माक-
मृतं यज्ञम् । यदा तु ऋतशब्दस्य 'सत्यं वा'
इत्येदर्थवचनं भवति तदाऽस्माकमृतं सत्यम्
Dur. अथवा ऋतमत्र सत्यमुच्यते ।
ऋ, गुरुइत्येतावपि शुद्धावधिपूर्वार्थे द्रष्टव्यौ ।
सत्य परमार्थमस्माकमधिगमनमज्ञासिषुरित्यर्थः
SKN.
१०. अपिगमन् Sy मा आगच्छन्तु । नास्माकं
तैरपि यज्ञमभिगच्छन्तिर्योऽस्तीत्यभिप्रायः ।
एवंलक्षणाः पापकर्माणो मा अपिगुरित्येवं
योज्यम् । अपि गुरिति चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः ।
एवमप्युपपद्यते इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम् 'सत्यं
वा यज्ञं वा' इति Dur मा च. . गमन्
SKN.
११. स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य । मा
शिशनदेवा अब्रह्मचर्याः । शिशनं शनथतेः ।
'अपि गुरुहंतं नः' सत्यं वा यज्ञं वा । N. 4.
19., SKN. II. 256.

अमि ऋत्वेन्द्र भुरधु जमभ ते विव्यह्महिमान् रजांसि ।
स्वेना हि वृत्र शर्षसा जघन्थ न शत्रुरन्ती विविदधुषा ते ॥ ६ ॥

अभिऋत्वा । आह्वानम् । प्रकृत्या । इन्द्र । पृथिव्यां सर्वाणि भूतानि । न । ते । व्याप्नुवन्ति । महि
मानम् । लोकाः, अतिव्याप्तिकर्मा । स्वेन । हि । बलेन । वृत्रम् । एव हतवानसि । न । शत्रुः कश्चित् ।
तव । भन्तम् । अविन्दत् । योधनेन ।

देवाश्चित्ते असुधीय पूर्वेषु क्षत्रायं भमिरे सहांसि ।
इन्द्रो मृगानि दयते विपद्येन्द्र वाजस्य बोधुवन्त सातो ॥ ७ ॥

देवाः । देवाः । च । तुभ्यम् । असुराणां हन्ते । पूर्वं । भ्रनुमेतिरे । क्षत्रात् प्रात्रे । बलानीन्द्रस्य
वसुकरणानि साहाय्यकरणेनानुमन्ते । इन्द्रः । धनानि । प्रयच्छति । शत्रुनाभिभूय । इन्द्रम् । सह्यामस्य ।
सम्मज्जे । मृगमाह्वयन्ति ।

- १ अह् A अस्यम् is suggested for
आह्वानम् ॥
२ कमणा Sy
३ पृथिव्यां वर्तमानान् अन्तून् वा Sy
४ ते M.
५ व्याप्नुवन्तियर्थे Sy ६ सर्वे लोकाः Sy
७. प्य व्याप्ति० A व्याधि० is sugges-
ted for व्यति० ॥ The passage
व्याधिऋत्वाकर्म should immediately
follow व्याप्नुवन्ति and precede
महिमानम् ।
८ आत्मीयेन Sy साहितिकं धीर्घत्वं दान्वसम्
BB
९ स्वमवधी Sy
१० शत्रु क० A
११ तप A.
१२ हिंसाम् Sy बिनाशम् BB
१३ सम्भवान् Sy न वेतु न समता वा । बले
विन्दतेर्वा BB

- १४ युद्धेन Sy युद्धेनापि BB
१५ VM ignores अथ ॥ अथि च Sy
This stanza=TS 7.4.15 1
१६ असुराः Sy १७ अथि Sy
१८ क्षत्राय Sy
१९ भ्रनुमिरे—'हीने' (Pa. 1.4.86) इत्यनु-
कर्मप्रवचनीय । तव बलेभ्यो हीना ममिरे
इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'भ्रनुं ते
घोबुहती धीयं ममे' (RV 1 57 5)
इति Sy
२० क्षतां प्राते A क्षत्राय । अविहिंसाकर्म ।
बलं हिंसां घोमे कर्तुमित्यर्थः Sy
२१ अथ परोक्षस्तुतिः Sy
२२ महनीयामि Sy
२३ ०च्छति A भक्तेभ्यः प्रयच्छति Sy
२४ अस्तस्य Sy २५ साभायम् Sy
२६ मृगं is doubtful. मृगम् is sug-
gested for मृगम् ॥ स्तुवन्ति स्तोतार
आह्वयन्ति वा Sy

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरैः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिद्धत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिश्चित् । स्तोता । चित् । हि । त्वाम् । रक्षणाय । आह्वयन्ति । ईश्वरम् । इन्द्र ! भूरिणं ।
धनस्य । हे बहुरक्षण ! रक्षकः । भव । अस्माकम् । क्षदि. शकलीभावकर्मा शत्रूणामभिहिंसितुं । त्वावत ।
सर्वो जनो वरीता भवति ।

सखायस्त इन्द्र विश्वहं स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीके ३ भीतिमुर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । सखायः । ते । इन्द्र ! वयम् । सर्वदा । भवेम । हविषो वर्धयितारं । महत्त्वेन । हे
तारकं ! अभिभवन्ताम् । तव । रक्षणेन सह । सङ्ग्रामे । अर्योऽरे शत्रोः । अभिगमनम् । तव सम्भक्तृणा-
मस्माकम् । बलानि ।

स न इन्द्र त्वयताया इपे धास्त्वना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

[स न इन्द्र]

१. कीरीश्चित् A.

२. वसिष्ठः Sy. कारुः, कीरिः, इति स्तोतृनामनी
Ngh. ३. 16.

३. चिदिति पूरणः Sy.

४. यति is suggested for .यन्ति ॥
स्तौति ह्वयति वा Sy.

५. प्रभूतस्य Sy.

६. रक्षः A.

रक्षा Sy.

७. बभूविथ Sy

८. अभिहिंसकस्य Sy.

९. तावत A.

त्वत्सदृशस्य Sy.

१०. परीता A.

वारयिता च भव Sy.

११. स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारः Sy.

१२. महिम्ना Sy.

१३. अत्यन्तं तारकः ! इन्द्र ! Sy.

१४. भवतां M. ०भवन्तु is suggested for
०भवन्ताम् । स्तोतारो हिंसन्तु Sy.

१५. ०मे योऽरेः M.

१६. ०भर्तृणां M.

वनुषां हिंसकानाम् Sy.

१७. VM ignores स्म ।

१८. The *pratīka* is supplied by the
Editor.

The stanza has already been ex-
plained. See RV. 7. 20. 10.

VII 22

पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा य ते सुपाचं हर्यश्वाद्रिः ।
सोतुर्वाङ्म्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिवा सोमम् । पिब । सोमम् । इन्द्र । च स्वाम् । मादयतु । यम् । सुम्यम् । सुपाचं । हर्यस्व ।

प्रावा । सोऽनु । प्रसवितुरुत्वारोहस्य । वाङ्म्याम् । सुसङ्ग्राहीति । इव । भस्व ।

यस्ते मदो युज्यश्वाकरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हसि ।
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममचु ॥ २ ॥

यस्ते मव । य । त । सोम । सहाय । चारु । भवति । येन । शयून् । ह्यस्व । हसि । च ।

त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो । मादयतु ।

१ 'पिवा सोममिन्द्र मन्वतु स्वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—'पिब नव वैराजमृतेऽन्त्याम्' (KSA 35 22 p 25) इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽप्यो विराजो नवमी पिबुम् । इन्द्रो वेवता । वशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवन्वशास्त्रे 'पिवा सोममिन्द्र' इति पदं स्तोत्रियानुष्म्यो । सूत्रितञ्च—'वैराजं चेत्युष्टं पिबो सोममिन्द्र मन्वतु त्वेति पदं स्तोत्रियानुष्म्यो' (ASS 7 11) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवत्य आधा पञ्च । सूत्रितञ्च—'पिवा सोममिन्द्र मन्वतु त्वेति पदं' (AA 5 3) इति । आधा निष्केवत्यस्यप्रधान्या । सूत्रितञ्च—'पिवा सोममिन्द्र मन्वतु त्वेति याग्या' (ASS 5 15) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिमसवने होत्रकशास्त्रेषु सप्त विराजस्त्रीस्तुभाम् कृत्वैकेकस्तुच' शंसनीय । तत्र 'न ते गिर' इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितञ्च—'न ते गिरौ अपि मूष्ये तुरस्य प्र वो महे महिषुषे मरम्भम्' (ASS. 7 11) इति Sy

२ इन्द्र A

३ पीतश्वार्यं सोम BB

४ त्व A. त्वम् Sy

५ मावायतु A मन्वतु तर्पयतु । 'मवि स्तुतिमोव

मवत्वप्नकामिगतिपु' ध्यत्ययेन परस्मपदम् BB

६ सोमम् BB ७ स्वयम् Sy, BB

८ अभिपयतवान् Sy

९ ह्यस्व A हरिततुरङ्ग ! BB

१० सोऽनु is suggested for सोऽनु ॥

अभिपयकर्तुं Sy किं स्वयमेव ? नेत्याह,

सोतुरनिपोतुष्टंस्विन्न । सायुकारिषि तून् ।

तस्य वाङ्म्यां सह, अत्रि सुपाच । यद्वा सोतु

वाङ्म्याम् BB ११ रश्मिन्म्याम् Sy

१२ सुष्टु परिगृहीत Sy सुयत सुष्टु यन्त्रित BB

१३ भस्व A अत एव नार्वी मारणशील स्वकाय

करणे सुप्रतिष्ठित । यद्वा, अतो म भर्वा न

पाप, कार्यविरोधित्वमेव पापम् । अतं 'अन्वे

म्योऽपि वृषयते' इति वनिम् । ततस्तुष्टस्त्व

मस्मभ्यमभिमत्तं वेहीति BB This

stanza=TS 2 4 14 3

१४ नव A १५ त्व Sy

१६ मदकर सोम Sy १७. अनुगुण Sy

१८ चारु A समीचीन Sy

१९ विद्यते Sy २० येन च पीतेन सोमेन Sy

२१ हत् सी A २२ इन्द्र A

२३ ०धनं M २४ मावायतु A

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।
इमा ब्रह्मं सधुमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधा सु मे । बुध्यस्व । मघवन् । सुष्ठु । आभिमुख्येन । मदीयाम् । इमाम् । स्तुतिम् । यां ।
ते । वसिष्ठः । उच्चारयन्ति । प्रशस्ताम् । इमानि च । हवीपि । यज्ञे । सेवस्व ।

श्रुधी हवँ विपिपानस्याद्रेर्वोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधी हवम् । शृणु । घोषम् । सोम विशेषेण पिवत । प्राण । बुध्यस्व च । मेधाविन । ब्रुवत ।
स्तुतिम् । कुरु च । परिचरणानि । अन्तिकतमानि । त्वया सहितानीति ।

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।
सदा ते नाम स्वयशो विवक्रिम ॥ ५ ॥

न ते गिरः । ग । त्वदीया । स्तुतिरहम् । अपि मृष्ये सोढु न शक्नोमि क्षिप्रमुच्चारयामि । क्षिप्र-
कारिणस्तथा । सुष्ठुतिञ्च । न मृष्यामि । असुराणा हन्तु । जानन् । सर्वदेव । तव । नाम । हे स्वभूत-
यशः । ब्रवीमि ।

१. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy. २. सुष्ठु A.

३. वसिष्ठस्य सम्बन्धिनीम् Sy.

४. याम् is suggested for या ॥

५. श्वोश्चोरयन्ति A उच्चारयति is sug-
gested for उच्चारयन्ति ॥ वदति Sy.

६. स्तुतिरूपाम् Sy.

७. हविषी A ब्रह्माणि Sy ८. श्रुधी भव A.

९. शृणु तथा च निगमान्तरम् 'ग्रावभ्यो वाच
वदता वदद्भुच.' (RV. 10.94.1.) इति Sy.

१०. आह्वानम् Sy

११. हे इन्द्र ! विपिपानस्य विपीतवतो विपिवतो वा
मम Sy

१२. प्राणः M प्राणः is suggested for
प्राणः ॥

१३. प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य Sy

१४. ब्रुवतः is suggested for ब्रुवत ॥
स्तुवतः Sy.

१५. बुद्धिस्थानि Sy.

१६. सचा सह सहायभूतः सन् Sy

१७. VM. ignores इमा ॥ इमानि क्रियमाणानि
Sy. १८. Missing in M. न is
suggested for न ।

१९. स्तुतिरहम् A.

२०. मृषिर्माज्जनकर्मा मार्जयामि । परित्यजामीत्यर्थः ।
मृषेर्माज्जनकर्मात्मन्यत्रापि दृश्यते । तद्यथा--
'मा नो' अग्ने सृष्ट्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः'
(RV. 1. 71. 10.) इति Sy.

२१. शत्रूणां हिंसकस्य Sy.

२२. सुष्ठु किञ्च M सुष्ठुति० is suggested
for सुष्ठुति० ॥ शोभनां स्तुतिम् Sy

२३. हन्तु A असुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वदीय-
मसुर्यं बलम् Sy २४. जानन् A.

२५. स्तोत्रम् Sy.

२६. किन्तु स्वयशोऽसाधारणयशः Sy.

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।
मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्तः ॥ ६ ॥

भूरि हि ते । भूरीणि । ते । सर्वनाभि सन्ति । मनुष्येषु । भूयिष्ठञ्च । हवते । मेधावी । त्वाम् ।
एव । अस्माकम् । दूरे । मघवन् । त्विरम् । कार्षि ।

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्व नृभिर्हव्यो विश्वघासि ॥ ७ ॥

तुभ्येदिमा । तुभ्यम् । एव । इमानि । सर्वाणि । सर्वनाभि । शूर । करोमि । तुभ्यमेव । स्तोत्राणि
च । वर्धनानि । त्व हि । मनुष्यै । हव्यं । मघसि । सर्वदेति ।

नू चिभु ते मन्यमानस्य दस्मोर्दश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।
न यीर्यमिन्द्र ते न राघः ॥ ८ ॥

नू चिभु । क्षिप्रम् । एव । तव । स्तूयमानस्य । दर्शनीय । महिमानम् । उदश्रुवन्ति । उग्रं ।
न । त्वां साधयन्ति पुरुषस्य बलम् । नाभि । घानमिति ।

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्तु विप्राः ।
अस्मे ते सन्तु सुख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये च । ये । च । पूर्व । ऋषयः । ये । च । नूना । इन्द्र । स्तोत्राणि तव । जनयन् ।

- १ सोमाभिववणानि Sy
- २ अस्मासु धर्तन्त इति शेषः Sy
- ३ नितराम् Sy
- ४ मघते A. ह्यपति स्तोति Sy
- ५ स्तोता Sy ६ अस्मत् Sy
७. चिरकालम् Sy
- ८ कार्षिम् A कार्षी is suggested for कार्षि ॥ क्षिप्रमात्मानमस्मदासत्सं कुर्वित्यर्थः Sy
- ९ VM ignores हि and मा ।
- १० तुभ्येदिमा A
- ११ सोमाभिववणानि मया क्रियन्त इति शेषः Sy
- १२ त्यदपमेव Sy
- १३ मनुष्ये A. यज्ञानां नेतृभिः Sy

- १४ ह्यातव्यः स्तुत्यो वा Sy
- १५ विश्वघा सर्वप्रकारैः Sy
- १६ चिभुं A
१७. नू चिविति प्रतिषेधार्थः Sy
१८. केषुन प्राप्तुमस्ति Sy
- १९ उग्रं M हे उग्रपूर्णं ! Sy
- २० ०मति is suggested for ०यस्ति ।
- २१ नापि is suggested for नाभि ।
- २२ घनमिति is suggested for घानमिति ।
- २३ VM. ignores नू । इन्द्र and ते ।
- २४ प्राक्तनता Sy
- २५ मूतना A
- २६ जननयन्त Sy

मेधावान^१ । स्वेष्टिवास्मास्वपि । तव । सङ्ख्यानि । शिवानि । भवन्त्वानि ।

VII. 23.

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्थं महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईवंतो वचांसि ॥ १ ॥

उदु ब्रह्माणि । उदीयति^{१०} । प्रेरयति । अन्नानि । श्रवणीयानि । तथा सतीन्द्रम् । यज्ञे । पूजयसि^{१०} ।
वसिष्ठ^{११} ! य । सर्वाण्येव भूतानि । बलेन । आततान । स इद्रुपश्रोता भवतु । मम । अभिगमनवत ।
वचांसि^{१४ १५} ।

अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिर्ज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमायुश्चिकित्ते जनेषु तानीदंहांस्यति पष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । अयामि नियत^{१६} । स्तुतिशब्द^{१०} । इन्द्र ! देवाना देवश्च बन्धुरुदीरयामीत्यर्थ^{१०} । यस्मान्^{२०} ।

१. मेधाविनः is suggested for मेधावान ॥

मेधाविन ऋषयः Sy.

२. स्वेष्टिवास्माकं स्वपि A.

३. सख्यानि is suggested for सङ्ख्यानि ॥

४. शिव वानि A भद्राणि Sy.

५. न्त्वानि is missing in M भवन्त्विति is suggested for भवन्त्वानि ॥

६. 'उदु ब्रह्माणि इति षडृचं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च 'उदु षट्' (KSA. 35. 23. p. 25.) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'उदु ब्रह्माण्युजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या' (ĀSS. 5. 16.) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र सएतदहरहः शस्यसज्ञक सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये' (ĀSS. 7. 4.) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वेत-देव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोऽत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि'

(AA. 5. 2. 2.) इति Sy.

७. उदीयति M. उदीरयति is suggested for उदीयति ॥ इन्द्रार्थमुदैरत सर्व ऋषय इति शेषः ।

८. स्तोत्राणि हवीषि च Sy.

९. अन्नेच्छया Sy

१०. स्तोत्रेण हविषा च पूजय Sy.

११. हे वसिष्ठ ! त्वमपि Sy.

१२. भुवनानि Sy.

१३. इन्द्रूपः श्रोता M. इन्द्र उपश्रोता is suggested for इद्रुप श्रोता ॥

१४. स्तुतिरूपाणि वाक्यानि Sy.

१५. VM ignores उ ॥ उ इति पूरणः

१६. नियतः is suggested for नियत ॥ अकारि Sy

१७. स्तुतिरूपः शब्दो घोषः Sy

१८. हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy

१९. देवश्च दीर० M देवानां बन्धुरुदीर० is suggested for देवश्च . .न्धुरुदीर

२०. यस्याम् M यस्मात् is suggested for यस्मान् ॥ यदा Sy.

विविधवापि स्तोत्रि । श्रुत्वा रोषयिष्य प्रोपषय । वृद्धा भवन्ति । स्तुतिहेतु नहि । स्वजीवनान् । अस्मदेपु
केनचिदपि । ज्ञायते तथा सति येन वयं वीर्यमायुः प्राप्नुयाम । तमा अस्मदीमानि । तानि । उपद्रवाणि रोग-
मयादीनि । प्रतिपारयेति ।

युजे रथं गुधेपंगुं हरिम्यामृपु ब्रह्माणि जुजुपायमस्युः ।

वि नाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वत्रायप्रती जघुन्वान् ॥ ३ ॥

युजे रथम् । युनजिम् । रथम् । गवामेपणशीलम् । मरुवाभ्याम् । उपास्थुश्च । स्तोत्राणि ।
रथसमीपं सेवमानं माम् । ततोऽप्यमिन्द्रस्तं रथमधितिष्ठन् । धानापूयिष्यी । महत्त्वेन । पिवापते । घट्टन् ।
इन्द्र । अप्रतिगतं । अहिंसन् ।

आपश्चित्पिप्युः स्तुर्योऽन गावो नचंभृत जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपश्चित् । आपः । चित् । पिप्युः प्रवृद्धो अभवत् । यथा सङ्गवकाने भुवम् । स्तुणन्त्यः । गावः

- १ इत्यथ वाचि M
- २ शुचो रो० is suggested for सघो रो० ॥
- ३ एपषयो A शुचं सरुषन्तीति मरुष प्रोषष्य Sy
- ४ वर्यन्ते Sy
- ५ स्तुतिहेतु is suggested for स्तुत हेतु । It seems to be redundant.
- ६ स्वजीवान् A. स्वजीवनम् is suggested for स्वजीवितम् Sy
- ७ अस्मदीयेषु is suggested for अस्मदेषु ॥ जनेषु मध्ये केनापि Sy
८. ०ते स तथा M १ अस्मानि A
- १० वीरामुः शीयते तानि सर्वाणि Sy
- ११ पापानि Sy
- १२ VM ignores इत् ॥ इत् एष Sy
- १३ पुनसि A स्तोत्रैरहं युनजिम् Sy
- १४ इन्द्रत्व Sy १५ गवां प्रापकम् Sy
- १६ इन्द्रवाहाम्याम् Sy १७. उपातिष्ठन्त Sy
- १८ परिवारं सेष्ममानमिन्द्रम् Sy

- १९ ०मिन्द्रत्वस्तं A सोऽप्यमिन्द्र Sy
- २० ०त्वेना A.
- २१ Missing in M विबा० is suggested for पिवा० ॥ व्यवाधिष्ट च Sy
- २२ अप्रतिद्वन्द्वानि Sy
- २३ अहिंसन् is suggested for अहिंसन् ॥ हतवान् Sy
- २४ आपः निघाभ्याम्प्या Mah
- २५ अपि च Mah., U
- २६ पिप्युः A. वषस्ताम् Sy
- २७ आप्याययन्ति । सोमं वर्ययन्ति । 'ओप्यायी वृद्धी' लिटि 'प्याय' पी' आदेशः Mah पाय येषुनिप्राह्य सोमे U
- २८ संगप० A.
- २९ वशाः Sy स्तुष्वन्ति तुन्वन्ति याभिस्ता स्तर्ष- Mah तु वन्त्यनिवृण्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं ता स्तप U
- ३० याभिः सोमः सुयते ता गावो वाचो वेदस्या इव Mah. सोमाभिवसे हि त्रयीतक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते U

प्रवृद्धा^१ भवन्ति । व्याप्नुवन्^२ । उदकम्^३ । स्तोतारं^४ । तव । इन्द्र ! आयाहि^५ । अस्मान् । अभि^६ । वायु^७ ।
आत्मीया इव । विषवा^८ । त्वम्^९ । हि^{१०} । कर्मभि^{११} । विविधम्^{१२} । प्रयच्छसि^{१३} । अन्नानि^{१४} ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मतीन्स्मिञ्छूरु सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते त्वा मदा । ते^{१५} । त्वा^{१६} । सोमा^{१७} । इन्द्र । मादयन्तु^{१८} । बलिनम्^{१९} । स्तोत्रे ददतम्^{२०} । बहुधनम्^{२१} ।
त्वमेक एव । देवान्^{२२} । मनुष्याश्च । विविधम्^{२३} । गच्छसि^{२४} । अस्मिन्निति स्पष्टम्^{२५} ।

१. अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि Sy
ता यथा सोममाप्यायन्ति तथाऽऽपोऽपि
Mah.
२. व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा Mah एव-
मनेन प्रकारेण व्याप्नुवन्ति U.
३. यज्ञम् Mah., U.
४. स्तोतार ऋत्विजः Mah
५. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy.
६. आ is missing in A
अत एव याहि आगच्छ Mah.
एतच्च ज्ञात्वा याहि अच्छ अभियाहि
U.
७. अभिमुखम् Mah
८. वायुर्धया Mah, U.
९. विषवाः A वडवा, as the explanation
of नियुत, in the sense of the
horses of वायु is suggested for
विषवा. ॥ स्वानश्वानभियाति Mah
प्रश्वान् याति U.
१०. तत् Mah.
यत्मात् पुनन्तमेप्रमुच्यने U.

११. कडमभि A. प्रजाभिः कर्मभिर्वा Sy.
बुद्धिभिः कर्मभिर्वा Mah.
स्वकीयाभिर्बुद्धिभिः U.
१२. वर्षिविधं A.
१३. स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि Sy विविधं ददाति ।
'दय दानादौ' अत एवागच्छ Mah.
This stanza=YV. 33. 18.
१४. एते Sy.
१५. त्वाम् Sy.
१६. मदकराः सोमाः Sy.
१७. मादायन्तु A.
१८. बलवन्तम् Sy
१९. ददित्त A. M
२०. धनः M
पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः Sy
२१. देवेषु Sy
२२. VM seems to read वि for हि ॥
२३. दयतिरनुकम्पार्थः Sy
२४. VM ignores शूर । सवने and माद-
यस्व ॥ हे शूर त्वम् अस्मिन् सवने यज्ञे !
मादयस्व Sy.

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहु वसिष्ठासो अम्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमधुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति । [एवेदिन्द्रम् ।]

VII 24

योनिष्ट इन्द्र सवने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असौ यथा नोऽविता वृषे च ददौ वसूनि ममदधु सोमैः ॥ १ ॥

योनिष्टे । आसनस्थानम् । तव । इन्द्र ! सदनार्थम् । कतम् । तद्योनिम् । आप्रयाहि । पुरुहूत !
मरुद्भिः । भवसिद्धिः । यथा । अस्माकम् । रक्षिता । वर्धनाय । च । ददासि । धनानि । माधसि ।
इव । सोमैः ।

१ उक्तमरा निगदसिद्धेति A

२ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza is very easy VM does not explain it This is explained in the following manner —

वसिष्ठासो वसिष्ठा । वज्रबाहु वज्रकल्प
बाहुम् । सर्वणं कामानां वितारम् । इन्द्रम् ।
एवेदुक्तेन प्रकारेणैव । अर्कैरधनीयैः स्तोत्रैः ।
अम्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुत स इन्द्रः ।
नः अस्मभ्यम् । वीरवत् पुत्रादियुक्तम् ।
गोमद् गोयुक्तम् । च धनं धातु । ददातु ।
स्पष्टमन्यत् Sy वसिष्ठा वसिष्ठापत्न्यानि
मुनयोऽर्कमन्त्रे, एव इत् एवमेवेन्द्रमभ्यर्चन्ति
पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् ? वृषणं वितारं
वज्रं बाहुं मस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन्
वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत्पुत्रयुक्तम् ।
गोमद् गावो विद्यन्ते यत्र तद् गोसयुक्तं धनम् ।
नोऽमभ्यं धातु वधातु । विकरणव्यत्ययः ।
एवं पादत्रयेणैन्द्रं स्तुत्या ऋत्विज आह । हे
ऋत्विज ! ययं स्वस्तिभिरभिनाशः सदा सवदा
नोऽमभ्यं पात रक्षत Mah इत् पादपूरणः ।
इन्द्रं वृषणं वितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासो

वसिष्ठापत्न्यानि बहूनि वस्तुतमा श्रुत्वा ।
अम्यर्चन्ति अभिष्ठावन्ति । अर्कमन्त्रे स न
नोऽमभ्यं स्तुत वीरवत् साधुपुत्रसंयुक्त धातु
वधातु धनम् । गोमच्च गोसंयुक्तम् । एवं
त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्ठावत्य अथेवानो ये याज
यस्ति तानाह । ययं पात पातयत स्वस्ति
भिरभिनशां सदाकालं नोऽमभ्यं U
This stanza=YV 20 54

३ 'योनिष्ट इन्द्र सवने अकारि' इति षड्धं सप्तमं
सूक्तं वसिष्ठाव्यर्थं प्रेष्टुममन्त्रम् । अन्तुष्मन्ते
ध—'यानि' (KSA 35 24 P 25)
इति । महावते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितञ्च—'योनिष्ट इन्द्र सवने अकारीत्ये
तस्य घतञ्च शस्त्वोत्तमामुपसन्तत्योपोत्तमया
परिवधाति' (AA 5 3 1) इति Sy

४ तं योनिम् is suggested for तद्यानिम् ।

५ मरुद्भिः सायम् Sy

६ मरुद्भिः भवसि is missing in M One
सि is redundant.

७. अस्मभ्यं वैहि Sy

८ माधवस्य Sy

९ च is suggested for इव ।

१० अस्मवीयैः Sy

गृभीतं ते मनं इन्द्र द्विवर्हाः सुतः सोमः परिपिक्ता मधूनि ।
विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । गृहीतमस्माभिः । तव । इन्द्र ! मनः । द्वयोः स्थानयोः परिवृढम् । सुतश्च । सोमः ।
ततः परितः पात्रेषु च सिक्तानि । मधूनि । विसृष्टवाक् । इन्द्राय हविर्विभक्ती । सुप्रवृत्ता । इयम् । इन्द्रम् ।
भृशमाह्वयन्ती । स्तुतिर्वापि देवेभ्यो हव्यं वहति ।

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्द्रं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।
वहन्तु त्वा हरयो मद्रथञ्चमाङ्गुपमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ नो दिवः । आयाहि । अस्माकम् । इदम् । बर्हिः । पृथिव्या । दिवो वा । सोमपानाय ।
तृतीयसवनस्थेव . ऋजिषेण . द्वत् । वहन्तु । त्वा । हरयः । मदभिमुखम् । स्तोमम् । प्रति । प्रवृद्धम् ।
तव मदार्थम् ।

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।
वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधद्वृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आनः । आ याहि । अस्मान् । विश्वैः । मरुद्भिः । सज्जतः । स्तुतिम् । सेवमानः । हर्यश्च !
हिंसन् । स्थविरैर्मरुद्भिः शत्रून् । सुमनो । अस्मासु । दधत् । कामाना वर्षितुं । बलम् । इन्द्र !

१. गृहीतम् A M

२. द्विवर्हाः—षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विवर्हसो द्वयोः
स्थानयोः परिवृढस्य Sy.

३. अभिषुतः Sy.

४. विसृष्टवान् M. विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणो-
च्चार्यमाणा Sy.

५. हविपतिः भक्ति A. विभजति is suggest-
ed for विभक्ती । सम्भ्रयते च Sy

६. सुसमापितः Sy.

७. The passage, वापि (अपि वा) देवेभ्यो
हव्यं वहति, seems to refer इन्द्राय
हविर्विभजति ।

८. आगच्छ Sy. ९. इमं यज्ञम् Sy.

१०. अन्तरिक्षाच्च Sy. आपः, पृथिवी, इत्यन्तरि-
क्षनामनी Ngh. 1. 13 ११. स्वर्गात् Sy

१२. द्वत् is missing in M. ०स्थेन ऋजिषेण

तद्वन् ! is suggested for ०स्थेव-
ऋजिषेण द्वत् ।

१३. त्वाम् Sy. १४. अश्वाः Sy.

१५. स्तोत्रम् Sy १६. बलवन्तं वा Sy.

१७. सर्वाभिः Sy १८. रक्षाभिः Sy.

१९. स्तोत्रम् Sy

२०. हर्यश्चं M. हे हर्यश्च ! हरिनामकाश्च ! Sy

२१. शत्रून् भृशं हिंसन् Sy.

२२. ०विरैः म० A वृद्धैः Sy.

२३. सुहनो ! is suggested for सुमनो ॥
शोभनहनो ! इन्द्र ! Sy

२४. अस्मानु A अस्मभ्यम् Sy

२५. प्रयच्छन् Sy. २६. कामानां वर्षितारम् Sy.

२७. बलवन्तं पुत्रम् Sy

२८. VM. seems to explain इन्द्र voc.
by इन्द्रः nom.

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न वाजयम्भधायि ।

इन्द्रं त्वायमर्क ईडे वसूनां दिवीव्र घामधिं नः श्रोमेतं वाः ॥ ५ ॥

एष । एष । स्तोमः । महते । उवृणां । वेहेनार्कम् । रयस्य धुरीव । मयव । वाजयन् जयं कृवं । मधायि युक्त । इन्द्र । त्वा । मयं । स्तोता । स्तौति । घनोनामर्थाय विविव । भादित्यम् । मस्मान् । मधिमयपीयमन्नम् । वेहे ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पृधिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इपं पिन्व मधवद्भयः सुवीरी भूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवा न । एवम् । मस्माकम् । इन्द्र । वरणीयं घनम् । पूरय । प्रकपेण । जानीमो वयम् । त्ववीयाम् । सुमतिम् । प्रयच्छ । मन्नम् । हविष्मद्भ्यम् । सुपुत्रमिति ।

VII 25

आ ते मह इन्द्रोत्पुग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युभर्यस्य बाहोर्मा ते मनो विष्वश्शृग्वि चारीत् ॥ १ ॥

आ ते मह । आसमरन्त । तव । महत् । मनः । धनुर्वशनेन विष्वगञ्चनम् ।

१ उवृणां Sy is suggested for उवृणां ॥

घोषस्विनो वा Sy

२ ये हना० M वहना० is suggested for

वेहना० ॥ विषयस्य बोधु इन्द्राय Sy

३ ०य स भयत् कु० A वलं कृवन् Sy

४ ध्ययायि Sy ५ मय प्रत्यक्षस्तुतिः हे

इन्द्र । Sy ६ यं त्वाम् Sy

७. मयम् is suggested for मय ॥

८. याधते Sy

९ घनं नाम० A घनानामर्थाय is suggested

for घनो नामार्थाय ॥ वसुनि घनानि Sy

१० य is written twice in A.

११ दिवीव्र is suggested for विविव ।

१२ स त्वं मोऽस्मानु Sy

१३ Sy explains घोमेतम् only as धवणीयमन्नं and construes मधि with वा । १४ मधिवेहे Sy

१५ VM ignores न ॥ न इव Sy

१६ मस्मान् Sy

१७ वार्यस्य—सृतीयार्थे षष्ठी । वरणीयेन घनेन Sy

१८ ०मीम व० A महां लभेमहि Sy

१९. व वी० A २० धनुप्रहृष्टिम् Sy

२१ मय A २२ ०भाम्य A मस्मम्यम् Sy

२३ शोभनपुत्रादियुक्ताम् Sy

२४ VM ignores महींम् ॥ महीं महतीम् ।

स्पष्टमन्यत् (धतुर्थं चरणम्)

२५ 'आ ते मह इन्द्र' इति षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठ-

स्वार्थं श्रेष्ठमनेत्रम् । 'आ ते' (KSA

35 25 P 25) इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते

निष्क्रेयस्य इवमासीनि पञ्च सुवतानि । सूभि

तञ्च—'आ ते मह इन्द्रोत्पुप्रेति पञ्च सुवतानि

(AA 5 2 2) इति Sy

२६ युष्मन्ते सङ्गच्छन्ते वा Sy आ समरन्त सर्वा-
सम्भूयागता BB

२७ आ समन्तता M किञ्च ते तव मनः BB

२८. विष्वगाम् Sy विष्वगप्रियम् विष्वगं गतम् BB

विचरतु ।

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रानभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निन्दित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि दुर्गे । दुर्गे युद्धे । नितराम् । श्रथिहि । अमित्रान् । अभिहिंसति । ये । अस्मान् । मनुष्या ।
दूरे । तत् । अभिशसनम् । कुत्र । निन्दितुमिच्छत । आहर । अस्मभ्यम् । वसूनाम् । सम्भतरिम् ।

शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतं ते । शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतय । शोभनदानाय । सहस्रं च । शसनीया ऊतय । सन्तु ।

१. (मा) विचारीद् । अस्मास्वेव स्थिरं भवतु
Sy स मा वि चारीद् विचलितं मा भूत् ।
अस्मज्जयायैव भवतु BB.

२. The commentary on the following words is missing : इन्द्र । ऊती । उग्र । समन्यवः । यत् । सेनाः । पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बह्वो and ते ॥ हे उग्र ! उद्गूर्ण ! ओजस्विन् ! इन्द्र ! यद्यदा समन्यवः समो मन्थुरभिमानो यासा ताः समन्यवः । सेनाः समरन्त । तदा नर्यस्य नरहितस्य महो महतस्ते तव बाह्वोः स्थिता दिद्युदायुधम् । दिद्युद्धेतिरिति वज्रनामसु पाठात् (Ngh 2. 20.) । ऊत्यूत्यास्मद्रक्षाया आ पताति । आपततु Sy हे इन्द्र ! उग्र उद्गूर्णायुध ते तव महः महती ऊती गतिः प्रभावः । यद्वा ते तव महो महतः प्रभावस्य । ऊत्या प्राप्त्या । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । समन्यवः सामर्षास्सेनाः । सामर्थ्यात् परकीया । यद्यस्माद्, तस्य ते नर्यस्य नरेभ्यो हितस्य बाह्वोर्दिद्युद् दीप्यमानः शत्रुः पताति पतेद् अग्नौ शलभ इव । लेट्या-डागम् । यद्वा दिद्युद् आयुधविशेषस्तव बाह्वोः सम्बन्धी इतश्चेतश्च पततु BB

३ निजहि Sy ४. तान् शत्रून् Sy

५. अर्हिहि० A ऽर्हिंसन्ति is suggested for ऽर्हिंसति ॥ अभिमुखाः सन्तः अभिभवन्ति Sy ६. आशसनम् Sy.

७. कुरु is suggested for कुत्र ॥

८. अपि चास्मान् निन्दितुमिच्छतो नरस्य Sy.

९. असुभ्य A. १०. धनानाम् Sy.

११. समूहम् Sy

१२. VM. ignores इन्द्र ।

१३. वसिष्ठस्येदमार्घम् Dur. १४. त्वदीयाः Sy

१५. शीघ्र A. हे उष्णीषिन् ! इन्द्र ! Sy. हे शिप्रिन्निन्द्र Dur शिप्रे हन् नासिके वा ताभ्या तद्वन् SKN

१६. तयः A. रक्षाः Sy. आगमनानि सन्तु Dur ऊतयस्तर्पणानि धाम्नो गमनानि वा सन्तु अस्मिन् यज्ञे नित्यप्राप्तत्वं नित्यागमन वेत्याशास्महे SKN. आगमनानि सन्तु Dur

१७. शोभनदानाय मह्यम् Sy सुदाने कल्याणदान एतस्मिन् यजमाने । तथैनमनुगृहाण यथानित्ययाज्येवाय यजमानः स्यादित्यभिप्रायः Dur सुदाः कल्याणदानो यजमानस्तस्मै सुदासे कल्याणदानस्य यजमानस्यानुग्रहार्थमित्यर्थः SKN

१८. सहस्रं A. आगतस्य च सतस्तव सहस्रं बहूनि Dur न च केवलं बहूनि तर्पणान्येव गमनानि वा । कि.र्ताहि ? सहस्रम् SKN

१९. कामाश्च सन्तु Sy स्तोत्राणि सन्तु Dur स्तुतयः SKN

२०. VM seems to explain अस्तु sing. as सन्तु plu going with ऊतयः ॥ अस्तु भवतु, अस्मिन् यज्ञे SKN.

अपि च । वानम् । जहि । प्रायुषम् । हन्तु । मनुष्यस्ये । भस्मान् । भ्रमम् । रत्नम् । च । अनिरेहि ।

त्वावतो हीन्द्र ऋत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातो ।

विश्वेदहानि तविपीव उग्रं ओकः कृष्ण्व हरिवो न मर्षीः ॥ ४ ॥

त्वावतः । त्वत्सदृशस्य । हि । इन्द्र । ऋमणौ । भवामि न न्यूनगुणस्य । तथा त्वावतः । रक्षितुः । शूरः । दाने ह्वामि । विश्वानि । एष । ब्रह्मनि । बलवन् । तूदगूर्णौ । सेवीम् । कृष्ण्व । हरिवः । भास्मान् । हिसि ।

१ रातिर्धनमस्तु Sy हृदिर्बन्धिरस्त्वित्येतवेया
नुवर्तते Dur वानं सवनीयपुरोडाशावे
SKN

२ यद् वीर्यं तज्जहि Dur विनाशय SKN

३ हिंसासाधनमायुषम् Sy एवञ्च त्वमागत
उपसृत् सञ्चयु यद् कृत्स्न हे षधो षध
यित ! Dur षधः षधनामेवमायुषमा
श्रोपल्लक्षणं वेह् इष्टव्यम् । सवमायुषमित्यर्थः
SKN

४ हर्तुं M हितकस्य Sy योजमान् हन्तुमिच्छति
Dur भस्मान् हिसितुः SKN

५ मर्षो मनुष्यस्तस्य Dur मनुष्यस्य स्वभूतम्
SKN

६ हत्वा च तस्य वीर्यं निरुद्धं हत्वा, भस्मे भस्मान्तु
Dur भस्माकम् SKN

७ भ्रम A वीप्सिभ्रमं यशो वा Sy भ्रम
यशो वा एवमेतस्मिन् मन्त्रे शत्रुवधसम्बन्धाद्
धुम्नशब्देन यशो वा भ्रमं वा उच्यते इत्युपपत्तिः ।
हते हि शत्रो यशोऽस्य च भवतीति । 'धुम्नं
द्योतते' भ्रममेव हि मुञ्चानस्य वीप्सिर्भवतीति
धुम्नमन्त्रम् । द्योतयितुं च यशस्तु वीप्सं प्रका
शस्वभावत्वाविति Dur यशोऽस्य वा
SKN

८ रत्नं A रत्नं च धनम् Dur रत्नं धानेक
प्रकारं पद्मरागादि SKN

९ अघिषेहि is suggested for अनि
रेहि ॥ निषेहि वेहीत्यथ Dur अघि
नीत्यस्य स्थाने । निषेहप्रसम्भमित्यर्थः
SKN

१० धुम्नं द्योतते । यशो वासं वा । 'धुम्ने धुम्न-
मघि रत्नं च वेहि' भस्मान्तु धुम्नं च रत्नं
च वेहि N 5 5 SKN II 317

११ इन्द्रस्य A हे इन्द्र ! Sy

१२ कर्मणः A कर्मणे is suggested for
कर्मणो ॥

१३ ऽनु A विश्वस्य रक्षितु Sy

१४ भवामि is suggested for ह्वामि ॥
वाने धास्मीति शेषः Sy

१५ ऽवसूद्वृणुं M उवृणुं is suggested
for तूवृणु ॥ श्रोजस्विन् ! Sy

१६ भस्माकं स्थानम् Sy

१७ हे हरिवम् ! Sy

१८ मांस्मात् A

भस्मान् न Sy

१९ हिसि is suggested for हिसि ॥
हिस्या Sy

कुत्सा एते हर्यश्वाय शुषमिन्द्रे सहो देवजूतमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम् वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । स्तोमानां कतरिः । एते । हर्यश्वायेन्द्राय । सुखकर स्तोममुच्चारयन्ति । इन्द्रे । बलम् ।
देवेन प्रेरितम् । गच्छन्त । बहूनि । वृत्राणि । सुहनानि । कुरु । हे शूर ! वयम् । दुःखादुत्तीर्णा । लभे-
महि । अन्नम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पृधि अ ते महीं सुमति वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

(एवा नः ।) --

VII. 26.

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृचन्नवीयः शृण्वद्यथा नः ॥ १ ॥

न सोमः । न । सोमः । इन्द्रम् । असुः । तर्पयन्ति । न । अमहन्त । मघवानम् । सुता अपि
मदयन्ति । तस्मै । उक्थम् । जनयामि । यदि । सेवते । मनुष्यराजवत् । नवतरमुक्थम् । शृणुयात् ।
यथा । अस्मदीयम् ।

१. ०ना क० A. कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः
कुत्सशब्दनिष्पत्तिः Sy.

२ वसिष्ठाः Sy

३. ०र्यश्वाये० A हरिनामकाश्वायेन्द्राय Sy

४. स्तोत्रम् Sy. ५. देवैः प्रेरितम् Sy

६ याचमानाः Sy. ७. सत्रा सर्वदा Sy

८. पुत्राणि A. शत्रून् Sy

९. हन्तुं सुशक्यानि Sy

१०. दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः Sy.

११. बलम् Sy

१२. The *pratīka* is supplied by the Editor, The stanza has already been explained See RV 7 24 6

१३. 'न सोम इन्द्रम्' इति पञ्चमं नवमं सूक्त वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते
—'न सोमः पञ्च' (KSA. 35. 26. p.

25) इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः

१४. न स्तोम A. न सोम M. १५. ने A.

१६. असुतः is suggested for असुः ॥
नाभिषुतः Sy.

१७. ०यति is suggested for ०यन्ति ।

१८. ०हान्तः is suggested for ०हन्तः ॥
स्तोत्रहीनाः Sy. १९. धनवन्तम् Sy.

२०. अभिषुता अपि सोमाः Sy.

२१. समदुः । ममादेत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते । अतएव त्रिष्वपि
सवनेषु पवमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा
हूयन्ते Sy

२२. तस्माथ जन० A इन्द्राय Sy.

२३. पठामीत्यर्थः Sy २४. सेवेत Sy

२५. ०जवं A. राजेवाक्षरेण Sy

२६. शस्त्रम् Sy.

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीधेनीथे मघवान सुतासः ।

यदीं सुबाधः पितरं न पुत्राः समानदत्ता भवसे इवन्ते ॥ २ ॥

उक्थउक्थे । शस्त्रेशस्त्रे । सोम । इन्द्रम् । मान्ति । नयनेनयेन । मघवानम् । सुतास्तेष्वयन्ति ।
यदीं । एनम् । बाधासहिता । पितरम् । इय । पुत्राः । समानोत्साहाः सङ्घवाः । रक्षणाय । बहन्ते ।

चकार ता कृण्वन्ननुमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिख पतिरेकः समानो नि माशृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार ता । चकार । तानि । कर्माणि ब्रुवघादीनि । करोति च । सम्प्रति । मन्यानि । यानि ।
ब्रुवन्ति । विघातारः । सुतेषु सोमेषु । यथा । एकः । साधारणः । पतिः । बह्वीजया उपगच्छत्येवम् ।
सुष्टुः । निर्मावष्टिः विनाशयति । धात्रुणां धुरी एक एव । सर्वा इति ।

१ गस्त्रे शस्त्रे । A शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे Sy

२ मा M मावयति is suggested for मान्ति ॥ तपयति BB

३ ०नयेन A. ०नयेने is suggested for ०नयेन ॥ स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे Sy BB

४ महाघनमिन्द्रम् BB

५ सुतां ता० A अभिपुत्रा सोमा मावयन्ति Sy
अभिपुत्रा सोमा BB

६ यस्मात् Sy यथा क्षन्तु BB

७ तस्मात्तमिन्द्रम् Sy ईमित्यवधारणे BB

८ बाधा सहिता A परस्परं मिमिता Sy
शाब्बादिभिर्बाधिता भवन्ति पुरुषाः BB

९ पितारम्० A तवा तेजवि. पितरमिष BB

१० ०त्सहा A समानोत्साहा अस्विकः Sy
इषा पितरा, समानपितका इत्यर्थः । इन्द्र
एव सर्वेषां समानः पितेति BB

११ तर्पणाय स्वरक्षणाय वा Sy

१२ हृषस्ते is suggested for बहन्ते ॥
शस्त्रे स्तोत्रेदक्ष स्तुवन्ति Sy इन्द्रमेव ह्वयन्ति ।
पूर्ववत् सम्प्रसारणम् BB

This stanza=TS 1 4. 46 1

१३ पूषस्मिन् फाले चकार Sy

१४ कुर्यात् Sy

१५ सम्प्रत्ययि Sy

१६ स्तोत्राणां विघातारः Sy

१७. VM seems to explain इय
(of जनीरिख) separately from
जनीः ।

१८ असहायः Sy

१९. ०रण A समवृत्ति Sy

२० यति A

२१ सम्यक् Sy

२२ निर्मावष्टि is suggested for निर्मा-
वष्टि ॥ शोषयेत् Sy

२३ धिन्वाश० A.M

२४ धुरी A धुरी is suggested for
धुरी ॥ सर्वाः क्षत्रुनगरीः Sy

२५ VM seems to explain इन्द्र as एक
एव ॥ अपि च स इन्द्रः Sy

२६. सर्व इति M.

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एवा^१ तम् । एवम्^२ । तम् । आहु^३ । अपि च^४ । श्रूयते । इन्द्र^५ । एक एव । विभक्ता^६ । वनानाम्^७ । तारक^८ । मिथस्तुर इतरेतर बाधमानानि^९ । विडा^{१०} ऊतय^{१०} पालनानि । यस्य^{११} । वहुनि^{१२} तस्य । प्रियाणि । भद्राणि । अस्मासु^{१३} । सक्तानीति^{१४} ।

एवा वसिष्ठ इन्द्रमृतये नृन्कृष्टीनां वृषभं मुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एवा वसिष्ठः^{१५} । एवम्^{१६} । वसिष्ठ । इन्द्रम्^{१७} । रक्षणाय^{१८} । नृणाम्^{१९} । मनुष्याणाम्^{२०} । वर्षितारम्^{२०} । सुते सोमं^{२१} । स्तौति^{२२} । सहस्रसख्यानि^{२३} । अन्नानि^{२४} । अस्माकम्^{२५} । उपमिमिहि^{२६} समीपे कुरु ।

VII 27.

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृपाता श्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रं नरं^{२७} । इन्द्रम्^{२८} । मनुष्या^{२९} । सङ्ग्रामे^{३०} । हवन्ते^{३१} । यदा^{३२} । युद्धतरणनिमित्तानि^{३३} । कर्माणि ।

१. एवा तम् A. २. उक्तगुणम् Sy.
 ३. आहुः पूर्वं ऋषयः Sy ४. अद्यापि Sy
 ५. दातेति Sy ६. मंहनीयानां घनानाम् Sy
 ७. आपदस्तारयितेति Sy. ८. मिथः परस्परं
 तुरो बाधमानाः संश्लिष्टा वा Sy
 ९. विडा seems to be redundant
 १०. रक्षाः सन्ति Sy. ११. इन्द्रस्य Sy
 १२. पूर्व्यां बहुचः Sy. १३. सु is written
 twice in A. तस्य च प्रसादाद् अस्मान् Sy
 १४. सेवन्ताम् Sy १५. वसिष्ठी A
 १६. उक्तप्रकारेण Sy १७. रक्षायै Sy.
 १८. नन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया Sy
 १९. प्रजानाम् Sy २०. कामानां वर्षितारम् Sy
 २१. सामे A २२. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र !
 २३. सहस्रसंख्याकान् Sy. २४. नि । अ is
 missing in M २५. ०ख्यास्नान्यन्य
 स्मा० A अस्मभ्यम् Sy २६. उपमाहि
 is suggested for उपमिमिहि ।
 प्रयच्छेत्यर्थः Sy
 २७. 'इन्द्रं नरः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि
 त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'इन्द्रं नरः' (KSA. 25 27

- p 25) इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य एत-
 त्सूक्तमुक्त तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपा-
 पुरोडाशहविषामाद्यास्तिलः क्रमेणानुवाक्याः ।
 सत्रितञ्च—'इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्युक्तं
 नो लोकमनु नेषि विद्वान्' (ASS. 3. 7.)
 इति Sy. २८. इन्द्रश्चर A.
 २९. नेतारः Sy. नेतारो यस्य दातारो यजमाना
 (यजना) धीनबलत्वात् BB.
 ३०. कीदृशम् ? नेमधिता, नेम इत्यर्धस्य नाम
 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति सर्वेषां भागार्ध-
 नेन्द्रो धीयते धार्यत इति नेमधितः । निष्ठायान्
 'सुधितवसुधितनेमधित०' इति धिभावो नि-
 पात्यते । 'सुपा सुलुक्०' इति द्वितीयैकवच-
 नस्याकारः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् BB
 ३१. भवन्ते A ह्वयन्ति Sy आह्वयन्ति BB
 ३२. कदा पुनरसौ नेमेन धार्यत इत्याह—यद् यदा ।
 तेनैव (सुपां सुलुक्०) सप्तम्या लुक् BB
 ३३. युद्धभरणनिमित्ता Sy पार्याः परलोकैः साधवः ।
 छान्दसो ज्यः । यद्वा दुःखानां पारं सनाप्तिः ।
 तत्र साध्वीः, ताः BB.

युञ्जते । वानि वानि । दूरं । नृपु सम्भक्ता । वलस्य । तृप्तं । प्रापयं । गोमतिं । ब्रजे । भस्मान् । स्वमिति ।

य इन्द्र शुभ्रो मघवन्ते अस्ति शिवा सखिम्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्व हि इच्छा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृत न रावः ॥ २ ॥

य इन्द्र । यत् । इन्द्र ! वलम् । मघवन् । तव । अस्ति । तत् प्रयन्धं । सखिम्यः । नृभ्यः । पुरुहूतं । त्वम् । हि । वृद्धान्यपि पुराणि शत्रूणां मत्तानि । मघवन् ! विचितां तपासति, अपावृधि विवृत-
द्वारं कृषु । परिवृतम् । । इवापवरकादिकम् । धन शत्रुपुरेषु स्थितम् ।

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि धमि विपुरुषु यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदुद्राघ उपस्तुतश्चिदुर्वाक् ॥ ३ ॥

इन्द्र । इन्द्र । राजा । चतुष्पदं । द्विपदाश्च । पृथिव्याम् । नानारूपम् । यत् । अस्ति तस्य

१ प्रयुज्यन्ते Sy यथा अनुसिद्धन्ति तदा नेमधितेति । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन इनमो छित्त्रान्नायात्, 'इनसोरत्सोप' इति न प्रवर्तते BB

२ प्रतिष्ठा Sy यवर्षमिन्द्रमाह्वयन्ति तां BB

३ अघेन्द्र प्रत्यक्षमुष्यते—शूरो बीरः BB

४ संभ(हृ) तर्हि M नृनिर्मनुष्यं साता सात सम्भक्त आशितो नृपातः । पूषववाकारः । सुपामावित्वात्पत्वम् । यद्वा नरो मनुष्या समितारः सम्भक्तारो वातारो वा यस्य नृपाता । धान्वसमात्वम् 'श्रुतश्छन्दसि' इति कबभाव । यद्वा नृभ्यो वाता । धान्वसमात्वं पूर्वपव-
प्रकृतिस्वरत्वं च BB

५ तृप्त A वलं कामयमानश्च सन् Sy तृप्ति शीलः । 'धक तृप्ती' मौवाशिकः, उवासेत् । ताण्डीशिकदधानश् 'वहुलं छन्दसि' इति शपो मुक

६ आभिमुष्येनास्मान् योजय, पशुमन्तं मां कृषु । 'हृषभोऽस्तिनः' इति सहितायां वीर्धत्वम् BB

७ गोसमूहे Sy ईवृशस्त्वं नोऽस्मान् गोमति गोजाविमनुष्याविमति BB

८ गोष्ठे Sy वसे सङ्गते । यद्वा वजे गोष्ठे

भुक्तिगोभियुक्ते BB

This stanza=TS 1 6 12 1

६ इन्द्रश्च A १० अस्ति A

११ वेहि A

१२ स्तोतृभ्यो Sy

१३ नृभ्य A स्तोतृभ्यो नृभ्य Sy

१४ हे घणुभिराहूत ! इन्द्र ! Sy

१५ यस्मात् Sy

१६ वृदानि पुरां द्वाररणि विभेदिषेति शेषः Sy

१७ नृवृमासि is suggested for नृत्नानि ॥

१८ तस्मात् त्वं विधिकस्तप्रज्ञः सन् Sy

१९ अवावृषि A अस्मभ्यमपवषु Sy

२० तिरोहितम् Sy

२१ नेति सम्प्रययं Sy

२२ इन्द्रं A

२३ ईश्वरो भवति Sy

२४ अङ्गमस्य पदवाजे Sy

२५ मनुष्याणां च रागा भवति Sy

२६ क्षमायाम् Sy

२७ नानारूपं यद्वनमस्ति । तस्यापि राजा भवति Sy

२८ अस्ति A

च सर्वस्य राजा । ततः । प्रयच्छति । दाशुषे । वसूनि सम्प्रति च । चोदयति । उपस्तुतः । अस्मदभिमुखम् ।

नू चिन्न इन्द्रो मधवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपायं वामं नृभ्यो अभिर्वीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू चिन्नः । क्षिप्रम् । अस्माकम् । इन्द्रः । धनवन् । मरुद्गर्णेन सहित । ददान । अन्नम् । निय-
मेन प्रयच्छतु । अस्माकम् । रक्षणाय । अन्यूनम् । यस्य । दानम् । वर्धयति । वनीय कामम् । नृभ्यः ।
अहिकान्तम् । सखिभ्यः ।

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघायं ।

गोमदश्वावृद्रथवृद्रचन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू इन्द्र । क्षिप्रम् । अस्माकम् । परिचरणम् । धनाय । कुरु परिचरणेन प्रीतो धन प्रयच्छ । तव ।
मनो वयम् । धनाय । आवर्तयामः । गोमत् । अश्ववत् । रथवच्च धनम् । कामयमानाः ।

VII. 28.

ब्रह्मा ण इन्द्रोपं याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वां विहवन्त मतीं अस्माकमिच्छंणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्मा णः । स्तोत्रम् । इन्द्र ! अस्माकम् । उपगच्छ । जानन् । अभिमुखाः । ते । अश्वाः । सन्तु ।

१. यजमानाय Sy. २. धनानि Sy.
३. प्रेरयति Sy. ४. उपस्थितः M. स
इन्द्रोऽस्माभिरुपस्तुत एव सन् Sy.
५. VM. ignores राधः and चित् ॥
राधो धनम् । चित् एव Sy.
६. चिन्न A. M.
७. धनं A. धनवान् is suggested for
धनवन् ।
८. न is written twice in A. सहृत्या
मरुद्भिः सहाह्वानेन Sy
९. अस्मभ्यम् Sy. १०. ऊत्यै रक्षायै Sy
११. न्यूनं सम्पूर्णम् Sy
१२. इन्द्रस्य Sy. १३. दोग्धि Sy.
१४. वनीयं काम A वनीयं is suggested
for वनीयं ॥ धनम् Sy.
१५. अभिका० is suggested for अहि का० ॥

- अभिप्राप्ता Sy. १६. स्तोतृभ्यः Sy.
१७. VM ignores चित् ॥ चित् एव
१८. अस्मभ्यम् Sy
१९. धनम् Sy वेदो वरिव इति धननामनी Sy.
Ngh. 2. 10. २०. धनप्राप्तये Sy
२१. देहि Sy. २२. महनीयायै स्तुत्यै Sy.
२३. VM. ignores इन्द्र ।
२४. 'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्त
वसिष्ठस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः'
(KSA. 35. 28. p. 25.) इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य
विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशस्त्र
आद्यस्तृचः ऐन्द्रः (ĀSS 8. 10.) इति Sy
२५. ब्राह्मण A. २६. स्तोतम् A.
२७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy २८. गच्छन् M.
२९. अस्मदभिमुखाः Sy ३०. तव Sy.

रये युक्ताः । सर्वे । अपि । त्वा । विविधमाह्वयन्ति । मनुष्याः । अस्माकम् । एव स्तुतिम् । शृणु ।
विश्वस्य प्रीणयित् ।

हवं त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासिं शवसिभृषीणाम् ।

आ यद्भ्रजं दधिपे हस्तं उग्र धोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अपांळहः ॥ २ ॥

हवं त इन्द्र । ह्वानम् । ते । इन्द्र ! महिमा । व्याप्नोति स्तोता महिमानमेतीत्यर्थ । यस्मात्त्वम् ।
वसवन् । श्रुषीणाम् । स्तोत्र धनप्रदानेन । रक्षसि । यस्माच्च दानूणां हननाय । वज्रम् । धारयसि । हस्तं ।
उद्गूर्णं । स त्वम् । धोरः । सन् । कर्मणैव । दानुभिरसोढां । जातं ।

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तस यद्भ्रज रोदसी निनेयं ।

महे क्षत्राय शवसे हि जक्षेऽतुजि चित्तुजिरशिशत् ॥ ३ ॥

तव प्रणीती । तव । प्रणयनेन । इन्द्र ! स्तोतुं सदा त्वम् । सन्नयसि । नरान् । हव वृष्टिघात
प्रदानेन । शावापृथिव्यां सदानां सोऽभिमित्र । महते । वलायं । वेगायं च । प्रादुर्भूतं । च । क्षत्रयच्छन्तम-
यजमानम् । क्षत्रयसि । स्वयं स्तोतुम्यं प्रयच्छसिति ।

- १ यद्यपि Sy
- २ त्वाम् Sy
- ३ पुत्रम् हवन्तं Sy
- ४ तथाम्यस्माकम् Sy
- ५ प्रणयिता A हे विद्वप्रणयित ! इन्द्र ! Sy
- ६ VM ignores हि ।
- ७ हव स्तोता । तम् Sy
- ८ यवा Sy
- ९ स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् Sy
- १० यवा Sy
- ११ पाथी Sy
- १२ धोक्तस्विन् Sy
- १३ गूर्णं स त्वम् is missing in M
- १४ दानुवभाविना कर्मणा Sy
- १५ दानुभिरनभिभूतः Sy
- १६ जाता A अजनिष्ठा अश्वत्
- १७ तव प्रणीती is missing in A.
- १८ प्रणीत्या प्रणयनेन Sy

- १९ स्तोतु A भूशं स्तुवता Sy
- २० सङ्गमयसि । विवि पृथिव्यां च स्तोतुं प्रति
पठायसीत्यर्थं Sy
- २१ पृष्ठघातं A
- २२ धनाय Sy रवि क्षत्रमिति धनमाननी
Ngh 2 10
- २३ वलाय च । यजमानेभ्यो महद्दत्तं बलं च
दातुमित्यर्थं Sy
- २४ ऽदुर्भूतं A जक्षिये Sy
- २५ क्षित्तियेवकारार्थं ।
- २६ क्षत्राय M
- क्षत्रासारम् Sy
- २७ मयजमानम् । हव is missing in M
- २८ अश्नयं A हिनस्ति । इनयतिहिंसाकर्मा ।
तस्माल्लभ्यं लुङ् Sy
- २९ जाता यजमानः Sy
- ३० VM ignores यत् and हि ॥ ह्रीति
हेत्वर्थं । यत् एवमन्तं कारणात् Sy

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अवं द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः^१ । एभि^२ । अस्मभ्यम्^३ । इन्द्र^४ । अहोभि^५ प्रीत । प्रयच्छ^६ घन विजयाय । बाधका^७ । हि । मनुष्या^८ । अभिगच्छन्त्यस्मान् । यत् । अनृतमस्मास्विन्द्र^९ । प्रतिपश्यति । तदस्माकमनृतम् । प्रज्ञावान् । वरुणः^{१०} । वैधम्^{११} । अस्यतु^{१२} विश्रथयत्विति^{१३} ।

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम^{१४} । स्तुयाम^{१५} । इव^{१६} । धनवन्तम्^{१७} । इन्द्रम्^{१८} । महत्^{१९} । धनम्^{२०} । अन्न च । यस्मात्^{२१} । अस्मभ्यम्^{२२} । प्रयच्छति^{२३} । य । स्तुवत^{२४} । स्तोत्रकृतिम्^{२५} । अतिशयेन रक्षिता^{२६} ।

VII. 29.

अयं सोमं इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः ।

पिवा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयं सोमः^{२७} । अयम्^{२८} । सोमः^{२९} । इन्द्र ! तुभ्यम्^{३०} । सुन्वे^{३१} । क्षिप्रम्^{३२} । आप्रयाहि । हरिवं ! सोम-

१. The *pratīka* is supplied by the Editor २. एहिः A. सात्त्विकैः Sy.
३. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy
४. अहेभिः A. एभिः सात्त्विकैरहभिरहोभिः Sy.
५. तेभ्यो धनमाच्छ्रद्यास्मभ्यं देहि Sy.
६. दुष्टमित्रभूता बाधकाः Sy. ७. जनाः Sy ८. अभिगच्छन्ति ॥ पवतिर्गतिकर्मा Sy. ९. ०मस्वास्वि० M.
१०. वैधवम् M. द्वैधम् is suggested for वैधम् ॥ द्विधा Sy.
११. अवस्यतु is suggested for अस्यतु ॥ विमोचयतु Sy. स्यतिरुपसृष्टो विमोचने N. I. 17.
१२. VM ignores अनेनाः ॥ एनसां निहन्ता Sy १३. स्तुवेम Sy.
१४. वै M एव is suggested for इवै ।
१५. इन्द्रम M १६. महतः Sy.
१७. अन्ना यस्मा० A. रायो धनस्य । द्विती-

- यार्थे षष्ठी । संराधकं धनम् Sy
१८. यः Sy १९. प्रायच्छत् Sy
२०. स्तुवतः is suggested for स्तुवत ॥
२१. स्तोतृ कृत् A क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् Sy.
२२. अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति Sy.
२३. VM ignores एनम् ।
२४. 'अयं सोम इन्द्र' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अयं सोमः' (KSA 35. 29 p 25) इत्यनुक्रान्तम् । व्यूलहे दशरात्रे नवमेऽहनि 'अयं सोम इन्द्र' इति प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रस्तृचः । सूत्रितञ्च— 'अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः' (ASS. 8. II.) इति । षोडशिशस्त्रे 'ब्रह्मन् वीर' इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितञ्च— 'ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्, (ASS 6 2) इति Sy. २५. एषः Sy.
२६. त्वदर्थम् Sy २७. सन्वे A अभिषुतोऽभवत् Sy. २८. हे हरिवसिन्द्र ! Sy.

निलयं । पिव । क्षिप्रम् । अमुम् । सुतम् । चारो । प्रयच्छे । घनानि । मघवन् । अग्निगम्भमानं ।

ब्रह्मन्वीरु ब्रह्मकृति जुपायोऽर्वाचीनो हरिमिर्याहि त्वम् ।

अस्मिन्नु पु सर्वने मादयस्वोपु ब्रह्माणि भृगव इमानः ॥ २ ॥

ब्रह्मन्वीरु । परिवृढ । वीरु । स्तात्रकृतिम् । सेवमान । अग्निमुखं । अश्वे । याहि । क्षिप्रम् ।

अस्मिन् । सर्वने । सुष्ठु मादायसु । उपभृगु । ब्रह्माणि । च । इमानि । अस्माकम् ।

का ते अस्त्यरेकृतिः सृक्तैः कदा नून ते मघवन्दाशेम ।

विश्वो मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणुवो हवेमा ॥ ३ ॥

का ते अस्ति । का । ते । भवति । सृक्तैः । मलङ्कृति । कदा । क्षिप्रमेव । मघवन् । तुभ्यं

हवीषि । दाशेम । विश्वा । स्तुती । विस्तारयामि । स्वत्कामय । धा । मे । इन्द्र । शृणुहि । हवानि । इमानि ।

उतो धा ते पुरुष्या इदासुन्येषां पूर्वेषामशृणोश्चर्षीणाम् ।

अघ्राह त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो ध । अपि च । सन् । ते । पुरुषहिता । एव प्रवृत्तय । आसन् । येषाम् । सर्वेषाम् ।

- १ तबोका सघनीयो यस्यातो तबोका Sy
- २ अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे यच्छी । सम्यगभिवृत शोभनमित्यथ Sy
- ३ सम्यगभिवृतस्य Sy
- ४ चारो A चासम् is suggested for चारो ॥ शोभनस्य Sy ५ अस्मभ्यं रेहि Sy ६ अपि च हे मघवन् ! Sy
७. ०मान is suggested for ०मान ॥ उपगम्भमानो गम्भमानो वा Sy
८. ब्रह्मादिर A ९. विर A हे इन्द्र ! Sy
- १० क्रियमाणं स्तोत्रम् Sy
- ११ ०मुखं A अस्मवभिमुखं सन् Sy
- १२ यतो Sy
- १३ मादाय M मादायस्व is suggested for मादायस ।
- १४ स्तोत्राणि Sy १५ एव Sy
- १६ अस्मवीयानि Sy १७. कीबुधी Sy

- १८ तव Sy
- १९ अस्मानि क्रियमाणं स्तोत्रे Sy
- २० नूनं ससु Sy २१ तव Sy
- २२ प्रीतिमुत्पादयेम Sy
- २३ सर्वा Sy २४ स्तुतिः Sy
- २५ सिसु is missing in M करोमि Sy
- २६ स्वत्कामय A स्वत्कामय is suggested for स्वत्कामय ॥ स्वत्कामनयं Sy
- २७ अथ is suggested for धा ॥ अतः कारणात् Sy २८. मवीयानि Sy
- २९ शृणु is suggested for शृणुहि ।
- ३० स्तोत्राणि - ३१ येति पूरणं Sy
- ३२ पूर्व ऋषयः Sy
- ३३ ०हितं M. पुरुषेभ्यो हिताः Sy
- ३४ एवा A
- ३५ आर्षेषाम् A पूर्वेषाम् is suggested for सर्वेषाम् ॥

ऋषीणा स्तुती. । अशृणो. । अथ । अहम् । त्वाम् । अववश्च मधवन् ! जोहवीमि । त्वम् । अस्माकम् ।
इन्द्र ! भवसि । प्रकृष्टमतिः । पितेव पुत्राणाम् ।

वोचेमेदिन्द्रं मधवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

(वोचम १) —

VII. 30.

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायो अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि वलाय पौंस्थाय शूर ॥ १ ॥

आ नो देव । आयाहि । देव । बलेन सह । अस्मान् । बलवान् । भव । वर्धक । इन्द्र ! घनस्य ।
अस्य । महते । घनाय । नृणा पते ! सुवज्र । महते । वलाय । वीर्यकरणाय च । शूर ।

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । हवन्ते । एव । त्वा । हवनीयम् । विविधवाचि सङ्ग्रामे । तनूना रक्षणार्थम् । शूरा ।

१. स्तुतिः A. २. अतः Sy.
३. अववश्च seems to be redundant.
४. भृशं स्तौमि Sy.
५. अपि च हे इन्द्र ! त्वम् Sy
६. बन्धुः Sy ७. जनक इव Sy
८. The *pratīka* is supplied by the Editor
The stanza has already been explained. See RV 7 28. 5.
९. 'आ नो देव' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ नो देव' (KSA.
35. 30. p 25) इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे
छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'आ नः' इत्ययमैन्द्रस्तृचः ।
सूत्र्यते हि—'आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्
प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्' (ĀSS 8
9) इति Sy १०. आ नः M
११. हे द्योतमान ! Sy. १२. स्म Sy.

१३. बलवान् is missing in M. बलवन् !
is suggested for बलवान् ।
१४. वर्धयिता Sy. १५. इन्द्रे A.
१६. अस्य is suggested for अयं ॥ अस्मभ्यं
देयस्य Sy.
१७. वलाय च भव Sy. बाधो नृम्णमिति बल-
नामनी Ngh. 2. 9.
१८. शत्रूणां हिंसकाय क्षदिहिंसाकर्मा Sy.
१९. वीर्याय च भव Sy
२०. VM. seems to explain शूर voc. as
शूरः nom
२१. हे इन्द्र ! ह्वयन्ति Sy
२२. त्वाम् Sy २३. ह्वातव्यम् Sy.
२४. वाचि सह संग्रामे A विविधा वाचो यस्मिन्
प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे Sy
२५. अङ्गेषु रक्षणीयासु Sy
२६. शूरो A. शूराः पुरुषाः Sy.

सूर्यस्य । भजनायंश्चामरपार्षच्च । त्वम् । विरबेध्वपि । जनेषु । सनाहं । त्वम् । शत्रून् । घषीकुरु ।
शोभनहननेन वषण ।

अह्वा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दघो यत्केतुमुपम समत्सु ।

न्यसिभिः सीददसुरो न होता हुवानो अत्रं सुमगाय देवान् ॥ ३ ॥

अह्वा यत् । अहानि । यदा । इन्द्र । सुदिनानि । व्युच्छन्ति । करोति च । यदा । प्रज्ञानमुदित
सन् स्वतेजसा । भक्तिकम् । सद्ग्रामपूजित भावित्य सद्ग्रामा प्रवर्तन्ते । तदानीं सद्ग्राम विजयार्थं कर्म
कुर्यात् । यजमानानाम् । अग्निं । निपीवति यज्ञपु । प्राज्ञं । इव । हाता । ह्वयन् । अस्मिल्लोकैः । शोभ-
गतित्वाम् पुत्रे जयार्थम् । देवान् ।

वय ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शरु ददतो मघानि ।

यच्छा सुरिभ्य उपम वरुथ्य स्वाभ्रुवो जर्यामभ्रवन्त ॥ ४ ॥

वयं ते । तैः । वयम् । तव स्वमृता । इन्द्र । ये । च । देव । स्तुवन्ति । शूर । दयतस्त्व ।
हवीषि । तेभ्योऽस्मभ्यमुभयेभ्य । प्रयच्छ । स्तोत्रभ्य । उपमानमूतम् । गृहम् । शोभनभवता । तव
स्तुतिम् । श्यान्वन्तु ।

- १ सरति गच्छतीत्यापुरत्र सूर्यो विवक्षित ।
तस्य Sy
- २ सम्भजने चिरकालं प्राप्स्यर्थम् Sy
- ३ सर्वेषु Sy
- ४ स्वमेघ सेनाहो जति Sy
- ५ अपि च त्वम् Sy
- ६ वशीन् कुरु A अस्मभ्यं वशीकुरु Sy
- ७ सुहृन्मुनाम्ना वषणेण Sy
- ८ यम् A
- ९ ०च्छन्तो M व्युच्छन्तु Sy
- १० धारये Sy
- ११ कुर्यात् M कुर्यात् is suggested for
कुर्यात्
- १२ अग्निं M अग्निं is suggested for
अग्नि ।
- १३ न्यसीदत् Sy
- १४ बलवान् Sy

- १५ देवानामाह्वता Sy
- १६ अस्मिन् यज्ञे Sy
- १७ सीगतित्वाय A सीभगत्वाय is suggested
for सीभगतित्वाय ॥ शोभनधनप्राप्तये Sy
- १८ ते is missing in M
- १९ घतिष्ठा स्वमृता Sy
- २० तत्त्व० A
- २१ जना मवीपुत्रपीत्रावय Sy
- २२ देवा A
- २३ शूरा A
- २४ प्रयच्छन्त Sy
- २५ नहनीयानि हवीषि Sy
- २६ उपमं श्रेष्ठम् Sy
- २७ अहं A
- २८ सुसमृद्धा सक्त Sy
- २९ तप स्तुवति M अराम् Sy
- ३० श्यान्वन्तु Sy

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

(वोचेम^१ ।)--

VII. 31

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपावने ॥ १ ॥

^२ प्र व इन्द्राय । ^३ प्रगायत । ^४ यूयम् । ^५ इन्द्राय । ^६ मद्रकर स्तोत्रम् । ^७ हर्यश्वाय । ^८ सखाय । ^९ सोमपावने ।

शंसेदुक्थं सुदानं व उत द्युत्तं यथा नरः । चकृमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

^{१०} शंसेत् । ^{११} शसः । ^{१२} एव । ^{१३} उक्थम् । ^{१४} शोभनदानाय । ^{१५} अपि य । ^{१६} दीप्त स्तोत्रम् । ^{१७} यथास्मै । ^{१८} नरः कुर्वन्ति ।

^{१९} तथा कुर्म । ^{२०} सत्यधनाय ।

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

^{२१} त्वं न इन्द्र । ^{२२} त्वम् । ^{२३} अस्माकम् । ^{२४} इन्द्र ! ^{२५} अन्नकाम । ^{२६} त्वम् । ^{२७} गोकामश्च । ^{२८} शतक्रतो ! ^{२९} त्वम् ।

^{३०} हिरण्यकामश्च । ^{३१} यासयितः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

The stanza has already been explained. See RV 7 28 5.

२. 'प्र व इन्द्राय' इति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिलो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्— 'प्र वो द्वादश गायत्र त्रिविराळन्तम्' (KSA 35 31. P. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र व इन्द्राय' इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च— 'प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्युजीषिणः' (ĀSS. 6 4.) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रे 'वयमिन्द्र त्वायवोऽभित्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितम्— 'वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वात्रंइत्यायेत्युत्तमा-मुद्धरेत्' (ĀSS. 6. 4.) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः । तदर्थाः

'प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' इत्याद्यास्तिलः । सूत्रितञ्च— 'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिलश्च विराजः' (ĀSS 7. 11.)

इति Sy. ३. ०यक A. ४. वीर्यत्वाय A.

५. सोमवापने A. सोमाना पात्रे Sy.

६. शसन् M. ७. हे स्तोतः ! त्वमपि उच्चारय Sy. ८. इत् M. इदिति पूरणः Sy.

९. उत्थम् A. स्तोमम् Sy.

१०. अपि यत् M. अपि च is suggested for अपि य ।

११. दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्र - शंसन्ति तद्वत् Sy.

१२. अन्ये स्तोतारः Sy. १३. कुर्म A. वयञ्च स्तोत्र करवाम Sy. १४. सत्यधनायेन्द्राय Sy.

१५. इन्द्र A. १६. अन्नकामो भव Sy.

१७. गोकामो भव Sy १८. ०क्रतोः A.

१९. हिरण्यकामोऽपि भव । 'छन्दसि परेच्छायामपि वृश्यते वयच्' इति वयच् Sy.

२०. या सहितः A. वासयितः ! is suggested for वासयितः ॥ हे वासयितः ! इन्द्र ! Sy.

व्यमिन्द्र त्वायवोऽमि प्र शौनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

व्यमिन्द्र । व्यम् । इन्द्र । त्वत्कामा । त्वामिष्टम् । वपित । द्वि । क्षिप्रम् । वासयित ।
वत् । न स्तोत्रम् ।

मा नो निदे च वक्तव्येऽयो रन्धीरराण्यो । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा न । मा । अस्मान् । निन्दिने । पुरुष वक्त्रे । च । अयस्त्वम् । वद्य तयो । अदात्रे च । त्वयि ।
एवं च । मम । वानाविकं कर्म भवतु ।

त्वं वमीसि सुप्रथः पुरोयोषधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्व वमं । मम त्वम् । कथम् । भवसि । सवत पृथुतमम् । पुरोयोष । वं । ब्रुवतु । त्वया ।
सहायेन । वृत्रह प्रतिब्रुवे ।

महो उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मुञ्जाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महो उत । अपि च त्वम् । महो । भवसि । यस्य । तव । बलम् । बलवत्सो । धावापृथिव्यो । अनुमन्यते ।

तं त्वा मरुत्वती परि ब्रुवद्दार्णी स्यावरी । नक्षमाणा सह धुमिः ॥ ८ ॥

तं त्वा । तम् । त्वाम् । मरुत्वत्सती । पर्यवसन् । स्तुति । स्तोत्रम् । सह निर्गच्छती । व्या-
प्यन्ती । त्ववीर्त्तमंरुद्र । सह ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor २ वसिष्ठा Sy

३ अहिष्मन A स्तुम Sy

४ वपित । is suggested for वपित ।

हे कामामो वपित । Sy ५ विद्धि

is suggested for द्वि ॥ अत्रधारय Sy

६ विद्धि क्षिप्रम् is missing in M

७ इवम् Sy ८ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy

९ VM. ignores प्र ॥ प्र प्रकल्पेण Sy

१० निन्दिने A. ११ पश्यं वक्त्रे is

suggested for पुरुषं वक्त्रे ॥ पश्यवा

वयानो वक्त्रे Sy १२ यं is missing

in A हे इन्द्र । स्वामी त्वम् Sy

१३ तयो M नय is suggested for तयो ॥

वद्यं कार्थी Sy १४ अपि च Sy

१५ मवीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छतिवति शेष ।

अस्मदीयं स्तोत्रं भवन्निसे प्रविशतिवत्यर्थं Sy

१६ अस्माकं कथं वक्त्रेणकोऽतीत्यर्थं Sy

१७ सयतं पृथु Sy १८ पुरो योद्धा Sy

१९ घासि Sy २० हे शत्रूणां हितकेन्द्र । Sy

२१ प्रतिब्रवीमि । प्रतिहृन्मोत्येष Sy

२२ सर्वाधिकं Sy २३ ती A अत्रवत्यो Sy

२४ त्वदीयं सह सर्वाधिकमित्यत्रोनायपि लोको

वित्तवावं न कुरु इत्यर्थं Sy

२५ VM. ignores इन्द्र

२६ हे इन्द्र । उक्तगुणविशिष्टम् Sy

२७ मरुतं स्तोत्रारं सद्यती Sy २८ त्वा A.

२९ ०वसन् is suggested for ०वसन् ॥ परि

भयतु परिभवतिरथ परिग्रहार्थीय । परिगृह्णा

स्त्वित्यर्थं Sy ३० स्तुति A

३१ ०च्छन्ति A स्वया सह गन्त्री । यद्य यत्र त्व

यासि तत्र तत्र यास्तीत्यर्थं Sy

३२ व्यप्यन्ति A ३३ वीर्त्तं is

suggested for त्ववीर्त्तं ॥ तेजोनि Sy

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्समुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वास. । उन्मुखा^१ । त्वाम् । प्रति^२ । दस्मम्^३ । सोमा^४ । अभवन्^५ । उपद्यवि दीप्तस्याहवनीयस्य
समीपे^६ । सन्नमन्ते^७ । तुभ्यम् । मनुष्या^८ ।

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।
विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र वो महे । प्रभरध्वम्^{१०} । यूय हवि^{११} । महते^{१२} । महता वर्धयित्रे । प्रकृष्टज्ञानाय^{१३} । यूय सुमतिम्^{१४} ।
प्रकृणुध्वम्^{१५} । त्वञ्चेन्द्र^{१६} पूर्वीरभ्यस्ता- । विश^{१७} प्रति । प्रचर^{१८} गच्छ । मनुष्याणां^{१९} कामै पूरयिता ।

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्मं जनयन्त विप्राः ।
तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । बहुव्याप्तये^{२२} । महते^{२३} । स्तुतिम्^{२४} । सुप्रवृत्ताम्^{२५} । इन्द्राय^{२६} । जनयन्ति । मेवाविन^{२७} ।
तत्र^{२८} । कर्माणि^{२९} । न । हिंसन्ति । प्राज्ञा अन्येऽपि देवा^{३०} ।

इन्द्र वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।
हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रं वाणी^{३१} । इन्द्रम् । स्तुतय^{३२} । अनुवत्क्रोधम्^{३३} । सत्यम्^{३४} । एव । राजानम्^{३५} । पुरोदधिरे । शत्रूणा
सहाय^{३६} । त्वञ्च हर्यश्वाय^{३७} । ज्ञादीन्^{३८} । सम्प्रोत्साहय^{३९} होत^{४०} ! इति ।

१. ऊर्ध्वासः Sy २. उद्दिश्य Sy. ३. दर्शनीयम् Sy ४. अस्मदोया सोमाः Sy.
५. भवन्ति Sy ६. आभवन्तु यद्यपि दीप्तं M
७. ०हवीयस्य समीपे A हे इन्द्र ! द्युलोक-
समीपे स्थितम् Sy.
८. भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव
प्रणमन्तीन्द्रस्तुतिः Sy ९. मनुष्या A प्रजाश्च
१०. प्रवरं A हे मदीयाः पुरुषाः ! सोमान्
प्रणयत Sy ११. हवीः A
१२. महत इन्द्राय Sy १३. महता धनानां
वर्धयित्रे Sy. १४. प्रकृष्टमतये Sy.
१५. सुष्टुतिम् Sy १६. प्रकृष्टत Sy
१७. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! Sy
१८. पूर्वीरं A हवीषां पूरयित्रीः Sy
१९. विश प्रति A प्रजा Sy.
२०. प्रचारं गच्छन् M प्रचर गच्छ is suggest-
ed for प्रचर गच्छं ॥ अभिगच्छ Sy.

२१. प्रजानां पूरयिता Sy. २२. पृथुव्याप्तये Sy.
२३. ये महते is missing in M.
२४. ब्रह्मानं हविश्च Sy. २५. सुवृक्ति स्तुतिम्
Sy. २६. यस्मा इन्द्राय Sy.
२७. प्राज्ञाः Sy. २८. तस्येन्द्रस्य Sy.
२९. रक्षणादीनि कर्माणि Sy ३०. देवा अपि Sy.
३१. केनाप्यनुत्तोऽवाधितो मन्युः क्रोधो यस्य स
तम् Sy. ३२. सत्रा सर्वजगत. Sy
३३. ईश्वरम् Sy.
३४. शत्रूणा सहाय probably means शत्रूणा
अभिगवित्रे । सहाय is dative from सह
with अच्प्रत्यय ॥ स्तोत्राणि शत्रूणामभि-
भवितुम् Sy ३५. हर्यश्वमिन्द्र स्तोतुमित्यर्थ.
Sy. ३६. ज्ञादीन् is suggested for
ज्ञादीन् ॥ बन्धून् Sy.
३७. य is missing in A उत्साहय Sy.
३८. अतो हेतोर्हे स्तोत ! त्वमपि Sy.

मो पु त्वा वाघतश्चुनारे असन्नि रीरमन् ।

आरात्ताश्चित्सधुमादे न आ गद्दीह वा सन्नुपं शुधि ॥ १ ॥

मो पु ।

१ मो पु त्वा' इति सप्ताविंशत्युच्चं पञ्चदश सूक्तम् ।
अत्रैयमनुष्मणिका—'मो पु सप्तायिका प्रागायं
तुतोया द्विषवा सीवासैरग्नी प्रक्षिप्यमाणा शक्ति
रन्त्यं प्रगायमासेभे सोऽर्ध्वं उवतेऽब्रह्मात् ।
तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाठ्यायनकं
वसिष्ठस्यैव हृतपुत्रस्यार्थमिति ताण्डकम्'
(KSA 35 32 p 25) इति । मण्डल
ब्रह्मा वसिष्ठ आदि, 'इन्द्र भन्तु न' इति प्रगा
यस्यार्थस्य च वसिष्ठपुत्र शक्तिवसिष्ठो
वा । इन्द्रो वयता । अयुजो यूह्यो युज सतो
यूह्य' । तुतोया तु द्विषवा विराट् । महायते
निष्केवल्ये बाहृततुवाशीदायेतस्त्वत्तम् । तत्र
द्विषवा 'अभि त्वा दूर' इत्येतं राधन्तरं प्रगायं
'नकि सुवास' इति प्रगायञ्च वक्ष्येत् ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'मो पु त्वा
याघतदचनेत्येतस्य द्विषवा चोद्धरति राधन्तरं
प्रगायमथ हास्य नकि सुवासो रयमित्येत
प्रगायपदस्य त्वाभिवा ह्यो नर इत्येतं प्रगायं
प्रत्ययवधाति (AA 5 2 4) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये
'मो पु त्वा वाघत' इति प्रगाय सद्भिषव ।
सूत्रिणः—'मो पु त्वा वाघतश्चनेति सद्भिषव
उपसमस्येद्द्विषवाम्' (ĀSS 7 3) इति
चातुर्विधिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राङ्गताम्लव
तोयात् प्रगायानन्तरं 'नकि सुवास' इति
प्रगायं धसेत् । पृष्ठ्याभिप्लवयद्ब्रह्मयोस्तुतोये
पृष्ठेऽहनि चार्थं प्रगाय' । तथैव सूत्रितम्—
'नकि सुवासो रयमिति मरुत्वतीया ऊष्य
निर्याविति । एष स्थितान् प्रगायान् पृष्ठ्या
भिप्लवयोऽम्बहं पुन पुनरावययेयु'
(ĀSS 7 3) इति । अग्निष्टोमे
माध्यन्दिनसवनेऽम्बाधाकशस्त्रे 'उबिन्वत्य
रिच्यते' इति प्रगाय' । तथा च सूत्रितम्—
'उबिन्वत्य रिच्यते भूय इत्' (ĀSS 5
16) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने

मंत्रावयवशस्त्रे 'कस्तमिन्द्र' इति प्रगाय' ।
सूत्रितञ्च—'कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जात'
(ĀSS 5 16) इति । चातुर्विधिकेऽहनि
माध्यन्दिनसवने मंत्रावयवशस्त्रस्यार्थं प्रगाय ।
प्रहग गेव्यपि द्वितीयाविद्यह्यु । सूत्रितञ्च—
'कस्तमिन्द्र त्वावसुं कप्रय्यो अतसोनाम' (ĀSS
7 4) इति । 'आरम्भपीया पर्यासान् कष्टतो
ऽहृद्दःशस्यानीति होत्रका' (ĀSS 7 1)
इति । पृष्ठ्यापठहस्य तुतोयेऽहनि निष्केवल्ये
वरुपसामपक्षे 'यविन्द्र यावत इरयन् ऋपरतुष' ।
सूत्रितञ्च—'यविन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगायो
स्तोत्रियानुष्पो' (ĀSS 7 10) इति ।
अग्निष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि मध्यन्दिनस-
वनेऽम्बाधाकशस्त्रे 'तरगिरित्सपासति' इति
वकल्पिकस्तुच । सूत्रितञ्च—'तरोभिर्षो
विषद्भसुं तरागिरित्सपासति' (ĀSS 7 4)
इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तर
सामपक्षे 'अभि त्वा दूर' इति प्रगाय स्तो
त्रिय' । सूत्रितञ्च 'अभि त्वा दूर नोनुमो ऽभि
त्वा पूवपीतय इति प्रगायो स्तोत्रियानुष्पो'
(ĀSS 5 15) इति । आदिबनशस्त्रेऽप्य
प्रगाय । तथैव सूत्रितञ्च—'अभि त्वा दूर
नोनुमो बहुव' सूरचक्षत इति प्रगाया' (ĀSS
6 5) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षे
ऽयं प्रगाय । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—
'अभि त्वा दूर नोनुमोऽभि त्वा पूवपीतय इति
रथन्तरस्य स्तोत्रियानुष्पो प्रगायो' (AA
5 8) इति । आदिबनशस्त्रे 'इन्द्र भन्तु न'
इति प्रगाय । सूत्रितञ्च—'इन्द्र भन्तु न आ
भरामि त्वा दूर नोनुम' (ĀSS 6 5)
इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने
द्राह्मगायतिशस्त्रे ऽयं वकल्पिक स्तोत्रिय-
प्रगाय' । सूत्रितञ्च—'इन्द्र भन्तु न आ भरेन्द्र
व्येष्टं न आ भर' (ĀSS 7 4) इति Sy
मोळं A

मेव^१ । त्वाम्^२ । अश्वाः^३ । दूरे^४ । अस्मत्ता^५ । निरमयन्तु^६ । दूरादस्मत्^७ ! अपि^८ । अस्माकम्^९ ।
यज्ञम्^{१०} । आगच्छ^{११} । इह^{१२} । एव^{१३} । सत्^{१४} । स्तोत्रमुपशृण्विति^{१५} ।

इमे हि ते^१ ब्रह्मकृतः^२ सुते^३ सचा^४ मधौ^५ न मद्नु^६ आसते^७ ।

इन्द्रे^१ कामं^२ जरितारो^३ वसूयवो^४ रथे^५ न पादमा^६ दधुः^७ ॥ २ ॥

इमे हि ते । इमे । हि । ते । स्तोत्रकृतं । सुते सोमे । सह । मधूनि । व । मक्षिका । पर्युपवि-
शन्ति । इन्द्रे । अभिलपितकामम् । धनकामा । स्तोतारः । रथे । इव । पादम् । आदधुं ।

रायस्कामो^१ वज्रहस्तं^२ सुदक्षिणं^३ पुत्रो^४ न पितरं^५ हुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामः । धनकाम सन्नहम् । वज्रहस्तम् । शोभनदक्षिण योगदानम् । पुत्रः । इव । पित-
रम् । ह्वयामीति, सेयत्त्ववदा विराडिति ।

इम इन्द्राय^१ सुन्विरे^२ सोमासो^३ दध्याशिरः^४ ।

तां^१ आ मदाय^२ वज्रहस्त^३ पीतये^४ हरिभ्यां^५ याह्योक^६ आ ॥ ४ ॥

इम इन्द्राय । इमे । इन्द्राय । सुता । सोमा । दधिमिश्रणा । तान् । आयाहि । मदाय । पातुम् ।
वज्रहस्त ! अश्वाभ्याम् । यज्ञम् । प्रति ।

१. न Sy. २. हे इन्द्र ! त्वया Sy.

३. यज्ञमानाः Sy. ४. नितराम् Sy.

५. अतस्त्वं दूरे वर्तमानः Sy. ६. अवि A.

७. अस्मदीयम् Sy. - द. अत्र Sy.

८. अपि वा Sy. १०. सन् is suggested
for सत् ॥ विद्यमानः Sy.

११. ०शृण्वति M. अस्मदीयं स्तोत्रमुपशृणु Sy.

१२. VM. ignores सु and चन ॥ चन अपि
Sy. १३. ते is missing in M.

हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy.

१४. The rest of the commentary
from स्तोत्रकृतः up to शोभनदानम् in
RV. 7. 32. 3. is missing in A.

१५. अभिषुते Sy.

१६. मधुनि is suggested for मधूनि ।

१७. इव is suggested for व ।

१८. अथ परोक्षस्तुतिः Sy. १९. इष्टम् Sy.

२०. समर्पयन्ति Sy. २१. वज्रहस्तमिन्द्रम् Sy.

२२. मेयत्त्ववदा A सेय द्विपदा is suggested
for सेयत्त्ववदा । २३. इव इन्द्राय A.

२४. इन्द्राय तुभ्यम् Sy २५. सुता बभूवुः Sy.

२६. दासिमिश्रणाः A. २७. सोमान् Sy.

२८. आगच्छ Sy २९. मदार्थम् Sy.

३०. पातम् M. पानाय Sy ३१. ०हस्ता M.

३२. यज्ञसदनम् Sy

३३. अभि Sy.

श्रवच्छत्कर्णैर्यते वसूनां नू चिन्धो मर्घिपुद्गिरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददभक्तिदित्सन्तुमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रवत् । श्रवत्कण । प्रागच्छति । वसूनां सामाय स । क्षिप्रम् । अस्माकं शत्रून् । परं
वस्य वस्तून् । हिनस्तु । सद्यं । एव । य । सहस्राणि । शतानि च । प्रयच्छति । तत्र कश्चित् । विस्त
न्तम् । प्राहिनस्तु निरुणद्धिति ।

स वीरो अप्रतिष्कृत इन्द्रैश्च शशुषे नृभिः ।

यस्तै गमीरा सर्वनानि वृत्रहन्त्सुनीत्या च धावति ॥ ६ ॥

स वीर । स । वीर । अप्रतिष्कृत सन् । इन्द्रप्रसाधात् । नृभिः पुत्रादिभिः । वर्षते । यं । सै ।
गमीराणि । सर्वनानि । वृत्रहन् । अभिपुणोति । आधावति । च स्वामिति

मवा वरुथं मघवन्मघोर्ना यत्समजासि शर्धतः ।

चि त्वाहृतस्य वेदन मजेमभा दृणाशौ भरा गयम् ॥ ७ ॥

मवा वरुथम् । मव । कयचम् । मघवन् । भनवतामस्माकम् । यदा । वेग कृवागानस्मान् युद्धे ।
सम्प्रेरयति । विमजेमहि वयम् । स्वयां हृतस्य । घनम् । आहर । केनचिद्यपि नाशयितुमशक्यस्त्वम् ।
गृहमस्माकम् ।

- १ The *Pratika* is supplied by the Editor २ झुणोतु Sy
- ३ त् is missing in A. याञ्ज्याभयणक्य कर्ण इन्द्र Sy ४ याञ्ज्यत Sy ५ वसूनि Sy ६ मघ Sy ७ अस्मदीया Sy
- ८ पुरुष० A याञ्ज्या is वाञ्ज्यानि Sy
- ९ हिनस्तु अभवप्तेन याञ्ज्यावाक्यानि निष्कमानि (न) करोत्स्वित् २र्धं Sy
- १० अपि चेन्न याञ्ज्यातभरमेव Sy
- ११ षड्धातु A. प्रयच्छेत् Sy
- १२ कश्चि A. कश्चिद्यपि Sy
- १३ शत्रुमिच्छन्तं समिन्त्रम् Sy
- १४ षन्तु न निष्क० M. हिङ्गात् । Sy १५ VM. ignores वित् ॥
- १६ तित् is missing in M कवाप्यप्रतिगतो-
अतिशक्तितो वा भवेत् Sy

- १७ इन्द्रेण हेतुना Sy १८ परिवारके Sy
- १९ उपगम्यते । श्वयतिर्गतिकर्मा Sy
- २० पुमान् Sy २१ स्ववर्षम् Sy
- २२ सोमाम् Sy २३ स्वां स्तुतिभिरपभावति
च Sy २४ मवा रूपम् A २५ उपत्र-
वाणां धारकं धर्मं Sy २६ हे घनवज्रिन् ।
Sy २७ धनेव० A हवि मताम् Sy
- २८ स्वम् Sy २९ उरःहमानाञ्छत्रून् Sy
- ३० सम्प्रेरये Sy ३१ विज्ञेयं लभेमहि Sy
- ३२ अपि च स्वयाहृतस्य शत्रो Sy
- ३३ अस्मन्मनाहर Sy
- ३४ The passage beginning with
घनम् and ending with षक्यस्त्वम्
is missing in M वितुम० is sug-
gested for वितुम०
- ३५ ग्रह० A.

सुनोता सोमपावने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते अयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सुनुत । सोमस्य पात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचत । पक्तव्याश्चरुन् पुरोडा-
शाश्च । रक्षणाय । कृणुध्वम् । एवैतत् । प्रयच्छन् । एवेन्द्र । प्रयच्छते । सुख भवति ।

मा स्त्रेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा स्त्रेधत । मा । क्षीणा भवत । मह, सोमिन । अपि तर्हि, उत्साह कुरुत । महते धनाय । कृणुध्व
कर्म । धनाय । शत्रूणामाहन्तृणं । क्षिप्रकारी । एव पुरुष । शत्रून् जयति । सुखञ्च निवसति । पुष्यति
च प्रजया पशुभि । य कुत्सित कर्मानोति स कपर्तुरित्याहु, न, तस्मै । देवा अभ्युदयमावहन्ति ।

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । नकि ह कश्चित् । शोभनदानस्य वैजवनस्य राज्ञ । रथम् । पर्यस्यति । न च रथ युद्धे प्रवृत्ते ।

१. हे मदीयाः पुरुषाः ! अभिषुणुत Sy.

२. वचत A.

३. वक्तव्या चरुन् A.

४. अवसे इन्द्रं तर्पयितुम् Sy

५. इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतेव Sy.

६. यजमानाय प्रयच्छन् Sy.

७. एवेन्द्र is suggested for एवेन्द्र ।

८. पृणते हवीषीति शेषः Sy

९. इन्द्रो हि मयः सुखम् Sy

१०. क्षीणा भवत A हे मदीया जनाः !

हिसिष्ट Sy

११. महे is explained a little further
as महते । It should come imme-
diately before महते ।

१२. सोमानोऽपि A सोमवतो यागात् Sy.

१३. तर्हि A.

१४. यागादि कर्तुमुत्सहध्व च Sy

१५. कर्माणि कुरुत च Sy.

१६. धनलाभार्थम् Sy.

१७. ०महन्त्रिणे M. ०हन्त्रे is suggested for
०हन्तृणे ॥ तुजिहिसाकर्मा दानकर्मा वा
शत्रूणामभिहिसकाय धनाना प्रदात्रे वा
Sy.

१८. कर्मसु त्वरित एव Sy

१९. पुष्टो भवति Sy.

२०. यत्कुत्सि० M

२१ कलर्तुरि० M. कवत्नुरि० is suggested
for कपर्तुरि० ॥ कवत्नवे कुत्सितक्रियायै ।
कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूप कव-
त्नुरिति Sy

२२. ०वहति A. देवा भवन्तीति शेषः । सुखप्राप्तये
भवन्तीत्यर्थः Sy.

२३. कि A.

२४. नकिर्न क० is suggested for नकि
ह क० ।

२५. वैजव० A. शोभनदानस्य यजमानस्य Sy.

मुपरमयति । इन्द्र । यस्या । रक्षिता भवति । यस्य च । मरुतः । गच्छन्तु । स । गोमन्तम् । प्रभे शश्रूपाभिति ।

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानाम्साकं शूर नृयाम् ॥ ११ ॥

गमद्वाजम् । गच्छति । अश्वम् । युद्धं कुर्वन् । इन्द्र । मर्त्यं । यस्य । त्वम् । रक्षिता । प्रभवः । रथानां सत्पन्माकम् । रथानाम् । नृणाम् । अपिता भवामीति । शूरः । बुध्यस्व बुधैरन्त्यस्य धकारस्य लोपस्त्वान्दसः ।

उदिसर्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाञ्छ दमन्ति तं रिपो दक्ष दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

उदित् । उद्विच्यते । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेऽन्वितस्य । अशः । धनम् । इव । क्षत्रुं अयत । य । इन्द्रः । हरिवान् । नृः । हिंसन्ति । तम् । रिपवः । किञ्चायं बलम् । निदधाति । यजमाने ।

१ नृप० ॥ M उप० is suggested for मुपर० ॥ आत्मार्थं न कश्चिदेवं गुह्यातीत्यर्थं Sy

२ मन्तोवितारः Sy

३ गच्छन्तु Sy

४ गोयुक्ते Sy

५ गोष्ठे Sy

६ गच्छन्तु Sy

७ स्तोत्रेण त्वां वसितं कृवन् Sy

८ मत्स्यस्य Sy

९ भवेः Sy

१० षत्सिष्ठानाम् Sy

११ पुत्राबोनां च Sy

१२ पिता M

अविता is suggested for अपिता ॥
रक्षिता Sy

१३ अपि च हे शूरः । Sy

१४ बोधि भव । भवतेसोति रूपम् । मकारस्य
धकारस्यान्तः Sy

Both VM and Sy are wrong in explaining the formation of बोधि which is an aorist form of बुध्

and is used in the sense of the imperative Cf VM's commentary on RV 7 32 25 सोठर्थे सुद्ध्

१५ बुद्धे० M The reading is doubtful

१६ VM explains अस्माकम् once only

१७ उवि A

१८ विच्यते A. अतिरिच्यतेऽप्येस्यो ऽपि बोधेभ्यः ।

इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमयातमस्ति माष्यन्विनं हि सधनेन्द्रमिति Sy

१९ तुञ्जपि A.

२० सवनेष्वन्वि० is suggested for सधनेऽन्वि०

२१ यज्ञे सोमस्य प्रागः Sy

२२ शश्रून् M

वितघतः Sy

२३ नृ नृ is missing in A न is suggested for नृ ।

२४ किं M

२५ सन्वधाति Sy

२६ VM. ignores इत् and नृ ॥ उविन्विषति अयं पुरणाः Sy

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवंत् ॥ १३ ॥

मन्त्रमखर्वम्^१ । स्तोत्रम्^२ । अन्यूनम्^३ । हृदये सुष्ठु निहितम्^४ । सुरूपम्^५ । आघत्तं स्तोतार ! देवे-
ष्विन्द्रं^६ तदनुचरेणु । बह्यः^७ । अपि । प्रसिद्धयः^८ । तम् । न । तरन्ति । य । इन्द्रे^९ । कर्मणा^{१०} । भवति कर्म कुर्व-
न्निन्द्रसमीप गच्छति, 'प्रसितिं प्रसयन्नात् तन्निर्वा जाल वा' इत्युक्तमिति ।

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिपासति ॥ १४ ॥

कस्तमिन्द्र । त्व वासयिता यस्य स त्वावसु^{२०} कः । तम् । इन्द्र ! त्वावसुम्^{२१} । आघर्षयति^{२२} । मर्त्यो^{२३} ।
श्रद्धया^{२४} । एव । तुभ्यम्^{२५} । मघवन् । पारभवे^{२६} । अह्नि यस्मिन्नहनि युद्धं सन्तिष्ठते तस्मिन् । हविष्मान्^{२७} ।
अन्नम्^{२८} । प्रदातुमिच्छति^{२९} यदहरेव शत्रुं जित्वा युद्धं सस्थापयति तदहर्षार्यमुच्यते इति ।

१ मन्त्रमखर्वम् A.

२ हे जनाः ! अनल्पम् Sy.

३ सुविहितम् Sy.

४ शोभनरूपम् Sy.

५ विघत्त Sy.

६ ऋः देवेषु is missing in M.

७ यजनीयेषु देवेषु मध्ये इन्द्राय Sy

८ बह्वोऽपि A.

९ प्रसिद्धतय A. प्रसितय. M is suggested for प्रसिद्धयः ॥ पाशादोनि बन्धनानि Sy.

१० चनेति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते Sy.

११ तरन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.

१२ जनः Sy.

१३ इन्द्रे A इन्द्रस्य चित्ते Sy.

१४ स्तुत्यादिरूपेण Sy.

१५ भवेत् Sy.

१६ ऋतिः प्र० is suggested for ऋति प्र०

१७ ऋसयन्नात् A ऋसयनात् is suggested for ऋसयन्नात्

१८ तन्निर्वा A. तन्नुर्वा N.

१९ N. 6. 12. The passage प्रसितिः प्रसयनात् तन्निर्वा जाल वा should

immediately follow प्रसिद्धयः (प्रसि-
तयः) and precede तम्

२०. ऋवसुः कः is suggested for ऋवसु कः ॥

The passage त्वं वा० : वसुः should immediately follow कः and precede तम्

२१. मर्त्यः Sy.

२२. हे इन्द्र ! त्व चित्ते यो भवेत् Sy.

२३. त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । ततं जनम् Sy.

२४. आघर्षेत् Sy.

२५. मर्त्यः is suggested for मर्त्य ।

२६. यः श्रद्धया युक्तः सन् Sy

२७. त्वदर्थम् Sy.

२८. पारभवे M पारभावे is suggested for पारभवे ॥ सौत्ये Sy.

२९. पार्ये दिवि सौत्येऽहनि Sy.

३०. हविष्मान् भवेत् Sy.

३१. वलं वा Sy.

३२. ऋतु मच्छ० A सेवते Sy.

३३. ऋ वार्य० A. ऋः पार्यम् is suggested. The passage यदहः . मुच्यते should immediately follow पारभवे and precede अह्नि

मघोनः स्म धृञ्जहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु । -

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिमिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । धनवतः । वृद्धेषु । चोदय । ये । प्रियाणि । घनानि । तेभ्यो युष्मभ्य प्रयच्छन्ति । तव ।
प्रणयनेन । हर्यश्च ! चयं सूरिमिं पुत्रादिभि सह । विश्वानि । दुरितानि । भवितरेमः ।

तवेदिन्द्रावम वसु त्वं पुंष्यसि मध्यमम् ।

सत्रा विश्वस्य परुमस्य राक्षसि नकिंष्ट्वा गोषु धृण्वते ॥ १६ ॥

सर्वेभिश्च । तव । एव । इन्द्र ! भवमम् । धन पार्थिवम् । त्वमेव । भ्रान्तरिक्षे वसु । पुष्यसि ।
त्वमेव विश्वस्य घनस्य । ईक्षिये । सत्यमेव । सर्वस्य । न केचित् । त्वां क्षत्रुणाम् । गोषु प्रवृत्तम् । वारयन्ति ।

त्वं विश्वस्य घनदा असि श्रुतो य इ भवन्त्याजयः ।

तवाय विश्वं पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम मिचते ॥ १७ ॥

त्वं विश्वस्य । त्वम् । सर्वस्य । घनस्य दाता । भवसि । विश्रुत । ये । इमे । सङ्ग्रामाः ।
भवन्ति तेषु प्रवृत्तस्य विश्वस्यक्ति । तव । भयम् । विश्वं । पुरुहूत ! पार्थिवो जन । रक्षणमिच्छन् ।
नमनम् । याचते ।

१ हे इन्द्र । भनवतस्ते त्ववयमित्यर्थं Sy

२ तान् घनान् प्रेरय Sy

३ जनाः Sy

४ स्यरिमि A स्तोत्रुभिः पुत्रादिभि सार्धमSy

५ विश्वादि A

६ दुरितान् A

७ अतरेमेति A

८ VM. ignores स्म

९ बिन्द्रम् A

१० इन्द्रो वर्म A

११ भयमं त्रपुसीतादिकम् । यदा भोमं वस्त्रवमम्

१२ रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्ष वा Sy

१३ इण्यस्य M. उत्तमस्यापि रत्नावेदिभ्यस्य वा
उसुन Sy

१४ केऽपि न Sy

१५ अपि च त्वाम् Sy

१६ गोषुं A गोषु निमित्तेषु

१७ हे इन्द्र । त्वम् Sy

१८ सवस्य स्तोत्रुयजमानस्य वा Sy

१९ प्रसिद्ध Sy

२० एते Sy

२१ मुद्धानि Sy

२२ तेष्वपि घनदा श्रुतो ऽमि Sy

२३ त्वत्त इत्यथ Sy

२४ विश्व is suggested for विश्व ॥

सव Sy

२५ रक्षामिच्छन् Sy

२६ अन्नमुवक्षं वा Sy बहि नाम इत्युवकनामनी

Ngh 1 12

२७ याचते । त्वामेवेति शेषः

यदिन्द्र यावत्स्वमेतावद्दहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यदिन्द्र यावत्ः । यदि । अहम् । इन्द्र । यावतो धनस्य । त्वमीशिषे । तापकं । ईशिय । ततो
मां य स्तौति तम् । एव धनप्रदानेन । अह धारयेयम् । रुतिर्विलेखनकर्मा । 'इन्द्रोऽस्माकमरद्वज्रवाहु'
इति मन्त्र , शत्रुणा धनानि यो विलिखति स दरावसु । तम् । पापत्वाय । अह दत्यमिति ।

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । प्रयच्छेयम् । एव । त्वा स्तुवते । अन्वहम् । धनानि । क्वचिदपि ज्ञानाय । नहि ।
त्वत्त । अन्यत् । मघवन् । अस्माकम् । अस्ति । बान्धवन् । त्वदतिरिक्त प्रशस्यतर । पिता । चास्माक
नास्ति यस्मात्त्वमेव पालयसि ।

१. ०न्द्रा या० M. २. यद्यतः Sy
३. तावकम् M तावत्ः is suggested for तापक ॥ एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य Sy
४. ईशि M ईशीय is suggested for ईशिय ॥ ईश्वरो भवेयम् Sy
५. अस्मदीय स्तोतारम् Sy.
६. ०येय A
७. तिर्विले० A रदिः is suggested for रुतिः ।
८. ०मरद्वज्र० A ०मरद्वज्रं बाहुः M
९. रदवसु is suggested for दरावसु । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः Sy
१०. न is suggested for त ।
११. पापं त्वया M.
१२. दत्यमिति M दद्यामिति is suggested for दत्यमिति ।
१३. दद्याम् Sy
१४. पूजयते जनाय Sy. १५. प्रतिदिनम् Sy.

१६. A adds 'कामास्त्वामभिष्टुमो वषितद्वि क्षिप्र वासयितस्तन्न स्तोत्रम् ॥ मान । मस्मा त्तिन्दिते परुषं वक्त्रे चर्यस्त्व वश तयो दात्रे च त्वय्येव च मम दानादिकं कर्म भवतु' and M. कामास्त्वामभिष्टुमो वषितद्वि क्षिप्रं पितर after धनानि, Cf. the commentary on 7. 31. 4., 5.
१७. ज्ञाताय is suggested for ज्ञानाय ॥ कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्विद्वि, तस्मै यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः Sy
१८. एवमिन्द्रस्य वादय श्रुत्वा सन्तुष्ट ऋषिर्वदति Sy
१९. बान्धवम् is suggested for बाधवन् ॥ ज्ञातेयम् Sy. २०. तद्यतिरिक्त A
२१. The passage beginning with ज्ञाताय and ending with प्रशस्यतर is missing in M प्रशस्यः Sy
२२. पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः Sy
२३. VM. ignores आ ॥ आकारः पूरणः Sy.

तरणिरिस्त्रिपासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूत नमे गिरा नेमि तथैव सुद्वम् ॥ २० ॥

तरणि । क्षिप्रकारी । एवेन्द्र । सम्मन्तुमिच्छति । सद्ग्रामम् । प्रज्ञयो । सहायभूतयो । तथा सति मुष्मदर्थमहम् । भानयामि । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्तुत्या । नमिम् । तक्षव । शोभनकाष्ठम् ।

न कुप्यती मर्त्यो विन्दते वसु न श्रेधन्त रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं भावते देष्णां यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न कुप्यती । न । दुष्टेन स्तोत्रेण मर्त्ये । विन्दते । धनम् । श्रेयतिरूपक्षयकर्मा । न उपक्षीय-
माणमुपहरत स्तोत्रम् । धनम् । व्याप्नोति । शोभनवानम् । एव । मत्सदृशाय स्तोत्रे देष्णां धनम् । यत् ।
पारभावे । विवि भवत्यनायासेन त्वं देय भन स्तोत्रे प्रयच्छधीति ।

अभि त्वां शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तुस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि त्वा । अभिष्टुम् । त्वाम् । शूर । यथाऽदुग्धा । धनूर्वाहनार्थमुपस्तुवन्ति तस्मात्प्रादा—

- १ तक्षिरि A २ स्तुत्यादौ कमणि त्वरित
एव पुमान् Sy ३ सम्मज्जते Sy ४ अन्नम्
Sy ५ महत्या यिया Sy ६ भूताय A
७ वस्तवाम् Sy ८ धरुभिराहृतम् Sy ९ अक-
वसयम् Sy १० यथा यथाकिर्वास्नेमिमानम
यते तद्वदित्यर्थं Sy ११ भाननबाहम् Sy
१२ नुष्टमो A १३ नुष्टेन A कुप्यती Sy
१४ मनुष्यः Sy
१५ इन्द्रं स्तुत्रश्रेय वसु तभने इत्ययं Sy
१६ सेधति M १७ ०दरक्षयकूर्मा A The
passage श्रेयति कमा should
immediately follow उपक्षीयमाणम्
१८ अदुग्धराम is suggested for उपहरत ॥
हितरामिन्द्रविययस्तुत्याविकर्मापदकुर्वन्-
मित्ययं Sy १९ सुकग विवत इति
अयवहिनमन्वनुवयतेऽप्याहास्यान्तिहृत्पात्
Sy २० वातव्यम् Sy २१ सौत्ये Sy
२२ विवि is missing in M विवि is sugges-
ted for विवि ॥ विवते Sy २३ तयधेयं
(स्वभाव) M.

- २४ VM ignores मघवन् and तुभ्यम् ॥
हे मघवन् ! त्वया मुष्म त्वत्त Sy
२५ भूशामनिष्टुम Sy अभिमुष्येतात्यस्त स्तुमः ।
'नु स्तुतो' यद्स्तुगन्तम् Mah अभिमुष्येन
नानुमो नमाम U अभिमुष्येतात्यर्थं नुम-
स्तुम । नीतेयद्स्तुगन्तास्तत् २६ रे शूर इन्द्र ।
Mah U हे शूर विक्रान्त इन्द्र BB
२७ क्षीरपूर्णेनस्त्येन वतन्ते तद्वत् सोमपूणचमसत्येन
वतमाना यजन् Sy तत्र ब्रह्मास्त । यथा
अदुग्धा Mah अदुग्धा धेनव इव BB
२८ गावः Mah यथा वत्तान् प्रत्यदुग्धा धेनवः U
२९ वत्तान् स्तुवन्ति Mah नमन्ति, एवं त्वा प्रति
हृषिभिः स्तोत्रे शस्त्रैश्चाभिमुष्येन नमाम ।
यथा 'नु स्तुतो' अथमत्र यालु शस्त्रसाह्व्यात् ।
अभिनोनुमोऽभिष्टुमस्त्यां कृत्यकृत्या सन्त-
स्तुतस्तोत्रा कृतशस्त्रा उद्यत्तृविष्णा । कथ-
मिय ? अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा
अकृतकृत्या धेनवो वत्तमभितुष्टुवुरेवम् U
यथा तापद् वस्ते, अभिमुष्येन शब्दयन्ति BB,
३० तस्मा प्रवा A.

दित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्त पशून् दुहन्ति' इति ब्राह्मणम् । ईशानम् । अस्य । जङ्गमस्य । सर्वस्य
द्रष्टारम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुपश्च ।

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वान्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न त्वावान् । न । त्वत्सदृश । अन्य । दिव्य । पार्थिवो वा सम्प्रत्यस्ति । नापि । जात । जापि ।

जनिष्यते । अश्वादीनिच्छन्त । त त्वा । वय हवामहे । हविष्मन्त ।

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुहिं मघवन्तसनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभी षत । अभ्याभर । सत प्रशस्तस्य वसिष्ठस्य । तत् । इन्द्र । वनम् । ज्यायान् । कनीयसो

मम । बहुधन । हि । मघवन् । चिरादारभ्य त्वम् । भवसि । सद्ग्रामेसद्ग्रामे । च । ह्यातव्य ।

१. णाम् A

२. प्रभुम् Mah. कथन्भूत त्वामभिनोनुमः ?
ईशानम् U कीदृशम् ? ईशानमीश्वरम् BB.

३. दृष्टा० A सर्वदृशम् Sy. पश्यतीति स्वर्दृक्
तम् । यद्वा स्वरादित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् Mah
स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरा-
दित्यः, तद्वद्यो दृश्यते स स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् U
भ्वर्गाख्यस्य परममुखस्य द्रष्टारम् BB

४. ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था Sy

५. स्थावरस्य च Sy स्थावरस्येशान, विश्वनि-
यन्तारमित्यर्थः Mah स्थितवत. स्थावरस्ये-
त्यर्थः U स्थावरस्य च । ष त्वमिन्द्रिय
वीर्यं चास्मभ्य देहीति BB

This stanza=YV. 27. 35.=

TS. 2. 4. 14. 2. ६. त्वत्सदृशः A
त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् । सादृश्यार्थे
वतुप्रत्ययः Mah

७. न जायते Sy अस्तीति शेषः Mah

८ दिवि भवः Sy, Mah, U.

९ पृथिव्यां भवोऽपि Sy पृथिवीभवश्च Mah
न च पार्थिवोऽस्तीति शेषः U

१०. पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः
कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy उत्पत्स्यते Mah U.

११. ०दीनीच्छ० A आदि refers to गव्यन्तः ॥
अश्वादिच्छन्तः, गा इच्छन्तश्च Sy अश्वा-
न्कामयमाना । गा इच्छन्ति गव्यन्तो
गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः Mah अश्वा-
न्कामयमाना. गा कामयमाना. U.

१२ ह्यायः Sy आह्वयाम् U

१३. वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्यय. हविष्मन्तो
वा Sy अश्वान्तो हविर्युताः Mah वाजोऽश्वं
तद्येषामस्तिने वाजिनो हविषा संयुवत. सन्त. U.

१४ VM. ignores मघवन् and इन्द्र ॥ हे
धनवन्निन्द्र ! Sy, Mah, U.

This stanza=YV. 27. 36.

१५ अभिषदः A १६. अभ्याहर M

१७ त M सतः is suggested for सत ॥

१८ प्रसिद्धम् Sy

१९ हे ज्यायन्निन्द्र । 'ग्रामन्वित पूर्वमविद्यमानवत्'
इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्य-
स्य सर्वानुदात्तत्वाभावः । नकारस्य स्त्व
व्यत्यग्राश्रुमभावो वा Sy

२० त्वं नीयसो मं म A कनीयसः सतो मम Sy

२१. सद्ग्रामे यज्ञे वा Sy

२२. ह्यातव्यः is suggested for ह्यातव्य ॥
हविष्यश्चासि Sy

परां शुद्धस्य मधवन्मित्रान्तसुवेदां नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाघने मवां वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा ऋष्ये । पराणुदन्व । मधवन् । शत्रून् । सुलमान् । अस्माकम् । घनानि । कुप । अस्माकम् ।

बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सहप्राप्ते । भव । वर्षकं । सखीनाम् ।

इन्द्रं क्रतुं नु आ मरं पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिवां णो अस्मिन्पुरुहूतं यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । अत्र शाटपायनकम्—'शक्तिं ह वासिष्ठं सीवासा अग्नौ प्रासु' स ह प्रास्यमानोऽनुवाच—

इन्द्रं क्रतुं नु आ मरं पिता पुत्रेभ्यो यथा—इति एतावदेषवास्य व्याहृतमास । अथ ह तमग्नौ प्रासु । अथ

१ मधस्य A

२ VM. explains परा as उपसर्गं but Sy explains it as a noun. परा पराची

नान् Sy ३ प्रेरय Sy

४ सल० A सुलमानि is suggested for सुलमान् ५ अस्मभ्यम् Sy

६ भव Sy

७ वाचसातो, महाघनः, इति सहप्राप्तनामनी Ngh 2 17

८ वर्षकं A वर्षकं is suggested for वर्षकं ॥ वर्षयिना च भव Sy

९ स्तोत्राणामस्माकं वसिष्ठानाम् Sy

१० तत्राख्यानम् SVD p 130, 131

वसिष्ठस्य सुतं शक्तिं पुष्यादस्य वनं ययौ ।

राजं सुदासो वासास्तु वासिष्ठं बभूवुश्च तम् ॥१॥

विश्वामित्रप्रयुक्तस्तु रसोभिर्विष्टतापघ ते ।

घनान्गो प्राक्षिपदत्तं वेवभक्तोऽयमित्युत ॥२॥

आस्तिकोऽयं वसिष्ठस्य पुत्र इत्येव वाचवन् ।

प्रक्षिप्यमाणः सोऽपश्यन्निन्द्रं क्रतुमिति ब्रुवन् ॥३॥

अर्थं नुमुक्तवानार्थं ततोऽब्रुवत् यद्विना ।

चिरायमाणे पुत्रे तु पुत्रत्वेहपरिप्लुतं ॥४॥

मार्गं विक्षिप्तनयनो वसिष्ठोऽन्यागमद्वनम् ।

वर्षं पुत्रमयं श्रुत्वा भूतेभ्यो शोककशितं ॥५॥

वृद्ध्वा तु वर्गशेषं तु शिवाणाहि समापयत् ।

अपाघर्षत्रयं शिष्टमवकथन् मम ये सुतः ॥६॥

अजीविष्यदयं सन्त्यकः स सुखी शरवां शतम् ।

इन्द्रं क्रतुं वृधे शक्तिरराधेऽर्चं विकल्पितं ॥७॥

श्रियिर्वसिष्ठं सूक्तस्य वेवता स्थिन्द्र एव हि ।

इत्युक्त्वा भूमिपालम्ब्य प्रययावाधमं पुनः ॥८॥

एवं तु शाटपायनकं ववन्ति ब्राह्मणं किल ।

आद्यार्द्धं चमेव शक्तिवृष्ट्वान् वर्ग एव सः ॥९॥

वृचं सर्वं वसिष्ठस्तु वृष्टवानिति तावद्वकम् ।

इति ब्राह्मणवमस्य विकल्पाय प्रवर्शितम् ॥१०॥

'सौवासेरानौ प्रक्षिप्यमाणं शक्तिरस्य प्रगायम्

इति सर्वानुक्रमणी (KSA. 35 32 p 25

वसिष्ठोऽज्जानयत प्रजापथं प्रजया पशुमि

रमितौवासान् भवेयमिति (SSS 4 8)

आदिषन् सौर्वेऽस्तौ 'ज्विते सौर्माणि' उडु त्पं

घातवेवसमिति नव (SSS 9 20, 20 21)

तथा 'प्रगायं शंसति' इति ब्राह्मणे (KB

18 2) चिनिपोगं DDN

११ ०वाचे M १२ ऋतु A M

१३ ०वर्षहास्य A

१४ मासाद्यं त्रुतामग्नौ M

दित्युत्तीय वन्दमाना उपस्तुवन्त पशून्, दुहन्ति' इति ब्राह्मणम् । ईशानम् । अस्य । जङ्गमस्य । सर्वस्य
द्रष्टारम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुपश्च ।

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्रायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न त्वावान् । न । त्वत्सदृश । अन्य । दिव्य । पार्थिवो वा सम्प्रत्यस्ति । नापि । जात । जापि ।
जनिष्यते । अश्रादीनिच्छन्त । त त्वा । वय हवामहे । हविष्मन्त ।

अभी पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुहिं मघवन्तसनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभी वत । अभ्याभर । सत प्रशस्तस्य वसिष्ठस्य । तत् । इन्द्र । वनम् । ज्यायान् । कनीयसो
मम । बहुधन । हि । मघवन् । चिरादारभ्य त्वम् । भवसि । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे । च । ह्यातव्य ।

१. णाम् A

२. प्रभुम् Mah. कथम्भूत त्वामभिन्नोन्मः ?
ईशानम् U. कीदृशम् ? ईशानमीश्वरम् BB.

३. दृष्टा० A. सर्वदृशम् Sy. पश्यतीति स्वर्दृक्
तम् । यद्वा स्वरादित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् Mah
स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरा-
दित्यः, तद्वद्यो दृश्यते स स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् U
स्वर्गाख्यस्य परममुखस्य द्रष्टारम् BB

४. ईशानमिति पदस्यावृत्तिरद्वारार्था Sy

५. स्थावरस्य च Sy स्थावरस्येशान, विश्वनि-
यन्तारमित्यर्थः Mah स्थितवतः स्थावरस्ये-
त्यर्थः U स्थावरस्य च । ष त्वमिन्द्रिय
वीर्यं चास्मभ्य देहीति BB

This stanza=YV. 27. 35.=

TS. 2. 4. 14. 2. ६. त्वत्सदृशः A
त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् । सादृश्यार्थे
वतुप्रत्ययः Mah.

७. न जायते Sy अस्तीति शेषः Mah

८. दिवि भवः Sy, Mah, U

९. पृथिव्या भवोऽपि Sy पृथिवीभवश्च Mah
न च पार्थिवोऽस्तीति शेषः U.

१०. पृथिव्या दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः
कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy उत्पत्स्यते Mah. U.

११. ०दीनीच्छ० A आदि refers to गव्यन्तः ॥
अश्रवानिच्छन्त, गा इच्छन्तश्च Sy अश्रा-
न्कामयमाना । गा इच्छन्ति गव्यन्तो
गोकामाः । गवाश्रवान्देहीत्यर्थः Mah अश्रा-
न्कामयमानाः गाः कामयमाना. U.

१२. ह्वयःभ. Sy आह्वयामः U

१३. वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्यय हविष्मन्तो
वा Sy. अश्रायन्तो हविर्युताः Mah वाजोऽश्र
तद्येपामस्तिने वाजिनो हविषा सधुदत सन्तः U.

१४. VM ignores मघवन् and इन्द्र ॥ हे
धनवन्निन्द्र ! Sy, Mah, U.

This stanza=YV. 27. 36.

१५. अभिषदः A १६. अभ्याहर M

१७. त M सतः is suggested for सत ॥

१८. प्रसिद्धन् Sy

१९. हे ज्यायन्निन्द्र । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्'
इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्य-
स्य सर्वानुवात्तत्वाभावः । नकारस्य स्त्वं
व्यत्यग्राश्रुसभावो वा Sy

२०. त्व नीयसो म म A कनीयसः सतो मम Sy

२१. सङ्ग्रामे यज्ञे वा Sy.

२२. ह्यातव्यः is suggested for ह्यातव्य ॥
हविष्यश्चासि Sy.

परा शुद्धस्व मधवभूमित्रान्तसुवेदा नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाघने मवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा भुवस्व । पराशुदस्व । मधवन् । क्षत्रून् । सुलमान् । अस्माकम् । घनानि । कृधि । अस्माकम् ।
बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सद्ग्रामे । भव । वर्षक । सखीनाम् ।

इन्द्र क्रतुं नू आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिखा यो अस्मिन्दुरुहृत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । अत्र शाटघायनकम्—'शक्ति ह वासिष्ठ सौदासा भग्नो प्रासु स ह प्रास्यमानोऽनूवाच'—
इन्द्र क्रतुं नू आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा—इति एतावद्वेषवास्य व्याहृतमास । अथ ह तमग्नी प्रासु । अथ

१ भुवस्य A

२ VM explains परा as उपसर्ग but Sy explains it as a noun. परा पराची नान् Sy ३ प्रेरय Sy

४ सप्त० A सुलमानि is suggested for सुलमान् ५ अस्मन्मयम् Sy

६ भव Sy

७ वावसातो, महाघनः, इति सहृद्ग्रामनामन्ती Ngh 2 17

८ वर्षक A वर्षकः is suggested for वर्षक ॥ वर्षमिना च भव Sy

९ स्ताःतृणामस्माकं वसिष्ठानाम् Sy

१० तत्राख्यायाम् SVD P 130, 131 वसिष्ठस्य सुत शक्ति पुष्याद्यर्थं वनं ययी ।

राक्षःसुबासो बासास्तु वासिष्ठं वषुशुद्व तम् ॥११॥

विश्वामित्रप्रयुक्तस्तु रक्षोनिर्वोषिताश्च ते ।

घनान्गो प्राक्षिपश्चैनं देवमक्तोऽयमित्युत ॥२॥

घास्तिरक्षोऽयं वसिष्ठस्य पुत्र इत्येव घाववन् ।

प्रक्षिप्यमाणः सोऽपश्यद्विस्त्र ऋतुमिति वृक्षम् ॥३॥

अर्थंभुक्तवानाद्यं ततोऽब्रह्मयत वद्विना ।

चिरायमाणे पुत्रे तु पुत्रस्नेहपरिप्लुत ॥४॥

मार्गविक्षिप्तमयनो वसिष्ठोऽभ्यागमद्वनम् ।

वर्षं पुत्रमथ श्रुत्या भूतेभ्यो शोककर्मितः ॥५॥

वृष्टवा तु बग्धशेषं तु शिशुआपाद्भिः समापयत् ।

अपाघर्षत्रयं शिष्टमवक्ष्यन् मम यं सुत ॥६॥

अजीविष्यवय सन्त्यक्त स सुखी शरवां शतम् ।

इन्द्रक्षतं वृषे शक्तिराष्टोऽर्धं च विकल्पितः ॥७॥

ष्टविर्वसिष्ठ सूक्तस्य देवता त्विन्द्र एव हि ।

इत्युक्तश्चा घृतिमालन्मय प्रययावाश्रमं पुनः ॥८॥

एवं तु शाटघायनकं वदन्ति ब्राह्मणं किल ।

आघातवचनेव शक्तिवृष्टवान् वग्ध एव स ॥९॥

वृवृचं सर्वं वसिष्ठस्तु वृष्टवानिति तावद्वक्त्रम् ।

इति ब्राह्मणवेदस्य विकल्पाय प्रवर्तितम् ॥१०॥

'सोबासेरन्गो प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथम्

इति सर्वानुक्रमणो (KSA. 35 32 P 25

वसिष्ठोऽकामयत प्रजायेयं प्रभया पशुभि

रभिसौबासान् भवेयमिति (SSS 4 8)

आविधने सौर्ये ऋतो 'उदिते सौर्याणि' उतु स्यं

जातवेदसमिति नव (SSS 9 20, 20 21

तथा 'प्रगाथ संसति' इति ब्राह्मणे (K

18 2) विनियोगः DDN

११ ०वाचे M १२ ऋतुम A M

१३ ०वर्षेहास्य A

१४ मासाद्य हृतमग्नी M

ह वसिष्ठ आजगाम । स होवाच किं मे पुत्र. प्रास्यमानोऽन्नवीदिति । तस्मै होचु — 'इन्द्रं कर्तुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा' इति, एतावदेवास्य व्याहृतमासीदथैनमग्नौ प्रास्यन्निति । स होवाच—'शिक्षा णो अस्मिन् पुंरूहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि'—इति । यन्म एतमुत्तरमर्धर्चं मे पुत्र. प्रास्यमानो वक्ष्यति न चैवैनमग्नौ प्रासि-
ध्यन् सर्वमायुरेष्यत्' इति ॥ ताण्डके पुन—सर्व एव प्रगाथो वासिष्ठ उक्तस्तत्र कात्यायन — 'सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाण शक्तिरन्त्य प्रगाथमारेभे सोऽर्धर्च उक्त्वेदं ह्यत । त पुत्रोक्त वसिष्ठ समापयत्'—इति शाट्या-
यनकम् । 'वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्धम् इति [ताण्डकम्]'^{१३}

इन्द्र ! प्रज्ञानम् । अस्माकम् । आभर । यथा । पिता । पुत्रेभ्यो वन प्रयच्छति । प्रयच्छ । अस्म-
भ्यम् । पुंरूहूत ! अस्मिन् । प्रयाणं । जीवन्तो वयम् । सूर्यम् । अन्वह प्राप्नुयाम ।

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽ माशिवासो अवं क्रमुः ।
त्वया वयं प्रवतुः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा नो अज्ञाताः । मा । अस्मान् । अज्ञाता । पापकृत । दुर्बुद्धय । मां च । अशिवा शत्रव ।
अवक्रमुरवक्रमणमभिभव । त्वया । वयम् । प्रवणाभिमुखानि । बहूनि । उदकानि । शूर । अतितराम ।

१. कर्तुं A
२. आत्यादावदे० A
३. ०दथेन० A
४. ०र्धर्चमे० A.
५. ०वक्ष्य A.
६. न् is missing in M.
७. रान्दिके A. ताण्डके M
८. ०दासेर० A M.
९. ०गाधमा० M ०मारेके A.
१०. उक्तेदं A. ०उक्तेऽदह्यत KSA. 35. 32. p. 25.
११. ०पयन्त A.
१२. ०यनक A.
१३. KSA. 35. 32. p. 25.
१४. कर्म प्रज्ञानं वा Sy, DDN. प्राज्ञा कर्म वा तद्विषयं कर्मैव वा BB.
१५. अस्मभ्यम् Sy, DDN, BB.
१६. अंहर A. 'हृग्रहो.' इति भत्वम् DDN.
१७. आहरति BB.

१८. धनं देहि Sy शिक्षाण इत्यदादित्वाद् RPR 7. 33. दीर्घे कृते प्लुताकारान्तम् RPR. 5. 28. इति णत्वम् DDN. शक्तान् कुरु BB
१९. अस्मान् BB.
२०. हे बहुभिराहूत Sy, DDN हे पुंरूहूत त्वत्प्रसादाद् वयम् BB
२१. यज्ञे Sy, BB
२२. ज्योतिष्मन्तं मनुष्यलोकम् BB
२३. प्रतिदिनं प्राप्नुयाम Sy, DDN. प्राप्नुयाम अश्नोतेऽशपो लुक् BB. This stanza=TS. 75. 74.
२४. मा । अस्मान् । अज्ञाताः is missing in A.
२५. हे इन्द्र ! अज्ञातगमनाः Sy
२६. वावकतः A हिंसकाः Sy
२७. अवक्रमुः Sy २८ वसिष्ठाः Sy
२९. प्रवणकाः सन्तः Sy. ३०. बह्वीः Sy.

श्रित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियजिन्वासो अमि हि प्रमुन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि वहिपो नृच मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

‘दिवस्यञ्च’ । कात्यायन—‘सस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्यन्द्रेण वा सवादे’ इति । शीनक—

वसिष्ठाय सपुत्राय दिवस्यञ्चो मेति सस्तव ।

ऐन्द्र सुकृतमिदं चपा सवादमपरे विदुः ॥ इति ॥

तत्रादितो नवभिर्वसिष्ठेन पुत्रा सस्तयन्ते । सत्र नूनं वसिष्ठ सपुत्रो दाशराज याजमाञ्चकार ततो यज्ञान्ते गन्तुमुद्युक्तः पुत्रानिवमाह—‘दिवस्यञ्चो श्वेतिमानमञ्चन्तः श्वेतवर्णाः’, काशमीरजा हि सपावर्णा भवन्ति । माम् । दक्षिणतस्कपर्दा, अत्र शूडाकरणे लोकाक्षिगृह्यम्—‘दक्षिणतो वसिष्ठानाम्’ इति । कर्मणो ज्ये प्रीणमितारः । अमि हि । प्रमुन्दुः । ततः प्रयाणाय यज्ञात् । उत्तिष्ठन्नहम् । नेतृन् पुत्रान् । परिव । प्रवीमि । न न । मत् । दूरात् । गन्तुमर्हन्ति । वसिष्ठाः, अपि तु समीपे स्थिता वचनमिदं श्रोतुमर्हन्तीति ।

१ ‘दिवस्यञ्च’ इति चतुस्रवाच षोडश सूक्तम् । अत्रेयमनुष्मणिका—‘दिवस्यञ्च’ पठ्ना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्यन्द्रेण वा सवादे (KSA 35 33 p 25) इति । अपादितो नवानां वसिष्ठश्चपि । वसिष्ठपुत्राणां स्तुयमानत्वात् एव वेद्यता । ‘विद्युतो ज्योति’ इत्यादिभिश्चशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तुयते । अतो वसिष्ठो वेद्यता । त एव ऋषयः । ‘या तेनोच्यते’ (KSA 2 5 p 1) इति श्यायात् । अनुष्मन्त स्वातिशब्दुप् । (Cf KSA 12 6 p 5) Sy

२ दिवस्यं च A
दिवस्यश्च M

३ कात्यायन A

४ सपुत्रं A

५ सपाव A A fragment of KSA 35 33 p 25

६ दिवस्यञ्चो A दिवस्यञ्च is suggested for दिवस्यश्चो ।

७ येषां सपाव० A.

८ BD V 163 Cf ‘सपावं सूक्तमन्त्रं तु दिवस्यञ्चस्तु प्रघक्षते’

९ य जया० A

१० दिवस्यं चवचेति० A

११ दिवस्यं श्वेतवर्णमञ्चन्तीति दिवस्यञ्च श्वेतवर्णा इत्यर्थं Sy

१२ दक्षिणे शिरसो मागे कपर्वादिचूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दा Sy

१३ लोकाक्षिगृह्य A लोकाक्षिगृह्यम् is suggested for लोकाक्षिगृह्यम्

१४ Sy attributes the quotation to some Smṛti which he does not specify चूडाकर्मणि ‘दक्षिणतो वसिष्ठानाम्’ इति स्मर्यते ।

१५ कर्मणां पूरयितारः Sy

१६ विद्याद्यज्ञेनाभिप्राह्ययम् Sy

१७ जेयम् A

१८ परीति पञ्चम्ययानुषावः Sy

१९ One न is redundant.

२० वसिष्ठस्य मम पुत्रा Sy

२१ ंती हि A.

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१ दूरादिन्द्रम् । दाशराजस्य सुतेन २ । दूरस्थितम् । इन्द्रम् । तत आनयन् । यथा तत्रत्याना तिरोहितो भवति तथा । अत्यानयन् । वैशन्त देश तस्य गृहस्य स्वामिनम् । रक्षन्तम् । उद्गूर्णम् । इन्द्रश्च । पाशद्युम्नाख्यस्य । वयत पुत्रस्य । यज्ञात् । वसिष्ठान् दाशराजस्य याजकान् । अवृणीत् ।

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्राचदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एवेन्नु कम् । पूर्वार्धं परोक्षः ॥ एवम् । एव । क्षिप्रम् । एभिर्वसिष्ठपुत्रैः स्तोतृभिः । इन्द्र पाशद्युम्नस्य

१. यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टु-मुग्रम् चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्र-बलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामा-सुरिति तदेतद्वृत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्व-सुताननेन मन्त्रेण स्तौति । 'श्वित्यञ्चः षळूना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्य' इत्यनुक्रमणी (KSA. 35. 33. p. 25.) DDN.

२. स्य is missing in M.

३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना Sy. DDN.

४. वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः Sy. अनयन्ना-सुतेन-इत्यत्र 'पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वो' (RPR. 6. 15.) इति नकारस्य द्वित्वम् DDN.

५. भवन्ति A. पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य Sy. DDN

६. ०नयत् A. दूरान्मन्त्रबलेनानीतवन्तः DDN.

७. वैशन्तः पल्वलम् । अत्र वैशन्तशब्देन सोमा-धारश्चमसो लक्ष्यते तत्स्थं सोमम् Sy. तत्रस्थ सोमं वैशन्तं । 'वैशन्तहिन्व-द्व्यामण्' (Pa 4. 4. 112.) तत्र भव इत्यर्थे DDN.

८. ग्रहस्य A. ९. पिबन्तम् Sy

१०. इन्द्रं च A. ११. वा शद्यु० A.

१२. वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशद्युम्नम्, अतिहाय Sy. DDN.

१३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतात्सोमाद् हेतोः Sy. DDN.

१४. वसिष्ठस्य पुत्रान् अवृणीत पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तिन्द्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आह-वनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः Sy. वसिष्ठस्य पुत्रान् 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ' (Pa. 2. 4. 65.) इति बहुत्वे अणो लुक् DDN.

१५. इन्द्रोऽवृणीता-इति 'यकाराद्यक्षरं परं वकारा-द्यपि०' (RPR. 2. 35.) इति वकारपरत्वा-दभिनिहितः । 'एकादशिद्वादशिनो.०' (RPR. 8. 36.) इति । अष्टमत्वाद्दीर्घः DDN.

१६. VM. ignores सुतात् ॥ सुदासो यज्ञेऽभि-षुतात् हेतोः Sy १७. एवेसु कम् A

१८. यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमिन्द्रं वसिष्ठैः सुदास. प्राप्तवान् एवमेव Sy. १९. न्विति पादपूरणः Sy.

यज्ञावागन्तुम् । नदी । ततार । अथैवम् । एव । भेदकमेपां रक्षोवर्गम् । जघान । एवम् । एव । दाशराजाय ।
सुवास नाम रक्षणीयम् । प्रवत् । हे वसिष्ठा ! युष्माकम् । स्तोत्रेण, दाशराज सुवास परिरक्षणाय च तत्र भेद
कानीन्द्रो जघानेति ।

जुष्टीं नरो ब्रक्षणा वः पितृणामक्षमव्यय न किला रिपाथ ।

यच्छर्करीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममर्दघाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टीं नर । प्रीतिभवति । ह नेतार । युष्माकम् । स्तोत्रेण । पितृणामिति, वसिष्ठ आत्मानम-
परोक्षयन्नाह प्रीतो भवामीति । अथ स्यात्कम् । अप्यरथं चलयामि । न । किल यूयं कदाचित् इष्यथ । यस्मात् ।
ऋक्षप्रयुक्तेन । महता । रवेण । इन्द्र । वलम् । निहितयन्तो यूयम् । हे वसिष्ठा ! इति ।

१ ०वागन्तु A

२ नदीम् Sy

३ तोष आसीत्, तथा च निगमान्तरम् 'अर्गा' ति
चित् पप्रक्षाना सुवासे (RV 7 18 5)
इति Sy

४ भेदकनामकं शत्रुम् Sy

५ म् । एव is written twice in A
अथ प्रत्यक्षस्तुति एषमेव Sy

६ वक्षमी राजनि सह युत्रे प्रवृत्ते तति Sy

७ प्रथ (यु) त् A प्रावत् is suggested
for प्रवत् ॥ प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरम्—
'वक्ष रात्राम् क्षमिता अयज्यय' सुवासमिन्द्रा
वरुणा न युंयुषु' (RV 7 83 7) इति ।
'दाशराजो परियत्ताय विद्वत्' (RV 7
83 8) इति च Sy

८ युष्मवीयेन Sy

९ ज A

१० नेवकानिन्द्र is suggested for भेदका-
नीन्द्र ।

११ VM explains नु and एनि once
and ignores कम् ॥ कं सुष्टेन Sy.

१२ जुष्टी नर A

१३ युष्मवीयेन Sy

१४ It goes with प्रीति । पितृणामित्यनेन पारो-
क्ष्येण वसिष्ठस्यैव कीतनम् । अह प्रीतो भया
नीत्यर्थं Sy

१५ ०रोक्षणाह A परोक्षयन् or परोक्षयन्
is suggested for अपरोक्षयन् ॥

१६ भवमिति M

१७ Something probably रथं is
missing in the mss अथेवानीं स्वमाभमं
गन्तुमुद्यतोऽश्वमक्षं रथस्याशम् Sy

१८ ०स्याक्षयन्परमं M अथय is suggested
for अप्यरथ ॥ अययामि, लठर्थे लङ् ।
घातयामीत्यथ Sy

१९ रिष्यथ is suggested for इष्यथ ।
क्षीपा भवथ Sy २० अस्मात् A

२१ प्रयुक्तेन is missing in M

२२ धेष्टेन Sy

२३ साप्ता Sy

२४ इन्द्रे is suggested for इन्द्र ।

२५ अपारयत् Sy.

उद्घामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उद्घामिवेत्^१ । उद्गीथैरस्तुवन्^३ । आदित्यमिव । जाततृष्णा । वृष्णि याचमाना । दाशराज्ञेन वृता^५ । तस्मा इन्द्रम् । तथा वसिष्ठस्य च । स्तुवत स्तुतिम् । इन्द्र । अश्रौपीत् । विस्तीर्णम् । लोक शत्रुहननेन । त्रित्सु-
भ्य^९ । च । अकरोत्^{१०} तृत्सवो दाशा इति^{११} ।

दण्डाइवेद्गोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अभवच्च पुरेता वसिष्ठ आदित्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डा इव । यथा । गोअजना^{१२} । दण्डा^{१३} । परिच्छिन्नशाखा भवन्त्येव निरस्तपरिचरणा^{१५} । भरतकुलजाता^{१०}
अर्भका विश्वामित्रा अस्माक सपत्ना । अभवन् । तेषामेषामभवेत् । च । पुरे^{१६} एता^{१७} । वसिष्ठ । अनन्तरम्^{२०} । एव^{२१} ।
त्रित्सूनाम्^{२२} । प्रजा निहितशत्रुका^{२३} । प्रथिता^{२४} अभवन्निति^{२५} ।

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्त्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मासं उषसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

अयः कृण्वन्ति^{२६} । अत्र शाट्यायनकम्^{२७} “त्रयं कृण्वन्ति हि भुवनेषु रेतं” इत्यग्नि पृथिव्या रेत । कृणोति^{२९}

१. उद्घामिवेत् A उद्घामि० M

२. उद्गीथैः (यैः) A

३. उददीधयन् Sy

४. वृष्णि is suggested for वृष्णि ॥ वृष्णि
याचमाना वसिष्ठाः Sy.

५. दशाना राज्ञा सङ्ग्रामे Sy

६. तृत्सुभी राजभिवृताः Sy

७. त्तोत्रम् Sy.

८. अशृणोत् Sy.

९. तृत्सुभ्यः is suggested for त्रित्सुभ्यः ॥
तृत्सुभ्यो राजभ्यः Sy

१०. अकरोत् । अददाच्चेत्यर्थः Sy

११. VM. ignores इत् ।

१२. दण्डा इव A

१३. VM seems to explain इव of दण्डा-
इव separately

१४. गो जनाः M. गवा प्रेरका Sy.

१५. परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् भरताः,
शत्रुभिः परिच्छिन्नाः Sy

१६. ०चरनाः A.

१७. तृत्सूनामेव राज्ञा भरता इति नामान्तरेणो-
पादानम् Sy १८. अल्पाः Sy

१९. पुरोहितः Sy.

२०. परिच्छिन्नत्वादनन्तरम् Sy

२१. एव A

२२. तृत्सूनाम् is suggested for त्रित्सूनाम् ।
तेषां तृत्सूनाम् Sy

२३. तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् Sy

२४. अवर्धन्त Sy

२५. VM ignores इत् ।

२६. त्रयः कृण्वन्ति is missing in A

२७. ०यनिकम् A.

२८. RV. and Sāt. B do not read हि,

२९. Sāt. B reads करोति

वायुरन्तरिक्षं प्रादित्यो दिवि । 'तिस्रः प्रजा भार्या ज्योतिरप्रा' इति वसवो रुद्रा प्रादित्यास्तेषां तज्ज्योतिर्य-
 पसायादित्य । 'त्रयो घर्मास उपस सचन्ते' इत्यग्निरुपस सचन्ते वायुरुपसमादित्य उपस सचन्ते' इति । सर्वान् ।
 एव । तान् । भनुविदु । वसिष्ठा ।

सूर्यस्येव वृचथो ज्योतिरेषा समुद्रस्येव महिमा गम्भीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

'सूर्यस्य । यथा सूर्यस्य । प्रजवः सञ्चरत्यवम् । एषामपि । ज्योतिः सक्तोदिकं विसरति । उदधेरिव ।
 महिमा । गम्भीरः । वातस्यैव । प्रजपः । अन्येन केनचित् । युष्माकम् । स्तोमः । हे वसिष्ठा ! न । अन्वतु शक्यते

- १ प्रजा 19 written twice in A.
- २ र is missing in A. ०तिरप्रा M
- ३ रुद्रा is missing in M
- ४ त्रे यां घर्मास A त्रे घर्मास M
- ५ Sy explains this stanza in the following manner — नुप्रनेषु पृथिव्यन्तरिक्षेषु त्रयोऽग्निवायुसूर्या यथाशमेण रेवो विद्वत्स्य धारकमुबक कृष्यन्ति कृषन्ति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरप्रा प्रादित्यप्रमुखा भार्या श्रेष्ठास्तिस्रः प्रजा भवन्ति । ते च त्रयोऽग्निवायुसूर्यां घर्मासो बोध्यमाना उपस सचन्ते समवयन्ति । बुभुक्षानात् सर्वानित् सर्वानिव तान् वसिष्ठा भनुविदु । अभिजानन्ति । तेषां रस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः, Sy also quotes here the passage of above—said Brāhmana
- ६ इन्द्रस्यार्पम् Dur SKN
- ७ प्रकाशोऽग्निः Sy यथा सूर्यस्य वीप्तिरव सासिकाऽर्पानामेषम्
- ८ अद्वय A वचनस्य Dur SKN
- ९ एषां युष्माकं स्तोमो महिमापि वा Sy एषां वसिष्ठानाम् Dur युष्माकं वसिष्ठानाम् SKN
- १० दाप्तिरपि वेवा विगतानामर्पानामसम्बेहेनावभा सिका याच्येऽर्थः । अपि च न केवलमेपामतन्वि ग्यार्पानि वचांसि गम्भीराणि च । महार्थवन्ति गम्भीरापेतया वुरवगाहानि Dur प्रकाशः SKN ११ ०तो द्विकं A.

- १२ यथोबकमपरिमेय समुद्रे, एयमपरिमेयार्पानि Dur १३ महिमा स्तोमोऽपि वा Sy नाश्रात्म्यम् SKN १४ महिम्नो विशेषण गम्भीर इति । गम्भीरमोजस्विबुरवगाहार्थं च युष्माकं वचनमित्यथ SKN
- १५ वातस्येव is suggested for वातस्यैव सत्यपि च महार्थस्ये नैते विलम्बितस्तुतयः । किं तर्हि ? वातस्येव Dur
- १६ प्रजया M प्रजवः is suggested for प्रजपः ॥ प्रवेगः Sy प्रकृष्टो ष्व प्राशु प्रति पति । तुष्टूवतां वणपववाक्येषु निमलमनो वाग्मती शशशार्पावसङ्गेन प्रतिपद्यते । अपि चैवमतिमहानुभावा एते नतेषामभ्यः स्तोता वचनपववोऽननुगतुं शक्त Dur प्रकृष्टो ष्वो वेगो यस्य SKN
- १७ यतो ब्रह्मिनि नाम्येन केनचित् स्तोत्रा Dur
- १८ युष्माकं स्वभूतः SKN
- १९ श्चकसमूहो महिमापि वा Sy एय स्तोम इय स्तुतिर्भावको, अतन्विग्यार्था गम्भीराऽविलम्बिता च Dur किम् ? अय स्तोमः SKN
- २० ते is missing in A यथान्वेतुं न शक्य स्तथान्वेतुं न शक्य Sy नानुगन्तुमन्येन शक्य । क एताननुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो वसिष्ठान् श्रस्तौत् । एवमुपयोगि स्तुत्यस्त इति प्रब्रशनमन्यस्तौति मन्त्राणां विषय इति Dur नानुपूर्येण, नुमये तन्नप्रथमः । ननु गन्तुं शक्यत इति शेषः SKN

इत्युत्तरार्थं प्रत्यक्षं ।

त इन्निष्यं हृदयस्य प्रकृतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

धुमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ६ ॥

त इन्निष्यन् । ते । एव । अन्तर्हितम् । हृदयस्य । प्रज्ञानं । बहुशाय कर्म । अभिसञ्चरन्ति । तेऽस्मान्
उर्वश्यामपुत्रान् । ईश्वरेण । कृतम् । परिधिकर्म तन्तुम् । वमन्तं । उपसेदुरिति । वसिष्ठपुत्रा ।

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोत्तैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभारं ॥ १० ॥

विद्युतो ज्योतिः । वसिष्ठः । अन्तरिक्षे विद्युत् । ज्योतिर्भूत्वा । सञ्चरन्तम् । त्वाम् । मित्रावरुणा ।

१. ०त्युक्तारो० A. त्तरोऽर्धर्चं is suggested for ०त्तरार्थः ॥ प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति Dur

२. अपरे पुनः—'सूर्यस्येव वक्षथ.' सूर्यतेजःममान-दीप्तोरस एते वसिष्ठास्तेजस्विनः समुद्रोप-गम्भीरस्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रति-हृतजवाः । न तेषामन्येन गतिरनुगन्तु शक्येति वर्णयन्ति Dur. N. II. 20., SKN. IV. 70. अथाप्युषयः स्तूयन्ते इति यथा—

३. तः इन्निय A

४. तिरोहितं दुर्ज्ञानम् Sy. निष्यम्, सम्बः इत्य-न्तर्हितनाम Ngh 3 25.

५. संसारम् Sy.

६. ०श्यापुत्रान् is suggested for ०श्याम-पुत्रान् । अप्सरसो जननीत्वेन Sy.

७. स्वस्वाच्छन्द्येनाभिसञ्चरन्तस्ते वसिष्ठाः कार-णात्मनो सर्वनियन्त्रा Sy द. विस्तृतम् Sy.

८. वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विव-क्षितः Sy

१०. वयन्तः is suggested for वमन्तः ॥

११. अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्न देहभूतसुजाप्सरःसु जाये-

येति बुद्धिमकरोदिति भावः Sy.

१२. एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एनाश्चेन्द्रस्य भावयमित्येके, वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठ-पुत्राणामिति Sy. एदमस्यामृचि, उतशब्देन समुच्चयापेक्षणाद् मित्रावरुणयोः सकाशाद् यज्जन्म प्रदर्शितं तस्यैवोत्तरयर्चा प्रकारोप-वर्णनं क्रियते SKN.

१३. वसिष्ठपुत्राः is written after the *pratika*, which should really come before the *pratika*

१४. वासिष्ठाः M.

१५. विद्युत् इव Sy विशेषेण द्योतते वेदोप्यत् इति विद्युदुर्वशीति अस्मात् Dur.

१६. स्वीय ज्योतिर्देहान्तरपरिग्रहार्थम् Sy प्रकाश- Dur.

१७. परित्यजन्तम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि सञ्जिहानं परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्ग-त्यर्थत्वादात्मनेपद छान्दस न भवति Sy. तस्मात् परि परितोऽधिक सञ्जिहानमुत्तिष्ठन्त जायमानमित्यर्थः Dur सङ्गच्छमानमेको भवत् पिण्डीभूतं तेजःशरीरमित्यर्थः SKN,

१८. मित्रावरुणौ देवौ Dur,

यदा । पर्यपश्यताम् । तदानीम् । तव । एकम् । जनाभूत् । अगस्त्ये । यदा । स्वाम् । मनुष्यान् प्रति । आहूतवान-
गस्त्यवशिष्टो नून सम्मन्त्र्ये मानुष्यकमास्त्यताविति ।

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्यां ब्रह्मन्मनसोऽधिं ज्ञातः ।

द्रुप्तं स्कन्न ब्रह्मणा देव्येन विद्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उतासि । अपि च । भवति । मित्रावरुणयोः पुत्रस्त्वम् । वसिष्ठ ! उर्वश्या । ब्रह्मन् । मनसः । अधिजातं ।

मित्रावरुणयोर्वीक्षितयोर्वशीमन्तरसं धृष्ट्वा धास्वीपरे कुम्भे रेतं स्कन्नमासीत् ततोऽस्त्यवशिष्टो समजायेताम्
वशीगतो मित्रावरुणयोर्मनसोऽधिं ज्ञात इत्यस्यो भवति । मित्रावरुणयोः स्कन्नम् । रेतं । देव्येन । ब्रह्मणा मन्त्रेण ।

१ ० पर्यपश्यताम् A. आधाभ्यामय जायेतेति सम
कल्पतामित्यर्थं Sy इच्छवन्तौ SKN

२ अगस्त्ये ऋषिः Dur उत अप्यन्यबद्धितोयम् ।
कतमत् ? उच्यते मित्रावरुणयोः सकाशात् ।
कथम् ? अगस्त्ये ऋषिः SKN ३ यदाऽ-
जगत् SKN ४ निवेशान् मित्रावरुणा
वाषा जनयिष्याव इत्येतस्मात्पूर्ववित्यानात्
Sy ५ आमृतषागस्त्यवशिष्टो A ब्राह्महार
Sy आहूतवांस्ततो तेष द्वितीयं जन्म Dur.
अतः सहागमनावगस्त्यो वसिष्ठमाहूतवानित्यु-
च्यते SKN ६ समस्ये M सम्मन्त्र्येष is
suggested for सम्मन्त्र्ये ।

७ ० स्थितमिताविति A,

८ VM ignores उत ।

९ वसिष्ठस्य सपुत्रस्येवमार्थम् । तस्यैव स्तुति
रिग्वेदस्य वा Dur वसिष्ठस्य स्तुतिरिन्द्रस्यार्थं
संबावो वा तयोः SKN १० उतैत्ययमपि
शाब्दार्थं कतमानोऽयस्तन्यामुषि यो कर्मनो वसि-
ष्ठस्योक्ते ते सम्भावयति । अपि चासि
Dur उतशब्दोऽप्यर्थः । अप्यर्थश्च समुच्चयः ।

अप्ये तु पूर्वगपेक्ष समुच्चय मन्थते । तत्र

चोतशब्दोऽपि श्वेत्यस्यार्थे SKN ११ अपि

धानेन द्वितीयेन जन्मप्रकारेणासि SKN

१२ मित्रावरुणयोरपत्यनिर्यर्थं SKN

१३ अन्तरसः Sy कर्त्तुं पुनर्मित्रावरुणयोस्त्यसोऽसि ।
किं सङ्घर्षेण ? नेत्युच्यते, उर्वश्या सकाशात् ।

एवमेतस्मिन् 'द्रुप्तं स्कन्नम्' इत्येवमा

विना सम्मन्त्र्येन उर्वशीशब्देनाप्यसौ उच्यते

इत्युपपद्यते Dur हे वसिष्ठ ! कतमेन ?

उच्यते, उर्वश्या अन्तरसः SKN

१४ हे वसिष्ठ ! Sy १५ ममायं पुत्रं स्यादि
तीवृशास्सकल्पात् Sy मनसोऽधिजातो 7
संघर्षेणेन Dur यन्मनश्चित्तमभिलाष इत्य-
र्थः । कस्य ? तन्निवेशसामर्प्यान्मित्रावरुणयोः,
ततः SKN १६ तस्मादधिजातोऽसि । तथा
च वक्ष्यते 'सत्रे हे ज्ञातो' (RV 7 33 13)
इत्युचि Sy १७ ०तीपरे is suggested
for ०ती परे । १८ रेतस्तस्य ० A.

१९ इत्युक्तो is suggested for इत्यस्यो ।

२० मित्रावरुणयोर्वशीदर्शनात् स्कन्नमासीत् Sy
उर्वशीदर्शनात्स्कन्नम् Dur २१ किञ्च नि-
र्वाण एवासि मनोऽभिधानमात्राहुत्यत्र ? नेत्यु-
च्यते । किं तर्हि, द्रुप्तं क्षुब्धम् । आहू रेत-
कस्माद् द्रुप्त इत्युच्यते ? स हि रेतःसञ्ज्ञको
रसः पुरुषस्याङ्गाबद्धात् सम्भूतः स्त्रीयोनेसा
नीयो भवति भक्षणीयो भरणीयश्च । एवं प्सा-
तेर्भरतेव यथासम्भवं द्रुप्त इत्येव शब्दो प्रवृत्त्य
Dur तस्यावधानात्तयोः सम्भूत द्रुप्तम् । द्रुप्त
शब्देनात्यन्तच्छर्षं बहुसमुद्रकमुच्यते । तच्चेह
सामर्प्यव्रिहः । द्रुप्तः सम्भूत उपधितार्थः तन्
प्तानीयः 'प्ताभक्षणो' भक्षणेन चात्र सम्भोगहे
तुक् लक्ष्यते । सम्भोगहेतुमित्यर्थः । भक्षणीय
एव वा स्त्रीयोन्याः । सम्भरतेः प्सातेश्च द्रुप्त
इत्यर्थः SKN २२ देव्येन A. देवसम्ब-
न्धिनाम् Sy देवानां स्वभूतेन Dur, SKN
२३ वेवराशिनाहम्भुवा पुष्कम् Sy ऋष्यञ्जुसामा
भ्येन स्तुवन्तः Dur ऋष्याविसृजनेन । तृतीया-
ञ्जुतेः स्तुवन्त इति श्लेषः SKN

दिश्वे । देवा । पुष्करे कुम्भस्थान्तरिक्षे । त्वाम् । अधारयन् ।

१. सर्वे SKN. २. मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भ-
स्योपरि पुष्करे, उदकेऽन्तरिक्षे वा । पुष्करश-
ब्दोऽनेकार्थः । तमिह प्रसक्त व्याचष्टे—‘पुष्करम-
न्तरिक्षम्’ तद्वि पुष्णात्यवकाशदानेनोपकुर्वत् ।
उदकमपि पुष्करं तेन हि पूजा क्रियते । देवादि-
भ्यस्तत् पूजाकारकत्वात् पुष्करम् । अथवा
‘पूजयितव्यम्’ पूजनार्हमात्मन एवेति पुष्करम् ।
इदमपि पुष्कर पद्य ‘एतस्मादेव’ कारणात्
पुष्करमित्युच्यते, तदपि हि पूजयितव्यं च
शोभनत्वात्तस्य । अथवा पुष्करं तदिति ‘वपु-
ष्करम्’ आबद्धे हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति
Dur. पुष्करेऽन्तरिक्षे भूमावपतितमेव ।
पुष्करस्यान्तरिक्षनामसु पठ्यमानस्यैव निर्वि-
वक्षयाऽनेकार्थत्वप्रदर्शनाय चोपक्षेपः । पोषयति
भूमान्यवकाशदानेनोदकधारणादिना चोप-
कारेण । उदकमपि पुष्कर, देवपितृमनुष्याणां
पूजाकरत्वात् । पूजयितव्यं वा देवतारूपत्वात् ।
‘आपो वै सर्वा देवता.’ (AB 2. 16) इति
श्रुतेः । पूजयितव्यं पुष्करमित्यर्थः । इदमपीत-
रुत्पद्यं पुष्करमेतस्मादेव धातोः । तेनाप्युच्यते
पूज्यते वा तदेव शोभनत्वात् । वपुष्करं वा
सद् वकारलोपेन पुष्करं शोभाकरमित्यर्थः ।
अक्षरवर्णसामान्यात् सुमनस्तसामान्याद्वा प्रयुक्तं
पुष्पं निराह—पुष्पं पुष्पते, तद्विकसितं
भवति । एवमितिहासपक्षे SKN.

३ त्वां तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् Dur
त्वत्कारणभूतं बीजमित्यर्थः SKN.

४ ०रयत् A अधारयन्त । तथा चादिते मित्रा-
वरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—
तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरस्तमुर्वशीम् ।
रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥१४६॥
तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अग-
स्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥१५०॥
बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले
वसिष्ठस्तु मुनिःसम्भूत ऋषिसत्तमः ॥१५१॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्पामात्रो महातपाः ॥१५२॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जात कुम्भेनापि हि मीयते ॥१५३॥
कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽप्सु गृह्यमाणसु वसिष्ठ पुष्करे स्थितः ।
१५४॥ सत्रतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा अधारयन् ॥
१५५॥ इति BD 5. 149—155. Sy
अधारयन्तेत्यर्थः - Dur ददिर्धारणार्थः, धारि-
तवन्त इत्यर्थः । चतुर्मुखेन वा ब्रह्मणा सह विश्वे

देवा इत्यर्थः । अथवा त्वर्वायेनैवान्तरात्मना
ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन निमिशापाद् विशीर्णशरीरेण
वा धृतमिति शेषः SKN

५ रौद्रेण किल तेजसा निर्दग्धो वसिष्ठो मित्रपरि-
गृहीतायामुर्वश्यामुत्पन्नो वरुणतेजसो जात
इति श्रूयते । तदप्युपेक्षितव्यम् । अनेकविधो हि
मन्त्राणां विषयः । वसिष्ठस्येदमार्पं युष्मदश्चात्र
प्रयोगः । उतासीति, तदेतद्विरुद्धार्थमिवोपलक्ष्यते
नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति Dur
नित्यपक्षे तु-उर्वशी विद्युत्, वसिष्ठोऽप्याच्छादित
उदकसङ्घातः । वसुनिमित्तत्वाद् वा वसुमत्तम् ।
मित्रावरुणावपि वाय्वादित्यौ, विश्वेदेवा रश्मयः ।
एकवाक्यतायै चात्र तच्छब्दाध्याहारः कर्तव्यः ।
तेनायमर्थः—उत् पूर्व तावत् पृथिव्या भवः
पार्थिवः । उत, अप्यसि मैत्रावरुणो मित्रावरुणा-
भ्यां वाय्वादित्याभ्यामाकृष्टः सस्तत्सम्बन्धा-
न्मैत्रावरुणो मित्रावरुणसम्बन्धीत्यर्थः । हे
वसिष्ठ ! आच्छादयित्तम ! वसुनिमित्ताद्वा
वसुमत्तम् ! उदकसङ्घात् ! उर्वश्या उर्वन्त-
रिक्षव्यापिन्या विद्युतः । अधि धात्व—
थनिवादी । जात उत्पन्नः । हे ब्रह्मन् ! परिवृद्ध !
उपचाराद्वा ब्रह्मणोऽग्न्यस्य हेतुभूत ! मनसः
निमित्तलक्षणा चैषा पञ्चमी । मनसोऽव-
सम्बन्धात् सङ्कल्पो लक्ष्यते । द्रप्सं सम्मितं
भक्षयितव्यं चोदकसंघातं स्कन्नं मुक्तं ब्रह्मणा
दैव्येन दिविभवेनादित्येन विश्वेदेवा रश्मयः ।
प्रावृषि पुष्करेऽन्तरिक्षे त्वा धारितवन्तः । एव
सिन्ध्वादीनामपि, उर्वशीत्वे मन्त्रा यथासम्भवं
योजनीया इति SKN उर्वश्याप्सरा । उर्वश्या-
श्रुते । ऊरुभ्यामश्रुते । ऊरुर्वा वशोऽस्याः ।
अप्सरा अपसारिणी अपि वाऽप्स इति रूपनाम ।
अप्सातेः अप्सानीय भवति । आदर्शनीयम् ।
व्यापनीयं वा । स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणि ।
‘यदप्सः’ । इत्यभक्षस्य । ‘अप्सो नाम’ इति
व्यापिनः । तत्रा भवति रूपप्रती । तदनयात्तमिति
वा । तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शानाम्मित्रावरु-
णयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिष्येवर्भवति ।
अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठः । उर्वश्या
ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नम् । ब्रह्मणा
दैव्येन । द्रप्सः सम्भूतः । प्सानीयो भवति । सर्वे
देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षम् ।
पोषति भूतानि । उदकं पुष्करम् । पूजाकरम्
पूजयितव्यम् । इदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव ।
पुष्करं वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पते N S. 13.,
14. SKN. II. 344—346

स प्रकृते उभयस्य प्रविद्वान्त्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेनं तत परिधि वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

स प्रकृते । वसिष्ठ । प्रजाता । पाथिव विष्यञ्च लोकम् । प्रजान् । गोसहस्रदान । यत् । वा । सवदा
वानयुक्तौ न सहस्रवान एव । यमेनं । सतम् । कमतन्तुम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । पयजायते । वसिष्ठ ।

सत्रे हं जाताविपिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिपिचतु समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहूर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे ह जाता । सपे । प्रादुर्भूतो मित्रावरुणो यज्ञ प्रवृत्तो । हविर्भिर्मानुषे स्वपु स्वेपु यज्ञपु । मध्ये
पिती । कुम्भे । रेतः । सिपिचतु । समानम् । तत कुम्भस्य । मध्यात् । मगस्त्ये । उदियाय । ततवे । जातम् ।
ऋषिम् । माह । वसिष्ठम् ।

उक्थमृतं सामभृतं विभक्तिं प्रावाणं विभ्रतप्र वंदात्यग्रे ।

उपैनमाध्व सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रद्वो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थमृतम् । होता उक्थमृतम् । उद्गाता सामहृतं तौ वसिष्ठोऽध्वर्युः । स चारयन्ति । तथाभिषवण-

१ प्रकृष्टमान Sy

२ विष्यं वीष्यं च A उभयं विष्यञ्च पृथिवीञ्च
Sy

३ प्रकरणेण जानन् Sy

४ गो is missing in A

५ अपि वा Sy

६ किमेन सहस्रवान इति विशेषणेन सर्ववान
सहितः Sy

७ कारणात्मना सर्वेभियन्त्रा Sy

८ तत M विस्तृतम् Sy

९ वस्त्रम् Sy

१० पयिष्यम् A

११ उक्थया Sy

१२ परीति पञ्चम्यार्थानुवाच । जज्ञे जातः Sy

१३ बहुकृत्किं वागे Sy

१४ वीक्षितो मित्रावरुणो Sy

१५ मानुषे A स्वयमन्वयं जने स्तुतिभिः Sy

१६ वासतीवरे कलशे Sy

१७ असिञ्चतम् Sy

१८ एकवचं Sy

१९ ततो वासतीवरात्कुम्भात् Sy

२० शमीप्रमाण Sy २१ प्रादुर्भूव Sy

२२ तत्तवे M तत is suggested for
ततवे ॥

२३ वसिष्ठः A

२४ VM ignores ह । हति पूरणः Sy

२५ उक्थमृतम् A

२६ होतात्पभुत् A शस्त्राणां लग्नक्षारम् Sy

२७ उद्गाता A उद्गातारम्

२८ सामभृत is suggested for सामहृत

२९ ०रयति is suggested for रयन्ति

३० कथमभिष० M अभिषवणम् Sy

आवाणम् । धारयन्^१ । प्रथममेव यजूषि^२ । प्रवति^३ । उपविशत^४ । एनम्^५ । सुमनसो भवन्तं^६ । आगच्छन्ति^७ । युष्मासु^८ ।
हे पुत्रदस्तृन्तृत्सव^९ । वसिष्ठ इति ।

VII. 34.

प्र शुक्रैतुं देवी मनीषा अस्मत्सुतंष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

११ प्र शुक्रा^{११} । वसिष्ठो वैश्वदेवम् ॥ प्रैतुं^{१३} । ज्वलन्ती^{१६} । देवी^{१५} । स्तुतिर्वाक्^{१६} । अस्मत्तः । सुतष्ट^{११} । रथ ।
इव । वेगवानिति ।

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध चरन्तीः ॥ २ ॥

१६ विदुः पृथिव्या । ओपवी । पुप्यन्त्या^{१६} अस्या । द्युतोकात्^{१७} । जनितमुदकमागच्छन्तीति^{१८} । विदुः^{१९} । एत-
देवाह-तदनन्तरम् । शृण्वन्ति^{२०} । अपः । स्वर्गात्^{२१} क्षरन्ति^{२२} ।

१. विभ्रतमध्वर्युं च विभर्ति Sy
२. आगतश्चासौ वसिष्ठो यज्ञेऽग्रे पुरोहितो
ब्रह्मा सन् Sy
३. यज्ञषि A.
४. ०वदति is suggested for ०वति ॥ यज्ञे
यत्प्रवदितव्य भेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति तदपि
वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति Sy
५. उपतिष्ठत Sy
६. वसिष्ठम् Sy
७. सुमनसः सन्तः Sy
८. ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ।
९. युष्मास A युष्मान् Sy
१०. प्रतुस्थूत्सवः M प्रतृद. ! तृत्सवः ! is
suggested for पुत्रदस्तृन्तृत्सवः ॥ प्रतृद
इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण Sy
११. तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र 'प्र
शुक्र' इति पञ्चाविंशत्यृच प्रथमं सूक्तम् । अत्रे-
यमनुक्रमणिका—'प्रशुक्रा पञ्चाधिका वैश्व-
देवं हाद्या एकाविंशतिद्विपदा 'अब्जाम्' अहेरधर्चं
उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय' (KSA 35 34 p
25) इति वसिष्ठऋषि । आद्या एकाविंशति-
द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्च-
तस्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूळहे
दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्त

- वैश्वदेवनिविद्वानम् । सूत्रितञ्च—'प्र
शुक्रैतिवति वैश्वदेवम्' ĀSS. 8. 8. इति ।
'धोऽशिन्या धूर्वस्मा इति द्विपदा' (ĀSS.
6 2.) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव
पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आधूर्वस्मा इत्येका
सूददेहा' (AA. 5. 8.) इति Sy
१२. शुक्र M.
  १३. अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् प्रैतु
प्रगच्छतु Sy १४. दीप्ता Sy
  १५. सर्वेषा कामाना प्रदात्री Sy
  १६. स्तुतिवाक् A.
  १७. सुसस्कृतः Sy.
  १८. अस्मामृच्यापः स्तूयन्ते Sy
  १९. पृथिव्याश्च Sy.
  २०. उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः Sy
  २१. उत्पत्तिम् Sy
  २२. जानन्ति Sy
  २३. ०देवार्ह A.
  २४. शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः
  २५. उप M आपः nom. plur. subject
of the verb शृण्वन्ति is suggested
for अपः ॥
  २६. स्वर्गात् क्षरन्ति A M स्वर्गात् क्षरन्त्यः
is suggested for स्वर्गात् क्षरन्ति ॥

आपश्चिदस्मै पिन्वंन्त पृथ्वीर्दृत्रेषु शूरा मसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

'आपश्चित् । आप । चित् । अस्मा इन्द्राय । अक्षरन् । विस्तीर्णा । युद्धेषु धनम् । शूरा । स्तुवन्ति । उग्रा ।

आ धूर्ध्वस्मै दघाताश्चानिन्द्रो न वृज्जी हिरण्यवाहुः ॥ ४ ॥

आ धूर्ध्वम् । मादघात । इन्द्राय । रथस्य धूर्ध्वम् । अश्वान् । इन्द्र । इदानीम् । वञ्चवान् । हिरण्य-
वाहुरागच्छतु ।

अभि प्र स्थाताहैव यज्ञ यातेव् पत्सन्तमना द्विनोत् ॥ ५ ॥

'अभि प्र स्थात । यथाहानि सूर्योऽभिप्रतिष्ठते तथा ययम् । यज्ञम् । अभिप्रतिष्ठत । याताऽश्वगोरा
यथा । मार्गे पादं प्रेरयति यथा यज्ञम् । स्वयमेव । प्रेरयत इत्यस्योत्तरा भूयसे निवचनाय ।

१ इन्द्रोऽस्मिन् वृक्षे स्तुयते Sy

२ अपि Sy

३ अक्षरत् A

प्यायन्ते Sy

४ पृथ्व्यः प्रथमाना Sy

५ उपग्रहेषु सत्सु Sy

६ योद्धारोऽपि Sy

७ इममेवेनं स्तुवन्ति Sy

८ उवृषा A.

उवृषास्तिजस्वितो वा Sy

९ ध्रुव A.

१० अस्मै-यच्छपयं चतुर्थी । अस्मेन्नस्मागमनाय Sy

११ Ngh 3 13 नेत्युपमार्थीयि N 1 4

अस्त्युपमानस्य सप्रत्ययं प्रयोगः N 7 31

नेति चार्थे Sy

१२ ०ष्यपाशिरो M हिरण्यहस्ताक्ष भवति Sy

१३ योद्धास्मिन् शास्यमानस्थावस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते ।

'आ धूर्ध्वस्मै' इत्यत्रास्मा इत्यस्य पदस्यानुवा

सत्त्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृत्वात् । अत एव

पूर्वाप्येन्द्रीति विज्ञापते । पूवस्यामप्युष्यस्मा

इत्यनुवासात्त्वमल्पीयतोऽर्थतरमनुवात्तमिति ।

तथा च यास्क—'अस्या इति चास्येति चोवात्सं

प्रथमादेशे । अनुवात्तमन्वादेशे । तीवार्थतरमुवा-

त्तम् अल्पीयोऽर्थतरमनुवात्तम्' N 4 25

इति । अल्पीयस्त्वं धेवंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य

सन्निधानस्य नूरस्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् Sy

१४ यज्ञस्तुतिरियम् Sy

१५ स्थाता M

१६ ग्रहेवेति पूरणी Sy

१७ हे जना ! अभिष्मत् Sy

१८ ०ष्यगो यथा is suggested for ०ष्यगोरा

यथा ॥ गस्तेषु Sy

१९ अपि च पत्सनि यज्ञमार्गे Sy

२० तथा is suggested for यथा ।

२१ गच्छत । 'हि गतो' इति धातुः Sy

२२ इत्यस्या उत्तरा is suggested for इत्य

स्यात्तरा ।

२३ ह्यसे A

त्मना समत्सुं हिनोतं यज्ञं दधात कृतं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

१ त्वना समत्सुं । दायम् । एषु न श्वाभेषु प्रवृत्तः । निः कर्म । जन् । पुरो वतः । ननु जनाय । युद्धे-
नात्मनो ज्ञापयितारम् । वीरम् ।

उदस्य शुष्मान्नुनर्ति विभक्तिं भारं पृथिवी न भूमं ॥ ७ ॥

उदस्य नुष्मान् । शुष्मान् । ननु । नर्ति । विभक्तिं । भारं । पृथिवी । न भूमं । ननु । नर्ति ।
भारम् । यथा । भूमिं । ननु । नर्ति ।

ह्वयामि देवां अथातुरश्रे साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

१ ह्वयामि देवान् । अथान् । देवान् । अथातुरश्रे । साधन्नृतेन । धियं । दधामि । अथान् । देवान् । अथातुरश्रे ।
कर्म । धारयामि ।

१. उपतस्यैव निवरणम् । हे मरीचा जना ! Sy.

२. धीमत्सु A.

३. स्वयमेव Sy.

४. गच्छत Sy.

५. पुरो वत A. विवत्त Sy.

६. शत्राजनाय A लोकाय । तद्रत्नायमित्यर्थः Sy

७. युद्धेप्रात्म० is suggested for युद्धेनात्म०

८. अपि च प्रज्ञापकम् Sy

९. पापाना वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः. Sy

१०. शुष्मान् A

११. तु (कृ) इक्षस्य तु A

The reading is doubtful. Some-
thing seems to be missing here.

उद्गच्छतु, as the explanation of

उदात्तं, is suggested for तुच्छस्य तु

१२. बलोत् A

१३. सूर्यः Sy.

१४. Trifit is suggested for विभक्ति ।

१५. भारं गच्छत Sy.

१६. भूमि. is suggested for भूमि ।

१७. भूत जा० A. भूनाति Sy.

१८. VM ignores उत and अतं ॥ उदात्तं
उद्गच्छति Sy

१९. अस्मिन्त्वे देवाः स्तूपन्ते Sy

२०. देवान् is missing in A

२१. ह्वयामि is suggested for ह्वयान् ।

२२. अगच्छत्तहितको वा is suggested for
अच्छत्तहितको वाम् ॥ अहितादिनियमयुक्तेन
Sy

२३. अन्ते M

२४. कामान् साधयन् Sy

२५. यज्ञेन Sy

२६. अपि च देवानां परिचरणात्मकं कर्म Sy

२७. ०याहि A करोमीत्यर्थः Sy

अग्नि वीं देवीं धियं दधिध्व प्र वीं देवत्रा वाच' कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

अग्नि व' । अग्निधारयत । यूयम् । देवनशीलम् । कर्म । देवपुत्र । वाचम् । यूयम् । प्रधारयतति ।

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ चष्ट' । आसाम् । नदीनाम् । उदकम् । आचष्टेऽग्निपथ्याति । वरुण' । उग्र' । सहस्रदशन' ।

राजां राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै चूर्त्रं विश्वार्यु ॥ ११ ॥

राजा । राजमानानामन्येषां प्रमूणामपि । राजा, अग्नि वा जनपदा राष्ट्रानि, गवाहायन्धान्दस' ।

रूपम् । नदीनाम् । अनुत्तं द्युभि । अस्मै । वत् भवतु । सर्वगामि ।

- १ अहिव A वसिष्ठस्यायम् Dur, SKN
- २ हे जना । देवानुद्दिष्य Sy हे ऋत्विज । अग्निववामि Dur अमीत्युपसगभृतेयौष्यक्रियावधमध्याहायम् । अग्निववामि SKN
- ३ VM. explains अग्नि and वधिभ्यम् together but Sy Dur and SKN explain them separately विषत Sy कुरुतेत्यर्थे SKN
- ४ युष्मानुत्विज SKN
- ५ वीप्ताम् Sy एतां देवीम् Dur इव सम्बन्धिनीमित्यर्थे SKN
- ६ कर्म A कर्म यागाख्यम् SKN
- ७ एषान् विदवान् देवान्प्रति Dur देवाप्रति SKN
- ८ स्तुतिरूपाम् Sy देवत्रा देवगामिनीमेतां वाचं स्तुतिसमाप्तां कृणुध्वम् Dur वाचं स्तुत्यायाम् SKN
- ९ अग्नि च यूयम् Sy युष्मानेव SKN
- १० प्रकर्षेण कुरुध्वम् Sy प्रत्रयोमि चेतत् Dur प्रोत्सगभृते पूषधवध्याहार । प्रप्रथीमि SKN Dur and SKN explain प्र and कृणुध्वम् Separately
- ११ अविष्टः M
- १२ नदीनां स्वमूतम् Dur नदीनां तस्यन्धि SKN
- १३ जसम् Sy एयमत्र पाथःशब्देनोवक्तमित्युच्यते

नवीसम्भवात् Dur

- १४ ऽष्टे हि प० A आचष्ट इव प्रकथयतीव जनानाययम् Dur कस्मात्पुनरेवमुच्यते पाथं स्तुति च देवानां कुरुतेति ? उच्यते, यस्मावाचष्टे, सामर्थ्यात्सुप्तोपममेतत् । तविवं कृतव्यमित्वाचष्ट इव जनेभ्यो वदतु SKN
- १५ यदणोऽपि देव आहित्य Dur कोऽतो ? इदणो मध्यमस्थान उत्तमस्थानो वा SKN
- १६ उवृणुण मोजस्वो वा Sy क्लिप्तक्षण पुनवृणुण ? उप उवृणुणं Dur अप्रसह्य SKN
- १७ वदन A द्रुववक्षु Sy द्रुववर्दान इत्यथ Dur विश्वार्यु रक्षितभिर्वा द्रुववदान SKN
- १८ पाथोऽन्तरिक्षम् । पथा ष्याद्ययात् उवकमपि पाथ उच्यते पानात् अन्नमपि पाथ उच्यते पानावेव N 6 7, SKN II 414 Dur and SKN take the two stanzas RV 7 34 9, 10 as one
- १९ ईदवराणामपि Sy २० ईदवर भवति Sy
- २१ गवाहावध्यान्वसम् M गत्याभावध्यान्वस is suggested for गवाहावध्यान्वस ।
- २२ रूपकुरापि भवतीत्यर्थे Sy
- २३ अत्यैरघापितम् Sy
- २४ अस्मे पष्ठघर्षे वतुर्षी । अत्य वरुणस्य Sy
- २५ भजति A
- २६ सर्वतो गन्तु भवतीति Sy

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निन्दित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो^१ । रक्षत्येव^२ । अस्मान्^३ । सर्वासु^४ । प्रजासु^५ स । निन्दितुमिच्छत^६ । शत्रो^७ । शसनम् । अद्योत-
मानम्^८ । करोतु^९ ।

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

व्येतु^{१०} । अपगच्छतु^{११} । आयुधम्^{१२} । शत्रूणाम्^{१३} । असुखम्^{१४} । पृथक्^{१५} करोतु^{१६} । विष्वक्^{१७} । पापम्^{१८} । तनूनाम्^{१९} ।

अवीन्नो अग्निहृव्यान्नमोभिः प्रेषो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीन्नः^{२०} । रक्षतु^{२१} । अस्मान्^{२२} । अग्निः^{२३} । हविपोस्ता^{२४} । नमस्कारं^{२५} । प्रियतम^{२६} । अस्मा अग्नयेऽस्माभि^{२७} ।
स्तोमा^{२८} । कृताः^{२९} ।

सजूद्वेभिर्पां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सजूः^{३०} । अपा नपादेवै^{३१} । सङ्गतो^{३२} भवति । तमपान्नपातम्^{३३} । सखायम्^{३४} । कुरुध्वम्^{३५} । स शिव^{३६} । अस्माकम्^{३७} ।
अस्तु^{३८} ।

१. अयं द्वृचो देव. Sy

२. अविष्ट A आविष्टः M

३. हे देवा ! अविष्ट उ ॥ इति समुदितमविष्टो
इति । अविष्ट रक्षत Sy

४. अस्मात् A

५. प्रजासु is missing in A

६. अदीप्तिम् Sy.

७. कुरुत च Sy.

८. अवग० A

९. असुखकरी Sy.

१०. प्रथक्क० A देवा युयोत अस्मत्त
पृथक्कुरुत Sy.

११. सर्वतः Sy.

१२. अङ्गानाम् Sy

१३. अपीह M.

१४. षोक्ता M हव्यानामत्ता Sy.

१५. अस्मदीयेर्नमस्कारं. Sy.

१६. प्रियतम. तन् Sy

१७. स्तोमा A.

१८. कृत A. अस्माभिव्यंथायि Sy.

१९. नपादेवैः A

२०. सह Sy

२१. नपातः A. उदकानां पुत्रमग्निम् Sy. सूनुर्न-
पादित्यपत्यनामनी Ngh.

२२. मित्रम् Sy.

२३. हे स्तोतः ! (स्तोतारः) स्तुतिभिः कुरु-
ध्वम् Sy.

२४. स चापान्नपात् सुखकरः Sy.

२५. अस्मभ्यम् Sy.

२६. भवतु Sy.

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीये बुध्ने नदीनां रजःसु पीदन् ॥ १६ ॥

अञ्जाम् । अण्णु जातम् । घस्त्रै । रहितम् । गृणीये । नदीनाम् । बुध्ने । उदकेषु । सीदन्तं निष्कृतं प्रष्टव्यम् ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिपे घान्मा युद्धो अस्य स्निघदत्तायो ॥ १७ ॥

“ मा न । मा । अस्मान् । अहिर्बुध्न्यो देव । विनाशाय । दधातु । मा च । अस्य । यज्ञोरवा । अयस्यन्तु ।
यज्ञकामस्यैति । ”

१ घासिष्ठस्य पराशरस्यायम् Dur वसिष्ठस्य SKN

२ इममग्निम् Sy हे स्तोत । त्वमेतम् उचकञ्चन्मानम् Dur अपृशब्द उपपद्ये जने-
'जनसनञ्जनफमगमो विट' (Pa 3 2 67)
इति विटि 'विद्वनोरनुनासिफस्यात्' (Pa 6 4 41) इत्यात्वे द्वितीयकवचनमब्रामिति । य कर्मात्मना बुष्टिसक्षणस्वप्नु जायते तमञ्चाम् SKN ३ स्तोत्रे Sy SKN

४ अग्नि M अहिम् is suggested for रहितम् ॥ मेघानामाहन्तारम् Sy मध्यम स्यात्तमहिम् SKN ५ गृणीये A. स्तोत्रि Dur गृणाते स्तुतिकर्मण आत्मनेपदमध्यमो भ्यत्ययेन परस्मैपदोत्तमयो स्याने । गृणीये गृणामि स्तोमीत्यर्थः SKN

६ उचकानाम् Sy नवनानामपाम् Dur नवो शब्देन शब्दकारिणीनामपामा स्याने SKN

७ बुध्नः A स्याने । बुध्नमन्तरिक्षं यद्धा अस्मिन् घृता प्राप इति व्युत्पत्तेः, तस्मिन् Sy घघने, एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमानम् Dur अन्धने अन्तरिक्षे यद्धा अस्मिन् घृता प्राप । इवमपीतरब् बुध्नं शरीरमुच्यते । 'यद्धा अस्मिन् घृता प्राप्ता इति' SKN

८ उचकेषु लघ्व्येषु निमित्तभूतेषु Dur

९ एतस्मिन् कमण्यङ्गभावमुपगच्छन् Dur मन सोढकानि ध्यायन्कामममान इत्यर्थः SKN

१० अण्णुमुक्थैरहिं गृणीये बुध्ने नदीनां रजस्तु [उचकेषु] सीदन् बुध्नमन्तरिक्षम् । यद्धा अस्मिन् घृता प्राप [इति घा] इवमपीतरब् बुध्नमेतस्मा देव । यद्धा अस्मिन् घृता प्राप्ता इति N 10

44. SKN IV 49

११ पृथवा समानं सर्वमिति Dur वसिष्ठस्यय निद्रस्तुतित्वावयवयोक्त्वाहरणम् SKN

१२ अहिर्बुध्न्यो is suggested for अहिर्बुध्न्यो । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासी युध्न्यदधेत्याहिवुध्न्योऽग्नि Sy योऽहि स बुध्न्यः । एतावांस्तु विशेषे 'बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासावहिर्बुध्न्यः' Dur योऽहि स एव बुध्न्यः । इयांस्तु विशेषे बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः । अहिश्चासी बुध्न्यश्चेति समा नाधिकरण्यावहिर्बुध्न्यदधेत्यस्यस्यस्यो । तथापि, अहिर्बुध्न्यं शततोति श्रुतो लिङ्गं भवति । बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासाविति भावार्थप्रवृत्तं भाष्ये SKN योऽहि स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् N 10 45,

१३ हिंसकाय Sy रेवणाय हिंसकाय Dur SKN १४ मा कस्मैचिद् घात् Dur कस्मैचिदपि भावाविति सन्ध्यस्य SKN

१५ अस्य यज्ञमानस्य Dur अस्य सन्ध्यस्य SKN १६ अस्मानि क्रियमाणो यज्ञ । उक्षापीठक्रियायज्ञ एवोक्षारूपकमेतत्कल्पितं भाष्ये स्रवतेरौचित्याविति SKN

१७ मा सुलभत् नित्यमविनाशेन वर्ततामिति Dur मा विनशावित्यर्थः SKN

१८ कावृशास्याहिवुध्न्यस्य यज्ञकामस्य SKN

१९ यद्धा-अस्याहिवुध्न्यस्येवमहिर्बुध्न्युत्पत्त्यश्च योयज्ञकामस्य यो यज्ञ स न क्षीयेतेत्यर्थः Sy मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेवणाय घात् । मास्य यज्ञोक्ता च लिभत् । यज्ञकामस्य N 10 45 SKN IV 49 50

उ॒त न॑ ए॒षु नृ॑षु श्र॒वो धुः प्र रा॒ये य॑न्तु श॒र्धन्तो अ॒र्यः ॥ १८ ॥

१ उ॒त नः । अ॒पि च । अ॒स्माक॑म् । ए॒षाम् । नृ॒णा म॑ध्ये । अ॒न्नम् । द॒दतु । प्र॒यच्छ॑न्तु च । ध॒नाय॑ । श॒र्धन्ति॑-
रु॒त्साह॑कर्मा श॒र्धन्तः । ग॒मन॑शीला दे॒वाः ।

तप॑न्ति श॒त्रुं स्व॑र्णं भू॒मा म॒हासे॑नासो अ॒मेभि॑रेषाम् ॥ १९ ॥

१० तप॑न्ति । तप॑न्ति । श॒त्रुम् । आ॒दित्य॑ । इ॒व । भूमि॑स् । हा॒सेना॑ स्तो॒तार॑ । ब॒लैः । दे॒वानाम्॑ ।

आ य॑न्नः प॒त्नीर्ग॑म॒न्त्यच्छा॑ त्व॒ष्टा सु॒पाणि॑र्दधातु वी॒रान् ॥ २० ॥

१० आ य॑न्नः । यदि॑ । अ॒स्मान् । दे॒वप॑त्न्यः । आ॒गच्छ॑न्ति । यदि॑ च सु॒पाणि॑ । त्व॒ष्टा । वी॒रान् । धा॒रय॑ति
पूर्व॑त्र स॒म्बन्ध॑ ।

प्रति॑ नः स्तो॒मं त्व॒ष्टा जु॒षेत॑ स्याद॒स्मे अ॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥ २१ ॥

प्रति॑ नः । प्रति॑से॒वत॑ । अ॒स्माक॑म् । स्तो॒मं । त्व॒ष्टा भ॑वतु । अ॒स्मासु॑ । पर्या॑प्तमतिस्त्व॒ष्टा । ध॒नका॑म ।

१. अर्यं द्रवृचो देवो माहतो वा Sy

२. अस्मदीयेषु Sy

३. पुरुषेषु Sy

४. अन्न A

५. दत्त A देवा महतो वा धारयन्तु Sy

६. प्रगच्छन्तु । अत्रयन्तामित्यर्थः Sy

७. धनार्थम् Sy

८. शर्धन्तीरुत्साहकर्मा गन्धतः A उत्सहमानाः
प्रियमाणा वा Sy

९. अरय. Sy

१०. तपन्ति A

११. वाधन्ते Sy

१२. शत्रुं स्वकीयम् Sy

१३. भूमिम् is suggested for भूमिस् ॥
भुवनानि Sy

१४. महासेना A महासेना is suggested
for अहासेना

१५. राजानः Sy

१६. महतां देवानां वा महान्तोऽपि राजानोऽसैर्बलैः
शत्रून् वाधन्ते । तानि बलानि देवानामे-

वेत्यर्थः Sy

१७. अस्यां देवपत्न्यस्त्वष्टा वा देवता Sy

१८. यदा Sy

१९. देवानां पत्न्यः Sy

२०. तदा Sy.

२१. शोभनहस्तः Sy.

२२. त्वष्टा देवः Sy

२३. वीरं M

पुत्रान् Sy

२४. अस्मभ्यं ददातु Sy.

२५. VM ignores अच्छ. Sy. explains
it by अभि ।

२६. सेवत M.

२७. सोमः M स्तोमम् is suggested for
स्तोमः । अस्माकं स्तोमस्त्वष्टा is written
twice in A अस्माकं सोमस्त्वष्टा भवतु
is written twice in M स्तोत्रम् Sy.

२८. भूयात् Sy.

२९. अस्मदर्थम् Sy

३०. सर्वविषयव्याप्तबुद्धिर्वा Sy.

ता नो रासत्रातिपाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीमिः सुशरयो नो अस्तु त्वष्टा सुद्रत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता न । तानि । अस्मभ्यम् । वदतु । वानस्य सम्भक्त्य । घनानि । आशुणोतु । धावापृथिव्यी वदन्-
गच्छेताम् । तथा वरुणानि च स्तुति । देवपत्नीभि सह । सुगह । अस्माकम् । अस्तु । त्वष्टा । सुवन । करोतु
च । प्रतिमत घन हितम् ।

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिपाच श्रोपधीकृत धीः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तन्नो रायः । वदितु स्तोत्रम् । अस्माकम् । त्वष्ट्रप्रभृतय । परिरक्षन्तिविति ।

- १ वसिष्ठस्मार्यम् Dur वसिष्ठस्य SKN
२ यान्यस्माकमनीष्टानि तानि Sy ता वेद्य-
Dur तच्छ्रुतेयञ्छब्दोऽप्याहार्य । यानि
वयमर्थितवन्तस्तानि SKN
३ प्रयच्छन्तु Sy वदात्स्वित्यर्थं Dur पूर्वेषु
कासेषु रासन्, रासतेर्वानकमणो सङ्घि, अत्र
भाववद्धान्वसत्वात् । अरासन् वत्तवन्त-
SKN
४ सम्भक्ता M सम्भक्त्य is suggested
for सम्भक्त्य ॥ वानसमवेता देवपत्न्य Sy
हविर्बानं या सचन्ते सेवन्ते Dur हविषो
बानं रातिस्तां या सचन्ते । अयवा रातिपा
चो हविर्वानस्य सेविष्य इत्यर्थं SKN
५ आशुणोतु A अस्मदीयं स्तोत्रमभिःशुणोतु Sy
आनिमुष्येन स्विस्वा शृणोतु Dur यत् एव
मतो हवीमि । इशानीमपि आकारः, शृणात्स्वि
त्यनेन सम्बध्यते । आशय प्रतिज्ञा ।
प्रतिवास्याम इति प्रतिज्ञानन्तु । अभ्युप
गच्छस्वित्यर्थं SKN
६ धावापृथिव्यो धाभिःशुणोताम् Sy श्रवस्य पत्नी
Dur ७ तिवमुगच्छेत् A
८ णानो च is suggested for णानि च ।
९ स्तुतिम् is suggested for स्तुति ।
१० उपव्रवाणां धारयित्रीभिर्देवपत्नीभि सह Sy
वरयितभ्यानि सहित Dur वरयितभ्यानि

- रेताभिर्वीमि सह SKN
११ सु धारणप्रव Sy स्वाभयण Dur साधय-
SKN १२ क ? त्वष्टा नाम देव SKN
१३ सुवनं M सुवन is suggested for
सुवन ॥ कल्याणवान Sy एवमत्र राय-
सम्भघात् सुवत्र कल्याणवान इत्युपपद्यते
Dur कीवृश ? सुवत्र सुवान स्वाश्रयणवध
भूत्वा SKN सुवत्र कल्याणवान N 6
14. १४ विविधं वधातु SKN
१५ घनानि Sy
१६ हित A धनित्यर्थं Dur घनानि SKN
N 6 14, SKN II 434
१७ त्वष्टु प्रभृतय A
१८ Sy explains this stanza in the
following manner —
नाऽस्माकम् । तद्विस्वव्यस्यय । ता रायो घनानि
पर्वता परिपान्तु । नोऽस्माकं तता राय आ
पश्य परिपान्तु । तद्रातिपाचो वानसहिता
देवपत्न्यवध परिपान्तु । श्रोवधीरोपधयवध
तत्परिपातु । उतापि च धीस्तत्परिपातु ।
वनस्पतिभि सजोषा सहिता पृथिव्यन्तरिक्षं च
तत् परिपातु । आप पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु
पाठत् (Ngh I 3) । नोऽस्माकं तन्नो
रोदसी धावापृथिव्यावपि परि पासतो परि
रक्षताम् ।

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युत्तो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

अनु तत् । विस्तीर्णो । द्यावापृथिव्यौ । तत् । अनुगच्छेताम् । तथा वरुणश्च । दीप्तेः । अनुगच्छताम्
इन्द्रसुखा । अनुगच्छन्तु । विश्वे च । मरुत । ये । सहनशीलाः । धनस्य । गृह वयम् । स्याम । श्रितानां धारणार्थमिति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुपन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तन्न इन्द्र । तदिदम् । अस्माकम् । इन्द्रादयः । सेवन्ताम् । वृक्षा वनिनः । तथा वय मरुताम् । उपस्थाने
सति । सुखे । स्यामेति ।

VII. 35.

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहंव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शन्न इन्द्राग्नी । शमयितारावुपद्रवाणाम् । इन्द्राग्नी । भवताम् । रक्षणैरिति इन्द्रस्य प्राधान्यात् सर्वे-

१. वक्ष्यमाणम् Sy २. अनुमन्येतामित्यर्थः Sy.

३. दीप्तेर्निवासभूतः Sy

४. अनुगच्छतु is suggested for अनुग-
च्छताम् ॥

द्विवचनस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः Sy

५. इन्द्रसखा is suggested for इन्द्रसुखा
इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहिः Sy

६. अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः Sy

७. मरुता A.

८. शत्रूणामभिभवितारः । ते मरुतोऽपि Sy

९. ग्रहम् A धाम स्थानम् Sy

१०. स्यामा A. भवेमेति Sy

११. श्रितां धार० A. यदनुमन्तव्यं तदाह-भरणीयं
धारयितुम् Sy.

१२. स्तोत्रम् Sy

१३. आदि refers to वरुण । मित्र. । अग्निः ।

आपः and ओषधीः ।

१४. उपस्थाने वर्तमानाः Sy.

१५. शर्मणि सुखे गृहे वा Sy.

१६. भवेम । सिद्धमन्यत् Sy.

१७ 'शं न इन्द्राग्नी' इति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तम्
अत्रेयमनुक्तभणिका—'शं नः पञ्चोना शान्तिः'
(35. 35. p. 25.) इति । वसिष्ठ ऋषिः ।
त्रिष्टुप् छन्दः । 'वैश्वदेवं ह' (KSA. 35.
34 p 25.) इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् ।
महानारनीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च
सूत्रितम्—'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न
इन्द्राग्नी भवतामवोभिः' (ĀSS 8. 14.)
इति Sy इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ
इन्द्रासोमौ देवताः Mah.

१८. शान्त्यै Sy सुखरूपौ Mah सुखरूपौ च U.

१९. पालनैः कृत्वा Mah पालनैः सह U

ध्वनुपङ्ग । क्षम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ । मनुष्यैवत्तद्विष्णोः । क्षम् । इन्द्रासोमौ । अभ्युदयार्थम् । अस्मा
कम् । क्षम् । योश्च भवताम् । क्षमीति पुन पूरण क्षम् । अस्माकम् । इन्द्रापूषणौ । युद्ध इति ।

श नो भगः क्षमु नः शसौ अस्तु श नः पुरंधिः क्षमु सन्तु रायः ।
श नः सत्यस्य सुयमस्य अस्तः श नो अर्थमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शशो भग । क्षम् । अस्माकम् । भगो देव । क्षम् । एव । अस्माकम् । नराक्षस । भवतु । क्षम् । अस्माकम् ।
प्रज्ञा । क्षम् । एव । भवन्तु । धनानि । क्षम् । न सत्यस्य । समयस्य । शसनम् । क्षम् । न । अर्थमा । बहुजन ।
भवतु ।

श नो धाता क्षमु धर्ता नो अस्तु श न उरूची भवतु स्वधामिः ।
श रोदसी बृहती श नो अद्रिः श नो देवानां सुहृवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शशो धाता । क्षम् । न । धाता । भवतु । क्षम् । एव । धर्ता । क्षम् । न । निस्तीर्णा पृथिवी । अत्रै ।
भवतु । क्षम् । धावापृथिव्यौ । महत्यौ । क्षम् । पर्वत । क्षम् । न । देवानाम् । स्वाह्नानानि स्तोत्राणि । भवन्तु ।

- १ शान्त्यै Sy सुखरूपो Mah सुखरूपो च U
- २ अस्माकमस्मभ्यं वा Sy
- ३ रातहृष्यं यजमान Sy रातं बत्त हृष्यं ययोस्तौ
रातहृष्यौ हृविस्तुप्तौ Mah वत्तहृविष्णो
भवताम् U
- ४ क्षाम्ये भवताम् Sy सुखरूपी भवताम् Mah
- ५ कस्याणाय च भवताम् Sy सुष्टु इतं सुवितं
साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा Mah U
- ६ शान्त्यै सुखाय च । पुनर्भक्तिरावरुणौ । अथवा
शं क्षमनहेतुकं सुक्षम् Sy रोगाणां क्षमनाय
Mah क्षमनाय रोगाणाम् U
- ७ न्वमोश्च M The passage beginning
with रक्षमैरितोन्नत्य and ending with
योश्च भवताम् is missing in A. योश्चिय
योगनिमित्तं सुखमित्यपुनश्चित् Sy यवनाय
पृथक्करणाय च भवताम् । रोगं भयं च नियत्य
सुखरूपी भवतामित्यथ Mah पृथक्करणाय
च भवानाम् U
- ८ क्षमिति is suggested for क्षमीति ॥
इन्द्रसोमौ देवौ दां सुखरूपो भवताम् Mah

- सुखरूपी चेन्द्रासोमौ भवताम् U
- ९ ०पूषणो M इन्द्रपूषणौ देवौ सुखरूपी
भवताम् Mah
- १० अन्नलामे निमित्ते वा Sy धारस्यान्नस्य तातो
वाने निमित्तभूते सति Mah अन्नसम्भजने
निमित्तभूते U
This stanza=YV 36 11
- ११ क्षाम्यै Sy १२ बहुधीरप्यस्तु Sy
- १३ स्वस्य M
- १४ सुयमस्य is suggested for समयस्य ॥
शोभनयमयुषतस्य Sy १५ वचनम् Sy
- १६ देवोऽप्यस्तु Sy १७ बहुप्राहुर्भवि Sy
- १८ क्षाम्यै Sy १९ अस्माकम् Sy
- २० देव Sy
- २१ पृथ्यपापानां विषारथिता षडणो देवोऽप्यस्तु Sy
- २२ विवर्तगमना पृथिव्यपि Sy
- २३ अत्रै सह Sy
- २४ क्षम् is missing in A क्षमभवताम् Sy.
- २५ स्वाह्नानि A सुष्टुतप्य Sy
- २६ भवतु A

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।
शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । अग्नि । ज्योतिर्मुख । भवतु । शम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ । अश्विनौ
च । शम् । न । सुकृतम् । सुकृतानि कर्माणि । भवन्तु । तथा सुखम् । अस्माकम् । गमनशील । वात । आवातु

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।
शं न ओषधोर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसुस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । द्यावापृथिव्यौ । प्रथमाह्वाने । सुखम् । अन्तरिक्षम् । दर्शनाय । अस्माकम् ।
भवतु । शम् । नः । ओषध्यः । वृक्षाश्च । भवन्तु । शम् । न । लोकस्य । पतिः । अस्तु । जिष्णुरादित्य ।

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।
शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्राभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शन्न इन्द्रः । शम् । न । इन्द्र । वसुभि सह । देव । भवतु । तथादित्ये । वरुणस्य । श भवतु । सुष्टुति ।
शम् । न । रुद्र । रुद्रे । सुखकर, जलाष इति सुखमाव । शम् । न । त्वष्टा । देवपत्नीभि सह । स्तोत्र शृणोतु ।

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शम् सन्तु यज्ञाः ।
शं नः स्वरुणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शन्नः सोमः । शम् । न । सोम । भवतु । ब्रह्म च । अस्माकम् । शङ्करम् । शम् । न । ग्रावाण । शम् ।

१. मित्रावरुणौ is suggested for इन्द्रा-
वरुणौ । मित्रावरुणावपि भवताम् Sy
२. अश्विनावपि शम्भवताम् Sy
३. पुण्यकर्मणा पुरुषाणाम् Sy
४. पुण्यकर्माण्यपि Sy ५ भवतु A
६. वायुरपि Sy
७. शन्नम् A शान्त्यै Sy
८. ०मां ह्या० A ९. ०रिक्ष M
१०. दशयनाय A
११. ओषधयोऽपि भवतु Sy
१२. अस्माकम् Sy
१३. पतिरिन्द्रोऽपि Sy
१४. जयशीलः Sy.

१५. शान्त्यै भवतु Sy
१६. ने A. अस्माकम् Sy.
१७. देवैः शार्धम् Sy.
१८. दानादिगुणयुक्तः Sy
१९. वरुणश्च is suggested for वरुणस्य ।
२०. सुष्टुति M शोभनस्तुतिः Sy
२१. दु खद्रावको देवः Sy
२२. ०माव A जलाशमिति सुखनाम Ngh ३ 6
२३. VM ignores इह ॥ इह यज्ञे Sy.
२४. सोमं A २५ शान्त्यै Sy.
२६. अस्माकम् Sy २७. स्तोत्रमपि Sy.
२८. शान्त्यै भवतु Sy
२९. अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि Sy.

एव । सन्तु । यस्मा । शम् । न । यूपानाम् । मानानि । भवन्तु । शम् । न । वर्हीपि । शम् । एव । अस्तु । वदि ।

श नः सूर्यं उरुचक्षा उदैतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

श नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु श नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शत्र । कल्याणम् । अस्माकम् । सूर्यं । उदैतु । बहूनां द्रष्टा । शम् । न । चतस्र । मुख्या दिक्षः । भवन्तु ।

शम् । न । पर्वता । निश्चलं सिष्ठन्तः । भवन्तु । शम् । न । सिन्धवः । शम् । एव । सन्तु । आप इति ।

श नो अदितिर्मवतु त्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भुवित्र शम्भ्वेस्तु वायु ॥ ९ ॥

शत्र । शम् । अस्माकम् । अदितिः । भवतु । कर्मभिः । शम् । न । भवन्तु । मरुतः । स्वर्चनोः । शम् । न ।

विष्णुः । शम् । एव । पूषा । न । अस्तु । शम् । अस्माकमस्तु । भुवित्र यत्किञ्चन पथिव्या भवति । शम् । एव ।

अस्तु । वायुः ।

श नो देवः सविता श्रायमाणाः श नो भवन्तुपुसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाम्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शस्रः ॥ १० ॥

शत्र । शम् । न । देवः । सविता । रक्ष । ज । न । भवन्तु । उपस । व्युच्छन्त्यः । शम् । न । पर्जन्यः ।

भवतु । प्रजाम्यः । शम् । अस्माकम् । अस्तु । क्षेत्रस्य । पति । सुस्रस्य भावयिता ।

- १ उन्मानान्यपि Sy
- २ श्रोवधयोऽपि Sy
- ३ बेवि A.
- ४ शास्ये Sy
- ५ उदयं प्राप्नोतु Sy
- ६ दृष्टा A विस्तीर्णतेजाः Sy
- ७ महा विशोऽपि Sy
- ८ निश्चलास्तिष्ठन्तः M ध्रुवा Sy
- ९ नद्योऽपि Sy
- १० सम् A
- ११ शन्तु A
- १२ शास्ये Sy
- १३ बेवी Sy

- १४ त्रते कर्मभि सार्धम् Sy
- १५ मरुतोऽपि Sy
- १६ शोभनस्तुतयः Sy
- १७ व्यापकः Sy
- १८ पूषा-बेवोऽपि Sy
- १९ भुवनमन्तरिक्षामुबर्क वा Sy
- २० किञ्चिन्न पृ० A
- २१ शास्यं भवतु Sy
- २२ अस्माकम् Sy
- २३ कीडनाविगुण्युक्तः Sy
- २४ रक्षन् is suggested for रक्ष ।
- २५ शम् is suggested for न ।
- २६ भवन्ति A

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शमुं रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शन्नः । विश्वे देवा नाम । देवता । अस्माकम् । शम् । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । कर्मभिः । अस्तु । शम् । अभिगन्तारं । शम् । एव । धनस्य सेवितारं । शम् न । दिवि भवा । शम् । पार्थिवा । आन्तरिक्ष्या ।

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमुं सन्तु गावः ।

शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शन्नः सत्यस्य । अग्निर्यमो वरुण इति सत्यस्य । पतयं । अस्माकम् । शम् । भवन्तु । शम् । न । अश्वा । शम् । एव । भवन्तु । गाव । शम् । न । ऋभवः । सुवर्माणं । कुशलहस्ता । शम् । अस्माकम् । भवन्तु । पितरः । ह्वानेषु ।

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुरस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । अज । एकपात्नामं । देव । भवतु । शम् । अस्माकम् । अहिर्बुध्न्यं । शम् । अन्तरिक्षम् । शम् । अस्माकम् । अपान्नपात् । रक्षकं । भवतु । शम् । न । पृश्निः । भवतु । देवा गोपनीया यस्यां गोपयितारो वा ।

१. बहुस्तोत्रका देवाः Sy.

२. शान्त्यै Sy.

३. भवतु M

४. स्तुतिभिः कर्मभिर्वा Sy.

५. ंगन्ताः M. यज्ञमभितः सेवमानाश्च Sy

६. शरम् A.

७. दानं सेवमानाः Sy

८. पृथिव्यां सम्भूताश्च Sy.

९. अप्या अस्वन्तरिक्षे भवाश्च Sy आकाशमाप इत्यन्तरिक्षनामनी Ngh 1 3

१०. पालकाः सत्यशीला देवाः Sy

११. शान्त्यै Sy

१२. सुकर्माण. is suggested for सुवर्माण.

१३. शोभनहस्ता. Sy.

१४. पितरोऽपि Sy.

१५. स्तोत्रेषु सत्सु Sy.

१६. शान्त्यै Sy.

१७. ंवान्नाम A

एकपात्नामधेयः Sy

१८. अहि बुध्न्यः A

१९. समुद्रोऽपि Sy.

२०. अपान्नपात्नामधेयोऽपि देवः Sy.

२१. उपद्रवेभ्यः पारयिता Sy.

२२. मरुतां माता Sy

२३. य is written twice in A. देवा गोपा-यितारो यस्या सा Sy.

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेद ब्रह्म क्रियमाणे नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्या. पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

आदित्या । आदित्यावय^१ । नसिष्टन^२ क्रियमाणम् । नवतरम्^३ । स्तोत्रम् । सेवन्तु^४ । शृण्वन्तु । अस्माकम् ।
दिव्या देवा^५ । पार्थिवाश्च । अपि च । येऽति^६ । गजाता^७ मरुत^८ । यज्ञियाश्चादित्या^९ ।

ये देवानां यज्ञियां यज्ञियानां मनोर्षजत्रा अमृतां चतुज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये देवानाम् । ये । देवानामपि । यज्ञियानाम् । यज्ञिया भवन्तीति प्राणानां हन्द्रादीन् वा । मनुष्यस्य^{१०} ।
यष्ट्या^{११} । अमृता^{१२} । सत्यज्ञा । ते । नः । प्रयच्छन्तु । बहूनां गेयं धनम् । अद्य युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ।

व्याख्यत्तृतीयमध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य स ।

विश्वामित्रकुले जातो माघव सुन्दरीसुतः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः]

‘प्र ब्रह्मं त्वित्यथाध्यायं व्याचिख्यासति माघव ।

अनेकर्षिषु सूक्तेषु वक्तव्य सम्प्रदशयन् ॥ १ ॥

- १ आदि refers to इन्द्र and वसव ।
आदित्या दिव्या ‘अदितिर्दो’ (RV १ 89
10) इति श्रुते । रुद्रा आन्तरिक्ष्याः, वसव-
पार्थिवाश्च Sy
- २ अस्माभि क्रियमाणम् Sy ३ नवतारम् A
- ४ सेवन्ताम् is suggested for सेवन्तु ॥
शृण्वन्ताम् Sy
- ५ अन्ते दिव्या दिवि भवा Sy
- ६ येऽपि is suggested for येऽति ।
- ७ गोजाता is suggested for गा जाता
गो पुनर्गता Sy नाकः गौ इति (शुषुदिम)
साधारणनामनी Ngh. 14.
- ८ यज्ञाहृस्ति सर्वेऽपि नोऽस्माकं ह्यं शृण्वन्तु Sy
- ९ VM. ignores इवम्

- १० ये देवा सन्ति Sy ११ यजनीयानाम् Sy
- १२ यजनीया Sy १३ ऽणानां हेन्द्रा० A
- १४ प्रजापतेश्च Sy १५ मरणरहिता Sy
- १६ ते सर्वे Sy
- १७ न is suggested for नः । अस्मभ्यम् Sy
- १८ यदुकीति पुत्रम् Sy १९ सिद्ध एवोत्सम-
पावः Sy २० व्याख्या तृती० Sy
- २१ Supplied by the Editor
- २२ प्र ब्रह्मेत्यथा० A अस्मात्पूर्वं ‘अ’ इत्यधिकं
वतते A
- २३ R reads प्र ब्रह्मेतु त्वध्यायम्
- २४ RV 7 36 अनेक० is suggested for
अनेक० A अनेकवेषु M अनेकर्षिषु R,
२५ सूत्रेषु A

ऋषयं सूक्तमेकं सदपश्यन् बहवः कथम् ।
सङ्घीभूय तपस्तप्त्वा सर्व एव सहापठन् ॥ २ ॥
इति केचन मन्यन्ते माधवस्य न तन्मतम् ।
नाम्नि सूक्ते श्रूयमाणे शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ ३ ॥
‘एना वय पयसेति सवादे यन्नदीवच ।
तत्रैवं शक्यते वक्तु नाम ह्यत्र निवेशितम् ॥ ४ ॥
‘यमग्ने वाजसातम् सूक्ते नाम च कीर्त्यते ।
‘प्रयस्वन्तो हवामहे’ शक्य तत्रापि भाषितुम् ॥ ५ ॥
‘एवा अग्निं वसूयवः’ सूक्ते सामान्यतः कृत ।
वसूयुनामनिर्देश सन्त्यन्येऽपि च तादृशाः ॥ ६ ॥
‘अबोध्यग्निः समिधा’ इति सूक्तं बुधगविष्ठिरौ ।
सहैकं द्वौ ददृशतुरेकं सूक्ते तु कीर्त्यते ॥ ७ ॥

१. ऋषयः is missing in M

२. ०कं स पदप० A. M The reading is adopted from R.

३. ०यस्तस्तप्त्वा A

४. स is missing in A M The reading is adopted from R

५. सूक्तो A.

६. वाक्यमेव A वाक्यमेवं प्रभाषत M

७. येना वय A [RV 3 33 4]

८. ०दो यं नदीव च A M

९. ०त्रानिवेशितम् A ०त्रानिवेशनम् M The reading is adopted from R.

१०. अयम० A. M.

११. नामव A. मावकी० M

१२. The quotation is up to वाजसातम्

१३. पयस्व० M. [RV. 5. 203]

१४. ०त्राविभा० A. ०त्राभिभा० M The reading is adopted from R

१५. एवमग्नि A. M. [RV 5. 25. 9.]

१६. वसूयुगामनिर्देशः (इय M) A M. The reading is adopted from R

१७. समीधेति M [RV 5. 1. 1]

१८. बुधाग० A १९. ०रेकसूक्ते A M The reading is adopted from R.

'गर्विष्ठिरो नर्मसा, इति बुधस्तत्र न कीर्तित ।
 'यदिन्द्राह यथा त्वम्,' च सूक्तमार्षं द्वयोर्मतम् ॥ ८ ॥
 'अह यथा त्वमीशीय, स्तोता मे' इति दृश्यते ।
 एकवत्तत्र निर्देशो न त्वावामिति दृश्यते ॥ ९ ॥
 'आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्र वसुरोचिष' ।
 एकवत्तत्र निर्देश 'तिष्ठ वनस्य मध्य आ' ॥ १० ॥
 मत्स्याना जालबद्धाना 'त्यानु'इत्यार्षं विदुर्बुधा ।
 तत्रापि दृष्टो निर्देश 'उत त्वामदिते महि' ॥ ११ ॥
 एवविधेषु सूक्तेषु तस्मादेक ऋषिमत ।
 प्रधानोऽन्ये त्वप्रधाना इति मन्यामहे वयम् ॥ १२ ॥
 स च प्रधानो निर्देशादस्माभिर्ज्ञायते क्वचित् ।
 'गर्विष्ठिरो नर्मसा' इति प्राधान्य ह्यवगम्यते ॥ १३ ॥
 'यदिन्द्राह' यथेत्यत्र न विशेष प्रतीयते ।
 गोसूक्ती वाश्वसूक्ती वा नैकोऽपि ह्यत्र कीत्यते ॥ १४ ॥

१ षष्ठितो मन० M मन० A [RV 5 1
12]

२ ऽस्त्वत्र R.

३ [RV 8 14 1]

४ स्वमशीय० M [RV 8 14 1]

५ स्तोताम A. M

६ प्रायमिन्द्रस्य A प्रायमिन्द्रस्य M

७ [RV 8 34 16]

८ ऽवन्तात् A

९ षष्ठन् A M

११५

१० [RV 8 34 18]

११ गन्थानां A 'वद्वा' इति वा पाठः स्यात्

१२ त्यामिष (त्यानु इ०) त्याप्यम् A M त्यानि
त्याप्यम् [RV 8 67 1]

१३ स्वमहिते A स्वमहिते (०मदिते) M [RV
8 67 10]

१४ इन्द्रोऽहं यथेत्यत्र M [RV 8 14 1]

१५ इन्द्रोऽहं यथेत्यत्र न विशेष प्रतीयते A.

१६ गोसूक्ती वाश्वसूक्तीवानैको विभ्यत्र A
गोसूक्ती R.

‘तं प्रत्नथेत्यवत्सार.^२ काश्यपोऽन्यैः सहर्षिभि ।

तस्मिन् सूक्ते समुद्दिष्टैर्ददर्शेत्यवगम्यते ॥ १५ ॥

‘ऋज्जाश्वः प्रष्टिभिः’ इति विस्पष्टमृषिराह च ।

कर्तृमात्मनौ^५ दृष्टौ भ्रातृणां चाप्रमाणताम् ॥ १६ ॥

प्रह्लां प्राञ्जलय सर्वं इन्द्रं तुष्टूषवः स्थिता ।

उपशृण्वन् सुतेष्विन्द्रमृज्जाश्वं स्तुतवान् स्वयम् ॥ १७ ॥

ऋषिरेकां ददर्शर्चमृषिरेकामथापर ।

इति केचन मन्यन्ते तदयुक्तमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

शतं वैश्वानसान् प्राहुः सहस्रं वसुरोचिषं^{११} ।

न तावत्य ऋचस्तेषां वृद्धेष्वस्तु विनिर्णयः ॥ १९ ॥

VII. 36.

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी संस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

११ प्र ब्रह्म ॥ वसिष्ठं वैश्वदेवम् ॥ प्रैतुं । स्तुति श्रोत्यं ब्रह्मादित्यं । उदकस्यं । सदनादिव १८

१. तं प्रत्नया [RV. 5. 44. 1.]

२. प्रकृतथेत्यत त्सारं A. ०त्यतत्सारं M. The reading is adopted from R

३. द्विष्टे दद० A ०ष्टैर्ददर्शेत्य० M. The reading is adopted from R.

४. ऋज्जाश्व प्रष्टि० A. ०श्वपृष्टि० M. [RV. I. 100. 17]

५. कर्तृ स्मनो दृष्टौ M. प्राधान्यञ्चात्मनो R. कर्तृत्वमात्मनो is suggested for कर्तृमात्मनो ॥

६. ०णाम प्रधानताम् R

७. प्रह्लाः A. न. कृष्टूषव A

८. ०जाश्वस्तु० A. ०जाश्वः The reading is adopted from R

१०. ०शञ्च ऋ० A. ११. ०चिषम् A

१२. ‘अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वसिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र ‘प्र ब्रह्म’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तञ्च— ‘प्र ब्रह्म नव’ (KSA. 36. 36. p. 25.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

१३. वधिष्ठं A वासिष्ठं is suggested for वसिष्ठम् ।

१४. स्तुत्यान् सूर्यादीन् प्रकर्षेण गच्छतु Sy

१५. स्तोत्रं is suggested for श्रोत्यं ॥

१६. ०दित्यम् A १७. यज्ञस्य Sy.

१८. स्थानाद् देवयजनदेशात् Sy

विद्वति उवकानि । सूर्य । रश्मिभि । तत् चञ्छितेनौषधिवनस्पतिसमूहम् । विस्तृतासि । पृथिवी । महती
सञ्जातेषु ऋषधिवु वनस्पतिषु । प्रतीतम् । प्रतीकमुत्तरवेदिलक्षणमङ्गम् । अग्निप्रज्वाल्यते । अग्नि ।

इमां वा मित्रावरुणा सुवृत्तिमिषु न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामुन्यः पदवीरदग्धो जने च मित्रो यंतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमां वाम् । इमाम् । वाम् । हे मित्रावरुणो ! स्तुतिम् । अन्नम् । इव । करोमि । हे बलिनी । नेवतरम् ।
इवरम् । मुषयोः । अन्यः । पावानो सर्वावासानां ज्ञाता वरुण । अहितित । मित्रस्य । जनम् । यांतयति रायेषु
व्यापारयति । स्तुयमानः ।

- १ विद्वति is suggested for विद्वति ॥
विमुञ्चति प्रवपति । श्रूयते हि—'यभि
रादित्यस्तपति रश्मिभिस्तामिः पन्न्यो वपति'
इति । स्मृतिश्च भवति 'आदित्याञ्जायते
बृष्टिवृद्धेरम् तत् प्रजा' इति । अत ईदृशं
माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नाग्यस्य । अदित्य
नेन पावेन सूर्यः स्तुयते Sy
२ अपो वृष्टपुबकानि Sy
३ किं तद् ब्रह्म ? इति तवाह—सर्वस्य
प्रेरकः शोभसवीर्यो वा वेव Sy
४ आत्मीयः किरणैः Sy
५ सप्तघन A सप्ताहेन is suggested for
सप्तहन् । समुच्छितेन पर्यतादिना Sy
६ ऽतासी A. ऽतास्ति is suggested for
ऽतासि ॥ विसरति । व्याप्नोति Sy
७ अपि च पृथिवी प्रथिता भूमिः Sy
८ महती A. विस्तीर्णा सती Sy
९ पतितं M प्रचितम् is suggested for
प्रतीतं ॥ विस्तीर्णम् Sy
१० ०रबेदि० A. पृथिव्या अन्नयवं देवपजनसक्षणं
स्थानम् Sy
११ अग्नि—'अग्निपती अन्नयवो' इत्येषोः कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे
द्वितीया । ईदृशे स्थाने Sy

- १२ ऽस्यतो M आवीप्यते Sy
१३ अग्निम् M
१४ इमामस्मवीयो पुरोवर्तिनीम् Sy
१५ वा A. युवाभ्याम् Sy
१६ हेति मित्रा० A.
१७ हवीरूपमन्नम् Sy
१८ अहं स्तोता करोमि Sy
१९ बलिने A. हे असुरो ! बसवन्तो ! Sy
२० नेवतरम् A. नवतराम् is suggested
for नेवतराम् । नवीयतीम् Sy
२१ प्रभु Sy २२ अन्तर Sy
२३ पवानाम् is suggested for पावानाम् ॥
पवस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि यम-
घर्मयोर्षारयितेति पवनीरित्युच्यते Sy
२४ शत्रुभिरहितितो वरुणः Sy
२५ मित्रं or मित्रवच is suggested for
मित्रस्य ।
२६ सर्वं प्राणिकानाम् Sy
२७ रायेषु M कायेषु is suggested for
रायेषु ॥ प्रवपति । तथा च श्रूयते 'मित्रो
जनां ग्मातपति ब्रुवाणः' (RV 3 59 1)
इति Sy
२८ अस्माभिः स्तुयमानः Sy
२९ VM ignores च ।

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदाने जायमानोऽचिक्रददृषुभः सस्मिन्नूधन् ॥ ३ ॥

आ वातस्य^१ । आरमन्ते^२ । वायो । गच्छन्तः^३ । इत्या गमनानि वायोर्विधा गतय इतस्ततः प्रादुर्भवन्ति । वर्धन्ते च । धेनव^५ । इव^६ । सूदा^७ — 'सूद इति कूपनाम' । महत । दिवः^{१०} । सदाने^{१०}ऽन्तरिक्षे । जायमान^{११} । न्यक्रन्दि^{१२} ? पर्जन्य^{१३} । सर्वस्मिन्^{१४} । ऊधनि यत उदक निर्गच्छति दूतो^{१७} मेघसङ्घ ।

गिरा य एता युनजद्धरी त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिद्धतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा य^{१६} एता^{१६} । हे इन्द्र^{२०} । स्तोत्रेण^{२१} । य^{२२} । एतौ^{२३} । हरी^{२३} । युनक्ति^{२३} । तव^{२३} । प्रियो^{२३} । शोभनरहणौ^{२४} । हे शूर^{२५} । धारकी^{२६} । सोऽह^{२७} प्रहिनस्ति^{२८} । यो मन्युमाम्^{२९} । हिंसितुमिच्छत शत्रो^{२९} । त त्वाम्^{३०} । आववृत्याम्^{३१} । सुकर्माणम्^{३१} । अर्यमणमुदारम् ।

- १ वाकस्य A.
२. आरमन्ते M अभितो रमन्ते Sy.
३. गच्छतः is suggested for गच्छन्तः N.
४. प्यायन्ते Sy.
५. गावश्च Sy.
६. च M. नेति चार्थे Sy
- ७ सूदा सूद A 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः Sy
- ८ कृप० A. Ngh. ३. २ ३.
- ९ द्योतमानस्यादित्यस्य Sy.
१०. स्थानेऽन्तरिक्षे Sy.
- ११ उत्पद्यमानः Sy
१२. ंन्दि A न्यक्रन्दिष्ट or न्यक्रन्दीत् is suggested for न्यक्रन्दि । अचिक्रदत् Sy
- १३ वर्षणशील पर्जन्यः Sy
- १४ तस्मिन् Sy
१५. अन्तरिक्षे Sy
१६. यक A

१७. तदूधो is suggested for दूतो ॥
१८. अस्याः पूर्वोऽर्धर्च इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यमणः स्तुतिः Sy
१९. निरा य A.
२०. स्तुतिरूपया वाचा Sy
२१. यः is missing in A. जनः Sy.
२२. हरि A त्वदीयावश्वौ Sy.
२३. रथे युञ्ज्यात् । हे इन्द्र ! त्वमस्य यागमाया-हीति शेषः Sy.
२४. सुष्ठुरंहणौ Sy.
२५. हे विक्रान्त ! Sy
- २६ सोऽयं is suggested for सोऽहं ।
- २७ प्रकर्षेण हिनस्ति Sy
- २८ योऽयमा Sy
- २९ हिंसितुमिच्छतः शत्रो. सम्बन्धिनम् Sy
- ३० त त्वाम् A कोपम् Sy.
- ३१ ंवृत्या M स्तुत्यावर्तयामि Sy.

यजन्ते अस्य सख्य वयश्च नमुस्विनुः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृथ्वी वावधे नृमिः स्तवान इद नमो रुद्राय प्रेष्टम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । पूजयन्ति । इन्द्रस्य । सख्यम् । पक्षिणः । च । भद्रवत । स्वस्मिन् । उयकस्य । स्थानान्तरिक्षे
वर्तमानस्य । विवधने च वात्रुणाम् । भद्रम् । मनुष्यैः । स्तूयमानः यद्वा विवस्तातुपवनम् । वस्मा इन्द्रा-
मेधाविन । इदम् । हविः । प्रियतमं क्रियत इति ।

आ यत्साकं गुशसो वावशानाः सरस्वती सुमथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वयन्त सुबुधाः सुधारा अमि स्वेन पयसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ यत्साकम् । भानयामास । याः । सह । कीर्तिम् । कामयमाना । सरस्वती । पण्यां नदीनां सप्तमी ।
सिन्धुमाता । या मद्यो हि । सुष्वयन्त, स्वविष्वज्जिपयया, भन्मयजन्त सरस्वतीम् । सुबुधाः । शाननधाया
स्वेन । पयसा । प्यायमाना, य वा यदिति यदेत्यप उत्तरत्र सम्बन्ध ।

१ भनया इन्द्रं स्तूयते Sy	प्याहारः Sy
२ पूजयन्तु Sy	३ इन्द्रस्य Sy
४ सखित्वमुद्दिश्य Sy	१७ यासां गङ्गावीनां नदीनां मध्ये Sy
५ गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा यजमाना Sy	१८ युगपदेव Sy
६ हविलक्षणाववस्त Sy	१९ भद्रवत्स्यः Sy
७ स्वकीये Sy	२० ०यमना A
८ यत्तस्य Sy	२१ एतवास्या नदी Sy
९ वर्धमा० A धामनि स्थाने स्वकीये यत्तगृहे स्थित इत्यर्थे Sy	२२ सप्तमी भवति Sy
१० विद्वधने च A विवाधते is suggested for विवधने । विवध्याति इवातीत्यर्थः Sy	२३ अयां सातुभूता Sy
११ मनुष्ये A नेतृभिः Sy	२४ स्तुभ्व० A सुष्वयन् 13 missing in M सुष्वयन्ते । गतिकर्मतत् । प्रवहन्ति Sy
१२ विवध्याति is suggested for विव ।	२५ ०विष्वज्जि प० A स्वविः is suggested for स्वविः ।
१३ इन्द्रा मेधाविने A इन्द्राय is suggested for इन्द्रा । इन्द्राय Sy	२६ ०व्वजन्त is suggested for ०यजन्त ।
१४ इन्द्रस्य प्रियतमम् Sy	२७ कामान् बोधुं सुशक्या Sy
१५ अ यत् A	२८ शोभनमारोपेताइव Sy
१६ प्रागण्यन्तु । प्रा इत्युपसर्गात्स्य भोग्यक्रिया	२९ स्वकीयेन Sy ३० उवकेन Sy
	३१ प्याय० A अभिवर्धयस्यः Sy
	३२ यद्वा is suggested for य वा ।

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधुन्युज्यं ते रयि नः ॥ ७ ॥

उत त्ये । अपि च । तथा सरस्वत्या सहामी च । मरुत । मोदमाना । अस्माकम् । पुत्रम् । च । बलवन्त ।
रक्षन्तु । मा । अस्मान् । वर्जय त्वम् । माता । चरन्ति सरस्वती च । वर्धयन्तु । योग्यम् । रयिम् । अस्माकम् ।
मरुतः सरस्वती चेति ।

प्र वो महीमरसतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदथ्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातो वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र वः । कृणुध्वम् । यूयम् । पृथिवीम् । पर्याप्तमतिम् अपि वा विरामो रमति , अपर्यन्ताम् । प्रकृणुध्वम् ।
पूषणञ्च । गृहार्हम् । इव । वीरम् । भगञ्च । अस्माकम् । अस्य । कर्मण । रक्षितारम् । रथमथ त घनस्य दाता-
रम् । बहुप्रज्ञ भगम् । अन्न याचध्वम् । सातो सत्या भजते यदा युष्मान् भगस्तदेति यद्वा सत्यर्थं वाज बलिन
भगञ्च प्राकृणुध्वमिति ।

१. ते Sy.

२. अस्मदीयम् Sy

३. वेगवन्तः Sy.

४. VM. seems to explain the words परि and ख्यत् together as वर्जय ॥ परित्यक्त्वास्मद् व्यतिरिक्तानन्व्यान्मा ख्यत् मा द्राक्षीत् Sy

५. ०यध्वं M.

६. ता is missing in M. It seems to be the explanation of अक्षरा ॥ व्याप्ता Sy.

७. चरन्ती is suggested for चरन्ति । वाग्देवता च Sy.

८. युक्तमपि Sy

९. धनम् Sy

१०. अस्मदीयम् Sy

११. ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक् च Sy

१२. VM. ignores धियम् ॥ धियं यज्ञार्थं कर्म Sy.

१३. हे स्तोतारः ! आह्वयत Sy

१४. महतीं भूमिम् Sy.

१५. ०मतिमतामपि M

१६. रमयति रमण० A.

उपरतिरहिताम् Sy.

१७. एतन्नामकं देवम् Sy.

१८. ग्रहा० A यज्ञार्हम् Sy.

१९. च Sy.

२०. सर्वेषां प्रेरकम् Sy.

२१. देवञ्च आह्वयत Sy.

२२. अस्मदीयस्य Sy.

२३. missing in M. अथ is suggested for ०रथमथ ।

२४. दानसेवकम् Sy

२५. पुराणां धारयितारम् Sy.

२६. भगम् A

२७. वाजमृभूणामन्यतमं देवमाह्वयत Sy.

२८. अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा Sy

२९. तथेति M

३०. सत्यर्थः A. सात्यर्थ is suggested for सत्यर्थं ।

अच्छायं धो मरुतुः श्लोकं एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तुपामवोमिः ।
 उत प्रजायै गृणते वयो धुर्युय पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ ६ ॥

अच्छायम् । अभिगच्छतु । मयम् । युष्मान् । मरुत । ह्लाक । तथा निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् ।
 विष्णुञ्च । अभिगच्छतु । रक्षणायम् । अपि च मरुत सर्वे वा देवा । प्रजायै । गृणते च मह्यम् । मयम् । प्रयच्छन्तु ।

VII 37

आ वो वाहिष्ठो बहत् स्तवध्यै रथो वाजा ऋभुचयो अमृक्तः ।
 अमि त्रिपृष्ठैः सवनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महमिः पृथध्वम् ॥ १ ॥

आ व । आबहत् । युष्मान् । मत्पन्त वोढे । स्तोतु । रथ । हे सोधन्वना । वाजा । ऋभुचयो इत्यु
 मूपा ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां म्पदेष्टः । सधुमिरपरिमृष्ट । अमिप्रयच्छत धनानि । त्रयाणां देवगणानां पृथमूते ।
 सवनेषु । सोमैर्जनीते । मदे । हे सुहनव । महमिः ।

१ यत्रपृष्ठे 'अच्छायं व' इति धमसिनः स्वं स्वं
 धमसमभिमूशेषु । सूत्रितञ्च—'अच्छायं धो
 मरुत' श्लोक एत्वित्येतयाभिमूशान्ति' (ASS
 (6 12,) इति Sv

२ अच्छायम् is missing in A.

३ अस्मद्वीयमिदम् Sy

४ युष्माकम् A.

५ श्लोक M स्तोत्रम् Sy

६ वाता० A. निषिक्तस्य गभस्य रक्षितारं यद्वा
 धमसे निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् Sy

७ विद्युं च A.

८ अस्मद्वीयपरक्षणैर्पुंक्तम् Sy

९ अस्मद्वीयपरक्षणैर्पुंक्तम् Sy

१० मरुतो विष्णुश्च Sy

११ प्रजायै ग्रहते च A.

पुत्रक्यां प्रजायम् Sy

१२ स्तुवते मह्यम् Sy

१३ ऽच्छती A. मयुः दयतु Sy

१४ हे मरुत । हे विष्णो । पूर्ण स्वस्तिमिरक्षिता
 क्षीनैस्मिन् सदा सर्वदा पात । रक्षत Sy

१५. 'आ वो वाहिष्ठः' इत्यष्टौ चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठ-
 स्यात् अंशुर्न वैश्वदेवम् । अनुष्मन्ते च—

'आ वोष्ठी' (KSA 36 37 p 25)
 इति विनियोगो लक्षिकः । अनेन वृषधेनभव-
 स्तुयन्ते Sy

१६ आ समन्तावस्मद्वीयं यज्ञं प्रापयतु Sy

१७ वोढु M. वोढा is suggested for
 वोढे ॥ बोधुतम् Sy

१८ स्तोतुम् is suggested for स्तोतु-
 स्तोतुमहे Sy

१९ युष्मवागो रथ Sy

२० ऽध्वना A.

हे ऋधव ! Sy

२१ विस्तोमस्य तेजसो निवासभूता ! Sy

२२ इत्युमूपा is suggested for इत्युमूपा ।

२३ केनाप्यहितं Sy

२४ युष्मद्वीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्माना
 यद्विधति पूर्वैणाश्व्य Sy

२५ ऽमूते A. क्षीरवसिष्ठस्तुमिधै Sy

२६ अस्मद्वीयमेषु Sy

२७ जनिते is suggested for जनीते ।

२८ मदे A. मदे is suggested for मदे ॥
 मदेमिमिने

२९ हे शोभनहनव । पूर्णं तेन रथेनागत्य Sy

यूयं ह॒ रत्नं॑ म॒घव॑न्त्सु धत्थ स्व॒र्दशं॑ ऋभु॒क्षणे॑ अमृ॒क्तम् ।

सं य॒ज्ञेषु॑ स्वधावन्तः पिव॒ध्वं वि॒ नो राधांसि॑ म॒तिभिर्द॑यध्वम् ॥ २ ॥

यूय ह । यूयम् । हे । रत्नम् । हविष्मन्सु । दत्थ । सर्वस्य द्रष्टार । हे ऋभव । अहिमितम् । सम्पि-
बध्वम् । यज्ञेषु । हे अन्नवन्तः । विविध प्रयच्छत च । अस्मभ्यम् । धनानि । स्तुतिभिः ।

उ॒वोचि॑थ हि म॒घव॑न्दे॒ष्णं म॒हो अ॒भैस्य॑ वसु॒नो विभा॒गे ।

उ॒भा ते॑ पू॒र्णा वसु॑ना ग॒भस्ती॑ न सु॒नृता॑ नि य॒मते॑ वस॒व्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । सेवसे । हि । मघवन् । वृद्धस्य । बालस्य च । वसुन । विभागार्थम् । उभी । ते । पूर्णा
धनेन । बाहू । न । तव वाक् । नियच्छति । वसुत् मूहानहि तर्हि भूयो भूयो विसृजति ।

त्वमि॑न्द्र स्वयं॒शा ऋभु॑क्षा वा॒जो न सा॒धुरस्त॑मे॒ष्यका॑ ।

व॒यं नु॑ ते॒ दा॒श्वासः॑ स्याम॒ ब्रह्म॑ कृ॒ण्वन्तो॑ हरि॒वो वसि॑ष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र । त्वम् । इन्द्र । स्वभूतकीर्तिः । महान् । अश्व । इव । सावयिता । गृहम् । एषि । स्तोत्रवान् ।

वयमिति स्पष्टम् ।

१ एव Sy २. रमणीयम् Sy.

३. ष्मत्सु is suggested for ष्मन् सु ।
हविलक्षणान्नवत्स्वस्मासु निमित्तेषु Sy

४. धर्थ A. धारयथ Sy ५. दृष्टारः A
स्वर्गं पश्यन्तः Sy ६. ऋषभः A.

७. चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः Sy

८ सम्पक् सोमं पिवत Sy ९. अस्मदीय-
यज्ञेषु Sy १०. तदन्तरं बलवन्तस्ते Sy.

११. विवध्वं पृच्छय त च A. विशेषेण दत्त - Sy.

१२. अपि च यूय धनहेतुभिः Sy. १३. उपोचिथ A
'उवोचिथ' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः Sy.

१४. उचतिः सेवाकर्मा Sy १५. खलु Sy

१६. हे धनवन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy

१७. महतः Sy. १८. अल्पस्य च Sy.

१९. धनस्य Sy २०. अपिभागा० A परिचर-
णानुकूले दाननिमित्ते Sy २१. त्वदीयो Sy.

२२. सम्पूर्णा भवतः Sy २३. त्वदीया Sy

२४. क् is missing in A.

२५. वसुसमूहान् वसुत् मूहानहि तर्हि भूयो A.

The reading is doubtful. वसूनि
धनानि यद्वा वसव्यः वसुषु धनेषु साधुः सूनृता
वाग्धनेन सम्पूर्णा त्वदीयो बाहू न नियच्छति ।
नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः Sy. २६. VM
ignores देष्णम् ॥ देष्णं धनम् Sy.

२७ स्वमिन्द्र A २८. स्वम् A २९. स्वभूत० is
suggested for स्वभूत० Sy असाधारण-

कीर्तिः Sy ३०. ऋभुनिवासक ऋभूणामी-
श्वरो वा Sy. ३१. अश्च A अन्नम् Sy

३२. साधकः Sy. ३३. प्राप्नुहि Sy.

३४. स्तोतुर्मम Sy

३५. VM: ignores नु । ते । दाश्वासः । स्याम ।
ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिवः and वसिष्ठाः ।
Sy explains these words in the
following manner —

नु अद्य । ते त्वदर्थम् । दाश्वासः हविलक्षणान्नं
दत्तवन्तः । स्याम भवेम । ब्रह्म स्तोत्रम् । कृण्वन्तः
कुर्वन्तः । हे हरिवः ! स्वकीयाश्वोपेत ! इन्द्र !
वसिष्ठा एतत्संज्ञका ऋषयो वयम् Sy

सन्निवासि प्रवृत्तो द्वाशुषे चिद्यामिर्विवेपो हर्यश्च धीमिः ।

वचनमा नु ते युज्यामिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्ये ॥ ५ ॥

सन्निता । प्रदानशीलं । भवधि । मुख्यस्य । यजमानाय । यादृशीभिः । वृद्धिभिः । व्याप्नोपि त्व यज
मानात् । हर्यश्च । सम्भक्तारो भूयास्म । क्षिप्रम् । तय । याग्ये । रक्षणं । कदा । प्रस्मभ्यम् । इन्द्र । धुनानि ।
आप्रयच्छे ।

वासयसीव वेधसुस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्त तात्या धिया रयि सुवीरं पृचो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयति । वासयसीवानीम् । परिवरते । त्वम् । प्रस्मान् । कदा । प्रस्माकम् । इन्द्र । वचनम् । बुध्यं
ग्रहम् । तमानेन । कर्मणा ततया वा स्तुत्या । रयिम् । सुवीरम् । अन्नञ्च प्रति । वेगवान् । भव । प्रस्मान् ।
निहितेतीन्द्रं परोक्षेणाह गृहादिष्वस्मान् प्रापयस्त्विति ।

१ वाता Sy	२० प्रस्मवीयम् Sy
२ प्रवणस्य घनस्य Sy	२१ वचाक्यं स्तोत्रम् Sy
३ हृषिकलवते यजमानाय Sy	२२ बुधे M The use of परस्मैपद is doubt ful ॥ अप्रयच्छे Sy
४ प्रस्मवीयामि Sy	२३ गृह्य M गृहम् is suggested for ग्रहम् ।
५ स्तुतिभि Sy	२४ माथेन M ततमानेन is suggested for तमानेन ॥ तात्या-तनोतेरिदं रूपम् । सन्ततया प्रसस्त्रेरितया Sy
६ ०मानाम् is suggested for ०मानात् ।	२५ च A ततया वा should immediately follow ततमानेन ।
७ हे हरिनामकावध ! इन्द्र ! त्वम् Sy	२६ स्तुत्या हेतुमूतया Sy
८ सम्भवेन Sy	२७ स्ववीर्यं घनम् Sy
९ प्रय Sy	२८ शोभनपुत्रोपेतम् Sy
१० योष्यामि Sy	२९ यस्त्वान् Sy
११ रक्षाभि Sy	३० वेगवास्त्रवीयोऽव्यं Sy
१२ कस्मिन् काले Sy	३१ निहितेतीन्द्रं A न्युहीतेतीन्द्र is suggested for निहितेतीन्द्रं ॥ निवहेत् Sy
१३ अपि च हे इन्द्र ! त्वम् Sy	३२ ग्रहा० A.
१४ VM. ignores चित् ॥ चित् अपि Sy	३३ ०यस्त्विति is suggested for ०यस्त्विति ॥
१५ वायससि A	
१६ इवेधानीमर्बे । स्वकीये स्यानेऽपस्यापयसि Sy	
१७ तथा च त्वं स्तोत्रान् Sy	
१८ प्रस्मात् A.	
१९ कस्मिन् काले Sy	

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्तः ।
उपं त्रिवन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि यम् । यमिन्द्रम् । अभि । देवी । पृथिवी । प्राणिनामीष्टे । व्याप्नुवन्ति । इन्द्रम् । शरदः । शोभना-
न्नासः । उपैति । त्रयाणां लोकानां बन्धुः । जरदष्टिः यो देवदंत्तमशनं जरयति यशेन स जरदष्टिरिति । यमिन्द्रम् ।
मर्ताः । अस्ववेगं स्वस्मिन्नायतने यः कदाचिदपि नास्तौ सोऽस्ववेशस्तथा । कारयितस्तत आह्वानमिति ।

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।
सदा नो दिव्यः पायुः सिपक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ नः । आनयन्तु । अस्मान् । अन्नानि । त्वा स्तोतुम् । सवितः । आयन्तु च । धनानि । मेघस्य
धाने । सदा । अस्यान् । दिवः । रक्षकं पर्जन्यः । सिपक्तिवति ।

१ यः A.

२. यमिन्द्रम् M.

३. द्योतमाना Sy

४. भूमिः Sy.

५. इष्टो A. कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः । ईशितव्या
स्वभूता सती व्याप्नोति Sy

६. वन्ती A.

७. शरभः M सवत्सराश्च Sy.

८. शोभनान्नासः is suggested for शोभना-
न्नासः ॥ शोभनाश्लेषेताः Sy.

९. उपगच्छति Sy.

१०. त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स इन्द्र
Sy.

११. जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्व-
लम् Sy.

१२. देवैर्दंत्तमशनञ्जर० Sy

१३. यमिन्द्रम् is suggested for यमिन्द्र ॥

१४. मरणधर्मणः स्तोतारो वयम् Sy.

१५. आस्ववेगं M अस्ववेशं is suggested
for अस्ववेगम् ॥ स्वकीये स्थानेऽनुपविश-
न्तम् Sy.

१६ स्ते is written twice in A.

१७. ०स्ते स्वायेश० M.

१८ करणमिस्तत The reading is doubt-
ful कुर्वन्ति ? (कुर्मः) Sy

१९. VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy

२०. आगच्छन्तु Sy.

२१. धनानि Sy.

२२. स्तोतु योग्यानि Sy.

२३. ०तारयन्तु A. हे सतस्य प्रेरक ! वेद !
त्वत्सकाशात् Sy

२४. पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एतत्सज्ञकस्य
देवस्य Sy.

२५. सर्वदा Sy

२६. अस्मान् is suggested for अस्यान्

२७. दिव्यः is suggested for दिवः ॥ दिवि
भवः स इन्द्रः Sy

२८. पायुः सर्वस्य पालकः Sy

२९. रक्षकत्वेन सेवताम् Sy

३०. अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे यूयं
नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः । सदा । पात
पालयत Sy.

VII 38

उदु व्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीमुमतिं यामशिंश्रेत् ।

नूनं मगो हन्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नां पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उदु व्य । सोऽयम् । सविता । देव । उद्ययाम । हिरण्यमयम् । रूपम् । यदुपमयम् । धयति, प्रादुर-
भूवित्ययम् । सम्प्रति । भजनीय । ह्यातव्य । मनुष्येभ्यति । विदधाति । य । रत्नानि । बहुभान् । "

उदुं तिष्ठ सवितः श्रुष्यस्य हिरण्यपाणे प्रमृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उदु तिष्ठ । उतिष्ठे । तदनुं च । शृणुं च । स्तोत्रमिदम् । हिरण्यपाणे । सोमस्य । हरणे । उक्तम् ।
पृथ्वीम् । रूपम् । विसृजन् । प्रासुवान इव । मनुष्येभ्यः । मनुष्ययोग्यमदानम् ।

१ 'उदु व्य देव' इत्यष्टमं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं श्रेष्ठं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यो
वाजिदेवताके । 'भगमुषोऽवसे' इत्यथर्चो नग
देवस्य सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका—
'उदुष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यो नगमिति भागो
घार्धघ' (KSA. 36 38 p 25) इति ।

गतः सूक्तविनियोग Sy

२ सवस्य प्रेरकः Sy

३ उद्यच्छति उद्युगमयतीति Sy

४ हिरण्यम् A सुवर्णमयीम् Sy

५ प्रभामित्यर्थं Sy घमतिमिति रूपनाम Ngh
3 7

६ प्रादुरभूवित्यय is a paraphrase of
उद्ययाम, it should therefore immedi-
ately follow उद्ययाम ।

७ भक्ष Sy न ह्वनीय स्तोत्रव्यः Sy

८ मनुष्यः स्तोत्रुभिः Sy

१० करोति । स सविता देवस्ताममतिमुद्ययामेति
पूर्वैः सम्बन्धः Sy

११ सविता Sy

१२ रत्नानि रमणीयानि धनानि Sy

१३ ०धान A ०धन is suggested for
०धान ॥ बहुयनो यो देवः स्तोत्रुभ्यः Sy

१४ VM ignores उ ॥ उ इति पाठपुरण
Sy

१५ ऊष्य गच्छ Sy

१६ तवन्च M उ इति पूरण Sy

१७ शृण्वत M

१८ हे सुवर्णहस्त ! त्वमस्मभोऽप्यितप्रदानाय Sy

१९ यत्स्य Sy २० प्रणयने Sy

२१ धिस्तीर्णम् Sy

२२ प्रयिताम् Sy

२३ रूपं प्रभाम् Sy

२४ ०न च A इव seems to be
redundant प्रेरयन् । एवमभूतस्त्वमिदं
स्तोत्रं शृण्वति सम्बन्धः Sy

२५ नेतुम् स्तोत्रुभ्यः Sy

२६ मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् Sy

२७ VM. ignores सवितः ॥ हे सवितः !

सवस्य प्रेरयिता । देव । त्वम् Sy,

अपिं ष्टुतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमान्नमस्य १ श्वनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरिन् ॥ ३ ॥

अपि ष्टुतः । अपि । अस्तु स गच्छताम् । स्तुत । सविता । देव । यम् । विश्वे । अवि । वत्सव । आस्तु-
वन्ति । स । अस्माकम् । स्तोमान् । हविश्च धारयतु । नमस्य । विश्वैश्च । रक्षणै । नितराम् । रक्षतु ।
स्तोतृन् ।

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति स्रवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि यम् । अभिष्टौति । यम् । देवी । अदिति । प्रसवम् । देवस्य । सवितु । सेवमाना । अभिगृणन्ति
तत । सम्राज । वरुणश्च । अभिगृणन्ति । मित्रासो मित्रो देवस्तदनुचराश्च । अर्यमा च । अभिगृणन्ति सङ्गता ।

१. अविष्मतं A.

२. च Sy.

३. अह्यस्तु A. अस्मदीयाः स्तुतीः शृणो-
त्त्वित्यर्थः Sy.

४. अस्माभिः स्तुतः Sy

५. अयम् M सवितारम् Sy

६. सर्वे Sy

७. अपि is suggested for अवि ।

८. वत्सपः A वत्सवः is suggested for
वत्सवः ॥ देवाः Sy.

९. अभिष्टुवन्ति Sy.

१०. देवः Sy.

११. अस्मदीयानि Sy.

१२. स्तोमं M स्तोत्राणि Sy

१३. हविश्च A

१४. अन्न धात् । दधातु । अन्नफलानि करोतु Sy.

१५. सर्वैर्नमस्करणीयः Sy.

१६. धारयतु नमस्यो विश्वैश्च is written

twice in A. M. सर्वे Sy.

१७. पालनैः Sy

१८. पालयतु Sy.

१९. सोऽत्र इन् A. स्तोतृनस्मान् Sy

२०. अभिषौति A.

२१. From यम् onwards the whole
commentary is missing in A
सवितारम् Sy.

२२. द्योतमाना Sy.

२३. अदीना देवमाता Sy.

२४. अनुज्ञाम् Sy

२५. अभिष्टुवन्ति Sy

२६. सन्ध्याजमानाः Sy.

२७. उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः Sy

२८. मित्रादयश्च Sy.

२९. एतत्सङ्गको देवः Sy.

३०. समानप्रीतिः स नः स्तोमाश्च नो धादिति पूर्व-
यर्चा सम्बन्धः Sy.

अभि ये मिथो वृणुपः सर्पन्ते रातिं दिवो रातिपाचं पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुश्रेकधेनुमिनि पातु ॥ ५ ॥

अभि ये । अभिस्पृशन्ति । ये । सम्भक्तार । इतरेतरजीवा । रातिं वातारम् । देवनोकस्य । रातिं मजन्त । पृथिव्या मनुष्याणामभिलषितानि प्रयच्छन्तो देवास्ते सर्वेऽस्माक स्तोत्रं शृण्वन्ति । शृणोतु । अपि च । अहिर्बुध्न्यः । प्रकृति च । एकधेनुभिर्नाम स्वानुचरीभिः । अस्मान् । निपातु ।

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरिंयानः ।

भगंमग्नोऽवसे जोहवीति भगमनुग्नो अघं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु तत् । अनुमयताम् । तत् । अस्माकम् । जास्पतिस्त्वष्टा । रत्नम् । देवस्य । सवितुः स्वभूत तेन प्रत्नम् । इहागच्छन् । सवित्रा मजनीयं सवितारम् । उद्गूर्णा । भ्रान्त्यो रक्षणाय । भ्राह्मयति । भगम् । अनुद्गूर्ण । याचते । रत्नम्, 'भगो वायमभर्चं इति' ।

- १ अभि ये is missing in A.
- २ सवितारमभिलष्य सपस्ते परिभ्ररन्ति Sy
- ३ पक्षमानाः Sy
- ४ जीवा is suggested for जीवो । परस्परं संहता भूत्वा Sy
- ५ मित्रभूतम् Sy
- ६ वागसेविनः Sy
७. ०ध्यां मनु० M भूमेवच Sy
८. स्तोत्रं is suggested for स्तोतु ।
- ९ शृण्वन्ति A. गृणन्ति M.
- १० शृणोतु is missing in A. सवितृविषयं स्तोत्रं शृणोतु Sy
- ११ अहिर्बुध्न्यो A. बुध्न्यः is suggested for ० बुध्न्यः ॥ बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पद्ममिथो मध्यमस्यानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितृभूतः सोऽपि Sy
- १२ वरुश्री is suggested for प्रकृति ॥

- वाग्धेवो च सवितृसहिता सती Sy
- १३ ०रीहिः A मुष्यानिर्गोभिः Sy
- १४ नितरां पासयतु Sy
- १५ जानां पति० A प्रजानां पासकः सविता देवः Sy १६ रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनम् Sy
१७. स्वस्य सम्बन्धि Sy
- १८ अस्मानिर्घान्मयमानः Sy
- १९ भगसंज्ञकं देवं वा Sy
- २० उद्गूर्णः is suggested for उद्गूर्णा ॥
- २१ भ्राणवन्त्यो is suggested for भ्रान्त्यो ॥ धोत्रस्वी स्तोता Sy
- २२ ०यन्ति इति A. भुवः ह्ययन्ति Sy
- २३ भगम् A. एतत्संज्ञकं सवितारं वा Sy
- २४ असमर्थः स्तोता Sy
२५. याचते is suggested for याचते ॥
- २६ ०र्चं निति M A. fragment of KSA. 36 38 p 25
२७. VM. ignores अघ ॥ अघं अपि च Sy

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यसद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

१ शन्नः । सुखा । भवन्तु । वाजिन । ह्वानेषु । देवताता यज्ञे । मितद्रवो मितगमना
अध्वान विमाय गच्छन्तु । स्वञ्चना । हिंसन्तः । अहिञ्च । वृकञ्च । रक्षांसि च । क्षिप्रम् ।

१. वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु'
इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत
वाजिनो न इत्यूर्ध्वञ्जुरनवानं याज्याम्' (ĀSS.
2. 16.) इति Sy. 'शं नः' इति ऋक्त्रयेणाज्य-
होमोऽश्वाभिमन्त्रण वा Mah उत्तरेण तृचेनैता-
नेवाऽवान्तौति U. वक्षिष्ठस्येदमार्षम् Dur.
वक्षिष्ठस्य SKN

२. सुखाय Sy सुखकराः Mah शमिति सुख-
नाम । सुखरूपाः U सुखहेतवः BB सुखाः
सन्तु Dur. शं सुखम् SKN

३. एतदभिधायका देवाः Sy अश्वाः Mah U.
BB रश्मयो देवाश्वा वा SKN

४. अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु Sy. आह्वानेषु सत्सु
Mah. आह्वानेषु U. Dur. , SKN
आह्वानेषु । पूर्ववदप BB

५. देवानां कर्म देवतातिः । देवताता यज्ञे
Mah U देवास्तायन्ते विस्तीर्यन्ते पृथक्
पृथगाराध्यन्तेऽस्मिन्निति देवतातिर्यज्ञः BB.
एतस्मिन् यज्ञे Dur देवताता यज्ञनाम ।
यज्ञे SKN

६. मितद्रवणा मितमार्गाः Sy मितं परिमित
द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । क्विपि तुगभाव
आर्षः Mah ते हि मितं द्रवं ? (न्ति) गच्छन्ति
सुखकरम् U मितमल्पमिव महान्तमपि पन्थानं
द्रवन्ति गच्छन्ति मितद्रवः । यद्वा मितं शीघ्रं
गच्छन्तीति मितद्रवः । मितं द्रवणं येषा-
मिति वा बहुव्रीहिः BB किं लक्षणाः ?
शिल्पं शोभनं ये द्रवन्ति Dur मितं त्रैलोक्य-
सात्रं शिक्षितत्वात् पथ्यानुदेश एव पदं न्यस्यन्तो
द्रवन्ति गच्छन्ति ये ते मितगामिन इत्यर्थः
SKN

७. सञ्चनाः M शोभनात्ताः Sy. शोभनोऽर्को

येषां ते सुरश्च स्वञ्चना वा Mah. सुरोचनाः
स्वञ्चना वा U शोभनगमनाः शोभनस्तुतयो
वा BB ये शोभनमञ्चन्ति गच्छन्ति
स्वर्चनाः शोभन वाऽर्चनं येषां स्तुतिः । स्वर्चिषो
वा । येषां शोभना अर्चिवो दीप्तयस्त आग-
च्छन्तु Dur अञ्चतेरर्वतेर्वा । स्वञ्चनाः
सुगमना इत्यर्थः । स्वर्चना वा सुष्ठु स्तुतयः ।
स्वर्चिषो वा सुदीप्तयः SKN.

८. हिंसन्तः is missing in A हिंसन्तो
वाजिनो देवाः Sy नाशयन्तः Mah. क्षोभ-
यन्तः U भञ्जयन्तः BB आह्वानेष्वस्माक
जम्भयन्तः Dur. स्तम्भयन्तः प्रतिवचनन्तः ।
हिंसाकर्मा वा, जम्भयन्तो हिंसन्तो विनाशयन्तः
SKN

९. आगत्य हन्तारम् Sy सर्पम् Mah U
आगत्य हन्तारम् BB यश्चास्मानाहन्ति
Dur

१०. भक्तञ्च M वसूनामदातारम् । चोरमिति
शेषः Sy अरण्यश्वानम् Mah अपहर्तारम् ।
कुक् वृक आदाने' इगुपधात्कः BB यश्च
वृकस्तस्करो मुष्णाति Dur व्यालं रक्षांसि
च SKN.

११. राक्षसान् Mah रक्षांसि धर्मविघ्नकारीणि
BB रक्षांसि च येऽस्मान् रहसि क्षिण्वन्ति,
ताश्चास्मत्तो जम्भयन्तो हिंसन्तः Dur

१२. क्षिप्रमम् A पुरातनाः Sy सनेमीति पुराण-
नाम । इह तु क्षिप्रवाचकः Mah सनेमीति
पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात्
U क्षिप्रमित्येके, पुराणमित्यन्ये BB. साम-
र्थ्यादिह सनेमीति क्षिप्रनाम Dur पुराण-
नामान्यत्र । इह तु पदान्तरसम्बन्धमामर्थ्यात् ।
क्षिप्रार्थमित्याह । क्षिप्रम् SKN, सनेमि
पुराणनामैतत् Ngh. 3.7.

अस्मत्तं । यावयन्तु । अमीवा ।

वाजेवाजेष्वत वाजिनो नो घनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयंश्च तृप्ता यांत पृथिमिदं च यानैः ॥ ८ ॥

वाजेवाजे । सङ्ग्रामिसङ्ग्रामे । रक्षत । हे अश्ववा । अस्मान् । घनेषु शत्रुभ्य आजिहीषितेषु । मेघा

विना । अमृता वाजिनोभ्यश्च क्व ? केचन देवा । सत्यता । अमृता । सोमम् । पिबत । मादयं च । अय

१ तेऽशवाः अस्मत्सकाशात् Mah अस्मत्स
काशाचपनपन्निवस्यर्थे SKN

२ यावयन् M पृथक्कुर्वन्तु Sy पृथक्कुर्वन्तु ।
'पु पृथग्भावे' Mah पृथग्भावे, पृथक् कुर्वन्तु
U यावयन्तु पृथक् कुर्वन्तु BB सामर्थ्यात्
पेत्याप्याहृत्य, अययावयन्तु । अयमिभयस्त्वित्य
र्थ । इदं च रक्षतां नाशनं न निभ्रणमिति
Dur योतिरत्र पृथग्भावार्येऽन्तर्णीतव्यर्थश्च ।
पृथग्भावावयन्तु SKN

३ रोगान् Sy व्याधीन् Mah U रोगाश्च
युयवन्नित्येव । आगत्य हिंस्रतोऽथनीवा ।
नीपतेराद्भ्युर्वाद् अस्त्यय । उपसर्गस्य च
ह्रस्वत्वं निपात्यते BB न च सर्पादीनेषु
केयसान् । किं तर्हि ? अमीवा रोगान् हिंसि
सभ्यान् । स्त्रीसिद्धनिर्वक्षो चास्त्यमिप्राय ।
रोगजातोश्च हिंसितुआतोऽथेत्यर्थे Dur

४ VM ignores न ॥ नोऽस्माकम् Sy
तृप्ता नो भवन्तु वाजिनो ह्यानेषु देवतातो
यशे । मितद्रव्यं मुमितद्रव्यं । स्वर्का स्वञ्चना
इति वा । स्वर्चन इति वा । स्वर्चिय इति वा ।
अभयगतोऽर्हि च वृक्षं च रक्षांसि च ।
क्षिप्रमस्मदावयन्तु । अमीवा देवाश्च इति वा
N 12 44, SKN IV 144
सोऽनुमन्त्रयते । अं नो भवन्तु वाजिनो ह्रवेदु
देवताता मितद्रव्यं स्वर्का । अन्त्ययतोऽर्हि
वृक्षं रक्षां रक्षि सनेऽस्मदावयन्तुमीवा
This stanza=SB 5 1 5 22 p
431 YV 9 16=TS 17 8 2

५ वाजे is missing in A.

६ सर्वेषु युद्धेषु Sy सर्वस्मिन्नत्रे समुपस्थिते सति
Mah अग्नेऽग्ने, उपस्थिते सति U अग्नेऽग्ने
साप्ये BB ७ पातयत Sy Mah. U

रक्षत तत्सम्भयित्वा BB

८ अश्वो A हे एतन्नामका देवा । Sy
९ अमृतामृतोषु Sy घनेषु चोपस्थितेषु सत्सु
Mah. घनेषु चोपस्थितेषु U घनेष्वयतेति
अनामि चास्मांस्तन्भयत BB

१० ऽजिह्वि० A ११ किम्भृता यूयम्?
परिवृष्टकारिण Mah U यथा तत्राग्निः
BB १२ अमरणावर्माणः Sy Mah. U
अमरणा BB १३ ऽजिनस्य० A

१४ केन च M The passage वाजिनोभ्यश्च
क्व केचन देवाः, is an explanation
of वाजिनः, therefore it should im
mediately follow हे अश्ववा । The
reading of the above passage
is doubtful. वाजिनः ऋतुविन्वा वाच
इत्येवंक्या केचन देवाः or वाजिनो
ऽवक्याः केचन देवाः is suggested for
the passage. १५ सत्यं जानन्त

एवम्भृता सत्यो यूयम् Sy सत्यता वा
यतसा वा U सत्यता सत्यवन्तः BB

१६ ततो यूयमिदं सोमम् Sy कमणि पठ्ठी ।
इदम् Mah अस्य नैऋतश्चक्षुषणस्य U

१७ सधुरोयेतम् Sy धावनात्पूर्वं पश्चाच्छावध्राद्य
मार्गं नैवारपस्सक्षणं सधुरं हविः Mah. सधुः
U सधुस्तदुशस्य धृतस्य । पूर्ववत् कर्मणि
पठ्ठी । नुमभावश्चान्त्रे BB

१८ पिबत A

१९ सोमपानानन्तरं यूयं तृप्ता भवत Sy पीत्वा
च तृप्ता भवत Mah तृप्यन्तम् ।
नैवारं धमवजिद्रस्यश्चस्य तवमिप्रायमेतत्
U पीत्वा च तृप्यत । 'मिदं तृप्तियोगे'
धुरादिरनुवातेत् BB

तृप्ताः । गच्छत । पथिभि । देवयानै ।

VII. 39.

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जूणिर्देवतातिमेति ।

भोजाते अद्री रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊर्ध्वः । अग्नि । सुष्टुतिमस्माकम् । वस्वो दानाय । श्रयति । पृथिवी क्षिप्ता ? उषा । यज्ञम् ।
एति । भोजाते । शत्रूणामाहर्त्तारि । विद्रवा यूय आजू रथ्येव पन्थान महान्तमस्मिन् काले । यक्षम् । होता ।
अस्माकम् । प्रेषित । यजति ।

१. यूयम् Sy. ततस्तृप्ताः सन्तः Mah. तृप्ताश्च
सन्तः U. तृप्ताश्च BB.

२. गच्छति A. ३. मार्गैः Sy. Mah U.

४. देवगमनसाधनैः Sy. देवाधिष्ठितैः Mah
देवाध्यासितैः U. देवा यैगच्छन्ति तैर्मनोहरैः
BB. वाजे-वाजेऽवत । वाजिनो नो धनेषु
विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत
मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरिति ।
SB 5 1 5 24 p 431. This
stanza=YV 9 18 =TS 1.7 8 2

५. 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं
तु' इत्यनुक्रमणिका (36 39 p 25) ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति वैश्वदेवस्तृचः ।
सूत्रितञ्च—'ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रे-
दुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्'
(ĀSS 8 10) इति Sy.

६. उद्गमनः सन् Sy.

७. अङ्गनादिगुणविशिष्टः Sy.

८. ष्टिः सुष्मति० A. सुष्टुति० M अस्मदीयां
शोभना स्तुतिम् Sy

९. वासकस्य स्तोतुः Sy.

१०. श्रयतु, सेवताम् Sy.

११. प्रतीची is suggested for पृथिवी ॥
अभिमुखी Sy.

१२. सर्वासां प्रजाना जरयित्री उषोदेवता Sy.

१३. गच्छति Sy.

१४. भोजाते M. सेवेते Sy.

१५. अद्री आव्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ
Sy.

१६. माहर्त्तारावद्री युवामाजिम् is suggested
for ०माहर्त्तारिः विद्रवा यूयम् आजूम् ॥

१७. रथ्ये इव M. रथिनाविव Sy

१८. यज्ञमार्गम् Sy.

१९. The passage beginning with वस्वो
दानाय and ending with अस्माकम्
is missing in A. अस्मदीयम् Sy

२०. तथा सम्प्रेषितः Sy.

२१. यजतु । करोत्वित्यर्थः Sy

प्र वायुजे सुप्रया बहिरैपामा विस्पतीव वीरिटे इयाते ।

विशामक्तोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र वावजे । प्रवृत्तमासीत् । सुप्रयाणम् । एयाम् । बहिः । प्रागच्छतो
वायुः पूषा च । अन्तरिक्षे । राजानाविव गे । मनुष्याणाम् । राभ्याः ।

- १ प्रय घतुर्पमहो वेदववेवस्तुत् Mah वेदववेव
स्तुति U यस्मिन्स्वार्थम् Dur
- २ प्रवृत्तमासीत् is suggested for प्रवृत्त
मासीत् ॥ प्रवृत्तते प्रासाद्यत इत्यर्थः Sy
एषां कोषाम् ? येषां बहिः प्रवायुजे, प्रवृत्तते
प्रस्तीयते, 'बृजो वृत्तियागयो' ? सिद्ध Mah
प्रवृत्तते प्रवृत्तते U बहिः प्रस्तीयत इत्यर्थ
Dur अन्तिस्तरणार्थः । तत् कमणि लट् ।
प्रवृत्तते प्रस्तीयते SKN
- ३ सु प्रायणम् A. शोमनाशेन युञ्जन् Sy
कोवृत्तं बहिः ? सुप्रया शोमनं प्रयः प्रगमनं
प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः । बोर्यद्विज्ञानस्य ।
सम्प्रविधिना प्रस्तीयमित्यर्थः Mah सुप्रयाणं
सुगमनम् U सुप्रगमनं पत्सुसमभिगच्छन्ति
वेवता Dur सुञ्जं गम्यते यस्मिन् वेवतामि-
SKN ४ यजमानानां सम्प्रधि Sy
एषां यजमानानाम् Mah येषामिति सधना
मध्यत्ययः । येषां यजमानानाम् U एषा-
मृत्विगयजमानानां स्वभूतम् SKN
- ५ कृशामयम् Sy किं पुनस्तत् ? बहिरैविरास्त-
रणाद्बर्नास्मिक्तस्य SKN
- ६ प्रागच्छताम् Sy ई कान्त्यतमगतिव्याप्त्यावो
व्यत्ययेन तद् Mah प्रागच्छतमदिवनौ U
प्रास्तीर्थे, तस्मिन् प्रा इयाते Dur
विस्तीर्थे च तस्मिन् । प्राकार इयाते इत्यनेन
सम्बध्यते । सतो वीरिटाच्छां प्रति प्रा इयाते,
प्रागच्छतम् SKN ७ वायु पूषा A.
- ८ अन्तरिक्षे यद्वा गणे Sy अन्तरिक्षे धर्तमानौ ।
वीरिटाशब्दो गणवाचकः Mah वीरिटा
शब्दो गणयधनः U क्व पुनरवस्थितावेयाते ?
इत्युच्यते, वीरिटेऽन्तरिक्ष इत्यर्थः । अन्त-
रिक्षेण हि वेदता प्रागच्छन्तीति वीरिटाभन्त-
रिक्षमित्युपपद्यते Dur वीरिटेऽन्तरिक्षे सप्त
मीधुते स्थितौ सन्तौ । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी
SKN
- ९ Missing in M न seems missing
before ये । गणे should therefore be
the proper reading गणे seems to

- be another meaning of
वीरिटे ! So it should follow
immediately अन्तरिक्षे ॥ इवेतीबानी
सर्थे । इवानिसस्त्रीयानां प्रजानां पासकौ,
यद्वा विस्पतीवेत्युपमा । राजानौ यथा ।
अस्मिन्स्यै विशामित्युपमय सम्बध्यते Sy
सत्र बुध्यान्तः—काविय ? विस्पतीव यथा विशां
पती द्वौ राजानौ प्रागच्छतस्तद्वत्तावपि
तेषां स्वस्तय इयाते Mah. सर्वस्य पती इव ।
यथा विशां मनुष्याणां पती राजानौ
भवस्थितौ U विस्पती सर्वस्य अगत-
'पातारौ वा पासयितारौ वा' धात्वन्वयस्यसर्थे
कत्वम् । इव पावपूरण एवेत्येतद्व्यर्थं वा ।
'अपि वा' अयमित्यव्यय 'उपमार्ये' एव
स्यात् । विस्पती इवेति सर्वपती इवेति । 'सर्व-
पती इव राजानौ वीरिटे गणे' भवस्थितौ ।
यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरिटाशब्देनोच्यते
तस्मिन्नपि पक्षे विस्पती राजानौ सवदा गण
मध्यगतावेवागच्छत इत्युपपद्यत एव Dur
इव सम्प्रत्यर्थत्वात्पबपूरण । विस्पताशब्दस्य
पलोपेन च विस्पती सर्वस्य स्वामिनो पातारौ ।
अथवा विशां पती विस्पती राजानौ
कौचित् । वीरिटाशब्दे मनुष्यगण इव स्वार्थ
एव । यथा कौचित् विशां पती राजानौ वीरिटे
स्वस्मिन् सैनिके मनुष्यगणे स्थितौ सतो वाऽऽ-
गच्छतां सत्रभागच्छतम् । विशामित्येतत् पूर्व
हृतावित्येतेन व्यवहितेनापि सामर्थ्यसम्बध्यते
SKN
- १० प्रजानाम्, मनुष्याणां वा Sy मनुष्याणां गणे
Mah U आहू कस्य पुनरेयाते ? कस्मिन्
काल एयाते ? कौ वा, एयाते ? कं वाऽर्थं
पुरस्कृत्येयाते ? इत्युच्यते—एषां मनु-
ष्याणां तासु तासु किमात्वाहूयमानौ Dur
विशां मनुष्याणाम्स्विक्रमजमानानाम् SKN
  - ११ रात्रे सम्बन्धिन्या Sy रात्रे Mah राभ्या
भवसामे U राभ्या भवसामे सति Dur
कस्मिन् काल प्रागच्छतम् ? उच्यते । अन्तो
रात्रिनामेवम् । रात्रे SKN

विवषवासेश्च^१ । पूर्वस्यामभिभूतौ^२ । वायु^३ । नियुत्वान्^४ । पूषा च^५ । अस्माक स्वस्तये, निरुक्त द्रष्टव्यम् ।

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्यं जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । पृथिव्या^१ । अस्मिन् देवयजने । अरमयन्त^२ । पार्थिवा^३ । देवा । उरौ^४ । अन्तरिक्षे^५ च तत्रत्या ।

१. विवासे उषसश्च is suggested for विवषवासेश्च ॥ उषसः सकाशात् Sy उषसो दिनस्य Mah.

उषस आगमनकाले U

उषसश्चागमनकाले Du1 उषसश्चापि वा स काल इति SKN.

२. ०भिहूतौ is suggested for ०भिभूतौ ॥ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति Sy पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वानकाले । अग्निहोत्रहोमकाल इत्यर्थः । उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति द्वात्रौ वायुः Mah. पूर्वस्मिन्नाह्वानकाले U.

प्रथम एवाह्वानकाले Dur.

पूर्वस्मिन्नाह्वाने SKN.

३. वायुना वायुसखत्वाद्ग्निलक्ष्यते, रात्रिहोमस्याग्निदेवत्वत्वात् Mah.

४. नियुच्छब्देन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् वायुः, पूषा च Sy नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य सः । नियुतो वायोरित्युक्तेः Mah. अश्वान् U आह नियुत्वान् कस्मात् ? इत्युच्यते 'नियुतोऽस्याश्वाः' अथ 'नियुतः कस्मात् ? उच्यते, 'नियमनात्' नीचैर्हिते नियम्यन्ते । 'नियोजनाद्वा' नियोज्यन्ते हि रथे । 'नियुतो वायोः' इत्येतस्मात्कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण, नहि पूष्णो नियुद्धिः सम्बन्धोऽस्ति Dur

नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनत्वान्नियुत्वानिति व्यवहितमपि वायुना सम्बध्यते । वायुश्च नियुत्वान् SKN.

५. प्रजाना स्वस्तये क्षेमाय Sy. कल्याणाय Mah.

स्वस्त्ययनाय, अविनाशाय U. किमर्थभागच्छतम् ? स्वस्तये, अविनाशाय यज्ञस्यास्माकं चेत्यभिप्रायः । सर्वस्याऽऽत्मानौ पालयितारौ वा कृत्स्नस्य नियुक्तत्वात् । कस्मान्नियुज्यन्ते ? अस्याश्चादिष्टोपयोजनं दर्शयति—नियुतः कस्मात् ? नियमनाद्वा युजेर्वा SKN. स्वस्त्ययनार्थमेयाते यजमानस्य Dur.

६. वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवाह पूर्वं वयते उत्तरमिरतेः । वयांसीरन्त्यस्मिन् भासि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्ति । अपि निगमो भवति . प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरेषाम् । एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा । वीरिटमन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात् । सर्वपती इव राजानौ । वीरिटे गणे मनुष्याणाम् । रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ । वायुश्च नियुत्वान् । पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा । नियोजनाद्वा N. 5. 28., SKN. II. 383.

७. वसिष्ठस्यार्षम् dur वसिष्ठस्य SKN.

८. पृथिव्यां भवाः Sy. 'ज्मा पृथिवी' । तस्यां भवा ये नित्यं भवन्ति ते ज्मयाः dur. ज्मेति पृथिवीनाम । ज्मयेति तृतीया सप्तम्याः स्थाने । . . ज्मायाम् SKN.

९. यज्ञे Sy एतस्मिन् कर्मण्यस्मिन्वा लोके dur. अत्रैव पृथिव्याम् SKN:

१०. रमयन्तान् Sy

११. वसुसंज्ञकाः Sy. त्रिस्थानानां वसूना पार्थिवास्तु वसवः SKN.

१२. विस्तीर्णे Sy. विस्तृते dur. विस्तीर्णे SKN.

१३. अन्तरिक्षे स्थिताः Sy.

गच्छन्ति । शोमना, र्धाङ्गितिकर्मसु पठित । अर्धाङ्गीतानघोमुस्मान् । नुरुष्वम् । युष्माक मार्गानित् प्रा
गच्छत । हे महावेगा । शृणुत च । युष्माक जग्मुप । अस्माकम् । अस्य । वृतस्याग्नेर्वच ॥

ते हि यद्भेषु यज्ञियासु ऊमाः सुधस्य विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तौ अच्युर उश्रुतो यक्ष्यसे श्रुष्टी भर्गु नासत्या पुरीधिम् ॥ ४ ॥

ते हि । तेषु । यशेषु । यज्ञार्हा । प्रविकारम् । प्रासनम् । अभि । हि । भवन्ति । सर्वे ।

४. परिध्वन्ते Sy माष्टिर्गत्यर्थं । गमयन्तो
यद्यत्तेषां गमयितव्यम् । अथवा वर्तमाना
dur माष्टीति गतिकर्मा रमणार्थं वा ।
प्रकृतत्वाद् दृष्टिलक्षणा प्रापो गमयन्ति वा-
ऽऽमानमित्यर्थं SKN
- २ शोष्यमाना मरुतश्च Sy
- ३ ष्टीन् A माष्टिः is suggested for ष्टीन् ।
- ४ गतिकर्मसु is missing in M
- ५ पठितो A The passage माष्टिर्गतिकर्मसु
पठितः should immediately follow
गच्छन्ति and precede शोमना ॥
- ६ ंनातो मुस्मात् A. अस्मदभिमुखं यथा भवति
तथा Sy एवमन्तयो स्थानयोर्वत्तुन् विभज्या
युना द्युस्यानांस्ताम्हत्वा अर्धोति । ये पूयमेवं
त्रिस्थानास्ताम्बो अर्धोनि श्रुत्वा चास्मान
र्धाङ्गानिमुख्येन Dur प्रत्यङ्गकृतत्वात्प्रत्यस्या
मन्त्रितभयणाभावाच्चैकवाक्यतायै यत्तदध्या
हारः । य ईवृग्गुणस्थितास्तेष्वर्धाङ्क । लिङ्गवचन-
योर्ध्वत्त्ययः । अर्धाचोऽस्मदभिमुखान् SKN
- ७ कुशत Sy मार्गान् प्रहृतान् कुरुष्वमित्येतावाशा
स्महे Dur कुशत । नित्यमस्मदधत्तेष्व्यागच्छत
येनास्मान् प्रत्यागमनमार्गां प्रहृता भवन्तो
त्यर्थः SKN
- ८ युष्मद्वीयान् मार्गान् Sy बहुप्रकारं शतसह
स्रमागमनेनैव पथो मार्गान् Dur
- ९ हे प्रभूतगमना । धसव । मरुतः । च पूयम्
Sy हे उरुजवा SKN
- १० शृणुत च पथवं प्रवीति Dur SKN
- ११ न् is written twice in A युष्मात्
प्रति गतवत् Sy । Dur गतवतो युष्मा

प्रति SKN

- १२ अस्मद्वीयस्य Sy अस्मद्वृत्तस्य Dur कस्य
वृतस्य ? अस्माकं स्वभूतस्य SKN
- १३ अग्ने SKN, Dur
- १४ न्ने पच M ंनेवचः is suggested for
०न्नेर्वचं ॥ वृतस्याग्नेरान्मानम् । अग्निहि
यद्रमानानां वृतः सन् देवानाङ्गयतीत्यर्थं Sy
अर्धाङ्क पथ इत्यादिना त्रिस्थानानामध्यवणा ।
द्युस्यातो देवगण इत्याविरपपाठ । केचित्तु
भोता वृतस्येति चतुर्येन पादेन द्युस्यानेषु वसुषु
भाष्यं योजयन्ति SKN
- १५ ज्मया अत्र धसवोऽरमन्त देवा । ज्मा पूयिवो ।
तस्यां भवा उरी धाम्तरिकी ममयन्त गमयन्त
रमयन्त । शुभ्रा शोममाना । अर्धाङ्क एनाम्पयो
बहुजवा कुरुष्वम् । शृणुत इत्यस्य जग्मुपो
नोऽस्यान्ने N 12 43, SKN IV
143—144
- १६ ते प्रतिद्धा Sy १७ यत्तसम्भाविन Dur
- १८ अचितारः is suggested for प्रविकारम् ॥
रक्षका Sy अचितारो रक्षितारोऽवनीया वा
तपणीया Dur अचितारोऽवनीयास्तर्पणीया
SKN
- १९ सह स्यातम् Sy षंभवेवं समानं स्यातम्
Dur तर्पं स्योयते यत्र तत्स्थानं वेधाद्यम् ।
सधस्यम्—'सध मावस्ययो' (Pa. 6 3 96)
इति सधस्य सधावेशः SKN
- २० अहि A सत्तु Sy २१ हिद्यध्वो यस्मादर्थं,
यस्मात् SKN
- २२ धाक्रामन्ति Sy अभितिष्ठन्ते Dur अभि-
भवन्ति SKN

देवाः^१ । तान्^२ । यज्ञे^३ । कामयमानान्^४ । यज^५ । अग्ने ! क्षिप्रम् । भगवम् । बहुप्रज्ञम् । अश्विनी च ।^६

१. देवा A.

२. तद् M. देवान् Sy. किं तेषामिति ? तान् विश्वान् देवान् Dur. यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्मात्तान् SKN.

३. अस्मदीये यज्ञे Sy. एतस्मिन्नध्वरे यज्ञे Dur.

४. स्वमंशं कामयमानान् Dur.

५. यजामहे SKN.

६. अविलम्बमानः . एवमत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुखवतीः' इति तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति Dur. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम Ngh. 4. 3. N. 6. 13.

७. भगवन् M. भगम् is suggested for भगवम् ॥ एतत्संज्ञं देवम् Sy.

८. पुरुणां ध्यातारमिन्द्रम् Sy. पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, इति विचार्यते तत्कः पुरन्धिरिति ? . अत्र पुरस्तात् 'श्रुष्टी भगम्' इति तस्यायमन्वादेश इत्येकमाचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते, द्विवचनवाच्यत्वात्तयोः । एकवचनान्तत्वात्पुरन्धिशब्दस्य च । इन्द्र उक्तः स्यात् पुरन्धि-शब्देन इत्यपरं मतम् । किं कारणम् ? स हीन्द्रो बहुकर्मतमः अन्येभ्यो देवेभ्यः । धीरिति कर्मनामसु पठितम् । तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः स चेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिरिन्द्र इत्युपपद्यते । अथवा—अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात् . . . मेघपुरो ह्यसावेव दारयति Dur. पुरन्धीति धीशब्दस्य धीकर्मसु पठितत्वात्, बहुकर्मा बहु-प्रज्ञो वोच्यते । अतोऽसंविज्ञानपदत्वाभावाद् गुणपदत्वे सति प्रकृतस्यैव कस्यचिद् गुणपद-माहोस्विदपूर्वस्येति सन्देहाद्विचारार्थः प्रश्नः । तदिति वाक्योपन्यासार्थः । कोऽयं पुरन्धि-

नाम ? . . . आश्विनेन सत्यप्यानन्तर्ये द्विवचनान्तत्वात् सम्बन्धानुपपत्तेर्भगस्यान्वादेशादिह भग इत्येकमतम् । सधेरयं सम्बन्ध इत्युक्तम् । सामर्थ्यादिप्रकृतेनापि सम्बन्धो भवतीत्याह 'इन्द्र इत्यपरम्' तत् सामर्थ्यं दर्शयति । देवराजत्वादतिशयेनासौ प्रकृष्टश्च बहुकर्मा । व्युत्पत्त्यन्तरसामर्थ्याद्वा पुरामसुरसम्बन्धिनीनामृ-शयेन दारयितेन्द्रः SKN.

९. सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ आचार्यो मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूतो न कदाचिदप्य-सत्यम् । तस्मान्नासत्यावित्युच्येते । द्विःप्रति-षेधः प्रकृतिमापादयति । अथवा सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा प्रणेतारौ नासत्यौ, तथा हि आग्रायण आचार्यो मन्यते Dur. नासत्यौ चाश्विनौ । . द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अश्वि-वादकावित्यर्थः, और्णवाभो मन्यते । नित्यपक्षे . सत्यस्याविसंवादिनोऽर्थस्य प्रणेतारौ । तस्मिन् हि काले मनसः प्रसादः । . सत्य-शब्दान्नयतेश्च नासत्या इत्याग्रायणो मन्यते । नासिकाप्रभवावित्यैतिहासिकाः । नासिका-शब्दात् प्रभवार्थे त्यपि नसादेशो द्रष्टव्यः । नासिकातः प्रतिलब्धः सन् SKN.

१०. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु श्रुष्टीति . . तान-ध्वरे यज्ञे । उक्तः कामयमानान् । यजाग्ने । श्रुष्टी भगम् । नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्या-ग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीः । तत्कः पुरन्धिः ? भगः पुरस्ता-त्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितृत्तमः । वरुण इत्यपरम् । तं प्रज्ञया स्तौति N. 6. 12. 13. SKN. II. 431.

आग्ने गिरो दिव आ पृथिव्या मित्र बह्व षरुणमिन्द्रमग्निम् ।
आर्यमणमदितिं विष्णुमेपा सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

[आग्ने ।] अग्ने ! दिव । पृथिव्याश्च । आग्ने । अस्माकं स्तुतिं प्रति । देवता मित्रादिकाम् । एषां
वसिष्ठानाम् । तथा सरस्वती । मरुतश्च । मादयन्तु च ।

रुरे हृष्य मृतिभिर्द्युष्टियानां नक्षत्रकाम् मर्त्यानामसिन्धुम् ।
धाता रयिमविदुस्य सदासां सचीमहि युज्येमिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

रुरे हृष्यम् । दीरयेते । हृषि । स्तुतिभिः सह । देवानाम् । व्याप्नोतु । अभिलषितानाम् । मनुष्याणां
मध्ये । स्वं धनमवुध्यन् यजमानः । प्रयच्छति । धनम् । अक्षयम् । सदा दीयमानमप्यविदासम् । सङ्गता
भवाम । सहायै । क्षिप्रम् । देवैः ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ हे अग्ने ! स्वम् Sy ३ द्युष्टोकात् सकाशात् Sy ४ अस्तरिकाध्वावह Sy

५ आग्रह is suggested for आग्ने ॥ प्राह्वानं कृष Sy

६ स्तुति A. स्तुती is suggested for स्तुति ॥ गरणोयाम् स्तुत्यान् देवान् अस्मदीयं यतं प्रति Sy

७ मित्रादिका is suggested for मित्रादिका
काम् । आदि refers to मरुणम् । इन्द्रम् ।
अग्निम् । अर्यमणम् । अदितिम् and विष्णुम् ।
मित्रनेतस्तंज्ञकम् । धरणम् । इन्द्रं च । देवेषु
देवतास्वरूपेणावस्थितं आग्निम् । अर्यमणमे
तत्संज्ञकम् । अदितिमदीनां पृथिवीं च । विष्णु
श्च । एवमुक्तान् देवान् Sy

८ अस्माकं यजमानानामर्षायावह Sy

९ वाग्देवता च Sy

१० माग्यन्तु A च is missing in M अस्म
दीयैः स्तोत्रैर्हविमिदम् मादयन्तु Sy

११ रे रे M

१२ दीयते is suggested for दीरयते ॥
अस्मान्निर्दीयते Sy

१३ अस्मदीयानि स्तुतिभिः Sy

१४ पक्षियानाम्-अतुष्यन् पठो यज्ञाहोम्यो देवेभ्यः
Sy

१५ अस्मदीयं यतं व्याप्नोतु Sy

१६ अभिलषितम् is suggested for अभि
लषितानाम् ॥ अभिलाषाम् Sy

१७ मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकम् Sy

१८ अतुषन् M अयन्तु is suggested for
अवुध्यन् ॥ अप्रतिबन्धनानि Sy

१९ हे देवाः । अस्मभ्यं वत्त Sy

२० अनुपक्षपणीयम् Sy

२१ सदा सम्मजनीयम् Sy

२२ अय्यविष्वस्यम् is suggested for अय्य
विवासम् It refers to अक्षयम्

२३ सहायैः is suggested for सहायैः ॥
सहायगूर्तैरिह यतो समागतैर्देवैः, यद्वा, बन्धु
निर्वैः Sy

२४ क्षिपम् A नु अय वयम् यद्वा क्वित्युप-
सायैः । इव Sy

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू रोदसी । क्षिप्रम् । द्यावापृथिव्यौ । अभिष्टुतो । वसिष्ठैः । यज्ञवन्तः । वरुणादयश्च । प्रयच्छन्तु ।

उषसः । उपवासभूतम् । नः । अन्नम्, यद्वाह्लादका देवा इति ।

VII. 40.

ओ श्रुष्टिर्विदध्याः समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यद्य देवः सविता सुवाति स्यामांस्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ श्रुष्टिः । समायानु । क्षिप्रम् । विदधर्हितोषा । प्रतिधीमहि । स्तोममागताया त्वयि । देवानाम् ।

यदि । अद्य । देव । सविता । अस्मात् प्रसौति । तत्स्तुत्या युक्ता वयं धनिनः । भवेम । अस्य सवितुः । धन-
विभाजनैः ।

१. आरोदसि A. २. अद्य Sy.
३. ०थिव्योवभि० A.
४. ०ष्टुते is suggested for ०ष्टुतो ॥
अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् Sy.
५. वसिष्ठैरस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.
६. ०वन्तौ M तथा-ऋतावानः अस्माभिः क्रिय-
माणैर्यज्ञैरुपेताः Sy
७. आदि refers to मित्रः and अग्निः ।
वरुणो मित्रोऽग्निश्चैवभूता देवा अस्माभिर-
भिष्टुता आसन् Sy.
८. ०च्छन्ति A ददतु Sy
९. उपमानभूतम् is suggested for उप-
वासभूतम् ॥ सर्वोत्कृष्टम् Sy.
१०. अन्नः A. अस्मभ्यम् Sy.
११. अर्चनीयमन्नम् Sy.
१२. यद्वाह्लादका देवाः seems to be
another explanation of चन्द्राः ;
therefore it should immediately
follow उषसः and precede उपवा०
१३. सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान्
स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदा पात
पालयत Sy.

१४. 'ओ श्रुष्टिः' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्पं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'ओ श्रुष्टिः' इत्यनु-
क्रान्तम् (KSA. ३६. ४०. p. २५.) ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१५. ओ श्रुष्टिः is missing in A.
१६. हे देवाः ! . अस्मानागच्छतु Sy.
१७. सुखम् अथवा श्रुष्टिर्वेगवती Sy.
१८. ०दधर्हितो M ०दर्थैर्हितो० ०दथाय हितो०
is suggested for ०दर्थैर्हितो० A विद-
धेन त्वदीयेन चित्तेन सम्पाद्या अथवा
विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिः Sy.
१९. प्रतिदनीडी धीमहि A. प्रतिदधीमहि is
suggested for प्रतिधीमहि ॥
कुर्वीमहि Sy.
२०. स्तोत्रम् Sy. २१. त्वधि A.
२२. वयं तुराणां वेगवता देवानाम् Sy
२३. यद्धनम् Sy २४. इदानीम् Sy.
२५. अस्मभ्यं प्रेरयेत् Sy
२६. तत् is missing in M •
२७. रमणीयधनवतः Sy.
२८. ०भजनैः A. ०भाजने is suggested for
०भाजनैः ॥ तस्य धनस्य विभागे दाने Sy.

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च धुमंक्तमिन्द्रो अर्यमा दंदात् ।
दिदेष्टु देव्यदिति रेक्णो वायुश्च यन्नियवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रस्तन्नं । मित्र । तत् । अस्मान्मम् । वरुणादिः । च । दीप्वाश्र घनम् । प्रयच्छतु । रिघतु । देवी ।
प्रदिति । घनम् । वायु । भग । च । मदनम् । पृषक्कृष्टम् ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतुः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्चा अवाध ।
उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सेदुप्र । स । एव । उद्गूर्णं । भवतु । मरुतः । स । वलवान् । न । मर्त्यम् । हे पृषदश्वा ! अवाध ।
प्रपि च । एनम् । अग्निम् । सरस्वती च तदनुचराश्च । प्रीणयन्ति घनम् । न च । तस्य । घनस्य । परिगन्ताः ।
अस्ति कश्चिदिति ।

अय हि नेता वरुण श्रुतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।
सुहृवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अहो अति पर्यन्तरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयं हि । अयम् । हि । नेतारः । वरुण । सत्यस्य । मित्र । अर्यमा च । राजानं । कर्म । धारयन्ति ।

१ स्त is missing in A

२ तत् प्रसिद्धं घनम् Sy

३ प्रादि refers to वरुण । रोदसी । इन्द्र
and अर्यमा । Sy explains these
words as follows — तथा वरुणो बवातु
रोदसी च प्रावापुषिष्यी च दत्ताम् । तयेन्द्र
ववातु । अर्यमा च बवातु Sy

४ ०त्वात्त ए० A धुमिद्योतमानं स्तोतुमि-
सेवितं तद्वनम् Sy

५ तेर्षि M

६ अतिभि M

७ अस्माभितरां योजयेताम् । तद्वनमिति पूर्वेषु
सम्बन्धः Sy

८ भोजस्वी Sy

९ हे वरुण ! देवा ! युयम् Sy

१० अ M मम् is suggested for न ।

११ मरुतस्य मर्त्यं यं यजमानम् Sy

१२ पृषदाश्वा A पृषदश्चैन केचिन्मुगाविषोवा

उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येवां ते ।

एवम्भूता Sy

१३ रक्षत A प्राप्तयेत Sy

१४ यजमानम् Sy

१५ अति A अग्नि- is suggested for
अग्निं ॥ अङ्गनाविगुणयुक्तो देवः Sy

१६ पाण्डेवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः Sy

१७ प्रवस्यन्ति Sy

१८ यजमानस्य सम्बन्धिनः Sy

१९ नाशकः Sy

२० भवतोत्पन्नः Sy

२१ सप्तु Sy

२२ नेतारः A नेता is suggested for
नेतारो ॥ प्रापयिता Sy

२३ यज्ञस्य सत्यस्य वा Sy

२४ एते सप्तर्षा देवाः Sy

२५ अकम् A अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणम् Sy

२६ अम् । अयति Sy

तथा^१ स्वाह्वाना^२ । देवी^३ । अदितिश्च^४ । प्रत्युता^५ज्यस्मिन् । तै^६ सर्वे । अस्मान् । अंहस^७ । अतिपारयन्तु^८ । अहिंसि-
सानिति^९ ।

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभृथे हविभिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वृतिरंश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य देवस्य । अस्य । देवस्य । सेक्तु^{१०} । शाखाभूता अन्ये देवाः । विष्णोः^{११} । हविभिः^{१२} । एषणी-
यस्य^{१३} । यज्ञे । तथा रुद्र स्तोता^{१४} । तुभ्यं महत्त्वम्^{१५} । अश्विनो^{१६} । हि^{१७} । जानाति^{१८} । तथासत्यन्नयुक्तम्^{१९} । मार्गम्^{२०} ।
यासिष्टमिति^{२१} ।

मात्रं पूषन्नाघृण इरस्यो वरुंती यद्रातिषाचश्च रासन् ।

भ्योभ्रुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मात्रं पूषन्^{२२} । मा । अत्र^{२३} । पूषन्^{२४} । आगतदीप्ते^{२५} । जरामिच्छो कृतु^{२६} ? विवारयिष्यस्माक प्रजा ।
तथा । रात्रिषाचो रातिं भजन्तोऽस्मदीय धनमपहरन्तश्च^{२७} । यत्र तुभ्यम्^{२८} । प्रयच्छन्ति^{२९} । सुखस्य भावयितारः^{३०} ।

१. तथा is missing in M.

२. स्वाह्वाना A. शोभनाह्वाना भवति Sy.

३. द्योतमाना Sy.

४. अदीना देवमाता Sy.

५. अप्रत्युस्तुता० A. अप्रत्युद्गता is suggested for प्रत्युता० ॥ केनाप्यप्रतिगता Sy.

६. तैः सर्वे A. वरुणादयो देवाः Sy

७. दुरितम् Sy.

८. चारयतु A.

९. अवाधितान् सतः Sy

१०. कामानां सेक्तुः Sy.

११. शाखा इव भवन्ति Sy.

१२. सर्वदेवात्मकस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (AB I. I.) इति श्रुतेः Sy.

१३. हवीरूपैरन्नैः Sy.

१४. प्रापणीयस्य Sy.

१५. रुद्रस्तोता A. रुद्रो देवः Sy

१६. स्तुभ्यं A

१७. हे अश्विनो ! देवो ! युवाम् Sy.

१८. खलु Sy.

१९. अस्मान् प्रापयति Sy.

२०. हविर्लक्षणान्नयुक्तम् Sy.

२१. अस्मदीयं गृहम् Sy.

२२. यासिष्टमिति M. आगच्छतम् Sy.

२३. VM. ignores सद्वियम् ॥ रुद्रसम्बन्धि सुखम् Sy.

२४. मातृ पूषत् A. २५. अस्मिन् दाने Sy.

२६. पूषण A. एवम्भूत ! हे देव ! Sy.

२७. दीप्त A. हे प्राप्तदीप्ते ! Sy.

२८. ०मिच्छे कृत्रि M. The reading is doubtful. इरस्यः विघातं (मा) कृथाः Sy.

२९. ०यित्रयस्मा० A. सर्वैर्वरणीया सरस्वती Sy.

३०. रात्रिषा० is suggested for रात्रिषा० । रात्रिदीनं तस्य सम्भवत्रयो देवपत्न्यश्च Sy.

३१. ०न्ता स्म० A.

३२. यद्धनम् Sy.

३३. अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण सम्बन्धः Sy.

३४. सुखस्य भावकाः Sy.

अस्मान् । अमस्वरो । रक्षन्तु । वृष्टिम् । परितो गन्ता । वाम् । ववानु ।

नू रोदसी अमिष्टुं वसिष्ठैश्चैतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उषम नो अर्कं यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(नू रोवसी)

• VII 41

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातमित्रावरुणा प्रातरश्विनां ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

‘प्रातः । ‘प्रातर्भगमाद्या लिङ्गोक्तदेवतान्यापस्या’ इति कात्यायन । संयं निगदसिद्धा ॥

- १ अस्मान् 18 missing in M
- २ अमस्वरो A गच्छन्तो देवाः Sy
- ३ पातयन्तु Sy ४ वृष्टितक्षममुवकम् Sy
- ५ प्रयच्छस्वस्मभ्यम् Sy
- ६ VM. ignores नि ॥ नितराम् Sy
- ७ The *pratika* is supplied by the Editor This stanza has already been explained, see RV 7 39 7 Sy explains this stanza in the following manner—पूष ष्यास्या तेयम् । अक्षरार्थस्तु—घापापृथिव्यो यदनाशयो देवाश्च वसिष्ठैरस्मानिरभिष्टुता भवन्ति । एवमुक्ता आह्वावका देवा सर्वोत्कृष्टमन्न मस्मभ्यं ववतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपाविता सर्वे देवा यूयं ऋष्याणरस्मान् सधया पालयत Sy ८ ‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तचमवष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका—‘प्रातर्भगं अग स्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्योपस्या’(KSA 36 41 p 25) इति वसिष्ठ ऋषिः । आद्या ऋगी । शिष्टास्त्रिष्टुभ । आद्याग्नीन्द्रादिवे दत्या द्वितीयाद्या पृष्य भगदेवत्या सप्तम्भु पोदेवत्या । अत्र केचिदाहु—
‘निवेष्टुकामो रोगतो भग सूक्तं जपेत्सदा ।
निवेशं विधाति क्षिप्रं रोगंश्च परिमुच्यते ॥
(Rgvidh 25) इति

१ KSA reads प्रातर्भगं अगस्याद्या ।

१० KSA 36 41 p 25

११ सोयं निगदसिद्ध M

१२ VM does not explain the stanza because it is very easy Sy explains it in the following manner—प्रातरश्वकालेऽग्निं देवं हवामहे । ययं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातः काल इन्द्रं हवामहे । तयामित्रावरुणाभिरावदनापहोरात्राभिमानी देवो प्रातवयं हवामहे । तयाश्विनो देवानो भियमो प्रातवयं हवामहे । तथा प्रातर्भगं देवं पूषणं देव ब्रह्मणस्पतिं मत्रामिमानिनमेतस्तं अर्कं आह्वयामः । तथा प्रातः सोममेतत्संभक्तं देवमुतापि च रुद्रं देयं च हुवेम । आह्वयामः ॥ प्रातः शम्भो योप्सावचनः । ययं प्रातः प्रातः पुनः पुनरेतान् देवान् हवामहे, आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् ? अग्निम्, इन्द्रं, मित्रावरुणो, अश्विनो, भगं, पूषणं, ब्रह्मणस्पतिं सोमम्, उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयामः । हवामहे हुवेम । ह्वयते सम्प्रसारणे ऋषयाम् Mah प्रातःशम्भो योप्सा वचनः । प्रातःप्रातः पुनःपुनः । अग्निं चेन्द्रं च मित्रावरुणो आश्विनो च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रातर्भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रातः सोमम् । उतापि च रुद्रं हुवेम आह्वयामः U

This stanza=YV 31 34-

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।

आधश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भूचीत्याह ॥ २ ॥

प्रातर्जितम् । प्रातर्जयितम् । भगम् । उग्रम् । वयं ह्रुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदिते । यं । विधार-
यिता सर्वस्य । आवृद्धिद्यमन्यढ्यामानः आध आलुर्दरिद्रः । सन् । यम् । स्तुवन् भक्षीयेत्याह । तथा तुर ।

१. वसिष्ठस्यार्थम् Dur.

२. ०तर्जं० A. Sy. explains प्रातर्जितम् separately as two words but padapāṭha reads it as one word. जितं जयशीलम्. . प्रातःकाल एव Sy. प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं तं प्रातर्जयशीलम् Mah. प्रातः प्रातस्तमासि यो जयति स भवति प्रातर्जितं तं प्रातर्जितम् Dur. सम्पवादित्वा-
त्क्वियप् । प्रातस्तमासि जयति यस्तं प्रातरेज
तमसां जेतारमित्यर्थः SKN.

३. तं भगं प्रातरेव वयं ह्रुवेमेति सम्बन्धः Sy
त भगमादित्यम् Mah. सूर्यम् Dur. भग-
मुक्तावस्थं ज्योतिः SKN.

४. उद्गूर्णम् Sy उत्कृष्टमुद्गूर्णदान वा Mah.
उग्रमुद्गूर्णदानम् U. अभ्युद्यतम् Dur. अग्र-
सह्यम् SKN.

५. आह्वयामः Sy. U. आह्वयाम Mah. उदयाय
आह्वयामहे Dur. उद्गरणायोत्सर्पणाय ह्रुवेम
ह्रुवेम SKN

६. तनयम् Mah.

७. देवमातुः प्रातस्तन्या वा सन्ध्यायाः SKN

८. भगो देवः Sy.

९. विश्वस्य जगतो धारकः Sy. जगतो धारयिता
Mah. विधारयिता सर्वस्य जगतः U. विधार-
यिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur
कीदृशं भगम् ? यो विधर्ता धारयिता सर्वस्य
जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur.

१०. This seems to be the fragment of
this stanza. Therefore 'आधश्चिद्यं'

मन्यमानः' is suggested for 'आवृद्धिद्यं-
मन्य० । Cf. N .12. 14.

११. आवृद्धिद्यमन्यमा आर्थं आ० A. न ध्रायति,
'ध्रं तृप्तौ' न तृप्यति सोऽध्रः । नजो वीर्ष-
श्छान्दसः । यद्वा आ समन्ताद् ध्र आध्रः ।
यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रोऽतृप्तो
बुभुक्षितो दरिद्रो वापि Mah. प्रतिषेधस्य
वीर्षत्वं छान्दसम् । आध्रः—'ध्रं तृप्तौ' ।
अतृप्तो बुभुक्षितः । अथवा ध्रियतेराध्रो दरिद्रः ।
दरिद्रोऽपि U. आढ्यानां स्पृहयिता Dur
आढ्यालुराढ्यत्वकामो दरिद्रः । दरिद्रश्च
. . 'आढ्यालुर्दरिद्रः' इति चाक्यार्थे पद-
वचनमाध्र आढ्यालुरिति । 'आढ्यान्वालुच
उपसंख्यानम्' अस्मादेव विशिष्टप्रयोगात्
SKN.

१२. दरिद्रोऽपि स्तोता Sy.

१३. स M. अपि Sy. चिच्छब्दोऽप्यर्थे Mah
U. चिच्छार्थे SKN.

१४. स्तुवन् A. पूजयन् स्वार्थसिद्धये । मन्यति-
रर्चतिकर्मा । स हि सूर्योदये भिक्षादिना
किञ्चिल्लभते तत उदयं वाञ्छति Mah
मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन् स्वार्थसिद्धये U.
यं मन्यमान आकाङ्क्षन्नहन्यहनि पूजयन्नास्ते,
अपि नामोदियाद् भागः, ततो वाञ्छार्थं पर्य-
ट्टेयमिति Dur मन्यतिः कान्तिकर्मा । यं
कामयमानम्, किम् ? तामर्थ्याद्विनार्थं पर्यागम-
नम् SKN.

१५. भक्षि भज विभज सह्यं देहीत्याह ब्रवीति Sy.

चित् तुर प्रेरको धनस्याढ्य । राजा । चित् । यम् । भगमहम् । भजेय । इति । वयति ।

भग प्रणेत्तुर्मगु सत्यराधो भगोर्मा धियुमुदवा ददभः ।

भग प्र णो जनयु गोमिरश्चैर्मगु प्र नृभिर्नवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग प्रणेत् । भग । प्रणेत् । स्तोत्रणाम् । भग । सत्यधन ! भग ! इदम् । कर्म । उदव

१ अपि Sy.

२ The passage तुर प्रेरको धनस्याढ्य should immediately follow तुर and precede चित् ॥ तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तभन Sy भ्रातुरोऽपि यं भगं मन्यमानम् ।

विद्यते तस्य सुप्तोदयाद् रोगिणो रात्रि-
कष्टेन याति, नडा तुरो यम, स हि भरजाय
विनाति गणयति Mah भ्राजोऽध्याहार ।
भ्रातुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भकीत्याह, उदयं
भक्षयस्वेत्याह । यद्वा तुरशाब्देन यमोऽभिधी-
यते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि
यं भगं मन्यमानो भकीत्याह, उदयं भक्षयस्वे-
त्याह । स हि विद्यमानं प्राणिनो गणयति U
तुरोऽपि । 'यमस्तूर्णगति' सर्वाभ्याभिन भ्राति
मुष्मेभोपसंहाराय तूर्णगतिस्वरितगतियं मय्य-
नाम भ्रास्ते प्रेताधिपति । तदुबयाद्धि कालाति-
क्रमेणासाधुपसंहारति प्राणिनः Dur
तूर्णगतिश्च । कोऽतो ? सामर्थ्याद्यम् इत्याह ।
प्राणिनामायुषः क्षयार्थम् तुरस्वरण इत्य-
स्य तरतेर्वा प्लवनार्थस्य, त्वरतेर्वा क्षीप्रायं
घर्तमानस्य तुरः । तुरोऽपि यं भगमाहेति
संबन्धः SKN

३ समर्थोऽपि Sy राजाऽपि यं भगं भकीत्याह ।
तदुबये हि राजां व्यवहारबर्हानादिना सर्वेषु
सिद्धिः Mah राजाऽपि यं भगं मन्यमानो
भकीत्याह, उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह ।
तदुबये हि राजां वातासिद्धिः U राजाऽपि
घातिनां कामधिकीयया Dur राजा घ-
प्रदानां व्यवहाराविवक्षनाद्यर्थम् । यमो
राजा च स्वकायप्रसिद्धये समुद्यतमिच्छतीत्यर्थ-
SKN

४ देवम्, भजनीयं भनम् Sy तदुबयम् ।
यं वयं भगमाह्वयामहे Dur श्योतिभंग

उच्यते, इत्यर्थवार्थस्य इतिन् कारणमाह—
भन्वो भग इत्याह्वयवाचिनः । तत्कथम् ?
नास्मिन् इच्छनां ध्यानं वर्धनमस्तीत्यर्थः ।
'भनुत्सुप्त' सूर्यनामनागतो मच्छसाकारतया
न वृष्यत इत्यर्थः SKN

५ महम् भक्ति वेहीत्याह Sy भजस्व, भर्षादुद-
यम् । इत्याह । भक्ति भजते Mah उदयं
भक्षयस्व भजस्वेत्याह U इत्येवमाह Dur

६ श्वधिरात्मानमाह U

७ प्रातर्जितं भगमुपं ह्येवम वयं पुत्रभक्तियो
विधारयिता सर्वस्य । प्राध्रविद्यं मय्यमान
प्राध्यासुर्विद्वि । तुरश्चित् । तुर इति यम-
नाम । तरतेर्वा । त्वरतेर्वा । त्वरत्या तूर्ण-
गतिर्यमः । राजा चित् यं भगं भकीत्याह ।
'भन्वो भग इत्याह्वरनुत्सुप्तो न वृष्यते ।
प्राक्षिप्रमस्याक्षिणी निर्जघान (Cf KB
VI. 13) इति च ब्राह्मणम् । जन् भगो
गच्छति (Cf MS I 6 12) इति (वा)
बिज्ञायते । जन् गच्छत्यादित्य उच्यते N
12 14., SKN IV II 2 This
stanza=YV 34 35

८ हे देव ! Sy

९ त्वं प्रणेता प्रकर्वेण मेतासि Sy प्रकर्वेण
नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सन्वो
धने हे प्रणेता ! Mah प्रकर्वेण नयस्य कर्तं ।
U

१० तावुषा ! प्रयेतहे भग ! त्वं सत्यराधः सत्यधनो
वा Sy ब्राह्मरार्थं पुनः सन्वोधनम् ।
सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्य स सत्यराधास्त-
स्तन्मुदी हे सत्यराधः ! Mah. सत्यमविनासि
राधो धनं यस्य स तपोक्तः U

११ अस्मद्वीयम् Sy १२ कम A स्तुतिम् Sy
प्रज्ञां कम वा Mah. प्रज्ञाम् U

१ रक्ष । २ प्रयच्छन् धनम् । ३ अस्माकम् । ४ भग । ५ प्रजनय । ६ अस्मान् । ७ गोभिः । ८ अश्वैश्च । ९ भग । १० प्रभवेम ।
नृभिः । नृपते ।

उत्तेदानीं भगवन्तः स्यामोत् प्रपित्व उत्त मध्ये अह्नाम् ।

उत्तोदिता मघवन्तसूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत्तेदानीम् । अपि च । इदानीम् । वय भगेन देवेन युक्ता । स्याम । अपि च । अह्नाम् । प्रपित्वे
प्राप्तौ प्रातः । मध्ये । च । अपि च । उदये । सूर्यस्य । मघवन्ति त्रिन्द्र ! भगस्यैव वा सम्बोधनम् ।
वनम् । सर्वेषामेव देवानाम् । सुमनस । स्याम ।

१. उद्रक्ष सफल्युक्ता कुरु Sy. उद्गमम् । यथा
सूक्ष्मार्थान् पश्यामस्तथा कुर्विति भावः Mah
यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामस्तथा कुर्वित्य-
भिप्रायः U.

२. तादृश ! सत्यराधो हे भग ! त्वं कामान्
प्रयच्छन् Sy धनं प्रयच्छन् सन् Mah
देहि धनम् U.

३. अस्मभ्यम् Sy. U.

४. प्रोद्भूतान् कुरु Sy. प्रवर्धय Mah.

५. अस्मात् A.

६. अश्वैः श्व A. गा अश्वैश्च बहून् देहीत्यर्थः
Mah.

७. हे भग ! त्वत्प्रसादाद्वयम् Sy.

८. प्रकर्षेण स्याम भवेम Mah. भवेम U.

९. नेतृभिः पुत्रादिभिः Sy. पुत्रादिभिः Mah.
मनुष्यैः U.

१०. नृपत A. नृवन्तः is suggested for
नृपते ॥ मनुष्यवन्तः Sy., Mah.

This stanza=YV 34 36

११ भगेन त्वया स्वामिना युक्ताः, यद्वा भगवन्तो
धनवन्तः Sy.

भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा Mah.

१२. भवेम Mah स्याम आदित्यप्रसादात् U.

१३. प्रापित्वा A. प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः स्याम
Sy. सूर्यस्य प्रपतनेऽस्तमये Mah
प्राप्तेऽस्तमनकाले भगवन्तः स्याम U.

१४. मध्यन्दिने Mah. मध्यन्दिनेऽह्नाम् U.

१५. उदितौ उदये सति Sy. उदयसमये Mah
उदयकाले U.

१६. सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य Sy.

१७. ०वन्तीन्द्र M भगवन्निन्द्र ! is suggested
for ०वन्तिन्निन्द्र ॥ हे धनवन् ! भग !
देव ! Sy. धनवन् रवे ! Mah.

१८. भगनस्यैव A.

१९. वयं त्वदनुग्रहात् Sy.

२०. इन्द्रादीनाम् Sy.

२१. सुमतौ A. सुमतौ is suggested for
सुमनसः ॥ अनुग्रहबुद्धयैव Sy कल्याण्या
बुद्धौ Mah. सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयं
कल्याण्यां मतौ U.

२२. भवेम Sy. देवा अस्मासु, शोभनामनुग्रहविषया
बुद्धिं ददत्वित्यर्थः । किं बहुना सर्वदाऽस्माक
धनवन्तास्त्वित्यर्थः Mah

This stanza=YV. 34. 37.

भगं पुत्र भगवो अस्तु देवास्तेन पुत्रं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भगु सर्षु इज्जोह्वीति स नो भग पुरगुता भवेद्द ॥ ५ ॥

भग पुत्र । भग । एतं देवास्तेनपुत्रं । भगवन्तः । नस्तु प्राणवत्स्वरमाह्वयम् । हे देवा ।
तम् । पयम् । भगवन्तः । स्वाम् । तम् । रम् । भगम् । तम् । पुत्रम् । प्राणवन्तः । स । नो । भगम् ।
पुरगुताम् । भवेद्द । प्रोम् ।

समध्वरायोपसो नमन्त दधिक्रावेवु शुचये पुदार्य ।

अर्वाचीनं वंसुविट् भगं नो रथमिवाश्वां वृजिन् आ घहन्तु ॥ ६ ॥

समध्वराय । नमन्तः । वसायम् । उयम् । अर्धम् । दय । प्रवन्तिनाम् । वृजयाम् । अग्नि

- १ किमध्वरेखातुभिर्धमिभिर्वैवचिति भाव Mah
- निमध्वरेखाविशोवेकेनपुनरेखातुभिरिवति
- प्रत्य U
- २ धनवाग् Sy, Mah U,
- ३ ०स्वाभा० M अतगुतायम् is suggested
- for अतगुतायम् ॥
- ४ भगेत ध्वेन धमेत वा Sy भगवन्तेन धमेत
- Mah भगवन्तेन धमेत U
- ५ पात्रयन्ता Sy U
- ६ तवेम Sy, U
- ७ प्रतिशम् Sy एवं देवानुस्वराय भगमाह ।
- तं प्रतिशम् Mah द्वितीयेनार्धम् ।
- द्वितीयम् । एकावावधताया अतगुतायात् ।
- उपरि तत्रः धवणात् यरोऽत्र वृत्ताः U
- ८ स्वाम् Sy
- ९ भिः A
- १० जना Sy, Mah
- ११ ०यति is suggested for ०यति ॥ भूतं
- पुनः पुनर्वर्द्धयति Sy अस्वरागाह्यमतीष्ट
- तिशमे Mah आह्वयति कामतिशमे U
- १२ अस्वरागाह्यम् Sy, U त एवमिह गोऽस्वरागाह्यं

- कमणि Mah
- १३ हे भग । एत । स्वाम् Sy
- १४ पुरा एता A पुरा गता Sy पुरात्र एतीति
- पुरगुता अत्रयाथी भव Mah अत्रयाथी तयं
- जायेवु भव इह U
- १५ अवेतरा भूया तर्कयाथीणि तापवेत्यर्थः Mah
- १६ अत्र is suggested for अतः ॥ अस्मिन्
- यो Sy
- This stanza = YV 31 38
- १७ तुमध्यं A
- १८ तत्तयत्त A तत्तच्छम् Sy तत्तयत्ते प्रह्नी
- भवति Mah, U
- १९ अतगुतायाय मागात् Sy यतायातिहोत्रादि
- कमण U
- २० तापोयता Sy प्रातःकालादिच्छातारो येवा
- Mah या उपता U
- २१ अत्रय A अत्रयो यथा Sy
- २२ वृद्धाय तत्तयतायाय Sy अत्रयाथीनाथं वृद्धि
- पत्रम् Mah वृद्धिपत्रयथाथीनाथं कर्त्तव्य
- मिति तत्तयत्ते U
- २३ स्वामाय Sy

मुखम् । धनस्य लम्भयितारम् । भगम् । न । रथमिव । अश्वा । वेगवन्तः । आवहरूपसः ।

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषसो वीरवतीः सदैमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वावतीः । अश्ववत्यः । गोमत्यः । अस्माकम् । उषसः । वीरवत्यश्च । सदैव । उच्छन्तु ।
मृजनीयाः । उदकम् । दुहाना । विश्वत एव । पुष्टाः ।

VII.42.

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्त्यस्य वेतु ।

प्र धेनव उदग्रतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र ब्रह्माणः ॥ वैश्वदेवम्-। प्रव्याप्नुवन्तु । ब्राह्मणाः । अङ्गिरस आगच्छन्तु । प्रकामयताम् । पर्जन्य ।

१. अस्मदभिमुखम् Sy. एवं ता उषसः । अर्वा-
चीनमन्यगतमनस्कम् U.

२. धनस्य प्रापकम् Sy. वसु धनं विन्दतीति
वसुविदः Mah. वसु धनं विन्दतीति वसुविदं
वसुविदम् U. ३. देवम् Sy. आदित्यम्
Mah, U. ४. अस्मान् प्रति Sy., U.
अस्माकम् Mah ५. यथा अश्वा
रथमावहन्ति तद्वत् Mah ६. अन्नवन्तो
वेगवन्तो वा Mah. वेजनवन्तोऽन्नवन्तो वा U

७. आपो ह रूपसः A. आवहन्तूपसः is
suggested for आवहरूपसः ॥ आनयन्तु
Sy. आगमयन्तु Mah, U.
This stanza=YV. 34. 39.

८. अश्वा विपतिः A. ९. अश्वसहिताः सत्यः
Sy. १०. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान् Mah.

११. उषोदेवताः Sy.

१२. पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः Sy.

१३. सर्वदा Sy. सदाकालम् Mah., U.

१४. व्यच्छन्तु तमो विवासयन्तु Sy विवासयन्तु ।
अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उच्छी विवासे'
Mah विवासयन्तु तमः U.

१५. मृज० M. भजनीयाः is suggested for
मृजनीयाः ॥ कल्याणरूपाः Mah भन्दनीयाः
U. १६. अवश्यायजलम् Mah, U.

१७. सिञ्चन्त्यः Sy. क्षरन्त्यः Mah.

१८. सर्वैर्गुणैः Sy. सर्वतः Mah., U.

१९. पुष्टाः M. प्रवृद्धाः । एवम्भूता उषसस्तम
उच्छन्तु Sy. धर्मार्थकामैराप्यायिताः Mah
आप्यायिता धर्मार्थकामैः U.

२०. अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः !
यूयं नोऽस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः
पात पालयत Sy. एवं परोक्षं प्रार्थ्यं प्रत्यक्ष-
माह । हे उषसः ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैः
सदा नोऽस्मान् पात पालयत Mah. इदानी-
मृत्विग्विषयः प्रश्नः । यूयं पात पालयत
स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नोऽस्मान् U.
This stanza=YV. 34. 40.

२१. 'प्र ब्रह्माणः' इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तम्
'प्र ब्रह्माणः षड् वैश्वदेवं तु' (KSA. 36
42.p. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र ब्रह्माणः' इति
वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'प्र ब्रह्माणो अङ्गि-
रसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (ĀSS.
8. 11.) इति Sy.

२२. ब्राह्मण A २३. सर्वत्र व्याप्नुवन्तु Sy

२४. एतन्नामका ऋषयः Sy

२५. प्रकर्षणेच्छतु Sy

वायुशेषम् । सङ्गच्छन्ताश्च । उद्युतम् । धेनव इति मेघान् । प्रायुज्येता रथेऽश्वानामाथम् । माहर्तारो
शत्रूणाम् । पातपर्जन्यौ । भ्रम्वरस्य । स्पृभूतो ।

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अघ्ना युक्त्वा सुते हरितो रोहितम् ।

ये वा सप्तंश्रुया वीरुबाहो ह्रुवे देवानां जनिमानि सप्तः ॥ २ ॥

सुगस्ते । शोभनगमनम् । सवे । अग्ने । सम्भक्तधन । मार्ग । योजय । सुते सोमे । हरित ।
रोहित । चान् । यद् । वा । तव सदन । आरोचमाना । वीरस्य तव कोठारस्तान् वा युक्तम् । घमाम्यहम् ।
श्वानाम् । जनिमानि देवानित्यर्थम् । सप्तो निषण्णः ।

१ देवार्थम् A स्तोत्रस्यात्मबोधं स्तात्रम् Sy

२ सप्तन्तु Sy

३ उद्युतम् A उद्यकानि सिञ्चन्त्यः Sy

४ प्रीणयिष्यो नद्यः Sy

५ योजयेताम् Sy

६ प्रागमनाथम् is suggested for प्राग
मार्थम् ।

७ प्रावत्तारो A प्रावर्तारो is suggested
for प्राहर्तारो M प्राद्वियन्तो पत्नीयजमानो
Sy

८ पातः पञ्च० A पातपर्जन्य० is suggested
for पातपर्जन्य० ।

९ अथम् Sy

१० सुगस्ते M

११ ०मनः is suggested for मनः ॥
सुष्टु गन्तव्यो भवतु Sy

१२ त्वबीय Sy

१३ अग्ने A

१४ सनाच्चिरकामाचारम्य सभ्यः Sy

१५ तते A Sy divides सुते into सु and
ते construing सु with युक्त्वा and
explaining it as सुष्टु संयोजय and
ते as त्वबीया taking it with अश्वानाम् ।
VM. following *padapaṭha* con

strues सुते as one word

१६ हरितः A किञ्च इयामवर्णाः Sy

१७ सोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः Sy

१८ प्राश्वान् is suggested for चान् ।

१९ य A ये is suggested for यद् ।

२० च Sy

२१ सप्तानि पतंगृहे Sy

२२ आराध० A

भवन्ति Sy

२३ वीरं शूरं त्वां पहन्तः Sy

२४ युक्तम् is suggested for युक्तम् ॥ त्वबीये
रथे सुष्टु संयोजय Sy

२५ ह्युवाच्य० is suggested for अवाच्य० ॥
प्राह्वयामि Sy

२६ इन्द्रादीनाम् Sy

२७ जनान् सङ्गान् Sy

२८ सक्तो A Sy also divides जनमानि
into जनिमा and नि । He explains
जनिमा as जनान् सङ्गान् and takes नि
with सत् explaining it as निषण्णा ।
VM following the *padapaṭha*
construes अनिमानि as one word
यतंगृहे निषण्णोऽहं होता सन् Sy

२९ षण्णा M

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमति वधृत्याः ॥ ३ ॥

समु वः । समपूजयन् । युष्माकम् । हवि । नमस्कारे. सह । प्ररिरिचेऽत्यन्तमुज्ज्वले । भवत्यन्तिके । होता । मोदन । इत्यग्निमुक्त्वा त प्रत्यक्षमाह—यजस्व । सुष्ठु । हे बहुज्वालानीक । देवान् । आवतंय च । यज्ञार्हाम् । सन्तता ज्वालाम् ।

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम् आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा वीरस्य । यदा । वीरस्य । आढ्यस्य । गृहे । सुखशायी । अतिथि । आभिमुख्येन स्तोत्र बुध्यते । सुप्रीत । अग्निः । सुनिहितः । दमे स्व आयतने । स वीरो मनुष्यः । विशे । प्रयच्छति । धनम् । आत्मानमभिगच्छन्त्यै ।

इमं नो अग्ने अश्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इम नः । इमम् । न । अग्ने । यज्ञम् । सेवय । मरुत्सु । इन्द्रे च । अस्माकम् । यशस्विन पुत्रम्

१. हे देवा । सम्यक् पूजयन्ति Sy
२. यज्ञम् Sy
३. नमस्कारैर्युक्ता इधे स्तोतारो वा यजमाना वा Sy
४. अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते Sy.
५. भवत्यन्तिके is suggested for भवत्यन्तिके ॥ अस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयो होता Sy
६. स्तुतिशीलः Sy.
७. हे यजमान ! त्वम् . यजस्व Sy.
८. हे बहुतेजस्विन् ! अग्ने ! त्वम् Sy. .
९. ंता ज्वालाम् A. अरमति भूमिम् ... तथा च निगमान्तरम् 'आ नो महीमरमति सजोषा.' (RV 5 43 6) इति Sy
१०. VM ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy
११. वीरस्य स्तोत्राणा प्रेरयितु Sy.
१२. हविष्मतो यजमानस्य Sy.

१३. सुखेन शयनीयः Sy.
१४. सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः Sy
१५. प्रजायते Sy.
१६. यदा सुप्रीतो भवति तदा Sy.
१७. सुष्ठु निहितः सन् Sy.
१८. गमे A यज्ञगृहे Sy.
१९. विशो A प्रजायै Sy.
२०. वदाति प्रयच्छति Sy.
२१. वरणीयं धनम् Sy.
२२. उपगच्छन्त्यै Sy.
२३. VM. ignores आ ॥ आकारश्चार्थः Sy.
२४. अस्मदीयम् Sy.
२५. सेवयस्व M सेवस्व Sy.
२६. इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु Sy.
२७. इन्द्रो च A.
२८. यशोयुक्तं हविलक्षणास्रवन्तम् Sy.

कुर्वन् । असीवाताम् । नन्ता । उपासा । बहि । कामयमानो । मित्रावक्ष्यो । यत्र । अतम् ।

एवाग्निं संदुस्यं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत् ।

इयं रयिं पप्रथद्वाजंमस्मे यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवाग्निम् । एवम् । अग्निम् । सकृद्यज्ञम् । वसिष्ठः । धनकामः । विश्वप्स्यस्य^१ राज्ञः । अस्तीत् सोऽग्निः । अन्नम् । बलञ्च । अस्मान्मु । प्रययतु^२ ।

VII 43

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इपथ्यै ।

येषां ब्रह्माप्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वृनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र जो यज्ञेषु । अर्चन् । युष्मान् ही देवा । यज्ञेषु । देवकामा । धावापृथिव्यो^३ च । नमस्कारे इपथ्यै^४ याचितुमन्नम् । येषां विप्राणाम् । स्तोत्राणि । असमानि । विष्वक विविधं गच्छन्ति । वृदास्य । इयं । शाखा ।

१ कुश् IS suggested for कुर्वन् ॥ कृषि कुश् स्यापथ्यैर्ष्यं Sy

२ अतिवाता M आसीवताम् IS suggested for असीवाताम् ॥ उपविशताम् Sy

३ रात्रि Sy

४ विदसश्च । अहनिशो इत्यर्थं Sy

५ अहो M बहिः IS suggested for बहि ॥

बहिषि कुशमे Sy ६ अपि च हे अग्ने ।

उजस्ता उजान्तौ यशमिच्छन्तौ Sy

७ अत्र IS suggested for अतं ॥ इह

अस्मिन् यज्ञे Sy ८ एवम् उक्तप्रकारेण

Sy ९ सहकुशलम् A. सवलम् IS

suggested for सकृद्यज्ञम् ॥ सहो वलं

तस्य पुत्रं तद्वन्तमिति यः Sy

१० एतवाप्य ऋषि Sy ११ पशवादिपनानी

अन्नं Sy १२ विश्वप्स्यस्य A विश्वस्य

M पुरुषस्य धनस्य लाभाय Sy

१३ अस्माकं पुत्राय० A अस्मान्यम् Sy

१४ विस्तारयतु बवास्त्वित्यर्थं Sy

१५ VM ignores रयिम् ॥ रयि धनम् ॥

अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा भूममस्मान्

कल्याणे सववा पालयत Sy

१६ 'प्र वो यज्ञेषु' इति पञ्चमं वक्ष्यं सूक्तं वसिष्ठ-

स्यार्थं ब्रह्मभ वक्ष्येयम् । 'प्र च पथ्य'

इत्यनुष्ठान्तम् KSA 36 43 p 25

सूक्तविनियोगो लक्ष्मिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउग

शस्त्रे 'प्र वो यज्ञेषु' इति षडश्वदेवस्तुवः ।

सूत्रितञ्च—'प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र

क्षोवता धयता तत्र एवेति प्रउगम्' (ĀSS

8 9) इति Sy १७ प्राफ घन् A प्राच

यति प्रफर्षेभ स्तुवति Sy १८ देवान्का

मयमानाः Sy १९ विश्वञ्च भूमिञ्च प्रस्तु

वन्ति Sy २० स्तुतिभिर्हृषिभिर्वा Sy

२१ इवथ्ये A. M अग्निं प्राप्नुम् Sy

२२ मेधाविनाम् Sy २३ विश्वतः Sy

२४ यिज्ञोयेण गच्छन्ति ते विप्रा प्राचक्षिति पूर्वण

सम्बन्धः Sy

२५ VM ignores विप्रा ।

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत वहिर्ध्वराय साधूर्ध्वा शोचीषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र यज्ञः^१ । प्रैतु^२ । यज्ञ^३ । गमनकुशलं^४ । अश्वः^५ । च^६ । उद्यच्छध्वम्^७ । समनस्काः^८ सन्त^९ । घृच^{१०} ।
स्तृणीत^१ । वहिः^{१०} । यज्ञार्थम्^{११} । कल्याणम्^{१२} । उत्तिष्ठन्त^{१३} । देवकामानि^{१४} । शोचीषि^{१५} ज्वलत्वं^{१६} नयेत्यर्थं ।

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानो देवासो वहिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनक्तवमे मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ पुत्रासः^{१७} । आसीदन्तु^{१८} । मातरं^{१९} । इव^{२०} । विशेषेण भरणीया^{२१} वाला । पुत्रा । वहिषः^{२२} । समुच्छ्रिते^{२३}
देशे । देवाः^{२४} । आभिमुख्येनानक्तु^{२५} । विश्वाची^{२६} गौ । यज्ञे वर्तमाना तव ज्वालाम्^{२७}, जुहुरेव वा विश्वाची^{२८} । अन्ने ।
अस्माकम्^{२९} । यज्ञे^{३०} । मा । कार्पी^{३१} । हिंसाम्^{३२} ।

१. यज्ञ A. M

२. देवान् प्रति गच्छतु Sy

३. अयमस्मदीयो यज्ञः Sy.

४. शीघ्रगामी Sy.

५. च seems to be the explanation of
न ॥ यथा तद्वत् Sy.

६. उद्यच्छध्वं A. हस्त उद्यम्य धारयत Sy.

७. हे ऋत्विजः ! सर्वे यूयं सदृशमनस्काः सन्त. Sy

८. तृचः M तृचः is suggested for तृचः ॥

९. वेद्यां च्छादयत Sy.

१०. कुशमयम् Sy

११. यागं कर्तुम् Sy

१२. साधकम् Sy

१३. उत्तिष्ठु A उत्तिष्ठन्तु is suggested for
उत्तिष्ठन्त ॥ ऊर्ध्वमुखानि तिष्ठन्तु Sy.

१४. कास्तानि M हे अग्ने ! देवान् कामयमा-
नानि Sy

१५. शोचिषि A त्वदीयान्यर्चीषि Sy

१६. ज्वलय is suggested for ज्वलत्वं नय ।

१७. उपविशन्तु Sy.

१८. मात A. मातरम् is suggested for
मातर ॥ जननीम् Sy.

१९. भर्तव्या Sy.

२०. कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य Sy.

२१. उन्नते देशे Sy.

२२. तद्वदस्माकं भरणीया देवाः Sy

२३. आ समन्तात् सिञ्चन्तु Sy

२४. विश्व सर्वं हविरञ्चति गच्छतीति विश्वाची
जुहुः ? (हृ) Sy.

२५. यज्ञयोग्या त्वदीया ज्वालाम् Sy.

२६. ज्वला A ज्वला M.

२७. The passage जुहुरेव वा विश्वाची
should immediately follow
विश्वची गौ. ।

२८. अग्ने is suggested for अन्ने ।

२९. देवतातौ युद्धे । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र
सङ्ग्रामे वर्तते. Sy.

३०. हिंसा A. हिंसकान् Sy

ते सीपपन्तु जोषमा यजेत्रा ऋतस्य धाराः सुदुषा बुहाना ।

ज्येष्ठो वो अग्न मह आ वर्धनामा गन्तन् समनसो यतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते सीपपन्तु ते । आस्पृशन्तु । प्रीतिम् । यष्टव्या । उदकस्य । धारा । सुदोहा । बुहाना । प्रदस्त
तमम् । अघ । युष्माकम् । वसूताम् । महस्वमस्मान् । प्रागच्छतु देवा । प्रागच्छत । समानमनस्का ।
यावन्त । भवय ।

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दंशस्य त्वया व्रयं सहसावन्नास्का ।

राया युजा संघमादो अरिंष्टा भूय पात सुस्तिमिः सदा नः ॥ ५ ॥

एवा न । एयम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । प्रजासु । प्राभिमुख्येन । दहि । त्वया । ययम् ।
वसवन् ! आस्कन्दितार । धनेन । सहायने । सहमाचन्त । अहिसिता ।

VII 44-

दधिक्रां वः प्रथममग्निोपसंमुपि समिद्धं भगंमूतये हुवे ।

इन्द्र विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

वधिक्रां वः । एतां देवतां । युष्माकम् । रक्षणाय । प्रथमम् । ह्ययामि । प्रोक्ष्य लोकान् ।
आदित्येष्व ।

- १ उपवन्त A M २ इन्द्रादयो देवाः Sy
३ सपति परिचरणार्थं । स्तुतिभिरा समन्तात्प
यधीधरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वी
कुर्वन्तिवति मावत् Sy ४ पर्याप्त यया
भवति तथा Sy ५ सुखेन वीर्घुं शक्या Sy
६ वयन्त Sy ७ श्रेष्ठम् Sy ८ महनीयं
धनम् Sy ९ मानं मतं A तुल्यमतप-
सन्त Sy १० नम् A M
११ एवं स्तुतस्त्वम् Sy १२ धनमग्निं प्रयच्छ Sy
१३ त्वाया A १४ अस्कन्दि A अस्कन्ता Sy
१५ सहानेन A नित्ययुक्तेन Sy
१६ आहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता
सर्वे देवा भूयं नोऽस्मान् कल्पाने सर्वदा पात
यत Sy १७ 'वधिक्रां वः' इति पठ्यवेमे
कावशां सूक्तं वसिष्ठस्याप्य वधिक्रास्यदेवता
कम् । प्राद्या जगती सा तु वधिक्राविसिद्धो
पतवेवताका शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभ । अन्
कल्पते हि—'वधिक्रां वाधिक्रं जगत्प्राद्या

- विष्णोपतवेवता' (KSA 36 44 p 25)
इति । गतो विनियोगः Sy
१८ एता refers to वधिक्राम् । अदिवना ।
उपसम् । अग्निम्, समिद्धम् । भगम् । इन्द्रम् ।
विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणस्पतिम् and
अपः ॥ Sy explains these words
in the following manner —
वधिक्रामदवाभिमानिनो देवताम् । अदिवदेवो ।
उपोदेवताम् । सम्यग्वीप्तमग्निञ्च । भगमेत
शास्यं देवञ्च । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् ।
ब्रह्मणस्पतिम् । अप उदकवेवता इत्येतान् देवा
नाह्वयामि ।
१९ देवात् A २० आह्वयामि Sy
२१ त्रिशास्य A प्रीन् लोकान् refers to प्राद्या
पृथिवी and स्वः ॥ But Sy explains
स्वः as भूयम् ।
२२ आदित्येष्व is suggested for आदि
त्येष्व ।

दधिक्रावु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इलां देवीं बहिषि सादयन्तोऽश्विना विगा सुहवा हुवेम् ॥ २ ॥

दधिक्रा^१श् । दधिक्रा^२म् । ए^३व । हविषा^४ । बोधयन्त^५ । उद्यच्छन्त^६ । यज्ञम् । उपप्रयन्त^७ । इलाम् ।
देवीम् । हविर्बा^{१०}हिषि^{११} । सादयन्तः^{१२} । अश्विनी । मेधाविनी । स्वाहानी । हुवे^{१३}म् । दाधि^{१४}कं सूक्तं^{१५} साहचर्या-
दन्येषा^{१६} स्तुतिः ।

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप त्रुव उपसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मंश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मदुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिक्रावाणम् । बुबुधान^{१७} । अग्निम् । उपत्रु^{१८}व । अग्निम् । उपसम् । सूर्यम् । गाञ्च^{१९} । मश्चतु-
रित्यश्वनाम^{२२}, मन्यमानामनभिगच्छतीति^{२३} ह तु वरुणविशेषणम्, मश्चतो^{२४} । वरुणस्य । महान्तम् । बभ्रुमश्वम् ।
ते सर्वे^{२५} । विश्वानि^{२६} । अस्मत्त^{२७} । दुरितानि^{२८} । पृथक्कुर्वन्तु ।

१. दधिक्रा M
२. दधिक्राव M एतन्नामकमश्वविशेष देवम् Sy.
३. उ इति पूरणः Sy.
४. हविषं A स्तोत्रेण Sy.
५. प्रज्ञापयन्तः Sy.
६. प्रेरयन्तः Sy.
७. यज्ञ M.
८. उपक्रममाणाः Sy.
९. हवीरूपास् Sy.
१०. बहिषि A. ११ आस्थापयन्तः Sy.
१२. स्वाहानी is suggested for स्वाहानौ ॥
शोभनाह्वानौ Sy.
१३. आह्वयाम Sy
१४. दाधिकं is suggested for दाधिक ।
१५. सूर्युक्तं A.
१६. The passage दाधिकं (क) स्तुति
should be placed at the begin-
ning of the hymn.
१७. स्तोत्रेण बोधयन् Sy.

१८. अजानस् A. अश्वम् is suggested for
अग्निम् ॥ दधिक्रावाणम् अश्वविशेषम् Sy.
१९. अहमुपस्तौमि Sy
२०. सर्वस्य प्रेरकम् Sy
२१. गा चमम M. भूमिं वाग्देवता वा, एवम्भूतान्
देवान् अहमुपस्तौमि Sy.
२२. ०त्यश्च ना० A. माश्चत्न इत्यश्वनाम (Cf.
Ngh. I. 14. Sarup's ed p 6.
२३. ० ०नानभि० is suggested for ०ना
मनभि० ॥ मन्यमानान् स्तुवतो जनाश्चेतयते
जानानीति, यद्वाभिन्न्यमानांश्चातयते नाशय-
तीति मंश्चतुः । तस्य Sy
२४. ह is missing in M. इह is sug-
gested for ह ॥
२५. ह्यश्चतोः A
२६. ०मश्वन् A पिङ्गलवर्णमश्वम् । तस्यानय-
नार्थमहमुपस्तुवे Sy.
२७. सर्वाणि Sy.
२८. पापानि Sy.

दधिक्रावां प्रथमो वाज्यवाग्निं रथाना भवति प्रजानन् ।

सविदान उपसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिर्ऋङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिक्रावा । दधिक्रावा । प्रथम । वसवान् । गन्ता । रथानाम् । अग्ने । भवति । गन्तव्य वेद्य
प्रजानन् । उप प्रमत्तिभिः । सविदान ऐकमत्य गत ।

आ नो दधिक्राः पृथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वैतुवा उं ।

शृणोतुं नो दैव्य शर्षो अग्निः शृण्वन्तु विद्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ न । आनिमुख्यन । अनक्तु । अस्माकम् । दधिक्रा । पन्थामन्वैतुवा । यस्तस्य । पन्थानम् ।
प्रविच्छेदेनानुष्ठातुम् । शृणोतु । अस्मान् । दैव्यम् । वलम् । अग्नि । शृण्वन्तु । विद्व । महान्त ।
अमूरा देवा अस्मानिति ।

VII. 45

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।

इस्ते दधानो नयी पुरुषिं निवेश्यञ्च प्रसुवञ्च भूमं ॥ १ ॥

आ देव । आयातु । देव । सविता । शोभनरत्न । अन्तरिक्षस्य पूरयिता । अश्वैः । उह्यमान ।

- १ अश्वरूपो देवः Sy २ सर्वेषामदधानो
मुख्यः Sy ३ शोभ्रगानी Sy ४ अर्वा
गमनशील Sy ५ प्रमुखः Sy
६ भवति A ७ रयसंयोजनीयास्तांस्तान
दधानयिष्ठाय शतभ्यामि सम्यग्जानन् Sy
८ प्रभृति refers to उपसा । सूर्येण । प्रादि
त्येभिः । वसुभि and अङ्गिरोभिः ॥ Sy
explains these words in the
following manner — उपोदेवतया ।
सवस्य प्रेरकेण दधेन । प्रादित्येभिरादित्यद्वय ।
वसुभिश्चाङ्गिरोभिर्वै सह स्तोतव्यव्यर्थेपि
भिद्वय ॥
९ एकं A संबिदान सम्यग्जानन् । ऐकमत्यं
प्राप्त इत्यर्थः Sy १० उदकेनासिञ्चतु Sy
११ अस्माकम् A १२ शश्वरूपा देवः Sy
१३ यन्धनम् M पन्थां पवयोम् Sy
१४ It goes with अनक्तु ।
१५ अनुगन्तुं प्रवृत्तानाम् Sy १६ शृणोति A,
M. १७ अस्मदीयं हवम् Sy

- १८ देव्यम् A देवसम्बन्धि Sy
१९ VM ignores उ ॥ उ इति पूरण Sy
२० 'आ देवो यातु' इति चतुश्चर्चं द्वावशं सूत्रं
वसिष्ठस्वार्थं सवितृवेपतायं प्रष्टुमम् । 'आ
देवश्चतुर्दं सायिदम्' इत्यनुष्ठातम् (KSA
36 45 p 25) । अत्रैवै वदरात्रे चतुर्थे-
ऽह्नि वैश्वदेवशस्त्र इवं ताविजनिविद्वानम् ।
सूत्रयते हि—'चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु'
(ĀSS 8 8) इत्येना वपानुवाक्या । सूत्रि
तश्च—'आ देवो यातु सविता सुरत्नः स प्रा
नो देवः सविता सहावा' (ĀSS 3 7)
इति । अदवमेपेज्जुसयने तिल साविश्रय इष्टय'
तात्र द्वितीयस्यामिष्टी याज्येदम् । सूत्रितश्च—
'य इमा विदवा जाताभ्या देवो यातु' (ĀSS
10 6) इति Sy २१ प्रागच्छतु Sy
२२ सवस्य प्रेरक Sy
२३ रत्न A शोभनरत्नोपेतः Sy
२४ स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता Sy
२५ स्वकीयैवार्हे Sy

हस्ते^१ । प्रयच्छन्^२ धारयन्^३ वा । बहूनि^४ । धनानि^५ । रात्री^६ निवेगयन्^७ । प्रात^८ प्रमुवन्^९ । च^{१०} । भूतजातम्^{११} ।

उदस्य^{१२} बाहू^{१३} शिथिरा^{१४} बृहन्ता^{१५} हिरण्यया^{१६} दिवो^{१७} अन्तां^{१८} अनष्टाम्^{१९} ।

नूनं^{२०} सो^{२१} अस्य^{२२} महिमा^{२३} पनिष्ट^{२४} सूरश्चिदस्मा^{२५} अनु^{२६} दादपस्याम्^{२७} ॥ २ ॥

उदस्य । उद्व्याप्नुवतः^१ । अस्य^२ । बाहू^३ । शिथिलौ^४ प्रेर्यमाणौ^५ । महान्ती^६ । हिरण्मयी^७ । दिवः^८ ।

पर्यन्तानि^९ । नूनम्^{१०} । सः^{११} । अस्य^{१२} । महिमा^{१३} । सूयते^{१४} । सवितुर्यत्^{१५} । सूर्यः^{१६} । अपि^{१७} । अस्मै^{१८} सवित्रे^{१९} । अनुददाति^{२०} ।

अपस्या^{२१} कर्मेच्छमुपवृहयतीत्यर्थः, सविता कर्माणि तीक्ष्णानि चिकीर्षति साहाय्यं सूर्यं करोति ।

स^{२२} घा^{२३} नो^{२४} देवः^{२५} सविता^{२६} सहावा^{२७} साविपद्रुसुपतिर्वसूनि^{२८} ।

विश्रयमाणो^{२९} अमतिमुरूचीं^{३०} मर्तभोजनमर्धं^{३१} रासते^{३२} नः^{३३} ॥ ३ ॥

स^{२०} घा^{२१} । सः^{२२} । खलु^{२३} । अस्मभ्यम्^{२४} । देवः^{२५} । सविता^{२६} । सहनवान्^{२७} । आभिमुख्येन^{२८} । सुवतु^{२९} । वसुपति^{३०} ।

वसूनि^{३१} । विविध श्रयमाण^{३२} । रूपम्^{३३} । बह्वञ्चनम्^{३४} । मनुष्यभोजनमन्नम्^{३५} । इदानीम्^{३६} । प्रयच्छतु^{३७} । अस्मभ्यम्^{३८} ।

१. पाणौ Sy.

२. दातुं धारयन् Sy.

३. नर्यां नर्याणि मनुष्यहितानि धनानि Sy.

४. दिवशयन् A.

रत्रिषु स्वे स्थाने स्थापयञ्च Sy.

५. अहःसु प्रेरयन् Sy.

६. भूतानि Sy.

७. VM. explains च once only.

८. उद्व्याप्नुतः A उद्व्याप्नुतः is suggested for उद्व्याप्नुवतः ॥ ऊर्ध्वो सन्तो व्याप्नुवताम् Sy

९. सवितुः सम्बन्धिनौ Sy.

१०. हस्तौ Sy.

११. शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ Sy

१२. हरिस्मयी A.

हिरण्ययौ सुवर्णमयी Sy

१३. अन्तरिक्षस्य Sy

१४. अन्ताग्निना M. अन्तान् is suggested for अन्तानि ॥

१५. नानि A. अद्य Sy

१६. स्तूयते is suggested for सूयते ॥ अस्माभिः स्तूयते Sy.

१७. दद्याति A

१८. अवस्थां M

१९. अच्छामुप० is suggested for अच्छामुप० ।

२०. सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्थामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च— 'स घा नो देवैः सविता सहावेति द्वे' (ĀSS 10. 6.) इति Sy.

२१. सं घ A.

२२. सं A.

२३. घेति पूरणः Sy

२४. तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं तेजो यस्य सः Sy.

२५. आ समन्तात् प्रेरयति Sy.

२६. धनानां पालकः Sy.

२७. निषेवमाणः सन् Sy.

२८. रूपं दीप्तिमित्यर्थः Sy.

२९. विस्तीर्णगमनाम् Sy

३०. मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् Sy.

३१. अधुना Sy.

३२. ददातु Sy.

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगमस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्र वयो बृहदुस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमा गिर । इमा । गिर । सवितारम् । शोभनवाचम् । घनपूर्णमाहु । स्तुवन्ति । शोभन
पाणिम् । सञ्चितम् । प्रसम् । बृहत् । अस्मासु । दधातु ।

VII 46

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय स्वधाम्ने ।

अपाळ्हाय सईमानाय वेधसे त्रिग्मायुधाय भरता शृयोतु नः ॥ १ ॥

इमा । इमा । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिर । क्षिप्रैषवे । देवाय । प्रसवते । शत्रुमिरखोढाय ।

१ ईदृग्भूता Sy

२ गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजा । यद्वा
इमाः स्तुतिरूप्या वाच Sy

३ घनपूर्णमाहुम् is suggested for घन
पूर्णमाहु ॥ सम्पूर्णघनहस्तम् Sy

४ चायमीयम् Sy

५ महत् Sy

६ अस्मे अस्मासु यद्वा अस्मे अस्मान्यम् Sy

७ वधातु (यद्वा) प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा !
वेधा ! यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कस्याणं सवा
सर्वथा पात पास्यत Sy

८ 'इमा रुद्राय' इति चतुर्थे च प्रयोदशं सूक्तं
यसिष्ठस्यार्यं रुद्रवेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप्
शिष्टा अगत्य । तथा चानुक्रमणिका—'इमा
रौद्रं त्रिष्टुभन्तम्' (KSA 36 46 p 25)
इति । शूलगवाविषु रौद्रयज्ञेऽन्वेन सूक्तेनोदीची
विगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—'इमा रुद्राय स्थिर
धन्वने इति सर्वेऽथयज्ञेषु विशासुपस्थानम्'
(AGS 4-9 21) इति Sy
यसिष्ठस्यार्यम् । उत्तरा च Dur
यसिष्ठस्य परा च SKN

२ हे अस्मदीया स्तोतारः । यूयमिमा Sy

हे स्तोतारः । यूयमुच्यन्वे, इमाः Dur
इमा वक्रप्रमाणा SKN

१० एतन्नामकाय Sy

रुद्रायेत्याद्याः सर्वास्तावर्ष्यचतुर्थ्यं । रुद्राय
रुद्रस्य SKN

११ वृषधनुष्काय Sy

किलसाधाय ? वृषधनुषे Dur
वृषधनुष SKN

१२ स्तुती Sy, Dur, SKN

१३ शीघ्रगामिबाधाय Sy

शीघ्रैषवे Dur

१४ रुद्राय A.

शानाविगुपयुक्ताय Dur
वेवस्य SKN

१५ प्रसवते A. स्वधावते Dur स्वधा, प्रसं
तेन तद्वा न् स्वधावान् । तत्तद्वत्तुर्षा । प्रसवत
इत्यर्थः SKN

१६ केनाप्यनभिभूताय Sy अनभिभूताय केनचित्
Dur

सहिरभिभवैः अनभिभूतस्यान्ये SKN

तत्सहमानाय^१ । विधात्रे^२ । तिग्मधनुष्काय^३ । भरतं मनुष्या^४ । स^५ शृणोतु^६ । अस्मानिति^७ ।

स हि क्षयेण^{१०} क्षम्यस्य^{११} जन्मनः^{१२} साम्राज्येन^{१३} दिव्यस्य^{१४} चेतति ।

अवन्नवन्तीरुपं नो^{१५} दुरंश्वरानक्षीवो^{१६} रुद्रं जासुं^{१७} नो भव ॥ २ ॥

स हि क्षयेण । स । हि । क्षयेण निवासत्वेन । पार्थिवस्य^{११} । भूतजातस्य^{१२} । ज्ञायते^{१३} । साम्राज्येन^{१४} च । दिवि भवस्य देवगणस्य चेतति । अयं प्रत्यक्ष — रक्ष च । अस्माकम् । रक्ष । रुद्र । उर । अग्निवार-
हितौ । रुद्र ! प्रजासु । भव । अस्माकम् ।

१. शत्रूणाद्यभिभवित्रे Sy. नित्यसभिभवते शत्रून्
Dur. अभिभवतोऽब्जान् SKN.

२. विधातुः SKN

३. तीक्ष्णास्त्राय Sy. तीक्ष्णायुधाय Du1. तीक्ष्णा-
युधस्य चार्थय तीक्ष्ण ह्यायुध योद्धार-
मुत्साहयति । आभिमनुष्येन युध्यतेऽनेनेत्यायु-
धम् SKN.

४. हर मनु० A. धारयत् Sy. प्रहरत प्रापयत्
कुर्वतेत्यर्थः SKN

५. मनुष्याय शृणो० M

६. स is suggested for सः ।

७. इमा गिर उच्यमाना शृणोतु Du1.

८. अस्मदीया. स्तुतीः Sy.

अस्माकमित्येतदाशास्महे Du1

अस्माकं स्वभूताः SKN.

९. रुद्रो रौतीति सतः । रोरुगमाणो द्रवतीति वा ।
रोदयतेर्वा । 'यदरुद्रत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति
काण्वश् । 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति
हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति इमाः ।
रुद्राय । दृढबन्धने । गिरः । क्षिप्रैष्वे ।
देवाय । अन्नवते । अपत्कहायान्यैः । सह-
मानाय । विधात्रे । तिग्मायुधाय । भरत
शृणोतु । नः ॥ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्षण ।

प्रायुभभावोचनात् N. 10 6.; SKN.
IV. 8.

१०. खलु Sy

११. ऐश्वर्येण Sy.

१२. क्षम्यस्य क्षमाया पृथिव्या भवस्तस्य Sy.

१३. जनस्य Sy.

१४. प्रजायते Sy.

१५. सत्ता A.

ऐश्वर्येण प्रजायते Sy

१६. शेषः प्रत्यक्षकृतः Sy.

१७. रक्ष रत्ना० A रक्षन् is suggested for
रक्ष च ॥ पालयन् Sy.

१८. रक्षन्ती is suggested for रक्ष ॥ त्वां
स्तोत्रैस्तर्पयन्तीर्नोऽस्मदीया. प्रजाः Sy.

१९. रुद्रः is suggested for रुद्र । रुद्रा-
ण्यस्मदीयानि गृहाणि Sy

२०. ऊर M उपचर is suggested for उर ॥
उपगच्छ Sy.

२१. अग्निवारहितौ A अग्नीवारहितः is sugges-
ted for अग्निवारहितौ ॥ अग्नीवा रोगस्ता-
मकुर्वन् Sy.

२२. हे रुद्र ! देव ! त्वञ्च Sy.

२३. अस्मदीयासु Sy

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा धृणक्तु नः ।

सृष्टं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिपः ॥ ३ ॥

या ते । यत् । ते । भ्रायुधम् । त्वयावसृष्टम् । अन्तरिक्षात् । पृथिवीम् । लक्ष्मीकृत्य । चरति ।
 सृष्टं । परिवर्जयतु । प्रस्मान् । सृष्टम् । ते । स्वाप्तवनति रास्को । भयजानि । मा । प्रस्माकम् । पुत्रेषु ।
 पोत्रेषु च । हिसि । "

- १ हे वर ! Sy हे भगवन् वर ! Dur
- २ वैद्युतात्मनस्तव सम्बन्धिनी Sy तव स्वभूता SKN
- ३ प्रशानिष्या हेति Sy भ्रायुधं ज्यरातिसारादि रोगाद्यं येन प्राणिनो हति धृतेर्वाज्य क्षण्डनार्थस्य धृतेर्वा बीषयस्य Dur वज्र नामेतत् । सुप्तोपमं चात्र द्रष्टव्यम् । विद्यु दिव वज्रमिव प्राणिघातिनी । कासी ? पुरस्ताद् भेषजभूते सामर्थ्यत्, रोगजाति धृते क्षण्डनार्थस्य, धृतेर्वाज्यत्वत्वात् SKN
- ४ विमुक्ता Sy स्वयंवाप क्षिप्ता SKN
- ५ अन्तरिक्षसकाशात् Sy दूनोफादधि सर्वेषु हि देवता द्युस्थानेति गम्यते, विवस्परौति सिद्धात् । कर्माधिकारस्थानानि तु विशिष्टानि — इति तिसृणां त्रीणि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि भवन्ति । अत एवोक्तमन्यधिकारे द्युस्थानो भयतीति Dur विध उपरि सती SKN
- ६ क्षित्या क्षितौ वा Sy कथं या चरति विद्युत् ? क्षमया पृथिव्या ब्रह्माविभावमुपगतया । हि सन्ती चरतीति वा Dur सप्तम्यर्थे तृतीया सहर्षे वा । पृथिव्यां पृथिव्या वा सह । अथवा 'क्षमायी विपूजने' इत्यस्य । क्षमा हिसा तया सह, क्षमापयती सन्ती प्राणिन इत्यर्थः SKN ७ रक्षी० A सक्ष्यो० is suggested for सक्षी० ॥ तस्यां त्रीह्यादि भावमुपागतयां पृथिव्यामनुप्रविष्य Dur
- ८ वतते Sy प्रस्मानसमुद्भूता तत्रभवत्वात्सर्व रोगानाम् Dur
- ९ ता विद्युत् Sy तस्या किम् ? विद्युत् ता भन्ती Dur

- १० परित्यजतु Sy परित्यजतु Dur परित्यजने । परित्यजयतु साऽस्मान् SKN
- ११ प्रस्मात् A प्राणिनोऽस्मान् Dur
- १२ बहूनि Sy किमन्यवस्तु स्वतोऽस्माकम् ? सहस्रम् Dur सहस्रसङ्ख्याफानि SKN
- १३ तव स्वभूतानि SKN
- १४ रास्को M स्वाप्तयचनेति यास्कः is suggested for स्वाप्तयनेति रास्को ॥ कस्य-चिदप्यनतिश्रमणीयात् Dur हे स्वाप्तय चन ! SKN १५ यान्योपयानि तस्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः Sy यैवदुभिवदुप्रकारं भेषजं करोयि भक्तानां तान्यस्मा प्रति सन्तु Dur श्रोयमानि तान्यस्मभ्यं देहोति शेषः SKN
- १६ तोकमिति पुत्र । स हि नित्यं पित्रा धिनयता तुष्टते, इदं कुर्वन् मा कार्षीरिति Dur तुष्टते हि सत् तनयमात्मन एव विकाररूपम् SKN
- १७ पोत्रम् । तद्वपतितरां पितुः सफाशात् तत्तं भवति । सत्यप्यपत्यनामत्वाविशेषे, इहाब्जामि तेव विशेषः Dur अपोनक्षयत्वाय धिययभेद प्रवशानं पुत्रेषु पोत्रेषु चेति SKN
- १८ हिसी is suggested for हिसि ॥ हिसां मा कृया Sy, हिसां नो मा प्रयुङ्क्षत्वेत्येतरा-शास्महे Dur
- १९ भ्रायुधनायोधनात् । तस्यैवाऽपरा भवति या ते विद्युदवसृष्टा । विवस्परि विद्योऽधि । विद्युत् धृतेर्वा (धृततेर्वा) । क्षमया चरति । क्षमा पृथिवी । तस्यां चरति । तया चरति । विक्षमापयन्ती चरतीति वा । परिवृणक्तु न-सा । सृष्टं ते स्वाप्तवचन । भेषज्यानि । मा नस्त्वं पुत्रेषु (ष) पोत्रेषु च रोरिय । तोकं तुष्टते । तनयं तनोते N 10 7, SKN IV 9

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।
आ नो भज वृहिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । वधी । रुद्र । मा च शत्रुभ्य । परा दा । मा । ते । भ्रम । बन्धने ।
क्रुद्धस्य, प्रसिति प्रसयनाक् तन्तिर्वा जाल वेत्युक्तम् । आहजाप्रापय । अस्मिन् । यज्ञे । जीवानां शसनीये ।

VII. 47

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमूमिमकृण्वतेळः ।
तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुपं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

११ आपः । हे आप । यम् । युष्माकम् । प्रथमम् । यजमाना । इन्द्रस्य पानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत
स्तोतार इति वसतीवर्यभिप्रायम् । तम् । व । वयम् । शुचिम् । अपापम् । अद्य । घृतस्य स्रष्टारम् । मधु-
मन्तम् । भजेम ।

१. अस्मात् A.

२. हिंसी: Sy.

३. A. reads दारा for परा दा: ॥ त्वाक्षी. Sy.

४ भूम is suggested for भ्रम ।

५. प्रकषेण बन्धने Sy.

६. कति वा M ०नात्तन्तिर्वा or ०नात्तन्तुर्वा A.
is suggested for ०नाक्तन्तिर्वा A.
प्रसितिः प्रसयनात् । तन्तुर्वा । जाल वा
N. 6. 12.

७. The passage प्रसितिः वेत्युक्तम्
should immediately follow बन्धने ।

८. आभजा० is suggested for आह जा०॥
भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः ! देवाः ! यूयं नोऽ-
स्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत Sy.

९. अस्मान् is suggested for अस्मिन् ।

१०. किञ्च जीवैराशंसनीये Sy

११. 'आपो यं वः' इति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्त
वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । 'आपो यमा-
पम्' इत्यनुक्रान्तं च (KAS. 36. 47. p.

25.) । गतो विनियोगः

१२ आपो ह A. हे अद्देवताः ! Sy.

१३. युष्माक कौयंभूतम् Sy.

१४. पुरा Sy.

१५. देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः Sy.

१६. इन्द्रेण पातव्यम् Sy.

१७. ऊर्मिक A. सोमाख्य य रसम् Sy.

१८. कृण्वन्त A. अभिषवणवचनादिभिः सम्स्कुर्वन्त
Sy.

१९. स्तो is written twice in A.

२०. ०तो पर्य० A. इच्छाया भूम्याः सम्भूतम् Sy.

२१. तमूमिम् Sy.

२२. युष्मदीयम् Sy.

२३. शुद्धम् Sy.

२४. अवापम् A. पापरहितम् Sy.

२५. इदानीम् Sy

२६. वृष्टिलक्षणमुदकं सिञ्चन्तम् Sy.

२७. मधुमन्तं A. मधुररसोपेतम् Sy

२८. सम्भजेमहि Sy.

तमूर्मिमापो मधुमत्तम वीष्पा नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयन्तो वो अघ ॥ २ ॥

तमूर्मिम् । तम् । ऊर्मिम् । हे प्रापः ! मधुमत्तमम् । युष्माकम् । अप्रापपाद् देवा । रक्षतु । प्राप्-
गमनम् । यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिर्देवै सह । माद्यति । तम् । युष्माकमूर्मिम् । अघ वयम् । प्रश्याम । देवकामा ।

शतपवित्राः स्वधया मदनतोर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथं ।

ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रतानि सिन्धुस्यो हृव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

“ शतपवित्राः । अनकनवनसाधना । स्वधया मनुष्यान् । तपयन्त्यः । देव्यः । देवानाम् । अपि
गच्छन्ति । स्यान् । ताः । इन्द्रस्य । न । हिंसन्ति । कर्माणि । ताम् । सिन्धुस्यम् । हृव्यम् । घृतवत् ।
जुहुव ।”

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाक्ष्यं रसम् Sy

३ हे एतसंज्ञका देवा । Sy

४ रसवत्तमम् Sy ५ युष्मद्वीयम् Sy

६ एतबास्यो देवः Sy ७ पासयतु Sy

८ शोभ्रगतिः Sy ९ ऊर्मो Sy

१० वासकर्वेवं सह Sy ११ माद्येत् Sy

१२ अघ is suggested for अघ्य ॥ अस्मिन्
विने Sy १३ प्राप्नुयाम Sy

१४ वसिष्ठस्यायम् Dur, SKN

१५ ०पवन० is suggested for ०भवन० ॥

शतं घृतं पवित्राणि पायनानि क्पाणि यातां
ता Sy यद्गुणायवित्रो या वेद्य-
एत्रमत्रापः पवित्रशब्देनोच्यन्ते, अघ्ववत्तया
न्मत्प्रस्य यद्गुणयवयानि पवित्राण्युक्तानि यासु
ताः शतपवित्राः, यद्गुण इत्यर्थः । शतपवित्रा
इत्यस्यायम् रूपं यद्गुण इति । SKN

१६ स्वकायभूतेनाग्नेन Sy अग्नेन सहिता भूत्वा
Dur अग्नेन सह SKN १७ जनान्

माद्यन्त्यः Sy 'मव तुप्ती' 'या च्छ्यन्ति'
(Pa. 6 x 105) इति पूर्वसंघर्षः । सत्रप्राणि
नस्तपयन्त्य इत्यर्थः SKN १८ द्योतमाना
प्रापः Sy शमाविगुणयुक्ताः Dur
देव्यः प्राप SKN १९ इन्द्रादीनाम् Sy

दानाविगुणयुक्तानामेव Dur

२० प्रयिगन्ति Sy अपि गच्छन्ति Dur गच्छन्ति

SKN २१ पानं सोमाक्ष्यम् Dur अघं

सोमाक्ष्यम् SKN २२ तावृष्यः प्राप Sy

ता एदंतक्षणः प्रापः Dur ता इति तच्छब्द

युतेयच्छब्दोऽप्याहाय । यास्ता SKN

२३ इन्द्रस्य प्रीणनानि Sy इन्द्रस्य स्वभूतानि

SKN २४ नि A २५ उत्पादयन्ती

त्यर्थः Sy येनाभ्रवधानन्तरमविसम्भमाना

यपभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः Dur मेघह

ननावनन्तरमेघ क्षरन्तीत्यर्थः । अक्षरन्तीषु हि

तासु तद्विसतः कमणो निरकमत्यात् Sy

२६ यशाद्धेनि Sy कर्माणि मेघवधावन्त्यानि SKN

२७ या एता एवङ्गुणयुक्ता प्रापस्ताभ्योऽङ्गुण

Dur अतस्ताम् SKN

२८ अयम् Sy स्पम्भमानायः Dur

२९ पुरोवाशाविकं हविः Sy हविः Dur,

SKN

३० हृत० A उपस्तरण्याभिधारणस्तक्षणाययुक्तम्

Sy घृतमिधम् Dur घृतसंयुक्तम् SKN

३१ जुहोत M वक्ष्येण मेघास्ताडयन् प्रयच्छति Sy

जुहोत हे ऋत्विजः ! अहृति ता हविरित्यभि

प्रायः Dur

३२ प्रापः पवित्रमुच्यन्ते 'शतपवित्राः इत्यया मर्द

न्ती' यद्गुणका N 5 6, SKN II 320

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातुमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

यः सूर्यः । या । सूर्य । रश्मिभि । अन्तरिक्षे विस्तारयति । याभ्यश्च । इन्द्र । विलिखत् । गमनशीलम् । ऊर्मिम्, गमनकामार्गं चकारेत्यर्थं 'इन्द्रो अस्माकमरदद्वज्रवाहु' इति मन्त्र । ते यूयम् । हे सिन्धव । धनम् । अस्मभ्यम् । धत्त, सिन्धुसमानाधिकरण्यात्तच्छब्दस्य लिङ्गभेद ।

VII. 48

ऋभुक्षणे वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विभवो रथं नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणेः । हे ऋभव । वाजा इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्या व्यपदेश । मादयध्वम् । अस्मासु । हे नर ! मघवन्त । सोमेन । गच्छताम् । युष्माकम् । अमितो मुखा अश्वा । रथम् । आवर्तयन्तु । नृहितम् । यथा मनुष्याणाम् । कर्माणि भवता रथमावर्तयति । हे महान्त ।

१. अपः Sy. २. स्वकीयैः किरणैः Sy.
३. विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतोत्यर्थः Sy. ४ अद्भ्यः Sy.
५. विलिखत् is suggested for विलिखत् ।
६. मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् Sy.
७. ऊर्मिम्—अर्तेरिदं रूपम् । गमनयोग्यम् Sy.
८. गमनिका० M गमनकामो मार्गम् is suggested for गमनकामार्गम् ॥
९. ०स्मानरद० A.
१०. M. reads हे before यूयम् ।
११. आपः ! Sy. १२. स्म is missing in A.
१३. धत्तं A. प्रयच्छन् Sy १४. ०मान्याधि० A.
१५. The passage : सिन्धु. लिङ्गभेदः refers to 'ते यूयम्, therefore it should immediately follow ते यूयम् ॥ . ते इति सिन्धुशब्देन समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अवेवताः ! यूयं सर्वदा नोऽस्मान् कल्याणैः पालयत Sy
१६. 'ऋभुक्षण.' इति चतुर्दशं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्त्याया

विकल्पेन विश्वेदेवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा (KSA. 36. 46. p. 25.) इति । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिदिद्वानम् । सूत्र्यते हि—'ऋभुक्षण इत्यार्भवम्' (Ā ŚS. 8. 12.) इति Sy.

१७. ऋभुक्षणे A ऋभुक्षेत्यृभूणा ज्येष्ठाख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्रर्भुक्षणो वाजा इति बहुवचनेनर्भवस्त्रयो गृह्यन्ते हे ऋभवः । यूयम् Sy. १८. तृप्ता भवत Sy.
१९. अस्मासु स्थितेन Sy. २०. नेतारः Sy.
२१. धवन्तः A. धनवन्तः Sy.
२२. अभिषुतेन सोमेन Sy.
२३. गच्छन्ताम् A २४. युष्मदीयाः Sy.
२५. अभितो० is suggested for अमितो० ॥ अस्मदभिमुखाः Sy २६. आगमयन्तु Sy.
२७. नेति सम्प्रत्यर्थे । इदानीम् Sy
२८. कर्मणां कतरिः Sy
२९. ०यन्ति is suggested for यति ।
३०. विभवः समर्था अश्वाः Sy

ऋभुऋभुभिर्मुनि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवंसा शवांसि ।

वाजो अस्मो अंवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुपेम वृत्रम् ॥ २ ॥

'ऋभुऋभुभिः । ऋभुभिः । युष्मभिः । ययमप्तुभवः । दानूननिभवम्, तृतीयायामपि 'बहुवचनस्य-
वस्तसो' इति दृष्टम् ऋभुरिति जसः स्वादेशः । तथा वि भुहिमवद्भिः । ययं च विद्यो महान्त । बलन । यसा-
न्यभिभवम् । वाजो वाजनीयान् युष्मकम् । यस्मान् । सङ्ग्राम । रदातु । तेषां सहायभूतन । इन्द्रेण
तरेम । दानुम ।

१ यतिष्ठस्येवमायम् Dur यतिष्ठस्य SKN

२ ऋभुभिः is missing in M

३ हे दानव ऋभव उरभासो ययम्
Dur ऋभुरिति मेधाविनाम । घ्यत्ययेन
चात्रकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । ऋभवा
मेधाविनो ययम् SKN

४ उरभाभिः देव सहिता Dur ऋभु
विभ्वा याज इत्येत वैयं सह SKN

५ ययमभव M ययमभव is suggested
for ययमप्तुभव ॥ उर भवन्तोत्पुभव ।
प्रायेगभधोऽपि इद्रेण सह स्तूपन्ते Sy

६ ०नवेत् A ७ Pa 8 1 21

८ The passage तृतीयाया० दृष्टम्
explains the form of वः (युष्मभिः)
It should therefore follow im-
mediately युष्मभिः ।

९ ०भुभिरिति M The passage ऋभु
स्वादेश refers to ऋभुः of the
text It should follow immedi-
ately ऋभव and precede दानुम० ।

१० ऋभुभिर्भ० M विभुभिर्भ० is suggested
for वि भुहिभ० ॥ प्रभूतवसयुष्मानि सहिता
Dur निग्रहानुग्रहसमर्थविभुप्रभृतिभिर्वा तरेव
देव सह SKN

११ विभ्वो is suggested for विद्यो ॥

विभवश्च Sy हे विभ्यः ! Dur न च
केयन्ता मेधाविनः । किं तर्हि ? विभुयत्तवत्त्वा-
निग्रहे दानुग्रहे च समर्थो विभुपच्यते । तेना
ययं — विभवो ययम् SKN

१२ युष्मदोयेन Sy स्येन यत्नेन Dur यत्नेन
तेनास्येन SKN

१३ दानुणां यसानि Sy एतेषामभिभवितृणां शयांसि
यसान्यभिभवेन Dur युष्मकं स्वभूतानि
यसानि सेनाशयानि, अभि स्यामेति सम्बन्ध
SKN

१४ वाजो is missing in A एतस्तनक ऋभुः
Sy

ययया Dur याजश्च देवः SKN

१५ वजनीयान् A वाजो वा फनीयान् is sug-
gested for वाजो वाजनीयान् ।

१६ पातयतु Sy रक्षन्तु Dur

१७ संयुक्ता तन्तो ययम् Dur युज्यत इति युक्त
सहायः । इन्द्रेण सहायेन SKN

१८ हुताम Sy हन्म एनम् । अभिभवाधि
कारात् तदव्यतिहृत्यर्प उपपद्यते Dur
हृत्याम SKN

१९ दानुमित्यथ Dur तदव्यतिरप्येवङ्कूर्मा (हन्ति
कर्मा) इन्द्रेण युजा तरेवेन वृत्रम् इत्यपि
निगमो भवति N 5 2 SKN

II 291

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वा अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वा ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृण्वन्वि नृणाम् ॥ ३ ॥

ते चित् । ते । हि । खलु । बह्वी सेनाः । अभिभवन्ति । शासेनासीनापि च । सर्वानेव । अरीन् । उपरताति । घ्नन्ती, स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्यय, मूलत एव घ्नन्तीति । इन्द्र । विभ्वा मध्यमाः । ऋभुक्षा च ज्येष्ठ । कनीयान् वाजश्च । ईश्वर । शत्रो । धनम् । विकृण्वन्तु । मिथत्येति निवातो मिथापर्याय सङ्गता इति ।

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नू देवासः । क्षिप्रम् । भे देवा । धनम् । कुरुत । अस्मभ्यम् । भवत च । सर्वे । अस्माकम् रक्षणाय । सङ्गता । सन्नदीरन् सम्प्रयच्छन्तु । अस्मभ्यम् । अन्नम् । वसवो देवाः ।

१. तादृशा इन्द्र ऋभवश्च - Sy.

२. चिद्धीतोभौ पूरणौ Sy.

३. अस्मच्छत्रुसेनाः Sy

४. शोभनासीनापि M. शासेनेनापि is suggested for शासेनासीनापि ॥ स्वकीय-याज्ञया । यद्वा विशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शास-शब्द आयुधवाची । तेन Sy.

५. समस्तान् Sy.

६. अर्यः शत्रून् Sy

७. उप ताति । सप्तम्या लुक् । उपरैरुपलैः पाषाणसदृशैरायुःस्तायते विस्तीर्यत इत्यु-परताति युद्धम् । तस्मिन् Sy.

८. घ्नन्ति is suggested for घ्नन्ती ॥ हिंसन्ति Sy.

९. स्वार्थिकस्थातिल् प्र० A.

१०. VM. seems to explain the form of उपरताति by स्वार्थिस्तातिल् प्रत्ययः and मूलत एव seems to be the explanation of उपरताति । Therefore the passage स्वार्थिक एव should immediately follow उपरताति ॥

११. बिन्हा (ल्हा M.) मध्यमः is suggested

for मध्यमा ।

१२ ऋभुक्षाश्च is suggested for ऋभुक्षा च

१३. शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः Sy

१४. शत्रोः सम्बन्धि नृणाम् बलम् Sy.

१५ विकृण्व A. विकुर्वन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः Sy.

१६. मिथत्या मेथतेरिद रूपम्, मिथतिर्हिता तथा Sy.

१७. निवातो मिथः प० is suggested for निवातो मिथाप०

१८. भू देवासा A.

१९. न्वद्य Sy.

२०. भे is missing in M. हे is suggested for भे ॥ द्योतमाना ऋभवः ! Sy.

२१. कर्तन कुरुत प्रयच्छत Sy.

२२. भवत्र A.

२३. सह प्रीयमाणाः Sy.

२४ सन्नदीरन् is suggested for सन्नदीरन् ।

२५. ०च्छन्तु A.

सम्प्रयच्छेयुः Sy.

२६. वसवो A. अपि च वसवः प्रशस्या ऋभवः । हे ऋभवः ! यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणं रक्षत Sy

VII 49

समुद्रज्यैष्ठाः सल्लिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वृषी वृषभो रुराद् ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

'समुद्रज्येष्ठा' । समुद्रप्रथमा । अन्तरिक्षस्य । मध्यात् । शोधयन्त्ये । गच्छन्ति । अनिविशमाना ।
इन्द्र । या आप । वृषी । वरिषा । व्यतिषद् वज्रेण भिस्वा निरगमयत् । ता । आप । देवी । इह ।
माम् । ररान्तु ।

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

या आप । या । आप । अन्तरिक्ष्या । याश्च उत । स्रवन्ति । खनित्रिमा कृप्या । उत ।
या । यास्तु । अयज्ञाज्जाता निम्नेषु देशेषु । समुद्रा गन्तव्यो यासां समुद्रार्थो नादेयो । उवलन्त्ये । शोध-
यिष्ये ।

- १ 'समुद्रज्येष्ठा' इति चतुर्थांशं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्याखं श्रैष्ठ्यभमब्देवताकम् । तथा चानुशास्तम्—'समुद्रज्येष्ठा आपम्' (KSA. 36 49 p 25) इति । गतो विनियोगः Sy
- २ समुद्रोपगमो ज्येष्ठ प्रशास्यमानो यासामपां ता Sy
- ३ सल्लिलस्य—अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य Sy सल्लिलस्य is explained both by Sy and VM as अन्तरिक्षस्य but according to the Ngh. 1 3 सल्लिल is not a synonym of अन्तरिक्ष ।
- ४ माध्यमिकात् स्थानात् Sy
- ५ शोधयन्त्यो A. शोधयन्त्य is suggested for शोधयन्त्ये ॥ विषयं शोधयन्त्ये Sy
- ६ अविशन् O. अ. विशा O. M. सर्वदा गच्छन्त्यो Sy
- ७ आप is suggested for आप ॥ या निरुद्धा आप Sy
- ८ वज्रमृत् Sy
- ९ कामासां वरिषा Sy

- १० देव्या Sy
- ११ अस्मिन् प्रवेशे स्थितम् Sy
- १२ अयन्तु ररान्तु अग्निगच्छन्तु वा Sy
- १३ आप्त M
अन्तरिक्षमवा सन्ति Sy
- १४ VM seems to explain उत वा as याश्च उत ।
- १५ गच्छन्ति Sy
- १६ ०त्रमा A. अन्तेन निवृत्ता ? (निर्वृत्ता) Sy
- १७ आप्या A कृप्या is suggested for कृप्या ।
- १८ या स्वयंजा जाता M या । स्वयंजाता is suggested for यास्तु । अयज्ञाज्जाता ता ॥ स्वयमेव प्राङ्गुलवत्ये Sy
- १९ यासां स्तः A यासां तास्ताम् ० is suggested for यासां समुं ।
- २० नादेया is suggested for नादेयो ।
- २१ शुचयो क्षीप्तिपुक्ता Sy
- २२ शोधयिष्यन्त्ये A. शोधयिष्यन्त्ये नवस्ति । ता आपो मामवन्तिवति Sy

उत्तरा निगदसिद्धा ।—

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

[यासां राजा]

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासुर्जं मदन्ति ।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यासु राजा । यासु । राजा । वरुण । यासु च । सोम । विश्व एव च । देवा स्थिताः । यामु ।
ऊर्जम् । प्रतिमाद्यन्ति । वैश्वानर । यासु । अग्निः । प्रविष्टः ।

VII. 50

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।
अजकावं दुर्दशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ माम् । आभिमुख्येन । माम् । इह । मित्रावरुणं । रक्षितम् । कुलाय कुर्वत् । विविध वर्धमानं

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza is explained in the following manner :—

वरुणो यासामपा राजा स्वामी मध्ये मध्यसलोके याति गच्छति । किङ्कर्वन् ? जनानां प्रजाता सत्यानृते सत्यं चानृतं चावपश्यन्, जानन्नित्यर्थः । या आपो मधुश्चुतो रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्ति-युक्ताः पावकाः शोधयिष्यः । ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति Sy. यासां मध्ये वरुणो राजा वरणो यो वाऽऽदित्यो याति सत्यानृते जनाना-वपश्यन्, अवहितः पश्यन्, मधुश्चुतो मधुर-सस्य क्षारयिष्यः शुचय इत्यादि BB. This stanza=TS. 5. 6. 1. 1.

२. The *Pratīka* is supplied by the Editor.

३. यासु अप्सु वर्तते Sy. ४. अपा राजा Sy.

५. विश्वैः व च A. सर्वे Sy.

६. यासु is suggested for यामु ॥

यासु अप्सु स्थिताः Sy.

७. ऊर्जं A. अन्नम् Sy. ८. मदन्ति Sy.

९. ता आपो देव्य इह स्थितं मामवन्तु Sy.

१०. 'आ मां मित्रावरुणा' इति चतुर्दशं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शक्वरी वादितस्तिस्त्रो जगत्यः । प्रथमा मैत्रा-वरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका— 'आ मां मैत्रावरुणयाग्नेयी वैश्वदेवीनदीस्तुति-जगितमन्त्यातिजगती शक्वरी वा' (KSA. 36. 50. p. 25.) इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादव-गन्तव्यः Sy. ११. अस्मिंल्लोके Sy.

१२. ०रणौ is suggested for ०रणे ॥ हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy.

१३. रक्षितम् is suggested for रक्षितम्० ॥ पालयतम् Sy. १४. य कुर्वन्त् M. कुलाय कुर्वत् is suggested for कुलाय कुर्वत् ॥ कुलायं स्थान तत्कुर्वत् Sy.

१५. विवं वर्ध० M. विशेषेण वर्धमानं विषम् Sy.

विविध वा माघमाण भूतम् । मां । अस्मान् । आगच्छस्विति इवाभिप्रायं इवाभिभूम्या कृतानां करोति ।
 भ्रजकावमजघादयुक्तम् । वर्षायनं । तिरः । भवतु । मा । माम् । पदभवनं । शब्देन । जानातु । छप
 गतिस्त्विति ।

यद्विजामन्परुषि वन्दनं सुवदष्टीवन्तौ परिं कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचभपं माघतामितो मा मां पद्येन रपसा विदुत्सरुः ॥ २ ॥

यद्विजामन् । यत् । विविधजन्मनि । सन्धौ । भवति । वन्दनं नामकं विपमविपम् । अष्टीवन्तौ ।
 गुल्फौ । च । परितः । उपचितं करोति । अग्निः । तद्विषं । ज्वलन् । अपवाधताम् । इत् ।
 उत्तरा निगदसिद्धा—

यच्छैलमलौ भवति यद्भूदीपु यदोपधीभ्यः परि जायते विपम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदुत्सरुः ॥ ३ ॥

[यच्छैलमलौ]

- १ मा is missing in A
- २ अग० A
- ३ इवाग्नि भूम्यां or इवाग्नि भूम्याम् is suggested for इवाभिभूम्याम् ।
- ४ कृतानाम् is suggested for कृतानाम् ।
- ५ भ्रजका नाम रोगविशेषस्तद्वत् Sy
- ६ सुवदंशं is suggested for वर्षायनं ॥
सुवदंशं विषम् Sy   ७ तिरौ A.
- ८ भताम् । मह्यत्वित्यर्थं Sy
- ९ ०भवेन is suggested for ०भवने ॥
- १० रपिः शब्दकर्मा । शब्देन Sy
- ११ छपगामी । जिह्वागः । सपं इत्यर्थः Sy
- १२ ०जाम A   १३ ०धं मम्मनि A
- १४ पद्येण वृक्षादीनां पद्येण Sy
- १५ उद्भवेत् Sy
- १६ वन्दनं A. वन्दननामकम् is suggested for वन्दनं नामकम् ॥ एतत्संज्ञकं पद्विषम् Sy

- १७ एवम् A
- १८ यच्च विषं जानुती Sy
- १९ गुप्तौ A
- २० 'विह उपचये' । उपचितं कुर्यात् Sy
- २१ वेध Sy
- २२ तद्विषम् is suggested for तद्विष ॥
- २३ बीष्यमानं सन् Sy
- २४ ०ताम् A अपहन्तु Sy
- २५ इम A अस्माञ्जनात् । शिष्टं व्याख्यातम् Sy
- २६ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner —यद्विषं शस्मलावेतत्संज्ञके वृक्षे भवति यद्विषं मदीयं तत्रस्यास्त्वप्यु प्रादुर्भवति । परीति पठ्य म्यर्थानुवादी । श्रोयधीभ्यः सकाशाद्यद्विषं धायत उत्पद्यते । विद्वे सर्वे वेधास्तद्विषमितो अस्माञ्जनाद्देसाद्वा निभुवन्तु । मिःश्लेषेण प्रेर यन्तु । मा भामिति शिष्टं व्याख्यातम् ।

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु
सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः प्रवतः^१ । या नद्यः^२ । विस्तारवत्यो विस्तृतेन देशेन गच्छन्त्यः^३ । याश्च निवतः^४ । याश्चोद्वत्यां^५ ।
याश्चोदन्वत्यः^६ । अनुदकाः^७ । च । याः^८ । ता^९ । अस्मभ्यम्^{१०} । पयसा^{११} । वर्धमानाः^{१२} । शिवाः^{१३} । देव्यः^{१४} । अन्नस्य
स्थानभूता अशिवदास्ताः^{१५} । सर्वा^{१६} । नद्यः^{१७} । अन्नस्य वर्धयिष्योऽशिमिदा^{१८} ।

VII. 51.

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम्^{१९} । आदित्यानाम्^{२०} । रक्षणेन^{२१} । नवतितरेण^{२२} । सङ्गता भवेम^{२३} । सुखे च^{२४} ।

१. या प्रवत A.
२. It seems to be the explanation of प्रवतः ॥ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः Sy.
३. निवसतो M. निम्नदेशे गच्छन्त्यः Sy.
४. उद्वत्वो A. उन्नतदेशे गच्छन्त्यः Sy.
५. उदकयुक्ताः Sy
६. उदकरहिताः Sy.
७. याः is omitted by M. नद्यो यान्ति Sy.
८. तादृश्यो नद्यः Sy.
९. पयसा is suggested for वयसा ॥ उदकेन Sy
१०. विश्वमाध्यायन्त्य Sy.
११. कल्याण्यो भवन्तु Sy. १२. द्योतमाना Sy.
१३. अशिपदा० is suggested for अशिवदा० ॥ शिपदो नाम रोगविशेष । तदकुर्वत्य सत्य Sy.
१४. अपि च सर्वास्ताः Sy
१५. शिपदा M. अहिंसाप्रदा भवन्तु Sy.
१६. VM. ignores भवन्तु ।
१७. 'आदित्यानाम् इति तृचमषटादशं सूक्तं वसिष्ठ-

- स्यार्थं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते च — 'आदित्याना तृचमादित्यं तु' (KSA. 36. 51. p. 25.) इति । गतः सूक्त-विनियोगः । आदित्यदेवताके पशौ 'आदित्यानामवसा' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः' (ĀSS. 3. 8.) इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान्' (ĀSS 5. 17) इति Sy
१८. अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञाकानां देवानाम् Sy.
  १९. तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः Sy.
  २०. नवतरेण is suggested fo नवतितरेण ॥ अद्यतनेन Sy. अभिनवेन BB.
  २१. सक्षीमहि वयं सङ्गच्छेमहि Sy. युक्ता भूयास्म BB.
  २२. सुखेन is suggested for सुखे च ॥ गृहेण Sy शर्मन्ति गृहनाम Ngh. 3. 4.
  २३. शतमेन्ति M. शं सुखमतिशयेन तत्कारणेन Sy शान्ततमेन वा BB.

अपायत्वे । अखण्डत्वे च । क्षिप्रौ । इमम् । यज्ञम् । स्थापयन्तु, यज्ञमपापमखण्डितञ्च कुर्वन्तु । स्तुती
शृण्वन्त ।

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अयमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिवन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

‘आदित्यासः’ । आदित्याः । अदितिश्च माता । तु । मित्रः । अयमा च । वरुणश्च । अत्यन्त-
मूज्व । अस्माकम् । भवन्तु । भवनस्य । गोपयितारः । पिवन्तु । सोमम् । रक्षणाय । अस्माकम् । अद्य ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरुधिनां तुष्टुवाना यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । एते । सर्वे । स्तूयमाना भवन्त्वस्मान्मिरिति ॥

- १ अनपराधत्वे Sy निरपराधित्वे BB
- २ अवीनत्वे Sy अण्डनरहितत्वे च BB
- ३ स्वरिता आदित्या Sy स्वरमाणा ‘तुर त्वरा सम्भ्रमयो’ BB ४ इममस्मवीयम् BB
- ५ यष्टारमिमं जनम् Sy
- ६ अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः Sy अस्माक
- १ स्तुती शृण्वन्तः । श्रोवमाणा—शृणोतेविक-
रणो सिष्वापी स्तेडो वा व्यत्ययेन क्षामच् श्रोय
तिर्वा धात्वन्तरं ऋष्टयम् BB
- ७ ‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यप्रहेत्य याग्या ।
सुनितञ्च—‘आदित्यासो अदितिर्मादयन्ता
मिति नैतं प्रहमीक्षेत इयमानम्’ (ĀSS 5
17) इति Sy
- ८ अदितिस्तेषां (वेदानाम्) माता । यद्वा अदि
तिरिति देवविशेषणम् । अदितिरदितियोज्योना
Sy
- ९ Missing in M Something pro-
bably माद्य is missing immediately
before स्तु ॥

- तुप्ता सन्तु Sy
- १० एतत्संज्ञका Sy ११ अतिशयेनजवः Sy
- १२ रक्षका भवन्त्वित्यपर्यं Sy १३ भुव० is
suggested for भव० ॥ सर्वस्य जगतः Sy
- १४ गोपायि० A रक्षका एवम्भूता देवा Sy
- १५ अस्मान्मिरभिपुतम् Sy १६ अस्मिन् विने
Sy १७ एते refers to आदित्याः ।
मरुतः देवाः । ऋभवः । इन्द्रः । अग्नि-
and अदिवनाः । १८ वन्त्यस्मा० A
- १९ VM explains this stanza very
briefly Sy explains this stanza
in the following manner —
आदित्या अदितिः पुत्रा विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका
अर्का विश्वे मरुतश्च सर्वे एकोनपञ्चाशत्
संख्योपेताश्च विश्वे देवाश्च ऋभवश्चेन्द्रोऽग्नि
रदिवनाश्चिनाभेतस्तस्यैका एवम्भूता ये देवा
स्तुष्टुवाना अस्मानि स्तुता भभूवुः । सर्वे ते
देवा यूयं सदा सर्वदा नोऽस्मान् स्वस्तिभि
कन्याभिः पात रक्षत ।

VII. 52.

आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्ववत्रा वसवो मर्त्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । आदित्याना स्वभूतावयव । मण्डनीया । भवेम । हे वसव । अस्माक देवेषु । मर्त्येषु च । निवासस्थान भवतु । हे मित्रावरुणौ । भजेमहि धनम् । भजमाना अप्युपर्युपरि । तथा भवेम । द्यावा-पृथिवी । भवन्तोऽप्युपर्युपरि प्रजाभि । पशुभिरन्यैश्चाभिलषितं ।

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रस्तत् । मित्र । तत् । अस्मभ्यम् । वरुणोऽन्ये चादित्या । प्रयच्छन्तु । सुखम् । पुत्राय । पौत्राय च । गोपायितार । युष्माकम् । अन्येषु जातम् । एना यद्यमन्येषु जनयथ तद्वयम् । मा । भुजेम भोगं प्राप्ति । मा च । तत् । कुर्म । वसव । यद्युयम् । चयध्वे हृदये स्थापयत ।

१. 'आदित्यासो अदितयः' इति तृचात्मकमेकोन-विंशं सूक्त वसिष्ठस्याथं त्रैष्टुभमादित्यदेवता-कम् । 'आदित्यासः' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 36. 52. p. 26.) । गतो विनियोगः Sy.
२. ०यवाः is suggested for ०यव ॥ हे आदित्या देवाः ! व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः । यद्वा आदित्यानामिम आदित्याः, तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ष्यप्रत्ययः । आदित्याना शेष-भूताः Sy.
३. अखण्डनी० is suggested for मण्डनी० ॥ वयमखण्डनीयाः Sy.
४. वासका देवाः Sy.
५. मनुष्येष्वस्मासु Sy.
६. ०वात स्था० A. युष्मदीय पूः पालनम् Sy.
७. युवाभ्यां दत्त धनं सम्भजेमहि Sy.
८. सम्भजन्तो वयम् Sy
९. स्याम Sy
१०. हे द्यावापृथिव्यौ ! युवयोः प्रसादात् Sy
११. भवेन्तो० A वयं भूतिमन्तः Sy.
१२. मित्रो वरुणोऽर्हनिशाभिमानिनौ देवावेतवाद्याः

- सर्व आदित्याः Sy.
१३. प्रसिद्धम् Sy.
१४. महतिर्दानकर्मा । ददतु Sy.
१५. अस्मदीयाय तनयाय Sy.
१६. तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु Sy.
१७. गोपयि० A. विश्वस्य रक्षकास्ते देवा. Sy.
१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—हे देवाः ! वो युष्मदीया वयम् Sy. १९. अन्वेषु A.
२०. जायम् M अन्येनोत्पादितम् Sy.
२१. आना M एनः is suggested for एना ॥ पापम् Sy.
२२. कृद्वय A.
२३. हुजेम A. मा भुक्तवन्तः स्याम Sy.
२४. भोगः is suggested for भोगम् ।
२५. तादृशं कार्यम् Sy.
२६. कार्ष्णं । लुडि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । मन्त्रेघसह्वर०' इत्यादिना च्लेलोपः Sy.
२७. हे वासकाः ! देवाः ! Sy.
२८. येन युष्मदप्रियेण कर्मणा Sy.
२९. ०पत्त A. यूयमस्मान्नाशयत Sy.

तुरप्यवोऽङ्गिरसो नचन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरप्यवः । स्वरमोणाः । अङ्गिरसः । प्राप्नुवन् । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । याचमानाः । पिता ।
 च । तत् । अस्माकं वरण । महान् । यष्टव्यः । विश्वे च । देवाः । सङ्गताः । प्रायश्च्यप्रङ्गिरसे प्रादित्यान
 जायन् तेभ्य प्रादित्या वसिष्ठासनयन् तामङ्गिरीयस्सविता प्रायश्च्यत् तद्विदमत्रोक्तमिति ।

VII 53

प्र धावां युञ्जेः पृथिवी नमोभिः सुबाध इच्छे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे क्वयौ गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र धावा । प्रकर्षेण । स्तोमि । धावापृथिव्यौ । यज्ञे । नमस्कारेण च । बाधाय सहितः । महत्यौ ।

१ यज्ञाविक्रमसु स्वरिताः Sy

२ एतन्नामका ऋषयः Sy

३ आशुनुवन्त Sy

४ नूक्त नूक्तं A रमणीयं यद्धतम् । उत्तरार्धं
 गततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽप्राप्याहियते Sy

५ प्रेरकस्य देवस्य सम्बन्धिः Sy

६ सवितारं याचमाना सन्तः Sy

७ वसिष्ठस्य पितृभूतो वधजश्व । यद्वा सर्वेषां
 पिता प्रजापतिः Sy

८ तावन्न रत्नम् Sy

९ अस्मान् Sy

१० महात् A

प्रभूतः Sy

११ यजनशीलः Sv

१२ सर्वे Sy

१३ समानमनस्काः Sy

१४ सेवयन्तु यद्वा मोऽस्मभ्यं वचसु Sy

१५ ंरिस A

- १६. ०नयाजयन् 18 suggested for ०नजायन् ।

१७ ०रोयस्त० A ०रोम्यस्त० 18 suggested
 for ०रोयस्त० M

१८ 'प्र धावा यज्ञे,' इति तुधात्मकं विंशं सूक्तं
 वसिष्ठस्मार्यं प्रैष्टुमं धावापृथिव्यम्'। अतुङ्गम्यते
 च 'प्र धावा धावापृथिव्यम्, (KSA 36
 53 p 26) इति । चतुर्थेऽहनि वेदव
 वेदशास्त्र इव धावापृथिव्यनिविधानम् ।
 सूत्रितञ्च—'प्रा देवो मातु प्रधावेति वासिष्ठम्'
 (ĀSS 3 8) इति । धावापृथिव्ये पशो
 धमापुरोडाशयो 'प्रधावा' इति द्वे ऋषौ
 याजये । सूत्रितञ्च—'प्र धावा यज्ञे पृथिवी
 नमो निरिति द्वे' (ĀSS 3 8) इति Sy

१९ यामे Sy

२० स्तोत्रैश्च Sy

२१ बाधया 18 suggested for बाधाय ।

२२ सहितो M अहं स्तोता बाधासहितः । अस्त्विजा
 सम्बाधयुक्त इत्यर्थं Sy

२३ महत्यौ 18 missing in M महत्यौ महत्यौ
 Sy

यष्टव्यै । ति । चित् । हिं । पूर्व । कवय । गृणन्त । पुरो दधिरै । महत्यो । ययोर्देवा पुत्रा ।

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदाने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरुधम् ॥ २ ॥

प्र पूर्वजे । प्रकृणुध्वम् । पूर्वजे वा । पित्र्यो । नवतराभिः । स्तुतिभिः । यज्ञस्य । आधारभूते ।
आयातम् । अस्मान् । हे द्यावापृथिव्यो । दैव्येन । जनेन सह । महद्भिः । युवयो । वरणीय धनम् ।

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो हि । अपि च । युवयो । धनदानादि । विद्यन्ते । बहूनि । द्यावापृथिव्यो । सुदासे पैज-
वनाय राज्ञो । अस्मभ्य च । धत्तं तत् । यत् ।

१. यजनीये Sy.	Sy. १६. देवसम्बन्धिना Sy.
२. ते is suggested for ति ॥ तादृश्यो द्यावापृथिव्यो Sy	२०. किमर्थमायातम् ? इत्युच्यते वा युवयोः Sy.
३. अपि Sy.	२१. वरुध वरणीय यद्धनमस्तीति शेषः । तद्धन- मस्मभ्य दीयतामित्यर्थः Sy.
४. खलु Sy.	२२. ०दानानि is suggested for ०दानादि॥ रमणीयानि धनानि Sy.
५. पुरातना Sy	२३. भवन्ति Sy.
६. स्तुवन्तः Sy	२४. वैज० A शोभनहविर्दानाय यजमानाय देयानि Sy
७. पुरस्तात् स्थापयामासु. Sy.	२५. राज्ञे is suggested for राज्ञो ।
८. ययोः A.	२६. प्रयच्छन्तम् Sy
९. आग्रयणे द्यावापृथिव्यैकपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'मही द्योः पृथिवी च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (ĀSS 2. 9.) इति Sy.	२७. तेवा मध्ये यद् धनम् Sy.
१०. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! यूय प्रकृणुध्व तुर ? (पुर-)स्कुस्त Sy.	२८. VM does not explain the fourth verse of this stanza and ignores हि । असत् and अस्कृधोयु ॥ हि खलु । असद् भवेत् । अस्कृधोयु । कृधुको ह्रस्वः । अह्रस्वमनल्पम् । हे द्यावापृथिव्यो ! यूयं युवा नोऽस्मान् सर्वदा । कल्याणं. पात पालयन्तम् Sy.
११. वा is missing in A. पूर्व प्रजाते Sy.	
१२. पितरौ is suggested for पित्र्यो ॥ त्रिंश्वस्य मातापितृभूते Sy	
१३. व is missing in A	
१४. स्तुतिरूपाभिर्गीभिः Sy	
१५. व्यज्यस्य A	
१६. स्थानभूते Sy.	
१७. आगच्छन्तम् Sy.	
१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—हे द्यावापृथिव्यो ! युवाम्	

VII 54-

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्चेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १ ॥

[वास्तोष्पते] यत् । त्वाम् । याचामहे । तत् । अस्मभ्यम् । प्रयच्छ । शङ्करे । भव ।

अस्माकम् । द्विपदे । चतुष्पदे च ।

वास्तोष्पते प्रतरंशो न एधि गयस्फानो गोभिरभैभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सुख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोष्पते । वास्तो^{११} पते^{११} प्रणेता^{११} भव । अस्माकम् । गृहाणां वर्षयिता^{११} गोभि^{११} । अश्वे^{११} च ।

इन्दो । ईश्वरास इति स्पष्टम् ।

१ 'वास्तोष्पते' इति तुचात्मकमेकविधं सुक्तं वसिष्ठस्यार्चं प्रैष्टुर्न वास्तोष्पत्यम् । तथा जानुक्रम्यते—'वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम्' (KSA 36 54 p 26) इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते' इति ऋतुभिः प्रत्युचं जुहुयात् । सूत्रितश्च—'वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मापिति ऋतुभिः प्रत्युचं हुत्वा' (AGS 2 9 9) इति Sy २ The *pratika* is supplied by the Editor Omission is shown here by some dots in the mss

३ यद्यनम् Sy ४ ० महते A किञ्च वयम् याचामहे Sy ५ नोऽस्मान् BB

६ प्रतिपच्छ M प्रतिप्रापय । प्रत्येकं वा प्रापय । यद्वा तत्प्रति तत्प्रदानार्थं नोऽस्माञ् जुषस्व । प्रतिगृहाण वाऽस्मान् BB

७ सुक्तक Sy सुक्तं सुक्तेषु BB

८ पुत्रपौत्रादिभिर्नाम Sy द्वित्रिभ्यां पाहम्^० इति द्विपद इत्यत्रोत्तरपदास्तोवास्तव्यम् BB

९ अस्मभ्योपाय गवाश्वदिवर्गाय Sy

१० VM. ignores वास्तो । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । स्वावेश । अनमीव । भव । प्रति and शम् ।

These words are explained in the following manner —

हे वास्तोष्पते ! गृहस्य पालयित । देव !

त्वमस्मान् । स्वर्षोयान् स्तोतुन् इति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदन्तरं नोऽस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशोऽनमीवोऽरोगकृच्छ्रं भव Sy वास्तोगृहस्य पालयित । 'इष्टं श्नुषु धे वास्तोष्पति' इति शाङ्क्यम् । अस्मान् प्रति जानीहि, प्रात्नीयत्वेन बुद्धयस्व । प्रत्येकं वा अस्माञ् जानीहि, अनुष्प्यातुमहति । तत्तद्वचस्वावेशः सुखावाप्तः सुखं वातयिताऽस्माकं भव । अनमीवोऽरोगोऽरोगहेतुदवास्माकं भव । 'इष्टं चोऽस्तित्' इति संहितायां दीर्घत्वम् BB This stanza=TS 3 4. 10 1

११ हे गृहस्य पालयित । देव । त्वम् Sy

१२ प्रनेता A प्रवर्षकः Sy १३ अस्मभ्योपाय धनस्य स्फाययिता प्रवर्षकः Sy १४ गोभि पशुभिरश्वैभिरश्वदश्च संहिता Sy १५ हे शोभयबाह्वावक ! Sy १६ इत्येव ईश्वरास A.

VM seems to read ईश्वरास for अजरास ॥ अजरासहिता । विनाशरहिता इत्यर्थं Sy

१७ VM ignores ते । सख्ये । स्याम । पितेव । पुत्रान् । प्रति । न and जुषस्व । Sy explains these words in the following manner —

ते स्वया तद् । सख्ये सति वयम् । स्याम भवेम । पितेव, यथा पिता । पुत्रान् रक्षकत्वेन सेषते तथा स्वमपि नोऽस्मान् । प्रति जुषस्व सेवस्य

वास्तोष्पते शृगमया संसदा ते सचीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेमं उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[वास्तोष्पते ।] वास्तो । पते ! सुखकरेण । तप । उवसदनेन । रमणीयेन । गतिमता । ससक्ता
भवेम । रक्ष । अस्मान् । योगक्षेमयो । कल्याणम् ।

VII. 55.

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १ ॥

अमीवहा ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.
२. सुखकर्या Sy. सर्वार्थसाधनशक्त्या । छान्दसं जशत्वम् BB. ३ तव is suggested for तप ॥ त्वया देयया Sy.
४. उपसद० is suggested for उवसद० ॥ स्थानेन Sy. सन्तत्या श्लेषणेन, एतद्धोमनिमित्तेन सम्बन्धेन BB.
५. रमणीयया Sy. रण्वया गन्तव्यया । 'रवि गतौ' घञ् । पचाद्यजेव वाऽकर्तरि । रमणीयया वा । रमेरक्षरविकारश्छान्दसः, औणादिको घञ्प्रत्ययः BB.
६. धनवत्या Sy. गतिमत्या सर्वत्राप्रतिहतगत्या BB.
७. वयं सङ्गच्छेमहि Sy. अभिभवेम शत्रून् । यद्वा त्वया ससक्ता भूयास्म । सञ्जेराशिषि लिङ् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः BB.
८. अवतेश्छान्दसो लुङ् BB.
९. अस्मदीय धनम् Sy
१०. त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उतापि च योगेऽप्राप्तस्य प्रापणे Sy. क्षेमे, उतापि च योगक्षेमार्थं योगार्थं च । लब्धपरिपालनं क्षेमः, अलब्धलाभो योगः BB.
११. वरणीयं नोऽस्मदीय धनं पाहि । हे वास्तोष्पते ! यूयं त्वं नोऽस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि Sy. वरमुत्कृष्टं रक्षेति यूयमित्यादि । . . पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा

BB. This stanza=TS. 3.4.10.1.

१२. VM. ignores उत ॥

१३. 'अमीवहा' इत्यष्टचं द्वात्रिंश सूक्तम् । आद्या गायत्री, पञ्चमाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः, द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत् । व्यष्टका चतुर्थद्वादशको बृहती (Cf. KSA 7 1.4. p. 3.) इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्रचः । तथा चानुक्रान्तम्— 'अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युपरिष्ठाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रत्वापिन्य उपनिषद्' (KSA. 36. 55. p. 26.) इति । गतो विनियोगः । बृहद्देवताया यदुक्तं तद्विह लिख्यते—

वरुगस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् ।
प्रविशेथाय तं तत्र श्वा नदन्नभ्यवर्तत ॥
क्रन्दन्तं सारमेय स धावन्तं दष्टुमुद्यतम् ।
यदर्जुनेति च द्वाभ्या सान्त्प्रष्टित्वा ह्यसूषुषत् ॥
एवं प्रस्थापयामास जनमन्य च वारुणम् ।
इति ॥ BD. 6. 8 19. 821.

अत्र केचित्पुनरेवमाहुः—

आसा प्रत्वापिनित्वं तु कथासु परिकल्प्यते ।
वसिष्ठस्तृषितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः ॥
चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्यनु ।
कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिसुप्तये ॥
यदर्जुनेति सप्तचं ददर्श च जज्ञाय च ॥ इति
(See VD. p. 133.) Sy.
वसिष्ठस्यार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

रक्षोर्हा । वास्तो, पते ! विश्वानि । रूपाणि । प्राविशन् । सखा । सुसुप्त । भव । अस्माकम् ।

१ रक्षोभ A अमीयानां रोगार्थां नाशकस्त्वम्
Sy स्वमस्माकममीवहा भव । अमीया रोग
स्तस्य हन्ता Dur अमीया ह्रिसिता सर्पाधी
रोगो या तस्य हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' (Pa
3 2 88) इति क्विप् । अमीवान्य
मनमिति पर्यायवचनम् SKN

२ ०क्षत् A हे गृहस्य पाप्तक । एतत्संज्ञक ।
वेय ! Sy हे भगवन् । वास्तोष्यते । Dur

३ बहुनि Sy ४ यस्यास्मद्बहुः अहेतोय प्रतिपक्ष
सपविर्नकुलादि Dur ये स हृष्यते नकुल
विद्यानादिकर्परोपध्याविरूपेर्वा SKN

४ प्रविशन् Sy 'यद् यद् रूपं कामयते तत्तद्देवा
विशन्ति' N 10 17 इति यास्कः Sy
तस्य तस्य रूपमायिशांस्तं तमस्माकममीधानं
जहि । 'सर्वाणि रूपाण्याविशन्' इत्यतः
प्रसप्तमुच्यते । शयनोति पुनर्वास्तोष्यति
सर्वाणि रूपाण्यायेषुमित्युच्यते 'यद् यद् रूपं
कामयते तत्तद् देवता भवति' । अस्त्येतद्देवयं
देवताया यद्यद्विच्छति रूपं तत्तत्करोति Dur
तान्याविशन्, प्राविशमानो जहि तमित्ययं
SKN ६ मित्रभूतः Sy अमुना प्रकारेण
अनप्रस्मदुपत्रवान् सखा मित्रम् Dur

५ सुष्टु सुशकटः Sy सुष्टु सुखा भव । शोच
इति सुशनामं तत् कस्मात् ? 'शिष्यतेर्वकारो

नामकरण' शिषिर्घातुः । घकार प्रत्यय ।
शिष इत्यस्य स पुनः 'अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी'
अस्ते लिच्छति घातार्या वण सोऽस्तस्य । न
संज्ञा, यथा 'अन्तस्था यरलवा' । कश्च पुनरसौ
पकार ? तस्यान्तरमवकाशस्थानमुपलिङ्ग्यस्यु
पगच्छति य स भवत्यस्तस्यान्तरोपलिङ्गी ।
कश्च पुनरसौ वकार ? स पकारस्य स्थान
मुपगच्छति ततो गुणे कृते शोच इति भवति ।
स च पुनरेव घातुर्विभावितगुण इति । 'शिव
मित्यप्यस्य भवति' अगुणपक्षे Dur सुसुप्त ।

शोच शिष्यतेवकारो नामकरण । शिष
इत्यस्य पुनरस्तस्थान्तरोपलिङ्गी । अस्य घा-
तोरन्ते स्थितः पकारस्तस्थान्तरे स्थानं लिङ्गी,
एवंशोच । पकारस्थाने वकारः प्रविशती
त्ययं । विभावितगुणत्वाच्च शिषोऽपि सिद्ध ।

अन्तस्यशब्दः क्रिमाधाधी न यरलवावाची
SKN वास्तोष्यति । वास्तुर्वसतेनिवात
कर्मणस्तस्य पाता या पाप्मयिता धी ।

अभ्यमनहा वास्तोष्यते । सर्वाणि रूपाण्या
विशन् सदा न सुसुप्तो भव । शोच इति
सुशनाम । शिष्यतेवकारो नामकरण । अन्त
स्थान्तरोपलिङ्गी । विभावितगुणः । शिवमित्य
प्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति
N 10 17, SKN IV 20-21

यदर्जुन सारमेय दूतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्केषु वप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यदर्जुनं^१ । यदा त्वम् । अर्जुनवर्णं^२ । सारमेयं^३ । पिशङ्गवर्णं^४ । दन्तान्^५ । यच्छसिं^६ विवृतान्^७ करोषि ।
तक्षानी विभ्राजन्त इव । तत्रष्टयं^८, ऋष्टिसदृशा भवन्ति दन्ता । सूक्वयो^९ । उपवप्सतो^{१०} लेलिहानस्य । स
त्व सुष्ठु । निष्वापय^{११} । शौनक^{१२} —

वरुणस्य^{१३} गृहान्^{१४} रात्रौ वसिष्ठां^{१५} स्वप्नमाचरन् ।

प्रविवेशाथ^{१६} तां^{१७} तत्र श्वा^{१८} नेदन्नभ्यभाषत ॥

ऋन्दन्त^{१९} सारमेयं^{२०} तं धावन्त द्रष्टुमुद्यतम् ।

यदर्जुनेति^{२१} च द्वाभ्यां^{२२} सां च पीत्वा^{२३} न्यसुष्टुवत्^{२४} ॥

१. तद्दर्शनायेतिहासपूर्वा ऋचः प्रस्वापिन्यः 'बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्यः' इत्युक्तत्वात् (KSA 7. 55. p. 26.) तत्रेतिहासः—
वसिष्ठः कृशितोऽन्नार्थी त्रिरात्राल्लब्धभोजनः ।
चतुर्थरात्रौ चौर्याय वारुणं गृहमेत्य तु ॥
कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिमुप्तये ।
यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप च ॥२॥
हे श्वेतवर्ण ! DDN.
२. सरमा नाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भव ! Sy. सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्र ! 'स्त्रीभ्यो ढक्' (Pa. 4 I 120.) DDN.
३. Missing in M. Something probably पिशं is missing before ग ॥ केषुचिदङ्गेषु पिङ्गलवर्ण ! Sy. एवम्भूत ! DDN
४. 'पदस्रो' (Pa. 6. I. 63.) इति दत्तादेशः DDN.
५. विवृणोषि DDN
६. ंतात् A. अस्मान् दष्टुमित्यर्थः Sy DDN.
७. विभ्रजन्त A. विशेषेण भासन्ते तथा Sy. यथायुधानि विशेषेण भ्राजन्ते तथा DDN
८. तत्र य इष्टि स० M तत्र ऋष्टयः or ऋषयः

is suggested for तत्रष्टयः ॥ आयुधानि Sy. उप अस्मत्समीपे भक्षयतः । तव दन्ताः DDN.

९. लक्वासु लक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः Sy. लक्वासु ओष्ठप्रदेशेषु भासन्ते। लक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशवाची DDN.
१०. उप० A. उपभर्त्सतो M
११. निष्वापय A. नितरां निद्रां कुरु Sy. तथाभूतस्त्वमिदानीं सुष्ठु नितरां निद्रां कुरु DDN.
१२. BD (6.11-14.)
१३. गृहारान् A.
१४. वसिष्ठः is suggested for वसिष्ठाः ॥
१५. तम् is suggested for ताम् ।
१६. नदन्नभ्यभाषत is suggested for नेदन्नभ्यभाषत ॥
१७. तत् A.
१८. दष्टु० is suggested for द्रष्टु० ।
१९. त्रिभिः DDN
२०. सान्त्वयित्वा is suggested for सां च पीत्वा ।
२१. न्यष्पवत् सत् A. न्यसुष्टुवत् M. न्यसूषुपत् is suggested.

एव प्रस्थापयामास^१ जनमन्य च वाहणम् ।

ऋतस्तु^२ वरुणो राजा स्वान्पाशान्प्रत्यमुञ्चत ॥

बद्धं^३ स वाहणे पाशंध्रुवासु त्वेति वृक्ष्यते ।

स बुध्वा^४ पितरं सूक्तद्वचतुभिरथ उत्तरं ॥

अभितुष्टाव^५ धीरति मुमोषेन ततः पिता ॥ इति ॥

स्तेन राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । स्तेन प्रति । सम्भयं । सारमेय तस्करम् । वा । पुनस्तत् प्रतिसर तस्करस्तेनवारत्या
नव । स्तोतृन् । इन्द्रस्य । अस्मान् । भयसि तच्चायुक्तमिति वदति । किमस्मान् । वापसे ?

१ प्रस्थापयामास A प्रस्थापयामास DDN

२ ततः स इति DDN

३ DDN omits the hemistich

४ DDN reads स बद्धं पितरं सूक्तद्वचतुभि
रिति उत्तर ।

अभितुष्टाव धीरेति मुमोषेनमयास्तथा ॥

and adds after it—तथा अग्निघाने

(श्लो० ३११) अनीवहेति सूक्तेन भूतानि

स्वापयेन्निसि । नहि प्रस्थापनं किञ्चिद्वीक्षं

विद्यते क्वचित् । नसिष्ठस्म्युपरिष्टाद् बृह

त्याभिसि स्म्यष्टकद्रावशवतींसि अनुष्टुभिः ।

सारमेयं वाहयं च सनं तुष्टाव इति ।

५ अभितुं A -

६ (बृह० ६ ११—)

७ प्रच्छन्ननापहारी स्तेनस्तम् Sy

८ शीप A. स भयम् M

गच्छ Sy DDN

९ तस्क० M प्रत्यक्षनापहारी तस्करः । तम्
Sy

प्रच्छन्ननापहारी स्तेनस्तं वा DDN

१० वा is missing in M.

११ ०स्त्वत् प्र० A. M गतगेवं देशं पुनः सरताति

पुनःसरः । तावद्भूतः Sy वातमेव देशं

पुनः सरतीति हे पुनःसर तावद्भूत हे

सारमेयः DDN

१२ तरहर० A तस्कर is missing in M

प्रत्यक्षनापहारी तस्करः । तम् Sy

१३ अस्मन् M

१४ भवति A M गच्छति Sy DDN

१५ VM ignores नि पु स्वप । नितरं नित्रं

कुव Sy वृष्टमुतक इव किं भायसे, अत्यन्तं

नित्रं कुव DDN

त्वं सूकरस्यं ददृहि त्वं ददृत्तुं सूकरः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वंप ॥ ४ ॥

त्यं सूकरस्य । त्वम् । सूकरस्यं । ददृहि जहि सूकरम् । त्वाम् । सूकर । हन्तुं । स्तोतृन् । इन्द्र-
स्याहिसकास्तव । किम् । बाधस इति ।

सस्तुं माता सस्तुं पिता सस्तुं श्वा सस्तुं विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु माता । सर्वे । जन । स्वपित्विति यथाकाममात्मनः प्रवेशार्थं प्रस्वापयति ।

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

य आस्ते । तेषां सर्वेषाम् । अक्षाणि । सहन्म, सहनन सर्वेषां हिंसन दण्डादिना मथन तथा कृते ।

१. हे सारमेय ! DDN

२. त्वं सूकरस्य is missing in M.

३. सूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy. DDN

४. ददृहि A विदारय Sy. 'दृ विदारणे' DDN.

५. सूक्तरं A. सूकरोऽपि तव विदारयतु DDN

६. विदारयतु युवयोर्नित्यवैरित्वात् । अस्मान् मा दशेत्यर्थः Sy. DDN.

७. स्तोतृन् इत्यर्थचः पूर्वस्यामृचि व्याख्यातः DDN.

८. हे सारमेय ! माता त्वदीया जननी सस्तु । स्वपतु पिता च सस्तु । श्वा सारमेयो भवान् सस्तु । विश्वपतिर्जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही सस्तु । सर्वे ज्ञातयो बन्धवोऽपि ससन्तु । स्वपन्तु । अभित. परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः सस्तु । स्वपतु Sy. हे वरुण ! त्वदीया जननी DDN.

९. स्वपित्विति A. M. स्वपितु DDN

१०. VM. ignores सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । श्वा । सस्तु । विश्वपति । ससन्तु । सर्वे । ज्ञातय । अयम् । He does not explain this stanza word for word, although he gives general explanation. पिता च स्वपितु—अन्यो यः शुनकः स्वस्तु । जामाता सस्तु । सर्वे बान्धवाः ससन्तु । परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः स्वपितु । स्वपितिसस्ती इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ (निघण्टु ३. २२) DDN

११. जनः । अस्मिन् प्रदेशे उपविशति । यो गच्छति योऽस्मान् पश्यति DDN

१२. येषा A. एषां M एवम्भूतानां तेषां जनानाम्, अक्षाणि DDN १३ इन्द्रियाणि Sy

१४. वह सं० A. वहर M संहनाम । सहति-निमीलनम् । निमीलयामेत्यर्थः Sy. DDN.

यथा । इदम् । 'हृद्यंमविचलत तिष्ठति । तथा सर्वो जनोऽविचलस्तिष्ठतु सुप्त' ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्राद्गुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वृष नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्ग' । सहस्रतेजा' । वपिता' । योश्मम् । समुद्रात्' । उतिष्ठति' । तेन । पभिमवनकृपालन
निष्वापयाम' । वयम्' । इमान् जनान्' इति ।

प्रोष्टेशया वंक्षेशया नारीयास्तंस्पृशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्टेशया । षट्पद्याया' । वक्षशया' वक्ष निविकारि' याश्च' । नायं । तल्पनापिन्य । स्त्रिय ।
याश्च । पुण्यगधा' । ता' । सर्वा' । प्रस्वापयाम' ।

१ प्रत्यक्षेणोपसम्भमानम् Sy DDN

२ ०मपि च० M ०मपिचलन् A. प्रातारादि
रथापरात्मक वस्तुजातम् Sy

३ तिष्ठन्विति A तिष्ठत्विति M

४ यथा निश्चलं भवति तथेमे तयो जनानिश्चलता
भवन्स्वित्यप Sv

५ VM ignores य' । भ्रास्ते । य । च ।
धरति । य' । च । पश्यति । न । जन' ।

यो जन भ्रास्ते, भस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति । यश्च
धरति गच्छति । यश्च जनो नोऽस्मात् पश्यति ।
एवम्भूतानां क्षेत्रां जनानाम् Sy

६ शृंगम् A ७ सहस्रकिरण Sy DDN

८ कामानां वपिता य' सूय Sy, DDN

९ अस्मभ्ये सकाङ्गात् Sy

१० उवागच्छति Sy, DDN

११ अहिम० A अभिमविश्रा तेन सूर्येण Sy,
DDN

१२ निष्वाप० A. नितरां स्वापयाम' Sy, DDN

१३ वयं स्तातार' Sy, DDN

१४ जनान् सर्वान् Sy

१५. तेना—इति 'सहस्येन सुप्रवसं०' (RPR.

7 37) इति शेष । सहस्येना इति 'पठं
षाष्टाररेश्चरम्' (RPR. 8 39) इति
शेष । जनान्स्वाप० टकारनकारयोस्तु-प्राठ०'
(RPR 4 17) इति तकारागमः । DDN

१६ षट्पद्याया A M प्राङ्गणे शयान Sy,
DDN

१७ षष्टगया is missing in A M वक्ष
याहनं तस्मिन् शयाना Sy

१८ निविकारि A १९ यावृश्य स्त्रिय । तत्पे
शयाना स्त्रियः Sy DDN

२० पुण्यगधा कर्पूरादिपिप्रगन्धा मद्गन्धगन्धा
Sy DDN

२१ ०पयाम् A ०पय M पर्य निद्रां कारयाम Sy
ता सर्वा स्त्रीः, पर्यं स्वापयाम', निद्रां
कारयाम । तस्माद् पतिष्ठं कुटुम्भार्यं तस्कारो
यभूवेति सिद्धम् । तथा मनु—(म० स्मृ०
१० १०४)

शास्त्रेण तयवर्षेभ्य भ्राववानो न बुध्यति ।

शौचिकात्पयमापन्नो योऽन्नमसि यतस्तत ॥

धाकाशमिष पद्मेन म स पापेन सिध्यते । इति
DDN

VII. 56

क ई व्यक्ता नरः सनीला रुद्रस्य मर्या अथा स्वथाः ॥ १ ॥

क ई व्यक्ताः । के । इमे । व्यक्ता भवन्ति । मनुष्याः । सरथाः । रुद्रस्य । पुत्रा । अपि च । स्वश्वा इति मरुतो दृष्ट्वा विस्मितो वदति ।

नकिर्ह्येषा जनुषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । न कश्चित् । हि । एषाम् । जन्मानि । वेत्ति । ते । एव । परस्परस्य । जन्मभूमौ । जानन्ति ।

अभि स्वपूमिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि स्व । स्वभूतैरुदके । परस्पर सर्व एव पृथिव्याम् । अभिवचन कुर्वन्ति पपन्त्युदकान् । निर्गच्छन्स्वना । गमनशीलाः । स्पर्धन्ते निविडा भवन्ति ।

१. अथ चतुर्थे जनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ता.' इति पञ्चविंशत्युक्तं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं महद्देवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' (KAS 36. 56 p. 26.) इति दशरात्रे चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (ĀSS 8 8.) इति Sy.

२. के भवन्तीति रूपातिशयादृषिराञ्चर्येणाह Sy.

३. एवम्भूताः Sy.

४. कान्तियुक्ताः Sy.

५. नेतारः Sy.

६. समानौकसः Sy.

७. महादेवस्य पुत्राः Sy.

८. VM. seems to explain मर्याः as पुत्राः but Sy. explains मर्याः as मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः ।

९. शोभनवाहाः Sy.

१०. दृष्ट्वा A. ११. कश्चिदपि न Sy.

१२. खलु Sy.

१३. ऽश्चिद्येपा M मरुताम् Sy.

१४. तादृशा मरुतः Sy.

१५. अङ्ग स्वयमेव Sy. १६. परस्परम् Sy.

१७. ऽभूमिः A. जनित्रं रुद्रपृश्निभ्या लकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीय जन्म Sy.

१८. विदन्ति Sy.

१९. मरुतः स्वकीयैः पवनैः सञ्चरणैः स्वयमेव सञ्चरन्तः Sy

२०. वपनं is suggested for ऽवचन ।

२१. वपन्त्यु० is suggested for पपन्त्यु० ॥ सङ्गच्छन्ते Sy.

२२. ऽकानिर् A. ऽकानि निर० is suggested for ऽकानिर्० ।

२३. ऽच्छत्स्व० is suggested for ऽच्छन् स्व० ॥ वायुवत्स्वनन्तः शब्दायमानाः Sy.

२४. श्येनाः—'श्येद् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणस्तद्वद् गच्छन्तः Sy.

२५. भन्ति A, परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते Sy.

एतानि घोरो निण्या चिकेतु पृश्निर्यवृधो मही ज्भारं ॥ ४ ॥

एतानि । एतानि भूतानि । प्राज्ञे । भन्तद्विधानि । जानन्ति । पृश्निः । महती । यानि । भास्वीये
ऊचति । अहार, 'पृश्नि ये वे पयसो मवतो जाता' इति ब्राह्मणम् ।

सा विद् सुवीरा मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्याम् ॥ ५ ॥

सा विद । सा । चिट । सुप्रजा । मरुद्भिः । मरुतु । चिरम् । अग्निमवन्तु शत्रून् । पुष्यन्ति
चेत् । घनं याविवसानि निव्यानि ववेति ।

यामु येष्टाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया समिष्ठा ओजोभिद्ग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । नियातव्यम् । अत्यन्त यान्ति । उदकेन । अत्यन्त शोभितारोऽलङ्कारैर्वी शोभमानं । श्रिया
सङ्गता । यत्ने । उद्गुणा ।

१ एतानि A	१४ चिरात् Sy
२ प्राज्ञे is suggested for प्राज्ञे ॥ घोमान् शास्त्रज्ञो घनः Sy	१५ षन्ती is suggested for षन्तु ।
३ इवेतवर्णान्येतानि मरुवात्मकानि भूतानि Sy	१६ ंन्ति चे A ंन्ती च is suggested for ंन्ति चेत् ॥ समन्ती ? सन्नमाना Sy
४ जानन्ती M जानाति is suggested for जानन्ति । जानीयात्, किन्तु न सर्वे घना जानन्तीत्यर्थं Sy	१७ घनं यत्नं वा Sy
५ वृश्निः A मरुतां जननी Sy	१८ या विवेता० A यपि वेता० is suggested for या विवेता० ।
६ ंन्यान्वीये A मरुवात्मकानि भूतानि Sy	१९ नित्यानि M
७ ऊच ऊचति अन्तरिक्षे स्वकीये नठरे वा Sy	२० यातम् A.
८ ज्भारं is suggested for अहार ॥ यभार । एतानि चिकेतुति पूर्वेषु सम्बन्धः Sy	२१ मवतो यातव्यं गन्तव्यं देशम् Sy
९ ये वे यमसो A	२२ यातुतमा । प्रतिशयेन गन्तारः Sy
१० सा विद is missing in M	२३ ंलंकरं० A अलङ्कारं is the other explanation of शुभा ।
११ सा प्रजा मवतः परिचरति Sy	२४ ंमाना is suggested for ंमान ॥ प्रतिशयेन शोभायुक्ता Sy
१२ शोभनपुष्पयुक्ता Sy	२५ कात्या Sy
१३ सा प्रजा मरुद्भिर्हंतुभिः Sy	२६ संगतं M सङ्गच्छमाना Sy
	२७ एवम्भूता भवन्तीति शेषः Sy

उग्रं व अोजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रं व^१ । उग्रम्^२ । युष्माकम्^३ । अोजः^४ । स्थिराणि च^५ । वतानि । अणि च । सोऽयं मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ।
सङ्घा^६ वा । वृद्धिमान्^७ ।

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रो वः^{१०} । शोभनशील^{११} । युष्माकम्^{१२} । शुष्म^{१३} । क्रोधनशीलानि^{१४} । मनांसि मनांसि^{१५} । कम्पयिता
मरुद्गण^{१६} । मुनिरिव^{१७} । वेगस्य शारीरस्य^{१८} । धृष्णोर्ध्रुवस्य^{१९} स्थावरादेर्यथा मुनिरुत्थित वेगमुन्मूलयति तद्वद्-
वृक्षादीनिति ।

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्गुनः ॥ ९ ॥

सनेमि । पुराणम् । भवतामायुवम् । अस्मत् । पृथक्कुरुत । मा । वो^{२०} युष्माकम्^{२१} । दुर्मति^{२२} ।
इह^{२३} । अस्मान्^{२४} । प्रणक्तु^{२५} ।

१. वा A. अोजः is missing in M.

२. उग्रम् is missing in M. उद्गूर्णं
भवतु Sy.

३. हे मरुतः ! युष्माकम् Sy.

४. तेजः Sy.

५. कौश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु Sy.

६. मरुताम् Sy.

७. ंव्यः is suggested for ंव्यः ।

८. संघर वा A. सयो is suggested for
संघा ।

९. वृद्धिमान् भवतु Sy.

१०. शुभो व A.

११. हे मरुतः ! सर्वतः शोभमानम् Sy.

१२. शुष्मः is suggested for शुष्म ॥ बलम्
Sy.

१३. ंशीलांसि A.

सङ्ग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि
Sy.

१४. मनांसि A. One मनांसि is redundant.

१५. मननान्मुनि. स्तोता । स यथा बहुविध शब्द-
मुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः
Sy

१६. जलवतो युष्मदीयस्य गणस्य Sy

१७. शरी० M

१८. Omitted in M धृष्णोः is suggested
for धृष्ण्यो. ।

१९. ध्रुवस्य is missing in A. धर्षणशीलस्य
Sy.

२०. मा A. युष्मदीया Sy.

२१. क्रूरमतिः Sy.

२२. अस्मिन् कर्मणि Sy.

२३. अस्मात् A.

२४. प्रणक्तुः M. The reading is doubt-
ful. प्रणक् is suggested for प्रणक्तु ॥
व्याप्तोतु Sy.

प्रिया वो नाम हुवे तुराण्यामा यचुपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रियां च । त्वरमाथानाम् । युष्माकम् । प्रियमाणाम् । ह्ययामि । हे मरुत ! यमाने । कामयमानां प्रजां । भ्रामिमुष्येन । तर्पयति ।

स्वायुधास इध्मिगाः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुर्ममानाः ॥ ११ ॥

स्वायुधास । स्वायुधा । एपणशीला । शोभनमरुजा । अपि च । स्वयमेव । मङ्गानि । शोभना भवन्ति मरुत भ्राभरणे ।

शुची वो हुव्या मरुतुः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

श्रुतेन सत्यमृतसापं आयश्छुचिजन्मान् शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुची च । शुचीनि । युष्माकम् । हुम्यानि । मरुत ! शुचीनाम् । शुचिम् । प्रेरयामि । यज्ञम् । शुचिभ्यो भवद्भूष । सत्येनैव । सत्यम् । सत्यस्युषो मरुत । आयन् । शुचिजन्मान् । शुचयः । शोधकाः ।

१ प्रियां च A

२ शमुषां हितकानां त्वरावती वा Sy काय प्रति त्वरमाथानाम् BB

३ प्रियमाणा M. The reading is doubtful प्रियम् । नाम is suggested for प्रियमाणाम् ॥ प्रियेभ नाम्ना Sy प्रियाणि नामानि 'सुषां सुलुकं' इति सुक BB

४ भ्राह्मयामि Sy भ्राह्मयामि । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् BB ५ यमाने A नाम is suggested for यमाने ॥ यमानेन Sy आगमनं विशिनष्टि । यद् यस्मिन्नागमने BB

६ कामयमाना सन्तः Sy प्राप्तादिकं कामयमाना BB ७ यजमाना BB

८ भ्रामि A भ्रा इति भ्राह्मणवपुषाद्योम्यं क्रियापदमध्याहार्यम् । भ्रागच्छतीत्यर्थं BB

९ सुचिं गच्छन्ति Sy तुषेपुरिति । लोटि वचनस्यत्ययः । तुषतिस्त्रीवाचिकः । यद्वा सुचिस्तुपन् । औषाधिको निप्रत्ययः । यद्वास्माद्युषं तुषि वावशाना कामयमाना स्य तस्मात्वा गच्छतेति, यजमानस्य वा तुषि वावशाना यस्मात्सस्मात्वागच्छतेति । वक्षोर्भङ्गुगन्ताद् व्य

स्येनात्मनेपदम् BB

This stanza=TS 2 1 11 1

१० शोभनाम्ना Sy ११ गन्तारः Sy

१२ ०महर० M ०नामर० is suggested for नमर० ॥ शोभनालङ्काराः Sy

१३ स्वकीयानि शरीराणि Sy

१४ शोभमाना is suggested for शोभना । शोभयन्तः Sy

१५ मास्ते पक्षो 'शुची वो हुव्या' इति वपाया भ्रानु वाक्या । सूत्रितश्च 'शुची वो हुव्या मरुतः शुचीनां नू षिदं मरुतः' (ASS 3 7) इति Sy १६ हवीषि भवन्तु Sy

१७ शुचानाम् Sy १८ शुचम् Sy

१९ मृहं प्रेरयामि Sy

२० यज्ञम् is suggested for यज्ञम् ॥ पागम् Sy २१ प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यम् Sy

२२ उदकं स्पृशतो मरुतः Sy

२३ प्रापणं A गच्छन्ति Sy

२४ याचिज्ज० A शोभनजनना Sy

२५ शीष्यमानाः Sy

२६ शोका A एवम्भूता गच्छतीत्यर्थः Sy.

असेषु वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपश्रियणाः ।
वि विद्युतो न वृष्टिभी रुचाना अनु स्वधामायुर्धैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

असेषु । युष्माकम् । असेषु । खादयः । भवन्ति । वक्षस्सु च । रुक्मा । उपश्रियमाणा भवन्ति ।
विद्युत । इव । वृष्टिभि । विरोचमानाः । मरुतो भवन्त्यलङ्कृतास्ते । स्वधामुदकम् । आयुर्धै । अनु-
नियच्छन्ति ।

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।
सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र बुध्न्या वः । प्रेरयन्ति । अन्तरिक्षभवान्युदकानि । भवताम् । बलानि । ते यूय प्रकर्षेण यष्ट-
व्याः । उदकानि । वर्धयन्तः । सहस्रसम्मितम् । गृहभवम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयाख्यम् । जुष-
ध्वम् । मरुत ।

१. हे मरुतः ! युष्मदीयेषु Sy.

२. स्कन्धप्रवेशेषु Sy.

३. अलङ्कारविशेषाः Sy.

४. भवन्ति seems to be the explanation of आ ॥ आ मुक्ता भवन्तीति शेषः Sy.

५. रुक्माः A. Sy. seems to read वक्षः for वक्षःसु and सुरुक्माः for रुक्माः in the padapātha. He explains वक्षः as उरुप्रवेशम् and सुरुक्माः as सुष्ठु रोचमाना हाराः Sy.

६. ०श्रिय० A. आश्रिताः Sy.

७. तडितः Sy.

८. यथा Sy.

९. वर्षैः सार्धम् Sy.

१०. ०मानो A.

११. मरुतः is missing in A. हे मरुतः ! Sy.

१२. ०स्ते मि A.

१३. ०कम् A.

१४. मेघताडनैः Sy.

१५. प्रयच्छन्तो विचरथेति शेषः Sy.

१६. गृहमेधीये 'प्रबुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या ।

सूत्रितञ्च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (ĀSS. 2. 18.) इति Sy.

१७. बुध्या A.

१८. प्रकर्षेण गच्छन्ति Sy.

१९. ०वात्युद० A.

अन्तरिक्षे भवानि Sy

२०. युष्मदीयानि Sy

२१. तेजांसि Sy.

२२. किञ्च हे प्रकर्षेण यष्टव्याः ! मरुतः ! यूयम् Sy.

२३. पासूत्रयन्तीति नामान्युदकानि Sy.

२४. ०यत is suggested for ०यन्तः ।

२५. सहस्रसंख्याकम् । एकं भाग सहस्रियमिति । कथमाह । तथा च श्रूयते—'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते नहि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति' इति Sy.

२६. ग्रह० A.

२७. वमे गृहे भवम् Sy.

२८. एतादृशम् Sy.

२९. गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् Sy.

३०. सेवध्वम् Sy.

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीयेत्या विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मृचू रायः सुवीर्यस्य दातु न् चिद्यमन्य आदमदरावा ॥ १५ ॥

यदि स्तुतस्य । यदि । स्तुतम् । हे मरुत । जानीय । इत्यम् । मेघाविने । हविष्मते । आत्माने ।
वाजिन् । घनम् । सुवीर्यम् । दातु । विप्रम् । यं रयिम् । मन्य । भावभवादत्त । भरतवर्षीनां घनमाहृत्या
स्मर्यं वत्तत्यर्थो भवति । "

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यशुदशो न शुभयन्तु मर्याः ।

ते हर्म्येष्टाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

"अत्यास । अदवा । इव । ये । मरुत । स्वञ्चना । यक्षा इव वृष्यमाना यक्षवृशो यक्षा इवा
सङ्कारङ्गानि ये । शुभयन्तु । मर्या । ते । प्रासादस्याः । इव । शिशवो रयस्याः । घोरमाना । वत्साः ।
इव य । प्रकर्षेण क्रीडिते । उदकस्य दातारः ।

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिचस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वृधो वो अस्तु सुम्नेभिरुस्मे वंसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्त । प्रयच्छन्त । अस्माकम् । मरुत । सुम्नेभिरु । परिवरन्त । घावापृथिव्यौ ।

१ यस्मात् कारणात् Sy

२ मवीर्यं स्तोत्रम् Sy

३ अथगच्छय Sy

४ अनेन प्रकारेण Sy

५ मेघाविनो मम सम्बन्धिनः Sy

६ हविर्संज्ञापाश्रवत् Sy

७ हविष्मति हविया युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति Sy

८ रायं रायं घनम् । द्वितीयांशं पठ्यी Sy

९ स्तवी० A तस्मात् कारणात्, हे मरुत । मूर्यं
क्षीननपुत्रोपेतस्य Sy

१० आरण्यम् (शु. M.) वात A, M अग्निहृत्यात्

११ भरततीनाम् is suggested for भरतवर्षी
नाम् ॥ सन्तुमूर्तोऽप्यो जनः Sy

१२ घनामा० A

१३ VM ignores चित् । Sy explains
नू चित् together as नैव ।

१४ मरुद्भूषणं क्रीडिभ्यः सप्तकपासमित्यस्य अत्यास-
इति यान्या । सूत्रितञ्च—'अत्यासो न ये
मरुतः स्वञ्चो जुष्टो वसूनाः' (ASS 2 18)
इति Sy

१५ सततगामिनोऽववाः Sy

१६ सुष्ठु गच्छन्तः Sy

१७ यक्षस्योत्सवस्य व्रष्टारो मनुष्या इव Sy

१८ शोभन्ते Sy

१९ हर्म्यं स्थिता Sy

२० कुमारा Sy २१ ०यंभे A.

२२ ऽडिनः is suggested for ऽडितः ।
क्रीडमाना Sy

२३ भारपितारो वातारो वा भवन्ति Sy

२४ घनानि प्रयच्छन्तः Sy

२५ अस्मभ्यम् Sy

२६ मृळन्तु । अस्मात् सुप्तयुक्तान् कुर्वन्तु Sy

२७ स्वमहिम्ना पुरयन्तः Sy

शोभमाने । दूरे । गोर्हन्ता । मनुष्यस्य हन्ता च । वध । युष्माकम् । भवतु । सुखे । अस्मासु । हे वासयितार ।
नमध्वम् ।

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आव । आभिमुख्येन । भृश ह्वयति । होता । होतृपदने निषण्णः । युष्मान् । बहुत्वमञ्चन्तीम् ।
भदता राति दानम् । मरुत । ब्रुवाणः । यो यजमानः । गमनवतो जङ्गमस्य । हे वर्षितार ! भवति ।
गोपायिता, यज्ञेन भि जगद् वर्धते । स होता । अद्वयावी । युष्मान् । उक्थैः, द्वयरहितोऽद्वयान् मरुत एवा-
ह्वयति ।

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अरंरुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे तुरम् । इमे । त्वरमाण स्तोतारम् । मरुतः । रमयन्ति । इमे हि । भवताम् । अभिभवितारः ।

१. शोभनमाना A. सुरूपे Sy.

२. अस्मत्तो दूरे भवतु Sy.

३. गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः Sy.

४. नृणां शत्रूणां हन्ता Sy.

५. आयुधम् Sy.

६. युष्मदीयम् Sy.

७. यूयमपि सुम्नैः सुखैः सह Sy.

८. हे वासकाः ! मरुतः ! Sy.

९. स्वयमेवाभिमुखा भवत Sy

१०. माहते पशौ 'आ वो होता' इत्येवानुवाक्या
सूत्रितञ्च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः
प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (ASS. 3. 7.)
इति Sy.

११. भृशमाह्वयति Sy.

१२. अस्मदीयो होता Sy.

१३. हातृष० A.

१४. सर्वतो गमनशीलम् Sy.

१५. त्वदीयं दानम् Sy.

१६. स्तुवन् Sy.

१७. होता Sy.

१८. गच्छतो व्यापारवतो यजमानस्य Sy.

१९. हे कामानां वर्षितारः ! Sy.

२०. गोपायिता A. युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको
भवति Sy.

२१ Missing in M. हि is suggested
for भि ।

२२. वन्धते A. २३. मायारहितः सन् Sy.

२४. Missing in M.

२५. भवन्तत उक्थैः A. स्तोत्रैः Sy.

२६. ंद्वया A. M The passage द्वयरहितोऽ-
द्वयान् should immediately follow
अद्वयावी २७. ०यती A.

२८. VM. ignores हवते ॥ हवते स्तौति Sy.

२९. तरम् A. ३०. ईवशः Sy.

३१. स्त्वर० A. कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानम् Sy.

३२. मरुतो A. ३३. क्रीडयन्ति Sy.

३४. इमे is missing in M. ३५. हे M.

३६. भवतारम् A. बलवताम् is suggested
for भवताम् ॥ सहः सहसा बलेन Sy.

३७. अहि हविद्वारः A. सहसो बलवतो जनान् Sy.

विभेयीकुवन्ति । इमे कुर्वन्तीमे । प्राद्यसतम् । भजमानस्य । परिरक्षन्ति । गृधे च । द्वये । प्रयजमानाय । कुर्वन्ति ।

इमे रुध चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुपन्त ।

अप वाघध्वं वृषणुस्तमांसि घृत् विश्वं तनय लोकमुस्मे ॥ २० ॥

इमे रुधं चित् । यथास्मान् । घनानि । सेवन्ते । तयमे । मरुत् । प्ररयन्ति । यायकम् । भ्रमण
पीलम् । च रक्ष । प्रत्यक्ष-शिष्ट, अपवाघध्वम् । हे वृषण ! तमांसि । घत् । विश्वम् । घर्नं तनयम् ।
लोकं च । अस्मासु ॥

मा वो द्वात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्घम रथ्यो विमागे ।

आ नः स्याद्द्वे भजतना वसुव्ये यदी मुजात वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा व । मा । व । मानात् । हे मरुत् । निरराम । निगमामे । मा च । पश्चात् । गच्छेम ।
हे रथवन्त ! भवतां घनविभाग । आमजत । अस्मान् । स्पृहणीये । घनसमूहे । यत् । शोभनजननम् ।
हे वृषण ! युष्माकम् । विश्वते पतव्यम् ॥

- १ कुवन्तीमे is redundant.
२ ०सकम् is suggested for ०सतम् ॥
स्तोतारम् Sy
३ भाजमा० A हिसकासुषधात् Sy
४ परिरक्षन्ति । गृध च । द्वये । अ are mis-
sing in M नितरां पालयन्ति Sy
५ महत् Sy ६ अग्रिमम् Sy
७ हृषिरप्रयच्छते जनाय Sy
८ रुध्रं A तमूद्धमपि जनम् Sy
९ वसवो वासका वेना युष्मान् यथा जुपन्त काम
घेरन् Sy १० प्र० A
११ तमूद्धमपि जनम् Sy
१२ भ्रमणशीलमपि हरिषं जुनन्ति प्रेरयन्ति Sy
१३ रक्ष is suggested for रक्ष ।
१४ ०वासव्यम् A नाशयत Sy
१५ हे कामानो वपितारः । ते युपम् Sy
१६ प्रयच्छत Sy १७ बृहणम् Sy
१८ घनयं A घर्नं is redundant. पौत्रम् Sy

- ११ पुत्रम् Sy २० अस्मभ्यम् Sy
२१ VM ignores चित् twice ॥ चित्
अपि Sy २२ युष्माकम् Sy
२३ वानात् is suggested for मानात् ।
२४ मानान् । घे A.
२५ घय मा निगमाम । युपमस्मान् परित्यक्त्वा
ज्येभ्यो घर्नं मा वत्तेत्यर्थं Sy
२६ मा is omitted by A
२७ दृष्यतिर्गंतिकर्मा । वयं पश्चाद्वाङ्गागिनो मा भूम ।
युयं प्रथममस्मान्मेव बतेति यावत् Sy
२८ हे is missing in A
२९ युष्मदीयस्य घनस्य दाने Sy
३० भागिनः कुक्षत Sy
३१ शोभनजननम्, यद्दृश्यमस्ति तस्मिन् भागिनः
कुक्षेति सम्बन्ध Sy
३२ ०सक्यम् A वसव्यम् is suggested for
पतव्यम् ॥ तस्मिन् भागिनः कुक्षेति सम्बन्ध
३३ VM ignores इम् ॥ इमिति पूरण Sy

सं यद्धनन्त मन्वुभिर्जनासः शूरा यद्द्वीष्वोषधीषु विद्म ।

अथ स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

स यद्धनन्त । सङ्गच्छन्ते । यदा । क्रोधैः । जना । शूरा । महतीषु । ओषधीषु । निवेशयित्रीषु ।
ओषधीना हि पक्षाणां लाभार्थं युध्यन्ते । स । स्मा । न । मरुतः । रुद्रपुत्रा । रक्षितार । भवत । सङ्ग्रामेषु । अभिगन्तार ।

भूरिं चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्धिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्धिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि चक्र । भूरीणि । अह कृतवान् । पितृभि कृतानि । उक्थानि । यानि । वः । शस्यन्ते ।
गतेऽपि काले । मरुद्धि । उद्गीर्णो वीर । पृतनासु । शत्रूणा सोढा भवति । मरुद्धि । एव । सम्भक्ता ।
सङ्ग्रामम् । अश्व स्तोतु ।

१. कोपैरभिमानैर्वा Sy.

२. जजाना A.

३. विक्रान्ता : Sy.

४. ंधीष्ठ Sy.

५. विक्षु प्रजासु च जेतव्यासु Sy.

६. पक्षानां A.

७. The reading is quite unsatisfactory. अथ is suggested for it ॥ तदानीम् Sy.

८. स्म is suggested for स्मा ।

९. अस्माकम् Sy. १०. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

११. रक्षकाः Sy.

१२. युद्धेषु Sy.

१३. ंन्तारम् A.

अर्षोऽरे. शत्रो. सकाशात् Sy.

१४ भूरिणि A. वह्नि Sy.

१५ अहंकृ० A

१६ कृतान्तो भवत Sy.

१७. अस्मत्पितृसम्बन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि Sy.

१८. उत्थानि A प्रशस्यानि यानि कार्याणि Sy.

१९. कर्माणि Sy.

२०. वः is omitted by M. युष्माकम् Sy.

२१. प्रशस्यन्ते प्रख्यापयन्ते तानि चक्रेति सम्बन्धः Sy.

२२. VM. seems to explain पुराचित् as गतेऽपि काले Sy. explains पुरा 'चित् as पूर्वकालेऽपि ।

२३ युष्माभिर्हेतुभिः Sy

२४. उद्गीर्णो M ओजस्वी Sy.

२५. पृतनानां A. The commentary on this stanza from here is missing in M. युद्धेषु Sy.

२६. अभिभविता Sy.

२७. वाजमर्वा, युद्धं वा Sy.

२८ स्तोत्रैरभिगन्ता यद्वाश्व. Sy.

२९ VM. ignores मरुतः ।

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विघृता ।
अपो येन सुश्रितये तरेमाघु स्वमोको अमि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे वीरः । अस्माकम् । वीरः । हे मरुत ! बलवान् । अस्तु । जनानाम् । य । बलवान् ।
विघृता भवति । व्याप्तं । येन । शोभनाय । निवासाय । धीरेण तरेम युद्धम् । अयं । युष्माकम् । स्वमूतम् ।
घोकं । वयमभिभवेम यत्नगृहं प्राप्नुयामेति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निरापु ओषधीर्विनिनो जुपन्त ।
शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे युर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

[तप्त इन्द्रं] ।

VII 57

मध्वो वो नामु मार्कतं यजत्राः प्र युञ्जेषु शर्वसा मदन्ति ।
ये रजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयामुरुग्राः ॥ १ ॥

“मध्वो व । स्तोतारः । युष्माकम् । मार्कतम् । नाम मरुत्पुत्रमित्ययं । हे मरुत्पुत्राः । प्रमदन्ति ।

१ The passage beginning with
अस्मे वीर and ending with जनानाम्
is missing in A

२ पुत्र Sy ३ मयसु Sy

४ शत्रुणाम् Sy

५ प्रज्ञावान् यः Sy

६ विमक्ता A. विचारका Sy

७ अपो प्राप्नुयतः अत्रान् Sy

८ पुत्रेण Sy

९ सुष्ठु निवासाय Sy

१० स बलवानस्त्विति पूर्वभाष्ये Sy

११ अयि च Sy

१२ युष्मद्वीया वयम् Sy

१३ आत्मीयम् Sy

१४ स्यातम् Sy

१५ अभितिष्ठेम Sy

१६ ग्रहं A

१७ The *pratika* is supplied by the

Editor This stanza has already
been explained, see RV 7 34. 25

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रावपो
देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । महतामुप-
स्थाने वतमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुत !
युर्यं सर्वत्रास्मान्निनाशे पासयत Sy

१८ ‘मध्वो व’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं वक्षिष्ठ-
स्यायं श्रेष्ठं मरुद्देवताकम् । ‘मध्वः सप्त’
इत्यनुष्ठान्तम् (KSA. 36 57 p 26) ।
वक्षरार्थे षष्ठेऽनुष्ठान्निनाशे इव मार्कतमि-
द्वानम् । सूत्रितम्—‘मध्वो वो नाम स
प्रत्नभेत्याग्निमार्कतम्’ (ASS 88) इति Sy

१९ सावयितारः स्तोतारः Sy

२० युष्मदीयम् Sy

२१ मरुताम् A मरुत्सम्बन्धि Sy

२२ नाम ममव० A. नामधेयम् Sy

२३ हे यजनीया ! मवत ! Sy

२४ प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उर्वरं स्तुवन्तीत्यर्थः Sy

यज्ञेषु^१ । बलेन सह स्तुवन्ति । ये^२ । कम्पयन्ति । द्यावापृथिव्यौ । अपि । विस्तीर्णो^३ । पिन्वन्ति च । मेघम् ।
यदा^४ । गच्छन्ति^५ । उद्गूर्णा^६, उत्तरोऽर्धं^७ परोक्षः ।

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बहिँरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । स्वस्मिन्नायतने स्थापयितारः । हिँ । मरुतः । स्तुवन्तो द्वितीया च द्रष्टा । प्रणेतारः ।
अस्य यजमानस्य । अभिलषितम्^{१२ १३} । अस्माकम् । अद्य । यज्ञेषु । बहिँ । आसीद । सोमपानाय^{१५} । प्रीयमाणा^{१६} ।

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

नैतावत् । न । एतावत् । ये केचन राजन्ते । मरुत । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैराभरणैः^{१९} ।
अङ्गैश्च^{२१} । द्यावापृथिव्यौ । विश्वान् विशः^{२४} । आभिमुख्येन । पिशाना, पिपिशिराश्लेषकर्मा, द्यावापृथिव्यौ

१. यागेषु Sy.

२. मरुतः Sy.

३. विद्वन्ति A विदन्ति M. किञ्च वर्षयन्ति Sy.

४. ये मरुतः Sy.

५. यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषा मरुता युष्माकं नाम प्रमदन्तीति पूर्वेष्वान्वयः Sy.

६. उत्तरोऽर्धं चः is suggested for उत्तरोऽर्धः ।

७. मृगयमाणाः Sy.

८. भि M. खलु Sy.

९. ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनम् Sy.

१०. द्रष्टा A. अष्टा M. दृष्टा is suggested for द्रष्टा ।

११. ०तारस्य A प्रणेतारः is suggested for प्रणेतार ।

१२. अपि च यजमानस्य मन्म अभिमतं कामम् Sy.

१३. अपरोऽर्धं चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ! यूयम् Sy.

१४. अस्मिन् विवसे Sy.

१५. बहिँ A. बहिँषि कुशमये Sy.

१६. आसीदत is suggested for आसीद ॥
उपविशत Sy.

१७. सोमस्य भक्षणाय Sy.

१८. त्रियमाणा M प्रीयमाणाः सन्तः Sy.

१९. यत्परिमाण धनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवा एतावद्वनादिकं न दद्युरित्यर्थं Sy

२०. ईदृशाः Sy.

२१. सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति Sy.

२२. रुक्मैः A. रोचमानैराभरणैः Sy.

२३. आत्मीयैः केवलैरङ्गैः Sy.

२४. विश्वं त्विशः A. विश्वान् विशः is suggested for विश्वान् विशः ॥ व्याप्तदीप्तयः । एवम्भूता मरुतः Sy २५. प्रकाशयन्तः Sy.

२६. विशाना विविशि० A. पिशि० is suggested for पिपिशि० ॥

सर्वे एव व्याप्नुवन्ता इत्यर्थस्त इमे । समानम् । प्राग्भरणमात्मशरीरेषु । अञ्जन्ते । शोभनार्थम् ।

अध्वस्ता वो मरुतो विद्युदंस्तु यद्वा आगः पुरुषता कराम् ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यज्ञत्रा अस्मे धौ अस्तु सुमतिश्चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

अध्वस्ता य । पृथगस्मतौ द्वरे । तत् । वे । मरुतः । दिद्युवायुषम् । भवतु । यद्यपि वयम् ।
युष्माकम् । पुरुषत्वेन बलानिश्चयेन । प्राग । कूर्मः । मा । युष्माकम् । तस्यां विद्युतिः । अपिभिभूमापि
मर्षोऽप्यय ? हे यष्टव्या ! अस्मासु । युष्माकम् । अस्तु । सुमतुम् । अतिशयेनाभवती ।

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवृद्धासुः शुचयः पावकाः ।

प्र योऽवत सुमतिर्मिथ्यञ्जत्राः प्र वाजेभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते चित् । कृते । चित् । अत्र स्तोमे । मरुतः । रणन्ते । अनवृद्धाः । शुचयः । पावकाः । प्रापते ।
अस्मान् । सुमतिभिः । हे यष्टव्या ! प्रवर्षयत । अस्मान् । अत्र । पोषणाय ।

- १ सवृशक्यम् Sy
- २ प्राहर० A
- ३ अञ्जन्ते is suggested for अञ्जन्ते ॥
स्वकीयाधयवेष्वभिव्यक्तीकूर्वन्ति Sy
- ४ शोभनार्थे Sy
- ५ VM ignores मामुषं and कर्म ॥ मामुषं
स्वकीयास्त्रैः । कमिति पूरणः Sy
- ६ ०घत्ता A
- ७ ०त्ते A
- ८ प्रसिद्धा Sy
- ९ युष्मदीया Sy
- १० विद्युवा० A हेतिः Sy
- ११ पुरुषतया मनुष्यत्वेन । मनुष्याणां हि प्रमादः
सुमत्र इत्यर्थः Sy
- १२ बलानिश्चयेन A बलानिश्चयेन is sugge-
sted for बलानिश्चयेन ॥
- १३ प्रागः is suggested for प्राग ॥ अपरा
धम् Sy
- १४ कूर्मः is suggested for कूर्मः ।
- १५ युष्मदीयायाम् Sy
- १६ † विद्युतिः । अ is omitted by M

- १७ ०भिन्नमा विन० A The reading is
doubtful इववपि(मा)भूम Sy
- १८ हि M हे यमनीया ! Sy
- १९ अस्मासु अस्तु Sy
- २० सुमतिः is suggested for सुमतुम् ॥
मनुष्यवृद्धिः Sy
- २१ अज्ञवसामा । अतिशयेनाज्ञप्रवेत्यर्थः Sy
- २२ अस्मदीये पलकर्मणि Sy
- २३ एव Sy
- २४ अस्मिन् Sy
- २५ अरमन्त M
रमन्ताम् Sy
- २६ अववध्याः A
अनिश्चिता Sy
- २७ वीक्षित्युक्ताः Sy
- २८ शोषका एषम्भूता इति Sy
- २९ प्रावतः is suggested for प्रापत ॥ प्रक
वेष पापयत Sy
- ३० मनुष्यवृद्धिभिः सुमतिभिर्हेतुभिर्वा Sy
- ३१ किञ्च हे मरुतः । यज्ञनीया ययम् Sy
- ३२ पोषणाय Sy

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवीषि ।

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृतानि ॥ ६ ॥

उत स्तुतासः । अपि च । स्तुता । मरुतः । भक्षयन्तु । सर्वे । नामभिरीदृङ् न चान्या दृष्टे चेत्यादिभिः स्तुता । नेतारः । हवीषि । दत्त । अस्माकम् । अन्नम् । प्रजार्थम् । उच्चारयतः । सूनृतानि च वचनानि । महनीयानि ।

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती अच्छा सूरिन्त्सर्वताता जिगात ।

ये नस्मना गतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ स्तुतासः । आगच्छतः । स्तुता । हे मरुतः ! सर्वेऽपि यूयम् । रक्षणार्थम् । स्तोतृन् । प्रति । सर्वस्मिन्नपि काले । ये । अस्मान् । आत्मनैव । बहुधना । वर्धयन्ति त इति ।

VII 58.

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो देव्यस्य धाम्नस्तुविष्मान् ।

उत दौदन्ति रोदंसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवशात् ॥ १ ॥

प्र साकम् । प्रोच्चारयतः स्तुतीः । सहोक्षणं कुर्वते । गणाय । यः । देव्यस्य । स्थानस्य । बल-

१. एवमस्माभिः स्तुताः Sy.

२. उदकैः सहिताः Sy.

३. ०दूर्न चान्यां दृष्टे च त्या० A. चान्यो दृष्ट-श्चेत्या० is suggested for चान्यां दृष्टे चेत्या० ।

४. शेषः प्रत्यक्षस्तुतः । हे मरुतः ! न अस्मदीयायै Sy.

५. अमृतमुदकम् Sy.

६. सन्ततये Sy.

७ उच्चारयत A. ०यत is suggested for ०यतः ॥ उद्गिरतः प्रयच्छतेत्यर्थः Sy.

८ सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि Sy.

९. VM ignores रायः ॥ Sy explains रायः probably as तथा हविषो दातुर्यज-मानस्य Sy.

१०. मघानि घनानि Sy. ११. अ A.

१२. एवमस्माभिः स्तुताः Sy

१३. सर्वेति पी A. १४. रक्षया सहिताः Sy.

१५. अभिलक्ष्य Sy. १६. सर्वतातो यज्ञे Sy.

१७. शतसङ्ख्याकान् । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवम्भूता मरुतो यूयं सर्वदास्मान् पालयत Sy.

१८. 'प्र साकमुक्षे' इति षड्ऋचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-स्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम् । अनुक्रान्तञ्च— 'प्र साकमुक्षे षट्' (KSA. 36. 58. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy.

१९. हे स्तोतारः ! यूयम् Sy.

२०. सहोक्षणं A. सन्ततं वर्षित्रे Sy.

२१. मरुत्समूहाय Sy.

२२. देव्यस्य A. देवसम्बन्धिनः Sy.

२३. स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य Sy.

वान् । सर्वेभ्यो देवेभ्यो वलवतर । अपि च । शकतीकुवन्ति । वावापुषिभ्यो । महस्वन । व्याप्नुवन्ति
च । नाके लोकम् । अस्या पुषिभ्यो भारभ्यः । वधरहितेनान्तरिक्षेण ।

जनुश्चिद्वो मरुतस्त्वेभ्यैणु मीमांसुस्तुविमन्युवोऽयांसः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्मयते स्वर्दक् ॥ २ ॥

जनुश्चित् । जमानि । युष्माकम् । मरुतः । दीप्तेषु वद्रेषु । हे मीमांसु ! बहुक्रोषाः । गमनशीलाः ।

प्रभवन्ति । ये । महश्चिद्वोभिः । वलेन च सह । तेषां युष्माकम् । गमने । सवः । अपि । स्वर्दक् । विभेति

दिवो वर्णनात् वनस्पति स्वगृह्णन्, वनस्पते याहूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठत ? "

वृहद्वयो मधुवद्भ्यो दधातु जुजोपभिन्मरुतः सुष्टुति नः ।

गुतो नाध्वा वि तिराति जन्तु प्र णः स्पार्हार्मिरुतिमिस्तिरेत ॥ ३ ॥

वृहद्वयः । वृहत् । मधुम् । हविष्मद्भ्याम् । प्रयच्छत ऋत्विज ! सेवन्ते । एत । अस्माकम्

१ वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध
इत्यर्थः । तस्मै गणायैति पूर्वेषु सम्बन्धः Sy

२ अपि च मरुतः Sy

३ भञ्जयति Sy

४ स्वकीयेन महस्वेन सहिता Sy

५ स्वगम् Sy

६ ०भ्या A तथा नूमे Sy

७ अन्तरिक्षात् Sy

८ ज प्रादिवत् A.

९ जग्म Sy

१० ०क A.

११ मरुतः A एवमूक्ता हे मरुत ! Sy

१२ दीप्तेषु वद्रेषु जमुषेति शेषः Sy

१३ मीमांसु A

१४ प्रवृद्धमतया Sy

१५ गस्तारः, इति त्रीणि सम्बोधनानि Sy

१६ मरुद्वि M.

१७ ०कं य A

१८ अपि seems to be an explanation of
चित् ।

१९ स्वर्दक् is suggested for स्वर्दक् ॥

सुयस्य वृष्टा सर्वो जीवसमूहः । यदा स्वरस्तर्हि
क्षम्, तत्पश्यतीति पुनः स्वर्दक् । सर्ववोत्तिष्ठ
शिरयर्थं Sy

२० विभेति द्विवो A.

२१ ०ति अगवन् M ०ति स्वर्दक् is suggest-
ed for ०ति स्वर्दक् ॥ The passage
दिवो स्वर्दक् should immediately
follow स्वर्दक् and precede विभेति

२२ सां A.

२३ तिष्ठतः M The passage, is
doubtful It seems to be
a quotation or वनस्पतिर्दृष्ट्वा पश्यत्यु-
त्तिष्ठति is suggested for वनस्पते
याहूर्ध्वं पश्यत्युत्तिष्ठत ।

२४ VM ignores उत ॥ उत अपि च Sy

२५ ०यम् A

२६ महत् Sy

२७ ०भ्या is suggested for ०भ्याम् ॥
हविर्नक्षत्रात्प्रवृद्धोऽस्मभ्यम् Sy

२८ सेवन्ताम् Sy

२९ अस्मदीयाम् Sy -

मरुतः । सुष्ठुतिम् । सोऽय मरुद्गणो यथा । गतः । अर्ध्वा । विरमयति । जन्तुमेव विरमयति लब्धकाम-
मजिगमीषु करोति । सोऽस्मात् । स्पृहणीयैः । रक्षणैः । प्रवर्धयेदिति ।

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राट् हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धृतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्मोतः । युष्माभी रक्षितः । हे मरुतः ! स्तोता । बहुधनो भवति । युष्मोतः । अश्वः । सहस्र-
शीलः । सहस्रमाहरति शत्रुभ्यः । युष्मोतो नशी रजा । अपि च । भवन्ति । शत्रुम् । सम्राट् भवन् । प्रास्तु ।
त । युष्माकम् । दानमस्मासु । हे कम्पयितारः !

तां आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुविन्नसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सुखती जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईहहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तां आ रुद्रस्य । तान् । परिचरामि । सुरद्रस्य सेतून् । सेक्तून् । बहु । अस्माकम् ।

१. शोभनं स्तोत्रम् Sy. २. न । यद्वा नेति चार्थे Sy. ३. मरुद्भिः प्राप्तः Sy. ४. अर्ध्वा A. मार्गः Sy. ५. वि तिराति आहन्ति, उदकेनाप्यायत्येव । यद्वा वितिरतिर्वर्धनार्थः । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति Sy.
६. प्राणिनम् Sy. ७. ०मिषु A.
८. अस्मात् M. अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥ तथा नोऽस्मान् Sy.
९. स्पृहणीयाभिः Sy. १०. रक्षाभिः Sy.
११. प्रवर्धयते Sy. १२. ०ता A. १३. शतसङ्ख्योपेतधनवान् भवति Sy. १४. युष्मातः M.
१५. अश्चः A. अश्वः is suggested for अश्व ॥ अभिगन्ता Sy. १६. शत्रूणामभिभविता स्तोता Sy. १७. सहस्रधनवान् भवति Sy.
१८. युष्मतो न शी रता M. ०तोऽनश्वो राजा is suggested for ०तो न शी रजा ॥
१९. हन्ति is suggested for भवन्ति ॥ युष्मद्रक्षको हिनस्ति Sy.
२०. साम्राज्ययुक्तो भवति Sy.
२१. प्रस्तु A. प्रभूतं भवतु Sy.
२२. तत् is suggested for त ॥ प्रसिद्धम् Sy.
२३. युष्माभिर्दत्तम् Sy. २४. धनम् Sy.

२५. हे धृतयः ! कम्पयितारो मरुतः ! Sy.
२६. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur. वसिष्ठस्यार्षम् SKN. २७. तां M. तान् is suggested for तात् ॥ तान् प्रकृतान् SKN.
२८. अहं होता परिचरामि Sy. आभिमुख्येन स्थित्वा परिचरामि Dur. विवासतिः परिचर्याणाम् ॥ आभिमुख्येन परिचरामि SKN.
२९. सु seems to be unnecessary.
३०. सुनूत् A. ईश्वरस्य पुत्रान् Sy. किलक्षणान् पुनर्मरुत आविवासे ? रुद्रस्य, इन्द्रस्य स्वभूतानाप्तान्वा । अथवा मीळहुष इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् । मीळहुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति Dur
३१. सेक्तून् A. कामानां वर्षितुः Sy. अहं मीळहुषो मरुतो वर्षस्य सेक्तून् धनवतो बलवतो वा Dur. सेक्तुर्धनवतो वा पुत्रानिति शेषः । कुत एतत् ? ऋग्वेदे 'रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति पुत्राः' (RV. VI. 66. 3) इत्यादौ मन्त्रान्तरे दर्शनात् SKN.
३२. बहुकृत्वः Sy. कस्मात् ? यस्मात् कुविद् बहुवचनान्तम् SKN. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान् प्रति Dur.

नमयन्ति । मरुतं । पुनः । सस्वरितामित्यन्तहितनामान् तु नु स्वर्ते त्रि दष्टं ? यत् । अन्तर्हितं पापम् । कृष्यन्ति
मरुत यन्व । आपिभूतम् । भवेमहे । तत् । एनं । मरुता क्षिप्राणां हृद्गतमवगच्छन्त्विति याचामहे ।

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मधोनामिद सुक्त मरुतो जुषन्त ।

भ्रातराश्चिद्वेषो वृषणो युषोत यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र सा । प्रोक्ता । सैयम् । सुष्टुतिं । हविष्मताम् । इदम् । सूक्तम् । मरुतः । सेवन्ताम् । अस्मात्तो
वृषे । वृषणं । पापम् । पृथक्मुक्तं ।

- १ अभिमुखीभवन्तु Sy वर्षाद्युपकारेण
नमस्ते प्रह्वीभवस्ति Dur नमस्ते, वर्षाद्युप
कारेण प्रह्वीभवस्ति SKN
- २ कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात्ते
मरुतः Dur
- ३ भूः । कृष्यन्त्येनेव पुनःशब्दार्थस्य सम्भवात्
पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् ? आदरायम् Sy
अन्तर्हितवीप्तायोर्ज्यं पुनःशब्दः । पुनः पुन
SKN
- ४ ०मात् तु नु स्वर्ते त्रिदष्टं A. सस्वरितामित्यन्तहित
नाम, अत्र तु स्वरतेस्तुषि रूपम् or अत्र तु
सस्वर्तेति इष्टम् is suggested and it
refers to अन्तर्हितं पापम् । It should
therefore, come immediately be
fore अन्तर्हितं पापम् ।
- ५ यद्येनेनसा Sy
- ६ अन्तर्हितेनाप्रकाशेन Sy मच्छरीरगतमेन
Dur सस्वारेत् अन्तर्हितनाम । ता इति 'तम्
विस्तारे' एतस्य रूपम् । अन्तर्हितमेव तावमा
नमप्रकाशमानमेवेत्यर्थः SKN
- ७ कृष्य A. कृष्येयु Sy लक्ष्यमस्ति Dur
SKN ८. आविर्भूतम् is suggested
for आपिभूतम् ॥ प्रकाशेन Sy यच्च प्रका
शम् Dur SKN
- ८ स्तोत्रेण वयमपनयामः Sy उभयलक्षणमपि,
अवयवेमहि, निर्णयेमहि, इत्येतत् 'ईमहे' अनेन
परिचारेणारःष्येताम् मरुत इति Dur अनेत्ये
पोऽनेत्येतस्य स्वाने । ईमहे इति 'इप् गतो'

- इत्यस्यान्तर्हितप्यर्थस्य रूपम् । अपरग्रमयेन
नाशयेमेत्यर्थः SKN
- १० एवमप्रकारमुभयलक्षणमपि Dur तत्रुभयमपि
SKN ११ अपरामम् Sy पापम् SKN
- १२ ०णा A तथेवां मरुतां तुराणां स्वरमाणानां
प्रसावेन Dur तर्भस्य स्वज्ञप्रोक्तुणां ? त्वर
माणां मरुतां प्रसावेनेति शेषः SKN
- १३ स्त्रि is missing in A ०मपगच्छरिविति
is suggested for ०मवगच्छरिविति ।
- १४ The passage हृद्गत याचामहे
refers to भवेमहे Therefore it
should immediately follow
भवेमहे । N 4. 15, SKN II.
233, 234.
- १५ प्र सा is written twice in M
- १६ अस्माभिः प्रोक्तासीत् Sy
- १७ सुष्टुती A या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते
कृता सा स्तुतिः Sy
- १८ वनवतां मरुतां सम्बन्धिनीम् Sy
- १९ ईदृग्भूतम् Sy
- २० The commentary from म्, अस्त्य
onwards is missing in A
- २१ वृरात् Sy
- २२ हे कामानां वयितारः ! यूयम् Sy
- २३ देवांसि शत्रून् Sy
- २४ अस्मात् पूयकुरुत । यूयं मोऽस्मान् स्वस्तिभि
सर्वदा रमत Sy
- २५ VM ignores चित् ॥ एष Sy

VII. 59.

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

१ यं त्रायध्वे । यम् । रक्षत । इत्थमित्यम् । देवास । यम् । च । नयथ । तस्मै मह्यम् । अग्न्या-
दय । सुखम् । प्रयच्छत ॥ मारुत सूक्तम् ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विपः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिपो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । युष्माकम् । हे देवा. ! रक्षणेन । प्रिये दिवसे । ईजान । तरति । शत्रून् । प्रवर्ध-
यति च । स । गृहम् । विविधं च वर्धयति । महान्ति । अन्नानि । य. । युष्मभ्यम् । प्रयच्छति । आत्मीय-
मभिलषितमुद्दिश्य ।

१. 'यं त्रायध्वे' इति द्वादशचं चतुर्थं सूक्तम् ।

अत्रेयमनुक्रमणिका—'यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्र-
गाथादि नवम्याद्यास्तिलो गायत्र्योऽत्यानुष्टु-
ब्रौद्री मृत्युविमोचनी' (KSA. 36. 59. p.
26.) इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो वृहत्यो द्विती-
याचतुर्थाषष्ठ्य सतो वृहत्यः सप्तम्यावनु-
क्तत्वात्त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादशयो गायत्र्यः ।
द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा
मारुतः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२ The commentary on this stanza
is missing in A.

३. स्तोतारम् Sy.

४. पालयध्वे Sy.

५. इतो भयहेतोः Sy

६ हे देवाः ! Sy.

७. ०था M. सन्मार्गं प्रापयत Sy.

८. स्तोत्रे Sy.

. आदि refers to वरुण ! मित्र ! अर्यमन् !

and मरुतः !

१०. दत्त Sy. ११. ०त M. .

१२. The passage मारुते सूक्तम् should
immediately follow the *pratika*.
यं त्रायध्वे ।

१३. युष्मा is omitted in M.

१४. युष्मदीयेन Sy.

१५. सर्वेषा देवाना प्रियभूते सुत्याभिधाने Sy.

१६. ०सं A.

१७. राजानः A. इष्टवान् जनः Sy.

१८. आक्रामति Sy १९. यजमानः Sy.

२०. स्वकीयं निवासम् Sy.

२१ विशेवेण ददाति । अतएव स स्वकीय निवास
वर्धयतीत्यर्थः Sy. २२. महाति A.

२३. हविलक्षणाति Sy. २४. अस्मभ्य M.

२५. ०त्यामीय० A वराय निवारणाय । यूयं
नान्यत्र गच्छतास्मदीयान्येव हवीषि स्वीकुरुतेति
निरोधनं कर्तुम् Sy.

नहि वंश्चरुम चन वसिष्ठः परिमसते ।

अस्माकंमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि वं । नहि । वं । चरुमम् । अपि यो भयतां जपन्यमागच्छति तमभ्ययम् । वसिष्ठः । परि-
मुष्यते परिवर्जयति । तथा सत्यस्माकम् । अस् । हे मरुतः ! सुते । सहिताः । विश्वे । पिबत । कामिनः

नहि वं कृतिः पृतनासु मधीति यस्मा अराध्व नरः ।

अभि व आवत्सुमतिर्नवीयसी द्ये यात पिपीपवः ॥ ४ ॥

नहि वं । नहि । युष्माकम् । रक्षणम् । पृतनासु । वाप्यते । अस्मि यजमानाय । सामूतिम-
राध्वम् । नरः । रातिर्दानकर्मा । तथा सति युष्माकम् । नपत्तरो । ति । अस्मानभ्यावृषातु । क्षिप्रम् ।
भागच्छत । सोमं पातुकामः ।

१ युष्माकं मध्ये Sy

२ अवरम् Sy

३ ०मभ्ययं is suggested for ०मभ्ययम् ।

४ अहपि Sy

५ यन्निदिशान न स्तीति किन्तु सर्वानिय युष्मान्
स्तौतीत्यथ Sy

६ अस्मदीये Sy

७ अस्मिन् विने Sy

८ सोमेर्जनिपुते सति Sy

९ सङ्गत्य Sy

१० ययम् Sy

११ पानं कृप्त Sy

१२ सोमं कामयमाना Sy

१३ न पालु Sy

१४ हे मरुतः ! वं युष्मदीया Sy

१५ रक्षा Sy

१६ पुढेषु Sy

१७ हिनस्ति । शमुभिः कृतां हितां (न) सहत
इत्यर्थं Sy

१८ यस्मि जनाय Sy

१९ ति is written twice in A

२० इतराध्वम् M

कामानवध्वं तं जन् न हिनस्तीति सम्बन्ध
Sy

२१ हे नेतारः ! ययम् Sy

२२ The passage रातिर्दानकर्मा refers to
अराध्वम् । therefore it should
immediately follow that.

२३ ०तरा is suggested for तरोः ।

२४ Something probably सुम is
missing in the mss अनुग्रहबुद्धिः Sy

२५ अस्मानभ्यावर्तताम् Sy

२६ ०कामात् A ०कामाः is suggested for
०कामः ॥ हे सोमपानकामाः । ययमपि Sy

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो रुरे हि कं मो ष्व^१न्यत्र^२ गन्तन ॥ ५ ॥

ओ षु । आयात । ये युष्वीराधसः । इतरेतर सहन्यमानधनान् ! सोमान् । पातुम् । इमानि । युष्मभ्यम् । हवीष्यहम् । हि । प्रयच्छामि । मा । गच्छत । अन्यत्र तथा सति । सु पूरणे ।

आ च नो ब्रहिः सदाविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अस्त्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ च नः । आसीदत्^{११} । च । अस्माकम्^{१२} । ब्रहिः^{१३} । रक्षत^{१४} । च । अस्मान्^{१५} । वर्णान्यत्व च्छान्द-
सम्^{१६} । स्पृहणीयानि । धनानि । दातुम्^{१७} । अक्षीणा भवन्त । मरुत । सोममये^{१८} । मधुनि^{१९} । स्वाहाकारेण ।
इह^{२०} । माद्यत^{२१} ।

सस्वश्चिद्धि तन्व^१ : शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन् ।

विश्वं शर्धो अभितो मा.नि षेद् नरो न रणाः सर्वने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वश्चित् । अन्तर्हिता । अङ्गानि^{२२} । शोभयन्त आभरणैः^{२३} । नीलपृष्ठाः केचन । हंसा । आपत्त्रिति^{२४}

१. ओष्ठः A.

२. ये युष्पुरा० A. हे घृष्वि० is suggested for ये युष्वीरा० ॥ परस्परघृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषां ते हे मरुतः ! यूयम् Sy.

३. ०मा धनात् A. ०धनाः is suggested for ०धनान् ।

४. सोमात् A. सोमलक्षणानि हवीषि Sy.

५. भक्षणार्थम् Sy. ६. यस्मात् कारणात् Sy.

७. ददामि Sy.

८. अतः कारणाद्ययमन्यत्र Sy.

९. सुष्ठु Sy.

१०. VM. ignores मरुतः । कम् ।

११. उपविशत Sy.

१२. हे मरुतः ! यूयं नः अस्मदीये Sy.

१३. कुशमये ब्रह्मिषि Sy

१४. आगच्छत च Sy.

१५. अस्मात् पर्णान्यत्व A.

१६. The passage वर्णान्यत्वं च्छान्दसम् refers to अचित in the text. It should therefore immediately follow रक्षत and precede च.

१७. अहिसन्तो यूयम् Sy.

१८. सोमात्मके हविषि Sy.

१९. मदकरे Sy.

२०. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२१. माद्यत A. मादयध्वम् माद्यत Sy.

२२. मरुतः स्वकीयान्यङ्गानि Sy.

२३. ०यत आ० M.

२४. अलङ्करणैः शोभयन्तः Sy.

२५. ०स्पृष्ठाः A.

२६. हंसा इव Sy.

२७. आपत्तन्तु, आगच्छन्तु Sy.

मरुवमिप्रायम्, ते नूनं नीसपुष्ठा भवन्ति । माम् । अहितम् । विषवम् । शर्षम् । निषीदत्विति मरुत शर्षो
अभिप्रेत्याह । मनुष्याः । इव । रमणीयाः । मन्त्रे । मदन्तो भवन्ति मरुतः ।

यो नो मरुतो अभि दुर्हणाद्युस्तिरश्चितानि वसवो जिघीसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स घृचीष्ट तपिष्ठेन इन्मना इन्तना तम् ॥ ८ ॥

'यो न । यः । अस्मान् । हे मरुतः ! अभिनिवासति । दुर्हणाद्युष्टभावो ह्यप्याय कृष्यन् । तिर
स्कृवंन् । बुद्धिः । हे वासयिता ! स मुद्रोद्धन् । पाशान् घृष्मवीयान् । प्रतिमुञ्चतुः । उत्तमेन । प्रायुषेन ।
सम् । हतः ।

१ ०पुष्ठा A The passage ते नूनं नीस
पुष्ठा भवन्ति refers to नीसपुष्ठा
केचन । It should therefore immedi-
ately follow नीसपुष्ठा केचन and
precede हंसा ॥ असितवर्णाः Sy

२ अमितः is suggested for अहितः ॥
समन्तात् Sy

३ व्याप्तः Sy

४ शर्षा A मरुद्भागः Sy

५ सा निषी० M

६ तद्वत् Sy

७ हृष्यन्तः Sy

८ ०हतः A

९ VM ignores वित् and हि

१० साकनेषु मरुद्भागः सान्तपनेभ्यः इत्यस्य 'यो
नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या । 'सान्तपना
इवम्' इति याज्या । 'सान्तपना इवं हृषियो
नो मरुतो अभि दुर्हणाद्यु' (ĀSS 2 18)
इति Sy वसिष्ठस्येदमप्यम् Dur

११ अस्मवीयानि Sy अस्माकम् Dur., SKN

१२ अभिमुर्येन हृष्टुमिच्छति Sy ततो हन्तु
मस्मानिच्छति Dur. अनीत्यये जिघीसतीत्ये
तेन सम्बध्यते । अभिहन्तुमिच्छन्ति SKN

१३ कुर्यं M अगोभत कृष्यन् Sy पापक्रोषः
Dur हृणि क्रोषः । कृत्सितो हृषिर्बुद्धिमिर्वै-
रानुबन्धिनी प्रथयपूर्वं इत्यर्थः । तं यच्छति ।
यदा स दुर्हणायुः SKN

१४ सर्वेस्तिरस्कृतः Sy अस्तहितानि Dur
'तिरोऽन्तर्था' (Pa. 1 4 71) इत्येवमस्य
गतिनाम । गतीनां च क्रियासम्बन्धात् क्रिया-
शब्दोऽप्राग्व्याहार्यः । तिरस्कृतात्मनोऽन्तर्हिता
नीत्यर्थः SKN

१५ बुद्धीः is suggested for बुद्धिः । वित्तानि
कृत्वा सम्मोह्य Dur अभिप्रायाः SKN

१६ ०वितारः is suggested for ०वित्ता ॥ हे
प्रशस्त्याः ! Sy हे वसवः ! सर्वेभूतवासयितारः
Dur 'वस प्राञ्छावने' द्वाषयितारः । केन
कस्य ? सामर्थ्याद् वृष्ट्या वगतः SKN

१७. मुद्रोद्धन् A अस्मद्द्रोघम् or द्रोघम् is
suggested for मुद्रोद्धन् । पापानां
द्रोघपूर्ववणस्य Sy तत्पूर्ववणस्य द्रुहोऽस्मद्
द्रोघमुद्धपरि Dur मूलविभुवावित्वाद्, द्रोघ्या
SKN

१८ यज्म० A

१९ बन्धीयात् Sy प्रतिस्मोचयत Dur प्रति-
मुञ्चत्वात्मनि स घृष्मवीये पाशोर्बन्ध्यतामित्यर्थः
SKN

२० नपूतमेन A पाशरेबं यद्वा तपिष्ठेन ताप
यितुतमेन Dur यदं च सन्तं तपिष्ठेनाति
शयेन तापयित्रा बुभुमिषेत्यर्थः SKN

२१ हननसाधनेनायुषेन Sy हननेन यथेनेत्यर्थं
Dur अनेनायुषेन SKN

२२ हतं हिस्त Sy हतेत्यर्थं Dur. हतं प्रा युयम्
SKN N 4. 7, SKN II. 215

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिंशादसः ॥ ९ ॥

सान्तपनाः । हे सन्तपनकुशला ! शत्रूणाम् । तत् । इदम् । हविं । मरुतः । सेवध्वम् । यौष्मा-
कीणेन । रक्षणैः सह । हे हिंसितृणां निरसितारः !

गृहमेधास आ गतं मरुतो मापं भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । गृहमेधा गृहं विद्यमानयज्ञा । आगच्छत । मरुतः ! मा च । अपभवत । युष्माक ।
ऊती । सुदाना ।

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहेह । इह चेह च । युष्माकम् । हे स्वभूतवला ! कवय ! सूर्यसदृशरूपा । यज्ञम् । मरुत ।
आभिमुख्येन सम्भजे ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकम् । अत्र वाजसनेयकम्-एष ते रुद्र भाग सह स्वविक्रया ते जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै नामा

१. हे शत्रूणां सन्तापकाः ! मरुतः ! Sy.

२. तादृशम् Sy. ३. प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् Sy.

४. युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः Sy.

५. ष्मा किणे० A. युष्माकम् Sy.

६. रक्षया Sy. ७. ऽसिन्त्रूणां A. हिंसताम-
सितारो रिशानामत्तारो वा यूयम् Sy

८. 'गृहमेधास.' इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'गृहमेधास आ गतं प्र बुध्न्या
व ईरते महासि' (ĀSS 2. 18.) इति Sy.

९. ग्रहमे० A १०. ग्रहे A.

११. ऽमानाय० A. गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते Sy.

१२. अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत Sy.

१३. अपगता (मा) भवत । 'भू प्राप्ता' इति धातुः
Sy. १४. युष्माकम् Sy.

१५. रक्षया युक्ताः Sy १६. शोभनदानाः Sy.

१७. वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या 'इहेह वः'
इत्येषा । सूत्रितञ्च—'इहेह वः स्वतवसः प्र
न्नित्रमकं गणते तुराय' (ĀSS.2.16.)

इति Sy.

१८. इहेवास्मदीयं यज्ञम् Sy.

१९. हे स्वायत्तवलाः ! स्वयं प्रवृद्धाः ! वा Sy.

२०. हे क्रान्तदर्शिनः ! Sy. २१. सूर्यवर्णाः Sy.

२२. आभजामि कल्पयामि Sy

२३. त्रियम्ब० A. २४. अत्र शौनकः—

त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्यायसं चरुम् ।

तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छसितव्रतः ॥

समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा ।

एतत् पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी,
(Rgvid 2. 27.) इदानीं मृत्युञ्जयमाशास्ते
BB.

२५. स्वस्त्राम्बिकया is suggested for
स्वविक्रया ।

२६. ते जुष्टस्व स्थाहे० A. तं is suggested
for ते ।

२७. ऽत्याम्बि० M. A. fragment of YV.
3. 57.

स्वसा तयास्यैव स भागं सवस्यैव स्त्रिया सह भागस्तस्मात् अयम्बको नामेति त वयम् । यजामहे । शोभन
गधम् । पुष्टवर्धयितारम् । अर्षकवदाह—अर्षोर्षिकं पक्त्वा । वन्धनात् स्वयमेवानायासेन मुक्तं भवत्येव
महम् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृताञ्जीवितममृतमिति ।

- १ The passage स भागं सवस्यैव seems to be unnecessary
- २ त्रियम्ब० A. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानामम्बकं पितरम् Sy
- ३ नेत्रत्रयोपेतम् इदम् Mah. श्रीअम्बकानि लोचनानि यस्य । यद्वा 'ब्रह्म शब्दे' अम्बका वेदाः, अम्बको वेदत्रयीप्रतिपाद्य । अथवा 'अम गत्यादियु' अम-हेतवोऽम्बा, क्षीराप पुषिषी चेति, तवाराधनीयत्वात् । त्रयो वाऽमयः, तिस्रो वा गतयः, श्रोणि वा ज्योतीनि । धाम्बस इयङ्कादेशः । तस्मादेवं महानुभावं देवं अम्बकम् BB ५ शिष्टसमाहितो यत्तिष्ठो ब्रवीति Sy पूजयाम Mah U
- ४ विष्णुगन्धोपेतम्, मत्पथमहीतम् Mah नित्य शोभनं यज्ञोर्गन्धि सर्वमुद्धृतमयत्वात् BB
- ५ अगदीक्षम् । उक्तशक्तिमित्यर्थः । उपाकृतः । अथमम्, अथमादिशक्तिवर्धनम् Sy धनधा श्यादियुष्टेर्धयितारम् Mah पोषस्य पधयितारम् U गोभूमिचित्तविद्यादियुष्टिहेतुमी वृक्षं देवं यजामहे BB
- ७ यथा ककटोर्षकं मुष्यते तद्वन्मरणात् संसारात्, वा मोक्षय Sy मृत्योर्मोचने वृष्टान्तः । यथोर्षिकं ककट्यादेः फलमत्यस्तपक्वं सत् Mah उर्षिकं फलविशेषः । स यथा पक्वः U यथोर्षिकं फलं अणुसमुर्षिकमिति केचित् । हिममित्यन्ये BB
- ८ अम्बनात् स्वस्य वृस्तात् Mah स्वबन्धनात् U प्रतयबन्धनात् BB
- ९ प्रमुष्यते तद्वत् Mah विमुष्यते U पक्वं स्वयं मुष्यते BB
- १० संसाराद्वा Sy ततो वदप्रसादान्मृत्योः अपमृत्योः संसारमृत्योश्च Mah एवमहमपि मृत्योरनेन BB
- ११ अतस्त्वत्प्रसादाधैव मृत्योर्मरणात् संसाराद्वा मो

क्षय Sy मुक्तो भूयासम् Mah, BB मोक्षय मोक्षयतु । पुषयभ्यत्ययश्चान्वसः U

१२ मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । मुक्ता मा भूयास्तेत्यर्थः । अन्मुष्यनि-अप्रेक्षरूपत्फल इयाम्मम अंशो मा भूवित्यर्थः Mah मा कदाचित् मोक्षयतु U

१३ किं मर्यादीकृत्य ? अमृतात्—सायुज्यतामोक्ष पयन्तमित्यर्थः Sy स्वगक्ष्यान्मुक्तिरूपान्च Mah. अमरणो भूयासम् । अन्ये प्राहुः पुषयेण वाह्यात्काष्ठाविभारात्, यद् भारातिक्तं तदुर्षिकमिति तद्यथा बन्धनभ्यवसायान्मुष्यते न वाहकवशां भवति एवमहं मृत्योर्मुक्षीय मृत्युवशां मा गां मां मृत्युर्ना गाविति । उरोभाराद्धारणीय मुर्षादिक मिति BB

अथ तत्तरीयभाष्ये 'शोभन' शरीरगन्ध पुष्प-
गन्धो वा यस्यात्तौ सुगन्धि । यथा वृक्षस्य सम्मुष्यितस्य कूरादौगन्धो वात्येवं पुष्पस्य कर्मणो कूराद् गन्धो वाति' (TS I 8 6 2) इति श्रुते । पुष्टि शरीरधनाविधिययां अथयपीति पुष्टिर्बर्धनः । तादृशं अम्बकं यजामहे । पूजयाम । लोके यथोर्षिकफलानि बन्धनाद् वृन्तात् स्वदमेव मुष्यन्ते तद्वद् अम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय । मोक्षनपुन्तो भूयासम् । अमृताञ्ज्वरजीवितात् स्वगर्षिर्वा मा मुक्षीय । अतुर्भयावार्थमन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं वशयति । अम्बकं यजामहे इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृता विति वावैतवाहेति Sy अथापस्तवि त्रि परिचयति । सध्यानुकृनुपा च्चानास्त्वम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्षिकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्या शीरेवैवैतस्य कर्मणः प्राशियमेवैतवासासते तद् श्लोक शमिव यो मृत्योर्मुक्ष्यानामृतात्तस्मादाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । SB 2 6 2
12 p 197

व्याख्यात्तुरीयमध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मज ॥

[अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः]

‘यद्द्य सूर्येत्यध्यायं व्याचिख्यासति माधव ।
अष्टकादिषु वक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
अष्टकाध्यायविच्छेदः पुराणैर्ऋषिभिः कृतः ।
उद्ग्राहार्थं प्रदेशानामिति मन्यामहे वयम् ॥ २ ॥
वर्णानामपि विच्छेद आर्षं एवेति निश्चयः ।
ब्राह्मणेष्वभिदृश्यन्ते वर्गसंशब्दनादि च ॥ ३ ॥
विभज्यन्ते च सूक्तानि समधा तत्र वर्गशः ।
अन्ताल्लोपोऽपि वृद्धिश्च क्रियते तु गुणाविति ॥ ४ ॥
अध्यापनाय शिष्याणां विभागो वर्गशः कृतः ।
सुग्रहो हि भवत्यल्पः शक्यो धारयितुं तत ॥ ५ ॥

Sy.'s commentary on this stanza
is doubtful.

१. ०ख्या तु० A.

२. Supplied by the Editor.

३. RV. VII. 60. ४. ०नां मति A.

५. ०ष्वपि दृ० R. ०दृश्यन्ते plu. is doubtful.

६. ०शब्दनादयः is suggested for शब्द-

७. ०न्तेऽथ R.

८. क्रियेतेऽनुगुणाविति R. As क्रियेते is dual, Sandhi should not take place. So R's reading is defective. क्रियेते अनुगुणाविति is suggested for क्रियेते तु गुणाविति । In the suggested reading one syllable is too many.

९ विभजे A. १०. सुग्रहो A.

सङ्घीभूयाभवत्सर्वमेक मण्डलमादित ।
 आसीदृषिमंधुच्छन्दा मधुमत्तममन्त्रदृक् ॥ ६ ॥
 तस्मादग्रे प्रादुरभूत् काण्वो मेघातिथिस्तत ।
 शौनशोपानि च्छन्दासिं मधुराणि ततोऽभवन् ॥ ७ ॥
 हैरण्यस्तूपछन्दासिं काण्वानि च तत परम् ॥ ८ ॥

अत्र शाट्यायनक्रम—वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा प्रकामयत् मुख्ये ब्रह्मवर्चसि स्वाभिति ॥

अमहान्ति निवेद्यान्तर्मण्डलानि महर्षिभि ।
 कृती महद्भ्या रक्षार्यमथ तेषा परियह ॥ ९ ॥
 समानमेतद्यज्ञस्यैव तद्वसेने ह्यतीति ।
 सामिधेनीप्रभृतीषु ब्राह्मणंस्तद् विधीयते ॥ १० ॥
 भूयिष्ठा यज्ञसयुक्तमुत्तम मण्डल विदु ।
 पितृमेघादिक तस्मादन्ततस्तन्निवेशितम् ॥ ११ ॥
 मध्यस्थाना मण्डलाना क्रमो योज्य व्यवस्थित ।
 तस्य कारणमन्वेष्टु सङ्ख्यास्माभि प्रदश्यते ॥ १२ ॥

१ संख्य नू० A

२ सख एकमुष्मादि० A सर्वे ए० M The reading is adopted from R.

३ ०वृष्टिर्म० A

४ मधुरोत्तम० R.

५ काण्वो A, M The reading is adopted from R.

६ ०दोषानि A

७. ष्णासि R

८ ०वत् A, R

९. ०षिष्ठासि कण्वा० A षिष्ठासि M ०ष्णावां

सि is suggested for ०ष्णासि ।

१० मुखौ A मुख्यो ब्रह्मवर्चसि M The reading is adopted from R.

११ ०स्तं म० A M The reading is adopted from R

१२ ०इतने A The reading of 2nd pāda is omitted in R. The reading is doubtful

१३ ०प्रभृतिषु is suggested for ०प्रभृतीषु ।

१४ ०जैरव् वि० A ०जैवृ R

१५ भूयिष्ठं R. १६ ०तस्य नि० R

आद्यन्तयोर्मण्डलयोर्नवोने द्वे शते विदुः ।
द्विचत्वारिंशद् द्विषष्टिद्व्यूर्ना षष्टिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
सप्ताध्यशीतिः पञ्चाधिसप्ततिस्तदनन्तरम् ।
चतुरधिकं च शतमष्टोने च शतं ततः ॥ १४ ॥
चतुर्दशकं च शतं सूक्तानां क्रमशो विदुः ।
मध्यस्थानां मण्डलानामिति संख्या यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
रक्षार्थमथ वाक्यानि कळायो लवनं ततः ।
रातिनाश्च दमूनाश्च सदनं मथनं तथा ॥ १६ ॥
वनाय क्रोधतो द्वे च भयकृद्युद्धकृत्तथा ।
क्रमेण दशवाक्यानि प्रच्छन्नं स्यात् समन्वये ॥ १७ ॥
वामदेवस्तृतीयश्चैद् भरद्वाजश्च - पञ्चमः ।
कण्वश्च सप्तमः सूक्तैः क्रमवृद्धैर्भवेत् क्रमः ॥ १८ ॥

१. नवोने A

२ गते A गती M There are one hundred and ninety-one sūktas in the 1st and 10th mandalas

३ त्रिच० is suggested for द्विच० ॥ 43 sūktas in the 2nd mandala.

४ षष्टिद्व्यूर्ना A षष्टि द्यूनां M 62 sūktas in the third mandala 58 sūktas in the 4th mandala

५. सप्ताधीशि A प्ताधीशी M सप्ता-शीतिः R.

धिकास० A. अधिकस० R. 75 sūktas

in the 6th mandala. 87 sūktas

in the 5th mandala

७. च is missing in A 104 sūktas in the 7th. mandala

८. 92 sūktas in the 8th mandala.

९. गत A चतुर्दश च शतक R. 114 sūktas in the 9th mandala

१०. कान्तयोगवनं A M

११. ०ना च A ०नश्च R.

१२. ०नो R

१३. नि च्छन्नस्याः सम० A. सायाह्न R

१४. ०यश्च R

' न च क्रमेण वर्धन्त ऋचो गात्संमदादिषु ।
 तस्मादृक्तोऽपि नैतेषामष्टाना सिध्यति क्रमः ॥ १९ ॥
 वाक्यैरेतैर्विजानीयान् मण्डलानामृचं क्रमात् ।
 दशाना दशभि प्राज्ञस्तथाधेयो घरावनि ॥ २० ॥
 साध्य च नो वेहि मेघ्न शूरसूनुमंतोऽसिन ।
 गुहदाने युगान्तस्य सिद्धाप्तस्य निशीथके ॥ २१ ॥
 शतैश्चतुर्भिरधिकमयुत गणितं मया ।
 द्वे चर्चावितिरिच्येते द्विपदाश्चात्र सङ्गता ॥ २२ ॥
 पृथग्पदांस्तु गणन द्विपदाना तदाधिका ।
 चतुश्शतादशीतिश्च वाक्य च ग्रहवानयम् ॥ २३ ॥
 एकञ्च एकवर्गं स्याद् द्वौ द्वौ नवकादुभौ ।
 एकोन स्यात् त्रिकशत चतुष्कं पञ्चसप्तति ॥ २४ ॥
 अधिक च शत तस्याश्चतुःपञ्चाशदष्टका ।
 एकविंशशत प्राहुः सप्तकाना च वैदिका ॥ २५ ॥
 शतानि त्रीणि षट्काना चत्वारिंशत्त्रयस्तथा ।
 पञ्चकाना सहस्रं च द्वे शते नवक तथा ॥ २६ ॥

१ गात्रसमवा० A ऋत्तवा० M The reading is adopted from R.

२ ंतो विने० M

३ त्वापे० M तथा वेयो R.

४ युगं तस्य M

५ सिद्धाप्तस्य R.

६ गणिकं A

७ च यावति M च यावति० R.

८ ंम्यतश्च A. ंस्तवा M The reading

is adopted from R

९ एकञ्च एकं वर्गं A एतञ्च एकं M The reading is adopted from R.

१० चो A.

११ स्वा A. M The reading is adopted from R

१२ ंष्का A

१३ वर्गाश्च० R

१४ एकं वि०

ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।

ऋचामशीतिपादश्च पाठोऽयं न समञ्जसः ॥ २७ ॥

अपहायाथ पापस्य क्षादानाय च पण्डितः ।

ऋचं कालेन गणयेत् तत्तु शुद्धिर्भविष्यति ॥ २८ ॥

मण्डल वामदेवस्य तृतीयं चेतथाष्टमम् ।

स्यान्मण्डलं पावमानं क्रमावृद्धे क्रमो भवेत् ॥ २९ ॥

विश्वामित्रो वामदेवात् सम्पन्नो व्यतिरिच्यते ।

अतिरेकश्च विज्ञेयो गायत्रीकरणाद् बुधैः ॥ ३० ॥

अत्र ब्रूमो गृत्समदः क्षत्रियो ब्राह्मणोऽभवत् ।

इन्द्रप्रसादादस्यासन् वाचश्च हृदयङ्गमा ॥ ३१ ॥

अग्रे तस्मात् प्रादुरभूद् विश्वामित्रस्ततोऽभवत् ।

तस्यापि मधुरा मन्त्रा ब्राह्मण्यमपि लब्धवान् ॥ ३२ ॥

दृष्टवेदेनतोऽपश्यत् पुनश्च तपसान्विता ।

मण्डलं नवमं तेन तदन्ते सन्निवेशितम् ॥ ३३ ॥

१. दशानि A. शतानि वै R.

२. The reading is adopted from R.

३. पापस्य क्षानदाय M पापस्य क्षादानाय च R पादस्याक्षराण्यादाय is suggested for पापस्य क्षादानाय च ॥

४. ऋचः is missing in A.

५. तन्तु शु० R

६. च तथा० R

७. क्रमवृद्धे R. क्रमाद् वृद्धेः is suggested for क्रमावृद्धे ।

०मोद्धवेत् A.

६. ०वान् M

१०. ०न्नोऽप्यति० R

११. ०त्रीतर० A.

१२. णो भवेत् A, M The reading is adopted from R.

१३. अग्रेस्मात् A, M. The reading is adopted from R.

१४. ०वास्ततोऽपश्यन् पुनश्च R दृष्टवेदस्ततो० is suggested for दृष्टवेदेनतो०

१५. ०न्विता A. ०न्वितः is suggested for ०न्वितः ।

१६. तं तो A.

प्रगार्थं मण्डले बहुव्यो नाराशस्य ऋचस्तत ।
 सन्निवेशोऽन्ततस्तस्य मध्यस्थेष्विति मन्यते ॥ ३४ ॥
 अन्येषा क्रमवृद्धाना सन्निवेश क्रमादभूत् ।
 चतुर्णां वामदेवादेर्मण्डलानामिति स्थिति ॥ ३५ ॥
 अथानुवाकविच्छेदो बहुभिर्हेतुभि कृत ।
 सुरूपकृत्नुमित्येन्द्रात् प्रागेक कल्पितो बुधं ॥ ३६ ॥
 ऐन्द्राण्यथाष्टौ सूक्तानि विभक्तानि समन्वितै ।
 षट् स्तावनुवाकौ द्वौ समौ मेघातिथेरपि ॥ ३७ ॥
 शौनशोपोऽनुवाकस्तु शुनशोपेन कल्पित ।
 हैरण्यस्तूपकाण्वौ च प्रास्कण्वाद्याश्च सप्तका ॥ ३८ ॥
 गोतमस्योपप्रयन्त' सूक्ताना विशति विदु ।
 एकादशकनवकावनुवाकौ च कल्पितौ ॥ ३९ ॥
 ऐन्द्रमेकादश सूक्तमैन्द्रं पूर्वसमन्वितम् ।
 इति सर्वानुवाकेषु कार्या सूक्ष्मेक्षिका बुधं ॥ ४० ॥ इति ॥

- १ प्रागाय A
 २ ऋचो नाराशस्य A नरा० M The reading is adopted from R
 ३ ०शोदश० A.
 ४ ति संस्थिति R.
 ५ ०वेशक० A., M The reading is adopted from R
 ६ ०कृत्नुमि० A. ०कृत्नुमि० M The reading is adopted from R.
 ७. ०न्वितं A समन्विता R
 ८. ०वनुवा० A. २. ०शोकोनु० A

- १० कास्वो A कास्वो M The reading is adopted from R
 ११ प्रस्कण्वा (न्वा M) स्माश्च A. M. The reading is adopted from R
 १२ ०स्यामव A गोतमस्यो व प्रियस्त M. The reading is adopted from R उपप्रयन्तो षष्चरम् (RV I 74. 1)
 १३ (RV I 74-93)
 १४ ०श सूक्तमन्त्र A.
 १५ पूर्व स० R.
 १६ ०वाते (वे) पु A

VII. 60.

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गृणन्तः ॥ १ ॥

यदद्य ॥ वसिष्ठो मैत्रावरुण सूक्तमाद्या सौ । यत् । अद्य । सूर्य ! ब्रूवाः । अस्मान् अनागसः । उद्यन् ।
मित्रावरुणयो । सत्यमेव, नैते पाप कृतमिति ब्रवीषि । ततो वयम् । हे अदीन ! सूर्य ! देवेषु । साम । क ।
प्रियासं । अर्यमन् ! त्वा स्तुवन्तः ।

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि जमन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एष स्यः । सः । एषः । मित्रावरुणौ ! मनुष्याणा द्रष्टा । द्यावापृथिवी । लक्षीकृत्य । उदेति ।

१. तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य मैत्रावरुणं तु वै
सौर्याद्या' (KSA. 37. 60. p. 26.) इति ।
मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वा-
त्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादेतदादीनि
सप्तसूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । आद्या
सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. Something probably र्या is omitted
in the mss.

३. यदि Sy.

४. अस्मिन्ननुष्ठानकाले Sy.

५. सूर्यो M. हे सर्वस्य प्रेरक ! एतन्नामक
देव ! Sy.

६. ब्रूवा M ब्रूयाः is suggested for ब्रूवाः ।

७. एते अपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः
Sy.

८. उदयस्त्वम् Sy.

९. अवितथम् Sy.

१०. नैतेः is suggested for नैते ।

११. तर्हि Sy.

१२. हे is missing in M.

१३. देवाना मध्ये Sy.

१४. स्याम is suggested for साम ॥ अना-
गसो भवेम Sy.

१५. तव is suggested for क ॥

१६. प्रियाः Sy.

१७. यद्वा उत्तरार्थं एकवाक्यम् । हे अदिते ! हे
अर्यमन् ! उक्तलक्षण ! देव ! वयं देवेषु
मध्ये त्वां गृणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि
मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि तैर्यमनपराधी-
त्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः
Sy.

१८. सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः Sy.

१९. पुरतो दृश्यमानः Sy.

२०. दृष्टा A.

२१. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२२. अभिलक्ष्य Sy.

२३. इवेति A.

सूर्यं । गच्छन् । विश्वस्य । स्यावरस्य । जङ्गमस्य । च । गोपायिता । ऋजूनि । मनुष्येषु । कृष्टिमानि
च कर्माणि । पश्यत् ।

अयुक्तं सप्त हरितः सधस्थाद्या हं वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः स यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । रथे युक्तवान् । सप्त । वहवा । स्यस्थानो । या । एनम् । वहन्ति । सूर्यम् । उदक-
मन्वन्त्यो कृष्टिमृत्पादमन्वन् । धामानि स्थानानि श्रीत्सोकान् । हे मित्रावरुणौ ! य । युवां कामयमान ।
सम्पश्यति । तेषु जातानि च भूतानि । यूपानिष गवा गोपाल ।

उद्धां पृचासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्षीः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्युमा वरुणः सजोपाः ॥ ४ ॥

उद्धाम् । उदस्युम् । युवाम्याम् । भद्रानि । भाज्यवन्ति । भारुहन् । भन्तरिक्ष तस्यम् । शुक्र-
मूदकम् । सूर्यः, उत्रस्थानां शुदकानां मध्यम सूर्यो गच्छत्यत एवाप इत्यन्तरिक्षनाम भवति । यस्मै सूर्याय ।

- १ गच्छन् A. अन्तरिक्षे गच्छन् Sy
- २ सवस्य Sy ३ गोपयिता A
- ४ ऋजू ऋजूनि सुष्टिमानि Sy
- ५ किंकुबन् ? मत्स्येषु मनुष्येषु स्थितामि Sy
- ६ पापाणि Sy
- ७ पश्यन् is suggested for पश्यत् ।
- ८ सर्पावस्वभावान् तस्यस्थानान् वा Sy
- ९ पद्या A पद्या M. हरिद्वर्षानिष्वाम् Sy.
'हरित आदित्यस्य' (Ngh I 15) (N
4-11)
- १० स्येस्थानो A. सहस्थाने is suggested for
स्यस्थानो ॥ सहस्थानावन्तरिक्षावन्तरिक्षे Sy
- ११ हरितः Sy
- १२ सूर्यं वेवम् Sy
- १३ तादृश्यं सत्यो वहन्ति ता अपुस्त Sy
- १४ घृताञ्चना उदकवत्स्य, उदकप्रवा इत्यर्थः Sy
- १५ उचितं सन् स्थानानि लोकान् Sy
- १६ ऋषो A हे मित्रावरुणौ ! युवयोर-
गमनाय Sy

- १७ वेवः Sy
- १८ सम्पक पश्यति Sy
- १९ जनिमानि जन्मानि । जन्मनाञ्च प्राणिन
इत्यर्थः । तांश्च Sy
- २० गोयुधातीव मूषपा । स यथा सवयुषं
तववान्तरगोव्यपित च सम्पक् पश्यति
तद्वत्सोकान् प्राणिनश्च पश्यति Sy
- २१ हे मित्रावरुणौ ! Sy
- २२ सम्पावितान्यासन् Sy
- २३ यवा० A. युवयोरर्षाय Sy
- २४ भणानि A. भद्रानि चक्षुरोद्भाशावीनि Sy
- २५ भाज्य० A. भाषुयैपितामि तत्सायमान्योवध्या
वीनि Sy
- २६ भारोहति Sy
- २७ ऋषिन् स्वम् A तस्यम् is suggested
for तस्यम् ॥ भर्गवमन्तरिक्षम् Sy
- २८ शुक्रम० A शुक्रं शीपत्म् Sy
- २९ Ngh I 3
- ३० तद्वगमनार्थम् Sy

अन्ये आदित्या^१ । मार्गात्^२ । विलिखन्ति^३ । मित्र^४ । अर्यमा । वरुणश्च । ताभ्या सङ्गतः^५ सूर्यः, आदित्या
दरन्तीति ।

इमे चेतारो अनृतस्य भूरमित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । इमे^१ । ज्ञातार^२ । पापस्य । बहिन^३ । मित्र । अर्यमा । वरुण^४ । हि । भवन्ति । म^५ एव च ।
यज्ञस्य । गृहे । वर्धन्ते^६ । शक्ता^७ । अदिते^८ । पुत्रा । अहिमिता^९ ।

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिञ्चितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । इमे^१ । मित्र^२ । वरुण चा^३र्यमा च । तदङ्गितमशक्वाः । अज्ञम्^४ । अपि पुरुषम् । चेतयन्ति ।
स्वसामर्थ्ये^५ । अपि च । कर्म^६ । सुप्रज्ञानम्^७ । भजमाना^८ । तिर । नयन्ति । च^९ । पापम् । स्तोतृन् शोभ-
नेन मार्गेण ।

१. अदितेः पुत्रा देवा. Sy

२. मार्गान् is suggested for मार्गात् ।

३. साधयन्ति Sy.

४. मन्त्र A.

५. समानप्रोतय. सन्तः । स देव आरुद्दिति
Sy.

६. दरन्तीति is suggested for दरन्तीति ।

७. मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि Sy.

८. हन्तारः Sy.

९. बहिर्नो M बहुन is suggested for
बहिनः । प्रभूतस्य Sy.

१०. स एव च M इम एव is suggested
for म एव । मित्रादयः Sy

११. वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च Sy.

१२. सुखकराः Sy.

१३. ऽसितां A.

१४. इम आदित्याः एते Sy.

१५. मित्रा M

१६. ंणश्चा० is suggested for ंण चा० ।

एतद्द्रव्यमर्थमणोऽप्युपलक्षणम् Sy

१७. दम्भिनुमशक्वाः is suggested for तद-
ङ्गितमशक्वाः ॥ दुर्दभा अनभिभाव्याः Sy.

१८. अज्ञम् A. अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहित-
मपि Sy

१९. चेदयन्ति A.

२०. कर्तारि कर्मानुष्ठानवन्तम् Sy

२१. ंज्ञाना A.

प्रकृष्टज्ञानवन्त पुरुषम् Sy.

२२. गच्छन्तः Sy

२३. प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा Sy.

२४. च is missing in A.

२५. दुर्दुक्तम् Sy.

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रत्राजे चिन्मद्यो गाधमस्ति पार नो अस्य विधिपितस्यं पर्यन् ॥ ७ ॥

इमे दिवः । इमे । सुलोकस्य । अनिमेषेण पश्यन्तः । अस्यास्य पृथिव्याः । शतारः । असें मनुष्यं स्तोतारम् । नयति । प्रत्राजो गमनमाग उदकस्य तत्र । चास्याः । नद्योः । स्थलम् । विद्यते तस्मात् सुघरभदी भवतां तथा सति । परम् । अस्य । प्रबुद्धस्योदकस्य । नयन्त्युत्थियति काञ्चन नदीमुत्तितीर्पुराहेति ।

- १ वसिष्ठस्य SKN इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिबन्धे शोनकः । अस्या सर्वा मित्रावदस्य इति । इमे इति द्वयोरेय मित्रावदस्योः । पुनार्थं बहुवचनम् । अथवा वा तृतीयः स्यात् । असावपि ह्यस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्य Dur
- २ मित्रावय Sy मित्राववभाषमाण Dur इमे प्रकृता मित्रो वरुणोऽथवा च SKN
- ३ दिव एव Dur सुलोकात् SKN
- ४ अनिमिषेण M सर्वथा जानन्तः Sy आवर वन्तः Dur महता यत्नेनेत्यर्थं SKN
- ५ पृथिव्या सम्बन्धिनः Sy पृथिवीलोकादि-त्यय Dur पृथिवीलोकाश्च SKN
- ६ जानन्तः Sy सुकृतदुष्कृताणि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः Dur इवमप्यस्य कम अत्रानेत गन्तव्यमित्येतज्जानन्तः SKN
- ७ अतानम् Sy अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुष्पेण Dur असें च वेत्तं केन वा यास्यानीत्येतद जानन्तमित्यय SKN
- ८ नयन्ति is suggested for नयति ॥ प्रापयन्ति कर्माणि Sy अमुं लोकं नयन्ति । यत् एवमतस्तानहं ज्ञवीमि Dur प्राणिनं नयन्ति यत्रानेत परिपक्वस्वकमवसाव् गन्तव्यम् । अत एवान् मित्राबोन् ज्ञवीमि SKN
- ९ प्रवर्णे-प्रापयन्तानिमे वेत्ते Sy प्रकृष्ट एतस्मिन् वक्षते मरणाख्ये, मृत्युकास उपस्थिते यदि

- Dur प्रकर्षेण व्रज्यते यस्मिन्तः प्रत्राजो मरणकालस्तस्मिन् । चिच्छब्दो यद्यर्थः । यदि SKN १० अपि Sy
- ११ नद्या गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्ष्यात् Sy नद्या इव Dur अस्या संसारनद्याः SKN
  - १२ संसारगाहनसमर्थं कम विज्ञानं वा Dur प्रतिष्ठास्थानं येनास्मिन् संसारनदीद्वये निमज्जन्तो धारयामहे तज्ज्ञानं कम वा किञ्चिदस्ति SKN १३ भवति युष्मत्सामर्ष्यात् Sy १४ ऽवो M पारं कृते SKN
  - १५ व्यापितस्य ? (विप्राप्तस्य) कर्मणः Sy संसाराप्यन । एवमत्र शब्दसाख्यावर्षा-विरोधाच्च विधिपितो विप्राप्तः संसाराभ्या, इत्युपपद्यते Dur विप्राप्तस्य विस्तीर्णस्य संसारनदीद्वयभ्रस्य SKN
  - १७ ०यन्ति ऋत्विग्नि M नयन्ति० is suggested for नयन्त्युत्थि० । पारयन्तु । नयन्तु Sy पारं पन्तिवत्यर्थं Dur नोऽस्मान् पारयन्तु गमयन्तु प्रापयन्तिवत्यर्थः । अनादिश्व संसारः क्षिण्यतेऽन्तर्वाश्व पवर्गेण । अतः पारमपवर्गं इहाभिप्रेतः SKN
  - १८ ०त्तिच्छिरा० A विधिपितो विप्राप्तः N 6 20, SKN II 463
  - १९ VM ignores न ॥ नोऽस्माकम् Sy
  - १५ पारम् is suggested for परम् ॥ ततः

यद्गोपावदितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।
तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यद् गोपावत् । यदि । गोपनवत् । पृथिवी । गृहम् । भजनीयम् । मित्र । वरुणश्च । प्रयच्छन्ति ।
सुदासे राज्ञे । तस्मिन् । वय पुत्रम् । तत्पुत्रं च । धारयन्ती निदधाना वा । लब्धवनाश्चीर्यादिक देवाना
तधनं । मा । कुर्म । हे त्वरमाणा । इत्युत्तरोऽर्थः । प्रत्यक्ष ।

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपुः काश्चिद्वरुणभ्रुतः सः ।
परि द्वेषोभिर्यमा वणक्तुरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव वेदिम् । या काश्चिद्विव । रिपूभूताः । वरुणस्य दोग्ध्यं प्रजा भवन्ति । तासां वेदिम् । स
वरुणः । ऋत्विग्भिः । पृथक् करोतु यज्ञोन्मुखानसुरान् विश्लथयतु वा । अयमा च । परिवृणक्तु । द्वेषोभिः
क्रोधैः । विस्तीर्णम् । स्थानम् । पैजवनाय । वर्षितारौ मित्रावरुणौ कुस्तमिति ।

१. गोवाचत् A. २. यत् Sy.
३. ०पवन० A. रक्षणोपेतम् Sy.
४. अदीनोऽयमादितिर्वा Sy.
५. सुखं गृहं वा Sy. ६. स्तुत्यम् Sy.
७. एते त्रयो देवाः Sy.
८. सुदासो M. सुदानाय मह्यम् Sy.
९. शर्मणि Sy.
१०. तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्य-
वचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् Sy.
११. ०यतो A.
१२. वा is missing in M
१३. क्रोधनम् is suggested for त धन ।
देवानां मित्रादीनां कोपनम् Sy.
१४. करवाम or काष्मं is suggested for
कुर्म ।
१५. हे गमनाय त्वरमाणाः ! Sy.
१६. ०रोऽर्ध्वः A रोऽर्ध्वः is suggested for
०रोऽर्थः ॥
१७. VM. ignores आ ॥ आ सर्वतः Sy.

१८. अप A. १९. हे मित्रादयः ! Sy.
२०. या कश्चिद्विवः A.
२१. हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः Sy.
२२. द्राग्ध्य A. द्रोग्ध्यः is suggested for
दोग्ध्यः ॥ वरुणेन त्वया हिंसितः सः Sy.
२३. यागसाधनम् Sy.
२४. अस्मद्द्वेषी Sy.
२५. ऋत्युभिः A.
२६. वाग्रूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् Sy. वाङ्ना-
मैतत् Ngh.
२७. वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान् स्तुत्यादित्यर्थः ।
अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः Sy.
२८. वा is suggested for ना ।
२९. अतयमा A अस्मांस्त्वयमा देवः Sy.
३०. वर्जयतु Sy.
३१. द्वेषुभी रक्षःप्रभृतिभिः Sy.
३२. वैजव० A. शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतम् Sy.
३३. हे वर्षकौ ! कामानां मित्रावरुणौ ! Sy.
३४. VM. ignores उ ।

सुस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येयामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृत्ता नः ॥ १० ॥

सुस्वश्चिद्धि । एयामसुराणां जलं पुरैर्वा । तिरोहिता । समृतिः सङ्गतिः सङ्घः । त्वेषी दीप्तिमती भवति । तयान्ताहितेन । बलेन । भ्रमिभवन्ति सर्वाः प्रजाः । युष्मत् । मयेन । हे षपितारः । कम्पमानाः । अपि चिद्धयपु प्रहरन्ति । बलस्य । महत्त्वेन । तयास्मान् । सुखयतेति । "

यो ब्रह्मणो सुमृतिभायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीचन्त मनुं मृधवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यो ब्रह्मणे । यं । ब्राह्मणाय मह्यम् । सुमृतिम् । भद्रस्य । परस्य च । धनस्य । लागार्थम् । प्राप्रयच्छन्ति सुदा पञ्चवनः । तस्य धर्मो । क्रोधम् । तस्य भगो सहन्ताम् । धनवन्तः । तथा विस्तीर्णम् । क्षोभनं संधानं च स्थानम् । प्रावासाय । कृषन्त्विति ।

१ एषा मित्रावीनाम् Sy

२ अस्तहिता निगूढा Sy

३ सङ्गय A सङ्गतिः सहसिर्वा Sy

४ मति A वीप्ता Sy

५ अपीच्यमित्यन्ताहितनाम Ngh 3 25

६ प्राहि भ० A. ७ अस्मव् द्वेष्यम् Sy

८ युष्मत् Sy ९ सीत्या Sy

१० हे भ्रमिमतवर्षका मित्रावयः । Sy

११ कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः Sy

१२ रन्ती A

१३ यस्मादेवं तस्माद् युष्माकं बलस्य Sy

१४ अस्मभ्यम् Sy

१५ उपवर्षा कुरुत Sy

१६ VM ignores चिद्धि and हि ।

१७ यजमानः Sy

१८ परिवृढस्त्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्रख्याय Sy

१९ क्षोभनो बुद्धिम् Sy

२० उत्कृष्टस्य Sy

२१ प्रलाभम् A वाने मिमिते Sy

२२ ष्यति is suggested for ष्यन्ति ॥

मज्जतिरत्र वाने । बवाति करोति Sy

२३ सुदा ब्रह्म० A सुवा is suggested for सुवा ॥

२४ तस्यायः, ईरयति स्तुतोः प्रेरयतीत्यरि सोता Sy २५ स्तोत्रम् Sy

२६ वानवन्तोऽप्यमावयः Sy

२७ सचन्ते Sy

२८ भार्गम् Sy

२९ ना स० A नस० is suggested for नं स० ॥ सुधाम क्षोभनस्थानम् Sy

३० मा वा० A. Sy explains उरु and क्षयाय together as a compound word but padapātha and VM mean उरु and क्षयाय as two words. सेवित्वा च तस्य विस्तीर्णनिवासाय Sy

३१ कृषन्ते ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा तं पिपृतं तिरो नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम्^१ । हे देवी^२ । मित्रावरुणी^३ । युवाभ्याम्^४ । इयम्^५ । पुरोहितिः^६ पुरोनिवानयोग्या स्तुतिः । यज्ञेषु ।
अकारि^७ । विश्वानि^८ । दुर्गाणि^९ । अतिवारयतम्^{१०} । तस्मात्^{११} ।

VII. 61

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान् ।

अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वचिकेत ॥ १ ॥

उद्वा चक्षुः^१ । उदेति^२ । युवयो^३ । देवयो^४ । तेजः^५ । सुखम्^६ । अन्तरिक्षे विस्तारयन् । सूर्यः^७ । हे
मित्रावरुणी^८ । यं सूर्यं^९ । सर्वाणि^{१०} । भुवनानि^{११} । अभिपश्यति^{१२} । सः^{१३} । मनशीलस्थम्^{१४} । मनः^{१५} । आचिकेत^{१६} तेजसा
प्रज्ञापयति ।

अ वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पूर्यथे ॥ २ ॥

अ वां सः^१ । प्रेरयति^२ प्रेरयति^३ । वाम्^४ । सः^५ । मेधावी । बहुश्रुतो वसिष्ठः^६ । हे मित्रावरुणी !

१. अनया स्तुतिमुपसंहरति Sy.

२. पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा Sy.

३. कृताभूत् Sy.

४. तां सेवयित्वा सर्वाणि Sy.

५. दुःखेन गन्तव्यान्यापदः Sy.

६. ०यतः M. ०पारय० is suggested for
०वारय ॥ तिरस्कुहतम् । तथा कृत्वा पारय-
तम् । शिष्टो गतः Sy.

७. अस्मान् is suggested for तस्मात् ।

८. 'उद्वा चक्षुः' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्षं त्रैष्टुभं मित्रावरुणम् । 'उद्वां सप्त' इत्यनु-
क्रमणिका (KSA 37. 31. p. 26) ।

विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

९. उद्गच्छति Sy. १०. द्योतमानयोः Sy.

११. प्रकाशकं तेजः Sy.

१२. शोभनरूपम् Sy.

१३. अथोदितो यो देवः Sy.

१४. भव० M. भूतजातानि Sy.

१५. देवः Sy.

१६. मानशीलस्थं M. मरणशीलेषु is suggested
for मनशीलस्थम् ॥ मर्त्येषु प्रवृत्तम् Sy.

१७. स्तोत्रं कर्म वा Sy.

१८. आजानाति Sy.

१९. प्रेरयति । वाम् । सः । is written twice
in A. One प्रेरयति seems to be
redundant.

२०. युवयोः Sy. २१. प्रसिद्धः Sy.

२२. चिरकालं श्रोता । एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठः Sy.

यज्ञवान् । स्तोत्राणि । यस्य । स्तोत्राणि । हे सुप्रज्ञानो ! रक्ष । यानि च स्तोत्राणि । कृष्यादिना कर्मणा ।
शरदे । इवापधिमि कामे । आपूरययं ।

प्रोरोमिन्नावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वार्द्धतः सुदान् ।

स्पष्टो दधायै ओषधीषु विश्वृधंग्यतो भनिमिपु रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्रोरो । प्रकर्षेण । दधायै । हे मित्रावरुणौ ! सुदानौ । विस्तीर्णया । पृथिव्या । दिवस्त्वं ।
महत् । दधनीयादुदितौ । तेजसि । ओषधीषु । मनुष्येषु च । पृथक् पृथक् । स्तुतिभिरभिगच्छतो
मनुष्यान् । भनिमेषम् । रक्षमाणाविति ।

शसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।

अयन्मासा अयञ्ज्वनामवीराः प्र युञ्जमन्मा वृजनी तिराते ॥ ४ ॥

शसा मित्रस्य । स्तुहि । मित्रावरुणयो । तेज । योर्वसमेतयो । महत्त्वेन । धावापृथिव्या । यायते ।
गच्छन्तु । मासा । अयञ्ज्वनाम् । मनुष्यावितपुत्रा । प्रवर्धयतु । यज्ञवुद्धि । बलमिति ।

१ मननीयानि स्तोत्राणि Sy

२ ऋदे Sy

३ परिवृष्टानि स्तोत्राणि Sy

४ प्रज्ञानो M हे क्षोभनकर्माणो ! Sy

५ कृष्यादीनां कर्मणा M यत्कर्म Sy

६ शरदे A. धरन् संवत्सरान् Sy

७ व्यस्य is suggested for व्यस्य ॥ आपू

रयेभे स उदियति Sy

८ प्ररिचिवाये । 'अस्येदेव प्ररिचि' (RV 1
61 9) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिचिरे इत्यनेन
सह सम्बन्धबर्धनावप्राप्त्युचितक्रियाध्याहारैश्च रि-
चिरे इति योग्यम् Sy

९ धारयेये । According to Sy दधायै
goes with स्पष्ट in the text.

१० हे मित्रावरुणो ! युषाम् Sy

११ हे क्षोभनबानो ! Sy

१२ धुसोकादपि प्ररिचिवाये Sy

१३ स्वल्पतोऽतिमहत् Sy

१४ गुणैर्महत् Sy १५ रूपम् Sy

१६ ओष० is suggested for ओष० ।

१७. प्रजासु निमित्तमूतासु प्रजासु चेति वा Sy

१८ सत्येन Sy

१९ द्विवेकात् सत्येन गच्छतो भनान् Sy

२० अभ्यवधानेन सववा Sy

२१ पानयन्तो Sy

२२ हे ऋदे ! Sy

२३ तेज । मयो० is suggested for तेज

यो ॥ तेजस्यालम् Sy

२४ स्वमहत्त्वेन Sy २५ सह बलमाने Sy

२६ वा(वा)घते A बध्नाति पृथक् पृथक् स्थाप-
यति । इयं पृथिवीयं धीरिति पृथक् करोति ।
'धावापृथिवी सहास्ताम्' इति श्रुतेः Sy

२७ कानावयवा Sy

२८ अयं न्व० A मननुष्ठातृणाम् Sy

२९ अपुत्रा Sy

३० प्रपूर्वस्तिरतिवपनार्थं Sy

३१ यज्ञवत् बुद्धिमिति M तद्विपरीतो यज्ञार्थं
मतिमान् यज्ञा Sy

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासुं चित्रं ददृशे न यत्नम् ।

द्रुहः सचन्ते अन्तंता जनानां न वां निरयान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा^१ । युवयो^२ । इमानि विश्वानि भूतानि^३ । अमूढानि^४ । इमाश्च दिश^५ । यासु दिक्षु स्थितम् ।
चित्रं^६ नानारूपमुद्भूतं च । भूतम्^{१०} । मनुष्यैर्न^७ दृश्यते । जनानाम् । द्रोग्यार^{११} । पापानि^{१२} । सेवन्ते । तत्र न ।
युवयोः^{१४} । अन्तर्हितानि^{१५} कानिचित् पापानि । अभवन्^{१६} । अप्रज्ञाते देशे^{१८} ।

समु वां यज्ञं मह्यं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सवाधः ।

प्र वां मन्मान्यचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

समु वाम् । सम्पूजयामि^{१९} । युवयो । यज्ञमहम् । हविर्भि^{२०} । हुवे च । वाम् । मित्रावरुणी ! बाधा-
सहितः^{२३} । प्रसेवन्ताम्^{२४} । वाम् । मननीयानि^{२५} । अर्चनार्थम्^{२६} । नवानि^{२७} । कृतानि^{२८} । स्तोत्राणि^{२९} । इमानि^{३०} ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिंपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(इयं देव ।)

१. आमूरा A. २. युवाभ्याम् Sy.
३. हे व्याप्तौ !
४. अमूह्य (लह)नी० A. हे अमूढो ! Sy.
५. इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते Sy.
६. दिशे A. ७. यासु स्तुतिषु Sy.
८. स्थितः A. ९. आश्चर्यम् Sy.
१०. न यक्षं न पूजा दृश्यते युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थं. Sy.
११. द्रोग्यार A.
१२. स्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि Sy.
१३. न महान्तः Sy.
१४. युवाभ्यां क्रियमाणानि Sy.
१५. अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि Sy.
१६. भवन्ति Sy. १७. अज्ञानाय Sy.
१८. VM. ignores वृषणी ॥ हे वषि-
तारौ Sy.

१९. सुः पूज० A.
२०. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy.
२१. भुवे A. आह्वयामि बाधापरिहाराय Sy.
२२. वासा सहित A. बाधायुक्तोऽहम् Sy.
२३. प्रीणयन्तु Sy.
२४. वा A. युवाम् Sy.
२५. स्तोत्राणि प्रभवन्त्वित्यध्याहारः Sy.
२६. सेवितुम् Sy.
२७. नूतनानि स्तुत्यानि वा Sy.
२८. मया समूहीकृतानि Sy.
२९. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy.
३०. इदानीं क्रियमाणानि Sy.
३१. VM. ignores उ ।
३२. This *pratīka* is supplied by the editor. The stanza has already been explained. See RV. VII. 60. 12.

VII 62

उत्सूयों बृहदूर्चीप्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम् मानुषायाम् ।
सुमो दिवा ददशु रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

'उत्सूय' । उदधत् प्राप । सूयं । महान्ति । प्रचीपि । पुरुणि च । जातानि । सर्वाणि । मानुषा-
णाम् । सुमा । एवं वा । दृश्यत । वीप्यमानं । 'तस्मात् सव एव मन्यते मा प्रत्युदगात्' इति ब्राह्मणम् । उचिते
च सूयं कर्तुभिः । कृतं । अत्य प्रशानेन तजसा वा प्रादुर्भूतिन । सुकृतं । भवति, रात्रौ हि कृतं दुष्कृत भवति ।

स सूयं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैर्भिरेतशेभिरैवैः ।
प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्यो अग्रये च ॥ २ ॥

स सूय । सः । सूयं । स्तम् । अस्माकम् । पुनः । प्रत्युदगात् । एभिः । स्तोमैर्भिमया क्रियमाणे ।

१ 'उत्सूय' इति पठ्यं सप्तम सूक्तम् । अत्रानु-
क्रमिका—'उत्सूय' पद्यास्तिस्र सोय'
(KSA. 37 62 p 26) इति । पसिष्ठ-
श्रयि । श्रिष्टुम् धन्व । प्राद्यास्तिस्र सूय
वेवत्या । शिष्टा मित्रायरुणवेवत्या । सूक्त
विनियोगो लङ्गिकः Sy

२ ऊर्ध्वं अयति Sy

३ सर्वस्य प्रेरको वेवः Sy

४ अत्यधिकम् Sy

५ तेजांसि Sy

६ बहूनि Sy

७ जनिमानि जनान् । जनशब्दं सङ्ख्यवचनं ।
तान् प्रत्युदधेत् Sy

८ मनुष्याणाम् Sy

९ सप्त is suggested for सप्ता ॥ एक
रूपः प्रतिनियतः सन् Sy

१० दिवा is suggested for एव वा ॥
स वेवोद्भिः Sy

११ रोचमानं सन् Sy

१२ अवकाशिनः A

'तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भजति' इति
हि श्रुतिः Sy

१३ स्तुतिर्भूमिः Sy

१४ सर्वस्य कर्ता Sy

१५ अय is suggested for अत्य ॥ सप्ता
वितः प्रजापतिना Sy

१६ सर्वस्य कर्ता Sy

१७ स्तुत्या तीक्ष्णोद्भूतः Sy

१८ सू A प्रतिद्वस्त्वम् Sy

१९ हे सूयं । Sy

२० व्यस्त्वम् M

२१ अस्मान् प्रति Sy

२२ पुर is suggested for पुनः ॥ पुरस्तात्
Sy

२३ व्युदगा M व्युदगा is suggested
for व्युदगात् ॥ उद्गच्छ Sy

२४ स्तोमैः is suggested for स्तोमैनि ॥
स्तुत्यः Sy

एतशै. श्वाश्चै^१ । गन्तृभि^२ सह । अदितिश्च^३ सन्, अस्मान् । मित्रादिभ्य^४ । प्रब्रूहि । अपापान्^५ ।

वि नः सहस्रं^६ शुरुधो^७ रदन्त्वृताज्ञानो^८ वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं^९ नो अर्कमा नः कामं पूपुरन्तु^{१०} स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि नः सहस्रम् । विलिखन्तु । भिन्नाग्रा कुर्वन्तु । अस्माकम् । ब्रह्मी । ओषधी शुचो रोधयित्री ।
यज्ञवन्त^{१३} । वरुण^{१४} । मित्र । अग्नि । प्रयच्छन्तु च । लहादका^{१५} । अस्मभ्यम् । उपमानभूतम्^{१६} । अन्नम्^{१७} ।
आपूरयन्तु च । अस्माकम् । स्तूयमाना^{१८} । कामम्^{२०} ।

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जज्ञुः सुजनिमान ऋष्वे ।

मा हेळै भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी । उभे द्यावाभूमी^{२१} । रक्षथाम्^{२३} । अस्मान्, तत्र विशेषेण भूमिमा^{२५} त्रायते । अदिते^{२६} । इति त्व^{२७}

१. एतशोश्चाभि M एतशोश्चाश्चै. is suggested for एतशैः श्वाश्चैः ॥ एतवर्णैः । स्वाथिकः शकारः । 'द्या जरन्ता यवशा ता' (RV. I. 161 7) । 'पुष्षः कृष्णशवास्युत्तरत.' (AB 5. 14) इत्यादिवत् Sy.

२. गमनशीलैरश्वैरुद्गाः Sy

३. अथ तथा कृत्वास्माभि स्तुतः सन् नोऽस्मान् Sy

४. आदि refers to वरुणाय । अयंष्णे and अग्नये ॥ अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां सङ्कीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविहृदम् । एव पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणोऽयमादीनां सङ्कीर्तनमपि न विरुध्यते Sy

५. ०पात् A

६. VM. ignores च ।

७. ०स्त्रा A

८. वितरन्तु Sy

९. कुर्वन्स्त्वम् M

१०. अस्मभ्यम् Sy

११. सहस्रसंख्याकं घनम् । यद्वा सहस्रसंख्याका. Sy

१२. तु(कृ)चो A शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः— अथवा, उक्तलक्षणा ओषधीः Sy.

१३. सत्यवन्तो वरुणादयः Sy.

१४. वरुणे मित्रे अग्निम् M

१५. आह्लादकारिणः Sy

१६. स्तुत्यम् Sy

१७. अर्चनीयम् Sy

१८. पूरयन्तु हे सूर्य ! त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः Sy

१९. मानं A. अस्माभिः स्तूयमानाः Sy

२०. कामं A अपेक्षितम् Sy

२१. ०भूमिम् A. २२. भे A.

२३. ०भूमि A

हे द्यावापृथिव्यौ ! Sy

२४. रक्षथाम् A रक्षतम् Sy.

२५. भूमिमा A भूमिर्मा is suggested for भूमिमा ॥

२६. त्रयते A

२७. हे अखण्डनीये ! एतद्द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन सम्बोधनम् Sy.

विशेषण त्रायस्वति । मे । वाम् । श्रातवन्त । शोभनञ्मान । वर्गनीये । मा । शोध । भम । यत्रणस्य ।
वायाश्च । मित्रस्य । नशाम् । प्रियतमस्यति ।

प्र बाहवा सिंसृत जीवसे न आ नो गव्यृतिमुच्चत घतेन ।

आ नो जने श्रवयत युवाना श्रुत मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र बाहवा । प्रसारयतम् । बाह्व । जीवनाय । अस्माकम् । गोमाग च । अस्माकम् । उवकेन । आसिञ्च-
तम् । आश्रावयत च । अस्मान् । जनपु । युवानो । शृणत च । ह मित्रावरुणो । मम । इमानि । स्तोत्राणि ।

- १ षयम् Sy २ युवाम् Sy ३ श्रातवन्त
स्म Sy ४ हेमहृत्यो ! Sy श्रुष्व इति
महभ्राम Ngh ३३ ५ भ्रम A
६ घतुणस्य M वदणस्य is suggested for
यत्रणस्य ॥ किञ्च षयं वदणस्य Sy
७ स्तुतिनेतृणां मनुष्याणाम् Sy
८ मित्रस्य हेले ना भूम Sy
९ 'प्र बाहवा' इति पञ्चमो मित्रावरुणे पञ्चो
पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र बाहवा
सिंसृतं जीवसे नो यद्गृह्ये न्नातिविधे सुवानु'
(ĀSS ३ ४) इति Sy
१० ०यत M प्रसारयतं हृदि-स्वकाराय भनप्रवा
नाय वा Sy अन्तर्भूतस्यय । प्रसारयतम् ।
जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुक्षतमि
त्यर्थं Mah प्रागञ्छनम् । यद्वा बाहवा बाहु
बलेन सह बाहुवसत्रन्तावागच्छतम् BB
११ बाहोबलं बाहुशब्देनोच्यते । अक्षप्रादित्वाच्च ।
बाहवा बाहवो बाहुवसत्रन्तो युवाम्, तृती
येकवचनस्य नामावाभावे युवद्वान्त्वत् BB
१२ अत्रहाय A. चिरं जीवनाय Ngh बाहु
प्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणत्येत्यर्थः U
जीवयिषुम् । अस्माकं वा जीवसे जीवनाय
BB १३ अस्मान् BB
१४ गावो यान्ति गच्छत्यत्रेति गव्यृतिगोमागभूमिः,
तां तुनादिप्ररोहाय Sy गव्यृति क्षेत्रम् Mah
गवि पुमिष्यामृतिमवतम् । जीवनहेतुभूतानि
क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि । तत्र हि घृष्टि- प्राच्य
माना बुष्टार्या भवति । गोजातिविषयभूता
वेतिमयनमार्गम् । भक्षणमार्गाभिप्राप्तो गो
प्रबाहमिति यावत् U गव्यृति गोप्रधारम् ।

- गावो युपस्ते मिययन्तेऽद्यामित्यधिकरणे क्तिन्
BB १५ जसेन Mah अक्षारोवकेन
U प्रागत्य च घृतेन BB
१६ समन्तात् सिञ्चतम् Sy सिञ्चतम् Mah
प्राभिमूहयेन सिञ्चतम् U समन्ता-
दुक्षतम् BB
१७ विभ्रुतं कुक्षतम् Sy इत्यमबाद् इत्यमयाक्षी-
विति लोके मां कथयतमित्ययं । बुद्धपभाव
प्रायः Mah प्रकथयतमित्यमवादित्यमयाक्षी
विति U समन्ताद्बुद्धावयतम् । यद्वा—अस्माकं
जनपदेषु युवयोर्विद्वत्सं कथापयतम् । शृणो
तेजिचि बुद्धपभावश्चान्वत् BB
१८ भवतिस्तत्रेतिप्रतिष्ठाधाम्येयज्विनं मा माम्
Mah सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यत् कुर्वाणं
मा माम् U
१९ अस्मत्समामे मनुष्यसमूहे वा Sy जनपदे
Mah, U जनेषु जनपदेषु BB
२० युवाना A हे नित्ययुवानी ! सवत्र ष्याप्तो
वा युवाम् Sy तदर्थो द्विप्रजरसो Mah
उच्छिन्नजरसो U नित्यतवधो सिञ्चितो वा ।
पूत्रवदाकार BB
२१ श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुक्षतमित्यर्थं । शृणोते क्षपो
सुक् Mah आशृणुतं मम । श्रुत्वा
चातिष्ठतमित्यभिप्रायः U
२२ ०दधो A हे मित्रावरुणो ! देवो ! युवाभ्याम्
Sy २३ इमानस्मदीयान् BB
२४ आह्वानानि Sy, Mah, U ह्यान् आह्वाना
नानि BB
This stanza=YV 21 9=TS 1
8 22 3

नू मित्रो वरुणो अर्यमा न्स्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू मित्रः । क्षिप्रम् । मित्रः । वरुणः । अर्यमा च । अस्माकम् । आत्मने । पुत्राय च । वनम् ।
प्रयच्छन्तु । सुगानि । अस्माकम् । विश्वानि । स्थानानि । भवन्तु ।

VII. 63.

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चमेव यः समविंध्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति । उदेति । एव । सुभगः । विश्वस्य द्रष्टा । समानः । सूर्यः । मनुष्याणाम् । मित्रावरु-
णयोः । चक्षुः । देवः । यः । चमेव विस्तृतान्तरिक्ष्याणि । तम तमांसि । तत् पिण्डयति ।

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य
समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्न्यदेतशो वहति धूर्पु युक्तः ॥ २ ॥

उद्वेति । उदेति । प्रेरयिता । जनानाम् । महन् । प्रज्ञापयिता रश्मिः । उदकवान् । सूर्यस्य ।

१. अद्य Sy. २. एते त्रयो देवाः Sy.
३. आत्महिताय Sy. ४. सुगमनानि Sy
५. सर्वाणि गन्तव्यानि Sy. ६. स्वानानि A.
७. 'उद्वेति' इति षडृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्याषं
त्रैष्टुभम् । आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुण-
देवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—'उद्वेतीति चार्ध-
पञ्चमाः' (KSA, 37 63. p. 26.)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
८. उद्गच्छति Sy. ९. अत्र A.
१०. शोभनभाग्यः सुष्ठु भेजनीयो वा Sy.
११. दृष्टो A सर्वस्य द्रष्टा Sy
१२. साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता cf.
RV. VII. 62. 1. 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं
प्रत्यदित्यो भवति' ।
१३. अयं सूर्यः Sy. १४. सर्वेषां मनुष्याणाम् Sy.

१५. प्रकाशकः Sy. १६. द्योतमानः Sy.
१७. य इवमेव M. चमेव is suggested for
चमेव ॥ चर्माणीव
१८. ०तमान्त० A विस्तृतान्यान्त० is suggest-
ed for विस्तृतान्त० ।
१९. मम तमांसि M. तम seems to be
redundant.
२०. तं पिण्डति A. सम् is suggested for
तत् ॥ सह विचति । संवेष्टयति । स महानुभावो
देव उदेति Sy २१. उद्गच्छति Sy.
२२. सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता Sy.
२३. महान् is suggested for महत् ॥ पूज्यः
Sy.
२४. सर्वस्य प्रज्ञापकः Sy.
२५. उदकप्रदः Sy.
२६. अयं सूर्यस्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः Sy.

समवृत्तम् । चक्रम् । पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यस्मिन् काले । विनाशे । वहति । रथस्य सुखे । युक्त ।

विभ्राजमान उपसामुपस्याद्रेमैरुदेंत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समान न प्रमिनाति धामे ॥ ३ ॥

[विभ्राजमानः] विभ्राजमानः । उपसाम् । उत्सङ्गात् । स्तोत्रमि । उदेति । अनुमाद्यमानः ।
एष । मे । देवः । सविता । उपच्छन्देन करोति । यः । समान सर्वेषाम् । तेजः । न । हिनिस्ति ।

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थेस्तरणिविभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नथानि कृण्वन्मपासि ॥ ४ ॥

दिवः । दिवः । रोचमानः । महातेजाः । उदेति । दूरे गमने यस्य भवत्युदितमात्रस्य । क्षिप्रगतिः ।
भ्राजमानः । इदानीम् । जनाः । सूर्येण । प्रसूताः । प्राप्नुवन्ति । गन्तव्यानि स्थानानि । कुर्यान्ति च ।
कर्माणि ।

१ किं रुक्मसुवेति ? इत्युच्यते । सर्वेषामेककर्म
मेकमेव Sy

२ रथाङ्गम्, घरजसीमं रथं वा Sy

३ काले is suggested for काल ॥ यत्रप
चक्रम् Sy

४ विनाश M एतन्न is suggested for
विनाश ॥ एतन्नपणौ हरितवर्षोऽथवा 'एकौ
अश्वौ वहति सप्तनामा' (RV I 164
2.) इत्युक्तम् Sy

५ सुखे M. सुखे is suggested for सुखे ॥

६ The *Pratika* is supplied by the
Editor

७ अयं सूर्यो विशोवेण वीप्यमानः Sy

८ उपस्ये मध्ये Sy

९ अरमा० A अनुमद्यमान सन् Sy

१० मह्यम् Sy ११ द्योतमानः Sy

१२ इच्छन् A उपच्छन्दयति कामान् Sy

१३ देवः Sy

१४ सर्वेषां प्राणिनामेककर्मम् Sy

१५ तेजः A स्वीयं तेजः स्थामन् Sy

१६ हिनिस्ति सक्नोचयति स देव उदेति Sy

१७ मिव A M

१८ अन्तरिक्षात् यद्वा अन्तरिक्षस्य Sy

१९ अयं सूर्यः वक्ष्यते रोचमानः । यद्वा रुक्म भ्राज-
रथस्थानीयः Sy

२० प्रसूततेजा सन् Sy

२१ दूरे गन्ताः । अर्षोऽर्षेः । दूरे प्रार्थ्यमानो वा
Sy

२२ मस्य भवत्युदि० A

२३ तारकः Sy

२४ वीप्यमानः सन् उदेति Sy

२५ निश्चयम् Sy

२६ सूर्ये प्राणिनः Sy

२७ प्रेरकेण देवेन Sy

२८ अनुजाता प्रेरिताः सन्तः Sy

२९ अनुच्छेयानि Sy ३० ऽणि A.

यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

१ यत्रा चक्रुः । यत्र । चक्रुः । देवाः । मार्गम् । अस्मै तत् । अन्तरिक्षम् । श्येन । इव । गच्छति ।
 अनुगच्छन्ति । प्रतिविधेम । युवयोः । सूर्यस्मिन् । उदिते । नमोभिः । अपि च । हव्यैश्च । मित्रावरुणौ ।
 इति ।

१. वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याः प्रथमोऽर्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शोणकः । मैत्रावरुणयोर्द्वितीय इति Dur. वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याश्च प्रथमोऽर्धर्चः सौरो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तेन भिक्षे एवैते वाक्ये SKN.

२. यस्मिन्नन्तरिक्षे Sy. यदा Dur. यस्मिन्नभसः प्रदेशे SKN.

३. अकुर्वन् Sy. कृतवन्तः Dur, SKN.

४. अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः Sy.

५. गातुं गमनमार्गमुदयादारभ्य यावदस्तमय इति Dur. गंस्यते येन मार्गेण गातुं गमनमार्गम् SKN.

६. सूर्याय Sy., Dur सूर्यायेति निर्देशः । अस्य सूर्यस्येत्यर्थः SKN.

७. अन्तरिक्षं तेन मार्गेण 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः' (VII. 63. 5.) इत्यनेन सम्बन्धात् 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । अपठितमप्येतदन्तरिक्षनामसु । इत्यप्रतीतार्थम् Dur

८. शंसनीयगमनो गृध्रः Sy. यदा चायमारब्धः सूर्यः श्येनो न श्येन इव Dur तेनैवायं मार्गेणानतिक्रामन् मर्यादां श्येनो न श्येन इव SKN.

९. गच्छन् is suggested for गच्छन्ति ॥ दीयमानो गच्छन् Dur. दीयतिरिति गति-

कर्मा । गच्छन्मुदयात्प्रभृत्यास्तमयात् SKN.

१०. अनुगच्छति is suggested for अनुगच्छन्ति ॥ अथ तदारभ्य प्रति प्रतीत्य चेतसा Dur. किञ्च प्रतीत्यं धात्वर्थानुवादी SKN. ११. अयमर्धर्चं सौर्य इत्युक्तम् (cf. RV. VII. 63. 1.) पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्यः Sy.

१२. प्रधिवि० A परिचरेम Sy. परिचरेम वयम् Dur विधतिः परिचर्यायाम् । परिचरेमेत्याशास्महे SKN.

१३. युवाम् Sy., Dur, SKN.

१४. सूर्ये उदिते सति प्रातःसवने Sy.

१५. अदिते A अहन्यहनीत्यर्थः SKN

१६. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy. नमस्कारैः Dur. स्तुतिभिः SKN.

१७. हविभिश्च Sy न शुष्केण हस्तेन । किं तर्हि ?
 . . हविभिश्च पुरोडाशादिभिः SKN.

१८. अथवैवमन्यथा स्यात्प्रथमस्यार्धर्चस्वार्थः सूर्य-प्रधानत्वात् । उत्तरोऽर्धर्चो निराकाङ्क्ष एव । यत्र यस्मिन्नभसः प्रदेशे गातुं कृतवन्तोऽमृता देवाः सूर्यश्च । तेनैव प्रदेशेन श्येन इव दीयन्नन्वेति, अनुगच्छति पाथः । न तां मर्यादा-मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः Dur. ; N. 6. 7; SKN. II. 413., 414.

नृ मित्रो वरुणो अर्यमा न्स्त्वने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु युम पात स्वस्तिमि सदा नः ॥ ६ ॥

[नृ मित्र]

VII 64

दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वा घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।
हृद्य नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुचत्रो वरुणो जुपन्त ॥ १ ॥

दिवि क्षयन्ता । दिवि । निवसन्ती । उदकस्वार्थम् । पृथिव्यां च । वा । भाज्यस्य ह्यमानस्य ।
निर्णिजस्तोका । प्रकरणेण । धारयेयुः । हृद्यम् । भस्माकम् । मित्र । अर्यमा च । शोभनजननं । राजा ।
सुजनं । वरुणश्च । सेवन्ताम् ।

आ राजाना मह अतस्य गोपा सिन्धुपती चत्रिया यातमर्वाक् ।
इळा नो मित्रावरुणोत वृष्टिमव दिष इन्वत बीरदानू ॥ २ ॥

आ राजाना । आयातम् । राजानो । हे महत् । सत्यस्य, गोपायितारो । सिन्धुना स्वामिनो ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

This stanza has already been explained See RV VII 62 6

२ 'दिवि क्षयन्त' इति पठन्वर्चं नयनं सुस्तं वस्ति
ष्ठस्वार्थं मन्त्रावरुणम् । 'दिवि पठन्व' इत्यनु
ष्मणिका (KSA 37 64. p 26) । तृतीये
छन्दोमे प्रउगक्षस्त्रे आधास्तुषो मैत्रावरुणस्य ।
सूत्रितञ्च—'दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामा
विन्दवधाराधिवना गतं न' (ĀSS 8 II)
इति Sy ३ शुभोकेऽन्तरिक्षे Sy

४. वायतिरैदवर्षकर्मा । स्वामिनो मवप Sy

५. ०स्वार्थं M

६. पृथिव्यां च धर्तमानस्य Sy

७. हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्यां प्रेरिता मेधा Sy

८. उदकस्य Sy ९. युम० A.

१०. नि (श) पूजस्तो० A. नि मित्रः is sug-
gested for निर्णिज० ॥ ऋषाणि
अपवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो ऋषाणि,
घृतानीत्यर्थं, तानि वरीरन् वीर्येण Sy

११. बहते प्रयच्छन्ति Sy

१२. अर्यमा A.

१३. सुष्टु प्रातुर्भूतः Sy

१४. सर्वस्य स्वामिनो Sy

१५. सुषाम् A. शोभनजननं Sy

१६. आघान्तम् A. आगच्छन्तम् Sy

१७. सर्वस्य स्वामिनो Sy १८. महत् M

१९. अतस्योदकस्य यज्ञस्य Sy

२०. गोपा गोपायितारो । 'सुभामन्त्रिते पराङ्ग-
वस्वरे' इति पराङ्गयज्ञानात् पठ्यमानन्त्रित
समुदायस्य निघातत्वम् Sy

२१. हे नद्या पामयितारौ ! Sy

जातित क्षत्रियाद्^१ । अभिमुखम् । अन्नम् । न^२ । मित्रावरुणौ^३ । वच्चि च^४ । विष्टि^५ । द्युलोकात्^६ । अपक्षार-
यितम्^७ । क्षिप्रदानौ ।

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदासे इषा मदेम सह दवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रस्तन्नः । मित्रादय^८ । अस्मान्^९ । साधुतमैः^{१०} । मार्गैः^{११} । तथा^{१२} । प्रणयन्तु^{१३} । ब्रूयात्^{१४} । यथा ।
अस्मान् । अभिगमनानन्तरमेव । गन्ता^{१५} द्वाराधिकृत । अन्त पुरस्थिताय सुदासे^{१६} प्राप्तान् । अन्नम् । मदेम^{१७} ।
पुत्रपौत्रै^{१८} सह । देवै^{१९} रक्ष्यमाणा ।

यो वां गर्तं मनसा तच्चदेतमूर्ध्वा^{२०} धीतिं कृण्वद्धारयञ्च ।

उक्षेथी मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्ष्मितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यो वाश्^{२०} । यः । वाम्^{२१} । रथम्^{२२} । एत^{२३} । मनसा स्तोत्रपरेण । सस्तौतीत्यर्थ^{२४} । उन्मुखाम्^{२५} । बुद्धिम् ।

१. क्षत्रियौ is suggested for क्षत्रियाद् ॥

हे बलवन्तौ ! युवाम् Sy.

२. अस्मभ्यम् Sy.

३. मित्रावरुणौ is suggested for मित्रा-
वरुणे ॥

४. वच्चि चि A. अपि च is suggested for
वच्चि च ॥

५. वृष्टिम् is suggested for विष्टि ।

६. अन्तरिक्षात् Sy.

७. ंरयतम् is suggested for ंरयितं ।
प्रेरयतम् Sy.

८. आदि refers to वरुणः । देवः and अर्यः ॥
अर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि Sy.

९. अस्मात् A.

१०. साधकतमैः Sy.

११. तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा Sy.

प्रापयन्तु Sy.

१३. असावनुकम्प्य इति ब्रूयात् । तथा कुर्वन्तु Sy.

अरिः अर्यमा . .

१४. गन्ता is missing in M.

Omission is shown by the dots.

अरिगन्ता is suggested for गन्ता ।

अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् Sy.

१५. शोभनदानाय जनाय Sy.

१६. युष्माभिदितव्येन Sy

१७. मदम A. हृष्येम Sy.

१८. पुत्रादिसहिताः Sy.

१९. देवा यूथं गोषायितारो येषां ते वयम् Sy.

२०. युवयोः Sy.

२१. एतः A. एतम् is suggested for एत ।

२२. स्तोमेन Sy.

२३. संस्तरौति A. सङ्कल्पयेत् Sy.

२४. ंखा A. तथा कृत्वोर्ध्वाम् उन्नताम् Sy

२५. कर्म स्तुतिरूपम् Sy.

करोति स्तुत्ययम् । धारयति । च निष्पला करोति । तस्य स्वभूता मुनिवासा प्रजा । उदकेषाम् । उदकेषाम् । उदकेषाम् । तौ । राजानौ । तपयेया च ।

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्ट धियो जिगृत् पुरेधीर्युथ पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । अयम् । स्तोमः । वरुणः । मित्रः । तुभ्यमहमुक्ते । सोमः । इव । वीष्टः । वायवे । अस्मानिर-
यामि यत कृतः । अविष्टः । मियः । जिगृत्म् ॥

VII 65

प्रति वां सूर उदिते सुक्तैर्मित्र हुवे वरुण पुतदं चम् ।

ययोरसुर्यमचित्तु ज्येष्ठ विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्सु ॥ १ ॥

प्रति वाम् । प्रतिभुवे । वाम् । उदिते । सुर्ये । सुक्ते । मित्रम् । वरुण च । पुतदं चम् । ययो-
रसुराणां हन्तु बलम् । अक्षीणम् । प्रशस्तम् । विश्वस्यापि । अग्निगमने । सूर्ये च । जयशीले भवति ।

- १ कृपात् । उदके स्तुत्यात् Sy
- २ एव कृत्वा धारयच्छ पागे धारयेत् Sy
- ३ तस्मै शोभननिवासा प्रजा । यथा सुक्षितयो
भवन्ति तथा Sy
- ४ उदकेन is suggested for उदके क्षेषाम् ।
- ५ उदकेषाम् A M अनं सिञ्चतम् Sy
- ६ युवाम् Sy ७ हे स्वामिनो ! Sy
- ८ VM ignores मित्रावरुणौ ।
- ९ अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण ! मित्र !
Sy १० स्तवः Sy
- ११ युवयो Sy १२ अहं मुक्ते A.
- १३ सोम न M युभ्यम्यं प्रीतिकरः सोमो यथा
वोयते तद्वत् Sy
- १४ दोषः is missing in M
- १५ वायुगन्तादित्यः । स एवायना । तस्मै Sy
- १६ अकारि Sy
- १७ य M. यतः is suggested for यत ।
- १८ अविष्टम् is suggested for अविष्टम् ॥
रक्षतम् Sy
- १९ धियः is suggested for मियः ॥

- कर्माण्यस्मदीयानि Sy
- २० तिष्ठतम् A M प्रबुध्यतम् Sy
- २१ VM ignores पुरन्वो ॥ पुरन्वो स्तुती ।
अन्यवृत्तम् Sy
- २२ प्रति वां सूर इति पञ्चमं वरुणं सुक्तं
वसिष्ठस्याय मंत्रावरुणम् । प्रति वाम् इत्यनु-
ब्रान्तम् (KSA 37 65 p 26) । द्वितीये
छन्दोमे प्रजगदात्प्रेऽप्येव तुषः । सुश्रितम्—
'प्रति वां सूर उदिते सुक्तैर्मनु प्रत्यस्य
(ASS 8 10) इति Sy
- २३ प्रतिभुवे M प्रति हुवे is suggested
for प्रतिभुवे ॥ आह्वये Sy
- २४ प्रातःसवने Sy
- २५ The rest of the commentary
from ययो onwards is missing
in M मित्रावरुणयो Sy
- २६ अत एव ज्येष्ठम् Sy २७ शत्रुसङ्घस्य Sy
- २८ यामनि सङ्ग्रामे Sy
- २९ उपचिते शूरसङ्घेऽप्येते Sy
- ३० जेतु भवति Sy

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्यामं मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नाहा च ॥ २ ॥

ता हि देवानाम् । ती । हि । देवानाम् । बलिनी । ती । ईश्वरी । ती । नः । प्रजा । कु-
तम् । बल कुर्वाणा । प्राप्नुयाम् । हे मित्रावरुणी ! वयम् । वाम् । यस्या प्राप्तौ सत्यामस्मान् । द्यावाः
पृथिव्यौ । अहानि । च । वर्धयन्ति ।

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । ती । बहुतन्ती । पापस्य । बलन्धको । हिंसितुम् । मर्त्याना मनुष्यस्य । आक्रमितुमशक्यौ
सर्वथा बध्नीय इत्यर्थ । तथाविधौ हे मित्रावरुणी ! युवयोः । सत्यस्य । मार्गेण । उदकानि । नावा । इव ।
तरेम । दुरितानि ।

१. देवौ Sy.

२. खलु Sy.

३. देवानां मध्ये Sy.

४. बलवन्तौ Sy.

५. तावुदरो A.

६. अया सर्वस्येश्वरी Sy.

७. अस्माकम् Sy.

८. पुत्रादिरूपाः प्रजाः Sy.

९. The commentary on this stanza from the beginning upto बलम् is missing. in M. प्रवृद्धाः Sy.

१०. व्याप्नुयाम Sy.

११. ंरुणा M.

१२. युवाम् Sy.

१३. यस्या युवयोर्व्याप्तौ Sy.

१४. द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावा-
दयमर्थो लभ्यते Sy.

१५. एतद्रात्रेदपलक्षणम् । अहोरात्राणि च Sy.

१६. अस्मान् व्यापयेयुः Sy.

१७. मित्रावरुणी Sy.

१८. ंतन्ति A. प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ
Sy.

१९. यागरहितस्य Sy.

२०. बन्धको is suggested for बलन्धको ॥
सेतुवद्वन्धको Sy.

२१. This seems to be the explanation
of रिपवे । Sy. explains it with मर्त्याय
as वैरिजनाय

२२. रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय Sy.

२३. This seems to be the explanation
of दुरत्येतू । Sy. explains it as
दुरतिक्रमो भवतः ।

२४. सर्वाया A

२५. ंधनीय M.

२६. यज्ञस्य युवयोर्व्याप्तौ यानुष्ठीयमानस्य यागस्य Sy.

२७. प्रभूतान्युदकानि Sy.

२८. दुःखानि Sy.

आ नो मित्रावरुणा हृच्यजुष्टिं धृतैर्गव्यूतिमुच्चतमिळाभिः ।

प्रति वामत्र वरुमा जनाय पृणोतमुदकगो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

'आ न' । आसिञ्चतम् । अस्माकम् । मित्रावरुणौ । युवान्याम् । यत्र हृष्याति सेवन्ते तमित्येव
देवाह । उदकं । गोमागम् । इळाभिरक्षघातं । प्रतियच्छत च । युवाम् । वरुणीयमुदकम् । जनाय तदेव ।
इह । प्रयच्छतम् । उदकम् । दिव्यम् । चाविति प्रतिभवति युवयोः स्वस्वभूतमुदकं जनायेति वा ।

एष स्तोमो वरुण मित्रं तुभ्यं सोमः शुक्रो न दायवेऽयामि ।

अविष्ट धियो जिगृत् पुरंधीर्यय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[एष स्तोमः ।]

VII. 66

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शुष्यः । नमस्वान्तुविज्रातयोः ॥ १ ॥

'प्र मित्रयोः । प्रेतुः । मित्रावरुणयोः । अस्मदीयं । स्तोमं । सुधावहं । हविष्मान् ।

१ मैत्रावरुणे पशो 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येया
यतुष्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रा
वरुणा हृच्यजुष्टिं पुत्र वरुत्राणि पोत्रमा यसाये,
(ASS 3 8) इति Sy

२ VM explains आ and उक्षतम्
together as आसिञ्चतम् but Sy
explains आ and उक्षतम् separately
आ 28 प्रागच्छतमिति शब्द and उक्षतम्
28 सिञ्चतम् ।

३ हविः सेवनवस्त यज्ञ गच्छन्मिति शेष Sy

४ अस्मदीयां भूमिम् Sy

५ ०धातेः is doubtful धृतं is suggest
ed for प्रागत्य प्राप्तं सह Sy

६ It seems to be the explanation
of प्रति ॥ क आ पच्छविति शेष Sy

७ उच्छ्रुष्ट हविः स्तोत्र वा Sy

= अस्मिन्स्तोके Sy

८ उदकस्य । कर्मणि पठ्ये । उक्षतसक्षणमुदकम् Sy

९ अतः केवलं कृपयत्र विविमन्त्य Sy

११ वावति A चरणोदस्य Sy

१२ One स्व seems to be redundant

१३ VM ignores आ ।

१४ The *pratika* is supplied by the
Editor

The stanza has already been
explained See RV 7 64. 5

१५ 'प्र मित्रयोः' इत्येकोनपिप्रत्युत्पन्नेकावशं सूक्तं
वसिष्ठस्यायम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्रमित्र
योरेकोना गायत्रं वशाभ्याद्यास्तत्रयः प्रगाथा पुर-
उत्पिणक यतुष्याद्या वशावित्यास्तिस्र सोय'
(KSA 37 66 p 26) इति । वशातो
धृत्येकावशो सतोऽभूती इवसोऽभूती भयोऽभूती
सतोऽभूती चतुर्वशीः बृहती पञ्चवशी सतोऽभूती
षोडशो पुरउत्पिणक शिष्टा गायत्र्यः । अतु
ष्याद्यास्तत्रयोऽभ्यन्ता भावित्येवतादन्वतुष्या
द्यास्तिस्रः सुयवेवत्या । आद्यन्तोऽतुषोऽसपूर्व-
पन्नेत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनायने
मैत्रावरुणशस्य भावितो नवत्र शस्यो 'प्र
मित्रयोर्वरुणयोः' इति नच, (ASS 5 10)
इति सूत्रितस्यात् । पृच्छामिन्मित्रवचनहृषो स्तो
मयुद्धिमिहिसामायापार्था आद्या पञ्च । सूत्रि-
तञ्च—'प्र मित्रयोऽवगयोःरिति वद' (ASS
7 5) इति Sy

१६ प्रेतुः A गच्छतु Sy

१७ मित्रवत् A मित्रावरुणयोःरित्यर्थः । उभयत्र

प्रतियोगार्थेऽप्या द्विष्यन्त्वम् Sy १८ बीये

A १९ स्तोत्रम् Sy २० सुलकरः Sy

२१ अत्रयाम् । हविर्भियुस्त Sy

बहुजननयो ।

या धारयन्त देवाः सुदत्ता दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या धारयन्त । यौ । अवधारयन् । देवा । शोभनवली । दक्षपितरी बल रक्षकं ययोस्ती । असु-
र्यायासुराणा स्वभूतया बलाय तत् प्रतिहन्तुम् । प्रकृष्टतेजसाविति ।

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरिणाम् । मित्रं साधयंत धियः ॥ ३ ॥

ता नः । ती । अस्माकम् । तूनां गृहाणां च रक्षकौ । हे वरुण । स्तोतृणाम् । मित्र । च । साध-
यतम् । कर्माणि ।

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यद्य । यत् । अद्य । उदिते । सूर्ये । अनागसोऽस्मान् । मित्रादय । प्रेरयन्ति तत सुख जीवाम
इति वाक्यशेषः ।

१. बहून् जननयः M. बहुप्रादुर्भाचयोर्देवयोः ।
'अहोरात्रं वै मित्रावरुणौ' इति श्रुतिः । अन-
योरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुन पुनरागमनादन-
योस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकाराया-
नयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् Sy.

२. या M युवान् Sy

३. अद्वार० A अवधारयन् is suggested for
प्रवधार० ।

४. आविकर्तारः Sy

५. रक्षतं A बलस्य पालको स्वामिनो वा बल-
प्रदावित्यर्थः Sy.

६. ०भूतये M ०भूताय is suggested for
०भूतया ॥ बलकरणाय Sy.

७. प्रकृष्टतेजस्की । ती साधयतवित्युत्तरत्रान्वयः
Sy

८. नां A. तनूनाम् is suggested for तूनां ॥
तन्वः पातारौ Sy

९. ग्रहा० A स्त्यायन्त इति स्तयो गृहाः । तान्
षात इति स्तिपा Sy

१०. VM seems to explain स्तिपा and
तनूपा together as तनूनां गृहाणां च

रक्षकौ ।

११. उक्तालक्षणौ युवान् Sy

१२. साधकं A सफलमन्ति कुशतम् Sy.

१३. स्तुतिरूपाणि Sy.

१४. यद्धनमस्माकमपेक्षितम् Sy. यत्कर्म U.

१५. तदस्मिन् काले Sy. अस्मिन् द्यवि U

१६. उदिते सति प्रातःसवने Sy उदिते सति Mah
उद्गते U.

१७. अनग० A अनागा पापहन्ता Sy नास्ति
आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां
विशेषणम् Mah अनपराधः U.

१८. आदि refers to अर्यमा । सविता and
भगः । मित्रोऽर्यमा सविता भगश्चैते प्रत्येकम्
अथवा अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु ।
भगो भजनीयः Sy मित्रोऽर्यमा सविता भगश्च
Mah मित्रः एवमर्यग्णः सवितुर्भगस्य
च जादयान्यविशेषात् U.

१९. प्रेरयेत्, प्रेरयतु Sy. प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति
शेषः Mah प्रसौति तत्कर्म कुर्यादिति
शेषः U

This stanza=YV 33. 20.

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः । ये नो भ्रहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रावी । शोभनरक्षणम् । प्रभवतु । क्तु । गृहम् । हे शोभनदानो ! भवतां गमने । ये । प्रस्मा
कम् । भ्रहो वृत्ते । प्रतिपारयन्ति ।

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत स्वराज । अपि ष । स्वराजो मित्रादयः । अमितिरदब्ध । अदितिरदब्ध । व्रतस्य, ये, वर्षणादे ।
प्रणेशरस्ते । महान् । राजान । सर्वेषामीश्वरा भवन्ति ।

प्रति वां सूर उदिते मित्र गृणीषे वरुणम् । अयमर्थं रिशादसम् ॥ ७ ॥

“प्रति वाम् । प्रति स्तोमि द्विविकरणानां छान्दसी । वाम् । उदित । सूर्ये । मित्रावरुणौ । अयमर्थं
ष । द्विविकरणामधितारम् ।

- १ सुपु प्रकषेण रक्षिता Sy
- २ प्रसन्व आबरार्ये । प्रषपेण Sy
- ३ सः Sy ४ ग्रहम् A नियात्तः Sy
- ५ हे सुवाना । युष्माकम् Sy
- ६ ये is missing in M घूममात्त्व Sy
- ७ भ्रहोऽतिर्वते M पापम् Sy
- ८ प्रतिपारयन्ते तेषां गमने Sy
- ९ VM ignores नु ॥ नु मित्रं भवत्विति
शेषः Sy
- १० एष is missing in M सवस्य स्वामिनः
Sy
- ११ अदिति० is suggested for अमिति० ॥
तेषां माता च सन्ति Sy
- १२ अस्य कर्मणा Sy
- १३ ये is missing in M ये मित्रावरुणस्य Sy
- १४ वर्षणा० A.
- १५ महत् Sy
- १६ From राजान onwards the rest of
the commentary is missing in A
- १७ समर्था भवन्ति । अमित्त वातुमिति शेषः ।
अषवेनं योज्यम् । ये मित्रावरुणोऽदितिन्याव
व्यस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वरास्ते महो महतो

- प्रभवन्निमतघनस्य राजान स्वामिनः सस्त ईश
तेऽस्मभ्यं तद्वातुम् Sy
- १८ 'प्रति वाम्' इत्येव तु च दत्तव्यवृत्तिसिद्धिर्न प्रातः-
सवने मयावरुणस्य पर्याप्तार्थः । सुमित्तम्—
'प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत् (ĀSS
7 2) इति Sy
- The commentary on this stanza
is missing in A
- १९ प्रत्येकं स्तुते Sy
- २० The root गृ is in the *parasma-*
pada in the classical sanskrit
but is used in the Veda in
the *ātmanepada* also गृणीषे is the
2nd person sing but is to be
construed as the 1st person
sing
- २१ Addition of सिद्धि after छान्दसी
is suggested
- २२ प्रातरित्यर्थं Sy
- २३ हे मित्रावरुणो ! मित्रं तेषां वरुणस्य युष्मा
Sy
- २४ शत्रुणात्मसारम् Sy

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवंसे । इयं विप्रा मधसातये ॥ ८ ॥

राया । धनेन हेतुना । हिरण्येच्छया च । इयम् । स्तुति । स्तेनवर्जिताय । वलाय च । इयम् ।
प्राज्ञयोर्मित्रावरुणयोः । यज्ञभजनाय^{११} चेति ।

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते स्याम^{१२} । ते वयम् । भवाम समृद्धा । हे देव । वरुण । ते । मित्र^{१३} ! स्तोतृभिः^{१४} पुत्रैः । सह स्याम ।
अन्नम्^{१५} । च । सर्वम्^{१६} । धारयेम^{१७} ।

बृहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदधानि धीतिभिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बृहवः । बृहवः । सूर्यदर्शना^{१८} मित्रादयस्तेषा हि सूर्यश्चक्षु । अग्निर्जिह्वा^{१९} । यज्ञस्य वर्धयितारः ।
ये । त्रीणि । विदधानि^{२०} त्रील्लोकान् । यच्छन्ति^{२१} । कर्मभिः । विश्वानि^{२२} च भूतानि^{२३} च । परिभवन्ते^{२४} ।

१. राया । धनेन हेतुना is missing in A.
२. धनेन सहिताय Sy.
३. हितरमणीयेन । हिरण्यया—इत्यत्र 'सुपां सु लुक्०' इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः Sy.
४. इवानीं क्रियमाणा Sy.
५. मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः Sy.
६. अवृकाय means free from theft or thieves. वृकः is a synonym of theft. Ngh. 3. 24. अहिंस्याय Sy.
७. अस्माकं वलाय Sy.
८. इयम्मे च स्तुतिः Sy.
९. किञ्च हे प्राज्ञाः ! Sy. १०. ०त्रव० A.
११. यज्ञलाभाय च भवतु Sy १२. तस्योम A.
१३. तव स्तोतारः Sy. १४. मित्रः A.
१५. न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सह Sy.
१६. अन्नम् A. १७. उदकम् Sy.
१८. धारयामः M. धारयामहे Sy.
१९. आश्विनशस्त्रे 'बृहवः सूरचक्षसः' इति प्रगाथः । सूत्रितञ्च—'बृहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः'

- (ĀSS. 6. 5.) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितञ्च—'बृहवः सूरचक्षस इमा उ वा दिविण्डयः' (ĀSS. 7. 12.) इति Sy.
२०. महान्तः Sy.
२१. ०न मि० A. सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा Sy.
२२. अग्नि जिह्वा A अग्निजिह्वा is suggested for अग्निर्जिह्वा ॥ अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः Sy.
२३. वि ये M.
२४. ०दधानि is suggested for ०दधानि ॥ क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि Sy.
२५. प्रयच्छन्ति । 'ते क्षत्रमाशत' इत्युत्तरत्र सम्बन्धनीयम् । अथवात्रैव । ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्तु । इत्यध्याहार्यम् Sy
२६. व्याप्तानि Sy
२७. च seems to be unnecessary.
२८. परिभावकैः Sy.

वि ये दधुः सुरद मासमादह्यंमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्य वरुणो मित्रो अर्यमा चत्र राजान आशत ॥ ११ ॥

वि ये । आकुवन् । यदत्र । सवत्सरम् । मासम् । ग्रहश्च । आवृत्तिभिर्गन्तम् । प्राज्यम् । स्तुतिम् ।
च । तथा । अन्वेराप्नुमश्मयम् । धनं च सोमात्मकम् । मित्रावयम् । राजानम् । व्याप्नुवन् ।

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा युयभृतस्यं रथः ॥ १२ ॥

तद्व । तत् । वे । अद्य । स्तुम् । सूक्तैः । उदितैः । सूर्ये । यदनम् । प्रापयति । वरुणे । मित्रं ।
अर्यमेति पाव परोक्ष । युयम् । सत्यभृतस्यं मनुष्यस्य प्रापयथ । इ नेतार । रथवन्तो ऋति ।

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विर्षः ।

तेषां वः सुत्रे सुच्छदिष्टमे नरः स्याम ये च सुरयः ॥ १३ ॥

ऋतावान् । सत्यवन्त । सत्याज्जाता । सत्यस्य वर्षयितारः । घोरा । अनृतस्य प्रोषार ।

१ ई ये M

२ अकृ० is suggested for आकृ० ।

३ ये वा A मित्रावय Sy

४ मां सम् A. ५ अहताव्यं यज्ञम् Sy

६ रात्रिम् Sy ७ मग्नाश्च Sy

८ अन्तरम् । आत् अन्तरमेव । यदा सवत्रा
दित्यममपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति ऋगोऽधिद
क्षित् Sy

९ अन्वेराप्नुम् Sy १० अत्रं बलम् Sy

११ आदि refers to अर्यमा and वरुण ।
वरुण मित्रोऽर्यमा च अय Sy

१२ त्रयो राजमाना Sy १३ व्याप्तवन्त Sy

१४ VM ignores वि ।

१५ प्रसिद्धम् Sy १६ युयान् Sy

१७ अस्मिन् यापकाले Sy १८ याषामहे Sy

१९ उदित A. प्रातःकाल इत्यर्थ Sy

२० सूर्ये is missing in M

२१ यजनम् A

२२ युयमित्यनेन सामानाधिकरण्यादोहते इत्यत्र
पुशवम्यत्ययः । ओहश्च इत्यर्थ । तद्वन् मना
मह इति Sy

२३ वरुण is suggested for वरुणे ।

२४ मित्रे M २५ अप्यमेति A

२६ युयं वरुणावय Sy २७ ऋतस्योदकस्य Sy

२८ ये युयम् ऋतवन्तो यज्ञवन्त उरुकवन्तो वा Sy

२९ अत्यज्जा० A

३० ऋतजाता । उक्त ऋतशब्दार्थ । तवर्ष
मुत्पन्ना । अथवा ऋतात्मभायते सकाशात्
त्यन्ना Sy

३१ उक्तार्थस्यतस्य वर्षयितारः Sy

३२ ०यिता A ३३ षे, is missing in A.

३४ अमच्छदोषार Sy

तेषाम् । युष्माकम् । सुखे । अतिशयेन शोभनगृह्युक्ते । नेतार । स्याम वयम् । सन्तु च ये । च । अन्ये
स्तोतारः ।

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतंशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उदु त्यत् । दिव । उदेति । तदिदम् । दर्शनीयम् । रूपमादित्याख्यम् । अस्मत्समीपे । यत् ।
एनम् । अश्वः । वहति । देवनशीलः । एतशवर्णः । विश्वस्मै । चक्षसे सर्वेषा दर्शनाय । पर्याप्तमिति ।

शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णः । उच्छ्रितादुच्छ्रिताद्देशात् । जगतीत इति । स्थावरस्य च । स्वामिनम् । सर्वस्य । लो-
कस्य । समीपे । सप्त । स्वय सारिण्यः । अभ्युदयाय । सूर्यम् । आवहन्ति । हरितः । रथे ।

१. दुहे A. धने Sy.

२. सुखतमे. . अत्यन्तरमणीयगृह्युक्ते सुखे वा
Sy. ३. नतार A.

४. ते सर्वे भवेम Sy.

५. सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे
'उदु त्यद्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । मूत्रितञ्च-
'वण्महां असि सूर्योदुत्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 6. 7.) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽयमेव वैक-
ल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितञ्च--'उदुत्य-
द्दर्शतं वपुर्दु त्ये मधुमत्तमाः' (ĀSS. 7 4.)
इति Sy. ६. अन्तरिक्षस्य Sy.

७. मण्डलम् Sy. ८. ०ह्याम् A.

९. अस्वत्० A. प्रतिह्वरे समीपे Sy.

१०. एतन्मण्डलम् Sy. ११. शीघ्रगामी Sy.

१२. धारयति Sy. १३. ०शीलं M.

१४. सर्वस्मै Sy.

१५. सर्वलोकदर्शनाय Sy. १६. सम्यक् Sy.

१७. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.

१८. सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी ।
स्वस्वशिरसेत्यर्थः । सूर्यं वहन्तीत्यनेन सम्ब-
ध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो
लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कात्स्न्यमुच्यते ।
सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः Sy.

१९. ०शा जजदिति A. जगतः is suggested
for जगतीतः ॥ जङ्गमस्य Sy.

२०. स्वाव० A. २१. च is omitted by M.

२२. सप्तस्य M.

२३. 'अभितः परितः समया' इत्यादिना
(VPa. 2. 3. 2. 1.) समयाशब्दयोगाद्
द्वितीया Sy. २४. सप्तसंख्याकाः Sy.

२५. अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः Sy.

२६. कल्याणाय Sy. २७. हरितवर्णा अशवाः Sy.

२८. रथे वर्तमानम् Sy.

तच्चुद्वेवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम श्रुदः श्रुत जीवेम श्रुदः श्रुतम् ॥ १६ ॥

तच्चुद्वे ॥ तत् । प्रकाशकम् । देवेनिहितम् । ज्वलत् । उदुद्यत् । पश्येम । श्रुदः । पश्यन्तश्च जीवेम । श्रुदः । श्रुतम् ।

काव्यैमिरद्राम्या यातं वरुण ध्रुमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

'काव्येभि' । 'स्तोत्रे' । हे 'अहिंसितो ! आगच्छ' । दीप्तियुक्तम् । वरुण ! मित्र । च । सोम पानाय ।

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबत सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । दिवः । स्थानेभ्यः । मित्रावरुणौ । आगच्छतम् । आशोषारौ । पिबतम् । च । सोमम् । आहन्तारौ शत्रूणाम् ।

१ तं A प्रतिद्वम् Sy एतयत्रैर्यो महावीरो
ज्स्माभि स्तुतस्तत् Mah योज्यं महावीरो-
ज्स्माभि स्तुतस्तत् U

२ सर्वस्य प्रकाशकम् Sy अगतां मेत्रभूतमा
दित्यरूपम् Mah आदित्यरूपं ध्रुम् U

३ अहित A देवानां हितम् । तेषां हविस्वी
कारस्यैतवधीनत्वात् । अथवा देवेन हितम् Sy
देवेहितं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं प्रियम्
Mah देवेनिहितं स्थापितं देवानां वा हितम् U

४ निर्मलं सुयमञ्जलम् Sy शुक्लं पापासंशुष्यं
शोचिष्मद्वा Mah अतंसुष्य पाप्मनि शोचि
ष्मद्वा U

५ उत् M उद्यत् is suggested for
उदुद्यत् ॥ उद्गच्छति Sy पुरस्तात्पूर्वस्यो
दिशि । उच्चरत् उच्चरति, उदेति Mah
प्राच्यां दिशि उदितम् U

६ तस्य प्रसावात् वर्षं पश्येम, शतवषपयन्तं
वयमभ्याहृतवजुरिन्द्रिया भवेम । प्रायेणयो
सिद् Mah तत् प्रसावाच्च पश्येम U

७ शतसंभारम् Sy वर्षाणि । अत्यन्त
संयोगे द्वितीया Mah

८ अरराधीनजीवना भवेम । शतं शरवः शत्रूणाम
स्पष्टभोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरवः प्रब्रवाम,

अस्त्रभित्वागिन्द्रिया भवेम । शतं शरवोऽजीना
स्वाम न कस्याप्यग्रे वेर्यं कुर्याम ।
शताच्छरवः शतवर्षोपयपि भूयश्च बहुकालं
पश्येमेत्यादि योज्यम् Mah. अस्त्र-

भित्वागिन्द्रिया भवामः । भूयश्च बहुतरं
कालं च शरवः शतात् U This stanza=
YV 36 24 ६ पुनः श्रुतिरावरार्षां Sy

१० पुष्कामिप्लवपद्बहुयोः स्तोमनिमित्तं आवापे
'काव्यैमिरवाम्येति तृष' (ASS 7 5)
इति हि सूत्रितम् Sy ११ काव्ये हि A

१२ स्तोत्रे A अस्मकृतं स्तोत्रे Sy

१३ हि M अथमनीयो Sy

१४ अञ्जलम् is suggested for अञ्जल ।

१५ अयुक्तम् is suggested for अयुक्त ॥

द्युतिमन्ती युवाम् Sy १६ द्युलोकसम्बन्धिभ्यः
Sy १७ धामनिर्धामिभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्च-
म्यर्थे तृतीया । अथवा धामनिस्तेजोभिर्विभू-
तिभिः साभम् Sy १८ हे वरुण ! त्वं मित्रश्च

Sy १९ अस्मद्यत्तम् Sy २० ओरो A.

२१ आवाह० M शत्रूणां सवसा हिसकावावातारो
वा भनानाम् । एवंप्रियो सन्ती 'तुदि पिभि
हितानभावावनिकेतनेयु' अथ हिसायामाधाने
वा घतते Sy

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धा^१ —

(आ यातम्^२)

VII. 67.

प्रतिं वां रथं नृपती जरुध्यै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वा दूतो न धिषण्यावर्जीगरच्छा सुनुर्न पितरां विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति वाम् । प्रतिगच्छामि । युवयो । रथम् । हे नृपती ! स्तोतुम् । हविष्मता । मनसा । यज्ञो-
द्युक्तेन । यो रथ । वाम् । इति । वा । धिषणाहविषीम लोकम् । प्रापयति । किं च पुत्र । इव । पित-
रावश्विनावहम् । अभिष्टौमि ।

१. उत्तराणिगदसिद्धा: A. ०सिद्धा is suggested for ०सिद्धा: ॥

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain this stanza because it is very easy. Sy. explains this stanza in the following manner:—

हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणो ! हे नरा !
यागनेतारो ! आहुतिं सोमलक्षण जुषाणो
प्रियमाणो सन्तावायातम् । आगच्छन् यज्ञम् ।
आगत्य च । हे ऋतावृधा ! यज्ञस्य वर्धकौ
युवा सोमं पातं पिबतम् ।

३ 'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् ।
'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्यनुक्रमणिका
(KSA. 37 67. p 26) । ऋषिर्वसिष्ठः ।
छन्दस्त्रिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषेतदादेन्यष्ट
सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाक आश्विने
ऋतो त्रेष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तक द्वितीय-
वर्जं शस्यम् । तथा च सूत्रम्—'प्रति वा
रथमिति सप्ताना द्वितीयामुद्धरेत्' (ASS.

4. 15.) इति

४ यवयो: A.

५ हे नृणामृत्विग्यजमानाना स्वामिनो ! अश्विनो!
Sy. ६. जरा स्तुतिः । स्तोतुम् Sy:

७. केन साधनेन ? इति तदुच्यते, हविर्युक्तेन Sy.

८. स्तोत्रेण Sy

९. यज्ञार्हेण Sy.

१०. यो omitted in A.

११. युवाम् Sy.

१२ इतिव A. दूतः । इव is suggested for
इति वा ॥

१३ धिषणा स्तुतिः Sy.

१४. जागरयति प्रबोधयति Sy

१५ मातापितरौ Sy

१६ VM seems to explain अरच्छ
and विवक्मि together as अभिष्टौमि ॥

अस्मान् प्रति गन्तुत रथमच्छा विवक्मि आवच्चि
अथवात्र यो रथो युवामजीगस्तेन रथेन
गन्तु बुध्यमानो युवामच्छा विवक्मीति वा
योज्यम् Sy.

अशौच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदध्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुपसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशौचि । प्रज्ज्वाल । अग्नि । समिध्यमान । अस्मासु । उपति तथापदस्यते श्रीपरिस्तेजामि ।
प्रघकारस्य । अन्तान् । अचेति । च । तर्ज । उपस । प्राभ्यो दिश्यन्तरिक्षा । अयणाय । दिव । दुहितु ।
प्राबुभवति ।

अग्नि वा नूनमश्विना सुहोता स्तोमं सिपकितनासत्या विवृकान् ।

पूर्वामियति पथ्याभिरुर्वाक्स्त्रुर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अग्नि वाम् । अग्निसेवत । अस्मिन् फाल । इमावश्विनी । कस्याणस्ताता । स्तोमं । वचनकुदात् ।
पुनरातने । यात । मार्ग । अग्निमुखम् । सर्वम् । युवाम् । धनवता । रथेन ।

अवोवा नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वा सुते माध्वी वसुयुः ।

आ वा वहन्तु स्यविरासो अश्वा पिवाधो अस्मे सुपुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोवाम् । रक्षक्या । युवया । इदानीम् । अश्विनी । युवा कामयमानाऽहमस्मि । ततो ल्यायिम् ।
यथा । वाम् । सुतसोमं । मधुमन्तो । वसुकाम । तदानीमावहन्तु । वाम् । वृडा । अश्व । पिबतम् ।
अस्मासु । सुष्टु तान् । सोमान् ।

- १ दृश्यते Sy २ अग्नि A
३ समिध्यमान सन् Sy ४ अस्मानि Sy
५ उपस्यन्ते सर्वे Sy -
६ अन्तानि A अन्ता is suggested for
अन्तान् ॥ पयन्ता प्रवेशा Sy
७ पवति M ज्ञायते । यस्मादेव तस्माद्युवया
रागमनसमय । अत आगच्छन्मिति शय
Sy ८ सवस्य प्रतापक सूय Sy
९ पूर्वस्यां विशि Sy १० शोभये Sy
११ अग्निदा A १२ हे अश्विनी ! Sy
१३ स्तोता is missing in A सुष्टु देवानां
स्तोता Sy १४ स्तुतोनां धंक्ताहम् Sy
१५ पुनरातने A पुरातने is suggested for
पुनरातने ॥ पूर्वभुञ्जे Sy
१६ यातम् is suggested for यात ॥ गच्छ-

- तम् Sy १७ अस्मवभिमुखम् Sy
१८ अगमुयश् वा जानता स्वरणवता या Sy
१९ VM ignores नासत्या ॥ हे नासत्या !
तस्यभूतो ! Sy २० युवो A २१ रक्षिष्यो
Sy २२ अद इवभूतो मध्यामीति शेष Sy
२३ अश्विन A २४ स्तोमि Sy
२५ यष्टस्मात् Sy २६ युवाम् Sy
२७ अग्निवृत्ते सोम Sy २८ हे मधुरस्य
सोमस्याहो मधुविधासम्बन्धिनी ! वा Sy
२९ ह्यूसा प्रवृडा । एतयोरेतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्र
गतयोरेषिणत्वाच्च स्पष्टिरेषे माध्यम् Sy
३० आगमनागन्तरमस्याभि Sy
३१ सुष्टुताम् A सुष्टु सुतान् is suggested
for सुष्टु तान् ॥ सुष्टुअभिपुतामि Sy
३२ सोमान् is missing in A मधुररसान् Sy

प्राचींमु देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीमु । उन्मुखम् । एव । हे देवो ! अश्विनी ! मदीयम् । कर्म । रक्षोभिरहिंसितम् । भज-
मानाय । कुस्तम् । धनकामं मदीयं कर्म भजत । विश्वाश्च । रक्षतमस्माकम् । अत्रे । प्रवृत्ता बुद्धिः । तौ ।
अस्मान् । शक्तान् कुस्तम् । प्रजावती । प्रजाभिः ।

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरतासो देववीतिं गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । रक्षत । कर्मसु । अश्विनी । अस्मान् । एषु । प्रजायुवतम् । रेत । अभूयमुन्मुखम् ।
अस्माकम् । अस्तु । आगमे । युवयोः । यज्ञम् । पुत्रे । तत्पुत्रे च तयोर्लोभाय । त्वरमाणाः । शोभनघनाः ।
प्रजार्थमुपगच्छाम इत्यर्थः ।

१. ऋज्वीम् Sy. २. देवा A. ३. मम Sy. ४. बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा Sy. ५. अहिंसिताम् Sy. ६. लाभाय Sy. ७. उचितां कुस्तम् Sy. ८. धनमिच्छन्तीम् Sy. ९. सङ्ग्रामेऽपि Sy. १०. बुद्धीः is suggested for बुद्धिः ॥ अस्म- दीया बुद्धी. Sy. ११. तो A. युवाम् Sy. १२. शक्तात् Sy. प्रयच्छत धनमिति शेषः Sy. १३. प्रजावती is suggested for प्रजावती ॥ हे कर्मणा पालको ! शमीति कर्मनाम Ngh. 2. 11 १४. अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः Sy.	१५ VM. ignores आ ॥ Sy. explains आ as अभि । १६. आवि० M. १७. रक्षतम् is suggested for रक्षत । १८. पुत्राद्युपेत पुत्रोत्पादनसमर्थम् Sy. १९. अह्यम् is suggested for अभूय० ॥ अक्षीणम् Sy. २०. आगन्मे A. आगमेम is suggested for आग मे ॥ आगच्छेम Sy. २१. युवयोरनुग्रहात्त्वेषु Sy. २२. देवाना वीतिः प्राप्तिर्धस्मिस्तावृश यज्ञम् Sy. २३. तत्पुत्रे is missing in A. २४. तयोर्लोभाय is suggested for तयो- र्लोभाय । २५. अभिमत धन प्रयच्छन्तः Sy. २६. The passage प्रजार्थमुपगच्छाम इत्यर्थः refers to आगमेम and तयोर्लोभाय ।

एष स्य वां पूर्वगत्वेषु सख्ये निधिहितो माध्वी रातो अस्मे ।
अहेळता मनसा यातमर्वागश्नन्ता हृष्य मानुषीषु विद्धु ॥ ७ ॥

एष स्य । स । एष । वाम् । पूर्वगत्वेषु यो वयो सघानाय प्रथमं गच्छति । स्वसख्यसिद्धयर्थम् ।
सामय्या निधि । निहित । अस्माकम् । अग्निप्रत् । हे मधुमन्तो ! अहे इति स्पष्टम् ।

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परिं वां सुप्त स्रवतो रथो गात् ।
न वायन्ति सुभ्यो देवयुक्ता ये वा धूर्पु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । युवयोद्वयो समाने । एकस्मिन् । उद्योगे । हे क्षिप्रकारिणो ! धाम् । परिगमयति ।
सप्त । नदी । रथः सप्त हि नदीरतिश्रम्यादिवनावागच्छत । न । द्रुम्यन्ति । शोभनभवता । देवयुक्ता ।
ये । वाम् । धूर्पु युक्ता । अर्था । वहन्ति ।

- १ युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्ध सोम Sy
- २ पुरतो वीथमानः Sy ३ युवयोः Sy
- ४ पुरतो गन्ता वृत्त इव । स यथा प्रियं अनयत्
स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थं Sy
- ५ ऽगस्त्येव तयोः M यो द्वयोः is suggested
for यो वयो ॥
- ६ गच्छन्ति A ७. सख्यायम् Sy
८. सोमयो M
- ९ त्रिभिः A त्रिभिःस्थानीयः Sy
- १० पुरतः स्थापितः Sy
- ११ अस्माभिः Sy
- १२ ऽप्रेतः M ऽप्रतः is suggested for
ऽप्रक्तः ॥ वत्त सद्भुस्मितः । सन्निहितः Sy
- १३ ऽमन्तः M हे मधुमियो ! अक्षिणी ! Sy
- १४ अक्षुभ्यता Sy
- १५ अहे इति ते स्पष्टः A अहेळतेति स्पष्टम्
is suggested for अहे इति स्पष्टम् ॥
VM ignores मनसा । आ । यातम् ।
अर्था । अश्नन्ता । हृष्यम् । मानुषीषु and

- विशु ॥ Sy explains these words
in the following manner --
मनसानुग्रहयुक्तेन घेतसार्थागस्मरभिमुक्तमा या
तम् । प्रागभ्यतम् । अश्नन्ता हृष्यं हविः सोमा-
धिकमश्नन्तायभ्यवहरन्तो । कृत्र ? मानुषीषु
विशु मनुष्यरूपामु प्रजासु वर्तमानम् ।
- १६ समानं A उभयसाधारणे Sy
- १७ योगे अस्मद्विषये सति Sy
- १८ हे सर्वस्य भर्तारो ! Sy १९ युवयोः Sy
- २० परगः A परिगच्छति क्षीघ्रमागच्छतीत्यर्थं
Sy
- २१ सप्त । नदी । रथः is missing in A
सप्तसंख्याया वा गङ्गाद्याः Sy
- २२ ऽवंगः A.
- २३ क्षीघ्रगमने (न) श्राम्यन्ते Sy
- २४ तत्रयानुकूलाः सुभयनाः Sy
- २५ देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता Sy
- २६ अर्था Sy २७ युवाम् Sy
- २८ रथस्य तरणयस्तारकाः क्षीघ्रगन्तारः Sy

असश्चतां मध्वद्भ्यो हि भूतं ये राया मध्वदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सुनृताभिस्तिरन्ते गव्या पृश्नन्तो अश्व्या मघानि ॥ ६ ॥

असश्चता । असमवर्जिनी । हविष्मन्द्भ्यः । हि युवाम् । भवतम् । येन । धनेन । महनीय देवमन्नम् । प्रेरयन्ति । ये च । बन्धुमागतं दस्त्रिम् । वाग्भिः । वर्धयन्ति । महनीयानि । गवाम् । अश्ववृन्दानि । सम्पर्चयन्त इति ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सुरीन्यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू मे । क्षिप्रम् । मम । आह्वानम् । आशृणुतम् । युवा तो । प्राप्नुतम् । मार्गम् । अन्नयुक्तं तम् । अश्विनौ ! धत्तम् । रत्नानि । वयसा जरयन्तम् । च । स्तोतृन् ।

१. समव० A. असवर्जितो is suggested for असमव० ॥ कुत्राप्यसज्यमानो युवाम् Sy.

२. ष्मद्भ्यः is suggested for ष्मन्द्भ्यः ॥ धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय Sy.

३. तेभ्य एव अनुरक्तौ भवतम् Sy.

४. धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा Sy.

५. देयम० is suggested for देवम० ॥ दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा Sy.

६. प्रेरयन्ति यच्छन्ति Sy.

७. स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसम्बन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्वादिः । तम् Sy.

८. ०मागं A

९. वाग्भिः A

प्रियसत्यात्मिकाभिः Sy.

१०. प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थं Sy.

११. घनानि Sy.

१२. The addition of वृन्दानि after गवाम्

is suggested. गोरूपाणि Sy.

१३. अश्वरूपाणि च Sy.

१४. संवर्च० A. अर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः । तेभ्यो मध्वद्भ्यो भूतम् Sy.

१५. अद्य Sy.

१६. अस्मदीयम् Sy.

१७. स्तुतिम् Sy.

१८. युवा तो A युवानो is suggested for युवा तो ॥ हे नित्ययुवानो ! युवाम् Sy.

१९. प्राप्नुत M आगच्छतम्

२०. गृहम् Sy.

२१. हविर्युक्तम् Sy.

२२. ०ना A.

श्रुत्वा च हे अश्विनौ ! Sy.

२३. दत्तम् Sy.

२४. आगत्य च रमणीयानि धनानि Sy.

२५. पयसा M

२६. जरत वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

VII 68

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरो दक्षा जुजुषाया युवाकोः ।

हुव्यानि च प्रतिसम्भूता वीतं नः ॥ १ ॥

१ आ शुभ्रा । आयातम् । शोमनी । अश्विनी । शोमनाश्वो । स्तुति । दक्षनीयो । सेवमानी । युष्मत्कामस्य । हुव्यानि । च । प्रतिसम्भूतानि । सादतम् । न ।

प्र वामन्धीसि मद्यान्यस्थुररं गन्त हुविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हव्नानि श्रुत नः ॥ २ ॥

१ प्र वाम् । प्रस्थितानि । युवयो । भवकराणि । अन्नानि हविर्धानात् । पर्याप्तम् । गच्छन्तम् । मम् । हुविषे । पानाय । तिरस्कृत्य । क्षत्रम् । हव्नानि । श्रुतम् । अस्माकम् ।

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजास्यश्विना श्रुतोविः ।

अस्मभ्यं सूर्यावस्य इयानः ॥ ३ ॥

१ प्र वांम् । प्रेरयति । वाम् । मनोवेगः । रथः । तिरस्कृत्यम् । लोकान् । अश्विनी । शतरक्षणम् । अस्मदर्थम् । हे सूर्यावासासयितारो ! गच्छन् ।

- १ 'आ शुभ्रा यातम्' इति नयर्थं प्रयोयथा सूक्तं वसिष्ठस्यैवार्थमाशिवनम् । आशित सप्त धिरा जोष्टमीनक्षत्रयो द्विष्टमी । अनुक्रम्यते च— 'आ शुभ्रा नव सप्ताधा धिराजः' (KSA 37 68 p 26) इति । सुपतधिनियोगो सङ्गो Sy २ शुभ्रा A. M
- ३ अस्मद्यज्ञमागच्छन्तम् Sy
- ४ हे वीक्षी ! Sy ५ शोमना० A.
- ६ स्तुती is suggested for स्तुति ॥
- ७ अन्नानामुपक्षयितारो युवाम् Sy
- ८ सेवमानी भवतमिति शेषः Sy
- ९ युवां कामयमानस्य मम Sy.
- १० हुव्ये Sy ११ नमयतम् Sy
- १२ न is suggested for न ॥ न केवलं स्तुति किन्तु नोत्समद्वेषानि Sy
- १३ 'प्र वामन्धीसि' इत्येवाशिवनशस्त्रयाऽद्या । सूचितम् 'प्र वामन्धीसि मद्यान्यस्थुवना

- पिबतमश्विना' (ASS 6 5) इति Sy
- १४ हे अश्विनी ! Sy
- १५ प्रास्थियत । गृहीताग्यासप्रस्थिर्भं Sy
- १६ युवाभ्याम् Sy १७ मन्मथनानि Sy
- १८ सोमसक्षत्रानि अन्नानि Sy
- १९ अत्यर्थं शोभन् Sy २० आगच्छन्तम् Sy
- २१ अतो युवां मम Sy २२ हर्षं A
- २३ अरेरस्माद्विरोधिनः Sy २४ युव० A
- २५ श्रुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वावनिघातः Sy २६ अस्मदाह्वानमित्यर्थं Sy
- २७ आगच्छन्तयस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय Sy
- २८ वाङ् A युवयो Sy
- २९ तिरस्तिरस्कृत्य प्रतिक्रम्य Sy
- ३० अपरिमितास्मद्द्विषयरक्षणम् Sy
- ३१ वस० A. हे सूर्याया सह रथे वसन्तो Sy
- ३२ याच्यमानं सन् Sy

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।
आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयं ह । अयम् । ह । यदा । वाम् । देवी कामयमानः । आवा । उन्मुखशब्द करोति । सोमसत् ।
युवाभ्याम् । तदानीं वल्गनशीलौ । मेधावी स्तोता । आववृत्याद् युष्मन् । हविर्भिः ।

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।
यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रं ह । पूजनीयम् । ह । यत् । युवयो । अन्नम् । अस्ति तत्सर्वम् । ममत्वयुक्तम् । अत्रय
ऋषये । नियुयोत प्रायच्छतम् । यः । वामम् । रक्षणम् । आधारयत् । प्रियः । भवन्नत्रिः ।

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।
अधि यद्वर्ष इत ऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत त्यत् । अपि च । तत् । वाम् । स्तुवते । अश्विनौ । अभवत् । च्यवानाय । प्रतित्यं

१. युवां प्रति Sy.
२. देवी युवा कामयमानः Sy
३. अभिषवग्रावा Sy.
४. उन्मुखः is suggested for उन्मुख ॥
उन्नतः सन् Sy.
५. विवक्ति उच्चैः शब्दयति Sy.
६. ०सुत् is suggested for ०सत् ॥ सोम-
मभिषुण्वन् Sy.
७. युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति सम्बन्धः ।
एवं कुर्वन् Sy.
८. तदानीम् is written twice in M
९. सुन्दरौ Sy.
१०. यजमानः Sy.
११. आवर्तयति Sy.
१२. युवाम् is suggested for युष्मन् ॥
१३. VM ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy
१४. हे अश्विनौ ! Sy. १५. चायनीयम् Sy.
१६. खलु Sy. १७. धनम् Sy.
१८. अस्ति तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः Sy.

१९. ममहत्व० A. महत्त्व० is suggested
for ममत्व० ॥ ऋषीसम् Sy.
२०. अथ तयोः स्तुतिः । अत्रय एतन्नामकादृषेः ।
पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मात् Sy.
२१. युयोतं M पृथक्कुहतम् Sy.
२२. अत्रिः Sy.
२३. वाम् is suggested for वामं ॥ युवभ्यामेव
कृतम् Sy.
२४. रक्षण सुखम् Sy
२५. धारयति Sy
२६. स्तोतृत्वाद् युवाभ्या प्रियभूतः सन् Sy.
२७. VM ignores नु ॥ न्विति पूरणः Sy
२८. युवयोः कर्म कुर्वते Sy. १
२९. जूर्णाय Sy
३०. अभूत् Sy.
३१. चपाना० M च्यवानाय is suggested
for च्यपानाय ॥ एतन्नामकाय महर्षये Sy.
३२. प्रतीत्यं is suggested for प्रतित्यं ॥
तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै Sy

प्रतिगमनं वृद्धस्य पुनर्वृत्त्व प्रति गमनम् । हविषो वात्रे । अघिषस्य । अयमस्मात् । रूप जीर्णस्य ।
इधोमुसम् ।

उत त्वं भुज्युमंश्चिन्ना सखायो मध्ये जहृदुरेवांसः समुद्रे ।
निरीं पर्यदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत त्यम् । अघि ष । तम् । भुज्युम् । अघिवनी । सखायो । समुद्रमध्ये । त्यक्तवन्त । दुःगमना ।
तमेनम् । पार प्रति निष्पद्यत । अरावावो गमनवात्रयो वा । "य" । युष्मत्काम । अरण गमन तद्गानरावेति ।

धृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुत श्रयवे ह्यमाना ।
यावृध्न्यामपिन्वृतमपो न स्तयं चिच्छक्त्यंश्चिन्ना शचीभिः ॥ ८ ॥

धृकाय । धृकाय । अघि । असमानाय । विमोचने शक्तावभवतम् । अघि ष । अश्रुतम् । शयव ।

१ यस्य A. ऽघस्य is suggested for
ऽघस्य M अघ्ययसम् । 'युवं च्चवान
मश्विना अरन्तं पुनर्वृत्तं चकम् शचीभि'
(RV I 117 13) इत्यादिषु चयवानस्य
युषयोनवीकरणं प्रतिदम् Sy

२ पस्मात् is suggested for अयमस्मात् ।

३ अघोमु० M इधोमुसम् is suggested
for इधोमुसम् ॥ इतो गमनाख्यं नृत्यो सखा
शावित प्राप्तिरूपम् Sy

४ एतन्नामानम् Sy

५ भुज्युसशिशूताः Sy

६ VM seems to explain together
समुद्रे and मध्ये as समुद्रमध्ये ॥
समुद्रोदकस्य मध्ये Sy ७. बुध्दगमना Sy

८ इमेनं समुद्रमध्ये शिष्यम् Sy

९ निरपारयतम् Sy

१० ऽवदवो A अरणदानभिगस्ता च तमेनं निर
पारयतम् Sy

११ ऽवानुरवो is suggested for ऽवात्रयो ।

१२ यः is missing in M भुज्यु Sy

१३ युवा कामयिता Sy

१४ The passage अरण गमनं तद्गानरावा
should immediately follow
निष्पद्यत् and precede अरावावो०

१५ अघाशिवनेषु सूक्तेषु कथा सूचयते । अघि
भुज्यवावीनामग्निजसाविभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्मानि 'नासंस्याभ्यां
बृहदिव' (RV I 116 1) इत्यत्र प्रप
ञ्चिता । तास्तत्र ब्रष्टव्याः Sy

१६ घनावात्रे । अघिलयत इत्यर्थे अयवा परे
न्यो घनानि प्रपञ्चने । यद्वा धृकाय धृकवद्धि
तकाय । एतन्नामकाय Sy

१७ अघि is suggested for अघि । चिचिति
पूरणः Sy

१८ कामनिष्पक्षीयमायाययंये Sy

१९ गक्ता० A अघिमत्तं धनमबतम् । शकेर्वा
मार्थस्य मुञ्चयेत्तद्रूपम् । अरुभाषदृष्टा बसः Sy

२० तृणुत A. अश्रुणुतम् is suggested for
अश्रुणुतम् ।

२१ एतन्नामकाययये Sy

हृयमान^१ । शयोर्गाम्^२ । अपिन्वतक्षारयत^३ पय^४ । उदकानि^५ । इव । निवृत्तप्रसवा^६ । अपि । आत्मीयया^७
शक्त्या^८ । प्रज्ञाभिश्च^९ ।

एष स्य क्कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदध्न्या पयोभिर्युथं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एष स्यः । एष । स्तोता । स्तौति । सूक्तै । उषसाम् । अग्रे । बुध्यमान । शोभनमननं ।
त शयुम् । आत्मीया गौ । पयसा । अवर्धयदिति ।

VII 69

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविभीं रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ दाम् । आयातु । युवयो । द्यावापृथिव्यौ । बाधमान । हिरण्यय । पुम्भि । अश्वै । उदक-
युक्तमार्गं । पविभि । दीप्यमान । अन्नानाम् । वोळ्हा । नृणां पालयिता । बलवानिति ।

१. भूयमानोः A. ०मानौ is suggested for ०मान. M आहूयमानौ युवाम् Sy.

२. ०पिवत० M ०न्वतमक्षार० is suggested for ०न्वतक्षार० ॥ अपूरयत क्षीरेण Sy.

३. यः A ४. अद्भिरिव नदीम् । ता यथोदकेन पूरेयतस्तद्वत् Sy.

५. ०सवाम् is suggested for ०सवा ॥ वृद्धामपि Sy ६. अव्यात्मी० A.

७ शक्तौ शक्त्या सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्ता कृत्वा Sy. ८. युष्मदीयैः कर्मभिः Sy

९ VM. ignores यौ and अश्विना ॥ यौ युवाम् । हे अश्विनौ ! 'शश्वे' चिन्नास्तथा शचीभिर्गन्तुरये स्तर्धं पिप्यथुर्गाम्' (RV

I. II 6 22) इत्यादि ह्युक्तम् Sy

१० स्तोता A

११ स्तौति is suggested for स्तौति ।

१२ प्रान्तनरने Sy.

१३. शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा Sy

१४ ०धंयिदि० A. वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः ।

अध्न्या हन्तव्या गौश्च वर्धत वर्धयतु । अश्वै-
कमेव वाक्यम् । अध्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रति-
नियताग्निहोत्रार्था गौरिपात्नेन घृतादिनेत्यर्थः ।
पयोभिश्च त वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एव-
मात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम्
Sy. १५ VM. ignores स्यः and

इवा ॥ स प्रसिद्धो वसिष्ठः । इवा अन्नेन Sy.

१६. 'आ वां रथः' इत्यष्टौ चतुर्दश सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ

वां रथोऽष्टौ' (KSA 37 69. p. 26.)
इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग

उक्तः Sy. १७. हे अश्विनौ ! Sy.

१८. आयातु यज्ञमस्मदीयन् Sy. १९. पुं हिं A.
युवभिः Sy २०. अश्वैर्युक्त. सन् Sy.

२१ मार्गं M घृतमुदक वर्तन्या यस्य तादृशः Sy.

२२. रथनेमिभिर्मधुपानैर्वा Sy.

२३. यजमानैर्देताना हविषां वाहको दातव्याना
वात्नानाम् Sy. २४. यजमानाना स्वामी Sy.

२५. अन्नवान् Sy. २६. VM. ignores रथः

स पप्रथानो अग्निं पञ्च भूमां त्रिवन्धुरो मनुसा यातु युक्तः ।
विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

स पप्रथान । पञ्च । जनान् । घनप्रदानेन विस्तारयन् । त्रिवन्धुर । मनसा । युक्त । अभ्या
यातु । मनुष्यान् । येन । अभिगच्छथ । देवकामान् । यत्र कुत्र । चिद्यपि । गमनम् । अश्विनो । कुर्वन्तो ॥

स्वश्वा यशमा यातमर्वाग्दसां निधिं मर्धुमन्त पिवाथः ।
वि वां रथो वृध्वं यादमानोऽन्तान्दिवो वाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

स्वश्वा । शोभनाश्वो । यशस्विनी । भागच्छतम् । अभिमुक्षम् । हे दसो ! सोमवन्तम् । निधिं
प्राथम् । पिवातम् । विवाधते । युवयो रथ । उपसा हंस । अभिगच्छन्, यद्विरभिक्रमणकर्मा । दिव ।
पयन्तान् । चक्रपविभ्याम् ।

१ It seems to be the explanation
of भूम ॥ भूताभि सर्वप्राणिन् Sy

२ प्रथमान् Sy

३ ति वसुधुरो M

पन्धुरमुक्त्वावचं सारभ्यवस्थानं काष्ठमयं
सादृशीस्त्रिभियुक्तः Sy

४ अस्मत्सुरया युक्तः Sy

५ युक्तम् M

६ यज्ञमानान् प्रति Sy

७ रथेन Sy

८ अनाभि० M

९ यत्र यवापि Sy

१० पारयन्तो येन विशो गच्छथ, स प्रास्विति
Sy

११ VM ignores स ॥ स रथ Sy

१२ हे देवो । शोभनाश्वेन Sy

१३ यशसा य Sy

१४ अस्मवभिमुक्षम् Sy

१५ हे शत्रूणामुपशयितारी ! Sy

१६ मयुररसोपेतम् Sy

१७ निधिवन्निहितं सोमम् Sy

१८ पिवा० A

शोभ्रगमनेन पोषयति Sy

१९ सह is suggested for हत । सुयया
सह Sy

२० गस्तभ्याम् प्रति गच्छन् । गमयन्वित्यर्थः ।
एवं कृयन् Sy

२१ पयन्प्रवेशान् Sy

२२ वधिभ्याम् A

स्वधक्रान्त्याम् Sy

युवोः श्रियं परि योषावृणीत् सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।

यद्देवयन्तमवन्थः शचीभिः परि घ्नंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

[युवो. ।] युवयो । श्रियतम्^१ । पर्यवृणीत्^२ । सूर्यदुहिता^३ । युवति^४ । परितक्मेति^५ रात्रिनाम तस्या^६ पश्चिमे भागे युवयो. काले । यत्^७ । देवकामम्^८ । रक्षथ^९ । प्रज्ञाभि^{१०} । अत्र यास्कः 'पर्यागाद्वा घ्नंसमहरवसानेऽन्नम्^{११} इति । यजमानाना रक्षणार्थम्^{१२} । अग्निर्हविर्भूतमनम्^{१३} । अश्विनौ । परिगच्छतीत्यर्थ^{१४} ।

१. The *pratīka* is supplied by the Editor.

वसिष्ठस्येदमार्थम् Du1 वसिष्ठस्य अश्विना-
वुच्येते SKN

२. श्रियत M श्रियम् is suggested for
श्रियतम् ॥ श्रियत इति श्री रथः । त सेवामेव
वा Sy. या श्रीस्ताम् Dur

३. सर्वत. सम्भजते Dur परि सर्वतः वृणीते
युवयोर्दीप्त्या दीप्तिमती भवतीत्यर्थः SKN.

४. VM. explains सूरः and दुहिता to-
gether as सूर्यदुहिता ॥ सूर्यस्य दुहिता Sy
योषा, आह कतमेति ? उच्यते, सूरौ दुहिता
सूर्यस्य दुहिता Dur. सूर्येण दिवि जन्यमान-
त्वात् सूर्यस्य दुहिता SKN ५. सर्वदा
मिश्रयन्ती योषित् Sy. येयमुप सञ्जिका,
इयमवृणीत् Dur स्त्री उषाग्राह्या SKN

६. ऽतक्म्येति is suggested for ऽतक्ष्येति
cf. Ngh 4 I ॥ परितस्तकनवति सङ्ग्रामे
यज्ञे वागन्तव्ये Sy कदा तां श्रियमुष.सञ्जिका-
मियमवृणीत् ? रात्र्यामूर्ध्वमर्धरात्रात् ।
स ह्यश्विनोः कालः Dur कदा वृणीत् ?
रात्रौ । ऊर्ध्वमर्धरात्रादश्विनोः काल इति
वक्ष्यति । तस्मिन् काले रात्रेः पश्चिमे भागे
इत्यर्थः SKN परितक्म्या रात्रिः । परित
एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम । तक्त इति सत.
N II 25 ७. तस्या अश्विने A

८. य A. यदा Sy. यस्मात् Dur, SKN

९. यजमानं प्रज्ञं वा Sy देवान् यष्टुमिच्छन्तं
यजमानम् Dur देवान् यष्टुमिच्छन्तम् ।
इच्छयाऽत्र तत्पूर्वकत्वाद्नुष्ठानं लक्ष्यते । देवाना
यष्टारमित्यर्थः SKN १०. रक्षत M
रक्षथः is suggested for रक्षथ ॥ रक्षथो

युवाम् SKN. ११. ऽज्ञाहि A युवयोर्ग-
मनादिलक्षणः कर्मभिः Sy. स्वैः कर्मभिः
Dur. कर्मभिः स्वैः प्रज्ञाभिर्वा SKN

१२ VM. seems to explain घ्नंसम् by
the quotation of N only तदानी
घ्नंस दीप्तम् Sy. परि प्रति, अहति प्राप्त
इत्यर्थः । पूर्वोल्लो ह्यश्विनोर्यागकालः Du1.
यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः ।
तस्मात् परीत्यय प्रतीत्यस्य स्थाने ।
घ्नंसमप्यह्ण. । अहनीत्यर्थः SKN.

१३ पर्यागाद्वा घ्नंसमहरवनायान्नम् is suggested
for पर्यागाद्वा घ्नंसहरवसानेऽन्नमिति A
M. N. 6. 4.

१४. अवनेन रक्षणेन निमित्तेन Sy. कर्मथं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्न गच्छति ? तर्पणायेत्यर्थः ।
एवमत्राश्विनोर्हवि सम्प्रदानसम्बन्धात् 'ओ-
मना' इत्यस्य शब्दस्य 'अवनाय' इत्येव विपरि-
णाम उपपद्यते Dur अवनाश्रवनेन वा
निमित्तभूतेन । तर्पणार्थमित्यर्थः SKN.

१५. अग्नि हवि० A

१६. ऽन्नम् is suggested for ऽनम् ।
सोमदिलक्षणम् Sy. सर्वासु दिक्षु यजमानै-
र्दीयमानं युवा प्रति वयोऽन्नं हविलक्षणम् Dur
वयोऽन्ननामेदम् । अन्नं हविलक्षणम् SKN

१७. अश्विनौ seems to be the explana-
tion of वाम् ॥

१८. पर्यागात् Sy तेन कारणेन वां परिगच्छति
Dur अगाद् गच्छति युवाभ्यां दीयत इत्यर्थः ।
उदिते, अश्विनोर्यागे उच्यते । अह. प्रत्यहम-
गादिति, तस्माद्यजमानं रक्षथः । तस्मात्
प्रातरेवेज्येथे इत्यर्थः SKN N. 6 4,
SKN. II 40 3, 40 4

यो इ स्य वा रथिरा वस्त उस्ता रथो युजानः परिचाति वृत्तिः
तेन नः श योरुषसो व्युष्टौ न्यंश्विना वहत युञ्जे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यो ह । सञ् । एष । युवयो । हे रथवन्तो ! वस्ते । तेजांसि । रथ । युजमान । परिगच्छन्ति
व । मार्गम् । तेन । अस्माकम् । शोष । योश्च । उषस । व्युच्छन्ते । निवहतम् । अश्विनो ! अस्मिन् ।
मन्त्रे ।

नरा गौरैव विद्युत् तृपाशास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वा मृतिभिर्हवन्ते मा वामन्त्रे नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा गौरैव । हे नतारो ! गौराश्विं मृगो । विद्युत् । मृगतृषणावन्तो । अस्माकम् । अद्य ।
सयनादि । उपगच्छतम् । वदुषु । हि देषेयु । वा । स्तुतिभि । हवन्ते । तत्र मा । वाम् । अन्त्रे । निय
श्कन्तु । देवकामा ।

मुव मुज्युमवविद्ध समुद्र उदूहयुरगीसो अस्तिधानः ।

पतत्रिभिरश्रमैरेव्यथिभिर्दुसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । युवम् । मुज्युम् । सक्तिभि समुद्रमध्ये । अविद्धम् । पार प्रत्युद्गतु । उवकात् ।

- १ हेति पूरण Sy
- २ एयु A स प्रतिदो रथ Sy
- ३ हे रथिनी ! मत्सर्षीयो र Sy
- ४ आच्छादयति Sy ५ ते is omitted by M ६ अश्वैर्युक्त सन् Sy
- ७ ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ॥
- ८ यजमानगृहं वा Sy
- ९ रथेन Sy
- १० शमनाय पापानाम् Sy
- ११ मिश्रणाय च सुखानाम् Sy
- १२ ०च्छन्ते M प्रातः काले Sy
- १३ नितरां प्राप्नुतम् Sy १४ अश्विना M
- १५ अस्मिन् is missing in M
- १६ VM ignores व ॥ यो रथ Sy
- १७ नेकारो A हे नरा नेतारो । अश्विनो ! Sy
- १८ ०पिष A गौरा मृगीव Sy

- १९ विशेषेण बोध्यमानं सोमं प्रति Sy
- २० तृषणावन्तो Sy
- २१ ०नाभि is suggested for ०नाभि ।
- २२ उवग० A उपागच्छतम् Sy
- २३ यज्ञेषु Sy
- २४ वाम् is suggested for वा युवाम् Sy
- २५ भवन्ते Sy यजमाना स्तुवन्ति
- २६ अतो यष्टार Sy
- २७ देवो कामयमाना Sy
- २८ युवम् is omitted by A
- २९ मुज्युम् is suggested for मुज्यु ॥ हे
अश्विनो ! युवं मुज्युम् प्रतप्राप्तम् Sy
- ३० समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् Sy
- ३१ अपिष० M विक्षिप्तम् Sy
- ३२ उदुह० A ०हपु is suggested for
०हपु ।

अक्षिणै^१ । अश्वै^२ । व्यथारहितै^३ । श्रमवर्जितै^४ । कर्मभि^५ । अश्विनौ तम् । वारयन्ती ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना आसिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धुत्तं रत्नानि जरतं च सुरीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

[नू मे हवम्]

VII. 70.

आ विश्ववाराश्विना गतं नुः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

६ आ विश्ववारा । हे विश्वैर्वरणीयी ! आगच्छतम् । अस्मान् । अश्विनौ । प्रावाचि प्रोक्तम-
स्माभि^{१०} । तत् । स्थानम् । अस्या पृथिव्याम्^{११} । युवयोरस्माभि^{१०} तच्च स्थान^{१२} स्तीर्णवर्हिर्वामन्विक्ष^{१३}, अश्च ।
इव । बलवान् । सुखपृष्ठ^{१४} । तिष्ठति । आसिदथ^{१५} । यत् स्थानम्^{२०} । यथा मनुष्य^{२१} । ब्रुवावस्थानाय^{२२} । युग्म-
हमासीदति ।

१. अक्षीणैः is suggested for अक्षिणैः॥

अक्षीयमाणैः Sy.

२. पतनवद्भिर्गमनवद्भौ रथे नियुक्तैरश्वैः Sy.

३. शारीरैः कर्मभिश्च Sy.

४. पार० is suggested for वार० ॥

पारयन्ती समुद्रम् अर्णस उद्वहथुरिति । 'नासत्या
भुज्युम्' हथुः पतङ्गैः' (RV. I. 116 4.)

इति ह्युक्तम् Sy

५. The *pratīka* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV. VII 67 10

६. 'आ विश्ववारा' इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्थार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च--'आ विश्ववारा सप्त' (KSA 37. 70. p. 26.) इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यास्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । 'आ विश्ववाराश्विना गत नोऽयं सोम इन्द्र' (ĀSS 8. 11) इति सूत्रितत्वात् Sy ७. सर्वैर्वरणीयी ! Sy

८. अस्माक यज्ञं यागम् Sy.

९. प्रावाचि M प्रोच्यते Sy. १०. वेद्याम् Sy.

११. One अस्माभिः is redundant.

१२. स्थान A.

१३. मन्वीक्ष्य is suggested for मन्विक्ष

१४. अश्चः is suggested for अश्च ।

१५. इव M. १६. वेगवान् Sy.

१७ तदर्थं सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वादा-
रुढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः Sy.

१८. तिष्ठतु युवयोः समीपे Sy.

१९. आसिदथः M आसीदथः is suggested for आसिदथः ॥ आसीदथः, तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय Sy.

२०. यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् यद्वा यत्स्थानम् Sy. २१. ब्रुवावस्थाना० A. ध्रुवावस्थाना० is suggested for ब्रुवावस्थाना० ॥ ध्रुवाय निवासाय Sy

२२. It seems to be an explanation of योनिम् ॥ युग्मम् is suggested for युग्महम् ॥ योनिं स्थानमिव Sy.

सिपंक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तरितः पिपत्येतंवा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिपंक्ति । सेवते । सा । वांम् । सुमती । प्रतिशयनाश्रवती । तप्तश्च । घर्मः । मनुष्यस्य ।
गृह । यो घर्मः । याम् । समुद्रात् । सरितः । पारयन्ति गमयन्तीत्यर्थः । प्रस्वी । इव । सुयुक्तीं यज्ञे युज्यमानं ।

यानि स्थानान्यक्षिणा दुघाथे दिवो यद्दीप्त्वोपंधोषु विक्षु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सद्दन्तेषु जनाय द्राशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । यानि । भ्रातासस्थानान्यात्मन । अश्विनो । कुक्षः । दिवं प्रागती । महीषु । घोष
धीषु-१ पजामु च । पवतस्य । मूर्धनि । निषसन्तो । यजमानानाम् । अन्नं च । वहन्तावृत्तरप्रं सम्बन्धः ।

चुनिष्ट देवा ओपंधोष्वप्सु यद्योग्या अश्रवैथे ऋषीणााम् ।

पुरुषि रत्ना दधंतौ न्युस्मे अनु पूर्वाणि चख्यधुर्युगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । अन्न इच्छन्म् । हे देवा ! तास्वीपधीषु । अप्सु च । यदा । व्याप्नुथ । योषा

१ युवाम् Sy

२ ०ति is suggested for ०तो ॥

अस्मानि क्रियमाणा क्षोभना स्तुति Sy

३ कमनीयसमातिशयेनाश्रवती वा Sy

४ सप्तोऽभूत् । 'यद्दधा इत्यपतत्तवृषमस्य घम

स्वम्'(T. A. १ १ १) इति धृतिः Sy

५ प्रवर्गवच Sy ६ यजमानस्य Sy

७ यागपूहे Sy

८ घम is suggested for घर्म ॥ यज्ञस्य

शिरस्थानीयत्वावस्य घो घर्मः Sy

९ युवां प्राप्नुवन्निति शेष Sy

१० ०त्रान् is suggested for ०त्रात् ।

११ ०यति गमयती० is suggested for ०यन्ति

गमयन्ती० ॥ पुरयति वृष्टिद्वारा Sy

१२ नेत्युपमार्थे, तद्वत् Sy

१३ सुव्यु युक्ती रथे भवतस्तथेत्यर्थः Sy

१४ योजयन् यज्ञं स एव करोति Sy

१५ VM ignores चित् ॥ चिन्निति पूरणः Sy

१६ यावि A १७ ०नाद्या० A

१८ ०ना M हे अश्विनो । युवाम् Sy

१९ कुक्ष्य Sy २० द्युनोकावागत्य Sy

२१ महतायु is suggested for महोयु ।

२२ यजमानेषु Sy २३ ही युवां मेघस्यान्तरि

क्षस्य Sy २४ स्थाने Sy

२५ ०सन्तो is suggested for ०सन्तो ॥ निधी

वन्ती २६ प्रापयन्तो भवतमिति शेषः Sy

२७ वृत्तरत्र is missing in M

२८ VM ignores वाद्युवे ॥ वाद्युवे हविर्वासे

Sy

२९ अत्यंत कमनीयतमं कामयेषामित्यर्थः Sy

३० हे देवा देवा ! युवाम् Sy

३१ ओषधीषिकारोश्चस्पुरोडाशादिकान् सोमर

सान् Sy ३२ यस्मात् Sy

३३ व्याप्नुवस्तस्मात्सोषीया अपि कामयेषामित्यर्थः ।

यदा ऋषीणामिति पूजार्थं वदुवचनम् । यद्यस्मा

दोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योषाः स्तुतिशपादनबंधे

तस्मात् Sy

३४ युवमोवचित्ता ओषधीरपवच Sy

स्तुती^१ । ऋषीणां^२ । बहूनि । रत्नानि^३ । अस्मासु । निदधानी^४ । प्रनुचख्यपृथु^५ । गतान्^६ दिवसाननुख्या-
नमनुमनुन दिवसा गता निरर्थका इति बुद्धिमधुना धन प्रयच्छन्ती कुरुत ।

शुश्रुवांसां चिदश्विना पुरुष्यभि ब्रह्माणि चक्षथे ऋषीणाम् ।
प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रुवासा । शुश्रूषमाणी । एव । अश्विनौ । . . . .

यो वां युज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समयोर्भवाति ।
उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्युच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

[यो वां यज्ञः ।]

१. ऋषीणां सन्ध्याश्विनौ Sy.

२. रमणीयानि धनानि Sy.

३. तिद० A.

४. चख्यपृथुः A. ०चख्यथुः is suggested for
०चख्यपृथुः ॥ ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनु-
ग्रहार्थम् Sy.

५. युगानि भियुनानि जायापतिरूपाणि Sy.

६. ०मनमनतं A ०मनुमननम् is suggested
for ०मनुमनुतं ॥

७. ०तोऽकुरुत A

८. The commentary on the rest of
this stanza as well as on VII. 70.
6. and up to स्तुतिः in VII 70 7 is
missing in all mss. Sy explains
this stanza in the following
manner :—

हे अश्विनाश्विनौ ! चिदिति पूरणः । युवा

शुश्रुवासा श्रुतवन्तौ सन्तो पुरुषि बहूनि ब्रह्माणि
परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणान्यृषीणा-
मस्माक सम्बन्धीन्यभि चक्षथे । अभिपश्यथो
युवाम् । अतो जनाय जनस्य यजमानस्य मम
वरं यज्ञ प्रति प्र यातम् । वां युवयोश्चनिष्ठोक्त-
लक्षणा सुमतिरनुग्रहमतिरस्मे अस्मास्वस्तु
भवतु ।

९. The *pratika* is supplied by the
Editor. Sy explains this stanza
in the following manner :—

हे नासत्यावश्विनौ ! वां युवयोर्भवाति यज्ञो यज-
मानः समर्थ ऋत्विग्रूपैर्मर्त्यैः सहितः सन् हवि-
ष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूप-
कर्मा भवाति भवति त वरं वरणीयं वसिष्ठ-
मोप प्रयातं प्रकर्षेणोपागच्छतम् । इमेमानि
ब्रह्माणि मन्त्रजातानि युवभ्या युवाभ्यामर्थाया-
गमनायर्च्यन्ते स्तूयन्ते क्रियन्त इत्यर्थः ।

इय मनीषा इयमश्विना गीरिमा सुवृक्तिं वृषणा जुपेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यंगमन्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[इय मनोषा] । स्तुति । इमा च । स्तुतिम् । वपितारौ । सेवेथाम् । इमानि च । हवीषि । युवां कामयमानानि । गच्छन्तु वामिति ।

VII 71

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसु । उपसं प्रागमनाय । नन् नगिति रात्रिमाह सा । अश्वगच्छति 'दशद्वत्सां शशती स्वत्यां-
गात्' इत्युक्तम् । रचयति । पन्थानम् । रात्रि । आरोषमानायादित्याय । अस्मिन् काले वयमश्व
घनौ ! गोघनौ ! वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तं च । अस्मत्त । हिंसकम् । पूयक फुल्लम् ।

१ The *pratika* is supplied by the
- Editor

२ स्तुति कृता Sy ३ अस्मत्कृतम् Sy

४ गोमनां स्तुतिम् Sy

५ कर्माणि स्तुतिरूपाणि Sy

६ Sy explains the rest of words in
the following manner —

हे अश्विनाश्विनो ! इयं मनोषा स्तुतियुषयो-
कृतेति शेषः । तवेवाश्वरार्यं पुनरुच्यते । इयं गी-
स्तुति कृता । हे वृषणा कामानां वर्यको !
यूयं पातेति सिद्धम् Sy

७. पञ्चमेऽनुवाक एकोनविंशतिसूयतामि । तत्र
'अप स्वसु' इति षड्ब्रुवं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसु' षट्
(KSA. 37 71 p 26) इति । गतो
धिनियोग Sy ८ भाव A

८ सुपुष्यस M स्वसस्यानोयाया Sy

१० उपसं सकाशात् Sy

११ नम्ब A. नक्तम् is suggested for नम् ॥

१२ ०मह A.

१३ अपग० is suggested for अश्वग० ॥

तस्या अश्वकाशां दस्या स्वयमपगतेत्यर्थ ।
'द्वस्रा स्वले श्यामंस्वै योनिमारुक' (RV
I 124 8) इत्युक्तम् Sy

१४ दशेत्या० A M

१५ ०त्युक्ता M (RV I 113 2)

१६ रिणक्ति रेणमति । पस्मादेव तस्माद्युबयोराग
मनसमयत्वात् Sy १७ मागम् Sy

१८ कृष्णवर्मा रात्रि Sy

१९ आरोषमानायाह्ने सुयाम वा Sy

२० अश्विनो A अश्वघनो is suggested for
अश्विघनो ।

२१ ०नौ is suggested for ०नो ॥ उभयो
प्रवातारादित्यर्थः Sy

२२ युवाम् Sy

२३ हुवेम is suggested for हुवेम ॥ स्तुम
प्राङ्गयाम Sy

२४ त्याम् A. विवा नक्तं सववा Sy

उपायातं दाशुपे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपायातम् । उपगच्छतम् । दाशुपे । यजमानाय । रथेन । वनम् । अश्विनौ । वहन्ती । पृथक्
कुरुतम् । अस्मत्तः । अनिरामनतिप्राणनकमाश्वासकारिण्यशक्तिरनिरा । अमीवा च रोगविशेष औदर ।
दिवा । नक्तं च । हे वसुमन्तौ । अस्मान् । रक्षतम् ।

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमंगमस्तिमृतयुग्भिश्चैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ वा रथम् । आवर्तयन्तु । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । उपसि अवमाद्यतनी । सुखमिच्छन्तु ।
पुमांस ऋत्विज । अनुस्यूतरश्मिम् । यजुयोगिभिः । अश्वे । आवहेथौ । अश्विनौ । वसुमन्तं रथम् ।

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळहा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्त्रयामा ।

आ न एना नासत्योपं यातमभि यद्वां विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यो वाम् । य । वाम् । रथम् । नृपती । भवन्ति । वोळहा । वन्धुरः फलकासघाटस्त्रिवन्धुरः ।
वसुमान् । उत्सरणशीलगमनः । तेनानेन । अस्मान् । उपायातम् । नासत्यौ । अभिगच्छति । यस्मात् ।
वा वसिष्ठः । विश्वरूपो नानाविधस्तुतिकरणाद्वैश्वरूप्यं यद्वा विश्वस्य व्यापको विश्वस्येति ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.
२. अस्मदाह्वानं प्रति Sy
३. हविषा दात्रे Sy.
४. वननीय धनम् Sy.
५. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy.
६. प्राणानं A
७. इराजम् । तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः Sy.
८. अमिवा A रोगञ्च Sy.
९. सर्वदा Sy
१०. मधुमन्तौ is suggested for वसुमन्तौ ।
हे मधुमन्तौ ! युवाम् Sy.
११. ऋक्षं A
१२. युवयोः Sy.
१३. आसन्नायाम् Sy.
१४. अवमवाद्यं A अवमां is suggested
for आवमां ॥ अवमाद्यतनी should
immediately follow अवमस्याम् ॥
व्युच्छने उषसि Sy
१५. सुखेन योजयन्तो-
श्वाः Sy
१६. वर्षकाः Sy
१७. सुखरश्मिम् Sy.
१८. यजूं A. यजुयोगिभिः is suggested for

- यजुयोगिभिः ॥ उदकयुक्तेरश्वैरुदकप्रदेः Sy.
१९. ०थाम् is suggested for ०थौ ॥
२०. प्रदेयधनयुक्तम् Sy.
२१. युवयोः Sy.
२२. ०तीः A हे नृणा यजमानाना पालकौ ! Sy.
२३. भवति is suggested for भवन्ति । सर्वदा
सन्निहितो वर्तते Sy.
२४. वोळहु A. युवयोर्वाहकः Sy.
२५. वोधुं A. ०वन्धुं is suggested for
०वन्धुं ॥ सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः Sy.
२६. धनवान् Sy.
२७. उस्त्रं दिवसं प्रति गन्ता
Sy
२८. रथेन Sy.
२९. अभिगच्छति । अथवाह यद्यस्माद्विश्वप्स्यो
वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति, अत उपा यातम्
Sy.
३०. यद्वा यश्च रथः Sy.
३१. वं A.
३२. व्याप्तरूपः Sy
३३. यद्वां A.
३४. विश्वस्य seems to be unnecessary.

युव च्यवान् जरसोऽमुमुक्तु नि पेदवं ऊह्युराशुमश्वम् ।
निरहसस्तमसः स्पर्तमत्रि नि आहुपं शिथिरे घातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । युवम् । च्यावानम् । जरयां । मोचितवन्तो । वैवे च राज्ञे । शीघ्रगन्तारम् । भ्रश्वमात्मी
यम् । न्यहम् । निर्घमत्यापितवन्तो । ग्रहन्तु । तमसः । मत्रि शतदूरेषु मन्त्रगह्वसुरे प्रमिप्तम् । आहुषं
च राजानम् । शिथिले । तस्य राष्ट्रे पुनः । निहितवन्तो ।

इय मनीषा इयमश्विना गोरिमा सुवृक्षित वृषणा जुपेयाम् ।
इमा ब्रह्माणि यूवयून्यगमन्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ॥ ६ ॥

[इय मनीषा]

१ हे भ्रश्विनी ! Sy

२ स्यावा० A च्यवा० is suggested for
व्यावा० ॥

३ वीर्णाद्रूपात् Sy

४ मोऽभ्युत० M षन्तो is suggested for
षन्तो । अमुञ्चतम् । 'युव च्यवानमश्विना
जरसोऽमुमुक्तु' (RV I 117 13) इति
ह्यपत्र Sy

५ एव च M पेदवे च is suggested for
वे वे च ॥ पेदवे एतन्नामकाय राज्ञे Sy

६ शीघ्रगामिनः Sy

७ यूहन्तु M ग्यवहतं युदे । 'युवं श्वेवं वे वे
(RV I 118 9) इति निगमः Sy

८ Missing in M निष्पतितमु० is sug-
gested for निष्पमु० ॥

निवारयतम् 'युवमुर्बंसमुत तन्तमश्वं
अह्यु' (RV 10 39 9) इति निगमः
Sy

९ ग्रह तु M ग्रहन्तु is suggested
for ग्रहन्तु । श्वीसावने सकाशात् Sy

१० तुम० A गुहान्तस्थितार्षज सकाशात् Sy

११ मह्यिम् Sy

१२ ष्वश्वे सुरः M षुरे is suggested
for षुरे ।

१३ आहु० is suggested for आहु० ।

१४ राजावं A

१५ अष्टे Sy

१६ तस्या A स्वरार्येऽन्तमध्ये पुनः Sy

१७ षन्तः M षन्तो is suggested for
षन्तो ॥ ग्यवातम् 'परिवष्ट आहुषं द्विश्वत
सीम्' (RV I 116 20) इति
ह्यपत्रम् Sy

१८. The *pratika* is supplied by the
Editor

The stanza has already been
explained See RV 7 70 7

VII. 72.

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वां नियुतः सचन्ते स्पार्हयां श्रिया तन्वां शुभाना ॥ १ ॥

आ गोमता । आयातम् । गोमता । हे नासत्यौ । रथेन । अश्ववता । बहुसुवर्णेन । अभिसचन्ते विश्वा । विधवा । स्पृहणीयया । श्रिया । अङ्गन च । शोभमानौ ।

आ नो देवेभिरुपं यातमर्वाक्सजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ नः । उपायातम् । अस्मान् । देवै सह । सङ्गतौ । हे नासत्यौ । रथेन । युवोः । ही । न ।

१. 'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीय सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ
गोमता पञ्च' (KSA. 37. 72, p. 26.)
इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र-
योक्तः । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितञ्च—'आ गोमता
नासत्या रथेनेति चतस्रः' (ASS. 3 8)
इति Sy.

२. आयातम् A आगच्छतम् Sy.

३. गोयुक्तेन यद्वा गोमता गोप्रदेन Sy.

४. हे अश्विनौ ! Sy.

५. अश्ववता A. अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चो-
देनेत्यर्थः Sy.

६. धनप्रदेनेत्यर्थः Sy.

७. अहि स० A. सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः Sy

८. बह्वचः Sy

९. विधवा seems to be the explanation

of नियुतः ।

वडवाः is suggested for विधवाः ॥

स्तुतयः Sy. १०. शोभया Sy.

११. शरीरेण च Sy.

१२. दीप्यमानौ Sy.

१३. VM. ignores वाम् ॥ युवाम् Sy.

१४. वसिष्ठस्त्रिष्टुभाश्विनौ तुष्टाव । नासत्यौ
अश्विनौ । युवाम् । इतरैर्देवैः सह । समानप्रीतौ
परस्परं सन्तौ । अस्माकम् । अभिमुखम् ।
समीपे आगच्छतम् DDN.

१५. आगच्छतम् Sy १६. अस्माकम् Sy.

१७. इतरैर्देवैः सह Sy.

१८. समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ Sy.

१९. युवयोः Sy

२०. हि is suggested for ही ।

२१. आगमने बन्धुत्वातिशयमाह—युवयोः, अस्मा-
कञ्च Sy., DDN.

सस्यानि । पित्र्याणि क्रमागतानि । तथा । वन्धुस्व । समानस्तुविबन्धुं पितरस्व वा स्तुवन्ति वयं चत्यर्थं ।
व बन्धुम् । वित्तमिति ।

उदु स्तोमासो अश्विनोरवुधञ्जामि ब्रह्माण्युपसंश्च देवीः ।

आविवांसत्रोदंसी धिष्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उदु स्तोमास । उददुष्यत । अश्विनो । स्तोमा । भवति । इमे । अधिवनेति ॥

१ पितृत प्राप्तानि । नेवानीं स्तुत्याद्युपाधिना
प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तवेवाह Sy , DDN
२ अपि च युवयोर्मम च Sy DDN
३ बन्धुक् पितामह Sy
४ एक एव । विवस्वान् वरुणदधोभापयि कथय
पावदितेज्जति विवस्वानदिबनोजनक परशो
वसिष्ठस्येति एवं समानबन्धुस्यम् । अत्र
वन् मियुममिति । तथा च बृहद्देवतायां—'यम
दिवना बवधु' इत्यस्यां (RV I 116
6) स्पष्टमुक्तम् DDN (BD VI
162 163 7 16)
अत्रवमिभुनं त्वष्टु सरण्युस्त्रिशिरा सह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छद्म स्वयमेव विवस्वते ॥१६२॥
ततः सरण्यो जाते ते यमयम्यौ विवस्वतः ।
ताबन्धुसोयनावव ह्यास्तायम्याद्यवैयम ॥१६३॥
सुष्टवा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यु सवृतीं स्त्रियम् ।
निक्षिप्य मिथुम तस्यामश्वा भूत्वा प्रचक्रमे ॥
आविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनदम मनुम ।
राजपिरासीत् स मनुविवस्वानिब तेजसा ॥
स यिज्ञाय प्रपकान्तां सरण्युमात्मर्जपिणीम् ।
स्वाष्टीं प्रतिभगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥
सरण्युस्तु विवस्वन्तं यिज्ञाय ह्यरूपिणम् ।
सैयुनायोपचक्राम तां च तत्रादरोह स ॥
ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तवपतद्भुवि ।
उपाजिघ्रन्व सा स्वववा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ।
आप्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारो सम्भ्रमवतु ।

नासत्यश्चंय बलश्च यो स्तुतावदिवमापयि ॥
५ स्तुवन्ति A
६ तस्येति कर्मणि पठ्ठी । तं वन्धुम् । तद्वन्धुस्व
वा Sy
७ तस्य धितं धापितं तस्मादेयमुपसम् । वित्तं नानी
तम् । इति वसिष्ठेन सुहृत्स्यम् DDN
= VM ignores अर्वाक् ॥ अर्वाङ्गभिमुक्तम्
Sy
८ उक्तुष्टं बोधयन्ति । धेदयोवावनिघातः
Sy
९ ०नी M
११ मा is written twice in A
स्तवा Sy
१२ विवक्ति is suggested for भवति ॥
स्तोति Sy
१३ The rest of the commentary is
missing Sy explains the stanza
in the following manner
स्तोमास स्तोमा स्तवा अधिवाशिविवाशुव
मुध्रन् उक्तुष्टं बोधयन्ति । उ इति पुरणः । जानि ।
यन्मुनामेतत् । बन्धुस्थानीयानि ब्रह्माण्य
परिवृद्धानि कमापि वेवीर्योतमाना उपतः ।
दकारावदिवनौ च । अमुध्रन् विप्रो मेधावो
वसिष्ठ इमे रोवती धावापुयिष्ठी धिष्ये
धिययाहं स्तुष्ये आविवास्तु परिवचरन् नासत्या
दिवनावच्छाभिमुक्तम्, विवक्ति स्तोति ।

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहद्ग्रयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि चेत् । व्युच्छन्ति । च । इत् । अश्विनी । उपस । प्रहरन्ते । युवयो । स्तोत्राणि । स्तोतार ।
ऊर्ध्वम् । रश्मिम् । देव । सविता । श्रयति । महान्त । ग्रनय । समिन्धनेन सहास्मिन् काले युवयोर्गि ।
स्तूयन्ते ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ पश्चातात्]

VII. 73.

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । नैशस्यास्य । तमसं । पारम् । तीर्णवन्तम् । प्रतिदधानां । स्तोमम् । देवकामा
अस्मिन् काले । पुरुकर्माणौ । बहुक्षपणौ शत्रूणाम् । पुराणजातौ । अमर्त्या । ह्वयति । वाक् । अश्विनी ।

१. तमासि विवासयन्ति Sy २. चेदिति पूरण-
श्च.र्थे वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः Sy.

३. प्रभर० is suggested for प्रहर० ॥ प्रकर्षेण
सम्पादयन्ति Sy. ४. स्तुतिसमयत्वात् Sy.

५. रश्मि A तेजः Sy. ६. अतिमहत् Sy.

७. ०र्योगे M ८. 'आ पश्चातात्' इति पञ्च-
म्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रि-
तञ्च—'आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादा गोम
ता नासत्या रथेन' (ĀSS 3 8.) इति Sy

९. VM does not explain the
stanza Sy explains it in the
following manner :

हे नासत्याश्विनौ ! पश्चातात् पश्चाद्देशादा
यातम् । तथा पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथाधरा-
दधस्तनाद्देशाद्दक्षिणतउदक्तादुदग्देशात् । सर्वत्रा-
यातमिति सम्बन्धः । किम्बहुना विश्वतः सर्व-
स्माद्देशात् पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन राया

धनेन सहा यातम् । निषादपञ्चमाञ्चत्वारो
वर्णाः पञ्चजनाः Sy

१०. 'अतारिष्म' इति पञ्चर्चं तृतीय सूक्त वसिष्ठ-
स्यार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । 'अतारिष्म' इत्यनु-
क्रमणिका (KSA. 37 73 p 26) ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्व्वतो विनियोग.

११. अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसार-
दुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात् प्रयोगविष-
यज्ञानस्य Sy

१२. ०वन्तः is suggested for ०वन्तं ॥
तीर्णाः स्म Sy

१३. देवेषु कुर्वाणाः Sy

१४. स्तुतिं प्रति Sy. १५. बहुकर्माणौ Sy.

१६. प्रभूततमौ Sy. १७. पूर्वजातौ Sy.

१८. अत एवामरणधर्माणौ Sy

१९. ०ती A स्तौति । आह्वयति वा Sy

२०. गरिता स्तोता वसिष्ठः Sy

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वा वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

यु प्रियः । निपण्णो होतृपदने । प्रियः । होता । मनुष्यस्य । नासत्यो । यः । यजति त । स्तोत्रि ।
च । विवतम् । सोमम् । अश्विनो ! अन्तिके । आभिमुख्येन श्रवीमि । यामहम् । यमेषु । हविष्मान् । "

अहेम यज्ञ पधामुराणा इमां सुवृक्ति वृषणा जुषेधाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामवोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । प्ररयाम् । यज्ञम् । उपधि । पततामागच्छतां देवानाम् । उरुक्रमणां उरु क्रम कूर्वाणा ।
इमाम् । स्तुविम् । वृषणी । तेवयाम् । क्षिप्रयानिवं प्रपितो इत । वाम् । प्रत्यवोधि । स्तोमैः । स्तुव ।
वसिष्ठः । "

उप त्या वहीं गमतो विशं नो रक्षोहणा सभृता वीळुपाणी ।

समन्धास्यगमत मत्सुराणि मा नो मधिष्टमा गत शिवेन ॥ ४ ॥

उप त्या । ती । वोढारो । अस्माकम् । प्रजाम् । उपगच्छत । रक्षोहणो । हविभिः सम्भृतौ ।

१ यु A.

२ निपण्णा भवति । युयवो क्रमाणि वतत
इत्यथ Sy ३ युयवोः प्रियभूत Sy

४ वेवानामाह्वता स्तोतायम् Sy

५ मानवो मनुषः सकाशाज्जातो वा Sy

६ भयति ते M याम् करोति Sy

७ ते seems to be unnecessary

८ विपतं A विवतम् is suggested for
विवतम् ।

९ स्तोमम् M तस्य सम्बन्धितं सपुरं सोमरसम्
Sy १० अन्तिक एव । समीपे स्थित्वैव Sy

११ आह्वये Sy १२ मुशाम् Sy

१३ अन्नवान् सन् Sy

१४ VM ignores उ १५ वषयेम Sy

१६ याम् । तस्यापत्तं हविर्वा Sy

१७. उत्तमा० A

१८ पततामागच्छतां वेवानामपथि Sy

१९ ०क्रमाण is suggested for ०क्रमणा A.
M उरु स्तोत्रं कूर्वाणा स्तोतारो घयम् Sy

२० शोभनस्तुतिम् Sy

२१ हे अयको ! कामानाम् Sy

२२ श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता Sy

२३ प्रेरितो M २४ योषयति शीघ्रं

गन्तव्यमिति Sy २५ स्तोत्रे Sy

२६ स्तुवन् is suggested for स्तुव ॥

२७. उपेत्य A

२८ हविर्वा वोढारो यद्वा अयमर्थवोऽप्यपरतया
व्याख्येयः । तथा सति तौ रयस्य वोढारौ वृष

पादावदिवनोरुषयावुपगच्छताम् । इति तस्यार्थः
Sy २९ रसतां हन्तारो Sy

३० भृत्संभृतौ A सम्भृतौ is suggested for
सम्भृतौ ॥ सभ्यभृतौ । पुष्टाङ्गौ Sy

दृढपाणी^१ । समगच्छन्त^२ । युवयोमदिकानि^३ । सोमानानि । मा । अस्मान् । हिंसिष्टम्^४ । आगच्छतम् ।
सुखेन^५ प्रदित्सितेन सहेति ।

आ पश्चात्तान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधुरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पार्श्वजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ पश्चातात्]

VII. 74.

इमा उ वां दिविष्टय उसा हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विश्विशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमा उ वाम् । इमा । उ । वाम् । दिविष्टय उषसो दिवमिच्छन्तीति । उत्सरणशीलो^{११} । हवन्ते^{१२} ।
हे अश्विनौ ! अयं च । वाम्^{१३} । ह्वयामि^{१४} । रक्षणाय^{१५} । प्रजावसू युवाम् । हिं^{१६} । विश्विशम्^{१७} । गच्छथ सर्वा^{१८} ।
प्रजा अभिगच्छत^{१९} ।

१. वाणी A.

२. मदकराणि । सोमाः Sy.

३. अस्मात् A. ४. हिस्तम् Sy.

५. मङ्गलेन धनेन सार्धम् Sy.

६. The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained. See RV. 7 72 5

७. 'इमा उ वाम्' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तमाश्विन वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्— 'इमा उ वा षट् प्रगाथम्' (KSA. 37. 74. p. 26) इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रि तञ्च—'इमा उ वामय वाम्' (ĀSS. 4 15) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे— 'इमा उ वाम्' इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रि-

तञ्च—'इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः' (ĀSS 7. 12) इति Sy.

८. उ is omitted by A.

९. उ is omitted. by M. उ इति चार्थे Sy.

१०. दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽपि Sy

११. शीलो is suggested for शीलो ॥ वासकौ Sy.

१२. भवन्ते A. आह्वयामि Sy.

१३. वसिष्ठोऽपि Sy.

१४. युवाम् Sy. १५. आह्वयामि Sy.

१६. अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा Sy.

१७. हे कर्मधनौ ! Sy.

१८. यस्मात् कारणात् Sy.

१९. किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोधितरिति तत्राह-प्रजां प्रजां प्रति Sy.

२०. च्छतम् is suggested for च्छत ।

युव चित्र ददयुर्मोजन नरा चोदेषां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतु पिबत सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । युवाम् । पूजनीयम् । ददतु । अन्नम् । हे नरो ! मद्यं च । चोदयम् । स्तुतिमते । प्रवा-
गिति स्पष्टम् ।

आ यातुमुपं भूपतु मध्वः पिबतमधिना ।

दुग्ध पयो वृषणा जेन्यावसु मा नो मधिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ यातम् । प्रागच्छतम् । उप च । भवतम् । सोमं च । पितम् । अधिवनो ! दुग्धम् । पयश्च ।
हे वपणो ! जतस्य वपुधनो ! मा । अस्मान् । हिंसिष्टम् । प्रागच्छतम् ।

१ हे अधिवनो ! मधुं युवाम् Sy

२ घायनीयम् Sy

३ ववपु is suggested for ववतु ॥ घार
येवे Sy

४ धमम् Sy

५ चोदयतम् is suggested for चोदयं ॥
प्रेरयतम् Sy

६ तद्वनं स्तुतिवते स्तोत्रे Sy

७ अर्वाग्रि० is suggested for अर्वाग्रि० ।

८ VM ignores the words रथम् । सम
नसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम्
and मधु ।

Sy explains these words in the
following manner — तवर्षं समनसा
समानमनस्वी सन्तो रथं युवयो सम्बन्धिनमर्वा
गस्मवभिमुक्षं नि यच्छतम् । नियमयतम् । तथा
कृत्वा सोम्यं सोमसम्बन्धिनं मधु मधुररतं
पिबतम् Sy

९ यत् प्रत्यागच्छतम् Sy

१० ह्य० M

प्रागत्योप समीपे भूवत भवतम् Sy

प्रागत्य चोपभूवतमसद्भुक्तं पत्तम् Mah.
असद्भुक्तं च पत्तम् U

११ मधुरं सोमरसम् Sy मधुरं सोमम् ।

कर्मणि वष्टी, नुमभावश्चात्त्वसा Mah मधु

अस्य स्वमशम् U

१२ वितम् M पिबतम् is suggested for
पितम् ॥

१३ हे अधिवनो ! युवाम् Sy

१४ दुग्धं M अन्तरिक्षावृषणम् Sy अन्तरिक्षात्
प्रसारयतम् Mah. दुग्धं पयो महावीरसे
वनार्थम् U

१५ वृष्टधुवकम् Sy, Mah

१६ जो M पोत्या च हे वपणो ! Sy वपणो !
यत्तफस्य सेस्तारो ! Mah हे वपणो !
सेस्तारो ! U

१७. ०ध्यशनुधनो is suggested for ०ध्यं
शनुधनो ॥ हे जेतकपधनो ! जितधनावित्यर्थं
Sy जेत्यं जेत्यर्थं जितं वा आ समन्ताद् वसु
धनं याभ्यां तौ जेत्यावसु वशीकृतधनौ तावुधनौ
Mah जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ
जेन्यावसु U

१८ हिस्तम् । ईदृशप्रार्थनाकारणमेव हिस्ता Sy
ना हिस्तम् । मुधिहिसार्थः मुद् Mah
ना च मधिष्टं सम्प्रहारं कुरुतं नोऽस्मान्
प्रति U

१९ प्रागच्छतं शीघ्रम् Sy किं यद्वना ? युवामा
गच्छतम् । प्रावरार्थं पुनर्वचनम् Mah
प्रवश्यं प्रागच्छतम् U Thus stanza=
YV 33 88,

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति विभ्रतः ।
मक्षयुभिर्नरा ह्येभिरश्विना देवा यातमस्म्यू ॥ ४ ॥

अश्वासः । अश्वासः । ये । युवयोः । उपगच्छन्ति । यजमानस्य । गृह प्रति । युवा रथे । धार-
यन्तस्तैः । क्षिप्रगमनकारिभिः । हे नरौ । अश्वे । अश्विनी । देवी । आयातम् । अस्मत्कामौ ।

अथा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूर्यः ।
ता यंसतो मध्वद्भ्यो ध्रुवं यशश्छुदिरस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अथा । अथ । खलु । अभिगच्छन्त । अश्विनी । अन्नम् । सचन्ते । स्तोतार । तौ । प्रयच्छत ।
हविष्मद्भ्यः । ध्रुवम् । अन्नम् । अस्मभ्य च । गृह प्रयच्छन्मिति ।

प्र ये ययुरंवृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।
उत स्वेन श्वसा शूशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति । ये । वृकवर्जिता शीघ्रम् । रथाइव । नृणां रक्षितार । जनानां मध्येऽश्विनौ ।
स्तोतारः । स्तेन स्वेन । बलेन । वृद्धा भवन्ति । अपि च । निवसन्ति । सुनिवासम् ।

१. अश्वासः Sy.	१८. अन्नं यश एव वा Sy.
२. युवयोः स्वभूताः Sy.	१९. ग्रहं Sy.
३. गमयन्तीत्यर्थः Sy.	२०. VM. ignores नासत्या ॥ हे नासत्यावश्विनौ
४. हविर्दातुः Sy.	२१. युवा प्रापयन्ति हविर्भिः Sy.
५. ग्रहं A.	२२. यजमानाः Sy.
६. ०मन गामिभिः A. शीघ्रगन्तृभिः Sy.	२३. प्रकव० A. परकीयधनस्यानादातारः Sy.
७. हे is missing in M.	२४. व्रीह्यादिपूर्णा रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामि- गृहम् Sy.
८. नेतारौ ! Sy.	२५. ऋत्विग्गृपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः Sy.
९. अस्मद्यज्ञमागच्छतम् Sy.	२६. मनुष्याणाम् Sy.
१०. अस्मान् कामयमानौ Sy.	२७. स्तेन स्वेन A. स्वेन is suggested for स्तेन ॥ स्वीयेन Sy.
११. अपि च Sy.	२८. वर्धन्ते Sy.
१२. स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः Sy.	२९. उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च Sy.
१३. प्रभूत सेवन्ते । संयन्ति वा Sy.	३०. गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति Sy.
१४. मेघाविनः स्तोतारः Sy.	३१. सुनीवा० A.
१५. युवाम् Sy.	
१६. अन्नवद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy.	
१७. अविचलितम् Sy.	

VII 75

ध्यूपां आवो दिविजा श्रुतेनाविकृण्वाना महिमानमागात् ।

अप द्रुहस्तम आव्रजुष्टमङ्गिरस्तमा पृथ्वा अजीगः ॥ १ ॥

'ध्यूपां' । द्विविधम् । गन्धर्वि । विवि जाता । सत्यने प्रकाशयन् सहान्यकारापनयनात् सत्यस्य प्रका-
शनम् । प्रकाशयन्ती । महिमानम् । आजगामागता च । रक्षांसि । तमपचात्मन । अपर्वात्त्वम् । अपगम
यति सयम् । अङ्गिरस्तमा, पुरापां अङ्गिरस्तु जसो । मार्गान् तमसा विरोहितान् । तदपनयनेनोन्महारेति,
तेजांसि वा पृथ्वा इति । "

१ 'ध्यूपा आव' इत्यर्धे पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ
स्यापम् । अत्रानुक्रमणिका—'ध्यूपा अष्टा
पुपस्य तु वा' (KAS 37 75 p
26) इति ।

'तु वा' इत्युक्तत्वात्तुह्याविपरिभाषयेदमभावानि
सप्तसूक्तान्युयोदेवत्यानि । प्रातरनुवाफ उपस्ये
श्रुतो श्रंष्टुमे छन्दस्याश्रियनशस्त्रे चैवमावीनि
पद् सूक्तानि । तथा घ सूत्र्यते—'ध्यूपा आवो
दिविजा इति पञ्चिदि श्रंष्टुभम्' (ASS 4
14) इति । श्रुतिवचन आस्मातो विनिषोगोऽत्र
निश्चयते—

रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयत्नं शुचि ।
ध्यूपा इत्युपतिष्ठेत पश्चिः सुक्तं कृताञ्चसि ॥
प्राप्तुधात्स हिरभ्यानि मानाक्ष्यं धने बहु ।
पा अश्वान् पुशवान् धान्यं क्षिप्रयो नासांस्यजा
विक्रम्' (Rgvid 2 28) इति Sy

२ ध्यूपा A

३ ध्यूष्वन् । भिमानं कृतवतीर्यर्थः । वसिन्निवास-
पात्र्यत्र विपूर्वो ध्यूष्वने नवेत् । 'छन्दस्यवि
दुश्यत' pa 6 4-73 इत्याट । वृशि
ग्रहणस्य विष्मन्तरोपसङ्ग्रहणार्थत्वावतन्नादेर
प्याडागमः । 'हृष्वपात्र्य-०' (Pa 6 1

68) इति लोपः Sy

४ विष्मन्तरिको प्रातुर्भूता सतो Sy

५ तेजसा Sy

६ ०राधनयतात् A

७ स्वमहस्पम् Sy

८ ०तानि च M ०ता च is suggested for
०तां घ ॥ प्रागतवतो Sy

९ प्रागण्य चास्मद्ब्रोग्धुन् Sy

१० सर्वेषामप्रियम् Sy

११ अपघ्नोति Sy

१२ अङ्गैगत्यर्थाविक्रान्ता । गन्तुतमा Sy

१३ ०रोय M

१४ ०र स A

१५ पववी Sy

१६ ०नेनेज जहा० A

उर्विररति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयता
त्यर्थः Sy

१७ The passage तेजांसि वा पृथ्वा
इति should immediately follow
तमसा तिरोहितान् and precede
तदपनयनेन

१८ VM ignores उवा । इयमुपा Sy

महे नो अद्य सुविताय बोधुषो महे सौभगाय प्र यन्धि ।

चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २ ॥

महे नः । महते । अस्माकम् । अद्य । अभ्युदयाय । प्रवृद्धा भव । तयोप । महते । सौभा-
ग्याय । धनमस्मभ्य प्रयच्छ । चित्रम् । रयिम् । यशस्विनम् । प्रयच्छ । अस्मभ्यम् । देवि ! मर्तेषु मा
प्रथितं कुरु धनप्रदानेन । मनुष्यहिते । कीर्तिमिच्छन्तम् ।

एते त्वे भानवो दर्शतायाश्चित्रा उपसो अमृतासु आगुः ।

जनयन्तो दैव्यानि व्रतान्यापृणन्तो अन्तरिक्षा व्यस्युः ॥ ३ ॥

एते । एते । इमे । रश्मयः । दर्शनीयाया । चित्राः । उपसः । मरणवर्जिता । प्रादुरभवन् ।
जनयन्तः । यज्ञान् । पूरयन्तश्च । अन्तरिक्षम् । वित्तिष्ठन्ते ।

१. अद्य is missing in A.

२. सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा Sy.

३. भवत M.

४. सेभ्योग्याय A.

५. प्रयच्छास्मान् Sy.

६. चायनीयम् Sy.

७. धनम् Sy.

८. यज्ञोयुक्तम् Sy.

९. धारय Sy.

१०. अस्मासु Sy.

११. मर्तेषु A

अस्मासु Sy.

१२. ंत A.

१३. गच्छन्तं A. अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः
Sy.

१४. Missing in M ते is suggested
for एते ॥ ते प्रसिद्धाः Sy.

१५. पुरो दृश्यमानाः Sy.

१६. रश्मयोः A.

१७. प्रकाशयुक्तायाः Sy.

१८. पूज्या आश्चर्यभूता वा Sy.

१९. अमरणा अनश्वराः Sy.

२०. ंवत् A. आगच्छन्ति Sy.

२१. उत्पादयन्तः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पाद-
कत्वमेषाम् Sy

२२. VM. seems to explain दैव्यानि and
व्रतानि together as यज्ञान् ॥ देवाना
सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि Sy.

२३. आपूरयन्तः Sy.

२४. अन्तरिक्षाणि । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघ-
पक्षिणासालम्बनोपाधिना विविधत्वम् । अतो
बहुवचनमुपपन्नम् Sy

२५. चिति० A

सरन्ति विविधं तिष्ठन्ति Sy.

एषा स्मा युञ्जाना पराकात्यश्च चितीः परिं सुधो जिगाति ।

अमिषयन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । सा । एषोपा । युञ्जानां । दूरात् । पञ्च । जनेन् । सद्य एव । परीच्छति । दर्शनीये ।
मार्गान् । जनानाम् । दिव । दुहिता । भवनस्य । पालयित्री ।

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामंधा राय ईशे वसूनाम् ।

श्रुपिष्टुता जरयन्ती मधोन्मुषा उच्छ्रति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । मधवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रमन्धा । धनस्य । ईशे । वसूनां च, वसूनि दोष-
यन्तीति रश्मय । श्रुपिष्टुता । सर्वं भूतजात जनयन्ती । धनवती । उषा । उच्छ्रति । वोढुमि स्तोतुमि ।
स्तुयमाना ।

प्रति घृतानामरुपासो अश्वाश्रित्रा अदृश्रुपसुं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति घृतानाम् । प्रत्यवृष्यन् । घोटमानाम् । भारोचमानाम् । अश्वा । चित्रा । उपसम् ।
हन्तः । याति । शोभमाना । विश्वरूपा । रथेन । दधाति । रत्नम् । परिवारते । जनाय ।

- १ उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशय Sy
- २ दूरवेशात् दूरे स्थितायि Sy
- ३ निपादपञ्चमादचतुरो वर्णान् Sy
- ४ परिच्छ्रती A
- ५ Missing in M वसयन्ती is suggest-
ed, for दर्शनीय ॥ साक्षित्वेनावलोकयती
Sy ६ मार्गान् A प्रज्ञानानि Sy
- ७ प्राणिनाम् Sy ८ दुहितृस्वानीया Sy
- ९ भूतजातस्य Sy
- १० पालयित्री परिजिगातीत्यम्बय Sy
- ११ षति A. बह्वन्ना । पद्यप्युपोनामैतत् तथापि
चित्रामण्डेयस्याप्युपोनामकस्य पृथग्विद्यमान
स्वावर्तको योगस्योऽपगतस्य Sy
- १२ योषित् Sy
- १३ विश्वत्रमना विश्वत्रम्याकयधना व Sy
- १४ अविशिष्टस्य तस्य Sy
- १५ वसूनां च is missing in A वेदमनुष्यादि

- सर्वाभियाणाम् धनानाम् । मयवा वसवो
वासका रश्मयः, सेवामपि Sy
- १६ वासय० is suggested for योसय० ॥
१७. षमता A षुता is suggested for
च्छ्रता ॥ श्रुपिभि स्तुता Sy
- १८ अरम० is suggested for जनय० ॥ प्राणि
जातानि । उषा सन् पुन पुनराद्यतमाना
प्राणिनामायुः क्षपयति Sy १९ विमानं
करोति Sy २० कर्मबोद्धनिर्गमनानं Sy
- २१ Missing in M षुधन् is suggested
for षुधयन् ॥ प्रतिबुधयन्ते Sy
- २२ भारे चाचमाना A भारोचमाना Sy
- २३ चापनीया Sy २४ ह्यन्ते M वहन्त is
suggested for ह्यन्त ॥ धारयन्त Sy
- २५ सर्वत्र गच्छति Sy २६ सा घोषा बीप्यमाना
Sy २७ बहुकमेव Sy २८ धमाति A
धवाति व Sy २९ रमधीयं धनम् Sy

स॒त्या स॒त्येभिर्म॑ह॒ती म॒हद्भिर्दे॒वी दे॒वेभिर्य॑ज॒ता यज॑त्रैः ।

रु॒जहृ॒॑हानि॒ दद॑दुस्त्रियाणां॑ प्रति॒ गाव॑ उ॒पस॑ वावशन्त ॥ ७ ॥

स॒त्या॑ । स॒त्या॑ । स॒त्यैः॑ । म॒हती॑ च । म॒हद्भिः॑ । दे॒वी । दे॒वैः । य॒ष्टव्या॑ । य॒ष्टव्यैः॑ सह । विनाश-
यति॑ । दृ॒ढानि॑-तमांसि । ददाति॑ च । र॒स्मीन् । र॒स्मय॑श्च । औ॒पुस॑म् । अत्यन्तं॑ प्रतिकामयन्ते ।

नू नो गोम॑द्वीरव॑देहि॑ रत्न॒मुषो॑ अश्वोव॒त्पुरु॑भोजो॑ अ॒स्मे ।

मा नो॑ ब॒र्हिः पुंरु॑षता॑ नि॒दे क॑र्यु॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ८ ॥

नू नः॑ । क्षिप्रम् । अ॒स्मभ्य॑म् । गो॒मत् । वी॒रव॑च्च । वे॒हि । रत्न॑म् । उ॒पः ! अ॒श्वव॑त् । बहु-
प्रका॑रं भोक्तव्यम् । अ॒स्माभिः॑ । मा । अ॒स्माक॑म् । य॒ज्ञम् । ज॒नता॑याम् । नि॒न्दायै॑ । का॒षी ।

१. सत्या is missing in A.

२. अन्यैरवाध्या Sy.

३. ०हनी च A. पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः Sy.

४. देवं A. द्योतमाना Sy.

५. किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता भती Sy.

६. वजनीया Sy.

७. उक्तलक्षणैः Sy

८. भिनत्ति Sy.

९. दृब्धाति A. अत्यन्तं त्विराणि तमांसि Sy.

१०. ददाति सामर्थ्यत्रिकाशमित्यर्थः । यद्वा ददाति
स्तोतृभ्यः Sy.

११ च is missing in M.

१२. उ॒त्रियाणाम् । गो॒नाम॑तत् । उ॒त्त्रावि॑ण आ॒सां
भोगा॑ इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां सञ्चाराय ।
अ॒पयो॑त्रिया गा ददत् Sy.

१३. ति च गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेषु तमो-

स्वरुद्धाः प्राणिनः । . . . विशेषेण गवां प्रभाते

सञ्चारार्थमुषतोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्ये-

नोक्तिः Sy.

१४. श्चोषसम् is suggested for ०श्चौषुसम् ।

१५. उशन्ति कामयन्ते Sy.

१६. नूनं A.

१७. बहुभिर्गोभिर्युक्तम् Sy.

१८. वीरैः पुत्रैरुपेतम् Sy.

१९. देहि Sy.

२०. रमणीयं धनम् Sy.

२१. ०कार भो० A. बहुभ्यम् Sy.

२२. पादभेदादत्ने इति पुनरभिधानम् Sy.

२३. पु॒ष्यता॑याम् । पु॒ष्यस॑मूहेषु । अ॒स्मत्प॑दृशेऽिद-
त्यर्थः Sy.

२४. यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः Sy

२५. पु A. काषीः is suggested for काषी ॥

'VII, 76.

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्य विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

ऋत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकृर्भुवनं विश्वमुपाः ॥ १ ॥

'उदु । यात्क—'उदधिष्यत् । ज्योति' । अमृतम् । सवजन्यम् । विश्वानरं । सविता । देव ।

ऋत्वा रविमना । उपमाल्य चक्षु । अजनिष्ट । प्राविष्करोति । भवनम् । सर्वम् । उपा इति ।

१ 'उदु ज्योति' इति सप्तर्चं पठं सूक्तं श्रेष्ठम्
मुपस्यम् । तथा धानुऋत्वात् 'उदु सप्त' इति ।
प्रातरनुवाकाशियनशास्त्रयोपस्तो षिनिषोग'
Sy षतिष्ठस्वापम् Dur SKN

२ N II 10 VM explains the first
hemistich of this stanza by the
quotation of the N only

३ उवगिभयं A उवशिष्यत् is suggested
for उवगिभयत् ॥ ऊर्ष्वं भयति Sy उच्छ्रय
त्युष्वमुपनयति Dur उच्छ्रयोऽश्रेरियनेन
सम्बध्यते । उवभयतुच्छ्रितं कृतवान् करोति
वा उवगमयतीत्यर्थः । कृत एतत् ? निष्क्रिय
त्वात् सर्वज्योतिषां वायुना प्रेषमाणातामुद्यम
नात् । वायोऽथ विश्वानरत्वात् SKN

४ सूर्याश्विम् Dur प्राविष्ट्याश्विम् SKN

५ अमृतत्वसायकमविनाशि वा Sy मरणावर्जि
तम् SKN

६ विश्वेयां जनानां हितकरम् Sy सर्वगन्तुषां
वायुपुत्रकत्वात्, गमनस्योपपद्यते विश्वजन्यं
सर्वभोक्तृहितम् Dur विश्वस्त्वे जनाय हितम्
SKN

७ सर्वेषां नेता Sy मध्यमो वायु एवमत्र

विश्वानरो ज्यातिरुच्छ्रयतेति म्यपवशा मध्यमो
विश्वानरः । एवं प्राविष्ट्योपतम्—'कम य
मध्यमावेयमवश्यत्' इति Dur मध्यमस्यान-
SKN

८ सविता स एव सर्वस्याभ्यनुज्ञानात् SKN

९ शानाविगुणयुक्त SKN

१० कृत्वा A कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानमित्यर्थ-
Sy भाष्यकारो नापिजते । प्रसङ्गतस्तु
निर्भूम् । यदा तज्ज्योतिं द्युस्थानमुपनीयते
विश्वानरेभाय तदा फत्याः त्रकर्मणा Dur
कर्म ज्ञायते ? यतः फत्याः विक्रमणः SKN

११ चक्षुःस्थानीयमोपतं तेजः Sy श्वानं प्रकाश-
Dur

१२ प्रादुरभूत् Sy जायते Dur जातम् SKN

१३ प्रादुरकरोत् । सर्वं जगत्प्रविष्कृतवती Sy

१४ हवनं M भुवनम् is suggested for
भवनम् ॥ भूतजातम् Sy Dur SKN

१५ उत्पन्ना शोषाः सर्वम् Sy

१६ VM ignores उ and देवानाम् ॥ देवानां
म्यवहृताणां स्तोत्रेषां वा यजमानानाम् Sy
देवानां रश्मीनाम् Dur उकारः पवपूरण
SKN, N II 10, SKN IV 60

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्मर्मन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र मे । प्रादृश्यन्त^१ । ममाग्रे^२ । पन्थानः । देवयाना^३ रश्मयः । अहिंसन्त^४ । वसुभिर्देवैः । इष्कृता^५ ।
भवति^६ । केतु^७ प्रज्ञान रश्मि । उपस^८ । पुरस्तात्^९ । अभिमुखम्^{१०} । आगच्छत्युपा । उच्छ्रितेभ्यो^{११} देशेभ्यः^{१२} ।

तानीदहानि बहुलान्यासन्या प्राचीनामुदिता सूर्यस्य ।

यतः परिंजारइवाचरन्त्युपो ददृचे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । तानि । एव । अहानि^{१३} ।-विस्तृतानि । भवन्ति । यान्यहानि । सूर्यस्योद्द्योत^{१४} । प्रागेव^{१५} ।
उदितान्यासन्^{१६} । यस्मात् त्वम्^{१७} । जारइव^{१८} । आचरन्ती^{१९} । उप^{२०} । न । परिदृश्यसे^{२१} । न क्षणमात्र तिष्ठसि ।
यथा यतीति^{२२} देशान्तर गच्छन्ती । काचिदागता तदानीमेव गच्छति यथा वा जारस्तद्वत् त्व च^{२३} गता ततोनि^{२४}
प्रादुर्भवन्तीति^{२५} ।

१. प्रदृश्यन्ते Sy.

२. मया Sy.

३. देवप्रापकाः Sy.

४. हिंसन्तः M.

५. तेजोभिः Sy.

६. इवष्कृता A. संस्कृताः Sy.

७. अचेति ज्ञायते Sy.

८. केतु पज्ञा० A. केतुः प्र० is suggested for केतु प्र० ॥ प्रज्ञापकं तेजः Sy.

९. पूर्वस्यां दिशि Sy.

१०. प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी Sy.

११. उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोप-
लक्षकः Sy.

१२. VM. ignores उ and अधि ॥

१३. तव तेजांसि Sy.

१४. उव.प्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात्
Sy.

१५. ०स्याद्यत A. ०स्योद्यतः is suggested for ०स्योद् द्योतः ॥

१६. तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने
देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः Sy

१७. उदिते सति Sy.

१८. यं समा A. यैश्च तेजोभिः Sy.

१९. तव A.

पत्याविव Sy.

२०. समीपे सञ्चरन्ती साध्वी नारीव । जारे रात्रेर्ज-
रयितरि सूर्ये सञ्चरन्ती त्वं दृश्यसे । यथा लोके
दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव ? (मत्य-
क्त्वैव) साध्वी सञ्चरति तद्वत् तमविमुञ्चती
त्वमित्यर्थः Sy. Sy. seems to take
जारइव as जारेइव and not as जारःइव
as padapāṭha takes it.

२१. उवसो न A.

२२. ०वृश्य० A.

२३. यती is suggested for यतीति ॥ न
पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः सञ्च-
रन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती त्वम्
Sy.

२४. स्त is written twice in A.

२५. ततोऽपि is suggested for ततो नि ॥

२६. ०वसीति is suggested for ०वन्तीति ॥

२७. VM. ignores पुनः ॥ पुनरित्ययं वैलक्षण्य-
द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे
तान्येवाहान्यासन्निति सम्बन्धः Sy.

त इद्देवानां सधमाद आसभृतावानः कृवयः पुष्यसिः ।

गुह्यं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्सत्यमन्त्रा अजनयभुपासम् ॥ ४ ॥

त इद्देवानाम् । ते । सधुम् । देवानाम् । सधमादम् । असभवन् । यज्ञवन्तम् । कृवयम् । पुराणां
कर्माभ्यनुसिष्यन्ति । गुह्यम् । ज्योतिरूपध्यायम् । पालयितारो देवाः । अन्वविन्दन् । सत्यमन्त्रा सत्य
स्तुतयम् । अजनयन्तु । उपस यद्वा वसिष्ठस्य पितरः स्तुतिमिष्यसमन्विन्दन्अजनयस्वेति ।

समान ऊर्वे अधि सर्गतासः सं जानते न यंतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्षादिमानाः ॥ ५ ॥

समाने । समाने साधारणे । ऊर्वे वाग्देवैर्जनाद्युपसो निदानभूते ? सङ्गताः । सङ्जानते । न च ।
मिथम् । यतन्ते सयत्ता । ते रश्मयः । ते । देवानाम् । यज्ञाख्यानि कर्माणि । न । हिंसन्ति । अहिंसन्तः ।
वसुभिर्देवैः । प्रेषमाणः ।

- १ तेजङ्गिरसः Sy
- २ एव ऋषीणां मध्ये Sy
- ३ सह साधस्तः Sy
- ४ सत्यवन्तः Sy
- ५ ०या A अनुधामा 'ये वा अनुधामास्ते कृवय'
(AB 2 38) इति श्रुते Sy
- ६ पूर्वकासीना Sy
- ७ तमसावृतम् Sy
- ८ सौर्यं तेजः Sy
- ९ पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः Sy
- १० सन्धयन्तो मन्त्रसामर्थात् Sy
- ११ स्य is missing in A
- १२ प्रातुरकुर्वन् । 'तुरीयेन ऋषीणां विस्ववृत्ति' (RV
5 40 6) 'अप्रयत्समन्वधिद्वन् (RV
5 40 9) इति निगमो । अत्राङ्गिरसां
स्तुत्योपस एव स्तुतिर्वाक्य्या Sy
- १३ ०मपविन्द० M

- १४ सर्वेषां साधारणे Sy
- १५ योसमूहे पथिभिरपवृते पुनसंभवे सति Sy
- १६ ०बेसा उप० A
- १७ निदानभूते is suggested for निदानभूते ॥
- १८ मिनन्ति सतः Sy
- १९ एकमुद्ययो भवन्ति Sy
- २० ०न्ते न सं य० M सहैव साधनमनुसिष्यन्ती
त्यर्थः Sy
- २१ अङ्गिरसः Sy
- २२ कर्माणि न is missing in A यागसङ्ग-
णामि Sy
- २३ (न) हिंसन्ति । किन्तु परिपालयन्तीत्यर्थः
Sy
- २४ अः हिंस० A
- २५ वासकैरुपसां तेजोभिः Sy
- २६ गच्छन्तः Sy
२७. VM ignores अथि ॥ अपीत्यनर्थकः Sy

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा-उपवृधः सुमगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोपः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति त्वा । प्रतिष्टुवन्ति । त्वाम् । स्तोमैः । वसिष्ठा । उपसि प्रवृध्यमाना । सुधने ! स्तुवन्तः । पशूनाम् । नेत्री । अन्नस्य पालयित्र्यन्नवतीका वा । अस्मदयम् । व्युच्छ । उप । शोभनजनने ! मुख्या । स्तूयस्व स्तुता भवेति ।

एषा नेत्री राधसः सनुतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । एषा । अन्नस्य । वाचा च नेत्रभ्युषा । व्युच्छन्ती । स्तूयते ॥ वसिष्ठैः । दीर्घकालं श्रूयमाणम् । धनम् । अस्मभ्यम् । दधानेति ।

VII. 77.

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अभूद्भिः समिधे मानुषाणामकृज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो रुरुचे । उपैव । रुरुचे । युवतिः । इव । स्त्री । विश्वम् । जीवम् । प्रेरयन्ती । चरणार्थं

१. षुव० M. २. स्त्वा A.
 ३. स्तोत्रैः Sy. ४. उपसि बुध्यन्तः Sy.
 ५. ०नैः M. ६. प्रापयित्री Sy.
 ७. ०न्नभवतिका A. ०न्नपतिका is suggested for ०न्नवती का ॥ अन्नस्य दात्रीत्यर्थः
 ८. विभाहि Sy. ९. सुप्रादुभवि ! Sy.
 १०. इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता Sy.
 ११. राधसः स्तोतुः Sy १२. स्तुतानाम् Sy.
 १३. नेत्री । उषाः is suggested for नेत्र-भ्युषा ।
 १४. प्युच्छन्ति A तमो विवासयन्ती Sy
 १५. वसिष्ठैः is suggested for वसिष्ठे ॥ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः Sy.
 १६. दीर्घे श्रूयमाणम् । सर्वत्र प्रसिद्धम् Sy.

१७. अस्मासु Sy. १८. धारयन्ती Sy.
 १९. 'उपो रुरुचे' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-स्यार्षमुषस्यम् । तथा चानुकान्तम्—'उपो रुरुचे षट्' (KAS. 37. 77. p. 26) इति । प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.
 २०. उवो रुरुचे A.
 २१. उपैव रुरुचे is missing in A. इयमुषाः समीपे एव सूर्यस्य दीप्यते Sy.
 २२. यौवनोपेता Sy.
 २३. योषिदिव सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् Sy.
 २४. सर्वम् Sy.
 २५. जीवसङ्घम् Sy.
 २६. सञ्चाराय Sy.

तस्मिन् वाच । चभूत् । प्रभि । तस्मिन्पनाय । मानुषाणाम् । जरादि । आर्ति । वाचमाता । त्सायि ।

विश्वे प्रतीची सुप्रया उदस्थाद्रुशुद्धासो विश्रंती शक्रमथैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदशीकसदृगना माता नैपक्षामरोनि ॥ २ ॥

विश्वम् । विश्वे नूतम् । प्रभिमृगी । मवउ तुमुता । उदतिष्ठत् । दशम् । वाग् । विश्रती ।
दाप्यमिति जगति । प्राकान्वा । हिरण्यवर्णा । मुदशीकसदृगना । आर्तिताम् । माता । फलम् । नती ।
दीप्यते ।

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदशीकमथम् ।

उषा अदशि रश्मिभिर्यक्ता चिग्रामंषा विश्वमनु प्रभृता ॥ ३ ॥

देवानाम् । दशानाम् । पथरादिपमार्तिरुं वा इत्र । वहन्ती । सुभगा । दशम् । मुग्धनमायती
मम् । प्रदशम् । नयन्ती । उषा । चर्ति । रश्मिभि । व्यजमाना । विश्रपती । मरं भूताम् । तस्यै
श्वेत । प्रादुर्भूति ।

- १ से० A २ पत्र इत् A पत्रवत् Sy
- ३ तस्मिन् तस्मिन्पनीय । इत्यर्थे केन् । तस्मिन्-
त् । Sy ४ मनुष्याणामर्थाय Sy
- ५ चकारात् । प्रकरात् Sy
- ६ तत्राद्यम् । प्रमया घोषतां ज्योतिरतमाति
Sy
- ७ वाचमानम् is suggested for वाता
माना ॥ वाचमानं वाचकम् प्रमया वाच्यमा
नानि Sy ८ प्रत्यकारात् Sy
- ९ विदवन्० A कृतनं जगत् प्रति Sy
- १० उदगच्छन् Sy ११ उरिता च द्वाद्यन् २७
- १२ यत्तनीयं तत्र तामुहम् Sy
- १३ विश्रंती A.पारयती Sy
- १४ शक्ति सि० A तेजोमदन
- १५ अथतय० M अथत Sy
- १६ वर्णा A कृतिरकर्मिण्यति
- १७ सगर्वायतीति कृत्य क्त्वा अथ कृत्य

- तामुरु तेजो वाचा ता तास्वता २५
- १८ अवा A वाचा गवामव द्वा कृत्य २६
- Sy १९ माता विश्रंती । अथत २७
- पथिमनुष्याणां कर्त्तुं जगत् २८
- तस्मिन् वाच कृत्य २९
- २० प्रनाम् ३०
- २१ प्रनाम् ३१
- २२ अथत ३२
- ३ अथ कृत्य ३३
- ३४ अथत ३४
- ३५ अथत ३५
- ३६ अथत ३६
- ३७ अथत ३७
- ३८ अथत ३८
- ३९ अथत ३९
- ४० अथत ४०
- ४१ अथत ४१
- ४२ अथत ४२
- ४३ अथत ४३
- ४४ अथत ४४
- ४५ अथत ४५
- ४६ अथत ४६
- ४७ अथत ४७
- ४८ अथत ४८
- ४९ अथत ४९
- ५० अथत ५०

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । सन्निकृष्टधना । अमित्रम् । दूरेऽस्माकम् । व्युच्छं यथाऽमित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छे-
त्यर्थं । विस्तीर्णम् । गोमार्गम् । अभयं च । अस्माकम् । कुरु । पृथक् कुरु च । शत्रुम् । आहर । धनानि ।
चोदय । अन्नम् । स्तुवते मह्यम् । उषः !

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः

इषं च नो वर्धती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे । अस्माकम् । श्रेष्ठे । भानुभिः । व्युष्टा भव । उषः ! देवि ! वर्धयन्ती । अस्माकम् ।
आयुः । अन्नम् । च । नः । प्रयच्छन्ति । विश्वैर्वरणीये ! गवादियुक्तम् । धनम् । च ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्स्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

[यां त्वा दिवः]

१. अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा त्वम् Sy.
२. मित्रान् A. अस्मच्छत्रुम् Sy.
३. अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा Sy.
४. व्यच्छं A. विभाहि Sy.
५. यथा दूरे is missing in A.
६. प्युच्छे० A.
७. भूमिम् Sy.
८. पृथु० A. अस्मत्तः पृथक् कुरु Sy.
९. अस्मद्द्वेष्टुन् Sy.
१०. शत्रूणा धनानि Sy.
११. प्रेरय Sy.
१२. धनम् Sy.
१३. हे मघोनि ! धनवति ! Sy
१४. अस्मभ्यम् Sy.
१५. प्रशस्यै Sy.
१६. रश्मिभिः प्रकाशैः Sy.

१७. प्रकाशय Sy. १८. उषसः A.
१९. आयुष्यम् Sy.
२०. न A. अस्मभ्यम् Sy.
२१. ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ॥ विभाहीति Sy.
२२. ०र्वरणीये is suggested for ०वै रणीये ॥ हे विश्वैः सम्भजनीये ! देवि ! Sy.
२३. आदि refers to अश्ववत् and रथवत् ॥ गोभिर्बहुभिरुपेतसश्वैश्चोपेतं रथैरुपेतम् Sy.
२४. The *pratika* is supplied by the Editor. VM does not explain this stanza. Sy. explains it in the following manner :—
हे दिवो दुहितरुषः ! सुजाते ! शोभनजनने ! या त्वा त्वा मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा वर्धयन्ति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेष्वृष्वं प्रदीप्तं बृहन्तं महान्तं रयिं धनं धाः । धेहि Sy.

VII 78

प्रतिं क्रेतवः प्रथमा अदृश्रन्पूर्वा अस्या व्यञ्जयो वि श्रयन्ते ।
उपो अर्वाचा वृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वचि ॥ १ ॥

'प्रति क्रेतव । प्रत्यवृषयन् । मुस्या । रथमय । ऊर्वा । उपस । प्रञ्जय । विविषम् । सेवन्ते
या प्रञ्जयो रथमय । हे उप ! आभिमुख्येन । महता । रथन । ज्योतिष्मता । पनम् । अस्मभ्यम् । वद ।

प्रतिं पीमभिर्जैरते समिद्धः प्रति विप्रासो मृतिभिर्गृणन्तः ।
उपा याति ज्योतिषा चार्धमाना विश्वा तमासि दुरितार्प देवी ॥ २ ॥

प्रतिषोम् । सवत । समिद्धः । अग्निः प्रति स्तुयते । तया विप्राश्च । स्तुतिभिरप्य । स्तुवन्तो जन । प्रति-
ष्टुयन्ते । उपा । गच्छति । विद्वानि । तमासि । दुरितानि च । ज्योतिषा । अर्धमापमाना । देवीति ।

एता उ त्वाः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुपसो विमातीः ।
अजीजनन्स्तूपै यज्ञमग्निमपाचीन् तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एता उ त्वा । ता । एता । पुरस्तात् । प्रतिवृषयन्ते । ज्याति । यच्छन्त्ये । उपस । अजुष्ट

१ 'प्रति क्रेतव' इति पञ्चम्यष्टमं सूत्रं अतिष्ठ-
स्यार्धं प्रष्टुभमुपस्यम् । 'प्रति पञ्च' इत्यनु-
ष्मणिका (KSA 37 78 p 26) ।
उक्तो विनियोगः Sy

२ प्रति वृषयन् M प्रत्यवृषयन्ते is suggested
for प्रथमवृषयन् ॥ प्रतिवृषयन्ते Sy

३ प्रथमोत्पन्नाः Sy

४ प्रजापका रथमयः Sy

५ ऊर्ध्वमुक्षाः Sy

६ अयञ्जका रथमयः Sy

७ ०धं A विविषं सवप्र Sy

८ अयन्ति Sy

९ न्ययोत्पन्नाः A. The passage अञ्जयो
रथमयः should immediately follow
अञ्जयः and precede विविषम्

१० अस्मभ्यभिमुखेनागच्छता Sy

११ तेनोपता Sy

१२ यननीयं धनम् Sy

१३ पहसि Sy

१४ अभिययन्ते Sy

१५ वि प्राञ्च M विप्रा मेधाधित ऋत्विजश्च
Sy

१६ ०ष्य M The addition of सम् after
उप is suggested

१७ जरन्ते Sy

१८ ऊर्ध्वं गच्छति Sy

१९ एका A २० प्रतिवाः Sy

२१ उरस्तान् M पूर्वस्यां विशि Sy

२२ तेन Sy

२३ इच्छं M प्रयच्छन्त्याः Sy,

१ न्त्य । ता इमा अजीजनन् । २ सूर्यम् । यज्ञम् । अग्नि च । ३ अवाचीनम् । तमः । अगच्छदागतायामुष
अशोभनम् ।

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । ज्ञायते । दिवः । दुहिता । उषां । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् । अव्युच्छन्ती
सेयमातिष्ठति । रथम् । बलेन । युज्यमानम् । रथम् । आवहन्ति । अश्वा । सुयुक्ता ।

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वृथं च ।

तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्युथं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति त्वाद्य । प्रतिबुध्यन्त । अद्य । त्वामागताम् । सुमनस स्तोतार । अस्मदीया । हविष्मन्
वयम् । च । हे उषसः । तिल्विलेपापक्त । व्युच्छन्त्य , यथा भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विला प्ररोहति तथा
शाखाः प्रादुर्भवतेति ।

१. विभात्यो विभानं कुर्वन्त्यः Sy.

२. अप्युच्छन्त्यस्मा A. ता उषसः Sy.

३. अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उषस उदयानन्तरं
तेषां सम्भवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते Sy.

४. सूर्य A.

५. अपावी० is suggested for अवाची० ॥
नीचीनम् Sy.

६. अपगतमभूत् Sy.

७. अप्रियम्, सर्वेषां दृष्टिनरोधकत्वादप्रियत्वम् ।
तादृशम् Sy

८. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः
Sy. ९. सर्वैर्ज्ञायते Sy.

१०. धनवत्युषाः Sy.

११. सर्वेऽपि प्राणिनः Sy.

१२. अप्यु० A व्युच्छन्तीम् is suggested
for अव्युच्छन्तीम् ॥

१३. तादृशी देवी आस्यात् आतिष्ठत् । आरो-
हति Sy.

१४. अन्नेन Sy.

१५. अभिमतदेशं-प्रापयन्ति । तं रथमास्था
Sy.

१६. शोभनयोजना Sy.

१७. ०द्यन्त्व A. प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः

१८. अस्मिन् काले Sy.

१९. शोभनस्तुतिकाः Sy

२०. ०सस्ताता० A.

२१. अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः Sy.

२२. हविल्लक्षणान्नवन्तः । यद्वा मघवान इत्येत
मित्येतस्य विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् ।

२३. हे उषसः । यूयम् Sy.

२४. ०वाचरत् is suggested for ०पापक्त
जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल स्नेहने' इ
स्मात्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विल
तत्कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

२५. व्युच्छन्त्यः सत्यः Sy.

२६. न्युप्ता is suggested for निमिता

VII. 79

व्युषा आवः पृथ्याः जनाना पञ्च चितीर्मानुषीर्वाध्वयन्ती ।
सुसुदग्मिर्द्वमिर्मानुमंभेद्वि सूर्यो रोदसी चर्चसावः ॥ १ ॥

'व्युषा' । विगमयति । उषा । मार्गान् । जनानां रश्मीन् वा । पञ्च । सिती । मानुषी । बोध-
यति । सुसुन्दरानां । सेन्तुमीं रश्मिभिः । दीप्तम् । ध्वयति । व्यावृणोति । सूर्य । द्यावापृथिव्यौ ।
तेजसां ।

व्यञ्जते द्विषो अन्तैश्चकृन्विशो न युक्ता उपसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सञ्चितेव वाहू ॥ २ ॥

व्यञ्जते । प्रकाशयन्ति । अन्तरिक्षस्य । पर्यन्तेषु । व्यञ्जनसाधनान् रश्मीन् । मनुष्या । इव ।
युक्ता कामेषु । उपसम् । प्रयत्नं कुर्वन्ति । समावर्तयन्ति पिण्डीकुर्वन्ति । तव । रश्मय । तमः । ज्यातिर्यश्च ।
यच्छन्ति । यथा सवितोद्यन् । आरक्षणीयां बाहुभ्यां यमिति ।

१ 'व्युषा आवः' इति पञ्चमं तथैव सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थमुपस्यं श्रेष्ठम् । 'व्युषा' इत्यनुष्मधिके
(KSA 37 79 p 26) प्रातरनुषाका
दिवनशस्त्रयोश्चकृतो विनियोग Sy

२ व्युहा A

३ व्योञ्जते, यद्वा जनानां हिताय व्योञ्जयति
पोषयम् Sy

४ यदि हिता Sy

५ सर्वप्राणिनाम् Sy

६ वा is suggested for पा ॥ The
passage 'रश्मीन् वा' should
immediately follow मार्गान् and
precede जनानाम् ।

७ सिती M निषाद्यपञ्चमांशतुरो वर्णान् Sy

८ ०षी is suggested for ०षी ॥ मनुष्य
रूपाः Sy

९ बोधयति A बोधयन्ती is suggested for
बोधयति ।

१० सन्नुश्यते सम्बर्षयति वा सन्नुक तेज । सुते
द्योनिः Sy

११ गोभिः Sy

१३४

१२ अयनि A 'अदणंश्या आजिमघावत्' (AB
4 9) इति हि भृति । 'अदण्यो गाव उपसाम्'
इति निरुपस्यम् (Ngh 1 15) Sy

१३ विवृणोति Sy

१४ प्रकाशकेन तेजसा Sy

१५ व्यञ्जतेकुर्वन्तीर्यश्च Sy

१६ पर्यन्तप्रदेशेषु Sy

१७ तेजाति Sy

१८ प्रजा इव सेना इव Sy

१९ परस्परं संयुक्ता Sy

२० उपस 18 suggested for उपसम् ।

२१ तमो नाक्षत्राद्याश्च गमनाय वा Sy

२२ ०स्ती A.

नाक्षत्रयन्ति Sy

२३ अन्धकारम् Sy

२४ तेज Sy

२५ प्रयच्छन्ति Sy

२६ सपित्तो A

२७ बाहुभ्यां यमिति A. The reading is
doubtful बाहु यच्छन्तीति is suggested
for बाहुभ्यां यमिति ।

अभूदुषा इन्द्रतमा मधोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।
वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूदुषाः^१ । अभूत्^२ । उषा^३ । ईश्वरतमा^४ । धनवती । अजीजनत्^५ । अभ्युदयाय^६ । अन्नानि । दिवः ।
दुहिता^७ । देवी^८ । विदधाति^९ । अङ्गिरसा^{१०} वसिष्ठा^{११} । सुकर्मणे^{१२} । धनानि ।

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।
यां त्वा जज्ञुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौर्णोः ॥ ४ ॥

तावत्^{१३} । तावत्^{१४} । उषः^{१५} । अन्नम्^{१६} । अस्मभ्यम्^{१७} । देहि । यावत्^{१८} । स्तोतृभ्यः^{१९} । प्रादा^{२०} । स्तूयमाना ।
या^{२१} । त्वामागताम्^{२२} । जानन्ति^{२३} । वृषभस्योषसि^{२४} शब्दायन्त^{२५} । रवेण^{२६} सा व्यौर्णो^{२७} । दृढस्य^{२८} । शिलोच्चयस्य^{२९} ।
द्वाराणि^{३०} पणिभिरपहृताना^{३१} गवामानयनाय ।

देवदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्रथक्सूनृता इरयन्ती ।
व्युच्छन्ती नः सुनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवदेवम्^{३२} । सर्वं^{३३} देव^{३४} । धनाय^{३५} । चोदयन्ती^{३६} । अस्मदभिमुखम्^{३७} । वाचश्च^{३८} । प्रेरयन्ती^{३९} । व्युच्छन्ती^{४०}

१. अभूदुषां A.

२. अभूत् । उषाः is missing in A. प्रादुर-
भूत् Sy. ३. सर्वस्येश्वरतमा Sy.

४. अर्जजिन् A. उदपादयत् प्रकाशितवतीत्यर्थः
Sy. ५. कल्याणाय Sy

६. देवि A. ७. करोति Sy.

८. गन्तुतमा । यद्वा अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह
रात्रेरप्युत्पत्ते रात्र्यवसानस्योषारूपत्वाद्दङ्गिरस्त-
मेत्युच्यते । भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनु-
क्रमण्यामुक्ता—'रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा
भारद्वाजी' (KSA. 10. 127.) Sy.

९. वरिष्ठा is suggested for वसिष्ठाः ।

१०. यजमानाय Sy ११. धनम् Sy

१२. अस्मभ्यमपि Sy. १३. दत्तजत्यसि Sy.

१४. याम् is suggested for या ।

१५. जानन्ति प्राणिनः । अथवा जनुः ज्ञापयन्ति Sy

१६. वृषभस्य रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभस्येति
कर्मणि षष्ठी वृषभं रवेणेव । प्रकाशेन । अथवा
वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन Sy.

१७. ०ब्दं य० A.

१८. व्यौर्णो A. व्यौर्णोः is suggested for
व्यौर्णो ॥ चिवृतान्यकरोः Sy.

१९. दृळ्हस्य A. २०. शीलो० A.

२१. वणिभिरवभूता० A.

२२. ०नायं A. द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य पिहि-
तानि Sy.

२३. देवः A सर्वमपि स्तोतारम् Sy.

२४. देवम् is suggested for देव ।

२५. लाभाय is suggested for लानायम् ।

२६. प्रेरयन्ती Sy

२७. वचासि Sy

२८. व्युच्छन्तं कुर्वती Sy.

अस्माकम् । लामायम् । बुद्धिम् । वेहि ।

VII 80

प्रति स्तोत्रेभिरुपसु वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रांसः प्रथमा अंबुधन् ।

विवर्तयन्ती रजसी समन्ते आविष्कृष्वती मुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । प्रत्यबोधयन् । स्तोत्रे । उपसम् । वरिष्ठा । गीर्भिर्व । मेपाकिन । अन्येभ्य स्तोत्रेभ्य
पूवमेव । अघकारापनयनेन पुषककुवन्तीम् । घ्रावापुष्यी । सङ्गतान्ते । सर्वाणि । मुवनानि । प्रकाश-
यन्तीम् ।

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढ्वी तमो ज्योतिषोपा अंबोधि ।

अग्रं एति युवतिरहयाणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञममिम् ॥ २ ॥

एषा स्या । सा । एषा । नवतरम् । आयु । दधाना । तिरोहित कृत्वा । तम । ज्योतिषा । उपा ।
प्रयुक्ता भवति । अग्रे च सर्वेषां देवानाम् । युवति । एति । अग्नीभूतयानां । प्रज्ञापयति च । सूर्यम् । यज्ञम् ।
अग्निम् ।

१ दानाय धनलामाय Sy

२ बुद्धि A

३ वेहि । शिष्यं स्पष्टम् Sy

४ 'प्रति स्तोत्रेभि' इति तुष्ठास्मकं ब्रह्मं सूक्तं
वसिष्ठस्याप श्रेष्ठममुपस्यम् । 'प्रति तुष्म'
इत्यमुष्मपिका (KSA. 37 80 p 26) ।
प्रातरनुभाकादिबनसस्त्रयोदशतो विनियोग Sy

५ ०वनयम् A प्रतिबोधयति Sy

६ स्तोत्रेभि प्रयुज्यमाना Sy

७ वसिष्ठा is suggested for वरिष्ठा ॥
वसिष्ठयोषा Sy = स्तुतिभि Sy

८ इतरयजमानेभ्य पूर्वमूता सन्त Sy

९ ०राजनयनेन A

१० श्यावर्तयन्तीम् Sy

११ समामपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते Sy

१२ मूतजातानि Sy

१४ प्रकाशयन्तीम् A प्रकटीकृतती स्वभासा Sy

१५ गतविवशेषु प्रतिष्ठा Sy

१६ वृषयमाना Sy

१७ घ्रायुष्यं योवनमित्यर्थं Sy

१८ पारयन्ती Sy

१९ गूढम् Sy

२० अन्यकारम् Sy

२१ स्वतेजसा निवारयन्ती Sy

२२ बुध्यते Sy

२३ पुरोवेले, सूर्यस्य पुरस्तात्, देवानामग्रे वा ।
इतरदेवेभ्य पूर्वमित्यर्थं Sy

२४ मित्यसहस्री सर्वत्र मिश्रयन्ती वा Sy

२५ अहृषीभूतयाना is suggested for अग्नी
भूतयाना । सुप्तोपमया । असञ्जना युवतिरिव ।
सा यथा पत्युरग्रे सञ्चरति तद्वत्सूर्यस्य पुरस्तादेति
Sy

अश्रावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[अश्रावती^१]

व्याख्यत्पञ्चममध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य सं. ।
लोहितस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः]

‘प्रत्यु^१ अदर्शयतीति व्याचिख्यासति माधवः ।
कारणं^२ सूक्तभेदस्य मुखतः सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
ऋषिच्छन्दो देवतार्थं^३ सूक्तभेदस्य हेतवः ।
मन्यन्ते बह्वृचाः केचिदर्थमेव विभेदकम् ॥२॥
नवमे मण्डले भेदः सूक्तानामृषिभिः कृतः ।
‘स्वादिष्ठया मदिष्ठया’ चत्वार्यर्हुनिदर्शनम् ॥३॥
गायत्र्याण्येव^४ चत्वारि सोम एव च देवता ।
मधुच्छन्द प्रभृतयश्चत्वार^५ ऋषयोऽभवन् ॥४॥

१. The *pratīka* is supplied by the Editor.

This stanza has already been explained. See RV. 7. 41. 7 Sy explains this stanza here again in the following manner:—

अश्रावतीर्बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्यस्तथा गोमतीर्गोमत्यो गोप्रदा वीरवतीर्वीरवत्यः पुत्रदा अत एव भद्राः स्तुत्या उषास उषसः सदं सर्व-दोच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ? घृतमुदकं दुहाना दोग्ध्यो विश्वतः प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ।

२. पञ्चमं A.

३. supplied by the Editor.

४. ०श्यायन्ती A. ०श्यायन्ती M. अदर्शि आयती R.

५. करणं A, M. The reading is adopted from R.

६. ऋषिच्छन्दोदेवतार्थाः R.

७. वामे A. ८. RV 9. 1. 1.

९. चतुर्थर्हुः M., A. The reading is adopted from R.

१०. ०त्र्याण्ये० A.

११. ०धुच्छं० A (1) Madhucchandās. (2) Medhātithi. (3) Sunahṣepa: (4) Hiranyastūpa.

छन्दोदेवतयो साम्ये सन्ति सूक्तानि मण्डले ।
 ऋषिभेदेन भिन्नानि पावमानामिशब्दिते ॥५॥
 'इन्द्र विश्वा अवीवृधन्' छन्दोभेदेन भिद्यते ।
 देवताभेदभिन्नानि 'वायुवा योहि दर्शते' ॥६॥
 आत्मदृष्टेषु सूक्तेषु क्वचित् सयोजयन्ति च ।
 दृष्टान्त्येन ऋषिणा मन्त्रानिह महपय ॥७॥
 आङ्गिरसेन घोरेण दृष्टामेकामिमामृचम् ।
 'अस्मे प्र यन्धि मधवन्' विश्वामित्रस्तथाऽकरोत् ॥८॥
 आन्त्य तूच मण्डलस्य सूक्तान्ते च न्यवेदयत् ।
 'आ नो मित्रावरुणेति जामदग्न्य वदन्ति हि' ॥९॥
 सहासनकृता तत्र सम्प्रीति कारण विदु ।
 आत्ममन्त्रसमाश्चते मन्त्रान् पश्यन्ति सङ्गता ॥१०॥
 बहव सन्ति ननु च द्रष्टारो द्वैपदस्य ये ।

- १ देव० M.
 २ ०माभिनि शब्दिते A. ०मीभि० M
 ३ ०पश्य A पश्य M (RV I II I)
 ४ वायावाहि A.
 ५ ०ता A., M (RV I. 2 1)
 ६ आंगीर० M
 ७ बुध्वामे० A
 ८ प्र ग्य A. प्रबुध M The reading
 is adopted from R
 ९ RV II. 36 10
 १० आत्मवच तूच A. आत्मवच तूच R. RV III.
 62. 16—18

- ११ यवेशपत् R
 १२ RV III 62. 16
 १३ ०रुनि A
 १४ हि is missing in A. The second
 and Fourth verses are inter-
 changed in R
 १५ ०सप्रकृतं A ०सन कृतं M. The
 reading is adopted from R
 १६ सम्प्रीति A
 १७ ०तमां श्चेते A ०तमांश्च० M
 १८ द्रष्टारो A., M. The reading is
 adopted from R.

बन्धुः सुबन्धुरित्येते सत्य ते भ्रातरोऽभवन् ॥११॥
द्विपदाश्च समानीता सूक्तमेकमतोऽभवत् ।
ददृशुः काल एकस्मिन् सर्वे च सह सङ्गताः ॥१२॥
तदेतच्छाटचायनके विस्पष्ट प्रतिपादितम् ।
यथा दृष्टमिदं सूक्तं तत्तत्रैवावधार्यताम् ॥१३॥
ऋष्यादिभेदः प्रायेण सूक्तभेदस्य कारणम् ।
कारणान्तरमप्यस्ति दृश्यते यत्क्वचित् क्वचित् ॥१४॥
कर्मानुरोधादपि च सूक्तानां भेद इष्यते ।
ऋषिच्छन्दोदैवतेषु समानेष्वपि च क्वचित् ॥१५॥
तत्रोदाहरणान्याहुर्नवमे मण्डले बुधाः ।
एकषिकाणि सूक्तानि 'मन्द्रया सोम धारया' ॥१६॥
'सुरूपकृत्नु मृतये' इति सूक्तेषु सप्तसु ।
देवतेन्द्र ऋषिश्चैको भिद्यते केन हेतुना ॥१७॥
छन्दश्च षण्णां गायत्री सप्तमेऽनुष्टुबागता ।
'गायन्ति त्वा गायत्रिणः' कामं तत्तेन भिद्यताम् ॥१८॥

१. ०मेकतमोऽभवन् A. ०मेकतमोऽभवत् M.

RV V. 24

२. Cf JB. III 168—170

३. ०दृष्टि० A.

४. ०भेदेस्य A.

५. दृश्यन्ते A., M

६. अर्थानुरो० R.

७. ०षिच्छ० A.

८. ०नं च मे A

९. बुधाम् A.

१०. ०कानि R. RV. IX. 6.—24.

११. मन्त्रया A.

१२. RV. IX. 6. 1.

१३. त्नु मृतय is missing in M. RV.

I 4—10.

१४. भिद्यन्ते A M

१५. ०त्रीं A.

१६. सुष्ठुगा० A, M.—The reading is adopted from. R.

१७. ०त्रिण A. RV. I. 10. 1.

नोपपादयितुं शक्यं मनुष्यैरत्र कारणम् ।

अथापि वामना काचित् कथ्यमानामिमां शृणु ॥१९॥

सुरूपकृत्नुसूक्तेषु यज्ञ आगन्तुमिच्छति ।

आगते सति कतव्यमा त्वेतेति च भाषते ॥२०॥

‘युञ्जन्ति ब्रह्ममित्यस्मिन् यथा वै सहकारिभिः ।

यस्मिंश्च काल आयाति तत्सर्वं कथितं विदुः ॥२१॥

‘इन्द्रमिद्गायिनो बृहदिति सूक्तेन भाषते ।

अनेकाह्लात्सद्भावमिन्द्रमाहात्म्यमेव च ॥२२॥

बहवो यद्यपीन्द्रं त्वा विद्वयन्त इमे जनाः ।

तान् सर्वानपहाय त्वमस्माकं भव केवलम् ॥२३॥

‘एन्द्रं सानुसिमित्यत्र स्तुतादिन्द्रात् स हीच्छति ।

घनमात्माभिलषितं सञ्जिहीर्षति च स्तुतिम् ॥२४॥

स्तुतिभिर्घ्नं जिगमिषुमुषिस्त्यक्तुमशक्नुवन् ।

‘इन्द्रेहीति पुनः स्तौति याचते च घनं पुनः ॥२५॥

१ तथापि कारणं किञ्चित् कथ्यमानामिमां शृणु
R.

२ ०कृणु M ‘आ त्वेता’ RV L 4 1

३ यम् प्राग० A.

यद्वाराग० M

४ RV L 5 1

५ प्रा षमि० A. RV L 6 1

६ सूत्रमि० M

७ ०मितो A. RV L 7 1

८ ०को ह्लात्स० A.

९ ०हान्मे च A.

१० ०पीन्द्र A

११ ०नवहा० A

१२ ०स R. Cf RV I 7 10

१३ समि० M. RV L 8 1

१४ ०विन्द्रा A M The reading is adopted from R.

१५ R reads घनीकृति for स हीच्छति ।

१६ ०यु षमि० A ०पुरमि० M

१७ ‘इन्द्रेहि’ RV L 9 1

उक्तमर्थमिमं सर्वं सप्तमेनानुभाषते ।
 आनुष्टुभेन सूक्तेन 'गायन्ति त्वेत्यृषिः पुनः ॥२६॥
 कवित्वस्यानुरोधाय तमेवार्थं पुनः क्वचित् ।
 अन्यं प्रकारमाश्रित्य पश्यन्ति च महर्षय ॥२७॥
 भेदस्तत्रापि सूक्तानां भवतीति विनिश्चयः ।
 'नासत्याभ्या ब॒र्हि॑रिव' सूक्तान्याहुर्निदर्शनम् ॥२८॥
 स्तौत्यश्विनावृषिस्तेषु सङ्गृह्य च विगृह्य च ।
 कक्षीवान् दैर्घतमसः कवित्वं सम्प्रदर्शयन् ॥२९॥
 पश्यन्ति तांस्तानुद्दिश्य कामानपि महर्षयः ।
 ये ये सूक्तेषु दृश्यन्ते ते च भेदस्य हेतवः ॥३०॥
 तथा दर्शनकालस्य भेदश्चैषां विभेदकः ।
 स च भेदो ब्राह्मणेषु मन्त्रेष्वपि च दृश्यते ॥३१॥
 महावाक्यानुसारेण सैषां सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ।
 कार्या भिन्नेषु सूक्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभिः ॥३२॥

१. अनु० A.

२. ०त्वृषिः A. RV. I. 10 1.

३. क्वचि त्वस्यावरोधाय A.

क्वापि तस्यानुरोधाय M.

The reading is adopted from

R.

४. ०याः A.

५. ०रेव M. RV. I. 116 1.

६. ०हु निद० A RV. I. 116.—119.

७. सो श्विनौ वृषि० A.

सोश्विनौ च ऋषि० M.

The reading is adopted from R.

८. दैवत० A. M.

९. कामानिह R.

१०. ०नुरोधेन R

११. सैषां A.

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सुनरी ॥ १ ॥

प्रत्यु ॥ सिष्ठ ॥ प्रति । एष । वृष्यते । अगच्छति । व्युच्छन्ती । दिव । दुहिता । इव ।
नयति । महत् । तय । दर्शना । ज्योतिष्व । कृणोति । उपा ।

उदुक्षियाः सृजते सूर्यः सचो उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च स मुक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उदुक्षिया । उदेव । सृजते । सूर्य । रमन् । सहैष । तपोद्यत् । नक्षत्रमर्चि । तेजस्वी भवति ।
तय । इत् । उष । व्युच्छन्ते । सूर्यस्य । च । सङ्गतेमभिहि गमे ।

१ अप वळो व्याख्यायते । सप्तमे मञ्चके पञ्चमे
श्रुवाके वश सुक्तानि व्याख्यानि । 'प्रत्यु अवति'
इति पञ्चमेकावशां सुक्तं वसिष्ठस्यापमुष-
स्यम् । प्रथमाद्या भ्रुजो बृहत्सो द्वितीयाद्या पुञ्ज-
सतोबृहत्स्य । तथा चानुष्कान्तम्—'प्रत्यु पट
प्रागापम्' (KSA 38 80 p 26) इति ।
प्रातरनुवाक उपस्ये कृती बाहते छन्वस्पादिघन
क्षत्रे चैवं सुक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यु अवति'
सह चापनेति बाहृतम्' (ĀSS 4 14.)
इति Sy

२ सिष्ठ is omitted by M वसिष्ठ is
suggested for सिष्ठ ।

३ उ इति पूरक Sy

४ सर्वे प्रतिबुध्यते Sy

५ ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ।

६ तमांसि विद्यासयन्तो वर्जयन्ती Sy

७ द्युलोकस्य सूर्यस्य वा Sy

८ पुत्री, एषम्भूतोया Sy

९ षड्व M अप उ इति निपातद्वयसमुदायो
श्लेषस्यार्थे । अपो व्ययति । अपवृणोति Sy

१० तयो M. तम is suggested for तय ॥

संपा नैवामत्यकारम् Sy

११ ०नाप A वर्शनाय is suggested for
वशना ॥ वशनाथम् Sy

१२ प्रकाशम् Sy

१३ करोति Sy

१४ एषं कृत्वा जनानां सुष्टु तेभ्युवा Sy

१५ उदैव M.

१६ उद्युगमयति Sy

१७ सर्वस्य प्रेरक आहित्य Sy

१८ युगपदेव Sy

१९ अद्यत् A. उद्युच्छत् प्रादुर्भवत् Sy

२० नभसि बुध्यमानं प्रहृतक्षत्राधिकम् Sy

२१ तेजस्वि is suggested for तेजस्वी ॥

बोन्तिमत्करोति । सीरेण तेजसा हि नक्तं

घन्त्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ति । 'सुपुष्पा-

सूर्यरश्मिदघन्त्रमा गन्धर्व' (YV 18 40)

इति हि निगम Sy

२२ इच्छन्व पूरक Sy

२३ एषं च सति हे उद्योवेवते ! Sy

२४ विद्यासने प्रकाशने सति Sy

२५ सङ्गतेमहि is suggested for संगतेमहि

हि ॥ सङ्गच्छेमहि Sy

२६ अनेन is suggested for अने ।

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अंभुत्समहि ।

या वहसि पुरु स्पार्ह वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति त्वा^१ । प्रतिबोधयाम^२ । त्वाम् । दिव^३ । दुहित^४ ! उष^५ । क्षिप्रा^६ । या त्वम्^७ । वहसि^८ ।
बहु । स्पृहणीयम्^९ । धनवति^{१०} । रत्नम्^{११} । यजमाना^{१२} । सुखभय प्रयच्छसीति^{१३} ।

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वदृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सुनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती^{१४} । व्युच्छन्ती^{१५} । या । करोषि^{१६} । महत्त्वेन^{१७} । महति^{१८} । सर्वं भूतदर्शनाय^{१९} । प्रकथनाय च^{२०}
तमसोऽपनयनाय^{२१} । तस्या^{२२} । तव^{२३} । रत्नप्रापणानि^{२४} । याचामहे^{२५} । तथा कुर्वाणा^{२६} । स्याम^{२७} । मातु^{२८} । इव^{२९} ।
पुत्रास्तव प्रिया^{३०} ।

१. प्रति is written twice in A , M.

२. प्रतिबोधद्वारो भवेम Sy

३. हे अन्तरिक्षाज्जायमाने ! Sy

४. हे उषोदेवते ! Sy.

५. क्षिप्रकारिणो वयम् Sy.

६. त्वाम् A.

७. प्रापयसि Sy

८. स्पृहणीयं धनम् Sy.

९. वती M वनन सम्भजनं सम्भक्तव्यं धनं
वा तद्वति ! Sy

१०. रत्न A. रमणीयं धनम् Sy

११. यजमानाय is suggested for यजमाना ॥
हवीषि दत्तवते यजमानाय Sy

१२. मयं सुखं is suggested for सुखभयं ।

१३. VM. ignores न ॥ इव Sy

१४. उच्छति A

१५. तमासि वर्जयन्ती Sy

१६. महिम्ना युक्ता । यद्वा 'महतिर्दानकर्मा' दान-

युक्ता वा Sy.

१७. सर्वभूत० is suggested for सर्वं भूत० ॥

VM. explains स्वः and दृशे
together as सर्वभूतदर्शनाय. But Sy.
explains स्वः and दृशे separately स्वः
as सर्वं जगत् and दृशे as दर्शनार्थम्

१८. ऽनाप च A प्रबोधनार्थम् Sy.

१९. ऽपनय० A.

२०. तव प्रियतमाः Sy.

२१. प्रावन्नानि A. रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः
सेवयिष्याः Sy.

२२. याचामहे, किम् ? रत्नभ ज इति समभिव्या-
हाराद्वत्नानीति, गम्यते Sy.

२३. भवेम Sy

२४. जनन्याः Sy

२५. पुत्रा. प्रियतमा भवन्ति तद्वत् Sy.

२६. VM. ignores देवि ॥ हे देवि ! दानादि-
गुणयुक्ते ! उषोदेवते ! Sy

तच्चित्र राघ आ मुरोषो यदीर्घश्रुतमम् ।

यर्षे दिवो दुहितर्मतेभोजनं तद्रास्व भुनजामहे ॥ ५ ॥

तश्चित्रम् । तत् । चापनीयम् । घनम् । मोहर । मो । यत् । अत्यन्त दीर्घकालं श्रूयते । यच्च । ते ।

दिव । दुहिते । मनुष्याणां भोजनसाधनं भवति । तदस्मभ्यम् । प्रयच्छ । तद्वयं भुनजामहे ।

अवंः सुरिभ्यो अमृतं वसुत्वन वाजो अस्मभ्य गोमंतः ।

चोदयित्री मघोनः सनुतावत्युपा उच्छदपु सिधः ॥ ६ ॥

अवं सुरिभ्यम् । श्रवणीयम् । स्तोत्रम् । अमृतम् । वसुमत्त्वे च । अस्मभ्यं च । अन्नानि । गायु-

क्तानि । चोदयित्री । घनवत् । शब्दवती । उपा । अत्रोच्छतु । क्षत्रं । प्रदापयत्वाऽपानस्माकं घनम्, विनाशयतु च क्षत्रनिधि ।

VII 82

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्यमति यो वनुष्पतिं वय जयेम पृतनासु दूढ्याः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणो । युवाम् । अस्माकम् । यज्ञाय । विशे दासमूर्तायै । जनाय च पुत्राय

१ जायनी० A. जायनी० is suggested for चापनी० ।

२ आहार A अस्मभ्यं प्रयच्छ Sy उप I is suggested for मो ।

४ अंतदीर्घं का० A. देशाकासयोविप्रकर्षेऽप्यति शयेन भोतभ्यम् Sy

५ तत्र स्वया वेयम् Sy ६ अंत M

७ मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यवन्नमस्ति Sy

८ वयञ्च स्वहृतं घनमन्नं चाभ्यघहरेम Sy

९ हे उव ! Sy १० यशो रास्वेषनुषङ्गः Sv ११ मरणरहितं नित्यम् Sy

१२ अत्यं M वासक वसुत्वयुक्तं वा Sy

१३ बहुभिर्गोभिर्युक्तानु Sy १४ प्रेरयित्री Sy

१५ शिष्टः परोक्षकृतः हृदिधमतो यजमानस्य Sy

१६ प्रियसत्यात्मिका वाक्सुता । तद्वती Sy

१७ अत्रोच्छ० is suggested for अत्रोच्छ० प्रयगमयतु Sy १८ शोषकानु क्षत्रं Sy

१९ 'इन्द्रावरुणा' इति शशर्ष इत्यर्थं सुप्तं वसिष्ठ स्वार्थं भागतम् । इन्द्रमारोति अन्वारि सुप्ता

नीन्द्रावरुणवेयतानि । तथा चानुष्कान्तम्— 'इन्द्रावरुणा वशोऽत्र वरुणं ह कागत तु' (KSA 38 82 p 26) इति । तुतीये सवन उच्यते प्रशास्तुः क्षत्र एतत्सुक्तम् । सूत्रितञ्च— 'इन्द्रावरुणा युवमा वा राजानी' (ASS 6 1) इति Sy वसिष्ठस्येवमायम् Dur वसिष्ठस्य SKN २० णा A.

२१ युवम् A २२ अस्मभ्यम् BB

२३ यज्ञानुष्ठानार्थम् Sy बहूपजनासाधियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् BB

२४ अतर्षे M अताय is suggested for अताये । निवेद्यादित्रे परिचारकाय Sy यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निवर्तते BB मनुष्याय SKN

२५ पुत्रपौत्रादिसंज्ञकाय Sy अयस्मै सुहृदाव्ये स यथा मां न स्पृजेत् BB सर्वस्वे मनुष्य जनाय, अस्तत्सर्वकामाय Dur. पुत्रादिकाय जनार्थे च परिचारकाय SKN

२६ च is missing in A. -

त्र । महत् । सुखम् । दत्त । दीर्घप्रततयज्ञम् । अनिहिनस्ति । य । तादृगान् दुर्बुद्धीन् । वयम् । मद्ग्रा-
मेपु । जयेम ।

१. गृह सुखं वा Sy. पापयक्ष्माभावप्रभदम् BB.
२. दत्तम् is suggested for दत्त ॥ प्रय-
च्छतम् Sy.
३. दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीय जनम् Sy. यदुस्तमध्व-
राद्ययमिति तदेव प्रकटीकरोति-दीर्घप्रयज्युर्दीर्घ-
कालं यावज्जीव प्रकर्षेणानतिपत्या कर्तव्यो
दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेरोगा-
दिको युप्रत्ययः । दासीभारादिद्रष्टव्यः । वचन-
व्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः
प्रकृष्टा यागा येषा तानस्मान् BB. नित्यया-
यज्ञकम्, अग्निहोत्रिणम् Dur दीर्घप्रवृत्त-
यज्ञमग्निहोत्रसमयादिकमस्माकम् SKN.
४. अतिजिघांसति Sy. अतिक्रम्य यो वनुष्य-
त्यभिभवति पापयक्ष्मा । त तावद्
वय जयेम न तेन वयं जीयेमहि BB. यो निहन्तु-
मिच्छति एवमत्रापि प्रकरणाद् वनुष्यति-
हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण
निगमद्वयं पठितम् Dur. अतोत्यव्ययम-
भीत्येतस्य स्थाने । योऽभिवनुष्यति,
अभिजिघांसति । यजमानविशेषणं चैतत् ।
दीर्घप्रततयज्ञं नित्यानामग्निहोत्रादीनां कर्मणा
कर्तारं यजमानमभिवनुष्यति SKN.
५. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तम् SKN.
६. दुर्वियः, दुष्टाभिसन्धीस्ताञ्छन्नून् Sy. दुर्वि-
यश्च BB. पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि-
जिघांसति । व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते--
'पापः पाताऽपेयानाम्' अपेयान्यलेह्यानि यानि
तान्यसौ पिबति विषयप्रसक्त इत्यर्थः । . . .

पुन-पुनः पापत्यमानः, तेनैव पापेन
कर्मणा । नरकमेव प्रति पतत्यसौ । तस्माद्वा
पापः Dur. दूढयो जयकर्मा तच्छब्दसामानाधि-
करण्योपपत्तेर्विभक्तिविपरिणामः । दूढय दुर्धोक्
पापबुद्धिमित्यर्थः । निर्वचनप्रसक्तमाह—पापः
पाता रक्षिताऽपेयानामरक्षितव्यानां त्याज्या-
नाम् । पिबतेर्वाकृत्यः । अपातऽपेयाना प्रतिषिद्धाना
सुरादीनाम् । अकार्यमात्रोपलक्षणं चैतत् ।
अकार्याणा कर्तव्यार्थः 'पापत्यमानः' अथवा
विषयासक्त्याऽत्यर्थं पापत्यमानः । अवाडेव अघो
नरकमेव पतति प्रायश्चित्ताकरणाद् नोर्ध्वमिति
पापः । अर्धोभावनिष्ठाकः पतते. पाप
इत्यर्थः । अथवा किं न एतेनावाड्-
नाम्नेति, पापत्यतेरेव पापो विहिताकरणात्.
प्रतिषिद्धसेवनाच्च । नित्यमत्यर्थं श्रेयसः
पततीति पततेर्दुर्लुगन्तात् पचाद्यचि तलोपः ।
उप्रत्ययो वा छान्दसत्वात् । एवं पाते
पिबतेर्वा पापः SKN.

७. अभिभवेम Sy. जयेमेत्येव कैश्चिद् दुर्बुद्धिभिर्न
वयं जीयेमहि । पृषोदरादित्वादभीष्टस्वर-
रूपसिद्धिः BB

८. वनुष्यतिहन्तिकर्मा । अनवगतसंस्करो भवति ।
. दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं
तं जयेम पृतनासु । दूढयं दुर्वियं पापधियम् ।
पापः पाताऽपेयानाम् । पापत्यमानोऽवाडेव
पततीति वा । प.प.यतेर्वा स्यात् N 5 2.
SKN. II. 289.—290

This stanza=TS. 2.5. 12. 2.

सुम्राळ्यः स्वराळ्य उच्यते वा महान्ताविन्द्रावरुणा महावस्र ।

विश्वे देवातः परमे व्योमनि स वामोजो वृषणा स बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । सम्राडिति । अन्य । स्वराट् । अन्य । उच्यते । युवयो, सर्वेषां राजा सम्राट् स्वयमेव राजन् स्वराडिति वरुणमाह । महान्ता । इन्द्रावरुणी । महावना । विश्वे । देवा । परमे । स्थाने स्थितयो । युवयो । सर्वे देवा । बलम् । भोजश्च । सन्धु । हे वृषणी ! इति ।

अन्वपा स्वान्यतृन्तमोजसा सूर्यमैरयत दिवि श्रष्टम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वत धियः ॥ ३ ॥

अन्वपाम् । मेघस्थानामपाम् । द्वाराणि । बलन । अन्वतप्तम् । विवि च । सूर्यम् । आरोहयत

१ द्वितीय पाठः परोक्षकृतः, शिष्टा प्रत्यक्षकृता
Sy

२ सम्प्रदायमान इति 'ता सुम्राजा घृतासृती'
(RV 2 41 6) इत्यावियु क्रीत्यते Sy

३ एको वरुणः Sy

४ स्वरा इत्यः A स्वयमेवायनिरपेक्षयैव राज
मान इति 'स्वराळ्यो बने' (RV 1 61
9) इत्यावियु क्रीत्यते Sy

५ अय इन्द्रः Sy

६ युवयोर्मध्ये Sy

७ राताः A राताः M

८ ंगा याह A. The passage सर्वेषां
माह seems to be the explanation
of सम्राट् and स्वराट् It should,
therefore, immediately follow
सम्राट् and स्वराट् ।

९ तपाविषाविन्द्रावरुणी गुभैरधिकी Sy

१० ंधनी is suggested for ंधना ॥
महापनी च भवतः Sy

११ सर्वे Sy १२ देवातः A.

१३ परमे व्योमन्युः कृद्ये आकाशे Sy

१४ स्थित्तमो A

१५ मुवाम् Sy

१६ सर्वे देवा A सर्वे देवा seems to be
unnecessary

१७ बलं वृषवभावे कायस्य हेतुमूतं सामर्थ्यं च
युवाम्नां च सन्धुः सम्योक्तयन् शरीरबाधार्थाय
Sy

१८ सन्धेतुमूतं तत्रोक्त इत्युच्यते । सम्यते च । भोज-
साष्टमी बभौति Sy

१९ हे कामानां वदिताराविन्द्रावरुणी ! Sy

२० ंन्ववाम् A.

२१ ंमवा A. उवकानाम् Sy

२२ द्वाराणि वृषेणु पिहितानि Sy

२३ तृप्यन् M ंतृन्तम् is suggested for
ंतृन्तम् ॥ अन्वविध्यतम् । भावरक्तस्य वृषस्य
वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्ताविरथ-
Sy

२४ अन्तरिक्षे Sy

२५ तथा सवस्य प्रेरकमाहित्यम् Sy

२६ अन्वयगमयतम् । स्वर्गान्नाभूतं सूर्यं तद्वधेन
प्रकाशितवन्ताविरथ- Sy

प्रापयत्म् । प्रभुम् । इन्द्रावरुणौ ! मदे । अस्य सोम । प्रज्ञावत् । परित उदकानि । अपिन्वत् च । कर्मा-
प्यपि । शब्दपरिचर्यायि ।

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवामित् । युवाम् । एव । युद्धेषु । सेनासु च । वोढार । हवामहे । युवामेव । क्षेमस्य । प्रसव-
निमित्त । मिवजानुका अभिगच्छन्तो भवामहे । ईशाना । दिव्यस्य च पार्थिवस्य । स्तोतारः । इन्द्रा-
वरुणौ ! स्वाह्वाना भवामहे ।

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विशा जातानि भुवनस्य मृज्मना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणौ । यत् । इमानि । चक्रतुः । विश्वान्यपि । जातानि । भुवनस्यास्य ।
बलेन । तयोरेको वरुणस्य । क्षेमार्थम् । मित्रो देवस्तम् । परिचरति । मरुद्भिः । उद्गूर्णः । कल्या-
णम् । अय इन्द्र । गच्छति ।

१. प्रभूतं सन्तम् Sy.

२. ०न्द्रव० A ३. हर्षे सति Sy.

४. अस्त्य A सोमस्य पातेन Sy

५. स्तोमः M. सोमस्य is suggested for सोम ।

६. प्रज्ञाकरस्य Sy ७ जलरहिता नदीः Sy.

८. तथा च निवित्पदमाप्नायते 'अस्य मदे जरित-
रिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः' इति Sy.

९. अस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि Sy.

१०. The reading is doubtful. सिञ्च-
तम् फलेन पूरयत्म् Sy. ११ शत्रुसेनासु

रक्षणार्थम् Sy १२. हविषा स्तोत्राणां वा
वोढार ऋत्विजः Sy १३. भवा० M आह्व-
यन्ति Sy १४. युव० A. १५. रक्षणस्य Sy.

१६. निमित्तम् is suggested for ०मित्त ।
उत्पादने निमित्तभूते सति Sy

१७ मितजा० is suggested for ०मिव जा ॥
सङ्कुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि Sy.

१८. हवा० is suggested for भवा० ॥

हवन्ते Sy. १९. ईश्वरौ Sy.

२०. स्तोतारो वयमपि Sy.

२१. स्वां० A. सुखेन ह्वातव्यौ Sy

२२. हवा० is suggested for भवा० ॥ आह्व-
यामहे Sy २३. VM. ignores

वस्वः ॥ वस्वो वसुनो धनस्य Sy

२४. यद्यौ युवाम् Sy. २५. परिदृश्यमानानि Sy.

२६. कृतवन्तौ Sy. २७. सर्वाणि Sy

२८. जातिमन्ति भूतजातानि Sy.

२९. लोकस्य सम्बन्धीनि Sy.

३०. न is written twice in M. आत्मीयेन
बलेन Sy. ३१ युवयोर्मध्ये एकं वरुणम् Sy.

३२. रक्षणहेतुना Sy ३३. मित्रावरुणौ हि
परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरो वृश्येते

Sy ३४. रुद्भिः A. मरुद्गणैः साधंम् Sy.

३५. उद्गूर्णबलः सन् Sy. ३६. शोभनमलङ्कारम्
Sy. ३७. प्राप्नोति । यद्वा मरुद्भिर्मध्य-
स्थानैर्देवगणैः साधंमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदक-

मीयते प्रेरयति Sy.

महे शुल्काय वरुणस्य तु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्वः श्रययन्तमातिरहुश्रेमिन्यः प्र वृणोति भूर्यसः ॥ ६ ॥

महे । महते । वन्धनाय । वरुणस्य । क्षिप्रम् । वीप्राय । बलम् । उपबृंहित कृषं नृक्षमिन्द्रा
वरुणी । यत् । अस्य वरुणस्य । ध्रुवम् । स्वभूते भवति बलं पापकृतां वन्धनाय वरुणबलमिन्द्रश्चोपबृहयती
त्यर्थः । इन्द्रावरुणयोरेते । अजामिमवधुम् । प्रतानि क्षययन्तम् । आतिं तरतिविनाशकर्मा, विनाशयति ।
स्वल्पे । भूर्य उपायं । प्रवारयति । बहून् दभूतिश्चित् समताहसि भूयस इत्युक्तम् ।

न तमहो न वृरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अर्ध्वर न त मर्त्यस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न तमह । न । तम् । अहं । न च । वृरितानि । मर्त्यम् । हे इन्द्रावरुणो ! नाविं । तावक-
मन्यत् । कुत । चिदागच्छति । यस्य । देवो ! अनिगच्छथ । कामयथे च । यज्ञम् । न च । मनुष्यस्य ।
व्याप्नोति । परिवाषां ।

- १ धनाय । इन्द्रस्य वरुणस्य सामार्थ्यम् Sy
- २ अपन्नक्षयमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च Sy
- ३ होष्यार्थम् Sy ४ कुव is redundant
- ५ कृष is written twice in A कृषत M
स्तोत्रेण मिमिमाते यज्ञमानपत्स्यो । स्तोत्रेण
हि बलं जायते Sy
- ६ यत् । अस्य is written twice in A
- ७ अस्येन्द्रस्य वरुणस्य च Sy ८ नित्यम् Sy
- ९ स्वं स्वकीयमसाधारणं यदोजो विद्यते तदोजो
मिमाते इत्यन्वयः Sy
- १० वापक० A ११ ०मिन्द्र श्चो० A
- १२ इन्द्रावरुणयोरेते seems to be the
explanation of अस्य therefore
इन्द्रावरुणयोरेकः is suggested for
इन्द्रावरुणयोरेते ।
- १३ अस्तुवन्तम् Sy १४ वृता० A
- १५ हिषन्तं कर्मण्यकृन्तन्तस्तोतारमयज्ञमानम् ।
Sy
- १६ आतिरति is suggested for आति ।
अभिहन्ति Sy
- १७ ०शनक० A १८ एक इन्द्र Sy

- १९ उपायं goes with स्वल्पे ।
- २० प्रवारयति । बहून् । दभून् दभूतिश्च
is missing in M प्रकर्वेणापुतान्
करति । यद्वा प्रवरानुक्कृष्टान् करोति
Sy
- २१ बहूतराम्यत्रुम् यद्वा भूयसो यज्ञमाप्तान् Sy
- २२ पापम् Sy
- २३ न व्याप्नोति Sy
- २४ दुग्मनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति Sy
- २५ मनुष्यम् Sy
- २६ नावि is suggested for नावि ।
- २७ तावक० M तापक० is suggested for
तावक० ॥ A सन्तापश्च तं न प्राप्नोति Sy
- २८ कस्मावपि निमित्तात् Sy
- २९ हे वाणाविगुणयुक्तो ! इन्द्रावरुणो ! Sy
- ३० ०ष A ०ष is suggested for ०ष ॥
प्राप्नुय Sy
- ३१ ०यैर्वे A कामयथे च यस्य हवींवि Sy
- ३२ उक्तप्रकारेण न प्राप्नोति Sy
- ३३ ०षम् A
- ३४ VM. ignores तम् ॥ तं मनुष्यम् Sy

अर्वाङ्गनरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हव यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं माडीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाङ्गनरा । अभिमुखम् । आगच्छतम् । तरौ । देवयोर्युवयोरुचितेन । रक्षणेन । शृणुत च ।
ह्वानम् । यदि । मे । प्रीयेथे । युवयो । हि । सख्यम् । अपि । च । यत् । ज्ञातेयं सह भवतस्तथा सति ।
सुखकरम् । इन्द्रावरुणौ । तदुभयमस्मासु कुरुतमिति ।

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अथ स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ । सङ्ग्रामे । पुरो योद्धारौ । भवतम् । हे कर्षणशीलबलौ !
तदा । वाम् । हवन्ते । उभये सैनिका । सङ्ग्रामे । मनुष्या । पुत्रस्य । तत्पुत्रस्य च । लाभेष्विति ।

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युमन्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे । अस्मभ्यम् । इन्द्रादय । अन्नम् । यच्छन्तु । महच्च । सुखम् । सर्वतः पृथुतमम्

१. आर्वाजरा A.

२. अस्मदभिमुखम् Sy.

३. हे-नेतारौ ! Sy.

४. From देवयोः onwards the rest of the commentary is missing in A. देवसम्बन्धिना Sy.

५. मदीयं स्तोत्रम् Sy

६. मम Sy

७. प्रियेथे M. मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामा-
गन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः
Sy.

८. खलु Sy.

९. सखित्वम् Sy १०. वान्धवम् Sy

११. मृडीकस्य सुखस्य साधनम्, तदुभयम् Sy

१२. अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy

१३. कम् A

१४. सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे Sy.

१५. हे शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ ! हे
इन्द्रावरुणौ ! Sy.

१६. यदा is suggested for तदा ॥ यद्यौ Sy

१७. तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः Sy.

१८. उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीन्तनाश्च Sy.

१९. नेतारः स्तोतारः Sy

२०. पौत्रस्य Sy

२१. सम्भजनीयेषु निमित्तभूतेषु Sy.

२२. VM. ignores अथ ॥ अथ अपि च Sy.

२३. इन्द्रोद० A. आदि refers to वरुणः
मित्रः । अर्यमा ।

२४. द्योतमानं धनम् Sy.

२५. प्रयच्छन्तु Sy

२६. गृहं च प्रयच्छन्तु Sy.

२७. सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् Sy.

बाभकरहितम् । ज्योति । अदिते । यज्ञस्य वर्षयिभ्या भवतु । ध्वस्य च । सन्वितु । प्लाकम यष्टम् । भूमो युवयो प्रसावाविति ।

VII 83

युवां नरा पश्यमानास्तु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपशीवो यधु ।
दासा च वृत्रा हृतमार्याणि च सुदासीमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवां नरा । युवांम् । नरो ! पश्यमाना । पातेयं युवयोर्वभ्रायम् । प्राह्मुस्तं वद्विहृतम् । भ्रगो इच्छन्त । पृथु पृथु पशव भ्रातृपृथवश्च पशव । यान्ति । दासानुपदापयितुन् । प्राणुपद्रवावान् । च । भार्यरपि कृतान् । विनाशयतम् । वेजनने सुदामम् । मित्रावरुणौ । रक्षयम् ।

१ अहितकम् Sy

२ तेज Sy

३ उचिते A.

प्रबोनाया देवमातुः Sy

४ य is written twice in A

५ शानादिगुणयुक्तस्य Sy

६ सर्वस्य प्रेरकस्य Sy

७ शोक० A

स्तोत्रम् Sy

८ जानीम । कृम इत्यर्थ । यदा वेनेन सन्वितु स्मभ्यं देयं श्लोकं यज्ञो मनानहे याधामहे Sy

९ 'युवां नरा' इति वशर्षं त्रयावशां सूक्तं वसिष्ठ स्वार्थं आगतमेन्द्रायवचनम् । 'युवां नरा' इत्यनुक्ताम् (KSA. 38 83 p 26) आभि फ्नबिकेयुमभ्येवु स्तोमबुद्धौ प्रशास्तुरिबं सूक्त माधापार्यम् । सूत्रितञ्च 'युवां नरा पुनीये वाम्' (ĀSS 7 9) इति Sy

१० वष्टपर्वे द्वितीया । युवयो Sy

११ हे नेतारो ! इन्द्रावरुणो ! Sy

१२ पश्यन्त is suggested for पश्यमाना ॥

युवन्वशाब्धवसानार्थिन Sy

१३ ०य is suggested for ०य

१४ प्राज्ञेनम् Sy

१५ प्रागच्छन्त M गा० is suggested for भ्रगा० ॥ गा आत्मन इच्छन्तो यजमाना Sy

१६ प्रमु प्रगिय पशव भ्राक्त प्रषदच पशवो A
The reading is doubtful पुपुवित्तीण पशुं पाहर्वास्मि येयां ते तथावता । विस्तीर्णा इवपशुहस्ता सन्त Sy

१७ यद्विराहुरणार्थं गच्छन्ति । पशर्वा हि यद्विरादिषु धते तथा य संतिरीयकम् अश्वपश्वर्वा घट्टिराच्छपति' इति Sy

१८ उपशपयिषीणि च Sy

१९ उपद्रवाम् is suggested for उपद्रवायाम् ॥ आधरकाणि शत्रुजातानि Sy

२० कर्मानुष्ठानपराधि च शत्रुजातानि Sy

२१ हिस्तम् Sy

२२ वैश्वतं A अस्मदावयमेतत्संज्ञं राजानम् Sy

२३ इन्द्राव० is suggested for मिगाप० ।

२४ प्रागच्छतम् Sy

२५ VM ignores च and भ्रघसा ॥ भ्रघसा रक्षयेम सार्धम् Sy

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं च न प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्रा नरः । यत्र । मनुष्या । सङ्गच्छन्ते । उच्छ्रितपताका ध्वजतेरुच्छ्रयकर्मण । यस्मिन् । सङ्ग्रामे । भवति । यत्किञ्चिदपि मनुष्यस्याभिर्मतमन्नादिकम् । यत्र । विभ्यति । भूतानि । स्वर्दृशश्च देवा हिंसासम्भावाद्भयम् । तत्र । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ । अधिवोचतमेत एव राज जयन्त्विति ।

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृशतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

स भूम्या । भूम्या । अन्ता । ध्वसनशीला । सन्दृश्यन्ते ध्वसयन्ति चतस्रो दिश सैनिकाधिष्ठिता । तथेन्द्रावरुणौ । दिव । सैनिकाना शब्द । आरोहण करोति । जनानाम् । अरातयश्च । माम् । उग्रवतिष्ठन्ति । अभिमुखम् । रक्षणार्थम् । हवनश्रुतौ । आगच्छतम् ।

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तत्सूनामभवत्पुरोहितः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ । वधे । अप्रतिगतशत्रुकम् । भेत्तार कुलस्य काद्यमानम् । हिसन्तौ ।

१. यस्मिन् सङ्ग्रामे Sy.

२. ०च्छन्तः A. युद्धार्थं सङ्गच्छन्ते Sy.

३. उच्छ्रितध्वजाः Sy

४. ०यतक० A.

५. युद्धे Sy

६. (न) भवति, अपि तु सर्वं दुष्कर भवति Sy

७. चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः ।

किञ्च किमपि Sy

८. अनुकूलम् Sy.

९. युद्धे Sy

१०. भुवनानि भूजातानि Sy.

११. शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च Sy

१२. ०सम्भवा० is suggested for ०सम्भाव० ।

१३. तादृशे सङ्ग्रामे Sy.

१४. अस्मान् Sy

१५. अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् Sy.

१६. एतमेवराजं जयन्त्विति M. राजानं is suggested for राजम् ।

१७ पर्यन्ता Sy. १८. सैनिकैर्ध्वस्ताः Sy

१९. ०ता तथा A. २०. इन्द्रो वरुणो M

२१. Missing in M. दिवि is suggested for दिव ॥ द्युलोके Sy.

२२. आरुढोऽभूत् Sy.

२३ धना० M. अस्मदीयानां भटानाम् Sy

२४. ०रताय० A. शत्रवः Sy.

२५. उपति० is suggested for उग्रवति० ॥ उपस्थिताः Sy

२६. अस्मदभिमुखम् Sy.

२७ ०नः श्रुतौ A एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे आह्वानशीलौ ! इन्द्रावरुणौ ! Sy.

२८ वधकरैरायुधैः Sy.

२९ अप्राप्तम् Sy.

३०. भेदमेतत्संज्ञं सुदासः शत्रुम् Sy.

प्राप्तम् । सुवासम् । ब्रह्मणि च । एषाम् । शृणुतम् । हृषने । सत्यभरा । भवतु । तत्सूनाम् । पुरोहिते
रिति च यवस्मानते पुरोवधुस्तुत्सवस्तत् फलत्वेपामिति ।

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वज्रपासरांतयः ।

युव हि वस्व उभयस्य राजयोऽर्धं स्मा नोऽवत् पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । ह इन्द्रावरुणौ । माम् । अस्यातपन्ति । शत्रो । अघान्याहन्तृण प्रहरणानि
हिंस्तां धमूणाम् । करादीनामप्रदानानि । युवाम् । हि । विव्यस्य पार्यस्य च । धनस्य । राजयं । तथा
सति । अस्मान् । रक्षतं । पार्ये । दिवसन्तिम सङ्ग्रामस्याङ्गि ।

युवां हवन्त उभयांस आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुण च सातये ।

यत्र राजभिर्दशमिर्निचाधितु प्र सुदासमावत वृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । युवाम् । हवन्ते । उभये संनिका । सङ्ग्रामयु । इन्द्रम् । वरुणम् । च । धनस्य ।

१ प्राप्तम् A प्रकर्वेणारक्षतम् Sy	प्रायधानि Sy
२ शोभनं वधातीति सुवा । एतत्संज्ञम् । मम याज्यं राजानम् Sy	१६ missing in M हिंस्तां is suggested for हिंस्तां ॥ हिंस्रकामां मध्ये Sy
३ स्तोत्रापि Sy	१७ अभिगमनशीला शत्रव Sy
४ एषाव A. तत्सूनाम् Sy	१८ अतु Sy
५ अशृणुतम् Sy	१९ ईशाये । राजतिरेवयकर्मा Sy
६ आह्वयस्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हृषीमा सङ्ग्रामस्तस्मिन् Sy	२० अतः कारणात् Sy
७ सत्यफलम् Sy	२१ रक्षतम् is suggested for रक्षत ।
८ एतत्संज्ञामां मम याज्यानाम् Sy	२२ पार्ये दिवसे अन्तमे is missing in M तर णये Sy
९ ति is missing in A मम पुरोधानम् Sy	२३ युद्धदिने Sy
१० ०शृणुतु० A.	२४ VM ignores स्म ।
११ तेषु धनम् पुरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थं Sy	२५ युवा A
१२ आह्वयात्० A. अभिहो वापन्ते Sy	२६ हन्ते A आह्वयस्ते Sy
१३ अरे शत्रो सम्बन्धीनि Sy	२७ उभयविधा सुवाससो राजा तत्सहायभूता स्तुत्सवश्वेवं द्विप्रकारा जना Sy
१४ न्या is written twice in A	२८ अर A
१५ ०रिषानि A	२९ युवाम् Sy

भजनाय । यस्मिन् सङ्ग्रामे । शत्रुभिर्दर्शनी । राजभिः । नितरा वाधितम् । प्रापतम् । सुदास राजानम् । सर्वैस्तृत्सुभिः । सह ।

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणां सदागुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहृतिषु ॥ ७ ॥

दश राजानः । दश । राजान । सङ्गता । अयष्टार । सुदासम् । इन्द्रावरुणौ ! न । युयुधु-
र्भवद्भ्या परिगृहीतम् । सत्या । नृणम् । हविषि सीदताम् । अपस्तुतिं फल प्रयच्छति । एषाम् । प्रादु-
र्भवन्ति । देवानमाह्वानेषु । देवाश्चाहूतास्तानुपगच्छन्ति ।

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदासं इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असंपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । दाशराज्ञे । परितो युद्धार्थं यतमानाय । सर्वत एव । सुदासे । हे इन्द्रावरुणौ । बल

१. सम्भजनार्थम् Sy

२. येष्वजिषु Sy.

३. दशभिः । राजभिः । नितरा is missing in M । दशभिः is suggested for दर्शनी ॥ दशसंख्याकैः Sy

४. शत्रुभूतैर्नृपैः Sy.

५. वाधिकम् A हिसितम् Sy.

६. प्रावतम् is suggested for प्रापत ॥ प्रकषेणारक्षतम् Sy

७. सह वर्तमानम् Sy

८. दश राजानः is missing in A.

९. दशसंख्याकाः Sy

१०. सुदासः शत्रवः Sy.

११. परस्परं समवेताः Sy.

१२. अयजमाना एवम्भूतास्ते Sy

१३. एतत्सज्जमेकमपि राजानम् Sy.

१४. सम्प्रजहुः युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः Sy.

१५. सफलाभूत् Sy.

१६. नृणाम् is suggested for नृणं ॥ यज्ञस्य नेतृणाम् Sy.

१७. अश्विन्यज्ञे हविषि सीदन्तीत्यश्वसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानाम् Sy.

१८. अवस्तु० A उपस्तु० is suggested for अपस्तु० ॥ स्तोत्रम् Sy

१९. एवां एषा A

२०. युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति Sy.

२१. देवाना० is suggested for देवान० ॥ अपि चैवां देवहृतिषु देवा ह्यन्ते एष्विति देव-हृतयो यज्ञाः । तेषु Sy.

२२. सर्वे च देवाः Sy.

२३. दश राज्ञे M दशशब्दस्य छान्दसो-दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशभी राजभिः शत्रुभूतं Sy २४. परितो M.

२५. परिवेष्टिताय Sy.

२६. राज्ञे Sy.

प्रायश्चित्तम् । इवेतिमानमञ्चन्त । यत्र । हविषो सह । कपदित । कर्मणा । कर्मवन्त । देवानस्पृशन् ।
सुखवर्ष 'त्यञ्चो' मा वक्षिणुत 'कपदा' इत्युक्तम् ।

उत्तरा निगरसिद्धेति—

वृत्राप्यन्यः समिधेषु जिघ्रते व्रतान्यभ्यो अभि रञ्चते सदा ।

हवीमहे वा वृषया सुवृक्तिमिरुस्मे इन्द्रावरुणा अमि यच्छतम् ॥ ९ ॥

[वृत्राप्यन्ये]

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा धुन्नं यञ्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्र ज्योतिरदितेश्चैतावृधो देवस्य श्लोके सवितुर्मेनामहे ॥ १० ॥

[अस्मे इन्द्र]

१ इवेतिमानां म० A इवेतिमा० is suggested for इवेतिमा० ॥ द्वितं इवेत्य नैर्मल्य मञ्चन्तो गच्छन्तः Sy

२ यस्मिन् बेधे Sy

३ हविर्लक्षणोनामेन Sv

४ अदित्याः Sy ५ स्तुत्या Sy

६ कर्मभिर्युक्ताः Sy

७: पयचरन् । तस्मिन् बेधे युवां तस्मे रास्ते वसन्तम् प्रायश्चित्तमित्यर्थः Sy

८: त्पुत्स० M वसिष्ठसिध्या एतस्मात् श्रुत्वा Sy

९ इवित्यञ्चा is suggested

१० वः स्व० A

११: The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner —

हे इन्द्रावरुणौ ! युवयोरन्य एक इन्द्रो वृत्राभि

शत्रून् समिधेषु सङ्ग्रामेषु जिघ्रते हस्ति । अन्य एका वषण सवा सधवा व्रतानि कर्माण्यभि रक्षते । अभितः सर्वतो रक्षति । हे वृषणा ! कामानां वषितारो ! इन्द्रावरुणौ ! तथाविधौ ! वा युवां सुवृक्तिभि सुप्रवृत्ताभि स्तुतिभिह वामहे । आह्वयामहे । आहूतो च युवामस्मे अस्मन्व्यं शर्म सुखं यच्छतम् । वसन्तम् Sy

१२ The *pratika* is supplied by the Editor This stanza has already been explained See RV VII 82 10 Sy explains this stanza in the following manner —

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-इन्द्रावरुणोऽस्मभ्यं धेतमानं धनं प्रयच्छन्तु सप्ततो विस्तीण महद् गृह च । यत्रत्य वषयिष्या वषीनामा देवमातु- स्तेऽहवास्माकसवाधकं भवतु । अयञ्च प्रेर कस्य देवस्य स्तोत्रं मनीमहे कुर्महे ।

VII 84.

आ वा राजानावध्वरे वंवृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वा घृताचीं बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरूपा जिगाति ॥ १ ॥

आ वाम् । आवर्तयामि । वाम् । राजानो । यज्ञे । हव्ये । नमस्कारेश्च । इन्द्रावरुणौ । परि-
गच्छति । वा । जुह । बाह्वो । ध्रियमाणा । स्वयमेव । नानाविधेर्हविभिर्नाना^{१२}रूपा^{१३} ।

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यो सेतुभिररज्जुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवो । युवयो^{१४} । महत् । राष्ट्रम्^{१५} । द्यौ^{१६} । वर्षेण प्रीणयति । यो युवाम् । रज्जुवर्जिते^{१७} । सेतु-
भिर्बन्धके^{१८} । बध्नीथ^{१९} पापकृतस्ते हि रोगादिनाभिभूयन्ते । वरुणस्य । क्रोध । अस्मान् । वर्जयतु^{२०} । विस्ती-
र्णम् । लोकम् । अस्माकमस्माकम्^{२१} । इन्द्र । च । करोतु^{२२} ।

१ 'आ वाम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दश सूक्तं वासिष्ठ
त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तञ्च--'आ वा
पञ्च' (KSA 38 84. p 26.) इति ।
उक्थ्ये तृतीयसवने । मैत्रावरुणशस्त्र इदं
सूक्तम् । सूत्रितञ्च--'आ वा राजानावि द्रा-
वरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (ĀSS
6. 1) इति Sy

२ युवाम् Sy

३ ०नो M. हे राजमानो ! ईश्वरो ! वा Sy

४. हिंसारहितेऽस्मिन् धागे Sy

५ हविभिः Sy

६ स्तोत्रैश्च Sy

७ अभिप्रगच्छति Sy

८ वाम् is suggested for वा ।

९ जुहः A घृतमञ्चती जुहः Sy

१० वो M बाह्वो. is suggested for बाह्वो ॥

हस्तयोः Sy

११. दध्नीथ० A. धार्यमाणा Sy.

१२ रूप्यत इति रूप हविः । विविधहविर्युक्ता । यद्वा
विषुरूपा नानाविधरूपो वामिति योज्यम् Sy

१३. VM. ignores प्र ।

१४ हे इन्द्रावरुणौ ! Sy

१५ युवो. A

१६ राज्यम् Sy

१७ त्योः A. द्युलोकरूपम् Sy

१८. वृष्ट्या सर्वान् प्रीणयति Sy.

१९ ०ते. A. रज्जुरहिते. रोगादिभिः Sy.

२० ०भिर्बन्ध० A. सेतुभि० is suggested
for सेतुभि० ॥ 'मिञ् बन्धने' इति धातुः Sy.

२१. बध्नीथः A.

२२ तयोर्मध्ये वारयितुर्देवस्य Sy

२३ अस्मात् A

२४. परिवृणक्तु । परित्यज्यान्यत्र गच्छतु Sy.

२५ स्थानम् Sy

२६. One अस्माकम् is redundant.

२७. VM. ignores परि.

कृतं नो यज्ञ विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशुस्ता ।
उपो रयिद्वेषुवर्जतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतं न । कुरुतम् । अस्माकम् । यज्ञम् । गृह्ये । चारुम् । कृष्ण च । स्तोत्राणि । स्तोत्रेषु ।
प्रशस्ता हि । उपगच्छन्तु । अस्मान् । रयि । देवप्रेरितं । प्रवर्धयतम् । अस्मान् । स्पृहणीये । रक्षणे ।

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयि धत्तं वसुमन्तं पुरुचुम् ।
प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसुनि ॥ ४ ॥

अस्मे । अस्मासु । इन्द्रावरुणौ ! विश्ववरणीयम् । रयिम् । धत्तम् । वासयितुम् पुरुषस्तद्वन्तम् ।
यज्ञता शब्दनीयम् । प्रमिणाति । य । अदिते पुत्रं । अनृतानि भूतानि सर्वभोजसम्य घनानि प्रयच्छस्विति
वाक्यशेष । एवमितानि । घनानि । शूर इन्द्रश्च । प्रयच्छतीति ।

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावंचोके तनये ततुजाना ।
सुरक्षासो देववीतिं गमेम यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयन् । इयम् । मदीया । स्तुति । इन्द्रावरुणौ । अन्तुते । प्रागच्छन् । पुत्रार्थम् । पौत्रे च ।
स्वरमाणा । शोभनघना । यज्ञ वयम् । प्राप्नुयामेति ।

- १ हे इन्द्रावरुणौ । Sy
- २ गृह्येषु ऋषिमाषम् Sy
- ३ शोभनं फलसहितम् Sy
- ४ परिवृणानि स्तोत्राणि Sy
- ५ स्तोत्रेषु अस्मासु विद्यमानानि Sy
- ६ प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाक्त्रिण्य Sy
- ७ प्राप्नोतु Sy ८ घनम् Sy
- ९ देवप्रेरितं M देवाभ्यां युयाभ्यां प्रेरितं Sy
- १० युवां वर्धयेयाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थं Sy
- ११ अस्मात् A १२ स्पृहणीयानि Sy
- १३ रक्षामि Sy १४ अस्मभ्यम् Sy
- १५ विश्वं सर्वभरणीयं सम्भजनीयम् Sy
- १६ प्रयच्छन्म् Sy
- १७ निवासयुक्तम् Sy
- १८ बह्वर्षं पुशमिबहुभिः प्रशस्त्यं वा Sy
- १९ प्रहितस्ति । भोः हितायाम् इति धातुः Sy
- २० वरुणं Sy

- २१ अनृता० is suggested for अनृता० ॥
- सत्यरहितानि भूतानि Sy
- २२ omitted by M. सर्वभोजसम० is sug-
gested for सर्वभोजसम० A
- २३ ०मभि० A अपरिमितानि Sy
- २४ शोयवाम् स वरुणं Sy
- २५ स्तोत्रेभ्यो बवाति Sy
- २६ स्तुतिव् A
- २७ अन्तुताम् । अयाप्नोतु Sy
- २८ प्रागच्छन् M प्रागच्छन् is suggested for
प्रागच्छन् ॥ प्ररक्षत्वस्मान् Sy
- २९ पुत्रे पौत्रे च विषये Sy
- ३० ०माणां M मया प्रेर्यमाणा सा Sy
- ३१ शोभनघना सन्त Sy
- ३२ देवैः कामयितव्यं यज्ञम् Sy
- ३३ हे इन्द्रावरुणावर्य ! सर्वं देवा । यूयं स्वस्तिभि
कस्यापेनोऽस्मान् सदा सदा । पात रक्षत Sy

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।
घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे वाम् । शोधयामि । युवयोरहम् । बाधकरहिताम् । स्तुतिं न ह्यनयो स्तोतार कश्चिद्
बाधते । सोमम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । जुह्वन् । घृतावयवां घृतसहिता स्तुतिम् । उषसम् । इव । देवन-
शीलम् । तव । अस्मात् । गमने । रक्षताम् । सङ्ग्रामे ।

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।
युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हृतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । अस्मिन् । देवह्वाने । जना स्पर्धन्तेऽहमिका वा ह्वयन्ते । येषु जनेषु । साङ्ग्रामिकेषु
ध्वजेषु । आयुधानि । पतन्ति, येषां सङ्ग्राम प्रादुर्भवतीत्यर्थः । युवाम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् ।
हतम् । प्राङ्मुखान् । आयुधेन । नानादिवकान् ।

१. 'पुनीषे वाम्' इति पञ्चचं पञ्चदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभसैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे'
इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 38. 85. p. 26) ।
आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ
प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितञ्च—'युवां
नरा पुनीषे वाम्' (ASS, 7. 9.) इति Sy.

२. योध० A.

३. युवाभ्यां युवयोरर्थम् Sy.

४. रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टाम् Sy

५. इन्द्रं वरुणञ्चोद्दिश्य Sy.

६. जुह्वत् is suggested for जुह्वन् ॥

अग्नीं प्रक्षिपन् Sy ७. वीतावयवाम् Sy.

८. ०शीलाम् is suggested for ०शीलम् ॥
द्योतमानम् Sy.

९. तौ is suggested for तव । इन्द्रा-
वरुणौ Sy.

१०. अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥

११. युद्धार्थं गमने सति Sy.

१२. सङ्ग्रामे is suggested for सङ्ग्रामे ।
अभिगते युद्धे Sy.

१३. देवा विजिगीषवो योद्धारो ह्वयन्ते युद्धार्थं पर-
स्परमाह्वयन्ते इति देवहूयः सङ्ग्रामाः । सङ्ग्रामे
Sy.

१४. शत्रवोऽस्माभिः Sy - अहमहमिकया ह्व० is
suggested for अहमिका वा ह्व०

१५. हतसिका वा ह्वयते A.

१६. सङ्ग्रामेषु Sy

१७. सङ्ग्रा० A.

१८. पताकासु Sy.

१९. शत्रुक्षिप्तानि आयुधानि Sy.

२०. ०वन्ती० A.

२१. तेषु सङ्ग्रामेषु विद्यमानान् Sy.

२२. अमिन्द्रान् A शत्रून् Sy

२३. हिस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्तत-
पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेधा-
मित्यर्थः Sy.

२४. आयुधे A शरणा हिस्तकेनायुधेन Sy.

२५. ०द्विस्तात् A. विविधगतीश्च Sy

२६. VM. ignores वै and उ ॥ वै खलु,
उ इति पूरकः Sy.

आपञ्चिद्धि स्वयंशसुः सदांसु देवोरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृषीरन्वो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्वो अग्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपञ्चिद्धि । आप । वित् । चान्तरिक्ष्या । स्वभूतयशसे । स्वेषु स्थानेषु । देवी । इन्द्रावरुणौ ।

देवते । धारयति मध्यमे स्थाने पठित्वाविद्रावरुणावन्तरिक्ष धारयतीत्यर्थं अन्तरिक्षनाम च भवत्याप इति ।

मनुष्यान् । एको वरुण । धारयति । प्रकर्षणं व्याप्तान् । शत्रून् । अन्य । अग्रतिगतानिन्द्रं । हन्ति ।

स सुक्रतुर्च्चतुर्चिदस्तु होता य आदित्यं शर्वसा वा नमस्वान् ।

आववर्तवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

स सुक्रतुः । स । सुप्रज्ञ । भवतु सुकर्मा वा । सत्यज्ञ । होता । य । ह आदित्यो ! वेगेन ।

नमस्कारयुक्तम् । आवर्तयति । ताम् । रक्षणार्थम् । पुनर्नामिति पूरणम् । हविष्मान् । भवति । एव ।

स । अभ्युदयाय । अन्नवान् हविष्मानिति ।

१ आपञ्चिद्धि A.

२ आप A. अश्विकारा सोमश्च Sy

३ वित् A

४ छान्तं A

५ स्वायत्तयज्ञास्का Sy

६ सवनेषु स्थानेषु Sy

७ द्योत्तमानां सस्त Sy

८. अन्नस्यापयगिति सोमेनाप्यायिता हि देवता स्वे स्वे स्थानेष्वतिष्ठन्ते । यत्रा वसतीवरुणस्य आप एव सोमाभियवद्वारा सवनेष्विन्द्रं वरुणं धारयन्ति Sy ९ अग्रता Sy

१० तयोरिन्द्रावरुणयोरेक Sy

११ असाञ्चर्येण धारयति Sy

१२ पुण्यकृता पुण्यापुण्यविबेजेन विचित्रफलप्रोक्तरी Sy १३ शत्रुजातानि Sy

१४ ०ति हता० M अन्यैरग्रतिगतानि Sy

१५ हिनस्ति Sy

१६ सुक्रतुं A.

१७ शोभनकर्मा शोभनप्रतो वा Sy

१८ नि भवतु A

१९ सुकर्मा वा refers to सुप्रज्ञः, therefore सुकर्मा वा should immediately follow सुप्रज्ञः ।

२० ऋत्स्योदकस्य यज्ञस्य वा वेता निघेता Sy

२१ स्तोता Sy

२२ ०स्य M ०स्यो is suggested for ०स्यो ॥ A. हे अश्विते पुत्राविन्द्रावरुणौ ! अन्नसः साहितिको ह्रस्वः Sy

२३ बलेन युक्ती Sy

२४ ०युक्तः is suggested for युक्तम् ॥ नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् Sy

२५ आवर्तयेत् Sy २६ तर्पणार्थम् Sy

२७ भवेत् Sy २८ एवम् A.

२९ न A यज्ञमानः Sy

३० सुष्टु प्राप्तव्याय फलाय Sy

३१ अन्नवान् भूत्वा Sy

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[इयमिन्द्रम् ।]

VII 86

धीरा त्वस्य महिना जनूषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूमं ॥ १ ॥

^२ धीरा । स्थिराण्यविचलानि । वरुणस्य । महत्त्वेन । सर्वाणि जातानि भूतानि । यं । विस्तीर्णं ।
द्यावापृथिव्यौ । व्यस्तद्विध्मान् । प्रणुदे^१ च । तृतीय लोकमादित्यं वा । दर्शनीयम् । महान्त सोम वरुणो
दिवा । नक्षत्रम् । पृथिव्याम् । च भूतजातं^{११} । द्वैधम्^{१२} । वप्रथ उभयत्र प्रथित करोति^{१६} ।

उत स्वया तन्वा^३ सं वदे तत्कदा न्वन्तवरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

^{१४} उत स्वया । अपि च । आत्मीयेन । पुत्रेण^{१५} । सहाहम्^{१६} । एतत्^{१७} । वदामि^{१८} । कदाहम्^{१९} । वरुणस्य^{२०} ।

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV VII 84-5.

२. 'धीरा त्वस्य' इत्यष्टचं षोडशं सूक्तं वतिष्ठ-स्वार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानु-क्रान्तम्—'धीराष्टौ वरुण ह' (KSA 30. 86. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy.

३. धीरां A.

४. ०विचालीनि A. ०विचालीनि is suggested for ०विचलानि ॥ धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति Sy. ५. महिम्ना Sy

६. जातानि is omitted by A जन्मानि Sy.

७ वरुणः Sy

८. व्यष्टभ्नात् is suggested for व्यस्त-द्विध्मान् ॥ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् Sy.

९. प्रेरयति स्म Sy १०. ०त्या वा A.

११. ०जातम् is suggested for ०जात ॥ भूमिम् Sy.

१२. द्वैतम् A. अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति । रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः Sy.

१३. थ उभयमुभ० M. पप्रथदुभयत्र is suggested for वप्रथ उभयत्र ॥ अप्रथयत् विस्तारितवान् Sy

१४. VM. ignores तु and चित् ॥ तु क्षिप्रम् । चिद् अपि Sy

१५. वरुण ऋषिं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति Sy.

१६. उतेति विचिकित्सायाम् । उत किम् Sy.

१७. स्वीयेन शरीरेण Sy.

१८. सहवदन करोमि Sy.

१९. आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह सं वदे Sy.

२०. वरुण्य A. वरुणे देवे Sy.

भन्त । भवानीति । किञ्च । म । ह्य्यं वरुण । प्रभुः । जुषे च । कदा चाहम् । क्षयितारम् । ग्रहं
च सुमना । अभिपश्यामि ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिक्रितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरय ह् तुभ्य वरुणो हृषीते ॥ ३ ॥

पृच्छे तत् । पृच्छामि । वरुण । तत् । पापमहम् । विदुः सर्वं भूत यो मां नदिदृशयागच्छति
त पृच्छामि तथाहमेवान्यान् । चिक्रितुषो जना । अभिपच्छामि । विविधं च पृच्छामि । तत्र च सब एव ।
कवयः । समानम् । एवम् । मम । ग्राहं । भयम् । हं । तुभ्यम् । वरुणम् । क्रुम्यतीति ॥

१ भन्तभूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संसग्नो
भवानीत्यर्थं Sy

२ कं च A.

केन हेतुना Sy

३ मवीयम् Sy

४ स्तोत्रम्, हविर्षा Sy

५ ०ऽ is suggested for ०ऽ ॥ प्रभु-
भ्यम् Sy

६ जजृपेत A. जृपेत is suggested for
जुषे च ॥ सेवेत Sy

७ कस्मिन् काले Sy

८ सुक्षयि० is suggested for ०क्षयि० ॥
वरुणम् Sy

९ ग्राहं च सुम० M. ग्रहं च seems to be
redundant शोभनमनस्कः सन्नहम् Sy

१० अभिपश्येयम् Sy

११ VM ignores नु ॥ नु जसु Sy

१२ त्वां पृच्छामि । येन पापेन हेतुना त्वद्वेदे-
पाञ्चबडोऽस्मि पृष्ठ संस्तत्पापं कथय Sy

१३ ०क्षु सम्भूतं A.

विदुः । छान्दस सुक्षेप । इष्टुमिच्छन्नहम्
Sy

१४ मा नदिदृ० A मां is suggested for
मा ॥

१५ विदुषो जनान् Sy

१६ जनान् is suggested for जना ।

१७ उप० is suggested for अप० ॥ उपागाम्
Sy

१८ च is omitted by A

विविधं प्रष्टुम् Sy

१९ ते भ्रान्तवसितो जनास्य Sy

२० एककथमेव Sy

२१ एव M

चित् च Sy

२२ मम is missing in A.

२३ अकथयम् Sy

२४ ह् is missing in A एव Sy

२५ वरुणः is suggested for वरुणम् ।

२६ हृषीते क्रुम्यतीति । भ्रतः क्रोधं परित्यज्यास्मा-
स्य शोभ्यो मोक्षय Sy

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वीचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४॥

किमागः^१ । किम् । मम प्रवृद्धतरम्^२ । पापम्^३ । आस^४ । वरुण^५ । यत्त्वम्^६ । स्तोतारम्^७ । जिघांससि^८
पागैर्वधन्^९ । सखायम्^{१०} । पब्रूहि^{११} । तत् पापम्^{१२} । मम^{१३} । हे दुर्दम्भ^{१४} । बलवन्^{१५} । उक्ते तस्मिन् पापे प्रायश्चित्त
कृतवानेना स^{१६} । त्वम्^{१७} । अभिमुख गच्छामि^{१८} । हविषा सह^{१९} । त्वरमाण^{२०} । अत्र शौनक—

वरुणस्य गृहान्^{२१} रात्रौ वसिष्ठ स्वप्नमाचरन् ।

प्रविवेशाय त तत्र श्वा नदन्नभ्यभापत ॥

स त प्रस्वापयामास जनमन्य च वारुणम् ।

ततस्तु वरुणो राजा स्वैः पाशैः प्रत्यवध्यत ॥-

स बुद्धा पितर सूक्तैश्चतुर्भिरथ उत्तरे ।

अभितुष्टाव धीरेति मुमोचैन तत क्वचित् ॥

ध्रुवा स त्वेति चोक्ताभ्या पाशान्मुमुचिरे सुतम् ॥ इति ।

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।

अव राजन्पशुतृपं न तार्युं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव द्रुग्धानि । पितुरागतान्^{२३} । अस्माकम्^{२४} । द्रोहात्^{२५} । गर्भस्तेष्वस्मासु^{२६} यदेन पिता चकार ततोऽ-

१. कि A. कः Sy २. अधिकम् Sy.

३. पा वाचम् A. अवराधो मया कृतः Sy.

४. बभूव Sy. ५. येनागसा Sy

६. हन्तुमिच्छसि Sy.

७. मित्रभूतं सन्तम् Sy. ८. मह्यम् Sy.

९. हे अन्यैर्ब्रह्मिदुमशक्य ! Sy

१०. तेजस्विन् ! Sy.

११. कृत्वा is suggested for कृत वा ।

१२. अनेन स M अनेनाः सन् is suggested for

अनेना स M. ॥ अपाणः Sy:

१३. त्वाम् is suggested for त्वम् ।

१४. अवैयाम् उपगच्छेयम् Sy.

१५. नमस्कारेण हविषा वा Sy.

१६. शीघ्रः Sy. १७. ग्रहान् A.

१८. ०अं च रु वारु० A. १९. त्यबुध्य० M.

२०. सं A. २१. ०चिता A.

२२. सस्त्वेति A.

२३. पितृतः प्राप्तानि Sy. २४. अस्मदीयानि Sy

२५. द्रोहान् is suggested for द्रोहात् ॥
बन्धनहेतुभूतान् Sy.

२६. ०स्थेष्व० is suggested for ०स्तेष्व० ।

२७. ०देनं M. ०देनः is suggested for देन ।

स्मानु सन्नन्तानि पापानि । भवसृज । तथा वयम् । एव । यानि । कृतयन्त । शरीरे । ०वा । स्तनं
प्रायश्चित्तं कुर्वणि । तृप्तपशुकौजसृज्यते यवसे प्रदर्शिते यदि पशवा मक्षयन्ति ततोऽसृज्यते । त रा भवसृज ।
वत्सम् । ईव च । वाम्ना । वसिष्ठम् ।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्वुर्विभीर्दको अचिचिः । ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वमश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न स । न । तत् । स्वम् । वत्सम् । वरुण । अचि तहि ध्रुति । सा भवति ध्रुतिरिति ध्रुवां नि विमाह
न पुरुष स्वैरं तदनुतिष्ठति देवानिपन्नोऽनुतिष्ठतीत्यर्थं । सुरा । मन्वुष्वेव ब्राह्मणादीना हनननिमित्तम् ।
विभेदकश्च देवनहेतु । अन्वितश्च मान्यामान्यहेतु । अस्ति । ज्यायान् देवं नाम । कमनीयम् । समीपे
तथा । स्वप्न । अचि पुरुषस्य । अनिरर्थकस्य । मिश्रयिता भवति ।

- १ अस्मसो विश्वेदेव Sy
- २ भव is suggested for एव ।
- ३ बोहवातानि Sy
- ४ स्तो A
- ५ तृप्तपशु is omitted by M स्तम
प्रायश्चित्तं कृत्वाद्यत्ताने घाताविभि पशूनां
तर्पयितारं स्तेगमिय Sy
- ६ इव च is suggested for ईव च ।
- ७ वाम्ना A रज्जो यन्धकात् Sy
- ८ माम् Sy
- ९ VM ignores राजन् ॥ हे राजन् राज
मान ! Sy
- १० स न त A
- ११ पुरुषस्य स्वभूतं तदसं पापप्रवृत्ती कारणं त
भवति Sy
- १२ स्थिरोत्पत्तिसमय एव निमित्ता वैश्वगति
कारणम् । 'श्रु पत्तिस्वैयमो' इति धातु Sy
- १३ ध्रुवं A
- १४ सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा सुरा प्रमाह
कारिणी Sy
- १५ ऋषेर्गुर्वाविषयः सन्नर्थहेतुः Sy
- १६ ध्रुतसाधनोऽसः । स च ध्रुतेषु पुरुषं प्रेरयन्

- मर्षहेतुर्भवति । अत ईदृशी वैश्व जितरेव
पुरुषस्य पापप्रवृत्ती कारणम् Sy
- १७ अचिचित्श्च is suggested for अचि
चित्श्च ॥ अज्ञानमयिबेकारणम् Sy
- १८ मान्या is omitted by A
- १९ देव is suggested for देवम् ॥ नय
स्तुत्वेन स्थितो ज्यायामधिक ईश्वरोऽस्ति ।
स एव तं पापे प्रवर्तयति तथा घातान्तम् -
'एव ह्येवासाधु कम कारणयति सं यमभो निनी
यते' (Kau. 3 8) इति Sy
- २० कनीयस is suggested for कमनीय ॥
अस्मस्य ह्रीनस्य पुरुषस्य Sy
- २१ अचि च पापप्रवृत्तावुपारे उपागते
समीपे Sy
- २२ अनिरर्थं A निरर्थं is suggested
for अनिरर्थं ॥ पापस्य Sy
- २३ प्रयोता प्रकर्मणि मिश्रयिता भवति ।
स्वप्ने कृतेरपि कमभिर्वह्नि पापानि जायन्ते
किन्तु वक्तव्यं जायति कृते कमनि पापान्युप
यन्त इति । अतो ममापरामो वैश्वगत इति
हे वदन् । स्वया वास्तव्य इति भाष्यं Sy
- २४ VM ignores इत् ॥ इति पुरक Sy

अरं दासो न मीळहुषे' कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये क्वितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अर दासः । पर्याप्त^१ कर्म । दासम्^२ । इव स्वामिने^३ । हं । सेक्त्रे^४ वरुणाय । करोमि^५ । देवाय^६ ।
क्षिप्रकारिणे^७ । अपाप^८ । ज्ञापयतु^९ । अज्ञान्^{१०} । देव । स्वामिम्^{११} । स्तोतारम्^{१२} । धनार्य^{१३} । अत्यन्त प्राज्ञ^{१४} ।
प्रेरयति^{१५} ।

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।
शं नः क्षेमे शमु योगे' नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयं सु तुभ्यम्^{१६} । अयम्^{१७} । तुभ्यम्^{१८} । वरुण^{१९} । बलवत्^{२०} । हृदि^{२१} । स्तोम^{२२} । सुष्ठु^{२३} । उपश्रित^{२४} ।
भवतु^{२५} । शङ्करश्चायम्^{२६} । अस्माकम्^{२७} । क्षेमे^{२८} । भवतु^{२९} । शम्^{३०} । एव^{३१} । अस्मदीये^{३२} । योगे^{३३} ।

१. परिचरणम् Sy.

२. दासः is suggested for दासम् ॥
भृत्यः Sy.

३. यथा स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् Sy.

४. अहम् is suggested for ह ।

५. ँक्त्रेः A कामाना वर्षिन्ने Sy.

६. करवाणि Sy

७. दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय Sy

८. तत्प्रसादादपापः सन्नहम् Sy

९. जगतो भर्त्रे Sy.

१०. चेतयतु प्रज्ञापयतु Sy.

११. अज्ञान् A. अजानतोऽस्मान् Sy.

१२. स्वामिस् M. स्वामी is suggested for
स्वामिम् ।

१३. स्तोत्रम् A.

१४. धनप्राप्तयर्थम् Sy.

१५. प्राज्ञं M प्राज्ञः is suggested for
प्राज्ञ ॥ प्राज्ञतरः Sy.

१६. जुनातु प्रेरयतु Sy.

१७. एकादशने वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरो-
डाशस्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अयं सु तुभ्यं

वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुण वृहन्तम्'
(ĀSS. 3.7) इति Sy.

१८. एतत्सूक्तात्मकम् Sy

१९. तु is written twice in A त्वदर्थं
क्रियमाणाः Sy.

२०. वरुण is written twice in M.

२१. बलवन् ! is suggested for बलवत् ॥
हे अन्नवन् ! Sy

२२. त्वदीये हृदये Sy

२३. स्तोत्रम् Sy

२४. पश्रितः A समुवेतः Sy.

२५. उपद्रवाणां शमनम् Sy

२६. प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः Sy.

२७. इम् M. उपद्रवाणां शमनमस्तु Sy.

२८. अस्मदीयो M.

२९. अप्राप्तस्य प्रापणं योगः । योगे च नोऽस्मदीये
प्रापणे शम् शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणा-
दयो देवाः नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः
पात रक्षत Sy.

३०. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरकः
Sy.

VII 87

रदत्पुथो वरुण्यु, सूर्याय प्राणोसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सगो न सृष्टो अर्वातीर्थाय अकारं महोरुवनोरहम्यः ॥ १ ॥

'रदत्पु' । अतिरिक्तान्तरिक्षे मायानि । वरुणे । सूर्याय उद हि राजा वरुणस्यार इत्युक्तम् ।
प्राणुवर्षे । उच्यते । पन्तरिक्ष्यानि । नदी पुरस्मितम् । उन्मुक्त । 'रा' । 'स' । 'अ' । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।
गन्तुमिच्छन् । इत्यादि । मही । मनोऽहम् । प्रहोम्य' अहमदिता नाम गच्छतीति ।

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पुशुनं भृणिर्यवसे ससुवान् ।

अन्तर्माही वृद्धतो रोदमोमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियायि ॥ २ ॥

आत्मा त । नवीनम् । ' । प्रयगन्ते । गन्तव्यम् । नवीनगानि । रज । इव । नवी । यवसे ।

१ 'रदत्पु' इति तप्तर्षं तप्तर्षं सृष्टं वसिष्ठ
ह्यायं प्रोक्तं पादसम् । अनुकान्तम्—
'रदत्पु'(KSA 38 87 p 26) इति ।
गता विनियोग S)

२ अल्पम् A

३ ०रवा० A

४ अन्तरिक्षप्रदेशान् S)

५ ०व M अयं वरुणो देव Sy

६ सवस्य प्रेरकावाहित्याय Sy

७ ऋष A

८ RV I 24.8

९ प्रापच्छत् Sy

१० समुद्र उदयो भवानि । यद्वा समुद्रवृद्धमयस्मा
वाय इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवानि Sy

११ सुगयते पुद्गभूमौ ताविना प्रेयत इति तापोऽय
Sy

१२ ०क्तो वरुणा M. स यथा वरुणा प्रति शोभं
गच्छति तद्वत् Sy

१३ अतं गमनमात्मन इत्युक्तं S)

१४ भवन इतिवान् । अर्वां गच्छन् सूर्य एव वरुण
इत्युक्तः । स हि वरुणनेत्रा रात्रीजनयति
S)

१५ गतिर्व० A रात्रा S)

१६ ०ताप्रय० A

प्रहोम्य सकाशात् S)

१७ आत्मा सवस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धार
यिता Sy

१८ स्वरोपसववान्तरिक्षे प्रययास्य Sy

१९ गच्छन् M अयमच्छत् seems to be
the explanation of 'आ' ।

२० सर्वे A स च रज उदकम् Sy

२१ तयं A सन्तान्तात् प्रेरयति । वातन हि वृष्टि
जयते S)

२२ जगतो भर्ता Sy

२३ घाते प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरप्रयान् भवति
तद्वत् Sy

सम्भजनवान् भक्षितः सस्य इत्यर्थः । अन्तः । महती । वंहिते । द्यावापृथिव्यो । डमे । यानि भवानि स्थानानि तानि । सर्वाणि । तव । प्रियाणि । वरुण । इति ।

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः क्वयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इपयन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि स्पशः^{१०} । परिपश्यन्ति^{११} । चारा^{१२} । वरुणस्य^{१३} । शोभनगमना^{१४} । उभे । द्यावापृथिव्यो । शोभमाने^{१५} । सत्यवन्त^{१६} । क्रान्तकर्माण^{१७} । समपूजनीयवैर्या^{१८} । ये । वरुणस्य^{१९} । पूजा मनुष्यै^{२०} क्रियमाणाम् । ऐच्छन्निति^{२१} ।

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाध्व्या विभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विभ्र उपराय शिचन् ॥ ४ ॥

उवाच । उवाच^{२२} । मह्यम् । वरुण । मेधोविने । त्रिः, सप्तैकविंशति^{२३} । नामानि । काचिद् गौ^{२४} ।

१. सप्तमित्यन्ननाम । तद्वान् भवति । हविलक्षण-
मन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः
क्वसौ रूपम् । सप्तवान् सम्भक्तवान् वातो
घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो
भर्ता Sy.

२. भक्षितसस्यः is suggested for भक्षितः
सस्यः ।

३. मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः Sy.

४. महत्यौ Sy.

५. परिवृढे Sy.

६. धामानि भवानि is suggested for
भवानि तेजांसि वा Sy

७. तानि is missing in A.

८. सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति Sy.

९. VM. ignores वातः ॥ वातः वायुः Sy

१०. स्पर्शः A.

११. परित ईक्षन्ते, उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान्पुण्या-
पुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः Sy.

१२. स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चराः Sy.

१३. वरुणस्य Sy.

१४. स्मदित्येतत् प्रशस्यार्थे सहार्थे च वर्तते प्रशस्त-
गतयः । यद्वा सह प्रेषिताः सन्तः Sy.

१५. ०भनमा० A शोभनमेहने मुरूपे वा Sy.

१६. यस्मादेव तस्माद् भीत्या कर्मवन्तः Sy.

१७. क्रान्तदर्शिनः Sy.

१८. समपूज० A. यज्ञेषु कृतबुद्धयः Sy.

१९. प्राज्ञाः Sy.

२०. प्रजां A. पूजाम् is suggested for पूजा ॥
मन्मानि स्तोत्राणि Sy.

२१. गमयन्ति वरुण प्रापयन्ति । तानपि परिपश्य-
न्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोत्रान् ज्ञात्वा
पापान्मुञ्चन्त्वित्यृषिराशास्ते Sy.

२२. उक्तवान् Sy.

२३. ०ति M. एकविंशतिसंख्याकानि Sy.

२४. वागत्र गौरुच्यते । सा चोरसि कण्ठे शिरसि
च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसा नामानि
बिभर्ति । यद्वा वेदात्मिका वागेकविंशति-
संस्थाना यज्ञाना नामानि बिभर्ति । धारयति ।
अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च गौर्मा
ज्मेति पठितान्येकविंशति नामानीति Sy.

निमन्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितान्येभविशतिनामानि । किं च विद्वान् वरुण । पदस्य । गुह्यानि ।
च मह्यम् । अत्रोक्तम् । युक्ताय । मेधाव्याप्नुहि । उक्ताय वृद्धमवस्थिताय । शिक्षणं कुर्यात्, नकारं समुच्च
यायियं, पदानां गुह्यानभास्व व्याकरोदित्यर्थः ।

तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपरः पद्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एत दिवि श्रेष्ठं हिरण्यययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । तिस्रा द्यावो भवन्तीति तिस्रश्च भूमयस्त्रिस्रो भूमिर्धारयन्तीस्तं द्युनित्युक्तम् तिस्रः । द्याव ।
प्रस्मिन् वरुणे । अन्तः । निहिता । तथा तिस्रश्च । भूम्यः । अस्मिन्नेवोक्ताः । तथा पद्विधास्ये पद कार्याणि

१ भवतीति A विभक्ति is suggested for
विभक्ति ॥ धारयतीति Sy

२ यास्तप० A

३ ०तिर्ना० A

४ मानन् Sy

५ उत्कृष्टस्य स्थापस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य सन्ध
न्वीनि Sy

६ रहस्यानि । उपवेशो गम्यानि Sy

७ न शब्दव्युत्पत्तौ Sy

८ एवो A उक्तवान्, अतोऽहं वरुणस्य शिष्यः
ऽस्मि । तस्मात्स वरुणोऽस्मान्वापान्मोचयत्वि
त्यर्थं Sy

९ ०न्दुनि A व्याप्नुहि is redundant
मेधावी स वरुण Sy

१० उक्ताय A. उप समीपे रत्नमायापान्नेवातिने
मह्यम् Sy

११ उपशिक्षान् Sy

१२ अका० M

१३ ०ण्ययश्वर्या० M ०यार्थी० is suggested
for ०यार्थि० ॥ The passage
नकारं समुच्चयायार्थीयं should immed
ately follow च and precede मह्यम् ।

१४ The passage पदानां व्याकरोदित्यर्थं
should immediately follow
भवोक्तम् and precede युक्ताय ।

१५ तिस्रः is missing in A

१६ ०वन्ति तिसुवच अमय० A

१७ ०निर्घा० A

१८ ०स्तिद० A.

१९ त्रिप्रकाराः, उत्तममध्यमभावेन त्रिविधाः ।
सोकानां त्रिस्त्रयं च 'प्रमो वा इमे त्रिवृतो सोका,
इरयाविना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमौ
परियुन्' (RV 2 27 8) इति निगमस्य
भवति । इमो सोकावावृतस्य वदणस्तिष्ठतीत्यर्थः
Sy

२० द्युलोकः Sy

२१ ०णं तर्हि० A

२२ मध्ये Sy

२३ पूर्ववद्विषयाः Sy

२४ उक्तस्त० A उक्ता is suggested for
उक्ता ॥ वरुणेऽन्तर्भूताः Sy

२५ ०विधानास्य is suggested for ०वि
धास्य ॥ विधानं विधा । वदन्ताद्यनुभवेन
पदविधा प्रकारा मासु तावुः Sy

येषामृतूना ते षड्विधाना । मेधावी । राजा । वरुणः । चक्रे । एतत् । दिवि । प्रेङ्खमित्यादित्यमाह ।
हिरण्मयम् । शोभार्थम् । तमिति पूरणम् ।

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुविष्मान् ।
गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव सिन्धुम् । समुद्रम् । वरुणः । अवस्थापयति यथा वेला नातिक्रामति । यथा द्यौः सर्वाणि भूतान्यध स्थापयति । द्रविणशीलः । श्वेतवर्णो गौर । इव । मृगः । तुविष्मान् प्रवृद्धिमान् वेगवान् । गम्भीरः स्तोता । अन्तरिक्षस्य । परिच्छेत्ता । सुद्वारबलोऽस्य बलं सुष्ठु पारयति । सत्ये । अस्य सर्वस्य लोकस्य । राजा ।

१. स्तुत्यः Sy.	१३. ०न्यथ A
२. ईश्वरः Sy.	१४. द्रविशी० A. द्रवण० is suggested for द्रविण० ॥ उदबिन्दुः Sy
३. कृतवान् 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (RV. 5. 84 2) इति हि श्रूयते Sy.	१५. श्वेतवर्णो मृगः लुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव Sy
४. एतम् is suggested for एतत् ॥ सूर्यम् Sy.	१६. इव M.
५. अन्तरिक्षे Sy	१७. बलवान् प्रवृद्धो वा Sy.
६. बोलावद्द्वयसंस्पर्शिनम् Sy.	१८. ०र स्तोत्रा A गम्भीरो महाच्छंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः Sy.
७. हितरमणीयं वा Sy.	१९. उदकस्य Sy.
८. दीप्त्यर्थम् Sy.	२०. निर्माता Sy.
९. कमिति is suggested for तमिति ।	२१. सुपार० is suggested for सुद्वार ।
१०. वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (AŚS 3. 7.) इति Sy.	२२. ०लोजस्य A. सुष्ठु दुःखात्पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशः Sy
११. वेलायामवस्थापयति वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः Sy.	२३. सतः is suggested for सत्ये ॥ विद्यमानस्य Sy.
१२. यथा यथा द्यौः A. सूर्य इव दीप्तः Sy.	२४. अस्य जगतः Sy.
	२५. राजा भवति Sy

यो मृळ्याति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनं व्रतान्यदितेश्चधन्तो यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यो मृळ्याति । य । सुस्रयति । पापम् । चक्रुषु । अपि स्तोत्रे । तस्मिन् वरुणे । वयम् । स्याम ।

अनान्यस । अनुक्रमेण । मदीनस्य वरुणस्य । सन्ध्यावन्वतादीनि । वर्धयन्तम् ।

VII 88

अ शुन्ध्युव्वं वरुणाय प्रेष्टा मति वसिष्ठ मीळुपे भरस्व ।

य ईमर्वाश्च करते यजत्र सहस्रामघं वृषणं वृद्धन्तम् ॥ १ ॥

‘‘ शुन्ध्युव्वम् । प्रभरस्व । शोषमित्री पापकृताम् । वरुणाय । प्रियतमाम् । स्तुतिम् । वसिष्ठ !

सेन्ये । यम् । एतमाहित्यम् । अभिमूलम् । कुर्वते । यष्टय्यम् । वृद्धघनम् । वृषणम् । महान्तम् द्विधि

सूर्यमवधात् इत्युक्तम् ।

१ मृळ्याति A मृषायति M

२ सुस्रयति A उपवयां करोति Sy

३ अपराधम् Sy

४ कृतवते स्तोत्रे Sy

५ वर्तमाना भवेत् Sy

६ नामस्य M अनागत is suggested for
अनागतस्य ॥ अतपराधा सन्त Sy

७ आनुपूर्व्येण Sy

८ मदीनस्य वरुणस्य सम्बन्धीनि Sy

९ It seems to be the explanation
of व्रतानि ॥ कार्याणि Sy

१० व्यस्त is suggested for व्यस्त ॥ समर्थ
यस्त । हे वरुणावयो देवा ! यूयमस्मान् सर्वदा
कृत्यापैः पालयत Sy

११ ‘‘ प्र शुन्ध्युव्वम् ’’ इति सप्तर्चमष्टावर्षं सुक्तं
वसिष्ठस्यार्चं श्रेष्ठं वाक्यम् । ‘‘ प्र शुन्ध्युव्वम् ’’

इत्यनुक्रान्तम् (KSA 38 30 p 26) ।

गतो विनियोग Sy

१२ शुभ्यु० A

१३ प्रहर प्रापय Sy

१४ ऽमित्री A शोषमित्री यथा स्वत एव शुद्धाम्
Sy

१५ मननीयामीवृषीं स्तुतिम् Sy

१६ हे वसिष्ठ ! श्वधिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य
स्तुतौ नियुङ्क्ते Sy

१७ य is suggested for यम् ।

१८ सूयम् Sy

१९ अस्तिम्० A

अस्त्वभिमूलम् Sy

२० अन्तरिक्षेक रोति, तस्मै वरुणायैयस्य Sy

२१ कामानां वर्धकम् Sy

२२ ऽघातीत्यु० A RV 5 85 2

अधा न्वस्य संदृशं जगन्वानग्रेरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्ष्यदश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अधा नु । अस्य । सन्दर्शनम् । प्राप्तोऽहम् । अथ । क्षिप्र तस्य यागार्थम् । वरुणस्य । अग्नेः ।
ज्वालालक्षणमनीकम् । सामिधेनीभि स्तौमि । कल्याणम् । अभिषवग्राणि निधीयमानम् । यदा । अन्ध
सोमलक्षणम् । वरुणोऽधिपाता भवति । तदानीमात्मीय रूपम् । माम् । प्रति । नयतु । मम दर्शनाय ।

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।

अधि यद्रपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्ख्यावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ यत् । आरुहाव । यद्यहम् । वरुण । च । नावम् । आरौहानन्तरम्, च ता मध्यस्थितम् ।
समुद्र प्रति । यदि । प्रेरयाव । समुद्रमध्यस्थानामपाम् । उपरि । स्थितै समुत्थितैरुभिः । यदि । चराव
त तेता वरुणगृह प्रति नेतुम् ।

१. गतवानहम् Sy

२. अधुना Sy.

३. ०र्थं A.

४. ज्वालासङ्घम् Sy.

५. स्तवानि त वरुणं यष्टुमिति शेषः Sy.

६. सुखकरम् Sy

७. अर्षव ग्राणी A. अभिषवार्थे पाषाणेऽवस्थि-
तम् । अभिषुतमित्यर्थः Sy.

८. ०धीयुमा० A.

९. सोमः ल० A. सोमलक्षणमन्नम् । छान्दसः
षष्ठ्यभावः Sy.

१०. ०वाता A.

अधिकं पाता भवेत् Sy

११ शरीरं स्वकीयम् । प्रशस्तं रूपं वा Sy. वपुरिति
रूपनाम Ngh 3. 7.

१२. अभिप्रापयेत् Sy.

१३. दर्शनार्थम् Sy

१४. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy.

१५. उभावारूढावभूव Sy.

१६. यद्यदा वरुणे प्रसन्ने सत्यहम् Sy

१७. द्रुममयीं तरणसाधनभूताम् Sy

१८. ०हावान० M

१९. समुद्रस्य मध्य प्रति Sy

२०. प्रकर्षेण गमयाव Sy.

२१. उदकानाम् Sy.

२२. समुच्छ्रितैः रश्मिभिः A.

२३. गन्त्रीभिरन्याभिर्नौभिः Sy.

२४. पराव M. वर्तावहै Sy.

२५. तां ततो is suggested for तं तेता ।

२६. ग्रहं A.

२७. VM ignores प्र । प्रेङ्खे । ईङ्ख्यावहै ।

शुभे and कम् ॥ तदानी शुभे शोभार्थं प्रेङ्खे
नौरूपायां दोलायामेव प्रेङ्ख्यावहै । निम्नोन्न-
तैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ सङ्कीडा-
वहै । कमिति पूरकम् । यद्वा क्रियाविशेषणम् ।
कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः Sy.

वसिष्ठं ह् वरुणो नाग्याधादधिं चकार स्वपा महोमि ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अर्हान् यान् धावस्तुतनुन्यादुपासः ॥ ४ ॥

[वसिष्ठं ह्] 'ऋषिम्' चकारे । शोभनकर्मा । तेजोमि । स्तोतारम् । मेसापी । अर्हान् ।

सुदिनत्वे सुदिनान्यहान्यस्मै चकारत्यर्थे । योयहानि । धाव । ततनन् । यानि-च । उपसस्तेषामित्यङ्गा
मेत्री जनित्री प्रजानामित्यौषसो मन्त्र धावो दीप्तो वेव, यादिति द्वितीयावद्भवचनस्यादेशः ।

कः त्यानि नौ सख्या धंभुवुः सचावहे यदवृक पुरा चित् ।

वृहन्त मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृह तै ॥ ५ ॥

कं त्यानि । हे वरुण । क्व । जानि । भावयो । सख्यानि । अभवन्निति वरुणमपश्यन् । प्राप्ति

१ एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते यद्भवमेव कृतं तद्वक्ष्यमिति
Sy

२ The *pratika* is supplied by the
Editor

३ Explanation of वसिष्ठम् । ह् । वरुण ।
नाधि । प्रा । अथात् । missing in the
mss Sy explains these words
in the following manner वसिष्ठं
कम् । वरुणो नाधि स्वकीयायामाधात् ।
प्रारोहयत् Sy ४ तथा तमुषिम् Sy

५ वरुणः कृतवान् Sy ६ शोभनकर्माणम् Sy

७ Sy seems to take स्वपा महोमि as
स्वपाम्, अर्होमि and explains
स्वपाम् as स्वपत्तं शोभनकर्माणम् । and
अर्होमि as रक्षणः ।

८ ०२ M.

९ मेसापी is suggested for मेसापी ॥
मेसापी वरुणः Sy १० द्विवसतां मध्ये Sy

११ यत्कसत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारमस्याप
यविति क्षेपः Sy

१२ ०कारत्यं A

१३ यान्यं is suggested for योन्यं ॥
यातो गच्छत Sy

१४ द्विवसतां Sy

१५ सूर्यात्मना विस्तारयन् Sy

१६ याती Sy

१७ याद्यातीवपस उपसोपसक्षिता रात्रीश्च Sy

१८ ०जाना (ना) मि० A

१९ वेवा M The passage धावो दीप्तो वेव-
should immediately follow धाव-
and precede ततनम्

२० ०तिष्ठि० M

२१ ०स्याबावेश is suggested for ०स्यावेश ।

२२ The passage यादिति देशः refers
to यानि, यात् in the text. It should
therefore immediately follow
यानि च and precede उपस०

२३ VM. ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy

२४ षषा A.

२५ कुत्र Sy

२६ पुरातनानि Sy २७ ताग्य A.

२८ सक्षित्यानि Sy २९ इयमा भग० A.

गच्छेवहि । यद्यावाम् । स्तेनवर्जितम् । यथा पुरम् । चिदित्युमार्थे । वृहन्त बहूनर्थान् । सम्भवन्तम् ।
वरुण । बलवत् । सहस्रद्वारम् । गच्छाव । गृहम् । तव ।

य अपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृण्वत्सखा ते ।
मा त एनस्वन्तो यद्विन्भुजेम यन्धि ष्मा विप्रः स्तुवते वरुथम् ॥ ६ ॥

य अपिः । यः । ज्ञातिः । नित्यमोरसे । वरुण । प्रियः । सन्त च । त्वाम् । अनासि । करोति
त्वानिष्टानि करोतीत्यर्थः । समानख्यानं । ते । अथ बहुवदाह तेऽनागसा वयं तव सभूता । मा । एन
स्वन्तः । भुजेम पापफलम् । पूजावत् । प्रयच्छ । मेधावी त्वम् । स्तुवते मह्यम् । ध्रुवं गृहम् ।

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।
अवो वन्वाना अदितैरुपस्थाद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु । आसु । ध्रुवासु निर्गन्तुमशक्यासु । त्वेति सप्तमीबहुवचनस्याकारं कासुचित् । निवसन्तो

१. आवां सेवावहे Sy. २. यद्यावाम् is suggested for यद्यावाम् । ३. अहिंस्यमात्यन्तिकं सख्यम् Sy. ४. पुरा is suggested for पुरम् ॥ पूर्वस्मिन् काले Sy ५. ०दि सुपमा० M. ०त्युमार्थे is suggested for ०त्युमार्थे ॥ चिदिति पूरकः Sy. ६. मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः Sy. ७. बलेवत् A. ०वन् ! is suggested for ०वत् । हे अन्नवन् ! Sy ८. बहुद्वारम् Sy. ९. गच्छानि । लोडर्थे लिट् Sy. १०. त्वदीयम् Sy. ११. आवि A. १२. यः । ज्ञातिः is written twice in A. वसिष्ठः Sy. १३. ०रसः is suggested for ०रसे ॥ नित्यो ध्रुजः । औरसः पुत्र इत्यर्थः Sy. १४. प्रयः A. १५. सन् is suggested for सन्त च ॥ १६. अनासि A. आगांसि is suggested for	अनासि ॥ अपराधान् Sy. १७. अकरोत् Sy. १८. स इदानीं ते तव सखा समानख्यानः प्रियोस्तु Sy. १९. अनागसः is suggested for अनागसा । २०. एनमा पापेन युक्ताः सन्तः Sy. २१. मा भुज्महि, त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे Sy. २२. ०वन् ! is suggested for ०वत् ॥ हे यजनीय ! Sy. २३. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy. २४. ध्रुवं is missing in A. २५. अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहम् Sy. २६. VM. ignores स्म ॥ स्मेति पूरकः Sy. २७. अत्र ऋग्विधानम्—'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रौ जपेदेता पिशाचस्तं न गच्छति' (Rg Vid. 2. 28) इति Sy २८. दृश्यमानासु Sy. २९. नित्यासु Sy. ३०. ०कारः कासु० is suggested for कार-कासु० । ३१. निवसन्तो वयं त्वां स्तुम इति शेषः Sy.

धयमिधानीं भवाम् । विपुमान्तु । अस्मत् । पापम् । वरुण । गमनम् । याचमानां वयम् । अदिते ।
उपस्थानियानीम् वध्वो वितेरुपस्थे तिष्ठति विमुक्त स्वैर गच्छतीति ।

VII. 89

सो पु वरुण मृन्मयं गृह राजञ्जह गेमम् । मृळा सुचित्र मृळयं ॥ १ ॥

सो पु । मव । मृ^{११}मयम् । गृहम् । राजन् । ग्रहम् । गच्छय किं तद्दि सीवणमव । त्विति पूरणम् ।
सुक्षितो मव । अस्मादव सुभवं मृळयं ।

यदेमिं प्रस्फुरन्निव दतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मृळा सुचित्र मृळयं ॥ २ ॥

यदेमि । मत् । गच्छामि । प्रस्फुरन्निव चार उभादक्षणे । वृत्तिम् । इव । षोडकेन भयेनास्मात् ।
मायुधवान् ।

१ विमुक्त is missing in A. मोचयेत् Sy

२ धन्वकं पापम् Sy

३ रक्षणं वरुणेन वाम् Sy

४ सम्भजमाना Sy

५ अस्तगदनीयाया वृधिव्या Sy

६ ०स्यानिबोनी A ०स्याविवा० is suggested for ०स्यानिवा० ॥ उपस्थानुपस्था-
पात् Sy

७ वध्वोऽम्मवि० A वदोऽविते० is suggested for वध्वोऽविते० ।

८ तितिष्ठती A

९ VM ignores क्षितिपु ॥ क्षितिपु भूमिपु
Sy

१० 'सो पु वरुण' इति पञ्चचमेःकोनविशं सूक्तं
वारुणम् । अस्या अगती शिष्टादक्षत्रा
गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्तम्—'सो पु पञ्च
गायत्रं अगत्यन्तम्' (KSA 38 89 p
26) इति । गतो विनियोगः Sy

११ स्ववीर्यं मृषाविभिर्निर्मितम् Sy

१२ हे ईश्वर ! Sy

१३ गतोऽस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवधामयमेव
स्ववीर्यं गृहं प्राप्तवानि Sy

१४ त्वि (न्वि) ति A

१५ स त्वं सो मृळ सुखय Sy

१६ हे शोभनधम ! Sy

१७ ०य is suggested for ०यः ॥ उपवयां च
क्षुव Sy

१८ VM ignores वरुण ।

१९ यदा Sy

२० गच्छामि तवानीं मृळा । सुखय हे सुखत्र !
सुधन । मृळय उपवयां क्षुव Sy

२१ प्रस्फुरन्निव A शैत्येन प्रविधत्तन्निरव स्वधुभया
द्वेषमानः Sy

२२ वृत्तिम् M वृत्तिः is suggested for
वृत्तिम् ॥

२३ स्मात् M आम्मात् is suggested for
आस्मात् ॥ वायुना पूर्वं सन् स्वया वदोऽम्
Sy

२४ वत् M ०वन् । is suggested for
०वान् ।

ऋत्वंः समह दीनतां प्रतीपं जंगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळयं ॥ ३ ॥

ऋत्वंः समह । हे पूजासहित ! कर्मणः । दीनतायाम् । प्रतीपम् । गच्छेम । शिवचे दीन कर्म मास्मानुपतिष्ठत्वित्यर्थः ।

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्रमृळयं ॥ ४ ॥

अपाम् । समुद्रमध्यस्थानामपाम् । मध्ये । तस्थिवासम् । स्तोतारं माम् । अविन्दत् । मृळा । तथा सति मृळ । सुक्षत्र । मृळयेति ।

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिंत्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेन्सो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत्किं चेदम् । यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । मनुष्यां सन्तो वयम् । अभिद्रोहम् । चरामो देवदृष्टानि व्रतानि न तथा कुर्म इत्यर्थः । अज्ञानेन । यच्च । तव । धर्माणि । युयोपिम शुभानामशुभाना च समीकरणं योपनम् । मा । अस्मान् । तस्मान् । पादे । देव ! हिंसीः ।

१. ऋयः सम A.
२. हे सधन ! Sy.
३. कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य Sy.
४. दीना कायां A. दीनतया शक्ततया Sy
५. प्रतीवं A. प्रतिकूलमनुष्ठानम् Sy.
६. प्राप्तवानस्मि । अतएव त्वया बद्धः । तादृशं मां मृळ । सुखय । अन्यद्गतम् Sy.
७. चिचे M शुचे is suggested for शिवचे ॥ हे स्वभावतो निर्मल ! Sy.
८. अवात् A. ९. समुद्राणामुदकानाम् Sy.
१०. स्थितवन्तमपि Sy
११. स्तोता० A. तव स्तोतारं माम् Sy
१२. आप्तवती लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् Sy.
१३. पिपासा Sy.
१४. तृष्णा is suggested for मृळा ।
१५. मिळ० A अतस्तादृशं मां मृळ सुखय । अन्यद्गतम् Sy.
१६. देवमुवां हविषु वारुणस्य हविषो 'यत्किं

- चेदम्' इति याज्या । सूत्रितञ्च--'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति द्वे' (ĀSS. 4. 11.) इति Sy.
१७. तद्विषये किञ्चित् स्वल्पमपि वा BB.
  १८. इदमिति क्रियाविशेषणम् BB
  १९. हे वरुण ! देव ! Sy.
  २०. दैव्ये A. देवसमूहरूपे Sy. देवप्रभवे BB.
  २१. मनुष्यस्वभावात्सम्भाव्यमानप्रमादाः BB
  २२. अपकारजातम् Sy अभितो द्रोहम् BB.
  २३. निर्वर्तयामः Sy.
  २४. ज्ञानेन M. २५. त्वदीयम् Sy
  २६. यद्धारकं कर्म Sy.
  २७. वयं विमोहितवन्तः Sy विनाशयामः । 'युपु विमोहने' BB.
  २८. योवनं A
  २९. पापैः M. पापादेः is suggested for पादेः ॥ अभिद्रोहलक्षणाद्धर्मविलोपलक्षणाच्च हेतुभूतात् BB.
  ३०. अपि त्वनुगृहाणैव BB This stanza TS. 3. 4 11. 6.

VII 90

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वयुभिर्मधुमन्त सुतासः ।

वह वायो नियुतो याश्चच्छा पिवा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र वीरया । प्रकषेण । प्राद्रियन्त । युवयो । वीर्यकरणेच्छया । शुचये । ध्वयुभिः । मधुमन्त । सुता सोमा । वह । वायो । त्व प्रापयात्मानं तन्धम् । नियुत । अभियाहि । पिब । सुतम् । सोमम् । मदायमिन्द्रण सहति ।

१ षष्ठेऽनुवाक पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति । सप्तत्रयं सूक्तं षष्ठि-
'स्याप श्रेष्ठं वायव्यम् । वासु पञ्चम्याद्यसु
द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्य । तथा चानु
फान्तम्—'प्र वीरया सप्त वायव्य ह्यन्द्रघश्च
वा द्विवचनता' (KSA 38 90 p 26)
इति । तृतीये छाबोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वीरया'
इति वायव्यस्तुषः । सूत्रितं च—'प्र वीरया
शुचया दद्रिरे वां ते सत्येन मनसा वीध्याना'
(ASS 8 11) इति Sy

२ प्रबोयस्ते—'वह वाने' इत्यस्यतद्रूपम् Sy विबो
र्णाच्चूर्णभूता । 'वृ विदारणे' कमकतरि
सिद्ध Mah. 'वृ विदारणे' विबीर्णा कणीभूता
U

३ ते । अत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यम् Sy वामिति
द्विवचनं पत्नीयजमामविषयम् । हे पत्नीयज
मानो ! वां युवयो स्वभूताः सोमा Mah
वां युवयो सम्बन्धिनः, हे यजमानो ! जाया
पत्नी ! U

४ वीरया विविधमीरयिषे 'सुपो सुमुक०' इति
चतुर्ध्यां याभादेश Sy प्रकृष्टा वारा ज्ञानोद्भवा
श्रुत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीरा Mah
प्रवीरया बहुवचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्ट
वीरा सोमा U

५ ०ये A. शुद्धा Sy निर्मला Mah स्वभावा
वेच शुद्धा U

६ ध्वयुभिः A ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे

ध्वयुभिः ध्वरस्य नेतभिः श्रुत्विभिः Sy 'प्राव
भिरद्वीभाधमावाविता अभियुषन्ति अत्वारः
पयुपवेशनतामर्ष्यत्' (9 5 1) इति कारया
यनस्मरणावध्वयुभिरिति बहुवचनम् । ध्वर
नेतभिः श्रुत्विभिः सुता इत्यर्थं Mah

७ माधुर्योपता Sy मधुनिप्राभ्यारूपमुबकम्,
तद्वन्त Mah उबकयन्त U

८ अभियुता Sy सुता अभियवधर्मण Mah
अभियुता प्राजन्ति U

९ सह A. रथं प्रापय Sy देवयजनवेष्टं प्रापय
Mah. प्रापय U

१० पत एवमन कारणाव हे वायो ! Sy एवं
पूर्वार्थं पत्नीयजमानो सम्बोध्य वायुमाह ।
याति सर्वत्र गच्छति वायु, हे वायो ! Mah
एवमनेताधर्मेण यजमानो सम्बोध्यभाषेवानीं
सम्बोधयति वायुम् U

११ बहयाः Sy नियुतोऽवान् Mah नियुत्गण
कानश्वान् U

१२ तेन रथेनाम्ब याहि अस्मद्यत्तमभिगच्छ Sy
अच्छाभेरर्थं, प्राप्नुमिति वा सोमामिमुषं सोम
माप्तुं वा याहीत्यर्थं Mah. सोमं वाप्राप्तुम् U

१३ अभिगस्य चाभियुतस्य Sy अभियुतस्य Mah
U

१४ अस्य सोमसज्जयस्य स्वकीयं भागम् Sy
सोमस्य स्वमंशम् Mah सोमस्य U

१५ तुप्तये मसत्तायं वा Mah तुप्तये मवज-तायं
वा U This stanza=YV 33 70

ईशानाय प्रहृति यस्त आनट् शुचिं सोमं शुचिपांस्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । ईशानाय । प्रकर्षेण । होतव्यं प्रमुखे वा होतव्यम् । य । तुभ्यम् । प्रापयति । शुचिं सोमम् । शुद्धस्य सोमस्य पातः । तुभ्यम् । वायो । करोषि । तम् । मनुष्येषु । प्रशस्तम् । जातोजातोः पुत्र । अस्य । बलवान् । जायते सर्वं पुत्रो बलवान् भवति ।

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अर्धं वायुं नियुतः सश्वतु स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये नु । धनार्थम् । यत् । जनयत । इमे । द्यावापृथिव्यौ । त देवम् । धनार्थम् । मदीया

१. शुनासीराये पर्वणि वायव्यस्य हृदिषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहृति यस्त आनट्' (ĀSS. 2. 20) इति । वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'ईशानाय प्रहृति यस्त आनट् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम्' (ĀSS. 3. 8) इति Sy.

२. ईश्वराय Sy.

३. हेतव्यं M. प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशदि-साध्याम् Sy ४. यजमानः Sy.

५. त्वदर्थम् Sy ६. प्राप्नोत् दद्यादित्यर्थः Sy

७. शुचिम् is suggested for शुचि ॥ शुद्धम् Sy. ८. यः प्रयच्छति Sy.

९. ०स्या पातः A. १०. यजमानम् Sy.

११. मनुष्येषु मध्ये Sy. १२. मुख्यम् Sy

१३. सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् Sy.

१४ Sy seems to take वाज्यस्य as one word and explain वाजस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये but according to *pathapātha* VM. takes them as two words वाजो and अस्य ।

१५. जायते सर्वं पुत्रो बलवान् is missing in A. जायते अवकल्पते सर्वं धनं लभत इत्यर्थः Sy

१६. नियुत्पद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (ĀSS. 3. 8.) इति Sy.

१७. राये धनायोदकरूपाय Mah. धनायोदक-लक्षणाय U.

१८. यम् is suggested for यत् ॥ वायुम् Sy, Mah., U.

१९. जनयताम् is suggested for जनयत ॥ जनयामासतुः Sy. उत्पादयामासतुः । नु क्षिप्रम् . रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुस्तपादितः Mah. नु क्षिप्रम् . जनयामासतुः । . . अनयोर्द्यावा-पृथिव्योः सयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ U.

२०. दानादिगुणयुक्तं वायुम् Sy वायुम् Mah. दानादिगुणयुक्तम् U.

२१. धनाय Mah. धनायोदकलक्षणाय U.

बुद्धिं धारयति । तदनन्तरमेव । मया गमनार्थं वायुं । नियुतं । सवन्ते । स्वां । अपि च । श्वेतवर्णम् ।
दत्तं धनम् । निर्गमनें धारिष्ये वा स्तोत्राणामिति ।

उच्छ्रुयसंः सुदिनां अरिप्रा उरु ज्योतिर्विन्विदुर्दीर्घ्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुशिञ्जो वि बन्नुस्तेषामनुं प्रुदिवः सत्सुरार्यः ॥ ४ ॥

उच्छ्रन् । व्युच्छन्ति । उपसं । सुदिनां । प्रवापां । उरुं । ज्योतिश्च । लमिरे । दीप्यमाना
प्रगमय । गव्यम् । च । सपातम् । कामयमानां देवा । विवृतदारमकुर्वन् । तान् । प्रापश्च । वीप्ता
पुरातना वा । अनुसञ्जु ।

- १ बुद्धिं A स्तुति Sy धिय सनाति वराति
धियणा वाग्देवी । धिरमेति ह्रस्व
मायम् Mah. धियं बुद्धि कर्म वा सनोति
सम्नव्रत इति धियणा वाङ् मध्यस्थाना U
- २ धनं यथा सन्ते तथा प्रेरयतीत्यर्थः Sy धार-
यति । शपो मुक् Sy
- ३ अपुनैव स्तुती प्रवृत्तायाम् Sy प्रथोत्येव नन्तर
मेव Mah. अथ अयेत्यर्थं । समन्तरमेव U
- ४ मर्षणं A मनागमनार्थम् suggested
for मयागमनार्थम्
- ५ वायुम् is suggested for वायु ॥ तं
वायुम् U
- ६ नियुतं is suggested for नियुत ॥ बहवा
रथवाहा अस्मद्यत्तं प्रापयन्तीत्यर्थः Sy
निजाहवा, Mah. अश्व, U
- ७ सेवन्ते । 'यन् सेवने' पुरुषव्यत्ययः Mah.
सरन्तः सेवन्त U
- ८ स्वकीया Sy
- ९ निविष्यतम् Mah.
- १० यत्तं M वसुनां पातारं प्रवातारं वा तं
वायुम् Sy वसुनो धनस्य धितिधरिणं यत्र
तं धनस्य धारयितारम् Mah. वसुनो धनस्यो-
दकसक्षणस्य धारयितारम् U
- ११ भित्तरां रेको रिक्तता निरेकः । धारिष्य
मित्यर्थः । तस्मिन् सति Sy निर्गतो रेको
रेचनं रेका क्षुण्यता यस्मात्तावन्ने बहुसमाकीर्षं
स्थाने Mah. जनैराकीर्षप्रवेशेऽवस्थितं

वायुम् U

- १२ ०२धो वा पा स्तो० A वा पास्तो नृणां M
- १३ VM ignores नु and वेवो ॥ नु क्षिप्रम् ।
वेवो द्योतमानः Sy
This stanza=YV 27 24.
- १४ द्वितोये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायम्यतृचस्य 'उच्छ्र-
श्रुयसं' इति तृतीयः । सूत्रितं च—'उच्छ्रश्रुयसं'
सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्य' (ĀSS
8 10) इति Sy
- १५ अोच्छ्रन्, व्यवासयन् Sy
- १६ उपसं A
- १७ शोभनदिनस्य हेतुभूता सन्तः Sy
- १८ प्रवापा is suggested for प्रवापा ॥
येऽङ्गिरसो वायुमस्तोपस तेयामत्रिा पाप
रहिता Sy
- १९ भिस्तीर्णम् Sy
- २० सूर्याक्षिप्यम् Sy
- २१ वायो प्रसादानसमन्तः Sy
- २२ गोसङ्घरूपम् Sy
- २३ धनं पथिभिरपहृतम् Sy
- २४ अपि च कामयमानास्तेऽङ्गिरसः Sy
- २५ व्यवृष्यन् । असमन्तः Sy
- २६ तथा तेवामङ्गिरसामर्षाय Sy
- २७ पुराण्यः Sy
- २८ अनुसञ्जु A. अन्वसरन् हिताहिताभरणपरा
प्रासमित्यर्थः । भावरकस्यासुरस्य वायुना हत
नावसुरेणाहृतानुयःअनुतीन् पुनर्भ्यवन्तः Sy

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायु वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते सत्येन । ते । सत्येन । मनसा । दीप्यमाना अमृग्धमनस । स्वेन । प्रज्ञानेन । युक्ताः । वहन्ति ।
हे इन्द्रवायु । वीरयोर्युवयोर्वोढारम् । रथम् । वणी (पणि) जेतु तथेश्वरयो । भवतो सतो । पणिभ्यो
गोलक्षणमन्न च । सचन्ते ।

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वैर्भिवसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु सूरयो विश्वमायुर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । हे इन्द्रवायु । शक्ता ये । धारयन्ति । सर्वम् । अस्माकम् । गवादिभि सह धन
ते । सूरय स्तोतारोऽस्मदीया । विश्वम् । अन्नम् । अश्वैः । वीरैश्च । सङ्ग्रामेषु । अभिभवन्तु ।

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायु सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । अश्वा । इव । घासमन्नम् । भिक्षमाणा । इन्द्रवायु । शोभनाभिः । स्तुतिभिः ।

१. तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे 'ते सत्येन' इत्येन्द्र-
वायवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना द्विवि क्षयन्ता रजसः 'पृथिव्याम्'
(ĀSS 8 II) इति Sy २. The
Pratika is supplied by the Editor
३. प्रसिद्धाः Sy ४. यथार्थेन Sy
५. मननीयेन स्तोत्रेण Sy ६. स्वकीयेन Sy
७. कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना Sy
८. युक्ता एवम्भूता यजमानाः Sy
९. स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति Sy.
१०. ०धारं A. वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोतृभिर्व-
हनीयं प्रापणीयं यद्वा वीरैरश्वैर्वहनीयम् Sy
११. रथम् is omitted by M
१२. वणी जेतु A पणीन् is suggested for
वणीं [पणि] ।
१३. ०तेः स० A. युवयोः स्वभूतम् Sy.
१४. तत्र च पृक्षोऽन्नानि हविलक्षणानि Sy.

१५. युवामभिसेवन्ते Sy
१६. VM ignores अभि ।
१७. ०न सः M. १८. ईश्वराः प्रभवः Sy.
१९. जनाः -Sy २०. ददति प्रयच्छन्ति Sy.
२१. सुष्ट्वरणीयं सुखम् Sy
२२. आदि 1efc1s to अश्वेभिः । वसुभिः and
हिरण्यैः ॥ अश्वेभिरश्वैः । वसुभिर्निवासकैः ।
हिरण्यैश्च सहितम् । यद्वा हिरण्यव्यतिरिक्तानि
धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः Sy
२३. दातारः Sy २४. व्याप्तम् Sy.
२५. अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतम् Sy
२६. सूरभट्टैश्च साधनभूतैः । यद्वा सहार्थे तृतीया ।
अर्वद्विर्वरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभि-
भवेयुरित्यर्थः Sy. २७. अभिभवेयुः Sy
२८. अर्वन्त A २९. हविषां वोढारः Sy.
३०. अर्वसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नम् Sy.
३१. याचमानाः Sy. ३२. इन्द्रं वायुञ्च Sy.

वसिष्ठां । अग्निमिच्छन्तः । सुष्टुः । भ्रातृभ्येम । रक्षभार्थमिति ।

VII 91

कुविदुङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवृधास आसन् ।
ते वायवे मनवे वाधितायावांसयभुवसु सूर्येण ॥ १ ॥

कुविदुङ्ग । वहु । क्षिप्रम् । हविषा । वृद्धा । पुरा । य । देवा । अनवृधा । अमवन् । ते ।
अनुनिर्वाधितायै । मनवे राज्ञे षड्विभिः प्रीता यज्ञमुन्वे । वायुमय यज्ञत्विति मन्यमानास्तथागार्थम् । सूर्येण
सह । उपसम् । प्रवासयामिति ।

उशन्तां दूता न दमाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।
इन्द्रवायु सुष्टुतिर्धामियाना मांर्दीकमीद्वे सुचित च नच्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । कामयमाना । दूता । न । हिंसायै भवेष । गोपयितारौ । मासान् । च । रक्षय ।

१ वसिष्ठा चयम् Sy २ अग्निमि० A
बसमात्मन इच्छन्तः Sy

३ सुष्टवतां [पति] ह्यये० M भ्रातृभ्येमहि ।
अग्यदृगतम् Sy

४ Sy seems to take सु and अयसे as
one word स्ववसे and explain as
शोभनरक्षणाय सुष्टुतपथाय वा Sy

५ 'कुविदुङ्ग' इति सप्तर्षं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं श्रद्धुभं वायव्यम् । 'कुविदुङ्ग' इत्यनु-
क्रान्तम् (KSA 38 91 p 26) । गत
सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ 'कुविदुङ्ग' इति
वपाया पाथया । सूत्रित च—'कुविदुङ्ग नमसा
ये वृधासः' इतिनाय प्रहृतिं यस्त आनद'
(ASS 3 8) इति Sy

६ कुविदिति बहुनाम् Ngh 31

७ क्षिप्रं कृतेन Sy अज्ञेति क्षिप्रनाम् N 5 17

८ वायुविज्ञेवेण स्तोत्रेण ममस्कारेण वा Sy

९ पूर्वस्मिन् काले Sy

१० वीध्यस्ति स्तुवन्तीति वेवा स्तोतारः Sy

११ ०पथा A अवधरहिता Sy

१२ वाधितानां पुत्रादीनां रक्षभार्थमित्यर्थः । यद्वा
मनवे वाधिसायेति षष्ठ्यर्थे अनुध्वैः । वाधि-
तस्य मनोः प्रभापतेर्भागे वायवे हवींषि वायु-
मित्यन्वयः Sy

१३ मनुष्याभाम् Sy १४ ०विनी प्री० A

१५ सूर्येण is omitted by A

१६ उवसो व्युष्टिः सूर्योवयं च धायुमागार्थं कुर्वन्ती
इत्यर्थः Sy

१७ द्वितीये अन्वोमे प्रउगज्ञस्त्रे ऐन्द्रवायवतृषस्य
'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितञ्च—'उशन्ता
दूता न दमाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावद्वोष-
इत्येका द्वे च' (ASS 8 10) इति Sy

१८ ०मानौ is suggested for ०माना ॥

१९ वेवतेगतिकमणो दूतशब्दः । गन्तारी Sy

२० ०वै प भव० A भवतम् Sy

२१ गोपारधि० A गोपाधि० is suggested
for गोपयि० ।

२२ माता A २३ रक्षतम् Sy

शरदं । च । बह्वी । हे इन्द्रवायू । सुष्टुति । वाम् । गच्छन्ती । सुखम् । इच्छति । शोभनं, च, गमनम् ।
नवतरम्, पुत्रो वा सुपित इति ।

पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिःश्रीः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोअन्नान् । स्थूलान् । नया वृद्धान् । सुप्रज्ञ । श्वेतवर्णः । सेवते वायु । नियुताम् । अभि-
गन्ता । ते चायमेव यष्टव्य इति । सङ्गतमनसः । वायवे । तिष्ठन्ति । विविधम् । विश्वानि । एव ।

१. संवत्सराश्च, चिरकालम् Sy. २. हे is missing in A ३. अस्मदीया शोभना स्तुतिः Sy. ४. युवम् Sy. ५. न्ती । सुखम् । इच्छ is missing in A. गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती Sy. ६. याचते । यद्वा सुखं यथा स्यात्तथा स्तौति Sy. ७. सुवितं सुष्टु प्राप्यं धनम् Sy. ८. तथा प्रज्ञस्यम् Sy. ९. सुवित is suggested for सुपित । The passage पुत्रो वा सुपि(वि)तः Should immediately follow गमनम् and precede नवतरम् । १०. नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे' (ĀSS 3. 8.) इति । तथा द्वितीये छन्दोमे प्रजगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैवैव द्वितीया । सूत्रि- तञ्च—'पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधा उच्छन्न- षसः सुदिना अरिप्राः' (ĀSS 8 10) इति Sy ११. ०चात् A १२. पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् Sy. पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् । पीवो-	अन्नानित्यत्र सन्ध्यभाव. Mah. पीवः पुष्ट- मन्नं येषामिति पीवोअन्नान् U १३. तर्था A. रय्या is suggested for नया ॥ रय्या धनेन वृद्धान् एवम्भूतानाढ्यजनान् Sy. रयि धनं वर्धयन्ति तान् Mah. रयि धन ये वर्धयन्ति ते रयिवृधः U. १४. शोभनप्रज्ञः Sy. शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य Mah. कल्याणप्रज्ञानो वायुः U. १५. 'शुक्लो हि वायुः' इति श्रुतेः श्वेतो वायुः Mah. श्वेतो वायोर्वर्णवचनम् U. १६. यान् नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते Mah. सेचति U. १७. वडन्नानां स्ववाहानाम् Sy. अश्वानाम् Mah. १८. अभिश्रयणीयः Sy. आश्रयणीयः Mah. अभ्या- श्रयणीयः U. १९. ते नियुतः Mah. ते नियुतोऽश्वाः U. २०. पाय० A २१. समानमनस्काः सन्तः Sy. सममनस्काः सन्तः Mah समनस्काः सन्तः U २२. वायुमुद्दिश्य यष्टुम् Sy वायवेऽर्थाय Mah, U. २३. तिषष्टन्ति A. अवतिष्ठन्ते Sy. विशेषेण तिष्ठन्ति Mah. २४. सर्वाणि Sy. Mah. २५. इत् पादपूरणे U.

मनुष्याः । कर्माणि वायवे चकृः । शोषनान्यपत्तननिमित्तानि यपु तानि स्वपत्यानीति ।

यावत्परस्तुन्वोः॑ यावदोजो॑ यावत्क्षरश्चक्षसा दीध्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायु सवतं वहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत्परः॑ । यावत्प्रमाण । वेग । शरीरस्य । यावच्च॑ । भोजं । यावच्च । मनुष्याः । चक्षुषा पश्यन्ति युवयो शरीरम् । दीप्यमाना युवानः । ताः नात शरीरेणागती ? शिष्ट स्पष्टमिति ।

नियुवाना नियुतः स्पृहवीरा इन्द्रवायु सुरथं यातमर्वाक् ।

इद हि वां प्रभृत मध्वो अग्रमधं प्रीणाणा वि मृमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नियुवाना । निमित्तयन्तो । नियुतः । स्पृहणीयं वला । इन्द्रवायु ! समानरथम् । प्रागञ्जतम् ।

१ कर्मणां नेतारो जनाः Sy एवमश्वयत्ने वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः Mah मनुष्या ऋत्विग्यजमाना U

२ कुर्वन्ति Sy चक्रुः कर्माणोति शोव Mah कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वायव्यसंयोगे सति सर्वनिर्वा यत्ताधि प्रवर्तत इति U

३ शोमना० is suggested for शोषना० ॥ शोमनापत्यहेतुभूतानि यद्वा सुष्ट्वपत्तनकारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि Sy शोमनापत्यप्राय कानि Mah शोमनातामपत्यानां यानि कर्माणि तानि U

४ प is written twice in A. This stanza=YV 27 33

५ द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्र ऐन्द्रवायवतुजस्य 'यावत्पर' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं तु पूर्वमेवा बाहृतम् Sy

६ ०त्तरं A. ७ ०वर्षं A

८ वसम् Sy

९ कर्मणां नेतार ऋत्विजः Sy

१० ज्ञानेन Sy

११ दीप्यमाना भवन्ति Sy

१२ ता सवताशरी० A तौ पातं or तावत्तं is suggested for ता यात शरी० ।

१३ पष्ट० A.

१४ VM ignores शुचिम् । सोमम् । शुचिपा । - अस्मे । इन्द्रवायु । सवतम् । बहिः । प्रा and इवम् । Sy explains this stanza in the following manner —

हे इन्द्रवायु ! युवयोः तस्य सर्वस्यानुकर्म शुचिपा शुचे सोमस्य पातारादिन्द्रवायु शुचि शुद्धं सोममस्मे अस्मदीयं पातं पिबतम् । इदं वेदां स्तोत्रं बहिश्चा सवतम् । पानार्थमासीव- तम् । बहिष्पुपविशतमित्यर्थः ।

१५ निमित्तयन्तो A ०यन्तो is suggested for ०यन्तो ।

१६ आत्मीयाश्चाम् Sy

१७ वला is missing in M ०णीयव० is suggested for णीयं व० ॥ स्पृहणीय- स्तोतृकान् Sy

१८ उभयो समानरथं रथम् Sy

अभिमुखम् । इदम् । ति । वाम् । प्रभृतम् । ऐन्द्रवायवान्येमध्वः । अग्रम् । अर्थः । प्रियमाणा । अस्मान् ।
पाशवन्धाद् विमुञ्चत् ।

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातिं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

या वाम् । या । वाम् । सचन्ते । नरम् । नियुतः । पाशः । मत्तम् । इन्द्रवायू । सर्वेषां
वासयिष्यः । आयातम् । आभिः । गुणानि । अभिमुखम् । पातं न । नरेण । सम्भृतम् । नीमम् ।

अर्वन्तो न श्रवसो भिर्चमाणा इन्द्रवायू सुद्युतिभिर्वसिंष्टाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[अर्वन्तः ।]

१. अस्मदभिमुखम् Sy
२. हि is suggested for नि ॥ खलु Sy
३. वा A. युवयोर्यम् Sy
४. प्रकर्षेण हत होमार्थमुत्तरवेदि प्रति नीतम् Sy.
५. ०वाख्यय A.M.
६. सु [सू] ध्वः A. मधुरस्य सोमस्य Sy
७. ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्य ग्रहम् Sy.
८. तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरम् Sy
९. प्रियमाणौ is suggested for प्रिय
माणा ।
१०. ०बद्धान् M.
११. ०ञ्चतम् is suggested for ०चत् ॥
पापाद् विमोचयतम् Sy.
१२. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायव्यतृचस्य
'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितञ्च 'या
वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः,
(ĀSS 8. 9.) Sy.
१३. युवाम् Sy.
१४. शतसंख्याकाः सत्यः Sy.

१५. सहस्रसंख्याकाः स.प्रो युवा सचन्ते Sy.
१६. विश्वेन्द्रणीया. Sy.
१७. आयतम् A. आगच्छतम् Sy.
१८. नियुङ्क्षुः Sy.
१९. सु is written twice in A. शोभनघन
प्रवाभिः Sy.
२०. अस्मदभिमुलम् Sy.
२१. पिवतम् Sy.
२२. हे नरा ! नेतारी Sy.
२३. प्रभृतस्य उत्तरवेदि प्रति नीतस्य Sy.
२४. मधुरस्य सोमस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृश
सोमम् Sy.
२५. The *pratika* is supplied by the
Editor. This stanza has already
been explained. See RV. 7. 90 7
Sy. mentions here the follow-
ing. व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-अश्वा इव
हविषां वोढारोऽन्न याचमाना बलं कामयमाना
वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरि-
न्द्रवायू आह्वयेमहीति ।

आ वायो भूय शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।
उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

'आ वायो । उपागच्छ । अस्मान् । वायो ! सामस्य पात' । सहस्रे हि । ते । सन्ति नियुत' ।

१ 'आ वायो' इति पञ्चमं तृतेयं सूक्तं वसिष्ठ
स्यायं ब्रह्मं वाद्ययम् । अनुकान्तञ्च—
'आ वायो पञ्च' (KSA 38 92 p 26)
इति । शुनासीरीये पवणि वायो नियुत्वतो
यागस्य 'आ वायो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'आ वायो भूय शुचिपा उप नः प्र याभिर्यसि
बाभवां समञ्च' (ĀSS 2 20) इति ।
नियुत्वद्वायुवेवताके पशावेव वपाया अनु
वाक्या (ĀSS 3 8) । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे वायम्यतुचस्यैवाद्या । सूत्रितञ्च—
'समुद्राह्मिरिरयाक्यमा वायो भूय शुचिपा'
(ĀSS 8 9) इति Sy
२ उप समीपे आ भूय प्रागच्छ । 'भू प्राप्ता'
इत्यस्वैतद्वृत्तम् Sy उप समीपे, आभूय
प्राक्मस्वाऽऽगच्छयम् । 'भूय अण्कारे' इह
गत्यर्थं Mah आ अभूय अण्कारमस्व ।
उप समीपे अण्कारमस्वेति सम्बन्ध U
उपैत्युपसागभुतेषां गंधं क्रियापदमध्याह्नियते ।
नोऽस्मानुपेत्य, इममस्मदीयं सोमं पानेनाभूय
आ समस्तावमह्नुह । यद्वा—अस्मदायं यत्
भागमनेनासह्नुह । 'भूय अण्कारे' नौवाचिक
BB

३ अस्माकम् Sy Mah U

४ हे शुचे शुद्धस्य सोमस्य पात ! Sy शुचि
पवित्रं प्रथमं वपदकृतमप्राप्तमप्यवेवरी, बुद्धं सोमं
पिबतीति शुचिपा पवित्रसोमपान ! Mah
पवित्रं सोमं प्रथमवपदकारवपदकृतमप्राप्तम-
प्यवेवताविशेषः पिबतीति शुचिपा U शुचे
शुद्धस्य पात ! BB

५ बहवः U

६ सति A विद्यस्ते U

७ केनाहमाकमे ? इति चेत् ते तव सहस्रं
नियुत सन्ति । 'नियुतो वायो' इत्युक्तेनियुच्छ-
ब्देन वायुवाहनभूता मुगा उच्यन्ते । तवात्
इत्यात्वा वाहनभूता मुगास्तैरागच्छेत्यर्थं Mah
नियुद्गुणयुक्ता अदवा U नियुतोऽवा,
अतस्तच्चैवागमनं भूयसाय भवति । हे वायो !
नियुतोऽवा अस्मानुपयाम्नु । यद्वा वायो आभू
य यत्तम् । तदर्थं किं क्रियतामित्याह—तव
सहस्रं नियुतोऽस्मानुपागच्छत्यु । यद्वा भूवेत्याम
त्रितमव, भूयसीतीति भूयोऽण्कारे । कस्य ?
तस्य यत्र यत्र गच्छतीति, हे एवद्गुणक !
वायो ! तव सहस्रं नियुतोऽस्मानुपयाम्नु, तं
सहितस्तनु, अस्मत्काशभागच्छेत्यर्थं BB

विश्वैर्वरणीय ! तुभ्यम् । उपगमयामि । मदकरम् । सोमम् । यस्य । देव । करोषि । पूर्वयानम् ।

अ सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्वै ।

अ यद्वा मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देव्यन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

१ सोता । २ प्रास्थात् । ३ अभिषोताऽध्वर्युः । ४ क्षिप्र । ५ यज्ञेषु प्रागवयम् । ६ सोमम् । ७ इन्द्राय । ८ वायवे

१ विश्व सर्वं वृणोति व्याप्नोति, विश्वैर्वी विप्रते
पात्रेण इति विश्ववारस्तत्सम्बोधन हे विश्ववार
सर्वव्यापक ! Mah. विश्व सर्वं वृणोति,
विश्वैः सर्वैर्वी विप्रते प्राणिभिरिति विश्ववारस्त-
त्सम्बोधनं हे विश्ववार ! U कथमनेनागमनेन
यज्ञोऽलङ्घ्यते ? इत्याह, विश्ववार ! निज-
बलेन विश्वस्यावरक ! विश्वेवा वा वरणीय !
BB

२. तव Sy, Mah. तव स्वभूतम् U. अहं
तुभ्यमागताय BB.

३. उवायामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् Sy.
उप समीप एव. अयामि गमयामि । सोम ते
समपेयामोत्यर्थः Mah. उपसर्गद्वयेन क्रियापद-
मव्याह्रियते । उपो इत्युपशब्दस्यार्थे वर्तते ।
उपो अयामि समीप प्रापयामि । किम् ?
सोममुपहरामि । 'इ गतौ' भौवादिकः । अन्त-
र्भावित्प्रथमः । णिलुग्वा BB

४. मदनीयं तृप्तिजनकम् Mah. मदनीयम् U.

५. सोमलक्षणमज्ञम् Sy., Mah. अज्ञम् U.
अदनीयम् BB.

६. सोमस्य Sy, Mah., U. पुनश्च सोमो विशो-
ष्यते । . यस्य BB.

७. हे देव ! दीप्यमान ! वायो ! Mah. हे
देव ! वायो ! BB.

८. दधासि धारयसि Sy. त्वं . धारयसि ।
दधातेर्लिटि रूपम् Mah U. दधासि, आच-
रसि । यं लब्ध्वा प्रथमं पिबसि, अन्यसमे

पिब त न क्षमसे यागेषु BB.

९ पूर्वयानम् is suggested for पूर्वयानम् ॥
प्रथमपानम् । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे
केवलाय वायवे ह्यते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्या-
मिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपा-
यामित्यन्वयः Sy. प्रथमवषट्कारलक्षण पूर्व-
यानम् Mah. पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणम् ।
पूर्वयानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य
राज्ञ इत्याशयः U. प्रथमपानम् BB.

This stanza=YV. 7. 7. =TS
I 4. 4. I.

अथातो गुह्यत्येषु । आ वायो भूष शुचिपा
उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो
तेऽग्रन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं
वायवे त्वेति SB. 4. I. 3. 18. p. 348.

१०. प्रथमे ह्यन्धोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृषस्य
'प्रसोता' इत्याद्या । सूत्रितञ्च—'अ सोता
जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्रमादनासः'
(ASS. 8. 9.) इति Sy.

११. प्रस्थातात् A. प्रतिष्ठितत् । पुरस्तादुत्तर-
वेदिं प्रापितवान् Sy.

१२. ष्वर्यम् A.

१३. क्षिप्रा M. क्षिप्रकारी Sy.

१४. यागेषु Sy.

१५. प्रागेव यम् or प्रापयत् is suggested fo
प्रागवयम् and प्रापयत् can be th
explanation of प्रास्थात् ।

च । पानाय । प्रहरन्ति । यत् । मुख्यम् । सोमस्य । वाम् । प्रथयेव । देवकामा । कर्मभिः ।

प्र याभिर्यासिं दाश्रांसमच्छा नियुञ्जिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयि सुभोजसं युवस्व नि वीर गन्धमन्ध्वं च राघः ॥ ३ ॥

प्र याभिः । प्रयच्छति । याभिः । यजमानम् । प्रति । नियुञ्जिः । वायो ! यज्ञार्थम् । गृहे ।
ताभिनियुवस्व । प्रस्माकम् । रयिम् । शोभनभाजनम् । गन्धम् । भगव्यम् । च । धनम् । निमित्तयेति ।

१ पानार्थम् Sy

२ प्रकर्वेण भरन्ति सम्पादयन्ति तेष्वध्वरेष्वि
त्यन्वय Sy

३ येव यज्ञेषु Sy

४ अग्रमन्त्रम् । प्रथमभागम् Sy

५ युवधोरथम् Sy

६ अभिययाविस्रस्यै Sy

७ शुनासीरीये पर्वणि नियुक्त्वाद्योपगत्स्य 'प्रयाभि'
इति याज्या । सूत्रितक्य—'प्र याभिर्यासि
दाश्रांसमच्छा स त्वं नो देव मनसा' (ĀSS,
2 20) इति । तद्देवस्ये पशायेदेव पुरो
ब्रह्मत्यामुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र याभिर्यासि
दाश्रांसमच्छा नो नियुञ्जिः शसिनीभि'
(ĀSS 3 8) इति । प्रथमे कृन्वोमे प्रउग
अत्र एवैव वायवत्तुषस्य द्वितीया । सूत्रितक्य—
'मा वायो भूय शुचिपा ज्य न प्र याभि
र्यासिं दाश्रांसमच्छा' (ĀSS 8 9)
इति Sy

८ The *Pratika* is supplied by the
Editor

९ अभिगच्छति । तामिरस्मान् प्रत्यागच्छेति श्लो-
Sy गच्छति Mah प्रयासि U गच्छति
BB

१० ०नवव A. हविषां वातारं यजमानम् Sy
हविषतयम् यजमानम् Mah. हवीषि वत्तन्तं
यजमानम् U हविषतयन्तम् BB

११ अभियुज्जम् Mah अश्रद्धानेराप्तुमिति शाक-
पुनिः । अभि U अभिगन्तुम् BB

१२ युवत् मि A. चङ्गाभिः Sy अदवाभिः कृत्वा
Mah नियुच्छ्व उभयसिद्धं स्थिषां पुति

च U चङ्गाभिनियुक्तताभिः BB

१३ यागाय Sy Mah एवमय वा U पुनरपि
भागं प्र तयितुम् BB

१४ यज्ञगृहे स्थितम् Sy यज्ञगृहे वतमानम् Mah
यज्ञगृहे वतमानं यजमानम् U यज्ञगृहे BB

१५ नियुञ्जिरागतया Mah U ताभिरागतये
हास्मद्यत्तगृहे BB

१६ नितरां मिथय प्रयच्छ Sy वेहिः । निमीति
बानार्थं, व्यत्ययेन शप्रत्ययः Mah नियुञ्जि-
योतिर्बानाच । वेहि U शोभनमुक्तिर्न धन
मस्माभिमिथय BB

१७ प्रागत्य चास्मभ्यम् Sy अस्मभ्यम् Mah, U

१८ रथं A

१९ शोभनाप्रयुक्तम् Sy सुष्टु भुञ्जत इति
सुभोभास्ताम् । भुञ्जेरसुम्प्रत्यय Mah सापु
भुञ्जत इति सुभोभास्त सुभोजतम् U शोभन-
भाजनम् BB

२० गोसङ्गम् Sy वीरं पुत्रं गोसम्बन्धि Mah
वीरवत् पुत्रवीराविवत्, गन्धं गोसम्बन्धिनिमि-
त्तम् । यद्वा गन्धः वीरावितिस्तद्वा BB

२१ अश्वयम् is suggested for भगव्यम् ।
अश्वसङ्गमेतदुभयमारकम् Sy अश्वसम्बन्धि
Mah अश्वसमूहवत् । यद्वा अश्वयो-
गस्यापि निमित्तभूतम् । छान्वतो यत् BB

२२ गोश्वस्यं रायो धनं च Mah नियुज्ज च रायो
धनम् BB

२३ प्राच्छ Sy

२४ VM ignores वीरम् ॥ वीरं युज्जम् Sy
This stanza = YV 27 27 = TS
2. 2. 12. 7

ये वायव इन्द्रमादनासु आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

धन्तो वृत्राणि सूरिभिः व्याम सासुह्रांसो यथा नृभिरमित्रान् ॥ ४ ॥

ये वायवे । अश्वा । इन्द्रवायुभ्याम्, मदहेतव । इन्द्रवायू देवावभिमुखा । हन्तार । शत्रोः ।
ते सूरिभिः प्राज्ञैरश्वैरिन्द्रवायू गमयद्भिः । शत्रून् । धन्तो वयम् । स्याम । अभिभवन्त । युद्धेन । भगैश्च ।
अमित्रान् ।

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुपं याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[आ नः]

१. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितञ्च— 'ये वायव इन्द्रमादनासो या वा शत नियुतो याः सहस्रम्' (ĀSS 8. 9) इति Sy.

२. अश्वाः is missing in M. ये सूरयः स्तोतारः Sy.

३. सुद० A. VM. seems to explain वायवे and इन्द्रमादनास together as इन्द्रवायुभ्या मदहेतवः ॥ स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च मादनास्तर्पका भवन्ति Sy.

४. जागतैरुपेताः Sy.

५. निहन्तारः Sy.

६. अत एवार्योऽरेः शत्रोः Sy.

७. तैरस्मदीयैः स्तोतृभिः Sy.

८. वायु A.

९. धन्तो M. हिंसन्तः Sy.

१०. भवेम Sy.

११. मभि० A.

१२. युद्धेभिः Sy.

१३. The reading is doubtful.

अस्मदीयैः पुह्वैः Sy

१४. मित्रान् A.

शत्रुभटान् Sy.

१५. नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुद्धिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअम्रां रयिवृधः सुमेधाः' (ĀSS. 3. 8.) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायवतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितञ्च— 'आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्' (ĀSS. 8.9. इति Sy.

१६. The *Pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza VII 92.5. Sy. explains this stanza in the following manner: हे वायो ! नोऽस्माकमध्वर हिंसारहित यज्ञ शतिनीभिः शतसख्यावतीभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुद्धिर्वडवाभिरुपा याहि । उपागच्छ । तदनन्तरमस्मिन् सवने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अन्यद् गतम् ।

VII 93

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहृष्या जुषेयाम् ।

उमा हि वा सुदृवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते वेष्टां ॥ १ ॥

शुचिम् । निरवद्यम् । क्षिप्रम् । स्तोमम् । नवजननम् । अद्य । हे इन्द्रतनी ! शत्रूणां हन्तारो !
वेष्टाम् । उमा । हि । वामहम् । स्वाह्वानी । भृशमाह्वयामि । तौ युवाम् । अन्नम् । सद्य एव । कामय
मानाय मह्यम् । दातृभौ ।

ता सानसी शवसाना हि भुतं साकंष्टुधा शवसा शशुवांसां ।

अयन्तौ रायो यवसस्य भूरैः पृक्त वाजस्म स्थविरस्य घृष्वैः ॥ २ ॥

ता सानसी । तौ । सम्भजनीयो । यममाचरन्तौ । हि । भवतम् । सहवृद्धौ । वसेन । वर्षमानो ।

१ 'शुचिं नु' इत्यष्ट्यर्चं वलुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्याय
श्रेष्ठभमेन्द्राग्नम् । अनुकम्यते हि—'शुचि
श्वष्टाबन्धोत्तं नु' (KSA 38 93 p
26) इति । गत-सूक्तविभियोगः । ऐन्द्राग्नस्य
पक्षोवपामा 'शुचिम्' इत्येवा माख्या ।
सूत्रितञ्च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य
गोमिषिप्र प्रमतिमिच्छमानम्' (ĀSS 3 7)
इति Sy

२ शुचि A

३ शुद्धम् निरवद्यम् Sy निर्दोषम् BB

४ सोमं M अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy स्तोत्रम् BB

५ इवानोमुत्पन्नम् Sy नवमभूतपूर्व जातं जनन
मत्येति BB

६ अस्मिन् काले Sy अस्मिन्नहनि BB

७ हे वृत्राणां शत्रूणां हन्तारो ! Sy वृत्रस्य
पापस्य हन्तारो ! युवाम् BB

८ भवेषां M सेवेयाम् is suggested for
वेष्टाम् ।

९ उमा Sy, BB

१० यस्मात् Sy BB

११ युवाम् BB

१२ स्वा० A सुकमाह्वानं शप्यो Sy आह्वय
मानावप्यरोषो BB

१३ ०मां० A पुन पुनराह्वयामि । अत आपस्य
सेवेयामित्यर्थं Sy ईदृशौ वा युवो जोहवीमि
भृशमाह्वयामि BB

१४ तषाविधौ युवाम् Sy तौ तादृग्गुण्यो युवां
यस्माज्जोहवीमि तस्मादिमं स्तोमं जुषेयाम् ।
अस्मिन्नभिन्नयाविकं च वसम् BB

१५ बलं वा ईदृशमन्नम् Sy

१६ तषानीमेव क्षीप्रम् Sy तषानीमेव BB

१७ कामयमानाय यजमानाय BB

१८ कामयमानाय यजमानाय Sy

१९ दातृभौ भवतम् Sy दातृभौ । 'पानकमणो
वपातेस्तुचि BB

This stanza = TS I I 14 I

२० हे इन्द्रतनी ! Sy २१ तादृशो Sy

२२ सर्वे सम्भजनीयो युवाम् Sy

२३ शवो बलम् । तदवाचरन्तौ Sy

२४ बलु Sy

२५ बलमिव शत्रूणां भङ्गकावास्तामित्यर्थं Sy

२६ वृद्धौ is missing in A. सहवृद्धौ Sy

ईश्वरौ भवन्तौ । धनस्य । यवसस्य च । बहुन. । तथा सति सम्पर्चयत प्रयच्छत वा । अन्नम् । वृद्धम् ।
वर्षणशील शत्रूणामिति ।

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुर्धीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो ह । उपगच्छन्ति । यदा । गृहम् । हविष्मन्त । कर्मभिः । मेधाविन । इन्द्राग्न्यो प्रमतिम् ।
इच्छमानाः । अश्वा । इव । काष्ठां । व्याप्नुवाना । तदानीमिन्द्राग्नी । भृशमाह्वयन्तो भवन्ति । ते ।
मनुष्या इति ।

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्त्रितं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीर्भिः । गीर्भिः । विप्रः । प्रमतिम् । इच्छमानः । याचते धनमिच्छति वा । यशसा युक्तम् । पूर्व-
मेव भजनीयम् । हे इन्द्राग्नी । शत्रूणां हन्तारी । स्वायुधौ । प्रवर्धयतम् । अस्मान् । नोतरैः । धनैः ।

१. अन्नस्य Sy	२ व A	३. बहुलस्य Sy.	१५. शीघ्र युद्धभूमि व्याप्नुवन्ति तथा Sy
४. ०प्रचय० A संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रय- च्छतम् Sy.			१६. ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः Sy
५. अन्नस्य 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मण सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नम् Sy.			१७. इन्द्रमग्निञ्च Sy.
६. स्थूलस्य Sy			१८. पुनः पुनराह्वयन्तो भवन्ति Sy.
७. वर्षण० is suggested for वर्षण० ॥ शत्रूणां वर्षकस्य Sy			१९. कर्मणा नेतारो जनाः Sy
८. Sy takes उपो as two words उप and उ He construes उप with गुः and उ as उ इति पूरकः ।			२०. अमावास्याग्रामेन्द्राग्नस्य हविषो 'गीर्भिः' इत्येता याज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी अवेसा गतं गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिच्छमानः' (ASS I 6) इति । ऐन्द्राग्ने पशौ पुरोडाशस्यैवं याज्या । सूत्र तूदाहृतम् Sy
९. ये यजमानाः Sy			२१. स्तुतिभिः Sy
१०. ग्रहम् A विदन्ति जानन्ति देवास्तत्र यष्टव्य- त्वेनेति विदथो यज्ञस्तम् Sy			२२. मेधावी वसिष्ठः Sy.
११. कर्मभिर्वृद्धिभिर्वा Sy			२३. युवयोरनुग्रहबुद्धिम् Sy
१२. प्रमतिम् M प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रह- बुद्धिम् Sy			२४. इच्छत् is suggested for इच्छमानः ।
१३. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥ आत्मन इच्छन्तः Sy.			२५. युत्रा स्तौति Sy
१४. यथा Sy.			२६. धनमुद्दिश्य Sy
			२७. पूर्वमेव सम्भजनीयम् Sy
			२८. वृत्रस्य Sy.
			२९. शोभनायुधौ Sy.
			३०. ०यन्तम् A
			३१. नेतरैः M नवतरैः is suggested for नोतरैः ॥ नवतरैः प्रशस्तैः Sy
			३२. दातव्यैर्धनैः Sy.

स यन्मुही मिथुती स्पर्धमाने तनुरुचा शरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सूत्रा हृत सोमसुता जनैः ॥ ५ ॥

स यत् । सङ्गच्छते । महृत्यो । सयुज्यमाने । स्पर्धमाने । शीघ्रशरीरे सन् । सग्रामे । सवानीम
यजमानम् । देवयुवभिः । हृतं सग्रामगृहे । तदेवाह सत्यमेव । हृतम् । यजमानेन । जनैः षेति ।

इमामु पु सोमसुतिमृषं न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वृं शश्वन्निर्वृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमामु पु । इमाम् । एव । अस्मदीयाम् । सोमसुतिम् । ह इन्द्राग्नी । अस्मानु सौमनेषु कर्तुम् ।
सुष्टु । उपागच्छतम् । मित्रम् । अस्मान् । परिमन्नाथे घात्मीया एत इति बुद्धि परिमननम् । तथा सति ।
वह्निभिः । अग्ने । वांम् । भावर्तयेयम् ।

सो अग्र एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्र वरुणमिन्द्रं घोचेः ।

यत्सीमार्गश्चक्रुमा तस्सु मृळ तदयमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सो अग्ने । स त्वम् । अग्ने । अग्नेन । हविषां । समिद्धं । मित्रादीन् । अग्निबुद्धि यदस्माकमभि-

१ ऽभ्येतमा० A परस्परं हिसन्त्यो । यद्वा
मेयतिराफोशकर्मा परस्परमाफोशन्त्यो Sy

२ स्पर्धां कुबन्त्यो Sy_४

३ ऽन्तः श० A

४ देवायुवभिः A ऽयुभिः is suggested
for ऽयुवभिः ।

५ हित्तम् Sy

६ ऽग्रहे A.

७ सोममभिवुष्यता Sy

८ यजमानसङ्घेन सोमसुतं जनं हित्तम् Sy

९ VM. ignores यतैते ॥ Sy's
commentary on this stanza is
partly missing

१० अस्वशीया A

११ सोमाभिववक्रियाम् Sy

१२ सुमनसो भावाम Sy

१३ न Sy

१४ परित्यज्य अस्यान्न मायेभे । अस्मानेषु सर्ववा
बुध्येषु Sy

१५ अग्नेर्हृषिसंज्ञानं Sy

१६ पुवाम् Sy

१७ ऽन्तयेयम् म A

भावतयाभिः Sy

१८ VM ignores जित् and हि ॥ चिन्
एव । हि यस्मादेवं तस्मात् Sy

१९ अग्नेनात्मबोयेन हविषा Sy

२० ऽन्ध A सन्वीप्ता सन् Sy

२१ आदि refers to ववजम् and इन्द्रम् ।

२२ अग्निबुद्धि । अयमस्मबोयो रक्षणीय इति कथय ।
Sy

लपितम् । यद्वयम् । सर्वतः^१ । पापम्^२ । कृतवन्तः^३ । तत्पापम्^३ । सुष्ठु^४ । सुख्यं^५ । तयत्^५ । अर्यमा । अदिति-
श्चान्ये च मित्रादयः^६ । श्रथयन्तु ।

एता अग्ने आशुषाणासं इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम् वाजान् ।

इन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । एताः^० । इष्टी^१ । अग्ने^२ । व्यापयन्त^३ । अपि च ये स्वभूतान्यन्नानि । सह^४ । प्राप्नुयाम^५ ।
युवायो^६ स्वभूतान् । अस्मान्^७ । इन्द्रादयः^८ । मा । परिख्यन्^९, परिख्यान्^{१०} त्याग ।

VII 94.

इयं वासुस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अभ्रादृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयं^{११} वाम् । इयम्^{१२} । युवयो^{१३} । अस्य^{१४} । स्तोतु^{१५} । हे इन्द्राग्नी^{१६} । पूर्व्यस्तुतिर्मुख्ये काल प्रादुर्भूता स्तुतिः ।
अभ्रात्^{१७} । दृष्टिरिव^{१८} । अजनि^{१९} ।

१. सीमिति परिग्रहार्थीयः । सर्वतो वाङ्मनःका-
येश्च Sy. २. अपराधम् Sy
३. तस्मादागसः Sy ४. अस्मान् सुष्ठु रक्ष Sy
५. तद्यत् is suggested for तयत् ॥ तच्चागः
Sy. ६. अस्मत्तो वियोजयन्तु Sy.
७. इमाम् Sy ८. इष्टिः A. यज्ञान् Sy.
९. उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ! Sy
१०. प्यावयन्तो० A. आशु शीघ्रं सम्भजमाना
वयम् Sy ११. यो A
१२. युगपदेव Sy. १३. अभिप्राप्नुयाम् Sy.
१४. युवा यः M. युवयोः is suggested for
युवायो ।
१५. आदि refers to विष्णुः and मरुतः ।
१६. परि परिह्य A
१७. अस्मान् परित्यज्यान्मान् मा द्राक्षुः । सर्वदा-
स्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् Sy
१८. त्याग A.
१९. 'इयं वाम्' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थमेन्द्राग्निम् । द्वादशयनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।

- तथा चानुकान्तम् 'इयं वा द्वादशगायत्रमन्त्या-
नुष्टुप्' (KSA 38 94 p 26.) इति ।
ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आदितो
नवचंः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—'इयं वामस्य
मन्मन इति नव (ĀSS 5. 10) इति ।
आभिप्लविकेषूदथेषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य
प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् ।
सूत्रितञ्च—'इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश'
(ĀSS 7 5) इति । चातुर्विकेऽहनि
प्रातःसवने तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितञ्च—
'इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे'
(ĀSS 7 2) इति Sy.
२०. युवाभ्या युवयोरर्थम् Sy.
  २१. अस्माद्वसिष्ठात् Sy.
  २२. स्तोतुः is suggested for स्तोतु ।
  २३. ऽग्नि A
  २४. पूर्व्यस्तुतिः० A. मुख्या स्तुतिः Sy
  २५. मेघात् Sy २६. दृष्टिरिव बह्वो सती Sy.
  २७. प्रादुर्भूता । ता शृगुतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

शृणुतं चरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनंतुं गिरः । ईशाना पिप्यत धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । शृणुतम् । स्तोत्राह्वानम् । इन्द्राग्नी । भवतम् । स्तुतिः । ईश्वरो । पूजयन् ।

कर्माणि ।

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी भामिषस्तये । मा नो रीरघतं निदे ॥ ३ ॥

मा पापत्वाय । हे नरो । हे नेतारो । भस्मान् । न । पापत्वाय । विधेयान् कुरुतम् । इन्द्राग्नी ।

मा च । भामिषस्तये । मा च । निन्दिने क्षत्रवे ।

इन्द्रे अमा नमो बृहत्सुवृत्तिमेरयामहे । धिया घेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । वयमिन्द्राग्नी । महत् । हविः । सुप्रवृत्तम् । भामिमुख्येन प्रापयाम । कर्मणा ।

स्तुतीष्व । रक्षणमिच्छन्तः ।

१ युवां शृणुतम् Sy

२ स्तोत्राह्वानम् A VM seems to explain चरितु and हवम् together as स्तोत्राह्वानम् ॥ चरितुः स्तोत्रहवमाह्वानम् Sy

३ सम्भजतम् Sy

४, -स्तुती is suggested for स्तुति ॥ श्रुत्वा च तदीयाः स्तुती Sy

५ इश्वरो M ईश्वरो is suggested for इश्वरो । तपोशानेदश्वरी युवाम् Sy.

६ पूजायां M पूजयतम् is suggested for पूजयन् । तत्स्यः कर्म पूजयतम् Sy

७. कर्माणि M अनुष्ठितानि कर्माणि Sy

८ पापत्वा० A.

९ हे नरा is missing in A.

१० भस्मा M

११ होनिभानाय Sy

१२ ० यात् A. बशीकुरुतम् Sy

१३ शत्रुभिः कृतायाभिर्जसनाय Sy

१४ शक्त्रे A. निष्कृताय जनाय Sy

१५ VM. explains न once only

१६ चातुर्विधेऽहनि प्रातःसवनेऽण्डायाकस्य 'इन्द्रे भग्ना' इत्ययं पदबृहत्स्तोत्रियसंतकस्तुष्व । सूत्रितत्त्व—'इन्द्रे भग्ना नमो बृहत्ता ह्रुवे ययोरिवम्' (ASS-7 2) इति Sy

१७. इन्द्रे A

१८ VM. explains इन्द्रे and भग्ना together as इन्द्राग्नी ॥ इन्द्रे वेधेऽनो च Sy

१९ घृहणं वधकम् Sy

२० हविषस्तथमभम् Sy

२१ सुप्रवृत्तां स्तुतिम् Sy

२२ अभिप्रेरयामः Sy

२३ कर्मणा युक्ताः Sy

२४ भ्रमगोता स्तुतिवाचदशभिप्रेरयामः Sy

घेना वाङ्मामतत् Ngl. I II

२५ रक्षणकामा वयम् Sy

ता हि शश्वन्त ईळंत इत्था विप्रास ऊतये । सवाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता हि शश्वन्तः । तौ । हि^१ । वहव । स्तुवन्ति । यथा वयमित्यम्^२ । मेधाविनः^३ । रक्षणाय ।
वाधात्सहिता^४ । युद्धप्राप्तये^५ च ।

ता वां गोभिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता वाम् । तौ । वाम् । गोभिः^६ । स्तोतारः^७ । हविष्मन्तः^८ । हवामहे^९ । यज्ञे । धनकामाः^{१०} ।

इन्द्राग्नी अवसा गंतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी^{११} । इन्द्राग्नी^{१२} । रक्षणं^{१३} । आगच्छतम्^{१४} । अस्मदर्थम्^{१५} । हे शत्रूणां सोढारी^{१६} । मा । अस्मा-
कम्^{१७} । शत्रु^{१८} । ईशिष्ट^{१९} ।

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रण्डमर्त्यस्य । इन्द्राग्नी शुर्म यच्छतम् ॥८॥

मा कस्य^{२०} । मा । कस्यचिदपि^{२१} । अदातु^{२२} । हिंसा^{२३} । अस्मान्^{२४} । प्राप्नोतु^{२५} । मनुष्यस्य । तथास्माक
सुखम्^{२६} । प्रयच्छतम्^{२७} । इन्द्राग्नी ।

१. खलु Sy. २. अनेन प्रकारेण Sy.

३. मेधाविनो जनाः Sy.

४. वाधासहिताः is suggested for वाधात्
सहिताः ॥ तथा समानं वाधमानाः परस्परं
बाध्यमानाः जनाः Sy.

५. अन्नलाभाय । यद्वा वाजसातिरिति सङ्ग्राम-
नाम । सङ्ग्रामार्थम् Sy.

६. हे इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् Sy.

७. स्तुतिभिः Sy. ८. स्तोत्रमिच्छन्तः Sy.

९. हविर्लक्षणेनाग्नेनोपेताः Sy.

१०. आह्वयामहे Sy.

११. मेधानां यागानां सातौ सम्भजने निमित्तभूते
सति Sy.

१२. सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy.

१३. अमावास्यायामेन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी
'अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी

अवसा गतं गोभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः'
(ĀSS 1. 6) इति Sy.

१४. The *Pratika* is supplied by the
Editor.

१५. देयेनावसानेन सह Sy.

१६. अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः Sy.

१७. हे चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवि-
तारौ ! Sy. १८. अस्मान् Sy.

१९. दुष्टाभिर्शंसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च Sy.

२०. ईशिष्ट A. ईशत ईशिष्ट । अस्मान् बाधितुं
(मा) शक्नोतु Sy.

२१. का A. २२. मस्यचिदपि A.

२३. अररुषः अरेर्मर्त्यस्य मनुष्यस्य सम्बन्धिनी Sy.

२४. भिः सा A.

२५. अस्मात् A.

२६. दत्तम् Sy.

गोमद्विरंग्यवद्वसु यद्गामश्चावदीमहे । इन्द्रामी तद्वनेमहि ॥ ६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[गोमत्]

यत्सोम आ सुते नर इन्द्रामी अजोहवुः । सप्तोवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् सोमे । यथा । सोमे । अग्निपुते । मनुष्या । इन्द्रानी । भृशमाह्वयन्ति । अश्ववन्तः । पूजा

कामा पूर्वत्र वापयसमाप्ति ।

उक्थेमिर्द्वित्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुपैराविवांसतः ॥ ११ ॥

उक्थेमि । अस्त्रे । वृत्राणां हन्तारौ । गौ । स्तुत्या । मोदमानौ । आङ्गुदे आ घोषेणैव अस्त्रे

अस्त्रे । आभिमूर्ख्येन वसतोर्मजमानेपुसरत्र सम्बधः ।

१ The *Pratika* is supplied by the Editor

हे इन्द्रानी ! गोमद्गोभिर्मुक्तं हिरण्यवद्विरण्य-
सुवर्णैस्तमदवाववदवैशजोपेतं यद्वसु वां युवा
गोमहे याधामहे । तद्वसु युवयो प्रसावाद्ययं
वनेमहि सम्मजेमहि Sy

२ चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽन्ध्राबाकशस्त्रे—
'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भशोयाहर्गणेषु च
द्वितीयारिष्वहस्वेवा प्रातःसवने तेनेव अंत
शोया । सूत्रितञ्च—'यत्सोम आ सुते नर
इत्यारम्भशोया अस्त्वा' (ĀSS 7 2)
इति Sy ३ अहियु० A. अग्निपुते सति Sy

४ कम्पां नेतार ऋत्विजः Sy

५ इन्द्रमग्निरञ्च Sy

६ अग्निह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः Sy

७ अश्ववन्तो A अश्ववन्तो is suggested
for अश्ववन्तः ॥ प्रशस्ताश्वो Sy

८ परिधरणकामा सन्तः Sy

९ उक्थे Mah. उक्थे स्तुतो सन्तो Sy

१० ०रा A. वृत्राणामाधरकाणां हन्तुतमो Sy
वृत्राणामाधरकाणां पाप्मतां हन्तुतमो Mah

युवस्थातिशयेन हन्तारौ स्तः U

११ याथाविभासतः परिधयेते तीयुवामागच्छतमिति
शेषः Sy इन्द्रानी Mah., U

१२ स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या Mah. याथा स्तुतो U

१३ ०वनमा० A. मोदमानौ स्वभावतः Mah
मोदमानौ स्तः U

१४ आङ्गुय is suggested for आङ्गुदे ।

१५ ०क्थेश० M आघोषेरन्यदञ्च स्तोत्रे Sy
सौकिकवापयस्तोमेरपि स्तुतो, आ आगच्छत
Mah. स्तोमे स्तुतो U आङ्गुय स्तोम
आघोष N 5 II

१६ ०क्षयः A

१७ विवांसतो य० OR वसतो य० is suggested
for वसतोर्ध० ॥ परिधयेते । व्यस्ययेन कम्पि
कर्तुं प्रत्ययः Sy आविशस्येते परिधयेते यच्च
मानैरिति शेषः । व्यस्ययेन कतरि सद् Mah.
परिधरतः स्तोतुं ती, उक्थेगिरः आङ्गुदेवञ्च
स्तुमः सवकामाप्ययम् U विवांसति परि
धयाम् (N II 23)

१८ VM. ignores षित् ।

This stanza=YV 33 76

ताविद्दुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

ताविद्दुःशंसम् । तौ । एव युवाम् । दुःशंसम् । मनुष्यम् । दुर्विद्वास दुर्बुद्धिमित्यर्थः । रक्षो बल
तद्वन्तम् । अभिभूय भोक्तारमिमम् । आयुधेन । हतम् । उदधिमिव घाम्, एनायासेन । हतमिति ।

VII.95.

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पृः ।

प्रबावधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र क्षोदसा । प्रसरस्यति । उदकेन वा । पानाहणेन सहिता । एषा । सरस्वती । धारयती लोकस्य ।

१. ताविद्दुः शंस A.

२. हे इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् Sy.

३. दमुः शंसन् A दुष्टाभिशंसनम् Sy.

४. मनुष्यन् A. शत्रुम् Sy.

५. ०द्धिमित्य० is suggested for ०द्धि-
भत्य० ॥ दुर्विज्ञानम् Sy ६. बलवन्तम् Sy

७. आहृत्यास्मत्तोऽपहत्य भोक्तारम् Sy.

८. हननसाधनेनायुधेन Sy ९. हिस्तम् Sy

१०. उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति--उदधिम् ।
लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रु-
मायुधेन युवां हिस्तम् Sy

११. घगाम् A. घटम् is suggested for
घाम् ॥

१२. एनायासेन M अना० is suggested for
एना० ।

१३. 'प्र क्षोदसा' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं
त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्व-
देवताका । अनुक्रम्यते च--'प्र क्षोदसा षट्

सारस्वत तु तृतीया सरस्वतः' (KSA. 38.

95. p 26) इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र क्षोदसा धायसा

सस्र एषेति प्रउगम् (ĀSS 8 9) इति ।

सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपायायाज्या ।

सूत्रितञ्च--'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा

पावीरवी कन्या चित्रायुः' (ĀSS. 3 7)

इति । .....सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा Sy

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्

कस्मात् ? वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदी-

वद्देवतावच्च निगमा भवन्ति N 2. 23.

१४. ०रस्यति A. प्रसरति is suggested for

प्रसरस्यति ॥ प्रधावति शीघ्रं गच्छति Sy.

१५. धारकेण Sy

१६. दृश्यमाना नदीरूपा Sy

१७. स is written twice in A

१८. धारयन्ती is suggested for धारयति ॥

धरणम्--लिङ्गव्यत्ययः । धरणा धारयित्री

Sy.

लोकमयी च । नगरीत्यौपमिकम् । प्रकरणेन वञ्चन्यारमन्त्येकीकुर्वन्ति । राजमार्गद्वे । गच्छति । सर्वाभ्येव
 भ्रन्यानि । उदकानि । महत्त्वेन प्रभावमाना । सिञ्चुरिति ।

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां श्रुचिर्यती गिरिम्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरेर्धृत पयो बुधुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एकाचेतत् । एका । भुवर्धे । सरस्वत्ये । नदीनां मध्ये । श्रुचि । गच्छन्ती । पत्रतेम्यो निस्तुता ।
 यावत् पश्चिमं समुद्रम् । धनम् । बहु । प्रसापयन्ती । भुवनस्य गौर्भूत्वा । धृतम् । पयश्च । बुधुहे । नहुष
 पुत्राय नाहुषोक्त वचन नान्या द्युधुर्नद्य सरस्वती तु द्यूधावेति ।

- १ लोहम० is suggested for लोकम० ।
- २ ०थो य च A अयसा निमिता Sy
- ३ पुरीव Sy
- ४ ०न्तीन्ति A ०न्ती is suggested for ०न्ति ।
- ५ प्रतोऽलोव विस्तोर्षा सती यद्वा रथ्येव रधिनेष यथा रथी रथेन नार्गस्य तरगुस्मादिकं चूर्महृत्स्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं सम्पिपती गच्छतीत्ययः Sy
- ६ सर्वा Sy उ. आपगा Sy
- ८ महिम्ना Sy
- ९ स्यस्वनशीला नदीभवा सा Sy
- १० सारस्वत एव पयो वषाया 'एकाचेतत्' इत्यनुशास्यता । सूत्रितं च—'एकाचेतत्सरस्वती नदी नामुत स्यात् सारस्वती जुषाया' (ĀSS 3 7) इति सहस्रसंवत्सरेण ऋतुना पश्यमाणो नाहुषो माम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरेपर्याप्तं पयो धृतञ्च प्रवर्षी । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते Sy DDN adds वसिष्ठत्रिभुना सरस्वतीं तुष्ट्वा before Sy's quotation

- ११ ०तम् A
- १२ एका A
- १३ नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् Sy, नाहुषस्य प्रार्थनामचेतीत् । 'चितो सज्ञाने' DDN
- १४ सरस्वती नदी Sy DDN
- १५ नदीनामन्यासां मध्ये Sy, DDN
- १६ श्रुद्धा Sy पवित्रा DDN
- १७ गिरिम्य सक्ताशात् Sy DDN
- १८ ०मां A. समुद्रपयन्तम् Sy, DDN
- १९ धनानि Sy, DDN
- २० बहुलस्य Sy, DDN
- २१ प्रयच्छन्ती Sy, DDN
- २२ भूतजातस्य Sy DDN
- २३ गो भूत्वा A
- २४ सहस्रसंवत्सरेपर्याप्तम् Sy, DDN
- २५ दुग्धवती, वसन्ती Sy, DDN
- २६ न भूयु० M नाहुषाय राज्ञे Sy, DDN
- २७ ०धुर्बुधुषः A
- २८ 'तत्र सरस्वतीत्येनस्य नदीवहेवताश्च निगमा नवन्ति' (N 2 23) इत्युक्तत्वात् सारस्वती नदीवत् स्तूपते DDN

शौनक —

राजा वर्षसहस्राय वीक्षिष्यन्नाहुष. पुरा ।
 चचारैकरथेनेमा वदन् सर्वा. समुद्रगाः ॥
 यक्ष्ये वहत मा सर्वा द्वन्द्वशो वाथवैकशः ।
 प्रत्यूचुस्त नृप नद्य स्वल्पवीर्या कथ वयम् ॥
 वहेम सर्वान् भोगास्ते सत्रे वार्षसहस्रिके ।
 सरस्वती प्रपद्यस्व सा त्वा वक्ष्यति नाहुष । ॥
 तथेत्युक्त्वा जगामाश्वामापगा च सरस्वतीम् ।
 प्रतिजग्राह सा चैन पय सर्पिश्च दुहती ॥
 एतदत्यद्भुत कर्म सरस्वत्या नृप प्रति ।
 वारुणि. कीर्तयामास सूक्तस्यास्य द्वितीयया ॥ इति ।

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।
 स वाजिनं मध्वदभ्यो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

^{१५} स वावृधे । ^{१६} स सरस्वान् । ^{१७} वावृधे । नृहित । ^{१८} नदीपु । ^{१९} पुमान् । ^{२०} शिशुं । ^{२१} सेक्ता । ^{२२} यज्ञार्हासु ।

१. वीक्षिष्यन् DDN

२. ०रेकरथेनेथमा A ०रथेनेताम् DDN

३. मा सर्वान् M 'मे भोगान्,, द्वन्द्वशोऽप्यथवैकशः
DDN

४. ०ल्पा A.

५. भोगान् सर्वास्ते यज्ञे वर्षसहस्रिके DDN.

६. पार्ष० A

७. नहुष A सा ते वक्ष्यति DDN

८. जगामाशु आ० is suggested for जगामाश्वामा० ॥ जगामाथ पावनीं स सरस्वतीम् ।
सा चैनं प्रति जग्राह DDN

९. पय सर्पिश्चश्च A

१०. दुहती A दुहती M दुहुहे च पयोघृतम् ॥२३॥
DDN

११. ०द्य० A

१२. ०णी A.

१३. प्रथमस्य द्वितीयया Sy. DDN.

१४. इति is omitted by M. BD. VI.
20—24.१५. सरस्वद्देवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडा-
शस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'स वावृधे
नर्यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्व'
(ĀSS 3. 8) इति Sy

१६. स is omitted by A.

१७. ववृधे वर्धते Sy.

१८. योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्नु
मध्ये Sy१९. पुमां शिचशुः A
सेचनसमर्थः Sy.

२०. अल्पः प्रादुर्भासमध्येऽल्पतया वृश्यमानः Sy.

२१. वर्षिता Sy

२२. ०र्हाः सु M.

स । वलिनम् । हविष्मभ्यम् । प्रयच्छति । विद्योषयतु । सोऽस्मदीयां तनुम् । लाभार्थं । सद्यतु ।

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोषं श्रवत्सुमगां युञ्जे अस्मिन् ।

मितञ्जुमिर्नमस्वैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत स्या । अपि च । सा । सरस्वती । अस्मान् । सेयमाना । स्तुतीरुपशृणोतु । सुधना । अस्मिन्
यज्ञे । प्रमाणार्थं मितजानुके । नमस्कार कुर्वन्नि । अमिगम्यमाना । धनेन । सहायवर्गण सहायवर्णेन ।
ष । अन्याभ्यो नवीभ्य सखिभ्य । उत्कृष्टो स्तोत्रम्यो वा सुप्रशस्नेति ।

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्त्रिपतमे दधाना उप स्थेयाम शरण न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा जुह्वाना । इमानि हवीषि । जुह्वाना वयम् । नमाम नमस्कारे । प्रतिशेवस्व स्वम् । स्तोमम् ।

१ तावृशं सरस्वान् Sy २ पुत्रम् Sy

३ ष्मभ्य is suggested for ष्मभ्यम् ॥
हविष्मभ्यो यजमानेभ्य Sy

४ ववाति Sy

५ ऽयितु A

६ तनू A. तेषां शरीरम् Sy

७ लाभार्थम् Sy

८ संदयतु ॥ 'शो तनूकरणे' ॥ विभाष्टि ।
लाभार्थं संस्कारोत्तीत्यर्थं । यद्यप्येवा
सरस्वता स्तुतिस्तथापि सरस्वत्या-
प्रोषनार्थं सत्सवममिति छात्रोमिके
सारस्वते तुवेऽस्या उक्तो विनियोगो न
विबध्यते Sy

९ वशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या न' इति
सारस्वत सप्तमस्तुच । सूत्रितञ्च—'उत स्या
न' सरस्वती जुषाणेति प्रउगम् (ĀSS 8 10)
इति । सारस्वते पत्नी पुरोडाशस्य 'उत स्या
न' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उत स्या न'
सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो मेपि वस्य'
(ĀSS 3 7) इति Sy

१० अस्माकम् Sy

११ प्रीयमाणा Sy

१२ इवशु० A.

१३ शोभनधना Sy

१४ प्रणामार्थं is suggested for प्रमाणाय ॥
प्रहृष्टंनिभि Sy

१५ नमस्कारे Sy

१६ अभि is omitted by A बेचेरियाणा
उपगम्यमाना Sy

१७ धनेन सङ्गता Sy

१८ सहायवर्ग्य A This seems to be
redundant. नित्ययुक्तेन Sy

१९ चिदुत्तरार्थं Sy

२० ष्टे M ष्टा is suggested for
ष्टे ॥ उत्कृष्टतरा । ईदानी । अस्मदीया
स्तुतीरुपशृणोत्वित्यस्य Sy

२१ पवित्रेऽष्टपां सारस्वतस्य हविष 'इमा जुह्वाना'
इति यास्या । सूत्रितञ्च—'इमा जुह्वाना
युष्मदा नमोभिःपिक्वाणो अकारिपम्' (ĀSS
2 12.) इति Sy

२२ ऽनां A

२३ अस्मदीयानि हवीषि Sy

२४ तुभ्यं जुह्वतो वयम् Sy

२५ ऽम पि A.

२६ स्वशिवयेनमस्कारे Sy

२७ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy

सरस्वति । तव । सुखे । प्रिये । निधीयमाना । त्वामुपस्थेयाम् । प्रतिश्रयभूत महान्तम् । इव । वृक्षम् ।

अयमुं ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्धं शुभ्रे स्तुवते रसि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अयमुं ते । अयम् । उ । ते । सरस्वति । वसिष्ठ । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वापरी । व्यावः । द्वारौ
मस्तपयागार्थम् । सुभगे । वर्धं । शोभमाने । स्तुवते च । प्रयच्छ । अन्नानीति ।

VII 96.

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृत्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहदु गायिषे । हे वसिष्ठ । महत् । वर्चस्त्वम् । ब्रवीषि । बलवती । नदीनां सरस्वतीति ताम् ।

१. त्वईये Sy

२. वयञ्चातिशयेन प्रिये Sy

३. ०ना त्वां M.

४. त्वामुपतिष्ठेम सङ्गच्छेमहि Sy.

५. आश्रयभूतम् Sy.

६. VM ignores युष्मत् and आ ॥ युष्मत्
सकाशात् । आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । आद्वोमहि धनानीति शेषः Sy.

७. उ इति पूरकः Sy

८. त्वां यन्तुः Sy

९. यज्ञस्य सम्बन्धिन्यौ पूर्वापरे Sy.

१०. ह्याव A विवृणोति Sy

११. सप्तप A संस्तव० is suggested for
संस्तप० ।

१२. हे शोभनधने Sy

१३. वर्धस्व Sy.

१४. हे शुभ्रवर्णे ! देवि ! Sy

१५. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy

१६. न च A १७. प्रदेहि । अन्यद् गतम् Sy.

१८. अन्नानीति M.

१९. 'बृहदु गायिषे' इति षड्चं सप्तम सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः ।
आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वदे-
वताकः । तथा चानुक्तम्—'बृहदु प्रगाथः
प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वतः'
(KSA 38 96 p 27) इति । पञ्चमे-
ऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सरस्वतस्तृचः ।
सूत्रितं च—'बृहदु गायिष इति बार्हतं-प्रउगं
प्रगाथानेके' (ĀSS. 7 12) इति ।
अनर्थाविरात्मान सम्बोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ
प्रेरयति Sy

२०. गायिषे A

२१. वच्च० A वचः is suggested for
वर्च० ॥ स्तोत्रम् Sy.

२२. गायसि Sy

२३. असुर्या—असुराशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचनस्य उच्चा-
देशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै ।
अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः Sy.

२४. नदीनां मध्ये Sy.

एष । सरस्वतीम् । पूजय^१ । स्तुतिभि^२ । सुप्रवृत्ताभिर्वसिष्ठ ! धावापुषिभ्योरुपशृण्वतो^३ ।

उमे यत्ने महिना शुभ्रे अन्वसी अधिच्चियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद् राधो मृधोनाम् ॥ २ ॥^४

उमे यत्ने । उर्भे । यस्या । ते । महत्त्वेन । ह शोभमाने । अन्ने दिव्य पापिष्व च यद्वा कृष्टपच्य
वाकृष्टपच्ये च । अधिगच्छन्ति । मनुष्या । सी । अस्माकम् । बुध्यस्व अ वित्री भवामीति । यस्यास्ते
मस्त सखाय^५ । चोदय । धनम् । हविष्मताम्^६ ।

मद्रमिद्मद्रा कुंसावत्सरस्वत्यकंबारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवस्तुधाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

मद्रमित् । मद्रम् । एव । मद्रो । कृणोतु । सरस्वती । अकृरिस्तगमना । बुध्यवताम् । अन्नवती ।
स्तुयमाना । जमदग्निनेवदिष्या^७ । तथा यथा वसिष्ठः स्तोति तद्वत् । च । स्तुयमानेत्पात्मान परोक्षमाह ।

- १ पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि मान्या
वेवतामिति भावः Sy
- २ स्तोत्रे Sy
- ३ सुवृत्तिसिभि सुष्टु बोधप्रदितः Sy
- ४ धावापुषिभ्यो स्मितं विवि वेवताकप्येज भूम्यां
वापूपेण निवसन्तीम् Sy
- ५ ०शृण्वत्यो is suggested for ०शृण्वतो ।
- ६ VM ignores उ ॥ उ एव Sy
- ७ य वते A
- ८ उभ A उभयविषयं दिव्यं पार्थिवं धार्मिन् प्राम्य
मारुष्यं वा Sy
- ९ तव Sy
- १० महिना Sy
- ११ हे शुभ्रवर्णे । सरस्वति । Sy
- १२ अन्ने A.
- १३ वाकृष्टपच्यं is omitted by A
- १४ पूरवः पूरयितव्या मनुष्या Sy
- १५ सा स्वम् Sy
- १६ अस्मान् Sy

- १७ बुध्यस्व A
- १८ रक्षित्री सती Sy
- १९ अणि च मरुत्सखा-मदतो माध्यमिका वेवगभा,
ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाक्स्तवापुशी
त्वम् Sy
- २० प्रेरय Sy
- २१ हविल्लक्षयनोपेतानाम् Sy
- २२ कल्याणम् Sy
- २३ अन्नं A कल्याणी अन्ननीया वा Sy
- २४ अस्माकं करोतु Sy
- २५ ०स्वत्यः कृत्स्नि० A
- २६ बुध्यताम् is suggested for बुध्यवताम् ॥
चेतयद्, अस्मान् प्रकाशयतु । यद्वा मदीयं
स्तोत्रं चेतति जानातु Sy
- २७ ०वानीग्नि० A
- २८ ०जो A जमदग्निनिवेज मया Sy
- २९ वसिष्ठवत्-अर्हार्थं वतिप्रत्यय । वसिष्ठाह वति
व्त्स्यानुकम्पम् Sy
- ३० स्तुयमाना च भव Sy

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनीयन्तः । जायामात्मन इच्छन्तः । क्षिप्रम् । गमनशीला । पुत्रीयन्तश्च वयम् । शोभनदाना । सरस्वन्तम् । हवामहे ।

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये ते सरस्व । ए । ते । सरस्व । ऊर्मयः सिन्धुरूपस्य । मधुरसवन्तः । उदकच्युतः । तेभिः । नः । अविता । भव ।

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भृक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिवांसम् । वर्धमानम् । सरस्वतः । स्तनम् । भजामहे । प्रजाम् । अन्नं च ततो धुक्षीमहीत्यर्थः ।

१. सरस्वदेवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिलः पुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितञ्च—'जनीयन्तो न्वग्रवः । इति तिलो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (ĀSS. 3 8.) इति Sy.
२. जायमा० A. जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः Sy ३. अद्य Sy.
४. अङ्गन० A उपगन्तारो वयम् Sy
५. पुत्रान् कामयमानाः Sy
६. देवम् Sy.
७. हवामहे स्तुमहे । आह्वयामहे वा Sy.
८. वसिष्ठस्याषम् Dur. वसिष्ठस्य SKN
९. ये is suggested for ए ।
१०. त्वदीया Sy. तव BB
११. हे सरस्वन् देव ! Sy. सरस्वन् ! उदकवन् ! BB हे भगवन् ! सरस्वन् ! Dur.
१२. ०स सिन्धू० A. जलसङ्घाः Sy. उदकसङ्घाताः BB. कल्लोला उदकस्य सामर्थ्यात् SKN. यैरुर्णोषि नभो मेघैश्छादयसि Dur
१३. ०वन्त A. रसवन्तः Sy. मधुररसाः BB. उदकवन्तः Dur स्वादयुक्ताः SKN
१४. घृतस्य वृष्ट्युदकस्य क्षारिणो भवन्ति Sy. उदकं क्षारयन्त्यः । यद्वा ऊर्मयोऽरणशीला गावो मधुमन्तो-घृतश्रुतः BB घृतवन्त उदकप्रक्षराः Dur. घृतमिव क्षरितारः । अथवा ऊर्णोतिरूर्मयो मेघाः । ये ते तव हे सरस्वन् ! ऊर्मय आच्छादयितारोऽनर्थानामभावहेतवः कृत्स्नस्य नभसो

- मेघाः, मधुमन्तो मधूदकवन्तः । घृतमित्युदकनाम । उदकस्य क्षरितारः SKN.
१५. तेभिन् A. तैः is suggested for तेभिः ॥ तैरूर्मिभिः Sy.
१६. अस्माकम् Sy., Dur., SKN.
१७. अपिता A. रक्षिता Sy. तर्पयिता Dur वर्षिता रक्षिता वा SKN.
१८. भवेत्येतदाशास्महे Dur. N. 10. 24, SKN. IV. 28. This stanza=TS. 3 I II. 3.
१९. अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (ĀSS. 2. 8.) इति Sy.
२०. वीचीवांसं A.
२१. प्रवृद्धम् Sy. वर्धितवन्तम् । ...वर्धयन्तमित्यर्थः BB.
२२. देवस्य Sy. सरस्वान्वाग्देवताविशेषस्तस्य BB.
२३. शब्दायमानं स्तनवद्वसाधारं वा मेघम् Sy. स्तनस्थानीयं यागं, यथा स्तनो बालान् वर्धयति, एवं सर्वलोकं वर्धयन्तम् BB
२४. भजेमहि प्राप्नुयाम Sy.
२५. पुत्रादिरूपाम् Sy. वयमपि प्रजापुत्रादिकाम् BB.
२६. सरस्वतः प्रसादाद्भुक्षीमहि Sy. तस्याश्च जीवनार्थमिषमन्नं च BB.

यः स्तन । विश्वेषा दर्शनीय ।

VII. 97

युञ्जे दिवो नृपदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

'यज्ञे ॥ ऐन्द्राग्न्याद्यां सूक्तं वाहुँस्वत्यमन्त्यैर्द्वौ च ॥ यज्ञे । दिवं प्रागत्य निधीवतु । पृथिव्या । नृपदने मनुष्याणां सदनस्थाने तदेवाह । नर ऋत्विज । यस्मिन् यज्ञे । देवकामा । मदन्ति ॥ इन्द्राय ॥ यस्मिन् यज्ञे ॥ शीषि सवनानि । सुयुविरे । तनेन्द्रो मदाय । गच्छन्तु । प्रथममेव । तस्याश्वा । वा गच्छन्तु ।

आ देव्यां वृषीमुद्देऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ संस्वायः ।

यथा मधेम मीळ्हुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ देव्या । आवृणीमहे । देव्यानि । रक्षणानि । बृहस्पति । अस्मान् । आ पूजयति । हे सन्नाय ।

१ यस्तन A

२ ०यं A. विश्वे सर्वैर्दशितो भवति बुधयमागो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थं Sy विश्वं वशं नीयं यस्य । वृषेरीभाधिकोऽस्तत्प्रत्ययः । तावुञ्जो घोऽशौ सरस्वास्तस्य स्तनस्थानीयं विश्वं वयं पितुं पर्याप्तं पागम् BB

Thus stanza = TS 3 1 11 2

३ 'यज्ञे विश्वे' इति वशाधमष्टमं सूक्तं वसिष्ठ-स्यावं त्रैष्टुभम् । प्रथमेन्द्रो तृतीयानवम्योरिन्द्रा बृहस्पत्यतो वेवता वशम्या इन्द्राबृहस्पतो शिष्टा तां तु बृहस्पति । तथा धानुश्चास्तम्—यज्ञे वसन्त्रपादि ब/हृस्वत्यमन्त्यैर्द्वौ च तृतीयानवम्या-बन्नाद्वाहृगस्यत्ये (KSA 38 97 p 27) इति । आभिष्मविकेवृष्म्ये तु तृतीयसवने स्तोम वृद्धो ब्राह्मणार्च्यसिन् इदमुत्तरं च सूक्तमावा पार्यम् । सूत्रितञ्च—'यज्ञे विश्वे' (ĀSS 7 9) इति Sy ४ ०न्द्राश्वाद्या A.

५ ०व्येन्द्रि च A Cf KSA 38 97 p 27

६ वाँपि A धुसोकात् Sy

७. पृथिव्या सम्बन्धिनि Sy

८ नृषां नेतृषां सदनभूते तस्मिन् यज्ञे Sy

९ नरर्चस्विज A. नेतार ऋत्विज Sy

१० देवान् कामयमानां Sy

११ हृष्यन्ति Sy १२ इन्द्रार्थम् Sy

१३ अभिषोतव्या सोमां Sy १४ अभिषूयन्ते

Sy १५ मवार्यम्, सोमं पातुमित्यर्थं

Sy १६ प्रागच्छन्तु Sy

१७ सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूवम् Sy

१८ अशवा is suggested for अशवा ॥

गन्तारस्तदीया अशवाश्च Sy

१९ व A. प्रागच्छन्तु Sy

२० अभिषन्नामहे प्रार्थयामहे Sy

२१ देवसम्बन्धीनि Sy

२२ बृहतां पासयिता देव Sy

२३ अस्मान् हविः Sy

२४ आ मह्ये-मदृतिर्दानार्थः । आमहते आवसत

'घोपस्त आत्मनेपवेयु' इति सनोप Sy

२५ हे सनानस्याना ! स्तोतारो वयम् Sy

यथा । भवेम वयम् । कामाना सेक्त्रे । अनागसः । यः । अस्मान् । दाता परावतो दूरात् । पितेवागच्छति ।

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तमु । तम् । एव । ज्येष्ठम् । नमस्कारेण । हविर्भिश्च । सुसुखम् । ब्रह्मणस्पतिम् । स्तुहि ।
इन्द्रं च । श्लोकः । महान्तम् । देवाहं । सेवताम् । यः । अन्नस्य । देवैरुत्पादितस्य सर्वस्य राजा ।

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

स आ नः । सः । अस्माकम् । बहिः । आसीदतु । प्रियतम । बृहस्पतिः । विश्वैर्वरणीयः । यः
भवति । सुवीर्यस्य । धनस्य । योऽस्माक कामः । तम् । प्रयच्छतु । अतिपारयतु । न । शत्रुभिः ससक्तान् ।
अहिंसितानेव ।

१. यथा वय भवेम तथा यूयं परिचरतेति शेषः Sy

२. बृहस्पतये Sy.

३. अनपराधाः Sy

४. बृहस्पतिः Sy.

५. अस्मभ्यम् Sy.

६. दाता भवति Sy

७. वरा० A दूरदेशाद्धनान्याहृत्य Sy

८. पुत्रेभ्यः पितेव Sy

९. देवम् Sy

१०. प्रशस्यतमम् Sy.

११. ०मस्मारे० A

१२. चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धम् Sy.

१३. ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञम् S.

१४. गृणे स्तुव Sy

१५. इन्द्रश्च A

१६. अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः Sy.

१७. अपि च महान्तम् Sy.

१८. सेवन्ताम् A.

१९. य इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा Sy.

२०. अन्नस्य मन्त्रस्य वा Sy.

२१. देवं. स्तोतृभिः कृतस्य Sy

२२. ईश्वरो भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति सम्बन्धः Sy.

२३. बहिः A. स्थान वेदिलक्षणम् Sy.

२४. आगत्योपविशतु Sy.

२५. बृहस्पतिः Sy

२६. वीर्यस्य A शोभनवीर्यस्य Sy.

२७. अपि च धनस्य Sy.

२८. अभिलाषोऽस्ति Sy.

२९. कामम् Sy

३०. अस्मभ्यं ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy

३१. इति वार० A अतिपारयति शत्रून् Sy

३२. अस्मान् Sy.

३३. उपद्रवैः Sy.

३४. अहिंसितान् कृत्वा Sy.

तमा नो अर्कमृताय जुष्टमिमे वासुरमृतांसः पुराजाः ।

शुचिक्रन्द यज्ञतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तमा नः । तत् । अन्नम् । अस्मभ्यम् । आप्रयच्छन्तु । अमरणाय । पयस्तिम् । इमे । देवा । पुराणाः । शुद्धस्तोत्रम् । यष्टव्यम् । गृहणाम् विद्य पस्त्या इति च शास्त्रणम् । बृहस्पतिम् । आप्रत्युत्तमन्य स्मिन् । भूमय ॥

त शग्मासो अरुपासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो बहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलधत्सधस्यं नमो न रूपमरूप वसाना ॥ ६ ॥

त शग्मास । तम् । शक्ता । आराधमाना । अश्वा । बृहस्पतिम् । सह बहन्ति । बहन्तु । सह शरीर सहनाच्छरीरम् । यस्य । नासवर्णयुक्तम् । 'भाद्रेषु नीलपृष्ठम्' इत्युक्तम् । रये सह स्थियम् । नमः, न प्रादित्य इव । रूपम् । आरोचमानाम् । आच्छाद्यन्त ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्यद्विरय्यवाशीरिपिरः स्तुर्पाः ।

बृहस्पतिः स स्वावेश अश्वः पुरु सखिम्य आसुति करिष्ठः ॥ ७ ॥

स हि शुचिः । स । हि । शुचिः । शतपत्रः । स हि । शोषकः । हितरमणीयं वषनमायुष वा

१ सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् Sy

२ अर्चनसाधनमन्नम् Sy

३ प्रबधु Sy

४ अरमाणाय A अमरजत्वाय जीवनाय Sy

५ इम A

६ अमरणा देवा ब्रह्मजत्पतेराज्ञया Sy

७ पुरा जातः Sy

८. ०३ स्तो०

९. पस्त्यमिति गृहणाम् । तेन सद्रन्तो सख्यन्ते ।
गृह्णाम् Sy

१० विहात्या M

११ बृहती पालकं देवम् Sy

१२ अप्रयुत० M अप्रत्युत० is suggested
for आप्रत्युत० ॥ केनाप्यप्रतिगतम् Sy

१३ भूय A हुवेम is suggested for भूमय ॥
आह्वयाम् स्तुयाम वा Sy

१४ शग्मास A

१५ शग्मा सुककरा शक्ता वा Sy

१६ सहत्य वाहता अश्वा Sy

१७ बसं च भवति Sy

१८ बृहस्पते Sy

१९ नीलं निलयो निवास । तद्युक्तम् Sy

२० RV V 43 12

२१ सतृप्तानं च यस्य तं बृहस्पतिमित्यन्वयः Sy.

२२ प्रादित्यमिव Sy

२३ ०मानम् is suggested for ०मानाम् ।

२४ आरयन्त Sy

२५ VM ignores वित्

२६ सह शुचि A

२७ बृहस्पतिः Sy

२८ कालु Sy

२९ गृह Sy

३० यद्विषवाहन Sy

३१ सर्वेषां शोषयिता Sy

पावनी । गमनशील । स्वर्गस्य सम्भक्ता । बृहस्पति । स । शोभनावेश । दर्शनीय । स्तोतृभ्य । मह-
तीम् । आसुति धनस्य प्रसवम् । अत्यन्त तत्कर्ता ।

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दद्याथाय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरां सुगाथा ॥ ८ ॥

देवी । देव्यौ । देवस्य । जनयित्र्यौ । द्यावापृथिव्यौ । बृहस्पतिम् । वर्धयामासतु । महत्त्वेन ।
पूज्याय । पूजा कुरुत । हे सखायः । करोतु । ब्राह्मणाय मह्यम् । सुतराणि । सुगाथानि चोदकानि ।

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयं वाम् । इयम् । वा युवयोः । ब्रह्मणस्पते । सुवृक्ति । इन्द्राय । वज्रिणे तुभ्य च । अकारि
हविश्च । अविष्टमिति गतम् ।

१. वाशी is suggested for पावनी ॥ हितरमणीयवाक् । यद्वा 'वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः' (RV. 101. 10 10) इति निगमाद् वाश्यायुधम् । स्वर्गमयायुधः Sy. वाशीति वाङ्नाम (Nagh. I. 11.)
२. शीलः is suggested for ०शील ॥ गन्ता-ऽभ्येषणीयो वा Sy
३. स्वर्षाः स्वर्गस्य सम्भक्ता । यद्वा सरणशील-स्योदकस्य सनिता दाता Sy
४. सुनिवासः Sy ५. ईदृशो देवः Sy
६. बहुलम् Sy.
७. ०तीं A. अन्नम् Sy
८. ०न्तत् कर्ता A कर्तृतमो दातृतमो भवति Sy.
९. A adds मदेव० after देवी ।
१०. दानाविगुणयुक्ते ! Sy
११. बृहस्पतेः Sy
१२. ०तीम् A.
१३. ०मास तं M
१४. महत्त्वेन युक्तम् Sy.
१५. वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिम् Sy

१६. वर्धयत Sy
  १७. हे सखायः ! यूयमपि Sy
  १८. बृंहिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थम् Sy
  १९. सुतराणानि सुखेन तरणीयानि Sy.
  २०. ०नि वेच्चि चाद० A सुखेनावगाहनीयान्युद-कानि Sy.
  २१. वां युवाभ्याम्, तादर्थ्ये चतुर्थी Sy
  २२. बृह्मण० A.
  २३. सुप्रवृत्ता स्तुतिः Sy
  २४. वज्रवते Sy. २५. मया कृताभूत् Sy.
  २६. मन्त्ररूपेयम् Sy
  २७. VM. ignores अविष्टम् । धियः । जिगृ-तम् । पुरन्धीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् and अरातीः । Sy explains these words in the following manner : तौ युवां धियाऽस्मदीयानि कर्माणि । अविष्टं रक्षतम् । तथा पुरन्धीः पुरुधीर्ब्रह्मीः स्तुतीर्जिगृतम् । निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् । अर्योऽरीरभि-गन्त्रीः । वनुषां सम्भवतुणामस्माकम् । अरातीः शत्रुसेनाः । जजस्तमुपक्षपयन्तम् Sy.
- See RV. VII. 64. 5.

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

घृच इयि स्तुवते कीर्ये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा न ॥ १० ॥

बृहस्पते । बृहस्पते । स्वं च । इन्द्र । च । युवाम् । धनस्य । दिव्यस्य । धोमस्य । ईश्वरो
भवत् । तथा सति प्रयच्छत् यत् । तद् धनम् । स्तुवते । स्तोत्रे ।

VII.98

अध्वर्यवोऽरुणां दुग्धमंशुं जुहोतन घृपुमार्यं चितीनाम् ।

गौराद्वेदीयां अघृपानुमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अध्वर्यवः । आरोषमानम् । दुग्धम् । मंशुम् । जुहुव । क्षितीनाम् । यवित्रे । गौरा-
दधिं मृगात् । प्रतिशयेन दूरस्थं विन्दन् । अधोमुखेन पातय्यम् । इन्द्र । सर्वदा । इव । गच्छति । सुतसोमं
पन्नमानम् । इच्छन् ।

- १ सुतोमसवन उपप्लो ब्राह्ममाच्छसितन 'बृहस्पते
पुषम्' इति शस्त्रयाख्या । सूत्रितध्व—'बृहस्पते
युवमिन्द्रश्च धत्स्व इति याख्या' (ASS 6 I)
इति । वाङ्मयेऽतिरिक्तोऽप्यस्यैव परिषा
नीया । सूत्रितध्व—'बृहस्पत पुषमिन्द्रश्च धत्स्व
इति परिषानीया' (ASS 9 9) इति Sy
- २ बृहस्पते is missing in M
- ३ ततश्च M From घ । इन्द्र onwards the
rest of the commentary is
missing in A
- ४ विधि भवस्य Sy
- ५ ०री is suggested for ०री ।
- ६ ०च्छतम् is suggested for ०च्छत यत् ॥
वत्तम् Sy
- ७ घत-कारणात् स्तोत्रं कुर्वते Sy
- ८ कीरि- स्तोत्रनामंतत् (Ngh 3 16)
- ९ VM ignores पार्थिवस्य and चित् ॥
चिदिति पूरणः । अध्वर्यवगतम् Sy

- १० 'अध्वर्यवः' इति सप्तर्षे नवमं सूक्तं षसिष्ठ-
स्वार्यं प्रैष्टुर्भर्तृम् । सप्तर्ष्यैत्राबार्हस्पत्या ।
तथा घानुष्मान्तम्—'अध्वर्यवः सप्तोक्तदेव
तान्त्या' (KSA 38 98 p 27) इति ।
पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोग Sy
- ११ हे अध्वरस्य नेतारः । अश्विष्वः । Sy
- १२ धमिपुतम् Sy
- १३ धंशं M सोमम् Sy
- १४ ज्ञानां मध्ये Sy
- १५ भेष्यामेत्राय Sy
- १६ ०रामपि A From the beginning
upto गौ०, the commentary is
missing in A.
- १७ ०स्य A बिह्वानिन्ध Sy
- १८ अध्वर्यव्य स्थितं दूरस्थं पातय्यं सोमम् Sy
- १९ विश्वान्महाग्निं सर्वथा Sy
- २० गच्छति । घतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः
Sy २१ धन्विच्छन् Sy

यद्दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशनिन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यद्दधिषे । यत् । धारयसि । गते काले । चारु त्वम् । अन्नम् । तस्य । इदानीमपि । अन्वहम् । पानम् । वह पिब तमधुना । अपि च । हृदयेन । मनसा । अपि च । सेवमान । कामयमानः । इन्द्र । प्रस्थितान् । पिब । सोमान् ।

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं प्रप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । प्रादुर्भवस्त्वम् । सोमम् । पपाथ । पालय । प्रोवाच । ते । महिमानम् । माता पृथिवी त्वया पाल्यमाना । आप्राथं च । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् । इन्द्र । युधा । देवेभ्यस्त्वम् । धनम् । चकथ ।

१. षेम A.	१३. ष त्वम् A जायमान एव Sy.
२. सोमलक्षणम् Sy.	१४. पीतवानसि Sy
३. पानेनोदरे धारयसि Sy	१५. बलाय is suggested for पालय ॥
४. काले गते M. प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले Sy	१६. प्रोक्तवती । संवारसूक्ते 'अयं पन्थाः' (RV 4.18) इत्यादिके 'नही न्वस्य' (RV 4.18 4) इत्यर्धर्चादारभ्या-दित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् Sy
५. शोभनम् Sy	१७. तव Sy.
६. सोमस्य Sy	१८. महत्त्वम् Sy
७. प्रतिदिवसमिदानीमपि Sy.	१९. त्वदीया जनन्यदितिः Sy
८. वक्षि-कामयसे 'वश कान्तौ' इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् Sy	२०. स्वतेजसापूरितवानसि Sy.
९. उतशब्दश्चार्थे Sy.	२१. अतः कारणात् हे इन्द्र ! त्वम् Sy.
१०. षमाना A	२२. युद्धेन Sy
११. कामयमानः is missing in A अस्मान् कामयमानस्त्वम् Sy	२३. स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा Sy
१२. पुरस्तात्नीतान् उत्तरवेदिस्थान् Sy	२४. कृतवानसि Sy.

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्वाहुभिः शाशदानान् ।

यद्वा नृमिर्धृत इन्द्रामियुष्यास्त त्वयाजि सौश्रवस् जयेम ॥ ४ ॥

यद्योधया । यम् । अयाधयस्त्वम् । महताःमान् । अभिमन्यमानान् । सहमहि । तान् । बहुभिः ।

प्रस्मान् हिसितशत्रून्, 'यदि' शासनरुमा' यत् । वा त्वम् । मर्दिन् । इत् । त्विन् । त्वम् । अभियुष्या ।
तवस्त्वया यम् । सहग्रामम् । कीर्तिनिमित्तम् । जयेम ।

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मपवा या चकार ।

युदेददेवीरसंहिष्ट माया अथामवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्रेन्द्रस्य । प्रावाचम् । इन्द्रस्य । पुरातनानि । कर्माणि । प्रावाचं च । नूतनानि । मपवा । यानि ।

चक्रे । यदा । इन्द्रा । सूरि । माया । असंहिष्टे । अनन्तरमेव । अस्व । अमवत् । असाधारण ।
सोम ।

१ यद्यवा Sy

२ ०स्वत्व० A अस्मानिर्वोधये । तं सह योद्धुं
बलं प्रयच्छेरिरयथं Sy

३ प्रभूतान् Sy

४ ०माग्य० A. शत्रून् Sy

५ त्वत्प्रसादात् सहेम ? (सहेमहि) अभिमवेम
Sy

६ बहु० M वाहुभिः is suggested for
चतुभिः ॥ आयुपनिरपेक्षैर्हस्तैरेव Sy

७. हिसितस्तान् शत्रून् Sy

८ हृदि A

९ यधि Sy

१० तेषुनिर्मर्षिभ्यः Sy

११ तम् is suggested for त्वम् ।

१२ अस्मदीयान् शत्रून्भियुष्ये Sy

१३ ०त् A

१४ त्वं या M. त्वया वयम् is suggested

for त्वया यम् ॥ त्वया सहायेन वयम् Sy

१५ भवोऽन्न यतो ग शोभनस्य भवतो हेतुम् Sy

१६ प्रोवाचम् A प्रवर्षाभिः Sy

१७ प्यरा० A

१८ बोधकर्माणि Sy

१९ अभिनयानि भुवि Sy

२० मघयानिन्त्र Sy

२१ कृतयान् Sy

२२ एवेन्न is suggested for एवेन्ना ।

२३ आसुरी is suggested for सूरि ।

२४ तै कृतानि Sy

२५ अस्थामूत् Sy

२६ इन्द्रस्य Sy

२७ तवाप्रभृत्येव सोमस्ये इत्य आसाधारण' सम्बन्धो
जात इत्यर्थं Sy

२८ केवलं Sy

२९ स्तोम M

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तवेदं विश्वम् । तवैव । इदम् । सर्वम् । अभितौ दृश्यमानम् । पशव्यं पशूना सुखस्व भवति ।
यदा त्वम् । सूर्यस्य । तेजसा । पशून् पश्यसि । ततश्च गवाम् । असि । गोपतिस्त्वम् । एक एव इन्द्र ।
भजेमहि । त्वया । प्रवृत्तम् । धनम् ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रुयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[बृहस्पते]

VII.99.

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । परस्त्वम् । मानसाधनेन । शरीरेण त्रील्लोकान् । हे वर्धमान ! वामनो हि भूत्वा ववृषे

१. तवैव स्वभूतम् Sy.
२. विश्वं सर्वं जगत् Sy
३. सर्वतो विद्यमानम् Sy.
४. पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् Sy.
५. सख स्वं A सुसुखम् is suggested for सुख स्वं ॥
६. प्रेरकस्यादित्यस्य Sy
७. विश्वम् Sy न प्रकाशयति Sy
८. न केवलमेकस्या एव गोपतिरपितु सर्वासामित्याह गवामिति Sy
१०. प्रयतस्य प्रतस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तम् Sy
११. The *Pratika* is supplied by the Editor
This stanza has already been explained See VII 97 10 Sy' explains this stanza again in the following manner:—

- व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु हे बृहस्पते ! त्वं चेन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ।
१२. 'परो मात्रया' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभम् । 'उरुं यज्ञाय' इत्याद्यास्तिल एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'परो वैष्णवं तूहमित्येन्द्रश्च तिलः'(KSA. 38. 99. p. 27.) इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ 'परो मात्रया' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्' (ĀSS. 3 8) इति Sy.
  १३. पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसि प्रत्ययः । 'परो दिवा पर एना पृथिव्या' (RV 10. 82. 5) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया Sy.
  १४. मन० A.

विष्णु । तव शरीरस्य । महत्त्वम् । नान्य केचन । व्याप्नुवन्तः । तव स्वमूर्तो । इवेव । लोको । वय
जानीम । पृथिवीमन्तरिक्षं च । हे देव । विष्णो । त्वमेव । तृतीयं लोकम् । जानासि ।

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तन्ना नाकमृष्वं वृहन्तं दाधर्थं प्राचीं कृकुम् पृथिव्याः ॥ २ ॥

'न ते विष्णो । न । ते । विष्णो ! जायमानं । नापि । जातं । देव । महिम्नं । परम् ।

मन्तम् । प्रापं । ऊप्तम् । अभिवांसि । तृतीयं लोकम् । वर्धनीयम् । महास्तम् । प्रधारयस्व । पृथिव्या ।

प्राचीम् । दिशम् ।

१ त्रैविष्णुसमये यतव माहात्म्यं तत्सर्वरपि जने
सर्जितुं न शक्यत इत्यर्थः Sy

२ Something probably तव is missing
in the mss

३ ०तो is suggested for ०तो ।

४ ०का परं A

५ जानी उ A. वयं वसुधोपलभामहे नाम्यत् Sy

६ मन्तरिक्षं च is written twice in A
पृथिव्या प्रारम्य पृथिवीमन्तरिक्षञ्च Sy

७ हे शोतमान ! Sy

८ अस्य स्वगविकृष्टसोक्तस्य । द्वितीयार्थं पठः ।
परमं लोकम् Sy

९ अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्नुं शक्यमिति
भावः Sy

१० VM ignores मनु

११ पूर्वोक्त एव पशो 'न ते विष्णो' इति श्रवाया
मनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'न ते विष्णो ज य
मानो न जातस्त्वं विष्णो सुयति विश्वजग्यान्'
(ASS 3 8) इति Sy

१२ तव Sy

१३ विष्णो is missing in A.

१४ प्राबुभवन् जन Sy

१५ नापी A

१६ तथा प्राबुभूतोऽपि जनं संघं प्राप्नोति तव
महत्त्वस्यावदानं नास्ति । अत एव सर्वेन
हायत इति भावः Sy

१७ हे शानाविगुणयुक्त ! Sy

१८ महत्त्वस्य Sy

१९ विप्रकृष्टम् Sy २० प्रवसानम् Sy

२१ प्राव A प्राप्नोति Sy

२२ ऊप्तम् is suggested for ऊप्तम् ।

२३ Something probably चारित is
missing in the mss between
अभि and वांसि ।

२४ ०सि M प्रधारय । यथापो न पतति तथा
Sy

२५ श्लोकम् Sy

२६ चारितयानसि । उपलक्षणमेतत् सप्तस्य भूत
जातस्य । तथा च मन्त्रान्तरम्—'य उ त्रिधातु
पृथिवामुत् शामेको श्यायार भुवनात् विदधा'
(RV 1 154. 4) इति Sy

२७. विस A

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्मं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

इरावती । अन्नवत्यौ । पशुमत्यौ च । हि । अभवत्म् । शोभनयवसे सर्वस्मै । मनुष्या मनुवे राज्ञे । दानीमिच्छत्यौ । त्व चैते । रोदसी । हे विष्णो । व्यस्तभ्ना । दाधर्मं च । इमा पृथिवीम् । परितः ।

१. पूर्वोक्त एव पशो 'इरावती' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'इरावती धेनुमती हि भूत विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे' (ĀSS 3 8.) इति Sy.
२. सस्यवत्यो Mah. हे विष्णो ! यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वत्यौ द्यावापृथिव्यौ नस्यवत्यौ U. द्यावापृथिव्यात्मना स्तूयेते । हे हविर्धानात्मिके ! द्यावापृथिव्यौ ! इरावती इरावत्यावन्नवत्यौ BB
३. बहुधेनुयुक्ते Mah धेन्वादिभिः पशुभिस्तद्वत्यौ U. धेनुमत्यौ च भवत्म् BB.
४. हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवामेवमेव खलु पूर्वभूतमित्यर्थः Sy. हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः U हिशब्दश्चार्थे, इरावती धेनुमती च भवत्मिति BB
५. अभूतम् Sy. हे रोदसी ! द्यावापृथिव्यौ ! युवामीदृश्यौ भूत भवत्म् Mah. एवम्भूत भूताम्, अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः । संवृत्ते इत्यर्थः U. भवत्तं यज्ञसाधनद्वारेण BB
६. ०नाय० A. सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी, यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि Mah शोभनयवसवत्यौ सुसस्यवत्यौ U शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यौ सूयवसिन्यौ च भवत्म् । सोस्तांहितिको दीर्घः BB
७. मनुष्याय is suggested for मनुष्या ॥ स्तुवते मनुष्याय Sy मनुते जानातीति मनुज्ञानिवान् यजमानस्तस्मै Mah. यजमानाय

- U मन्त्रवते मननवते यजमानायेत्य भवत्म् BB.
८. दासीमि० M. दातुमि० or दानमि० is suggested for दानीमि० ॥ वित्तया युक्ते युवाम् Sy. दाश्र्यौ यज्ञसाधनानाम् । 'दाश्रु दाने' दाशतस्ते दशस्या Mah., U.
९. इमे Sy कस्मादेवमुच्यते ? इति चेत्, श्रूयता युवयोर्महाभाग्यम् । एते युवाम् BB.
१०. द्यावापृथिव्यौ Sy. रोदस्तञ्ज्ञा भजमाने BB.
११. एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो Mah. विष्णुरेव प्रजापत्यात्मा स्वयम् BB. १२. ०स्तना A. विभज्य स्तम्भितवानसि Mah. अतः कारणात् । .. स्कन्धोतिः स्तम्भनार्थः । स्तम्भितवानसि U. विभज्य स्थापितवान्, अथ उपरि च । तदानी युवां रोदस्तञ्ज्ञे चाभूतमिति भावः BB.
१३. दाधर्मं A. विविधमधारयः । पृथ्वीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम् Sy. धारितवानसि Mah. धारयसि U. इमा च विष्णुर्दाधार, अविचलिता स्थापयामास BB.
१४. अपि च पृथिवी प्रथितामिमा भूमिम् Sy. पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः U. विस्तीर्णां वा पृथिवीमन्तरिक्षं च । पृथिवीशब्देन प्रथि ? (पृथु)त्वात् त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा 'यो द्वितीयस्या तृतीयस्या पृथिव्याम्' इति BB.
१५. सर्वत्र स्थितैः Sy. सर्वतः Mah. इतश्चेतश्च U. अथसादुपरिष्ठाञ्च BB.

तेजोमिः क्षुभ्मि ।

उरुं युञ्जार्थं चक्रथुरु लोक जनयन्ता धर्ममुपासंमुभिम् ।

दासंस्य चिद्रूपशिप्रस्ये माया जघ्नर्धुरा पृतनाज्येषु । ४ ॥

उरुम् । उरुम् । यज्ञाय । चक्रयु । उ । लोकं स्थानम् । जनयन्ताविन्द्राविष्णू । धर्मम् । उप-
सम् । धर्मिनं च । दासंस्य । शिवत् । वृषशिप्रास्यस्य युवाम् । जघ्नम् । माया । सहस्राण्येषु । नेतारो ।

१ पर्वतैर्वापिर्षं भारितवानसि । यथा न चलति
तथा बुद्धीकृतवानित्यर्थं । पर्वता हि विष्णो
स्वभूता । 'विष्णु पर्वतानामधिपतिः' इति
श्रुते (TS 3 4 5 1) Sy स्वतेजो-
पेर्नानाजीवेर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा Mah
रदिमिभिः । यस्मात्स्वमेवप्रभाषस्तस्मात्स्वांस्तुम
इति शेषः U अंशुभिः BB

२ एवंमहाभागधेयान्यां युवाभ्यां किन्नाम क्वुं
न दास्यते । तस्मात्प्रथोक्तं भवतमिति । अवि
त्यपक्षे व्यस्कन्नाद् रोदसी विष्णुरादित्य एते
युवां विविधं स्थापयति । तत एते एव स्थापिते
दाधार धारयति पृथिवीमभित पृथिव्यामन्तरि
क्षस्याभस्ताडुपरिष्ठाच्च । 'अभित परितः' इति
द्वितीया । मयूक्ष रक्षिभिरघोमुक्षं पृथिवीम्,
ऊर्ध्वमुखैश्च द्विवम्, स्वयं मध्येऽन्तरिक्षे वर्तमान
इति । तस्मात्तथाऽऽहुस्या युवामभ्रादिसत्यौ
भवतम् । युवां युवयोरन्तरासं च विष्णुरपि
बुद्धीकरोत्यिति BB

चतुर्गुहोतमाश्वं गृहीत्व । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य
हविर्धानस्य इतिथावा यत्संयाश्चिद्विरभ्यं निधाप
नुहोतीरावती धेनुमती हि भूतश्चैस्यवसिना'
मनवे ब्रह्मस्या । व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेते

दाक्ष्य पृथिवीमभितो मयूक्षे स्वाह्वेति सश्चिद्विरभ्यं
पुत्र्य पाषावानयति साक्षस्य सस्तापमुवानवित'
देवश्रुती देवेष्वाधोषतमिति तद्वदेवं श्रुति
SB 3 5 3 14 p 274-

अचि 'मनुवे' पर यजुषि (5 16 p 84)
'मनवे' इति (YV 5 17 p 85)
मन्त्रस्यापि क्रियाम् पूर्वं भागोऽत्रैव विवश्रुती
देवेष्वाधोषतम्' इति निहित ।

This stanza=YV 5 16.=TS 1
2 13 2

३ उरु A ४ विस्तीर्णम् Sy

५ यजमानाय Sy

६ क्वुं M हस्तवस्तो युवाम् Sy

७ यसु Sy = लोकं स्वर्गादियम् Sy

८ पुन प्राहुर्मावयन्ती Sy

९ सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् Sy

१० तमोनिवारकमुयकासम् Sy

११ अमुर्दरानुतम् Sy

१२ उपस्यवितुरसुरस्य Sy १४ चि A

१५ कोपचिप्रा० A एतत्संज्ञस्य Sy

१६ जिहितम् । युवां सूर्याधिकं जनयन्तावित्युच्यते
Sy १७ नेतरो A. हे इन्द्राविष्णु । Sy

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू । शिलाभिर्दृहिताः । शम्बरस्य । नव । पुर । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् । तथा वर्चिनोऽसुरस्य । शतम् । सहस्रम् । च पुर । साकम् । हथे । अश्रुभिरप्रतिहृतान् असुरस्य । वीराश्च ।

इयं मनीषा दंहती बृहन्तीरुक्रमा तवसा वार्धयन्ती । -

रुरे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

इय मनीषा । इयम् । स्तुतिः । महती । महान्ती । उरुक्रमणाविति विष्णुसाहचर्यादुपावाह ।

१. विष्णुना सस्तवः । वसिष्ठस्याप्यम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् BB. Dur.

३. दंहिताः A. दृढीकृताः Sy SKN. दृढाः BB स्थिरीकृता. Dur.

४. शम्बरस्यासुरस्य BB मेघस्यासुरस्य वा स्वभूताः Dur. शम्बरस्य स्वभूता. SKN.

५. नर A.

६. पुराणि Sy नगरीः BB.

७. ंती चा A नवोत्तरनवतिसंख्याका. Sy

८. श्रथिष्टे A. अहिसिष्टम् । 'श्रथ हिंसायाम्' Sy नाशितवन्तौ । 'श्रथ हिंसायाम्' BB. श्रथतिर्वधकर्मा । हतवन्तौ स्थः Dur,SKN

९. तामु वर्चिनो दीप्तिशीलान् BB. ताश्च हत्वा मेघान्तर्गताः . वर्चिनो दीप्तिमतोऽन्नवतो वा Dur. ताश्च श्रथन्तौ तत्रस्थान्. . . . . वर्चिनो दीप्तिमतोऽन्नवतो वा SKN.

१०. तथा साक सह सद्य एव Sy एकेन प्रहारेण BB अवस्थितान् सहभावेनैकनिश्चयान् Dur. सह SKN

११. हाथ A. अहिसिष्टम् । 'यो वर्चिनः श्रथमिन्द्रं सहस्रम्' (RV. 2. 14. 6.) इति हि निगमान्तरम् Sy. नाशितवन्तौ युवाम् BB. हत-

वन्तौ स्थः Dur. SKN.

१२. प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा Sy. अप्रतिपक्षो यथा भवतस्तथा BB अप्रतीकारान् Dur. प्रतीत्युपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका. यत्र क्रियावाची शब्द. प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधना क्रियामाहुः । तेनात्र प्रतिशब्दः ससाधनक्रियावचनत्वात् प्रत्यवतिष्ठमानशब्दस्यार्थे । अप्रत्यवतिष्ठमानान् SKN.

१३. शम्बरस्य BB SKN. शम्बरस्य स्वभूतान् Dur. SKN.

१४. यो युवामेतदतिदुष्करमकार्ष्यम्, तावस्माकमपि शत्रून् हतमिति BB. हथ इत्येतदाशास्महे Dur. वीरान् प्रधानभूतान् । एवं महाप्रभावो युत्नामस्मदभिप्रेत साधयत पुत्रान् पौत्राश्च SKN, N. 7. 10. SKN. III. 60. This stanza=TS 3. 2 11 3.

१५. मननीया स्तुतिः Sy

१६. बृहन्ती महन्ती Sy

१७. विस्तीर्णविक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् Sy

१८. ०दुपावह M ०दुभावाह is suggested for दुपावाह ।

वर्धतेन । वर्धयन्ती भवति । तथा प्रयच्छामि च । स्तामम् । युवाभ्याम् । यज्ञेषु । विष्णा ! तपासति ।
इन्द्र ! त्वं च विष्णुश्च । भद्रान्यस्मभ्यम् । पिन्वतम् । सङ्ग्रामेषु ।

वर्धत् ते विष्णावांस आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट इव्यम् ।

वर्धन्तु स्वा सुष्टुतयो गिरो मे ध्रुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वर्धत् ते । वपटकारम् । तव । ह विष्णा । आस आस्यादि । आभिमुख्येन । करोमि । तुषा
वपटकृतम् । मम । इव्यम् । ह शिपिविष्ट । सेवस्व । शिपिविष्टो यज्ञ इति व्र यज्ञनामनी इत्युक्तम् । वर्ध
यन्त्विति न्यष्टम् ।

१ तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नृमघेयम् (Ngh
2 9 33) । तद्वन्ती एवम्भूतो युवाम् Sy

२ प्रयुद्धो कर्धत्यस्मामि इता Sy

३ ररे बदे । 'रा वाने' इति घातु Sy

४ स्तोम A उक्ततक्षभं स्तोत्रम् Sy

५ विवतं A M अस्मभ्यं वर्धयतम् Sy

६ अन्वयवेष्टी विष्णो शिपिविष्टस्य 'वपट ते'
इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'भद्रा ते हस्ता
सुहृतोत पाथो वषट ते विष्णवांस आ कृणोमि'
(ASS 3 13) इति Sy

७ क A

८ तुभ्यम् Sy

९ हे विष्णो ! न्यापनशील । BB

१० आस्यात् is suggested for आस्यावि ॥
किम् ? आसः, अस्यते क्षिप्यत इत्यासोऽप्यौ
क्षिप्यमाणं हविर्वचयते । कर्मिषि घञ् । वचन
व्यत्ययः । 'कवत्थित' इत्यन्तोवात्तत्त्वम् ।
यद्वा असुनि । सञ्ज्ञाभ्यत्ययः BB

११ ०जेन A अभिमुखम् Sy आङ् मयावायाम्
BB

१२ वपटकारेण हविर्हविषामि Sy वनामि BB

१३ From ०कृतम् onwards the rest of
the commentary is missing in A

१४ मरीचम् Sy

१५ हविः Sy BB

१६ शिपयो रथमयस्तराविष्ट ! Sy शिपयो
रथमयस्तर्बेष्टितः प्रविष्टो वा । पूर्वोबरा
वित्वाबनीष्ट रूपं सिद्धम् BB

१७ N 5 7 reads शिपिविष्टो विष्णुरिति
विष्णोर्वे नामनो भवतः ।

१८ किञ्च—मम सुष्टुतयः शोभनस्तुतिकारणभूता
गिरस्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु स्तुवन्तिवति यावत् ।
स्तुत्या हि स्तोतव्यो वर्धते । 'बहुत्वं सञ्ज्ञा
धन्वसो' इति निमुक्त । 'धन्वस्वभयया' इति
धा शप आर्धघातुकरत्वम् । ध्रुयं च मया स्तुता
नोऽस्मान् स्वस्तिभिरविनाशं पात रक्षत, सदा
सर्वदा । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् BB

१९ VM ignores वर्धन्तु । स्वा । सुष्टुतयः ।
गिरः । मे । ध्रुयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा and नः ।

Sy explains these words in the
following manner

सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः । गिरो वाक्यश्च ।
स्वाम् । बधन्तु वर्धयन्तु । अयद् पातम् ।
Sy

This stanza = TS 2 2 12 4

नू मर्तो दयते सनिष्यन्यो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सत्राच्चा मनेसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥ १ ॥

नू मर्तं । क्षिप्रम् । मनुष्यः । प्रयच्छति हविः । धनं तद्द्वारेण स सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरु-
कीर्तये । हवि प्रयच्छति नान्येभ्यश्च देवेभ्यो विडम्बते । यः । महत्त्वमञ्चता । मनसा । विष्णु प्रयजते ।
यश्चेतावन्तम् । नर्यम् । आविवासति, एत्यधितिष्ठति, एतावन्तमिति महान्तमित्यर्थः ।

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरेरश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वं विष्णो । त्वम् । विष्णो । सुमतिम् । विश्वजनहिताम् । अप्रमत्ताम् । हे एवयाव । एवन्

१. 'नू मर्तः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं
त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम्
(KSA. 38-100. p. 27.) उक्थ्येऽच्छा-
याकशस्त्र इदं शसनीयम् । सूत्रितञ्च—'ऋतु-
जंनित्री नू मर्तो भवा मित्रः' (ĀSS. 6 I.)
इति Sy. २. स मनुष्यः Sy.

३. धनमादत्ते । दयतिराड्पूर्वो दानार्थं वर्तते Sy.

४. धनमिच्छन् यद्वा सनिष्यन्निति सनतेर्ला-
भार्थस्य लुटि रूपम् । धनादीनि लप्स्यमानो
भवन्नेव Sy.

५. मनुष्यः Sy

६. The commentary from the begin-
ning upto कीर्तये is missing in
A ऋनि. कीर्तनीयाय Sy.

७. उरु इव A.

८. विडम्बते A.

९. मनुष्यता Sy.

१०. नर्यमाविवासात् Sy.

११. यश्चेतावन्तम् Sy.

१२. एतावत्परिमाणं महान्तम् Sy.

१३. नरेभ्यो हितं विष्णुम् Sy.

१४. आपिपास० A नमस्कारादिभिः परिचरेत् ।
मर्तो दयत इत्यन्वयः Sy.

१५. The passage: एतावन्तमिति महान्तमि-
त्यर्थः should immediately follow
एतावन्तम् and precede नर्यम् ।

१६. विष्णुदेवत्ये पशो पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो'
इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्वं विष्णो सुमतिं
विश्वजन्या विचक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (ĀSS
3 8.) इति Sy.

१७. अनुग्रहबुद्धिम् Sy

१८. सर्वजनहिताम् Sy.

१९. दौर्देवियुक्ताम् Sy.

२०. याव M. एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान्
यापयति प्रापयति स्तोतुमित्येवयाव. । हे एव-
यावन् । Sy

२१. एव नू M एवान् is suggested for
एवन् ।

गच्छति । देहि । वर्च । यथा । न । शोभनगमनस्य । बहो । प्रशवते । बहुसुवर्णस्य । घनस्य भवेत्
वर्च सम्पर्कं इति ।

त्रिदेवः पृथिवीमेव एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु त्वसस्तवीयान्त्वेपं द्वस्य स्वविरस्य नाम ॥ ३ ॥

['त्रिदेव'] 'त्रि' । देव' । पृथिवीम्' । एष' । एताम् । विचक्रमे । बहुस्तुतिकाम्' । महत्त्वेन ।

प्रभवतु' । विष्णु' । वृद्धारपि । वृद्धतर' । हि अस्य । स्वविरस्य' । नाम विष्णुरिति' ।

वि चक्रमे पृथिवीमेव एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुच्चितिं सूजनिमा चकार ॥ ४ ॥

'वि चक्रमे । विचक्रमे' । पृथिवीम्' । एष' । एतामसुरराक्रमन्तान् । निवासार्थमसुरानवजित्य पृथि

१ प्रस्मभ्यं देहि Sy

२ वर्च' is suggested for बर्च' ॥ सम्पर्को
यथा भवति तथा देहीत्यवयव Sy

३ प्रस्माकम् Sy

४ सुष्ठु प्राप्तव्यस्य Sy

५ बहुसस्य Sy ६ प्रभवतुस्य Sy

७ पुरुषां बहुनामाद्धारकस्य Sy

८ वर्च' A वर्च' is suggested for बर्च' ॥
VM seems to read वर्च' for पर्व'
in the text

९ The passage वर्च' सम्पर्क' should
immediately follow वर्च' and
precede यथा ।

१० VM ignores मतिम् ।

११ वेष्णव्यस्योपाध्यायस्य 'त्रिदेव' इति याज्या ।
सूत्रितञ्च—'इदं विष्णुवि चक्रमे त्रिदेवपृथिवी
मेव एताम्' ASS 16 इति । वैष्णव्ये
पक्षावप्येवैव वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—
'त्रिदेव' पृथिवीमेव एतां परो मात्रया तन्वा
वृषाम' (ASS 3 8) इति Sy

१२ The *pratika* is supplied by the
Editor

१३ त्रिभिः परे Sy

१४५

१४ वानाविगुणयुक्तो विष्णु Sy

१५ उपसक्षणमेतत् । पृथिव्यादीन्त्री'ल्लोकान् Sy

१६ विक्रान्तवान् Sy

१७. क्षतसंबन्धान्यधी'वि यस्यास्तावृशीम् Sy

१८. प्रस्माकं प्रभवतु । स्वानी भवतु Sy

१९ विष्णो M.

२० वृद्धारपि M वृद्धारपि is suggested for
वृद्धारपि ॥ तवस्वित्तो वृद्धारपि Sy

२१ तवस्वितर' Sy

२२ यस्मात् तस्मात् कारणात् स विष्णु' प्रभवत्वि
त्पर्यं Sy २३ वृद्धस्य Sy

२४ नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामेव वा Sy

२५. रिच A. विष्णुरित्येतन् नामेव वा Sy

२६ VM ignores त्वेवम् ॥ त्वेवं वीप्तम् Sy

२७ पूर्वोक्त एव पक्षो 'विचक्रमे' इति वपाया अनु
वाक्या । सूत्रितञ्च—'वि चक्रमे पृथिवीमेव
एतां त्रिदेव पृथिवीमेव एताम्' (ASS
3 8.) इति Sy

२८ विक्रान्तवान् Sy

२९ पृथिवीम्—उपसक्षणमेतत् । पृथिव्यादीन्त्री'
ल्लोकान् Sy

३० '०रे माक्रमन्तान् A. ०राक्रमन्तान् is sug-
gested for ०राक्रमन्तान् ।

वीम् । मनुष्याय^१ । दातुमिच्छन्^२ । स्थिता^३ । अस्य^४ स्तोतार । जना अयमेव स्तोतव्य इत्येकमनसस्तिष्ठन्ति सोऽयम् । शोभनजन्मा^५ । विस्तीर्णमन्निवासमसुरापनयनेन । चकार^६ ।

प्र तत्ते^१ अद्य शिपिविष्ट^२ नामार्थः^३ शंसामि वृयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गृणामि तवसमत्तव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र^१ तत्ते । प्रशंसामि^२ । तत्^३ । ते^४ । अद्य^५ । शिपिविष्ट^६ । नाम^७ । अर्थः^८ । स्तोमानामीश्वरो^९

१. स्तुवते देवगणाय Sy.
२. असुरेभ्योऽपहृत्य दास्यन् Sy.
३. निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः Sy.
४. अस्य च विष्णोः Sy.
५. शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः Sy.
६. ०र्णनिवा० is suggested for ०र्णमन्निवा० ।
७. स्तोतृभ्यः करोति Sy.
८. VM. ignores विष्णुः ॥ देवो विष्णुः Sy.
९. तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य इति स्तोत्रियस्तृचः' (ASS 6. 7) । अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (ASS. 3. 13) इति Sy.
१०. प्रकर्षेण स्तौमि Sy प्रशंसामि । प्रशस्तगुणाभिधाय्येवेदं नाम न तु निन्दितं मन्तव्यम् । . . . कोऽभिप्रायः ? एषोऽभिप्रायः, केचिदाहुः—शेष इव निर्वेष्टितः संयतरश्मिश्शिपिविष्ट इति । अन्ये तु ब्रुवते निर्विष्टशेषशिपिविष्ट इति । अपरे त्वाचक्षते—विवृत्तरश्मिश्शिपिविष्ट इति । नैतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु, अनेन पदेन कश्चिद् गुणोऽभिधीयते, अपि तु निन्दैव । ततश्चानेन पदेन निर्वापादि क्रियमाणमुपालम्भमस्यावहेत् । अत इमं दोष-

मपनेतुमिदमुक्तमिति । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—नात्र शेषशब्दोऽस्ति न च केवलोऽपि विशिनैरुपसृष्टस्यार्थमभिधातुमीष्टे । तस्माच्छिष्यो रश्मयः, इयतेऽशिष्यस्तैक्षण्यात् । तेषु प्रविष्टशिपिविष्ट इति प्रशंसापरमेतत् । अतोऽहमप्येतत् प्रशंसामीति BB. यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति Dur. अनामन्त्रितत्वाच्चैकवाक्यभावाय यस्मात्तस्मादित्यध्याहारः कर्तव्यः यस्मादर्थ ईश्वरस्त्वमसि तस्मात् प्रशंसामि SKN.

११. प्रसिद्धम् । विष्णुरिति प्रख्यातम् Sy.
१२. तव Sy.
१३. इदानीम् Sy
अस्मिन् कर्मणि BB
१४. हे रश्मिभिराविष्ट ! Sy. हे शिपिविष्ट ! विष्णो ! Dur. हे शिपिविष्टाह्य ! SKN.
१५. विष्णुरिति प्रख्यातं नाम Sy. शिपिविष्टेत्येव-रूपम् BB तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसा-नामत्वमिति Dur
१६. स्वामी स्तुतीनां हविषां वा Sy. अज्ञस्त्वमिति न वक्तव्यमित्याह—अर्थः, अरणीयोऽहम् । 'अर्थः स्वामिषैश्ययोः' इति BB. यस्मादीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे युष्मद्गुणाभिज्ञस्तस्मादहं प्रशंसामि तत्ते नाम । अथवा—अर्थस्त्वमसि । अर्थ ईश्वरो मदनुग्रहाय समर्थस्तस्मात् प्रशंसामि Dur. ईश्वरोऽहं स्तोमानां करणे समर्थ इत्यर्थः । अथवा शिपिविष्टस्यैव तद्विशेषणमर्थ इति SKN.

महीश्वरस्त्वमस्तीति वा । प्रसानानि । जानन् । त्वाम् । स्तोमि । तवसम् । अतव्यान् तवस इति महतो नामधेयं भवति । निवसन्तम् । अस्य । सोकस्य । पराश्रान्ते दूरे वेधे ।

- १ हृषियामीश्वर is suggested for महीश्वर ।
- २ स्वसस्तीति A ०मसीति is suggested for ०मस्तीति ।
- ३ ज्ञातव्याभ्यर्चनातामि Sy युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि Dur प्रकाशरूपाणि कान्तिलक्षणानि ज्ञानानि वा सर्वार्थविषयाणि तावकीयानि SKN
- ४ ज्ञानप्रहम् Sy ज्ञानान Dur
- ५ त्वां विष्णुम् Sy यस्त्वं सवगुणसम्पन्न ईश्वरस्तं एवा त्वाम् Dur तमिति तच्छ्रुतेयन्तश्चत्वाध्याहारः । यतश्चतप्रामासि तं त्वां सर्वा वस्थम् SKN
- ६ स्तोमि Sy ईश्वरमहं गुणानि स्तोमि BB महं स्तोमि Dur
- ७ स्तव० A प्रबुद्धम् Sy तन्नामानं तवत् तपस्विनं महाम् । 'तु' इति वृद्धिकर्मा । असुप्रस्तावुत्पन्नो मत्वर्थापो मुन्यते । अत एव प्रथयास्तरसङ्कान्त्या नदिभवयत्वाभावावाद्युवातत्वाभावः BB महान्तम् Dur, SKN
- ८ सम अत is written twice in A प्रबुद्धतरोद्धम् Sy अतिप्रयेन तपस्वी तवीयाम् ततोऽप्योऽप्रतवीयाम् । यद्यप्यहं विद्या महिम्ना तवीयान्, तथापि स्वल्पेक्षयाऽप्रतवीयाम् । तावुशोऽपि स्वल्पसावेन त्वां स्तोमीति । विष्णोर्मुक्तं, तपस्विशाब्दाशेषानुप्रत्ययः । अत एवातिशयमानोऽपि तपस्वीति गम्यते ।

- द्वयोर्हि तपस्विनोरन्यतरस्तर्पयाम् भवति BB अमहानहम् । आत्मनिन्दया स्तुयते Dur तवतेषुऽप्यर्थस्य 'तुशङ्खवसि' (Pa 5 3 59) इति तुश्रन्ताशेषानुमि 'तुरिष्ठेमेपस्तु' (Pa 5 4 154) इति तुनो लोपेत तव्यानिति रूपम् । अतव्यानतिशयेनाशयित प्रथया । अस्यन्तमहमल्पप्रत्त इत्यर्थं SKN
- ९ निवसन्तं तप्यापि सर्वसोक्तप्रकाशकं त्वां स्तोमि । इत्वं तव क्षिपिविष्टस्यमत प्रज्ञातामीति 'क्षिनिवासगत्यो' व्यत्ययेन शप् BB
- १० इवानोमुक्तं क्षिपिविष्टपदार्थं समर्थयितुमाह— अस्य BB नव वतमानं निवसन्तम् ? अस्य Dur
- ११ अन्तरिक्षस्य BB अन्तरिक्षलोकस्य Dur सोमसोक्तस्य द्विसञ्ज्ञास्य SKN
- १२ दूरवेधे Sy परागते दूरे प्रवेधे BB परा कान्तिस्थाने दूरान् दूरतरे निवसन्तं स्तोमि Dur पृष्ठीभूतरेकवेधामते पराके दूर इत्यर्थं । पराके दूर इत्यस्य निवसन्तं पराकास्ते गत इत्यर्थं SKN
- १३ VM ignores तम् । ततोऽत्र क्षिपिविष्ट । नामार्थं प्रज्ञातामि । अयोऽहमस्मीश्वरः स्तोमागाम् । अर्थस्त्वमस्तीति वा । तं त्वा स्तोमि तवसमतव्याम् । तवस इति महतो नामधेयम् । उचितो भवति । निवसन्तमस्य रजसः । पराके पराकास्ते N 5 9, SKN II 326
This stanza=TS 2.2.12 5

किमित्ते^१ विष्णो^२ परिचक्ष्यं^३ भूत्प्रं^४ यद्वक्षे^५ शिपिविष्टो^६ अस्मि ।
मा वर्षो^७ अस्मदपं^८ गूह^९ एतद्यदन्यरूपः^{१०} समिथे^{११} ब्रभूर्ध^{१२} ॥ ६ ॥

किमित्ते^१ । यास्कः--'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्वयनामनी भवतः । कुत्सितार्थीय पूर्व^२ भवती-
त्यौपमन्यव^३ । किम् । इत्^४ । ते । विष्णो^५ । प्रख्यापनीयमेतत्^६ । भवत्यप्रख्यापनीयम् । यन्नः^७ । प्रब्रूये^८ ।
शेष इव निर्वेष्टित^९ । अस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मि^{१०} ।

१. पुरा खलु विष्णुः स्व रूप परित्यज्य कृत्रि-
रूपान्तर धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्य
चकार त जानन्नृपिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र
निखतम्... Sy. वसिष्ठस्येते आपे Dur.
वसिष्ठस्य । परा च SKN.

२. ँक्ते A.

३. ँष्णोद्वेना० is suggested for ँष्णोर्ध-
यना० ॥

४. पूर्व A.

५. N. 5.7.

६. किंरूपस्त्वम् ? इति पृष्ठः शिपिविष्टोऽस्मी-
त्युक्ते, अनन्तर प्रक्रियते किमित् Dur. कि
क्षेपे SKN

७. इत् is not read in the Nirukta
किमेतदेवंकं विगतरश्मिरूपम् Dur. इत् पद-
पूरणः SKN

८. इदानीं तदेव परिसङ्ख्येयतया सम्भाव्यमान
दर्शयति—हे शिपिविष्ट BB.

९. N reads अप्रख्यातम् for प्रख्यापनीयम्
गूहनीय वर्जनीयमेव भूद् भवति नैवेतद् वर्ज-
नीयम् । चक्षेऽञ्जान्दसो यत् BB. परिख्यापनीयम्
Dur परीत्ययं प्रशब्दस्यार्थे, चक्षिङ् ख्याप-
नायाम्, प्रख्यापनीयमेतद्रूपम् ... भवति ।

अश्लीलोपमायोगान्नतत्प्रख्यापनीयमित्यभिप्रायः
अथवा परिपूर्व. स्याति । परि वर्जने अवक्षि-
प्तमवशीतमुक्तादेव कारणात् परिवर्जनीयमि-
त्ययं. SKN.

१०. ँत्या प्र० A. नान्यानि रूपाणि तव सन्ति
Dur.

११. यन्न A. M. येनैवम् Dur. कतमद्रूपम् ?
यत् SKN.

१२. शिपिविष्टोऽस्मीति यद् ववक्षे किमिदं तदेव
परिचक्ष्य भवति । नैतदेवम् । तस्माच्छिपि-
विष्टोऽस्मीति ब्रुवन्नेव विश्वव्यापी वर्तस्वेति ।
वक्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुल छन्दसि' इति
शपश्श्लु. BB. पुन.पुनर्ब्रूषे, अस्माकमग्रतः
Dur प्रशब्दो ववक्षे इत्यनेन सम्बध्यते । ...
प्रब्रवीषि प्रदर्शयसीत्यर्थः । कस्मै ?
सामर्थ्यादस्मदादिभ्यः SKN.

१३. सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानमेतत् । शिपिविष्ट
इव यादृशः शेषो निर्वेष्टितस्तादृशः SKN.

१४. अप्रतिपन्नरश्मिर्हि सूर्य उदयकाले निर्वेष्टितः
शेषस्वरूपो भवति । तस्य तद्रूपगुणयोगित्वम-
कुत्सितार्थमित्युपपद्यते Dur. अस्मीति, उदित-
भात्रादप्रतिपन्नरश्मिरस्यामवस्थायामारवतता
प्रतिपन्नः SKN.

अपि वा प्रशंसानामवाभिप्रेतं स्यात्—किम् । ते । विष्णो प्रख्यातमतत् । भवति । प्रख्यापनीयम् ।

यदुत प्रब्रूये । शिपिविष्टः । अस्मीति प्रतिपत्तरदिम्, शिषयोऽय रश्मय उच्यन्ते तराविष्टो भवति । मा ।
वप । अस्मत् । अपगूह । एतदित । वप इति न रूपनाम वृणोतीति सत् । यत् । अन्यरूपं । समिधे

१ नामेया० M अपि वा प्रशंसायुक्तगुणमे
येतन्नाम स्याच्छिपिविष्ट इति । आह कथम् ?
इत्युच्यते, शिषयोऽत्रास्मिन् प्रशंसानामपक्षे रश्मय
उच्यन्ते । स च सूर्यो मूहूर्त्तोदितस्त शिपिसप्तर्षात्
रश्मिभिराविष्टो भवति तस्माच्छिपिविष्ट इत्यु
च्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामेव
भवति । नादलीनोपमासम्बद्धमित्यभिप्राय ।
हे विष्णो ! किमेतदेवं रूपं तव परिचक्ष्य
प्रख्यापनीयमस्ति, येतत्तु बयकाले प्रतिपत्तरात्रेयु
रश्मियु नाग्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति ।
'यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपत्तरदिम्'
प्रतिपत्तरात्रेयु रश्मिष्विति । विज्ञानीमस्त्वत्
तद्रूपद्वयम् Dur आचायमतेन यदा तु शिषया
बालरश्मय उच्यन्ते तराविष्ट इति एवमेतत्
प्रशंसानामवाभिप्रेतं स्यात् । तदप्यर्थं व्याख्ये
यम्—किं प्रश्ने । इदेवार्थं । मा वपों अस्मदिति
परस्ताद् रूप्युतेरिहाप्येतद्रूपमित्यप्याहायम् ।
तेनायमर्थः । किमेतदेव रूपं तव हे विष्णो ।
अप्रख्यातमितव परिचक्ष्य प्रख्यापनीयं भूद् भवति ।
युक्ततममुच्यते । उदयोत्तरकालमाविनी या
अथस्था तस्यां वर्तमानो यत् तद् ब्रवीति शिपि
विष्टोऽस्मि, बालरश्मिभिराविष्टोऽस्मीत्यर्थं
किमेतदेव रूपं ते ? नेत्युच्यते । अग्यदपरित
रूपं तस्मात्प्रगृहेत्यादि समानं पूर्वेण । भाष्ये तु
परिपूर्वदक्षिर्वर्जनार्थं । किमित् ते तव विष्णो ।
अप्रख्यातं भवति । परिचक्ष्यं परिब्रजनीयम् ।
अदलीनोपमायोगात्प्रख्यापनीयं प्रब्रूम इति ।
प्रशंसानामत्वे तु किं ते विष्णो ! अप्रख्यात
मेतद् भवति । अप्रख्यातमेवेत्यर्थं । परिचक्ष्यं
भूत् प्रख्यापनीयं सद् यदुत प्रब्रूय इति वा पाठः

SKN

२ शिषयो० M शिषयो० is suggested
for शिषयो०

३ अल्प A इदानीं प्रशस्तगुणाभिधाय्येतन्नाम न
परिसङ्ख्येयम्, अपि तु 'वप गतो' अमुत्
प्रत्यय लोके ख्यापयितव्यमिति वशाद्यितुमाह—
वपों धरितव्यनिब्रमृच्छित नाम BB अतो
यूम मा एतद् वपों रूपम् Dur वप
इति रूपनाम सद्धि आश्रयमावृत्य तिष्ठति
SKN

४ अस्माकमप्रतः प्रख्यापय Dur अस्माक
मित्यर्थं SKN

५ अयन्तुह A मापगूहः नेहमस्माकं गूहनीयमपि
तु लोके इलाद्यमानेन स्वयाऽऽद्योपणीयमेव
गूहतेऽद्यम्बसोऽङ्गप्रत्ययः BB किं सद् ?
संवृतं कृष्य Dur 'गूह संवरणे' मा संवरणं
प्रकटय SKN

६ एतत् is suggested for एतदित् ॥
एतच्छिपिविष्टशब्दाव्ययमुपमेयं रूपम् । अप्यवा
बालरश्मिसंयुक्तम् Dur प्रख्यापयतदित्यभि
प्रायः SKN

७ न is not read in the Nirukta

८ रूपना M ९ वृणोती० A

१० येनान्येन रूपेण Dur युक्ततममुच्यते यद्वन्य
रूप एव कोऽप्यत्यन्तबोधः SKN

११ N reads समिधे for समिधे ॥ अप्य यदि
ब्रूया नापगूहामिति, सूचतत्, यस्मात् स्वं समिधे
सङ्ग्रामे उदयकाले रक्षोमिस्सह तव यस्तङ्ग्राम
स्तत्र BB सङ्ग्रामे । केन सह ? सामर्प्यात्
ततोमि SKN

सङ्ग्रामे । भवसि सयतरश्मि.' इति ।

ग्रीपमन्यवपक्षेऽयमर्थः — प्रच्छन्नरूपं सन् युद्धे वसिष्ठस्य विष्णु साहाय्यमकरोत् तं वसिष्ठं प्रच्छन्न-
रूपमाह किमित्त इति । यद्यपि त्वम् । परित्यक्तरश्मिं प्रच्छादनार्थमिह वर्तमानः । प्रब्रवीषि । शेष इवाह
वेष्टितः । अस्मीति न तत्त्व व्रीळमावहति महतस्तथा सति । मा । वर्षः । अस्मत् । अपगूहनाय । तत् ।
यत् त्वमिदमस्मिन् । सङ्ग्रामे । अन्यरूपं । भवसीति ।

१. अन्यरूपो बभूव भवसि न मध्याह्न एव महा-
तेजा भवसि । तन्नूनं लज्जया शत्रुजनसमवाये
उदयकाल एतदात्मीय रूपं छादयसीति सल्ल-
क्ष्यते । तस्मान्नैवमिदं गूहनीयमिति । 'बभूयात्
तन्थ' इतीडभावो निपात्यते BB. तदेव नो
माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वे-
त्यभिप्रायः । तद्धि, अनाधृष्य सङ्ग्रामेषु भवति
Dur. भवति मध्यन्दिनसमय एवमित्ययमौप-
मन्यवो मन्यते SKN.

२. सयित० A. सम्बद्धानेकरश्मिजालः Dur
सयतरूपो भवसीति द्रष्टव्यम् । सङ्गृहीतर-
श्मिर्वा । उपात्तरश्मिभिराविष्टः । कोमलमयू-
खादिभिरुदयोत्तरकालभाविन्यामवस्थायां वर्त-
मानस्य यत् कुत्सितार्थीयमिव दृश्यते SKN

३. ०र्थं A. M ४. प्रयच्छ० A. M.

५. त्व वसिष्ठं A. M.

६. ०त्तमिति A ०त्थमिति M.

७. ०श्मिः प्र० is suggested for ०श्मि प्र० ।

८. व्रीडामा० is suggested for व्रीळमा० ।

९. ववो A. अत उक्तरूपविलक्षणं षट्षणवरूप-
मस्त्येनद्वर्षो रूपम् Sy.

१०. अस्माकम् Sy.

११. ०हना A. अपगूढं संवृत (मा) कुरु । 'गूह
सवरणे' अपि तु तदेव रूपं प्रकटय Sy.

१२. वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् ?

यद्यस्मात् Sy.

१३. रूपान्तरमेव धारयन् Sy.

१४. अस्माक सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न
कार्यमिति Sy.

१५. Sy. explains the first two
verses of the stanza in the
sense of contempt as follows:—
तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना । हे विष्णो !
ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रख्यापनीय
भूद् भवति किंशब्दः क्षेपे, अप्रख्याप-
नीयमेव तद्भवति । यन्नामास्मभ्य प्रववक्षे प्रब्रूये
शिपिविष्टोऽस्मीति । अन्तर्णीतोपमानमेतत् ।
शेष इव । निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवा-
मीति । तदश्लीलत्वादिदं नाम न प्रशस्त-
मित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्य वर्जनीयं परि-
त्याज्यम्, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं हि पूर्वेण ।
अन्य आहुः—उक्तं शिपिविष्टोऽस्मीति नेदं
परिसङ्ख्येयमिति । अथापि यत्त्व लज्जयेव
समिधे सङ्ग्राम उदयकालेऽन्यरूपो भवसि, इद-
मेव वर्षः प्रशस्ततरं रूपं तस्मादेतं मापगूहं
सर्वावस्थास्वपीदमेव रूपं तव भवत्विदमेव
शोभनमिति । अत्र निरुक्तादिषु बहुधा व्याख्या-
नानि कृतानि, अत्र युक्तरूपमिदमस्माभिरुक्तम्
BB This stanza = TS. 2.2.12.5.

प्रशंसानामपक्वे तु—मानुषे युद्धे समागतस्य स्वरूपप्रच्छादनार्थमात्मीयं तत्रोपगूहितुमिच्छता विष्णो-
रनुशासनम्—किमित्त इति ।

वपट् ते विष्णवांस आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट इव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरी मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[वपट् ते]

व्याचरात् पठमध्यायं पञ्चमस्याष्टमस्य स ।

भरतस्य कृने जाता माधवा वेदुटात्मनः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः]

'तिस्रो वाचोऽधुनाध्याय व्याचिख्यासति माधव ।

ऋषौ चार्षे च वक्तव्य प्रागनुक्त प्रदर्शयन् ॥१॥

मनुष्यत्वे मन्त्रकृत ऋषय परिकीर्तिता ।

आर्षेयवरण येषां तथा च ब्राह्मण शृणु ॥२॥

- १ Sy explains this stanza in the sense of praise as follows.—हे विष्णो ! ते तत्र तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् । किं प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टो ऽस्मीति मन्नाम प्रबुधे । यत एवंप्रख्यात रूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैष्णवं क्यं संवृतं मा शार्षी । इहानी गूढक्योऽपि यद्यस्मात्त्वं समये सङ्ग्रामेऽप्यक्यं कृत्रिमक्यं यद्य इवैष्णवं क्यं शीर्षाविलक्षणं तावुपुय एव मनुष्य भवति तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायत एवेति ध्यर्षमेव तस्य रूपस्य गूढम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं क्यं तत्रस्माकं प्रवर्धयेति तात्पर्यार्थं ।
- २ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already

been explained See VII 99 7 Sy explains it again in the following manner:—

व्याख्यातेयम् । अक्षरायस्तु—हे विष्णो ! तुभ्यमास्यावाप्त्येन वपट्करोमि । वपट्कृतं तन्मवीयं हविर्हूँ शिपिविष्ट । सेवस्व । शोभनस्तुतिख्या मवीया वाचस्व त्वां धर्षयन्त्विति । शिष्टं पाठः सिद्धः ।

- ३ supplied by the Editor
४ ०चो मधु० A 'तिस्रो वाचः प्र धर्ष' RV VII 101 1
५ ०विषा० A ०विर्वा० M The reading is adopted from R
६ ०यत् A. The hemistich is written twice in A ७ तेषां R.

‘न देवैर्न मनुष्यैराषेय वृणीत ऋषिभिरेवाषेय वृणीत’ इति ।
न मन्त्रदर्शनात् पूर्वमृषित्वं प्रत्यपद्यत ।
श्यावाश्व इत्यवोचाम पञ्चमे मण्डले वयम् ॥३॥
तेषामृषीणा ज्ञातव्यं गोत्रमित्याह शौनकः ।
देवां देव्योऽप्सरो नद्यो गन्धर्वाश्च स्वयम्भुवः ॥४॥
कार्याण्युद्दिश्य जायन्ते यदि देवादयोऽपि च ।
मानुषेषु कुलेष्वंशैर्गोत्रं ज्ञेयमिति स्थितिः ॥५॥
विपाद्छुतुद्रचोरिन्द्रस्य मरुतामदितेस्तथा ।
नोवाच शौनको गोत्रमिति तत्र निदर्शनम् ॥६॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रमभ्यधादङ्गिरा ऋषि ।
अभूदिन्द्रः स्वयं तस्य तनयः सव्यनामकः ॥७॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रं चचार कुशिक पुरा ।
ऐषीरथिर्ब्रह्मचर्यं गाधिनोऽस्य सुतोऽभवत् ॥८॥

१. ०तं A

२. AP. SS. 24. 5. ३.

३. ०वा० A. Cf. VM's commentary on RV. V 611 and also DDN's commentary on the same stanza 'तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः'

४. देव्यो परो A. M. The reading is adopted from R.

५. ०वा A.

६. रार्या० A रार्यां निर्दिश्य M. The reading is adopted from R.

७. ०शे. गो० A

८. द्विपाद्छुतुद्रो० A M

९. ०मन्विते० A.

१०. प्रोवाच is suggested for नोवाच ।

११. ०के M.

१२. ०धा अंगि० A.

१३. अपो दि० A M Cf BD III. 115
स्वयमिन्द्रसमं पुत्रमिच्छतोऽङ्गिरसो मुनेः ।
वज्र्येव सव्यो भूत्वर्षेयो गित्वात्पुत्रता गतः ॥

१४. ०न्द्रस्य स्वयं A.

१५. तस्य omitted in A

१६. ०थो ब्र० A M.

१७. गाथीन्द्रो० M. गाधीन्द्रोऽ० A Cf. KSA
16. p 14 कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्र-
मिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार तस्येन्द्र एव गार्थी
पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः । स तृतीय
मण्डलमपश्यत् and also Cf sad-
vedārthadīpikā p. 104.

ज्ञातव्यमनयोगोत्र विद्यमानमिति स्थितिः ।
 तामार्षयोस्तु विज्ञानं कार्यं सर्वत्र पण्डितं ॥९॥
 ऋषिशाक्त्यो गौरिवीतिरश्रीणा मण्डले कथम् ।
 आजगाम परित्यज्य वासिष्ठ मण्डलं स्वकम् ॥१०॥
 'समिद्धो अग्निदिवीति' विश्ववाराषमुच्यते ।
 तस्याः पतिर्गौरिवीतिरपश्यत् सूक्तमुत्तरम् ॥११॥
 'सञ्जोस्पत्यमिति द्यूते विश्वावारा ततो वयम् ।
 मन्यामहे पतिं तस्यां गौरिवीतिमिहागतम् ॥१२॥
 मध्येऽश्रीणामाङ्गिरसो धरुणो नाम कश्चन ।
 सूक्तं 'प्र वेधसे' इति प्रसज्जाद् दृष्टवानूषि ॥१३॥
 तेनाभिषेज्य सूक्तेन धरुणोऽत्रिर्मुषि पुरा ।
 तथैव तत्रात्रिमस्परिति सूक्तान्ततं श्रुतम् ॥१४॥
 वर्तमाना मातृकुले तत्रत्यैश्चूषिभिः सह ।
 तादृशा ददृशुर्मन्त्रानिति केचिदव स्थिता ॥१५॥

- १ ज्ञातमनयो A
 २ ताः पतिरपश्यत् सार्यं A
 ३ ऋषिशाक्त्यो M शाक्त्यो A
 ४ ०रित्रीरिरश्री० A, M RV V 29
 ५ मण्डलं is omitted in A
 ६ RV V 28 1 ०दिति A दिवीति is
 missing in M
 ७ ०रि धीति० A M The reading is
 adopted from R
 ८. RV V 28 3

- ९ पतितं A १० तस्य M
 ११ RV V 15 1
 १२ ०गा बुष्ट० A
 १३ ०पिज्य A ०पश्यत् R
 १४ धरुणोऽत्रिर् मुषि A धरुणो० M The
 reading is adopted from R
 १५ ०मस्परि० A M RV V 15 5
 १६ सूक्तं तता A. सूक्तं तथा M
 १७ ०शान् R
 १८. ०दिति A

समानोदकसामान्याच्छ्यावाश्व कण्वमण्डले ।
 'अग्निनेन्द्रेण सूक्तानि* ददर्श पुनरागतः ॥१६॥
 ऊह्यानि कारणान्येव मण्डलान्तरसङ्क्रमे ।
 अन्येषामपि दृष्टानामिति वृद्धेभ्य आगमः ॥१७॥
 ऋषयो बह्वृचैरित्य स्मर्यन्ते सामगैरपि ।
 स्मरन्त्यध्वर्यवे नैव तत्र कि कारणं भवेत् ॥१८॥
 प्रजापतिश्च सोमश्च तृतीयोऽग्निस्तथैव च ।
 विश्वे देवा स्वयम्भूश्च तेषा काण्डर्षयो मताः ॥१९॥
 यजुष्यृचश्च बहुभिर्दृष्टा ह्येतैर्महर्षिभिः ।
 काण्डान्यकुर्वन्नृषयः स्मर्यन्तेऽध्वर्युभिश्च ते ॥२०॥
 पठन्त्यवान्तरानादौ ब्राह्मणानां कथा पुनः ।
 ऋषीन् व्याख्यानभूतानामनेकान् यजुषामपि ॥२१॥
 काण्डर्षिस्मरणादेव भवत्यभ्युदयस्तथा ।
 स्मरन्त्यवान्तरान्नैत इति वृद्धेभ्य आगमः ॥२२॥
 ब्राह्मणान्नामधेयाच्च शाखास्वन्यास्वपि द्विजाः ।
 तानेवर्षीन् विजानन्ति य ऋग्वेदे व्यवस्थिताः ॥२३॥

१. ०दकसा० M. २. RV. VIII. 35 I

*RV VIII. 35-38

३. औह्यानि A. M.

४. ०न्येव A. ५. ०चे० A.

६. सागमेर० A सागमैर० M

७. ०न्तध्वर्यवे A ०न्त्याध्वर्यवेः R. ०न्त्यध्वर्यवः

is suggested for ०न्त्यध्वर्यवे ।

८. नैव M. ९. वदेत् R १०. विदुः R.

११. यजूष्टृ च० A. यजुष्टृच M.

१२. द्रष्टा A.

१३. नेते मह० A, M. सन्ति मह० R.

१४. नृषयः स्मर्यु. स्तेऽध्व० A काण्वान्यकर्मभू० M

१५. पठश्यवा० A, M १६. कठाः R.

१७. काण्वर्षि० A, M. १८. ततः M, R.

१९ ०याश्च A, M

२०. तनेर्षीन् A., M.

साम्ना रथन्तरादीना भिन्नैवात्यन्तमाकृति ।

ताण्डक शाटघायनकै भिद्यन्त ऋषयो न तु ॥२४॥

भरद्वाजोऽकामयत वसिष्ठोऽकामयतेति ।

उभयत्रार्थवादाना पश्यामो ह्येकरूपताम् ॥२५॥

अध्वयूणां ब्राह्मणानि—'कृणुष्व प्राजु' * इत्यत्र वामदेवस्यर्चो याज्यानुवाक्या भवन्तीत्युक्तम् । 'दिवस्परिं प्रथमम्' † इत्यत्रैतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दन इत्युक्तम् । 'अय सो अग्नि' इति विश्वामित्रस्य सूक्त भवतीत्युक्तम् । ऋषेः ऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्य इत्युक्तम् ।

एवमैक्ये रूपभेद पाठभेदश्च किञ्चकृत ।

साम्नामृचा च विविध कथयन्त्यत्र वैदिका ॥२६॥

भूयोभूयस्तपस्तप्त्वा वेदान्नानाविधानिति ।

ऋषयो ददृशु पूर्वे त तमर्थमभीप्सव ॥२७॥

यजुष्वृक्षु च वैरूप्ये रूपस्वरकृते वृषा ।

अथद्वैरूप्यमपि च कारण प्रतिजानते ॥२८॥

ऋग् 'विश्वो देवस्य नेतु' भवेत् तत्र निदर्शनम् ।

विश्वे बहुवचनान्त पठन्त्यध्वयव पदम् ॥२९॥ इति ॥

१ भिन्नेहस्य० A, M

२ ऽघायन० A

३ ऽर्थावा० A   † ह्यक० A

४ ऽयूणान् वा० R

*RV 4.4.1

५ स्य सो A

६ ऽय० A ऽधता० M

†RV 10.45.1

७ वै 15 omitt'd in A

८ यत् स प्रीर्वा० A

१० अयसो A RV III 22.1

११ निर्मिता A

१२ विश्वान्ताना० A वेदान्ताना० M

१३ ददृशु A

१४ ऽरूपे A

१५ ऋग्वि (सि) ददो A.

ऋग्विदो M

१६ देवस्य नेतु० A देवस्य हेतु० M]

V 50.1

१७. पठन्त्यध्वयव A. पठन्त्याध्व० R. TS 2

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा या एतद्दहे मधुदोधमूधः ।

स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रौरवीति ॥ १ ॥

तिस्रो वाचः । आग्नेय^१ कुमारो नाम सूक्तयोर्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकाम ॥ तिस्रः । वाचः^२ प्रवद^३ ।

विद्यन्मुखास्तस्यैते वषट्कारा यत् स्तनयति यद् विद्योतति ततो यदवस्फूर्जते यद्वातो वायतीति ब्राह्मणम् । या^४ ।

एत^५ । दुहते^६ । मधुक्षारि^७ । मेघस्योव^८ य^९ । स^{१०} । आत्मीय^{११} वत्समुदतम्^{१२} । औषधीनाम्^{१३} । गर्भम्^{१४} । कृण्वन्^{१५}

अपि वाग्निर्वत्स^{१६} पर्जन्यस्य तमोषधीना^{१७} गर्भं कृण्वन्^{१८} । सद्यः^{१९} । जातः^{२०} । वृषभः^{२१} । शब्दायते^{२२} ।

१. अथ सप्तमो व्याख्यास्यते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके, एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । 'तिस्रो वाचः' इति षडृचं द्वादश सूक्तम् ॥ अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं तु' (KSA. 39. 101. p 27.) इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा' (KSA. 39. 101. p. 27.) इति । वक्ष्यमाणत्वाद्वाग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम् ।

अत्र शौनकः—

आस्यद घ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ।
मूक्ताभ्या तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ॥
अनश्नतैतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः ।
पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥
(Rgvidh. 2. 30.) ऋषिरात्मानं
स्तुतौ प्रेरयति Sy

२. आग्नेय A (Cf. KSA 39. 102 p 27)

३. सूक्त यो M ४. हे ऋषे ! त्रिविधाः Sy.

५. वाच A ऋग्यजुसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः Sy.

६. प्रावद M. प्रब्रूहि- । यद्वा वदेति व्यत्ययेन मध्यम । तिस्र इति द्रुतचिलम्बतमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति । या गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रवदेतं मेघं दुहते उदकानि दुहन्ति Sy.

७. घमु० A विद्यन्मु० is suggested for विद्यन्मु० ज्योतिर्द्योतिमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां तादृशीः Sy.

८. यय A. ९. व्यद् M.

१०. ंदः प्रस्पर्जं० M. ११. यद्वीतो A.

१२. या is missing in M

१३. एतत् is suggested for एत ॥ नभसि दृश्यमानम् Sy.

१४. दुहेलेटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । बाहुलको रूट् । स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव दुहन्तीत्युपचर्यते Sy.

१५. मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् Sy

१६. ऊयः A ऊधः यः M. यः seems to be redundant. उद्धृतं मेघम् । यद्वा लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघम् Sy.

१७. एवम्भूतः स पर्जन्यः Sy.

१८. ंदकम् is suggested for ंदतम् ॥ सह निवसन्तं वैद्युताग्निम् Sy.

१९. औष० is suggested for औष० ॥ व्रीह्यादीनाम् Sy. २०. प्रादुर्कुर्वन् Sy.

२१. ंक्षप वा० M. २२. शीघ्रम् Sy.

२३. प्रादुर्भूतः Sy. २४. वर्षिता Sy.

२५. भृशं शब्दायते Sy.

यो वर्धनं भ्रोषधीनां यो अयां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातुं शरणं अमं यसस्त्रिवर्तुं ज्योतिः स्वमिष्टधरस्मे ॥ २ ॥

यो वध । यं । भ्रोषधीनाम् । अयां च । वर्धनं । यस्य । विश्वस्य । जगतो । ईशे । स ।

त्रिवर्तनम् । गृह च । सुखं च । यच्छतु । त्रिवर्तुं च । ज्याति । स्वम्यपणम् । अस्मान्म्य प्रयच्छतु, त्रिवर्तनं

भक्त्यादित्याज्योतिर्वि 'वसन्ता प्रातर्धीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्ण' त्रिप्रकारं तप्यमानमिति ।

स्तरीरुं त्वद्भवति सत उ त्वद्यथावश तुन्व चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रतिं गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तरीरुं स्वत् । त्वत्प्रसवम् । एकम् । भवति । सूते । अमात् । यथाकामम् । आत्मीय शरीर-

मुमयो । करोति । एष देव पर्जन्यो विवि च पृथिव्यां आत्मीयमुदकं विस्तारयति तत्र पृथिव्यीपधीं जनय-

१ ये शोष० A पजग्यः Sy

२ उवकानाम् Sy

३ वर्धयिता Sy

४ सवस्य Sy

५ कर्मणि शोषत्वेन विक्रिते पठ्यी Sy

६ 'लोपस्त आस्मनेपदेषु' इति तलोप 'अधीगर्ध०'
(Pa. 2 3 52.) इति । अनुवासेस्वास्तसावं

धातुकानुवासेन धातुस्वर 'यद्भृतासित्यम्'
इति निघातप्रतिषेध Sy

७ त्रिमूर्तिकम् Sy

८ अस्मान्म्यं ब्रह्मिण्यर्थ । यमेल्लेष्टपडागम-
'सिम्बहुतम्' इति सिप् । 'इतश्च लोप'
इतीकारलोप Sy

९ त्रिभुजुष्वतिशयेन वर्तमानम् Sy

१० तेन Sy

११ अन्वेषणम् M

१२ ०त्वं ज्यो० A

१३ TS 2 1 2 5

१४ त्रिप्रकारं तप्यन्नामिति A

१५ The passage त्रिवर्तनम् तप्यमानम्
should immediately follow त्रिवर्तुं
च and precede ज्योतिः ।

१६ VM ignores देव ॥ देवः द्योतमान-
Sy

१७. ०क स्व A

१८ त्रिवृतं M त्रिभु० is suggested for
त्वु० ॥ स्तरीर्मिवृतप्रसवा गौ सा यथा न
बोधी तद्वद्वर्कं न भवति Sy

१९ स्वविति तकारान्तोज्यशाब्दपर्याप्त्युवात् सत्वं
नामसु पठितं । अस्य पर्जन्यस्य स्वद् अन्वेषणम्
Sy .

२० ०ती A

२१ धेनुवत्प्रसूने । उवकानि प्रवयति Sy

२२ स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च Sy

२३ ०शोषधीर्ज० is suggested for ०श्वी
धर्षी च०

तीत्यर्थः । पितुः^१ । पयः^२ । प्रतिगृह्णाति^३ । माता द्युलोकात् पृथिव्युदकम् । तेनोदकेन । पिता च । वर्धते । पुत्रश्चायं^४ लोकः । पितृप्रदानं^५ हि देवाश्चोपजीवन्ति^६ ।

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्त्रो द्यावस्त्रेधा ससुरापः ।

त्रयः क्रोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

प्रस्मिन्^१ । यस्मिन्^{१०} । विश्वानि^{११} । भूतानि^{१२} । तिष्ठन्ति^{१३} । त्रयश्च^{१४} । लोकाः^{१५} । यस्माच्च त्रेधा^{१६} स्रवन्ति^{१६} । आप आज्योपधिसोमरूपाः^{१७} । त्रयः^{१८} । क्रोशा अग्निवायुसूर्याख्याः^{१९} । पर्जन्यस्योपसेचना^{२०} । उदकानि^{२१} । क्षरन्ति^{२४} । परितः^{२४} । महान्त पर्जन्यम् ।

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीदेवगोपाः ॥ ५ ॥

इद वचः । इदम्^{२५} । वच^{२५} । पर्जन्याय^{२६} । स्वराजे^{२७} । हृदयस्य^{२८} । अन्तरङ्गम्^{२९} । अस्तु^{३०} । तत्^{३१} । स

१. दिवः सकाशात् Sy.	१४. यस्मिश्च द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते Sy.
२. वृष्ट्युदकम् Sy.	१५. प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यः Sy.
३. 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् Sy	१६. ऽवति A. निगच्छन्ति Sy.
४. प्रतिगृहीतेन तेन हविरात्मना परिणतेन पिता द्युलोकः Sy.	१७. आज्योष० A.
५. तेनैवोदकेन पुत्रः पृथिव्या भवः प्राणिसङ्घोऽपि वर्धते Sy.	१८. ऽरूपः M.
६. पितृप्र० M.	१९. पौरस्त्यः प्रतीच उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः Sy.
७. The passage beginning with विस्तारयति and ending with देवाश्चोप is missing in A.	२०. मेघाः Sy.
८. VM ignores उ twice ॥ उ इति पूरकः । द्वितीय उशब्दश्चार्थे Sy.	२१. अग्निः वायुः सू० A.
९. यस्मिन् is missing in A.	२२. उपसेक्तारः Sy.
१०. पर्जन्ये Sy.	२३. मध्वः-कर्मणि षष्ठी । मधु उदकम् Sy.
११. सर्वाणि Sy.	२४. क्षारयन्ति । वर्षन्ति Sy.
१२. भूतजातानि Sy.	२५. वचन स्तोत्रम् Sy.
१३. यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः Sy.	२६. अय० A. पर्जन्याय क्रियते Sy
	२७. ऽजो A. स्वायत्तदीप्तये Sy.
	२८. तदीयस्य हृदयस्य Sy.
	२९. अन्तर्गतम् Sy.
	३०. अस्त A.
	३१. स्तोत्रम् Sy.

सेवताम् । सुखस्य भावयिष्य । वृष्टयः । प्रस्मानु । सुपता । ज्योषर्घ्य । दयेन पजन्येन गुप्ता ।

स रेतोषा वृषभः शुश्रूषीना तस्मिन्नात्मा जगत्स्तुक्षुपश्च ।

तन्म श्रुतं पातु श्रुतशरदाय यय पातं स्वस्तिभिः सदा न ॥ ६ ॥

स रेतोषा । पजन्यः । रेतसो निपाता । वर्णिता च । बह्वीनामपाम् । तस्मिन् । मात्मा । जज्ञ-
मस्य । स्वावरस्य । च यदा बह्वीनामोपपीनां पजन्यः । तत् । उदकम् । प्रस्मान् । रशतु । पातशरदाय
जीविताय ।

VII 102

पुर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पुर्जग्याय । पुर्जन्याय । प्रगायत । प्रन्तरिक्षे । प्रादुर्भूताय । सवत्र । सः । प्रस्मानम् । यवसम् ।
इच्छतु ।

१ जुजोवत्-‘जुषो प्रीतिसेवनयो’ सेटघडागमदछा
न्दसः । छप इन्ः Sy

२ ससः A.

३ वष्टः A

४ प्रस्माकम् Sy

५ सभन्ता A मुफन्ता is suggested for
०भन्ता M मुफन्ता प्रस्माकं भवन्तु Sy

६ ज्योषः A. प्राश्योषः is suggested for
ज्योषः ॥ श्रोषययश्च Sy

७. तथा देवः पजन्यो गोवापिता रक्षिता यासां
तयाविषा Sy

८. VM ignores तन्तु ॥ स्वस्त्रसादात् सन्तु
भवन्तु Sy

९ उदकस्य मीजभूतस्य धाता विनिधाता नवति
Sy

१० वृषभ इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां
गर्भां गभस्याधाता भवति सद्यत् Sy

११ श्रोषयोनाम् Sy

१२ पुर्जन्ये Sy

१३ वेदो बतते Sy

१४ र is missing in A

१५ ०नामोषः A

१६ तत्पुर्जन्येन रत्तम् Sy

१७ उदकम् Sy

१८ माम् । मा शम्भस्य ‘श्रयक’ इति प्रकृतिभावो
हृस्यत्वं च । प्रयवगतम् Sy

१९ शतसंघस्ररजीवनार्थम् Sy

२० ‘पुर्जग्याय’ इति तुर्जं प्रयोवशं सूत्रं गायत्रम् ।
पुत्रववृषिदेवते । तथा घानुफान्तम्—‘पुर्जग्याय

तुर्जं गायत्रम्’ (KSA 39 102 p 27
adds after it एते कुमार प्राग्गनभोज्यद्वयद्व

सिष्ठ एय पा वृष्टिकाम इति । यद्वानरपाञ्च
‘यायाम’ वारम्भणीयायां पुर्जग्यस्य चरो ‘पुर्ज

ग्याय’ इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—‘पुर्जग्याय प्र
गायत प्र याता धान्ति पतयति विद्युत्’

(ĀSS 2 15) इति Sy

२१ हे स्तोतार ! प्रकृषेण स्तोषमुच्चारयत
Sy

२२ प्रन्तरिक्षस्य Sy

२३ पुत्राय, तत्र हि पुत्राय प्रादुर्भवति Sy

२४ तावृषा पुर्जग्ये Sy

२५ प्रस्मभ्यम् Sy

२६ यच्चत A श्रोवध्यावित्तस्रणमस्रम् Sy

२७ गन्धतु A M बातुमिच्छतु Sy

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

उत्तरे निगदसिद्धे—

[यो गर्भम्]

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळा नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

[तस्मा इत] । अन्नम् । सम्यगतम् । करोत्विति ।

VII. 103.

संवत्सरं शिश्यानां ब्राह्मणां व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । सवत्सरम् । शिश्यानां । ब्राह्मणां । व्रतचारिणोऽनश्नन्तः । वाचम् । पर्जन्यप्रीताम् ।

१. As VM. does not explain the stanzas VII. 10.2—3 and a few words of his commentary on this stanza are preserved, the reading should be उत्तरा निगदसिद्धा

२. The *Pratika* is supplied by the Editor. This stanza is not explained by VM. Sy. explains it in the following manner:—

यः पर्जन्य ओषधीनां व्रीह्यादीनां गवामर्वता-
मर्वतीनां पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यो गर्भं
प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं कृणोति करोति तस्मै
पर्जन्यायेत्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

३. The *Pratika* is supplied by the Editor

४. अन्न A ५. सम्यगत A

६. तस्मा इतस्मा एव पर्जन्यायास्ये देवाना—
मास्यभूतेऽन्नौ मधुमत्तमं रसवत्तमं हविर्जुहोत
जुहुत हे ऋत्विज ! स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्य-
मिळामन्नं संयतं सम्यग्निगतं यथा भवति तथा
करत् करोतु । ददात्विति यावत् Sy

७ 'सवत्सरम्' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका

देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'संवत्सरं दश
पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्'
(KSA 39.103. p 27.) इति । वृष्टि-
कामेनैतत् सूक्तं जप्यम् Sy. त्रसिष्ठस्यायम्
Dur. वसिष्ठस्य SKN.

८. शरत्प्रभृत्यावर्षतीरेकं सवत्सरम् Sy.

९. वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिले एव सन्तः Sy.
निर्वाचः संवत्सरं सुप्ता इव स्थित्वा Dur.
अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः । ये
शयितवन्तः । लुप्तोपममेतत् । सुप्ता इव
वाऽष्टौ मासान् निश्शब्दा बभूवुरित्यर्थः SKN.

१०. लुप्तोपममेतत् । एवम्भूता ब्राह्मणा इव Sy.
सर्वथा सन्तो वक्तुम् Dur. ब्रुवतेरेतद्रूपम् ।
वचनसमर्था अपि सन्तः SKN.

११. वृतपारिणे० A व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्मा-
चरन्तः Sy. कृतवाक्संयमाः । ततः प्रावृट्काल
प्राप्याभिवृष्टाः Dur अथवा व्रतमिति कर्म-
नाम । स्वस्य कर्मणश्चरितारो गन्तार
इत्यर्थः । ते SKN

१२. वर्षासु वाचम् SKN.

१३. पर्जन्येन प्रीताम् । यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति
तादृशीं वाचम् Sy. पर्जन्येन तर्पिताम् Dur.
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पर्जन्येन प्रीताम् SKN.

प्रावाविषु । मण्डूका, अत्र यास्क—'ब्राह्मणा प्रवणाद्, अपि । घोषमार्ये स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति'

दिव्या आपो अग्नि यदेनुमायुन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वृशुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्या आप । दिव्या । आप । अम्याम् । यत् । एन मण्डूकम् । वृतिम् । इव । शुष्कम् ।
सन्निने महति सरसि । शयानम् । गवाम् । इव । शब्द । वस्तुयुक्तानाम् । मण्डूकानाम् । शब्द । अत्र
पर्वन्वे वर्षासु वा । सङ्गच्छते । प्रवृत्ति पूरणम् ।

१ प्रववन्ति Sy प्रशब्दोऽप्राविपुत्रित्येतेन सम्ब
ध्यते । प्रावाविषु, वतमाने नुद् । प्रव
वन्ति SKN

२ अपवा न युक्तो कठिपरिवाशो ब्राह्मणशब्दस्येति
मुत्तोपम' प्रकल्पते 'ब्राह्मणा इव व्रतचारिण'
इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्राविषि पवित्र
पाथयो मेक्षानिनो नियतकामां तां वैदिकीं
वाचं वदन्ति, एवं प्रावाविपुत्रिति Dur
ब्राह्मणा इति मुत्तोपमम् । ये संवत्सरं क्षयित
वस्तस्ते यथा ब्राह्मणा इतस्वाध्यायोपकरण
व्रतचारिणः स्वाध्यायमेवं वाचं पर्वन्व्येन प्रीतां
मण्डूका' प्रववन्तीति SKN

३ N reads व्रतचारिणोऽब्रुवाणां for प्रववत् ।

४ घोषमा० A. ५ ०या A

६ मण्डूका मञ्जूका मञ्जनात् । मरुतेर्वा मोदति-
कर्मणः । मरुतेर्वा सृष्टिकर्मणः । मण्डूकते
रिति वैयाकरणे । मण्ड एवामोक इति
वा । मण्डा मरुतेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति
संवत्सरं शिवयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणो
१४६

ऽब्रुवाणा । अपि घोषमार्ये स्यात् । ब्राह्मणा
इव व्रतचारिण इति । वाचं पञ्चम्यप्रीतां
प्रावाविपुर्मण्डूका ।

वसिष्ठो नषकाम' पर्वन्व्यं तुष्टाव । तं मण्डूका
अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान् ब्रुद्ध्वा
तुष्टाव N 956 SKN III 147

७ विषि भवा Sy

८ ०यत् A अभिगच्छन्ति Sy

९ यवि A यवा Sy

१० मण्डूकाणम् Sy ११ नीरसम् Sy

१२ महत्सर' सरसी । सरस्याम् । 'मुपां तुलुक०'
इति सप्तम्या झुक । 'ईद्वृत्तौ च सप्तम्यर्थे'
इति प्रगुह्यसंज्ञा । महति सरसि निजंसे धर्मं
कासे Sy १३ निघसस्तम् Sy

१४ अस्मिन् वर्षन्वे पर्वन्व्ये वा सति Sy

१५ ०च्छेते A. यथा वस्ते' सङ्गतासु गोषु महान्
घोषो जायते तद्ब्रुष्टे पर्वन्व्ये महान् कसकल
शब्दो जायत इत्यर्थं Sy

१६ ०याय A अहृति पूरक' Sy

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अखखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यदीमेनान् । यदि । एनान् । कामयमानानुदकम् । अभिवर्षति पर्जन्य । तृष्णायुक्तान् । प्रावृषि ।
आगतायाम् । अखखलीकृत्येति शब्दानुकरणमाहु । पितरम् । इव । पुत्र । अन्य । अन्यम् । उपगच्छति ।
वदन्त शब्दायमानमिति ।

अन्यो अन्यमनु गृभ्णारयेनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यो अन्यम् । अन्य । अन्यम् । अनयोर्मण्डूकयो । अनुगम्य । गृह्णाति । अपाम् । प्रसर्गे ।
यदा । अमन्दिषाताम् । मण्डूक । यदा मण्डूक । अभिवृष्टः । शब्द कुर्वन् । पृश्निवर्ण । सम्पृङ्क्ते ।
हरितवर्णेनान्येन । आत्मीया वाच सम्मिश्रयति ।

१. यदि मेनात् A

२. यदा Sy.

३. एनात् A. मण्डूकान् Sy.

४. ऽन्ति A. जलैरभिषिञ्चति Sy.

५. वर्षतीं Sy.

६. ऽयन्म् A. आगते सति Sy.

७. तदानीमखखलशब्दं कृत्वा Sy

८. मण्डूकः Sy.

९. मण्डूकम् Sy.

१०. प्राप्नोति Sy.

११. VM. ignores ईम् ॥ ईमिति पूरणः Sy.

१२. अन्योन्य A.

१३. मण्डूक. Sy.

१४. मण्डूकम् Sy.

१५. उदकानाम् Sy.

१६. प्रसर्जने वर्षणे सति Sy.

१७. ऽमदि० M हृष्टावभूताम् Sy.

१८. यदा च Sy.

१९. It seems to be redundant.

२०. पर्जन्येनाभिषिक्तः Sy.

२१. कनिष्कन्—स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं
स स्कन्दन्नुत्प्लव कुर्वन् Sy.

२२. वृश्चिव० A. पृश्निवर्णो मण्डूकः Sy.

२३. संयोजयति । उभावप्येकं शब्दं कुर्वति तदानी-
मन्योऽन्यमनुगृभ्णातीत्यन्वयः Sy.

२४. ह is written twice in A. हरितवर्णे-
नान्येन मण्डूकेन Sy.

२५. सम्मिश्रयति seems to be the explan-
ation of सम्पृङ्क्ते, it should there-
fore immediately follow that.

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शक्तस्मैव वदति शिष्यमायाः ।

सर्वं तदेषां समृद्धैव पर्वं यत्सुवाची चर्दथुनाध्युप्तु ॥ ५ ॥

यदेषाम् । यत् । येषाम् । अन्ये । अन्यस्य । वाचम् । वदति । शक्तियुक्तस्मैव । शिष्यस्य शिष्य
प्राचार्यस्य । सर्वम् । वत । एषा भवताम् । समृद्धमिव । पर्वान्नामानामुपकाप्यामितम् । यत् । सुवाची यूपम् ।
अप्तु । स्थिता । शं कृतेति ।

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृथिरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम विभ्रतो विरूपाः पुरुषा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोमायु । गोशब्दः । एकः । अजशब्दः । एकः । पृथिवर्णः । एकः । हरितवर्णः । एकः । एषा
मण्डूकानाम् । समानं मण्डूकाण्यम् । नाम । विभ्रतः । नानारूपाः । बहुदक्षपु । वाचम् । पिपिशुर्वदन्ति ।
शब्दायन्तः ।

१ हे मण्डूका ! यथा Sy

२ युष्माकं मध्ये Sy

३ अतः A मण्डूक Sy

४ मण्डूकस्य Sy

५ अनुवचति अनुकरोति Sy

६. ०र्षीव M. शक्तिमतः शिष्यस्य वाचं यमानु
वचति तद्वत् Sy

७ शिष्यप्राचाम् A शिष्य प्राचापस्य 19
suggested for शिष्यस्य शिष्यप्राचाम् ॥
प्राचार्यस्य goes with शक्तियुक्तस्य ॥
शिवयमाणः शिष्य Sy

८ युष्माकम् Sy

९ सनुद्धेवाविकलापयमेव भवति । इवशब्दो
ऽवधारणे । घनकाले मण्डूकत्वमापन्ना मण्डूका
पुनर्वर्षं मे सत्यविकलाङ्गाः प्राहुः अन्तोत्यर्थः Sy

१० पर्याङ्गानां A. एव परव्यञ्ज्यद्वारेत्म् Sy

११ यथा Sy

१२ शोभनवाचो यूयं सर्वे Sy

१३ वृष्टेवृद्धकेवु Sy

१४ अयमुपरि प्लवस्तः Sy

१५ शब्दम् is suggested for शं ॥ वरत
Sy

१६ ०वेति A

१७ गोमायुरिव मायुशब्दो यस्य तादृशः Sy

१८ मण्डूकः Sy

१९ अजस्य मायुरिव मायुस्य तादृशो भवति Sy

२० अयं Sy

२१ ०वर्णः A

२२ कः A अवरः Sy

२३ मध्ये Sy

२४ एकं मण्डूका इति Sy

२५ विभ्रतः A पारयन्तः Sy

२६ बहुषु A पुरुषा पुरुषाश्वाद् 'दिवमनुष्यं'
(Pa 5 4 56.) इत्यादिना प्राप्रत्ययः Sy

२७ VM construes वाचम् with विपिशु-
and explains वरत as शब्दायन्तः
but Sy explains these words as
शब्दं कृवंतः ।

२८. अवयवोभवन्ति प्राहुः भवन्ति । 'पिपिशुर्वदन्ति'
Sy

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परि ष्टु यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । ब्राह्मणाः । इव । अतिरात्रे । सोमे भूयिष्ठस्तोत्रशस्त्रे । सरः । इव । पूर्णम् । अभितः । स्तोत्रशस्त्राणि । वदन्तः, सरश्शब्दः स्तोमवचनः । संवत्सरस्य । तत् । दिनम् । परितः भवथ । यद्दि-
नम् । हे मण्डूकाः । प्रावृषेण्यम् । भवति प्रादुर्भवति चेति ।

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरोणम् ।

अध्वर्यवो धर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । ब्राह्मणासः । सोमिन इत्यौपमिकम् । कर्म । कृण्वन्तः । संवत्सरान्तर्भवम् । वाचम् । अकुर्वन् । अध्वर्यवः । धर्मेण चरन्तः । सिष्विच्छरीराः । आविर्भवन्ति । गुह्याः । इदानीम् । केचिद् बिला-
दुत्थिता मण्डूकाः । नेति सम्प्रत्यर्थः ।

१. रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे
Sy.

२. यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासो ब्राह्मणा
रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति Sy.

३. ऽयिष्णुं A

४. यथा । द्वितीयो नशब्दः सम्प्रत्यर्थे । न सम्प्रति
Sy. ५. सर्वतः Sy.

६. रात्रौ शब्दं कुर्वाणाः यूयम् Sy.

७. सराः श० A.

८. सोम० is suggested for स्तोम० ॥

The passage सरश्शब्दः सोमवचनः
should immediately follow सरः
and precede इव ।

९. प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना
भवथेत्यर्थः Sy.

१०. ऽणास्ता A. ब्राह्मणासः is omitted by
M.

११. ऽणः स A. ब्राह्मणा इव Sy.

१२. सोमयुक्ताः Sy.

१३. स्तुतशस्त्रात्मकम् Sy.

१४. कृत् तः A. कृत् M. कुर्वन्तः Sy.

१५. ऽन्तभव A. ऽर्भव M. सावत्सरिकं गवामय-
निकम् Sy.

१६. शब्दम् Sy.

१७. अकुर्वन् A. अकृत M. अकृषत is suggested
for इमे मण्डूकाः Sy.

१८. अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः Sy.

१९. प्रवर्गेण Sy.

२०. सिष्विद्गात्राः Sy.

२१. जायन्ते Sy.

२२. धर्मकाले विलेडभिगूढाः Sy.

२३. केचन Sy.

२४. It should immediately follow
इदानीम् ॥ सम्प्रति वृष्टौ सत्याम् Sy.

देवहितं जुगुपुद्वादिशस्यं श्रुतु नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवहितम् । द्वादशमासस्य संवत्सरस्य । देवहितं हवीरूपम् । एते । रक्षन्ति । तदेवाहन । हिसन्ति ।
वायिकृतम् । नेतार इति प्रकाशीभवन्त श्रुतु प्रकाशयन्तीत्यर्थ । संवत्सरे । प्रावृषि । प्रागत्यायाम् । तप्ता^१
केचन^१ । घर्मा^१ । विलात् विसर्गम् । प्राप्नुवन्ति तप्ता घर्मा इत्योपमिकम् ।

गोमायुरदादृजमायुरदात्पृथिविरदाद्धरितो नो वसन्ति ।

गवौ मण्डूका ददतः श्रुतानि सहस्रस्रावे प्र तिरन्तु आयुः ॥ १० ॥

गोमायुः । गोमायुः । अथादेवमन्ये ष । घनानि । अस्मभ्यम् । गवाम् । श्रुतानि । प्रयच्छन्त^१
मण्डूका । सहस्रस्रावे^१ वृष्टानां प्रसवे वर्षद्वयम् । प्रवर्षयन्ति । आयुरभिमिति ।

१ देवहितम् । द्वादशमासस्य संवत्सरस्य is
missing in A

२ अत एव द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य Sy

३ अहितं हृषि० A देवै हृतं विधानमस्यसर्वोपर्य
धर्म इत्येवंकथम् Sy

४ मण्डूका Sy

५ गोपायन्ति कामेकासे रक्षन्ति Sy

६ पञ्चगव्यस्तुतेरमुनोबनेन तत्तत्कामे वृष्टिहेतवा भव
न्तीत्यर्थः Sy

७ तं तं वसन्तादिकम् Sy

८ संवत्सरे सम्पूर्णे Sy

९ वषट्ते Sy

१० प्रागते सति Sy

११ तापेन पीडिता Sy

१२ केषा A

१३ कर्मा वि० A

पूर्वं धमकासे वर्तमाना Sy

१४ सम्प्रति विसर्जनं विलाद्विमोचनम् Sy

१५ वसिष्ठः पञ्चगव्यस्तुतिसंज्ञकाम् मण्डूकास्त्रिषु
भा लुष्टाव । वसिष्ठो वर्षकामः पञ्चगव्यं लुष्टाव

तं मण्डूका अन्यमोवन्तेति यास्क' (N 96)

वृष्टिकामेनतत् सुकतं अप्तम्यम् DDN

१६ गोरिव मायुः शम्बो यस्य तावृषाः Sy गोरिव

मायुः शम्बो यस्य तावृषोऽयं मण्डूकः DDN

वगुः, उपस्मिन्, मायुः, इति वाङ्मनामानि
Ngh. 1 11

१७ अग्रे refers to अन्नमायुः । पृथित and

हरितः ॥ तथा अन्नस्येव मायुर्यस्य सोऽग्न्यदात् ।

तथा पृथितवर्षं अवात् । हरितवर्षं अवात् ।

एते अस्मभ्यं घनं इत्यन्तः । तथा मण्डूका

एते सर्वे DDN

१८ अपरिमिता गा Sy DDN

१९ सहस्रसंख्याका भोवधयः सूयन्त उत्पद्यन्ते

इति वर्षतु सहस्रस्रावः । तस्मिन् सति Sy

DDN

२० वर्षं घन A

२१ प्रवर्षयन्तु Sy प्रवर्षयन्तु । प्रपूर्वेतिरतिवर्ष

नार्थः । असुमीते मनो अस्मास्वित्यत्र यास्क-

वर्षनात् (Cf N 10. 40) DDN

२२ जीवमम् Sy

VII.104

इन्द्रासोमा तपंतं रक्षं उब्जतं न्यर्पयंतं वृषणा तमोवृधः ।
परां शृणीतमचितो न्योषतं हृतं नुदेथां नि शिशीतमृत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । शौनकः--

सवत्सर तु मण्डूकमैन्द्रासोम पर तु यत् ।
ऋषिर्ददर्श राक्षोघ्न पुत्रशोकपरिप्लुत ॥
ये पाकशसमृग्धौम्या आग्नेयी तत उत्तरा ।
एकादशी वैश्वदेवी सौम्यस्तस्मात् परो द्वृच ॥
यदि वाहमृगाग्नेयी ऐन्द्रचौयो मे ने तु स्मृतौ ।
न्राष्णीप्र या जिगातीति वि तिष्ठध्व तु मारुती ॥

१. 'इन्द्रासोमा' इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षम् । आद्या षड् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुब्वाष्टादशयेकविंशत्रयोविंशयो जगत्योऽन्त्या 'प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदशयः सोम-देवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्र-देवताके सप्तदशी ग्रावदेवत्याष्टादशी बृहद्देव-ताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके 'प्र वर्तय' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । 'मा नो रक्षः' इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थना-परः, अतस्तद्देवताकः । उत्तरोऽर्धर्चो पृथिव्य-न्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां राक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्--'इन्द्रासोमा पञ्चा-धिकैन्द्रासोम राक्षोघ्नं शापाभिशापप्राय षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशत्रयोविंश्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेय्यौ द्वैव्येकाद-शयन्त्यानुष्टुम्नवमी, द्वादशीत्रयोदशी सौम्य-सप्तदशी ग्राव्यष्टमीषोडश्यावैन्द्र्यौ 'प्र वर्तय' इति पञ्चैन्द्र्यो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशीस्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः'(KSA 39 104 p 27) इति । अत्र बृहद्देवताया-

मनुक्रम्यते--

'सवत्सर तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत् ।
ऋषिर्ददर्श राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः ।
हते पुत्रशते ऋद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा'
BD इति राक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं ज-
प्यम् Sy

२. मण्डूकान् BD
३. ०रिच्छत A
४. BD VII 28 p 67 adds one hemistich after ऋषिर्ददर्श as 'हते पुत्रशते तस्मिन् सौदासैर्दुःखितस्तदा ।
- ५ वाक० A. M.
६. ०मद्धोद्यानेषि A. ०मृक् सौम्या is sug-
gested for ०मृग्धौम्या ।
७. तस्याः is suggested for तस्मात् ।
८. ऐन्द्री is suggested for ऐन्द्र्यौ ।
९. स्मृता is suggested for स्मृतौ ।
- १० Missing in M. ग्राष्णी is suggested for न्राष्णी ।
११. गजिगातीति A. यो गजि० M.
१२. पि ति० A. वि ति० is missing in M.
१३. ०रुति A.

‘प्र वतयेति पञ्चैन्द्रप ऐन्द्रासोमीत्युगुत्तरा ।

ऋषिस्त्वाशियमाशास्ते ‘मा नो रक्ष’ इति इषे ॥

पञ्चवक्ष्यां तु सूक्तस्य ऋष्टम्यां चैव वाक्षणी ।

बुद्धशोकपरितात्मः क्षपये विलपन्निव ॥ इति ॥

हे इन्द्रासोमी ! तेजोभिस्तपवम् । रक्ष । उञ्जते च उञ्जतिर्ब्रह्मकर्मा । न्यर्पयतमघो नयतम् ।
वपितारो ! तमसा वर्षयितुं राक्षसान् । पराङ्मुखां पराङ्मुखा नीत्वा विशीर्णान् मूर्खान् । प्र
ज्ञानं निर्दहनं च । हतम् । नुदेयाम् । नितरां च तनुकृष्टम् । अदनशीलानिति ।

१ ऐन्द्रासोमी प्रवगु० A

२ BD reads इत्युगुत्तरा for इत्युगुत्तरा०

३ BD reads स्त्रि for इषे and adds
the following stanza after this
दिवि चैव पृथिव्यां च तथा पावनमात्मनः ।

उमूकयात् अहोतान् नागाक्याभिशाचरान् ।

४ ०स्याष्ट० A. ०स्याषाष्ट० is suggested
for ०स्याषाष्ट० ।

५ वक्षणी A वाक्षणी is suggested for
वाक्षणी ॥

६ क्षपये is suggested for क्षपये ।

७ BD. 6. 27—33

८ सोमी० A

इन्द्रवच सोमद्वेषासोमी । विवताद्वन्द्वे च
इति पूर्वैरवस्थानम् । अमग्नित्रताद्युवात्तस्यम्
Sy

९ युवां सप्तपयस्तम् । ‘प्रामग्नित्रतं पूषमविद्यमान
वत्’ इत्यविद्यमानवस्थात् तपतमिति तिङ्श्लस्य
निघाताभावः Sy

१० रक्षांसि । मातावेकवचनम् Sy

११ इञ्ज० A

हिस्तम् । उञ्जतिर्हिताकर्मा । तिङ् परत्वा
निघाताभावः Sy

१२ ०षो A

रक्षांसि नोचेष्टव प्रापयतम् Sy

१३ हे कामानां वपितारो L Sy

१४ ०यिवू स्त्राक्ष० A तमसावरकेणान्यकारेण
मायारूपेण वर्षमानान् तमसि रात्रौ वर्षमानान्
वा Sy

१५ ०णितं A

१६ ०क्त M पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा
हिस्तम् Sy

१७ अज्ञा M अज्ञात् is suggested for
अज्ञान् ॥ ज्ञानरहितान् गुहान् राक्षसान् Sy

१८ निवह० M तथा न्योषतं नितरां बहत्तम् ।
‘उष वाहे’ Sy

१९ हतं तान् मारयतम् Sy

२० नुदया M

अस्मत्तो हतास्तान् प्रेरयेषाम् Sy

२१ अदमशीलान् तान् राक्षसान् Sy

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तर्पुयस्तु चरुरग्निर्वाह्व ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षुसे द्वेषो धत्तमनवायं किंमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमो । प्रपन्व शमितारम् । अभिभवत् । प्रवर्माह्व । तापको राक्षस । युवयोस्तेजसाऽप्यस्ता भन्तु । यथा गिना तप्यमानाः । नर् । प्राग्गण्डेगिने । क्रव्यादि । योग्यानाय ॥

१. इन्द्रासोमा is missing in M प्रतिष्ठ-
स्वार्पम् Dur. प्रतिष्ठस्य SKN.

२. अघस्यानर्थस्य शमितारम् Sy. पापहवशसितारम्
Dur. ताप नरे-न शान्तोत्पन्नशप, न पाप-
स्यास्माक शमितारम् SKN.

३. स सहैव । अभोति श्रुतेर्वाग्यक्रियाध्याहारः ।
अभिभवत् Sy. सन्तापयन्त भवन्तो Dur
अभ्युपसर्गस्तच्छ्रुतेश्च योग्यक्रियाध्या-
हारः कार्यं । तेनाभिसन्तापयत्तमिति शेषः
SKN

४. आगत्य हन्तार राक्षसम् Sy. पापमेन कर्तुमाभि-
मुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितस्त सन्ता-
पयन्तम् Dur. अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । अघ-
वन्तमवात्मक वा, अघ केवल पापकमित्यर्थं.
. अघ हन्तेः पूर्वस्याटो ह्रस्वत्वेन ।
आभिमुख्येन हन्ति श्रेयसे विनाशयतीत्यर्थं
SKN.

५. पको राक्षसोः A. युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षस. Sy. युवाभ्या सन्ताप्यमान Dur.
स च तपुः । तपेः कर्मण्युप्रत्यये । अभिसन्तप्य-
मान इत्यर्थः SKN.

६. ययस्तु 'यसु प्रयत्ने' केवलोऽप्ययमाङ्पूर्वार्थे
ब्रह्मद्वयः । आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः

Sy. अथ शक्तित्वर्थः Dur. 'यसु प्रयत्ने'
प्रायस्यन्तु आयतामित्यर्थं SKN.

७. मान. is suggested for मानाः ॥
अग्नियुक्तोऽग्ना प्रक्षिप्तः Sy. तप
उच्यते । अग्निनयत्त इत्यर्थः Dur
SKN

८. चरु प्रत्यगं A. 'चरुर्मुच्यते भवति' मृदादि-
सञ्चितो भवति Dur. चरुशब्दो मृन्मय्या
स्यात्यामधिकरणे, प्राथमे चरावपीति द्रोणावि-
शब्दपदुभयत्र प्रसिद्धोऽविशेषात् । मुख्य चरते-
रर्थतमनाय वशयति समुच्चरन्त्यस्मात्प्रादाप
इति SKN

९. अपि च ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्य द्वेष्टे Sy. क्षीणाय
तस्मै ब्राह्मणद्विषे SKN.

१०. क्रव्यादे घोरव्या० A. क्रव्य मास भक्षयित्रे
Sy. पृष्ठमासभक्षयित्रे Dur. क्रव्य मास
तदतीति क्रव्यात्, तस्मै पृष्ठमासादिने परोक्षा-
कोशकायेत्यर्थः । लोकेऽपि यः परोक्ष आक्रोशति
स उच्यते पृष्ठमासानि खादतीति । लोक-
स्तु समुदायप्रसिद्ध्या सस्मरन् क्रव्यादमाचष्टे
SKN.

११. घोरदर्शनाय पशुभाषिणे वा Sy. चक्षिर्दर्शने ।
घोरदर्शनाय Dur. SKN.

द्वेष'। घत्तम् । प्रव्यपेयमनवयव' वा यदन्वे न व्यपेयु' 'किमीदिने' किमिवानीमिति चरते' । इमं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते' इति यास्क' ।

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वृत्रे अन्तरनारम्भे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकेश्वनोदयुक्तद्वामस्तु सईसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

- इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ । वृष्टस्य कर्मण कर्तुन् । वारके' अन्त' । प्रनालम्बने' । तमसि' । प्रवर्धते' प्रक्षिपतम् । यथा' । न । घत्तस्तमस' । पुन' । एक' । अपि राक्षसो' न । उवगच्छद्' । तत्' । मुनयो' । अस्तु' । अभिभवाय रक्षसाम् । विमुक्तम्' । बलम् ।

- १ द्वेष्यभावम् Sy सर्वलोकद्वेष्यताम् Dur सर्व लोकेषु द्वेष्यत्वम् SKN
- २ घत्तम् Sy घत्तं युक्तम् Dur
- ३ प्रव्यपेयमा० A.
- ४ ०वायंवा M अपवा यवम्येऽतद्बृहस्तत्सुहृदोऽं वतोऽष्टेष्टारो न व्यपेयुर्व्यवेतुं वियोजयितुं घट माता अपि न शक्नुयुस्तावृक्षं देवो घत्तम् । एवमत्र 'अनवायम्' इत्यस्यानवयवम वियोजनं वा, इत्यपप्रतीतिस्तथाभोष्टत्वात् Dur. सकलमित्यर्थ । प्रव्यपेयं वा, अनवयव नीयं वा । अनवगमनीयं यवदेवता सन्त सुदृशो नेतुं न शक्नुयुरित्यप SKN
- ५ व्यापेयुः M व्यपेयुः is suggested for व्यपेयु ।
- ६ किमिदि० M पिशुनाय SKN पिशुनायेत्यपः । किमीदो च पिशुनः । स हि किमिवानीं वतत इत्येवमन्वेयगश्चरते, अपवा किमिदं वतत इत्येवमन्वेयमाशश्चरते । स हि तस्य स्वभावः Dur
७. ०ते रिमिं कि० A चरते । इदं is suggested for चरतेरिमम् ।
- ८ N adds किम् before इवम् ॥ इन्द्रा सोमाश्च इव शंसितारम् । अयं हन्ते । निहंसि तोपस्य । प्राहन्तीति । तपुस्तपते । यरुम् च्यवो नशति । चरतेर्वा । सपुञ्चरन्त्यस्मा— शप । ब्रह्मदिवे (बाह्यमदेष्टे । अभ्यादे) कथमरते । (घोरचक्षते) घोरचक्षनाय ।

अयं विहृताज्जायत इति नैयक्ता । देवो घत्तम् । अनवायमनवयवम् । यवम्ये न व्यपेयु द्वेषत इति वा । किमीदिने । किमिवानीमिति चरते । किमिदं किमिवमिति वा । पिशुनाय चरते । पिशुनः पिशते विविधातीति' N 6 11, SKN II 425

९ ०सोमा A

- १० कर्तुन् A. कर्तुन् is suggested for कर्तुन् ।
- ११ वारके is missing in M
- १२ अन्तम् A मध्ये Sy
- १३ आलम्बनरहिते Sy १४ अपवादे Sy
- १५ प्रवधत A The reading is doubtful प्रविध्यतम् is suggested for प्रवर्धतम् ॥ प्रवेद्य ताडयतम् Sy
- १६ येन प्रकारेण Sy
- १७ ०त्प० M अस्मात्तमसः Sy
- १८ एवो मध्ये एकः Sy
- १९ न seems to be unnecessary
- २० उवगच्छेत् तपाविध्यतमित्यर्थ । एतेमैटपञ्चा गमः । 'इतश्च सोप०' इतीकारत्वेन । गुणा यावेदो Sy २१ तत् प्रतिदम् Sy
- २२ उभयोः M मुनयो is suggested for मुनयो ।
- २३ नश्चु Sy २४ अभिभवाय Sy
- २५ रक्षांसि M
- २६ मुक्तम् M त्रौयमुक्तम् is suggested for विमुक्तम् ।

इन्द्रासोमा वर्तयंतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशसाय तर्हणम् ।
उत्तक्षतं स्वर्यं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ^१ । द्युलोकात्^२ । वज्रम्^३ । मवर्तयतम्^४ । पृथिव्या^५ । अघशसाय रक्षसे ।
हिसकम्^६ । उत्तक्षतं^७ पृथक्कुरुतम्^८ । स्वरणकुशलमशनम्^९ । मेघेभ्यो^{१०} यथा काष्ठेभ्यः शकलमुत्वक्षन्ति^{११} । येन^{१२}
वज्रेण^{१३} । रक्ष.^{१४} । वर्धमानम्^{१५} । निहथ^{१६} ।

इन्द्रासोमा वर्तयंतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।
तपुर्वधेभिरजरैभिरत्रिणो नि पर्शाने विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

[इन्द्रासोमा^{१७}] इन्द्रासोमौ^{१८} । परिवर्तयतम्^{१९} । अन्तरिक्षादागच्छथ^{२०} । अग्निना तप्तास्यं^{२१} । व्याप्त-
हननं^{२२} । तापनशीलप्रहारं^{२३} । अदनशीलान्^{२४} राक्षसान्^{२५} । शस्त्रं^{२६} । निविध्यतम्^{२७} । परिशाने^{२८} पार्श्वस्थे । अपि
नियन्तु^{२९} राक्षसाः । निस्वरं^{३०} शब्दायमाना^{३१} ।

१. ०सोमा दुष्टस्य कर्मण मे A.

२. अन्तरिक्षाद्, वा Sy.

३. हननसाधनमायुधम् Sy.

४. उत्पादयतम् Sy.

५. अस्मदीयलोकात् Sy.

६. अघशंसम् । अन्तर्धस्याशंसकम्, राक्षसं हन्तुम्
Sy. ७. आयुधम् Sy.

८. उक्तक्षतत् A. उद्धृतं कुहनम् Sy.

९. ०रुत A M.

१०. अशनिम् is suggested for अशनम् ॥
'स्व शब्दोपतापयोः' उपतापकमशनिम् Sy.

११. पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् Sy.

१२. ०लं भक्ष० M ०मुत्तक्ष० is suggested
for ०मुत्वक्ष० ।

१३. अशनिना Sy.

१४. राक्षसम् Sy.

१५. वर्धनम् M वर्धमानं प्रवृद्धं वा Sy.

१६. निहथ. is suggested for निहथ ।

निजूर्वथः निहथः । 'जूर्वी हिसायाम्' ? तम-
शनिमुत्तक्षतमित्यर्थः Sy.

१७. VM'S commentary on this stanza
is missing in -M. The *pratīka* is
supplied by the Editor

१८. ०सोमो A.

१९. इवर्तं यम् A. सर्वत आयुधानि प्रेरयतम् Sy.

२०. अग्निना सन्तप्तैः Sy

२१. ०ननेः A. अश्मसारभूतस्यायसो विकारं हनन-
साधनैरायुधैः Sy

२२. तापकप्रहारैः Sy

२३. राक्षसस्य Sy.

२४. ०स्त्रेः A. जरारहितैर्वृक्षैः Sy.

२५. ०बध्य० A निहितम् Sy.

२६. पार्श्वस्थाने Sy

२७. अपयन्तु निर्गच्छन्तु Sy

२८. न्यतस्वरं A निःशब्दम् Sy

२९. VM ignores युवम् ॥ तौ युवाम् Sy.

इन्द्रासोमा परि वां भूत विश्वत इय मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना ।

यां वां होत्रा परिहि नोभि मेघयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमी ! परिभवतु । वाम् । सवत । इयम् । स्तुति । अश्ववाविव । बली कक्ष्या । याम् । युवयोःरहम् । प्रेरयामि । प्रज्ञया । दत्ता युवामिमानि । स्ताभ्राणि । राजमानाविव काम प्रदानेन । प्रीषयतम् । "

प्रति स्मरेया तुजयन्निरेषैर्हृत ब्रुहो रुचसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं मृघो नः कदा चिदभिदासति ब्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति स्मरेयाम् । अस्मात् प्रतिस्मरयामागच्छतमित्यर्थ । क्षिप्रमाचरन्नि । गमने । हृतं च । योग्धम् । राक्षसान् । भङ्गुरावती भञ्जनशीलकर्मण्युस्तान् । हे इन्द्रासोमी ! दुष्कर्मण । मां । सुगम् । भवतु सुगमिति सुखनाम । य । न । कदा । चिदपि । अभिहितस्ति । द्रोहण ।

१ इन्द्रासोमी is missing in A

२ परिगृह्णातु भ्याप्नोतु वा Sy

३ अस्माभि क्रियमाणा Sy

४ मननीया स्तुति Sy

५ तबली or बलितो is suggested for बली ॥ बलवन्ती वां युवाम् Sy

६ कक्ष्या कक्ष्यश्वेव रङ्गुरश्वेव यवाश्वं परि गृह्णाति तद्वत् Sy

७ युवाभ्याम् Sy

८ प्रेरयामि सेयं मतिरिति सम्बन्ध Sy

९ अस्माभि कृतानि Sy

१० यने Sy

११ कलेन पूरयतम् Sy

१२ VM ignores होत्राम् ॥ होत्रां वाचम् Sy.

१३ प्रत्यस्मान् स्म० M अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥ प्रति स्मरेयाम् अभि गच्छतम् । उपसर्गबधेन स्मरतिरत्राप्यस्तिरे

वतते । यथा प्रस्मरणं प्रत्यानमिति Sy

१४ त्वरमाणे Sy

१५ गन्तुभिरश्वे Sy

१६ हितं M हित्तम् Sy

१७ ब्राह्मन् A योग्धन् is suggested for योग्धन् ।

१८ भञ्जनकर्मवत् Sy

१९ ऽस्तम् A

२० पापकारिणे राक्षसाय Sy

२१ ना A

२२ सुखम् Sy

२३ सुगमि० A

२४ ऽनमे A The passage सुगमिति सुखनाम should immediately follow सुगम् ।

२५ अभिहितं तस्मै दुष्कृत इत्यन्वय Sy

२६ द्रोहेष युक्त Sy

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपंड्व काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासंत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यो मा^१ । यः^२ । माम् । पक्त्वेन^३ त्यक्तानृतेन । मनसा । चरन्तमृजुभिः^४ । वदति । अनृतेः^५ । वचोभिः^६ ।
उकानीक । आकाशवता पात्रेण । सङ्गृहीतानि^७, यद्वा काशिर्मुष्टि^८ । असन्^९ । भवतु । असत्यस्य । इन्द्र ।
वक्ता^{१०} यो मोघं^{११} यातुधानेत्याहेति वक्ष्यति ।

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये पाकशंसम्^{१२} । ये^{१३} । पक्त्वानां^{१४} वचसा शसितारम् । विविध हरन्ति^{१५} । गमने^{१६} । ये । वा । भद्रं^{१७} माम् ।
दूषयन्ति^{१८} । वलैः^{१९} । तान्^{२०} । सर्पाय^{२१} । वा । परिददातु^{२२} । सोमः^{२३} । आदधातु^{२४} । वा । निऋतेः^{२५} । उपस्थे^{२६} ।

१. ये माम् A.

२. राक्षसः Sy.

३. पक्त्वेन त्यक्तानृतेन A. शुद्धेन Sy.

४. वर्तमानं सत्यवादिनम् Sy.

५. अभिशंसति । मध्यसत्यवचनमारोपयति Sy.

६. असत्यैः Sy. ७. वचनैः Sy.

८. उतानीक M उदकानीक is suggested
for रुकानीक ॥ यथापो विशीर्णा
भवन्ति Sy

९. वाका० A मुष्टिना Sy

१०. सम्यगृहीता Sy

११. The passage यद्वा काशिर्मुष्टि should
immediately follow आकाशवता
पात्रेण and precede सङ्गृहीतानि ।

१२. असन् M. अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः.
Sy.

१३. न राक्षसः Sy.

१४. माघ A.

An addition of मा before मोघ
is suggested.

१५. वाक० A.

१६. राक्षसाः Sy.

१७. पक्त्वानां A. सत्यभाषिणं माम् Sy.

१८. विशेषेण हरन्ति । उपक्षयन्ति । यथा काम
परिवदन्तीत्यर्थः Sy.

१९. ०ने A एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः
Sy.

२०. कल्याणवर्तनं माम् Sy.

२१. दुष्टं कुर्वन्ति Sy.

२२. वलयुक्ताः Sy.

२३. सर्वान् Sy.

२४. सर्पाय A.

२५. वरि० A. प्रददातु Sy.

२६. ०ददातु M. प्रक्षिपतु Sy.

२७. पापदेवतायाः Sy.

२८. उत्सङ्गे Sy.

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।
रिपुः स्तेनः स्तैयकृद्भ्रमेतु नि प हीयता तन्वाः तना च ॥ १० ॥

यो न । य । अस्माकम् । अश्वस्य । रसम् । विनाशयति । अग्ने । यश्च । अशवावीनाम् । रिपु ।
स्तेन । स्तेयस्य कर्ता भवति स । दभ्रम् । एतु दभ्रत्वं प्राप्नोत्वल्पं भवतु । निहीयतां च । स । आत्मना ।
पुत्रेभ । च यद्वा पुत्रेण धनेन वति ।

परः सो अस्तु तन्वाः तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः स । परस्तात् । भवतु । स । आत्मना । पुत्रेण । तथा । तिस्रश्च । पृथिवी । सर्वा ।
अशस्तात् । अस्तु । प्रतिशुष्यतु च । अस्य । यशः । देवा । कीतिरत्नं वा । य । न इति स्पष्टम् ।

सुविज्ञान चिकित्से जनाय सद्वासंघु वचसी पस्पृधाते ।
तयोर्यत्सत्यं यंतरद्वर्जायस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सु विज्ञानम् । सुविज्ञानम् । चिकित्से । जनायेति विद्वासमात्मानमाह तस्मै मह्यम् । सत्यम् ।

- १ राक्षसः Sy २ सारम् Sy
३ जिघांसति Sy
४ भावि refers to गवाम् and तनूनाम् ॥
अश्वानामस्मद्वीयानां रसं दिप्सति । यश्च गवां
रसं दिप्सति । यश्च तनूनामस्मद्वीयानां शरी-
रानां रसं दिप्सति Sy ५ बाधकः Sy
६ चौरः Sy ७ धनस्यापहृतां स सर्वां जन
Sy ८ बभूवुः A. हित्ताम् Sy
९ प्राप्नोतु Sy १० बभूवुः A
११ ऽस्यस्यो भवतु A १२ विहीनो भवतु Sy
१३ बाधकः Sy १४ स्वकीयेन शरीरेण Sy
१५ तनयेन च Sy
१६ वतमानो भवतु । उभाभ्यां विमुक्तो भवति
र्यस्यः Sy १७ राक्षसः Sy
१८ तन्वा तना च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वा
शरीरस्य तनयस्य च Sy
१९ पृथिवीरधीन्तोकांन् Sy २० व्याप्ता Sy
२१ भवतु । सोऽत्रयावपि प्रभ्युतो भवतिर्यस्यः

- Sy २२ शत्रोः Sy २३ अन्नं कीतिर्वा Sy
२४ पा A The passage कीतिरत्नं वा
should immediately follow यशः ।
२५ VM ignores दिवा । दिप्सति । य ।
च and नक्तम् ॥ यो राक्षसो नोऽस्मान् बिषा
ह्नि दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं राघो
जिघांसति अस्योभयविषयस्य यशः प्रति शुष्य
त्विति सन्वन्ध Sy
२६ प्रायेणैवमाचिभिर्द्वर्गी राक्षसेन सतृविणा शपथ
क्रियते । अत्र केचिदाहुः -
हृत्वा पुत्रसत्तं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मन ।
वसिष्ठं राक्षसोऽति त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥
अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राक्षसोऽज्वीत् ।
अत्रोत्तरा ऋषो वष्टा वसिष्ठेनेति न भुवम् ।
इति Sy
२७ विज्ञानं सुशकं भवतु Sy
२८ धितितुः A विभुये जनाय Sy
२९ ऽस्मन् A.

असत्यम् । च । वचसी । स्पर्धमानो भवत केचिन्मा यातुधान इति वदन्ति न तथेत्यपरे ते वचने मिथ स्पर्थ-
यने किमिद सत्यमुतेदमिति । तयोर्वचसो । यत् । सत्यम् । यतरच्चानृतमेव । अपार्जितम् । तत् । एव ।
सोम । रक्षति तथा स्थापयति । हन्ति । असत्यमिति ।

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न वा उ । न । एव । सोमः । पापकारिणम् । विसृजति । नापि । क्षत्रियम् । असत्यम् । धार-
न्त किं तर्हि करोति । हन्ति । रक्ष । हन्ति च । असत्यम् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । जालेन परि-
गृहीतौ तदन्त । शयाते ।

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्युहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघ्वाचस्ते निर्ऋथं संचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । यदि । वा । अहम् । अनृतदेव । भवाम्यसत्येन य क्रीडति सोऽनृतदेव । मोघम् । वा ।

१. सत्यासत्यरूपे वचने Sy

२. मिथः स्पर्थेते Sy. ३. म A.

४. ०येते is suggested for ०यते ।

५. तयोर्मध्ये Sy. ६. युत् A.

७. यथार्थवचनम् Sy

८. एव is missing in M. यत् Sy

९. The reading is doubtful ॥ ऋजुत-
ममकुटिलम् Sy

१०. अकुटिलं सत्यभाषणम् Sy

११. हिनस्ति । एव रक्षोवयोर्मध्ये कतरोनृतभा-
षीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः Sy

१२. असदुक्तविलक्षणमसत्यम् Sy.

१३ उ वे A. १४. खलु Sy १५. देवः Sy.

१६. वाप० A पापकारिणं राक्षसम् Sy

१७ प्रेरयति गच्छ त्वमिति न मुञ्चति Sy.

१८. क्षत्र बलम् । तद्वन्तम् Sy

१९. मिथुयाभूतं वचनम् Sy.

२०. विभ्रतमसत्यवादिन पुरुषं (न) च हिनोति

विसृजति Sy.

२१. हिनस्ति Sy. २२. राक्षसम् Sy.

२३. राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ Sy

२४. यद्वा इन्द्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण
सोमेन प्रसितौ बद्धौ । 'विज् बन्धने' अस्मात्
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तर.' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

२५. इन्द्रस्य सम्बन्धिनि बन्धने Sy.

२६. ०हीतो A २७. निवसतः Sy.

२८. VM. ignores उ ।

२९. वाम् A.

३०. अनृते० A. अनृता असत्यभूता देवा यस्य
तादृशाः Sy

३१. यद्युक्तरूपोऽस्मि Sy.

३२. या A. The passage यः ०देवः
should immediately follow अनृतदेवः

३३. मोघम् A. M. निष्फलम् Sy.

३४. पा A.

खान् । अपिनयानि । प्रग्ने । सत्यं निवदयामि दयेन्व्यस्तस्य जानामीति नाक्यशपा नाह् तथाविभ । तथा
 सति किम् । अस्मान्म्यम् । जातवद् ! कुष्यसि । शोधवाधो राक्षसा । तव । निर्द्धम् । सेवन्ता यां त्वं निर्द्धं
 तिमुत्वार्यसि तां प्राप्नुवन्तीति ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशमिवि यूया यो मा मोष यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्या मुरीय । अद्येवाहम् । अत्रियेयं । यद्यहम् । यातुधानं । अस्मि । यदि । मा राक्षसो भूत्वा ।
 पूरुषस्य । प्रायोजितमहम् । तप । अथ । स च । वारं पुत्र । वशमि । पृथक्कृतो भवतु । यं । मा ।

१ ०यामि is suggested for ०यानि ॥
 उपगच्छामि Sy २ हे प्रग्ने ! तर्हि मां
 बाधस्व मह्यहं तथाविधोऽस्मि Sy

३ एवं सति किं कारणम् ? Sy

४ ०वस A ०वस M हे जातानां देवित् ! Sy

५ तव क्रोधोऽस्मासु न जायतानित्यर्थं Sy

६ शोधवा० M अन्तबाध Sy

७ निर्द्धम् निष्पुत्रोऽसि हृष्टायो वतसे । निशे
 येनाते हिसाम् Sy

८ ०मत्वार्यसि M ०मुत्वार्यसि is suggested
 for ०मुत्वार्यसि ।

९ इयमपि क्षयमश्नुवैव Sy 'अपिब्रह्म रक्षोर्ध्वं
 पुत्रशोकपरिष्णुत' ॥ (BD 6 28) 'इन्द्रा
 सोमेति सूक्तं तु अपेक्ष्यभुनिबहुमम्' इति ऋग्
 बिधानम् (Rgvidh 2 163) DDN
 वसिष्ठः क्विस राक्षसस्त्वमित्यभियुक्तः ।
 सोऽन्यथा शयर्थं प्रतिवेदे परं चाभिज्ञापय
 Dur विदवामिप्रयुक्तं कश्चित् (शब्धे)
 राक्षसस्त्वमित्यभियुक्तो वसिष्ठ आह SKN

१० ०रीव A

११ अहं वसिष्ठः, अस्मिन्नेव दिने Sy तर्हि
 अस्मिन्नेव दिने । पादादित्वाद्ब्रह्मेति शीर्षः ।
 RPR.7 33 DDN

१२ ०यं A अत्रिने DDN, Dur SKN

१३ राक्षस Sy, SKN

१४ स्वाम Dur भवामि SKN

१५ रक्ष० A

१६ मनुष्यस्य Sy पूरुषस्येति 'अभवाते तु पूरुष'
 (RPR 9 39) इति शीर्षः DDN
 कस्वचित्पुत्रं पुत्रस्य Dur पूरुषस्य कस्व
 चित् SKN

१७ जीयितलक्षणम् SKN

१८ तव A M हिसितयानस्मि । सहाय्येद्येव
 अत्रियेयेत्यन्वयः Sy 'तप सहाय' हिसितया
 नस्मि । तर्हि, अथ अत्रिये DDN तत्त-
 वानहम् Dur तपि, अ विनाशोपलक्षणार्थं ।
 विनाशितवानपहृतवानित्यर्थ SKN

१९ अयायेवं स्यात्, अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति
 तर्हि स स्वम् Sy अथ एवं न स्यात् तर्हि यो
 बुद्धेः मां मोष यातुधानः राक्षस इति सम्बोधनं
 इत्याऽऽह DDN अथ पुन Dur

२० उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्दशपुत्रैः Sy

२१ प्रय ह० A विपुक्तो भवतु धान्तो मध्यम
 पूरुष Sy DDN विपुक्तो भवे Sy विपु-
 याद् विपुज्यतामित्यभिप्रायं Dur विपुयाः,
 मध्यमः प्रथमस्य स्याते योक्तिमिधनार्थं ।

पुत्रमवेद् विपुज्येतेत्यर्थं SKN

२२ यो राक्षस Sy

अनृतमेव । यातुधान^३ । इति^१ । वदति^५ ।

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वृधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यो मा । यं । माम् । अहिंसकम् । यातुधान^१ । इति वदति^५ । यः । वा स्वरम्^{११} । राक्षस^{१२} । शुचि-

१. मूत्रैव Sy अयातुधानमेव मा सन्त यो योवम-
नृतम् Dur वृधैत्र SKN.
२. राक्षसः Sy. यातुधानस्त्वम् Dur. हे राक्षस
SKN.
३. हे राक्षस ! इति सम्बोधय Sy.
४. इत्येवमाह Dur इत्येवमाह पूर्वार्धेन शपथः ।
उत्तरार्धेनाभिशापः SKN.
५. मिथ्यापवादभङ्गेषु यत्नं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णोऽपि रथमानीय यदुवर्गोऽभवत्सुखी ॥
इति चारुचर्याप्रसङ्गादाह DDN. अथापि
शपथाभिशापो N.7.3. SKN. III.16
६. तत्र बृहद्देवता—
प्राजापत्यो मरीचिर्हि मरीचेः कश्यपोऽभवत् ।
तस्य देव्योऽभवन् जाया दाक्षायण्यस्त्रयोदश ॥१४३॥
अदितिर्दितिर्दनुष्ठीला दनायुः सिंहिकाविगौ ।
गोधा वृधा वरिष्ठा च सुरभिर्विनता तथा ॥१४४॥
कद्रुश्चैवेति दुहितुः कश्यपाय ददौ स च ।
तासु देवासुराः सिद्धाः गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥१४५॥
वयांसि च पिशाचाश्च जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ।
तत्रैका त्वदितिर्नामि द्वादशाजंनयत् सुतान् ॥१४६॥
मित्रश्चैवार्यमांशश्च भगो वरुण एव च ।
धाता चैव विधाता च विवस्वाश्च महाद्युतिः ॥१४७॥
त्वण्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
द्वन्द्वं तस्यास्तु जज्ञेऽथ मित्रश्च वरुणश्च ह ॥१४८॥
तयोरादित्ययोः सत्रे वृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद् वासतीवरे ॥१४९॥
तेनैव तु मूर्हत्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥१५०॥
बहुधा पतिते शुक्रे कलशेऽथ जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठश्च ऋषिः सम्बभूवर्षिसत्तमः ॥१५१॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्सो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यो शम्भामात्रो महातपाः ॥१५२॥

- मानेन सन्मितो यस्मात् तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यं कुम्भादृपिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥१५३॥
कुम्भ इत्यभिवान तु परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽप्सु गृह्यमाणानुं वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥१५४॥
सर्वतः पुष्करं तच्च विश्वे देवा अवारयन् ।
उत्थाय सलिलात्तस्मात् तेषुऽथ सुमहत्तपः ॥१५५॥
नामास्य गुणतो जज्ञे वसतेः श्रैष्ठ्यकर्मणः ।
अदृश्यमृपिभिर्हीन्द्रं सोऽपश्यत्तपसा पुरा ॥१५६॥
सोमभागानथो तस्मै प्रोवाच हरिवाहनः ।
ऋषयो वा इन्द्रमिति ब्राह्मणात्तद्वि दृश्यते ॥१५७॥
वसिष्ठश्च वसिष्ठाश्च ब्राह्मणा ब्रह्मकर्मणि ।
सर्वकर्मसु यज्ञेषु दक्षिणीयतमास्तथा ॥१५८॥
तस्माद्येऽद्यापि वासिष्ठाः सदस्याः स्युस्तु कर्हिचित् ।
अर्हयेद्दक्षिणाभिस्तान् भाल्लवेयो श्रुतिस्त्वयम् ॥१५९॥
'उर्वश्यप्सरा' इत्यादि (N. 5. 13.)
BD.5. 143-159.
तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द
(N. 5. 14) इति यास्कः ।
'मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्हर्वशीमप्सरसं वृष्ट्वा'
(KSA. 12. 166.) इत्यनुक्रमणी । एवं
वसिष्ठस्य कुम्भयोनित्वम् । वसिष्ठः पूर्वोक्तया
त्रिष्टुभा यातुधानत्व परिहरति DDN.
७. राक्षसः Sy.
  ८. अराक्षसं सन्तम् Sy. यो दुर्जनः । माम् । अया-
तुधानम् । अराक्षसं सन्तम् DDN.
  ९. ०धानं M. The rest of the commen-
tary is missing in M. हे राक्षस !
इति सम्बोधय Sy
  १०. ब्रूते DDN.
  ११. चा स्वरम् A. -
वा अथवा यो दुष्टः Sy.
  १२. ०सं A. रक्षाः सन् DDN.

रुम् । अस्मि । इति । वदति । इन्द्र तम् । हन्तु । महता । वर्धन । स विश्वस्य । जन्तो । अथम् ।
पतन्तु सर्वस्याव भवन्त्विति ।

प्र या जिगाति खर्गलेषु नक्तमपं द्रुहा तन्वं-गूहमाना ।

नृत्रो अन्वन्तो अबु सा पदीष्ट प्रावाणो मन्तु रुचस उपन्देः ॥ १७ ॥

प्र या जिगाति । प्रयच्छति । या । नक्तम् । खर्गलेषु लूकीमाद्रुमनूकीमिष नक्तम् । द्रोहार्थं मनु
प्याणाम् । शरीरम् । अपगूहमाना । सा । अपर्यन्तान् । रूपम् । अपपदीष्ट कूपप्ववानपतत्वगापेषु ।
प्रावाणो । अन्वन्तु । राक्षसान् । शब्दे ।

१ (यु) शशिरमहम् A शुङ् Sy अहं वसिष्ठ
शुचि DDN

२ भवामि Sy

३. The rest of the commentary is
missing in M हे राक्षस । इति
सम्बोध्म Sy

४ वेव । वज्रेण । 'सुक', 'बृक', 'वष' इति तन्नाम
(बन्धनाम) (Ngh. 2 20) हिनस्तु । स ज
सर्वस्य जनस्य DDN

५ उभयविधं राक्षसम् Sy ६. हिनस्तु Sy

७ प्रीणेन Sy = प्रायुणेन वज्रेण Sy

८. सर्वस्य Sy १० जनस्य Sy

११ अस्तम A निकृष्ट सन् Sy, DDN

१२ यतनु A अथमस्यबीष्ट इति 'विवस्पुषिष्या
अथमस्यबीष्ट०' (RPR 4 57) इति
निपातनात् सत्वम् ।

१३ सर्वस्यापो भवन्त्विति is suggested for
सर्वस्याव भवन्त्विति ।

१४ तथा स्मृतिः—

ब्रह्मामाना सुतीक्ष्णं तीक्ष्णं पर्यशोऽग्निना ।

१४८

अशस्तास्तत्पत्रं गन्तुं ततो निन्वां प्रकुर्वते ॥
DDN

१५ जिवाति A प्र या जिगाति is missing
in M

१६ प्रगच्छति is suggested for प्रयच्छति ॥

१७ राक्षसी Sy

१८ रात्रौ Sy

१९ सङ्गले० A. The passage from
the beginning upto नक्तम् is
missing in M

२० द्रोहेण युक्ता Sy

२१ स्वकीयं शरीरम् Sy

२२ प्रावृषती प्रकाशयन्ती Sy

२३ रूपम् A रूपान् is suggested for
रूपम् ॥ गतान् Sy

२४ कूपेष्वस्य पतत्वगापेषु M अवाङ्मुक्ती पतनु
Sy-

२५ सोमाभिववापाः पावाणाः Sy

२६ हिसन्तु Sy

२७ अविषवस्यं Sy

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छतं गृभाग्रतं रुक्षसः सं पिनेष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अंध्वरे ॥ १८ ॥

वि तिष्ठध्वम् । विविधम् । गच्छथ । हे मरुत । प्रजासु । हविरिच्छतं । तदन्तरं । रक्षासि ।
गृहीतं । स च तानि । चूर्णयत । परिक्षीणं । भूत्वा । ये । रात्रिभ्यः । पतन्ति । ये । वा
प पादे । उत्पादयन्ति । देवनशीले । यज्ञे तान् राक्षस इति ।

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशाधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रुक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र वर्तय । प्रवर्तय । दिव । अश्मानम् । इन्द्र । वज्रम् । इन्द्र । पीतेन सोमेन शीतमात्मीर्य बलम् ।
निशीती कुरु । वज्रेण । प्राच्या । प्रतीच्या । अधरात् । उदक् । अभिजहि । राक्षसान् ।

१. गच्छ A. गच्छत is suggested for

गच्छथ ॥ यूय तिष्ठत Sy.

२. तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुमिच्छत Sy.

३. तदन्तरम् M.

४. तान् राक्षसान् Sy

५. गृहीत M.

६. पक्षिणः is suggested for परिक्षीणः ।

७. रात्रीभी रात्रिषु Sy

८. आगच्छन्ति Sy.

९. पा A

१०. पापादि A. पापानि is suggested for

पापादि ॥ हिंसाः Sy.

११. उल्पा० A विदधिरे । तान् राक्षसान् सपिनष्ट-

नेत्यन्वयः Sy

१२. दोप्ते Sy.

१३. नज्ञे A. यागे Sy.

१४. राक्षसान् हन्तु प्रेरय Sy.

१५. अन्तरिक्षात् Sy.

१६. अशनिम् Sy.

१७. यजमानम् Sy.

१८. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

१९. पितेन A.

२०. शित० is suggested for शीत० ॥

सोमे तीक्ष्णीभूत यजमानम् Sy.

२१. निशीति० A. निशीती० is suggested
for निशीती० ॥ संस्कृष्ट Sy.

२२. प्राच्या A.

२३. अवाच्याः Sy.

२४. उत्तरश्च A. उदक्ताच्च or उत्तरश्च is
suggested for उदक् च ॥ सर्वस्मादपि

दिग्भागात् Sy.

२५. अभिजहि मारय Sy.

एत उ त्वे पतयन्ति श्रवातव इन्द्रं दिप्तन्ति दिप्तवोऽदाभ्यम् ।
श्रिञ्चति शक्रः पिशुनेभ्यो वृध नून सृजदशनि यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । एत । पदस्ति । दययातव । इन्द्रं च । दिप्तन्ति । दम्भितुमिच्छन्त । यतुभिर
भिभूयितुमदाभ्यम् । श्रपन्तद्वच । तीष्णाकराति । शक्र । राक्षसभ्य । वज्रम् । न क्षिप्रम् । विसृजतु ।
मघनिम् । प्रहिंसावद्रूप ।

इन्द्रो वातानामभवत्पराशरो इन्द्रिर्मथीनाभ्य्याः विवांसताम् ।
अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रैव मिन्दन्तसत एति उचसः ॥ २१ ॥

इन्द्र । इन्द्राऽपि पराशरं उच्यते (परा) पातयिता यातूनाम् इति यास्क । इन्द्र । यद्गूनाम्
हविमयीताम् । ग्रामिमुख्येन सञ्चरताम् । प्रभिमवम् । कराति । ग्रामि । एवं । गच्छति । शक्रः । परशु ।
मथी । वनमभिगच्छति । पाशाशोव । मिन्दन् मृन्मयान्यप्सवानि । विद्यमानान् प्रादुर्भूतान् राक्षसान् पुल्लि
ङ्गश्च रक्षशब्दा दृष्ट इति ।

१ राक्षसा Sy	१६ वराशकम्भ० A
२ पतन्ति is suggested for पस्ति ।	१७ हिंसिता Sy
३ श्रभि परिहरभूतहितस्त श्रभि सह यान्तो वा Sy	१८ यातुना० A (N 6 30)
४ इन्द्र M	१९ नूना A हिसकानां राक्षसानाम् Sy
५ जिघांसति Sy	२० ऽपिनाम् A हवीपि मघ्नताम् Sy
६ जिघांसत सन्तः Sy	२१ प्रभिमुक्षमागच्छताम् Sy
७ शत्रुम् M	२२ इतु पुरपे Sy
८ भवतुम० A प्रहित्यम् Sy	२३ शक्रा A
९ तीक्ष्ण० A	२४ कृठारः Sy
१० पिशुनाम् कपटान् हन्तुम् Sy	२५ छिन्नन् मथा इव Sy
११ हन्तुं शक्तः Sy	२६ ग्वम० A वृक्षजातम् Sy
१२ तेभ्य पिशुनेभ्य पिशुनाम् कपटान् Sy	२७ हिंसन् Sy
१३ -आयुधमशनिरूपम् Sy	२८ मय शपस्वामि A मृन्मयामि पाशाभि मि इन् मुद्गर इव Sy
१४ विसृजतु हननाभंम् Sy	२९ सतः प्राप्तनामैतत् यथाह यास्क 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' N 3 20
१५ प्रहिंसाप (स्थ) म् A हिंसा० is sug- gested for प्रहिंसा० । राक्षसेभ्यः Sy	३० ऽताशक० M प्राप्तान् Sy

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकादयो रात्रि-चरा प्राणिना हिसका येषा हिसासाधनानि भवन्ति ते तशोकना इत्येतान् । दृषदुपलाभ्यामिव बीजादिकम् । सञ्चूर्णयेति ।

मा मो रक्षो अभि नद्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा नो रक्ष । रक्षो रक्षितव्यमित्यस्मादित्युक्तम् । अस्मान् । अभिव्याप्नोतु । हिसावता बलम् । पृथक् करोतु । मिथुनानि । किमिदं किमिदमित्याचरन्ति । राक्षसाना तानिन्द्रोऽपौहतु । पृथिवी न इति स्पष्टम् ।

१. ०ना A. ०नो M.

२. हिसा० A. ३. दृषदु० A.

४. VM. explains the stanza briefly and not word by word Sy. explains this stanza in the following manner:—

उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः ।

यद्वा—उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र !

तावृशं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहद्देवतायाम् उक्तम्—‘उलूकयातु जह्येतान् नानारूपान् निशाचरान् । स्त्रीपुरुषाश्च तिर्यञ्चो जिघासूनिन्द्र मे जहि ॥’ (BD. 6. 32.)

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शुशुलूकयातुम्, उलूका द्विविधाः बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शिशुलूकः, तद्रूपेण वर्तमान राक्षसं श्रयातु श्वरूपेण वर्तमान राक्षसम् । उतापि च कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः, तद्रूपेण वर्तमान राक्षसम् । सुपर्णयातुम्, सुपर्णः-इत्येनः तवाकार यातुधानमुतापि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातु-

धानमेतान् सर्वान् नानाकारान् हे इन्द्र जहि ।

किं बहुना ? दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षो राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ।

५. राक्षसजातिः Sy.

६. स्मोदि० A. रक्षोजातिः Sy.

७. नद्—नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुडि ‘मन्त्रे घस०’ च्लेलुक् । ‘न माङ्योगे’ इत्युडभावः Sy.

८. यातनावता राक्षसानाम् Sy.

९. उवा अपि विनाशयतु अपवर्जयतु Sy.

१०. मिथुनानि स्त्रीपुरुषाणि युगलानि Sy.

११. ०मत्या० A. किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघासया वर्तमानानि भवन्ति Sy.

१२. व्रोह० A.

१३. अपि च पृथिवी प्रथितेय भूमिश्च Sy.

१४. अस्मान् Sy.

१५. VM. ignores मा । पार्थिवात् । पातु ।

अहसा । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥

पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य सुम्बधिनो-

ऽहसः पापात् पातु रक्षतु । अन्तरिक्षं च दिव्यात्

दिवि भवात् पापादस्मान् पातु रक्षतु Sy.

इन्द्रं जहि पुमोसं वातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विभीवासो मूरदेवा अदन्तु मा ते दृशन्स्यैर्मुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं जहि । इन्द्र ! जहि । पुमासम् । वातुधानम् । अपि च । स्त्रियम्, तन सहागच्छन्तीम् ।
मायया । प्रजा पीडयन्तीम् । पियतर्धीया । मूरदना मरणश्रीडा राक्षसा । अदितिगमनकर्मा नाशकर्मा वा
गच्छन्तु नस्यन्तु वति । मा । तं । द्राधु । मूयम् । उच्यन्तम् ।

प्रतिं चक्षु वि चक्षुवेन्द्रंश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्पतमृशनिं यातुमद्भयः ॥ २५ ॥

"प्रति चक्षुः । प्रतिपश्यं । विपश्यं । इन्द्र । त्वम् । च । साम । युवाम् । जायरण कुर्वते । रक्षोभ्यः ।
हन्तारम् । अस्पतम् । अदिनम् । द्विसावद्रूप इति ।

[इति सप्तमं मण्डलं समाप्तम्]

१ इन्द्रं सहि A	चक्षुः इत्येया । सूत्रितञ्च—'यो न स्वो
२ मायया Sy	भरण प्रति चक्षुः' (ĀGS 357) इति
३ पुनपवारिणम् Sy	Sy
४ वातुधानम् Sv	१४ प्रत्येकं पद्य राक्षसान् Sy
५ राक्षसो च जहि Sy	१५ विपश्य A विविधं पद्य यथास्माच्च
६ अदन्तया Sy	जायेरेस्तथा पद्यपर्यन्तं Sy
७ द्विषन्तीम् Sy	१६ युवां सहतो Sy
८ श्रीर्वा० M श्रीवा is suggested for	१७ कुर्वते is suggested for कुर्वत ॥ जाग-
०धीवा ॥ विविद्यदधोवा सन्त Sy	रुको रक्षोवधोद्युक्ती मवा— C-
९ मारणश्रीडा Sy	१८ राक्षसेभ्य Sy
१० नाशकर्मा is missing in A	१९ अशानिरूपम् Sy
११ तवाविधा राक्षसा Sy	२० क्षियतम् Sy
१२ भाविरयम् Sy	२१ आयुषम् Sy
१३ उपाकरणोत्सर्जनबोर्णवनाद्वल्लोमे 'प्रति	२२ Supplied by the E.

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तस्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि त्वा । अभिवितिष्ठते^१—अभिभवति । त्वा^२ । रक्षसं^३ । बलम्^४ । महत्^५ । तत्^६ । प्रादुर्भूतम्^७,
अवः^८ ? त्वम् । अभिभव^९ । तव^{१०} । पुराणेन^{११} । योग्येन^{१२} । सख्या^{१३} । वज्रेण^{१४} । हे धृष्णो^{१५} । तानि^{१६} रक्षासि ।
अपनुदस्व^{१७ १८} ।

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स तु श्रुधि^{१९} । स^{२०} । तु^{२१} । शृणु^{२२} । इन्द्र^{२३} । सम्प्रतितनस्य^{२४} । स्तुतिमिच्छतः^{२५} । वीर^{२६} । स्तोतृणा
घर्तः^{२७} । त्वम्^{२८} । हि^{२९} । आप्त^{३०} । पुराण^{३१} कालेऽस्मभ्यम्^{३२} । पितृणाम्^{३३} । सर्वदा^{३४} । बभूथ^{३५} । स्वाह्वान^{३६} ।
आभिमुख्येन^{३७} यागे ।

१. ०ढेते P.

अभिमुखं प्रतिष्ठते Sy.

२. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.

३. रक्षसां सम्बन्धि Sy.

४. सेनालक्षणं बलम् Sy

५. महः D.

६. बलम् Sy.

७. प्रादुर्भवत् Sy.

८. अवः is doubtful

९. अभिमुखः सन् तिष्ठ स्थिरो भव Sy

१०. त D त्वदीयेन Sy

११. नियोज्येन Sy.

१२. पव्या D

नित्यसहायेन Sy

१३. हे शत्रूणां वर्षकेन्द्र ! Sy.

१४. तद्बलम् Sy.

१५. एवन् P D अपगत प्रेरय । छिन्धीत्यर्थ.

Sy.

१६. VM. ignores सु ॥ सु सुष्ठु Sy.

१७. ंघिः D

१८. प्रसिद्धस्त्वम् Sy

१९. क्षिप्रम् Sy.

२०. श्रुणीन्द्र P

२१. इदानीन्तनस्य Sy

२२. ०सिच्छान्ता P., D बह्य स्तोत्र कर्तुमिच्छतो
मम स्तोत्रम् Sy.

२३. हे कारुणां स्तोतृणा धारक ! Sy

२४. यस्मात् कारणात् Sy

२५. बन्धुः Sy

२६. पूर्वस्मिन् काले Sy.

२७. कास्म० P.

२८. अङ्गिरसाम् Sy

२९. चिरकालम् Sy.

३०. बहूथ P, D. अभू । तस्मात् कारणान्मदीय
स्तोत्रं श्रुधीति सम्बन्ध. Sy

३१. ०हानः P, D.

शोभनाह्वानः सन् Sy

३२. आयजनेऽभिकामने वा सति Sy.

प्रोतये वरुण मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावंसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारुमोपधोः पर्वताश्च ॥ ६ ॥

प्रोतये । स्तोत्रं । वरुणावीन् । अस्माकम् । रक्षायाम् । प्रकृष्यं । पुनरवसे इति पूरणम् । वाक्
पुरन्धि । वरुणादिदेवतोममिति ।

इम उं त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अम्यर्चन्त्यैः ।

ध्रुवी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इम उं त्वा । इमे । त्वाम् । वरुषर्ण । प्रकषेण यष्ट्यै । स्तोतार । अम्यर्चन्ति । स्तार्त्रैः ।
आम्युधि । हवम् । ह्र्यमानस्त्वम् । न । त्वत्तृष्य । अन्यः । त्वत् कश्चित् । अस्ति । अमृतं ।

नू म आ वाचमुपं याहि विद्वान्विश्वेभिः धनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसापं आसुर्ये मनुं चक्रुरपं दसाय ॥ ११ ॥

नू म आ वाचम् । क्षिप्रम् । मवीयाम् । वाचम् । उपागच्छं । जानम् । सर्वे । देवे । हे यनस्य,

- १ अस्यामुषि विष्णे देवा स्तूपन्ते । हे भरद्वाज ।
Sy
- २ ०पवीन् P D आवि refers to नियम् ।
इमम् । मवत । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् ।
पुरन्धिम् । सवितारम् । ओषधी and पवतान् ।
राभ्यभिमानिनं च मित्रमहरभिमानिनं धेन्त्रं
च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणेषु च पूषणमेतत्संज्ञकं
च विष्णुं सवध्यापिनं देवं पुरन्धिं पुरन्धिं
पुष्करमायमग्निम्, सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं
मोयवीरुदेवध्यामिन्माग्निो देवान् पवतांश्चाग्नी
नित्येतान् देवान् अस्माकं तर्पयाम रक्षायाम च
प्रकृष्य । स्तुत्यामिमुषीकुर Sy
- ३ तर्पयाम Sy
- ४ अभिमुषीकुर्य्य Sy
- ५ पुन स P
- ६ VM ignores अद्य ॥ अद्य इवानीम् Sy
- ७ इमम् D
- ८ हे वरुणावसे ! Sy

- ९ हे प्रकृष्येन यजनीयेन्द्र ! Sy
- १० अभिध्ववन्ति Sy
- ११ अघनीये स्तोत्रं Sy
- १२ अधुं P शृणु Sy
- १३ हवं च P हवं च D स्तोत्रम् Sy
- १४ स्तुयमानस्त्वम् Sy
- १५ VM reads अमृत for अमृत ॥ हे
अमरणशीलेन्द्र ! Sy
- १६ VM ignores उ and हुवत ॥ अभिध्वं
धतो मम Sy
- १७ P reads नू for आ ।
- १८ इयं च अत्रववेवीत्युक्तम् Sy
- १९ मवीयाः Sy
- २० स्तुतिष्पानि अर्चांसि Sy
- २१ आगच्छ । एवममृतमिन्द्रं प्रापयत । ऐन्द्रत्वा
स्तुतस्तस्य Sy २२ तयस्तस्त्वम् Sy
- २३ सर्वदेवे Sy
- २४ यजनीये Sy